

અકસીર ફાયદો. આપનારો આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

મુખ્ય જીવન તંત્રની વિકૃતિ મટાડીને તેની મજબુતી કરે છે. પોચાન-શક્તિને જોડતી ચોખ્ખા તાકાત દબતે ખોરાકના સોરને મળે તત્ત્વ તરફ નહીં જવા દેતાં જીવન તંત્રોની પુષ્ટિ કરવામાં કામે લગાડે છે. આ ગોળી વાપરનારનું શરીર મજબૂત થાય છે, જોડેરો તેજસ્વી થાય છે અને તેની જીવન જીવન લંબાય છે.

કીંમત—ગોળી ૩૨ ની ડબી નં. ૩૧. ૧ એક.

વધારે વિગત જાણવા પ્રાઇસલિસ્ટ આવો.

મુખ્ય ઔશીસ :
કાલબાદેવી રોડ,
મુંબાઇ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય,
જામનગર-કાઠીઆવાડ.

આટલું તો જાણુને

ખારડાલીએ ગુજરાતના જીવન અને
કવનમાં અજબ પરિવર્તન આણ્યું છે.

: તમે ઝંખો છો તેજુજ

સાહિત્યનું રસપાન કરવું હોય,
ગુજરાત મારેજ મરી શીટુ હોય તો,

: રખે વાંચવું ચુકતા

ગુજરાત
[સચિત્ર માસિક]

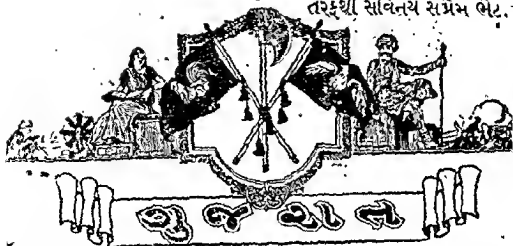
તંત્રી : રા. કનૈયાલાલ મુનશી

અમારા આવતા અંકથી નવું પુસ્તક શરૂ થાય છે.
આજેજ આહક તરીકે તમારો હક નોંધાવો.

વ્યવસ્થાપક, 'ગુજરાત'.

આ 'ગુજરાત' થી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની લીમીટેડ મદ્રિ 'ભારતવિજય પ્રેસ'માં મોહીખાતા, વડોદરામાં મમી પ્રભુલાલ શિવલાલ ઠક્કરે છાપ્યું અને દયારાજેજ મણિશંકરે ભાટ્ટે 'ગુજરાત' કાર્યાલય, મોહીખાતા, વડોદરામાંથી પ્રગટ કર્યું છે. તા. ૨-૧૦-૨૯

દમની સ્વ. ગતિથીના સ્મરણાર્થે
ધી કાર્વસ ગુજ્ઞાતી સ્વપાને
શ્રીયુત્ત યદ્યાભાષ્ય આણુંદણ નાવણ
તરફથી સંવિતય સપ્રેમ ભેટ

[સંક ૧૩]

ચૈત્ર ૧૯૮૪

[અંક ૧]

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ઉગતી પ્રજાને

સમાજ કે ધર્મ મૂકેલાં ખીણમાં રહી નિઃશ્રે-
તાન લીંગલીઓ બનેશો. માત્ર તુલસી શાખા મેળવતો,
બાવનાથી શુદ્ધિ મેળવતો. અભ્યાસથી કાર્યદક્ષતા મે-
ળવતો; જ્ઞાનથી સંસ્કાર સમૃદ્ધિ ભેરી કરતો; છે'તેજ
ભવનમાં રસ કેળવી દિલ્લાસ અનુભવતો; અને આમ
ઘડાચેલી માનવતાને વ્યક્ત કરતો. રાજદંતો, વિચારમંત્રી,
આરિયસાને કૃતવ્યમાં, સૌને ભય પાચો વિવા,
કશાની આરાધના રાખ્યા વિવા, રાજદંતોને મહાન રાજ્ય મુજું
હોય, સંસ્કારના મંત્ર દેવો હોયે તો તેવી ઉગતી પ્રજાને
આ માનવતા સંભવવીજ પડશે.

—કનૈયાલાલ મુનશી.

—કનૈયાલાલ મુનશી.

ગુજરાત : ચૈત્ર ૧૯૮૪] લાઉકુન-તીવ્રતમ વેદનાની પ્રચંડ મૂર્તિ. [એક પ્રવાસ : ૫૪ ૧-
(આકૃતિ નં. ૧૫).

પમની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી ફાર્બસ ગુજાતી સમાને
શ્રીયુત રાહ્યાભાષા આણંદજી યાવધ
તરફથી સવિનય સંપ્રેમ ભેટ.

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ આણેકલાલ મુનશી

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

[: : અનુસંધાન પુ. ૧૧; અંક ૧. પૃ. ૬૦ થી : :]

ખંડ ત્રીથો : નેપલસ

નરદેહનાં પાપાણી મહાકાવ્યો

૧

નેપલસ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિએ સર્ગવેલું
ધામ છે તેની બીજે દહાડે ખાતરી થઈ.
પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ પ્રમાણે દીવાનખાતું
સુશોભિત હોય તો રસોડું ગંદું ચાલી શકે.
કોલર અને ટાઇ નવાં હોય તો રૂમાલમાં યુંટી
શકાય, અને તે રૂમાલ પાછો ગજવામાં રાખી
શકાય. લગ્ન વીસુવીઅસ, અલ્યાંત રમણીય
અખાત, ભુરાં સાગરનાં જળ અને લગ્ન
હોટલે થી દુનીઆમાં રમણીયમાં રમણીય ગણાતું
નેપલસ પહેલે દહાડે જોયું. બીજે દહાડે અમે

તેની શેરીઓ જોતા નીકળ્યા. કુકનો ભાભીઓ
કહે છે:

Naples is perhaps, the loveliest
spot in Europe...the universal
verdict of visitors is, that neither
pen nor pencil ever gave any
real conception of the surpassing
loveliness of Naples and its bay
as seen from the sea.

(નેપલસ યુરોપમાં રમણીયમાં રમણીય
જગ્યા છે. મુસાફરો સર્વાનુભવે કહે છે કે નેપલસ

અને તેના અખાતનું દશ્ય દરીઆ પરથી જોઇએ
તો એવું અપ્રતિમ રમણીયતાથી ભરપૂર છે કે
સાહસ્ય કે ચિત્ર તેનો ખ્યાલ આપી શક્યાં નથી.

આ બહારનું દૃષ્ટિબિંદુ, ગરીબ રહેવાશીની
દૃષ્ટિબિંદુએ નેપથ્ય એટલે સાંકડી શેરીઓ અને

આનાથી સારી લેખાય એમ મારાં મિત્રે
અભિપ્રાય આપ્યો.....

Via Roma એ એક શહેરનો સુવિખ્યાત
રસ્તો છે. ઇતિહાસ અને નાટકમાં તે ટોલેરોને
નામે પ્રસિદ્ધ છે.

લક્ષ્મીનાથના ચક્રમાં સ્નાન કરી હોલી વીનસ હવા કરી દે.

તેમાં ગંદી પાટલુનમાં હાથ ધાલી ઉભેલા
નિરતેજ અને ભુખડીબારસ લોકો. વીસ વરસ
પહેલાંના અમદાવાદની શેરીઓ કેટલેક દરજ્જે

—મેં લોકોથી ઉમરાતા ધણી
રસ્તા જોયા છે. શેખર મેં મુળ્ય રટીટ
ઉર્ફે ઝવેરી બજાર ઉર્ફે મારવાડી
બજાર ઉર્ફે ખારા કુવા આગળ યજ્ઞને
સદાગલીના નાકા પરથી અનેક વાર
હું ગયો છું; પગે ચાલીને, બાહુતી
વીકટોરીઆમાં—બાહુતી અને પોતાની
મોઝરમા,—અને રમરણશક્તિ દગો ન
દેતી હોય તો એક વખત રાતના
અંધારાએ વાગે કેટલાક સન્મિત્રો
સાથે, બળદના ટેકડામાં; અને દરેક વખત
આટલા બધા લોકો એ રસ્તા ઉપર કેમ
માતા હશે એવી અભયખી થઇ હતી.
પણ 'Via Roma' જોયા પછી એ
વિરમય પામવાની શક્તિ મારી ગઇ છે.
એ રસ્તો કોણ જાણે કેમ સાંકડો લાગે
છે; અને કોણ જાણે કેમ દરેક જણ
ખીળાંબધાને ધકકો મારી ચાલી જતું
દેખાય છે. ન્તે મનુષ્યને હું છીડીરૂ-
કળ્પી શકું તો છીડીના દરમાંથી બહાર
નીકળવાનો રાજમાર્ગ એવું કેંક આનું
વર્ણન હું કરી શકું.....

નેપથ્ય, એ સુરોપનું પહેલ વહેલું
મોટું શહેર મેં જોયું, અને હોંફરધાન-
ના શહેરોથીજ પરિચિત મારી દૃષ્ટિએ
એક નવીનતા પડી. જ્યાં જાણે

ત્યાં રસ્તા વચ્ચે પુતળાંઓ—સુવિખ્યાત
સિલ્પીઓની કલાકૃતિઓ નજરે ચડી. નિર્જીવ
દેખાતી ધણી શેરીઓમાં ભવ્ય દેવળો સાંપડતાં,

તેમાં જતાં અકસ્મિત સૌંદર્યથી ભરપૂર ચિત્રો દૃષ્ટિએ પાતાં. આપણાં ગામોમાં જોઈએ તેટલો કચેરો નજરે ચડે છે તેમજ ધટાલીનાં ગામોમાં. પણ સાં, આપણે ધણીવાર કદી પણ સડોએ નહીં એવાં અને એ કચરાથી નિર્લિપન એવા સૌંદર્યનાં દર્શન સાથે સાથે થાય છે. ઠટાલીની કલાકર્તાદેવે પદ્મશાહી જોઈ શરૂ કરી અને પેરીસના અને લંડનના સંગ્રહસ્થાન જેવાં સાં મુઠી જેવાં કરી; અને નેગસ માન મેંતરમાં પચી...

ફેટકા કે ગામી ચિત્રકારો પી કલા, પિ પર વારી મળે છે. એ : પચાવીસ ડી ગીમે-વિલાસ પીલ Mito પીકેમે પ્રશસારમક અભિપ્રાય દર્શાવે છે. હરે એક સ્વદેશાભિમાની મિત્રે મળી જ ગુરુત્વ હનું કે સીનસ ડી મોંઘાથી સરસ આકૃતિ હીંદુસ્તાનમાં ધણી-એ પડી છે; અને તેમાંથી એક એ નિત્રે અમદાવાદમાં જોએવી અને બોજનાં એમણે બગાડનાં કે છકે દેશને દર્શાવેલાં! આ અભિપ્રાય જોઈ શું કહ્યું?—હમણું ફેરવ્યું? ફું નાનો હતો ભરે મેં ઈસીઅડની સ્પર્ધા કરનાર એક મહાકાવ્ય લખના માંડ્યું હતું. એક હેનાળ પિતાએ તેના આઠ વર્ષના પુત્રે લખેલી

એક નવસિકા ગુજરાતમાં આવતી સારામાં સારી નવસિકાની સ્પર્ધા કરે એમ છે એમ કહી મને મોકલાવેલી યાદ છે. મારી અને આ પુત્રયેલા પિતાની માન્યતા મારા સ્વદેશાભિમાની મિત્રની

માન્યતા કરતાં હજારગણી વધારે વાસ્તવિક લાગે છે. હીંદુસ્તાનમાં પ્રગટ થતાં ચિત્ર અને સિંદ્ધા-કૃતિઓ જોઈ મને આંસુ આવે છે. રામ અને શ્રીસ-ના સૌંદર્યને આપણી દૃષ્ટિએ 'સૌંદર્ય' કહેવું એ ખાપ છે. એ વિષયમાં વેંતીઆ જેવા આપણે

આણેકચોકમાં વિજેનો બીનસ જણી કરી દે.

અભિપ્રાય દર્શાવવાનો શો અધિકાર ધરાવીએ છીએ?.....

—ધટાલીઅને પ્રાન્સમાં જોએલા સૌંદર્ય-થી હતાશ યએમો ફું એક વખત બોલી ઉઠ્યો :

“એ સૌંદર્ય મારા શુદ્ધરાતમાં કયારે આવી વસશે ?”

“આવશે, આવશે. એક દહાડો આવશે” આશાવાદી લક્ષ્મીએ કહ્યું.

મેં ટેબલ પર હાથ ઠોક્યો. “કદી નહીં, કદી નહીં.” વળી મને વિચાર આવ્યો ને મેં એક છેવટનો ઉપાય સૂચવ્યો. “હા એક રસ્તો છે. ન કરે નારાયણ અને શુદ્ધરાતમાં કોઈ નેપોલીયન જન્મી પડે, પાંચ લાખ શુદ્ધરાતીઓ નુ દુર્નય સૈન્ય લઈ ઇટાલી પર ઉતરી પડે, અને ઇટાલીમાં ઠેર ઠેર દેખાતી કલાકૃતિઓ લઈ જઈ શુદ્ધરાતમાં ઠેર ઠેર ઉભી કરી દે—”

“પણ તેનાથી શું ?” મારા મિત્રે પોતાનો સંશય દેખાડ્યો.

જ્યારે હું સરસતા વીશે કલ્પનાના ઘોડા ધારતક દોડાવી રહ્યો હોઉં તે વખતે કોઈ વહેમની લગામ ખેંચે એ કેમ સહ્યું જાય ? મેં ઉગ્રતાથી જવાબ વાળ્યો : “તે વિજેતા લલુભાઈના ચક્રલામાં રનાન કરી ઉઠેલી વીનસ ઉભી કરી દે, અમદાવાદના માલુકચોકમાં વિજેત્રી વીનસ ઉભી કરી દે, ભુવેશ્વર યદુ મંદિરમાં દર્શન કરવા જતા ભક્તજનના લાભાર્થે એપોક્ષો બેસ્વેડેર ઉભો કરી દે તો સમયના પ્રવાહ સૌંદર્યની તૃણા જાગે અને લાવિ

શુદ્ધરાતજીને પેટે કોઈ શીડીયસ કે કોઈ માઈકેલ એન્જેલો કે રાફેલ જન્મે.”

“એ કેમ બને ?” લક્ષ્મીએ શંકા ઉઠાવી; “મુંબાઈના મ્યુઝીયમમાં એવા પુતળાંઓ જોતાં આપણી મુંબાઈની સ્ત્રીઓ ઝપ દઈને લાજ કાઢે છે.”

મેં અધીરાધથી કહ્યું : “ધુમટમાંથી જોનાં પણ કોઈક દહાડો તેમને સૌંદર્યનું લાન થશે. કયારે મારા શુદ્ધરાતમાં હર્ક્યુલેસ સમો કોઈ યુવક ને વીનસ સમી કોઈ સંદરી-સર્વાંગ સંપૂર્ણ પેદા થશે ?”

મારા મિત્ર જે આ વખતે બધું શંકરલાલને એક પત્ર લખતાં હતાં તેમજો તેમાંથી ઉચ્ચ જોઈને કહ્યું : “પાંચ લાખ શુદ્ધરાતીઓ ઇટાલીમાં આવે તોને ?”

મેં કહ્યું : “હા; જરૂર.”

“તમને શી ખાત્રી

કે એ બધા ઇટાલીમાં આવ્યા પછી-તોને જુલો પછી-પાછા જશે ? અહીં રહી ન પડે ? શા માટે પાછા જાય ?”

મેં નહીં કહ્યું ? કલ્પનાના ઘોડા કુદાવતા હોઈએ સારે કોઈ લગામ ખેંચે સારે વાત અધરી થઈ પડે છે. પણ આ લગામના જોરથી મારા ઘોડાઓ અટકી પડ્યા, ફસાઈ પડ્યા. પ્રશ્નો ! દીનાનાથ ! પાંચ લાખ શુદ્ધરાતીઓ પાછા જાય એની શી ખાત્રી ? મારી આંખે

મીસરની ટીંગડી-મહાકાવ્યનો એકેએક.

આકૃતિ નં. ૧.

અધારાં આવ્યાં. શું મુજરાત આખરે એવું
ને એવુંગ રહી જવાનું ?

૨

નેપલ્સના મ્યુઝીઅમના મુખ્ય ત્રણ ભાગ છે:
એક, ખીમ્તસ રસથી ભરપૂર પોમ્પીઆઇની
અવશેષ વસ્તુઓનો. આ ખંડ સામાન્ય રીતે બંધ
રહે છે અને ધણું ખર્ચ પુરુષોનેજ લાં જવા
દેવામાં આવે છે.

ત્યાં જવાનું પહેલેથી
મેં માંડી વાળ્યું.

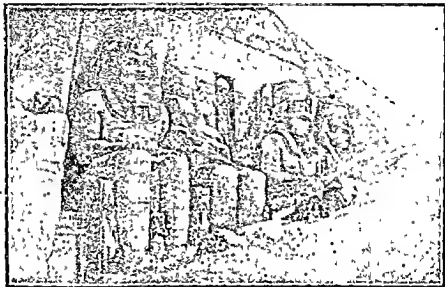
ખીમ્તે, એક
અગત્યનો વિભાગ-
રોમના સમ્રાટોનો
છે. એ વિભાગમાં
જુલીઅસ સીઝર
અને ધણીખરા
સમ્રાટોના ખરડો-
(મોઢું, માથું, અને
છાતીનો ઉપતો
ભાગ) છે. જે
નરોએ સત્તા અને
વિભાસની અવધિ

કરી છે; શુદ્ધ કે કૂરતાનાં સ્મરણોનો વારસો
દુનીયાને આપી ગયા છે તેનાં મુખો જોતાં રસ
પડે એમાં શી નવાઇ ? તેમાં ખાસ કરીને
જુલીઅસ સીઝર વીશે જે વિચારો અને ઊર્મિઓ
આગસે દિવસે મને ઉદ્દમધ્યાં હતાં તે પાછાં
ફરી ઉદ્દભવ્યાં. પણ ત્રીજા વિભાગમાં ગ્રીસના
શિલ્પના નમુના નજરો નજર પહેલી વાર જોતાં
ઉત્સાહ અને પ્રશંસાના કંપથી આખું મન
અને થરી કાંપી રહ્યાં.....

નેપલ્સ આગળ ગ્રીકોએ એક થાણું સ્થાપ્યું
હતું, અને અહીંયાં ગ્રીક શિલ્પસ્વામીઓ-
ની અને તેમનું અનુકરણ કરનારાઓની અપૂર્વ

કૃતિઓ જડે છે. આ સંગ્રહસ્થાનમાં એ કૃતિઓ-
ને સમયના ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવી છે.

પહેલાં પુરોગામી શિલ્પીના નમુના-પછી
પોલીકલેટસની-પછી શીડીઆસની-પછી ગ્રેકસી-
ટેલીસની-અને પછી અનુગામી કલાકારોની
કૃતિઓ; અને આ બધા સ્વામીઓમાં
શીડીઆસની કૃતિઓ તે સદાયે અપૂર્વ અને

મીસરમાં કોરનેલાં નરદેહો એકતા પામે છે.

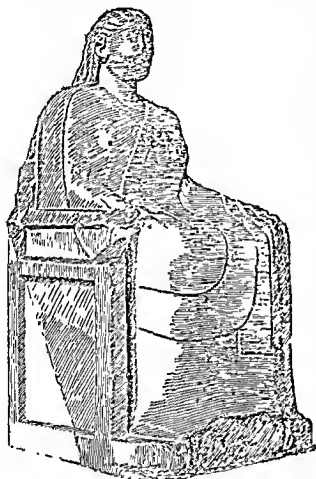
આકૃતિ નં. ૨.

અનનુકરણીય....

આ ગ્રીક શિલ્પસ્વામીઓની કૃતિઓ
નેપલ્સમાં, રોમમાં, ફ્લોરેન્સમાં, પેરીસમાં અને
લંડનમાં છુટી છવાઇ પડી છે. પણ એ કૃતિઓ-
માંથી નીતરી આવતી મનુષ્યદેહની અપૂર્વ કથા
કેવી અદ્ભુત છે !

મનુષ્યદેહને દેવનું ઇશ્વરસદન-એ નામ
આપવામાં આવ્યું છે. સૃષ્ટિમાં દૈવીમાં દૈવી
વસ્તુ તે મનુષ્યદેહ છે. એ દેહ પર દિવ્યતાના
અજાર શ્રીચી આરસમાં સરગવવાની અદ્ભુત
મહેરછા - ઇશ્વર પ્રાપ્ત કરવાની અદ્ભુત ઇચ્છા-
થી પણ વધારે સુંદર અને આકર્ષક છે.

કઠી ડારતાં નહી. તેમનામાં રસિકતા હતી, દેવદેવીઓ તેમને મન ત્રાસથી પુજવાની કે દીનતાથી પ્રાર્થવાની શક્તિઓ નહોતાં; પણ વાત કરવાનાં, દીલ ખોલવાના આદર્શો-મૂર્તિમાન કરવાનાં મિત્રો હતાં, શ્રીસે સ્વાતંત્ર્ય ખીલવ્યું,

રાજા શેરીસની મૂર્તિ. (આદૃતિ નં. ૫)

સૌંદર્ય સરળવ્યું—તે પ્રકૃતિજન્ય, ચેતનને સ્વાધીન રહીને, તેને જડ બનાવીને નહીં. તેમણે મીસ- અને એસીરીઆની કલાનું અનુકરણ કર્યું ખરું, પણ અનુકરણ કરતાં તેને અદ્ભુતરવર્ત-તા, અને નૈર્ગમિકતા આપવા માંડી નરદેહમાં અપૂર્વ વ્યક્ત કરતા કૃત્રિમ અપૂર્વતાના મિદ્ધાનો —પ્રણુ સિદ્ધાંતોથી દૂર તે દૂર રહ્યા, નૈર્ગમિક અપૂર્વતા એ એકજ સનાતન ધ્યેય તેઓ રાખી રહ્યા.

૩

કઠી સહીની એક આદૃતિ રાજા શેરીસ (આદૃતિ નં. ૫)ની—લઘુએ. એમાં મીસરની સ્થૂલતા ઉપર પડેથી દેખાય છે, પણ એની રેખાઓમાં એના ડાહ્યા મરોડમાં મીસરમાં કઠી ન આવી એવી સ્વાભાવિકતા છે. એ પાપાણુનું પુતળું નથી—એ સજીવ શ્રવ્ય માંડતો નરદેહ છે. ઇજીપ્તની આદૃતિઓમાં સનાતન તત્ત્વ ભલે દેખાય. બોધિસત્ત્વનાં આપણું પુતળાંઓમાં શાંતિયું સત્ત્વ ભલે અભ્યાસી-ઓને જણાય, પણ ગ્રીકોના આ પ્રથમ પ્રયાસમાં સજીવતા છે. એ નરદેહની આદૃતિ નથી, નરદેહની જડ પ્રતિમા નથી, પાપાણુનો રચેલો નરદેહ છે.....

—શા માટે આવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ મને સુએ છે? હું તો હોદી રહ્યો. મારે તો દેવલ અને આનંદ કુમારસ્વામીના મહાપ્રયત્નોથી નજરે પડેલાં સૌંદર્યમાંજ સરસતા જોવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મારે તો નિષ્ચેતન, ધણી વખત કદરૂપાં દેખાતાં, ભયંકર આંખોવાળાં બોધિસત્ત્વનાં પુતળાંઓમાં આધ્યાત્મિકતા જોવી જોઈએ. અનેક પ્રણાલિકાએ ધડેલી એકજ પ્રકારની નીરસ, પ્રાર્થનાથની મૂર્તિ-ઓમાં કલાનું સત્ત્વ જોવું જોઈએ. હોદ્દા મંદિરોમાં કંતાઈ ગએલી કમરવાળી, વાંકા પગની, ધટ સમાન સ્તનથી નખી રહેલી ભયંકર મૂર્તિઓમાં લાલિસ, અને સુરેખતાં જોવાં જોઈએ.....

મારે દુર્ભાગ્યે હું તે જોઈ શકતો નથી એ બધા-માં સજીવતા નથી, એમાં નરદેહની ભાવના સંતોષાય એવી અપૂર્વતા નથી. એ કલાકૃતિઓ સ્વદેશી છે માટે પ્રિય છે, પણ સ્વદેશી છે માટે સર્વોત્તમ હું કેમ કહી શકું? પોતાની સ્ત્રી પ્રિય હોય કારણકે પે તાની છે, પણ તેને વીનસ-ડી-મીલો-થી સૌંદર્યમાં કાઢ પણ સરસ કેમ કહી શકે?...

ગુજરાત: એપ્રિલ ૧૯૮૪] વીનસ-ડી-મીસા: વિલાસદેવીની મૂર્તિ. [ચિત્ર પ્રવાસ: ૫૪
(આકૃતિ નં. ૧૧)

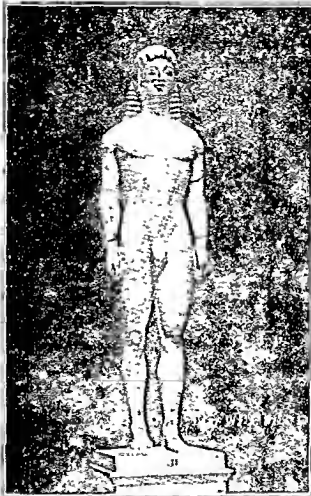
કાત : ચૈત્ર ૧૪૮૪] હરકુલીસ-નરદેહનું કેતુ' લવ્ય મહાકાવ્ય! [એક પ્રવાસઃ પૃષ્ઠ ૧૫
(આકૃતિ નં. ૧૨).

આપણી પુરાણી કલાકૃતિઓ જાણીએ. વર્ષો પહેલાંનાં ગ્રીસનાં મહાકાવ્યોને સ્પર્શી શકે એમ નથી એમાં નાનમ શી? એવીશેં વર્ષ પહેલાંની ગ્રીસની અપૂર્વ કલાકૃતિઓને આજ સુધી કોણ પહોંચી વળ્યું છે-કોઈ દેશમાં કે કોઈ યુગમાં?

ગ્રીસ એટલે નાનકડો, રૂપાળો પ્રદેશ; સ્વચ્છ નીલું આકાશ; નાનો, નિર્મળ સમુદ્ર; નાના-મોટા સુંદર ટાપુ. એનો સમાવેશ; અને સ્વરૂપવાન, સ્વતંત્રને સંસ્કારી જનસમૂહ. એમાં નહીં પૂર્વજોની કરમાવતી છાયા, ને નહીં અદૃષ્ટ દેવાનો ત્રાસ... આશરે ૯. સ. પૂર્વે ૫૫૦ માં એના એક ટાપુમાં એક શિશ્વી પથ્થર-માંથી મહાકાવ્ય રચવા બેઠો...

ગ્રીસનો આરસ એટલે સુંદર, સુવાળો, સહેલાઈથી કામમાં લઈ શકાય એવો સંગેમરમર. એ સંગેમરમરની કીંમત ગ્રા-ચીન ગ્રીક શિશ્વીઓની અને ખીજ શિશ્વીઓની કલાકૃતિઓ સાથે સાથે જોતાં જણાય છે. ખીજ પધાની મૂર્તિઓ પાસેથી જોતાં આરસની-
૨-૧

હજી આ પુતળું છે. એમાં સિદ્ધ છે, સજીવતા નથી. (આકૃતિ નં. ૭.)

પથ્થરની-જણાય છે. ગ્રાચીન ગ્રીકે ઘડેલી મૂર્તિ પથ્થરની લાગતી નથી. જોતજોતામાં એ મૂર્તિ નીચે લોહી વહેતું હોય, ચેતન ધન્યકતું હોય એવું લાગે છે. એ ક'ળા શિશ્વીની કે એ પ્રતાપ પથ્થરનો તે કહી શકાતું નથી.

એ પુરાણો શિશ્વી

મહાકાવ્ય લખવા બેઠો. એણે હાથમાં હથોડી લીધી. નિશ્ચલતામાં લખ-કર લાગતી મીસર જે એસીરીઆની આકૃતિઓ તેને સ્પીનહો. તે પોતે સર્જાવતી કૃતિ જોડે એ મ ગાં પડ્યો — અહા સરસ્વતીની જોડે પડ્યા હતા તેમ. આકૃતિ સજીવ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પથ્થરની પુતળીને પહેલી વાર હસતી કરી.

મીસરવાસી-ઓ સ્ત્રીની પ્રતિમા ધડતા નહોં, અને ધડતા તો તેના યુગ જકડી રાખતા. એસીરીઆનો સ્ત્રી-

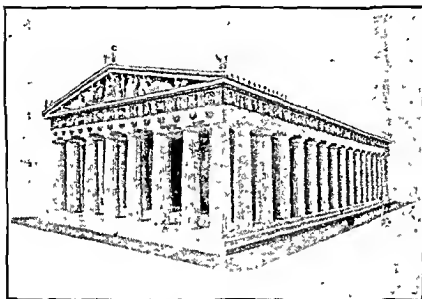
ની મૂર્તિ કોતરતા નહોં. આ ગ્રીક શિશ્વીઓ સ્ત્રીની મૂર્તિ કોતરી, અને તેને હસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મૂર્તિ તે માત્ર નરદેહનું સ્વરૂપ નહોં-એક ભાવનાનું શુદ્ધ પ્રદર્શન નહોં પણ એ પોતાનો સ્વભાવ, વ્યક્તિત્વ ને આત્મા

દર્શાવતો, ભાવનાથી નીતરતો, પાપાણી માનવ દેહ. આ શિલ્પીની વિજયા દોડી રહી છે. તે હસે છે—કૃત્રિમતાથી. (આકૃતિ નં. ૬) હજી પાપાણુ-ને હસાવવાની કલા કલાકારના હાથમાં આવી નથી. મુખના ખીખ ભાવોમાં નિશ્ચલતા છે. છતાં આ શિલ્પી મીસરની બધી પ્રણાલિકાઓ તોડે છે. મૂર્તિ સીધી નથી, બે પગ પર ઉભી રહી નથી, નિશ્ચલતાની ભાવના દર્શાવતી નથી, મુખ પરથી પાપાણી અડગતા કાઢી નાખવા મથે છે.

એકઝે. એનો નરદેહ ચેટલે સ્નાયુઓની સંપૂર્ણતાની પાપાણી ભાવના. મુખ, માથું મીસર દેશનું; હાથ કૃત્રિમ—ઔદાર્ય દેખાડવાનો પ્રયત્ન. મુખ ભારવિહીન; આંખો મર્મવિહોણી; ઉભા રહેવાની રીત સજીવતા વિનાની. હજી આ પુતળું છે એ ખરું, એમાં સૌંદર્ય છે—સજીવતા નથી. (આકૃતિ નં. ૭).....

ધીમે ધીમે પ્રગતિ પામતા દેશો ને-સંસ્કારો ધણી વખત વિગ્રહની ઝુનથી એકદમ વિકાસ

પામે છે, તેમ ગ્રીસને થયું. ઇ. સ. પૂર્વે આશરે ૧૫૦ માં ધરાની શહેનશાહ દારા (Darius)-એ પોતાનું દુર્ગ્ય અને અમેય સૈન્ય ગ્રીસ તાબે કરવા મોકલ્યું. એથેન્સના લશ્કરે મેરેથોન આગળ તેને હરાવ્યું. હારેલો દારા પાછો ધરાન ગયો અને રખેને એ દારા વીસરી જવાય માટે એક

સરસતાના સર્વ સરખું પાથોનોન.

૪

આમ સ્વાતંત્ર્ય શિલ્પસર્જનને ગ્રીસ સજીવન કરવા માડે છે; અને પ્રથમ પગલા તરીકે અવયવોનું સર્જન શરૂ કરે છે. ગ્રીક શરીર એટલે સ્નાયુઓની સુરેખ સંપૂર્ણતા. એ સંપૂર્ણતા એપોલોની મૂર્તિમાં સજીવ કરવા શિલ્પીઓ તત્પર બન્યા. મુખ રૂપાળું પણ નિશ્ચલ, ઉભા રહેવાની રીત નિશ્ચેતન. બને પ્રણાલિકાનિર્મિત. માત્ર શરીર સ્વાભાવિક—માત્ર સ્વાભાવિક નહીં—પણ સ્વાભાવિક અપૂર્વતા દર્શાવતું. આ એક એપોલોની મૂર્તિ

ગુલામને હુકમ કર્યો કે જમતી વખતે દરરોજ સ્મરણ કરાવવું: “માલીક! એથેનીઓનું સ્મરણ કરો.” દારા સ્મરણ કરતો કરતો મરી ગયો અને ખુશરુ (Xerxes) ગાદીએ આવ્યો. ખુશરુ લશ્કર લઈ જમીનને રસ્તે ગ્રીસ પર તુડી પડ્યો; ગામો બાળી મુક્યાં. એથેન્સના શહેરીઓએ ઘેરોઝાકરો ખીખ ટાપુમાં મોકલી આપી લશ્કરી વહાણો પર લટવા તત્પર થઈ બેઠા. ખુશરુએ એથેન્સ બાલ્યું. થર્મોપીલી આગળ

સ્વદેશ સાચવવા જતા લીઝોનીડાસ અને ત્રણસો
સ્પાટાના વીરો કપાઈ મુંઝા. પણ સલામીસના
અખાતમાં ગ્રીક અને ધરાની નાકા સેન્યોનું
મહાપુલ્ક થયું. થેગીસ્ટોકલીસ એથન્સનો સેના-
ની હતો. ખુશરુ એક ટેકરી પર આરસના
સિંહાસન પર બેસી પુલ્ક બેઠ રહ્યો હતો.
ધરાનીઓ હાયા-નાહા અને રખે ગ્રીકો પાછા
જવાનો નરતો બંધ કરે તે બીકે અપાટાબંધ
ધરાન પહોંચ્યા.

તે સમયની
મહાપ્રતાપી શહેન-
શાહંતની બોડે
પુલ્ક કરતાં ગ્રીસ
અને ખાસ કરીને
એથન્સ વિજયી
થયું. આ વિગ્રહને
હાથે એથન્સે
ગ્રીસનાં અનેક
શહેરો પર અને
ટાપુઓ પર સત્તા
મેળવી. ગ્રીસના
સંરક્ષણાર્થે જે
શહેરોએ સંપ
કર્ષો તે બધાને
બ્યવસ્થિત નિયં-
ત્રણમાં લાવી
એથન્સ ચક્રવર્તી
થયું.

આ વિજયથી
ગ્રીકનાં શક્તિ,
દીમત, શુદ્ધિ અને
કળા પર અજબ
પાતો ચડ્યો; અને
કળા, શક્તિ, સમૃદ્ધિ અને

સુવર્ણયુગ એથન્સમાં પ્રસરી.

ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૦ થી ૪૪૫ સુધી પેરી-
ક્લીસે લોકશાસનાત્મક એથન્સમાં અને
એથન્સે ગ્રીસમાં એકચક્રે સત્તા ભોગવી.
સરસતા અને લોકોત્કર્ષની ભાવનાથી પ્રેરાએલો
આ નરસિંહ દુનીઆના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ
રચાન ભોગવે છે. એથન્સ એની સજ્જમેરલીએ
નાવે છે. ગ્રીસ અને ધરાન એનાં શાસનોથી

પેરીક્લીસ

કાંપે છે. ગંભીર
અને ભવ્ય દેવદેવેન્દ્ર
જયુપીટર સમો
તે સર્જન અને
વિનાશન પ્રેરે છે.
એની પ્રેરણા નીચે
એથન્સ સંસ્કાર
અને સમૃદ્ધિનું
કેન્દ્રથાન બને
છે, તત્ત્વવેત્તાઓ
વિકસે છે; નાટ્ય-
કારો અપૂર્વ કૃતિ-
ઓ સર્જાવે છે.
ઇતિહાસ કા રો
ઇતિહાસના પાયા
નાં છે; એસ્પે-
શીઆ સ્ત્રી સમાન-
તા સ્વાર્તાત્મ્ય અને
દાં પલ્લવનનો
આદર્શ રચે છે;
અને શ્રીડીઆસ
સરસતાના સત્ત્વ
સરખું પાથીનોન
સર્જે છે. એ ભવ્ય
સ્થાપત્યની સરસ-

સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારનો તાની કયા તો વળી નીરાળી. સજ્જવતાનો

ડસ્કોબોલીસ-ચક્રક્રમ (આકૃતિ નં. ૮).

સ્પષ્ટ કલાને પણ લાગ્યા. : મીસરની પ્રણાલિકાએ લગભગ અદ્વૈત મધ્ય, ગતિ અને સ્થાનની સંપૂર્ણતા બે સાથે સધાયાં. મુખ પરથી નિશ્ચેતનતા ગમ્મ અને સ્વસ્થતા આવી. આંખોમાં જીવંત તેજ પ્રગટ્યું. આને સુંદર નમુનો માયરનનું 'ચક્રક્ષેપ્તા'—discobolus. (આકૃતિ નં. ૮)

'ચક્રક્ષેપ્તા' ચક્ર નાખવા વળ્યો વાંકો વળ્યો છે—જેરથી નાખવા નીચો છે. દરેક અવયવ કસરત થી સૂરેખ, તે સરસ રીતે દર્શાવી રહ્યો છે. એકે એક સ્થાન અપૂર્વ છે. એની દૃષ્ટિમાં, એની રીનમાં, એના ડોકની મરોડમાં સજીવતા છે. પાપાણી નરેદ્દ ઉભરાતી

શક્તિના કંપમાં સજીવ લાગે છે. એ જીવતું મહાકાવ્ય છે. એમાંથી સરસતા ઝરે છે. માત્ર મુખ ઉપર લાવ નથી—જુની પ્રણાલિકા આટલી જ નજરે ચઢે છે.

પોલીકલાઈટસ એ માયરનનો સમકાલીન અને ખીજો મહાન શિલ્પસ્વામી હતો. એણે પણ આરસ માં મહાકાવ્ય જાતરવું શરૂ કર્યું. એણે શરીરની સપ્રમાણતા અને ઉભા રહેવાની છટા મૂર્તિમાં ઉતારી. અસાર સુધી મૂર્તિઓ મીસરના કાનુનો પ્રમાણે બે પગે ઉભી રહેતી. આ સ્વામીની સર્જકતાએ એ મૂર્તિને એક પગ પર ભાર મુકી ઉભી રહેતી કરી. મૂર્તિ દ્વે પુતળું નહોતું; છટાથી સ્વાભાવિકતા દાખવતો અપૂર્વ નરેદ્દ હતો : એણે—એમેઝોનો—વીરંગતા (આકૃતિ નં. ૯)—સર્જી. સરકત, સપ્રમાણ, ગંભીર, યુદ્ધમાં ઉતરવાને ઉત્સુક એવી સર્વોચ્ચ સુંદર સ્ત્રીની ભાવના પોલીકલાઈટસની એમેઝોન જેતાં સંતોષાય

છે. અને સ્ત્રીસૌંદર્યમાં રહેલી સ્વસતાનું બાન થાય છે.

—પણ આ બધા શિલ્પ સ્વામીઓમાં, શ્રેષ્ઠ એવો પાપાણુનો કવિ—શિરોમણિ તે શીડીઆસ. પેરીકલીસનો જમણો હાથ, એસ્પેશીઆનો મિત્ર—એણે એથેન્સને સુંદર બનાવવાના પ્રયાસોમાં પચીસ વર્ષ ખોયાં, અને નરેદ્દની ભાવના આરસમાં એવી તો ઉતારી કે પચીસેાં વર્ષ પછી પણ એ પાપાણુ ભાવનાની પાર જવાને આપણી કલ્પના ચાલતી નથી.

સ્થાનની સંપૂર્ણતા, અવયવોની સપ્રમાણતા, ગતિની મોહકતા તો એના બે સમકાલીન

સાદિ:પરવામીઓ ॥ જેવીજ શીરી-
આસે આરસમાં ઉતારી. સમૂહ-
રચનામાં પણ તેણે સજીવતા
આણી; અને નરનારીઓ અને
ગનવરોનો સમૂહ (આકૃતિ નં. ૧૦)
પોતાની સ્વાભાવિક ગતિથી પણ
સરસ ગતિ પર્યટરોમાં ખતાવી રહ્યો.

પણ શીરીઆસની ખરી મદત
તે તેના દેવદેરીઓના મુખ પરના
ભાવમાં હતી. એના નરનારીઓના
મુખ પર સપ્રમાણતા, સૌંદર્ય,
સજીવતા તો તેના સમકક્ષીનો
જેવાજ હતાં; પણ એ ઉપરાંત
શક્તિ અને સૌંદર્યનું અદ્ભુત
મિશ્રણ તેણે અલગ અલગ એ બધા
પર દૈવી બળવાનાનું દર્શન કરાવ્યું.

એણે સર્જવેલી કૃતિઓ ઘણી
થોડી રહી છે. તેનાં અનુકરણો પરથી
તેની સર્જકતાનો કેટલો ખ્યાલ
આવે છે. એના અનુકરણમાં કરેલા
“ન્યુમના” મુખથી શું બધારે લગ્ય
હોય શકે ? વીનમ્મ કી મીત્રોની—
વિલાસદેવીની મૂર્તિ (આકૃતિ નં. ૧૧)

પણ શીરીઆસના સંપ્રદાયનીજ છે
એમ ઘણા વિદ્વાનો માને છે. કદપના-
શક્તિ એ મૂર્તિમાંથી પ્રગટી શક્તિ, સૌંદર્ય
ને બળવતા કદપવાને અશક્ત છે.

આ વીનમ્મ-કી-મીત્રોનું પુતળું પેરીસના
હુત્રમાં આવેલા સંપ્રદાયનામાં એક આખા
ઓરડાની વચ્ચે મુક્યું છે. એથી લગ્યતા દીપ્તી
નીકળે એવી રીતે ચારે તરફ પ્રેક્ષકો મુક્યા છે
અને દરેક સેંકડો પ્રેક્ષકો અને અભ્યણીઓ
ત્યાં બેઠા બેઠા તેની અપૂર્વતા નરી અંગે કે
દુરબીન વતી જોયાં કરે છે. એમ પણ કહેવાય છે

સશક્ત, સપ્રમાણ, ગંભીર, સર્વોગ મુંદર સ્ત્રી.
(આકૃતિ નં. ૯).

કે અમેરીકાએ એ પુતળું કાન્ય પાસે કરોડો
રૂપીઆના દેવા પેટે માગેલું, પણ એ પુતળું
આપવાને તદ્દલે કાન્યે ગમે તેમ કરી દેવું
વાળવાનું પસંદ કર્યું. આપણી ધારાસભા આગળ
એ પ્રશ્ન હોત તો મને ખાતરી છે કે લગભગ
સર્વાનુમતે એ પુતળું બારોબાર અમેરીકા ચાલી
ગત...

—ઘણાં વર્ષો પહેલાંની એક વાત યાદ આવે
છે. મુંબાઈમાં મેં પહેલું ધર માંગ્યું, અને

ભીંત શણગારવાનો વખત આવ્યો ત્યારે એ પુતળાના ઉપલા ભાગની છબી ચારેક આનામાં ક્યાંકથી લઈ આવી ત્રણ આનામાં મઢાવી ભીંત પર મેં ટંગાવી દીધી. સામાન્ય રીતે વીનસ-ડી-મીલો એટલે હાથ વગરનું ઉભું પુતળું એવો ખ્યાલ હોય છે. પણ આ તો માત્ર મોઢું, માથું અને છાતીના થોડા ભાગની છબી હતી. એક મિત્ર આવેલા યાદ છે. તે “યુવતીજનકથામૃકલાલેખે પરેધામ” એ સિદ્ધાંતના ચુસ્ત ભક્ત હતા અને એમની કથાના જ્ઞાનની ક્ષિતિજ પર વીનસ-ડી-મીલો ભાગ્યેજ આવેલી. એ ખેડા. એમણે ચલાવી દીધી, ધરનાંની ખબર પુછી, અને પાંચ-પંદર વખત શરમભરી આંખો આ કોઈ અપરિચિત સ્ત્રીની છબી પર શરમાતા નાખી. મારા મનમાં મને ધણું દસવું આવ્યું. એ મારે વીશે શું શું ધારતા હશે એ જાણવાની ઉત્કંઠા યદ્યપ્ત. આખરે તે જવા માટે ઉઠ્યા અને છત્રી લેતાં લેતાં પિતા-તુલ્ય ગર્ભાવસ્થા આણી કહ્યું: “ભાઈ! આવી છબી તે બહાર રાખીએ!”

મારા હસવાનો પાર રહ્યો નહીં. મેં કહ્યું: “મુરખપીશી! આ છબી સ્ત્રીની નથી-પુતળાની છે.” તે હસ્યા: “અરે રામ રામ! પણ ભાઈ, ગમે તે કોઈ આવે અને આવી છબી જુએ તો ધારે શું?”

જાણે કેમ મનુષ્યની ધારણા અને તેમાં ખાસ કરીને પારકા પર આસેપ મુકવાની ધારણા પર કોઈ પણ સંયમ મુકી શક્યું હોય!

કેટલાકને વીનસ-ડી-મીલોમાં કે દેખાતું નથી. વાંક-એ પુતળોનો કે આંખોનો એ તો

પ્રશ્ન જાણે. એક અમેરીકન બહુ ધનાઢ્ય થયો એટલે પોતાનો મહેલ સરસમાં સરસ રીતે શણગારવાનો તેણે હુકમ આપ્યો, અને દુનીઆની સુંદરમાં સુંદર કલાકૃતિઓની નકલ મહેલમાં ગોઠવાય એવી આજ્ઞા કરી. પરિણામે યુરોપથી સુંદરમાં સુંદર પુતળું એમ કહી એક પેટી આવી. તેમણે પેટી ખોલી તો પુતળું મેં હાથ વગરનું હુંડું-એક ઠેકાણેથી જરા ભાંગેલું. તરત તેમણે વેચનાર ઉપર ભાંગેલું પુતળું મોકલવા માટે નુકશાની બદલ દાવો માંડ્યો. ન્યારે કોરટમાં ગયા સારે એમને જ્ઞાન આવ્યું કે જે હમરો રૂપિઆ એમણે આપ્યા હતા તે એક હુંડા પુતળા માટે આપ્યા હતા. હાથ ભાંગેલી વીનસ ધરમાં નજર રાખતી એ એમનો દલ સંકલ્પ હોવાથી એમણે પ્રતિવાદી વેપારીઓને કહ્યું કે ભલે પૈસા લીધા છે તે રાખો; પણ ગમે તે મેં હાથવાળું પુતળું આપેા અને આ હુંડું પુતળું લઈ જાઓ. ફ્રેન્ચ વેપારી હસ્યા; બીજા મેં હાથવાળી કોઈ વીનસ આપી; અને હુંડું પુતળું પાછું લીધું. ધનાઢ્ય ખુશ થયા કે આખરે મેં હાથવાળું પુતળું તેમનો મહેલ શોભાવશે. વેપારી પણ ખુશ થયા કે વીનસ-ડી-મીલોની કોમલ લઈ એમણે ગમે તેવું જળવું પુતળું પધરાવ્યું. અને વીનસ-ડી-મીલોનું પુતળું પણ

શ્રીડીઆસની કૃતિ : પાર્થેનાનનો એક દુકડો.
(આકૃતિ નં. ૧૦).

રાજ થયું હશે કે એ આ એકદરના ધનાઢ્ય હાથ-માંથી છુટ્યું. આજ્ઞા છે કે જ્યાં એનું હુંડાપણું કોઈને ન જુએ એવા કોઈ પ્રાસાદમાં માનભરે તે આખરે રથપાયું હશે.

—પણ આ તો કાલ્પનિક વાત. એક શુભરોતી મિત્ર પેરીસમાં

અમને મળ્યા. તેમણે પુછ્યું: “ક્યાં જાઓ છો?” અમે કહ્યું: “લુવના સંગ્રહસ્થાનમાં વીનસ-ડી-મીલોનું પુતળું જોવા.”

“વીનસ-ડી-મીલો?” તેમણે મીઝમીટી કહ્યું. “તમે પણ આ પેરીસના લોકો જોવા ગયાં થઈ ગયા. એમાં જોવાનું શું બધું છે? અક્ષી નાગી, હાથ તુટેલી, કાન ખેંચેલી પુતળામાં એવું તે શું છે કે મનને વખત થમાવે છે?”

હું અવાચક થઈ ગયો...

સુંદરમાં સુંદર સ્ત્રીથી એ મૂર્તિ જુદી છે. માનવ સ્ત્રીથી એ ઘણી મોટી જુદી. શાંતિ દર્શાવતી આંખો; સત્તા દર્શાવતું કપાળ; વિશ્વાસ દર્શાવતા ગાંધ; ડાઁ અને દૃઢતા બંને દાખવતા હોઁ; શાંત ને આત્મનિષ્ઠ પ્રભાવ દાખવતો ડોકનો મરોડ; સંયમ અને વિશ્વાસ બંને દાખવતો રતનો; શારીરિક બલ અને છટા બંને દાખવતી કંમર; અને આખા અંગ પર રહેલી દૈવી શાંતિ ને સત્તાની છાપ— આ બધાં કે.ઇ.પણુ સ્ત્રીમાં મળવાં અશક્ય છે. આ પાપાણી સ્ત્રીમાં કે.ઇ.પણુ સુંદર સ્ત્રીમાં જડે તેના-યી નીરાળી અપૂર્વતા છે. દુનીઆની સ્ત્રીઓનાં લક્ષણો કંપનાની મદદથી ભેગાં આણી એક અસંભવિત સંગ્રહસ્થાનને એવી એક-તાનના અર્પી છે કે તે આદર્શમાં લેખાય. એ મૂર્તિ સ્ત્રી નથી લાગતી, પણ સ્ત્રી કેવી હોઈ શકે, હોવી જોઈએ તેનો આદર્શ બડો કરે છે.

અને જતાં એને જોતાં સુંદર અને નોંધ

જો મનોદશા ઉઠ્ઠે છે તે ઉઠ્ઠે છે. એ મૂર્તિનું સ્ત્રીત્વ ભયંકર અને આકર્ષક છે. તેના સર્વે અંગમાંથી એવી પ્રતાપી માનવતા ઝરે છે કે તે મનુષ્યસ્વભાવના હંડામાં હંડા ભાષોને પ્રગટાવે છે ને પોષે છે. એની સ્વાભાવિકતા, સપ્રમાણતા

પ્રેક્ષિણીસની ડાયેના દેવીમાં માનવ આદર્શતા છે. (આદર્શ નં. ૧૭).

અને વાસ્તવિકતા એવી છે કે એવી સ્ત્રી હોઈ શકે નહીં એમ ખ્યાલ પણ આવે નહીં.

ખીન્ન શીશ્વીનો એવાજ પ્રકારનો— આ હકથુંલીસ-જોઈએ. નરદેહનું કેવું ભવ્ય

મહાકાવ્ય! (આકૃતિ નં. ૧૨) શરીરની ભાવનાનું કેવું અદ્ભુત સર્જન! શક્તિ ને સાદર્ય નીરાળાં પડતાં નથી. મુખ પરની ભવ્યતા ખિન્નતામાં ભળી માનવજીવનના નીખાસ સદૃશની કથા કહી રહી છે. જેટલો આ બળદેવ પ્રખળ છે,

શ્રદ્ધદેવની મૂર્તિમાં પરિચિત મોહજાત છે. (આકૃતિ નં. ૧૪). તેટલો ભલો છે. એની શરીરરેખાઓમાં રહેલી સરસતા શક્તિની વાંછનામાં રહેલી ભાવનાને રીઝવે છે; અને દેવને દુર્લભ એવા દેહની અપૂર્વતામાં મુગ્ધ બની, પરમ આનંદ—જેવો

પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાં મળે એવોજ આનંદ અનુભવી. એ છીએ. જ્યારે શુન્દરાંતના કોષ એક અખાડામાંથી આવું એક અપૂર્વ મહાકાવ્ય નીકળતું જોઈએ ત્યારે—ત્યારે હું મુક્તિ પામીશ...:...

૬

પેરીકલીસ શુન્દરી ગયો. એથન્સની શાંતિ ને સત્તા તુટવા લાગી. એરોપેલી આના મિત્ર ને શિષ્ય સોક્રેટીસ, અને પ્લેટોએ ચિંતનશીલતા કેળવી. ઉદાસમય એથન્સ વિચારશીલ થયું. દુઃખના, વિચારના પ્રાબલ્યે તેણે દેહના મહાકાવ્યોમાં દેર કર્યો. પ્રેક્ષીટેલેસની કલાકૃતિઓમાં (૩૮૦ ઇ. પૂર્વે) શીડીઆસની વિજયી શક્તિ ને તેવી ભવ્યતા નથી; તેમનાં મુખ પર, તેમની ગતિમાં, તેમની રેખાઓમાં માનુષી ભાવ છે, માનવ હૃદય ને પરિચિત એવા વિચાર છે.

પ્રેક્ષીટેલેસની આ ડાયેના દેવીમાં મોટું લાંબું ચંદ્રું છે; આંખોમાં ગહનતા આવી છે; કપાળ આગળ વધું છે. પહેલાં જેમાં ભાવનાશીલતા સ્થાન ભોગવતી હતી તેમાં હવે વાસ્તવિકતા છે. સ્વસ્થતાને બદલે સુકુમારતા દેખાય છે. દેવી ભવ્યતાનું સ્થાન આદર્શ માનવતાએ લીધું છે. (આકૃતિ નં. ૧૩).

આદર્શતાના સંચારથી અપૂર્વતાનું સ્થાન સંસ્કારિતાએ લેવા માંડ્યું. દેવમૂર્તિમાં તદ્દસ્થતાને

બદલે વિલાસી છટા કે માનવ ભાવો આવવા લાગ્યા. પૂજ્યભાવ કરતાં આકર્ષણ કરે અને જામિયા દર્શાવે એવા દેહની મૂર્તિઓ ઘડાઈ. જેમ એક સંપ્રદાયે વિચાર કોતર્યો, તેમ

ખીજાએ ભાવ અને ઊર્મિ કાતર્યા, અને ત્રીજાએ સંસ્કારિતાને પ્રાધાન્ય આપ્યું. લાઘવીપસના સંપ્રદાયની આ યુક્તિદેવની મૂર્તિમાં (આકૃતિ નં. ૧૪) છટા છે. તેના મુખમાં સત્તા નથી, શક્તિ નથી, સંસ્કારિતા છે. તેની આંખોમાં માત્ર તેજ નથી, ક્રમાશ નથી, મૂર્તિમાં દુઃપ્રાપ્ય આદર્શ નથી, પરિચિત મોહકતા છે.

કોષ, દુઃખ, વેદના એ બધાં રસસમૃદ્ધિ વધારી રહ્યાં. વીરત્વભીનાં મહાકાવ્યોને બદલે રસભીનાં ઊર્મિગીતો પદ્યરમાં કાતરાયાં. કલામાં ભાવના ને વાસ્તવિકતાનો સંયોગ જતો રહ્યો. વાસ્તવિકતાની નિષ્પક્ષતા વ્યક્ત થવા લાગી. તેનો અર્પણ નમુનો તે “લાઘ્યોકુન”-- (આકૃતિ નં. ૧૫) તીવ્રતમ વેદનાની પ્રચંડ મૂર્તિ (ધ. સ. પૂર્વે ૫૦).

લાઘ્યોકુન દ્રોણનો ધર્મશુર હતો. શ્રીકૌએ લાકડાનો ઘોડો કરી તેમાં વીરોને છુપાવ્યા હતા. દ્રોણના મૂર્ખાઓ તેને શહેરમાં લઈ આવતા હતા. લાઘ્યોકુને ના પાડી. સમુદ્રદેવે બે સર્પો મોકલ્યા અને લાઘ્યોકુન અને તેના પુત્રોને તે વીંટાઈ વળ્યા. આપ અને બે દીકરાની આસપાસ સર્પોએ ચુક બેરતી. ત્રણે એક ખીજાની આગળ મરતી લાગ્યા.

પિતાના મુખ પર શી વેદના છે ! તેની આંખમાં શી ભયંકર નિરાધારી ! તેનાં સ્નાયુઓમાં કેવું આકંઠ ! આકૃતિ જોતાં જોતાં ત્રાસ છુટે છે. —સર્પની ચુક આપણને વળગતી લાગે છે. આપણી કાય પણ કપિ છે.

વેદનાનું દેવું આબેહુખ ચિત્ર ! એમાં માત્ર વાસ્તવિકતા છે, ભાવનામયતા નથી. એટલે અર્પણતા વિનાની દક્ષતાનો ખ્યાલ આવે છે. અને દેવોમાં પણ કયો ફરકાર ! તેમની

તટસ્થતા ગઈ અને તેમાં ક્ષોભ આવ્યો; શાંતિ ગઈ અને અધીરોઈ આવી; શક્તિ ધરી, પણ છટા ને સંસ્કારિતા વધ્યાં.

જેમ એપોલોમાં શ્રીકંકલાનું બાલપણ છે; વીનમ-ડી-મીલોમાં કળાની મદભર જુવાની છે, તેમ એપોલો બેસ્વીડરમાં તેની પ્રૌઢા અવસ્થા છે. એપોલો બેસ્વેડર (આકૃતિ નં. ૧૬) દર વસતા દેવના દેહની ૭ મી નથી-માનવોમાં વસતા કોઈ મોહક નરોત્તમની મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ જોઈને વીંકલમેને જે આનંદ અનુભવ્યો તેના ઉદ્ધારો સાંભળવા જેવા છે:—

“ જે પ્રાચીન પુતળાંઓ જંગલીઓનું ઝળુન અને કાલની વિનાશક શક્તિમાંથી બચ્યાં છે તેમાંથી એપોલોનું પુતળું સર્વાનુમતે ભવ્યમાં ભવ્ય છે. એમ કહીએ તો ચાલે કે કલાકારે એક ભાવનાત્મક સ્વરૂપ ધણું છે અને સ્થૂલ વસ્તુનો ઉપયોગ તો માત્ર એ સ્વરૂપને મૂર્તિમાન કરવા કર્યો છે. જેમ હોમરે આપેલું એપોલોનું વર્ણન ખાજા બધા કવિઓનાં વર્ણન કરતાં સરસ છે, તેમ આ પુતળું એ દેવનાં બધાં પુતળાંથી સરસ છે. એનું કદ મજાસથી મોટું છે અને એનો ઉમા રહેવાનો ઠરસો એનું દૈવી શૌર્ય દેખાડે છે. શાશ્વત વસંત-એલીસીઅમ (સ્વર્ગ)નાં આદ્વાદક ઉપવનોમાં પ્રસરી રહે છે એવી-આ સુંદર શરીર ને રમણીય યુવાવસ્થામાં મટે છે અને તેનાં અંગોની સુરેખ રચના પર માર્ધુર્ય પ્રસારે છે. આ સર્વોત્તમ કૃતિના ગુણ પારખવા માટે આપણે શુદ્ધિપ્રધાન સૌંદર્યને અંતરમાં ઉતારવું જોઈએ અને જ્યારે તો દૈવી સ્વભાવના ચતું જોઈએ; કારણ કે આ કૃતિમાં મર્પણોકતી કે અર્પણતા નથી. તે શરીર નસોથી કર્કશ નથી, તંતુઓથી કંપાચ-માન નથી, પણ આખા રમણીય સ્વરૂપમાં મીઠી વરાળ ફરતી હોય તેમ દૈવી ચેતનથી તે સજીવ

જણાય છે. દેવ પાયથોનની પાછળ પડ્યા હતા; તેની પાછળ પહેલી વખતે પોતાનું દુર્જય ધનુષ્ય ખેંચ્યું હતું; અને તેને પકડી પાડી કારી ધા કર્યો હતો. પોતાના પ્રતાપના બાનથી પૂણું, એકાગ્ર આનંદમાં ચક્રચુર તેની ભવ્ય દૃષ્ટિ વિજયની પણ પેલી પાર અનંતતામાં નેષ્ટ રહી છે. તેના હોઠ પર તિરસ્કાર છે; પુણ્ય પ્રકોપ તેના નરો-રાંતે પ્રુલાયી રહ્યો છે, અને તેનાં ભવાં પર ચઢ્યો છે; પણ તેના કપાળ પર નિશ્ચલ શાંતિ ઠરી રહી છે; અને જાણે કલાદેવીએ તેને લગાવી રહી હોય તેમ તેની આંખમાં અમી છે. જ્યુપીટર (ગ્રીક લોકના ઇન્દ્ર) દેવનાંજે પુતળાં હાથ લાગ્યાં છે તેમાંનાં કાંઈમાં જે ગૌરવ હોમરની બુદ્ધિએ જોયું તે જણાતું નથી, પણ એપોલો બેન્ડીડરના રાજપમાં બધા દેવાનું ત્રિશિષ્ટ સૌંદર્ય બેશ્ન મળ્યું હોય છે. કપાળ જ્યુપીટરનું છે તે તેમાં સરસ્વતી દેવીનો નિવાસ છે; ભાવ, તેની ગતિથી તેની પ્રૌઢ ઇચ્છા-શક્તિ દેખાડે છે; મોટી આંખો દેવાની સામ્રાજીના જેવી છે, ગૌરવશીલ છે; અને જ્યાં વિલાસ સદા શોભે છે એવા મુખ પર બેકસની પ્રતિમા છે. વેલો પર મુદ્દુ ફણગા જાણે મસ્તના શ્વાસથી હાલતા હોય તેમ તેના રુપાળા વાળ તેના શીશની આસપાસ વીંટાય છે. તેમાં દેવોને પ્રિય મુવાસ છે અને કલાદેવીઓએ તેને સુંદર રીતે સમાર્યા છે. આ કલાત્મક કૃતિનો ચમત્કાર જોઈ હું બધું ભૂલી જાઉં છું. મારું મગજ એની તુલના ગૌરવથી કરવાને યોગ્ય એવા સૂક્ષ્મ સ્વભાવ સ્વીકારે છે. હું પ્રશંસા કરતાં આનંદ અનુભવું છું. ભવિષ્યવેતાઓ જેવી પ્રેરણાથી હોય તેમ મારું હૈયું ઉભરાય છે. રેલોસ-માં, સીરીઆની પુનિત કુંજોમાં, જ્યાં એપોલો

વીહરતા લાં હું વીચરું છું, અને પુરાણા પીઝ-મેલીઅન જેવું સૌંદર્ય અર્પતા તેણે સૌંદર્ય આ મૂર્તિને સચેતન બનાવે છે. ઓ અપ્રતિમ અને પરમ કૃતિ ! હું તારું કેમ વર્ણન કરું? જે માટે મારી લેખિનીને કલાની પ્રેરણા જોઈએ. પણ જે લક્ષણો મેં વર્ણવ્યાં છે તે તારે ચરણે ધરું છું. જે દેવોને તાજ પહેરાવવા આવે તેને તો તે ચરણ આગળજ રાખવો પડે છે, કારણ તેમને માથે તો તેનાથી પહોંચાતુંજ નથી.”^૧...

અરે ! પણ હું આ શું લખું છું ? હું કાણ ? હીંદુસ્તાનનો વતની. હુંધારી જ્યાં સુંદર મનાય છે ત્યાં રહેતો હું સ્નાયુ અને સંપૂર્ણતાની વાતો શ્રાવી કરું છું ? આપણે તપસ્વીઓનાં સંતાનોને વળી સ્નાયુ શા ? શક્તિ શી ? સૌંદર્ય શુ ?

—નાનપણમાં મને યાદ છે કે અમે ડબ્લેક્સથી સ્નાયુઓ કેળવવા મંથતા હતા. એક મારો મિત્ર કસરત કરી નહાવા બેઠો હતો. ત્રણ પેઢી જોઈ ચાલુઓ જેનાં ત્રિકાલસ ધ્યાં છે એવાં એક વૃદ્ધ સર્ગ પાસે આવ્યાં અને બત્રીજાને જોવા બેઠાં. ‘આ શું કરે છે ?’ તેણે કહ્યું; “બાપ દાદા તો દેવ જેવા મુંવાળા હતા ને આ મુવા ઘાટીઓ જેવા ગાંઠા ગાંઠા...શા માટે બનાવે છે ?

—એક વખત ન્યાત મળી હતી ત્યારે એક જાણની ફરીઆદ સાંભળેલી. “હવે બધા છીછરા છોકરાઓ ન્યાતના પટેલીઆઓ થઈ બેઠા છે. પહેલાંના પટેલીઆઓનાં શરીર ઝોળમટોળ એવાં હતાં ! આજે એક જાણ તો એવો બતાવે !”...

અરી વાત છે, આપણને સ્નાયુઓ જોડે શક્તિ જોડે-સૌંદર્ય જોડે શા સંબંધ ?... એ

એપોલો બેલ્વેડીઅર.
(આકૃતિ નં. ૧૬).

પ્રણયીઓ સદાને માટે મરવા માટે છુટા પડતાં શુભળાવી રહ્યા....
 હતા... નાયક અને નાયિકાના ગળામાંથી નીકળતા છેલ્લાં મરતા નિઃશ્વાસે ઉંચા ને ઉંચા જતા
 નાદશ્રવણની અપૂર્વ ધારાઓ વહી રહી. તેમના અવાજને એકદમ નીચે લાવી નાયિકા બોધ પર
 સુરોમાં પ્રેમ હતો; આવી પહોંચેલા વિરહના પડી-એકદમ પડેલા પડ્યો ને દીવાઓ ચેલા;
 ખ્યાલથી વધુ હતો. ભય હતો; અકદમ્ય આક્રંદ ત્યારે મને થયું કે એ નાદશ્રવણમાં મારો આત્મા
 હતું કે તલસાટનો ભવ્ય કંપ હતો; અને એવો તન્મય થઈ ગયો હતો, કે તે અદશ્ય થતાં
 છેલ્લી વાર છુટા પડતાં બંનેના અવાજને કાણુ મારો આત્મપ્રદીપ પણ વાર અંખવાયો;—
 કંચુર દેહોમાંથી આત્માને પણ બાણે બહાર કાઢી એક પણ વાર મૃત્યુ સમાન શૂન્યકાર પ્રસરી
 મગન ભેદવા પાઠવતા હોય તેવા મારા અંતરને રહ્યા..... પણ...

[આ રસિક પ્રવાસવર્ણનનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં.]

ધમની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સમાને
 શ્રીયુત પ્રણામોદય આયુર્દંભ આવડા
 તરફથી સવિનય સમ્રેમ ભેટ.

વેદના સ્ત્રી જીવનમાં એક ડોઝ

: : : લેખક : : :
રા. ઉછરંગરાય કેશવરાય ઓઝા

પ્રીતિયાચના

(અધર્વવેદ-
૧-૧-૮)

જેવી રીતે
ઝાડને વેલડી-
ઓ ચોમેરથી
બાંધી શે તેવી
રીતેજ હું મને
બાંધ; જેથી
હું મારીજ
કામના કરતી
રહે, જેથી
હું મારી પા-
મેથી કદિ
પણ ખસે
નહી. ૧

જેવી રીતે
ગરુડ ઉડતો
ઉડતો પૃથ્વી
પર પોતાની
પાંખનો પ્રદાર
કરી તેને
દાખી રે છે
તેવીજ રીતે

જેવી રીતે ઝાડને વેલડીઓ ચોમેરથી બાંધે છે
તેવીજ રીતે હું મને બાંધ,

હું તારા
મનને દાણું-
જેથી હું મારી-
જ કામના
કરતી રહે,
જેથી હું મારી
પામેથી કદિ
પણ ખસે
નહી. ૨

જેવી
રીતે સૂર્ય
પોતાથી વિ-
શાસ બાયમાં
પૃથ્વીને અને
આકાશને સ-
માવે છે તેવી
રીતે હું તારા
મનને મારી
વિશાસ બાય-
માં સમાવું-
જેથી હું મારી-
જ કામના
કરતી રહે,
જેથી હું મારી
પામેથી કદિ
પણ ખસે
નહી. ૩

પ્રીતિયાચના

(અર્થવર્ણ ૧-૧-૬)

તલસ, તલસ મારા શરીર સારુ
મારા ચરણ સારુ, મારા નયન સારુ;
તલસ મારાં જાનું સારુ તું
મારી કામનામાં સુકાઓ
તારાં નેણ, તારા કેશ, મારે માટે તલસંતાં
હું તને મારી કરકં કણુ કરું !
હું તને મારી હૃદય વેલડી કરું !
જેથી તું મારાંમાંજ સમાઈ જા.
જેથી તું મારા મન સોંસરી મન સરખી થા. ૧
જેની નાભિમાં અવલોકે છે
જેના હૃદયમાં સંવનન છે
તેવી ધૃતમાતા ગાવડીઓ
મારી પાસ લાં તારું સંવનન કરો. ૩

ગર્ભાધાન

(અર્થવર્ણ ૫-૫-૨૫)

વાદળ ફળથી, આકાશ ગર્ભથી અંજે અંજે
આણેલો ગર્ભ,
ગર્ભનિધાતા પણુછમાંથી તીર છુટે તેમ
મુકો ! ૧
જેવી રીતે આ વિશાલ પૃથ્વી પ્રાણીના ગર્ભ
ધારણ કરે છે તેવી રીતે હું તારામાં ગર્ભ મુકું
છું, તેને માટે તને હું સદાયમાં ખોલાવું છું. ૨
હે સેનાપતિ ગર્ભ મુક, હે સરસ્વતી ગર્ભ
મુક, કુસુદમાલિન અશ્વિનો, તારામાં ગર્ભ
મુકો ! ૩
મિત્રાવરુણ તારામાં ગર્ભ મુકો; દેવ બૃહ-
સ્પતિ તારામાં ગર્ભ મુકો; ઇંદ્ર, અગ્નિ અને
ધાતા તારામાં ગર્ભ મુકો ! ૪
વિષ્ણુ તેનું લિંગ કલ્પે; ત્વષ્ટા તેની આકૃતિ
ધરે; પ્રજાપતિ તેપર રસ સિંચે, ધાતા તારા-
માં ગર્ભ મુકો ! ૫

જેને વરુણરાજ જાણે છે અથવા જેની દેવી
સરસ્વતીને ખબર છે, વૃત્રણુ ઇંદ્ર ને સમજે છે
તે ગર્ભાકરણ તું પી જા ! ૬

તું ઔષધીઓનો ગર્ભ છે, તું વનસ્પતિઓ-
નો ગર્ભ છે; તું વિશ્વનો, ભૂતોનો ગર્ભ છે.
હે અગ્નિ આમાં તું ગર્ભ મુક ! ૭

શુર થા, વીર થા, ગર્ભાશયમાં ગર્ભ મુક,
તું મર્દ છે, મર્દનીભર્યો છે. પ્રજા માટે તને
નિમંત્ર્યો છે. ૮

હે બાર્હત્સામે, દૂર થા; તારા ગર્ભાશયમાં
ગર્ભ મુકાઓ ! સોલમાપા જે દેવો તેણે બંનેમાં
અંશભૂત થઈને તને પુત્ર આપ્યો છે. ૯

હે ધાતા, શ્રેષ્ઠ રૂપથી ઘડી આ નારીના
ગર્ભાશયના અંતરમાં દશમે માસ પ્રસવવા અર્થે
નર-પુત્ર ગર્ભ મુક ! ૧૦

હે ત્વષ્ટા શ્રેષ્ઠ..... ૧૧

હે સવિતા, શ્રેષ્ઠ..... ૧૨

હે પ્રજાપતે શ્રેષ્ઠ..... ૧૩

પ્રીતિયાચના

(અર્થવર્ણ ૩-૨૫)

ઉત્પ્રેરક દેવ તને ઉત્સાહો !
તારી શમ્યામાં તું (ખેદરકાર) શાની પડી
રહે છે ?
કામદેવનું બીયણ જે આ બાણ
તેનાથી હું તને હૃદયમાં વીધું છું. ૧
આધિ-તલસનામ તેનું પીછું થાઓ;
પ્રીતિ કામના તેનું બાણ થાઓ;
સંકલ્પ-દૃઢયણ તેની પણુછ થાઓ;
તેને બરોબર ખેંચી
કામ તને હૃદયમાં વીધો. ૨
પણુછ ચઢાવેલું, આંતરડાં શોષતું
સારી પેટે ખેંચેલું જે કામનું શર
તે વતી હું તને હૃદયમાં વીધું છું. ૩

આવ, ચાલી આવ, મારી પાસ;
દર્દીયાલ, તલસતી તલસતી,
સુકાતે-મુખ, કામળાત્મા, ગજમાનિની,
કેવલ મત્પરવશ, પ્રિયપાદિની,
અનુમતા બનીને, (એ પ્રિયતમે) ૪

તને હું ખેંચું છું; (પ્રીતિના) પાશમાં નાખી,
દૂર તારી જનનીથી, દૂર તારા જનકથી;
જેથી તું મારામાં સમા;
જેથી તું મારા દીલસરસી દીલ-સોંસરી થા. ૫

ઓ મિત્રાવરુણો ! તેના હૃદયમાંથી, તેના
ચિત્તમાંથી તમામ સંકલ્પો કાઢી નાખો, તેને
અકેતુ કરો, તેને મત્પરાયણ બનાવો. ૬

વન્ધ્યત્વ વિનાશ

(અથર્વવેદ ૩-૫-૨૩)

જેનાથી તું (વેદક)વન્ધ્ય રહેશે તેનો અમે
નાશ કરીએ છીએ. તેને તારાથી દૂર દૂર લઇ
જઇએ છીએ. ૧

ભાયામાં જેમ બાણ આવે તેમ તારા
આશયમાં ગર્ભ આવો; પુત્ર આવો. આવો
અહીં વીર ! જન્મે તને દસ માસનો પુત્ર. ૨

તું નર પુત્ર પ્રસવ; તેની પછી પણ પુત્ર
જન્મે. પુત્રોની તું માતા થા, જન્મેલાની,
જન્મવાનાની. ૩

પ્રસૂ ગાયમાં કડ્યાણ બીજો જપ્તો પકવે
છે તે રીતે તું પુત્ર પકવ. ૪

તારા પર ગ્રાન્પત્ય આવ્યું છું,
તારે મળી રહે !

હે નારિ તું પુત્ર પ્રાપ્ત કર !

એ તને ભદ્ર નીવડે !

તું એને ભદ્ર નીવડ !

આકાશ જેનો પિતા,

૨

પૃથ્વી જેની માતા,

સમુદ્ર જેનું મુખ,

એવી જે વેલડીઓ હોય છે તે તારે પુત્ર
પ્રાપ્તિ અર્થે દિવ્યોપધિ યજ્ઞ પ્રસન્ન થાઓ !

સપાત્ની નિવારણ—(વનસ્પતિ સહિત).

(અથર્વવેદ ૩-૫-૧૮)

હું આ ઔપધિ ખોદું છું !
વનસ્પતિઓમાં એ બલિષ્ઠ છે;
જેનાથી શોક્ય બાધિત થાય,
જેનાથી પતિ પરાયણ બને. ૧

હે પ્રકુલ્લ પાંદડી, (ઉત્તાનપર્ણે)
હે સુભગે, હે દેવભુતે (પ્રેરિત)
હે શક્તિમતિ (સરસ્વતિ)

મારી શોક્યને સુદૂર કાઢ !
પતિને કેવળ (મત્પરાયણ) કર. ૨

તેણે તારું નામ પણ લીધું નથી;

આ, મારા પતિ: તારા રમણ નથી ચાલ,
દૂર સુદૂર મારી શોક્યને આપણે કાઢી મુકીએ. ૩

હે ઉત્તરે (શ્રેઠ), હું ઉત્તર છું;
ઉત્તરોથી પણ હું તો ઉત્તર !

જે મારી શોક્ય છે ને તે તો નીચી !

જે નીચાં છે તેનાથી પણ તે નીચી ! ૪

હું તો સરમાતા (શક્તિમતી) છું

તુંએ પણ શક્તિશાસિની છેજ ને !

આપણે સરસ્વતી બની, ચોક્ક મારી શોક્ય-
ને દાખી દઇએ ! ૫

તારે માટે પ્રતાપ-ધાર્યો છે,

તારે લાધે મેં પ્રતાપ પાડ્યો છે;

તારું દીલ, ઓ, મને અનુસરે !

માય પાછળ વાછડું અનુસરેને તેમ !

પ્રવાહનેજમાં વારિ ધસે ને તેમ ! ૬

પતિપ્રાર્થના

(અથર્વવેદ ૨-૬-૩૬)

સુમતિ આ કુમારીને અમારા સૌભાગ્યથી,
હે અગ્ને, રમણુ પ્રાપ્ત થાઓ ! એ વરજી છે,
એ ઉત્સવ-રમણીયા છે, એને પતિવડે સૌ-
ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાઓ.

આ સૌભાગ્ય તો સોમજી છે; બ્રહ્મજી
છે; અર્ધમાંદીધું છે; દેવ ધાતાના સસથી આ
પતિવેદન (કમ) હું કરું છું.

આ નારી, રે અગ્ને, પતિ પ્રાપ્ત કરો,
સોમરાજ એને સુભગા બનાવો; પુત્ર-પ્રસવા એ
મદ્ધિર્ધાપદ પામો. પતિ પ્રાપ્ત કરી એ સુભગા
વિરાજી રહેા.

હે મધવન ! જેવી રીતે વનચરોને આ મૂઠા
સુંદર, પ્રિય, નીરાંતે વિશ્રાંતિ લેવા જેવી થાય
તેવીજ રીતે સૌભાગ્યવતી આ નારી પતિને
(સર્વથા) અનુકૂલ થઈ સપ્રિયા બનેા.

પૂર્ણ, સંરસરાટ ચાલતી સૌભાગ્ય નૌકામાં
તું ચઢ ! અને એ નૌકામાં બેસાડી જે વર
(છંદ પ્રતિકાગ્ર્ય) છે તેને અહીં બાવીને ઉતાર !

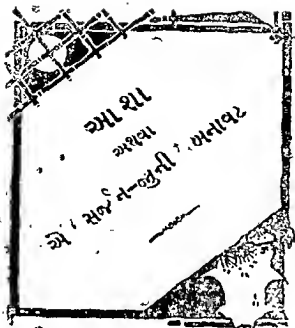
હે ધનપતે (કુબેર), પોકાર, વરને આ
તરફના મનવાળો કર ! જે વર છંદ છે તેને
સર્વથા આ દિશા તરફ વાળ (જમણી બાજુ
તરફ ફેરવું, અનુકૂલ બનાવ.)

આ દિરણ્ય, આ ગુગળ, આ ઐશ્વ
(જોરોચની) અને આ વળી સૌભાગ્ય. આ
સર્વ તને તારા પતિ માટે, તારી ઇચ્છા મુજબ-
ના વરને માટે આપવામાં આગ્યાં છે (?)

અહીંયાં સવિતા આણેા, આણેા એ પતિ
જે છંદ (પ્રતિકાગ્ર્ય જેની તું તેની કામનાના
જમણામાં કામના કરે છે) છે. તેને હે આપશે,
તું તેને અહીં મુક.

લેખક:

રા. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે,

ઉપમંત્રી, સાહિત્ય સંસદ.

આ શાનો પરિચય કરાવું? પણ જગત-
માં એવી કોઈ શક્તિ નથી કે જે
આશાનો પરિચય પૂર્ણ રીતે કરાવી શકે. જગત-
ની કોઈ પણ ભાષા પાસે એવો શબ્દ નથી કે
જે આશાનું અધુરું વર્ણન પણ આપી શકે.
જગતના કોઈ પણ ચિત્રકાર પાસે એવી પીંછી નથી
કે જે આશાના વદનની એક પણ રેખા આલેખી
શકે. જગતની કોઈ ડોસી પાસે એવી છાંય નથી
કે જે આશાનો આછો ખંડાલ પણ આપી શકે.
આશાને તો નીરખી હોય તેજ એના મુખનું
લોકોત્તર લાવવય સમજી શકે.

સદ્ભાગ્યે એ મારીજ જ્ઞાતિની હતી. એનું
મૂળ વતન ચારતરના ચાર પ્રદેશમાં હતું. એના
પિતા ધંધાને અર્થે લાંબું રહેતા. એની માતા
એને નાની મુઠીને-એના ભવિષ્યનો કે પણ
વિચાર કર્યા વગર-કેવળ સ્વાર્થવૃત્તિથીજ મરી
મઈ હતી. એને લગભગ મારા જેટલીજ ઉંમર-
નો એક ભાઈ હતો. તે અમારા શહેરની

કોલેજમાં ભણતો હતો. તેની જોડે એ રહેતો
હતો.

પૂર્વ જન્મમાં જેણે બપોળે હાથે દાન કર્યા
હશે, (શરુઆતનાં વીસ વર્ષો બાદ કરતાં)
આંખ દ્રવવા માટે ને ગળું રુધાઈ જાય ત્યાં સુધી
યતના ધુમાડા ખમ્યા હશે તેજ એની પ્રાપ્તિના
અભિલાષ રાખી શકે. પૂર્વ જન્મમાં મેં એવી
તપશ્ચર્યા નહોતી કરી એમ કોઈ ખાતરી પૂર્વક
કહી શકતું નથી, એટલે મારા મનમાંજે એની
પ્રાપ્તિના અભિલાષ જાગે તો તે હાસ્યાસ્પદ નથી.

સમવયીનું સખ્ય સહેલાઈથી સધાય છે;
એટલે એના ભાઈ સાથે મૈત્રી કરવાનો મેં વિચાર
કર્યો. જે વિચાર મારા મગજમાં રુકે છે તેનો
અમલ તરતજ થઈ જાય છે-ક્યાં તો મારાથી કે
ક્યાં તો કોઈ બીજાથી. એટલે થોડા વખતમાંજ
અમારે ઝાળખાણ થઈ ગયું. એ જ્યારે કોલેજ
જતો સારે હું પણ 'મારે પણ એજ રસ્તે કામ
છે' કહીને એની જોડે જતો; સાંજે હંમેશાં મળતો;

વારંવાર ઘેર બોલાવતો અને એને ઘેર જવાના પ્રસંગો શોધતો. આથી અમારું સખ્ય, જાડા માણસના શરીરની પેઠે, થોડા વખતમાં ખુબ વધી ગયું.

અમે કે કે વાતો કહેતા અને સંભળાવતા. અકેકેની ખાનગી વાતો પણ પરસ્પર કહેતા. મેં એને મારા પ્રેમકાવ્યો સમજાવ્યાં, પ્રેમની મહત્તા, દિવ્યતા અને સર્વાંકારિતા એના મગજમાં ઉતારી, પ્રેમીએના સ્વાર્થભાગની અનેક અદ્ભુત કથાઓ કહી; છતાં પણ એના આગળ હું મારું અંતર ઉઘાડી શક્યો નહીં. હું કહી ન શક્યો કે “તારી શિવિનીજ આ સર્વ કાવ્યોની પ્રેરક મારા હૃદયની ઇષ્ટ દેવતા છે.” એક દિવસ એણે કહ્યું: “તારા કાવ્યમાં તું પરમેશ્વરથી પણ ચઢી જાય એવી કુમારિકાનું વર્ણન કરે છે, તેવી કાષ્ઠ કુમારિકા હજી તો સરળમજા નથી ને સરળશૈયે પણ નહીં.”

“સરળમજા છે!—એક!” મેં ખુબ જીરસાથી કહ્યું.

“કાણ?” એણે પુછ્યું ને મને મારી પ્રિયતમાનું નામ દેવાનો બહુ આગ્રહ કરવા માંડ્યો. મને ખુબ સમજાવ્યો, પટાવ્યો, લલચાવ્યો ને ધમકાવ્યો પણ ખરે. આખરે પગના અંગુઠા વડે જમીન ખોતરતો, ખોતરતો, ખુબ શરમાઈ જઈને, એના સામું જોયા વગરજ, શુંબળાઈ જતો હોઈ તેમ રૂંધાઈ ગયેલા સ્વરે હું બોલી ઉઠ્યો: “આશા—”

‘હે.....!’

થોડી વાર સુધી તો એ મુગોળ રહ્યો; પણ પછી એકાએક ખુબ જોરમાં હસી પડ્યો, “હા, હા, હા, હા,—વાહા હોસ્ત, વાહા—હી...ક.” પાછો એ વિચારોમાં પડી ગયો. થોડી વાર પછી બોલ્યો: “એ તો બહુ ખરું, પણ મારા પિતા આશાને તારી જોડે પરણાવવા ના કહે તો?”

“ના શેના કહે?” હું બોલી ઉઠ્યો. (હવે મારામાં કેંક હોંમત આવવા માંડી હતી) “ને ના કહે તો પણ શું? મારો પ્રેમ મને પરણાવશે.”

“એટલે?”

“એટલે એમ કે કાષ્ઠ પણ બે વચ્ચે પ્રેમ હોય તો તેમને પરણવાનો હક્ક છે, એટલુંજ નહીં પણ તેમણે પરણવુંજ જોઈએ.”

“કાષ્ઠ પણ બે વચ્ચે પ્રેમ હોય—સારે તો જનવર ને માણસ એ બે વચ્ચે પ્રેમ હોય તો તેણે પણ પરણવું જોઈએ! કેમ? હા, હા, હા!”

“હા, આ વાતમાં હું જગત કરતાં કેંક આગળ છું. સમજ્યો?”

૨

ગંગી બહુ હોંશીઆર. કેવી ચાલાક! કેં પણ એને શીખવો ને આઠ દિવસમાં તો એ શીખવ્યા કરતાં એ કેંક વધુ કરી બતાવશે, અ સાધારણ કદ, કાળો ચળકતો વણું ને અધારામાં ગમે તેવા બહાદુર મનુષ્યના મનમાં પણ ભય પ્રેરે એવા અગ્નિના ગોળા જેવા ડોળા—આ સર્વ વસ્તુ ગંગીમાં બહુ પ્રધાનપણે દેખાઈ આવતી. આવી બીલાડી મેં તો કાષ્ઠ પણ દિવસ જોઈ નહોતી.

આશાને ગંગી પર બહુ પ્રેમ. આથી મને પણ લાય છતાં એના પર પ્રેમ રાખવાની ફરજ પડી. પહેલાં તો હું એનાથી બહુજ ખીતો. એક દિવસ હું બેઠો હતો સારે ધીમેધીમે ધર્ધર અવાજ કરતી એ મારી પાસે આવી. ખીતાં ખીતાં પણ કેંક હોંમત રાખીને હું ત્યાં બેસી રહ્યો. પણ શાંત બેસી ન રહેતાં ગંગીએ મારું મોઢું ચાટવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. મારાથી આ ખમી ન શકાયું. હું ઉઠીને દીવકે જઈને બેઠો. ત્યાં પણ આવીને એ મારા પગ આગળ બેસી ગઈ. મેં પગ ઉંચા લઈ લીધા એટલે એ કુદકો મારીને મારી જોડે દીવકે બેસી ગઈ. આ

નાટ્યલીલા નીલાળા આશા બેલી ઉઠી: 'હાય, હાય, બા ! આવા માણસ તો મને મુક્ત ન ગમે. એ બીચારી તમારી પાસે આવવાને મરી જાય ને તમે એનાથી દૂર ને દૂર નાસો ! (ગંગી સામું જોઈ) ગંગી ! આમ ચાલી આવ. તારે એનું શું કામ છે ? (મારા સામું તિરસ્કાર-પૂર્વક જોઈ)

તદન બામલા !
થોડી વાર સુધી
એ મારા સામું
એવી રીતે જોઈ
રહી મને લાગ્યું
કે મારાથી રહી
દેવાશે. પણ
સ્ત્રીવર્ગમાં બહુ
જાણીતો, હોઠ-
વતી 'પુચ્છ'
એવો તિરસ્કાર-
સૂચક અવાજ
કરીને આશાએ
મારી સામેથી
નજર ફેરવી
નાખી. હું તદન
ગભરાઈ ગયો.
શું કરવું તે
સમજી ન શક્યો,
થોડી વાર સુધી
મેં માથું ખેંચ.

વાળ્યા છીયું, ટોપી ઠીસઠાક કર્યાં છીયી,
કોટનું ખટન ફેરવ્યા છીયું, પણ હલાવ્યા
કર્યાં અને બગાડ્યાં આપ્યા કર્યાં. આખરે કોઈકની
હીમત ઉધાર લાવી, સંકેતરતાં હાય લંબાવી,
હોઠ વડે પ્રેમસૂચક અવાજ કરી ગંગીને (જે
આશાની આંતરો સચિત્ર બગ કરી હતી સુધી

મારી પાસેજ બેસી રહી હતી તેને) મેં
પંખાળી.

ગંગી તો આટલા ઉત્તેજનનીજ વાટ જોઈ
રહી હતી. એ આવીને ઝડપથી મારા બોળામાં
ચઢી બેઠી. ઉધાર આણેલી બધી હીમત મારી
પાસેથી સરી ગઈ. ન એને હું પંખાળી શક્યો

મારા હાથમાં એક બીજો હાથ આવ્યો. હસ્ત બહુ પરિચિત હતો.

કે ન દૂર કરી શક્યો. આખરે મેં ગળવામાંથી
રુમાલ કાઢી પરસેવો લુછવા માંડ્યો. એકદમ
તરાપ મારીને ગંગીએ મારી પાસેથી રુમાલ
ઝુંટળી લીધો. આવી એક પામર ખીલાડી મારો
અઢી રૂપીઆનો રુમાલ પળવારમાં આમ
હતો-ન હતો કરી નાખે એ મારાથી જોઈ ન

રાકાધુ' મેં એની પાસેથી રુમાલ પાછો મેળવ-
વાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. અનાયાસે પ્રાપ્ત
થએલી વસ્તુને પણ અનાયાસે તો જવા નજ દેવી
આસૂર ગંગી બહુ સારી રીતે જાણતી હોય
એમ મને લાગ્યું. તાણાતાણુ ખુબ યથા થોડી
વાર પછી ચાળણી જેવો અનાવીને ગંગીએ મારો
રુમાલ ફેંકી દીધો. આમ ગંગીને પ્રત્યક્ષ વિજય
મળ્યો. પણ મને પણ પરોક્ષ રીતે એક લાભ
થયો. આ તાણાતાણુમાં મારી ખીક છેક જતી
રહી હતી. ખુરદો કરી નાખવાની વૃત્તિને મહા
મહેનતે દબાવી મેં ગંગી સામે પ્રેમથી જોયાં
કાધું, એની પીઠઠ્યાબડી, પંપાળી. આશાભર્યા
વદને એ મારી તરફ જોઈ રહી. આમ અમારી
વચ્ચે પ્રેમનું ખીજ રેપાણું.

“મને બીન્નાડીઓનો બહુ પરિચય નથી,
આશા સામું જોઈને હું બોલ્યો; “પણ ગંગી
તો બહુ ઉમદા જનવર દેખાય છે; માણસાઈ-
વાળું પ્રાણી છે. મને જરા પણ ખબર નહીં કે
એ આવી સારી હશે.”

“હું, ” કોઈ પણ મનુષ્યના ઉત્સાહને ઠંડો
કરી નાખે એવો જવાબ મળ્યો.

પણ હવે તો હું ને ગંગી પરસ્પર બહુ હળી
ગયાં છીએ. દરરોજ કે ને કે લાઇ આવીને હું
એને ખવડાવું ને પુંછડી હલાવતી હલાવતી
આશાનો પણ ત્યાગ કરીને તે મારી પાછળ ભમે.

એક દિવસ આશાના બાઇએ ગંગીને મારા
બોળામાં બેઠેલી જોઈને કહ્યું: “ગંગીને તારા
પર બહુ માયા છે, ખરું ને ?”

“ને મને પણ એના પર બહુ માયા છે, ” મેં
કહ્યું ને આશા સામે જોયું. આશાની ઉત્તેજક
જીભમુદ્રા જોઈને હું ખીલી ઉઠ્યો; “એને ખાતર
હું મારો પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર છું.”

“એમ? સારે તો ગોઠવી દોને ચોકડું, જન-
વર સારુ પણ આટલો બધો પ્રેમ ?”

“એમાં કેં નવાઇ નથી. જનવર જેઠે
પરણ્યાના દાખલા પણ ધ્યાનમાં છે, ” કેક
ગંભીરાધથી મેં કહ્યું. બોલતાં તો હું બોલી
ગયો, પણ એવો એકે દાખલો મને ખબર નથી
એમ માદ આવતાં હું એટલો બધો શરમીદો
પડી ગયો કે મારી આંખમાં લગભગ ઝળઝળાં
આવી ગયાં. આશાના બાઇએ મને કે પુછ્યું તો
નહો પણ એ એની હંમેશાની ટેવ પ્રમાણે
હસી પડ્યો—હા, હા, હા, હા; હી, હી, હી, હી;
હો, હો, હો, હો, હો—” એમ હસતા હસતાં
એણે હકારની આરાખડી પુરી કરી. કોઈ મનુષ્ય
“શરમાઈ શરમાઈ મરે” સારે આમ તેની સામું
“હા, હા—હી, હી” કરવું એ તેનું ખુન કરવા
જેવું છે એમ વાચક ! તનેએ નથી લાગતું ?

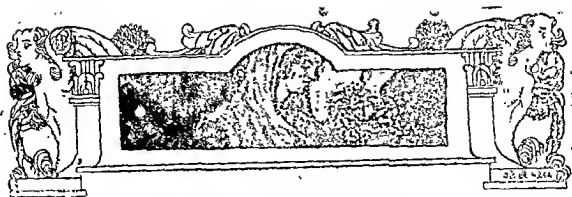
૩

“રક્ષાબાઇ—”

આશાએ મારું નામ રક્ષાબાઇ પાડ્યું
હતું એ વાત જ્યારે એના બાઇએ મને કહી
સારે હસવું કે રડવું તે ન સમજાયાથી એ ખતે
ભાવ મુખ પર લાવવાનો નિષ્ફલ પ્રયત્ન કરતો
શૂન્યવદને હું એના સામે જોઈ રહેલો. આશા
જ્યારે મને એ નામે સંબોધતી સારે એનાથી હસી
દેવાતું, ને મારા આખા શરીરમાં ગલીપત્તી થઇ
રહેતી.

“રક્ષાબાઇ, ” મને એક દિવસ આશાના
બાઇએ મારે ઘેર એકાએક આવી બહુ ગંભીર-
તાથી કહ્યું: “મારા પિતાનો આજે મારા પર
પત્ર આવ્યો છે. તેમાં લખ્યું છે, ‘આપણી
આશાનાં લક્ષ આપણા ગામના મહેશ્વરને જેઠે
વેશખ સુદ પંચમેનાં નિરધાર્યા છે, વગેરે—’
પણ અરે ! તું આતું દયામણું મોહું ના કર.
મારાથી હસી પડાશે. જે આજે ચૈત્ર સુદ પંચમે

[બધુ મોટા જુઓ ૫૪ ૮૧]

લગને લગને કુંવારા લાલ !

લેખક :

સૌ. લીલા મુનશી,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

રાજનગરની એક શેરીમાં ઓઝોનું એક ટાણું લગનાં માટલાં લેવા જવાની તૈયારી કરી રહ્યું હતું. શેરીના એકઠાના કુવા ઉપર એક બાપ પાણી ભરતી ભરતી તેમાંની એક ઓ સાથે વાત કરતી હતી. આસપાસના ઘરોના ઓઠલા પર થોડી પ્રોટ કે વૃદ્ધ ઓઝો જતી ઓઝોને જોવા અને સલાહ આપવાને ઉભી હતી. પરબડીમાં થોડાં ચક્રાં દાણા ખાતાં હતાં અને એ ત્રણ કુતરાં ઘરમાં ને બહાર આમ-તેમ ફરી ભસતાં. તેમને હાંકી કાઢવાને પ્રયત્ન ધરના નોકર પશવો દોલીવાળાની મદદ સાથે કરી રહ્યો હતો.

શેરીમાં એક વિધવા આવી તે આ સૌભા-જવતીઓના જુથને જોઈ અપશુકન ન પડે માટે આડી ફાંદાં દૂર દૂરથી ચાલી ગઈ. હજી શુકન સાંપડતા ન હોવાથી ઓવર્ગ એમ ને એમ યંબી ગયો. એક વૃદ્ધાએ ઓઠલા પરથી ટહુકે ક્યો.

“ બાપ ! બરાબર શુકન જોજો કે આ

વખતે તો બચારાનું ઘર બરાબર મંડાય. ચાર ચાર વાર પરબથો તોએ ચોક પુરાયાજ નહીં. આ પાંચમી તો પરમેશ્વર આવશે. અલીઓ ! એક ગીત તો ગાય. આમ બોલકી ઘડતે ઉભી રું રહીઓ છો ? ”

ઉભેલી ઓઝો માંહિમાંહ એક ખીજને ગીત ઉપાડવાની સુચના કરવા લાગી ને સામેથી ગાય આવી. “ શુકન આબ્યા, શુકન આબ્યા.” બેચાર ઓઝો સામટી બોલી ઉઠી અને દીવડો ઝાલી વરમા યએલાં મોટાં કાકીએ “ શુકન જોઈ ને સાંચરજો રે ” નું ગીત ઉપાડ્યું. ઓઝો તે ઝીંધ્યું ને ચાલવા માંડ્યું. શરણાષ્ટવાળાએ તણાં ટુંકવા; દોલીઓએ ઢાલ ઢમકાવ્યાં અને આખી શેરી આ સુર ને નાદથી ગાજી રહી.

ગાનારીઓને સાદ દૂર ને દૂર જતો ગયો. પડોશી ઘરમાં ગયા, કુતરાં એ ત્રણ વાર શેરીના નાકા સુધી ભસી આવી પાછાં હતાં લાંનાં ભાં ફરી રહ્યાં. ધરના માળાએ લીંચકે બેઠેલો ત્રીકમ નવા લગના ઉદ્દાસનાં સુસું કરતા કઝાનાં

સંગીત સાથે હોયકા ખાત રહ્યો.

આ ત્રીક્રમ તે આ ઉત્સવનો નાયક હતો. એના કપાળમાં તામ્ર કંકુ તે એખા ચોટલાં હતાં. રેશમી ખમીસ અને લાલકોરની ધોતી તેના અંગને શોભાવતાં હતાં. તેના પાતળા નસોવાળા કાંડા પર સોનાનાં સંકિર્ણાં આમતેમ ફરતાં અને આંગળીના ઢેકાને આધારે રહેલી માણેકની વોટી આખી આંગળીનો ગોળાકાર ચક્રાવો લપાં કરતી.

પહેલી નજરે તેની વયનું અનુમાન બરાબર થતું નહોતું પણ ત્રીસ બત્રીસ વર્ષથી તેનું વય વધારે નહોતું. તેના શાલમાં તવેશ પડ્યા હતા. તેની આંખો અરિથર રીતે આમ તેમ ફરતી. તેનું અસાધારણ મોઢું કપાળ અને તેના પર થોડા કાળા, થોડા ધોળા એવા કાબરચિત્રા વાળની તેણે આબરી હોળેલી હતી. ખીડીધી કાળા થએલા હોઠ પર પાનની રતાશ ચઢી હતી. કાનમાં પહે-રેલી ત્રણ મોતીની વાળી તેના મુખની શોભાને વધારતી કે ઘટાડતી તે કહી શકાતું નહોતું.

આજે ગત્રે તેનાં પાંચમી વારનાં લગ્ન હતાં; અને મહીના દિવસ પર સુવાવડમાં મૃત્યુ પામેલી તેની ચોથી પત્ની કમળાનો શોક હોવાથી તેમાં કશી ધામધુમ કરવાનો તેમનો વિચાર ન હતો. માટલાં લાવવા, ગણેશ બેસારવા વગેરે સૌ નાની મોટી વિધિ આજના એક જ દિવસમાં આટોપી, થોડાને બદલે ગાડીમાં બેસી અને જામા અછાબા-ને બદલે સાદો રેશમી કોટ અને નવા તોરાની રાતી ચોળ પાંધડી પહેરી રાત્રે નવી પહોને પરણુવા જવું એવો સર્વાનુમતે નિર્ણય થયો હતો.

ત્રીક્રમ લોકોના કહેવા પ્રમાણે ખીચારો લલો માણસ હતો. ચાર વાર મેદીકમાં નાપાસ થઇ, બાપા મરી ગયા એટલે તેણે વિધવા મા અને બે નાના ભાઇઓનો ભાર પોતાના માથે ઉપાડ્યો હતો. યરાશીની દુકાને તે બાજવટાનો ધંધો કરતો, સાંજે વાળુ કરવા ઘેર આવતો અને પાછો

ફરવા નીકળી પડતો તે રાત્રે અગીઆર વાગે ઘરમાં આવવા તે નવરો થતો. પણ એના ગળ પ્રમાણે એ બે પૈસા દીક્રમનો અને માત્ર અઠ-દશ નબળી હોવાથી, તેનો સંસાર ચાલતો ન હતો; એટલી વાતની ખામી જો ન હોત તો પાંચ દહાડે સુખી માણસમાં તેની ગણતરી થાય એવી હતી.

ત્રીક્રમની મા નીચે કામ કરતાં હતાં. પશવેા પણ નીચે પરસાળમાં બેસી ચોખા વીણતો હતો. બે ભાઇઓ બહાર ગયા હતા અને તેમની પત્નીઓ આટલાં પૈસા ગઈ હતી એટલે ખાજી પર ખાજ ત્રીક્રમ સીવાય ખીલુ કોઇ હતું નહોતું.

લગ્ન જેવો શુભ પ્રસંગ હોવા છતાં આજે તેને છવ જરા ઉદાસ હતો. ભૂતકાલમાં પોતે ચાર ચાર વાર અનુભવેલા આજના જેવા પ્રસંગે તેને અભારે યાદ આવતા હતા. અને તેની ખિજ-તાને વધારી રહ્યા હતા.

તેના છવનમાં બહુ સ્વપ્નેને અવકાશ ન હતો પણ એકંતે કે અસાધારણ પ્રસંગે તેમને ધસડી આપ્યાં હોય તેમ ધીમા હોયકા ખાતા ત્રીક્રમના મગજમાં ભૂતકાલનાં ચિત્રોનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું. અને તેને લીધે ભાવિ સુખમાં બિંમલની આશંકાથી તેનું મન ડોલતું હતું. જો કે તેના મનમાં આશંખાતાં ચિત્રો નીચે વણુબ્યાં છે તેટલાં વીગતવાર નહોતાં પણ વ્યભાનમાં ઉડતાં માણસની દષ્ટિ, નીચે દેખાતા સજ્જિપટ પર જેમ એક સામટી ફરી વળે તેમ ભાવિ સુખના વિચાર-માં ઉડતું તેનું મન ભૂતકાલ પર એક સામટી દષ્ટિ કરી વળતું હતું.

આજના જેવા જ પ્રસંગ આજથી વીસ બાત્રીસ વર્ષ પર તેણે સૌથી પહેલો અનુભવ્યો હતો. ત્યારે તો તે માત્ર દસ વર્ષનો બાળક હતો, અને જગન મહેતાની નીશળમાં ત્રીજો ચોપડોનો

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૮૩]

સંપાદક:

રા. દયાશંકર

મ. ભટ્ટ

સભ્ય,

સાહિત્ય સંસદ

ફાં સી ની

મુજા

ચિત્રકાર:

રા. જગ-

મોહન

મી સ્ત્રી

૧

નગરમાં ત્રણ ચાર દહાડાથી ભારે ધમાક મચી રહી હતી. દુરમન રાજની સેના શહેર પર હુમલો લઈ આવવાની છે એવા ખબર ત્રણ ચાર દહાડાથી શહેરમાં ફેલાઈ રહ્યા હતા. યુદ્ધના રસીઆ ક્ષત્રિય યોદ્ધાઓનાં લોહી એ વાત માંખીને ઉછળી રહ્યાં હતાં. આખા શહેરમાંનો પુખ્ત ઊંઘરે પહોંચેલ પ્રત્યેક રાજપુત વીર પોતાનાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર સજ્જને યુદ્ધને માટે તૈયારી કરી રહ્યો હતો. મહેલોએ મહેલોએ ફરી ભાટ ચારણો શૌર્યને ઉત્તેજીત કરે તેવાં ગીતો ખુદ્દ સ્વરે પોકારતા જતા હતા. રાજદરબારે રાજ નિલ ક્ષત્રિય જુવાનોને એકઠા કરી સરપાવ પહેંચતા, કિલ્લો-ઓ આપતા, અને યુદ્ધમાં જોડાવા તૈયાર થાય તેવાં સાં જુવાનોને લાયકાત પ્રમાણે ગામ ગરામ કે વર્ષાસન લખી આપતા. રોજે રોજ યુદ્ધમાં જોડાવા ઇચ્છનારાઓની સંખ્યા ખુબ વધતી જતી હતી.

રાજપુત જુવાન વીરસિંહના પિતાએ યોદ્ધા સભ્ય ઉપર પૂર્વના એક યુદ્ધમાં નગરનું રક્ષણ કરતાં પ્રાણ ત્યાગ કર્યા હતા. ક્ષત્રિય જોડાની પતિવ્રતા પત્ની-વીરસિંહની માતાએ-પતિની ચિંતા ઉર પ્રાણ સ્વેચ્છાથી હોખી દીધા હતા. માતૃપિતા વિરાણી મુઘ્ધા કન્યા દેવના

એકના એક ભાઈ વીરસિંહના આશ્રયે ઉઠરી મોટી થતી હતી-બાળ્યાવસ્થા પીનાડી હમણાં જ યૌવનમાં પ્રવેશ કરતી થઈ હતી.

વીરસિંહ બાપીસ ત્રેવીસ વરસનો ઉછરતો જુવાન હતો. શુરવીર પિત. તરફથી શાય વારસામાં પામ્યો હતો, અને રાજના આશ્રયે ઉઠરી યુદ્ધકલામાં પ્રવીણ થયો હતો. એને હજુ પોતાની તમવારને મેદાનમાં ઉઠાળવાનો એક અવસર પ્રાપ્ત થયો નહોતો. યુદ્ધની વાત સાંભળી લારથી એ અવસર મેળવવા તે ઉંઘો નીચો થઈ રહ્યો હતો. શુરવીર પિતાના બાલક વીરસિંહે યુદ્ધમાં જવા માટે નામ નોંધાવ્યું ત્યારે ખુબ રાજાએ એની પીઠ થાપડી ને કહ્યું: "સિંહનો બાલક સિંહજ હોય વીરસિંહ! તમારા પિતાની પેઢેજ ક્ષત્રિય કુત્રની લાજ સાચવજો." એ શબ્દોએ બહાદુર વીરસિંહની નસેનસમાં લોહી ધમધમ વહેતું રી નાખ્યું હતું.

સેના તૈયાર થઈ ગઈ. વીરસિંહને રાજાએ ઘોડેસ્વારોની એક ટુકડીના નાયક બનાવ્યો. દુરમનો બીજો દહાડો બપોર સુધીમાં નગરને બાંહેધે આવી પહોંચ્યો એવી ગણ્યારી થઈ હતી. સાંજે રાજમહેલમાં મોટી મીજલસ મળ્યા યુદ્ધમાં દાવ કેમ ખેલવા ને કેવી રચના-વ્યૂહ કરવા તે વીશે અનુભવી સેનાપતિએ સર્વ

યોદ્ધાઓને સુચનાઓ આપી. બીજા દિવસના પ્રભાતની આતુરતાથી રાહ ભેટતા ક્ષત્રિય શુરવીરો યુદ્ધનાં સ્વપ્નો માણવા મોડી રાંને ધડીબર સુધી રહ્યા.

૨

પ્રભાત થયું. નગરમાં તાગરિકો હમેશની પેઠે નિત્ય ક્રમે વળગ્યા. અનેક યુદ્ધોના અનુભવી નગરજનોને કરો ભય લાગતો નહોતો. શહેર ઠીક્કા વડે ચારે દિશાએ સુરક્ષિત હતું. દુરમનોનો પગરવ પાસે ને પાસે આવતો જતો હતો, તેમ તેમ લટવાને તદ્દપી રહેલા રણવીરો વધુ ને વધુ ઉત્તેજિત થતા હતા.

વીરસિંહને ખારણે ઉત્તમ અશ્વ શણગારાઇ ચનગંનંતો ઉભો હતો. ધરમાં વીરસિંહ યુધ્ધે ચઢવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. યુદ્ધનો પોપાક સળંગો, શસ્ત્રો બાંધ્યા, અને પછી કંપાળે કુંકુમનું વિજય તિલક કરવા માટે વીરસિંહે બહેન દેવ્યાને બોલાવી.

બીલતા યૌવનની મસ્તીભરી દેવ્યા હાથમાં કંકાવટી ચોખા લઇ રહ્યો જતા વીરાને વધાવવા આવી.

“મરજો પણ પાંકો ન ફરજો” એ આશિર્વચન બોલવા આવી. પણ, દ્વારમાં ઉભેલા શસ્ત્ર સજ્જા રહ્યો જતા યોદ્ધાને જોઈને દેવ્યાને ઓઠે એ શબ્દો આવતા અટકી ગયા. એનું ક્ષત્રિયત્વ કંઈક ઢીલું પડી ગયું, અને બધું પ્રેમ ઉભરાઇ ગયો. હાથમાં કંકાવટી ધરી રાખી ભાઇની સામે જોઈ દેવ્યા ધડીબર મુંગી ઉભી રહી. એની આંખો બીની થવા લાગી.

“બહેન મને ચંદ્રો કર. અને આશિર્વાદ આપ. વખત થતો આવે છે.”

“વીરસિંહ મારું મન નથી માનવું. તું લટવા ન જા તો ?”

વીરસિંહ ખડખડાટ હસી પડ્યો. “બહેન,

તારા મોંમાં આ શબ્દો ! દેવી ! તારી પાસેથી આ આશિર્વચનની મેં અંશિા નહીં રાખેલી. હું ક્ષત્રિયનો પુત્ર કદિ નહીં ને આજે ધેર બેસી રહું ?”

“મને અમંગલ શુકન થાય છે. ભાઇ યુદ્ધમાં તારું મૃત્યુ થશે તો ?”

“તો-શું ? મારી પાછળ કોણ એવું છે કે જેની મારે ચિંતા કરવી પડે ? સ્ત્રી નથી, ખાલક નથી...”

“પણ એક કુમારી બહેન છે.”

“એ ચિરંજીવ રહે.”

“પણ એનું કેણુ ?”

“પરમેશ્વર.”

દેવ્યાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. ક્ષત્રિય ખાલકને એ ન ગમ્યું. “દેવી ! તું” રાજપુતની દીકરી છે-ક્ષત્રાણી છે. તારી આંખમાં આ ક્ષણે આંસુ ન શોભે.”

“હું એ સમજું છું, ભાઈ પણ આજે એ અમંગલ કામ અનાયાસે થઇ જાય છે. ભાઇ, માથાપ વિનાની હું તારે આશ્રયે ઉઠી છું. તારા સીવાય જગતમાં કોઇ સ્વંજન જાણ્યું, જોયું નથી. મારું શું થવાનું હશે એ મને ખબર પડતી નથી. આજ સુધી એકક્ષણ તારા વિનાની ગાળી નથી. તું જીવાન થયો-છતાં તે તારો પ્રેમ ઢોળવા કોઇ સ્ત્રી શોધી નથી. મેં મારું હૃદય પાથરવા કોઇ પુરુષ પ્રાપ્ત કર્યો નથી; મારો ને તારો પુરો પ્રેમ કેવલ એકજ ભાગ જીણી ચક્રો છે. મારી ને તારી જોડ ખંડિત થાય એ કલ્પના સહી શકાતી નથી.

રાજપુતના હૃદય પર બહેનના મૃદુ શબ્દો ક્રેંક ખોટી અસર કરવા લાગ્યા. ધડી, બે ધડી, બહેનની આંખોમાં આંખ મેળવી વીરસિંહ ઉભો રહ્યો. ને છેક્ષી-છેક્ષી વાર બહેનને આવેશથી બેટી પડ્યો, જોસથી વડાલી બહેનને હૈયામાં ચાંપી,

અને પછી, કુંકુમ તિલકની રાહ ન જોતાં, બહેનના આશિર્વાદ લીધા વિનાજ, અર્ધ ઉપર ચઢી બેઠો, અને ક્ષણ જો ક્ષણમાં અર્ધ દેવળાની દૃષ્ટિ મળ્યાથી દૂર થયો.

૩

રાજા મુદ્દાં આખા નગરના અને રાજ્યના સર્વ ક્ષત્રિયો જળના મેદાનમાં ઝડપી રહ્યા છે. ક્ષત્રિયાણીઓ રણવાસમાં એકઠી થઈ વિજય માટે માતાની આરાધના કરી રહી છે. પડીએ ધડીએ દૂત આવી મુદ્દાના સમાચાર આપતો રહે છે. રાજાનો જય થયો જવાના સમાચાર મળ્યાં રાણી અને અન્ય ક્ષત્રિયાણીઓ દૂતને આબૂપણો ને અલંકારો ઉતારી ઉતારી આપતી જાય છે.

ક્ષત્રિયાણીઓના એ ટોળામાં મુગ્ધા દેવળા રાણીની પડખે બેઠી છે. કાટકાટ થતા નવધાવનને પ્રભાવે અંધારામાં તેજ પાડે તેવું તેવું મનોહર રૂપ વિહુતના અધારા લેઈ રહ્યું છે. વારંવાર દૂત એને વીરસિંહનાં પરાક્રમેના ખબર આપે છે. એ સાંભળી સાંભળીને દેવળાના શરીરે જોવા સુંદર વદન પર હાસ્યની છાયા છવાઈ રહે છે, ઉગતા ધાવને અર્ધ રજુટ કીલેલાં નાનાં નાનાં અંગોવાળું હેઠું હાસ્યના ઉમરે ઉછળી રહે છે.

એક દિવસ, બે દિવસ વીતી ગયા. પડીએ ધડીએ દૂત આવતો તે હવે, અર્ધે ધડીએ આવે

છે. પછી એથીએ મોઢો મોઢો આવે છે. દેડને પગે આવતો તે હવે ધીમાં પગમાં પાકો આવે છે. વગર પુલે મુદ્દાના વર્તમાન આપતો તે હવે મહા મુશ્કેલીથી પુછાના સવાલોના જવાબ આપે છે. એક પછી એક ક્ષત્રિયાણી સોભાગ્યથી વંચિત થતી જવાના ખબર લાવે છે.

ત્રીજો દિવસ થયો. રાજાના નગરનો પ્રવેશો તોડી દુરમનો નગરમાં આવ્યા. ચોતરફ હાહાકાર ફેલાઈ રહ્યો. રાજા મરાયા, બીજા અનેક ક્ષત્રિયવીરો મરાયા, સૈન્યો પ્રાણ અપાડ્યા. દુરમનો પ્રત્યેક ક્ષણે રાજા મહેલની વધુ ને વધુ નજીક આવતા ગયા.

રાજામહેલના આંગણમાં ચિતાઓ રચાઈ. સ્વર્ગ પહોંચેલા સ્વામીને ભેટવા માટે એક પછી એક ક્ષત્રિયાણી હસતી હસતી ચિતામાં પાડવા લાગી. શહેરમાં દુરમનો કાંટકાટ અલાવવા લાગ્યા સર્વજન ઘરોળું કંકાવતા

દેવળા હાથમાં કંકાવતી ચોખા લઈ મચી રહ્યો. રણે જતા વીરોને મુઠ્ઠાઓમાંથી આવતા પધારવા આની એક દૂતને દેવળાએ

ગભરાટમાં પુછ્યું: “મારો ભાઈ ક્યાં છે?” “વીરસિંહ ત્રાપુ થયે છે-પણ કેટલું પકડાયો છે. દુરમનની છાવણીમાં તેમને પૂર્ણ રૂપે.”

બળતી સતીઓને છોડી, રાજામહેલને એક પાછલે દરવાજેથી દેવળા ચાલી નીકળ્યા. શહેરના ગુપ્ત માર્ગોની જાણીની એ રાજપુત બાલા એક પછી એક રસ્તો બદલતી નગરથી દૂર ગાદા જંગલમાં જઈ પહોંચી. રાત પડવા આવી

હતી—ચારે તરફ અંધકાર છવાય રહ્યો હતો. જંગલમાં અખંડ શાંતિ હતી. યુદ્ધના ધમ પછાડા, રોદાઓના જનનાદ કે ચીચીઆરીઓ કશું ત્યાં સંભળાતું નહોતું.

૪

યુદ્ધ પૂર્ણ થયું. દુરમનોનો જય થયો. વીરસિંહ જીવતો પકડાયો અને તેને યુદ્ધના કેદી તરીકે દુરમનના કબજામાં રાખવામાં આવ્યો. નગર છુટી છુટીને એ દુરમનો થાક્યા. દુરમનોનો વિજયી સરદાર પાછો વહેશે તહેશે સ્વદેશ જવા ઉત્સુક હતો, એટલે યુદ્ધ સમાપ્તિને બીજેજ દહાડે લશ્કરને પાછી શરવાતી તૈયારીઓ કરવાનો એણે હુકમ આપી દીધો.

બીજા દિવસની સંધ્યા હતી. વિજયી થયેલા દુરમનો રાજના રાજમહેલમાં આવી અનેક પ્રકારે આનંદ ઉડાવી રહ્યા હતા.

મહેલના જે બાગમાં રાજ રહેતા ત્યાં એ સૈન્યના સરદારે પોતાનો નિવાસ રાખ્યો હતો. સુંદર સુમર્જિત એ આવાસની સુખ સામગ્રીમાં વિજયના નશાથી મત્ત થયેલ એ સરદાર વંધુ નશા માટે શરણ ચઢાવી રહ્યો હતો. આસપાસ ગાનતાન, ટોળ ટપા ચાલી રહ્યા હતા. છતેલા સીપાહીઓ આમ તેમ શરતા, પડતા. પોતાના મનને રુએ તેવી રીતે રાજમહેલની સૌ સુખ સામગ્રીઓનો ઉપભોગ કરી રહ્યા હતા.

નગરમાં સર્વત્ર શયનકાર વ્યાપી ગયો હતો. ખુદ રાજમાર્ગ ઉપર પણ શયનોના દગડો થઇ રહ્યો હતો. રસ્તાએ પર પ્રકાશ નહોતો. એ વખતે—હજી તો રાતની શરૂઆતજ થઇ હતી તો પણ—કોઇ પણ મનુષ્ય ચાલતું દેખાતું નહોતું. કોઇની તાકાત ન હતી કે લોહીના પ્રવાહથી બચકર બની રહેલા એ રાજમાર્ગ ઉપરથી પણ આવે વખતે ચાલી શકે.

... એ અંધકારમાં, યજ્ઞના દગલાઓની વચ્ચે-

થી માર્ગે કરતી કરતી એક નવયૌવના ચાલી જાય છે. એનાં પગડાંમાં વેગ છે, અંધકારનો તેને ભય નથી. ચાલતાં ચાલતાં એના નળુકે પગ લોહીથી ભીના થાય છે એની એને પંચા નથી. આલુઆલુ ક્યાંએ જોયા વિના એ સીધી રાજમહેલ તરફ ચાલી જાય છે. એ દેવગા છે.

રાજમહેલને બારણે દરવાજા નથી, અંદર કોઇ રોકનાર નથી. રાજમહેલના માર્ગોની માહિતગાર રાજપુત મુઘા સીધી રાજના આવાસ પાસે આવી પહોંચે છે. ત્યાં શરણની મરતીમાં ચક્રચુર થયેલો એક સીપાહી એને રોકે છે.

“મારે સરદાર સારેજને મળવું છે.” ધીમા પણ સ્પષ્ટ શબ્દે દેવળા બોલી.

સીપાહી એ સુંદરીની સામે જોઇ રહ્યો. કેવું મનોહર રૂપ! એના અવાજમાં, એના વદનમાં, એની આંખોમાં કોઇક એવી શક્તિ હતી કે નશામાં ચક્રચુર થયેલો એ શુદ્ધિથી સીપાહી પણ એને કે પ્રશ્ન ન કરી શક્યો. અંદર જઈ સરદારની એણે પરવાનગી મેળવી, અને દેવળા ચોડીયાર પછી પોતાના રાજના આવાસમાં, દુરમન સરદારની હજીરમાં ચાલી ઉભી.

દુરમનોની દીપમાલાના પ્રકાશમાં એ સુંદરીનું મોહક સૈંદર્ય જળાવળી રહ્યું. વિજય અને સુરાના બેવડા નશામાં ચક્રચુર, બનેલો સરદાર એ રૂપવતીને જોઇ રૂબરૂ બની રહ્યો. ધીમે પગલે દેવળા આગળ ચાલી. સરદાર બેઠો હતો તે ખુરશી પાસે આવી. અને એ હાથ જોડી તેની સમીપમાં જમીન પર બેસી ગઇ.

સરદારની વિયથી આંખો તો દેવળાના મનોહર વદનપરથી બીલકુલ ખસતી નહોતી. તાકી વાકાને તેની સામે ખુબ જોયા પછી એણે પુછ્યું: “કેણ છે તું બાઈ ? અહીં શું થામ

આવી ?”

રૂંધાએલે કહે, ગદગદ થતા અનાજે મુઝ્યા બોલી: “સરદાર સાહેબ, મારો એકનો એક વહાલો ભાઈ આપના હાથમાં કેદ પકડાયો છે.”

“કોણુ એ ? એનું નામ શું ?”

“વીરસિંહ.”

“હા. વીરસિંહ એને આજે રાત્રે શંસી-એ લંટકાવનાનો હુકમ નીકળી ચુક્યો છે.”

“દયાળુ સરદાર, મારા જેવી એક નિરાધાર વાલા ઉપર દયા કરો. મારે આખા જગતમાં મારા એ ભાઈ

સીવાય બીજો કોઈ આધાર નથી. કૃપાકરી એને છોડી મુકો.” દેવચા બોલતી બોલતી રડવા લાગી, અને સરદારના પગ પાસે ફંડવત પડી ગઈ.

પાપાણુ હૃદયનો સરદાર એના કાથાવાલા સાંભળી ખડખડાટ હતી પડ્યો.

“એને કેમ છોડાય ? છોકરી ! કુદમાં પકડાએલા કેદીને છૂટતો છોડવાની આદત નથી.”

“સરદાર સાહેબ ! ઇશ્વર તમને એનો રૂડો બદલો આપશે. એક નિરાધાર કન્યા ઉપર દયા લાવો.”

હીનતા, દુઃખ અને કારણને લીધે વધુ ને વધુ સુંદર થતી દેવચાને બોધ સરદારનો વિષયાન્નિ પ્રજ્વલિત થતો ગયો. ધડીબર મુખ રહી એ બોલ્યો.

“એને છોડી દઉં તો બદલામાં તું મને

શું આપીશ ?”

“મારી પાસે દેન રહ્યું નથી. મારું સર્વસ્વ હું ટાંધ ગયું છે, ને આપના હાથમાં આવી ગયું છે.”

“પણ હવે એક વસ્તુ હું ટાંધ નથી, મારા હાથમાં આવી નથી.”

“એ શું ?”

“તારું રૂપ-

રાજમહેલના આંગણમાંજ વીરસિંહનું રાજ શંસીને લાકડે લટકી રહ્યું હતું.

તારું આ નવપ્રવૃત્તિત યોવન.”

સરદારના રાખે સાંભળી પવિત્ર રાજપુત

કુમારી કાંપી ઉઠી. એની આંખોમાં લોહી ભરાઇ આવ્યું. એજ ઘડીએ લાંઘી ઉઠી પાછા ચાલી જવા મન થયું, પણ વળી પાછો ભાષ સાંભર્યો. “ભાષ જીવતો છે-એકવાર એને ન મળાય ?”

“સરદાર સાહેબ, આપ તો બહુ દયાળુ છો, સમજી છો. મારા જેવી કુમારિકાના શીયળનો ભંગ કરવાથી આપના હાથમાંથી આવશે? વિચાર કરો, જગતમાં મારી આજુબજા, કુલનું નાક કપાય, અને મને કોઈ રાજપુત વરે નહીં.”

“તે સાથે મારે કેં લેવા દેવા નથી. તારું ગમે તે થાય, પણ જો તારા ભાષને તારે છોડાવવો હોય તો આ એકજ માર્ગ છે.”

દેવબાએ ધણી કાલાવાલ કીધા, પણ સરદારના દીવ પર કશી અસર ન થઇ. એના મનમાં તો એકજ વાત રમી રહી હતી. દેવબાના સૌંદર્યે એને ગાંડો કરી મુક્યો હતો.

કાલાવાલા, વીનંતી, બધું અફસ. ઉવટે શરૂ થઇને સરદારે કહ્યું: “છોકરી, આપણે વાતો કરીએ છીએ તેટલી વારમાં તારા ભાષના ગાળામાં હીરાની દોરીનો શંસો નખાઇ જશે. તારી પ્રાર્થનાઓ હું ખીતકુલ સાંભળવાનો નથી. તારા રૂપે મને આંધળો કરી નાખ્યો છે. એકજ માર્ગ છે. આજની રાત છું મારી યવા રાજ હોય તો તારા ભાષને છોડી દઉં-ખીજે એકે રસ્તો નથી.”

દેવબાના મનમાં થયું: “ભાષ ભણે મરી જાય. આવી લાંચ આપીને ક્ષત્રિયનો બાલક મોતમાંથી ઉગરવા રાજ ન હોય.” વળી વિચાર થયો. “યુદ્ધમાં ન મુખો એ ભાષને આ રાક્ષસો શંસીએ ચઢાવશે. ભાષ અહીંજ છે. અરેરે! હું તેને ફક્ત બેઠજ થકું તોએ કેવું સુખ યાપ ?”

સરદારની ધીરજ ખુટવા આવી. રાડ પાડી એ બોલી ઉઠ્યો: “કેમ શું વિચાર કર્યો ?

ચરત કમ્બુલ છે ?-નહીં તો હમણું તારી નજરેજ તારા ભાષનો વધ કરાવું છું.”

ધમકીથી આલિકા ત્રાસ પામી. એ ભાષને મરતો કેમ જોઇ શકાય ! “શીયલ, પવિત્રતા અને સતીત્વનો નાશ થશે. એ સાથે આદેહનોએ ભલે હું અંત આણીશ, પણ મરતાં પહેલાં એક વાર તો ભાષને ભેટીશ.”

રાજપુતાણીએ નિશ્ચય કર્યો. સહયુષ્ય અને સત્યનિષ્ઠા ઉપર બંધુ-પ્રેમે વિજય મેળવ્યો. ભાષને ભેટવા માટે ક્ષત્રિઆણી-મુઘા બાલા-પવિત્રતા ખોવા તૈયાર થઇ.

“તમારી શરત મને કમ્બુલ છે.” રડતાં રડતાં દેવબા બોલી; “હવે એક વાર મને મારો ભાષ બતાવો.”

“હમણું નહીં.” સરદાર હસતો હસતો બોલ્યો: “આજની રાત વીતે પછી, કાલે પ્રભાતે.”

૫

રાજના શયનખંડમાં દેવબાને પુરી રાખી છે. અર્ધ રાત વીતી જવા આવી છે. આખો વખત રુદન કરી કરી રૂપવંતી દેવબાની કાળી આંખો લાલ બની રહી છે, સોજ ગઇ છે. વિપાદ, ભય, અને અંતરમાં ઉભરાતા દુઃખો સંકેત વિકલ્પોથી એનું મગજ જાગી ગયું છે. અને એ છતાં એ કુમારિકા અચારે વધુ ખુશ-મુરત બની રહી છે. રાજના શયનખૂવનની ઝગમગતી બત્તીઓનો પ્રકાશ એના ચુલાખી વદનને વધુ ઝગઝગાવે છે.

નશામાં ચક્રચુર થઇ મધરાત વીતે વિપત્તિ સંરદાર શયનખંડમાં આવ્યો. પરસ્પરના પ્રેમથી ઉભરાઇ જતાં હૃદયોવાળા પ્રેમીઓની એ મુલાકાત નહોતી. અંતર ઉછળે, પાણી બંધ થાય

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૬૨]

હે ગુજ્જર ભૂમિ મારી !

લેખક :

રા. મનહરરામ હા. મહેતા
મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

હે ગુજ્જર ભૂમિ મારી !
હે કેવી જ્યકારી !
મમ વતન લાગ્યશાળી !
હે માતા મમ વહાલી !

કેમ ધવલ સ્મિત હાસ્ય કરતું ગુણ ઉદાસીન ભાસે ?
કેમ શ્યામ વિસ્તીર્ણ વેણી તવ વિખરાઈ ચોપાસે ?
શૂન્ય મૂઠ થઈ કેમ ભેડી છે ? ગયું તારું કયાં લાન ?
કોટિ પુત્ર તવ અંક પડયા છે કરાવ મા ! પથપાન.

ગાંડી કહે તુજને માત !
અમને પણ મારે લાત,
પહેલી પછી કરતા પાત,
એવી અમ થઈ છે ભાત.

રસકસ તંવ ક્ષુણ કુલ ધરતીનાં અમારી નસમાં રેડ
નવીન રુધિર આણી અંગે દુઃખ દુર્ભાગતાનાં ફેડ.

દારિકા પાટણ પ્રભાસ,
જેના પવિત્ર ઉભાસ,
વળી સ્તંભતીર્થ ભૃગુપુર,
શુભ સુરત હિંદુનું તુર—

એ સહુનાં હાડ પડયાં, તે પર અમૃત અંજલિ છાંટ,
ઉઠાડ તું અદ્ભુત સોરઠને જગાડ સુંદર લાટ.
સહસ્રગ્રાહુ અર્જુનતું તું જાળ અમ ભુજમાં આપ,
ચક્રવર્તિ નૃપ રુદ્રદામના અખંડ પ્રૌઢ પ્રતાપ,
અગર ચશસ્ત્રી સિદ્ધરાયનાં શૌર્ય ધૈર્ય, ને જોમ,
વીર્ય વિક્રમી જોગાર કેરાં પુર અચળ અમ રામ.

જયમ સાગર તવ ઉભરાય,
અમ હૃદય ઉંમંગી થાય.

ઉછળે મહી દેવા તાપીનાં પ્રલય કાળનાં નીર,
ત્યમ ઉછળાવો અમ નાડીમાં ધગધમ ઉબળુ રુધિર.

ઠયમ માત લગાડે વાર,
પડે શ્રવણ સુદ પડકાર;
પ્રાર્થીએ પડીને પાય,
મંગળ મુહૂર્ત વહી જાય,
ધરી વિનતિ અમારી ધ્યાન,
મા દે સત્વર વરદાન.

ગિરિવર તવ ગિરનાર તણાં ઉન્નત શૃંગો સમશીપ
ધારી માત તવ વિજય વાવટો ઉડાવીએ ચોદિશ.

આ શિલ્પીની વિજ્યા હોડી રહી છે.
તે હસે છે—કૃત્રિમતાથી.
(આગતિ નં. ૧).

મુદ્રાત : એપ્રિલ ૧૯૮૪]

[એક પ્રવાસ : પૃષ્ઠ ૧૦

લેખક :
રા. કનૈયાલાલ માલુકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :
રા. જગમોહન મીસ્ત્રી

સમય :
ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહિતી

પાટલીપુત્ર

કુમ્ભપુર

રાગશ્વર

તક્ષશિલા

પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.

અધ્યાત્મિકશાસ્ત્રના આગળ આવેલું વિદ્યાનું માટે વિખ્યાત હીંદુ રાજ્યનું પાટનગર

ક્રમવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિરણ્યશુભનો મંત્રી.

વક્રનાસ..... મગધના નરેન્દ્ર દિરણ્યશુભનો અગ્રામ્ય.

મુગ્ધોદ્ધા ..... તક્ષશિલાના રાજા મુગ્ધાદત્તની પુત્રી ને દિરણ્યશુભની રાણી.

દિરણ્યશુભ } શુદ્ધ મહાપદ્ય નંદનો પંચમ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા,
ધનનંદ

શેષ...મુલ્લક માલસેના દૂત પ્રણિધિ.
 આંભિ...તક્ષાશક્તિનો ચુનરાત ને સુમોહનો બાઈ.
 લિખ્યુ યશ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.
 સેનાજિત.....દિવ્યગુપ્તના અંતઃપુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
 ગૌરી.....સેનાજિતની પ્રિયતમા.
 મૈનાકી.....મદામાત્ર દર્શકની પત્ની.
 આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.
 વિશ્વગુપ્ત...આંભિનો ગુરુબંધુ.
 પ્રમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
 દંડુ }
 શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
 સ્થૂલસદ્ }
 કોશા...પાટલિપુત્રની વિખ્યાત ગણિકા.
 કુમાર અંદગુપ્ત.....નરેન્દ્રદેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થાય છે. મદાપદ્ય નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાદ્ધ વર્ષ થયાં હતાં અને તેનો પૌત્ર દિવ્યગુપ્ત 'સવાર્ણસિદ્ધિ'નું ખીરદ ધારી, સમઘને સિંહાસને વીરાજતો હતો.

નરેન્દ્રના જીવન તરફ મંત્રી રાક્ષસ કેકે સમાચાર લેઈ આવ્યો. અંતઃપુરના રક્ષક સેનાજિતને તેણે નરેન્દ્ર સંબંધી પુછપરછ કરવા માંડી ત્યાં મંત્રી વહનાસ મળ્યો.

મંત્રી રાક્ષસે આંભિ કેમ ગામમાં આવવા ના પાડતો હતો અને આંભિનો બ્રાહ્મણમિત્ર આલીને શકટાલને ત્યાં ગયા તેની વાત કરી. અને તેઓ અંતઃપુરમાં ગયા.

અંતઃપુરમાં નરેન્દ્રની મદાદેવી સુમોહા આ અંતઃપુર ને રાજ્ય; રાજ ને આકરોયી કંટાળી વીમાસજી કરતી હતી, ત્યાં રાજને મંત્રીઓ તેને મળવા ન્દય છે.

રાજ સુમોહાને દક્ષિને તેના બાઈ આંભિ આવ્યાના સમાચાર આપે છે ને મનમાં રહેલા કે તરકકને સાધવા નિર્દોષ સુમોહા પાસે આંભિને-આમંત્રણ અપાવે છે.

દિવ્યગુપ્તના અંતઃપુરનો અધ્યક્ષ સેનાજિત પચ્ચીસેક વર્ષનો છે. તે દેખાવડો છે, અનાદી ને કર્તવ્યપ્રિય છે. તે સુમોહાને કુમાર મન્જયેતિષ તરફ જવાના સમાચાર આપે છે. સુમોહા તેની બાવિ પત્ની વીરો પુછે છે. સેનાજિત પોતાની પ્રિયતમાને મળવા અધીરો બની ધર તરફ ન્દય છે. એના ઘરમાં એ એક અક્ષત કેરીને ખાવાનું આપવા ન્દય છે. અક્ષત કેરીને વિશ્વગુપ્ત નામના બ્રાહ્મણ આવ્યા ના સમાચાર આપે છે. અક્ષત કેરી એને ચેનવણી આપે છે 'આવડી પૂર્જિમાએ તે નાસી જશે.'

સેનાજિત વાતચીત પુરી કરી ભોંયરાનું ખારણું બંધ કરી ઉપર આવ્યો. તેના મનમાં ગૌરી ને શકટાલના અતિથિનાજ વિચારો ઘાળાયા કરતા હતા.

તેનું દૃઢ શકટાલને લાં નઈ એની પ્રિયતમા ગૌરી અને વિશ્વગુપ્તને મળવા અધીરું થઈ રહ્યું હતું. તેણે જવાનો નિશ્ચય કર્યો ને નીકળ્યો.

સેનાનિત આશ્વિનોને મંદિર દર્શન કરવા ગયો હતો. મગધના મહામાત્ર સંનિધાતાતું તેને નિમંત્રણ આપ્યું. તે ત્યાં ગયો. દરારકે જીવાન પત્નીના ધરડા પતિઓમાં પ્રયત્નતા રોગને હંમેશાં વેરા હોવાથી એ પોતાની સ્ત્રી પાછળ ગાંડો ધક ફરતો. સેનાનિતને ભેટમાં દરારકે પોતાની પત્ની મૈનાકીને કેંક અકચર રોગ થયો છે એવું કહ્યું અને તે રોગ મટાડવા તેને વીનવતી કરી.

સેનાનિત મૈનાકીને ઓળખતો હતો. તેણે ધીમે ધીમે મૈનાકીને ગામમાં નવા આવેલા પુરુષના, કુમારના પ્રાગજ્યોતિવ તરફ ગયાના સમાચાર વગેરે આડકતરી રીતે કહી મૈનાકીના રોગના ઉપચારો અજમાવવા માંડ્યા. આથી તેની તબીબત સુધરી જાય છે, અને સેનાનિત સાક્ષી જાય છે.

• મૈનાકી સંનિધાતાને રાજગૃહમાં વધાય કરે છે અને સુકેતુને બોલાવે છે.

સુકેતુને મૈનાકી વિશ્વયુગ્મના અને કુમારના સમાચાર જણાવે છે અને એ વિશ્વયુગ્મ કોણ છે તેની ચર્ચા કરે છે.

રાકટાક્ષને ત્યાં વિશ્વયુગ્મ આચાર્યને મળવા સિદ્ધ ક્ષપણક, રાક્ષસમંત્રી, કુદરક માર્કશ્વેનાના કૂત મહિષિ વગેરે આવવા લાગ્યા. આજે આ લતામાં અસંખ્ય ને કંક નવીનતા પથરાઈ રહ્યાં હતાં. સેનાનિત પણ મળવા આવ્યો. પરંતુ તેની ગૌરીના જે ધરમાં તે વગર રત્નજે જંઘ શકતો તે ધરમાં પ્રવેશ કરવા આજે તેને રત્નની વાટ ભેળવી પડી આ અપમાનથી એનું હૃદય આકુળઆકુળ થઈ ગયું. તેણે મન પરનો કાણુ ગુમાવવા માંડ્યો. છેવટે અગ્નિહોત્રી પણ આચાર્યનાં દર્શન આવી પહોંચ્યા. ત્યાં બારણા આગળ એક યુવાન તપસ્વીને ભેઈ તે યોડી વાર થંભી ગયદ આખરે અગ્નિહોત્રીએ એને પોતાના પુત્ર કદું તરીકે ઓળખી કાઢ્યો.

સેનાનિત રાકટાક્ષને જઈ મળે છે. તે એની લગ્નતિથિ નક્કી કરવા કહે છે. ઉત્તરમાં રાકટાક્ષ કહે છે જે દિવસે મહારાજ નહ તેને નૈમિષારણ્ય જવાની રત્ન આવે તે દિવસે લગ્નતિથિ વિશ્વયુગ્મ અર્દાના ક્ષાન્તિયોની અધગ દશાથી નક્કીતા થાય છે. ત્યાં બ્રાહ્મણોની અવગણના થતી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણોએ ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન છોડી જવા પ્રેરે છે.

ગૈનાકી વિશ્વયુગ્મને શુભ વેરો મળે છે. ને કુમાર અંદ્રયુગ્મનો પત્તો નથી, અર્દાતું જીવન તેને અકાકું થઈ પડ્યું છે એમ જણાવી મદદ માગે છે. ઉત્તરમાં વિશ્વયુગ્મ આ હેરા છોડી ચાલી જવાની તૈયારી કરી આવવા કહે છે.

રાકટાક્ષ વિશ્વયુગ્મને સેનાનિત સાથેના ગૌરીના વિવાદની વાત કરે છે. વિશ્વયુગ્મ આચાર્ય પામે છે ને આ લગ્નનો સખત વિરોધ કરે છે. રાકટાક્ષ પુછે છે: 'તું અને પરણીરા ?' વિશ્વ ગૌરીને જગાડી બોલાવે છે ને તેને પ્રશ્ન પુછે છે. ગૌરી આખરે નિશ્ચય કરે છે 'વિશ્વયુગ્મ ને હું વરીશ.'

નરેન્દ્રદેવ હંધમાંથી હેડે છે ને સેનાનિત, રાક્ષસ તથા વઠનાસ પાસેથી બધા સમાચાર જાણે છે. વિશ્વયુગ્મ વાત સાંભળી તેને દુઃખ કરશે તેનો ઘાટ થડે છે.

આંભિ તેની બહેન સુમીહાને મળવા આવે છે. બહેન દુઃખી છે ને તેની સાથે તક્ષશિલા આવવા માગે છે એમ સમજ જાય છે. નરેન્દ્રદેવ ત્યાં જ મળે છે. આંભિ સાથે વાત થતાં સુમીહાને એનાં માતાજી માંડાં છે તેથી તક્ષશિલા જવા દેવાં એમ નક્કી થાય એટલામાં સમાચાર આવે છે કે ગૌતમ એવારે નવા આવેલા બ્રાહ્મણે ક્રોધ સૈનિકને માર્યા. નરેન્દ્રદેવ રાક્ષસને આ બાબતમાં તપાસ કરવા જવા આજ્ઞા કરે છે. આંભિ તેની સાથે બહાર જાય છે

આંભિ ને રાક્ષસ ત્રપારાજ્ય ગૌતમ એવારે જઈ પહોંચ્યા. આચાર્યને મળ્યા. રોનકને એક રથા નિકે હોરાન કરવા મારેલો. આચાર્યે દૂરથી તેને એક કર્ષણ વડે વીધી નાખ્યો હતો. સ્થાનિક જુદું બોલતો હતો. ને મળેલી કંઠ આચાર્યની હાંમત વગેરે જોઈ રાજની વિરંબના કરતી હતી. રાક્ષસ વગેરે રોનકને

હોઈ બિખુ યસની ગુપડીએ ગયા. સૌનકને યસે હપચાર કર્યો. ને આંબિની નિજાસા સંતોષવા બદલ યસે ગૌતમં જોવારાની કથા કહેવા માંડી.

ગૌરી હપરાકપરી બનતા અદ્ભુત બનાવોથી કંટાળી ગઈ હતી. ગમરાઈ ગઈ હતી. પોતે શો નિર્ણય કરે ? તેને કોઈ સલાહકારની જરૂર હતી. તેના એક બાઈ સ્થૂલભદ્ર કોરા ગણિકાને ત્યાં પડ્યો પાયો રહેતો. તે સમય સાધી ત્યાં તેને મળ્યા ગઈ. અલ્પધાર્યા બનાવથી સ્થૂલભદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આપ્યું. તે કોરાને ત્યજી ચાલી નીકળ્યો ને અતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે ફીક્કા લેવા ચાલી નીકળ્યો.

ગૌરી અહીંથી બનાવ યદ ધર ગઈ. સેનાનિતે આવી શકતાને કહ્યું: 'નરેન્દ્રદેવે આપને નૈમિવારણ્ય જવાની રત્ન આપી છે. પણ લગ્નની લાય મહાદેવી પીચેરથી પાછાં આવે ત્યાર પછી નક્કી થશે' આ સંભળી શકરાએ નૈમિવારણ્ય જવાનું મુક્તવી રાખ્યું.

ગૌરીને સંકટનું વાણ દૂર થયું હોય એમ લાગ્યું. રાતે બધાં જમીપરવારી સુતાં. મોટી રાતે એક બે પુરુષ આવ્યા. એક પુરુષ ગૌરી પાસે આવ્યો. તે મૈનાડી તરીકે ઓળખાઈ ગયો, મૈનાડીએ ગૌરી તરફ જાવ દર્શાવ્યો ને હેતભારથી ગૌરીનું હૃદય મૈનાડી આગળ ખુલી ગયું. તેણે તેને પોતાના લગ્નની ને આવી પડેલી ગુચ્છવેળાની વાત કહી. મૈનાડીએ સેનાનિત તરફ પક્ષપાત દાખવ્યો. બીજે દિવસે ગૌરીએ સમાજમાં સેનાનિતની બહેન જોડે જવું એમ નિર્ણય થયો. મોટી રાતે તે ચાલી ગઈ.

સંનિધાતાને એક તુકડા મુજ આપ્યો હતો. નરેન્દ્રદેવને જઈ એ તુકડા તેમણે કહ્યો. પણ વફાસ તે વખતે હાજર હોઈ નહોતે તેટલી સફળતા ન મળી. ત્યાં કોરાએ આવી નરેન્દ્રદેવને સ્થૂલભદ્ર ખાંધે આણી આપવા પ્રાર્થના કરી. વફાસે સીતાબેશને એને સોંપવી એમ નિર્ણય કર્યો. કોરા રહતી કંઈકેતી ચાલી ગઈ.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૨૫ મું

સમાજનો પ્રારંભ

ચો થની સવારથી પાટલિપુત્રથી રાજગિરિનો રસ્તો માણસોથી ઉભરાવા લાગ્યો.

—એ રસ્તા પરથી સવારથી પગે ચાલી જનારાઓ જવા લાગ્યા. ઘણાએ ઘેરાં છોકરાં સાથે લીધાં હતાં. કેટલાક કુદર્તા દસતાં છોકરાં ખંભે ચલાવ્યાં હતાં. કેટલાક જુદો, છોકરાઓથી દોરાતા હતાં છતાં, નિસ્તેજ આંખે નવું જોવાનો ઉત્સાહ દાખવતા જતા હતા.

—એ રસ્તા પર બળદનાં વાહનોમાં જનારા પશુધીમે ધીમે દેખાવા લાગ્યા. તોફાને ચડી,

બળદની ગાડીની શરતો દોડાવી હોકાર ને છુમાટાથી તે પોતાનો ઉત્સાહ દર્શાવી રહ્યા હતા. બે પખાલીઓ, એક પાડા પર અને એક ગથેડા પર બીગળ જાણે દાથી પર ચઢ્યા હોય એવા દેખામયી ચાલ્યા જતા.

—એ રસ્તા પર રંગેલા, શણગારેલા, ઝાંઝરીઆળા ઘોડા પર ચઢી, મળદર્માં ચક્રચુર બનેલા સવારો પણ ઘોડા ચનગનાવતા, પગે ચાલનાર જોડે રોલ ટોપા મારતા આવી લાગ્યા.

—એ રસ્તા પર કોઈ જુદા ગુજપુરપ, કોઈ અત્યંત જોડા એકી, કોઈ રૂપગવિતા સ્ત્રી-શસ્ત્ર-

સન્નિવૃત સૈનિકાથી વીંટાએલી-પાલખીએ ચઢી આવવા લાગી. કેટલીક સ્ત્રીઓએ પોતાની પાલખી પર જરીનાં કપડાં ઢાક્યાં હતાં. અને પોતાનું રૂપ જોઈ કુતૂહલ થાય તેનાથી વધારે કુતૂહલ પેદા કરવાની પેરવી કરી હતી.

—એ રસ્તા પર રથ અને હાથી શોભાવનારા મહાજનો પશુ આવી લાગ્યા. રથોના ઘોડા ચાલતા નહોતા, નાચતા હતા. હાથીઓ પશુ ચાલતા નહોતા, થનક થનક ડાલતા વિહરતા હતા. રથ ઉપરની ધ્વજો ફરકતી; અંબાડીઓનાં શિખર ચમકતાં.

—આ રસ્તે શ્વેત ને પ્રતાપી, સુવર્ણ રંગેલા એવા હમયુગલો અપારાજય દોડતા ધુળ ઉડાડતા આવ્યા; અને લોકો માગ આપે ન આપે તે પહેલાં તેમના દેદીપ્યમાન રથને લઈ ગયા. જનારા શોકોએ રત્નમાં ચમકતી, રશ્મિકંશી શોભતી, દેવાંગનાસખી દેદીપ્યમાન એક સ્ત્રી-વીજ્યચમકતી ઝડપથી-જતી જોઈ; અને સ્મરણુ-પટમાં નેધિયું કે મહામાત્ર સન્નિધાતા દર્શકની સુવિખ્યાત સ્ત્રી જોઈ તેમનું જીવન આજે કૃતાયઃચયુ...

—એ રસ્તે પ્રતાપી રાજપુરુષો, અપ્યક્ષો ને સેનાપતિઓ પશુ આવ્યા. સન્નિધાતો દર્શક પશુ પોતાના હાથી પર આવ્યા. અંતઃપુરના રથો પશુ જરીના પડદા પાછળ હસતી યુવતીઓનું લાલિત્ય સંતાડતા આવ્યા.

—અને આખરે રાજહંરતી પંથ આવ્યો; હિરણ્યયુક્ત નંદ સાથે આલિંગમાર વિરાજતા હતા; પાછળ વક્ત્રાસ ને રાક્ષસ અને આલિને મંત્રી બેઠા હતા. આસપાસ ત્રણસો સશસ્ત્ર ધોડેચારો સેનાજિતની આઠા પ્રમાણે ચાલતા હતા.

આ બધા રાજગિરિ પર રમેલો સમાજ જોવા જતા હતા. નંદના પાટનગર પર જવા-

એલી ગમગીની. આજે દૂર યજ્ઞ હતી. બધા ઉલ્લાસધેલા બન્યા હતા. ઘણે વખતે ધ્વજનંદે આમ પ્રભજનને પોતાના આતિથ્યનો લાભ આપ્યો હતો.

રાજગિરિ એક ટેકરી હતી. તેના પર મોટા યોગાનમાં સમાજ રચવામાં આવ્યો હતો.

મગધરાજના સમાજે જગવિખ્યાત હતા. ચાણુર મુદ્રિના યુદ્ધ માટે કંસે રચેલા સમાજથી તેમાં વધારે આકર્ષણ હતું; પાંડવોની પરીક્ષા માટે દ્રોણાચાર્યે રચેલા સમાજથી તેમાં વધારે પીરતા હતી; યાદવોએ રચેલા સમાજથી તેમાં વધારે તોફાન હતું.

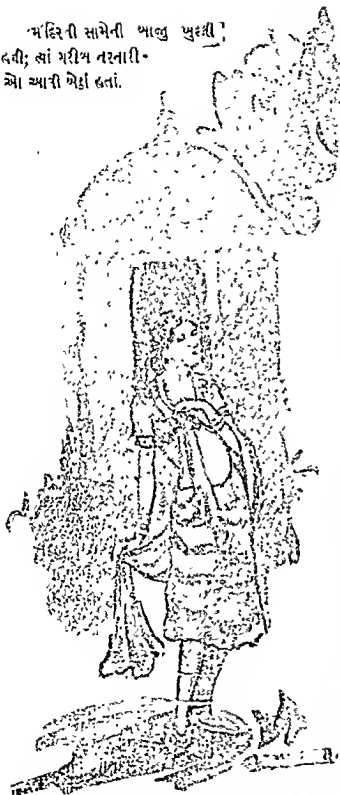
આ યોગાન હઝાર ધનુરુ લાંબુ અને પાંચસો ધનુરુ પહોળું હતું. તેની પશ્ચિમે સરસ્વતીનું મંદિર હતું. આખું યોગાન એ મંદિરનું સભાગૃહ બની રહેતું.

આ મંદિરના વિશાલ પથ્થરના ઓટલા પર રંગભૂમિ હતી; અને યોગાનની બે તરફ બે માળનાં પ્રેક્ષાગારો હતાં.

જમણી બાજુએ પહેલો પ્રેક્ષાગાર નરેન્દ્ર દેવનો હતો; અને સામેનો પ્રેક્ષાગાર અંતઃપુર માટે હતો. પછી થોડા પ્રેક્ષાગારો જુદા જુદા મહાજનોના હતા. સાર પંચીના પ્રેક્ષાગારો જુદા જુદા ગણોના હતા જ્યાં નગરજનો જોવા બેસતા.

દરેક જણે પોતપોતાનું પ્રેક્ષાગૃહ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે શણગાર્યું હતું. બધે રંગબેરંગી આગછાદનો હતાં. દરેક ગૃહમાં યોગાનમાં જોઈ શકાય એવી રીતે-મંચાતિમંચ-મંચ પર મંચ ગોઠવ્યા હતા. અંતઃપુરના ગૃહ પર સૂક્ષ્મ ભજની જવનિકા નાખવામાં આવી હતી. નરેન્દ્રદેવના પ્રેક્ષાગૃહ પર સોનાના વરણ ચોંટાળ્યા હતાં; અને અંદરના પથ્થરો રંગીન કપડાં અને પુષ્પથી શણગાર્યા હતા.

‘મંદિરની સામેની બાલુ ખુસ્તી’
હતી; ત્યાં થરીય નરનારી-
એ આરી બેઠાં હતાં.

એ પ્રેક્ષાગાર વચ્ચે
પશુઓને આવવતો
માર્ગ હતો. મંદિર પર
અને બધા પ્રેક્ષાગાર પર
વાજિત્રો હતાં; અને
ઢોલ ને તૂરિના નોંદો
ગગન બેઠી રહ્યા હતા.

પ્રેક્ષાગારની પાછલી ‘બાલુ’એ
રાજના રસોષઆઓ સમાજમાં
આવેલની માટે માંસ, અનેક પ્રકારનાં
અન્ન, અને સુવાસભરી સામગ્રી
તેઆર કરતા હતા. બોંયમાં દાટેલા
વાસણોમાં પાણી ભરી રાખ્યાં હતાં.
ઢેકઢેકાણે ફળ, અવદંશ અને સુરા
મહાપુરુષો માટે રાખવામાં આવ્યાં હતાં.
પાર્શ્વપુત્રો જનસમૂહ બે દિવસ ને બે
રાત અહીંયાં ઉત્સવ કરવા આવતો
હતો.

ઘેરી આ બધું જોઇ દિશ્મદ
બની ગઇ. સેનાજિતની બહેન સુનેત્રા
આધેડ વયની, જાડી અને જાલી હતી.
તે પોતાની સગી, સહચરીઓ સાથે
સેનાજિતનું પ્રેક્ષાગૃહ શોભાવતી હતી.
ગભરાતી ઘેરી તેને પસંદ નહોતી;
તેનો ભાષ ખરાબ વદુ લઇ આબો
હતો એમ તેનું માન્યું હતું; તેને કાષ
મહાપુરુષની કન્યા બાબી તરીકે ગમત.
પશુ તેના તેજસ્વી ભાષથી તે બીતી;
અને રખે તે ગુરસે યાય એવા ડરથી
તેણે નક્કો કરેલી વધુ ઉપર વારી
જવાનો રોગ તે કરતી.

ઘેરી જોઇ રહી. આટલાં બધાં
માણુઓનો ને આટલાં બધાં ધનાઢ્ય

મારે વરફતે છે જોણું-અને એકદમ બંધી નજર સેનાજિતના
પ્રેક્ષાગાર વરફ કરી.

શ્રીપુરુષોને સમૃદ્ધ તેણે કદી દીડો નહોતો. તે બધાને જોવામાં પડી; અને સુનેત્રાને બધા ગામ ને ઝાળખાવવામાં રસ પડ્યો.

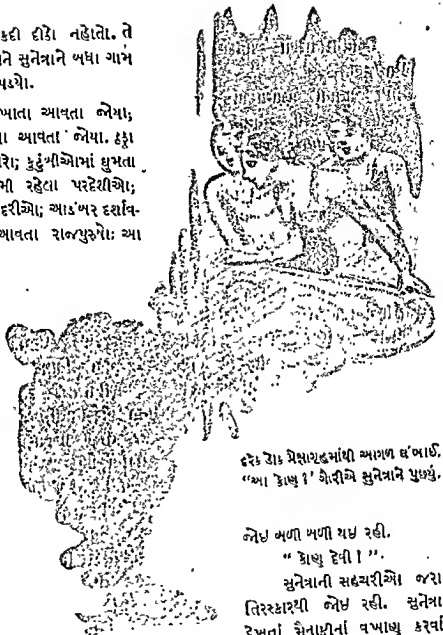
તેણે ગરીબોને હરખાતા આવતા જોયા; પૈસાવાળાઓને મલકાતા આવતા જોયા. હૂંફા મરકરી કરતા, હસતા વીરિ; કુટુંબીઓમાં ધુમતા ધનાઢ્યો; અચ્ચો પામી રહેલા પરદેશીઓ; મીઠાજમાં પગ ઠેરવતી સુંદરીઓ; આડંબર દર્શાવતા સામંતો; ગર્વથી આવતા રાજપુરુષો; આ બધા એક પછી એક આવતા તેણે જોયા. અને પાટલિપુત્રની સમૃદ્ધિ ને સત્તાનું પ્રદર્શન જોઈ પિતાની અધોગતિનું દુઃખદ સ્મરણ થયું. તે અભારે અમાત્ય હોત તો તે—

જે સુવર્ણરંગી થોડાવાળો, ઈંદ્રનો હોય એવો રથ ઉડતો હોય તેમ આવ્યો, અને નરેન્દ્રદેવના પ્રેક્ષાગાર પાસે ઉભો રહ્યો.

દરેક ડોક પ્રેક્ષા-ગૃહમાંથી આગળ લાંબાઈ, દરેક આંખ કુતૂહલથી જોઈ રહી.

“આ કોણ ?” ગૌરીએ સુનેત્રાને પુછ્યું.

“હંહ.” સુનેત્રાએ મોં મચકોડ્યું. “એ તો પેલી મૈનાદા” તિરસ્કારથી તેણે કહ્યું. પોતાના પતિની એક સામાન્ય અધ્યક્ષની પદવી, પોતાની સાધારણ ધનાઢ્યની રિયતિ, પોતાનું સામાન્ય રૂપ એ બધાથી યાદી રહેલી સુનેત્રા મૈનાદાને

દરેક ડોક પ્રેક્ષાગૃહમાંથી આગળ લાંબાઈ, “આ કોણ ?” ગૌરીએ સુનેત્રાને પુછ્યું.

જોઈ બળા બળા થઈ રહી.

“કોણ દેવી ?”

સુનેત્રાની સહચરીઓ જરા તિરસ્કારથી જોઈ રહી. સુનેત્રા દેખતાં મૈનાદાનાં વખાણ કરવાં

એટલે તેનો ક્રોધ વહોરવા જેવું થતું. સુનેત્રાની આંખો ગુસ્સામાં ફાટી—અને છતાં બહુથી હોય તેમ નીચે દરી રહી.

હીરા ને રત્નમાં સૌંદર્યના સ્વપ્ના સમી મૈનાદા રથમાંથી ઉઘી, છટાબરી—તે ઉતરી. ચારે તરફ તેણે જોયું—અને એકદમ ઉઘી નજર મૈનાચિત્તના પ્રેક્ષાગાર તરફ કરી. તે હસી.

સુનેત્રા ને તેની સખીઓના મુખ પરનો ક્રોધ જોતો રહ્યો—ને નમ્રતાભર્યા આવકારતું દીન હાસ્ય છવાઈ રહ્યું.

મૈનાકી પોતાના પ્રેક્ષાગારમાં વળવાને બદલે સુનેત્રા તરફ આવી. સુનેત્રાએ ગૌરીને પુછ્યું: “તમને મૈનાકી ઝોળખે છે કે?” તેના અવાજમાં માન હતું.

“હા, દેવી મારાં બહેનપણી થાય છે” ગૌરીથી ગર્વ દર્શાવાઈ ગયો. બધાં એકદમ ગૌરી તરફ સળકુમાન જોઈ રહ્યાં. આ છોકરી મૈનાકીની બહેનપણી!

અધિકારચત્ર વાદળમાંથી ચંદ્ર તરી આવે તેમ ચમકતી મૈનાકી આવી. “કેમ ગૌરી! કેમ છે?” હીરાઓ ચમક્યા. સુગંધ ને સુવાસથી આખો ખંડ ચારે તરફ મધમધી રહ્યો. હાથ જોડી બધાં હસી રહ્યાં. સુનેત્રાના મોં પર હાસ્ય છલકાઈ ગયું.

“દેવી! આમને ઝોળખ્યાં?” ગૌરીએ શરમાઈને કહ્યું: “સેનાજિતનાં બહેન”

“સુનેત્રાદેવીને હું ઝોળખું છું” મૈનાકીએ હસીને કહ્યું. સુનેત્રાના મોંદામાં પાણી આવ્યું. “તમે બંને મારી પાસે આવો. ના નહીં કહેશો. ચાલો સેનાજિત પણ સાંજ આવવાનો છે.”

સુનેત્રાની આંખે અંધારાં આવ્યાં. આખા પારલિપુત્ર દેખતાં મૈનાકીની સાથે બેસતું, હસતું, ખાતું, સુવું! ખરેખર તેના બ્રાહ્મણે ધણીજ સરસ વધૂ પસંદ કરી હતી. ગૌરી ન હોત તો મૈનાકી સાથે બેસવાનો લઘાવો મળત?

ગૌરી ના કહેવા જતી હતી. પણ સુનેત્રા બીજી વાર કહેવાની વાટ લુએ એવી નહોતી. તેણે પોતાની સાલ દાયમાં લીધી, અને સાથે ગૌરીની પણ સર્પ લીધી.

“અધિકારાજ આવે તો કહેજે કે હું દેવીના

પ્રેક્ષાગૃહમાં છું.”

મૈનાકી આ બેને લઈ પોતાના પ્રેક્ષાગૃહમાં આવી. નંદરાજના ગૃહથી જરાક ઓછું દેદીપ્યમાન આ હતું; પણ તેમાં ચીતરેલાં ચિત્રો, મટેલો શણગાર અને પાથરેલાં પુષ્પો તેને ધણુંજ રમણીય કરતાં હતાં. ચંદનની સુવાસ ચારે તરફ પ્રસરી રહી હતી. આ પ્રેક્ષાગારમાં નાન! ખરો હતા. ચારે તરફ દાસ દાસીઓ ફર્યા કરતાં.

ગૌરી આ બમકો ને વિલાસ જોઈ મુંઝી થઈ ગઈ. સુનેત્રા અંજાઈને દીન વદને જોઈ રહી. આ બધામાં દેવાંગના સમી મૈનાકી પ્રતાપનાં કિરણો ફેંકતી ફરતી હતી. વાજિંત્ર વગડ્યાં, ટૂરિના નાદ થયા, દુદુકિ ગગડ્યાં. હઝારો લોકોએ જય જય ઉચ્ચાર્યો. અને નંદરાજની અને તેમના અતિથિની પધરામણી યઈ.

ગૌરીની નજર રાજહસ્તી પર નહોતી, ધનનંદ પર નહોતી, આગિકુમાર પર નહોતી. રાજહસ્તીની આસપાસ ફરતા સુસજ્જ ધોડે-સ્વારના નાયક પર તેની નજર ચોંટી હતી.

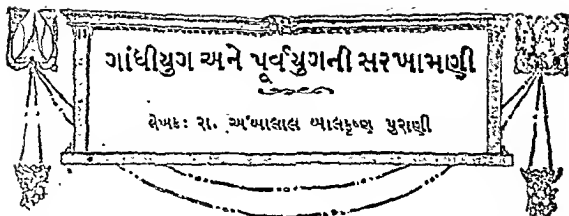
તેનો ધોડો પંખાળો હોય તેમ ઉડતો; તેનું સુવણ્નમય બખ્તર સૂર્ય તેજનું અન્યુ હોય એમ ચમકતું; તેના મુકુટ પર મોરપિંચ બંધેથી, આનંદથી ફરકતું. તેના સ્વરૂપવાન મુખ પર પ્રભાવ હતો. તેના અવાજમાં મોહક સત્તા હતી.

ગૌરી બધું વીસરી ગઈ. તેને એકજ પુરુષ દેખાયો: સેનાજિત—ઉત્સાહ ને સત્તા ને વીર્યના અવતાર સરખો તેનો પ્રભુથી. તેની આંખો ઠરી રહી. સેનાજિતનાં સ્વરૂપે સ્વરૂપ તેણે આંખોમાં, દેશમાં મદ્યાં.

જ્યારે તે નરેન્દ્રના પ્રેક્ષાગૃહમાં અદ્ય થયો ત્યારે આંખો મીચી તે સ્વરૂપને કાષ્ઠપતિક રંગોથી ફરીથી જોઈ રહી.

તે પ્રેક્ષાગૃહમાં ગઈ.

[વધુ મટિ જુઓ પૃષ્ઠ ૪૭]

[—આપનગરમાં મળેલી સાનખી સારિલ પરિવહના કાર્યવાહકોએ 'ગાંધીયુગ અને પૂર્વયુગની સરખામણી' નીચે એક છતામી નિબંધની દરીકાઈ લહેરે લીં દની. આવેલા નિબંધોમાંથી ત્રણ નિબંધો બોમ્બ-દત્તમ કોઠિના લહેરે થયા છે, તેમાંથી રા. અંબાલાલ પુરાણીનો લેખ અને મસિદ્દા લીંબે છીએ
—ઉપતંત્રી.]

ગુજરાતમાંથી વિશ્વમાન્ય ગણાપ એવી વ્યક્તિઓ ધણી થઇ નથી. સમસ્ત હિંદના મદાન પુરોમાં તેનો હાલો સાચો છે. પરંતુ વિશ્વમાન્ય ગણાપ એવી વ્યક્તિઓ તો બેઝ: એક, આય'સમાજના આલ સંરચાપક, વેદધર્મના ઉદ્ધારક, હિંદુ સંસ્કૃતિના તારક-સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી. અને બીજા, અદિ'સા અને સલના સિદ્ધાંતોમાં અડગ શ્રદ્ધાનો અને તેમના અંતિમ વિશ્વપનો ખુડો ફરકાવનાર કમંચીર, મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી. જતેની કાય' પદ્ધતિ. કાય' પ્રદેશ, કાશ્વિક વિશિષ્ટનાઓ પડછે નાજવાનું મન થાય છે. પરંતુ પ્રસ્તુત વિષય સાથે તેનો સંબંધ નહીં હેવાથી કોઇ બીજા સમય ઉપર તે કામ રાખી ગુજરાતના. વિશ્વમાન્ય, મહાત્મા ગાંધીના યુગની પરીક્ષા શરૂ કરીશું.

સને ૧૯૧૪ ની આગળના સમયને હું 'પૂર્વયુગ' ગણું છું. સન ૧૯૦૪'ની પૂર્વ યુગ શરૂ કરીને ૧૯૧૪ ના અંત સુધીના સ્થાને "પૂર્વયુગ"

એની સંજ્ઞા આપીએ તો ખોટું નહીં, એમ હું માનું છું. ૧૯૧૪-૧૯૧૫ થી ધીમે ધીમે .પરંતુ વધારે ને વધારે વેગથી આગળ ધપતો "ગાંધી યુગ" ૧૯૧૬માં તેની વિશ્વખ્યાતાકા શ્રીમિર ફર-કાથી રહ્યો હતો અને ૧૯૨૧ સુધી તેની અવધંત અસર સમસ્ત ભારતમાં શહેરે શહેર અને ગામે ગામે પ્રભુજીવનમાં સ્પષ્ટ દેખાપ આવતી. ૧૯૨૧ પછી ગાંધીયુગની ઓટ ધણીએ તો તેમાં અનિશ્ચયોક્તિ નજર કહેવાય.

હવે પ્રભુજીવનના એ "પૂર્વયુગના" લક્ષણો કયાં હતાં! તેને Nationalist -Extremist-"રાષ્ટ્રવાદી"- "જ્ઞાત" વગેરે નામો અપાઈ ચુક્યાં છે; તથા "મરાઠા" અને "વહાવા" પક્ષની પક્ષ ને યુગમાં ગણત્રી થાય છે. પરંતુ હિંદના મદાન નેતાઓનાં નામ વડે જો આપણે યુગોને ઓળખીએ તો તે યુગને "તિષ્ઠક યુગ" કહેવો એક રીતે અયોગ્ય ન ગણાય. પરંતુ એ નામ તે યુગનું પુરેપુરું અર્થવાહક નથી. અજ્ઞાત, પ્રભુજીવ અસ્મિતાનાં સર્વે તત્વોને- એએકે જગતે-તેમગાન્ય નિમક અથવા તો,

તેમની રાજનીતિની પ્રણાલિ દોરી રહી હતી; પરંતુ “ગાંધીયુગ” કે બ્રિટિશ, વિશાલ, સર્વ વ્યાપી, અને કેવળ રાજકીય કાર્યથી નીરાળો પ્રદેશ પણ આપણી નજર આગળ ખડો કરે છે. તિલકના પ્રતિરૂપી હતા પીરોજશાહ મહેતા અને ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે; ગાંધીયુગમાં ગાંધીજીનો કોષ પ્રતિરૂપી હતો નહીં.

એ આળો પૂર્વયુગ કેળવાએલા મુકીબર હાંદીઓની રાજકીય જાગૃતિનો યુગ હતો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. બંધારણ પુરઃસર, સનદશીર ચળવળ કરી, હાંદના રાજ્ય બંધારણમાં બ્રીટીશ સરકારને અરજીઓદ્વારા વીનવીને કેટલાક સુધારાઓ મેળવવા એ મવાલોના અંતિમ લક્ષ્યને ખસેડી તિલકે “સ્વરાજ માટે મહાસભા છે” એ વિચારને વાસ્તવિક બનાવી મુક્યો. પરંતુ તેમણે સામાન્ય જનવર્ગમાં પણ ચળવળ શરૂ કરીને તેની સહાનુભૂતિ મેળવવી જ જોઈએ એ સિદ્ધાંતને પણ અમલમાં મુકવા માંડ્યા હતા. તેનો અમલ મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશ પુરતો જ થઈ શક્યો હતો. વળી, ચળવળ કરનારાઓનો વર્ગ કેળવાએલા લોકોમાંથી જ પેદા થતો. ગાંધી યુગ કેવળ ચળવળનો યુગ ન હતો; તેમાં ચળવળનો અભાવ ન હતો પરંતુ ચળવળ ઉપરાંત રચનાત્મક કાર્યક્રમ, આર્થિક સંગઠન, સામાજિક સુધારણો વગેરે પૂર્વે ગોણુ ગણાતા પ્રશ્નો ગાંધીયુગમાં આગળ પડતા થયા.

પૂર્વયુગમાં વાણી અને વર્તનની એકતા હતી નહીં. નીદાન તેના ઉપર લોકોનો ઝોક ન હતો. “વાત વધારે ને કામ ઓછું” એવી પ્રજ્ઞકીય જીવનની તે સમયે સ્થિતિ હતી. બીજી બાજુથી બ્રીટીશ સરકાર સામે બળવો ઉઠાવી અથવા અમલદારોનાં ખુન કરીને સરકારને ત્રાસ પહોંચાડનાર વિપ્લવવાદીઓનો સમૂહ બંગાળમાં અને બીજા પ્રાંતોમાં પણ ઉભો થતો હતો. એ

પૂર્વયુગમાં રાષ્ટ્રીય તત્ત્વોમાંથી વિપ્લવવાદીઓનું તત્ત્વ કે નજીક ગણીને કાઢી તો નજ ન બાપ.

ગાંધીયુગના પ્રારંભમાં તેને ત્રણ પ્રકારનાં બળો સાથે કામ લેવાનું હતું. ૧. તિલકમતના રાષ્ટ્રવાદીઓ; ૨. નરમ અથવા તો બંધારણ-સર ચળવળ કરવાની તરફેણવાળો-મવાલ પક્ષ; અને ૩. વિપ્લવવાદીઓનો પક્ષ.

આ ત્રણે પક્ષોનો તેમણે પહોંચ કરવામાં ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વે, તેમની સચોટ દેખાતી તર્કશ્રેણીએ અને જનહૃદ આત્મસાગ સાથે સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ આચરણ કરવાના તેમના આગ્રહે જેવો તેવો ભાગ ભજવ્યો નથી. ૧૯૧૬ ના ઓગસ્ટની ૧ લી તારીખે લો. તિલક સ્વર્ગવાસી થયા અને મહાત્મા ગાંધીજીનો વાદ વિજયી થવાની સર્વે પરિસ્થિતિ જાણે આપોઆપ ઉભી થઈ! સ્વાસ્થી તે ૧૯૨૧ મુખી એક સરખો ચઢતો સીતારો. ગાંધીવાદે સમસ્ત હિંદમાં અજૂત પૂર્વ રીતે ભોગવ્યો. બહુનિ લાગેલું કે ૧૯૨૦ ની કોંગ્રેસમાં હિંદુસ્તાન સ્વતંત્રતાથી એક ખેતરવા દૂર હતું. અને બારડોલીનાં સત્યાગ્રહની શરૂઆતમાં તો સ્વરાજ હાથવેતમાં દેખાએલું! એ આખીએ પ્રજાજીવનની લઘ્ય આશાજનકતા અને આત્મવિશ્વાસ ગાંધીવાદના પ્રયોગની પરાકાષ્ટા હતાં.

એ ત્રણે પક્ષોને ગાંધીવાદે તદ્દન જીતી જીતી રીતે મહાત્ ક્યાં હતા. સૌથી મજબૂત તિલકના નેતૃત્વવાળો રાષ્ટ્રમતવાદ હતો. તિલકના ગયાથી તેના ઉચ્ચતમ વ્યક્તિત્વનો લાભ તે પક્ષે ખોયો; તેમના વ્યવહાર સિદ્ધાંતોની સામે મહાત્મા ગાંધીજીએ સનાતન સત્યોની સનાતનતા બળ પૂર્વક રજૂ કરી. ઘટ્ટ પ્રતિ ઘાટખમ્ પોષારનાર તિલકપક્ષને સાબરમતીથી ઘટ્ટ પ્રતિ બપિ સવ્યમ્ નો પ્રતિધ્વનિ મળ્યો. “સાધુઓનું રાજકીય ક્ષેત્રમાં કામ નથી” એ વાક્યની સામે “સાધુતા

વિના રાજકીય જીવન, અરે ! રાજકીય સ્વતંત્રતા પણ, નકારમાં છે'—એવો હિતર મલ્યો. નવા જન્મેલા એ ગાંધીવાદનો મહારાષ્ટ્ર સ્વીકાર ન કર્યો; પ્રતિસ્પર્ધીને મદાન કરવાનું બળ પોતાનામાં નથી સમજીને મહારાષ્ટ્રે મૌન ધારણ કર્યું. પ્રાચીન

મરાઠાઓ પેટે પોતાનો લાગ આવવાની તે વાટ જોવા લાગ્યો. ગાંધીવાદનો કંડો વાગ્યો. કેળવા-એલા માણસોને લાગ્યું : “કેટલી સહાયતા! નીતિને રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં વિરોધ શા માટે હોવો જોઈએ ? શા માટે કાવા દાવા કરવા ? ઉધાટે છે એ પ્રમાણિકપણે આપણી માંગણી શા માટે ન કરવી ?”

રાષ્ટ્રવાદીઓમાંથી ઘણા ગાંધીવાદમાં આવ્યા. મવાહન-નરમ-પક્ષ સામે ગાંધીજીએ જીદી રીતે કામ લીધું. તેમનો પક્ષ એટલે સૌથી વધારે લાગવગવાળો—સારા, મીઠા માણસોનો—પક્ષ. તેમને સરકારનાં જુરો કૃત્યો પ્રત્યે પ્રતિકાર્ય-

(સવિનય-પ્રમાણિક-અને અંતરના અવાજ પ્રમાણે, પ્રતિકાર્ય) —કરવાની અગત્ય જતાવવામાં આવી. અધારણ પ્રમાણે ચળવળ કરવાનો માર્ગ જંધ પડતાં સવિનય-સલામત-કાયદાનો ભંગ-કર નહીં આપવાનું વગેરે સવિનય-

દુઃખિત હૃદયે—શા માટે કરવા આવશ્યક છે તે સમજાવવામાં આવ્યું. મોટે ભાગે તો એ પક્ષની વ્યક્તિઓને પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી; મીઠી જીભ અને તેમના વિચારો બદલવા માટે દબાવવા નહીં કરવાનો આગ્રહ કરીને, —સાદાઈ-નમ્રતા અને વિચાર અને આચારની એકતાથી તેમના ઉપર અસર કરી તેમને જીતી લીધા.

ત્રીજો પક્ષ વિપ્લવવાદીઓ-

નો હતો. તેમને ખીજ એની પેટે “દેશ ભડતો” તરીકે ગાંધીજીએ ખુબ વખાણ્યા. તેમના લાગની ઉઠકટતા; અને દેશદાઝને સૌથી પ્રથમ મુક્યાં. પોતે તેમના પક્ષમાં જળવાની તૈયારી જતાવી. પોતાને

શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી

હીંદુ સંસ્કૃતિના તારક : સ્વામી હવાનંદ સરસ્વતી.

સમગ્રવી તેમના પક્ષમાં લેવાને તેમને આમંત્ર્યા. તેમના કાયદાક્રમની અશક્યતા બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો. અહિંસાના ભંગથી થતી હાનિ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો. તેઓ અનુષ્ઠાને દેશને કેટલું નુકશાન કરી રહ્યા છે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. એ પ્રમાણે વિવિધવાદીઓને નૈતિક ટેકા આપનાર. કેળવાએલા રાષ્ટ્રવાદીઓને પોતાના તર્કથી સમગ્રવી કેવળ વિવિધવાદીઓને છુટા પાડી નાખ્યા. અને છેવટે તેઓમાંના કેટલાકને બદલ્યા. બાકીના મહાપૂના તિલક-રાષ્ટ્રવાદીઓની પેઠે માન ધારણ કરી ગયા. તેમણે જાણ્યું કે હમણાં આપણો સમય નથી. ગાંધીજીએ ત્રણ પક્ષોને પોતાના પક્ષમાં કેવી રીતે-નીદાન-તાત્કાલિક-લીધા તે મહાસભાના ધ્યેયના સૂત્રમાં આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે. “શાંતિપૂર્વક અને કાયદેસર સર્વ પગલાં ભરીને સ્વરાજ લેવું અને સરકાર પ્રજાની માગણીનો અસવીકાર કરે તો અસહકાર કરી છેવટે મહેસુલ ન ભરવાની પ્રજાને સલાહ આપવી.”

ઉપરના દરેક પક્ષની પ્રત્યેક આગળ પડતી વ્યક્તિને મહાત્ કરવામાં-ગાંધીજીના પોતાના કેટલાક લાક્ષણિક ગુણો ધણાજ ઉપયોગી થઈ પડ્યા. અમુક અમુક તો “મારા પૂજ્ય છે” “તેમને વાંશે આવું બોલાયજ નહીં;” “તેમની દેશભક્તિ અચળ છે;” “મારા ઉપર તો તેમને નાનાભાઈ જેટલું વહાલ છે;”-વગેરે સામાના ગુણુઓ પાછાથી અને તેના સ્વભાવના સારા તરફના ઉપર ભાર દઈને તેમને ગાંધીવાદના સક્રિય સહાયક કે સહાનુભૂતિવાળા કે નહીં તો છેવટે, તટસ્થ દ્રષ્ટા, કરી સુકવામાં ગાંધીજીએ મહાન ફતેહ મેળવી.

પૂર્વયુગના ગુજરાતનું આપણે સિંદાવશેકન

કરીશું તો અરથાને નહીં ગણાય. દયાનંદનું નેતૃત્વ ધર્મના ક્ષેત્રમાં અને પૂર્વયુગનું સમાજના ક્ષેત્રમાં હતું. રાજકીય ગુજરાત. ક્ષેત્રમાં તેની અસર આડકતરીજ પડતી. પરંતુ રાજકીય ક્ષેત્રમાં ગુજરાત ‘ધણી વિનાના ઢોર’ના જેવી અવસ્થામાં હતું એમ ગામડીયા ભાષામાં કહીએ તો ખોટું નથી. ખરું જોતાં-મહારાષ્ટ્રની પેઠે ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વની ગુજરાતમાં ખોટા હોવાને લીધે પ્રજાની અસ્થિમતા જન્યત થતાં ગુજરાતને પોતાનું ઐતિહાસિક સાતત્ય શોધવું મુશ્કેલ પડ્યું. કુલિનતા અને મુનિયાદ વિના સમાજમાં વ્યક્તિ પોતાનું સ્થાન જાણી શકતી નથી. તેમ પ્રજામાંથી પણ ઐતિહાસિક સાતત્યનો લોપ થતાં તે પોતાનું સ્થાન જાણી શકતી નથી. ગુજરાતે જાગીને જોયું તો તેને જણાયું કે તેણે ગુજરાતની સંસ્કારિતાની પુનર્ધટના આરંભથીજ કરવાની છે. પૂર્વકાળની સંસ્કારિતાના ભંગ ખંડેરાના પાયાઓ એ પુનર્ધટનામાં કોષ્ટક કોષ્ટક રથે જરૂર કામ લાગવાના. પરંતુ સમસ્ત રચના-વર્તમાન ગુજરાતે કરવાની બાકી છે. આ કડતું સલ પૂર્વયુગના રાજકીય ગુજરાતને સચોટ લાગુ પડે છે. ગુજરાત એટલે વ્યક્તિત્વહીન પ્રાંત. ગુજરાત એટલે રાજકીય પરાધીનતાનો પ્રાંત. “ગુજરાતી” એટલે “શામળભાઈ.” અને દેશભક્તો ? દેશભક્તોની ભૂમિ તો મહારાષ્ટ્રજ. જીવન તો સાંજ સમર્પાવાનાં ! દેશનેતાઓ સ્વાધીન જ-મવાના. વક્તાઓ ? જોકે બંગાળમાંજ પાકવાના. રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ તો મહારાષ્ટ્રમાંજ ઉભી થાય ! અને તેના પૈસા ? ગુજરાતમાંથી આવે-આવવા જોઈએ. ભારખાનાના ડખા પેઠે ગુજરાતીઓનો મહા-સમાનો રાષ્ટ્રીય પક્ષધડીકમાં બંગાળ, તો ધણી ખરીવાર મહારાષ્ટ્ર સાથે જોડાવાને સરખાએલો

મનના દનો અને નરમ પશનું તે ગુજરાત મધક ગણાતું.

એ માન્યતાને પહેલો ફટકો સુરતની મદા-સબા વખતે સુરતીઓએ આપ્યો. પરંતુ તે તે મુલાકાત પછી

ને ફટકો દનો. ગુજરાતના રાજા-રાજકીય વ્યક્તિત્વની એ ધોળખા ન હતી. એ વિચિત્ર રાજકીય વ્યક્તિતાની; શક આ તબીજ રૂપે, ઇન્દુલાલ વાલિયા સરવજી એક ઇન્ડીઆ સોસાયટીમાં ને કાયા પછી સંક્રિપ્તજી ઘર ઘર એમ મળીએ તે બોલું નથી.

એજ અરસામાં ગાંધીજીએ આદીકાળી આતિથે અમદાવાદને પોતાના મધક તરીકે સ્વીકાર્યું. ગુજરાત પજા સમયથી અંખનું દંતુ તે રાજકીય વ્યક્તિત્વના ઉપરનો સમય આપ્યો. કાલ્યાણના નેવાઓ

ધીમે ધીમે એ વ્યક્તિના પ્રભાવમાં આવતા. મધા. અલગત તેના "વાદ" તે સ્વીકાર કરવા કરતાં તેના રાજકીય નેતૃત્વનો સ્વીકાર સહેલો હતો. મુલાકાતના ગુજરાતી રાજકીય કાયદાનો

એને - પછી અમદાવાદના "મદાઆ"ને પરાગે સ્વીકારવા પડ્યા. ગોધરામાં પહેલી ગુજરાત રાજકીય પંડિત અસિત ત્વ માં આવી. ગાંધીજી તેના પ્રમુખ યથા. ગુજરાતનું રાજકીય વ્યક્તિત્વ અસિત ત્વ માં આવ્યું અને એ નમ સરઆનથી ચાર પાંચ વર્ષમાં ગુજરાત સમસ્ત લોકોના રાજકીય નેતૃત્વને પ્રાપ્ત થયું તે મદા-

મદાઆ મોદનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

આ મોંઘાછને પ્રતાપે !

આજે એ રાજકીય નેતૃત્વની વ્યસરની ગાંધી મોંઘીવાદના અસરપુરમાં પણ સાજરમતી, જારકાલી, પર્ષા, શેષમ, કવાતા-ખાતી પ્રતિ-

સરકાર સામે “કૃ” પણ કરવા આગ્રહ ઉપયોગમાં લેવાવો જોઈતો હતો. તેને બદલે સરતોની પરંપરા એવી બાંધવામાં આવી કે પ્રજાજનોનો જુસ્સો શમી ગયો. પ્રજાજન આગળ ધપે છે તે હંમેશાં વિચારશીલ ચિંતનને પરિણામે નહીં, પરંતુ કોષકવાર જવાબામુખીના ફાટવાને લીધે થતા વિપ્લવ અને ધરતીકંપની પેઠે. જુની વસ્તુઓ જમીનદોરાત થઈ જાય છે, નવાં તત્વોનાં બીજ એ બૂકંપમાંજ રોપાઈ જાય છે. સદીઓ પછી તેનું રૂપ જોઈ શકાય છે. પરંતુ બૂકંપને સ્થાયી અવસ્થામાં ફેરવી તે દ્વારા પ્રજાજન ધડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મોટી જાહેર છે. લોકો ગરમ થઈ લાલ ચોળ થઈ ગયું તેજ સમયે હથોડીના ધાથી તેને આકાર આપી શકાય છે. તે ગરમી શમી ગયા પછી હથોડીના ધાની અસર થતી નથી. પ્રજા જીવનમાં પણ જ્યારે એવી આંતરદશા પ્રાપ્ત થઈ હોય ત્યારે તેનાં સ્થાયી લાભના-રૂપમાં તેનો ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ. પ્રજાજનમાં ભરતી આવવાનાં કારણો પુરેપુરાં આપણને જાત નથી. અને એવી ભરતી આવે તેનો પુરેપુરો ઉપયોગ કરી લાભ લેવાને બદલે તેને બાંધી રાખવા પ્રયત્ન કરીએ તો એટલે થતાંજ આપણે શું શુંમાળ્યું છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે. ૧૯૧૯ પછી પ્રજાજનમાં જે જીઆળ આવ્યો એવો પ્રચંડ જીઆળ ૧૯૧૪ માં “હોમરુલ”ની ચળવળ વખતે દૈંક અંશે દેખાએલો. અને ફક્ત ૧૯૦૭ માંજ તેની સ્પર્ધા કરે એવો ધસારો થએલો. પરંતુ ૧૯૧૬માં આવેલા જીઆળનો વ્યવહાર લાભ પુરતા પ્રમાણમાં ન લેવાવાથી એટલા સમયમાં પ્રજાજનમાં નિરાશા, નિરસ્વાહ અને સંશયાત્મકતા દાખલ થયાં.

હવે, આપણે જોતે “ગાંધીવાદ” કહીએ છીએ તે શું છે? એ તપાસવાનું છે. આગળ

જણાવવામાં આવ્યું છે કે “જીવન” અને “વાદ” એ બે તત્વો જીવી ગાંધી વાદનાં વસ્તુઓ છે. પરંતુ “વાદ” તત્વો. હંમેશાં “જીવન”નું સ્થાન લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એટલે “વાદ”ની સમીક્ષા આવશ્યક બને છે.

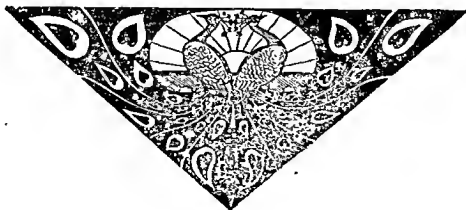
ગાંધીવાદ આધુનિક વિષ પરિસ્થિતિનું પરિણામ અથવા તો તેનાં પ્રત્યે પ્રતિક્રિયા, સુચવે છે. નીદાન તેનાં બહિરંગનાં ધણાં સ્વરૂપો પશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાંથી સીધેસીધાં ઉતરી આવેલાં જણાય છે. મુડીવાદનાં અનિષ્ટ પરિણામો પ્રત્યે કાર્લ માર્ક્સે સમાજ સત્તાવાદની જે તાત્વિક વિચાર સરણી રજૂ કરી તેનાથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાં એક નવોજ યુગ સ્થાપન થયો એમ કહેવું જોઈએ. સૈકાઓથી સ્થાયી મનાતો આવેલો, મુડીવાદના ઉપર રચાએલો, સમાજનો પાયો ડોલી ઉઠ્યો! બ્યક્તિએ સમાજને વર્ગોથી દમી હતી; માર્ક્સ પછી સમાજે બ્યક્તિને પોતાના નિયમનમાં લાવવાનો દક્ક જાહેર કરી તેનો અમલ કરવાની શરૂઆત કરી. રાજસ્થાનની નવી વિચાર સૃષ્ટિ એ નવીન સમાજ સત્તાવાદના ઉપર રચાએલી હતી. ગાંધીવાદમાં પણ આપણને એ તત્ત્વ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સર્વગ્રાહી મુડીવાદની સામે એ પ્રતિક્રિયા છે. સાથે સાથે લૈાતિકશાસ્ત્રોની શોધ-ખોળોનાં અનિષ્ટ પરિણામો સામે પણ તે એક પ્રતિક્રિયા છે. ફેટલે સુધી એ પ્રતિક્રિયા સફળ થશે એ તો હજી જોવાનું છે; પરંતુ એ તત્ત્વ ગાંધીવાદમાં “છ” એટલું તો “હીંદ સ્વરાજ” અને “આરોગ્ય વિધાનાં મુળ તત્ત્વો” વાંચનારને સ્પષ્ટ થયા વિના નહીં રહે. ગાંધીવાદમાં એક વધારાનું તત્ત્વ જૂતકાલને જામત કરવાનો પ્રયત્ન પણ છે. જુદાં અને જૈન ધર્મમાંથી “અહિંસા” ના સિદ્ધાંતને ખ્રીસ્તીધર્મમાં

અપાયું છે તેટલુંજ પ્રાધાન્ય (બદલે તેનાથી પણ વિશેષ) : ગાંધીવાદમાં અપાયું છે. નીતિના સિદ્ધાંતોનું અખંડિત પાલન કરવાનો દૃઢ આગ્રહ એ ગાંધીવાદનું એક લક્ષણ છે. રાજયોગના પ્રાયમિક, આવશ્યક, અંગ શમ અને દમને તો આપણે ગાંધીવાદના પ્રાણતરીકે ગણીએ તો પણ ખોટું નથી. શમ અને દમનાં તત્ત્વોમાંથી અહિંસા અને સત્યને ગાંધીવાદમાં અગ્રસ્થાન મળેલું છે. અને એ બે મૈસિક સિદ્ધાંતોમાંથી “અહંકાર” “હીંદુ-મુસલમાન એકત્વ” “અસ્પૃશ્યતા નિવારણ” “ખાદી અને રેડીઆનું પુનઃપ્રતિષ્ઠાન,” “દારુ-નિષેધ,” વગેરે તો કેવળ સ્વાભાવિક જૈણ અનુમાનોની અને તર્કસરણીની પરંપરાજ અણાવી જોઈએ.

ગાંધીવાદની વ્યવહારતા વીશે આપણે અહીં કેટલુંક વિવેચન કરીશું તો અરથાને નહીં ગણાય. અહિંસાનો સિદ્ધાંત હોય. ખરું છે કે માનવ જાતિએ અલાર શુધી “હિંસાનો” “યુદ્ધનો” વગેરેનો આશ્રય લઈને રાષ્ટ્રીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો ઉકેલ લાવવાના જે

પ્રયત્નો કર્યા તેમાં તેને ફતેહ મળી નથી. પરંતુ અહિંસાનો વ્યવહાર અમલ આધુનિક પરિસ્થિતિમાં અખાધિતપણે કેટલે અંશે શક્ય છે એ પણ વિચારવાનું છે. એવા પ્રશ્નોના ઉત્તરો તો લાવિજ આપી શકે, તો પણ “અહિંસાના સિદ્ધાંતનું અખાધિત (અપવાદ વિનાનું) પાલન વ્યક્તિના જીવનમાં પણ શક્ય નથી” એટલું તો અહિંસાના આધુનિક પેગંબર ચોતે પણ સ્વીકારી ચુક્યા છે. રાષ્ટ્રીય જીવનમાં તો તેનો અમલ હજી પણ ધણોજ દૂર હોય એમ માનવાને કારણે મળે છે. દાખલા તરીકે, ધારો કે, સ્વતંત્ર થએલા હીંદના ઉપર અકુધાન લશ્કર ચઢાઈ કરે—તે સમયે અહિંસાના સિદ્ધાંતનું પાલન કેટલે અંશે શક્ય તથા છૂટ છે? અલખત, “અલારે હું” એ સિદ્ધાંતનું સંપૂર્ણ પાલન શક્ય નથી ધારતો પરંતુ આખીએ દુનીઆમાં એવો સમય આવશે. —વગેરે દલીલો અપાય છે. પરંતુ એ સિદ્ધાંત વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્રના જીવનમાં આજે કેટલે અંશે વતનમાં મુકી શકાય તેમ છે એ જોતાં બહુ આશાજનક પરિસ્થિતિ દેખાતી નથી.

(આ નિબંધનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકે.)

મારી ભાંધણી

લેખક:

રા. ગુપ્તા

એક વાત ધણી વખતથી મારા મનમાં ઘોળાઈ રહી છે. આપણું વિવેચનનું સાહિત્ય નિબંધાણ, નિર્માત્ર્ય ને નિરંતર છે એવો આરોપ ધણી તરફથી કરવામાં આવે છે. ૨૧. નવલરામ ને ૨૧. રમણલાલ અને કેક અંશે વિદ્યમાન વિજયરામ જેવા અપવાદો જાદ કરતાં ઉપર કંઈક કંઈક મોટે ભાગે સાચું છે એમાં સંશય નથી.

આ સ્થિતિ સુધારવાને કે કે ઉપાયો અંજમાવવામાં આવ્યા છે. અને એ ઉપાયો છેક વિદ્ય નીવડ્યા નથી. વિવેચનના અંધકારગરત સાહિત્યમાં પ્રકારના કોષક કોષક કિરણો પડ્યા છે અને તેને લીધે ત્યાં વ્યાપી રહેલું અંધારું વિશેષ દષ્ટિગોચર બન્યું છે. કાલે કાનાવાથી કેટલું 'તદ્વચ્ચ' છે, અમુક લખાણમાં નીતિની ભાવનાનું જીવ કેટલે અંશે યુગ છે, એવી જુદી જુદી દષ્ટિથી લખાએલા જોખો પ્રતિભાસે કે અસ્વાદીએ સામયિકોમાં આવે છે.

પરંતુ આ અનેઆવા ઉપાયો પુરના નથી. ધણી કાર્યલયો ને મંડળોના મંત્રીઓ તથા સલાસદો વારંવાર ફરી રહ્યા છે તેજ વાક્ય

મારે પણ કહેવાનું છે; 'આપણે કે' પણ કરવું જોઈએ.' કાર્યલયો ને મંડળોના મંત્રીઓ તથા સલાસદો ઉપર વાક્ય બોલવા શીવાય બીજું કે' પણ કરતા નથી; શું કરવું જોઈએ તે સુચવતા નથી. પરંતુ કે' શું કરવું જોઈએ તે પણ સુચવવાની ધૃષ્ટતા કરું છું.

યુનીવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીના અભ્યાસ દાખલ કરવાને જેમ આપણે કટિબદ્ધ થયા છીએ, તેમ પ્રાથમિક શાળાઓ 'દાષ્ટક' ને 'કાલેજો'માં ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિવેચનો શીખવાય, નમુના રૂપે કેટલાંક વિવેચનો પ્રગટ કરી તે પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે સ્વીકારાય, અને તે પરથી તેવી રીતનાં અન્ય વિવેચનો શિષ્યો પાસે તેજાર કરવાય એટલા માટે આપણે અવિશ્વાસ પ્રપત્તો કરવા જોઈએ.

દાખલા તરીકે 'કોપી' લખતા હાત્રો માટે વિવેચકો સામાન્ય રીતે જે વાક્યો વાપરે છે તે તેમની 'કોપી જુદા'માં રખાવવાં. આમાં મિલિકતા નથી. નવલકથા કેવી હોવી જોઈએ તેનું એ લેખકને જ્ઞાન નથી. આવી વાર્તા વળે પૂર્વે અને એક અંગ્રેજી માસિકમાં વાંચી હતી. આપણી નૈતિક ભાવનાઓ, આપણા આચાર;

વિચારે, આપણું પ્રાચીન ગૌરવ: એ કશાને લેખકને ખ્યાલ હોય એમ લાગતું નથી. પર પ્રકાશ ચમકતા આ કવિકલાધરની રસચન્દ્રિકા કવચિત્ કવચિત્ મ્હાન ને નિરતેજ યદ્ય જ્ય છે" હસાદિ આ અને આવાં વાક્યો લખતાં લખતાં બાળકોના મનમાં એના સંસ્કાર દૃઢ રીતે પડશે અને મોટી ઉંમરે એવાં વાક્યોનો, અસાર થાય છે તેથી પણ સરસ ઉપયોગ તેઓ કરી શકશે.

આ ઉપરાંત 'હાઇસ્કુલો,' તથા 'કોલેજો'માં લઘુતા વિદ્યાર્થીઓને, જુદા જુદા ગ્રંથોનું ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુથી અવલોકન નમુના તરીકે આપવાની એ સર્વ દૃષ્ટિબિંદુથી તે તે ગ્રંથોનું અવેચન લખવાનું કહેવું. આથી અસારે જેમ કેટલાક એક પુસ્તકનું અવલોકન ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ કરે છે, કેટલાક તેમાં સમાવેલા નૈતિક કે રાજકીય સિદ્ધાંતો પરજ પોતાના વિવેચનનો આધાર રાખે છે, કેટલાક એનો લેખક કોણ છે, અને તેને ને પોતાને કેવો સંબંધ છે તેટલું જ જુએ છે, અને કેટલાક એના પર પુરોગામી લેખકની કેટલી અસર થઈ છે તેજ દર્શાવવાનું યોગ્ય ધારે છે, તેવું થશે નહીં. પણ એ સર્વ દૃષ્ટિબિંદુઓ વડે એક પુસ્તકનું સમગ્ર અવલોકન કરતાં વિદ્યાર્થીઓને આવડશે.

નીચે મેં જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી કેટલાંક પુસ્તકોનું અવલોકન લખ્યું છે. એ રીતે લખાએલાં અવલોકનો વિદ્યાર્થીઓને દર્શાવી તે સર્વ દૃષ્ટિબિંદુઓ વડે પ્રત્યેક પુસ્તકનું અવલોકન તેમની પાસે લખાવવું.

નવું અંકગણિત: કર્તા રા. બ. ખ. મોદી
મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

કર્તા તરફથી ઉપજી પુસ્તક-અમને અવલોક-
નાયે મળ્યું છે. વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ વડે અને

ખરેખરા અંતરથી, જેને તે શીખવાનું છે એવા વિદ્યાર્થીઓ એના પર ટીકા કર્યા વગર રહેવાના નથી એવી અમારી ખાતરી છે. એટલે અમે માત્ર એકજ વસ્તુ તરફ એ વિદ્વાન ગણિતશાસ્ત્રીનું મ્હાન ખેત્યવા માગીએ છીએ.

જગતમાં એ પ્રકારની ભાવના પ્રવર્તી રહી છે-આશુરી ને દૈવી. એમાં દૈવી ભાવનાવાળા નીતિપરાયણ મનુષ્યોનો પહેલાં નહીં, મધ્યે નહીં તો છેક છેવટે પંથુ, જ્ય થાય છે. અને આશુરી સંપત્તિનું બળ, લહે પ્રથમ દુર્જય લાસે, પરંતુ અંતે તો દૈવી સંપત્તિના સામર્થ્ય આગળ તે હતાશ મધ જ્ય છે અને તેની ક્ષમા માગી, પશ્ચાત્તાપ કરી કરીને આખરે શ્વસુ પામે છે. જેણે આપણાં નાટકો જોયાં હશે તેને આ વસ્તુ તરત સમજાશે. આ સત્યનું સમર્થન કરે એવા ગ્રંથો રચના એ પ્રત્યેક સાહિત્યકર્તાનું કર્તવ્ય છે. આ સત્ય જેમાંથી નીકળતું ન હોય એવા સર્વ ગ્રંથો બર્થ છે. અને એનાથી વિપરીત રીતે અનીતિ, દુષ્ટતા કે નીચતાનો વિજય થો જોમાં દર્શાવ્યો હોય, અથવા જેના વચનથી પાપ કે પાપી તરફ સદાગુણી ઉત્પન્ન થાય તેવા ગ્રંથો સાહિત્યના કલંકરૂપ છે.

અમને કહેતાં અત્યંત દીક્ષગીરી થાય છે કે પ્રસ્તુત અંકગણિતનો ગ્રંથ વાંચતાં વાચકના મનમાં પોતાની નૈતિક ઉન્નતિ સાધવાની મહેત્તજ ઉત્પન્ન થતી નથી; એટલું જ નહીં, પરંતુ એમાં અનીતિ ને હુમ્મ્યાઇનો ચોખ્ખો વિજય વર્ણવ્યો છે. એમાં જ નામનો એક દુષ્ટ પુરુષ છે તે જ નામના ગરીબ સ્વભાવના મનુષ્યને વારંવાર છેતરે છે, ફસાવે છે, હરાવે છે ને તેની પાસેથી પૈસા લુટી લે છે; અને છતાં અંતે, પાછળ પરિશિષ્ટમાં લેખકના પોતાના અભિપ્રાય સમા જવાઓ જોતાં જણાય

છે કે, એ હંમેશાં વિનયીજ નીવડે છે. દાખલા તરીકે:—

“અને વ એ ૮ માંદલ દોડવાની શરત કરી. કલાકના ૪ માંદલની ઝડપે અને કલાકના ૫ માંદલની ઝડપે વ એ દોડવા ચાલ્યું. અર્ધે રસ્તે અ એ વ ને ધકકો મારી પાડી નાખ્યો. વ ને ઉભા થતાં પાંચ મીનીટ થઇ ને પગ અચકાઇ જવાથી એની ગતિ અધીરું થઇ ગઇ. છતાં એણે દોડવું પાછું તરતજ શરૂ કર્યું. તો એ શરતમાં પહેલો કોણ ને ખીજા કરતાં કેટલી મીનીટ વહેલો આવશે ?”

આ વાંચતાં અમને થયું કે પ્રમાણિકતા-વીર્યથી અને જરૂર હથેરે શિક્ષા કરી હશે; અર્ધે રસ્તે એકાએક કોલેરાનો બોગ થઇ એ મૃત્યુ પામ્યો હશે અને શરત આખરે વ જીતી ગયો હશે. પરંતુ એ તો હજી આવીએ વધારે નક્કરતા ને હુઆઇશરી યુક્તિઓ કરવા જીવતો રહો ! જવાબ જોતાં જણાયું કે શરત અ જ જીત્યો હતો.

નાટકના દુષ્ટ પાત્રની પેઠે પાછળથી પણ એ સુધરતો નથી. પરંતુ એમાં એવો વાંક નથી. વાંક અંચકતાનો છે. એના પર કોઇ પણ પ્રકારનું દુઃખ પડતું નથી એટલે એ ક્યાં સુધરે ? છેક છેલ્લા પ્રકરણ— “પરચુરણ: ૫૦ મા મનોમતન” માં પણ લખ્યું છે :

અને વ એ પાણી પડે ટાંકી ભરવા માંડી. અ કલાકનાં પાંચ ગેલન ને વ કલાકના સાત સાત ગેલન પાણી ભરી શકે છે. અ ની ટાંકીમાં ૭૦ ગેલન ને વ ની ટાંકીમાં ૮૫ ગેલન પાણી માય છે. પણ વ ની ટાંકી કાણી હોવાથી તેમાંથી દર કલાકે વૃદ્ધ ગેલન પાણી ટપકી જાય છે. એમાંથી કોણ પહેલી ટાંકી ભરી રહેશે ને બીજા કરતાં કેટલો વહેલો ભરી રહેશે ?

જવાબ જોતાં માલમ પડે છે કે જીત અ ની જ થાય છે ! વ ની ટાંકીમાં કાણું અ એજ પાક્યું હોતું જોઇએ. એક વખત હું ‘કોલેજ’ માં હતો ત્યારે, બધાનીજ ‘સાઇકલો’ ના ‘ટાયર્સ’ માં કોઇ ‘પંકચર’ પાડી મગેલું. મને લાગે છે કે તે ‘પંકચર’ પાડનાર આ જ જ હોવો જોઇએ. અને તે વેળા પછી એનોજ વિનય થયો હતો. અરેય વ્યક્તિને ગાળ દેતા, હાથ પડે સાઇકલ ધસડતા, ચાકાને લોચ થએલા વિદ્યાર્થીઓને પગ ધસડતા ઘેર જતા જોઇને અ ને કેટલો આનંદ થયો હશે !

પાપ અને પાપીનાં પરાક્રમોનો વિનય આલેખતું આ પુસ્તક કુમળી વયના વિદ્યાર્થી-ઓના મગજ પર કેવા સંસ્કાર પાડશે ? હુઆઇ ને શકતા તરફ નાનપણથી તેમને પક્ષપાત થાય ને આગળ જતાં અ કરતાં પણ વધારે મોટા શક તેઓ થાય તો તેમાં વાંક આ પુસ્તકનોજ ગણાશે. આ ઉપરાંત એમાં વીસ વીસ ટકા બાજબી આનારાઓની સમૃદ્ધિનાં વર્ણન પણ છે. આવાં આવાં પુસ્તકો શાળાઓ-માં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે શીખવાય, પછી જગત જગડતું જાય છે એની ફરીઆદ કરવાનો અર્થ શો ? નાનપણથીજ છોકરાંઓને તમે હુઆઇ કરતાં શીખવો, વીસ વીસ ટકા બાજબી આવાની મહેરજા તેમના મગજમાં રોપો પછી પરિણામ ખીન્નું શું આવે ?

આવાં પુસ્તકોથી સમાજમાં પેસતો સડો અટકાવવાનો એકજ ઉપાય છે. તેની અત્યેક નકલ બાળી નાખવી જોઇએ, ને તેની રાખ થાય તે પણ ફરીઆદનાં (નદીમાં નદી; કારણ કે નદીનું પાણી પીવામાં આવે છે) નાખી દેવી જોઇએ. કોઇ શંકા કરે કે પછી ગણિત શી રીતે શીખવતું તો તેને એટલુંજ કહેવું બસ છે કે, “વેદ વાંચ” અથવા “ગણિત ન શીખવું”

તો શું નુકશાન થઇ ગયું ? ” છતાં અભ્યાસ-ક્રમમાં ગણિત રાખવું જ હોય તો અનિતિને બદલે નીતિ તરફ પક્ષપાત થાય એવા દાખલા એમાં આપવા. દાખલા તરીકે ઉપલા ‘અંક-ગણિત’માંથી ઉતારેલા દાખલાઓ જ નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરી આપી શકાય.

અ ને વ અ ૮ માઇલ દોડવાની શરત કરી. કલાકના ૪ માઇલની ઝડપે અ ને કલાકના ૫ માઇલની ઝડપે વ એ દોડવા માંડ્યું. અર્થે રસ્તે અ એ વ ને ધકકે ભારી પાડી નાખ્યો. પરંતુ ધ્વજસ્થિતિ વ ને બહુ વાડ્યું નહોતું. પાંચ મીનીટ જમીન પર એ પડી રહ્યો. આથી એને આરામ મળ્યો ને એની ગતિ પહેલાં કરતાં બમણી થઇ ગઇ. ધકકે ભારવાથી ઘનો હાથ અચકાઇ ગયો ને હાથ તરફ જોવા જતાં એ રસ્તામાં ઝાડ જોડે જોરમાં અચકાયો. (લુચ્ચાઇનો બદલો ધ્રુવર હંમેશા આપે છે એ તરફ વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.) આથી એની ગતિ અર્ધાં ઓછી થઇ ગઇ. તો એ શરતમાં કોણુ જીતે ને તે ખીજા કરતાં કેટલો વહેલો આવશે ?

એક મારવાડીએ એક સદ્ગૃહસ્થને ૨૦ ટકાના વ્યાજે રૂ. ૫૦૦૦ પાંચ વર્ષ માટે ધીર્યા- (નોંધ : રૂપિયા વ્યાજે લેવા આપવા એ બંને વસ્તુ ખરાબ છે.) પરંતુ મારવાડીની દુષ્ટ ધ્રુજા જોઇ ધ્રુવર કોપાયમાન થયા ને તેથી મારવાડીના ઘરમાં આગ લાગી; જેમાં એ પોતે તથા પૈસા ધીર્યાના દસ્તાવેજો બળી ગયાં. એમ જો ન થયું હોત તો પાંચ વર્ષ રહીને પેલા સદ્ગૃહસ્થ પાસે મારવાડીનું કેટલું લેણું નીકળતે ?

અ ને વ એ પાણી વડે ટાંકી ભરવા માંડી. અ કલાકના પાંચ ગેલન ને વ કલાકના સાત ગેલન પાણી ભરી શકે છે. અ ની ટાંકીમાં ૭૦ ગેલન ને વ ની ટાંકીમાં ૮૫ ગેલન પાણી માય

છે. અ એ વ ની ટાંકીમાં કાણું પાડ્યું. આથી વ ની ટાંકીમાંથી કલાકના ૧૫ ગેલન પાણી વહી જવા માંડ્યું. અ ની આ અન્યાય વર્તણૂક જોઇને ધ્રુવરે એને શિક્ષા કરવા ક ને મોકલ્યો. ક એ આવીને અ ને એની ટાંકીમાં નાખી દીધો. ને લાંબા શુંગળાઇને એ મૃત્યુ પામ્યો. અ એ જો વ ની ટાંકીમાં કાણું ન પાડ્યું હોત અને ક એને શિક્ષા કરત નહોતો તો અ ને વ એ એ એમાંથી કોણુ પહેલો ટાંકી ભરી રહેતે અને બીજા કરતાં કેટલો વહેલો ભરી રહેતે ?

અમે ધ્રુજીએ છીએ કે રા. બ. ખ. મોદી પોતાના ‘અંકગણિત’ ની એકેએક નંકલ બાળી નાખે ! અને એમને ‘અંકગણિત’ પ્રગટ કરવું જ હોય તો ભલે એઓ ઉપર અમે દર્શાવ્યા છે તે રીતના દાખલાઓવાળું ‘અંકગણિત’ પ્રસિદ્ધ કરે.

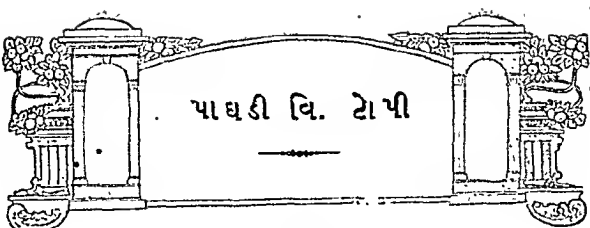
સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યવાદ : કર્તા : પ્રો. વાડીઆ; અનુવાદક : સૌ. સરોજિની મહેતા.

આ પુસ્તકમાં વિદ્વાન પ્રો. વાડીઆએ ઇંગ્લંડમાં ચાલી રહેલી આધુનિક સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની ચળવળનો ઇતિહાસ એમના પોતાના અભિપ્રાય સાથે, આપ્યો છે. પરંતુ ત્યાં મુડીદાર અને મીલમજુરો વચ્ચે ઝગડો ચાલી રહ્યો છે તેનું શું ? વસન્ત રજતમહોત્સવ સમારંભ થયું :

આ પુસ્તક આપણા નિર્બંધ ને નાનકડા મનુષ્યોના દેશમાં પહેલવાન ગામા શોભે છે તેમ, નાનકડા, નાજુક ને ઝટ પુઠામાંથી છુટા થઇ જાય એવાં પુસ્તકોથી ભરેલી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં એના કદ વડે દીપી રહ્યું છે.

એમાં ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોના લેખો છે. પથુ લગભગ દરેક લેખમાં, દરેક પાને—અરે ! લીટીએ લીટીએ અપહરણ તરવરી રહ્યું છે. આરંભમાં જ રા. આનંદશંકરનો ‘ફોટો’ આપ્યા છે તે અમે અન્ય સ્થળે જોયા

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૬૩]

લેખક:

અ. અતિમુખપાંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી

[નોંધ : (૧) આ લેખને પરિણામે પાઘડી પાંધનારા કે વેચનારાઓને તુકશાન થાય તો તેને માટે લેખકને સિરે જવાબદારી નથી.

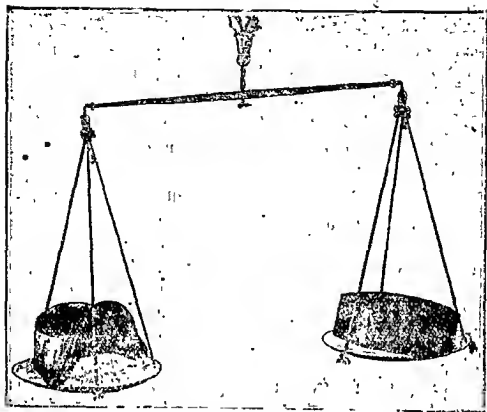
(૨) વળી, કચેરીઓમાં, શાળાઓમાં, સભાઓમાં લોકો ટોપી પહેરીને જતા થાય તો તેને માટે પણ લેખકને સિરે જવાબદારી નથી.]

હલના જમાનાની ખાસીઅત છે કે પાઘડી કરતાં ટોપીને વધારે પસંદ કરવી. સભાઓમાં ટોપીનું સામ્રાજ્ય, શાળા મહા-શાળાઓમાં ટોપીનું સામ્રાજ્ય, નાટક શાળાઓમાં ટોપીનું સામ્રાજ્ય; આમ સર્વત્ર ટોપીનો વિજય વાવટો ફરકી રહ્યો છે. અને તો ચંદા શાય છે કે મો વર્ષ પછી જમાનો એવો આવશે કે દાલ જેમ જુના જમાનાનાં ધરણીઓમાંનાં કેટલાકનાં નામ સમજી શકાતાં નથી કે જુના જમાનાનાં આયુષીમાંનાં કેટલાકનાં નામ માત્ર શબ્દોચ્ચાર રૂપે રહ્યાં છે ને અર્થનો કંઈ પણ અવશેષ ટકી શક્યો નથી, તેમ પાઘડીને વીરો પણ થશે.

અરીય બીચારી પાઘડી ! રોખીન પહેરવેશ-માંથી તારો દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ અદિષ્ટાર થતો જાય છે તેથી અને તારી દયા આવે છે. મારજુ દું એટલું તો માનું છું કે તારું અસ્તિત્વ નિરર્થક તો નથીજ.

અમાઉ એમ મનાતું કે પાઘડીનું દર્શન એટલે પ્રતિષ્ઠિતાનું દર્શન, પાઘડીવાળો એટલે મોઝા-વાળો, પાઘડીવાળો એટલે ઠરેલ, પાઘડીવાળો એટલે માનમરતબાવાળો ને વિશ્વાસને પાત્ર. એટલુંજ નહીં પણ 'મુઝાળો' ને 'પાઘડીવાળો' એ બે સમભગ પર્વાય શબ્દો ગણાતા. પરંતુ હવે જ્યાં મુઝોજ જવા બેસી છે, સાં પાઘડી ટકે ? મુજ તો સરીરનો ભાગ 'દુ' પોતે 'માંનું' કુંક; તે જો ખુશીથી રદ બાતલ કરવામાં આવે તો માત્ર બાજ ઉપાધિના તે ચા હીસાજ ? પાઘડી તો મો તેટલી પણ માત્ર બાજ ઉપાધિ છે.

ખરેખર એ ઉપાધિજ છે ! કેટલાકને તો એ એક માત્ર લપ લાગે છે. એટલું તો ખરુંજ કેની કે પાઘડી એટલે ટોપીના કરતાં કંઈ વધારે વજનદાર વસ્તુ. ચા માટે માથાને વધુ બોળે આવશે ! જુના જમાનામાં પુખ્તના ને પ્રતિષ્ઠિત-તાની સૂચક તરીકે પાઘડીનો બાર લોકો બીચારા

એટલું તો ખરૂં કે પાધડી એટલે ટોપીના કરતાં કેંક વધારે વજનદાર વસ્તુ.

કરવું ને મુછને પણ રમ્મ આપવી; પછી ખીલું કેં નહીં તો દશ પંદર વર્ષ તો તેઓ નાના ગણાશે જ.

આ પ્રમાણે, પાધડીની વિરુદ્ધ ટોપીના નીચે મુજબ સ્પષ્ટ લાભ છે:—

- (૧) ટોપી સ્વતંત્ર ને સમાનતાની પોષક છે. જુઓ કે સ્વતંત્ર પ્રજાઓ અત્યારે ટોપી-વાળોઓની છે.
- (૨) ટોપી પ્રગતિ સુચવે છે. પ્રગતિશીલ ને સુધારક બધાને થવું ગમે છે.
- (૩) ટોપી જીવાની સુચવે છે. તેના પેટાલાલ પણા છે. તેમ થયે ગમે તે પ્રકારનું જીવન મઝાથી ગાળી શકાય છે. વળી જુવો થાય તો ક્ષમાને પાત્ર ગણાય છે. સર-

કારી કે ખાનગી નોકરી કરનારને જે લાભ વાળ કાળા કરવાથી મળે છે તે તેને ટોપીથી મળી શકે છે. ઉપરાંત, મિત્રતા પણ કેળવવી હોય તો ટોપીથી કેળવી શકાય છે; કારણ મિત્રો પણ પુરુષો ને સ્ત્રીઓ, કદાચ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને કરવી હોય તો જીવાનીમાં વધારે સહેલાઈથી કરાય છે; ને આ શું નાનો સુનો લાભ છે ? વળી, ટોપી જીવાની સુચવે છે તેથી તે તેના પહેરનારને મરજીમાં આવે તેમ બોલવા લખવાની છુટ આપે છે. અને આવી છુટ કેને પસંદ નથી પડતી ? સારાંશ, જીવાનીના લાભ તે ટોપીના લાભ.

(૪) ટોપી સાથે જે કે કરતું હોય તે સરળ-તાથી કરી શકાય છે. દોડતું હોય તો ટોપી ફાલે, પાધડી નહીં. કદાચ મારા મારી ચાય તો ટોપી ફાલે પાધડી નહીં. રે ! મારામારી થતી જોવી માત્ર હોય તો તે પણ ટોપી સાથે ફાલે છે, પાધડી સાથે નહીં. પાધડીવાળાઓ જુઓ તો તે નિન્દા ગણાય.

૫) ટોપી સાથે આપણે ગમે તે સ્થળે સમાઈ શકીએ છીએ. સલા મીકાર હોય, કે કોઈ સ્થળે મીળસસ કે જલસો હોય ને હઠ ખરાખર જમી હોય, મહામુશીબતે બધા ગોઠવાયા હોય, એવી તકે જો કોઈ પાધડીવાળો ત્યાં આવે તો તેને નાખવો ક્યાં એમ મોટી મુશ્કેલી ચાય છે; એ મુશ્કેલીનો ખ્યાલ સભાઓ વખતે લોકોને બેસાડવાનું કામ જેમને શિરે હોય છે અથવા તો ઘેર લખ કે જલસો હોય ને મોટા મોટાઓને છુટથી નોંતર્યા હોય ને તેઓ સાહેબો નીરાંતે મોઢા આવે તે વખતે તેમને યોગ્ય સ્થળે બેસાડવાનું કામ જે ધરધણીને કરવું પડે તેને સચોટ હોય છે. ખરેખર ! જે શુદ્ધ શુદ્ધિથી તેઓ પોતાના વિચારો જાહેરમાં મુકે તો 'આને નાખવો ક્યાં ?' એજ મુશ્કેલીનો વિચાર તેમનો આગળ પડતો ખાસ પડશે. એટલું જ નહીં, પણ એવી તકે હામાં જેઓ આગળ ખીરાજમાન હોય છે ને તેથી Danger Zone માં મતલબ બન્યા વર્તુલમાં હોય છે, તેમનાં હૃદય પાધડીવાળા નવા આવનારનું દર્શન થતાં ફવાં ધડકે છે તે તેમના સમાગમમાં આવનારા સારી રીતે જણે છે. પરંતુ જે તે સમયે ટોપીવાળો કોઈ આવે તો

તેનો ગમે ત્યાં સમાવેશ થઈ શકે છે. એટલું જ નહીં, તે આવનાર ગૃહસ્થની દૃષ્ટિએ પણ ટોપીમાં લાભ છે, પાધડીમાં નહીં. ટોપી પહેરી હોય તો છેલ્લી હારમાં પણ તેને ઉભાં રહેતાં સંકોચ નહીં આવે, પણ પાધડી સાથે તો તેને તે જરા સાલશે.

(૬) મુસાફરી કરતા હોઈએ તો ટોપી વાસણની ગરજ કેટલેક અંશે મારી શકે છે, પાધડી તેમ નહીં કરી શકે. થોડું કાચું કારું મુકવા માટે બીજું કે સાધન ન હોય તો ટોપી ચાલી શકે છે, પાધડી નકામી પડે છે.

(૭) જગત માત્રને ટોપીવાળો ગમે છે, પાધડીવાળો નહીં. કુટુંબમાં જુઓ પિતા પુત્રને ગૌરવમાં પોતાથી ઉતરતો જોવા ચાહે છે, ને તે ટોપીવાળો હોય તો જ બને. માતા પુત્રને બાળક તરીકે જુઓ છે ને જોવા ચાહે છે, ને તે પણ તે ટોપીવાળો હોય તો જ ફાલે છે. પત્ની પતિને યુવાવસ્થાનાં બાવે જોય છે ને તે તે ટોપીવાળો હોય તો જ તેને ફાલે છે. બગિચી માતાને સમાનતાથી, મિત્ર તરીકે જુઓ છે, ને તે પણ ને પાધડીવાળો એટલે મોખાવાળો કે ભારવાળો હોય તો નજ ફાલે, તેણે સમાન બનવું જોઈએ, ને સમાનતા ટોપીથી જ આવે છે. જેમ કુટુંબમાં તેમ સમાજમાં પણ ટોપીવાળાઓને જ લોકો ચાહે છે. કાંઈને કાંઈની કે મદદ માગવી હોય તો ટોપીવાળો પાસે એકદમ મંગાય છે, પાધડીવાળો પાસે તે માગનાં સંકોચ આવે છે. બારાવાળો ભારો લઈને જતી હોય ને ચાલ

[વધુ મદદ જુઓ ૫૪ ૧૦૫]

એ સ્પેશી આ

મુળ લેખક :

પ્રો. મીચેલ દેરોલ

અનુવાદક :

શ. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે,

ઉપત્રી, સાહિત્ય સંસદ

—૦—

[—એસ્પેશીઆ નીચે માહિતી મેળવવાની ગુજરાતમાં ધન્ય પ્રગટી છે. એ ધન્ય સંતોષવા શકાશે. મુનીવંસીદીના પ્રાદેસર મીચેલ દેરોલનાં ઐતિહાસિક સંશોધનના સારરૂપ આ નિબંધ અમે પ્રગટ કરીએ છીએ.

—ઉપત્રી.]

હાસનાં બુદ્ધિવૈભવ ને કલા વિકાસની પ્રાકાશ્ય પહેાંચ્યાં તે સમય ગ્રીસના ઇતિહાસમાં પેરીકલીસના સુવર્ણયુગને નામે ઓળખાય છે. ગ્રીસના આ સર્વોત્તમ રાજ્ય-નીતિજ્ઞે, ઉચ્ચ આદર્શોથી પ્રેરાઈને, એથેન્સને આખા હેલાસભરમાં ઉન્નત અને ઉચ્ચ પ્રકારની અસર ફેલાવે એવા મહારાજ્યનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા. પોતાના વતનના સર્વ મહા પુરુષોને એણે પોતાની મદદે બોલાવ્યા, અને લલિત કલાઓ પાસે પણ, એથેન્સનું દારી કૃત્ય કરાવી તેની સત્તા ને ગૌરવ વધાર્યાં. દુનીઆ-એ કદી ન દોડેલાં એવા બુદ્ધિવૈભવ ને કલા-વિકાસના યુગને સિદ્ધ કરવાનાં ત્યાં બધાં સાધનો તે આર હતાં. તાબેદાર મિત્ર રાજ્યોની ખંડણીથી ભેગો થયેલો અખુટ ધનભંડાર પેરીકલીસના ઉપયોગ વારતે પડ્યો હતો. ગ્રીક પ્રજાના ઉચ્ચ-

તમ આદર્શોને મૂર્તિમંત કરે એવાં સાર્વજનિક-મકાનો બાંધવાને જોઈતી સામગ્રી પેન્ટેલીકોનની પાપાણુખાણોથી પુરી પડે એમ હતું. મુત્સદ્દી-ઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ, કલાકારો, નાટ્યકારો, ઇતિ-હાસકારો ઉચ્ચ જીવનની પ્રત્યેક શાખામાં નિષ્ણાત એવા મનુષ્યો, તે સમયે એથેન્સમાં હતા. એ સૌમાં પેરીકલીસનો મિત્ર ને સલાહકાર શીડીઆસ, 'રાજ્યનીતિમાં જેમ પેરીકલીસ તેમ કલાના વિષયમાં જે અધિષ્ઠાતા હતો' તે મોખરે હતો.

જે નગરે થોડા સમય પૂર્વેજ એસ્કલીસ શુભાબ્ધો હતો, જે નગરને થોડા સમયમાંજ ઝેનોફોન, પ્લેટો ને એરીસ્ટોટલ શોભાવવાનાં હતા અને જે નગરે પોતાના ગૌરવશાલી મૃતાત્માઓનાં સંભારણીને અર્થે તેમનાં પુતળાંઓ ઉભાં કર્યાં હતાં, તે એકજ શહેરમાં સોફોકલીસ અને

યુરીપાઇડીસ, હીરોડોટસ અને ય્યુસીડાઇડીસ, મેટન અને હીપોક્રેટીસ, એરીસટોફેનીસ અને શીડીઆસ, સોક્રેટીસ અને એનેકઝાગોરાસ, એપોલોડોરસ અને ન્યુક્સીસ, પોલીએનાટસ, પેરેશીઅસઃ આ સર્વ, પેરીક્લીસના સાથી તરીકે બેગા મળતા એનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એ યુગ કેટલો ભવ્ય હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.”

“આવા સ્વામીઓના શિષ્યો ગ્રીસના સ્વામી થયા એમાં કેં પણ આશ્ચર્યકારક નથી. ય્યુસીડાઇડીસ કહે છે કે એથેન્સ તે સમયે ગ્રીસની જન્મ અન્ય જરૂરીઆતો પુરી પાડતું તેમ તેને શરૂપડે પણ વીરાજતું. સોક્રેટીસના નાટ્યભવનમાંથી જનતા શીડીઆસના પાર્થેનોનમાં અથવા ન્યાં પેરીક્લીસ તેમની સાથે દૈવી વાણીમાં વાત કરતો લાં-બેમાર્ગ-ભય છે; યુરોપ અને એશીઆના મહાવિગ્રહનું વર્ણન કરતા હેરોડોટસને તે સુણે છે; ક્રાસનો હીપોક્રેટીસ અને એથેન્સનો મેટન, જ્ઞાના એકે વૈદકવિદાનો અને અન્યએ ખગોળશાસ્ત્રનો પાયો નાખ્યો તેમને તે સાંભળે છે; પદાર્થ કરતાં પરમેશ્વર-સંબંધીની ભાવના વિભિન્ન છે એ સિદ્ધાંત પ્રગટ કરનાર એનેકઝાગોરસને અને નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો રચાપનાર સોક્રેટીસને સુણે છે. કલા, ઇતિહાસ, કવિતા, તત્ત્વજ્ઞાન સર્વ વિકાસની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. જે કલાનો એથેન્સ સાથી વધારે સત્કાર કરે છે તે કલાઓમાં સર્વોત્તમ એવી શિલ્પ કલા છે; કવિતામાં એ નાટ્યનું સ્વરૂપ સ્વીકારે છે. કવિની પ્રતિભાના આવિષ્કાર માટે નાટક એ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે; કારણ કે, જેમ શિલ્પકલામાં ખીજ સર્વ કલાઓની સહાય લેતી પડે છે, તેમ નાટકમાં કાવ્યનાં સર્વ સ્વરૂપો સમાઈ જાય છે. આ પુણ્ય સમયે એથેન્સની સત્તા તેમજ એ શહેરને દોરનારા અને સત્કારનારા

પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોની પ્રતિભા બંને ગૌરવભર્યાં બને છે.”

હુંકામાં, એક પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર એથેન્સ-નું, એના મહોનબાલીના સમયનું દોરેલું ચિત્ર આ પ્રમાણેનું છે. એ યુગમાં એ શહેર, મેળવેલું સામ્રાજ્ય અને ગૌરવ માત્ર એકજ મનુષ્ય પેરીક્લીસની અપૂર્વ રચનાત્મક બુદ્ધિને આભારી છે. અને પેરીક્લીસની બુદ્ધિની મહત્તાને ધકતાર બહો કથાં હતાં તે જોવાને આપણે એનું અંગત જીવન તપાસીએ તો આપણને માલમ પડે છે કે એનું મુખ્ય પ્રેરણાસ્થાન એક સ્ત્રી હતી: એ સમયની સ્ત્રીઓમાં સૌથી પ્રતિભાવાળી અને સુશિક્ષિત એવી મીથેટસની એરોપેશીઆ.

પ્રાચીન કાળની અસાધારણ સ્ત્રીઓમાં એરોપેશીઆનું રચાન અગ્રગણ્ય છે. એ સ્ત્રીજાતિમાં અગ્રગણ્ય પદ પામી છે તેનું કારણ એ છે કે પેરીક્લીસયુગના મહાપુરુષોના તેજસ્વી સમૂહમાં એક એજ સ્ત્રીનું નામ પ્રકાશે છે, અને એ મહાપુરુષોમાં પણ જે નેતાઓ હતા તે પોતાને શિક્ષણ અને પ્રેરણા એના તરફથી મળ્યાં હતાં એમ સ્વીકારે છે. એથેન્સના જીવનમાં મહત્વનો ભાગ જાળવનાર અને જેના વીશે આપણે ધણું જાણીએ છીએ એવી એ એકજ સ્ત્રી છે, અને ગ્રીકની સ્ત્રીઓમાં અદ્વિતીય એવું રચાન એણે મેળવ્યું છે.

એકસીઓક્સ નામના કોષ પુરુષની એ પુત્રી હતી, અને એશીઆ માઇનેરના સૌથી રસિક અને વિલાસપ્રિય શહેર, મીથેટસમાં જન્મી તથા ઉછરી હતી. એના બાલ્યકાળની કથા અંધકારમાં છુપાએલી છે, પરંતુ આપણને એમ માલમ પડે છે કે વક્તવ્યકલા, સંગીત, અને ખીજ લલિત કલાઓનું તેને સારું શિક્ષણ આપનામાં આવ્યું હતું. તેમજ સ્ત્રીઓને લખિત એવી સર્વ કલામાં તે પારંગત થઈ હતી.

મીથેટસનીજ પ્રખ્યાત ચારજેથીઆ, જેણે
'પર્શીઅન વૉર' વખતે મહારાજની મદદમાં
પોતાની સર્વ શક્તિને ઉપયોગ કર્યો હતો અને
અંતે જો એસલીના એક રાજાને પરણી હતી, તે
એની શિક્ષિકા હતી એમ કહેવાય છે. એસ્પેશીઆને
એથેન્સનું આકર્ષણ કેમ થયું તે જાણી શકાતું
નથી, પ્રારંભે એક કારણ સંભવિત લાગે છે.
અનેકેઝ.ગોરાસે તત્ત્વજ્ઞાનના તથા પ્રોટેગોરાસ
તથા પીન્નઓએ વકતૃત્વ કલાના શિક્ષક તરીકે
એથેન્સમાં ઘણી શ્તેહ
મેળવી હતી; તે જોઇને
એસ્પેશીઆએ પણ
વકતૃત્વકલાની તેજસ્વી
ને સુવાન શિક્ષિકા તરીકે
એથેન્સમાં નિવાસ કર્યો
હશે. આંહી એસ્પેશીઆ-
એ એથેન્સના સર્વ વિદ્વા-
ન ને સુશિક્ષિત પુરુષોને
ભેગા કર્યા. વિકાર ને
વેમવને પોષનારી એ
માત્ર વિલાસ મૂર્તિ
નહોતી; પરંતુ પોતાનાં
સૌંદર્ય ને સંસ્કાર વડે
એણે શરેરના અગ્રગણ્ય
પુરુષોને પોતાની તરફ

ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો-એટલાજ માટે કે
તેમની પાસેથી એ કે શીખે અને એની પાસેથી
તેઓ પણ કે શીખે. "અપ્પ સમયમાંજ એમ
સર્વત્ર જાણીતું થઇ ગયું કે એ મનુષ્યના હૃદય
ખંદીવાન બનાવે છે તે માત્ર પોતે શીખેલી
મોહિની વિદ્યાનાપાશ વડેજ નહીં. એનો સ્વભાવ
ઉન્નત અને સંસ્કારી હતો, સૌંદર્યને એ બરાબર
પીઠાણી શકતી, અને એનો વિકાસ પણ સુગોચ્ય
તથા અનુકૂલ રીતે થયો હતો. સ્ત્રીત્વના લાલિત્ય-

થી એાપતી એક સ્ત્રીને પહેલીજ વાર હેલનની
સંસ્કારસમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ; અને એ અપૂર્વ
ધટના તરફ સર્વ મનુષ્યો આશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યા.
રાજનીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કલાના વિષયોની એ
અપૂર્વ છટાપૂર્વક ચર્ચા કરી શકતી; અને તેથી
અંબીરમાં ગંબીર એથેનીઓનો, સોક્રેટીસ જેવા
પુરુષો પણ એને વાર્તાલાપ સાંભળવાના પ્રસંગો
શોધતા "

પેરીક્લીસ અને એસ્પેશીઆ મળ્યાં ત્યારે
સ્વાભાવિક રીતે જ
અંતે અન્યના આત્મામાં
પોતાનો પરિપૂરક દેખાયો.
પેરીક્લીસ એથેન્સની
પોતાના સમાજમાંની એક
સ્ત્રીને પરણ્યો હતો,
પરંતુ એમનું પરિણીત
જીવન સુખી નહોતું.
અને અંતે પરસ્પર કષ્ટક્રાંત-
થી લગનબંધનમાંથી છુટાં
થયાં; અને પેરીક્લીસે
પોતાની પત્નીને માટે
અન્ય પતિ શોધી કાઢ્યો.
પછી એસ્પેશીઆને
એણે પોતાને ઘેર લાવી
પત્ની બનાવી. તેણી

—ઉપેતંત્રી.

એથેનીઅન સ્ત્રી સાથે સુલભ એવી લગનગથિથી
જોડાઇ શકે એમ નહોતું, કારણ કે
એસ્પેશીઆ પરદેશી હતી. તેથી તેમના
સંબંધને કાયદાની અનુમતિ મળત નહીં; પરંતુ
માત્ર નામ સીવાય સર્વ પ્રકારે કામળમાં કામળ
ને સાચામાં સાચી લાગણીથી યજેલું અને
યાવજીવન ટકનારું એ લગનજ હતું.

એસ્પેશીઆ તરફ પેરીક્લીસને એટલો બધો
બાવ હતો કે, પ્લુટાર્ક કહે છે તેમ, 'એ જ્યારે

જ્યારે બહાર જતો અથવા બહારથી ઘેર આવતો ત્યારે ત્યારે એથેન્સનો એ મહાપુરુષ એસ્પેશીઆ ને સુખન કરવાનું હુંસતો નહીં. 'એથેન્સના ઓટુબીક જીવનમાં એ અસાધારણ લેખાનું હશેજ, નહીં તો એ ઉદ્દેશ્ય યોગ્ય મણત નહીં. આવી વિરલ સ્ત્રીનું પતિત્વ એ મહાન મુત્સદ્દીને ધણી બાબતમાં અમૂલ્ય નીવડ્યું હતું. 'પ્લુટાક' કહે છે કે પેરીક્લીસ મીનેટસની એ સ્ત્રી તરફ એના શાલુપણ ને રાજકીય વિધ્યની કુશાગ્ર બુદ્ધિને લીધે પ્રથમ આકર્ષણ હતો. સોક્રેટીસ, જેણે સુદ્ધાં એસ્પેશીઆનું પોતાના પરંતુ ઝણુ કમુલ કયું છે, તે કહે છે કે વક્તવ્યક્ષાના વિધ્યમાં એસ્પેશીઆ પેરીક્લીસની યુરુ હતી, એટલુંજ નહીં પણ એનાં બાપણો પણ લખી શકતી. પેરીક્લીસ સ્વભાવે મીલનસાર નહોતો, પોતાના ઓઢાને લગતી બાબતો સીવાય બીજે ધ્યાન આપતો નહીં, અને પોતાની આસપાસના મનુષ્યો જોડે ઝાઝો ભેળાતો નહીં. આથી એસ્પેશીઆ એને માત્ર નિવૃત્તિના સમયનું વિનિદ-સ્થાનજ નહીં, સહાનુભૂતિપરાયણુ મિત્રજ નહીં, આપત્કાળનો સલાહકારજ નહીં, પરંતુ પોતાની આસપાસના મનુષ્યોના દૈનિક જીવન જોડે સાંધનારી કડી જેવી લાગતી. દરેક પ્રકારના મનુ-ષ્ય સાથે સહેલાઈથી લગતાં તેને આવડતું. પેરીક્લીસને જાણવા જેવા જે જાનાવો શહેરમાં બનતા તેની તે ખબરે રાખતી; આખા હેલાસમાં ચાલતી મહત્વની હીલચાલોની બાતમી રાખી એ હીલચાલો વડે એથેન્સનું મહત્ત્વ વધાર-તાં તેને આવડતું, અને આ સર્વ તેમજ બીજી ધણી બાબતોમાં પેરીક્લીસના રાજકીય જીવનમાં તે ધણી ઉપયોગી થઈ પડતી.

પેરીક્લીસ એને પ્રથમ મળ્યો ત્યારે એણે જીંદગીની પહેલી વીંશી લાગ્યે પુરી કરી દેશે, અને પેરીક્લીસ પોતે એના કરતાં ઘણો મોટો

હતો. એસ્પેશીઆનું વ્યક્તિત્વ ઘણુંજ મોહક હોવું જો-એ, અને એનાથીજ એ મહાન મુત્સદ્દી એના તરફ આકર્ષણ હશે; પરંતુ એનાં બુદ્ધિ-વૈભવની વાત બાબતુએ મુક્તાં, અત્યારે એની મોહિનીનું પૃથક્કરણ કરવું ઘણું કઠિન છે. ગ્રીસના આદર્શો પ્રમાણે એ સુંદર હતી એવા રીતનું કોઈ ખાસ પ્રમાણ મળતું નથી-જે કે સ્તાભા-વિક રીતે એવું અનુમાન આપણે દોરી શકીએ ખરા. ગ્રાચીન લેખકોએ એને 'લલી' 'શાણી' 'વક્તવ્ય કલામાં કુશળ' ઇત્યાદિ વિશેષણો લગા-ડ્યાં છે. તેઓએ એના 'સુવર્ણ' જેવા અથવા 'મધુરંગી' કેશ વીશે, એના 'રૂપેરી અવાજ' વીશે; એના 'નાનકડા ધનુષ્યશા ચરણો' વીશે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે; પરંતુ તે સમયના કોઈ પણ લેખકે એને ખાસ સુંદર કહી નથી. યુરોપનાં 'મ્યુઝીઅમો'માં એનાં નામવાળાં કેટલાંક પુતળાં છે; પરંતુ એ પુતળાં, માત્ર સૌંદર્યથી નહીં પરંતુ તેના મુખના ઉંડા ને ચંબીર વિચારદશાંક બાદથી અને સુરેખ ને નાજુક આકૃતિથી આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એસ્પેશીઆની મોહકતા એનાં અંગ અને આકૃતિ-ની સંપૂર્ણતા કરતાં એની પ્રમામાં, એની પ્રકૃષ્ટતામાં, એની વાણીની મીઠાશમાં હતી એ નિઃસંશય છે.

એસ્પેશીઆએ પેરીક્લીસના ધરને વિદ્વાન કે કલારસિક પુરુષોને મળવાનું કલાભવન બનાવ્યું, અને ઇતિહાસમાં એ પ્રથમજ કલા-ભવન હતું એમ આપણને માલમ પડે છે. કઈ સ્ત્રીએ એના કરતાં વધારે તેજસ્વી મિત્રોનો સમૂહ ભેગો કર્યો હશે? શીડીઆસ તથા એના પ્રખ્યાત કલાકારોના સમુદાય સાથે એ એકેપો-લીસને સુંદર અંદિરો અને પુતળાંઓ વડે શણ-ભારવાની વાતો કરતી; એનેકઝાગોરાસ અને સોક્રેટીસ સાથે એ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો સંજોગી તથા એથેનીઅનોની અંધ સ્થિતિસંરક્ષક વૃત્તિ

વીશે ચર્ચા કરતી; સેદ્ધિકલીસ અને યુરીપાઇડીસ સાથે એ તેમનાં નાટકોનાં આદર્શ સ્ત્રીપાત્રો વીશે અથવા નાટ્યકારોની કૃતિઓ વીશે વાર્તાલાપ કરતી. એ વિદ્વન્મંડળમાં હીરોડોટસ અનનુકરણીય વાર્તાકાર ગણાતો અને ગમગીન યુસ્તી-ડાઇડીસ માનવ કૃત્યો હેઠે રહેલી ગહન કરુણતાની ચર્ચા કરતો. કટાક્ષપ્રિય એરીસ્ટોફિનીસ પણ લાં કેટલી વાર આવતો; કારણ કે પ્લેટોના સંવાદો પરથી આપણને માલમ પડે છે તેમ, એ સ્વભાવે મીલનસાર હતો; અને એણે પોતાનાં નાટકોમાં ગ્રાનીઓની મળક કરી છે છતાં એને ગ્રાનીએનો ઔદ્ધિક સહચાર ગમતો. યુવાન અને આનંદી આસ્તીખીએડીસ પણ લાં ધણું ખરું આવતો અને એસ્પેશીઆ સાથે શહેરના ખાનદાન કુટુંબોના ધરના તાળખનાનો વીશે, વિવાદો, લગ્નો, નિંદા વગેરે વીશે વાતો કરતો.

પેરીક્લસનો એક પુત્ર આ તેજસ્વી વિદ્વાનોના સમૂહ તરફ તિરસ્કારથી જોતો, અને તેમના તત્ત્વજ્ઞાનનાં અનુમાનો ને વિદ્વાત્મકી ચર્ચાની મસ્કરી કરતો. પરંતુ આ ઉપરથી એટલુંજ માલમ પડે છે કે આલું વિદ્વન્મંડળ એક સ્થળે ભેટું થાય એવી પ્રથા એયેન્સને અજાણી હતી, અને તેથી એના હક્કો ન સમજી શકનારાઓએ એના પર સખત ટીકા કરી તથા એ સંબંધી અનુચિત નિંદા ફેલાવી. ગ્રાજનીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યની ચર્ચાની ગંભીરતા સંગીત, કવિતા અને નર્મવચનોથી હળવી થતી. એસ્પેશીઆનું એ કલાભવન ધણું ઉત્તમ બેખાનું હોવું જોઈએ કારણ કે ધણા પુરુષો, પોતાના પૂર્વજોની પ્રણાલિકા તોડીને એ પ્રખ્યાત 'હેટીરા' સાથે પત્નીધર્મ વીશે ચર્ચા કરવાને, પોતાની પત્નીઓને લઈને લાં આવતા. એણે સ્ત્રીના ધર્મ તથા નિર્માણ વીશે ઘણું ઉઠેડું અને ગંભીર વિચાર કર્યો હોય, એયેન્સની સ્ત્રીઓનું જીવન કેટલું સંકુચિત છે

તે સમજી હોય, અને તેમની સ્થિતિ સુધારવાનો આકાંક્ષા રાખી હોય એમ લાગે છે. એ કેવી રીતે વાત કરતી તેનો કેંક ખ્યાલ એસ્ત્રીનીસે એના એક સંવાદમાં એનેફિન તથા તેની પત્ની સાંચેનો એનો વાર્તાલાપ આપ્યો છે તે પરથી આવે છે:-

“બોલ, શીલીશીઆ,” એસ્પેશીઆએ કહ્યું; “તમારા કરતાં તમારા પાડોશીની પાસે વધારે કીમતનું સુવર્ણ હોય તો તમે એનું સુવર્ણ વધારે પસંદ કરો કે નહીં ?

“હા,” શીલીશીઆએ જવાબ દીધો. “જો એની પાસે સ્ત્રીનો અઢબો અથવા અલંકારો તમારા કરતાં વધારે સારાં હોય તો તે તમને તમારા અઢબા ને અલંકારો કરતાં વધારે ન ગમે ?”

“ગમે” એણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. એસ્પેશીઆએ કહ્યું: “પણ તમારા પતિ કરતાં એનો પતિ વધારે શુણ્ણવાન હોય તો તમને તમારા પતિ કરતાં એનો પતિ વધારે પસંદ ના પડે ?”

આ સાંભળી શીલીશીઆ શરમાઇ ગઇ. પછી એસ્પેશીઆએ એનેફિનને પુછ્યું: “એનેફિન, તમારા પાડોશીની પાસે તમારા કરતાં સારો ઘોડો હોય તો તમે તમારા પોતાના ઘોડા કરતાં એનો ઘોડો પસંદ કરો કે નહીં ?”

“કરું,” એણે જવાબ દીધો.

“એની પાસે તમારા કરતાં વધારે મૂલ્યવાન ખેતર અથવા મીઠકત હોય તો તમે શું પસંદ કરો.”

“મારા પાડોશીનું ખેતર, એટલે એમાંથી વધારે મૂલ્યવાન હોય તે.”

“પણ તમારી પત્ની કરતાં એની પત્ની મારી હોય તો તમે તમારા પાડોશીની પત્ની પસંદ ન કરો ?”

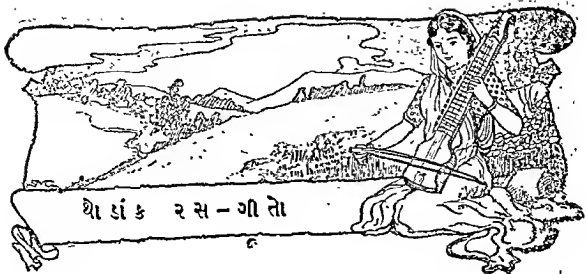
ઝેનોફોન મુજો રહ્યો. ત્યારે એસ્પેશીઆએ કહ્યું: “જેનો મારે ખાસ જવાબ જોઈતો હતો તે વીશેજ તમે જાને મુઝાં રહ્યાં છો તો તમે એ વીશે મુઝાં ધારો છો તે હુંજ તમને કહું છું. શીલીશીઆ ! તમે સારામાં સારો વર, અને ઝેનોફોન, તમે સારામાં સારી પત્ની મળે એવું ધર્યો છો, અને તેથી તમારા પતિ કરતાં જગતમાં વધારે સારો પતિ કે પત્ની રહે નહીં, એવી રીતે તમે પ્રયત્ન-શીલ થાઓ નહીં ત્યાં સુધી તમે જેને સર્વોત્તમ માનતા હશે તેનેજ હંમેશ વાંચ્યા કરશો. ઝેનોફોન ! તમને સારામાં સારી પત્નીને પરચુ-વાની ધર્યો રહ્યાં કરવાની, ને શીલીશીઆને સારામાં સારો પતિ મેળવવાની આકાંક્ષા રહેવાની:”

આ પ્રમાણે મૂઢના આનંદ ને દંપતીજીવનના ઐક્યમાં પતિ અને પત્ની જીવનનું પરમ શુભ માણી શકે એવા હેતુથી આ તેજસ્વી અને કૌટુંબિક લાવનાથી ભરેલી સ્ત્રી સ્ત્રીઓને સારામાં સારી પત્ની થવાની ને પુરુષોને વિવેક-શીલ પતિ થવાની સલાહ આપતી. એની પાસેથી-ધણીએ પત્નીએ પત્નીધર્મના, રૂઢિએ શીખવ્યા કરતાં ધણા વધારે ઉંચા આદર્શો શીખીને જતી, અને પોતાનું ઘર પોતાના પતિના માટે પહેલાં કરતાં વધારે આનંદનું ધામ યથા પડે એવા યત્નો કરતી. પરંતુ આ સ્ત્રી અને પુરુષોના સંમેલનતરફ ધણા શંકાની નજરે જોતાં. અને આ પ્રણાલિકાભંગ તેમને પાપાચાર શીવાય બીજું કે દેખાતું નહોતું. પતિઓને પણ આ નવીન પ્રણાલિકા ભયપ્રદ લાગતી, કારણ કે તેમની પત્નીઓ જે સ્વતંત્ર થાય તો તેમની પોતાની વિલાસતા મર્યાદિત થઈ જાય. આ સ્ત્રી સ્વતંત્રતા ધોષની સિદ્ધિને અર્થે સૌથી વૃધ્ધે એસ્પેશીઆ પ્રયત્ન કરતી. એથેન્સની

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ધણી ઉચ્ચ તો નહોતીજ, અને તેમાં સુધારો થવાની ધણી જરૂર હતી; અને સ્ત્રીને એની શુભામી દશામાંથી મુક્ત કરવાને જે હીલચાલ યથા રહી હતી તે હીલચાલનું મુખ્ય કારણજૂત કાણુ હતું તે આપણે જોવા જઈએ તો માત્રમ પડશે કે એ યુદ્ધિમતી અને દૂરદર્શી એસ્પેશીઆજ હતી.

એ પેરીક્લીસયુગમાં એથેન્સની બૌદ્ધિક જાગ્રતિ થવાથી તેમજ હેલનના જુદા જુદા દેશોમાંથી નવીન વિચારોની ભરતી આવ્યાથી એથેન્સમાં પેરીક્લીસ અને એનેક્રાગોરસના નેતૃત્વ નીચે એક ઉદાર મતવાદીઓનો પક્ષ રથ-પાથો હતા. એ પક્ષને મોખરે શાસ્ત્રજ્ઞ અને સુશિક્ષિત મનુષ્યો હતા. માન એજ શક્તિ છે એમ તેઓ શીખવતા, રૂઢ ધર્મને તેઓ તિરસ્કારતા, અને સ્ત્રીની પદવીને ઉન્નત કરવાનો પ્રયત્ન કરી તેઓ તે સમયની પ્રચલિત કૌટુંબિક પ્રથા ને ઉલ્લેખતા. નાટ્યકાર યુરીપાઇડીસની જેદે સોક્રેટીસ પથ એ પક્ષના ધ્યેય સાથે સર્વાંશે સંમત હતો. સામા પક્ષમાં ચુસ્ત સ્થિતિસંરક્ષકો હતા; અને સોપોન અને એરીસ્ટોફોનીસ એ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ હતા. એરીસ્ટોફોનીસે અનેક વાર પેરીક્લીસ, એસ્પેશીઆ, સોક્રેટીસ અને યુરીપાઇડીસને પોતાના કટાક્ષના વિષય બનાવ્યા હતા. તે સમયના એ ‘ટારો’ઓ-પ્રરક્ષકો-ને એ નવીન પક્ષના સિદ્ધાંતોથી સર્વ જુના બંધારણો ઉચલાઈ જશે એમ લાગ્યું, અને તેથી તેઓએ પ્રચલિત લાવના અને સંરચાના સંરક્ષણ માટે એ નવા પક્ષનો સખ્ત વિરોધ કર્યો.

ઝેનોફોનના ‘ડોમેસ્ટીક ઇકોનોમી’ પરના નિબંધના અંતભાગમાં, ઇસ્કોમેકસની વાર્તાથી

લેખક :
રા. 'દંદ્રધનુ'

સ શેવરને કઠિ મારી છાતી પર તારું નાલુક
શિશ મુકી તું આકાશી તારલા નીલાળે
છે સારે તારું રુપાણું મુખ જોવામાં હું તસ્લીન
ધમ્બળું છું.

અતિ દૂર આવેલા સ્વર્ગને જ્યારે તું વિચાર
કરી રહી છે સારે સ્વર્ગને મારી પાસેજ આવેલું
જોમ મારો આનંદ ઉલરામ જાય છે.

આકાશને ચંદ્ર સરોવરના સ્વચ્છ જળ પર
શોભી રહ્યો છે ને એને પ્રાપ્ત કરી સરોવરનાં
જળ દર્પમાં ઉછળે છે. મારા ચંદ્રે પણ મારી
છાતી પર વિરાજવાની કૃપા કરી છે ને એના
મધુગ જાર નીચે મારું હૈયું અનિશ્ચ આનંદના
ધમકારા અનુભવે છે.

પરંતુ એકાએક તું તરું શિશ ઉપાડી લે છે
ને ચમોલી દરિયીની જેમ ઉભી થઇ જાય છે.
એક દઢ આસિંગન આપી મંદ્રા સુખનમાં હું
મરો તે રાતનો આનંદ પૂણું દરું છું ને ધીમે
સ્વરે તને ઘુલું છું, 'તને તારું સ્વર્ગ જડ્યું ?'

'ના' તારી ઉદાસીન આંખો ઉત્તર વાળે છે.
'પરંતુ મને એ મળી ગયું છે.' આણું રિમત
કરી હું બોલી ઉઠું છું ને મારી આંખો વિનય-
માં નાચી રહે છે. પરંતુ બીજાજ પણ તારા
વિરહના વિચારે મારો ચહેરો શોકમય બની જાય
છે ને તારી કામળ દયેશી આંખ પર મુકી હું
તને વીનવું છું : 'એ મુજ સ્વર્ગ ! એક દાયિવાર
પણ મને દૂર ન કર ! મારે માટે એ અસહ્ય છે.
કૃપા કર !'

x x x

અસંખ્ય તારલાઓના ટોળામાં રાગ શો
વિરાગતો નિજ ચંદ્ર નીલાળી કુમુદિનીના નાન-
કડા હૈયામાં દર્પ માતો નથી ને ગર્વથી એ ડોલવા
લાગે છે એમ મારા પ્રિયતમ ! મિત્રો ને અનુચરો-
ના ટોળાથી ઘેરાએશે તું તારા ધીર ગંભીર
પગલાં ઉપાડે છે ને તારી કૃપાદષ્ટિ પામતા પામર
સેવકો તલસી રહે છે સારે તારી આ પ્રિયાનું
નાનકડું હૈયું તારા પગલાંના તાલ પર નાચતા

મોડે છે. એ વખતનો એનો આનંદ અવર્ણ્ય હોય છે.

‘હું’ કેવી સદ્ભાગી છું ! તારો પ્યાર પામવા મોટે હું કેટલી નાલાયક છું ! તું કેટલો મદાન છે ને ‘મુજ રંક પર કેટલી ઉદારતાથી તોં તારી કૃપાદષ્ટિ કરી છે !’ ફરી ફરીને મારા મગજમાં એ વિચારો ધોળાયા કરે છે, ને તારી આ પ્રિયાનું નાનકડું હૈયું તારા પગલાંના તાલ પર નાચવા મોડે છે. એ વખતનો એનો આનંદ અવર્ણ્ય હોય છે.

ને કોઈની પથ્થુ દરકાર કર્યા વિના તું યોળીમાં સૌની પાછળ શરમાતે મુખડે ચાલી આવતી તારી આ નાલાયક પ્રિયા પાસે દોડી આવી હેતથી એનો હાથ પકડી સૌની આગળ ખેંચી જાય છે ને તારી સાથે સાથે પગલાં ભરવા એને ફરમાન કરે છે ત્યારે સોકો આશ્ચર્ય ને અદેખાઈમાં એના સામું આંખો ફાડીફાડીને જોઈ રહે છે, ને તારી આ પ્રિયાનું નાનકડું હૈયું તારા પગલાંના તાલ પર નાચવા મોડે છે. એ વખતનો એનો આનંદ અવર્ણ્ય હોય છે.

x   x   x

તારું ચિંતન કરવું એ કેટલું મધુર છે !

તું બારણે ટકોરા કરે છે ને ધીમેકથી મારું નામ ઉચ્ચારે છે. અચાનક ત્રામ ચએલા અતિશય આનંદમાં લગભગ દીવાના જેવો હું બારણે દોડું છું ને ‘ મને ક્ષમા કરજો. વહાલી ! તારો સાદ એટલો ધીમો છે કે પહેલાં હું સાંભળી ન શક્યો. પધારો, પ્રિયે ! ’ કરી તારો નાન્યુક હાથ પકડવા મારો હાથ લંબાવું છું. પરંતુ કોઈ નથી ત્યાં તો ! માત્ર ભ્રમ-સ્વપ્ન-ગોડપથ !

એ ભ્રમના ક્ષણિક આનંદથી સંતોષ પામતો ને તારા વિરહના કોડર સત્યથી દાઝનો હું તિરાશ હોયે પાછો ફરું છું, ને આકાશના તારાઓ સામું

જોઈ ગણગણું છું, ‘ એનું ચિંતન કરવું એ કેટલું સુખભંયું છે ! ’

ને તારાઓ ટમટમે છે પવન સ્નેહથી મારા વાળ સાથે રમત કરી મને આશ્વાસન આપે છે. વૃક્ષનાં પર્ણો એકબીજાને આપણા સ્નેહની વાત કરે છે. દૂરની કુંજોમાંથી કો વિરહી કોયલડીનો ‘ ફ...ફ... ’ શબ્દ સંભળાય છે ને ફરીથી હું તારાં સ્વપ્નના અખંડ અદ્ભુત પ્રદેશમાં ઉડું છું.

આહા ! તારું ચિંતન માત્ર કેટલું આરામદાયક છે ! કેટલી મળ છે એમાં ! ને જો તું પથ્થુ આજ રીતે મારું ચિંતન કરતી હો....

x   x   x

મુજ જીવનની એ મંગલ પક્ષે મેં મારી સઘળી મીલકત તારે ચરણે ધરી છે.

બદલામાં તારી સઘળી મીલકતની મેં આશા નથી કરી:

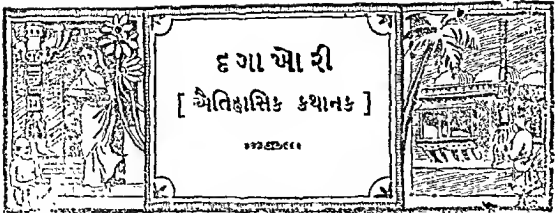
તારી કુલમાળાનું માત્ર એકજ કુલ રે ! એક પાંખડીજ !

ને તારું કૃપાગાન ગાતો આનંદથી ઉછળતે હોયે હું પાછો ચાલ્યો જમ્મશ.

સૂર્યરાજને સત્કારવા અધીરી ઉપા મનોહર રંજ રંગી ચુંદડી બોલી. નિજ કામળ હસ્તમાં સુવચ્ચુ વીણા લઈ મૂક સંગીત છેડે ને પક્ષીઓ મધુરાં ગાન ગાઈ રહે તે પળથી તારું પ્યારું મુખડું નીહાળવા હું તારે બારણે આવી ધુળમાં ખેસી રહું છું. વધું નહીં; માત્ર એકજ વાર સૈદ્ધ્ય દર્શન થાય ! માત્ર એકજ વાર નયનો મળે !

ને તારું રૂપગાન ગાતો આનંદથી ઉછળતે હોયે હું પાછો ચાલ્યો જમ્મશ.

ખીલને પ્રભાતે, નમતી સાંજે ને મધરાતની મીઠી શતિમાં તુજ રંજનાથે ગીત ગાઈ સદ્ભાગી થતો, હું મારાં સઘળાં કામ છોડી, રણવાટે [વધુ મઠિ ન્હોતો પૃષ્ઠ ૧૧૦]

લેખક :
રા. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

૧

દુનિ સત્તરમી સદીની પહેલી પચ્ચીસી વર્તે છે. દીક્ષીમાં બાદશાહ જહાંગીરનો અમલ છે અને ગુજરાતમાં તેનો સુબો રાજ્ય ચલાવે છે.

વાંકાનેરના પાધરમાં એક વિશાલ વડના વૃક્ષહેઠળ ચોમેર પડદા બાંધી નાની સરખી રાવડી બનાવેલી છે. પાસે પાંચેક ઘોડા ઉભા છે અને શીઆળાની રાત હોવાથી વડનાં સુપાં પાંદડાં તું તાપણું કરી પાંચ-સાત પુરુષો અને એક છોકરો તાપે છે. એક બાલુએ બે માફા છોડેલા પડ્યા છે અને માફાના બળદ માફાના ધુસરા પાસેજ બેઠા બેઠા વાગોળે છે.

સરતાનજીએ પાંદડાંના આચકા તાપણામાં નાખતાં કહ્યું: “રામજી! કહે, તું શું ધારે છે? બાબરીઓ હા પાડશે કે ના?”

“એ તો શી બજર પડે? આજકાલ આલાવાડમાં બાદશાહના સુબાના હાકા-ત્રાપા વધી ગયા છે, એટલે એની બીકથી બાબરીઓ આપણને આશરો આપવાની ના પાડે તો નરાષ નહોં; દેવો બાબરીઓ શાણો માણસ છે

૫-૧

અને આપણે મુંઝવણના વખતમાં તેનો આશરો માંગીએ છીએ, એવું તે મનમાં ધાવે તો આશરો આપે પણ ખરો. કે નક્કી કહેવાય નહીં.”

“દુધ દહીં જેવી વાત કરી તેં તો. બોલ, વાંકાનેરમાં રહેવું છે કે બટકતાં આગળ જવું છે?” સરતાનજીએ ચીઠાતાં કહ્યું.

“રહેવા મળે તો ધણુંએ રહેવું છે. આપણ મરદને તો કે નહોં, પણ બેરા-છોકરને લઇને વગડે બટકવું પડે છે એ બહુ અકારું લાગે છે.” રામજીએ મનોભાવ દર્શાવ્યો.

“સારે એમ બોલને!” એમ કહેતાં સરતાનજીએ તાપણામાં બીજાં પાંદડાં ફેર્યા.

એટલામાં નજીકમાં દાણનાં પગલાં સંભળાયાં. સરતાનજીએ પગલાંની દિશાએ નજર કરી અને તાપણાના અજવાળામાં વીરમને જોયો. “બોલ વીરમ! સિંદ કે શીઆળ?”

“શીઆળ બાપુ! મુખાએ સોને શીઆળ બનાવી મુકયા છે!” વીરમે જવાબ આપ્યો.

“એટલે? શું દેવો બાબરીઓ વાંકાનેરમાં

આપણને આશરે આપવાની ના પાડે છે ?”

“સરતાનજીએ કેંક રોપમાંજ પુછ્યું.”

“હા, બાપુ ! તે તો કહે છે કે તમે સુખ સાથે વેર બાંધ્યું છે ને હું તમને આશરું આપું, તો જેવી તમારી દશા થઇ તેવી મારી દશા થાય ! તે એટલું કહે છે કે તમે પાધરમાં પુશીથી રહો; હું તમને ત્યાંથી કઢાવી નહીં મેલું.”

“એમ તો ગાડરડાંએ ક્યાં પાધરમાં પડી રહેતાં નથી ? પણ મેં તો હવે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે રહેવું તો વાંકાનેરમાંજ, નહીં તો આ ઝાડ હેઠળ મરણ !” સરતાનજીએ વીરમને હાથ પકડીને તેને એમી તાપણા પાંસે બેસાડ્યો. “બોલ તારી શી મરજી છે ?”

“બાપુ ! એવી તે ગાંડી પ્રતિજ્ઞા હોય ? જેરલુંલમથી કેંક દોષના ગામમાં રહેવાય છે ? વાંકાનેરમાં નહીં તો બીજે ગામ જમને આશરે લાઇશું, એમાં કાયર શો માટે થયું ?” વીરમે ઠાવકાઇથી જવાબ આપ્યો.

“કાયર તો હું કે તું ? બાબરીઆએ ના પાડી એટલે કાયર થઇને તું અહીંથી ચાલ્યા જવાની વાત કરે છે. મેં અને રાજનજીએ નકપી કરી રાખ્યું છે કે હવે તો વાંકાનેરમાંજ રહેવું.”

વીરમ હસીને બોલ્યો : “બાપુ ! તમે લહીને બાબરીઆને દબાવવાનું કારતા હશે, પણ આપણી પાસે બળ કેટલું છે કે તમે લડવાની વાત કરો છો ? અહીં તો આપણે પાંચ-સાત જણ છીએ; પચાસ માણસ પાછળ આવે છે, તેટલાથી કેંક લડાઇ થાય ?”

“કેમ ન થાય ? લડાઇ કેંક એક રીતે થતી હશે ? જો, હું બાબરીઆને દગો કરીને દાર મારીશ, તું મારું થોડું કામ કર !” સરતાનજીએ કહ્યું.

“ના, બાપુજી !”

“હું ! વીરમ ! તારા મોઢાંમાંથી નકાર નીકળ્યો ? અથવા, ચીમડામાંથી વરાળ નીકળી ?” તાપણામાં પાંદડાં ઉમેરાતાં બંધ થઇ ગયાં. તાપણું હોલવાતું જતું હતું.

“બાપુજી ! બાબરીઆએ આપણો એવો શો વાંક કર્યો છે કે આપણે દગો કરવો ?”

“એ વાત પછી; પણ તારા મોંમાંથી નકાર કેમ નીકળ્યો ? અથવા, મારો બધો શુભ તું વીસરી ગયો ?” સરતાનજીએ વીરમના મોંભણી એકીટશે જોઇ રહેતાં પુછ્યું.

“આપનો શુભ નથી વીસરી ગયો બાપુજી ? અને એ શુભના બદલામાંજ હું આપને કહું છું કે દગો કરવાની વાત જવા દો અને બીજી જે કે વાત કરવી હોય તે કરો.” વીરમ બોલ્યો.

સરતાનજી તો વીરમના મોં સામે મુગે મોઢે જોઇજ રહ્યો. રાજનજીએ ધીરથી કહ્યું : “બાપ ! એ વાત હવે તમે જુવા દો. વીરમને બદલે મને કામ બતાવો.”

સરતાનજીના મગજમાં શુંચળાં વળતાં હતાં. વીરમ જેવો પોતાનો એકનિષ્ઠ સરદાર પોતાનું કામ કરવાની પહેલીજવાર ના પાડે તે તેનાથી સદન થઇ શકતું નહોતું. દસ વરસથી તે તેની પાસે રહેતો હતો. સરતાનજીના પિતા પૃથ્વીરાજજીનો પણ તે વિશ્વાસ માણસ હતો. પોતાના સુબે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થતો હતો, એ માણસ અસારે પોતાનું કામ કરવાની ના કહે તે સરતાનજીથી સાંખી શકતું નહોતું. પણ સરતાનજીથી વીરમસિંહ વગે મોટો હતો એટલે તત્કાળમાં તો એ કટુ પ્રસંગ ગળી ગયો અને કશું બોલ્યા વિના બેસી રહ્યો. થોડી વાર ચુપકી પ્રસરી રહી. છેવટે સરતાનજીએ પોતાના નાનામાથને કહ્યું : “રાજનજી ! તું બાબરીઆની પાસે જ, અને કહે કે, બલે અમે પાધરમાં પડ્યા રહીશું, પણ અમારે બધાને સુખા પાસે અમદા-

પોતાના પિતાની દયાબોરીની વાત વીચારતે કરતો એક સરતાનરુ બહુ ગુસ્સે થયો. અને તેને કુતકારી કાઢી તેની પાસેથી તલવાર આંચકી લીધી. ‘આલ્ચો. બા, નીમકહરામ ! અલોરેજ આલ્ચો બા !’

વાદ જવું છે અને પાછળ અમારાં બેરાં-છોકરાંને કાંઈ હેરાન ન કરે, એટલું જોતા રહેજો !”

“ ઠીક, બાઈ છું. ” એમ કહી રાત્રીનું ઉઠીને ગામ તરફ ચાલ્યો.

થોડીવારે પાછળ રહેલા પગપાળા માણસો છુટા છવાયા આવવા લાગ્યા અને વડ હેઠળ એકઠા થવા લાગ્યા. વીરમ હોલવાઈ ગયેલા તાપણ પાસેજ હજી બેઠો હતો. તેની પાસે તેનો દસ વરસની વયનો પુત્ર બોલે બેઠો હતો. સરતાનજી આકાશમાં તારા ગણતો હોય એમ ઉંચે નજર કરીને વિચારમાં બેસી રહ્યો હતો. કેટલીક વારે રાત્રીનું પાછો આવ્યો અને તેણે ખબર આપ્યા કે બાબરીઆએ બેરાં-છોકરાંની સંભાળ રાખવાની હા કહી છે અને જો કેમ તેમને હેરાન કરશે તો પોતે તેમને ગામમાં લાવીને રાખશે.

‘ ઠીક થયું. હવે જુઓ આપણા માણસોએ નજીકમાં છુટાછવાયા ભરાઈ બેસવું અને અમે પાંચ-સાત જણા રાત્રીમાં બેરાંને વેપે છુપાઈશું. કાલે સાંજે બાબરીયાને ખબર પહોંચાડવા કે સુઆનાં માણસો આપણાં બેરાંને હેરાન કરે છે. બાબરીઓ બેરાંને ગામમાં કાઢી જવા આવે, તેમની સાથે આપણે પણ ગામમાં પેસી જવું અને પછી આપણે આપણું પરાક્રમ બતાવી આપવું. ભરાઈ બેઠેલા બધાએ પણ તે વખતે ગામમાં પેસીને ધમરોળ મચાવવો, સમજ્યા ? ’ સરતાનજીએ દગો કરવાની પોતાની યોજના સમજાવી.

“ બાપુ ” ! વીરમ બોલ્યો ; “ સારું હવે મને રજા આપો ! ભાગ્ય લઈ જશે ત્યાં. હું અને બોલે જઈશું મારાથી આપની સાથે નહીં રહેવાય. ! ”

“ અત્યા, પાછો ફાટ્યો કે ? સરતાનજી

સાથે દુશ્મનાવટ બાંધવી છે ? ” સરતાનજીએ આંખ ફેરવીને કહ્યું.

“ બાપુ ! દગાબોરીનાં કડવાં ફળ મેં જોયાં છે. હવે દગાબોરીનો સાથ મારે કરવો નથી ! ” વીરમે જવાબ આપ્યો.

“ ક્યાં કડવાં ફળ તેં જોયાં ? ”

“ પૃથ્વીરાજજી બાપુએ દગાબોરી કરીને સુઆ સાથે વેર બાંધ્યું અને તે ક્યાં ને ક્યારે મુઆ તે આપણે જાણતા નથી ! હવે આપ દગાબોરી કરો, તેનાં કડવાં ફળ કેવાં મળશે તે કાલે જાણશું ? ” વીરમે પોતાના મનોભાવની સ્પષ્ટતા કરી.

વીરમની વાત સાંચી હતી. સરતાનજીના આપ પૃથ્વીરાજજીએ ઇ. સ. ૧૬૦૪ માં વડવાણની રતત્ર ગાદી સ્થાપી હતી. તેણે એક વાર બાદશાહનો ખખનો લુંટ્યો, તેથી સુબો તેને પકડવા બે દળર મૈનિકોનું લશ્કર લઈને આવ્યો. તેણે પૃથ્વીરાજજીને કહાવ્યું કે હું પેશકશી ઉઘરાવવા નીકળ્યો છું મારે મારી સાથે આવો. પૃથ્વીરાજજીએ સુઆ તરફથી દગો થવોનો સંશય દર્શાવ્યો, એટલે સુઆએ કુરાન હાથમાં લઈને સોગંદ લીધા કે જો પૃથ્વીરાજજી દગો નહીં કરે તો હું દગો નહીં કરું. પૃથ્વીરાજજી સુઆની સાથે ફર્યો. એક સુદામે પાણીની બુદ્ધિ તંગી પડી. પૃથ્વીરાજજીએ એક કુતાની ઉપર પોતાનો તંજુ નાખી કુવાને છુપાવી દીધો અને સુઆના માણસને કહ્યું કે આટલામાં ક્યાં બાણી મળતું નથી. પૃથ્વીરાજજીનાં માણસોને સહેલાઈથી પાણી મળવા લાગ્યું અને સુઆના માણસોને ત્રણ-ચાર ગાઉ દૂરથી પાણી લાવવું પડતું, એ વાત જ્યારે સુઆએ જાણી ત્યારે તેણે પૃથ્વીરાજજીની દગાબોરી જોઈને પોતાને સોગંદ થી મોકલો થયેલો માની તેને કેદ કર્યો. પછી

[વધુ મારે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૧૩]

તંત્રીસ્થાનેથી

સર રમણભાઈ

સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ તારીખ ૬ઠ્ઠી માર્ચને દિવસે સ્વર્ગવાસ પામ્યા એવા સમ-
ચાર શાંભ-
ળીને અમને
અસંત દી-
લગીરી થઈ
છે.

તર્મદ્યુગ પછીના સા-
હિયકોમાં
મર રમણ-
ભાઈનું સ્થાન
પણ હંચું
છે. એમના
સાહિયસેવા
અમૂલ્ય, વે-
વિધ્ય ભરી
અને ચિરં-
જીવ રહે
એવી છે.
ધ. સ.
૧૮૮૭ માં
એ મ ભે
'ગાન સુધા'

માસિકનું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું, ને ૧૯૧૮ સુધી-
એ માસિક બંધ પડ્યું ત્યાં સુધી-એ પદ દોપાન્યું.
“ વસંત ”ના તંત્રીપદે પણ એમણે બાર

તર્મ સુધી
કાર્ય કર્યું
છે. એમની
અને રવ. નવલ-
રામની સાહિ-
યસેવા વચ્ચે
પણ સામ્ય
છે- પ્રકારમાં
તેમજ શુણ-
વતામાં બનેએ
વિવેચનનું અ-
ર્થ ને શિષ્ટ
સારિત્વ સર-
નામ્ય છે;
બનેએ સંખ્યા-
માં અદ્ય પણ
શુણ વતાની
દષ્ટિએ ઉત્તમ
એવાં કાન્યો
દાખ્યાં છે; બં-
નેએ સરલ ને
સુંદર એવું
પરંતુ એકજ

સ્વ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

નાટક સ્થપ્યું છે; અને એ આ ગંભીર ગુજરાત-ની ગંભીરતા તત્ત્વથી છે.

“કવિતા અને સાહિત્ય” અને આદમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ સ્થાનેથી આપેલા તેમજ અન્ય પરિષદોના એમના લાપણો એમની વિદ્વતા ને અવલોકન શક્તિની સાખ પુરે છે; “રાષ્ટ્રનો પર્વત” અને ‘મકરંદ’ ને ઉપનામે લખાએલાં એમનાં કાવ્યો એમની સૂક્ષ્મ રસિકતાની પ્રતીતિ કરાવે છે, ને હાસ્યરસના આપણા સાહિત્યમાં અત્યંત એવું ‘ભદ્રંભદ્ર’ તથા ‘હાસ્યમંદિર’ એમની દટાક્ષેપનની કુશળતા, હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરવાની અદ્વિતીય કલા ને જનરવલાવનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવાની શક્તિનો ખ્યાલ આપે છે. ઇ.સ ૧૯૦૪ માં અમદાવાદમાં સ્થપાએલી ‘ગુજરાત સાહિત્ય સભા’ ના તેઓ આરંભકાળથી અઘાગિપર્યંત પ્રમુખસ્થાને હતા. ઇ.સ ૧૯૯૫ માં તેઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની વ્યવસ્થાપક સભાના સભાસદ થયા હતા અને ૧૯૧૨ થી અત્યાર સુધી એ સોસાયટીના માનદ ગ્રંથી તરીકે એમણે કાર્ય કર્યું છે.

એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ પેટે એમની ઊંચ પ્રવૃત્તિ પણ ધણી વિવિધ છે. સંસાર સુખાદની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદ, ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખ તરીકે એમણે વર્ષો સુધી લોકસેવા કરી છે. જુની ધારાસભામાં એક વાર અમદાવાદની પ્રજા તરફથી ચૂંટાઈને તેઓ ગયા હતા. જનતાએ આદમી સાહિત્ય પરિષદનું એમને પ્રમુખસ્થાન આપીને એમની સાહિત્ય સેવાના, અને સરકારે એમને ‘રાવ બદા-

દુર’ અને ‘સર’ ની ઉપાધિ બદીને એમની લોકસેવાની કદર કરી છે.

આવા આદમી સાહિત્યક, કતવ્યનિષ્ઠ પ્રજાસેવક ને સાચા સંસારસુખારકના અવસાનથી ગુજરાતને ન પુરાય એવી ખોટ ગણ છે. ધર એમના આત્માને શાંતિ આપો !

૨૫. પ્રો. મસાણી

. વડોદરા કોલેજ ધણી વખત. ધણું રત્નોને એકાં કરે છે. પ્રો. મસાણી એ બહુ રત્નમંલા એક હતા. વડોદરા કોલેજમાં નેચરલ સાયન્સના પ્રેફેસર તરીકે એ આગ્રા ને એમની એ વિષયની વિચારદતા, શીખવવાની શૈલી ને વિદ્યાર્થીપ્રેમે એમને લોકપ્રિય બનાવ્યા.

શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે વડોદરા રાજ્યમાં ફરજિયાત કેળવણીનો અખતરો ચરુ કર્યો ને તેને ‘ચક્ર’ બનાવવાની મદાન જવાબદારી એમને સોંપી. જે યોજના-ફરજિયાત કેળવણીની યોજના-શ્રીદીરા સરકારને અચક્ય જણાતી ને તેમણે ધણાજ ખર્ચ ને ઉત્સાહથી ‘ચક્ર’ કરી બનાવી.

રાજસ્થ મુંબઇ યુનિવર્સિટીના વોમ વર્ગ મુખી-ચતુ મુખી, ફેસો હતા. તેમણે આદારા ગુજરાતની કેળવણી વિષયમાં બહુ અમૂલ્ય સેવાઓ બજાવી છે. ને ગુજરાતના ધંધરમાં, નેના સરકારને સમૃદ્ધ બનાવવામાં ઉપયોગી ને આવરયક ભાગ અર્પ્યો છે.

અમે સદ્ગમના આત્માને શાંતિ હઝીએ છીએ !

નવસાહિત્ય

લેખક :

રા. ખુશાલ તલકરી શાહ

સભ્ય, સાદિક સંસદ

સ્વમદદ. સંસદ પ્રધાન ૧૫, લેખક :
રા. કૌશાલ મા. મુનશી. પ્રકાશક :
રા. એમ. સી. કાઠારી; રાવપુરા રોડ, વડોદરા.
મુદ્રક : ૨. ૧-૮-૦.

સ્વમદદાએને “સ્વમદદા”ની પીઠાન
કદર-કરાવવાનો અધિકાર વસ્તુતઃ સંભવનો
નથી. રા. કૌશાલ મા. મુનશીએ જોએલાં સ્વપ્નાં
એમના સમવધી સમસરકારી દોહવાનોને તે
વખતે જરૂર આવ્યાં દશે. એટલે “સ્વમદદા”નું
ખરું મદારત્વ, તેની ખુબી તેમજ ખામી, ખરે-
ખર તે જોને પાઠજના સ્ખનાવાજાએને વધારે
સારી રીતે દેખાવા સંભવ છે. કર્ના પોનેજ કરે
છે કે :

દશે: જેને અંગગંગાની દીપ્ત્યાલથી પ્રથમજ
સ્વદેશીવતનું અંગન રદસ્થ પ્રસન્ન મધુ' દશે:
જેમને અરપિંદ યોગથી માંડી ખુદીરતા બોઝ
મુખીની વ્યક્તિઓ સાથે સ્વપ્ને પણ સંસર્ગ
દશે, તેમને આ પુસ્તકમાં બદ્ધતા વ્યવસ્થા નહીં
સામે પણ કલાત્મક નજરે-અને વીચ વપ' વદી
જવા બાદ-ને સમયનો, તે વખતની મનોદશાનો
સ્વાત્મી પ્રભુપ્રિય મુનિ'ઓનો, આવો આગેદુમ
મીનાર વાંચી યજ્ઞાએને પોતાનાં કાંખાં પાનાં
સ્વપ્નાં પુનઃ મનેજ, સહજ, યતાં લાગશે અને
તેમ યતાં આ નવીન કૃતિમાં નવીન મોહકતા
જણશે.

સ્વપ્નાં તે બાગેજ અને બાગ્યશાળાઓનેજ
સિદ્ધ થાય. સ્વપ્નાં એ નૈસર્ગિક સ્વભાવ છે.
આથી એમ માનવાનું કારણ નથી કે સ્વપ્ન
જોવાની મનોમામતા પણ વ્યર્થ છે; એ જુદી
પણ અવિચલનનું ચિન્દ છે; એ સ્વભાવ પણ

નિર્ધારિતતાની નીશાની છે. કુનીઆની જે જે મહાન હીલ્સાલોએ જન-સ્વભાવપર હંડી અસર કરી, સમાજના મુળ બંધારણને અનેકવાર ફેરવી નાખ્યું છે, તે તે તમામની શરૂઆત મુખ્યત્વે સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં જ એલી જણાય છે. પણ સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાંથી ઉદ્ભવતા આદર્શો, સંકલ્પો, ઊર્મિઓ નિષ્ક્રિય થઇ પડવાનો પણ મોટો ભય રહે છે. આપણા દેશમાં, અને વિશેષમાં ગુજરાતી સમાજમાં, એ ભય ખાસ સંભવે છે. અને કદાચ એજ કારણે, - જાણે અજાણે - “સ્વપ્નદ્રષ્ટા” ગુજરાતી સમાજ પર આ તીવ્ર આક્ષેપ વધુ લખ્યો મુકે છે.

“સ્વપ્નદ્રષ્ટા” છે નવલકથાના રૂપમાં, મધ્ય અમો કેવળ વાર્તાનીજ નજરે જોવા માંડીએ તો બહુ જોવા જેવું નહીં જણાય. કતાને તો “અવસ્થા પ્રીતિ કેળવનાર સામ્રાજ્ય વાદી અને વિપ્લવ ઇચ્છનાર રાષ્ટ્ર ભક્ત, બંનેની માનવતા જોટલી કલાની દૃષ્ટિએ આકર્ષક છે, તેટલીજ જનસ્વભાવના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે.” [ગુજરાતીમાં Punctuation ક્યારે દાખલ થશે ?] ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ એણે સીનેમાના ચિત્રદર્શનવી દ્રષ્ટિ વાંચનાર સમક્ષ તાદરસ ખડું કર્યું છે. એમાં જેને વાર્તાની મુળ “વસ્તુ” કહીએ તેવું બહુ નથી; છતાંએ સુદર્શન-સુભોચનાની કથની સદંતર નીરસ કોઈ પણ નહીં કહી શકે. અને પ્રો. કાપડીઆનો ચીતાર તો પ્રથમ પીછાને કદાચીએ તેના કરતાં આખરે કૈંક નવોજ નીકળે છે. માત્ર ચીતાર, તેમજ પ્રસંગ વર્ણન, રા. મુનશીની જાણીતી કલાનું પુનર્દર્શન કરાવે છે. બારમું પ્રકરણ કેટી કલ્પની નવજ્નેત-એક દૃષ્ટિએ જેમ મુનશીની કલા તેમજ શક્તિની ઠીક પીછાન કરાવે છે, તેમજ બીજી દૃષ્ટિએ હાંદના ઇતિહાસનાં પ્રકરણો-કથીક-એની સ્વપ્ન સૃષ્ટિની અદ્ભુતતા, એની કલ્પના શક્તિની

મહત્તાના સારા નમુનારૂપ છે. સુદર્શન સુભોચનાનું સેવટ. શું આવશે તેની વાંચનારને બહુ ચિંતા નહીં લાગે, તે લાગવાનો વખત પણ નહીં મળે. કારણ બીજા પ્રસંગો અને બીજી વ્યક્તિઓના ચીતાર એવા આકર્ષક છે કે વાંચનાર તેના મોહમાં વાર્તાનું મુળ સૂત્ર વીસરી જાય છે. ધણીએને કદાચ ધનીનું આખર દંરપત્ર અણધારેજ અણમાન્ય-લાગ્યું હશે. અને કોઈ કોઈ વાર સંવાદમાં વાંચનાર પોતાને અંગતપણે મતભેદની ધ્વનિ પણ યપા કરવાનો સંભવ છે. સંવાદ પરત્વે લખતાં ઉમેરવાની જરૂર જણાય છે કે મુનશીની આગળની કૃતિમાં પણ સંવાદનો રસ બહુજ લાગતો; પણ તે મુખ્યત્વે એજ પાત્ર વચ્ચે. હવે મુનશી વાર્તાલાપ (Conversation) એક કરતાં વધારે પાત્રો વચ્ચે પણ રસભર, આકર્ષકપણે, અચરકારક, શબ્દોમાં કરી શકે છે, એમ આ પુસ્તક સિદ્ધ કરે છે. ધણીનાર અંગ્રેજ વાક્યો પણ આવે છે; પણ તેના વ્યાકરણ કે Idiom પર પુક મુધારનારે વધારે ધ્યાન આપ્યું હોત તો બ્યર્થ ન જત.

પણ સૌની મૂલ સગળુતી માત્ર એટલીજ કે આ પુસ્તક મૂલ વાર્તા નથી, નવલકથા નથી, પરંતુ સમાજના ઇતિહાસના એક અતિરમ્ભ પ્રકરણનું દરપ છે. કલાકારની નજરે-ટીકાકારની દૃષ્ટિએ-“સ્વપ્ન દ્રષ્ટા” નું સ્થાન વા સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવું મુશ્કેલ છે. એમાં ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ છે; અને એને વાતોનો વેશ દીધો છે. પણ તેથી તેને ઐતિહાસિક નવલકથા તો કહી શકાયજ નહીં. સમાજ શાસ્ત્રનો તેટલોજ ઇતિહાસનો; ચાલુક્યના અર્થમાં અર્થશાસ્ત્રનો તેટલોજ કથાકૃતિનો તેમાં અંશ આપિર્ભૂત છે. કલાના કયા કાનુનો એને લાગુ પાડવા તે ખુદ

છતાં પણ માંસથી તપકીરનીજ વાસ આવતી હતી. પાટો બંધાઈ રહ્યા પછી મને એક પછી એક ઉપરાચારી એવી તો છીંક આવવા માંડી કે ત્રણ ચાર વાર તો ગોર મહારાજની 'તાલકી' સાથે મારું માથું કુટાઈ ગયું.

આખરે આશાને મારી સામે પધરાવી હોય એમ મને લાગ્યું. કારણ કે સમજાયું નહીં છતાં પણ ધણાં મનુષ્યો હસવાનું રોકવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હોય એમ મને લાગ્યું.

“લાઈ ! બહેનનો હાથ ઝાલો” ગોર મહારાજે કહ્યું ને મેં હાથ લાંબો કર્યો. મારા હાથમાં એક બીજો હાથ આવ્યો. હસ્ત બહુ પરિચિત હતો. કોનો છે તે કહી શકું તે પહેલાં તો ઝોરડો આવ્યો અદ્ભુતરૂપથી ગાજી ઉઠ્યો.

જોરમાં મેં આંખ પરનો પાટો કાઢીને ફેંકી દીધો ને જોયું તો સામે ગંગી ગંબીર મુખે સ્ત્રીની માફક બેઠી હતી ને તેનો મેં હાથ-પગ પકડ્યો હતો. એકે એક જણ પેટ પકડીને હસતા હતા ને આશાનો લાઈ તો હસતો હસતો જમીન પર આઝોટતો હતો.

ખીંટી પર ગમે તેમ પડી રહેલા કોટને આંગળી અડકતાં તે ઢગલો થઈને નીચે પડે ને દેશકાલની દરકાર રાખ્યા વગર ગજવામાંથી

અનેક વસ્તુ નીકળવા માંડે તેમ નિરાશ થઈને હું છોલીસો થઈ ગયો. ને મુખમાંથી કે કે શબ્દો બહાર કાઢવા લાગ્યો. આખરે કે ન સુજવાથી પાસે પડેલી ગોર મહારાજની પાધડી લઈને કકડાવીને જોરથી મેં ગંગીને જડી કાઢી. લપંકર ચીસ પાડીને ગંગી મારી કોટે બાઝી પડી.

“અરે ! હજી તો હમણાં પરણ્યાં ને સ્નેહભાવે આમ લડી મરો છો ? લગ્નનો લહાવો લેવાની શરૂઆત કરી દીધી ? ગંગી ! છોડી દે !” આશાના બાઈએ ભોંજાએલા ગાલ લુછતાં લુછતાં કહ્યું. પછી શું થયું તેની સ્મૃતિ રહી નથી.

x x x

ઉપર્યુક્ત બનાવ બન્યાને ધણો સમય વીતી ગયો છે. આશાના બાઈ ને મારી વચ્ચે સમાધાન થઈ ગયું છે. આશા હજી કુંવારીજ છે. ને હજીએ આશા મળશે એવી મને આશા છે.

સાચું કહેજે, વાચક ! આ મારી કથામાં તારી કથાએ નથી આવેબાઈ ? તુંએ આમ કાઈ હૃદયની આશા પ્રાપ્ત કરવા જતાં બન્યો નથી ? ને છતાં એજ વસ્તુને કાળે તું હજીએ પ્રયત્નો નથી આદરી રહ્યો ?

આશાની આ બનાવટ તો ‘સર્જન-ભુતી’ છે.

હાન આપતી વખતે યાદ કરો—

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા — નિરાશ્રય બાળકોનું પોષણ થાય છે.

લખો :—જોન. સેક્રેટરી

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણ કેમ્પ.

લગને લગને કુંવારા લાલ !

૪૩૩૨૬૬

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨ થી]

અબ્યાસ કરતો હતો. તેનું શરીર ત્યારે નખખું રહેતું. સૌ છાકરા તેને માયકાંગમો ગણી સતાવતા. દરેક જણુ તેને ચીઠાવીને મમ્મલ માણતું અને જ્યારે જ્યારે તેના તરફ નજર પડે ત્યારે મહેતાઈ મોટી ઉગામ્યા રીવાય રહેતા નહીં.

પણ જ્યારથી તેના લગની વાત નીકળી હતી ત્યારથી સૌ તેની તરફ પ્રશંસાની દૃષ્ટિએ જોતા. આવડો નાનોશો છાકરો પતિની પદરી પ્રાપ્ત કરવાનો હતો એટલી વાતજ તેના તરફ માન ઉત્પન્ન કરવાને પુરતી હતી. વર્ગના ને વર્ગ અહારના છાકરાઓ તેના મુખેથી તેની વહુના નામનો ઉચ્ચાર સાંભળવાની આતુરતા દર્શાવતાં, પણ એટલી નાની વયમાં પણ તે એટલો પાકો હતો કે તેણે કહી તેની વહુનું નામ દીધું ન હતું. ત્રીકમને પોતાને અભારે એ સમય યાદ આવતાં કેંક હસવું આવ્યું.

તે પછી એક રાત્રે તે, અડધો ઉઘમાં અને અર્ધો જામતિમાં, તેનાથી બે વર્ષ મોટી એક બાર વર્ષની વહુ પરણી આવ્યો હતો. છાકરીનો કન્યાકાળ જતો રહેતો હોવાથી વીજળીને તેના માથાપે ઉતાવળમાં પરણાવી હતી. વીજળીની સાથે પ્રથમ વિવાહ મેળવેલો. વર શીતગામના કોપમાં ન આવતી ગયો હોત તો કદાચ ત્રીકમને એ વહુ પરણવાનું સહવાગ્ય આટલું જલ્દી પ્રાપ્ત ન થાત ! પણ કુનીઆમાં તો એકની કમનસીમી-માજ ખીમ્મના બાગ્યનો ઉદય રહેલો હોય છે ને !

તે વીજળી તે ખરેખર વીજળીજ હતી. તે ત્રીકમને જાનીમાની સાનો કરીને બોલાવતી. કોપક વાર એકલી હોય ત્યારે તેનો કાથ ખેંચતી અને પીએરથી આવતાં પાછની પેન કે પેસાનું

ખાવાનું આણી રાખતી અને કોપની નજર ન પડે એમ હોય ત્યારે ત્રીકમને આપતી. અણુ-સમણુ ત્રીકમ પેનની કે ખાવાની લલાચ હોય તેટલી વાર મુંગો રહેતો અને પછી “ઓ બા ! જોને આ મને કેં કરે છે” કહી નાસી જતો. પરિણામે માતાજી આવી ખીચારી વહુને લઈ નાખતાં. “કેમ અલી ! ફાટી કે ? મારા દીકરા-ને શું કરે છે ?” અને સાંજ પડતાં પહેલાં આખા કુળીઆમાં વહુની વાત પહોંચી જતી.

વરસ બે વરસમાં વહુને ધૌવન આવ્યું અને નાના વરની નારની પુઠે શેરીના છેલ જમીલાના ડોળા ફરવા લાગ્યા. એ બહાર જતી-ત્યારે લોકો પાછળ પડતા, એના આંગણા આગળ લોકો અપચબ્દો બોલતા. એ ન્યાતમાં જમવા જતી ત્યાં જુવાનીઓ ટોળે મળતા. એ રસ્તે મળે તો અટકચાળાં કરીને તેને હેરાન કરવાનો લોકોમાં રીવાજ થઈ પડ્યો હતો.

પહેલાં તો ખીચારી બાળા બહુ ગભરાઈ પણ દહાડા જતા ગયા તેમ જીંદગીનો આ જાણે દંમેશનો કમજ હોય તેમ તેણે નાકફટ થતી ગઈ. અને ઘડી ઘડીમાં બા પાસે દોડતા વર અને સાસુના જુલ્મથી ત્રાસી રહેલી હોવાથી તેને આ બધા તોફાનમાં આનંદ પડવા માંડ્યો. ચૌદ વર્ષ તેનામાં ચોવીસ વર્ષની સ્ત્રીનું જાન હતું. રસ્તે જતી ત્યારે તે નખરાળી ચાલે ચાલ્યા ! વના રહેતી નહીં. હજી સુધી તેનામાં અપ્સક્ષણ નહોતું પેઠું પણ કન્નેડીસા કંથને એક નિરંતર બળતું તેનું હૈયું તક મળે તો સરી પડવાને તૈયાર હતું.

સામુજીને વહુનાં લક્ષણ રીક ન લાગ્યાં અને તેની ઉગતી જુવાનીને સતોવવા દીકરો તેર વર્ષનો ચ્યો ત્યારે ચોરડો કરાગ્યો. સંસાર બચકારની રસીયણ વીજળીવદુએ પોતે જોને લણી હેરાશીઆર ગણતી એવી અણપક રીત

પ્રમાણે ત્રીકમને સંસાર જ્ઞાનનો પ્રથમ પદાર્થ-
પાઠ શીખવેલા માંડ્યો.

ત્રીકમને અસારે એ બધા દિવસો યાદ
આવ્યા. તેના અણુસમણ અંતરમાં જે ત્રાસ ને
જિજ્ઞાસાનો સંચાર સારે થયો હતો તે પણ યાદ
આવ્યાં. અને અસારે પણ તેનું અસંસ્કારી
હૃદય તેનાથી કંમકમી રહ્યું.

વીજળીનો પતિ તરફનો અસંતોષ દિવસે
દિવસે વધતો ગયો અને એની વૃત્તિ અને આંખો
વધારે ને વધારે બહારના રસ્તા તરફ વળવા
લાગી. મોત્ર લાગ નહોતો મળ્યો એટલેજ તેની
નિર્દોષતા છેલ્લે નહોતી.

પણ સાસુજી વહુનાં લક્ષણ જોઈ ચેલ્યાં
અને સારથી તેની દરેક હીલચાલ પર તેમણે
દેખરેખ રાખવા માંડી. નાના દીયર એની દરેક
વાત વધારીને માની આગળ કહેતા, પડોશીઓ
એની બોલીચાલીની લાંબી કુથલીઓ કરતાં
થાકતા નહીં અને શેરીના ને શાળાના છોકરા-
ઓ ત્રીકમના દેખતાં તેની વીજળીવહુને સીધી
મરકરીઓ કરીને, તેની માણસાઈ અને વર
તરીકેના અધિકાર વાપરી, વીજળીવહુને સીધી
દોર કરી મુકવાની આકાંક્ષાને ઉરકરી આપતા.
નાદાન હોતો વીજળી પર આમ બધી બાબતો
સામટો દર્દીઓ આવેલા શરુ થયો અને તેની
રક્ષા કરવાનો ભાર સોજો પોતપોતાના ગજ
પ્રમાણે ઉપોડી લીધો. આખી ન્યાતમાં તે અપ-
લક્ષણી તરીકે પંકાઈ ગઈ હતી. સા તેના બાલક
વરની અને દુખીઆરી સાસુની દયા ખાવા ને
સહાનુભૂતિ દર્શાવવા માંડી પણ હતાં અને તેથી
વીજળીને દાનવાના દરેક પ્રયત્નમાં આખા
સમાજનું નૈતિક બળ એ બંનેની પાછળ રહેતું
હતું.

વીજળી પહેલાં તો આ બધાથી ત્રાસી પણ
પછી નિર્દોષ થઈ જે શબ્દ મોંજે આવે તે તેણે

સામા ફેંકવા માંડ્યા. ખીચારા પંદર સોળ વર્ષ-
ના ત્રીકમને માટે નાર પાંશરી કરવાનો છુનો
પુરાણો એકજ ઉપાય બાકી રહ્યો. અને જરુર
પડે સારે પાટલો, થાળો, વાડકો, પથરો, જે કે
હાથમાં આવે તેનો ઉપયોગ તેણે કરવા માંડ્યો.

એક દિવસ વીજળી ખીચેર ગઈ હતી અને
સાંજ પડે ઘેર આવવાનો વખત થઈ ગયો છતાં
તે આવી નહોતી. ત્રીકમ અને તેનાં મા બંનેનો
જીવ ક્યારનો તળે ઉપર થયા કરતો હતો. અને
જેમ જેમ સગવડ જતો ગયો તેમ તેમ તેમનાં
ચિંતા અને મીઠમીની ડીઘીનો પારો વધતો
જતો હતો. આમ ચિંતા કરવા કરતાં તેની શોધ
કરવા જવાનો વિચાર જેમાંથી એકેને આવ્યો
નહોતો. પણ એટલામાં તો સહભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે
વીજળી રાતના આંટકે વાગે અંતરમાં ઢુજતી
છતાં બહારથી નક્કર જણાતી ધરમાં દાખલ
થઈ. એના આવતાંને વારજ ત્રીકમ પોતાનાથી
પડાય તેટલો મોટામાં મોટો ધાંટો પાડી બોલ્યોઃ
“રાં... કયા... ને ઘેર અસાર સુધી ગઈ હતી !
બોલ, નહીં તો વાંસો ભાંગી નાખીશ.”

બંનેનું વિશાલ સ્વરૂપ જોઈ વીજળી બીક-
થી થયરી ગઈ. “કેં નહોતી ગઈ. મારી બાને
એકદમ તાણુ આવ્યું અને ધરમાં બીજું કંઈ
નહોતું તેથી વાર લાગી.”

“માને તાણુ આવ્યું કેમ ! માને તાણુ
આવ્યું ! ઉભી રહે, હમણું એ બધું તાણુ નીકળી
જશે.” અને તેચાર રાખેલી સોટી વીજળીના
વાંસામાં તડાતડ પડતા માંડી. દીકરાને ઉરકરતાં
હોય તેમ સાસુજીએ પણ વહુને ગાળો દેવી શરુ
કરી દીધી.

“ઓ બાપરે ! મરી ગઈ. ભાઈ સાખ !
હું ખરું કહું છું. ખીજે ક્યાંય નહોતી ગઈ.
મારી માને તાણુજ આવ્યું હતું.” પણ જેમ

એ વધારે બોલવાનો પ્રયત્ન કરતી તેમ શુરે ચટ્ટેરો ત્રીકમે તેને વધારે ઝપટાવવા માંડી. તેમાં તેને પોતાની ફરજ અનવ્યાનો આનંદ પડતો હતો.

આલુખાલુને એટલે ને બારીએથી પંડોશી-ઓ તમાસો જોઈ રહ્યાં હતાં. વર વહુને મારે તેમાં પારકાં માણસથી બીલું શું થાય ? પણ તેમાંથી એક બે માણસો ત્રીકમ તરફ તેમની પુરેપુરી સદાનુભૂતિ હતી છતાં વીજળી પર પડતા મારનો ત્રાસ ન ખમાવાથી હોમત કરીને આગળ આવ્યા અને મદાપરાણે ત્રીકમના હાથ પકડ્યા, “બાઈ ! હોય. જાગક છે. ભુલ થઈ હશે તો ફરી એવું નહીં કરે. આટલી શિક્ષા કે ઝોઝી નથી.” અને બેઠાન થએલી વીજળીને તેમણે ઉચકીને ઓરડાના ખુણામાં લઈ જઈ નાખી.

“ફરી જળ શું ?” ત્રીકમ તકકયો. “રાં... ની બો બુલાતી નાખું.”

ધીરે ધીરે મા દીકરો શાંત પડ્યાં અને પંડોશી ઘરમાં ગયાં. વઢીવઢીને બંને યાદી ગએલાં હતાં અને બંનેને ભુખ પણ કકડીને લાગી હતી. વીજળીને તો આજના આવડા મોટા અપરાધ પછી ખાવાનું આપવામાં મુંઝેલો હોય તેમ તેને બેમાંથી એકેએ પુછ્યું નહોં અને ખાઈ પરવારી મા દીકરો બંને પોતપોતાના રથે જઈ ચૂકે રહ્યાં.

અચંચિત્તે અડધી રાતે શેરીના ચોકકાના કુવામાં ધગકારો થયો અને જિરાસા અને કુલ્હલની મારી આખી શેરી જળી ઉઠી. સૌના મનમાં આગલી રાતના બહુકારા વાગતા હતા. અને તેથી પહેલે વિચાર સૌને એકજ પ્રકારનો આવતો હતો. “વીજળીવદ્ તો કુલે નહોં પડી હોય ?”

ખુશ શોરજોર થયો. કોઈ તારાને શોધવા મધુ, કોઈએ દોરડાં આપ્યાં અને બે ત્રણ

કલાકે શબ્દ નીકળ્યું; તે વીજળીવદ્નું હતું એમ સૌની ખાતરી થઈ ગઈ. સૌના છવ ત્રાસ પામ્યો છતાં આવી અધમતા તેમની વચ્ચેથી દૂર ગઈ માટે સૌએ નીરાંતનો શ્વાસ લીધો. એકે સવારે વીજળીવદ્નની મા માંહી હતી તેથી તેને રાત્રે ઘેર આવતાં મોડું થયું હતું એ વાત ખરી ઠરેલી જણાઈ. પણ બનવા કાળ તે બન્યું. તે ન બને એવું કરવામાં કોઈનો ઉપાય ચાલે તેમ ન હતો.

વીજળીવદ્નના મૃત્યુના પાંચ દસ દહાડા વીતી ગયા અને પંચવર જેવા બીજવર ત્રીકમને ફરી વરાવવાને માતાજી આવુર બન્યાં. એમનું ઘર કુળવાન ગણાતું એટલે માર્ગાંઓની ખોટ નહોતી. એક પેસાદાર માળાપની શાણી સુલક્ષણી પુત્રી કાન્તા જેડે ત્રીકમના વિચાર જોતજોતામાં મળ્યા. માળાપ સુધરેલાં ઢતાં એટલે તેમણે શરત કરી કે કન્યા અગીઆર વરસની થતાં સુધી તેને પરણવીશું નહીં.

પણ ત્રીકમ હવે જાગક મરી યુવાન થયો હતો અને વીજળીવદ્નની સતન સંતાપતી ચિંતામાંથી મુક્ત થયો હોવાથી સંસારના લહાવા લેવાને તેનું મન તલસરી રહ્યું હતું. પણ કાન્તા વદ્નની વાટ તો એને ત્રણ વરસ જેવાની હતી અને એટલામાં એની ઉગતી લુવાનીને ઝાલી રખાય એમ ન હતું.

સમવપના મિત્રોએ તેને સલાહ આપી અને તેણે આ દુઃખમાંથી છુટવા સારુ થોડો થોડો સ્વચ્છંદ કેળવવા માંડ્યો. પરિણામ એવું આનંદ કે આ નજળા બાંધાના અણુઅનુભવી યુવકના ચરીરમાં છંદગી સુધીનો સોડો પેસી ગયો.

લગ્નનો સમય પાસે આવતો ગયો ત્યારે કાન્તાનાં માતૃપિતાની આંખો આ જાનતમાં ઉપડી. તેમણે લગ્ન વરસ દિવસ વધારે લંબાવ્યાં પણ તેટલામાં તો ત્રીકમના ચરીરની વધારે દાહાં દલાલી થવા માંડી. ત્રીકમની માતાએ હોચોક

જાણ કરવા માંડ્યો કે “ વહેવાઈ કન્યા ન પરણાવે ત્યારે જીવન છોકરાં શું કરે ? નહોતા પરણાવતા તેમાંજ એનું શરીર બગડતું હતું. લગ્ન થાય તો કાંતે ઉઠીને એનું શરીર સુધરે. ”

કન્યાનું દિત ગમે તેટલું હોય વસતું હોય પણ ન્યાતના કાયદામાંથી કે છુટાય છે ? અને એક છોકરીની જાત માટે આખા ધરનાં બધાંએ ચિંતા ને દુઃખ વેઠવાં એ પણ અયોગ્ય નહીં ? બીચારાં કાન્તાનાં, માતપિતાને પૂર્વ જન્મના કમ પ્રમાણે કાન્તાનું નશીબ ત્રાકમ સાથે જોડતું પડ્યું અને બાર વર્ષની બાળક કાન્તા ત્રીકમના લમાતુર દેવાની હોશિ પુરી પાડતી પરણીને આવી. ચાર ચાર વર્ષ વાટજોઈ રહેલા ત્રીકમને મન તે દિવસે સોનાનો સૂર્ય હોયો. લગ્નક્રિયામાં પણ તેણે તે વખતે જે ઉમળકા અને આતુરતાથી ભાગ લીધો તેવો ઉમળકો અને આતુરતા તે પછી તેણે કદી અનુભવ્યો ન હતો.

પર ને સાસુ ધરમાં વહુનાં પગલાં જોઈ હરખાઈ ગયાં. વહુને રાજગારવા ને રીઝવવાને બંને ઓછાં ઓછાં યષ્ટ જતાં. રાત્રે ત્રીકમ મેડીમાં બનનરમાંથી જાતજાતનાં ખાવાના પડીકાં નવી વહુના આનંદને સારુ લાવતો, ને તેના દરેક કોડ પુરવાને તે સદા તત્પર રહેતો.

‘એચાર મહીને વહુને અધરણી આવ્યું’. અને ત્રીકમનો ને તેની માતાના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. સારાં પગલાંની નવી વહુને પ્રતાપે હવે ખરેખર સુખી યતારો એમ તેમને લાગ્યું. અને દિવસે દિવસે નજળી ચતી જતી વહુની તખીયતના બંનેએ સખડુમાન જાતન લેવા માંડ્યાં. કેટલાંએ તાલીઓનાં પાણી, કેટલીએ ગોમણીઓ કરવાની બાધા અને કેટલાંએ મંત્રાનાં મઠણીઓ તેને મોઢે આણવામાં આવ્યાં. મુજને ઘેર પુત્ર આવે

અને પિતૃઓ સ્વર્ગમાં સાંતિ પામે એથી બીજું સ્કુંડું હોઈ શકે ?

પણ બીચારી કાન્તાવહુ ! ન ખીલી, ન કુલી, ન શક્તી ને તેટલામાં તો મરી ગઈ. એક અંધ બાળકને જન્મ આપી વેદનાની એક કારમી ચીસ નાખતાં નાખતાં તેનો પ્રાણ ઉડી ગયો. તેનાં માથાપ હાલોદાર ફરી રડી રહ્યાં, ત્રીકમ અને તેની માતા લીલે મુખે અમે ઉઠાસ અંતઃકરણે અંધ બાળકને ઉછેરવાની વિકટ ઉપાધિના ભારથી દબાતાં ઘેર આવી કાન્તાવહુને સંભારી આંસુ સારી રહ્યાં.

પણ એકીસ વર્ષનો યુવાન પત્નીનો શોક કેટલા દિવસ પાળે ? સંસારવ્યવહારની ઉપધિમાં અને ભર જીવંતોના કાળમાં કે સંપાસી યષ્ટ બેસાય છે ? એનું ધર કોણ સાચવે ? એનું અંધ બાળક કોણ સાચવે ? એની વૃદ્ધ માતાને મુલકામમાં મદદ કોણ કરે ? એને બે વાર ઉની ઉની રસોઈ કરીને જમાડે કોણ ? કાન્તાવહુની પાછળ એનું જીવન તો ખારું યષ્ટ ગયું હતું. પણ આ બધી મુશ્કેલીઓનો ઉપાય ન હતો તેથી પરગામ વસતા એક હેડમાસનરની ચૌદ વર્ષની, આવી ને તરત ધર ઉપાડી લે એવી કન્યાને ત્રીકમ પંદર દિવસ પછી ઠીકે ધાખધુમ વગર પરણ્યો. લગ્નનો આ એનો ત્રીજો અનુભવ હતો.

એણે આયુબનો સુખીમાં સુખી સમય ગાળ્યો હોય તો તે આ હીરાવહુતા રાજ્યમાં હતો. હીરાવહુ માસનરની છોકરી હોવાથી મુજરાતી પાંચ ચોપડી બજેલી હતી. તેને થોડું ભરતાં શુંચતાં આવડતું, ધરનું કામ કરતાં અને રાંધતાં તેને કોઈની મદદની જરૂર પડતી નહીં. શરીર તે પુષ્ટ હતી અને ચપળતાથી તે આખા ધરમાં સપાટાજીવ ફરી વળતી. તેણે ‘સતીચરિત્ર’ ના બંને ભાગ પણ વાંચ્યા હતા અને તેને

પોતાને તેમના જેવી થવાની હોંસા હતી. તેના માતપિતાએ તેને સાસુની મર્યાદા કેમ સાચવવી, પતિને કેમ પ્રસન્ન કરવો, દીકરીઆને કેમ રાજી કરવા, અને સુનીતિને માગે કેમ ચાલવું એ સૌના બોધ તેને પરણતી વખતે આપ્યો હતો. હીરાના મનમાં હિમ્મત સુકુળને ઉજ્જલ કરવાની મહેશ્વળા હતી.

ત્રીકમનું જીવન હીરાના રાજ્યમાં ખરેખર સુખી હતું. હીરાની સંગતિથી તેની રેવે થોડી થોડી સુધરતી જતી હતી. તેના નજાણા યજ્ઞ ગએલા શરીરની સંજ્ઞાજી હીરાને હાથે સરસ લેવાતી હતી. પિતા ગયે વર્ષે મૃત્યુ પામ્યા હોવાથી તેણે અભ્યાસ છોડી ધંધો કરવા માંડ્યો હતો અને નાનપણની બધી રેવે છોડી તે ધરના વડા તરીકે ગંભીરતાથી રહેવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. તેણે રીતસર જન્મ મરણને પ્રસંગે ન્યાતમાં જવાનું શરૂ કર્યું, તેણે ન્યાતની ઉત્તિ કરવા મંદિરનાં એક એ વાપણે પશુ આપ્યાં, પુત્રજન્મની એકજ લાલસા તેના મગજમાં અણપુરાએડી રહી હતી.

તે એ શુભ સમય પશુ પાસે આવવાનો સંભવ થોડા વખતને માટે તો સૌની આશાને ઉશ્કેરી રહ્યો. પશુ કુર્માએ પુત્રીજન્મ રચ્યો. “આજે છોકરી યજ્ઞ તો કાને છોકરા આવશે” એમ ગણી સૌએ મન વાળ્યું.

એ હિન્દવડના સદ્ગુણ શૈલુક ય ? એક વાર ત્રીકમ ખુબ માંદો પડ્યો હતો. સારે રાતને દિવસ ખડે પગે એણે જે આકરી કરેલી તે તો જેણે નજરે જોઈ હોય તેજ એની કદર કરી શકે. એને યાદ કરતાં આજના શુભ મંગલ પ્રસંગે પશુ ત્રીકમની આંખો બીની યથા ચિન્તા રહી નહીં.

તે ફરી વળે દહાડે પછો હીરાને શુભ અવસર સાંપડ્યો. ત્રીકમના મંદવાડ વખતે

એનું શરીર જરા નબળું પડ્યું હતું, તેનો શંખ તેને આ વખતે લાગ્યો. પશુ નવ માસે ત્રીકમને લાંબા જ્યારે પચીસ વર્ષે પહેલી વાર પુત્રજન્મ થયો. સારે તો સાસુ, વડુ અને પતિ ત્રણેનાં હૃદય આનંદથી ઝુલી ગયાં. ત્રીકમના જીવનમાં આથી સુખની પરમારધિ આવી ગઈ. પિતૃઓને સ્વર્ગમાં મોકલવાનું તેના જીવનનું એકનું એક મહદ્ કાર્ય તેણે સફળતાથી પાર પડ્યું હતું.

પશુ વિધિ કથ્યાબિર હોય છે. એને કાઈનું સુખ ગમતું નથી. અધુરી વાસનાને લંધને પ્રેત-પેનિમાં બટકતું વીજળીનું ભૂત હીરાનું સુખ સહન ન કરી શક્યું. મહીનાના પુત્રને લંધને હીરાં પહેલવહેલી પતિગૃહે ગઈ. સારે ક્યાંકથી આવી એનો છળ કીધો. બીકની મારી હીરાને તે રાત્રે તાવ આપ્યો તે આગ્યોજ. અને થોડા દિવસે તેમાંથી ક્ષયરોગની શરૂઆત થઈ.

ખાટલે પહેલી હીરા માંદો માંદોએ પતિનું અને પુત્રનું કામ પોતાનાથી બને એટલું કરતી. મંદવાડ તો કાલ મટી જાય પશુ પરનું કાર્ય કૌણ કરે ? અને વૃદ્ધ સાસુનાં દેવદર્શનમાં ખામી આવે તો તેમનું ધડપણ રજાએ તેનું કેમ ? હીરાનું પતિમત તેની પાસે એવું અધિકત આચરણ કરવા દે તેમ ન હતું.

પશુ છેવટે તો તે બીચારીનુંએ ન ચાર્યું. માનસિક બળને આધારે ઉઠતાં શરીરે છેવટે મનના આગ્રહ છતાં ઉઠવાની ના પાડી. હીરા એક પધારીવશ થઈ.

ત્રીકમ ને તેની માન.એ પહેલાં પહેલાં તો હોંસથી ચાકરી કરતા માંડો. પશુ દિવસ ક્યાંતા ગયા અને હીરાની સારા થવાની આશા એછી થવા માંડી. ત્રીકમની દશા બહુ ખુરી હતી. મરદ માણસ ધંધે ધારી છોડીને માંદો બેરીની પાલળ ક્યાં મુખી બેસી રહે ? અને માતાજીએ બીચારાં શુ કરે ? ઘડખણમાં પ્રસન્ન નામ લાઇ

આત્માનું સુધારે કે આખી છાંટગી છોકરા ને તેના વરતારની ઉલ્લેખ કરી માયામાં મગ્યાં રહે ? અને રહે તોએ ધડપણમાં શરીર ચાલે કેટલું ?

હીરાના મંદવાડને બબ્બે વર્ષ થયા આબ્યાં. દિવસે દિવસે તેનું શરીર છેક ધસાતું ગયું. અને શરીર ધર્મો માટે પણ તેને બીજાની મદદની જરૂર પડવા માંડી. વેલ ડાકટરોએ તો તેની આશા ક્યારની મુકી હતી પણ માત્ર આપુષ્યના દોર પરજ હવે તો તે જીવતી હતી. આપણામાં એક કહેવત છે “ સાણું ખાય ધાન, અને માંદું ખાય ધન ” તેમ તેની પાછળ ચેસો પણ પુષ્કળ ખરચાતો હતો. બીચારા ત્રીકમે કમાઈ કમાઈને ક્યાં સુધી આ મરતી સ્ત્રી પાછળ ખુવાર થવું એ પણ એક પ્રશ્ન હતો. ધીરે ધીરે તો એ બીચારી ક્યારે પીડામાંથી છુટે અને બીજાંઓને છોડવે એ રિયનિ પર વાત આવી ગઈ. પણ હાથે કરીને આપુષ્યનો અંત કે અણાય છે ?

પણ છેવટે અતિવાટ જોવાડાવી જોવાડાવીને એ અંત પણ આવી લાગ્યો. હીરાના મરતી વખતના છેલ્લા શબ્દો નીચે પ્રમાણે હતા : “ નાથ ! હું જાણું છું કે મેં તમને બહુ દુઃખી કર્યા છે, અને માગતી તમારી કે સેત્રા થઈ શકી નથી. પ્રભુ પાસે હું એટલું જ માગું છું કે ભવોભવ મને આજ પતિ મળજે. ” થાકને લીધે તે ચોડી વાર મુંગી રહી અને પાછું ઉમેયું : “ વહાલા ! મારા ગયા પછી તમારી તબીબતની અને છોકરાંઓની માવજત કાણ કરશે તેની મને ખુબ શીકર થાય છે. બાનું પણ હવે તો ધડપણ થયું. માટે મને એક વચન આપો તો મરતી વખતે મારો આત્મા શાંતિ પામે. ” ત્રીકમથી લાગણીને લીધે આ વખતે કે બ્રાહ્મણ નહોતો. પણ મરતી સ્ત્રીની ધ્રુષ્ટા પુરી કર્યો તેના હાથમાં હાથ મુકાને વગર પુછે એ છત્તી વાર જે કહે ને કરવાનું એણે વચન આપ્યું. બીચારો તરતજ તે હાથ પોતાના નળજા હાથમાં

લઈ મહા પ્રયત્ને ઉંચકીને આંખે લગાડ્યો અને કહ્યું : “ વહાલા ! આ વચનથી તમે બંધાઓ છો કે મારા ગયા પછી તમે જરૂર ફરી પરણીશો. હાસ ! હવે મારા મનનો બોલો ઉતર્યો અને શાંતિમાં મારો જીવ જશે. ” આવતાં આંખને બાળવાનો વ્થા પ્રયત્ન કરતાં ત્રીકમ ત્યાંથી ઉઠી ગયો.

બે કલાક પછી જીવનનાં સર્વે કર્તવ્યો પુરાં થએલાં હોય તેમ હીરાનો આત્મા ઉઠી ગયો. ત્રીકમ જીવનમાં પહેલી વખત પોકા પોકા મુકીને રાયો. બાળકો બીચારાં વીલાં વીલાં થઈ ગયાં. શ્રદ્ધ માતાજીની આંખમાં પણ ચોધાર આંસુ વહેતાં હતાં. “ એ તો મારા ધરની લક્ષ્મી હતી. ” તેમણે કહ્યું. “ એવો દેવાંશી આત્મા આપણા રાંક ધરને કેમ છાજે ? ”

ત્રીકમનું શરીર હીરાના મંદવાડની ચિંતા અને હિનગરાથી છેક લથડી ગયું હતું અને એને દમ અને ઉધરસનો બાધિ લાગ્યું પડ્યાં હતાં. હીરા વિના ધરમાં ડગલે ને પગલે અડચણો પડતી. હીરાના મૃત્યુને એક માસ પીતી ગયો. માતાજીએ દોમત આણીને કહ્યું : “ માઈ ! હવે તું કે વિચાર કરે તો ઠીક ! ”

“ શો વિચાર કરું ? મારું તો બધું જીવતર બળી ગયું. ” શોકમાં હુબેલા ત્રીકમે કહ્યું.

“ ખરી વાત છે. લાઈ ! હીરા જેવી તો કાંઈ થઈ નથી ને થવાની નથી. પણ આપણે સંસારી રહ્યાં. એમ હક લઈ બેસે કે ચાલે છે ? મારું ધડપણ થયું. આ છોકરાં નાનાં રહ્યાં. કાલે ઉઠીને મારો દેહ ન હોય તો તારું ને તારાં છોકરાંનું કરશે કાણ ? ” માતાજીએ સ્વરમાં દીનતા આણીને કહ્યું. “ ને તારા શરીર સામુંએ કે જોડે કે નહીં ? ”

“ મારા નશીબમાં સુખજ નથી ” નિરાશાથી ત્રીકમે માથે હાથ દીધાં. “ નહીં તો ત્રણ

ત્રણ લગને મારા આ લાલ હોય । મારે તો ફરી પરણવું જ નથી.”

માતાજીનાં આંસુ આંખમાંથી સુકાઈ ગયાં અને સ્વરમાં કંઠારતા આવી. “અરે શાંડા ! કે સાથે ? આટલે વર્ષે આ છોકરાંની જન્મળ મારા ઉપર નાંખી મારું કે ધડપણ બગાડવું છે ? હું તો ચોખ્ખી વાત કહું છું કે મારાથી તારા ઘરનો કારભાર નહીં થાય.”

ત્રીકમ દીન વદને નીચું માથું કરી માતાજીનું કહેવું સાંભળી રહ્યો. ફરી લગ કરવાની જરૂરી-આત આગળ એને પોતાની લાગણીઓને મહલાવવાનો અવકાશ ન હતો. મને કમને એણે સંમતિ આપી અને ન્યાતમાં તે વખતે મોટી કન્યાઓ ન હોવાથી એક દસ વર્ષની બાળા સાથે તેનાં વિવાહ મળ્યા. “આજે નાની દશે તો કાલે મોટી થશે. કે જીવન માણસથી વાંદા રહેવાય છે ?” માતાજીએ કહ્યું.

ફરી ત્રીકમભાઈનાં લગ ક્યાં. અને લોકો-એ જાણ્યું કે આ ચોથીએ ચોક પુરો. ચાર વાર પરણે પછી તો માણસનું ઘર જરૂર મંડાય. કેટલાક ત્રીકમની ગ્રહદશાની દયા ખાતાં. કેટલાક એને પાછલીએ મંગળ છે એમ માનતા. અને આ છેલ્લીજ વાર મહાલવાનું મળશે એમ પણ ધારતા.

કન્યા દસ વર્ષની તો હતી પણ મિંદરૂપ વર્ષ હોવાથી લગ બીજે વર્ષે ક્યાં. આ આખું વર્ષ ત્રીકમે અનેક પીડાઓમાં કાઢ્યું. વયમાં તેના વ્યાધિએ પણ જોર ક્યું અને તેનું આખું શરીર ફેલાઓથી ભરાઈ ગયું. સ્ત્રી વગર આવી વખતે કોણ ચાકરી કરે અને કોણ કામ આવે ?

જેમ તેમ કરતાં ત્રીકમભાઈ વર્ષને અંતે પરણ્યા. પણ આ વખતે કન્યા એટલી અચાન નીકળી કે લગની પહેલીજ રાતે ત્રીકમથી બીધી અને પછી એણે સાસરે જવાનીજ ના પાડવા

માંડી. ઘેર જવાનો વખત થાય એટલે રડી કકળાતો, ઝોરડામાં ભરાઈને, કે બારીના સળિ-આ પકડીને તે ન જવાની હક લઈને બેસતો. પણ હીંદુ સંસારમાં પરણેલી-પારકી કરેલી દીકરીને માખાપને પોતાને ઘેર કેમ રખાય ! ઘણી વાર એને સંધ્યાકાળે હાથ પગ બાંધી ઉંચકાને ઘેર મુકી આવવી પડતી. રાત્રે બીધેલી કન્યાની ચીસો કે રુદન પાડોશીઓને સંભળાતાં તોડાં તો તે તેની મુખાંધ પર દસતા કે “બીચારા ત્રીકમના નરીબમાં સુખજ નથી” એમ કહી તેની દયા ખાતાં.

ત્રીકમ આટઆટલી વાર પરણ્યો પણ આ પત્ની જેવો અનુભવ તેને ક્યારેય નહોતો થયો. જે વાત તેને ઘણી સ્વાભાવિક લાગતી, જે વર તરીકેના હક એણે તેર વર્ષની વયથી પુરા અધિકારથી વાપર્યા હતા તે એક તાદાન છોકરીની હાંમે લીધે અસ્વાભાવિક બનતા હતા. એક નાની સરખી છોકરીને વશ ન કરી શકવા માટે આખી દુનીઆ તેની હાંસી કરતી હતી. ઘેર ઘેર ને ચકલે ચકલે ત્રીકમ ના ઘર સંસારની વાતો એક કાનેથી બીજે કાને જતી સંભળાતી. કેટલાક આવડી અગીઆર વરસની કન્યાના અચાન પર અને સાસરે ન જવાની હાંમે લીધે આખા હીંદુ સમાજનું અવળું ભાવિ આવી પહોંચ્યું છે એમ માનતા હતા. કેટલાક કન્યાને ખેતરપાળ પરણી ગયો છે એમ ધારતા. કેટલાક ત્રીકમના બાવલાપણા પર દસતા. એક ચાર આંગળની છોકરીને લીધે ઘણી વાર બીચારા ત્રીકમથી નીચેથી ઉંચું બેવાણું નહીં. ઘણી વાર એથી એનું જીવન પણ વધતું અને પરિણામે પડોશીઓ રાત્રે રડતી કકળાતી કમુની થોડીક વધારે ચીસો સાંભળતા.

માતાજીને પણ વડુના આવા વર્તનથી થોડો ઘણો ગુસ્સો ચડતો નહીં. ધડપણમાં એમને શાંતિ

આપવાને બદલે આવી કુપાત્ર વહુને લીધે રોજ દુઝેતા થતા તેથી એમની આંતરડી કકળતી અને તેથી સદૃશ્ય હીરાવહુને સંભારી ધણી વાર આંસુ સારતાં.

રોજના સંતાપથી ધીરે ધીરે કમુને તાણુ આપવા માંડ્યું. અધુરામાં પુરું એને અધરણી રહ્યું. થાકી હારીને ત્રીકમે અને તેની માતાએ કમુને પીએર મોકલી દીધી.

સાત માસે કમુને મુએલો છોકરો આવ્યો. અને આ દુનીઆં અકારી થઇ પડી હોય તેમ તેણે પણ પ્રાણુભાગ કર્યો. મરતાં મરતાંએ બહાવરું વદન અને ફાટેલા ડાળાથી એ બચકર લાગતી હતી.

આમ હોંચકા ઉપર એકલા બેઠાંબેઠાં ત્રીકમના મન આગળ ભૂત જીવનના આ બનાવો સ્મૃતિપટ પર એક પછી એક આવ્યે જતા. અને તેથી હૃદય, શોક, દુઃખ એ બધાના મિશ્રિત ભાવો તેના અંતરને દર પળે જીદી જીદી રીતે રંગતા. છેલ્લાં છેલ્લાં જ્યારે કમુના હૃંકા જીવનનાં ચિત્રો એના મન આગળથી પસાર થયાં ત્યારે દુઃસ્વપ્ન આવ્યું હોય તેમ ત્રીકમનું હૃદય ફફડી રહ્યું. ને એ બાંધને અંતે પણ વાર તેને વીજળી, કાન્તા, હીરા અને કમુ અંતરીક્ષમાં અદર લટકતી દેખાઇ. જાણે ચારે જણીએ એક સામટી કહેતી હોય: “ શા માટે શીકર કરો છો ? મૃત્યુ પછી જે પુનર્જન્મ આવે છે તેમાં પતિપત્ની ફરી મળે છે એમ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે અને આપણે પણ પતિ પત્નીએ તરીકે ફરી મળવાનાં જ છીએ. આત્મા તો અવિનાશી છે. દેહના જેવો ક્ષણભંગુર નથી. અને અમે મન, વચન, કાયાથી ગયા જન્મમાં તમારા સીવાય બીજા કોઇનું ધ્યાન કર્યું નથી. એટલે આવતે જન્મે પણ તમે મળશોજ. ત્રીકમજી ! અમે તમારી વાટ જોઇએ છે, વહેલા વહેલા ક્યારે આવો છો ? ” અને આ

અવનવું સસ્ય કહીને આનંદ પામેલી સુંદરીએ અટ્ટહાસ્ય કરતી અદશ્ય થઇ.

ત્રીકમના પગ હોંચકા ખાતાં ખાતાં થંભી ગયા. તેણે આંખો ચોળી. શું આ ભૂતાવળ હતું ? શું પોતે ખરેખરે ઉઢી ગયો હતો કે મગ્નત સ્વપ્ન જોતો હતો ? શું ખરેખર આ બધી સ્ત્રીએ તેનો ફરી જન્મ થાય તેમાં મળવાની હતી ? માત્ર હીરા એકલી મળવાની હોત તો તો ઠીક. એ તો બીચારી સદાએ ચાકરી કરતી; તેનો પડયો બોલ ઉઠાવી લેતી. તેની સારી ખોટી દરેક ઇચ્છા અને પુરી કરતી. એણે તો તેને આ પૃથ્વી ઉપરનો પરમેશ્વર કરી બરાબર ખુન્યો હતો. પણ આ બીજી બધી ? તેમનું શું ? એક એક જણીએ આટલો ત્રાસ આપ્યો તો બધી સામટી મળે તો શું થાય ? ” એનું મન શંકામાં આમ તેમ ડાહી રહ્યું.

પણ એટલામાં તો દૂરથી માટલાં લઇ ગાતી ગાતી આવતી સ્ત્રીએનો સાદ આવ્યો. સાથે તત્તુડાં અને ઢોલ એનાં બધાં સ્વપ્ન અને શંકાઓને યોગાળી નાખતાં હોય એવાં સંભળાયાં. તેણે બારીએ જઇ ધ્યાનથી સાંભળવા માંડ્યું. ગીતના શબ્દો ચોખ્ખા સંભળાતા હતા.

એક આવે, બીજી આવે, ત્રીજી તડામાર
મારો વીંજો દે,
ચાથી કાગળ મોકલે, સવારે વહેલો આવ,
મારો વીંજો દે.

“ ચોથી શું, હવે તો પાંચમી આવશે ” ત્રીકમથી મનમાં ને મનમાં હસતાં હસતાં બોલાઇ ગયું. બધી જીની સ્ત્રીએના વિચારો તેના મનમાંથી આનંદદાયક સાદને પ્રતાપે ક્ષણવારમાં જતા રહ્યા. નવી વહુની આકૃતિનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં તત્કાલ તેનું મન રોકાઇ ગયું.

સીટંદ પાસે ને પાસે આવતું ગયું અને સ્ત્રીએએ બીજું ગીત લપાડ્યું: :

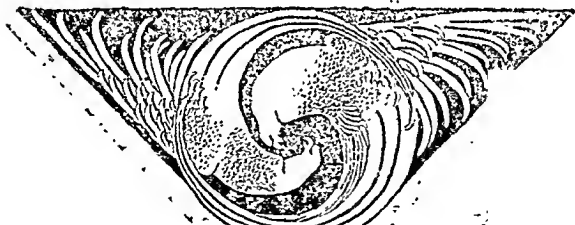
લાડકી ચડી રે કમાડ, બાળાવરને નીરખવા રે.
દાદાજી એ વર ભે ભે એણે મારાં મન વસ્યાં રે.

ત્રીકમના આશાતુર અંતરમાં આ શબ્દોએ
અવનવું તોફાન જગાડ્યું. તેણે નવી વહુને આ-
તુરતાથી પોતાની વાટ જોઈ રહેલી કહી, અને
તેનું મુખ હસું હસું થઈ રહ્યું.

ગાનુરી સ્ત્રીઓ ઘરમાં આવી, અને નંદવાય
નહોં તેમ માટલાં સાચવીને ઠેકાણે મુક્યાં. થોડી
વાર ચોકમાં ખારેક પતાસાં અપનાવી તૈયારી-
ઓ ચાલી રહી. મેડીની બારીએથી ત્રીકમ ગીત
ગાતા, ધાંટા પાડતા, ખારેક પતાસાં લેવાની ઉતા-
વળ કરતા સ્ત્રીજનને લાલસાની દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો

અને નવી વહુ આવે સારે આમાંથી કેના જેવાં
હુમડાં ઘરેણા અપાવી તેનું મન રીઝવવું તેના
વિચારમાં તે હુબો.

વાંચનાર ! એ રાત્રે ત્રીકમ પાંચમી વાર
પરણ્યો એમાં તો કે શંકા છેત નહીં. સૌની
સાથે આપણે પણ એને આશીર્વાદ આપીએ કે
બીચારાનું હૃદયતન (જો કે આ શબ્દ સ્ત્રીને
માટે વપરાય છે પણ આ જમાનામાં આપણે
પુરુષને માટે તપરતા જોઈ શકી છુટ લઈ શકીએ)
અખંડ રહે અને ફરી ફરીને પરણવાની પીડામાં
થી પ્રભુ એને બચાવે !

ફાંસીની સજા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮ થી]

દેવાથી હૈયા ચંપાય, અંગેમાં અંગે લપાઇ બંધ
અને આંખોથી આંખો વાતો કરી રહે એવો એ
પ્રસંગ નહોતો. એક રાક્ષસે એક અપ્સરાને
કબજે કીધી હતી. એના ઉપભોગ માટે
રાક્ષસ તૃપ્તી રહ્યો હતો. અપ્સરાની આંખો
બંધ હતી, એવું શરીર એ રાક્ષસની સમીપ
પડ્યું હતું, પણ એવું મન, હૃદય, કયાંક બીજેજ
ભરેલી રહ્યાં હતી.

થયું, લાઇના પ્રેમ ઉપર દેવળા નિર્દોષતા
અને પવિત્રતાનું બલિદાન આપી ચુકી. અનેક
રણચુરા રાજપુતોના હૃદયમાં રમી રહેલ એ
નવયૌવના અપ્સરાની પવિત્રતા સરદારે ક્ષણ
બેક્ષણની પોતાની રાક્ષસી લીલામાં બાળીને
ભરમ કરી દીધી. શેષ રાત્રિ ઉઘાડી આંખે, વ્યથિત
હૃદયે રડતાં રડતાં દેવળાએ કાંટાની જેમ ખુચ્ચલી
સરદારની શય્યામાં માંડમાંડ વીતાડી.

પ્રભાત થયું. વાહના પાંજરામાંથી જીવતી
છુટે તેવી રીતે સરદારની મલિન શય્યા છોડી
દેવળા ઉભી થઇ ગઇ. ચોધારે આંસુએ રડતી,
જમીન પર આંખો રાખી સરદારને નમી તે બોલી:

“ હવે આપનું વચન પાળો, સરદારે, મારા
બાળને છોડી મુકો. ”

પથાતાપ કે દયા જેવી લાગણીઓ, જેણે
કદિ અનુભવી નહોતી તે સરદાર હજીએ કામતી
થેનભરી આંખે રડતી કુમારિકા તરફ નેપ
રહ્યો અને બોલ્યો: “ છોકરી, તારા બાઇ ઉપર
તેને બહુ હેત લાગે છે. અને જેવાની જાને બહુ
ધમ્મ લાગે છે. ભલે, જો, પેલી બારી ઉઘાડ,
એટલે તરતજ તારો બાઇ તને દેખાશે. ”

આવેશથી દેવળા બારી પાસે દોડી. બેસથી
ધકો મારીને બારીનાં બંને બારણાં ઉઘાડી
નાખ્યાં, અને સામેજ આંગણમાં નજર
કરી. કયાં ? રાજમહેલના આંગણમાંજ
વીરસિંહનું શબ ફાંસીને લાકડે લટકી રહ્યું હતું
તેના ઉપર.

કરપીણ દરય દેવળાએ જોયું. આવેશ
ને લાગણીઓ ફરી ગયાં. ન સમજી શકાય તેવું
પરિવર્તન ! શાંત મૂર્તિ સરીખી તે ફરી.
એક સ્થિર ને વેધક દૃષ્ટિ તેણે સરદાર તરફ નાખી.
એ દૃષ્ટિમાંથી તણુખા ગયાં. સરદાર દામી ઉઠ્યો.
વીરજીનો આંચકો લાગે તેમ આંચક ખાઇ
તે ઉભો હતો ત્યાંજ પછડાઇ પડ્યો. ને તેજ ક્ષણે
બારીએ ધબકો થયો.*

* કેટલાક વખત ઉપર પસ્તીના કાગળના ટગલામાંથી લગભગ ફાટી તુટી આવરયામાં આ સચ્ચ વાર્તા
અને મળી આવી. કેટલાક પાન પણ બિવાહ ગયાં હતાં ને મુજ લેખકનું નામ પણ મળી શક્યું નથી.

—સંપાદક.

મારી નોંધપોથી

૧૯૩૨-૩૩

[અનુવંદન પૃષ્ઠ ૬૦ થી]

છે, 'નિવેદન'માં પહેલે પોતેજ 'પૂર્વે દરબારમાં કવિ, પાંડિત અને વિદ્વાનોને ઉત્તેજન અને આશ્રય મળતાં' એવું વાક્ય છે, તે "વિનાશયં ન શોમન્તે પશિહતા યન્તિતા લતાઃ" એ સંસ્કૃત વાક્ય પરથી લીધેલું છે. પાને ૭ મે આમ વાક્ય છે; "આમ માનસિક શ્રમ ઓછો નહોતો" તે હમણાંજ અમે એક અંગ્રેજી અંશમાં વાંચેલા 'Thus he suffered mentally' નું સ્મરણ કરાવે છે. પુનઃ હરિઃ ઓમ્ એ લેખમાં નું 'પણ એ વીશે બીજે કાષ્ટ પ્રશંગે' એ વાક્ય Robert E. Benchley ફ્રં 'Of all Things' નામના પુસ્તકના ૧૨૧મા પૃષ્ઠ પરના "Some time I'm going to have him pagod" નું ભાષાંતર હોય એમ નથી લાગતું? "વસન્ત"ના રજતોત્સવ એ લેખમાંનું પૃ. ૧૭મા પરનું વાક્ય, "આપણે માનસિક ખોરાક આજે " જાપાંઓ " ને " માસિકો " છે- " Newspapers and Magazines supply the necessary food for our intellectual feast " એ એક માસિક પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા વાક્ય પરથી 'તદ્ગણ્યુ' છે. પૃ. ૧૦૯ પર આપેલો દાખલો "All men are mortal, Soorates is a man; Soorates is mortal" તે પ્રે. આત્મસુખ્યકર ત્રિવેદીના 'લોજિક'માંથી અક્ષરયઃ ઉત્તરો છે. આવા તો અનેક દાખલાઓ આપી શકાય. અપદરણ એવું ખુબીથી કરવામાં આવ્યું છે કે જેનું વાચન અતિ વિશાલ હોય તેજ એ પકડી ચકે. અમુક એક પુસ્તકમાંથી નહીં, પરંતુ જુદી જુદી ભાષાના જુદા જુદા પુસ્તકોમાંથી, વાક્યોના દુકગઓ લઈ લઈને

લેખા કર્યા છે. પ્રત્યેક લેખકની ફરજ છે કે કોયે શબ્દ એણે કર્યાથી લીધો છે તે દર્શાવવું; અને એમ કરીને 'કોઈનું' પણ નકલ અસ્વીકૃત રહેવા દેવું નહીં. દાખલા તરીકે નીચે અમે એક કડિકા આપીએ છીએ.

લૌકિક (વસન્ત રજત મહોત્સવ સમારક અંશ પૃ. ૭૩) દષ્ટિએ (સરસ્વતીચંદ્ર, ભા. ૧) વીચારતાં ('યુજરાત', ૧૯૮૪ માધ) માંલમ (નર્મદાસંકરનો શબ્દકોશ) પડે છે ('નવચેતન', ૧૯૮૪, પૃષ્ઠ ૧૫) કે ('સ્મરણસંહિતા') મનુષ્ય (આપેનો સંસ્કૃત કોષ) મુઓ (ગં. સ્વ. અંબાલખમી). તથાપિ (પ્રે. દૂરકાલકૃત 'થોડાંક છુટાં કુલ') મનુષ્ય (આપેનો સંસ્કૃત કોષ) કદી ('પંચતંત્ર'નું ભાષાંતર) આલંતિક (શાંકરભાષ્ય) વિનાશ (૧૪ મી ફેબ્રુઆરીનું 'દીપુરતન') પામતો ('એ ઘડી મોજ' તા. ૧૨-૩-૨૮) નથી. (મારો દેણદાર).

એકંદરે આ સમારક અંશ ઉત્તમ કોટિનો અંશ છે છતાં આવા અપદરણોથી એ કલુપિત થયેલો જોડેને અમને અત્યંત ગ્લાનિ ઉપજે છે.

'સૌરાષ્ટ્ર' તા. ૩-૩-૨૮ સૌરાષ્ટ્ર પ્રકાશક પં.ની સિમિટેડ, રાણપુર (ખી. એસ. રેલ્વે)

'સૌરાષ્ટ્ર' ના અન્ય અંકો કરતાં આ ખાસ જુદો નથી-અલખત, લખાણ ને તારીખ હંમેશ કરતાં જુદાં છે. અવલોકનકારો માસિક ને સામાયિકના મુખ્ય વિભાગ તરફ હંમેશાં દુર્લક્ષ કરે છે. એ મુખ્ય વિભાગ તરફ તેઓ દષ્ટિતોષ પણ કરતા હશે કે નહીં તેની પણ અમને ચંકા રહે છે. આથી 'સૌરાષ્ટ્ર' ના અન્ય વિભાગનું વિવેચન ન કરતાં અમે અહીંયાં

એના પ્રધાન વિભાગ-જાહેરખબરો-નું જ વિવેચન કરીશું.

એક જ પત્રમાં આવું અનુપમ વૈવિધ્ય, શૈલીનું વૈવિધ્ય, છપાઇનું પણ વૈવિધ્ય એમાંની જાહેરખબરોમાં માલમ પડી આવે છે. વસ્તુની પસંદગી દૈનિક જીવનના વિષયોમાંથીજ કરવામાં આવી છે. અસારના લેખકો અદ્ભુત, જીવનને અભણા વિષયો પસંદ કરે છે તેના કરતાં આ જાહેરખબરના લેખકોએ ચર્ચા માટે જે જીવનનો નિલ પરિચયના વિષયો પસંદ કર્યા છે તે અમને વધારે અસરકારક લાગે છે. પોતાની ધારેલી કન્યા ન મળવાથી અમુક પુરુષે આપઘાત કરીધો: એના કરતાં મદ્રાસ વોચ કંપનીમાં પાંચ રૂપિયાની ‘રીટરવોચ’ મળે છે ને તે લેનારને બીજી વીસ વસ્તુઓ ધનામમાં મળે છે એ અમે વધારે માનીએ છીએ; એટલુંજ નહીં, અમને એમાં રસ પણ વધારે પડે છે. “તાકાત, તાઝગી ને તંદુરસ્તી માટે દાક્ષિણ્ય લેવું સેવન કરો” એ વાક્યના પદલાલિલ આગળ ‘પડે છે, રડે છે, જડે છે, નડે છે’ એ લીટી અમને છેક કચરા જેવી લાગે છે. “તન-મનનો શ્રમ કરનાર! તમે વાપર્યું કે?” એ પ્રશ્નથી અમારા હૃદયમાં જેટલી ઉત્કંઠા જાગે છે તેના શતગિ પણ નાચક નાચિકા સાથે પરસ્પરો કે નહીં તે જાણવાની ઉત્કંઠા અમને થતી નથી. “દર રવિવારે વૈદ્યરાજ અમદાવાદથી મુંબાઈ આવે છે” એ વાંચીને દર રવિવારે અમને મુંબાઈથી અમદાવાદ જવાનું મન થાય છે. અસલ લાટ કયા પ્રદેશને કહેતા તે અમે જાણતા નથી, તેમજ જાણવાની અમને પરવા પ્રજ્ઞ નથી. એ જ્ઞાનના કરતાં “તમારા મહેમાનો ને મિત્રોને સારી ઓ. કે. ચાદ પીવાડશે તો તેઓ ખુશ થશે અને તમારી મહેમાનગીરીનાં વખાણુ કરશે”

એ જહાગીર બ્રધર્સે આપેલું જ્ઞાન અમને વધારે ઉપયોગી લાગે છે.

કેટલીક જાહેર ખબરો અત્યંત રસમય, કેટલીક ઉપયોગી માહિતીથી ભરેલી, કેટલીક મશાસારમક, કેટલીક નિંદાત્મક, કેટલીક અદ્ભુત શૈલીવાળી, કેટલીક સામાન્ય વિષયોનું સામાન્ય વર્ણન કરતી, કેટલીક સામાજિક, કેટલીક આર્થિક, કેટલીક નૈતિક તો કેટલીક રાજકીય: એમ વિધવિધ જાતની ને વિધવિધ ગુણોવાળી જાહેરખબરો એ આ અંકનું ખાસ બૃધણ છે. અને આવા તદ્દન જુદા વિષયો હોવા છતાં રસક્ષતિ જરા પણ થતી નથી.

છતાં સર્વગુણસંપન્ન તો કે પણ હોતું નથી. આમાંએ કલમની કચારા કયાંક કયાંક જણાઈ આવ્યા વગર રહેતી નથી. લેખકનો હાથ દુછ નથી બેઠો, સિદ્ધકરત લેખક થતાં એને દુછ ચાળીસ પચાસ વર્ષો જોષ્ટશે એમ લાગે છે. દાખલા તરીકે નીચેની જાહેરખબર જુઓ.

“જોષ્ટએ છે-વણિક વિધવા અથવા કન્યાને ઉત્તમ તક. માસિક રૂ. ૩૫) ની આવકવાળા ખાનદાન કુટુંબના વણિક યુવાનને લમ માટે કુટુંબની સુક્ષિત ને યુવાન વણિક વિધવા અથવા કન્યા જોષ્ટએ છે. લખો—”

આ પત્રમાં આવી એ ચાર જાહેરખબરો છે. એ જાહેરખબરોના લેખકને આકર્ષક શૈલીમાં, રસિકતાથી ભરેલું લખતાં આવડતું નથી. ઉપજુજ લખાણુ કેંક નીચે મુજબ ક્યું હોય ને તેને નાના મોટા ‘ટાઇપ’માં છાપ્યું હોય તો વાચકપર તેની અસર કેટલી બધી થાય ?

ઉત્તમ તક

કાને ?

વણિક વિધવાને-
તે યુવાન હોય,
તે ખાનદાન હોય,
તે સુશિક્ષિત હોય,
તો.
તમે અનેક વસ્તુની
ખુશા કર્યા કરતાં
દશી. પણ તમને
કાષ્ટ ઇચ્છે છે તે
નજો છો ? નજીવું
હોય, નજીવે માણવું
હોય તો લખો—

ધણીજ ઉત્તમ

પ્રભુતામાં પગલાં
પાડવા માંગે છે.
એક

વણિક યુવાન
સંસ્કારી ને ખાનદાન,
કમાવો ને રૂપવાન,
મહીને મહીને
રૂપીઆ પાંતરી સ
જેવું ચરણું ગોધે છે,
એ યુવાનને બેઠાએ છે.
ચોતાની સાથે એક
પ્રભુતામાં પગલાં પાડનારી.

ઉત્તમ તક

કાને ?

વણિક કન્યાને-
તે યુવાન હોય,
તે ખાનદાન હોય,
તે સુશિક્ષિત હોય,
તો.
તમે અનેક વસ્તુની
ખુશા કર્યા કરતાં
દશી. પણ તમને
કાષ્ટ ઇચ્છે છે તે
નજો છો ? નજીવું
હોય, નજીવે માણવું
હોય તો લખો—

બોક્સ A. c/o આ પત્ર.

ભાદ્રભદ્ર: લેખક વિ. અંબારામ વિ.
કેવળરામ અવટકે મોદકીઆ પ્રકાશક: સ્વ.
રમણભાઈ નીલકંઠ.

આપણા સાંદિલમાં જીવનચરિત્રા ધણી
ઓછાં લખાયાં છે, પરંતુ આવું ચરિત્ર લખવાની
દૃષ્ટિ સુધી કોઈએ હાંમત કરી નથી.

જીવન ચરિત્રા હંમેશાં આદર્શભૂત વ્યક્તિ-
ઓનાં જ લખવામાં આવે છે. જે જે વ્યક્તિનાં
જીવનચરિત્રો આવેખવામાં આવ્યાં હોય છે તે
વ્યક્તિઓનાં અસામાન્ય શુદ્ધિ વૈભવ, અલૈકિક
દૃઢશક્તિઓ ને અપૂર્વ અધ્યાત્મિક સંપત્તિનું
વર્ણન એક સરખું જ કરાવેલું હોય છે. આથી
એક વ્યક્તિનું વર્ણન ખીછ વ્યક્તિને સર્વાંશે
લાગુ પડી શકે છે. ઉમ્મર અને જાતિભેદને અંગે
પડતો ફેરફાર કરી લઈએ તો એક જીવનચરિત્ર
ખીજા બંધાતા જીવનચરિત્ર તરીકે ચાલી શકે.

પરંતુ ભદ્રભદ્રનું ચરિત્ર નો આપણા ચરિત્ર
મંથોનાં સાદિત્વમાં જુદીજ બાત પાડે છે. પ્રથમ
તો ભદ્રભદ્ર મહાપુરુષ જ નથી. મહાપુરુષ નથી એટ-

લું જ નહીં પણ સામાન્ય પુરુષ પણ નથી—અધમ
કોટિનો મનુષ્ય જતું છે! અધમ એટલે દુહા, ચોર,
લંપટ, ખુની એવા નહો. એવો ધવાની ઓનામાં
સક્તિ જ નથી—પરંતુ વ્યસની, યુવાની,
ખાઉપચર અને ભોટ, દુકામાં જોને આપણે ‘દ’
હીએ છીએ તેવો.

આવા હુદ પુરુષનું જીવનચરિત્ર આવેખવાનો
વિચાર માત્ર અંબારામને જ મુજો એ અંબારામ
કોણ છે તે અને જાણતા નથી. યંચના પ્રમિદ
કર્તા સર રમણભાઈએ તેની ઉંમર તથા હિંચાઈ
એ બેજ જણાવ્યા છે. ખીજું કે નહીં તો એની
પડોળાઈ પણ જણાવી હોત તો સારું થાત.
એ ભદ્રભદ્રનો પરમ ભક્ત છે. અંધશ્રદ્ધાળું છે
ને મદામૂર્ખ છે.

મદામૂર્ખ અંબારામ પામર ભદ્રભદ્રનું જીવન
ચરિત્ર લખે એમાં નવાઈ નથી. પરંતુ આશ્ચર્ય
તો સર રમણભાઈ જેવાએ એ પુસ્તકને પ્રસિદ્ધ
કયું છે તે જાણીને થાય છે. શું અંબારામની
એમના પર શેઠ પડી ? એમણે અંબારામને

ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દેવું જોઈતું હતું કે આવા પુસ્તકને તો બાળીજ નાખવું જોઈએ. આપણામાં આવી હીંમત નથી. તેથીજ દર વર્ષે હજારો કચરા જેવાં કાવ્યા, નિર્માલ્ય નાટકો અને નૈતિક ભાવના વિહોણી નવલકથાઓ પ્રગટ થાય છે. ઇંગ્લાંડમાં એક લેખકે પોતાના પિતાને પોતાની કવિતાનું હસ્ત લિખિત પુસ્તક વાંચવા આપ્યું. વાંચીને પિતાએ કહ્યું: 'આના કરતાં તો તું મરી ગયો. હોત તો સારું !' સર રમણભાઈએ અંબારામને આવેજ જવાખ દેવા જોઈતા હતા. સર રમણભાઈ ઉત્તમ ક્રેડિટના વિવેચક છે.....

દુર્ભાગી સર રમણભાઈ સ્વર્ગવાસી થયા છે. એટલે અમે એ વીશે ઝાઝું લખતા નથી. 'ભદ્ર'ભદ્ર' નો દ્વિતીય ભાગ, પ્રથમ ભાગ પ્રગટ થયા પછી ઘણો લાંબો વખત એ છુટ્યા તો પણ એમણે પ્રગટ નજ કર્યો તે પરથી સહેજે ધારી શકાય કે એમણે પોતાની ભુલ જોઈ હશે અને કશ્વરે એમને દીર્ઘ આયુષ્ય બદલ્યું હોત, તો પોતાના ધરથી ધણે દૂર કોઇક મેદાનમાં જઈને 'ભદ્ર'ભદ્ર' ની બધી નકલો એમણે બાળી મુકી હોત ! અમને આશા છે કે એમના વારસો એમની એક અંતિમ ઇચ્છા પુરી પાડશેજ.

તા. ૧૦-૩-૨૮.

ગંધા 'ગુજરાતી'માં એરપેશીઆનું રેખાચિત્ર આપ્યું છે તે એ લેખમાં વચ્ચેના મોટા ઓટાક-માં વાંચકને કેટલાંક પ્રશ્નો પુછ્યા છે.

'ગુજરાતી'કારને વાચકની સલાહ લેવી પડે છે, તેમને પ્રશ્નો પુછવા પડે છે તે જાણીને મને ધણી દીલગીરી થાય છે.

એમણે જે પ્રશ્નો પુછ્યા છે તેનો જવાબ લખવાનું મને કાશ્વર મન થયું. પરંતુ એવા કોઇ બીજાના ધરની અંગત બાબતમાં મારું મારવું હીક નહીં એમ ધારી હું આખરે મંજોજ લો. એમણે જે પ્રશ્નો પુછ્યા છે તે સાદિચ વિષયક નથી રાજકીય નથી, પરંતુ એમના અંગત કાય એવું વધારે લાગે છે. સશિક્ષિત છતાં તિની સ્વાધીનતામાં રહેતી ન હોય એવી સ્ત્રી

સારી કે ગુલામ થઈને રહે પણ કોઈ જેવી હોય તેવી સ્ત્રી સારી એ એમના પ્રશ્નોનો ભાવાર્થ છે.

'ગુજરાતી'કાર કદાચ સ્ત્રીની પસંદગીના વિષયમાં તરત નિષ્પત્તિ નહીં કરી શકતા હોય. પરંતુ તેથી તેમને આવી રીતે જાહેરમાં પોતાની અશક્તિ કણ્ણ કરવી પડે છે તે જોઈને મને ધણી દીલગીરી થાય છે. મારી તો એટલીજ સલાહ છે કે જે તમને જાતિ તરીકે સ્ત્રીવર્ગ તરફ ખાસ અણગમો ન હોય તો પછી તમે ગમે તે સ્ત્રી પસંદ કરી લેશો તો વાંધો નહીં આવે. પછી આપની મરજી !

પરંતુ એમાં વાંક પેલી એરપેશીઆનો છે. એ જન્મી હતી બહુ કમનસીબ ગુણના યોગમાં. યુરોપમાં પણ એને ન્યાય મળી શક્યો નહીં, તો હીંદુસ્થાનમાં તો કયાંથીજ મળે ? ગમે તેટલી હોંશીઆર હોય, ગમે તેટલી કલાનિપૂણ હોય, ગમે તેટલી શુદ્ધશીલા હોય છતાં એનું નામ એરપેશીઆ હતું તેજ એની અધમતાનો ખ્યાલ આપવા પુરતું નથી ? એકે એને વખોડી ને બીજાએ વખાણી, ભલે ઇતિહાસનું સંશોધન કરનારાઓને એ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની અગ્રેક જનની બાસે, પણ જગતમાં દર્મશાં વખોડનારાજ સાચા ગણાયા છે ને ગણાશે. કશ્વરની પણ એવીજ ઇચ્છા હતી કે એરપેશીઆએ ભારત વર્ષમાં નીંદાવું નહીં; તો બીજી એરપેશીઆ એ ઉત્પન્ન કરત નહીં; બીજી એરપેશીઆ ઉત્પન્ન કરત તો વડોદરામાં 'વસંતોત્સવ' ઉજવવાનો પ્રસંગ લાવત નહીં. પ્રસંગ લાવત તો સા. લીલાવતી મુનશીને એરપેશીઆ વીશે બોલવાની પ્રેરણા કરત નહીં, તેમ કરત તો સાંના વિલાધિકારીને પ્રમુખ થવા દેત નહીં, 'રીપોર્ટર' પાસે બંને એરપેશીઆનું એડીકરણ થવા દેત નહીં.

પણ ફાંદાને મુછો ઉગત તો એ મારું કહેવાતું જેવી વાત કરવા કરતાં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે 'ગુજરાતી' જેવા પત્રમાં આવા ક્ષુદ્ર પ્રશ્નો જેને લીધે પુછવા પડ્યા તે એરપેશીઆનો જેટલો વાંક કાઢીએ નેટસો એણેજ છે.

ભગવાન કૌટિલ્ય

૯૭૭૯૯૯

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૮ થી]

ચારે તરફ લોકો ભરાઈ ગયા. સામાન્ય લોકોની ઠઠ સામે બેસી ગઈ. શંખનાદ થઈ રહ્યો.

બધાં શાંત થઈ ગયાં.

સરસ્વતીના મંદિર આગળ વક્રનાસ ને ધનનંદ અને બે બીજા આવ્યા. સરસ્વતીની પૂજા કરી બકરાતું બલિદાન આપ્યું. લોકોએ જય જયકાર ઉચાર્યો. બંદી જતોએ પ્રશંસાઓ ગાઈ. બાલજીએ આશિર્વાચન કહ્યાં. નરેન્દ્રદેવ ને વક્રનાસ પાછા તેમના ગૃહમાં ગયા અને પાછા વાજિત્ર વગડ્યાં. પાછો શંખનાદ થયો અને શાંતિ પ્રસરી.

બે ગદાધરો સામાન્ય રીતે દશ માથુચ્છ હોય તોજ ઉચકાય એવી મોટી ગદા લઈને આવ્યા. મગધના એ બે વિશ્વવિખ્યાત ગદાધરો હતાં.

તેમનું હંદયુદ્ધ થયું. બે નાલિકા-સુધી નિઃશબ્દ જનસમૂહ એકી ટસે જોઈ રહ્યો. બંને મહારથીઓ કદપના કદપી ન શકે એવું દારુચ પુંદ કરી રહ્યા; અને છતાં બેમાંથી કોઈને આંચ આવી નહીં. નરેન્દ્રદેવ આંખિને પોતાના બળની પ્રશંસા સંભળાવી રહ્યા. આખરે તેમણે આંચા કરી. ગદાધરો પ્રણામ કરી વીરમ્યા. નદિ તેમને શીરપાવ આપ્યો અને લોકોએ 'જય જય' શબ્દોએ તેમને વધાવ્યા.

પાછાં વાજિત્ર વાગ્યાં અને લોકોમાં કોલાહલ શરૂ થયો. ખાવાનું તૈયાર થઈ ગયું હતું. નરેન્દ્રદેવ, આંબિકુમાર ને વક્રનાસ જમવા માટે અંતઃપુરના પ્રેક્ષાગૃહમાં ગયા.

સનિધાતા પોતાના પ્રેક્ષાગૃહમાં જમવા બેઠો.

મયા. સુનેત્રાના પતિને મૈત્રીએ જમવાનું નિમંત્રણ મોકલ્યું હોવાથી તે પંચે આવ્યા. બધા જમવા બેઠા. ગૌરીએ આશો રોંધી હતી કે સેનાજિત આવશે; પણ તેને જોઈને આવ્યું કે નરેન્દ્રદેવ જન્મે લારે અંતઃપુરના સેનાધ્યક્ષે સાંઢાજર રહેલુંજ જોઈએ. આશો નષ્ટ થઈ. સામાન્ય લોકોને રાજાનાં પંડવોનો ખાવાનો લાભ મળવાથી ગમ્મતનો પાર રહ્યો નહીં.

પાછાં વાજિત્ર વાગ્યાં ને લોકો પોતપોતાને સ્થાને આવી બેસવા લાગ્યા. નરેન્દ્રદેવ ને આંબિકુમાર પણ પોતાને સ્થાને પોંચ્યા આવ્યા. સનિધાતા તેમની પાસે ગયા. સુનેત્રા ને તેના પતિ પોતાના પ્રેક્ષાગારમાં ગયાં.

ગૌરી મૈનાકી બેઠે એકલી રહી અને પૂન્ય ભાવથી આ દેહીધમાન અપ્સરાને નીરખી રહી. મૈનાકી જોતી હતી. અને અવારનવાર ગૌરીને કાંઈ ઓળખાવતી હતી કે કે સમંજાવતી હતી.

“આ પેલા ગૃહમાં કોણ છે?” ગૌરીએ એકદમ પૂછ્યું.

“એ ગણિકાનો પ્રેક્ષાગૃહ છે. પેલી કાશા” —

“હા, મેં ઓળખા,” ગૌરીએ કહ્યું ને નીસાસો મુક્યો. તેને તેના બાંધ સાંભળ્યો.

“આ પેલા સીતાધ્યક્ષે” મૈનાકીએ કાશા પાસે બેઠેલા એક રાજપુરુષ ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું. “એ ક્યાંથી? હંમેશાં એ તો નરેન્દ્રદેવે કાશાને એને સોંપી છે.”

શરમની મારી ગૌરી નીચું જોઈ રહી. કાશાએ પણ તેજ વખતે મૈનાકી અને ગૌરીને જોયાં. અને એક દાસીને બોલાવી કે સદેશ કહો.

હજી નાટ્યપ્રયોગ શરૂ થયો નંદાતા એટલે તે દાસી યોગાનમાં થઈ મૈનાકીના પ્રેક્ષાગૃહ તરફ આવી. મોડી વારે એક મૈનાકીની દાસી

પોતાની શેઠાણી પાસે આવી.

“દેવી ! બહાર એક દાસી ગૌરીદેવીને સંદેશો કહેવા આવી છે.” ગૌરીને લાગ્યું કે મેનાકાજીનો સંદેશો હશે. તે સહ્ય ઉઠી.

“બ” સમજીને મેનાકાજીએ કહ્યું.

ગૌરી પાછલે બારણે ગઇ. કોશાની પેલી દાસી ઉભી હતી. “કેમ ?” ગૌરીએ અધીરાધથી પુછ્યું.

“દેવી ! તમારો બાપ શોધવા જીને ત્યાં તમે ગયાં હતાં તેણે એક પ્રાર્થના કરી છે.”

“કાણુ કા—”

દાસીએ મોઢા પર આંગળી ધરી. “હા. તમે તેની પાસે થાપના કરી, તેવીએ અત્યારે કરે છે.”

“શ્રે ?”

“એને મેનાકાજીને મળવું છે.”

“અર-પણુ—”

“કાણુ મળવા માગે છે ?” મેનાકાજીએ પુછ્યું. દાસીએ મેનાકાજીને ઓળખી ને અચ્ચિપાત કર્યા.

“કોશા.”

“મોકલ” મેનાકાજીએ આજ્ઞા કરી; “ને આ પાછલા ખંડમાં બેસવા કહેજે.”

ગૌરી અજબ થઇ. મેનાકાજી જેવી પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી કોશાને મળે ? તેને ખબર નહોતી કે મેનાકાજી હવે રાજનીતિના પાઠ પઢતી હતી. થોડી વારે પાછો શંખનાદ થયો. અને લોકો શાંત થઇ ગયા. અંધારું થવા લાગ્યું હતું. મંદિરના ઓટલા પર પાંચસો મશાલચીઓ મશાલ લઇ ગર્ભાગારની બે તરફ ઉભા રહી ગયા હતા.

એ બેની વચ્ચે ઉઘાડા ઓટલા પર ‘દક્ષિણ’ નો નાટક શરૂ થતો હતો. લોકો એકેચિતે જોઇ રહ્યા હતા.

સૂત્રધારે નાંદી બોલવા માંડી.

... એક દાસીએ આવીને મેનાકાજીના કાનમાં

સંદેશો કહ્યો; એટલે તે ઉઠી; ગૌરીને બેસવાનું કહી તે બાણુના ખંડમાં ગઇ.

એ ખંડમાં એક દીવેલનો દીવો બળતો હતો. મેનાકાજીએ જોયું. સામે કોશાં ઉભી હતી.

“દેવી ક્ષમા કરો ! મારા જેવીને તમારી પાસે આવવાનો અધિકાર નથી. પણ દુઃખની મારી આવી છું.” ગદ્ ગદ્ કંઠે તેણે હાથ જોડી કહ્યું.

સંખતાધથી મેનાકાજીએ જોયાં કહ્યું.

“દેવી ! આપ બાણુતાં દરો. મારું હૃદ બાગિનાનું નશીબ પુટ્યું છે.”

“શું છે ?”

“સ્થૂલભદ્રદેવ જતા રહ્યા.” કોશાએ ધુસ્કું ખાધું.

મેનાકાજી બોલી નહીં.

“ને અમારાથી રાજઆજ્ઞા ઉઘાપાય નહીં. નહીં તો દેહાંત દંડ થાય. નરેંદ્રદેવે સીનાધ્વક્ષને મારે માટે મોકલી આપ્યા છે.”

મેનાકાજી તિરસ્કારથી મુગીજ રહી.

“મને બચાવો. હું પતિત છું—પણુ માનવ જાતં છું—સ્ત્રી છું. દેવી ! તમે સ્ત્રી છો. હું શ્રદ્ધ છું—પણુ મારી વહારે ધાઓ. નરેંદ્રદેવને આપનાં પતિ મારફતે કહાવો ને આજ્ઞા રદ કરાવો. સંનિધાતાનું નરેંદ્રદેવ માનશે. સ્થૂલભદ્ર સીવાય મારે બધા વર્જ્ય છે.”

“એ મારું કામ નહીં” પુઠ ફેરવી મેનાકાજીએ કહ્યું.

“દેવી ! દેવી !” કોશા પગે પડી. “તમારા સીવાય કોઇ એ કરી શકે નહીં. સંનિધાતા સીવાય કોઇ નરેંદ્રદેવને સમજાવી શકે નહીં. મને જીવન-મારો ધધો-શ્વાસ ને પ્રાણુ-અકારો થયાં છે. મને મદદ કરો. મારો ઉદ્ધાર કરો.”

મેનાકાજીએ ગવથી ટોકું ઉઘું કહ્યું. પતિત સ્ત્રીઓની વહારે ધાવાનું તેણે કામ નહોતું. તેણે

એક ઝગડું લડ્યું—ને વિચાર આવ્યો. તેની આંખો ચમકી ને તે પાછી ફરી. “કાશા નરેન્દ્રદેવ નહીં. માને તો શું કરશે ?”

“સીતાબાઈને પ્રાણ લાંછા કે મારો આપીશ.” કાશાએ હઠતાથી કહ્યું.

“નરેન્દ્રદેવને તું કેમ મળતી નથી ?”

“મગી, પણ ના કહે છે. વકનાસ મળક કરે છે.”

“સારે એ નહીં માને.” મૈનાકીએ કહ્યું.

“કે રસ્તો તો જતાવો.”

“એક જણ રસ્તો જતાવે તો જતાવે. મારી

અક્ષય ચાલતી નથી.”

“કાણ ?”

“શકટાલને સાં આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તે આવ્યા

છે. તેને પુછી બે. કહે છે કે એ ‘સર્વશાસ્ત્ર-વિચારક છે.’”

મૈનાકી ચાલી ગઇ. કાશા ઢિંગ થઇ બેઠી રહી ને નીસાસો નાખ્યો ને સાંધી ભારે હેમે પાછી વળી.

મૈનાકી ગૌરી તાસે ગઇ સારે મનમાં મક્કાતી હતી. તે હવે રાજનીતિમાં પ્રવિણ થતી હતી.

પ્રકરણ ૨૬ મું

તે રાત્રે

મૈનાકી પાછી આવી અને થોડા વખતમાં સેનાજિત આવ્યો. ગૌરીનું અંતર હચમચ થઇ રહ્યું.

રંગમૂર્તિ પર શંકર પાર્વતી પ્રેમ કરતાં હતાં. મુવાસ ચારે તરફ પ્રસરી રહી હતી. મરાઠોના આજી ઉભસથી પ્રેક્ષામુદમાં રમણીય-આજી બદારના પ્રકાશથી મોહક અધકાર પ્રસર્યો હતો. સેનાજિત આવ્યો ને તેણે મુગટ દૂર મુક્યો, તેની આંખો પણ નાચતી હતી. મૈનાકીનાં વસ્ત્રોમાં સર્જી થએલી ગૌરીને જોઇ તે પળ વાર મુઝબ જની ઉભો અને પંછી આવી વાતો કરવા લાગ્યો. મૈનાકી ચતુર હતી. તેણે જાનેને થોડું દસાબ્યાં અને મુવાનું બહાનું કાઢી ખીભ ખંડમાં ચાલી ગઇ, એ પ્રણયીએ એકલાં રહ્યાં.

એમાંથી કોઇ બોલી શક્યું નહીં. બદાર પાર્વતીજી પોતાનું રહન કરી રહ્યાં.

પછી સેનાજિત બોલવા લાગ્યો. તેમના લમમાં પડેલા વિશેષની વાત કરી; પોતાની આશાઓની વાત કરી. ગૌરીએ પોતાંની મુશ્કેલી સૂચવી.

પિતાંની છદ્ વીશે એ બોલે રહ્યા. સેનાજિતે આચાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો. ગૌરીથી બોલાઇ ગયું; “એ આચાર્યજી આડે આવે છે.” બહી ખીચારી નિર્દોષ ગૌરીથી ન કહેવાનું કહેવાઇ ગયું. સેનાજિતનાં બવાં સંક્રાંચ્યાં.

“એજ વચમાં આવે છે. એની દાનત તને પરણવાની છે.”

ગૌરી થું કહે ? તે નીચું જોઇ રહી.

સેનાજિત ઉઠ્યો, વિષ્ણુગુપ્ત વીશે જ કહેવાનું હતું તે કહ્યું.

ગૌરીને પણ એ વાત ખરી લાગી. એ નહીં આવ્યા હોત તો આ બધી પીડાઓ ઉભી ચાત નહીં.

થોડી વાર બંને મુગાં બેઠાં. આચાર્યજી વચ્ચે આવે છે એમ બંનેની ખાત્રી થઇ ગઇ. ગૌરી સેનાજિતના મીઠા, ભાવનાં સ્વરની મોહિનીમાં બંધ પીસારી પ્રણયવેલી થઇ. સેનાજિત ગૌરીની દાજરીમાં ક્તંચ વીસરી કાલોથેલો થઇ ગયો. અનિજિત આવિની ચિંતા કરતાં બંને ‘દક્ષ’

યત્ર' જોતાં દૂતા, ખીજી થોડી વાતો કરતાં હતાં, ધધ્ધી વાર મુંગાં બેસતાં હતાં, એક ખીજની પ્રણયઉમાથી સચેતન બનતાં હતાં.

સેનાજિતે પોતાના કર્તવ્યની પરવા કરી નહીં. આવો લઢાવો ક્યારે મળશે ? તેમાં હાંથ-માંથી સરી જતી ગૌરી નબર આગળ હતી ને આવા વાતાવરણમાં-એકાંતમાં. તે લાંબા બેઠો. રાત જવા લાગી. બે પ્રણયીને વખત ગયો તે જણાયો નહીં. સેનાજિત વીસરી ગયો કે રાતે નગરમાં પોતાને ત્યાં જઈ આવવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો હતો. પોતાને ત્યાં પડેલા જુખ્યો કેદી તો ક્યાંથીજ સાંભરે ?

મધરાત વીતી ગઈ. કેટલાક પ્રેક્ષાગારોમાં લોકો સુવા માંડ્યા. ભોંય પર બેઠેલા લોકોએ લંબાવવા માંડ્યું. નંદોના અવાજ ખોખરા થયા. મશાલનાં બળતાં નિસ્તેજ થવા લાગ્યાં.

નાટકના રસીઆઓને થયું ઉંઘ આવી. ગૌરી ને સેનાજિતની વાત ખુરી નહીં. બેમાંથી કાઢને ઉંઘ આવતી જણાઈ નહીં.

મૈનાડી-સુતી હતી તે ખંડમાંથી એક જીવાન પુરુષ બહાર પડ્યો. અંધકારમાં તે આગળ વધ્યો.

તેને એક ખીજે પુરુષ મળ્યો. થોડે દૂર તે ગયા તે બે થોડાંઓ તૈયાર ઉભા હતા તેના પર બેઠા. બધા મોજામોજા કરી, ખાઉં ઉઘટા હતા, કે નાટક જોતા હતા. કોઈએ તેમને જોયા નહીં.

પેલા બે પુરુષોએ નગર તરફ થોડા મારી સુકયા. યુદ્ધ મંત્ર ઉચ્ચારતાં, દરવાનોએ દરવાજા ઉઘાડ્યા; અને પેલા બે જણ સંનિધાતાના પ્રાસાદ તરફ આડે રસ્તે ચાલ્યાં ગયાં.

થોડે દૂર એક માણસ ઉભો હતો તેના હાથમાં તેમણે થોડા સોંપ્યા. અને ઉતાવળે પગે તેઓ સંનિધાતાને પાછાં બારણે ગયા. એક

દાસીએ તરત બારણાં ઉઘાડ્યાં ને એ બે જણ અંદર પેઠા.

અપાટા બંધ ઉપર જતાં બંને જણે સૂકેતુને જોયો.

“ સૂકેતુ ! ” બેમાંના એક જણે કામળ અવાજે કહ્યું.

“ બધું થઈ ગયું. કુમાર અંદર છે. ”

“ ને આચાર્ય— ”

“ આ ખંડમાં હમણાં આવશે ” સૂકેતુએ કહ્યું. સૂકેતુ અવાજે પુછનાર દોડતો, અધીરે પગે અંદરના ખંડમાં ગયો. સંનિધાતાના પ્રાસાદના એક સુશોભિત ખંડમાં એક પુરુષ ઉભો હતો નવા આવનારને સાંભળતાં તે પાછો ફર્યો. તે હસ્યો ને હર્ષથી તેણે હાથ લંબાવ્યા “ મૈનાડી ! ”

નવો આવનાર એક કુદકે તેના હાથમાં જઈ પડ્યો.

પુરુષ ઉંચો અને સશક્ત હતો. એની આંખોમાં નીખાલસપણું, વિશ્વાસ અને હીમતની ચમક હતી. તેના યુગ્ધર્ણવાળા વાળ તેના કપાળ પર, તેના ખભા પર નાચતા હતા.

સેનાજિતના ભોંયરામાં આ માણસ નિસ્તેજ દેખાતો. અત્યારે ઉત્સાહથી તે કંપતો હતો. તેણે મોટે અવાજે કહ્યું: “ આખરે તે મને છોડવ્યો ખરો. મને ખાતી હતી કે તું મારા વિના નહીં રહી શકે. ” તેણે મૈનાડીને જોઈ દાખી. મૈનાડી સુખની લહેરો અનુભવતી હતી. તેણે આંખો મીંચી પોતાની જાતને ચંપાવા દીધી.

“ કુમાર ! ” થોડી વારે મૈનાડીએ કહ્યું: “ મારે તમારા વગર ચલાવવું પડશે, કારણ કે તમારે હમણાં ને હમણાંજ પાટલિપુત્ર છોડી ચાલી જવું પડશે. ”

કુમાર હસ્યો અને મૈનાડીને ધસડી પોતે ખાટલા પર બેઠો. મૈનાડી તેના હાથમાંની ધુટી

સામે ઉભી. “કુમાર !” તેણે કહ્યું: “અભારે ને અભારે તમારે અહીંઆથી ચાલી જવાનું છે.”

“કુમાર હરયો. “તારે જોઈએ તે કર, હું અહીંઆથી જરાએ ખસવાનો નથી.”

મૈનાડી ગંભીર થઈ. “તમે મરકરીની વાત જવા દો. તમને ખબર છે કે તમને છોડવતાં મને કેટલું થયું છે ?”

“આખરે હું છુટયો ખરોને !” પણ પર પણ ચઢાવી કુમારે નીરાંતે કહ્યું.

મૈનાડીએ ક્યવાણને પણ ઠોક્યો; “તમા શું વચ્ચું ? જરા સાંભળો તો ખરા.”

“રાત ધણી થોડી રહી છે. નહીં તો તને સાંભળવાની મારે કોઈ દહાડો ના છે ?”

“કુમાર !” મૈનાડીએ ગાંભીર્યથી કહ્યું; “મરકરી ધણી થઈ સાંભળો. શેષ તમારા સગા થાય છે એટલે તે અહીંઆ છે ત્યાં સુધી તમને નરેંદ્રે કેદ કર્યાં. લોકો એમ માને છે કે તમે શીકાર કરતાં કરતાં પ્રાગ્જ્યોતિષ ગયા. એટલામાં અહીંઆ મહાદેવીના લાઇ આભિકુમાર આવી પહોંચ્યા. પરમ દહાડે સવારે આભિકુમાર ને શેષ પાટલિપુત્ર છોડી જવાના છે.”

“હા,” કુમારે મૈનાડીનો અર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું; “તેમાં મને શું ?”

“નરેંદ્ર તમારા પર, મારા પર આંખિ પર અને શેષ પર ધણાજ ચુસે છે. તમે અહીંઆં હરો તો તમારી જાંઘળી જોખમમાં પડશે.”

કુમાર હરયો. “હું તો જન્મથીજ જોખમ ખેડતો આવ્યો છું.”

“સાંભળો તો ખરા,” અધીરાઈથી મૈનાડી-એ કહ્યું. મૈનાડીની અધીરાઈ જોઈ કુમાર ગંભીર થઈ ગયો. મૈનાડીએ આગળ ચલાવ્યું: “કેમ ક્યો તમારો ખેતો લાગતો નહોતો. આખરે આંખિ-કુમારના આચાર્ય પાસે હું ગઈ.”

“કોણ વિષ્ણુયુત-જે પગે ચાલી શકતાલ-ને ત્યાં ગયો હતો તે ?”

મૈનાડીએ ચમકીને પુછ્યું: “તમે કેમ જાણ્યું ?”

“મને સેનાજિતે કહ્યું હતું. એ વિષ્ણુયુત-શકતાલનો અસલનો શિષ્ય તો નહીં? તક્ષશિલા-ના કોઈ આચાર્યનો છોકરા છે; નાનો સરખો છે.” હસીને તેણે ઉમેર્યું: “મારા પ્રમાણમાં.”

મૈનાડીની અજાણ્યોતો પાર રહ્યો નહીં. “તમે ક્યારથી જાળખો છો ?”

કુમારે રમરમ્ય તાણું કરતાં કહ્યું: “મને યાદ છે. હું ધણો નાનો હતો ત્યારે એ છોકરો મને નહીને ઘેરે તીર મળેલો. શું કરતો હતો તે ખબર છે ? એ ત્યાંની બધી દુર્વા ઉખેડી નાખતો હતો. મેં પુછ્યું કે ‘આટલી બધી દુર્વા શું કામ ઉખેડે છે ?’ એણે જવાબ આપ્યો કે ‘એક વખત સમિધ ભેગાં કરતાં મારે પગે દુર્વા લાગી ત્યારથી આ બધી દુર્વા ઉખેડી નાખવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો છે. મેં એને ગાંડો ધારી કહ્યું કે આ શું ગાંડપણ લાગ્યું છે ?’ જાણે છે ? તેની આંખો ભપંકર રીતે રિચર થઈ ગઈ. નિશ્ચય, કારમા અવાજે તેણે મને કહ્યું: ‘છોકરા ! ચાલી જા. મારી વાતમાં વચ્ચે પડવામાં સાર નહીં.’ હું એનાથી એક હાથ ઉઠ્યો હતો, દશબણે સખળ હતો; પણ મારા હૃદયમાં એનો ધાક પેસી ગયો છે. પછી એમને મળ્યા હતા, મેં એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે એ ધણો વિદ્વાન હતો. પણ પછી એ એને દેશ ગયો ને શું થયું તેની ખબર નથી. એજ આ વિષ્ણુયુત હશે.”

મૈનાડીના આવાજમાં પણ બીકલાયું ગાંભીર્ય હતું. “કુમાર ! એજ વિષ્ણુયુત. આવા વિષ્ણુયુતો બે ન હોઈ શકે. અને એની આદા છે કે તમારે હમણાં ને હમણાં અહીંઆથી ચાલી જવું.”

“ મૈનાકી ! શું કામ ફાંફાં મારે છે ? એવા દશસહસ્ત્ર આચાર્યો મને અંભારે અહીંઆંથી ધરની બહાર પણ મોકલી શકે એમ નથી. એવો તે કેવોએક ચલો છે કે તે પણ એનું કહેવું કણલ કયું ? ”

“ કુમાર ! કુમાર ! તમે એમને મળ્યા નથી તેમાં એમ કહો છો. શેષ જેવો એને પૂજ્ય લેખે છે. સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણુક જેવો લયંકર પુરુષ એના પાદ સેવે છે. ચમનો પણ જેને ડર નથી એવો શકટાલ તાના છોકરાની માફક એનું કહું કરે છે. વક્રનાસ અંભારે કાંપી રહ્યો છે અને કાલે સવારે નરેન્દ્રની સત્તા ડાલશે, પછી એ અહીંઆંથી જશે. ”

કુમારનું હાસ્ય વિશ્વાસનીહોણું હતું. “ ગાંડી ! બારા પર એણે જીરકી નાખી છે. ”

“ ના, “ મૈનાકીએ કહ્યું. “ એણે મારી પરીક્ષા કરી. હું તમારે માટે ધર બહાર ને પ્રતિજ્ઞા છોડવા તૈયાર છું કે કેમ તેની કસોટી કરી; અને મને રસ્તો સુગ્રાહ્યો. ”

“ મને દેશપાર કરવાનો ? ” અવિશ્વાસથી માથું ધુણાવતાં કુમારે કહ્યું.

“ હા. ”

“ શા માટે ? ”

“ તમને પાછા લઈ આવવા માટે. ”

“ કેવી રીતે ? ”

મૈનાકી વિપલ વાર ગાંભીર્યથી જોઈ રહી.

“ તમને મગધને સિંહાસને બેસાડીને. ”

કુમાર ચમક્યો. તેની મોટી આંખો પણ વધારે મોટી થઈ. તે પાછો અવિશ્વાસથી હસ્યો. “ તારો આચાર્ય કેમ કરીને મને મગધને સિંહાસને બેસાડશે ? ” કુમારે ડોકું ધુણાવ્યું.

“ શકટાલ અને હું અહીંઆં, આચાર્ય ને તમે પરદેશ, એ બે વચ્ચે ધનનંદની સત્તા ને પ્રતાપ બે કચરાઈ જવાનાં. ”

કુમાર હસ્યો. “ મૈનાકી ! આખરે જીતે તો સ્ત્રીજ રહી. ઘેર બેઠાં તને ધનનંદની સત્તાનો શા ખ્યાલ આવે ? તને ખબર છે કે આખું આર્યાવર્ત એને નામે કાપે છે ? તને ખબર છે કે ભારતના યુદ્ધમાં જટલું અક્ષૌહિણી સૈન્ય હતું તેથી ત્રણમણ એ સમરાંગણે લઈ જઈ શકે એમ છે ? હું એનો એક સેનાનાયક છું. હું એની શક્તિ જાણું છું. ”

કુમાર આગળ બોલે તે પહેલાં સૂકેતું આવ્યો. “ કૃપાનાથ ! આચાર્ય આવ્યા. ”

કુમારે ચારણા તરફ જોયું. તેને આશા આપવાની જરૂર નહોતી. વર્ષો પહેલાં દરેનું નિકંદન કાઢતો, શકટાલનો શિષ્ય ઉંમર વધે વધારે પ્રતાપી વ્યાકતત્વ દાખવતો, ચારણામાં ઉભો હતો.

કુમારના અવાજમાં જરા ફોલ હતો.

“ ત્રણ વિષ્ણુચુપ્ત ? ”

અમાત્યની તટસ્થતાથી જવાબ આવ્યો.

“ ચંદ્રચુપ્ત માર્ય ! હા; હું તેજ. ”

આચાર્ય ખંડમાં આવ્યા.

પ્રકરણ ૨૭ મું

ચાણક્ય અને ચંદ્રચુપ્ત

આચાર્ય થોડી વાર જોઈ રહ્યા. તેની સામે ધાંમેથી આચાર્યે કહ્યું. “ કુમાર ! મૈનાકીને ચંદ્રચુપ્ત અન્નયત્વીથી જોઈ રહ્યો. આખરે ન હોય તો મને ખબર છે. અધૂરું મળી દેશ

અક્ષોદિણી સંન્ય છે. પણ તને એક ખચર નથી. નક્ષત્રો, કુમ્ભોજ ને શુદ્ધમાલવો આને તારા છે. કાલે સવારે કારી તારું ચરો. આચાર્ય શકરાલ અને સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક મગધના ધરધરમાં જવાલા પ્રગટાવી રહ્યા છે.”

“પણ મને સિંહાસન પર—એ શું?”

“હું કહું છું; તારો સુકેતુ જાણે છે; આ મૈનાકીને ખાતી છે.”

ચંદ્રગુપ્ત હસ્યો. “અરે આચાર્ય તમે પણ શું બોલો છો? એમ તે નંદોતું રાજ્ય જવાનું હતું?”

“કેમ જાણ્યું કે નહીં જાય?”

ચંદ્રગુપ્ત મુગ્ધો રહ્યો. હસીને તેણે પુછ્યું: “એ ન થાય તો?”

“એ કેમ ન થાય? તે હું કદાપી શકતો નથી.” આચાર્યે ઠૂંડે પેટે કહ્યું.

“અરે પણ હું,” કુમારે કહ્યું; “સારી પેટે કદાપી શકું છું. તમારી ધુજા શી છે? આને હું ખાઈ પી મોજ કરું છું તે છોડી શશશુંગ શોધવાને નીકળું?”

“અરે કુમાર!” મૈનાકીએ બોલવા માંડ્યું; “આચાર્યની આંખો સ્થિર થઈ ને તે સ્થિરતા જોઈ બોલતી અટકી પડી.”

“મૈનાકી ઘણી વખત શશશુંગ શોધવામાં પણ મદત હોય છે. ગાલારે તું પરાધીન છે, આશ્રિત છે. તને ક્યારે મારી નાખશે તે કહેવાતું નથી. મૈનાકી તારાથી ક્યારે વીખુટી પડશે તે કહેવાતું નથી. અને જો મારું શશશુંગ જડશે તો મગધનું સિંહાસન, મૈનાકીનો હાથ અને સનાતન કીર્તિ તારું મળશે.”

“મૈનાકીનો હાથ!” મૈનાકી ચમકીને મૈનાકી તરફ જોયું.

મૈનાકીનું તેજસ્વી મોં ગર્વ અને શરમથી ઝગમગતું હતું. તેણે સુકેતુ તરફ જોયું. સુકેતુ કિત્તાલથી હસતો હતો.

“હા,” આચાર્યે કહ્યું; “મૈનાકીના મોઢા બંધ કર છે, એને લલારે મગધનું મહાદેવીપદ લખાયું છે.”

કુમારે હસ્યો. “મારે લલારે મગધરાજ થવાનું ક્યારે લખાયું છે?”

“જ્યારે મારી આરા પ્રમાણે ચાલશે ત્યારે.”

“શી આરા છે?”

“હમણાં ને હમણાં સુકેતુ જોડે જા. એ તારા કેશ કાપી તને લિહુનો વેપ પહેરાવશે. સૂર્યોદયે કામંદકનો પુત્ર યસ ગૌતમ આવારેથી નદી બાજુની વૈશાલી જવાનો છે. તેની સાથે વૈશાલી જા.”

ચંદ્રગુપ્તની આંખો ખળકમાં હસી રહી. તે પોતાના મનમાં હસતો હોય એમ કાઠ્યું. તેણે પુછ્યું: “પછી?”

“વૈશાલીમાં મૈનાકીનો માથુસ તને રાત્ર ને ઘોડો આપશે.”

“પછી?”

તેલઈ નૈમિષારણ્યમાં પ્રમંદકના આશ્રમમાં જઈ મારી વાટ જો. હું પણ કાલે નીકળી આવી પહોંચું છું.”

ચંદ્રગુપ્ત એકદમ ખડખડાટ હસી પડ્યો. તેનાથી હસતું ખળાયું નહોતું અને તે હાંચકા પર બેસી ગયો.

મૈનાકી ને સુકેતુ ગંભીરથી અને આચાર્ય સખતાઈથી તેના તરફ જોઈ રહ્યા.

આચાર્યે પુછ્યું: “તને આ પ્રપંચ લાગે છે?”

“હું તમને શું બાળક લાગું છું ?” કુમારે પુછ્યું.

“ના. મૂર્ખ લાગે છે. અધમ ગણાતા બાયાતની બાળળ હું અવનિમાં અપ્રતિમ એવું સામાન્ય ધરું છું” અને મતિમંદ તે ના પાડે છે.

અંદરુમ તું મને સારી રીતે ઓળખે છે. તને મારો મિથ્યાવાદ લાગતો હોય તો તારું દુર્ભાગ્ય.”

“મારું દુર્ભાગ્ય શા માટે ? ધનનંદ રાજને ઘેર અવતર્યો, હું બાયાતને ઘેર અવતર્યો. એ રાજ કરે છે, હું મોજ કરું છું.”

[આ વાર્તાના વધુ ભાગ આપતા અંકમાં]

સં સ દ ગ્રં થા વ લિ

૧. રણજીતરામના નિબંધો લેખક: સ્વ. રણજીતરામ વાવાલાલ મહેતા.	૧-૮-૦
૨. ગુજરાત-એક સાંસ્કૃતિક વ્યક્તિ. કનૈયાલાલ મા. મુનશી કૃત.	૦-૪-૦
૩. પુરંદર પરાજય અને અવિભક્ત આત્મા.	૧-૦-૦
૪. કોનો વાંક ? બીજી આવૃત્તિ ...	૨-૮-૦
૫. પૃથિવીવદલસ. ત્રીજી આવૃત્તિ ...	૧-૮-૦
૬. ગુજરાતનો નાથ. ...	૪-૦-૦
૭. રાજધિરાજ....	૪-૮-૦
૮. રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો	૩-૦-૦
૯. શાપસંભ્રમ અને બીજી કવિતાઓ લેખક: સ્વ. નર્મદાશંકર પ્ર. ભટ્ટ.	૦-૧૨-૦
૧૦. મારી કમલા અને બીજી વાતો. કનૈયાલાલ મા. મુનશી કૃત.	૧-૮-૦
૧૧. મોહન-માયા ...	૧-૮-૦
૧૨. સ્મરણમુકુર ...	૩-૦-૦
૧૩. કેટલાક લેખો ...	૩-૮-૦
૧૪. ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો ...	૧-૦-૦
૧૫. સ્વપ્નદ્રષ્ટા ...	૨-૦-૦

ઉપરના બધા પુસ્તકોનું પોસ્ટેજ જુદું પડશે.

લખો : વ્યવસ્થાપક,

‘ગુજરાત કાર્યાલય.

મોદીખાના રોડ, વરોદરા.

પાધડી વિ. ટોપી

૭૩૭૮૯૯

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૬૪ થી]

ઉતારવા માટે તેને ભારો ઉતારવો હોય તો રસ્તે જતા ટોપીવાળાને તે વીનવી શકશે, પાધડીવાળાને વીનવતાં સંક્રાયાશે. રસ્તામાં, રોશનપર, ગાડીમાં, શાળામાં, જ્યાં જુઓ ત્યાં મદદને માટે માગણી જેને કરવી પડે છે તેને ટોપીવાળા પાસે જતાં ફાવે છે, પાધડીવાળા પાસે નહીં. પાધડીવાળો એટલે દૂરથી નગવા લાયક અથવા તો ડરવા લાયક માણસ ગણાય છે; પાધડી ગળો સ્નેહથી આકર્ષણ કરતો નથી. તેટલા માટે, ખાસ કરીને તેના મોઢાને લીધે પાધડીવાળો સમાજમાં મદાન અનુપયોગી પ્રાણી છે.

આ પ્રમાણે પાધડી પહેરાયા પછી તે અમુક અમુક ભાંજગડો ઉભી કરે છે. એટલુંજ નહિ, પહેરતાં પહેલાં પણ તે ત્રાસ આપનાર નીવડે છે. પ્રેમાનંદે પાધડીની પ્રતિષ્ઠા લીધી હતી તે પણ શું બતાવે છે? જ્યાં સુધી કાર્યસિદ્ધિ યાય નહીં, સ્વમાન જળવાય નહીં, મોક્ષો રચાય નહીં, ત્યાં સુધી પાધડી પહેરવાનું માણસને ગમતું નથી. ટોપીને વીશે એવું કશું નથી; વાલે કાર્યસિદ્ધિ શક્ય હોય વા ન હોય, સ્વમાન જળવતું શક્ય હોય વા ન હોય, ગમે તે રિયતિમાં એ પહેરવી ગમે છે. ટોપીની મૈત્રી સદા સર્વ સંજોગોમાં ફાવી શકે છે; જ્યારે પાધડીની મૈત્રી અમુક રિયતિમાં ફાવે છે. ડલ્લે વ્યક્તિને કેવ યદિગ્રહિત

સતિષ્ઠિતિ । મુખદુઃખની સદાની સાથી તો ટોપીજી; પાધડી તો મોભાની, ઉચ્ચતાની સાથી છે.

પણ આ ટોપી ને પાધડીનું વિવેચન આટલે થીજ અટકતું નથી. જરા ઉંડા ઉતરીશું તો માલમ પડશે કે ટોપી એટલે આશા, ને પાધડી એટલે નિરાશા: ટોપીવાદ એટલે આશાવાદ ને પાધડીવાદ એટલે નિરાશાવાદ. પાધડી બંધારણ, સંજગડપણા, સંક્રાયાની સૂચક છે. ડહાપણ, નિયમન, સંક્રાયા, રદિ-એ બધાંની સાથે નિરાશાવાદ બહુ જોડાએલો છે. ટોપી પાધડીના કરતાં બધારે સારા જીવનવાદનો અંશલિનિર્દેશ કરે છે.

અરે ! એટલુંજ નહીં, ટોપી વિશુદ્ધતા પણ બધારે સારી રીતે સૂચવે છે. ટોપી ધોવાય છે; પાધડી કે ધોવાય કે તે તો ઠીક, પણ પાધડી જાતજાતની હોય છે, ને તેમાંની કેટલીકમાં તો એટલા બધા આંટા હોય છે કે તે કપડી મનુષ્યોના હૃદયની આંડીઓની રખસ રીતે સૂચક ગણાય છે. પાધડીવાદ એટલે વ્યવહાર, કપટ, લુચ્ચાઈ; ટોપીવાદ એટલે સરળતા, સ્પષ્ટતા, નિષ્કંડીપણ.

ટોપીવાળાઓનું આપણા દેશપર સામાન્ય છે તે કે અમથું નથી; તે માત્ર બાહ્યજનનુંજ ગ્રાન્ય નથી. ટોપી એટલે ઉત્સાહ ટોપી એટલે આશા, ટોપી એટલે સગવડ, ટોપી એટલે વિશુદ્ધતા, ટોપી એટલે પ્રામાણિકતા, ટોપી એટલે સત્યતા: જયતમાં ટોપીનો જય તે નહીં જાણી નીતિ નિયમોનો જય લાગે છે. મને તો એ ઉત્પ્રેક્ષ સગલજ શ્રદ્ધાશીલ બનાવી દે છે.

છતાં પાધડી હજી જીવે છે. જગત તે ડાહ્યું છે કે ગાંડું ?

નવું સાહિત્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮૦ થી]

એ કૃતિકારને પોતાને પણ નિશ્ચિતપણે જણાવવું મુશ્કેલ લાગશે. પુસ્તકના શરૂઆતના પ્રસંગો અને પ્રકરણો મોહક છે, ઉત્તેજક છે, આશાવાદી છે. આખરમાં નિરાશાના ઘોષ ધ્વનિત લાગે છે. સ્વપ્ના—તે સ્વપ્નાજ ! લખનારની પોતાની પણ આજ માન્યતા હશે કે ? જીવનનો ઉપભોગ તેમજ

અનુભવ એટલુંજ શીખવે છે કે ? આદર્શનું રથાન—પોથી મહિના રીંગણાંનું કે ? માત્ર આજ એક પુસ્તકના અધ્યયનથી આવા આવા અનેક સંભવિત પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાની કોઈ ધૃષ્ટતા કરશે, તો ને લેખક કરતાં પોતાને વધુ અન્યાય આપવાનું સાહસ ખેડે એવો સંભવ છે.

(૨)

લેખક :

રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

વિજ્ઞાન વિનોદ :—લેખક : પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ, એમ. એ., બી. એસસી. પ્રકાશક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ભડોળ કમીટી તરફથી શ્રી. બલરાતરાય કલ્યાણરાય હાકેર. મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦

લેખક પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ધણુંજ થોડું છે. એટલે આ ગ્રંથ જોઈને આનંદ થાય છે. આ ગ્રંથ વિજ્ઞાનનો મોટો ગ્રંથ નથી. વિજ્ઞાનની સાદી પણ જગતના અનેક નાના મોટા બનાવોનું રહસ્ય સમજાવે એવી વાતોનો નાનો સંગ્રહ ગ્રંથ છે. અલ્પજ્ઞ આ સંગ્રહ તદ્દન નવો નથી. પણ છેલ્લા અગીઆર વાર (ઇ. સ. ૧૯૨૬ પહેલાંનાં ૧૧-૧૨) વર્ષમાં માત્ર શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહે જુદા જુદા સામયિકોમાં છુટા છુટા આપેલા લેખોનો સંગ્રહ છે. પણ આ વૈજ્ઞાનિક નિબંધોના વિષયોની પસંદગી, સામાન્ય કેળવણી પામેલા-ખાસ વૈજ્ઞાનિક

કેળવણી ન લીધી હોય, એવા વાંચનાર પણ કેટલેક સમજી શકે એવા વિષયોની પસંદગી કરવામાં આવી છે. મતમજ કે વિજ્ઞાનની કોઈ શાખાનું ઉંડું કે વિશાલ જ્ઞાન આપવાનો લેખકનો ઉદ્દેશ નથી પણ પદાર્થોને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી જોવામાં રસ ઉત્પન્ન કરવાનો ઉદ્દેશ છે. અને ઉદ્દેશ સફળ રીતે સધાયો છે. એમ નિબંધો વાંચવાથી લાગે છે. દા. ત. ઇ. સ. ૧૯૨૪માં 'ગુજરાત'માં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયેલો અને રત્નદ્રુમીની પંક્તિઓથી શરૂ થતો 'ધુળ' ઉપરનો નિબંધ જુઓ. વૈજ્ઞાનિક શોધોનાં પરિણામો અતિશય સાદી ભાષામાં આ નિબંધમાં રજૂ કરેલાં છે. અને ઝગમગાટી તથા કુસમભાજાની પંક્તિઓથી નિબંધને આકર્ષક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

“ માણસને આખો બે કેમ ? ” એ નિબંધ પણ જુઓ. “ કેટલી એક જાતની કાડીઓને ૧૦૦૦ આંખો ગણવામાં આવી છે; સાધારણ માણીની આંખમાં ૪૦૦૦ કેટલીએક જાતના

પતંગીઆમાં ૧૨૦૦૦ અને કેટલીએક જાતના બીટલને ૨૫૦૦૦ આંખો હોય છે” (પા. ૧૫૮) એ વાક્ય વાંચીને હમણાં કાઠીઓ અને માખીઓને સામાન્ય રીતે જોનારાઓને આશ્ચર્ય થશે. કેટલાકને ગપ હાગે તો નડાઈ નહીં. આવાં પુસ્તકો વિજ્ઞાન જે નવી દૃષ્ટિ આપે છે તેનો પરિચય કરાવવા માટે ઉપયોગી છે. એથી જીવનમાં નવું ઉડાણ આવે છે. વિજ્ઞાનની કાંઈ પણ શાખાનો ખાસ અભ્યાસ કરવાનું ભાગ્ય કેળવણી-એકાદમીમાં થોડાંઓનું હોય છે. પણ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિનો પરિચય તો આ જમાનામાં જીવનાર કેળવણીના લેખાતા બધા માણસોને હોવો જોઈએ. અને આપણી સામાન્ય કેળવણીમાં વિજ્ઞાનને બહુ થોડું સ્થાન છે. વિજ્ઞાનના પાંદો અથવા રસરાશિ (OChemistry) વગેરેનાં પ્રાથમિક પુસ્તકોમાંથી જે અલ્પ જ્ઞાન શાળા પાઠ શાળામાંથી મળ્યું હોય છે તે વ્યવહારમાં પડ્યા પછી નફન ભુલી જવાય છે એટલે ગંભીર રીતે નહીં તો દુરસદની વખતે વાર્તા તરીકે પણ આવાં પુસ્તકો વંચાય તો વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ-આપણા પ્રાચીનો જેને ‘શાસ્ત્ર’ કહેતા તે જરાવરા ઉઘાડું રહે.

આં સ્તુલ ઉદ્દેશથી ‘સગડી અને દવા’ નો નિર્બંધ સંવાદ શૈલીમાં અને ‘હીરા બનાવનાર’ની વાર્તા મી. એચ. જી. વેલ્સના એક પુસ્તકમાંથી ઉતારવામાં આવી છે. કુલ ૧૩ નિર્બંધો દ્વારા “ખગોળ વિદ્યા, ભૂવિદ્યા (Geology) ભૌતિક ભૂગોળ વિદ્યા, ભૂવિદ્યા (Physiography); શરીર વ્યાપાર શાસ્ત્ર (Physiology), પ્રાચીન અને અર્વાચીન રસાયન વિદ્યા, ધાર્મિક વિદ્યા (Physics) પ્રકાશ વિદ્યા, (Light) ઉષ્માવિદ્યા (Heat) પ્રયોગાત્મક માનસશાસ્ત્ર (Psychology) વગેરે વિજ્ઞાનની શાખાઓમાં ચંચુપાત કરવામાં આવ્યો

છે.” એચ. જી. વેલ્સની ઉપર કહેલી વાર્તા અને અને ડૉ. પ્રુલ્કલ્યંદ્રરાયનાં હીંદુરસાયન શાસ્ત્ર સંબંધી બે ભાષણોના અનુવાદ સીવાય, નિર્બંધો સ્વતંત્ર અભ્યાસનું કળ છે.

વૈજ્ઞાનિક લેખો લખવામાં આપણે ત્યાં મોટી મુશ્કેલી પારિભાષિક શબ્દોની છે. વૈજ્ઞાનિક પારિભાષિક શબ્દોનો કાષ્ઠ કાપ તો તૈયાર નથી. ને વસ્તુતઃ પારિભાષિક શબ્દો ઘણા ઘણા ઘડવાના છે. સમર્થ વૈજ્ઞાનિક લેખકો ગુજરાતી ભાષામાં વિવિધ વૈજ્ઞાનિક વિષયો ઉપર નાના મોટા લેખો અને ગ્રંથો લખે અને તેઓએ યોજેલા પારિભાષિક શબ્દો ખીજ લખનારાઓને સચોટ લાગતારી, ખીજઓ પણ વાપરવા લાગે, એ રીતે પારિભાષિક શબ્દો ચક્રાણી સીકાડ્યો થયા જોઈએ. પછીજ એનો કાપ સંભવે પણ આવું વિજ્ઞાન વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય ગુજરાતીમાં દેખાતાં નો યુગો જશે એવું લાગે છે. અલારે તો જુદા જુદા લેખકો જેમ છુટકે લખાણો લખે છે તેમજ જુદા જુદા પારિભાષિક શબ્દો યોજે છે. એક વખત એક અર્થમાં વપરાયેલા શબ્દ ખીજ વખત એ અર્થમાં વાપરવો જોઈએ એવો આગ્રહ કોઈ રાખવું નથી.

આ પરિસ્થિતિમાં ભાઈ શ્રી પોપટલાલ શાહે પોતે વાપરેલા પારિભાષિક શબ્દોનો એક કાપજ ગ્રંથાન્તે આપ્યો છે. છેવટે કક્કાવારી શબ્દ સંગ્રહ પણ આપ્યો છે.

આ વિજ્ઞાન વિનોદ વિનોદ ખાતર દુરસદ વખતે વાંચવાથી વિનોદ થશે એમ ફરી કહેવું પડે છે. અને આ અવલોકન પુરું કરતાં ભાઈ શ્રી પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહને ‘વ્યવસાય’માં પણ ગુજરાતમાં ગુજરાતીદ્વારા વિજ્ઞાનનો. થયા સંલવ પ્રચાર કરવાનું ધર્મકૃત્ય ચાહુ રાખવાની વીનતી કરું તો કૃપતા નહીં ગણાય એમ આશા રાખું છું.

એસ્પેશીઆ

૨૦૨૦૨૦૨૦

[અનુક્રમાંક પૃષ્ઠ ૭૦ થી]

પ્રેરાધને ક્રીટાબુલસ, પોતે પણ પોતાની યુવાન પત્નીને સુશિક્ષિત શી રીતે બનાવી શકે તે જાણવા ઇચ્છે છે, અને સોફિસ્ટીસ તેને એસ્પેશીઆની સલાહ લેવાનું સુચવે છે. સર્વ તત્ત્વવેત્તાઓ એના તરફ જે સખદુમાન રીતે જુએ છે તે પરથી પણ માલુમ પડે છે કે વિનમ્રતા સંબંધને લગતા પોતાના પ્રગતિમાન વિચારો માટે, ઘણું અંશે, તેઓ એના ઝડપી હતા. આથી, નિર્ણાયક પ્રમાણ ન હોવા છતાં પણ, સ્ત્રીને લગતા પ્રશ્ન વીશે કરાએલા પ્રાસંગિક ઉલ્લેખો અને અપ્રસ્તુત નિર્દેશો પરથી એટલું તો નિર્વિવાદ રીતે દેખાઈ આવે છે કે પ્રાચીન એથેન્સની એ મહાનારી ઇતિહાસમાં નોંધાએલી સ્ત્રીસ્વતંત્રતાની દીક્ષાક્ષત્રી પ્રથમ જનની હતી.

મહાપુરુષોના સંસર્ગને લીધે રાજપમાં એસ્પેશીઆની સત્તા નિઃસીમ હતી, અને એનું મિત્રમંડળ પ્રણાલિકાવાદીઓનાં દીક્ષા દુલાય એવા વિચારોનો ઉદ્દેશ્ય કરતું. આથી જે સખ્ત દીકાનાં તીરે એ વિચારનેતાઓ પર વરસાવ વામાં આવ્યાં તેમાંથી, સ્વલ્પ વિક રીતેજ એ પણ ખચી જાય એમ નહોતું. સ્ત્રીત્વના પ્રણાલિકાબદ્ધ પ્રદેશને ઓળંગનાર સ્ત્રી તરીકે એના પર મક્ષિનમાં મક્ષિન નિંદાવર્ષણ કરવામાં આવ્યું. જેને આ પેરીક્લીસકૃપી 'ઝુલસની હી ૧,' 'એનફેલ,' તે સમયના 'હીરેકલસની ડીએનિરા' એવાં એવાં ઉપનામો મળ્યાં. એ પોતાને માટે જેવું સ્વતંત્ર્ય હક તરીકે માંગતી તેવુંજ સ્વતંત્ર્ય ભોગવતી એની સખીઓ અને શિષ્યાઓની ઘણી સખ્ત નિંદા કરવામાં આવી. એણે નીચમાં નીચ હેતુથી પ્રેરાધ પેરીક્લીસને પેશોપેનેશીઅન

અને સેમીઅન વિચરેલા કરવા ઉરકર્યો એમ પણ કહેવાયું. આ વિરોધપક્ષના મુખ્ય કાયંકર તરીકે પરિહાસિકાલેખકો, તત્ત્વજ્ઞાનીના પક્ષ સમેના આ અતિ દૂર અને અન્યાય નિંદાવર્ષણ માટે કટિબદ્ધ થયા. પરંતુ એમનો એકે આલેખ સલ્પ હતો એમ કહીશકાય નહીં; અને આ સુંદર, સુશિક્ષિત અને સ્વતંત્ર સ્ત્રીતરફ અચાન વગ તી છર્ખા અને વિરોધ લક્ષમાં લેતાં એ સર્વ આલેખોનાં પરિહાર સહેજે થઈ શકે છે. ઇરવીસન પૂર્વેની પાંચમી સદીના એથેન્સમાં, જે સમયે સદીઓ થયાં અંધા-એલી સંકુચિત પ્રાણુલિકાઓ તોડવાની મનુષ્યોએ શરુઆત માત્ર કરી હતી, તે સમયે નહીં સાંભળેલી હદ સુધીની સ્વતંત્રતા ભોગવતી, તથા પોતાની પ્રતિભાથી શહેરના મોટામાં મોટા પુરુષોનું સન્માન પામતી એક સ્ત્રી નીચમાં નીચ પ્રકારની નિંદાનું પાત્ર બને તેમાં કેં નવાઈ નથી. સોફિસ્ટીસ કહે છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ એ સદ્ગુણનો અભ્યાસ છે; અને એસ્પેશીઆની પેઠે કાઇ પણ દુષ્ટ સ્ત્રી તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરે નહીં.

તત્ત્વવેત્તાઓના પક્ષને પોતાના વિચારો માટે સહન કરવું પડ્યું. પ્રીડીઆસ પર ચોરીનું તહોમત મુકવામાં આવ્યું, અને એ કારાગૃહમાંજ મૃત્યુ પામ્યો; એનેકઝાગોરસે, પોતાના પર મુક એલા આરોપોમાંથી છટકવાને, ઐચ્છિક દેશવટો સ્વીકાર્યો; અને નાસિકતાના આરોપસર એસ્પેશીઆને ન્યાયસન સમક્ષ ઉભી કરવામાં આવી. એ આરોપનો અર્થ એટલોજ હતો કે પોતાના મિત્રમંડળની માશક એ પણ જનતાના અનેકેશ્વરવાદની અવગણના કરી વિશ્વનું સાંત્રાજ્ય એકજ સર્વજ્ઞ ઐતન્ય ચલાવે છે એમ માનતી. પાછળથી એજ અભિપ્રાય ધરાવવા માટે સોફોટીસને શહીદ થવું પડ્યું હતું. ન્યાયાધીશો સમક્ષ એને ખડી કરવામાં આવી, અને પેરીક્લીસે

એનો ખયાલ કર્યો. ખુટાકું કહે છે કે એણે આંખમાં આંસુ સાથે એનો ખયાલ કર્યો; અને હોકાથી પોતાના આ મહાનાયકની લામણી સામે યદ્ય શકાયું નહાં એટલે એ છુટી ગઈ.

પેલોપોનેશીયન વિચલકાદી નીકળ્યા; ક્ષેત્રે શહેરને નિર્જન બનાવી મુક્યું; પોતાની પ્રિય જનતા અસંતુષ્ટ યદ્ય ગઈ; પેરીકલીસના જીવનના અંતિમ દિવસો આમ શોકમાં પસાર થયા. આવા તેજસ્વી સૂર્યનો આવો કરુણ અસ્ત કદી થયો નહોતો. છતાં જીવનની અંત ધડીએ પણ એના વિચાર પોતાની કામળમાં કામળ દાગણીના અધિકારી બનેલા એના અને પ્રિય વિષયો વીશેજ હતા. મરતી વખતે પેરીકલીસે કહ્યું હતું: “એથેન્સ એનું ગૌરવ અને એરપેશીયાએ એનું મુખ મને સોંપ્યા છે;” અને એરપેશીયાના ચારિત્ર્યની વિશુદ્ધિ માટે, પેરીકલીસના જીવન પર એણે કદેલી અસર માટે, અને એથેન્સના એ સુવર્ણયુગમાં એણે બજવેલા ભાગના મહત્ત્વ માટે એનાથી વિશેષ સજ્જ પ્રમાણ મળી શકે નહીં.

એથેન્સ અને એરપેશીયા-મૃત્યુ પામતા એ મુતસદીના મનમાં એ મંકળાએલાં હતાં; અને જેમ એણે એકને ગૌરવમયું બનાવ્યું, તેમ અન્યને અમર બનાવી એરપેશીયાને મેળવવાનું સાબાલ્ય એના જીવનમાં ન લખાયું હોત, એરપેશીયાના સાહચર્યે એના સ્વાભાવમાં મીઠાશ ન ધુરી હોત, એની રાજનોતિ કેક અંશે એરપેશીયાની સત્તા અને બુદ્ધિ વડે ન ઘડાઈ હોત, એરપેશીયાના કલારસિક સ્વભાવથી એની રસિકતા આવી સૂક્ષ્મ અને સંસ્કારી ન થઈ હોત, તેા જે કલાકૃતિઓ વડે એથેન્સ અસારે જમતમાં ભાવનાના વિષયમાં અતૈકિક આધિપત્ય ભોગવી રહ્યું છે તે કલાકૃતિઓ વડે એ શહેર શણગારાયું ન હોત. સ્ત્રીની અસર જ્યાં સૌથી મહત્ત્વની ગણાય છે ત્યાં ઉમેશ એ શાંત રીતેજ યદ્ય છે અને પુરુષદારાજ શક્તી બની છે. “વાયોસેટ કુસુમનો તાજ ધારતા એ શહેર” પર એરપેશીયાનાં કાર્યોએ જે અસર કરી છે તે માટે એને વિજયભાષા નથી ધરતી ?

થે ડાંક રસ-ગીતો

[અનુસંધાન પૃથ ૭૦ થી]

દોડ મુકતા હણુદણી રહેલો ને દાખડા પછાડતો
મુજ તેજો અથ બારણે ઉભો રાખી તારે
દાર ભિક્ષુકની જેમ ખેઠો છું.

તારા ઉઘોંગી કસોટામાંથી માત્ર એકજ
વાર તારો કોકિલ કંઠના માત્ર એકજ આલાપની
મને ઇચ્છા છે.

ને તારી ઉદારતાનું ગાન ગાતો આનંદથી
ઉછળતે હૈયે હું પાછો આવ્યો જઈશ.

x x x

‘ મારા દયાહીન રાગ ! નીંદરભારે મારાં
પોપચાં ઢળી જાય છે. હવે મને ઉઘી જવાની
રજા આપ !

તારાં નયનનાં સ્તેદકિરણો, તારાં સુખનોનો
શદાપ, તારા આશિર્ગનનો અલૈસિક આનંદ
હવે વધુ નહીં. મારા દયાહીન રાગ !

આભને આંગણે ઉપા દેવીએ ક્યારનાએ
સુવર્ણ સાથીઆ પુરી દીધા છે, ને સર્પરાજનું
આગમન થાય તે પહેલાં તો જાગૃત થવું જોઈએ.

રજા આપ મારા દયાહીન રાગ ! નીંદરભારે
મારાં પોપચાં ઢળી જાય છે.

‘ પણ કાણુ તમને જાગૃત રહેવાને ફરમાવે
છે મારાં દયાળુ રાણી ?

‘ નિદ્રાધીન થવાને તો હું તમને ક્યારનોએ
પીનવણી કરું છું. પરંતુ તમારે ક્યાં નીંદર લેવી
છે ? ને તમારી દયા કોઈના પર આવાં આળ
ચઢાવવામાંજ પુરી પાડાય છે કે, મારાં દયાળુ
રાણી !

તમારી નાજુક તપ્પીઅત ખરાબ થશે. મારી
આંતર હવે નિદ્રાધીન થાઓ. સમયની ચિંતા ન

ન કરો, પ્રેમ ને પ્રેમીઓ અમર છે. મારાં દયાળુ
રાણી ! સુખેથી આપ નિદ્રાધીન થાઓ. ’

‘ પણ તમારા મધુરા શબ્દે મારી નીંદર
ઉઠી જાય છે. ’

‘ તો આજ પળથી હું એક અક્ષર પણ
નહી ઉચ્ચારું. ’

‘ પણ તમારા મનોહર સુખડા પરથી હું
મારી આંખોને પાછી નથી બોલાવી શકતી. ’

‘ તો હું મારું મુખ ફેરવી જઈશ. ’

‘ પરંતુ મારી આશા નથી છુટતી. ’

‘ તો એમાં મારો શો વાંક, મારાં દયાળુ
રાણી ? ’

x x x

મહારાણી ! મને તમારો સેવકજ થવા દો.
તમારો મિત્ર થવાની મારામાં લાયકાત નથી. ને
મિત્ર બનીને શરમમાં નીચું મોં રાખી તમારી
સાથે અચકાતાં ડગલાં લેવાની કરતાં સેવક બનીને
ગર્વથી છાતી પુલાવી તમારી પાછળ પાછળ
ચાલવામાંજ મને વધારે આનંદ મળશે.

મહારાણી ! મને તમારો સેવકજ થવા દો.

મિત્ર-તરીકે, મારી તૃષ્ણાને હદ નથી.

તમે મને ધણું અર્પો છો-સર્વસ્વ અર્પો
દો છો, મારે કણુલ કરવું જોઈએ; પરંતુ મને
તૃપ્તિ નથી થતી; મારું અસંતોષી રસ આણું
કદિ છોડાછલ ભરાતુંજ નથી.

એટલેજ મહારાણી ! મને તમારો સેવક
થવા દો. પછી તમારી અદ્ભુત ભેટથીએ મને
સંતોષ થશે, આનંદ થશે. દુનીઆમાં સાથી
વધુમાં વધુ આનંદ મને તમારી સેવા કરતાં
મળે છે..

પણ મિત્ર તરીકે તમે મારી સેવા-સ્વીકારતાં
નથી. મને તકલીફ પડશે એવી ખોટી ચિંતા
કરી નાહક મારા આનંદ કાર્યમાંથી તમે મને

દૂર કરો છો ને તમે નારાજ ન થાશે એટલા માટે વગર બોલે મારું બધું સુખ જતું કર્યું પડે છે. એટલેજ મહારાણી ! મારે તમારા સેવક થવું છે. પછી તો આપની સેવા એ મારી ફરજ ગણાશે.

ધારી !

પહેલાં મારું હૃદય અંધારા ઝોરડા જેવું હતું. પરંતુ જ્યારથી મને તારો પ્યાર પામવાનું સૌભાગ્ય પામ્યું ત્યારથી એ અંધકાર એ સદાને માટે ટળી ગયો છે. જ્યારે તું પાસે હોય છે ત્યારે તારા સ્નેહદીપથી મારો અંધાર ઝોરડો ઝળાંઝળાં થઈ રહે છે. ને મારાથી દૂર જતી વખતે પણ તું મારે ઝોરડે તારા વિરહનો તણખો નાખતી જાય છે. એ તારી દયા છે. ને કે એ તણખો મારા ઝોરડાને બાળે છે પરંતુ પ્રકાશ આપે છે એટલે મને ગમે છે. એકલ જીવનના અંધકારથી હું મુક્તિ મેળવીશ.

x x x

પહેલાં હું જાણતો નહોતો કે મારું સુખ ક્યાં સંતાઈ ગયું છે. મેં ધાણું કે સુખ જેવી મહાન વસ્તુ સોના રૂપા ને જવેરાતના હગવામાંજ સંતાએલી હોતી જોઈએ.

અથાગ પરિશ્રમ લઈને મેં એ હજ મેળવ્યા. પરંતુ એ કેંદ્રમાં એમાંથી મને નિરાશા ને દુઃખજ મળ્યાં.

ના. મારું સુખ ત્યાં નહોતું.

પછી મેં માન્યું કે એ લોકોની પ્રશંસામાં લપાઈ દશે.

એક પળ પણ આરામ લીધા વગર હું એને પ્રાપ્ત કરવા મથ્યો. પણ જ્યારે મેં એ મેળવી લાવે તો મારું દુઃખ અસહ્ય થઈ પડ્યું.

ના, મારું સુખ ત્યાં પણ નહોતું.

ત્યાર પછી એ ક્યાં હસે તે હું કદી જ શક્યો. મારી કંઠપના દારી હતી. છતાં એની શોધમાં હું આખતેમ ભટકતો-ભટકતોજ; કેમકે હું ક્યાં જઈ છું એની મને પોતાનેજ ખબર નહોતી.

એકએક વીજળીના ચમકારાથી મારી આંખો અંતઃ ગમ્. એ ચમકાર બે કાળી આંખોમાંથી આવતો હતો, આદા ! એ પ્રકાશમાં હું જોઈ શક્યો-જેને માટે આસ્થાન પાતાળ એક કર્યાં હતાં એ મારા સુખને આર્થાત્મક જોઈ શક્યો. તે બે આંખોમાં સંતાઈ ગયું હતું બે કાળી વિશાલ આંખોમાં !

હા. એ ત્યાંજ હતું !

x x x

એક પણ ભુલ ક્યાં વગર તારી સન્મુખ સારામાં સારી રીતે હું ગાઈ શકે એટલા માટે મેં મારું ગીત હજાર વાર એકલાં એકલાં ગાયું હતું. પરંતુ છેવટે ઉલ્લાસભરે હું મારી ખીન લઈ તારે બારણે આવ્યો ત્યારે મારા પર લેશમાત્ર દયા લાગ્યા વિના ફર બગી નેં એ બંધ કરી દીધું.

‘ગવેંવા ! તારું ગીત સાંભળવાનો મને સમય નથી’ એટલા તિરસ્કારમાં બોલાએલા દોરા શબ્દો મારે કાને પડ્યા ને લાક્ષાની જેમ એમણે મારું હૃદય બેદી નાખ્યું.

પછી તને વિનવણી કરવા હું ઉભો ન રહી શક્યો. મારાં આંસુકાથી પીગળે એટલું કામળ હૃદય તારું નહોતું. તારે બારણે જનરે જડાઈ રહેલાં મારાં પગલાં બલાકારે મેં ઉપાડી લીધાં ને અત્યંત નિરાશાથી ઉપજેલા ગાંડપણમાં ઘેર આવી મેં મારી નાજીક ખીન પણ તોડી નાખી.

તને ભુલી જવા મેં ફરીફરી પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ મારો આખો સ્મૃતિપટ તારી વિધવિધ

તારક સ્મૃતિઓથી ચમકતો હતો. તારા પ્યાર માટેનો મારા અંતરનો તલસાટ તારી પ્રત્યે બેપરવા બનાવી મને સુખી થવા દે એમ નહોતો. ને હજીએ મારા એ દિનભાગી ગીતના બાંધ્યા તુટ્યા શબ્દો મને માદ આવી જાય છે ને તારી બેવફાઈ પર મારાથી હૈયાફાટ રડી પડાય છે. એા પાપાણુ હૃદયી !

x x x

હા. હું જાણું છું. તારી પાસે પુષ્કળ બહાના છે; કારણ એકંકે નથી. તારી મીઠી જીભ પર અનેક મુંદર શબ્દો ગેઢવાઈ રહ્યા છે; અંતરમાં ઉભરો એકંકે નથી. તું ઝીણુંઝીણું હસી રહી છે એ પણ મારા

ઉપહાસમાં છે; સત્કારનું હાસ્ય હું પારખી શકું છું.

અંતરમાં ક્લેશમાન રહે નહીં હોવા છતાં મારા માટે મરી શીટવાનો ટોંગ કરનારી ! હું તને ઓળખું છું.

મારા જોવા કેટલાએ દીવાનાને તું આશાના દોર પર નચાવે છે. તારું અભિમાન સંતોષવા તું કેટલાએનાં જીવન વિષમય બનાવે છે.

બેવફા !

હું તને બરાબર ઓળખું છું. તું કઠારી છે. દગાખોર છે. વિશ્વાસઘાતી છે. ફૂર છે.....હું જાણું છું. જાણું છું છતાં તારા વગર મને ચાલતું નથી એજ દુર્ભાગ્ય છે.

ગુજરાતી હિન્દી શબ્દકોષ (કિ. રૂ. ૬) ટ. ખ. સાથે ફાળ)

ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક હકિન અને અપરિચિત શબ્દો મઠિ આજ પોતાની જાતે એક જ પુસ્તક છે આમાં ૨૭૦૦ થી વધારે શબ્દો છે. પ્રત્યેક શાળામાં અને લાયબ્રેરીમાં આ પુસ્તકની એક મત અવશ્ય હોવી જોઈએ જ્યારે હિન્દીને રાષ્ટ્ર ભાષાવરીકે સ્વીકારવાનું હરેક મુદ્દા નાખકો ને આનંદવક લાગ્યું છે ત્યારે આવા એક કોષ ન અગત્ય તે નિવાર્ય છે એ દેખીતું છે. હિન્દી સાહિત્યમાં રસ લેનારને આ ૫૭૦૦૦ શબ્દના કોષ અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે તેમા ગુજરાતી શિક્ષક તેમજ કેટલાક તકમક શબ્દોના અર્થ દિઠીમા અપેક્ષા છે. કિમત રૂ. ૬) અથવા મ. એ. થી ૬-૬-૦૦ મોકલો.

મફત:- 'વિદ્યાપદ' માસિક કોષ ખરીદનારને મફત મળશે વા. લ. રૂપિયા બે છે.

મળવાનું ઠેકાણું:- જયદેવ પ્રથમ કારેલીબાગ - વડોદરા.

દગાખોરી

[અનુસંધાન : પૃષ્ઠ ૭૬ થી]

પૃથ્વીરાજજીનું મરણ થયું તે કોઈના જાણવામાં આવ્યું નહીં. આ વાતની ખબર વડવાણમાં પડી ત્યારે પૃથ્વીરાજજીના દીકરા અને રાજજી વડવાણમાંથી કુટુંબ-કપીલા સાથે નાસના હતા અને અભારે તેમણે વાંકાનેરના પાધરમાં પગ વાળ્યા હતા. વડવાણનો કીલ્લો સુઆએ કબજો કર્યો હતો.

પોતાના પિતાની દગાખોરીની વાત વીરમને કરતાં જોઈ સરતાનજી બહુ ગુસ્સે થયો અને તેને ધુતકારી કાઢી તેની પાસેથી તલવાર અંચાઈ લીધી. “આલ્યો જા, નીમકદરામ ! અભારેજ માલ્યો જા ! મારા બાપનું વાંકુ બોલનારને હું વાઢી નાખ્યા વિનાં ન રહું, પણ જા, કુતરા ! તારામાં સત્તા હોય તો દગાખોરીનાં કડવાં ફળ મને દેખાડજે અને એટલા માટેજ તમને બાપ-દીકરાને હું જીવતાં મુકું છું.”

એજ ક્ષણે એ બાપ-દીકરા ચાલી નીકળ્યા. સરતાનજીએ પોતાની ગોઠવણ પાર પાડી. પોતાનાં માણસોને આસપાસમાં છુપાવી દીધાં, અને પોતે ચાર માણસો સાથે બેરોનાં વેશમાં રાવડીમાં પેસી ગયા. બીજો દિવસે સાંજે એક માણસ સાથે બાપરીઆને ખબર કહાવ્યા કે અમને સુખાનાં માણસો આવીને રંજોડે છે. બાપરીઓ પચીસ માણસોને લઈ વડ હેઠળ આવ્યો, તે વખતે રાવડી તોડીને અને બીજી બાગ-ફાડ કરીને સુખાનાં માણસો ચાલ્યાં ગયાં હોય એવો દેખાવ તેણે બેરો. તેણે રાતોરાત બધાં બેરો તથા છોકરાને ગામમાં પોતાના નિવાસ સ્થાનના એક ઓરડામાંજ લાંબીને રાખ્યાં. રાત્રે સરતાનજી, રાજજી અને બીજાં માણસોએ

હકીને પહેલાં ચોકીદારોને, પછી હજીરીઆને અને છેવટે બાપરીઆના આખા કુટુંબને કતલ કરી નાખ્યાં અને પોતાનાં કુટુંબ કોઈને કશું જાણવા દીધું નહીં. પોતાનાં સરતાનજીનાં પચાસ દસીઆરખ માણસો રાજાંમહેલમાં ચોકી પર બેસી ગયા અને ગામમાં ચોમેર બધ વર્તી રહ્યો. એ રીતે સરતાનજીએ દગાખોરીથી ત્રાકિરેમમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપનામાં સફળતા મેળવી. તે ઘણીવાર મુઠમાં દસીને બાબડોતો : “વીરમ ! વીરમ ! દગાખોરીનાં કડવાં ફળ જોવાં હોય તો આવ અને જો.”

૨

“ઠકરાણા ! તમારા બાપ આવા ભુખડી ખારસ દશે, એની મને ખબર નહીં; નહીં તો આમ એકજ દિવસ જન રાખીને વીદાયગીરી આપે ખરા ?”

“ઠાકોર !” સરતાનજીની નવપરિણીત વધૂ રાજબાએ કહ્યું : “મારા બાપનો કશો વાંક કાઢશો નહીં; એ વાંક તમારો છે.”

“મારો વાંક ? શું મેં ઓરડામાં રહેવાની નાં કહી હતી ?” સરતાનજીએ પુછ્યું.

“પણ મારું તમારી સાથે લગ્ન થયું એમાં કચ્છના રાવનો વિરોધ છે અને વિરોધનું કારણ તમારો કોષ વીરમદેવ નામનો જીનો સરદાર છે.” રાજબાએ પહેલીજવાર ખુલાસો કર્યો.

“વીરમ તો બાર વરસ પૂર્વેનો મારો સરદાર. શું એ કચ્છના રાવની પાસે નોકરી કરે છે ?”

“હા, મહારાજ ! એ વીરમદેવ રાવને બંબેર્યા, એટલે તેમણે મારું લગ્ન તમારી સાથે ન કરવાની મારા બાપને એતવણી આપી. મારા બાપે ઝટપટ પરજાવીને તમને વીદાય કર્યાં, નહીં તો કોણ જાણે રાત્રી શું એ કરત !”

“ઠીક ઠીક-ઠીક. આ રાવનો વિરોધથી

તમારા બાપે અમને એકજ દિવસમાં વીદાય-
ગીરી આપી એ હવે સમજાયું. વીરમ સાથે મારે
લાંછુ વેર તો નથી, પણ એને મેં દુહાવેલો ખરો
અને એ મારો વાંક તમે ગણતાં હશે.”

“તમારે કોઈની સાથે વેર હોય અને એ
વેર આમ આડું આવે, તેમાં મારા બાપનો શો
વાંક ? તેમને તો બહુએ હોંશ હતી; પણ રાવની
ખીક ધણી, એટલે શું કરે ?”

સાંજનો સમય છે. સરતાનજી આડેસર
હાથેવાળે પરણવા ગયો હતો. તે પરણીને પાછો
વળતાં કચ્છના રણમાં તંજુઓ નંખાવી પોતાના
માથુસો સાથે રાત ગાળવા રોકાયો છે. સાથે
બસો માથુસનો રસાળો છે, તેમાં સો ઢાઢીનું
એક ટોળું છે અને સો ખીજા લઢરેઆ છે.
ઢાઢીનું ટોળું તેમના સરદાર લાખા રોઠોડ-
ની સાથે થોડે દૂર ઊવણી નાખીને પડ્યું છે,
અને ખીજા માથુસો સરતાનજીના તંજુની
આસપાસ નાની મોટી રાવડીઓ નાખી પડ્યા
છે. અલારે પોતાના તંજુમાં સરતાનજી અને
રાજબા વાતો કરતાં બેઠાં છે. રણમાં ધીમી
ધીમી વાયુની લહરિ વાય છે અને રેતીનાં કણ
ઉડે છે. માથુસો ભોજનની વસ્થામાં પડ્યા
છે, અને થોડા તથા બળદોને ચાર નીરાય છે.

અર્ધો પહોર રાત વીતી, સાં તો દૂરથી
થોડાના હણુહણુટ સંભળાયા ! રાજબાને ગળે
હાય નાખી હાંપલ વિનોદ કરતા સરતાનજીના
કાન ચમક્યા. તે એકદમ તંજુની બહાર આવ્યો
અને જુમ પાડી : “અહ્યા, અત્યારે દૂરથી થોડાના
હણુહણુટ શાના સંભળાયા ?”

“બાપજી ! કોઈનાં થોડાં આવતાં લાગે
છે !” એક રજપુતે જવાબ આપ્યો.

રાજબાએ રાવના વિરોધની વાત કહી હતી
એટલે સરતાનજીને વહેમ આગ્યો કે કદાચ એ
રાવનાંજ માથુસો હશે. તત્કાળ તેણે જુમ પાડી.

“અહ્યાઓ, તૈઆર યહને રહો; વખત છેને
કોઈ દુશ્મનનાં માથુસો હોય; જાઓ, લાખા
રોઠોડને કહો કે એમના ઢાઢીના ટોળાને લઇને
અહીં આવે.”

જેત જોતામાં રાવના સો ઘોડેસ્વારો આવી
પહોંચ્યા. તેમણે કહ્યું કે રાજબાને એમને પાંછી
સોંપો, નહીં તો લઢવા તૈયાર થાઓ. સરતાનજી
કરોડા ઝાલો રજપુત પોતાની સ્ત્રીને પરાયા
હાથમાં સોંપવા તૈઆર થાય એ સંભવિત
નહોતું. વળી—

થાપો શક્તિ માતનો, ઝાલા કેરી ઢાલ,
તેનો વાંકો વાળ, કરનારો દેખ્યો નહો.

આવાં વચનો સાંભળીને શક્તિમાતાના
શ્રદ્ધાળુ ઝાલા રજપુતો મુઝવણુને વખતે પણ
પાછા હઠવાનું સમજતાજ નહીં. રાવના
માથુસો કરતાં સરતાનજી પાસે વધારે માથુસો
હતાં. એટલે તેને કેં ચિંતા પણ નહોતી.
પુરતજ મારામારી શરુ થઇ, પણ સોરઠના
થોડાઓ રેતીમાં કામ આપી શક્યા નહીં. અને
કચ્છનાં થોડાં ટેવાએલાં હોવાથી રાવનાં માથુસો
જતમાં હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. રોઠોડ પોતાના
ઢાઢીના ટોળાને લઇને આવ્યોજ નહીં અને
સરતાનજીએ લાખાના પંડાવ તરફ બહુએ
માથુસોને દોડાવ્યા પણ સદેશો લઇ જનારાએ
કોઈ પાછા ફર્યા નહીં. સરતાનજીએ જાણ્યું કે
લાખાએ દગો કર્યો, પણ હવે શું થાય ? તેનાં
માથુસ મરાઇ ગયાં હતાં, કેટલાક હાયલ ચયા
હતાં અને છેવટે તે પણ હાયલ ચયા. ઊવણીમાં
કોઈ કોઈનો ભાવ પુછે એવી સ્થિતિ રહી નહોતી.

મધરાત ચંચાં આવી એટલે એક જુવાન
કચ્છી સરદાર ધુમતો, ધુમતો સરતાનજીની
પાસે આવ્યો. તેના હાથમાંની બળતી મશાલના
અજવાળામાં તેણે સરતાનજીને ઓળખ્યો અને

તેની પાસે તે બેઠો. “ કેમ ઠાકાર મને ઓળખો છો ? ”

સરતાનજીએ શક્તિહીન નેત્રે તે જુવાનને ઓળખવા શ્રમ લીધો પણ તે ઓળખી શક્યો નહીં. જુવાન બોલ્યો : “ આપુ ! હું ચીરમદેવનો પુત્ર બોલેજી ! ”

“ તું બોલે ? કીક. તારા બાપે વેર વાળ્યું, બોલ ! ”

“ સરતાનજી આપુ ! અમારે વેર વાળવું હોત તો હું તમારા બસો માણસોની પાછળ સો માણસો લઈને ન આવ્યો હોત ! વેર તો વાળ્યું છે બાખરીઆએ ! ”

“ બાખરીઆ ક્યાં છે ? ” સરતાનજીએ ચમકીને પુછ્યું.

“ તમારા ઢાઢીનો સરકાર લાખો બાખરીઆ. દેવા બાખરીઆનો બનીને ! ”

“ હું ! ”

“ હા, ઠાકાર ! દગાખોરીનો બદલો એણે દગાખોરીથી લીધો, તે જોયું ? દગાખોરીનાં કડવાં ફળ એવાં હોય ! ”

સરતાનજીનો દમ બંધાઈ જવા લાગ્યો. એટલામાં રાજ્યા હાથલ થયેલા રવામીને શોધતી હાથમાં મચ્છાલ લઈને ત્યાં આવી. બોલ્યો તેણે કાંઈ પકડ્યું. સરતાનજીએ કહ્યું : “ ભોમ ! યોડી દવા કરીય ? ”

“ કોલે ઠાકાર ! ”

“ ગાણીને દુ લાખાને બોલાવવા મોકલું છું, ત્યાં સુધી તું પકડીય નહીં. ”

“ લસે, બાપુ ! ”

સરતાનજીએ લાખાને તેજવા માટે રાજ્યાને મોકલી. રાજ્યા લાખાને સમજાવીને તેડી લાવી. તેને જોતાંજ સરતાનજીનાં રામ ઉભાં થઈ ગયાં. દુર્બલ હાથમાં તલવાર પકડી તેણે લાખા ઉપર ધા કર્યો. લાખો ધવાઈને પડ્યો અને બોલ્યો : “ કે શીકર નહીં, ઠાકાર ! પણ તમે કરેલી દગાખોરીનો મેં તમને બદલો આપ્યો છે ! ” એમ કહેતાં લાખાએ પણ સરતાનજી સામે ધા કર્યો અને સરતાનજી એ શુદ્ધ થઈ ગયો. રાજ્યાને પકડી બોલે ચાલતો થયો.

યોડીવારમાં ઢાઢી લોકો આવ્યા. સરતાનજી મરણનાં ડચકાં ભરતો હતો. ઢાઢીને લાખા બાખરીઆની દગાખોરીની ખતર નહોતી. એટલે તેમણે પોતાના રાજની આવી દરા થયેલી જોઈને બહુ ક્રોધાંત કર્યું. સરતાનજીએ તેમને ઈશારતથી સુચવ્યું કે-તમે રાવનાં માણસોની પાછળ જઈ રાજ્યાને પાછી મેળવો; ઢાઢી લોકો ગયા, રાવના માણસો સાથે લડ્યા રાજ્યાને પાછી પણ લઈ આવ્યા. પણ રાજ્યા અને સરતાનજીએ એક બીજાને જોયાં, તેજ દણે સરતાનજીનો આત્મા પરલોક પ્રયાણ કરી ગયો. રાજ્યા તેની પાછળ સતી થઈ. ઢાઢી શ્રોકોએ પણ ત્યાંજ પોતાના પ્રાણની આહતિ આપી. વાંકાનેરનું ચાંદુ ફરીથી કોઈ જોઈ શક્યું નહીં.

આજે એ રજુનો પ્રદેશ “ સરતાનજીના રજુ ” ને નામે ઓળખાતો સાંભળીએ છીએ.

બહાર

પડી

ચુક્યા છે

—ગુજરાતી સાહિત્ય—

[ગુજરાતની સંસ્કૃતિના શબ્દકોશનું દ્વિતીય અંક—૧૫ ખંડોમાં]

પ્રયોજક: સાહિત્ય સંસદ
વરુથી

સામાન્ય તંત્રી:

રા. કર્નેયાલાલ માણેકલાલ ચુનશી, ખી. એ., એલ. એન. ખી., એડવોકેટ.

સહાયક તંત્રી:

રા. જ્યોતીર્દ્ર ઉરિષરાકર ડવે, એમ. એ.

ખંડ ૫ માં: મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ

(સંવત ૧૪૫૬ થી સંવત ૧૬૦૮)

ગુજરાતના સમર્થ અને વિદ્વાન સાહિત્યકર્તા મનનીય અશ્વમેજી
તમારું નામ નોંધાવી નવી યોજનાનો લાભ લેશ ગુજરાતી સાહિત્યનો
ઇતિહાસ સંસ્તામાં ખરીદો.

પાના તાના ૪૦-૫૦ પાનાનાં ભાગોની માલારૂપે પ્રકાશ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

અને દરેક ભાગ માત્ર એકાદજ આનામાં મળે છે.

ખંડ પાંચમો નવ ભાગોમાં બહાર પડશે—તેમાંના સાત બહાર પડી ચુક્યા છે.

દરેક ભાગના પાના અનુક્રમે ફોનથી આખરે એક પુસ્તકાકારે બંધાઈ રાહશે.

એક વર્ષમાં આવા બાર ભાગો નીકળશે.

પહેલેથી જવાબ આપનારને બાર માત્ર રૂ. ૪-૦-૦ દરેક છુટક ભાગના ૮ આના (૯. ખર્ચ જીવે.)

જાણે:—‘ગુજરાત’ કાર્યાલય, ૧૧૧, એસ્પ્રેનેડ રોડ, કોટ-મુંબાઈ.

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુજરાતી સાહિત્ય સંસ્થા

ઉગતી પ્રજાને

સમાજ

કે ધર્મે

ઘડેલાં બ્રાહ્મણ-

માં રહી નિશ્ચેતન

દીંગણીઓ બનશે

મા. તપથી શક્તિ મેળ-

વળે, ભાવનાથી શુદ્ધિ

મેળવળે, અભ્યાસથી કાર્ય-

દક્ષતા મેળવળે; જ્ઞાનથી સંસ્કાર

સમૃદ્ધિ ભેગી કરળે; છે તેજ છવન-

માં રસ કેળવી ઉદ્ધાસ અનુભવળે; અને

આમ ઘડાએલી માનવતાને વ્યક્ત કરળે—

શબ્દમાં, વિચારમાં, ચારિત્ર્યમાં ને કર્તવ્યમાં,—

કાઠનો ભય ધાર્યા વિના, કશાની આશા રાખ્યા વિના,

ગુજરાતને મહાન રાષ્ટ્ર થવું હોય, સંસ્કારનો મંત્ર દેવો હોય

તો તેની ઉગતી પ્રજાને આ માનવતા સર્જવવીજ પડશે.

परीये राजकुंवरीने.....केछ राजकुमार भणये नहीं.

પા પી ટા

લેખક :

રા. મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ

ચિત્રકાર :

રા. જગમોહન મોહી

—o—

“આ પુ ! રડો નહીં; હું તમારી મા યદ્યશ.”

સુધાકરે ઉચું જોયું. વિપુલ અશ્રુધારાના અનેકરંગી પડદાં પાછળથી તેને ચાર વર્ષની નાની બાલિકાનું મુખ નજરે પડ્યું. એ નિર્દોષ મુખ ઉપર સ્પષ્ટ તરી આવતા ભાવોમાં કેવળ અનુકંપા અને વાતસલ્યજ નહીં પરંતુ ગાંભીર્ય સુદાં જોઇ શકાતાં હતાં. એ મુખપ્રાપ્તિમાં સુધાકરની થોડા કલાક ઉપર વિદેહ યજ્ઞેથી પોતાની પ્રિય માતાના ચહેરા સાંધેલું સામ્ય તે ધડીસર નીહાળી રહ્યો. તીવ્ર વેદનાના આવેગ વચ્ચે અશ્રુદ્ધ અને માદર્શન્ય વાક્યોએ સુધાકર સચેત થયો, તેણે આ જનનીપદધારિણી એકાકી પુત્રીને આશ્વિનન કર્યું.

ડોક્ટર સુધાકર ઉસરડ નામે નાના ગામના એક બ્રાહ્મણનો છોકરો હતો. ઉપરડના શ્રીમંત બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિજનોના તિરસ્કાર વચ્ચે, સદાધ્યાયી જોતી ઇર્ષ્યા વચ્ચે, અનિવરણ માતાની વહાલસોઇ મહેનતને લીધે, પોતાની શુદ્ધિશક્તિને લીધે, આમલી મનોવૃત્તિને લીધે તે ખુબ ભણ્યો. ડોક્ટરોની પરીક્ષામાં સોથી મોખરે રહ્યો અને વધારે અભ્યાસ માટે તે યુરપ ગયો. બીજીસ વરસ સુધી માતાપુત્ર વચ્ચે વિરલ રનેલસંબંધ ટકી રહ્યો. તે યુરપથી પાછો ફર્યો ત્યારે તેની માતાના

છેલ્લા મનોરથોની પૂર્ણાહુતિ થઇ. ડો. સુધાકરના પાછા ફર્યા પછી થોડાજ વખતમાં તેની માતા સ્વર્ગવાસી થઇ. જ્ઞાતિજનોએ તેમનો સુધાકર પ્રાપ્તો દેખ પુરેપુરો આ પ્રસંગે ખાલી કર્યો. બીજીસ બીજીસ વરસ સુધી જીવનના આધાર સંગી માનું મૃત્યુ સુધાકરને મોટામાં મોટો આઘાત હતો. લોહિા ઉપર દ્રેધ, પ્રકૃતિ રચના ઉપર અવિશ્વાસ અને માતાનું મુખ ફરી નહીંજ જોઇ શકવાની પ્રતીતિની નિરાશા એ સર્વથી સુધાકર કુબ્ધ હતો તે વખતે તેના સંતપ્ત મન ઉપર અમૃતધાર જેવા શબ્દો પડ્યા: ‘આપુ રડો નહીં; હું તમારી મા યદ્યશ.’

સુધાકરે આ પછી એ નિર્ણયો કર્યા. તે બન્ને તેની આ પુત્રી વીરો હતો, સુધાકરનું જન્ન તો ક્યારનું યદ્ય ગયું હતું. તેના વીલાયત ગયા પછી આ પુત્રીનો જન્મ થયો હતો. અને હજી તો ‘આપુ’ને થોડાજ દિવસથી તે જાળખવા શીખી હતી.

એ બંને નિર્ણયો તેણે જીવન પર્યંત પાળ્યા. અથવા એ પૂર્ણ કરવામાં તેણે પહેલાં પોતાની પત્નીની અને પછી પોતાની આહુતિ આપી. તેણે એક વીલ કર્યું હતું. તેમાં તેની પુત્રી પ્રતાને પોતાની બધી અનુલ સંપત્તિ આપી હતી. તેની દેખરેખ રાખવાને ઉસરડના એક વક્રીલ ગોવિંદજી

શેઠને વર્ષાસન મળવાનું હતું. તેને જ્ઞાતિના બ્રા-
હ્મણોથી દૂર રાખવાની હતી. અને ઉસરકના નાના
બંગલામાં તેની એક વૃદ્ધ દાસી સીવાય બીજા
કોઈને રહેવાનું નહતું. પરિણામે એક જ દાસીના
સીધા રક્ષણ નીચે અને અનેક લુદા લુદા ફરતી-
ઓની દેખરેખ નીચે પ્રજા ઉછરી. લણી. તેની
બાવીસમી વર્ષગાંઠ આવી.

૨

વીરમગામનો પોર્ટર આશ્ચર્યથી એ બાઇ
સામે જોઈ રહ્યો. “પણ બા મારી પાસે પરચુ-
રણ નથી.”

“ન હોય તો કેં નહીં. તું રાખ.”

પોર્ટરને લાગ્યું કે બાઇ કાં તો છુપાવેશમાં
કોઈ મહારાણી છે અથવા કોઈ દીવાની છે. તેણે
ફક્ત એટલું જ કહ્યું હતું કે તેની ધરડી માટે મદદ
કરવા જવાની ઉતાવળ હોય બાઇએ ડબ્બામાં
જઈ બેસી જવું. પણ ઝડપ કરવાને બદલે બાઇએ
પોર્ટરે ઉચકેલી સુટ કેસ પોતાના હાથમાં લઈ
લીધી અને પોર્ટરને એક રૂપીઆ આપ્યો. પોર્ટર
છર્તા પણ ઉભો રહ્યો એટલે બાઇએ તેને રખ
આપી, “જગ્યા હું શોધી લઈશ; તું જા.”
પોર્ટરે બાઇના ચહેરા સામે ફરીથી જોયું, અને
તેને એ ચહેરા કોઈક ગ્રાણીને મળતો લાગ્યો.
તેની ખાત્રી થઈ કે તે મહારાણી જ હતી. તે
બબડ્યો: “રાણી સાહેબ ! ગરીબનું બોલ્યું ચાલ્યું
માફ કરજો, અમે આપણાં છોડું કહેવાઈએ.
મારી કસ્ટર માફ કરજો.”

“જો તું જરાપણ વધારે વાર રોકાઈશ તો
હું ચુસ્સે થઈશ. તું જા.”

પોર્ટર ગયો. અને લગભગ ત્રેવીસેક વરસની
એક યુવતી સ્ત્રીઓના સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બા
તરફ ગઈ. જેની તે બેસવા જતી હતી તેની જ
એક યુવાન અને સુંદર, દુઃખી દેખાતી સ્ત્રી એ

ડબ્બામાંથી ઉતરી મુસાફરોની ગીદીમાં ઝડપથી
અદૃશ થઈ ગઈ.

ડબ્બામાં બેઠા પછી થોડીજ વારે ગાડી
ઉપડી. અને પ્રજાકુમારી એકલી પડી.

દોઢ વરસ મુસાફરી કર્યા પછી આજે તે
પાછી ફરતી હતી. તે દરમિયાન અનેક રથો તે
ભરી; અનેક દૃશ્યો જોયાં. પણ એ શ્રમ પછી
પણ તેનું હાવિ તો એકાકી રહેવાને જ સર્વથા
હતું. તેને સ્ત્રી મિત્રો કેળવણી લુદ્ધિ અને વારસા-
માં મળેલ આર્થિકબળના વૈષમ્યને લીધે ન
હોતાં. તેને પ્રરુષા મિત્રો નહોતા કેમકે કે કોઈનું
વર્તણૂક સ્વીકારવા તેઓ નહોતા. એટલે દોઢ
વરસ પહેલાં જીવનમાં જે શુનકાર લાંબને તે ગઈ
હતી તેમાં જગપણ ફેરફાર કરી શકી નહોતી.

એ શુનકાર પણ તેને કેવો દુર્દૃશ્ય લાગતો
હતો ? તેની બાવીસમી વર્ષગાંઠને દિવસે ગોવિંદ-
જી શેઠ સીવાય કોઈ આવ્યું નહતું. કોઈનો પત્ર
નહતો. સવારના પોતાની એકલવાઈ દશા માટે
તેણે એકાદ અથુ પંથુ પાડ્યું; કેમકે તેનું સ્પર્શ
કરનાર જગતભરમાં કોઈ જ નહોતું. અને તે દિવસે
એ એકાંતભર તેને અસહ્ય લાગ્યો. આ બા દિવસ
દરમિયાન તે જ્યાં જ્યાં ફરી લાં લાં તેને ગમ-
ગીન બનાવનારાં સંસ્મરણો તરી આવ્યાં. તેની
માતાની માંદગી, તેના પિતાનું મૃત્યુ, એ બંનેની
યાદ આપનાર ડબ્બામાં તો તેનું જીવન વિરસ
થઈ જશે એમ લાગ્યું.

તેને મુસાફરીએ નીકળવાનો ખ્યાલ આવ્યો.
લણી લોકો મુસાફરી કરતા હતા તો તે પોતે શા
માટે ન કરે ? પહેલાં તેને જરા ધારતી લાગી;
પણ તે તો નવીન દેશો જોવાનાં પ્રયોજનથી
ચાલી ગઈ. તેણે નિર્ણય કર્યો તેને બીજેજ દિવસે
ઉપડવાનું ઠરાવ્યું. જ્યારે તેણે તેની દારીને વાત
કરી સારે તે હેતુપાછ ગઈ. ગોવિંદજી શેઠના વૃદ્ધ
મગજમાં તો એ વિચાર સુદાં બરાબર ઉતર્યો

નહીં પણ પ્રસા તો નિશ્ચય કરી ચુકી હતી અને તે ઉપડી.

રેશન ઉપર એ ચાર વૃદ્ધ પુરુષો અને એવીજ સ્ત્રીઓ તેને ઓળખતી હતી. એક ડોસીએ ઉદ્ગાર કર્યો: "છકેલ." એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થે

તેનાં ભવ્ય સ્વરો વાનવે ચર્ચા કરતાં, માત્ર કોઈ સુંદર સ્મરણો રજાં તે પણ માત્ર જગ્યાઓનાં; માણ્યોનાં નહીં. તેના હૃદયમાં તો હજી સુનકાર ભર્યો હતો, જે અદ્ભુત જાદુની ભુરકીથી માનવના જીવનમાં ઉદ્ધાસ આવે, માધુર્ય

“આપુ! રડો નહીં; હું તમારી મા ધમરા.”

આવે તે જાદુ હતું તેને અમલ્યો હતો. તેને જીવનમાં કેવળ વ્યર્થતાનાજ ભણકાર વાગતા હતા.

ગાંધિજી શેઠને ખુણામાં લઈ જઈને માહિતી આપી કે “કળજગ આવી ચુક્યો છે.” આ સત્વના સમર્થનમાં પ્રતાને જતી બનાવી ઉમેર્યું કે ‘નહીં તો આણું ન અને.’ આ બધું પ્રતાએ માંભળ્યું છતાં તે મુસાફરીએ ગઈ; અને હવે દોઢ વેરસ પછી તે પાછી ફરતી હતી. મુસાફરીથી

હવે પાણું ઘેર જવું અને જળા ડોસી સાથે જીવન પાણું ફરી શરૂ કરવું! પ્રતાની દાસી જડાવ એ વયથી નહીં પણ સંજાથી ડોસી હતી, અને તેની આ નાની શેઠાણી જેને તેણે બાલ્યકાલથી ઉછેરી મોટી કરેલી તેની ઉપર હૃદયથી આક્રીન હતી. પ્રતા જડાવની આ ભક્તિથી અગ્નિ નહોતી. અને તેની પત્ના શેઠાણીને જોઈ કેટલી ખુશી થશે તેની ગનમાં કલ્પના કરીને આનંદ પામતી. જડાવ હમેશાં તેને પત્ના

કહેતી અને રાજપુતાનાના ઇતિહાસમાંથી કાઢક વારંસાંભળેલી એક કથામાં પેતાની અદ્ય-શક્તિઓથી નવા નવા રંગો પુરીને કેવી રીતે પૂજાએ એક રાજકુમારને પાળી પોળી મોટો કરેલો તેની વાત વારંવાર કહેતી. પ્રજાને એ વાર્તાઓ યાદ આવી; છોક બાલક રાજકુમાર, રમતો રાજકુમાર, હસતો રાજકુમાર, મોટો થતો રાજકુમાર વગેરે અનેક વસ્તુઓ તેને યાદ આવી. તેનું પેતાનુંજ બાળક કેમ ઉછેરતું, એના ઉમેરા-થી ઘરમાં કેટલો ઉલ્લાસ વધે એ સર્વ મીઠી કવનાઓનાં મધુર સ્વપ્નામાં તે પડી ગઇ.

૩

લલિતા હુરકે હુરકે રંગી હતી.

શીહોરનાં જાની કુટુંબને રાણા કુટુંબ સાથે વેર હતું. અને એક આગલાં વેરની માફકજ તેનો ઉદ્ભવ થયો હતો. પહેલાં જન્મે કુટુંબો વચ્ચે અસંત રોહ સંબંધ હતો. અને એ સંબંધને ચિરસ્થાયી કરવા માટે એક કુટુંબે પોતાની કન્યા લલિતા જીજ કુટુંબમાં આપી. અને વેરાદાને માંડવેથી કલકના ગણેશ મંગલ્યા. વદ્ધભરામ જાનીને સંતાનમાં એક પુત્રો લલિતા જ. વદ્ધભરામને એક લગ્નિએ હતો તેણે તો વદ્ધભરામની મીઠકતને હાથ સુદાં ન અડાડવા-ગંભીર પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. એટલે વદ્ધભરામની બધી મીલકત લલિતાના પુત્રને સુપ્રત થાય તેમ હતું. તેવામાંજ કલક ઉભો થયો અને એ કંઠકમાં ધૂતરૂપે લલિતાને પુત્ર આપ્યો. લલિતાનાં સાસરીયાં એ નવા મહેમાનને દુરુમન-રૂપે જોતાં હતાં. વદ્ધભરામનાં દૂરનાં સર્ગાઓની આ નવા પરોણાથી પેસાદાર થવાની હેઠલી આશાં લાંગી પડી હતી. લલિતાના સસરા પાસે તેના પુત્રને ફરી પરણાવવાનું એકમાત્ર સાધન જન્મું રહ્યું હતું. એ બધાનાં ઉદ્દેશ એટલોજ હતો

કે કાં તો લલિતાએ મરી જવું અથવા તેના પુત્રે મરી જવું.

લલિતાનો બાલક મરી જવાનાં કશાં પણ આશાસ્પદ ચિહ્નો બનાવવાને બદલે દીર્ઘજીવી થશે એવી ખાત્રી આપે એટલો તંદુરસ્ત હતો. અને વૈરથી અંધ થએલ ન હોય તેની ચક્ષુઓને તરત આકર્ષણ કરે એટલો સિનગ્ધ, ગૌર અને મનોહર હતો. તે આખો વખત જાણે તેને માથે ભય હોયજ નહીં એમ હસ્યા કરતો. તેના પ્રત્યેક હાસ્ય સાથે લલિતાનું હૃદય ચીરાઇ જતું. લલિતા અથવા તેનો પુત્ર બેમાંથી એકનો વિનાશ કરવો જ પડે તેમ હતું અને તે માટે તૈયારીઓ ચાલતી હતી.

તેવામાં લગ્નો કરવાની ઋતુ આવી પહોંચી. અને એક જાન ગુજરાત તરફ જવાની હતી તેમાં લલિતા અને તેના પુત્રને પણ જવાનું હતું. પરદેશમાં નાનાં બાળકો ધણીવાર કેશિયો બહુ સહેલાઇથી ગુમરી જઇ શકે છે અને લલિતાના બાલકનું પણ કાળ ચોષીઉં હતું એવું ભવિષ્ય જોશીએ પહેલેથીજ બાબતું હતું. લલિતાને જવું પડ્યું; પણ કોણે કણે તેના કે તેના બાલકના મૃત્યુના વિચારે તે કંપી ઉઠતી. ધણી ધણી વિચારોથી તેનું નાનું મગજ ભર્યા પડી તેને દૂર દૂર આશાનું એક અંકુર દેખાયું. જે બાલક તેની પાસે રહે તો તેનો વિનાશ ચોક્કસ હતો. તેને પેતાને પણ બચાવવામાં આવશે એવો ભરોસો ન હતો. તેના મરણ બાદ બાલકનાં દુઃખો કેટલાં અસભ્ય થશે તેનો તે ખ્યાલજ કરી શકતી ન હતી. તેને બાળકને દૈવ-ની દયા ઉપર છોડી દેવાનો વિચાર થયો. વિચાર-માં ને વિચારમાં વીરમગમ સ્વેદન આવ્યું. લલિતા એક સેકન્ડ કલાસના ડબાને ખાલી જોઇ તેમાં દાખલ થઇ. અને ગરબડીઆ અક્ષરે એક નાની ચીઠ્ઠી લખી. તેમાં બાલકનું નામ સવૃ મે,

તે બ્રાહ્મણ છે અને જેને તે હાથ પડે તે તેને રનેહથી પોષે એ ત્રણ વાતો હતી. અને ફરી દુધ પાવા માટે એક શીથી મુકી બાલકને શાલમાં તેણે લપેટ્યું. તેવામાં એજ ડબ્બામાં કોઇ ઉતાર આવતું હોય તેવી શંકા પડી. અને લલિતા જેની ડબ્બામાંથી ઉતરી મુસાફરોની ગીદીમાં જડપથી અદૃશ્ય થઇ તેનીજ એક તંદુરસ્ત બાલક પોતાના હાથમાંજ પોતાની બેગ લઇને એ ડબ્બામાં ચડી.

એસનાર સ્ત્રીજ છે એ બાને લલિતાને સંતોષ થયો.

૪

“અહોહો! પ્રતાબહેન! ક્યારે પુછીએ.” ઘોળા જંકશને એક વૃદ્ધ યતા જતા ગૃહસ્થે ગામડાના મધુર આવકારભર્યા સ્મિતથી પ્રશ્ન કર્યો.

“આવો ગોવિંદજી કાકા, હજી હમણાંજ શુજરાતમાં આવી અને હવે ઉસરક જાઉં છું.”

“તમે તો બહુ ફાં! દેશમાંથી બહાર પણ કેટલા બધા મહીના તમે રહ્યાં. મારી ખાત્રી છે કે સાત આઠ મહીના તો થયાજ હશે.”

“કાકા આજે અદાર મહીને હું ઉસરક ફરીવાર જાઉં છું.”

“એહોહો અદાર મહીના! પ્રભુ! પ્રભુ! હાજી પણ શે જડપથી દૂર છે ના. હજી કાલે સવારે તો જાણે તમે સફર નીકળ્યા હો એમ મને તો લાગતું હતું.”

સજોસરા આવ્યું અને ગોવિંદજી વજીસે એક ન્યુસ પેપર ખરીદીને વાંચવા માંડ્યું. પ્રતાપની પાસે અચ્ચાર સુધી શાંત પડી રહેલ એક બાલકે આકુંદથી પોતાની હાજરી જાહેર કરી. પ્રતાપે તેને એકામ તેડી લીધો અને રમાડવા માંડી. ગોવિંદજી શેઠ ન્યુસ પેપરને રહેજ નીચું કરીને બાલકને રમાડતી પ્રતા તરફ સંતોષ અને આનંદની મિશ્ર લાગણીઓથી એક

રહ્યા. થોડીવારે તે બાલકને પોતાના હાથમાં લઇને રમાડવા લાગ્યા. અને ગળામાં પ્રકેરવેલ માળા તરફ નજર ડેરવી પુછ્યું: “ત્સીટ-ત્સીટ હેઇ-પ્રતાબહેન! ઘણો મજાનો બાલક છે. કોનો છોકરો?”

કાકા ઘણી નાની ઉંમરની બાલિકા પોતાની દીંગલી કે કોક કે ચુંદડી કે અન્ય કોઇ વસ્તુ માટે જેટલા ગર્વ અને જેટલી નિર્દોષતાથી ઉત્સુક આપે તેટલીજ નિર્દોષ સરલતાથી પ્રતાએ ઉત્તર આપ્યો: “મારો—”

આશ્ચર્યથી ગોવિંદજી શેઠ સ્તબ્ધ થઇ રહ્યા. એ ખબર ખુશાલીના ગણાવા કે નહીં, તે સુધ્ધાં તેઓ સમજી શક્યા નહીં. જાણે એ અખર ન જાણવામાં પોતાને એ દોષ હોય તેમ તે ખીસીઆણા પડી ગયા છતાં સ્વમાન જાળવી રાખવાનો હેતુ પ્રયત્ન કરતાં બોલ્યા: “હં, બરાબર, બરાબર, હું પણ કેવો મૂર્ખો! મને મોઢા ઉપરથી એમ લાગતુંજ હતું. પણ સાચું હમણાં હમણાં મારી રમરણશક્તિ બહુ નબળી પડી મઇ છે. તેમાં એ આ તો હદજ થઇ કહેવાય. આદતો લુલકર્યો હું કદી નહોતો થયો. પણ તમે તો પરસ્પર ખરું, અમને બોલાવવાં તો હતાં. ગામનાં લોકોને આજ છેક જુલો જમને પરણી જાઓ. તે કે સારું કહેવાય? અમારો કે વાંક-ચુનહો તો કહો? પણ તમારી કંકોત્રી આવ્યાતું એ મને વાહ આવતું નથી. તમે ક્યારે પરસ્પર?”

“પણ ગોવિંદજી કાકા, તમે મને કાં-કાંકો આપો છો? તમને તેડાવ્યા વગર હું કે પરણું, કે મારાં લમ હજી થયાંજ નથી.”

ગોવિંદજી કાકાના હાથમાંથી બાલક પડી ગયો. ન્યુસ પેપર દૂર જઇ પડ્યું. અને જાણે પાછી પેટમાં ઉતરી જવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય તેમ લાગ્યું. શેઠની મુદામાં પ્રતાના હેતુવા વાક્ય પછી થએલો ફરફાર તે બેઇ-રહી જ હતી.

તેણે તો એમ ધાધું હતું કે તેના હેઠા ખુલાસા પછી ગોવિંદજી શેઠ સંતુષ્ટ અને ખુશી થયે, પણ જ્યારે તેમની મુદ્રામાં આવેા ફેર પડ્યો તોયેા કે તરત પોતે કશીક જુલ કરી છે એમ પ્રસાને લાગ્યું. પહેલાં તે નૈસર્ગિક શરમથી લાલ થઇ ગઇ અને પછી ધારતી ખાઇ શીકી બની. બનાવોની એક નાની ચિત્રમાલા તેના મગજમાંથી પસાર થઇ ગઇ.

અનેક અનુભવોનાં રમરણેા તાજાં કરતી કરતી, અને વિચાર માલાએા શુંથતી શુંથતી તે વીરમગામથી ઉપડેલી ગાડીની ખારી પાસે હવા ખાતી બેડી હતી હારે અકસ્માત તેની નજર તેની સામેની ગાદી ઉપર પડેલી કોઇક વસ્તુ ઉપર ગઇ હતી. ડાયામાં તે એકલીજ હતી. તેણે જોયું તો એક આકર્ષક બાલક મીઠી નિદ્રામાં પડ્યું પડ્યું હસતું હતું. તેની સાથે ગરમડીઆ અક્ષરોમાં એક ચીઠ્ઠી હતી. શું કરવું તેના વિચારે તે ગભરાઇ ગઇ, અને ડાણે ડાણે લાગતા ડાયાના આંચકાથી બાલક જાગી ન જાય માટે એક હાથનો ટેકા આપી તે એ નાની મુખાકૃતિ તરફ એકચિત્તે જોઇ રહી. સ્પર્શથી બાલકે તેનાં મોઢાં નયનો ઉઘાડ્યાં અને અપરિચિત સંયોગો, દ્રશ્ય અને વ્યક્તિ દેખતાં બાલકે તુરંતજ કશાપણ પ્રસ્તાવના કે ઉપોદ્ધાત વિના રુદનનુંજ પ્રકરણ શરૂ કર્યું.

એક પવિત્ર, લબ્ય, અંબીર છતાં અકલિત હૃદયગમ લાગણીના આવેશથી પ્રસાએ બાલકને જોળામાં લઇ જાતી સરસો ચાંપો, અને પૂર્વે કદી નહીં અનુભવેલા એ નવીન વિદ્યુતસ્પર્શ પ્રસાનું હૃદય કોઇ સ્વર્ગીય આનંદને ચમકારે સ્પંદિત થઇ રહ્યું. તેને ઉમળકો આવ્યો, અને બાલકને શાંત પાડવાના યત્નો કર્યા. બાલક શાંત થયું. પ્રસાના અવિકસિત આત્માના અંતર-મર્મમાં મનોરમ બાવોના અનેક તરંગો ઉછળી

રહ્યાં. તર્જનીથી તેના ગાલને અટકીને બાલકને હસાવવાનો પ્રયત્ન કરતી વખતે તે કોઇ લબ્ય જિમ્મીના આવેશથી કંપતી હતી. જ્યારે બાલક ખરેખર હસ્યો હારે પ્રસાનાં તરલ નયનો પણ સજ્જ થઇ ગયાં અને તેને હેવા સરસો દાખી તેણે સુખન કહ્યું. તરત તેને વિચાર આવ્યો કે આ મધુર કલીને તે ગંભે તેમ તરછોડી મુકે તો કેટલી અક્ષમ્ય દૂરતા થાય ? તેની સાથે સાથે બીજી વિચારસરણી પણ ચાલી રહી હતી કે પતિની પરતંત્રાલસી હુંસરી વહેવાના પ્રસંગ વિના તેને માતૃવનો અવસર આવ્યો તે જ્યા દીધા પહેલાં તો મરી જવું બહેતર; તેના ત્રીજે ખ્યાલ સૌથી ભયંકર હતો. બાલકને જો તે એમ તરછોડી મુકે તો તેને કોઇ અનાથાશ્રમનું ત્રાસદાયક શુભ વીતાવવું પડે.

હેલા ખ્યાલે તેણે પોતેજ બાલકની માતા ચવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. ગોવિંદજી શેઠની વિદ્વતિથી તેને સમાજની અંદર થનાર અપકૃતિના ખ્યાલ આવ્યો. તેને પોતાને સમાજ સાથે કે લાગવું વળગવું ન હતું. ક્ષણભર તેને ગોવિંદજી શેઠના આગળ બધું કથુધ કરી દેવાનો વિચાર આવ્યો. પણ તેમ કરે તો કદાચ એ બાલક ફરી તેનાં માતાપિતાને સુપ્રત કરવો પડે અને ફરી તેમને એ બાલકને બીજે રચણે નાખવાની દુરજ પડે. પ્રસાને સમાજિક બંધનોમાં આસ્થા નહોતી. કાયદો તેને બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવે એટલો સંપૂર્ણ નહોતો લાગતો, અને તેનાં ઉરનાં બધાં ઉછળતાં મોજાંએ શુંછ શુંછને જણે તેને કાનમાં કહી રહ્યાં હતાં કે બાલક તારે આશરે પડ્યો છે. તારે તેનું રક્ષણ કરવું ઘટે, તેની ઉપર રતેલ રાખવો ઘટે. પેલી ખરબચડા અક્ષરે લખેલી ચીઠ્ઠીમાં પણ એમજ લખ્યું હતું.

ગોવિંદજી શેઠને એટલી વારે વાચ્યા આવી, " શું ? શું ? હું ?" યરાબર સમજ્યો નહીં, "

પ્રસાએ નિર્ણય કરી મુકયો હતો, કેકે મરતીયી અને કેકે શરમથી લાલ લાલ થઈ જતાં પ્રસાએ ઉત્તર આપ્યો: “હા, કાકા, ખરેખર હું પરણી નથી.”

ગોવિંદજી શેઠના પેટમાં ફાળ પડી. બણી બણીને છોકરી વંદી ગઈ એમ ખાતરી થઈ. અને છત્ર બીજું કાઢવું નહીં ને પ્રસા! પ્રસાકુમારી! તેનીજ પાસે ઉછરેલી છોકરી! આટલી પાપીટા!

“અરે રામ! રામ! કેવી આશ્ચર્ય! પણ પ્રસાખાઈ એટલું તો ખરું ને કે તેના બાપની ઉપર કેસ માંડીને હવે તેને બદલો.....”

પ્રસાને ગોવિંદજી શેઠની દયા આવી. એ જૂઠાં સ્નેહાગ્રહણને નિષ્કુર આધાત કરવાની તેની હામત ન ચાલી. તેણે નિર્દોષતાથી કથુલ કથુ: “તેના બાપને હું ઓળખતી નથી.”

પણ આ જવાબથી ગોવિંદજી શેઠની મુંઝવણ અને ક્રોધ બંને વધ્યાં. ગોવિંદજી શેઠ ભલા દત્તા, દુઃખ અને અતુલ્ય તેમને ક્યાંક ક્યાંક ક્ષમાશીલ બનવાનું પણ શીખવ્યું હતું. પણ કુમારી કન્યાનું માતાત્વ કે પિતાહીન પુત્રનું અસ્તિત્વ તેમના ક્ષમ્ય અપરાધોના પત્રકમાં ક્યાંકજ આવતાં નહતાં.

“એમ કે, હે ભલા ભગવાન! આ કળજીવનાં હવે આ ઉમરે જેટલાં કૌતક ના દેખાય એટલાં ઓછાં, ખી રચા રાં પ્રસાખાઈ. હું પહેલેથીજ બધાં જીવાન લોકોને કહ્યા કરતો હતો કે આવડી જીવાન છોકરીથી આમ બહાર ન ફરાય. હવે ફરીફરીને તમને શો લામ થયો? એના કરતાં ઘેર રહ્યાં હોત તો મારે કે તમારે આવા દી’ દેખવાનો વારો નો ન આવત, અને હવે એ શું? હવે મને ખાતરી છે કે તમે ધરત્યાર ફર્નિચર બધું વેચી નાખશો. અને પાછાં જશો.

અને હવે અમે તમારું મોઢું સુધાં જોવા પામશું નહીં.”

“ના, ના, કાકા!” ફરી તેણે એટલીજ નિર્દોષતાથી અને એટલીજ અનુકંપાથી એણે ઉત્તર આપ્યો: “હું તો હવે કાયમ માટે મારા બંગલામાંજ રહેવાની છું, એટલે બધાંને મળી શકાશે.”

પણ આ જવાબથી તો ગોવિંદજી શેઠ વધારે અસ્વસ્થ થઈ ઉઠ્યા. “અરે અરે, પ્રસાખહેનું! જરાક તો વિચાર કરો! તમારી તે કે કાળા વાધરીની નાત છે કે આવું ચાલી શકે? અને ગામને મોટે કે મરણ બંધારો? તમારી નાતનાં લોકો પાસેથી અને વળી તેમાં એ ડા. સુધાકરની દીકરી પાસેથી તો ગામના માણસોને ધડા મળવો એમજ તેને બદલે તમેજ ઉઠીને આવાં કરમ કરો. તમારા બાપનું બોળો! હાથ દેવ! ફનીઆનું તે હવે શું થવા જોઈ છે?”

પ્રસાની આંખો અશ્રુથી ભીંજાઈ ગઈ. ગોવિંદજી કાકાનું ચિત્ર ભેદક હતું, તેને તેના પિતાના એકના એક એ જૂઠું સ્નેહીની પણ દયા આવી. તેણે પાસે પડેલા બાલક સામે જોયું. બાલક નિદ્રાવશ થયો હતો. પ્રસાને તેનો નિર્ણય યાદ આવ્યો. બાલકને તો સોંપાયજ કેમ? તેણે લાચાર સુદાથી જવાબ આપ્યો: “હશે, હું શું કરું? મારે મારાજ ઘરમાં ન રહેવું જોઈ હોય?”

ગોવિંદજી શેઠનો યુસ્સો દહ વટાવી ગયો. “હા. મોટીએન હા, જે તમારે તમારું ધાધુ જ કરવું હોય તો પછી અમારે તો કે બોલવાનું રહેતુંજ નથી.”

પ્રસાની આંખમાં ફરી તોફાનની ચમકારી આવી ગઈ, તેણે સહેજ હસીને કહ્યું: “નહાં સ્તો; વળા.”

પણ ત્યાં તો શીહોરનું સ્ટેશન આવ્યું. એ સ્થાને બધાંજ તેનાં ઓળખીતાં હતાં. માડીવાળો

તેને ઉસરડ પહેંચાડવા રાહ જોઈને બહાર
ઉભો હતો. મણુરે સામાન ગાડીમાં મૂકતાં પ્રસા-
ના બાલક તરફ આખું મારીને ગાડીવાનને કહ્યું:
“જોડ ભાગની લુલ્લતો નહીં, હોં પે”

પ્રસા ફરીથી વિચારમાં પડી: જડાવડોશી-
ને જમીને તરત હવે તે કહી શકશે કે તેણે-
પન્નાએ પન્નાની માફકજ એક રાજકુમારનું
રક્ષણું કર્યું છે. બાલકને જોઈને જડાવ ખુશી
થશે? તેને બધી વાત કહી દેતી? બાલકનું નામ
તો હતું મણુ. સતુ? આખું નામ શું સસકામ?
કોણ જણે આપનું નામ શું? પ્રખ્યાત સસકામના
બાપનું નામ કયું હતુંજ નહીં. આ સસકામના
બાપનું નામ હોવાની શી જરૂર?

તે ઉસરડ રહી.

x x x

વરસો પહેલાં માંડ્યાં.

એકાકિની પ્રસાકુમારીએ તેનું ધર વરતીથી
ખરી દીધું. મોટા મોટા પમારે આપીને તેણે
માળી, નોકર, દાસી વગેરે રાખ્યાં. પ્રસાની વાત
સાંભળીને ઘણાં તેને ત્યાં રહેવા નારાજ હતાં
તોપણ ગરીબીને કારણે નોકરી સ્વીકારેલી અને
પ્રસાના સ્વભાવથી તેને વશ થઈ ગયાં. પરંતુ
એટલું કામ સાધવું એ પણ મોઢ રીતે સહેલું
તો નહોતુંજ.

પ્રથમ વિરોધ જડાવ તરફથી થયો. તેને
કે પણ ખુલાસો પ્રસાએ કર્યો નહીં. પ્રસાની
રાજકુમાર વીરેની વાત પણ તેને રુચી નહીં.
ગામ આખામાં ખીલું કોઈજ નહોતું અને તેની
પન્ના શેઠાણીજ આવું પાપી કૃષ્ણ કરે એથી તેને
ધણું માહું લાગેલું. છતાં અનેક વર્ષોના સદવાસ
અને મમત્વને લીધે તે એ ધર છોડી શકી નહીં.
અને દિવસો જતાં તો તેને બાલક સસકામ ખરે-
ખર આકર્ષક લાગવા માંડ્યો હતો. પ્રસા જ્યારે
કોઈકવાર તેને રમાડતી હોય ત્યારે કે કે કે મિલે

તે બહાર આવતી, અને એ ખાંતેની રમત આદે
નયને નીહાળી રહેતી.

“કેવો દુશ્મનનેએ પહોંતો લાગે એવો
છોકરો છે!” એકવાર તે બોલી.

પ્રસાએ ઉત્તર જોયું. “ખરી વાત ડોશી.
કેવો છુલ્લો છોકરો છે. મારો છોકરો ખરાને,
કેમ નહીં?”

જડાવની નીતિની ભાવનાઓ આ પ્રશ્નથી
ઘવાઈ ગઈ. અને તે જમતી તેમ ઉભી રહી.
ફરી પ્રસાએ પુછ્યું: “મારું કે કામ છે? ધર-
માં આવું?”

“ના રે ના, બહેન! હું તો રાંધણીઆમાં
છાણું સમજવા બહાર આવી હતી. તમે તમારે
રમોને.” પ્રસા હસી. છાણુંનું સ્થાન તો તે હતી
તેથી કેટલુંએ દૂર હતું.

અને એમ જડાવ ડોશી પણ બાલકમાં મુગ્ધ
થતાં ગયાં.

પણ ગામમાં પ્રસાની વિદ્યભણાઓ વધારે
હતી. એકવાર સસકામ મંદિર પડ્યો અને
ગામના વંદે પ્રસાના ઘરને વેશ્યાવાડો કહી ત્યાં
જવાની ના કહી. પ્રસાને લાવનગરથી ડોક્ટર
તેડાવી મંગાવ્યો પડ્યો. એકવાર પ્રસાને ફરવા
જવાની ઇચ્છા યદ. નાની બાબાગાડીમાં સસ-
કામને બેસાડી બહાર નીકળી. સામેથી માથે
પાણીની હેલ લઈને આવતી કેટલીક સ્ત્રીઓ તેની
સાચું આંખો ફાટીને જોઈ રહી. અને તેને
જતારી એક બીજને કહેવા લાગી, આ બોળળી?
એ તો પેલી પન્ના; એ પાપીયણ ગામ આખાં
હારે ચાલે છે ને વળી છોકરાને આમ દેખાડતી
ફરે છે તે સુધી લાજતી નહોતી હોય?” વગેરે.

કોઈકવાર કોઈ યુવાન છોકરાઓ તેને સામે
મથે અને જો એકલા હોય તો તેની સામે તાકી
રહેતા અને હસતા અને જો ટોળાંમાં હોય તો

[પૃથ્થ મંદિર બુદ્ધ ૧૯૭]

દાનનો દવ. પતિઝીના સ્મરણાર્યે
શ્રી પાર્મલ ગુજરાતી સમાને
શ્રીયુત ડાહ્યાભાષ આણંદજી આવડા
તરફથી સવિનય સપ્રેમ ભેટ.

નૈ વે ઘ

૨૦૨૦

લેખક :

ગ. લલિતભાઈન યુનીલાલ ગાંધી

૧૯૭૭

: પાત્રો :

કુમાર.....જગતનો એક યુવાન.
બાલો.....જગતની એક મુગ્ધા.
માતા .....જગતની એક માતા.

અંક પહેલો : પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ: આભે અક્ષતી હિમાલયના ધવલ ગિરિશૃંગો-તે પરની એક ચઢી
—(પશ્ચિમનું વિશ્રામસ્થાન) અને તેનું આંગણું.

સમય: ખુશુભા ઉપા-અરુણના આગમનનો.

[કુમાર “ચઢી”માંથી કાશ્મીરી શાલ
, ઓઢી બહાર આવીને હિમશૃંગો
એતો ઉભો છે. આતમામાં આનંદ

બરતી રેતી રહે છે. ઉપા ધામેધામે
વિકસતી જાય છે. નિરતેજ્ય જ્ઞાન
અંદા. કરમાતી જાય છે, અધકાર

મહીથી ઉગતી ઉપાનો આછો આ-
ભાસ જગત પર પથરાઈ રહેલો
દેખાય છે.

કુમાર

(અનિમેષ જોતો) શી ભવ્યતા ! અહીં
જોવાંજ કરવાનું ગમે છો સૃષ્ટિનું અનુપમ સૌંદર્ય
અહીંજ આવી વસ્યું હોય એમ લાગે છે. આ
વાતાવરણ અજબ પ્રાણચેતના ગ્રેરે છે. આ જોએ
આંખો ઠરે છે.

[કુમાર સૃષ્ટિને નમે છે. એનાં પોપચાં
અર્ધાં મીચાય છે. સૃષ્ટિનાં સૌંદર્ય
આંખો પી રહે છે; કોયલના ટહુકાર
જેવો અવાજ આવે છે. ચમકે છે.
અને પાછું ફરી જુએ છે.

હું તો ચમક્યો, જ્ઞાતમુદ્ધત કોયલ ક્યાં
ટહુકી ?

[એક સુંદર મુગ્ધા-ચૌદક વર્ષની
દાખલ થાય છે]

કોણ બાલા !

બાલા

(હસતાં) હા, શું કરતા હતા ? સવારના
પહોરમાં શું ચટકું લાગ્યું છે ?

કુમાર

કે નહીં. જરા વહેલો ઉઠ્યો તો એટલે થયું
કે લાવ દિમગિરિ પર સૂર્યોદય કેવોકે લાગે છે તે
જોઈ લઈએ. હવે એ જોવાના જાડું દિવસો નથી
રહ્યા. ખરેખર દિમાલય છોડી જતાં દીક નથી
ચાલતું. અહીંનાં તેજ અવનવાં છે.

બાલા

ખરેખર અહીં તો બધુંજ નવું છે ! પશુ-
પક્ષી, વનસ્પતી, જીવન સર્વસ્વ અહીં અનરું
છે. મને તો અહીં બહુ ગમે ! કોઈ જનની
પંચાત નહીં. અંધાં સાથે બોલવા દરવા ફરવાની

છુટ ! ગામ શું સારુ ધરમાં ગોંધાઈ રહેવાનું !
બીજા સાથે વાત કરતાં જાણે સ્ત્રી વર્ગ અભણ
જતો હોયને !

[કુમાર વિસ્મય પામતો બાલાને જોઈ
રહે છે-આલા એને અપૂર્વ લાગે છે.

કુમાર

બાલા, ખરે સાચું કહે છે !

બાલા

સારે બીલું શું ! જુઓને અહીં તમારી
સાથે આખો દહાડો વાતો કર્યા કરું છું. સાથે
સાથે ચઢઈ ચઢવાની, ચાલવાની કેવી ગમ્મત પડે
છે ! યાદી ગયાનો ટોંગ કરી બેસી જઈ તમને
હેરાન કરવાની કેવી મઝા પડે ! ગામમાં મારાથી
એક શબ્દ પણ બોલાય ખરો કે ! બાકી અમે
સ્ત્રીઓ એટલે પાંજરે પડેલાં જુલજુલ. પાળનાર
પુરુષને ગમે તો જુલજુલ ગાય ! નહીં તો સમાજ-
ના વાતાવરણના સોનેરી પિંજરા મહી પુરાઈ
રહેતાનું.

કુમાર

ખરેખર, અહીંના વાતાવરણમાં મસિનતા
નથી. અહીં સારી સૃષ્ટિમાં કોઈ ઠેકાણે પાપ
વસતું નથી. બીકેદાર તો પ્રજાનું ધામ છે.
દિમગિરિનાં શૃંગોજ અવનવાં છે. અહીંનું જીવન
અનેરું છે. જુઓને તમારી તખ્તીઅત કેવી સરસ
યજ છે !

[બાલા લજ્જાય છે. ગાલની સુરખી ઘેરી
થાય છે. કુમાર એને ધડીબર જોઈ
રહે છે.

બાલા

મને અહીં રહેવું બહુજ ગમે છે.

કુમાર

(એક ધીરે નિઃશ્વાસ મુકે છે). ગમે છે
તેમાં કશું ખોટું નથી. આપણી સમાજે સ્ત્રીઓ-
ની આસપાસ એવું વાતાવરણ ઉપજાવ્યું છે કે

શ્રીઓએ આમાં શું ગળાઈ મરે છે. શ્રીઓએ શું કરવું અને ન કરવું તે વીશે પુરુષ જાણી સુધી પોતાનો અમલ ચલાવ્યા કરશે ત્યાં સુધી હોંદુ સમાજની શ્રી બીચારીજ રહેવાની !

બાલા

શ્રીઓને મન પુરુષની સ્થિતિ જુદી હોય છે. એ એક સપાટી પર મળી શકે એમ બીચારી શ્રી માની શકતી નથી !

[બંનેને વાતનું શું ગળાઈ મરે
થાય છે. કુમાર વાત
ફેરવે છે.

કુમાર

બાલા, મારાં મા શું કરે છે !

બાલા

તારે છે. એમણેજ મને કહ્યું કે તમે અહીં છો. બા ને બાપ બંને હજી હમણાંજ ઉઠ્યાં. હજી નીકળતાં વાર છે. એટલે જરા બહાર જોવા નીકળી કે તમે શું કરો છો !

કુમાર

આ ગિરિશૃંગને જોવું મને બહુજ ગમે છે.

બાલા

જેવું એમાં શું છે !

કુમાર

એક જાતનું અપૂર્વ સૌંદર્ય. આજે મારો આત્મા ઉડી આંખમાં આવી વસ્યો છે.

બાલા

શું કહ્યું ? એ સૌંદર્ય સૌંદર્ય બંધા શું કલા કરે છે ! મને એ નથી સમજતું !

[કુમાર બાલાને એક ક્ષણ જોયા કરે છે.

કુમાર

એ શી રીતે સમજાવું ? જો કંઠી ફરતાં ફરતાં જોવી નજર પડતાં અમુક વસ્તુ જોઈને આંખ ઠરી મઈ છે ! કેંક આપણે જોવા તથ્યસત્યા હોઈએ એવું આત્માએ અનુભવ્યું છે ?

બાલા

સાચું. ઘણી દેરા કેંક એવું જરૂર છે કે તેના પર આંખ પડતાં નજર ઠરી જાય છે. અને એ

ફરી ફરી જોવા દીલ તલસ્યાં કરે છે.

કુમાર

મારે એ સૌંદર્ય.

સૌંદર્ય એટલે આત્માનાં જોજસ. સૌંદર્યના ભાસ-સાક્ષાત્કાર-એટલે રનેહ. સૌંદર્ય એટલે રનેહ અને રનેહ એટલે પરમઆનંદ.

બાલા

એ બધું મને

નહીં સમજાયું.

કુમાર

એ તમને નહીં સમજાય. તમે જીવન નથી જોયું.

બાલા

‘જીવનમાં શું જોવાનું છે-આ જીવીએ છીએ-
બીજું શું ?

કુમાર

ના. બહુ જોવાનું છે. એના બેઠ જુદા છે.

બાલા

તમને કેવું જીવન ગમે ?

કુમાર

એ ક્યા રીતે તમને સમજાવું ?

બાલા

અરે એવું તે હોય ! તમને જે જીવન ગમે
તે તમને કહેતાં ન આવડે !

કુમાર

એ લાગે તેટલું સહેલું નથી. પ્રેમ, આનંદ,
ઔદાર્ય અને જ્ઞાન. એ જીવનના આદર્શો-એને
વીટી વળતું જીવન-એમાં બહુ સમાઈ જાય.

બાલા

શું કહ્યું ? મને સમજ ન પડી.

કુમાર

પ્રેમ એટલે વિશ્વપ્રેમ-એ જીવનમાં દરેક
કાર્ય, દરેક વિચાર, દરેક શબ્દમાં એ ઝરતો હોય.

બાલા

પછી ?

કુમાર

જીવનનાં આનંદ. જીવન સુકાષ્ઠ ગએલી
મનોદશામાં જીવવામાં નથી સમાતું. જીંદગી જીવતાં
આવડે તોજ જીવનમાં આનંદ.

બાલા

(હસતાં) એ પણ ઠીક.

કુમાર

એ આનંદ વસ્તુઓના લેપ ન હોય ત્યાં ન
સંભવે. એને માટે ઔદાર્ય જોઈએ.

બાલા

ઔદાર્ય એટલે ?

કુમાર

સુલ્લસક જીવનની પણ સૃષ્ટિકર્મમાં મદદતા છે
એ બતાવવાની, અનુભવવાની ભાવના.

બાલા

તમે તો બહુ મોટી મોટી વાતો કરો છો !
એ જીવનમાં કેમ ઉતરે ? મારાં બાને મોઢે તમે
કહો તો તમને ગાંડામાં ગણી કાઢશે.

[બાલા મંદ હસે છે. એને કુમાર એક
પળ જોઈ રહે છે.

કુમાર

એ બધું મને તો બહુજ સહેલું લાગે છે.
આત્મજનમાં બહાદર્શન કરતાં શીખાય, નિજ
રોહી સાથે એક્ય સાધી, સર્વજૂત માત્રમાં ચૈત-
ન્યનાં દર્શન યાય. એટલે જીવનમાં આનંદ, પ્રેમ
ઔદાર્ય અને જ્ઞાન બધું મળે. એકજ શબ્દમાં
કહું તો જીવન એટલે લાગ-રાગ મહીજ લાગ.
(એકાદ ક્ષણ થોભીને) કેમ નથી બોલતાં ?

બાલા

શું બોલું ! તમે બોલી ગયાં તે શબ્દો
મને બહુજ ગમ્યા. પણ બીજું કે નહીં ગમ્યું.
અરેબર, તમે બહુજ મીઠાબોલા છો ! (હસે છે)

કુમાર

(નિરાશ થતો) કારણ તમને એની ભાવના
ન સમજાઈ.

બાલા

હશે. પણ સારે એ તમે શું કહ્યું ? આત્મજન ?

કુમાર

હા... ! આત્મજન... એટલે.....

બાલા

એટલે વદ્જનને ! (હસે છે) કેણ જણે
બધાને વદ્જ શા માટે જોઈતી હશે ! મેં તો
જાણ્યું તું કે તમે કાલા હશે પણ તમે પણ બધા
જોવાજ છે ! ચાલો, ઠીક પણ તમને કેવીક વદ્જ
ગમે ?

કુમાર
(હસતાં) કહું ? જાઓ નથી કહેતો.

બાલા
જા પાછા— (સરોવ જોઈ રહે છે).

કુમાર
(બાલાને જોતો) મને અમીભયો, મીઠાં
ધેરાં નયન માંડતી, તોફાન અને સ્વાસ્થ્યના
પ્રાસંગિક અનુભવ કરાવતી, શુદ્ધશીલા દેવસોકની
દેવસુંદરી જેની.....

બાલા
જો પાછા કવિ થઈ ગયા ! એ મને નહોં
ગમે.

કુમાર
ભારે કેમ વર્ણવું !
બાલા
તે તમને કાવે તેમ. પણ ગાંડું ગાંડું નહોં
બોલતા.

[કુમારનાં કથનના સજીવન કરતાં નયનો
અર્ધ મીચાય છે.

કુમાર
આભમાંથી વીળળી સરેહે, ઉત્તરી આવી
હોયને એવી, બ્રહ્મચરીની મીઠડા બોલ બોલતી,
પ્રેરણાની મૂર્તિ સમી કલ્યાણીની હસતી ને હસાવ-
તી કોઈક.

બાલા
જાઓ હવે નહોં બોલું. (સરોવ જોઈ રહે છે.)

કુમાર
નહોં, નહોં, લો હવે સમજાય એવું કૈંક.

બાલા
બોલો ભારે !

કુમાર
યુવા અમકતી હોય દેહે તોએ વદને બાર
વર્ષની કુમારિકાના ભાવ રંગી રહ્યા હોયની, નવ
પડદો પડે છે.

વર્ષની સુકુમાર બાલાનાં તોફાન અને રમતીઆળ-
પણું નયનમાં અમકતી રહેતાં હોયની, પાંચ
વર્ષની નિર્દોષ બાલિકાની ઉદ્દાસ રેખાઓ ધડી-
ભર એની મુખમુદ્રાપર આલેખાતી અને જુસાતી
હોય એવી કોઈક.

બાલા
ચાલો, હંમર સમજાઈ. પણ તમને કાળી
ગમે કે ગોરી !

કુમાર
એ તો કેમ કહું ! પણ મેધાચ્છાદિત અંદરથી
વિશ્વવા સરીખડી નિસ્તેજ રજની એના મુખમંદ્ર-
થી સૌભાગ્યવતી દીસે એવી.....

બાલા
તમે તો છેકળ ગાંડા ! જાઓ હવે નહોં બોલું.
કુમાર
મેં એમાં શું કહું ?
બાલા
કેં નહોં. પણ તમે બહુ સારું સારું બોલો,
જે. તમે...

[બાલાના વક્ષ માતપિતા અને કુમારનાં
મા અટ્ટીમાંથી બહાર આવે છે.

માતા
કુમાર, ચાલો, દીકરા. બહુ દિવસ અઢી ગયો.

[કુમારને બાલા પાછાં ફરે છે અને
અધાને જુએ છે, પાછું ફરીને
કુમાર તરફ એક મીઠ માંડે છે અને
સ્મિતનાં મરકલકાં પડે છે].

કુમાર
ચાલો.

[સર્વે જાય છે]

અંક બીજો : પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ : કુમારનું મંદિર

સમય : બપોરનો

[કુમાર પુસ્તકોથી ભરપુર પિઠિકા પર

માથું નાખી દઇ ઉઘાડા પુસ્તક પર હાથ નાખી તે પર માથું ટેકવી પડ્યો છે. એના લાંબા સુંવાળાં મનોહર લુહાં ઉઠે છે. ધડીમાં એના મુઠાળી ભાલ પ્રદેશને ધડીભર જ્ઞાનના તેજના ચમકારે ચમકતી આંખોને આવરી દે છે. હાથવડે વાળને ઉરાડે છે. વાળ મઢી આગળાઓ ભરાવી રમતો નજરે ચડે છે.

કુમાર

કંપના ! જીવનનાં સ્વપ્નાં ! હૃદયના તરંગો ! અરે તેં કેટલાને દુઃખી કર્યાં છે ! દિમાલયનાં શૃંગો ગયાં ! લાંનું અદ્ભૂત વાતાવરણ ગયું ! સૃષ્ટિની પરમ વિભૂતિ અદૃષ્ટ થઇ ! નિર્દોષતા ગઇ ! અહીં તો લચ્ચી લચ્ચી સમાજ નિયમની વાડ ચારેગમ આવી રહી છે. છતાં કંપના મને કેમ મુંઝવે છે ! હશે મારીજ ભુલ હશે !

[ધડીભર વિચારમાં પડી ગયોયો જણાય છે.

ના. ભુલ નહીં. આખે જોયું અને આત્મા-એ પરખ્યું, અંગના અણું અણુંએ ઓળખ્યું. એ શી રીતે ખોટું હોય ! (ઉઘાડા પડેલા પુસ્તક પર હાથ અડાળે છે.)

સારે શું ! બાલાએ મારા તરફ કેવું જોયું ! કવિતા રેલાઇ ગઇ. એક અનુપમ દૃષ્ટિકોષ !

[આંખો ખીચી દેતો હોયને તેમ પોપચાં ખીડાતાં જણાય છે.

હા, એમજ !

માથું ગરદનપર નાખી દીધું-નજારક ડાબે પડખે નમતું અને આંખોની એક તીરછી નજર-દીલના દર્દીભર્યાં તીરછાં નયનઆશુ. એ સુંદર કીકીઓ-જગરમાં ખુંચે એવી નજર-અને હોઠેથી સરી પડતું અનેક, સ્મિત ! કેટલું સુંદર ! કેવું અપૂર્વ ! જીવતું જગતું સ્વપ્ન ! એ સ્મિતમાં સ્વર્ગનું સાત્રાજ્ય સરી પડતું હોયને ! એ નજર તો અંતરમાં કોરાઇ રહી છે. એ હોઠને ચાંપવા હજીએ દીવ લલચાય છે. (કુમાર હોઠ કરડે છે)

બાલા, તું કેટલી સુંદર છે !

[ખભાં મરડે છે અને આંખોનાં પોપચાં વધુ દૃઢ ખીડાતાં દેખાય છે.

બાલા, આજ છ મહીના થઇ ગયા તેણે હજી તે દૃષ્ટિપાત નથી જીલ્લાતો ! એ નજર ! હાશ !

[અનિમેષ માથું હંચુ કરી જોતો થોડી પળો જોઇ રહે છે.

ભુલ તો નથી કરતો ? મારા અંતરના ભાવ તારા હૃદયે તો નથી આરોપતો ! સ્નેહ ખડો પાછો છે. એને પોતાને ચશ્મે દુનીઆને જોવાની ટેવ પડી ગઇ છે.

અહીં મહીના સાથે રહ્યાં, માઇલો ને માઇલો ચાલ્યા. દિમશિરિના આ શૃંગપર પેલા શૃંગપર નિર્દોષ મૃગલાં જેવાં કુદવાં કુદરતને ખોળે રમ્યાં. તું જીદી હતી. છુટા પડ્યાં સારે તને શું થયું ? પણ બાલા, તું આતું દીલદર રીતે જોતાં ક્યાં શીખી ! કોણે શીખ્યું !

[અવકાશમાં એક સુન્ન ફેંકે છે.

ના તને કોણ શોખવે ! સ્નેહ કરતાં માનવી-

કુમાર

‘ મનુષ્ય દેવ નહીં થઈ શકે ?

માતા

એ કેમ બને ?

કુમાર

મનુષ્યની અવનતિ માયાથી થાય. પણ
માયા મનુષ્યનો સારથી થાય તો માનવી દેવ
થાય.

માતા

એ મને નહીં સમજાયું.

કુમાર

જો પુરુષની માર્ગદર્શક સ્ત્રી બને તો પુરુષ
મનુષ્ય મટી દેવ થાય.

[કુમારની આંખો મઠી એની માતા
ધરીમર જોઈ રહે છે. કુમારના
હૃદય તંત્રીના સુર પડે છે અને
આંખું સ્મિત જદ્દ મુખમુદ્રા પર
છવાઈ રહે છે.

પડે પડે છે.

અંક ત્રીજો : પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ : ગામનો નદી કીનારો.

સમય : આયમતા પહોરનો.

[કુમાર પગ લાંબાવીને નદીની રેતી પર
કોણી ઉપર ઘરીર ટેકવી પડેલો
છે. અને નજીકમાં રેતી વડે બાલા
લાંબા હાથપર માથુ મુકી સૂતી
છે. એક બીજને જોઈ રવાં છે.
સૂર્યાના કુમળાં થતાં જતાં દિરંગો
બનેને રમ્યતા આપે છે.

માતા

કુમાર, જા આજે નથી વાંચ્યું.

કુમાર

કેમ મા ?

માતા

(હસતાં) કેં નહીં. પંચવટીમાં રહુવીરને
સીતાનું જીવન મારા કુમારની સીતા સંભળાવે
એવી મને હોશ થાય છે.

[કુમાર શરમાય છે.

કેમ નથી બોલતો ? મારા કુમારની સીતા
થતા બાલાને મેં ક્યારનીએ શોધી કાઢી છે.

[કુમાર અવાક ઢીબો રહે છે. એની મુખ-
મુદ્રા પર પ્રસન્નતા છવાઈ રહે છે.
નહીંજ બોલે ? ભલે. હું જાઉં છું.

[કુમારની માતા જાય છે.

કુમાર

(પિટિકા પર એક તરફ માથું ટેકવી લેવે
છે) બા.....લા.....

[ચોપડીપર માથું નાખી દષ્ઠ મોં
સંતાડી દે છે

બાલા

ચાલો, આપણે ઘેર જતાં રહીએ. ભોક્ષ
જોશ તો કહેશે કે વહી ગયાં.

કુમાર

જી ! લોકોના સારા અભિપ્રાયપર જીવવા
મથે તો જીવવું મુશ્કેલ થઈ પડે.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૬૪]

પાછું ફરીને કુમાર તરફ એક મીર માંડે છે.

— પછી એકદમ ફાટી અને વળગી.

કરમા એ લું કમળ

લેખક :

રા. રમણિકલાલ જયવંદલાલ દલાલ.

એ 'ક મોટું ટાણું' ધસ્યું આવતું હતું—કોલા હલ પશુ ધણોજ થતો હતો. એક મોટા પક્ષગ કેટલાક માણસોએ ઉપાડ્યો હતો. બીજાનું પશુ અતિશય મૂલ્યવાન હતું. અત્તર ને ગુલામની સુગંધિ હવામાં પમરી રહી હતી. પેલા મોટા જમીનદારના તમામ માણસો એને વીંટાઈ વળ્યાં હતાં. દાસદાસીઓનું ધાડું પાછળ આવતું. એ જમીનદારના એ. પુત્રોને કદાચ છપનમાં પહેલીવારજ આંખે ઉઘાડે પગે ચાલવાનો વખત આવ્યો હશે. ચોતરફ પૈસા છુટે હાથે વેરવામાં આવતા. શીકાર પર તરાપ મારતા ગરુડોની પેંઠે બીખારીઓનું ટાણું કુદી રહ્યું હતું. એમની જુમાજુમ દાનવમંડળની મહાસમાનેએ વીસરાવે તેવી હતી. 'રામ' એકો...જય રામ'ની ધુન એક ધડીભર પશુ અટકતી નહોતી. રસ્તાની બંને બાજુએ પશુ લોકોના ટોળેટોળાં ઉભરાતાં. બજે કોઈ મહોત્સવનું સરઘસ ન હોય !

પરંતુ એમાં કશુંએ નવાઈ જેવું નહોતું. એ મુલકના મશહુર જમીનદારની પત્નીની એ રમ-શાનયાત્રા હતી. એમાં વૈભવ-પ્રદર્શનની ઉણપ હોય ખરી !

છતાંએ તું એક ગરીબ પિતાને આગણે અવતરી હતી. તને જુલાવનાર તારી જનનીના ભાવભર્યા હસ્તો માત્ર કાચની બંગડીઓથીજ શુંગારાએલા હતા. એનો પોષાક પશુ સાદો ને આછો હતો. તારા બાલ્યમાં તારા માતપિતા ભાંડુઓ ને મિત્રોના ભાવ વિના તારી પાસે કશુંએ નહોતું. તારા લક્ષના દિવસે સર્જનદારે બસેલા સૌંદર્ય રીવાય તારી પાસે બીજો એક પશુ અલંકાર નહોતો—કયા સદ્ભાગ્યથી—પૂર્વ જન્મના કયા પુણ્યથી તું આવી ભલકભરી રમ-શાન યાત્રા પામી શકી ? જે ગરીબ ઘરમાં તેં મુખપ્રેકાશ પ્રથમ પીજાન્યો એ સાદા ગામડામાં તારી અંતિમ ધડી આવી ઉભી હોત તો આવેા ગૂઢ પ્રજા પુણી શકાત ખરો ? કદાચ કોઈ શોકના હૃદયબેદક વિલાપો સાંભળી શકત. કદાચ દુઃખના કપરા વાદળે એ ગરીબ ઘરને પોતાના શ્યામ આલિંગને રંધી નાખ્યું હોત; કદાચ તારી ચિતાના ભટકામાં કેટલાક આત્માનાં આનંદ ને શાંતિ રાખમાં પલટાઈ જાત; પરંતુ તારા અંતિમ વિરામમાં આવી વૈભવશાળી વીદાય કે મળત ? આટલા બધા અનુભવીઓના આકંઠસ્પર દિગ્ગજો ને ડોલારી રલા હોત ખરા ? આ વિશાલ

પાલનગરનાં પ્રજાજનોનાં વિસ્ફારિત નયનો તારા પર હરી રહ્યાં હોત ખરાં ? મૃત્યુના મદારાજ્ય પ્રતિ તારા-વિજય પ્રસ્થાનને પ્રકાશમાં આણુવા આકાશને ચીરી નાખતો આવો ગજજ કોલાહલ કદીએ થાત ખરો ? ખરે ! આજે તારા જીવનની ધન્યધ્વી આવી ઉભી છે ! મહાન 'જીવપતિ' કુટુંબના સ્તંભ પ્રતાપરાયના મનોમંદિરની તું મદારાણી હતી ! તારા મનોહર અંગોને પ્રજાળી નાખનાર અનલ મારા દેયાની આગને કેમ છુટાવી જતો નહીં હોય ? મારા જોવા દુઃખી કમલાગીને ક્યા બંધને તારી જોડે જડી દીધો છે ? મૃત્યુથી પણ મરી ન જનાર એવું તે બંધન કયું છે ? મારી હૃદયરાણી ? હવે તું નથી છતાંએ તારે માટે મારા દેયામાં હજીએ આગ ભલુપી રહી છે. ગુજરાતી શાળાના એક ગરીબ શિક્ષકનું આ અહંભાવી સાદસ તો નહીં હોય !

અશાનસંધ આગળ વધે છે—હું પણ એની વાસે ધસડાયે જઈ છું. તારા પતિના અમીર કુટુંબીઓ સાથે ચાલવાનો મને હક્ક નથી.

અશાનકે કેક થયું. સરથસ ધડી થંભી ગયું. આગળ જતું ગાડું કે ગાડી અટકી પડી હતી. એ મીનીટ અમે બધાએ ઉભા રહ્યા. તારા મનોરમ વદનનું દર્શન કરવા બંને બાજુનું ટોળું આગળ ધસ્યું.

એ વિદાલયી યુવાનો—એમના દેખાવ પરથી, હાથમાં ચોપડીઓના ચોકથી હું એમજ કહી શકું—હેક આગળ ધસ્યા ને પછી ચમકીને પાછા પડ્યા. “આવા સૈદ્ધર્થને અવસાન !” એક બીજાના તરફ જોઈ બબડ્યો. “જીવનમૂર્તિ કેવીક હશે ? આતું સૈદ્ધર્થ ચિત્રો સીગય મેં તો જોયુંજ નથી. કોના ઘરમાં અધકાર ભરી જતી હશે ?”

બીજાએ તેને કાણી મારી શાંત કર્યો—મારા તરફ આંગળી કરી બબડ્યો : “ચુપ ! કદાચ

આજ તેનો પતિ હશે !”—તેઓ ટોળામાં અદૃશ્ય થયા. આગળની ગાડી ચાલી. અમે પણ ચાલ્યા.

એનો પતિ ! પેલા યુવાનો નાદાન હોવા જોઈએ—આજ મને એનો પતિ કાણુ ખારે ? ફુનીઆના ડાહ્યાઓએ એ વાત સાંભળી હોત તો એમને હસી કાઢ્યા હોત. મારાં નેત્રો રાતાં ચોળ બની ગયાં હતો—મારા વાળ યુવાન ગયા હતા—કોઈ ગાંડાની ચેકે હું દોડ્યો જતો હતો—માર તેથીજ તમે મને એનો પતિ ધારી લીધાને ? હજીએ તમે નથી ભણ્યા કે આ સંસારસાગરમાં પ્રેમને કશોજ હક્ક નથી—કશોએ દાવો નથી. લક્ષ્મી ને કુસિનતા આગળ પ્રેમ શી વીસાતમાં ? કરુણ નહીં. એથી પણ છુલ્લક. એ મદારાણી છે. હું એક ગરીબ શિક્ષક છું.

અમે રમશાનભૂમિમાં આવી પહોંચ્યાં. ચંદનની ચિતા રચાઈ. એના શબને પધરાવવામાં આવ્યું. હવે એ દારૂ શાને ? દેશવટો દેવાએલી સુરસોકની સામ્રાજિ ! તું તારી જન્મભૂમિમાં પાછી વળે છે શું ? કોઈ મહાદોષી મુનિરાજના શાપથી આ સંસારમાં ઉતરી આવી હતી ? તું અમારી સાથે હતી ત્યારે આવું રિમત તેથીજ મેં કદીએ નોડાવ્યું નહોતું ? સ્વયં મૃત્યુદેવ તને નવવધૂં માની વધાવે છે ત્યારેજ તું પ્રથમવાર હસે છે ?

અમિદાહ દેવાયો—એના શ્વામળા કેશકલાપમાં વહિતી હનુરો ભુખી નાગજો ચિત્કાર કરી રહી. અંધારથેરી રજનીમાં એમની તુટેલી જીહ્વાએ આમતેમ સળવળી રહી. મારાથી એ ન જોવાયું—હું બાગ્યો.

૨

“વિનીત”ની પરીક્ષા પસાર કરી મેં વિદાલયના પથથાર પર પગમુકો ત્યારે કોઈએ પણ સ્વપ્ને એ ધાયું નહોતું કે હું એક ગરીબ

શિક્ષક તરીકે રવડીશ. દરેક જણ મને કુલદીપક ગણતા. મારી માતાના અંગ પર એક પથુ-અલંકાર નહોતો. છતાંએ એની ભાવિ નવવધૂ તો હીરાનાં કંકણ પહેરશે એમ તે નક્કી માનતી. એના વહાલા અનુપમે પહેલેજ તકાડે છાત્રશ્રુત મેળવી હતી. આગળ જતાં તે મોટે વક્રીત તો જરૂર અનવાનો. હજીએ મને આશ્ચર્ય થાય છે કે મારી એ વક્રીલાત કોને વરી દશે? ને પેલાં હીરાનાં કંકણુ ! હા-મેં કાઢના હાય પર જોયાં પથુ તે મારી પત્ની નહોતી. પરંતુ મારી માતાની શ્રદ્ધાને અજાયમાન કરવાની કાઢનામાં પથુ તાકાત નહોતી. પોતાના અજમ પુત્રને વિધિ આમ કર દગો દષ્ટ રાકે એમ તે છેલ્લી ધડી મુધી માની રાકી નહોતી.

એક પડુ પડુ થઇ રહેલું મકાન-પાસે એક નાનકડું તક્કાવ ને થોડાં ગરીબ સગાં વહાલાં-એ મારા પિતાના વડીલોનો વારસો. અમારા ઘરમાં રહેલું ને અમારું હુણુ ખાવું એમાં અમારાં સગા વહાલાંને કશુંએ નવાઈ જેવું લાગતું નહોતું. વડીલો પાસેથી એ દક્ષ એમને વારસામાં મળેલો હતો, એમાં ઉપકાર શાનો ? એ લોકો આભાર માને એવું અમને ચમત્તું પથુ આવતું નહોતું. મારા પિતાજી ખુબ મથતા ને થોડુંક કમાતા. અમારાં અદ્ય સાધનોથી બે છેડા બેગા કરવા મારી માતા એથી પથુ વધારે મથતી. બીજાં માત્ર ખાઠપીને જોઇ રહેવામાં આનંદ માણતી. મારા માતાપિતાથી મારું વિદ્યાશ્રયનું ને અમદાવાદનું ખર્ચ પુરું થાય તેમ નહોતું-પરંતુ ભવિષ્યના એક આહોશ વક્રીકને ચટતું જાન પોતાના પુત્રને ન મળે એ મારી માતાને પાલવે તેમ નહોતું. એટલે દસલે વદને તે પોતાના અલંકાર મને ઉનારી આપતી; ને એ મુડીએ હું વિદ્યાની શોધમાં ઝંખલાવતો. એ વેળાએ મને પુરેપુરી આશા હતી કે મારી

માતાને હવે એની જરૂર રહી નથી. એ પહેરતી હોત તો હું જરૂર તેને લાતી આપત એ વિચારે હું ચાંલન મેળવું છું.

એક નાનકડી નાળમાં આવેલા ત્રણ મજલાના મકાનની બેજવાળી કોટડીમાં મારા યુવાનીના પહેલા દિવસો વ્યતિત થયા હતા. મારા સહાધ્યાથીઓમાંના કેટલાકને લક્ષ્મીની ઓથ હતી. તેઓ નેગના વિવિધ વિલાસોમાં બે ધડી મોજ માણતા. મારા જેવા ગરીબોને એવા આનંદનાં ધામો ક્યાં હોય ? ધડીક એ સદ્ભાગી સંમિતોત્તી ઝાટકણી કાઢીએ કે પૃથ્વીની હરેક કુદરત વરતુની કીમત પર ભાગ્ય મારીએ. એ અમારા થડીબરના ઉદ્ગ્રાસો. પાટનગરના વેલવોમાં વિહરતા ગર્ભશ્રીમતો ગામડાંના ગરીબ થરને સહેલાઈથી ભુલી જઈ રાકે. પથુ મારે તો એક મંધાતી ઓરડીના અંધારા ખુશામાં ભરાઈ બેસવાનું. હાથમાં પુસ્તક રાખી માથુ ધુણાવવાનું. મારાથી ગામડાની સહેર કેમ ભુલાય ? મારા ગરીબ ઘરની સાદી સ્વતંત્રતા માટે હું ધણીએ વાર વળખાં મારતો. અમદાવાદમાં આવે અનેક વર્ષો ચીતી ગયાં. છતાંએ હજી હું તો ગામડીઓ જ રહ્યો હતો. મારી આભુઆભુના વાતાવરણમાં મારું દીલ ચોટતુંજ નહોતું.

કેટલાંક વર્ષો વહી ગયાં. અંતે એક દિવસે હું કાલુપુરના રોશને રવાના થયો. મારું મગજ પાકા ગયું હતું. મારા અંગમાં આગ લાલુકતી. મારા હાથમાં એક નાનકડી ટ્રુક હતી. મારો સંસારી ખજાનો એમાં ભર્યા હતો. મારી પરીક્ષા ખતમ થઈ હતી. હું દોડને ટ્રેઇનમાં ચઢી બેઠો. મારી ખાના અંગ્રંકારોએ મને આટલે ઉંચે પહોંચાડ્યો-પથુ દવે ? મારાં ખીરસાં સાવ ખાતી હતાં. મેં પાસ થઈ નોકરી લેવાનો વિચાર કર્યો. ખાનગી રીતે એમ. એ. નો અભ્યાસ કરવાના અભિલાષ હતા. ટ્રેઇનમાં બેઠે બેઠે પરીક્ષામાં

કેટલા માર્કસ મળશે તેની મેં ગણતરી કરી. ઉંચો નંબર આવે તો કદાચ છાત્રવૃત્તિ પણ મળી જાય.

સાચકાળે હું મારે ગામ પહોંચ્યો. રેશન ને મારા ઘર વચ્ચે માત્ર એક જ ખેતર હતું. અંધારું થઇ ગયું હતું. નાખી નજર પણ પહોંચતી નહીં. છતાંએ મારી માનસિક દૃષ્ટિમાં મારું વહાલસોયું આંગણું તરવરી રહ્યું. અસારે મારી બાએ ધીનો દીવો પ્રગટાવ્યો હશે. ક્યારાની પવિત્ર તુલસીને વંદન વંદી રહી હશે. એની વેણી વધુડી ગઇ હશે. એના કેશકત્તાપ વસુંધરાને ચુમી રહ્યો હશે. મારાં નાનાં ભાઈજાહેન દાદી-માને વાત કહેવા પળવતાં હશે. રસોડાની ધુણી-યી અકળાઇ મારાં ફાઇ વાડામાં આમતેમ આંટો મારી રહ્યાં હશે. ને મારો નાનકડો પ્રબોધ કવિતા લલકારી રહ્યો હશે. અમારું ઘર સ્થામળા આકાશમાં ધાળા સરખું જણાવા લાગ્યું.

મને જોઇ બધાંએ દોડી આવ્યાં. દરેક વેળા મારી બા મને જોઇ મૃદુ સ્મિત કરતી; પરંતુ આજે તો એના આનંદનો પાર નહોતો. આખું એ કુટુંબ કોઇ અવનવા બનાવથી નલપાપડ થઇ જણાતું હતું. થોડીજ વારમાં હું એમનો ભેદ કળી ગયો. ગરીબ ગુજરાતી ગામડીઆના આનંદહીન એક સરખા અસ્તિત્વમાં એક કે બે પ્રસંગેજ સાચા આનંદનું પુર ઉભરાતી શક્તા. એટલે મારે લાંબી વાટ જોવી પડી નહીં. મારાં નાનકડાં ભાઇ બહેન-મારી આગળ વધાઇ ખાવા ઉતાવળાં થઇ રહ્યાં હતાં. મારા વિવાદની વાત થઇ હતી-કન્યા પણ પારખવામાં આવી હતી. તે ગરીબ માબાપની પુત્રી હતી. પરંતુ એ વાતાવરણમાં તો સૌંદર્યભૂતિ લેખાતી. એની સુંદરતાથીજ મારી બાનું મન ચળી ગયું હતું. પહેરામણીમાં પૈસાએ ન મળે તેની તેને પરવા નહોતી, એનો પુત્ર ભવિષ્યમાં મોટો વકીલ થનાર

હતો. એને શ્રીમંત કદરૂપી કન્યા વરાવવાના તેને કોડ નહોતાજ. બધુંજ લગભગ નક્કી થયું હતું. માત્ર મારે કન્યા જોઇ આવવાનું બાકી હતું. ને મારા પિતાજીને ખબર કરવાની હતી.

ધણીને વિચિત્ર લાગશે કે આ બધું મારા પિતાની અગાધ માંજ કેમ બનવા પામ્યું હતું. પરંતુ તેનુંએ કારણ હતું. વર્ષનો મોટો ભાગ મારા પિતાજીને બહારગામ ધંધાથે ગાળવો પડતો. મારી બાને પત્ર લખતાં આવડતું નહીં. માત્ર પ્રબોધ તેમને ઘરની ખબર લખતો. પરંતુ વિવાદની વાતમાં બાને પ્રબોધનો વિશ્વાસ પડતો નહીં. એવી વાતો એને લખતાં ન આવડે. કદાચ મારા પિતાજીને નાહક ગુસ્સે કરી ચુકે. કયું કારણું ધુળ મળી જાય. એટલે તે ઘેર આવે તેનીજ તે વાટ જોઇ રહી હતી. સારે જાતેજ બધું વિદિત કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. પોતાનો અભિપ્રાય પણ એ વેળાએ સાથે સાથે જણાવી દેનાર હતી. દરેક જણ એમ માનતા કે મારા પિતાજી ચીડારોજ. મારી ભલી બાના કરતાં તેમનામાં વ્યવહાર જ્ઞાન વધારે હોયુંજ જોઇએ. મારી ભાવિ વકીલાતમાં પણ એમને એટલી બધી શ્રદ્ધા નજર હોય.

એમને પાછા વળવાના થોડાકજ દિવસ બાકી હતા. એટલા માટે કે કન્યાને જોઇ આવવાનું મુલતવી ગ્રાખવાની જરૂર નહોતી. એક શુભ દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો. હું મારો બાઇ પ્રબોધ ને બીજા બે ત્રણ મિત્રો એ ગામ તરફ ઉપજ્યા. વિવાદસંબંધ વીશેના નવા જમાનાના વિચારો માટે મારી બાને સહેજ માન હતું એટલે કન્યા જોવા મને જવા દેવામાં તેણે જરાએ વાંધો લીધો નહીં.

એ વાત અમે જાણતા હતા. કન્યાનો બાપ ધણોજ ગરીબ હતો. કન્યા ધણીજ સુંદર હતી. આંગણમાં પ્રવેશતાજ પહેલી વાતની તો ખાત્રી

થઈ ગઈ. અંદરના ખંડમાં અમને લઈ જવામાં આવ્યા હતાં એ સાધારણ ખાટલા ઢાળવામાં આવ્યા હતા. ઉપર જુની શામેલી બીજાવવામાં આવી હતી. અંદર ગૃહપતિ ને તેમના એ ત્રણ મિત્રો એકત્રિયા હતા. અતિશય નમ્રતાભર્યા દીન વચને દારિદ્ર દાકિયા તેમણે પ્રવર્તન કર્યો. પરંતુ અમારી બધીએ મુઝવણીનો બદલો વાળે તેવી સૌહાર્દની દેવી તો હજી

પડકાર પાછળજ હતી. પેલા વૃદ્ધ વારંવાર અંદર આવ જા કરતા. એથી અમે ધારી લીધું કે આ ધન્ય ધરી માટે વસ્ત્રાભૂષણ સજી કન્યા હજી તૈયાર થતી હશે.

વખત વીતાવવા અમે આછેરા નારતાને હંસાડી આપ્યો. મારી ધીરજ તો હવે ખુદી જવા આવી હતી. આવી પ્રતાવના ક્યાં સુધી પહોંચશે? મારા જમાનાના ખીજા યુવાનો પેડે કમાઈ થયા સીવાય પરણીને ઠીક નહીં એવા મનનો હું પણ હતો. પરંતુ કન્યાના સૌહાર્દની

વાનોએ મારા એ સિદ્ધાંતોને હવા બેળા કરી દીધા હતા; છતાંએ હજી તેનું પ્રસન્ન દેહન બાકી હતું. એટલે હું અંધીશ જાનું એમાં જરાએ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નહોતું. મારા મિત્રો તો એ બધે સમય મર્યાદા લોકો મોજ માણી રહ્યા હતા.

એકાએક મને લાગ્યું કે પાસેના ખંડમાં

મહિલામંડળ ઉભરાયું. અવકારોના આછેરા ઝમકારે ને નવીન વસ્ત્રોના દરકારે સાખ પુરી. સાયંકાળના મુવણી પ્રકાશે આપણી આ પુરાણી પૃથ્વીએ જાદુઈ ભરખો-દાબો કે દાર ઉઘડ્યું; કોમલથી નીતરતી એક કન્યા આગળ આવી.

એના પિતાની ગરીબાઈનું પ્રદર્શન તો ક્યારનુંએ થઈ ચુક્યું હતું. પરંતુ એના સૌહાર્દ-

પડકાર પણ સાચાજ નીવડ્યા. આ પ્રસંગ માટે કદાચ કોઈ વસ્ત્ર કે અલંકાર માટે માગી આપ્યા હશે પરંતુ એની ને રગિં કે કુમારો એ વાત વીસરાવી દેતી. આવા ગરીબ ઘરમાં તેણે અવતાર લીધો. હતો એ માનવું પણ ધરીભર કપરું થઈ પડતું. કોઈ શીર્ષતના મહાલયમાં તે આટલી અગ્નેઝ દીપી પણ નજર રહેત. જાદુભર્યા મારાં નયનોને જણાયું કે સંધ્યાનું સંવણું તેજ મૂર્તિ સ્વરૂપે મારી સમક્ષ ખડું થયું હતું; સંધ્યાતારંકે છેક અંધરપરથી ઉતરી આવી એના નયનોના

કોમલથી નીતરતી એક કન્યા આગળ આવી.

સ્થામળા ઉઠાણમાં ઝળહળી રહ્યા હતા.

એં સાંભળ્યું હતું કે કન્યા દશઅંગીઆર વર્ષની બાલક હતી. પરંતુ જુના જમાનાના સમાજથી છુપાવેલું જુઠાણ આજે જાહેર થઈ ચૂકું.

"તારું નામ શું? બહેન!" મારાં એક મિત્રે પૂછ્યું.

“ સુવર્ણ ” તેણે ઉત્તર દીધો. એના સ્વરથી ખીજાએ માત્ર એનું નામજાળાયું. મેં તો એના આજ્ઞા સાંભળીને ઘટતુંજ આંતરિક સૌંદર્ય નીહાળ્યું.

કન્યાને અંદર બોલાવી લેવામાં આવી. એના પિતાને કહેવામાં આવ્યું કે કન્યા ગમી હતી. અમે પાછા વળ્યા. સંધ્યાનું તેજ પશુ સરી ગયું. માત્ર મારા અંતરમાં સુવર્ણો દીપક પ્રકાશી રહ્યો.

અમને કન્યા ગમી તેથી મારી બાના આનંદ-નો પાર રહ્યો નહીં. મારી બહેનો તો પ્રયોધને મેંએ કન્યાનું વર્ણનજ સાંભળ્યા કરતી. તેઓ મને પુછવા આવ્યાં હોત તો ખરેખર ! નીરાશજ થાત. એનાં મદભર નયનોનું, એના મનહર વદન-નું, એના ચમકતા રમ્યમળા કેસકલાપનું મારો જીવ જત તોએ કશું વર્ણન કરી શકત નહીં. મારા અંતરમાં એની તેજભરી જીભી વીરાજ રહી હતી પણ એનું વર્ણન કરવાની મારામાં શક્તિ નહોતી.

લગ્ન લગભગ નક્કી થઈ ગયું. અમારા ઘરમાં કોલાહલ વધતોજ ગયો. પેલા ચિર સ્મરણીય સાયંપ્રકાશના મનહર રંગોળી કંપનામાં મારું દેહું વિહાર કરતું. હાથે ચરેહું કાર્ય પુરું કરનાર ખીજા આછેરી સંધ્યાની ડું આતુરતાથી વાટ જોઈ રહ્યો હતો. પરીક્ષાના પરિણામની પણ મને પરવા નહોતી.

અણુધાર્યા મારા પિતાજી ઘેર આવ્યા. ઘણીજ સાવચેતીથી મારી બાએ બધી વાત કહી. સુવર્ણની કાંતિ ને કુમારા પર એક નાનકડું બાવણુ માણું. પરંતુ મારા પિતાને તે પહેાંચી રાહી નહીં. સૌંદર્ય કરતાં દ્રવ્યની કીમત તેમને મન વધારે હતી. એમને આવો મદતીઓ સંજ્ઞક કેમ ગમે ? વંટોળીઓ વાથો. તુફાન મંડાયું. ઘરની તુચ્છ તકરારમાં મારા આનંદસુર દરી ગયા.

મારી બાએ હેલ્લું શસ્ત્ર ઉગામ્યું. અશ્રુનાં પુર ઉભરાયાં. કન્યાના પિતાને એણે કોલ દીધો હતો. એ કેવી રીતે ઉથાપે ? બહાર કહેવાય કેવું ? એના દુઃખથી મારા પિતા જરા પલટ્યા જણાયા પણ તેથી કેં વળે તેગ નહોતું.

એવામાં મારા એક દૂરના કાકાનું આગમન થયું. સિંધુ-તરી પાર જવાની તેમણે હામ ભીડી. મારી બાનું મન મનાવ્યું : “ જુએને બાબી ! ” તેમણે ચલાવ્યું ; “ આમ. કકલાણુ કરો તે કીક કહેવાય ? જોત જોતામાં ડું તમારી મુઝવણુ ટાળી નાખીશ. મારા બાપ ખીયારા ભલા માણસ છે. બવહારમાં એ ન સમજે. આમ ધમાધમ તે થતી હશે ? ” મારા પિતામે એમણે શું કહ્યું તેની મને ખબર નહોતી.

અંતે એ કારમે દિવસ ઉગ્યો. મારી બાએ મને દસાવી રવાના કર્યો. અમારું ઘર સર્ગા વહાલાં ને મિત્રોથી ભરાઈ ગયું. સૌંદર્યમૂર્તિ નવવધુને નીહાળવા દરેક જણુ આતુર થઈ રહ્યું હતું. કોઈ વિજયી સેનાપતિના ઉલ્લાસમાં ડું ધુમ્વા લાગ્યો. સુવર્ણના સૌંદર્ય સર્જનમાં જણે મારો કેં ભાગ ન હોય !

એ ગામ વચ્ચે કેં જાડું અંતર નહોતું. સુવર્ણને ગામ પહેાંચ્યા ત્યારે હજી સાયંકાળ થયો નહોતો. આખે રસ્તે મારા પિતાજીએ મારા કાકા જોડે કેંક કડાકુટ ક્યાં કરી હતી. મેં ધાયું હોત તો એમની વાતો તરફ ડું કાન માંડી શક્યો હોત; પરંતુ કોણુ જણે કેમ ! એ વેળા કસા પર મારું દીસ ચોંટી શક્યુંજ નહીં.

ગરીબને આંગણે ધામધુમ તો હોયજ શેની ! જાડું ધમાધમની કોઈએ આશા પણ રાખી નહોતી. પણ ઘોડીએ ધામધુમ નજરે પડી નહીં. કન્યાનાં ઘોડાં સર્ગા વહાલાંજ આત્મા હતાં. એક બે મશાસો સળગાવવામાં આવી. એક ધુળધોયો અંદરનો બાધી દેવામાં આવ્યો.

પરંતુ સ્વાગત તો સહુદય દેવાયું. ઉરના ઉમળકાની તો રેલમહેલ થતી લાગી. મારા પિતાજી ને કાકાએ ગંભીર વદને એક ખુલ્લે જગ્યા કરી. કન્યાના બાપ તો આંગણે આવેલા અતિથિને આનંદવા આકાશપતાળ એક કરી રહ્યા. નમ્રતા ને વિનયના તો ધ્રુવારાજ્ય ઉડતા.

બારણાની બરાબર સામે મને એસાડવામાં આવ્યો. અંદરના ખંડમાં મહિલામંડળ ભરાયું હતું. એમના તરફનો આછેરો દષ્ટિપાત પણ નયનોને નીરાંત અર્પેતો. મરદોને ઉદ્ધાસી બનાવવા હજાર જાતના ઉપાયો યોજવા પડે. પરંતુ નારીના નામમાંજ આનંદ ભર્યો છે-અમે તેવા કપરા પ્રસંગે પણ તેઓ પલકમાંજ આદાહિત બની શકે છે.

કન્યા પધરાવવામાં આવી. એના આધે તાણેલા છેડાથી મારાં નયનોને નીરાંત ન વળી. મહાજનની સાક્ષીએ ધાર્મિક અંધિયે તે મારી થનાર હતી; પરંતુ મેં તો પેલા સાયંપ્રકાશના ચમકારે ક્યારનીએ એને હૃદયમંદિરે સ્થાપીજ દીધેલી હતી. પેલી શાંત સંધ્યાએ જે મારાં હૃદયના શાંત છેડાણે લપાઈ બેઠી હતી તેને ફુનીઆના ઠાઠાઓ ઢોલ વગાડી મારી સમીપ લાવી રહ્યા હતા.

કન્યા પધરાવી કે મારા પિતાજી ને કાકા આગળ આવ્યા. એને માયાથી પદાની સુધી નીહાળી રહ્યા, કે મારા કાકાએ ધડાકો કર્યો: “કન્યાના અલંકારો ક્યાં? પહેરામણી વગેરે સર્વ અહીં રજુ કરો.”

સુવર્ણના પિતા તો આ વજ્રપાતે ધ્રુજી ઉઠ્યા. “મારાથી બન્યું તેટલું હાજર કર્યું છે” તે મહામહેનને બજાવ્યા.

મારા કાકાના હોડ પર એક તીખું હાસ્ય ફરક્યું. “એ તો જાણે સમજ્યા. મનક કરવાનો હક્ક છે તે બસે કરો. પણ રીતની વાત પહેલી.

જે આપવા.ધાર્યું હોય તે જાહેર દો. પછી પેઠા ભરીને સુખેથી હસજો.”

કન્યાના પિતા કરગરી પડ્યા. “આથી વધારે હું આપી શકું તેમજ નથી-આ ગરીબ પહેવાઈ પર કૃપા કરો.”

મારા કાકાનું વદન ભયંકર થતું ગયું. “શું કહ્યું? આવી ચાલ્યાજી છેક સુધી નહીં ચાલે.” તેમણે ત્રાડ નાખી. “એક કુટ્ટી બદામ પણ પરમાત્મા વિના આવો મહાસુક્ષ્મો જમાઈ પાગ્યા તોએ હજી સંતોષ નથી? કન્યાને વાસની વીટી પણ પહેરાવવા મળતી નથી? વરરાજા માટે ધડીઆળ ક્યાં? અછોડો ક્યાં? સીધી સનાતે કામ પાર ઉતારવું હોય તો છાનામાના બધું હાજર કરો; નહીં તો તમારી કન્યાને ધર-માંજ પધરાવો.”

કન્યાના બાપે મારા પિતાના પગ પકડી લીધા. દયામણે અવાજે તે બોલ્યા: “દયા કરો! દયા કરો! મારી આબરુ ન હો. એક ગરીબ બ્રહ્માણની કુલિનતાનો વિચાર કરો. કથાએની જરૂર નહીં પડે એવી પ્રથમથીજ મને ખાત્રી આપવામાં આવી હતી. નહીં તો આ પ્રસંગ આવતજ નહીં.”

મારા પિતા કે બોલે તે પહેલાંજ મારા કાકા ગાળી ઉઠ્યા: “હું-ખાત્રી આપી હતી! ક્યા કાકાએ ખાત્રા આપી હતી? અમે જાણ્યો તો કશું એ જાણ્યું નથી, પહેરામણીમાં તો એક પાઈએ આપવાની નથી પણ કન્યાના અંગ પર અલંકાર પણ ન મળે? વરરાજાને યાદગીરીમાં પણ કશું એ આપવાનું નહીં? અમને બીજી કન્યાઓ નહીં મળતી હોય-ખરું ને?”

એટલામાં કન્યાપક્ષના કોઈ મીઠાજી લુવાની-આએ ઘી હોમ્યું. “કેવા જંગલી જેવા છે? બીચારા ગરીબ સંજ્ઞાની છેલ્લી ધડીએ આજર લેવા બેઠા છે!”

પછી તો રણસંઘામ મંડાયોજ તો “ચોરી ને વળા” શિરઘોરી ! ચાલો, બાપાઓ ! આપણે કે અપમાન અમવા નથી આવ્યા.” એક વટોળીઆની પેટે જાન બહાર ધસી. એ ચાર જણ આવી મને પણ ધસડવા લાગ્યા. ધમાધમમાં એક બે દીવીઓ પણ ઉંધી વળી, ઘેરંઓએ રડારોળ કરી મુકી. મરદોએ શુભાશુભ પાડવા માંડી. મારે આખા દિવસનો ઉપવાસ હતો. આખા દિવસના ચાકથી ને-છેવટના ગજબ કડાકારી હું તો ભાનભુલો બની ગયો. છતાંએ સુવર્ણા તરફ છેવટની નજર નાખવા મથ્યો. પોતાના બાજુ પર તે ટટાર બેઠી હતી. એનું વદન ઉધાકું થઇ ગયું હતું. એના નયનમાં સદીઓનું દર્દભર્યું હતું. જણે મારા પર અંગાર વરસી રહ્યાં. એક ક્ષણભર મેં જોયું ને ચોમેર અંધકાર પ્રસરી રહ્યો.

ધરની બહાર-ફળીઆની બહાર-મને ધસડી જવામાં આવ્યો હતો. થોડે દૂર અમાર્ગ ગાડાં છોડવામાં આવ્યાં હતાં. આટલાં જલદી ફરી જોડવાં પડશે એવો કાંઈને શમણે પણ ખ્યાલ નહોતો. ગાડીતો ને રખવાળો ગમે ત્યાં વેરાઇ ગયા હતા. શુભાશુભ થઇ રહી, ગાળોનો વરસાદ પણ શરૂ થયો મારા કાકા ને પિતાજી રણવીર સેનાનીની માફક ધુમી રહ્યા. માત્ર મારો બાપ પ્રબોધ મૂઠ બની ગયો હતો-એણે પણ સુવર્ણાની દર્દભરી નજર જોઇ હતી.

થોડી વાર પછી હું ભાનમાં આવ્યો-મેં શું કર્યું ? એમની દૂર બાજુનો હું નિર્જીવ પાસો કેમ બની ગયો ? ગાંઝિના પડદા પાછળ સુવર્ણાનાં દર્દભર્યાં નયનો ચમકી રહ્યાં. મને દોષ દષ્ટ રહ્યાં. કેં કરી બતાવવા મને ઉત્તેજ રહ્યાં.

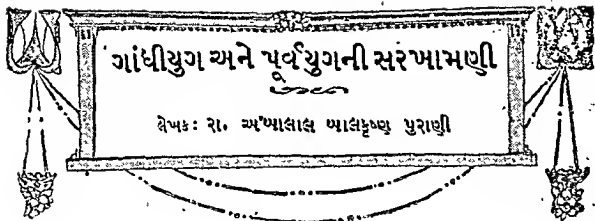
અધા શુભાશુભમાં ધુધવાઇ રહ્યા હતા તે વેળા હું અણદીડો દૂર સરી ગયો મારા વડીલો-

ના રાપને ધડીભર ભુલી ગયો. થોડીજ ક્ષણમાં સુવર્ણાના દ્વાર પર જઇ ઉભો. પંથુ ત્યાં તો અધોએ કોલાદલ શમી ગયો હતો. સ્ત્રીઓના આક્રંદસુર પણ ક્યાંએ ગયા હતા. એટલામાં મેં બે ત્રણ જણને બહાર આવતા દીઠા. હું બાજુમાં લપાઇ ગયો. તેમના વદન પર પેટ ભરીને અપટવાની તીરાંત હતી “ચાલો બાપા ! જે થયું તે સૌ સારું થયું” એક બોલ્યો. “એ છોડી પણ કેવી ભાગ્યશાળી ? એક ગામ ડીઆ કારકુનના પુત્રને વરવા જતાં શ્રીમંત જમીનદાર પ્રતાપરાયનું ઘર જડયું. એક બે અલંકારની માથાકુટમાં કન્યાને હીરાના દાર સાંપડ્યા.”

બીજાએ રુમાલ હલાવતાં ટાપશી પુરી; “નવો વર જરા મેટો ખરો-પણ મરદની લંબર કોમ જુએ છે ? હું તો ધારુ છું કે કન્યાને જોતાંજ છુટા કામ મોહી પડ્યા. કદાચ તેથીજ હાથે કરી ને પેલી બધી ધાંધલ મચાવી. એનું ધ્યાન સ્વાયે સાધવામાંજ હશે, એનાજ દીકરાએ વરરાગના આપનું અપમાન કર્યું હતું.” એમ બબડતા બંને જણ પસાર થયા.

વીણે મોઢે લીધે તોરણથી હું પાછો વળ્યો. હજી હમણાંજ ગાડાં તેચ્ચાર થઇ રહ્યાં હતાં. ધમાધમમાં મારી કાંઈનેએ પડી નહોતી. અમે ઘેર પહોંચ્યા.

બીજેજ દિવસે હું અમદાવાદ ઉપડી ગયો. મારી બા રડી પડી. પણ એનાં આંસુઓ હવે મને રોકી શકે તેમ નહોતાં. પરીક્ષા જેમ તેમ કરી પસાર કરી. મને શિષ્યવૃત્તિ ન મળી. મારે નોકરી લેવી પડી. આગળ અભ્યાસ કરવાની મદદવા-કાંક્ષા કોણ જાણે ક્યાંએ ઉડી ગઇ.

[અનુસંધાન ગતિક પૃષ્ઠ ૫૬ થી]

ગાંધીવાદમાં સચોટ દલીલોનો દેખાવ હોય છે, પરંતુ તેનાં ધણાં ખરં મંતવ્યો પ્રથમથી સ્વીકારી લીધેલાં હોય છે. આત્મ-વિશ્વેશીલતા, અતિશયોક્તિઓનો, અને જુલમરેલી તર્ક શ્રેણીનો ગાંધીવાદમાં તોટો નથી. ઉદાહરણ તરીકે, “ કાઉન્સિલમાં જોઈને સ્વરંજ્ય વાદીઓ હાથે ને પગે સરકારના હરવોનો વિરોધ કરે તેમાં અહિંસાના સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય છે. ” એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ, “ સરકારની અસલ રાજ્યનીતિ સામે નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર કરવા માટે હિંદની પ્રજાએ મહેસુલ નહીં ભરવાની નીતિનો અમલ કરવો જોઈએ. ” એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું; અને એનાથી અહિંસાનો ભંગ થતો નથી એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું ।

મહાસભામાં કે પ્રાંતિક રાજકીય પરિષદોમાં અગ્રેજ મલના બેચકાટ-ગાંધિપ્રકાર—નો હરાવ સ્વીકારવાથી પણ અહિંસાના સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય છે એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ પરદેશી કપડાંની હેંગી કરવામાં તેનો ભંગ થતો નથી પરંતુ પ્રજા જીવનની શુદ્ધિ થાય છે. એ બંનેમાં રહેલો સૂક્ષ્મ ભેદ બધા સમજી કે

સ્વીકારી ન શકે એ સંભવિત છે.

મહાસભાએ મંજૂર રાખેલા પાંચે અસહકાર: નીશાળ, કેટ, ઇન્કાબો, પરદેશીમાલ; કાઉન્સિલ-મહાસભાના કાર્યવાહકોએ પોતે તો અમલમાં મુકવાજ જોઈએ એવું મહાત્મા ગાંધીએ પોતે આમદપૂર્વક જણાવેલું અને એ મતલબનો હરાવ કાર્યવાહક સમિતિએ પસાર કરેલો; તો પછી, બેલગામના ગંગાધરરાવ દેશપાંડેને ક્ષોદીશ અદાલતમાં જવાની છૂટ આપવાની હામિયત તેમણે અપવાદરૂપે અમદાવાદમાં મળેલી કાર્યવાહક સમિતિમાં ફેવી રીતે કરી તે સમજવું મુશ્કેલ છે.

રેડીઆને આર્થિક ઉત્પન્નિના સર્વોત્તમ સંધન તરીકે અર્થશાસ્ત્રીઓ સ્વીકારતા નથી એ તો આપણે જાણીએ છીએ. પરંતુ દેશનું કાર્યકરનારો તેનો સ્વીકાર કરે એ સમજી શકાય તેવું છે. પરંતુ “ રેડીઓ ફરવવાથી સ્વરાજ મળશે ” એવી દલીલ જ્યારે કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમાં અતિશયોક્તિ લાગ્યા વિના રહેતી નથી. ચુસ્ત અસહકારીને પણ એ દલીલ સિદ્ધ કરી આવવી અઘરી પડ્યા વિના નજર રહે. “ રેડીઓ ચલાવવાને પરિણામે

મહેસુલ નહીં ભરવા માટે પ્રભુ તૈયાર થશે.” એ દલીલ પણ એવી પાયા વગરની લાગે છે, કારણ કે રેંડીઓ ફેરવીને માથુસ નિર્ભય રહી શકે; પરંતુ સરકારને કર નહીં ભરવાનું કાર્ય એટલું—સલામત નથી એ તો સૌ કોષ જોઈ શકે તેમ છે. વળી, જેઓ એ ચાર આના વધારે કમાવા ખાતર રેંડીઓ ફેરવશે તેઓ પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દષ કર નહીં ભરવા તૈયાર થશે એમ માનવું વધારે પડતું લાગે છે. રેંડીઆમાં સંગીતના અને સ્વતંત્રતાના ન્યધ્વનિ તો મહાત્મા ગાંધીને કે દેશબંધુ સી. આર. દાસ જેવા સંસ્કારી કેળવાએલા વર્ગને સંભળાય—પરંતુ પેટને ખાતર રેંડીઓ ચલાવનારને એ અનુભવ ન થાય એ ધણીવાર રેંડીઆના હીમાયતીઓની નજર બહાર જતું રહે છે. આનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે રેંડીઓ નકમો છે. પરંતુ તેનું રાષ્ટ્રજીવનમાં જે સ્થાન છે તે સ્વીકારતાં પણ તેની હીમાયત કરનારાઓએ—મહાત્માજીએ સુદાં ધણી અતિ-શયોક્તિઓ કરેલી છે એટલું તો કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે.

“સસ”ના ઉપર ગાંધીવાદમાં ભાર મુકવામાં આવે છે. તે સ્વીકારીએ તો પણ મોન્ટીફ પાપલેટની પેઠે કોષ શંકાશીલ હૃદય પ્રજ્ઞ કરી શકે કે “સસ એટલે શું?” બવહારમાં સંપૂર્ણપણે કદી પણ પાળી ન શકાય એવા નીતિના સિદ્ધાંતો “સસ” છે ?

વળી, રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવાના હિતેથી કોટેશી વિદ્યાપીઠોમાં અને શાળાઓમાં શિક્ષણને ગૌણ સ્થાન આપી મહાસભાના ઠરાવોનો અમલ વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો પાસે કરાવવાનો આગ્રહ યોગ્ય છે ખરો? સરકારી શાળાનો સાગ કરનાર કેળવણી ઉપર સરકારના અંકુશનો નિરાદર કરવા તૈયાર છે, પરંતુ રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં જોડાયા પછી તેના ઉપર કેટલુંક વર્તન રા. માટે

“ફરજિઆત” તરીકે નંખાવું જોઈએ? વિદ્યાર્થીના મનનો સ્વતંત્ર વિકાસ થવામાં એવા બંધનો બાધક નથી? શિક્ષણનું કાર્ય રેંડીઓ ચલાવવા જેટલું—અદકે તેથી વધારે—ઉપયોગી નથી? તો પછી શિક્ષકોના કાર્યને રાજકીય ચળવળથી અને મહાસભાના ઠરાવોથી અલગ રા માટે ન રાખવામાં આવ્યું ?

રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં અંસજ વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાનો આગ્રહ સૌ કોષ વધાવી લે છે. પરંતુ, તે ઠરાવોનો અમલ ન કરનાર શાળાને સંયોજીત ન કરવાનો આગ્રહ કરીને કેટલીક શાળાઓના ઉપર દબાણ કરવામાં આવ્યું તેમાં માળાપોના લુના વિચારોને લીધે સરકારી નીશાળોથી ઉઠી ગએલા વિદ્યાર્થીઓને સહન કરવું પડ્યું નથી ?

આર્થસમાજના પ્રવૃત્તા દયાનંદ સરસ્વતીના ઉપર “વેદોની મૂર્તિપૂજા સ્થાપન કરવાનો”. આરોપ મુકનાર મહાત્માએ શું “રેંડીઆની મૂર્તિપૂજા સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો નથી ?

વળી, ભૌતિકશાસ્ત્રની આધુનિક શોધખોળ નો સાગ કરવાથીજ તેનાં અનિષ્ટ પરિણામોથી બચી શકાય તેમ છે, એ વિચાર શું સર્વાંશે ખરો છે ? યુરોપમાં કામદાર વર્ગનું બંધારણ સ્થપાયા પછી અને અમેરીકામાં હેનરી ફોર્ડ જેવા મુડીત્રાળાઓએ ઉદ્યોગોમાં સુધારા દાખલ કરવાના જે નવીન પ્રયાસો આદર્યા છે તે પછી આપણને માનવાને કારણ મળે છે કે હવાઈ વિમાન, વાયરલેસ, સમરીન, રેલ્વે, તાર વગેરે ભૌતિકશાસ્ત્રની સગવડકારી શોધનો સાગ કરીનેજ આપણે આધુનિક સંસ્કૃતિનાં અનિષ્ટ પરિણામોથી બચી શકીએ એ દલીલ સાચી નથી. હેનરી ફોર્ડ મજુરોને કૌટુંબિક જીવન આપવામાં ફત્તેહ મેળવી છે. મજુરોને જુદા [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૮૭]

લેખક:

રા. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે,

ઉપમંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

—o—

અક પ્રાચીન લોકોક્તિ છે કે આદાર ને વ્યવહારમાં સ્પષ્ટ રીતે ભેદનારા સુખી થાય છે. આદાર અને વ્યવહારમાં કદાચ એમ હશે; પરંતુ સાહિત્યમાં તો તદ્દન જુદું જ છે. એમાં તો અસ્પષ્ટ કાવ્યો ને લેખોજ ઉત્તમ ગણાય છે. પ્રાચીન કાળના આદર્શો ખદલાયા તેમાં કે વ્યવહાર ને સાહિત્ય બે કેવળ ભિન્ન છે તેથી કોણ જાણે કેમ પણ વ્યવહારના વિષયમાં આવશ્યક મનાએલું સ્પષ્ટ વસ્તુત્વ સાહિત્યમાં વળ્યું છે. સાહિત્યમાં તો અસ્પષ્ટ કાવ્યો ને લેખોજ ઉત્તમ મનાય છે. અસ્પષ્ટતા એ તો મ્લાનસ્ય કાવ્યકુક્ષુમસ્ય રસાયનાનિ—કરમાધ ગએલા કાવ્ય કુક્ષુમને પુનરુજ્જીવન દેનાર રસાયન સમી છે. આજ કારણથી મહાકવિઓ ને લેખકો વખણાય છે, પણ વંચાતા નથી. કાવ્યો અને લેખકો લોકોત્તર પુરુષો છે, અને ભવભૂતિએ કહ્યું છે તેમ લોકોત્તરાણાં હિ ચેત્રાંતિ કોતુ વિજ્ઞાનુમદંતિ. લોકોત્તર પુરુષોનાં હૃદયો કોણ સમજ શકે એમ છે? જો એમનાં હૃદયો

સમજાય એવાં નથી તો પછી એ હૃદયમાંથી નીકળેલાં કાવ્યો તો કેમજ સમજાય?

એકલા કાવ્યોમાં નહીં પણ સાહિત્યના સર્વ વિભાગોમાં અસ્પષ્ટતા આવશ્યક છે. અસ્પષ્ટતા એ તો સાહિત્યનો પ્રાણ છે. અસ્પષ્ટતા નીકળી જાય તો સાહિત્યમાંથી—ખાસ કરીને આપણા અર્વાચીન સાહિત્યમાંથી કેટકેટલાં કાવ્યો, લેખો, નાટકો વગેરે માર્યાં જાય?

પરંતુ અસ્પષ્ટતા માત્ર અર્વાચીન સાહિત્યમાં જ જોવામાં નથી આવતી. સાહિત્યના સર્જન-કાલથી અસ્પષ્ટતા પણ ચાલી આવી છે. સાહિત્ય ને અસ્પષ્ટતા એ બે જોડીયાં બાધબહેન છે. માનવ વાણીનો પ્રથમ સાહિત્યશબ્દ તે વેદ. આર્ષપ્રગ્નતા એ પરમ પૂજ્ય મંથને, નીહાળો. પ્રથમ દર્શને તમારાથી એક અક્ષર પણ નહીં સમજાય. વેદ એટલે અસ્પષ્ટતાનો ભંડાર. કદાચ એના સર્જન સમયે વેદ અસ્પષ્ટ નહીં હોય; પરંતુ તે સમયે એટલો પૂજ્ય ગણાતો પણ નહીં હોય. જેમ જેમ એની અસ્પષ્ટતા વધતી ગઈ તેમ

તેમ એની પૂજ્યતા પણ જુદી પામતી મળે. જુના કવિઓનો અભ્યાસ કરવાનું પણ આજ કારણ છે. જેનામાં જેટલી અસ્પષ્ટતા તેટલું તેનું મહત્વ; આ સૂત્ર સર્વાંશે સત્યજ છે. કોઈ પણ દેશના સાહિત્યમાં અસ્પષ્ટ લેખકો પુખ્તયા છે તેટલા ખીજા કોઈ પણ પુખ્તયા તો શું પણ વંચાયા પણ નથી. ઇંગ્લંડના ગીટ્ટન ને બ્રાઉનીંગથી માંડી અલ્બારના બર્નાર્ડે શેા સુધીના સર્વ સાહિત્યકારોની કૃતિઓ પાંચે ઉપલા સૂત્ર પરજ રંચાયે છે.

એથી પણ આગળ વધીને કહું તો ઇશ્વરને આપણે શા માટે પુજીએ છીએ ? એ દયાસાગર છે તેટલા માટે ? વિના વક્રિ નિર્ધનતાના ભાર હેઠળ ક્યારાઈ રહેલા જુએ મરતા મનુષ્યોને પુજે. આજીવન અન્યનું હલું કરવા છતાં પોતે નિરંતર દુઃખ ભોગવી રહેલા માણસોને પુજી જુઓ; ઇશ્વરે તમારા પર કેટલી દયા કીધી છે ? ઇશ્વર સર્વશુદ્ધસંપન્ન છે, ન્યાયી છે, દયાળુ છે, ભક્તાધીન છે વગેરે વગેરે વાતો આપણે કહીએ છીએ ને માનીએ પણ છીએ. પરંતુ છાતી ઠોકરીને કાણ એમ કહી શકે એમ છે કે ઇશ્વર આવેજ છે ? ઇશ્વરને આપણે જાણતા હોત તો એને નામે ને એણે રચેલા ધર્મને નામે આપણે એક ખીજાનાં મળાં કાપતે ? ઇશ્વરને આપણે જોળાળતા હોત તો આપણે એને પુજત ખરા ? એની કૃતિ પણ એટલીજ અસ્પષ્ટ છે. એની રચનાને મહન માનવાનું કારણ એટલુંજ છે કે આપણાથી તે તે સમજાતી નથી. ઇશ્વરની ચોતાની વ્યક્તિ તરીકેની અસ્પષ્ટતા અને એની કૃતિની અસ્પષ્ટતા એજ એની પૂજનું કારણ છે. જગતમાં સર્વથી અસ્પષ્ટમાં અસ્પષ્ટ વસ્તુ તે ઇશ્વર ને એની કૃતિ છે માટે પૂજ્યતમ પણ એજ ગણાય છે.

આ પ્રમાણે પૂજનીયતા અસ્પષ્ટતા પરજ અવલંબે છે. એટલુંજ નહીં પણ અસ્પષ્ટતા

વિના સંપૂર્ણતાને પણ અવકાશ નથી. અસ્પષ્ટતા એટલે સંપૂર્ણતા. Perfect art returns to nature એ આંગ્રજ કહેવત પણ આજ વાત સિદ્ધ કરે છે. જ્યારે કલાત્મપૂર્ણ દર્શાએ પહેંચે છે ત્યારે તે કુદરત—અર્થાત્ અસ્પષ્ટતા (કુદરતની અસ્પષ્ટતા, ઇશ્વરની કૃતિ તરીકે સ્વયંસિદ્ધ થાય છે) રૂપ બની જાય છે. અને આથીજ ઇશ્વર પણ સર્વ રીતે સંપૂર્ણ ગણાય છે.

સૌંદર્ય ને લાક્ષિત્યનો આધાર પણ અસ્પષ્ટતા પર છે. સ્વપ્ન પ્રકાશવાળા મધ્યાહ્નના સૂર્યને સુંદર ન ગણનાં, ઉષા ને સંધ્યાનાં આજ્ઞાં ને અસ્પષ્ટ તેજ પર આપણે મોહી પડીએ છીએ; રાગ ને તાલમાં ગાનાર ગવૈઆના કરતાં કોમળનો દૂર દૂરથી સંજાનો અસ્પષ્ટ અવાજ આપણા હૃદયમાં અંતરે લાગ જગવે છે; વાદ ને સિંહની સ્પષ્ટ ને ઇશ્વરસૂચક ગર્જના કરતાં સાગરનાં ગર્જન વધુ આહ્વાદજનક લાગે છે; ને બહેનના કરતાં સ્ત્રી વધારે સુંદર લાગે છે તેનું કારણ પણ એજ છે. લોકસૃષ્ટિ કરતાં કલ્પનાસૃષ્ટિ વધારે સુંદર છે કારણ કે કલ્પનાસૃષ્ટિ વધારે અસ્પષ્ટ છે. સ્ત્રીઓને પરદેશીન રાખવાનો રીવાજ વહેમ કરતાં સૌંદર્યના એ ત્રીશુ તત્ત્વની સમજનો સૂચક નથી ?

સત્યનું આલંબન પણ અસ્પષ્ટજ છે. આથીજ એક લેખકે કહ્યું છે કે Truth is more romantic than romance itself. (અદ્ભુતતા કરતાંજ સત્ય વધારે અદ્ભુત છે.) સત્યને શોધવાને મનુષ્યોએ કેટકેટલાં ફાંફાં માર્યાં છે ? ને છતાં હજી સત્ય કોઈને જડ્યુંજ નથી. ‘અજ્ઞ સત્ય છે, જગત અસત્ય છે’, ‘અજ્ઞ ને જગત બંને સત્ય છે’, ‘અજ્ઞ અસત્ય છે. જગત સત્ય છે’, ‘અજ્ઞ ને જગત બંને અસત્ય છે’, ઇત્યાદિ અનેક પરસ્પર વિરુદ્ધ વચનો સત્યના ઉપસંકોએ સત્ય શું છે તે દર્શાવ-

યા કાઢ્યાં છે. સત્યનું પાલન કરવાથી દરિશ્વર પ્રથમ દુઃખી થયો ને અંતે સુખી થયો; મરે તું એજ પ્રમાણે સત્યનું પાલન કરવાથી અમારા દરિશ્વાર પ્રથમ સુખી થયા, પંકાયા ને પછી દુઃખી થયા-એમને જ્ઞેષ્ઠમાં જવું પડ્યું ! આ પ્રમાણે સત્ય ને તેનાં પરિણામ કેવળ અરપણ છે. ‘શું’ છે ને શું નથી એ એવો ગદન વિષય છે કે જે છે ને જે નથી એમ મહાપુરુષો પણ કહી ચકના ‘નથી’ તેનું કારણ આ સત્યનું અરપણ સ્વરૂપ છે.

એજસુ ને પ્રભાવનું મૂલ પણ અરપણતા છે. દુરમનો સામાના સંનિકાની સંખ્યા અને તેનું બળ મજબૂત નથી ત્યાં સુધી ગભરાયા કરે છે; પણ એક વાર એ વાતની ખબર પડી એટલે રણગણ્યમાં સર્જે થઈને ચાલ્યા આવે છે; શરીર બળ કરતાં આત્મબળ ઉંચું ગણવામાં આવે છે; સોદી કરતાં ઉપવાસનું મહારમ્ય મોડું મનાય છે. એ સર્વ શું બતાવે છે? સામા મનુષ્યનું બળ આપણે માપી નથી શકતા ત્યાં સુધીજ તેને મોટો માનીએ છીએ. શરીર ને સોદી બદાસ બદારથી જોઈ શકાય એવી વસ્તુઓ છે; આત્મા ને ઉપવાસ અદૃશ્ય વસ્તુઓ છે-અરપણ છે. તેથી તેનો પ્રભાવ વધારે પડે છે. આત્મા તો કેવળ અરપણ વસ્તુ છે, -હે કે નદી તે પણ આગેપૂર્વક કોઈ કહી શકતું નથી. તેથી આત્મા એ ઉચ્ચતમ વસ્તુ ગણાય છે. અચમાત્મા મદ્ર એમ છેક બહુ પછે એનેજ માનવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે મહાપુરુષો અરપણ છે, સંપૂર્ણજ્ઞ અરપણ છે, પ્રકૃતિ અરપણ છે, સૌંદર્ય અરપણ છે, કશ્વના અરપણ છે, સત્ય અરપણ છે, એજસુ ને પ્રભાવ અરપણ છે. આ સર્વ ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ અરપણ છે તો સાહિત્ય અરપણ શા માટે ન હોય ? સાહિત્યનો વિકાસ એટલે અરપણતાનો વિકાસ. પુણ્યની સુમધનો શો અર્થ ? તો સાહિત્યકુસુમની સૌરમનો પણ શો

અર્થ હોય ? મેઘનાં ગર્જનનો શો અર્થ ? કાચવના કુદરવનો શો અર્થ ? ઉપાની સાલિમાનો શો અર્થ ? સંધ્યાની સુકુમારતાનો શો અર્થ ? આલકનાં રુદનનો શો અર્થ ? છવનને મૃત્યુનો શો અર્થ ? આપણી દરેક વસ્તુનો અર્થ શોધવાની વૃત્તિનો શો અર્થ ? તો સાહિત્યમાં પણ અર્થ જોઈએજ એવો આગ્રહ શા માટે રાખવો ?

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં અરપણતાનાં બીજ માત્ર દેખાય છે. પણ એ કલાનો વિકાસ તો આપણા અર્વાચીન લેખકોજ કરી રહ્યા છે. ભિન્ન ભિન્ન લેખકો આ સાધ્યને જુદાં જુદાં સાધનો વડે, અનેકાનેક કૃત્તિપ્રયુક્તિઓ વડે, અસામાન્ય કલાચાતુર્ય વાપરી સાધી રહ્યા છે. અપરિચિત ને અભિનવ શબ્દો વાપરીને, અસંકારોના પ્રવાહમાં અર્થને કુમારી દૃષ્ટને, વિચારની અગાધતા દર્શાવવાને બહાને અર્થના અસ્તિત્વનો લોપ કરી છલ્પાદિ અનેક ભાગે લેખકો અરપણતાનો વિકાસ કરી રહ્યા છે. અને એ દિશામાં રવિદ્રનાથ ટાગોરે જે ફાળો આપ્યો છે તે જુલાય એવો નથી. રવિદ્રનાથ પોતે તો જોઈએ તેટલા અરપણ નથી; પરંતુ એના શુર્ગર વારસોએ આ કલાનો જે વિકાસ કર્યો છે તેનું મૂલ્ય તો અપરિમેય છે. કેટલાક દોહડાઓ ટીકા કરે છે કે “બગદના શરીરની મહત્તા પોતાના પરિવાર આગળ બતાવતાં દેડછી ફાટી જઈ તેમ એ મહાકવિની વિશદભાવના પોતાની વામનતામાં ઉતારવા જતાં આપણા લેખકો અહ્યસ ને અર્થના પ્રદેશની બદાર જતા ગ્હે છે. પોતાનું વિચારદારિદ્ર બાપના અપરિચિત બડોળ હોળ જુપાવવા માગે છે”, તે માત્ર તેમનો છર્જાજી સ્વભાવ બતાવે છે.

આચાર કરતાં વિચારનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ છે, અને ભાવનાનું સ્વરૂપ એથી પણ સૂક્ષ્મ છે. આથી મનુષ્યનું વર્તન આપણને દેખાય છે તથા

સમજાય છે; એના વિચારો અર્ધજા સમજાય છે; ને એની લાવના આપણાથી જરાએ સમજાતી નથી. એ સમજ્યા વગર કેટલાક દીકા કરે છે કે, “લેખક પોતે પણ શું” કહેવા માંગે છે તે સમજતો નથી, કે કહેવા માંગતો નથી, અથવા કહેવા માંગે છે તે કહી શકતો નથી. લખવાના લોભમાં વક્તવ્ય શું છે તે વીસરી ગયો છે. રાજસૂય યજ્ઞ વખતે ધુળ ને પાણી સમજી કપડાં ઉઘા લેતા દુધીધન જેવી બુદ્ધિ એ લેખક બતાવી રહ્યો છે”. ખરુંતો એવા અણસમજી દીકાકારોની પરવા એવા લેખકો રાખતાજ નથી, અને પોતે લખ્યાજ નથી. કદાચ એવી દીકા-ઓનો પ્રત્યુત્તર આપવો પડે તોએ એવો આપે છે કે દીકાકારો ને તેમનું આખું કુટુંબ એ પ્રત્યુત્તરની પહેલી લીટીથી આગળ જઈ શકતાજ નથી ! પરિણામે એ દીકાકારોને પોતાની બુદ્ધિની દૃઢતા વીશે સદેહ પડવા માંડે છે ને આખરે, ‘લખે છે તો સારું; પણ આપણાથી સમજાતું નથી’ કરીને એ વાત પડતી મુકે છે, અથવા તેની પ્રશંસા પણ કરવા માંડે છે. કદાચ પ્રશંસા ન કરે અને તે લેખકો પર દીકા કરવાનું ચાલુ રાખે છે તો તેથી લેખકો ગભરાતા નથી. કારણ કે તેઓ જાણે છે કે કોઈથી સમજાય નહીં તેથી કે વસ્તુની કીમત ઘટી જતી નથી. ઉલટું એથી તો તેની કીમત વધે છે. પડદો ઉઘડ્યા પહેલાં પ્રેક્ષકોની કલ્પના કેટલી ઉચે ઉડી રહે છે અને પડદો ઉઘડ્યા પછી આકાશમાંથી અવનિ પર આવ્યા હોય એવો અનુભવ પ્રેક્ષકોને થાય છે. ખરુંતો ઉપર કહ્યાં તેવાં લખાણોમાં અસ્પષ્ટતાનો પડદો કદી પણ ઉઘડતોજ નથી, તેથી વાચકને કલ્પના મંદ થવાથી ઉત્પન્ન થતી નિરાશાનો અનુભવ થતોજ નથી.

નવીન કહેવાની ધ્વજા સર્વને હોય છે. પણ નવીન કહેવાનું બહુજ ઓછાને જો છે.

આથી કહેવું હોય ને નવીન કહેવાનું કે જડતું ન હોય તેણે અસ્પષ્ટ રીતે કહેવું જોઈએ. એમ કરવાથી એ પોતે કે ક નહોતું, કહ્યું છે એમ એને પોતાને પણ લાગશે અને વાચકને પણ એવોજ ભાસ થશે. નવીનતા નહીં તો નવીનતાનો ભાસ તો આવશેજ. અને ખરું પુછો તો જગતમાં નવીન છેજ શું ? નવીન લાગે છે તે નવીનતાનો ભાસ માત્રજ છે. અસ્પષ્ટ લખાણમાં નવીનતાનો ભાસ હોય છે એટલુંજ નહીં પણ એમાંથી જેને જે અર્થ કાઢવો હોય તે કાઢી શકે છે. લેખક કોઈ પણ રીતે બંધાતો નથી, ને જુદા જુદા વિચારના મનુષ્યોને લાગે છે કે એ અમારાજ મતનો છે ! ધ્વનિકાવ્ય તે આજ, ‘કવિત કેરી સરિત’ તે આનંજ નામ. એ સરિતમાંથી જેને જોઈએ તેટલું પાણી ચંસુ ભરીને લઈ જાય અને ફાવે તે કાળમાં એનો ઉપયોગ કરી શકે. આવી સાહિત્ય સરિતનો રસપ્રવાહ અવિરામ ધારે વહી રહ્યો હોય છે તેનાં દર્શન પણ અર્થની પાળથી ચારે બાજુએથી બંધાઈ રહેલા ખાખોચીઆમાં કયાંથી થાય ?

સાહિત્ય એટલે જીવનનું પ્રતિબિંબ અને જીવન એટલે અસ્પષ્ટતાની પરંપરા. અમુક મનુષ્યના અમુક બનાવો બનવાના છે એમ કહેવાની હીમત જોશી સીવાય કોઈ કરી શકતું નથી. અને જોશી બીચારો પણ એવી અથોથ હીમત પેટને ખાતર કરે છે. અને છતાં એવી હીમત દર્શાવતી વખતે પણ બને તેટલો અસ્પષ્ટ થવાનો એ પ્રયત્ન કરે છે. જીવનની પળે પળ અસ્પષ્ટતાના આવરણ હેઠળ ઢંકાએલી છે. જીવનમાં અસ્પષ્ટતા ન હોત તો જીવન જીવવા જેવાં થાત ? સાહિત્યમાં અસ્પષ્ટતા ન હોત તો ગદ્ય કાંઓ ને લેખો લખાત ?

આથી અસ્પષ્ટતાનો વિકાસ કરવો એ સર્વ લેખકોનું ધ્યેય હો ! એવો અભિલાષ અત્યારનું વાતાવરણ જોતાં વધારે પડતો નથી.

::: 'એક કૌતુક' :::

લેખક :

ગો. શ્રી. વ્રજનાથ વિ. મહારાજ

૨૨૨૬૮૯

તોટક.

૧

સખિ ! કૌતુક નંદનિઠેતનમાં
અતિ અદ્ભુત પેખિ ભુલી જગ આ;
નિજ પુત્ર યશોમતિ અંક ગહી,
મુખ મુગ્ધતી ઉલટ પ્રેમ થકી.

૨

શિશુ ગોઠણીએ રમતું કરતું,
અહ ! તોતડી વાણી મૃદુ વદતું;
પયપાન ગાડુ હકથી કરતું,
સખિ ! ધૂળિ ઉડાડી તત્તુ ભરતું.

૩

અવલોકી શશિ, નભમાં શિશુએ,
રમવા કથતો લઈ દે મુજને;
જળપાત્ર ભરી ગટ મુકી રીધું,
નિરખી પ્રતિગિંળ શિશુ કીડતું.

૪

નવનીત લઈ પ્રમુદિત હૃદે,
કુદતું હસતું વળી નૃત્ય કરે;
જનની મનના સહુ કોડ પુરે,
પ્રિય ભક્ષાતણા હૃદયેજ વસે.

:: વનમાં એક પ્રભાત ::

લેખક :

શ. અશોક

પ્રભાત
ભાતીગળ આ મોર પગલીઓ,
લીમડીઆની આ ફેલકળીઓ;
રમતીલી ખળખળ જળઝરીઓ
પ્રભાતને પહોર.
તેજ અને છાયાઓ ડાલે,
આમ્ર ઘટાના પરિમલ ધોળે;
શાંત મધુરું હસતું કોઈક
પ્રભાતને પહોરે.

વનરાધ
ઝાડ ઉભું આ એકલકું
માથે ખાઉધરું ગીધડું;
પાનતણા આ ઢગલા, હેઠળ,
પવને ખડખડતા.

ખાવળ કાંટ કુડી કુટી છે;
કેંક ચૂળો રસ્તે છુટી છે;
અહીં આગળથી ફેડી ચાલી
વનમાં સંતધ.

કોયલ
દીડી નથી આજે રતરાણી
સુણી નહીં ફેલવંતી વાણી;
નવપહુવ છાયા નવ ડોલી
કોયલ ક્યાં જોલી ?
સખિ ! તુજ ગાલ વસંત અડે જ્યાં,
રસ દિપ્તિનાં સ્વપ્ન ચડે જ્યાં;
આંતર સ્પષ્ટ ફરી ઉઘડે ત્યાં
કોયલ તું જોલી.

હા ય રી માં થી

લેખક :

રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ.

નન્યુઆરી

તા. ૧૩ મી : ૧૨મ દહાડે, “ ગંભીર માંદગી છે ”; કાલે, “ તમીએત મુધારા પર છે ”; આજે, “ મરી ગયા. ” માણસને મારણું હોય સારે કુદરત આવો જે ચિંતા, આશા અને કુટકાનો ત્રિવિધ ક્રમ ઘણી વાર સ્વીકારે છે, તે એણે ટોમસ હાર્ડી માટે પણ સ્વીકાર્યો. એને માટેનું મારું સૌથી વહેંચું સંસ્મરણ, બારેક વર્ષ પર ‘શુક્રમેન’માંની અગ્રેજ નવલકારોને લગતી એક મુળાક્ષરી કવિતામાં આ લીટી વાંચેલી, એ છે : “ H is for Hardy, — a classic that lives ” અને ખરેખર, જીવતાં જીવત સ્વભાષામાં શિષ્ટપદાર્થ થવાનું અતિવિરલ માન તેને મળેલું—જેમ કેટલેક અંશે આપણે ત્યાં ગોવર્ધનરામને મળેલું તેમ.

તા. ૧૪ મી : એક જુના જેવા સવાલનો જવાબ આજે ‘ટાઇમ્સ’ના સર વી. મારીસ વીશેના અગ્રનેખમાંથી મળી ગયો. મોન્ટેક્ઝ રીપોર્ટ નું મૂલ્ય તેને કેવળ સાહિત્યદૃષ્ટિએ વિચારીએ તો કેટલું ઉંચું છે તે એના વાચકોને ખબર છે. આ ફોરજીથી એ બહાર પડ્યો ત્યારે ખાસ મહેનત કરી એના કેટલોક ભાગ વાંચ્યો હતો; ને પ્રશ્નોનાં પાંડ માંન્યો હતો કે રાંભવલીવટના રોજકાંમતની શુભકતા વચ્ચે પણ રસિકતાને સજીવ

રાખનાર માણસો, એ રીપોર્ટ લખનાર જેવા, હજી હયાત છે ખરા. અગ્રનેખ કહે છે કે એ લખનાર તે વી. મારીસ—આ નોંધિતાં શુજરાતી રીપોર્ટની શૈલી યાદ આવ્યા વિના રહેતી નથી. આપણી છાપામાં રાજકાળના મારા રીપોર્ટ તો પ્રાંતિક સ્વરાભ્ય પછી એકાદ પેઢીએ લખાતા થશે. પણ અભારે તો (ત્રીજી ને સાતમી સીવાયની બંધીજ) સાહિત્યપરિપદોના રીપોર્ટની શૈલી પણ, નિરપેક્ષ ધોરણે, કેટલી બધી કમ્પના રણની મુસાદરીનો અનુભવ કરાવતી હોય છે ?

તા. ૨૦ મી : સ્વતંત્ર, કલ્પનાપ્રધાનકૃતિ માટે એકજ શબ્દ નોંધ્યે, તો ‘તસનીફ’; ને સંશોધનની શુદ્ધિપ્રધાનકૃતિ માટે ‘તાલીફ’; આ અરખી શબ્દો આજે મોલવીસાહેબ પાસેથી વાતેવાતમાં નાડ્યા. શુજરાતીમાં ઘણા અંરખી-ફાર્સી શબ્દો છે, તેમ આને પણ અપનાવ્યા હોય તો ?

તા. ૨૬ મી : આજના છાપામાં મક્કબારીના અરુણચિત્ર (‘અસ્ત’) નો ફોટો ને એ ખુદ્દુ મુકામાનો અહેવાલ છે. મુખ્ય વક્તાએ એમની જોડેજ, સેવાસદનના કામ સંબંધમાં સ્વ. દયારામ ગીદુમલને સંબોધ્યા છે. એ તો બરાબર;

પણ તેના ત્રીજા વિધાતા—કે નહીં તો, પહેલા બીજા જેટલાજ મદાન ત્રીજા વિધાતા—ને કેમ કોઈ યાદ નહીં કરતું હોય ? મને ભરોંસાલાયક એક જાણકારે થોડાજ દિવસ પર કહેલું કે એ સંસ્થાની કલ્પના, વિચારણા ને યોજનામાં ગૂંચરે સાહેબનો અસાધારણ હીસ્સો હતો. પણ દુનિયા તો પરિચામવાદી છેને ? એ કલ્પનાદિને જોણે મૂર્ત, સ્થૂલ પશિષ્ણામમાં આપ્યાં, તે બેના યશોગાન સ્વાભાવિકપણે તે ગાવાની. ત્રીજાની જેવા હોય તેને મારે આદિ કાળથીજ કાળના ઉડા અંધારા કોતરમાં દટાઈ જવાનું સરળબુંદો હોય છે.

તા. ૨૭ મી : સાહિત્યપરિષદની નિબંધ માગણીનો પત્ર આવેલો તો ચારેક દિન પર પણ એને તીરાંતે આજેજ વાંચ્યો. ને એ ‘તીરાંત’ એવી કે, જ્યાં પાંચમાંથી એક વિભાગનો નિબંધ મોકલજો એમ હતું, ત્યાં પાંચે વિભાગનો એકેક નિબંધ લખજો, એમ મેં વારંચું. પણ આ અપવાચનનું પરિણામ તો આપણા દરેક લેખકે અજમાવવા નેવું છે. આપણને સાહિત્ય ને ઇતિહાસ, વિદ્યાન, અર્થશાસ્ત્ર ને ધર્મ-તત્ત્વ-પિત્ત : એ દરેક તીશે એકેક નિબંધ લખવાનું સોંપાયું હોય, તો આપણા સામાન્ય (general) જ્ઞાન ને અસામાન્ય (extraordinary) કૅગવણીની આછોતરાધનું કેવું લખ્ય પ્રદર્શન બારાય, એ નિર્જીવોમાં ?

તા. ૨૮ મી : કેટલીકવાર હીંદુસ્તાન અમેરીકા કરતાં પણ વધુ પૈસાદાર બનેલું નથી લાગતું ? જેમકે, હમણાં ચાલે છે તેવી લગન-સરા વખતે. ગમે લાંથી, પણ નાણાં આવા સમયે ઉભરાઈ ઉઠે છે એ તો ચોક્કસ. તાલેવંચો ભરપૂર તીજોરીમાંથી, મધ્યમ વર્ગ માંડ બચાવેલ મુડીમાંથી, ગરીબો કરજના પાશમાં બાંધેલી જકડાઈને : ગમે તે રીતે, પણ હરેકે લગન, જનોઈ

વગેરે વેળા કુબેર ભગવાનના સગા પુત્ર હોવાનો સાજ સજવોજ પડે. આ વતનને શું નામ આપવું એવકુશી કે શહીદપણું ?—ધર્મરૂપ બનેલી એવકુશી કે કમનનં સામાજિક શહીદપણું ?

તા. ૩૦ મી : રૂપેનીશ નવલકાર ધ્યાણેક મરી ગયાના સમાચાર આજે મળે છે. લોના સાહિત્યસેવકોના રવૈયા પ્રમાણે તે સારી જેવી પુંજ મુકતો ગયો છે. વધુમાં, પોતાનું મહાલય સાહિત્યાશ્રમ બનાવી શકાય તે રીતની ગોઠવણ પણ કરતો ગયો છે. એ સદ્ભાગી સાહિત્યકાર આ પ્રાંતમાં જન્મ્યો હોત તો ? તો મોટા દુર્ભાગી તરીકે મરત; કેમકે કાં તો નેને સાહિત્યસેવન-માંથી સારી કમાણી થઈજ ન હોત, અથવા જો યાત, તો બધી કુટુંબના ફેટલાક મરણપરણના ખર્ચોમાં સજ થઈ હોત, ને તેનું મહાલય તેની પાછળ લહેણદારોએ હરરાજ કરી ખાધું હોત.

ફેબ્રુઆરી

તા. ૧ હી : બેંગલોરની એક બેવડી નવાઈ, તાર પર ને ‘ટાઈમ્સ’ મારફત, આજે આવી પહોંચી છે. તેનો સાર : “મહીસુરના દીવાન સાહેબ મીરજા મહમદ ઇસમાઈલ લલામજી કરે છે કે વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત ભાષાનું કોઈ એવું સરળ રૂપ ધડી તેચાર કરવું, જે હીંદીની રાખ લાખા બની શકે.” ભાવનાપક્ષે, ઇસલામીએ કરેલી તરીકે આ લલામજી જેટલી આનંદકારી અને માનપાત્ર છે, તેટલીજ છે, વહેવારપક્ષે અસ્પષ્ટશી ને અવગણનાપાત્ર નથી ?

તા. ૨ છ : પેરીસનો ખાસ તાર છે કે અણીને વખતે ફ્રેંચ પ્રજાના મહારક્ષોમંત્રિ એકે માર્શલ જોફ્રે ધરખાર વિનાનો ઘટ પડ્યો છે. પ્રજાએ પોતાના અડગ સેવકને અવગણ્યા-નો આ દાખલો પહેલો નથી. અને પ્રજાનો તેમ વાકેમપનો ઇતિહાસ પણ તેવા દાખલાથી અર્થો છે : (૧) અર્વાચીન બંગાળનો મહાકવિ

મધુસૂદન દત્ત મુક્તીસીથી સજાડતો, પારકાઓ વચ્ચે, જાહેર ઇરેખીતાલમાં મરી ગયો હતો; અને, (૨) પ્રો. ગજનરત્નાં ભવ્ય સ્વપ્નોને સાર્થક કરવાની અનુકૂલતા ધનવાન ગુજરાતી પ્રજા પણ તેમને આપી શકી નહોતી. બાકી, એમનું કામ' તો પ્રજાનાં ધનસંપત્તિમાંજ વધારો કરે તેવું નહોતું ?

— : જુનું 'વેસ્ટમીનસ્ટર ગેઝેટ' મુદ્દિદાર છાપાં-સાહસિકાના 'ડેલા ન્યુસ' માં ભેળવી નાખવું પડ્યું. જગતના સ્વતંત્ર પત્રકારિત્વને આ એક વધુ ધા.

તા. ૫ મી : આજે જાહેર યએલી 'ગુજરાત વિદ્યાપીઠ'ની નવી યોજનામાં બીજું 'બધુ' બરાબર છે—નથી બરાબર તે માત્ર એનું નામ. યોજનાની દરેક વિગત સાથે પુરેપુરા સંમત થવું તે બરા દેશપ્રેમીની અત્યારે ફરજ છે. પણ દેશપ્રેમે તેની વિવેકશુદ્ધિને મૂર્છિત નહીં કરી હોય, તો એ માંગણી કરશે કે વિદ્યાપીઠ શબ્દનો આમ આત્મવંચના કરનારો ખોટો પ્રયોગ આપણે ન કરીએ; આપણે તવા મંડળને 'ગુજરાત પ્રજોદ્ધારક મંડળ' કે એવું કોઇક યોગ્ય નામ આપીએ. કેમકે એ સંસ્થાના તવા કાર્યક્રમ જેવો કાર્યક્રમ જુની કે નવી, દેશી કે પરદેશી, કોઇ પણ વિદ્યાપીઠમાં કદી હોય—સાંભળ્યો નથી. વિદ્યાપીઠ એટલે જ્ઞાનમંદિર, ક્રિયાક્ષેત્ર નહીં. નવી યોજના 'વિદ્યાપીઠ'ના પ્રદેશમાં સક્રિય રાજકારણ, સક્રિય સમાજ સુધારો, સક્રિય અર્થસાધના, વગેરે આણે છે. આ બધી વસ્તુઓ આ સ્વરૂપે, જ્ઞાનસેવનની જ્ઞાનસંચયની જ્ઞાનવિકાસની બાધક છે. કદાચ એમ કહેવાય : "તમારા જ્ઞાનજ્ઞાનની અત્યારે પ્રજાને જરૂર નથી. પ્રજાનાં બધાં માણસોએ કેવળ રાષ્ટ્રોત્થાનમાંજ મચી રહેવું જોઇએ એવી રિચિત છે." કશુંલ; ધણી હેતુબાહોસથી ભરેલ છતાં, વાદને ખાતર, એ દલીલ કશુંલ રાખીને. પણ જો જ્ઞાન અને વિદ્યા નકામાં છે, તો વિદ્યા-પીઠ એ ગૌરવવંત

ને અર્થવાહી નામ પણ કેટલું નકામું છે ?— ઉપલી રીતે જવાબ દેનારા, માટે. અને જ સંસ્થાને વિદ્યાની ખરેખરી પીઠ રાખવી હોય, તો ઉત્તમ માર્ગ, આનંદશંકરસમિતિએ સૂચવેલ પદ્ધતિથી અનુસ્નાતક જ્ઞાનવિકાસ આદરવો, એજ નહોતો ? એ સ્વીકારતા તો, આજ મંડળમાંનો અર્ધ ઉપરાંત ભાગ અને બીજા અધ્યાપકો, સાચી ગુજરાત વિદ્યાપીઠે ખીલવવી જોઇએ તે જ્ઞાનની વિવિધ અણખીસી શાખાઓને ખીલવવામાં રોકાઇને પ્રજાકીય સંસ્કૃતિને સારી રીતે સમૃદ્ધ કરી શકત' તેઓ અભ્યાસ પુરતા બને ગામડાંમાં જાય, તે પ્રજાની ઉન્નતિના 'બળતા પ્રત્નો' ની ચર્ચા કરી, વહેવાર માર્ગો પણ સૂચવે ને યોગ્ય માધ્યમો દ્વારા અમલમાં મુકાવે. પ્રજાહૃદયના ધબકારથી તેઓ વિમુખ ન રહે તે સમજ શકાય તેવું છે. અને, સંસ્થા "રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને અંગે" ઉત્પન્ન થઇ છે તો રાષ્ટ્રીય, બીનસરકારી શિક્ષણ-સંસ્થા તરીકે કેવળ શિક્ષણનાજ પ્રદેશમાં તેણે ક્યાં બાધ કરવાનું છે કે તેની શક્તિને શિક્ષણ-તર પ્રદેશમાં યોજવાની-વેડફવાની ફરજ પડે ? સરકારી પદ્ધતિના અનેક દોષોથી મુક્ત એવું શુદ્ધ શિક્ષણ તે આપી શકે. વળી, જે કાંચો સરકારી યુનીવર્સિટીઓ કદાચ દસકાઓ લગી કરીકરાવી શકવાની નથી, તે સ્વભાષાના ઉચ્ચતર વાક્યમય-વિકાસનાં કાર્યો-જેવાં કે શાસ્ત્રીય ગુજરાતી કાવ્ય, સ્વતંત્ર જ્ઞાનકાવ્ય, ગુજરાત ભારતના ઇતિહાસો, વગેરે-પણ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ નહીં કરે તો કોણ કરશે ? બીજો-ઈંગ્લેન્ડમાં, 'એક્સકર્ડ કેમ્બ્રિજ'માં-એવાં કાર્યો વિદ્યાપીઠેજ ઉઠાવીને પાર પાડ્યાં નથી શું ? વિદ્યા-પીઠ પાસેથી પ્રજાનો સમજી વર્ગ એ રીતનીજ આશા રાખે છે ને રાખે. એ આશાઓ અત્યારે તો ધુળમાં રંધાજાવાનો, સંસ્કારવિકાસને લગભગ રૂધવાનો, હંકલે એ સંસ્થા ભોગવે. પણ એમ ક્યાં પછી એ યોતાને 'વિદ્યાપીઠ' કયે ન્યાયે કહેવરાવશે ?

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦૦]

: : કોયલ ટહુકારે ! : :

લેખક: શ. પૂર્ણાનંદ છગનભાઈ વ્યાસ

(અંજની)

૧

મંદ વહંતી સરિત સમિપમાં,
આમ્ર-તરુની નીલ ઘટામાં,
વસંતની મધુરી સંધ્યામાં,
કોયલ ટહુકારે.

૨

વિરહાનળને અધિક વધારી,
રસિકજનોને મુગ્ધ બનાવી,
લલનાઓનાં હૃદય નચાવી,
કોયલ ટહુકારે !

૩

વિરહાનળ એને નવ બાળે,
પ્રેમતત્ત્વ કયાંથી એ જાણે ?
સમાન લેખી સર્વ હૃદયને,
કોયલ ટહુકારે !

: : કોયલ ટહુકારે : :

લેખક : શ. શાંતિકાજી તોડાટ

(અંગની)

૧

શિશિર વીતી ને વસંત આવી,
ઋતુશાળી રુમઝુમ કરતી,
હંહુ હંહુ શબ્દે વસંતફૂલી,
કોયલ ટહુકારે.

૨

હશે અભાગી એકલવાયાં,
વિરહાનળ જેને બાળે,
પણ પ્રેમીના રસ-ઉત્સવમાં
કોયલ ટહુકારે.

૩

કમળ-ક્ષમર ને મંજરી-કોયલ,
પ્રેમ તત્વ સર્વે નાણે,
પ્રણયમંત્રના ગીત યુગતી
કોયલ ટહુકારે.

કેંક નવું

સંપાદક :

રા. નાગરદાસ ઇ. પટેલ

કુદરતી સેનાની :

તમને બંદુક ફેડતાં આવડે છે ?
આ જમાનામાં બહુ થોડા એનો
જવાબ હકારમાં આપી શકશે.

તમને નથી આવડતું તે એક નાના સરખા
જીવડાને આવડે છે કુદરતે એને અચાવનું સાધન
એવું આપ્યું છે.

જ્યારે એના ઉપર કોઈ મોટો દુશ્મન
એકાએક ટુટી પડે છે ત્યારે એ ઉભી પુછડીએ
નાડું જ ગમ્ય છે અને પાછળથી એક ગતનો
પદાર્થ કાઢવું જ ગમ્ય છે. એ પદાર્થ બહાર
આવતાં જ ઘડકા થાય છે અને ધુમાડા જેવા
ગોટા વાતાવરણમાં ફેલાય છે; એટલે એનો
દુશ્મન યુગ્મવાય છે અને એને નાસી જવાનો
વખત મળે છે. એક સાથે પાંચ પચીસ ઘડકા
પણ એ કરી શકે અને એવી રીતે જ્યાં સુધી

એને સંતાઈ જવાની જગ્યા મળી શકે ત્યાં સુધી
શત્રુને હંકારી શકે છે.

જીની ડુનીઆં

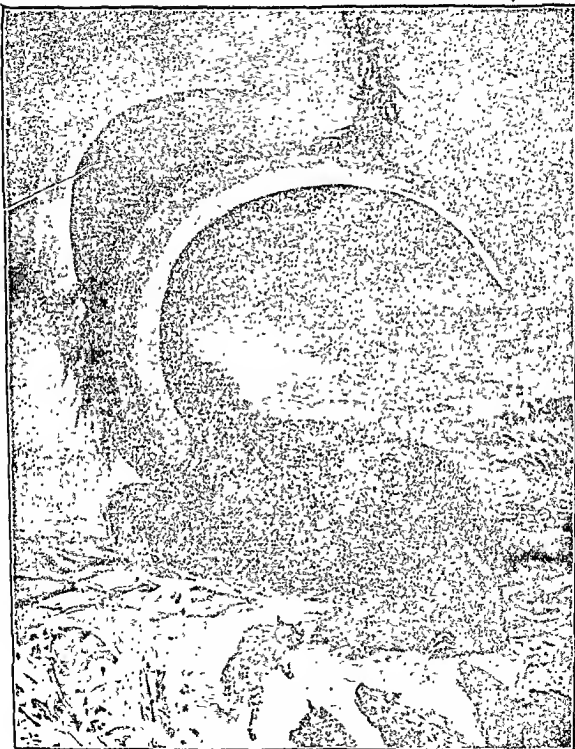
હજારો વર્ષની જીની વાત છે.

ધરતી પર અરકના વરસાદ, વરસા,
જંગલોનાં જંગલને મેદાનનાં મેદાન વરસાદમાં
દબાઈ ગયાં. અને લાગાં ખીચારાં પશુઓ પણ
દટાઈ મુગ્યાં.

અને પછી તો એ જગ્યાની આબો હવા
બદલાઈ ગઈ. તે વરસોના વરસો સુધી-લાંથી
બરફ ખરચોજ નહીં.

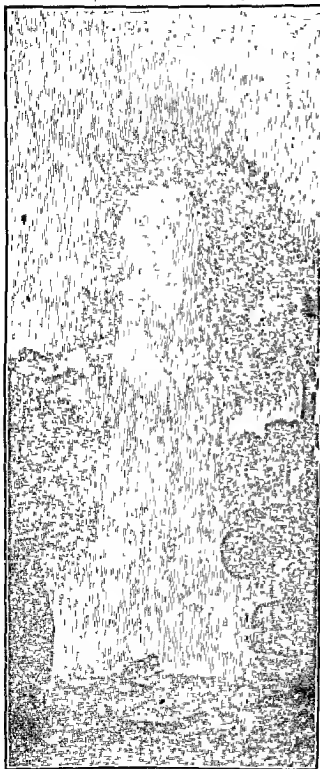
છેવટે હજારો વર્ષ વહેવા પછી પૃથ્વીની
ગતિના હરફેરને લીધે એ જગ્યા વરનો પીગળવા
લાગ્યો અને એ વખતનાં દટાઈ ગયેલાં પશુઓ
નીકળવા લાગ્યાં. એ રીતે નીકળેલા એક હાથી

પ્રકાશ સ્વ. પતિશ્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સમાજે
 શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ આણંદજી ચાવડા
 દેવ ગાર્દી સવિનય સમ્રેમ ભેટ. ૧૫૫

તું આ સાથે ચિત્ર છે અને તેને જોઈને વરુઓ તેની પાસે દોડે છે.

બરફમાં રહેલી ચીજ વર્ષો સુધી તેની તેજ દાહતમાં રહે છે એ જાણીતી વાત છે એટલે આ.

બાણ પર આપ્યું છે તેમાંથી દરરોજ ૫૫ લોખ ગેલન ૧૦૯ ડીગ્રી ગરમ પાણી ધણે ઉંચે ઉડીને વહે છે. એ ઝરાની ઉંડાઈ ૧૭૦૬ ફીટ છે. આટલા વિપુલ પ્રમાણમાં આટલા બધા પાણીને કોણ ગરમ કરતું હશે? એટલી બધી ગરમી ક્યાંથી આવતી હશે? એ પ્રશ્નો આપણા મગમમાં સહેજે એ ઉપરથી આવશે.

પૃથ્વીના પેટામાં પુષ્કળ ગરમી છે અને તે એટલા બધા પ્રમાણમાં છે કે લોખંડ પણ એના યોગે પ્રવાહી રૂપ ધારણ કરે. એટલી સખત ગરમીના યોગેજ ઘણી વખત ધગ્તીકંપ થાય છે, અને જવાળામુખી પર્વતો ફાટી નીકળે છે.

ક્ષીર સમુદ્ર :

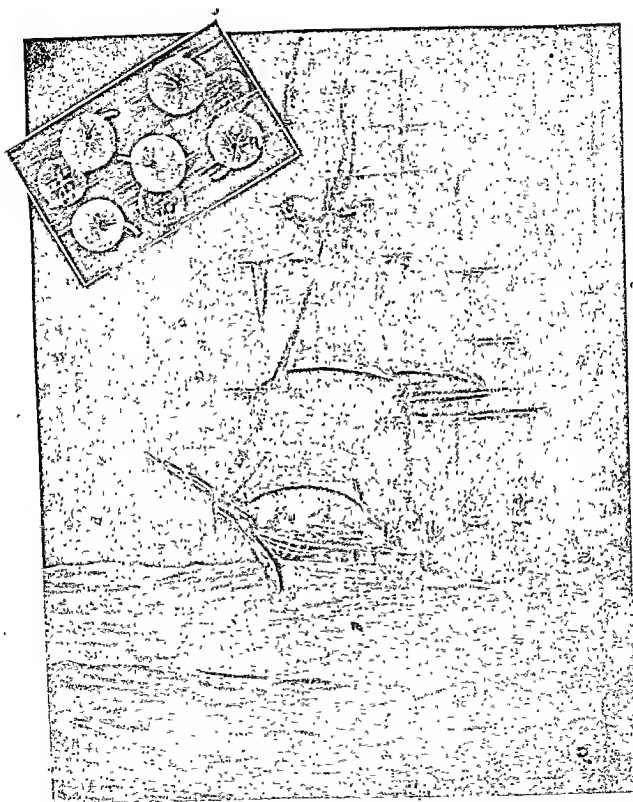
આપણામાં દુધના સમુદ્રની જુની કલ્પના છે. વખતે એ કાષ્ઠએ જોયો હશે એટલે એ કલ્પ્યો હશે.

મહારા 'હારિકા અને જગદીશ્વર' વાળા લેખમાં કેટલાંક ચકચકિત અને રૂપેરી માછલાં વીશે થોડુંક મેં લખ્યું છે. કેટલાંક પ્રાણીઓમાં આગીઆતી માદક પુષ્કળ ફોસ્ફરસ હોય છે અને એવાં અગણિત અને અસંખ્ય જીવડાં પાણીમાં હોવાને લીધે પાણી પ્રકાશિત થઈ જાય છે.

એ જાતનાં કેટલાંક જીવડાંનું આ સાથે ચિત્ર આપ્યું છે અને જોડેના બીજા ચિત્રમાં કેપ્ટન કોંગમેન નામના વહાણ-વટીનું 'શુટીંગ સ્ટાર' નામનું વહાણ એવા ક્ષીર સમુદ્રમાંથી પસાર થતું ચિત્રાયું છે. એ કહે છે કે એનું વહાણ બપોરે હાઈ મહા-સાગરમાંથી પસાર થતું હતું ત્યારે સાડી-તેવીસ માઈલ સુધી આવા તોજસ્વી જલમાં

એ ગરમી ક્યાંથી આવી ?

આ સાથે જોરેલીઆમાં આવેલા ઝરાનું ચિત્ર

થપને એનું વહાણુ પસાર થયું હતું. એ વખતે એમાં ઉપર બતાવ્યા તેના અસંખ્ય જીવ હતા. એ પાણી શીશામાં ભરી રાખીએ તો નવ ઈય છેડે રહીને વાંચી શકાય એટલો એનો પ્રકાશ પડે

ખાંત, મહેનત અને ચક્રસ :

એ ત્રણેનો ઉપયોગ માણસે કર્યો છે અને જંગલી ઓગ્રાંથો ધીમે ધીમે હાલની સંદર રજાકલ-
ની જાતો પેદા કરી છે.

ગુલાબનું ફુલ પહેલાં બે ચાર પાંખડીનું હશે તેમાં અનેક અખતરા કરી ખંત, મહેનત ને અક્ષતનો ઉપયોગ માણસે આજનું સુંદર અને મધમધનું ગુલાબ તૈયાર કર્યું છે.

એજ રીતે હવે જાતનાં અનાજ, કપાસ અને બીજી ચીજોમાં પણ એ ત્રણે સદ્ગુણોનો માણસે યથાશક્તિ સદુપયોગ કર્યો છે ને કર્યો જાય છે.

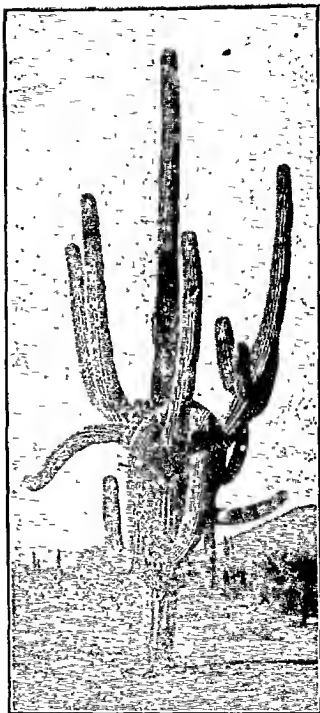
પણ ઈંગ્રિજ કેળવણી હીંદુસ્તાનમાં એ ત્રણે સદ્ગુણો યુવાનોમાં આદિશામાં ખરાબર ખીલવતી નથી એટલે આપણે લાં અક્ષતના છુટા જરા વધારે અધ્યાય છે.

રંજની પરખ :

કુદરતની અજબ કળાની બહીષ્કારી છે ! ભર રણમાં પણ જ્યાં પાણી મેળવવાની સખત હાડમારી હોય છે લાં ગ્રાણીઓના ઉપર ઉપકાર કરવાને ખાતર કુદરતે પરખો માંડી છે. અને એ પરખો એવાં તરસ્યાં જનાવરોના જીવ બચાવે છે.

એ પરખો તે એક જાતનાં 'કેકસી' નામનાં ઝાડ. જેમાં પુષ્કળ પાણી જેવો પ્રવાહી પદાર્થ ભર્યો હોય છે અને એ પીને ગ્રાણીઓ પોતાની તરસ છીપાવે છે.

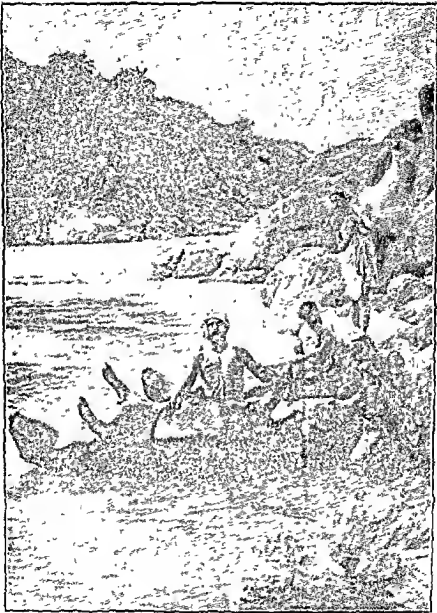
ન્યારે આજુબાજુની રેતી ને જમીન તાપથી તપીને વાતાવરણમાં ૨૦૦-ડીગ્રી થી વધુ ગરમી હોય છે ત્યારે આ ઝાડની અંદરની ગરમી માપવામાં આવતાં તેમાં ફક્ત ૫૫ ડીગ્રી ગરમી માત્રમ પડી છે. જ્યાં વરસમાં લાગ્યે આઠ દસ દિવસ વરસાદ પડે છે ત્યાં પણ આ ઝાડ લહેરથી ફાવે છે અને વરસો સુધી ટકે છે.

એના ઉપર અનેક અખતરા કરાયા છે અને પાણી સીવાય એ વરસો સુધી જીવન નિર્વાહ કરી શકે છે એમ પુરવાર થયું છે.

આપણા દેશનાં થોર, શકડા, થોરી અને ખરસાણી લગભગ એજ વર્ગનાં ઝાડ છે.

સતલજની હોડી:

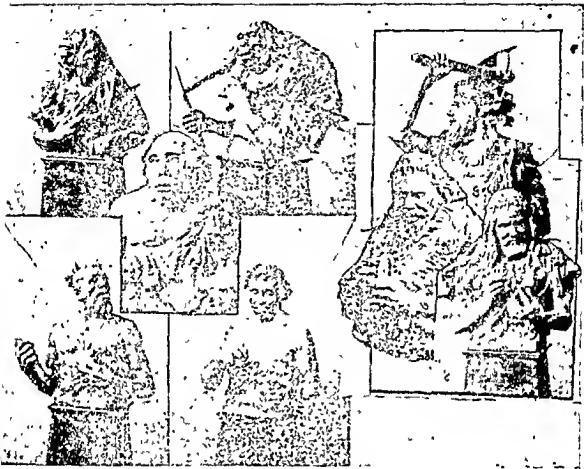
પંજાબમાં સતલજ નદીની સામી પાર
જવાને માટે એક વિચિત્ર હોડી તૈયાર કરવામાં
આવે છે.

મુએલા દોરતું આપુને આપુ ચામડું લઈ
તેમાં પવન ભરીને પુલાવવામાં આવે છે. એવા
પુલાવેલા ચામડા પર બેસીને લાંબા રહીશો નહી

પાર ઉતરે છે.

અને ઉતરી રહીને એની મઠી વાળીને સાથે
લઈ જાય છે.

એકાદ હોડી કોઈ સખી વલુદ મુદરથ
મને એકલી આપશે તો ઉપકાર થશે.

માણસજાતની ઉત્પત્તિ ને ઉન્નતિ:

જમન પ્રોફેસર 'રોટ્ટે' માણસનો વિકાસ ક્રમ દર્શાવતાં 'દ્યુપ્લસ મેએકે' નામના શિલ્પી પાસે કેટલાંક પુતળાં તેવ્યાર કરાવ્યાં છે. તેમાંનાં ઉત્પત્તિ ને ઉન્નતિનો વિકાસક્રમ દર્શાવતાં આઠ ચિત્રો આ ઉપર આપ્યાં છે.

માણસ જાતના નજીકમાં નજીકના સગાઓ વાનરો છે એમ આપણે સાંભળતા આવ્યા છીએ. સાધારણ વાંદરાઓ અને માણસજાતની વચ્ચે વાનરની બે ત્રણ એવી જાતો છે કે જે - માણસ જાતને ખીજ કરતાં વધુ મજાતી આવે છે. સૌથી વધારે મજાતી આવે

એવી શીપાઝી નામની વાનરની જાત છે. તે પછી ગોરીલા, ઉરાંગઉટાંગ વગેરે આવી શકે. શીપાઝી આપણી માફક મજાતનો ઉપયોગ ઠીક ઠીક કરી શકે છે અને તેના, દાંત અને દાઢ પણ ધણું ખરું મજાતી આવે છે. એ સુધરેલી દંમે આણું ખાઈ શકે છે, દસી શકે છે અને ગાય છે ને નાચે છે પણ ખરા !

હવે છે કે માણસને એવી સ્થિતિમાંથી અસારની સ્થિતિએ આવતાં રહેને વીસ લાખ વર્ષ લાગ્યાં હશે ! ખરું ખોટું કોણ જાણે છે ! એ પાંચ દબાર આમ કે તેમ !

બરફમાં ઉગતા
છાડ :

જ્યાં બરફ બારે
માસ પડ્યો ને પાથર્યો
રહે ત્યાં કે છાડ જોડ
ઉગતા હશે ખરા ?

એના પણુ છાડ
છે કે ને એવી રિયતિ-
માં પણુ ઉગે છે. આ-
દેસ પર્વત પર પ્રખળ
બરફ પડેલું રહે છે
અને તે કે એકદમ
પીગળી જતું નથી.
કેટલાક છાડવા બરફ

પીગળવાની રાહ જુએ
છે અને યોગ્ય તક
મળતાંજ બહાર નીકળે
છે; જ્યારે સાથેના
ચિત્રમાં બતાવેલો
'સોહડાને લા' નામનો
પુલરાપ બરફ કેરીને
ઉગે છે અને જોની
ગરમીથી બરફ ધીરેથી
ચોડે થોડે પીગળે છે.
એને નાજુક વાદળો
કે જાંબુડીઆ રંગ-
નાં સુંદર પુલ
આવે છે.

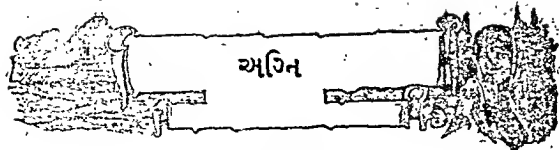

:: ભગવાન કૌટિલ્ય ::

અમારી રસમય ચાલુ વાર્તા

સ્થળ સંકેતના લીધે આવતા અંકે ઉપર મુસતવી રાખવી

પડી છે; માટે વાચકોની ક્ષમા ઇચ્છીએ છીએ.—ઉપતન્ત્રી.

અગ્નિ

લેખક:

રા. સનાતન મહાશંકર બુચ.

મું બાઈના પેડરોડના શાંત માર્ગ ઉપરના એક બંગલાના દરવાજામાં એક બમ-કાજીયો શેરોડેટ મોટરકારે પ્રવેશ કર્યો અને ચોરખામાં જઈને ઉભી રહી. અંદરથી પચ્ચીસેક વર્ષોના એક તેજસ્વી અને દેખાવડા યુવાન સંપૂર્ણ અગ્રેજી પોષાકમાં ઉતર્યો. શોર્ટર-ને ટૂંક કઢી દમામયો પગથીઆ ચઢવા માંડ્યો. મોટર ચાલી ગઈ.

તેના મુખ ઉપથીજ તેની વિહતા અને સંસ્કારિતા દીપી ઉઠતાં હતાં. અને એ ઉતર્યો અને પગથીઆ ચઢવા માંડ્યો એટલીજ વારમાં કોઈ જોનાર તેના પહેરવેષ, દહનચઢન વગેરેમાં તેની સિદ્ધ રસરસિત્તું સ્પષ્ટ દર્શન કરી શકતું હતું. અને એ બધુંએ જાણે કે તેને તદ્દન સ્વાભાવિક હોય તેવું અકૃત્રિમજ્જ લાગતું હતું. ધડીક તો, એજ એ બંગલાનો માલિક હશે એમ લાગે એટલો રુઆબ તેનામાં ખુશ્તો જણાઈ આવતો હતો.

એટલા ઉપર સુલ ઉપર લેંચો બેઠો હતો ને મોટરે પ્રવેશ કરતાં ઉભો થયો હતો તેણે સલામ કરી.

“મેરી ટપાલ હે?” મોડું જરા ઉંચું કરીને પોતાનાં રીમટેસ સ્ક્રમામાંથી સત્તાની દષ્ટિ નાખતાં યુવાને ભંયાને પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, ટેમલ પે રખી હૈ,” લૈયાએ સંપૂર્ણ વિનયથી જવાબ આપ્યો. ન સાંભળ્યું હોય તેમજ યુવાન અંદર રુઆબથી આશ્ચર્યગ્યો.

એ યુવાન એટલે મી. અનિલકુમાર ઉર્ફે એ. કે. મહેતા મુંબાઈ યુનીવર્સીટીના ફર્સ્ટ ક્લાસ જેમ. એ. એમ. એસસી. થએલા હતા. અસારે જે બંગલામાં એ ઉતર્યા તે એમના સમ-વયસ્ક મિત્ર શેડ માધવલાલ ખી. એ. નો હતો. શેડ પોતાના ખીજા બંગલામાં રહેતા હતા. મી. મહેતાની નિદ્રા, સંસ્કારિતા વગેરેથી ખુશ થઈને શેડ માધવલાલે તેમની મજી સાધેલી અને પછી તો પોતાના અંગત મંત્રી બનાવીને હંમેશને માટે પોતાનીજ પાસે રાખી લીધા. હજી તેમના પરિચયને ચારજ માસ થયા હતા પણ તેમનો સંજીવ એટલો ગાદ થએલો કે ઘણા કાર્જોનો હોય તેમ લાગતું હતું. શેડ પોને વાદકેશ્વર પાસે રહેતા હતા. મી. મહેતાની આગણીથી એમણે પોતાનો પેડરોડ ઉપરનો બંગલો ખાસ જુદો એમનેજ સોંપ્યો હતો.

મોટરમાંથી ઉતરીને અનિલકુમાર અંદર ગયા. ને પોતાના ખંડમાં જઈને કોટ વગેરે ઉતારી નાખ્યાં. વાળ જરા સરખા કરી વીજળીનો ટેબલેન આધુ કરી પોતાની ટપાલ દાયમાં લીધી અને એક ડેકચેર ઉપર બેસીને વાંચવા મંડ્યા.

પહેલો પત્ર એમના પિતાનો લીધો. મી. મહેતા વડોદરાના રહેવાસી હતા અને જેને સાધારણ સ્થિતિના કહેવાય તે વર્ગના સંસ્કારી કુટુંબમાં એમનો જન્મ હતો. પત્ર ઉઘાડ્યો અને વાંચવાનું શરૂ કર્યું.

ચિ ભાષ્ત્રી અનિલ,

તારો પત્ર મળ્યો.....તું આગ્રહપૂર્વક લખે છે તો મારી ના નથી. તારા શેઠની તારી ઉપર બહુ કૃપા છે તો તારાં નસીબ બહુજ સારાં થશે. માટે તું ખુશીથી જજે. પૈસાદાર લોકોના આશ્રયથી તારું સદા કલ્યાણ થશે.....અમને મળવા ક્યારે આવીશ ?...ચિ બહેન સુધાની તબીબેત જરા બગડી છે. હીક થઇ જશે...ક્યારે આવીશ તે લખજે.

આપુના આશીર્વાદ.

જેમ જેમ પત્ર વંચાતો ગયો તેમ તેમ અનિલના મુખ ઉપર જીદ જીદ લાવતી રેખાઓ નાની તળાવડીમાં પડતી લહરીઓની જેમ દોરાવા માંડી. ધડીકમાં જિસાહ, આનંદ, ઉદ્વેગ વગેરેનો અનુભવ તેણે કરી લીધો. પત્ર વાંચતાં એકંદરે આનંદની લાગણી તેનામાં ઉગી હતી એમ ચોખ્ખું જણાયું. પત્ર ટેબલ પર મુકી દેંડા ખુરસીમાં પડ્યો ને વિચાર સ્વપ્નમાં ગૂંથાયો. લંડનનું રાજધામ, પેરીસનો રસિક જનસમાજ ને વૈભવશાળી મુંદર મહાલયો, મોન્ટે કાર્લોની ધનની ઊકમછોળ, ઇટલીનાં કલામંદિરો, જર્મનીનાં ઉદ્યોગ ભવનો વગેરે અનેક સ્થળો ઉપર તેની કલ્પના વેગભરી દોડી આવી ને તેને આશ્વાસ બનાવવા લાગી.

શેઠ માધવલાલ એકાદ માસ પછી અનિલને સાથે લઇને યુરપની મુસાફરીએ જવાના હતા. પિતાની સંમતિ હોય તો સારું એ ઇચ્છાથી અનિલે પુછાવેમું. તેનો આજ જવાબ આવ્યો.

તેની એકજ હેતાળ બહેન જે તેનાથી પાંચેક વર્ષો નાની હતી તેની માંદગીના તેમાં ખચર હતા.

અનિલ થોડીવારે એકદમ ઉભો થયો. ટેલીફોન લીધો ને શેઠને ખચર આપ્યા કે સંમતિ મળી ગઇ છે. શેઠે એ સમાચાર ધણી ઉલ્લાસથી વધાવી લીધા ને મળી જવા કહ્યું. અનિલ શેઠ પાસે જઇ આવ્યો. શેઠે તેઆરીમાં રૂઢેવા અને બેખતી બધી વસ્તુઓ સાથે લેવા માટે તેઆર રાખવા વગેરેની સૂચનાઓ આપી. અનિલે બધું માથે લીધું. પિતાને લખ્યું કે જતા પહેલાં મળી જશ.

વીસેક દિવસ વીતતાં તો વારજ ન થઇ. હવે તો આવતા અઠવાડીઆમાં શનિવારે પી. એન્ડ ઓ. ની એસ. એસ. “ નારકુડામાં ” શેઠ અને અનિલ વીદાય થવાના છે. ટીમસ કુક એન્ડ સન્સને ત્યાં બધી મુસાફરીની સગવડ અનિલે કરી લીધી છે. હવે વડોદરા એકાદ દિવસ જઇ આવવાનો વિચાર થયો. શેઠની રજા લીધી અને દીલ્લી એક્સપ્રેસમાં અનિલ વડોદરા તરફ વીદાય થયો. સવારમાં તેના પિતા સ્ટેશન ઉપર આવેલા. પુત્રને સેકન્ડ ક્લાસમાંથી ઉતરતો બેઠ બમણા હાઈથી વધાવ્યો. તેમના મન તેમનો પુત્ર સુખના સાગર તરફ પ્રયાણ કરતો હતો કારણ કે તે પૈસાચાળાનું કૃપાપાત્ર બન્યો હતો.

ઘેર પહોંચ્યા પછી અનિલે પ્રથમ વારજ જાણ્યું કે સુધા સાધારણ માંદી નહોતી. તેનો મંદવાડ બહુજ વધી ગયો હતો. કેટલીક વાર તો ભાન પણ આવ્યું જતું હતું. પ્રથમ તેને જરા ગળી લીધા પછી બીજા ખંડમાં વીલાયત જવાની વાતો ચાલી. ત્યાં કેમ જશે, ક્યાં ક્યાં જશે, ક્યારે આવશે વગેરે અનેકાનેક પદ્ધતીઓ અનિલની જુબાની લેવાઇ. અનિલે પણ સુરખ ગયા પહેલાંજ સુરખનું વણું ન કરી નાખ્યું. ત્રણ ચાર દિવસ ઘેર રહ્યા. તેમાં મુખ્ય વાત એજ ચાલી.

સુધાનો આટલો મંદવાડ પશુ ગૌણ થઇ ગયો.

રવિવારે આવેલો અનિલ મંગળવાર રાત્રે પાછો જવા તૈયાર થયો. જતાં પહેલાં બહેનને મળવા આવ્યો. બહુજ અશક્તિને લીધે સુધા બહુ બોલી નહોતી શકતી. કેકે કેકે અરપટ બોલતી. અનિલ આવીને ખુરશી પર બેઠો. સુધા આંખ માંચીને પડી હતી.

“બહેન! સુધા!” થોડીકવાર મૌન ગ્રખ્યા પછી તેણે બોલાવી.

ઉત્તરમાં બહેને તેની સામે આંખ ઉઘાડી ને શીઝી દષ્ટિ નાખી.

“હું જાઉં છું” હોંકે, “અનિલે ફરીથી કહ્યું.

“ક્યાં... જાઓ... છો?” સુધાના મુખ-માંથી ધીરા છુટા શબ્દો નીકળ્યા. અનિલે બહેનને કપાળે હાથ મુક્યો: “વીક્ષાપત જાઉં છું, સુધા!”

“સારું” કહી સુધા શાંત રહી. બાઇનાં ફુખડાં શેવાની ઇચ્છા થઇ. પશુ અશક્તિ ધણી જ હતી. ધડીક શાંત રહીને શીઝા ને કારણે લપ્તા રિમ્ત સાથે તે ધીમેથી બોલી: “મને... સંભારશોને?” પ્રશ્ન થયો કરુણ લાગ્યો. અનિલ ને જરાક અસર થઇ. પશુ જવાના ઉત્સાહમાં પાછી ઉડી ગઇ. એણે તો તરત આનંદની પુનઃમંજી જવાખ વાળ્યો: “હા, બહેન! સંભારીશ હોં. તને નહીં તો કોને સંભારીશ? તને વીક્ષા-પતથી કાગળ લખીશ ને તમને સારું થઇ જાય પછી મને જવાખ લખજો હોં. સુધા! સારું હું જાઉં ને?” પ્રત્યુત્તરમાં બહેને સ્નેહ મોહું દલાવ્યું. એટલા શીઝા મુખ ઉપર પશુ તે નિસ્તેજ આંખમાંએ ધડીક વાતસલ્યની ઊર્મિ અચકી ગઇ. અનિલ પશુ મુગ્ધ બન્યો.

જસ, બાઇબહેન છુટા પડ્યાં, વીક્ષાપત જવાના ઉમંગમાં અને પોતાના હૃદયવાદી

વિચાર પરંપરામાં જીવનની આ કરુણતા અનિલ વીસારી શક્યો. પશુ કેટલીકવાર પ્રસન્ન બુલાય છે; તેના સંસ્કારો નથી બુલાતા. રાત્રે ઉપડી સુધવારે સવારે મુંબાઇ આવી પહોંચ્યો. બધી તૈયારીમાં પાછો ગુંથાયો. ધરને ગાડીમાંથીજ બુલીને આવ્યો હતો.

ગુરુવારે બપોર પછી ચઢા વગેરે થઇ ગયા પછી પહેલે માળે બાઈકનીમાં ખુરશી પર બેસીને અનિલ કેક વાંચવામાં પરોવાયો હતો. થોડીવાર થઇ ત્યાં બેસાએ આવીને તેના હાથમાં તાર મુક્યો. સહી કરીને કાગળ પાછો આપ્યો. એટલે બેયો ચાલ્યો ગયો. અનિલે અનેક તર્કવિતર્ક સાથે તાર ઉઘાડ્યો. અંદર આટલું જ લખ્યું હતું:

“સુધાની સ્થિતિ ગંભીર છે. તમે તો જવાનું કાયમ રાખજો.”

અનિલ એકદમ ઉભો થઇ ગયો. એક બે આંટા મારી વળી પાછો આરામ-ખુરશીમાં બેસી ગયો, હવે શું કરવું? એ પ્રશ્નને તને વિચારમાં નાખી દીધો.

“સુધાની તબીબેન માટે વિચાર કરીજ રાખ્યો છે કે એ મને તે સ્થિતિમાં હોય તોએ મારે તો જવુંજ.....ત્યારે મારે કરવું શું? જવું કે નહીં?.....હા, પશુ રોકાઈને હું શું કરી ચક્રીશ? અસારે પશુ શું કામ કરી આપું છું? અને રોકાઈ ને કદાચ એકાદ અડવાડીએ કે મહીનામાં એ મરી જાય તો પછી શું? મારે તો અર્દાજ રહેવાનું એટલે મારી બધી મુસાફરી ખોલ. એટલે કે યુરપનાં બધાં રથજો જોવાનો અલભ્ય લાભ ગુમાવું.....નહીં, નહીં, મારે જવું તો યુરપજ. હવે ખીજે ક્યાંય નહીં.

વિચારોની ગડમથલ ખુબ ચાલી. અનિલની અદંત અને મોદ બનેલે બહુ જોર કહ્યું પરંતુ અતે તો તેની સદ્ગતિઓએજ વિજય મેળવ્યો. થોડીવાર વિચારમાં બેસી રહ્યો ત્યાં બહેનની

માંદગી યાદ આવી અને તરતજ બહેનના વિચારો આવવા માંડ્યા. પાંખ ખીડેલા પંખીની જેમ વેગભરે એ ભૂતકાલમાં સરી ગયા. નાની નાની વાતોમાં એ બહેનનું વાતસલ્ય, પક્ષપાત વગેરેનો અનુભવ તેને યાદ આવ્યો. “મારો લાઇ” કહેતાની સાથે ઉમરાઇ જતા રનેહનું રમરણ ભૂતકાલની સોનાની તલવારની જેમ તેને વાળ્યું.

“અરર ! મેં તેનો શો બદલો વાળ્યો ? બુદ્ધિગદ ! રનેહનાં એ પૃથક્કરણ ન હોય ! બુદ્ધિ એટલેજ હૃદયહીનતા કૂરતા એમ ? મેં એ બધાં રનેહીઓને ગાંડાં કઢ્યાં છે, જંગલી કઢ્યાં છે, મૂખ કઢ્યાં છે શું શું કહ્યું છે ? ભૂતકાલ ! ભૂતકાલ ! દૂર, જા.” અનિલે એકદમ પોતાની આંખે હાથ દબાવી દીધા. ધડીક વિચારશૂન્ય બેસી રહ્યા. તેના હાથની હથેળીઓ આંખે પહેલીવાર તેની બહેન માટે ખીની યઇ. તે ધીમેથી રડીજ પડ્યો. તેના યૌવનમાં આજે પહેલીવાર હૃદયનો મૃદુલ બાવ તેણે અનુભવ્યો. ભૂતકાલનો પડો સંકેસાયો ને એક દૃશ્ય તેની સમક્ષ આવીને ઉભું રહ્યું.

અનિલ પોતાની અબ્યાસની ઓરડીમાં વાંચતો હતો. થેડીવાર યઇ ત્યાં સુધા અવાજ ક્યાં વગર અંદર આવી ને અનિલ ન જાણે તેમ ધડીક ઉભી રહી બેલવાનો પ્રત્યન કરતી હોય તેમ કેટલીકવાર મુંગીજ ઉભી રહી. મોઢા ઉપર તો એમજ જણાતું હતું કે જાણે. હમણાં રડી દેશે. અતે ગળગળે સ્વરે બોલી.

: “લાઇ ! હું જાઉં છું.” અને હૃદય ભરાઇ આવ્યું. વધે ન બોલી શકી. અનિલે ચમકાને ચોડીમાંથી બહેન સામે જોયું. બહેનની આંખમાંથી આંસુનાં બિંદુ પડતાં હતાં. શું બોલતું તે અનિલને ન સૂઝ્યું. એક રટલ પાસે પડ્યું હતું તેની ઉપર સુધા બેસી ગઇ. પહેલીવાર સાસરે જતાં વીદાય લેવાને એ આવી હતી.

પાલંચ આંખે રાખી ધડીક હેયું આવી ક્યું. પંછી સ્વરથી બની બોલી: “લાઇ ! હવે તો આપણું. મળવાં દોલવાં. તમે તો કાજી જાણે ક્યાં નોકરી કરશો ને અહીં ક્યારેએ આવશો. હું પણ ક્યારેક આવું. એ કે મેળજ નહીં રહે. હવે કે નહીં તો પસંદીને દિવસે મને યાદ કરજો હોં.....

સીનેમાંની શીર્ષમની માફક એ આંખો પ્રસન્ન તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ તરવરવા લાગ્યો. સારની જમી વાતચીત, તેણે આંખેલાં વચનો વગેરે બધું એ અસારે સંભારવા લાગ્યો. આંસુનાં બિંદુ પાશી બહેન તેની સામે ઉભી રહી. “લાઇ ! હું જાઉં છું.”

વિચાર ચક્ર એકદમ ફરી ગયું.

“અરે ! શું ફક્ત પૈસા અને તેના વેપાર માટે આટલી મોહાનતા ? થોડાં સારાં કપડાં પહેરવા મળ્યાં, સારું સારું ખાવાનું મળ્યું; મોટર વગેરેમાં દરવા ફરવાનું મળ્યું એટલે મારી એ બહેનને જીવી જવી ? બહેનના વાતસલ્ય કરતાંએ આ પૈસાનો દાઢ મેં વધુ મુશળ્યો ?” એક કંપારી અનિલના અંગ ઉપર ફરી મઇ. “નહીં, નહીં, મારાથી જવાબજ કેમ ? આવી કુદ લાસસાએમાં મારી અમુકી બહેનને જીવું ?

“મને સંભારશોને ?” અનિલના કંઠમાં શબ્દો અચડાયા. પરમ દિવસેજ મુંગાઇ આવતી વખતે સુધાએ ઉચ્ચારેલા એ શબ્દો હતા. અનિલનો ધુરપ જવાનો નિશ્ચય પાપામાંથી ડગમગવા લાગ્યો. વાતસલ્યના પ્રતાપે મોહનાં વાદળ ઓગળવા માણ્યાં. એના કાનમાં એજ સ્વર રમી રહ્યા: “મને સંભારશોને ?”

અનિલ ખુરશીમાંથી ઉઠ્યો. “બમ, આજે પાણું વડોદરા જતુંજ.” શેડને જમને તાર બતાવ્યો. અને પોતાનો નિશ્ચય કહ્યો. શેડ સનિવારે સવારે આવી જવાનું કહી રમ આવી.

રાત્રે તો અનિલ વડોદરા તરફ સીધા ગયો. આખી મુસાફરીમાં તે હંથોળ નહોતો. તેની સહૃદયતા એટલી હતી કે તેને બરાબર સતાવવા માંગ્યો હતો.

મળસ્કે વડોદરા આવ્યું. ગાડી ફરીને પોતાના ધર તરફ ચાલ્યો. અનેક વિચારો ઉભરાતા તે શ્રમતા હતા. તેની ગાડી દોડતી હતી તે સવારનો મંદમંદ મીઠો પવન આવતો હતો. રસ્તો નિર્નળ ને જોળ હતો. ઝટઝટ જઈને બહેનને મળી એમ તેનું હૃદય તલ્લીન રહ્યું હતું. અત્યારે મોટેરે યાદ આવી કે એ હોત તો ક્યારનો પહેલાં મળ્યો હોત. તેની દૃષ્ટિએ આજે ગાડી અત્યંત ધીરી ચાલતી હતી. તેની યોગમાં ગાડી પહેલાં ને તેણે મૃત્યુ પોક સાંભળી. ધરતીકંપના સખત આંચકા સચે કાંઈ ગગનચુંબી મહેલાત કડકડ, ફરતી નિમીનદોસ્ત યથ જાય તેમ અનિલના હૃદયના ચુરચુરા યથ ગયા. એ તો લાંબીજ ગાડીમાંથી ઉતરી પડ્યો. અમંગળ યથ એમ ધારીને ચાલ્યો. તેની ધારણા ખરી હતી. એ રેલ્વેને ઉતર્યો હશે તેજ સમયે તેની બહેને સ્વર્ગનો માર્ગ લીધો. એની ખાત્રી યથ સાં તો અનિલ થી ન રહેવાયું. પોતાના ધર પાસે બેસીને એ હયાકાટ રડવા લાગ્યો. આટલી એટીકટ રાખ નરિા ને રડવાને હલકું ગણનારો અમિલ એસારે તાના બાળકની માફક રડ્યો. તેનાથી રહેવાયું નહીં. હાય! તેની એકની એક બહેન તેને છોડી ચાલી ગઈ. અરિ! એક ધંડી પથુ છેવટે મળવાની ન મળી! બસ, એજ વિચારે તેને બહુ મુંઝવ્યો.

બધી ક્રિયાઓ યથ ગઈ. અનિલના હૃદયમાં તે દિવસે તો આખો દિવસ અંગારા બળતા હતા. કે પથુ ખાવું લાગ્યું નહીં. અને તેને ખબર

પડી કે મરતાં સુધી લાકડાને સંભારતી હતી ત્યારે..... વાંચનાર! અનિલની એ સ્થિતિનું આલેખન લેખિનીથી પર છે.

બપોરે પોતાની ઓરડીમાં એકાન્તમાં બેસી ને એક પ્રસંગો સંભારી સંભારી ખુબ રડ્યો. પૈસા! પૈસા! એરરર! એણે મને ખરાબ કર્યો, જાઓ, જલ્દનમાં જાઓ એ બધું બહેન! બહેન! હું તને સંભારીશ હોં. તારા વાક્ય હવે મારે મન છવનસૂત છે. મને હવે વેલવ મળો કે નહીં તેની પરવા નથી. બહેન! હવે શીખ્યો-મોડો મોડો તોએ શીખ્યો કે પૈસા કરતાં, ખાવાપીવા કરતાં, મોજશોખ કરતાં વધારે મૂલ્યવાળી વસ્તુ જગતમાં છે, જે પવિત્ર છે, સાચત છે, સર્વોત્કૃષ્ટ છે."

તે દિવસે તાર કરી દીધો ને શેઠને ખબર આપ્યા. "બહેન સ્વર્ગવાસ પામી છે. મારાથી નહીં અવાય."

જગતથી દૂર છતાં જગતની વચ્ચે અનિલે એક મંદિર બંધાવ્યું છે. તેમાં તેણે જવલંત અમિતે પધરાવ્યા છે. એ દરરોજ તેની પૂજા કરે છે. પુરુષજગત કોઈકવાર સાં તહેવારના દિવસે આવે છે તે કેક ફરિમતા દેખાડી જાય છે. બાકી એ અમિતે નિલ જવલંત રાખવા અસંખ્ય પત્નીઓ, માતાઓ, બગિનીઓ ને પુત્રીઓ આવે છે. તેઓ પોતાની સાંભળીથી અમિતે સચેન રાખે છે. અનિલ કહે છે કે એ અમિતે એ ઓઓજ સાચવી જાણે છે. અને એ લોકો સાચવરો ત્યાં સુધી સચવાયા કરશે.

પુરુષસંઘ નહીં પથુ સ્ત્રીસંઘ એ અમિતે સાચવી જાણે છે, સાચવે છે ને સાચવશે.

ગુજરાતના સાહિત્યરસિકોની સેવામાં—

ગુજરાતી . અંગ્રેજી . સંસ્કૃત

નવલ . નાટ્ય . કાવ્ય

પ્રાચીન . અર્વાચીન

શિષ્ટ . નવતર

લોકભોગ્ય . વિદ્વદ્ભોગ્ય

સામાન્ય સાહિત્યનું

યા

ખાસ વિષયનું

કોઈ પણ પુસ્તક

ચોખ્ખા લાવે

ચિના વિલંબ

જોઈતું હોય

તો

એક વેળા લખી જુઓ.

ન મળતાં પુસ્તક મેળવી આપવા પ્રયાસ કરશું.

હાંદી યા મરાઠી પુસ્તક ઉપર પ્રેમ હોય તો તેએ મેળવી આપશું.

લખો—

ગટુલાલ એન્ડ કંપની.

પ્રાર્થનાસમાજ પાસે,

૨૭૦, ગીરગામ બેંકરોડ, મુંબાઈ.

મારી નાંધ ચોથી

લેખક :

રા. ગુપ્તા

તા. ૯-૪-૨૮

૨૮. 'સાહિત્યપ્રિયે' તા. ૮-૪-૨૮ ના 'પ્રજ્ઞાધુ' માં મારા ગયા વખતના અવલોકન પર દીકા કરી છે તે 'મારી ખ્યાન ઉપર લાવવામાં આવી છે.' એમણે દીકા કરતાં લખ્યું છે :

“જા અને ય એ ૮ માઇલ દોડવાની શરત કરી. કલાકના ૪ માઇલની ઝડપે જ ને કલાકના ૫ માઇલની ઝડપે વચ્ચે દોડવા માંડ્યું. અર્ધે રસ્તે અચ્ચે વને ધકકે મારી પાડી નાખ્યો, ” ઇલાદિ. આ દાખલો આપીને મી. ગુપ્તાએ પરાયણ કહ્યું તે તો ઠીક; પણ “અંકગણિત” કારના સંપ્રદાયને બનાવવાનો તો હેતુ રાખ્યો નથી ? તો પછી ૪ માઇલની ઝડપે દોડનાર જ ૫ માઇલની ઝડપે દોડનાર વને અર્ધે રસ્તે ધકકે મારીને પાડી નાખી શકે શી રીતે વારુ ? અના હાય વાગના વાર જોડલા લાંબા હશે કે “રા. બ. ખ. મોદી” કિંવા “ગુપ્તા” એને અંકગણિતના “ખા” હશે ?

સાધારણ રીતે મારા પર કરવામાં આવતી દીકાઓનો અનેક કારણોને લીધે હું જવાબ આપતો નથી. ઘણી દીકાઓ મારા સાંભળવા કે

વાંચવામાં આવતી નથી. ઘણી દીકાઓનો મને જવાબ સુઝતો નથી. કેટલીકનો સુઝે છે તો દહ શકાતો નથી. અને જવાબ હઉં છું સારે હંમેશ દીકા કરનારને સંતોષને બદલે અસંતોષ-યાથ છે, અને સુલેહનો ભંગ થવાની પરિસ્થિતિ ઉભી થાય છે.

પરંતુ રા. 'સાહિત્યપ્રિય' ની ઉપલી દીકાનો જવાબ લખવા હું પ્રવૃત્ત થાઉં છું, તેનું કારણ એટલું જ છે કે એ દીકા, ખરી રીતે, મારા પર નથી; પરંતુ રા. બ. ખ. મોદી પર છે ને બીજાની દીકા કરવા તેમજ બીજા પર થએલી દીકાનો જવાબ વાળવા હું હંમેશ કટિબદ્ધ થાઉં છું— મારો સ્વભાવજ એવો છે.

મને લાગે છે કે મારો એકત્રાનોજ નહીં પણ ઘણા મનુષ્યોનો સ્વભાવ એવો હોય છે. મેં એવા ઘણા મનુષ્યો જોયા છે કે જેઓ પોતાના પર દીકા થાય તો તે કિતરી ગએલે મોટે સાંભળ્યા કરે; પણ એમના કોઈક સ્ગા કે એાળખીતા કેટલીક વાર એમને છેક અગ્નિપ્રયાગે એવા મનુષ્ય પર કોઈ દીકા કરે તો તરત તેમનું મગજ ઉકળી આવે. મારા એક મિત્ર છે. તેમના પર કોઈ દીકા કરે તો તે, કુરબાની કરવા તૈયાર કરેલી બકરી જેવું મોં રાખી, સાંભળ્યા કરે; પણ એમના

કાકાના છોકરાનું કાષ્ટ નામ દે તો એકદમ તેમનું મંગલ જતું રહે છે. મારા એકાલેખક મિત્ર મને પોતાની કૃતિના ગુણદોષો પુછ્યા. મેં દોષ કરતાં ગુણ વધારે ગણાવ્યા. એમણે દોષો ગણાવવાનો આગ્રહ કર્યો. 'ભાવતું' તું ને વેદ કહ્યું' એ ન્યાયે મેં 'એ પ્રિયકર કાય' આરંભ્યું. શરુઆતમાં તો હસતે મુખે એમણે સાંભળ્યાં કયું. પરંતુ સંધ્યા થતાં ધીરે ધીરે અધકાર વધતો જાય છે, તેમ ધીમે ધીમે એમના મુખ પર વિષાદ ઘેરાવા માડ્યો. દોઢેક હજાર દોષો દર્શાવ્યા પછી એમનું સાંત્વન કરવાને મેં કહ્યું: "આવા તો બીજા અનેક દોષો છે. પણ ગમરાશો નહીં. આમાંના ઘણા ખરા દોષો તો નાનાસાલમાં પણ છે." એક જુલુ ગુહ્ય વર્ણને પડી રહેલો નાગ મનુષ્યનો ગરજી સ્પર્શ થતાં એકાએક કૃષ્ણ કાઢીને સિત્કાર કરી ઉઠે, તેમ વિષાદ ને નિરાશાથી ઢીસા પડી ગએલા મારા સાક્ષરમિત્ર એકદમ ગરજી ઉઠ્યા: "શું કહો છો? નાનાસાલના દોષો વીશે ઉલ્લેખ કરવાનો શો હક છે? તમને કે મને? એવાંએના નામોચ્ચાર સાંભળતાં આપણે તો માત્ર કરેસં પૂટે જોડીને ઉમા રહેવું ઘટે." બીજે દિવસે પ્રસંગવશાત મારે એમને ઘેર જતું પડ્યું. સી, જુલમાં, રવીન્દ્રનાથ દુનીઆનો મોટામાં મોટો કવિ નથી એમ મારાથી કહેવાઈ ગયું; ને પરિણામે માર ખાઈને હું ઘેર પાંછો આવ્યો. બીજાં પર ઘએલી ટીકાનો જવાબ આપવાની ઇચ્છા આમ, સર્વવ્યાપી નહીં તો, મનુષ્યોના મોટા ભાગમાં પણ સ્વભાવિક રીતે રહેલીજ હોય છે. એ ઇચ્છા અધીન થઈ રા. બ. બ. મોદી તરફથી પ્રત્યુત્તર હું આપું છું. રા. બ. બ. મોદી તરફથી મારે જવાબ વાળવો પડે છે તેનું એક બીજું કારણ પણ છે. એઓ અસારે જીવતા નથી-ખરું પુછાવો તો કહી જવાનું નથી એટલે એ જવાબ આપી શકે

એવી સ્થિતિમાં હતા નહીં, છે નહીં અને આવશે પણ નહીં.

કલાકના પાંચ માંડલ દોડતાં વને કલાકના ૪ માંડલ દોડતો જ, અર્થે રસ્તે, ધોખા સી રીતે મારી શકે? આ પ્રશ્નના જવાબમાં મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે અંકગણિતકારને પુછો. હું શું જાણું!

બીજું, મારું અવલોકન માત્ર એક જ દૃષ્ટિબિંદુ વડે લખાએલું હતું. તેમાં આવી જુલો શોધવાનો અવકાશ નહોતો. એવી તો એમાં અનેક જુલો છે.

રસારવાદ લેતી વેળા દોષોદૃષ્ટિ રાખવી-અરે! દોષના અસ્તિત્વનો વિચાર સરખો કરવો તે પણ પાપ છે. જમ્મતીત્રેણી, આનાથી સુને અજીર્ણ થશે, આદરો ચક્રો, અગ્નિમાં ઘે થશે, ખાધા પછી ઘેરે જવાશે નહીં એવા વિચાર ભોજનપ્રિય મનુષ્ય કરતો નથી. પણ રસારવાદની પ્રવૃત્તિમાં 'મંડી પડે છે'; તેજા પ્રમાણે સાહિત્યના રસેચ્છુઓએ પણ કરવું ઘટે છે.

'મારા એક મિત્ર' છે ('આ નોંધપોથીમાં જો 'મારા એક મિત્ર' તો ઉલ્લેખ 'ધારવાંર' આવે છે કે તે 'એક મિત્ર' તે 'એક જ મિત્ર' નથી; પણ જુલ જુલ મિત્રો છે એમ સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા ધારું છું.) સૃષ્ટિ સીદ્ધાંતો એ શાંખીન છે. તેમાં પણ મધ્યરાત્રિએ સૃષ્ટિસીદ્ધાંતો દર્શન કરવાં-ખાસ કરીને એકાંતમાં નિર્જન જગ્યાએ જઈને-તેને એ જીવનનો પરમ સંદાહનો માને છે. એક વખત ઉનાળાની રજામાં 'સહિત્રી' શોભા જોવા; એમના જાળખાતને લાં ગામડે એમની સાથે હું ગયા હતા. 'કટલાક' માને છે કે સામાન્ય રીતે દેખાતી સ્ત્રીઓ માત્ર સામાન્ય પ્રકારની જ હોય છે; છુટખો ઓઢીને ફરતી સ્ત્રીઓ કેંક મુંદર હોય છે; પણ સૌંદર્યની અધિરાસીઓ તો જનનખાનામાં જ પુરાઈ રહે છે; તે પ્રમાણે મારા

મિત્રનો એવો, પણ અનુભવને આધારે અંધા-
એતો, મત દનો કે સૃષ્ટિની શોભાનો શહેરોમાં
તો માત્ર પડછાયે જ હોય છે; ગામડાએમાં એ
‘શોભા’ કેંક, આંખી, અસ્પષ્ટ રૂપે વસે છે; અને
ધનમાં એ શોભાની સમૃદ્ધિ ઉભરાઈ જાય છે.
અને તેમાં પણ જેમ જેમ રાત પડતી જાય છે
તેમ તેમ એ શોભા, કુમુદિની, ચંદ્ર અને ચંદ્રાનના-
ના પેટે અધિકાધિક ખીલતી જાય છે. આથી
એક દિવસે મધ્યરાત્રિએ ગામનાં પાદરની પેટે
પાર જંગલ જેવું હતું ત્યાં જવાનું એમણે ઠરવ્યું.
તે દિવસે સહિ મને કાંઈએ સંભાર્યો, તેથી ઠોક્કર
વાગી. એટલે મેં એમને કહ્યું: “મારાથી આજે
તમારી જોડે આવી શકાશે નહીં. તમે એકલા જ
જાઓ. મારા મિત્ર સદચારના ઉપાસક છે. કાંઈ
પણ રથળે, ખાસ કરીને રાત્રિને સમયે, એકલા
જતા એમને-તો કાંઈ ભાષાની આશ્રયતા સેવીને કહું
તો-ખીક લાગે છે. એટલે એમણે મને આગ્રહ કરવા
માગ્યો. “અરે આમ શું કરે છે ? આવી સરસ
સૃષ્ટિ શું તારે નથી જોતી ?” “સૃષ્ટિશોભા મારે
જોતી છે, પણ મારા પગની આ અશોભા સૃષ્ટિને
મારે ખતાવતી નથી. રાત, એકાંત રમણીય સ્થળ-
માં મારા જેવો લંગડાનો મનુષ્ય કસંકરૂપ નહીં
જાણે ?” એમણે ધણો આગ્રહ કર્યો. પણ અંતે,
ન વળવાથી એઓ એકલા જ ગયા. બીજો દિવસે
સવારે, સાંદર્ય નીવાળીને આવેલા મનુષ્યના
કરતા એમને દેખાવ કેંક ભુલો લાગવાથી મેં
એમને પૂછ્યું: “કેમ સૃષ્ટિસાંદર્ય બરાબર
જોવાયું કે નહીં ?” એમણે જવાબ દીધો:
“શું જોવાય ? તને વળી ઠોક્કર વાગી-” “પણ
તેમાં કેંક મારા વાંક ? મને કાંઈએ સંભાર્યો તેમાં
કું શું કરું ?” “અરે ! સંભારનારને શું કહું
ને તને પણ શું કહું ? શોભાનાં સરોવરો છતકાઈ
જતાં હતાં; ને ત્યાંથી કું તરસ્યો આવ્યો. તરસ્યો જ
જાઓ હોત તો હીક, પણ ગભરાઈ અએતો,

બીધેતો આવ્યો.” “કેમ એવું ? શું થયું ?”
સૃષ્ટિશોભાએ, યાચના નિષ્ફળ જતાં આ કરે તેમ
રૂઢવરૂપ ધારણ કર્યું. “એમ તો છેક નહોં.
પણ મનમાં એમજ થયાં કરતું કે આ ઝાડીમાંથી
વાધ નીકળશે તો ? કદાચ કાંઈ ઠોક્કરો ચોર
છુપાઈ રહ્યો હશે તો ?” મનમાં બીજો વિચાર જ
નહોં આવતો. રાત અંધારી હતી કે અર્ધવાળી
તે પણ મને ખબર નથી. જે જે ઝાડ સામું મારી
નજર-ને ધ્રુવ ઊપરાંત નજર લાંબ જ્યાંજ
કરતી-તે બધામાં ચોર છે કે વાધ છે એમ
એમ મને થયાં કરતું. અરે ! મારાં પગલાં પણ
‘ચોર નીકળશે કે વાધ નીકળશે’ એમ તાલ-
માંજ પડ્યાં કરતાં. આમાં શી સૃષ્ટિશોભા
જોવાય ?”

સાહિત્યને કે અંકગણિતનો આસ્વાદ
લેવાની ધ્રુવ રાખનાર જ્યારે પ્રત્યેક જગ્યાએ
દાખલામાંથી ‘ચોર નીકળશે કે વાધ નીકળશે’
જેવી રીતે રાખે સારે મારા જેની જ એની પણ
રિથિતિ થાય. જેનો આસ્વાદ લેવા હોય તે
મળી શકે તે થ્રમ અક્ષળ જાય એમ તો “એક
જવાલા જવલે તુજ નેનનમાં રસજ્યોત નીહાળી
નમુ-હું નમું” કવિ નાનાલાલના એ સુંદર
ગીનની પરિસ્થિતિ-લક્ષમાં ઘણાં પૃથક્કરણ
કરવા એસીએ તો એનું બધું સાંદર્ય
ઉડી જશે. જયંત આ ગીત બોલે છે. સારે
જ્યા એજાન હતી; કુખી જતી અચારીને જયંતના
શિષ્યોએ ‘જળનીતરતી’ એને ત્યાં આણી હતી.
આવી રિથિતિમાં એના નેવમાં જવાલા શી
રીને જવલે ? એના નેનનમાં કદી પણ ‘જવાલા’
હોત તો તે પાણીથી ઠંડી પડીને હોલવાઈ ગઈ
નહોત ? અને કદાચ હોલવાઈ ગઈ નહોત તો
પણ એજાન જવાની આંખમાં જવાલા જવલતી
જમત શી રીતે એક શકે ? શિક્ષણીયરના
‘એકમેથ’માં લેડી એકમેથ ઉપમાં આવે છે સારે

‘દુઃખાતિરકથી, ‘અરેખીઆનાં અત્તરો પણ આની વાસ નહીં ઉરાડી શકે’ એવું કૈંક બોલી પોતાના બંને હાથ મસજે છે. તે વેળા એના હાથમાં ‘મીચુઅર્લે’ હોય છે, (આગળજ લખ્યું છે કે, લેડી મેકમેથ હાથમાં મીચુઅર્લે સાથે પ્રવેશ કરે છે.) તેનું શું થાય છે? લેડી મેકમેથ સળગી કેમ જતી નથી? એવી શંકા થાય એ સ્વાભાવિક પણ વ્યર્થ છે.

અંકગણિતોમાં તો આવું ઘણી વાર થાય છે. એમાં આ વસ્તુ ઠી રીતે બને એવો વિચાર કરવાનો રહેતોજ નથી. મારા એક અધ્યાપકે અંકગણિત લખવા માંડેલું હતું. તેમાં એમણે લખ્યું હતું: “ હું એક મનુષ્યને ૫૦૦૦૦ રૂપીઆ ધીરું..... ” આ વાત એમને ઓળખનાર કોઈ પણ મનુષ્ય માને એવી નથી. એઓ કોઈને એક પાંચ પણ ધીરે તો- એવો બનાવ મારાથી કંઈપી શકાતોજ નથી.

અંકગણિતની રચનામાં સુધારો કરવાની ઘણી આવશ્યકતા છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ, એમાં ઘણા ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. એવા ઘણા ફેરફારો કેવી રીતે કરવા તે પણ મેં નક્કી કર્યું છે, પણ તે વળી કોઈક બીજા પ્રસંગે દર્શાવીશ. અત્યારે તો એટલુંજ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે આવા પ્રકારનાદોષો અંકગણિતમાંથી શોધી કાઢવાની જરૂર છે. એને ત્યાંજ રહેવા દેવા. આમ છતાં, એના હાથ વારના વાર લાંબા હતા, અથવા રા. બ. ખ. મોઢી કિંવા ગુપ્તા પોતે અંકગણિતના ‘ખાં’ છે; અથવા ‘એ ત્રણે વસ્તુ છે’ એમ માનવાથી રા. સાહિત્ય પ્રિયની શંકાનું સમાધાન થાય એમ હોય તો એમને એમ માની લેવાની હું સામ્રદ વીનંતી કરું છું.

તા. ૧૨-૪-૨૮

બે એક વર્ષ પર મેં એક નવલકથા લખી હતી. ‘સાક્ષરોના ઉત્તમ અભિપ્રાય મળી ચુક્યા છે, એમ કૈંક (‘ઉત્તમ’ એ વિશેષણને લીધે ‘કૈંક’ શબ્દ અનિવાર્ય થઈ પડે છે) પ્રમાણિકતાથી કહી શકાય એટલા માટે છપાવતા પહેલાં મેં જાણીતા સાક્ષરો પર, અભિપ્રાયો દસ્તલિખિત પ્રત મોકલી આપી હતી. એમાંના ઘણાખરા સાક્ષરોના અભિપ્રાયો આની ગયા છે.

ઘણા લેખકો પોતાના પુસ્તકની સાથેજ એવા અભિપ્રાયો પ્રસિદ્ધ કરે છે. પરંતુ પુસ્તક છપાતાં પહેલાંજ ‘સાક્ષરોના ઉત્તમ અભિપ્રાયો’ પ્રસિદ્ધ કરવા એ મને વધારે યોગ્ય લાગે છે. જેમ ‘મારા અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાંથી’ એમ લખીને એ અપ્રસિદ્ધ પુસ્તક વીશે જનતાની ઉત્કંઠા જન્યત કરવાની જરૂર છે, તેજ પ્રમાણે ‘મારા અપ્રસિદ્ધ પુસ્તક વીશે સાક્ષરોના અભિપ્રાયો’ એમ પણ લખવાની આવશ્યકતા છે. આથી એ પુસ્તક કયું છે, કેવું છે તે જણવા પહેલાંજ લોકોને યશ કે એ પુસ્તક ઉત્તમ છે; અને તેથી પુસ્તકની ખપત વધવાનો ઘણો સંભવ રહેશે.

દરેકના આખા અભિપ્રાયો અહીં ઉતારવાં તે અભિપ્રાય આપનારને તેમજ જેના સંબંધમાં અભિપ્રાય અપાયો છે તે બંનેને મારે, અનેક રીતે, ઉચિત નથી. માટે અહીં એ અભિપ્રાયો માંથી કેટલાક ઉતારાજ માત્ર આપું છું.

એક સાક્ષર લખે છે: “ તમારી નવલકથા આખી વાંચી ગયો. વિષય ઐતિહાસિક હોવા છતાં વિધવાવિવાદ જેવા સામાજિક પ્રશ્નો વીશે તમે સૂચનાત્મક રીતે લખ્યું છે તે ઘણું પ્રશંસનીય છે. વિધવાવિવાદની પ્રથા છટ્ટ છે એવું તમારું મતવ્ય હોય એમ લાગે છે. ”

બીજા એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન લખે છે: “તમારું પુસ્તક ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયો. વિષય સામાજિક હોવા છતાં; વિધવાવિવાહ જેવા લગભગ ઐતિહાસિક અનેલા પ્રશ્નને છેડ્યો નથી, એ આ પુસ્તકની મંજીર ઉણુપ છે. આમ છતાં સમગ્ર રીતે પુસ્તકનું આરીકાષ્ટ્રથી અવલોકન કરતાં તમે વિધવાવિવાહની વિરુદ્ધ હો એનો ભાસ થાય છે. એ તમારે માટે, આ સુધારાના જમાનામાં, ઠંદ નથી.”

એક ત્રીજા સાહિત્યપ્રિય જણાવે છે: “તમારું પુસ્તક વાંચતાં મને લાગે છે કે તમે વિધવાવિવાહ જેવો સામાજિક પ્રશ્ન, અથવા કોઈ ઐતિહાસિક વસ્તુ, તમારા મંથના વિષય તરીકે સ્વીકારી હોત તો વધારે સારું. માત્ર રાજકીય બાબતોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેના કરતાં ઉપર લખેલી બાબતો પર ધ્યાન આપ્યું હોત તો તમારી સેવા વધારે ચિરંજીવી ને વશસ્ત્રી નીવડતે.”

એક પ્રસિદ્ધ વિવેચક જણાવે છે: “વસ્તુ વિધાન શિષ્ય છે; પાત્રાલેખન ઘણું સુંદર છે. શૈલીનો એકધારો પ્રવાહ ધરીમર મુગ્ધ બનાવે છે. તમે એક બીજી લખો.”

એવાજ પ્રસિદ્ધ બીજા વિવેચક લખે છે: “પાત્રાલેખન નિર્જીવ છે; વસ્તુ વિધાન બહુ કૌશલ્યથી કરાયેલું હોય એમ લાગે છે. શૈલીનો પ્રવાહ અરબલિત નથી. તમે બીજી વાર્તા લખવાનો વિચાર કરો તે પહેલાં શૈલી સુધારવાનો પ્રયાસ કરજો.”

એક ઉત્તમ ક્રાંતિના સાક્ષર ચિરોમણિ લખે છે: “પુસ્તકનું ૨૭ મું પ્રકરણ ‘master-piece’ (ઉત્તમોત્તમ) છે. આખા ગુજરાતી સાહિત્યમાં એનો જોડો નહીં જડે.”

એટલીજ ઉત્તમ ક્રાંતિના બીજા વિચારક જણાવે છે: “તમે ૨૭ મું પ્રકરણ કાઢી નાંખો

તો ૬ સોનાની યાળામાં લોટાતી મેખ જેવું એ નથી લાગતું? બધાં પ્રકરણો સરખી ક્રાંતિનાં હોય. એમ હું કહેવા નથી માગતો. પણ આવું નિર્જીવ લખણુ આપણા આખા સાહિત્યમાં શોધ્યું નહીં જડે.”

એક અન્ય વિદ્વાન એજ ૨૭ મા. પ્રકરણ નીચે લખતાં જણાવે છે: “૨૭ મું પ્રકરણ આખા પુસ્તકનું કેન્દ્રસ્થાન છે; મધ્યગિન્દુ છે. બીજાં સર્વ પ્રકરણો એની આસપાસ પરિભ્રમણ કરી રહ્યાં છે. એકલું આ ૨૭ મું પ્રકરણ વાંચવાથી આખા પુસ્તકનું વિવક્ષિત સમગ્રજીવન છે. પુસ્તકમાંથી એ પ્રકરણ કાઢી નાખો, તો મનુષ્યના શરીરમાંથી હૃદય કાઢી લો ને તેની સ્થિતિ થાય, તેવી તમારા પુસ્તકની સ્થિતિ થાય.”

જહેરમાં એ વિદ્વાનના અભિપ્રાયોનું સર્વ સ્થળે સર્મથન કરનાર એમના મિત્ર એક અન્ય વિદ્વાન લખે છે: “તમારા પુસ્તકનું ૨૭ મું પ્રકરણ સારું છે. પણ અહીં એ અરથાને હોઈ અપ્રાસંગિકતાને પોષે છે. એ પ્રકરણ આ પુસ્તકમાંથી કાઢી નાખો તો જરા પણ રસક્ષતિ થવાનો, કે પુસ્તકનું હાઈ સમજવામાં અડચણ આવવાનો સંભવ નથી.”

એક સાદાને માટે પંકાતા એક સાક્ષરે લખ્યું છે: “તમારાં બધાં કાવ્યો વાંચી ગયો. તમારી હામશૈલી કેંકે મારા જેવીજ છે. ત્રિપોતી પંસદગી પણ મારા જેવીજ છે. પણ ધણે સ્થળે છટોલંગ થાય છે, એટલી માગ કરતાં તમારી વિચિત્રતા છે.” આ અભિપ્રાય મળ્યા પછી એક અકાઠાડિ રહીને એમનો ખુલાસો આપ્યો, “તમારા પુસ્તકના સંબંધમાં મારી ભુલ યદ છે. તમારી નવલકથાને બદલે ભુલમાં હું મારાં કાવ્યોજ વાંચી ગયો હતો. નકલ બીજા પાસે કરાવી હતી એટલે અક્ષર એજળાયા નહીં,

છટાભંગ કાઢી રથજે થતો નથી, છતાં તે વેળા મને એમ કેમ લાગ્યું તે સમજાતું નથી. તમારા પુસ્તક વીશે સવિસ્તર અભિપ્રાય પછીથી લખી મોકલીશો.”

હજી એમનો અભિપ્રાય આવ્યો નથી. કદાચ મારે બહેન કાઢી ખીંચના પર મોકલાવ્યો હશે.

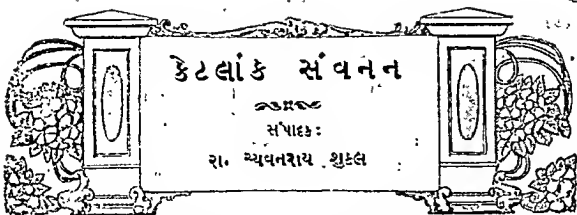
આવી પરંપરા વિરોધી અભિપ્રાયો જોઈને કોઈને લાગે કે આવા તે અભિપ્રાયો હોય? એમાં ખરું કાણુ? ને ખોટું કાણુ? પણ એવો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. અભિપ્રાયોમાં ખરોખોટો પાણુ જોવાનું હોતું જ નથી. અભિપ્રાય એ કે અકર્ણિત મનના દાખલો નથી કે ખરા જવાબ હોય તે એકસરખાનું આવે. આપણો અભિપ્રાય લેવાનો ધર્મ છે, જગતનો આપવાનો ધર્મ છે. એમાં સત્યાસત્ય કે વાસ્તવિકતાનો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી. ઉદાહરણ, બધાના અભિપ્રાયો એક જ પ્રકારના આવે તો આપણને વહેમ પડે કે આ લોકો માત્ર એક ખીંચનું અનુકરણ તો નહીં કરતા હોય? હું એક વખત છ મહીના હવાફેર માટે ગયો હતો. લાંબી પાછો આવ્યો ત્યારે એક મિત્રે કહ્યું: “વાહ! તારી તખીઅત થોડા જોવી થઈ છે. પાણી બહુ માફક આવ્યાં લાગે છે.” આના પછી પાંચ મીનીટ રહીને ખીંચે અભિપ્રાય મળ્યો: “તમને કે ખાસ ફાયદો થયો નહીં. સાધારણ ફેર પડ્યો છે, પણ આટલી બધી અગવડ, મહેનત ને ખર્ચના પ્રમાણમાં, પડ્યો એક એક દેવડો પડ્યો નથી.” બાકી દય મીનીટ

ગઈ હશે ને મારાં ધરડાં કાંટી મને મળવા આવ્યાં, મને જોઈને એકદમ અનુકંપા ઉભરાઈ આવી હોય તેમ દયામય સ્વરે એ બોલી ઉઠ્યાં: “લાઈ! આ તે શું શરીર કરી નાખ્યું? હું તો છેક લેવાઈ ગયો. આદાની સુંઠ થઈ ગયો છે. મુઝાં એવાં બહારનાં પાલીયાં પાણી તે આપણને સહે? બુખે ભરી મરીને તખીઅત આવી કરી નાખી તેના કરતાં મારે લાં, રહ્યો હોત તો તને ખાસો ધાબડધીંગા જેવો બનાવી દીધો હોત.”

આપણે પોતે જ આપણી પોતાની આખતમાં ક્યાં વિરોધી અભિપ્રાયો નથી ધરાવતા? અર્ધાં કલાક પર “આપણું” શરીર સારું લાગતું હોય, પછી તખીઅત એકદમ બંગડી આવે છે એમ લાગે; પછી પાંચેક કલાક રહીને કંકડીક લાગે; વળી પાછી થોડી વાર રહીને ખેચેની લાગે; કલાક રહીને ખુશ મીંગળાંમાં આવી જઈએ; આવા આવા અનુભવો. આપણને ક્યાં સત્તા નથી? આપણી પોતાની અમુક વસ્તુ અમુક વખતે ખુબ ગમતી હોય છે, ને પછી તેના તરફ અધ્યગમે આવે છે; ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ તે વસ્તુના ગુણવત્તુઓમાં ધણો ફેર પડી ગયો હોય એમ આપણને લાગે છે. વસ્તુતઃ એક આપણી દૃષ્ટિમાં પડ્યો હોય છે.

આમ એક વસ્તુ માટે એક વ્યક્તિનો અભિપ્રાય પણ એકસરખો રહેતો નથી; તો જુદા જુદા મનુષ્યોના અભિપ્રાય તેને માટે એક સરખા થી રીતે હોઈ શકે?

કેટલાંક સંવનન

સંપાદક :

રા. વ્યવનરાય શુક્લ

[નોંધ: સંવનનનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં નથીજ એમ કહીએ તો ચાલે. ખુદ સંવનન સંજ્ઞોનો અર્થજ આપણાંમાંનાં ધણિને અપરિચિત છે. અને ત્યાં પ્રેમચાચના, સગ્નગોઠીજ ન હોય ત્યાં એના સાહિત્યની આરા શી રીતે સમી રાખાય ? પણ જેમ બીજા કેટલીક બાળતોમાં બન્યું છે તેમ, અંગ્રેજી નવલકથાઓ તથા સંસ્કૃત નાટકો વાંચીવાંથી આદર્શવાદી બની હરવે દ્વિતીયમ. રોધનારાં નવલોદીઓ યુવકયુવતીઓ સંજ્ઞો પ્રમાણે દલાતાં પાતાં કે ઉચાડે ઊગે લાઇએરીના ખુણા કે બાગની ઘટાઓનો આશ્રય લેતાં થયાં છે. આ પછીનાં પૃષ્ઠ પર આલેખાયલાં ચિત્ર એક સમઢુખી યુવકયુવતીના કશીપણ અતિચ્છેદિતગરનાં ખરા પ્રસંગ છે.

—સંપાદક.]

પહિંમની આદલાદક ચંદ્રિકા કે નવો આસવ પુરતી હતી, કે નવો રસ જમાવતી હતી. એ વદાણુ મુખપુ આજ અપૂર્વ સૌદર્ય ધરાવતું જણાતું હતું. ચોગરદમ સર્વત્ર શાંતિનું સામાન્ય હતું. એરી છબો કે અદેખી આંખો આલુખાલુ જણાતી નહોતી.

“લીલી !” એ ડરતાં ડરતાં વાત હેડી; “આજની અપૂર્વ ધડીએ મને મારું ઉર (જેવું હોય તેવું) ઉઘાડવા દે. મને મારા દીક્ષનો એકરાર નિષ્કપટપણે કરવા દે; મને મારી સામણીઓ નીખાલસપણે જણાવવા દે. મને મારો પ્રેમ ખુલ્લેખુલ્લો જણાવવા દે. આજના દેવી વાતાવરણમાં આપણે આપણા આત્માની એકતા કરીએ, આપણે આપણા હૃદય કદિ પણ ન શરે એવી રીતે સાંધી દઈએ તો કેવું મજાનું ? ને છું તે દુઃ આ છું; પણ મને કહેવા દે કે દુઃ તમને આદુ છું, અંતઃકરણથી આદુ છું. મને લાગે છે કે તમે મારાંજ છો. દુઃ તમારોજ છું.”

એકદમ દુઃ ધુટણીએ પડવા ગયો. એના

માં સામું જેવા મારામાં હીંમત ન રહી. એના લટકતા હાથને મારા યથરતા એક અડક્યા. તરતજ એણે પોતાનો હાથ મક્કમતાથી એચી લીધો. બીતાં બીતાં મેં ઉચું જોયું તો એ વદન પર કાળાચ તરી આવેલી દેખાઈ. એક પણ શબ્દ એ ઉચરી નહો. કેટલોક વખત અમે મીન ધારણ કર્યું. છેવટે ઉઠા નિઃશ્વાસ નાખી શાંતિનો ભંગ કરી બોલી : “જસ બહુ થયું.”

“લીલી ! મારાં યઃઓ. તમારા અંતઃકરણના અવાજને માન આપો. જે શબ્દ તમારા એક પર આવી રહ્યા છે તે શબ્દ મારા તેમજ તમારા લાવિને ધડનાર છે, મારા તેમજ તમારા મુખ દુઃખને સર્જનાર છે.”

અહીં આગળ દુઃ અટક્યો. એના ઉરમાં જવાળામુખી ધખી રહ્યો હોય એમ લાગ્યું. એનો જે હાથ દુઃ પંપાળતો હતો તે હાથ એ જવાળામુખીના આંચકા મને સંભળાવી રહ્યો હતો. કુદરત આજના જેટલી રમણીય મેં કદિએ નહોં દોઢેલી.

“મુજ અભાગણીને તમે કાં ચાહો છો ?” મદામુદીજને અચકાતાં અચકાતાં એણે પુછ્યું.

“લીલી! કેવો વિચિત્ર, કેવો કદગો સવાલ ! હું કેમ ચાહુ છું તે તમે પુછો છો ? જો તમારે મને આવો કચેતરો પ્રશ્ન પુછવો, હોય તો હું પણ તમને પુછું છું કે બાળક શા સારું અવતરે છે ? પુષ્પ શા સારું ખીલે છે ? મૃચં ચંદ્ર શા સારું પ્રકાશે છે ? હું તમને ચાહુ છું કારણ કે મારે તમને અદાવાંજ જોઈએ. મેં જે જે બાળાઓ જોઈ તેમાં તમેજ મને ગમી ગયાં અને એટલાજ વારતે તમે મને વદાલાં છો. તમે આદર્શ ગૃહિણી બની શકો એમ છો તેથીજ હું તમને ચાહુ છું. તમે જોહુ જોહુ કરી રહ્યાં છો તે જોલી નાખો. કહો, કહો કે ‘હું’ તમારી હું.” તમારી અંદર જે ચાલી રહ્યું છે તે તમે મને જાતેજ જણાવી દો. ધૃષ્ટરે તમારા પર દુઃખના હુંગર નાખ્યા છે, એ હુંગર તમારા પરથી ઉઘલાવી મારા માથે ચઢાવી સેવા ધૃષ્ટરે મને સરજ્યો છે. તમારો ભાર હું ઉપાડી લઈશ. તમારાં દુઃખ હું સહી લઈશ.”

એ સાંભળ્યાજ કરતી હતી. જેમ જેમ હું જોલંતો ગયો તેમ તેમ એના ગાલ પર રતાશ તરી આવી. હું જોલંતો બંધ થયો એટલે એનાં દંતેલાં નેત્ર ઉઘડ્યાં. એ નેત્રનાં અગ્રજ તેજ આગળ ચંદ્રકિરણનું તેજ કુચ બીસાતમાં નહોતું.

“હું તમારીજ છું.” એ જોલી શકી. “ધૃષ્ટરની એવીજ મરજ જણાય છે. જેવી હોય તેવી મને સ્વીકારો. હું હવે સદાને માટે તમારીજ છું. જે નયું જીવન જીવવાની જોગવાઈ ધૃષ્ટરે આપણને કરી આપી છે તેનો આપણે સામ લઈએ.”

૨

“લીલી !” થોડીવાર રહી મેં જોલાવી. મારા જોલાવવાથી જાણે ચમકી ઉઠી હોય એમ એણે કયું.”

“લીલી !” હું ફરીથી જોલ્યો; “મારી

તમારી પાસે એક માગણી છે. ફક્ત એકજ. તમે મારાં સદૃષ્ટમંચારિણી ચાઓ.

એણે મારા સામું જાણ્યું. મને બપ ઉપરથી કે એની આંખમાંથી અમિ વર્ષા શે કે શું ?

“આંવા જોલ જોલવા એ સારું નહીં. સમજ્યા ?” એ બખાળી ઉઠી.

“સારું નરતું, ખરું જોડું હું. કે સમજ્યું નહીં. હું તો એટલુંજ સમજ્યું છું કે હું તમને ચાહુ છું. મારે આંખરની પરવા નથી. નિંદાથી હું ડરતો નથી. તમારો ત્રેમ એજ મારું ધક્કધાન છે.”

એ સગાર દબાઈ. એનાં નેત્ર અસંલ રંમ ધરતાં જણાયાં.

“લીલી !” દીનતાથી મેં કહ્યું; “હું મળું છું કે તમે પણ મને વદાઓ છો.”

એ દીનતા અસરકારક જણાઈ. એનાં દાંઢ દાલતા જણાયા. કે સંભળાયું, સમજાયું નહીં. કદાચ જોલી શકી પણ ન હોય.

“આપણો ત્રેમ આપણને જે રસ્તો લેવા મુચ્ચવે તે આપણે લેવોજ જોઈએ. એમાંજ આપણું શ્રેય. પરિણામની પંચાત અત્યારે શા માટે જોઈએ ?”

“મને તમારા પર વિશ્વાસ છે.” છેવટે એ અરપટ શબ્દો ઉચરી. મારા બેણી બાળી રહી. કે ચિચાર આવતાં એણે એનો એક દાંધ મારા ખભે મુક્યો બીજા દાંધે મારાં બીજા દાંધ લઈ ચૂદતાથી બે ત્રણ વાર દબાવ્યો.

“લીલી ! મને ખાતી છે કે તમે મને ચાહો છોજ; નહીં તો તમે આમ કરી શકો નહીં.”

મેં એના સામું જોયું તો એના ગાલે શેરડા પડતા જણાયા, યુવાળી પથરાતી જણાઈ. એની આંખમાંથી આંસુ ગરવા લાગ્યાં,

“લીલી !” મેં પુછ્યું; “આમ રડવાનું કે કારણ ?”

એણે આંસુ ખાળવા માંડ્યાં પણ ખળી ન શક્યાં.

“તમે જે કે કહ્યું તેથી મને ઘણી અસર થઈ છે.” બાલકના જેટલી સાદાધથી એ બોલી.

“તમે મારા માટે આટલાટલી કાળજી રાખો છો તેથી મને સારું લાગે છે.

તમને હું કદાચ અભિમાની જણાઈ હોઈશ, તમને એમ પણ લાગ્યું હશે કે હું તમારી કીંમત કરી શકતી નથી, તમારા મનમાં એમ પણ ફરી ગયું હોય કે હું જે કદર છું. સ્પષ્ટ કહું છું કે એવું જ નથી. મારા આ હિંદોસીન વર્તનનું એક કારણ છે.”

“કારણ ?”

“હા કારણ. તમે જે વાત કરો છો તેનો સમય હજી દૂર છે. હમણાં કે નહીં.”

“લીલી ! મારા સામું જુઓ; જોડ.”

“તમારા સામું જોડ છું.”

“બોલો જોડ એ હું તમને ચઢાડી છું. હું તમારી છું.”

“લાચાર, હું એ પ્રમાણે

બોલી શકતી નથી. હું તમારી થઈ શકતી નથી.”

“હું કેટલો જળી રહ્યો છું તે તમે નથી દેખતાં ? મને શું યાદ છે તે તમે નથી ગ્રહણતાં ? તમને મારી તમા નથી ? તમને મારી દવા નથી ?”

“હું બધું જોઈ છું, જોડ છું. પણ બળવું જ નોંધ્યું; ને બળવાનું બ્યાજખી કારણ હોય તો.”

વળના પ્રહાર જેવો આ ઉત્તર લાગ્યો.

“લીલી !” નિરાશ થઈ જઈ મેં કહ્યું “ત્યારે તમે મને નહીં જ આહી શકો ? તમે મને દૂર કરવા માંગો છો. ? એકલું આખથી

એકદમ હું ઘુટણીએ પડવા ગયો.

નહીં પણ અંતરથી સુધ્ધાં ? શું મારે તમારી આશા મેલી જ દેવી ?”

“જી હા. જો એમ કરવાની જરૂર હોય તો.” હું કહેને હું કો દય જવાળ મળ્યો.

“હું શું બોલું? એકદમ માથે હાથ દબાવી નીચે બેસી ગયા. મારા પગમાંથી કાઢી લીધાં હોય! એણે તો ચાલવા માંડ્યું. જતાં જતાં એ બોલી: “સાહેબજી! ગુનામટ.”

૩

“પ્રેમ, આશા, અભિલાષા મહત્વાકાંક્ષા એ સર્વને જ્યારે મેં છેલ્લી સલામ કરી ચાલતી પકડી ત્યારે મને ફક્ત ..... વીસ વર્ષ જ થયાં હતાં. મારે માટે અંતઃકરણ અને સૂક્ષ્મ એક રંગી જીવન પથ હતો. મારાં વીતક-ડાને વર્ષો વીતી ગયાં. હવે એનાં સંભારણું રહ્યાં છે. એમ છતાં આજ ફરીથી એ બધું તાણું કરી તમને સંભળાવવાનું કારણ શું તે તમે જાણો છો?”

એણે ડોકું ધુણાવ્યું.

“લીલી! તમે રડો છો?” એને ગળે હાથ નાખી નરમાશથી પુછ્યું: “તમે શા માટે રડો છો? તમને ખોટું લાગે છે? તમને કે દુઃખ થાય છે? અગર તમે મને ચાહો છો?”

કેવળ જવાબ ન મળવાથી ફરી પાછો મેં એજ સંવાદ પુછ્યો.

“લીલી! તમે મને ચાહો છો?”

એણે ઉંચી ડોક કરી મારા સામું બાળ્યું.

“લીલી ડીઅર! સાંભળો. હું તો પકકે પાયે માનું છું કે તમે મને ચાહો છો. તેથીજ અને તેથીજ હું આ સાદસ કરી ચકું છું. તમે મને જે આપશો તેની સરખામણીમાં તો મારું આપેલું નપાસ નીવડશે. છતાં હું અંતરના ઉમંગકાથી આપું છું, એટલે એ છેક નાખી દેવા જેવું નહીં ગણાય. ઉદ્વિગ્ન સુખનો હું લાલચું નથી. મારી એ ભુખ તો ક્યારનીએ મરી ગઇ છે. હું તો તમારો પવિત્ર પ્રેમજ્વળ માગ્યું છું. તમે જોઇ શક્યાં હશેજ કે મને તમારા

પર કેટલી બધી શ્રદ્ધા છે. હું તમારા પર કેટલો બધો વિશ્વાસ મુકું છું એ કે તમારાથી અનુરુપ નથી. હું તમને મારાથી જુદો ગણતોજ નથી. હું તમારા આગળ કરો પણ ભેદભાવ, કશું પણ કુડકપટ રાખ્યા વિના મારું દીલ ખોલી રહ્યો છું. હવે હું તમને પુછું છું કે એ દીલ તમારા લાયક છે કે? તમારા કામ આવે એમ છે કે? તમારા કામમાં આવે તો તમે લઇ શકશો કે?”

“હું તમને ચાહું છું” ફક્ત એટલું જ એ બોલી.

“મારે હોઠના શબ્દ ન જોઇએ. હું તો હૈયાના શબ્દ માગું છું. મારું દુઃખ જોઇ દયાથી પીગળી જઇ મને ચઢતાં નહીં. પાછલી ચાતો હવે સંભારવી નથી. ભૂતને ભૂત માની દૂર ભાગો એ દિવસો ગયા. આપણી યુવાનીએ બળી ગઇ. એ પછીથી અસાર સુધીનું મારું જીવન કેવું ગયું તે બતાડવાથી કે કશું નથી. બેડી બોંબનો પોપડો ઉવેખવામાં કેવળ માલ નથી. મારી ખરી રિયલિટી નો સાક્ષી એકલો ધૃત્વરજ છે. એ જીવન એ એક પ્રકારની વેઠ હતી. એ દિવસો, એ રાતો સંભારતાં આજ પણ હું કમકમી ઉઠું છું. ઘેલછા, બેવકુફી, ભુલોની એ એક પરંપરા હતી. હું તો good for nothing (નકામો) થઇ ગયેલો. તપશ્ચર્યાના અવધિ પુરો થયો એનું ફળ દષ્ટિગોચર થાય છે.”

મેં દયામણે મોઢે પુછ્યું: “તમે મને ચાહો છો?”

“હા.”

૪

હું એની પાછળ પાછળ ગયો. પહેલજ પગથીએ મેં એને પકડી પાડી. એણે પાછુ વાગીને જોયું તો મને દીડો. તરતજ મેં એને હાથ પકડ્યો કે હવે એ નાશી ન જાય. હવે એ

છટકી શકે એમ ન રહ્યું.

“ તમે મારાં યશો ? ” મેં કંપતાં કંપતાં પથ્ય મુદાનો સવાલ એકદમ પુછ્યો.

એની આંખમાંથી ખળખળ આંસુ પડવા લાગ્યાં.

“ અરે ! ” અસ્ફુટ સ્વરે એ બોલી; “ તમને મારી દયા આવે છે. તેથીજ તમે મને આવું પુછો છો ? ”

“ ના, ” મેં કહ્યું; “ એમ નહીં. હું તો તમને ચલાઉ છું. પ્રેમ, નહીં કે દયાના આ શબ્દો છે. ”

એના ગાલ પર જાણે ચુલાખ ખીટ્યાં. એના હાથ પરથી મારો કાણુ ઓછો થયો. એના લાભ લઈ હાથ એથી લઈ એ ધ્યાધ્યા કરતી પગથીઆં ચડી ગઈ. મેં પથ્ય એની પુક પકડી. જ્યારે એને લાગ્યું કે હું એને ટેડો નહીં ચુકું ત્યારે એ ઉપરની બારીની ઓથમાં ઉભી રહી. સમય ઉગતા શીઆળાના સુપાસ્તને હતો.

“ મારું કહેવું થોડું ઘણું તો સાંભળો; મને તમારી સાથે મોકળા મને બોલવાની તક આપો. થોડીમીનીટો મારે માટે જાડુ છે ” મેં કહ્યું.

“ અરે ! હમણાં નહીં, હમણાં નહીં. ” બોલી લાગી જવા પગ ઉપાડ્યો. હું સમજી ગયો. ઝટ મેં એનું કાંડુ પકડ્યું. આ વખતે એની જતાં રહેવાની દાનત ન જણાઈ. મેં પથ્ય આ વખતે પોત્યુ પોત્યુજ કાંડુ પકડી રાખ્યું. એ હુંજતી ધુજતી ઉભીજ રહી.

“ કહો, કહો, હમણાં કેમ નહીં ? ” મેં કહ્યું; “ મારું કહેવું તમે સાંભળી લો. તમારી મરજી હશે તો હું ટુંકામાં અટપીશ. પથ્ય તમે હમણાંજ, અપધડી જવાજ આપો. જે જવાજ આપવો હોય તે આપો. હવે લંબાવો નહીં. મારું કહેવું તમે સમજો છો ? હું તમને વધારે વાર ખોટી નહીં કરું. ”

એણે કણક કયું. હું એનો હાથ ઝાલી લઈ ગયો. ત્યાં અમે એકાંતમાં બેઠાં. કલાકેક પછી દસીખુશીને અમે કોઈ આવતા પહેલાં અમારે રસ્તે પડ્યાં.

૫

“ મને કહેવા દો કે ચાર વર્ષથી મેં તમને મારા હૃદયમંદિરમાં પધરાવ્યાં છે. કોઈ ન જાણે એવી રીતે હું તમારી પૂજા કરતો રહ્યો છું. તમને કોઈ પથ્ય પદભ્રષ્ટ કરી શકે એમ નથી. તમે મને જાડુ કયું છે. હું પુરેપુરો પરવશ બની ગયો છું. હવે મારાથી તમારા વગર રહેવાશે નહીં. નાત જુદી, રિયતિ જુદી, સંભોગો જુદા તેથી શું ? તમારું હાલતું ચાલતું, બોલતું કરતું, પહેરતું ઓઢતું મને એટલું તો ગમી ગયું છે કે હું તમને ચાહું છું. હું તમને પ્રાણ કરનાં પથ્ય પ્રિય ગણું છું. ”

શું કહેવું તે એ સમજી શકી નહીં. બોલ્યો શબ્દ પથ્ય એને ન મળ્યો. એ મને બોલતો ન અટકાવે એટલુંજ મારે જોઈતું હતું. મારે જે કહેવું હતું તે એકતાર ફરીથી દુ કહી ગયો.

“ પછી ! ” ટુંકોટચ સવાલ થયો.

“ તમે તો કેજ નહીં બોલો ? તમે મને નહોંજ ચાહી શકો ? ” નિરુત્તર.

“ તમે નહીં માને પથ્ય હવે મને કામ ધધો પથ્ય સુઝતો નથી. ”

“ ચાલો મને જવા દો. સતાવો નહીં. ”

“ તમારે જવું છે ? અજબ છે કે તમે જમ શકો છો. મારું હૃદય લખને તમે કેટલે જરો ? હું તમને નહોં જવા દઉં. મારી આંખ આગળથી દૂર નહીં ચલા દઉં. મારા કપ્પળમાંથી તમે નહીં છુટી શકો. હું બંદલો માગું છું. મારું હૃદય તમે લીધું તો સાટામાં તમારું મને આપો. સમજ્યાં ? ”

“ તમે જે માગો છો તે ટેકાણે નથી. કેટ-

લાક વખતથી જોવાઇ ગયું છે. ચાલો જવા દો.
હું રોધી કાઢું.”

“જોવાઇ ગયું છે? જો જોવાઇજ ગયું
હોય તો શોધવાની જરૂર નથી. એ મારી
કનેજ છે.”

“તમે મને શું જતાડો છો? તમારા વગર
મારે મરવું કે તમારા માટે મારે જીવવું? તમને
શું ગમે?”

“તમને ગમે તે ખરું. હું શું કહી શકું?”

“ના. એમ નહીં. તમે તમારાજ શ્રીમુખે
કહો કે તમે મને હતાશ કરવા માગો છો કે
નવજીવન આપવા માગો છો?”

[આ લેખને વિશેષ લાભ આપતા અંકે.]

“જાઓ, જાઓ, બહુ થયું. હવે મને
એકલી પડવા દો.”

“તમને મારું મોં ન ગમતું હોય તો આ
ચાલ્યો; પણ એક વાર હિંતર દો.”

“તમને ગમે તો મારા વગર મરી જાઓ,
હીંમત હોય તો મારી ખાતર જીવો, થયું?”
છછકો કરી એ બોલી. એ છછકો રીસને
નહોતો એ કહેવાની જરૂર નથી. “મહેરબાની
કરી હવે મને વધારે પળવો નહીં.”

“મારી સિંહણ! હું તમને પાળીશ એટલે
મારે ડરવાનું નથી. હું તમારી ખાતર જીવીશ.
હું તમારો છું અને તમારોજ રહીશ. તમે મારાં.
હું તમારો.”

ઝાડને નામે ફળ વહેંચવાનો સમય ચાલ્યો ગયો!!

જમાનો કેક વિશેષતા-ઉત્તમતા-સગવડના અને નવિનતા માગે છે.

પીતાંબરની તેજ પદ્ધતિ છે, અને તેટલાજ માટે થોડા વખતમાં હજારો ઝાડકો
પીતાંબર મીઠાઈવાળાના નામ અને કામની એકી અવાજે પ્રશંસા કરે છે.

કારણ કેનાથી અજાણ્યું છે??

કો હી નુર હલ વો

અસલ સીક્કા છાપ રજસ્ટર્ડ સર્વિસ ચીયારો છે, અને એટલા હલવાનાં
ખાકસો કહાડનાર પીતાંબર છે, દુનીઆના દરેક ભાગમાં વખણાય છે.

ખાકસ કીમત: રૂ. ૦૮, ૦૯, ૦૧૧, ૧, ૨, અને રૂ. ૪ સુધી.

બદારગામ વી. પી. યી મોકલવામાં આવે છે.

મીઠાઈની ઉત્તમતા માટે સોનાના ચાંદો મેળવનાર પાયોનીઅર—

પીતાંબર આણંદજી મીઠાઈવાલા.

ભુલેશ્વર—મુંબઈ.

લેખક:
રા. દયાશંકર મ. ભટ્ટ
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

વસંત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ :
છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર ગુજરાત પત્ર-
કાર મંડળ અને ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી
રા. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, બી. એ.,
અમદાવાદ. મૂલ્ય : રૂ. ૪-૦-૦.

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ ને શિષ્ટ માસિક
'વસંતે' પચ્ચીસ વર્ષ પુરાં કર્યા તે નિમિત્તે એ
પત્રના પ્રાણુજીત આચાર્ય આનંદશંકર ખાપુલાઈ
દ્રુવને 'ગુજરાત પત્રકાર મંડળે' વસંત રજત
ઉત્સવ સમયે ખાસ અભિનંદન આપવાનો
નિર્ણય કર્યો. " પરંતુ એ અભિનંદન માટે
માનપત્ર આપવાની બાબત પ્રજ્ઞાસિકા પસંદ નહીં
કરતાં, એમના સહાધ્યાયીઓ, એમના મિત્રો,
એમના શિષ્યો, એમના પ્રશંસકો અને વસંત
માસિકના લેખક વર્ગ પાસેથી, તેમના પોતાના
અભ્યાસના ખાસ લેખો મેળવી, તે લેખોનો
સમગ્ર સંગ્રહ એક સ્મારક ગ્રંથરૂપે, જાહેર
મેળાવડો કરી, અપૂર્ણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.
અને તે કાર્યમાં 'ગુજરાત સાહિત્ય સભા'ની

સહાયતા માંગી. " અને એ સંકલ્પ ત્યાં
સહાયતાને પરિણામે આ 'દર્શક' ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિ
પામ્યો છે.

ગુજરાતી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી તથા હોદી:
એવા ચાર વિભાગમાં આ ગ્રંથને વહેંચેલો છે.
પ્રથમ વિભાગ, સ્વાભાવિક રીતેજ, સૌથી મોટો
છે. તેમાં રા. નરસિંહરાવ દીવેદીઆ, મહાત્મા
ગાંધી, દી. બા. કેશવલાલ દ્રુવ, સર-રમણલાલ
લેડી વિદ્યાગૌરી, રા. લલિત, રા. ખમ્પરદાર,
અ. કાન્તલાલ પંડ્યા, રા. કનૈયાલાલ મુનશી,
રા. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી, રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી,
રા. કેશવ દ. શેઠ, અ. રામાનારાયણ પાઠક,
રા. મળ્હુલાલ મજમુદાર, અ. ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા,
રા. પ્રજ્ઞાજીવન પાઠક, રા. દુર્ગાચક્ર શાસ્ત્રી,
અ. જયેન્દ્રરાય દૂરકાળ, રા. મનહરરામ મહેતા,
રા. હીરાલાલ પારેખ; ઇસદિ. ગુજરાતના સુ-
પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો તે લેખકોનાં નામ માલમ પડે છે.

રા. નરસિંહરાવે ઉપાદ્રુષ્ટતામાં નર્મદાશંકર,
નવલરામ, મણિલાલ ત્રિવેદી વગેરે લેખકોના

લેખમાંથી તથા લેખોના ઉત્તર આપી કાચાશૈલી-નો, વિકાસ શી રીતે થયો છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. તે ઉપરાંત 'સૂક્ષ્મ સૌંદર્યનું પૂર્ણન' એ વીશીનું એમનું કાવ્ય પણ આ ગ્રંથમાં માલમ પડે છે.

રા. રત્નમણિરાવ ભીમરાવનો 'ગુજરાતનું વહાણવટું,' રા. મનહરરામ મહેતાનો 'ગુજરાતી પદ્યરચનાની મીસોસા,' રા. રસિકલાલ પરીખનો 'એરીસ્ટોટલની કાવ્યમીમાંસામાંથી કેટલાક મુદ્દાઓ,' રા. ભરતરામનો 'આપણી વર્ણુમાળાની પ્રાચીનતા,' આચાર્ય જીનવિજય-જીનો 'કુવલયમાળા,' રા. પ્રાણજીવન પાઠકનો 'કલાનાં મૂલ તત્ત્વોમાં સૌંદર્યનું સ્થાન,' અધ્યાપક રામનારાયણ પાઠકનો 'પર્યાયોમનાના નિયમો અને તેને ઉપદ્રવક આપારો,' ઇલાદિ લેખો માહિતી અને નવીનતાતી ભરેલા છે. અને તે તે વિષયમાં રસ લેના વાચકને વાંચવા યોગ્ય છે.

રા. લક્ષિત, રા. અખરદાર, રા. કેશવ શેઠ ને રા. દેરાસેરીનાં કાવ્યો તેમજ આ એકસરખા ભારે લેખોમાં ભાત પાડતી અને તે રીતે ખાસ આવશ્યક લાગતી રા. મુનશીની વાર્તા સર્વ પ્રકારના વાચકને આકર્ષક લાગશે.

અંગ્રેજી વિભાગમાં ડૉ. ભાંડારકરનો, પ્રો. જેલવલકરનો, રા. નાનાલાલ મહેતાનો તથા આચાર્ય વિદુશેખર ભટ્ટાચાર્યના લેખો ખાસ ખ્યાન ખેંચે એવા છે.

હિંદી વિભાગમાં માત્ર રા. બ. ગૌરીશંકર ઝોઝાનો જ લેખ માલમ પડે છે.

એકંદરે ગ્રંથ ધણે ઉત્તમ કોટિનો થયો છે એમાં સંદેહ નથી. આચાર્ય આનંદશંકર જેવા રસિક ને પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાનને અપેક્ષા કરવામાં આવેલો આ ગ્રંથ એમની યોગ્યતાને સર્વ રીતે છાજે એવો બનાવવાનો 'સ્મારક ગ્રંથ સમિતિ'નો પ્રયાસ ધણે અંશે સફળ થયો છે.

[સ્થળ સંકેત અને લેખ બીજા પુસ્તકો માટેના અભિપ્રાયો આ અંકમાં નથી આપી રાહ્યા—ઉપતન્ત્રી.]

થયો છે એમ કહી શકાય. વિદ્વાતા ને અભ્યાસના શોખીનને આ ગ્રંથ ધણે ઉપયોગી થઈ પડશે.

કથામંજરી ભાગ ૩ : સંપાદક અને પ્રકાશક: રા. જીવનલાલ અમરશી મહેતા. અમદાવાદ, મૂલ્ય: રૂ. ૨-૦-૦.

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાનું આ ૫૪ મું પુસ્તક છે. રા. જીવજીલાલે જુદા જુદા લેખકોની સામાન્ય વાચકો પણ સમજી શકે તેવા પ્રકારની વાર્તાઓનો સંગ્રહ રચી કરી પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું છે.

આ પુસ્તકમાંની કેટલીક વાર્તાઓ અનુવાદ રૂપે છે, કેટલીક સૂચિત છે ને કેટલીક સ્વતંત્ર છે, ને કેટલીક અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલી છે.

'રાજ્યશીની વાર્તા' અમે અન્યત્ર કોષ્ટક બંગાલી લેખકે લખેલી વાંચ્યાનું સ્મરણમાં છે; મોપાસાની નેકલેસની વાર્તાને લગભગ મળતી આવતી 'શરદ પૂણિ'માં 'ની વાર્તા' રા. શયદાતાં 'અમી ઝરણા'માં આવતી 'હીરાની પીન' કે એવીજ કોષ્ટક વાર્તા સાથેનું સામ્ય તાજી કરાવે છે, ને 'એક યાહુદી વીરાંગના'નું મુળરચાન અંગ્રેજીમાં છે.

આ વાર્તાઓમાં સરસતા કરતાં પ્રચારકાર્ય વધારે સંધાયું છે: કલ્પનાપ્રધાન નથી પરંતુ ઉદ્દેશ પ્રધાન વાર્તાઓ છે. સમાજમાં પ્રચલિત અનેક વહેમ, રૂઢિઓ ને ભાવનાઓની વાર્તાના રૂપમાં પુલકાયેલી કરવી ને ગમ્મત સારે જ્ઞાન આપવું એ આ વાર્તાઓનો ઉદ્દેશ સંધાયો છે એમ કહેવામાં જરૂરે અતિશયોક્તિ નથી. માત્ર એમાં કલા દષ્ટિની હણપ સાલે છે એટલું જ અમે કહીશું.

'વડીલનો વારસો' 'માણિકની મુક્તિ,' 'આપવીતી,' 'જસોદાની સેવા શુદ્ધિ' એ વાર્તાઓ વાંચવા જેવી છે.

સામાન્ય જનતાને કદાચ ધણું ગમી જાય એવું વાચન પુરું પાડવાના જે પ્રયાસો રા. જીવજીલાલ કરે છે તે માટે અમે એમને અભિનંદન આપીએ છીએ.

કરમાએલું કમળ

૨૦૦૮૯૯

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૦ થી]

૩

હુંકે મુદતમાંજ મારા પિતાજીનું અવસાન થયું. થોડાક દિવસ અમારું ગામડાનું ઘર ઉધાડું રહ્યું. રાતદિવસ માયાકુટ કરી હું જેમ તેમ પુરું કરતો. પરંતુ એ મને બારે પડવા માંડ્યું. વળી મારે મારા ભાઈએને ભણાવવાના હતા. છેવટે તતનના ઘરને તાળું દેવાયું. મારી યા ને નાનાં માંડુઓ અમદાવાદ આવ્યાં. બીજાં સગાંનું અમે પોપણ કરી સડીએ તેમ નહોતાં. એમણે દરેકે પોતપોતાનું ઠેકાણું કરી લીધું.

અમારું પુરાણું ઘર જરૂરી ગએલું હતું પણ વિશાલ હતું-હતા અજવાળાની ખોટ નહોતી. પરંતુ અમદાવાદનું બાકુતી ઘર-એની તો ખસ વાત ના પુછો: એને શોધતાં શોધતાંજ નવનેજ થયા. નવા જોડાનાં તળીઆં પણ સાફ યથ ગયાં. છતાંએ મન તો મનાવવાનુંજ રહ્યું. મારી કાટડી કરતાં તો અવશ્ય સારું હતું-પણ વદાલા વતનની તોલે આવે ? મારી બાનું હાસ્ય તો હડીજ ગયું હતું. છતાંએ એના માયામયા વદનને લીધે-જ આ ગંધાતું ઘર પણ મારું વદાલસોયું વતન યથ પડ્યું.

અમદાવાદમાં ગીચ વસતી છે કે નહીં તે તો રામ જણે-પણ મિત્રો મળવા તો મુશ્કેલજ હતા. અમારા નાનકડા ઘરની ચોમેર રાજસી મકાનોનો ગંજ ખડકયો હતો. દરવાજે દરવાજે પટાવાળા ખડા રહેતા. શેડીઆની મોટરોનો ગડ-ગડાટ સંભળાતો. કોણ કોણ વાર જીવતની દુર દર્શન દષ અદૃશ્ય યથ જતી. અમારે મન તો એ બધાં સજીવ રમકડાંજ હતાં. ચાલતાં મિત્રો હતાં. એમને જીવતાં નરનારીઓ ભાગ્યેજ ધારી શકતા.

અમારું ઘર એક સાંકડી ગલીમાં હતું. સામે જ એક રાતા પથ્થરનું મહાલયં ઝડપી રહ્યું હતું. એના આગળના ભાગમાં એક મનોરમ ઉદ્યાન હતો. એનું મુખ્યદ્વાર રાજમાર્ગે પર પડતું. અમારી ગલીમાં તો એની પછીત હતી. નોકરોની આવજા માટે એક નાનકડું દ્વાર હતું. મારાં ભાઈ બહેને તો માળા જોડે થોડાજ વખતમાં ભાઈખંધી કરી દીધી. બાગનાં રજકુલ પણ ધીમે ધીમે મારા ઘરમાં આવવા લાગ્યાં. એ મહાલયં કેાનું હતું તેની મને ખબર નહોતી. અમારા તરફની બારીઓ બાજેજ ઉઘડતી.

એક દિવસ હું સાળામાંથી પાછો વળ્યો ત્યારે મધુ ને તારા રડતાં હતાં. મેં પડપુછ કરી તો જણાયું કે પેલા વિશાલ મહાલયમાં મોટી મીજલસ થવાની હતી. અતિથિઓને આનંદવા સુંદર યોજનાઓ કરવામાં આવી હતી. તારા ને મધુને વણતોતર્યાં પણ જવું હતું. બાએ તેમને ન જવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. મહામહેનતે મેં તેમને મનાવ્યાં ને પ્રમોધ જોડે વીકેટોરીઆ બાગમાં ફરવા મોકલ્યાં.

સાળામાંથી પાછા વળ્યા બાદ પણ વિશ્રાન્તિ મારે કરમે નહોતી લખાઈ. ફરીયાં લુગડાં પહેરી બીજા વિદ્યાર્થીઓને ખાનગી અભ્યાસ કરાવવા જવાનું હતું;

ગલીની બહાર આવતાંજ સમસ્ત વાતાવરણ સજીવ યથ ગએલું લાગ્યું. મારે તૈ બારીઓ યથ રહી હતી. દરીઆળા નીલરંગી મયદાનમાં વીશાલ ચમીઆનો ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. વિજળીની દીપાવલીનો સુમાર નહોતો. અંધકાર તો ક્યાંએ છુપાઈ ગયો હતો. બાગનો કુલવૈભવ લુટાઈ ગયો હતો-ઘરની યુવાન લલનાઓ કુદરતના એ અમુલા ઉપહારને રહેવા દે ખરી ? દાસદાસી-ઓનાં ટુંદ આગ તેમ ધુમી રહ્યાં હતાં. દરેક વ્યક્તિને મહોત્સવની તાલાવેલી લાગી રહી હતી,

પરંતુ એ બધું નીરાંતે નીહાળવાની મને પુરસદ નહોતી. હું રસ્તે પડ્યો.

હું પાછો વળ્યો. ભારે ઉત્સવની જમાવટ થઈ ગઈ હતી. મહિલાને મધુર સ્વર સંધ્યાની શાંતિમાં ઉલ્લાસ ભરતો. હવામાં સુગંધના તરંગ ઉછાળતો. ફરતી દીવાલ પર બહારના લોકોની મેદની જામી હતી. રસ્તો કરતાંએ મને કેટલીક માથાકૂટ કરવી પડી. અવારનવાર સંગીતનો ઠમકો થતો. વાહવાહના અવાજો ગગનભેદી નાખતા. આમંત્રિત ગૃહસ્થો તો આ સર્વમાં ઓછાજ લાગ લેતા. કોઈપણ યીજની કીમત આંકે એ પણ કેટલાકે તો પસાર કરી દીધી હતી.

ટેળું ગીચ થતું ગયું. મને ગાગર ન મળ્યો. આખું મંકાન દીપમાળાઓથી ઝળહળી રહ્યું હતું. બધાંએ બારીખાસણાં ઉઘાડી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. અંદરનો પ્રકાશ પણ બહારના અંધકારને ભેદી આકાશપ્રતિ ઉડી જતો.

એકાએક મારી દષ્ટિ થંભી ગઈ. આ શું ? એ અહીં ક્યાંથી ? મારા હૈયાએ પારખેલું અંગાર-ઝરતું સૈદ્ધ્ય આ શન્ય ને ગંભીર મહાલય શી રીતે સાચવી શક્યું ? આટલા દિવસ હું અન્નપ્રયોજ રહ્યો ?

વાતાયનને અઢેલી ઉભેલી સૈદ્ધ્યભૂતિ સ્વર્ગની મહામાયા લાગી-એ સુવર્ણજ હતી. એને મેં એના પિતાને આંગણે ઉઠેલી દીડી હતી. આજે તે ભવ્ય સુવર્ણજ હતી. એની દેહલતા હીરા માણેકથી ઝગમગી રહી હતી. એની પહેલાંની મૃદુતાને સ્થાને આરસના પુતળાની સખ્તાઈ આવી હતી. છતાંએ હું ભુલ્યો તો નહોતોજ. એનાં ચમકતાં નેત્રો નિર્દોષતા ને નમ્રતાના ઝરણાં સમોવડાં નહોતાં રહ્યાં છતાંએ એને હું વીસરી શક્યો નહોતોજ. એક ક્ષણભર તેણે નીચે બગીચામાં નજર નાખી. એનાં ચક્ષુઓમાં ધીકંતો તિરસ્કાર બર્ષો હતો. તે દૂર થઈ. એક ઘડાકા

સાથે બારી દેવાઈ ગઈ. મેં બાલુ ઉભેલા માણસને પ્રશ્ન કર્યો—“ આ શું છે તે ? ”

“ શ્રીમાન પ્રતાપરાય છત્રપતિને સાં પૌત્ર પ્રાપ્તિ થઈ તેનું ઉજ્જમાણું છે. આજે મોટી મીઠાઈ લસ રાખવામાં આવી છે. બુઝો, પેલા રહ્યા એમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ” મેં જોયું. એક પ્રૌઢ મનુષ્ય આમતેમ ફરી રહ્યો હતો. એનું વદન આકર્ષક શરીર જરા રચૂલ હતું. એનું તાલવાળું માથું ચમકી રહ્યું હતું. સુવર્ણ-આની માતા !—“ પ્રતાપ-પરાય કયા ? ” મેં પુછ્યું.

“ પ્રતાપરાય ! એ રામ ! પ્રતાપરાય અહીં ક્યાંથી હોય ? એમને તો એ વધેથી લકવો થયો છે. તે જરાએ દરી ફરી શકતા નથી. ”

સુવર્ણના નયનમાંથી ઝરતા અંગારનો અર્થ હું હવેજ સમજ્યો. મારા હૃદયમાં કેંક પ્રકાશ પડ્યો. જેમ તેમ કરી મેં મારો માર્ગ મોકળો કર્યો. હું ધીર પડ્યોંથ્યો. આખી રાત મીઠાઈસનો કોલાહલ ચાલુજ રહ્યો. શયતાનના ચિત્કારથી મારા કર્ણ બેઠાઈ રહ્યા.

આજ સુધી એ રાતા મહાલયને હું નિર્જન સમજતો. પણ હવે મને એમાં રસ પડવા લાગ્યો. મારી જિજ્ઞાસા જાગ્રત થઈ. મેં જોયું કે રોજ અમારા તરફની એકાદ બારી તો ઉઘડતીજ. કોઈક વાર કોઈ દાસી ડોકાઉ કરતી તો કોઈવાર કોઈ બાલક નજરે ચડતું. પરંતુ જેના માટે હું મથી રહ્યો હતો તે એકજ વાર દેખાઈ. અમારા ઘર તરફ તે તાકીને જોઈ રહી. શું તે જાણતી હશે ?

જાણતી હોય તોએ શું ? હવે તે શ્રીમંતાઈમાં સ્નાન કરતી. ને હું ?—શુન્દરાતી શાળાનો ગરીબ શિક્ષક ! મેં ઘણુંએ માસ મનને મનાવ્યું. પરંતુ એ શાપિત શ્રીમંતાઈમાં એને ધરેલી દેનાર હુંજ હતો એ વાત હું ભુલી શક્યો નહીં.

દિવસો ઉગ્યા ને આશમ્યા. કાલચક્રે

શ્રીમંતની પણ પરવા નથી, ગરીબની પણ દર-
કાર નથી. મારી બા પ્રબોધ માટે કન્યા શોધવા-
ની ગડમથલમાં પડી હતી. એણે એમ. એ. ની
પરીક્ષા પસાર કરી હતી. મેં એમાં જરાએ
ડબલ કરી નહીં. મારા ધરનું સુકાન હવે કે
મારા કાકાના હાથમાં જનાર નહોતું.

અમે ધણીએ કન્યાઓ બેઠ. પરંતુ કોઈને
માટે પણ નિર્ણય કરી શક્યા નહીં. કેટલીક
મારી બાને ગમી તો પ્રબોધને ફાવતી ન આવી.
કોઈ એને ગમી તો મારી બાની કસોટીમાં પસાર
થઈ શકી નહીં. અમારી પાડોશમાં એક બાલા
હતી. એની વાત પણ ઉપાડી બેઠ. એના પિતા
ગરીબ હતા. કન્યા સુંદર હોય તો ગરીબાઈ
હવે આડે આવે તેમ નહોતું. પરંતુ તદ્દન સાદી
હતી તેથી મારી બાનું મન માન્યું નહીં.

વૈશાખને મુરજ તપતો. અમારી શાળા-
માં રજા પડી હતી. પરંતુ કેટલાકને હું ખાનગી
રીતે શીખવતો હોવાથી હું સવાર સાંજ મારા
કામમાં યુગ્મ્યએવોજ રહેતો. એક દિવસ ખુબ
ધામ થયો. જરાએ હાલવાનું દીલ થતું નહીં.
પરંતુ બહાર નીકળ્યા વિના છુટકો નહોતો.
મારા પડોશીની પેલી સાદી કન્યાનું તેજ રાત્રે
લગ્ન હતું. પ્રસંગ પતવવા તેના પિતા ધરને
ધરણે મુકનાર હતા. 'સાંદ્ય' કરતાં લક્ષ્મીને
વરવાનું ધણીએ પસંદ કરતા. હું ધરની બહાર
આંખો તો તેના ધરને આસોપાલવનાં પાનાંથી—
શણગારમાં આવતું હતું. આંગણમાં વાળવાળા-
એ પોતાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. પાડોશનાં
બાલકો એમની ચોમેર ઉલટી પડ્યાં હતાં.
વાળની તાનમાં ડાલી રહ્યાં હતાં. મારા સાથ
બહેન પણ સારાં સારાં કપડાં પહેરી લાં દાંજર
થઈ ગયાં હતાં. મને ને પ્રબોધને પણ આમંત્રણ
તો હતુંજ. પરંતુ અમે તો સાંજના દાંજર રહી
આપતિધર્મ નિવારનાર હતા. હું આગળ વધ્યે

એટલામાં પેલા રાતા મહાલયનું દાર ઉઘડ્યું.
રેશમી વસ્ત્રો પહેરી એક દાસી બહાર આવી.
એના હાથમાં ઉપહારનો થાળ હતો. જમીનદાર-
ના કુટુંબનું એક ભુલકું એની આંગળીએ
વળગાડ્યું હતું. ગરીબ પાડોશીના આનંદમાં
ભાગ લઈ તેના પર આવી રીતે આભારનું પોટણું
ચઢાવનાર હતા. મહાલયના મહાજનોને તો
ત્યાં આવવાની પુરસદ ક્યાંથીજ મળે ? મારે
મોહું થતું હતું એટલે હું તો રવાના થયો.

મારા શિષ્યોને પાઠ આપી હું પાછો ફર્યો.
મલીઓમાં દીવા થઈ ગયા હતા. એટલે ઘેર
જવાને બદલે મારા પાડોશીના આંગણ તરફજ
વળ્યો.

પણ આ શું ? ધડીમર મને લાગ્યું કે હું
સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિહાર કરી રહ્યો હતો. મારા
જીવનની પેલી યાદગાર રજની ફરી ઉપરિથત
થએલી લાગી. વરપક્ષ તરફથી પેલી સૂજન-
જીની વાટાઘાટજ વંટાઈ રહી હતી. કન્યાનાં
સર્ગા યુગયુગાંતરથી કરગરી રહ્યાં હતાં. મહિલા-
મંડળના વણજુદ્યા આકંઠ સુર શરી એકવાર
વાતાવરણને ગળવી રહ્યા હતા. બીજાજ પળે
લાગ્યું કે આખાં દૃશ્યોને સુજરાતમાં સુમારજ
નહોતો.

હું આંખો લારે નાટકનો છેલ્લો લાગ બંજ-
વાન રહ્યો હતો. વરનાં સર્ગા દમભેર બહાર પડ્યાં.
ચોડીજ વારમાં એમનો કોલાહલ શ્યામ રજની-
માં લળી ગયો. કન્યાનો પિતા કહેલી પહેરામણી
આપી શક્યો નહોતો. તેથીજ એ કંગાલ પ્રસંગ
ઉભો થવા પામ્યો હતો. બીયારી કન્યા 'એ
ધમાધમથી એબાન થઈ ઢળી પડી હતી. એની
લાળ કાઢવાની કોઈનેજ પુરસદ હોય તેમ લાગતું
નહીં. દરેક જણ સરી જતી આમર સાચવવા
ગમે તેવો વર ગોઠવી દેવાની વેનરણમાં હતું
—કન્યા ન પરણે તો કુટુંબ માતિ બહાર મુકાય.

એક ક્ષણ ભર આગળ વધવા મનેજ વિચાર થયો. કદાચ એમ હું મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરી શક્યો હોત. પરંતુ મારા પગ દીધા પડ્યા. કન્યાનો બચાવ કરવા જતાં એના જીવનને અકારું શાને બનાવી ચુકવું ? એને હું શું આપત ? છતાંએ હૃદયભેદક વિલાપ સાંભળવા ભયંકર હતો.

એકાએક એક એકવડા આંધાનો રયામળો યુવાન આગળ આવી કન્યાના બાપ પાસે ખડો થયો. “સુઝારો નહીં, મહારાણ !” તે બોલ્યો. “આપની સંમતિ હોય તો હું તમારી પુત્રીને પરણવા તૈયાર છું.”

જાણે જાનુગરના જાદુઈ દંડથી એક પલકમાં જ બધું એ પલટાઈ ગયું. જાણે મરેલાં માનવી સજીવન થયાં. હું તો એ યુવાન જાદુગર તરફ જોઈ જ રહ્યો. એને ગાઠ આલિંગન દેવા તલસી રહ્યો. વહાલા ભાઈ તારા માટે મેં ને ને કયું છે તેનો એક ધડીકમાંજ તેં સામટો બદલો વાળી દીધો. મારા હીજરાતા હૈયા પરથી તેં પાપનો પડો દૂર કર્યો.

ક્રિયા પુરી થઈ. પ્રબોધ કન્યાને લઈ ધર તરફ વળ્યો. બા આગળ જાતેજ ભરમ ભાંગવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો. હું પણ તેની પાછળ ચાલ્યો.

આએ દાર ઉઘાડ્યું. એ તો આભીજ બની ગઈ. એનું મોં-સીનાઈ ગયું. પલકમાંજ તે તમામ પરિસ્થિતિ કળી ગઈ. એનું વદન સખત થયું. પ્રબોધ વંદન કયું. બીચારી કન્યા તો એની નિરાશાથી ધરતીમાં સમાઈ જવા પણ તૈયાર હતી.

પણ આમ ક્યાં સુધી ? મારો જીવ ગુંમ-ળાવા લાગ્યો. “માતાજી !” મેં રાડ નાખી. “મારી ખાતર પ્રબોધને ક્ષમા કરો. એમ નહીં કરે તો મારાં જીવન સાથે સંકળાએલો શાપ

કદાપિ દૂર યશેજ નહીં. તારા પુત્રે મોટાભાઈના પાપનું આજ પ્રાયશ્ચિત કર્યું છે. એના દીકમાં અમી ધારા વહેવરાવી છે. એથી તને દુઃખ થાય ખરું ?”

મારી બાનાં નયનોમાં અશ્રુનું પુર ઉભરાયું. પ્રબોધ આગળ ચાલ્યો. વરકન્યા પગે પડ્યાં. અભાર સુધીનો દંડ જોઈ બીચારો છોકરો મૂક બની ગયાં હતાં. પરંતુ વાદળ વીખરાતાં તેજો હથેલો થઈ નવવધૂને વધાવવા આવ્યાં. બીજે દિવસે પાડોશનો સ્ત્રીવર્ગ અમારે આંગણે ઉભરાયો. સવારની સાંજ પડી પણ અતિથિઓ ખુટ્યા નહીં. મને તો શું કરવું તેજ સમજ પડી નહીં. મારું ધર ધાણું નાનું પડવા લાગ્યું. મારે તો લગભગ આખો વખત બહારજ ભાગી જવું પડ્યું.

પરંતુ બહાર ક્યાં સુધી રહેવાય ? અંધારું થવા આવ્યું હતું. હવે હું નીરતિ ઘેર જઈ શકીશ. હવે કોણ મળવા આવે ? પરંતુ ગલીમાં પેસતાંજ મારી ભુલ પરખાઈ—

સામેજ એક વ્યક્તિ ઉભી હતી, તેણે અંગ પર બદામી રંગની બનારસી સાડી ધારણ કરી હતી. એનાં પારદર્શક પ્લોમાંથી હીરામાણેક ડોકીઆં કરી રહ્યાં હતાં. મારી તરફ એની પુંક હતી—છતાંએ એ કોણ હતી તે હું કળી ગયો. પણ અમારા ગરીબના ઘરમાં એ ક્યાંથી ?

સુવર્ણાએ મને જોયો નહોતો. પ્રબોધના ખંડ તરફ તે વળી. દારીએ પડકાર કર્યો—“ક્યાં છે બધાં ? આસાહેબ કન્યાને જેવા આવ્યાં છે.”

અમારે ત્યાં કામ કરનારી બહાર દોડી આવી. “પધારો-પધારો. મારાં બા હમણાંજ દેવમંદિરે ગયાં. અંદર આવો. આ આસન પર વિરાજો.” મારી નાની બહેન તારા પણ અતિથિને સ્વાગત દેવા બહાર ધસી આવી. મારો ખંડ બાજુમાંજ હતો. તેજો અંદર પેઠાં કે

હું મારા ખંડમાં લપાઇ ગયો. સુવર્ણની હાજરી-
નું કારણ હું હજી પણ કદી શક્યો નહોતો.

અણધાર્યો સુવર્ણનો સ્વર સંભળાયો. તેણે
પોતાની દાસીને બહાર જવા કરાવ્યું. દાસી
બહાર ગઇ. અમારી કામ કરનારી પણ વીદાય
થઇ. તે જાને જણ રસોડામાં જઇને બેઠાં. અંધે
ચઢ્યાં. આ બાળુ સુવર્ણએ શરૂઆત કરી. એનો
અવાજ એવો તો કંઠેર થઇ ગયો હતો કે હું
મથથી કમી ઉઠ્યો. “ધુમટો દૂર કર. મને
જોવા દે કે તું કેવીકે સુંદર છે.” તે કન્યાને તડુકી.
“કયા સફરજો તને આ ગૃહમાં રયાન અપાવ્યું ?
મારાથી તું વધારે લાવવવતી છે ? એમણે મને
તરછેડી હતી. નરગારમાં ધકેલી દીધી હતી. ને
તને ચઢાવા-તારી પૂજા કરવા-આજે તને અહીં
આણી ? તારામાં એમણે શું વધારે દીધું ? એ
તારા પૈસાને મોઢા કે તારાં હીરામણેકને ?
કહેતો ખરી-તું એમને કેમ ગમી ?”

તારાથી તો ચીસજ પડાઇ ગઇ. હું પણ
મારા ખંડમાંથી બહાર કુદ્યો. બીચારી નવવધૂ !
પલંગના એક ખુણામાં ડોકડું વળી દબાઇજ
ગઇ. એનું વદન લયથી સાવ શીકું પડી ગયું.
સુવર્ણ ઉન્માદિની બની લાં ઉભી હતી. એ
બીચારી કુમળી કળા પર સુવર્ણનાં સ્વામ નયન-
માંથી અંગાર વરસતો.

અંદર આવતાંજ મેં તેને બોલાવીઃ
“સુવર્ણ !”

તે ચમકી. મારા તરફ વળી. પછી એકદમ
દોડી મને વળગી “હવે તમેજ કહો-નમારાં
પત્નીથી તો બોલાવાનુંજ નથી. મારાથી એનામાં
તમે વધારે શું દીધું ? સુંદરતા-લક્ષ્મી-સફરજ ?”

“સુવર્ણ ! તારી ગંભીર ભુલ થાય છે.”
મેં ધીમેથી શરૂઆત કરીઃ “એ મરી પત્ની ન
હોય. મારો ભાઇ પ્રભાષ એને વર્ણ.”

હવે સુવર્ણથી ચીસ પડાઇ ગઇ. તેણે ફર-
પ્રછૂંઃ “તો એ તમારી નથીજ ?”

એની દાસી રસોડામાંથી દોડતી આવી
તેણે સુવર્ણનાં વચ્ચે ઠીક કર્યાં. પછી મારા તર-
વળી દીનવદને બોલીઃ “ભાઇ ! ખોટું નં લગા-
શે. હમણાંના થોડા દિવસથી મારાં આન-
તબીએત ઠીક થઇ હતી. તેથીજ હું તેમને બહાર
લાવી ચકી. આમ ઉચ્છેરાઇ જશે એમ મેં
નહોતું ધાર્યું. અહીં આવવા એમણે તો મારે
જીવ લઇ નાખ્યો હતો- ‘મંચુ ! નવવધૂ જેવો
મને લઇ જ’ એ તદ્દન સાળાં લાગતાં. એમ-
મન મનાવવા મને પણ ઇચ્છા થઇ આવી, પણ
જીએને, ભાઇસાહેબ ! એમના જીવનું કેકાણું
નથી.”

સુવર્ણનો હાથ ઝાલી તે દ્વાર તરફ લા-
ગઇ. હું પણ એ તરફ ગયો. “તારાં શોભણ
આવી રિથિતિમાં ક્યારથી આવી પડ્યાં ?” કે
પ્રછૂં.

“એએકે વર્ષ થયાં હશે. હું આવી ભાર-
એમને આમ છે. બીચારા શેઠ ! વૈધવાક્તરોએ
પાણીની મીસાને પૈસો વાપરે છે. પણ દીક-
લાગતીજ નથી.”

તેજો ગયાં. હું મારા ખંડમાં ભરાયો
મારા હૃદયનોભાર દૂર થઇ શકે તેમ હતુંજ નહીં
હજીએ એ પાપ મને સતાવી રહ્યું હતું. એક-
પાપ અન્ય ધોષ નાખે-એ જમાના ગયા. માર
પાપનું પ્રાયશ્ચિત પણ શું કરું ? સાચો માણ
કોણ બતાવે ?

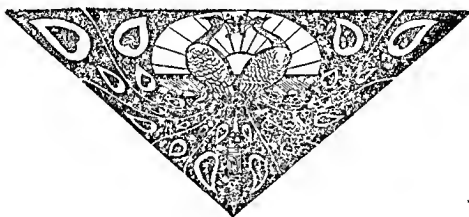
વળી પાછા દિવસો ઉગ્યા ને આચર્યા
અંતે એક દિવસ પેલા રાતા મહાત્મ્યમાં ફર-
પાછો કેસાદસ મળ્યો. લેડોનો અવરજવર વધે
પડ્યો. પછી મુખ્યદારે માણસ ભરાવા આંડ્યું
હું-એ તરફ ગયો. “શું છે ?” મેં પ્રછૂં.

એ દિવસેજ સુવર્ણનું પ્રાણપંખેરું અ

જ્ઞાની દુનીયાનો ત્યાગ કરી વિધિના અગમ્ય પ્રદેશમાં વિલીન થયું હતું. આફત અણુધારીજ હતી. કોઇને કહેવાનો સમય નહોતો. કોઇ આવી શક્યું નહોતું. અત્યારે સૌ રમશાન યાત્રાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

હું સાં ચોટીજ ગયો. આજ સુધી અમારા જીવનમાં અળગા હતા. એના અંતિમ પ્રવાસે એ નીકળી ચુકી હતી. મૃત્યુના સ્વામ અંધારે સમાધ જનારને અંતિમ વીદાય દેવા હું પણ નીકળી પડ્યો.*

* મૂળ લેખિકા-શ્રી. સીતાદેવી.

દાન આપતી વખતે યાદ કરો—

કાઠીઆવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા — નિરાશર બાળકોનું પોષણ થાય છે.

સખા:—એન. સેક્રેટરી

કાઠીઆવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણ કેમ્પ.

ગાંધીયુગ અને પૂર્વયુગની સરખામણી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૨ થી]

જુદા ધર્મમાં વસાવી તેમને ઘેર બેઠાં કામ આપવાની અને લેવાની વ્યવસ્થા કરી છે. નીશાળો, રમતગમત માટે મેદાનો, પુસ્તકાલયો, બાગ બગીચાઓ, મંડળાઓ વગેરે સામાજિક સુખમાં સર્વે સાધનો તેણે પોતાના કામદારોને પુરાં પાડ્યાં છે. અને તેમને નવરાશ મળે, મજૂરી સીવાપ બીજાં ઉચ્ચ કાર્યોમાં મન પરોવવાની તક અને સમય મળે તે માટે પણ સગવડો કરી આપેલી છે. અને એ દિશામાં તે હજુ પણ વધારે આગળ પગલાં ભરીને નવી કાપ પદ્ધતિ અમલમાં મુકી મોટા પાયા ઉપર આવતા ઉદ્યોગોને પરિણામે જે ફાનિ થાય છે તે દૂર કરી શકાય તેવી છે એવું તે સાબીત કરવા માગે છે.

વળી, યંત્રના અને આધુનિક સુધારાના ચિન્હ ગણાતાં સાધનોને “આદર્શ” જગતમાંથી ખાતલ કરનારા “મહાત્મા” પણ પોતાના વર્તનમાં સામંજસ્ય સાચવી શક્યા છે એમ કોણ કહી શકશે ? “નવજીવનની” ત્રીસ હજાર નકલો ખપી તે યંત્રને પ્રતાપે. અને એક વર્ષ સુધી સમસ્ત હિંદને ચારે ખુણે મહાત્માએ સંદેશો પહોંચાડ્યો તે પણ રેલ્વે, ટપાલ, તાર વગેરેનો ઉપયોગ કરીને.

હકીકત એમ લાગે છે કે પ્રત્યેક માનસિક આદર્શ તકરારે ગમે તેવો સકારણ લાગેના હોય પરંતુ વ્યવહારમાં તેને બાંધછોડ કયાં વિના કદી ચાલતું નથી. અને એ બાંધછોડ કરવાની વૃત્તિમાં તેની નિષ્ફલતાનો આરંભ છે. ગમે તે માનસિક આદર્શ હોય, વિશ્વ બંધુત્વ, પ્રેમ, સેવા, પરોપકાર, અહિંસા-વગેરેની ઉત્તમતા દલીલ વડે સાબીત કરવી બહુજ સહેલું કામ છે. પરંતુ વ્યવહારમાં ઉતારતાં તે આદર્શો અશક્ય બની

બન્ય છે; અથવા તો આભુઆભુની પરિસ્થિતિને કે તેમને બાંધછોડ કરવીજ પડે છે. “પ્રેમ” અને “ન્યાય” બંને ઇષ્ટ અને ઉત્તમ છે. પરંતુ એ બંનેનું સંપૂર્ણ પાલન વ્યવહારમાં કરવા જતાં પરસ્પર વિરોધી બની રહેવાનો સંભવ ધણો વધી જાય છે. “ન્યાય” જે કરવાની ફરજ પાડશે તેનો “પ્રેમ” છંકાર કરશે ?

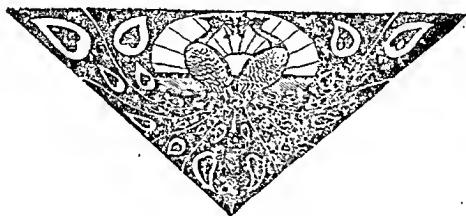
અને વર્તનમાં એવી બાંધછોડ સ્વીકારીએ તો પછી તેની સીમા કોણ નક્કી કરી શકે ? હિંસા અહિંસાનો પ્રશ્ન પણ તેવો છે. માંસ ખાનાર માણસ હિંસા કરે છે અને વનસ્પતિનો ખોરાક લેનાર હિંસા કરતો નથી અથવા તો ઓછી હિંસા કરે છે એવું મનાતું હતું. આજે વનસ્પતિમાં પ્રાણીના જેવુંજ જીવન છે. એ એ ભૌતિક શાસ્ત્ર સાબીત કરી રહ્યું છે. અને તે બાદ કરતાં પણ “આસેથાસે હિંસા થઈ રહી છે” એ કવિની અતિશયોક્તિ ભરી ઉક્તિ નથી, ભૌતિક શાસ્ત્રની એક નગદ હકીકત છે ! અને જીવન ટકાવવા માટે “હિંસા” થવી અનિવાર્યજ હોય તો પછી તેની સીમા કય ? “શુદ્ધિપૂર્વક મારવાનું” અને “નહીં મારવાનું” તેમાં પણ સમાજને ભયરૂપ યથ રહેલ કુતરાંઓને જ્યારે મારી શકાય ત્યારે પ્રજાને કે સંસ્કૃતિને ભય રૂપ થઈ રહેલ શત્રુને શા માટે નહીં ?

જીવનમાં હિંસાની અનિવાર્યતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો અહિંસાના સુસ્ત હીમાયતી કેવી અર્થ વિનાની દલીલો કરે છે તેના એક બે પુરાવાઓ આપીશું. મેક્સમ્સ આશ્રમના વિનોબા ભાવેએ નવજીવનમાં એકવાર એવી દલીલ કરેલી કે “આદર્શ અહિંસા અનશનન કરી દેહત્યાગ કરવામાં સમાએતી હો” અહિંસાના એવા હીમાયતીને પોતાના વિચારોમાં રહેલી અસંગતતા દેખાય નહીં એ સ્વાભાવિક છે. કેવળ દલીલ તરીકે તેનો સ્વીકાર કરતાં પણ તે ખરી ફરતી

ફાની દુનીઆનો ત્યાગ કરી વિધિના અમમ્ય પ્રદેશમાં વિલીન થયું હતું. આકૃત અણધારીજ હતી. કોઇને કહેવાનો સમય નહોતો. કોઇ આવી શક્યું નહોતું. અલારે સૌ સ્મરણ યાત્રાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

હું હાં ચોટીજ ગયો. આજ સુધી અમારા હૃદયના અગ્નિ અજાગ હતા. એના અંતિમ પ્રવલે એ નીકળી સુકી હતી. મૃત્યુના શ્વાસ અધારે સમાધિ જનારને અંતિમ વીદાય દેવા હું પણ નીકળી પડ્યો.*

* મૂળ લેખિકા-શ્રી. સીતાદેવી.

દાન આપતી વખતે યાદ કરો—

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા — નિરાશર બાળકોનું પોષણ થાય છે.

સખો:—ઓન. સેક્રેટરી

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણ કેમ્પ.

આર્ય સમાજે ધણે અંશે દૂર કરેલી હોવાથી તે દિશામાં પંચમ બહુ હોંદુ કરવાનું હતું નહીં.

બંગાળમાં ડૉ. રોયે ખાદીકાર્યમાં જે રસભર્યો ભાગ ઉત્સાહપૂર્વક લીધો અને ખાદી પ્રતિષ્ઠાનની સંસ્થા સ્થાપન કરી એ ગાંધી યુગની બંગાળમાં થએલી વ્યવહાર અસરનું ઉદાહરણ છે. બંગાળની વિચાર સરણીમાં કે તેના રાજકીય દષ્ટિબિંદુમાં ગાંધીવાદની મહારાષ્ટ્રમાં થઈ છે તેટલીજ—(નહીં જેની)—અસર થએલી છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. અલગત અસહકારની ભરતીના સમયમાં દેશબંધુ દાસ અને હજારો બંગાળીઓ જેલમાં ગયા—તેને તો આપણે તાત્કાલિક ઉચ્કેરણીના કાર્ય તરીકે ગણીશું; તે સમયે બંગાળના ઉપર ગાંધી વાદનો ખાલ વિન્ય તો થએલોજ હતો. મહારાષ્ટ્રમાં તિલક મહાવિદ્યાલય એજ ચારસામાં સ્થપાયું—અને ખેલગામના ગંગાધરરાવ દેશપાડે એ તિલકને ચુરચાતે મહાત્માને સ્તીકાર્યા ! મહારાષ્ટ્રમાંથી ગાંધીવાદને મરાઠાની લાક્ષણિક દૃઢતાથી અને ચીવટાઈથી વળગી રહેનાર કાલેલકર, ગંગાધરરાવ દેશપાડે, ભાવે વગેરે મહાત્માના રથીઓ મળ્યા. પરંતુ મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં તેની અસર ઉંડી કે સ્થાયી થઈ નથી.

અને ગુજરાત! ગુજરાતમાં તો પ્રમુખત્વનું એક પણ એવું અંગ નહીં હોય જેમાં ગાંધીવાદની થોડી ધણી પણ અસર આપણને ન દેખાય. સમાજસુધારો, કેળવણી, ચુનીસીપાલીટી, સેનીટેશન, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, ગામડાનું રચનાત્મક કાર્ય, મંદિરોનો સુધારો, મેળ એની ઉજવણી, પત્રકારના ક્ષેત્રમાં “ નવજીવનની ” શરુઆત અને વ્યવસ્થિત પ્રયત્નોનો આરંભ; કાઠીઆવાડની પ્રજામાં નવચેતનનું—પ્રગટી નીકળવું; ઠેકાણે ઠેકાણે ખાદી લંડારો અને ખાદી કાર્યાલયોની સ્થાપના—એ અને

એમાં અનેક કાર્યો ગાંધીયુગને સીધી કે આડકતરી રીતે આભારી છે એમ કહીએ તો તેમાં જરાપણ અતિશયોકિત નથી.

“ નવજીવનમાં ” દર અઠવાડીએ પ્રગટ થતાં સરળ અને જુસ્સાદાર લખાણોએ ગુજરાતી ભાષામાં રાજકીય લખાણનો નવો યુગ શરુ કર્યો એમ કહેવું બેઠએ. તેમાં ઈંદુલાલના પ્રેરક અને બળતા લેખો પણ ગણવા બેઠએ. “ નવજીવનની ” વિચારસરણીને અનુસરનારા લેખકોની એક ટોળાજ ઉભી થઈ, અને તેમણે પ્રજાને રાજકીય વિચારોનું શિક્ષણ આપવું શરુ કર્યું. ગાંધીયુગે ખચરદારને પ્રેરણા આપી ગુજરાતી ભાષામાં દેશભક્તિનાં ગીતો રચાયાં; નાનાલાલને “ ગુજરાતના તપસ્વી ”ની પ્રેરણા આપી અને કેશવ શેઠની કૃતિઓને જન્મ આપ્યો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. રાયચુરામાં પણ ગાંધી યુગનું પ્રોત્સાહન સ્પષ્ટ છે. અનેક કવિઓના કલમને તે યુગે પ્રેરણા આપી છે.

કાઠીઆવાડનું “ સૌગંધ ” અને મેઘાણીની સદિલ સેવા; સુરતનું “ નવચેતન ” અને દયાળજીભાઈ તથા કદ્માજીભાઈ વગેરેની સુરતની સેવાઓ; દરબાર ગોપાળદાસનો ભાગ અને બોરસદના કાર્યની શક્યતા; વલ્લભભાઈ અને તેમની સાથે અમદાવાદના ખીજા ભુદિશાળી દૃઢ અસહકારીઓનાં કાર્યો; સુરત, નડીઆદ અને અમદાવાદની ચુનીસીપાલીટીની સરકારના અંકુશથી સ્વતંત્ર કેળવણી આપવાની લડતો—ગોધરામાં શરુ થએલાં અલંબાશ્રમ અને અમૃતલાલ દુર્રતનો ભીસી-સેવાશ્રમ વગેરે અનેક નાનાં મોટાં રચનાત્મક કાર્યો—દેશ સેવાના અનેક સ્પર્ધા અને નિષ્ફલ પ્રયોગો અને ઉચ્ચ જીવનો ગાંધીયુગને આભારી છે.

શુદ્ધ સાહિત્ય વીરો મહાત્મા ગાંધીના વિચારો બળીતા છે. “ બેકુત માટે તમે શું કર્યું ? ”

એવો પ્રશ્ન તેઓએ ૧૯૨૦ ની સાહિત્ય પરિષદમાં વિદ્વદ્ ભોજ્ય લખાણ કરનાર લેખકોને પુછેલો હતો. પરંતુ—સાહિત્યનો આત્મા “ કલા અથવા તો રસાત્મક કૃતિની ઉત્પત્તિ છે ” એવો મત જો સ્વીકારીએ તો ખાપણે સખેદ કબુલ કરવું પડશે કે શુદ્ધ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ગાંધીવાદે બહુ થોડી સેવા બજાવી છે. સાહિત્યનો આત્મા સૌંદર્ય, તેની પૂજા અને તેનો આધિભાવ છે, એ દૃષ્ટિએ સાહિત્યમાં “ રૂપ ”ના સૌંદર્યને અનુષંગ રચના મળે છે; ગાંધીવાદમાં તે ગાંધી રહે છે. ટાગોરનાં કાવ્યો અંગાળમાં ઠીક પ્રચાર પામ્યાં છે. પરંતુ તેનો અર્થ બધા માણસો તે કાવ્યો સમજે છે એવો નથી થતો. વળી, લોકોમાં પ્રચાર પામવા માટે તેમનામાં રૂપના સૌંદર્યનો અભાવ હોવો જોઈએ એમ માનવું પણ સસ્ય નથી. ગાંધીજીની પોતાની તે સમયની શૈલીમાં સરળતા, સ્પષ્ટતા અને ઓજસ આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે. સચોટતા પણ ઓછી નથી. પરંતુ સુંદરતા, કમ્પના, રૂપની છાંય જોવામાં આવે છે. એમની પોતાની શૈલીમાં સહૃદયતાની ઉંડી છાપ લગભગ હંમેશા હાજર હોય છે. પરંતુ એજ શૈલીમાં લખવા પ્રયત્ન કરતા એમના અનુયાયીએ લેખકોમાં આપણને એ સંજીવનતાની ખામીનું દુઃખકર લાન થયા વિના રહેવું નથી. ઘણે ભાગે તો સહૃદયતાની ગેરહાજરીને લીધે એ લખાણ કૃત્રિમ, શુષ્ક અને કોષ્ઠકવાર ગાંધી—દોઢ ગાંધી પણ—લાગે છે. અલગત, ગુજરાત વિદ્યાપીઠની રચાપનાને લીધે-રાષ્ટ્રીય પાઠ્યપુસ્તકોનાં લેખન તથા પ્રચારને પરિણામે અને પુરાતત્ત્વ મંદિર સ્થાપવાને લીધે પ્રાચીન જૈન ગ્રંથોના અભ્યાસની વિશિષ્ટ શોધખોળને પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. પરંતુ સર્જક સાહિત્યમાં ગાંધીવાદે વિવેચન અને રાજકીય સાહિત્ય સીવાય બહુ સગીન રૂબો આપ્યો હોય એમ લાગતું નથી. ગામડાંઓને

લગતું સાહિત્ય જેની આપણા સાહિત્યમાં જોડાતી—તે ગાંધીયુગની અસરને લીધે ઉભું થયું એમ કહેવું જોઈએ. આજ છવનના પ્રશ્નો રાજકીય કાર્યકર્તાઓની દૃષ્ટિ ખેંચી રહ્યા છે અને કેળવણીના વર્ગના મનમાં ગામડામાં કામ કરવાની અમલ પૂર્વયુગ કરતાં વધારે સમજવા લાગી છે, તે પણ ગાંધીયુગને લીધે.

પૂર્વયુગમાં સમાજ સુધારાના અને આર્થિક પ્રશ્નો ગાંધી ગણાતા અને રાજકીય પ્રશ્નોની પાછળ રહેતા—ગાંધીયુગમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને ખાદી પ્રચાર રાજકીય પ્રશ્નોની આગવી દરોહમાં આજી ગયા. પૂર્વયુગમાં ભાપણો, ઠરાવો અને રાજકીય ચળવળ સીવાય બીજા કોઈ પણ કાર્યમાં મહાસભાનું રોકાવું અશક્ય જેવું લાગતું. ન્યારે ગાંધીયુગમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ—ખાદી, ચરખો વગેરે પ્રશ્નોનો મહાસભાએ સ્વીકાર કર્યો છે. ગાંધીયુગની સાથે રાજકીય ક્ષેત્રમાં એક પ્રકારની ભાવનાશીલતા આવી. નીતિના સિદ્ધાંતોને રાજકીય કાર્યક્ષેત્રમાં સ્થાન મળ્યું, સ્વતંત્રતા કાળે દુઃખ સહન કરવાની અગત્ય પહેલાં કરતાં વધારે સ્વીકારાઈ અને રચનાત્મક કાર્યનો સ્વીકાર થઈ બપહાર પગલાંઓ ભરયા ઉપર ભાર મુકાયો.

સામાજિક પ્રશ્નોમાંથી અસ્પૃશ્યતા નિવારણ દારુનિષેધ અને સામાજિક છવન સાથે જોડાયેલા આર્થિક પ્રશ્નોમાં ચરખાને અગ્રસ્થાન મળ્યું. પૂર્વયુગમાં અસ્પૃશ્યતાને સશસ્ત્ર ઠરાવનારા પડિતો પણ મળી આવતા. ગાંધીયુગમાં તેમનો અવાજ સંભળાતો નથી. પૂર્વયુગમાં જોડે અંશે અસ્પૃશ્યતાનો દોષ દૂર કરવામાં આવ્યો હતો તેના કરતાં ગાંધીયુગમાં થએલું બ્યવહાર કામ અનંતયુગ વધારે કહેવાય.

પૂર્વયુગમાં હીંદુ મુસલમાન એકતાનો પ્રશ્ન અગત્યનો ગણાતો છતાં તેને ગાંધીયુગે જે અગત્ય આપી તેટલી તે સમયે અપાઇ ન હતી. ખેડે ભાગે રાજકીય ચળવળનું કાર્ય સંસ્કારી હીંદુનેતાઓના હાથમાં હતું એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. પરંતુ ગાંધીયુગમાં મુસલમાનોને સ્વરાજ્યની ચળવળમાં હીંદુઓને પણ જે ઉભા રાખવાની ઇચ્છાથી કેશુદાસભાવની કાગણીથી પ્રેરાઇને માહાત્મા ગાંધીએ ખીલાફતનો ધાર્મિક પ્રશ્ન રાજકીય ચળવળમાં ભેળવ્યો. તેનું પરિણામ અજ્ઞાન, ઝનુની અને ધર્માંધ મુસલમાનોની ભ્રમણામાં આવ્યું ખરું. પરંતુ ખીલાફતના સડી ગએલા જુનાં ખોખાને મુસ્તફા કમાલના નેતૃત્વ નીચે નવીન તુર્ક પ્રજાએ સદાને માટે તિલાંજલિ આપી હોદી મુસલમાનોની દખલગીરીનો કડક રદીઓ આપ્યો; ત્યારે ખીલાફતની ચળવળને પરિણામે ભ્રમન યજ્ઞેશી ધર્માંધતા હીંદુઓ પ્રત્યે વળી અને કોહાટથી કુર્ગ અને મૈમનસિંગથી

સહરનપુર, નાગપુર, અકોલા, અને અંબી-માં કોમી ઝઘડાઓ શરી નીકળ્યા. હીંદુઓની અવ્યવસ્થાનો, નિર્બંધતાનો, ઉદાસીનતાનો, અને એકતાની ખામીનો તથા ઝનુનતા અભાવનો, લાભ મુસલમાનોએ લીધો. અસહકારના સ્થંભ ગણાતા મુસલમાન નેતાઓએ—અલી ખીરાદરોએ—ઉધારે ભાગે રાષ્ટ્રીયવાદને તિલાંજલિ આપી, કોમી વાદને—સ્વીકાર્યો. પરિણામે, હીંદુ રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓમાં પણ ભાગ પડ્યા. કોમીવાદનાં અનિષ્ટ સ્વરૂપો રાજકીય ક્ષેત્રમાં અદાર પડવાને લીધે નવીન પરિસ્થિતિ ગાંધીયુગની પાછળ ઉપસ્થિત થઇ છે. હજી દેશ એમાંથી મુક્ત થયો નથી. એક લેખે, હીંદુ-મુસલમાનનો અત્યાર સુધી અનુભવ રહેલો પ્રશ્ન પાછો પ્રજ્ઞકીય નેતાઓની સમક્ષ એ રીતે પણ ઉપસ્થિત થયો છે તે સારું પણ છે. કારણ કે એનો ઉકેલ લાગ્યા વિના રાજકીય સ્વતંત્રતાની આરામ મૃગજળ સમાન છે.

[આ નિબંધનો વિરોધ ભાગ આપતા અંકે]

ગુજરાતી હિન્દી શબ્દકોષ (કિ. રૂ. ૧) ૮. ખ. સાથે ૬૧૧)

ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક કવિન અને અપરિચિત શબ્દો મઠિ આજ પોતાની ભૂતલું એકજ પુસ્તક છે આમાં ૨૭૦૦ થી વધારે શબ્દો છે. પ્રત્યેક શાળામાં અને લાયસેરીમાં આ પુસ્તકની એક મત અવસ્ય હોવી જોઇએ ત્યારે હિન્દીને રાષ્ટ્ર ભાષાતરીકે સ્વીકારવાનું હરેક સુદ્ધ નાયકો ને આવશ્યક લાગ્યું છે ત્યારે આવા એક કોષની અભવ્ય તે અનિવાર્ય છે એ દેખીતું છે “ હિન્દી સાહિત્યમાં રસ લેનારને આ ૨૭૦૦ શબ્દોના કોષ અત્યંત ઉપયોગી થઇ પડશે તેમાં ગુજરાતી શિષ્ટ તેમજ કેટલાક તલવણ શબ્દોના અર્થ હિન્દીમાં આપેલા છે—” કિ મત રૂ. ૧) અથવા મ. ઓ. થી ૬-૬-૦ ગોડડો. મફત— વિદ્યાર્થી માસિક કોષ ખરીદનારને મફત મળશે. વા. લ. રૂપિયા બે છે.

મળવાનું ઠેકાણું—જયદેવ બ્રધર્સ કારેલીયા-વડોદરા.

ચાલુ જમાનાનો ચમત્કારીક ઈલાજ !!

—(ફાયદો ન કરે તો પૈસા પાછા)—

અશક્તિ મટાડી ઢીલી નસોમાં અપૂર્વ તાકાત આપી
લોહી તથા વીર્યને સુધારી કામ પ્રદિત્ત કરનાર સર્વોત્તમ ઔષધ

ચન્દ્રકળા ચાકુતી

ચમત્કારીક દેશી ઔષધ.

અસલ ચન્દ્રોદય રસનો ગુણ તથા પ્રભાવ કેવો અલોકિ અને ચમત્કારીક છે તે તો તેને વાપરનાર રાજ્ય મહારાજ્ય, અમીર ઉમરાવ તથા શ્રીમંત લોકોજ બધે છે પણ તેની કૌમત એટલી તો ભારે છે કે, ગરીબ તેમજ સાધારણ માણસો હંમેશાં તેના ઉપયોગથી દુરજ રહે છે, તેથી અમેએ અદ્ભુત શક્તિ આપનાર ઉત્તમોત્તમ ઔષધીઓ સાથે શાસ્ત્રોક્ત રીતે કાયકુશળતાથી ઉપર જણાવેલા ઉમદા રસનું તેમાં અનુપાન સાથેજ મીઠણ કરી તેનું “ચન્દ્રકળા ગોળા”ઓ એવું નામ આપ્યું છે, અને તેનાજ પ્રતાપથી આ ગોળાઓ પાસે કેસર, કરતુરી, અંબર, શીલાજીત, સુવર્ણ તથા મૌતીક મીઠાંત ગોળાઓ, પાકો, મોદદો તથા ચૂર્ણિદિ કોઈપણ દવાનું ખીલકુલ તેજ પડતું નથી એમ અનુભવે સાબીત કરી આપ્યું છે.

આ ગોળાઓનું સેવન કરનાર મનુષ્યના શરીરમાંથી જીવાની કદી જતી નથી. શરીર દૃઢ રહે છે અને કોઈપણ કારણથી પ્રાપ્ત થએલી અશક્તિ (નામદાંઢા)નો નાશ કરી શરીરના દરેક અવયવોની નસોને જાડી, લાંબી, મજબુત, લોહીઆળ, તથા વીર્યના ટકાઉવાળી બનાવી ચાહે તેવા વીર્યહીન ચએલા પુરૂષને પણ નવી જીવાનીમાં લાવી મુકે છે.

ફક્ત એકજ ડબ્બીના સેવનથી વીર્યસ્ત્રાવ, મુખધાત, સ્વભાવરથા, પેશાબ અને દસ્ત વખતે ધાતુનું જવું, શીથીલતાથી નીરાશ થવું, વીગેરે ધાતુના વિકારથી ચતાં તમામ દેહને તાત્કાલીક નાબુદ કરી લોહીને લાલ, વીર્યને ઘટ તથા જઠરાગ્નિને સતેજ કરી શ્રીક્ષ્ણ તેમજ તવાઈ ગએલા શરીર તથા ચંદુરાને પુનઃ શુદ્ધાથી તથા કાન્તિવાન બનાવે છે.

ફક્ત એકજ પખવાડીઆનાં પુર્ગ સેવનથી શરીરની ધાતુઓને, આંધાની નસોને, લોહીને, માંસને, હાડકને તથા ખાલી પડેલા મગજને સારી રીતે પુર્રી આપી શરીરના દરેક અવયવોને બળમાં આશ્વર્પકારક વૃદ્ધિ કરી નખળી પડેલી છાતીમાં મેહક જુરસો આપી તદ્દન અશક્ત નિર્મોલ્ય ચએલા શરીરને પણ રૂઢપુષ્ટ મજબુત બળવાન તથા કદાવર બનાવે છે.

કૌમત ગોળી ૨૪ ની ડબ્બી ૧ ના રૂ. ૩-૦-૦ ત્રણ.

નમુના માટે આઠ ગોળોની ખાટલીના રૂ. ૧-૦-૦.

ગુપ્ત લાગની નસોન', કમળેરી દૂર કરી વિજળીક શક્તિ આપનાર
: ચમત્કારીક વીદ્યુત લેપ :

ચન્દ્રાકામોદય ધૂત

નામરદી કે નપુસકતાનો નાશ કરી વીજળીક શક્તિ આપનાર આ લેપ ધણેજ ચમત્કારીક છે. ફક્ત એકજ શીશીના ઉપયોગથી હસ્તદોષથી ટુંકી પહેલી પ્રજનેન્દ્રીયને મુળ સ્થિતિએ લાવી તદ્દન નામરદ થયેલા પુરુષોને પણ પુરા મરદ બનાવે છે. કોઈપણ જાતના પંદરવનો આનાથી નાશ થાય છે, કુકર્મથી નબળી પહેલી નસોમાં નવો જોસ પેદા થાય છે તથા તુટેલી નસોને પણ જોડી દઈ કમળેર નસોને મદાબગવાન બનાવી સંસાર સુખ ભોગવવામાં કાયમની મદદ થશે છે.

ક્રી. તોલા ૨૫ ની શીશી ૧ ના ૩. ૭. નમુનાની ૦૫ તોલાની શીશીના ૩. ૧૫

પંદરવનાશક સ્પેશીઅલ વાજીકરણ—“ ધી ” (પુરુષત્વ પ્રાપ્તિનો સિદ્ધ ઉપાય.)

મેંકડો રૂપી ખાતી માત્રાએ, રસાયણો અને યાકુનિ કે માલુમો ખાધને ચાક્યા હો, તીલાઓ અને તેલો લગાવીને કંટાળ્યા હો, અને કોઈપણ પ્રકારે નામરદાઈ નહીં મટવાથી નીરાશ થઈ બેઠા હો તો છેવટની ખાતીના ઉપાય તરીકે આ શાસ્ત્રસિદ્ધ “ વાજીકરણ ધી ” અજમાવો.

પાંચસો વરસ પહેલાંના દ્રાવીડ ભાષામાં તાલપત્ર પર લખેલા અલંકાર પ્રાચીન ગ્રંથને આધારે આ દવા બનાવી સિદ્ધ કરી છે. તેની માત્ર એકજ સળી પાનમાં લગાવી તે પાન ખાવાથી માત્ર એકજ કલાકમાં અદ્ભુત કામ જન્યુતિ થઈ અપાર જુસ્સો આવી મનુષ્ય સંસાર સુખ ભોગવવા સમર્થ થાય છે, અને સાત દીવસના પુરા ઉપયોગથી નપુંસકપણું સાવ નાશુક થઈ પુરેપુરી મરદાઈ આવી જાય છે. આ દવા નપુંસકપણા મરોજ છે. ક્રી. તોલા એકના ૩. ૨૦) આ ધી ખાવા તથા લગાવવાના બંને કામમાં આવે છે.

રેત સ્થંભક માત્રા. (શયદો ન થાય તો ઘેસા પાઠા)

૫૦૧ વરસના પૂર્વના પ્રાચીન ગ્રંથ પરથી પણ અરચાને પરિશ્રમે તૈયાર કરેલી વીર્યરથ'બનની શમળાણુ દવા.

- (૧) વીર્ય એક મિનીટ પણ સ્થિર ન રહેતું હોય,
- (૨) કામેચ્છા વખતેજ પાતળું વીર્ય પાણીની માફક ઝરી પડતું હોય,
- (૩) સ્ત્રી સમાગમમાં શિયીલતાથી નીરાશ બની નાશીપાસ થતા હો,
- (૪) જુવાનીમાં પણ વિયય સુખનો આનંદ ચાલ્યો ગયો હોય.

ભારે રેત સ્થંભક માત્રાની ફક્ત એકજ ગોળી દુધ સાથે લેવાથી એક કલાકમાંજ કમોતેજક તો અપાર જુસ્સો પ્રાપ્ત થઈ બરોબર બે કલાક વીર્યનું સ્થંભન કરે છે તથા પાતળું પડેલું વીર્ય પત્થરની માફક મજબુત થઈ અને છે અને સ્ત્રી સમાગમમાં અપૂર્વ આનંદ આવી જુદાપણામાં પણ જુવાનીનો ખરો જુસ્સો લાવી બતાવે છે. પહેલેજ દિવસે એનો ગુણ આવે છે. રસાયણનો લાય નથી, પરહેજ મુદ્દલ નથી.

ક્રી. ગોળી ૨૪ ની ખાટલીના ૩. ૧૦. ગોળી ૧૦ ની ખાટલીના ૩. ૫.

હીન્ડોચા ફર્મસી.

કાલખાદેવી રોડ, લાંગવાડી સામે, પહેલે માળે, “S” મુ'આઈ નં ૩.

આ દવામાં કમીશન કોઈને પણ આપી શકાય તેમ નથી.

નૈવેદ્ય

૭૭૭૭૭૭

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૩૨ થી]

બાલા

ના. ના. પણ લોકો બચે કે જોયું બીજા
કોઈને વડુ હોય છે કે નહીં કે લાઈ લઈને નીકળી
પડ્યા ! તમારે માટે આવું બોલાય તે મારાથી
નથી સાંભળી શકાતું.

કુમાર

જે ગાંડી. મારે એવી વાતો નથી સાંભળવી.

બાલા

તારે શું જોયું ?

કુમાર

આપણે દિગ્ગણ્ય પરથી આવ્યા પછી તને
ગમતું હતું કે ?

બાલા

મને તો બહુજ ગમતું હતું.

કુમાર

(કચવાતા) એટલે ?

બાલા

કેમ તમને નહોતું ગમતું ? મને તો બહુજ
ગંભીર પડતી હતી.

કુમાર

શીમાં ?

બાલા

દિગ્ગણ્યમાં શું શું જોયું તે બધું યાદ
કરવામાં.

કુમાર

યાદ કરવામાં તે કે ગંભીર પડતી દશે ?

બાલા

(તોફાને નવન નચવતા) એ તમને નહીં

અમળ્ય.

કુમાર

કેમ વારું ?

બાલા

જુઓને, તમારાં બા અમારે ઘેર આવ્યાં
પછી અમે બંને દિગ્ગણ્યની વાતો કરતાં, મને
બહુ રજો રજો યાદ છે, હું બધું કહેતી તે સાંભળ-
વાની તમારી બાને બહુજ ગંભીર પડતી. પણ
તમારાં બા બહુ પક્ષાં છે જો.

[ઘડીભર કુમારને જોઈ રહે છે.

કુમાર

કેમ ?

બાલા

હું તમારી કે વાત કરું તો સાંભળે અને
મારી વાત કરું તો કે નહીં.

કુમાર

પછી ?

બાલા

પછી શું ? હું એવી રીતે વાત કરતી કે
મારી વાત આગળ બે બેગી દેતી એટલે પછી
સાંભળવીજ પડે.

કુમાર

તારે પછી શું ? પક્ષાં કેમ કહેવાય ?

બાલા

તારે બીજી શું ? વાત સાંભળતાં જાય અને
કહેતાં જાય કે આપણા બેની જોડે કેવી સરસ
ચાય ?

કુમાર

(ધીમેથી) એમાં શું જોડું ?

બાલા

જાઓ નથી બોલવાની તમારી સાથે.

[મોં આડું ફેરવીને પડી રહે છે. કુમાર
હાય બોલતી એની ભરો સાથે રહે
છે.

કુમાર

તો ત્યારે દિગ્ગણ્યની વાતો કરીજ નહીં.

બાલા
તે મારી મરણની વાત છે. તમે કોણ
કહેનાર ?

કુમાર
ત્યારે એટલું જ ને કે તને મારી બા કહેતાં
હતાં તે ગમતું હતું ?

બાલા
બીલકુલ નહીં.
કુમાર
દીલ એક કહે અને જીભ જીદું જ લવે એ
વાત ખરી લાગે છે.

બાલા
તદન જુડી વાત. મને તો તમારે માટે
એટલો બધો કંટાળો હતો !

કુમાર
કંટાળો કેમ આવ્યો ?

બાલા
અરે બધેથીજ જીલમ ! તમારી બા વાત
કરે, મારી બા પણ એજ વાત કરે અને પાછી
કહેતી જાય 'બાલા ! તને અને કુમારને ડીક
દળી ગયું છે' એવું કહેને મારો જીવ જતો રહે.

કુમાર
ત્યારે પરણી શું કામ ?

બાલા
(તોરમાં) એમાં કે અમારો ઐરનિ
ઉપાય ચાલે છે ? બધાંએ તમારાં વખાણ કરી
કરીને મને તમારે ગળે વળગાડી દીધી.

કુમાર
બાલા, તું મારી સાથે લડે છે શું કામ ?

બાલા
જીદું નહીં તો શું કરું ? દિમાલયમાં તમારા
આપ્તજનનું વણન કરીને અસાર લગી મને
સુંઝાવી નાખી.

કુમાર
બા... લા... !

બાલા
તમને ક્યાં દયા છે ? પુરુષ જેટલું જક
પ્રાણી દુનીઆમાં શોધું ન જડે.

કુમાર
જો પાછી, તે દિવસે જતાં જતાં છેવટના
મારા તરફ દીવના દૃઢ અધુરું જોષ ગઇ હતી. એ
નજરે મને આ છ મહીનામાં દીવાનો બનાવી
મુક્યો છે.

બાલા
(કુમાર તરફ મીટ માંડીને) વહાલા !
[કુમાર ચુમવા વાંકો વળે છે.

બાલા
(તોફાનમાં) ના. હજી પરણીને કુળદેવીને
પગે લાગવાનું બાકી છે.

કુમાર
(હસતાં) હુમ્મી !
[નાંસી નજરે જોષ રહે છે. એ ચાર
પગ અનિમેષ વીતી જાય છે.
દીલનો એકરાર પુરો ચાપ છે

બાલા
તમે ક્યારે બહારગામ જવાના છો ?

કુમાર
એ વળી તને કોણે કહ્યું ?

બાલા
મેં સાંભળ્યું કે કોઇ કેકણે તમે આપ્યાપક
ચલાના છો.

કુમાર
અરે.

બાલા
તમારાં બા બખડનાં હનાં કે ધરનો ધંધો
મુકી આવું ધર્તીંગ શું શોધી કાઢ્યું છે ?

કુમાર

એ એમને શી રીતે સમજાય ? બાલા, મારે
જીવનમાં મારા આદર્શો ઉતારવા છે.

બાલા

એ શું વળી ?

કુમાર

ભૂકી ગઇ ? હિમાલય પર કલા હતા તે.

બાલા

પણ તમે જતા રહો તે મને કેમ ગમે ?

કુમાર

એમ ગાંડાઇ કરે કેમ ચાલશે ? અધ્યાપક
યજ્ઞ મારે ઉત્તરી પ્રજામાં પ્રાણ રેડવા છે.
આજના વહેંતીઆ આદર્શો મહાવીરો આપણી
મહાનુભાવ વ્યક્તિઓ (Superman) સર-
જનવવાના મને કોડ છે. જીવન મહા ઉત્સાહ
ચિંતાની, સત્યના આગ્રહ ચિંતાની નિર્માલ્ય
વ્યક્તિઓને બદલે રંગેરંગ મહા નવચેતન રેલાણું
હોય એવી નવી પ્રજા ધડવાની અભિલેખા છે.
માનવ જીવન કુદરત છે, છતાંએ એ મહીએ
મહત્તા વસે છે એ અનુભવ કરાવવાની મને
તૃષ્ણા છે.

બાલા

(નિરાશ થતાં) પણ તમે જાઓ એટલે મને
અહો નહીં ગમે.

[આંખમાં આંસુનાં બિંદુઓ ચમકી
રહે છે. આયમતા સૂર્યના તેજમાં
અથુ બિંદુઓ બાલાને અનિશ્ચય
મોહક બતાવે છે. કુમાર એને જોઈ
રહે છે. સ્પર્શિત થાય છે]

પડે પડે છે.

[આ નાટકના વિશેષ ભાગ આવતા અંક]

કુમાર

બાલા, જોશું ? સૂર્ય પશ્ચિમમાં આયમો
અને પૂર્વે દિશા રંગાઇ રહી છે.

[બાલા ઉંચે જુએ છે]

બાલા :

હા, એમ કેમ થયું ?

[કુમાર ઉંચું જોતી બાલાને જમણા
કપોલે યુએ છે. બાલા ચમકે છે
અને પાછું ફરે છે. મુખમુદ્રા પર
લજ્જાની છાંયો પથરાઇ રહે છે]

કુમાર

બાલા ! (ડાબો ગાલ બતાવીને) અહીં કેમ
લાલી ચઢી આવી ?

[બાલા સરોવર જોઈ રહે છે.]

બાલા

ચાલો, તમને તો કોઈ જાનની લાજ શરમ
નથી. સારું છે કે અહીં કોઈ નથી બાકી કોઈ
જોઈ જાય તો કેવું ખરાબ લાગે !

[કુમાર હસે છે.]

મોહું થયું. તમારાં બાં. જુમ મારતાં હશે.
ધડપણે એમને રાખવું તે કેટલું અધરું યજ્ઞ પડે !

કુમાર

(હસતાં) હવે મને જુખ નથી રહી.

[બંને એક બીજાના સાથે ધીમર
જોઈ રહે છે. થોડાંતાર પછી બંને
ખડખડાટ હસે છે. બંને બંને
ઉઠીને જાય છે]

પાપીષ્ટ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૪ થી]

એક બીજને બતાવીને કહેતા. “આ તો પેલી પ્રસા, બાપ વિનાનાં છોકરાંવાળી પાપીષ્ટ” વગેરે.

સત્યકામના વિકાસ માટે તેને બધે સ્થળે લઈ જવાની જરૂર પ્રસાને લાગી. એક દિવસ તે તેને મંદિરમાં લઈ ગયો. સાંતો પુનરી જીવન બ્રાહ્મણ હતો. પ્રસાને દેવળના ઓટલા ઉપર ચઢતી બેઠીને તે ચૂસે ચૂસે. એકદમ બહાર આવ્યો. બહાર શું તમાસો ચાલે છે તે જોવા પ્રસા પાછળ કેટલાક લોકો આવેલા હતા. લોકો ને દેખી પુનરીને શરૂ ચઢ્યું અને પુછ્યું: “પંદારો બેઠેન, બાપ તો ઠાકારજીનાં દર્શને પધારતાંજ નથી, કહો બેઠેએ આ છોકરાનો બાપ કોણ છે?”

પ્રસાને પશુ કશીક નવી કસોટી ચવાની વધી તો હતીજ. તેણે નિશ્ચિત મને જવાબ દીધો, “આપણો બધાનો બાપ પરમેશ્વર તેજ આ છોકરાનો બાપ છે એટલુંજે પુનરી ચઢીને તમે સમજતા નથી?”

પુનરી છોલીલો પડી ગયો. પ્રસા ચાલી ગયો. બહારના જંગલમાં આવ્યું બધું દુઃખ, વેદના, અપમાન, તિરસ્કાર સહન કરવાં પડતાં હતાં છતાં પ્રસાનું ધર તો સ્વર્ગીય આનંદોથી ભર્યું હતું. એ આનંદ નિત્ય નિત્ય નવીન સ્વરૂપ ધરતો હતો. પહેલાં સત્યકામે બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પ્રસા તેને હાલરડું ગાતી હતી. એક પુરું ચૂંચું એટલે બીજું ઉપાડ્યું તે સત્યકામને ગમ્યું નહીં. તેણે તેનાં સુકોમલ નાના હાથ લાંબા કરીને વિરોધ કર્યો, “આ-આ-આ-” પ્રસાએ કહ્યું “આ આ નહીં, ‘આ’ કહે,” અને સત્યકામે માતૃભાષાના પ્રથમ શબ્દનો ઉચ્ચાર સફળતાથી

કર્યો. પ્રસાને ખાતરી થઈ કે તે માતા બત્રી સુધી.

એમ કરતાં કરતાંએ વર્ષો વહી ગયાં:

સત્યકામ હવે આઠ વરસનો હતો. ફરતો ચૂસે હતો. તેને વાર્તા સાંભળવાનો શોખ બહુજ હતો. એક સાંજે પ્રસા બાગમાં બેઠી બેઠી સત્યકામની રમતો તરફ જોઈ રહી હતી. સત્યકામ રમતો છોડી બિંબો ચૂસે ને હવામાં વાળનાં ગુદાં ફરકાવતાં ફરકાવતાં આવીને તેણે પ્રસાને કહ્યું: “બા! બા! એક વાર્તા કહેતો. મારે વાર્તા સાંભળવી છે” આ દિવસોમાં પ્રસાને મન તેનું આખું વિશ્વ સત્યકામમાં સમાઈ ગયું હતું. તે તેની બધી નિર્દોષ માગણીઓ પુરી પાડવા તત્પર હતી. તેણે પુછ્યું: “નવી કહું કે જુની?”

ટેવથી બાલકે ઉત્તર આપ્યો “જુની”

“જુની; કંઈ કહું”

“ના, ના, જુની નહીં નવી.”

આ વખતે આ સ્વર્ગીય આનંદો વરચે કોઈકવાર એક દુઃખદ વિચાર હમણાં હમણાં તેને સતાવવા લાગ્યો હતો તે એ કે દને કોઈ આવીને સત્યકામની માગણી કરે અથવા બીજી રીતે તે અને સત્યકામ જુદાં ચાલે તો તેની દશા શી? સત્યકામ આખા પહેલાં પશુ તે એજ વિચારમાં હતી તેવામાં તેણે વાર્તાની માગણી કરી અને પ્રસાએ વાર્તા શરૂ કરી:—

“એક મોટા, મોટા રાજમહેલ હતો. એ મહેલમાં એક કુંવરી એકલી રહે. રાજ સવારે ઉઠીને કુંવરી તેની બારીમાંથી ડોકાય. પશુ કોઈ નજરે પડે નહીં. ઘણી કુંવરીઓને મળવા રાજકુંવરો જાય પણ આ કુંવરીને મળવા કોઈ જાય નહીં.”

“આ શું કામ નહીં જતા હોય?”

“કાં કે એ રાજકુંવરી બીજી કુંવરીનાં જેવી નહોતી. બીજી કુંવરીઓ તો રૂપરૂપનાં અવતાર અને આ તો બીચારી સાદી. કુંવરી

તે અંટકી ગયાં અને બોલતું હતું તે પણ એક દુર્દમનીય લાગણીના જોરે ભુલી ગયા.

“અહેન ! અહેન ! તે” મારા જેવા ઘરડાને આજે શરમાવ્યો છે. દુનીઆમાં ઉદાર માણસો યતાં હશે પણ અહેન કોષકના છોકરા માટે વગર ગુન્હે દુનીઆની નિંદા સહવાનું અને આટલું દુઃખ વેઠવાનું તો મહાત્માઓથીજ બની શકે. આજ આ તારે ગોવિંદજી કોકો બોલી શકતો નથી. અહેન બોલતો નથી પણ તારે પગે પડું છું. તું તો દેવી છો. મને માફ કર.”

ગોવિંદજી શેઠની આ વૃત્તિઓમાં કશું નવાઈ ભરેલું ન હતું. અનેક વર્ષોના બ્રહ્મચર્યે પ્રસાને દીપ્તિ આપી હતી. અનેક વેદનાની કેવળ પોતાનાજ મનમાં સમાવેલી યાતનાએ તેને સૌમ્યતા અપી હતી, અને અનેક દિવસો સુધી અવિરત વસા કરેલા વાતસલ્યના ઝરાએ તેની મુદ્રાને વિરલ સૌંદર્ય આપ્યું હતું.

સલકામ આમાં કશું સમજ્યો નહીં. તેણે તરત પુછ્યું : “આ ! આ ! આ કાણુ છે ?”

ઉત્તર મળ્યો : “આપણા ગોવિંદજી કોકો.”

ફરી પુછ્યું : “આ બીજું કાણુ છે ?”

શીલકુમાર વચ્ચેજ બોલ્યો : “હું એ બાંસકનો મામે છું. અને અહેન ન્યારથી વીરમ-

ગામના મજુર, જેની માનું જીવન આપને પ્રતાપે બચ્યું છે, તેની પાસેથી શીહારમાંથી, અહોથી, ગોવિંદજીમાઘ પાસેથી આપની હકીકત સાંભળી ત્યારથી આપને માટે મારી કેટલી પૂન્ય શુદ્ધિ જાગ્રત થઈ છે તે હું વર્ણવી શકતો નથી. જે હોંદુ સ્ત્રીનાં તેનેજ મોટે વખાણુ થઈ શકતાં હોય તો હું કહું કે આપ અદ્ભુત છો.”

“શા માટે ? શું માતૃત્વ એ સ્ત્રી માત્રનો જન્મસિદ્ધ હોય નથી ?”

“જરૂર છે. પણ હોંદમાં આવ્યા પછી આવાં વિરલ સાધર્મીનું દર્શન પામીશ એવો મને સ્વપ્ને પેલું ખ્યાલ ન હતો. પણ આજે તો અમે આપને શોકમાં, એક વધારે મહત્વને કામે હું હવે પછી આપની રજા હશે તો આવીશ.”

તેણે ગયા. સલકામે દાવો ફરી રજુ કર્યો : “આ ! આ ! પેલી વાર્તા કહેાને. પછી એ રામ-કુંવરીના બાલકનું શું થયું ?”

“હમણાં નહીં. મને લાગે છે કે એ રામ-કુમારીની વાર્તા તદ્દન ખોટી હતી. ચાલ હું તને અંદર જઈને બીજી વાર્તા કહું.”

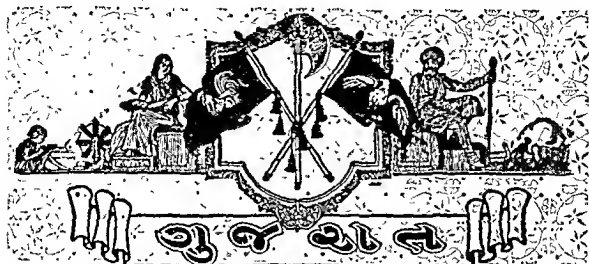
પણ એ વાર્તા ને આ વાર્તા સાથે સંબંધ નથી.

ડાયરીમાંથી

[અનુસંધાન પ્રક ૧૫૧ થી]

તા. ૭મી : આપણે માત્ર દરવાન કે ઉદાણી જેવી પાંધડી (સ્વ. ભોર્ગીદરાવ) વાળા વેપારી તરીકે જેને જોગખીએ છીએ, તે આરબ કેટલો જ્ઞાનમુખ્યો છે ? તે સાતઆઠમી સદીમાં આપણા દેશમાં અવીને તક્ષશિલામાં ભણ્યો, ખગોળ ને ગણિત શીખ્યો, ને યુરપમાં એ ફેલાયું. પછી ત્રણેક સૈકે એ પ્રજામાં અલબેરુની થયો-સંસ્કૃત-

નો પ્રખર પંડિત ને ‘યોગેશ્વર’ ને અરબીમાં ઉતારનાર ને આજે કેરોનો તાર છે કે આરબની જ્ઞાનપિંચોસા એકલી એક અલબેરુના યુનીવર્સાઈટીથી છીપતી નથી, એટલે તેના નેતાઓએ તેને માટે ગીઝામાં નેતું-એકરી નવી યુનીવર્સાઈટી સ્થાપી છે.

પ્રસ્તુત ૧૩]

જાન્યુઆરી ૧૯૮૪

[અંક ૩

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ઉગતી પ્રજાને

સમાજ કે ધર્મ થોડાં બીબાંમાં રહી નિશ્ચેતન હોવાથી આ
ખતરો મા. તપથી શક્તિ મેળવજો, ભાવનોથી શુદ્ધિ
મેળવજો, અભ્યાસથી કાર્ય દક્ષતા મેળવજો; જ્ઞાનથી સંસ્કાર
સમૃદ્ધિ ભેગી કરજો; છે તેજ જીવનમાં રસ કેળવી ઉદ્ધાસ
અનુભવજો; અને આમ થડાએલી માનવતાને વ્યક્ત કરજો—
શબ્દમાં, વિચારમાં, ચારિત્ર્યમાં ને કર્તવ્યમાં, કોઈનો ભય
ધાર્યા વિના, કશાની આશા રાખ્યા વિના, ગુજરાતને મહાન
રાષ્ટ્ર થવું હોય, સંસ્કારનો મંત્ર દેવો : હોયે તો તેની ઉગતી
પ્રજાને આ માનવતા સર્જવવી જ પડશે.

—મન્યાલાલ મુનશી

‘કુમાર’ : આપાદ ૧૮૩ના એક અંકમાં.

લેખક :

૨૧. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

૨૧. જગમોહન મીસ્ત્રી

સમય :

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૨૦ ની આસપાસ.

મૂળદોની માહિતી

પાટલીપુત્ર

કુમુભપુર

રાજગુહ

પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.

તક્ષશિલા ... અધ્યાનીશ્યાન આગળ આવેલું વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હોદ્દુ રાજનું પાટનગર.

કેમદાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિરવ્યગુપ્તનો મંત્રી.

વકેનાસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિરવ્યગુપ્તનો અમાત્ય.

મુખોહા ..... તક્ષશિલાના રાજા મુખાહની પુત્રી ને દિરવ્યગુપ્તની રાણી.

દિરવ્યગુપ્ત } શુદ્ર મહાપદ નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા.
ધનનંદ }

શેષ...શુદ્ધક માલસેવોના દૂત પ્રણિધિ.
 આંભિ...તક્ષશિલાનો સુવરાજ ને સુમોહનો ભાષ.
 લિખ્યુ યસ...પૂર્વાશ્રમે કામદકનો પુત્ર.
 સેનાનિત.....હિરણ્યગ્રામના અંતઃપુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
 ગૌરી.....સેનાનિતની પ્રિયતમા.
 મૈનાડી.....મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.
 આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.
 વિષ્ણુગુપ્ત...આંભિનો શુરબ્રહ્મ.
 પ્રમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
 કંદુ }
 શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
 સ્થૂલભદ્ર }
 દોશા...પાટલિપુત્રની વિષ્ણુભાત ગણિકા.
 કુમાર ચંદ્રગુપ્ત.....નરેન્દ્રેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થાય છે. મહાપદ્ય નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાદ્ધ વર્ષ થયાં હતાં; અને તેના પૌત્ર હિરણ્યગ્રામ 'સવાર્થસિદ્ધિ'નું બીરુદ ધારી, મગધને સિંહાસને 'વીરાજીતો' હતો.

મહાપદ્ય નંદ તક્ષશિલાની કુંવરી સુમોહા સાથે પરણેા હતા. સુમોહાનો ભાઈ આંભિ ધણે વર્ષ બહેનને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાથે એના પ્રાણજી મિત્ર વિષ્ણુગુપ્ત હતા. નંદના રાજ્યમાં પ્રાણજી પડે ચાલીને નય એવી મયા હતી. વિષ્ણુગુપ્તે આ પ્રાણ ન સ્વીકારી. તે ચાલીને અંધ આચાર્ય શકટાલને ત્યાં ગયો.

આથી રાજ્યના અધિકારીઓમાં ચર્ચા ચાલીને બચ હતત્ત યવા લાગ્યા. મહાપદ્ય નંદ સવાર્થી હતો. સુમોહા એનાથી કંટાળી હતી. ભાઈ આગ્રવાના સમાચારથી તે રાજી થઈ. મહાપદ્ય નંદે કેં દેતુ સાધવા સુમોહાદ્વારા આંભિને આમંત્રણ મોકલાવ્યું.

આચાર્ય શકટાલ એક વખત સત્તાના શિખરે હતા. હિરણ્યગ્રામના સમયમાં તે રાજદ્રોહી હતા તેની પુત્રી ગૌરી અંતઃપુરના અધ્યક્ષ સેનાનિત સાથે વરાવવાની હતી.

સંનિષ્ઠાતા દર્શકની પત્ની મૈનાડી, ધરડા પતિની ન્યુવાન પત્ની હતી. મૈનાડી સંનિષ્ઠાતા ને રાજ્યથી કંટાળી હતી. તે કુમાર ચંદ્રગુપ્તને ચઢાવતી હતી. પણ તે ક્ષત્રી ચાલી ગયો હતો. મૈનાડીને વિષ્ણુગ્રામ આવવાના સમાચાર મળે છે. તે તેની પારોથી મળે તો કુમારની ખબર બાજુવા તેને મળવા નય છે.

શકટાલને ત્યાં આચાર્ય વિષ્ણુગ્રામને મળવા સિદ્ધ ક્ષપણ, રાક્ષસમંત્રી, શુદ્ધ માલસેવોના દૂત પ્રણિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. સેનાનિત પણ નવા આમંત્રકને અને તેની પ્રિયા ગૌરીને મળવા આવ્યો. પણ તેને થોડી વાર શાદ નેચા પછી ધરમાં પ્રવેશ થઈ શક્યો. આ અપમાનથી તેનું દરિય આગળ વ્યાકુળ થઈ ગયું. સેનાનિત શકટાલને લાગવિધિ નસી કરવા કહે છે.

વિષ્ણુશ્રમ અર્ધાના જ્ઞાતિયોની અધ્યક્ષ દસાથી ભણીતા થાય છે. જ્યાં પ્રાણજ્યોની અવગણના થતી હોય ત્યાં પ્રાણજ્યોએ ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન છોડી જવા પ્રેરે છે.

રાક્ષાસ ગૌરીને સેનાનિત સાથે વસાવવાના છે એ જાણી વિષ્ણુશ્રમ આશ્ચર્ય પામે છે. ને વિષ્ણુશ્રમ ગૌરીને પરજીવા તૈયાર થાય છે.

નરેન્દ્રદેવ આંખિ ને તેના પ્રાણજ્ય મિત્રના અભિમનથી નગરમાં પ્રવર્તેલા હયમચારથી ડરે છે ને એમને કેમ જલ્દી દૂર કરવા તેની યુક્તિ રચે છે. અને આંખિએ સુમોહા સાથે આવતી નોંધે જવું એમ નક્કી થાય છે. પણ તે પહેલાં છઠ્ઠે આવનાર મહેમાનોના માનમાં સમાજની રચના થાય છે.

ગૌરી હપ્પરા હપરી બનતા અદ્વૈત બનાવોથી કંટાળી ગઈ હતી. પોતે કોની સાથે લગ્ન કરે ? સેનાનિત કે વિષ્ણુશ્રમ સાથે ? એ કંટાળી જોને એક બાઈ સ્વૃલબદ્ર ગણિકાને ત્યાં પડયો પાપથી રહેતો તેની સલાહ અર્થે ગૌરીપ્રીધી તેને મળવા લાયક છે, આ અણુધાર્યા આગમનથી સ્વૃલબદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આવ્યું. તે કારણે ત્યજી આંખિ એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા આવી નીકળ્યો.

ગૌરી ભગવારા થઈ ધૈર્ય ગઈ. સેનાનિતે આવી રાક્ષાસને કહ્યું : ' નરેન્દ્રદેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રજ આપી છે, પણ લગ્નની તિથિ મહાદેવી પ્રીયેશ્વરી પાછા આવે ત્યાર પછી નક્કી થશે, '

આ સાંભળી રાક્ષાસ નૈમિષારણ્ય જવાનું સુલતવી શમે છે.

મૈનાકી વિષ્ણુશ્રમે સંકેત પ્રમાણે આવી મળી. મૈનાકીએ ગૌરીને હેતુભાવથી પોતાની કરી લીધી. ને લગ્નની વાતમાં સેનાનિત તરફ પક્ષપાત દેખાડી સલાહ આપી.

ખીજે દિવસે સૌ સમાજમાં બાળ લેવા ગયાં. સેનાનિત ગૌરીને મૈનાકીના પ્રેક્ષાગારમાં નીરાંતે મળી રાક્ષો. ને તે રાતે તે એના ધરમાં કેદ કરેલા કેદીને વીસરી ગયા. કેરી કુમાર ચંદ્રશ્રમ ત્યાંથી નાસ્તી છુટી મૈનાકીને મળે છે, વિષ્ણુશ્રમ કુમારને લાલ દુરત ત્યાંથી આવી જવા કહે છે.

(દને આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૨૭ મું (પાહુ)

ચાણુક્ય અને ચંદ્રગુપ્ત

“આ કારણથી કાપર બને છે ? તો જાણ હે માર્ગ ! કે તારો પિતામહ કુમારગુપ્ત શેશુનાગ મહાનંદીનો ઔરસપુત્ર પુત્ર હતો. મુરા દાસીનો પુત્ર નહોતો” આધારે કહ્યું.

ચંદ્રગુપ્ત આંખો શાડી ચઢેલા અર્થ ન સમજતો હોય તેમ જોઈ રહ્યો.

મૈનાકી પલ પાર જોઈ રહી, અને ઉઠીને ચાણુક્યની સામે આવી. તેનું તેજસ્વી મોહું જિજ્ઞાસા અને દયાવેશા ઉત્સાહથી તપ્ત સ્વર્ણ સમું જ્વલત લાગતું હતું.

“કાણુ ? કુમારગુપ્ત-મહાનંદીના ઔરસ પુત્ર ?”

“શું કહો છો ?” નિર્જલ અવાજે ચંદ્રગુપ્તે પુછ્યું.

“જો સત્તાર પડવા આવી છે ને વખત છે નહીં. તું દાસીપુત્ર છે તે જુલો જા. તારા પિતામહ કુમારગુપ્ત મહાનંદીની મહાદેવી સુલગાના પુત્ર હતા.”

“કથાથી જાણ્યું ?” મૈનાકીએ પુછ્યું. આ પ્રશ્નના જવાબમાં રહેલા ગાંભીર્યથી તેના મુખ પર લોહી તરી આવ્યું.

“આર્યોઆમાં શ્રેષ્ઠ ! જે હું જાણું છું તે હું જાણું છું.” ચાણક્યે શાંતિથી જવાબ વાળ્યો. “મગધના નાથ મહાનંદીને તેની પ્રિય શુદ્રના પુત્ર ઉગ્રસેને મારી નંખાવ્યા એ વાત સુચિ-ખ્યાત છે.”

ચંદ્રગુપ્ત જોઈ રહ્યો. મૈનાકીએ અધીરાઈથી પુછ્યું: “પછી?”

“પિતૃલોકમાં વિચરેલા તે મહાત્માને વરેલી પૃથ્વીનો પતિ થવાને તે ઉગ્રસેન ઉત્સુક થયો અને શૈશુનાગ વંશનો વિશ્વંસ કરાવ્યો. એ વાતની કેને ખબર નથી?”

“મેં સાંભળ્યું છે” મૈનાકીએ કહ્યું.

“હે મૌર્ય! આ આર્યો કહ્યું; “જ્યારે શુદ્રાપુત્ર ઉગ્રસેને મહાપદ્મ નંદનું નામ ધારી મહીને ફરીથી સનાય કરી ભારે-પતિ વિયોગથી દુઃખી એવી સુભગ્ન મહાદેવી શૈશુનાગની કીર્તિના ખીજ રૂપ એવો તેજસ્વી ગર્ભ ધારતી હતી.”

“હે !” ચંદ્રગુપ્તને વાચ્યા થઈ.

“સાંભળ વાત !” આચાર્યે કહ્યું. “કૃતાંત સુભો મહાપદ્મ રખેને પુત્ર રૂપે અવતરેલા એ ખીજનો વિનાશ કરે એવા ભયથી મહાદેવીએ તેને દુઃખથી ગર્ભા જેવો પડ્યો છે એવી મહાનંદીની પ્રિય દાસી મુરારેને સોંપ્યો.” પુરાણની કથા કહેતા હોય એવી તટસ્થતાથી તેણે ઉમેર્યું.

“પછી ?”

“સાંભળ, એ પુત્ર તે કુમારગુપ્ત મૌર્ય-મહાનુભાવ !-તારા પિતામહ. માટે ક્ષત્રિયકુલ-ઉદ્ધારક મૌર્ય ! શંકા છોડી તું કર્તવ્ય કરવા તત્પર થા.”

આચાર્ય બોલી રહ્યા પછી ક્યાં સુધી કોઈ બોલ્યું નહીં. ચંદ્રગુપ્ત આંખે બે હાથ દબાવેલા હતા. આ વાત ખરી કે ખોટી તે તપાસવાની પણ તેનામાં હોમત નહોતી. પોને મહાનંદીના દાસી પુત્રનો પૌત્ર હતો એ ખ્યાલ તેના તેજસ્વી સ્વ-

ભાવને સાલ્યા કરતો. શું આ દ્વંદ્વ ખોટું હતું ? શું શૈશુનાગકુલના બુદ્ધિ મહાનંદીનો પોતે પ્રપૌત્ર હશે ? શું પોતે ક્ષત્રિય હશે ?

પોતે અધમ છે એવી માન્યતાથી તે ધણી વખત અધમતામાંથી ઉદ્ધરવાનો પ્રયત્ન કરતો નહોતો, અને નંદની મહત્તાને નમતું આપતો. અભારે પણ વારમાં તેને પોતાનો પ્રતાપ અને નંદની નિર્માલ્યતા બંને વધતાં લાગ્યાં. અજાર સુધી પોતે કુલવિહીનતાની ખીણમાં ઉભો ઉભો નરેન્દ્રકુલના ગિરિશ્રંગ પર વિરાજતા ધનનંદને પૂજ્યભાવથી જોઈ રહ્યો હતો. હવે બંને રથાન ફરે લાગ્યાં પોતે બ્યોમરપર્શી ગિરિરાજ વરધી નીચે ઉભેલા નરેન્દ્રને જોઈ રહ્યો હતો. પોતે-શૈશુનાગ ક્ષત્રિય કુલોદ્ધારક !

“આચાર્ય !” આખરે તેણે પુછ્યું; “આ વાત ખરી એની ખાત્રી શું ?”

“અલ્પ શ્રદ્ધામાં આનંદ માનનાર ! મહા-પદ્મને પોતાની વિદ્યાથી સદાચ્ચ કરતા હતા એવા બાહ્લિકાચાર્યે અણી વખતે પોતાને ઉપ-યોગ લાગે એવા મુદ્દાથી આ યોજના રચી હતી. તે આચાર્યવધને સ્વયંએ સાંભળનાર તેના પૌત્ર આચાર્ય શકટાલ અહીંઆજ છે. સુકેતુ ! શુક્રેવરને બોલાવ.”

સુકેતુ ગયો. કોઈ બોલ્યું નહીં. થોડી વાર સુકેતુ અંધ શકટાલને દોરીને લઈ આવ્યો. આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત, મૌર્ય અને મૈનાકી હાથ જોડી ઉભાં રહ્યાં.

“શુક્રેવર !” વિષ્ણુગુપ્તે કહ્યું; “મૌર્યને પોતાની જન્મ કથાની ખાત્રી નથી થતી.”

શકટાલના હોઠ થોડી વાર કાંપ્યાં. તેણે કંઈ અવાજે કહ્યું: “મૌર્ય ! તું મહાનંદીનો પ્રપૌત્ર છે એમાં કંઈ સંશય નથી.”

ચિંતામાંથી ઉભા થએલા કોઈ સગને જોતો હોય એવા ગમગાટથી ચંદ્રગુપ્ત આ ભય-

કર મંત્રી તરફ જોઈ રહ્યો. “તમને” તેણે
‘આખરે પુછ્યું; “કેણે—આદિકાચાર્યે કહ્યું?”

“હા.” શકટાલે જવાબ આપ્યો.

“ચુરદેવ ! ચુરદેવ !” ચંદ્રગુપ્તે અકળાઈને
કહ્યું. “તમે અને આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત મને બનાવો
છો. આચાર્ય મને કહ્યો ખરી વાત શી છે ? હવે
ખરું જાણવા વિના મારાથી છવાશે નહીં.”

“ તારે પ્રસન્ન પ્રમાણ જોઈએ છે ? કુમાર-
ગુપ્તને મુરા દાસી પાસે લઈ જનાર આદિકા-
ચાર્યના શિષ્ય મુનિ ઉદાલક નૈમિષારણ્યમાં
હજી તપશ્વર્ધા આદરે છે.”

“ મુનિ ઉદાલક ! ” ચંદ્રગુપ્તે પુછ્યું.

“ કુમાર ! ” ધીમેથી આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તે
કહ્યું: “કામંદકનો પુત્ર યસ જવાતી તૈઆરી
કરતા હશે. હવે તીકળી જા.”

ચંદ્રગુપ્ત આચાર્ય સાંભું ડોળા ફાડી ધુરફી
રહ્યો. “તમારે મને નૈમિષારણ્ય મોકલવો છે ?
એ વાત છે, કેમ ?”

“ હા.” આચાર્યે કહ્યું.

“ જો મુનિ ઉદાલક ન મળે તો —”

“તો, પાછા આવતાં કોઈ તને શકતું નથી.”

“ આચાર્ય ! આચાર્ય ! ” અધીરાઈથી
વિષ્ણુગુપ્ત તરફ હાથ કરી મૈથિયે કહ્યું; “તમેજ
આ બધું તોફાન ઉભું કર્યું છે. પણ શા માટે
તે કહેશો ? આ બધી પુરાણી કથા ઉકેલવાનો
મુદો શો ? તમે પરદેશી છો. આ પ્રપંચમાં મને
કચરી નાખતા શા માટે તૈઆર થયા છો ?”

“ તને પૃથિવી અપાવવા.”

“ પણ આ, પરમાર્થ કેમ આદર્શો ? ”
કટુતાથી ચંદ્રગુપ્તે પુછ્યું. “ આ મૈનાકીને કેમ
હાથ પર લીધી છે ? આટલે વયે આ જુદ
મંત્રી પાસે રહસ્યો કેમ ઉઘાડાં પડાવ્યાં ? કઈ
બૂદ્ધચત્તામાં મને સપડાવવો છે ? આચાર્ય !
શા માટે ?”

“ શા માટે ! ” આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તે કહ્યું;
અને તેના હોઠ જરાક કંપ્યા. “ મને સ્વાર્થ છે.”

“ શો સ્વાર્થ ? ”

“ મારો સ્વાર્થ. હા. છે. અસારે પૃથ્વીનું
આધિપત્ય જે આ દુષ્ટ શૂદ્ર-ધનનંદના હાથમાં
છે, તે લઈ મારે તારા— ક્ષત્રિયના હાથમાં
મુકવું છે.”

“તમારે અમાલપદ લેવું છે—એમ કહોની.”
ચંદ્રગુપ્તે કરાક્ષથી કહ્યું.

“ હા. પણ મને એ પદની લાલસા નથી.
તક્ષશિલાનું અમાલપદ મારા પિતાનું છે તે કાંલ-
ક્રમે મારું થશે. ધારું તો વફનાસનું પદ લઈ
શકું એમ છું. પણ ચુરદેવની સામે જો. શેષને
ભારણ એવા અમાલે શ્રેષ્ઠ શકટાલની આ દશા
જોવા પછી એ પદનો મોહ કયા મૂઢને રહે ? ”

“ ત્યારે એ લોભ શા માટે રાખો છો ? ”

“ કારણ કે એ પદ લેનાર રાજ્યવતેના અગ્નિ-
હોત્રી બને છે. કુમાર ! રાજ્ય પણ વૈશ્યાનર છે.
તે બળે છે, બળે છે; પોષે છે ને પુનિત કરે છે;
વિનાશી છે ને સજીવ કરે છે. તેને જે સાચવે છે
તે તેના પ્રતાપથી તપે છે છતાં તેના વડે મોક્ષ
પામે છે ને પમાડે છે.”

“ ધનનંદનું રાજ્ય તે વૈશ્યાનર ને વફનાસ
તેના અગ્નિહોત્રી. હા. હા.” ચંદ્રગુપ્ત પાછો
કડવાયથી હસ્યો.

“ ના, એ રાજ્ય વૈશ્યાનર નથી, વડવાનજ
છે. એના હોતાએ એને સંસ્કારની મર્યાદા,
ધર્મનું પોષણ ને વિદ્યાની પ્રેરણા નથી આપી.
એમાં દેવત્વ નથી.”

“ ને આપણામાં આવશે.”

“ હા. જ્યારે એ વર્તે હું સાચવીશ ત્યારે
દેવો મર્ત્યોમાં પ્રવેશશે. પણ સાર નથી તને
રાજ્ય સખ મળવાનું ને નથી મને વિજય સખ
મળવાનું” આચાર્યના અવાજમાં તટસ્થતા આવી

યષ્ઠ. તે સ્વરથ હતા છતાં તેના મોં પર હૃદયમાં
બુજીતી જ્વાલાઓનાં તેજ દેખાવા માંડ્યાં.

“પણ ત્યારે એ કાંઈ શા માટે ?”

“માર્થ ! એ પાવકની રથાપના એ મારા
સંકલ્પની સિદ્ધિ-એજ મારો સ્વાર્થ.” તે
અટક્યા. તેની સ્થિર આંખોમાં હૃદયની જ્વાલા
ઓની આંચ લાગી ને તે ભબુકી ઉઠી. તેના
અવાજમાં સર્વભક્તી અગ્નિની વિનાશક ગર્જના-
નો પ્રતિશબ્દ સંભળાયો. તે સદા શાંત ને તટસ્થ
દેખાતા હતા, પણ અસારે જાણે અશાંત તેજ-
મય વૈશ્વાનરની મૂર્તિ જેવા જણાયા; અને
તેમના વ્યકિતવર્તમાથી પ્રદીપ્ત ભાવનાઓના
શબ્દતણુખા ઉડાવવા લાગી. “તે સંકલ્પ
સિદ્ધિનું દર્શન કરવું છે ?”

કાંઈ બોલ્યું નહીં. આચાર્યે આંખ મીંચી.
તે પરાક દુનીઆની વાત કરતા નહોતા, પોતાના
જીવન સર્વસ્વના રહસ્યનું દર્શન કરાવતા હતા.

“તાત ! તને હું રાજ્યદંડ હાથમાં લેતો
જેઉં છું ત્યારે સર્વ ધર્મના આશ્રયરૂપ વિદ્યા
તને હું પ્રેરતી જેઉં છું—પ્રજા, વાક્ય ને ક્રિયામાં
તને વિશ્વારંભ કરતી જેઉં છું—લોક કલ્યાણમાં ધમે
મચ્છો રાખતી જેઉં છું. તરૂં વેદો વડે લોકને
રક્ષતો, વર્ણાશ્રમને સાચવતો, આર્થ મર્યાદાઓને
જાળવતો, સ્વધર્મમાં પ્રજ્વળે પ્રવૃત રાખી તેને
સ્વર્ગ ને આનંદ અપાવતો હું તને જેઉં છું.
હું તને ખેતી વધારતો, પશુને પાળતો
વાણિજ્યથી વૈભવને વિસ્તારતો જેઉં છું.
લોકયાત્રાના આધાર રૂપ દંડનીતિથી અસહ્યને
લાભ મેળવતો—સહ્યને રક્ષતો—રક્ષિતને વધારતો
—વધારાને મુયોબ્ધોમાં વહેંચતો હું તને જેઉં છું.
અને મોર્ચક્રિષ્ટ ! તારે વિદ્યાથી રાજ્યચક્ર
ચલાવતો, તારા જીવ નીચે અનેક રાષ્ટ્રો ને
ગણો સંધરતો, આર્યોના ધર્મો વડે લોકસંપ્રદાને

ઉદ્ધારતો, મહર્ષિઓના જીવનમંત્રોને સ્થાપના
કરતો, અવનિને આર્યાવર્તની સીમાઓ એક-
કરી નાખતો હું તને જેઉં છું. માર્થ ! આ
મારો સ્વાર્થ !”

તે જરા વાર થોડ્યા. “ચંદ્રયુગ !” તેણે
આટા કરી; “એ સ્વાર્થ સાધવા તત્પર થા.
ચાલ.”

આચાર્યની આંખની ગર્જના બધાના
હૃદયમાં ભય પ્રસારતી, ખંડમાં ભયંકર પ્રતિ-
શબ્દ કરતી દૂર ને દૂર જતી સંભળાઈ. મૈનાદ
પૂજ્યભાવથી અવાજ બની જોઈ રહી. ચંદ્રયુ-
ગ આંખો વિકાસી, રતબધ બની સાંભળી રહ્યો.

ચક્રાલની નિસ્તેજ આંખમાંથી દઃ દઃ
આંસ પડતાં હતાં. તેના હોઠ ધર ધર કાંપવા
હતા. હાથ લંબાવી, તે લયડને પગે, તે એક
બે ડગર્માં પાસે આઘ્યા. હાથવડે વિષ્ણુશુભને
, શોધ્યો. તેનું માથું શોધી તેના પર તેણે જમણે
હાથ મુક્યો.

“વિષ્ણુ... ! આયુધમાન... !” તેનો
અવાજ રડતો હતો; “વૃદ્ધ ચક્રાલની આશિષ”
તે શું ગણાઈ ગયા. તેણે હાથવડે વિષ્ણુશુભને
હીધાને છાતી સાથે દાખ્યા.

મૈનાદી ધ્રુવકાં ભરતી હતી.

વિષ્ણુશુભે છુટા પડી હાથ જોડ્યા. તેણે
શાંતિ ને તટસ્થતા જોતજોતામાં પાછાં મેળવ્યાં.

“કૌટિલ્ય !” ચક્રાલે સખદુર્માન કહ્યું;
“આજે હું શિખ્યતો પણ શિષ્ય થવામાં
સદ્ભાગ્ય સમજ્યું છું. જા, વિજય કર !”

“જેવી શુક્રદેવની આગા” કહી આચાર્ય
ચંદ્રયુગ તરફ ફર્યા.

ચંદ્રયુગ ધુજતો હતો. તેની આંખો, વજ્ર
પજાં આંસુથી લાલચોળ થઈ ગઈ હતી. તે
એકથી બીજા તરફ જોતો હતો.

“તાત !” ચાણક્યે શતિથી પુછ્યું; “શું કહે છે ? મારો સ્વાર્થ સાધવા તૈયાર છે કે નહીં ?”

ચંદ્રગુપ્તે એક પગલું ભર્યું—હાથ જોડ્યા તે ચાણક્ય આગળ પડ્યો અને તેણે માથું તેના પગ પર મુક્યું.

“આચાર્યદેવ ! તમારો સ્વાર્થ તે મારો ધર્મ, હું તૈયાર છું.”

“ચંદ્રગુપ્ત ! યાદ રાખજે. જ્યારે મારા આ સ્વાર્થની સામે જશે તે દહાડે તું છવ્થી જશે.”

“ચુકેવ !” રડતે અવાજે ચંદ્રગુપ્તે કહ્યું;

“તમારા સ્વાર્થે વીસરતા પહેલાં હું મૃત્યુથી જાણ્યો.”

“શતં શ્વ તાત !” કહી ચાણક્યે તેને ઊભાઓ ને કહ્યું; “તું મૈનાકીની રમ્મ લઈ લે. સુકેતુ તને યસ પાસે લઈ જશે. વૈશાલીમાં તારે માટે બધી તૈયારી થઈ ગઈ છે.”

“જેવી આજ્ઞા”

“આર્યે !” ચાણક્યે મૈનાકીને કહ્યું; “તમે પણ પાંછાં જાઓ. સવાર પડવા આવી.”

“જેવી આજ્ઞા !” કહી શરમાતી મૈનાકીએ નીચું જોયું.

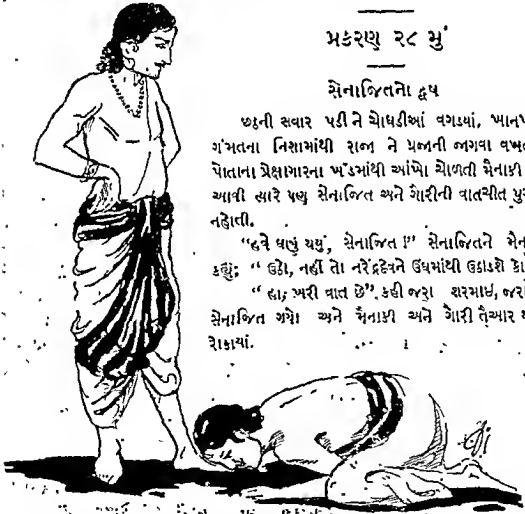
મકરણ ૨૮ મું

સેનાજિતનો દ્વષ

જહની સવાર પડી ને ચોધરીઆં વગડ્યાં, ખાનપાન ને ગંમતના નિશામાંથી રાજા ને પ્રજાની જાગવા વખત થઈ. પોતાના પ્રેક્ષાગારના ખંડમાંથી આંખો મોજતી મૈનાકી બહાર આવી સારે પણ સેનાજિત અને ગૌરીની વાતચીત પુરી થઈ નહોતી.

“હવે ઘણું થયું, સેનાજિત !” સેનાજિતને મૈનાકીએ કહ્યું; “હો, નહીં તો નરેન્દ્રદેવને ઉધમાંથી ઉઠાડશે કેણું ?”

“હા, ખરી વાત છે” કહી જરૂર શરમાઈ, જરૂર હસી સેનાજિત ગયો અને મૈનાકી અને ગૌરી તૈયાર થવામાં રોકાયાં.

ચંદ્રગુપ્તે એક પગલું ભર્યું—હાથ જોડ્યા, તે ચાણક્ય આગળ પડ્યો અને તેણે માથું તેના પગ પર મુક્યું.

થોડીક નાલિકા પછી નરેન્દ્રનાં દર્શને પુરુષો-
એ અને મહાદેવીનાં દર્શને સ્ત્રીઓએ જવાનું
હતું એટલે આખા સંમાજમાં પ્રવૃત્તિ આવી
અને બધા નહાવા, ધોવા, વસ્ત્રાલંકાર પહેરવામાં
રાકાયા.

વળત યંયો એટલે સરસ્વતીના મંદિર
આગળ પુરુષો આવી, દેવીનાં દર્શન કરી, નરેન્દ્ર-
ની વાટ જોતાં બેઠાં.

નરેન્દ્રદેવ આવ્યા; સાથે આભિકુમાર, વક્ર-
નાસ, સંનિધાતા, રાક્ષસ વગેરે મહાપુરુષો
આવ્યા. લોકોએ જયજય પોકારી દર્શન કર્યાં,
અને બધાની સમક્ષ સરસ્વતીનું પૂજન થયું.

અંતઃપુરના પ્રેક્ષાગારની પાછળના ચોકમાં
વિધવિધ શયુગાર સજ્જ સ્ત્રીઓ ભેગી મળી.
અલંકારોથી ઓપતાં, પાસે આવતી સ્વતંત્રતાથી
ઉદ્દેશસભર્યાં મહાદેવીએ દર્શન આપ્યાં. આ
સમૂહમાં તેને હવે રસ નહોતો—તેની આંખ તો
તક્ષશિલાના પર્વતો પર ઠરી હતી.

શંખ ધ્રુંગાયા અને વાળિત્રો વગડ્યાં અને
નરેન્દ્રદેવ પ્રેક્ષાગારમાં ગયા. લોકો વીખરાયા,
અને નાના મોટા ટોળામાં વહેંચાઈ જઈ ગયા,
વગાડવા લાગ્યા. કેટલાક નટ, વિટ ને ગાયકો
પોતાની કલાનું પ્રદર્શન કરવા બેઠા. કેટલાકો
અગ્રીમ સુગ્રામ વહેંચવા લાગ્યા. કેટલાકો ઉડા-
વવા લાગ્યા. કેટલાક મદિરાનું પાન કરવા લાગ્યા.
બધા ધુલોની લદાણુ કરવા લાગ્યા.

સ્ત્રીઓએ પોતાના પ્રેક્ષાગારોમાંથી હસી
હસીને જોવા માંડ્યું. કેટલીક ગંભીરતામાં આવી
સુખીઓને ખભે હાથ નાખી કુદવા લાગી. કેટ-
લીક તાળી લેવા લાગી, કેટલીક નીચે જતા
આવના લોકોની ચેષ્ટા કરવા લાગી.

આખા મોગાનમાં સામાન્ય લોકો ગારા,
કુદવા અને નાચવા માંડ્યા. સુસાલથી વાતાવરણ
લાલ થઈ ગયું. બધી તરફ પ્રેક્ષાગારમાં મહા

પુરુષો ને સ્ત્રીઓ આ ગંભીર જોઈ, ગંભીરમાં
આવવા માંડ્યા.

નરેન્દ્રદેવે પીયકારી ભરી કેસરથી નીચે
જતા જઈને છાતી નાખ્યું. તરત અનેક પ્રેક્ષાગારો-
માંથી કેસર ને કેસુડાની પીયકારીઓ નીચે
મળાડ કરતા લોકો પર રંગ વર્માવવા લાગી.
ધીમે ધીમે પાસે પાસેના પ્રેક્ષાગારોમાંથી મહા-
જનો એક બીજાને રંગભીના કરતાં લાગ્યા.

સ્ત્રીઓએ પણ એક બીજા પર કે સગાં
અંબધીઓ તરફ પીયકારીથી સહભાવ દર્શાવવા
માંડ્યો.

આભિકુમારને પણ રસ ચડ્યો. તેણે
પીયકારી ભરી નરેન્દ્રદેવને છાંટ્યા. નરેન્દ્રે
આંખોને છાંટ્યા. રાજપ્રેક્ષાગારમાં આનંદની
રેસમહેલ થઈ.

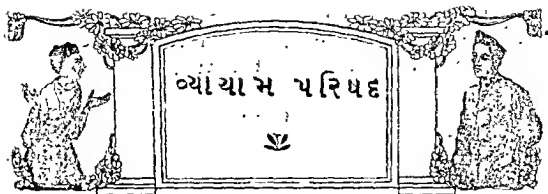
અંતઃપુરમાં રાણીઓને પણ રસ લાગ્યો.
કેસુડે તેમણે એક બીજાના પાલવો રંગી નાખ્યા.
નીચે લોકો તાનમાં આવી નાચવા લાગ્યા.
રંગની રેસમહેલ થઈ રહી.

અંધીરા સેનાજિતને કામ કે નવોનું તે
સંનિધાતાના પ્રેક્ષાગારે ગયો. ત્યાં તોફાનનો સ્પર્શ
નહોતો. ગારી તો માત્ર જોવામાંજ રસ લેતી
હતી. મોટાથી ચૈનાકી અચારે ગંભીર નયનોએ,
તિરસ્કારથી આ ઉત્સવ જોઈ રહી હતી.

“કેમ દેવી ! તમે કે રસ લેતાં નથી ?”
“મને કહો છો તો તમે કેમ ? ગારી આ
લે પીયકારી” કહી ત્યાં પડેલી પીયકારી તરફ
તેણે આંગળી કરી.

ગારી શરમમાં નીચું જોઈ રહી.
“દેવી—” સેનાજિત બોલવા જતો હતો.
“અપ્રકારાજ !” ચૈનાકીનો સેવક આવી
સેનાજિતને પગે લાગ્યો; “જ્યાર આપનો
માણસ આવ્યો છે તે બોલાવે છે.”

[વધુ માર્ગ જોવા ૪૫ ૨૧૫]

લેખક :

રા. દયાશંકર મ. ભટ્ટ

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

એક વખતની ગરીબડી યુજરાતમાં આજે જીવનના એકેએક પ્રદેશમાં નવચેતન પ્રસરી રહ્યું છે, અને સાથે ગરવી યુજરાત બને છે. યુજરાતના જીવનમાં ધાંધલીઆ જીવનનું ઉપરબેસું ચેતન નહીં જણાય પરંતુ જીવનનાં નીરમાં તલ સુધીનો અગલભાટ અને મંચન જણાશે ધીમી ને વ્યવહારુ ગતિએ ધ્યેય પ્રતિ આ યુજરાત ચાલી રહ્યું છે. અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓના પરિવર્તન અને મંચનમાંથી નવ યુજરાતનો જન્મ થઇ રહ્યો છે.

યુજરાતના શરીરને સુદૃઢ, સ્નાયુઆળું સશક્ત, વીર્યવાન અને પ્રાણવાન બનાવવાની મહત્વાકાંક્ષા એક ઉગતા યુજરાતી આત્મજે આજથી વીસ વર્ષ પૂર્વે મેલી, એ મહત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ અર્થે એણે ઉમ પ્રયત્નો શરુ કર્યા.

૧૯૦૭ નું હોદ્દું રાજકીય વાતાવરણ વડોદરાના કેટલાક યુવાનોને સ્પર્ધુ હતું. એમના અંતરમાં 'માતા' નો સાદ-પડકાર દેતો હતો. કેાઇ પણ પ્રકારે 'મા'ની મુક્તિ અર્થે સ્વાતંત્ર્યની

સિદ્ધિ અર્થે, આ શરીરચેદિનું બલિદાન દેવા તે તલસતા હતા.

આ યુવાનોની એક સભા મળતી. એક સભામાં પ્રમુખસ્થાને શ્રી. છોટુભાઇ પુરાણીને એઓ લેઇ આવ્યા. આ 'સોયન્ડીરો' નક્કર સત્યના પ્રયોગો હાથ ધરવા કહ્યું. અને તેજ સમયે યુજરાતમાં શરીર-શક્તિની ઉપાસના શરુ થઇ.

શ્રી. પુરાણીના પોતાનાજ શબ્દોમાં આ શરીર, આરોગ્ય અને સાક્ષાત્તી ઉપાસના કેમ શરુ થઇ તે કહીશઃ—

“૧૯૦૭ માં ભણતર પુરાં થતાં મેં વડોદરા રાજ્યમાં નોકરી લીધી. અને કલાભવનમાં દાખલ થયો. દેશોન્નતિના વિચાર મારા મનમાં નિરંતર ધ્રુવ્યા કરતા.

ભાઇ લક્ષ્મીનાથને ત્યાં કેટલાક યુવાનો મળતા હતા અને દર રવિવારે વિવિધ વિષયની ચર્ચા કરતા હતા. એકવાર બે ભાઇઓએ તેમની સભાનું પ્રમુખપદ લેવા મને કહ્યું. હું ત્યાં ગયો.

બધી ચર્ચા સાંભળી, જોસીલાં ભાષણ કર્યે કેજ નહીં વળે પણ કે વ્યવહારુ કામ હાથ ધરવાથી દેશની સેવા સારી રીતે થઇ શકશે તે સમજાવ્યું. પ્રથમ પુછાયો કે 'દેશોત્થતિમાં વિદ્યાર્થીઓ શું કરી શકે ?' મેં તુરતજ વ્યાયામના પ્રચારથી આપણા દેશના યુવાનોની કમજોરી દૂર કરવાની સૂચના કરી, અને વાતો ન કરતાં હૃદયની બધી શક્તિઓ લગાડી એ કામમાં લાગી જવા સૂચવ્યું. ભાષ લક્ષ્મીનાથે પોતાના પર પાછળનો વાડો એ કામ માટે આપી દેવા કહ્યું. એટલે તેજ દિવસે સાંની જમીન સાફ તથા સંપાટ કરી અને થોડાજ દિવસમાં ત્યાં દંડ બેટકનું કામ શરુ કર્યું. પાછળથી દંડ કરી ત્યાં કુસ્તી માટેનો ખાડો કર્યો તથા મલખાંબ વગેરે સાહિત્ય વસાવી છાપરું ઉભું કર્યું. આ અખાડો બાંધવાની બધી મજુરી અમે જાતેજ કરી હતી.

અમને કુસ્તી, મલખાંબ વગેરે આવડતાં નહીં તેથી વડોદરામાં દક્ષણીઓને હાથ ચાલતા અખાડાઓમાં અમે નિયમિત જવા માંડ્યું પણ તે ઘોડાએ અમને કેજ બતાવ્યું નહીં. એ અખાડાઓમાં અમને દક્ષણીઓ માટેનો ત્રીમ પક્ષપાત તથા વિદ્યાર્થીનું વાતાવરણ જણાયું. સવા રૂપીઓ આપી ગુરુ કરે તોએ મરજીમાં આવે તો શીખવે. એમની પાસે શીખતાં ધણે સમય તો નંકામે જાય અને સમયના પ્રમાણમાં શીખવાનું ન મળે. વળી ત્યાં સેવા કે ઉચી ભાવનાનું વાતાવરણજ ન મળે. અમે તો સારા ભાવનાશીલ દેશ સેવકો તૈયાર કરવાના હેતુથી અખાડા ખોલેલો હોવાથી નિશ્ચય કર્યો કે આપણે ત્યાં 'ઉસ્તાદી પદ્ધતિ' બીજકુલ દાખલ ન કરવી. જ્યાં જ્યાં શીખવા જેવું હોય ત્યાંથી શીખવું; જે જે સારું હોય તે શીખી લઇ દાખલ કરવું, અને તે છુટથી શીખાઓને શીખવવું. 'ઉસ્તાદી' પદ્ધતિનો ત્યાગ અમે આવા ઠગવા

અનુભવે ઉપરથી કરેલો છે. એ પદ્ધતિએ ચાલતા અખાડાઓમાં વિદ્યા તથા આવાન વધારે હશે, પણ સામાન્ય વાતાવરણ બકિતનો વિકાસ કરે એવું હોતું નથી. આજકાલ કેટલાક જુના અખાડાઓ આ બાબતમાં સમયને અનુસરીને કેક સુધર્યા છે, પણ તે બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં. "

આ પ્રમાણે ગુજરાતમાં નવીન પદ્ધતિએ એટલે કે 'બીનઉસ્તાદી' પદ્ધતિએ વ્યાયામ મંદિરોની સ્થાપના ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં થઇ.

પરંતુ આ પ્રગતિ લગભગ ૧૯૧૪ માં વધારે જોશમાં આવી અને છેક ૧૯૧૬-૧૭ માં તો ગુજરાતમાં ઘણે સ્થળે અખાડા શરુ થયા.

આ નવીન અખાડાનું એક મુખ્ય લક્ષણ: માત્ર શરીર મજબૂતી, આરોગ્ય અને અડીખમ, સ્નાયુઆળુ દબ અને એટલેજ નહીં પણ બુદ્ધિવાદી ને દેશપ્રેમી યુવકો ઉત્પન્ન થાય એ હતું, ને છે. પરિણામે આજે આ અખાડામાંથી વિદ્યાર્થી અવરધા પસાર કરેલા ગુજરાતમાં કેટલાએ ઉત્તમ કોટિના મહાજનો છે.

દંડ, બેટક મગદળ, મલખાંબ, લાડી, લડકી, કુસ્તી, બોક્સીંગ, જુજુત્સુ અને એવી બીજી કસરતો તથા રમતોથી નિયમિત રીતે શરીરને કસવું; ગામ કે શહેર બહાર છ સાત કે વધુ માપલ સુધી અઠવાડીયામાં એક વખત ટોળા જવું અને રવિવારે બુદ્ધિ બીણે, વિચારોની આપ-લે થઇ શકે એ હેતુથી એક રવિસભા મળે; બીજા વિકાસ સાધી શકાય માટે એકાદ હરન-લિખિત માસિક ચાલે, અને દર વર્ષે લાંબી ટુંકી, પગે ચાલીને ગુજરાતનાં જોવા લાયક સ્થળોની સુસાફરીઓ કરી ઐતિહાસિક ને વર્તમાન પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવું ને સાથે સાથે અન-વડોવાળું (Hard life) જીવન ગાળવાની રેઝ

આણ્યાં હતાં. ને એક વિશિષ્ટ અંગ તે ખેંક. પરિપદે એક ખેંક ખોલેલી. આ હજારો યુવાનોની થોડી ઘણી પુંછ-લદ્દમી હોય તેની સંભાળ રાખવા તદ્દન નવીન પ્રદર્શિત એક ખેંક કાઢેલી. ગમે તે માણસ એક આનાથી માંડી ગમે તેટલા રૂપીઆ સુધી એમાં જમા કરાવી શકે. અને દિવસના સવાર અને સાંજના અમુક કલાકે પૈસા મુકી શકે યા લઇ શકે. દરેક ખાતેદારનું કાડું; અને તેમાં જેમ ચોપડામાં જમા ઉધાર થાય તેમ તેમાં પણ જમે-ઉધાર થાય. આ વ્યવસ્થા પણ મુખ્ય કરે તેવી હતી.

ખીજી લક્ષ્ય ખેંચે તેવી સોાષ તે લાં ઉધારેતો રટાલ. આ રટાલમાં વ્યાયામવીરોને ઉચિત બધા ભોજ્ય પદાર્થો જેવા કે, બદામ, પીરનાં, ફળફળાદિ, બોયથીંગ, ચણા, ગોળ, દુધ, મલાઇ, માવો, છાશ વગેરે મળે, માત્ર ચહા, કોશી કે જોરેટક વોટર (લેમન, સોડા ઇલાદિ) ન મળે.

આ પરિપદ માટે કેં મોટો ભવ્ય ને ખુબ શણગારેલો મંડપ ન જોઇએ. અહીં તો બધા અખાડાની માટીમાં શરીર પછાડનાર પડછંદા એકઠા થતા હતા. ચાર હજારની મેદની સમાઇ જન્ય એવડો મોટો ભવ્ય પણ સાદો મંડપ અહીંના અખાડાના વિદ્યાર્થીઓએજ પોતે જાતમહેનતવા ઉભો કર્યો હતો.

આ પરિપદમાં બહુ સ્વયંસેવકો પણ નહોતા. જ્યાં બધાએ યુવાનોનું નિયંત્રિત સૈન્ય હોય ત્યાં એમને તો શા માટે સ્વયંસેવકો જોઇએ ? સ્વયંસેવકો માત્ર પ્રેક્ષકો ને અતિથિઓ માટેજ હોય. એટલે બધા મળી આશરે સો સ્વયંસેવકો યુવતિઓ અને યુવકો મળી હતાં. ને તેમાંજ અખાડાનાજ વિદ્યાર્થીઓ અને

તેમની બહેનો, સ્ત્રીઓ ને મિત્રોજ સંમંભેવક બનેલાં.

આટલી મેદની ત્રણ દિવસ સુધી ગમેલી તોએ સ્વચ્છતા અજબ રીતે જળવાઇ હતી. મુતરડીનું પાટીયું હોય તેજ સ્થળે તેને માટે વપરાય અને પાયખાના માટેનાં સ્થળો તેજ ઉપયોગ માટે-ને જેમ સુચનાઓ ત્યાં ચોટી હોય તેજ રીતે તેનો ઉપયોગ થાય.

આ સ્વચ્છતા ને નિયંત્રણ બંને મુખ્ય કરે તેવાં હતાં.

૫ મી તારીખે સવારમાં સંરંધસ હતું. ત્રણથી ચાર હજાર યુવાનોનું આયું ભવ્ય સંરંધસ કોંઇએ ક્યાંએ દીકું નહીં હોય-બધા ખાદીના સફેદ જાંઘીઆમાં, લાહી ને બજરંગના ધ્વજ સાથે ! મોટેથી શબ્દ નહી. માત્ર તાલમંદ્ર સાથે ચાલ્યું જાય. મોખરે આ પ્રવૃત્તિના જનક હોદ્દા ભાઇ પુરાણી ને એમના જમણા હાથ કમા-સેનાપતિ અંદરશંકરભટ્ટ. તેમની પાછળ મુખાઇતી યુજ્જરાત વ્યાયામ મંડળની બેન્ડપાટી ને કન્યાઓ. તેમની પાછળ મુદ્રાલેખો સાથે જુદા જુદા અખાડાઓ ટુકડી બંધ, વચમાં અમરેલી, ને વડોદરાની બેન્ડપાટીઓ.

છેલ્લે ૨૦૦-૩૦૦ ગરવી યુજ્જરાતણો તેએ સફેદ સાડીના એકસરખા પોશાકમાં ચાર ચારની દારમાં ચાલતી; આ દેખાવ જોઇ ગયા મદાયુક્તના એટલજ અમ અને જમન સ્ત્રીઓના પ્રસંગનું સ્મરણ થાય છે.

પાછળ સૌથી છેલ્લે પ્રમુખ સાહેબ ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઇ, અને અતિથિઓનું મદાનન મંડળ. બધી પરિવહાના પ્રમુખ ગાડી યા મોટરમાં બેસે. પણ આ પરિપદ-વ્યાયામ પરિવહના પ્રમુખ તો ચાલતાજ હતા. માત્ર બધાથી નીરાળા પડે તેવી નીચાની તે એમના મગામાં ઘુસર

અને કુલના દાર. આમંત્રિત ગૃહસ્થો પણ ખધા પાછળ ચાર ચારની દારમાં ! આખુએ સરપસ અડધા માંદગની લંબાઈથી ચાલતું દશે ! ખરેખર આ ભવ્ય દેખાવ જોવા દેવો પણ આકાશમાંથી ઉતરી આવ્યા દશે.

સરપસ પુરું થતાં ત્રણ કલાક થયા. ગામમાં ઉત્સાહ અવર્ણનીય હતો. લોકોએ કુલ, તોરણ, ને મુંદાં લેખો જ્વળ પનાકા ને કુકમ સાથીયાથી ધરઆંગણાં ને શેરીઓને ચણગાવાં દતાં.

સ ર ધ સુ
લગભગ ૧૦
વાગે સંતરામ-
ના મંદિર સામે
આવી ખડું થયું.
અહીં જો દિવસ-
થી ખાલી પ્રદ-
ર્શન ખુલ્લું
મુકાબ મળું
હતું. વ્યાયામ
પરિપદને અંગે
જુનાં અને નવાં
અન્ન શસ્ત્ર અને
સાધનોનું પ્રદ-
ર્શન વડોદરા-
વાળા પ્રો. મા-
જો કરાવના દાથે
ખુલ્લું મુકાબ
હતું.

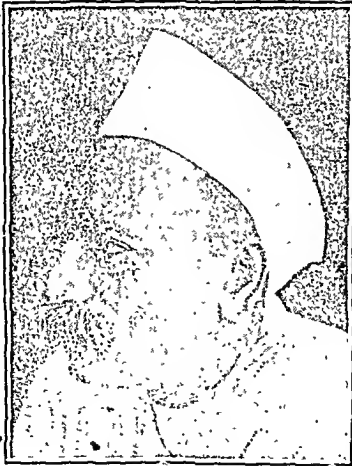
ડો. હરિ-
પ્રસાદે પ્રો.
માજો કરાવતું
ટુંકમાં ઓળ-
ખાણ આપ્યું :

‘વ્યાયામના પ્રચાર અર્થે એમણે જીંદગી સમર્પણ કરી છે. ને એમનાથી વધારે લાયક પુરુષ પદર્શન ખુલ્લું મુકવા આપણને ખીજ કાણ મળી શકે ? એમણે ગુજરાતમાં ફરી ગએલો વીરરસ જાગ્રત કર્યો છે.’

પ્રો. માજો કરાવે આ પ્રસંગે ચચોટ રીતે કહ્યું : “ માત્ર પદ્યર તોડવા કે દાંતથી પદ્યર ખેંચવો કે મોટર અટકાવવી એ આ વ્યાયામનો ને પરિપદનો હેતુ ન હોઈ શકે. આપણે દ્રોણાચાર્ય, બીમ, અજુ ન અને એકલવ્યની શક્તિ

અને તેજ મેળ-
વવા પ્રયત્ન કરવો
જોઈએ. આ
દથીઆરો જોઈ
તમે આવો ઉપ-
યોગ કરતાં શીખો
એજ મારે તમને
કહેવાનું.”

શ્રી. કુલ-
ચંદ્રભાઈએ પ્રો.
માજો કરાવને
ઉપકાર માનતાં
એક નાનકડું
પણ બહુજ
નિચારશીલ ભા-
વણ આપ્યું.
એમણે આ
પ્રદર્શન ઉત્તું
કરતાં કેવી કેવી
મુશ્કેલીઓ ઉભી
થઈ તેનો ખ્યાલ
આપેલો. “આ
દથીઆરો પ્રદ-
ર્શનમાં મુકવા

ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઈ.

પ્રમુખ, પ્રથમ ગુજરાત વ્યાયામ પરિપદ,
નડીઆદ.

માટે પણ આપણે આ પરત્ર સરકાર ની, પરવાનગી મેળવવી પડે છે અને એ બધી સરહદોમાંથી ન મળતાં, આ અપૂર્ણ દશામાં પણ અમે પ્રદર્શન ઉભું કર્યું છે. ”

ખરેખર આ પ્રશ્ન દરેક યુવક વિચાર કરવા જેવો નથી ? આ પ્રદર્શનમાંથી આ વિચારનો તણખો અનેક યુવક હૃદયોને સ્પર્શ્યો હશે તોએ આ પ્રદર્શનનો હેતુ અત્યુક્ત સંધાશે એવી મારી દેદ માન્યતા છે. ખીજા દેશોમાં પ્રદર્શન માટે તો ઠીક પણ સ્વરક્ષણ અર્થે નાનું બાળક પણ હથીઆર રાખી શકે ! માત્ર, આપણા દેશમાંજ પ્રાયમિક દરજ્જા પણ મુઠવી લેઈ, આપણું રક્ષણ કરવા સદાએ તાત્પર રહેતી-પણ દરેક અણીની પગે નિષ્ફલ જતી આ સત્તા નીએજ આપણે આમ કાપુરુષ બની ગેસી રહેવું પડે છે.

સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખે ‘નવ ગુજરાત’ ને ધડી રહેલ અનેક શક્તિઓમાંની એક જ્વલંત મૂર્તિસ્વરૂપ સમાન આ પ્રથમ ગુજરાત વ્યાયામ પરિષદના પ્રતિનિધિઓને તેમજ આ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યેના પ્રેમથી પધારેલા માનનીય મહેમાનો, શુભેચ્છકો અને પ્રેક્ષકોને વધારી લેતાં જણાવ્યું :

નડીઆદમાં રાષ્ટ્રસેવાની અનેક પ્રવૃત્તિઓ ચએલી, તેમાં આ પરિષદનું સ્થાન કૈંક વિશેષ પ્રકારનું છે. આજે નડીઆદ કૃતાર્થ થયું છે. ખરેખર, આજે સ્વાગતસમિતિને જરાએ મુંજવણ નથી. તારુણ્યના બહારમાં મસ્ત એવા તાલીમયુક્ત યુવાનોનું આ સંમેલન સ્વાગતની મોજ નથી માગી રહ્યું. અહીં તો પ્રેમ અને શૌર્યના ઉપાસકો એકત્ર થયા છે. સ્વાગત કરનાર અને સ્વાગત સ્વીકારનાર એવા અહીં બેઠજ નથી જણાતો. સર્વ એકજનાવમાં ગેસી અભેદનાં ગાન ગાઈ રહ્યા છે; બલ, તેજ, વીર્યની

ઉપાસના કરી સર્વ શક્તિનું આદ્ધાન કરી રહ્યા છે. આજે પ્રેમની ઝલક છવાઈ રહી છે.

અખાડાઓ માટે પહેલાં વડોદરા ગુજરાતમાં વિખ્યાત ગણાતું. વડોદરા નરેશ શ્રીમંત ખોડરાવ મહારાજના સમયમાં એને ધણું ઉત્તેજન મળતું. ગુજરાતમાં ગામડાં પણ અમર્યાબી અને બદ્ધ સ્વાવલંબી હોવાથી, ગામડાનાં સ્ત્રી પુરુષો આજે અને લાંબુ આયુષ્ય મેળવતાં. મેરદાનગીભરી રમતોથી પણ શરીર કસાતાં. જનતામાં રસ, ઉત્સાહ અને સત્વ દર્શાવતાં. સાઠ વર્ષનો ખેડૂત એકમો આર દીકરી તાવને ના ગણુકારતાં મેતરમાં ભજન લલકારતો હળ હાંકી શકતો. આજે તાવના સામાન્ય હુમલા સામે એજ ખેડૂતના યુવો દોડાની પેડે કપે છે અને એદશામાં મરણ ને શરણ થાય છે. આ દશામાં નીતિ, ધર્મ કે ચારિત્ર્ય બજ ક્યાંથી હોય ? આ હુદ્દાશા દૂર કરવાને ધણુએ પોકળ શ્રાદ્ધ કરતા, પણ તે અરુણ રૂદન સમાન નીવડતાં.

ખરેખર, આજે ગુજરાતમાં નિર્ભયતાનો સંચાર થઈ રહ્યો છે. દસ વર્ષ પહેલાનું ગુજરાત આજે નથી રહ્યું. આજે ગુજરાતનો દેહ અને આત્મા નિર્ભય બનતો જાય છે. એનાં મન, વચન અને કર્મમાં એકતા આવતી જાય છે. આજે ગુજરાતમાં ૮૦ અખાડા એવા ચાલી રહ્યાં છે કે જેમાં પુરાણી લાઘવોનો આત્મા ચનચનાટ કરી રહ્યો છે. અનેક રાષ્ટ્રીય અને અરાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયોમાં વ્યાયામની આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ છે. સરકારે પણ એનો શિક્ષણક્રમ તૈયાર કરવાને એક સમિતિ નીમી છે કે જેમાં બાઇશ્રી છોટલાઈ જેવા એના સભ્ય છે. આમ શક્તિની યશાવિધિ ઉપાસના થઈ રહી છે.

બાઇશ્રી છોટલાઈ પુરાણી અને એમના નાનાભાઈ અંબુલાઈ પુરાણીનું નામ નવગુજ

રાત્રીમાં અમર રહેશે. નવા યુગના વિધાતાઓમાં એમનું રચાન ચોક્કસ છે. વડોદરામાં વીસ વર્ષ પહેલાં એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર સ્વેચ્છાથી કોષની પશુ ગ્રેન્થા વિના અનેક નિરાશામાં મદાપ્રયત્ને તાલીમ લેઈ કસરતખાજ અને તો તે છોટુમાઈજ. આ તાલીમ લેવામાં એમનો શ્રમ સંકલ્પ હતો, કે “યુગરાતના સિરનું વાલકાપણું કલંક દૂર ધોઈ નાંખીશ.” પોતે આ સંકલ્પની સિદ્ધિ અર્થે સાધનહીન દશામાં એકલે હાથે અખાડો કાઢ્યો. અખાડો, અખાડાના શાગીર અને એના ઉસ્તાદ જે કંડો તે પોતેજ, કિંવા પોતાના એકાદ બે મિત્ર ! લોકો દસે, વખતે એંહાં પાણી છંટાય; આમ અનેક પ્રકારની પલ્લવણી થાય પણ તેજોનો ટેક કેમ ચુકે ? એમણે પોતાના નાનાભાઈને તાલીમ આપી. કષ્ટમય જીવન અંગીકાર કર્યું- અંતે કેટલાક સમય તપના પ્રભાવે-ચોડા તાલીમ ભેનાર યુવાનો મળ્યા. છોટુમાઈ સાહોરની દયાનંદ કોલેજમાં પ્રોફેસર બની ગયેલા, ત્યાં પણ પુરાણીના અખાડાનો અવતાર ખરો ! યુગરાતનો બ્રાહ્મણ પંજીની વ્યાયામની તાલીમ આપે એ આશયજ ગણાય. ત્યાં પણ અખાડાને પુરાણીનું નામ રવચંબુ મળેલું. અખાડાએના ભડમાં પુરાણીની મદતના કારણ પ્રેમ, સંયમ, સરલતા, નિરંખિમાન અને જ્વલંત ગદ્યપ્રેમ એ હતું. પુરાણીની તાલીમમાં કેવળ પશુબલ વધારવાનું નથી હોતું. પણ સ્વચ્છ, તપ, ધનિય-નિમદ, મલ પ્રેમ, અને બદાહરીના યુગોનો વિકાસ થાય છે. ચારિત્ર્ય, સેવા અને સ્વદેશપ્રેમની સાધના થાય છે. આ માટે શાળા નથી હોતી. પુરાણીનું પોતાનું જીવનજ આ શિશુ સરસ રીતે આપી રહે છે. યુગરાતમાં એ બાઈએલાં પુરુષાઈ અને ટેક વડેજ વ્યાયામની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઈ છે.

આજે યુગરાતના વ્યાયામમંદિરોમાં જાવિનું

યુગરાત મધ્ય છે. શરીર બળ ઉપરાંત ચારિત્ર્ય અને રાષ્ટ્ર પ્રેમ ખીલી રહ્યાં છે. આજે-આજ અખાડાઓનું વાલક સંગઠન નથી; છતાં, એક બીજાના દીકરી અંધિ એટલી બધાઈ છે કે, બંધા અખાડા એકજ અંગની પેટે ચાલી રહ્યા છે. આજ આ અખાડાના વિદ્યાર્થી પ્રત્યે સર્વ પ્રેમ, અભિમાન અને સમભાવથી લુચ્છે છે. આ પ્રેમને એ પાત્ર છે. સમાજસેવા અને રાષ્ટ્ર સેવાનાં કાર્ય તનમનથી કરનારમાં આ વ્યાયામ-મંદિરોના વિદ્યાર્થી અગ્રધાને છે. આગ, તોફાન, અકસ્માત, રોગ અને સંકટ સમયે મદદે દોડી આવનાર એજ વિદ્યાર્થી હાય છે. વિનય અને વિવેક; સ્વાભિમાન અને શૌર્યની સાચી તાલીમ આ અખાડાઓમાં મળી રહી છે.

આ પરિવર્તન ધ્યેય ક્યારનુંએ નક્કી થયું છે. પ્રાચીનનું પુનર્જીવન થાય અને નવીન ઉપયોગી હોય તેને અપનાવાય, નવયુવાનો નિરોગી, આયુષ્યમાન, તેજસ્વી, શીલતાદન, દિમંતવાન તે ચપળ બની ઉચ્ચ ધ્યેયને ધારણ કરનાર થાય. આ માટેનાં જ્ઞાન અને સાધનને પ્રચાર જેટલો થાય જેટલો એાહો છે.

રાષ્ટ્ર નંદનનું મોલું જ્યે ફરી વજન હતું, સારથી સંરક્ષણ માટે શરીર અંવર્ધનની જરૂર જણાઈ છે. એ સમયે સરકારે પણ એનો વિરોધ કરેલો, છતાં સર્વત્ર અક્રિતગત પ્રયત્ન થવાસાથેલા. અસદકારના યુગમાં એને વધુ વેગ મળ્યો છે. ફોફેટ જેવી રમતોને બદલે ધણા યુવાનો વ્યાયામ-મંદિરોમાં ઉમંગથી જાય છે. એસેમ્બલી અને ક્રિકેટ્સમાં પણ આ પ્રત્ન ચર્ચાય છે. રો. પ્રાંજપેએ પણ ફરજિયાત ક્રીક તાલીમનો પ્રત્ન છેડ્યો હતો અને એની તો નવો પણ દેખાવ માત્રની રકાઉટીંગ-બાલચમૂ-ની પ્રતિ ઉપારી લેવામાં આવી છે ! વળી મદાસમાના નેટવ નીચે ડો. હાડીકે સારન સેવા દસજમાણ્ય છે. શ્રી જ્ઞાન

વલેકરે તો શાસ્ત્રીય નમસ્કાર વગેરેની વ્યાયામ પદ્ધતિનું નિરૂપણ કરવા માંડ્યું છે. સાધુવસવાણી, પં. જવાહીરલાલ નહેરુ વગેરે પણ યુવક સંઘને ઉત્તેજી રહ્યા છે. આમ ચારે દિશામાં ઉત્થાનનાં ચિન્હ જણાય છે. નવયુગના પ્રસવની આ તૈયારીઓ છે, અને તે અભિનંદનીય છે. આપણે આપણા અને એ સર્વના અનુભવનું દોહન કરી આગળ વધવાનું છે. ખરું શિક્ષણ આ વ્યાયામ મંદિરમાં જ મળી શકશે. આપણે શરીર બલજ નહીં પણ આત્મબલ મેળવવા માગીએ છીએ. શરીર એ સાધન છે. શરીર અને મનનો અન્યો-ન્ય સંબંધ છે. આત્મ વચન છે કે, શરીરમાત્ર સજ્જ ધર્મ સાધનનું આધીજ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ માટે બલની-શક્તિની ઉપાસના કરેજ છુટકો છે.

પ્રતિનિધિ બંધુઓ ! વિશેષ યું કહું ? તમે સર્વ આ તાલીમલેનાર છો. તમારામાં આશાઓ અને ઉમંગ ભરેલાં છે. તમારામાં માનુષ્યમિ માટે પ્રેમ છે. ગહન એવા સેવાના માર્ગે જવાના મનોરથવાળા છો. ભારત ભૂમિની સર્વ આચાર તમારા ઉપર છે. રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ અને ધર્મનું રક્ષણ તમારા વડે ચનાર છે. તમેજ રાષ્ટ્રનું સર્વસ્વ છો. તમારા યૌવનને દીપાવે; તમે તમારા માટે નહીં પણ દેશ અને જગત માટે જીવી જાણો. આજની પરિવર્તી કોને આનંદનાં આંસુ નહીં આવે ! પોતાના અને પારકા સર્વ તમારા તરફ મીઠા માંડી રહ્યા છે. સર્વને તમારા કરો. નિર્ભય અને નિર્ઘનિત બનો. દેશના એજ સાચા અમૃત પુત્રો છે. નવગુજરાત તમારા વડેજ ગૌરવવંતુ બનશે. ”

ને પ્રયુખરચાનેથી ડા. હરિપ્રસાદ દેસાઈ એ એમની વિશિષ્ટ શૈલીથી કહ્યું :

“આ સંસ્થા બાપણેને માટે નથી પણ કામને માટે છે. અને આપ સૌને અંતે આવી

મોટી સંખ્યામાં, આ કાળ ઉનાળાના દિવસોમાં એકઠાં કર્યાં છે; તે બાપણે સંભળાવવા માટે નથી પરંતુ ૨૦ વર્ષથી અખાડાઓની જે પ્રવૃત્તિ ગુજરાતમાં શરુ થઈ છે તેને વધારે વ્યાપક કરવા માટે આપ સૌની અમારે મદદ જોઈએ છીએ. ”

પુરાણી ભાઈઓના અખાડા એ કે છીપા કે લંબાઓના અખાડા જેવા જડ નથી. શરીરનીજ ખાતર શરીરનો વિકાસ સાં નથી થતો. “પડયા રહે પહેલવાન; અખાડામાં પડયા રહે પહેલવાન” એવાં પાડા જેવાં શરીર બનાવવાનો એનો ઉદ્દેશ નથી. “સુદૃઢ શરીર હોય તોજ શુદ્ધિ તેજસ્વી અને છે.” એ અંગ્રેજી કહેવત Sound mind in a sound body અનુસાર, સાં આચરણ રાખવામાં આવે છે.

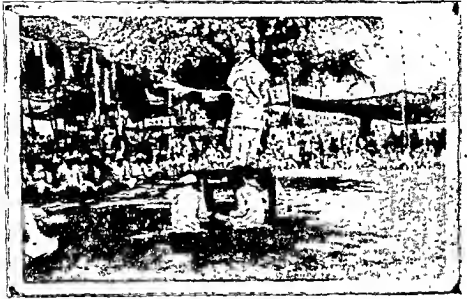
અસાર મુઘી કીકેટ કે કસરતમાં આગળ વધેલા, બાણવામાં ઘણે ભાગે મૂખ રહેતા તેડું આ અખાડાઓમાં ના બને એને માટે ખાસ સંભાળ લેવામાં આવે છે. અર્ચામંડળો, પુસ્તકાલયો, વિદ્યાનોના મેળાપ અને પરિપદો કે મેળા વખતે સેવા, એ આ અખાડાઓનાં ખાસ લક્ષણ છે. દેશાટન, “સ્કાઉટીંગ”, હોળીના તહેવારોને પ્રસંગે મરદાનગીની રમતો અને રમતગમતનાં મેળાવડા વારંવાર યોજવામાં આવે છે.

સ્વરક્ષાનો મોટો ગુણ અહીં કળવવામાં આવે છે અને સાથે સાથે સંપ, અસ્પર્શ સહાય કરવાની ટેવ, વ્યવસ્થાશક્તિ અને નિયમન (Discipline), ઉછરતી પ્રજામાં હું આવતાં જોઉં છું.

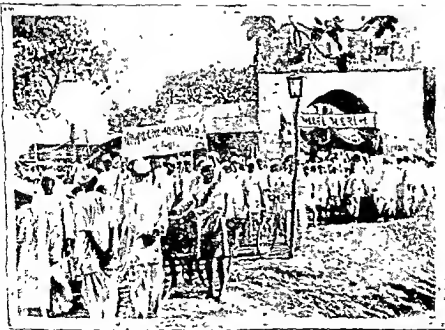
અભયર્થને માટે પ્રેમ વધતો જાય છે. લગ્નની વય આગળ વધે છે; સાદાઈ, જાત મહેતવ,

[વધું માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૫૭]

વ્યાયામ પરિષદ, નડીઆદ :

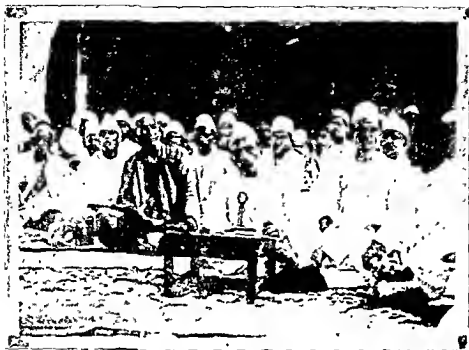

શ્રી. સુત્રાશ બોઝ વ્યાયામ પરિષદમાં.

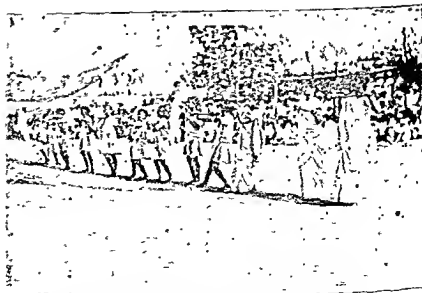

વ્યાયામવીરોનું સરખસ.

વ્યાયામ પરિષદ, નેડીઆદ :

વ્યાયામ પરિષદના પ્રમુખ સાહેબ અને અતિથિઓ.

અમદાવાદના શારદા મંદિરની કન્યાઓના પ્રયોગો.

ધમની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સમાને
શ્રીયુત યજ્ઞાભાષ્ય આણંદજી આવડા
તરફથી સવિનય સમ્પ્રેમ ભેટ.

નૈ વે ઘ

૦૦૦૦૦

લેખક :

રા. લલિતમોહન યુનીલાલ ગાંધી

૦૦૦૦૦

: પાત્રો :

કુમાર.....જગતનો એક યુવાન.
બાલા.....જગતની એક મુગધા.
માતા.....જગતની એક માતા.

(અનુસંધાન ગ્રંથ ૧૯૧)

અંક ચોથો : પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ : કુમારનું નિવાસ સ્થાન.

સમય : રાત્રિના બીજા પહેરનો.

[કુમાર અગાસીમાં આદર્શ મારનો
દેખાય છે. પ્રકૃતિ ઉદ્દિગ્ન જણાય
છે. કુમારની માતા માગ પર
બેઠા છે. જોતાં જોતાં વરસી
રહી છે.]

માતા

મેં વહુને બહુએ ના કહી પણ એ ગઈ !
એનું દીલજ ઉડી ગયું હતું. તું આજે આવવાનો
હતો તે પણ કહ્યું પણ એનું અંજળ (અન્નજળ)
ઉઠેલું એટલે એ એકની બે ન થઈ.

કુમાર

બહે ! (કુમારના કપાળે કરચલીઓ પડે છે)
જવું હોય તો જાણ.

માતા

તેં એને એકદમ અહીં મોકલી દીધી તેથી
પને વહેમ તો પડેલો. એ તો નાદાન છે. તારે
નીભાવી લેવી જોઈએ.

કુમાર

(નયન સતેજ થાય છે) શું કહ્યું ? નીભાવી
લેવાનું ! મેં મારું જાનવું કયું પણ આખરે
થોડું.

માતા

હજી તો પગપાળે બે વર્ષ પણ પુરા થયાં
નથી. આમ કંટાળે જીવન કેમ નભે ? ચાલ હું
એન કહીશ ! છોકરી એવી મજેની છે કે કે
કહેવાની વાત નહીં. એના દીક્ષમાં પાપ વસતુંજ
નથી. મારું કહ્યું જરૂર માનશે.

કુમાર

બા, તને આશા હોય તો બહે ! મને તો
હવે આશા નથી રહેલી. હું ગયો અને થોડે
દહાડે અહીં તોફાન કરી એ ત્યાં આવી. મને એ
જરાએ નહીં ગમ્યું.

માતા

તને ક્યાં ખબર છે ? એ તારા પવના એવી
ચર્મ ગ્રાહ હતી કે મને તો થયું એ કરમાઇ
જવાની !

કુમાર

હશે, પણ ત્યાં આવીને મને એણે ધડી
જપીને બેસવા દીધો નથી. દહાડો પડે અને
કલાણી બેન પાસે આવી સાડી છે અને આવી
બંગડીઓ છે. મારે જોઈએ. આ એકન તો જીવનની
અધ ગાંઠ. હવે ત્યાં જાનની એકનો તો આવી
આય છે. એવું ને એવું દેને કે હાથજ.

માતા

હોય, બેરતિ કપડાંલત્તાં અને દામીનાને
શોખ ન હોય તો પછી બીજું કોણ શોખ
કરવાનું ? પુરુષો કમાય તે શા માટે ?

કુમાર

પણ આવક હોય તેમ ખરચ થાયને.

માતા

બાલા કે એવી ગાંડી નથી કે ગાંડો ખરચ
કરે.

કુમાર

એ તો માત્ર જોઈએ તે લવી જતી, મારાથી
એને કેમ ના પડાય ? એના દીકરને હુબવું મારે
માટે અશક્યજ હતું.

માતા

ત્યારે એ કેનો વાંક ?

કુમાર

અધ્યાપક તરીકેની જગ્યાનું મારે રાજીનામું
આપવું પડ્યું. મારા આદર્શ ઝતુની લાગ્યા.
ઉશ્કેરણી કરે એવા રીતુરી લાગ્યા. ઉગ્રી
પ્રગ્નમાં પ્રાણ રેડવાની મારી અભિલાષા બાંધી
પડી. કમાણીનું સાધન ગયું અને એ આમ
રોજ પગલે એટલે હું તો કંટાળી ગયો. (એનાં
વિષાદપૂર્ણ નયનો ધડીબર મીંચાય છે.)

માતા

એમાં એ બીચારી શું કરે ?

કુમાર

જાપાનાનાનું કામ હાથ પર લીધું. પગાર-
ત્વમાં પણ મારા મનોરથો નિષ્ફળ ગયા. મારા
હાથ બધેથી પછા-પછા જેટલા પૈસા હતા
તેટલા બચા ગયા. આવતી કાલેનો પુરુષ ધડવાના
મારા અભિલાષ હેઠા પડ્યા. જીવનનો આનંદ
ગયો. આગ્રહ અને ઉત્સાહ સરી પડ્યા છતાં
એ-જસ એનાજ ધ્યાનમાં. એને એ બધાની
પરવાજ ન હતી.

માતા

એને એ સ્થિતિ શી રીતે સમગ્રય ?
પુરુષોને સ્ત્રીઓને એવી વાતો કરવાની ટેવ નથી
હોતી.

કુમાર

ખરું, પણ એ
તો સમજી જવાય
એવું હતું.

માતા

એમ માની લીધું
તેજ બુધ !

કુમાર

હશે, પણ શું.

માતા

હજી એની શી ઉંમર વહી ગઈ ? એ હજી
નાદાનજને ! એ વરધેલીને તું ન પરખી શક્યો !

કુમાર

મને ગમે તેનાથી એ ઉઘટુંજ કરે ! મને

ખબા પર માથુ મુકી એના મુખ તરફ નીહાળે છે.

કોઈ વાતનું સુખ નહીં. ઘરની બહાર જવું હોય નો
ના કહે. લોકોના આત્મા મહી વસતી સરકારિક
અસ્મિતા જગાડવા ગામે ગામ ફરવાનું મારું ગણું. એ
તો જીવી ઉંમરની બહાર પણ મુશ્કેલી હોય તો કહે
કે તમે જાઓ એટલે મને નહીં ગમે.

છેક સાદાં કપડાં ગમે. એ એકદમ ભપકાખંધ નવી તરેલના પાછળ લમે. મને જીવનમાં સાદાઈ જોઈએ એને વિશ્વાસ ગમે. સાચું કહું છું. મારો તો જીવ કપાંધ જાય છે. આજીવિકાનાં સાધન ગયાં, મારા આદર્શોને લીધે મારી શુદ્ધિમાં મુખાંધ લોકોને સુઝી. નહીં બહારનું સુખ કે નહીં ઘરનું સુખ. જ્યાં ત્યાં મારે માટે તો હોળીજ સળગેલી.

માતા

ઘરમાં તને શું દુઃખ પડ્યું? બાહ્યાને સારો દહાડો આવ્યો વધી બીજી ક્યું સુખ બાકી રહ્યું! તમે લાલોલાને તો બધે દુઃખ માની લેવાની ટેવજ પડી ગઇ છે.

કુમાર

હા. એ માટેએ મારી સાથે એ લલી. બા, તને શું ખબર એ એને પસંદ નથી, અને છેલ્લે જતાં જતાં કહેતી ગઇ કે હવે હું મરી જવાની.

માતા

એ તો નરી નિર્દોષતા છે. એ લવે છે. એ એ ક્યાં બોલે છે!

કુમાર

એના રોહમાં આત્માની ઐક્યતા સાધી મારે તો જીવનમાં વિશ્વપ્રેમ ઉતારવો હતો. હું વિચારું છું તે એ વિચારતી નથી. મને જે સાર

:: પડે પડે છે ::

અંક પાંચમો: પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ: કુમારનું મંદિર

સમય: સવારનો

[નિદ્રાદેવીને બોલે સુતેલો કુમાર દેખાય છે. અંતરનો આભાસ મુખમુદ્રા પર આછો છવાયેલો છે. જીવનના અનુભવની કરચલીઓ તેને

અસાર દેખાય છે તે એ જોવા મથતી નથી. મારી કતવ્ય-શુદ્ધિ ઉડતી જાય છે. એને એવું કશુંએ થતું નથી. મારે હૈયે ૨ ભર્મિએ અભિલાષ હોય તે એને હૈયે વસતા પશુ નથી. અનુકૂળ રોહ નહીં પછી જીવનમાં આનંદ ક્યાંથી જશે! એનો રોહ તો ગળપણ જેવો છે. એકલું મજ પશુ ખાધે મોં ભાગી જાય. એનો રોહ જીવનમાં જીવન જીવવાની ભુખ લાંગી જાય છે.

માતા

ખરેખર તું તો ગાંડો થયો છે. આવી રૂપની લરી છોકરી સારી નાતમાં શોધી જશે એમ નથી. એવી બલી છે કે એની જોડ નથી. ખોટાં ખોટાં ચીમળાયા કરવાની પુરોતને ટેવજ પડી ગઇ છે. કેામ વાતમાં સંતોષજ નહીં. બાહ્ય હતુ બાહ્યજ છે.

કુમાર

મારું દુઃખ કેામથી કળી શકાય એવું નથી.

માતા

છેકજ ગાંડો જા, સુષ્ઠજ. દશ વાગે આવ્યો અને આમાં ને આમાં બહુ મોડું થયું. બારણા ટોકારા સંભળાયાને?

કુમાર

ચાલો, દુઃખમાં ઉંઘ પણ નાસી મજ.

[જાને જાય છે.]

કપાળે વળેલી દેખાય છે. પ્રભાતની મીઠી નિદ્રામાં પડેલો છે. કુમારની માતા અને બાપ ધીમે ધીમે દાખલ થાય છે.]

માતા

લે જો. હજુ તો એ ઉધે છે. છેક મોડી રાતે અમે સુતાં. કેવી મીઠી નિદ્રામાં પડ્યો છે. તું તો છેકજા બાવરી બની ગઈ છે તો.

બાલા

મને ઘેર નજા ગમ્યું. સારી રાત મારી આંખ જરાએ મળી નથી. સવારની વાટ જોતાં જોતાં આંખોએ રાતી યદ્ય ગઈ. જેવું અજાણ્યું થયું કે આને ઉઠાડીને અહીં દોડતી આવી.

[કુમાર ધીમે ધીમે જાગૃત થાય છે અને આંખો ઉઘાડી જાંતેને વારા ફરતી જુએ છે.]

માતા

(કુમારને) જો મેં નહોતું કહ્યું એને તારા વગર ધડીભર ચાલે એમ નથી. જોને હજુએ કેવી બાવરી બાવરી દેખાય છે.

[કુમાર એક ક્ષણ બાલાને જુએ છે. બાલાની કાઠીઓ મઢીથી કામચુ વરસે છે. કુમાર દટિ ખેંચી લે છે.]

કુમાર

બા, કેટલા વાગ્યા ! હું બહુ ઉઘેાને !

[બાલાનું મોં જરા લેવાય છે. ઉર અલિલાપ હેઠા પડ્યા તેવા કેક દીલમાં ચતા કચવાટ મુખમુદ્રા પરથી જણાય છે.]

માતા

હશે, હવે તેની શી ફીકર છે ?

[બાલા તરફ જુએ છે.]

કુમાર

ફીકર ! છે તેને છે નથી તેને કે નહીં.

[એક ક્ષણ સાંતિ ફેલાઈ રહે છે.]

માતા

જો પાછી ગાંડાઈ કરી કે ! ચાલ હું ચાલ કરી લાવું.

બાલા

ના, તમે એમો. હું બનાવી લાવું !

માતા

ના. મને એને ચઢા બનાવીને પાવાના ડોડ છે. નાનો હતો લારથી એને રાજા ઉડે કે તરત ચઢા મેં પાછ છે. (હસે છે-જાય છે.)

[કુમાર બાલાને જોઈ રહે છે. બાલા ધરતી પર અને છત પર ભીતો તરફ વારા ફરતી જુએ છે. એની છબ ઉપડતી નથી.]

કુમાર

કેમ મરી જવાની હતીને ! હજુ જીવે છે !

બાલા

હા.

[કકડાની ટાકાસ એના અવાજમાંથી વરસે છે.]

કુમાર

તારું મારા પર જરાએ હેત નથી ?

બાલા

(આંખમાં આંસુ ચમકે છે) વઢાલા !

કુમાર

આપણું આવું જીવન કેમ નમશે !

બાલા

શું થયું ? આપણા જેવું સુખી બીજું કોણ છે ! મને તો તમે મળ્યા એટલે બસ થયું.

કુમાર

ખરેખર તને એમ લાગે છે ?

બાલા

નહીં સારે !

કુમાર

મારું દીલ નથી માનતું. બાલા, જીવનના
બધા આદર્શો, આશા, સ્વપ્નાઓ સરી પડ્યાં. હવે
જીવનમાં ઉભંગ નથી રહ્યો.

બાલા

એટલે ! હું છું ને ! (સ્નેહાળ મીઠા માંડે છે.)

કુમાર

તું—હા. તું છે. પણ—

બાલા

પણ, વળી શું ?

કુમાર

ખોટું ના લગાડતી. આપણી વચ્ચે અંતર
કેટલાં વધતાં ગયાં છે ? મારો માનસિક વિકાસ
કેટલો યથ ગયો ? તું બીજે છેડે રહી ગઈ.

બાલા

તેમાં મારો શો વાંક ?

કુમાર

તારો કશો વાંક નથી. તું તો સ્નેહની રસ-
સરિતા છે.

બાલા

તમે કહો તે કરું.

કુમાર

શું કહું ?

બાલા

આઈ અબળા માટી જેવી છે. કુંભાર જેવા
ધાટ ધડે તેવી બુદ્ધિ બુદ્ધિ ભાત પડે. તેમ હોંદુ
સમાજની સ્ત્રી ધડાય છે. જેવી ધારો તેવી
ખનાવી શકાય છે.

કુમાર

‘સાચું’ પણ ધાટ ધડતાં આવડવા બોધએ ને.

બાલા

તમને ને આવડે એ બને ?

કુમાર

મને મારા સ્વર્માં જતાં કરતાં નથી આવડતું.
જે આલ્યું તે નીભાવી લેવાનું મારાથી નથી

બનતું. જીવન એટલે આત્મસતોષ (Com-
promise) એ નથી બનતું.

બાલા

એ મને ન સમજાયું.

કુમાર

મારો ઉર સાગર ઉલટતો હોય અને તું
વંચોની વાત કરે, મારું અંતર આદર્શોની
અશ્વળતાના વિષદશથી તરફડતું હોય અને તું
મોજમઝાની વાતો કરે, તારું વર્તન અમલ
નિર્દેષ સ્નેહથી નીતરતું હોય તોએનીમાતી
લેવાનું મારાથી બનતું નથી.

બાલા

હું તમે કહો તેવી યદ્દશ.

કુમાર

બા...લા !

બાલા

નાય !

કુમાર

બાલા ! મહત્વાકાંક્ષાને સતોષના શીતળ
જળ સહી ઝળકાળી દંઉ ; જીવનને કલ્પનાના
રંગે રંગવાજ દંઉ ; પ્રભુએ આપ્યું તેથી કૃતજ્ઞ
યથો માનું, પ્રભુ ચરણે જીવનના નેવેધ ધરું
--તો પછી સર્વત્ર આનંદ ને પરમ સુખજ છે.

બાલા

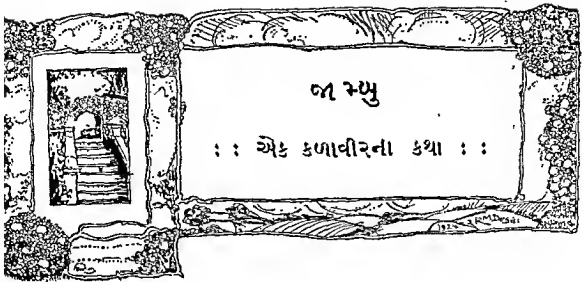
તો તમે એમ નહીં કરો ?

[બાલા કુમારની નજીક જઈ ખભા પર
માથું મુકે છે. સ્નેહાળ મીઠા
માંડતી આશાભરી બાજી
બોધ રહે છે.

કુમાર

બા...લા ! (નીચો નમી યુમવા જાય છે.)

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૭૭]

લેખક :

રા. પ્રતાપરાય ભાનુશંકર પંડ્યા

કુળાની દૃષ્ટિમાં તો, સમ્રાટનાં રાજભુવન ને
ઝુંપડી સરખાજ.

એનો આત્મા જગતની અન્ય કોઈ વસ્તુ
કરતાં પોતાને હાથે દોરેલાં ચિત્રો જોઈ શાંતિ
પામતો, એનો આત્મા પ્રતિદિન કળામાં વિદ્યાસ
પામતો, દુનીઆદારીથી લય પામતો, એની
જન્મતિથિ કળામંદિરને રાજ્યગારવામાં ઉજ-
વાતી, એના મિષ્ટ મોજનનું નૃવેદ્ય કળાને ધરાતું.
એની આરતીની ટોકરી કળાપૂજન સમયેજ
વાગતી, એની ચાલમાં કળા ઝળકતી, એની
વાણીમાં કલા એપ ચઢાવતી, કળા એની દૃષ્ટિ
કસતી, એનું સંગીત કળા હતી, એનું કાવ્ય
એની કળાજ.

એક વાત આજથી ભુટ્ટી જાઓ. અલગ
યાઓ. ઉચ્ચ સંસ્કાર પામેલા, અને ઉચ્ચ સંસ્કાર-
માંજ જન્મેલાને કળા વરતી. ના! નહોજ.
કળા કુદરતથીજ નિર્માણ થએલ છે. એક ખીજ-
જ કુદરત હોઈ સૂકાં પાતરાં અને ખડકી
દંડાએલ જીજી ઝુંપડામાં વસનાર, કે નવજ,

અસંસ્કારી, કે અપંગમાંએ જન્મતી-ટહકતી,
હોયતી.

આજે જામ્બુને વૃદ્ધપણાએ વટાવ્યો છે.
પણ કળાએ એને વલોવી વલોવી કસદાર બના-
વ્યો છે. આજે એની માળાના પારામાં કળાની
અજબ ધુન છે. એની નીચે ઢળકતી સદૃદ દાઢી
કળાની શોધ કરી ચુકી છે. ગામના લોકોએ
એને આકાશ સાથે વાતો કરતો જોયો છે.

એને આકાશમાં ઉડે ઉડે ઉડતાં, વિદ્યુગાને
ધરતીમાં ઉડે ઉડારતો જોયો છે. ત્યારે કોઈએ તેને
ઉડા પાણીમાંથી બહાર નીકળતો જોયો છે. એની
દુનીઆ પ્રત્યેની બેદરકારીએ જગતના લોકોએ
પાગલ કહી સંબોધ્યો છે. એની પરીક્ષા જગત-
ના લોકોને હાથે ક્યાં નિર્માણેલી છે ?

જામ્બુની ઝુંપડીમાં સમૃદ્ધિ નથી. ભવ્યતા
છે. રાજ્યગાર નથી-શાંતિ છે. એ ધનવાન નથી.
ધનને ઇચ્છ્યુંજ નથી. કારણ કે ધનની યુલામી
હુડતાજ છે. કળાની યુલામી અમર રસની હેલ
છે. પોને પીયે ને પરનેએ પાય.

ગામના લોકો એનાં ચિત્રો બેતા. ધડીભર ગમ્મત લેતા. સુકાકઠે એનેરી પ્રશંસા કરતાં. ઘણાએ ચિત્રો વિનામૂલ્યે લઈ જતા. પૈસાની વાત જામ્યુ પાસે કરવી અને લીધમને પ્રતિષ્ઠા ખંડન કરવા કહેવું અને બરાબર. એની પામલતામાંએ ગામને ગૌરવ હતું. એમને આંગણે એક કલાકાર વસતો. સૌ કોના હૃદયમાં જામ્યુ પ્રત્યે ધરમ ભક્તિભાવ હતો.

પણ જગતમાં ક્યાં નથી એવા કલા હૃદય-માંએ પરની પીડા? એવા સમર્થ કળાવીરને હાંક્યો, એક ટ્યુકડી, લજ્જતી, માટીનાં પુતળો ધડનાર બાળાએ.

જમની હંમેશાં જામ્યુના ધર પાસેથી જળ આરે પાણી ભરવા જતી. એણે જામ્યુની કીર્તિ જગત લોકથીએ કેંકે વધુ સાંભળી હતી. એ જામ્યુને એળખતી. કોણ જાણે કેમ પણ જામ્યુની સફેદ હાડીમાં એની નજર સંકેત્રાઈ હતી. જામ્યુ-થી એ લજ્જતી, શરમાતી, છટકતી જાણે અજ-ણ્યે કદીકે તો ઉભય દૃષ્ટિ એકતાર થતી. ને વળી તરતજ નીચે ઢળી જતી. જેમ જેમ એ જામ્યુ-ને વધુ ને વધુ જ્ઞેતી તેમ તેમ, તેનો ભાવ વધતો ગયો. હૃદ બેહદ વધ્યો. વધુ ને વધુ વખન પાણી ભરવા જવા લાગી. ધરનું પાણી ભરાઈ રહે, આડોશી પાડાશીનું ભરે. જામ્યુએ એને સેવાયંતિની કેવી અજબ દીક્ષા આપી!

જમનીના અનાથ કુટુંબને આધાર માત્ર એક જમનીજ હતી. જમની રોજ અવનવાં પુતળોં ફરતી. અને એનો મરનીબોર, બટકમેલો નાનો ભાઈ કાકુ ગામમાં વેચી આવતો. બાએજ કાકુને આખું ગામ ફરતું પડતું. જમનીનાં પુતળોં પળવારમાં ખપી જતાં. રોજ નવાં કરે ને રોજ વેચાઈ જાય. દેવદેવીઓનાં પુતળોંમાં તો વૃદ્ધો, સાક્ષાત રવરપનું હર્શન માને. વીરનાં પુતળોં જોઈ યુવકોમાં નવચેતન

રેડાય. ધડીભર તો અવશ્ય કમ્મર કસતા થઈ જાય. ઢીંગલી, પુતળી, રમકડાં માટે તો ઘેર ઘેર બાળકોના કજીઆ દરરોજ આવ્યા કરે. મા, બાપ તો જમનીને પરીક્ષામાં બેચાર સુણાવી પણ દે. વળી છોકરાને રોજ ને રોજ કરેલાં રમકડાં અપાવવાં પણ પડે.

કેટલાંક માબાપ તો જમનીની કૃતિ માટે તલપાપડ રઈ રહે છે. ક્યારે નવાં આવે ને લઈએ. ગમે તે હો પણ લોક હૈયામાં જમની માટે ગૌરવભર્યાં મીઠાં બીજાં હતાં.

પણ બહા! જગત ક્રમ એકસરખો કદી રહ્યો છે?

હવે જમની નવાં પુતળોં ધડતીજ નથી. આજ એનાં નવાં પુતળોં લઈ કાકુ ચોટે ચોટે નથી લમતો. આજે જમની બીમાર થઈ પથારીવશ પડી છે. એ માંદી માંદી પણ એક પુતળું ધોડે છે. લોકોને જમનીની માંદગી અસહ્ય થઈ પડી. સૌના અંતરમાં ઉડા ઉઝરડા થયા. બીયારી દેવ સરીખડી જમનીને વળી આ શું થયું? કેમ થયું? શું થશે? ક્યારે ઉઠશે ને ક્યારે અમને નવા પુતળોં ધડી ધડીને આપશે? વળી ઘણાએ ભવિષ્ય અશુભ કહ્યું. જગતમાં કદપના કોની છે?

જામ્યુને સવારે જુ પડીમાંથી બહાર જોવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. હંમણાં તો એ બારણા પાસેજ બેસતો. આજે એ લગી લગીને જોતો હતો, તેને આજે ક્યાંઈ ન હતો ઉત્સાહ કે નહોતો હંમેશનો આનંદ.

એના દીલમાં એકજ ચિંતા હતી: આજે જમની કેમ નથી જણાતી? આજે તો જમનીની. જામી તેને આપવાનો હતો. અને એ રીતે આજે જીવનમાં પહેલીજ જમની સાથે વાત કરવાનો હતો. ને જો એમ થાય તો જામ્યુને આંગણે આજે કમકમ છંટાય ને બારણે તોરણ લટકે. અભિલાષનો

નવદીપક પ્રગટે. એની નાનીકરી કુંપડીમાં અમૃત અજવાળાં સાહે. એના જીવનમાં અમૃતની નાની નીક વહેતી થાય. અને નવી આશા ને નવો ઉત્સાહ એના સરલ જીવન પથે વહે. જગતમાં જામખુંને કળા પ્રિય છે.

પણ એથીએ વધુ પ્રિય તો જમની છે. જામખું કળામાં પ્રવીણ હતો. જમની પણ ક્યાં નહતી? ઉભય પોતપોતાને પથે પારંગત હતાં. છેક છેલ્લી ધડીએ પણ, જીવન ક્ષણે પણ, જનાં વધુ મહત્તા હતી એમના જીવનની સરલતાની. નહોતા જીવન ખોરા આડંબર. નહોતી ખોટી મોટાઈ. નહોતાં પથે ખોટાં વન કે નહોતી તવંગરી.

જગતના મહાન રસ્તા પર માત્ર હતી એક તેની નાની કેડી. એમની કેડીમાં હતું એ ક્યાંએ બીજો નહોતું. કેડીમાં પ્રવાસી માટે પરંજો ને રક્ષાનો જાંવડો હતો. પંથી ખેસતાં-ગાતાં. એમનું જગત એમની કુંપડી હતી, એમનાં હૃદયીઆર તેમનાં ભાંડું હતાં.

જામખું રાહ જોઈ યાત્રી ગયો. ક્યાંએ જમની ન હોવાથી, બીજો દિવસ થયો, ત્રીજો દિવસ થયો. છતાં જમની તો નજ દેખાયો.

જામખું ચિંતામાં પડ્યો. જમની કેમ દેખાતી નથી? થું થું હશે? આખરે ગુંચ જરા ઉઠે-લાઇ. કાકુ હાથમાં પાણીનું માટલું લઇ ભરવા આગ્યો હતો. પણ એ તો ઘેરથી કુને ને કુનેથી સોદો ઘેર ગયો.

જમનીની છબી કાકુને ખતાવી.

નાના કાકુને જામખું પાગલ ચીનારો હતો. એ કહેતો એને ક્યાં છે? દુનીઆદારીનું બાન કે સારા-નહારાનીએ સાન? એને તો

ભલી એની ખુંપડી ને ભલી એની પીંછીઓ.

કાકુને જોઈ જામ્મુ જમનીની જામી લઈ કાકુના રસ્તામાં આડો ઉભો. કાકુ ગાતો ગાતો છેક જામ્મુ પાસે આવી ગયો.

“કાકુ! તું પાણી ભરવા કેમ આવે છે?”

“અમરયો” બેદરકારીભર્યાં જવાબ મળ્યો.

“ભારે લાવને હું તને પાણી ભરાવું”

ખરી વાત સમજવા ધડીવાર ઘૂંટિ પરાપકારી બની ગઈ.

“ના રે ના! ભાઈ! આ કે પીંછી ફેરવવાનું કામ છે?” કાકુએ સહેજ મીઠાશમાં કહ્યું.

જામ્મુને લામ્મુ કે આમાં કે નહીં વળે. વાત ફેરવી. જમનીની જામી કાકુને બતાવી.

“અધ્યા કાકુ! આ કાણુ છે? આળખે છે?”

કાકુએ જામી પારખી, કાણુવાર રચંબી ગયો. જામી સામું ટકટક જેવું જ રહ્યો અરે! જમનીની જામી જામ્મુએ ક્યારે ચીતરી હશે? કેમ ચીતરી હશે? ખરેખર જામી તો મારી જમની બહેનની જ છે! બસ, એજ મોટું કે જે મને ખાતું લેવા પાછ આવે છે. જામી તો બસ, જમની-જમનીની જ. પણ કાકુ જરાએ કાચો ન હતો.

એને જામ્મુ પ્રત્યે તાસ છુટ્યો, જરા પાછો ખસી ગયો. અને મરડાઈને કહ્યું: “આ તો મારી બહેનની જામી, તમે કેમ ચીતરી?”

“તારી બહેને મને કહ્યું હતું. મેં આજે ચીતરી પુરી કરી છે. તું તારી સાથે લઈ જઈ તારી બહેનને આપીશ?”

જામ્મુને ઉડાવાના વિચારે કાકુએ નવી કરામત કરી.

“પણ ખાણી બોલશે માં જરીએ બોલશે. માં, એં ક્યાં છે? આ દુનીઆમાં. ઓ બહેન! બહેન!”

બસ. જામ્મુના દેહ પર પ્રસવકાળ આપી ગયો. એની નસોનું ફરતું લોહી અંધ પડી ગયું. આંખોનું નુર ઉડી ગયું. આખું શરીર ફૂલેજ ગયું, આખરે દેહ ધરતી ઉપર પડ્યો. જમની એની આંખ આગળ તરવરી રચલ અને સફમનાં તડ પડ્યાં. અને દેહ ફેડી ઉપર, આત્મા કળા અને જમની પાછળ પાગલ બન્યો. જામ્મુ ગયો. કળા પરવારી ગઈ. લાંબી સમાધિએ શુદ્ધ અંતઃકરણે પ્રાપ્ત થએલી કળા નાના અણુસમન્વિ, બટકમોક્ષા બાળકનાં તીખાં ભુકાં વેણાએ અતોષ થઈ કળાપૂર્વકજ આંસુ પાડશે. અને જગન રડશે, લાંબા કાળ લગણ.

કાકુ! કાકુની આસપાસ એક મહાન કાવ્ય રચાઈ ગયું. કાકુ બાળક મરી ગયો. યુવાન થઈ ગયો. કાકુ આજ બાળક નથી. યુવાન છે. કાકુ સમજ્યો. પરતાયો મેં જગતની કળા ક્યારી નાખી. મેં આજે જગતનો ઇતિહાસ અડધો રાખ્યો.

અરે! હું બાળકે, પણ બુદ્ધિએ તો બાળક હોયું. હું ક્યા મોટે જગત સામે ઉભો રહીશ? જગત મને કેવો માનશે? જામી જોઈ ખોટું વિચાર્યું. ખોટું બેલ્યો, ખોટું કયું. કળાનો ને જગતનો દ્રોહ કયો. દ્રોહ બદલ શિક્ષા અવશ્ય સંભવેજ

જામ્મુના ઉડા અંતરનો અર્થ સુચવતી જમનીની જામી અને મહાન કળાકારનો મૂલ્ય દેહ સાંજ રાખી કાકુ યુવાન થઈ થેર આવ્યો. આ વખતે જમનીએ એક પુતળું તૈયાર કર્યું હતું. માત્ર એને પાણીથી ઘોષ શુદ્ધ કરવાનું હતું. જમનીએ પાણી માગ્યું. પાણી કાકુ ક્યાંથી આવે. એ સુખજ રહ્યો.

“ભાઈ કાકુ! પાણી જલદી આપને, હું વધુ વખત બેસી શકીશ નહીં.”

કાકુ સાવ મુંગોજ થઈ ગયો. ‘શું બોલે ? આજે એણે મોટું પાપ સિરે વહોલું’ હતું. એ જાણતો હતો કે જમની, નમ્મુ પ્રત્યે અભિલાષ રાખે છે.

“કાકુ ! સાંભળતો નથી ?”

કાકુએ સઘળા હોંમત ભેગી કરી. ચરચરતી જીભે બનેલી વાત કહી સંભળાવી. ખીચારા કાકુને ક્યાં ખબર હતી કે એના વેણે ચમદૂત સાંપડે છે ?

જમની વાત સાંભળી ગાજી ઉઠી : “શું ? હું ! નમ્મુ જગતમાં નથી ? શું પ્રભુના દરબારમાં કળાકારની ઉણપ હતી, કે નમ્મુને તેડાવ્યો ? પ્રભુ ! ધીરજ રાખ એકલા નમ્મુએ નહીં ચાલે. મારી જરૂર પડશે, ના...મ્મુ... ક...ળા” જમનીતો દેહ પડ્યો. સ્વર્ગે આત્મા ગયો. કાકુના જીવનમાં ખીણું દસ્ય. કાકુની યુવાની પરવારી ગઈ. વૃદ્ધ થયો. કાકુએ પોતાની જીભ કાપી નાખી, આખા ગામમાં આજે એકજ વાત સૌના મોઢાંમાં હતી. જમની ગઈ, નમ્મુ ગયો. આપણી

કળા ગઈ. આપણા કોડ અધુરા રહ્યા. પ્રત્યેકની આંખમાં આંસુ ભરાઈ ગયાં. એમની લાલિ આશા ઉઠી ઉતરી ગઈ. સૌએ પ્રભુનો કોપ જાણ્યો.

કાકુએ નમ્મુનું પુતળું હાથમાં લીધું. આ એની બહેનની જીમી કૃતિ હતી. પુતળું લઈ કાકુ કુવા તરફ ગયો. કાકુ આગળ તે ગામનાં લોકો પાછળ. સર્વ હૃદયશત્ય હતાં. એકિના મરણનું શું કારણ છે ? લોકોનાં હૃદય આ ભેદ ઉઠેલા મરતાં.

કાકુએ એક પુષ્પમાળ જમનીને તે જીજી નમ્મુનાં પુતળાંને પહેરાવી. પ્રણામ કરી : એ પુતળાંના પગમાં માથુ નમાવી રહી રહ્યો.

નગરજનોએ નમ્મુને જમનીના સ્મરણ : ચિદ્ધ માટે ગામખંડાર વડલાતળે ચોતરો બંધાવ્યો. સૌં જમનીની જીમી ને નમ્મુનું પુતળું મુકાવ્યાં. એ-ચોતરે આજે એ આમા વસતા હતા, જગના ધણી ભોક્ સૌં દીવો કરતાં.

કવિતા ક્યાં છે ?

: લેખક : :

રા. છ. એચ. બ્રાહ્મર

(અંજની)

સુંદર સ્ત્રીના મધુર વદનમાં,
કે શાંતિના સુખદ સદનમાં,
કે ઉરના નૈરાશ્ય રુદનમાં,
કવિતા વસતી થું ?

પ્રેમભીના કૌમુદી અરધુમાં,
કે વિરહીના દિન ગણનમાં,
કે કવિઓના કાવ્ય મનનમાં,
કવિતા વસતી થું ?

રસિકોના કે રસિક મિલનમાં,
પ્રિયતમ કેરા હાસ્ય જીવનમાં,
અંતરના રસભર ડાલનમાં,
કવિતા વસતી થું ?

આ શત શ્લોક ઉજત હીં ડોળે,
કે કુદરતના કમનીય જોળે,
સાગર જલના હર્ષ દિલોળે,
કવિતા વસતી થું ?

લુલ્યલુલના કે મધુર શબ્દમાં,
કોયલના ટહુકાર મહીં કાં,
કુમુદ કૌમુદી પ્રેમ કરે ત્યાં,
કવિતા વસતી થું ?

ગાંધીયુગ અને પૂર્વયુગની સરખામણી

લેખક: રા. અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી

[અનુસંધાન ગ્રંથાંક ૫૪ ૧૯૧ પી]

ગાંધીયુગનાં પરિણામોનો વિચાર કરતાં કેટલીક વસ્તુઓ ખુબ આગળ તરતી માણુમ પડી આવે છે. સામાન્ય જન-સમૂહની અગત્ય ગાંધીયુગમાં ધણીજ વધારે અંકાઈ છે. દેશનો સામાન્ય માણુસ, પછી તે મજુર હોય કે ખેડુત હોય, તે દેશના કાષ્ટને માટે ઉપયોગી છે એટલુંજ નહીં, પરંતુ દેશની સેવા કરનારાઓએ તેનાથી શરૂઆત કરીને પોતાની સર્વ સફળતાનું માંપ એ સામાન્ય માણુસને થએલા હાલાકાત-ઉપરથી કાઢવું જોઈએ. આ વિચાર ગાંધીયુગમાં બળવાન થયો. પરંતુ, કેવળ એજ વિચારને વળગીને અતિ-શયોક્તિ કરવામાં આવે તો પ્રગ્મને અતિ હાનિ થવાનો સંભવ ધટે છે. સામાન્ય જનવર્ગમાંથી નેતાઓ પણ ગાંધીયુગમાં પાક્યા છે, પરંતુ એ અપવાદોજ ગણાય. બાકી, જનસમૂહ મોટેભાગે, દોરતો નથી, પણ દોરાય છે. અને નેતૃત્વ સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રકૃતિથી લાયક હોય તેવાઓના હાથમાંજ જઈ પડે છે.

બીજી એક વાત ગાંધીયુગના પરિણામરૂપે આપણને જણાઈ આવે છે તે એ છે કે હિંદના વિશાલ ખંડમાં જાહેર જાહેર અને તેને ખુલ્લે

આવી રહેલાં ગામડાંઓમાં અને ઝુપડાંઓમાં “સ્વરાજ”નો સંદેશ પહેલવહેલો સંગોપાંગ પહોંચ્યો! હાંદ જેવા દેશને માટે એ કે નાની મુની વસ્તુ ગણાય નહીં. શિવાજીના નેતૃત્વ નીચે જ્યારે મરાઠી સત્તાને ઉદય થયો ત્યારે એવા પ્રકારનો અસ્પષ્ટ સંદેશો મરાઠી લશ્કરો યોગેર ફરી વળ્યા ત્યારે પહોંચ્યો હતો કે કેમ એ પણ ચંકાની વાત છે. પરંતુ હિંદના ઇતિહાસમાં પહેલીવાર પ્રગ્મ સ્વાતંત્ર્યનો સંદેશો, આત્મનિર્ણયના હક્કનો પ્રતિજ્ઞાન, સમસ્ત હિંદમાં પહોંચી વળ્યો હોય તો તે ગાંધીયુગમાંજ. હિંદમાં વસતા કેવળ શહેરીઓને અને કેળવાયેલા માણુસોને નહીં પરંતુ જુદા-જુદા પ્રાંતમાં વસતા ગામગામડાના લોકોને અજર પડી કે તેઓ હાંદી તરીકે એક છે, તેમનો સ્વાર્થ સમાન છે, તેમના ઉપર એક પરદેશી રાજતંત્ર ચાલી રહ્યું છે; અને સ્વતંત્રતા મેળવવી હોય તો તેમણે બધાએ એકજ ઘડતે પ્રયાસ કરવા પડશે, સહન કરવું પડશે; અને સામાજિક, આર્થિક વગેરે જીવનના અનેક પ્રદેશોમાં ધણું ધણું નવું સ્વીકારવું પડશે અને જુનું ત્યાગવું પડશે.

ગાંધીયુગની ખીજ મહાન સેવાઓ બાદ કરતાં પણ ઉપર જણાવી તે સેવા કે જેવી નથી. ત્રીસ કરોડની વસ્તીવાળા વિશાલ પ્રદેશમાં વિધવિધ જાતીય, પ્રાંતીય અને ભાષાના ભેદોથી વિભક્ત થએલી હિંદી પ્રજાના એકેએક માણસને એ સંદેશ ચાર કે પાંચ વર્ષના ટુંકા સમયમાં પહોંચાડવો એજ ભગીરથ કાર્ય છે.

વળી, દેશ સેવા કરવાને ઉત્સુક હરેક માણસને થોડું ધણું જાતે કરી શકે તેવું કામ અતાવવામાં ગાંધીયુગ કેંક અંશે ફત્તેહમંદ નીવડ્યો હતો. રેંટીયા, ખાદી, અંતઃજોદ્ધાર, કાયદાનો સવિનય ભંગ વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં કામ કરનારને પ્રસંગી કરવાની તક મળતી. અલખત, રાજકીય કાર્યમાં ગાંધીજી સર્વે રાષ્ટ્રીય બળોને એકત્ર અને વ્યવસ્થિત ન કરી શક્યા તે તો આપણે આગળ નોંધેલું છે.

ગાંધીયુગમાં જાહેરજીવનની શુદ્ધિ યથા એમ કહી શકાય. શુદ્ધિ એ અર્થમાં કે મન, વચન અને કાર્યની એકતાની માગણી જનસમાજે નેતાઓ પાસે કરવા માંડી. પરંતુ સખેદ કહેવું પડે છે કે એ શુદ્ધિની (જે તેને ખરી શુદ્ધિ માનીએ તોપણ) — સાથે સાથે દંભ, અપ્રમાણિ-કતા, વગેરે પણ ઓછા પ્રમાણમાં દાખલ થયાં નથી. રાજકીય ક્ષેત્રમાં નેતા યુવુ એ જવાબદારીનું, શુદ્ધિનું અને ચારિત્ર્યબળનું કાર્ય છે. પરંતુ શુદ્ધિ વિનાના, જવાબદારીના ભાન વિનાના નેતાઓ, જનસમાજની વાહ વાહ માટે આગળ પડે અને ખાદીની ટોપી કે ખાદીનાં કપડાં પહેરવાના આલ દંભથી લોકોને દોરે સારે જાહેર જીવનમાં અશુદ્ધિ પ્રવેશ કરે એ દેખીતું છે. અને અસહકારના યુગમાં એક કરોડ રૂપિયાની વ્યવસ્થામાં ધણી જગોએ જે પૈસાની ગેરવ્યવસ્થા થઈ હતી તે જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કરવા આવેલી એ અશુદ્ધિનો સખળ પુરાવો છે.

ગાંધીયુગના પરિણામ તરીકે એક વાત આગળ પડતી જણાય છે તે એ છે કે હિંદી પ્રજા મહાન વ્યક્તિઓથી દોરાય છે; ધાર્મિકતા, સાધુતા વગેરે સાત્વિક ગુણોને જોષેને ઘેરી થાય છે. આ એક સારો ગુણ હોઈ શકે, પરંતુ રાજકીય ક્ષેત્રમાં એનું પરિણામ બહુજ અનિષ્ટ આવે એ સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું છે. પિશ્વમમાં રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર વિચાર અને ચર્ચા કરનાર જનસમૂહ બને તે વિચાર પ્રમાણે વર્તન ન કરતો હોય. આપણા દેશમાં, ગાંધીયુગ પહેલાં રાજકીય નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓ તથા કેળવણીના માણસો વિચાર કરીને અભિપ્રાય બાંધતા. ગાંધીયુગ પછી રાજકીય પ્રશ્નોની વિચારણામાં જે અરાજકતા મંદાસભામાં આવી તેમાંથી પ્રજાને બહાર કાઢવા માટે કહેવાતા નેતાઓમાંથી પણ ધણા અચોટ પ્રયત્ન કરી શક્યા નહીં અને કેળવાએલા માણસો પણ વિચારપૂર્વક અભિપ્રાયો બાંધી શક્યા નહીં એ ખીના ગાંધીયુગને પરિણામે પ્રજામાં આવેલી માનસિક પક્ષાધાતની નીશાની છે. એ સમય તરફ દૃષ્ટિ કરતાં એમ લાગે છે કે જાણે પ્રજા વિચાર કરવા માગતી ન હતી; કેળવાએલા લોકો સ્વતંત્ર અભિપ્રાયો ધરાવતા નહતા, અને ધરાવતા તો ઉચ્ચારવાની હીંમત કરતા નહીં. વ્યક્તિપૂજા-વીરપૂજના જમાનામાં અનેક લાલો થાય છે તેમ દાનિઓ પણ થાય છે. ગાંધીયુગમાં આપણે એ બંને પરિણામો જોઈ શકીએ છીએ.

વળી જાહેર જીવનમાં, તેમજ ખાનગી વ્યવહારમાં મહેનત મજુરીની પવિત્રતા અને મહત્તાનો સ્વીકાર થયો તે ગાંધીયુગને આભારી છે. દેશનેતા એટલે લોકોનો નાયક. અને લોકોનો નાયક એટલે તેનાથી કોદાળી લેવાયજ કેમ? એવી મનોદશા પૂર્વયુગમાં હતી તે ગાંધીયુગમાં

પસંદગી ગઈ. અને દેશનેતા એટલે દેશ સેવક. અને સેવકને કોઈપણ પ્રકારની મદદન ન કે મનુરીમાં વળી શરમ શ્રેની? એવી મનોદશા સમસ્ત દેશમાં જન્મત થઈ.

અસ્પૃશ્યતાના નિવારણ વીશે સુધારકોની પરિષદો પૂર્વયુગમાં ઠરાવો કરતી. પરંતુ એવી પરિષદના ધણી સભાસદોએ અંતરજોનો લત્તો પણ ભાગ્યે જોયો. દશે! જ્યારે ગાંધીયુગમાં અસ્પૃશ્યતા દૂર કરનારાઓને વ્યવહાર પરીક્ષા આપવાનો સપય આગ્યો. અને ધણુખરું એવી સભાઓ અંતરજોના લાતામાંજ ભરાઈ લાગી! અંતરજોના પછાત વર્ગ ઉપર એવી સભાઓની કેટલી બધી અસર થાય ને આપણે સદેશાધીય કાળી શક્તિએ છીએ પહેલે આપણા મુન્દરાનના આઘ કવિ ભક્ત નરસિંહ મહેતાએ જુનાગઢમાં દેડને ચોરે ભજન કહેલું એવી દંતકથા આપણે માંભળી છે, પરંતુ સાબરમતીના મદાતપાએ દેશભરમાં જ્યાં જ્યાં બની શક્યું ત્યાં અલંગ-વાણમાં દાતરી આપી અનેક ક્ષેત્રોએથી કચરાઈ રહેલા ગરીબ દેશબંધુઓને સામાજિક, મુન્દરાય અને આર્થિક સ્વતંત્રતાનો, ધાર્મિક જીવનનો અને સ્વચ્છતાનો પેગમ પહોંચાડ્યો છે. એમની એ મદાન સેવા માટે પ્રત્યેક લીંદુ તેમનો યશ્વિ છે.

ગાંધીયુગને પરિણામે દાંપત્ય જીવનનો પણ એક નવો આદર્શ કેળવાએલા લોકોમાં અને ખાસ કરીને દેશ સેવા કરનાર કાર્યકર્તાઓમાં દાખલ થયો છે. ગાંધીવાદમાં દેશસેવાને અર્થે અખંડ બ્રહ્મચર્ય મતનું પાલન આવશ્યક મનાયું છે. પરંતુ દાંપત્ય જીવનનો તેમાં અસ્વીકાર નથી. પતિવત્નીનો સંબંધ રજમ દેદની પાંસનીથી મુક્ત હોવો જોઈએ એવી તેની માંગણી છે. પ્રંયેરવત્તિ કરવાની કુદરતી અંધ-ચેરણ પ્રાણીઓમાં તથા માનસજાતિમાં છે.

એવી અવગણના કરવામાં કહો કે એના ઉપર સંયમ મેળવવામાં દેશભક્તિની બાવના પ્રેરણી સદૃશ થાય કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. વળી, વંધારે મુદ્દાનો પ્રશ્ન તો એ ઉપરિચિત થાય છે કે માનવમાં રહેલી એ વાસના શું કેવળ અસલ-પાપમય છે? સ્વીકારી લઈએ કે જે સ્વરૂપમાં એ વાસના માનવમાં અત્યારે કાર્ય કરે છે તે અપૂર્ણ-અસલ અને અજ્ઞાનમય છે—જતાં તેની પાછળ કોઈ સત્ય કાર્ય કરવા મથતું જણાતું નથી? અને જો તેની પાછળ કંઈ સત્ય હોયજ તો દાંપત્ય જીવનમાં તેને શા માટે સ્થાન ન આપવું? પરંતુ એ અર્થપદ વિષયને દૂર રાખીને આપણે ગાંધીયુગમાં દાંપત્ય જીવનમાં પતિવત્નીના સદચારનો, દેશ સેવાનો એક આદર્શ રજુ થએલો જોઈએ છીએ.

ગાંધીયુગની વિશિષ્ટતાઓમાં સ્ત્રીઓને જાહેર જીવનમાં જો સ્થાન મળ્યું છે તેની નોંધ લેવી ઘટે છે. પૂર્વયુગમાં રાજકીય કે સામાજિક જીવનમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન જાએજ દનું. સગાઓમાં પણ બેચાર સત્રારીઓ ભાએજ દેખાતી. ગાંધીયુગમાં તો એક કરોડ સ્ત્રીઓ બેગા કરવામાં અને બીજાં જાહેર ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓએ પોતાના શબ્દગાર પણ ઉનારી આપવાના બનાવો લીંદમાં ધણે ઠેકાણે બન્યા. પરદેશી કાપડો સ્ત્રીઓ પામે ત્યાગ કરાવીશકાય તો પુરોષ આપેઆપ પરદેશી કપડાં વાપરે એ અલ મદાતપા મળ્યુંતા દના. એટલે તેમને સ્ત્રીઓ પાસે પરદેશી કપડાંનો ત્યાગ કરાવવા કેટલે સ્ત્રીઓની ખાસ સલાહો ભરી અને પરદેશી કપડાંઓની દોળી કરી. અઘળી એ કાર્યમાં તેમને સ્થાયી ફેદ ધણી ઓછી મળી. પરંતુ મોટે ભાગે ધરમાં પુરાઈ રહેનાર અને બદારની દુનીયાંથી કેવળ અજાણ્ય, ધીંદી સ્ત્રીઓમાં દેશભક્તિના વિચારોનો સંચાર થયો એ તો નિઃસંશય છે. જાહેર જીવનમાં

પણ ઓએ બહાર આવવા લાગી અને ઓ કેળવણી સંસ્થાઓમાં આજીવની સેવિકાઓ તરીકે જન સેવિકાઓ તરીકે, અને પરિપક્વોમાં સ્વયં સેવિકાઓ તરીકે તેમણે ભાગ લેવા માંડ્યો.

એક બાબતમાં ગાંધીયુગ તેની પૂર્વના યુગ કરતાં પછાત પડે છે: તે મુત્સદીપણામાં. રાજકીય ચળવળનું ક્ષેત્ર હજી સુધી નીતિના નિયમોનો સંપૂર્ણ અમલ કરવાનું ક્ષેત્ર થયું નથી ત્યાં સુધી મુત્સદીપણું, રાજકીય કાર્ય કરનાર-ઓનો અને ખાસ કરીને નેતાઓનો વિશિષ્ટ ગુણ મનાય છે. અને તે સફારણ છે. ગાંધીવાદના હીમાયતીઓ જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં નીતિના નિયમોનો નિરપેક્ષ અમલ કરવાની ખાહેશ ધરાવે છે અને તેની યોગ્યતા પુરતાર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. તેમની દલીલ સામે વાંધો ન લેતાં પણ તેમના પોતાના બ્યવહાર જીવનમાં એ નિયમોનો અખંડિત પ્રયોગ નથી થઈ શકતો એટલે પુરાવો કાં તો વર્તમાન જીવન તે નિયમોને માટે હજી તૈયાર નથી એમ બતાવે છે અથવા તો એ નિયમો જીવનને લાગુ પડે એવા બ્યવહાર નથી, એમ સિદ્ધ કરે છે.

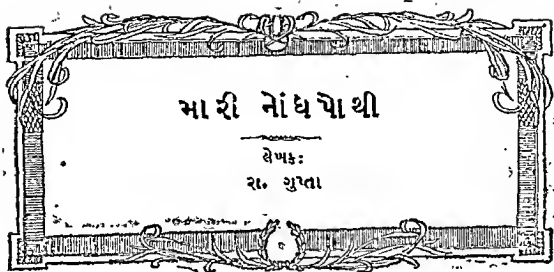
કલકત્તામાં રાઉન્ડ ટેબલ કોનફરન્સ બોલાવવા માટે સરકારે જે દરખાસ્ત કરી તેનો અસ્વીકાર મહાત્મા ગાંધીએ કર્યો. એ મુત્સદી-પણાની ખામી હતી એવું ધણા માને છે. પૂર્વયુગમાં લોકમાન્ય તિલકને કદાચ એવી તક મળી હોત તો તેઓ એનો લાભ લેવા ચુકત નહીં એમ ધણા રાષ્ટ્રવાદીઓ માને છે ખરા.

ખારડોલીનો સલામત્રદ બંધ રાખવામાં તેમણે મુત્સદીપણાની ખામી બીજી વાર બતાવી એવો પણ અભિપ્રાય ધણા ધરાવે છે. એ સલ્લ હોય કે નહીં, પરંતુ એટલું તો નક્કીજ છે કે ખારડોલીનો સલામત્રદ બંધ રાખવાને પરિણામે

રાજકીય જીવનમાં ભારે ઓટની શરૂઆત થઈ અને પ્રજા જીવનમાં જે અવ્યવસ્થા થઈ છે: તેમાંથી હીંદ હજી પણ બહાર નીકળી શક્યું નથી.

ખીલાફતના ધાર્મિક પ્રશ્નને રાજકીય ચળવળ જોડે ભેળવવામાં પણ મહાત્મા ગાંધીએ મુત્સદીપણાની ખામી બતાવી છે એવું પણ ધણા માને છે. એટલું તો નિઃસંશય છે કે ખીલાફતની સડી ગએલી સંસ્થાને કાયમ રાખવા માટે હીંદી મુસલમાનોએ રાજકીય નેતાઓ જોડે એકપક્ષ કર્યો; અને સ્વતંત્ર, નવીન તુર્ત પ્રજાએ જ્યારે તે હાનિકારક સંસ્થાને પોતાના હેશમાંથી જડ-મૂલથી હાંમેડી નાખી. ભારે હીંદીમુસલમાનોને આલાત થયો. પ્રાચીનપ્રિયતા, ધર્મનું ઝુલન, અસહિષ્ણુતા, જીકમીપણું, અચ્છાન અને એક-આરામમાં પડેલા હીંદી મુસલમાનો મહાસભાને ટેકો આપતા તે દક્ષ તેમની ધાર્મિક ઝુલની-ધર્મોંધ પણ કહી શકાય-વૃત્તિને લખે. હીંદી રાજકીય સ્વતંત્રતા તેમને મન ગૌણ હતી. આ બાબતનો સમજળમાં સમજળ પુરાવો હાંદી મુસલમાન નેતાઓમાં “ રાષ્ટ્રવાદી ” “ અસહકારી ” “ જહાલ ” વગેરે પક્ષમાં ગણાતા “ અલીભાઈ ” એ રાષ્ટ્રવાદને બે વખત ઉપર જે તિલાંજલિ જાહેરમાં આપી છે તે છે. નેતાઓમાં જ્યારે કામીવાદ એટલો પ્રબળ છે તો પછી સામાન્ય મુસલમાનમાં તે કેવો હોષ થકે તેનું અનુમાન, કોહાટ, મુલતાન, સાહરનપુર. કલકત્તા, પટના, પટુઆખાલી, નાગપુર, આર્વી, નેલોર, કુર્મ-કુલબર્ગ-વગેરે રચળમાં થએલાં કામી હુલ્લડો ઉપાંથી આપણે સહેજમાં બાધી શકીએ: જીએ. જંગાળમાં અને ઉત્તર હીંદમાં દરરોજ મૃતિના લાંગવાના સમાચાર છાપાંઓમાં વાંચવામાં આવે છે. હાંદી ઓએના અપહરણા:

[જુન મહિના, ૧૯૩૧]

મારી નાંધ ચોથી

લેખક:

રા. ગુરતા

તા. ૩૦-૪-૨૮.

એ, આ, પેસો, જોસો વગેરે દર્શક સર્વનામો અને વિશેષણો અમુક ચોક્કસ વસ્તુનો નિર્દેશ કરવાને બદલે ધણી વાર ઉલટો મુંઝવણો ઉત્પન્ન કરે છે. જગતમાં ધણી વાર કેટલીક વસ્તુ જે કાર્યની તેના તરફથી આપણે અપેક્ષા રાખીએ છીએ, તેના કરતાં ઉર્ધ્વ કાર્ય કરે છે. અન્યથી રજૂતિ આવશે એમ ભોજન કરતી વેળા આપણને લાગે છે. વહેલા ઉઠવાથી તબીબત સુધરે છે એમ ડોકટરો કહે છે, ને વહેલા ઉઠવાથી તબીબતનો 'જુકો' યજ્ઞ જાય છે એવો મારો અનુભવ છે. ઉંચ સારી ન આવતી હોય તો સૂતાં પહેલાં કસરત કરવી, એવો અનુભવસિદ્ધ સિદ્ધાંત મને મારા મિત્રે ખતાવ્યો હતો. પણ તેમ કરવા જતાં સાધારણ આવતી ઉંચ પણ ખોડને 'હાડકાં અતિશય દુ.ખે છે' એવા સતત જ્ઞાનમાં અનેક રાત્રિઓ પીતાવી છે. મારી સામે હજમોનાં નિવાસ-સ્થાન છે. આથી મારે હજમને રોધતાં કોષ દિવસ દરકત પડવાની નથી, એમ હું નાનો હતો, જ્યારે દાદીએ દશન નહોતાં દીધાં, ત્યારે માનનો હતો. પરંતુ હવે ઉલટું એજ. કારણને

લીધે મારે હાય હજમતનો હુન્નર જીવવો પડ્યો છે. સવારે જાગીને જોઉં તો હજમ કોષ બાસે નહીં, સૌ ધંધાર્થે બહાર નીકળી ગયા હોય ને ઘેર પાછા આવે ત્યારે આરામ લેવા માંગતા હોય ! મારી સામે રહેતા હજમો મને જ્યારે પોતાના ઘરમાં મળતા ત્યારે હજમરૂપે નહીં, પણ હજમ-મત કરી આવીને યાકેલા, વિરામ લેવા માંગતા માનવ બંધુઓ તરીકે મળતા.

પણ આ અપ્રત્યુત પ્રશંસા છોડીને પ્રસ્તુત વિષય પર આવું.

એક જાણીતા વાર્તાલેખક મારા મિત્ર છે. તેમણે એક નવી વાર્તા હમણાંજ પુરી કરી છે. પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં એ વાર્તા કોઈને વંચાવવી એમ એમને લાગવાથી પોતાની હસ્તલિખિત પ્રત લઈને એ મારે ત્યાં આજે પધાર્યા હતા. 'આ વાર્તાને કેવી લાગે છે તે જરા કહેજો' એમ એમણે મને વીનંતી કરી. મેં એમની પાસેથી હસ્તલિખિત પ્રત લીધી. ઉઘાડી, થોડાંક પાનાં ફેરવ્યાં, એમના હસ્તાક્ષરો જોયા ને એ પ્રત પ્રાધ્વી મુગ્ધા દીધી. અનેક સ્થળે ફરી આવેલા મુસાફરને માટે પંથ એકાદ-બેટા એવો હોય છે કે જ્યાં એ કદી જઈ શકે નહીં, તેજ પ્રમાણે

જાતજાતના હસ્તાક્ષરો મેં ઉકેલ્યા હતા. પણ આ હસ્તાક્ષરોની તો સામુંજ જોવાની મારી હોંમત ચાલી નહીં ! સદારણ કે નિષ્કારણ મારાં કાકી કોપતાં સારે પોતે ગુન્હેગાર નથી એમ પુરવાર કરવા પ્રયાસ કરવાનો વિચાર મુઠાં મારા કાકા કરી શકતા નહીં ! એ પાછળથી કહેતા કે કેટલાંક કામજ એવાં કરાં હોય છે કે તે કરવ નો વિચાર કરવાની પણ આપણી હોંમત ચાલતી નથી. મારા મિત્રના હસ્તાક્ષરો ઉકેલવાનું કાર્ય એવુંજ હતું. થોડાંક વિરામચિહ્નો, કેટલીક આકૃતિઓ ને ગુજરાતી લિપિ: આટલાં સાધનો વડે માત્ર એક હાથથી એક મનુષ્ય કાગળના નાનકડા દુકડા પર આટઆટલું અંધેર, આટઆટલી અવ્યવસ્થા, આટઆટલો પરિશ્રદ્ધ, આટઆટલો જીલ્લમ ચલાવી શકે એ લગભગ મનાય નહોં એવી વાત છે.

“કેમ, આ પાછું મુકી કેમ દીધું ?” મારા મિત્રે પુછ્યું.

“ઈંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે—”

“અરે ! જાણીતા અમીરનું અહીં શું કામ છે ? તમે તમારે આપણીજ વાત કરોની.”

“ઈંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે—”

“ઈંગ્લંડના કોઈ જાણીતા અમીર વારો હું ? પણ જણવા આવ્યો નથી. હું તો મારી આ વાર્તા વંચાવવા આવ્યો છું. તમારે એ વાંચવી છે કે નહીં ?”

“ઈંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે—”

“તમારે જો ઈંગ્લંડના જાણીતા અમીરનીજ વાત કર્યા કરવી હોય તો હું ચાલ્યો જાઉં છું.”

“ઈંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે—”

“હા, બોલો, બોલો ! ઈંગ્લંડના એક ‘જાણીતા’ અમીરે શું કીધું ? ક્યારે કીધું ? કેમ કીધું ? એ સૌ જાણવાને હું બહુ આતુર છું. હું એટલાં મારેજ છું છું. બોલો ઈંગ્લંડના

એક ‘જાણીતા’ અમીરે શું કીધું ?”

“તમે જ્યારે આંટલો ઉત્સાહ દર્શાવો છો સારે કહું છું. ઈંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે પોતાનાં કાવ્યોની હસ્તલિખિત પ્રત, એને ઉછેરી-ને મોટા કરનાર આયાને વાંચવા આપી. તેણે એ પ્રત આમતેમ ઉઘલાવીને કહ્યું: “હજી તમારી નાનપણની ટેવ મધ નહીં કેટલા બધા સુંદર કાગળો તમે બગાડ્યા છે ! તમે નાના હતા સારે કાગળ પર લીસોટા કાઢ્યા, તે જોઈને અમે બધાં હસતાં હતાં. પણ હવે, આટલી ઉંમરે પણ એવું કરો તે ઠીક કહેવાય નહીં—”

‘હં. પછી પેલા ‘જાણીતા’ અમીરે શું કહ્યું ? તેનો પેલી આયાએ શો જવાબ દીધો ? એ જવાબનો વળી પાછો પ્રત્યુત્તર પેલા ‘જાણીતા’ અમીરે શો વાળ્યો ? કહો, કહો, બધું કહો.’

“તે બધાનું અહીં કે પ્રયોજન નથી—”

“સારે આટલાનું પણ હતું ખરું ?”

“હા. એ આયાએ અમીરને જે જવાબ દીધો તેજ જવાબ મારે તમને પણ દેવાનો છે.”

“એટલે તમે શું એમ કહેવા માંગો છો કે જેં પણ માત્ર કાગળોજ બગાડ્યા છે ?”

“એમ કહેવા માંગું છું એટલુંજ નહીં, પણ એમ કહું છું પણ ખરો. તમે માત્ર કાગળોજ બગાડ્યા છે.”

“જરા પણ વાંચ્યા વગર આવો અભિપ્રાય આપો છો તે તમારી ભુલિ પણ પેલી આયા જેવીજ હોતી જોઈએ—એનાથી પણ ઓછી એનાથી તો કદાચ વંચાતું નથી.

“મારે માટે પણ તમારા હસ્તાક્ષરોની બાજતમાં તો એમજ છે. મારથી તમારું લખાણ વંચાતું નથી.”

“અરે ! સારે એમ કહેાની. ભો, હું વાંચી સંભળાતું.”

“આટલું બધું વાંચતાં પાર ક્યારે આવશે? એક કામ કરાની. તમે વાર્તાનું વસ્તુ થી રીતે ક્યો છે તે સંક્ષેપમાં વર્ણવો એટલે હું બધું સમજી જઈશ.”

એઓ કશુક થયા. અને વાર્તાનો સારાંશ એમણે કહેવા માંડ્યો. એમાં દર્શક સર્વનામો ખાસ કરીને ‘પેલો’, ‘પેલી’ ને ‘પેલું’ નો એમણે જોડો ને એટલો ઉપયોગ કર્યો હતો, તેનો ને તેટલો ઉપયોગ એ શબ્દોનો કોઈએ કર્યો નહોતો હોય. વૈધાકરણી કહે છે કે સર્વ દર્શક સર્વનામો તથા વિશેષણો અમુક નિશ્ચિત વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે. લગભગ એમનાજ શબ્દોમાં હું એ વાર્તાનો સારાંશ આપું છું ને જગતભરના વૈયાકરણોને એમાં વપરાએલાં દર્શક સર્વનામો તથા વિશેષણો કદ નિશ્ચિત વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે તેનો નિશ્ચય કરવાનું જાહેર આહ્વાન કરું છું.

“એક જાણે વાર્તાનો નાયક, બીજી નાયિકા હવે પેલો હતો—”

“પેલો કણુ ?”

“કમ, પેલો નાયક. તે પેલી જોડે—”

“પેલી કણુ ?”

“કમ, પેલી નાયિકા.”

“હા, હા. પેલો એટલે નાયક ને પેલી એટલે નાયિકા. વારુ, પછી ?”

“પછી પેલો પેલી જોડે પ્રેમમાં પડ્યો, તેમાં પેલાને વાંધો હતો.”

“ઉભા રહો. નાયક નાયિકા સાથે પ્રેમમાં પડ્યો એ બરાબર પણ તેમાં નાયકને પોતાનેજ વાંધો થી રીતે હોઈ શકે ?”

“નાયકને નહીં. પેલાને—એના બાપને. પણ પેલાનો દોસ્તદાર હતો તેની છુછા એવી હતી કે પેલાના પેલા વાંધાની જરાપણ દરકાર કર્યા વગર પેલાને ને પેલીને પરણાવી દેવાં. પણ એ કે એમ કશુક કરે ખરી? એણે આને

ઓખખું કહી દીધું કે એ નહોં અને. હવે પહેલાં બન્યું હતું એવું કે પેલાનો બાપ, પેલાનો જન્મ થયો તે પહેલાં પેલાની માતા સાથે પ્રેમમાં પડ્યો હતો.”

“એટલે છોકરાનો જન્મ થયો તે પહેલાંનો પેલાના બાપનો પેલાની મા—એટલે પોતાની પત્ની માટે પ્રેમ હતો ?”

“હા, એમ નહીં. પેલાની મા તે પેલાની મા નહોં !”

“એની તે કોઈથી નાં કહેવાય ? પેલાની મા તે પેલાની મા કોઈ પણ દિવસ હોઈ શકે ખરી ? કોઈની હોંમત છે કે પેલાની મા તે પેલાની જ મા એમ કહી શકે ? વારુ, પછી ?”

“પછી પેલું ખુન થયું હતું કેની—”

“ખુન ? કયું ખુન ? તમારી મામે મુયાર રહેતો હતો તેના ખુનની વાત કરો છો ?”

“ના, ના. હું તો આ વાતમાંના ખુન વીશે કહું છું. પેલો ખુની પેલે કેકણે સંતાયો હતો .....તમે સમજ્યા ?”

“હા; પેલો ખુની પેલે કેકણે સંતાયો હતો.”

“તેની પેલાને ખબર હતી. એણે એને કહ્યું કે આનો કેં ઘાટ ગોઠવી આણે તો હું તને આમાંથી છોડાવું. એણે કહ્યું કે એ બધા જાણે તો ? એટલે એણે એને યુક્તિ કરવાનું કહ્યું. હવે જે પેલો હતો તેને પેલીની એક મળી સાથે ઓળખાણ હતું. એટલે એને પેલાની પેલી યુક્તિ ની પેલી પાસેથી ખબર પડી ગઈ. આથી પેલાએ જે કહ્યું હતું તે પેલાની જાણમાં આવી ગયું. એટલે પેલું થાય થી રીતે એટલે પેલું રીતે ? .....નહોં સમજ્યા ?”

“સમજ્યો બરાબર. પેલાનું પેલું પેલાની જાણમાં આવી ગયું એટલે પેલું થાય થી રીતે ?”

“હવે જે પેલો ખુની હતો તે પેલાનો છોકરો હતો પણ તેની પેલીનેજ ખબર હતી—

પેલાને નહીં; પણ પેલી પેલીને નહીં.....તમે કે બરાબર સમજ્યા હો એમ લાગતું નથી. ”

“ નહીં, બરાબર ન સમજાયું. ”

“ કેમ ? પેલાને ને પેલીને ખબર નહીં કે પેલાપેલાનો છોડો હતો; પેણુ પેલી ને પેલા એ વાત જાણતા હતા. ”

“ હાં, બરાબર. પછી ? ”

“ પછી પેલાએ પેલા ઠેકાણે બોલાવ્યા ને પેલા બધાને પણ ત્યાં બોલાવ્યાં ને પેલી વાત કહી દીધી.....નહીં સમજાયું ? ”

હું મારું છું કે સામાન્ય રીતે મારી સાથે વાત કરનારને હું ‘ડેફાળ’ લાગતો નથી. હું ‘ડેફાળ’ હોય તો એ બીજાના મન પર એવી છાપ કવચિત્ જ પાડું છું. પરંતુ આ મારા વાર્તાકાર મિત્રની આગળ પા કલાકમાં, આખી જીંદગીમાં કેાઈની આગળ નહીં દેખાશે હોઈ, એટલી વાર ‘ડેફાળ’ દેખાશે હોય એમ ધારું છું, છતાં બધું સમજું છું એવો ડોળ રાખી મેં કહ્યું, ‘ ના, ના. બધું સમજાય છે. તમે આવી સારી રીતે કહો છો ને સમજાય નહીં ? ’

“ પછી પેલાએ તો પેલી વાત બધાંને કહી દીધી. ને પેલા ખુનીએ પણ પેલાને કહ્યું કે તમે પેલાને પેલીને પરજાવશો નહીં તો હું પેલા આપાધીશ આગળ બધી વાત જાહેર કરી દેશ. ભલે હું ફક્ત એ જાણું. પણ તમારી આજુ તો જશે ! ’ એટલે આખરે પેલાને પેલાને ને પેલીને પરજાવવાં પડ્યાં. ને પેલાના પ્રયાસથી પેલા ખુની પણ છુટી ગયા ને આખી જીંદગી સુધી પેલા કામનો પસ્તાવો કરી જીવન સુધારી નાખ્યું. કેમ વસ્તુ કેવું છે ? ”

“ બહુજ સુંદર છે. જરૂર તમે છપાવો. ”

“ પણ એનું નામ શું રાખું ? તમે કે સૂચવોની. ”

“ પેલાનું નામ રાખું કે તરીકે રાખો. ”

“ હા, એ ઠીક પડશે. ”

“ અથવા પેલીનું નામ રાખો તો ? ”

“ એ પણ કે ખોટું નથી. ”

“ નહીં તો પેણુંજ નામ રાખો. ”

“ હા, એ સૌથી સરસ લાગશે. ”

“ અથવા પેલા, પેલી ને પેણું ત્રણેનું નામ મુકો તો કેવું ? ”

“ એ બધા કરતાં સરસ. એજ રાખીશ. ” એમ કહી પ્રસન્ન વદને એમણે વદાય લીધી.

એ વાર્તા જેમ બને તેમ જલદી છપાય એવી મારી ઇચ્છા છે. એ વાર્તા છપાશે નહીં ત્યાં સુધી ‘પેલા’ ‘પેલી’ ને ‘પેણું’ મારા મગજમાંથી જવાનાં નથી.

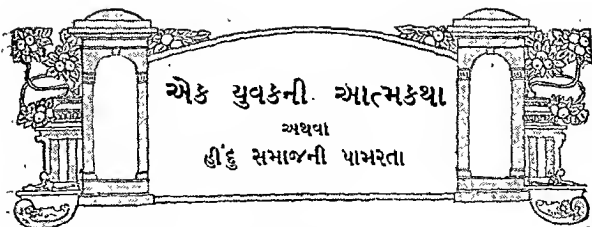
તા. ૫-૫-૨૮

આજે એક હારથરસનું પુસ્તક વાંચ્યું. વાંચી રહ્યા પછી લેખકના કહેવા પરથી માલમ પડ્યું કે એ પુસ્તક હારથરસનું હતું !

હું નાનો હતો ત્યારે રરતા પરથી પસાર થતી મોટરો જોવામાં મને બહુ મજા પડતી. મારા એ ત્રણ બાલમિત્રોને લઈને ગોખમાં બેસીને આખો દહારો મોટરો પસાર થતી જોતો. અમારો રીવાજ એવો હતો કે કદાચ અમારામાંથી એકાદ જણ ઘરમાં અંદર હોય ને આધે થી મોટર આવતી દેખાય તો તેને જીમ પાડીને બોલાવવો. ફેટલીક વખત હું અંદર હોઈ ત્યારે મોટર પસાર થઈ મયા પછી મને ખબર કરવામાં આવતી. એ વેળા મને જેવી ચીઠ ચઢતી તેવીજ આજે એ પુસ્તકના લેખક પર ચઢે છે.

આખી નદી તરી જઈને તરસ્યા રહેતું પડે એનો શો અર્થ ? હાસ્યરસનાં દોહસો પૃષ્ઠો મારી આંખ આગળથી પસાર થઈ ગયા છતાં મારા મુખ પર એક પણ સ્મિતની રેખા ન આવી ! લેખકે જો પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ પરજ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૬૩]

સંપાદક :
રા. રાવજીભાઈ જોશીભાઈ પટેલ

અ પાઠ મહીનાની એક સાંજે અરમર અરમર વરસાદ વરસતો હતો. દેડકા અને તમરાના અવાજથી દશે દિશા ગુંજ રહી હતી. મારી ઓસરીમાં ફાનસ સળગાવીને હું બેઠો હતો; તેવે વખતે મારો મિત્ર અબ્દુલ હમીર આવી પહોંચ્યો. જે નીશાળમાં હું શિક્ષક હતો, તેજ નીશાળમાં તે પણ શિક્ષક હતો. હું હતો શુદ્ધ બ્રાહ્મણ, અને અબ્દુલ હમીર હતો ધર્મચુંસ્ત મુસલમાન. છતાં પણ અમારી વચ્ચે ગાદ રનેહ હતો. અબ્દુલ હમીર હતો પાયખમો પહેરનાર, અને હું હતો હીંદુ ધોતીધું પહેરવાવાળો, ગળામાં કુપટ્ટો નાખવાવાળો ત્રિપુંડ્રધારી આસ્તિક બ્રાહ્મણ. પણ કપર્યાના આ ભિન્ન પહેરવેશથી અમારા બંનેના રનેહ-ભાવમાં રહેજ પણ ઉણપ આવી નહોતી. જે કે અબ્દુલ હમીર પોતાના ધર્મનો સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હતો; તે પણ તે કટ્ટર મુસલમાન નહોતો. હીંદુ ધર્મ પર તેને તિરસ્કાર નહોતો, એટલુંજ નહીં પણ રામાયણ અને મહાભારત વચિવાનો તેને બહુ શોખ હતો. સંસ્કૃત ભાષા પર તે તેને અત્યંત પ્રેમ હતો. તેના આવા આચરણથી મારી તેના પ્રત્યેજ નહીં, પણ ઇસ્લામ ધર્મ

પ્રત્યે પણ શ્રદ્ધા વધવા લાગી. હું મનમાંજ કહેતો હતો કે “અદા! કેવો પવિત્ર મુસલામાન છે? જે દેશમાં આવા મુસલમાનો અધિક પ્રમાણમાં વસતા હોત, તે આ દેશ ક્યારેનોએ સ્વર્ગ બની ગયો હોત.” હુંકામાં અબ્દુલ હમીરને જોતાંજ હું પ્રસન્ન થઈ જતો, અને મારો જીવ શાંત થતો. શાળાના બીજા હીંદુ શિક્ષકો અમને જોઇને મશ્કરી કરતા અને કહેતા “હીંદુ-મુસલીમ ઐક્યનો આ કેવો સુંદર નમુનો છે?” તેમની મશ્કરીની અમારા ઉપર જરાએ અસર નહોતી થતી. ઉલટો અમારા પવિત્ર મિલનનો અમને ગર્વ રહેતો.

હમીરને જોતાંજ આનંદમાં આવી જઈ મેં કહ્યું: “જનાબ, આકાશ વાદળોથી ઘેરાએલું છે. આખા દિવસથી વરસાદ પડ્યા કરે છે; રસ્તા કીચડથી લયબય થઈ ગયા છે, છતાં આપ ધરથી નીકળ્યા. બહુ મહેરબાની કરી!”

“શું કરું ગાંધ, એકલા ઘેર ન ગેહાયું. તારા પ્રેમે મને ખેંચી આવ્યો. વિચાર કર્યો, ધડીલર તારી પાસે બેસીશ. જે સમય આનંદમાં ગયો તે ખરો.” આમ કહેતાં કહેતાં

હમીરખાં મારી સામે પડેલી ખુરશી પર બેઠો.

આજે નિશાળમાં શિક્ષકોએ અમારી આ મિત્રતા પર કેટલાંએ કટાક્ષબાણ માર્યા હતાં, અને તે સર્વે મારા સ્મૃતિપટ પર હતાં. બેસતાં જ હમીરખાંને મેં કહ્યું : “ભાઇ, આપણી આ મિત્રતા લોકોની આંખોમાં શુળની માફક ખુંચે છે. દુનીઆમાં આટલા બધા લોકો વસે છે; છતાં હું તારી સાથે કેમ મિત્રતા બાંધી બેઠો છું ?” મને લાગે છે કે પૂર્વજન્મમાં આપણે બંને સગા ભાઇઓ હોવાનો બોધ છે. નહીં તો આપણી વચ્ચે આવો ગાદ ગ્રેમ કેવી રીતે હોય ? કેમ ખરું ને ?”

હમીરે હસીને કહ્યું : “સંભવ છે એમ પણ હોય.”

હું ખડખડાટ હસી પડ્યો, અને બોલ્યો : “તમે લોકો તો પૂનર્જન્મને માનતાજ નથી, અને આજ સંભવ છે એ કેવું ?”

“ભાઇ એમાં સંભવ અસંભવનો સવાલજ ક્યાં રહે છે ? મારા ને તારા વિચાર મળતા છે, મારે તારી ઉપર સ્નેહ છે; અને તેં પણ મને તારા હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું છે. પછી લોકો બળે તો ભણે બળતા.” આટલું કહેતાં કહેતાં હમીરખાંનું મોં ઉતરી ગયું.

આ બોધને મારા હૃદયમાં દુઃખ ચયું. મેં તેને ગ્રેમપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું : “ભાઇ, તને દુઃખ લાગે એવી કોઇ વાત મેં કહી નથી. શું મારી ખરી વાતોથી તને ખોટું લાગ્યું ?”

“તારી વાતોથી” તે ખોટું લગાડવાનું હોય ? કે નહીં. એમજ પાછલી વાતો યાદ આવી મઠ. હાય ! મારા તે દિવસ નથી. નહીં તો આપણી આ પવિત્ર મિત્રતાની મજાક લોકો શું કરે ?” આમ કહેતાં કહેતાં, તેની આંખો આંસુથી ભરાઇ ગઇ, ગળું રુંધાઇ ગયું. તેની આં દશાં બોધને હું

ગભરાઇ ગયો. ખુરશી જરા તેની પાસે ખેંચીને સહાનુભૂતિપૂર્ણ સ્વરે મેં કહ્યું : “ભાઇ, વાત શું છે; તે તો કહે ? આટલો દુઃખી કેમ બન્યાય છે ? પહેલાં તારા દિવસો કેવાં હતાં ? તારા શબ્દોએ મને મુંઝવણમાં નાખ્યો છે. કહે, તારા જીવનનું દર્દ કહે !”

ઓઝરીમાં શાંતિ પથરાઇ હતી. હમીર વિચારમાં લીન હતો, હું એકી ટસે તેના મોં તરફ જોઇ રહ્યો હતો. ક્ષણે ક્ષણે તેના મોંઢાના બાવ બદલાતા હતા. થોડા વખતમાં શાંતિને ભંગ કરીને હમીર કહેવા લાગ્યો : “ભાઇ, આ પરદેશમાં તારા સીવાય મારું કોણ બેઠી છે ? મિત્ર કહું તોએ તું, અને હિતસ્વી કહું તોએ તું. મારા આકુળ હૃદયનું દુઃખ તને નહીં કહું તો કોને કહીશ ? અહા ! તે દિવસો કેવાં હતાં ! તે દિવસોમાં હું કેવાં હતાં, હવે કેવાં થઇ ગયો છું ! તે દિવસોની યાદ આવતાંજ મારા રોમે રોમમાં દુઃખનો દાવાનળ સળગી ઉઠે છે. અને ભાઇ, ખોટું ન લગાડતો, મનમાં થાય છે કે તમારા આ ભીપણ અને નર્ક સમાઈદુ સમાજને કચડી નાખું.”

ખરેખર હમીરનું મોં રુદ્રમૂર્તિ સમ બની ગયું હતું. અને આંખો અંગારાની માફક લાલ થઇ ગઇ હતી. આ બોધને તેની પીઠ ઉપર હાય ફેરવી કામળ સ્વરે મેં કહ્યું : “ભાઇ, તું આમ ખીજવાઇ કેમ ગયો છે ? હાંદુ સમાજે તારા ઉપર શું બુદ્ધિમ ગુન્ગર્યો છે ? કહેતો ખરો, હું પણ સાંભળું.”

“હાંદુ સમાજના બુદ્ધિમનું તું પુછે છે ? હાંદુ સમાજ જેટલો બુદ્ધિમન કરે તેટલો ઓછો છે. તે પોતાનાંજ બાળકોને ગળે ઊરી ફેરવે છે. આનાથી બીજો બુદ્ધિમ શું હોય ? આવો બુદ્ધિમ દુનીઆમાં બીજું કોણ ફેરવે છે ? અહા ! તે વાતો યાદ કરવાંથી બીજો પણ

હૃદયમાં ભળીને તોડાન ઉઠે છે. પણ નહીં, તે બધી વાતો તને કહીને આજે તે તોડાનનો વેગ હું ઓછો કરીશ. હૃદયનો ભાર હલકો કરીશ.”

“ભાઈ તું જાણે છે કે હું મુસલમાન છું—કટ્ટર મુસલમાન છું! હા, હું મુસલમાન છું. પણ મને મુસલમાન કોણે બનાવ્યો તે તું જાણે છે? તારા હૃદય સમાજને મને કટ્ટર મુસલમાન બનાવ્યો છે. હું તે પાપી સમાજનો એક અભાગી પુત્ર છું. એક કુલીન બ્રાહ્મણને ત્યાં મેં જન્મ લીધો હતો. પણ તે સમાજે મને પોતાને નિઃશ્વર હાથેજ મૃત્યુના મુખમાં ધક્કો દીધો. જ્યારે મને કોઈની સહાયતા ન મળી, ત્યારે હું મુસલમાન જમાતમાં જઈ પહોંચ્યો. અને આજ આ ક્ષેત્રે તારી સામે બેઠો છું. અહા! તે કયા બહુ હાથ-વેધક છે. મહેરબાની કરીને મારી આ કયા બીજા કોઈને કહીશ ના. નહીં તો લોકોની નજરે હું નીચો પડીશ.”

હમીરનું કથન સાંભળીને હું આશ્ચર્ય બની ગયો, આશ્ચર્યચકિત થતે તેની સામે જોઈ રહ્યો. ધીરથી મેં તેને કહ્યું: “શું તું જન્મથી બ્રાહ્મણ છે? પછી મુસલમાન કેવી રીતે થઈ ગયો?”

હવે હમીરનો ક્રોધ શાંત થતો જતો હતો, અને મોઢા ઉપર એક પ્રકારની ક્રામગતા પ્રકટવા લાગી હતી. નરમાશથી તે બોલ્યો: “તેજ હું કહું છું! મારી આત્મ-કથા દુઃખ ઉપજાવે તેવી છે. તે સાંભળવાથી તને લાલ તો કેજ નહીં થાય, ફક્ત એટલું અવરમ સમજશે કે હૃદય સમાજ કેવી રીતે પોતાને હાથે પોતાના પગ ઉપર કુદાડી મારી રહ્યો છે. કીક, નો જ્ઞાન હાથે સાંભળ.”

“મારી જન્મશ્રુતિ કપી છે, તેનું નામ અને મોઢા પિતાનું નામ હું નહીં કહું; કારણ કે હવે એ રિપેરી ચર્ચા કરવામાં કે સાર નથી.

ફક્ત એટલું જ કહીશ, કે મારા પિતા એક કુલીન અને ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતા; પરંતુ સુખી દુના, જમીન, જાગીરી, મકાન ખેતીવાડી વગેરે સર્વ કે હતાં. યજ્ઞમાનવૃત્તિની પણ મારી આવક. ન્યાત જાતમાં તેમનું માન-પાન સારું હતું. તે પોતાના પરિવાર સાથે શહેરમાંજ રહેતા હતા. માસ છ માસે ખેતીવાડી જોવા ગામ પર જઈ આવતા હતા. જે કે તે જુના વિચારના માણસ હતા તો પણ સતત શહેરમાં રહેવાથી વર્તમાન પરિસ્થિતિનો તેમના પર પુરો પ્રભાવ પડ્યો હતો. પરિણામે તે પ્રાચીનતાના પક્ષપાતી હોવા છતાં પણ નવી જાતનો વિશેષ વિરોધ કરતા નહોતા. પરંતુ કાર્ય પ્રસંગે તે જુના રીવાજ પ્રભાવેજ ચાલતા. સમાજનો તેમને બહુ ડર રહેતો હતો. પોતાનું નાક કાન સાશ્વત રાખવાના વિચારથી સમાજની ઉચિત અનુચિત સર્વ પ્રણયિઓનું તે સમર્થન કરતા હતા, અને ચાલતા પણ તેને અનુમતિનેજ.

“હું મારા પિતાનો ત્રીજો પુત્ર હતો. મારાથી મોટા બીજા બે હતા. તેમાં મોટાભાઈ ખેતીવાડીની દેખરેખ રાખતા હતા, અને વચ્ચે ભાઈએ યજ્ઞમાનવૃત્તિ પસંદ કરી હતી. પણ મારી ઇચ્છા ઈંગ્રેજ લાશુવા તરફ હતી જ્યારે યજ્ઞરાતી પૂરું કરીને ઈંગ્રેજ લાશુવાનો વિચાર મેં જણાવ્યો, ત્યારે પિતાજી વિચારમાં પડી ગયા. પહેલાં તો હા, ના, કરવા લાગ્યા, પણ માતા અને ભાઈઓના કહેવાથી માની ગયા. ઈંગ્રેજ લાશુવું મેં શરૂ કર્યું. અને તેમાં મારી હોંશીઆરી જોઈને પિતાજી બહુજ ખુશી થઈ ગયા. અને કહેવા લાગ્યા:—” સામે! ઈંગ્રેજ લાશુને સારી નોકરી મળવશે, તો ધરનું તો નામ કાઢશે!”

“જે વર્ષે હું મેટ્રીકમાં ગયાં, તેજ વર્ષે મારું લગ્ન થઈ ગયું. લગ્ન બહુ ધાંધળું થી

યધું. કન્યાનો બાપ પણ શ્રીમંત હતો, દશ બાર ગામનો તે જાગીરદાર હતો; મહા મહેનતે મારા જેવો વર તે મેળવી શક્યો હતો. તેનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે, મારી સાથે તેની પુત્રી સુખમાંજ રહેશે. અને જ્યારે હું ઇંગ્રેજ બાણીને મોટો સાહેબ બની જઈશ, ત્યારે તો પોતાનું ગૌરવ અને માન ખુબ વધી જશે. આત્રી મિથ્યા લાલસાનો તે બીચારો એક પ્રકારે બલિદાન બન્યો હતો. લગ્નમાં તેણે છુટે હાથે ખર્ચ કર્યું હતું. અને દીકરીના નામે મારા પિતાને પુજળ પરડણ પણ આપી હતી.

“મારી પ્રિય પત્ની સાસરે આવી. જ્યાં નહોતું તેનું કોઈ સગું, કે નહોતું તેની ઉપર કોઈ મમતા કરનારું. મારી પત્ની મારાથી ચાર વર્ષે નાની હતી. ધૈવનાવસ્થામાં તેણે પ્રવેશ કરવા માંડ્યો હતો. તેનું મુખ શુભાંગ કળીની માફક ખીલી ઉઠ્યું હતું. અને સ્ત્રી સુલભ લજ્જા, કામળતા અને ભોળપણે તેના મુખતીની શોભા સોષણી વધારી સુકી હતી. તે કેટલી ગંભીર, કેટલી બુદ્ધિશાળી અને કેટલી પતિપરાયણ હતી ! ગુરુજનોની કેટલી આજ્ઞાધારિણી હતી ! તેના સદ્ગુણોની યાદ આજ પણ મને વ્યાકુળ બનાવે છે, મન અને જીવ બેએન બની જાય છે.

“પત્નીના નિર્માળ પ્રેમ અને સતત સેવાથી મારો ચાહ તેના તરફ વધવા માંડ્યો; તે એટલે સુધી કે તે લક્ષ્મી ઉપર હું પ્રાણ પાચરવા લાગ્યો. અમારા બંનેના દિવસો આનંદમાં જવા લાગ્યા. પણ તેજ વખતથી અમારા સુખાકાશમાં દુઃખના ધૂમકેતુના ઉદયની શરૂઆત થઈ. અમારો પ્રેમ નવો નવો હતો, જીવન ઉમંગથી ભરપૂર હતું; એટલે દુઃખના તે ધૂમકેતુની અમે ઉપેક્ષા કરી. અહા ! મનુષ્ય જીવનમાં કોઈ કાંઈ વખતે એવી ગંભીર ભૂતો થઈ જાય છે, કે જે અવિધ્યના જીવનની સુમધુર કદંબનામાં પોતાનું

વર્તમાન, અવિધ્ય અને જીવન સુદ્ધા સર્વસ્વ નષ્ટ કરી દે છે. દુઃખના તે ધૂમકેતુને જોઈને જો તે વખતેજ મેં મારા કર્તવ્યનો ભણી રીતે વિચાર કરી લીધો હોત, તો પ્રેમની તે દેવીને માટે હંમેશના હાથ ધોઈ બેસવાનો પ્રસંગ આજે ન આવ્યો હોત. અને જન્મભૂમિને છેવટના પ્રણામ કરીને ધર્મબ્રહ્મ થઈ આ પ્રકારે તારી સામે હું ન બેઠો હોત.

“હીંદુ સમાજ નૈતિક આદર્શમાં બહુ નીચો પડ્યો છે. અને કેટલીક સામાજિક દુષ્ટ પ્રથાઓ એવી તો ધર કરી બેઠી છે, કે ચાહે હીંદુ હો, મુસલમાન હો, યા જૈન, ગમે તે જાતિ હો, પણ સર્વમાં એકજ સ્વરૂપે તમને દેખાશે. પહેલાં તો અમારાં માતા પિતાને એક બે વાતોનો બહુ મોહ હોય છે. ઘરમાં ક્યારે નવી વહુ આવે, અને ઘરને દીપાવે. પણ એ મોહ, ઘરમાં નવી વહુનાં પગલાં નથી પડ્યાં હોનાં, ત્યાં સુધીજ રહે છે. વહુ ઘરમાં આવતાંજ સાસુની પ્રસન્નતા, ખિન્નતામાં ફેરવાઈ જાય છે. જે સાસુનું કર્તવ્ય વહુને દીકરી બરાબર સમજવાનું છે, જે નણંદનું કર્તવ્ય બોળાઈને બહેન સમાન ગણવાનું છે; તેજ સાસુ વહુની અને નણંદ બોળાઈની દુશ્મન બની જાય છે. એટલુંજ નહીં, પણ જો કદિ દીકરો વહુની સાથે પ્રેમથી વર્તે તો હોય, તો તે તેમની આંખોમાં ખટકે છે. વહુના આવતા પહેલાં દીકરાની ગાળોને બાળ-લીલા સમજનારી માતાને મન વહુના આવ્યા પછી દીકરાની સેવા પણ ઝેર સમાન લાગે છે. વહુ દીકરાના પ્રેમની બરદાશ તેઓ નથી કરી શકતાં, તેમનો ખ્યાલ એવો હોય છે કે જે દીકરો આજ અમારો હતો; જેના ઉપર અમારોજ અધિકાર હતો તે હવે બીજાનો થઈ ગયો છે, તેના ઉપર બીજાએ અધિકાર જમાવ્યો છે. દીકરાનું ભયું થવા માટે પરમાત્માને તે પ્રાર્થના કરે છે, પણ જ્યારે

દીકરા તેની પાસે બેસીને મીઠી મીઠી વાતો કરે
-છે; સારે તે મોં મરડી બેસે છે. પરિણામે હૃદય-
-થી તે દીકરાને પોતાના તરફ ખેંચવા પ્રયત્ન કરે
છે, પણ પ્રત્યેક આકર્ષણથી તે વહુની તરફ

મુકાબલો કરવો પડ્યો, પણ તેમાં મેં બેપરવાઈ
જતાવી; તેથી હું પરાજીત થયો, અને પવિત્ર પ્રેમ
-રાજ્યથી હાથ ધોઈ બેઠો.

“ મને ધર્મપત્ની મળી હતી, મૃદુલદર્શી

દાંડુ સમાજના નુવરમનું ઘર પુણે ઉ ૧

-એઆપ છે. અને મા દીકરા વચ્ચેનું અંતર
-દિવસે દિવસે વધતુંજ રહે છે, તથા ધર કળ્યાનું
-કેન્દ્ર બની ગય. મારે પણ આ પરિસ્થિતિનો

મળી હતી, પ્રેમની દેવી મળી હતી. પણ તેથી
શું ? ઘરવાળાઓને તો એક દાસી મળી હતી;
અને એવી દાસી મળી હતી, કે જેનું મૃદુલ ન-

હોતું ખર્ચું પડ્યું; ઉઠતું તેજ પોતાની સાથે અદળક ધન લઇને આવા હતી. મારી પ્યારી પત્ની આવી ને થોડાએ દિવસ નહીં રહી હોય, ત્યાં તો તે ખીચારી ઉપર ધરતો બધો ભાર નાખવામાં આવ્યો. માતાએ તો પહેલેથીજ ધરતું કામકાજ કરવાનું નેવે મુક્યું હતું, હવે ભોગ્ગાઓનું પણ ચઢી વાગ્યું. મોટી ભોગ્ગાને માયાનું હંમેશનું દદે લાગું પડ્યું, અને વચ્ચે તાવના દર્દથી પીડાયા લાગી. આ દશામાં ધરતું કામકાજ કાષ્ઠ સંભાળે? મારી પત્ની બધાથી નાની હતી, મોટેરાંની સેવા કરવી એ તેનો પરમ ધર્મ હતો. ધરમાં જે આમ નોકર હતી, તેને પણ મારી પત્નીના આવ્યા પછી રજા આપવામાં આવી હતી. એટલે કે તેને નોકરડીથી પણ કંઠણ કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. કેમકે તે ધરતી વહુ હતી ને? ખીચારી જે ધડી રાત હોય ત્યારથી ધરકામમાં જોડાતી, અને આવ્યા દિવસ સતત કામ કર્યા પછી, મહા મુશીબને રાતના અગીઆર વાગ્યે છુટતી. પોતાને હાથેજ દગી, ખાંડી રસોઇ બનાવીને તે બધાને જમાડતી; તથા વાસણ પણ હાથેજ માંજતી હતી. સાસુ તથા અને જોડાણીઓનાં કપડાં મુઠાં તેને ધોવાં પડનાં, અને તેમના પરચુટણ કામનો ભાર પણ તેનેજ માથે હતો.

“આ ઉપરાંત ધરમાં તેની સાથે બેસીનેએ મીઠી વાતો કરવાવાળું કોઇ નહોતું, ઉઠતું સર્વ કોઇ તેને ધમકાવવા તેમજ યદ જનુ માતા પણ પોતાની જે મોટી વહુઓનોજ પક્ષ લેતી હતી. કેમકે મારી પત્નીથી તે મોટી હતી; અને તેની પાસેથી મેવા લેવાનો તેમને અધિકાર હતો. જો કદિ તેની તખીઅત બગડતી તો તે કામ નહીં કરવાનું બહાનું ગણાતું. તે સર્વથી નાની હતી ને? ભોગ્ગાઓ મળકમાં મને કહેતી કે— ‘દીએરેણ, રાણી સાહેબને કે બહુ શોખથી મુક્યું છે. કોમ કરેતો તો તેમની છાતી ફાટી નાંખે છે;

જ્યારે અત્યારથીજ તેમની આ દશા છે, તો પછી લવિધ્યમાં તમારું ધર કેમ ચાલશે? સ્ત્રી જાતને આટલી માથે ચઢાવવી ઠીક નથી. અમે તો તમારા બહાને માટે કહીએ છીએ, ‘આજી તમે જાણો ને તમારું કામ જાણે.’ માતા પણ કહેતી કે દીકરા તે સાચુંજ કહે છે. તારી વહુ આખા દિવસમાં જેટલું કામ કરે છે, તેટલું તો જ્યારે હું તેની ઉમરની હતી; ત્યારે વાતો કરતાં કરતાં કરી નાખતી હતી. તું કેં કહેતો નથી. તેથીજ ને આવડી ફાટી છે. આવી સ્ત્રી તો મેં કોઇ જોઇ નથી, જ્યારે જુઓ ત્યારે પોતાનું શરીરજ જોવા કરે. કોઇ કોઇ વખત ઘાલ ધપટ કરતો રહે, તો કેંક શીથે રસ્તે ચાલવાની ટેવ પડે.

“હું સાંભળતો બધાનું પણ કરતો મારા મનનું, એથી કરીને ધરતો સ્ત્રીવર્ગ મારા પર નારાજ રહેતો. અને કહેતો કે, વહુએ એને પોતાનો કરી લીધો છે. જાહું ક્યું છે જાહું! અને તેથી તેની પાસે ચું કે ચાં કરી શકતો નથી. તેમની વાતો સાંભળીને મને દસતું આવતું. તેમની ઇચ્છા એવી હતી, કે હું મારી પત્નીને મારું. પણ પોતાની ઇચ્છા બર નથી આવતી જાણીને, તેઓ મારા ઉપર ખુબ કડાપો કરતી હતી. સ્ત્રીને જે પતિનો પ્રેમ પ્રાપ્ત હોય છે, તો તે સર્વ કે સદન કરી શકે છે; પછી જોઇએ તો ધરના માથુઓ તેને. ગમે તેટલો તિરસ્કાર કરે, અને મરજમાં આવે તેટલું દુઃખ દે; તેની તે પરવા કરતી નથી. પણ પતિ જે તેનો સહેજે તિરસ્કાર કરે તો, તે તેનાથી સદન થઇ શકતો નથી; તેના રોમે રોગમાં દુઃખની વેદના ઉઠે છે. જ્યારે રાત્રે તે મારી પાસે આવતી, ત્યારેજ તેનું મધુર મુખ હું જોવા પામતો. અને તેના મુખ ઉપર પ્રસન્નતાની ઝલક જોઇ શકતો. જો કદિ હું તેને અમરનો.

પણ ધમકાવે, તો ધરવાળોને અસાચાર યાદ આવતાં; તે બ્યાકુળ બની જતી. અને કુસકે કુસકે રડતી. ન્યારે હું તેને બે મીડી વાતો કરેતો અને મારે હાથે તેનાં આંસુ લુછતો, સારે તેનું સુખકમળ પ્રસન્નતાથી ખીલી ઉઠતું. ધરવાળાના અસાચારની ફરીઆદ તો કદિ તેણે મારી પાસે ફરીજ નથી. જો કદિ કોઈ વખત હું તેને પુછતો કે, કેમ ચાલે છે? તો તે પ્રસન્નતાપૂર્વક એવોજ જવાબ આપતી કે, સર્વ કંઈ હીક છે. અહા! તે અસિદ્ધિત રમણી કેવી કષ્ટ-સંદિધ્ધ, અને ગંભીર હતી! ખેર, આમ કરતાં મેં મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી.

“વેકેશનની રજા પુરી થયાંજ હું કોલેજમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. મારે આ વિષય જાણતાંજ મારી પત્નીનો અહેરો હ્રાસ થઈ ગયો. જે દિવસે મારે જવાનું હતું, તે દિવસે તે ખુબજ ઉદાસ રહી. તે દિવસે તેણે મને કહ્યું: “તું આપ મને અહીં એકસી મુઠાને ચાહ્યા જશો? એ પ્રશ્ન! હવે હું કોને જોઈને મારો જીવ હારીશ? કોને જોઈને વિયોગના આ દિવસો વીતાવીશ? કોને જોઈને મારા દુઃખી મનને હસાવીશ? તું હવે આગળ વધુ અભ્યાસ કર્યા સીવાય ચાલે તેમ નથી? આટલું ભણ્યા પછી પણ ઉદર પોષણને માટે શું ચેટસો નહીં મળી શકે?” મેં તેને છતી સરસી ચાંપીને કહ્યું: “પ્રિયે! આટલી બ્યાકુળ કેમ થઈ જાય છે? હવે ચાર વર્ષજ બાકી છે. જેવી રીતે આજ સુધી રહેતી આવી છે, તેવીજ રીતે હવે પછી પણ રહેજે; જેમ તેમ આ દુઃખી દિવસો પુરા કરજે! દુનીઆમાં સુખ દુઃખ સાથે સાથેજ ચાલ્યા કરે છે. દુઃખના દિવસજોવા વગર સુખનું દર્શન નથી થતું. ચાર વર્ષ કંઈ વધારે નથી. પછી તો હમેશાં સુખમાંજ રહેવાનું છે. અને હું કંઈ તેને ધુસી જવાનો નથી. હું રહીશં બાં

પણ મારો જીવ તારામાંજ રહેશે. ન્યારે ન્યારે રમણ પડશે સારે સારે અહીં આવતો જતો રહીશ” મારી વાતો સાંભળીને તેણે કહ્યું: “તો બસે.” પણ તેની આંખોમાંથી અશ્રુબિંદુ ટપકવા લાગ્યાં. જેમ તેમ તેને સમજાવી, અને ધરનાં બધાંની રજા લઈને હું ઉપડ્યો!

“જો કે કોલેજમાં હું અભ્યાસ કરતો હતો, મિત્રોની સાથે આનંદ વિનોદ કરતો હતો; આમ તેમ સરુલ સપાટા પણ ખુબ મારતો હતો, છતાં પણ મારો જીવ ઘેરજ હતો. પત્નીની ચિંતાથી હું હમેશાં એવેન રહેતો. કાણ જાણે તેના દિવસો કેવી રીતે જતા હશે, તેના મનની શી દશા હશે, ધરવાળાં મારી ગેરહાજરીમાં કાણ જાણે દવે કેવે કેવે પ્રકારે તેને કેટલું એ સતાવતા હશે? વગેરે વગેરે વાતોથી મારું મન હમેશાં ઘેરાએલું રહેતું. તે દિવસોમાં પંચાંગ જોવાનો મને બહુ શોખ હતો. પંચાંગમાં હું ફક્ત એટલું જોતો કે કયો તહેવાર ક્યારે આવે છે, અને તેને કેટલા દિવસ બાકી રહ્યા છે; તથા તેની કેટલી રજાઓ છે. રજા પડતાંજ કેટલા કેટલી અભિલાષાઓ સાથે હું ગાડીમાં બેસતો, ગાડી ઝડપથી ચાલતી; તોપણ મારા મનમાં શાંતિ જરાજર ચલાવતો નથી, એમ થયા કરતું. જ્યાં સુધી હું ઘર બેગો નહોતો થતો ત્યાં સુધી મારું ચિત્ત અત્યંત એવેન અને ખિન્ન બની રહેતું; અને ઘરમાં પગ મુકતાંજ કાણ જાણે કેમ મારો જીવ શાંત થઈ જતો. આજે વર્ષો વીતી ગયાં છે, તો પણ તે વાતો મારા હૃદયમાં તાજીજ છે. હું કેટલા ઉદાસથી પત્નીને મળતો, અને પુછતો: “બધાં કુશળ તો છે ને?” સારે તે, “આપની કૃપાદિ જોઈએ” કહીને દસી પડતી. પણ તે વખતે તેની આંખોમાંથી એક બે ઊંડાં આંસુ ટપકી પડતાં. તે આંસુમાં કેટલી વિરદ વેદના, કેટલી સંદિધ્ધતા, કેટલી કાવરતા અને કેટલી એ

મૌન પ્રાર્થનાઓ હતી ? હાય ! તે વખતે હું તેને સમજીને પણ ન સમજી શક્યો.

“આ પ્રમાણે ચાર વર્ષ પુરાં થયાં, અને બી. એ. ની પરીક્ષા આપીને હું ઘેર આવ્યો. આ વખતે બહુ બહુ ઉમંગ અને આશાઓ સાથે હું ઘેર આવ્યો હતો, પણ ધરમાં પગ સુકતાંજ તે બધી ઉપર પડેા પડેા. આ વખતે મારું શયનગૃહ સુંતું હતું. તેમાં પ્રેમની તે મૂર્તિ નહોતી. મને ખરૂં મેળવતાં વાર ન લાગી. બહુ દિવસ માંદી રહેવાથી, અને તેની સેવા ચાકરી કરી કંટાળી જવાથી; ધરવાળાંએ તેના ઉપર દયા કરીને તેને પિતાને લાં એક અઠવાડી-આથી મોકલી દીધી હતી. આ દુઃખદ ખરૂં મળતાંજ મારા હોરાકોણ ઉડી ગયા, અને જીવ ઉંચે નીચે થવા લાગ્યો. હૃદયમાં એક પ્રકારની નિરાશા આવી ગઈ. હું વિચારવા લાગ્યો કે, “હે પ્રભુ ! સંસારનો આ કેવો કઠોર નિયમ છે ? હજારો રૂપીઆ લઈને આ ધરમાં તે દાસી થઈને આવી હતી, અને દાસીની માફકજ રાત દિવસ ધરવાળાંની સેવા કરતી હતી; જેના બદલામાં તેને ઘેર તિરસ્કારજ મળેા હતો. આટલું છતાં પણ તે કોઈને કદિ કે કહેતી નહોતી, બહુ ગુપ્તપ સદનજ કરી લેતી. તો પણ ધરવાળાંની આ નિર્દયતા ! તે આટલા દિવસ માંદી રહી, અને મને ખરૂં સુદાં ન મોકલી ! અને તેને ગુપ્તપ પીયર મોકલી દીધી. કેમ જાણે આ ધર સાથે તેને કે સંબંધજ ન હોય. મારાં આ ધરવાળાં કેવાં ? માત પિતા અને લાઠ બોજાઈ પણ કેવાં ?” મને ધરવાળાંઓ ઉપર ખુબ તિરસ્કાર છુટ્યો. બધાં મારે મનથી ઉતરી ગયાં.

“સવાર થયું. કોઈને કે કહ્યા વિના હું મારે સાસરે પહોંચ્યો. મારી પત્ની આટલા ઉપર સુતી હતી, મને જોતાંજ તે ઉઠીનેબેડી થઈ ગઈ. તેની તે આકર્ષક વિસ્તૃત આંખોમાંથી અશ્રુઓ

ઘરવા લાગ્યાં. મને ખરૂં ન પડી કે તે આંસુ દર્શનાં દર્શાં કે દુઃખનાં. તેનું તે ગુલાબ કળી સમ મોં કરગાઈ ગયું હતું. જ્યારે મેં તેને પ્રુછ્યું : “તબીયત કેમ છે ?” ત્યારે તેણે ક્ષીણ સ્વરે ઉત્તર આપ્યો : “ઠીક છે, ખરૂં લેવાની કૃપા કરી તે સારું થયું.” અહા ! તેના તે શબ્દોમાં કેટલી મનોવચા હતી ! મારી જીવ આ બીજણ પરિણામ જોઈને મારા ભવિષ્ય સુખની કલ્પના ની તે મૂર્તિને જોઈ હું વ્યાકુળ થઈ ગયો.

“મારી પત્ની તેના પિતાને ત્યાં ગઈ હતી; પણ ત્યાંએ તેની દેખરેખનો કે વિશેષ પ્રબન્ધ નહોતો. તેની મા પહેલેથીજ સ્વર્ગવાસી થઈ હતી, અને તેના પિતા વૃદ્ધ હતા. તેમની તો ઘણીએ ધવ્વા હતી, કે દીકરીની દવા-દારની બરાબર ગાઈવણ થાય; પણ ધરમાં તેમનું સાંભળે તેનું કોઈ નહોતું. મારા સાળા. ખેતીના કામમાં શોકાયેલા રહેતા, અને ગામમાં વેદ ડાકટર પણ નહોતા. પછી તેની દવાનો બંદોબસ્ત કેવી રીતે થાય ? હવે રહી સેવા ચાકરીની વાત, જે કરવા જેટલી પુરસદ તેની બોજાઈઓને ધરકામ અને બાળકોની દેખરેખ આગળ નહોતી મળતી. હા, તેની એક મોટી બહેન તેની સેવા ચાકરી તન-મનથી કરતી હતી. બીચારી તેને છાતી ઉપરજ રાખતી હતી. પણ આમ કરવાથી કે દરદ થોડુંજ મટે છે ? તેને માટે તો કોઈ કુશળ વેદ ડાકટરની જરૂર હતી. આ સ્થિતિ જોઈને હું તેને શહેરમાં લઈ આવ્યો, અને સમગ્રની આત્માથી તેની સેવા ચાકરીને માટે મારી સાળાને પણ સાથે લેતો આવ્યો.

“કૂર વિધાતા મારી તરફ પહેલેથીજ કૂર નજરે જોઈ રહ્યો હતો. હું ગયો હતો તો બહુ કરવા પણ મારે હાથેજ બાજી બગાડી ખેડો. ગરમીના દિવસ હતા, અને ગાડાનો રસ્તો. મારી પત્નીને જી લાગી. ઘેર પહોંચતાંજ તેની તબીયત

વિશેષ બગડી. ધરવાળાઓને મારું આ કામ પસંદ ન પડ્યું. ભોળાપણે માંહેમાંહે કહેતી કે, “જેયું કેવી તાજ તડીંગા જેવી છે, છતાં મંડવાડનું બહાનું કાઢી બેસી છે; અને તેને માટે આ અર્થો અર્થો થઇ જાય છે.” આ તેમના સહાનુભૂતિના શબ્દો હતા; પણ તે લોકો ની આ વાતોનો ખ્યાલ ન રાખતાં તત્પરતાથી હું તેની દવાદાર કરવા લાગ્યો. શહેરમાં જેટલા પ્રખ્યાત વૈદ્ય ડાક્ટર અને હકીમ હતા, તે બધાંએ યુગ્મ પ્રયત્ન કર્યો. પણ ઇશ્વરની દમ્જા આગળ કેનું જોર ચાલે છે? આડમે દિવસે મારો લીલોજમ બાગ ઉઝડ્યો થઇ ગયો. મારી બોલતી મેના પિંજરને સુતું મુકાને ઉડી ગઇ.

“હું યુગ્મ રોથો-પરતાયો. પણ શું વળે? ધરમાં નાનું સરખું તોશન ઉડ્યું. સ્ત્રીઓ રોવા અને કુટવા લાગી. મા અને ભોળાપણે મને સમજાવવા લાગી. મા કહેતી : “દીકરા, તે અભાગણીની પાછળ ક્યાં સુધી રડીશ? તે તો મરી ગઇ, હવે તારે પણ તેની પાછળ જીવ આપવો છે કે શું? હજુ તારી ઉંમર વહી ગઇ છે? હું તો તારા ચાર ચાર વખત વિવાહ કરીશ. તેનાથી પણ રુપાળી વહુ લાવી આપીશ.” ભોળાપણે કહેતી : “દીવરજી, તમે પણ ગાંડા કેમ થાઓ છો? તમારા ધરમાં શી વાતની ખોટ છે? જે જોઇએ તે છે. તમોને શી વાતનું દુઃખ છે, કે નાહક તે અમા-ગણીની પાછળ ગાંડા થઇ જાઓ છો. સ્ત્રી તો પમનું પગરખું છે, એક ફાટે તો બીજું. તમે તમારે આરામથી રહો, અને પછી જુઓ એક નહીં પણ પચાસ તમારી સાથે દાય જોડતી આવે છે કે નહીં? આ લોકોની વાતો મને ઝેર જેવી લાગતી હતી! આ લોકોએજ તેનો જીવ લીધો હતો, અને ઉપરથી આમ કહેતા હતા. તેમની સાથે વાત કરવાને મારું મન માનવું નહોતું. મારું હૃદય વર્તન જોઇને તે લોકોએ

પણ મારી સાથે વાત કરવાનું બંધ કર્યું.”

“આ વખતે ધરમાં મારું દુઃખ જાણવાર મારી સાળી સીવાય બીજું કોઇ નહોતું. મારી પત્નીની તે સગી જોડેન થતી હતી. અને તેના ઉપર તેનો પ્રેમ પણ વિશેષ હતો. તેના મરી જવાથી તેને બહુ દુઃખ થયું, છતાં પણ તે બહુ ધીરજવાન હતી. પોતાનું દુઃખ અંતરમાં સમાવીને ઉઘટી તે મને સમજાવતી હતી; અને તન-મનથી મારી સેવા કરતી હતી. તેની ઋણુરી વાતોથી, સેવા ચાકરીથી મને યુગ્મ શાંતિ મળતી હતી. વાત એમ હતી કે તે બીચારી પણ નાની ઉંમરથીજ દુઃખી હતી. પોતાના દુઃખની કથા મને કહીને મારું દુઃખ ઓછું કરવા તે પ્રયત્ન કરતી હતી.

“મને દુઃખી થતો જોઇને તે કહેતી : “તમે તો પુરુષ છો, જરા મારી તરફ જુઓ, હું સ્ત્રી છું. જ્યારે હું કેંકે સમજણી થઇ લારે માતા દેવલોક પામી. માતાની મમતા કેવી હોય છે, તેનો ખ્યાલ કેવો હોય છે? તે હું જાણતી ન હતી. તેનો રહેજ પણ અનુભવ મને નહોતો થયો. તે પછી મારી અજ્ઞાનાવસ્થામાંજ મારું લગ્ન થઇ ગયું; પણ નિર્દય વિધાતાએ અયપણુ-માંજ મારું સોમાગ્ય સિંદુર ભુસી નાખ્યું. મેં પતિનું મોં પણ જોયું નહોતું, પછી તેમનો પ્યાર પામુંજ ક્યાંથી? સાસરીવાળા તો મારું મોં જોવામાં પણ પાપ માનવા લાગ્યા. એટલે હવે હું જેમ તેમ પીયરમાં દિવસ વીતાવી રહી છું. પીયરમાં બાઇ ધમકાવે તે જુદું, અને ભોળાપ-ણે લટે વટે તે પણ જુદું. આ બધા અપમાનને કડવી દવા સમજીને હું પી જાઉં છું. જ્યાં સુધી પિતાજી છે, ત્યાં સુધી તો જેમ તેમ રોટલો મળે છે. પણ તેમના ગયા પછી તો કેણુ જાણે મારી કેવીએ દશા થશે. એટલે યુગ્મ દુઃખ તો વારા ફરતી બધાને માટે લખાએલુંજ છે. અને તમારે માટે તો સુખના દિવસ આવવાની આશા પણ

છે. અને મારું ભાગ્ય તો એક વાર પુટ્યું તે કુટ્યુંજ. વળી આ સંસારમાં કે થોડાજ તમે એકલા દુઃખી છો ? તમારા કરતાંએ અનેક ઘણા દુઃખી છવ આં સંસારમાં છે. માટે મહેરબાની કરીને જીવ બાળવો મુકી શાંત થાઓ. " આની દંશા હું બાળ્યો તો નહોતો, એમ નહોતું. તો પણ તેની કરુણ કથા સાંભળવી મને બહુ ગમતી. જે હું બહુ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો હતો. તેનાથી મારા દુઃખી મનને બહુ શાંતિ મળતી હતી.

"સંસારમાં કોઈ ચાહે તેટલો દુઃખી બનીને રહે, પણ તેનું કામ એક દાણ માત્રને માટે બંધ રહેતું નથી. ઘરમાં પત્ની વિયોગથી હું રજા કરતો હતો, ત્યાં પિતાજીની પાસે મારા વિવાહને માટે હંમેશાં સંદેશ આવ્યા કરતા હતા. લોકોની આ સ્વાર્થચિંતિ ઉપર મને ખુબ તિરસ્કાર આવતો હતો. એક દિવસ પિતાજીએ મને બોલાવ્યો. તેમની પાસે તે વખતે મારી માતા અને બંને બાઈ બેઠા હતા. ત્યાં બેસતાંજ પિતાજીએ મને કહ્યું: " દીકરા જે થાનું હતું તે થઈ ગયું, હવે નકામી ચિંતા કરવાથી શો ફાયદો ? તું લેમકુશળ હશે, તો કેટલીએ સ્ત્રીઓ આવશે, અને જશે. આજેજ વીરપુરના જમીનદારનો સંદેશો આવ્યો છે કે, તેમની એક નવ વર્ષની દીકરી છે જે સાંભળવા પ્રમાણે બહુ સુંદર છે તેના સંબંધ તારી સાથે જોડવાની તેમની ઇચ્છા છે. ઘરના સુખી અને આબરુદાર છે. પૈસા ટકા પણ મોં માગ્યા આપવા કહે છે. અને મારી સમજ પ્રમાણે તો સંબંધ ઘણો સારો છે. જેની મેં હા પણ પાડી છે. તો કે છોકરીની ઉંમર જરા નાની તો છે. પણ તેથી શું ? ઉકરડાને વધતાં વાર શી ? બોલ તારી શી મરજી છે ?

"અત્યાર સુધી પિતાજી ઉપર મારી જે થોડી અણી પ્રદા હતી, તે પણ ઉડી ગઈ. મારી મનોદ્વાજો એમને ખ્યાલ પણ નહોતો. એમને તો ફક્ત

રુપીઆનીજ પડી હતી. ધનની લાલચથી મારા જેવા નવજુવાનને ગમે એક અબોધ બાલકાને બાંધવા તૈયાર થવા હતા. તેનાથી મને શું સુખ મળશે, તેની તો એમને કે ચિંતાજ ન હતી. મેં પિતાજીને જવાબ આપ્યો: " આપ જમીનદાર સાહેબને કહી દેજો, કે તે તેમની પુત્રીના સંબંધ બીજા જગ્યાએ કરે, અને મારે ભરોસે બેસી ન રહે. મને પૈસા અને પરજીનો જરાજો મોડ નથી. હું લગ્ન કરવાનો નથી. " મારો જવાબ સાંભળીને પિતાજી ખુબ ગુસ્સે થયા માતાની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. અને ભાઈ મને જાત જાતના ઉપદેશ આપવા લાગ્યા; પણ હું મારા નિશ્ચયમાં દૃઢ રહ્યો. તે દિવસથી ઘરનાં બધાં મારી તરફ વક દ્રષ્ટિથી જેવા લાગ્યાં. ઘરવાળાંના જીલમ અને સર્ગા વદાલાંના આગ્રહથી હું હેરાન થઈ ગયો. અહા! સમાજ કેવો નિહુર છે. દુઃખમાં પણ દુઃખીને તે સેવા દેતો નથી. ધીરે ધીરે સમાજ પ્રત્યે મને ખુબ તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો, અને તેના તરફ મારો જે પ્રેમ હતો, તે દિવસે દિવસે ઓછો થતો ગયો. "

આટલા કથા કહીને હમીરખાં બોલ્યો: "ભાઈ, મારી કથા લાંબી થતી જાય છે. કદાચ તને કંટાળો પણ આવ્યો હશે. પણ આટલું સાંભળીને તને મારી રીતે સમજાયું હશે, કે મારી સ્થિતિ કેવી હતી; અને હું સમાજથી કેવી રીતે દૂર થતો જતો હતો. તે ધર અને સમાજમાંથી કોઈએ મારા દીલને સળુરી મળે એવો પ્રયત્ન પણ ન કર્યો. કે જેથી સમાજ પ્રત્યે મારો વધતો જતો તિરસ્કાર ઓછો થાય. ખરું પુછો તો સમાજ પ્રત્યેના મારા તિરસ્કારને મને કુબાડ્યો. ખેર, હવે હું તારો વધારે વખત નહીં લઉં. તને વખત તો છે ને ? "

મેં કહ્યું: " હા, હા, તું તારી કથા પુરી કર, હું તારી એકે એક વાત ધ્યાનપૂર્વક

“સાંભળું છું.”

હવે હમીરે તેની કથા આગળ શરૂ કરી.

“મારા તે ઘરમાં બધાં સ્વાર્થી હૃદયનાં માણસો હતાં, તે તો તેં જાણ્યું. તેમની એકે એક વાતમાં મને સ્વાર્થીની ગંધ આવતી હતી; મને કોઇની સાથે વાત કરવાનું મન નહોતું થતું. શક્ત એકઠી મારી સાળીજ એવી હતી, કે જેની વાતોથી મને કેંક શાંતિ મળતી હતી. તે મોટે ભાગે તેની સાસરીવાળાંની નિષ્કાળજી અને કેંક મારા આગ્રહથી અહોઆ રહેતી હતી. ખીયારી બાળ વિધવા હતી, અને ઘરવાળાની ગોદીઆસીથી ઘરકામમાં તે હોંશીયાર થઇ ગઇ હતી. તે મારી સાથે મીઠી મીઠી વાતો કરતી, અને મને વિવિધ પ્રકારે સમજાવતી. હું પણ એજ્યુએટ થઇને તે અશિલ્પિ બાળાની વાતો પર લટુ થઇ જતો હતો, અને હૃદયને ભાર હલકો કરતો હતો. મને સુખી જોવાને હંમેશાં પોનાથી બનતા પ્રયત્ન કરીને મોટે ભાગે મારી પત્નીની ગેરહાજરી તેણે મને જીજ્ઞાસી દીધી હતી.

“મારી સાળી મારી પત્નીથી બે વર્ષે મોટી અને મારાથી બે વર્ષે નાની હતી. તે વખતે તેની ઉંમર વીસ વર્ષની હતી, તેનું પ્રત્યેક અંગ લાવણ્યના તેજથી ઝળહળી રહ્યું હતું. તે મારી પત્નીના જેનીજ સ્વરૂપવાન હતી. તેનું જ ગાર વદન, તેનું જ ગુલાબ પુષ્પ સમ મુખ, તેનું જ નમ્રાણું નાક, તેનાં જ કમળ સમાન નેત્ર, અને તેવાજ સુડોળ હાથ પગ; જાણે તેનીજ બીજી પ્રતિમા. બંનેમાં ફેર માત્ર એટલોજ હતો, કે મારી પત્ની હતી હસમુખી, અને આના મુખ ઉપર એક પ્રકારની અવ્યક્ત વેદનાની વિપાદમયી છાયા હંમેશાં દેખાતી હતી. પત્નીની માફકજ કેતવ્યપરાયણ રહી તે મારી સેવા કરતી હતી. અને તે એટલે સુધી કે મારી પત્નીજ ઘરમાં

હાજર છે, એવો ભાસ મને થઇ આવતો હતો, પણ જ્યારે તેના મ્હાન મુખ ઉપર દુઃખ છાયાએ ફેરો અધિકાર જમાવ્યો, હતો! તેની તેજસ્વી આંખોમાં કેટલી વેદના—કેટલી કેરુણ હતી! જ્યારે તે મારી સામે જોતી, ત્યારે મને એમ લાગતું હતું, કે તેની તે આંખો સો સો શબ્દોમાં મને પોતાની દુઃખ કથા કહી રહી છે. અહા તેની તે નગર મારે માટે કેટલી મર્મ—વેધક હતી! મારા હૃદય પ્રદેશમાં ભાવોનું એક પ્રકારનું તોફાન ઉઠતું હતું. કેટલાએ વિચાર મને આવતા, અને લીન થઇ જતા. કોઇ વખત હું વિચારતો, “અહા! આની સાથેજ જે મારું લગન થયું હોત તો હું કેટલો સુખી હોત.” વળી વિચારતો—“અહા! ખીયારી કેટલી દુઃખી છે? એના ભાગ્યમાં સુખની છાયા પણ નથી. હે ભગવન! શું કદિ આના દારુણ દુઃખને વિનાશ થશે ખરો? મને શાંતિ આપવાને માટે ખીયારી કેટલી મહેનત કરે છે? પણ તેને માટે હું શું કરું છું? ભાવિના તોફાનથી જ્યારે મારી જીભ બંધ થઇ જતી હતી, ત્યારે હું પણ તેવીજ વિપાદમય આંખોથી તેના તરફ જોઈ રહેતો, અને દૃષ્ટિમિલન થતાંજ તેનાં નેત્ર બંધ થઇ જતાં. તેના મનને આનંદ આવે તેને માટે હું ભાત ભાતની વાતો કરતો હતો. અને તે ગ્રપ્તગ્રપ્ત પ્ધાનથી સાંભળતી હતી. જ્યારે મારી વાતો પુરી થતી, ત્યારે હું જોતો કે, મારા હૃદિગ્ન મનને ભાર હલકો થતો હતો; અને તેથી મને બહુ સંતોષ થતો હતો.

“ધીરે ધીરે અમારા બંનેમાં આત્મીયતા વધતી ગઇ, પ્રેમ-ભાવ દિવસે દિવસે બળવત્તર થતો ગયો. હવે મને બીલકુલ ચેન પડતું નહોતું, કોઇ કામમાં જીવ ચોંટતો નહોતો. મનમાં થયાં કરતું હતું, કે તેનીજ પાસે ખેસી રહું, તેનીજ વાતો સાંભળ્યાં કરું; અને મારી વાતો તેને

સંભળાવું. જો કદિ થોડા વખતને માટે પણ હું બહાર જતો, તો આખો સંસાર મને ઉઠાસીન લાગતો. મિત્રોની વાતો મને નીરસ લાગતી. પ્રકૃતિ જાણે મારી મસ્કરી કરતી હોય, સંધ્યા-કાળની ઠંડી હવાના સુસવાટાથી જાણે મારું દર્દ વધતું હોય; એમ મને લાગતું. અને ઘેર આવવા ને માટે મારો જીવ તરફી ઉઠેનો. ઘેર આવીને જ્યારે તેના ત્રિષાદમ્ય સુખનું. જ્ઞાન કરતો, સારેજ મારો જીવ શાંત થતો. અમે આંદોનીમાં ખુલ્લી અગાશીમાં બેસતાં, અને દીસ ખોલીને વાતો કરતાં હતાં. વાનો કરતાં કરતાં હું મારી શુદ્ધ જીવ બેસતો, પીડિત દુઃખ-દર્દ જીવી જતો. આમાં મને એવો આનંદ આવતો હતો, કે જાણે હું મારી પ્યારી પત્નીની સાથેજ વાતો કરી રહ્યો હોઉં. પરંતુ વચમાં જ્યારે મને મારી વાસ્તવિક દશાનો ખ્યાલ આવતો સારે મારું આ સુખસ્વપ્ન ક્ષણમાં દવામાં ઉડી જતું. ખેર, અમારા તે દિવસો સુખમાં જતા હતા. અમે પતિ પત્નીની માફકજ જીવનની ધડીએ વીતાવતાં હતાં. તેને મારા સુખની અને મને તેના સુખની ચિંતા હંમેશાં રહ્યા કરતી. છતાં પણ હજી સુધી ન તો અમે કાંઈ પણ પ્રકારે પાપી બન્યાં હતાં, ન તો અમારા મનમાં તે પ્રકારની લાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી.

“હા, એક વાત કહેવી જીવી ગયો, તે સુખના દિવસોમાં પણ કોઈ કોઈ વખત હું ઉદ્વિગ્ન થઈ જતો હતો. જ્યારે હું આ વાતનો વિચાર કરતો, કે આજ નહીં તો કાલે અને કાલે નહીં તો પરમે, મારા દુઃખી દિવસોમાં આત્મા દેતી એ રહેદમથી મને સદાને માટે છોડી જશે; સારે મર્મવેદનાથી હું વ્યાકુળ થઈ જતો. હવે સાસરીમાં સંબંધજ શો રહ્યો છે? જ્યારે અહીંયાંથી તે સાં જશે, સારે હું શું મોંદું લઇને સાસરીમાં જઈશ. અગર તે સાંથી શું

કરવા અહીંયાં આવશે? બીચારી યુવાન વિધવા છે, છતાં સુખની કલ્પના સુઝાં કરવાનો તેને લેશ માત્ર અધિકાર નથી. અને તેની સાસરીવાળા-તો તેનું મોં જોવામાં પણ પાપ સમજે છે. લાઇ બોળમ્મએને મન સુખમાં એક કાંટાક છે. તેના પિતાના મરણ પછી કાણ જાણે તેની શુંએ દશ થશે? દુનીયા તેણે હજી પુરી જોઈ નથી. હુઆ લક્ષ્મી કોઈ આવી લક્ષ્મી ભોળી રમણી-ઓની તપાસમાં હંમેશાં દરનાં રહે છે. ભગવાન જાણે કેવી લાલચમાં ફસાઇને કેવાએ દુઃખમાં જઈ પડશે! અહા! હીંદુ સમાજની દશા કેવી અધિકારમય છે! આવી બાળ-વિધવાઓને માટે સુખ શાંતિની ગોઠવણ કરવી તે પણ પાપ મનાય છે! મારો હવે તેની સાથે સંબંધ શો? તેને સહાય કરવાનો મને શો અધિકાર છે? આજે-હું તેને મદદ કરીશ, કાલેજ કોઈક તેની અને મારી ઉપર કંઈક ચઢાવી બદનામ કરશે.

“આમ જ્યારે હું સુખ અને નિરાશાની લહેરોમાં ઝોકાં ખાઈ રહ્યા હોતો, સારે સમાજ મારા ગળા ઉપર તીક્ષ્ણ છરી ફેરવવાને તૈયાર થઈ ગયો હતો. કેમ જાણે વિધવાઓ આપેલું: દુઃખ તેની નજરમાં મારે માટે, જોણું હોય! ખરેખર જ્યારે દુઃખ આવે છે, સારે બધી બાળુ-એથી સામડું આવી પહોંચે છે. એક દિવસે સંધ્યા સમયે હું મારી સાળી સાથે વાતો કરતો- બેઠો હતો, તેવામાં પિતાજીએ મને કંઠાર ગંભીર સ્વરે જીમ મારી. હું તરતજ તેમની પાસે ગયો. સાં મેં શું જોયું? મેં જોયું કે પિતાજી સાક્ષાત-કોધની મૂર્તિ બની બેઠા છે, તેમની આંખોમાંથી અંગારા વર્ષી રહ્યા છે. અને સામે માતા બેઠી: નિઃશ્વાસ નાખી રહી છે. આ દશા જોતાંજ હું બહારો બની ગયો. વાત શું છે, તે હું

ભોજાનાથને પ્રાર્થના કરી ચુકી છું કે પુરુષોના હક્કને મોઢીપું ચઢાવો. નહીં તો યાદ રાખજો કે આખા સંસારની સ્ત્રીઓ પુરુષોના અધિકારોથી, તેમના નિર્દયતાભર્યા સ્વાભિવચથી અને તેમના કઠોર પ્રભુત્વથી, અકળાઈ છેક છેલ્લે પાટલે જઈ બેસશે. લગનની પ્રથા નાશ પામશે. પતિપત્નીનો સંબંધ ધુળમાં રંગદોળાઈ જશે. અને ના નવીન પ્રજા ઉત્પન્ન થશે કે ના.....”

બોલતાં બોલતાં પાર્વતીજીની છાતી ત્રાસ-થી ઉછળવા લાગી. તેમનાં નરકોટાં પુલવા લાગ્યાં. તેમનાં ખભાં ઉંચાં નીચાં થવા લાગ્યાં. તેમના મુખપર શ્રમની કઠોર લગ્યતા જવાઈ રહી. તેમનું આંતું ઉઘ્ર ૩૫ જોઈ ભોજાનાથ ગભરાયા અને પાર્વતીજી કેંક વધુ કહે તે પહેલાં-તે બોલી ઉઠ્યા: “અતે તમારી ઇચ્છા શું છે?”

“એજ કે સ્ત્રીઓ પુરુષો બની જાય, અને પુરુષો સ્ત્રીઓ” પાર્વતીજીએ કંઠું.

“એટલે ? સ્ત્રીને પુરુષ કરી દઉં અને પુરુષને સ્ત્રી ?” ભોજાનાથે પુછ્યું અને પછી હસતાં હસતાં બોલ્યા.

“તો પછી આપણાથીજ શરૂ થાય. શુભસ્ય શિદ્ધમ” આ. સાંભળી પાર્વતીજી પણ

હસી પડ્યાં.

“એમ નહીં ! પુરુષો સ્ત્રીઓનું કામ કરે

”

૨

ગામમાં આવીને જોયું તો આખી દુનીઆને કાંચિડાના રંગની પેઠે બદલાઈ ગયેલી દીડી. ઓશીસો, પેઢીઓ, કોરડો, કચેરીઓ, શેષો, વર્કશોપો, દવાખાના, સહુનો, હોટલો વગેરે વગેરે જ્યાં જ્યાં નજર મારી પડી, ત્યાં એજ ચોટલાવાળી, પતલીકમર લયકાવતી, મારકણી આંખો નચાવતી, રુપેરી ઘંટડીઓ ઘણુઘણુવની ધાધરા પડતણુની શુરી સીપાહીનીઓ ઝુઝી રહેલી દીડી. અને પુરુષો ? પુરુષોનો તો ક્યાંય પતોજ ના મળે. બધાએ પોતપોતાના ઘરમાં પોતપોતાનાં કામો આટોપી રહ્યા હતા. કોઈ દળતો હતો, કોઈ રાંધતો હતો, કોઈ મુશો ટુંકતો હતો, કોઈ છોકરાને હીંચોળી રહ્યા હતા તો કોઈ માથે પાણીનું ખેટું મુઠ્ઠી રસતામાં મળતી સાળી, સામુ વગેરેની લાજ કાઢતો ધસમસ્યો ઘર ભણી આવી રહ્યા હતા.

વળી એજ સમયના અનુકુળ સાહિત્ય, શાસ્ત્રો, કાયદા વગેરે વગેરે પણ તૈઆર થઈ ગયાં હતાં. પત્નીના ગુજરી જવા પછી પતિ માટે પતખા-વૃત્ત, વૈધુર્ય-પાઠન આદિ જુદો અને ધર્મો પણ સખત આજા સાથે પુરુષો પાસે પળાવવામાં આવતાં હતાં. પરંતુ પતિના મરી જતાંજ ત્રીજે દિવસેજ પત્ની માટે બીજો પતિ કરવાની પણ એ શાસ્ત્રકારોએ ગોઠવણ કરી હતી. તથા એક પતિ પર બીજો પતિ કરવાની, અથવા પતિને તલાક આપવાની પણ એમના શાસ્ત્ર ગ્રંથોમાં છુટ હતી. એંસી વરસની સુઝીને પણ જો લગ્નનો ઉમળકો આવે અથવા તેના ગર્ભને નકંમાં જતા હોય તો આખુશીથી કોઈ ૫ વર્ષના લાડાને વરી લાવતી. પણ જો કોઈ ૧ પુરુષની પત્ની મરી જતી અને તે પુનઃ રતો તો સનાતન ધર્મના પાયા ડગમગતા .1 ખો સમાજ ખળમળી ઉઠતો.

તે એક કામળ ૨૧૩ પાડીને બીજી સજારીને.

તાપસ્ય કે પુરુષના ધર્મો ને સ્ત્રીના ધર્મો અને સ્ત્રીનાં કર્તવ્યોને પુરુષોનાં કર્તવ્યરૂપે ફેરવી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. જ્યાં બે ચાર સ્ત્રીઓ ખેડી હોય ત્યાં પુરુષથી હંચા સાદે બોલાય પણ નહીં. અને ખાનદાન પુરુષથી સુરખા ઓઢ્યા સીવાય અગરમાં નીકળી પણ શકાય નહીં. ખાનદાન પુરુષો માટે સુરખાની બહુજ તાકીદ હતી. કારણ કોઈ સ્ત્રી પુરુષને જુએ પણ નહીં અને તેને નસાડી જાય પણ નહીં.

આ સધજી જેતો કારવતો હું ઘેર આવ્યો. અને જેવોજ ધરમાં પગમાં મુકું છું તેવોજ શ્રીમતીજીએ વાધને ધ્રુષ્ટાટે ધારો પાડીને કહ્યું: “અગરદાર આજ પછી સુરખા વિના બહાર નીકળ્યા તો.”

શ્રીમતીજીની ગંજના સાંભળીને મારાં તો મોતીઆંજ મરી ગયાં કે આ શું ? કોઈ દિવસે પણ સું ન કરે તે બીલ્કી આજ મીમાંથીજ મીમાંઈ કરે ? મને ગુસ્સો આવ્યો કે શ્રીમતીને સટાક સટાક દેવાજ માંડું. અને તે પ્રમાણે શ્રીમતીજીનો અરડો અંખેરવા મેં બહુએ બાવડાં હચક્યાં, બહુએ દેવોને મારી વહારે બોલાવ્યા, કદવાપીર, લેલી અંમરી, વગેરે વગેરે દેવદેવીઓની બાધાઓ રાખી; પણ અફસોસ ! અરડો અંખેરીજ ન શક્યો. શ્રીમતીજીના રસકેમયાં નેનથી મારાં કોધની જવાબે બહુકતાં નયનો લડતાં અને બહા આંધરફીમ જેવા ટાઢા હેમ બની જતા.

અતે હારીને, ચાકીને, હીમતથી પાછળ દડ્યો અને બહાકુરીથી મંનને મનાવતું પડ્યું કે “મનવા ! સૌની રાહ તે વહુની રાહ. એ તો સુરખો છે, ચોળા ને ચણીઓ પહેરવાનું હોય તોએ શું ?”

વગેરે વગેરે પ્રચલિત રૂઢિથી મંનને મનાવી ને સુરખો પહેરવાની આદત તથા ઇચ્છા નહીં

હોવા, છતાં, સુરખાનો સ્વીકાર કરીને પુરુષ ધર્મનું પાલન કરવુંજ પડ્યું.

એક દિવસની વાત છે કે હું સુરખો પહેરીને અગરમાં જતો હતો. અગરમાં જતાં રસ્તામાં જ એક બગીચો આવતો હતો. હું તે બગીચામાં દાખલ થયો. બગીચાની અંદર લટકાં મટકાં કરતો અને રસ પરિમલના પુજા વર્ણવતો અનિલ અટખેલીઓ કરી રહ્યો હતો. લતાઓ લચકી રહી હતી અને ટુલડાં દેરી રહ્યાં હતાં. હું ધણા દિવસથી ધરમાં ગોંધાએલો હોવાથી અકળાએલો હતો. અને તેથી એ સુરખિત અનિલનો લદાવ લેવાનો મને ઉમળકો આવ્યો. વિચાર કર્યો કે પહેલાં સુરખાનાં સુરાખમાંથી મુઠો બહાર કાઢી અને જો કોઈ સન્નારી વાંધો ન લે તો સુરખાને બહુલે લટકાવીને આનંદથી વાયુનું સેવન કરવું. બસ આ વિચાર આવતાંજ મેં સુરખાના સુરાખમાંથી મુઠો બહાર કાઢી અને અનિલની લહેરીઓમાં ફરફટી મુકી દીધી. મુઠો પણ ધણા દિવસથી તાજી હવા નહીં મળેલી હોવાથી અનિલમાં નાચા નાચ કરવા લાગી ગઈ. અને હું સુરખાને કાઢી નાખવાની તૈયારી કરતો સાંજ એક “પુરુષો માટે”ના બાંકડા પર ખેડો.

મારી પાસેનાજ બાંકડા પર બે તણુ સન્નારીઓ પણ વાયુસેવન કરતી ખેડી હતી. તેમાંની એકની નજર મારા એ પુરુષાર્થના વાવડા પર પડી. તે એક કામળ રાડ પાડીને બીજી સન્નારીને કહેવા લાગી: “જેહું સખી ! આ મુવા નખખોલીઆને જરા પણ લાજ કે શરમ છે ? પુરુષ થઈને મુઠો કેરી સુરખાથી બહાર રાખી છે ? અરેરે ! જ્યારે ખુદ પુરુષોજ આટલા બહેકે ને પુરુષ ધર્મનું કદરવન કરનારા અને તો પછી એમાં સ્ત્રીઓનો શો વાંક ?”

“અરેબર જ્યાં મુઠા આવ્યા નિહાજ અને

તમને વરસે-વરસે ઘોતી લાવી આયું ? અને તમારા માટે એ કેન્દ્રી શરમની વાત છે કે તમે ખાનદાન હોઈને શીવેલું સાંધવું એ નથી શીખ્યા ? હજી સુધી તમને લાંબામાં મીઠું સુદાં નાખતા નથી આવડતું. પછી આપણી ગૃહસ્ત્રી નભશે કેમ ? તમારે ને મારે બંનશે કેમ ? હાથ ! મારી કીડમતમાં તમે ક્યાં લખી રાખ્યા હતા ?”

એક લાંબો નીસાસો નાખી શ્રીમતીજી ચટક મેટક કરતાં ઓશીસ તરફ રવાના થયાં. મેં એક પુણ્યમાં બેસીને માખાપના નામનો છંડો વાંઘ્યો.

“વોત તારી આતો રડવા બેઠા ?” શ્રીમતીજી અંધારે રરતેથી પાછાં આવીને કહેવા લાગ્યાં. “એય.....જીવો.....”

હું આંસુ ભૂંછીને તેના સામે બેઠ રહ્યો.

“તમારા પુવડપણાં સહન કરતાં કરતાં મારી છાતી ધસાઇ ગઇ છે. અને કપડું પાકું ખાતું, લીખું, મોણું મીઠું, ખાતા ખાતાં મારું પેટ અને હું કંટાળી ગયાં છીએ. હવે હું વધારે વાર કંટાળવાનું સહન કરવા કે પડ્યું પાનું નીલાવી લેવા માર્શલી નથી. તમને સાફ જણાતી હઉં છું કે જો હવેથી ખાવાનું બરાબર તથા ટાઇમ સર નહીં અને તો તમને તરફાંક આપી સદા માટે છુટાં કરી નાખીશ.”

૪

“ર...” શ્રીમતીજીએ સંજો ધરમાં પગ મુકતાંજ કહ્યું.

“જી...જી...” મેં ખીતી ખીતી જવાબ આપ્યો અને હાથ જોડીને ઉભો રહ્યો.

“શું શું રાંધ્યું છે ?”

“પાકા, મેથી ને સુરણ—”

“પાકા ને મેથી કાળજી—”

થનારાં)” વેદકમાં પંચ પાંચગત-શ્રીમતીજી બોલ્યાં.

“સુરણ પણ છે ને—” મેં કહ્યું.

“ઓ માડી !” શ્રીમતીજીએ એક ઝીણી ચીસ પાડી. “સુરણ ગરમ આગ, મારાથી કેમ ખવાય ?”

મેં ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં કહ્યું: “તો પછી તમારી જે છરછા હોય તે રાંધી આપું.”

“હવે શું તમારા આપનું કપાળ રાંધશે ?” કહી શ્રીમતીજી પુણ્યમાં નગર નાખતાં બોલ્યાં: “પહેલાંથી વિચાર કરવો હતો ને ? કે શ્રીમતીજી ઓછીસે મયાં છે ત્યાંથી ભુખ્યાં આવશે તો શું ખાશે ? થોડોક મલીદાંજ કરી રાખ્યો હોત, કંસાર કે શીરોજ બનાવી મુક્યો હોત, કે થોડુંક કેશરીઆ દુધજ ઉકાળી રાખ્યું હોત તો ! અસ દશ શેર પંદર શેર ઓંસ્યું પેટ પર હાથ ફેરવ્યો અને આ ગધેડાની પેટે આખો દિવસ આળોડયા. કાઢતી શીકર ન ચિંતા. કે કામ ન કાજ. રંદીઓ પંચ ન ફેરવવો”

કહીને શ્રીમતીજીએ સદાક લઇને મને એક ચોટી કાઢી. મારી આંખમાંથી ખરખર આંસુ ખરી પડ્યાં.

“ઓ આપ ! મરી ગયો.”

“પ્રુખ રડો તમારા આપને કે તમને આવા પેદા કર્યા.” કહીને શ્રીમતીજી લુગડાં ઉતારવા દોહીજ રુમમાં ગયાં. એના એકજ લાશથી મારું દીન એના ધર પરથી ઉઠી ગયું, હું એ રડતો રડતો એની પાછળ ગયો.

“શું છે ?” તપેલા લોહા જેવી લાલ લાલ આંખો કાઢી તેણે પૂછ્યું.

જવાબમાં હું હાંમત એકી કરવા લાગ્યાં.

“બેલોને શું કહેવા માંગો છો ? અભાગી એ મરતોએ નથી કેસીડો છુટે.”

“હું.....હું.....” મારાથી વધારે ન બોલાયું.

“શું...હું...હું?... કે કહેશો કે હું હું જ કર્યા કરશો?”

“જો...જો...તમે કહેતાં હો તો થોડાક દિવસ માટે મારે પીએર હું જમ્યાં.” મેં હાંસ્યથી કહી નાખ્યું. “શ્રીમતીજનાં આશ્ચર્ય તથા ક્રોધનો મારા ન રહ્યો.”

“હું! પીએર?”

“હા! થોડાક વખત હવે ખુલાસો કરી આપું.”

“અને અહીં રાહલા દ્રાણુ તમારો આપ કરી જશે? ખરેખર! પછીથી પીએર જવાનું નામ લીધું છે તો મારી મારીને ચામડુંજ ફેડી નાખીશ.”

૫

હું ક્યાંક મારી નાખેની બીકથી જરા પાછળ ખસ્યો. પાછળ ખસતાંજ મારું માથું પલંગના પાયામાં અથડાયું જેથી મારી આંખ ઉઘડી ગયું. હું આંખો યોળતો યોળતો ચારે બાજુ જોવા લાગ્યો. તે સંખણીના ક્રોધના તણખાને ખદમે મેં મારા આખા પલંગપર ચાંદનીની રસ પાંખડીઓ વેરાયતી હતી. એ રસ પાંખડીઓમાં, એ અમૃત પાંખડીઓમાં મારા રસ હવનની સૌંદર્ય રાણી ધસધસાટ ઉઘી રહી હતી.

તેના સિંગપ સૌંદર્ય ભરપુર અરુણ રંગી-અંગનાં અમૃત અન્જનાળીઆં ઉપા રંગી સાડીના લદરીયા લદરીયામાં ઉછાળા મારી રહ્યાં હતાં. જેવો આકાશના પલંગમાં ચંદ્ર, તેનીજ તે મારા પલંગમાં પ્રકાશની.

તે નીંદ્રિત હતી છતાં તેના મુઠું મુખપર દારૂની લદરીઓ રમી રહી હતી.

“એ...લદરીઓનાં અદ્ભુત દીદારે મારા હૃદયનો સાગર હિલોળે ચંદ્રાબ્યો...અને મેં અભિ-લાષ ભર્યા રતેલા વેશથી તેના કુસુમ કર્મભિય કપોલોમાં અજબગત અખંડ અમૃત પાન કરી લીધાં

“અણુ આ શું?” તેણે જાણત વધતે કહ્યું અને પોતાનો ગાલ લુછ્યો.

“પ્રતિકાર!” મેં હસ્તાં દસ્તાં કહ્યું.

“ઓ મા! શાનો પ્રતિકાર?”

“મને દમણાંજ તે લપડાક વંગાવી હતી તેનો.”

“ઉંધમાં વાગી દશે.”

“નહીં ક્રોધમાં.”

“જો મેં તમને જાણી જોઈને લપડાક મારી હોય તો એ હાથ ભાંગી જાઓ” કહેતાં કહેતાં તે ગળગળી ઘણ ગળ તેની આંખમાં અળ-જળીઆં ચાલી ગયાં. મેં તેને મારી પાસે બેસાડી. તે બધી વાત કહી. સાંભળીને તે કહેવા લાગી.

“એજ દાવના હો!”

“એમ કે?” મેં દસીને કહ્યું.

“નહીં તો ઉંધતાં માથુસોને પજવો ખરા?”

“ઉંધતું માથુસ કેં પરાયું હતું?”

“પણ આ સામે છે તે પરાયો હતો.”

કહીને તેણે ચંદ્ર ભણી આંગળા ચીંધી. હું પણ ધડીક એ ખીલી રહેલા ચંદ્ર રાજને જોઈ રહ્યો. તેમની કળામાં અને અણ અણમાં અમૃત કરી રહ્યું હતું.

“કદી એ જોઈ જાત તો.”

“તો શું ચાત?”

“જો આ કેવા છે? કાઠને કહીના કે કે?”

“તો શું એ ચંદ્રેવ સાડીઆ છે?”

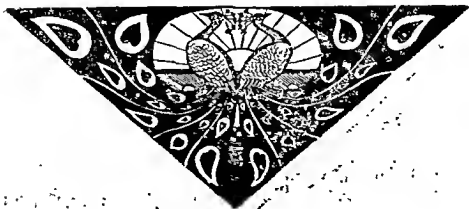
.. "જાઓ! જાઓ! તમે તો એવાને એવાંજ " નહીં અમંતે મુકી દો. "
 રહ્યા. દેવનીએ મશ્કરી ને દેવીનીએ, મશ્કરી. " નથી મુકતા. "
 કહીને એ મને ચામકી લેવા આવી. " આને બોલાવીશ. "
 લાગમાંજ બેઠો હતો. ખુબ જોરથી પકડી. " બોલોવું. "

" ઓમા ! " તે અકળાઇ ગઇ. " ઓ..... "

" સુખ ! સુખ ! ચંદ્રદેવ સાંભળી લેશે તો
 કાઢને કહી આવશે. " કહીને મે તેના વદનપર
 વદન ઝુકાવ્યું. તેણે મારા મોઢા પર હાથ મુકી
 દીધો.

પણ તેના ગળામાંથી અવાજ નીકળે તે
 પહેલાં તો એજ પાતો અવાજ આવી પહોંચ્યો.

" અમી, હજુ તમને છે કે ? "

દમની સ્વ. પતિશ્રીના સ્મરણાન્ને
શ્રી કાર્યલ મુજગતી સમાને
મીયુત શલાભાઃ આણુંદ્ર આનંદાઃ
તરુદ્ધી સવિનય સપ્રેમ ભેટ.

વ્યાયામ પરિષદ

[અનુસંધાન ૫૪ ૨૧૬ થી]

સ્વાસ્થ્ય અને ટેક અદ્દી ઉછળતાં બાળકોમાં મને
આવતાં લાગે છે.

વ્યાયામ પ્રમાર આખા ગુજરાતમાં કરવાના
ઉદ્દેશથી એક મંડળ સ્થાપવાનું છે. એને પૈસાની
અને માણસોની પુષ્કળ મદદ જોઈશે. આપ
સૌને અખાડાના કામથી સંતોષ થયો હોય તો
એ મંડળને આપ બનતી મદદ કરશો. અસારે
ધ્યેય તો એ છે કે ગુજરાતનું એક ગામ કે કહેર
અખાડા વગરનું ના રહે એમ કરવું. અસાર
સુધીમાં સ્ત્રીઓને માટે અંગમળ ખીલાવવાનું
કામ જીજ થયું છે. હવે પછી કન્યાઓ અને
મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓને કસરતના લાભ મળે
એવી યોજના આપણે કરવી છે. આ પરિષદને
અંતે હું ખાત્રીપૂર્વક માનું છું કે આપ સૌ સ્ત્રી
પુરુષો એ કાર્ય તાકીદે શરૂ કરશો.

હમીર માતાની એક ગલોલથી ઘોડાને પગ-
લંગડો ચઢ ગયો હતો. લક્ષ્મીનાથ, ઘોડેસ્વાર
ચઢ ચુક કરવા જતી અને મુગલ યુગમાં એકેએક
ક્ષત્રાણી કરારને ઉપયોગ કરી ચકતી. હાલમાં
પુરોષ અમેરીકાની સ્ત્રીઓ તરવાની, પટાબાજક
ની, પહાડ પર ચઢવાની, હોડીઓને હલેસાં
મારવાની, ધનુષ્યબાણની, કુસ્તીની એમ અનેક
અંગવધક કસરતો કરે છે અને એમનાં કદાવરઃ

ખડતલ શરીર આપણને દિગ્મૂઢ કરી નાખે છે ।

સ્પાર્ટન પ્રગ્ન, પોતાનાં શરીર બળવાન બને
તે માટે સ્ત્રીઓનાં શરીર સુદૃઢ કરતી. દેશ
રક્ષાને માટે એમને વીર પ્રગ્નની જરૂર હતી;
અને વીર પ્રગ્નને નિર્માલ્ય માતાઓ જન્મ નજ
આપી શકે એમ એમનું માનવું હતું.

આપણે પણ ભવિષ્યની પ્રગ્નને ગુરવીર,
પરાક્રમી, સાહસિક અને તાંદુરસ્ત બનાવવી છે.
ભય, નિરુત્સાહ, કાયરપણ અને મંદવાહ આપણે
દૂર કરવા છે અને તે માટે એકલા ઊઠકરા
નહીં પણ ઊઠકરીઓને પણ કસરતના
લાભ પુરેપુરા આપવા છે. મુસલમાન
બાઇઓએ તુર્કસ્તાનની માફક હવે ઝનાના
દૂર કરવા જોઇએ, હોંદુઓએ બાળલગ્ન અંધ
કરવાં જોઇએ અને ખોટી કહેવાતી શરમ, લાજ
મરજેદા અને મોટાઇના ખોટા ખ્યાલ દૂર કરી
ઊઠકરીઓનાં શરીર ખીલવા દેવાં જોઇએ.

લાંબુ ચાલવાની, આપણી નદીઓનાં મૂળ
અને મુખ જાંતે જોઇ આવવાની, આપણા
પર્વતોનાં શિખરો અને ખીણો જોવાની, તરવાની,
સાઇકલ પર કે ઘોડેસ્વારી મારફતે લાંબી મુસા-
ફરીઓની અને એવી એવી દરીદ્રાઇઓ માટે
બનતી સવડો આપણા મંડળે આપવી પડશે.

યુરોપમાં વિજ્ઞાન, ભૂગોળ અને વ્યાયામ મંડળો આ કાર્ય કરે છે. ત્યાંની સરકાર અને પ્રજાના પ્રયત્નો જેવા પ્રયત્નો આ દિશામાં આપણા મંડળે કરવા પડશે. એવરેસ્ટના શિખરે પર અને ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવની શોધખોળમાં જે સેંકડો વીરોએ, જન અર્પણ કર્યા છે તે અવિદ્યાર ગુર્જર યુવક યુવતિઓને મળે એ જોવા હું ઉત્સુક છું.

ગુજરાતનાં અને હાઈદનાં ઐતિહાસિક અને કલામય તથા કુદરતની અસાધ્ય શૌભાથી ભરપૂર સ્થાનો જોવા અને યાત્રાઓ કરવા આપણે પણ નવા જમાનાને યોગ્ય સંધો કાઢવા જોઈએ.

અમેરીકાથી જે મુસાફરોનાં ટોળે ટોળાં આવી આપણો આખો દેશ જોઈ ગય છે અને પૃથ્વી પર્યટનો કરે છે તેવે વખતે આપણુ માવડી-મુખા કે ધરકુકડી બની રહેતું યોગ્ય નથી. અસહ-ના વખતમાં આપણા પૂર્વજોએ, દિગ્વિજયો કર્યા છે, સંસ્થાનો વસાવ્યાં છે. વ્યાપાર ધંધાને અર્થે ફરીઆ ખેડ્યા છે, અને વહાણવટાં કર્યાં છે. ટીબેટને લિપિ આપણે આપી છે. એશિયાઈ તુર્કસ્તાન, બોતાન, જાવા, સુમાત્રા અને કેમ્બોડિયા મુખી આપણો ધર્મ અને સંસ્કૃતિ પ્રસંધાં હતાં. ચીન અને જાપાનને ધર્મ અને કલાનું જ્ઞાન આપણે આપ્યાં છે. અગત્ય ઋષિએ દ્રવિડ દેશને સનાતન હાંદુ ધર્મનું જ્ઞાન આપ્યું અને વિંધ્યાચળને નમાવ્યો હતો એટલું જ નહીં પણ એ સમુદ્રને પણ પી ગયા હતા!

અગત્ય મુનિની સાથે અને એમના અનુયાયીઓની સાથે આપણા ગુજરાતનાં, દારકાની આસપાસનાં અનેક બ્રાહ્મણ કુટુંબો, તામિલ દેશમાં ગયાં હતાં. એમનાજ વંશજો તે ત્યાંના આચર્ય એને આચંગર બ્રાહ્મણો છે. દારકાની યાદવાચર્યો પાંડવો કેટલાંએ યદુકુળો, દક્ષિણમાં ગણેશ. હોએશોલે, રામજો, યદુવંશના હતાં. જોમના વંશર્તમાં જોહુર અને હાલાખીડનાં લેવ્ય

અને સુંદર ઉત્તમ શિલ્પકલાના નમુનારૂપ મંદિરો બન્યાં છે. વિજયનગરના પ્રતાપી રામજો, યદુ વંશના હતા અને એજ કુળમાં ઉતરી આવેલા. હાલના મૈસૂરના મહારાજા છે.

ગુજરાતના રામજો અને સુલતાનો પાસે નૌકાસૈન્યો હતાં. અને મોટોરાના વજ્રમુષ્ટિ પહેલ પાનો, ગુજરાતનાં હોદ્દારાજો પડયા પછી દક્ષિણમાં ગયાં હતાં. હાલ ત્રાવણકોર અને વડોદરા રાજ્યમાં એમના વંશજો છે. અને ગુજરાતનાં બાહુબલ અને શારીરિક વિકાસની સંપૂર્ણતાનું સ્મરણ કરાવે છે.

ઉપરની હકીકતોથી સન્નારીઓ અને સહગૃહસ્થો! આપની ખાત્રી થશે કે એકલા વક્રાત દાકતરો અને મરેતા મામલતદાર બનવાના કોડથી આપણું દળદર નથી પીડવાનું. આ બાળવીર સેના અને આ અખાડાના વિદ્યાર્થીઓ એરોપ્લેન ઉડાવનારા નૌકાધિપતિઓ અને સૈનિકો; ટોરપીડો અને સખમરાઇન્સ ચલાવવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે એવી મહત્વકાંક્ષાઓ આપણે એમની આગળ ઉભી કરે!

આપણે ભવિષ્યની આખી પ્રજા આવી બનાવવી છે અને સ્વદેશભિમાની, વીરતા, બહાદુરી અને બળ એનામાં આવે એ માટે આ પ્રયાસ છે.

અખાડાઓ અને ક્રીકેટ મેચો છતાં કસરતને સર્વવ્યાપી કરવા માટે દેશી રમતોનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો છે. આ પ્રવૃત્તિદ્વારા એરંડા, ખોખો, દત્તત્ત વગેરે રમતોમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે. અને ભવિષ્યમાં તમામ રમતોને જમાનાને યોગ્ય કરવામાં આવશે.

સન્નારીઓ અને સહગૃહસ્થો! આમ આ પરિપક્વો ઉદ્દેશ-દેશનું તમામ વાતાવરણ બદલી નાંખવાનો છે. જે દેશની ઉદાસી અંદે બદલવાની એ દૂર કરવા માંગે છે, સ્ત્રીઓનાં કલેશ, કંકાશ

લેડીમના પ્રયોગ.

અને નમળામ્મો એને મટાડવા છે. વૈદ દાકતરોની કમાણીએ ધીમે ધીમે ઓછી કરી આખરે બંધ કરવી છે. લઈનના વરઘોડા અને શુભ અશુભ પ્રસંગે ચતાં અધર્મિત અર્થ પ્રજાની શરીર સુધારણા અને વિદ્યાશક્તિમાં અરચાવવાં છે. મંદિરોના પ્રસાદ અને હાથન ભોગ ગરીબ બાળકોને ફસારત પછી પુષ્ટિ માટે મફત વહેંચાવી દેવાં છે અને ચોરાશીઓ યજમાન અને જમણવારોના પૈસા રસીઆની સોનીયેટ સરકારની માફક પ્રજાની મીલકત બનાવવા લુટી લેવા છે.

અમારે દેશની અને જીવનની પુનર્રચના કરવી છે. આ આખા ભાષણમાં કે બીજા કાર્યક્રમમાં આપ, આ મંડળે સરકાર પાસે કશાની આશા રાખેલી નહીં બુઝો.

આવાં મદાન કાર્યમાં તેમ જતાં સરકાર કે સરકારી અમલદારોને મદદ આપવા હું અંતઃ કરણપૂર્વક આમંત્રણ કરું છું. આ રાજકીય સંસ્થા નથી અને સરકાર સામે અને સંસ્થા

તરફ વિરોધ નથી. એનું સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય કાર્ય ફોલોઅર્સ થશે તો સરકારને પણ ગૌરવનો વિષય છે.

આમ, અખાડાઓ ન્યાં ન્યાં ચાલ ત્યાંથી તમામ વરીને, રમત ગમત અને ફરવા દરવામાં રસ લેતી કરીશું તો નીતિ, સંયમ, સહકાર અને સહિષ્ણુતાના ગુણ ખીસશે, સ્વભાવમાંથી મંભીરપણું અને દોડાણલાપણું ઓછું થશે, નિન્દા, કુચક્ષી અને દેષ જોવાની દેવ ધટશે અને આજથી એક જમાનામાં પ્રજા બદલાઈ જશે."

પરિષદો ભાષણોનો કાર્યક્રમ પુરો થયો ને પછી પ્રસિદ્ધ કાર્યરૂપે ગુજરાતના એકઠા ચએટા ૮૦ અખાડાના સુનંદા વિદ્યાર્થીઓના ઉત્તમ પ્રયોગોના નમુના રજુ થવાના હતા. એટલે આ પ્રસંગે દરેક અખાડાને હે ને કે નીચેનું ભણવાનું ને શીખવાનું મળે તેવો સંદર્ભ પ્રસંગ હતો.

સંતરામના યોગાનમાં હસેક હાસર કરતાં વધારે સંખ્યામાં મેદની માધ્યકે, પરંતુ આજે

તો આ મોટા મેદાનમાં લગારે જગા નહતી. સ્ત્રીઓ કે નહીં તોએ બે ત્રણ હજાર હશે. અને આલુબાજુ છાપરાં, અગાસી ને ઝાડ વગેરે સ્થળે પ્રેક્ષકો જોવા ચઢી ગએલા. એક જગે કહેલું કે 'આખું નડીઆદ ઉઠતું' લાગે છે.' એ આ મેદાની જોયા પછી અતિશયોક્તિ નથી એમ અવશ્ય લાગે. આ બંને દિવસ સવારે ને સાંજે આટલી ઠંડુ જામેલી રહેતી.

અંગજીવના પ્રયોગોમાં મુંખાઠના ગુજરાત વ્યાયામ મંડળની, શારદા મંદિરની અને અમદાવાદની ધારીરામની પોળની તથા નડીઆદના અખાડાની બાળાઓના પ્રયોગો આકર્ષક હતા. તેમાંએ મુંખાઠનું શુદ્ધિ અને શારદા મંદિરની લાડી એ બે પ્રયોગોએ આખા પ્રેક્ષકવર્ગને સ્તબ્ધ કર્યું હતું.

મેન્ડ, ક્વાયત, લકડીપટા, લાડી, બોક્સીંગ, ન્યુજસ્ટસ, રોમનરીંગ, સૌગત્રગાર અને મલખમ વગેરેના પ્રયોગો અદ્ભુત ને સુંદર હતા.

રાતના સંવાદો ને સંગીતના જલસા થતા બાળલગ્ન, દેશી રમતો વિ. પરદેશી રમતો, યુવાનોમાં આવતી ફેશન વગેરેને લગતા સાદા, બ્રહ્મચર્ય, વ્યાયામ અને પ્રસંગોચિત હાસ્યરસ ને કટાક્ષનાં ચટકાંથી રંગીન સંવાદો હતા. 'ભાડુતી પ્રમુખ' અને 'કોલેજિઅન'ના કટાક્ષો અતિ તીવ્ર હતા. જે કે આજના કોલેજિઅન માટે જે ખ્યાલ આ બ્રખાણના લેખકે બાંધ્યો છે તે તે પ્રમાણ 'ચત્ર દાણ' છે તેમાં કેટલીક અતિ શયોક્તિ છે અને ઉચ્ચ રસચિત્તિની ઉણપ છે. ભાષા અંબાલાત્ર અને કુબેરદાસના માર્કજિક મર્મવિનોદની તોષ લેવી જોઈએ. અમને આશા છે કે લેખિકામાં આ ઉત્તમ કોટિના 'ચાર્લી' ચેપલીન'ના 'હેરાલ્ડ લોહડ' યષ્ટશકરી.

આ પ્રસંગે શ્રી સુભાષ બોઝ અને ડૉ. સુધીન્દ્ર બોઝ દંપતીનું આગમન એક આકર્ષક

પ્રસંગ હતો.

શ્રી. સુભાષ બોઝનો પરિચય કરાવતાં પ્રમુખે યથાર્થ કહેલું કે એ બંગાળનો પ્રાણ છે ને દેશના યુવકોની આશા છે. સુધીન્દ્ર બોઝ અમે રીકાની આયોગા યુનીવર્સિટીના રાજ્ય પ્રકરણના તત્ત્વવિદ અધ્યાપક છે. અને એમના કેટલાક નવીન સિદ્ધાંતોથી ભલભલા રાજનીતિમો ને જીટનની બાદશાહી ચરધારે છે.

આ મહેમાનોને જોઈ અનેક જુવાનોને નવીન પ્રેરણા પ્રાપ્ત યષ્ટ હશે, ઘણાએ જીવનની તે ધન્ય ધડીને રળીઆમણી માની હશે. એ સ્વેત ખાદીમાં વિભૂષિત યજ્ઞેલું ગૌર વાન, જરા દામત્રાણુવી નાની આકૃતિનું જ્ઞાન કરાવતી કાયા, તીવ્ર ને રિચર દષ્ટિ, સખ્તાઈમાં બીડાએલા છતાંએ કવચિત હાસ્યપ્રેરણાકિત મુખમુદ્રા અને ઉદાસ પગ-આ બધીસાદાપથી ઉજાગતાં લોહીને મુગ્ધ કરતું.

ઉંચા, મુકાવાનમાં નિરંતર ભડભડતા દાવાનગ સમા પ્રાણુની ઝાંખી, સુધીન્દ્ર બોઝનાં વિચાર, વાણી ને વર્તનમાં યતી.

સુભાષ બોઝે આ ઉજાગતી મર્દાનગી અને નવલોહીઆ સ્ત્રી પુરોગાનું જુથ, ઉત્સાહ, કાષ્ટ દક્ષતા, સ્વાસ્થ્ય ને શક્તિ જોઈ પ્રવૃક્ષિત થયા. એમણે પણ જીવનમાં એક અનુપમ તકનો લક્ષણો માણ્યો. ને સ્પષ્ટ સંજ્ઞામાં તેમણે તે કણ્થ્યું.

“આજે ગુજરાતના વ્યાયામવીર જુવાનોની આ બારે મેદાની વચ્ચે ઉભા રહેતાં, મારા હૃદયમાં જે અનિર્ણયનીય દર્પનાં મોજાંની છાંયો ઉડી રહી છે, તેનો હું તમને ખ્યાલ કેમ કરી આપી શકું...? અખાડાની હીન્દયાત્રે ગુજરાતના આટલું જોર જમાવ્યું છે, ગુજરાતના નાણુવાનોને આટલો સખ્ત બળે કર્યો છે, તેનો નડીઆદનો તમારો આ ઉત્સવ જોયા વિના મને

કદાપિ ખ્યાલ આવત નહીં. પ્રત્યેક વિદેશી સત્તા તેની એડી નીચે ચમદાએલી પરાધીન પ્રજાના આવા પ્રયત્નોને સદા રુધિર છે. અને આ બ્રીટીશ સત્તાનો પણ એજ રાદ છે. તમને યાદ હશે કે ૧૯૦૫ માં અંગાળમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં ખાલી મંડળાઓ રથપાછ હતી. ને આજ સત્તા-એ એ મંડળાઓને પેલા અદ્ભુત કાયદા કીમી-નલ એમેન્ડમેન્ટ લોની, સહાયથી આ સલાઓ-ને બંધ કરી હતી. પણ તમે એ વિદેશી શાસકો-

આપણા રાષ્ટ્રનો આજનો સર્વોપરિ મહત્વનો પ્રશ્ન એ સ્વાધીનતાની ભાવનાની જ્યોત હૃદયે હૃદયે, ઝુંપડે ઝુંપડે, ને દેશના ખુણે ખુણે પહોં-ચાડવાનો છે. જે તમે એ ભાવનાની જ્યોત પ્રગટાવી શકો, એ પ્રકાશથી તમારા દેશજનોનાં હૃદયોને પ્રકાશિત બનાવી શકો, એ પુણ્ય પાવક-ને ગમે ગામ પહોંચાડી શકો, તો યોડાજ દિવસોમાં સારા હોદ્દાસ્થાનમાં એવો સર્વભક્ષી હુતાશન પ્રગટશે કે પછી જગતની કાંઈ સત્તા,

મુંબાઈના ગુજરાત વ્યાયામ મંડળની કન્યાઓના અંગકસરતના પ્રયોગો.

ની એ દમદાટીથી ડરશો નહીં. તેના અધા પ્રયત્નો છતાં, હોદ્દાનાં પુનરુત્થાનનું કાર્ય ઉત્તરે-તર વિસ્તરતુંજ જવાનું છે. જગન્નિયંતાનું એ અચળ નિમિષ છે.

ગુજરાતના જુવાનોને મારો સદેશ છે કે સ્વાધીનતાની ભાવનાના તમે સા પાગલ પુખ્તરી બની જાઓ. એ ભાવનાને તમારા જીવનની અંખના બનાવી દો. ગુજરાતના જુવાનોના સ્વાધીનતાની ભાવનાના નશામાં ચક્રચુર બનો.

ત્રીશ કોટિ ભારત જનોને શુદ્ધામીમાં નહીં રાખી-સકે.

જે ભારત વર્ષે અનેક પ્રજાઓના ઉદ્ધમ અને અસ્ત જોયા છે, અનેક સામ્રાજ્યોને રસાતળ જતાં નીરખ્યાં છે અને છતાં જગતના પુરાણામાં પુરાણા અને પ્રાણવાનમાં પ્રાણવાન રાષ્ટ્ર તરીકે જીવન્ત છે, તે ભારતવર્ષને માટે સ્વાધીનતાનો જુસ્સો પ્રગટાવવાનું કાર્ય એ કોઈ અશક્ય કાર્ય નથી. અનેકાનેક ક્રાન્તિઓ, પદ્ધતિઓ, દુર્ભાગ્યો-

અને આક્રમણો છતાં ભારતવર્ષ સજીવ છે.

વિશ્વનું નિયમન કરનાર વિશ્વનાથે ભારત-વર્ષને જગતનો પ્રથમ ઉદ્દેશવાનો : જગતની જીવિ જીવિ સંસ્કૃતિઓનો ને જાતિઓનો સમન્વય કરવાનું, તેનો જીવન પદાર્થપાદ પુરો પાડવાનું કાર્ય માથે નાખ્યું છે.

યુવાનો ! આપણી જવાનદારી જાળવર છે. આપણે કદપના પથ કરવાની છે અને કાર્ય પથ કરવાનું છે. બુદ્ધિ અને શરીર બંનેને આપણે કસવાનાં છે. "

પરિપત્ની બેઠક, વિષયવિચારણી સમિતિ ને ઠરાવો બધાંજ વિશિષ્ટતાથી ભરપુર હતા. ગુજરાતમાં વ્યાપારમનો પ્રચાર વધારે થાય એ હેતુથી એક વ્યાયામમંડળનું બંધારણ રચાઈ, તેના ખરડા પરિપત્ની વિષય વિચારણી સમિતિ આગળ મુકવામાં આવ્યો.

પહેલેથીજ કેટલાક કાર્યકર્તાઓનો નમ્ર પથ દર્શાવત હતા કે કોઈ પણ સારા કાર્યને આપણે ને બંધારણની બેઠીઓમાં નાખીએ છીએ, માત્ર આપણે ભાવનાને નવી વળગી રહેતાં શબ્દોના ખેખાને વળગી રહી, એ કાર્યને વળસાડી નાખીએ છીએ અથવા નિર્જીવ બનાવી મુકીએ છીએ. અને તેથી આત્મી શુદ્ધ પ્રવૃત્તિને બંધારણની બેઠીઓ ન નાખતી.

પરંતુ આ માન્યતા સર્વમાન્ય ન થઈ શકી બંધારણ ધડાયું. અને 'બીન ઉસ્તાદી' અને એટલે 'ઉસ્તાદી' શબ્દ ઉપરજ પ્રથમ ચર્ચા શરૂ થઈ.

મારી તો સ્પષ્ટ ને દૃઢ માન્યતા છે કે જ્યારે પણ સંસ્થાઓ 'શુરુ' ભાવનાને શરૂએ જઈ પડે છે ત્યારે વર્ષોનાં વર્ષો સાથે એ સંસ્થા નાશ પામે છે. એથીજ પ્રજાની મનોદયા ગુલામી બને છે. ધીરે ધીરે એ આખીએ પ્રજા ગુલામી મેંવતી થઈ જાય છે.

'ઉસ્તાદી'નો અર્થ આપણે સાં અખાડાનો અર્થ—અથવા—સ્વામી એવો થાય છે. એ એક જ બક્તિની એ માલીફી બને છે, એના ઉપરજ એ જીવનનિર્વાહ કરે છે. સવા રૂપીઓ આપી શરૂ કરે તેને તે અખાડામાં દાખલ કરે છે, તહેવારોએ બેટ પૂજા ધરે તેને પ્રસન્ન થઈ દાવપેચ શીખવે અને સાગીઈ બનાવે. ને આમ છતાંએ કળાની ચોરી તો કરેજ.

સમગ્ર પ્રજાના શરીરનો વિકાસ સાધવો છે, આ માંયકાંચલી પ્રજાના શિરનું કલંક ધોઈ નાખ્યું છે, એવી ઉમ દેશભાવનાથી પ્રેરિત એકજ યુવાને આ દગારો વર્ષોથી જડ ધાલી બેઠેલી 'ઉસ્તાદી' પ્રણાલિએ ચાલતી સંસ્થા સામે બળવો કરી નવીન—શીખ્યા તેટલું બીજાને શીખવતું; જ્ઞાનદાન લેતું તેટલુંજ દેવું—પદ્ધતિ સ્થાપી. ને આ પ્રવૃત્તિને વ્યાપક બનાવી.

ગુજરાતમાં આજે માણેકરાવજી છે અને મજાસુદાર સાહેબ પણ છે. એ ત્યારે પણ હતા. પરંતુ એમના અખાડાઓ ત્યારે ને છેક દલુએ આ જુની પ્રણાલિને વશવર્તી છે. અને તેથીજ મારે સ્પષ્ટ રીતે કહેવું જોઈએ કે ઉગતા ગુજરાતનાં બુદ્ધિ ને શરીરના ઘડતરમાં પુરાણી બાઈઓનું સ્થાન અનોખું ને અજોડ છે. અને તેથીજ ગુજરાતમાં 'બીન ઉસ્તાદી' પદ્ધતિએ વ્યાયામ મંદિરોના 'આય રંચાપક' ના સ્થાનના અધિકારી તો માત્ર પુરાણીબાઈઓ અને તેમના ચાર ગોડીવાળાં છે ને દોહા શકે.

આ મંતવ્ય માટે આગ્રહ રાખવો એને ભણે આ અખાડાની મારીમાં એક વખત જેણે રંગ માણ્યો નથી કે સ્વાદ ચાખ્યો નથી, માત્ર કાગળ ઉપરજ જેણે ફરતીઓ કરી છે એવા, એને 'દુરાગ્રહ' કહે કે 'અનિષ્ટ દહીવાઈવં પુક પોતાના મતની બદલમતિથી સાચા પંથને [૧૫ માર્ચ ૧૯૩૬]

મારી નોંધપોથી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩૬ થી]

લખ્યું હોત કે 'હાસ્યરસનું પુસ્તક' તો મારી આવી કરુણ સ્થિતિ થાત ખરી ?

પુસ્તકને માટે જેમ શિષ્ય કે લખવું આવ-
રચક મનાય છે તેજ પ્રમાણે એ પુસ્તક, લેખક-
ના મત પ્રમાણે, કયા રસનું છે તે પણ લખવું
જરૂરનું ગણાવું જોઈએ. આથી અનેક પ્રકારના
લાભ થશે. લેખક પોતે કયા રસનું પુસ્તક લખવા
માગે છે એ અલાર સુધી વાચકો સમજી નહોતા
શકતા તે સમજી શકશે; પહેલેથી કયા રસનું
પુસ્તક છે જાણ્યાથી તે રસનો આસ્વાદ લેવા
પ્રયત્નથી તૈયારી કરી શકશે, અને આંધળા
મનુષ્યની પેઠે પંચ કાખ્યાની મહેનતજ નહીં
પણ સૌદર્ય જોવાનો સહાવો પણ સર્પ શકશે.
આ તો કાંઈને લાં આપણે મળવા ગયા હોઈએ
ને તે આપણને જમવા ખેસી જવાનું કહે તેથી
સ્થિતિ થાય છે. આપણી એ વસ્તુ માટેની કાંઈ
પણ પ્રકારની તૈયારી હોતી નથી. હાલ્ય નાલા-
જ ન હોઈએ. અથવા ઘેરથી જમીનેજ નીકળ્યા
હોઈએ. પરંતુ નિમંત્રણથી આપણે જ્યાં ભોજન
કરવાનું કહ્યું હોય છે ત્યાં તો સર્વ પ્રકારની
તૈયારી કરીનેજ, પચાવવાની એક બે ગોળાઓ
સાથે રાખીનેજ જઈએ છીએ. તેજ પ્રમાણે
મારામાં રુદિયા વ્યાપી રહી હોય, તેવા સીવાય
બીજા કોઈ કાંઈ મારે માટે કંઈ નથી એમ મને

લાગ્યાં કરતું હોય તે વેળા મારા હાથમાં હાસ્ય
રસનું પુસ્તક આવી ચડે તો હું તેને ચોગ્ય ન્યાય
થી રીતે આપી શકું ? તેમ મારા હૃદયમાં
ઉદ્ઘાસની ઊર્મિઓ ઉછળી રહી હોય તેવે વખતે
કરુણ રસનું પુસ્તક હું વાંચું તો લેખક તરફ
મમલાવ પણ થી રીતે રાખી શકું ?

આટલા માટે દરેક લેખકે પુસ્તકના પ્રખ-
પટ પર જે રસનું પુસ્તક હોય તે રસનું નામ
લખવું; એટલુંજ નહીં પણ વચ્ચે વચ્ચે જે જે
ગોણ રસો, સંચારી લાવો આવતા હોય તેનાં
નામો પણ તે તે સ્થળે હાંસીઆમાં લખવાં.
આથી જેને જે રસ જે સમયે વાંચવો હશે તે
રસ તે સમયે વાંચી શકશે. તે પણ જે રસનું
પુસ્તક એ વાંચવા માંડશે તેને માટે પહેલેથીજ
તૈયારી રાખશે. તે લેખક તરફ મમલાવ પહેલે-
થીજ એનામાં આવશે. દાખલા તરીકે હાસ્ય-
રસનું પુસ્તક વાંચતી વેળા એ મોં મલકાવીને
પુકું ઉઘાડશે. પહેલી લીટી વાંચતાં આછું સ્મિત
કરશે, બીજી લીટી વાંચતાં સ્પષ્ટ સ્મિત કરશે,
ત્રીજી લીટી વાંચતાં ઘેરું સ્મિત કરશે, ચોથી
લીટીએ સ્મિતને બદલે હાસ્ય આવશે; વાંચતી
લીટીએ અટકાસ્ય કરશે તે પહેલું પાનું પુરું
કરતાં પહેલાં આંખોટવા માંડશે.

હું જે પુસ્તક વાંચી ગયો હતો તે હાસ્યરસ-
નું પુસ્તક છે એમ માલમ પડ્યા પછી મેં એ
પાછું વાંચવું શરૂ કર્યું છે. અને લાગે છે કે એ
પુસ્તક હાસ્યરસનું પણ હોઈ શકે.

ગુજરાતના સાહિત્યરસિકોની સેવામાં—

ગુજરાતી . અંગ્રેજી . સંસ્કૃત

નવલ . નાટ્ય . કાવ્ય

પ્રાચીન . અર્વાચીન

શિષ્ટ . નવતર

લોકભોગ્ય . વિદ્વદ્ભોગ્ય

સામાન્ય સાહિત્યરૂં

યા

ખાસ વિષયરૂં

કોઈ પણ પુસ્તક

ચોખ્ખો ભાવે

ચિના વિલંબ

જોઈતું હોય

તો

એક વેળા લખી લુઓ.

ન મળતાં પુસ્તક મેળવી આપવા પ્રયાસ કરશું.

હીંદી યા મરાઠી પુસ્તક ઉપર પ્રેમ હોય તો તેએ મેળવી આપશું.

લખો—

ગદુલાલ એન્ડ કંપની.

પ્રાર્થનાસમાજ, પાસે,

૨૭૦, ગીરગામ બેંકરોડ, મુંબાઈ.

ભગવાન કૌટિલ્ય

૩૭૭૦૦૦૦૦

[અનુસંધાન પ્રક ૨૦૮ થી]

“કાણુ !” સેનાનિત એકદમ શીકકો થઈ ગયો. મૈનાકી પ્યાનથી જોઈ રહી.

“શૂન્ય.”

સેનાનિત ‘ફલ’ મારી બહાર ગયો અને મૈનાકીના મુખ પર અસ્પષ્ટ હાસ્ય પ્રસર્યું. ગૌરીએ ચિંતાતુર મુખે જોયા કહ્યું. થોડીવારમાં સેનાનિત તદ્દન બદલાઈ જઈ પાછો આવ્યો. તેની આંખો બહાવરી થઈ ગઈ હતી, તેના મોં પર ગભરાટ હતો.

જાને સ્ત્રીઓ તરફ તેણે ગભરાટથી જોયું, મુડીવાળી અને બોલવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો.

“શું છે ?” ગૌરીએ ગભરાઈને પૂછ્યું. મૈનાકીના ગાંભીર્ય પર વિજયનો પાસ હતો.

“કે નહીં.”

“પણ શું છે ?” હસીને મૈનાકીએ કહ્યું. “કે નહીં” અસ્વસ્થ સેનાનિતે જેમ તેમ કહ્યું; “હું જાઉં છું.”

“પણ આખા કેમ ? ચાલ્યા કેમ ? એવું તે શું છે ?” મૈનાકીએ પૂછ્યું: “હું વચ્ચે પડતી લાગુ છું. ચાલો હું રનાન કરવા જાઉં છું.” તેણે મચકો કરી, લાં પડેલું પોતાનું ઉપરનું લીધું અને ચાલ પકડી.

સેનાનિત સ્તબ્ધ બની ગૌરીને જોઈ રહ્યો. મૈનાકી મજા એટલે ગૌરી તેની પાસે આવી દયામણે મુખે જોઈ રહી.

“શું છે ?” તેણે આદ્ય અવાજે પૂછ્યું.

“ગૌરી” ગળગળે અવાજે સેનાનિતે કહ્યું; “ગૌરી ! મારું આવી જાય.”

“શું ?” ગભરાઈ જઈ ગૌરીએ પૂછ્યું. “એવું શું બોલો છો ?”

“ગૌરી ! આજે સાંજે મને દેહાંત શિક્ષા થાય તો નવાઈ નહીં.”

“પણ કેમ ?” ગૌરીની આંખો ભરાઈ આવી.

“તમે કેમ સમજાવું ? મારી વસ્ત્રબા ! શરી મંળાએ કે ન પણ મળાએ. ગૌરી ! નરેન્દ્રદેવે મને એક કેદી સોંપ્યો હતો તે ગઈ કાલે છુટી નાસી ગયો.”

“કેમ કરતાં ?”

“કાલે રાતે હું અહીંનાં બેસી રહ્યો તેમાં. ગૌરી ! આપણું પુણ્ય પરવાની મધુ. નરેન્દ્રદેવે આપા યુનાદ માફ કરતા નથી” સેનાનિતે હાથમાં હાથ નાખી આમળી નાખ્યો. તેના હોઠ ચરચર ધુજવા લાગ્યા.

“પણ એવો તે કેવોએક કેદી હતો ?”

“ગૌરી ! એના પર તો કેટલાયના છવન નો આધાર રજા હતો. ચાલ દલે જાઉં ! જે થાય તે બરું. પ્રિયે ! વિધિએ આપણું લગ્ન નજા નરવારેલું તે શું કરીએ ?” તેણે દુઃસહ નિરાચારી હોડા નિઃશ્વાસ મુક્યો.

એકદમ ગૌરીએ ઉંચું જોયું અને યુગળાંતી હોય તેમ તેણે ગળે દાઘ મુક્યો. “મને દલે સમજાયું.” તે બોલી અને ગભરાટથી ચારે તરફ જોઈ રહી.

“શું ? શું ?”

“સમજાયું. તમારો કેદી કાણુ છોડતી. ગયો તે. ખબર છે ?” બહાવરે ડાબે ગૌરી જોડી.

“ના. કાણુ ?”

“આચાર્ય વિષ્ણુપ્રપ્ત,” ગૌરીએ કહ્યું. બધી ભોળી ગૌરીને આ જ્ઞાન કેમ થયું એ કલ્પવાને અશક્ત સેનાનિતે ચમક્યો.

“મને અહીંનાં મોકલી એલેન્ડ-તમે ગઈ કાલે રાત મારી જોડે વીતાવો મારે. આપણું હું તમારી વેરી શું.”

“ચક્રાંગે તેની બહેન પાસે નિમંત્રણ કેમ માગ્યું, મેનાકાએ એમને એકાંત કેમ કરી આપ્યું એ બધું મેનાજિતને હવે સમજાયું.”

“જે થયું તે થયું ગૌરી !” મેનાજિતના કપાળ પર કરચલી વળી.

“આ બધાનું મુળ એજ છે. આપણા લગ્ન વચ્ચે પણ એજ આવ્યો. અસારે મારું મૃત્યુ સાધી રહ્યો છે. અસારે આપણને વીખરાડી પણ એજ પાડવા મથે છે.”

“નાથ ! આપણને કાંઈ વીખરાડ પાડે એમ નથી. પણ મને પણ હવે બધું સમજાય છે. આપણે એના રમકડાં ચક્રાદરીએ છીએ.” ગૌરીની આંખોમાંથી નિરાધારીનાં આંસુઓ ટપકવા માંડ્યાં.

“—ને મરીએ છીએ. એ કુટુંબ બ્રાહ્મણનો પ્રાણ ક્યારે લડે ?” દેવથી સુદી વાળી મેનાજિત બોલ્યો.

“પણ તમારો દેહ—”

પ્રકરણ ૨૯ મું

જેમાં સંનિધાતાની યુક્તિ સફળ થાય છે

મેનાજિત ઉતાવળે ઉતાવળે નરેન્દ્રના પ્રેક્ષાગારમાં ગયો, પણ ત્યાં તો એવો રંગ જામ્યો હતો કે કોઈને કે કહેવાય એવું નહોતું. વહ વહનાસ પણ ખુલ્લો બેસી બાંડી આંખ તાકી પીયકારી મારી રહ્યો હતો. પોતાનાથી નરેન્દ્રેવને છોડી જવાય એવું નહોતું, ફીળ કોઈને ચંદ્રચુત પાછળ મોકલાવાય એમ નહોતું એટલે અધીરો બાવરો તે હોયો રહ્યો.

નરેન્દ્રેવ રંગ પર આવ્યા. તે આંખોને લપ પીયકારી બરી અતપુરમાં ગયા એટલે મેનાજિતની નોકરી શરૂ થઈ. અકળાને હવે તે

“આ બ્રાહ્મણ અહીંના ને હોત તો જોઈ છુટત તેમાં કે બહુ ભય નથી.”

“ખરી વાત છે, એજ—એજ બધાનું મૂલ છે.”

“એ મુળજ કંબેડી નાખ્યું છે.” નિશ્ચયાત્મક અવાજે મેનાજિતે કહ્યું. “ગૌરી ! જે હું બયું તો પરણીને—એ બ્રાહ્મણ વચ્ચે આવે તો એ ?” ગૌરી શીઘ્રી થઈ ગઈ. તેના કાનમાં ગજના થઈ : “મહર્ષિઓના પાદ સેવથી નકપિપેતનીની સ્પર્શ કરશે, શિખાતલની શય્યા, બિશાપાત્ર, મૃગશર્મ ને વિમૂતિ ! તેની આંખે આલ શંકર જેવા ચિત્રવર્ણની મૂર્તિ. દેખાઈ. તેને ! ચક્રર આવ્યાં. તેણે ટેકા માટે ભીંત પર હાથ મુક્યો.

આ અકળામણનું કારણ શોધવા પુરતા સ્વસ્થતા કે સમય મેનાજિત પાસે નહોતો. તેને કતવ્ય યાદ આવ્યું.

“હું જાઉં છું. નરેન્દ્રેવને કહી દઉં નહીં તો...” તે ચાલી ગયો.

નરેન્દ્રેવની પાછળે નોકરી બગાડવા ગયો. કંઈ કંઈ નરેન્દ્રેવ, આંખો, મહાદેવી ને બીજી રાણીઓએ તોફાને મચાવ્યું. સમય વેળા, ને મધ્યાહન થયો. ફરીથી શેષ કુટુંબો, વાજિત વગડ્યા ને બધા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. નરેન્દ્રેવ અતપુરમાં જ રહ્યા. મેનાજિત કતવ્ય બગાડી રહ્યો.

આખરે વૃક્ષાસને તેણે એકલા ગેવા એટલે પાસે ગયો. “ચુરવડા ! મારે નરેન્દ્રેવને વાત કરવી છે.”

“શી-”

“આ બધા દેખતા કેમ થાય ?”

“હમણાં એ તારે માટે એકલા પડવાના હતા ?” તિરસ્કારથી વક્તવ્યે પુછયું : “શું છે ?”

“પણ ઘણીજ અગત્યની છે. કુમાર રાતના નાસી છુટ્યા.” તેનાં અંગે અંગ બંધથી કંપિતાં હતાં.

વક્તવ્યની એક આંખ ઝીણી થઈ. તેણે તિરસ્કારથી કહ્યું : “પીડા ઓછી.”

“શું કહો છો ?” સેનાજિતને આ અણધારેથી જવાબ સમજાયો નહીં.

“કાલે સવારે આ પીડા ટળે એટલે એને ઓડવોજ હતો તો એક દહાડો વહેસો છુટ્યો. કે જંગડવાનું નથી.” સેનાજિતનો ગમરાટ જતો રહ્યો અને તેને શાંતિ વળી.

“પણ પેલો બ્રાહ્મણ ઓડવી ગયો હોય તો ?” તેણે હોઠ ખીસી પુછયું.

“કોણ ?” વક્તવ્યના મુખ પર દ્રેષ વધ્યો. તેણે એક આંખે બાહુ. બોધું ને વિચાર કર્યો : “તક્ષશિલાવાળો ?”

“હા.”

અમાત્યના મુખ પર દ્રેષપૂર્ણ હાસ્ય છવાયું. “પીકર નહીં, સનિધાતા પાસે જ અને એની યુક્તિ અમલમાં મુક. છાનોમાનો જા.”

“નરેન્દ્ર દે—”

“તેની ચિંતાં તું છોડી.” કહી વક્તવ્યે જવા દેવાનું.

સેનાજિતને ઉતાવળે પગે સનિધાતાના પ્રેક્ષાગારમાં આવ્યો. ત્યાં દરેક સનિધાતા, મૈનાડી, ગૌરી ને એ ત્રણ મિત્રો જમવા બેઠાં હતાં. સેનાજિતે સનિધાતાને બહાર બોલાવ્યા.

“શું છે સેનાજિત ?” વિશાલ પેટ પર હાથ ફેરવતાં તેમણે પુછયું.

“નરેન્દ્રેવની આજ્ઞા છે.”

“તમે જે યુક્તિ સુચવી હતી તે અમલમાં આવણે મુકવી એવી આજ્ઞા છે.”

“નિશ્ચયપત્ત માટે—” સનિધાતાનું મોહું હસું દેવું થઈ ગયું.

“હા.”

“મેં નહીં કહ્યું કે ગૌરી યુક્તિ સીવાય છુટકો નથી.” હરખાતાં સનિધાતાએ કહ્યું.

“પણ શી છે ?” સનિધાતાએ તેના કાનમાં કહ્યું. સેનાજિતના મુખ પર સંખેતાઈ પ્રસરી ને તેની આંખમાં કાંઈ પ્રસન્નતા.

“માણસોનું શું ?” તેણે પુછ્યું.

“તે આર છે” સનિધાતા આત્મસંતોષમાં મલકાતાં હતાં. “ગૌરી યુક્તિ વગર પતો ખાંચ નહીં તો. ચાનો, આલો, જમ્યાં આલો બેંગો.”

“ચાનો.” કહી સેનાજિત જમવા આવ્યો. તેની અસ્વસ્થતા દૂર થઈ હતી તે જોઈ ગૌરીના જીવમાં હિંચ આવ્યો. તેમની આંખોએ સદેશો કહ્યા ને સાંભળ્યા ને બંનેના હૈયામાં આશા ફરી સ્થપાઈ. તેની જીતે સનિધાતાની આંખોએ હર્ષના સદેશો મૈનાડી પર મોકલ્યા. તે સમજી ને તેની આંખોએ પણ પાછા સદેશો પાડ્યા. એ બેનાં હૈયામાં પણ આશા સ્થપાઈ. માંજ એક નહીં પણ બે હૃદય હલેલી.

સંભાળનો કાર્યક્રમ આગળ વધેજ ગયો. રાત પડીને પોંડો ખીજે નાટક શરૂ થયો.

સેનાજિત ગૌરીની સંભાળ લઈ ચાલી ગયો હતો અને આજે રાત્રે તે ફરી આવવાનો ન હતો.

સનિધાતા પણ ગયા હતાં એટલે તે રાત્રે માત્ર મૈનાડીને ગૌરી બે રહ્યાં. મૈનાડી મનમાં મલકાતી હતી. તેનું ધારણું બહુ થયું હતું અને મહાદેવીનું પ્રેક્ષાગાર પોતાનુંજ હોય એવો તેને ભાસ થવા માંડ્યો હતો.

ગૌરી ગભરાતી નહોતી, પણ અસ્વસ્થ હતી. તેને આખર પટમાં કે સમજ પડતી નહોતી,

અને છતાં પોતે જાણે તેનું મધ્યસ્થિત્વ હોય એવું તેને જણાતું હતું.

ગૌરીના હવે ઉપયોગ હતો નહીં અને આચાર્યને છોડી તે સેનાજિતને વરવાની અધમતા દેખાડી રહી હતી એટલે મૈનાકીને મન તે અકારી થઈ પડી. પણ આદરેલો ખેલ પુરો કરવો એવો નિશ્ચય કરી તે આ છોકરી તરફ રતેલ દેખાડતી હતી.

મધરાત થવા આવી. બેમાંથી એકનું ચિત્ત નાટકમાં ચોંટતું નહોતું. અને નિરચક કૂરતાના લઢાવા લેવા ગમે છે. મૈનાકીને એ લઢાવો લેવાનું મન થયું. “મધરાત થઈ!” તેણે કહ્યું; “આતો. મૈનાજિતને પેલા આચાર્યને પુરા ક્યાં હશે.”

“હૈ! શું?”

“હા. કેમ તને કહી ગયા નથી?”

“ના. ના. ત્યારે જો બુલ કરી. મારે તને નહોતું કેહેવું જોઈતું.”

“ના. મને કહે.” ગૌરી મૈનાકીનો હાથ પકડી કરગરવા લાગી. “દેવી! આ શું છે? આ બધા આમ કેમ કરે છે? સેનાજિત ક્યાં ગયા છે? આચાર્યને શું થવાનું છે?”

“ગૌરી! તુ તો હજી બાલક છે. આચાર્ય તારી ને સેનાજિતની વચ્ચે આવતા હતા ને.” કટાક્ષથી મૈનાકીએ કહ્યું; “હવે નીરાત થશે.”

“પણ એ શું કરવા ગયા છે.”

“તેને બાળી મુકવા.”

“કેવી રીતે?”

“અરરર— ને મારા પિતા—”

“સેનાજિત તેને કેં કરવાના છે?”

“દેવી! દેવી! મને કહે. શું વિધ્યગુપ્ત બાળી મુક્યા હશે?”

“ક્યારના” મૈનાકીએ નીરાતે કહ્યું.

“ના. ના.” ગૌરીનું હૃદય ઢાંપી ઉઠ્યું.

“આવા તેજસ્વી વિદ્વાન આચાર્ય!”

“તારે શી પીડા પડી છે?” મૈનાકી ગૌરીને તીક્ષ્ણ નજરે જોતી હતી. “તું ક્યાં અને પરજીવાની હતી?”

“તેમાં શું? પણ દેવી! કેં કરો. અને બચાવો. એ મહાત્મા છે. તપસ્વી છે. એને માર્યે સેનાજિતને બ્રહ્મહત્યા લાગશે. દેવી! કાપને મોકલો. ઉઠો. કેં કરો.”

“હું ઉઠીને શું કરું? મારું કે કોઈનું સેનાજિત કોઈ દિવસ માને છે. તું જા. વખત છે ને માને.” મૈનાકીએ કહ્યું.

“ત્યારે મને જવાદો. માણસ આપો. મને જવા દો.” દુઃખની મારી ગૌરી હાથમાં હાથ ઢાળી ઉભી થઈ.

“હા. જો થાય તો કેં કર. જો કે મને નથી લાગતું કે કેં થાય.”

“હશે દેવી! નહીં” તો સેનાજિતને બ્રહ્મહત્યા લાગશે.”

મૈનાકી હું પેટે ઉઠી ને માણસોને આગ કરવા ગઈ. થોડીવારમાં બધી તેઓની થઈ અને બે વિશ્વાસુ માણસ ગૌરીને લઈ, થોડે બેસી; નગર તરફ ઉપજ્યા.

એક સેવકે ગૌરીને પોતાની પાછળ બેસાડી હતી, એટલે સ્વારીથી અપરિચિત ગૌરી જમ તેમ કરીને એ એવકને વળગી રહી. તેની તો રથૂસ અને સૂક્ષ્મ બને સૃષ્ટિએ સ્થિરતા બોધ બેઠી હતી.

ગૌરીના મગજમાં ધમકારા થતા હતા. તેનું દેહુ ચીરાઈ જતું હતું. આ શું? સેનાજિત આચાર્યને બાળી મુકે! બપોરની વાતો યાદ આવી; કાષ્ઠો માર્યો તેનો સેનાજિત ‘બાલ ચંકર’ જેવા આચાર્યને બાળી મુકશે? પછી? ને તેના અંધ પિતાને કેં થાય તો? શું થશે? નગર ક્યારે આવ્યું, દરવાજા કેમ વટાવ્યા, રસ્તો કેમ મળ્યો.

તેનું તેને જ્ઞાન રહ્યું નહીં. પોતાના ધર પાસે આવતાં તેણે જોયું તો આકાશમાં લાલ ને તેજોમય ધુમાડો દેખાતો હતો.

“ઓ મારી મા !” એટલુંજ તે બોલી ચકી.

ધોડેસ્વારે આગળ વધ્યા. ગારીએ પોતાની આગળ બેઠેલા સ્વારની પડખેથી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

તેના ધરની બીંતો થોડીએક હબી હતી.

છાપરું અંદર પડ્યું હતું. આરથાં ને બંદે બાકારાં થઇ ગયાં હતાં. અંદરથી બળતાં નીકળતાં હતાં. તેનું ધર દૂર રહ્યું ન હોતું—બળતી ચિત્તા થઇ ગઇ હતી.

તે ગાંડાની માફક આવરી થઇ ગઇ. આગની જ્વાલાઓએ તેને આંધળી કરી મુકી. તેના મગજમાં પણ ભણુકા ઉઠ્યા. “આચાર્ય ! પિતા !.....” તે બોલી અને થોડા પરથી બે જ્ઞાન થઇને પડી.

[આ વાતના વિશેષ તસિક ભાગ આવતા અંકે.]

ઝાંડને નામે કૃણ વહેંચવાનો સમય ચાલ્યો ગયો !!

જ્ઞાનોને કેંક વિશેષતા—ઉત્તમતા—સમવડતા અને નવિનતા માગે છે. પીતાંબરની તેજ પદ્ધતિ છે, અને તેટલાજ માટે થોડા વખતમાં હજારો ઝાંડો, પીતાંબર મીઠાઈવાળાના નામ અને કામની એકી અવાજે પ્રશંસા કરે છે.

કારણ કોનાથી અજાણ્યું છે ??

કો હી નુર હલ વો

અસલ સીકા છાપે રજસ્ટર્ડ સર્વથી ચકીયાતો છે, અને એકલા હલવાનાં બાકસો કહાડનાર પીતાંબર છે, કુનીઆનાં દરેક ભાગમાં વખણાય છે.

બાકસ કીમત : રૂ. ૦/૮, ૦/૧, ૦/૨, અને રૂ. ૪ સુધી.

બહારગામ વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે.

મીઠાઈની ઉત્તમતા માટે સોનાના ચાંદા મેળવનાર પાયોનીઅર—

પીતાંબર આણંદજી મીઠાઈવાલા.

ભુલેધર—મુંબાઈ.

નૈવેદ્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૨૨ થી]

[ચંદાના ખાલાનો ખખડવાનો અવાજ આવે છે. બંને પાછાં ફરે છે—
સ્વસ્થ થઈને છુદાં છુદાં બેસી
ગય છે. કુમારની માતા તથા
ખાલા લઈને દાખલ થાય છે.
બંને છુએ છે. બંનેની મુખ-
મુદ્રા પર તોફાન રમી રહે છે.

માતા

કુમાર, લે ચંદા લાવી.

[કુમાર ને ખાલા એક ખીજ તરફ જોઈ
રહે છે.

કેમ નથી બોલનાં ! વહુ દીકરા, ચુ થયું ?

ખાલા

કું નહીં. અમે વાતો કરતાં હતાં. તમારા
હવનમાં કેટલો આનંદ છે ?

માના

પ્રભુએ હવન આપ્યું તે બારે દહાડા અને
બત્રીસે ઘડી ચીમળાયા કરવા માટે ! ઋણાનું—
બધે બધું આવી મળે છે. આપણે તો માલીકનાં
રમકાં છીએ.

ખાલા

(કુમારને) કેમ એમજ કહ્યુંને કે સજ્જન-
દારના સૃષ્ટિ કાપકમમાં હવનનાં નૈવેદ્ય ધરવા-
માંજ માનવહવનની કૃતમૃતતા છે.

કુમાર

એટલે હવનમાં કાપરતા ઉતારવી ?

નસીબની ખીલીએ મારખ રંગાવી રાખ્યું !
વર્તમાનનાં પુતળાં બની ભવિષ્યને વેઢી
દેવું !

માતા

નહીં. મહાનુભાવ માનવતા સૃષ્ટિ મદી
ઉતાદવા મથવું—એજ હવતાં નૈવેદ્ય.

ખાલા

સાચું કહ્યું તમે.

માતા

અખંડ સૌભાગ્ય-વહુ દીકરા—

[ખાલાનાં ઓવારણાં લે છે. ખાલા નમે
છે. કુમાર અનિમેગ જોઈ
રહે છે. માતા પીવાઈ રહેલી
ચંદાના ખાલા લઈને ગય છે.

કુમાર

(પાછો ફરીને) હા— હવનનાં નૈવેદ્ય
એમાંજ માનવતા-નૈવેદ્યના છટ્ટદેવ નથી આરોગ-
તા-ભાવનાજ મૂકે છે. હવનમાં નિષ્કલતા
બલે આવે. મનુષ્યને ક્ષુદ્રતા સામે પખી ભાવના
અનંતતામાં પથરાઈ ગય છે. એ ચિરંજીવ છે.

[ખાલા કુમારની નજીક ગય છે. અને
ખાલા પર માથું મુકી એની
મુખમુદ્રા નીહાળે છે.

ખા...લા !

ખાલા

(મુખ ઉઘડું કરનાં) નાથ !

[ઉઘડું થએલું મુખ કુમાર સત્કારે છે.

... પડે પડે છે ...

ગાંધીયુગ અને પૂર્વયુગની સરખામણી

૧૯૨૨

[અનુસંધાન પ્રક. ૨૨૨ થી]

કેસો પણ નહીં નથી. ઘણાઓનું માનવું છે કે આ કોમી થીજવાદને ખીલાકત ચળવળે ભારે પોષણ આપ્યું છે, કારણ કે રાજકીય મુક્તિનો પ્રશ્ન ગાણી કરીને તેણે ધાર્મિક પ્રશ્નને જાહેર જીવનમાં વધારે અગત્ય આપી છે.

ઉપર પ્રમાણે જાહેર જીવનમાં ગાંધીવાદની અસરનું પૂષ્કરણ કરીને આપણે તે વાદના તત્વોની કેંક સમીક્ષા કરીશું અને પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિનાં તત્વો જોડે પણ તેની સરખામણી કરીશું. તો આવા નિષ્કર્ષમાં તે અસ્થાને તો નહીં ગણાય.

આર્યસંસ્કૃતિનું મૌલિક લક્ષણ આધ્યાત્મિકતા છે એ તો હવે સર્વે સ્વીકારે છે. અને ગાંધીવાદ “આધ્યાત્મિક” છે; “આત્મબળ. તેનો પાયો છે.” એવો વિચાર પ્રચલિત છે. અજ્ઞાત, જીવનના વિધવિધ ક્ષેત્રના વિભાગો એક દેખે જોતાં કૃત્રિમ છે, છતાં કામચલાઉં તેમનો ઉપયોગ કરી શકાય ખરો. એ તો ખુદલું છે કે ગાંધીવાદમાં અને મહાત્માજીના જીવનમાં નિર્મલ સહૃદયતા, ઉચ્ચ સાધુતા, પવિત્રતા, સેવાભાવ, સંયમ, દૃઢ ધૃત્યશક્તિ, નિર્દોષ સરજતા, ક્ષમા, સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવાની ધગશ, માનવજાતિ અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ વગેરે અનેકાનેક તત્વો છે. અને, એ બધાં સીધેસીધાં કે આડકતરી રીતે આધ્યાત્મિકતાને પોષે છે એ પણ ખરું છે.

પરંતુ, આધ્યાત્મિકતા એટલે કે નીતિનું પાલન નથી. આધ્યાત્મિકતા નીતિથી અન્યથાતી નથી, (નીતિ, આચારવર્તની આધ્યાત્મિકતાનો

ખ્યાલ) નીતિથી પર હોય છે. મીરાંબાઈ અને નરસિંહ મહેતાનું કે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવન અને તેને દોરનારાં મૌલિક તત્વોનો વિચાર કરવાથી સાત્વિક ઉચ્ચ મહાનુભાવતા અને આધ્યાત્મિકતામાં રહેલો ભેદ કદાચ વાંચનારના મનમાં સહેલાઈથી આવશે.

એ ભેદ વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે આપણે એમ કહી શકીએ કે ગાંધીવાદમાં “કરવાને” “કમને” મહત્ત્વ આપાયું છે. કમ કરીને “થવું” એવો તેનો મુદ્દાવેબ હોય એમ જણાય છે. પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિનો આદર્શ “થવું” છે. “કરવું” એ તો ફક્ત “થવાનો” આવિર્ભાવ માત્ર છે. અર્થાત્ “કમ” દ્વારા આંતર ચૈતન્યના પરિવર્તનદારા જીવનનું રૂપાંતર કરવું એવો આર્ય સંસ્કૃતિનો આદર્શ છે. ખરું છે કે ગાંધીવાદમાં “કમ” યોગ, ભક્તિયોગ, નીતિ, શમ, દમ, અદિસા, તિતીક્ષ્ણ વગેરેનાં તત્વો રહેલાં છે. પરંતુ સંપૂર્ણ આધ્યાત્મિક હેતુ અને ઉપાયોનો સ્વીકાર તેમાં થયો હોય તો પણ તે આગળ પડતો તો નથી એટલું નક્કી.

ગાંધીવાદમાં ખીલું પણ એક તત્ત્વ છે જેનો સ્વીકાર આર્યસંસ્કૃતિમાં ગાંધીજી કરે છે તેવાં રૂપમાં થયેલો જણાવતો નથી. એ તત્ત્વ એટલે “ગરીબાઈ”નો જીવનનો આદર્શ તરીકે સ્વીકાર. ગરીબો જોડે સહાનુભૂતિ હોવી એ એક વાત છે, ગરીબાઈ સહેવી અને તેનો પરિચય પાડવાનું સામર્થ્ય હોવું એ પણ એક વાત છે. પરંતુ કોઈપણ પ્રકારેના વૈભવ, સમૃદ્ધિ તથા અધ્યયના અભ્યાસને જીવનની આદર્શ સ્થિતિ તરીકે સ્વીકારવા એ જુદી વાત છે. એ બે વિચારોમાંથી કયો ખરો છે તે નક્કી કરવાનું આ પૂર્વધ્યાનની મુશ્કેલી છે. આ આર્યસંસ્કૃતિમાં સ્વીકાર્યું ગયેલું “ગરીબાઈ”નો

જેવો સ્વીકાર મળેલો છે (અને ગાંધીવાદમાં પણ જેવો થયો છે) તેવો સ્વીકાર થયેલો જણાતો નથી એટલું ખતારી આપવાનો છે..

ઉપનિષદમાં એક ઋષિ ધક્કાતાન સંમધી પ્રશ્ન પુછે છે. સારે જનકરામ તેને કહે છે કે, “તમે એ પ્રશ્ન ન પુછો. તમારે જોઈએ તેટલી ગાયો અને સોનામહેર મારો.” તેના જવાબમાં ઋષિ કહે છે: “શું મારે ઘેર ગાયોની ખોટ છે એમ તું માને છે? અને મારી પાસે સોનામહેરો નથી એમ તું સમજે છે?”

રામાયણમાં અયોધ્યાનું વર્ણન વાંચતાં પણ એક સમૃદ્ધિવાન શહેરનું આપણને ભાન થાય છે.

“સંન્યાસ” નો આદર્શ અને “ગરીબાઈ” ને આદર્શ રિયલિટી” તરીકે સ્વીકારવાનો આદર્શ એક નથી એ અહીં આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું. સંન્યાસમાં “ગરીબાઈ” નથી પરંતુ જગતની નરુપ્તિ પ્રત્યે અમીરાઈમરી બેપરવાઈ છે!

આર્થપ્રમજના વિચારના નેતાઓ તો પ્રાણની વિપુલતાનો સ્વીકાર કરતા. સંકુચિત પ્રાણ વિશાળ જીવન જીવી શકતો નથી. પ્રજા ગરીબ થવાનો આદર્શ રાખે છે તે કે જ્ઞાનની પરાકાષ્ટાને લઈને નહીં પરંતુ પ્રાણની પરિમિતતાને લઈને હોય છે. આર્થિકતામાં તો સંપૂર્ણ જીવનમાં ગરીબાઈને સ્થાન નહતું. “દુઃખ” યા તો “સહન કરવું” એ પણ ગાંધીવાદનું એક મૌલિક તત્ત્વ છે. આર્થિક સંસ્કૃતિમાં જિનો અસ્વીકાર સ્પષ્ટ છે. દુઃખને ખમીને જીતવાનું તો તિતીક્ષ્ણ કહેવાય પરંતુ દુઃખનો અસંતોષાવ કેવળ આત્મામાં, -આંતર-સૈતન્યમાં જ નહીં. પરંતુ આજીવનમાં પણ થયો જોઈએ એવો આદર્શ આર્થિક સંસ્કૃતિ સ્વીકારે છે.

ગાંધીવાદની સૈદ્ધાંતિક પરિમિતતા હોય તો એ એ છે કે તે જીવનના મુખ્ય માનસિક

સિદ્ધાંતોની વાડમાં બાંધી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જીવન મળે એક સાદા સીધા તત્ત્વનું અનેક હોય નહીં એવી ગંભીર માન્યતા ગાંધીવાદમાં રહેલી જણાય છે. હકીકતે તેનાથી જુદો છે. જીવનને કોઈ પણ માનસિક સિદ્ધાંતની વાડમાં બાંધવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે. ઇતિહાસે તે અનેક વાર પુરવાર કર્યું છે. ઉપનિષદમાં તો હિલ્લચલન પાત્રેણ સત્યત્યાગિદિત મુક્તમ્ । “સુવર્ણના ઢાંકણથી સત્યનું મુખ ઢાંકાઈ ગયું છે” એવી ઉક્તિ વડે માનસિક આદર્શોની અપૂર્ણતા દર્શાવવામાં આવી છે. જીવનને એ પ્રમાણે પરિમિત કરવાનો એ પ્રયત્ન સફળ ભાગ્યે જ થાય છે, કારણ કે માનસિક સિદ્ધાંતની વાડમાંથી જીટકી જવાનો માર્ગ જીવન શોધી કાઢે છે, અને દલીલોની પરંપરા આપીને મનને છેતરે છે!

જીવન વિવિધતાભર્યું—વિવિધ દિશાવાળું છે; અને તેની વિવિધતાનો તથા એ વિવિધતામાં પણ સંપૂર્ણતા વ્યક્ત કરવાનો આદર્શ આર્થિક સંસ્કૃતિ સ્વીકારે છે; કોઈપણ તત્ત્વને ખાતલ કરવું, નિમજવડે તેનો ઉચ્છેદ કરવા મથવું, સંયમવડે મોત તેને પકડી રાખવું, અથવા તો પાપ ગણીને તેનાથી દૂર નાસવું—એ માર્ગ આર્થિક સંસ્કૃતિ સ્વીકારતી નથી. એ તો જીવનની વિવિધતા પ્રત્યે સમતાથી જુએ છે, આનંદ સ્વભાવના પ્રત્યેક અંગના અંગની ક્રમને નીકળે છે; તેના સત્ય સ્વરૂપની, તેના વાર્તાવિક તત્ત્વની, તે શોધ કરે છે; અને જ્યારે જેમ્પીતા અજાનની પાછળ કાળ કરી રહેલું જ્ઞાન તેને મળે છે સારે અજાનને દબાવવાની, તેના સંયમ કરવાની કે તેનાથી દૂર નાસવાની તેને જરૂર પડતી નથી. જે જ્ઞાનનું વિકૃત સ્વરૂપ માનવનું અજાન છે તે પ્રાપ્ત કરવાથી તેનું અજાન જ્ઞાનમાં રૂપાંતર પામી શકે છે.

ઉપર જણાવેલા વિચારનું ઉદાહરણ ગાંધીવાદમાં અદિંસાના સિદ્ધાંતને જે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે પુરું પાડે છે. આર્થ સંસ્કૃતિ અદિંસાનો સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ સાથે સાથે રૂઢચકિતની આવશ્યકતા પણ સ્વીકારે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ “રૂઢ” ના સંસ્કૃતિની ખીજ બાણને “શિવ” તરીકે સ્વાકારે છે. એક બાજુ જગતજનની, કમળપુષ્પધારિણી દુર્ભાગી સ્વીકારે છે; ખીજ બાણ મહિષાસુર મહિની, નરમુંડમાલા ધારિણી ચંડીનો સ્વીકાર છે. અર્થાત ગાંધીવાદમાં અદિંસાના બાહ્યસ્વરૂપ અને આચરણને જે અતિશયતા આપવામાં આવેલી છે તેનો આર્થસંસ્કૃતિમાં સ્વીકાર થયેલો જણાવો નથી.

વળી, દાસની દીદીપ્રગ્લની નામદ અવસ્થામાં અને દુધીઆરબંધના કાપઘના જમાનામાં નિર્બલ દીદી પ્રગ્લને અદિંસાના આચરણને ઉપદેશ પણ ધણીને અસ્થાને લાગે છે. પરંતુ, અહીં આપણે એ વ્યવહાર દલીલની યોગ્યતા જોવા અટકીશું નહીં.

વળી, ગાંધીવાદમાં કળાનું સ્થાન કે વિશ્લેષણ જ છે. કળા વીશે તેમણે વધારે લખ્યું નથી, તેમ વધારે બોલ્યા પણ નથી. પરંતુ કળા વીશે છુટાછવાયા વિચારો દર્શાવ્યા છે તે ઉપરથી તો એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે આર્થ સંસ્કૃતિમાં કળાનું જે સ્થાન છે તેનાથી ગાંધીવાદમાં તેને ધણું જ ગણ્ય અને અપરિચિત સ્થાન મળે છે.

“સાત એ સર્વોત્તમ કળા છે.” એ કળાની નવી વ્યાખ્યા જરૂર વિચારવા જેવી છે. વળી, એના સ્પષ્ટીકરણમાં ભૌતિકાના ઉપદેશો સિવા કદાચ વાની અનાવશ્યકતા પણ નેમણે જાહેર કરી દતી. તથા માનવકળાનો ઉત્તેજોત્તમ નમુનો તારાજગિત આકાશના કળાવિધાધની કળાને કદી પણ પહોંચી ન શકે એવી પણ દલીલ તેમણે

દિધીપકુમાર રાય જોડેની મુલાકાતમાં કરી હતી. તે ઉપરાંત “મધપુડા” — નામના દસ્ત-લિખિત મોસિક — માં કોઈ આશ્રમવાસીએ કળા ઉપર એક લેખ લખ્યો. દતો તેમાં તો ખીચારી કલાની જેટલી વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવી હતી કે તે યુગગામ ને રૂંધાઈ જાય તોપણ આશ્રમ નહીં !

હાલને ગાંધીવાદમાં “વિલાસ” તરીકે માનવામાં આવતી હોય એવો લાસ મને થયા કરે છે. કળા સંસ્કૃતિનું આવશ્યક અંગ છે પ્રગ્લના પ્રાણનો એ આવિર્ભાવ છે એ બાન ગાંધીવાદને થયું જણાતું નથી. પ્રશ્નની કળાકૃતિનો, કે આકાશની સુંદરતાનો કૃતિદાસની સરુઆતથી કોઈ એ સ્વીકાર કર્યો નથી. પરંતુ, માનવના અંતરમાં ઉત્પન્ન થતી કળામય સૃષ્ટિ પછી બસે તે રૂપમાં કે સ્પષ્ટમાં, રચાપલમાં — નૃસમાં ગમે તેમાં વ્યક્ત થાય — પણ પ્રશ્નની અદ્ભુત કલામય ચકિતનેજ આવિર્ભાવ છે એમ શા માટે ગાંધીવાદમાં સ્વીકારવામાં નહીં આવતું હોય ? અને બગવાનની કળાકૃતિઓમાં કવિ, ચિત્રકાર, સંગીતકાર કે રચાપલકારનો સ્વીકાર કરવો ઉચિત હોય તો પછી નિઃશબ્દ, તારાજગિત ધ્વજાકાવાળા આકાશના કરતાં પણ વધારે સૌંદર્ય, રસ અને આશ્ચર્ય માનવ સ્વભાવમાં પ્રતીત થતાં કળા વિસ્ત્રોમ નથી હોતાં ?

“કળા શોખને મા છે” એવો ખ્યાલ ગાંધીવાદમાં રહેલો લાગે છે. ખરું જોતાં કળા એ જીવનનું આવરણક અંગ છે; માનવતાનું આવશ્યક તત્ત્વ છે. જગતના સજાની દારમાં માનવ-વસ્ત્ર એસાડોનર — અને કદાચ આશ્રમોમાંની આવરણક એક કિયા “કલાસર્જન” છે.

ગાંધીવાદમાં “ઉદાસીનતા”, લગભગ મરજતા-ફોરતા-ખાઈ-હોય તેમ લાગે છે. ભોતચકિતની વિપ્રસન્નતા તેમાં જણાતી નથી જે

“સર્વભોગ સામર્થ્ય” કહે છે તેને ગાંધીવાદમાં સ્થાન નથી. અંગ્રેજીમાં Puritanical ચર્ચમાં જે અર્થ છે તેનો ધ્વનિ કેંક અંશે ગાંધીવાદમાં મળે છે કવિ નાનાલાલે મને વાદ છે. ત્યાં સુધી “ગુજરાતનો તપસ્વી”માં આ વાતના ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ટાગોર અને ગાંધીજી એ બંનેની સરખામણી કરતાં એ કળાવિધાયકનાં અને મહાત્માજીના કળાના આદર્શોમાં રહેતો બેઠે આપણે બરાબર સમજી શકીશું.

એક તત્ત્વજ્ઞાની-વિચારક-તરીકે પણ મહાત્મા ગાંધીનો વાદ વિશિષ્ટતા ધરાવતો હોય એમ લાગતું નથી. અલખત, યુરોપનો સમાજ સત્તાવાદ, ખ્રીસ્તી ધર્મ, અહિંસા, બૌદ્ધ મતનાં કેટલાંક તત્ત્વો, જૈનદર્શન અને વૈષ્ણવ ધર્મનાં તત્ત્વો એમના વાદમાં મોજાઈ છે. વળી યાંત્રિક શોધ બોળોની વિરુદ્ધ તેમના પડકારમાં પશ્ચિમના કેટલાંક તત્ત્વજ્ઞાનનાં અનુસરણ છે. પરંતુ ગાંધીવાદના તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશિષ્ટતા હોય તો તે એ છે કે કેટલાંક વ્યવહાર જીવનના પ્રસંગોમાં તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોનો ઉપયોગ કરવાને તેણે સહજ પ્રયત્નો આદર્યા છે. વિશ્વરચનાનો, પ્રભુનો, આત્માનો, માનવ સ્વભાવનો, ચૈતન્યનો, બ્રહ્માનો, માયાનો, સૂક્ષ્મ અતીન્દ્રિય ભૂમિત્રાઓનો, મરણ પછીના જીવનની શક્યતાનો અને તે વિષયના પ્રયોગોનો ગાંધીવાદમાં બહુ યોગ્ય વિચાર ચઢેલો છે. ગાંધીવાદ જીવનનો કાયદો ઉકેલનારી તત્ત્વજ્ઞાનની વિચાર સરણી નથી; જીવનના વ્યવહાર, પ્રસંગોમાં અમુક સ્વીકારાએલા સિદ્ધાંતો પ્રમાણે નિષ્ણયો બતાવનાર વ્યવહાર પદ્ધતિ છે.

ગાંધીયુગની શરૂઆતમાં ઘણાં જ એમ લાગતું કે નીતિનું અનૂપ માલન, અહિંસા, સત્ય વગેરે સિદ્ધાંતોનું આપવાં-વિના અનુસરણ એ તેનું મુખ્ય લક્ષ્ય થશે. અને કાષ્ટ-પણું કાઢે. તેમાં અપવાદો નહીં જ સંભવે. કાષ્ટકારણથી કેટલાંક

એમ પણ માનતા કે ગાંધીજીનું મન નવા વિચારોને સ્વીકારવાને તૈયાર નહીં રહે. પરંતુ “અહિંસા”ના સિદ્ધાંતના પાલનમાં તેમણે “નવજીવન”માં જે વિચારો, લક્ષણો, લક્ષ્યાંકો રજૂ કર્યા છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ગાંધીજી પોતાના વિચારો બદલવાને કેટલેક અંશે તૈયાર રહે છે જ અને પોતાના માનીતા સિદ્ધાંતોમાં પણ અપવાદો સ્વીકારવાને તૈયાર હોય છે.

આપણે ટુંકમાં ગાંધીયુગ અને ગાંધીવાદની સમીક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એક કવિએ મહાન પુરુષોના હૃદયને “વજ્રાદિપિ કઠોરાણિ, મૃદુનિ કુકુમાદિપિ” કહ્યાં છે એવા લોકોત્તર પુરુષોના જીવનની સમીક્ષા કરતાં પણ આપણે તેમની મહત્તા ક્યાંથી વીસરી શકીએ! જ્યારે ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલેનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે લોકમાન્ય તિલકે તેમની ચિંતા સમક્ષ બાપણ આપી તેમના વખાણ કર્યાં હતાં! તેમણે નરમ પક્ષને પુછ્યું: “તમારામાં બીજે ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે તો અને બતાવો!” હૈદનો પ્રત્યેક પ્રગ્મજન મહાત્મા ગાંધીને માટે યથાર્થ અભિમાન ધરાવી શકે તેવી તે વ્યક્તિ છે. ક્યાં એ મહાન સાધુ જીવન અને ક્યાં કેળવણીએલા તેજાઓનું જીવન! કવિવર ટાગોરે એક વાર કહ્યું હતું: He is a born leader of men મહાત્મા જન્મથી લોકનેતા છે—એમ સાંભળ્યું છે. એમાં જરાએ અતિશયોક્તિ છે એમ કોણ કહેશે?

ચારત્ર્વર્ષ સુધી એ કમંધીર મહાત્માએ દિમાલયથી કન્યાકુમારી અને સિંધુથી બ્રહ્મપુત્ર સુધી દીર્ઘ પ્રજાને પોતાનો સદેશો પહોંચાડ્યો. તેના સ્તરથી પ્રજા મુગ્ધ થઈ તેના પર વારી ગઈ. પોતાના જાનવિનાનાં સત્યાગ્રહો તેને સ્થાપન કરી લેણેલા અને અલણ સર્વેએ એનાં શાસનો સ્વીકાર્યાં! અખંડશંકુ સમાપ્તે તેણે પોતાના પ્રિય શોધોના હૃદયમાંથી એમનું સિંહન કાઢ્યું.

નિરભિમાનતા અને નંત્રનાની મૂર્તિ બંની તેણે અસ્પૃશ્યતાની સેવા ઉઠાવી, હોદ્દાને ગૌરવશાલી કરવા માટે તેણે સર્વસ્વ સમર્પ્યું—તેણે અંધાગ પરિશ્રમ કર્યો અને કરે છે । જે તેણે માન્યું તે તેણે જીવનમાં ઉતારના તનતોડ સહન કર્યું, પ્રયત્ન કરેલા છે. હોદ્દા—મુસલમાનની એકતા માટે તેણે અનંત શ્રમ આપ્યું । ચરખા પાછળ તે ગાંડા બન્યો । જેલોના તેને ભય રહ્યો નથી. અનેક નિષ્પથોગી જીવનોને તેણે ઉપયોગી અને ઉચ્ચ બનાવ્યા છે । દાકૃથી ગએલાઓને તેણે દાયમાં લીધા છે; બાગ્યાનો તે બેલી થયો છે. સાદાજ, ગરીબાજ, મહેનત ને તેણે મદદ બનાવ્યા છે. પ્રગતિ તેણે જામત કરી છે; અમદાવાદની અદાલતમાં ખોટીશ સરકારના ન્યાયાધીશ સમક્ષ તેણે જે વચનો ઉચ્ચાર્યા છે; અને એ અંતિદાસિક પ્રસંગે જે અદિતીયતાઓ દાખવી છે તેની બરોબર શોકમાન્ય તિલકના ઉદ્દગારો કે જસસ કાષ્ટરના ઉદ્દગારોજ આવી શકે તેમ છે.

હોદ્દાની પ્રગતિ એ મદદ નેતાની કારકીર્દી આપી દુનીઆમાં કેટલી યશસ્વી નીવડી છે તે તો લવિષ્યજ ખતાવી શકે, પરંતુ તેના કાર્યોના પડથો તો સારીએ દુનીઆમાં પડથો છે એની કોઈ

ના કહી શકે તેમ નથી. તેના આદર્શોની વ્યવહારુતા વીશે રાંકા ભરે ચાપ, પરંતુ તેના જીવન માટે માન અને પુન્યભાવ કોઈને પણ ભાગ્યે થયા વિના રહે !

અને ગુજરાતે તો સવિશેષ ગૌરવ લેવાનું છે. પ્રજાજીવનમાં અન્ય પ્રાંતોની દારમાં અને તેમને મોખરે ગુજરાતને લાવી મુકનાર એ ગુજરાતનો જ્યો “ ધણું જીવો ” એવી કોમિ પ્રત્યેક ગુજરાતીને થયા વિના રહે નહીં એ કેટલું સ્વાભાવિક છે ? સ્વાધી ગણતા, વેપારી અમદાવાદને તેણે તીથ ” બનાવી મુક્યું, અને ગુજરાતને ગામગામડે તેણે દેશસેવાનો અગ્નિ પ્રગટાવ્યો—પ્રગટેલો હતો તેને પોષ્યો, અને સમૃદ્ધ હતો તેને દીપ્ત શિખામય બનાવ્યો । ગુજરાતના યુવક વર્ગના ઉપર તેની અસર અમાપનું ગણાય ।

ન્યારે લવિષ્યમાં પ્રતિદાસ “ લખાશે સારે ” મદદામાના યુગને ” તેમાં સ્થાન હશેજ; અને દુનીઆબરની મદદ અળવળોમાં “ સલામત ” અપૂર્વ સ્થાન ભોગવશે તથા તેના પ્રજેવા તરીકે “ ગુજરાતના, મદદામાજી ” ચિરસ્મરણીય રહેશે.

જાહેર વિજ્ઞાપિ

હોદ્દા અનાયાત્રમ—વડવાણ કેમ્પના મકાનનું બાંધકામ ચાલુ છે. કેટલાક ગ્રહસ્થો તરફથી ચોરડા—ચોરડીઓ તેમજ આખા બ્લોકો બાંધવાનાં વચનો મળ્યા છે. હજુ કેટલાક જરૂરી મકાનો બાંધવા બાકી છે. તો મુત્ત દાનવિશે આ અનાયાત્રમના પવિત્ર કાર્યમાં મદદ મોકલી આપી કરશે.

વધુ વિગત માટે લખો :

આનંદ સેક્રેટરી, હોદ્દા અનાયાત્રમ—મું વડવાણ કેમ્પ.

ફરીથી પિતાજીને કહ્યું: 'આપની આત્મ પ્રમાણે હું વર્તીશ. પણ જ્યારે આપનેજ મારો વિશ્વાસ નથી પડતો, તો પછી બીજી કોણ મારો વિશ્વાસ કરશે ? હું એને અહીંઆથી કાઢી-તો-મુકીશ, પણ જ્યારે તેના પીયરવાળા તેને ધરમાં પા પશુ નહીં મુકવા દે; ત્યારે તેની શી દશા થશે ?'

"તેમણે મને ખીજવાબને જવાબ આપ્યો: 'હું તો તારો બધો વિશ્વાસ કરું છું; પણ મારામાં એટલી શંકિત કંપાં છે, કે હું સમાજનું મોં બંધ કરી શકું ? તને તારા માન આપત્તી ફીકર છે કે નહીં ? અને તારે તેની પંચાતમાં પડવાનું કારણ પણ શું છે ? કુનીઆ કે વાંઝણી નથી. જ્યાં તેને ફાવશે ત્યાં ચાલી જશે. તેની પાછળ કે આપણે આપણી આપત્તના કાંકરા કરવાના નથી.'

"મેં તેમને કેટલીએ વીનંતી કરી, કેટલોએ ગળગળો થઇને કહ્યું: 'તે બીચારી નિરપરાધ અસહાય બાળા પ્રત્યે આટલા કઠોર ન થશે. કેક તો ન્યાય કરો.' પણ તે સમાજના જુના જોગી હતા. તેમનું પરચર હલ જરા પણ ન પલળ્યું. હું જેમ જેમ પ્રાર્થના કરતો હતો, તેમ તેમ તેમની કઠોરતા વધતી જતી. હાય ! પિતાજીએ તે દિવસ સભ્ય પ્રત્યે સંહોળ પણ મમતા બતાવી હોત; તો મારા નશીબે આજે આ દિવસ ન હોત !

"જ્યારે પિતાજી જરા પણ ન પીગળ્યા, ત્યારે મેં તેમને પ્રાર્થના કરી કે બન્ને તેમ તો તેમ પણ ફક્ત એ દિવસ સભુરી પકડો, હમણું કોઇ એને કે કહેશે નહીં. દરમ્યાન શું કરવું, તે હું નક્કી કરી નાખ્યેશ. અને જો મારી આટલી વીનંતી પણ નહીં સ્વીકારવામાં આવે, તો પરિણામ સારું નહીં આવે. આ અપ્રદોષે એટલી દલતાપૂર્વક કહ્યા હતા, કે પિતાજીએ મારી વીનંતી સ્વીકારી. હવે હું મોટી શ્રવણમાં પડ્યો. તે નિર્દોષ બાલાને માટે કેટલીએ

વાતોનો વિચાર કરતો, પણ મગજ કામજ નહોતું કરતું. એકાએક મારા મગજમાં એક નવિચાર સ્પુર્યો. સ્વભાવથીજ વિધવા વિવાહને પાપ માનનારા એક બ્રાહ્મણનો હું દીકરો હતો. જ્યારે કોલેજમાં મિત્રોમાં આ સંબંધી વાત નીકળે, ત્યારે હું તેના કેટલોએ વિરોધ કરતો; અને વિધવા વિવાહનાં માઠાં પરિણામ સમજાવવાને માટે કેટલાએ દાખલા દલીલો રજૂ કરતો. આજે તેજ વિષય મારી સામે ફરીથી ઉપસ્થિત થયો હતો. મારાં સામે એક અનાથ બાલ વિધવા હતી, જે પાપ શું છે, તે પણ નહોતી સમજતી. જેણે સંસારના બોગ-વિલાસ અને પ્રલોભનની છાયા પણ નહોતી જોઇ. મારી દલતા ઉપરજ તેનું જીવન નિર્ભય હતું. સૌથી મોટા પ્રશ્ન તો મારા મનમાં એ ઘોળાયા કરતો હતો, કે તેણે કુઃખના દિવસોમાં સાચા મિત્રની માફક મને સાચા આપ્યો છે; અને તેજ અપરાધને માટે તેના ગળા ઉપર છરી ફેરવાય છે. હવે મારું કર્તવ્ય શું છે ? શું તેને નિરાધાર રખડતી છોડી દઉં ? બીચારી ભલી બોળી છે, કોઇ અસાચારી ના ફાંદમાં ફસાઇ ગઇ તો ? તેને નિરાધાર રખડતી મુકી, તેના અમૂલ્ય જીવનને બરબાદ કરવું એ મહાપાપ છે. હાય ! સમાજ કેટલો ધોર નિર્દોષ છે ? આવા બ્યય ખોટા વહેમો પર આજ સુધીમાં કોણ જણે કેટલીએ કુમળી બાળાઓનું બલિદાન દેવાયું હશે ? હાય ! બાલ-પણમાં જો તે બીચારીનું જીવન ન થયું હોત, તો મુશીબતના આ દિવસો જોવાનો વખતજ ક્યાંથી આવત ! વળી જેણે પતિનું મોં પણ જોયું નથી, સંસારની ખરી ખોટી વાતોનું જોતે જ્ઞાન સુધાં નથી, તેનું લગ્નજ કેવું ? આવી અમોઘ અબળાઓનો પુનર્વિવાહ કરવો એ ઠીક, કે તેમના જીવનને જન્મભર કુઃખની આગમાં બળવા દેવું અને પચે પચે પાપ કરાવવું એ ઠીક ? જો કે.

વિધવા વિવાહની ઉપયોગિતા આજે હું ઠીક ઠીક સમજી શક્યો; પણ મારા કર્તવ્યનો નિર્ણય ન કરી શક્યો.

“અંતે મારા એક મુસલમાન મિત્રની પાસે હું ગયો. તે હતો તો કદર મુસલમાન પણ બહુ ઉદાર વિચારો ધરાવનાર પુરુષ હતો. હાઉ—સાહિબ પ્રત્યે તેને અગાધ પ્રેમ હતો. અને હાઉ ધર્મ અને સમાજ સંબંધીનું તેનું જ્ઞાન એક હાઉને શરમાવે તેવું હતું. મારી સાથેના તેનો વ્યવહાર અતિશય પ્રેમાળ અને નિર્મલ હતો. અમે બન્ને સાથે અભ્યાસ કરતા હતા. એવા-એવા કારણોથી તેની અને મારી વચ્ચે ગાઢ સંબંધ બંધાયો હતો. પરિણામે બીજા અનેક હાઉ સદાચારી, હોવા છતાં પણ તેના ઉપર હું અધિક વિશ્વાસ કરતો હતો. હુંકામાં તેનામાં એક સાચા મિત્રના સંપૂર્ણ શુદ્ધિ દતા. વખતો વખત તેની પાસેથી મને એકદમ અદાવત મળતી હતી. જ્યારે હું ગદન વિચારોમાં અટવાઈ જતો, મારું મગજ કામ કરતું અટકી પડતું; સારે હું તેનું શરણ લેતો હતો. આજની બધી વાત મેં તેને કહી સંભળાવી. એટલે કેટલોક વખત વિચાર કર્યા પછી તે બોલ્યો. ‘હા કોયડો છે તો બહુ અટ પડે, અને તારા સમાજ તેને એમ ને એમ જતો કરે એમ પણ નથી. હા, એક ઉપાય છે; પણ બહુ કઠણ ઉપાય છે. કદાચ તારાથી ને પ્રમાણે યથાપણ નહીં

ખ્યાલ નથી? તેમ કરવાથી તો હું મહા મુશ્કેલીમાં પડી જશો.’ તેણે નિરૂપણે જવાબ આપ્યો: ‘મર્દ બચ્યા મુશ્કેલીઓની પરવા કરતા નથી. મુશ્કેલીઓને માટે છે? તું ધારે તો બધું કરી શકે એમ છે. તે બીયારી વગર મુંઝે તારી પાછળ બદનામ યથા, અને હવે તુંજ તેને સાચ ન આપે, તો કોણ આપશે? કદાચ તું તેનો લાગ કરશે, પણ શું? તેનો લાગ નથી કરવાના. તે પોતાના ફંદામાં ફસાવીને કાઢેજ તેનું જીવન ધુળ કરી નાંખશે. પછી તેનું પાપ કેને માથે? તારેજ, ફક્ત તારેજ માથે! અને ન્યાયને દિવસે ખુદાની સામે તારા આ ગુનાનો તું શું જવાબ આપશે? હજી વખત છે. સમજાવ. તેનું જીવન બચાવ કરવા કરતાં તુંજ થોડી મુશ્કેલી, અગર જુડી બદનામી વહોરી લે. મને તો એજ ઉપાય ઉત્તમ લાગે છે. બાકી મારે તો જે કહેવાનું હતું તે કહી છુટ્યો. હવે જેમ મરજીમાં આવે તેમ કર.’ મિત્રની આ વાત સંભળીને મારી જીભ અંધ મૂકાઈ. મેં લાંબા સમય પર સ્થિર રહેવાનો દંઢ નિશ્ચય કરી લીધો.

“ધેર આવીને બધી દુકીત મેં મારી સાળાને કહી, જે સાંભળતાંજ ને બીયારી ગભરાઈને રોવા લાગી. એટલે મેં તેને પુછ્યું: ‘હવે તું શું કરીશ?’ તેણે કહ્યું: ‘તમારાથી મારી કોઇ વાત અમળી નથી. જ્યારે હું નાની હતી, અને કોઇ પણ વાતે બદનામ નહોતી થઈ; સારે પણ સાસરીવાળા મારું મોં જોવામાં પાપ માનતા હતા. એક વખત હું લાંબા ગઈ હતી, પણ લાંબા ધરમાં પહોંચતાંજ ધરમાં એક છોકરું મારું પડ્યું; એટલે મારી સાસુ અને માળો બોડીને કહેવા લાગી: ‘આ કાકલેજ મારા છોકરોનો જીવ લીધો છે, વળી તે આપતાંજ આ નવી આશુ ઉભી થઈ છે; પ્રભુ જાણે તે કેનો જીવ લેશે.’ તેને હમણાં ને હમણાંજ ધર બહાર કાઢો.’

“મેં ઉત્તુકતાપૂર્વક કહ્યું: ‘એર, કહેતો ખરો.’ મિત્ર જવાબ આપ્યો: ‘ઉપાય જેટલો કઠણ જણાય છે, તેટલો કઠણ ખરી રીતે નથી. ફક્ત થોડા સાદસંતીજ જરૂર છે. બસ, તું તેની સાથે લગ્ન કરી નાખ.’ આ સાંભળીને ફક્તકે વિવર્કમાં પડી ગયો. ગભરાઈને મેં કહ્યું: ‘એ કેવી રીતે અને?’ ‘શું’ તને અમારા સમાજનો

અસ તેજ દિવસે મને પીયર મોકલી દેવામાં આવી, જે પછી મેં મારી સાસરીના રસ્તો સુધી જોયો નથી. જેમ તેમ પીયરમાં પડી રહીને દિવસ વીતાવતી હતી, હવે તે પંચ-યજુઃ પિતાજીને તો કુંડેજ-કહી શકતી નથી. પંચ ભાષ્યોના સ્વભાવથી હું ખુબ પરિચિત છું. તેમનાં હૃદય દ્વંજ જેવાં કઠોર છે. એક વાર આવી રીતેજ વહેમમાં ને વહેમમાં તેમણે તેમની એક વિધવા ભોગમને મારી નાખી. રોતોરાત તેની લાશ ઠેકણે કરી હતી. જેની કાષ્ટને અપર પંચ નહોતી પડી. મને જોતાંજ કાણુ જાણુ તે કેવો અનર્થ કરી બેસશે. હવે તમારેજ થયેલું, તમેજ મારી રક્ષા કરો. આટલું બોલતાં બોલતાં તે આરાપગમાં પડી તેનું તે નિઃશ્વાસપૂર્ણ રુદન અને દયા-ભાવ-અર્પણ સંજ્ઞા જોઈને મારું હૃદય પણ ભરાઈ ગયું. તેનો હાથ પકડીને મેં તેને બેઠી કરી, અને કહ્યું: આટલી બધી અધીરી ના થઈશ, માણાંને પણ હું તારું રક્ષણ કરીશ, કહે, મારું કહેલું તને અસંદેહ, પકડે કેમ તે એક પ્રશ્ન છે. તેણે જવાબ આપ્યો: 'એ સંબંધમાં નિશ્ચય કરવાની તાકાત મારામાં નથી. હું તો તમે જેમ કહેશો તેમજ કરીશ.' એટલે મેં તેને મારી ઇચ્છા જણાવી, અને તેણે જરા પણ આનાકાની કર્યા વગર તેનો સદૃશ સીકાર કર્યો. મારું મન એક પ્રકારે શાંત થયું. સિદ્ધાંત પાલન કરવાની દૃઢતા-દેખાડામાં પણ કેટલો સંતોષ છે! હું આનંદવેશમાં આવી ગયો. બીજાજ દંણે મેં આરાધી તેનો હાથ પકડ્યો, અને તેને મારા હૃદય સરસી ચાપી થોડા વખતને માટે તે બીપણ તોફાન જાણે સોત થઈ ગયું. કહો કે તેજ રાત્રે અમારું એક પ્રકારનું ગોષ્ઠી-લગ્ન થઈ ગયું. કેમકે બે હૃદયનું એક થયું—એ આત્માએ નું એકરૂપ થયું એજ ખરું.

સર્વોથેય સુધી બંગલાનું નાં સોનેરી કિરણો કર્મયોગનો સદેશો લઈને સૂસારમાં ફરી વળ્યાં. ધંકતે હૃદયે મેં બીજાનું છોડ્યું. અને હજી હું નિત્ય કર્મથી પરવારું તે મહેલાંજ ધરવાળાંએ મને ઘેરી લીધો. પિતાજીએ મને પ્રુછ્યું: 'કેમ તે શું નકકી કર્યું? આ પાપણીને ધરમાંથી કાઢે છે કે નહીં?' મેં તેમને દૃઢતા પૂર્વક કહ્યું: 'નહીં તે મારી પત્ની છે. આ સાંભળતાંજ પિતાજીનો ચહેરો નિરુજ થઈ ગયો. તેમનો ક્રોધ હડી ગયો. અને બહુજ નમ્રતાથી તે બોલ્યા: 'બેટા, મારાં ધોળાંમાં ધુળ ન ધાલીશ. મારા મરી ગયા પછી તને ક્ષેત્રે તે કરજે. પરંતુ મારાં મોટા ભાઈઓના ચુરસાનો પાર નહોતો. તે મને જેમ ક્ષેત્રે તેમ બોલવા લાગ્યા. અને સ્વીયગૌરવ તો આપું. ધર માથે ક્યું. ભોગમને તેને મારીને ધર બહાર કાઢી મુકી. મારાં રૂમ આજુ-મચી રહ્યું. અને સર્ગ વડાલાંથી ધર ભરાઈ ગયું. બધાં જુદી જુદી દરીને મેં સમગ્ર વવા મંજ્યાં. પણ હું આરા નિશ્ચયમાં અડગ રહ્યો. જુના વિચારના ધરડા લોકામનમાં આવે તેમ વાતો કરવા લાગ્યાં. ક્રોધ કહેને: 'હરિ! હરિ, ધેર કળિયુગ આવ્યો. છાપ્રેતે આપની ઇચ્છા-આપનો. એ આપ નથી. ક્રોધ કહેતો: અરે, એતો મુસલમાન થઈ ગયો છે. તો ક્રોધ કહેતો: 'નહીં, યાર, એતો આર્ય-સમાજ થઈ ગયો છે. આજ કાલ આર્ય-સમાજનું જોર ખુબ વધ્યું છે. તો ક્રોધ સમજદાર એમ પ્રણુ કહેતા, હવે જાણીએજ અણાવવાનું જે પરિણામ છે. છોકરાં-જરક, ઈશ્વર-સિપયા કે પાહરી થઈ જવાનાં આજ કારણથી, અમે અમારાં છોકરાંને ઈશ્વર-ભણવતા નથી. મારું: અમારાં તિરસ્કારીથી હું મારા નિશ્ચયમાં સ્થિર રહું.

યતો ગયો. છેવટે ન્યાતીલાઓએ પિતાજીને કહ્યું: 'તમારા પુત્ર બ્રહ્મ યજ્ઞ યુક્ત્યો છે. હવે અમે એને ન્યાતમા લેવાના નથી. અને જો તમે એને ઘરમાં રાખશો, તો તમને પણ ન્યાત બહાર યુક્ત્યમાં આવશે.' આટલું બોલીને ન્યાતીલા રસ્તે પડ્યા. અને અહીંયાં મારી ઉપર આપતિને પહાડ ટુટી પડ્યો, બાઇઓએ મને મારીને બહાર કાઢી મુક્યો.'

“હવે હું મહા આક્રમક આવી પડ્યો. પાસે એક કોડી ન મળે, કયાં જાઉં ? શું કરું ? કે સુઝ ન પડી ચારે તરફથી નિરાશા

આવતી હતી. છતાં પણ હું હોમત ન હાર્યો. સગાં વડાલાને ઘેરે ઘેર ગયો. મહોલ્લાવાળાઓને પણ મદદ માટે પ્રાર્થના કરી મુક્યો. પણ કોષનાએ હૃદયમાં રામ ન વસ્યા હોયું બધા મને ધિક્કારવા લાગ્યા. કોષ ન્યાતીલાના ડરથી તો કોષ મારા પિતાજીના ડરથી મને મદદ દેવા નહેતા ઇચ્છતા. હવે હું મારા હોંડુ મિત્રોને ઘેર પહોંચ્યો. બધાએ કેંકને કેંક બહાનાં બતાવ્યાં. એકે તો મહેન્ટું મારીને કહ્યું: 'ખાં સાહેબ તો તારા જીવનન દોસ્ત છે. શું આવા કટોકટીના વખતે પણ તેમણે મદદ ન કરી ?' અતે ચારે તરફથી નિરાશા અને ખિન્નતા અનુભવીને, હું મારા તેજ પ્રિયની પાસે ગયો. બધું સાંભળ્યા પછી તેણે પ્રસન્ન થઇને કહ્યું: 'આ ધર તારું જ છે. તને હવે લાં સુધી મહેથી રહે. પણ આગળ પાછળનો ખુબ વિચાર કરી લેજે. અહીંયાં રહેવાથી તારા ઉપર વળી કોષ નવી મુશીબત આવી ન પડે.'

મેં કહ્યું: 'જ્યારે મુશીબતનો રસ્તા ઉપરજ હું હોયો છું, તો પછી તેનો ડર કેવો ? જે વીતશે તે બોગવી ભૂંડશ.' આ પછી હું મારી પત્નીને લઇને મિત્રને લાં જઇ રહ્યો. હું આગળ જાણી જોવા છું. કે રવભાવે તે ઉદાર પ્રકૃતિનો હતો. તેણે અમે

આરામથી રહી શકીએ, એવી બધી વ્યવસ્થા કરી આપી. જેથી અમારા વખેત જાતિથી જવા લાગ્યો. આ દુઃખી દિવસોમાં પણ હું મને એક પ્રકારે બહુ સુખી માનતો હતો. મારા સદ્બાઓ મને મારી પહેલી પત્નીના જેવીજ આ પત્ની મળી હતી. કેવળ સૌંદર્યમાંજ નહીં, શુભોમાં પણ તે તેના જેવીજ હતી. અને મિત્ર પણ કહેવાનો નહોતો, પણ સાચો મિત્ર હતો. હવે મને એટલીજ ચિંતા હતી કે ક્યારે હું કામ ધધે લાગી જાઉં; અને તત્તન પત્નીને માટે સુખનાં સંધન ઉભાં કરું.

“મને આશા હતી કે ધરવાળાએ કોષાવેશ માં જો કે મને કાઢીજ મુક્યો છે, પણ કોષ શાંત થયા પછી તેઓ મારી ખજર જરૂર કાઢશે. દરમ્યાન હું મુસલમાન થઇ ગયો છું, એવી ખજર શહેરમાં ફેલાઇ ગઇ. આમ ને આમ એક અઠવાડીયાં પુરું થયું. પણ ધરવાળાએ મારી તપાસ સરખી પણ ન કરી. એટલે તો મારી રહી સંઘી આશા પણ નષ્ટ થઇ ગઇ. છતાં પણ હૃદય કંઠણ કરીને મેં પિતાજીને પત્ર લખ્યો કે 'મારા મુસલમાન થઇ ગયાની ખજર તદ્દન ખોટી છે. જ્યારે કોષએ મને મદદ ન કરી, ત્યારે મારા મુસલમાન મિત્રનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. તેનો આશ્રય આપદ ધર્મ સમજીનેજ મેં લીધો છે. મેં મારા હોંડુ ધર્મ છોડ્યો નથી. હજીએ મને બ્રહ્મ યતો બચાવશે.'

“પરંતુ તેમણે પત્રનો જે જવાબ આપ્યો તે ઉપરથી મારી આશાનો સદાને માટે અંત આગ્યો. તેમણે લખ્યું હતું: 'તારા જેવા કુટુમ્બ માટે તો મરી જવુંજ બહેતર છે. ચાહે બાંબલ રહે કે મુસલમાન થઇ જાવ. હવે તું અમારા કામનો નથી. ખજરદાર, તારું કાળુ મોઢું કોષને ન બતાવીશ. અમે સમજીશું કે તું અમારે જાં જાંઓજ નથી.' આ પ્રકારે ધરવાળાએ જુદી

માન મર્યાદા, અને ન્યાતે કુલીનતાને નામે મારું
બાંધવાનું દીધું. હવે હું શું કરું? હા! આશાનાં
મેઘાં આજાં ફરજો બાકી રહ્યાં હતાં. આવી
વાતોમાં ઘણું કરીને આર્થ-સમાજ વિશેષ આગળ
પડતો ભાગ લે છે. એક દિવસ હું તેના મંત્રી
મહાશયને મળ્યો, અને મારું દુઃખ
તેમને જણાવ્યું. જે સાંભળી, તેણે ખુશ
ખુશ થઈ ગયા. અને મને કહેવા લાગ્યા: 'તમારું
આંસાહસ બહુ પ્રશંસનીય છે, આદર્શ છે,
અનુકરણીય છે. કાલેજ હું આપના પ્રશંસાપાત્ર
કૃત્તનો રીપોર્ટ વર્તમાન-પત્રોમાં છાપવા માટે
મેકાલી આપીશ, આપનું નામ પ્રસિદ્ધિમાં લાવીશ
સમાજ સુધારક આદરપૂર્વક આપને વધાવી
શેશે. આપ સમાજ-મંદિરમાં આવજો. ત્યાં હું
આપનું ભગ્ન વૈદિક-વિધિ પ્રમાણે પૂર્ણ કરવાની
ઉત્તમ ગોઠવણ કરી આપીશ.' મેં નમ્રતા-
પૂર્વક કહ્યું: 'એ બધું તો થઈ રહેશે. પણ
મારી ન્યાતમાં મારો વ્યવહાર શી રીતે ચાલશે?
કયા સમાજમાં રહીને મારું સામાજિક જીવન
હું વ્યતીત કરી શકીશ?' આ સાંભળતાં જ મંત્રી-
જના હોશ દીધા થઈ ગયા, અને મોઢ્યા: 'ભાઈ
આ બાબતમાં હું શું કરી શકું? સનાતન ધર્મો
તો અમારી વાત પણ સાંભળતા નથી, સામાજિક
જીવન વ્યતીત કરવાને માટે તો અમારે પણ
તેમની પાછળ પાછળ ચાલવું પડે છે.' આટલું
સાંભળીને હું લાંથી રસ્તે પડ્યો. હું સમજી ગયો
કે આર્થ-સમાજનો બધો કારખાર કેવળ કાગળ
ઉપર છે. અને દેશમાં કે તે કે આદોલન
ચાલવું રહે તેટલા. માટેજ આર્થ-સમાજની
આવશ્યકતા છે.

મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી છે. સમાજમાં
રહ્યા વિના તેનું નાવ બરાબર ચાલી શકતું નથી.
કોઈને કોઈ સમાજનું ચરણ તેણે પેજ છુટકો.
પછી તે સમાજ હોંદુઓનો હો, મુસલમાનોનો

હો, કે ખ્રીસ્તીઓનો. પણ હવે હોંદુ-સમાજ
તો મારો લાગ કર્યો હતો. એટલે હવે હું ચિંતા-
માં પડ્યો કે કયા સમાજનો આશ્રય લઉં. પરંતુ
ધર્મ પરિવર્તન કર્યા સીવાય બીજા સમાજનો
આશ્રય હું કેવી રીતે લઈ શકું? અને હું એટલું
જણાવવાની જરૂર સમજ્યું છું, કે હોંદુ ધર્મ
ઉપર મને તિરસ્કાર નહોતો. હું તેને સર્વ શ્રેષ્ઠ
ધર્મ સમજતો હતો, અને તેના ઉપર મારો
હાર્દિક પ્રેમ હતો. પરંતુ હોંદુ-સમાજ મને
બરાબર સમજ પાડી હતી કે, હોંદુ-ધર્મ ચાહે
તેટલો શ્રેષ્ઠ હોય, પણ અમારી સાથે રહીને તું
તેનું પાલન નહીં કરી શકે. "ભગ્ના ભાઈ, તુંજ
કહે કયાં હોંદુ ધર્મે ઓછો ઉપર અત્યાચાર
કરવાની આજ્ઞા આપી છે? કયાં વિધવા વિવાહનો
નિષેધ બતાવ્યો છે? અને વિધવા વિવાહ કરનારને
સમાજ દૂર કરવો એવી આજ્ઞા પણ કયાં આપી
છે? અરુ." બહુ કઠની સાથે હું હોંદુ ધર્મને
છેવટના પ્રણામ કરવાની તે આજ્ઞા કરવા લાગ્યો.

"તું જાણે છે, કે મારા તે આપતિના વખત-
માં કોઈ હોંદુ ભાઈએ મને જરા પણ મદદ
નહોતી કરી. મદદ કરવાવાળો હતો, એક સાચો
મુસલમાન. આવી સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક રીતે
મુસ્લીમ-સમાજ અને ધર્મ ઉપર મારી અધ્યા
ચોંટી; મુસલમાનોનું સામાજિક સંગઠન જોઈને
હું દંગ થઈ ગયો. નેમાં કેટલો ભ્રાતૃમાત્ર છે?
કેટલી અનેરી ઉદારતા છે? તારા સમાજના
મહા નીચ જાંગીને માટે મુઘાં ધરલામ ધર્મના
દરવાજા સદા ઉઘાડા છે. ધરલામ ધર્મની દીક્ષા
લેતાંજ તે સમાજનું એક આવશ્યક અંગ બની
જાય છે. કેટલા બધા નૈતિક અને ધાર્મિક
આધકાર તેને મળે છે? મસજિદમાં જઈને મોટા
બાદશાહની સાથે ઉભો રહીને તે નમાજ પઢી
શકે છે-તે કઈ ન્યાતનો છે એમ પુછવાવાળું
નથી હોતું. મોટામાં મોટા કોઈ અમીરે

ઉમરાવની સાથે એક થાળીમાં તે બોજન કરી શકે છે, જ્યાં કોઈ એને ટોટી શકતું નથી. દરવામની આ ઉદારતા પર હું મુગ્ધ થઈ ગયો. અને મનથીજ દરવામનું શસ્ત્ર લેવાનો નિશ્ચય મેં કરી લીધો. મારો નિશ્ચય જાણીને મારો મિત્ર ખુબ ગમરાયો, અને બોલ્યો: “બાપુ! જલનામીના આ દંભને મારે માથે ન ચઢાવીશ. ચાર હોદ્દા મિત્રો જાણ્યો તેો મને શું કહેશે ?” પણ મારો દંઢ નિશ્ચય જોઈને છેવટે તે સંમત થયો. અને અતે એક દિવસ હોદ્દા-સમાજનો હું લાલગેસો અસાગી પુત્ર મુસલમાન-સમાજનો બની ગયો. આજ દિવસોમાં શિક્ષણ-વિજાગમાં નોકરી મેળવવાને માટે મેં અરજી કરી. અરજી મંજૂર થઈ, અને મારી અહીંયાં નિમણુંક થઈ. મારી પત્ની દરજી મારી સાથેજ છે. તેના પ્રેમમય વ્યવહારે મારા ધરને સ્વર્ગ સમુ બનાવી મુકયું છે. સંતાનનું સુખ પણ મને છે. અને મારું જીવન ખરેખર સુખી જીવન છે. જો કોઈ વાતનું દુઃખ મને જણાતું હોય, તો તે જોઈશુંજ કે, તે દિવસથી મેં મારી પવિત્ર જન્મભૂમિનાં દર્શન કર્યાં નથી.

* હોદી ઉપરથી.

જન્મભૂમિનો પ્રેમ, કોણ બુદ્ધી શકે છે? ખસ, આ મારી આત્મ-કથા છે.”

પોતાની કથા કહીને થોડા વખત પછી હમીરખાં ઘેર ગયો. તેની કથા સાંભળીને હું જેવેન બની ગયો. અને હોદ્દા-સમાજ સખંધીના ગદન વિચારોમાં પડી ગયો. ખરેખર હોદ્દા-સમાજ અંધકારથી કેટલો જવાબ ગયો છે? આસ્તિક શ્રદ્ધાળુ બ્રાહ્મણને કેવી રીતે તેણે બળા-તકારે મુસલમાન બનાવ્યો, અને મુસલમાનની સંખ્યામાં વધારો કરી પોતાનું તુકશાન કર્યું! આવી ઘટનાઓ સમાજ હંમેશાં નજરે જુએ છે. છતાં પણ તેની આંખો ખુલતી નથી. આવા કેટલાંએ વિચારો મારા મગજમાં આવ્યા અને ગયા. અહા! પ્રભુ! હોદ્દા-સમાજમાં આવા અસાચારો થતા ક્યારે અંધ થશે?

દુઃખની વાત એ છે કે પ્રિય મિત્રવર હમીર હવે આ સંસારમાં નથી. અને તેથીજ તેની આત્મ-કથા લખવાનું મેં સાદસ કર્યું છે. હોદ્દા ભાઈઓ આથી કે ધોડા લેશે ?”

ગુજરાતી હિન્દી શબ્દકોષ (૬: ૩: ૬) ૨. ખ. સાથે ૬૧૧)

ગુજરાતી બાષાના કેટલાક કહિન અને અપરિચિત શબ્દો માટે આજ પોતાની જાતનું એક જ પુસ્તક છે આમાં ૨૭૦૦૦ થી વધારે શબ્દો છે. પ્રત્યેક શાખામાં અને લાયઝેરીમાં આ પુસ્તકની એક મત આવશ્યક હોવી જોઈએ જ્યારે હિન્દીને સમૂહ બાષાતરીકે સ્વીકારવાનું હરેક સુદ્ધ નાથકો ને આવશ્યક લાગ્યું છે ત્યારે આવા એક કોષ ના અગત્ય તો અનિવાર્ય છે એ દેખીતું છે “હિન્દી સાહિત્યમાં રસ લેનારને આ ૨૭૦૦૦ શબ્દોના કોષ અત્યંત હપયોગી થઈ પડશે તેમાં ગુજરાતી શિષ્ટ તેમજ કેલક તથા શબ્દોના અર્થ હિન્દીમાં આપેલા છે.” કિમત રૂ. ૬) અથવા મં. ઓ. થી ૬-૮-૦ મોકલો.

મફત: “વિશાખ” માસિક કોષ ખરીદનારને મફત મળશે. વા. લ. રૂપીયા બે છે.

મળવાનું ઠેકાણું:—જયદેવ બ્રધર્સ કારેલીબાગ-વડોદરા.

વ્યાયામ પરિપદ

૦૨૨૦૦૦

[અવલંબન પૃષ્ઠ ૨૬૨ થી]

દરાવવાની થોડા બાહ્યો 'દાદાગીરી' કરી ગયા' એમ કહે, પણ સામાને સસદર્શન થવાનું નથી, એ અધિકાર તો આપણો જ છે એવી ખોટી માન્યતામાં લમણું એ એથીએ વધારે 'દુરાગ્રહ' અને માત્ર 'દાદાગીરી' નહીં પણ 'વડદાદાગીરી' નહીં તો બીજું શું કહેવું.

ખાકી મુ. છાત્રબાહ જોવા 'તપસ્વી-મોટેરાનાં' બોધ વચનોનો પણ અનાદર કરવાની' એમાં જરાકે વ્રતિ નહોતીજ. 'સોગપૂ'ના પ્રતિનિધિને ભાગ્યેજ ખજાર દરો કે આ અખાડાનો એકેએક યુવક અમારા મોટેરાની આજ્ઞા દેટલી કડક રીતે પાળે છે. આજે ખુદ ગાંધીજી કહે કે 'અહીં તમારું શિર આપો' તો આમાંના સાહસિક-માંના સાહસિક પણ ધડીભર વિચાર કરશે. પણ છાત્રબાહ કે અંશુભાષ 'અહીં શિર આપો' એમ આજ્ઞા કરે તો પણ માનનો પણ વિચાર ક્યાં વિના. લાં-હાડો શિર ઝુકી રહે-રહેશે એટલી તો આદરવ્રતિ છે. ને આ આદરવ્રતિનો ખ્યાલ તો એ બે પૂજ્યનેજ આવી શકે તેમ છે. ને આ અખાડાની તાલીમમાં એજ એક મોટો ગુણ છે કે મોટના માટે ગમે તેટલું ગાન હોય, પ્રેમ હોય, પરંતુ ચર્યા સમયે દરેક વ્યક્તિને જે સાચા લાગતું હોય તે ખુશીથી તે આગ્રદૂત્વક રજૂ કરી શકે. એમાં મુરખીઓનાં મુરખી-પણાનો કે વડીલોની 'પૂજ્યતા' નો સીધો કે આડકતરો જરીકે ત્રાસ હોતોજ નથી. ને ગમે તેટલા મતભેદ હોય તોએ આજ્ઞા યજ એટલે અમલ કરવો એ બીજી બાજુ છે. અને તેથીજ આ સંસ્થાઓ આટલી પ્રગતિ કરી શકી છે. તેથીજ ઉગતી પ્રજાને સ્વતંત્ર વિકાસ સાર્થી શકી છે.

'આમ છતાં એ અધારણ્ય અમુક દેરફારો સાથે પસાર થઇ ગયું'. અને પરિપદની બેઠકમાં એ પાછું આવતી સમાઉપર મુજતતીના દરેક ઉપર પણ આવ્યું.

પરિપદમાં દરાવો પણ ઓછાજ હતો. એમાં ગુજરાતમાં વ્યાયામ પ્રચારને માટે ધન એકઠું કરવું; સ્ત્રીઓનો શારીરિક શિક્ષણ ક્રમ રચી પ્રચાર કરવો; તરવાની, ટોડવાની, પર્વત પર ગઢવાની અને પગપાળા કે સાઇક્લ પર લાંબા પર્યટન કરવાની શરતોને ધન વગેરેથી ખનતી સહાય કરવા બાબત; ગુજરાત સમગ્રની વ્યાયામની સ્પર્ધાના વાર્ષિક મહાસંમેલન કરવા; શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં વ્યાયામ ફરજિયાત કરવા; ને વ્યાયામને લગતું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવા બાબત. દરાવો પસાર થયા હતા.

આ રથે એક વાત કહેવી જોઈએ. સમયના અભાવને લેઈ કેટલુંક જરૂરી કાર્ય ન થઇ શક્યું.

અખાડાના વિદ્યાર્થીઓ એકઠા થાય ને સામાન્ય સામાજિક પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કર્યા વિના વીખરાઇ વન્ય એ સારી સ્થિતિ તો નથીજ. જ્યાં બ્રહ્મચર્ય વીશે, સાદાઈ વીશે, પ્રમાણિક જીવન વીશે ઉગતી પ્રજાને વારંવાર કહેવાતું હોય ત્યાં આવા પ્રસંગે તો બાળકોનો નહીં કરવા કે તેમાં ભાગ ન લેવા વીશે ૨૫ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવા વીશે, જીવનનાં અમુક વર્ષો ખાનસ છ'દંગી માળવા વીશે, વતો લેવાવાં જોઈએ ને આ ત્રણ હજાર યુવાનો ને યુવતીઓ એકઠાં થાય ત્યાં જેમ મુસાફરીઓમાં એકમેકને પરિચય, 'અખાડાની રીતે' જ કરાવીએ છીએ તેમ એ પ્રસંગ પણ ગોઠવાઈ ન શક્યો.

આ બે અંતિ જરૂરી પ્રસંગો ન થોજી શક્યા તે ખરેખર શોકજનક છે.

... યુવક સંધોને, અને બીજી સાર્વજનિક

સંસ્થાઓને અનુકરણીય
ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ.

અહીં સ્ત્રી અને પુરુષ
ખંતેના સમાન હક્ક સ્વી-
કારાયા હતા. કસરતમાં,
સેવામાં અને ત્રેક્ષકોમાં
સ્ત્રીઓને માટે જેટલું
પુરુષો માટે સ્વતંત્ર વાતા-
વરણ હતું તેટલું જ સ્વતંત્ર
હતું. અહીં આટલી મેદની-
માંં સ્ત્રીઓને જરૂર આવતું
હોય તો જરૂરે અડચણ
નહોતી આવતી. નિઃસં-
કોચ અને નિર્ભય બની
સ્ત્રીઓ અહીં ખુશીથી
મદાલી શકતી.

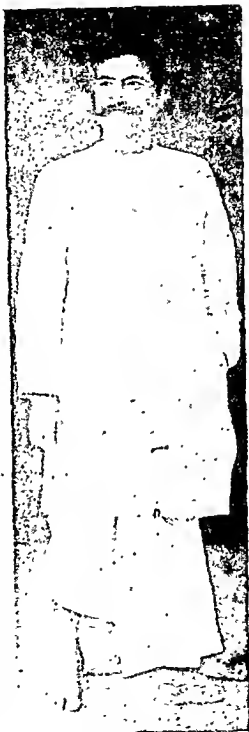
અખાડામાં તાત્કાલિક
મદદ (first aid)નું જ્ઞાન
કેટલું ઉપયોગી છે તેની
પણ અકસ્માતજ ક્ષેત્રી
ચક્રગ્રસ્ત. પાસેના તળાવમાં
આ બે દિવસમાં સ્થાનિક
તણ ચાર છોકરાં અકસ્માત
પડી ગયાં. વડલાની છાંયમાં
પાગ ઉપર ઉમેલા કે બેઠેલા
વીરે જેલું આ જોયું તેજે
તરતજ 'યા જનરંગ' કહી
ઝંપલાવ્યું. બેતે કુખાતા,
ખીજાં બે કુખેલાંને એકદમ
બચાવી બહાર આણ્યાં.
પીધેલું પાણી કાઢી,
સાસોમ્મીસ આપી બાન-

એક લક્ષણ તરફ માં આણી મુક્યાં. ને આમ 'સંપાદન કરેલી

કળા ને જ્ઞાનને સાર્થક
કર્યાં; 'અખાડાગીરી'ને
શોભાવી.

પરિપદનો કાર્યક્રમ
પુરો થયો; 'સારે રાત્રે
મુ. છોટુભાઈએ ટુંકમાં
બધા વિદ્યાર્થીઓને-જે
બે શબ્દો કલા તે અવિ-
સ્મરણીય છે. "અહીં આ
પ્રસંગે આપણી કેટલીક
ઉણપો તમે જોઈ શક્યા
હશે, આ ઉણપો આવતે
વખે ન રહે તે માટે તમે
સૌ પ્રયત્નો કરતા રહેજો.
અહીં નવું શીખ્યા હો તે
તમારે સાર તરતજ બેસાડી
લેજો."

ને આ રીતે આ બે
અંતિદાસિક દિવસો,
આવતી કાલના ગુજરાત-
નાં સુખદ ને આશાભર્યાં
સ્વપ્નો સેવવા મુખી
ચાલ્યા ગયા. એને જીવન-
માં ઉતારવા વધારે
સામગ્ર્ય, ચેતન ને શ્રદા-
ભરી ગયા. ઉછળતા
ઉત્સાહ ને યૌવનનાં
અનન્ય મસ્તીભર્યાં ચન-
ચનાટનાં ગીતો સ્મરણે
મુખી ગયા.

નવગુજરાતનો પંચતાર
રા. અંબુલાલ પુરાણી.

આચાર્ય કૃતિલે ધારા આગળ આણ્યો.

લેખક :
રા. કનૈયાલાલ માણિકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :
રા. લગમોહન મોસી

સમય :
ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહિતી

પાટલીપુત્ર

કુસુમપુર } પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.
રાજગૃહ

તક્ષશિલા ... અશ્વત્થામનીરથાન આગળ આવેલું તિલાને માટે વિખ્યાત હોંદુ રાજનું પાટનગર

ક્રમવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિરણ્યુક્તનો મંત્રી.

વક્રનાસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિરણ્યુક્તનો અમાત્ય.

સુમોહા ..... તક્ષશિલાના રાજા સુગ્રાહની પુત્રી ને દિરણ્યુક્તની રાણી.

હિરણ્યુક્ત } શુદ્ર મહાપદ્મ નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા.
વનનંદ

શેષ...શુદ્ધક માલસેવોના દૂત પ્રણિધિ.
 આંભિ...તક્ષશિલાનો મુરંગાજ ને સુમોદાનો ભાઈ.
 લિખ્ખુ યસ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.
 સેનાજિત.....દિરણ્યગુપ્તના અંત:પુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
 ગૌરી.....સેનાજિતની પ્રિયતમા.
 મૈનાડી.....મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.
 આચાર્ય શકટાક્ષ...ગૌરીના પિતા.
 વિષ્ણુગુપ્ત...આંભિનો ગુરુબંધુ.
 પ્રમંડક } ...આચાર્ય શકટાક્ષના શિષ્યો.
 કંદુ }
 શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાક્ષના પુત્ર.
 સ્થૂલભદ્ર }
 કૌશા...પાટલિપુત્રની વિખ્યાત ગણિકા.
 કુમાર ચંદ્રગુપ્ત.....નરેન્દ્રદેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી રાંધે. ૪ મહાપદ્ર નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાદ વર્ષ થયાં હતાં; અને તેનો પૌત્ર દિરણ્યગુપ્ત 'સવાર્થનિજ' તું ખીરૂં ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાળતો હતો.

મહાપદ્ર નંદ તક્ષશિલાની કુંડરી સુમોદા સાથે પરણેા હો. સુમોદાનો ભાઈ આંભિ ધણે બહેનને મગવા આગ્યો હતો. તેની સાથે એને પ્રાણજ્ઞ મિત્ર વિષ્ણુગુપ્ત હો. નંદના રાજ્યમાં પ્રાણજ્ઞે પગે ચાલીને નવ્ય એવી પ્રથા હતી. વિષ્ણુગુપ્તે આ આજ્ઞા ન સ્વીકારી. તે ચાલીને અંધ આચાર્ય શકટાક્ષને ત્યાં ગયો.

આથી રાજ્યના અધિકારીઓમાં ચર્ચા ચાલીને બધા હલ્લન થવા લાગ્યો. મહાપદ્ર નંદે સ્વાર્થાં હતો. સુમોદા એનાથી કંટાળી હતી. ભાઈ આગ્યાના સમાજારથી તે રાજ થઈ. મહાપદ્ર નંદે 'ફે' હેતુ સામવા સુમોદાદ્વારા આંભિને આમંત્રણ મોકલાવ્યું.

આચાર્ય શકટાક્ષ એક વખત સત્તાના શિખરે હતા. દિરણ્યગુપ્તના સમયમાં તે રાજદોહી હતો. તેની પુત્રી ગૌરી અંત:પુરના અંધક્ષ સેનાજિત સાથે વરાવવાની હતી.

સંનિધાતા દર્શકની પત્ની મૈનાડી, ધરટા પતિની નુવાન પત્ની હતી. મૈનાડી સંનિધાતા ને રાજ્યથી કંટાળી હતી. તે કુમાર ચંદ્રગુપ્તને ચઢાવી હતી. પણ તે ક્યાંક આવી ગયો હતો. મૈનાડીને વિષ્ણુગુપ્ત આગ્યાના સમાજાર મળે છે. તે તેની પાસેથી મળે તો કુમારની ખજર ભણવા તેને મગવા બધા છે.

શકટાક્ષને ત્યાં આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને મગવા લિદ્ધ ક્ષપત્રક, રાક્ષસમંત્રી, શુદ્ધ માલસેવોના દૂત પ્રણિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. સેનાજિત પણ નવા આમંત્રકને અને તેની પ્રિયા ગૌરીને મગવા આગ્યો. પણ તેને કોઈ વાર શદ્દ નેવા પછી ધરમાં મરેશ થઈ રાક્યો. આ અપમાનથી તેનું હરય આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયું. સેનાજિત શકટાક્ષને લક્ષ્મિતિથિ નહીં કરવા કહે છે.

વિષ્ણુગ્રુપ આહીના ક્ષાત્રિયોની અધમ દસાથી જાણીતા થાય છે. ત્યાં બ્રાહ્મણોની અવગણના થતી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણોએ ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન ઊડી જવા પ્રેરે છે. શકટાલ ગૌરીને સેનાનિત સાથે વસાવવાના છે એ જાણી વિષ્ણુગ્રુપ આશ્ચર્ય પામે છે. ને વિષ્ણુગ્રુપ ગૌરીને પરણવા તૈયાર થાય છે.

નરેન્દ્રદેવે આંહિ ને તેના બ્રાહ્મણ મિત્રના આગમનથી નગરમાં પ્રવેશવા હચમચાટથી હરે છે ને એમને કેમ જાણી દૂર કરવા તેની યુક્તિ રચે છે. અને આંહિએ સુખોદા સાથે આવવી નેમ જવું એમ નક્કી થાય છે. પણ તે પહેલાં છઠ્ઠે આવનાર મહેમાનોના માનમાં સમાજની રચના થાય છે.

ગૌરી દુપરા હપરી બનતા અદ્ભુત બનાવોથી કંટાળી ગઈ હતી. પોતે કોની સાથે લગ્ન કરે ? સેનાનિત કે વિષ્ણુગ્રુપ સાથે ? એ કંટાળી એના એક બાઈ સ્વૂલબદ્ર ગણિકાને ત્યાં પડયો પાયથો રહેતો તેની સલાહ અર્થે ચોરીછુપીથી તેને મળવા જાય છે, આ અણુધાર્યા આગમનથી સ્વૂલબદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આવ્યું. તે કોરાને લગ્ન અતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા આશી નીકળ્યો.

ગૌરી ભગવાન યદુ પાર ગઈ. સેનાનિતે આવી શકટાલને કહ્યું : ' નરેન્દ્રદેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રત્ન આપી છે. પણ લગ્નની તિથિ મહાદેવી પીથેરથી પાછા આવે ત્યાર પછી નક્કી થશે. '

આ સાંભળી શકટાલ નૈમિષારણ્ય જવાનું સુલતવી રાખે છે.

મૈનાકી વિષ્ણુગ્રુપને સંકેત પ્રમાણે આવી મળી. મૈનાકીએ ગૌરીને હેતુભાવથી પોતાની કરી લીધી. ને લગ્નની વાતમાં સેનાનિત તરફ પક્ષપાત દેખાડી સલાહ આપી.

ખીજે દિવસે સૌ સમાજમાં જામ થેવા ગયાં. સેનાનિત ગૌરીને મૈનાકીના પ્રેક્ષાગારમાં નીરાંતે મળી શક્યો. ને તે રાતે તે એના ધરમાં કેદ કરેલા કેદીને વીસરી ગયા. કેદી કુમાર ચંદ્રગ્રુપ ત્યાંથી નાસી છૂટી મૈનાકીને મળે છે. વિષ્ણુગ્રુપ કુમારને હાલ દુરત ત્યાંથી ચાલી જવા કહે છે.

વિષ્ણુગ્રુપ કુમારને તે મુશ્કેલીનો પુત્ર નથી પણ શૈશુનામ મહાનંદીના ચૌરસપુત્ર કુમારગ્રુપ તેના પિતામહ હતા તેનો બેદ કોડે છે. ચંદ્રગ્રુપમાં નવી મહત્વકાંક્ષાઓ જાગે છે ને આખરે તે નૈમિષારણ્યમાં જવા આશી નીકળે છે.

સેનાનિતનો કેદી નાસી છૂટ્યાની જાણ થાય છે. ગૌરી એ કેદી વિષ્ણુગ્રુપ ઊડાવી ગયા એમ કહે છે. હતાશ સેનાનિત વકનાસને ખબર આપે છે. અતે સંનિધાતાની યુક્તિ-શકટાલની કુંપડી રાત્રે સળગાવી મુકવાની—સૂકળ કરી આવવા એને આજ્ઞા મળે છે. ગૌરીને આ ખબર પડે છે. તે આ કૂર વિચારે હળપી જાય છે, તેના પિતાને ને આચાર્યને અગ્નિમાંથી ને સેનાનિતને ઘસંડાયામાંથી ઉગારવા તે મૈનાકીનું ધર ઊડી એની કુંપડી તરફ ધસી જાય છે.

(હવે આગળ વાંચો)

પ્રકરણ ૩૦ મું

અર્થ ?

ખીજે દહાડે—સાતમે—સવારે આગલા દિવસની માફક લોકો તૈયાર થઈ સરસ્વતી મંદિરની સામે નરેન્દ્રદેવનાં દર્શન કરવા, આચાર્ય વિષ્ણુગ્રુપને અર્ધ્ય અપાતો જોવા અને કુમાર આંહિને વીદાય કરવા ભેગા મળ્યા.

મૈનાકીના મગજમાં અનેક યુક્તિઓ ને અનેક આશાઓ તરવરતાં હતાં. તે પણ નાહી, પોષ, વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જ થઈ, અણુધાર્યા પ્રસંગોની ઝાંખી કરતી તેના પ્રેક્ષાગારમાંથી નેહ રહી. જીવનમાં પહેલી વખત

તેના પોતાના મુત્સદ્દીપણાનો પ્રથમ વિનિષેધસવ થઈ રહ્યો હતો. તેનું હૃદય પ્રકુલ હતું. કુમારનાં સ્મરણો ને ભાવિ મહત્તાનાં સ્વપ્નાં તેને રોમાંચ કરી રહ્યાં હતાં. ધડીભર આખો સમાજ સ્વપ્નવત લાગતો હતો. પોતે શું મગધની મહાદેવી થવાની હતી?... કેવું બળ... તેણે જ્ઞાનપૂર્વક બધા તરફ નજર નાખી.

આ મોટા લોકસમૂહમાં કાલ જેવો આનંદ, તોફાન ને ઉત્સાહ નહોતાં. ચિંતા ને ભય દરેક મુખ પર દેખાતાં હતાં, અને દરેક જીસને સંયમી બનાવતાં હતાં. ચારે તરફ અનેક ગપાટા ઉડી રહ્યા હતા. શકટાશનું ધર રાતે બળી ગયું અને શકટાલ અને નંદનું અપમાન કરનાર તદ્દશિલાના આચાર્ય વિંધ્યુશુભ તેમાં બળી મુઆ. એ ગપાટો તેની દાસી તેની પાસે લઈ આવી હતી. લોકોએ પણ તે સાંભળ્યો હતો. તે મનમાં દસી.

આવા ગપાટાઓ સાંભળતાં સામાન્ય લોકો ગભરાટમાં પડ્યા હતા. ધનનંદનું અપમાન કરનાર વિષ્ર માટે તેમના હૃદયમાં પૂજ્યભાવ દિપ્ત થયો હતો. રાજ્યના જીવનથી ત્રાપ્તા જ્ઞાતિએ બહાદુર પુરુષની હોમલ, ટેક ને વિદ્વતા માટે તેમણે સદ્ભાવ બતાવ્યો હતો. અત્યારે એ વિપ્રવર્ધના આવા કારમા મુલ્યુથી અને ધનનંદના આવા ત્રાસદાયક પ્રતાપથી તેમનાં હૃદય કાંપી ઉઠ્યાં. આખરે નંદનું ભયજનક પ્રાજ્ઞ્ય વિધિના પ્રાજ્ઞ્યની મારફત વિન્ય પામવાનુંજ એ ખ્યાલે તેમની હોંસ ને ઉદ્વેગ કચરાઈ ગયાં. તે હતા તેનાથી વધારે કાયર થઈ ગયા.

આ ગપ સાંભળી કેટલાંક નગર તરફ ચાલવા માંડ્યાં હતાં. ઘણાખરા આંબિકુમાર શું કરે છે તે જોવા ઉભા રહ્યા. કોણ શું કરશે કે કોને શું

ચશે તે કાંઈ કહી શકે એમ નહોતું. ગભરાટને જેમ તેમ કાણુપાં રાખી કુતુહલને વશ થઈ, આ બધા મંદિર આગળ આવીને બેઠા.

નરેન્દ્રેવ આભ્યા, મૈનાડીની દૃષ્ટિમાં વેરભાવ ને દ્વેષ આભ્યાં. આં દુષ્ટને સ્થાને તેનો પ્રિયતમ ક્યારે બેસશે ?

નરેન્દ્રનું મોં આજે ઘણું મલકતું હતું. સેનાગિતના મુખ પર પણ વિન્યનો હર્ષ હતો. નરેન્દ્રેવ સેનાગિતના ખમા પર દાધ રાખી દસી દસીને બોલતા હતા ને આંબિકુમારને તાલી દેતા હતા. બધે એ મલકાય. મૈનાડીએ વિચાર કર્યો:—“આ પણ એની છે, આવતી પણ કોની આવશે ?” નરેન્દ્રેવે હંમેશની માફક ભારોભાર અલંકારો, ખીતાંબર અને પીછાડી પટ્ટ્યાં હતાં અને બેગમ નિશ્ચયવાળું અર્ધચંદ્રાકાર પટ્ટસ ઢેડે લટકાવ્યું હતું. આંબિકુમારે પણ મુશાફરીની તૈયારી કરી હતી. તેણે ડોકથી પગ સુધી લોહખલિકા પહેરી હતી, પણ, માથું ઉપાકું રાખ્યું હતું.

પાછળ વફનાસ ને સંનિધાતા પણ દસતા દસતા આવતા હતા. પાછળ આંબિના બે ચોદાઓ પણ લોહખલિકા પહેરી આવતા હતા.

આ બધાના મુખ પરનો આનંદ નોંધ લોકોનો ગભરાટ જરા રાખ્યો. પ્રેક્ષાગારમાંથી સ્ત્રીઓ ડોકની જોવા લાગી. મૈનાડીનું હૃદય તો તેની આંખોમાં આવ્યું.

સેનાગિતની આગાથી યોગાનમાં બેઠેલા લોકોએ વચ્ચે માર્ગ આપ્યો. એ વાટે આચાર્ય વિંધ્યુશુભ અર્ધ સ્વીકારવા આવવાના હતા. યોગાન પુરું થાય ત્યાં આંબિના ત્રણસો કવચધારી ને સશસ્ત્ર ચોદાઓ ઘોડે ચઢી પ્રયાણની વાટ જોતા ઉભા હતા. તેમની પાછળ રાત્રિગરિ.

ના લાજ પર આંખિના, બીજા માણસો, અને નંદના સૈનિકો વાટ જોતા હતા.

નરેન્દ્રેવ અને બીજા રાજપુરુષો મંદિરના ઓટલા પર જ્યાં રંગભૂમિ કરવામાં આવી હતી ત્યાં પાયરેલાં આમતો પર ખેઠા અને આચાર્ય વિષ્ણુમુનિની વાટ જોવા લાગ્યા. વખત જવા લાગ્યો, આંખિ ઉતાવળ કરવા લાગ્યો. નરેન્દ્ર વફનાસ ને સંનિધાતાએ સામસામું જોઈ મત્તકાયા કહ્યું. મૈનાડીના મનમાં પણ ઉચ્ચાટ કે મત્તકાટ વધારે હતા તે કહેવાય એમ નહોતું.

“કેમ હજુ નહીં આવ્યા?” ગંભીર મુખ-મુદ્રા કરી વફનાસે ચિંતા દર્શાવી.

“મને પણ તેજ થાય છે” આંખિએ કહ્યું.

“મને પણ તેજ થાય છે” નરેન્દ્રે ઉમેર્યું.

લોકો પણ ચાકરા લાગ્યા. થોડી વારે અંતઃપુરમાંથી પાંચ શિક્ષિકાઓ નીકળી અને સરસ્વતીમંદિરની રંગભૂમિ આગળ એક તરફ ઉભી રહી. તેમાં મદાદેવી અને તેની સહચરિણીઓ પ્રવાણ કરવાને તૈયાર થઈ આવી હતી.

થોડીવારે પાંચ કવચધારી યોદ્ધાઓ યોગાનની પેઢી તરફ ઉભેલા આંખિના યોદ્ધાઓમાંથી છુટા પડી આંખિને થોડો લપ્ત મંદિરના ઓટલા તરફ આગ્યા. અને શિક્ષિકાઓ હતી તેની સાથે આજુએ ગોઠવાઈ ગયા.

આ પાંચમાના પણ જણુ આંખિ અને તેની સાથે ખેડેલા યોદ્ધાઓના થોડા દોરતા હતા અને તેમાંના એકના હાથમાં આંખિનાં શિરસ્ત્રાણું અને અસિયષ્ટિ દર્તા. આ પાંચ જણુએ એકજ જાતનું સાનેરી ચિત્રેવાણું લોખંડનાં પતરાનું વારવાણું શરીર પહેર્યું હતું અને તેમનાં શિરસ્ત્રાણો માથા પર બંધ હતાં. તેમના

કવચધારી થોડા પર ધનુષ્યખાણ, કપડો, અને તાલમુંથું વગેરે લટકાવ્યા હતાં.

નરેન્દ્રેવ આ લોકો જોઈ હચમચા. આ સંસ્કૃત સર્જિત પાંચસો માણસોથી તેને આંખિ ગભરાવવા માંગતો હતો. પણ તે મૂખને ખચર નહોતી કે રાજમિત્રિની તળેટીમાં એ હજાર થોડા અને આ સમ્રાજમાં છુપે વેશે બીજા એ હજાર થોડાઓ તેની આજ્ઞાની વાટ જોતા ઉભા હતા. પણ રાતે લાંબી મસલન કરી તેણે ને વફનાસે નક્કી કયું હતું કે કોઈ પણ કારણે સુદ્ધ તો મથાવનુંજ નહોતું. તક્ષિલા અને હુદ્રક માલિકોએ જોડે વેર કરવાનો હમણાં વખત નહોતો. મદાદેવીને અર્ધાં આંખિનાં રાખવામાં પણ કે મુદ્દો નહોતો. અને આવા નજવાં કારણો માટે મગધની પ્રજાનો અસંતોષ વધારવામાં પણ કે ડહાપણ નહોતું. ચાણક્યને બાળી મુક્યે એ છેક ડહાપણુલુપ્ત નહોતું, પણ એ બાજતમાં એથી વધારે પ્રતાપ દેખાડવામાં મુખાઈ હતી. આવી આંખિને પોતાની શક્તિનો સ્વાદ ચખાડવાનો આ સમય નહોતો. નરેન્દ્રેવ હસ્યે. “જા હમણાં તો મજા કર.”

એટલામાં શેષ અને હુદ્રક માલિકોના બીજા દૂતપ્રણિધિઓ આવી પહોંચ્યા તે સવારે વહેલા ઉડી સિદ્ધાચાર્ય હાથપકનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. શેષ અને તેના સહચરિણીઓ પણ અત્યારે રમ લેવાના હતા એટલે તે પણ ચલસર્જિત હતા. તેમણે માત્ર છાતીનુંજ રક્ષણ થાય એવાં પદ પહેર્યા હતાં.

તેમની લાંબી દાદીઓ હરામાં ફરફરતા હતી. શેષન મુખ પર અસારે સખ્તાઈ હતી. ને અત્યારનાર નદી પસારારતો અને દૂર જોઈ આચાર્યની વાટ જોવા કરતો. આ દૂતપ્રણિધિઓ આવતા

૧. પાલખીઓ.

૨. માણુ વફનો કવચનો ભાગ; ટોપ

૩. લાંબી તીંગી તરવર.

૪. ખખટર.

૫. હાથથી નાંખવાનું બાણ

૬. લાકડાની ટાલ.

અને ઘોડા ઉપરથી ઉતરી નરેન્દ્રદેવ અને આંબિકુમારને મળ્યા.

“હજી આચાર્ય નથી આવ્યા?” શેષે પુછ્યું.

“ના. અમે તેનીજ વાટ જોઈએ છીએ” નરેન્દ્રદેવે કહ્યું.

નરેન્દ્રદેવ અને વક્રનાસ શીવાય બીજા બધા અધીરા થતા હતા. આંબિકુમાર હોડ કરડતા હતા. મૈનાડીનું હૃદય અધીરાઈ, આચાર્ય અને ચિંતાથી ધગકતું હતું; છતાં તે રિયરતાથી બધું જોઈ રહી. પણ એટલામાં શંખ ઝુકાયા અને સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણકના શિષ્યોનું ટોળું દોડતું દોડતું આવી પહોંચ્યું. એક પડછંગ બાવો હાથમાં એક મોટા ડોડા લઈ, શંખ ઝુકતો આવ્યો. લોકો અભયબ થયા. નરેન્દ્ર ને વક્રનાસના કપાળ પર કરચલી વળી. દરેક જણના હૈયામાં એવો ઉચ્ચાટ હતો કે, કે પછી અસાધારણ વસ્તુ બનતી, તે તે ગભગભ ઉડતા. સેનાજિત એટલા પરથી નીચે ઉતરી આગળ આવ્યો ને બાવાને મળ્યો.

“કેમ?”

“જય જય જયંત! સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક આચાર્ય વિષ્ણુચૂડને વીઠાય કરવા આવ્યા છે.”

“આચાર્ય વિષ્ણુચૂડ! ” કટાક્ષથી સેનાજિતે કહ્યું; “હજી આવ્યા નથી. ઊભા રહો નરેન્દ્રદેવની આજ્ઞા માગી આવું.”

સેનાજિત નરેન્દ્રદેવ પાસે આવ્યો. અને તેણે રમ્મ આપી તેની બજાર આપવા તે બાવા પાસે ગયો. બાવો ‘જય જય જયંત’ ઉચ્ચારી ચોગાનની બદાર ગયો. આ અણધારેલી પધરામણીથી લોકોમાં સળવળાટ થયો.

“કે સમગ્મનું નથી.” આંબિકુમારે શેષ

તરફ જોઈ કહ્યું; “હજી નથી આવ્યા? કાણ લેવા ગયું છે?”

“રાક્ષસ મંત્રી ગયા છેને” વક્રનાસે કહ્યું.

“હજી એ કેમ નહોં આવ્યા?” મગ્ગકમાં દયામણું મોહું કરી નરેન્દ્રે કહ્યું.

“પછી મોહું થાય છે.” શેષે કહ્યું. “આપણે હવે નીકળી જવું જોઈએ.”

શંખ ઝુકાયા. ‘જય જય જયંત’ની ઘોષણા થઈ, અને લોકોની કાળી જોડક પર ચઢી સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક આજી પહોંચ્યા. લોકોએ લગી લગી પ્રણામ કર્યા. સંનિધાતા અને સેનાજિત તેને તેડવા આવ્યા.

પાલખી પરથી ઉઠ્યા ને પડછંગ સિદ્ધાચાર્ય ચારે તરફ જોઈ રહ્યા.

“જય જય જયંત! આચાર્ય ક્યાં છે? અર્થ અપાઈ રહ્યો?” તેણે જીકંદ અવાજે પુછ્યું.

“હજી આચાર્ય આવ્યા નથી. રાક્ષસ મંત્રી તેડવા ગયા છે.” સંનિધાતાએ પગે લાગતાં કહ્યું. “આપ ઉપર પધારો.”

એટલા પર નરેન્દ્રદેવજિ તેને આવકાર દેવાને ઉભા રહ્યા હતા. સિદ્ધાચાર્યે તેમની તરફ જોયું, ઉપર જોયું, નીચે જોયું, શ્વાસ માપવા નાકને આગળી લગાડી અને નીચેથી આંબિકુમારને કહ્યું: “આંબિકુમાર! જાઓ હવે મૂઠતું પુરું થયા આવ્યું છે.”

“ઉપર પધારો” વક્રનાસે કહ્યું.

“ના” તેણે કહ્યું; “સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક સરસ્વતીને અહીંઆંથીજ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરશે. “કહી તેણે પ્રણામ કર્યો. શ્વાસ રુધી મૈનાડી અણધાર્યો રંગ જામવાની ક્ષણની વાટ જોઈ રહી.

આંખિ અને શેષ આગળ આવ્યા. “નરેન્દ્ર-
દેવ ! આચાર્ય નથી આવ્યા તેનું કેં પણ
કારણ હોયું જોઈએ. “ નાગોદરિકાવાળા હાથ
એક પર એક ઠેકા આંબિકુમારે કહ્યું.

“ લેવા કોણ રાક્ષસ મંત્રી ગયા છે ? ”
શેષ પુછ્યું. નરેન્દ્રદેવ, આંખિ અને શેષ આટલાની
છેક પાગેર આગળ ઉભા હતા. નીચે, વચ્ચેવચ
સિદ્ધાચાર્ય હતા. એક તરફ મહાદેવીની શિખિયા-
ઓ હતી. બીજી તરફ વારવાણમાં સજ્જ થયેલા
આંખિના ઘોડેસ્વારો હતા.

“ ક્યાં લેવા ગયા છે ? ” ક્ષપણકે કહ્યું.

“ નગરમાં, મંત્રી શકટાલને ત્યાં ” વક્રનાસે
કહ્યું.

“ શકટાલને ત્યાં ! હા, હા, હા. ” ક્ષપણકે
હસ્યો. “ એ તો રાતે બળાને ખાખ થઈ ગયું. ”

લોકો કાંધ્યાં, અજણ્યાં હતાં તે ચમક્યાં.
આંબિકુમારે ભ્રમંગ કર્યો ને ખડગ પર હાથ
મુક્યો. સંનિધાતાને સેનાજિતે સમાસામી નજર
કરી. નરેન્દ્રદેવ ને વક્રનાસે દીક્ષગીરી જાહેર કરી.
મૈનાકીની આંખમાંથી અગ્નિ વર્ષ્યો.

“ અરરરર—થું. કહો છો ? ” નીચલો
હોઠ લંગાવતાં દેવી વક્રનાસે કહ્યું.

“ અરર-અમારા ભાગ્યમાં અર્ધ નજ

આપવાનું—” નરેન્દ્રદેવે ઉમેર્યું.

“ જય જય જયંત ! ” સિદ્ધાચાર્યે મોટા
બરાકો નાંખ્યો. અને એ હાથ ઉંચા કર્યો ને વિપલ
વાર આંખ મીચી. “ શીકર કરો, નર્દા. ધર બળી
ગયું, પણ આચાર્યને આંચ લાગી નથી. ”
એના શમ્પોનો પડયો બધે ફરી વળ્યો ને લોકો
સ્તબ્ધ થઈ આ ગાંડા જેવા નાગા બાવાને જોઈ
રહ્યાં. “ સિદ્ધાચાર્યનું વચન છે. જય જય
જયંત ! જય જય જયંત ! ” તેણે મોટેથી
યોગ યા કરી, અને લોકોએ એકધ્યાને સાંભળી.
“ દિરુવગુપ્ત ! અર્ધ આપવો હોય તો તારા
અર્ધ લાવ. ” તેણે એક હાથ નરેન્દ્ર તરફ
કર્યો અને બીજો બીજી તરફ બાળ્યો. “ આચાર્ય
કૌટિલ્ય ! અર્ધ સ્વીકારો ! જય જય જયંત !
જય જય જયંત ! ”

જે તરફ સિદ્ધાચાર્યે દષ્ટિ કરી હતી તે
તરફ બધાએ જોયું. આંખિના પાંચ બખ્તરવાળા
યોદ્ધાઓ ઉભા હતા તેમાંના વચલાએ નાગો-
દરિકાવાળો હાથ ઉંચો કર્યો. અને પોતાનું
શિરઆણુ કાઢી નાખ્યું. ગદ્યાં હૈયાં પણ વાર
ગરફી ગયાં. વારવાણમાં સજ્જ આચાર્ય
વિષ્ણુગુપ્ત તટસ્થતાથી સિદ્ધાચાર્યને પગે
લાગતા હતા.

પ્રકરણ ૩૧ મું

પ્રતિજ્ઞા

મૈનાકીએ આચાર્યનું તેજસ્વી ને નિશ્ચલ
મુખ જોયું અને હૃદયનો ઉત્સાહ તેની રંગેરંગ
ગુંગળાથી રહ્યો.

તેની વિજયધેલી દષ્ટિ બધા પર પડી. સંનિ-
ધાતા, પહેલો મોઢો ને ફાટે ડાળે જોઈ રહ્યા હતા.

સેનાજિતના મુખ પર કાળું વાદળ પ્રસર્યું હતું,
અને ગજરાતથી બેભાન બની તે વાળ જોંચતો
હતો. વક્રનાસનાં બવાં ભયંકર દેવથી ભેગાં મળ્યાં
અને તેનો નીચલો હોઠ છેક લગ્નડી પડ્યો હતો.
લોકો ગજરાતની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા હતા.

આચાર્ય કૌટિલ્યે ઘોડો આગળ આણ્યો. કોઈકથી અસ્વસ્થ નરેન્દ્રની આંખો લાલ થઈ રહી હતી. તે હોક પીસી, લવાં બેગાં કરી, વિકરાળ અનુનંદી આચાર્યને જોઈ રહ્યા. તેમના હાથનાં આંગળાં વિનાશકતાથી બીડાનાં ને ઉથડતાં...

પોતે ઓટલા પર ઉઠા દતા. આચાર્ય સામું ઘોડા પર બેઠા દતા. તેના મુખની ખસે, જરા નીચું, હાથમાં મસળી શકાય એમ આચાર્યનું મુખ હતું...

ધાતક વૃત્તિ-ચંચલ પશુ કુદ્યું-નેની રંગેને પ્રેરી રહી...

આચાર્યની જરા તેના હાથ આગળ હતી. તેણે હિંસક પ્રાણીના જેવો નાદ કર્યો-હાથ લંબાવ્યા...ને આચાર્યની જરા બે હાથે પકડી.

નિઃશબ્દ જનસમૂહ, અનિમિષ, બેઠ રહ્યો.

આચાર્યના મુખે દેવોના મુખની સનાતન નિશ્ચક્તા પ્રાપ્ત કરી. અભેદ શાંતિથી લેખાંડી હાથે તેણે નરેન્દ્રેવનું ડાંડું પકડ્યું-કચરું.

રવિકિરણ સગી દઝાડતી તેજ રેખાઓ તેનાં નપનોમાંથી પુટી-નરેન્દ્રેવ અંબુભક્ષા બેઠ રહ્યા. તેની ધાતક વૃત્તિ ગભરાટમાં ફેરવાતી હતી. તેની આંખની અનુનંદાં બીંતિ પેડી.

ધીમેથી આચાર્યના હાથની આસાને પણ થઈ તેના હાથ જરા પરથી ખસવા, દૂર થવા.

આચાર્યના ભૂખંગથી બાળે તેને ત્રીજું લોચન ઉઘાડ્યું હોય એમ લાગ્યું.

તેના હાથને આચાર્યે છોડ્યા-તે હેઠા પડ્યા. તેનું મુખ શીઘ્ર પડ્યું.

આચાર્યની જરા, સ્પર્શથી લીધી ચએલી, તેના ખખ પર પડી.

"નંદ! તારા અગ્નિએ જેને પાળ્યો નહીં તે નારે હાથે મરશે! જવાદે! બધા મરકરી કરશે."

વારવાણુ ને જટામાં, સયમભરી છતાં ઉઝ

લધાનકતામાં કાર્તિકેય સમા આચાર્યનો અવાજ સ્પષ્ટ ને શાંત, બધે સંજગાથો.

એક વિષળ વાર પ્રસરેલી ધાકભરી નિઃશબ્દતાની શૃંખલા છૂટી

લોકો પાસે આવ્યા. આંબિ, શેષ, મેનાન્નિત ભદ્રસાલ બધા રાત્ર પર હાથ મુકી પાસે આવ્યા. બધા આજ્ઞાની વાટ બેના દતા.

પઠનાસે તરત સ્વાસ્થ્ય મેળવ્યું ને નરેન્દ્રના હાથ પર હાથ મુક્યો. તે દરેકો "કાણુ આચાર્ય વિપ્લુગ્યુત! પધારો! પધારો. અમે ક્યારના વાટ બેઠએ છીએ. અમને શી ખખર કે આવે વેશે તમે આવશે?" તેના અવાજમાં દેખેના ડંખ હતો.

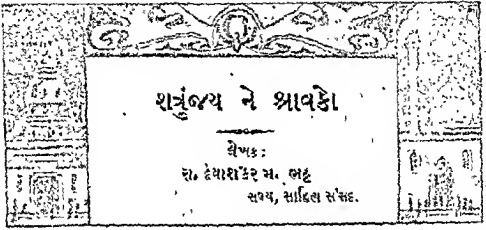
નરેન્દ્ર તરત સમજી ગયા. તેણે બધ ને નિષ્ફલતાને જેમતેમ શમાવી શાંત થવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને તે બખડ્યા: "પધારો! પધારો!"

મૈનાદીની ચમકતી આંખો એક દૃષ્ટિએ સમગ્ર દર્શન કરી રહી ને તેનું હૈયું ધમટી ઉઠ્યું. લોકો અસ્વસ્થ થતા દતા; નરેન્દ્રના ઘોડાઓ પાસે આવતા દતા. શું કતલ ચાલશે? તેના જીવનનો પરમ પ્રસંગ આવ્યો તેને લાગ્યો. આખી મેદની તેની આંખ આગળ તરવા લાગી.

તેણે સિદ્ધાચાર્યને આચાર્યના ઘોડા પાસે આવતો જોયો. તેની મોટી દાદી બધાનો પડકાર કરતી હતી. તેના બુધ્દ અવાજ ગાળ્યો. "જય! જય! આચાર્ય વિપ્લુગ્યુતનો જય! આચાર્યનો જય!"

તેના શિષ્યોએ, શેષ ને આંબિના અનુયાયી-ઓએ, અને દટલાક લોકોએ ધોળાવા ઉપાડી લીધી. મૈનાદીને એ ધોળાવા જોર વગરની લાગી. પોતાનો અવાજ તેમાં ઉમેરવાની તેને ઇચ્છા થઈ, પણ દીંમત ચાલી નહીં.

[વધુ માટે જુઓ ૫૪ ૩૪૭]

શત્રુંજય ને શ્રાવકો

લેખક :

શ્રી દેવાશંકર મ. ભટ્ટ

સવય, સાદિલ સંસદ.

અ ઇ ૨૬ મીની સાંજે જૈન જગતમાં હાકલ પ્રસરી: " જય જિનેશ્વર ! અહિંસા પરમેશ્વર ધર્મ : ! સત્યમેવ જયતે ! " ને વાણુવેજે બધે સમાવાર કરી વળ્યા: શ્રાવકોનો સલામદ સંકલ્પ થયો છે.

શ્રાંદેરાડના રોશને પેશાવર મેલ આવવાને દલ્લ તો એક કલાકની વાર છેલ્લાં જૈનો પડપગ કરી રહ્યા છે. તમુભર જગા મળતી નથી. જેના હાથમાં છુઓ તેના હાથમાં ધૂળના દાર છે. સ્વયંસેવકો ટુકડીબંધ બેન્ડસહિત પ્લેટફોર્મ પર ને બહાર ઉભા છે. પેશાવર મેલ પ્લેટફોર્મ માં હાખલ થયો. ' જિનેશ્વર ભગવાનની જય ' ને 'શત્રુંજયની જય ! ' ના જયનાદોથી રોશનનું વાતાવરણ યુલ્લ રહ્યું. માંડીમાંથી શેઠ કાકાભાઈ અને તેમના સાથીઓ ઉતર્યાં ને શ્રદ્ધાશુ રત્નધર્મીઓએ ને રમેલીઓએ ધુલડે વધાવ્યા.

બખમે વર્ષના શત્રુંજયના યાત્રાત્માગના સંસ્કારની મમાધાની કરી સીમલાથી એમના જૈન પ્રતિનિધિઓ ઉત્સાહભરે વિજયથી લેછ માછા ર્ધર્મા દતા.

શ્રીરાઠ દેવદેશ છે.

પશ્ચિમનો અરબી સમુદ્ર એની પાળેને પખાલ્યા કરે છે. સુપ' ને અંદ નિરંતર એની પરકંમા ર્ધર્મા કરે છે. ચમારડીના કુંબર ઉપર ઉભો રહીને હદિષુ બણી નજર કરે તો જોખરાના કુંબરની હારમાળા સિંહોરને વીંટાતી જણાશે. ને એથીએ છેક પશ્ચિમમાં, દૂર ક્ષિતિજમાં કોઇ તાનડો દાથી આળોટતો પડયો હોય તેમ પવિત્ર શત્રુંજય પર્વત જણાશે. સંમુદની સપાટીથી સુમારે એ' હજાર ધુરની ઉંચાઈ ઉપર રાજમંદિરના જેવી બાંધણીઓથી ભરપુર એનાં દેવાસયોથી શોભતો એ દેલાસરમી ભવ્યતા ધારે છે. એના પગ તળે પાણીતંબુલ વાંળુ-પહોળું ચપ સુતું છે. એના મગન' સ્થંભશાળીનારા હાથણીની આલુગાલુ ચમકતા લાલાની ભભકથી ફુટી રહ્યા છે.

જૈન તીર્થંકર આદિ આદિનાથની તપશ્ચર્્યાનાં પુણ્ય મેળતી પાવન થએલ શત્રુંજય જૈનોનું પરમ વાતધામ બન્યું છે. ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક તવારીખ પ્રમાણે આ ઇતિવાસ પ્રસિદ્ધ સ્થળ છે. સ. ૪૨૬ માં અરિતપ્ત ધરાવતું એટલું પ્રાચીન

છે. પાલીતાણા શહેરમાં એનું ને એના યાત્રાળુઓ-
નું પ્રથમ રખોણું લેનાર ગોહિસોના વંશજો
આજે રક્ષણકર્તાની પુરાણી કીર્તિ ઉજ્જમાળતા
રાજ્ય કરી રહ્યા છે.

x   x   x

ભાવનગર સ્ટેટની રેલ્વેના સીહોર સ્ટેશને યદ્ય
પાલીતાણા પહોંચાય છે. ત્યાંથી પર્વતની તળેટી-
માં યદ્ય યાત્રાળુઓ ઉપર ચઢે છે. રસ્તે બંને
બાજુએ સૂર્યકિરણોથી કોરાઈ રહેલી વડલાની
ઘટા પથરાઈ રહે છે. તળાવ, કુવા; નાનાં
દેરાસરો ને ચૈત્યો ઠેરઠેર પુણીની પેઠે વેરાએલાં
છે. શેરીઓ, ચક્રાં ને ચોકથી, બન્ધ દેવાલયોને
તેના કાટથી ઓપતો કુંગર કોઈ નગર સરીખો
લાગે છે. ઉંચે આકાશ સાથે વાતો કરવા મથતાં
દેહીધ્મમાન આરસપહાણનાં દેવાકથો, નીચેથી
જોનારને અલકાપુરીનાં યક્ષમંદિરોની હરીફાઈ
કરતાં જણાય છે. પ્રત્યેક ચૈત્યના ગંભારમાં
અજીતનાથ કે આદિનાથ કે કોઈ ખીજા સ્થિત-
પ્રજ્ઞ તીર્થ કરની મૂર્તિઓ શિશ્વીની ટાંચણીના
પ્રભાવે ઉદાસીન વૃત્ત ધારણ કરી ખેડેલી જણાશે.
મૂર્તિઓ, દેરાસરો ને રચના તથા કાતરકામમાં
પ્રથમ દૃષ્ટિએ પહાણ કુળાની છાયા તરવરતી
જણાશે પરંતુ વસ્તુતઃ આ દહેરા પ્રાચીન
હીંદુ શિલ્પકળાનો અત્યુત્તમ અવશેષ છે રુપેરી
દીવાઓના આછા પ્રેકાશના છાયાબદ્ધ, સંગેમ-
રમરની નિર્મલતા, અગરબત્તીના પમરાટની
મોહકતા, ચક્રચક્રિત ફરસજા ધી ઉપર રંગબેરંગી
વસ્ત્રાભૂષણો ને સુવર્ણના શૃંગારોથી ઝખમઘાટ
મારતી, એક્સવરી પણ મધુર સ્તવન ભણતી,
શ્વેત પહાણ ઉપર ગોરા ગુલાબની પુલપાંદડીઓ
થી પગલીઓ પાડી પ્રદક્ષિણા ફરતી સુંદરીઓ
કે અસરાઈદંશી, ભગ્યતા અર્પે છે. આ
આખાએ પર્વતને એક આગ્લકવિએ “પૂર્વની
અદ્ભુત કથાના કોઈ રમણીય હુંગરની” ઉપમા

આપેલી સાર્થવતી શતી લાગે છે.

x   x   x

“નાથ! શું કરીશું હવે?”

“ઝાંડી, જય જિનેશ્વર કર, એમાં ગમરાય:
છે શું કામ?”

પણ, નાથ હવે તો જરાએ આખરુ રહે તેમ
નથી.”

સોરઠના એક ખુણે કામ્પેલ્યુર નગરી
સ્થામ રાત્રિમાં નક્ષત્ર મંડળના ચંદ્રવા નીચે શાંત
બની વિરામ લેઈ રહી છે. એક ખેડી
બાંધણીના નાનકડા ઘરમાં શ્રાવક શ્રેષ્ઠિ ભાવડ
અને તેની સ્ત્રી ભાવલા રહેતાં હતાં. અતિથિ-
પૂજન, જિનપ્રભુતું સ્મરણ અને સ્તવન એજ
એમનું નિલકર્મ હતું. ભાવલા રાંધે ને જમાડે,
ભાવડ ફેરી ધાંડી કરે, થોડો ધણો વેપાર કરે ને
દેરાસરોમાં ફરતો ફરે. સાધુ, સાધવી, જાતિ
અને સ્વામીઓની પૂજા અર્ચા ને જીવનબોધ
સાંભળવામાં જીવન ગાળે.

ચાર અતિથિઓ સંધ્યા પહેલાં ખીજે
જવા ઉપડી ગયા હતા, ઘરમાં અજ ન
હતું. આજે રાત્રે ભાવિક દંપતીએ અપવાસ
કર્ષે હતા. થોડીવારમાં તો ખીજા બે અતિથિ-
ઓ આવી કાગ્યા. રસ્તામાં આશ્રયસ્થાન ન-
મળ્યું ને અહીં પહેલેંચતાં પહેલાં સ્પર્શિત થવાથી
નિરાહારીજ રહ્યા હતા. પ્રભાતમાં ખીજે ગામ-
જવા એમણે જતુંજ જોઈએ એમ હતું. એ જન્ય-
તે પહેલાં બોજન કરાવતું એ આ દંપતીની
પ્રજ્ઞા હતી. ઘરમાં કેંજ નહતું.

““ભાવ !” ગભરાઈશ નહીં. હું હમણાંજ
બહાર જઈ આવું છું.” ખજે ખેસ નાખી, માથે
એક નામનીજ પાઘડી કહી શકાય તેવી પાઘડી
મુઠી તે બહાર પડ્યો.”

ભાવલાભ આતથિઓની આગતાસ્વગતા પડે હોં.”
કરી. જતિ ત્રિકાળ સહતો. એણે આ દંપતીના
અતિથિ સરકાર વીશે અદ્ભુત વાતો સાંભળી
હતી. એના યજમાનની વૃત્તિ તાવી જોવાની
તેને ઇચ્છા થઈ આવી.

“ભાવલા ! સવારમાં જરા વહેલું જવાય
તો સારું. ને મારે તો ગાયનું દુધ પણ જોઈશે.
ફળદ્રુણાદિ મેળે તો ધાનુંજ સારું.” અતિથિએ
જરૂરીઆતો જણાવી.

“મહારાજ ! ખંધુએ મળી આવશે. મુખે-
થી શયન કરો. જે કે જોઈએ તે પુરોથી નિઃ-
સંકેાય કહેશો, મહારાજ !” એના મુખ ઉપર
પ્રસન્નતા ને ભક્તિભાવ નિરંતરતા હતાં, માત્ર
હૃદયમાંજ ખળભળાટ હતો.

ભાવડ અધારી રાત્રે પાસેના ખેતરમાં ગયો.
પટેલને ઉઠાડ્યા ને એમનું અનાજ તોળા
આપવા માંડણી કરી. ખેડુતે ‘અસારે તો નહોં
સવારે આવજો’ એમ
કહ્યું. બીજો ખેતર,
ત્રીજો ને ચોથો એમ
છ સાત ખેતર ફરી
વળ્યો. એક ખેડુતે
હા પાડી. બાજરીને
સોમણ ઉપરનો ઢગ
સામે પડ્યો છે. ને
ભાવડે એક પગે
પલાંકી વાળી તાજવું
હીચોળ્યું.

“જો ભાવડશોક !
જોખવી હોય તો
પુરી જોખી દેજો.”

“હા, બા, પુરી
જોખી દેઈશ.”

“જો ભુલ નો

શત્રુજયનું સમાધાન

—X—

:: :: :: નવું કરારનામું :: :: ::

૧. શત્રુજયકુંગર પાણીતાણા સંસ્થાનમાં
આવેલો છે અને ૧૬ માર્ચ ૧૮૭૭ ના ૧૬૪૧
નંબરના ઠરાવમાં નક્કી થયેલી મર્યાદાઓ અને
તે ઠરાવમાં લખાયેલા જૈનોના અધિકારો મુજબ
પાણીતાણા સંસ્થાનનો એક ભાગ છે.

૨. ધાર્મિક ક્રિયાઓ અથે અને એવી
ક્રિયાને લગતા બીજાં કાયો માટે ગદની અંદ-
રની તમામ જમીન, વૃક્ષો, મકાનો અને છાપ-
રાંઓનો ઉપયોગ કરવાનો, અને પોલીસ કામ
કાજ સીવાય દરબારના ટાઇ પણ પ્રકારના
અંકુશ કે દરમ્યાનગીરી વગર સદરજુ ધાર્મિક
મીસંકતનો વહીવટ કરવાનો જૈનોને હક્ક છે.

“બાપ; કે મક્તનું આવ્યું છે તે ભુલ
પડે !”

અહીં તો એણે તાજવું હીચોળે ચઢાવી લાભ
સવામાં લાભોછા-આ બનાછ કહી જોખવામાં
તે મશગુલ થયો છે. સો મણુ જોખ્યા પછી
એને બે મણુ બાજરી અને સો ફદીયાં ઉપરા-
મણુ મળવાનાં હતાં. એમાં તો કેટલાએ
અતિથિઓ સચવાશે એવી એને આશા હતી.

અતિથિઓ નિદ્રામાં પડ્યા હતા ને ભાવલા
બચ્ચિત્તે આંગણમાં પાટલો ઢાળી બેઠો.
પ્રદર બે પ્રદર ગયા ને એની ધીરજ ખુટી. એ
હી ને પડોશણ ને લાં ગઇ. વખતે દળવાનું
મળે તોએ ઠીક. પણ અડધી રાત્રે કોણે જળાનું.
તૈઆર કયું હોય તે એમ આપે ? ફળીઆમાં
ધર ધર ફરી વળી, પણ નીરાશ થઇ પાછી ફરી.
હજુએ ભાવડ પાછો ફર્યો નથી. મધરાત વીતી

ગઇ. ને ઉપર એક
પ્રદરની ચોકીદારની
ભુમ સંભળાઇ. એને
જરીકે જપ વળતો
નથી; એ ઉઠી. ગામ-
માં ચલારે કોણ
નગનું હોય ? એ
એનાં ફાટાં હુટ્યાં
લુગડાં તરફ જોઇ રહી.
એની સ્થિતિના.
એને વિચાર આવ્યા.
ધડીભર પ્રભુમાંથી
શ્રદ્ધા સરી ગઇ. પણ
પોંછું નશીમ યાદ
આવ્યું. પાછલા
ભવમાં ન કયું હોય
તો આ ભવમાં કયાં-

થી પમાય ? આમ નાશિતક થવા માટે પશ્ચાંતાપ થયો. શૂન્ય મને નીચી નબંદે એ બેસી રહી. એની નગર પાછી એનાં કપડાં ઉપર પડી. ફાટેલું લુધડું બેથું. સાંધવાનું મન થયું. લાં અયાનક એને યાદ આવ્યું : દરજ્જોનો દીકરો અસારે જાગતો હશે. એ કેક કામ આપશે. એ ઉડી ધીમે પગલે ધરની બહાર પડી. કાપક, અનાજ ને પરચુરણ સામાનનાં ચોટાં વટાવી ચોટમાં આવી. માત્ર એકજ દરજ્જો ધીમે દીવો બાળી હુકો ગગડાવતો બેઠો હતો. એના પગ ઉપર લુગડું પડ્યું હતું

ને સોદાદોરો કાને લંટકતાં હતાં. તેનામાં આશા એ સંચાર કાઢ્યો. ઉતાવળે પગલે તે લાં પહોંચી ગઈ. પણ શેડીવાગ તો શુ કહેતું તેજ સૂઝ્યું નહોં. દરજ્જો ઉઘી આંખ કરી. આ કેણુ હતું ? ને આમ મધરાતે કોઈ યાદ ! વખતે જૂત હશે. તે મનમાં બીધો. એ બોલી ન શક્યો. મદામહેનતે એણે કાતંરને હાથ અડાડ્યો. બાવલા સ્વરથ યદ્દ હતી. તેણે દરજ્જોને કહ્યું : “ ભાઈ કે કામ આપશે ? વેતરાવાનું કે ઝોટવાનું ? ”

“ કાણુ ભાવલા ! અરેરે, આમ મરકરી શું

ક જરૂર પડે ગઢની દીવાલો ફરીથી ચલુ વાની, સમરાવવાની અને સાચવવાની જૈનોને છુટ રહેશે, મીવાય કે એમ કરતાં તેનાં અસારના આકાર ને સ્થાનમાં ફેરફાર થવો જોઈએ નહોં. છતાં, અસારના મંદિરનો ભાગ હોય એવી ગઢની દીવાલોનો એવો ભાગ સદરદુ મંદિરની બીજી કોઈ દીવાલની સરખી ઉચાઈ સુધી વધારવાની તેમને છુટ રહેશે. સદરદુ ગઢની દીવાલોના બીજા ભાગ વધુમાં વધુ રૂપ છુટ ઉઘો અંધાવવાની પણ તેમને છુટ રહેશે.

૪. દરબારની કે પણ દખલ વિના હુંગર પરનાં અને ગઢની બહારનાં દેવાલોની વ્યવસ્થા જૈનો કરશે.

૫. ગઢની બહારના હુંગર પરનાં પગલાં ફરીઓ અને જીવિઓ તેમજ કુંડ ને વિસામાં પર જૈનોની માલીફી રહેશે, શરત એટલી કે કુંડ ને વિસામાંનો ઉપયોગ (જૈનતર) જાહેર પ્રજા કરી શકશે; જૈનો તેમને મંજુરી વિના સમરાવી શાશે.

૬ સદરદુ કુંડોની સરવાણી પાલીતાણા દરબાર જાળવશે ને સમરાવશે.

૭. તજેદીથી ગઢ સુધીનો ઝોટો રસ્તો ને તેની વંડી પોતાને ખર્ચે જાળવવા અને વગર

કરો છો ? બોલો અસારે શું વેતરાવતું છે ! બાપ ! મને લાં બોલાવ્યો હોત તો હું આવી જાત.. આમ. અરધી રાતે તમારા જૈવાંને આવવું પડે ? ”

“ ભાઈ, હું વેતરાવવા નથી આવી. મારે કેક કામ જોઈએ છે. હું ઝોટી આપીશ. ઉઘ નથી આવતી ને કામ ન હોય તો વિચારમાં ને વિચારમાં ગાંઠા થઈ જવાય એટલે કામ કરવા આવી છું.”

હા, ના કરતાં એક પહેરણુ ઝોટવાનું એને મળ્યું. ને ઝોટાભાણુ એને છ પૈસા મળવાના હતા.

X X X

પ્રખાતનો કુકડો બોરથો ને પહેરણુ ઝોટાઈ રહ્યું.

“ ભાઈ, આ પહેરણુ ! ”

“ હા, મુકો બહેન ! પૈસા સવારે હું આપી જઈશ.” દરજ્જો ધીમેથી કહ્યું.

“ ભાઈ, પૈસાનો અણુવિશ્વાસ નથી પણ હમણું આપો તો સારું. તમે સવારે આપવા આવો. નકામા ખોટી ચાઓ, કામ બગડે અને લોકો જાણુ કે શાના પૈસા હશે ? ”

કેમ કરતાં દરજ્જો ગોઠા નીચેથી ચાર

પૈસા કાંઠી આપ્યા. એ આંડો રાખ્યા.

ભાવલા ઉત્સાહભરે ઘેર પડેયી મધ. પણ હવુએ ભાવડ ઘેર નહોતો આવ્યો. ભાવડ તો બાજરી જોખેજ નતો હતો. પણ કેમે કરી ખુદેજ નહીં. બળમાંખરું થયું ત્યારે તો હમ્ને દજ અડધ ઉપર થોડો ભાગ જોખમ રહેા હતો. એને ઘર ને, અતિથિએ સાંભરી આવ્યા. કેટ-કેટલાએ વિચાર પછી મદામહેનતે એણે પેલા ખેડુતને સમજાવ્યો કે પાછો રાત્રે આવી જોખી જશે. ને તેને પાંચશેર બાજરી ને આઠ ફદીયાં આપી. વધાય કયો તે ઉત્સાહભરે ઘેર ગયો.

x x x

ભાવડ ને ભાવલા અતિથિએ ને પડે પડ્યાં. અતિથિની આંખમાંથી દડદડ આંસુ સરી પડ્યાં. “ભાવડ ! ધર્મલાભ ! અતિથિએની પૂજા માટે આટઆટલો ટેક ને આટઆટલી સદન શક્તિ !”

“ભાવડ ! આ એક ઘોડી આપું છું. ચમત્કારી ઘોડી છે. જા વિજ્ય કર ! તને આજથી કશુંએ દુઃખ ન પડે-નિજ પ્રભુનો જય છે !” ભાવડ ને ભાવલા ભાવભર્યા અતિથિના પગમાં પડી રજાં છે. ભક્તિભાવનાં આંસુથી પગ પપાળી

રજાં છે. સાધુ ધર્મલાભ એલી ચાલી નીકળ્યા.

x x x

વિક્રમરાજ પૃથ્વીને ત્રણમુકત કરવા ઉકયો. પાપીનો પરજય કરી ધર્મીઓને સંરક્ષનો તે ચાલ્યો જય છે. હામ્પિત્યપુરની નજીકમાં તે ડેરા તાણી પડયો છે.

ભાવડ ઘોડાનો મોટો વેપારી ગયો છે. રાજને એણે સારા સારા ઘોડાની ભેટ ધરી. રાજ પાણીપંથા ને તેજસા ઘોડા જોષ ખુશ થઇ ગયો. રાજ રીએ તો ગામ આપે. એણે ભાવડ ને મધુભાવની (લાલ-નું મહુવા) તાંઆપવા-એ લખી આપ્યું.

ભાવલાને જ્ઞાં પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થઇ. પુત્રનું નામ પેસા જતિની યાદ-ગારમાં જાવડ પાડ્યું.

જાવડ દિનપ્રતિ-દિન ચંદ્રની કલાની પેઠે શુદ્ધિગત થતા લાગ્યો. એ એના પિતાની શ્રદ્ધાને પશુ રળી જય એવો ધર્મ-રીક્ષ છે, દેવ કરતાંએ વધુ ડડાપણુનો એ લાંડાર છે. આપના સ્વર્ગવાસ પછી એણે નગરનો કારભાર સંતોષજનક રીતે ચલાવવા માંડયો છે. તક્ષશિષ્યા તરફથી સિંધુને કીનારે કીનારે એજેઝા ઉતરી આવવા

મંજુરીએ સમરાવવાની જીંનેતે છુટ રહેશે; માવ જાહેર પ્રમ્ને સદરહુ રરદાનો ઉપયોગ કરવા દેવો પડશે.

૮. (અ) શ્રી પુંજ દુક સુધીનો મોટો રસ્તો (ખ) થેડી પાવગા, (ક) રોહીયાળા કેડી, (ડ) જ ગાઉ રસ્તા, (ધ) શેત્રુંજી નદી કેડી, (૬) દોઢ ગાઉ રસ્તા (ગ) જ ગાઉ રસ્તાના આડ માર્ગો અને રોહીયાળા રસ્તા ને જ ગાઉ રસ્તા વચ્ચેનો માર્ગ પાલીતાણા દરગાહ પોતાને ખર્ચે સાચવશે અને સમરાવશે અને જીંનેતે એ ઉપર મરજીમુજબ આવજા કરી કરશે.

૯ મી. ગન્ડીના અડેવાલમાં લખેલ જીંને-તર મંદિરો પર જીંનેતો અંકુશ અને વહીવટ રહેશે. આમાં ઈગારતા પીરનો સમાવેશ થાય છે અને મદાદેવના મંદિરનો સમાવેશ નથી થનો. સદરહુ મદાદેવના મંદિર ફરતી વંડી ચણી લેવાશે અને ગદની દીવાલથી તેને અલગ રખાશે અને ગદની બહારથી, મદાદેવ મંદિરની હદ બહાર અલગ રસ્તો રાખવામાં આવશે.

૧૦. ગદનાં મંદિરો ને ટુકોના તેમજ ડુંગર પરનાં જીર્ણ થાનકોના ચાત્રાણુઓ માટે તમામ બાજની ધારાધારણુ પડવાનો જીંનેતોને હક્ક રહેશે; પણ જીંનેતર થાનક સંખનીનાં

લાગ્યા ને દેશમાં પથરાવા લાગ્યા. પણ અહીં આવી છુટ કરી એ પાછા જતા. તેઓ સોરઠ, લાટ, કચ્છ, અને બીજા દેશોમાંથી ગાયો, અનાજ, અને કે પ્રકારની માલ મીલકત, સર્વ જ્વતિની સુંદર સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પણ લેઈ ગયા. એમાં જવડને પણ પકડી ત્યાં મેષ ગયા. જવડ તક્ષશિલા પાસેના એક ધર્મ-ક્ષેત્રમાં શુભામ તરીકે વેચાયો હતો. ત્યાં પણ તેની ધર્મગ્રહા અવિચલ હતી. ધીરે ધીરે તે શુભામીમાંથી છુટી વેપાર કરવા લાગ્યો. અહીં ધર્મી પુરુષો આવતા તેની

તે સેવા ચાકરી કરતો. તેણે ધર્મી પુરુષો પાસેથી “ જૈન લોકાના ૨૪ તીર્થંકર યથા તેમાંથી આદિ આદિનાથે સોરઠના સીંદારની પછવાડે ઉત્તમ આકારે ઉભેલા શૈવજ્ય પર્વત ઉપર તપશ્ચર્યા કરી પવિત્ર બનાવ્યો તેની પુણ્ય કથાઓ ને મહાત્મ્ય સાંભળ્યું. ”

ઋષભદેવના પુત્ર ભરતના નાનાભાઈ બાહુબલિના પુત્ર સોમ્યુશે શૈવજ્ય પર્વત ઉપર ઋષભદેવનો પ્રાસાદ આપ્યો; ને ભરતે તે તીર્થના અર્ચન સારુ સૌરાષ્ટ્રની વાર્ષિક ઉપજ અર્પણ

ધારાધારણ ત્યાં યોગ્ય ને બ્યાજબી પૂજા કરવામાં અડચણકર્તા નીવડ્યાં જોઈએ નહોં.

૧૧. મોટા રસ્તાની હદ અને હુંગર પરનાં ને ગદ બહારના સદરહુ મંદિરો, પગલાં. દેરીઓ છત્રીઓ, વિસામાં ને કુંડનાં સ્થાન નકશામાં નક્કી કરવામાં આવશે અને એ નકશો આ કરાર-નો એક ભાગ ગણાશે, અને સદરહુ નકશા પર કાયદેસર સહી સીંછા લેવાશે.

૧૨. જૈન મંદિરની મૂર્તિઓના શણગાર માટે શેઠ આણુંદણ કલ્યાણજી અક્ષંકાર અને જર જવાહીર લાવે તે પર પાલીતાણા દરબાર કોષ્ટ પ્રકારની જકાત કે કર ઉત્તરાવશે નહોં. શેઠ આણુંદણ કલ્યાણજીના મુનીમે કરેલા એકરારના આધારે આવી જકાતમુક્તિ મળશે.

૧૩. આ કરાર મુજબ જૈનોના અધિકારોને અંગે અગર તેને લગતો અગર આ કરારની શરતોના પાલનમાં વધો જાગે, ત્યારે પાલીતાણુનરેશ કારોબારી સત્તાધારીની રુએ, જૈનોની અરજ ઉપરથી, તે બાબતમાં નિર્ણય આપશે; અને જૈનોને આ ચુકાદો અસંતોષકારક લાગે તો તે એજન્ટ હુધી ગવર્નર જનરલને અરજ કરી ચકશે; તે બન્ને પક્ષોની કેરીયતો સાંભળી ચુકાદો આપશે; અને ઉપલી સત્તાને

અતિશયમોત્સુક બાવડના કુલદીપક ધર્મપ્રિય જવડ । આ ધર્મસ્થાનનું હું સંરક્ષણ કર. એનું પુનરુચ્ચય તારે હસ્તેજ યવાનું નિર્માણ છે.

જવડે ચક્રેશ્વરીની આરાધના કરી ચક્રિત મેળવી. તેણે તક્ષશિલાના જગતપાલ રામ પાસેથી ઋષભદેવની ચોરાએથી મૂર્તિ મહાપ્રવળે પાછી મેળવી. રામના આશ્રયથી સંઘ કાઢી મધુમાવલી આવી પહોંચ્યા. પર્વતને ચોખ્ખો કરાવ્યો ને વાજતે ગાજતે યાત્રાળુઓ મૂર્તિ સહિત ઉપર

કરી. તે દિવસથી તે દેવદેશ કહેવાયો. પછીથી શત્રુંજય ઉપરનાં દેવાલયોનો ખસેચ લોકોએ નાશ કર્યો અને ઉજ્જડ વેરાન બનાવ્યો તેની હૃદયભેદક વાત હતી.

તેમણે કહ્યું કે પવિત્ર પર્વતના રક્ષણ-હારો મસિહારી, દારુડીઓને પ્રાણુધાતક શષ્ટ પડ્યા છે. રવ-ધર્મત્યાગી કવદયક્ષ જૈન ધર્મના જે માણસો ત્યાં જવાની હોમત યક્ષાવે છે તેનો નાશ કરે છે. શત્રુંજયની ચોગરદમ કેટલાક ગાઉ સુધી ભૂમિ ઉજ્જડ થઈ ગઈ છે. અને ઋષભદેવની પૂજા કરવાને કોષ્ટ નથી. હે

અદ્યા ને સ્થાપના કરી.

x x x

આ ભક્તિ ને ધર્મ અદાને વર્ષો વહી ગયાં. રાજસત્તાઓ ઉગી ને આધમી. પવિત્ર શનુજ્ય જૈન લોકોનું યાત્રાધામ બની રહ્યું.

સતરમી સદી અધવારી હતી. મોગલ સત્તા આચમની હતી. દેશમાં મારફાડ, હુલ્ટ ને જુલમ વધી રહ્યાં હતાં. બહારવટીઓ ને હુશારની લાક વાગતી હતી.

જૈન લોકો આ સમયમાં પણ યાત્રાગમન કરતાં. એમને લાગ્યું કે યાત્રીચાના બનત માલતી સહીસલામતી માટે ચોકીદાર રાખવા એ ઇચ્છે. એમણે ગરીબોના ગોઠિલો સાથે મસલત શરૂ કરી અને અમુક પૈસા અને માલ આપવાની શરતે એમણે યાત્રાગમન ઓળું રક્ષણ કરવું સ્વીકાર્યું. આ કોલકરાર ગોઠિલોના મુખી થીક ધેણ સાથે પ્રથમ થયો.

આમ ગોઠિલો સાથે શ્રાવકોને પ્રથમ સંબંધ ઇ. સ. ૧૬૫૧માં બંધાયો ને જતે દિવસે રખે વાળી કરવા તેમને પાલીતાણામાંજ વસવાટ

કરવો પડ્યો ને કાલક્રમે તેમણે તેમની સત્તા સ્થાપી.

ઇ. સ. ૧૭૮૮ સુધી પ્રથમના કોલકરારો પ્રમાણે શુદ્ધજાતી કાર્ય ચાલુ રહ્યું પણ પછી ગોઠિલો ધીરેધીરે યાત્રાગુઓ પાસેથી જુદા જુદા કર ઉઘરાવવા લાગ્યા ને જુલમ શરૂ થયો.

કંપની સરકારની સત્તા અમલમાં આવી ને ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં કાઠીઆવાડમાં એજન્ટ્સી સ્થપાઇ. શ્રાવકોએ મુખ્યાલ સરકારને અરજ કરી. શ્રાવકોની અરજ

ધ્યાનમાં લેઇ મુખ્યાલ સરકારે પાલીતાણા દરબાર અને શ્રાવકો વચ્ચે ઇ. સ. ૧૮૨૧ ના ડીસેમ્બરની ૬ મી તારીખે સમાધાની કરી. અને વાર્ષિક રૂ. ૪૫૦૦૭ દસ વરસ સુધી શ્રાવકોએ રક્ષણ પેટે પાલીતાણા દરબારને આપવાના કોલકરારો થયા.

આ કોલકરારો દશને બદલે ૪૦ વર્ષ સુધી બિનતકરારે કાયમ રહ્યા. ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં પાલીતાણા દરબારે પાઠી આ નિયત રકમ સ્વીકારવા ના પાડી.

પોલીટી એજન્ટ વચ્ચે પડ્યા ને દરબારને સખત મુશ્કેલી આપી આ રકમ સ્વીકારવા ફાખ્યું.

ધોરણુસર અપીલ કરવાનો લક્ક બને પક્ષને રહેશે.

૧૪. ૩૫ વરસ સુધી દર વર્ષે ૬૦૦૦૦ રૂપીઆ સ્વીકારવા પાલીતાણા દરબાર કબજે છે અને જૈનો તે ભરવા કબજે છે. આ શરત ૧૮૨૮ ના જુનની ૨મી તારીખથી અમલમાં આવશે, અને પહેલું ભરણું ૧૮૨૮ના જુનની પહેલી તારીખે ભરાશે, અને ઉપર લખ્યાં વચ્ચે ૬૦ મ્યાન દરવર્ષે એજ તારીખે ભરણું ભરાશે. ઉપરની રકમના અને પછીની વાર્ષિક રકમના બદલામાં ગતના કરને અંગે જૈનો પાસેથી કોઇ પ્રકારનો કર નહીં લેવાની પાલીતાણા દરબાર કબજલ આપશે. આ રકમમાં માલ વગેરેના સંરક્ષણનો સમાવેશ થાય છે.

૧૫. ૩૫ વરસની મુદતને અંતે એમાંથી એક પક્ષ સદાંજુ બાધી રકમમાં ફેરફાર કરવાની માગણી કરી શકશે, અને આવો ફેરફાર આપવા કે અટકાવવાનું, બન્ને પક્ષોને સાંમુજ્યા પછી, બીડીશ સરકારને હસ્તક રહેશે. બાધી વાર્ષિક રકમનો આંકડો અને મુદતની મર્યાદા આવી મુદતને અંતે બીડીશ સરકાર નક્કી કરશે.

૧૬. ઉપરની સ્થિતિમાં નક્કી થએલી તારીખથી પાલીતાણા દરબારે રૂબે માર્ગ લેવો તે એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ નક્કી કરશે.

૫. સ. ૧૮૬૦ માં દરબારે આ કોલકારોને રૂ. ૬૨૦ આપ્યા. ને ૫. સ. ૧૮૬૩ માં મુંબાઈ સરકારને અરજી કરી કે આ કોલકારોને વાવચીરોમાં નિવાસની નથી. આખરે ૫. સ. ૧૮૬૩ના ડીસેમ્બર-માં દરેક દશ વર્ષે કોલકારોમાં સુધારા વધારા કરવા ને હવેથી દર વર્ષે રૂ. ૧૦,૦૦૦, દશ વર્ષ સુધી આપવા એમ ઠરાવ્યું. સાર પછી પણ અત્યારના દરબારે વધારા ઉઠાવ્યા કર્યા ને મુંબાઈ સરકારની દરમ્યાન ગીરીથી એનું સંતોષકારક સમાધાન કરવામાં આવતું.

૫. સ. ૧૮૨૫ માં દરબારે પાંચ વધી ઉઠાવ્યો ને વધુ માગણીઓ કરી. એ. મી. વોટસન, એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલે, ૫. સ. ૧૮૨૬ ના માર્ચ માસમાં આજી પર્વત ઉપર દરબાર પક્ષે ને જનપક્ષે સાંભળી લઈ ૧૮૨૬ના જુનમાં ૫. સ. ૧૮૬૬ ના કોલકારો પ્રમાણે રૂ. ૧૫,૦૦૦ ને બદલે જનોએ વાર્ષિક રૂ. એક લાખ દશ વર્ષ માટે દરબારને ભરવા અને દશ વર્ષને અંતે દરબારને માણસદીકરું થી વધારે નહોં એ પ્રમાણે વેરા વસૂલ કરી લેવા

૧૭. મુંબાઈ સરકારના રાજપ્રકરણી ખાતાના ૫ જુલાઈ ૧૮૨૨ના ૧૮૩ ડી નંબરના અને ૨૫ મે ૧૮૨૩ના ૪૪-૧-૬ નંબરના કાર-નોમાંથી અને હીંદી વજરના ૯ ઓક્ટોબર ૧૮૨૪ના ૧૨૮૧ ની નંબરના ૫૩માં લખેલા ફરમાનોમાંથી જેટલા આ કારારથી વિરુદ્ધ કે અસંબંધ લાગે તેટલાં રદ કરવામાં આવે છે.

૧૮. આ કારારનામાંની બાબતમાં અને પક્ષોએ કરેલી તમામ સહીઓ અને દરબારનોનો આ કારારથી નીવેડો આવી ગયો સમજવો.

૧૯. દરબાર સંબંધના અર્થમાં પાકીતાણા અરથાનનો સમાવેશ થાય છે અને જનો રાજ-માં શેડ આજુદંજી કલ્યાણજી ને તેના વારસદારો જેના પ્રતિનિધિ છે તે હીંદુસ્થાનની શ્રવેતાબર મૂર્તિપૂજક જૈન કોમનો સમાવેશ થાય છે.

આ કારારનામું ૨૬ મે ૧૮૨૬ ના રોજ સીમલા મુકામે અને પક્ષોએ રજુ કર્યું છે અને હીંદી સરકારે મંજૂર રાખ્યું છે.

જનો તરફથી શેડ કીકાલાઈ ગ્રેગચંદ, કરતુરભાઈ નગરશેઠ, માળેકલાલ મનસુખલાલ, સારાભાઈ ગજાભાઈ, અમૃતલાલ કાળીદાસ અને પ્રતાપસિંહ મોહોલાલે જૈન કોમના સંસ્થા-પિત પ્રતિનિધિઓ તરીકે ને પાકીતાણા રાજ્ય તરફથી પાકીતાણાના ઠાકોર સાહેબે સહી કરી છે. લોડ ધરવીને આ કારારના સાક્ષી તરીકે પોતાની સહી મુકી છે.

દરબારે શેડ આજુદંજી કલ્યાણજીની પેઢીના વહીવટદારોને શરૂંજય સંબંધી મસલત કરવા પાકીતાણા આમંઘ્યા છે. વહી-વટદારોની મંડળી રજેશીઅલ ટ્રેનદારા ત્યાં જઈ દરબારની પરાણાચાકરી ચાખી આવી; પરંતુ શરૂંજય બાબત કે સંતોષકાર સમાધાન ન થઈ શક્યું.

શેડ આજુદંજી કલ્યાણજી તરફથી તેમના બાહોશ ધારાશાસ્ત્રી સર ચીમનલાલ મેતલવડે આ [વધુ માટે જુઓ ૫૪ ૩૬૮]

સત્તા આપનારો કરાવ આપ્યો.

આ આખીએ ત્રિધિ અથોગ્ય હતી. જનોએ આ કરાવ સામે મખન અણુ-ગમે દેખાડ્યો ને સારથી શરૂંજયનો યાત્રા લાગ કર્યો.

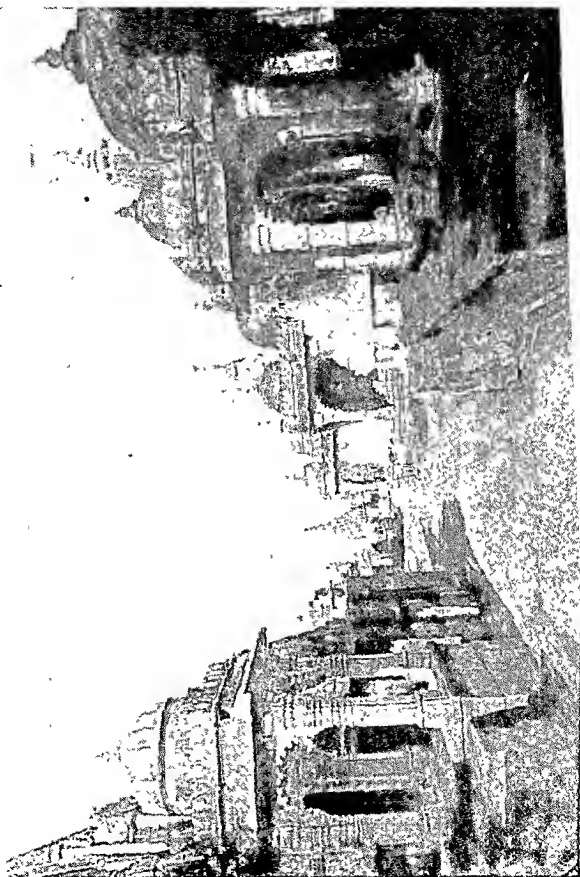
આ પ્રમાણે સલા-ગ્રહ કરુ થયો.

X X X

શ્રવેતાબર મૂર્તિ-પૂજક જૈનના પ્રતિ-નિધિ તરીકે શેડ આજુદંજી કલ્યાણજીની પેઢી ભણીતી છે.

પાકીતાણા દરબાર અને શ્રાવકો તરફથી આ પેઢી વચ્ચે કોલ-કારો થાય છે; ને આ બંને જવાબદાર ગણાય છે.

૧૮૨૬ ના એપ્રિલ-માં દેશમાં વાતક ફરી વળ્યા પાકીતાણા

“ કેમ અહિન ! તમે કેમ રહતાં હતાં ? બાર્ડ સાહેબ વહયાં ! ”

હુનીઆમાં ધણી બહેનો હોય છે તેવી તે બંને પણ બહેનો હતી. મગી નદી પણ પીતરાઈ એક દયા, બીજી દામિની. એક પ્રતિષ્ઠિત, ડાહ્યે ગણાતી, ઉદાર મનાતી મોટા ઘરની, સત્તાપ્રેમી મૃદિયી હતી. બીજી બહેનના આશરે રહેતી, બહેનના અભિપ્રાયને અનુસરીને પળેપળની છાંડી રચતી, જેને રચિ કે અરુચિ ન હોવી જોઈએ એવી નાની બહેન હતી.

દયાકારનો પતિ ચાર મીત્રોનો માલીક હતો; ઘરમાં ચાલીસ માણસોને પોષનાર હતો. એનામાં કદાપણ હતું કે નહોતું એ કોઈ કદી શકે તેમ નહોતું. એમની આવડત વીશે પણ સારો કે ખોટો કોશ અભિપ્રાય ખાસ સંભળાતો નહીં. એમનામાં જે કે કોઈ વખત આણું લાગતું તો તેની ઉણપ દયા તરફથી પુરી લેવામાં આવતી હતી.

હોદ્દસ્તાનના લગભગ દરેક પર્વતપર સૂર્ય-રામના-જેમને આખ્ય જતો સુરજગમના નામથી

ઓળખતા તેમના-અંગલા દતા. અને વારા ફરતી દરેક સ્થળે જઈ આવી પોતે ખરચેલા પૈસાનો શેડ સાથે ઉપયોગ કરતા. દર વર્ષે તે 'સા સ્થળોની શેડના ઘરમાં રહેતા સેક્રેટરી માધવ-લાલ તરફથી નાના પેન્ડ્રેસેટના આકારની માર્ગ-દર્શક ચોપડીઓ લખાતી અને સ્થળોમાં અને જેને જરૂર હોય તેવા માણસોમાં તેને છુટથી વહેંચવાનો પ્રયત્ન શેડ તરફથી થતો. અને શેડના ખંગાલાઓનાં આકર્ષક ચિત્રોથી તે પુસ્તકો (પુસ્તકાઓ કહીએ તો) ખુબ આકર્ષક બની રહેતાં.

સા. દયાનું આખું નામ દયાકાર હતું પણ જેકાર, મદાકાર, વીજકારના જમાનાની યાદ આપતું એ નામ તેમને પસંદ નહોતું. અને તેથી દયાબહેનના સાદા નામથી તે વધારે ઓળખાતાં. એમની ઉંમર ત્રીસ-પાંત્રીસથી વધારે નહોતી. દેખાવે તે જાજરમાન અને પ્રભાવશાળી હતાં. ધંધાને અર્થે ગએલા સુરજગમ શેડની સાથે તે ઘોડો વખત જર્મની જઈ રહી આવેલાં

હતાં અને ત્યાંની સ્ત્રીઓના જેવી ખખરદારી તેમની પ્રત્યેક ક્રિયામાં જણાઇ આવતી. એમની સાથે વાત કરતાં ભડીભડી સ્ત્રીઓ અંગતજતી તો પુરુષો તો અંગત એમાં નવાજન નહોતી. શેઠ સુધરાંમ સાધારણ રીતે પુરુષો પોતાની પત્નીને માટે ધરાવે છે તેથી ધણે વધારે ઉંચે અભિપ્રાય દયાકારને માટે ધરાવતા, અને કોઇ કોઇ વાર ખુશ મીઠામીમાં હોય ત્યારે તેમની સલાહને અનુસરીને પોતે કાર્યો કરે છે એવો ગર્વ તે દેખાડતા.

અને દયાકાર દેખાવડાં તો નહીં પણ સંસ્કારી સ્ત્રીમાં ખપતાં. તેમનો કંઈ સુંદર ન હોતો પણ સંગીત વિદ્યાની તાલીમ તેમણે લીધેલી હતી. પોતાને ત્યાં નવનવા શ્રીમાન, ધીમાન, કલાવાન, નિદાન, સંસ્કારી જતોને નોનરવાનો તેમને શોખ હતો. અને તેઓ કલામય જીવન જીવે છે એવું તે એકલાંજ નહીં પણ તેમની આસપાસના સર્વ જનો માનતાં.

આવા એક સુવિખ્યાત અને સંસ્કારી ભગિનીના હાથ નીચે કેળવાવાનું સદ્ભાગ્ય દામિનીને મળ્યું હતું. અને દામિનીનું ચારિત્ર્ય પોતાની માફક સર્વોત્કૃષ્ટ થાય તેટલા માટે દયાકાર એાછી મહેનત લેતાં નહીં.

દામિની દયાકારની નાની પણ સુધરેલી આજ્ઞિત હતી. એને પણ ચાર માણસમાં ચમકવાનું, પોતાના અભિપ્રાયો અને આવડતની તારીફ સાંભળવાનું અને પોતે કહે છે તેજ ખરું છે એમ મનાવવાનું બહુ ગમતું. પણ આ જાતની તેની મનોદશા શ્રીજદશામાં હતી અને તેને ફાલતી ટુલવાને માટે અનુકૂળ ક્વા પાણીની જરૂર હતી. અને દયાકાર આગળ રોક મરવાની તો તેની હીમત પણ ચાલતી નહીં.

પણ દામિની જેમ જેમ મોટી થતી

ગઈ તેમ તેમ તેની અને દયાકારની ઇચ્છા શક્તિ વચ્ચે અદ્વય ધર્મણ શરૂ થવા માંડ્યું. શરૂઆતમાં એ ધર્મણનો પ્રકાર કળાય એવો ન હતો. પણ તેનું સ્વરૂપ દિવસે દિવસે ઘડાતુ જતું હતું તે ચોક્કસ હતું.

તે ધણી નજીવી બાજનોમાં એ ધર્મણના તણખા ઉડતા થયા. અથવા જેમ જેમ દામિનીને સ્વ-આન આવવા માંડ્યું તેમ તેમ તેને એવી નજીવી બાજનોમાંથી વધારે લાગવા માંડ્યું. એમ કહેવું વધારે ખરું છે. પહેલાં દયા બહેનની મુચનાઓ દામિની સદા આજ્ઞાધારકની નમ્રનાથી સાંભળી લેતી અને તેનો તરત અમલ કરતી. હવે બહારથી પરિણામ એવું એ રજૂ છતાં એના મનમાં ધીરે ધીરે બંડોનો સંચાર થવા માંડ્યો.

એક દિવસ દામિની કે વાર્તાનું પુસ્તક લઈ વરંડાપર વાંચવા બેઠી હતી અને એવામાં દયાકાર લાંબા આવી ચડ્યા. “શું વાંચે છે?” તેમણે સહેજ પુછ્યું.

દામિની સંદેખાઈ. “દેલવાડાકરની ખારી-રટરની બેરી” તેણે નીચી નાગરે જવાજ દીધો.

દયાકારે એક પળ એ પુસ્તક હાથમાં લીધું, આમ તેમ થોડાં પાનાં ઉઘાડ્યાં અને કહ્યું: “તને ખખર છે? આવાં પુસ્તકો તારા જેવી છોકરાઓએ વાંચવા જેવાં નથી. એનાથી મન પર બહુ ખરાબ અસર થાય છે.”

દામિનીએ ખીતાં ખીતાં પુછ્યું: “બહેન! તમે વાંચ્યું છે?”

“ના, પણ મેં સાંભળ્યું છે” કહી દયાકાર પોતાના હાથમાં તે પુસ્તક લઈ ચાલી ગયાં.

દામિનીનો વાર્તાસ તુટ્યો અને તેને મનમાં વિચાર આવ્યો. “વાંચ્યા વગર બહેનને શું ખખર કે પુસ્તક સારું છે કે ખોટું?”

“ને સ્વાસ્થી બહેનને નહીં ગમે એવાં પુસ્તકો બહેનની નજરે ન પડે એમ વાંચવાનું તેણે નક્કી કર્યું.” એને દયાકારનેજ પાછું એને એ પુસ્તક તેણે વાંચતાં “જોયું” સારે તો તેને પોતાના નિશ્ચયમાં કે જોડું લાગ્યું નહીં.

દામિનીની અવિવરતે માટે દયાકારને સારી અભિપ્રાય નહોતો, એને તેનો અભિપ્રાય કેટલેક અંશે ખોટો પણ નહોતો. તેથી ઘણી વાર દામિની કે કાર્ય શરૂ કરે સારે રજોને તે બગડી જાય એ ખીંકે પહેલેથીજ તેને ટોકવાનું શરૂ કરતાં અને દામિનીને હાથે “બહેન શું કહેશે” એવો સતત ધાક હોવાથી જુલોજ થયા કરતી. અને એ જુલોને માટે અને બહેનો એક ખીજને જવાબદાર ગણતી. એક મોટેથી; ખીજ મનમાં. “હું” નહોતી કહેતી? તારાથી એક કામ સીધું થવાનું નહીં” દયાકાર કહેનાં. “હું” ધારતીજ હતી કે બગડવાનું છે. તમે આખો દિવસ છવ લઘ નાખો સારે શુ થાય.” દામિની આ સબ્દો માત્ર મનમાંજ બજડતી.

એક વાર દામિની ચિત્ર કાઢતી હતી. ફરીઆકાંઠે તાડોના વનમાં યજ્ઞ એક સ્ત્રી અપાટાબધ જતી હતી. પતન ખુબ વાતો હોય તેમ તેનાં વચ્ચે ઉડનાં હતાં અને તેના મુખ પર ચિંતા હતી. આકાશમાં ચંદ્રમાનું અંધબિંબ લટકતું દેખાતું હતું. ચિત્રની કલ્પના સરસ હતી અને દામિની એકલી બેઠી બેઠી ધ્યાનથી એ ચિત્ર દોરી રહી હતી. સાથે મદદમાં એણે એક એને મળતું ખીજું ચિત્ર મુક્યું હતું. થોડીવારે એ ઉડી દોડતી દોડતી ચિત્ર લઈ દયા પાસે ગયું; “બહેન! બહેન! જુઓ! આ ચિત્ર દેવું દોરાયું છે?”

દયાએ ચિત્ર લઈ જોયું, ન જોયું, ને કહ્યું “છે. ઠીક છે. પણ આ સ્ત્રી ખરાબ નથી. તારે થોડો હોદ્દો ચિત્રકલાને વધારે અભ્યાસ

કરવો જોઈએ. નંદલાલ જોડનાં ચિત્રો કેવા સુંદર આવે છે?” દાખલો આપવાને માટે જે પહેલું નામ મુક્યું તે તેણે આગળ ધરતાં કહ્યું. “દામિની” નીરાશ થઈ “પણ બહેન! નંદલાલ જોડ તો બંગાળી છે, તેમને વળી આખી હોદ્દો ચિત્રકલાના પ્રતિનિધિ શાના ગણવાના?”

“એ બંગાળીઓજ અસારે તો હોદ્દો કળાને સાચવી રહ્યા છે.” દયાકારને બંગાળી કળાનો ધંત્રો મોહ હતો.

“મને તો એમની કળા નથી ગમતી. સરીરની રેખાઓનાં તો ટેકાણું નહીં. ‘ટેકનીક’ તો બધી પરદેશી ને નામ સારે હોદ્દો ચિત્રકળા” દામિનીએ પોતાના શિક્ષકને અભિપ્રાય તે પોતાનોજ અભિપ્રાય હોય તેમ દઢતાથી ઉચ્ચાર્યો. દયાના વિચારોનો વિરોધ કરવાની વૃત્તિ અજાણેજ તેનામાં યજ્ઞ આવતી તેનું તેને હતું બાન નહોતું.

દયાકારનો મીઠાજ ગયો. “હજી તારે ખરી કળા સમજવાને બહુ વાર છે. તું રેખા ને રંગ ને છાયાના બેદોમાં હજી શું જાણે?” તેણે સત્તાદશક સ્વરે કહ્યું. એનો અર્થ એવો થતો હતો કે આગળ વાત બંધ કરવી. દામિની મનમાં બજડતી પાછી ગઈ. “બહેન બહુ ચિત્રો દોરેલાં ખરતિ પાછાં!”

દામિની મેટ્રીક પાસ થઈને કોલેજમાં ગઈ. તેણે ધીરધીરે પોતાના અભિપ્રાયો બાંધતા માંડ્યાં. અને કોઈ કોઈવાર દયાકારના દીવાનખાનામાં કોઈ મળવા આવેલું હોય ત્યાં પણ વાને ચઢવાની અને પોતાના અભિપ્રાયો ઉચ્ચારવાની ધૂણતા તેણે કરવા માંડી. એકવાર સહેજ વાતમાં તેણે બધાંનાં દેખતાં દયાકારનાથી જુદો અભિપ્રાય દર્શાવવાની મુખાંધ પણ કરી. મળતા આવનારાઓ દામિનીના આકળાપણ

પર અને આવી બહેનને કેળવવામાં દયાકાર ફેટલો આત્મભોગ આપતી હતી તેની કદર-દાનીમાં હસી. દયાકાર લાલપીળી ચંદ્ર મઘ.

બધાં વિદાય થયાં ને દયારે દામિનીને સંબોધીને કહ્યું; “આવડી મોટી છોકરીને શીખામણ આપવી પડે તે મને ગમતું નથી. પણ આજથી તારે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે કોઈ મોટાં બોલે તેની વચ્ચે બોલતું કે તેનાથી બુદ્ધિ અભિપ્રાય દર્શાવે એ સારાં છોકરાંનાં લક્ષણ નથી. ફરી વાર આવી ભુલ કોઈના દેખતાં ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખજે.”

“વારુ બહેન!” દામિનીએ નીચી નજરે જવાબ આપ્યો અને કોથે ઉકાળેલાં અન્ન ચમુ-ઓમાંથી બહાર ઉભરે તે પહેલાં તે સાંથી ચાલી ગઈ.

દામિનીને આ વખતે ખુબ ખોટું લાગ્યું. બહેનને અપમાન લાગે એવું એ શું બોલી હતી એ એનાથી સમજાતું નહીં. કોલેજમાં છોકરી-ઓ અને છોકરાઓ સોશીઅલ ગેધર્ગ વખતે સાથે પાટ કરે કે નહીં તે વીશે વાત ચાલતી હતી. દયાકારના મત પ્રમાણે હજી એટલી છુટ આપવાનો સમય આવ્યો નહોતો. કોલેજના સ્વતંત્રતા અને સંસ્કૃતિપણના હિમાયતી વાતાવરણમાં દામિનીનું મન ધડાતું હોવાથી તે એની તરફેણમાં હતી. “શા માટે નહીં?” તેણે બાર દબને કહ્યું. “છોકરીઓ અને છોકરાઓ સાથે પાટ કરે તેથી શું બગડી જવાનું હતું?” આટલો તેનો વાંક!

બધાં કોઈની નજરે ન પડે એવી તે ધીરે રહીને બાગમાં ઉતરી અને એક ખુણાની બારી પર જઈ બેઠી, અને કોઈ જોતું નથી એવી ખાતરીથી તેણે પોતાનું હૃદય ખાલી કરવા માડ્યું. “શું હું બહેનને ઘેર રહું છું તેથી કે એની યુવામ

છું કે મારા પોતાના અભિપ્રાય પણ ન હોય!” સ્વતંત્રતાના નવા સિદ્ધાંતોએ તેના મનને પ્રભુ પુછાવ્યો અને જવાબમાં હોય તેમ ચોડાં વધારે આંસુ વધારે જેરથી સરી પડ્યાં.

નીરાધાર સુંદરી બાગના એકાંત ખુણામાં રડતી રડતી બેઠી હોય એવા કાબ્યમય પ્રસંગે ધતુંબરું કોઈ યુવકને મોકલીને એ પ્રસંગની સંપૂર્ણતા ન સાચવે એવો વિધિ અરસિક નથી, અને આ પ્રસંગે પણ શેડોના સેક્રેટરી માધવલાલ હાથમાં અધ્યાસાર્થે એક પુસ્તક લઈ ક્યાંકથી ફરતો ફરતો આવી ચઢ્યો. તેણે પહેલાં તો દરથી દામિનીને રડતી જોઈ ન સમજાવ્યું હોય એમ આંખો ઓળા. એક ક્ષણવાર તેને સાંથી જતા રહેવાનો વિચાર આવ્યો પણ એકીની યુવતીને રડતી જોઈ તેને સાંત્વન ન આપે એવો છેક અરસિક તે નહોતો. તે ધીરે ધીરે આગળ વધ્યો. રહનમાં તન્મય ચએલી સુંદરીએ તેને ન જોયો. છેક બારડી પાસે આવી પહોંચી તેણે પ્રશ્ન કર્યો.

“દામુ બહેન! આ શું? અહીં એકલાં બેસીને રડો છો? શું થયું?” તેણે ઉપરા ઉપરી સામટા પ્રશ્નો કર્યા. એટલે દયાની બહેનને ગુસ્સે થવું હોય તો પણ પ્રશ્નોની જાળમાં ચુંચવાઈને તે વીસરી ગય.

“કાણે મારતર?” શેડોના સેક્રેટરીઓ ધતુંબરું મારતરના નામે ઓળખાય છે. ને માધવલાલ તેનો અપવાદ નહોતો. તમે ક્યાંથી અહીં આવ્યા?” તેણે આંસુ લુછતાં પુછ્યું. “બહેન મને મનાવવા મોકલ્યા?” તેણે રડતી આંખે હસતાં કહ્યું.

માધવલાલ ડહાંધ ગયો. જરાકવાર પર દુરકે દુરકે રડતી છોકરીની હસતી આંખો તે અજાણીથી જોઈ રહ્યો. “હજી હજી યજ્ઞતા-મુવેતિ” તેણે કોલેજમાં શીખેલું એક સંસ્કૃત

વાક્ય આ સ્વપનવા
પ્રસંગે યાદ આપ્યું.
તે મોટેથી બોલ્યો.
“ કેમ ” બહેન !
તમે કેમ રહ્યાં
હતાં ? આ છ
માહેન વડ્યાં ! ”

“ ના, વટે
શું ! અમારે
મતભેદ થયો.
કોલેજના મેળા-
વડા વખતે છોકરા
છોકરીઓ સાથે
પાટું કરી શકે
એવો મારો મત
બહેનને ગમતો
નથી. તે મારા
સ્વતંત્ર અભિપ્રાય
કોઈ આગળ
દર્શાવવા નહીં
એવું એમણે ફર-
માન કર્યું છે. ”

માધવનાદનો
મત પણ દયાકારને
મળતો જ હતો,
છતાં દામિનીને
મનાવવા તેણે કહ્યું.
“ અગત્ય નેવું

છે કે બાઈ સાહેબ
નેવાં આગળ

દામિનીએ માધવનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. “ અલો, બહેનને કહીએ. ”

પણતા વિચારનાં સ્ત્રી પણ આવા સંકટા વિચાર
ધરાવે છે ! ”

દામિનીને આશ્વાસન મળ્યું. “ મુખ્યાને

માનસ ! બહેન તો દલાડે દલાડે છે કે
વિચિત્ર થતાં અમ છે. આપણે કહીએ તેનાથી
અમુક ઉત્તુ કહે. ” ને કોઈ વાર તો આપણે

તેમના વિચારોને મળતા થઈએ ત્યારે પાછા તરત તેમના વિચાર તેથી વળી કે ત્રીજું જ સ્વરૂપ પકડે ” તેનો ધણી દિવસનો ઉભરો આ અણધાર્યા પ્રસંગે બહાર નીકળી ગયો. “ મને તો સમજાતું જ નથી પડતી કે શું કરું તો બહેન પ્રસન્ન થાય ! ” આત્મહયાથી ફરી દામિનીની આંખમાં આંસુ ઉભરી નીકળ્યા.

માધવલાલ અકળાઈ ગયો. તેને આવી સુંદર છોકરીને કેમ આશ્વાસન આપવું તે સુઝતું નહીં. “ બહેન ! તમે રડો નહીં. દયા બહેનનો સ્વભાવ હમણાં હમણાંથી એવો થતો જાય છે એવું મને પણ લાગે છે. ” આગળ શું બોલવું તે તેને સુઝતું નહીં પણ ખારડીના બીજા છેડા પર તેણે ઢચુપસુ મને બેસવાની હોમત કરી. આશ્વાસનનો સૌથી સારો પ્રકાર આ હતો એમ તેને તે ક્ષણે લાગ્યું.

દામિની પરતાઈ અને જોષએ તે કરતાં માસ્તર પાસે વધારે બોલાઈ ગયું એવું તેને લાગ્યું. વખતે દયાબહેનને કાને વાત જાય તો ! તેણે વાત ફેરવી તોલવા સ્ત્રીસુલભ અપ્રત્યુત્તા કે નવા કાલેજાનની ધૂણતા જે કહો તે વાપરી. “ માસ્તર ? તમારું નામ માધવલાલ કેણે પાડ્યું ? હવે હવે તો લાલ ને દાસ ને શંકર બધા Discount પર છે ” તેણે ધ્રુણાથી હસી માધવલાલ તરફ માથાથી તે પગ સુધી તપાસતી એક દૃષ્ટિ નાખી. ઘોડીવારે સહેજ સુચના કરતી હોય તેમ તેણે ઉમેર્યું : “ માસ્તર ! તમે રહેજ ફેરફાર કરો તો કેવું ? લાલ ને બદલે પ્રસાદ કરશો તો બહુ ફેર નહીં લાગે ને નામ તો તેનું તે રહેશે. ને સરસ લાગશે તે વધારામાં ” ફરી પાછું તે હસી.

માધવલાલ ગભરાયો. તેના સુંવાળા, સુકુઆર, સ્ત્રી જાતિ તરફ સન્માનથી ભરેલા હૃદયમાં આ સુચના અવિવેકી લાગતી પણ દામિનીને

—આઈ સાહેબની બહેનને—એમ કહેવાથી શો ફાયદો ? તેણે તેને બદલે જવાબ દીધો. “ તમારું કહેવું ખરું છે, મને ઘણીવાર મારું નામ બરાબર છાપ નથી પાડતું એમ લાગતું પણ તે બદલી શકાય એવો વિચાર મને આવેલો જ નહીં. ”

“ પણ કરશો તો લાગશે સરસ ” દામિનીએ પોતે છેલ્લું કહેતું વાક્ય ફરી ઉચ્ચાર્યું.

માધવલાલ વિચારમાં પડ્યો. નવો ફેરફાર કરતાં પહેલાં જરા અધરો લાગે ખરો !

“ કોઈક દહાડો તો કરવો કેની તો જેટલો વહેલો તેટલો વધારે સારો ” દામિનીએ ગંભીર થઈ જઈને કહ્યું ને હાથ પરની ધડીઆળ જોઈ. “ ચાત્રો માસ્તર ! હવે જાઉં. મારે તો હજી વાંચવાનું છે ” અને માધવલાલની નજરે લગભગ અઢાર ઉડતી હોય તેમ તે ચાલી જતી દેખાઈ. સાંજનાં સૂર્ય કિરણો એના ફરફરતા વસ્ત્રની અંદરથી આરપાર ઉતરતાં હતાં. માધવલાલને આમ પહેલે સપાટ અંજની નાખવાથી તેને ખુબ આનંદ થતો હતો અને માંચામાં પાછળ નિલોચન પ્રગટ્યું હોય તેમ પોતાની પાછળ ખેંચાતી માધવલાલની પ્રશંસામુગ્ધ દૃષ્ટિને તે જોઈ શકતી હતી.

માધવલાલે તે ગંધ અને નિઃશ્વાસ મુક્યો. “ શું તેજસ્વી છોકરી છે ? ” વધારે આગળ વિચાર કરવાની તેનામાં શક્તિ રહી નહોતી.

૨

બીજાઓની સાથે સંબંધમાં આવતા પુરુષ હંમેશાં પહેલા પુરુષમાં વિચાર કરે છે “ મને તે માણસો ગમ્યાં ? અથવા મારે તેમનું કે કામ છે ? ” જવાબ હકારમાં આવે તો તે સંબંધ બાંધે અને નહીં તો તે બેપરવા થઈ ચાલ્યો જાય છે.

સ્ત્રીની સંબંધ બાંધવાની તરીકે એથી ઉંઘી છે. એ પોતાની જાતને ‘ એ માણસો પોતાને ગમ્યાં કે કેમ ’ એ સવાલ નહીં પુછે, પણ “ પોતે

તેમને ગમી ? અથવા પોતાની છાપ તેમના પર પડી ? ” આ પ્રશ્નોના ઉત્તર પર તે પોતાનું વલણ નક્કી કરશે. માણસો સારા છે કે ખોટા એ એને મન ગાણુ ખાખત છે.

માધવે મનને પુછ્યું : “દામિની કેવી સરસ છોકરી છે ? એનામાં શુદ્ધિ કેટલી છે ? ” મને હસાને કહ્યું : “ ને કેવી એની સુંદરતા ? ”

દામિનીને પણ એક બીજું મન હતું ને દરેક બાબતમાં તે તેની સલાહ લેતી. તેણે ગર્વથી મનને કહ્યું “માસ્તર બીચારા ભણા આદર્શ છે. એના ઉપર છાપ પાડવી એમાં કેમોટી વાત નથી. પણ છતાં બે ઘડી વાત કરવાને માટે કે ખોટા નથી. તું શું ધારે છે ? ” મને સંતોષથી કેટલું ધુણાવ્યું ને તે બેદ દામિનીને પણ અત્મ-સંતોષ થયો.

પારસમણિના સ્પર્શે લોહનું કાંચન થઇ જાય તેમ દામિની સાથેના જરાકવારના સંસર્ગથી માધવલાલના સ્વભાવની પાંખડીઓ ખુલી ગઇ. એને ધીમે ધીમે યોક્ષ્મ લાગવા માંડ્યું કે એનું નામ જુની ફેશનનું અને તેથી બીલકુલ અસરકારક નહોતું લાગતું. આખી રાત તેને તેનાજ વિચારો આવ્યા ક્યાં તેણે પોતાનું નામ કેમ દેવવું તેના ઉપાયો યોજવા માંડ્યાં. “માધવ-પ્રસાદ રાખવું કે માધવકુમાર રાખવું ? ” દરેક મિત્રો અને ઓળખીતાઓને નામ ફેરવ્યાની ખબર કેવી રીતે આપવી ? એક દિવસ બધા મિત્રો ને ચણાપાણી પાઇ નામ ફેરવ્યાનો ઉત્સવ કર્યો હોય તો ? ” વગેરે વગેરે વિચારો તેને આવ્યા. અને છેવટે એકદમ નવો વિચાર સૂઝ્યો હોય તેમ એકલું “મી. માધવ” જ રાખવાનું તેણે નક્કી કર્યું. “ કેટલું સરસ ! માધવલાલ એટલે તો હર્લરો માધવલાલોમાંનો તે ” એક ” મી. માધવ એટલે તો આ કરોડો માણસની ભરેલી સ્થિતિમાં તે એકનીજ, પહેલામાં ટોળાની અંધ આવતી

હતી. બીજામાં તો તેનું પોતાનું જીવું વ્યક્તિગત લાભનું હતું. નેના આત્મા, તેની માનવતા સૌ તેમાં જીતાં તરી આવતાં હતાં. ‘ મી. માધવ ! મી. માધવ ! ’ આખી રાત તેના મગજમાં એ નામનું રટણ ચાલ્યાં કાઢ્યું.

બીજે દિવસે સવારે ઘાટીએ ચઢ્યા લઇ આવી બારણાં ઠોક્યાં, “માધવલાલ શેઠ ! તુમચી ચઢા આણુવેલી હય ! ” અને માધવલાલ ચમક્યો. હજી તેને માધવલાલનું આખ્ય સ્વરૂપ વળગી રહ્યું હતું તેથી આશ્ચર્ય થયું. તેણે બારણુ ઉઘાડ્યા અને ઘાટીએ અંદર આવીને ટેબલ પર ચઢા મુકી. એટલામાં સુચના આપી. “ ગણુ ! બમ ! આતા માલા માધવલાલ શેઠ નાંહી સાંગાયચા પણ માધવ શેઠ સાંગાયચા. ” ગણું મોહું ફાડીને જરા વાર હમો રહી ગયો. “ કાય ? કાય ? શેઠ ! તુમાલા માધવલાલ શેઠ નાંહી સાંગાયચા પણ માધવ શેઠ સાંગાયચા ? કા બરા ? અસા બરા નાવ સોહુન અસા ટોકડા નાવ કસાલા કરતે ? ”

આવા નિરંદર માણસને શું જવાબ આપવો તે માધવલાલને સૂઝ્યું નહીં. “ તુલા સાંગીલ તસા કર ! ” તેણે રોડથી જવાબ આપ્યો.

“ બરા શેઠ ” ગણુ આંખો મીચકારતો યાલી ગયો. માધવલાલે તે જોયું ન જોયું કહ્યું અને એક કુંડો બધી ચઢા પીધી અને શેઠની પાસે જવાની તૈયારી કરવા માંડી.

સાથી મોટી મુશ્કેલી શેઠની આગળજ વાત કરવાની હતી. તેમને તે શી રીતે કહે કે પોતે એક રાતમાં માધવલાલનો માધવ થઇ ગયો હતો ? તેઓ બંને સુરજરામના અધરામ થયા હોય પણ માધવલાલનો માધવ થવાનો હક્ક તેઓ સ્વોકારશે કે કેમ એ એક શંકાની વાત હતી.

શેઠ પાસે તે ગયો. સારે તે દિવસે તેમને કે તેમને નામના વારના વારના વારના શુર ચઢી આવ્યું હતું. “માધવલાલ! આનું આમ કરવાનું છે. માધવલાલ! તેનું તેમ કરવાનું છે” વગેરે વગેરે. મહામહેનતે શેઠની પાસેથી ઉઠવાનો વખત થયો સારે તેણે દીકરાને એકી કરીને આંખો પૃથ્વી પર ઢાળતાં કહ્યું : “શેઠ સાહેબ! હું મારું નામ બદલવા માંગું છું.”

“શું? શું કહ્યું?” શેઠ સમજ્યા નહીં હોય તેમ આંખો ફાટી.

દવે પાછા હાથ તેમ નહતું. “હું માધવ લાલને બદલે મી. માધવ એવું હું નામ રાખવા માંગું છું.”

શેઠ એક પળ સમજ્યા નહીં, પણ પછી માધવલાલે કહેલી હકીકત ધ્યાનમાં આવતાં નેઓ ખડખડ દસી પડ્યા. એકવાર પોતાને પણ આ નામનો પ્રશ્ન કેવો સુઝવતો હતો તે તેમને યાદ આવ્યું ને હસવું શરૂ થયું, એટલે સદાનુભૂતિથી માધવલાલનો ખોલો ચામડો અને કહ્યું : “મી. માધવલાલ...! માધવ હું તમને સુખારકબાદી આપું છું. અસંતોષ એ પ્રગતિનું ચિહ્ન છે. અને તમારી આ ધરજાજ તમને પ્રગતિ કરવાની કેટલી હોંસ છે તે બતાવી આપે છે. જાઓ ફત્તેહ કરો.”

શેઠના શબ્દોથી માધવલાલની આંખમાં લગભગ આંસુ આવી ગયાં પણ તે તે જોવા ન રહ્યા. આનું મુરકેલ કાર્ય આટલું સહેલાઈથી પાર પડતું તેનો હર્ષ તેના ચિત્તમાં માતો નહતો.

અકસ્માત બારણા પાછળથી દામિની વગર બોલે ચાલે આવીને ઉભી રહી અને તેણે માધવલાલ તરફ “હીક કર્યું” એવું કહેતી હોય તેવું એક સ્મિત કર્યું. “મી. માધવ! કેટલી સહેલાઈથી તમે બધી મુશ્કેલીઓ

પાર ઉતારો છો?” તેના સ્વરમાં ઉત્તેજકની માદકતા હતી.

પોતાના નવા નામ સાથે સુખાધ્યાત્મિક આ પ્રશંસાના વચનો સાંભળતાં માધવના આત્મા એ દિવ્ય આનંદ અનુભવ્યો. “દામુ બહેન! તમારીજ મુચનાના પ્રતાપે” તેણે આભાર વચન કહ્યું.

દામિની જાણતી છતાં આ વચનો તેને અત્યંત કણમધુર લાગ્યાં. પોતે આ માણસના આત્મા પર સત્તા ચલાવે છે એ વાનું જાનજ સુખદ હતું. તેને પોતાની શક્તિની વધારે અજમાયેશ કરવાનું મન થયું. “પણ મી. માધવ! તમારા આ નવા નામ સાથે તમારાં આ દેશી કપડાં નહીં ચાલે હોં, નહીં તો તમારો ને તમારા નામનો મેળ નહીં ખાલ!”

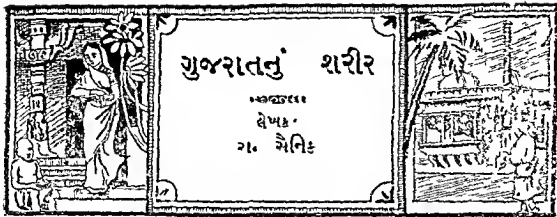
આ નવું દૃષ્ટિબિંદુ માધવને સુઝ્યું નહોતું. તેણે દિન વદને નીચું જોઈ કહ્યું : “બહેન! મને એ વાત સુઝી નહોતી.”

“તેમાં નાહોમત શું થાઓ છો? ઉલટું તમે અંગ્રેજ પોશાકમાં તો વંધારે શોભી નીકળશો. તમારું કાઠું સરસ છે ને રંગે ગોરા છો પછી શું જોઈએ!”

માધવના મુખ પર હાસ્ય પથરાયું “તમે એમ ધારો છો?”

“સારે નહીં?” દામિનીની આંખો મરતીમાં દસી રહી. તે ખરેખર એમ ધારતી હતી કે માધવને બતાવીને માત્ર તોફાન કરવાની જ તેની જુષિ હતી તે સમજી નહોતું.

એક અઢવાડીઆમાં તો માધવલાલનો- મી. માધવનો અવતાર ફરી ગયો. તેણે પોતાના નવા નામ સાથેનાં એક દબારેક વીર્ગીરીય કાંડ છપાવી રાખ્યાં; અને દરજ્જેનાં લાંબી શીરાઈ આવ્યાં કે તરત તેણે કેટ પાટકુન પહેરવાં શરૂ કર્યાં. [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૪૯]

ગુજરાતની જમીન જેવું જુગતનું શરીર છે. ખીરની વીસમી મહાની ચરુઆતથી “સાગીરિક કેળવણી”ના પોકારે પડ્યા છે. છતાં આજે એ કેળવણીના ખીજ જમીન કોડી બંદાર નીકળ્યાં નથી. સાગીરિક કેળવણીની જેટની જરૂરીઆત દેખાડાઈ છે તેટલી દરકાર શરીર કળવવા પાછળ નથી લેવાઈ. ગુજરાતના શરીરની ઓઠામાઓઠી આવશ્યકતાનો ઉજ્જો ખ્યાલ પણ કોઈને નથી. પશ્ચિમની પ્રથાનુ અનુકરણ અથવા વેદકાળનો વ્યાયામ એવા બે મન વચ્ચે તોડ થયો નથી. હજુ કુતર તાણે છે ગામ બણી અને શીઆળ નાણે સીમ બણી.

ગુજરાતનું શરીર નમગુ છે એ નમગાજ ગુજરાતના હવાપાણીની અસરને લીધે છે એમ મનાતુ આવ્યું છે. ગુજરાતમા દક્ષિણના હુગરા-ઓની હારમાળા નથી કચ્છના ગુણી રેતી નથી. ઉજગતી નદી કે મહાસાગરનાં મોઝા નથી એને વીરે પ્રજામા મહારાષ્ટ્રની - સાહસિકતા નથી, કચ્છની કડણ કઠોરતા નથી, કે વહાણવટાથી જોખમમા જ વવાવવાની તાકાત નથી સ્વતંત્રતા ની ઉપાસના સામર્થ્યથી જ ધર શકે સ્વતંત્રતાનો વાસ પહોડ કે પાણીમા છે તેટલો બીજો નથી. - ઈંગ્લેન્ડ, સ્વીઝરલેન્ડ, એરેબીઆ આખ આગળ

તરે છે જેટલે અશે જીવનુ જોખમ તેટલે અશે તેની સહાએ થવાની શકિત.

ગુજરાતની હવા નિરોગી, ગુણવત્ત નહીં. ડનામામા ફક્ત દ્રામ કે વગેળા ધુરેગી ગમે. આથી જરા આળસ થાન. ચોમામામા નો આકાશ ચુલે રીયાળો મધુર ચટકે, જનાં હથેરે ન આપ્યું તે માણસે મેળવી લેવું જોઈએ.

ગુજરાતનું શરીર મુકાતુ જાય છે મોદય. ગુજક થયું છે પુનાનીને એમ મતાડના શણગાર સગવા પડે છે દુધની તગ જેવા ઉંચા વર્ગોમા આ ક્ષય વધારે છે પ્રજાના સૌદર્યનો નાશ એ પ્રજાના પતનનું પહેલું નીશાન. મોતુ હત તો કટાત નહી કટાતું પોખડ ચળકે નહીં.

ગુજરાતનું હૃદય પોચું છે. દત્તિહાસમા ખીજા ભાગોએ ધા સલા છે ગુજગને તો ફૂકન ઉગ્રગજા ખમ્યા છે મુસલમાની તનાર ને મ્હાન થયે મ્હો વધ પુરાં થયા છતાં હજુ ગુજરાતમા મુસન માનનો ડર છે ચરોતરની મુદર વાડીઓ આજે પગેથી પહોણે સાચવે છે ધરની શાંતિ ખીજની દયા ઉપર જીવે છે. એક કારણ ગુજગતનો ખોરાક ધાસચારો છે.

ગુજરાતનું જીવન ચાર ધડીનું છે. જીંદા સરકારને જીટે દહાડે ખારમાના સરકાર થાય છે એને ખાટે માતાના આંસુની અંજનિ અસ.

નક્ષે. કવખતે કરમાતા યુવાનો કેટલીએ સુંદરીઓના જન્મવાનના કુળ જેવા જગરને સહારના રણ સમુ કરી મુકે છે. યમરાજ સુંવતિઓના જીવન તપથી સંતોષ નહીં પામે. કેટલીએ વનવેલીઓ દિવસ એ દિવસમાં સુકાય છે.

ગુજરાતની આંખમાં તેજ નથી એટલે બીજાના તેજમાં અંગ્રમ છે. ગુજરાતની ચાલમાં છટા નથી એટલે બીજાના કદમથી ધ્રુજે છે. ગુજરાતમાં ધમધમાટ નથી. શાંતિ છે પણ રમશાન શાંતિ છે. આનંદ ઉત્સવોમાં ઉલ્લાસ નથી કારણ આજસથી આંખો મીચાય છે. હોળી જેવા દેહ ઉત્સવ રંગભીના થયા છે. લાઇના આશ્વાસન માટે બહેન રક્ષા બાંધે છે. આ વિષ હજુ સમઝાયું નથી.

ગુજરાતમાં સહનશીલતા છે કારણ ગુજરાતનું લોહી ઉછળતું નથી, ઉકળતું નથી. જીવનનો અગ્નિ મંદ બળે છે. ગોળયુધીમાંથીજ એ મંદ જીવન પવાય છે.

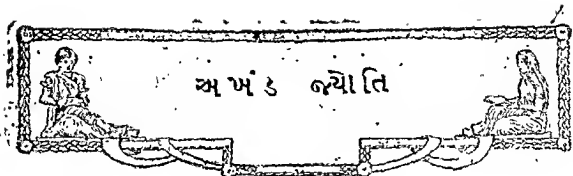
ગુજરાત હીંદુસ્તાનનું ગુત્તીસ્તાન છે. ગુલાબ ખરી ગયાં છે. ગણ્યા ગાંઠ્યા રુદ્રપુટ યુવાનો એ ગુજરાતના અલંકારો પણ ગુજરાતનું શરીર નહીં. રખીઆમાં રહી ગએલા કાલસા શહેરોમાં, ગામડાના જીવનનો તે એળોજ પડે. શહેરો યુસે છે ગામડાં ભુખે સુવે છે. શહેરમાં બગડતો ખોરાક કેટલાંએ ગામડાંમાં પેટબર છે. અપચો અને ઉપવાસ બને છે.

આપણી સુંદરતા કે શરીરનો ખ્યાલ આપણા ઉપર રાજ્યબળે હસાવવા માગતા ઉપરથી લેવાનો નથી. દષ્ટિ સ્થિતિને પહોંચવા દો. ફુનીઆ ઉપર સુંદર પ્રજા અંધધાન પ્રજા છે. અંધધાન પ્રજાનું સાંદ્ય આપણું સાંદ્ય હોય. શરીર પણ તેમનું જ. દમામ રશીઅન. કોસેકનો અને તાલીમ અંગ્રેજ. આપણો ખોરાક ગમે તે

હોય. આપણા વિલાસનું સ્થાન કાશ્મીરની ખીણ કે દેલાસની ટોચ હોય. આપણે જીંદગી મુડીમાં લઇને ચાલીએ. આપણી રમતગમત અને મોજ પળેપળ મૃત્યુની આંખ નીચે રહે. તોજ આ હાશિવંજર જેવું શરીર પરમેશ્વરને વસંતલાયક મંદિર બને.

વહાણવનું કરનાર શરીરની સાથે કોઇની તુલના ન થાય. તેથી ખીજે પહાડ કે રેતાળ રણમાં વસનાર આવે. ખલાસી અને લશ્કરી સીપાઇની સરખામણીથી સરસ ખ્યાલ થશે. મીલ મજુર અને દરીઆની ગોદીના મજુરને જરા તપાસો. તેમની વચ્ચેનો ફેર એ જીવનનો ફેર. જબરમાં જબરમાં પ્રાણીઓ જંગલ કે સાગરના પેટમાંજ વાસો કરે. પ્રાણીદાર ગુજરાતીઓ નદીની બેખડામાં વસે છે.

ગુજરાતમાં ભુખથી મરનાર કરતાં ચોખ્ખા હવા ન મળવાથી મરનાર વધારે છે. પ્રભને ચોખ્ખા ઘી કરતાં ચોખ્ખા પ્રાણીની વધારે જરૂર છે. થોડા ખોરાકને માટે વધારે શારીરિક મહેનત એ લાંબા આયુષ્યનું તત્ત્વ છે. પથરામાંથી દાણા છુટા પાડતા કાઠીઆવાડના શરીર પાસે ગુજરાતનું શરીર હલકું છે. વ્યાયામ કે અંગ કસરત કુદરતી નથી. કુદરતમાં માણસ સીતાય. બીજા પ્રાણીને આવા વ્યાયામની જરૂર નથી. કુલાવેલા ગોટલા કે છાતી આપો આપ મળે. તોજ ઉત્તમ હરણની દોટ સોટી જેવા હાડકા ઉપર છે. વાંદરાની ચપળતા દોરડા જેવા હાથ-પગ ઉપર છે. કોઈ દિવસ એવું તો નજ પચ્છી-એ કે આખી પ્રજા સવારના ચાર વાગે ઉઠી. દંડ એક કરતી થઇ જાય. સરસ તો એજ કે કુદરતી રીતે બેઠતો વ્યાયામ મળે. ગુજરાતમાં લાકડાં ફાડનાર વાંધરીઓનો જીંદગી તરફ જુઓ.

લેખક :

રા. રમણિલાલ જયસંદભાઈ દલાલ

ચિત્રકાર :

રા. જગજીવન મોહી

૧

સંધ્યાનાં આછેરાં અંધારાં યુદ્ધીના પદ પર પથરાઈ રહ્યાં હતાં. પાટનગરની સાંકડી નાળમાં થઈ એક યુવાન ઉતાવળે પસાર થઈ રહ્યો હતો. એનાં વસ્ત્રો શરેલાં ને ગંદા હતાં. છતાં એના વદનનું માપ લેતાં એની ગદસ્યાઈ પરખાઈ આવતી; પણ સહેલાઈથી તે નહીંજ. તથાપિ કૃતિમતા ને કેળવણીની છાપ તદ્દન સ્પષ્ટ હતી.

પેલી ગલીના છેડા થઈ આગળ તે ચંબ્યો. મુખ્યદ્વાર બંધ હતું. બારણાની અસંખ્ય ફાટો-માંથી રજનીના ઘેર અંધકારમાં સરી જતાં પ્રકાશકિરણો જોવાની રાત્રની પેઠે આજે પણ તેણે આશા રાખી હતી. પરંતુ એ આશા નિરાશામાં પસારાઈ ગઈ. એણે ધીમેથી સાંકળ ખખડાવી ને જીમ પાડી : “ ચારુ ! ચારુ ! ”

જવાબ ન મળ્યો. સાંકળ જરા જોરથી ખખડાવી. જરા જોરથી જીમ પાડી : “ બા ! બા ! ” આ વેળા કોઢથી ડુંદાડો મારતું દાર. ઉઘડ્યું. પેસો યુવાન સાયકીને અંદર પેડો ને પુછવા લાગ્યો : “ દોલો કેમ નથી કર્યો ? બા ! જુઓને, કેટલું બધું અંધારું છે ? ”

“ તારો દોલો પ્રગટાવવા હું દેહ બાળું ? ” યુધ્ધવાતા કોપને પરાણે ડારતો એની બાને. અચાજ આગ્યો. “ મારો રોયો આગમાં બળતો મુકી દીસતો રહ્યો. ”

સદ્ગત પિતાજી ઉપર યજ્ઞેલા આ અતિશય સભ્ય ધડાકાથી યુવાનનું મો તદ્દન સીવાઈ ગયું. તેણે જાનામાના ઉપર ચઢવા માંડ્યું. પહેલા માળની એક નાનકડી ઓરડીમાં ચૌદેક વર્ષનો કુમાર ચીયરેલાલ દયામાં ખીમારીને બીંછાને પડ્યો હતો. મીચુબતીના એક નાનકડા કદાચે લાં પ્રકાશ પુર્યો હતો. પીગળતું મીચુ બેગું કરતી એક નાનકડી બાલિકા તેની બાજુમાંજ બેઠી હતી.

પેસો યુવાન અંદર આગ્યો. “ ચારુ ! આ શું કરે છે ? ” તેણે પુછ્યું.

“ મીચુ એકઠું કરું છું. બાઈ ! એની નવી મીચુબતી બનાવીશ. ” પેલી માસાએ તુરંતજ જવાબ વાલ્યો.

“ જોહો ! ” તેના બાઈએ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું. “ મોટી પડિત થઈ ગઈ. નવી મીચુબતી કેવી રીતે બનાવીશ ? ”

“ અરે ! એમાં તે શું ? એ તો તદ્દન રહેલી વાત છે. ” ચારુએ ચલાવ્યું; “ મોટાભાઈ મીણની પેલી ડબ્બી છેને-તેમાં આ કંકડા બરી સઘડી આગળ મુકીશ. એટલે અધુરે મીણુ આગળી જશે. પછી તેમાં વાટ મુકીશ; ને ડબ્બી સઘડીથી દૂર ખસેડી મીણુ ફરવા આવે કે નવી મીણુખની બહાર કાઢી લઈશ. ”

૨

એવામાં પેપો મટિા કુમાર તેમની તરફ વળ્યો ને પુછવા લાગ્યો: “ મોટાભાઈ ! મારું ખાવાનું લાવ્યા ? ”

“ હજી તેં નથી ખાધું ? ” મોટાભાઈએ નિરાશામાં પ્રશ્ન કર્યો.

વાક્ય પુરું કરે તે પહેલાં એમની માતા રંગભૂમિ પર ઉપરિચત થયાં. “ શું ખાય ? ” ચંડિકાસ્વરૂપે તે તકુકયાં. “ સવારનો થોડોક ભાત હતો. તેમાંથી ચારુએ ખાધું; ને થોડો તારિ માટે રહ્યો છે. એને માટે મેં થોડી રાખ બનાવી હતી પણ આપણા નવાબખદાને ગળે ઉતરે ? બાઈસાહેબને તો નારંગી ને દ્રાક્ષ જોઈએ છે. ”

પેલા સુવાનનો ઘાંટો દુઃખથી યડકી રહ્યો. તે ધામે ધામે ખંડ બહાર ચાલ્યો. “ ક્યાં જાય છે ? ” તેની બાએ પુછ્યું: “ જરા ભાત ખાઈ લે ને. ”

“ પ્રભાકરે કશું એ નથી ખાધું ? ” સુધાકરે જવાબ વાળ્યો. “ એણે કશુંએ લીધું નથી ત્યાં સુધી મારે ગમે કેમ ઉતરે ? ચારુ ! તારી મીણુ ખતી સળગાવ, તો દાદરમાં અંધારું છે. મારી જોડે નીચે ચાલ બારણું દબાવ તો. ”

ચારુએ તેના બોલ લીણી લીધા. સુધાકર નીચે ઉતર્યો: ઘરની બહાર પડ્યો. મલીને હેંડ એક ફાણવર યંબો. અંધારવેધાં અંકાશ તરફ એક ઉડતી નજરે નાખી. ધુમાડાનાં થર

પથરાઈ ગયાં હતાં. શાંત વનનો એક ચબ્દ પણ સંભળાતો નહીં, તે આગળ વધ્યો.

એક બીજા ઘર આગળ તે ફરીથી યંબ્યો. એના ઘરના જોડાજ આ ઘરનો પણ નિર્માલ્ય દેખાવ હતો. પરંતુ નીચે રસોડામાં એક દીપક પ્રકાશકિરણો વેરી રહ્યો હતો. રસોઈ તૈયાર થતી હતી. એક ઉગતી કુમારિકા યુવા પાસે એસી શાક સમારી રહી હતી. એને કેટલાં વર્ષ થયાં હશે એ કહેવું કઠિન હતું. એનું હાથલ મેલું ને ફાટેલું હતું. એની દેહલતા ઉપર આભૂપણું તામનીશાન નહોતું. એના હાથે માત્ર બે હાથી-દાંતની જંગડીઓજ હતી. લાંબી મુદ્દતની હોવાથી એનો રંગ પણ ઉડી ગયો હતો. એ બાલા સુંદર નહોતી લાગતી પણ કદરૂપી તો નહોતીજ. સારાં વસ્ત્રો પહેરે ને નીરાંત છવે ફરે તો સારી દેખાય એમાં જરાએ શંકા નહોતી.

સુધાકર અંદર આવ્યો. રસોડાને ઉમરે ઉભો રહી બોલ્યો: “ સરથ ! સુંદર ક્યાં છે ? ”

પેલી બાલાએ ચમકીને ઉચું જોયું. “ તમે ક્યારે આવ્યા ? તેણે પુછ્યું: “ મને ખબર પડીજ નહીં. આગલું બારણું ઉઘાડું છે, ? ”

“ હા ” સુધાકરે કહ્યું. “ કોઈપણ બદમાશ અંદર ધુસી જઈ શકે. આમ ઉઘાડું ન રાખવું હું ! ”

તે બાલા શીકું હતી ને બોલી: “ બદમાશેને લલચાવે, એવું અહીં શું છે ? થોડાંક ભાગલાં ઠીકરાં, ભાત ને શાક, બહુ માલમતા ન કહેવાય. ”

“ છતાંએ એમનાંથી છળા મરવું તો પડે ને ? ” યુવાને વાત સંભારી. “ પણ સુંદરભાઈ ક્યાં છે એ તો તે કંઈ નહીં. ”

“ તે ભાંગેજ ઘેર આવે છે એ તંમારાથી ક્યાં અજાણ્યું છે ? ” તે બાલાએ જવાબ

વાળ્યો, “અસારે પણ તે ધંધાની શોધમાં બહાર રજળતા હશે.”

“પણ એમને કારકુનની નોકરી મળી હતીને ?” સુધાકરે તપાસ કરી. “એ ઠેકાણે પડ્યો હશે એવો મને તો ખ્યાલ હતો.”

“બહુ સારી ખબર રાખતા જણાઓ છે.” પેત્રી બાલાએ કટાક્ષમાં કહ્યું. “નહીં તો એ ઠેકાણે નથી પડ્યા એ જાણ બહાર હોય ?”

થોડાકે

દિવસથી અમે તો જીવ પર આવી ગયા છીએ. એક એક દિવસ દોહામો જાય છે. ખીછ બીડથી નો હું ટેવાઈ ગઈ છું, પરંતુ લોહી ની ગાળો કેમ સહન થાય ? લેણુ દારૂનાં ટોળાં ઉમરાય છે. અમને જુકો ને દગા-આજ કહે છે.

મને તો ધરતી માર્ગ દે તો સમાઈ જવાનું મન થાય છે.”

એનું શીકકું વદન એ બાલિકાના ચબ્દોએ જરા પ્રયુક્ત થયું—“આ દોરંગી દુનીઆમાં તારા કરતાં ઘણાએ કમનસીબ જીવે પડ્યા છે. સરયુ !” જરા થંભી તે બોલ્યો : “તું લેણુદારો પર ચીડાઈ પણ શકે છે. મેં તો એ દહક પણ સુમાળ્યો છે. ઘેર બધાંએ જીમે મરે છે. મારા

ખીમાર ભાઈને ખાવા પીવા મારે કર્યું નથી. થોડાકે પૈસાં મળતા હોય તો ગમે તેકું અપમાન વેડી લેવા ધડીલર લેવાર છું.” પણ તને શું કામ ખોરી કરું ? બે. હું ગઈ છું બારણું દઈ જા તો.”

“પણ ભાઈ હમણાં આવશે” તે બાલા બોલી. “થોડી વાર રોકાવ—તમને જરૂર મળશે.” “મને જોઈ તે રાજ નહીં થાય” સુધાકરે

ચૈતિક વર્ષનો કુમાર ચીપ્પેલાલ દસામાં ખીમારીને ખીજાને પડ્યો હતો

કહ્યું. “હું કેમ આવ્યો છું તે ન સમજી !” બાલા જરા અચકાઈ, પછી ડોકું ધ્રુણાવ્યું. સભને છુપાવવાના એના પ્રયત્ન પર સુધાકરને હસવું આવ્યું. “ભાઈને કહે ને કે હું આવ્યો હતો. એ સમજી જશે.” તે બોલ્યો : “મને ન મળાયું તેથી એ જરાએ દીલગીર નહીં થાય.”

સરયુએ વાત બદલી, સુધાકર થોડાકે પૈસા.

માગવા આવ્યો હતો એવું તે સમજી શકી હતી. લાં આવતાં સુધાકરને યુનું થું થઇ ગયું હતું એ પણ તે કળી શકી હતી. એને પૈસા ન અપાય એ સુંદરલાલને પણ ઓછું અકારું નહોતું. પણ તેઓ લાચાર હતાં. દારિદ્ર્ય દાનવે એમને એના લોખંડી પંજામાં જકડ્યા હતાં. ગ્રેમ, દયા, મૈત્રી, સખ્યતા કોઇ સ્ત્રીજને લાં સ્થાન નહોતું. એ કેજ કરી શકે તેમ નહોતાં.

સુધાકરને લાગ્યું કે હવે તેણે જનું ભેંધ્યું છે. છતાં એ તે ધડીભર થંભી ગયો. એના જીવનના સ્થામળા અંતરપટમાં એ એક જ તારલીઓ પ્રકાશી રહ્યા હતા. એનું સાન્નિધ્ય એજ એના જીવનનો અમુકો-એક માત્ર આનંદ હતો. “તે અભ્યાસ છોડી દીધો?” તેણે પુછ્યું.

“છુટકો નહોતો.” અરુએ જવાબ વાળ્યો. “લથુવાને પૈસા ભેંધ્યે. વળી બા અપંગ થઇ. એટલે ઘર કોણ સંભાળે? એટલે લથુવાનું નેવે મુકી હું રસોડામાં યુંથાઇ.”

“રસોઈ, થઇ?” કોઇએ ઉપરથી પુછ્યું. “થવા આવી છે” તે બાલાએ જવાબ વાળ્યો. તે ગંધવાના કામમાં પડી. સુધાકર શરમાયો. જલદી બહાર પડ્યો.

વળી પાછો ગલીઓમાં એક ધડીભર તે થંભી ગયો. પાછા વળતું કે બીજે નરીય અજમાવતું? એના બીમાર લાઇનું શીકકું વદન એની નજર આગળ તરવરી રહ્યું. ખાલી હાથે તેની પાસે જવા તેનું દીત ન ચાલ્યું. પણ ક્યાં જતું? દરેક જણ તેનું લહેણદાર હતું. કોઇ એનો દેવાદાર ન હતો, ખરેખર? માત્ર એ જણ એના જરા તરા ઝણી હતા. એક સુંદરલાલ—એના જેવોજ કમનસીમ. એની પાસે પૈસા માગવા તે કસાઇ થવા અગત્યર હતું. એક બીજે દેવાદાર હતો, પરંતુ એણે કંઠાપિ દુઃખ ભેંધું ન હોતું—એટલે બીજનું દુઃખ તે પીજાની શકતો નહીં.

સુધાકરે છેલ્લો દાવ ફેંક્યા નિશ્ચય કર્યો. “ક્યાં ઉપલા! સરકાર! કોઇએ પાછળથી ટહુકો કર્યો.” આટલી ઉતાવળ શી? તે તેમ આવી મોડી રાતે?”

સુધાકર પાછો ફર્યો. એનો મિત્ર અરવિન્દ તેને બોલાવી રહ્યો હતો. “ચાલ! ચલો પીએ.” સુધાકરને ભુખથી અંધારા આવતાં હતાં. એને ખાવાની જરૂર હતી. ફેરાનેબત પીણીની નહીં છતાં એ અરવિન્દનું આમંત્રણ એણે સ્વીકાર્યું.

સુધાકરનો મિત્ર બુદ્ધિશાળી યુવાન હતો. એણે ચડા સાથે સુધાકર માટે થોડું ખાવાનું પણ મંગાવ્યું. સુધાકરને તેનો નાનો બાહ વાદ આવ્યો. એણે બીચારાએ કશુંએ ખાધું ન હોતું. સુધાકર ન ખાય તેથી એનું કથુંએ લહું ચનાર નહોતું. સુધાકર ખાય તો સહેજ શક્તિ આવે—લાઇ માટે કેં કરી શકે. એટલે એણે ખાધું, એનો મિત્ર એની બાજુમાં જ બેઠો; ચડા ચડાવતો ને ગપ્પાં ફાંકતો. સુધાકર તેને બાગેજ સંભળતો. એ પોતાના વિચારમાં લીન હતો.

તેઓ બહાર આવ્યા. હજી બહુ મેંડું થયું નહોતું. અરવિન્દ છુટો પડ્યો. સુધાકર ફરી ગલીમાં ઉભો. વિચારે ચડ્યો. ઘેર પાછા જતું કે અનુરમને લાં નરીય અજમાવતું? ઘરના વિચારે એનું હૈયું ધડકી ઉઠ્યું. નાનકડું વિષાદયેયું ઘર હવે અજવાળા વિગાનું આગલું એને આકર્ષી શક્યું નહીં. લાં નિદ્રા પણ આવે તેમ હતું. પણ અનુરમને લાં જાય તો કેં લાલ થાય? એમની ઓળખાણને વરોં ચઇ ગયાં હતાં—પરંતુ તે બહુ પલટાય તેવો નહોતો. સુધાકરે એક પણ ઉપાય ભેળો ન કરવા નિશ્ચય કર્યો. તે આગળ વધ્યો.

સંધ્યાકાળ પ્રજી અંધનું ઘર હરેશ

અંધ રહેતું. પહેલા માળની નાનકડી બારીજ ઉઘાડી રાખવામાં આવતી. ધરધણીનું કામ હોય તે એ બારીમાં એક કાંકરો નાખે. પરંતુ આજે એ બારી પણ બંધ હતી. છતાંએ નિરાશામાંએ આંસા ઝીંકતો સુધાકર આગળ થયો. દાર ખખડાવું. કેટલીએ ખંટાપટ પછી એક તીણા સ્વરે અંદરથી કોઈએ પુછ્યું: “કાણુ છે?”

“અનુપમ ઘેર છે કે?” સુધાકરે પુછ્યું.

“એ—ત્યાં છે.” પેના સ્વરેજ જવાબ વાળ્યો. “એ તણુ કલાક પછી પાછા વળશે.”

સુધાકર ફરી ગલીઓમાં ટહેલવા લાગ્યો. એની પાસે ધડીયાળ નહતું. એથી કેટલીક વારે બે કલાક વીતી ગયા હશે એમ તેને લાગતું. કોઈવાર પાંચ મીનીટ પણ નહીં થઈ હોય એમ લાન થતું. પહેરેગીરી, પદ્ધતિઓ, દુકાનદારો બધાએ એના તરફ શંકાભરી નજરે જોતા જણાતા. એને અકળામણ થવા લાગી. જરૂરી પાછા વળાય તો ઠીક એમ તેને થવા લાગ્યું.

એકાએક દસનો ટકારો થયો. સુધાકરે માની લીધું કે અનુપમને ઘેર તે આઠ વાગે ગયો હશે. હવે અનુપમ આવીજ ગયો હશે. અનુપમ નહીં મળે તો પોતે પાછો વળશે. તે તદ્દન થાકી ગયો હતો. આરામની ખાસ જરૂર હતી. તે ફરીથી અનુપમના ધર આગળ આવી ઉભો રહ્યો. તેણે ઉપર જોયું. બારી ઉઘાડી હતી. તેણે બારણાને ધક્કો માર્યો

ને શુભ મારી: “અનુપમ?”

બારણે સાંકળ નહોતી દીધેલી. સુધાકરનો હાથ પડતોજ તે ફડાકે દબને ઉઘડી ગયું. અનુપમને ઘેર આમ બને એ અજબ જૂંકું હતું. પચીસ પચાસ વાર ખખડાવ્યા વિના—એ દાર કદાપિ ઉઘડતું નહીં. એટલે આમ તુરત બારણું ઉઘડી ગયું તેથી સુધાકર નિરુપીત થયો. અંદર પ્રવેશ કરતાંએ તે અચકાયો. અંદર નકામીરનો અંધકાર હતો—સમાધિની શક્તિ હતી.

જને હાથે તેણે સરયુનો હાથ દબાવ્યો.

એક બે વળમાં એણે નિશ્ચય કરી પ્રવેશ કર્યો. ઘરમાં માત્ર ત્રણજ માણસો હતાં તેની એને ખબર હતી. અનુપમ ને બીજા બે વૃદ્ધાઓ,

એક અનુપમની બા, બીજી કામ કરનાર બાઈ. એ બીજી બાઈ રાત્રે પોતાના ઘેર જતી. કામ કરનાર બાઈ દિવસના કામથી તે કંટાળી જતી, રાત્રે દૂર રહેવા માંજ તે આનંદ માનતી. એટલે સુધાકરને અંદર આવ્યા પછી કોઈ પણ માણસ નજરે ન ચઢ્યું તેથી આશ્ચર્ય થયું તદ્દો. કામ કરનાર બાઈ ઘેર ગઈ હશે. અનુપમની બા અંધ ને બહેરી હતી. એ અચારે ઉડી નિદ્રામાં પડી હશે. પણ અનુપમનું મુખ્યદ્વાર ઉઘાડું રહે એ અજબ બનાવ હતો.

મહાસુરકેલીએ તેણે દાદર શોધી કાઢ્યો. અથડાતો કુટાતો તે ઉપર ચઢ્યો. અનુપમના ખંડમાં પણ અંધારું હતું પરંતુ દ્વાર ઉઘાડું જણાયું. સુધાકરે ખીરસામાંથી દીવાસળીની પેટી કાઢી; ને એક સળી સળગાવી.

બીજીજ પળે તે દાદર તરફ કુહો-ભયનો માર્યો ભાગ્યો. દીવાસળી છુટાઈ ગઈ. બીજી સળગાવવા છવ ન ચાલ્યો. અંદરનાં દેખાવે એના મગજમાં ઘવાનળ પકટાવ્યો.

એ ખંડમાં બધી ચીજો અરનવ્યસ્ત સ્થિતિમાં પડી હતી. કાગળો, ચોપડીઓ ને બીજી વસ્તુઓ જમીન પર વેરાએલી હતી. ટેબલ ઉંધુ વાળવામાં આવ્યું હતું. એના ઉપરનો દીવો પણ ગળડી ગયો હતો. ખંડની વચ્ચે એક મનુષ્ય શબવત સ્થિતિમાં પડ્યો હતો. એના દેહ પર અનેક ધા પડેલા હતા. નુર ઉડી ગયું હતું.

સુધાકર પલકમાં બધી વસ્તુસ્થિતિ કળી ગયો. શું બન્યું હશે, એ તેના ધ્યાનમાં આવી ગયું. પાડોશના બદમાસો અનુપમને સારી રીતે પીછાનતા. અનુપમ શ્રીમંત કંબુસ હતો એ તેમની ધ્યાન બહાર નહોતું. ધણીજ સંભાળ લેવાની ટેવને લીધેજ આટલા દિવસ બચી ગયો હતો. કોણ બળે કયા ખુણામાંથી એની કમનસીથી આજે અંદર ઘુસી ને એના જીવનને તેમજ સંપત્તિને હુટી લીધી? અજબજબ જેવું તે

એ હતું કે કોઈએ કશીએ ગરબ સાંભળી નહોતી. એ કે એવંતો ખરાબ હતો પરંતુ લાંબી વસ્તી ગીચ હતી. વળી હજી રાત પણ બહુ નહોતી ગઈ. જરાપણ નજરે ચઢ્યા વિના ખુની કેવી રીતે છટકી ગયો હશે?

પરંતુ નિર્બલતાએ એના ચરણો કંપારી મુક્યા. તે દોડતો દાદર ઉતરી ગયો. પલકમાં બારણાથી બહાર પડ્યો. છુટા મેદાનમાં આવી છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો. ભયભીત નજરે એણે ચોમેર નજર નાખી. કોઈ એને જોતું તો નહોતું? પછી ઉતાવળે પગને ચાલવા લાગ્યો. અવસાન પામેલા અનુપમની મૃતિ જાણે એની પાછળ દોડી રહી હતી. અનુપમ ને સુધાકરનાં કુટુંબોમાં કહ્યો જગમગેર હતો. એટલે. રાત્રિની એ ધડીએ કોઈ એને અનુપમના ઘર આગળથી દોડી જતો જુએ તો તુરતજ એના પર અનુપમના ખુનતું આળ ચઢાવે.

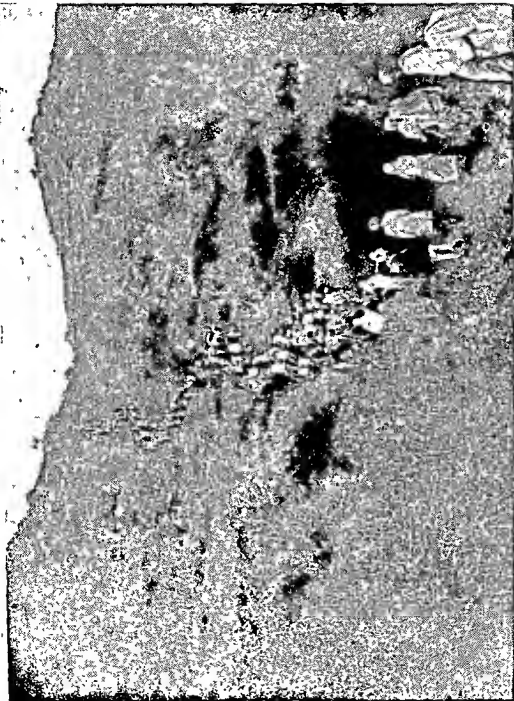
સુધાકર લગલગ એ ગલીની બહાર નીકળી ગયો. એવામાં એકાએક કોઈ મનુષ્ય એની સાથે અથડાઈ પડ્યો. સુધાકર નિરાશાથી બાલુએ હડ્યો. જોડેની બત્તીના યાંત્રાના આધારે મહામનતે પડતો બચ્યો.

“વળી પાછો સુધાકર!” આવનાર બોલી હડ્યો. “આજે કસાકે કસાકે તને મળવાનું લાગેલું જણાય છે. આ ધડીએ આ બાલુએ કયાંથી? અનુપમ પાસે ગયો હતો? કાલો?”

“કું નહોં યાર!” સુધાકર મુસ્કેલીથી બળ્યો. એના મિત્ર અરવિંદ પાસેથી ઉતાવળે છુટું પડ્યો. ગમે તેમ દોડ્યાજ ગયો, છેવટે શાકી જવાથી એને અટકવું પડ્યું. પગથી પરંપટકાઈ પડ્યો. એક પગલું પણ ભરવાની તેનામાં તાકાત નહોતી.

જાગની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી કાર્વસ ગુજરાતી સમાજે
 શ્રીયુત રાધાભાઈ આણંદજી સ્તવડા
 તરફથી સંવિનય સંમેગ ભે.

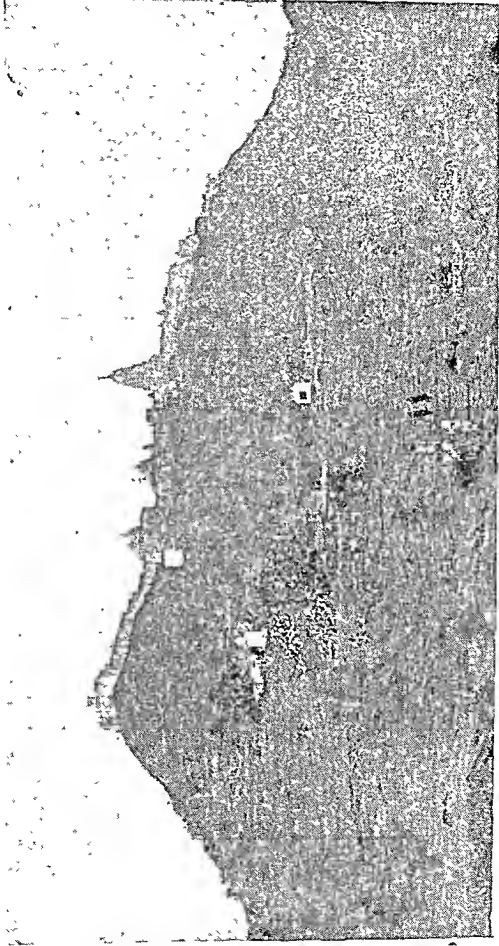
[શત્રુજ્યે એ શ્રાવણ.]

પવિત્ર શત્રુજ્યના બે વર્ષના યાત્રાવિરહને અતિ શ્રદ્ધાળું સંધ.

ગણતાર : આગાદ '૮૪]

સાચી જુદી

લેખક:
રા. રાધારમણ

ચિત્રકાર:
રા. જગમોહન
મીસ્ત્રી

જ્યાં વરસોની વાત છે આજે અચાનક
યાદ આવી ગઈ છે. બહાર મધુર અનિત
હી રહ્યો છે. પુષ્પોની સુગંધ બહુકી રહી છે.
રસો પહેલાં આજ સમય દતો. આજ વસંત
તી. તરુણોનાં હૃદયોને ઉન્માદતી આજ મદ-
હી વસંત પોતાને મદે આપ્યા જગનને મદ-
ાતી કરતી હતી.

આ મારા ગત પ્રેમની ઝાંખી છે. મારા
જ્વનના આજ અને ઘેરા રંગે રંગાએલા
ધનપટનું એક ઝાંખું ચિત્ર છે. હાય! એ પ્રસંગો
મસારે મારી સામે કેવા તરે છે ? મેં પ્રભાને
મનનામાં ભુલ કરી હતી કે પ્રભાએ મને ?
માખી હાંડી ઉપરદેખી શાંતિમાં કાઢવા પછી
મસારે એ પ્રશ્નો મને કેવા ગુચવે છે ?

પ્રિય વાચક ! તને મારા લખવામાં કશું એ
મન્યું નહીં હોય. જનમથી અમુક કાળ સુધી
સ્થર રહેલા હૃદયને ચેતનવંતી કોઈ તરુણીએ
લંકે હાથે ટકોર મારી દલાવ્યું છે ? મારી આ
યા તેવા માટે છે. આમાં હું જગતને કશું એ

આપવાનો દાવો કરતો નથી. મારા જેવા પ્રેમ-
દમ્બ જીવડાઓ માટે એ સંધ્યારો છે, દીવાસો છે.

હું તે વખતે-કોલેજમાં હતો. અમારી
પરીક્ષાના દિવસો નજીકમાં જ હતા. આખું એ
વરસ રમતગમત અને મોજમજલમાં ગળવા પછી
પરીક્ષા આવે ત્યારે કેવું સખન વાંચવું પડે છે એ
અત્યારે પણ મને યાદ આવે છે. વર્ગના સાધા
રણ વિદ્યાર્થી કરતાં જરા વધારે શુદ્ધિમાન
હોવાથી મને કોઈ પણ પરીક્ષાએ મહારાવ્યો
નથી.

૧૯-નો એપ્રિલ મહીનો હતો. વાંચવાના
દિવાળી છતાંજે ' એપ્રિલ પુલ ' નો દિવસ
અમારી હોસ્ટેલ તથા કોલેજમાં, વિદ્યાર્થી,
વિદ્યાર્થીનિઓ તથા પ્રોફેસરો વચ્ચે મારો જીવ-
વાયો હતો. ' એપ્રિલ પુલ ' ની રજા એકએ
કોલેજમાં હોતી નથી. અમારી કોલેજ એ દિવસ
' પુર્વાંગ ' કરવામાં ગાળતી એ દિવસ માટે
કેટલીએ રાત્રિનાં ખૂન કરવામાં આવતાં. કેટલીએ
નિર્દોષ હાંડીઓને પગવવામાં આવતી. હા !

એ દિવસ યાદ આવતાં ફરી એકવાર નાના થઇ જવાનું મન થઇ આવે છે ! પણ અચ્ચારે હું જોડતના હાથો અને સભ્ય ગણાતા લોકો માંહેનો એક છું !

એ વખતે મારું પોતાનું વાંચી, લખા અને કમલાને વંચાવતું પડતું. એટલે સાંજે ઘેર હોસ્ટેલમાં આવતાં મોડું થતું. અમારો કોલેજના કમ્પાઉડમાં લેબોરેટરી પાસેના લીમડાના છાંયડાવાળો એક સુંદર ખુલ્લો દરો. એ જગ્યાએ અનંત કાળ સુધી ત્રણ સ્ટુડન્ટ અને એક ખુરશી પડ્યાં રહેતાં. લેકચરની રીમેસમાં, જ્યારે વખત મળે ત્યારે અમારા ત્રણેનો ત્યાં દરચાર ભરાતો. એ અમારી નાનકડી નીશાળ હતી.

રાત્રે હું આવી તરત જમી લેતો અને જમીને વાંચવા બેસતો. મારી વાંચવાની રીત વિચિત્ર હતી—ત્યારે હતી અને હજીએ છે. હૃદયની શાંતિ એકવાર ખોલા પછી માણસ દંમેશાં આયુજ વિચિત્ર થઇ જાય છે. રાત્રે અગીઆર સાડા અગીઆર વાગે મુઠ્ઠા અઢી વાગે ઉઠતો. Sleep is not a necessity but a luxury (ઉંઘ એ જરૂરીઆત નથી પણ વિલાસ છે) એમ હું માનતો અને મારા મિત્રોને મનાવતો.

“ ઠંક, ઠંક, ઠંક ? ”

“ કોણ એ ! ” મેં પુછ્યું.

“ સાહેબ, એ તો હું ” Outdoor ના વૉડ બોય બેચરનો અવાજ આવ્યો.

“ આ ચીઠ્ઠી લાવ્યો છું. ”

પરીક્ષાનો વખત હોવાથી Outdoor duty હોવા છતાં અમારા House surgeonની મહેરબાનીથી અમે રૂમ પર વાંચતા કેસ આવતાં માણસ બોલાવવા આવતો. હજી ગઇ રાત્રિએજ મારી ડ્યુટી હતી અને આજ આ ચીઠ્ઠી શાની ? હું ઉઠ્યો અને બારણું ઉઘાડ્યું.

લાઇ ડયામ,

આ ચીઠ્ઠી વાંચતાં તુરતજ ચાલી આવજો. સાંજે Mother બારીમાંથી પડી ગયાં છે. સખત વાત્સું છે. ફેકર હોવાનો સંભવ છે.

શંભુ.

મેં ટોપી અને કાટ ઉંચક્યાં અને મારણું ખંચ ક્યું. હોસ્ટેલથી હોસ્પિટલ બહુ દૂર નહતી એટલે થોડી તારમાં ત્યાં પહોંચ્યો.

“ કેમ બાઇ આવ્યો ? ”

“ હા, બા, હવે કેમ છે ? ”

શંભુનાં માતૃશ્રી હમણાંજ શુદ્ધિમાં આવ્યાં હતાં. સ્ટુડન્ટનાં સગાં હોવાથી તેમને સ્પેશીઅલ રૂમ આપવામાં આવી હતી. શંભુના પિતાશ્રી, બેન વગેરે બધાં હતાં.

“ Good evening, sir ! ”

“ Good even...” ધોળી ‘ ઝાઉડ ’

ઉપર લાલ પટ્ટાવાળી ‘ વીએલા ’નો ‘ સ્વીચીંગ સુટ ’ પડરી, માથે ‘ નાઇટકેપ ’ ચઢાવી લાઠી ઠોકતા અમારા રજૂમદેહી, હસમુખા ‘ હાઉસ સર્જન ’ની મૂર્તિ પધારી.

આવતાં વેંત હંમેશની રીત પ્રમાણે “ What is the ‘ હીઝી ’ ? ” એવો સવાલ કર્યો.

શંભુલાલ મારો સહાધ્યાયી હતો. કોલેજમાં દાખલ થતાંજ મારી અને એની ઓળખાણ થઇ હતી. વખત જતાં, એ ઓળખાણ નિઃસ્વયં બહુપ્રેમનું રૂપ પકડ્યું હતું. એ ભુલંગ ધરોને બોડી દઇ અનાવેલું શંભુનું મકાન હતું. સુઘના વગેરે ખડોથી રસોડું એકદમ અલગ હતું. એ મકાનનો માળ શંભુએ રાખેલો. રસોડાની બારીઓ આગળ ચોકમાં પડતી અને ચોક પથ્થરથી જડેલો. જુના વખતની બાંધણીનું ઘર હોવાથી બારીઓને સળીયા ન હતા પણ લાંકડાનાં આડાં મારેલાં. પુખ્ત ઉંમરનું માણસ બહાર ડાહ્યાયું કરે તો તોલ જઇ નીચે જઇ પડવાના

કેજ વખતે તેણે મારી સામું ન્યું, તેની સામે આંખોએ આંખો મળી !

વારો સાંભવ હતો. મેં ધણીએ વાર એક વધારે આહુ મરાવી લેવાનું કહેલું. પણ એ વાત ભૂલી જવાતી. તે દિવસે સાંજે નીચેની પાડોસણ જોડે વાત કરતાં બાનો ઝોક ગયો અને એકદમ ધ્યાપકો થયો. બારેક પુટની ઉંચાઈએથી એકદમ અજાણતાં પડતાં ગમે તેમ પડાયું અને સખત વાળ્યું. પાકી કાઠીનાં હોવાથી શુદ્ધિ એકદમ ગઈ નહીં પણ બોલાયું નહીં. પાડોસણ અને બધાંએ એમને ઉંચકી ઘરમાં આણ્યાં અને દેશી દવાઓ શરૂ કરી પણ હાડકાં તુરી ગએલાં એટલે સજ્જડ થઈ ગયાં. શંભુ બહારથી આવતાં ગાડીમાં ધાલી એકદમ હોસ્પીટલમાં લાવ્યો.

હાઉસ સર્જને તપાસવા માંડ્યું. જમણે હાથ બીલકુલ હલતો નહોતો એટલે હાથનું હાડકું ભાગ્યું છે એમ કહ્યું. જમણે સાચળ પણ અચલ હતો એટલે સવારે X'ray લઈ ખાતરી કરીશું એમ કહી પાટા બાંધી તેઓ ગયા.

બધાંનું કામ નહતું એટલે તેમને ઘરે મોકલ્યાં. શંભુએ અને મેં લાં સુવાની તૈયારી કરી. મેં રૂમ પરથી ચોપડીઓ તથા ઓઢવા શાલ મંગાવી.

૨

“કુમારભાઈ ! આ કુમારભાઈ હો” મારે કાને અરપણ ગણગણાટ થયો. મેં ધીમે રહીને આંખ ઉઘાડી તો ખારીએ સચદેવ ડોડીયું કરી રહ્યા હતા. તેમનું હસમુખું મોઢું જોઈ હું પણ હસ્યો. બધુંએ વાતાવરણ મને પ્રસન્ન લાગ્યું. આંખ ઉઘાડતાં જ ઉઠવાની મને ટેવ ન હતી. હજીએ નથી ! શીઆળાની સવારોમાં રજામાં મોઢું ધાલી વિચાર કરતાં પડ્યા રહેવાની કેવી મજા આવે છે ? મારી દૃષ્ટિ બહુ ચપળ છે, લતા અને કમલા પણ એમજ કહેતાં. તેમાં વળી કમલા તો ખાસ મારા દૃષ્ટિપંથમાંથી કે ચુકે નહીં એટલે તેમને મારા remarks માટે બહુ સંભળ રાખવી પડતી. એ Observation ની

શક્તિએ મને આ નિરસ જીવન જીવવામાં બહુ મદદ કરી છે. કે નહીં તો એ ગત પ્રસંગો સંભારી એ આંસુ પાડી હૃદયનો ઉભરો સાંત કરવા માટે તો ખરીજ. એ એકજ પળમાં મેં જોયું કે બાના પલંગ ઉપર એક આધેડ વયની સ્ત્રી બેઠેલી. એકાદ વાર જોઈ હોય એવું પણ લાગ્યું. મારી પચારી જોડે આગળ રૂપ મુકી મારી તરફ મોઢું કરી બેઠેલી એક બાલા જોઈ. તે એવી રીતે બેઠેલી કે મારાથી બાનું કે પેલી સ્ત્રીનું મોઢું બરોબર ન આવે.

રૂપનો અવાજ સાંભળ્યો છે ? ધણીએ નવેઠ યુગલો ‘સાયલન્ટ’ પસંદ કરે છે. એમને એ રણકારના સંગીતનું ક્યાં જ્ઞાન છે ? પ્રાતઃ કાલમાં આંખ ઉઘડતાં જ એક અલૌકિક બાકાનાં દર્શન થવાં એ અહોભાગ્ય નહીં ? ભાગ્યેજ ૧૫-૧૬ વરસની ઉંમર હશે. મેં આંખો મીચી દીધી. એનું ખ્યાન ચઢામાં હતું.

પાંચિક મીનીટ પછી મેં આંખ ઉઘાડી. તેને જ જોવા માટે ! એજ વખતે તેણે મારી સામું જોયું ને તેની સામે આંખોએ આંખો મળી ! આંખોનાં કામણ જાણો છો ? હજારો લલનાઓ નીહાળી હોય છતાં એક અનેરે ચોધરીએ આપણે જાગ્રત થઈએ છીએ. હું આ ‘Love at first sight’ નહીં જ કહું—જીની ઝાળખાણ તાજ થાય, જીવી ગએલાં, વીસરી ગએલાં પાછાં યાદ આવે એવું કેક એ હતું. મને કેનું કેં થયું. પાછી આંખ બંધ કરી.

ચોડીવારે સ્વપ્નમાંથી એકાએક જાગ્રત થાય એમ એકદમ હડી, બ્રહ્મ લઈ મોઢું ધોયું. રેલી સ્ત્રીએ તો શંભુનાં મામી એમ મેં ઝાળખ્યાં.

“કેમ મામી ક્યારે આવ્યાં ?”

“આ અચ્ચડીજ આવી ને પ્રભા ચાલુ મુકે છે” પેલી બાળા તરફ જતાં તેમણે કહ્યું.

એ કાણ એ મારે પુછવાનું રહ્યુંજ નહીં. એ
અધીએ વંખત તેની દૃષ્ટિ મારા તરફ દતી.

“શંભુ ક્યાં ગયો ?”

“એ ઘેર ગયો છે દમણાં આવશે.” અમે
ચકા પીધી અને ખાતે પાષ. થોડીજ વારમાં
અમારે-પ્રભાતે અને મારે-છુટાપાણું થઇ મયું.
ચકા ધણી થઇ હતી. અમે વધી એટલી હેંસે
હેંસે પી ગયાં. તેણે મને પાષ એમ કહું તો ?

“પ્રભા. સારે હું નતકે હું. હું લાષ બેડે
શાંતા આવે તેની સંગાયે આવજો” મામી ઉડનાં
બોલ્યાં. “હું અપોરના આવીશ.”

“વારુ” એ હુંકા જવાખમાં કેટલું માર્દવ
અને મીઠાશ હતી ! હજીએ એ અવાજ મારે કાને
પડકાર કરી રહ્યો છે.

મામી ગયાં એટલે મેં પશુ જવાતી તૈઆરી
કરવા માંડી. એણે મારી સામે બાકુળ નજરે
‘બેયું’.

“લાષ ! શંભુ આવે એટલે જજોને ? તારે
શી ઉતાવળ છે ? વળી દાકતર આવે તો ?”

લાવતું હતું અને વંધે ખતાવ્યું. પલંગને એક
છેડે મેં ખુરશી ઉપર ઝુકાવ્યું. મારી સામે ખીજે
છેડે ખાના પગ દાખતી પ્રભા બેડી. થોડી વારમાં
આ ઉઠી ગયાં અને વાંચવામાં મારું ધ્યાન લાગે
જ શાનું ? ધડકતે હૈયે અમે ખેસી રહ્યાં. શરમનો
પડેલો તેની આગળ ઝુકી રહ્યો, શરમના શેરડા
તેને મુખચંદ્રમાંએ ચમકી રહ્યા.

૩

શંભુ આવ્યો અને હું ગયો. જતી વખત
મારી રિયતિ શોચનીય હતી. શંભુ અને ખાતી
નજર સુમતીને મારે પ્રભાતે બેસી હતી, નીરખવી
હતી. એ કેટલી કહણ નપર્યા હતી એ જાણો
છો ?

રુમ ઉપર આવી નહાવા માટે દુવાલ ખસે
નાખી હું બેસી રહ્યો. વિચાર કર્યાં કર્યાં. અનંત-

કાળ સુધી શાંત રહેલા ઉદધિને કાષ્ટ હુબ્બ કરે
એમ મને આજ થયું હતું.

નહામને જમ્યો. કલખને આવના પેસા દરમ-
ના આંધું છું એમ મને લાગ્યું. આવી અસ્વસ્થ
સ્થિતિમાં મારાથી લતા અને કમલા સાથે કેમ
વંચાશે, તેમનો વારો આવ્યાથી હવે તેણી કેલું
વેર લેશે એ વિચારોંએ મને વધારે દુઃખ્યો.

“પ્રભામ, ગુરુજી !” લક્ષિત લાવથી
લીન થઇ હોય, છતાંએ આંખોમાંનું ટીખળ
અને હજું હજું કરી રહેલા ઝોડ ન છુપાય એવી
કમલા બોલી.

“હું પશુ પ્રભુમું છું-” ડોક નમોવી લતાએ
શરુ કયું. “છો તો સ્વસ્થના ?”

કોલેજ શરુ થતાં પહેલાં અમે એટલે કમલા,
લતા અને હું અમારા દરબારમાં મળતાં. વિદ્યાર્થી-
ગણની દૃષ્ટિએ અમારું તંય એ દપાંતો વિષય
હતો. લતા અને કમલા મારી સદાધ્યાયિની હતી.
ત્રીબ્નતથી દૂર નાસનાર હું આસ્ત્રી યુગલમાં કેમ
સપ્રથમે એ મારા મિત્રોનો એક ચર્ચાનો વિષય
હતો !

મને મેળવવા માટે તેમણે કેવા પ્રયત્નો
આદર્યા હતા. અસારે એની સ્મૃતિએ આનંદ-
કારક છે. અમારી ઝોળખાણુ થતાં પહેલાં મારા
પ્રત્ને તેમની માનતી, સ્નેહની લાગણી હતી.
પહેલી ટર્મમાં મારી ‘બેચ’માં અમે ચાર જણ
હતા. એક જણ માંદો પડવાથી એણે, કોલેજ
છોડી. અર્ધી ટર્મ હોવાથી અમારી અધુરી ‘બેચ’
કામ ચલાવ્યું. પછી બીજી ટર્મમાં તો મારે
એક ‘પાર્ટનર’ ખોળી લેવો રહ્યો.

શંભુ શહેરમાં રહેતો હોવાથી અને દાગરુકલ-
માં લતા બેડે ઝોળખાણુ હોવાથી કોલેજમાં
તેમની ઝોળખાણુ વધી. મારી ‘બેચ’માં આવવા,
મારી સાથે વાંચવા એ અને એટલી તલસતી કે
ખીચારા શંભુની બોળાઈની એમણે એક કાવતરું

રમ્યું. શંભુ ખરેખર ભોજો હતો. એમને મારી 'એચ'માં લેવા તેમણે શંભુને કહ્યું. 'ડીમોન્સ્ટ્રેટર' વાંધો ન લે 'તોએ હું' એમને 'એચ'માં લઈ એ જરા અસંભવિત હતું. પણ તે તોફાની છોકરીઓ એટલેથી થોડીજ જાંપી રહેવાની હતી. તેમણે શંભુને બીજી 'એચ'માં જવા સમજાવ્યો. એટલે મારી 'એચ'માં બે જગ્યાએ ખાલી પડી, બીજી બધા અંદર અંદર સમજી ગયા. ફક્ત મારી અને એમની 'એચ' અધી' હતી.

નામ આપવાના છેલ્લા દિવસ આડો લવે એકજ દિવસ રહ્યો. શંભુએ ખચર આપ્યા કે હું તો બીજી 'એચ'માં જઈ છું પણ એથી આપણા પ્રેમમાં, સ્નેહમાં કે અંતર આવશે નહીં. એ 'એચ'માં જરા સારા રડુડની જરૂર હોવાથી હું તને છોડું છું. મને તે દિવસે ખાતું પણ ભાવ્યું નહીં. હવે એકને બદલે બે 'પાટનર' યોજવાની મુશ્કેલીમાંથી કેમ મુક્ત થવું તેનો વિચાર કરતો હતો. તપાસ કરતાં બધી 'એચો' ભરાઈ ગઈ હતી. એટલે મારે ન છુટકે લતા અને કમલાને લેવાં પડે. શંભુએ પણ એ સુચના કરી. હું કેવો સપડાયો હતો તે હવે સમજાયું. એમના પુછતા પહેલાંજ સ્ત્રીશક્ષિણ વાપરી મેંજ એમને પુછ્યું; પહેલાં તો એકદમ હા પાડી નહીં. સ્ત્રીઓ નો હંમેશાં ટગવવાનો—tatatalisim નો સ્વભાવ હોય છે ને? કાલે અગીઆર વાગતાં પહેલાં કહીશું એમ કહ્યું. બીજે દહાડે નામો અપાયાં. અમે જોડાયાં 'કંપેનીઅન્સ' તરીકે—!

સહવાસથી મારો સ્ત્રીગત પ્રત્યેનો દૂરાગ્રહ દૂર થયો. અમે બેનપણાં કર્યાં! એમને બાઈ ન હતો. મને બહેન નહતી. બાઈ બહેનના એ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમસાગરમાં અમે ઉછળતે દેખે નહતાં નવરાવતાં!

મારા મોઢા ઉપર હજુએ લુપ્તતાનાં ચિન્હો હતાં. હજુએ હું અવસ્થા હતો. ઘંટ વાગ્યો અમે

વર્ગમાં ગયાં. શાનું 'લેકચર' હતું અને કોણ આપતું હતું તેનું મને હજુએ ખાન નથી. મારું નામ આવતાં જેડેનાએ પેન્સીલનો ગોઠો મારી વિચાર નિદ્રામાંથી જગાડ્યો. 'યસ પ્લીઝ' કહી પાછો હું સ્તબ્ધ થયો. વર્ગને એક ખુલ્લેથી ચાર આંખો મને ક્યારનીએ નીરખી રહી છે તે અત્યારે સમજાયું. મને ખચર પડતી હતી કે ચારી રિયલિટીએ તેમનેએ કેટલાં ચિંતાતુર કર્યાં હતાં.

કોલેજ બંધ થઈ. અમે વાંચવા ગયાં.

"કેમ બાઈ, આજે શું થાય છે?" બોલકણી કમલા આજે શાંત હતી. વર્ગમાં કે જહાર મને બાઈ કહી બોલાવતાં તેઓ શરમાતાં.

"મને ખચર નથી પડતી કે આજે શું થયું છે" મેં નિઃશ્વાસ મુકી કહ્યું. "But I am much depressed to-day."

"સારે આજે હું વાંચુ અને તમે સાંભળો" લતાએ, નીખાલસ અને પ્રેમાળ લતાએ ફરમાયું.

"હા, તુંજ વાંચ સારે. બાઈ સાંભળશે."

અર્ધોપોણો કલાક વંચાયું હશે. વાંચવામાં આજે કોઈનુંએ ધ્યાન નહોતું. નિલની સંતાકુંકરી રમતાં. ખીસકોલાં, ચીંચીં કરતાં ચકલાં અને મંદમંદ અનિદ્રે વહેતા નીમ પત્રોએ આજે મને પ્રસન્ન કરવા અસમર્થ હતાં. કોઈ દિવસ નહીં એટલી આજે મારા અંતરમાં આગ સળગી હતી.

"શંભુલાલ આવતા લાગે છે" લતાએ આંખના ખુણામાંથી જેતાં કહ્યું. અસારે બા પડી ગયાં એ યાદ આવ્યું અને મેં બધી વાત કરી.

"ચાલો, તમે બધાં. બાને અત્યારે ધણું સારું છે. X-Ray લીધું, Humerus અને Femus ભાગી ગયાં છે. Os pubis પણ ભાગ્યું હોય એમ લાગે છે." મેં પુછતા પહેલાં તેણે બધુંએ સુણાવી દીધું.

ચોપડીઓ અંધ થઈ, અમે દેવ્યાં. દોરખી-
ટલ અને કોલેજ એકજ કમ્પાઉન્ડમાં હોવાથી
અમે ચોડીવારમાં લાં પડેલ્યાં.

દોરખીટલની રૂમ તે કેટલીક મોટી હોય! એક
પલંગ અને ચોડી ખુરશીઓ વચ્ચે એટલી એ
મોટી હતી. જતાં સામે એક બારી હતી. બાહ્ય
જમણે દાઢે. એ આજુબજ આનો પલંગ દેના.
લાં જતાં મનમાં કેવુંએ થતું હતું. પ્રશ્ન નહીં

હોય તો? ધક-

કતે હોયે હું

અને અધાં ચ-

દ્યાં. દુરથી મેં

જોયું કે તે લાં

હતી. મને ની-

રાંત થઈ. હું

સ્વસ્થ થયો!

હું સવારે

એટલા એજ

જગ્યાએ તે

બેઠી હતી.

સોજેક વરસની

કોઈ મધુર

કુમારીને પગ

ઉપર પગ

ચલાવીને પ્યાન

મગ્ન જોઈએ?

કોઈ શાપગ્રસ્ત

દેવતાની જેમ

તે લાં બેઠી

હતી. મને જોયો

ને તરતજ મોઢું

દાસ્તથી મલ-

કયું-જાણે મને

આ વ કા ર

આગતી ન હોય?

“કેમ બા, કેમલાને છે દવે?” મેં પુછ્યું.

લગ્ન અને કમલા નીચે ચેતરેલું પર બેઠાં, હું

અને સંભુ ખાની પાસે બેઠા.

“દવે સારું છે લાખ” કુખાને સ્વરે દસવા

નો પ્રવલ કરતાં બા બોલ્યા. ધડીલર, તેની

આંખો મારા તરફ જોતી. ધડીભર લગા-કમલા

તરફ એની આંખોના લાવ કંઈ સામા માણસ

સોપારી મારી દેવળીમાં મુઝી તેની સાથે પે.વાનો નાનુક દાંધ પંખુ ઝાડ્યો.
મેં મારો બીજો દાંધ તે ઉપર દાખ્યો.

નું હૃદય ગળણવાની મારી શકિત છે એમ લાંતા, 'કમલા કહેતાં, હુંએ માનતો-છતાં મારા હૃદયનું બળનકાર મને હજી કોઈ મળ્યું નથી। આપણી વસ્તુ કોઈ પચાતી પડે આપણે જે ગુરસાંથી જોઈએ છીએ તેવી તેની આંખો હતી. મારી સામે જોતી ત્યારે મારી દયા નથી આવતી એ એમ તે કહેતી. એની આંખમાં ધર્પાનાં કિરણ સ્પુરી રહ્યાં હતાં, રોપથી આંખનાં મયકોડી, નાકનું ટેરનું ચઢાવી તેણે pose ગઈલી જણે પીક ફેરવી બેસતી હોય તેમ બેસી મારી સામે ગઈથી જોયું. આ બધું કેમ ખનતું હતું અને કેટલી વારમાં તેનો હીસામ નં હોય।

ચોડીવાર સુધી બધાં ચુપ હતાં. લતા ને કમલા ઉપર પ્રભાના શાત સોંધ્યે અસર કરી હતી. સમજી કમલાં તેમાં ઘણુંએ સમજી. અર્થ પૂછું દષ્ટિએ તેણે લતા સામું જોયું-ખન્ને એક-કમ દરયાં.

Lets' see the X'rays લતાએ દરમાવ્યું. ટેજમ પરતી X'ray ની શીઝમો ઝડપાઈ, અમે બધાં બારી પાસે ગયાં. લતાના હાથમાં 'શીટમ' હતી અને કમલા જોડે હતી. શંભુ તેમની પાછળ અને હું તેમની જમણી બાજુ એટલે પ્રભાની ખુરસીની પાસે. આ હાડકું અહીં લાગ્યું છે. તેનાં કારણ, નિદાન બધું હું મોટે બોલનો હતો પણ મારો જીવ ક્યાં હતો ? મારી પાસે તે એડી હતી ! મારા અંગ ઉપર તેના ઉબજીથાસ પથરાતા. એક વખત અજાણતાં મારો હાથ નેના ગાલને અડકી ગયો હતો. એ પળો મને કેવી લાગી હશે ?

"કે ગભરાવા જેવું નથી. એકાદ મહીના-માં તદ્દન આરામ-ચઢ જશે" મેં છેવટે મત આપ્યો.

"હા બા, તમે શીકર કરશો નહીં, હં"

લતાએ ટાપસી પુરી.

"કે નહીં લાઈ, એ તો ભોગ ભોગવવા લાગ્યા તે છુટકો છે ?"

"મામી ગયાં ?" મેં પુછ્યું. આ વખતે તેણે મારી સામું જોયું. એટલીવાર તેનું માથું અવનત હતું.

"હા, હમણાંજ ગયા" બા બોલ્યાં. "તારી તો કેટલીએ વાટ જોઈ."

મેં છુટકારાનો દમ જોયો.

"ત્યારે અમે હવે જમણું. બા, આવજો દં પ્રભાબહેન।" લતા-કમલા ઉઠતાં બોલ્યાં.

પ્રભાએ તેની આંખમાં ગ્રેમમૈત્રી જોયાં. તેનો રોપ ઉતર્યો.

"આવજો લતાબહેન, કમલાબહેન આવજો" હસતે મુખે તે બોલી.

"બા, ત્યારે હું પણ જાઉં છું. સાંજે 'બારકેટ' લઈનેજ આવીશ. કુમાર ! હું આવું ત્યાં સુધી બેસજો હં. કદાચ ડોક્ટર round ઉપર આવે" મારી તરફ ફરતાં શંભુ બોલ્યો. મને બોલવાનો વખતજ મળ્યો નહીં. પ્રભા શાન્તા આવે ત્યાં સુધી બેસવાની હતી.

બધાં ગયાં. એમને મુંકવા ફાટકં સુધી હું ગયો. પાછો આવ્યો તો તેના મોઝા ઉપર વિજયનું હાસ્ય જોયું.

"લ્યો, બેસવું હોય તો ખુરશી ખાલી કરી આવું" નયનો ચમકાવતાં તે બોલી.

"Oh thank you !"

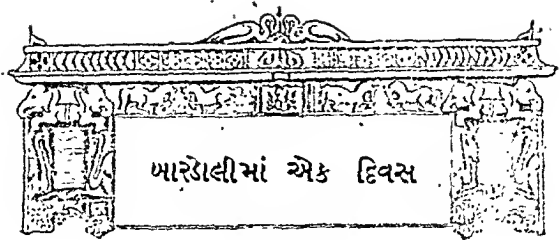
"એમાં વળી શાનું થયું ?" ખુરસીને લાયક ખુરસી ઉપરજ બેસેતો ! "મંદમંદ હસતાં તે બોલી.

કાલ બેઠાં હતાં તેમ આજેએ બેઠાં, મેં વાંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

"રજાએ ક્યારે પડે છે ?" બાએ પુછ્યું.

"પહેલી મે થી"

[વધુ માટે જુઓ ૫૪૪ ૩૬૦]

ખારડોલીમાં એક દિવસ

લેખક:
સૌ. લીલા મુનશી

સભ્ય, સાદિક સંસદ

અમે શ્રીમતી પ્રતિમા પાઠશાળાં જે
અમે ગાવાના કાલ પાઠ-અમે.

—દોહરી

ખારડોલી વીશે અનેક પ્રકારના પર-
સ્પર વિરદ દેવાલો સંભાળ્યા
પણી અમે તા. ૧૪ મીની રાત્રે મારાંક હુલ્લે
ખારડોલી જવા નીકળ્યાં. મારાંક ઘરે એટલા
માટે કે વ્યક્તિગત છુટા પ્રયત્નો જાન કરતાં
આપણા લોકો વીરતા દાખવે, ધૈર્ય સાચવે અડગ
ટેક નીભાવે એ જાણી વરતુઓ કે સદીઓ
ધર્મ એટલી જાણી અપરિચિત થઈ પડી છે કે
જગતમાં જગત આચારાદીથી પણ લોકોના
એવા મહાપ્રયત્ન તરફ પડેલી દૃષ્ટિએ અવિશ્વાસ-
થી સદગ જોવાનું જાય છે, અને થોડાં પળાં
પણ વીરતા, ટેક, ધૈર્ય દાખવ્યાં દોષ નો રહેને
એટલે દરે વાત આવી પડેને કે જેથી નાના
નમત પ્રયત્નો પણ છેક ટુટી જાય અને દોષ
તેટલો આત્મવિશ્વાસ લોકો ગ્રામીની મેસે એવો
અથક થઈ આવે છે.

પણ એવી અથક કાપવાને ખારડોલીમાં
એક દિવસ અમને જણ નીવડ્યો. જે ઘડા, ટેક
અને આત્મવિશ્વાસ અમે ને દિવસે જોયાં તે
જોયા પછી દોહરીતાનું સ્વાનંત્ય તે એક ધણાં
સાંજા કાળ લગી જોઈ રહેવાનું સ્પષ્ટ છે એવી
નિરાશા તે વખતે નો અદસ્ત થઈ ગઈ.

એવી નિરાશાને કાઢવાના થોડા પ્રયત્નો
આ રથને લઈએ.

તા. ૧૫ મીએ સવારે અમે જાને અને રા.
ખા. બીમગાંધી નાયક ખારડોલીના રોડને ઉતર્યા
અને રા. વરદભાઈ આવેલા નેમની સાથે
આશ્રમમાં ગયાં. આખા આશ્રમમાં ઉસાદનું,
વેગનું, સ્વાનંત્યનું વાતાવરણ બાપી રહેલું હતું.
શોક, દુઃખ, ચિંતા, દોષદૃષ્ટિ ક્યાંએ જગ્યાનાં
નહતાં. સાંની પરિસ્થિતિ વીશે રા. વરદભાઈ
એ અમને માહિતગાર કર્યા અને આશ્રમના

પ્રકાશન વિભાગ તરફથી તૈયાર થએલા બાર-
ડોલીમાં બનતી દરેક વિગતો અને બનાવોનાં
કાગળોમાં જોઈ જવાથી રા. મુનશીને પણ ઘણી
વસ્તુઓ થોડીવારમાં સમજી લેવાની તક મળી.
બારડોલીનું પ્રકાશનખાતું અસારે ઘણું સરસ
કામ કરી રહ્યું છે.

પણ સૌથી ખરેખરે અનુભવ તો હજી
આવવાનો હતો તે અમે સાંચી જમી પડવારી
મોટર લઈ ગામડાંઓ જોવા નીકળ્યાં સારે મળ્યો.
વરસાદ આવી ગયો હતો એટલે ધુળ એસી ગઈ
હતી અને તડકાની છાંટ છતાં તાપ નહીં એવી
બપોરે ગાડાંઓએ ચીજા પાડેલા ખરબચડા
રસ્તાઓમાં ફેડના છેડલા મોડેલની મોટરમાં
એસી રા. બા. ભીમભાઈ અને અમે નીકળ્યાં.
રસ્તામાં આ લલતની ઘણી કરુણ કથનીઓ અમે
સાંભળી.

સૌથી પહેલાં અમે સરભોણ ગયાં. સાં,
આવતી વખતે વધારે રોકાવાનું કંડી અમે બાખલા
ગામે ગયાં...

અરેખીઅન નાદટસમાં કોઈ નિર્જન શહેર-
ની વાતાં વાંચતાં હોઈએ તેવું આખું ગામ
દેખાતું હતું. દરેક ઘરનાં બારી બારણાં બંધ
હતાં અને એ ઘરોમાં જીવતા આત્માઓ કોઈ
વસતા હશે એવું પહેલી નજરે જોનારને તો નજ
લાગે. એક બાબુની ઓળના એટલ.ઓ ઉપર
માત્ર એક ડોસા ફરતા હતા તેણે અમારી મોટર
ઉભી રહી એટલે તરત યુમ પાડી. “ અલ્યા,
ઉધાડો આશ્રમની મોટર છે, આશ્રમની.” અને
ધીરે ધીરે એક પછી એક બારણાંઓ ઉઘડવા
માંડ્યાં.

અમે એક ઘરમાં ગયાં અને સાં જે દરય
જેથું તે તો જીંદગીફર સુલાય એવું નથી. માત્ર
બારણા વાટેજ પ્રકાશ અને પવન આવી શકે
એવું એ ઘર બારીઓ વિનાનું હતું. એ ઘરમાં

ત્રણુબાર સ્ત્રીઓ છોકરાંઓ લઈને ઉભી હતી.
એક બાબુના ભાગમાં ભેંસો, પાડીઓ વગેરે ઢોરો
બાંધેલાં હતાં. બંને પાંસનાં બારણા ઉધાડાં હતાં
છતાં પણ એ ઘરમાં અંધારું લાગતું હતું.

પણ એ ઘરનાં બારણાં વસાય સારે બધાની
શી દશા થાય તે કોઈ કદાપી શકે તેમ છે ? કલ-
કર્તાની અંધારી કાળી કેટડી કરતાં એ વધારે
અંધારું કારાગ્રહ બનતું અને આવા માત્ર એકજ
નહીં પણ અનેક ઘરોમાં સ્ત્રીઓ, બાલકો
અને ગંદવાડમાં અંધાઈ રહીને રોગચા મરી
મએલાં અને ઘોળાં પડી મએલાં ઢોરો એક સાથે
રાત્રિદિવસ આજે ત્રણ ત્રણ માસ થયાં વસતાં.
એમનાં પ્રિય ઢોરો વાડામાં રહી જમી અમલદાર-
ને હાથે પકડાઈ કપાઈ જાય તે કરતાં આ
સ્થિતિમાં દુર્ગંધ, ગંદવાડ, મંદવાડ, અંધારું
વેલું પડે તે વેલવાને આ લો? તૈયાર હતાં.
અને જમ્મતી અમલદારની નિર્દયતા વધારે ચાલતી
હોય સારે તો કેટલીકવાર શીંચાઈને માટે પણ
બહાર ન જઈ શકાતું તેથી ઘરમાં ખાડા ખોદી
લોકોને મળમૂત્ર તેમાં દાટવાં પડતાં. અને આટ
આટલાં દુઃખ સહન કરના છતાં સ્ત્રીઓના મુખ
પર પણ કાયરતાની કે દુઃખની નીશાની દેખાતી
નહોતી.

આ બધું જોતાં જોતાં ઘરનાં એક વૃદ્ધ
માજનને મેં સહેજજ કહ્યું: “ માજી ! આટલું
દુઃખ સહન કરો છો સારે પૈસા આપી દો તો
કેવું ? ”

જવાબમાં એ વૃદ્ધ બાઈ હતી. “ હવે આટ
આટલું સહન કર્યું અને પૈસા આપી દઈએ ?
ન્યાય કરશે સારે પૈસા આપીશું, અન્યાયની
એક દમડી વધારે નથી મળવાની. ”

હરી ધૂણતા કરીને મેં એક બીજા મામને
કહ્યું: “ સરકાર વલ્લભભાઈને પકડી જશે તો:
શું કરશો ? ”

“ એક વસ્ત્રભ્રમણ જશે તો બીજા એવા અનેક વસ્ત્રભ્રમણ પાકશે ” જવાબ મળ્યો. આટલી દડતા આગળ નિર્મલતાનો એક સ્પષ્ટ પશુ બોલવો તેમાં પાપ હતું.

આ અરસામાં તો ગામનાં લગભગ બધાંજ માણસો એકઠાં થઈ ગયાં હતાં. તેમની આગળ થોડી વાતોાકરી તેમનાં મુખ દુઃખ વલણવાનો થોડો પ્રયત્ન કરી તેમની મક્કમતાને વખાણતાં અમે આગળ ચાલ્યાં.

x x x

સરબોણના આશ્રમમાં ગયાં ત્યાં ડા. મુર્મંત અને સૌ. સારદા બહેનને મળ્યાં. થોડીવાર ત્યાં બેસી ભુવાસણ નામે પાંસે-નું ગામ જોઈ આવ્યાં અને સરભોણ ગામમાં જવા નીકળ્યાં. ત્યાં પહેલેથી ખમર હોવાથી લગભગ આખા ગામનાં લોક રા. લક્ષ્મીભાઈને ત્યાં એકઠાં થયાં હતાં.

આ રા. લક્ષ્મીભાઈ ઉપર કોષ્ટના સગીરના વાલી નાજરને ગામ લોક-નો દરાવ—પૈસા ન લેવા આજ્ઞાતનો — પહોંચાડવા આજ્ઞાતનો કેસ સુરતની

કોર્ટમાં ચાલે છે. એમ કરવામાં એમણે શો ગુન્હો કર્યો એ કોષ્ટ આ સરકારના તંત્ર વગર ખતાવી શકે તેમ નથી.

પણ આમ અમે ક્યાં ક્યાં ફર્યા તે કહેવા કરતાં અમે શું શું જાણ્યું તે જણાવવાનું અત્રે વધારે અગત્યનું છે.

ખરું પુછો તો અત્યારે બારડોલીમાં સરકારનો ડર અને રાજ્ય તરફનું માન એ બેમાંથી

એકે વરતુ રહી નથી. જેટલા વસ્ત્રભ્રમણની છાવણીના હુકમ પગાય છે તેટલા સરકારી હુકમો દારૂચારપદ અનવાની રિથિતિએ ત્યાં પહોંચી ગયા છે. પરંતુ અને તલાટીઓએ રાઠનામાં આખ્યાં અને લોકોએ ધરના નંબરો લઈ લેવા મુક્યા એટલે દરે લોકોને કે જમીનોને ઝોળખનાર કોઈ રહ્યું નથી; અને જમીની અને ખાલસાની તોટીસો વગર ઝોળખે ગમે ત્યાં અને ગમે તેને ત્યાં બંધાય છે. લોકો નથી તે પીળા કાગળના ફરફરીઆને બેતા કે નથી તેને વાંચના. લોકો તો એમજ માને છે કે “જમીન અમારી છે તો સરકાર કોણ ચાય છે ?”

બારડોલીના લોકોને મન વસ્ત્રભ્રમણ માત્ર માર્ગદર્શક નહીં પણ તારણદાર છે.

કોષ્ટ સરકારી અમલ-દારને ત્યાં પૈની મીજ કે વાહન નથી મળતું. સદા પીવાને પાશર દુધ તેને કોષ્ટ આપવાને તૈયાર નથી. તેનું કોષ્ટ પણ પ્રકારનું કામ કરવાને રાત્રી પરજનાં માણસો પણ મળતાં નથી. એક અમલદારની મોટર કાઢવામાં ખુબી જયંતો કદાકે સુધી લોકોને ધમકી અને લાલચો આપ્યા છતાં તેને ત્યાં વાટ બેસ્યાં કરવી પડે

પણ કોષ્ટ તેને હાથ ન લગાડે. અને વસ્ત્રભ્રમણ આવે ત્યારે તેમની આસાથીજ લોકો તેને તે કાઢી આપે એ રિથિતિ ત્યાં છે.

અને સરકારી અમલદારો યોગ્યાયોગ્યને બધો વિચાર લગભગ વીસરી ગયા છે. ચાલીસ દર્જની જમીન ચારસોમાં વેચી, એટલાથી ન ધરાતાં રાંધવાનાં વાસણ અને ધરનાં ગાડી થોડાં મુદ્દાંતની એક થોડાક સો રૂપીઆની મહેસુલને

માટે લ્યાં હરરાજ થાય છે. પણ આ જમીનો કાષ્ટને પચવાની નથી. ધામની મીઠી બહેન, મણિ બહેન, સા. ભક્તિવદ્ધમી વગેરે બહાદુર બહેનોએ જો જમીનોનો કળજો ક્યારેના લઈ લીધો છે, અને તેમને લાંબી ખેડેકયા સીવાય એ જમીનોનો કળજો કોષના હાથમાં આવે તેમ નથી. પણ એ તો લગભગ અશક્ય વાત છે.

સરકારી અમલદારના મનસ્વી હુકમોમાંથી એક હુકમ તેમનાથી લ્યાં નીલાવી શકેતો નથી. કલેક્ટરના બંગલાની બહાર ચોટ્ટી કરતાં ત્રણ જુવાનોને એક પછી એક પકડ્યા અને વધારેને પકડવાનો સંભવ ઉભો થતાં કલેક્ટરને જ લાંબી નાસી જવું પડ્યું એ સુપ્રસિધ્ધ બીના ભાગ્યેજ કોષથી અગ્નિ હશે. વંડી કુદાવી કાયદા વરુદ્ધ ગાડીની જપ્તી કરી પણ તેને જોડવાને બળદ કે ખેંચવાને મળુર ન મળતાં આજની ધડી મુઠ્ઠી લોકોની દલતાના કીર્તિસ્થંભ સખી તે રસ્તા વચ્ચે ઉભી રહેલી છે.

પહોણોના ત્રામે પણ દહ કરી. તેમના નગ્ન થઈને નહાવાની વાત, સ્ત્રીઓને સતાવવાની વાત, સાકર ધારી મીઠાની ગુણુ ફાડી ચોરી કરવા બાજતની વાત, લોકોના ધરમાં બળજબરીથી ગમે તે રીતે પેસી જવાની વાત એ સૌ વાતો પણ વિગતવાર દૈનિક છાપાઓમાં આવી ગયેલી છે. અમલદારોએ પણ એમના અધિકારોને ખુબ મરડ્યા છે. જપ્તી દિવસે સૂર્યોદય પછીજ થઈ શકે એવો નિયમ છતાં પરાલના ચાર ને સૂર્યાસ્ત પછી સંધ્યાકાળે કરતાં એમનો કાયદો ત્રુટતો નથી. તાળાં ન તુટે એવો નિયમ તેઓ ધરનાં બારણાંના નકુઆ ઉતારી તોડી શકે છે.

આ જપ્તી અમલદારો ધરના સગા થઈ આવતાં પણ શરમાતા નથી. એક રાત્રે એક જણનાં બારણાં ઠોક્યા. "ફલાણુ બાઈ! બારણાં

ઉઘાડો તમારા વહેવાઈ આવ્યા છે." ધરખણી કહે: "અમારા વહેવાઈ હશે તો સવારે આવશે. અમારે બારણાં નહીં ઉઘડે." પેલી પંચતંત્રમાંની બીલાડા ઉદ્ભવમાટે થેર જઈ પોતે તીર્થ ફરી આવી અહિં સાનું વ્રત લીધું છે તેથી બહાર નીકળવાની વીનતી કરતી હતી એવી વાર્તા આ લાગે છે.

પણ કોઈ વેળા ખરેખરા પરાણુ પણ આવે છે, ને તેમ એક જણને લ્યાં પરગામથી કેટલાક સગાં આવ્યાં. બારણાં ઉઘાડી શકે તેમ હતું નહીં પણ ધરખણીએ ધરમાં ચલા કરી બારી વાટે દોરકુ બાંધી લોટા ભરીને ઉતારી અને ઓટલે સગાને રાત રાખી સવારે વિદાય કર્યા. ભુલે ચુકે બારી ઉઘાડી રહે તો તેમાંથી પહોણો કુદીને આવે અને વાડાની બીતો પર ચઢાય તો તેમ કરવામાં તેઓ પાછું વાળીને ન જુએ. ધણીવાર ભુખ્યાં તરસ્યાં ધરોમાં પુરાએલાં માણસોને સ્વયંમેચકોને છાપે કાણું પાડી પાણી ને ખાવાનું પહોંચાડતાં પડતાં. ને છતાં આ સ્થિતિ લોકો વગર ફરીઆદ સહન કરે છે.

એક વખત એક બાઈ સહેજ બારણું ઉઘાડી વાડામાં કે કામ કરવાં આવી. એવામાં તો જપ્તી અમલદાર આવ્યાજ છે. બાઈ તરત ધરમાં પેસી ગઈ અને અમલદાર બારણું પકડી ધરમાં આવે તે પહેલાં બારણું વાસવા માંડ્યું. તેનો પર તે અમલદારે પોતે બારણામાં પગ મુક્યો છતાં બારણું અંધ કરવાનો અને પોતાનો પગ કચરવાનો કેસ ચલાવ્યો. બાઈનો પતિ બીચારો ભલો માણસ હતો તે પહેલીવાર બરાબર જવાબ ન દઈ શક્યો. બીજીવાર કોરટમાં જવાનો વખત થયો ત્યારે બાઈ સાથે ચાત્રી અને વરને ગાડીમાં હાંમત આપવા લાગી. "આવા રોતા જવાબ આપી કેમ છો શું? જે બન્યું હોય તે બરાબર કહેજો અને છ મહીના

જેલ આપે તો બાર મહીનાની માંગતો. મને પુછશે તો હું તો ખરેખર ક'યુલ કરવાનીજ છું કે મેં એને ઘરમાં ન આવવા દીધો.” બારડોલીની આ લદનમાં આમ સ્ત્રીઓ પુરુષોને ખરેખરા ટકાવી રાખે છે.

અને બારડોલીની આ બહેનોનો જુસ્સો કે જેવો તેવો નથી. જેટલાં હુખો પડે છે તે તેઓ દસના મુખે સદન કરે છે, અને પોતાના સ્વયંનિર્ણિત કારાગારમાં મહીનાઓ, થયાં પુરાયા છતાં વિવાદની એક વાદળી એમના અંતરને કલુષિત કરતી નથી. શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પર તો એમની શ્રદ્ધા અજબ છે. એ જ્યાં જાય ત્યાં ગામની સ્ત્રીઓ એક પછી એક આવી એમના લલાટમાં કુંકુમનું વિગ્ધતિલક કરી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે રૂપીઆ બેબે રૂપીઆની ભેટો ને વિશ્વાસ અને ભક્તિજળથી મુકતી જાય છે તે ભોત્તાં ગમે તેવા અશ્રદ્ધાળુનું દલ્લ પીમળી જાય, અને એમના લોકગીતના મુરોમાંથી દલતા અને આત્મવિશ્વાસ નીતરતાં ટૂંપી આ અત્યંત લોકોના આત્માની મહત્તા આગળ આપણું હૃદય નથી જાય.

પણ વલ્લભભાઈ પરનો આ વિશ્વાસ જોવાની તક તો અમને છેક સાંજના મળી. નાની ફરોદનામના ઝામે તે સંજે તેમનું બાવણ હતું ત્યાં અમે સાથે જવા નીકળ્યાં. અને સુરેજ રસ્તામાં આવતાં ગામોમાં ને ઉમળકાથી, બાવથી, ભક્તિથી તેઓ તેમનું સ્વાગત કરતાં, અને સ્ત્રીઓ એમને કુંકુમ, અક્ષત અને પુષ્પ મોદી એમની આગળ ભેટ ધરતી તેનાં અપૂર્વ દ્રશ્યો અમને જોવાનાં મળ્યાં. બારડોલીનાં અકાયાથી હમ્મર સ્ત્રી પુરુષો ને બાળકોને મન વલ્લભભાઈ માત્ર તેમના ભાગદંડકજ નહીં પણ તારણદાર છે, અને એમની આત્માતેજો પ્રાણંતિ પણ પાળવાને તત્પર છે.

અમે લીધી પ્રતિક્ષા પાળ્યું કે
મંત્રે કાયાના કડઠા યાય-અમે.

આ ઘોષ માત્ર એકજ ગામની બહેનોનો નથી, પણ આખી બારડોલીની વંસ્તીનો છે. સરકાર એમને કરાવવાની વાત કરે તો તે મિથ્યા છે. ત્યાં સ્ત્રીઓ ગાય છે કે:

સરકાર જેને અમાગીઆ હું નથી
તારા બાર ઉપર બે ગયા વાગી.

કોણ કહેશે કે આ લોકો હારની જરાએ આંધંકા રાખે છે ?

નાની ફરોદનાં રા. વલ્લભભાઈનું ભાવણ સરસ યધું અને લોકોમાં ઉત્સાહ પણ વધારે હતો. સરકારી રીપોર્ટર સરમાતો હોય તેમ આવી પાછળની જગા પર બેસી ગયો રા. મુનશી પણ વલ્લભભાઈની આગ્રા થતાં “શુજરાત એક અને વ્યવસ્થિત જોવાનાં પોતાનાં સ્વરને કહી પણ નિદ્ર યધ પોતાના જીવનમાં તેને સ્વલ્પ કીકત રૂપે જોઈ ચકાશે એ વીશે પોતાને શંકા હતી પણ આજ તે નષ્ટ યધ” એ વીશે લાગણી પૂર્વક બે શબ્દો મોઝ્યા એમના અંતરમાં આજનું દ્રશ્ય જોતાં ખુબ અસર યધ હતી.

બારડોલીનો એક અપૂર્વ દિવસ આમ પુરો થયો અને સૌ સમજાય ગીસેક માલ્લક દૂર આવેલા નવસારીના રોશન તરફ ચાલ્યાં. રસ્તામાં રા. વલ્લભભાઈએ આ લોકોની દલતા રીશે કરુણ ચિનોહની અનેક નાની નાની કથાઓ કહી અને આટલો ઉત્સાહ, આટલી દલતા, આટલો આત્મવિશ્વાસ, આટલી શ્રદ્ધા અને મરી શીટવાની આટલી તૈયારી એ બધું જોવા પછી એમનાથી સરકારનું ગમેતેલું સમાધાન સ્વીકારી પ્રજાનો વિશ્વાસઘાત કેમ થાય એમ એમણે પ્રશ્ન પુછ્યો. એનો ઉત્તર કોણપણ શુજરાતી નહાર સીવાય બીજી કંઈ રીતે વાળે ?

વાતો કરતાં નવસારીના દીવા દેખાયા અને ગામમાં ગાડી જરાવાર ઉભી રહી વારે મી. ગારકા સાથે સખત સામાજિક બહિષ્કાર ચાલી રહ્યો છે એવી ખબર કોઇકે આપી. પોતાની શક્તિનો પરિચય કરવવાનું આ શંકા પ્રજા પુરેપુરું વાપરતાં રીખી ગઇ છે.

બારડોલીમાંથી પઠાણો ગયા ને પોલીસ આવ્યા પણ ખાલસા કરેલી જમીનમાંએ લોકો ખેતી કરવા મંડી પડ્યા છે. પરિણામ શું આવશે ? વલ્લભાઇ પકડાશે ? લોકો સત્યાગ્રહ કરશે ? સરકાર ગોળીબહાર કરશે ? આ બધા માત્ર તર્કો છે. એનો ઉત્તર શોધવાની માયાકુટમાં

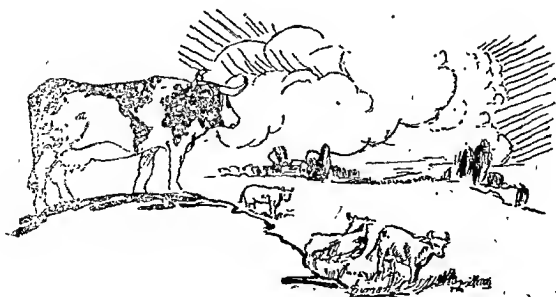
પડવાની આપણે જરૂર નથી. આપણો ધર્મ તો માત્ર વ્યવસ્થા અને મહત્તાનો જે પાઠ બારડોલી અત્યારે શીખવી રહ્યું છે તેને અંકલ કરવાનોજ છે.

આમ આ એક દિવસમાં સંગ્રહેલાં રમરણો લગભગ હવનભર એ નભુસાય એવી છાપ પાડી રહ્યાં તે લઈ અમે ટ્રેનમાં બેઠાં અને લવ્યમાંથી સામાન્ય દુનીઆં તરફ પાછાં વળ્યાં.

હરિનો મારગ છે શુભનો.

નહીં કાપરડું કામ જોને.

ફરોદની ત્રીઓએ ગાએલું ગીત ટ્રેનનાં પૈડાં સાથે મારા કાનમાં ફરી ફરીને પડવા પાડતું હતું.

જ્યાં મનભેદ થાય ત્યાં કુટ્ટ દાનતનું આરોપણ કરવું એ જન-સમાજનું આમાન્ય લક્ષણ સામાન્ય રીતે 'સાદિલ' પત્રનું નથી. પણ હેઠ્ઠા અંકમાં પરિષદ મંડળની કાર્યવાહી સમિતિએ રા. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ઝવેરીને મંડળના પ્રમુખ તરીકે ચુંટી કાઢ્યા તે ખાતતમાં આ લક્ષણની આંચ લાગી દેખાય છે. જુનના 'સાદિલ' માં પરિષદ મંડળ પર આક્ષેપ કરતાં નીચેની દકીકનો લખવામાં આવી છે.

૧. એમની ચુંટણી બ'ધારણની વિરુદ્ધ છે.
૨. એ બ'ધારણ જાણી જોઈને અને ધરાદા પૂર્વક તોડવામાં આવ્યું છે.
૩. એ બ'ધારણ તોડવાનો હેતુ રા. કૃષ્ણલાલનું મન મનાવી લેવાનો છે.

સાદિલે રજુ કરેલા આ ત્રણ મુદ્દામાંથી પહેલો મુદ્દો ખીનપાયાદાર છે કારણ કે બ'ધારણની કલમ ૨૭ થી નીચે પ્રમાણે છે:

“ કાર્યવાદક સમિતિની મુદત દરમ્યાન કેાઇ સમાસદના મતનુયી કે રાજીનામાથી કેાઇ જગ્યા ખાલી પડશે તો કાર્યવાદક સમિતિ ખીજા કેાઇ સમાસદની નીમણુંક કરીને તે જગ્યા પૂરશે; અને સમિતિમાં ખાલી પડેલી જગ્યા ઉપરની રીતે પુરાય ત્યાં સુધી સમિતિના બાકીના સમાસદો પોતાની સત્તાનો અમલ કરશે. ”

બ'ધારણ કેાઇ પણ કેાઇએ ઉઠવી પરિપદના પ્રમુખથી પહેલાના પ્રમુખોનેજ ચુંટવા એવી આજ્ઞા કરતું નથી.

ધારો કે આ બ'ધારણ જાણી જોઈને ધરાદા-પૂર્વક તોડ્યું એનો પુરાવો ચોપાનીઆના લેખકેા પાસે કેાણુ લઇ શકે ?

ત્રીજો મુદ્દો રજુ કરવા માટે આવી-ગતના ધરાદાનું આરોપણ ચણું હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. કાર્યવાદક સમિતિએ બ'ધારણ તોડ્યું એ માની લેવાની 'તાવળ' 'સાદિલ' પણ કરે એ 'સાદિલ' ના તંત્રી મદદાચયનો સ્વભાવ જોતાં જરા વિચાર કરવા જેથી બાજત લાગે છે.

રા. કૃષ્ણલાલનું મન મનાવી લેવાનો મુદ્દો દનો એ આરોપણ જેવું ગેરબ્યાજખી છે તેવુંજ ખીનપાયાદાર છે. કૃષ્ણલાલમાઈને ચુંટ્યા તે એમની લાચકાતને લીધે નહીં, પણ એમનું મન મનાવવા, એવા સૂચનથી 'સાદિલ' ને શો હેતુ પાર પાડવો છે એ સમજવું કઠણ છે. શું રા. કૃષ્ણલાલલાઇ પાસે રાજીનામું અપાવવું છે કે તેમની અને કાર્યવાહી સમિતિ વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરવું છે ?

આખરે એક વાતનો તો અમને સંતોષ છે કે રા. કૃષ્ણલાલમાઈની ચુંટણીને 'સાદિલ' પણ સાચક લેખે છે. એમનો આગ્રહાથી પરિષદ મંડળમાં જે 'અદંતા' 'મંદના', 'અનુદારતા'

‘સાહિત્ય’ને દેખાય છે તેનો રોધ રા. કૃષ્ણલાલભાઈ કરી શકશે. હું પરિપદ મંડળની કાર્યવાહી સમિતિનું સદ્ભાગ્ય ગણું છું કે એમણે કરેલા સંકલ્પથી આવી ફાયદો ‘સાહિત્ય’ જોઈ શકે છે. અને કે નહીં તો એટલા માટે એ

ચુટણીને વ્યાજબી ગણવાનો સંતોષ હું લઈ શકું છું.
મને આશા છે કે ‘સાહિત્ય’ની કીમતી મદદ આ અને બીજી રીતે પરિપદ મંડળને મળ્યાં જ કરે.

સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકોની સમાલોચના આ અંકમાં સ્થળસંકાપને લેઈ પ્રસિદ્ધ કરી શક્યા નથી. તે આવતા અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. વિલંબ માટે અમે દોષગીર છીએ:—

દ્વિરેકની વાતો : લેખક : રા. રામ-નારાયણ પાઠક. પ્રકાશક : પ્રચાન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય : ૧-૪-૦.

પદ્ધતિ : લેખક : રા. ધૂમકેતુ. પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ. મૂલ્ય : ૦-૩-૬.

સુંદર વાતો } પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિ-
દેવકથાઓ } લ્ય મંદિર, અમદાવાદ.
લેરુ } મૂલ્ય : ૦-૪-૦; ૦-૬-૬.

બાલકાવ્યો : } પ્રકાશક : પુસ્તકાલય સ-
સંદર્ભાદ શેઠ : } હાયક સહકારી મંડળી
લી. વડોદરા. મૂલ્ય : ૦-૭-૦.

સ્નેહપૂર્ણ : } લેખક : રા. ગોકળ-
વ્યાસજીની વાર્તાઓ : } દાસ રાયચુરા.

પાપીની દશ : } લેખક : ડા.
સાહિત્યનો વિકાસ કેમ થાય? } હરિપ્રસાદ
સાહિત્યનાં પ્રેરકબળો : } દેસાઈ.

વેણીનાં ફૂલ : લેખક : રા. ઝવેરચંદ

ચીનગારી : લેખક : રા. સુંદરલાલ નાથલાલ જોષી. મૂલ્ય : રૂ. ૦-૧૨-૦.

ભુદ્ધિનું બળર : } લેખક : રા. જ. દ. ખંધ-
૬ નવી વાતો : } રીઆ. પ્રકાશક : ધી
જનરલ બુક ડીપો-
મુંબાઈ.

પદ્ધવાન પોથી અથવા પાઠશાસ્ત્ર, ત્રીજી આજ્ઞા (સિ) લેખક : ગં. રવ. લલિતગૌરી સામરાવ તથા ગં. રવ. વિમળાગૌરી મગનલાલ. નડી-આદ, મૂલ્ય : રૂ. ૩-૦-૦.

અખળાની આહુતી યાને સળગતો સંસાર : લેખક, પ્રકાશક : રા. જોડાલાલ મોતીરામ ભટ્ટ, અમદાવાદ, મૂલ્ય : ૦-૧-૦.

આયુર્વેદામૃત : ચોળક અને પ્રસિદ્ધ કતો વૈદ્ય જીવનરામ માણેકરામ ઝોઝા, સુરત, મૂલ્ય, રૂ. ૨-૦-૦.

સામાન્ય રીતે આપણા વૈદો પોતે જે ખાસ પ્રયોગ જાણતા હોય છે તેનું બહુજ કાળજીથી સંજોગન કરે છે. પરંતુ રા. જીવનરામે મસ્તુત, પુસ્તકમાં પોતાના ખાસ પ્રયોગો પ્રસિદ્ધ કરી એ પુરાતન પ્રણાલિકાનો ભગ કર્યો છે તે જાણતેમને અભિનંદન થતે છે. વ્યાધિનાં ચિહ્નો, તેનાં કારણો ને ઉપાયો; હસાદિની આમાં ચર્ચા કરી છે. વૈદકમાં રસ લેનારને આ પુસ્તક ઉપયોગી નીવડે એવું છે.

सरिता

(એક ચાલુ એકાંત્રી નાટક)

લેખક :

આ. જયેન્દ્રરાય ભ. દરકાળ

પ્રવેશ પહેલો

સરિતા : (સ્વગત, મંદ સ્વરે) હું નાની છું પણ કેવી નિર્મળા ને કુટીરી દેખાડું છું !

પ્રવેશ બચ્ચો

સરિતા : (સ્વગત, સ્વસ્વરે) દેવે હું ગોડી ચલ. (ભોળાને નિરખતી) રંગ ખદસારા મંગીયો, હો !

પ્રવેશ દેહસો

રિતા : (સ્વગત, ધુપવાદથી) દેવે તો, —ચાલ, સાગરને મળું.

મારી નાંધ પાથી

લેખક :

રા. ગુપ્તા

મા

તા. ૫-૧-૨૮
જે એક પુસ્તકમાં વાંચું, "જગત
એટલે સ્વાયં સાધુઓનું નિવાસ
સ્થાન."

જગત ને જગતના માનવીના સ્વાર્થપણા
વીશે આવાં અનેક વિધાને મહાપુરુષોએ કર્યાં
છે. મનુષ્ય સ્વાર્થનું પુતળું છે, એવો આનિગ્રાય
લંગ્લેજ દરેક મહાપુરુષે દર્શાવ્યો છે. પરંતુ તે
પરથી એમણે નિઃક ધાય છે કે મહાપુરુષો પણ
ભુલ કરી શકે છે; મહાત્માઓનું દર્શન પણ
અવાસ્તવિક હોઈ શકે છે. એમ ન હોત તો
ઈશ્વર જેવો પુરુષ (?) જગત જેવી વસ્તુ ન્યવા
ની હલ કરે ખરો ?

અનેક અનુભવો મેળવીને તેમજ જગતનું
ખાલ અવગ્રાહન તથા મારી પોતાની જાતનું
આંતર અવલોકન કરીને હું એવા નિર્ણય પર
આવ્યો છું કે મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતેજ પરાર્થી
છે; સ્વાયં જેવી વસ્તુ જગતમાં હજી નથી. એ
અમૂલ્ય વસ્તુ કદાચ કેસાસ કે વેંકુઠમાં હોય તો
કોણ જાણે; પણ અદો, આ શ્રુત્યુક્તિકની ભૂમિમાં
તો એનાં દર્શન દુર્લભ છે.

મનુષ્ય જેટલો પારકાનો વિચાર કરે છે

તેટલો પોતાનો કરે છે ખરો ? અને પોતાનો
વિચાર કરે છે સારે પણ ખીજ પોતાને માટે
શું ધારશે એવોજ વિચાર એ કરે છે.

'ઈશ્વર ! તને મારી શીકર છે' એમ હું
એણું છું સારે ઈશ્વર તારીની મારી અનન્ય
શ્રદ્ધા પ્રગટ કરતાં મારી આસપાસના યનુષ્યોને
હું અન્યાય કરું છું, એ વાત હું ભૂલી જઈ છું.
મારી સામાજિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક,
આધિભૌતિક, આર્થિક, શારીરિક દલાદિ સર્વ
પ્રકારની ઉત્તરિ માટે જેટલી શીકર છપ્પરને છે,
અને જેટલી શીકર અને પોતાને છે, તેથી વિશેષ
શીકર મારાં દિનેશ્ચુઓને છે, એથી અનેક
અનુભવને આધારે, મારી પ્રતીતિ થઈ છે.

એક એવો વર્ગ છે કે જેને મારી સામાજિક
સ્થિતિ માટે લક્ષ્મીજ કાળજી છે. સમાજ સાથે
મારે કેવો સંબંધ રાખવો, મારે પરણવું કે નહીં,
પરણવું તો કેવી કન્યા પસંદ કરવી, કેટલી ઉંમરે
પરણવું વગેરે વગેરે બાબતો મારે માટે માત્ર
પરમાર્થ વ્રતિથીજ નહીં કરનારાં એટલાં બધાં
છે કે તે વીશે મારે જરા પણ વિચાર કરવાની
જરૂર રહેતી નથી. તેઓ માત્ર સલાહ આપીનેજ
અટકતાં નથી. મારે પરણવું એમ એ એવો એમનો

‘હસ્તલિખિત પત્ર’માં કદી લખ્યું નથી. છતાં તે ‘મહિના વિદ્યાર્થી’ અવસ્થાનાં લખાણો ‘મારી નોંધપોથી’માં ક્યાંયી ‘આલ્યા આવે છે’ તે સમગ્રનું નથી. ‘કદાચ રા. તીરંદાજ હસ્તલિખિત પ્રતને બદલે વર્ણવ્યલય કરી ‘હસ્તલિખિત પત્ર’ કહેતા હશે. અને જે એમ હોય તો તેમાં મારો ઉપાય નથી.

મુદ્રણાલયમાં મોકલવા માટે હસ્તલિખિત પ્રત તૈયાર કર્યા વગર છુટકો નથી. હસ્ત શીવાય બીજા કોઈ અવયવ વડે લખવાની મારી અશકિત હું કયુલ કરું છું. પાદલિખિત, નાસલિખિત, મુખલિખિત કે એવી કોઈ હસ્તેતરાવયવલિખિત પ્રત મારાથી, આ તો શું પણ આવતા જન્મમાં પણ તૈયાર થઈ શકે એમ નથી. રા. તીરંદાજ જે ‘હસ્તલિખિત પત્ર’ એ શબ્દો વાપરી ‘હસ્તલિખિત પત્ર’ જ કહેવા માંગતા હોય, તો એઓ જે કહેવા માંગે છે તે બરાબર કહી શકે છે, એટલા બદલ હું એમને અભિનંદન આપું છું. પરંતુ એઓ જે કહેવા માંગે છે તે તદ્દન ખોટું છે એટલા માટે હું મારી દીવગીરી પણ જાહેર કરું છું. કારણ કે મેં હજી સુધી ‘વિદ્યાર્થી’ અવસ્થામાં ‘કે જ્ઞાનીની અવસ્થામાં હસ્તલિખિત પત્રમાં કદી પણ લખ્યું નથી. છતાં જે અસ્તિત્વ જ નથી ધરાવતાં એવાં મારાં ‘હસ્તલિખિત

પત્ર’ માંહેનાં લખાણો ચોંટ્યાં આવતાં ‘રસ્તામાં રા. તીરંદાજને મળે તો બેશક એમણે એવાં લખાણો, શરસંધાન કરી અર્ધે રસ્તેજ વાંધી નાખવાં.

મેં આગળ લખ્યું છે તેમ જગત પરાથી છે; મનુષ્યને પોતાના કરતાં પારકાની ચિંતાજ વિશેષ થાય છે. મારા લખાણમાં વિદ્યાર્થી, અવસ્થાની લેખોની અપંકવતા ન ધુસી જાય તે બદલ રા. તીરંદાજને કેટલી શીકર થાય છે તે ઉપર ટકેલા એમના અવતરણ પરથી સમજાય છે. પરંતુ હું પણ રા. તીરંદાજ જેટલોજ પરાથી છું. મારે માટે જેટલી એમને કાળજી છે. તેટલીજ એમને માટે મને કાળજી છે. આથી એમણે મને ‘નમ્ર મુચના’ કરી છે, તો હું પણ એમને એમનાજ શબ્દોમાં જરા ફેરફાર કરી અતીવ નમ્ર મુચના કરવા રજા લઉં છું કે—

“સૌ ટીકાકારાને મારું સ્તન છે કે કેવળ પ્રકાશન માટે આવડી બધી ઇન્તેજારી ન રાખજો, અગ્નણ અવસ્થામાં કરેલી ટીકા ધણીવાર અસલ અને નમાલી હોય છે. એવી ટીકાને પ્રકાશ આપવામાં સાર નથી.”

સરકારનાં દુષ્કૃત્યો

[ખારડોલીના ખેડુતોની વ્યાજખી માગણીને સરકારે ઠોકરે ચઢાવી દમદાટીથી મહેસુલ વસૂલ કરવાની રાજનીતિ અખત્યાર કરેલી છે; તે નજરોનજરે જોઈ રા. મુનશીએ, યુનીવર્સિટીના મતદારોના પ્રતિનિધિ તરીકે ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપી, એમના મતદારોનો ત્રીકાલદુઃખ માગતાં, નામદાર ગવર્નરને, ખીનજવાબદારીભરી નીતિનો સખ્ત આટકણી કાઢતો નાચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો છે.

રા. મુનશીએ પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે શ્રી. હુસેનભાઈ લાલજી, શ્રી. શીવદાસાની, ડૉ. ગીશ્વર, રા. બ. બીમલાઈ નાવક, શ્રી. ચંદ્રચુડ, શ્રી. ખેર અને શ્રી. મુનશીની, ધારાસભાના ચાલુ અને માજી સભ્યોની ખીનસરકારી સમિતિ રચાવી છે અને તેઓ એક વખત ખારડોલી જઈ, કેવી રીતેતપાસ ચક્ર કરવી વગેરે નક્કી કરી આવ્યા છે. —ઉપતન્ત્રી.]

શ્રી. મુનશીનું રાજીનામું

૧૧૧, એસ્પેક્તેડ રોડ, મુંબઈ.

જુન ૧૭, ૧૯૨૮.

વહાલા સર હેરલી માહેબ,
આ પત્ર લખતાં મને એક યાવ છે પરંતુ મને લાગે છે કે મારે મારી ફરજ બજાવી આ પત્ર આપને લખવો જોઈએ. કારણ મેં હંમેશાં ધાર્યું હતું કે અમારામાં કેટલાકની જગ્યા પ્રમાણે આપ નામદાર વચ્ચે પડી ખારડોલીના મામલાનો સંતોષકારક નીવેડો લાવશો. આપ નામદાર જોશો છો કે અંધારણૂપવંકની સરકારનું અસ્તિત્વ લખમાં આવી પડે એવી કાષ્ઠ પથ્થુ ચળવળને હું-રેકો નજી આપુ, પરંતુ

મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે કાષ્ઠપથ સરકારને કાવદાના સવિનયલંગની ચળવળ સામેની લડતમાં પથ્થુ પ્રજાની વ્યાજખી ફરીઆદો દૂર કરવાની ના પાડવાનો, એ લડતના લોગ ચક્ર પોલાં નિદોષ પ્રજાજનોને વેઠવાં પડતાં દુઃખો બાજત અખાડા કરવાનો, એ લોકોની સામે કોર અને અન્યાયી નીતિ અખત્યાર કરવાનો કે વેર લેવાનું વધણું ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર નજી હોય. સરકાર જે એમ વતે તો ગમે તેવા ચુરને અંધારણૂવાદીને પથ્થુ પોતાનો વિરોધ

સખળ રીતે બતાવવાની દુઃખદાયક આવશ્યકતાને વશ થયા સીવાય છુટકો ન રહે.

ધારાસભાના સભ્યોની માગણી

૨ આરડોલી તાલુકાની જમીનમહેસુલની આંકણીના સંબંધમાં ધારાસભાના ગુજરાતના સભ્યોની કેવળ એટલીજ માગણી હતી કે સ્વતંત્ર સરકારી અમલદારો પાસે ફેરતપાસ કરાવો. ફેરતપાસની વીનંતી એ નરમમાં નરમ માણસો કરી શકે અને ઓછામાં ઓછી નરમ સરકાર પણ સહેલાઈથી મંજૂર કરી શકે એવી અતિ નરમ માગણી છે. આરડોલીના દાખલામાં બન્યું છે એમ જ્યાં દેખીતી રીતે બુલભરેલા આંકડાઓ પર અમુક અહેવાલ રચાયો હોય ત્યાં આપખુદમાં આપખુદ સરકાર પણ આવી માગણી વિના આનાકાનીએ મંજૂર રાખે એવી આશા રખાય, છતાં આવી નરમ માગણીનો પણ જે ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો છે એ કારણેજ આ કમનસીબ મુરદેલી ઉભી થવા પામી છે.

સરકાર પ્રત્યે અપ્રોતિ દેજાશે

૩ અલારે દરનેલું મહેસુલ નવી આંકણી કરાવ્યા પછી અચેત્ય છે એમ લાગે ન સાબીત થાય પરંતુ ચએલી આંકણી જો યોગ્યજ હોય તો પછી આપની સરકારે અખલાર કરેલું વલણ કોઈ પણ પ્રકારની જવાબદાર સુધેલી સરકારને છાજે એવું એ નથી એ નિર્વિવાદિત છે. લાગતા વળગતા દરેક માણસ તરફથી દબાણ થયા છતાં આપની સરકારે ફેર તપાસ કરવાની ના પાડી છે અને પોતે જ કદેલી ઉદારતાથી સંતોષ માને છે, પોતાના નિર્ણયના વ્યાજબી પણાની ખાતરી કરવા દેવાની તકને એણે ઠોકર મારી છે, અને આવી નજીબ બાબતમાં પણ લોકમતને નમતું ન આપતાં એવો માર્ગ અદ્યક્ષશ્રી છે કે જેને પરિણામે આરડોલીના વર્તમાન બેઠુને કાં તો સદનર નાથ થશે

અથવા તો લોહી રેકાશે, અને નિઃશંકપણે પ્રજાના દુઃખને લીધે સરકાર પ્રત્યે બંધાઈ અપ્રીતિ ફેલાશે. ફેરતપાસની માગણી જેવા નાનાંકડા પ્રકરને આટલું અલુગતું મોટું સ્વરૂપ પકડવા દેવું, એ ઓછામાં ઓછી કડક રીતે કહું તો પણ હીંદુસ્તાન જેવા નિરાધાર લોકો વીશે અને હીંદી સરકાર જેવી જ્યાર જસ્ત સરકારના સંબંધમાં શક્ય છે.

આરડોલીની લડત રાજકીય નથી

૪ જાતતપાસ પરથી હું જોઈ શક્યો છું કે આરડોલીની લડતના આગેવાનો પોતાની પ્રવૃત્તિને કોઈ પણ રાજકીય સ્વરૂપ આપવાની વિરુદ્ધ છે, સીવાય કે સરકાર એમને એમ કરવાની ફરજ પાડે. આ દાખલામાં અલાર સુધી સુસ્તમાં સુસ્ત અસહકારીએ પણ કેવળ એટલીજ માગણી કરી છે કે સ્વતંત્ર તપાસ કરાવો, અને તાલુકાના લોકોને એવી તક આપો કે સરકારો આંકડાઓનું ખરાબોટાપણું તપાસી શકે અને પોતાના આંકડા રેલું કરી શકે. આ માગણી તપાસપંચ સાથે સહકાર કરવા દેવાની છે, અને તેથી કરીને સરકાર વિરુદ્ધની અથવા અસહકારના પક્ષની એમાં કોઈ પણ ગંધ છે એમ કહી શકાયજ નહીં, પરંતુ આ દાખલામાં મને તો એમ જણાય છે કે સરકારની ઇચ્છા કેવળ આરડોલીમાં વિરોધ ઉઠાવવાનો જુરસો ખીલવનાર અસહકારીઓને કેવળ કચરી નાખવાનીજ છે; અને એમ કરતાં થોડાં દુનર કુટુંબો જમીનદોસ્ત થઈ જાય એની એને પરવા નથી. વંધિ દર્શાવવાના અતિમ ઉપાય તરીકે સવિનયભંગ જેને લડકણીઆઓ રાજદોલી-લીલચાલ તરીકે વણવે છે, તે હીંદના જાહેર જીવનમાં હવે તો સ્થાવી થઈ ચુક્યો છે; અને એ લીલચાલના કેટલાક આગેવાનો, પછી તેમને એમ એવા અણધરવા જોગ ભડેને ધારવામાં

આવ, આ દેશના સૌથી પ્રતિભાવાન અને સાધુ-ચરિત આત્માઓ છે. અને એમણે નિયત કરેલા સ્વધર્મના માર્ગથી ભય કે લાલચ કશાથી એઓ ચ્યૂત થવા સંભવ નથી એ વાનનો સરકાર સ્વીકાર કરી લે એ સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. આ સંજોગોમાં લોકો આગળ પોતાની જીવન કરવાની શક્તિનું પ્રદર્શન કરવાનો કે તેમના પર તેનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતાં સરકારની ન્યાયશુદ્ધિ વીશે લોકોમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય એવો પ્રયત્ન કરવો એ સરકાર માટે હદાપણુભર્યું યથ પડશે.

સરકાર હાસ્યસ્પદ બને છે

સત્તાના શિખર પર બેઠેલા અમલદારોના મોંએ સહેલા યથ પરજા નિરસ્કારથી નામના ગુંદાઓ માટે દરમાવવામાં આવતી અસાધારણ મખત સિદ્ધાઓથી, તુમાખીનયાં વગેરેનામાંની ગજનાઓથી અને અમલદારોની તજવારોના અખણાટથી પ્રગ્લ આંજે ડરતી નથી, જે તેનું કે પશુ પરિણામ આવતું હોય તો તે એજ કે સરકાર એથી હાસ્યસ્પદ બને છે. આ ઇલાકાંની સરકાર, જેણે અસહકારના પુરજોશના દિવસોમાં હદાપણુભરી રાજનીતિ અખલાર કરી હતી તે આંજે આવી જરીપુરાણી રીતોનું શરૂ થવા જેટલી લાનલુસી બની ગઈ છે એ ખરેખર ખેદકારક છે. આ રીતોથી નથી સરકારની આખર વધવાનો સંભવ, કે નથી લોકોમાં રાજપ્રીતિની લાગણીઓ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ.

પ. મેં આપ નામદારને ક્યારેનું લખી જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે સરકારની શિક્ષાસદસીના જેને લેશમાત્ર નથી એવા માણસોને હાયે "ગુજરાતને પોચા પોચા તાલુકો સવિનયભંગનાં પાડો પડી જ્યા છે. અમલદારોના અહેવાતોએ આ નામદારને, અને મને

ભય છે કે આપની સરકારને, ખારડોલી તાલુકાની પુરી ગંભીરતાનો ખરો ખ્યાલ આવતો અટકાયો છે. ૧૩૦ ગામડાં અને ૧, ૨૬,૦૦૦ એકર ખેતીલાયક જમીનવાળા ખારડોલી જેવા મોટા તાલુકામાંથી ૯૦ માંથી ૬૯ પરોલોએ અને ૩૫ માંથી ૧૧ તલાટીઓએ ગંજીનામાં આપ્યા છે.

લોકોનો નિશ્ચય.

લાં ૮૦,૦૦૦, મરદો, બેરાં અને બાળકો સુસંગઠિત વિરોધ દાખવવાની બીજી ભાવનાથી કૃતનિશ્ચય થઈ હોલેલાં છે આપના જમીની અમલદારને દગ્લમ મળતો નથી તે તે સારુ તેને માદલો મુખી રવડુ પડે છે ! આપના અમલદારની મોટર, જે કાદવમાં ખુંચી ગઈ હતી તે શી. વહનભાષા આપના કહેવા પ્રમાણે ખારડોલીના લોકો પર જીવનાર ધંધેલીઓના હોત તો કાંની ત્યાજ રહી હોત. ગાડાં જેને હ તરોની કીમતની જમીન માત્ર નામના મૂલ્યે વેચી દેવામાં આવી છે તેને એના ઘર માટે ગાડુ કાટનારો ભગી પશુ મળતો નથી. કોંકરડાં ને, રેલ્વે સ્ટેશન પર એક વાદન મળતું નથી, સીવાય કે થી. વહનભાષા તેની પરવાનગી આપે, મેં જે થોડાં ગામડાંની મુલાકાત લીધી તેમાં એક પુરુષ કે એક સ્ત્રી મને એવી ન મળી કે જે પોતે પસંદ કરેલા વસણ, ગાંઠે દીકરીર હોય, ચાતો પોતે સ્વીકારેલા ધર્મમાર્ગમાં ડગ્મગ્મ હોય. શ્રી વહનભાષા એક ગામથી બીજો ગામ પસંદ થતા ગયા તેમ તેમ મેં જોયું કે ગામેગામે પુરોહો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો સ્વયંચાલુથી તેમને વધાવવા દોડી આવતા હતાં. અમલુ સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધ અને છુવાન, પોતાનાં કાટવાંતુટયાં કપડાં પહેરી તેમને કપાએ અક્ષત કુકમ લગાડતાં હતાં, અને મદામદેનુતે મેળવેલા પોતાનાં એકાદ બે રૂપીઆ પોતાનાં તાલુકાના ધર્મશુદ્ધને ખાતર

એમના ચરણે બેઠે ધરતાં હતાં. અને એમનાં ગામડીઆ દાંળ અને ઉચ્ચાણોમાં 'અભાગીઆ સરકારનાં' દુષ્ટત્વો 'નાં' ગીતો ગાતાં હતાં. આ બધું 'જેમને મારે મારા મનમાં કયુવ કરવું પડ્યું' કે સરકારી રીપોર્ટમાં જે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ ચળવળ તો ઉભી કરેલી બનાવટી ચળવળ છે અને લોકો પર એમની મરજી વિરુદ્ધ લાદવામાં આવી છે એ નરમમાં નરમ શબ્દોમાં કહ્યું તો સાવ ખોટું છે.

સરકારની આખરુ રહી નથી

લોકોને ચથરાયી નાખવાના આપની સરકારના પ્રયત્નની લોકો ટેકડી કરે છે. એમણે હીમત પૂર્વક સહન કર્યું છે અને હજી સહન કરવા તૈયાર છે. વધારેમાં વધારે સ્વયં રીતે યોજાવવો હોય સારે મી રમાઈને લોકો 'ભેંસડીઓ વાધ' કહે છે અને જમી અમલદારને 'છોટા કમીશર' કહે છે. આપના સાહસિક અને મહત્ત્વાકાંક્ષી મી. અલમો-લાનું એમણે જે નરમમાં નરમ નામ પાડ્યું છે તે પત્રમાં લખવાની હું હીમત કરતો નથી. સરકારના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ પણ મી. અલમોલા જેટલા ઉત્સાહી છે એટલા શાણા યાચ તો સારું એમ હું ધર્યું છું. આ બધું હું એવી આશાથી લખું છું કે મારા જેવાના અંગત અનુભવો જાણીને આપ નામદારના અને આપની સરકારના હૃદયમાં કે નહીં તો વસ્તુસ્થિતિની જાતંત્રપાસ કરવાની ઇચ્છા જાગે. આવા જુરસાની અવગણના કરવાનો કે એને કચરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો એ બીટીશ સરકાર માટે પશું કહાંપણુંબધું નથી. આવા મક્કમ નિશ્ચયવાળાં '૮૦,૦૦૦' સ્ત્રીપુરુષો અને જાળકોને આપ ટુકડા રોટલા માટે રકવડતો કરી શકો; આપને પસંદ હોય તો આપ એમને તોપે ચડાવી શકો; પરંતુ આ ભીંગમાં સરકારની આખરુ, જેને માટે આટલું બધું કહેવાય છે અને કરાય છે તેવી કોઈ વસ્તુ જ રહી નથી. આખરુ

એ એવી વસ્તુ નથી, જે હુકમ કરવાથી મેળવી શકાય; એ તો પેદા કરવી પડે છે અને એને માટે હંમેશાં લાયક બનવું પડે છે.

અમલદારોની ડંશીલી નીતિ

પરંતુ બારડોલીના પ્રશ્ન મારા અભિપ્રાય મુજબ આજે બદલાઈ ગયો છે. હવે પ્રશ્ન કેવળ એ નથી રહ્યો કે સ્વતંત્ર દેશપાસની માગણી મંજુર કરી કે નહીં, પરંતુ નવો પ્રશ્ન ઉભો થયો છે કે અમલદારોને ગમે તે ભોગે મહેસુલ વસુલ કરવાની પોતાની ડંશીલી નીતિનો અમલ ચાલુ રાખવા દેવો કે નહીં? જમીનદારો વિશેષે કરીને દીવાની અધિકારોના પ્રકારના છે. અને એથી કરીને એવીજ આશા રખાય કે એની અમલજળવણી કરતાં અમલદારો એનો ઇન્સાફ બરદારીનો ઉમેા દરજ્જો નહીં ભુલે. પરંતુ મને ખેદ છે કે મી. રમાઈ અથવા તો જે કોઈ અમલદાર એને માટે જવાબદાર હોય તેણે વેરી વિજેતાનો ભાગ ભજવવાનું માથે લીધું છે અને વધારેમાં વધારે દુઃખ દેસાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એની આ મુરાદ બર નથી આવી. એનું કારણ એ છે કે લોકોએ આમલપૂર્વક અને સુસંગઠિત રીતે અને છતાં ઉત્કરણીઓ કરવામાં આવી છે તે જોતાં ધણાં આત્મસંપમથી એનો વિરોધ કર્યો છે.

૭ આશરે રૂ. ૭૦૦ જેટલી જમીનમહેસુલ ને ખાતર વીરચંદ નામના આસામીની ૩૦ થી ૪૦ હજાર સુધીની કીમતની જમીનો ખાલસા કરવામાં આવી છે. એક બીજા માણસનો ૩૩ એકરનો ખીજો પાંદ, જેના ગમે સારે વધારે નહીં તો રૂ. ૧૫,૦૦૦ તો ઉપજેજ ઉપજે તેને રૂ. ૧૬૧ માં વેચી માર્યો. જાણે આ પુરતું ન હોય એમ રૂ. ૬૫ ખાતર એનાં સંધવાખાનાનાં વોસણો જાત કર્યાં. એના બે ઘોડા ખાનદેસના કોઈ સુસંલભાનને નામની કીમતે દરકારી માર્યા.

અને એના લંચોળ પર ખોટા મોગન ખાધાના આરોપસર ફોજદારી મુકદ્દમા ચાલુ છે ! રૂ. ૨૫૦ નો કપાસ ૨૧ રૂપીઆમાં વેચી માર્યો. રૂ. ૩૧૬ નું જમીનમહેસુલ નહીં બચાં માટે દોરાખ-જનો રૂ. ૨,૦૦૦નો દારુ જપ્ત કર્યો. અને દુકાને તાળું મારી સીલ કરી. ત્યાં એક પોલીસ ખેસાડ્યો આટલેથી ન ધરાયા તે વિશેષ જપ્તી કરી. કેટલોએ દારુ તો દોલ્યો અને બાકીનો રહ્યો તે નજીવી કીમતે વેચી દીધો. અને એમ છતાં પણ રૂ. ૩૧૬ માંથી રૂ. ૧૪૪-૮-૬ લેણા કાઢ્યા અને એ પેટે એની રૂ. ૩૦,૦૦૦ ની કીમતની જમીનો ખાલસા કરી. એક જીર્ગ ફેક્ટરીએ પૈસા આપીને ખરીદેલું રૂ ખાલસા કર્યું છે, અને એના વેચાણથી ઉપજે તે રકમ ખેડુતોના બાકી ખાતાં પેટે દાખલ કરવાની ધમકી આપી છે. આ તો હું જાતે જોઈ તપાસી શક્યો એવા થોડાજ દાખલા છે. આ પ્રકારના અસંખ્ય દાખલા કોઈ પણ ન્યાયપંચ આગળ હું સાબીત કરી આપવા તૈયાર છું.

ગીનજવાબદાર જપ્તીદારો

૮ પણ આ પુરતું નહોતું. ગમે તેટલી જમીનો ખાલસા કરવાથી પણ લોકો દયાઈ જાય એમ નથી એમ જોયું ત્યારે બેંસો પર ચઢાઈ કરવાનો પેંતરો સ્વયંમાં આવ્યો, જે પેંતરને લીધેથી રમાટે પોતાને માટે બેંસડીઆ ત્રાધના તિરસ્કારભર્યા ઉપનામની કમાણી કરી. જપ્તી અમલદારોની બેંસોની જુખ અસાધારણ હોય એમ જણાય છે. બેંસો કોની માલકીની છે એની કસીજ પુછગાછ કર્યા વિના બેંસો જમ કરવામાં આવતી. કેટલીક વાર ગીનખાતેદારોની બેંસો પકડાતી, અને માલીક શોધતો આવે. ને મારો ભારે, જેટલો વખત એમ રોકી રાખી હોય એટલાં વખતનું ખર્ચ આપ્યા પછીજ તે પાછો આપવામાં આવતી. વડોદરા શાખની

પ્રજાની બેંસો પણ જપ્ત કરવામાં આવી હતી. એક બેંસ ચાણામાં માવજતને અભાવે મરી પણ ગઇ. એક બીજી બેંસને એટલો જ સીતમ માર મરિવામાં આવ્યો કે એ ઉભેથી લાંગી પડી અને ફરી કદી ઉભીજ ન થઇ શકી. મેં સાંભળ્યું. કે ધણી જમ્પિઓ તદ્દન ગેરકાયદેસર કરવામાં આવી છે. ધણા દાખલાઓમાં પંચનામાં પણ કર્યા નથી. જપ્તીમાં લીધેલી માલકતનો કોઈ પણ જાતનો હિસાબ માલધણીને આપવામાં આવ્યો નથી. જપ્તીમાં ન લેવાય એવી વસ્તુઓ પણ જપ્ત કરવામાં આવી છે. સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ જપ્ત કર્યાના અને હસવું આવે તેવી જુજ કીમતે વેચી દીધાના અસંખ્ય દાખલા અત્યારે હું ટાંકવા છોડી દઉં છું.

પકાણોથી સંરકારની નાલાશી થઇ

૯. અને બેંસો જપ્ત કરવામાં ઘટતી ગંભીરતા અને ત્રાસમાં જે બાકી હતું તે પુરું કરવા પકાણોને ખોલાવી લાવવાની વિચક્ષણુ યુક્તિ પણ કરી જોઇ. પકાણોને હવે પાછા ખોલાવી લેવામાં આવે છે એ માટે હું આપ નામદારનો આભાર માનું છું. પરંતુ પોતાની ગેરવર્તણુંક માટે નામગીન થએલા વગની મદદથી કોઈ પણ સરકાર પોતાના દીવાની દાવાઓની અમલ બજાવણી કરે તે કદી નહીં સાંભળેલી વસ્તુ છે. એક જપ્તી અમલદાર કોઈ એક બંધ ઘર આંગળ ઉભો રહે અને પકાણોને વાડ કુંદવા અથવા તો - ભીંત ચઢી ધરમાં ઉતરતા અને બારણું ઉઘાડું ન હોય તો જ અરંદરતીથી ઉઘાડી ધરમાંની કોઈ પણ વસ્તુ જોરાવરીથી કચ્છે કરી લેવા કહે, એની નૈતિક અસર કેવી થાય તે સંરકારનાં કોઈ પણ માણસે વિચાર્યું છે? આપે નામદાર પરના મારા પત્રમાં મેં અગાઉ જણાવ્યું હતું એમ પકાણો લાવવાનો પાછળ રહેલો હેતુ સ્પષ્ટ હતો અને તે એ કે (અ)

સરકાર પોતાનાં તમામ વિશાલ સાધનો છતાં
આ વિષયમાં ઇજ્જતદાર હોદ્દાઓના સાથ મેળવી
શકતી નથી; અને (ખ) જમીનમહેસુલની આના
જેવી નનકરી બાબતમાં પણ પોતાની નીતિનો
અમલ કરાવવા માટે આવા માણસોનો ઉપયોગ
કરવા પણ સરકાર તૈયાર છે: પકાણોદ્ધાર
વસ્તીમાં થયેલા દેશાવવાનો મુળ હેતુ સર્વોંનહો
અને ઉલટું એમનો ઉપયોગ કર્યા બદલ સરકાર-
ની નાલેશી થઇ.

મધ્યકાલિન યુગની રાજનીતિની પુનરાવૃત્તિ

૧૦. આ વિષયમાં ૧૭,૦૦૦ ખાતેદારો
મટાવામેલા છે, એ અને એમનાં કુટુંબો મળીને
૪૦,૦૦૦ માણસો થાય છે. એમનાં ધોનાં
મળીને લગભગ ૧૪,૦૦૦ જે.સો. છે જેને એમના
મામીકો ટ્રસ્ટના વહાલથી ચાહે છે તે કેવળ જન્મ
થી ખેલત એવા લોકોજ સમગ્ર શકશે. પોતાનાં
વહાલાં દેર હુઠાઇ જતાં બચાવવા માટે
૪૦,૦૦૦, સ્ત્રી, પુરુષો અને બાળકો આ દોરો
સાથે તથુ તથુ મહીના થયાં, પોતાનાં નાનાં
અને અનારોગ્ય ધરોમા પુરાઇ રહ્યાં છે. ખાલી
અને નિર્જન થઇ ગયેલાં, ગામોમાં યમને દુઃ
પસાર થયો. ત્યારે ત્યાં એક સકલું પણ ફરકતું
નહોતું, માત્ર રસ્તાના અમુક અમુક નાકે પહેરે-
ગીરો ગોઠવેલા હતા. રૂબે જમીની અમલદાર
આવેતા હોય એવા લાયથી સ્ત્રીઓ, બારીઓના
સળાઆમાંથી કોઇ કોઇ કેકાણે નજર કરતી
જોવામાં આવતી હતી. જ્યારે તેમની, ખાત્રી
થઇ કે હું જમીની અમલદાર નહોતો ત્યારે તેમણે
પોતાના મકાનનાં બારણાં ઉઘાડ્યાં અને અને
અંદર લીધો. જ્યારે મેં એ ધરોમાંનું અધારું,
છાંચુ, વાશીદુઃ અને દુર્ગંધ જોઇ, જમીની અમલ-
દારોની નિષ્કૃષ્ટતાનો ભોગ થવા દેવા કરતાં રોગથી
પીળાં પડી ગયેલાં, ચાંદાવાળાં દુઃખી એવાં

પોતાનાં પ્રિય દોરો સાથે એકજ ઓરડામાં
ગોંધાઇ રહેલું બહુતર સમજતાં સ્ત્રી, પુરુષો અને
બાળકોની પોતાનાં વહાલાં દોર ખાતર હજી પણ
લાંબો સમય આ કારાગૃહવાસ સ્વીકારી લેવાની
દંડ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી; ત્યારે મારે વિચારવુંજ
પડ્યું કે જમીની આ નિષ્કૃષ્ટ નીતિની કલ્પના
કરનારનો, એનો અમલ કરનારની કડકાઇનો,
અને એની મંજુરી આપનાર રાજનાતિનો જોડો
મધ્યકાલિન યુગનાં ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો સીવાય
બીજે કયાં જડવો મુશ્કેલ છે.

ન્યાયની મરફરી

૧૧. મને કહેતાં દુઃખ થાય છે કે ફોજદારી
કાયદાનું પડયંત્ર ત્યાં કેમ ચાલે છે 'એ જાણું'
ત્યારે માન દીક્ષ ભરાઇ ગયું હતું જમીની
બાજમાં મદદ કરવા માટે ફોજદારી કાયદાનાં
પડયંત્રની મદદ લેવામાં આવી છે 'એ બારડોશીની
લડતનું એક અસાધારણ સ્વરૂપ છે. અસાધ-
રુધીમાં ૧૯ સપ્તેમ્બરે જુહીજુંદી સળાઓ ફરમાં-
વવામાં આવી છે. એમાંની ધણીખરી સળાઓ
ફોજદારી કાયદાના સંધારણ વેલીવટનું નાન
ધરાવનાર માણસને તો અચકરજ લાગશે. આ
સળાઓ જે પુરાવાને આધારે ફરમાવવામાં
આવી છે તે વીરો તો જટલું આજુ કંઠું એટલું
સારું છે. કેલેક્ટર સાહેબ જે બંગલામાં થોડા
વખત માટે ઉતર્યા હતા તેના કમ્પાઉન્ડથી કેટ-
લેક છેટે જાહેર રસ્તા પર ગાડાં તળે એક છોકરો
જોડો હતો. બંગલો એ જગ્યાએથી એટલો દૂર
છે કે એમાં થું ચાલી રહેલું છે તે
એ જોઇ શકે જ નહોતું. છતાં પણ એક જોડે
અમલદારના કમ્પાઉન્ડની સામે જોડી અંદર
જતા આવતાં માણસોની તપાસ રોખવાંતા આ
મહા ગુન્હા માટે અને અદ્યાલ માટે તથા છોકરા-
ઓનો પચાસ પચાસ રૂપીઆના દંડની અને
એ ન જરે તો બચે મહીનાની સાદી જલની

સન્ન કરમાવવામાં આવી. એ છોકરાઓ જેલમાં ગયા છે છતાં પણ, ત્યાર બાદ થોડાજ દિવસોમાં એમાંના એક છોકરાના પિતાની માલીકાની એક મેંસ, એક પાડી અને એક માહું પેસે રૂ. ૫૦ નો દંડ વસુલ કરવા માટે જમ કરવામાં આવ્યાં છે ! સરભોણના એક વૃદ્ધ અને સન્માન્ય આગેવાને એક નાઝર, જે સંજોગવશાત એક ખાતેદાર સગીરનો પાલી છે તેને જમીન મહેસુલ નહીં લેવા બાબતના ચામચોકાના ઠરાવની નકલ મોકલી તે માટે મેં સાંભળ્યું છે કે એના પર ખીનત્ર ઢાંઝાનાં મેંકશન ૧૮૯ પ્રમાણેનો ગુન્હો કરવા બદલ નોટીસ આપી છે.

સુધરેલી ગણાવતી સરકારને

અણછાજતી નીતિ.

૧૨. સાહેબ, બારડોલી જઈ અને તપાસ કર્યાં પહેલાં મેં લાંબી આવતી વાતોને કદી સાચી માની નથી બારડોલીમાં અખતાર કરેલી રીતો પોતાને સહેજ પણ સુધરેલી ગણાવતી કોઇ પણ સરકારને ન છાજે એવી છે, એ મારો અભિપ્રાય દર્શાવતાં મને લેશ પણ આનાકાની થતી નથી. જમીનમહેસુલનો પ્રશ્ન તો ક્યાં રહ્યો, પણ આ રીતોનો ખીજોજ પ્રશ્ન ઉભો થયો છે. જમીન મહેસુલના પ્રશ્નનો નીકાલ આવે કે ન આવે, પરંતુ સ્વમાન અને સ્વતંત્રતાના જરીક પણ ખ્યાલવાળા કોઇ પણ માણસ માટે પ્રશ્નના દીવમાં ત્રાસ વર્તાવવાની આ રીતો પ્રત્યે બેદરકાર રહેવું અસંભવિત થઇ પડ્યું છે. અને આ બધું પ્રશ્નનાં ક્યાં ગુન્હા માટે ? ગુન્હો તો એજ ને કે રાજ્યવહીવટને લગતી એક ફરીઆદ દૂર કરવાની આ લોકો, દલતાપૂર્વક માગણી કરી રહ્યાં છે ? આપ નામદારે, અને દેખીતી રીતે આપની સરકારે, સ્થાનિક અમલદાર વિષેના પોતાનાં હૃદયએક્ષની વિશ્વાસ મુજબ આ અહેવાલો માનવાની ના પાડી છે. મેં જે દલીલો ઉપર

રજુ કરી છે તેની સત્યતા મારી પાસેનાં થોડાં સાધનોથી પણ હું પુરવાર કરી આપવા તૈયાર છું. બારડોલીના જમીનમહેસુલના, મવાલત્ત ગમે તે યામ, પણ આ પ્રકારની રીતો વીશે પુરી તપાસ કરવાની અને હવાડી પાડવાની જરૂર છે. બીટીશ સામ્રાજ્યના નાગરિકો તરીકે આ રીતો વીશે તપાસ ચલાવવાની આપની સરકાર પાસે માગણી કરવી એ વધારે પડતું થઇ પડશે. પરંતુ હું અને આ હવાડાના ખીજા પ્રતિનિધિઓ આ રીતોની, કાંપદો અને વ્યવસ્થા પણ કાયદેસર અને મુન્યવરચિત રીતે અમલમાં મુકાય એ બાબતની ખચકદારી રાખવાનો ખીજાઓની જેમ દાંદીઓને પણ હક છે. મને લાગ છે કે તપાસ કર્યાં સીવાય મુખે નજ બેસી શકીએ. સરકારે અખતાર કરેલી આ રીતો વીશે તપાસ કરવામાં મને મદદ દેવા માટે હું ધારાસભાના કેટલાક સભ્યોને લખવાનો છું. આપ નાગદારને હું ખાતી આપી શકું છું કે એ તપાસના પરિણામે એવી દલીલો બહાર આવશે કે જેને થોડા ઠરાવવાનું થા તો નિર્દોષ ગણાવવાનું એક સદૃશ્ય તરીકે અગર બીટીશ રાજપુરુષ તરીકે આપને કદાપિ મન નહીં થાય.

વિશ્વાસ માટેનાં લાંબક

૧૩. આપ નામદારે સવિનયભંગ સામેની સરકારની લડતમાં સધળા બંધારણવાદીઓની મદદ માગી છે. ધારાસભામાંના બંધારણવાદીઓ એ પોતાના સિદ્ધાંતોની આંતર સરકારને અમુક હદ સુધી ટેકો આપી છે, પરંતુ મને કહેવા દો તો આપની સરકારને એમનો વિશ્વાસ મેળવવાનો બંધુ થોડો હક રહ્યો છે. આપની સરકારે ધારાસભામાં વાડાબંધી કરીને તેને મુઠીમાં રાખવાની નીતિને સંપૂર્ણતાએ પડાંચાડી છે; અને રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં તલમાત્રે પાપ રસ નહીં ધરાવતા સમાસદોનાં સમૂહની મદદથી બંધારણી ક્ષેત્રમાં કામ કરતાં સમાસદોનાં કાંઈ કાંપી

લીધાં છે. આ જમીનમહેસુલની આખતની જેમ દરેક-આખતમાં રાજદારી વિચારના સલાસદોના સમૂહના અભિપ્રાયની અવગણના કરવામાં આવી છે. એમના ઠપકાને ઘોળી પીધો છે, અને એમની અપીલો સામે નાક મરડવામાં આવ્યાં છે. વાડ પાડીને કબજો કરેલી ધારાસભામાં સલામત રહીને આપની સરકાર એમ માનતી થઇ ગઇ છે કે પ્રજાપક્ષના સલાસદોના વિભાગ સામે વધુ મત ઉભા કરવા એ સરકારને નિસ્થર કરવા બરાબર છે. જમીનમહેસુલના વીખવાદનો ઇતિહાસ શો છે તે હું પુછું ? પાર્લામેન્ટની સંયુક્ત સમિતિએ દરખાસ્ત કરેલી કે જમીનમહેસુલનું નિયમન કરનારા સિદ્ધાંતો પર ધારાસભાનો કાબુ મુકવો જોઇએ. ૧૯૨૪ માં ધારાસભાએ વધુમતિથી ઠરાવ કર્યો કે ઉપયુક્ત પ્રકારનો કાયદો અમલમાં ન લેવાય ત્યાં સુધી નવું જમીનમહેસુલ ઉઘરાવવું નહીં. ૧૯૨૭ માં ધારાસભાએ એજ અર્થનો ઠરાવ ફરીથી કર્યો. જમીનમહેસુલની આંકણી કરનાર સમિતિએ ધારાસભાના સભ્યોની એક સલાહકાર સમિતિની દરખાસ્ત કરેલી છે. અને છતાં સુરત જીલ્લાના મારા મિત્રો રાવ બહાદુર નાયક અને શ્રી. શિવદાસાનીએ મી. એન્ડર્સનના દરકોષ આરપાર જોઇ શકે એવા લુપ્તબરેલા અહેવાલ સામેજ પોતાનો બધો હુમલો ચલાવ્યો ત્યારે તેમની ફરીઆદોને તુમાખી-લર્ષા તિરસ્કારથી કાઢી નાખવામાં આવી. એમની ખાનગી મેળે કરેલી આજીજીઓ પણ નિષ્ફલ નીવડી. કેવળ એક અકસ્માતથીજ બળેટની અર્ચા વખતે અમને બારડોલીનો સવાલ ચર્ચવાની થોડી મીનીટો મળી શકી, અને એના બદલામાં અમને શું મળ્યું ? જેની તપાસના આંકડોના ખરાયણોની પતરાંજી આખાં ઇલાકામાં મરફરીનો વિષય થઇ પડી છે એવા આંકણી-અમંસદારનો કેવળ બહુભાવકણો સ્વચ્છંદાચાર ?

અમે મત આપવા ગયા અને આપની સરકારે પોતાની હંમેશની કુનેહમરી બેદનીતિથી તત્કાળ માટે જગતને એમ દર્શાવનામાં સફળતા મેળવી કે ધારાસભામાંના રાજ્યદારી વિચારના બંધારણવાદીઓ ધારાસભાનો કે ઇલાકાનો અભિપ્રાય રજુ કરતા નથી. આવી રીતે મેળવેલો ધારાસભાનો અભિપ્રાય એટલો સગવડભરી રીતે પવિત્ર થઇ પડ્યો છે કે જે સરકારે ધારાસભાના જીના દરોવોને જ્યારે એ પ્રજાપક્ષના અભિપ્રાયને રજુ કરતા હતા ત્યારે ઠોકરે ચડાવ્યા તેજ સરકાર હવે આ છેલ્લા પોતાને અનુકૂલ થઇ પડેલા ઠરાવને ધડી વિસરતી નથી. અને લોર્ડ વીન્ટરટન પણ એના પર મુસ્તાક રહેતાં શીખ્યા છે. અને હવે જ્યારે બારડોલીના લોકોએ દહતા-પૂર્વક સવિનયલંગની લડત ચારંબી છે; હવે જ્યારે એ લોકો સાખીત કરે છે કે ધારાસભામાંનું અમારું વલણ બરાબર હતું, એટલુંજ નહીં પરંતુ લોકમતના પ્રતિનિધિરૂપ હતું-એની પાછળ તો આખા ઇલાકાનો જબરદસ્ત લોકમત ખડેપગે હતો; હવે જ્યારે એમણે ધારાસભામાં આપની સરકારે યુક્તિપ્રયુક્તિથી મેળવેલા મતનું પોકળ બહાર પાડી દીધું છે; જ્યારે એમની હીલચાલના પરિણામે આપની સરકારને ગયા ફેણુઆરીમાં અમારા સ્વપ્નની સૌથી હોશીકી ધડીઓમાં અમે મેળવવા ધારેલું એના કરતાં પણ વધારે આપનું પડશે અને તેમ છતાં તે વખતે જે આપની સરકારને વીશે અમારી સહાનુભૂતિ કે વિશ્વાસ રહે તો અમે માણસજ ન કહેવાઇએ. આજે જો આ લડતમાં બંધારણવાદીના નામને ઊજળતા એક પણ માણસ આપની સરકારના પક્ષમાં ન ઉભો રહી શકે, તો તેને સારું ધારાસભામાંના રાજ્યદારી વિચાર ધરાવનારા સમૂહને વેડી લેવાની અને મતગણનામાં ઉપલાવી પાડવાની એક નાહકની પીડારૂપ ગુજવાની આપની સરકારની નીતિ એકલીજ જવાબદાર છે.

હવે સરકાર અમારી રહી નથી

૧૪. ગયા ફેબ્રુઆરી મહીનામાં જે રાવ બહાદુર નાયક માગતા હતા, જે એ અને રાવ સાહેબ હાલુભાઈ ગયા મે મહીનામાં માગતા હતા, તે જે એ વખતેજ આપવામાં આવ્યું હોત તો આનંદથી વધારી લેવાયું હોત અને એથી અમને પણ એમ લાગત કે સરકાર આપણી છે. એ વખતે જે માગવામાં આવ્યું હતું તે જે આજે આપવામાં આવે તો અમે અજબાવી જેએલી રીતો કરતાં જે આગળ વધેલા છે તે તેને વીશેના તિરસ્કાર અને ધિષ્ટારને લીધે એની સામું પણ નહીં જુએ ! અને આપની સરકાર હવે નમતું મુકે કે જુસ્મ કરે, ગમે તે કરે, એ સરકાર હવે સાચી રીતે અમારાં દુઃખો તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવનાર અથવા તો કષ્ટનાશકિત પર ગમે એટલું તાણ કરીને પણ અમે એને અમારી કહી શકીએ એવી નથી રહી.

૧૫. સાહેબ, ગયા રવિવારે હું આપની પાસે આવ્યો હતો તે એવી સાચી ઉમેદથી કે હું નહીં તો દમનનીતિનાં પગલાં તો મુલતવી રાખવામાં આવશેજ, અને તટસ્થ તપાસ ફરમાવવામાં આવશે. મારી એ ઉમેદને કશો પાયો હોય એવું મને જણાયું નથી. બારડોલીમાં મને ખાતમી મળી છે કે લાં ૨૮૦ હથીઆર બાંધ પોલીસો મુકવામાં આવનાર છે, અને ચાર ખાસ મેજિસ્ટ્રેટો તથા 'રેપેશીઅન્સ પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ' તરીકે આવતા મી. હીલી લાંના લોકોના લાગ્યવિધાતા બનવાના છે. આ વલણ જોતાં, અને બારડોલીમાં મારા જેવામાં આવ્યા તે સંગેગો જોતાં, જે હું મુંબાઈ છલાકાના મારા ગ્રેન્ડુએટ મતદારો પાસે નીચેના પ્રશ્નોનો નીકાલદુકમ ન માથું તો એમના પ્રતિનિધિ તરીકેના મારા રથાનને અણુછાજતું વર્તન મેં ક્યું જણાય, એ પ્રશ્નો તે આ: (અ) બારડોલી-

ના લોકોને રતત્ર અને ખુદશી ફેરતપાસ મેળવવાનો હક્ક છે કે કેમ; (બ) આવી તપાસ ન થાય ત્યાં સુધી વધારેજ જમીનમહેસુલ મોકુફ રાખવું કે નહીં; અને (ક) જમીનદાવાઓનો અમલ કરવા માટે સરકારે અખત્યાર કરેલી રીતે સરકારને લાજમ છે કે નહીં.

રેવન્યુને ટાળતો જવ:ખ

૧૬. મોર્લી-મીન્ટો સરકારની પૂર્વેના દિવસોમાં સર ગોકુળદાસ પારેખ, જે એ વખતે ધારાસભાના સભ્ય હતા તે જમીનમહેસુલના વિષયમાં ખુદશી તપાસ મેળવી શક્યા હતા. છેલ્લા સુધારા અમલમાં આવ્યા તે પૂર્વેની સરકારના અમલમાં જ્યારે એક દોદી સમાસદ અને મોર્લી-મીન્ટો કાઉન્સીલથી વહીવટ ચાલવવામાં આવતો હતો, ત્યારે સવિનયસંગ થયા છતાં ખેડ સાથે સહાનુભૂતિભર્યું વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું હતું. અસારે જ્યારે કારોબારી મંડળીમાં પાંચ હીદીઓ છે અને 'જવાબદાર' સરકારનો વહીવટ ચાલે છે, ત્યારે અમે લાચાર થઈ પડ્યા છીએ ! મુંબાઈની ધારાસભા એવી પ્રતિનિધિક સંસ્થા છે કે જ્યાં લોકોના મોટા પક્ષના પ્રતિનિધિઓના અભિપ્રાયની સદા અગવચ્છુના કરવામાં આવે છે અને એમના મતને ઠોકરે મારવામાં આવે છે. આ નામદાર અને અસ' વીન્ટરટન બનેએ આવી ધારાસભાના અભિપ્રાય પર આધાર રાખ્યો છે. 'આવી પરિસ્થિતિમાં હું એકજ જવાબ આપી શકું એમ છું, અને તે એ કે મારે મારી ધારાસભામાંની જગાનું રાજનામું આપવું અને મારું મતદાર મંડળ જે આપ્યા છલાકામાં ફેલાયેલું છે તેનો આ સવાનો પર નીકાલદુકમ માગવો. આવાં અસાધારણ સંગેગોમાં મને લાજમ છે કે હું એવા મતદાર-સંઘનો પ્રતિનિધિ છું કે જેને બારડોલીનાં દુઃખો

[વંધ મઠિ જેલુઓ પૃષ્ઠ ૩૭૨]

કેટલાંક સંવનન

સંપાદક :

રા. અવનરાય શુક્લ

[અનુસંધાન વંશાખ પૃષ્ઠ ૧૭૮ થી]

આજાની એક અમર સાંજે અમે સામસામુ નાથું. દખાણથી પ્રારબ્ધ લેખ લખાયો. અમારું ઉર અમારી આખો પરથી વાંચી શકતું હતું. વાણિથી વ્યક્ત કરવાની કર્યો. પણ અગત્ય નહોતી.

“ તમે મારા થશો ? ” કશો પણ ઉપોદ્ધાત ક્યાં વગરજ મેં સીધોસઠ સવાલ કર્યો.

“ તમે મને ઓળખો તો જાને ? ” સામે પ્રશ્ન પુછાયો.

“ હું તો તમને મુળથીજ ઓળખું છું, સારી રીતે ઓળખું છું અને તેથીજ પુછવાની હીમત કરી છે. ” મેં કહ્યું.

“ હુંગરા દૂરથી રળીઆમણા હોય છે, પણ પામે જતાં ખીલામણા લાગે છે. જો; જો પરતાતા, જે કરે તેનો ખુબ વિચાર કરવો. મને પાલવવી અને હાથી બાંધવો અંશઅર. તમે યોગજ વખતમાં મારાથી કંટાળી જશો. ”

“ લીલી ડીઅર ! હું તમને ચાહું છું. ”

“ સારે હું. પણ તમને ચાહું છું. હમણાં જે સળવળાટ મને ચઇ રહ્યો છે તે એને લીધેજ આ મુખ મને છાજશે ? હું. અભાગથી છું. જો જો મારા પર આટલું દુઃખ ન પડ્યું હોત તો

આજ હું ભાગ્યેજ જીવતી હોત. શું તમે મારાજ છે અને મારાજ રહેશો ? હું પણ તમને કેટલાં ચાહું છું તે હું તમને જતાવી શકતી નથી. ”

પહેલવહેલું ચુંબન મેં એને આ પ્રસંગેજ કર્યું. કોઇ ભક્ત પોતાના આરાધ્ય દેવના પગ જેવા ભાવથી મુમે તેવાજ ભાવથી મારું આ ચુંબન કરાએલું હતું. પ્રેમની સત્તા અજબ હોય છે. એના શીયાય હું આંધળો લીંત. હું તંદૂપ બની ગયો. ફુતીઆં મને એ રૂપ લાગી.

૭

“ લીલી ! ” મેં નરમાશથી કહ્યું; “ સાંભરે છે ? મેં તમને એકવાર કહ્યું હતું કે ‘ હું તમને ચાહું છું, એ બોલ બોલાએ ધણો વખત થયો છતાં એના એજ શબ્દો, એના એજ ભાવથી આજ હું ફરીથી બોલું છું. આટલું બધું થવા છતાંએ હું તમને ચાહું છું. ”

“ એમ ? ” પગતી પાની ઢાંકતાં એણે પુછ્યું.

“ જાણો છો ? ” એનો હાથ મારા હાથમાં લઇ હું બોલ્યો; “ હું તો તમને આંદર્શ યુવતી માનું છું. તમે મારા સહધર્મચારિણી થાઓ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૬૬]

ભગવાન કૌટિલ્ય

[અનુસંધાન ૫૪ ર૬૨ થી]

લોકો વીખરાવા માંડ્યા. આજ અર્ધ્ય અપાતો જોવા કરતાં દૂર જવું ધણુને ડરાપણુ-ખયું લાગ્યું.

આ લોકો ચાલી જતા કેમ નથી? મનાડી કચરાઈ ને બગડી. સેનાપતિ બદસાલ ને સેનાજિતને આજ્ઞા કરી માણુમે એકલા કરતા તેણે જોયા.

આંબિકુમાર ને શેષ અને તેમના માણુએ પોતપોતાને ઘોડે એસવા લાગ્યા.

અચંસ્ચતાથી કાંપતા નરેંદ્રના કાનમાં વફનાસ કે કહેતો હતો. મનાડીએ નરેંદ્રદેવને કહેતા સંભળ્યા: “આચાર્ય પધારો!”

“આંબિકુમાર!” આચાર્યનો અવાજ આ મહબડમાં પણ સ્પષ્ટ સંભળાયો: “વખત આવ છે ચાંડા!”

“આંબિકુમાર!” નરેંદ્રે કહ્યું. તેનો અવાજ ધુજતો હતો. “જરા થોભો. આચાર્ય શામા કરો આ અર્ધ્ય—”

સેનાજિતે આવી આચાર્યના ઘોડાની લગામ પકડી. આચાર્યે ઘોડાને ઝાડ કર્યો, અને તેના તોફાનથી આસપાસના લોકો દૂર ખસ્યા.

આમ ચએલા વનુલમાં આચાર્યે વેડાને પાછો સંધો કર્યો. નરેંદ્ર એટલા પર, આચાર્યે ઘોડા પર એકએકની સામે જોઈ રહ્યા.

નરેંદ્રના મુખ પર દયાવેલા ક્રોધ ને નિષ્વેશનાની અસ્વસ્થતા હતી. આચાર્યનું મુખ પાણાણની નિષેધનના ધારતું હતું.

“હું અહીંઆં અર્ધ્ય લેવા આવ્યો નથી” તેના અવાજમાં મદારદની તાંડવગર્જનાનો પ્રતિસંદ હતો. “નંદ! હું દમભૂં બંદ છું. ખાહો ફરી આનીશ. પણ મારી પ્રનિદા સંભ-

ળતો જા. જ્યારે, જૂતલ પરથી નંદોને ઉબેડી કાઢશે ત્યારે કૌટિલ્ય તારી છેડેલી આ શિખા બાંધશે.”

...અને હજારો નવનોએ શંકરસમા કાઢી-લ્યની ખાંધે નંદોના ઘાલ સમા ટોઈ કોટિકને વિરતરતો જોયો.

અને મનાડી દસી...મગલનું, મહીની મદાદેવીપદ તેની આંખ આગળ તરી રહ્યું...

આચાર્યે ઘોડો ઉછાળ્યો ને ધસાડ્યો. આંબિકુમાર આગળવધો. તેણે આજ્ઞા કરી. એક સદસ્ય ચંપ ધૂકાવા. ગમડાએલા, કચડાએલા, લોકોએ માર્ગ આપ્યો.

આંબિકે શેષના માથુમે ચોગાનની બદાર નીકળ્યા: પાછળ મદાદેલીની શિખિડાઓ પથ્થુ ચાલી.

લોકોમાં ભગણ પડ્યું. ચારે તરફ તુમુલ નાદ ગઈ હતો. સેનાપતિ બદસાલ ને સેનાજિત આજ્ઞાની વાટ જોના હિમા રહ્યાં. વફનાસની આંખે ઉડી પેસી ગઈ હતી. નરેંદ્ર અવાચક થઇ ગયા હતા.

નરેંદ્રને ઘાન આગ્યું ત્યારે આંબિકુમારના મોઢાએ ચોગાન વરાળી રાજગિરિ પરથી ઉતરી જતા હતા. નરેંદ્રે હુમ મારી..

“સેનાજિત! ભડમાલ! આ દુષ્ટોને—” વફનાસે તેનો દાર પકડ્યો ને તેના કાનમાં કહ્યું: “નરેંદ્રદેવ! પીરનું જૂથજૂ શામા છે. ચંપ, વાહજ વગાડો, સમાજની પૂર્ણરૂપિ કરો.”

નરેંદ્રના એાં પર શીઝ આંખાં દર્તા. તેના કાનમાં ગર્જના થતી હતી. “પૃથ્વી પરથી નંદો ઉબેડશે ત્યારે...” તેની આંખો ઉડી ને ઉડી ગઈ. વીખરાતો સમાજ લેલીઆગ રંગતો બળ્યો હતો...

“જય જય જયંત” એલતા આવાજોની ધોળજી તેના કાનમાં નિષ્વેશનાના રડકાડ

પણ જેટલું ડહાપણ પરવશ પડેલી સ્ત્રી રાખી શકે તેટલું ડહાપણ એકવાર જેની કલ્પના ઉત્તેજના હોય એવો પુરુષ કદી રાખી શક્યો છે ? અને જે સ્ત્રીની અસરથી તે ધણ્ય તે સ્ત્રીના સ્વપ્ન ન જીએ-લગિની રૂપે, પત્ની રૂપે, માતા રૂપે કે પુત્રી રૂપે-એવો પુરુષ કદી પાડ્યો ? સારે દામિનીના સ્વપ્ના માધવ ન જીએ એવું બનેજ કેમ ? અને તેના સ્વપ્નાં જીએ તો તેને મળવાના વધારે પ્રસંગો યોજ્યા વિના તેનાથી રહેરાયજ કેમ ? દામિનીને કેને કે મીથે તે મળવાના પ્રસંગો શોધી કાઢતો અને તેની સાથે બને તેટલી વાત કરવાની પળો લાગાવતો.

૩

દયાકાર એવાં. તેમને ભારતરનાં દામિનીનાં લક્ષણ સારાં ન લાગ્યાં. તેમણે દામિનીને બોલાવીને હુકમ ફરમાવ્યો.

“ પેલા તણુ અદામના ભાસ્તર સાથે કોઇ પણ પ્રકારને સંબંધ આજથી રાખ્યો છે એમ મને જણાશે તો બણવા મણવાનું મુકી દઇ અહીંથી વીદાય થઇ જવું પડશે ” તેમણે જોલરની સખ્તાઇ સ્વરમાં આણીને કહ્યું. એમાં જો જરા માયાનો અંશ હોત તો દામિની જરૂર તાબે ચાત. એને માધવ માટે કોઇ પ્રકારનું માન નહોતું. ભાવ પણ નહોતો. માત્ર પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગ થતી વસ્તુ પર પ્રેક્ષકને જેટલો રસ હોય છે તેટલોજ રસ તેને તેનામાં હતો, પણ દયાકારના સત્તાશીલ અવાજે તેની પોતાની સત્તાની ભાવના વધારે ઉજ્જરાઇ. “ માધવની સાથેના એના સંબંધમાં વાંધો લેવા જેવું શું હતું કે દયાબહેનને આવું કહેવું પડે ! એને શું માણસ તરીકે કોઇની સાથે બોલવાનો પણ અધિકાર નહોતો ? ”

પણ જવાબ દેવાની તેનામાં હીમત નહોતી અને એકવાર દયાબહેનની આજ્ઞા થઇ એટલે તે

ઉઠાપાય એમ પણ નરોતું. નીરાધારીના, ગુસ્સાનાં આંસુ દાખતી દાખતી તે સાંધી ચાલી ગઇ.

તેણે માધવને છેલ્લીવાર મળી લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. માધવની આંખો તેને શોધતીજ હશે એમ તેને ખાતરી હતી. તે બાગમાં ઉતરી.

દામિનીમય માધવની દૃષ્ટિ દામિની બાગમાં ઉતરે ને ન પડે એવું બનેજ નહીં. પાંદડાકમાં તે પણ સૌની દૃષ્ટિ ચુકાવી બાગમાં ઉતરી પડ્યો.

મદાશોકમાં હોય તેમ હથેલીમાં માથું ટેકવીને દામિની બારી પર બેસી હતી. એની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડતાં હતાં.

માધવનું આંતઃકરણ ચીરાઈ ગયું. “ દામી બહેન ! આ શું ? કેમ રડો છો ? ”

દામિનીએ ઉચું જોયા વગર રજાજ કીધું. થોડી વારે તેણે આંખો લુગીને ઉચું જોયું. “ માધવ ! બહેનનો હુકમ થયો છે કે મારે તમારી સાથે આજથી બોલવાનું બંધ કરવું. ”

માધવનું હૃદય સંહોજવાર ચાલતું આટી ગયું. “ શું ? શું કહ્યું ? ”

“ બહેનનો હુકમ થયો છે કે મારે તમારી સાથે બોલવું નહીં ” દામિનીએ ફરી તેનું તે વાક્ય કહ્યું. “ મને તે બાબતનું તો કેં લાગતું નથી પણ બહેન વિચારીને કે અવિચારીને ધારે તેવો હુકમ કરે ને તે મારે પાળવો ? હું શું માણસ છું કે દોર ? ”

માધવનું હૃદય ધવાયું. દામિનીનાં અચૂત કારણ પોતે નહીં પણ તેનું અભિમાન હતું. એ જાને માધવનું હૃદય ધવાયું. પોતાની સાથે બોલવું બંધ કરવું પડે તેનું તેને જરાએ દુઃખ થતું નહોતું. તેને શું બોલવું તે સ્મર્યું નહીં. “ બહેન ! બાપ સાહેબ કહે એટલે બીજું શું થાય ? ” તેની આંખ રડું રડું થઇ રહી.

હામિની દયાળી આ માણસનું તરફ જોઈ રહી. “આશો, તેમો શાનાં રોડો છે? નમને તો કોઈ કે કરેનું નથી?”

માધવનો અવાજ છેક ગળગળો થયો, “હામુજેન! નમે છેક દયા વગરનાં છે. તમારા વગર-તમારી સલાહ વગર” તેણે સંધાર્યું; “મારાથી કેમ જવાશે?”

હામિનીએ અનુકંપાળી તેના તરફ જોયું. “બીજું શું થાય?”

દુનનો માણસ છેલ્લી ધરીએ અપ્રતિમ દાંમન બતાવે તેમ હામિની વગરના જીવનમાં આપવાના અધિકારે માધવમાં અપૂર્વ સાદમ આવ્યું. “હામુજેન! હામુ! એક રસ્તો છે. મને તમે પૂછશો? તમે પારો છો તેવો દું છેક નમાશે નથી, તમને દું દેવી કરીને પુછા.” પોતે કરેલા સાદમથી ગમરાયો દેાય તેમ તેણે નીચું જોયું.

હામિની ગમગી. ને-ને-આ-આ માણસને -માધવને પૂછે! એક પણ તે તિરસ્કારથી કુદી ઊઠી. શી આ માણસની કૃપા? તેને માધવને એક તમાનો મારીને કાઢી મુકવાનું મન થયું.

પણ બીજી પક્ષે તેનો વિચાર બદલાયો. “શા મારે નહીં? હામિની કે તેની સગી બહેન

નહીની. તેના પિતા સાધારણ રિયલિના માણસ દના. ને આમ વર્ગોનાં વર્ષો દયાબેનની દયા પર જીવ્યા કરતાં ને આ માણસને પૂછે તો શું બોલું? પોતે જેવો પારશે તેવો ઘાટ તેને તે આપી શકશે. પરમેશ્વરને પણ સહિ બનાવવામાં ને સત્તા ચલાવવામાં આટલો આનંદ પડે છે, તો પોતે પણ પોતાની નાનકડી સહિ બનાવે તેમાં શું બોલું?”

“માધવ! હું પૂછું પણ એક સારને.” તેના અવાજમાં સામણી કે આવેશનો અંશ નહોતો. “આખી જીંદગી મારું કંઈ કરવું પડશે.”

માધવ આ નવા અણપારેલા આવેશા મુખથી ગમરાઈ ગયો. હામિની તરફ એક ડગડું આગળ બેઠવાની તેની દાંમન નહોતી. “કયુમ છે.” તેણે છેક બીતાં બીતાં કહ્યું.

હામિની ઉઠી. માધવનો દાય તેણે પોતાના હાથમાં લીધો. “આશો, બહેનને કહીએ” તેણે સ્વસ્થતાથી કહ્યું ને જંગલા તરફ ચાલવા માંડ્યું.

“હા. આશો” નીરાધારીથી માધવ બેંચાયો.

આવા નિરમ જખૂતા દંપતિના જીવનમાં રસ રેડવી દોષ નેમ ફાલિલા કયાંકથી ટૂંકી રહી.

ગુજરાતના સાહિત્યરસિકોની સેવામાં—

ગુજરાતી . અંગ્રેજી . સંસ્કૃત

નવલ . નાટ્ય . કાવ્ય

પ્રાચીન . અર્વાચીન

શિષ્ટ . નવતર

લોકભોજ્ય . વિદ્વદ્ભોજ્ય

સામાન્ય સાહિત્યરસ

ના

ખાસ વિષયનું

કોઈ પણ પુસ્તક

શોધ લાવે

ચિના વિલંબ

જોડવું દોષ

તો

એક વેળા લખી જુઓ.

ન મળતાં પુસ્તક ગેળવી આપવા પ્રયાસ કરશું.

હાલી યા મરાઠી પુસ્તક ઉપર પ્રેમ દોષ તો તેજે ગેળવી આપશું.

લખો—

ગદુલાલ એન્ડ કંપની.

પ્રાર્થનાસમાજ પાસે,

૨૭૦, ગીરગામ બેકરોડ, મુંબાઈ.

ગુજરાતનું શરીર

[મનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨૨ થી]

જીવી દવાની કસરતોથી મગજ શક્તિ વધે
તે પશુ નિરોગી રહે. આપદાદાનો વ્યાયામ
કરોને તંદુરસ્ત જીવંતીની જોગવાઈ કરી આપે
તેણે જો કરાને, આજસુ થયે ન પરવડે.
અભયના આદર્શ જોડે દુઃખોગ અને દેહ
મનના વિચારોના ભેજોળથી અભયથી પાળવું
પશુ અશક્ય કરી મુક્યું છે. અભયથી એટલે
સાસ્ત્રિક સંયમ કરતાં વધારે હોય તો પ્રજા
પાળી નજ થકે.

ગુજરાતીઓના આખા જીવનને પડ્યો
મેવાનો છે. રોગ સિંદની કુસ્તાઈ કરતાં પશુ
પછડાયું. કુસ્તાઈ જોનાર જેટલા કુસ્તાઈ
કરનાર ન હતા. બલભક્ષા, અખાડાઓ, દેશને
નીલાવી ન શકે. દેશનું એકે એક મેદાન આજે
દેશની વ્યાપામ શાળા હોય. રહેવા કરતાં રમવાની
જગ્યા વધારે હોય. જંગલે જંગલ મોરના
ટટકાર જોડે મનુષ્યનો પગલવ સંભળાય. પાણી-

ના મોજાના સ્વછંદ સંગીતમાં મનુષ્યના આશ્વાસ
ભજે. મદમસ્ત માનવીઓને પડ્યો આપતાં પશુ
પડાડો થોકે તો દેશ જરૂર અમર થાય.

યુવાની તોફાનીથી છુટી ન પડે. યુવતી
અને યુવકની તાલીમમાં કે તુલનામાં લેશ પશુ
ફર ન હોય. વાસુ જેટલી સ્વતંત્રતા આજે દેશની
યુવાનીને હોય, જેટલો ભોગ અકસ્માતથી
લાચારીએ “દેવે કહ્યું” કહી આપીએ છીએ
તેટલો ભોગ ખુશીથી મર્દાનગી માટે આપીએ. તો
જરૂર અપિકુળ દીપે. ગુરખાંઓ યુરોપને વિક્રમથી
આંજે છે. ગુરખા આગળ પરદેશી પશુ નમ્યા.
ગુજરાતને પશુ રમતી આગ અને રણવાસને સાયક
થવા દોડવું જોઈએ. આરામ ખુશીનો વ્યાયામ
મુકવોજ જોઈએ. ગુજરાતના સાલિસમાં શૂંઝાર
છે તેટલાંજ વિરાગ અને વિચાર જોઈએ છે.
ગુજરાતના ધરસંસારમાં જેટલો ક્લેશ છે
તેટલુંજ પ્રયત્ન દાસ્ય જોઈએ. ગુજરાત
એટલે આર્યભૂમિની આરમી હોય. ગુજરાતે
એ ચાર સામગ્રીજ કાંચળી ઉતારવાની છે.
નહીં તો ગુજરાતનો ગાડાનો વેગ શરીરનો
વેગ હશે.

જાહેર વિજ્ઞાપિ

હીંદુ અનાયાશ્રમ-વંદવાણુ કેમ્પના મહાનું બાંધકામ ચાલુ છે. કેટલાક મદરસો
તરફથી મોરડા-મોરડીઓ તેમજ આખા બોલોદો બાંધવાનાં વચનો મળ્યા છે. હવે કેટલાક
જરૂરી મકાનો બાંધવા આગી છે. તો સ્વતંત્ર દાનવિરો આ અનાયાશ્રમના પવિત્ર કાર્યમાં મદદ
મોકલી આભારી કરશે.

:: વધુ વિગત માટે લખો ::

ઓ.નં. સેક્રેટરી, હીંદુ અનાયાશ્રમ—મું. વંદવાણુ કેમ્પ.

અખંડ જ્યોતિ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૧૬ થી]

થોડી વાર પછી તે ઉભો થયો. કોષ દવા-
વાળાની દુકાન સુધી ધસડતો ગયો. ત્યાં ઘડી
થંભી શાંતિથી વિચારવા પ્રયત્ન કર્યો. એના
મગજનું ટેકાણું ન હતું. એને શું થયું હતું ?
ત્રણ કલાક પહેલાં તે ગરીબાઈ લઈ ગલીની
બહાર પડ્યો હતો. ગરીબાઈ એજ માત્ર એની
ફરીઆદ હતી. પરંતુ આટલા થોડા કાળમાંજ
એક નિર્દોષ માણસમાંથી પલટાઈ તે ન્યાયાસન-
થી ભાગી જતો યુનેદગાર બની ગયો હતો !
એણે કશુંએ કશું ન હતું. અત્યાર સુધીમાં ખુન
બહેર ચઢ ગયું હશેજ, આટલી મોડી રાત્રે
અનુપમને મળવા ગયો હતો એવું પુરવાર
કરનાર સાક્ષીઓ મળી શકે તેમ હતા. મોડી
રાતે અરવિંદે પણ એને ફરી જોયો હતો.
અનુપમના ઘરથી તેને ગલીમાં દોડી આવતો
તેણે જોયો હતો. સુધાકર સ્વસ્થ તો નહોતોજ
જણાયો. એટલે એને માથેજ આજ ઠોડી
ખેસાડવામાં આવશે એ વાત નહોતી હતી. એનું
મગજ ભમવા લાગ્યું. હવે એણે શું કરવું ?

એણે નાસી જવુંજ જોઈએ, એની પાસે
એક પુટી બદામ પણ નહોતી. દુનીઆમાં એનો
કોઈ દોસ્ત નહોતો. એની વિધવા માતા ને
અનાથ ભાઈ બહેનોનું શું થશે ? પરંતુ હવે એ
રહે ને તેમને જરાએ મદદ કરી શકે તેમ નહોતો.
એ યુનેદગાર દરશે. એના પર ખુનનો આરોપ
આવશે. બહારની દુનીઆ સાથેનો એમનો
બંધો એ સંબંધ તુટી જશે.

તે ઉભો થયો. એની માતા, ભાઈ બહેન-
બધાંએ યાદ આવ્યાં. એમની સાથે બીજું એક
નાનકડું વદન એના દષ્ટિપથે તરવરી રહ્યું.

સરયૂની યાદીથી એનું હૃદય ચીરાઈ ગયું. હવે
બધાએનો અંત આવી ગયો હતો. એને હવે તે
મળી શકશેજ નહીં. પોતાની બનાવવાની આશા
તો સદાને માટે અદશ્ય ચંદ્ર મંદ હતી.

દારૂડીઆની માફક લથડીઆં ખાતો તે
ફરીથી ચાલવા લાગ્યો. આજ રાત્રેજ એણે
નાસી જવું જોઈએ. તદ્દન છુપી રીતે. જરાએ
નીશાની રાખ્યા સીવાય. પણ એ કેમ બને ?
એણે વિચાર્યાંજ કશું. કોષ પણ નિર્ધુર્ય પર તે
આવી શક્યોજ નહીં.

અજાણેજ તે પોતાના લત્તામાં આવી
ચઢ્યો હતો. સામેજ સરયૂનું ઘર આવી ઉભું
હતું. કોષ અદશ્ય શક્તિથી તે એ તરફ પ્રેરાયો.
એક વાર એને મળવુંજ જોઈએ. એના ભવિષ્યને
છાવરી દેતી અનંત રાત્રિ એની નજર આગળ,
ચિત્તરી રહી હતી. એનાં લથડતાં પગલાંને મક્કમ
બનાવવા એ જરાક જ્યોતિ ઝડપી લેવા પ્રયત્ન
કરે તો થોડો નહોતું ?

તેણે ધીમેથી સાંકળ ખખડાવી. ધીમેથી.
સાદ દીધાં: “ સરયૂ ! સરયૂ ! ”

એ યુવાન બાલ હજીએ સ્ત્રીડાના કામમાં
શું ચાલ હતી. વાસણ માંજતી હતી. એણે તુરત
એનો અવાજ ઓળખ્યો. તુરત તે બારણું
ઉઘાડવા દોડી. એનું વદન હર્ષથી ચમકી રહ્યું.
હસીને પ્રશ્ન કર્યો: “ જોય જોતાં શોખી આવ્યા
કે શું ? ”

સુધાકર સુઝ્યો. “ એટલે ? ” તેણે પુછ્યું.
“ આટલી મોડી રાત્રે આ ઘેર આવવાથી તમને
લાભ થશે એમ શાથી ઝાપ્યું ? ” તે બાલાએ
કહ્યું. “ આમ ચિંતાતુર કેમ જણાઓ છો ?
અત્યાર સુધી રજાઓ કયું ? ”

“ હા ! ” સુધાકરે ટુંકામાંજ પતવ્યું. “ પણ
ક્યા લાગતી તું વાત કરતી હતી ? ”

“હું નહીં કહું” દસીને સરયૂ બોલી.
“સાંભળવું હોય તો અંદર આવીને જોસો.”

સુધાકર એક ક્ષણભર અચકાયો. પછી અંદર ગયો. પેલી બાલાએ એને પાંટડો દાળી આપ્યો. પછી તે બોલી. “એક ઘડીક થોભો. હું ઉપર જઈ આવું.”

તુરતજ તે પાછી વળી. ચલણી નોટાની એક થોડકી તેની આગળ ધરી. “લાઇ તમારે માટે મુદ્રી ગયા છે.” તે બોલી.

સુધાકરે યત્નવત નોટો લીધી. ગણી. સો રૂપીઆ. “આ ક્યાંથી લાવ્યો?” તેણે પુછ્યું.

“વળે પહેલાં પિતાજીએ એમના કોઇ મિત્રને રૂપીઆ ધીર્યાં દશે.” સરયૂએ ખુસસી કર્યો. “આટલા બધા લાંબા ગાળા પછી તે આજે આવ્યો ને સ્વેચ્છાએજ તે પાછો આપી ગયો. લાઇએ એમાંના અર્ધા રૂપીઆ તમને આપવાના કહ્યા છે. અર્ધા અમે રાખ્યા છે.”

સુધાકરને શું કહેવું તે સમજ પડી નહીં. ધર્મ ને સદ્ભાવનાનું આ સંસારમાં અસ્તિત્વ દશે કે કેમ તે એ લગભગ સુત્રી ગયો હતો. પરંતુ દલજીએ એ ગરો ચિરંજીવ હતો તેની આજે તેને પ્રતીતિ યજ્ઞ દર્શા રૂપીઆ તે પોંતે રાખશે. બાપના તે એની બાને આપશે. એટલે એમનું ગાડું નહશે. એ મહીના તો જરૂર સારા જશે. પછી તો માત્રીકની મરજી.

તે જવાને ઉભો થયો. તેણે સરયૂ તરફ જોયું. એનો મંચમ સરી ગયો. બંને હાથે તેણે સરયૂનો હાથ દબાવ્યો. ચુડાએલા અપાને બોલ્યો: “સરયૂ મને સુત્રીશ નહોં હોં! હુનીઆ મને ડામીજ ગણશે પણ તું એમ ન માનીશ.”

એના સ્પર્શથી તે બીચારી બાલા કંપી ઉઠી. “તમે ક્યાં જાઓ છો?” તે પુછવા લાગી.

“વિધિ ન્યાં દોરશે ત્યાં” તેણે જવાબ વાલ્યો. ને તુરત તે બહાર દોડ્યો. અર્ધઅર્ધારી

ઝોરડીમાં એકલડી સરયૂ ઘડીભર થંબી ગઇ-એનાં નયનોનાં નીર નીતરારી રહ્યાં.

સુધાકર એ રાત્રે અદશ્ય થઇ ગયો. કોઇને એણે પાત કરી નહોં. કશુંએ તે લઇ ગયો નહોં. બીજે દિવસે એના મિત્રોએ તેમજ શત્રુઓએ એને માટે આકાશપાતાળ એક કરી મુક્યાં. પરંતુ એ કમનસીબ યુવાનનો પતોજ નહોતો.

૨

“સરયૂ! આ સંત્યા આરણ્ય કેમ નથી ઉઘાડતી? બહારી યજ્ઞ છે? અર્ધા કલાકથી છુઓ પાડી રહી છું ને?”

સરયૂએ મીઠાજમાંજ આરણ્ય ઉઘાડ્યું. “શું છે?” તે ચીઠાઈને બોલી એક ઘડી પણ આરામ નહોં છતાંએ તેણે પોતાનો કોપ દબાવ્યો. કોઇથી કુંકડા મારે કશુંએ વળતાર નહોતું. “નથી જાણતી! વરરાજ વગેરે આજે તને જોવા આવનાર છે. આપણી પાડાશયુ સુમતિને મેં બોલાવી છે. એ તને જરા તૈઆર કરશે. એ આવતીજ દશે. તેથી હું તને બોલાવું છું.”

“મને તૈઆર કરવાની?” મુઠ્ઠા હાસ્ય સાથે સરયૂએ પુછ્યું. “મને શું તૈઆર કરવાની છે? મારી કુરૂપતા વસોથી છુપાશે ખરી?”

“કુરૂપતા!” તેની માતા બોલી ઉઠી. “તું જરાએ કદરૂપી નથી. જરા સારા વસો પહેરે, જરા ઠીક ઠીક આય તો સ્વરૂપની પરી બની જાય.”

“હાલે” પુત્રીએ ચત્રાબુધ્: “આપણે ત્યાં સ્વર્ગની સંદરીનેએ પહેરામણી આપવી પડે છે. તમે શી પહેરામણી આપશો? આંતરે દિવસે આપણે ઉપવાસ કરવા પડે છે એવી વેળાએ તમને મારો વિવાદ કરવાનું ક્યાંથી સૂઝે છે?”

“પણ કરવું શું?” જરૂરે દેવોએ માંબી તેની માતાએ પ્રશ્ન કર્યો. “તારે લીધે અમારે ન્યાત-

બહાર મુકાયું? તારી વય માટે તો મેં કેટલાંએ બેંગલોમાં ફેંકે શખ્યાં છે. પણ એમ લોકો બોળવાય? તું તાડ જવડી તો હવે વધી છે. તને ચાદ વષં થયાં છે એમ કોણ માને? આટલું જાની ચકયું કારણ કે વરપક્ષ મોટી કન્યાની શોધમાં છે. કદાચ તેઓ પહેરામણી નહોં માગે. માત્ર તું એમને ગમતી જોઈએ.”

સરચૂ કશુંએ જોતી નહોં. પાડોશણ પાસેથી આ વરરાજ વીશે તમામ હજીરત તેણે જોળી હતી. તે અનીતિતો અંકર હતો. એના ઉડતા તરંગોને શુંખલાખદ કરવાજ એના કુટુંબીઓ મોટી કન્યાની શોધમાં હતા. આ વિવાહની રાત સાંજળતી સારે તે લજવાષ મરતી-કુખી થતી. પોતાના ભવિષ્ય પ્રતિ એ બેદરકાર જાની ગઈ હતી. પોતાનું શું થશે એની તેને પરવા નહોતી. પોતાના અધિદાનથી પણ કુટુંબીઓ સુખી થતા હોય તો તે તેમ કરવા તૈયાર હતી. પણ આ અધિદાન એના જીવનનું નહોતું એના સ્વીકૃત્યનું હતું. એના વિચારેજ તે કમ્પી ઉડતી. એને ગુંગળાવી નાખવા એ કદપનાજ પુરતી હતી. એણે એકને આત્મસમર્પણ કયું હતું. કૌટુંબિક સંયોગોથી હવે તે બીજાને વેચાવા તૈયાર થઈ હતી. હોંદુ સ્ત્રીઓના પ્રખ્યાત પ્રાતિજ્ઞની કેવી અલિહારી! ખાલા પોતાનું હૃદયદાન હાથ શકે-પણ દેહ કેવી રીતે વેચી શકે?

છતાંએ એની માતાનું મન મનાવવા તે તૈયાર થઈ હતી. કદાચ એના બીજા બાઈ બહેનોનાં જીવન એથી પલટાઈ જશે. તેના અધિદાનથી તેઓ સુખી થશે. મુધાકરને તો તે હવે મરી ગયેલો માનતી હતી. છેલ્લાં એ વર્ષથી એના કથાંએ સમાચાર નહોતા. એની માતા નાનાં પ્રાત્નકોની સદાયથી દોહલા દિવસો પીતાવતી.

એ પંજેજ મુમતિ લાં ઉપસ્થિત થઈ. ટાપ-

ટીપતો અધોએ સગંજમ તે લેતી આવી હતી. સરચૂની માતા પાડોશમાંથી થોડા અલંકારો પણ માગી લાવી હતી.

સુમતિને શણગાર સગવડતાં આવડતું. એ કલામાં તે સંપૂર્ણપણે પારંગત હતી. એણે છેલ્લામાં છેલ્લી હવે સરચૂનો અંબોડો લીધો. પાવડર ને કુલ્લી એનું મધુર વદન શણગાર્યું. આછી સુવર્ણ સાડી ને એવાજ પોલકાથી એના દેહને દીપાવ્યો. સરચૂ મોહામણી જાની રડી. સરચૂની માતા તો માગી આણેજા તમામ અલંકારો સરચૂની દેહલતા પર લાદવા ચલાતી હતી. પરંતુ સુમતિની ખ્યાલ વિરુદ્ધ તે કશુંએ દરી શકી નહોં. “નહોં કાણી!” સુમતિએ છેવડનો નિર્ણય કર્યો: “એ નહોં જાને. તમારે મારી તમામ મહેનન પર પાણી ફેરવવું છે, એમ આજૂપણે લાદવાથી તો એ પ્રદર્શનની પુતળા જેવી લાગશે.”

સરચૂ એમ માનતી હતી કે એની કુલપતા કવચની ગરજ સારશે, પરંતુ અરીસામાં નજર કરતાંજ એ આછેરી આશા પણ વણગી ગઈ.

વરરાજાં ને તેમના અંગત મિત્રોનું આગમન થયું. કન્યા તો તુરતજ ગમી ગઈ. સરચૂને અંદર લઈ જવામાં આવી. પછી બચદારી આખો દાય ધરવામાં આવી. વરપક્ષે પ્રથમ તો સરચૂની માતાને ખાતી આપી હતી કે તેઓ એક પાઈ પણ પહેરામણીમાં નહોં માગે. પણ હવે તો લગ્ન ખર્ચને પહોંચી વળવાને બહાને તેમણે ચારસો રૂપીઆની માગણી કરી. એમણે જોયું કે કન્યાનો કન્યાકાળ વીતી ચુક્યો હતો. એટલે કોઈ પણ માગણી સ્વીકાર્યો વિના કન્યાપક્ષને છુટકા નહોતો. માથેથી ખાર ઉતારવા એના વડીલો એક પછે થઈ રહ્યા હોવા જોઈએ. એમની મામણી સાંજગતાંજ સરચૂની માતાએ મોં વાળ્યું. સરચૂના અંતરમાં આશાની આછેરી રેખા અંકાઈ. એ બહાનેએ કદાચ તેને મુક્તિ મળશે.

દાય નરીય ? એવણુ દુઃખી ખાખને તેની માતા ચાંન પડી. વરપક્ષને સંદેશો મોકલાવ્યો કે માગી તાગીનેએ તે ત્રણસો રૂપીઆ કરી આપશે-વધારે થનયું અમ્મંભવેન છે. વરપક્ષ રાજી થઈ રવાના થયો.

તુરતજ સરયુએ કાઠુતી વસ્ત્રાસંકાર દૂર કયો, અને પુછ્યા લાગી : “ હું આ ! આ ત્રણસો રૂપીઆ તું કેવી રીતે લાવીશ ? આપણે વેચાઈએ તોએ એ રકમ પુરી થાય તેમ નથી. ”

“ હું તારા મામાને લખી જણાવીશ. આવી અણીની પછે પણ તે આપણને મદદ નહીં કરે ? ”

સરયુ ધીકડું હતી. “ હજીએ તમે મોટી આચાર્યો રાખતાં જણાવ હો-હો આ ! ” તે બોલી; “ આપણે બુખે મરતાં કતાં સારે તો મામાએ મદદ કરી નહોતી. ન્યાન બહાર મુકાઈએ એ જોડું ખરું પરંતુ હંપ જાય એ તો એથીએ અદકું. તમારે પહેરામણી કહુલ નહોતી કરી. ”

“ બેસ બેસ ડાહીતી ! એમની માગણી કહુલ ન કરું તો કરું શું ? ” તેની માતા ગાજી ઉઠી. “ જ્યાં હોય ત્યાં માથું મારવાની તારે શી જરૂર ? આવી તે લાજ વગરની કોઈ હતો ? ”

સરયુ એની માતા પાસેથી ઉઠી રસોડામાં ગઈ. કામે વળગી. લગનનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. કોઈએ કશીએ નિઆરીએ કરી નહોં. મદામહેનને થોડી ચીને જોગી કરવામાં આવી. એક સોંધી લાલ સાડી લાવવામાં આવી. બધી સુમતિએ સરયુને રેશમી પોલકું બેટ આપ્યું. એની બા પાસે બે સાદી હેમની અંગડીઓ હતી. બસ. એટલી વસ્તુઓ નવવધૂ માટે પુરતી હતી. સુંદર-લાલ મદામહેનને સો રૂપીઆ એકઠા કરી ચક્યો. એટલા તો જમણવારમાંજ પુરા થઈ જવાના, પછી પહેરામણીનું શું ? છતાંએ વિવાહ તોડી નાખવા સરયુની આંખે માન્યું નહોં. જકડી

થેટાની પેટે ગોનાની મમતામાં તે મદમ રહી.

૩

“ પણ આ દવે કોઈ પણ ઉપાયે તારે એ એકવણુ કરવી પડશે. મેં માગ્યો થનયું અમ્મંએ ક્યું. તેં અમને શીશામાં ઉનાચાં છે તારેજ દવે બહાર કાઢવાનાં. ”

પરંતુ માંના તો રોકકળ કરવામાંથી નવરીજ પડતી નહોં. જવાબ તો વાળેજ શાને ? લગનનાં વસ્ત્રામૂલ્ય પહેરી સરયુ એક ખુણામાં બેઠી હતી. ખુશી થતું કે દુઃખી થતું એની તેને ગમ નહોતી. સાતિજદાર મુકાવાથી એનું શીયળ ખચી જાય; પણ કુટુંબ પર સીતમ મુજરે.

આખા આંગણમાં મૃત્યુની શાંતિ પથરાઈ રહી હતી. કહેલ. પૈસા નહોં મળવાથી વરપક્ષના માણસો મીનજનમાંજ રવાના થયા હતા. પણ તેઓ જુડુ દૂર નહોતાજ ગયા. આજુનાજ ધરમાં ભરાઈ બેઠા હતા. અતિશય દમ લીડાવવાથી એ વિધવા નીચોવાશે એવી એમને પુરેપુરી ખાતરી હતી.

સુંદરસાલનાં વચને એની માતાનું આકંદ વધ્યું એજ. “ હું શું કરું ? ” એમ કહી તેણે ફકડો મુક્યો. “ હું તો નિરાધાર વિધવા છું. તું દવે મોટો થયો. કુટુંબનો થંબ કહેવાડો. સાતિજદાર થઈ અચાવા તારેજ કે કરવું જોઈએ. ”

“ તો વિવાહ કરતી વેળાએ તો મને પુછવાએ નહોંતાં આખાં ! તમને કોણ કહેવા આવ્યું. દવું ? હું ક્યાંથી રૂપીઆ કાઢું ? મારી જાન વેચું સારે. ”

તે ધરની બહાર દોડ્યો. આકંદસર ગાજી રહ્યા.

સુંદરસાલ ગલીની બહાર પડ્યો. એકએક કોઈએ તેના ખમા પર હાથ મુક્યો.

ઝટ તે ફર્યો. દિંમૂઠ બની ગયો.

“ સુધાકર ! ” મદામહેનને તે બોલાવી શક્યો.

“ હા—હું સુધાકર. ” સુધાકરે જવાબ વાળ્યો “ હું પાછો ફર્યો છું. મારાથી એમ નાસભાગ ન થઈ શકી. શંસી મારી વાટ જોઈ રહી છે છતાંએ હું આવ્યો છું. કોઈ અદશ્ય શક્તિ મને ખેંચી રહી છે. તું કુશળ છે ? ”

“ હા ! કુશળ છું. ” સુંદરલાલ કડવાંશથી બોલ્યો. “ જોના ભલા માટે તું મરી પડે છે તે ટેકરીની ધાર પર છે. એને માટે હું આમ ગાંડાની માફક દોડી રહ્યો છું. ”

સુધાકરના વદન પર નિપાદવાદળ ઘેરાઈ વળ્યું. “ સરઘને શું થયું છે ? ” તેણે પુછ્યું.

“ એને લીધે અમે ન્યાતબદાર મુકાવાની અણી પર છીએ. આજે તેનાં લગ્ન હતાં પરંતુ અમે પહેરામણી ન આપી શક્યાં તેથી તેઓ વરને લઈ વીંદાય ચંપાં છે. હું પૈસા મેળવવા જઈ છું. હું જાતે વેચાવા તૈયાર છું. ”

“ પણ અત્યારે તને કોણ ખરીદશે ?—આટલી રાતે ? ” કપરા હારયથી સુધાકરે કહ્યું.

“ છે એક જણ, ” સુંદરે જવાબ વાળ્યો. “ આજુની ગલીમાં એક મહાશયને ત્યાં બહેરી ને મુગી કન્યા છે. એક દિવસ એમણે મને પહેરામણીના હજાર રૂપિયા આપવા કહ્યા હતા. પણ હું કંબુલ થયો નહોતો. એણે મને ફરી પરણવાની પણ છુટ આપી હતી. વળી એની પુત્રીને પાલવવી પડે તેમ પણ નહોતું. છતાંએ મેં માન્યું નહોતું. પણ મારે છુટકો નથી. આપણી સમાજના વિધાતાને હું મારું બલિદાન દઈશ. ”

“ જા—નસીબ અજમાવ ” સુધાકરે કહ્યું. “ હું અહીં ઉભો ઉભો તારી વાટ જોઈ છું. ”

સુંદર દોડી નજર બદાવ ગયો. એક ઘરના બંધ બારણે અટેલી સુધાકર ઉભો રહ્યો. એના અંતરમાં આગના તળખા ઝળ્યાં.

પાંચેક પળમાંજ સુંદર પાછો ફર્યો. “ મારું બલિદાન અસરું પડ્યું. ” તેણે ખુશમો કર્યો. “ એણે મને કુતરાની ગતે ધર બદાવ દાંડી કાઢ્યો. એને પોતાની કન્યા માટે બીજો કોઈ સુવાન જડ્યો છે. હવે આત્મઘાત કર્યા સ્ત્રીવાય મુક્તિ નથી. ”

“ ચાલ મારી સાથે—મુંદર ! ” અંતે સુધાકરે કહ્યું. “ હું તને પૈસા અપાવું. ”

“ કેવી રીતે ? ” સુંદર આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. સુધાકરે જવાબ ન દીધો. પસાર થતી ભાહુટી ગાડીને સાદ દીધો. ખંતે મિત્રો અંદર ચઢ્યા. સુધાકરે પોલીસ સ્ટેશનને લઈ જવા સુચના કરી.

ગાડીવાને જિગાસાથી એના સામે જોયું ને ગાડી હંકારી. સુંદર ગાંડાની પેટે કુદો—આજ રહ્યોઃ “ ઉભી રાખ. ઉભી રાખ. હું નહીં આવું. ગાંડો થયો છે ? સુધાકર ! હું કસાઈ નથી. ચંડાળ નથી. ”

“ એસ છાનો માનો ” સુધાકરે તેને બેસાડી દીધો. “ પકડાવાને નિશ્ચય કરીનેજ હું અહીં આવ્યો છું. નાસમાગથી હું કંટાળી ગયો છું. મારાથી હુપા રહી શકાય તેમ નથી. મારા મૃત્યુથી સરઘને લાલ યનો હોય તો વિવાહથી રળીઆમણું શું ? ”

પોલીસ સ્ટેશનને ગાડી ઉભી રહી. સુધાકર ઉતર્યો. સુંદરને હાંમત આપી. “ મારે માટે સંતાપ ન કર. મારા જીવન કરતાં મૃત્યુ હજાર દરજ્જે સારું છે. ” તેઓ અંદર ગયા. સુંદર લાલ એકમેજ બદાવ આવ્યો. અર્ધો કલાક વીતી ગયો હતો. સુધાકરને પકડી લાવનાર માટે જાહેર યંત્રેણું દનામ તેને મળ્યું હતું.

પરંતુ એ રાત્રે સરઘને પરણવાનું વિધાત એ નિર્માણ નહોતું થયું. સુંદરે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં આકંઠનો પડછંદ પડ્યો. ચિંતાથી તેઓ

બની ગયો. વળી પાછું શું થયું થશે? નહું સંકટ
કયું આવ્યું દશે ?

એતો નાનો ભાઈ દોડતો આવ્યો. “કું
નહોં, મોટાભાઈ! આપણે બ્રહ્માસમાજમાં
બગી જઈશું. જલ્દાનમાં ગયો આપણો સમાજ-
ને તેના ‘મુની કાર્યદાઓ.’”

“પણ મધું છે શું ?” - મુંદરે પૂછ્યું.

“પેલો દંરામખોર વર પેલી બહેરી મુંગીને
પરણી મયો. આપણી બહેન કુંવારી રહી ગઈ.
મંગલમુદ્દન* ત્રીની મધું.”

“સુધાકરને નકામો મુગીએ ચલાવ્યો.”
મુંદર કંકળા ઉઠ્યો.

“શું કશું ?” રોકે જલ્લ મુંદરને લીટાઈ
વાળું. માત્ર સરયૂને કશું પુછવાનું નહોતું.
મુંદરના વચનેજ તે મૂર્છા ખાઈ ઢગી પડી.

* મૂલ લેખિકા-શ્રી. મીતારેલી.

૪

ચાર દિવસો પરી ગયા. શીકો નિર્માલ્ય
સરયૂ ખીમારીને જીંછાને પડી હતી. મદામૂંતો
વિશ્રામ દવે તેને ગળ્યો હતો. સગનના દિવસથી
જ વેધે તેને પથારી છોડવાની મનાઈ કરી હતી.
એની માતા રંગાડામાં કામે ચડી હતી.

મુંદર એના ખંડમાં આવ્યો. એના વદન
પર આનંદનો અતિરેક હતો. વૈવતીમુચના ભુલ્લી.
જઈ સરયૂ પથારીમાં બેઠી ચઇ ગઈ. “ભાઈ !
શું ખબર ?” તેણે પૂછ્યું.

“અખંડ જ્યોતિ ટળી ગઈ નથી.” તેના
બાઈએ ખુશ્ખોશ કર્યો. “અવસાનને આરે ઉભેલા
એક ખૂનીએ દાગર ચઇ અનુપમનું ખુન કર્યોતી
કબુલત દીધી, સાક્ષીઓ રણ કર્યો. સુધાકરને
ધુટા કરવામાં આવ્યો.”

સરયૂના શીકા વદન પર આભારસંક.
આનંદના ઓપ તીતરી રહ્યા. *

સાચી જુડી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨૪ થી]

“સારે તું પણ પહેલીએ જન્મનો દર્શિ.”

“ના, ભાઈનો કાગળ આવ્યો છે કે ૧૦-

૧૨ દહાડો મોડો આવ્યો. એ પણ મોડો જવા-

ના છે” મેં કહ્યું. “માટે મારે રોકાવાનું થયો.”

પ્રભાએ મારી સામું જોયું. હું સમજ્યો.

એએ સમજી. અમે બંને આજુ દરવાં !

પાછું મેં વાંચવા માંડ્યું. પણ એ મને

એમ વાંચવા થોડીજ દેવાની હતી.

“કુમાર ! વાંચવા માટે તમને ભાઈ એ

મેસાજ્યા હશે નહીં ?” દમ ભરાવતી હોય તેમ

જોલી.

“સારે મેસીને શું કરું ? એટલે વાંચવું.”

“આજે હું આવતી હતી સારે તમારા

બાગનાં પેશાં ઘોળાં પુલોતી એવી તો સુગંધ

આવતી હતી. એ શાનાં પુલો છે ?” તેણે શરુ

કયું.

“નામમામ તો નહીં જાણીએ. બાકી છે

તોં ફક્કડ. મારી રુમમાં હમેશા એક ગુચ્છ રાખું

છું” મેં જવાબ આપ્યો.

“મનેએ એ પુલ બહુ ગમે છે” એ બાગ-

માં જઈએ એમ કહેવાની એ રીત હતી. બા

પણ સમજ્યાં કે છોકરી મેસીને કંટાળી હતો.

“જને ભાઈ, જા, પ્રભાને તમારું ધરપી-

તાળ અને બાગ દેખાડી આવ.” બાએ પંવા-

નગી આપી.

હૃદયમાં કોઈ વાતની ઇચ્છા હોય અને તેજ

સુચવાય સારે આપણે તેનો મનમાં ફેટલો

આભાર માનીએ છીએ ? ફક્ત હૈયે અમે ઉઠ્યાં.

“હમણાંજ આવશું-અમે. જોઈતું કરવું

હોય તો આપાને જોતાવજો.” જતાં જતાં મેં

કોઈ સૌંદર્યવતી તરુણી તમારી નવું

ચાલતી હોય ત્યારે છાતી ફેટલી થશે છે ને

જાણો છો ? એ એક અલગ્ય વાર્તા છે.

અમે ચાલતાં નહોતાં, જનરે મેળાં હર

તરતાં હતાં !

“ધરપીતાલ જેવી છે કે બાગમાં મનું

છે ?” મેં પાણી માપવા માંડ્યું.

“ધરપીતાલ કયાં બાગી જાય છે ! અજો

તો આપણે બાગમાંજ ફરીએ” એક એવે પ્રકારે

કોઈ હલાવીતેણે હસતાં કયું. પાકાપિય જેવુંજ

કેક આ કોકલાંતિલ હતું. અપૂર્વ હતું !

ફરતાં ફરતાં અમે વચ્ચેની રોડમાં અત્યાં

વચ્ચે આરસ પકાણી એક, કલાની પ્રતિમા

સમેા મુંદર પુવારો હતો.

આમનાં એ મારી સામું જોવામાં દમવામાં

અને ફેંકારા આપવામાંજ સરન હતી. મારા

શબ્દોનું પાન કરી તે તૂટ થતી નહેત એમ

લાગતું. પુવારાની ફરતાં પેશાં શુભ શુભનાં

ગાડ હતાં.

“આજ પેશાં ફૂલ” એમ કહી હમણી

કુદતી તે દોડી ગઈ. નિમિત્ત માવ દુઃખ આ ફરતની

પ્રતિમા સામું જોઈ રહ્યાં.

કયા ભાગ્યશાસીની અંધાંચના મન એ દે-

ખાઈ હશે ?

“કુમાર ! હુંએ યાદી મળે છે. આપણે કયાંક બેસીએ ” ધાનનાની દ્રષ્ટિએ તેણે સુચવ્યું.

હોસ્પીટલનો બાગ એ ત્રિકોટારીઆમાં ગાડું ન હોતો કે ઠેર ઠેર બેસવાનો સ્થળ મળે. હું જરા સુચવાયો.

“પેલું ‘બોવર’ જેવું શું છે ?” આંગળી ઉપરની વીંટી-ચમકાવતાં તેણે પુછ્યું. સ્થિતિનો સમય હતો. તેનાં દાલ કિરણો એના નાણુક આસેતે વધારે દાલ કરી રહ્યાં હતાં. વાળની થોડી કટો પવનથી આમ તેમ ઝુંટી રહી હતી, સાડીનો છેડો ખસું ખસું થઈ રહ્યો હતો. યુવતીને, તમારી મન માનીતી તરુણીને આમ જોવાના જુદા પ્રસંગો મળે છે.

“સાંભળ્યું ?” કોણ દડકી.

“ઓહો ! હું મૂંઝવે ” એક કટાક્ષ ફેંકી તે બોલી.

“મને જોવા આવ્યા છે કે ખતાવવા ?”

મને ચીદવવા સાડીનો છેડો તેણે આગળ ખસડ્યો અને હસી.

“અમે તો બોધ્યા કરીએ તેમાં કોઈનેએ શું ?” તે જરા રોશથી બોલી.

“પ્રભા ! મને માફ કરજો હું ! મારું ધ્યાન બીજો હતું.” મેં કહ્યું કંઈ.

“હારે તમારું ધ્યાન કયાં હતું ?” કેટલાક ચોરસે દંડે દેરા.

મૂકદ્રષ્ટિએ મેં તેની સામે જોયું. વધારે હું શું બોલત ? મારી ચોરી પકડાઈ હતી.

“આ ગુન્દા માટે તમને સજા કરવી જોઈએ ” દયારી આંગળી દાંતમાં કરડતાં, પગ ઠપકારતાં મોઢા ડોળથી તે બોલી.

“તમે કરો તે ખરી ” મેં પછી ઢોંગ કર્યો.

“હારે પેલી ગુલાબી વેલનાં થોડાં ફુલ લઈ આવો. જાઓ જલદી !”

ન્યાયાધીશ સજા ફરમાવે એવા ડોળથી તે બોલી.

એટલી વારમાં અમે ‘બોવર’માં આવ્યાં. એ કુંજ અમારી ‘સીરટર’ પોતાને બેસવા માટે બનાવતાં હતી. એમાં એક નાનકું બાંક અને ઘણાં કુંડા હતાં ‘સીરટર’ રજા ઉપર મએલ હોવાથી કુંજ વપરાશમાં ન હતી. આજુ-બાજુ બે વેલીઓની ઘટા હતી. સાધારણ માણસને તો એવું અસ્તિત્વ જ ન જડે.

“આ બાંક ઉપર બેસજો, હમણાં હું આવું છું” રુમાલવતી સાફ કરતાં મેં હસ્યું. જવાબમાં એક નાણુક ડોકું સ્ફેગ કહ્યું !

જેટલી ઝડપથી સલામ તેટલી ઝડપથી ચાલી હું વેલ પાસે પહોંચ્યો. અમારા એક ‘વોર્ડ’નો આગલો બધો ભાગ એ વેલોથી ઢંકાયેલો હતો. એ વેલનુંએ નામ મને ખબર નથી. નાના નાના ગુલાબી રંગના પુષ્પોની સાંકળ જોવી એ વેલ જોખની. મેં ૧૦-૧૨ સાંકળો ચુંટી કહાડી.

“સેવક કુંકમ તાલીમ કરી આવ્યો છે !” કુલ આપતાં મેં ઉડું હાંક્યું.

“વાર ! ત્યાં બેસો” ફુલ લેતાં તેં બોલી.

દોઢ માણસ માટે બનાવેલ બાંક-અમારી ‘સીરટર’ જરા રથૂલાંગી હોવાથી અમે તેને દોઢ માણસ કહેતાં-ઉપર આજે બે માણસ બેઠાં હતાં. મારી અને તેની વચ્ચે બહુજ થોડી જગ્યા હતી. ફુલ આપતાં અમારાં આંગળાં અડક્યા-કેંક થયું !

મેં જોયું તો પેત્રા ગુચ્છાઓની વિભાગણી થઈ હતી.

“મારી સામે જોવું હોય તો હવે પેટ ભરીને જોજો ” દીંખળી રીતે આંખો નચાવતાં તેણે કહ્યું. વેલોને ચુંટી ગોઠવણી કરવા માંડી. હું પુતળાની ન્યમ બેસી રહ્યો હતો. વેલોને ગુંથી તેણે એક ચુંદર શી વેણી બનાવી. મદારાણીય લલનાએને આ વેણીનો અર્ધકાર કેટલો મનોરમ.

લાગે છે પણ તેનું સૌંદર્ય મહાસલા માથું એ ખુશ્તું રાખવું જોઈએ.

“જરાં એ મીનીટ આમ જોશે ?”

“કેમ ?” મેં કુતૂહલથી પૂછ્યું.

“તો આ વેણી માથામાં ધાલી લઉં”

અસ્પૃહ હસતાં, લજ્જાભર્યા મુખે તે હસી.

“તો હું જોઉં તેમાં શો વાંધો છે ?” અમળ્ય

પણાનો ટોંગ કરતાં મેં પૂછ્યું. “પેટ ભરીને

જોવાની તો તમે પરવાનગી આપી છે ને ?” મેં

એને પકડી પાડી.

“પણ મને...જરા...શરમ...”

“વારું” કહી મેં બીજી તરફ જોવાનો

ડોળ કર્યો. પણ આંખોના ખુણા મઢીથી હું તેને

જોતો હતો ! મારું હૃદય તેનેજ જોતું હતું !

આસ્તે રહીને છોડો અસ્યો અને નાજુકથી ડોક

ઉપર રહેલો અખોડો દેખાયો. બહુ નાનોએ નહીં

તેમ મોટાએ નહીં. તેમાં સાદાઈ છતાં સૌંદર્ય

હતું, મસ્તી હતી. મેં જોયું કે તેના વાળમાં

સોનેરી છાંટ હતી. તેના ગૌરવર્ણને તે દીપાવી

રહ્યા હતા. ડોક વાળને શોભાવી રહી હતી કે

વાળ ડોકને ? હજુએ હું તેનો નિર્ણય કરી શક્યો

નથી. છટાથી હાથ ઉચ્છેદી તેણે વેણી બાંધી.

વચ્ચે એ ગુંચ જોડ્યા.

“હ્યો, હવે જુઓ” મારા તરફ ડોકી

મરોડી તે બોલી.

જવાબ આપવાની મને ધ્રુસદ ક્યાં હતી ?

-અચાને એ દેવાંગનાસમ લાગતી હતી. તેના

-ચરણોમાં પડવાનું મને મન થયું હોય તો શી

નવાઈ ? મને થયું કે એના ચરણ સુખી લઉં !

થોડી વારે મને ભાન આવ્યું.

“આ પુલ કેને માટે રાખ્યાં છે ?” વધેલા

ગુચ્છ બતાવી મેં પૂછ્યું.

“તમારેજ માટે તો—”

“પછી તારે ?—”

“મને તમે આપો તે—” આંખોના ખુણાંમાંથી જોતાં તે બોલી.

હજવેથી હાથ લંબાવી એક સુંદર ગુચ્છ

ઉચ્છાપો. જાણે વાસ લેતી હોય તેમ તેની સાંધે તેણે

રમવા માંડ્યું. મારું ધ્યાન નથી એમ ધારી એક

નાજુક સુખી લઇ “આ તમારી મહેનતનો બદલો”

એમ કહી એ ગુચ્છ મને ધર્યો. એને ક્યાં ખજાર

હતી કે મારી આંખોએ ચપલ છે. મેં હાથ

લંબાવ્યો. મારો હાથ ધ્રુજતો હતો. તેનોએ. એ

ગુચ્છ લેતાં મને સહીઓ વીતી એવું લાગ્યું.

મેં ગુચ્છ લીધો મારો હાથ હૃદય તરફ

વળ્યો. એક ઉંડી સાસ લઇ તેને મેં અંતર સાથે

આંધો. એ બધું કેમ થયું તેની મને ખરાબ

ખબર નથી. અમે પૃથ્વીનાં પાર્થિવ નહોતાં

કેંક ઉંચે ભવ્યતામાં વિહરતાં એ પ્રેમીઓ હતાં !

થોડીવાર થતે અમે ભાનમાં આવ્યાં. મેં

નિર્ણય રીતે હાથ લંબાવ્યો. વધેલાં ગુચ્છને

ઉચ્છાપો. તેની સામું જોતાં મારા ચાહ પામે

લાવી એક ઉંડું સુખન લીધું !

“આ મારી યાદ—”

સ્વપ્નમાં હોય તેમ તેણે હાથ લંબાવ્યો.

એક વાર વાસ લઇને, સુખી આપી, ગાથે ફેરવ્યો.

“શ્યામ—”

“પ્રભા—”

“કેટલું સુંદર !” તે બોલી.

“હા, કેટલું સુંદર !”

મારો ગુચ્છ તે હૃદયકપાટમાં સાંચવની

હતી તેનો ગુચ્છ મારી પાસે હતો !

અમે બોલ્યા વગર ઉઠ્યાં. મુંગા મુંગાં પાછાં

આવ્યાં. રસ્તામાં બાને માટે થોડાં પુષ્પો વીણી

લીધાં.

શંભુ આવ્યો હતો એટલે હું જવા નીકળ્યો.

સાંતા આવી હતી એટલે એણે જવા નીકળી.

ફાટકની બદાર જુદાં પડનાં અમે આંખોએ રમ

સીધી. ખોલવાની ક્યાં સાન હતી ?

“આવજો—”

“આવજો—”

હલુએ તે ગુચ્છ મેં જળથી રાખ્યો છે ।

૪

તે રાત્રિ મેં કેવી ગાળી હશે ? અનંતતા વચ્ચે
લટકના, ઢોલાતા લોલકને કે દિવસ શાંતિ
સાંભળી છે ? મારું હૃદયએ આજે લોલક બન્યું
હતું. પ્રેમની પરિરીમાઓ વચ્ચે એ લટકી રહ્યું
હતું. આશાનિરાશા વચ્ચે ઢોલાઈ રહ્યું હતું ।

ખીજે દિવસ ઉગ્યો ને આથમ્યોએ ! આજે
પણ તેનાં દર્શન થયાં !

ગીજેએ દિવસ ઉગ્યો ને આથમ્યો. તમારા
ઉપર કોઈ પ્રેમ કરતું હોય અને તમે કોઈ પર
પ્રેમ કરતા હો એવી છંદગી અનુભવી છે ? એજ
જીવન છે એજ છંદગી છે,

પરીક્ષા આવી અને ગઠ. મન ક્ષોભને કારણે
છનાં તેના પ્રેમના, આશ્વાસનથી સારું લખાયું
હતું. ખાને દિવસે દિવસે સારું ચતું જતું હતું.
અમે હંમેશાં મળતાં પણ વાતચીત કરવાનું ધૈર્ય
કાઢતે હતું નહોં. અમારાં નયનો ખોલતાં ।

એ વખતે એક અણુચિંત્યા પ્રસંગે અમે
પાસે આવ્યાં. રત્નઓમા ‘મેસ’ જઈ ચતા જમ-
વાની કેવી અગવડ પડે છે તેનો બધાએનેએ
અનુભવ હતો. જા અને શંભુના આગ્રહથી મેં
તેને લાં જમવાનું રાખ્યું. પ્રમા, બાબીને મદદ
કરતાં લાં આવી રહી હતી.

જમતી વખતે પ્રમાજી પીરમતી, મને પીરસ-
નાં તેના હાથમાં અમૃત નહોય એવું મને
ભાગતું. હું જીવ જમતો. હું અને શંભુ સાથે
જમવા બેસતા. શંભુ ન હોય લારે મારે એકલા
બેસતું પડતું. પ્રમાને એ વખતે રોટલી વણવાની
હોંસ ઘટ આવતી ।

એક સુધડ ગૃહિણી જેમ રોટલી વણતા તેનાં

ગૌર હાથ હલુએ મારી સામે છે. જે પ્રેમ અને
આગ્રહથી તે જમાડતી એ મેં ખીજે ક્યાંય
ચાખ્યો નથી !

રત્નઓમા ધરે જતા પરેલાનો છેલ્લો દિવસ
હતો. હું ધારું છું કે એ ગુરુવારનો દિવસ હતો.
તે દિવસે મારી છેલ્લી ‘ડ્યુટી’ હતી. હું વહેલો
જમી હોસ્પીટલમાં ગયો હતો. એટલે ચાર વાગે
‘ડ્યુટી’ ખત્તાસ થતાં હું શંભુને લાં ગયો. લાંથી
અમે સાથે ફરવા જવાનું રાખ્યું હતું.

મારી દંમેશની રીત પ્રમાણે મેં દાદર ઉપર
એકદમ ધસારો કર્યો. અર્થે આવી છુમ મારી
“શંભુ, શંભુ—”

“શંભુભાઈ નથી, તમે ઉપર આવો.”
હૃદય પરિચિતનો પ્રેમાલ સાદં આવ્યો. ઉપર
જતાં હું જરા ચમક્યો. શંભુની ગેરહાજરીમાં
ખનતાં સુધી હું બહુ રોકાતો નહોં.

“ઉપર નથી આવતું ?” ખેદમિશ્રિત,
રોષપૂર્ણ અવાજ આવ્યો. તેની મૂર્તિ દાદર
ઉપર આવી ઉભી રહી. દંમેશની શરમાળ મારી
સામે છેડોએ સંકારતાં લજ્જતી પ્રમાં આજે
અપૂર્વ વેષે ઉભી હતી. મેં પગથીયાં ચડી નગર
કરી કોઈ દેખાયું નહોં.

“શાંતા વગેરે ક્યાં ગયાં ?”

“શાંતા અને લાઇ દવાખાને ગયાં છે અને
લાબી તો તમે જાણો છો—જમણે હાથે વાળમાં
કાંસકો ખેસી, ડાબે હાથે અંદરના ખંડ તરફ
અંગિળી ખતારી.

ભાભી-મારાં !—એ શંભુના ધરતું અણુમોહનું
રતન હતું. જીના વિચારના કુટુંબમાં ઉછરેલાં
હોવાથી અને મુજે શરમાનાં હોવાથી લાજ
કાઢવાની ચાલુ હતું. વળી શંભુ કરતા હું સહેજ
મોટો હોવાથી મારો તો પગરવ સંભળાતાં
અંદરના ખંડના આસરે લેવાતો !

દું દરેકો અને ઉપર ચઢ્યો. રાંતવની પાસે
સાચવનાં તેણે ખુરશી આગળ કરી.

“એસો.” કટાક્ષ ફેંકતાં કહ્યું. “બાએ
બોલાવવાથી બાઈ લાં ગયા છે. તમને બેસવાનું
કહી ગયા છે.” મારા પુછતા પડેલાં તેણે બધી
નાખ્યું. હું ચાલી જવાનો પ્રયત્ન કરીશ એમ
તેને કદાચ લાગ્યું હશે !

“સારે નો આ બેઠા-” કોટ કાઢતાં મેં કહ્યું

“Thank you” આરમી આગળ બેસતાં
તેણે કહ્યું

“આટલો અંબોડો બાંધી ચઢા મુકું એટલી
વાર તો ખમાશેને ?” નીચી આંખે આરમીમાં
લેવાનો ડોળ કરતાં તેણે પુછ્યું.

“હટ, એટલી ધીરજ કાને છે ?” આંખ
મચકાવતાં મેં કહ્યું. હુંએ હવે તોફાની બન્યો
હવે

“આમ શું કરતા હશે ? તો પછી પરવા
પછી શું કરશે ?” અવિધ્યનાં ઉચ્ચ સ્વરમાં
રંગાતાં તે બોલી. મને મારામાં, તેના પ્રેમનાં
વિશ્વાસ આપ્યો !

“હો ચાલો સારે” અંબોડો બાંધી બોલી;
“શાનું તેલ છે ખજર છે ?” હાથ ધસતાં તે
બોલી.

“હાથ સુંધવા દે નો કહું.”

“મારી સામે અક્ષયને તેણે હાથ ધર્ધા.
નાક લંઘાવનાં ને હાથને અડકી ગયું.

“જો હુઆ નહીં તો ? આટલાજ માટે
હાથ સુંધવા દતા નહીં ?” ટેંગી ગરસાથી તે
બોલી; “હું નો આ ચાલી” હળવે હાથે મારા
ગાલને સ્પર્શ કરી તે ચાલી ગઈ ! હું
લોહ રહ્યો. દરબુએ તે મધુર સ્પર્શ મારે ગાલે
રહ્યું છે. કેટલીક વાર સૂંધી તે તેલ હુછવાનું
ગમ્યું નહીં.

આજે અમે એકલાં હતાં. ધણે દહાડે, અંદ

રહેલાં હયા ઉઘડાં, બોલ્યાં. એ દિવસની યાદી
મારાથી કદી ભુલાશે નહીં !

“અહીં આવોને” ‘સ્વ’ પર ચાલ મુકતાં
તેણે ટહુકો કર્યો.

“ના, અહીં જ રીક છે” વધારે છુટ લેવી
સારી નહીં એમ ધારી મેં કહ્યું.

“ના ના, એક વાત છે, ન આવે તો મારા
સગ !” કરગરને કંઈ તે બોલી.

જોની છંદગી હું છવતો હતો તેણે મમ
આપ્યા ! હું ઉઠ્યો. રસોડાને બારણે ઉભો રહ્યો.

“તમે હો લાં સૂંધી લાભી બદાર આપને
નહી” પાટલો ઢાળતાં તેણે કહ્યું. “એટલે હવે
હાથ ઝાલી બેસાડવાનું રહ્યું હતું. તેએ તે બાધી
રાખત નહીં !

હું બેઠો, મારી હૃદયેશ્વરી પામે બેઠો ! તેનું
ચઢામાં ધ્યાન નહોતું !

“તમે હો જો ત્યારે મારાથી કયુંએ થતું
નથી” આજે પડેલીવાર એણે હૃદય બેધ્યું.
“મારો છવ તમારામાં જ હોય છે” પાસાં મોટે
રમતાં તે બોલી.

“મેં આ નિપજો દેમ ગાળ્યા છે તેની તને
ખજર છે ?” મેં કહ્યું. “ચોપીસ કસાક તારી
મૂર્તિ મારી તામે હોય છે !”

“આપણે પ્રેમમાં પડ્યા છીએ નહીં ?”
શરમનો પડેલો ઉચ્ચ એક્ય કરતી હોમ તેમ
‘સ્વ’ બધ કરતાં તે બોલી. આનો જવાબ
અમારી આંખોએ આપ્યો ! અમે એક થયાં
હતાં !

ચઢા ગાળી પાસાંજરી અમે દીવાનખાનામાં
આવ્યાં. એ નીચે બેઠી હું ખુરશી ઉપર.

“ભાબીને ચઢા આપી આવું. દં” પાસાં
લઈ ઉઠતાં તે બોલી. ચઢા આપીને આવી અમે
રક્ષાગીઓ ભરી. આખુંએ જગત અમને પ્રેમ

“ આમાં તેલ થઈ રહેલું લાગે છે ” દીવો હંસવંતી શાંતી રસોડામાંથી કાઢારમાં ગઈ.

“ હવે એ અંધારું હતું. એક બીજાનાં મોઢાં દેખાતાં નહોતાં. એ કુણ્ણપક્ષ હતું !

“ ઓ મા, ઓમાં તો બહુ ‘હાર છે-’ ” પ્રભાએ દાદરથી લુપ મારી.

“ ઉભી રહેજે. હું ‘આધું’ છું ” હું ઉઠ્યો. હું જ ઉઠ્યો અને શંકુ કેમ નહોતો એ મને હજી એ સંમતનું નથી !

“ હવે એ અંધારું હતું !

ડાલ ઉચકવા મેં જમણો હાથ લીંબાવ્યો એ દાદરથી બે પગેથી આં નીચે હતી. હાથ ડાલ સુધી પહોંચતાં પહેલાં તેણે પકડી ધીમેથી દબાવ્યો ! “ હું બધું એ સંમત ગયો !

“ ડાબા હાથમાં એ મોટી ડાલ પકડી દાદર પર ઉભી હતી. જમણે હાથ મારો હાથ પકડ્યો હતો. પ્રેમની મંત્રીએ તેને મરત બનાવી હતી. મારે ગાંડે તેમાં શ્વાસ અચડાતો હતો, અમે એક બીજાની અડોઅડ ઉભાં હતો !

પછી શું થયું એ બરાબર યાદ નથી. મારો હાથ ઉચકી તેણે પોતાને ઓઠ મુક્યો. ફટલી વાર ? ધણી વાર સુધી ! એ અંધારું પહેલું અને છેલ્લું સુખન ! પછી લાંબી લપ એણે પોતાની છાંતી સંરસે ચાંપ્યો !

એમે આમ પાંચેક મીનીટ સુધી ઉભાં રહ્યું.

“ હવે અંધારું થયું. ટેબલ લેમ્પ પાંધું આવડું હતું.

ડાલ ઉચકી મેં રસોડામાં મુકી. એ ધીમી ચાંસે મારી પાછળ આવી.

ય

બીજા રોજે હું ધરે જવાનો હતો. હૈયું કંઈ નહોતું માનતું. બપોરે જમ્યા પછી મેં જવાની તૈયારી કરવા માંડી, શંકુ મને મુકવા આંખવાનો

હતો. પ્રભાનું ચાલત તો એએ આવત. પણ આખરે એક હોંડુ કુમારિકાને ? આજે અમે છુટાં પડવાનાં હતાં. સદા મારે નહોતો તો થોડા વખત મારે. એક વખત ધરેએ જવાનું માંડી વાળવાનો વિચાર થયેલ ને. કામળ લખી નાખેલ.

પ્રભાને ધરે જવું હતું મારે એ બાબત રહેજે, કાંમ હતું. એટલે મારેજ પ્રભાને મુકવા જવી એમ નક્કી થયું.

અમે બીસેથી :

એ સૈદ્ધિ દેવીની સાથે ચાલવાનો છેલ્લોજ પ્રસંગ હતો !

“ આપણે બે સાથે કેવાં લાગીએ છીએ ? ” કેક વિચાર આવતાં તે બોલી.

“ આખું એ જગત જોને દેખ કરે એવું એક પ્રેમાળેકું નહોતું ? ” મેં સરિમત પુછ્યું.

“ સુનથી તેનું ડાકું હતું ” “ ને રસતે તેનું ધર હતું ત્યાં અમે આવી પહોંચ્યાં.

“ તમે જાઓ, અહાંથી હવે હું જમણે એકલી ” તે બોલી.

“ વાર ” કહી મેં ચાલવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ મારા પગજ ઉપડતા નહોતા. મેં જોયું તેની આંખમાં આંસુ હતાં. મારીએ આંખમાં !

“ રમ્યોમાંથી આવો કે તુરત મને મળે શોને ? ” વિશ્વાસથી તેણે પુછ્યું.

“ નહોં તો બીજા કોને ? ” મેં ગદગદ કંઠે કહ્યું.

“ આવજો હં, વહાલા ” મારી પાસે આવી ધીમેથી બોલી. મારાથી કંઈ એ બોલાયું નહોં. હું આંખો લુંછતો ચાલવા માંડ્યો-હું દેખાઉં લાં સુધી એ ઉભી હતી. મારી જીવન પ્રતિમા !

૬

વાચક ! આ મારી કથની ! ખંડાંસ ? નહોં

હજી થોડી બાકી છે. એ સાચી લાગે તો સાચી માનજો નહીં તો જુડી. એ સાચા પ્રેમીઓને પ્રેમ કરતા શીખવ્યાં. એ સાચી બાકી બધું જુડું. આ જગતમાં બધું જ ખરું પડતું હતે તો પછી સ્વર્ગ ક્યાં રહેત ?

રજાઓમાંથી પાછો આવ્યો ને સાંભળ્યું કે પ્રમાણ લગ્ન થયાં. એ સાંભળી મને ધડકો લાગ્યો. હજી એ તેમાંથી મુક્ત થયો નથી. જીંદગી મને અકારી થઈ પડી.

એ નિર્દોષ પ્રેમીઓને દુભવવામાં કોણે સાર કાઢ્યો ?

એ બધા કોનો વાંક ? મારા પ્રયત્નોને હજી એ ઉત્તર મળતો નથી.

કે કારણસર તેનાં એકદમ લમ લેવાયાં, સંધારણ મળેલાં માણસની એ દેવાંગના-પત્ની બની. તેને કે કહેવાનો વખતજ આપવામાં આવ્યો નહીં. નહીં તો એ મને એ ખબર કહેવ-

ડાવત !

જગતનાં માતૃપિતાઓ ! તમારો લાડકાવાળા બાળકોને લમસંબધમાં જોડતાં એમનાં પ્રેમ-અંકુરો ન બાળો. એતવણી લેજો ! હું દાઝ્યો છું એટલે બધાએને એ કહેવું.

હું નાગર હતો એ બાહ્ય. જતાં એ ભગવાન મૃતુના વર્ણાશ્રમ. ધર્મના એકજ અંગ હતું ને ?

સમાજની વેદી ઉપર અંધારા જેવા કેટલા પ્રેમીઓના પ્રેમની આહુતી લેવાય છે.

એ મહીના પછી પ્રભાત મારી જીવનની ત્રણ વક્ષા આશ્રમી, શમી ગમ, મારાંથી રીસાઈને ચાલી ગયું.

આયારે મારી સામે તેના ફોટો પડ્યો છે અને પેલો કરમાએલો શુદ્ધ.

વરસો સુધી તેઓ સાથે રહ્યાં છે અને હવે મારી સાથે શમશે.

શત્રુજય ને આવકો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૦૦ થી]

આખતમાંના વાંચસરોયને અરજી (અપીલ) કરી.

કેટલાક પત્રવ્યવહાર પછી છેવટે તા. ૨૪-૫-૨૮ ના રોજ પાલીતાણા દરબાર તેમના ધારાશાસ્ત્રી શ્રી ભુલાભાઈ દેશાઈ સાથે અને જૈનો તરફથી તેમના પ્રતિનિધિઓ શ્રી કીકાભાઈ પ્રેમચંદ, શ્રી કરંતુરભાઈ નગરશેઠ, શ્રી માણેકલાલ મનસુખભાઈ, સારાભાઈ ડાલાભાઈ અમૃતલાલ કાલિદાસ અને પ્રતાપસિંહ મોહોલાલભાઈ સાથે સર સેતલવડ નામદાર વોઇસરોય સમક્ષરાઈ-ડટેબલ કોન્ફરન્સમાં એકઠા થયા.

બંને પક્ષની દલીલો ને ચર્ચાઓ સંભળાઈ. આખરે ના. વોઇસરોયે સમાધાનની ચરતો મુચવી ને બંને પક્ષે થોડી ધણી છુટછાટ સાથે સ્વીકાર્યું કે જૈનો વાર્ષિક રૂ. ૬૦,૦૦૦ પાંત્રીસ વર્ષ સુધી પાલીતાણા દરબારને ભરે અને બદલામાં પાલીતાણા દરબાર યાત્રાળુઓનું ને રથજતું રક્ષણ કરે અને કોઈ પણ જાતનો બીજો કર લે નહીં. ને પાંત્રીસ વર્ષના અંતે કોઈ પણ પક્ષ આ કોલકરારોમાં સુધારા વધારા મુચવી શકશે અને બંને પક્ષની દલીલો સાંભળ્યા પછી બ્રિટીશ ગવર્નમેંટે આ સુધારા વધારા સ્વીકારવા કે કેમ તેનો છેવટનો નિર્ણય કરવાનો હક્ક રહેશે.

ને આ ખત ઉપર બંને કુશળ ધારાશાસ્ત્રીઓની સમક્ષ બંને પક્ષે તા. ૨૬-૫-૨૮ ના રોજ મટુમાયું ને ના. લેડી ધરવીન, વોઇસરોય અને ગવર્નર જનરલે સાખ આપી આને કાયદેસર જાહેર કર્યું.

દરેક સવાલને બે બાજુ હોય છે. એક પક્ષ

એવો પણ છે કે જૈને આ સમાધાન રચતું નથી. પરંતુ જો શાંતિ, ચિત્તે, શત્રુજય અને પાલીતાણા દરબાર વચ્ચેના પ્રથમ સંબંધથી તે ગઈકાલ સુધીના ઇતિહાસ ઉકેલશે તો એકજ વસ્તુ જણાશે કે આ આખતમાં કે ને કે બંધછેડ કરવીજ પડી છે ને સમાધાની સ્વીકારાઈ છે. ને આ વખતે જ સમાધાન થયું છે તેને ઝીણવટથી જોઈશું તો ઉલટું જૈનોએ પોતાના હકકો વધુ સુરક્ષિત કર્યા છે. સર સેતલવડ, કીકાભાઈ પ્રેમચંદ અને તેમના સાથીઓ, પાલીતાણા દરબાર અને ભુલાભાઈ દેશાઈ આ સ્વર્ગે આ મહત્વના સવાલનું સંતોષકારક સમાધાન આણવા માટે અને અભિનંદન આપીએ છીએ. ને જૈનોએ તે જોયું, એમની યાત્રાવિરહની અસહ્ય વેદના સહીને, દેવનાં દર્શન કરવાની જીવનની અમૂલ્ય તકોને જતી કરીને પણ સલામત કર્યો ને લીધી પ્રતિજ્ઞા પાર પાડી તે માટે એમને કન્યવદ ને અભિનંદન આપીએ છીએ.

બીજી વર્ષના દેવદર્શનના વિરહને અંતે તા. ૧ : ૬ : ૨૮ ના રોજ યાત્રા કરવાની છુટી થઈ. અને આ પુણ્ય દિવસે, આ વિશ્વોત્સવ અને સત્તની ઝાંખી યતાં આવેલી આત્મશ્રદ્ધાના ગૌરવ ને આનંદથી હીલોએ ચઢેલાં જૈનહૃદયનો અપૂર્વ ઉત્સાહ; યાત્રા માટેની દોડધામ ને યાત્રા ખુલ્લી મુકાતાં દરબારે આપેલું દુકં પણ હૃદયગમ લાખેલું એ શુરા ક્ષત્રિયની સરંક્ષણ આપવાની ચીવટાઈ ને ઉત્સાહ પર્વત ચઢવામાં એનુંજ મુખીપણું ને યાત્રાળુઓએ અને વહીવટદારોએ એ હૃદયપટ્ટાનું કરેલું આમંત્રણ ને પૂજન : આ ભગ્ય દર્શન કરવા દેવો પણ તે દિવસે પર્વતને શિખરે શિખરે ધુમી રબા હશે !

* આ લેખ નીચેનાં પુસ્તકોને આધારે લખ્યો છે. ૧. શત્રુજય મહાત્મ્ય. ૨. Aryan Rule in India by E. B. Havel. ૩. રાંસમાળા. ૪. Appeal from Sheth Anandji Kalyanji to H. E. The Viceroy against Watsons award. ૫. Agreement of 1928. ૬. "જૈન"—(સાપ્તાહિક) તા. ૧૦ : ૬ : ૨૮ નો અંક.

કેટલાંક સંવનન

૧૯૨૯-૩૦

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૪૬ થી]

એવી મારી માગણી છે. તમે મારું જીવન સરળ કરો. "

એણે પોતાનો હાથ ખેંચી લીધો નહીં.

" મને જે જે લાગે છે, જે જે યાચ છે તે હું કહી શકતો નથી, જણાવી શકતો નથી. મારી ભાષા કઠોર છે, મારી વાણી કઠિણ છે. મારા ઉચ્ચાર ઠંડા છે. પણ લીલી ! હીપર લીલી ! એ તો સ્પષ્ટ છે કે હું તમને ચાહું છું. "

કંગાલ બની મેં એના સામું જોયું.

" મને લાગે છે કે તમે મને ચાહો છો. " હસતાં હસતાં એ બોલી. " આપણને કાંઈ અદાય એના જેવું મઝાનું તે બીજું શું ? "

મેં એનો હાથ ચુમી લીધો. ધીમે ધીમે એ હાથ એણે ખેંચી લીધો.

" સાચે. શું કહેવું, શું કરવું તે હું સમજી શકતી નથી. તમે મને બહુ ગમે છો. " આમ બોલી પક્ષવાર એણે મારી આંખથી આંખ માંડી અને પછી નીચું બાળી દીધું.

" વહાલી ! " મેં એને કમરમાંથી પકડી લીધી અને એના હોઠ પર ઉપરાજાપરી ચુંબન કર્યું.

મારી બાથમાંથી એ મુશીબતે છુટી, લગાર વેગળા ઉભી રહી બોલી: " ના. ના. બહુ આમ શું કરો છો ? ફુનીઆમાં બીજી ઘણીઓએ છે. મારા કરતાં પણ વધારે સુખ તમને એ આપી શકશે. "

હું એને કેટલી બધી પુજતો હતો, હું એનો સ્વભાવ કેટલો બધો પસંદ કરતો હતો, એના સૌંદર્ય એની સહાધનાં હું કેટલાં બધાં વખાણ કરતો હતો તે બધું મેં એને મારી બાગીચાડી બાગમાં જણાવ્યું. મારા મનોરાજ્યની મારી

પ્રિયતા એજ હતી એ મેં એને બતાડી આપ્યું. એ આદર્શ મૃદિણી નીવડશે એ મેં એને કમ-ભાગ્યું. મારા લાયક એજ છે એની મેં એને ખાત્રી કરી આપી. હું વાગવડું નથી, વાતમાં રસ જમાવતાં મને આવડતો નથી છતાં મારું કહેવું એણે બહુ સાંભળ્યાં કર્યું.

" તમે મને જરાજર પીછાની નથી. " મારું કહેવું સાંભળી લઇ એ બોલી.

" ગમે તેમ. પણ તમે મારી માગણી કશુંક તો રાખો છોને ? " હું માનું છું કે તમે ખુશી છો, રાજી છો. "

" એમ ? ક્યારે ? " એણે હસતાં હસતાં પુછ્યું. એ હસતું સ્ત્રીકારણ હતું. એની આંખો દરવાજા બધી ફરી. એના હોઠ ઢાલ્યા.

" વહાલા ! " એકવાર ઉચું જોઇ એ બોલી " તમે સાચું બોલો છો ? તમે મને ખરેખર ચાહો છો ? તમે મને છેતરતા નથી ? જો તમે મને ઢગો દેશો તો હું જીવી શકીશ નહીં. "

૮

લીલી પર ફુંછાપ પાડી શક્યો હતો. કાંઈ અજમ રીતે હું એને આકર્ષી રહ્યો હતો. પણ મારી આ દરખાસ્ત એની રાક્યતાની કક્ષામાં નહોતી આવેલ હોવાથી પ્રથમ તો એ દિગ્મૂઠ બની ગઇ.

" ના. ના. " ઉચું બાળી એ બોલી. મારી આંખોમાં એ શું વાંચી શકી તે પ્રશ્ન જાણે પણ ફરી મારા સામું બાળવા એનામાં દોમત ન રહી.

" હું તો માની શક્યો છું " મેં ચલાવ્યું, " તમે મારા પ્રત્યે સંઘાનુશુનિ ધરાવો છો. મારી માગણી બધે કશુકાચ કે તિરસ્કારાય પણ તમે જાણી શક્યાં, જોઈ શક્યાં તો હશેજ કે હું તમને ચાહું છું. જ્યારથી મેં તમને જોઈ સાર થીજ હું તમને ચાહું છું. "

“હું ધીમે ધીમે, શાંતિથી જ બોલતો હતો, છતાં લીલી મને રોકી શકી નહીં; કે. જવાબ આપી શકી નહીં. એ તો આભીજ બની ગઈ. ‘‘ મારે પીછું કે જ કહેવું નથી. હું કંઈ એટલું જ પુછું છું કે તમે મને ચલાશો ? ’’

લીલી હવે બોલવા તૈયાર થઈ. એના આલે શેરડા પડ્યા. છુગડાથી પગની પાની ઢાંકતાં ઢાંકતા બોલી: “ તમે ગાંડા તો નથી થયા ? લોકે શું કહેશે ? તમે કેાણુ, હું કેાણુ ? ”

“ લીલી ! ” હું એકદમ બોલી ઉઠ્યો.

“ ઇશ્વરની ખાતર સાચુ બોલો. જગતની દીવાલો આપણી વચ્ચે ન આવવા દો. મેં ઉતાવળ કરી હશે એ ખરું. વિવેકબુદ્ધિને પણ કદાચ ગીરો ચુકી હોય. પણ હવે જે તીર-મેં ફેંક્યું તે ન ફેંક્યું નથી થનાર. હવે તો મારુ જીવન તમારા હાથમાં છે: મારો કે તારો. ”

“ સારે મારુ પણ તેમજ. ” સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક લજ્જાને અળગી કરી એ પણ ઉત્સાહમાં આવી બોલી.

“ લીલી ! મને શરૂઆતમાં જ કહેવા દો કે જે તમે અલ્પજીવી આવેશમાં આવી જમ્યામ બોલ્યા હો તો એ ફેંક કરવા હજી સમય છે. સાહસ ન કરતાં. બોલતાં પહેલાં બેવાર વિચાર જો. જો તમારામાં હીંમત હોય, જો તમે મક્કમ રહી શકો તો જ આવું પગલું ભરજો. તમે તમારા અંતઃકરણને પુછી જુઓ કે હું તમારા લાયક છું કે કેમ ? તમારી અભિપ્રાયો મારાથી પુરાય એમ છે કે કેમ ? તમારાં સ્વપ્ન હું સત્ય કરી શકું એમ છું કે કેમ ? અલબત્ત, હું પોતે તો તમારી ખાતર મને તેવું જીખમ બેડવા જ્યારે કહોં સારે તૈયારજ છું. સંકટમાન ખુશીથી સહન કરવા તત્પર છું. કંઈ નહીં સહાય એક તમારો વિચેગ. ”

ઉભરે શમતો જણાયો, પાણી ઉતરતાં

દેખાયાં. મેં એનો હાથ પકડી કહ્યું: “ લહાલી લીલી ! હું પોતે તે માનું છું કે તમારા માટે હું નાલાયક નથીજ. તમારી મારે કેટલી બધી જાગલ છે તે હું જાણું છું. તમારા માટે મેં કેટકેટલું વેચ્યું છે તે હું તમને કહી ખતાડવા નથી માગતો. લીલી, ડીઅર ! જો તમને મારા પર શ્રદ્ધા હોય, જે તમને મારા વચનમાં વિશ્વાસ હોય, હું સાચો છું, વફાદાર રહી શકું એમ છું એવું તમને લાગતું હોય તો તમે મારા સહકર્મચારિણી થવાની ના નહીંજ પાડો. ”

હળવેથી હાથ દખાવી મેં આગળ ચલ્યું. “ મારે કશું કરવું. જેમ્મએ કે. હું ગાડી ઘોડાવાળો નથી; દીલગીર છું કે બીજાના જેવી મોજમજા. હું તમને મણાવી શકું એમ નથી. છતાંએ મારી પાસે જે છે તે સઘળુ તો હું તમારે ચરણે ધરું છું. હું કે સદ્ગુણસંપન્ન નથી. મારામાં અનેક દોષ હશે છતાં પણ હું જેવો તેવો હું ઘસ તમારો, કૃપાસિંધુ મહોની કર મારો. મારી અપૂર્ણતાઓ સાચુ ન જોતાં, મારા ભાવ, મારી લાગણી/બણી જોજો. મારી પ્રિય તમાને મનમાન્યા ભોગ વિલાસ, હું ન ભોજવાવી શકું તેથી મને કેટલું દુઃખ થાય છે તે હું જ જાણું. ”

એના ઓઠ મલક્યા. સાહસ કરી મેં એને હાથ ચુમી લીધો અને આગળ વધ્યો.

“ જેવો હાથ આપ્યો તેવું હેયું આપો એટલે બસ. અસાર સુધી તમે મારા પ્રત્યે જે કઠોરતા વાપરી છે તેમાંએ કે કારણ હોવું જોઈએ. ”

“ વહાલા ! તમારા પરથી દીલ ઉઠાડી લેવા મેં કશું કર્યું પણ હવે..... ”

“ મી. રાય ! ” દુઃખાતી હોય એમ એ બોલી; “ આવું આવું ન બોલો. એમાં તમારું

અને મારું બન્નેનું ખોટું.”

“લીલી ! ડીયર લીલી !” મેં પુછ્યું;
“તમને ખોટું લાગ્યું ? તમને શું થયું ?” હજીવે
હજીવે એની પાસે જઈ ધીમે રહી મેં એનો હાથ
ગ્રાસ્યો.

“હરગીજ નહીં,” એ બોલી. પણ આ
ખોટું ગાંડું.”

“વહાલી લીલી !” મેં પુછ્યું, “મામા-
શિક પ્રેમમાં ખોટું શું, ગાંડું શું ? જે માથાસો
ચાંહી ન શકે તો પછી ઈશ્વરે એમને હૃદય શા
સાર આપ્યાં હશે ? જે હૃદય ચાહી ન શકે એ
હૃદયનો ઉપયોગ શો ? કહો, કહો. મારા બોલવાથી
તમને માડું લાગ્યું ? તમારી લાગણી દુઃખાઈ?”

“અરે ! અરે ! આ શું ?” મારી બાથ-
માંથી છુટા થવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરતી તે
બોલી, “ઠાઠ આવશે, દેખશે. મને જવા દો.”

“ના, ના. હું એમ તો નહીં જવા દઉં”
મેં છાતી સાથે દબાવતાં કહ્યું, “તમારી હા કે
ના મારે સંભળતીજ છે. કેટલાંક વખતથી મેં
તમારીજ પ્રતિમા મારા હૃદયમંદિરમાં પધરાવી
છે. તમારા સીવાય બીજા કોઈનું ધ્યાન હું ધરતો
નથી, ધરનાર નથી. હું ફરી નહિ એવો નથી.
ઠાઠપણ પ્રકારની ખીક રાખતાં નહીં. આત્મસ્વક્રાંત

[આ લેખનો વિશેષ કાલ આપતા અંક.]

નથી કરતો. છતાં પણ કહો. વગર તથી રહેવાનું.
કે યુવાનોના દોષથી હું મુક્ત છું. જે મુર્ખ
અસારે આપણા માથે તપી રહ્યા છે તે પણ
મારા કરતાં વધારે વફાદાર નહીં હોય. અત્યારે
આપણા સાક્ષી એજ છે. તમે મારા નેત્રના કીકી
છો, તમે મારા ઉરનો ધમધાર છો. ચોક્કસ
માનવે કે જ્યાં સુધી તમે મારાં નહીં થાઓ
ત્યાંસુધી સુખ અને શાંતિ મારા માટે સર્જ્યા
નથી.”

લીલી મને રોકી ચકી નહીં. હું બોલતો
ગયો, એ-કાંપતી ગદા મારું પીંજણ થતા પહેલાં
તો એણે મારા ખભે પકડી નાખ્યું. ખોરખોર
જે રડાં આંસુ એની આંખમાંથી નીકળી પડ્યાં.

હું છોભીલો બની ગયો. એની આ લાગણી-
નું શું કારણ હોયું? જોઈએ તે એકદમ ન કહી
શકાયું. હું એને સારી રીતે ઓળખતો હતો
તેથી એની આ વખતની સ્થિતિ મને કંઈક
વિચિત્ર લાગી. એને શાંત પાડના કરવું જોઈએ
તે મેં કહ્યું. “કુમોશમ્યા પછી મેં સગાર સંકેત
ખામી કહ્યું.” લીલી ડીઅર ! મારા બોલવામાં કે
અણુજાગતી ભાષા આવી ગઈ હતી ?

ગુજરાતી હિન્દી શબ્દકોષ (કિ. રૂ. ૬) ડ. ખ. સાથે ફાળ)

ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક કદિન અને અપરિચિત શબ્દો માટે આજ પોતાની ભતતું એકજ
પુસ્તક છે આમાં ૨૭૦૦૦ થી વધારે શબ્દો છે. પ્રત્યેક શાળામાં અને લાયબ્રેરીમાં આ પુસ્તકની એક મત
અવશ્ય હોવી જોઈએ જ્યારે હિન્દીને રાષ્ટ્ર ભાષાતરીકે સ્વીકારવાનું હરેક સુદ્ધ નાથકો ને આવશ્યક
લાગ્યું છે ત્યારે આવા એક કોષની અમૂલ્ય તો અનિવાર્ય છે એ દેખીતું છે “હિન્દી સાહિત્યમાં રસ
લેનારને આ ૨૭૦૦૦ શબ્દોના કોષ અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે તેમાં ગુજરાતી, શિષ્ટ તેમજ કેટલાક
તલપદ શબ્દોના અર્થ હિન્દીમાં આપેલા છે—” કિમત રૂ. ૬) અથવા મ. એ. થી ૬-૮-૦૦ મોકલો.
મફત—“વિશ્વવિદ્યા” માસિક કોષ ખરીદનારને મફત મળશે. વા. સ. રૂપિયા બે છે.

મળવાનું કેટલાંક—જયદેવ બ્રધરસ, કારેલીબાગ-વડોદરા.

સરકારનાં દુષ્કૃત્યો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૪૫ થી]

મારા જેટલાંજ ખુંધી રહ્યાં છે એ મારે પુરવાર કરેલું.

આપણું રાજતંત્ર નથી પ્રભાકીય કે નથી વ્યક્તિગત.

૧૭. અંતમા ખારડોલી પ્રત્યે અને મારા જેવાઓ જેણે એના હિતનો સવાલ આપની

સમક્ષ રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેવાઓ પ્રત્યે આપે જે અતીવ સમ્મતા અને સહાનુભૂતિ દાખવી છે એની હું આભાર સહિત નોંધ લઉં છું. આપણા જેવું રાજતંત્ર પરંતુ કે જે નથી પ્રજાકીય કે નથી વ્યક્તિગત તેમાં તે સરકારના સૌથી વડા લોકમંત્રી સહાનુભૂતિ પણ પ્રજાની હિતના જેટલીજ વ્યર્થ ચર્ચ પડે છે.

આપનો વગેરે.

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

હુત્તર, ઉદ્યોગ, વિજ્ઞાન, કળા એતીનું
સચિત્ર માસિક

FREE ગૃહ ઉદ્યોગ HOME CRAFT

હિંદના હુત્તર ઉદ્યોગનો ઉદ્ધાર એટલે

હિંદનો ઉદ્ધાર એ જ આ

માસિકનો ધ્યેય છે

કુશળ અનુભવી કરીગરોને હસ્તક ચાલતી

ધી એસોશીએશન ઓફ હોમક્રાફ્ટસ—સુરત

નું સ્વતંત્ર અંગ્રેજી ગુજરાતી માસિક

કરાચીથી કોલંબો સુધી ફેલાવો હોવાથી ગ્રહસ્થ કેઈ પણ ભાષામાં, દામ મધ્યમ. વા. લ. રૂ. ૪)

જાણી સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી ફાર્ગસ ગુજરાતી સમાજે
શ્રીયુત શ્રદ્ધાભાજી આશુદંડ્ય આવડા
તઝકી સંવતય સમેત ભેટ.

કાર :

ચોમાસાની ઝડી

[૨૧. કનુ દેસાઈ]

માત્ર રેખાકનથી જુદી જુદી ગતિ અને વાતાવરણ પ્રકટ કરવા માટે ભાઈ કનુ દેસાઈએ આ ચિત્ર ઉદાહરણ છે. વનનાં તીરકસ ઝાપટાથી વળી જવું વાંસડાનું લુચ જુદી જુદી રેખાઓમાં વાંક વળે છે તેમાં પ્રાકૃતિક સંધારણ અને મજબુતીના નિયમો દેખાઈ આવે છે. વાતાવરણની વિશિષ્ટ સ્થિતિમાં બે નિરાધારણ કાગડાઓને ટીકું કોઈ આશ્રયસ્થાન મળ્યું નથી એ બેઈ આપણને સહેજ તેમની દયા આવે છે. ચિત્રકારમાં કુદરતની માખી સદજ લીલા ચાતરવાનો ખાસ શોખ જણાઈ આવે છે. સાધારણ ખીનાને ચિત્રયોગ્ય કરવાની નિપૂણતા બે ભાઈ કનુ દેસાઈની વિશિષ્ટતા છે.—૨. મ. રાવળ.

પુસ્તક ૧૩]

અધિક આવણ : આવણ ૧૯૮૪

[અંક ૫

ગુજરાત અને યુગધર્મ

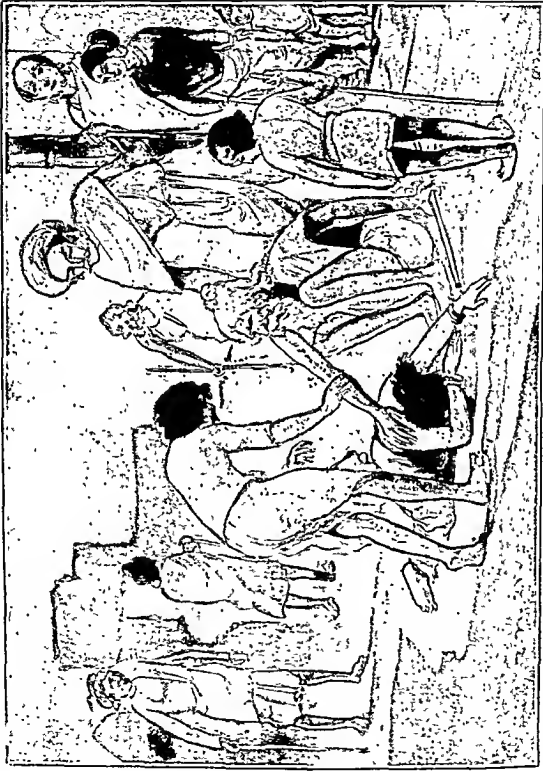
ઉગતી પ્રજાને

સમાજ કે ધર્મે ઘડેલાં બીબાંમાં રહી નિશ્ચિતન ઢીંગલીઓ
ખનશે મા. તપથી શક્તિ મેળવજે, ભાવનાથી શુદ્ધિ
મેળવજે, અભ્યાસથી કાર્ય દક્ષતા મેળવજે; જ્ઞાનથી સંસ્કાર
સમૃદ્ધિ ભેગી કરજે; છે તેજ જીવનમાં રસ કેળવી ઉદ્ધાસ
અનુભવજે; અને આમ ઘડાયેલી માનવતાને વ્યક્ત કરજે—
શબ્દમાં, વિચારમાં, ચારિત્ર્યમાં ને કર્તવ્યમાં, કોઈનો ભય
ધાર્યા વિના, કશાની આશા રાખ્યા વિના, ગુજરાતને મહાન
રાષ્ટ્ર થવું હોય, સંસ્કારનો મંત્ર દેવો હોય તો તેની ઉગતી
પ્રજાને આ માનવતા સર્જવવીજ પડશે.

—કનયાલાલ મુનશી

કુમાર : આપાદ : (૩)ના અંકમાંથી

ચિત્રકાર :

ગાંધી જેવી ગ્રામીણી આની પિતાની પાસે બેસાત થઈ પડી

[૨૧, સ્વચ્છતાકર સંસ્કૃત]

ભગવાન પ્રૌટિલ્ય

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ ભાણુકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ,

ચિત્રકાર :

રા. રવિશંકર મ. રાવળ

સમય :

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહિતી

પાટલીપુત્ર
કુસુમપુર
રાજગૃહ

પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.

તક્ષશિલા ... અફઘાનીસ્તાન આગળ આવેલું વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હીંદુ-રાજનું પાટનગર.

કુમવાર આવતાં પાસે.

રાક્ષસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિરવ્યગુપ્તનો મંત્રી.

વક્રનાસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિરવ્યગુપ્તનો અમાત્ય.

સુમોહા ..... તક્ષશિલાના રાજા સુબાહુની પુત્રી ને દિરવ્યગુપ્તની રાણી.

હિરણ્યગુપ્ત } શુદ્ર મહાપદ્ય નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા,
ધનનંદ }

શેષ... કુલ્લક માલ્લવોના દૂત પ્રણિધિ.

આંભિ... તક્ષશિલાનો યુવરાજ ને સુમોહનો ભાઈ.

શિખરુ યસ... પૂર્વાશ્રમે કાર્મદકનો પુત્ર.

સેનાનિત..... દિરણ્યગ્રસ્તના અંતઃપુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.

ગૌરી..... સેનાનિતની પ્રિયતમા.

મૈનાકી..... મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.

આચાર્ય શકટાલ... ગૌરીના પિતા.

વિષ્ણુગુપ્ત... આંભિનો ગુરુઅધ્ધ.

પ્રમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.

કંદુ

શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.

સ્થૂલભદ્ર

કોશા... પાટલિપુત્રની વિષ્ણુવત ગણિકા.

કુમાર ચંદ્રગુપ્ત... નરેન્દ્રદેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા છે. સ પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થા- ૧. મહાપદ્મ નંદના રાજવામિયેને એકાદ વર્ષ થયાં હતાં; અને તેના પૌત્ર દિરણ્યગ્રસ્ત ‘સવાર્ધસિદ્ધ’ નું બીરૂદ ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાજતો હતો.

મહાપદ્મ નંદ તક્ષશિલાની કુંડરી સુમોહા સાથે પરણેો હતો. સુમોહાનો ભાઈ આંભિ થલે વર્ષે જાહેનને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાથે એને શ્રાવણ મિત્ર વિષ્ણુગુપ્ત હતો. નંદના રાજ્યમાં આશરે પગે ચાલીને ભય એવી પ્રથા હતી. વિષ્ણુગુપ્તે આ આજ્ઞા ન સ્વીકારી. તે ચાલીને અંધ આચાર્ય શકટાલને ત્યાં ગયો.

આથી રજવા અધિકારીઓમાં ચર્ચા ચાલીને ભય ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. મહાપદ્મ નંદ સ્વાર્ધ હતો. સુમોહા એનાથી કંટાળી હતી. ભાઈ આવ્યાના સમાચારથી તે રાજ થઈ. મહાપદ્મ નંદ કે હેતુ સાધવા સુમોહાદ્વારા આંભિને આમંત્રણ મોકલાવ્યું.

આચાર્ય શકટાલ એક વખત સત્તાના શિખરે હતા. દિરણ્યગ્રસ્તના સમયમાં તે રાજદ્રોહી હતો. તેની પુત્રી ગૌરી અંતઃપુરના અધ્યક્ષ સેનાનિત સાથે વરાવવાની હતી.

સંનિષાતા દર્શકની પત્ની મૈનાકી, ધરડા પતિની નુવાન પત્ની હતી. મૈનાકી સંનિષાતા ને રાજ્યથી કંટાળી હતી. તે કુમાર ચંદ્રગુપ્તને ચડાવી હતી. પણ તે કયાંક ચાલી ગયો હતો. મૈનાકીને વિષ્ણુગ્રસ્ત આચાર્યના સમાચાર મળે છે. તે તેની પાસેથી મળે તો કુમારની ખબર જાણવા તેને મળવા ભય છે.

શકટાલને ત્યાં આચાર્ય વિષ્ણુગ્રસ્તને મળવા સિદ્ધ સ્વપ્ન, રણસમંત્રી, કુદરત માલ્લવોના દૂત પ્રણિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. સેનાનિત પણ નવા આમંત્રણને અને તેની પ્રિયા ગૌરીને મળવા આવ્યો. પણ તેને થોડી વાર રાહ લેવા પછી ધરમાં પ્રવેશ થઈ શક્યો. આ અપમાનથી તેનું હૃદય આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયું. સેનાનિત શકટાલને લક્ષ્મિતિય નહીં કરવા કહે છે.

વિષ્ણુએ આવીના શોત્રિયોની અધમ દશાથી નિહાળીતા યાય છે. ન્યાં બ્રાહ્મણોની અવગણના થતી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણોએ ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન છોડી નવાં પ્રેરે છે.

રાકરાલ ગૌરીને સેનાનિત સાથે વસાવવાના છે એ જાણી વિષ્ણુએ આશ્ચર્ય મામે છે: ને વિષ્ણુએ ગૌરીને પરજુલા તૈયાર યાય છે.

નરેન્દ્રેવ આંખિ ને તેના બ્રાહ્મણ મિત્રના આગમનથી નગરમાં પ્રવર્તેલા હયમચારથી ડરે છે ને એમને કેમ જલ્દી દૂર કરવા તેની શુક્તિ રચે છે. અને આંખિએ સુમેહાડા સાથે આવીને નોંમે જવું એમ નક્કી થય છે. પણ તે પહેલાં કહે આવનાર મહેમાનોના માનમાં સમાજની રચના યાય છે.

ગૌરી ઉમરા ઉપરી બનતા અદ્ભુત બનાવોથી કંટાળી ગઈ હતી. પોતે કાની સાથે લગ્ન કરે? સેનાનિત કે વિષ્ણુએ સાથે? એ કંટાળી એને એક બાઈ સ્થૂલભદ્ર અલ્પિકાને ત્યાં પડયો પાંચર્થો રહેતો તેની સલાહ અર્થે ચોરીકુપીથી તેને મળવા નીચ છે, આ અણુધાર્યા આગમનથી સ્થૂલભદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આવ્યું. તે કોરાને લાજ અંતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા ચાલી નીકળ્યો.

ગૌરી ભગવાન થઈ ધર ગઈ. સેનાનિતે આવી રાકરાલને કહ્યું: 'નરેન્દ્રેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રાજ આપી છે. પણ લગ્નની તિથિ મહાદેવી પીએરથી પાછા આવે ત્યાર પછી નક્કી થશે.'

આ સાંભળી રાકરાલ નૈમિષારણ્ય જવાનું મુલતવી રાખે છે.

મૈનાકી વિષ્ણુએ સંકેત પ્રમાણે આવી મળી. મૈનાકીએ ગૌરીને હેતુભાવથી પોતની કહી લીધી. ને લગ્નની વાતમાં સેનાનિત તરફ પક્ષપાત દેખાડી સલાહ આપી.

ખીજે દિવસે સૌ સમાજમાં ભાગ લેવા ગયાં. સેનાનિત ગૌરીને મૈનાકીના પ્રેક્ષાગારમાં નીરાંતે મળી રાકરો. ને તે રાતે તે એના ઘરમાં કેદ કરેલા કેદીને વીસરી ગયો. કેદી કુમાર અંદ્રશ્વેશ ત્યાંથી નાસ્તી છુટી મૈનાકીને મળે છે. વિષ્ણુએ કુમારને દાલ તરત ત્યાંથી ચાલી જવા કહે છે.

વિષ્ણુએ કુમારને તે મુશ્કેલીનો પુત્ર નથી પણ શૈશુનાગ મહાનંદીના આરસપુત્ર કુમારશ્વેશ તેના પિતામહ હતા તેના ભેદ ફેરે છે. અંદ્રશ્વેશમાં નવી મહત્વકાંક્ષાઓ જાગે છે ને આખરે તે નૈમિષારણ્યમાં જવા ચાલી નીકળે છે.

સેનાનિતનો કેદી નાસ્તી છુટવાની જાણ થાય છે. ગૌરી એ કેદી વિષ્ણુએ છોડવી ગયા એમ કહે છે. હવારા સેનાનિત વરનારને ખબર આપે છે. અંતે સંનિષ્ઠાતાની શુક્તિ-રાકરાલની યુગ્મી રાત્રે સર્જવાની મુશ્કેલી—સફળ કરી આવવા એને આજ્ઞા મળે છે. ગૌરીને આ ખબર પડે છે. તે આ કૂર વિચારે હાથથી નીચ છે, તેના પિતાને ને આચાર્યને અગ્નિમાંથી ને સેનાનિતને બ્રહ્મહત્યામાંથી ઉગારવા તે મૈન કીડું, ધરે છોડી એની યુગ્મી વાર્ધ ઘસી નીચ છે.

ખીજે દિવસે સવારે અર્ધ અપાતો નેરા સૌ લોકો સરસ્વતી મંદિરની કામે આવી એકઠાં થયાં, ધકનાશ, સંનિષ્ઠાતા ને સેનાનિત આવી ગયા. આંસિ તેના યોદ્ધાઓ સાથે આવી લાગ્યો. શેષ નેં કુંદકે માર્શલવોના દૂતપણિધિઓ આવ્યા. પણ હજી આચાર્ય વિષ્ણુએ આવ્યા ન હતા. કેમ નહોતા આવ્યાં તેની અર્થો રાજ ધક હતી. સિદ્ધર્થે ક્ષપણક આવ્યા. એમણે પુષ્પચંદ્ર કરી ત્યાં સમાચાર મળ્યા આચાર્ય રાકરાલના ઘરમાં રાત્રે આચાર્ય બળી મુચ્યા. ક્ષપણકે યોગસિદ્ધિથી માર્યાના કરી 'આચાર્ય' અર્થે રવી કરો 'ને આંસિના યોદ્ધામાંથી આચાર્ય બહાર પડ્યા. નરેન્દ્ર ને સૌ સ્તબ્ધ બની ગયા. નરેન્દ્રે આચાર્યની શિખા પકડવા હાથ નાખ્યો. શિખા છુટી ગઈ. રાજ પળ સાંચી ગયો. આચાર્ય નંદ નિહંદનની પ્રતિજ્ઞા લીધી આંખિ ને તેનું હાથ મહાદેવીને લેઈ ચાલી નીકળ્યું. સેનાનિત તેમની પુકે માર્યો.

(હવે અગ્નિ વર્ણિત.)

પ્રકરણ ૩૨ મું

ગૌરી નૈમિષારણ્ય જવા કેમ નીકળી

ગૌરી લાનયાં આવી. તે કોઈના સુંદર મકાનમાં, પથારી પર પડી હતી. એક દાસી પવન નાખતી હતી. તે જગતી હતી કે ઉંઘતી હતી? સમાજ, દેશવચ્ચ, સેનાનિત, અંધારી રાતે ઘોડા પર મુસાફરી અને પોતાનું બળતું ધર, આ બધી વસ્તુઓ તેના મગજમાં આવતી ને જતી. તેના હૃદયને સ્થાને એક વિશાલ બબોલ હતી- તેમાં એક ચિત્તા બડબડ બબ્યા કરતી. તે ચિત્તાનું એકેન્ડ્ર ફેપ હતું. થોડી બીંતો ઉભી હતી, છાપરું પડી ગયું હતું, પારણાની જગ્યાએ બાકારાં હતાં. આ લયંકર ચિત્તા તેના ધરતી, વિષ્ણુચૂપતની, પિતાની, તેની આશાની, મનોરથોની ને જીવનની ચિત્તા હતી. એના રાતાપીળા બડકા તેની આંખ આગળ નાચતા. એના બળાની આંખ તેના માથાને અને ગાત્રને તપાવતી હતી.

તેણે પથારીમાં બેઠા યદને ચારે તરફ જોયું. મગરકું યવા આબુ હતું. તેની આંખે બધે બળતાં દેખાતાં હતાં. તેણે વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને આખરે વિચાર એકેન્ડ્ર આવ્યો: સેનાનિતે તેના પિતા અને તેના વિષ્ણુચૂપતને બાળા મુક્યા! તેને કમકમાં આવ્યાં. તેણે ગલરાટમાં બંને હાંથ લંબાવ્યા.

તેની આંખ આગળ ધર બળતું દેખાયું; શકટાલ ને વિષ્ણુચૂપત બાળીને ભરમ થતા દેખાયા; બંનેની કારમી ચીસો તેને સંભળાઈ. જંનેના બળેલા હાડકામાંથી લીલી સુરી જ્વાલા નીકળતી દેખાઈ. તેણે લમણે હાથ મુદી આ ચિત્રપરંપરા દૂર કરવા નિષ્ફલ પ્રયત્ન કર્યાં કર્યો.

સેનાનિત દૂર થયો; પાતકી થયો; પિતૃધાની થયો; અલકાંતા થયો. હવે તે તેનો નહોતો. તેનો

વેરી હતો, તેનાં લાડનાં સ્મરણો તેને સાપનાં ડંખ જેવાં વેદના દેવા લાગ્યાં. જે હાથ સેનાનિતે હાથમાં લીધો હતો તે ઝળઝળ બળતો હતો. તેનો મોહ, પ્રેમ બાળીને ભરમ થઈ ગયો.

ફુલ સેનાનિતે કોને બાળા મુક્યા? શકટાલ અને વિષ્ણુચૂપતને? તેના પ્રિય પિતા, તેના જીવનનો આધાર, તેની સેવાના પૂજ્ય અધિકારી- એને? અંધ ને વૃદ્ધ પિતાએ આટઆટલા દુઃખમાં તેને માટે શું શું કયું હતું? પુત્રને વીસારી પુત્રીના આશ્રય નીચે તેણે ધડપણ ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; તે પુત્રીના પ્રણયી- એ આખરે એને. દેવો દીધો, જીવતા બાળા મુક્યા. નંદના કોધે અને વકનાસના દ્રેપે જે ન કયું તે આ પ્રણયીની હબાએ કયું. આખરે તેજ તેના પિતાની વેરી થઈ. તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. "પિતા! પિતા! દીકરાઓ તો માત્ર છોડી ગયા, મેં તો તથાને બાળા મુક્યા. પૂજ્ય પિતા! જે સ્તંભ પર તમે આધાર રાખ્યો તેણે તમને કચરી નાખ્યા" તે બબડી.

આગ લાગી-હશે સારું વૃદ્ધ પિતા યરધરતે પગે નાસી જવા ઉઠ્યા હશે. પણ સદાના અંધ-કારમાં તેને દોરતો બહાર કોણ કાટે? હંમેશાં તે દોરતી હતી-આજે પોતે તેની પાસે કેય નહોતી? પોતે મળદ કરવા ગઈ હતી, પ્રણયીની વાતો સાંભળતી હતી. અને કેવો દૂર પ્રણયી! તેણે કેવા કોઝરી સેનાનિતને પરણ્યાની ધરણ રાખી હતી! હવે લગ્ન કેવું કેટ કેવા? તેની અને સેનાનિતની લગ્નવેદી પર પૂજ્ય પિતાનું કાર્યું જળેલું શય આડું પડ્યું હતું!

અને પિતાના કેવા કેવા મનોરથો દત્તા !
પુત્રીના સુખની ખાતર તેણે વેર લીસારે યુધિ-
શ્વરું. તેણે વિષ્ણુશ્વરને પરાયણાની છત્રજા બનાવી
હતી. આવા હેતાજ પિતા આખરે આશુ મત્યુ
પામ્યા !

કાષ્ટ કેદી નાણી છુટરો તેથી ? પણ કેવો ભયંકર
દેવ ! સુતેલા આચાર્યને છત્રના સજમાની
દીધા !

તેણે આંખે દાઘ દીધા. વિષ્ણુ કેવો વિદ્વાન
દત્તો ! તે નાની બાલકા હતી. સારે તે તેના ઘરમાં

“તંત્રી ! તંત્રી ! તે મહાશયરે બધા મંત્રો સમા વિષ્ણુશ્વરને બોલી મુક્યા !”

તે વિષ્ણુશ્વર પણ જાણી મુક્યા. મેનાગિને રહેનો ને પિતાની સેવા કરનો. વિષ્ણુએ વખત છે
રહે જાગતા પર જાગી મુક્યું ! છપ્પતી, વેરતી, ને તેને રમણી દશે, પાનો દશે. દશે, શખાવી

તેમનાં ઉમ નયનોમાંથી આંસુઓ પડવા લાગ્યાં.
 “દુષ્ટ ! દુષ્ટ ! એ વેદ ને વર્ણાશ્રમ સ્થાપત. એ
 વિદ્યાનો ઉદ્ધાર કરત. પણ એને તે પાપિણીએ
 બાળી મુક્યો ” તે ગાંડી જેવી હતી. “ મેં બાળી
 મુક્યા. હા. ક્ષમા કરો. મને ભારી નાખો. ”
 દિશાએ કોપથી કાંપી. શેષનાગ ડોલવા લાગ્યો.
 ભયંકર સાપોની ગર્જના તેના કાનમાં યવા લાગી.
 “ ના. ના. તું છવતી બળ્યા કર. ”

“ ના, ના, ના, ” કહી ચીસ પાડતી તે હતી
 મદવિંઓના શબ્દોનો ભયંકર પ્રતિશબ્દ
 થયો. “ અમને કોણ અંજલિ આપશે ? આર્થ-
 વર્તને કોણ ઉદ્ધારશે ? પિદાને કોણ સંરક્ષશે ?
 પાપિણી ! અમારું શું થશે ? ”

તે શુભગાઇ ગઇ. આ ભયંકર શબ્દો તેની
 પાછળ પડ્યા, તે આગળ દોડી. “ ઉભી રહે !
 અમારું શું થશે ? ” આમ પાછળ કોઇ બોલતું
 હતું. શબ્દો તેનાથી સલા જતા નહોતા. તે ક્યાંથી
 નીકળી. ક્યાં ગઇ તેનું તેને ભાન નહોતું. પાછળ
 બધા દોડતા હતા, આગળ એ જતી હતી. “ અરે
 આ શું કરે છે ? અમારું શું થશે ? ” એ શબ્દો
 પાછળ ને પાછળ આવવા લાગ્યા.

સૂર્યોદય થયો. તે દોડતી ગઇ. વગો પરિચિત
 હતો. આ લોકોની હઠ ભેગી મળી હતી. કોની
 હઠ ? પૂર્વજેની ? કયા પૂર્વજેની તે તે કહી શકે
 એમ નહોતી. “ આચાર્ય બગી ગયા. ” બધા
 કહેતા હતા “અમારું શું થશે ? ” એમ પાછળ
 ગર્જના થતી હતી. તે આ હઠમાં પેડી. બધાએ
 રસ્તો આપ્યો. તે આગળ ગઇ ને તેની આંખે
 અંધારાં આવ્યાં.

તેણે બળેલા ધરના કોલસા જોયા, તેમાંથી
 નીકળતો ધુમાડો જોયો. તે આગળ દોડી. આ
 તેનું ધર ! પછળથી “ ઉભી રહે, ઉભી રહે ” ના
 પોકારો કોઇ કરતા હતા... ચારે તરફ બધા
 -કોણ ? -પૂર્વજે ? -જામા હતા.

બળતા ધર આગળ કોઇ બેઠું હતું. કોણ
 હતું ? આ શું ? તેના પિતા-હતા તેવા-બળતા
 ધર આગળ રેસતામાં બેઠા હતા ? શું તે પિતૃ-
 લોકમાં આમ બેઠા હતા કે ખરેખરા છવતા ?
 પિતા ! દયા કરો ! તેણે અકંઠ કયું. તે આગળ
 આવી. વદ્ધ શકટાસે હાથ લંબાવ્યો. “ બેઠા
 ગૌરી ” તેજ અવાજ ! તેજ હાથ ! તે દસગાઇ
 પડી. પણ તેની નજર બળતાં ધર તરફ ગઇ...
 આ બળતાં નીચે મદવિંઓને પ્રિય એવા બાલ
 શંકરનાં અસ્થિ પડ્યાં હતાં... “ ક્ષમા કરો ” તેણે
 ચીસ પાડી.

કોઇએ તેને પકડી. તેનાં ગાત્ર સિધ્ધિ થયાં.
 અંધકાર પ્રસરી રહ્યો.....

ધર આગળ ગામલોકે એકું થયું હતું.
 બળતાં ધર આગળ અંધ શકટાલ ભયંકર
 એકસતામાં પોતાની સ્વચર્યા જળવડી બેઠા હતા.
 આચાર્ય વિશુગ્રમ ધર નીચે દગાઇ બગી ગયા
 હતા એમ લાગતું હતું. ગાંડી જેવી ગૌરી આવી
 પિતાની પાસે બેસાન થઇ પડી.

આ જોઇ લોકોનો કોપ વધી ગયો. ચારે
 તરફ બગગાટ થવા માંડ્યો. નંદના તરફ દેખ
 વધ્યો. નિર્અલ પ્રમ્ત માં પણ યજ વાર બળ આવ્યું.

કેટલાક જણે શકટાલને ત્યાંથી ખસવા
 વીનવ્યા.

“ ના, મારું ધર બગી ગયું. હવે મને આગ
 ક્યારે મુકાય છે તેની વાટ જોતો હું બેઠો છું. ”
 લોકો તારવા અને આવવા કુકર્મી નંદ પર
 દેવો કેમ કોપના નથી તેનો વિચાર કરવા બેઠા.
 મનાડીનાં માણસો ગૌરીની પાછળ આવ્યાં હતાં
 તે તેને ઉપાડી ગયાં.

આખરે કેટલાકે ધર, છાપરું, બળેલાં લાકડાં
 ખુદાં કર્યાં, અને તેઓ આચાર્યનાં હાડકાં
 શોધવા બેઠા. એટલામાં સિદ્ધાચાર્યના કેટલાક
 બાવાઓ આવી લાગ્યા અને ખચર આપી.

[વધુ માટે જુઓ ૫૪ ૪૭૭]

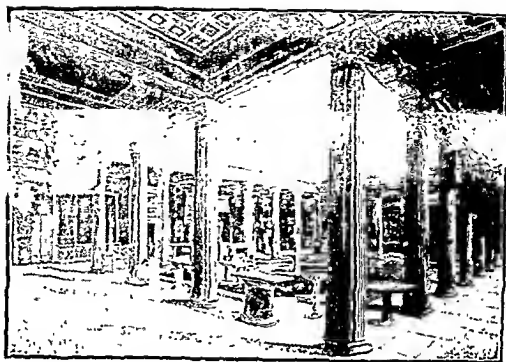

પોખીઆઈનો મેરીન ગેટ પહેલાં હતો તેવો.

પોખીઆઈનો મેરીન ગેટ હાલમાં છે તેવો.

વીટાનું ધર એ પૈસાદાર ભાઈઓનું રહેઠાણ હતું. ખડેલાં હતું તેવું.

વીટાનું ધર એ પૈસાદાર ભાઈઓનું રહેઠાણ હતું. હાલ છે તેવું.

વહાલી

લેખક:

૨૧. પૂર્ણાનંદ જગલાલ વ્યાસ

મલક મલક મુખડું મલકાવી,
ધીરે ઘેરાં નયન નચાવી,
ઝીણાં ઝાંઝરને ઝમકાળી,
વહાલી આવે છે.

શ્વેત સાડી સ્હેજે સંકેલી,
ધીરે વહાલાં પાછળ આવી,
મૃદુલ હસ્તથી નયનો ડાળી,
વહાલી ઉભી છે.

મધુર સુગંધી સધળે વેરી,
પલક નાથને મુગ્ધ બનાવી,
સોડ મહીં નિજ દેહ સમાવી,
વહાલી ઝુલી રે'ય.

લેખક :
રા. ચતુરભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ

પ્રતિબિંબ પહેલું :

ખુલ્લું ! એ તે કેવાક છે ? હું તો એમને સાચાં ? અરે રે ! જીઓતું ધું થતા બેઠું છે !
સમજીજ નથી શકતી. જ્યારે જોઉં અને કપરેએ આવી પ્રજ્ઞતા કેમ સાંખી શકું
સારે નરા નવા. કોઈક દિવસ ચોપડીમાં દશે જે મારું ચાલે તો એવાં જોડેલાં બપોને કે
આખો દિવસ માથું ધાલી રાખે, કેક રિ' પેલી નાર' કરું...
ઓ... મને એ રાં...નાં નામ તો સાંભરતાંજ અને એમનેએ લાજ નથી તો, ખીજની વા
નથી. બાપ રે ! કેવાંક નામ ! મુઝા થોડાએ દીકરીએ સાથે આવું છુટથી બોલાય. મને તે
શી રીતે બોલતા દશે... સાથે કલાકના કલાક એમનાં આ એટક જરાય નથી મમતાં. દાખ
ગપાં મારે છે ! એ બધાં એવી તે શી વાતો એમને રાં ખંખર ! એ એવી બેશરમ રીતે જ
કરતાં દશે ? અને બોલે છે તેએ જાણે 'ધાણી ચોક પારકાં સાથે બોલે સારે મારું કેયું' કે
કુટી. આ નવી વીજળીની ગાડી નીકળી છે નીરામ જાય છે... પણ એમાં હું — મૂર્ખનિજ
તેએ એટલી ઝડપથી નથી ચાલતી. ઓજો...તે વાંક નથી ?
દિવસે વીલેપારલે ગયાં સારે રસ્તામાં પેલી કાળે પરણીને આ ધરમાં પહેલી આવી સારે
મુખી મળી હતી તેની સાથે કેટલી વાતે ચઢવા શો હપંતો ઉછાળો ! હૃદય તો એ ઉછાળે જવે
હતા ! અર્ધા કલાક સુધી હું તો મુંઝીમુંતર બેસી છુટું છુટું થઈ રહ્યું હતું ! અને સાચુએ કેવા
રહી'તી. મને કાઢ બોલાવે તો બોલુંને ! અને રનેદથી ઉછંગે લઇને પંપાળી હતી...
વચ્ચે ટાપસીએ શી રીતે પુરું ? એ જણા ટાપી આજી ધુંધટમાંથી સસરાણના મોં પર
વાળાની ભાષામાં રહ જાયું એ બકનાં હતાં નાચી રહેલો આનંદ જોઈ મારા
એને બોલનાં બોલતાંએ કેટલા ચાળા ! અને હેવામાં કેવાં ગજગદીઆં થયાં હતાં !... અને
પેલીએ તો લાજશરમ ધરેજેજ મુકી હતી ! વાત એમની સાથેનો પહેલો મેળાપ ! એ પુલકારની
વાતમાં એ કેવું બાળપણ દસતી. છેક બેશરમ, સેજ ! એમનું ઘેલું ઘેલું બોલવું ! એ આંખોના
નિર્લજ્જ ! બાપડાઓ સાથે આવી રીતે વાતો ચમકારા ને લાંબી નીતરતા વણસની અમરત થી

સેરા ! ... ને મારો ઉન્માદ ! “ જો પ્રભુ !
સદાએ આ સુખ દેજે ” એવી કોઇ દિવસ નહીં
ને એ દિવસે કેદવી પ્રાર્થના ! એ શીતળ આંદની !
એ તારા ટીપકાથી શોભતી મીઠું મીઠું મલકતી-
સુંદર રાત ! એ મધુર સંભારણું ! મારા હૈયાનું
મોથિરું રતન ! અરેરે ! આજે એ કેટલું અળખા-
મણું લાગે છે ! એ સાંભરે છે ને હૃદયમાં
આગ ઉઠે છે, ભડકા બળે છે...

એ અરસામાં એ પણ મારા પર કેવા વારી
જતા ? કેટલીક વાર તો મારી પગલીઓ ગણતા
હોય એમ મને લાગતું... અને ચોર પગલે કોઈ
ન જાણે એમ મારી પાછળ આંખી કેવી આંખો
દબાવી જતા... અને ત્યારે મારું હૈયું કેટલું
ઉછળતું... એ હસતાએ કેવું મીઠું... આખો
દહાડો હસતા ને હસતાં. બો બાપુ તો એમને
જોઇ અર્ધાં અર્ધી થઇ જતાં. એમનો પગ ધરમાં
પડતો આંદની કેવી મધુર ફારમ સંધે
પસરી જતી ?

અરેજ, મારા ગયા જન્મમાં પાંચ દશે તે
એમનો સ્વભાવ બદલાયો : એમ કેમ થયું તે હવે
હું સમજું છું. પણ ખબર ! એમાં મારો શો
વાંક ? એ તો કહે કે તું ચોપડી લઇ બાંધવા
બેસ ! હું તે કે નાની કાકી-બીકા છું તે એમ
પાટી લઇ બીલાડાં ચીતરવા બેસું ? અને હું એ
પક્ષી તો ખરી, એમને મનાવવા મેં એ ચાર
દિવસ કેવો દોંગ કરેલો ! ચિત્ત ચેટિડાવાની તો
વાતજ નહોતી. પરણ્યાં તે વળી ભણતાં દશે ?
પુરુષોને અમનો. ભણાવી. ગણાવી. મડમ જેવી
બનાવવાની તે શું હોંસ દશે ? આ પેશો ફાટી
ગયેલો સુમન એની-ખબરું શું એનું નામ. હાં
હાં... ચાંદાવળી લઇ અગમમાં દાચ ધાલીને ફેરવે
છે એમ નફદત્તણે. ફરતાં અમને. શીખવવાની
એમની દાનત. તોખા પુરુષોથી એમને હવે સાજ
ચરમતું ભાનજ નથી રહ્યું. એ ભગવન ; આ

કળજુગતી નફટાધર્મી મને બચાવી લેજે. એનો
એ મને ભણવવાની વાત કરે ! આખો દહાડો
ધમીના અજદની પેઠે ધરની ધાણી ચલાવવાની
ને જરાક થકિએ ખાવાનો ન હોય ? રાતે તો
ખાપાં આપણાથી ન વચાપાં અને હવે તે હું
નાની છું ? એકાદ વરસમાં તો એ... પણ
મરેલો આખરું શું સમજે ?

અને મારા બીજાં પણ એમાં દુઃખ છે ?
એમને તો હવે ધેલું લોગ્યું છે. ચાર પાંચ
દિવસથી તો એ ને એમની કલમ... અને એ
ભગવાન ! અંદર લખે છે, એમાં કેવાં કેવાં નામ
પાડ્યાં છે ! વિમળા, કુમુદ... હાં ! આ
બધીએને એ ક્યારે મળ્યા દશે ? એમની આજ
ખાણ થવા વગર, સાથે ફાં વગર તે આવું લખી
ચકાતું દશે ? કેવું કેવું, લખ્યું છે ! સંભારું છું
ને માયું ફરે છે. પુરુષો બધાએ બાવા દશે ?
એમને પ્રુછીએ છીએ ત્યારે કેવા ડાહ્યામરા થઇ
બેસે છે ? ખબરું. મને તો કે સુઝ નથી પડતી.
નહીં વાત, નહીં ચિત્ત. આખો દિવસ લખવાનો
જ ધંધો અને તેએ આવું લખવાનું ! આ
છદ્ગીથી તો પ્રભુ તોખા ! અમારેએ જ્ય તો
હેને ? અમારો હજી એ ધરી આનંદથી વાતો
કરવાનેએ નહીં ? અને એમનામાં કોણ જાણે
દવાનો છાંટેએ રહ્યો નથી. મધુ આખો દહાડો
રોવા કરે તોએ એ જરાક દારી ઝાલી હોયકે ન
નાખે. અને વહાલની વાતો કરવા મુક્યા હોય
તો ! એવું તે લખવામાં શું બગડી જતું દશે તે
જરા દાંચએ લખો ન શકે ?

આ આરસોડા એને પહેલાં હું કેવા ચંદાવી
દેવે તો એને બેઠને એવી ચીઠ મટે છે કે જાણે
ભાગીને સુરેસુત કરી નાખુ ! મને મારા રૂખનો
કેટલો ગર્વ હતો ! અને એ આખો નચાવતા
હસતા હસતા મારા ભણી આવતા ત્યારે હું એમ

માનતી કે મારી પાછળ એ ઘેલો થયા છે; મારા રૂપનાં વશીકરણથી મેં એમને આંબ્યા છે. એ તો મારાજ છે ને સદાએ રહેવાના. પરંતુ એ મારી કેવડી મોટી ભુલ હતી? આરસામાં જોઈ છું તો અત્યારે એ મને; તો હું હતી એટલીજ સુંદર લાગું છું. છતાં નાથ કેમ નમેરા થયા છે તે કળાતું નથી. પ્રભુ, જનમ આપીને આવાં

દુઃખ-શું કામ સામે ખડાં કરતો હશે? એ દીનાનાથ, આ અનાથ પર દયા લાવ. શું એ હવે સદાએ આવી રીતે મારાથી દૂરના દૂરજ રહેવાના? એમને પાછા મારી પાછળ ઘેલા કરવાને એ પ્રભુ! મને જાદુ શીખવ, કામણ શીખવ! મારું અન્ય લુટી જાય તે હું કેમ સહન કરું?

પ્રતિબિંબ બીજું :

રસુ તદ્દન હાથથી ગયો છે...

એ બ્યારે ત્રણ વર્ષનો હતો ત્યારે કેટલો આલાક હતો! એટલી નાની ઉમરે એ કેવું સુંદર ને સ્પષ્ટ બોલતો! એની બાએ એક બે ગીત એને શીખવેલાં તે લાંગળાંતુટ્યાં પણ કેટલાં મધુર કંઠે એ ગાતો! અને આંકના ધડીઆ તો એ આલીસા સુધી વગર ભુલે સડસડાટ બોલી જતો. ભારે મારા હૃદયમાં હર્ષનાં મોગાં ઉઠતાં. હું ધારતો કે એ કેંક કરશે. કુળનું નામ ઉભળશે.

એ સાતઆઠ વરસનો હતો ભારે પોળના લોકો એની આલાકી પર વારી જતાં. મને વંશુપુછે કંઠી જતા! “મોહનલાલ તમારો રસુ બહુ આલાક છે; હો! છોકોતેર પેઢી તારશે.”

ત્યારે અભિમાનથી મારી છાતી અકકક ચતી ને હું ગવલણું રિમત કરતો. એ દરેક વર્ષનો થયો ભારે વાંચતો તેએ કેવા શાંત ચિત્તે! મને શુક્રમુનિ કેાવવેકાનંદની ઝાંખી ચતી. એની પ્રત્યેક રમતમાં પણ નવીનતા હતી. એ સમયે મેં કેવાં સ્વપ્નાં ધરેલાં? હું ધારતો કે એના શુદ્ધિજને એ કુળની ગત જાહોજલાલી પાછી લાવશે ને રીસાઈ ગએલ લક્ષ્મીને પાછી ગૃહલક્ષ્મી બનાવશે, પરંતુ આજે હું શું જોઈ રહ્યો છું? ધરડી આંખે નવા તમાસા!...

અંગ્રેજ કેળવણી આપી મારા સ્વાર્થ

આતરસતો. ગણ્યું કે પુત્ર સારી સરકારી નોકરી મેળવી મોટે હોદ્દે ચઢશે. એ તો સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો લઈ નીકળ્યો. છે! પૈસા પાણીમાં ગયા. દુનીઆનું એને જ્ઞાન નથી. એના મનમાં એમ શિકો છે કે હું જાણે જગતને ઉથલાવી નાખીશ. જુના વિચારોને એ ધિક્કારે છે. ધર્મને એ ધર્તીંગ માને છે. ઋષિમુનિઓ ને શાસ્ત્રકારોને જમતધુતારા લેખે છે. જગતને છેતરવાને અથવા પોતાની બ્રાહ્મણ જાતિનાં વગર મહેનતે પેટ ભરાય એટલા સારું એ ધૂત લોકોએ શાસ્ત્ર રમ્યાં એમ એ માને છે...! અજ્ઞ અવિચારો! આ સુધારો? આ કેળવણી? સમતોલ મગજ વિનાના આવાં તરંગી ચક્રમ પ્રાણીઓજ અસારની કેળવણીનું કારખાનું પેદા કરે છે! અરેરે! મારા રસુ જેવો શુદ્ધિશાળી છોકરો આવો થયો તો ખીજા મંદ અકકોતો તો શું જ ચતું હશે...!

અને આ નવો સડો! હીંદને માટે કેટલું હીણપતબધુ! ઓઓને એમનું પરમ આભૂષણ લજ્જા તેને તિલાંજલિ આપી અંગ્રેજોનીએ કેટલી વાંદરીઆ નકલ. ન જોવી નાત, જાત. ન જોવો માલુસ, ગમે તેવા પરપુરુષ સાથે છયોક ખીનશરએ વાત થાય, હાહાહીહી ને મીઠી મજાકો યાય. સંકેય વિનાની આ સ્વતંત્રતા

એટલે સ્વચ્છંદ. રમુને આ કહેવાતી સ્વતંત્રતાના
છાંટા ઉડ્યા છે એ જોષ મને ખેદ થાય છે ।
પ્રભુ, એને સન્માર્ગ સૂઝાડજે...

એ બધું તો ઠીક. રમુના સ્વચ્છંદને તો
હું સહી લઉં. પરંતુ જ્યારે દીકરી કુસુમને જોઉં
છું ત્યારે તો મને કેવું કે.યષ આવે છે. જાણે
એ છોકરાને જે તમાચા લગાવી એનું બેચુર
કેડાણે આણું ! આવી સારે કેવી નિર્દોષ, રમ-

તીઆળ, દીખળી, હારવમૂર્તિ સમી એ હતી અને
અત્યારે એા દીનાનાથ ! એનું મોં જોઉં છું ત્યારે
મારું પથ્થર જેવું હૈયું એ બેઠાઈ જાય છે. એનું
કમળ જેવું મોં કેવું કરમાઈ ગયું છે । જાણે સા-
ખાંખડીઓ સૂચના તાપે કરમાઈ ન ગઈ હોય ।
અને પેલા જૂતને તો એની દરકાર જ ક્યાં છે ?
શેની હોમ ? પ્રભુ, ધડપણમાં આવું જોવાનો ક્યાં
વારો આવ્યો ?

પ્રતિબિંબ ત્રીજું :

કોણ કહેશે કે આતે એજ દીએરજી !
પહેલાં આ દુનીઆ સરજનારની પ્રુદ્ધિ માટે મને
માન હતું. હવે લાગે છે કે એ બાળક સમો
નાશન છે. મનુષ્ય પ્રતીઆળના કાંટા ફેરવવામાં એ
એ કેટલી બેદરકાર છોકરવાદી બતાવે છે !

જ્યારે હું પહેલવહેલી આ ધરની મહેમાન
બની ત્યારે મારી ઉમર તેર વર્ષની હતી, અને
દીએરજીની આંહ સાસરે મારી ઉધા ઉગી ત્યારે
દીએરજીની કમળની પાંખડીઓ અધબુધી હતી.
કેવું સુંદર, રમ્ય, મધમધતું એ અધવિઝસિન
કમળ હતું !

એ શાળાએથી આવતા ત્યારે દફતર એક
ખુલ્લામાં નાખી કેવા “બા, બાબી ક્યાં ગઈ ?”
કરી સાદ કરતા । હું બહાર હોઉં તો સીધા
“બાબી, એય બાબી” એવી મોટેથી ખુમો
મારતા ત્યારે બાળુ ફરી વળતા. શેા એ મધુરો
ટહુકાર । મને ખોળી કાઢી એ કેટલું પળવતા ।
એ મીઠો મધુર શેા ટહુકો । એ મસ્તી । એ
અનિયંત્રિત સ્નેહ ।

હું કુવે પાણી ભરતી હોઉં તો દોડ્યા
દોડ્યા ત્યાં આવતા ત્યારે સાંચે પાણી ભરનારી-
ઓ કેવી ટકાર કરતી ! અલી બા, જે તારો
દીએરીઓ આવ્યો, તારાંથી જરાએ વીસાં નથી
રહેતો ખરું ને !

એમને છુટી હોય ત્યારે તો અમારો
આનંદોત્સવ । બાગની ગલીકુંચીઓમાં એમ
સંતાકકડી રમતાં. મેદીનાં છોડની ઝોંચે હું
સંતાઈ જતી. ન જડું તો એ અંજબ ધમપણડા
કરતા. કોષકવાર અચાનક હું પકડાઈ જતી તો
મુકકીઓ મારી મારો બરોડો હળવો કરી દેતા ।
કોષક વાર પકડવામાં નિષ્ફલ થતા તો રાઉરોડ
થઈ ગએલા એમને છુપાએલી જગાએથી જોતીને
પછી ખડખડાટ દસી પ્રકટ થતી. અને પછી
પોતેજ જાણે વિજય મેળવ્યો હોય એમ બતાવી
મને પકડી સાધુ ખડખડાટ એએ દસતા । એ
અંતરને આનંદથી હલમલાવી મુકતું દસતું ।
દેખાંની ઝોખમાં પધરાવેલ એ અમર હસતું ।

અમારી તડકારીળાની રમતા, આંગણે
આવેલ આંબાડાળે બાંધેલ હીએકે હીચવાં,
એકએકથી વીંખુટાં થતાં અધુ અધુ થઈ જવું...
એ નિર્દોષ સ્નેહ । એ મધુર મોહક સ્વર્ગ ।

તે સમયે દીએરજીને હું કેટલી ચાહતી ? અથાગ
અથાગ શબ્દોએ મારા એ સ્નેહને વર્ણવવા બસ
નથી. એક માતા એના પુત્રને ચંદાંચંતેથીએ અંધિક
હું એમને ચાહતી. ને વારંવાર હું એમને નહોતી
કહેતી કે દીએરજી, એમનાં સીવાય, આ જગતમાં
હું તમને સૌથી વધારે ચાહું છું. એમનો નંબર
પકેમો ને તમારો નંબર પીએ. આહું કહેતી

સારેકાણે જાણેકેમ અસંતોષની એક વાદળી એમના મોં પર આવી ઉડી જતી.

પણ કેણું જાણે શાથીએ અંગ્રેજીએથા ઘેરણુમાં ગયા પછી એ નિર્દોષ ગમ્મત, એ ઉન્માદજનક મસ્તી, એ મદમદ દસતું સૌ આસરવાં લાગ્યાં. એમના મોં પર ધીમે, ધીમે ગંભીરતા, ક્રોધરતા આતતી ગાઢ. ધીમે, ધીમે એ મારાથી દૂર રહેવા લાગ્યા. કેટલીકવાર તો દિવસમાં હું એમને ફક્ત બેજ વાર જેવા ભાગ્યશાળી થતી, અને તેએ ફક્ત જમતી વખત. આ ફેરફારનું કારણ હું સમજી ન શકી. મેં ધ્યાન કે એ બંને છે તેમાં તોફાન મસ્તી કરવાની મના કરવામાં આવતી હશે; અથવા તો બહુતરને લીધે એ ડાહ્યા થતા જતા હશે!

હું ધારું છું કે જ્યાં સુધી માણસો બંને છે ત્યાં સુધી તરંગી, ભાવનામય બહુ હોય છે. નહીં નહીં બહુતાં બહુતાં એથા બની જાય છે. એ મોટાં થતા ગયાં તેમ તેમ એમની વિશાલ થતી ભાવનાસૃષ્ટિમાં મારા જેવી સાદી, રૂપમાં સાધારણ ને ખીમ્બલેલી સ્ત્રી માટે રચાનજ નહીં રહે હોય!

આ કોયડો બીજી શી રીતે ઉકેલાય? પરપયાં તેથી મારો તરફ એકરકાર થઈ ગયા એવું તો નથીજ, કારણ કે બાપડી કુસુમની તો મારાથીએ માહી દશા લાગે છે. મન મુકાને એની સાથે એમણે ધણા દિવસથી વાત કરી હોય એમ

પ્રતિબિંબ ચોથું :

આ મારો રમેશભાઈ! લગ્ન થયાં ને કુસુમ-ભાભી સાંસરે આવ્યાં ત્યારે ભાભીને જોષ થોડો થોડો થઈ જતો તેજ આ રમેશભાઈ? જાને તે સાથે જોતી ત્યારે મનમાં હું કેવી હરખાતી ને ખોલતી: “રાધાકૃષ્ણ જેવાં શોભે છે, મારાં ભાઈભાભી”, ને તે વખતે ભાભીને ‘કાનઘેલી’

પણ મને નથી લાગતું. પરણીને આવી સારે પ્રવૃત્તિ ગુલાબના પુલ જેવી સુકોમળ ને સુંદર એ હતી, અને અત્યારે જાણે તાપે કરમાઈ ગયેલું કરેણું પુલ!

અચીતજ એમને, ધર કરતાં બહારનું આકર્ષણ હાલ વધારે છે. કોલેજમાં ગયા પછી તો એમનામાં અજબ-પલટો! ત્યાંની છોકરી સાથે ફરવામાં એ ધરને તો તદ્દનજ વીસરી ગયા લાગે છે. હું તો જાણે ડીક, પણ બાપડી કુસુમ-મુકુંડ પુલ જેવી કુસુમ—તો ખરેખર કમનસીબજ લેખાય!

સાસુજી ને સસરાજી તો ફાટફાટ થઈ રહેલ જ્યાંજ્યાં ખી જેવાં લાગે છે.

અંતરે દીએરજી ભણે નગણાં થયાં; પરંતુ અંતર સાંકી પુરે છે કે અંતે તો એમને અમારા વગર નથીજ આલવાતું. હું એજ દિવસની વાટ જોઉં છું જ્યારે દીએરજી એકવાર આથમતા ચંદ્ર સમા શીછા વહેને પોતાના ઘેલાપણા માટે અફસોસ કરતા અમારી પાસે આવે! અને ત્યારે આજ સાથે. બાજે છેડું ખરી... મને જે બધા ભોગવવી પડી છે તેનું વેર લપસા. એવા ચીંટવીશ એવા... કે બળાને ખાંકે થઈ જાય. આ ઘેલા અંતર! તારાથી એ દીએરજી તરફ એટલું નિર્દય થયાશે કે? તે આર રહેજે એ સમય દૂર નથી.

કહી ઓછી ખીલવતી? ભાભી પણ જાણે યાણે મારતા “તમે નહીં થાઓ તે જોષથું ને બહેન! અમારોએ એક દિવસ આવશે, હોં કે!

મોટાં ભાભી હેમાં વગર એને એક પળ ન ચાલતું. સેજ વીખુટાં થાય તો કેટલો બેચેન થઈ જતો? અને એ પીઅર ગયાં હોય ત્યારે

કેટલો ઉદાસ રહેતો, જાણે કાળી વાદળાઓ પેથે
ચાલેલીઓ। પણ ભાભીનાં જોતે એણે મીસારે
મેલ્યાં.

હું નાની હતી-ચાર પાંચ વર્ષની-ત્યારે
તો પીઠ પર બાંધી એ ગોળ પોટલાં કરતો, અને
ન કરે તો હું ઓછી પગવતી? રીસાઉ, રડું,
ને ગોળપોટલાં કરાવું સારેજ છાંતી રડું. ને
મારાં બાવડાં જાણી એ મને કેવી ચક્કર ચક્કર
ફેરવતો। આખું જગત સારે ભમરાડાની પેઠે
ચક્કર લેતું લાગતું. એ ફેરવું દડીના ફેરની રમઝટ
દહાડે સ્મૃતિ તાજી થતાં આખા અંગમાં પસરે
છે. એ નિર્મલ આનંદ! મધુરા દિવસો।

હવે તો હું મોટી થઈ છું... ગણાઉં છું.
બા બાપુ! મને પરણાવવાની વાતો કરવાએ
મંદી પડ્યાં છે। પણ આપણે એમ પરણવાનાં
નથી. પરણું છું સા સારું! કુસુમભાભીની પેઠે
આમ દુઃખી થવા! એ તો કુસુમભાભીજ આમ
સંઘન કરે! હું હોઉં મેં તો... પણ આપણે તો
અચીતજ પરણવાનાં નહીં એટલે એવો વિચાર
કરવાનો પ્રસંગ કયાં રહ્યો? કેવી રૂપાળી,
કલ્યાણી, રમેલાળ ભાભી! તેને આતું સંઘન
કરવાનું?

રમેશભાઈનાં જાહેનપણાં તો લુઓ! પેલી
મંદુડી છે તે બોલવે તો ધણીજ ચખરાક!
પણ એ 'ગોટપીટ' કરે છે એટલુંજ. કાતર જેવી
જીભ ચલાવી જાણે છે, બીજું એનામાં શું
બળ્યું છે? નળીયા જેવું નાક ને આંખો તો
કાચખા જેવી. ભમરના વાળ તો યુવા ચોરી
ગમેલા... એની સાથે તે રમુભાષ જેવાને શી

હોતી। મરદોનાં મન પરખવાં મુશ્કેલ તો
પરખવાં નહીં હતાં।

...ને પેલી શરીરની મળે સુધીધની
દીકરી! જીંદગી ભરે એક મળે તો પછી કરે તો એ
મારી સહીએર એ ન થાય! એ તો રમેશભાઈની
ખામ સહીપણી! કલકાના કલાક વાતો કરે
તો એ ન ધરાય. બાપુ! એવી સ્ત્રી એ લોકો શું
વાતો કરતાં હશે? ગમે તેમ પણ કુસુમભાભી
કરતાં એ લોકો હોશીઆર અને ચાલાક તો હોવી
જોઈએ. નહીં તો રમુભાષ જેવાં સેજમાં
અંતાય નહીં. બડી અંકલખાનું મોઢાં જોઈએ.
એ વિનાખીજી તો શું આકર્ષણ હોય? પણ
એમ જાણીએ છીએ જીવું ન પણ હોય.
હું તો કાલે છું કે રમુભાષ કુસુમભાભીને કંઈ એ
ચાહે છે. નહીં ચાહતા હોય તો ચાહતું પડશે, ને
જો જો જ્યારે ફરીથી ચાહતાં મીઠાંથી લારે
અથવા જોઈશે.

બીજું બંધુજી તો દીકરી બધું સાધ્યું
આપણને એક પ્રાક શીખેલો. પરણું છું નહીં
કારણ કે પુરુષોનાં મંગળે ચક્કી જેવાં પવનનો
સપાટો આવે કે ચક્કર ચક્કર ફરવા મડિ!
આપણે તો બા, આ અડગ નિશ્ચય! આ બાપુ
નહીં માને તો! લારે જોઈ લેવાશે.

પણ રમુની આ બધી દીલચાલ પાછળ કે
જીદન આશયાદશે તો? પરજોઈએ પ્રહેલોના
રમુભાષ નથી. પરંતુ મને તો એ સાગર જેટલો
ઉડો, અને સુરજ જેટલો નિર્મલ લાગે છે.
મારા પીરામો મને અર્પણ શ્રદ્ધા છે. એ તો
અવસ્ય વેષધારીનાં મેષ.

પ્રતિબિંબ પાંચમું:

રમુ: મારા અંતરનો આરામ, મારી આંખોનું જોતજ રસમ
એને જન્મ દીધો, ઉર ધાવણથી પોષ્યો; પાંખો ફટકા પછી સંસાર...

સંસારના ગગનમાં એને ઉડવાની શક્તિ આવી ત્યાં સુધી એકધારી મમતાથી જોયા કીધો; જેના નાના દોષને ગુણ કરી. માન્યા. અરેરે ! એના સામું આજે બોલતું પડે તે પહેલાં, જીલ તુટી કેમ નથી જતી ? હૃદય ચચણી રહ્યું છે એટલે ઉભરો કાદ્યા વિના નથી રહેવાતું.

એ તો રમુને ઓળખીજ શકતા નથી. એના સામે નકામા શંકાભરી નજરે જુએ છે. પુત્રમાં કેટલું બળ છે તે માતાજી જાણે. ધાવણમાં મેં એને ચારિત્ર્ય પાપું છે. મારો રમુ બલેને સ્ત્રીઓના ટોળામાં ભગે પરંતુ મેં વન્કવચ બદલું છે. એ નારીઓની નિષ્ઠા દુનિયાની આંખે દેખાય છે જતાં મારું અંતર સાક્ષી પુરે છે કે એ એમનાથી દૂરને દૂરજ રહે છે. માતાનું હૃદય કદિ ચુકેજ નહીં.

અને એ તો એવા વડેમી છે ! રમુને સ્ત્રીમિત્ર તો બેચારજ છેને ? પુરુષમિત્ર એને ક્યાં ઓછા છે ! એ લાઇખધો સારા નરસા હોય એ જોવાની એમને દુરસહ નથી, પરંતુ બેચાર સ્ત્રીમિત્ર, પછી ભલેને એ સારી હોય કે નરસીની, સામે એમનું નાકતું ડીચકું ચઢે ! સ્ત્રીઓ તરફ પુરુષો આટલી વહેમની નજરે કેમ જોતા હશે ! અમે શું એટલી બધી ઢચુપચુ મનની હોઈએ છીએ ? મરદો એમજ માને છે કે અમારામાં સ્થિરતા નથી, ચારિત્ર્યબળ નથી.

પ્રાતિબિંબ છઠું :

જીવન કેવું રંગબેરંગી છે ! બા બાપુ તો મને ઉખડી ગએલજ માને છે. આ જીવિપ્રધાન છે. એ જાનાને અનુરૂપ જીવન ધડતું છે. આ મયવું જોઈએ એ સત્ય હું જો શી રીતે સમજાવું ! અને કુસમ... ઘેલી ! કુસમ... તો એમજ માને છે કે હું એને રજો

અમારી કીમત આંકવાની એમની દગ તો જુઓ ! પ્રભુ, મરદો ક્યારે અમને ને અમારા બળને સમજતા યશે ?

જતાંએ કેટલીક વાર મારું શ્રદ્ધાળુ હૃદય પશુ ડગમગ ચક્ર ઉઠે છે. આ આજકાલની છોકરીઓ પ્રભુ બચાવે. ઓછી, સુચ્છી ! એમના ચાળાચટકા, હાવભાવ બધુંએ જાણે નાચનારીઓના જેવું ! અમારા વખતમાં તો બા, માયા પરથી સાળુની કાર સેજ ખસી હોય તો વડીલની આંખ ફાટે ને સાસુજીના ટોણા સાંભળવા પડે તે જુદા. દપકાઓને તો શ્રાવણભાદરવો વરસે... અને અલારની આ બધીઓનાં તો માથે ઓઢવાનાંએ ક્યાં ઠેકાણું છે ? વધારે બધીને એ લોકોને આતું કહાપણ આવતું હશે ! મારા રડ્યા એમના મારતરો. કાષ્ઠવાદ નીતિના બે બોલ પશુ કહેતા હશે કે નહીં ? રમુને આવી જોકેલ કોલેજીઓ સાથે જોઈ છું ત્યારે મારી શ્રદ્ધા ડગમગી જાય છે. એમના દંગ ને ચાળાચટકાથી તો તોળ્યા ! એ છોકરીઓ રખે મારા રમુને ભરમાવે ને બોળો એ આડે માર્ગે જાય તો ! ...પશુ આ તો કાષ્ઠક પજોજ આતું યક આવે છે. નહીંતર મારી શ્રદ્ધા રમુમાં જાય છે. મારા દુધ જો પવિત્ર હોય તો એ દુધનો પીનાર અપવિત્ર ક્યાંથી સંભવે ? મારું દુધ લાગે.

નથી. છેકજ હાથથી ગયો છું. સ્ત્રીઓ પુરુષને સમજતી ક્યારે યશે ? પરંતુ એ તો ક્યાંથી સમજવાની છે ? એનામાં એટલા વિચાર કરવાની શક્તિ જોઈએ ને ! હૃદયેએ કેટલો બેવકુફ છે ! વિધાત્રી જેવી મૂખ, કમઅકકલને લેખ [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૭૭]

ચંદ્રિકા અને તેના ઉપાસકો

લેખક :
શ. ચંદ્રાનુરાગી

મહીનામાં જેટલા દિવસ ચાંદની પુર બહારમાં ખીલી રહે તેટલા દિવસો પણ ખરા આનંદના હોય છે. એ વખતે હું શહેરની ધમાલથી દૂર દૂર “પબ્લીક પાર્ક”માં જઈ લાં એક ખુણા પર નાખેલા બાંકડા પર બેસતો. મને ખીજી કોઈ બેઠક ગમતીજ નહીં, અને તે બાંકડા પર મારી પહેલાં ખીજે કોઈ આવી બેસી ગયો હોય તો તેના તરફ હું એક દુશ્મનની નજર ફેંકતો, આહીં તહીં આંટા મારતો; તેને ન કહેવાનાં વચનો મનમાં કહેતો અને જેવો તે ઉઠે તેવાજ હું. એક સચોટ તરાપ મારી તે બાંકડા પર શાંતિથી બેસી જતો અને ચંદ્રિકાના તેજમાં જાહુગરની સૃષ્ટિ જેવી લાગતી શ્વેત મકાનોની દાર તરફ મોટાં માંડી રહેતો. આ સ્વર્ગીય દેખાવ બેઠ મગજમાં તાજમહેલના ક્ષતિકાસનાં પાનાં ફરવા માંડતાં. અને આ સ્થિતિમાં ત્રણ ચાર કલાક સદજ પસાર થઈ જતા.

એક દિવસ હું અહીં ચારેક કલાક ગાળી ધર તરફ જતો હતો. હજુ પુરા ચાર નહોતા વાગ્યા. ચંદ્રનું લપકાદારં તેજ ચોમેરે પથરાતું હતું. રસ્તે પ્રેમજી પટેલના ઘર આગળ આવી હું અટકી ગયો. અંદર ગાંગો ભગન ભર્જન ગાતા

હતા. ઢોલીઓ ઢાળી, તેના પર જગજાની પાંખ જેવો ઉજળો ચોક્કણ પાયરી તેના પર બેઠા બેઠા, હાથમાં તંબુરો તથા મંદારાં લઈ બજનથી અદ્ભુત ધુન મચાવી રહ્યા હતા. આસપાસ બેઠેલાં પટેલીઆઓનું મંડળ મંત્રમુગ્ધ બની ગાંગા ભગવાન મોઢા સામું બેઠ રહ્યું હતું.

ગાંગા ભગતનાં ભજન મને અદ્ભુત ગમતાં. મોં તેને એકવાર મારે ઘેર ગાવા બોલાવ્યા હતા. મામમાં પણ જ્યાં જ્યાં ગાંગા ભગત ભજન ગાવા જતા લોકો હતાં હું પણ વગરતેડ્યો વણ-નોતર્યો જતો.

આજ પણ તેવુંજ બન્યું. હું ચોડીવાર બહાર બિજો રહ્યો અને બજન સાંભળવા લાગ્યો. અંદરથી પ્રેમજી પટેલનું પ્યાન મારા પર પડ્યું.

“આવોને, સરીખંગ લાઈ” પટેલે બહાર આવી મારો હાથ પકડતાં કહ્યું.

મારા નામનો આટલો અપભ્રંશ સહન કરવાની શક્તિ મારામાં જરૂર હતી. અને નહોત તો પણ પટેલે મારા નામની પાછળ “ભાઈ”નું પુછડું લગાડવાથી આવી જત. વળી “ગવર્નર”ને “ગવંડર” કહેતા અને “મેનેજર”ને “મણીજર” કહેતા અમલુ ગામડીઆઓ તમારો સત્કાર કરવામાં તમારા નામનો ગમે તેટલો અપભ્રંશ

કરે તો પણ તે સાકર જેવો મીઠો લાગશે, અને જરાપણ ખોટું નહીં લાગે. તમે તેની અસરકારી વાણી સાંભળી દસશે—તેઓની અજ્ઞાનતાપર નહીં પણ તેનાં મન અને વાણીની સાદાઈ જોઈ તમને વિનોદ થવાથી.

હું ધણીજ ખુશીથી અંદર ગયો. અંદર જતાં વારજ સૌ પટેલીઆઓ “આવો, આવો” કહેતા અનેક રીતે મારી પ્રશંસા કરવા મંડ્યા. “આ આપણે... ભાઈના દીકરા શરીખંગ ભાઈ” “બહુ નરમ માણસ છે” “છગરેચી નવ દશ ચોપડીઓ ભણેલા છે” વગેરે વગેરે. પણ ગાંગો ભગત તો તેના તંજુરાના મુમધુર સાદા ગુજારવામાં અને મંજુરાના ટણકારમાં પોતાના ભજનની અખંડ હલક પુરતા, આમ તેમ ડોકું દલાવતા હતા. ચંદ્રના અજવાળામાં તેનો આનંદથી છતોછસ ચહેરો હું ધડી બાર જોઈ રહ્યો.

ગાંગો ભગતની આજની ચમક કેક ઓર હતી. મેં તેની આખતમાં નહીં અનુભવેલી કોઈ દિવ્ય છાયા તેના ચહેરા પર વિલસતી હતી. હું આશ્ચર્યમાં મગ્ન થઈ ગયો.

ભજન ગવાઈ રહ્યા બાદ હું ઉડીને ગાંગો ભગત પાસે ગયો.

“ઝાંગાખાખા,” મેં કહ્યું; “તમારાં આજનાં ભજન મને તો એવાં સરસ લાગ્યાં...”

પોતાની વિશિષ્ટતા જાણનાર માણસ પોતાનાં વખાણુ સાંભળી જે જાતનું દારૂ કરે તેવું દારૂ ગાંગો ભગતના ચહેરા પર ફરક્યું.

“હીક છે, ભલા, બે ધડી ભગવાનનાં નામ લઈએ છીએ.”

“તે તો સમજ્યા, પણ ને દિવસે આપણે ત્યાં તમે આવાં ભજન ગાયાં નહોતાં.”

“ક્યારે ?”

“દીવાળી ઉપર”

“તે દિ’ અધારીઈ હતું ને !”

“એટલે ?”

“અજવાળી આ વિના ભજન ગાવાની મજા આવે ?” . . .

અરામર. ગાંગો ભગતનું કહેવું હું હવે સમજ્યો. તેના હૃદયની ચાવી મારા હાથમાં હવે આવી. તેને ભજન ગાવામાં ચંદ્રિકા એ અગત્યની ચીજ હતી. હવે જ્યારે જ્યારે ગાંગાં ભગતનાં ભજન મારે સાંભળવાં હોય ત્યારે જો ચંદ્રની પુરેપુરી ખીલી હોય તોજ તેને મારે ઘેર જોવાનું. અને તે વખતે એટલા પર ગોદકું નાખી બેસાડું અને દુધનો પ્યાસો પાઈ તેની પાસે બેસું. પછી જોઈ દેવો મજા ! એક, બે, ત્રણ એમ કરતાં પચીસ પચાસ ભજન તે લલકારી નાખતા. સાંભળનારા તો સાંભળતાં યાકેજ નહો. પણ જ્યારે તેનો શ્વાસ ખુટતો ત્યારે તે બે હાથ બેઠી, જરા સ્થિત કરી, તંજુરો તથા મંજુરા એક તરફ મુકતા.

ગાંગો ભગતનો ચંદ્રની પર આવો પ્રેમ જોઈ મને આનંદ થયો, પણ સાથે દેવની લાગણી યથા વજર રહી નહો. મારી ખાતી છે કે “પચ્ચીક પાઈમાં”માં ગાંગો ભગત દાઝર હોય તો પેલા પાઈકા માટે મારી સાથે જરૂર તકરાર કરે અને કદાચ અને દરાવી દઈ તે પાઈકા પર જતું બેસે અને ચંદ્રનીમાં નહાતાં મકાનો અને વૃક્ષો તરફ જોઈ, ધીમે ધીમે તાળીઓ પાડતા, “દરણાં હેયાં, લખચાર સતી રાણી” એ ભજન મનમાં જણવવા કરે.

ચંદ્રિકા તરફનો આપણો આ પક્ષપાત અકારણ કે અસ્થાને નથી. માણસનો સ્વભાવ એવો છે કે “શાંતિ, શિત્તલતા તથા મધુરતા, સૌંદર્ય, શોભા, પ્રભા”વાળી દરેક વસ્તુ તરફ તેનું મન દુરદેશી રીતે આકર્ષાય છે. એ તોનાં જાળકથી વૃદ્ધ પર્વતનો ચંદ્રની તરફ નિઃશીમ પ્રેમ છે

તે સ્વાભાવિક છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. કવિઓ તો કહે છે કે સજીવ એટલાજ નહીં પણ નિર્જીવ પણ થઈએ ચંદ્ર પર અનહદ પ્રીતિ રાખે છે અને તે સાખીત કરવા માટે તેઓ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનો જરાપણ બચ રાખ્યા વગર છુટથી કહે છે:—

દ્રવતિ ચ હિમરમ્ભાવુદ્ગતે ચંદ્રકાન્ત ।

x . . . x . . . x

નીરખી હરખે શું કુમુદ ? હું પુણ્ય મંદા.

— (રા. જટિલ)

x . . . x . . . x

હસતી કોમલ, રાત્રિ દિગન્તમાં,
વસતી સિન્ધુની ભોમિ' વિલાસમાં.

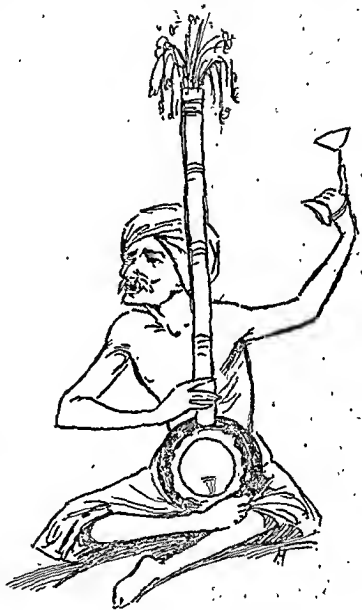
— (રા. દેશાધ)

x . . . x . . . x

સૂર્યના તેજ માટે આપણને એટલી બંધી લાગણી નથી. તેમાં શોભા અને પ્રભા છે. પણ શાંતિ, શીતળતા અને મધુરતા તો તેમાં નથીજ. તેના સૌંદર્યમાં કુમારા નથી; તેમાં ઉંચતા અને લપકો છે. આને લઈને સૂર્ય પૂજનીય, વંદનીય છે, પણ ચંદ્ર તો મધુર, મનમોહક હોવાને લીધે કમનીય પણ છે. નક્ષત્ર ગંજીથી વીંટાએકો ચંદ્રમા મંદ મંદ હસી રહ્યો હોય, જુલોને પાંદડે પાંદડે બત્તીઓ પ્રકટાઈ હોય ત્યારે તમે જો બહાર ફરવા નીકળો તો તમારાં દુઃખ જરૂર જીલી જશે. આવી ચાંદનીમાં સૌ પોતાનું ભાન જીલે તો ખીચારા ગાંગાબગતનો શું વાંક ?

પેશે સર વોલ્ટર સ્કોટ પણ ચંદ્રનો જખરો શોખીન હતો. તેને માટે ઇર્ષ્યાના શબ્દો

ટાંકવા કીક પડશે. “ દિવસની ઠકાકુટ શાંત થતાં અમે રાત્રિએ ઘાસનાં મેદાનોમાં ફરવા નીકળી પડતાં—ખાસ કરીને ચાંદનીને વખતે. ત્યારે તે (સ્કોટ) જરા પણ કંટાળ્યા વિના નીચેની

ગાંધી ભગત તંજુરાના મુમુરુર શુન્દરવમાં ને મંજુરાના રણકારમાં બજનની અખંડ હલકપુરતા.

લીટીઓ ઉપરા ઉપરી ખોલ્યા કરતો:—

The Moon, sweet regent of the sky,

Silvered the walls of Cumnor Hall,
And many an oak that stood thereby.

પણ આ જાગતમાં આપણા રા. સુમન્ત તેના કરતાંજે ચડી જશે. તેની ચંદ્રિકા જોતાં જોતાં આપણી આસપાસ કાંઈ પવિત્ર વાતાવરણ ફેલાતું લાગે છે. પ્રભુતા અને વિશ્વવ્યાપી પ્રેમનો એક ચોમેર ઉછળતો લાગે છે. હજી તેની અસર અનુભવીએ તે પહેલાં તો તેની ચંદ્રિકામાંથી નિર્ઝરતો ગંભીર, શાંત, શુદ્ધ રસ આપણને વીંટી વળશે અને એ દિવ્યરસનો ઉભરાતો જીવાળ આપણા આત્માને ઉત્તતિના શિખરે પહોંચાડતો હોય તેમ લાગશે. દાખલા તરીકે:--

“ ઉઘાડી બારીમાંથી રિમતમરી ચંદા
દુધ જેવી ઉગળી ચાંદનીનો અમી છંટકાવ
કરી રહી હતી; અને શીતળ વાયુની મીઠી લહેરો
શાંતિનો સંગીતમયો સુવાસ અંતરાત્માની
ઉડી ઉડી કુંભમાં ઉનારતી હતી. જેથી જગતના
હળાદળ એરની પીડા પણ ધડીલાર વીસારે
પડી છે.

x x x

“ આકાશમાંથી શરદ પુનમની શીતળ
ચંદ્રિકા વરસી રહી હતી. વટિકાનો સુવાસમયો
અનિલ મરી ઉપરથી મીઠી મીઠી લહેરો લાખી
ગાત્રને સુધાપાન કરાવતો હતો. અને ગાન
ઝરણાના નંદન સર, મનુષ્યકરનાં ઉડા ઉડા
આત્મવાણના નાદ સાથે જળી જઈ પૃથ્વી
અને આકાશ બંનેને સંગીતની દેવીનું એક મૂર્તિ
ગત વિરાટ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરી સંયુક્ત કરી
નાખતા, ઉંચા ઉંચા ઉડુમનો પ્રસારે જતા
હતા.

x x x

“ મધ્ય રજની ગઈ હતી. રાગના નંદન-
વનની ખુશબો પવનની પાંખો ઉપર સ્વારી
કરતી ચોતરફ વિસ્તરતી હતી. ચંદ્રમંડળમાંથી
ઝરતાં મુકતામય કિરણોમાં દેવૂતોનાં

ટોળાં રુપેરી કળશો ભરી ભરીને દિવસના તાપ-
થી તપેલી-તૃપાંતર ચમેલી પૃથ્વી પર ‘ ઉગળા
દુધ જેવી ’ અમૃતમય આદંકાદ આપતી મીઠી
શીથી ચાંદની ટોળાંનાં હતાં. પ્રેમભર્યા જીવનનાં
આનંદ-ભિમ્, રસકુંભોનાં સુધાઝરણાં જગત-
માં ફેલાવતા હતાં.....” (ચોગિની)

રા. નાનાલાલની ચંદ્રિકાનો તમારે આ-
સ્વાદ લેવો હોય તો આપણાસનાં દરરો બહારી
નાખવાં પડશે-જો કે ક્ષિતિજ તેનું તેજ રહેશે.
રા. સુમન્તની ગંભીર, શાંત, ચંદ્રિકા દૂર થશે
અને તેને બહારે સુંદરીઓનાં નુપૂર ઝંકારથી
ડાલતી, તેઓનાં રાસની સુમધુર લહરીઓથી
ગુંજતી ચંદ્રિકાની ઉનમત છાયા તમારી આસ-
પાસ તરવરવા માંડશે. પ્રભુનું ધ્યાન ધરવા યોગ્ય
રા. સુમન્તની ચંદ્રિકા અદૃશ્ય યજ્ઞ તમારી નજર
આગળ અસરાઓના ક્રીડાસદનની છબી
દેખાશે. “ ઉપા ”-એ ચંદ્રિકામાં ઉદ્ભવેલી
સ્વમસાદનું પહેલુંજ દૃશ્ય, જાણે ચાંદનીના રસમાં
ઝળોળીને બહાર કાઢ્યું હોય તેવું લાગે છે. ચંદાનું
ખરું તત્ત્વ ખતાવી આપવામાં એ બેમાંથી કાણુ
વધારે સરસ કામ કરે છે તેનો નિર્ણય કરવાનો
જરાપણ પ્રયત્ન હું નહીં કરું. પણ “ પખીક
પાર્ક ”માંના મારા બાંકડા માટે તે બંનેને અંદર
અંદર તકરાર કરતાં જોવાનો પ્રસંગ મળે તો હું
એક ઝાડવા પાછળ ઉભો ઉભો જોવા મુકું નહીં
અને મારું સાથે તો કદાચ રા. સુમન્તને મદદ
પણ કરું.....

રા. નરસિંહરાવ દીવેડીઆની “ ચંદા ”
માટે મને જોઈએ તેટલી સારી લાગણી નથી.
એટલે હું એમ કહેવા નથી માગતો કે તેમાં
કવિત્વ નથી. ખરું જોતાં “ ચંદા ”માં કવિત્વ-
ના આજી ચમકાર દાંકયા રહેતાજ નથી.

“ બહારે વેળ વિચરે ” જેવા આ બોમ ફેરી વાણીએ.
“ મોંઘી બેટી બોમ મંગા દુધ જેવી હતી
ને કુલડાં, ખોંધાં રૂપાનાં તે ગણતી રૂં વગી.

કુલ શા માટે ગણતી હશે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો લેશ પણ પ્રયત્ન રખે કરતા. કારણ કે એક નાની દશ બાર વર્ષની રમતીઆળ બાળા કુલ શા માટે ગણે તેનો ઉત્તર આપવા પહેલાં પુખ્ત ઉમરે પહેાંચેલા પેત્રો ડો. નેન્સન ફાનસના ચાંલસા શા માટે ગણતો હશે તે સવાલનો જવાબ આપવાની પ્રથમ ગોઠવણી કરી રાખતી પડશે.

વાંકું વળીયું રમ્ય રીતે અણીવાણું નાવડું

x x x

અડી મુકું તરૂં તે સ્વચ્છંદ આલ્યું જાય ત્યાં, ઉડું મુકું આકાશ કેરું જળ અમળ ફેલાય જ્યાં. મૃગસાનાં મૃગ્યાની પાછળ દોડતી શકુંતલા કે અનેકવિધ તરંગોથી ભરપુર કુમુદની નાની બેન-કરતાં આ આલિકા લુહાજ પ્રકારની છે. નભોમંડળની આ નાનકડી મંદારાણી જ્યાં શાવે ત્યાં જાય છે અને જે ધુન મગજમાં ઉઠે છે તેને અનુસરે છે.

Keats ની ચંદા જરા વધારે ગંભીર અને પ્રૌઢ છે એટલું જ.

..... Tender is the night

And happy the queen-moon is on her throne
Clustered around by all her starry fays

રા. નરસિંહરાવની કવિત્વ શક્તિ માટે મને શક નથી, તો પણ એક વાત મને કાંટાની માફક ખુચે છે. તે એજ કે તેની ચંદામાં વિજ્ઞાન (Science) અને સાહિત્યનું મિશ્રણ કરવાનો બધું કર પ્રયત્ન છે.

કન્યા હું કુળવતી મુજ માત મોટી મેહિની, તેજસ્વી સૂર્ય-પિતાજ મારા એમનાથી રહુ ખીતી. માત મારી પૂજ્ય તેની પ્રદક્ષિણા કરું હરથી મુજ તત્તે પણ પૂજ્ય તેવા વંદના કરું હરથી.

x x x

તે જે સમે દેખાઈ નહીં તે સમે તાતની ગમ રહું એક ફેરી ફરી રહું માઝી પછાડે જ્યાહરે જઈ એક વેળા બેટ-લેવા વાતની તો, ત્યાહરે.

હાઈડ્રુલર્મા શીખાએલા ત્રણ અને ઉપચદ પરના પ્રાથમિક પાઠોનો આંટરી છુટથી કવિતા-માં ઉપયોગ થાય તેને માટે મને અહુ માન નથી. ખરું પુછો તો ગેલીલીઓ કે કોપર્નિકસ તમારી પાસે છંદ, મેળ અને માત્રામેળ ઉપર ન્યાખ્યાન આપવા માંડે ત્યારે તમને જેટલું હસવું આવે તેટલું કે બક કે તેથી પણ, પ્રેમાનંદ કે દયારામ શરીર-શાસ્ત્ર કે ખગોળ શાસ્ત્ર પર બોલે ત્યારે, મને વધારે હાસપાંછુટે.

આપણા સંસ્કૃત ભાષાના કવિઓ પ્રકૃતિ દેવીના સૌંદર્ય પર લખી, લખીને ખીચોખીચ પાનાં ભરવાનો યત્ન કરતાજ નહો. તેઓ જેમ અને તેગ થોડા શબ્દોમાં, જેમ અને તેમ વિપુલ અને સુંદર દરથો આપણી માનસિક દૃષ્ટિ આગળ ખડું કરી આપતા. મેઘદૂતમાં ચંદ્રકિરણોથી તરબોળ થએલી અલકાપુરીની સુંદરતા અને મધુરતા આખ આગળથી એક ધડી પણ ખસતી નથી.

ગન્તવ્યા તે વસતિરલ્લકા નામ યદ્યેશ્વર્યા
વાગ્ધોવાનં સ્થિત હરિશચંદ્રિકા ચૌતદ્વર્ચ્યા

H. G. Wellsનું કામ પણ એાછું નથી.

"..... the soft immensity of Indian night... Striped off, the superficial reality of things, the moon was full and high overhead, and the light had not gone so much as changed from... the blazing glitter... to a translucent and unsubstantial clearness.

આપણા કવિઓએ પણ પોતાનાંથી અનુકર્યું છે. રા. હરિસાહ દુવરા "રાત્રિ વર્ચુન અને મધુરાકાશ દર્શન"માં આંદનીની તદુપવા અરપટ રહેતીજ નથી.

સાંતિ શીતળતા તથા મધુરતા
સૌંદર્ય, શોભા પ્રસા,
રાત્રિરાણી કુદાવી સાડી
શરીર, દીપાવી આ જ્યોત્સ્ના.

જ્યોત્સ્નાના અનેકવિધ શુભોનો સરવાળો
ફરતાં કવિત્વને જરાપણુ ઝાંખપ આવતી જણાતી
નથી.

તાંરા મંદળ સાંચ રાસ રચીને બાળા તરંગોન્નવાલા
શી આદર્ય સમે સંદોષ જળે નાચે શરીરીની કળા.

પણુ મને ખરો મોહ તો હું છઠ્ઠી શુન્કરાતી
ચોપડી બાણુતો ત્યારથી રા. મધુવચ્છરામની
“કુદરતનું વર્ણન” એ નામની કવિતાથી થયો
છે. તેની કવિતામાં કલ્પનાનાં ઉંચાં ઉંચાં ઉડ્ડય-
નો નથી; કવિતા બનાવવાનાં કૃત્રિમ સાધનોની
સહાય તેમાં નથી; કે અટપટા શબ્દોની વ્યૂહ
રચના નથી. ચાંદનીનું મુંદર રેખાચિત્ર તેણે
એક બાળક પણ સમજી શકે તેવી ભાષામાં
ઉતાર્યું છે.

હિંસત જંગલ મંગલકારી રે,
મનુષ્યના પરિતાપ નિવારી રે.
મધુર કામળ ચંદની રી ખીચે !
તરેવરો સદુ અમૃતને ઝીણે !

ચંદ્રિકાના આદ્યુત પ્રભાવથી જંગલમાં
મંગળ વર્તા રહ્યું છે. સર્વ વનરપતિ ચંદ્રદેવની
અમૃત પ્રસાદી આનંદથી ઝીલી રહી છે.

પવન શીતળ મંદ વિદાર તો,
જળ મહાં ઝીણી લહેરી પ્રસરતો

x x x

કિમ્મ ચંદ્ર તારાં રમતાં જળે
શરી તણી ધખી અંતર ઉછળે.

x x x

પથિક એકલુ તારણી નીરાંત રે
મુર્છાયા બચની તજ ભાંત રે

x x x

“દેવતાઓને પણ ધડીભર વાસ કરવો
ગમે” એવાં આ રમણીય રથળમાં બયનો સંચર
ક્યાંથી હોય ?

ખજળ શબ્દ બદ્ધ જળમાં થતા,
શ્રમ થકી બદ્ધ નાવિક દાંડતા,

x x x

નદી મહાં જળ તાવડી કાપતી
શબ્દ સફેદ કુશી પવને અતિ;

x x x

નાવિકોની પ્રવૃત્તિમય જાહેગી આવી અજ-
વાળી રાત્રિએ છેક નિવૃત્તિ ભોગવવામાં સંમત
થતી નથી.

નદી તીરે છુટી ગાડી સમો જતાં,

ખજળ બેસી શું ધાસ વગોળા;
કદીએ વાંકડી શોંચડી ટોલતી

મધુર ધટડી ઠંઠની ગાળતી.

ખરે મધ્યાન્હે પણ આ કવિતા વાંચ્યા
બેસીએ તોપણ ચાંદનીનું સુકુમાર વાતાવરણ
આપણી નજર આગળ અનેક દરેકો ધરે છે.

એ કડી વાંચતાં વાંચતાં તો કવિને
Tennyson કે Wordsworth સાથે સર-
ખાવવાનું મન થઇ જાય છે.

બાણુની ચંદા કૈંક ગાફરી સ્વભાગની છે.
કામાતુર પુરંકરિક ચંદ્રના કિરણમાં બળતો રહે
છે અને તેની પ્રિયતામાં તેને બચાવવા આવી
પહોંચે તે પહેલાં તો તેને શરણુ યાચ છે. ચંદ્રમાં
આવો ભાવ કલ્પવાનું સાદસ કરવા માટે બાણુને
હું કદી મારી નજ આપું.

શેકસપીઅરની ચંદ્રિકા જરા જોવા જેવી છે.

How sweet the moonlight
sleeps upon these banks!

શેકસપીઅરની ચંદ્રિકા સરિતાના તટપર
નિરત્રિ ઉંઘ્યા કરે છે. હું ધારું છું કે ચંદ્રિકાનો

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૩૮]

એક દ્રીપ ગોઠવો

લેખક :

રા. મનહરનાથ માણિકનાથ ઘારેખાન.

“આપણે બધાં અહીંનાં ઘણાં વખતથી રહીએ છીએ પણ એકત્ર મળતા નથી, એ બદ્ધ શોચનીય છે.” અતિશંકર બોલ્યા.

“વાત સાચી છે. આપણે બધાં એકવાર પણ દહાડો એકજ રથાને એકત્ર મળ્યા નથી. આપણાં પાંચ સાત વચ્ચે પણ રોડસંમેલન જેવું થતું નેહએ. શી મોજના કરીશું?” માનચંદ્રે વિચારવમળમાં ડુબકી મારતાં પુછ્યું.

“એક દ્રીપ ગોઠવો! આપણે બધાં બોરીવલી પાસે આવેલી કેનેરીની ગુફાએ જોવા જઈએ. બધાં સાથે બે કલાકની મુસાફરી કરી શકીશું અને પાંચ સાત કલાક સાથે ફરી અનન્ય અને અવર્ણનીય આનંદ મેળવી શકીશું!” અતિશંકરે સૂચવ્યું.

“મુચના હીક છે. અમને ‘બાનુઓ’ ને પણ એ દ્રીપ હીક આદહાદજનક લાગશે” અતિશંકરનાં પત્નીએ કહ્યું.

“આપને હીક પારસીઓનો સહવાસ લાગ્યો હોય એમ લાગે છે. આપણા ગુજરાતી મંડળમાં પણ ‘બાનુ’ શબ્દનો ઉપયોગ કરો છો.” માનચંદ્રે કહ્યું.

“વિચાર હીક છે. દ્રીપજ ગોઠવો” વિનોદલાલે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“હીક સારું, દુ રમ લઈ. દ્રીપનો વિચાર રાખેજો. બાઈવિનોદ, એક દિવસ મુંબાઈ આવો, એટલે આપણે કાપક્રમ નક્કી કરીએ” માનચંદ્રે રમ લઈ વીદાય થયા.

આ ગોળી જોગેશ્વરીમાં એક નાના બંગલામાં, સંધ્યા સમયે બે ત્રણ મિત્રો વચ્ચે ચાલતી હતી. તેઓ સુરતના અને સાંતી-એકજ સાતિના હતા. અતિશંકર વિનોદલાલ તથા સૂર્યશંકર જોગેશ્વરીમાં રહેતા હતા; તથા માનચંદ્ર, બાનુશંકર, બાળકરામ અને જટાશંકર, મુંબાઈમાં રહેતા હતા. કેટલાક ગ્રેન્ડુએટ થઈ, અહીં કાપદાના અભ્યાસ માટે લોન્ડનમાં હતા, અને કેટલાક વિજ્ઞાન વગેરેના ઉચા અભ્યાસ માટે વીલ્સન તથા ઝેરીઅર કોલેજમાં હતા. કેટલાક પત્ની રહેતા હતા, અને કેટલાક પોતાના “ફ્રીલી” ને વતનમાંજ રાખી, અહીં નાની રુમ રાખીને રહ્યા હતા. સ્ત્રીમંડળમાં અતિશંકરનાં પત્ની સૌ. સર્વલક્ષ્મીએ હીક કેળવણી લીધી હતી. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત વગેરે સારું બણ્યાં હતાં, તેથી પુરુષમંડળમાં બેસી વિવેચનમાં લાગ પણ લેતાં હતાં; જ્યારે વિષય ગદન હોય ત્યારે એમ જણાતું હતું કે એમનું જ્ઞાન અધૂરું હતું. અંગ્રેજ લેખક રેડ્ફોર્ડનાં

અર્ધા પુસ્તકો વાંચ્યા છે એમ સવાલ ચાલ્યો તો
અને રોકાઈને પ્રશ્ન થયો. વાંચ્યું છે ? એમ
પુછવામાં આવે તો ચોક્કસ “ હા ” કહે એટલું
જાન હતું.

નેગેશ્વરીમાં નકકી ચલા પ્રમાણે વિનોદલાલ
એક દિવસે મુંબાઈ જઈ, અર્ધા કાર્યક્રમ નકકી
કરી આવ્યા. બીજા રવિવારે સવારની પહેલી
વીરાર લોકલમાં મુંબાઈના મંડળે નીકળ્યું, અને
નેગેશ્વરીનું મંડળ તે રેલવેની નેગેશ્વરી એમ
હયું. પ્રસાદને માટે, અતિશંકર તથા તેમનાં
પત્ની સૌ. સર્વલક્ષ્મી અર્ધા માટે પ્રસાદ જાનારી,
પુડ-બોક્સીસ લઈ લેશે, તથા તેઓ રેલ-તપેલું
તથા આહની સામગ્રી પણ લઈ લેશે એમ હતું.
મુંબાઈની મંડળીએ કે’ પણ લેવું નહીં.

હયાં પ્રમાણે ભાનુશંકર, માનચંદ્ર, જાળકરામ
તથા જટારાંકર અને સ્ત્રી મંડળે, રવિવારે
સવારની પહેલી વીરાર લોકલમાં પ્રયાણ શરૂ હતું.
વતોના વિનોદનો “ લલાવો ” લેતાં તથા અર્ધા
પ્રથમ વારંજ એક મળાશું એ શુભ વિચારમાં
વખત વહેતાં, અર્ધેરી થયું અને નેગેશ્વરીને
આવનાનો વખત થયો. પુરુષમંડળ એક જગ્યા
એ, તથા સ્ત્રીમંડળ બીજા જગ્યાએ એમ પૃથક-
પૃથક બેસીને બેઠાં બેઠાં મોડાં. નેગેશ્વરી
દેખાયું પણ સૌ. સર્વલક્ષ્મી બેઠેલ વગેરે સ્ત્રીમંડળ
દેખાયું નહીં. ટ્રેન ઉભી રહેવા આવી, ત્યારે
વિનોદલાલ તથા અતિશંકર દેખાયા. અતિ
તરાથી, એ કુડ બોક્સીસ, એક મોટું તપેલું,
એક રેલ વગેરે ટ્રેનમાં આવીને પડ્યાં.

“ અરે, વિનોદલાલ જઈ બેઠા આવી જઈ,
તમે અતિમાઈ જલદી આવો. સીટી વાગી.
સીમલ આપાઈ-રહી જશે ” એમ ટ્રેનમાં
બેઠેલા મંડળમાંથી જુઓ સંભળાઈ.

“ મારી તબીબ નરમ છે. લાચાર છું.
મરું કરો. મારાથી નહીં અચાપ. ” વિનોદલાલ

બોલવા માંડ્યાં.

“ કાર્યક્રમ પ્રમાણે પુડ-બોક્સીસ વગેરે
લાભો છું. ટ્રેનમાં મુકી દીધાં છે. સંભાળી લેજો
મારાથી પણ નહીં અચાપ-..... ” કે’ કારણ
દર્શાવવા જતા દતા, તેજલામાં ગાડી ઉપડી ગઈ.

ટ્રેનમાં બેઠેલું મુંબાઈનું મંડળ તો વીમાસભ્યમાં
પડી ગયું. “ વિદ્યુત તરાથી આ. શું થયું ?
આ આપણે રવિનમાં બેસું કે ખરું દરમ બેસું ? ”
એમ એકે ગણગણાટ કર્યો.

“ હવે શું કરીશું ? જઈશું કે પાછા મુંબાઈ
તરફ વીદાય થઈએ ? ” બીજાએ પુછ્યું.

“ સંધ કાઢ્યો છે તે જઈ આવીએ; નહીં
તો ભાઈ અતિશંકરને તથા સૌ. સર્વબેનને યશે
કે એમના વિના કોઈ કાર્ય સિદ્ધ થાય નહીં.
જવું નો નેહાએ. સર્વ સાધના તો આપણી
પાસે છે. ” ભાનુશંકરે સુચવ્યું; અર્ધાએ અનુ-
મોદન આપ્યું.

આકસ્મિક ઉપરિચિત થએલાં આવજોમાં
કાર્યક્રમ રચતાં બેસીવતી રેલવે આવી પહોંચ્યું;
સામાન અર્ધા ઉતારી દીધો. પુડ-બોક્સીસ રેલ
તપેલું વગેરે બધું સંભાળી લીધું અને ટ્રેન
ઉપડી.

હવે શું કરવું ? એ વિચારમાં ઉભા દતા,
એવામાં ભાનુશંકરના એક મિત્ર ઉમાશંકર રેલવે
ઉપર દેખાયા. તેમની મદદથી વાદન તથા દૂધ
સંબંધી યોજના કરી, ગુણો પ્રત્યે પ્રયાણ
પ્રારંભ્યું.

વાદનમાં સામાન ગોઠવ્યો દત્તા, તથા
સ્ત્રીમંડળે રથાન સંભાળ્યું દત્ત.

બેસીવતીની દદ મુકી, નિર્મન વિભાગની
મર્યાદા શરૂ થતી હતી, તે સમયમાં રેલ અને
તેમાંનું કેરોલીન સાંભળ્યું. માનચંદ્રે સુચવ્યું કે
રેલના કેરોલીનથી પુડ-બોક્સીસ અગર નહીં,
તેમ સંભાળીને ગોઠવને ત્યારે સ્ત્રી-મંડળમાંથી

વાળ આંઘ્રી, કે સ્ટવમાં કેરોસીન નથી. રતજ માન્યં દે કહ્યું કે સ્ટવજ સારે સળગે પેવેજ નહીં હોય. “પ્રથમ આસે મક્ષિકા” એવું થયું એમ જણાવ્યું.

“હજી, આપણે ભેરીવલીની હજમાં હોઈએ એમ લાગે છે, અહીં એકાદ દુકાન હશે સાંથી રોસીન લઈએ” બાનુશંકરે સુચવ્યું.

જટાશંકરે દુકાન શોધવા માંડી પણ કે સ્થમાન ચઈ નહીં. તેમ આગળ કોઈ બંગલો જુદા થયો નહીં. તેવામાં એક આશ્રમ જેવું આવ્યું.

“કેમ ભાઈ, આટલામાં કોઈ દુકાન હશે?” જટાશંકરે પુછ્યું.

“શું કામ છે” આશ્રમનિવાસીએ સામે જણ કર્યો.

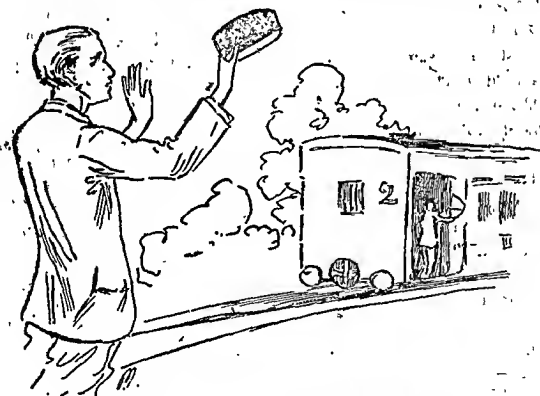
“એક મિત્રે અમને એમનો સ્ટવ જોગેશરી.

થી આપ્યો છે, પણ તેમાં કેરોસીન નથી. તેની શોધ માટે પુછીએ છીએ.” બાળકરામે ખુલાસો કર્યો.

“હજી ભેરીવલીની દુકાનો અહીંથી આઘી નથી. દસેક મીનીટમાં જઈ પહોંચાશે. એક ભાઈ જાઓ. હમણાં આવી પહોંચશે.” આશ્રમનિવાસીએ ઉપાય સુચવ્યો અને પોતાના મહસ્તાશ્રમનો વિવેક દર્શાવ્યો.

“ભાઈ બાળકરામ, હવે કે પાછા જવાય નહીં અને કેરોસીન આવે. નહીં. તેના વગર ચલાવી લઈશું. એ ભાઈનો વિવેક પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનો લાગે છે. ચાલો,” બાનુશંકરે સમ્માધાન કર્યું.

“ભાઈ, આટલામાં કે કેરોસીન મળશે? અમારા એક મિત્ર જોગેશરીમાં રહે છે. તેમણે એમનો સ્ટવ અમને આપ્યો છે પણ કેરોસીન

કે કારણ દર્શાવવા જતા હતા તેટલામાં ગાડી ઉપડી ગઈ.....

નથી. હમણાંજ ખબર પડી, તેથી સ્ટેશન ઉપર-થી લેવાયું નહીં. ” માનચંદ્રે એક બીજા ગૃહસ્થને પુછ્યું.

“ આ બંગલો છેલ્લો છે. આના પછી કોષ્ટ પણ નિવાસસ્થાન હવે આનશે નહીં. દુકાનો તો બધી પાછળ રહી. પણ મારી પાસેથી લેતા જાઓ; હેરાન થશો નહીં. ” તે ગૃહસ્થે વિવેકપુર: સર કહ્યું.

“ આપને હરકત પડશે. એવી કોરોસીનની અગત્યતા નથી. કોષ્ટ દુકાન હોત તો લઈ લેત ” માનચંદ્રે કહ્યું.

આ વાત સાંભળી હતી, તેટલામાં જાળકરામ વાહનમાંથી સ્ટવ લઈ આવ્યા. પેલા ગૃહસ્થે ઘણા આગ્રહ સાથે કોરોસીન આપ્યું. બધાએ એમનો ઉપકાર માન્યો અને પ્રયાણ આગળ ચલાવ્યું.

“ શંકર, મનુષ્યના સ્વભાવમાં કેટલો ફેર હોય છે તે જોયું ? એક કહે છે કે દોડતા જઈને સ્ટેશનેથી લઈ આવે, બીજા ગ્રહસ્થ અત્યંત આગ્રહથી પોતાના નિવાસમાંથી આપે છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિવેકમાં આટલોજ અંતર. ” માનચંદ્રે ભાનુશંકરને સંબોધીને કહ્યું

બધું મંડળ આનંદસહરીમાં, ખુદલી હવામાં, વાર્તાવિનાદમાં ડુબેલું હતું; ચુકાઓ લગભગ દૃષ્ટિ મર્યાદામાંજ હતી; ત્યાં એક નાનું જળાશય આવ્યું. તે સ્થળે ત્રણેક આશ્મનિવાસીઓ મજુરીની આશાથી ઉભેલા હતા.

“ બાઈ, ગોઠી કરું નકો; હી લોક ભૂત આહે ” વાહનવાળો સ્ત્રી મંડળના કાનમાં બજડયો.

સ્ત્રી મંડળ ચમક્યું. પુરુષમંડળને ત્વરાથી-અતિત્વશથી-પાસે આવવા સંજ્ઞાઓ કરી.

જટાશંકરે દોડીને પુછ્યું અને વાહનવાળો બજડયો હતો તે કહ્યું. તેજ વખતે વાહનવાળા-

એ બળદો છોડ્યા અને પાણી પાવા લઈ ગયો. બધાના જીવ હવામાં ઉડવા માંડ્યા. માનચંદ્રે જરા વનસૌંદર્ય નીદાળવા ઉભા રહ્યા હતા, તેથી તેમના અને મંડળ વચ્ચે થોડુંક અંતર હતું. પેલા આશ્મનિવાસીઓ સમજે તેમ મંડળ અંદર અંદર-ધીમે ધીમે ગણગણવા માંડ્યું. “ આપણા માનચંદ્ર પાસે તો રીવાજ્વર છે. તેઓ તો મોટા સરકારી મીલીટરી ઓફીસર છે. જાહારની તો પીસ્તોલ છે-બહુ મંજીરુ છે. એતો બીજા સેન્ટો છે-ત્રણ ચારને તો સ્વધામ જ પહોંચાડી દે છે. એ માનચંદ્ર આવ્યા-આવે, આવે, તમારી રાહ જોતા હતા-ક્યાં છે તમારી પીસ્તોલ ? ” આ બડબડાટ સાંભળીને માનચંદ્ર તો રતબંધન થઈ ગયા.

માનચંદ્રે ખાખી ખમીસ-અડધી પાટકુન-લાંબા મોઝાં-ખુટ-ખાખી હેટ ધારણ કરેલાં હતાં. બગલમાં એક હંટર જેવી સોટી હતી, અને હાથમાં પીસ્તોલ રમાડતા, મીલીટરી અધિકારી જેવા લાગતા હતા. એમને જોઈ ભાનુશંકર એમની પાસે ગયા, અને ધીમેથી વસ્તુસ્થિતિ વર્ણવી. હીપોતસવીમાં છોકરાં રમે છે તેવીજ પીસ્તોલ હતી.

“ ભુઓ, શીકર માટે આ પીસ્તોલ લાવ્યો છું. શુરાઓમાં તો હું શીકાર કરવાનો છું; જાહારની તો પીસ્તોલ છે. યાજો કેમ ઉભાં રહ્યાં છો ? વિલંબ કેમ ? ” માનચંદ્રે એમના મંડળ પ્રત્યે ધડકતા હૃદયે ઉદ્દગારો કાઢ્યા.

આ સમયે વાહનવાળો બળદલઈને આવ્યો.

“ જે ભૂત ” થી બી-પા હતા, તે પંજી વાહન જોડે ચાલવા માંડ્યો. તેનો વેષ વિચિત્ર હતો. શરીરે તો શ્યામ હતો, પણ આંખે ખાંડો હતા; વળી પાતળો અને ઉંચો; કપડામાં કેડે કડકો લંગોટી, અને તેમાં ભેરવેલું દાતરું. આ દૃશ્ય જોઈ કોને ભયંકરતા ન લાગે ? અને તેમાં

વાહનવાળાની ચેતવણી. માનચંદ્રના મીલીટરી પોષાકથી ઉદ્દગ્રાસેલા ધૈર્યથી, પણ ઘડકતા હૃદયથી, પરમેશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના કરતાં અંતિમ મૌનથી ઘેરાએલા વાદળોના આચ્છાદન નીચે મંડળે પ્રવાણુ પ્રારંભ્યું.

“આ સ્થિતિમાં ચાલતાં, પાંચેક મીનીટમાં ગુફાઓનું મુખ દેખાયું, અને મનુષ્યના કંઠનો અવાજ સંભળાયો; તે સાથેજ બધાંમાં ધૈર્ય આવ્યું—જરા આનંદમાં પણ આવ્યાં.

“ભૂમિ, તમને કોઈ આના જેવો મનુષ્ય મળ્યો હતો ?” બાનુશંકરે ગુફાઓના મુખ આગળ બેઠેલા કેટલાક મંડળના એક સભ્યને, પેલા બાંડા “ભૂત” ને દાખવી પુછ્યું

“હા, અહીંથી થોડેક દૂર એક જળાશય છે ત્યાં મજુરો ઉભા રહે છે. આપણાજવામુસાફરો ને મજુરોની જરૂર પડે, તેથી તેઓ ત્યાં ઉભા રહે છે, અને દરેક વાહનની જોડે એક માણસ આવે છે. આપનો સામાન વગેરે ઉચકાવશે હશે તો તે કામ લાગશે” તે ગૃહસ્થે જવાબ આપ્યો.

“ઠીક,” કહી ટુંકેથી બાનુશંકરે પતાવ્યું. સંવિધારનો દિવસ હતો, તેથી તે મંડળના જેવાં ખીર્ન પણ કેટલાંક ગુફાઓ જેવા આવ્યાં હતાં, અને ગુફાઓમાં જવાના ધરાદાયી ત્યાં પ્રાયમિક, પડાવ, નાખ્યો હતો.

ગુફાઓ એક ટેકરી ઉપર છે, તેજેવા જતા, થોડાંક ચઢાવ ચઢવો પડે છે. ડુંગરમાંની દરેક ગુફા કોતરી કાઢેલી છે. દરેક ગુફામાં એસરી બે બાજુ મોટા મોટલા, અંદર ત્રણ એસડા અને લગભગ દરેકમાં ટાંકાં છે. પ્રથમ સભા મંડપ આવે છે. તે ધણી વિશાલ છે અને કોતરણી કામ જેવા જેવું છે. અંદર પેસતાંજ બે બાજુ ટેકરીમાંથી કોતરી કાઢેલી જુદની મૂર્તિ છે. ઉંચાઈમાં લગભગ તે ૩૦ ફુટ હશે. સભા મંડપમાં બે બાજુ રચંબોની હાર છે. દરેક

હારમાં લગભગ આર ચંબ છે. તેમની ઉંચાઈ પણ જુદની ઉંચાઈ નોટલીજ છે. કહે છે કે એવી ગુફાઓ ઘણી છે અને ગણવી એ મુશ્કેલનું કામ છે. પગથીઆં પણ ટેકરીમાંથી કોતરી કાઢેલાં છે. તે ટેકરીની ઉંચાઈ, પાવાગઢ ઉપર જે ઉંચાઈ એ પ્રથમ તળાવ આવે છે તેટલી આ ટેકરીની હશે. કેટલીક ગુફાઓ તો ઘણી મોટી છે. અંદરથી ઠંડક બહુ રહે છે. રજના દિવસે ઘણા લોકો જોવા જાય છે. કેટલાક તો સંગીતના ; જલસા પણ જમાવે છે. ઘણા મિશ્રાંત્ર પણ લાંજ બનાવે છે, અને આખો દિવસ આનંદમાં ત્યાં કાઢે છે. પાણી પણ પુરા પ્રમાણમાં મળે છે. ઘણી ગુફાઓના ટાંકાં સારાં છે, અને પાણી નિર્મલ હોય છે. તે ટેકરી અને ગુફાઓ એક મહરયની માલકીના છે. ત્યાં સુલા કરી, ગુફાઓ બગાડવાની મનાઈ છે, પરંતુ એ મનાઈ હુકમનો અમલ ઘણા કરતા નથી એ શોચનીય છે. આપણામાં આવી વ્યવસ્થા જળવવાનો સ્વભાવનથી, તેથી સ્વરાજ આપણાથી આતું જતું હશે એમ લાગે છે.

બાનુશંકરે-મંડળ, ટેકરી ચઢતું-ગુફાઓ નિહાળતું-વનગ્રીલાનું દૃશ્ય અનુભવતું—એક ગુફા આગળ આવ્યું અને તેની એસરીનાં-ઓટલા ઉપર રચાન લીધું.

“હવે ચાહ બનાવવી જોઈએ” બાળકરામે સુચવ્યું.

સ્ત્રી મંડળે એ કામ ઉપાડી લીધું. સ્ટવ સળગાવવા, અંદરથી કેરોસીન કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ જે સ્ટવમાં કેરોસીન નહોતું તે સળગે ખરો ? મહેનત વ્યર્થ.

“ભુલથી રીટાઇર થએલો સ્ટવ આપણને આપ્યો હશે” જટાશંકરે કહ્યું.

આજીભાલુંથી સુકા ઝાડના છોડવા વીંછવાનું કામ શરૂ થયું. ગુફાઓથી છેટે, ધુમાડો

અસર ન કરે તેવી જગ્યાએ, ત્રણ પથ્થર ગોઠવા-
યા અને સ્તંભની અંદરના કેરોસીનની મદદથી,
અગ્નિદેવનું આગ્હાન થયું. ચાહ થઇ, અતિ
પીવાઇ.

“આલો. થોડી બીજી ગુફાઓ જોઇ
આવીએ.” ભાનુશંકરે સુચવ્યું.

“નહીં હવે તો કુડ-ખોકસીસ ઉઘાડો.
એને અન્યાય નહાં કરવો જોઇએ” બાળકરામે
કહ્યું. બધાનું અનુમોદન મળ્યું.

એક કુડ-ખોકસ ઉઘાડ્યું-પછી બીજું
ઉઘાડ્યું. બધાનાં મુખ પહોળાં થયાં. જીભ
બહાર નીકળી. આંખો ઉઘે ચઢી, હાથ લાંબા
થયા. “શું છે? કેમ આવી ગભરામણ? ”
માનચંદ્રે આ દશ્ય નીહાળી આતુરતાથી પુછ્યું.
તેઓ જરા ગુફાઓનું દશ્ય જોવા રોકાએલા
હતા, તેથી કુડ-ખોકસીસ તરફ નજર નહોતી.

“આમાં તો પેટના પોપણ માટે સામગ્રી
નથી-પણ મગજના પોપણ માટે છે” ભાનુશંકરે
કહ્યું.

“અંદર, ‘પાટણની પ્રભુતા’ ‘ગુજરાતનો
નાથ’ ‘કેનો વાંક’-‘રિખાચિત્રો’-‘રાખધિરાજ’
‘ગુજરાતના જ્યોતિષધરો’ તથા ચિત્ર-કાગળો
પેન્સીલ-અશો-વગેરે સામગ્રી છે” જટારાંકરે
કહ્યું.

માનચંદ્રે ચોપડીઓ લઇ જોવા માંડી-ચિત્ર
કાગળો તથા ચિત્ર ચીતરવાનાં સાધનો લીધાં અને
વિચાર કરવા માંડ્યો.

“આ શું સુચવે છે તે સમજ્યા?” માનચંદ્રે
પુછ્યું.

“મને એમ લાગે છે કે આવા એકાંત
સ્થળમાં ખેસી આ પુસ્તકોનું અધ્યયન કરો-
એવી ગુફાઓ જોઇ તેનાં ચિત્રો કાઢો-અને
માનસિક આનંદ ભોગવો” ભાનુશંકરે કહ્યું.

“વાત તો એમ હશે-પણ એમ નહીં.
ગુફાઓનાં ચિત્રો કાઢી એમને આપીએ તો ઘેર

બેઠે ગંગા મળે એમ નહીં-દરેક પુસ્તક વાંચી
દરેક પુસ્તક ઉપરથી એવું ચિત્ર દોરો કે જે ઉપર-
થી અથવા એ ચિત્ર જોવાથી તે પુસ્તકનો
આખો લાવાય” સમગળય ” માનચંદ્રે સુચવ્યું.

આ કાર્યમાં બધાં શુંચાર્યા-ચિત્રો દોરાવા
માંડ્યાં.

“મને જોવા દો” બાળકરામે કહ્યું.

“ના, એ તો કાઢને જોવાનાં નહીં.” એ
તો ફક્ત અંતિશંકર અને તેમનાં પત્ની સૌ.
સર્વસદમી બહેન માટેજ છે.”

આ વાત આલસી હતી તેટલામાં “કેમ-
માનચંદ્રભાઈ તમે અહીં ક્યાંથી? પધારો-
પધારો-” એમ અવાજ આપ્યો. મંડળનું ધ્યાન
તે તરફ દોરાયું અને માનચંદ્ર બોલી ઉઠ્યા:
“અહો આનંદભાઈ તમે અહીં? આવો, આવો!”

તે નવા ઘડસ્ય આનંદશંકર માનચંદ્રના
આજમિત હતા. મુંબાઈમાં વેપાર કરતા હતા
અને સુખી હતા. તેઓ સહકુટુંબ ગુફાઓ જોવા
આવ્યા હતા.

“જુઓ માનચંદ્રભાઈ, આવો, અમે તો
પેલી મોટી ગુફામાં પડાય નાખ્યો છે. સ્તંભ વગેરે
લાભ્યા છીએ. સ્તંભ ઉપર દૂધપાક પુરી
વગેરે થાય છે. તમારા બધા મંડળે અમારે લાજ
જમવાનું. સ્તંભ ઉપર પ્રસાદ બનાવાય છે, જેથી
ગુફાઓ બગે નહીં-આશો-વધારે આગ્રહ કરા-
વશી નહીં” આનંદશંકરે આગ્રહ કર્યો.

x x x

પાટલાની જમાવટથી-રંગોળીની ઝમકથી,
કળની પતરાળીમાં પ્રસાદને ન્યાય આપી, બધાં
બેઠાં હતા; સારે માનચંદ્રે ભાનુશંકરને સંબોધી-
ને કહ્યું: “પેલાં જે આપણે ચિત્રો દોર્યા છે
તેમાં એક વધારતું પડશે. તે ચિત્રદર્શનમાં આવું
દશ્ય આવવું જોઇએ એથી જોગશ્વરીની જોમ-

માયા જાણે કે માનસિક સાથે પેટનો પણ ખોરાક મળ્યો દેતો.”

તે ચિત્ર પણ દોરણું અને ડુંડ બોકરીસ બંધ થયાં.

આનંદસંકરભાઈનો ઉપકાર માની સંખ્યા સમય થવાથી, સર્વેએ ધરતરફ પ્રવાણ શરૂ કર્યું.

x * x

ડુંડ-બોકરીસ-ચિત્રો સાથે-જોગેશ્વરી પર્વતો-અને સર્વ મંડળ પોત પોતાના સ્થાને ગયાં.

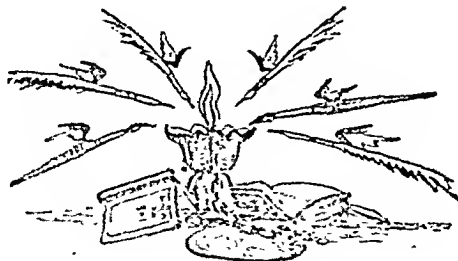
x * x

“ભાઈ માનસંકર, માફ કરશો. જરા કોલેજ-

અનોના તોફાની સ્વભાવે તમને બહુ હેરાન. ક્યો, પણ મારે કલુષ કરતું જોઈએ કે અર્ધ-દંડ ગાનવળી સ્ત્રીની મુચનાને અનુસર્યાં તેથી જાણેજ અનોની મીઠી મસ્કરીની મર્યાદા મદાર દે ગયો અને તમે બધાં હેરાન થયાં.” અતિશંકરે માનસંકરને કહ્યું.

“અમને ગાન સાથે મમ્મત મળી-તેથી તમે હીઝગીર થશો નહીં. એ તો આપણે બધા કોલેજઅનો છીએ અને રહેવાના. કોલેજ છોડીશું. અને દુનીઆમાં પ્રવેશીશું ત્યારે સા યદ્ય પડશે” માનસંકરે શાંત પાડનાં સમાધાનના કરી.

“રમ્મ સડ છું. દહે આપણે બીજી દ્વીપ ગોહવીશું.” અતિશંકરે રમ્મ ભેનાં કહ્યું.

રંગ ઘેલી

લેખક :

રા. વાસુદેવ રામચંદ્ર શેલત

રંગે રમે રસ-રાસ, રંગઘેલી રંગે રમે રે
હૈયાં હસે શાં મુહાસ, રંગઘેલી રંગે રમે રે :

પૂર્ણિમા પ્રજ્વલ્ય ચાઠ ચમકે શી ચાંદની !
વેરતી શા વિશ્વમાં વિલાસ;

રંગઘેલી રંગે રમે રે !

પલકે શી રમેઢધેરી તેજ તરલ તારિકા,
આછેરાં નીતરે ઉગ્મસ;

રંગઘેલી રંગે રમે રે !

કાકિલા મુખા રમે રમેલ શી ગસિકડી !
ચપળા શી ચેતના ચક્રાર !

રંગઘેલી રંગે રમે રે !

સૃષ્ટિમાં ઉલ્લાસ રંગ રેલ શી રેલાવતી,
દગવે હલોળે ઉર-દોર;

રંગઘેલી રંગે રમે રે !

રમ્ય શી રમેશ્વરી સૌભાગ્ય સ્નેહ શોભના,
શોભતી સુહાસિની સમસ્ત;

રંગધેલી રંગે રમે રે ।

પુષ્પશી પ્રકુલ્ય પ્રાણ્ય, પ્રેમપૂલ્ય પદ્મિની ।
આત્મ શા હુલાવતી અનરત;

રંગધેલી રંગે રમે રે ।

સ્નેહના સોહાગ સુર, શાંતિ શી સુધા મધુર;
ઉછળે ઉમંગ-ધેરાં ઉર ।

રંગધેલી રંગે રમે રે ।

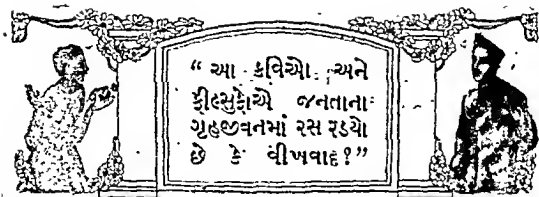
પ્રાણ્યમાં શા પ્રેમપુર, નેનામાં નેદ-તુર ।
હૈયાં શાં હેત ધેલાં-તુર ।

રંગધેલી રંગે રમે રે ।

રંગે રમે રસ-રાસ, રંગધેલી રંગે રમે રે ।
હેયાં હસે શાં મુદાસ, રંગધેલી રંગે રમે રે ।

“આ કવિઓ અને
કૃત્તિઓ જનતાના
ગૃહજીવનમાં રસ રડયો
છે કે વીખવાદ?”

લેખક...

રા. મંગળભાઈ કંઈરલાલ દરુ

રમાના સહચારથી મારું સંસારચક્ર ફીક ફીક ગળડયું જાય છે. વચ્ચે વચ્ચે હેલ્સે ચઢવાના પ્રસંગો આવે છે ખરા પણ તે હું સુકિતપ્રસુકિતથી સમાવી લઉં છું. કાણ જાણે કયા શિક્ષકે કે કઈ શિક્ષિકાએ કાંઈ અધ્યયન પ્રજે રમાનાં મગજમાં ઘુસાડી દીધું છે કે પુરોગો તો આપણુદ છે, તેમને સ્ત્રીત્વ દબાવી રાખી આપણુદ સત્તા ભોગવતી પડે છે, અને ત્યાં ત્યાં પુરોગોએ સ્ત્રીની નાલેસીજ કર્યાં કરી છે. વળી તે બધાજ પુરોગોએ સાક્ષરો અને નિરક્ષરોએ, કવિઓએ અને તત્વજ્ઞોએ અને તે બધા સમયમાં, જૂતમાં અને વર્તમાનમાં, ફુનીઆં ઇતિહાસ લખતી યદ્ય ત્યારથી તે આજ સુધીમાં.

અને એના મગજમાં આવા વિચારોની જડ હોવાથી, જે જે અંધકારો રમા વાગે છે તે તે અંધકારોએ કયા કયા રાખ્ડોમાં અને કેવી કેવી રીતે સ્ત્રી નિંદા કરી છે તે તરફ એનું પ્રથમ લક્ષ જાય છે અને તેથી રમા કોષક વાર જરા મહેજરત જેવી જતી જાય છે. કેટલીકવાર તો પેલી ગ્રામ્ય કહેવન-માથ ખાય ભગતો ને માર ખાય જગતો-જેવું બને છે. ગામમાં ખીમુકાકા

પીરતાળાસ વરસની ઉંમરે ખીજ વાર પરણવા જાય અને રમાં જરાં મોં મચકોડી ભૂમંથ કરી અને સંભળાવે. જાણે-એમાં પણ મારો શુનોદ હોય એમ! જોયો તમારા પુરોગોનો પ્રેમ! બાપડી રૂખીકાકા ખીમુકાકાને દેવની જોમ પુજતી ને છતે છોકરે કાંઈ પરણવા નીકળ્યો! છે એના દીલમાં મરી ગયેલી બેરીને માટે છાંટોએ પ્રેમ! આંવા તમારા પુરોગો. આપણે પણ દાહ દા, લાણીએ અને 'મૂર્ખો' એટલું ઉચ્ચારી વાત આગળ ચાલતી અટકાવીએ.

આમ અમારા સુખાકાશમાં કવચિત રોપનાં વાંદળાં ગજો છે. ચખ્ડોની વીજળીઓ ચમકે છે. મહેણાં ટોણાંની કટારીઓ ઉછળે છે. પણ હું એવી બહારની લડાઈ ઘરમાં પેસવા માંડે કે તરતજ તેને બહાર કાઢવાના ઉપાય અજમાવું છું. રમા કોષક વખત એરીસ્ટોટલપર ચરતે ચાય છે ને દફડી ઉડે છે. 'જુઓ તમારો એરીસ્ટોટલ, જોયું એવું શીટ્સરીનું છીજસ્ત્રા પણ! લખી બાન્યું. 'Woman is a mutilated man' હું સામે પહિનાઈ-લયો જવાળ આપી વાત ત્યાંથીજ દુકાવવા

હું વાણ કરીને જરા નીરાંતે આરામ ખુરશી પર પડ્યો હતો ત્યાં તો રમા રસોડામાંથી પરવારીને આવી,
અને પાન બનાવતાં બનાવતાં પુરાણ ચારુ કરી રીધું.

માંયું છું, અને દલીલ કરું છું. 'રમા! આમાં તમારી સમજદેર છે. અહીં તો માત્ર વ્યક્તિ-ગત સ્ત્રીની વાત નિર્દિષ્ટ છે. સ્ત્રીજગત-સમષ્ટિ-ગત-અર્થે વિવક્ષિત નથી। પણ રમા મારી એવી પંડીતાઈ સાંભળેજ શાની? એ તો એવું લેકચર ચત્તાચેજ જાય છે. 'અને તમારો સોક્રેડીસ, ભલેને તમે એનાં વખાણ કરો પણ મને તો લાગે છે કે એ છુદ્દાએ જીંદગીથી કંટાળીનેજ સત્તર વર્ષની વયે વિધવા થઈ. નેચા સ્ત્રી માટેના એના વિચાર! Woman thou art the gate of hell. આતું લખતાં એની જાહે કાંટા કાં ન વાગ્યા!'

૫

હું સાંભળવાનું આપું છું—'રમા, એમાં એ બાપડાનો દોષ ન હતો. કમનસીબે એની ધણી-આણી વઢકણી હતી, અને તેથી એણે એમ લખ્યું.' પણ રમાના મુખમાં દલીલ તૈયારજ છે. 'પણ તેથી કે પેટનાં બાળ્યાં ગામ બળાય? અને અપવાદ ઉપરથી સામાન્ય નિયમ તારવાય કે? અને પાછું મારાજ પંડીતાઈના બાધા-માંનું એક તીર રમા આખાદ રીતે ફેંકે છે અને મને મદાત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. 'અને સોક્રેડીસની સ્ત્રી કઈંશા હતી એ વાત છુદ્દિગમ્ય નથી. અપ્રસ્તુત છે. ઝીકે ક્ષતિદાસનો એટલો ભાગ લેપક છે!

પણુ આમ દલીલોમાં ઉતરવાથી હું ડરું છું. કારણ કે એ વિતંડામાંથી કે તત્વબોધ નીકળવાનો છે ? અને કદાચ રોષનાં વાદળાં ઘેરાતાં અથડાઅથડી થાય અને વાગ્વીજળીઓ ચમકે; પરિણામે અશ્રુઘટિ વરસે અને અમારા સુખોદાનની પગથીઓના પંકે પખવાડીઆ સુધીએ ન સુકાય.

‘આની હું બહુ કાળજી રાખું છું. એક બે દલીલ કરી, હા હા હા હા કરીને એક મોટું અટકાસ્ય કરું છું. રમાની કટારીઓને દલીલોની દાલ પર ઝીલવાને બદલે રૂનાં ગામલા જેવા હાસ્યમાં ઝીલું છું. અને પછી આગગાડી પાટે બદલે તેટલી સરળતાથી વાત બદલી નાખું છું. ‘અને રમા ! બાહુને ત્રીલું વર્ષ બેસશે એટલે ડો. મોન્ટેસોરીની પદ્ધતિએ એને શિક્ષણ આપીશું !’ આમ શરુઆત કરી પછી મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનું પીંજણ પીંજ મુળ વાત વીસરાવી દઉં છું.

અને રમા હું આમ વાત ઉડાવું તે સમજતી, પણુ આજ તો વાતનો મારે મોઢેજ તોડ લાવવાનો એનો વિચાર હતો. પૂર્ણિમાનો દિવસ હતો. રાત્રિનો સમય હતો. બાહુ ઉંઘી ગયો હતો. હું વાળુ કરીને જરા નીરાંતે આરામ ધ્રુસીપર પડ્યો હતો ત્યાં તો રમા રસોડામાંથી પરવારીને આવી, અને પાન બનાવતાં પુરાણ શરુ કરી દીધું.

‘સાંભળો છ કે ? તમે લોકો બહુ મીઠા. જુના જમાનાના પુરુષો ગમે તેવા તોએ નીખાલસ અને આ જમાનાના ખંધા. દાખલા તરીકે તમેજ. ‘મારી વાત કેવી ઉડાવો છો ! સ્ત્રીઓ માટે માન અને પ્રેમની વાતો તમે કરો ખરા પણુ તમારા હૃદયની ગદ્ગદમાં શું શું છે તે દેવ જાણે !’

‘તમારા લોકોનાં સ્વાર્થ, અભિમાન,

આપણુદી અને સ્ત્રી-નિંદા કરવાની ધગશ્યા તો તોઆ ! પાશ્ચાત્ય અને પૌરસત્ય, દુનીઆબરના ડાહ્યાઓએ અમારી કેટલી અદ્વગોષ કરી છે ? અને તમારા શ્રુતિકારો અને સ્મૃતિકારોને સમદર્ષિ હતીજ ક્યાં ?’

‘તમારા મનુને મન સ્ત્રી એટલે હનકપટ, અધમતા, લોહપતા અને ચંચળતાની છવંત મૂર્તિ. સ્મૃતિકાર લખી ગયો. ‘જંડ, મુગાં, આંધળાં સાથે સ્ત્રીઓને પણુ રાગકાર્યની સલાહ વખતે દૂર રાખવી.’

હું બોલ્યો ‘પણુ રમા એમાં બોટું શું છે ? આજેએ પાલામિન્ટના બીજા મેમ્બરોને કેમીન્ટની મીટીંગના રાજમંત્રા વખતે દૂર રાખવામાં આવે છે. તેથી શું પુરુષોનો દરજ્જો ઉતરી ગયો કહેવાય ?

રમા તડુપી ‘હાં તો તમે મારું કહેવું સમજ્યા નથી કે હાં તો મુત્સદ્દીગીરી કરો છો. આંધળાં અને મુગાંની પંગતમાં બેસાડી મનુએ સ્ત્રી જગતનું હડહડવું અપમાન કર્યું છે.

‘અને યજ્ઞ નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તજ્ઞ દેવતા. અને સ્વર્ગ દારાધીન છે વગેરે પણુ મનુએજ લખ્યું છે ને. તેનો વિચાર નહીં કરવો કે ?’ હું બોલ્યો.

‘વિચાર કરવાનો; પણુ તે આ ઠેકાણે નહીં. અને એ રતુતિભર્યા શબ્દોનો પણુ નિરાસ યદ્ય શકે છે. મનુએ કરેલાં વખાણુ તે પ્રેરાયનારો. અથવા તો ઘેર બાહુણીને શણ કરવા માટે.

‘અને સ્ત્રી નિંદા તે એક જણુએ કરી છે ? શહેનશાહ-સોલોમને તો સાતસે સ્ત્રીઓને અંતઃપુરમાં પુરવાનો ખુદાઇ ઇજરો મેળવ્યો હતો ! પછી લખ્યું :-ખરણુ કરતાંએ મને સ્ત્રી બકારી લાગે છે.’ મોતીની માળા-આપવા કરતાં એને ચોદમું રતન દેખાડવુંજ હીક છે !’ અને તમારા ટરટુલી અને પણુ પેટ ભરીને અદ્વગોષ

કરી.ઓ અનર્થનું મુળ છે. પુરુષના ધિક્કારથી હું ઝડું છું. તેથીએ વધારે હું સ્ત્રીના પ્રેમથી ઝડું છું.' અને તમારા યુરીપીડીસ તો સ્ત્રીઓ પર-સ્થાનત વરસાવતો ચાકતોજ નથી. હોમરને મન તો સ્ત્રી કરતાં અધિકતર પાંખી અને કુટિલ જતું હતીઆ પર વસતુંજ નથી ! અને એરીસ્ટોફનીસે તો સુક્રાંદા આપી દીધો. 'સ્ત્રીઓ જાગ્યેજ છેતરાય કેમકે છેતરવાની કળામાં તેઓ નિષ્ણાત છે.'

અને રમાએ તો આમ એક પછી એક કવિઓ અને શ્રીફક્ષેઓ અવતરણો ઉચ્ચારવા માંડ્યાં. વાગ્યારા અખંડ હતી. આજે એનામાં ચંડીની જરાક ઉમ્મતા જણાતી હતી. સરસ્વતીની સ્મરણશક્તિ પણ આજેજ એનામાં ઉતરી હોય એવું લાગ્યું. એણે તો ચલાવેજ રાખ્યું.

હવે જરા તમારા યુગરાતી કવિઓ તરફ જુઓ. પ્રેમાનંદ પાંખડી ન પહેરી યુગરાતી બાપાની સેવા ભણે બાળવી હોય, તેમાં અમારે શું ? એકજ દાખલો બસ થશે. મુલદાદરણની દ્રૌપદીનું એનું પાત્રા લેખન જુઓ અને સ્ત્રી વીરોના એના વિચારોનો ક્યાસ કરો. શાંત પાંખ, પ્રાંતઃ સ્મરણીય સતીને માટે એણે કેવું ખરાબ લખ્યું છે ? પ્રજુ જાણે માણ વગાડી મોડી રાતે ઘેર આવી, ભરઉંઘમાંગી લટાણીને જગાડી અણે કેટલીએ વેળા બાપડીને નકામી નકામી લાંડી હશે ?

'અને તમારો ફક્કડો કવિ દયારામ. દયારામને બદલે કોઇ દયાકારે દયારામના જેવું લખ્યું હોત તો ગોવર્ધનરામભાઈ 'અક્ષર રેહ' લખવાની કળત કે ? 'સજની' ને 'રજની'નાં વર્ણન કરતો તમારો કવિ કેટલો લોહુપ ! છતાંએ પુરુષ પુરુષનો અચાવ કરે છે. ગોવર્ધનરામભાઈ એના બલિયરી વિચારોને પ્રેમવ્રક્ષણા ભક્તિ સાથે પુટાવે છે. અને જ્યાં ધટાતી શક્તા નથી ત્યાં

કહે છે કે કવિ વાચરે ચરે છે. કેવો રુડો બચાવ ! વક્રીલ ગોવર્ધનરામ આવી વક્રીલાત કરી.કોર્ટમાં જતે ખરા કે ?

રમાને રોકવા પ્રયત્ન કરતાં મેં કહ્યું : 'રમા, એ તો ગણ કાલની વાતો. આજનો યુગ તો, સ્ત્રીપ્રત્યે માન અને પ્રેમથી ભરેલો છે. પશ્ચિમમાં સ્ત્રીસન્માનનો યુગ બેઝેઝેના સખાણથી શરૂ થાય છે. બેઝેઝેનું કહ્યું તું ક્યાં નથી જાણતી ? Woman is a creature, between man and an angel અને યુગરાતીઓમાં આપણા રમણભાઈ, 'રાષ્ટ્રના પર્વત'ની એમની અર્પણપત્રિકામાં સ્ત્રી માટે માન અને પ્રેમભરી કામળ લાગણીઓ કેવી તીવરે છે !

'એસો હવે' મને આગળ બોલતો અટકાવી રમા બોલી. તમારા રમણભાઈ ને કમણભાઈ, બધાએ સોફિસ્ટીસ, મનુ અને એરીસ્ટોટલના અનુજ્ઞે. તે સ્પષ્ટવક્તા અને આ મીઠા સમજ્યા ? રમણભાઈએ રાષ્ટ્રના પર્વત ભણેને સ્ત્રીની મહત્તા વધારવા લખી નાખ્યો હોય પણ એમનું પુરુષઉદય છુપાવ્યું છુપાવું નથી. એક મર્માળા શ્લોકથી-જે રાજનીતિ શાસ્ત્રકાર સ્ત્રીઓ હોત તો સામ, દામ વગેરે ઉપાયોમાં પાંચમે અશ્રુપાતનો ઉપાય પણ સ્ત્રીઓ લખી નાખત એમ વર્ણવી. સ્ત્રીજગતનું રમણભાઈએ કેટલું અપમાન કર્યું છે તેનો વિચાર કર્યો છે ?

પંદરીસ દિવસના દુષકર્મ્યાં વાછરડાનું અવજ્ઞોકન કર્યું છે ? કદાચ ખીસેથી તે છુટી જાય છે તો ગમે તે દિશામાં, ગમે તેવા રસ્તામાં આંખો મીચીનેજ દોડ્યા કરે છે, એટલે સુધી કે આખરે એના આગમ્તા પગ વળી જાય છે અને શુર્ત્રાટ પાંખ ભોંપ પર પડે છે. રમાની દલીલોની પણ આવીજ દોટાદોટ. એ ક્યાં જઈ અચકાઈ પડશે ને કહેવાય નહીં. એને અટકાવવાનો રસ્તો એજ કે ગમે તે રસ્તે એને બોલતી : અટકાવતી.

અપણે એટલું બોલવું કે એને બોલવાનો વખત ન મળે.

રમાની વાગધારા ચાલુજ હતી. 'સમગ્ર્ય કુ'ની ! 'રાષ્ટ્રને પવ'ત' એટલે લક્ષ્મીબોળાં વિદ્યાબહેનને પ્રસન્ન કરવાની રમણલાખની મુત્સદ્દી-ગીરી ! અને તમારા મુનશી. જુઓ એગનાં નવસોનાં સ્ત્રીપાત્રો. મીનળ અને મંજરી, મુંગલ અને કાક આગળ કેવાં નમ્ર, જાખાં ચર્તા, વિરુધ્ધ ચર્તા સ્ત્રીતર્થાં છે ? બધેએ તમારા પુરુષોનું આધિપત્ય. બધેએ સ્ત્રીવદ્ધાની રાખવાનો પ્રયત્ન. તમારે બહલે અમારા હાથમાં સત્તા હોત તો આંતું ન થાત. '

મેં તો રમાના છેલ્લા શબ્દોજ પકડી લીધા. અને આંખ મીચીને બોલવું શરૂ કરી દીધું કે જોયી રમાને બોલવાનો અવકાશજ ન મળે.

'તમારા આધિપત્યમાં આંતું ન થાત કે ? સ્ત્રીસત્તા યુગમાં તો રમા, ઋગ્વેદમાં કોષક રજાખજાજ પુરુષો મંત્રદંષ્ટા હોત. વાક અને વિશ્વવાંસા, અરુષેતિ અને લોપામુદ્રાજ બધા મંત્રો લખત. અને પુરુષોનાં નામ સાથે જોડા એલા કોષ-રડયા-ખડયા મંત્રો જોષ, વેદના મંત્રોનું વિવરણ કરનાર કોષ વિદુષી સ્ત્રી અહો-બુદ્ધિથી પ્રેરાષ લખી નાખત.

લોપામુદ્રાયાત્રાવિદુષ્યા ઇગલ્લયનામા પતિર્મહર્ષિઃ સ્વાત્માનમસ્તૌત્ ।

'અને કોષક સ્ત્રી સ્મૃતિકાર સ્મૃતિગ્રંથમાં લખી નાખત; પુરુષે બાહ્યાવસ્થામાં માતાના તાબામાં રહેવું, યૌવનાવસ્થામાં પત્નીના તાબામાં રહેવું અને જ્ઞાવસ્થામાં પુત્રીઓના તાબામાં રહેવું, કેમ કે ન ના ઇત્યંત્યમર્હતિ ।

મેં તો ગળડાએજ રાખ્યું. 'અને કોષક વનવાસી સાધ્વી ગંગારનાન કરવા જતા કૌંચ કૌંચીની જોડી ખડિત ચર્તા જોષ, અનુષ્ટુલ કંદોમાં એક રૂંડ કાવ્ય લખી કાઢત. તેમાં

અયોધ્યાની વૃદ્ધ લોલુપરાણી કેકય દેવના મુવાન રૂપાળા કુમારને પરણી લાવત, અને પછી કોસલના-કુમારથી થએલી પાટવી પુત્રીને માઠી-એ બેસાડવા નક્કી કરત. પણ આથી તો પેલો કેકય કુમાર છેડાપડત. પછી તો વૃદ્ધ રાણી અંતઃપુરમાં જઈ રહ્યો ચઢેલા કેકય કુમારને પગે પડત અને વીનવત-'અપરાધી છું' મુજ લાડકા પતિ રોષ પરહરીએ 'અને એક સુંદર કાવ્ય લખાઈ જત.

'અથવા તો સ્ત્રી સત્તાયુગમાં કોષક શ્યામા બટાણી કોષક રૂષીપટલાણીની ઓસરીમાં બેસીને પુરુષના વ્યભિચારના પ્રસંગો કહી કહી 'મેના બાવની' લખી નાખત. અને અનેક છપ્પા જોડી પેટ બરીને પુરુષોની નિંદા કરત. તેની છેલ્લી લીટી આમ આવત. 'શ્યામ કહે રૂષી સાંભળો પુરુષ નરકનો પહાડ છે. '

'અને અમનેએ તે તમે પડામાં રાખત કે રખેને કોષ સ્ત્રીએ અમારા પર કુદૃષ્ટિ કરે ! અને અમારામાંથી ઘણાએ પડાનશીન પુરુષો જાહેર રસ્તા પરથી પડાવાળી ગાડીમાં જતાં પાદાની કનાત અમારી મેદી મુકેલી, હીરાની વીંટીથી શણગારેલી આંગળીઓએ સહેજ ખસેડી મનુષ્યકૃત સૌંદર્ય અને રાહદારી સ્ત્રીઓને આંખો બરીને જોત. '

'અને પીરતાળીસ વરસનાં કમળા કાઠી તેર વરસના લક્ષ્મીદાસને પરણવા જત; પછી તે પુત્રેચ્છાથી કે ભોગ લાલસાથી. આગળ રત્નકમળીયાંનું નહીં પણ કોષક ચલશન બીબીનું બેન્ડ વાગત, અને પાછળ અમે બધા હોત જાંદરણીમાં. અને શું હોત ? અમારો બપોડો ! અમે પણ કેવા ફેશનદાર ચપ ગયા હોત. હાથમાં મોતીની બંગડીઓ હોત ? સ્ત્રીનાં ફેશનનાં ધોતીઆં તો તમેજ અમને અપાવત, અને અમેએ તે ફેશન ધોતીઆં કમરે ફરતી કરચણોએ

વળે તેમ તેમ પહેર્યા હોત ! લલ્લુકાકા ધરડા ધરડા પથ્થુ ઝીકતો જ્યો પહેરત. કદાચ આની કાની કરત તો હીરા કાકી ખોસ કરીને પહેરાવત અને અમેએ ફેશનમાં, ને શયુગારમાં કમી રાખત કે ? મુછોમાં તો ગાંધીજીનાં પુલ ગુંથત. દાદીએ તો ગુલાબના ગજરા બાંધત. અને વહુ રાણીની ઘોડીની પાછળ, સાતે સુર, ત્રણે આમ અને એકવીસે મૂર્છાનાનો કચ્ચરવાણ કરતા કંકશ અવાજે અમે ગાતા ગાતા ચાલત— 'કેસર બીની જાન લાવી, જાન લાવી રે'.

છુટકારાનો એકદમ કાદતાં મેં કહ્યું; 'રમા તમારા આધપત્ય નીચે બધું થઇ જત, આમ ઉલટ-પાલટ Topsy-turvy સમજ ?' હવે તો મારી કદપના પથ્થુ ખુરી હતી અને રમાનો જુરસો પથ્થુ-મીઝજમાં આવ્યો હતો.

'હા, પથ્થુ આવીજ રિયતિ તમારી જે ખરેખર હોય તો તમને જીવન કેવું લાગે ? રમા-એ પુછ્યું.'

'માંડી !' મેં જવાબ દીધો. 'છે તેવું ને તેવુંજ. નહીં સુખથી ઉભરાઇ જતું કે નહીં દુઃખમાં ફૂપી જતું. ઓઝોની મદતા અથવા તો અધમતા, કે પુરુષોની મદતા કે અધમતા અથવા તો બંનેની આપખુદી કે પરાધીનતા બધાંએ કવિઓ અને શ્રીસ્તુકોનાં મગજનાં જૂત છે.'

'ખરું કહું રમા ! સંસારીઓનું જીવન એટલે સુખ અને દુઃખના મિથૂનનું, પ્રકાશ અને

છાયાની મેળવણીથી બનેલું એક ચિત્ર. નથી એમાં અત્યંત સુખની સેરા કે અગાધ દુઃખના દરીઆ. બંનેએ છે અને તે સમાપ્ત. તેથીજ જીવન શક્ય. કવિઓ અને શ્રીસ્તુકોમાંના કોષક જીવન કેવળ દુઃખમયું જુએ છે તો કોષક કેવળ સુખ ભયું. બંનેએને વાસ્તવિક જીવનનું જાન નથી. વિચારકો અને કલ્પનાકોવિદોનાં બેજાં ગળનમાં વિહરે છે, અને તેમના પગ ઇથરમાં અદર લટકે છે. વહેવાર વાસ્તવિક જીવનનો સ્પર્શ તે લાગેજ કરે છે. તેથીજ, કેટલાક જીવન-

રમા ઘોડીઆ પાસે ક્યારની પહેરેલી ગઇ હતી અને દાદા ગાવા શરૂ કર્યા હતા. 'ભાઈ તો મારો ડાહ્યો ને પાટલે બેસી નાહો'

માં આશાની ઓટજ નીરખ્યા કહે છે, કેટલાક તેથી ઉલટું.

ખરું જીવન જે આપણે જીવીએ છીએ તે વહેવાર જીવન ધરડનું જીવન. ટેવના બગથી, રહિયી, વ્યવસાયથી જેમાં સુખ અને દુઃખ ધરીમર દેખા દે છે. અને વિલીન થઇ જાય છે એવું જીવન. કેંક પરમાર્થ, કેંક દેવ, કેંક પ્રેમ, કેંક સ્પર્ધા, કેંક આપવડાઇ અને કેંક પરસ્પર સુખ આપવાના ઝાંખા

રંગોએ રંગાએલું. એક ચિત્ર. એમાં સુખનાએ પ્રસંગો છે અને દુઃખનાએ છે. પશુ તે અલપ-ઝલપ. છે. છેને નથી નથી. અને આ 'છે છે નથી નથી' જેવી વસ્તુને કેદીભૂત કરી પેલા કવિઓ અને શીઘ્રદેહો ગોટી મોટી ઇમારતો ચણે છે અને વિપુલદર્શક કલ્પના અને વિચારો-એ આ ઇમારતોને રંગે છે. માટેજ રસભર્યા છતાંએ એમનાં લેખાણો અવાસ્તવિક અને એમની આંખોએ જોએલું તારું સ્ત્રીત્વ તેએ તેવુંજ.

આપણાજ જીવનમાં જોને હું આપણુદ છું? તારું સ્ત્રીત્વ કયારું છે? સવારના વખત-માં રસોઈ કરવામાં અને બપોરે નાની મોટી સત્તર આખોગમાં, મોટી અને બાણુની સગવડ સાચવવામાં, તું કેવી યુધાઈ ભય છે? ત્યારે તને સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વના વિચારોએ આવે છે? નવરું મગજ કસંદ ઉત્તમ કરવાનું કારખાનું કહ્યું છે તે સત્ય છે.

'સ્ત્રીજાતને કદાપ દુઃખ હશે; પુરુષજાત પશુ સુખી નહીં હોય. પશુ મનુષ્યપ્રાણી ટેવનું શુભામ છે. તેને લાગ્યેજ પોતાના સુખદુઃખની ખબર હોય છે. પશુ વહેવાર જીવનની પર ઉભેલા પેલા પંડિતો, કલ્પના અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગોળા ગચડાવી, જનતાના જીવનમાં જ્ઞાના-સુખી સજાવાવે છે.'

અમારી જીભાનેડીથી બાણુ ભગી ઉઠ્યો હતો. 'મારો બાણુડો' એમ બોલતી રમા તો

ધોડીઆ પાસે ક્યારની પહેંચી ગઈ હતી અને દાલા ગાવા શરૂ કર્યા હતા. 'ભાઈ તો મારો ડાલો ને પાટલે બેસી નાહો'ના ભાવકર્યા સુર સાંભળતાં, એક છુટકારાનો શ્વાસ બ્રહ્મ ભાગસ મરડી, ખુરસી પર લંબાઈ, હું મનમાં બડાચો: 'આ કવિઓ અને શીઘ્રદેહોએ જનતાના શૂદ્ર-જીવનમાં રસ રેડ્યો છે કે વીખવાદ !

તા. ક. : 'યુજરાત'ના વ્યવસ્થાપક પર મોકલતા પહેલાં આ લેખ રમાને વંચાવ્યો છે. રમા તો કહે છે કે આખાએ લેખમાં લેખકનું હૃદય અછતું રહ્યું નથી. અને લેખમાં મારી આપણુદી અને મુત્સદ્દોગીરીના તાણાવાણા સજ્જડ છે. પશુ દલીલોનું પોત પાતળું છે. છેલ્લે રમાએ વિચાર કરતી મુખમુદા કરી કમેયું: 'બાણુના હેતુભર્યા મોટાભાઈને, અને મારા પર નિરસીમ પ્રેમ રાખનાર પતિ તરીકે તમને હું ઓળખી શકું છું. પશુ આ લેખના પંડિત-લેખક તરીકે તમે મને અગમ્ય છો.' મેં પશુ મુઠમાં હસી જવાચ આપો. 'બાણુની અને મારી નાની મોટી સગવડો સાચવતી, અદોરાજ ભગત, અને ઘડીઆળની નિયમિતતાથી, મારા ઓશીસથી આવવાના વખતે, બાણુને દાથ પર લઈ દરવાજામાં ઉભી રહેતી, અને મને જોતાજ પુલકા ફેરે તેમ મીઠું હસી દેતી, વદાકસોઈ મારી રમાને હું પુરેપુરી પીછાનું છું' પશુ સ્ત્રી-સન્માન અને-આપણુદીની તત્ત્વી કુંકત્યાં સૌ રમાગૌરી મનેએ અગમ્યએ છે."

આજનાં આપણા યુવાનો- ને શું જોઈએ ?

લેખક:
સો. લીલા મુનશી
સભ્ય, સાહિત્ય સંઘ.

પ્રમુખ સાહેબ, સત્તારીઓ અને સજ્જનો,

ગઈ કાસે રેશન પર મને જ્યારે યુવક સંઘ તરફથી અત્રે બાપણ કરવાનું આમંત્રણ મળ્યું ત્યારે મને ગભરાટ થયો. બાપણ કરવાની મને ઘણી ઓછી ટેવ એ ગભરાટનું એક કારણ અને એક દિવસમાં બાપણને માટે સારો વિષય તૈયાર ન થઈ શકે એ બીજું કારણ હતું. પણ પછી વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે યુવકસંઘ જેવી સંસ્થા કે ઉદ્દેશથી; યુવાનોની ભાવનાઓ, જીવિતોને વિકાસનો વધારે માર્ગ મળે એવા ઉદ્દેશથીજ રચપાઠ હશે અને તેથી હું પણ યુવાનો વીશેજ કે બોલું તો તે વિષય એમના આદર્શો સાથે સંવાદી બનશે. અને તેથીજ મેં આજનો વિષય “આજનાં આપણા યુવાનોને શું જોઈએ” એ રાખ્યો છે.

પણ એ વિષયની પસંદગી મારે માટે જરા વિચિત્ર છે. હાલમાં બહુ પરવારીને કોઈ ધરડાં ડોસીમા આજનાં નવાં છોકરાંઓને શું

જોઈશે એ પ્રશ્નનો અન્યથાથી માળા ફેરવતાં ફેરવતાં વિચાર કરતાં હોય તેના જેવું હું “આજનાં યુવક યુવતીઓને શું જોઈએ” એના પર બોલું એવું લાગે છે. એમાં એક ખતિ હું બાણે ગઈ કાલની થઈ ગઈ હોય એવો નીકળે છે જે મારે ક્યુલ નથી અને આજા છે કે તમને પણ ક્યુલ નહીં હશે. પણ જો તમે મને ખરેખરી ડોસીમા માનતા હશે તો તો મારે મારું અવાધકમ પુરવાર કરવા માટે નાનાં છોકરાં જેમ કાંકરા નાખે તેમ મારે પણ શખટોટથી કાંકરા તમારા પર નાખવા પડશે. અને એવું માંડુ કામ કામ ધરડાં માણસ કરે નહીં એવી તો તમને ખાતરી હશેજ.

પણ એક વાર રા. મુનશીએ કાંકર કાંકણે કહ્યું હતું તેમ વિશ્વામિત્રીની ઉત્તરના લોકમાં ગાંભીર બહુ હોય છે અને હું પણ વિશ્વામિત્રીની ઉત્તરે જન્મી હોવાથી એ દાવથી મુક્ત નથી. એટલે કાંકર કાંકર વખતે “કલાણને શું જોઈએ” અને “રજાણાએ શું કરવું જોઈએ”

એવા ડાહ્યા ડાહ્યા પારકા માણસોને લગતા પ્રશ્નો પર વિચાર કરવાનું મને મન થઈ નહીં છે. એ દોષ છે એવું કણ્ઠન કરી લઈ છું પણ એ દોષ લગભગ સ્વભાવજન્ય થઈ પડ્યો છે અને તમારા જેવા સારા માણસો મદદલાવવાની તક આપે છે ત્યારે તો છેક કાણુમાંથી જતો રહે છે. ને કે વિશ્વામિત્રીની ઉપરજ રહેવા છતાં, ઉત્તરના લોકોના પડોશી વડોદરાએ મને એવું કહાવણુ ન કરવાની ચેતવણી આપી દીધી છે પણ શીખામણુ આપવાની નયળાઈને ન વશ થાય એવા બહુ વિરલ માણસો આ દુનીઆમાં પાકે છે, અને હું તેનો અપવાદ નથી.

પણ મને ખરેખર વિશ્વામિત્રીની ઉત્તરના માણસો વદશે એવો ભય લાગે છે માટે દક્ષિણે આપેલા પાસા છોડી હું જરા ગંભીર થવાનો પ્રયત્ન કરું.

આપણા આજના યુવાનોને-યુવાન શબ્દ હું બંને અર્થમાં વાપરું છું-શું નોંધ્યે એ વીશે ને વિચાર કરવા બેસીએ તો એક બીજાની અતુપૂર્તિ કરે એવી ઘણી ઘણી વસ્તુઓ આપણે નોંધ્યે છે એમ આપણને લગ્યા વિના નહીં રહે. અને તે બધી વસ્તુઓની એક યાદી કરવા બેસીએ તો ઘણી લાંબી થઈ જાય. કોઈ કહેશે આપણામાં સાદસ નથી તે તેજ નોંધ્યે. કોઈ કહેશે કે આપણામાં સંયમ નથી; કોઈ કહેશે કે આપણામાં મદત્વાકાંક્ષા નથી; કોઈ કહેશે કે આપણામાં વિનોદજ નથી, તો કોઈ કહેશે કે આપણામાં પોતાની જાતમાં વિશ્વાસ કે નિઝરતા નથી. કોઈને આપણામાં Push (અગળ ધપવાની વૃત્તિ) ઓછો લાગશે; કોઈને આપણામાં સમ્યતા ઓછી જણાશે. કોઈને આપણામાં કાર્ય કરવાની વૃત્તિજ નહીં દેખાય તો કોઈને આપણામાં સ્વતંત્રતાની ખામી લાગશે. શૌચ તો આપણામાં છેજ નહીં એમ સૌ માની બેઠા છે. આમ

એકબીજાની અતુપૂર્તિ જેવા અનેક ગુણોની ખામીઓ બધા શોધી કાઢશે.

આ બધા રુણો આપણા યુવાનોમાં નોંધ્યે એમ તો સાચે કણ્ઠન કરશેજ પણ ગુજરાતના મદદાપુરપોતા વિચારો પણ આ આખતમાં એકમત નહીં હોય. વલ્લભભાઈ કહેશે કે સાદસ પહેલું નોંધ્યે, ત્યારે અંધીજ કહેશે કે ના, સંયમ પહેલો નોંધ્યે, સાદસ પછી. ત્રિલોકભાઈ વળી કહેશે કે સાદસ અને સંયમની વાત તો સારી છે પણ સામમન કમીશનનો સંપૂર્ણ બદિષ્કાર કરવા જેટલી સ્વતંત્રતા ને નિઝરતા કેટલામાં છે? તે તો લાવો, પછી બીજી બધી વાત કરો. વળી રા. મુનશી છુલુંજ કહેશે. એ કહેશે કે તમારામાં મદત્વાકાંક્ષા નહીં હોય અને તે સાથે આદર્શને ખાતર મરવાની તાકાત અને છાંદગીની નાની મોટી અકળામણો તરફ વિનોદરતિ નહીં હોય તો તમે કશું કરી શકવાના નથી. કામ કાસેલકર જેવા કહેશે કે તે બધું ખરું પણ જ્યાં સુધી તમને તમારી જાતમાં વિશ્વાસ આવ્યો નથી ત્યાં સુધી કશું થઈ શકશે નહીં; માટે તમે તમારામાં આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરો. આપણા 'સૌરાષ્ટ્ર'વાળા રા. અમૃતલાલ શેઠ કહેશે કે તમે બધી વાત મુખી દઈ આમળ ધસતાં થીખો. તમારી જાતને 'Push' કરો. ત્રિલોકભાઈ કહેશે કે બધું મુખી તમે બાળ કેળવણીમાં રસ લેતા થાઓ. બાળકો સુધરશે એટલે દેશ બધો સુધરશેજ છે. રવિસંકર રાવજી કહેશે કે સાચી કળાને ઓળખો. યુવાનોને તો અત્યારે કળા નોંધ્યે છે. આપણા પુરાણી બાઈઓ કહેશે કે તમે અમારા અખાડામાં આવો અને શરીરબળ કેળવો તોજ ઉદાર થશે. ડા. મુંજે જેવા કહેશે કે તમને દયીઆર ચલાવતાં ન આવડે ત્યાં સુધી કશું વળવાનું નથી માટે દયીઆર ચલાવવાની તાકાત મેળવવા ધેર મરવી.

આ પાળો ને ઈડાં ખાઓ. સરકાર કહેશે કે તંત્રારામાં કાંઈ કરવાની શક્તિ નથી તે પહેલાં અમારી પાસેથી શીખો; પરદેશીઓ કહેશે કે તમે અમારી સભ્યતા તો શીખો !

આમ દરેક મગજમાંથી આજના યુવાનોને શું જોઈએ તે વીશે બુદ્ધા બુદ્ધા અભિપ્રાયો નીકળશે. અને તેમાં મુખ્ય શું ને ગણુ શું તેના પણ ઘણા પેકા અભિપ્રાયો મળશે. આપણે આમાંનું ઘણું બહુ-લગભગ બહુજ જોઈએ. એટલે અંસારે આપણે એમાં શું સારું ને શું ખોટું; કયું વધારે ને કયું ઓછું ઉપયોગી તેનો સેદ નહીં પાડીએ.

અને આ શુભોની નામાવલિ આટલેથીજ સમાપ્ત નથી થતી. પ્રમાણિકતા, સત્ય, સ્વાશ્રય મૈત્રિસાધ, ઓખવટ, વખતની કીમત, બીજને મદદ કરવાની શક્તિ, બીજને ન્યાય આપવાની તંત્રપરતા આવા આવા ઘણા ધરગથ્યુ સદ્ગુણો આ ઉપરાંત તેમને જોઈશે.

તમે કહેશો કે માણુઓના સદ્ગુણોની મોટી યાદીજ આ તો ગણુવી ગયાં. હવે તો બાકીજ શું રહ્યું !

એવી માન્યતા કોઈ રાખે તો તે તેની જુલ છે. આ તો માત્ર હાલના યુવાનોને આંતરિક શક્તિઓ કેવા પ્રકારની જોઈએ તેનો ફેક ખ્યાલ છે. જે બધી વસ્તુઓ બકાર નથી દેખાતી પણ માણુસના વર્તન પરથી તેનું અનુમાન થઈ શકે છે. પણ આ ઉપરાંત બીજા દેખીતી એવી કેટલીક વસ્તુઓ છે કે જે આજના યુવાનો માગી રહ્યા છે.

સૌથી પહેલાં તો આજના યુવાનોને પ્રગતક્રીય કેળવણીની મોટી જરૂર છે. હું પ્રગતક્રીય એ અર્થ જરા વિશાલ રીતે વાપરું છું. કેળવણી પ્રગતક્રીય સંસ્થાઓમાં અપાતી હોય કે યુનિવર્સિટી, મારફતે અપાતી હોય પણ જે

કેળવણીમાં આપણી પ્રગતક્રીય ભાવનાને પોષે એવાં તત્ત્વ હોય તેને હું પ્રગતક્રીય કેળવણી કહું છું. પ્રગતક્રીય સંસ્થાઓમાં બેદરકારી કે બહુમતોને પરિણામે ને સરકારી કેળવણીમાં સરકારી તત્ત્વ વધારે હોવાને લીધે બંનેમાંથી એક સ્થળે એ ઉદ્દેશ પુરેપુરો સફળ થતો નથી, અને તેથીજ આજના યુવાનોની સૌથી વધારેમાં વધારે અને મોટામાં મોટી જરૂરીઆત અણપુરાએલી રહી હોય તો તે પ્રગતક્રીય કેળવણીની છે. પણ એ દિશામાં કેટલાક છુટા છુટાપા પણ સુદર પ્રયત્નો શરૂ થઈ ગયા છે અને લોકમત પણ એ દિશામાં વધારે વિચાર કરવા લાગ્યો છે એ ઘણા સંતોષની વાત છે.

એના જેટલીજ અગત્યની બીજી જરૂરીઆત તે સ્ત્રીઓના માનસ પર લાગેલી બેડીઓ તોડવાની છે. જગત જ્યારે વિમાનની તરફએ આગળ વધે છે, અને યુરોપની સ્ત્રીઓ હવે વિમાનોએ થઈ જગતવાત્રાએ એકલી નીકળી પડે એટલી સાદામુક, પાવરધી અને પોતાના બળ હાર ઝુઝવારી થઈ છે ત્યારે આપણે અહીંની સ્ત્રીઓ હજી ધર સીરાપ બહારના ક્ષેત્રમાં જઈ શકાય કે નહીં તેનો વિચારજ કરે છે. હજી તેમનો માનસિક આગ્રસ પડદો ગયો નથી. અને તેથી એની સામે બંડ ઉઠાવી આજના યુવાનો માગે છે કે સ્ત્રીઓએ વધારે આગળ આવવું. સૌ પુરુષો એ સૌ પુરુષો તરીકે નહીં પણ મનુષ્ય વ્યક્તિઓ તરીકે એક બીજાની સાથે વધારે છુટથી મળવું; સ્ત્રીઓના કાંઈકેવ પર જે કૃત્રિમ બંધનો મુકાયાં છે તે કાઢી નાખવાં અને સૌ પુરુષોને કેળવણીની, વિશાસની સરખી તક આપવી.

અને આને પરિણામે સ્ત્રીઓ ધર સીરાપ બીજા ક્ષેત્રમાં જતી થશે તો કુટુંબ સંસ્થા ચાલતી અટકી પડશે કે સ્થિતિ નિકાસ અટકી

પડશે એ બપ કોઈએ સાબવા જેવો નથી. નવા સંયોગોઃઘડાશે તેમ નવી જાતના સમીકરણોથી કુટુંબ સંસ્થા ઘડાશે પણ મા, બાપ અને બાળક એ ત્રણેનો સંબંધ સૃષ્ટિ પર જ્યાં સુધી માનવી-ઓ વસે છે ત્યાં સુધી તો જાતનો નથી અને સૃષ્ટિમાં નકામાં મોજાસો વધારા અટકી પડે તો તેમાં ફાયદો છે, ગેરફાયદો નથી.

પણ આને પરિણામે બીજાં પણ કેટલાંક પરિણામો થશે જે મારા મતે તો આપકારદાયક છે. સ્ત્રીઓને જે રીતે બાર વર્ષે ચોક્કસમાં જડી શકાતી તે તે એકવીસ વર્ષની યામ તો એની મરજી વગર ભાગ્યે જ કોઈ ચોક્કસમાં એને બેસાડી શકેલું અને બેસાડે તો એ ચોક્કસમાં બંધનોને એ તોડતાં વાર નહીં લગાડે. એને પણ એના મનુષ્યત્વના હકોનું જ્ઞાન થશે ને પરિણામે ન્યાય તો તુટશે. લક્ષ્મી સંસ્થા વિચાર થશે અને આપણી સંસ્કૃતિના જુદા જુદા પ્રાંતમાં વસતા સંસ્કારી જનોમાં તેથી જે જાતનું એકમ આપણે એવું બીજા કશાથી નહીં આવે.

આને પરિણામે માનસિક દૃષ્ટિબિંદુને વિશાલતા પણ આપોઆપ આવશે. લોકોના જીવનનું ધોરણ વધારે ને વધારે સંસ્કારી થતું જશે. લોકોના જીવનના આદર્શ પોતાની ન્યાત કે ગામના સાંકડા ધોરણથી નહીં ધડાય.

ને જેમ જેમ સ્ત્રી પુરુષોને વધારે ને વધારે પરિણામો સાથે, પરપ્રતિ સાથે સંબંધમાં આવવાની તક મળશે તેમ તેમ તેમની વ્યવસ્થા શક્તિ વધારે ને વધારે કેળવણી; તેમને વધારે ને વધારે મોટું સંઘર્ષ કેળવવાની જરૂર પડશે; તેમને સંપત્તિ વધારે ને વધારે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ અજમાવ્યા વિના ને સ્વીકાર્યા વિના નહીં ચાલે. ખારડોલીએ આપણને અત્યારે બતાવી આપ્યું છે કે નિર્ણયમાં નિર્ણય પ્રભુ પણ એ સંઘ

અને સંઘર્ષનું તેમનામાં હોય તો કેટલું કરી શકે છે.

આ સંઘર્ષનું સંપન્ન-વ્યવસ્થા શક્તિને અમારે આપણી ધણી સંસ્થાઓ નથી ચાલતી અને એના વિના આપણે પરદેશીઓને આધારે નિરાધાર થઈને પડ્યા છીએ. એક વતૂંલની અંદર બીજાં નાનાં નાનાં યતાં અનેક વતૂંલોની અંદર દબાઈ દબાઈને આપણું જીવન અને દૃષ્ટિ-મર્યાદા સાંકડાં ને સાંકડાં થતાં ચાલ્યાં છે. અને એક વતૂંલમાંથી બીજા વતૂંલની અંદર સંબંધમાં આવતાં આપણને અનેક વીટંબણાઓ નડે છે. કોઈ પણ ભોગે આજના યુવાનોએ આ વસ્તુસ્થિતિને કાઢી જ એવું છે.

યુવાનોએ ત્રીજી પ્રજા પોતાની જરૂરીઓને તો ગણે છે ય તો તે પ્રજાકીય તંદુરસ્તીને સલામ છે. પંજાબીઓ અને બીજા ઉત્તરના લોકો બાદ કરતાં હિંદના બીજા ભાગમાં શરીરશક્તિ, ઉપાધ, ખીર, રનાકુખળ ધણાં ઓછાં હોય છે અને સ્ત્રીઓ પણ એટલી નાણુક થઈ છે કે તેમના સ્વાભવિક કાર્યો પણ એમને માટે ધણાં દુષ્કર બની ગયેલાં છે.

આ સ્થિતિ યવાનાં કારણો ધણાં છે. બાળ-લગ્નો, અપૌષ્ટિક ખોરાક, ઓડી રહેણીકરણી વગેરે કારણો આના મુખ્ય તરીકે શોધી કઢાય. આખા દેશના યુવાનો એકજ ઇચ્છાશક્તિથી શરીરરખળ સુધારવા મંડી પડશે એટલે એ બધાં કારણો આપોઆપ જ દૂર થવા લાગશે.

અને યુવાનો આ અને આવી બીજી વસ્તુઓ એમને એકતી દશે તે એળવશે પછી ક્યાં અટકશે ? પણ હજી અટકતાનું તો શાનું હોય ? આટલી તો એમની જાતને, એમના ધરોમાં, એમના સમોજમાં શું શું જોઈશે તેની રૂપરેખા થઈ. આ ઉપરાંત તો એમને બીજા ધણા પ્રમોનો નીકાલ કરવાનો છે, દાખલા તરીકે એમને

રેડીઆરાન્ય જોઈશે કે યંત્રરાન્ય ? બીજા શંખેમાં એમને કારખાનાં જોઈશે કે ગૃહઉદ્યોગ ? એમને પોતાનું લક્ષ્ય જોઈશે કે પારકા લક્ષ્યે ચાલશે ? એમને સંપૂર્ણ સ્વરાન્ય જોઈશે કે ઇંગ્લાંડના એક વિભાગ તરીકે ગણાવું એમને ગમશે ?

આ બધાં પ્રશ્નોના ઉત્તર હું આપવાના પ્રયત્ન ન કરું. પણ પહેલા પ્રશ્ન માટે એક બે વસ્તુ તો હું કહું. છેલ્લા બે પ્રશ્નોને માટે તો શંકાનો કે અવકાશ રહેવાનો જ નથી. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે રેડીઆં રાન્ય સરસ દશે પણ યંત્ર રાન્ય છેક કાઠી નાખતા જેવું નથી અને કારખાનાંઓ ગમે તેટલાં ખરાબ હોય પણ માત્ર ગૃહઉદ્યોગથી દેશની જરૂરીઆતો પુરી પડશે કે કેમ એ એક સવાલ છે. પરદેશથી સંચા આવે અને તેનાં કારખાનાં ઉભાં કરવામાં આવે એ નીરાધારી આપણે કાઠી નાંખવી જોઈએ એ વાત મારે કબુલ છે પણ આજનું આપણું અર્થશાસ્ત્ર અને દુનીઆની સાથેનો આપણો સંબંધ એ બંને ફેરવાયા છે તે વખતે યંત્રો વિના ચાલી શકે એ મને અશક્ય લાગે છે.

પણ અત્યારે મોટરથી માંડીને ટાંકણી સુધી અને ધરમાં દીવાથી માંડીને સોપડોરા સુધી આપણે પરદેશી વસ્તુઓ વાપરતા થયા છીએ. કટલાકના ઘરોમાં તો ટીનકુટસ, અનાજ, વગેરે ખાવાની વસ્તુઓ પરદેશી આવે છે. અને મીઠું પણ અહીંના કાળાને ગદ્દે ત્યાંનું ગોરું વપરાય છે.

આમાંની કોઈ પણ વસ્તુ આપણા તેજીશ કરોડ માણસોમાંથી કોઈને અત્રે બનાવવાનું મન ન થાય ? એ વસ્તુઓ વિના ચલાવવાની આગસ્ટ વૃત્તિ કરતાં જાપાનની માફક એવીજ વસ્તુઓ અત્રેજ પેદા કરવાનો લોભ કેમ કોઈ રાખતાં

નથી ? મનુષ્ય સ્વભાવ જો જાતનો છે તે જોતાં પહેલાં કરતાં ખીજે પ્રયોગ વધારે ઝડપથી સફળ થશે અને આખા જગતની પ્રગતિમાંથી છેક પાછળ નહીં પડી જવાય. અને તેથી આજના યુવાનોને કોઈ જાતની જો ખુબ જરૂરીઆત હોય તો જીવનની જરૂરીઆતની તમામ વસ્તુઓ અત્રેજ પેદા કરવામાં યુથાઇ જવાની છે.

આ ઉપરાંત પણ આખા દેશની દૃષ્ટિએ વિચાર કરનારા યુવાનોની ખીજ ધણી ધણી જરૂરીઆતો છે. એ બધાંની લાખી, ચર્ચા ન કરતાં માત્ર તેમનો નિર્દેશ કરીનેજ આજ તો આપણે સંતોષ માનીશું.

આજના યુવાનોને પોતાના સ્વદેશ બાંધેલા ભુખે મરે અને અહીંનું અનાજ પરદેશ ચઢે એ પાલવવું નથી. આજના યુવાનોને દોરોની દીન, દુર્જન દશા અને ધીરે ધીરે દુર્જન થતું અને નાશ પામતું પશુધન જોઈ - હૃદયમાં આળ ઉઠે છે. આજના યુવાનોએ હેરીઓના પ્રશ્નો વિચાર કર્યા વિના છુટકો નથી. આજના યુવાનો એ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ ખેતીવાડીની સુધારણા વીશે તાત્કાલિક પગલાં લેવાં જોઈએ. આજનાં યુવકોએ વિજ્ઞાન, વૈદ્યક, આરોગ્ય સુધારણા જેવા પ્રશ્નો પર વધારે ને વધારે લક્ષ આપવું જોઈએ. આજના યુવકોએ લશ્કરી તાલીમ લેવાનો પ્રશ્ન હાથ હાથ વધારે જોરમાં ઉપાડવો અને સાથે સાથે આજના યુવકોએ સમાજ સુધારણા, પતિત સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન, વિધવાઓનો પ્રશ્ન, બાળલગ્નો એ બધી વસ્તુઓમાં એટલી જોરથી પ્રગતિ કરવી જોઈએ કે આજથી દસ વર્ષે યુગરાતમાં એ વસ્તુઓનું નામ નીશાન ન રહે.

સત્તારીઓ અને સજ્જનો! તમને મારી આ વાત સંભળાવે પેલા એક અધિજા. પ્રાહ્મણી

વાત યાદ આવશે. કોઇને એ વાત ન યાદ હોય, તો આજે હું ફરી સંભળાવું છું. એક દરિદ્ર અને આંધળો બ્રાહ્મણ હતો. તે પોતાના દુઃખથી એટલો કંટાળી ગયો હતો કે એક શિવાલયમાં જઈ તપ કરવા બેઠો. તેને થયું કે કાં તો શિવજી પ્રસન્ન થાય ને જન્મમારાતું દુઃખ ટળે ને કાંતો આ દુઃખી અવસ્થામાં જીવવા કરતાં દેહ પડે.

હવે આ બીચારા દુઃખી બ્રાહ્મણને જોઈને પાર્વતીજીએ મહાદેવજીને વીનંતી કરી કે “મહારાજ ! આપ આના પર પ્રસન્ન થાઓ. મારાથી એવું દુઃખ જોવાતું નથી.” આમ પત્નીથી સત્કાર્યમાં પ્રેરાએલા-સ્ત્રીઓજ ઘણુંખરું પુરુષોને સૂતકામ્યમાં પ્રેરે છે-મહાદેવજી પેલા બ્રાહ્મણની પાસે પ્રવક્તા થયા અને કહ્યું : “હે બ્રાહ્મણ ! માગ ! માગ ! હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું માટે તું જે મંગિ તે આપું. માત્ર શરત એટલી કે તારે મારી પાસે એકજ વરદાન માગવું.”

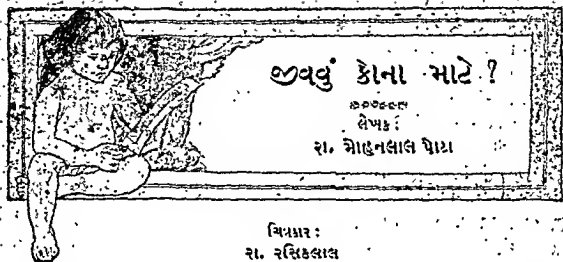
પેલા બ્રાહ્મણે વિચાર કર્યો હતું શું માંગું ? હું આંધળો છું, મારે ઘેરી નથી, છોકરાં નથી, ધન નથી. મારે તો આ બધુંજ જોઈએ છે ને શિવજી કે ફરી ફરીને આવવાના નથી માટે શું માંગું ? છેવટે તેણે વિચાર કરીને કહ્યું : “મહા-

રાજ ! આપ પ્રસન્ન થયા હો તો મને એવું વરદાન આપો કે મારા સાતમા માળની હવેલીએથી મારા છોકરાના, છોકરાના, છોકરાની પંડુને હું સોનાની ગોળીમાં મારી આપે છાંય પ્રતોષતાં જોઉં.” બીચારાએ એક વરદાનમાં એવું માંગ્યું કે શિવજી પણ જેની ચતુરાઈથી પ્રસન્ન થયા અને તથાસ્તુ કહીને ગયા.

આ બ્રાહ્મણની માફક આજના યુવાનોને પણ આમ એક બે નહીં પણ અનેક વસ્તુઓ જોઈએ છે. એમને : સેન્ડો જેવું શરીજ બળ, બૃહસ્પતિ જેવું જીવિ બળ, રોક ફેંદર જેવું ધન બળ, ટાગોર જેવું સંસ્કાર બળ, આરોલી જેવું સંઘ બળ, ગાંધીજી જેવું આત્મબળ, આ બધુંજ જોઈએ છે અને તેથી એણે એવી રીતે પ્રયત્ન કરવાં મંડી પડ્યું જોઈએ કે એની જાત મંદેનતરૂપે શિવજીજ એને આ બધું એક સામટું આપી દે.

સત્તારીઓ અને સજ્જનો ! મારી ભાષણ કરવાની શક્તિ જોતાં મારે માટે આ ભાષણ ઘણું મોટું યત્ન મળ્યું લાગે છે. છતાં છેવટના બે શબ્દો કહ્યા વિના મારાથી ચાલતું નથી. જે પ્રેમથી અને આગ્રહથી તમે આજે મને આમંત્રણ આપ્યું છે તે માટે હું આપ સૌની અલંત તથાણી છું.

જીવનું કોના માટે ?

સંપાદક :

રસિકલાલ

રા. મોહનલાલ ધોળા

વિવરકાર :

રા. રસિકલાલ

—૦—

૧ હરેક ની સાક્ષના જુલાઈ માસના છેલ્લા અંકવાડીઆને ગુજરાત કેમ જુલો ? મહાપ્રલયનો મહાપુર અને ચિવજીનાં એ અધોર તોડવંદલને સંભારતા હૃદય કંપી ઉઠે છે. મહાગુજરાતની કાચું સોનું ઉત્પન્ન કરી શકે તેવી ભૂમિને ઉજ્જડ કરવા વિધિએ મારેલાં એ વિધાનોનો કોયડો કોણ ઉકેલી શકે એમ છે ? માનવહૃદયનાં સસ, ન્યાય, દયા, ધર્મ વગેરે લક્ષણો હુમ થવા માંડ્યા હોય અને એ હૃદયની અંશોનો જનતાએ લાગ કર્યો હોય તેના અપરાધની શિક્ષાએ વિધિપ્રેરિત એ પ્રલય એતવણીના રૂપમાં તો નહીં આવ્યો હોય ? ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી. ભારત-ધર્મની પુનિત ભૂમિમાં વાસ કરનાર માનવીઓ તો એવોજ કાંઈ ઉત્તર અંતઃકરજીના ઉડાણમાંથી મેળવી લઈ મનનું સમાધાન કરી લે છે. હૃદયની અકંઠિત લીલાના અનેક વિશિષ્ટ પરચ-ઓ મનુષ્યને સન્માને લઈ જવા મટે નિર્માએલા હોવા જોખએ એમજ ધડીબર લાગ્યા વિના ગહેતું નથી.

અનિવારથી વરજુદેવે પોતાનું ઉચ્ચરૂપ અતીવચાની છુપી છુપી તેઆરીઓ કરવા મટેલી-

રવિવાર બપોરથી આકાશ વિશેષ ધનધોર થવા માંડ્યું. વાસુદેવે પણ તેના પુરાણ મિત્રો આ વખતે પુરેપુરો સહકાર કરવા નિશ્ચય હોય કર્યો એમ બાસવા માંડ્યું. રાત્રિનો અંધકાર પ્રચિત્તપદને વિશેષ અંધારમાં ઢાંકી દઈ બીપજીતાને વધારવા લાગ્યો. આખી રાત્રિ વરસાદની ઝડી તથા પવનના સુસવાટાએ વડોદરાની પ્રાંતને તેમજ નિશ્ચયની ઝાંખી કરાવવાની શરૂઆત કરી. સોમવારનું સવાર આવ્યું. વચ્ચે વચ્ચે વરસાદની ઝડી નરમ પડતી. તથા પવન પણ ધીમે ધીમે નવ દસ, અને અગીઆર વાગ્યા. તેલંલા-માં તો ઉદરેવે તથા વાસુદેવે પુરો નિશ્ચય કરી લીધો હોય તેમ જણાયું. પાંચાગદના પર્વતની બેખડોમાંથી ઝીણાં ઝરણાં માફક બહાર નીકળતી વાંકાચુંકા મવાહવાળી “વિશ્વામિત્રી”નું રૂપ આજે કે વિલક્ષણ દેખાતું હતું. આજે તે ઉન્મત બનવા માંડી હતી. પતિનો લાંબા સમયના વિરહની અમિ જાગાઓથી દુઃખ અનેલા હૃદયવાળી, પતિએ લાગ કરેલી અપમાનિતા-અંકિતા-નાયિકા, એક છંછેદાએલી નાગણી કે વીરેલી વાંધણ મારફત કોંધાંબ અનેલી એ “વિશ્વામિત્રી” આજે હમેશાની વિશ્વામિત્રી

ન હતી. તેણે તો આજે નિશ્ચય કરેલો કે જેટલી
જાને તેટલી ત્વરાથી, જેટલી જાને તેટલી ધૃષ્ટતાથી
અને પોતાને પરાણે નિયંત્રિત કરવા માટે નિયત
કરેલા માગ'ને પણ સજીવ દબાવે પોતાના પતિને
જાંબને મળવું—તેની સાથે યુદ્ધ મચાવવું અને
તેને પણ બતાવી આપવું કે પતિદેવે તેની
પત્નીઓને વીસરી નય તો પછી પત્નીઓ પણ
શું કરી શકે છે ?

બે કાંઠા વચ્ચે પાણીનો પ્રવાહ તથા
વેગ વધતાં આકાશ. અને બંને કાંઠાઓ ઉપર
આવી રહેલાં નાનાં મોટાં અસંખ્ય
ગામડોના વાસીઓની કદવનામાં પણ આવે તે
પહેલાં પાણીએ માળ મુદ્રી. કાંઠા સુધી પાણી
આવ્યું. ધડી બે ધડીમાં ઉપરવટથી એ પ્રમત્ત
બનેલી ઘેલી વિશ્વામિત્રીએ માણસોના માણસ
સુધી પોતાના જાળને પાયરી દીધું. આકાશ તુટી
પડ્યું હોય એમ. દશે દિશાના પવનોની
મદદ સાથે વર્ષાદ શરૂ થયો. બારે મેઘ એક સાથે
વરસવા લાગ્યા. મદાયજરાતના પાટનગર
વટપુરની આસપાસ આજે એ નદી વીંટળાઈ
વળી. પાણીનાં પુર ચડવા લાગ્યાં. બપોરના ત્રણ
વાગ્યા તેટલામાં તો શહેરના નીચાણના ભાગમાં
આવેલાં લતાઓમાં કેડપુર પાણી ચડ્યાં. હમેશા
ના અનુભવથી લોમ થોડી વાર તો હેતરાયા.
“હમણાં પાણી ઉતરશે.” “હવે વધારે નહોં
ચડે. હવે તો જરૂર થાંબી જશે.” આવા આવા
વિચારોથી બારીમાં તથા છાત્રમાં ઉભેલાં બી
પુરુષો તથા બાળકો શાંતિ મેળવતાં હતાં. સૌ
ચડતાં પાણી જોવાને આતુર હતાં. આવું દરથ
ફરી ફરી ક્યાં આવવાનું હતું ? લોકોમાં હજી
સુધી તો આનંદ તથા એક પ્રકારની અનુપમ
મજા દેખાતાં હતાં. ધર આગળ આવ્યું પાણી
જોઈને હર્ષ થેલા અનેકા યુવાનો તો પાણીમાં
તથા તરી શકે તો તરવાનો લાડલો

લેતા હતા. પરંતુ જેમ જેમ સાંજ પડવા માંડી
તેમ તેમ લોકોની માનસિક દશા બદલાતી ચાલી.
ધીમે ધીમે તેઓને જણાવા માંડ્યું કે પુર તો
વધતાં જ હતાં. હવે બહાર નીકળવું અને પાણી
સાથે રમવું તેમાં ભય હતો. પાછી રાત પડી.
અને સાથે વિશેષ ગંભીરતા, ભય તથા કંઈક
અકથનીય—ન સમજાય તેવી મુઝવણ સૈના
ચહેરા ઉપર સ્પષ્ટપણે દેખાવા લાગી. ભોંય-
તળીએ રહેનારા માણસોની તો ચિંતા બહુ જ
વધી ગઈ. ઉમર સુધી પાણી આવ્યું. જરાવારમાં
અંદર આવ્યું. ધરનો સામાન તથા ધરવખરી
—ઉંચે અમરાઈઓ ઉપર તથા કપાટોમાં મુકાઈ.
પરંતુ હવે તો નીચે પાણી ભરાયાં—વધવા માંડ્યાં.
બીજે મળજે રહેતા પાડોશીઓ, પોતાનો ધર્મ
સમજ્યા. અને નીચેવાળાઓને ઉપર આશરો
આપવા લાગ્યા. નાંત જાતના ભેદ ભુલાયા. મનુ-
બ્ય દંડમાં રહેલા ધર્મથી અશનો વિનય થયો.
આફનોથી મનુષ્યનાં હૃદય ખરેખરાં કુળાં બને
છે તે અનુભવાયું.

આવી રીતે ચારે તરફ ચિંતા તથા ભય
સર્વના ચહેરા ઉપર હતાં. ત્યારે દાડીઆ બજાર-
માં આવેલા હકૂત કે સાતમા ધરમાં બીજે માણે
રજનિનાથ સોમવારની બપોરના બે વાગ્યાથી
નીચે ઉતરવા માંડ્યા હતા. તે હજી રાતના આઠ
વાગ્યા સુધી ઉઘતાજ હતા. તેની આવી અથોર
નિદ્રાથી એમજ જણાતું હતું કે તેને આવા વર-
સાદની જડીઓ કે પવનનાં મુસવાટની જરાએ
પરવા ન હતી. છેવટે આઠ જાજે તેઓ જાગ્યા.
બહાર છાત્રમાં આવ્યા. માણસોનો કાંસાદળ,
નીચેથી ઉપડે મળજે ભરાઈને ગમરાતાં માણસો-
નાં ટોળાંઓ, વચ્ચે વચ્ચે દૂરથી આવતા
ગભરાટના અવાજો, વીજળીની બતીઓ રડના
ઉપર ફરી ગએલી તેથી ચારે તરફ પ્રસરેલો અતિ
ગાદ અધકાર, થોધમાર વરસાદ તથા બપોર

અંજાવાત વગેરે જોઈ રજનિનાથને પણ એક વાર
તો કમકમાં આવ્યાં. આસપાસની ભયંકર જીવ-
લેષુ પરિસ્થિતિને તેને તુરંતજ ખ્યાલ આવ્યો.
તેનામાં “કડકડ, કડકડ, શુસ” એવા અવાજો ઉપર
આવવા લાગ્યા. “ઓ પેત્રા ઘાંચીનું ઘર પડ્યું”

“અરેરે પેલા પાનવાળાની
ફાંન બેઠી” એવા ચોકારો
સંભળાવા લાગ્યા. તે પોતે
પણ અસ્વસ્થ બન્યો. “આ
ધર પડશે તો ?” એ વિચાર
હાથ ભર તેના મગજ ઉપર
દબાણ કરવા લાગ્યો.
ખીજી પળે તેના ચહેરા
ઉપર નીકરતા દેખાડ આવી.
તે સહેજ ઢર્યો. અને મન-
માં જોત્રી ઉઘોઃ ‘ધર પડે
તો પણ શું ? મારે આ
જગત સાથે શી લેવા દેવા છે ?
કૂર વિધિએ મારું સર્વસ્વ
લઈ લીધું નથી ? મારી
પતિપત્નિપણ, વહાલો મોઢ
પત્નીને મારી પાસેથી, ડુંટવી
લીધી. અરે એટલેથીજ એ
કરતા અટકી નહીં. મારો
હીરા જેવો એકનો એક પાંચ
વર્ષનો પુત્ર પણ લઈ લીધો.
બહે આખા જગતનો પ્રલય
થાય ! બહે સમસ્ત વિધના
સુરે સુરા યજ્ઞ બળ ! હું

જીવું તો પણ શું અને મૃત્યુને જોલે જઈ પડું
તો પણ શું ! હવે જીવંતું ? હવે કોના માટે
જીવું ? આવા આવા અનેક વિચારો એ લગ-
ભગ ત્રીસેક વર્ષની ઉંમરના, સુદૃઢ બાંધાના,
ગૌર વર્ણના સુંદર તથા મોઢક ચહેરાવાળા યુવક-

ના મગજમાં ઘોળાતા હતા. તેની પત્ની એક
વર્ષ ઉંમરના મરણ પામેલી હતી અને સાર પછી
તેનો એકનો એકજ પાંચ વર્ષનો પુત્ર પણ
કૂર કાળે ઝંકપી લીધેલો. મધરાતનો અધોર પહોર-
ની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી, બહાર-રસ્તા ઉપર

કુમદ, એ નિશાનાય કેવા બાંધ્યા છે ?

નર, દસ પુટ જેટલા પાણી ચડ્યા હતાં. કાળાં
ભમ્મર જેવાં એ પાણીના અજબજબ વહેતો
ધસમસતો પ્રવાહ એ અધકારને વિશેષ ભયાનક
બનાવી રહ્યો હતો. રજનિનાથ બહાર રવેશમાં
વિચાર-ચ અવસ્થામાં, જડવત ઉભા હતા,

એકાએક પોતાની સામેના મકાન ઉપર દષ્ટિ પડી. એક બીયણ દરેક તેણે જોયું. આંખે તમ્મર આવી. સામેનું મકાન પડવા માંડ્યું હતું. એક બાલુનો કરો પડ્યો. ત્રીજો મજાને રહેતું તથા ત્રણ ચાર પુવડો તથા ત્રણેક અંધોનું એક કુટુંબ તો જેમ તેમ કરી બાલુના છાપરે ધંધા પાછળથી સુરક્ષિત રચળે ચાલ્યું ગયું. પરંતુ બીજો મજાને રહેતાં એક વૃદ્ધ દંપતી તથા તેમની એકની એક સત્તર, અઢાર વર્ષની પુત્રી બંધકર આદતમાં આવી પડેલાં હતાં એમ રજનીનાથ તુરતજ સમજી ગયો. બીજો કરો ધસી પડવાની તૈયારીમાં હતો. સામેથી એ બાળાએ આક્રંદ કરવા માંડ્યું. “ઓ... બાપ, બાપ, અમને બચાવો!” એ શબ્દો રજનીનાથના કાન સાથે અચકાયા. “કોને માટે જીવવું?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તેને મળ્યો. આવે સમયે પોને સસક્ત, હીંમતવાન તથા મદાન ઉત્તમ પ્રકારની તરવાની શક્તિવાળો હોવા છતાં, પોતાની સામેજ નિરાધાર મનુષ્યોને મળ્યા દે એ તેને પોતાની અધમતાની પરાકાષ્ટા લાગી. લોક કથ્યાણ કરવા માટે પોતાનું શેષ જીવન શા માટે ન ગણી શકાય? અસ નિશ્ચય થઈ ગયો. તેણે પોતાના જીવમાંથી જીવ મારી: “ગલારશો નહીં. હું આ આજ્યો.” કહ્યું મારી, નીચેને મજાને જઈ તેણે પાણીમાં ઝંપલાવ્યું. વીજળાની ગતિથી ઝપાટાબંધ પાણી કાપી સામે જઈ પહોંચ્યો.

પેલી બાળાએ અંતરની આશિષો વર્ષાવી. પોતાના વૃદ્ધ માતાપિતાને પ્રથમ લઈ જવા વીનંતી કરી. બાળાની માતૃ તથા પિતૃભક્તિ જેમ રજનીનાથની, ધણી સમયની સુકા રહેલી આંખો બીની યત્ર. એક પછી એક એ વૃદ્ધ દંપતીને પોતાની પીઠ ઉપર લઈ તરીને પોતાને ઘેર લઈ જઈ જીવમાં મુક્યાં અને અંતે તે બાળાને પણ તેની જ રીતે લાંબાં લાંબો. તેજ દાણે

એ સામેનું ઘર “ધરરર” કરતું પૃથ્વીમાન, બોલે પડી, જળશાયી બની ગયું. વરસાદ તો તેટલાજ જોરથી વરસી રહ્યો હતો, અને પવનનો મુસવાટાઓ ચાલુ હતા.

“કુમુદ બહેન તમે અંદરના ખંડમાં બેસો. આજે તો આખી રાત્રિ જાગવાનુંજ છે.” આમ કહીને કુમુદ તથા તેનાં વૃદ્ધ માતા પિતાને રજનીનાથ અંદર લઈ ગયો. પોતે પાછો બહાર આવી ઉભો. કુમુદ તો આ બધું જોઈ ઝાડ જેવી થઈ ગઈ હતી. તેના મૌન હારે રજનીનાથને આશ્ચર્ય આપી. અને ટાટથી ચરચર ધ્રુજતાં માતા પિતાને આશ્ચર્ય આપી ચાંત કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. બહાર ઉભેલા રજનીનાથની ચિંતા વધવા લાગી. એ લંચમાંથી ઉગારી લાવેલાં આ નાના કુટુંબની તેને હવે શી કરવા લાગી. પોતાનું ઘર પડું પડું થતું હોય એમ તેને યાદ થવાજ કરતી હતી. “જો ઘર પડે તો અત્યારે શી રીતિ થશે?” એ વિચારે તે ગાંઠા બન્યો. તેને પોતાની શી કરવા હતી. પરંતુ ત્રણ જીવોને તેણે પોતાના ઘરમાં આણી મુકેલાં તેનું શું? તેવામાં અંદરના બાગની એક દિવાલ ધસી પડી. અને જળરો કડાકો સંભળાયો. કુમુદ ચીસ પાડી બહાર આવી. “અરે બાપ. આવો. આવો. મારાં માતાપિતા દબાયાં.” તેને અવાજ ફાટી ગયો. તે નખથી શિખું સુધી ચરચર કંપતી હતી. રજનીનાથના તો હોંચજી લડી ગયા. તે એકદમ અંદર ગયો. રિયનિ સમજી ગયો. વૃદ્ધ દંપતીએ છેવટ સુધી એક બીજાને સાથ રાખી પરલોકમાં પણ સાથેજ પ્રયાણ કર્યું હતું! રજનીની આંખે અંધારાં આવ્યાં. તે દિર્ઘમુદ બની અવક ઉભો રહ્યો. કુમુદ તેના ચહેરા ઉપરથી વાત સમજી ગઈ. “રજનીબાપ મારાં માતાપિતા નહીં નીકળે? જો, બાપ એ તો

[વધુ માટે જુઓ ૫૨૧-૪૨૨]

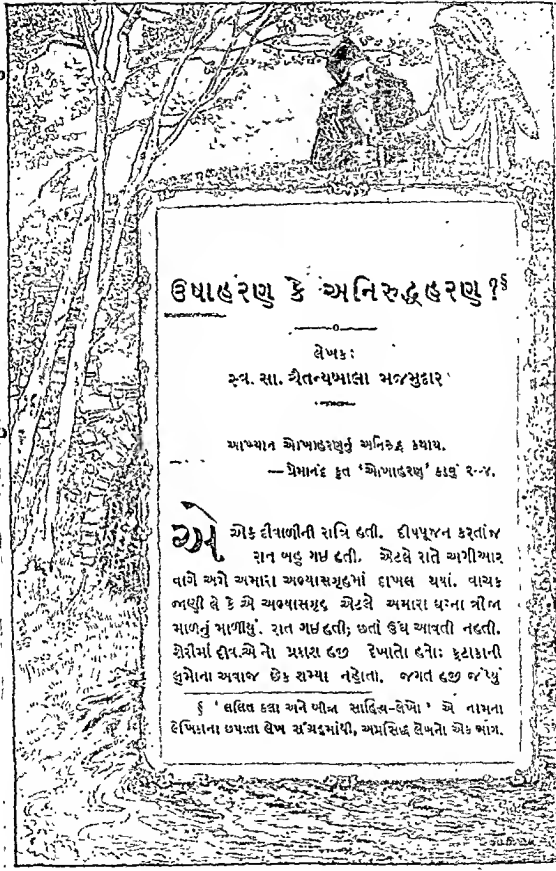
તે ઉભી થઈ. “ભાઈ, હવે આપણે શું કરશું?”

—હવનું કોના માટે? પૃષ્ઠ ૮૭૧ |

[ગુજરાત: અ. આવળ-આવળ ૧૯૮૮]

ગાંધી ગાંધી કે સમારસભરી. તપાસે સેરલડી ફરી ફરી.

ઉપાહરણ કે અનિરુદ્ધહરણ ?^૧

લેખક :

રવ. સા. ત્રીતન્યખાલા મજમુદાર

આખ્યાન ઓપાહરણનું અનિરુદ્ધ કથાય.

— પ્રેમાનંદ કૃત 'ઓપાહરણ' કાણુ ૨-૪.

એ એક દીવાળીની રાત્રિ હતી. દીપપૂજન કરતાં જ રાત બહુ મધ હતી. એટલે રાતે અગીઆર વાગે અગે અમારા અવયાસગૃહમાં દાખલ થયાં. વાચક બાણી લે કે એ અવયાસગૃહ એટલે અમારા ધનના ત્રીજા માળનું માળાધુ. રાત મધ હતી; છતાં ઉઘ આવતી નહતી. શેરીમાં દીવ એ તો પ્રમાણ હજી રેખાતો હતો; ફટાકાની હુમોના અવાજ છેક સમ્યા નહોતા. જગત હજી જાગ્યું

૧ 'લલિત કવિ અને બીજા સાહિત્ય-લેખો' એ નામના દેખિલાના છપસતા લેખ સંગ્રહમાંથી, અમસિદ્ધ લેખનો એક ભાગ.

ન હતું. દીવાળીના દહાડા એટલે તો સપ્તરમી દહાડા. એવા ઉત્સાહના દિવસોમાં અન્યથ સ્થિતિ રહે છે તે શું ખોટી વાત છે ?

એટલે કે વાંચીએ એમ થયું. પણ શું વાંચ્યું ? કોષ્ટક કાવ્ય વાંચીએ એમ ઇચ્છા થઈ. તરતનાં પરણેલાંને ગંભીર કવિતા ભાગ્યેજ મળે એટલે શેમાંથી વાંચ્યું તે પ્રશ્ન થયો. એકાએક અમારી નજર-ઉપરના નીચા છાપરા તરફ ગઈ. અને વળી અમે જને દતાં પણ એકલાં. એટલે અમને “ઓખાખાઈનું માળીયું” સાબરું. હવે શું વાંચ્યું તે પણ અમને સુઝ્યું.

નાનપણમાં એકલાં મેં ‘ઓખાદરણુ’ કહેવાનું સાંભળ્યું; ‘અનુણું’ એ કરેલાં; પણ સળંગ કાવ્ય વાંચેલું નહીં. તેથી એકદી બોંકે, પ્રેમાનંદકવિવાળું ‘ઓખાદરણુ’ વાંચવાનું અમે શરૂ કર્યું. વાંચતાં વાંચતાં, વર વાંચતી ઉપાતે

રૂમિઆમણુ દે છે ચિત્રશેઢાં ભે,
તો સાંભળ બાબરનેહાં ભે.

મારી ઓખાખાઈ સહુણું ભે,
તમે મત કરાને અનુણું ભે.

—એ સખીના ઉપદેશવાળી મેવાડાની દેશી: સ્વપ્નું આઘ્યા પછી ઉપા સદાળી ભગે છે તે વખતના વર્ણનની

ભગી ભગી રે રામા રસમરી,
તપાસે સેજલડી ફરી ફરી.

—એ સામેરીની દેશી: સ્વપ્નું સંભારીને પસ્તાતી ઉપા

આશાભંગ થઈ ભામિની,
રૂને સ્તુતિ કરે સ્વામીની.

—એ “ઓખાદરણુનો ઢાળ”ના નામથી પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેલી વેરાલીની દેશી: (જેલધનરામ બાઇએ ‘જોગીરાજ’ ઉમા રહેને જરી: અને

વાટ બનાવેલી ખરી’—એ પ્રસિદ્ધ ચોખાઈ આજ દાળમાં લખી છે) ઉપાસૌંદર્યમુગ્ધ અનિરુદ્ધનું

નારી તારી નાસિકાનો મોર,
નોય બૂપણુ ચિતનો એ મોર;
મોહો મોહો તે મુખને મોરે,
મોહો મોહો તે પ્રહરિને ભોરે.

ઓખા રનેહ તણા સામર,
તેણે લીસથી રલાકર

—એ પ્રમાણે અલંકાર સુક્ત વર્ણન કરતી ચોખાઈ: રનેહમાં ખલેજ પારનાર પિનાનો કોષ ઉપાની જાણમાં આવે છે; અને સંન્ય એમને ધેરી લે છે સારનું વર્ણન:

ભામિનીએ જ્યારે ઠંકળ દીડું,
સારે ધઈ નિરાશ;
અરે દેવ! તે એ શું કીધું ?
મને હુતી મીઠી આશ.
વદાણા ! કેમ વટશે રે ?
મારા નાંધડિયા બંધાર

—આવા રસ ભરેલા આખ્યાનમાં કે કે રસ સરોવરો દેખાયા; કે કે વાણીના વિહારો દોહા; કે કે વસંતનું વાતાવરણ જાહેરું જોયું: ઉદ્ધાસ અને વિસાસના પ્રદેશો પણ વચમાં વટાવ્યા; પણ થોડીકજ લાગેમાં

એમ કરીને ચોખા અજગી ભીધી,
જડ માન્યો ને બોમળ લીધી

—એ પ્રમાણે પ્રેમ શૃંગારમાંથી પ્રેમ શૈથિ નો રસ પકડો થયો. તેમાં કવિની કલાનાં દર્શન થયાં. પછી તો, જેને રસમાં તણાવું કહે છે— એનું અમે પ્રસન્ન અનુભવ્યું.

સુદ વર્ણન અને પ્રહારવૃત્તિ કરે છે. ‘નમો નમો’ વાળો શિવ વિધ્યુના સર્વનનો ભાગ જડપથી અમે પસાર કર્યો. વિવાદ વર્ણન હોંસ-બેર વાંચ્યું.

ગયો આગ્યો દુવારિકાનો ચોર,
સામેજી સધ ગયો દે

અને

લાએ વાળી માંડ,

હમોસી દોરડો નવ છોટે.

એ હડપા મુધી અને
માંવી પહોંચ્યા ને બહાર
'સપ્ત મેં દહાડે સખરસ'
પી છુગો સાલિળી; સારેજ
પમારી આનંદની સમાધી
ફટી.

'શું સવાર થયું ?'
મને ખારીમાંથી જોયું તો
મરેજ, પડેા ફાટવાની
આરી હતી. વિક્રમ રાજ-
ની સંવત ૧૯૭૭ નો એ
રોડ હતો. હવે, જોસતા
ઈના મંગલ વખતે ઉઘરું
શોમે ? ઉઘવાતું માંડી
લાયું; અને અને આખ્યાન
અંધી ચર્ચા ચલાવી.
માખ્યાન વાંચતાં વાંચતાં
પીએની બે લીટીઓએ
ખમારું ખાસ ખ્યાન
મેંયું હતું:-

શાદેવ કહે પરિણતને,
મુણ ખાસકમો અંધાય;
આખ્યાન ઓખાદરણું,
અનિરુદ્ધ કથાય.

— કંઠ ૨, હંક ૪.

અહીં આખ્યાન ઉપા-
દરણું; કથા અનિરુદ્ધદરણું
ની: એમ કેમ ? એમાં થયું

એમ કરીને ઓખા અજગી કાઢી, સર ગાળો ને ભોળા લીધી.

તે ઉપાદરણ કે અનિરુદ્ધદરણ ? ખરેખર એમાં દરણ તો અનિરુદ્ધ નુંધાય છે; ઉપાને તો કોઇ દરી જતું નથી ?—આ રસિક પ્રશ્ન પરેલ વહેશે તે દિવસે ખડો થયો હતો. પછી વચમાં વર્ગો વહી ગયાં. છતાં એ કોણડો જ્યારે જ્યારે સાંભરતો ત્યારે મનને રમ્ય મુગ્ધવશ થતી. અહીં એ કોણડાનો કેક ઉકેલ સુચવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

‘ઉપાદરણ’ માંના ‘દરણ’ શબ્દમાં બલાદારનો ખનિ છે. લગ્નના જે આઠ પ્રકાર કલા છે તેમાંથી ગાંધર્વ, અસુર, રાક્ષસ અને પિશાચ—એ ચાર ક્ષત્રિયોમાં પ્રચલિત હતા; એમાંના રાક્ષસ વિવાહ માત્ર રાજવંશીઓમાં થતો હતો. આ જનતા પ્રસિદ્ધ પૌરાણિક દુષ્ટાને તરીકે ‘રક્ષિમણીદરણ’, ‘હુમરાકરણ’, ‘લક્ષ્મણદરણ’ વગેરે ગણાવી શકાય.

આપણા પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં, સમાજમાં જે જુદા જુદા વિવાહના પ્રકાર પ્રચલિત હતા તેનું વર્ગીકરણ સ્મૃતિકાનેએ કર્યું; અને એના આઠ પ્રકાર હતા તેમાંથી બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ અને પ્રાગ્વત્ય—એ પ્રકાર બ્રાહ્મણોમાં પ્રચલિત હતા, અને તેમાંએ બ્રાહ્મવિવાહ પદ્ધતિ વર્માં શ્રેષ્ઠ ગણાતી. આ વિવાહમાં વરનું કુંધ, શીલ, પિદ્ધતા, આચરણ, આરોગ્ય વગેરે જોઈને પોતાની કન્યા માટે સર્વ રીતે યોગ્ય છે એનું જણાઈ આવે તેને સુમુદત્ પર કન્યા આપવામાં આવતી.

ક્ષત્રિયોમાં, મુખ્યત્વે કરીને, ગાન્ધર્વ અને રાક્ષસ પદ્ધતિ ચાલુ હતી. ઉપરાંત બ્રાહ્મ પદ્ધતિથી તેમનામાં સ્વિધિ લગ્ન થતાં. ગાન્ધારી અને ધૃતરાષ્ટ્રનો તેમજ સાવિત્રીનો વિવાહ એવીજ

રીતે થયો હતો. ગાન્ધર્વ વિવાહમાં ઉપવર કન્યા પોતાના વડીલોને ન જણાવતાં પોતાને પશ્ચંદ એવા પુરુષ સાથે લગ્ન કરી નાખતી. શકુન્તલા અને દુષ્યંતનું લગ્ન આવા પ્રકારનો વિવાહ હતો.

રાક્ષસ વિવાહ પદ્ધતિ બહુ લયંકર હતી. એમાં કન્યાનું દરણ બળજબરીથી કરવામાં આવતું. કન્યાના લાઘવોની મરજી વિરુદ્ધ તેને બાલકારથી લઇ જતા. આ પ્રકારના વિવાહમાં પરણનારનું રીય ખાસ વખણાતું એમ જણાય છે. કન્યાને સંબંધીઓમાંથી ઉપાડી જતી; અને પછી સામે મોંએ લુદ્ધ કરી, પોતાનો દરણ કરવાનો હક્ક સાબીત કરવો—એ પ્રકારની માન્યતા ક્ષત્રિય વીરોમાં હોય એમ લાગે છે. શ્રી કૃષ્ણે રક્ષમણીનું દરણ આવી રીતેજ કર્યું હતું. મહાભારતમાં, વિચિત્રવીર્યને માટે ભીષ્મે પણ અંબિકા અને અંબાસિકાનું દરણ આ પ્રમાણે કર્યું હતું.

અસુરી વિવાહમાં કન્યાનાં માથાપને ‘ગુદક’ અથવા કન્યાનું મૂંઝ આપવું પડતું. કેકેયીનો દશરથ સાથે અને માદ્રોનો પાંડુ સાથે થએલો વિવાહ આ પદ્ધતિનો હતો. બ્રાહ્મણના આર્ષ વિવાહમાં, જેમ વર પાસેથી બે ગાયો લઇને કન્યા આપવાનો એક પ્રકારનો વિકલ્પ હતો, તેમ બીજી વર્ણોમાં છોહરા છોહરી બનેલો વિકલ્પ કરવાની આસુરી પ્રથા હાખલ ચઇ ચુકી હતી. સીતાને ‘રામાયણ’માં વીર્ય ગુલ્લા કલા છે. એમનું મૂંઝ પરાક્ષ્મ જતારીને યોગ્યતા સિદ્ધ કરવામાં આવી જતું હતું; અને રામે ધનુર્મંગના પરાક્ષમથીજ સીતાને મેળગ્યાં હતાં.

* છ દે સલાણામાં ચાર મોતી, બે આપો, બે રાખો દે

છ દે વહેવાઈને ત્યાં ચાર માથો, બે આપો બે રાખો દે.

—એ વિવાહગીતમાં આ આર્ષ વિવાહનું સૂચન દેયે ?

‘Only the brave deserve the fair.’

—એ લીટીના રહસ્યનો તેમાં સાક્ષાત્કાર થાય છે.

ક્ષત્રિય રાજવીઓમાં પ્રચલિત રાક્ષસ વિવાદના અવશેષ ખીછ વર્ણોમાં અષમ સ્વ-રૂપમાં હાથ નેહ સકાય છે. કદાચ, ‘વર’ ને ‘રાજ’નું બહુમાન આપણે આપીએ છીએ; અને ‘કેણુ જયનો ખેડડો, કેણુ છે નામ રે; કીયારે નગરના ગરારીયા ? એ તથા

લાંબે બાપ જમાડીએ,
માંડવે આવડે શો હોર રે ?
કે રે આપ્યો રાણુ રાજ્યો,
કે રે આપ્યો સુવતાન રે:
કે રે અંદ્રમાંએ મદ્દ રીયો,
કે રે હયો બાણ રે—

—એવાં એવાં વિવાદગીતોમાં નેહ સકાય છે તેમ લગ્નના ચાર દિવસ તેને ‘વરરાત્રી’ જ આનીએ છીએ તે ઉપરથી ક્ષત્રિયોમાં પ્રચલિત વિવાદ પદ્ધતિના કટલાક આચારચિચાર પણ આપણી વિવહ પદ્ધતિમાં પ્રવેશ્યા હોય એમ લાગે છે.

ખાસ કરીને આપણી સમાજ સ્થિતિના અચૂન દત્તિદાસરૂપ આપણાં લગ્નગીતોમાં રાક્ષસ વિવાદના અવશેષ હિંદુઓચ્ચ થાય છે.

વર થોડે ચડે તે વખતનું ગીત:—

કુંજર પાવડે પત્ત હઈ ચડીઆ રે,
તારા વેરીને ધાસદા પડીઆ રે;
કુંજર હડીનાં ગેરસ ખળાં રે,
તારા વેરીનાં હણાં ફાળાં રે,

ક્યો રે રાણુ રાજિયો રે ?

નથી આપ્યો રે એ રાજ્યો રે

પુત્ર આપ્યો રે લેવા કન્યાદાન રે—

† ‘દેવ લઈ’ પાઠાન્તર.

‡ ‘ફરક’ પાઠાન્તર

§ ‘હંદરિયો’ પાઠાન્તર.

—એમાં કન્યાને લઈ જવા, થોડે ચડી સામે-થી વીરક્ષત્રિય આવનો હોય અને તેની પ્રતિભાથી કન્યાનાં માખાપને ભાં જે અસ્વસ્થતા ફેલાય છે તેનો આછો ધ્વનિ છે.

વરકન્યાને વદાય કરે છે સાર પછી કન્યાનું મહીએર કેલું સુંનું સુંનું લાગે છે તે વખતનું ગીત:—

માંડવે રોહો રે અજવાળાં કે ત્રીવડી કયાં ગઈ રે ?
આપ્યો હતો ફાણાંને પુત્ર,
લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે,
વહેવાઈ તારો માંડવો સંભાળ,
તારી બેડી કયાં ગઈ રે ?
આપ્યો હતો ફાણાંને નયો
લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે ?

—એમાં કન્યાના પિતાની આંખમાં ધુળ નાખીને વર “લાખેણી લાડી” નું દરશ્ય કરી નય છે એવો રમટ ઉદ્દેશ્ય જણાય છે.

વરનાળાં કન્યાને લાને દરખએર નય છે :
સારે જતાં જતાં ગાય છે તે ગીત:

અમે ફુધડીઓ ગદ્દ છતાં રે, આનંદ ભયો
અમે આંખાં વહુઅર લેવા રે, આનંદ ભયો
અમે વહુઅર મેર લઈ નશું રે, આનંદ ભયો

—એમાં, તથા

અડક હડક ભોંપ ચીકણી, ફાંફળ લાગી લાગી નય રે.
કીયા બાઈ તમારે માંડવે કીયા બાઈ છત્રીને નય રે.
શું રે છતાં રે ? છતાં વગી, પડી રે પડીને ભાત રે:
ભાવ પડી રે ભીજે નહીં, ગડ રે દેરાવર વાત રે.

—એ બન્ને ગીતમાંથી કન્યાને યુદ્ધ કરી જતી મવાના રાક્ષસ વિવાદના બાબુદારા સંભળાય છે. વળી,

x આળ્યો આળ્યો ઘોઠકાનો ચોર,
લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે
આળ્યો આળ્યો નગર ધુતારો,
લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે
આળ્યો આળ્યો કીયા ભાઈનો બેટો,
લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે.

—આ ગીતમાંથી તો કન્યાનું અપહરણ
કરી ગયોને ખુદનો અર્થ નીકળે છે.

વળી 'કેટલીક નાતોમાં ફટાણાં ગાઇ જે
ખંતે વેવાઈએમાં પરસ્પર વાગ્યુદની લટાલટી
થાય છે તેપણ એ રાક્ષસ વિવાહના પરિણામમાં
યતી મારામારીના પડખા કેમ ન હોય ?'—
એવો સંભારિત તર્ક ગોવર્ધનરામભાઈએ
“પ્રાચીન હોદ્દાધર્મશાસ્ત્રમાંની વિવાહ પદ્ધતિઓ”
—એ અગ્રેષ્ઠ લેખમાં કર્યો છે. કન્યાનું હરણ કરી
જવાનો રાક્ષસી રીવાજ હલકી કોમ સીવાય
ખીન્ને કોઈ કેકાણે ગુજરાતમાં અસ્તિત્વમાં નથી
અને આ હલકી કોમોનું મુળ તપાસવા
એસીશું તો જણ્યારો કે કોઈ ક્ષત્રિય વંશમાંથી
બ્રહ્મ થએલી એ જાતો હોય છે. આ રીતે આવા
વિવાહની છાપ આપણાં લગ્નગીતો ઉપર પડી
હોય એમ લાગે છે.

* પ્રેમાનંદને હાથે લગ્ન ગીતો વગેરેના કમેરાથી વધારેલા 'ઓખાહરણ' માં આ ગીત પ્રસંગોચિત.
ફેરફાર પામ્યું છે. ઢાંગ માટે 'ક્યાણાની દેશી' એમ નામ આપ્યું છે (કંઠ ૫૧)

આળ્યો આળ્યો ફુવારિકાનો ચોર, એના વડ પિતાએ ચાર્યો ટોર;

લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે

આળ્યો આળ્યો ગોપીએનો માખણ ચોર, એતો નાગરનંદકિશોર.

લાખેણી લાડી લઈ ગયો રે. વગેરે

* સરખાવો :-

(અ) માઢકં એ વર રે, સુણ સહીઅર રે, મન એણિ હરી લીધવં રે

—જનાનંદ કૃત 'ઉપાહરણ', કંઠ ૧૩-૮

(આ) શ્રી કૃષ્ણ સુત જે પ્રયુગન, તેહ તણે અનિરુદ્ધ તન;

ચિત્તવિત્ત તેણે હરી લીધું, લયું વિહરલ મન.

—માધવદાસ કૃત 'ઓખાહરણ', કંઠ ૮-૧૫

(ઇ) ધણું રૂપ સખજ છે સારું, તેણે ચિત્તકું ચોણું છે મારું.

—પ્રેમાનંદ કૃત 'ઓખાહરણ', કંઠ ૧૮-૨૨.

એટલું ખરું કે પ્રાચીન કાળમાં કન્યાઓ
પોતાનું લગ્ન કોની સાથે થશે તે પણ લાગેજ
જાણી શકતી, કોણુ જાણે ક્યેએ ગામ જવાનું
થશે ?—એવા અનંદપ્રયા ભવિષ્યની માત્ર કદરના
જ એ કરતી. એ દીકરીઓ તો માત્ર એટલુંજ
જાણતી કે—

અમે રે લીલા વનની ચાલીએ,

હી નશુ પરદેશ જો

આજ રે હાદાઈના દેશમાં,

કાલે નશું પરદેશ જો—

તેથીજ નોંદરણીઓ ગાય છે કે,

એક આળ્યો હતો પરદેશી પોપટો,

એની રમતાંતાં માંડવહેડ; ધુતારો ધુતી ગયા-

બને મેલ્યા દીગલા, મેલ્યા પોલીઆ,

બને મેલ્યા સહીઅરોનો સાય ધુતારો ધુતી ગયા.

ઉપા અને અનિરુદ્ધનો તો પ્રીતિ-વિવાહ
કહેવો પડે છે કારણ કે 'ઉપાહરણ' માં જે
પ્રસંગમાંથી હરણ થાય છે તે ઉપાના
હરણનું.* રાક્ષસ વિવાહમાં કન્યાનું જે રથસ
હરણ, થાય છે તે અહીં થતું નથી. ઉપાનું તો
માત્ર સ્વપ્નમાં વરી ગએલા અનંદપ્રયા પુરુષથી
દીસ ચોરાય છે. ઉદ્દટ ખરું હરણ, ખરી ચોરી

તો અનિરુદ્ધની યાય છે. એટલે ‘રકિમણી હરણ,’ ‘સુભદ્રાહરણ’ ‘લક્ષ્મણા હરણ’ જેવા કેટલાક અવનવા રસિક પ્રકારનું આ ઉપાદરણ છે.

આવા પ્રીતિવિવાહ, પ્રાચીન કાળની સ્વયં-વર પદ્ધતિના પ્રચારથી શક્ય હતા. કન્યા પરણવા યોગ્ય થતી સારે તેને યોગ્ય પતિ શોધી કાઢવાનું કામ તેના માતાપિતા કરતાં; અથવા કન્યાને પણ પોતાના જીવનનો સાથી ખોળી લેવા માટે કહેવામાં આવતું; પરંતુ આવી રીતે પસંદ કરેલા પતિને પરણતાં પહેલાં તે ખાખતમાં પોતાના પિતાની સંમતિ તેને લેવી પડતી. સાવિત્રીએ સસરાને પસંદ કર્યો ને ઘેર પાછી આવી સારે, તેના પિતાએ કહ્યું હતું કે, “તે જેને પસંદ કર્યો હોય તે કોણ છે તે મને કહે. હું તેને માટે વિચાર કરીને પછી, તને તેની માર્ગે પરણાવીશ.” આમ સંમતિ મળ્યા પછી, વર્ણાશ્રમ ધર્મને યોગ્ય એવી વિવાહ પદ્ધતિથી લગ્ન થતાં હતાં. ઉપાએ પણ પોતાનો વર પોતે (સખીની સહાયથી) ખોળી કાઢ્યો હતો. પરંતુ તે પછીની વડીલોની સંમતિ લેવાનો માર્ગ એણે ઉત્સંધ્યો હતો. તેથીજ આણનો કોપ એને ખમવો પડ્યો હતો.

વડીલોની મરજી વિરુદ્ધ કન્યાઓએ વરેલા દરબારનાં દર્શનોં પુરાણ અને દત્તિકાસમાંથી મળી શકે છે. મેનાની પુત્રી પાર્વતી ન્યારે શિવને પરણ્યાં સારે તેમને દેવ માનીને એ પરણ્યાં નહોતાં. પોતાને યોગ્ય વર એજ છે એવું સમજીને શિવને પરણ્યાં; અને પોતાના બાપની મરજી વિરુદ્ધ એમણે એ પ્રીતિવિવાહ કર્યો હતો. એમને મેના કે દિમાલય કોઈ વારી શક્યું નહોતું. સુભદ્રા બળરામની મરજી વિરુદ્ધ અણુને પરણી; શકુન્તલાએ કણ્વમહર્ષિની અનુમતિ

લીધા વિનાજ દુષ્યંત સાથે ગાંધર્વ વિવાહ કર્યો. સાવિત્રીએ પણ અદ્યાણુથી તો અદ્યાણુથી પરંતુ પોતેજ પસંદ કરેલા સસરાનનું પાણિયદણ ક્યું. દેવતાઓને પણ જતા કરનાર દમયંતી અને નળનો પ્રતિવિવાહ બાણીતો છે. શ્રીકૃષ્ણને વરવાનો રકિમણીએ નિશ્ચય કર્યો અને અંતે બીજાને વરવાનો વખત આવ્યો સારે કેવી શક્તિથી એ અણુપાલવતો વિવાહ એણે ટાળ્યો એ વાત પણ પ્રસિદ્ધ છે.

સ્વયંવર અને પ્રીતિ લગ્નમાં સદાજ બેઠ છે; કારણ કે સ્વયંવરમાં તો શરત પુરી કરનારને જ કન્યાએ પરણવું પડે એવું સામાન્ય * બંધન હોય છે. તેથી તેમાં પસંદગી કે ના પસંદગીને સલાહજ રહેતો નહોતો. પ્રીતિવિવાહ કરનારાં હંપતિનું વય તો સુયોગ્ય હોવાથી પોતાનું હિત એ વિચારી શક્તા અને જાતેજ પરણતાં-એમ આ ઉપરથી લાગે છે. પ્રીતિ વિવાહની ઉચ્ચ ભૂમિકાનાં દર્શન પણ આ દત્તિકાસમાંથી આપણને કવચિત કવચિત યાય છે.

મહાભારતમાં પ્રસંગ છે કે, અંબાના મનમાં બીષ્મની સાથેજ પરણવાનો નિશ્ચય હતો પરંતુ બીષ્મે આજન્મ અવિવાહિત રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે એમ એને પાછળથી ખબર પડી, સારે તેણે પણ બીજા અયોગ્ય વરને વરવા કરતાં ન પરણવુંજ સારું ગણ્યું હતું. અંબાના જેવીજ ધરના કાઠીઆવાડી લોક-સાહિત્યમાંના ‘મેહ જરવો અને ઉજળી’ના પ્રેમપ્રસંગમાં વણવાઇ છે. મેહ, ચારણકન્યા ઉજળીને પરણવાનું વચન આપીને ન્યય છે; પણ પછી આણું મોકલતો નથી. એટલે, (દુષ્યંતે આણું ન મોકલવાથી જેમ શકુન્તલા જાતેજ રાજસભામાં જઈ ચઢી હતી તેમ) અધીરી ઉજળી મેહને સામી મળવા

* ‘સામાન્ય’ કારણ કે ‘દ્રૌપદી સ્વયંવર’ જેવામાં દ્રૌપદીએ સ્વતંત્ર રીતે ને શરત પુરી કરે તો પણ પરણવાની ના પાડી હતી.

ગઇ. ભારે બીભ્મની પ્રતિજ્ઞાને મળતું બહાનું મેઢ જેવાએ આગળ ધર્યું:—

આરણ્ય એટલા દેવ, જોગમાયા કરી નીલિથે:

આરણ્યથી મન થયે, બુદ્ધે બારાને ધણી !

ઉઝળી આ શ્રદ્ધાનાથી બહુ આશાભંગ થયે: કોપથી બળું બળું થઇ ગઇ. આખરે પ્રેમીએ તરછોડેલી ઉઝળી સાંપી થઇ ગઇ: અંબાની પેટે, બીજની સાથે વિવાહ ન કર્યો: અને પાર્થિવ પ્રેમને લક્ષિતમાં પથરી નાખી પોતાનું દુઃખ છુટી ગઇ.

મધ્યકાળના રજપુત ઇતિહાસમાંથી પૃથ્વીરાજ અને સંયુક્તાને વિવાહ આવે પ્રીતિવિવાહ કહી શકાય. સ્વયંવરમાં ન જોતરેલા, છતાં પુતળારુપે દ્વારપાળ તરીકે અપમાન પમાડેલા પૃથ્વીરાજનેજ સંયુક્તાએ વરમાળ પહેરાવી હતી. પિતાની મરજી વિરુદ્ધ આ પસંદગી થઇ હતી. એટલે શ્રીકૃષ્ણની જોમ પૃથ્વીરાજ રુકિમણી જેવી સંયુક્તાને શત્રુઓની મધ્યમાંથી ઉપાડી લઇ પોતાના રથમાં બેસાડી રાજધાનીમાં લઇ ગયા હતા.

પ્રીતિવિવાહની મીમાંસામાંથી બીજું એક રસિક તત્ત્વ આપણે કાઢી શકીએ છીએ. સામાન્ય રીતે, નામિકાનાં રૂપ, શુભ, લાવણ્ય વગેરેથી નાયક આકર્ષાય છે. ધણે લાગે, Love at first sight—'દૃષ્ટો દષ્ટ મળતાં' જે લગ્ન થયાનું વાંચીએ છીએ તેમાં યુવકની ઇચ્છાજ આગળ પડતી જણાઇ આવે છે: યુવતીનો માન એ ઇચ્છાને સંમતિ આપે છે. પુરુષ એ સૌંદર્ય વિપાસ અને સ્ત્રી એ સૌંદર્યનું સરોવર: એવા

સંબંધથી આ આકર્ષણ જન્મેલું હોય છે.

પરંતુ નાયકજી ભાં નામિકાને આકર્ષે છે એવું વિરલ દૃષ્ટાન્ત. તો અનિરુદ્ધ અને ઉપાનું છે. ઉપાના તીવ્ર સ્નેહને લીધેજ ચિત્રલેખાને અનિરુદ્ધની ચોરી કરી લાવવી પડે છે. ઉપાનો અનુરાગજી એની પાસે આતું સાદસ ખેડાવે છે. સ્વમતા સુખથી મોહી પડેલી ઉપા એ સ્વમતાં વરી જનારને મેળવવા તલસે છે. તેથી સ્ત્રીઓનાં ભૂખણરુપ લક્ષ્મી અને સંયમ પણુ ઉપા ખોઇ બેસે છે. એ બધું એક અગમ્ય પુરુષના મોહને લીધેજ.

કન્યાને, વર થવા લાયક યુવક પ્રાપ્તે અનુરાગ કેવી કેવી રીતે જાગે છે અને પછી દૃઢ થાય છે તે સંબંધીનું વિવાહગીત જુ રમ્ય છે.

લાડકડી જાદી રે દમાડ, સુંદર વરને નીરખવા રે દાદાજી સુખને પાણીએ, *મેં ન્યાળ્યો નીલાળીએ રે: 'કહે જોડી ક્યાં થકી દોડી કે ક્યાં તારાં દીલ વર્યાં રે?' નીરાળે લાણતેશે દોડી કે અક્ષરે મારા દીલ વર્યાં રે

સરોવરીયે નાતેશે દોડી,

કે જોડીએ મારાં દીલ વર્યાં રે.

... ..

સોના ગોરીએ રમતેશે દોડી,

કે દુહરે મારાં દીલ વર્યાં રે

... ..

સોના યાળીએ જમતેશે દોડી,

કે કોળીએ મારાં દીલ વર્યાં રે

—આવા સુંદર વરનું ચિત્ર કન્યા પછી કેવી રીતે ચોરે છે તેનું આપણું વિવાહગીત તોલુંજ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૨૭]

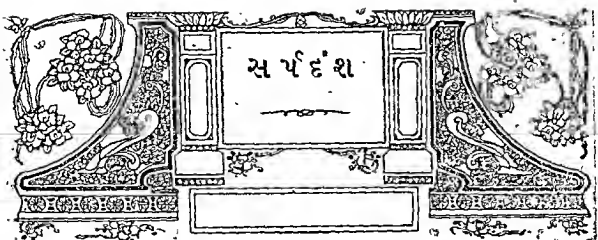
* 'એ વર છે વરણાગિયા રે' પાઠાન્તર.

જહતા પહેલાં જોઇને રૂપસુંધ થાય છે, તે વખતનું રામનું સ્વરૂપ એટલે

છાટી કોટાટી ને શીશ માંડી કમળ કામળવાન

કેસરી લકે લટકતા રંધુન્યજી લીનલેવાન

—ચોરલીની આ મોહકતા ધ્યાન ખેંચનારી છે.

લેખક :

રા. પરશોત્તમ ત્રીકમદાસ

— ૦ —

મું ખાઇના પ્રખ્યાત ખાનગી ડીટેકટીવ શેરખાનનું નામ ભાગ્યેજ દાખને અપરિચિત હશે. ૧૯૦૫ માં લંડનના રૅડ્ડેજ કેસના એમના બાહોશ ખુલાસા પછી એમનું નામ અતિ પ્રસિદ્ધ થઇ ગયું. ફનીઆના ધણા દેશોમાં વખતો વખત એમણે ચાલાક ગુનેહગારોને મકાત કરી વિશેષ કીર્તિ મેળવી હતી. ૧૯૧૮ ના જુલાઇ માસની ૧૨ મી અને શનિવારે જમ્યા પછી હુકકે ગટગટાવતો શેરખાન ઈંગ્લીયેર પર પડ્યો હતો. પાસેની એક ખુરસી પર બેસી હું શેરખાનના ગુનેહગારો અને ખાસ કરીને એક મહારાજના મહેલમાં બનેલા વિચિત્ર બનાવોની કેહાણી સાંભળી દંડ-યુધ્ધોતો રસિક વૃત્તાંત સાંભળતો હતો. લગભગ રાતના સાડાદશ વાગ્યા હશે. દરવાજાની ધંદલી વાગી અને નોકરે આવી કહ્યું : “ડા. જીવજીલાલ આવ્યા છે” નોકર બપોતે પહેલાં તો જીવજીલાલ દાખલ થયા. જીવજીલાલ શરીરે પતળા તથા ઉંચા હતા. આંખોમાં બે હાંશીઆરીથી એણે સર્જન તરીકેની નામના

મેળવી હતી, તેની ઝમક સ્પષ્ટ જણાતી હતી. તેનો ચહેરો વિચારશીલ તથા જરા ગમગીન દેખાતો હતો.

“ કેમ જીવજીલાલ, બહુ મેંધો થઇ ગયો છે ? હાલમાં તો હું માદો ચાઉં તોજ તારાં દર્શન થાય છે; પણ આટલે મોડેથી અને રમશાનમાંથી હમણાંજ પાછો ફર્યો હોય તેવું મોહું કરી કેમ આવ્યો છે ? શું મારા કેઇં દુશ્મને મારા મૃત્યુના ખોટા સમાચાર તો નથી મોકલ્યા કેની ? ગમરાતો નહીં; હજી તો હું જીવતો છું. ચાલ કોશી પી જરા તાળે યા અને તારા હસમુખા ચહેરાને ચંતો અન્યાય દૂર કર. ”

“ ના, એ વિષ તનેજ મુખારક હો ” કહી જીવજીલાલે કોશીની ના કહી. શેરખાનની કોશીને એણે વિષની ઉપમા આપી તે યોગ્યજ હતી. કારણ શેરખાન બહુજ ઉકાળેલી દુધ, સાકર વિનાની ચાહી જેવી કોશી પીવામાં મળ માનતો હતો. જમ્યા પછી એ કોશીના લગભગ અર્ધાં ડજન પ્યાલા તો સહેલાઈથી તે ખલાસ કરતો.

“ વાર કોણી નહીં તો વ્હીસી લે. મુસલમાને આપેલી વ્હીસી લાગેજ નગરો ” કહીને વ્હીસીને સારો જોવા ડાઝ લરી ગ્લાસ જીવણુ-લાલ પાસે મુક્યો.

“ બોલ, શું છે ? ઘણીજ ગંભીર વાત લાગે છે. રામલાલની સંકોચ રાખવાની જરૂર નથી. ગુનેહગારો સાથે મારે જીવલેણુ યુદ્ધ થતું, સારે એ હંમેશ સહાય આપેના. એ મારો સહાયક ને સહચર છે. એની મદદ નહોત તો આજે કેટલાએ ગુનેહગારો દુનીઆમાં વાધ વરની પેઠે છુટા ફરતા હોત. કેમ રામલાલ ? ” શેરખાનને વાતમાં અતિશયોક્તિ તથા મજાક જરા વધારે પસંદ હતી.

“ હા, ઘણીજ ગંભીર વાત છે. મોંઝાસા-વાળા શેઠ અબદુલ કરીમનું અચાનક મૃત્યુ થયું છે. હું એમને ઘેરથી પરભાર્યોજ આવું છું. ડાક્ટરોના કહેવા મુજબ મૃત્યુનું કારણ સર્પદંશ છે. ”

“ ડાક્ટરોના કહેવા મુજબ એટલે ? તું પણ સાં હતો ને ? ”

“ એટલેજ કહું છું. અમે ચાર ડાક્ટરો હતા. બરાબર ચોક્કસ રીતે કહું તો ત્રણ ડાક્ટરોના અભિપ્રાય પ્રમાણે. ”

“ એ ત્રણે જોટાજ હોવા જોઈએ. એમને જોટા પાડવા મારી મદદની જરૂર તો નથી, પણ જરૂર પડે તો બંદાને ખુશીથી ફરમાવજે. ”

“ મશ્કરીની વાત નથી. એ લુલે છે એમ મારો મત છે. એ વક્ત મોરે સાથે મેં છેડી જોઈ. બીજા બે ડા. વાહકર અને ડા. કેશવલાલ તો ગણેડાજ છે, પણ મોરેએ પણ મારી વાત હસી કાઢી, એટલે વધારે બોલવામાં સાર નથી, એમ મને લાગ્યું. આખી જીંદગીમાં સર્પદંશનો દાઢ કેસ એમના જોવામાં આવ્યો હશે. મેં એ

વીશે જ્ઞાન મેળવવા અમેરીકામાં ત્રણ વર્ષ ગાળ્યા છે. વળી મારો અભિપ્રાય બરાબર હોય, તો દાળમાં કેં કાળું હોવું જોઈએ, એમ લાગવાથી બીજા કોઈ સાથે વધારે વાત ન કરતાં હું અહીં તારી પાસે આવ્યો. ”

“ મૃત્યુ કઈ રીતે અને ક્યાં થયું ? ”

“ જોઈશું હું જાણું છું તેટલું હુંકમાં કહીશ. સાડા આઠ વાગે ટેલીફોન આવતાં હું અબદુલ કરીમને બંગલે ગયો. મોરે, વાહકર, તથા કેશવલાલ આવ્યા હતા. શેઠ બપોરે સાડાચાર વાગે, શનિવાર હોવાથી એમના હંમેશના રીવાજ પ્રમાણે મોટરમાં જીડુને બંગલે ગયા. એમની સાથે કોલોનીઅમાંથી આવેલા મુદરચ હતો. સંજના છ વાગવાને સુમારે એ બે જણ ફરવા ગયા અને લગભગ સાડાસાત વાગે પેલો માણસ અબદુલ કરીમને ઉંચકી બંગલે લાવ્યો. શોફર બંગલાના ઓટલા પરજ હતો. તે માણસે શોફરને કહ્યું કે રસ્તામાં ચાલતાં શેઠને સાપ કરચ્યો. શોફરના કહેવા પરથી શેઠ તે વખતે બેભાન અવસ્થામાં હતા. મોટરમાં નાખીને મલખારદીલને બંગલે લાવ્યા અને ડાક્ટરોને ટેલીફોન કરી બોલાવ્યા. બંગલે લાવ્યા તે વેળા પેલો માણસ મોટરમાં સાથે હતો, અને જો કે મહમદઅલી શેઠનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર બંગલે હતો, તો પણ આ અકસ્માતના ખબરથી એને એટલો આઘાત થયો કે એ માણસને ખતાવ શો બન્યો હતો, તે પુછી જોવાનું બાન પણ એને રહ્યું નહીં. હું ગયો તે પહેલાં એ ચાલ્યો ગયો હતો એટલે મારાથી પુછી શકાયું નહીં. પણ એ માણસ આઝીલની રકીમની બાજુમાં શેઠને મળવા આવતો એથી વધારે કેં માહિતી એના વીશે મળી શકી નહીં. પણ એનું સરનામું લાવ્યો છું. એ માણસ ચોપાટી પર રહે છે અને અહીં આવતાં પહેલાં એની પાસેથી વધારે

ખબર મેળવવા એના બંગલા સુધી હું ગયો. પણ એટલામાં વિચાર આવ્યો કે જો કે દગો હોય તો એમાં એ માણસ જરૂર શામીલ હોવો જોઈએ એટલે માંડી વાળ્યું અને અહીંજ આવ્યો.”

“એ સારું કયું.”

“અમે બધાએ શોધતું રાખ તપાસી જોયું. મૃત્યુ એ આઠી કલાક પહેલાં થયું હતું. દંશ જમણા પગ ઉપર સ્પષ્ટ જણાતો હતો. મોરેએ, વાઇકરે તથા કેશવલાલે તપાસીને કહ્યું કે સપ”

દંશથી મૃત્યુ થયું છે, મને એ દંશમાં કે વિચિત્ર લાગ્યું. દંશ લગભગ ધુટણ પાસે હતો. ચાલતા માણસને એટલો ઉંચો દંશ ફાંફ શકનાર સાપ મોટા જ જ લો માં હોવાનો સંભવ છે પણ જુહુ માં તો નહીંજ.

અથવા સાપ પગે વીંટળાઈ ગયો હોય તો એટલે ઉંચે દંશ ફાંફ શકે પણ તેવું કે થયું નથી, એમ પેલા માણસના કહેવા પરથી લાગે છે. વળી સર્પ દંશથી મૃત્યુ પામેલા માણસના શરીર પર કેટલાંક સ્પષ્ટ ચિન્હો દેખાય છે તે બારીકાથી તપાસતાં તે દેખાયા નહીં. એ ચિન્હો—”

“ચિન્હો હું જાણું છું એટલે એ બાબતની વિદ્વાતભરી ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. અને હું જાણું છું ન હોઈ તોએ અનુભવી ડોક્ટરનું કહેવું માન્ય કરું છું એટલે એ ચિન્હોની ચર્ચા—

ની જરૂર રહેતી નથી. ચિન્હો બાબત મુકતાં દંશના દેખાવમાં કે વિચિત્રિ હતું ?”

“કે નહીં. પણ વધારે અગત્યબીની વાત તો એ હતી શોધતું મૃત્યુ શુંગળાવાથી થયું હોય એવા ચિન્હો દેખાતાં હતાં. અને એજ રીતે શોધતું મૃત્યુ થયું એમાં મને જરા પણ શક નથી. મોરેને બતાવતાં તેણે હસીને freak case કહેવા ઉપરાંત વધારે ખ્યાન આપ્યું નહીં.”

“જુહુમાં શોધની સાથે બીજું કાણુ હતું?”

“શો ફર

તથા પેલા માણસ તપા બંગલાનો નોકર એ સીવાય બીજું કોઈજ નહીં.”

“સારે જો કે દગો હોય તો એ ત્રણ જણ સીવાય બીજા કોઈની તપાસ કરવાની જરૂર નથી. બંગલાનો

બીસ્કીનો સારો જેવો રોજ ભરી વાસ છવણવાલ સામે ધર્મી.

નોકર તેમજ શોફર એમાં શામીલ હોઈ શકે એમ લાગતું નથી, ધારણ પેલા માણસેજ કહ્યું છે કે રસ્તામાં ફરવા ગયા હતા ત્યાંજ આ બનાવ બન્યો; તે છતાં એ માણસોને પુછી કે વધારે ખબર મળે શકે લો મેળવવી જોઈએ. મહમદઅલી પેલા માણસ વીશે ખાસ જાણુના હશે અને માહિતી આપી શકશે, પણ હમણાં તો બહુજ મોડું થયું છે એટલે એ બાબતમાં વધારે તપાસ કાલ સવાર સુધી મુલતવી રાખીશું. આજ તો મારા વિશ્વાસ માણસોને ચોપાટીના બંગલાની ચોષ્ટી કરવા

“મુકયું. નામ શું એનું ?”

“કુટો. કીચીઅન છે.”

“શીઠેનું માયુ સંપદંશીયંયુનંધી તેની
ચોક્કસ ખાતી છે કે ?”

“ચોક્કસ.”

“સારે આવતી કાલે સવારના સાડાઘ વાગે
આવીશ કે બહુ વહેણું થશે ? કાલે જયુરી છે ?”

“સાડા અગીઆર વાગે. હું સાડા છએ
આવી પહોંચીશ.”

“બોદા હાશીઝ.”

જીવણુલાલના ગયા પછી શેરખાને કુટોના
ઘરની ચોટી કરવા બે માથુસો મોકલી આપવા-
નો બંદોબસ્ત કરવા મને કહ્યું, અને મેં તે
પ્રમાણે તરતજ કયું.

“શું ધાયું શેરખાન ?”

“દસની બારીક માહિતી વગર ચોક્કસ
અભિપ્રાય તો આપી શકાય નહીં, પણ જીવણુ-
લાલ કહે છે તે પ્રમાણે થયું અશક્ય નથી.”

“કવી રીતે ? હું ન સમજ્યો.”

શેરખાન વિચારમાં મગ્ન હોવાથી જવાબ
મળ્યો નહીં અને મેં વધારે પુછવાનું મુલતવી
-રાખ્યું.

“માથુસ હેંશીઆર તો ખરો.”

“કોણ જીવણુલાલ ?” મેં પુછ્યું.

“ના, કુટો. ચાલો સવારે વાત સુધ મ.”

ઉપલી વાતને લગલગ દસ વર્ષ વીતી ગયાં
પ્રહોવાથી એ વાત ઘણા વાંચકોના ધ્યાનમાં ન
હોય, એ સ્વાભાવિક છે. માટે શેઠ અબદુલ-
કરીમના જીવનચરિત્રના આ બનાવ સાથે
સંબંધ ધરાવતા બાગ વીશે હું હુંકમાં માહિતી
-આપીશ. અબદુલ કરીમ મુંબાઇના આગેવાન

કરોડાધીશ ગૃહસ્થ હતા. મૃત્યુ વખતે એમનું
વય જોકે આઠીસ વર્ષનું હતું છતાં પરોપકારી
અને કોલોનીઅલી બાબતમાં આગળ પડતો
ભાગ લેનાર તરીકે જાણીતા થયા હતા. કોલો-
નીઝ પ્રત્યે એમનું વિશેષ ધ્યાન હોય, તે સ્વા-
ભાવિક હતું, કારણ કે એમની અદગદ સંપત્તિ
એમણે પૂર્વ તથા દક્ષિણ આફ્રીકા તથા બ્રીટીશ
ગાયેના સાથેના વેપારમાં મેળવી હતી. સંસ્થાનો
માંતો કોઈ પણ હોદીવાન એમની પાસે વેપાર
અર્થે યાતો હોદી લોકોના ઉદ્ધાર અર્થે મદદ
માટે આવતો, અને એની વાત તદ્દન ખીન-
જવાબદાર ન હોય, તો તે નિરાશ થઈને પાછો
ફરતો નહીં. નવા દેશોમાં હોદીઓનું સંસ્થાન
સ્થાપવું અને એ બાબતમાં ખનતી મદદ કરવી
એવી એમના મનની ઉડી ધમ્મજા હતી.
એમના મૃત્યુ પહેલાં બ્રાઝીલ દેશમાં હોદી કોલો-
ની સ્થાપવાનો એમણે વિચાર કર્યો હતો.
જાતે દક્ષિણ અમેરીકા જઈ બ્રાઝીલની સરકાર
પાસેથી લ્યાંના રીથો ઝાંડે પ્રાંતમાં જમીનનું
કન્સેશન નક્કી કયું હતું. એ યોજના માટે
પચીસ લાખ રૂપીઆ સુધીની મદદ કરવા જાહેર
કયું હતું અને હોંદુસ્તાનમાં શહેરે શહેરે ફરી, એ
બાબતમાં લાપણો આપી યોજના સફળ કરવા
એમણે સંગીન પ્રયત્નો કર્યા હતા. અને ઉપર-
જણાવ્યા પ્રમાણે કુટો એ યોજનાનીજ બાબત-
માં શેઠને વખતો વખત મળવા જતો હતો.

ખીજે દહાડે બરાબર સાડાઘ વાગે જીવણુ-
લાલઆવી પહોંચ્યો. શેરખાન તૈયારજ હતો.
હું પણ એમની સાથેજ મોટરમાં જીરું ગયો.
અબદુલકરીમને બંગલે ફક્ત એક નોકર હતો;
અને શેઠને બેભાન અવસ્થામાં પેલો માથુસ
બંગલે લઈ આવ્યો એ ઉપરાંત કે વિશેષ ખર્ચ
એને નહોતી. સાપકથી જગ્યા પર દંરથો હતો તેની
પણ એને ખબર ન હતી. પણ શેઠને કયો ડિશમાંથી

પ્રેક્ષે માણસ લગ્ન આવ્યો હતો તે એણે ખતાવ્યું.

“ચાલો અહીં વખત ગુમાવવામાં સાર નથી.”

અવધુલાલે કહ્યું: “પગલાં તપાસવાં નથી?”

“ધુળુ તથા રેતીના રસ્તા પર આખી રાત પવન ઝુકાવા પછી ‘પગલાં’ ઉપરથી કે પશુ એકાણી તો ફક્ત ઊંટેકરીવ વાતામાંજ શોધી શકાય. કે એવી વાતો બહુ વાંચતો દેખાય છે.” શેરખાને મજાક કરતાં કહ્યું.

પછી અમે મલબાર્નીલ પર અબદુલ કરીમને બંગલે ગયા. શોધર ધણે જુનો નોકર હતો. અને એને પુછતાં કે વધારે ખબર મળી શકી નહીં.

“એ ગૃહસ્થ પહેલાં કોઈ વાર શેઠની સાથે જુલુ ગયો હતો કે કેમ?” શેરખાને પુછ્યું.

“સાહેબ, ત્રણ શનિવાર થયાં એ સાથે આવતો. બીજે દહાડે સવારે શેઠની સાથેજ પાછો મુલાકાત જતો.”

“ચાલો, જરા કુટોના મહેસનાં દર્શન કરી આવીએ. હું તો રાતેજ જઈ આવ્યો છું. નાનો બંગલો છે, અને બીજું કાંઈ રહેતું નથી. વખતે એકાદ નોકર હશે. પણ આપણાં માણસો વધારે ખબર આપી શકશે.”

બંગલો શેરખાને કહ્યા પ્રમાણે નાનો અને એટો હતો અને આસપાસ સાધારણ કંપાઉડમાં નાનો બગીચો હતો. બંગલો રસ્તા પરથી બહુ દેખાતો નહોતો. આવીને પુછતાં અમારા માણસોને ખબર મળી કે એ લગભગ દોઢ મહીના થયો ત્યાં રહેવા આવ્યો હતો અને ઘરમાં એના ઉપરાંત એક નોકર સીતાબ બીજું કાંઈજ નહોતું.

કુટોને, જુરી સમક્ષ સાક્ષી આવવા આવ્યો ત્યારે મેં પ્રથમ જોયો. એણે લગભગાર વીલમતી પોલાક પહેર્યો હતો. શરીર મજબુત, ખાસો છુટ્ટ ઉંચો, તથા આંખોમાં એક પ્રકારની કૂરતા ભરી ઝળુન ન હોત તો દેખાવડો કહી શકાત. બહારથી તદ્દન શાંત દેખાતો હતો. હું બહુજા બારીકીથી એની દરેક લીલાચાલ તપાસતો હતો અને મને કાંઈ કાંઈ વખત એની આંખો શીકારીઓથી ઘેરાએલા જનાવરો જેવી લયચરત જણાતી; કદાચ મારી એ માન્યતા બ્રમ પશુ હોય. સાક્ષી તદ્દન શાંત તથા સ્પષ્ટ અવાજે આપી.

“શેઠ અબદુલ કરીમની બ્રાઝીલની સંસ્થાનની યોજનાની વાત સાંભળ્યા પછી અમને દક્ષિણ અમેરીકામાં વસતા ટટલાક હોંદીઓને લાગ્યું કે નવા સંસ્થાનવાસીઓને જરૂરની વસ્તુ થોડે નફે પુરી પાડવા તેમજ તેમને માટે એક ઉભી કરવા, હોંદીઓનાંજ નાંજીથી એક કંપની કાઢવી. એ કંપની માટે શેઠની મદદ માગવા હું અહીં આવ્યો. કંપની માટે લગભગ એક કરોડ રૂપીઆની થાપણની જરૂર છે તેમાંથી આખીસ લાખ તો અમે દક્ષિણ અમેરીકાના હોંદીઓ પાસેથી શેરો બરાવી ભેગા કર્યા, અને બાકીનું નાણું હોંદુસ્થાનમાંથી ઉધરાવવાના હેતુથી મને અહીં મોકલવામાં આવ્યો. શેઠે જનતી મદદ કરવાની કણુલાત આપી અને પોતે પરમ દહોડેજ પાંચ લાખનો એક પણ આપ્યો. હવે અમારી એ યોજના માટે જોઈતાં નાંજી શેઠની મદદ વિના ઉધરાવવાનું અશક્ય થશે. શેઠના શોચનીય અકાળ અવસાનથી અમારા સંસ્થાનવાસીઓનો એક શુભેચ્છક તથા મિત્ર, પિતાની નજરે જોનાર મિત્ર જતો રહ્યો એમ કહું તો તેમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. ના, હું એમને પહેલાં જાણખતો નહોતો એટલે પ્રત્યક્ષ

ગેળાપ નહોતો થયો. નામ તો અમલ્યુ હોયજ કેમ? મને અહીં આવ્યે લગભગ દોઢ મહીના થયો અને શરુઆતથીજ શેઠની મારી પર મહેર-આની થઈ. છેલ્લા ત્રણ શનિવારથી શેઠની સાથે હું બપોરે જુલુ જતો. ગઈ કાલે પણ, તે પ્રમાણે અમે સાડાબાર વાગે ગયા. સાંજના ચઢા પીધા પછી ફરવા ગયા. પાછા ફરતી વખતે બંગલાથી લગભગ અરધો માઈલ છેટે પગથી પર સાપ દેખાયો. અમારાથી લગભગ ત્રણ પુટ પર હશે. શેઠે હાથમાંની લાકડી ઉઘામી પણ તે સાપને વાગી નહીં અને છંછેડાઈ તે સાપ શેઠને પગે કરડ્યો અને તરત અદૃશ્ય થઈ ગયો. તરતજ શેઠને પગે મારો રુમાલ મેં બાંધી દીધો, અને બનતી ઝડપથી અમે બંગલા તરફ ચાલવા માંડ્યું પણ એ ત્રણ મીનીટમાં શેઠને અસહ્ય વેદના થવા લાગી અને જરાવારમાં બેમાન થઈને પડ્યા. એમને ઉચ્છ્રી હું બંગલે લાવ્યો અને મોટરમાં બેસાડી મુંબાઈ લઈ આવ્યો. પણ મુંબાઈ પહોંચતા પહેલાંજ, મારા ધારવા પ્રમાણે એ મૃત્યુ પામ્યા હશે.”

ઉપલી વાત એણે સરળ તથા સચોટ રીતે કહી. શેરખાન પણ ઘણીજ બારીકાથી એની સામે જોઈ રહ્યો હતો અને એની જુવાની ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળતો હતો.

“ઠાકટરોની જુવાની પુરી થતાં સુધી તમે અહીંજ થોભજો. વખતે તમારી જરૂર પડે.” કોરોનરે કુટોને કહ્યું.

શેરખાને મને બાબુએ બોલાવી ને કહ્યું કે, હજી આ તમારો કલાકેક ચાલશે. હું જરા કુટોના ધરની ઝડતી લેવા જઈ છું. પાછો આવું ત્યાં સુધી કુટોને ગમે તેમ કરી જવા દેશ નહીં.

“તમારો” પુરો થયા પહેલાં શેરખાન આવી પહોંચ્યાથી મારી જવાબદારી પુરી થઈ.

પોલીસના વડા અમલદારને બાબુએ બોલાવી શેરખાને કે વાત કરી અને બેઉ જણ સાંધી જતા રહ્યા. સાંજના છ વાગ્યા સુધી શેરખાન દેખાયો નહીં. સાંજે કાંઈ પીતાં એ બોલ્યો: “જુવાની તો સરસ આપી, કેમ? ઠાકટરોને સાંભળ્યા પછી જુરીનો અભિપ્રાય તો “સર્પદંશથી અચાનક મૃત્યુ” એવોજ આવ્યોને? જીવણલાલે જુવાની આપી કે કેમ?”

“ના, એ ઠાકટરોને સાંભળ્યા પછી કોરોનરે કહ્યું કે બીજા ઠાકટરોને તરદી આપવાની જરૂર નથી. એટલે જીવણલાલે બોલાવ્યા નહીં. અને જુરીનો અભિપ્રાય તમે કહો છો તેમજ આવ્યો.”

“જીવણલાલે જો શેઠનું રાખ જોયું ન હોત તો એ પાંચ લાખ રૂપીઆ લઈ શાફ્ટકારની માફક ચાલ્યો જાત.”

“ત્યારે શું તમે એને કેદ કર્યો?”

“ના, આપણી અદાલતો એના ગુન્દાની તપાસ કરી શકે એમ નથી. અદાલતની અદાલત હશે તો ત્યાં એ જવાબ આપવા ગયો છે.”

“શું ચાતમહસા કરી? શું થયું?”

“તને યાદ હશે કે જુવાનીમાં કુટોએ રૂપીઆ પાંચ લાખનો એક આગમે દહાડેજ મળ્યો હતો એમ કહ્યું હતું. એ માણસને જો બાઝીલની કંપની સાથે સંબંધ ન હોય, તો એ શેઠના મૃત્યુનું કારણ થઈ પડે એમ સંભવિત હતું. મહમદઅલીને બાબુએ બોલાવી પુછવાથી એણે કહ્યું કે શેઠ એ કંપની માટે પચાસ હજાર રૂપીઆ આપવાની વાત કરતા હતા પણ પાછળથી વિચાર ફેરવી પાંચ લાખ કર્યા હોય તો હાણુ જાણે. મહમદઅલીની સાથે હું વાત કરતો હતો એટલામાં શોધર મારી પાસે આવ્યો અને એને કહ્યું: “સાહેબ સવારના હું એક વાત

કહેવી બુલી ગયો હતો. અમે ઓશીસમાંથી નીકળ્યા પછી પેલા માણસના કહેવાથી કપીન્સ રોડ પર એક મોટરની દુકાન પાસે મોટર ઉભી રાખી. એ અંદર જઈ ટેલીફોન કરવા લાગ્યો. મોટરને લગતી કોઈ વસ્તુ જોઈતી હોવાથી હું પણ અંદર ગયો. ટેલીફોન સામેના ટેબલ પર જ હતો અને એ કોઈને અંગ્રેજીમાં કહેતો હતો કે એક બરાબર છે. એમાં કે વાંધો નથી. એટલું મેં સાંભળ્યું. હમણાં એકંતી વાત એણે કરી. એટલે યાદ આવ્યું. " મદમડઅલી કપી એકમાં એકનું ખાતું હતું તેનું નામ પુછી કુટોને બંગલે ગયો. આપણા માણસોએ મારા કહેવાથી એના નોકરને વાતે વળગાડ્યો હતો. એટલે કોઈ પણ જાતની અડચણ વગર બંગલામાં હું તાણું ઉઘાડી દાખલ થયો. એના મુચાના એગડામાં એક ટેબલનું ખાતું તપાસતાં આ બાટલી તથા આ માપનો ટંબ જોયો. " એમ કહી એણે પીળા રંગના પ્રવાહીથી ભરેલી એક નાની બાટલી અને આંગળીમાં પહેરી શકાય એવી વીંટી સાથે ચોંટાડેલી સાપના ફેણના આકારની એક પોકળ સોય મારી સામે મુક્યાં.

" એકને દંશનાર સાપ આજ. આ બાટલીમાં ભરેલું પ્રવાહી એનું ઝેર. હું જાણુ છું કે સાપનું ઝેર સુકવી તેના ગાંગડા કરી ગમે તેટલો વખત રાખી શકાય છે. એને ફરીથી પ્રવાહી અનાવવું હોય તો ફક્ત થોડા પાણીનીજ જરૂર છે. આ બાટલીમાંનું પ્રવાહી એજ પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. એ વસ્તુઓ જોવા પછી તો મારી ખાત્રીજ થઈ કે એણે એકનું ખુન કર્યું છે. જીવલેલાને ગઈ કાલે વાત કરી સારેજ અને વિચાર આવ્યો કે કોઈ માણસને મારી નાખ્યા પછી હોઈપોલિસીક સીરીજથી તેના શરીરમાં ઝેર દાખલ કરવામાં આવે તો એ ઝેર શરીરમાં ફેલાયા વગર જ્યાંનું સ્થાન

પડી રહે. કુટોએ વધારે કુશળતા દાખવી. એ સીરીજ સાપની ફેણની આકારની બનાવી. એની બુલ એટલીજ થઈ કે દંશ દેતાં પહેલાં શેઠને બેથુદ કરવા જતાં એ મુંગળાઇને મૃત્યુ પામ્યા. એમ જો ન થાત અને જો શેઠના જીવતાંજ એમને દંશ દઈ શકાયો હોત તો કોઈ પણ પારખી શકત નહીં, કારણ મૃત્યુ ખરેખર વિપરીત થાત.

એ વસ્તુઓ પાછી ઠેકાણે મુકી હું પાછો શેઠને બંગલે આવ્યો અને તને ખ્યાન હશે કે સુપરીન્ટેન્ડન્ટ સાથે હું લાંથી ગયો. અમે એકના મેનેજરને બંગલે ગયા અને એક બાબત પુછતાં જણાવ્યું કે એક સાડાબાર વાગે એકમાં આવ્યો હતો. મોટી રકમનો એક હોવાથી અને અનફોર્સ હોવાથી શેઠને ટેલીફોન કરી પુછી જોવાનો એમને વિચાર થયો. એટલામાં તો શેઠનો ટેલીફોન આવ્યો અને એમણે કહ્યું કે ' પાંચ લાખનો મારો એક આવ્યો હોય તો બરાબર છે કે વાંધો નથી. એ પછી અમે તે એક સ્વીકાર્યો. " લાંથી પાછા શેઠને બંગલે આવ્યા પણ એટલામાં તો જુરી વીખરાઈ હતી અને મેં પતની તૈયારી ચાલતી હતી. છતાં મદમડઅલી પામેથી શેઠના એકા ભરનાર કેશીઅરનું ઠેકાણું લઈ એને ઘેર ગયા. કેશીઅરને પુછવાથી ખબર મળ્યા કે એ એક ફક્ત પચાસ હજારનો હતો પાંચ લાખનો નહીં. હવે તો કોઈ પણ જાતનો શક રહ્યો નહીં. એટલે અમે કુટોને બંગલે ગયા. અમારા નામનાં કોડો મોકલ્યાં અને કુટો બહાર આવ્યો. બંગલાની આસપાસ મેં આપણાં માણસો એકની રાખ્યાં હતાં.

" મારું શું કામ છે, ગૃહરથો ? "

" હું સારી પેઠે જાણું છે. "

" ના, હું જાણુ છું તો ત્યાં દીલગીર છું. "

હરકત ન હોય તો કહો.” એણે જાગ્રમ દીધો. એ ઉપરથી હું કહેજે વાત કરતો હતો છતાં જરા ગભરાએલો લાગ્યો.

“ શેઠ અબદુલકરીમનું ખુન કરવા માટે તને પકડવા આવ્યા છીએ. ”

આ સાંભળીને એ ખટખટ દસ્યો. “ તમે ડોક્ટરોની જુઆની સાંભળી હોય એમ દેખાતું નથી. ”

“ અમને કોઈની જુઆનીની જરૂર નથી. શેઠનો ફરીઅર અને તારા ટેબલમાંની વસ્તુઓની જુઆની ખસ છે. ચાલ વધારે વાત કરવામાં વખત ગુમાવવો નહીં. ”

“ હું આગ્રો એક મીનીટમાં ” કહીને એ અંદરના ઓરડામાં ગયો. પાછો બહાર આવ્યો ત્યારે આંગળી પર પેક્ષી વોટી પહેરેલી હતી. “ ટેબલમાંની વસ્તુ તો આજ કે નહીં ? પણ તમે કેમ જાણ્યું ? ”

“ શેઠને દંશ દીધા પહેલાં ગુંગળાવીને બે-શુદ્ધ કરતાંજ એમનું મૃત્યુ થયું ” અને એમના કાળનેજ તે દંશ દીધો એટલે ” મારો હાથ ગળવામાં રહેલી રીવોલ્વર પર હતો કારણ એ

દંશનો પ્રયોગ કદાચ મારા પર કરે એવી મને જરાક ખીંક હતી, જે કે એવો સંભવ નહોતો. મારી સામે જોઈ જરા તિરસ્કારથી એ દસ્યો અને દંશનો પ્રયોગ કર્યો—મારા પર નહીં; પોતાના પર-સુપરી-ટેન્ડન્ટને ન્યાયના પંજમાંથી એ છુટી જાય એ ઠીક ન લાગ્યું. “ હું ડોક્ટરને લાવું છું. ”

કુટો બોલ્યો: “ આ વિષ એટલું કાતીલ છે કે કોઈ ડોક્ટર એનો ઉપયોગ કરી શકે એમ નથી. વ્યર્થ તરફી લેશો નહીં. ”

પાંચ મીનીટમાં એ બેલાન થઈ પડ્યો. સુપરી-ટેન્ડન્ટે ડોક્ટરને—જ્યજ્ઞકાતને—મારા કક્ષાથી બોલાવ્યો પણ ડોક્ટરના આવ્યા પહેલાં તો અલાદની અદાલતમાં ઇન્સાફ લેવા તે ચાલ્યો ગયો હતો.

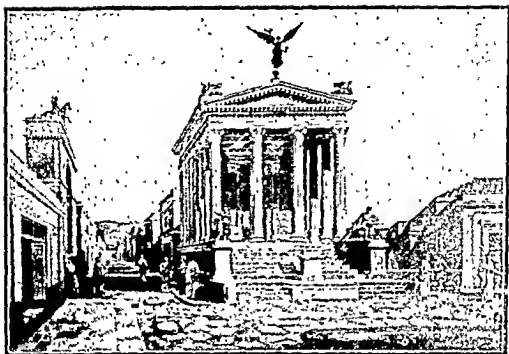
ખીજે દહાડે સવારના શેરખાને ખાત્રીશથી આવેલો ટેલીગ્રામ મારા હાથમાં મુક્યો. શેરખાને ટેલીગ્રામ મોકલ્યો હતો તેના જવાબમાં પોલીસ-નો એ ટેલીગ્રામ હતો. “ તમે લખો છો તેવા માણસ પર ખુન માટે અહીં વોરંટ છે. અહીં ડી કોર્ટને નામે ઓળખાતો હતો. ”

હવે ઓરડીઓની જરૂર નથી.

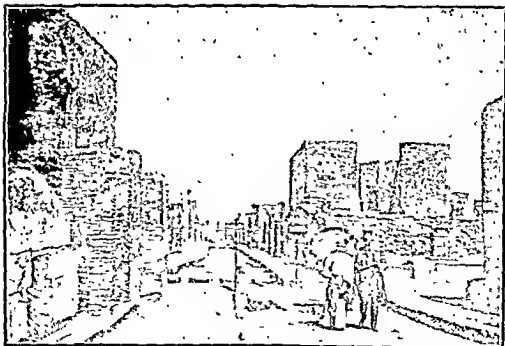
હીંદુ અનાયાશ્રમ—વઢવાણ કેમ્પના મકાનમાં ઓરડીઓ ખાંધવાની રકમ આવી ગઈ છે. હવે તાત્કાલિક મદદની જરૂર રસોડા, કોઠાર, બોજનશાળાના મકાનોમાં રૂ. ૮૦૦૦ ની છે તો આ મકાનો પર દાતાઓની દૃષ્ટિ મુજબ આરસની તકતીઓ ચોડી સકાય છે.

:: વધુ વિગત માટે લખો ::

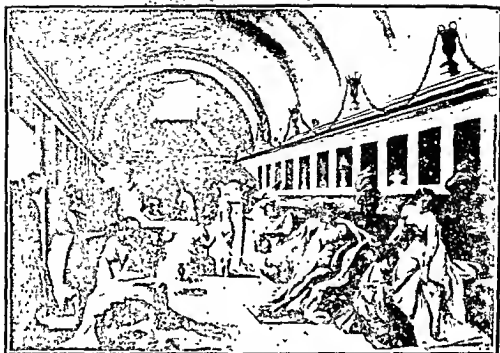
એન. સેક્રેટરી, હીંદુ અનાયાશ્રમ—મું. વઢવાણ કેમ્પ.

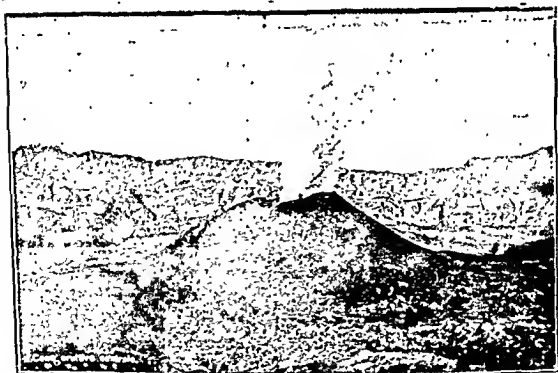
કુમેરનું ભવન પહેલાં હતું તેવું.

કુમેરનું ભવન.

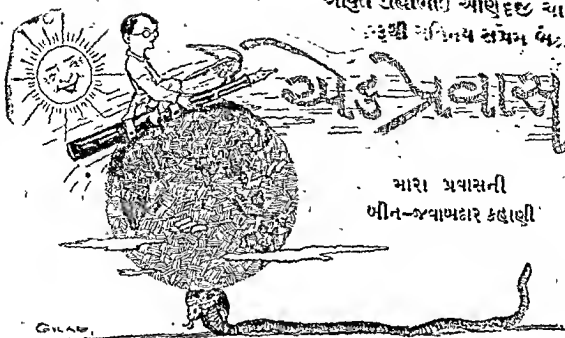

ગાનાગારમાં મુદ્રીઓ.

શિવજીની ધુની સરખો સનન અમનો વીરુવીઆસ પર્વત.

ધમની સ્વ. વલ્લિચીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્ય સ મુક્તિ સમાને
શ્રીયુત ગણાભાગ આણંદજી આવડા
અંકી સંવત્ ૨૦૨૩

મારા પ્રવાસની
ખીન-જવાબદાર કહાણી

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ખંડ ૫ : પોમ્પીઆઈ ને વીસુવીઅસ

૨૦ મી માર્ચ ૧૯૨૩ ની સવારે ગઈ રાતે
સાંભળેલા ઓપેરાના સંગીતની ધુનો
મગજમાં સાચવી રાખી, હું ઉઠ્યો.

જીવન સૌંદર્ય ને કદુપતા, ગમ્મત અને
ગાંભીર્ય વચ્ચે ઝાલા ખાઈ જ કરે છે.
એનામાં એમાંથી એકને વળગી રહેવાની હીમત
નથી. ઓપેરાની ધુન મગજમાંથી નીકળી ગઈ
તે પહેલાં યાદ આણું કે અમારે આજે પોમ્પી-
આઈ જવાનું છે, એટલે અમે તૈયાર થઈ,
મોટરમાં બેસી, તેપદસનાં ધરાં જેવાં લાગતાં
ગામોમાં થઈ પોમ્પીઆઈ તરફ ગયાં. રસ્તે લાવા
ને માટીના ઢગ નીચે હરકમુલેનીઅમ શહેર
ખંડ્યું છે તેનાં દર્શન કર્યાં, અને એક ઇટાલી-

અન હોટેલમાં જમ્યાં. જમતાં જમતાં રખેત
અમારી પાચનક્રિયા બદલી પડે એવા બમથી,
એક ખુંધા નાડા હીંગુજીએ ખુબ હસતું આવે
એવા ચાળાથી ચોડાં ગાળેનાં ગાળાં, તે સાંભળ્યાં
અને—અરેખીઅન નાદકસંમાં એક શહેરની વાત
વાંચેલી યાદ આવી. શહેરમાં ધર ફનાં, બાગ
હતા, બગીચા હતા; ધરેમાં બધી વસ્તુઓ તૈયાર
પડી હતી; પણ માણસ નહોતાં. સુના રાજ-
મહેલમાં એકલો રાજા હતો—અડધો પથ્થર અને
અડધો માણસ. તેની જાદુગરીશી સ્ત્રીએ બધાં
મનુષ્યોને માછલી બનાવી પડોશના જતાશયમાં
નાખી દીધાં હતાં. પોમ્પીઆઈના જાદુગરે અડધો
માણસ પણ રહેવા દીધો નહોતો. માછલીઓ

ક્યાં હતી તેની કાષ્ઠને ખચર નહોતી...

• ઇ. સ. ૭૯ માં એટલે આગથી ૧૮૫૦ વર્ષ પૂર્વે પોમ્પીઆમાં રોમન સામ્રાજ્યનું વ્યાપારી મથક હતું. આશરે ત્રીશ પાત્રીશ હજાર શહેરીઓ તેમાં વસતા. તે વખતે પાસે દાક્ષિણ વીસુતીચ્છ પર્વત નહોતો, પણ તેની પડખેજ ઉભેલો શાંત અને સુંદર 'લા સોમા'નો પર્વત હતો. એ પર્વત પર રચેલા અનેક સુંદર ઘરોની હાયા પોમ્પીઆમાં પર પડતી.

તેજ વર્ષે ૨૩ મી ઓગસ્ટે 'લા સોમા' પર્વત ગગડ્યો, ફાટ્યો અને તેમાંથી તીકળના બળતા અગારા ને વટાળા આની ગરમ ધુળનીચે તે શહેર દટાઈ ગયું. અત્યાચીન શોષકોએ ૧૭૦૦ વર્ષે એ રાખ ને ધુળ ખસેડી; અને લગભગ જેલું હતું તેલું પોમ્પીઆમાં-પેલી અરબી જાદુગરીણીના નગર જેલું લાંબા બાજુ ઉભું છે.

પોમ્પીઆમાં આજે દરવાજા હતા. અમે ફરીઆ દરવાજા-મેરીન ગેટ'થી-અંદર દાખલ થયાં, અને પાસે એક નાનું મ્યુઝીઅમ છે તેમાં ગયાં.

મ્યુઝીઅમમાં આ ગામમાં જડેલી કેટલીક વસ્તુઓ ગેટવવામાં આવી છે. જડા કાચ જેવી ખાટલી જેમાં ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં તેલ હતું તે હજી તેમની તેમ તેલ સહિત લાંબી પડી છે. ૨૩ મી ઓગસ્ટે ઇ. સ. ૭૯ ને દિવસે અગારાનો વરમાદ પડ્યો, સારે મધરાત પછી એ વાગે અઢારેણું ઘટિકાયાંન હજી મધરાત પછીના એ દર્શાવી રહ્યું છે. અને અગ્નિમાંથી બચવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતી એક છોકરી ઝાડ પર ચઢવા જતી હતી ને તે કિવામાં પાવાણુ યજ્ઞ ગએલી તેજ દશમાં કાચના કપ્પાટમાં પડી છે.....

૨

હું એ કન્યા તરફ જોઈ રહ્યો. આંખો, નાક ચઢવાની કિવામાં લાંબા ઢંકા કરેલાં હાથ ને પગ.

ચેતનની મૂર્તિ અને છતાં નિશ્ચેતન—

રાત અંધારી હતી. તે રોમન નાગરિકની પ્રુતી હતી. રાત પડે છતાં માંનાં તેને તેના પ્રિયતમ-ને મળવું હતું. એમણે કેટલાક દિવસથી સ્થળ અને સમય નક્કી કર્યાં હતાં. તેના પિતા રોમના સમ્રાટની આજ્ઞાને તાબે યજ્ઞ રોમ ગયા હતા...

અભિસારિકા જ્યુપીટર દેવના ભવ્ય મંદિર આગળ યજ્ઞને અપાટાબંધ આગળ ચાલી. એપોલો-સૂર્યદેવના મંદિર આગળ પળવાર ઉભી. રહી ને પ્રજુષ્ટીને મળવાના કાંડમાં બાધા લીધી. ન્યાય મંદિરના ભવ્યસ્તંભોની હાયામાંથી તે આગળ વધી અને ઝાડ નીચે ઉભી રહી.

પણ પછે તેને પ્રિયતમનાં પગલાંના પડખા સંભળાતા ને તેની રગેરગ તેને આલિંગના તલશી રહી...પણ કોઈ આવ્યું નહીં. તેના તલસાટ તેમજ ગભરાટ વધ્યાં. આટલો વિશ્વંબ કેમ થયો? એકદમ પર્વત વાગ્યા. તેણે નજર ફરી તો લા સોમાના શિખર પર એક કાણું વાદળ આવ્યું હતું.

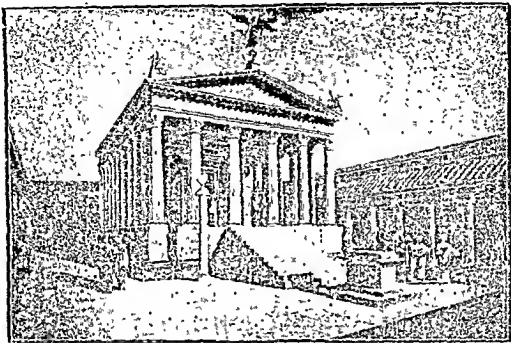
તેળીધી, પણ તેને જવાનું મન ચડ્યું નહીં. પ્રિયતમ હમણાં આવે અને તે ન મળે તો શું થાય ? બીક અને તલસાટમાં યુગળાતી તે લાંબી રહી.....

પૃથ્વીના બંધ તુટતા હોય તેમ તે કંપી; દંશે દિશાઓમાં પ્રાણુભેદક કડાકાઓ થયા ધરો પડવાનો અવાજ સંભળાયો. બચવીન તે ચારે તરફ જોઈ રહી; નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરવા જતી હતી ને વાદળમાંથી ધગધગતી ગંધકાઆ વરાળ ફેંકી આવી. તે ઝાડની હાયામાં દોડી. પ્રિયતમ તો આવ્યા નહીં, ને આ શું થવા બેઠું હતું?...

તે વિચાર કરે તે પહેલાં બળતા અગારાની કાંકરીઓનો જોસભર વરમાદ પડવા લાગ્યો. આત્મસંરક્ષણની વૃત્તિને વશ યજ્ઞ તે બેભાન જેવી ઝાડ પર ચઢી. બળતા કાંકરાઓ

ખયાળ મયા. એના પ્રણયીને રમરવા જોડણું પણ
સ્વાસ્થ્ય એને રહ્યું કે નહીં તે કાણ કહી શકે ?
એ દહાડા અંગારા વરસ્યા. ત્રીજે દિવસે
આખા ગામ પર રાખોડી ને ઠંડા પહેલા
અંગારાએ ઢુંગર કરી મુક્યો હતો.

ઉંચકીને કાચના કપાટમાં પધરાવી—એતન,
કોડ તે તજસાટથી તરવરતી આ સુકુમાર બાળા
પાપાણી, નિઝેતન આંખો એ ઝાડ પર ચઢતી
હતી તેવીજ બધા સામે જોયાં કરે છે, એના
કોડ ન પુરાયા તે નજ પુરાયા !

એપોલો-સૂર્યદેવનું મંદિર, પહેલાં હટું તેણું.

પ્રણયી આવવાનો હતો તે નજ આન્યો.
૧૮૦૦ વર્ષ વીતી ગયાં. પુનર્જન્મ પામેલા
પ્રણયી સમો એક સંશોધક આગ્યો. પુર્વજન્મના
બળથી હોય તેમ અવ્યકત આકર્ષણથી અનેક
કાંકરાઓને ઢગ ધીમેથી તેણે સાચવીને ખસેડ્યો.
તેણે જોયું અને તેને ઝાળખી.

૧૮૦૦ વર્ષના તજસાટથી તીવ્ર થએલો
તેનો ગ્રેમ તેના કાણુમાં ન રહ્યો... પેત્રછાં
પ્રણયીની હતી કે સંશોધકની ?... સંશોધક
નીચો વહ્યો, કાંકરામાંથી પાપાણી પ્રિયતમાને
જુહાર કાઢી, હર્ષધેલા બની તેણે તેને ચુંચન
કયું. તેની આસપાસ કચરો સાફ કર્યો... તેને

૩
પોખીઆઈ રોમન સામ્રાજ્યનું એક
નાનકડું નગર હતું, અને છતાં એના લગ્ન
મંદિરોના અવશેષો રોમની લગ્નતા શું હશે તે
કદપવાનાં સાધન પુરાં પાડે છે. આ નાનકડા
નગરનું ન્યાયમંદિર, એપોલોનું મંદિર વગેરે.
મંદિરોની લગ્નતા રોમન સ્થાપત્યની કેંક ઝાંખી
કરાવે છે, અને તે વખતની પૃથ્વીના પતિઓ
રોમનોના પ્રતાપનો પણ ખ્યાલ આપે છે. મોટા
પથ્થરના નાના સાંકડા રસ્તાઓ, એકેકે માળખું
મકાનો, ઢુકાનો, મંદિરો અને દરવાજા તે
સમયના રોમની જાહોજલાલીની સાક્ષી પુરી
રહે છે. કેફીગ્રીયાની કમાન અને જાનવાળું

ધર એ નગરનું સૌંદર્ય પુરેપુરું બતાવે છે. ને ઉંઘાને શોભે છે પૈસાવાળાનાં ઘર; એક નાના ગામના રોમન ધનાઢયોના વૈભવનો ખ્યાલ આપે છે. The House of Faun પોમ્પીઆઇના મુખ્ય અંગદારનું ઘર હતું. Veltri-નીટાનું ઘર ખે પૈસાદાર લાઇઓનું રહેઠાણ હતું. આ બંનેમાં વિશાલ ખડો હતો. આરસ અને ઓન્ઝની અનેક મૂર્તિઓ હતી, પુવારા હતા અને બાગ હતા. ભીંતો અને છતો પર રંગબેરંગી કામદેવતાં ચિત્રો હતાં. આ બધાના અવશેષો અત્યારે દેખાય છે, અને તેમના સૌંદર્યથી આકર્ષે છે. ન્યારે તે સારાં તાન્યં દશે સારે કેવાં સરસ દશે ?

—પણ સાથે સાથે તે સમયના લોકો જિલ્લસ રસના કેવા રસીઆ હતા તેનો ખ્યાલ પણ કેકેકેણે લાકડાના ખાનામાં બંધ કરેલી કેટલીએ મૂર્તિઓ દેખાડે છે. પાછળથી રોમે જે જિલ્લસ રસ કેળવ્યો એ ભોત્તા કે વાંચતાં કપારી છુંટે છે...

પાછળના સમયના રોમનોએ જેવો વિલાસ કેળવ્યો તેવો કોઇ સમયમાં કોઇ પ્રજાએ લાગેજ કેળવ્યો દશે. અને તેનો કેંક ખ્યાલ પોમ્પીઆઇનાં સાર્વજનિક સ્નાનાગારો આપે છે...

હીંદમાં સ્નાન એ અગત્યની વસ્તુ ગણાય છે, વિંશુંદિ પામવાની પ્રથમ ક્રિયા છે. એથીજ મુક્તિ મળે છે એમ આપણા હૃદયમાં સદાએ રહેલું છે, છતાં તે પણ આપણે રસમય કરી શક્યા નથી. નદીમાં જઇ નહાતા લોકો કછોટો મારી જીસકા મારે છે, તળાવમાં નહાનારાઓ કાદવમાં પણ કૂદે છે, જમવા બેસતો બાહ્યણ બે લોટ ને ટુંકે પંચીએ શુદ્ધ ચપ્પ શકે છે. યાત્રાળુ તીર્થસ્થળે સ્થાપેલી ગદાતી કાઠીઓમાં પડી પાપ પુણ્યની કસોટી કરે છે; અને ગંગા કે ગોદાવરીના ગંદા ઘાટો પર સ્નાન કરતાં મુક્તિ મેળવે છે. સંધરેલો હીંદી સાણુ ધસે છે, જુનો

લહેરી તેંડપુલેલ ધસી સ્નાતને સુવાસિત બનાવે છે, આપણે અખાડાખાજ તેલ ચોળી નહાય છે. આ બધું વૈતરાંવિદ્યાથી આપણે ક્યાં જઇએ છીએ...

રોમન દિવસના અંગેક વખત ધરનાં સુંદર સ્નાનખંડમાં નહાતો અને વળી સાર્વજનિક સ્નાનાગારોમાં જતો. જે તેને ઠંડા પાણીમાં નહાવાની ઇચ્છા હોય તો આગારના કુંડમાં તરવા પડતો—અથવા એક બીજા ખંડમાં, જ્યાં બેત્રણ પગથીઆ પુર પાણી એક કુંડમાં રાખવામાં આવતું, સાં નહાતો. ચારે તરફ કપડાં મુકવાને માટે પ્રથરનાં ખાનાં રાખવામાં આવતાં.

જે એને ગરમ પાણીએ સ્નાન કરવું હોય તો તે ત્રીજા ખંડમાં જ્યાં બીંતોની તડમાંથી ગરમ વરાળો પ્રસરી રહેતી સાં જતો. વચ્ચે ઓન્ઝની મોટી ધૂપદાનીઓમાંથી ધૂપ ચારે તરફ મધમઘાટ પ્રસારી મુકતો. ચોથા ખંડમાં એથી પણ વધારે ગરમ સ્નાન કરી શકતું. સાં ગરમ શધડીઓમાંથી તાપ આવતો અને ભીંતોમાંથી ગરમ વરાળો પ્રસરતી. આ ખંડની વચ્ચે ગરમ પાણીનો કુંડ હતો જેમાં ગરમીનો ઇશકી પણ સંતોષ લઇ શકતો. સ્નાન પુરું કરી તે પડોશના અખાડામાં કુરતી કરવા જતો.

સ્નાનાગારોના બે વિભાગ હતા: એક પુરુષો માટે; બીજે સ્ત્રીઓ માટે.

આવાં નાનાં મોટાં સ્નાનાગારો રોમન નગરોના જીવનનાં અગત્યનાં અંગ હતાં. પોમ્પીઆઇ જેવા નાના ગામનું મોટામાં મોટું સ્નાનાગાર મંદિર જેવું ભવ્ય હતું, સ્ત્રીઓને ઠંડા પાણીમાં નહાવાના ખંડની વિશાલતા પણ એ આગારની આકર્ષકતા બતાવી આપે છે.

રોમનોએ જીવનના નાના મોટા પ્રસંગમાંથી જેટલો રસ લુંટ્યો છે તેટલો બીજા કોઇએ લુંટ્યો નથી.

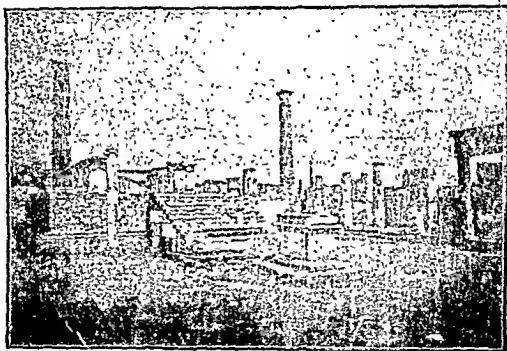
૪
પોમ્પીઆના પુરુ કરી અમે વીસવીઅસ તરફ ગયાં.

કુકની ઇલેક્ટ્રીક રેલ્વે નીચેથી છેક મથાળા ઉપર લઇ જાય છે તેમાં અમે બેઠાં. એ રેલ્વેની ગાડીઓ જોતાં એક બારી આરણવાળો દાદર છે. વીજળીથી એક દાદર ઉપર ચઢે સારે ખીન્ને નીચે ઉતરે છે. આવી નવા પ્રકારની ગાડીમાં, નવા પ્રદેશમાં, નવા સંસ્કારોથી ઉત્તેજિત બનીને અમે છેક નીચેના પગથીયા પર ઉભાં રહ્યાં અને અમારો દાદર ઉપર જોવાનો આશ્વસ્ય.

હતો. અમે આખરે ઉપર પહોંચ્યાં...

વીસવીઅસ આશરે ૩૯૦૦ ફીટ ઉંચાં છે. ઇ. સ. ૬૩ માં, જ્યારે સમ્રાટ નીરોના હાથમાં રોમનો સામ્રાજ્ય દંડ હતો, ત્યારે એની જગ્યાએ ખીન્ને પર્વત-લા સોમાં હતો; હાલ છે તેવો નહીં પણ આપણા દેશમાં હોય છે એવો સુંદર લીલા-તરીથી છવાયેલો પર્વત હતો. માત્ર તેટલું શિર બળેલા જેઠું લાગતું.

ઇ. સ. ૬૩ માં પહેલી વાર એ કાંપો ને આસપાસનાં શહેરોને નુકશાન કર્યું. સોળ વરસ રહીને એ ફરીથી ફાટ્યો અને એની ધમધમતી રાખે હરકચુલીનમ ને પોમ્પીઆને દાટી દીધાં.

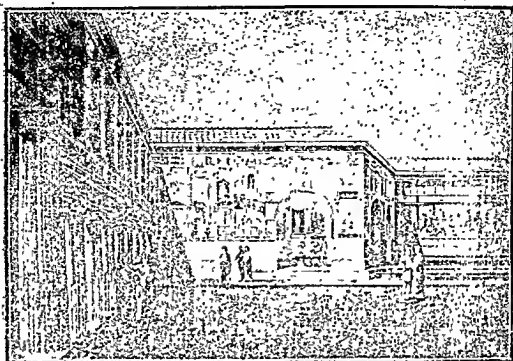

એપોલોનું મંદિર-હાલ જેવું છે તેવું.

પર્વતની તળેટીથી ચોરેકજ દૂર સુંદર, નિર્મળો અખાન વિસ્તરી રહ્યો હતો. શીતલ પવન વાગે હતો. અને જેમ ગાડી ઉપર જતી તેમ અમારી નીચે ઘડને કાળા બળેલા પથ્થરના ભાવાના કંકરાથી છવાયેલો પર્વત સરી જતા

પછી એને અચાનકવાર ફાટવાની ટેવ પડી ગઇ. સંતાંઓ પડેલાં એક વાર એજે વમન કરેલા મોટા ખડકાએ મધ્યેના મધ્યે સુધી વિનાશ પ્રવર્ત્યો હતો. જૂની વાર એના ધુમાડે અને રાખ વાદળ અંધારું હતું; ઘણી વાર એમાંથી

નીકળેનો ઉજ્જવનો સ્વાવા રક્ષ દરીયામાં આવીને મારો રમરણમાં આવેલો તે આ વિલા-
દભો હતો. ૧૯૦૬ માં એ ધણેજ વીધ્યો હતો. વિલાસી, અસંતોષી ફાઉન્ટ નહીં પણ

સ્નાનાગારનો પગથાર-પહેલાં હતો તેવો.

અનેક સદીઓ થયાં એ બધીએ વાર ગઈ છે, અને સદાએ જનાવાઓ બાંધી રાખે છે.

આજવાના જગતા પર્વતની આસપાસ યુરોપીય સાહિત્યમાં અનેક દંતકથાઓ વીંટાઈ વળી છે.

૫

—વીસુવીઅસ સાથે મધ્યકલીન યુરોપની એક કાલ્પનિક મૂર્તિ મારા રમરણમાં સદાએ જોડાઈ રહી છે:—વિદ્યાના બળે પ્રેમાચી સિદ્ધિ મેળવનાર જર્મન ડાક્ટર ફાઉન્ટની, પણ એ મૂર્તિ તે ગેટીએ કાબ્યદ્વારા સર્જેલા ફાઉન્ટની નહીં.

—ગેટીનો ફાઉન્ટ સર્વે વિદ્યાઓ વશ દરી તેઓ સંતોષ પામી શકતો નથી, અને અસંતોષથી પ્રેરાઈ જાનની પર જવાનાં. ફાફા મારતો સેતાનને સેવે છે. તે અત્યંત દુઃખ પામે છે. કારણ કે એને પર્વે વસ્તુનું મુળ શોધી શકતું છે.

ફેટલાક નવલકથાકારોનો ફાઉન્ટ એ ફાઉન્ટ બંધકર વિદ્યાઓનો રવામી છે, અને અગ્ર ઇચ્છા શક્તિથી સર્વે પ્રકારની મદદા અને મુખ મેળવવાનો નિશ્ચય કરે છે. મનુષ્ય માટે કેવું મુખાંધ ભેટું સાકમ! દેવો પણ એ સાદસ ખેડી શક્યા નથી. તે સેતાનને મંત્રથી નિમંત્રે છે અને પોતાનો આત્મા તેને ગીરવી મુકી પોતાને જોડતી મદદા ને સુખ મેળવે છે. ફાઉન્ટ સેતાનની સહાયથી ઉમરાવ બને છે; મહા સામન્ત બને છે; સામ્રાજ્યોની ઉચ્ચ પોષલ કરવા માંડે છે; રાજાઓની સત્તા અને સમૃદ્ધિનો બધી થઈ ખેંચે છે. તે એક સુંદર સ્ત્રીને વરે છે; વિશુદ્ધ પ્રણયના અધિકારી બનવા બંધાય છે; અને ગીરોની મુઠન પુરી થયે મેતાન આવીને ઉભો રહે છે. એક વાર્તાકારે આ પળે

તેને થરથરતો, રહતો થોડાક વર્ષોની વધુ મહેતલ આંખતો, કરગરતો ચીતર્યો છે. તેના આંસુની ખરવા કર્મો વિના સેતાન તેને મહત્તા અને સુખ આપી એકદમ ખેંચી લેશે ને તેનાં સ્વપ્નાઓની વિરખના કરતો. પોતાનાં સામ્રાજ્યનું દારવીસુવીઅસ-તે વારે તેને લઈ જાય છે...

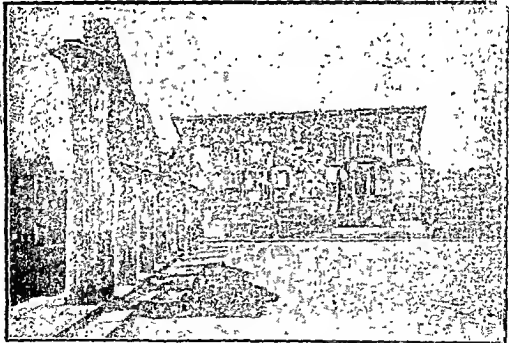
ફાઉસ્ટ પોતાની વિદ્યાના પ્રતાપે મહત્વાકાંક્ષી સિદ્ધ કરતાર અડ્ય ને દુર્ધર્ષ આત્માનો અધિકારી હતો, એમ મધ્યકાલીન યુરોપીય દંતકથા માને છે. એ આત્માની કારકીર્દી જોતાં આવો અંતજરા નિર્જલ અવાસ્તવિક લાગે છે.

મારી કદમનામાં ઘણીવાર એ ચિત્ર ઉભું આવ્યું છે...

દાયમાં રમી રહ્યાં છે, મધરાત થઈ છે. સીંગડાં અને પુંછડીવાળો, વિડાનાપૃથ્વી દાસ્ય કરતો લયાનક સેતાન બારણા આગળ આવી ઉભો રહે છે: "ફાઉસ્ટ!" સેતાન ઉચ્ચારે છે; "સમય પુરો થયો; હું તને લઈ જવા આવ્યો છું. ગીરો લેનાર ગીરવીર હું સિદ્ધ કરવા માંગે છે."

ફાઉસ્ટને કપાળે પળ વારું કરચમી પડે છે, ને તેની આંખોમાં શ્રેદ્ધાનાં દેખાય છે. અંદર સુનેલી પ્રિયતમા તરફ તે વહાવલુણી નજરે જુએ છે. "સેતાન!" તે ધીમેથી બોલે છે. "આવ્યો તો આ ધડીએ શા માટે આવ્યો? આરજું સુખ અને આરડી સત્તા જરા વાર તો ભોગવવા દે."

સેતાન ફરતાથી હસે છે: "હું ભોગવવા

૨. નાજારનો પપથાર—હાજરમાં છે તેનો.

ફાઉસ્ટના દાયમાં આખા સુરોપની સત્તા હશે. તેની પ્રિયતમાને પ્રહેલો પુર અવતરે છે. અકલ્પ્ય મહત્તા, સુખ અને વિજય તેના

ફૂંડ! મૂર્ખ! તારો આત્માનો મારીકો થયો છું તું હવે છુરી શકે એમ ના. "ફાઉસ્ટ" કોના હસે છે.

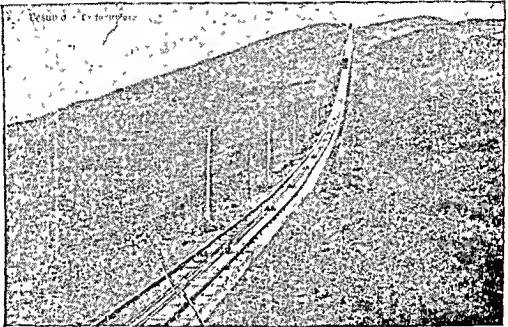
ભવ્યતાથી ફાહિર ઉભો થાય છે, ઉચું બુએ છે... સેતાને જંગ દેવાને તું ડરોવે છે તેમ અને ડરાવવા મેં છે? સેતાને! તું હાજર થયો! તે અને બધું આંધુ તે તારી મહેરબાનીથી નહીં, મારી પોતાની મહેનત, ખંત ને ધ્વજા સંક્રિત એ મેળવેલી વિદ્યાથી. જે મારી સંક્રિતથી તું મારો દાસ બન્યો તે પરવારી ગઈ. પંથુ હું ડરનો નથી; મને ડરાવવાની તારી ધ્વજા કળ્યાની નથી. ચલ તારી સાથે આવવા હું તૈયાર

હારના ઉંચર પર પગ ધરે છે... અને સેતાનના સાંપ્રાંજ્યમાં સંચરે છે.

આવા ભવ્ય શહિદના સ્મરણોથી ભવ્ય બનેલો કે વીસુવીઅસને કલ્પેલો; અને મારી કલ્પના રીઝે એવાજ આ વીસુવીઅસ મને દેખાયો: કાંઠો, શુષ્ક, ભયંકર, ધ્રુધવાતો, જ્વાલામય...

૬

‘ક્રેટરીક’ ગાડી છોડ્યા પછી, પગથી પર

વીસુવીઅસ પર્વત ઉપર જતી કુકની કલ્પેક્રીક ગાડી.

હું.” નીરખ્યાં ડગ ભરતો, પોતાની નીડરતાથી સેતાને પણ વિસ્મય પમાડતો તે વીસુવીઅસ પર ચઢે છે. ગંધકના બાડકામાં ઉઘાડે ચતુ નરકનું દાર નાજર આગળ દેખાય છે.

સેતાન વિડંબના કરતો હસે છે. ફાહિરનું મર્મન હરગણે હવે પ્રસંગ આવશે એમ તેને લાગે છે. જવાબમાં ફાહિર ગર્વભર્યા તિરસ્કારથી ને સર્વદ્રવી દષ્ટિથી સેતાન તરફ બુએ છે... માથું ઉચું રાખી બાડકામાં ઉઘાડે થતા

ચઢને ઉપર જ્વાલામુખ (crater)ની ઠેર પર જવાય છે. મારાં મિત્રની જિજ્ઞાસા વધી પડી લાગી. પર્વત પર ચઢવાની તેમની શક્તિ સારી હતી તે હું જાણતો હતો, અને તે બધી અહોઆંજ અજમાવવાનો તેમનો ઇરાદો દેખાતો હતો; પણ તેમને ફાહિર ગયો તે દારે જવા દેવાની મારી ઝાઝી ધ્વજા ન હતી. થોડીક જલગો મારી હું આગળ જઈ ઉભો રહ્યો. “આપણે પાછો જઈએ” મેં કહ્યું.

પળ વાર તે જોઈ રહ્યાં. “કમ ?”

“આ પ્રમાણે આ પર્વત ચઢવાની જરૂર મને દેખાતી નથી.”

પળ વાર તેમની આંખમાં બંડ ચમક્યું, શરીર ગ્યું અને અમે બધાં ધીમે ધીમે સાથે ચઢવા લાગ્યાં.

જ્ઞાલામુખી એ એક વિશાલ ને ઉંડું, કાળા પથ્થરનું પટ્ટાણું છે. એની વચ્ચે એક પીળા, ભુરા ને કાળા પથ્થરની પ્રચંડ ધુણી છે. એમાંથી ગંધકનો વાસ પ્રસારતો અનેકરંગી ધુમાડો નીકળ્યે જાય છે; અંદરથી દોષક યોધલરમાંથી નીકળે તેમ દે-દે-દે અવાજ કરતા લાલ પીંજા ને ભુરા ભયાનક ભઠ્ઠાંઓ ઉચે સૂધી નીકળી જાય છે; ચોડી ચોડી વારે આંગારા ને પથરાઓ અંદરથી ઉછળીને બહાર પડે છે. કેટલેક ઠેકાણેથી ધગધગતો ખદખદતો લાવા તેમાંથી નીકળ્યે જાય છે...

ભયંકર ને સુની ધુણી: શિવજી જલજે જગન-તું કંથ્યાણુ કરવા નીચે ઉતર્યા હોય, અને પળ વાર પોતાની પ્રચંડ ધુણી સૂની મુકી હોય તેવી; જેનો અગ્નિ, આપણને પરિચિત એવો અગ્નિ નહીં, પણ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ-માં સૌંદર્ય અને સૌંદર્ય, તાંડવનૃત્ય વખતે ભયંકર ભૈરવ-નાચે પ્રગટાવેલો અગ્નિ: પળ વાર એ અગ્નિ પ્રગટાવનાર મહારુદ્રની પ્રતિમા મારી આગળ ખડી થઈ, ને મેં આંખ મીંચી...

“આલો, આપણે નીચે ઉતરીએ” મારા મિત્રે કહ્યું, ને એ ત્રણ અમેરીકન પ્રવાસીઓ એક ભોમીઆને લઈ નીચે ઉતરતા હતા તે તરફ

આંગળી કરી. મને પણ એ સાહસ ખેડવાનું મન થયું. લક્ષ્મીએ ડોળા કાઢ્યા...મેં કહ્યું: “દરેક રસથી સાવચેતરસમાં વધારે રસ પડે છે એની કાણુ ના કહી શકે ?” મુંગાં મુંગાં અમે પાછાં ચાલવા માંડ્યું.

નીચે આવવા અમે પાછાં ગાડીમાં બેઠાં. પાછાં આવતાં સાંજ પડી ગઈ હતી, અને શાંત અને સોનેરી સૂર્ય વીસતીઅસની સામેના અખાતમાં આયમતો હતો. હું ઉતરતી ગાડીના પહેલા પગથીએ જઈ લાંકનારની બાલુમાં ઉભો.

ગાડીની રેલ સીધી ને સીધી નીચે જતી હતી, અને રેલ પુરી થતી હતી લાંથી લગભગ આયમતા સૂર્યબિંબે સમુદ્રતરંગોની પરંપરા-માં પ્રતિબિંબો પાડી સુવર્ણમય માર્ગ રચ્યો હતો. એથી વધારે સરસ દૃશ્ય જોવું કે કદ્યવું મુશ્કેલ છે.

કાળા પથ્થર પરથી સફેદ માર્ગે નીચે જઈ નીલા ભુરા સાગરમાં રૂઆએલા સુવર્ણસોપાને સૂર્યબિંબમાં સીધા ને સીધા ચાલ્યા જવું...

“આવા ગાદક વાતાવરણમાં, ને આવા અપરિમિત ઉત્સાહથી આ પથે જતાં, બધા પંથનાં પ્રયાણો શુદ્ધ લાગે. “કેલાસમાં શિવજીની ધુણીનાં દર્શન કરી આપણે સ્વર્ગે જઈએ છીએ.” મેં કહ્યું. ને સૂર્યતેજનો માર્ગ જતાઓ. અનિર્વાચ્ય આનંદથી આ સરસતા હું જોઈ રહ્યો હતો. આવા લઠાવા લેવા પણ જન્મ લેવો સાચું હતો...

હું દરેક સ્વર્ગના માર્ગને છેડે આવે છે તેમ ધરતી આવી.

— : આ રસિક પ્રવાસનો વિશેષ ભાગ હવે પણ આપવામાં આવશે : —

રડતા બાળુને !

++

લેખક :

શ્રી. વ્રજનાથ વિ. મહારાજ

+++

૨ ! ૨ ! બાળુ ! રડ નહીં. હવે, કાં રડે તે કહેને,
કેણે તારું હૃદય રડવું પ્રહમાં તું રમે છે;
બાપુ ! છાનો, અરરર ! તુજને ફઃખ લાગ્યું ઘણું શું ?
લોણું તારું હૃદય કુમળું કુલગ્યું રે ! ઘણું શું ?

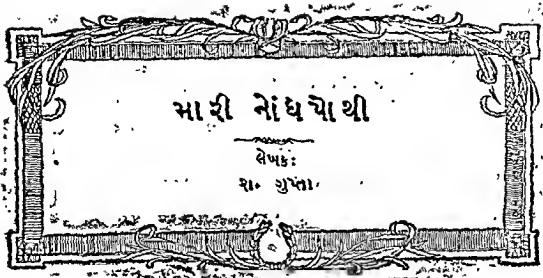
૨

૨ ! ૨ ! તારું વદન દિસતું મ્હાન તેને વિહોણું,
શાને આણું રુદન કરવું શાંત થાને રમાડું;
તું તો મારો જીવન દિવસે પ્રાણ આધાર તુંજ,
વહાલા બાળુ ! જગત ગહિ ના અન્ય છે, માત્ર તુંજ.

૩

તારું હૃદય મૃદુલ વદ શું વાક્ય બાણે વિધાયું ?
પાસધીના ચરથી હરણું બાપડું શું ધવાણું ?
ચિત્કારો આ તુજ મુખના સંભળાતા હવેના,
આંસુડાં આ, ડગ, ડગ, સરે તેમ જોઈ શકું ના.

બાપુ ! ધીરો અધિર નહીં થા, ઘુઘરો લાવી આપું,
જુલાણું હું પ્રણય હૃદયે પ્રેમમાં આવ બાળુ !
છાનો, છનો, હૃદય સંગસો અવને બાળુ ! આંખું,
બાપુ ! તારા શશિવદનને વહાલથી આવ ચુલું.

મારી નાંધ ચોથી

લેખક:

શ. ગુપ્તા

તા. ૨૫-૭-૨૮.

તા. ૨૨-૭-૨૮ ના 'એ ધડી મોજ' માં
શ. કનૈયાએ દુકાં, એકાંકી
નાટકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. પ્રો. દૂરકાને 'ગુજરાત' માં
'સરિતા' પર એક દુકાં નાટક લખ્યું હતું.
તે જોઈને શ. કનૈયાએ 'એ ધડી મોજ' માં એવાં
દુકાં-ધણાં દુકાં નાટકો લખ્યાં છે.

આજમાનો દુકાનો છે. એક લાખ સ્થાન-
નાં મદકાઓને ખંડે ધીમે ધીમે ખંડ કાઢ્યો
ને ભિંગીનો પ્રચારમાં આવ્યાં ને હવે તો
આપણે કુસંમમાળાને ખંડે કુલપાંદરી પર આવ્યા
છીએ. લાખ સ્થાનના પુરને છોડી એકાદ જે
વાક્યના નાનકડા રસજરણાથી આપણે તૃપ્ત
થઈએ છીએ. દસ દશ ભાગની સાંળી નવલકથા-
ઓને ખંડે સામાન્ય કદની નવલકથા અને તેને
સ્થાને દુકા વાર્તાઓ દિવસે દિવસે યોગ્યિય
થતી જાય છે. બાણ ને મનનુપરામ જેવી
સાંળી વાક્ય રચનાને સ્થાને દુકાં દુકાં વાક્યો-
વાળી લેખન શૈલી તરફ લોકરુચિ થતી જાય છે.
દસાકી, પંચાકી ને ત્રિચાકી નાટકો પરથી
આપણે એકાંકી નાટકો તરફ અને તેમાં
એક પાત્રના નાટક તરફ વળ્યા છીએ. -માનવ

જીવનની પેઠે સાહિત્યની કૃતિઓ ના પણ દુકાંથી
તરફ વળતી જાય છે.

દુકાં બાણ, દુકાં કદી, દુકાં વાત વિવેક
દુકાંમાં દુકાં કથે, તે સાક્ષર જન એક.

એ પ્રમાણે સાક્ષરનું કોઈ લક્ષણ બાધે તો
ખોટું નથી.

આ લાઘવપ્રિયતા સર્વેશ્વરમાં પણ છે.
एकोडहं बहुस्याम् એવી વૃત્તિ એને થઈ, તે પણ
લાઘવપ્રિયતાને પરિણામેજ. વિરાટ રૂપે એને
સંતોષ ન થયો તેણે કારણ પણ એજ છે. ६-२-
ના સંતાન—મનુષ્યગણમાં પણ એ વૃત્તિ વારસો
રૂપે-૬-૨-૨ હજી જીવતો હોવા છતાં, વરસા રૂપે-
છતરી આવી છે. શબ્દોમાં પણ આપણે દુકા
પસંદ કરીએ છીએ, પરિભાષાને પ્રયોગ કરીએ
છીએ, જેમં અને તેમ નાનાં નામો શોધીએ
તે સર્વ આપણી લાઘવપ્રિયતાની પ્રતીતિરૂપ છે.
Brevity is the soul of wit (લઘુતા
એ પ્રતિભાનો આત્મા છે) એમ વીલીઅમ
શેક્સપીયરે કહ્યું છે તે પદાર્થ છે; જો કે એનું
નામ ધણ-ધાણું છે તે દુકાં કરવાનું એને

સુઝ્યું નહીં. આપણે આપણા પૂર્વજોના પ્રમાણ-
માં ઘણી પ્રગતિ કરી છે એની કોઈથી ના
કહી શકાય એમ નથી. અને કદમાં આપણે
આપણા પૂર્વજો કરતાં હુંકા ને નાના થતા
જઈએ છીએ, એ પંથુ નિઃસંદેહ છે. આ
ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે દ્વિત યાય છે કે
પ્રતિભાની પેઠે પ્રગતિનો આત્મા પણ લઘુતા છે.
આ દષ્ટિગિંદુથી જોતાં આપણું સાહિત્ય જે
પ્રગતિ કરી રહ્યું છે તે અભિમાન લેવા યોગ્ય છે.
હુંકા છુદ્ધિ વડે હુંક વખતમાં લખાએલાં અને
હુંક સમયમાં છપાએલાં કાવ્યો, નાટકો વિવે-
ચનો, અવસોકનો, સમીક્ષાઓ વગેરે પ્રસિદ્ધ
થયાં જાય છે.

એ વૃત્તિ સારી છે કે નહીં તેનો ઉકાપોદ
પણ અહીં કરવો નથી. મેં પણ એવાં કેટલાંક
હુંકા નાટકો, હુંકા વાર્તાઓ, હુંકા કાવ્યો ને
હુંકા વિવેચનો લખ્યાં છે તે પ્રસિદ્ધ કરીને
હુંકાણીમાં નાટકકાર, વાર્તાકાર, કવિ ને વિવેચક-
નું પદ પ્રાપ્ત કરવાનો વિચાર રાખ્યું છું.

હુંકાં નાટકો

૧

નિદ્રાને આરે

એક એકાંકી, 'એક પ્રવેશી' 'એક પાત્રી' નાટક.

સ્થળ: શયનાગાર; સમય: રાત્રિના ચાર.

પાત્ર: રસરિવની, હેમલતા, ગંગા, લખમી
કે એવા કોઈ પણ નામવાળા સ્ત્રી.

[એક છુલે પથારી પડી છે. પાસે
રસરિવની, હેમલતા, ગંગા, લખમી, કે
એવા મામ પણ નામવાળા સ્ત્રી જગાસાં
ખાતી ઉભી છે.]

રસરિવની

(ઉપ્ર આવતી હોય તેમ પથારી સામે
જુએ છે ને સુષ્પ્ત જાય છે.)

[પડે પડે છે.]

૨

ગુટતી દીવાલ

સ્થળ તથા સમય: કોઈ પણ

[એક છુલું મકાનની દીવાલ-ગુટવાની
આશી પર. વરસાદ, વાવાઝોડ, તોફાન
વગેરે. મકાનની નીચે રસ્તા પર જતો
એક મનુષ્ય.]

મકાનની દીવાલ

ઢલે તો આ માથુસ પર હું ગુટી પડું.

(ગુટી પડે છે. ૨૦લે.)

[પડે પડે છે.]

૩

અનંત શબ્દ

એક એકાંકી, ત્રણ પાત્રી 'ત્રણ પ્રવેશી' નાટક

પ્રવેશ ૧ હો

પાત્ર ૧:—વદાલી !

પ્રવેશ ૨ જો

પાત્ર ૨:—વદાલી !

પ્રવેશ ૩ જો

પાત્ર ૩:—દાલી !

[પડે પડે છે]

છવન

એક એકાંકી, ત્રણ પ્રવેશી નાટક

પ્રવેશ ૧ થો
(કોઈ પ્રવેશતું નથી.)

પ્રવેશ ૨ નો
(કોઈ પ્રવેશો છે.)

પ્રવેશ ૩ નો
(કોઈ આવ્યું નથી છે)
[પડદો પડે છે.]

આ નાટકો પરથીજ ટુંકી વાર્તાઓ સખી
શકાય. દાખલા તરીકે છેલ્લા નાટક પરથી ત્રણ
પ્રકરણની નીચે મુજબ ટુંકી વાર્તા સખી શકાય.

છવન

એક ટુંકી વાર્તા

પ્રકરણ ૧ હું.
સાં કોઈ હતું નહીં.

પ્રકરણ ૨ હું.
સાં કોઈ આવ્યું.

પ્રકરણ ત્રીજું.
સાંથી કોઈ આવ્યું મધું.

[સમાપ્ત]

ચિત્રલેખના પરિણામે સ્પુરેલા એકાદ બે
અથવા તેથી વધારે શબ્દનાં કાવ્યો મેં ધણી
સખ્યા-દલાં છે. તેમાંથી કેટલીક રસવાનગી

નીચેની રસ જગામાં રસપિપાસુઓને અર્થે રસ
શક્તિથી ઉતારું છું.

હિમિંગીતો

ગીત ૧ હું.

અરે !

ગીત ૨ હું.

ઓ !

ગીત ૩ હું.

ઉફ !

ગીત ૪ હું.

હી : !

ગીત ૫ હું.

અંધારી રાત્રિના કુતરાઓ ! તમે ગધેઠા છો.

ગીત ૬ હું.

!

ગીત સાતમું.

!

આજ પ્રભાતે વિવેચનો પણ પુસ્તક
સમજાતું ન હોય અથવા તે આશ્ચર્યજનક
હોય તો ?! એવાં વિચારચિહ્નો વડે અથવા
પુસ્તકની વિરુદ્ધ કે તરફેણમાં મત દર્શાવેલાં હોય,
પુસ્તકની પ્રશંસા કરવી હોય તો 'ઉહુ' 'ના' '
'જરાજર' 'એમજ' 'સરસ' ઇત્યાદિ એકાક્ષરી
શબ્દપ્રયોગ વડે અત્યંત ટુંકાં કરી શકાય.

તા. ૨૬-૭-૨૮.

તા. ૧૫ મીના 'પ્રભમિત્ર ને કેસરી'નાં
'શર-સંધાન'માં છપાએલા " શરગાલ રૂદન "
શબ્દ પર 'મુજરાતી'માં 'બાળપોથી'ના લેખકે
ઘણી રમુજ કરી છે.

રદિ, શુદ્ધિ, શાસ્ત્રીયતા, સરળતા ઇત્યાદિ-વિવધ પ્રકારનાં દૃષ્ટિબિંદુવડે સાક્ષરોએ જોડણી-વિષયમાં જે વૈવિધ્યલક્ષમતા આણી છે તે સર્વથા અભિનંદનીય છે. અંગ્રેજ સાહિત્યમાં રસ લેતા મારા એક મિત્રને ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ વળવા મેં યત્ન કર્યો; કેંક લખવા આગ્રહ કર્યો. એમણે જવાબ દીધો: 'ગુજરાતીમાં લખું? હું કેંજ બજીતો નથી.' મેં પુછ્યું: 'તમે ગ્રામીન કવિઓ વાંચ્યા છે?—ના? સારે અર્વાચીન નવલકથા, હંડી વાર્તા, કાબ્યો વગેરેનું અધ્યયન કર્યું છે?—તે પણ નહીં? સારે ભાષાશાસ્ત્ર શીખ્યા છે?—ભાષાશાસ્ત્રનું નામ પણ નથી સાંભળ્યું? સારે તો ગુજરાતી ભાષાની જોડણી વીશે ચર્ચા કરવાને તમારા જેવો વિકાન મળવો મુશ્કેલ.' 'પણ મને કેં ખબર નથી. હું શા આધારે ચર્ચા કરું?' 'સૌંદર્યના દૃષ્ટિબિંદુથી જોડણીની કોષ્ટએ હજી સુધી ચર્ચા કરી નથી. તમે એ નવીન દૃષ્ટિબિંદુ સ્વીકારો. લખસાતરીક 'કીડી' 'કિડી' 'કિડિ' 'કીડિ' એમા શું સુંદર લાગે છે? જે રીતે એ શબ્દ સુંદર લાગે તેજ પ્રકારની જોડણી કલા ને સૌંદર્યને ખાતર ગ્રાહ્ય થવી જોઈએ,' મારી આ સૂચના વીશે હજી મારા એ મિત્ર વિચાર કરી રહ્યા છે. એમને હજી ખબર નથી પડી કે જોડણીના વિષયમાં અભિપ્રાય આપવાને દરેકને હક છે. ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા શબ્દોની જોડણી એ દરેકની વ્યક્તિગત વસ્તુ છે. એ શબ્દના અક્ષરોની અવયવલક્ષણનામાં, પ્રોત્તરમાં નાટક કંપનીના મેનેજરને હોય છે તેમ, ફાવે તેવા ફેરફાર કરવાનો દરેક વ્યક્તિને સંપૂર્ણ અધિકાર છે.

આથી ક્ષણે ક્ષણે નવીનતા પામનારી રમણીયતાનું સુભગ ને વિરલ દર્શન આપણી ભાષાના શબ્દોમાં બહુ સુલભ ને સામાન્ય થય

પડ્યું છે. જે અલૌકિક આનંદ વાચકને થાય છે તે કલા ને સૌંદર્યના દર્શનથી થતા આનંદ કરતાં કોઈ પણ રીતે કનિષ્ઠ પ્રકારનો નથી. લખસાતરીકે 'દૃષ્ટિબિંદુ' એ શબ્દને એકજ રીતે લખવા વાંચવાથી જે કંટાળો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો પ્રેરુરો બદલો એ શબ્દને અનેકા-નેક રીતે લખાએલો જોવાથી જે આનંદ થાય છે, તે વડે મળી રહે છે. 'દૃષ્ટિબિંદુ', 'દ્રુષ્ટિમીનદુ' 'દરસતી બીનદુ' 'દુરસતી મિંદુ' 'દુરસતી બીનદુ' 'દુરસતી બીનદુ' વગેરે વગેરે રૂપો જોઈ 'દૃષ્ટિબિંદુ' એ કરેલી પ્રગતિથી ગુજરાતી ભાષાના અભિ-માનીને જે સંતોષજનક આનંદ થાય છે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

જોડણીના અને અગ્રવ્યા સાક્ષરો ઉપરાંત દૈનિક પત્રો, 'પ્રભુમિત્ર ને દેસરી' સમાં અનેક અક્ષરો તથા કોષ્ટોની રીતે જોડણીના વૈવિ-ધ્યમાં ભારી શણ આપ્યા ગય છે, એટલુંજ નહીં પણ જોડણીની બાબતમાં એમના જટલી સરળતા બીજું કોઈ આણી શક્યું નથી.

સંયોગ એ સરળતાનો શત્રુ છે—જીવનમાં તેમજ સાહિત્યમાં. લગન-સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગને લીધે કેટકેટલા દૃઢ પ્રત્યેક માનવજીવનમાં ઉપસ્થિત થયા છે? તેમજ જોડણીની બાબતમાં સંયુક્તા-ક્ષરોને લીધે કેટલી અગવડ પડે છે તે સર્વવિદિત છે. ફારસી શીખવાના મેં એક વખતે આરંભ કર્યો હતો. થોડો વખત ઉત્સાહથી કાર્ય આરંભ્યું. ફારસી શીખવું કેં અધરું નથી એમ મને લાગવા માંડ્યું ને પછી અક્ષરો જોડવાનું પ્રકરણ આરંભ્યું. હોયથી, વચ્ચેથી, અંતથી એમ જુદી જુદી રીતે અક્ષરોને જોડવાનો વિધિ જોઈ આ જન્મમાં ફરીથી ફારસી ન શીખવું એવો નિશ્ચય કરી ફારસીના અભ્યાસને મેં તિલાંજલિ આપી. સંસ્કૃતના સંયુક્તાક્ષરો પણ શીખનારને આવીજ

કેફાડી સ્થિતિમાં મુકે છે. અને સંસ્કૃતના સર્વ સંયુક્તાક્ષરોને ગુજરાતીમાં પણ સ્થાન આપવું તે મુકત છે? બધા ગુજરાતીઓ સંસ્કૃત જાણે છે? ને જે જાણતા હશે તે બધાને પણ અસારે તે યાદ છે? આવી સ્થિતિમાં સંયુક્તાક્ષરોનો સર્વથા બહિષ્કાર કરવો એજ ઉચિત છે.

મારા એક પારસી મિત્ર કહે છે 'તમે વાનીઆ લોકો એટીના પારા છેવ. અકસરો ખી અરધા અરધા લખી મરોય. તમારાથી સોજમ, પુરા અંકસર ખી નહીં લખતા. ને આય તમે અકસર પર અંકસર જોરોય તે લાગેય ખી કેવું અચ્છી!' વિચાર કરતાં એમની વાત ખરી લાગે છે. છુટા, આખા અક્ષરો જેટલા સુંદર લાગે છે, તેટલા સંયુક્ત કે અર્ધ અક્ષરો લાગતા નથી. લખાણ તરીકે—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहतमनामि प्रयतात्मनः ॥

એના કરતાં આપણાં દૈનિક તથા અઠવાડિક પત્રો ને કોમ્પોઝીટરોની પેઠે—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहतमनामि परायतात्मनः ॥

એમ લખ્યું હોય, તો તે કેટલું સુંદર, ગૌરવભર્યું અને લાંબુ લાગે છે?

આ યુગ સ્વાતંત્ર્યનો છે. સ્ત્રી પુરુષ એક બીજા વગર અપૂર્ણ છે. કાઈ પણ વસ્તુના અસ્તિત્વ કે વિકાસ માટે અન્ય વસ્તુની આવશ્યકતા છે, એવી બ્રમણ્યો ભુંસાતી જાય છે.

સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય, પ્રાન્તિક સ્વરાજ્ય (પ્રાંતીશીપલ એટોનોમી) રાષ્ટ્રાધિક્ષ સ્વરાજ્ય (local self-Government) ને, નરક સ્વરાજ્ય (Home-rule for hell) ના આ જમાનામાં અક્ષરો 'પરાવલંબી બનાવવા એના જેવું અનુચિત કામ' બીલુડું-શું હોઈ શકે? કાળમંગાને કાંઈ બીજા વ્યંજનોની વાટ જોઈ ઉભા રહેલા ખીચારા, ખોડા, અપંગ કૂચુલ વગેરેને જોઈ, શકુંતલાને સાસરે વધાય કરતા કણવની પેઠે, કયા સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમીની આંખો અચ્છુજ નહીં યાય? કેતો કંઈ ગદ્યલિપિ યજ્ઞ સંધાઈ નહીં જાય? બીજા વ્યંજનો ન આવે ત્યાં સુધી એ બીચારા અપંગ વ્યંજનોના વિકાસનો તો શું પણ તેમના અસ્તિત્વનો પણ સંભવ નથી. એક શબ્દમાં એક વ્યંજન અર્થો ને બીજો આખો, એકની કોમંત એક માત્રા, બીજાની અર્ધી માત્રા ને ત્રીજાની બે માત્રા એવી એવી વિષમતા અક્ષર રાજ્યમાં પ્રવર્તવાનાર આપણે, આ રાજ્ય ને આ પ્રજા, આ દ્રવ્યવાન ને આ બીખારી, આ ન્યાયાધીશ ને આ ચોર; આ સન્માન યોગ્ય ને આ તિરસ્કરણીય; એવા કૃત્રિમ વેપર્યો સામે મિથ્યા બળડીએ તેમાં શું વળે? અક્ષર સામ્રાજ્યને વીશે આપણે પોતેજ પ્રસારેલી વિષમતાઓને જ્યાં સુધી આપણે દૂર કરી શકીએ નહીં ત્યાં સુધી અન્યુદય કે નિઃશ્વેસની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

આથી દૈનિક પત્રોએ, અઠવાડિકોએ તથા ત્રેસના કોમ્પોઝીટરોએ કૃપા કરી વ્યંજનોને જે સ્વરાજ્ય સમર્પ્યું છે તે બદલ આપણે તેમના ઋણી છીએ. સારું ગુજરાત એમના એ કૃત્ય માટે મગર છે.

સ્વ મ દ્ર ધા ને —

લેખક :

રત્ન લલિત

સમ્મ, સાહિત્ય સંસદ.

૧
જાગ્યો પુરો, ત્યમ જગવજે શુર તું, સ્વમદ્રધા !
જોઈ કે તે ઉર-ઉછળતી બારડોલીની સત્તા !
આખા હાંદિ વીજ સળકતી જોઈ સ્વાતંત્ર્યની કે ?
એનીએ, જો ! અબુડી ઝગકે અસ્મિતા શુજરાતે !

૨
સત્યાર્થે, જો ! યુવક યુવતી શુજરી તુજ જેવાં—
રહેતાં, રહાતાં, રણરમણમાં, શુભતાં ધન્ય કેવા !
સૌરાષ્ટ્રે, એ, પ્રભુજીની પ્રજા, હુંકતી સિંહ શી જો !
કમ્પે જાગ્યો જગસફરના ઝાઝ શો, ભાવ બીનો !

૩
સ્વમાદ્યો ઝીલી, તું ય રચે સિદ્ધ સાહિત્યસૃષ્ટિ—
તેવાં વાંછે તુજ લવિતનાં દર્શનો, દેશ-દેષિ !
તું શુભે તો મન-ઉત્તણી યોગલીલા પ્રકાશે :
પંથે-પુછ્યો પ્રખર ધુમળે ભાર્ગવીવીર ! દેશે !

૪
ગાંધીજીએ પરખી, જગવી શુજરી વદલે, જે—
હાંદિ તો એ અમર દીપતી બારડોલી સ્વરાજ્યે !
તેવા યોગો કે પ્રકટશે જાત ભોગેજ હાંદિ—
ત્યારે રહાશે પ્રભુની કરુણા લક્ષ્મી પુણ્યારવિન્દે !

૫
રનેહે સેવ્યાં પુનિત ચરિતે, દારિકેશે કનૈયે—
ધર્મે રહાયાં પ્રભુજન, મહાભારતે : એ રવૈયે—
સાહિત્યે, એ હીરદ્વયનાં ઝંઝિયે એક સૂત્રે,
એ રત્નજીએ જનની ભૂમિને રક્ષિયે એક તત્રે !

ચિત્રકાર :

[રા. રવિશંકર રાયગ.

એક ઘાસની છુપી આગળ એક માણસ આંખ મીચી
હાથ જોડીમાં રાખી બેઠો હતો.

સિનકા

ના જમમોડન મીઠી

પ્રમદાએ બારીએ ઉભી હતી ત્યાંથી ચમડી પાણી ફરીને લેયું.

ઘડપણની લાકડી

લેખક :

શ્રી. લીલા મુનશી

સમ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

રત્ન. જગમોહન મીસ્ત્રી

૧૭૭૭૭૭૭૭૭૭૭૭

બી ચારી પ્રમદા બારીએ ઉભી હતી. આખો ખંડ વીજળીના દીવાઓથી ઝળાંઝળાં થતો હતો. લક્ષ્મીના ધામધુમના અવાજ હજુ ધરમાંથી શરૂ થયા નહતા. અને વારંવાર છોકરાંઓની ચીસો, ઘણા વપરાવાથી બોખરા થએલા અવાજો મોટાંઓની ધાંટાધાંટ, યુવાનોની હસાહસ, હજુએ બહારના ખંડોમાં ચાલતી તે તેને સ્પષ્ટ સંભળાતી. લગભગ મધ્યરાત્રિનો સમય થવા આવ્યો હતો પણ બનશે હજુ રાત્રિ હવેજ શરૂ થતી દેખાતી હતી.

આજે પ્રમદાનાં લક્ષ્મી મુંબાઈ રહેરના પચાસ વર્ષની ઉંમરના ગણીતા સજ્જન લીલાધર સાથે થયાં હતાં. છ માસ પહેલાં એમનાં પહેલી વારનાં પત્ની સૌ. કરસુખના સુમરી ગયાં અને તેથી એમણે ઉત્તરનાં પત્ની વગર પડવાના દુઃખોથી ત્રાસી બે ત્રણ માસ પછી તરતજ પંદર વર્ષની જુવાન સોહામણી પ્રમદા સાથે વિવાહ મેળવ્યા હતા. એમને ન્યાય આપવાને એટલું કહેવું એટલે કે એમણે મોટી ઉંમરની

કન્યા મેળવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો. જે સુધરેલાં માઆપોએ કન્યાઓને કાલેજમાં ફળવણી આપી મોટી વય સુધી અવિવાહિત રાખવાની ધૃષ્ટતા કરી હતી તેમાંથી કાલેજ માથે થી પણ બોળે ઉતારવાને તેઓ તૈયાર હતા. અને ન્યાત બહાર રહેવાને દીમતભર્યો પ્રયોગ કરવાનો પણ એમને વાંધો નહોતો. પણ એમની વય અને છોકરાંઓને લીધે, બાવીસ બાવીસ વર્ષની છોકરીઓની ચિંતા માથે છતાં કાલેજ પોતાના માથા પરનો લાર દલકો કરવાનું ગમ્યું નહોતું, અને હેવટે ન્યાતના ગોપાળનાં કાપડીઆની મોટી ઉંમરની પ્રમદા સૌથી સારામાં સારી છોકરી હતી એમ ગણી તેની સાથે તેમણે વિવાહ મેળવ્યો.

પણ આથી સુધારો કરવામાં ખરેખરા આગ્રા આવનારા તો સુધારકોજ છે એવી એમની માન્યતા દૃઢ થઈ. એમને મોટી વયની કન્યા પરણવી હતી; ન્યાત બહાર રહેવાનું માહસ પણ કરતું હતું; પણ અભિમાની, ગૂર્ખ માઆપો

એમના જેવા સારા વરને કન્યા દેજ નહીં પછી એ શું કરે? અને શેઠ લીલાધરનું રથાન મુંઝાઈ શહેરમાં કે જેવું તેવું ન હતું. તેઓ ઠીક ઠીક પૈસાપાત્ર હતા. પણ લોકો એમને બારે પૈસા-દાર ગણતા. તેમનાં દાનો બધાં જગમહેર હતાં. તેમને વકતૃત્વકળા પણ વરી હતી અને તેથી ઘણી સભાઓના પ્રમુખપદને તેઓ સ્વીકાર કરી શોભાવતા. તેઓ અવારનવાર છાંયોઓમાં લેખો પણ લખતા હતા. તેમનો ખાસ ધંધો શેર બજારનો હતો પણ તેમની વાતો પરથી અનેક ધંધાઓનું તેમને જ્ઞાન હોઈ બધાંમાંથી તેઓ પૈસા પેદા કરતા એમ લાગતું. આજા હલારસિક, શીમંત, સંસ્કારી પુરુષને આધેડ વયમાં ધરબંગ થવાનું દુઃખ ખરેખરું અસહ્ય હતું.

અને પ્રમદા આખી ન્યાતમાં સુંદર છોકરી ગણાતી. તેણે શુન્નરાતી છ એપડી સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેને રાંધતાં, ભરતાં, ગુંથતાં સરસ આવડતું. તેને વાર્તાઓ વાંચવાનો ધણે વંધારે પડતો શોખ હતો અને તેથી તેની મનોવૃત્તિ પણ અલંત ચંચળ બની હતી. બાવીસ વર્ષના હેલ છખીલા યુવાન વરને પરણવાનાં સ્વપ્ને તેણે બાર વર્ષની વયથી ધડી મુક્યાં હતાં અને લીલાધર શેઠ જેવા વર રાંડ્યા નહોત તો કદાચ તે સફળ થાત પણ ખરાં !

લુના વિચારના કયા હોંદુ માથાપ છોકરી-ને સારા ધરનો, દલ્લાવાળો વર મળતો હોય, તો વરનાં વય કે રૂપગુણોને વિચાર કરવા થોભે છે? “ખીજવર તો લાક લગાવે, ઘાટ ઘડાવે, ખોબલે નાણાં આપે જો-ખીજવરની પરણી મહા સુખ પામશે” એ લોકગીતમાંનું તથ્ય તેમના અંતરમાં ઉઠે ઉઠે પેસી ગયેલું હોય છે. વર જીવે લાં સુધી મોજમજલ કરાવે; મરી જાય તો પાછળ દીકરી જીવે ત્યાં સુધી સુખે ખાય એટલો દાખડો મુકી જાય; પછી છોકરીને ખીલું શું

જોઈએ? જુવાનીના કોડ તો બધા ચાર દલા-ના છે. બે છોકરાંની મા થાય એટલે એ બધાં ચમણાં શ્રમી જાય અને ન થાય તો મોટી ઉંમરે બેડી બેડી ભગવાનનું ભજન કર્યો કરે કે જેથી તેના આત્માને ઉદ્ધાર થાય. આમ ખીજ વરને પરણવાથી તેનાં આલોક ને પરલોક બંને સુધરે એમ હોય છે અને ન કરે નારાયણ ને કે રાજકૈવલ્ય થયું, તો તો તેમાં છોકરીની અદલા-નો વાંક. તેમાં દલાલ જેવાં માથાપ ખીચારાં શું કરે?

પ્રમદાનાં માથાપે પણ આમજ ધાવું અને પ્રમદા પરણીને સાસરે આવી, પ્રમદાથીએ મોટી ઉંમરના લીલાધર શેઠનાં છોકરાં શોકથી, ક્રોધથી, કુતુહલથી નવી માનું રવાગત કરવાની તૈયારી કરી રહ્યાં.

ને એજ પ્રમદાના લમની આ પહેલી રાત હતી. લીલાધર જીવે શોખીન હતા અને તેથી તેમણે નવી પત્નીને રીઝાવવાની અને ઘણા વર્ષોથી-કરસુખ્યા આધેડ થયા ત્યારથી-પોતે નહોતા રીઝાયા તેનું સાદું વાળવાની તૈયારીઓ કરી મુકી હતી. નવી વહુને માટે વસ્ત્રો હતાં, અપ્પર હતાં, પુલ હતાં. નહોતી માત્ર એના બાલક હૃદયને સમજવાને એના જેવા બાલક થવાની તેમનામાં કળા, અને તેના વિતા આ બધી વસ્તુઓની અસર શીકી પડી જતી હતી.

લીલાધર શેઠ હસતા હસતા ઓરડામાં આવ્યા. તેમના ઘણા ખરા વાળ ધોળા થયેલા હતા અને દાંતમાં પણ એકાદ બે જગાએ ખાડા દેખાતા. શરીરે તે નીચી કાઠીના ને સુકા હતા. પણ એમની આંખોમાં હજી તેજ હતું અને લાલસાથી અસારે તે ચળકતી હતી. કોઈ અકસ્મ આનંદ એમનાં સર્વ અંગોને પ્રજ્વલ કરી રહ્યો હતો. પ્રમદાએ બારીએ ઉભી હતી લાંબી ચમકી પાછું શરીરે જોયું અને શેઠને જોતાં

“પાછું ફરીને તે બારી બહાર નજર કરતી હતી. શેઠે પાંછળથી આવી તેના ખભે હાથ મુક્યો. પ્રમદા ગમકા પણ કેં બોલી નહીં.

“પ્રમદે ! બારી બહાર બહુ જોયું. જરા આમ તો જો.” શેઠે રસિકની ભાષામાં આરંભ કર્યો. પ્રમદા નિરુત્તર રહી અને તેણે બારી બહાર જ જોયાં કર્યાં. એને શરમ આવતી હતી કે સંકેત થતો હતો તે કયું કળાતું નહતું.

લીલાધર શેઠે પ્રમદાને બારી આગળથી ખસેડી બારી બંધ કરાધી અને હાથ ખેંચી તેને એક ખુરશી પર બેસાડી. “પ્રમદે ! હવે શરમ ક્યાં સુધી રાખશે ? મારી સાથે વાત તો કર.”

જવાબમાં પ્રમદાની આંખમાં જોરથી આંસુ નીકળી પડ્યાં. લીલાધર શેઠ અમક્યા. એમનો આનંદ બધો સરી જતો લાગ્યો. એમને પ્રમદા પર ક્રોધ ચઢવા માંડ્યો પણ સંયમ રાખી નરમ સ્વરે પુછ્યું : “આવે વખતે કેમ રડે છે ? તને કેં થાય છે ?”

“તમે મને શું કામ પરવ્યા ?” મુસકાં ખાતાં ખાતાં અરુણ સ્વરે પ્રમદા માત્ર એટલું જ બોલી શકી. તેને પોતાને પણ પોતે શું કરતી હતી તેનું જ્ઞાન નહોતું.

એક પળ પર ખુશમીજનનમાં આવેલા શેઠનો મીઠામ આ શબ્દો સાંભળી ગયો. “તારા માઆપે પરણ્યાવી તેમાં” પણ બીજાજ પળે તેમણે જોયું કે આમ મીઠામ કરવામાં કેં સુદો સરે તેમ નહતો. તેમણે મીઠામથી કહ્યું : “આમ પહેલે દહાડે માંડા જેવી રડ નહીં. અપશુકન થાય. જા, મોં ઘોષ નાખ. પછી હું તને કેં ખતાવું.” તેજો હાથ પકડી પ્રમદાને મોરી પાસે લઇ ગયા અને મોં પર પાણી છંટાવ્યું અને તે ન લાડકે માટે આવીને તેને ખુરશી પર બેસાડી અને પોતે પાસેના ટેબલનું ખાનું ચાવી લઇ ઉઘાડી એક મખમલનો દાખડો કાઢ્યો અને ઉઘા-

ડ્યો. તેનાં મુખ સામે ધર્યો : “આજના દિવસની બેટ” તેમણે ગર્વથી હસતાં કહ્યું. તેમના ચીમળાએલા મુખ પર આનાથી ધારી અસર થવાની ખમતી હોય એવો આનંદ હતો.

દાખડામાં એક કીમતી હીરાનો હાર જળાં જળાં થતો જોનારની આંખને આંખવી રહ્યો હતો. એને જોઇ એક પળ પ્રમદા પોતાનું દુઃખ ભુલી ગઇ અને જિજ્ઞાસાથી તેણે તે હાથમાં લઇ જોવા માંડ્યો.

“પહેરી જુએ તો” શેઠે ધીરે રહી સૂચના કરી. આવો સરસ કીમતી હાર પોતાનો હોય કે પારકો પણ તે પહેરી જોવાની લાલચ ક્યાં બાલાને થયા વિના રહે ? પ્રમદાએ તે ખીતાં, શરમાતાં પહેર્યો. તેનાં આંસુ ધડીવારને માટે સુકાઇ ગયાં. લીલાધર શેઠ આ પરિણામ જોઇ પ્રસન્ન થયા અને પોતાની પત્ની રીઝવવાની કળાનો વધારે ઉપયોગ કરતાં કહ્યું : “આરસી-માં તો જો.”

પ્રમદા ગમરાતી ગમરાતી હડી અને એક કળાટની આરસી પાસે ગઇ. તેના ગળામાં જળ-ક્રોતે હાર તેના રવરૂપવાન મુખને દીપાવતો હતો. તેણે હર્ષથી, કૃતજ્ઞતાથી આરસીમાં પાછળ દેખાતી શેઠની આંખો સામે જોયું.

શેઠે પળ ધીમારી તેના ખભા પર હાથ મુક્યો પણ આભારમાં ગરવાઇ ગયેલી બાળા કેં બોલી શકી નહીં. તે પછી આખા દિવસનાં યાકેલાં વરવડ ઉઘી ગયાં ત્યારે લીલાધર શેઠે મન, વચન, કર્મથી પ્રમદાના પતિ તરીકેનો અધિકાર સંપૂર્ણ રીતે સ્થાપી દીધો હતો.

૨

પ્રમદા સવારમાં મોડી હડી અને ઉઠતાં વાતજ પોતે કેં ખોટું કહ્યું છે એવી વૃત્તિ તેને થવા માંડી. તેને કાઢને મોહું બનાવવામાં પણ

શરમ આવતી હતી, પણ ખંડ બહાર ગયા વિના ચાલે એમ નહતું. તે બહાર નીકળી સારે આગલા ખંડમાં આશુ કુટુંબ તેની વાટ જોતું એક કુંથનું હતું. પહેલે દહાડે આટલી મોટી ઉંઠે તે વહુ બેશરમ તો હશેજ એવો એમાંના ધણા જણને મત થવા માંડ્યો હતો. લીલાધર શેઠનાં છોકરાં ને છોકરાંનાં છોકરાં જિજ્ઞાસાથી નવી માના ઉંઠવાની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં.

એ બહાર આવી સારે સૌની આંખો તેના પર ટંકાઈ અને રાત્રે ભુલમાં રહી ગયેલા એના ગળામાંના ચમકતા હારે સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું. ગભરાટમાં પ્રમદ ને લાગ્યું કે પોતે ગઈ રાતે કરેલા શુનહો આ સૌ જાણી ગયાં હતાં. ધરતી માતા માર્ગ આપે તો સમાધિ જવાનું તેને મન થયું. તેનું અંતઃકરણ રડું રડું થઈ રહ્યું. રડવાનું કે કારણ શોધવા તેણે ઉમરા પર જાણી જોઈને ઠેસ વગાડી અને ચીસ પાડીને તે બેસી ગઈ.

“શું થયું? શું થયું?” કરતાં સા તેની આસપાસ ટોળે વળ્યાં. પ્રમદાની આંખમાંથી આંસુ નીકળતાં હતાં. “કેં નહીં, કેસ વાગી” તેણે કહ્યું ને ધણી કળ ચઢી હોય તેમ પગ પર હાથ દાખ્યો.

એક જરાક જેટલી ઠેસ માટે આટલો બધો દેખાવ કરે એવી નવી માને માટે છોકરાઓનો મત હતો તેથી વધારે ઉતર્યો. અને કેં કરવાનું ન સૂઝતું હોય તેમ સૌ આસપાસ બાધા જેવા ઉભા રહ્યા.

ગરબાટ સાંભળી લીલાધર શેઠ ઝોરડામાંથી બહાર આવ્યા અને એમને જોઈ પચીસ વર્ષની છત્ર સાંભરી આવ્યું હોય તેમ પગ પર ધાર કરતા પાણી લેવા દોડી. વીસુ-શેઠના મોટા છોકરાની વહુ-પાટો બાંધવા લુગડાંની ચીંદરી શોધવા ચાલી. સરોજ અને કાંતા ‘ક્યાં વાગ્યું’

તે જોવા નીચાં વળ્યાં. બીજાં નાનાં છોકરાં જરા દૂર જઈ ઉભાં.

પ્રસંગ જોઈએ તેના કરતાં વધી પડ્યો એમ પ્રમદાને લાગ્યું. “એ તો જરા ઠેસ વાગી હતી” તેની કળ ચઢી હતી” તેણે શીકડું હસીને કહ્યું. અને ઉઠીને શેઠનાં મોટાબહેન મહાલક્ષ્મી બેઠાં હતાં સાં જઈ બેઠી.

પ્રમદાના સંસારના પહેલે દહાડે ગણેશ આમ મંડાયા. તે પછીના બેચાર માસ શેઠે તેને દીંગલીની માફક સાથે ફેરવી, નાટક સીનેમાં દેખાડ્યાં, અને મોજ કરાવી. પ્રમદાની માતાનો હર્ષ દીકરીનું સુખ જોઈને માતો નહતો.

પણ આટલાં બધાં વસતારની ધણીઆણી. તે કેં જન્મારો મોજ કરી શકે? ધરમાં એનાથી-મોટી વહુઓ ફરતી અને એનાં લાંબુ હોથ એવડા છોકરાંઓની તે દાદીમા હતી. સૌ તેને જોઈ જાનું જાનું હસતાં અને તેના છોકરવહુ-પણાની ટીકા કરતાં. ધરમાં સર્ગાવહાસ આવતા તે હાલતે ચાલતે કરસુખબાને સંભારતાં અને મરનારીનાં યુગ્મ ગાતાં. સૌથી નાની પ્રમદાને ધરમાં કોઈ ગાંઠે એ તો અસંભવિતજ હતું. અને તેને માન આપવાનો ડાળ લીલાધર શેઠના ધાક પુરતોજ થતો. ધરનાં નાનાં મોટાં સૌ એને બે તેટલી પળવવાનો-ચીદવવાનો પ્રયત્ન કરતાં. નોકર ચાકરો સુદ્ધાં તેને ગણકારતા નહીં અને તે કેં પહેરે ઝોટ કે શેઠની જોડે બહાર જાય તો “બાપા નથીને ફેરવે છે” એમ સૌના મતે કરતું.

બીચારી પ્રમદાને આથી દહાડામાં દસ વખત રડવું આવે એવા પ્રસંગો બનતા. બનતા સુધી તે બહુજ આશુ બોલતી અને કોઈને કશું કહેતી નહીં પણ તે તો તેના અભિ-માનીપણાનું કારણ મનાતું. ધીરે ધીરે તેણે પોતાજ ઝોરડામાં વધારે બેસી રહેવા માંડ્યું-

પણ તે તેના અતડાપણાનું પરિણામ ગણાવા લાગ્યું. ધરમાં કોઇને એનું નાનપણ ગમતું નહતું અને બળબળીથી તેની પાસે અકાળે જુદત્વ કેળવાવાને માટે આ બધા પ્રયત્નો થતા હતા. વીસુને ને સુરેન્દ્રને રાત્રે નાટકમાં જવું હોય તો છોકરાં રાખવાની ફરજ પ્રમદાની હતી એમ તેઓ માનતાં. જીવના ધરનો ધાડી મઠિા પડે તો તેનો વચ્ચાર પણ દાદીમાએ સાચવવો એવી સૌની માન્યતા હતી. વિધવા કાંતા ને કુમારી સરોજ ધરમાં ફરતાં હોય સારે શેઠની સાથે બપોડે મારીને લટકમટક બહાર જવું એ સૌની આખમાં અતિશય અભુગતું લાગતું. ધરમાં એની સ્થિતિ લગભગ દરારા દોર જેવી હતી. કોઇ એની સાથે બહુ બેસતું કે બોલતું નહીં. જીવના ને સુરેન્દ્રનાં છોકરાં એની સાથે બોલતાં ને મસ્કરીઓ ઉઠાવતાં. એની નાની મોટી બોડા જોવાને સૌની આંખો સદાએ સાવધાન થઇ રહેતી.

પ્રમદાના મન પર આ બધો બોજો અસહ્ય થઇ પડવા માંડ્યો અને પુરવરાને વર્ષ દિવસ થયેાં નહીં એટલામાં તો તેને તાણ આવવા માંડ્યું. તેનું હસવું બોલવું સુકાઇ ગયું હતું. આધેડ વર અને ગાહુ ભરીને વસ્તાર એ બેની વચ્ચે તેની હોંસ બધી મરી ગઇ હતી. તેનું શરીર પણ નજળું પડવા માંડ્યું હતું. રાત્રિ દિવસ આમાંથી શી રીતે છુટવું તેનાજ વિચારો તેને આવ્યા કરતા.

અને દુનીઆની નજરમાં પ્રમદા સુખી હતી. તેને ફરવા ગાડી થોડો હતો, પહેરવા વસ્ત્રાલંકાર હતાં, રહેવા મુંબાઇનો સુંદર માળો હતો, મન ભાવે તે ખાવા ખી શકે તેમ હતું. તેને દુઃખ શું ? બધીએ સ્ત્રીઓને આમાંની એકે વસ્તુ હોતી નથી.

ધીરે ધીરે પ્રમદાની તબીયત વધારે બગડવા માંડી અને ડાક્ટરે લાખા વખતને માટે હવાફેર મોકલવાની સલાહ આપી. સાથે સાથે એનું મન પ્રકુલ્લ રહે એવું કરવાનું પણ કહ્યું. પત્ની વિના આટલે વર્ષે આમ લાખો વખત એકલાં રહેવું પડે એ પહેલાં તો લીલાધર શેઠને ન ગમ્યું પણ પછી એને છોક્ર ખોવી પડે એ બીકથી પુનામાં એને માટે બંગલો રાખ્યો અને પ્રમદાને એક દક્ષણી બાઇ કંપેનીઅન સાથે લાં રાખવાની વ્યવસ્થા કરી. લીલાધર શેઠથી એટલો લાખો વખત મુંબાઇ બહાર રહી શકાય તેમ નહતું.

અને સારથી પ્રમદાનો સીતારો ફર્યો કહો કે સ્વભાવ ફર્યો કહો પણ તેનામાં ફેરફાર થવા લાગ્યો. તેની સાથે રાખેલી બાઇ કંપેની આશ્રમની એજ્યુએટ હતી. તેને સંગીત પણ સારું આવડતું. તેણે સ્વાભાવિક વિચક્ષણતાથી પ્રમદાનું દરદ પારખ્યું અને પ્રમદાને જરાક હીઠ થયું કે બાણાવવા અને થોડુંક સંગીત શીખવવા માંડ્યું.

અહીંઆં પ્રમદાને લીલાધર શેઠનો આત્મા ને કચડનો સહવાસ નહોતો. તેમના વસ્તારની હદય બાળે પણ કોઇને ન કહેવાય એવી પજવણીઓ નહોતી. હતો માત્ર પાવતીઆઇને! મીઠો ને મધુર સહવાસ. તેનાં દુઃખ દર્દ નાસવા માંજાં. મરબીમાંથી આવેલો મુસાફર લીલુ ઝાડ જોઇ આનંદ પામે તેમ તેનો આત્મા શીતલતા અનુભવવા લાગ્યો.

આ અરસામાં લીલાધર શેઠ એક બે વખત આવી ગયા અને છેલ્લી વખત તો પ્રમદાની તબીયત હીક લાગી એટલે સાથે લઇ જવાને વિચાર પણ કર્યો પણ જવાની વાત સાંભળતા પ્રમદાને તાણ આવ્યું અને છેવટે શેઠ એને મુકી ને ગયા. છ મહીનાના અરસેલા પૈસા નકામા

નય અને અધુરી સુધરેલી તખીમતે પ્રમદા પાછી આવે તેમાં એમને કે અથ' લાગ્યો નહીં. જો કે પત્ની વગર એમના દિવસ દોલલા જતા હતા અને આવી માંદગી, કુંજરાએલી બેરી આ ઉંમરે શેઠને મળી તેથી તેમના કર્મની કઠણાઈ ઉપર લોકો દયા ખાતાં હતાં તે જુદાં. પણ ભવિષ્યના સુખને માટે આટલો આત્મભોગ આપવો તેમને જરૂરી લાગ્યો.

૩

પર્યાપ્તના છ માસના સહવાસે પ્રમદાને આત્મા વિકાસ પામ્યો. માત્ર વિકાસ પામ્યો એટલું જ નહીં પણ મજબુત થયો. તેનો આનંદી સ્વભાવ પાછો આવ્યો. તેનાં ગાત્રો પ્રકુલ થયા માંડ્યા. તેનો રોગ લગભગ જતો રહ્યો.

તેણે વિચાર કરી કરીને એક સ્વ શેઠી કાઢ્યું. “મારે આ બધાંની સાથે નથી રહેવું.”

‘આ બધાં’ એટલે લીલાધર શેઠ શીવામ આખા ઘરનાં માણસો. પતિની સાથે ન રહેવાનો વિચાર તો લાગ્યેજ કોઈ હોંદુ પત્નીને આવે અને પ્રમદાને પણ ન આવ્યો. આવ્યો હોત તો પણ ને જાણતી કે આખી દુનીઆમાં તેને શેઠ વગર કોઈ સંધરે એમ ન હતું. દીકરી પરંજી સારથી માખાપ તો તેને ઘરમાં રાખેજ નહીં અને કમાતી આપડે નહીં એટલે. સ્વતંત્રતાથી છવી શકવાનાં સાધનો કે હોય નહીં. સારે આત્મા કચ્છાઈ જતો હોય તેણે હોંદુ સ્ત્રી ખીજ શું કરે? કાં તો પતિને વશ રહે ને તેમ ન કરે ને અહાર જાય તો ત્રાસદાયક અધઃપાતનો ઉડો ખાડો તેને મળી જવા તૈયાર હોય. એને ન પોતાની જાતનું રક્ષણ કરતાં આવડે, ન પોતાના પગ પર ઉભા રહેતાં આવડે. એ કયાં જાય!

આ વાત બહુ ચોક્કસાઈથી નહીં પણ સ્વાભાવિક જુદીથી સૌ હોંદુ સ્ત્રી જાણે છે અને

આ સુકુમાર બાલા પણ એટલી વાત તો સારી રીતે સમજતી.

શેઠ જુદાં રહેવાની પ્રમદાની શરત પહેલ તો કબુલ ન કરી પણ પ્રમદા એ બાબત એટલી જુદે ચંદી કે મુંખાઈ જવાનીજ ના પા અને શેઠ તેને બળ જબરીથી લઈ જાય તે ઉપવાસ કરી દેહ પાડવાની ધમકી આપી.

હતી તો એ માત્ર ધમકી પણ તેના મગજ ની હાલતથી ખીતા શેઠ પર તેની તરત અસ થઈ. તેમને આ ‘પાછલી અવસ્થા’માં બે દહાડા પ્રમદાથી દૂર રહેવું પસંદ ન હતું આટલાં બધાં છોકરાઓના ઘરમાં નવી પત્ની સાથે પોતાનાથી બને તેટલી છુટથી આટલ વર્ષોની દાખી રાખેલી રસિકતાનો બધો ભાગ હસવાતો ન હતો. એટલે જુદાં રહેવું એમને પણ છેક અનનુકૂળ નહોતું.

૪

પ્રમદાને જુદાં ઘર માટે પાંચ છ વર્ષની ગયાં. એના આયુષ્યના સુખના, સંતોષનાં (જે એ નામ ઘટે તો) સારામાં સારાં આ વર્ષો હતાં સુખ એટલું કે લીલાધર શેઠ તરફની એની ફરજ એ જાનવતી પછી કોઈ એને ખીજ રીતે સતાવતું નહીં. સંતોષ એટલો કે પળે પળે એને આરામની અવગણના કરવાના લાગ જોતી, એ જનાવીને મનક કરવાને સદા તત્પર એવી મા સેના ત્યાં હાજર નહોતી.

અને લીલાધર શેઠ પણ એને એમના સુખ આપવાની જેટલી શક્તિ હતી તે બધી સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરતા. પ્રમદાને ગમે એવી એને શોભે એવી કેંક વસ્તુઓની ભેટ તે હમે આણતા. એને તેઓ લાડ લડાવતા, ઘાટ પા ધડાવતા, પૈસા પણ વાપરવા આપતા. એ

પોતાના પર એનું મન પ્રસન્ન રહે એવી કે કે - પર એટલી સત્તા મેળવે કે જેથી તે છુની સ્ત્રીનાં પત્નીસ ને ત્રીસ વર્ષના છોકરાને એકલવાયાં છુદાં કાઢી એકલો નવી સ્ત્રી સાથે રહેવા મળ્ય એ સ્ત્રી કેટલી કષ્ટી હોવી એમ એ વીશે તેઓ ખુબ વિચાર કરતાં. આઘેડ વરને પરણી આવી આખા કુટુંબની સેવા કરવાને બદલે અને એ રીતે સુશીલ સ્ત્રીનું પદ પ્રાપ્ત કરવાને બદલે માત્ર પોતાનું જ સુખ તકાસે તે સ્ત્રીની સ્વાર્થ પરાયણતા વીશે પરમાર્થી દુનીઆ તિરસ્કાર વર્ણવતી પણ ધડપણનાં તેની ગતિ ગએલી એટલે દુનીઆના આવા સારા માણસોના અભિ- પ્રાયની એમના પર કશી અસર થતી દેખાતી નહાં.

આ પાંચ વર્ષમાં પ્રમદાને બે છોકરાં થયાં હતાં. એક મરી ગયું હતું; બીજું મૃત્યુ રહેતું હતું. અને સુવાવડો, બાળકો, પોતાની તબી- થત અને લીલાધર શેઠ વચ્ચે પ્રમદાને બહુ વિચાર કરવાનો, આત્મવિકાસનો વખત મળ્યો નહતો. એની ધૃતિઓ, વિચારો, ભૂમિઓ તો બધાં કચડાકચડાં હતાં એટલે તે કે તેના અંતર પાસે માગે એવી સ્થિતિમાં નહતાં. છાંદગી જે કે આપે તે તે લેતી. વધારે માંગવાની કે આશા રાખવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી.

પણ લોકો-સગાંઓ-તેને દુષ્ટ સ્ત્રી તરીકે કહ્યાં. જે સ્ત્રી આવતાંને વાર વરના આત્મા

પહેલાં તો આ નવી નિંદાઓ સાંભળવામાં

રા. મારફતીઆના આ શબ્દો પુરા થાય તે પહેલાં પ્રમદા બેસાન થઇને પડી

અને શેઠને ખુશ કરવામાં પ્રમદાનો વખત જતો. પ્રમદા ધીરે ધીરે સમજી ગઈ હતી કે શેઠને ખુશ કર્યા વિના તેને જીવવાનો કે અધિકાર ભોગવવાનો બીજો કોઈ માર્ગ નહતો. ઘણી વખત એનું અંતઃકરણ ઉદાસ થઈ જતું. તે એકલી એકલી રડતી, કકળતી, પણ પાછી અનુભવ લઈને ધડતી તેની વૃત્તિઓ શાંત થઈ જતી.

પણ હમણાં હમણાંથી એને પાછો ઉકળાટ, આત્મવિકાસ કરવાની ઇચ્છા, શેઠની સાથેના પોતાના સંબંધ તરફ ધૃણા એવા એવા ભાવો થવા માંડ્યા હતા. અને તેથી કોઈ કોઈ વાર અણધારી રીતે તેની નમ્રતા જતી રહેતી અને તેને બંડ કરવાનું શરૂ થઈ આવતું.

પતિપત્ની સાથે ખેસીને તો આનંદજ કરે એ નિયમાનુસાર એકવાર પ્રમદા અને લીલાધર શેઠ એમના સેન્ડલર્સ્ટ રોડ પરના માળાની નાની સરખી અમાશીમાં ખેસી આનંદ કરતાં હતાં. શેઠ બેઠા બેઠા એમના અડધા દાંત વગરના ચુખમાં જમીને પાન ચાવતા હતા. પ્રમદા પોતાના છોકરાને ખોળામાં લઈ રમાડવાને પ્રયત્ન કરતી હતી.

“નવી !” શેઠ પ્રમદાનું નામ ધણી વર્ષોથી નવી પાડ્યું હતું. “મારો વિચાર આ સીઝનમાં પુને જવાનો છે.”

“એમ !” કે જિજ્ઞાસા દેખાડ્યા વગર પ્રમદાએ કહ્યું.

“હવે તારો મીઝજી જરા ઉતારશે કે નહીં. મારાથીએ હવે તો તારામાં વધારે ઘડપણ આવ્યું દેખાય છે” નવીને પ્રસન્ન કરવાના અનેક નિષ્ફળ પ્રયત્નોમાં આ એક ઉમેરણો તેથી ખિન્ન થતાં શેઠે કહ્યું. “જુની હોય તો મારા એક શુક્રને અડધી અડધી થઈ જાય.”

“કારણ તમે બંને જુનાં કેની એટલે યાવ” રોજની નમ્ર પ્રમદા આજે એકદમ ધૃષ્ટ બની હતી. “આજે જીવતાં હોત તો તમારે પુને જવાનીએ મહેનત કરવી ન પડત અને એ અડધાં અડધાં થઈ જત.”

શેઠ ચમક્યા પણ ગળી ગયા. થોડી વારે તેમણે વાત બદલતાં કહ્યું: “તું ગામને છે જઈને બેઠી છે તે જરા આમ તો આવ.”

“જોબલા જેટલી અગાશી, તેમાં આથે શું ને પાસે શું ? અહીં આ છું લાંબ ઠીક છું.” પ્રમદા પોતે હતી લાંબ ખેસી રહી.

આવા પ્રસંગો કોઈ કોઈ વાર આવતા પણ આજ લીલાધર શેઠનો મીઝજી હાથથી ગયો. અધુરામાં પુરું એમણે પ્રમદાને ધરના મહેતાજ સાથે એક બે વખત જોઈએ તે કરતાં લાંબી વાત કરતાં જોઈ હતી એનો એમને વહેમ હતો. એમને હમણાં હમણાંથી પ્રમદાનો પહેરવા જોડવાનો ઠરસો પણ ગમતો નહીં. એમણે આ બધી બાબતમાં પ્રમદાનું બંડ એક સપાટે દાખી નાખવાનો આજે લાગ શોધ્યો. એક વિપજમાં તેમનું રવરૂપ રૌદ્ર થયું. તેમણે બરાડો માર્યો: “આમ આવે છે કે નહીં ?” એમણે ઠોળા કકડાવી પ્રમદા સામે જોયું. એમના મોંમાંથી થોડું ધણું થુંક ઉડ્યું.

પ્રમદા ચથરી. નમ્રતાં એ એના સ્વભાવનો જ ગુણ હતો એટલે બંડ કરવું ને જરી રાખવું એને આવડતું કે ધાવતું નહીં. પણ ચારે પાસથી પુરાએલી બીલાડી નાસવાનો માર્ગ ન મળે તો ટોટો પીસે એવીજ કે વૃત્તિ તેને આ ધડીએ થઈ તેણે રડી દેવાને બદલે સાચું પુછ્યું: “કેમ શું કહો છો ? આ આવી.” તેની આંખમાં સ્પષ્ટ તિરસ્કાર હતો. ને અંતરમાં લાગતી બીક બરાડ બીલકુલ દેખાતી નહોતી.

કોણ જાણે શાથી લીલાધર શેઠે પોતાના સ્વભાવ પરનો બધો કાણુ તે દિવસે ખોલ્યો હતો. તેમણે જવાબ દેવાને બદલે મન ફાવે તેવી ગાળો... પ્રમદાને દેવા માંડી. પ્રમદાએ એક અક્ષર સામે ખોલવાને બદલે મુંઝા મુંઝા અદબ વાળાને એ બધી ગાળો સંભળ્યા કરી.

હજી ધારેલી અસર ન થતી જોઈને લીલાધર શેઠે ફરી એક મોટો બારડો પાડ્યો: “કમ-જનતા! મારા ધડપણમાં તારે ઘુળ નાખવી છે પણ યાદ રાખજે કે હું તને...” પણ એમનું વાક્ય પુરું થાય તે પહેલાં એમને ખાંસીની સખત યુગ્મ આવી અને તેમાંથી કોઇ કોઇ વાર આવતા પંપેરાણા દમે એકદમ દૂમલો કર્યો.

આ દંપતીના આનંદની હેઠલી સંજ્ઞા આમ પુરી થઇ અને તે દિવસથી શેઠ ખાટલે પડ્યા. શેઠની કાયળી અને તકીઆઓથી બરેલું બીજાનું એ તેમનાં રાજનાં સંગી થઇ પડ્યાં.

પ્રમદાની બંડ કરવાની ઉમતી શક્તિ આ મંદવાડમાં સુકાઈ ગઈ. એ બંડ કરે પણ કોની સામે કરે? શું મેળવવા કરે? શાને મારે કરે? શેઠની સારવારમાં, તેમને તેણે યોગ્યતામાં, શેઠ કરવામાં અને બાકીનો વખત માંડા બાળકને સાચવવામાં તેના ચોક્કસ કલાક પુરા થતા. એને વીસ એકવીસ વર્ષની ઉમતી વયમાં તો લગભગ પ્રજ્ઞાત્વ આવ્યું હોય એવો ભાસ થતો હતો. એના શીક્ષા સુખ પરથી એકવાર એ સ્વરૂપ વાન ગણાતી હશે એ ક્યાંય પણ સુરકેલ હતું.

અધુરામાં પુરું લીલાધર શેઠ માંદા પડ્યા. સારથી તેમના સ્વભાવમાં એક બીજું તત્ત્વ પેદા, અને તે અદેખાઈનું. એમને એકદમ તીવ્ર ભાન થઇ આવ્યું કે પ્રમદા અને પોતાની વચનો ધણી મોટા ફેર છે. પોતે તો લગભગ જીવન પરવારી ગયા પણ પ્રમદા તો હજી માત્ર વીસ એકવીસ

વર્ષનીજ થઇ હતી. એની યુવાની, એનો આત્મ વિકાસ એ તો હજી ફલે બહુ આવવાનું હતું. અને ન કરે નારાયણ અને પોતાને કે ચાપ અને પછી “પ્રમદા જે હીક ન ચાલે તો પોતાની આબરુનું શું?” તેમને ઘણાં જોરથી આવિચાર આવવા માંડ્યા અને પોતાની માલીકાની વસ્તુ પત્ની તે પોતાના શીવાય ભવિષ્યમાં પણ બીજા કોઇ પુરુષનો વિચાર કરશે એવા કોલ્પનિક ભયે એમનો પુરુષત્વભર્યો આત્મા અદેખાઇ અને કોષથી કંપી એમના મંદવાડને વધારે ઉમ્મ સ્વરૂપ આપી રહ્યો.

અને સારથી પ્રમદાને કોઇ પુરુષ સાથે વાત કરતાં જુએ તો તો તેમના અનુનને સીમા રહેતી નહીં. પ્રમદા એમની નજરથી એક પણ આઘી જાય તે તેમને પરવડતું નહીં. એનો બાળક શરીરને રોગીના સ્તત્ત્વ સદવાયમાંથી જરા વાર આનંદની જરૂર હશે, કે ઉધ અને જુખ જેવી જરૂરીઆતો પણ એનો થોડો સમય માંગતી હશે, જે વાત જે લગભગ વીસરી ગયા હતા. ચોરીસે હજારાક તેઓ પ્રમદાને પાસે રાખતા. એમના શરીરની જરૂરીઆતો, દવાદારુ વગેરે સૌ પ્રમદાને હાથેજ થતું. બીજાને હાથે લઇ પ્રમદાને બેઠરકારીની ટેવ તેઓ પડાવવા માગતા નહોતા.

ને સર્ગા કહેતાં: “છોકરોને આમાં કાઢી બાઇ સાહેબ સુખ ભોગવવા નીકળ્યાં. દ્યો લેતાં જાઓ. સુખ તો ભોગવતાં ભોગવાશે પણ અસારે..... તો જીવ નીકળી જવાનો છે.”

કોઇક કહેતાં: “બીચારો જીનીનો આત્મા પોતાનાં છોકરાંનું જુખ જોઈને સ્વર્ગમાંએ જાય? ઉપર પડીને આત્મા તો ખરી પણ એમ પારકાનું સુખ લેવું સહેલું નથી.” કેમ જાણે પ્રમદા જીનીને મારી ઉપર પડીને આંવી હોય અને

પ્રમદાને હાથે છોકરાંઓએ ધણું દુઃખ ખમ્યું.
હોય !

લીલાધર શેઠ એક બપોરે ઉંઘતા હતા.
અથવા પ્રમદાને એમ લાગ્યું કે એમની આંખ
જરા મળી હતી. અત્યંત દુઃખથી ઘેરાએલા
તેના આત્માએ જરા સ્વાતંત્ર્ય શોધ્યું અને
બાળુના ઓરડામાં જઈ તે જમીન પર પડેલી
ચટાઈ પર પડી એધાર અથ્રુએ રડવા માંડી.

પ્રમદાની માતા લાડકોરબાઈ આ વખતે
ત્યાંજ હતાં. તેમણે પ્રમદાને આશ્વાસન આપવા
માંડ્યું. “પ્રમદા ! બહેન ! આમ રડે છે શું ?
આમ દુઃખ કેને નથી આવી પડતું ? હોય એ
તો.”

આ શબ્દોએ પ્રમદાને ઇંછેડી મુકી.
“દુઃખ આવી પડે છે કે દુઃખ બાળી બેઠને
હેરેલું છે ?”

લાડકોરબાઈ આ અણુધારેલા શબ્દોથી
ઝાંખાં પડ્યાં પણ બોલ્યાં. “બહેન ! અમે તો તારે
માટે ધણુંએ સારું બોલું હતું, પણ તારું નશીબ
એવું તેમાં કોઈ શું કરે ?”

“મારું નશીબ ? તમારા જેવાં ફાડનાર ન
બેઠા હોત તો મારું નશીબ તો ધણુંએ સારું
હતું. તમારે આ દલ્લાવાળો જમાઈ બેઠેલો
હતો તે સુંઘો હવે એ દલ્લાને. મારો અવતાર
બાળનારને ક્રીડા પડ્યો.” પ્રમદા અત્યારે પોતે
શું બોલતી હતી તેનું કશુંજ ભાન તેને નહોતું. જે
શબ્દોના પડ્યા તેના હૈયામાં વારંવાર પડતા તે
તેના સુખમાંથી અત્યારે ભાન વગર બહાર
નીકળતા હતા.

લાડકોરબાઈ ડહાંધ ગયાં. દીકરી યજ્ઞ
માથાપને શાપ આપે ? તેમણે સેતાન જેવી મીઠી
જીભે જવાબ આપ્યો. “બહેન ! એ દલ્લો-તનેજ
મળશે કેની ! જીવી જીવીને રોસા કેટલું જીવવાના

છે ? અત્યારે થોડું દુઃખ પડે છે પણ પછી પૈસા
મળશે તે તને કે કડવા લાગવાના નથી.”

પ્રમદા બેઠી યજ્ઞ ગઈ. તેણે પોતાની માને
મુખે આવું નસે સત્ય સાંભળવાની આશા ન
હોતી રાખી. તે ઉછળી બોલી. “પણ મારે
અવતાર રદ થઈ ગયો તેનું શું ?”

“કોઈનો અવતાર રદ થતો નથી” લાડ-
કોરબાઈ મીઠાશથી બોલ્યાં. “તારો જીવ જરા
અંકળાઈ ગયો છે. કારણે તું મંદિરમાં મહારાજ
પાસે મારી સાથે આવજે. એઓથી એવો ઉપદેશ
આપશે કે તારો જીવ શાંત થઈ જશે.”

પ્રમદા વીકરીને ધાંટી પાડીને કે કહેવા
જતી હતી એવામાં ચીડવાએકો સાદ આંચોઃ
“નવી ! નવી ! ક્યાં ગઈ ? મારી દવાનો વખત
થઈ ગયો તેનું કે ભાન છે ?”

આંતુ છુછી પ્રમદા એકદમ ઉઠી અને દોડી.
લીલાધરશેઠનાં કડવાં વચ્ચે અને મહેલાં
ટાણાંનાં બંધ એના આત્મામાં અત્યંત પેસી
ગયો હતો.

“વખતે વાત સાંભળી હશે તો ?” એ બાપ
પ્રમદાને થયો પણ લીલાધરશેઠે એને કે કહ્યું
નહોં અને રોજની મારફત પાણી, દવા, પીકદાની,
કુટ એ બધાંની ખોડ ખાંપણો કાઢતી કચકચ
ક્યાં વિના મુંગા મુંગા દવા પી પાસે બદલી સૂતા.
પ્રમદા પોતાના દુઃખમાં કુબી ગઈ ન હોત તો તેને
તેમાં કે અસાધારણ લાગ્યા વિના રહેત નહોં.

પણ તે દિવસથી શેઠનો કચવાટ વધી
પડ્યો. તે વારંવાર પ્રમદાને એક રહેતા, ઉડા
નિઃશ્વાસ મુકતા એને ધડી ધડી તેના પર
નિઃકારણ કોધે ભરાતા. બધું તે તેમના મરવા-
ની વાટ બેઠી રહી હોય; તેમના મુઆ પછી
તેમના પૈસે મળા કરવાની તૈયારી કરી રહી

હોય અને વખતે... વખતે બીજું પથ તે કે કરવાની હોય એવું તેમને લાગતું.

ધણા વિચારને અંતે તેમને આનો એક ઉપાય સુઝ્યો. એક સાંજે એમણે ખાસ આગ્રહ કરી પ્રમદાને બહાર બધ આવવાનું કહ્યું. બહુ દિવસથી જે મીઠાશ અદસ્ય થઈ ગઈ હતી તે પાછી તે વખતે તેયનામાં દેખાઈ. ગમે તો પારુબાઈને મળતા આવવાની પણ તેમણે સલાહ આપી. આટલે દહાડે આ પિંજરમાંથી છુટતાં અને પારુબાઈને મળવાના વિચારે પ્રમદાનો આત્મા પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગયો.

પ્રમદાના કાનમાં હમણાં હમણાંથી લાકડાર ખાઈની મીઠી જીભે કહેલી વાતના પડખા વાગતા હતા. “ડોસા જીની જીભને કેટલું જીવવાના છે? વરસ, બે વરસ ને પછી તો પોતે સ્વતંત્ર થવાની કેની? એ બધાનો બદલો તે દિવસે મળશે.”

તેને પોતાની મુક્તિ શીવાય બીજું કે એમનું નહોતું જે માણસ પર પ્રેમનો છારો કદી તેને આવ્યો નહોતો. તેની વારુનાની અને હવે તેની માંદગીની ગુલામીમાંથી તે છુટવા માંગતી હતી. તેનું વૈવન, જીવન, સુખ, આરામો એ બધું એ માણસે કચરી નાખ્યું હતું. તેની જાંઘી હવે એક કોડીની કીમતની પથ રહી નહતી. ક્યાં સુધી આ ગુલામીમાં તેણે બધાંઈ રહેવું? તેના આત્મા પોકારીને કહેતો હતો.

પણ વર્ગોના અભ્યાસે પડેલી ટેવો પ્રમાણે તે પોતાનું કાર્ય નિયમિત રીતે કર્યા જતી. માત્ર હમારી આશા એને કાનમાં કહેતી કે ‘એક દિવસ એ સ્વતંત્ર થવાની છે.’ એક દિવસ તે ક્યારે? ‘જલદી, જલદી, બહુ દૂર નથી.’

તેણે આજે ગાડીમાં બેઠાં પોતાની સ્વતંત્રતાના વિચાર કરવા માંડ્યા. પોતે સ્વતંત્ર

થશે એટલે પહેલું કામ તો પાર્વતીબાઈને પોતાની સાથે રાખવાનું કરશે. એ એકજ સ્ત્રી એવી હતી કે જેની મીઠાશ અને મધુરતા તેના જીવનમાં સંજીવિનીની ગરજ સારતા. પછી પોતે મુંસાફરી. એ જશે અને આટલા દિવસનાં કારાવાસનો સામટો ખર્ચ વાળશે. પછી પોતે એક આશ્રમ. કાઢશે તેમાં પોતાના જેવી સંસારની બળેલી સ્ત્રીઓને તે લાવીને રાખશે. પણ આશ્રમ કાઢવા જેટલા પૈસા શેઠ મુકા જશે? તેના મગજે કુતૂહલથી પ્રશ્ન કર્યો. પણ એવી શંકા નિરર્થક હોય તેમ તેણે એ પ્રશ્ન પર બહુ ધ્યાન નહીં આપ્યું.

તેણે ગાડી પાલવા તરફ લેવડાવી. ઘણું દિવસે મળેલી છુટનો તેણે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. ગાડી આલતાં મોઢા પર અથડાતો પવન તેના થકેલા શરીર અને મનને ખુબ સુખદ લાગતો હતો.

રસ્તામાં જતી આવતી લોકોને તે કુતૂહલથી જોતી. બેન્ડરોડ પર રેમતાં છોકરાંઓ જેવાં અને પોતાના માંદા બાળકના વિચારે તેણે નિઃશ્વાસ નાખ્યો. “એ બાળકને માટે પણ કે કરવુંજ પડશે તો.”

બાવિના વિચારો ધડતું તેનું મગજ આ વિચાર આગળ અટક્યું અને એ છોકરાંનું શરીર અને મન કેમ સુધરે એના એણે લાંબા લાંબા વિચાર કરવા માંડ્યાં. એને પણ પોતાનું બાળક આ છોકરાંઓ જેવું નિરાગી અને તંદુરસ્ત થએલું જોવું હતું.

તે આવતી વખતે પારુબાઈને લાં ગઈ પણ તે મગી નહીં. તોએ તેણે ગાડી આમતેમ ફેરવાવી બે ત્રણ કદાકે તે ઘેર આવી. તે આવી ત્યારે મારફતીઆ મોલીસીટર તેના પતિની પાસે બેસી કે ગંભીર વાતો કરી રહ્યા હતા.

x x x

ધણા દિવસની ચિંતાથી કહો કે સોલીસીટર-
ની સાથે વાત કરવાના શ્રમથી કહો પણ તે રાત્રે
શેઠનો મંદવાડ વધ્યો. એમની આસપાસ સગાં-
વહાલાઓ અને એમનાં છોકરાંઓ બરાબરને
એકાં. સુરેન્દ્ર અને છતુએ તો બાપાએ ત્રીજેરી-
ની કુંચી ક્યાં મુકી હતી તેની શોધ પણ કરવા
માંડી.

શેઠને દૈન્ય થતું હતું પણ એક પ્રકારના
ઉન્માદ જેવો આનંદ તેમનાં વાણી અને વર્તન-
માં જણાતો હતો. એક ધડી પ્રમદા તરફ
તેમનામાં દયા અને ભાવ જણાતો અને તેને
ત્યાંથી ખસવાજ ન દેતા. ખીજી ધડીએ તેના
તરફ તેઓ તિરસ્કાર વર્ધાવતા અને ગમે તેવા
શબ્દો એને સંભળાવતા. લોકો કહેતા કે શેઠને
સનેપાતનાં ચિન્હો શરૂ થયાં હતાં.

“રા...ને મને મારી નાખવો છે તે દવા
શાની આપે?” તુટક સ્વરે શેઠે શુભો પાડવા
માંડી. પ્રમદા ધીરે રહી તેમના મુખ આગળ
પાંકી વળી. “હજી દવાનો વખત નથી થયો”
તેણે બને તેટલી શાંતિથી કહ્યું. એના શબ્દો
સંભળતાં, એનું મુખ પાસે બેતાં શેઠનો યુસ્સો
એકદમ વધી ગયો. “નથી થયો? નથી થયો?
દવાનો વખત નથી થયો? મને દવા વગર મારી
નાખવો છે?” તેમણે ભાનમાં, બેભાનમાં એક
તમાચો ભેરથી પ્રમદાને ચોઢી કાઢ્યો. અને
તેમનો પ્રાણપખી જતાંજતાં પ્રમદાને આ છેલ્લી
બેટ આપી હાડી ગયો.

પ્રમદા કળ ખાંધું ખાટલા આગળ પડી.

x   x   x

ધણા દિવસના શ્રમથી, ઉત્તગરાથી, માન-
સિક ગડમથલથી પ્રમદા તેજ ક્ષયથી માંડી પડી
તે એને છેક ચાર પાંચ દિવસે ભાન આવ્યું.
એનો બાળપુત્ર પણ અચિંત્યો શેઠના પછી બે
ત્રણ દિવસે મૃત્યુ પામ્યો હતો. એના મંદવાડમાં

ધરતું રાચરચીકું ને કીમતી વસ્તુઓ સુરેન્દ્રે જીને
થેર કચારનાં મોકલાવી દીધાં હતાં.

તે પછી પાંચ સાત દિવસે સુરેન્દ્ર એની
આગળ આવીને બેઠો. એનું મુખ ગંભીર હતું.
પ્રમદાની સામે જોયા વગરજ એણે વાત શરૂ
કરી. “બાપા તો ગયા, હવે આપણે ભવિષ્યનો
કે વિચાર કરવો જોઈએ.”

પ્રમદાને એક પણ કે સમજાયું નહીં.
“બાપા ગયા? ક્યાં ગયા?” તેનું મગજ
મુંઝવાયું પણ ખીજીજ પળે સુરેન્દ્રનું મુખ બેતાં
મગજમાં પ્રકાશ પડ્યો. “શેઠ મરી ગયા! શેઠ
મરી ગયા!” તેના બહેર મારી ગએલા મગજમાં-
થી શબ્દો ઉડ્યા.

તેને એ શબ્દોનું મહત્ત્વ બરાબર સમજાયું
ત્યારે એક પ્રકારના છુટકારાની વૃત્તિ તેને આપ્યા
શરીરમાં ચર્ષ આવી. “હું છુટી, હું છુટી, હું
છુટી” તેના મગજમાં ગચ્છગચ્છ શરૂ થયો.
તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. પોતાની એ વૃત્તિને
સંતાડવા તેણે પાસુ બદલ્યું. થોડી વારે એના
બોલવાની વાટ જોઈ જોઈ યાકેલા સુરેન્દ્રના
શબ્દોએ એને ભાનમાં આણી.

“હવે રડશે તેથી કે બાપા ખાજા આવવા-
ના છે? હવે તો ભવિષ્યનોજ વિચાર કરવાનો
રહ્યો.” તેણે આત્માસન આપવાનો ડાળ
પ્રાધો અને ધીરે રહીને ઉમેયું. “બાપાનું
વીલ વંચાવવાનું છે. તમારી તબીબત ઠીક હોય
તો સોલીસીટરને બોલાવીએ.”

“તમને થોડાંય લાગે તેમ કરો” રડતાં
રડતાં પ્રમદા એટલોજ જવાજ દઈ શકી.

x   x   x

સુરેન્દ્રે વીલ વંચાવવાનું કહ્યું. ખરું પણ
ખાજીથી એણે બહુ ઉતારણ દેખાડી નહીં અને
તે વંચાતાં છેક એક મહીનો વહી ગયો.

સ્વાતંત્ર્યની આશામાં પ્રમદાનો મંદવાડ વહેલો ગયો. તેનું ચૈતન બગડ્યું, આશા ગઈ, તેનો ઉલ્લાસ ગયો. તેનું જીવન નકામું થઈ ગયું પણ એ બધી કીંમત આપ્યા પછી એ શારીરિક અને માનસિક શુદ્ધાગ્રીમાંથી સુકિત મળે એ કે જેવો તેવો સંતોષ નહોતો. અને તેથી એને એની તરફ બધું બેદરકારીથી વર્તતાં તે પણ બહુ લાગતું નહીં. તે માત્ર પોતાનાં બધાં દુઃખોનો અંત આવવાનો હતો તેની રાહ જોઈ બેઠી હતી.

વીણ વંચાવાના દિવસે વાંચવાના નિયત સમય કરતાં કલાક પહેલાં સુરેન્દ્ર, જીવ, વીમ્, કાન્તા, સરોજ, ધરડા મુનીમ, રેઠના એક બે ખાસ સંબંધીઓ વગેરે બધાં આવીને બેઠાં. કાં તો વીણની હકીકત તેઓ નજીકથી જાણે કે ગમે તે કારણસર પ્રમદા તરફ ઊકરોઓનો મરડાટ માતો નહોતો. મુનીમ પણ વારંવાર દયાની દૃષ્ટિ પ્રમદા તરફ નાખતા. સંબંધીઓ તો માત્ર તમાશગીરો જેટલો રસ દાખવી બેસી રહ્યાં હતાં.

વચ્ચે વચ્ચે એક બે શબ્દો શીવાય કોઈ કંઈ બોલતું ન હતું અને સમય ખુબ લાંબો લાગતો હતો. પ્રમદાનું અંતઃકરણ તો જેમ જેમ સમય જતો તેમ તેમ વધારે જોરમાં ધડકતું. અને સુકિતનાં બહુકારા તેના કાનમાં વાગતા હતા. એક એક પળ તેને એક એક ધ્રુવ જેવડી લાંબી લાગતી હતી. પણ બહારથી તો તે માથું નીચું કરી આંખું ઝોલી બેઠી હતી.

બહાર ગાડીનો ખડખડાટ થયો અને કાન્તા ને સરોજ ઉતાવળાં ઉતાવળાં બારીએ જઈ બેઠી આવી. “મારફતીઆકાકા છેવટ આવ્યા ખરા” તેમણે પાછાં આવીને કહ્યું. પ્રમદાનું

હૃદય ખુબ જોસમાં એ શબ્દો સાંભળતાં ધબકી રહ્યું.

મી. મારફતીઆ જોરડામાં આવી કે બોલ્યા ચાલ્યા વિના સુરેન્દ્ર પાસે જઈ બેઠા. “કેમ ! બધાં તૈયાર છે ?” તેમણે ધીમે સ્વરે પુછ્યું અને ખીસામાંથી ચસમાં કાઢીને લુછવા માંડ્યાં. સુરેન્દ્રે માત્ર ડોક ધ્રુણવ્યું.

એટલી કેસમાંથી સોલીસીટર સાહેબે સહી સીકાવાળું શેઠનું પીલ કાઢ્યું. દૃષ્ટિ આમતેમ ફેરવી તેમાં નજર નાખી થોડી વાર બધાંની આતુરતા તેમણે ઉજ્જરી. અને ગળું ખંખારી વાંચવા માંડ્યું. પ્રમદાનો બધો જીવ કાનમાં આવી વસ્યો હતો.

શરૂઆતમાં વીણમાં ઊકરોઓ, ઊકરોનાં ઊકરો, નોકર ચાકરો, ધર્મદા વગેરે ઘણી વીગતો હતી. પ્રમદાના પુત્રનો વાલી તેમણે સુરેન્દ્રને ઠેરવ્યો હતો. પ્રમદાને લગતો ભાગ તેમાં આ પ્રમાણે લખેલો હતો :

મારી નવી જોરત પ્રમદાને જો તે મારા પુત્ર સુરેન્દ્ર સાથે કુટુંબમાં રહે તો માસિક રૂસ રૂપીઆ અને જુદી રહે તો વીસ રૂપીઆ તેને દર મહિને મળે એવી વ્યવસ્થા કરવાનું હું મારા વારસોને ફરમાવું છું.

આ ઉપરાંત તેને બે હજાર રૂપીઆ રેકડા આપવા તેના ઉપયોગ એ પોતાની મરજી મુજબ કરી શકે. તેમજ દર પાંચ વર્ષે મારી નવી જોરત બાદ પ્રમદાને રૂપીઆ સો યાત્રા ખર્ચના પણ મારા વારસોએ આપવા...

રા. મારફતીઆના આ શબ્દો પુરા થાય તે પહેલાં પ્રમદા બેલાનું થપ્પે પડી.

તન-મનની મહેનત કરનારાં !

તાકાત-તાજીથી ભરપૂર

ઝંડુનો દ્રાક્ષાસવ

(મૃદ્ધિકારિષ્ટ-શારંગધર મ. અ. ૧૦)

ઘરમાં હમેશાં તૈયાર રાખો

તાકીદે તાકાત-તાજીથી મેળવવા

શરદી મંદાહનાર

થાક ઉતારનાર

ઉંઘ લાવનાર

દસ્ત સાફ લાવનાર

ભુખ લગાડનાર

તાકાત આપનાર

તાજી બક્ષનાર

ક્ષય, ખાંસી, મુછાં અને સાધારણ

નબળાઇમાં તાકીદે આરામ આપનાર

દહેજતદાર દવા

ઝંડુનો દ્રાક્ષાસવ

સવાર સાંજ જમ્યા પછી લ્યો

ઝંડુ રા. મી. સ્યુટી કલ વુર્કસ, લી.

સયાની રોડ, મુંબઈ નં. ૧૪.

વડોદરાના એજન્ટ : વૈદ લલાનીશંકર હરિશંકરની કુંઠ, ધીમંટા, રાપર

કીંમત : રતલ અર્ધાના તેર આના; રતલ એકનો રૂ. દોઢ; રતલ દોઢના રૂ. બે

ઉપાદરણ કે અનિરુદ્ધરણ ?

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૨૮ થી]

મુંદર છે:

તું તો બોલતી રે, મારા મનની કાયલ
તારા તે સખ્દ સોદામણા:
કાયલ ક્રેમ કરી રે, તમે આ વન વસીયાં
કેમ કરી ભગમર બોળવ્યા ?

... ..
અમે વનકુળ ચરી ચરી, આ વન વસીયાં,
હટકે તે ભગમર બોળવ્યા.

તમે બોલોતી રે, મારાં કીયાં વહુ ગોરાં,
તમારા તે સખ્દ સોદામણા.

વહુઅર ! કેમ કરી તમે આ ધર વસીયાં ?
કેમ કરી નાવડો રીઝવ્યા ?

અમે તે યુવ નેહ ભરી, આ ધર વસીયાં,
હટકે તે નાવડો રીઝવ્યા.

—ઉપાએ પણ અનિરુદ્ધને પોતાને ‘હટકે’
રીઝવ્યા હતો, અને બોળવ્યા હતો. પરિણામે
અનિરુદ્ધ પણ કેવો મોહ પામ્યો હતો તેનું રસિક
વર્ણન—

મોહો મોહો તે મુખને મોડ,
મોહો મોહો તે બહુદિને જોડ
—વાળા લોટીઓમાં પ્રેમાનંદ કહ્યું છે.

આટલા અન્વેષણ ઉપરથી જણાયું હશે કે
‘ઉપાદરણ’ની લોકપ્રિયતા જે છે તે તેમાંના
રસને લીધે: તેમાંની રનેહકથાને લીધે, એમાંનાં
મુંદર વર્ણનોને લીધે. ગોવર્ધનરામલાલ ઉપાનો
આ પ્રીતિવિવાદ વાંચીને એવું વિધાન મુકવા
તેઆર યથ ગયા હતા કે પ્રેમાનંદ વગેરેના જે
સમાજમાં વડીલોની મરજી વિરુદ્ધ. આવાં સાચાં
રનેહલગ્નની કથાને સ્વીકાર ચતો હતો તે
સમાજ કેટલો બધો આગળ વધ્યો હશે ? તો
પણ એમણે એ પણ સાથે સાથે ઉમેર્યું છે કે
‘ઉપાદરણ’ની કથામાનથી જે લોકો મુગ્ધ થાય
છે તેજ લોકોની સમક્ષ આ તોફાની ઉપા
આવીને ખડી યથ જાત તો એ બંધોરને
સમાજ, પોતાની પાસે હોત તેવી ખારેખાં ખારે
સખ્દ ફરમાવવાનું બાગે ચુકત ! આટલું છતાં,
આ રમ્ય કથાની માહિતી આજે પણ એવી ને
એવી રહી છે એટલી કવિઓની અને મુળ કથા-
ની યશરેખા સમજવાની છે.

ચમત્કાર

ત્યાંજ

નમસ્કાર

જે જીંદગીનો હેવાલ જણવેજ હોય તો શ. સવાની ટીકીટ જીડો. સાથે મોકલતી
વખતનો ટાઇમ નોંધવો.

નં. ૧ તાવીજ ફક્ત ધાર્યા કામ માટે ... .. કીમત : રૂ. ૫-૪-૦

નં. ૨ તાવીજ લક્ષ્મી પ્રાપ્તિ માટે ... .. કીમત : રૂ. ૩-૪-૦

નં. ૩ તાવીજ રોગ વળગાડ માટે ... .. કીમત : રૂ. ૧-૪-૦

એક વખત ખાત્રી કરો. પોસ્ટેજ છુદું વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.

જયોતિર્વિદ રમલશાસ્ત્રી અંબાલાલ શીવરામ

રે. :—સાંથપીપળી, નડીઆદ.

હિન્ડોચા ફાર્મસીની વખણાએલી દવાઓ !!!

કમળેરી મઢાડી નખળાં જ્ઞાનતંતુઓમાં નવી તાકાત લાવી લોહી તથા વીર્યને વધારી
ઉત્સાહ પ્રદિસ કરનાર સર્વોત્તમ દવા :-

(૧) ચંદ્રકળા યાકુતી !! { ચમત્કારીક દેશી ઔષધ }

અસલ ચંદ્રોદય રસનો ગુણ તથા પ્રભાવ કેવો અલૌકિક તથા ચમત્કારીક છે તે તો તેને વાપરનાર રાજ્ય મહારાજા અમીર હમરાવ અને શ્રીમંત લોકેશજી જાણે છે પણ તેની કીમત એટલી તો બારે છે કે ગરીબ અને સાધારણ માણસો હંમેશાં તેના ઉપયોગથી દુરજ રહે છે. તેથી અમોએ અદ્ભુત શક્તિ આપનાર હત્તમોત્તમ ઔષધીઓ સાથે શાસ્ત્રોક્ત રીતે કાર્ય કરી જાણતાથી ઉપર જણાવેલા ઉમદા રસનું તેના અનુપાન સાથે મીઠું કરી તેનું ચંદ્રકળા યાકુતી એવું હત્તમ નામ આપ્યું છે. અને તેનાજ મતાપથી આ ગોળીઓ પાસે કેસર કરતુરી અગ્નિ રીલાઇટ સુવર્ણ અને મૌકતક મીશીત ગોળીઓ પાકાં મોંઢેા અને ચુર્ણાદિક કાઠપેણુ દવાઓનું ખીસકુલ તેજ પડતું નથી એમ અનુભવે સાબીત કરી આપેલ છે. ફક્ત એકજ ડાખીના સેવનથી વીર્યસ્રાવ, મુખધાતુ સ્વપ્નાવસ્થા, પેશાબ અને દસ્ત વખતે ધાતુનું જડું. અસાકિતથી નીરાસ થવું વગેરે ધાતુના વિકારથી થતા તમામ દરદોને નાબુદ કરી લોહીને લાલ, વીર્યને ઘટ્ટ અને જઠરાગ્નને સતેજ કરી ફીક્કા તેમજ તવાઈ ગયેલા ચહેરોને પુનઃ યુવાણી તથા મંતિમાન બનાવે છે.

ફક્ત એકજ પખવાડીઆના પુરા સેવનથી શરીરની તમામ પ્રકારની ધાતુઓ ને બાંધાઓની નરેને લોહી ને મીસને હાડકાને તથા ખાલી પડેલા મગજને સારી રીતે પુષ્ટિ આપી શરીરના દરેક અવયવોના બળમા આશ્ચર્યકારક વૃદ્ધિ કરી નખળાં પડેલી તેમજ ખેંસી ગયેલી છતીમાં ખેહલ જુસ્સો આપી તદ્દન અસાકત બનેા નીર્માસ્ય થયેલા શરીરને પણ સ્વ પુષ્ટ મજબુત બળવાન તથા કદાવર બનાવે છે.

કીમત : ગોળી ૨૪ ની ડાખીના રૂ. ૩ ત્રણ. નમુનાની ૮ ગોળીના રૂ. ૧

(૨) નસોની મંદતા મઢાડી વીજળીક શક્તિ આપનાર અસાધારણ ચમત્કારિક વિદ્યુત લેપ !!

ચંદ્રકામોદય ધૂત { વીજળીક (તીલ્લો) }

કમળેરી યંચેલી નસોની નખળાઈ દુર કરી અસલના જેવું કુદરતી બળ લાવનાર આ વીજળીક તિલ્લો યજ્ઞ અર્ચ ને પ્રયાસે આયુર્વેદની મહાન સંહિતાઓનું સંરોધન કરી ઘણા સુસ્થવાન ઔષધોના અર્થને વનસ્પતીઓનાં સ્વરસો મેળવી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. આજે વર્ષો થયાં પ્રસીદ્ધિ પામેલા આ તિલ્લો જહેર પ્રતમાં એટલા બધા વખણાઈ ચુક્યા છે કે તેના ગુણથી હવે કોઈ બાગ્યેજ અનુભવ રહ્યું હશે. મુખ્ય આ ઝડપથી દુર કરી કાયમને મઠિ શક્તિ અને મજબુતી આપી વીર્ય વાહીની નસોમાં પુરતા પ્રમાણમાં વિજળીક બળ પેદા કરે છે.

આજકાલ નીકળેલા લેપને તૈલો પ્રમાણે આ તિલ્લો અકુદરતી કાયદો બતાવેલો નથી પણ તેનાથી આવેલી ખરી જાગરિને શક્તિ આપી જંદગી સુધી એક સરખી કાયમ રહી રહે છે.

કીમત : તોલા ૨૧ ની ખાટલીના રૂ. ૭ નમુનાની ૧૧ તોલાની ખાટલી રૂ. ૧૧ દોહ.

આ દવાઓમાં કમીશન કોઈને પણ આપી શકાય તેમ નથી.

હિન્ડોચા ફાર્મસી, કાલખાદેવી રોડ, મુંબાઈ નં. ૦-૨
લાંગવાડી સામે, પહેલે માળે.

છ પ્રતિબિંબ

[અનુસંધાન ૫૪ ૩૮૮ પો.]

લખવાનું શીદ સોંપ્યું હશે ? મારા જેવા એક મહાવાકાંક્ષી યુવાન સાથે એના મેળ મેળવવાનું એને શું સુઝ્યું ? ખરે, જગત એટલે તો એ પરમ ચાણાક્યનો શેતરંજ. ને માનવીઓ તો સોગાં. એની મુન્સરી મુગજ એજવાખદાર રીતે એમને ગમે ત્યાં ચલાવી, ગમે તેમ ગોઠવી, ગમે તેમ ગમે ત્યારે મારી નાખવાં એ એ એકલવાયની રમત. એ ખીચારા પરમેશ્વરને એકલા વખતે એ શી રીતે ગળવે ? મનને પ્રયુક્તિ રાખવા કે વ્યવસાય તો કરવો જોઈએને ? ખરે ! મારું તરંગી મગજ એ ક્યાંનું ક્યાં દોડી જાય છે ?

કુસુમને હું ચાહું છું. એના હૃદયની મને સંપૂર્ણ કીમત છે. એ મને અંધપ્રેમથી ચાહે છે. પરંતુ મારા પ્રેમને આડર્પણોપવાની એનામાં શકિત નથી; મારી અસંતોષી તક્ષતી જુદીને સંતોષવાનું એનામાં બળ નથી. છતાં એ મારા અંતરમાં એનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. જગતમાં અન્ય કોઈથી એ પુરાય એમ નથી. હું એ જાણું છું હતાં મને સંતોષ નથી. એ નિદોષ છે, હસમુખો છે, સુંદર છે, પરંતુ આટલું જ મને સંતોષવાને બસ નથી. ઘણી સ્ત્રીઓને હું મળું છું, પરિચય કેળવું છું. નદો કે તેમની સયે પ્રેમ કરવા કિન્તુ મારી પ્રતાને તીવ્ર કરવા. મારી મહાવાકાંક્ષાની નીસરણીનાં પગથીઆ ચઢવા તેમનો ઉપયોગ કરવા. મારું દંઢ મંતવ્ય છે કે નારીસ્વભાવના જ્ઞાન વિના પુરુષનો વિકાસ અદક્યરો રહે છે. સંપૂર્ણ વિકાસ સધવની આકાંક્ષાવાળાને એ જ્ઞાન આવરણ છે. અને પરિચય વિના સ્વભાવજ્ઞાન શક્યજ ક્યાં છે ? સ્ત્રીઓ મારી પાછળ મધમાખોની જેમ ભમે છે. કેટલીએ વાર તિરસ્કાર કે ગૂંઘ વાડ-

પ્રદારથી હું એમને ઉગાડી મુકું છું, અને છતાં એ હું મધપૂડો હોઉં એમ એ લોડાં મારી પાછળ ઉમરાય છે. જીવન કેવું વિચિત્ર છે ! મનુષ્યના ધાર્યા પ્રમાણે સંસારમાં બનતું હોય તો સંસાર કેટલો શુદ્ધ થઈ જાય ? માનવ ભક્ત શામાંજ માનવ જીવનનું અખુટ સૌંદર્ય છે, માનવજીવનની અનંત રમણીયતા છે.

કુસુમને તો હું શું સમજવું ? મારી નવલ-કથાનાં સ્ત્રી પાત્રોને એ એ તો જાણે ખરાં હોય એમ માની લે છે. આંત્ર મૂખ્ય પ્રેમને તો શી રીતે ટાળવો ? અને એને સમજવું એ શી રીતે ? નાયકનાયિકા સાથે પ્રેમમાં પડે તો એ એમજ કદી લે છે કે નાયક...ને હું ને નાયિકા તે કોક સ્ત્રી જેની સાથે મારે કેક... પ્રભુ ! આવી નાની નાની વાતોમાંથી કેવી જમણાઓ ઉભી થાય છે ? દુનીઆની કેટલીએ કઠણકથાનાં મૂલ આવી જમણાઓ હશે ? એની લેલાઈ તો તોળ્યા ! એ તો એમજ કહે કે હું નવરો. પડું એટલે એની પાસેજ બેસી રહું, એને રીઝારીકાને જેવાં કરું. આંખોનીએ ધીરજને અપધ હોય કે નદો ? અને એની સાથે બેસીને શી વાત કરું ? હું વાત ઉપાડું તે એ ન સમજે; ને હું બોલા કરું તો એ હું જાણે શબ્દમદુગર હોઉં એમ મારી સામે ફાટ્યે ડાળે જોઈ રહે ! ને એ વાત કરે તે મેં એની પાસેથી સતરંગો વાર સાંભળી નાખેલી હોય. કુચ્યા ફરી ફરી પીરસાય તે કેમ ખાધાં જાય ?

પિતાજી તો હું કુમાંગાર ઉઘો એમજ માને છે, ને માનનું દેત-અખુટ દેત-પણ સેંજ સેંજ ઓસરતું જાય છે. અને હમણાં હમણાં બહેન કુમુએ હું જાણે વિચિત્ર પુતળું હોઉં એમ મારી સામે જોઈ રહે છે !

કેવી વિચિત્રતા ! હું જાણું છું કે હું તદ્દન કંઠ મગજનો માણસ છું. મારી શુષ્કશુષ્ક કેકાણે

છે. પરંતુ બધાંજ મને વીરેલ માની લે એટલે સહજ ગભરાટ વધુ છે. છતાં મને એક સંતોષ છે. હું જોઈ શકું છું કે મારામાં વ્યક્તિત્વ છે, કેંક નવીનતા છે, વિશિષ્ટતા છે. શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની પેઠે હું એ નવનવાં રૂપ ધારણ કરી શકું એમ છું. નહીંતર જુદા જુદા આંખે હું જુદો જુદો કેમ ભાસું? અવરને ભાસતી આઈદ્રયાપી બહુરૂપતામાં મારું ઉર્જિત લાવિ છુપાયું દશે તો? મને લાગે છે કે હું મોટો માણસ થઈશ. અવશ્ય થઈશ! પ્રત્યેક વ્યક્તિ મને જુદે જુદે સ્વરૂપે જુએ. હું સર્વને વિવિધ આકૃષ્ટિથી મારી તરફ આકર્ષું એવી મારામાં કળા છે, એ તો નક્કી. એ કળાને કેળવતી એજ મારા વિજયની આવી. પછી જોઈ છું જગત કેમ નથી નમતું. મારા પ્રકૃતિમત વ્યક્તિત્વથી જગતને આજ નાખીશ ભરિજ મને સંપૂર્ણ સંતોષ થશે. મારું ધ્યેય આપડી કુમુદ શું સમજે? અરેરે! પણ એના તરફથી મને પ્રેરણા-પ્રતાજન્ય

પ્રેરણા હોત તો મારું કામ કેટલું સરળ થાત! મનુષ્યની આકાંક્ષાઓને હદ નથી. પરંતુ હજાર પણ અડો પકડો છે. કેને કે અવરોધ નાખવાનો જ અને એવા કંટકો વેરવામાંજ એની મોટાઈ છે ને? નહોંતર મનુષ્યો ક્યારનાએ એને માથે ચઢી બેઠા હોત!

અંતરાય આવે કે ન આવે. મારી સર્વતો-મુખી મહત્વાકાંક્ષા સાધવા સારુ મેં લીધેલો માર્ગ મને યોગ્યજ લાગે છે. મારાં સ્વજનને બાલે એ ભુલભર્યો લાગે. મને ખાત્રી છે કે હું કે સમયમાં હું એમને ખતાવી આપીશ કે હું જે કરું છું તે દીર્ઘદૃષ્ટિથી કરું છું. આ મહત્વાકાંક્ષા! તારી સાધના એજ જીવનનું ધ્યેય! એ ધ્યેય સાધનાં સ્વજનના સ્નેહનો હોમ આપતાં પણ હું નડા અટકું. સ્નેહ જો મહત્વાકાંક્ષાને ન પોષી શકે તો હોય તો એવા નિર્જલ સ્નેહની મને જરૂર નથી. સ્નેહને હું સ્વપ્ન સાધનાનું સાધન માત્રજ લેખું છું.

અંદ્રિકા અને તેના ઉપાસકો

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૯૬ થી)

અપરાધ કરવામાં કરિ જોડસપીઅર બીજો નંબર છે. પણ મને લાગે છે કે તેનો દોષ બહુજ ઓછો છે. કારણ કે તેના દેશમાં અખંડ પથરાઈ રહેલા ધુમ્મસના ધુંધટપટની પાછળ અંદ્રિકાનું મુખ વરાવર નહીં દેખાતું હોય અને તેને પરિણામ ઉપરની ભ્રાન્તિ ઉપજવા પામી દશે.

કોનેજમાં અમારા ગુજરાતીના પ્રેક્ષક

ચંદાના આ દોષો ઠાળવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. તેઓશ્રી કહે છે કે ચંદા મનુષ્યના હૃદયમાં અમુક લાગણી ઉત્પન્ન કરતી નથી પણ તેના હૃદયમાં તે વખતે જે લાગણી હોય છે તેને પ્રત્યક્ષિત કરે છે.

કદાચ તેની વાત ખરી દશે. હું ઇચ્છું છું કે તે ખરી હોય.

જીવવું કેના માટે ?

૦૭૭૬૬૬

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૨૦ થી]

હમણાંજ દયાયાં. જીએ અહીંજ છે. હજી અચ્છે. અચાવો. અચાવો...અરે ...રે” બોલતાં બોલતાં તે બાળા જમીન ઉપર ઢળી પડી. તેનાથી સહન ન થયું. તે બેભાન થઇ ગઇ. રજનિનાયે જોઇ લીધું કે હવે તેનું ઘર સલામત ન હતું. એક કરો પડ્યો. બીજે પડું પડું હતો. કાંકરાઓ ખરખર નીચે પડતા હતા. કુમુદનાં માતા પિતા તો ગયાં. પરંતુ જીવું ક્યાં ? ચારે તરફ જળ, જળ અને જળજ હતું. ઉપરથી વરસાદનો મારો તો ચાલુજ હતો. “ગમે તેમ થાય. તો પણ ગમે તે ઉપાયે આ નિરાધાર બાળકોનું રક્ષણ થયુંજ ન્નેષ્ઠએ” એવો દૃઢ સંકલ્પ તેણે કરી લીધો. થોડી વારે કુમુદ દાલી. અર્ધ ભાનમાં આંખો ઉઘાડી કૂંકે અરપણ, ન સ્મરણ થતું બસગડવા લાગી. “જા, નાદાન, જા. દૂર થા. ન અચાવીશ મને કે મારા માતા પિતાને ! હુઆ,..... સ્વા—ર્થો !” પાછી બેભાન થઇ ગઇ. રજની કું સમજ્યો નહીં. આ શબ્દો કેને ઉદ્દેશીને કહ્યા તે તે કળી શક્યો નહીં. પરંતુ અત્યારે વિચાર કરવાનો સમય ન હતો. તેણે ફરીથી ચોતાનો ક્ષ્મ્બ બરોબર ગજીત્યું કર્યો. જડવત અનેલી કુમુદને પીડ ઉપર નાંખી એક હાથે બરાબર પકડી રાખી તેણે પાણીમાં ઝંપલાવ્યું. મહાન મુશ્કેલીથી રરનાને એક છેડે પહોંચ્યો. ત્યાં લીમડાનું એક ઝાડ હતું. તેની આસપાસ પર્યટનું ચાણું બાંધેલું હતું તે તેને યાદ આણ્યું. રાત ત્યાં થાળાં ઉપર કાઢવી બીજે રસ્તો ન હતો. ત્યાં તે પહોંચ્યો. અને ઝાડની ઓડે કુમુદને મુકી, આસ આધો. તેની સરકાત ભુજાઓ પણ અમથી ચાપી ગઇ હતી. પરંતુ અંતે રાતની રાત નીકળે તેવે સલામતીને રથને તે પહોંચ્યો એટલે જરા

નીરાત વળી. કુમુદને થોડી વારે ભાન આવ્યું. “હું ક્યાં છું ? માણ અચ્ચાને ! બાપુને બહુ વાણું નથી કે ?” વગેરે પ્રશ્નો તે કરવા લાગી. રજનીએ તેને ધીરજ રાખવા કહ્યું; કુમુદ પણવારમાં પરિસ્થિતિ સમજી ગઇ. તે ઉભી થઇ. “ભાઇ, હવે આપણે શું કરશું ? ક્યાં જઈશું ?” તેણે પ્રશ્ન કર્યો.

“સવારે સૌ મારાં વાનાં થઇ રહેશે. અંત્યારે તો માત્ર આપણું આપણા આત્મબળે ટકવાનું છે” રજનીએ દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો. હવે તો એ થાળાં ઉપર પણ પાણી આવ્યું. અંતે લીમડાની મોટી ઝાળ ઉપર કુમુદને મોડવી, રજનિનાય નીચે પાણીમાં થાળાં ઉપર ઉમેા રહ્યા ! સવાર પડ્યું. સાત વાગ્યાનો વખત થયો. સૂઈ મહારાજે તો રુસણાં ચાલુજ રાખ્યાં હતાં. દર્શન આપવાની તેમની જરા પણ ઇચ્છા ન હતી. વાણ અને વજીણનો સહકાર પણ એવો ને તેવોજ ચાલુ હતો. નંદનવનને તથા સાંના વામીએને હજી પુરો દંડ અપાયો ન હતો ! અંતે રજનીએ કુમુદને સાં એમની એમ બેસવા દીધી. “અચાવ કરવાનાં સાધનો લઇને હમણાં આવું છું” કહી તે શરી પાણીમાં પડ્યો. જરા આગળ ગયો એટલે બાલુની લાતીમાં તણાતી એક લાકડાની સીડી સામે આવી આવતી હતી. તેનાં પાટીઆંજી વીખાઇ ગએલાં હતાં. તે સીડી રજનીએ ખેંચી લીધી, અને ઝારને થાણે ધમડી લાવ્યો. તેમાં ચાર પાંચ આડાં પાટીઆં તથા બે બાલુનાં પાટીઆં ભુજાં કરી, ત્રાપો તૈયાર કરવા તેણે વિચાર કર્યો. પરંતુ બાંધવાને દારી જોઇએ તે ક્યાંથી લાવતી ? તેટલામાં સામે ઘરમાં ઉમેલા એક ગૃદસ્થ આ સ્થિતિ સમજી ગયા અને તેમણે દોરડાંનું એક ગુંચણું ફેંક્યું. તે વડે એક ત્રાપો રજનિનાયે તૈયાર કર્યો. અને

તેના ઉપર કુમુદને બેસાડી સલામતીભરેલા રથએ જવા લાગ્યો. અંતે તે રસ્તાને છેડે, જ્યાં પાણી ન હતું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો, અને છુટકાનો દમ ખેંચ્યો. પરંતુ હવે તેને બીજી ચિંતા ઉભી થઈ. “કુમુદને ક્યાં લઈ જવી ?” તેને પુછતાં માતૃમ પડ્યું કે વડોદરામાં તે બીજા કોઈને ઓળખતી ન હતી. છેવટે પોતાના એક ઓળખીતા ગૃહસ્થને ત્યાં કુમુદને તે લઈ ગયો અને એ ચાર દિવસ તેને ત્યાં રાખવા ગોઠવણ કરી. કોરાં કપડાંઓ પહેરી, સગડી વગેરે કરી આખી રાતની ટકા દૂર કરી અને જરા સ્વસ્થ થયાં. પરંતુ લોક કલ્યાણ દરવાની રજનિનાથની ઇચ્છાએ હવે ઉઝરતરૂપ ધારણ કર્યું. અને કુમુદને મિત્રને ત્યાં રાખી, પુરમાં સપડાએલાં નિરાધાર લોકોને મદદ કરવા તે બહાર પડ્યો.

મંગળાદિની સવારથી આખા શહેરમાં ટાકાકાર થઈ ગયો. સપડાએલાં લોકોને સલામતીવાળા રથએ લઈ જવા માટે સ્વયં-એ ડિા તથા શહેરના જુદા જુદા આખાડના યુવાનો આવર નીકળી પડ્યા હતા. માનહુદયની કમોડી થઈ ચુકી. માનવતા શતી ગઈ. તરવરની કળા જાણનારાઓએ તો તે દિવસે અનેક મનુષ્યોને ઉગાર્યા. અને તેમ કરી જનતાની સેવા કરવાનો અનંદો લદાવો લીધો. રજનિનાથે તો મુઝગારમાં પડેલી એક જુની હોડી હાથ કરી લીધી. અને તેમાં કેટલાક સાહસિક યુવાનોને લઈ ચોપર ધુમરા લાગ્યો. અને પોતે કૂંક કરી શક્યો તેથી જીવનની સાર્થકતા થઈ એમ અનુભવવા લાગ્યો. મદદની અહુ જરૂર હતી. શહેરના અમત્તદારો તે સમયે શહેરની બીજી બાજુએ, વિશ્વામિત્રીને સામે કાંઠે વસાવેલાં પરામાં આવેલા જંગલમાં સપડાઈ ગયેલા. તેઓનાં મકનોમાં પણ નીચેને ગજલે પાંચ, છ ટુટ પાણી ચડેલાં. સત્તાના નીશામાં ધુમનારા

એ સત્તાધીશો તેમજ ગરીબ યુવકોમાં રહેતા મજૂરીથી પેટ ભરનારા ગરીબ યુવાનો-એમ સૌની સ્થિતિ કુદરને એક પક્ષવારમાં સરખી કરી દીધેલી. નાતગનના ભેરો, ઉચનીચના તથાચનો તથા અમીરી તથા કુટીરી વચ્ચેનાં અંતરો આ આક્રમમાં વીસારે પડ્યાં. ઇશ્વરની ન્યાયતુલામાં સૌ સરખાં છે એમ સૌએ કહ્યું. -અનુભવ્યું. આખા શહેરમાં એ ચાર દિવસોમાં સરકાર કાણ છે તે જણાયું નહીં, આ સ્થિતિમાં જેનાથી જે બન્યું તેણે તે કયું. બદમાશો, હુલ્લુ તથા લખાડ લોકોને પારકાનું જુડી લઈ પોતાનું ઘર ભરી દેવાની આ સંધિ કીક મળી ગઈ હતી. અને આ અરાજકતાનો તેઓ લાભ લેવા ચુક્યા નહીં. પ્રલયકાળનાં દર્શન થતાં હોય તોપણ નીચ લોકો નીચતા છોડના નથી એ સૂત્ર પણ સરજતાથી સમજાયું. જે વાનો અનેક ગ્રંથો કે આચાર્યોનાં અસંખ્ય માપણોથી ન સમજાય તેથી અને ગુચ્ચવણ ભરેલી બાજતો આ ચાર દિવસમાં કુદરે જનતાને શીખવી. રજનિનાથે બેસોથી અડીસો જેટલાં માણસોને સલામતીવાળા જગ્યાએ પહોંચતાં કર્યાં. “હવે શા સારું જીવવું ?” એ પ્રશ્નો ઉત્તર દેવાઈ ગયો.

૨

ગુરુવાર આવી પહોંચ્યો. સવારના દસ વાગ્યાથી પ્રસવનાં પ્રયત્ન પુરો હાવા માંડ્યાં. લોકોના જીવમાં જીવ આગ્યો. વરુણદેવનો કોપ સમ્પો. માત્ર તેમણે કરેલા ઉદ્ધાપાનનાં ચિન્નો ચારે તરફ જેમનાં તેમ હતાં. પડી ગયેલાં ખડેરો, રસ્તાઓ ઉપર દુર્ગંધ મારતું સડતું અનાજ અને પાંખી, તથા મનુષ્યોનાં વિશ્વામિત્રીને કાંઠે ધસડાઈ આવેલાં અસંખ્ય મદદ-ઓ, જરૂરથી ઉખડી ગયેલાં મદદન વિશાલ વૃક્ષો અને ઘરખાર વિનાનાં થઈ પડેલાં રજનનાં

નિરાધાર માણસોનાં ટોળાંઓ દષ્ટિએજીવર
ચૂંતાં હતાં.

રજનિનાથે બીજા લક્ષ્યામાં એક નાનું
સરખું મકાન શોધી કાઢ્યું અને ત્યાં જઈ રહેવા-
નું નક્કી કર્યું. પરંતુ “કુમુદનું શું કરવું ?”
આ વિચારથી તે ધણો મુંઝાયો. અતે એને
પોતાના એક જુના રીટાયર્ડ યએસા લક્ષા
ચીફ ઇન્જનેર સાહેબ સાંભર્યા. તેઓ દયાળુ
સંજ્ઞાન હતા. વળી આલ્સથ હતા.
એ અકવાડીએજ રજનિનાથને રસ્તામાં
અળ્યા સારે કોષ રસોષ કરે તેવું માણસ
ખોળી કાઢતા કહેતું કારણ કે તેમનો રસેયો
નાસી ગમેયો. એમને રૂ. ૪૦૦)નું માસિક
રેન્શન હતું અને ઘરના સુખી હતા. એ ત્રણ
બંગલાઓ તથા ગાડી ઘોડાં વગેરે પણ હતાં.
તેમની સ્ત્રી તથા પુત્ર પુત્રીઓ મળી આઠ, દસ
માણસનું બડાળું કુટુંબ હતું. “જે એ માણેક-
લાલમાઈ કુમુદને પોતાના ઘરમાં યોડી વખત
આશરો અપે તો યોડી વખતમાં કુમુદને લાક
ઝાડ યોગ્ય વર શોધી તે તેની ફરજ બજવી
સુકેન થઈ શકે” એવો વિચાર તેને સુઝ્યો. તે
સુરતજ માણેકલાલમાઈને ત્યાં ગયો. લાખ ધેર-
જ હતા. બધી વાતચીત હંકમાં સુવિસ્તાર રીતે
સંભળાવી. એમને એમ આશ્રય ન અપાય તો
તો કુમુદ જરૂર બાંસાડુબને રસોષ વગેરે
કરવામાં બહુ ઉપયોગી નીવડશે એવી પણ
ખાતરી આપી. માણેકલાલમાઈનું દયાળુ હૃદય
મીઠું હતું. પરંતુ પોતાની ધર્મસંસ્કારણીનો
મત લીધા સીવાય એઓ એક પણ પદ્ધતિ
જાહેરતા નહીં. પોને પ્રથમથીજ આત્મકિત પત
તથા પત્ની રૂપણ હં.વ.થી, રજનિનાથને,
લીલાખાનનાં બેત્રાનું કહી પત્નીની સલાહ
લેતાં માણેકલાલમાઈને રૂ. ૨૫૦. પતિ પત્ની વચ્ચે
જે વાતચીત થયે તે રજનિનાથ સાંભળી શકે

તેટલા જોરથી થયો. બાંસાડુબ હંકેડાઈ
ગયાં અને તાડાંકો કરી બોલી ઉઠ્યાં: “મારે
મારા ઘરમાં એવી બત્તા જોઈએ નહીં. બાળ-
ખાણ પાળખાણ વિનાની કોષ રખડતી સુવાન
છોકરીને હું ઘરમાં નહીં લેજી. તમને ધોખાં
આવ્યાં પણ સુદ્ધિ તો કોષ દિવસ આવીજ
નહોં. બહુ દયા આવતી હોય તો મારાજ લાખ-
ના છોકરાને કોલેજમાં ભણવા માટે જરૂરના
પૈસા આપો ને ! ત્યાં તો મને દસ વતો
સંભળાવો છો ! એવા તો ધણાંએ ધુમ્મસો
પારકે પૈસે પરમાનંદ કરાવતા તથા પારકા
છોકરાને જતી કરવા આંચરો, હવે કેક સમજો
પાંસહ વર્ષને ધેર ગયા.”-વગેરે વગેરે વાગ્ધાણી-
જળારી ધારા ચક્ર થઈ. રજનિનાથે
આ સાંભળ્યું. પતિ પત્નીના આવી રીતે પુલ
કરવાના પુરાણા દક્ષોની વચમાં તેને આવવ તો
અધિકાર ન હોય એ તે સમજ્યો. અને માણેક-
લાલમાઈની આખરુ ભગવા તેની દયા ખાઈ
જમનમાં કેવી કેવી વિચિત્ર વ્યક્તિએ-એ વિચિત્ર
વિધિએ સળેલી છે તે સંબંધી વિચાર કરતો
શુપચુપ રતે પડ્યો. હલ તો કુમુદને પોતાની-
સાથે રાખવી એવો નિશ્ચય કર્યો.

૩

ઉપસા બનાવને ચાર મહિના પીતી ગયા.
રજનિનાથ પોને સંસ્કારી, બહેનોગણેનો
તથા બી. એ. ની પદવી.જો, હિચ અ.દર્શો-
વાળો સુવાન હોય. ઇજનેર બોલીકમાં ને રૂ. ૨૫
કેક હોય. આ ૨૫૦ થી ૩૫૦ ની શ્રે:માં
પરોરપો હોય કુમુદનું કોષાનું નક્કી કરી તેને
સુખી કરવી એવું તેણે એ બંધકે કાળાંત્ર ॥
જ નક્કી કરેલું. પંતુ એ કેવી રીતે કાણું નેમી
તેને સુખ પડી નહોં. કુમુદ ને નેના છવન ૧૫
તથા આશ્રયતાની કેટલી બધી તકની બધી
મડે હરી કે એ પેતાના અને પત્ની રજનિનાથ-

ની સગરડો સાચવતી. ધરનું સઘળું કામકાજ સંધ્યું સીધું વગેરે સર્વે એવી સુધડતા તથા સ્વચ્છતાથી કરતી કે રજનિનાથને ધરની જરા પણ ચિંતા ન રહી. પોતાની મૃત પત્નીનાં કષ્ટાંઓ ધરમાં નકામા હતાં તે પણ તેણે કુમુદને વાપરવા માટે આપ્યાં. નિરાધાર કુમુદ બપોળ પણ ક્યાં ? તેણે તો આ સ્થિતિ બહુજ શાંતિથી જિનયપૂર્વક સ્વીકારી લીધી. તે પણ સંસ્કારી બાળા હતી. અને મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ કરી આગળ પદ્ધતીની તેની ઇચ્છા હતી. અસારે તો એ બધી વાત બાળુએ રહી ગઈ. પરંતુ “મૃત્યુનાં મુખમાંથી કિગારનાર રજનિનાથના ઉપકારનો બાલો હું કેવી રીતે વાળી શકીશ ? ” એ પ્રશ્ન હંમેશાં તેના સામે ઉભો રહેતો. ધરનો સઘળો કારભાર ઉઠાવી રજનિનાથની રીતબાનથી વાહેદુર તેણે કાર્યદક્ષતાથી રજનિનાથની અગવડો દૂર કરી. પરંતુ આવી રીતે યુવાવસ્થાની મહમત્તિથી ભરેલા કાળમાં યુવાન બાળા, કોઈ પુરુષા ધરમાં રહે તે જગ્યા કેમ સાંખે ? કુમુદ તથા રજનિનાથ સંબંધી ચણપણ ચણપણ કેટલી વાતો થયા હાગી. જ્યાં એ કે આર ઝેરાંઓ ભંગાં થાય ત્યાં એની એજ વાત. કુમુદને બહાર જતાં આવતાં દેખે તો મોં મચકોડે. કુમુદ આમાંનું કશું બાળતી નહીં. બાળતી તો પોતાનો અપરાધ હો છે તે સમજી ચકા નહીં. જગજગતીમાંથી કોણ ખચવા પામ્યું છે તે રજની કે કુમુદ બન્ને ?

કુમુદ તો નિર્દોષ કદમોદ કરતી પોતાની સૂચીસ દેખાવતી સુંદર ખીનેલી કળા હતી. તેને લાંબું કે યુવાન ન હતું. માત્ર પોતાના જીવનદામીને કેવી રીતે ઉપયોગી નીવડે એજ તેની કોળાં હતી. પરંતુ રજનિનાથ આસપાસના બનાવો ને સમજે એવો બેટુ ન હતો. હવે તેને એમજ લાગ્યું કે પોતાની આગળ સાચવતી

હોય તો કુમુદને યોગ્ય દેકણે પરણાવી દેવી જોઈએ. આ વિચારથી તે હમેશાં ખિન્ન રહેતો. કુમુદ તેને આવી રીતે દીકરીમાં જોઈ તેની દીકરીનીનું કારણ પુછતી, પરંતુ એ તેના જવાબમાં તોપકારક આપી ન શકતો. અંતે તેને યુક્તિ સૂઝી આવી. તેની એક વૃદ્ધ માસી અમદાવાદ રહેતી હતી. તેને થોડો વખત પોતાને લાંબા વાવના આમંત્રણ મોકલ્યું. ઘણે વખતે લાણેજે યાદ કરી તેથી માસી આવ્યાં, રજનિનાથના માસા પાંચેક વર્ષ ઉપર મઠણ પામેલા અને તેના મૃત્યુ પછી માસી બહાર નીકળ્યાં નહીં. તેથી આટલે વખતે બહુ આગ્રહ કરી રજનીએ માસીને બોલાવ્યાં. માસીને કે સંતાન ન હતું અને કુટુંબમાં પોતાની બહેનના દીકરા મીરાય બીજું કોણ હતું નહીં તેથી બાણેજ ઉપર બહુ વહાલ હતું. આ આમંત્રણ તેઓ કેવી શરૂયાં નહીં. અને તેઓ તુરંતજ વડોદરા આવ્યાં. પ્રથમ પુર આવી ગયા પછી પહેલીજ વાર માસી બાણેજ મળ્યાં. પરસ્પર આનંદ થયો. રજનિનાથે એ રાત્રે કુમુદના સુષ્ઠ ગયા પછી તેના સંબંધી સર્વે હકીકત માસીને કહી. પંચાવન વરસને ધર ગયેલાં અનુભવી માસી બધી વાત સમજી ગયાં અને “આ પ્રશ્નો ધીરે ધીરે નીકાલ કરશું” એમ કહી રજનિનાથને આશ્વાસન આપ્યું.

મસીબાને આગળે દરેક દિવસ થયા હશે ત્યાર પછી એક દિવસે સવારની ટપાલમાં રજનિનાથને એક પત્ર મળ્યો.

“મી. રજનિનાથ :

તમની નકલ મળેલા છે ત્યાગ કરો. બીજાની સાથે સંબંધ કરો એવી એક યુવાન કન્યાને આવી રીતે તમે છડ્યોક ધરમાં રાખો છો, તેની તમને જાણ પણ હરમ કેમ આવતી નથી ? તમે કોઈ ભગ્નનો ત્યાગ કરી આવી આંધળી રીતે પડે છો.

યએલી યુવાન છોકરીને તમારી જાગમાં ફસાવેલો,
તે તમને બહુ બારે પડશે. એ કન્યા સાથે તેનાં
મરણ પામેલાં માળાપે મારો વિવાહ કર્યો હતો.
મટિ મને તે કન્યા સોંપી આપશે. આ બાળતનો
ફંડચો કરવા હું આજે સાંજે પાંચ બજે તમારે ત્યાં
આવીશ.

હીન્
રમણુ..... "

રજનિનાથ આ પત્ર વાંચી પહેલાં તો
ઉઠી ગયો. પોતે હજી સુધી પુરેપુરો પવિત્ર
રહી એ બાળા સાથે લાઈ જોડો સંબંધ રાખી
રહ્યો હતો તે ન સંમજનાર આ કોઈ મૂર્ખ
છોકરો આણું લખેજ કેમ, એ તેનાથી ન સમ-
જાયું. સાંજે પાંચ બજે તે આવે ત્યારે
તેને મેથીપાક ચખાડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.
પરંતુ બીજીજ પછે તેણે વિચાર્યું કે જગતની
દૃષ્ટિએ પોતે તદ્દન નિર્દોષ છે એમ જણાય નહો
એ આવી સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક હતું. ગમે તેમ
કરી સાંજે આ વાતનો નિર્ણય થશે અને કુમુદ-
ની આ અત્યંત યુવક સાથે પરણવાની ધ્રુજા
હશે તો તેના ઉપરથી એક મોટો ભાર હળવો
થશે એ આશ્વાસન તેને આ પત્રમાંથી મળ્યું.

સાંજે પાંચ વાગે ચાલુ જમાનાની ફેશનના
નમુના રૂપ, અપ-ટુ-ડેટ પ્રોસાકમાં, માથે વંકી
ટોપી, હાથમાં ઝીણી કેન, તથા પગમાં સફત
ટેનીસ શૂઝ પહેરેલો એક યુવાન તેની સાથે ત્રણ
બીગ મિત્રોને લઈ રજનિનાથને ત્યાં આવ્યો.

"રજનીએ આવકાર આપતાં પેલા યુવકને
સંબોધીને કહ્યું : "પત્ર લખનાર તમેજ કે ?"
"હા, હુંજ. એ છોકરીને હમણાંજ મરે
સ્વાધીન કરો નહીં તો તમને બારે પડશે."
રમણુ બોલ્યો.

તે રી તોહાંડાં તથા નફ્ટાઈ જોઈ રજની-
ની આંખમાંથી તણખા ઝપાં. પરંતુ તેણે શાંતિ
રાખી કહ્યું : "તમે કહો છો. એ વાત ખરી શા
આધારે માનવી ? ઉમા રહો, હું કુમુદનેજ અહીં
બોલાવું છું. તેનેજ યુગી સર્વ નક્કર કરીશ."

તેણે કુમુદને બોલાવી. કુમુદ કે જાણતીજ ન હતી.
તેણે ઓરડામાં ચાર યુવાન છોકરાઓને જોયા.
તેમાં રમણ પણ હતો. કુમુદનું મોં લાલ થઈ
ગયું. તેના હોઠ યુરસાના આવેશમાં ફરકવા
લાગ્યા. રજનિનાથ આ જોઈ શક્યો. રજનીએ
દુકાંમાં રમણનો દાવો રજુ કર્યો.

"મારાં માતા પિતાંની એવી ધ્રુજા હતી
ખરી. આ ગૃહસ્થ અમારી ઉપરના માળામાં
રહેતા હતા. અંત પેલી ધોર પ્રત્યક્ષી રાત્રે તેઓ
અમને છોડી નાશી ગયા. તે વખતે મેં તેમને
કરગરી, હાથ જોડી, કાલાવાસા કરી, મારાં વૃદ્ધ
માતાપિતાને બચાવવા વીનવતી કરી. પરંતુ એ
શુદ્ધ, ખાનદાન યુવાને અગતે તરછોડી એટલું-
જ કહ્યું કે અમને અમારી પડી છે. ત્યાં તમારું
અમે શું કરી ? તમે તમારું ફેાડી ખાજો. નહીં
તો જે થાય તે ભોગવજો. એવાનાદાન, આપલા-
ઓથી જગતનો શો ઉદાર થયાનો છે ? મારે
એનું મેં હું પથ જોવું નથી. કુમુદનો જુરસો
એકદમ ઉછળી આવ્યો. શાંત, ગરીબ તથા
સંસ્કારી કુમુદનાં અંગે અંગમાં ક્રોધ દેખાતો
હતો. તેનો પિતૃપ્રેમ અત્યંત હતો, રજનિનાથ
સ્થિતિ સમજ્યો. તે સમે જોલાન અવસ્થામાં
કુમુદે ઉચ્ચારેલ શબ્દોનો અર્થ તે પુરેપુરો
સમજ્યો. કુમુદ અંદર ચાલી ગઈ. માસીઆએ
સધળું સાંભળ્યું તથા જોઈ લીધું. રજનિનાથે
રમણને સાફ સાફ કહી દીધું કે કુમુદના હાથની
તેણે સ્વપ્ને પણ આશા રાખી નહો. અતે
કેટલુંક ન બોલવાનું બોલી, કેટલીક ધમકી
આપી રમણ પોતાના મિત્રો સાથે ચલ્યો ગયો.

૫

"લાઈ તું કરીથી ધરસંસાર ન માંડે ?"
માસીઆએ એક દિવસ રજનિનાથને પુછ્યું.

"માસીઆ, આ પ્રશ્ન કેમ ઉડ્યો ? મારો
નિશ્ચય તો તમે જાણો છો ?"

"રજનિ, જો, તું, તો સમજ્યું છે. તારી

ઉંમર કે બધું નથી. વળી અમો એ એનામાં અમને તારોજ સ્તોત્ર. તારે ત્યાં પારણી જ થાય અને વંશનો વેલો વધે એ અવસર અમને જોવાની તક કેમ ન આપે ? ”

“ માસીયા ! એ બધું ખરું. પરંતુ મધું તેનું માણસ ફરી ક્યાંથી મળે ? ” રજનીએ ગુચવાતાં ગુચવાતાં કેક જવાબ આપેલા જોશને માટે આપ્યો.

“ એનું કોઈ હોય તો ? ”

“ ક્યાં છે ? ખતાવો. ”

“ તારા ધરમાંજ. હોડરી કેવી ડાહી છે ? મેં તો ઘણો અનુભવ લીધો છે. પરંતુ કુમુદને જોઈ સારથી એમજ થાય છે કે આરી વહુ મારા રજનીને મળે તો ? ”

“ માસીયા ! આ શું કહો છો. લોકો શું કહે છે ? ” રજનિનાથનું મગજ ચક્કરે ચક્કુ. તેના હૃદયમાં કે નવા તરોનો અણગણાટ થયો. તે શું થાય છે તે સમજી શકતો નહોતો. હા. પણ કુમુદ બીજાને પરણી જશે ત્યારે તેને કેવું થશે ? એ કદપનાથી તેનું મરતક ફરવા લાગ્યું.

“ રજની, માધ, આટલું સાંભળ. આ રત્ન અનાયાસે સાંપડ્યું છે તેને ફેંકી ન દેશ. ”

“ પરંતુ તેમાં કુમુદ પોને શું કહે છે ? ”

“ અરે ભાઈ એ તો મેં વગર કંઈ જાણી લીધું છે. એ તારી હા હોય તો તે તને પરણવા જરૂર પુછી ખતાવશે. ”

રજની વિચારમાં પડ્યો. “ આ પગલું વ્યાજબી કહેવાય કે કેમ ? ” તે સંજની અનેક વિચારો મગજમાં આવ્યા. “ પરંતુ કુમુદનીજ ઇચ્છા હોય તો પછી શી હરકત ? ”

પ્રેમીઓ પોતાના મનને આમજ મનાવે છે ને ? ખરેખર પ્રેમ એ કોઈ અનેરી અપૂર્વ ભાવના છે. રજનીના હૃદયમાં તેણે ક્યારે પ્રવેશ કર્યો અને કેવી રીતે છુપાઈ રહેશે, તે રજની પોતે કહી શક્યો નહોતો. અંતે તેણે મતીયાને કહી દીધું કે કુમુદનો વિચાર સ્પષ્ટપણે જણાવી દેવાય પોતે કે કહેવા માગતો નથી.

રજની બદાર પરસાળમાં બેઠો હતો. અંદરના ઓરડામાં થતી વાતચીત તેનું પાન ખેંચ્યું.

“ કુમુદ, રજનીભાઈ તને હવે યોગ્ય રથને પરણાવી દેવા માગે છે. ”

“ માથ ! એ તો હીક છે. પણ મારે તો પરણવું નથી. માત્ર એમને ભાર રૂપ થઈ કેમ રહેવાય એજ વેદના મને હવે થાય છે. ”

“ સારું કેકાણું મળે તો તને શો નાંધો છે ? ”

“ સારાં કેકાણાં જગતમાં છે ક્યાં ! ”

“ તારી નજરમાં કોઈ છે ? ”

“ ના. માથ ! હું એ સંજંધાં શું જાણું ? હું જગતથી અજાન છું. હું તો એકજ હૃદયને જોળખી રાખી છું. ”

“ તે ક્યું ? ”

“ રજનિજાંઈનું. ”

“ સારે એને પરણીશ ? ”

“ જો મારા પ્રાણદાતા મને સ્વીકારે તો જરૂર..... ”

“ હીક છે. ”

રજનિએ આ વાન સાંભળી હતી. તેનાં હૃદયમાં પણ એજ વાતનો પ્રતિબંબી ઘણો જગતમાં જીવવું કે કેમ ? કેને માટે જીવવું ? શા માટે જીવવું ? વગેરે પ્રશ્નોનો હવે તો પુરેપુરો નીકાલ થઈ ગયો.

લગ્ન પછી એ એક મહીને રજનિનાથ તથા કુમુદ પોતાના ધરની અગાડીમાં બેઠાં હતાં. ચંદ્રની શીતળ, આહાદકરી ધવળ જ્યોતનામાં એ પ્રેમી યુગલ પ્રેમ રસનું પાન કરી રહ્યાં હતાં. “ કુમુદ, જો નિશાનાથ કેરો ખીલ્યો છે ? ”

“ નાથ ! મારે ત્યાં શા માટે જોવું પડે. મારે નિશાનાથ-રજનિનાથ-તો પૃથ્વી ઉપર મારી સોડમાંજ છે. ”

“ કુમુદ હમણાં હમણાં તું કેમ ખીલી રહી છે ? ”

“ વાહ ! શું એટલું એ નથી જાણતા. કુમુદ રજનિનાથની સાંભિધમાંજ ખીલેના ? ”

ભગવાન કૌટિલ્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮૦ થી]

સિદ્ધાર્થે મંત્રથી આચાર્યને કેમ ખોલાવ્યા, આચાર્યે શું કહ્યું, આચાર્યે નિર્દિષ્ટ ગામ છોડી કેમ ગયા તેની બધાએ વાત સાંભળી. લોકોની અગત્યથીનો પાર રહ્યો નહોતો. દેવે આખરે નંદ પર રહેવા ખરા તેની તેમને ખાતરી થઈ, અને તેના પુરાવા તરીકે તેમણે વિશ્વશુભની પ્રતિજ્ઞા મોઢે કરી લીધી.

શકટાલના ધરમાંથી લોકોએ કયરો સાફ કર્યો, અને કેટલાકોએ માટી વગેરે લાવી નવા ઘરની તેઆરી કરવા માંડી. થોડીક વારે સંનિધાતાનાં માણસો આવી, એ કામમાં મદદ કરવા લાગ્યાં.

શકટાએ લાંબી એક ડગલું પણ ખસવાની ના પાડી.

મૈનાદી ભગલ ૪ મધ્યે હે ઘેર આવી. ગૌરીની આવજતમાં પડી અને ન્યારે લાનમાં આવી ત્યારે તેને ખવડાવી પીવડાવી તેણે બધી વાત કરી. પિતા અને આચાર્ય બન્ની ગયા એ વાતથી ગૌરીમાં જીવ આબો, અને વિશ્વશુભને પ્રનિશા કેમ લીધી તેની હૃદયપ્રેરક વાત ઉત્સાહી મૈનાદીને મોઢે સાંભળનાં તેની નિર્જલતા દૂર થવા લાગી. અને તેણે પોતાને આવેલા થોડા ધણા વિચારો મૈનાદીને કહ્યા.

ખપેર પછી સંનિધાતા ઘેર આગ્યા, અને સેનાજિતને જે આજ્ઞા કરવામાં આવી હતી તેની વાત તેમણે મૈનાદીને કરી; તે ચમકી, અને સંનિધાતા ખામને સુતા એટલે સુકેતુને બોલાવ્યો અને તેની સાથે તેણે થોડી મસલત કરી. પછી ગૌરી સુતી હતી ત્યાં તે આવી. તેના મુખ પર આજી ચિંતા દેખાતી હતી.

“ગૌરી ! પાછા મોઝ નાખ્યા.”

“શું છે ?” ચમકીને ગૌરીએ પુછ્યું. આપતિપરંપરા ક્યારે આવતી અટકશે તે કહી શકે એમ તે નહોતી.

“આચાર્યને મારી નાખવા નરેન્દ્રેવે સેનાજિતને મોકલ્યો છે.”

“હું ?”

“હા” મૈનાદીએ માથે હાથ મુક્યો.

“ને સેનાજિ—” ગૌરીની જીભ અટકી.

“ગયા ?”

“હા, ક્યારના.”

“શું કરીએ ?” ગૌરીએ પુછ્યું.

“આ તો બધું બુદ્ધ તારેજ માટે આવે છે.”

“મોઝ હું ! મરતાં કોઈએ વિષ પણ નહીં લીધું.”

“એમ શું હારી ખાય છે? એક કામ કરીએ. હું આ સુકેતુને માણસો લઈ સેનાજિતની પાછળ ખપર રાખવા મોકલું છું. તું એની સાથે જા. જો કોઈ આપતિ દૂર કરી શકે એમ હોય, તો તે વુંજ છે.”

“તમે કહો તેમ કરું.” નિરાધાર ગૌરીએ કહ્યું.

“સુકેતુ જોડે જ ને આચાર્ય શકટાલને પુછી આવ.”

“ના ના. દેવી ! હું પિતાજીને શું મોઢું લઈ પુછવા જઈ ? મારું કમ હું જ ફેલું. પણ જો આચાર્ય બચે એમ હોય તો હું જાઉં.”

“તું જરો તોજ બચશે.”

ગૌરીએ વિચાર કર્યો ને એકદમ હડી. “દેવી ! એમને કોઈ પણ રસ્તે બચાવવા જોઈએ. હું તૈઆર થાઉં છું, સુકેતુને કહો કે મને લઈ જાય.”

“ધન્ય છે ગૌરી !” મૈનાદીએ કહ્યું.

ગૌરી આચાર્યને બચાવવા પ્રાણ આપવા તૈયાર થઈ.

પ્રકરણ ૩૩ મું

નૈમિષારણ્ય

સેનાગિતનું કામ એણે ધાર્યું હતું તેના કરતાં ઘણું અધરું નીકળ્યું. પોતે પાછળ પડ્યો છે તેની બધી આંહિના સૈન્યને ન પડે એવી તેને ચોકસી રાખવી પડતી. તે ઉપરાંત કુમાર ચંદ્રગુપ્ત આવીને વિષ્ણુગુપ્તને મળ્યા કે કેમ તેની ગૂઢ પુરૂષો મોકલી ખબર કઢાવ્યા કરવી પડતી.

સેનાગિતની અકળામણીને કે પાર નહોતો. તેના તંત્રએ તંત્ર વિષ્ણુગુપ્તને મચડી નાખવાને ઉછળી રહ્યા હતા. દિવસો જેમ જતા હતા તેમ તેની અધીરાઈ વધતી હતી.

મગધની સીમા તેણે વરાળી ચારે તેને કે એન પડ્યું. હવે તેના પર મુકાએસો અંકુશ દૂર થયો. અપાદાઅંધ જઈ, સામાસામી યુદ્ધ કરી, આ દુષ્ટનો અંત આણવાનો તેને વિચાર આવ્યો. પણ આંહિ ને શેષ બનેના રસાહારમાં લગભગ બે હજાર થોદાઓ હતા અને વખત છેને પોતાના ચાર હજાર થોદાઓને એ દુરાવે તો ? ના; ઉતાવળ કરવાનું કે મુખાંધલયુ' પગલું ભરવાનું કે કારણ નહોતું.

સેનાગિતે ઉંધ ને અત્ર બંને છોડ્યાં હતાં. વિચાર, હઠાપણ, સેવા, પ્રેમ એમાંથી કોઈએ વસ્તુ તેને રચતી નહોતી. વિષ્ણુગુપ્ત પાછળ, જેમ જલ પાછળ-તરસ્યો મૃગ દોડે તેમ, તે દોડી રહ્યો હતો.

તેની પ્રિયતમા તેણે લઈ લીધી. તેનો કેદી તે છોડવી ગયો. તે બળના ધરમાંથી નસી ગયો. તેનાં પર નરેન્દ્રની મહેરબાની હતી તે તેણે જાવડાની, આખા પાટનિપુત્રમાં તેની હાંસી કરાવી; તેની પ્રતિજ્ઞા, તેની કાળિ, ને તેનું સ્વપ્ન ખુલેલી લીધું. અનેક વર્ષોનું તેનું તેજસ્વી જીવન

થોડી પળોમાં ચૂંચી નાખનાર આ વિશાલો વિનાશ એજ તેને પરમ ને પ્રથમ ધ્યેય જણાયું.

દિવસ ને રાત તે આવા વિચાર કર્યા કરતો. એકાગ્રતા એકાગ્રતાને સરળ કરી આપે છે. જગતાં તે વિષ્ણુગુપ્તના વિનાશના વિચારો કરતો; સૂતાં તેના લોહીમાં હાથ ઝમેળતો.

અનેક દિવસો પછી તે મુંઝવણમાં પડ્યો. આંહિનું સૈન્ય મોટાં રસ્તો છોડી, ઉત્તર તરફનો રસ્તો લેતું હતું. આનું કારણ શું ? તેણે ગૂઢ પુરૂષો મોકલી તપાસ કરાવી પણ કેં પત્તો ખાધો નહો. તેણે પણ તેજ રસ્તો લીધો.

પણ દિવસની મજલ પછી પર્વતમાધાઓ દેખાઈ, અને શીતલ પવન વાવા લાગ્યો. રસ્તો હવે સપાટ નહોતો, પણ ઉંચો નીચો થતો હતો, અને પર્વતોનાં નાનાં મોટાં શિખરો ચારે તરફ દેખાવા લાગ્યાં હતાં. હવે એક બીજાની દૂર કે છુપા રહેવાય એમ નહોતું. ગૂઢ પુરૂષો ખબર લાગ્યા કે આંહિ નૈમિષારણ્ય તરફ જતા હતા.

સેનાગિતનું સૈન્ય આગળ વધ્યું, અને આંહિનું સૈન્ય દેખામ એવી રીતે રાતવાસો કર્યો.

સેનાગિતે નૈમિષારણ્યની અનેક વાંતો સંભળી હતી પણ તે જોયું નહોતું. ધનનંદના દરબારમાં નૈમિષારણ્ય એટલે જુલાળવા, અસંપૂર્ણ ને દુષ્ટ આલ્મજીનું નિવાસસ્થાન એમ મનાતું, અને તેને માટે તિરસ્કારવૃત્તિ સીવાય બીજી વૃત્તિ કેળવાતી નહોતી. તેણે વડીલો પાસે આં અરણ્યની કથાઓ સંભળી હતી, પણ મોટપણે તેને તે હસી કાઢતો હતો. સેનાગિતને મનમાં હસતું આંખે નજીર રમસાને પાંછું જતું હતું !

આવી જગ્યા એવાનું તેને મને થયું.

સેનાજિત સવારે ઉઠ્યો. ભારે આંહિનું
સૈન્ય હતું સાંજ એક પવંતની તળેડી આગળ
છાવણી નાખી પડ્યું હતું. સેનાજિતની ધીરજ
હવે રહી નહોતી. તેણે પણ લસકરને છાવણી
નાખવાની આજ્ઞા કરી અને મો સુનંદા ધોડેસ્વાર
યોદ્ધાઓ લઈને તે આગળ વધ્યો.

એક વૃદ્ધ યોદ્ધાએ વાંધો ઉઠાવ્યો. “અધ્યક્ષ-
રાજા! શસ્ત્ર સજ્જને નૈમિષારણ્યમાં કેમ જવાય?”

સપ્તાષ્ઠથી સેનાજિત જોષ રહ્યો. “આ
હિરણ્યગુપ્ત નંદનું રાજ્ય છે-પરીક્ષિતનું નથી”
તેણે કડવાસથી કહ્યું ને યોદ્ધા યુગો રહ્યો. તેઓ
આંખિની છાવણી આગળ આવી પહોંચ્યા. એક
ઝાડ નીચે યોદ્ધા યોદ્ધાઓ વીસામે ખાતા
હતા, તે એકદમ ઉસા થઈ સામું આવ્યા. એક
જણે ધમનિકા^૧ ટુંકી એટલે બીજા યોદ્ધાઓ
છાવણીમાંથી બહાર આવવા લાગ્યા.

“હું લડવા નથી આવ્યો. ગલરાશો નહોતી.”
સેનાજિતે કહ્યું. “આંહિકુમાર ક્યાં છે?”

એક શિબિરમાંથી કદ્દનું હાસ્ય મંજળાનું.
“કાણું સેનાજિત!” કદ્દ બહાર આવ્યો. તેનું
વિશાલ મોઢું મજાકમાં હસતું હતું. “કેમ
તમે છુટ્યા પડ્યા?”

“આંહિકુમાર ને મહાદેવી ક્યાં છે?”
સેનાજિતને આ પ્રચંડ ને હસમુખા આહ્વાનનું
મોં ન ગમ્યું.

“એ અથા કુલપતિ ભદ્રાક્ષને આશ્રમે ગયાં
છે.” કદ્દએ એક આંખ મીચી કહ્યું.

“કેમ?”

“આસતીથે” સ્નાન કરવા. બેસે; થાકી ગયા
હશે. બેસો.”

“નાં મારે એમનું કામ છે.” સેનાજિતે
સપ્તાષ્ઠથી કહ્યું.

“કોનું?” ને કદ્દનાં મોંએ હસ્યોજ કહ્યું.

“આંહિકુમારનું.”

“આલો, રસ્તો બતાવું.”

“ના, હું જઈશ.” સેનાજિતે જીદ કરી.

કદ્દ ખડખડ હસ્યો. “હું” એકલો ક્યાં
તમને ખાત્ર જવાનો છું! સેનાજિત! ગલરાશો
નહોતી. મારે પણ સાંજ જવું છે. હું આવો.
આધો આવીશ” કહી તેણે ઝાળા ખસે બેરવીને
સાલવા માંડ્યું.

“આવો, આવવું હોય તો?” સેનાજિતે
કહ્યું.

“—ને આ યોદ્ધા ને શસ્ત્રો પણ સાથે લઈ
જશો?” કદ્દએ પુછ્યું.

“કેમ શો વાંધો છે?”

“નૈમિષારણ્યમાં કાંઈ લઈ જવું નથી. પછી
તમારા જેવા મહારથીને કાંઈ ના કહી શક્યું છે?”
કદ્દએ હસીને કહ્યું. સેનાજિતે જીદમાં હોડા ખીચ્યા
અને જવાબ દીધો નહોતો. કદ્દએ ચાલવા માંડ્યું,
અને સેનાજિત અને તેના યોદ્ધાઓ સાથે સાથે
ચાલ્યા.

તળેડીમાંથી તે અથા એક ટેકરી પર ચડ્યા.
જેવા તે ભાં ચડ્યા એટલે સેનાજિતે ધોડા ઉમે
રાખ્યો ને ચારે તરફ નજર નાખી. તેઓ એક
પવંતના સ્પષ્ટ મથળા પર ઉભા હતા.

ધૂતમય પંજુ પારદર્શક વાતાવરણ ચારે
તરફ વિસ્તરતી પવંતમાલાઓ પર પ્રસરી રહ્યું
હતું. ઉત્તરમાં દૂર ને દૂર પવંતો મોટાં વધતા
હતા અને વાદળાની પેલી તરફ એક ગિરિરાજનું
હિમમય શૃંગ ગગન ભેદતું હતું. તાપ આછો હતો;
પવન શીતળ હતો; થોડાંક નાનાં સેનેરી વાદળો
સીવાય ગ્રેમ નિર્મલ હતું. ગરમી, ઠંડી, તેજ ને
છાયા અધારે અદ્ભુત સમન્વય જોનારની દરેક
ઉદ્વિગ્ન સુચકરી અવારતવિક રમણીયતાભર્યું
ચિત્ર ઉઘું કરતો હતો.

પણ આ બધામાં પર્વતમાલા વચ્ચે આવેલી ખીણ પ્યાન ખેંચતી હતી.

આ વિશાળ ખીણ-ઉમરાઈ રહેલી લીસા-તરી નીચે સંતાઈ રહી હતી, અને તેની વચ્ચે યદ્ય એક નદી કોઈક વાર સૂર્યના તેજમાં દીપતી, કોઈક વાર ઝડામાં લપાઈ જતી, આગળ વધતી દેખાતી હતી. નાના મોટા ઝરાઓ ઠેકઠેકાણે હીરાની માફક ચમકતા હતા. ઠેકઠેકાણેથી ધુમાડાની સેરા લીસોતરીની ઉપર ચાલી આવતી હતી.

પાટણપુત્રમાં રહેના બ્રાહ્મણોના વાણ જેવું નૈમિષારણ્ય કૈંક દર્શી એવો સેનાજિતને ખ્યાલ હતો.

તેણે પર્વતની ધાર પર ઘોડા લાવી એકાદશી જોયા ક્યું.

દૂર બે પર્વતમાલાઓ મળી જતી ત્યાં સુધી આ લીસોતરી ને સરિતાનો પ્રવાહ જતો; વડેળાઓની ચમક રંગમાં ભમક આણતી; ધુમાડાની સેરા ઉંચે ને ઉંચે આવવા મથતી. કોઈક ઠેકાણે જટાધારી માણસો કે છોકરાઓ જતા. કોઈક ઠેકાણે ગાયો વિહરતી પડી હતી, એક ઠેકાણે-વચ્ચે-વિભૂતિની એક નાની ટેકરી રંગમાં બાન પાડતી હતી. કોઈક ઠેકાણેથી ધુમાડાની સેરા સાથે સુવાસ આવતી; કોઈક ઠેકાણેથી ઘંટનાદનો મોટો ધ્વનિ આવતો. કોઈક ઠેકાણેથી કોઈના હોંકારો કે હારવનો અવાજ આવતો, અને અનેક ઠેકાણેથી મંત્રોચ્ચારનો મોટો, ઝેરણાવાદક ધ્વનિ સુવાસ અને ખીજ ધ્વનિ સાથે બેગો મળી, જાણે આ શાંત ને રમણીય સ્થળનો વિશુદ્ધ ને સમૃદ્ધ ગ્રાણ્ય હોય તેમ, વરુણદેવના વ્યોમસિંહાસનને સ્પર્શવા વી મહેન્દ્રાચી ઉપર ને ઉપર આવતો હતો.

અનેક ઉદ્વેગોદ્વારા આત્મામાં અગ્નિ રેડના આ અરણ્યે સેનાજિતને જરા શાંત ક્યો પણ

ખીજ પળે ભૂમંગ કરી તેણે એ શાંતિને હાંસેરી મુકી. આ અરણ્યનો પેસો વિષ્ણુગ્રમ ધોડો હતો. મહાપદ્મ નંદ અને તેના પુત્રોના પ્રતાપથી નાંદેલા બ્રાહ્મણો જે વર્ષો યયાં અહીંયાં ભરાઈ બેઠા હતા તેનો એ પ્રતિનિધિ હતો. એ આચાર્યનો વિજય તે આ અરણ્યનો વિજય; આ અરણ્યની મોહિની તેજ એનો પ્રતાપ. સેનાજિત દૂરતાથી હસ્યો. વિષ્ણુગ્રમ સાથે આ અરણ્યને પણ આગ મુકાય તો કેવું ?

“સેનાજિત !” કદુએ મળકમાં પુછ્યું, પહેલા કદી આળ્યા હતા કે ?” તેણે મુગે મોડે ના કહી, અને ઘોડી વાર પોતાની વિનાશકતા પોષી રહ્યો. રમણીયતા, શાંતિ, ગ્રાણ્યવાદક ધ્વનિનું માધુર્ય; એ સૌ તેને સકલ સ્પૃશ્ય કલંકરૂપ લગ્યાં; તેનો બપોનો વિનાશ કરવા તેના હાથ તકલી રચ્યા, મહાપદ્મ નંદે આરંભેલા બ્રાહ્મણવિનાશના શુભ કાર્યને આ અરણ્ય બાળી મુકીને ક્યારે સિદ્ધિ અપાવે ?

“પેલા બ્રાહ્મણનો આશ્રમ ક્યાં છે ?”

“પેસો બ્રાહ્મણ !” હસીને કદુએ ક્યું અને જેવી તોછડી રીતે સેનાજિતે પુછ્યું હતું તેવીજ રીતે, પણ મળકમાં, જરામ વાળ્યો; “કાણ પેસો બ્રાહ્મણ ? આ રસ્તે જ” તેણે અંગળાવતી રસ્તો બતાવ્યો. સેનાજિતે બોધ્યા વધાર બતાવેલી પગથી પર ઘોડો ભારી મુક્યો. ઘોડે આગળ જઈ તેણે જોયું તો તેના સાથીઓ ઘોડો આગળ ચલાવતા નહોતા.

“આસો” સેનાજિતે ગુસ્સામાં આતા કરી. અંધ ઘોડેસ્વાર તેની પાછળ ગત. કદુ ખીજ પગથીએથી દોડતો દોડતો અદૃશ્ય થઈ ગયો. સેનાજિત અંધરાઈથી ખીણમાં ઉતર્યો. સપાટ જમીન પર તે આગ્યો. એટલે પગથી ઝડેની છાંય નીચે મુગંધ તરેવામાં યદ્ય જતી જણાઈ.

અહીં આ સંવિતાનારાયણે પણ માધુષ કંઠ્યું હતું. તેમનાં કિરણો ઝડોનાં પંદડાં સાથે ઝુલતાં હતાં, ભેંવ પર કુદી, રમતાં ભમતાં, તેજ-છાયાના અચળ પાથરાણું પર જુદી જુદી ભાત પાડતાં હતાં. જ્યાં સુધી નજર જાય ત્યાં સુધી મોટાં, વિશાળ વૃક્ષોની પરંપરા દેખાતી; અને વચ્ચે વચ્ચે લૂટાલી વેગે દૃષ્ટિપથમાં અવનવી કારીગીરી રચતી હતી.

આ બધાએ રચેલા અપૂર્વતાના દર્શનમાં કિરણોએ પાડેલાં ભાતભાતનાં કુંડાળાં અદૃશ્ય વનદેવીઓનાં નૃમ્મથી પડતી પદ્મરેખાઓ જેવાં લાગતાં. પ્રખરતાવીડોણા સૂર્યથી તાપ અને પ્રકાશ બંને સુકુમાર બન્યાં હતાં; સ્વપ્નામાં સુન્નતા એવું સુકુમાર વાતાવરણ પ્રસરી રહ્યું હતું અને વૃક્ષપરંપરામાં ચઢને અનંત અપૂર્વતા પોતાની ઝાંખી કરાવતી હતી.

વૃક્ષ અને વનજનનામાં વનનું વૈપુલ્ય હતું ને ઉપજનના સંસ્કાર હતા. વૃદ્ધ વૃક્ષોને થાળાં હતાં, નાનાં વૃક્ષોને કચરાગ હતા. વનજનતાઓ, રેનેલરી તેમને વોટ છ કિમ્મલપને પુષ્પથી પોતાના સુગી દામપર્યોને વિજય દર્શાવતી હતી.

કોઈ ઝાડ પાકાં લીલાં, તો કોઈ લીલાશ-ભર્યાં પીળાં, તો કોઈ રાતાં પત્રોથી શેભતું હતું. ગોગમના લીલા ઝાડ પર એક તરફ આછા ટીર-મથા આ પુષ્પોને પુંજ, ઈન્દ્રાસન પરથી મિંધુરે રંગાએલા પુષ્પોને દગ એ ઝાડ પર ખરતો હોય, એવો ભાસ આપતો હતો. એક વિશાળ પારિજાતક પર તારાઓ ચમકે તેમ દેવપુષ્પો ચમકતાં હતાં ને ક્યાં સુધી સુગંધ પ્રસારતાં હતાં. ઠેકઠેકાણે લીલી જાસુદીનાં મોટાં, ઘાટીલાં, ઘેરાં, લાલ પુષ્પો આનંદથી ડોહી લીલી લાગતી સૃષ્ટિમાં રંગવૈવિધ્યની છાંટ પાડતાં હતાં.

આ રમણીય સમૃદ્ધિ પાપાણુને શાંત કરત, પથુ મેનાજિતમાં સંહિષ્ણુતા પથુ ન લાવી શકી.

તેણે હોઠ પીગી ધોડાને એક મારી અને ઉંચું જોયું—એક વાંદરો એની સામું દાંત કચકચારતો હતો. એણે પણ સામું દાંત પીરચો.

વચ્ચે વચ્ચે નાના વહેળા. નાના, સુંદર-સદૈત્ત પથ્થરો પર યથ વહી જતા હતા. તેનાં જલ નિર્મલ ને શીતલ હતાં. તેના ધોડાએ માથું નીચું કરી પાણી પીવા માંડ્યું એટલે એનાજિતે ન છુટકે શ્વાસ ખાધો. તેની નજર વહેળાના પ્રવાહ તરફ ગઈ. ખગખગ વહેતો નાનકડો પ્રવાહ કસોલ કરતો, નાના છોડો નીચે છુપાઈ જતો હતો. માથા ઉપર એક વનલના પુષ્પોના ઝુમખાઓથી તેને ખીજવી રહી હતી.

દૂરે એક કાચલ બોલી. તેણે હોઠ પીસી ધોડાની લગામ ખેંચી ને વહેળા ઓળંગી તે આગળ વધ્યો.

વચ્ચે નાનું ચોગાન આપ્યું. પગથીઓ એ ત્રણ દિશામાં જતી હતી. ક્યાં જવું તે વિચારવા તેણે ધોડો રોક્યો. સામે એક પગથી પર એક કુણુ અને ત્રણ ખીજ એમ ચાર મૃગો જાણે એની દયા ખાતાં હોય તેમ ઉમાં ઉભાં જોયા કરતાં હતાં.

“રાખપુરો મહેનત કરી મરે ને આ આજસ પાડાઓ શું મેજ કરે છે ?” તેણે વિચાર કર્યો. તેણે મૃગો તરફ ધોડો દોડાવ્યો. ક્યાં સુધી તો આશ્રમના મનુષ્યથી પરિચિત મૃગો શાંતિથી ઉભા રહ્યા, પણ આખરે આ જોસભેર આવતા ધોડેસ્વારો પર વિશ્વાસ ન પડવાથી, ગભરાઈ નાસી ગયા.

ખીજે વહેળો આવ્યો. તે જરા મોટો હતો. ત્યાં પાણી ઉંચાં નીચાં પથ્થર પરથી વહેતું ગાન ને નૃલ બંને કરતું હતું. એક ડેડાણે વહેળાનાં પાણીનું નાન-કું તળાવડું યથું હતું. તેમાં એક નીલકમળના પુષ્પની શ્વાસપાસ સારસની જેડી ગેલ કરતી હતી. દૂર એક સ્ત્રી ધોડો ભરી ચાલી

જતી હતી. ઉછગતા ઘોડા ને સજ્જ સૈનિકો
જોઇ સારસોએ ચીસ પર ચીસ પાડી નાસવા
માંડયું. પેટી સ્ત્રીના હાથમાંથી ધડો પડીને બાંગી
ગયો અને તે પાછું જોયા વિના ચાલી ગઇ.

સેનાનિતે શ્વાસ ખેંચ્યો, ને ઘોડાની લગામ
પણ ખેંચી. સારસની ચીચીઆરીઓ તરફ તે
જોઇ રહ્યો. એક ફટકે તેમનો પ્રાણ લેવાનું તેને
મન થયું, પણ અંતરમાં શરમ વ્યાપી. આવા
રમણીય સ્વભાવમાં, જ્યાં મૃગો ને સારસ નિર્મય
રીતે વિદરતાં ત્યાં એક આહાણને મારવા સો

શસ્ત્રસર્જિત સૈનિકો લઇને તે જતો હતો !
તેને પોતાના પર ચીઠ ચઢી.

“બાકી બધા પાછા જાઓ. દસ માણસ
મારી સાથે ચાલો” તેણે આજ્ઞા કરી.

તેનાં માણસો તેની મજાક તો નહોતાં કરતાં
તે જોવા તેણે સખ્તાઇથી પાછું જોયું અને
ઘોડો આગળ ચલાવ્યો. આખું નૈર્મિયારણ તેની
મજાક કરતું હતું ! ચારે તરફની શાંત રમણીય-
તામાં એ અને એનાં માણસો વિચિત્ર-મજે
કર્તકરપ-ટ્ટાય એવાં લાગતાં હતાં.

પ્રકરણ ૩૪ મું

કુલપતિ ભદ્રાક્ષ

એક ઘાસની ઝુપડી આગળ એક માણસ
આંખ મીચી હાથ ઝામુખીમાં રાખી જોઇ હતો.
સામે એક મૃગ મૃગીઓને રીઝવતો હતો. સેના-
નિત તે તરફ ગયો, પણ માણસે ઉચું જોયું નહીં
ને આંખ ઉઘાડી નહીં. તે ઘોડો વાર ઉભો રહ્યો, ને
પેટો માણસ જાપ જાપી રહ્યો. અને મૃગ મૃગી-
ઓને રીઝવ્યો ગયો. ઝાડ પર ટહુકતા ડોહક
પંખીના ટહુકાર સીવાય બધું શાંત હતું. સેનાનિત-
ના અશાંત હૃદયને ન છુટકે શાંતિ કેળવવી પડતી
હતી. તેને પેલા મૃદ પર ઘોડો ચલાવવાનું મન
થયું. નરેન્દ્રનો એક પ્રનાપી અધ્યક્ષ એક ધ્યાન-
રથ માણસ પર ઘોડો કેવી રીતે ચલાવે છે તે
દેખાડવા મૃગ મૃગીઓનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યો. મૃગ
પણ તેની મશ્કરી કરતો લાગ્યો. તેણે કચ્ચાઇને
ઘોડો આડો ફેરવી આગળ દોડાવ્યો.

ચુકુલ જુલોની આસપાસ રચેરો એક લતા-
મંડપ આવ્યો. એક પાગિનતક રસ્તામાં સુવા-
સનાં પ્રાણ સરખાં પુલકાંઓ લેરી બેઠું હતું. તે
પુષ્પતારલાઓને પોતાના ઘોડાની ખરીયા

કચરાતાં તેને પોતાની શક્તિમાં શ્રદ્ધા આવી ને
આનંદ થયો.

તેના ઘોડાના અવાજથી બે દરજો દોડનાં
નાહાં. એક દસ કોઇના હાથમાંથી છુટી નાનાં
ઝાડવાં પાછળ આવેલાં જલારાય તરફ ઉડી ગયો.
બે નાનકડાં માંધાં લનામંડપની પાછળથી
આગળ આવ્યાં. બે કાળા કેશકલાપ લીલાં
પાતરાંમાં શોભી રહ્યાં. ચાર ભયભાકુલ, રૂપાળી
આંખો તેને જોઇ રહી.

આવી બે આંખો ઝારીની હતી તે દુટ
નિષ્કુગુપ્ત ચોરી ગયો હતો.

“ભદ્રાક્ષનો આશ્રમ કયા ?”

એક છોકરીએ આંગળીવતી દિશા દેખાડી.
જ્યાં સુધી નિષ્કુગુપ્ત જ્વલિને બારે મારનો હતો
ત્યાં સુધી આવી રૂપાળી છોકરીઓ તેને અકારી
લાગતી હતી. તે આગળ ગયો.

ચુકુમાર અવાજે તપોવનની શાંતિનો ભંગ
કરી રહ્યા.

અર્ધાં નપાતમવસે મવિતારમુવસ્તુહિ—

જે તરફથી આવ્યા આવતો હતો તે તરફ તે ગયો તો ચારે તરફ નાની નાની અનેક ઝુંપડીઓ દેખાઈ. એક ઝુંપડી આગળ ઝાડ નીચે છ સાત શિષ્યો વેદોચ્ચાર કરતા હતાં. તે આ કાલ જેવા આદમીને જોઈ એકદમ ગભરાઈ ગયા ને અટક્યા. આ સ્થિતિમાં તે પોતેજ વિસંવાદરૂપ હતો.

“ભદ્રાક્ષ ક્યાં છે ?” તેણે કચવાળને પુછ્યું.

છોકરાઓ ઝિરમય પામ્યા. તેમનાં નિર્દોષ નયનો આ અચરિચિત પ્રશ્નથી પહેળાં ચક્ર ગયાં. એકથી બોલાઈ ગયું: “ભદ્રાક્ષ !”

“હા” સેનાજિતે ધાંત પીસી કહ્યું.

એક છોકરાએ એક પગથી પહેળી ચતી જતી હતી તે તરફ આંશળી કરી, ને સેનાજિત તે તરફ ગયો. છોકરીઓ, છોકરાઓ, મૃગ, પોષ્ટ ને હંસ ક્યારે પુરાં થશે ને પેસો એનો વેરી ક્યારે દેખાશે ?

તે પગથીએ ચઢતો ગયો એટલે વિશાલ દક્ષેથી નાંટાએણું વિશાલ ચોગાન આવ્યું. ઝાડો નીચે નાની મોટી અનેક નીચી ઝુંપડીઓ હતી. સ્વાં આગળ કોઈ બેઠું હતું. વચ્ચે ભયમાં એક મોટી વેદી કરેલી હતી. સ્વાં ત્રણેક શિષ્યો સમિધ જોડવાના હતા. એક તરફ દૃષ્ટીનાં દર્શન થતાં હતાં. તેનો પ્રવાહ આ ચોગાનને સ્પર્શીને ધીમેધીમે વહી જતો હતો. બંને તીરે નાના, નીચા, પુષ્પભર છોડો પવનમાં નાચી રહ્યા હતા. પેલે તીરે એક બગલું બેઠું હતું. અહીં આંમનુબ, પશુ ને વનસ્પતિની જીવનચર્યા અપૂર્વતાની આહ્વાદક સ્વરચતા પામી રહ્યાં હતાં.

“ભદ્રાક્ષને આશ્રમ આ ?” હકંકશ અવાજે સેનાજિતે પુછ્યું. તે આ પ્રશ્ન પુછી પુછી કંટાળી ગયો હતો.

એક તપસ્વી ઉભો થયો. “હા. આપ કોણ છો ?” શાંત અવાજ ને મર્પાદાશીલ પ્રશ્ને સેના-

જિતને વધારે કચ્યો. “ભદ્રાક્ષ ક્યાં છે ?” તેણે તોછડાઈથી પુછ્યું. પેલા તપસ્વીએ પાણુ પ્રશ્નની અચરિચિતતાથી આંખો ફાડી, પાણુ “પધારો” કહી તે તેને એક ઝાડ તરફ લઈ ગયો. આવા અરણ્યમાં આ રમણીયતા, આ શાંતિ, આ સમય, આ વિનય તેના કોષને ઝુંગળાવી રહ્યાં. જેમ જેમ તેના કોષને બહાર નીકળવાનો અવકાશ મળ્યો નહીં, તેમ તેમ અંદર ને અંદર તે ધુંધવાતોજ ગયો.

એક જૂદ વડ તરફ તે ગયા. તેના મોટા થાળા પર એક તરફ એ મુળીઆ વચ્ચે લાકડાં બાંધી પયારી જેવું કચું હતું. બીજી તરફ એક જૂદ પુરુષ મૃગચર્મ પર આંખો મીચી બેઠો હતો.

એ પુરુષ ધણો જૂદ લાગતો હતો. તેની દાઢી ને જટા મોટાં ને સફેદ હતાં. તેની આંખો ધાટીલી હતી. તેણે દર્શનું વચ્ચે પહેર્યું હતું. ને પહેળું, સ્વચ્છ ને સ્વેત યજ્ઞોપવીત તેની ગૌરવશ્યાંકાબી આધેથી, દિમાલય પરથી ગંગા ઉતરે તેમ, ઉતરી રહ્યું હતું. તેણે કપાલ પર ભરમનું ત્રિપુંડ્ર કચું હતું. અને હાથે ને છાતીએ ભરમ લગાડી હતી. આ જૂદ ને તેજસ્વી તપસ્વી આ પુનિત, પુરાણ ને સાત્ત્વિક રથળની મૂર્તિસમા લાગતા હતા. તેના શાંત વ્યકિત્ત્વમાંથી શાંતિ ચારે તરફ પ્રસરી આખા અરણ્યને શાંતિમય બનાવતી લાગતી હતી. સેનાજિતને અસારે શાંતિ કે સાત્ત્વિકતા કે રુચે એમ નહોતું. આ ડોસા જેવો કોણુ ? એને ક્યાંક જોયો હતો એવો એને અસ્પષ્ટ વિચાર આવ્યો. ને પોતે આવડની પાસે આવ્યો એટલે તેણે અધીરાઈથી પેલા તપસ્વીને પુછ્યું: “ભદ્રાક્ષ ક્યાં છે ?” પેલા જૂદ તપસ્વીએ ધીમેથી આંખો ઉઘાડી, પ્રજુદ્ધ કમલને જેની ઉપમા અપાય, એવા વિશાલ નયનોનાં સૌમ્ય ને સ્નેહભર્યાં તેજોનો પ્રવાહ તેના તરફ વહ્યો, અને પગ વારમાં તેને પજાળવા લાગ્યો. સેનાજિતે ભૂમંગ કર્યો. પોને આવા ઢોંગી-

એને ઓળખતો હતો. એ કે પલળે એવો હતો ?

“ક્યા ભદ્રાક્ષનું કામ છે ?” વૃદ્ધ પુરુષ જરાક હસ્યા. એ હાસ્ય મંદાનને પણ મહાત કરે એવું હતું. ક્ષોભથી અંકળાતો સેનાજિત વધારે તોછડો થયો: “ભદ્રાક્ષ—જેનો આં આગ્રમ છે તે. જેને લાં આંભિકુમાર આપ્યા છે તે.”

વૃદ્ધ પુરુષ ફરીથી હસ્યા. તેની આંખોમાં મમતાજ હતી અને પોતે આ મમતાથી પળેપળ શૈશવની અદ્યતામાં સરકતો હતો. એક વૃદ્ધ મૃગ આવી કુતૂહલ દર્શાવતો ઉભો. તેને પેલા વૃદ્ધ પંપાળમાં માંડ્યો.

“જરા સાંત પડો” તેણે હેતુભર્યા અવાજે કહ્યું.

“ભદ્રા—” સેનાજિત છદમાં મોટે અવાજે બોલવા ગયો, અને પાસેની પગથી પરથી ફેટલાંક માણસો આ તરફ આવતાં તેણે જોયાં. તે અમક્યો ને બોલતો અટકી પડ્યો. ક્ષોભમાં તેણે લગામ ખેંચી હોવાથી ઘોડો ઉભો થઈ ગયો...

પગથી પરથી પડેનો, યજ્ઞોપવીત, દર્બનું વસ્ત્ર, ને ભસ્મમાં મુશે સિત, પેલા તેજસ્વી વૃદ્ધની યુવાવસ્થાની છબી સરખો, પ્રમંડક આગ્યો. પછી આંભિકુમાર, શસ્ત્ર ચિત્રાનો, એક માત્ર પીતાંબરમાં, ઉઘાડે પગે, ભસ્મથી આચ્છાદિત; પછી મુખોદ્ધા મહાદેવી, ભસ્મ માત્રથીજ અલંકૃત, એક વદકલ્પમાં; પછી શેષ, માત્ર દલના વસ્ત્રમાં; પછી અનેક દાસીઓ અને તક્ષશિષ્યાના ને શુદ્ધ માદલ્લોના ઘોડાઓ, એવાજ સૌમ્ય સ્વરૂપમાં; બધા સાદા ને અસ્પંકર ચિત્રાના, ને ભસ્મે આચ્છાદિત—ધન, વૈભવ ને શક્તિના દૃષ્ટિમ આડંબર વીહોણાં, નૈમિષારણની નિર્મલતા પ્રાપ્ત કરી પુનર્જીવન પામેલાં નરનારીઓ.

સેનાજિત કુન્ન્યો. આ બધા દેખતાં પોતે ઘોડા પર, અખ્તરમાં શસ્ત્ર સાથે, કેધાવિષ્ટ સ્વરૂપ

માં, અધીરો, તોછડો, ચિનપહીણો ! આ આખી સૃષ્ટિમાં પોતે એક કલાંક રૂપ—પાપરૂપ !

આ બધાં આંખ્યાં ને પેલા વૃદ્ધને લાંબા ઘડ પગે લાગ્યાં. વૃદ્ધે હાથ લંબાવ્યા: “વત્સો ! આપ્યુમાન થાઓ.”

મહાદેવી જેને પ્રશ્નિપાત કરે તેને એણે ફરી રીતે બોલાવ્યા હતા ? તે ગગગગો ઘડ ગયો. શરમને લીધે તેને પરસેવાના રેલાં નીકળ્યા.

વૃદ્ધ પુરુષ આશીર્વાદ આપી તેના તરફ ફર્યા ને મમતાથી કહ્યું: “વત્સ ભદ્રાક્ષની ખજાર પુછે છે ? આત્મલાયનનો વંશજ ભદ્રાક્ષ તે હુંજ.”

સેનાજિતને શ્વસ કરડવાનું મન થયું. તેના રોમેરોમ શરમથી, અત્મતિરસ્કારથી ઉભાં ઘડ ગયાં. તે ઘોડા પરથી ઉતર્યો, શસ્ત્ર દેખી દીધાં. “આચાર્ય ! ક્ષમા કરો !”

મહાદેવીએ જરાક અધીરાધથી, તિરસ્કારથી તેના તરફ જોયું. તે હલે અંતઃપુરના કારાવાસમાં નહોતી. “ભગવાન ! કૃપા કરો ને અમને તીર્થો ખતાવો.”

“વત્સે ! રાજ થા” કહી કુલપતિ ભદ્રાક્ષ આત્મલાયન ઉઠ્યા.

સેનાજિત અસ્પતાનો કડવામાં કડવો આસ્વાદ આપી રહ્યો. તેનું અખ્તર તેને કચરી નાખતું હતું. “વત્સ !” કુલપતિ તેમના તરફ ફર્યા. “જા, તું અને તારા મિત્રો શસ્ત્રકવચ ઉતારી સ્વસ્થ થાઓ. અને અમે વ્યાસનીર્થે જઈએ છીએ ત્યાં આવી પહોંચી. પ્રમંડક તમારી પરિચર્યા કરશે.”

તે બાથો બની કિમો રહ્યો, ને કુલપતિ મહાદેવી વગેરેને લાક ધીમે ધીમે ચાલી ગયા. બધા ચાલી ગયા પછી તે પ્રમંડકની સાથે એક ઝુંપડી તરફ ગયો. શસ્ત્રકવચ કાઢ્યાં ને વ્યાસ-તીર્થે જ્યાં તૈયાર થયો. “આચાર્ય ! વિષ્ણુગુપ્ત ક્યાં છે ? તે કે દેખાયા નહો ?” ઘણા વખત

અંચાં જીભ પર આવી રહેલો પ્રશ્ન તેણે પુછ્યો.

“આમારું મુનિ ઉદ્ધાલકને આશ્રમે ગયા છે.”

“તે વળી કેટલેક દૂર છે?”

“એ એક યોજન દૂરો.”

સેનાજિતના મનમાં આનંદ થયો. વિષ્ણુ-શુપ્તને અહીંયાં સ્પર્શવો અઘરો પડે, પણ એ યોજનના એકાંતમાં શુંએ થાય! તે બંને અપાટનથી વ્યાસતીર્થ ગયા, વ્યાસતીર્થ આગળ દ્વપદતી વિસ્તાર પામી, ધીમે ધીમે વહી જતી હતી. બંને તીરે ઝાડો નીચાં નખી પોતાતું સૌંદર્ય તેના નિર્મલ જલમાં જોઈ રહ્યાં હતાં. ઠેકઠેકાણે સારસં અને દંસો તરતાં હતાં. સામે તીરે વિભૂતિનો કુંગર હતો. ઝોવારા પર વરુણનું મંદિર હતું. આ ધર્માત્માઓના ટોળામાં વખત કેમ નીકળશે તેનો વિચાર કરતો, વિષ્ણુ-શુપ્તને મળનાં થતા વિશ્વબંધી અકળાતો સેનાજિત કુશપતિની વાતો સાંભળી રહ્યો.

“અહીંયાં ભગવાન વેદવ્યાસે વર્ષોની તપશ્ચર્યા કરી ત્યારે વેદ અને ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર કર્યો.” કુલપતિ કહેતા હતા. સેનાજિત હસ્યો. આ દણુ જુની કથા પાછળ જીવન બગાડતા હતા. એ મૂર્ખાઓને જાન નહોતું કે ભગવને સિંદાસને વેદોનો વિનાશક મહાપદ્ય નંદનો પુત્ર રાજ્ય કરતો હતો, અને પેલો, તેને અધ્યક્ષ ધારે તો આખા અરણ્યને ભગવાની દૃષ્ટિએ દત્તો.

“અહીં તો કેટકેટલા મહાત્માઓ તરી ગયા?” શેષે પૂછ્યો.

“આ પુણ્યોદ્ધે જાને નથી તાર્યા? ...કહેવાય છે કે પૂર્વે ચક્રવર્તી માંધાતા અને બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠ, રાજા સંગર અને મહર્ષિ ઔર્વિ, પૃથ્વીપતિ પ્રતીપ અને પુરોહિત સોમદેવ અહીંયાં સ્નાન કરી સદ્ગતિ પામ્યા હતા. જ્યારે ભગવાન

વેદવ્યાસ આ અરણ્યમાં તપશ્ચર્યા કરતા હતા ત્યારે હે વત્સ! તે અહીંયાં સ્નાન કરી પાવન થયા હતા. અને તપસ્વીમાં શ્રેષ્ઠ, શાંતનુના પુત્ર દેવવ્રત બીજા દાનને વીરતામાં અદ્વિતીય એવા કુન્તીપુત્ર કણ્વ, અને ભગવાન પારાશરે જેને સ્વદસ્તે અર્ધ આપ્યો હતો, એવા નરોમાં હિતમ કૃષ્ણ વાશુદેવ—”

“ખોટાં, નકામાં નામો.” સેનાજિત બ્રમ્મણ્યો.

“—હું ભગવાન વ્યાસ કેવા હતા તેની કલ્પના કરું છું ત્યારે મને તો તમે યાદ આવે છે.” શેષે કહ્યું.

“વત્સ! આજકાલના ધણા એમ કહે છે, પણ ક્યાં સ્વયંભૂ સૂર્ય અને ક્યાં તેના તેજથી ચમકતો રહિકે! જેવા હું એમને કલ્પું છું એવા તમે કલ્પી શકો એમ નથી.”

“એવા તે ભગવાન કેવા હશે?” મહાદેવીએ પુછ્યું. પાટસિપુત્રના અંતઃપુરમાં ભ્રષ્ટ થએલો પૂજ્યભાવ તે વિશુદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરતી હતી. સેનાજિતને મનમાં હસવું આવ્યું. નરેન્દ્રદેવનાં આ મહાદેવી આવા નિર્માણ મવાલો પુછતી હતી! અને પોતે, જેના શબ્દોથી મહાદેવી કાંપતી, તે આમ બાપડો બીયારો યજ્ઞ ઉભો રહ્યો હતો.

“વત્સ! મારી કલ્પના મારા પિતામહની વાતો પર રચાય છે.” સુંદર વાર્ધક્યમાં મોહક લાગતા કુલપતિએ કહ્યું. “આ યુગના નાના જીવોને—આપણને ભગવાનનો શો ખ્યાલ આવે? ઇતિહાસ ભ્રષ્ટ થયો હતો, વેદ વીસરાઈ ગયા હતા, વિદ્યાએ અધમને હાથે ચઢી હતી ત્યારે સત્યવતીના એ સર્વદર્શી પુત્રે બરજુવાનીમાં અહીંયાં—આ વરુણદેવનું મંદિર છે ત્યાં—તપશ્ચર્યા આદરી. ધણી વખત જ્યારે હું અહીંયાં એકલો બેસું છું ત્યારે તે હતા એવા મને દેખાય છે.

ફળમૂલ પર રહેતા, ભૂમિ પર યતા, વર્ષોનાં વર્ષો સુધી એકાગ્રચિત્તે સર્વ વિચારોનું ધ્યાન કરતાં એ કૃષ્ણ દ્વેષાવનને અહીંયાં વિદ્યા ને વાયાનું અર્થસ્થ હાય લાગ્યું. તેના પુસ્તકારવિદ જોવા નેત્ર આગળ સકળ સૃષ્ટિ શબ્દરૂપે ને શબ્દ-સામર્થ્ય પ્રણવરૂપે પ્રગટ્યાં. અનેક વર્ષ તપશ્ચર્યા આદરતાં એને શબ્દબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયો. ભગવાન પોતે પારિવ્રતા ત્યાગી શબ્દની મૂર્તિ થયા, સર્વવ્યાપી, સર્વશક્તિમાન, સનાતન શબ્દના અવતારરૂપે એ મહાત્મા સંચરવા લાગ્યા, ત્યારથી આ નૈમિષારણ્ય શબ્દનું વિશુદ્ધ સામર્થ્ય સાચવવાનો કારાગાર બન્યું.” શ્રદ્ધ કુલપતિનો મોઢો ને શાંત અવાજ બધાનાં હૃદયમાં પૂન્યભાવ યેરી રહ્યો. પોતાની પ્રિય કૃત્યના વીશે બોલતાં કુલપતિ સંયમ રાખી શક્યા નહીં.

“વત્સો!” તેમણે આગળ ચલાવ્યું; “મત્સ્ય-ગંધાના પુત્ર દ્વેષાવનને મુનિ પરાચર અહીંયાં લઈ આવ્યા, અને તેણે તપશ્ચર્યાના પ્રારંભ કર્યો, ત્યાર પછી ધરા કેટલીએ વાર ડોલી. યાદવો નાહા, જરાસંધ પડયો, કુરુક્ષેત્રે ભારત સમાપ્ત થયું. યાદવાસ્થલીમાં વાસુદેવે વૈકુંઠગમન કર્યું. પછી પરીક્ષિતે સાવર્ણીમ ચક્ર અહીંયાં ચક્ર કર્યો ત્યાં સુધી એ મહાવરાહે જ્ઞાનસૃષ્ટિને ઉધારી. અને ત્યારે વિદ્યાએ અધિકારીઓને પરી, પ્રતિહાસ પૂર્વજોના સ્મરણો હતો તે અનુ-જોની સમૃદ્ધિ થયો, અને વેદોન્નદ્રણોએ પ્રથમ જોયા હતા તેવા-દૈવી અપૂર્વતામાં સનાતનતા પામી દિનજન પામ્યા.” કુલપતિએ હસીને નીસાસો મુક્યો. “કલિયુગ પેઠા ત્યારે પૂર્વયુગોના સત્ત્વ સરખા વ્યાસ ભગવાન અહીંયાં દૃશ્ય સદૃશ શિષ્યો સંમેત તપશ્ચર્યા આદરતા હતા.”

“અહુ વર્ષ જીવ્યા !” મહાદેવીએ કહ્યું.

“કાલ પોતે એમનું પુનન કરવા થઈ

ગયો હતો.” કુલપતિએ કહ્યું.

“ત્યારે આ અરણ્યની શી ખુબી હતી ?” રેણે કહ્યું.

“વત્સ ! એમના છત્ર નીચે તપશ્ચર્યા આદર-તા હતા વિશ્વમનસના શિષ્ય, કુલપતિ ઉદાવક, પથિનના શિષ્ય, કુલપતિ વિદ્વાન્ કૌશિલ્ય; કુલપતિ. દેવપ શાંતક ને કુલપતિ કવચના પુત્ર મહર્ષિ દુરકાવશેયઃ એવા મહર્ષિઓ કે જોના શબ્દો સંજ્ઞવની સમા હતા, જેની દૃષ્ટિ ત્રિકાળને પેખતી, જેની તપશ્ચર્યા ધરાને ધારતી, જેના મંત્રકારે નૈમિષારણ્ય બ્રહ્માંડનું કેંદ્ર બન્યું હતું. અહીંયાંથી વત્સો ! ધર્મનો સ્રોત પ્રગટતો, ને નીચે વહેતો વહેતો, રાજ્યવને નિર્મલ કરતો, લોકસંમંદને મેક્ષમાર્ગ બતાવતો, બધાને ઉદ્વિગ્નચ સ્વજ કરી આપતો, આર્થાવર્તને દેવશ્રમિથી ઉર્જિત ને પિતૃલોકથી નિર્મલ બનાવતો.”

અને કુલપતિ પાછા હસ્યા. બધાએ ઉરાશ્વાસ લીધો. આ વૃદ્ધ ઋષિના શબ્દવિમાને બેસી બધાના આત્મા ભૂતકાલમાં વિદરતા હતા. અને અણુકણેથી સૃષ્ટિની સમૃદ્ધિ જોઈ બધાનાં હૃદયો વિશુદ્ધ અને પૂન્યભાવભીનાં થતાં હતાં.

સેનાજિતના હૃદયમાં કેંદ્રકાર થયો. આ વૃદ્ધ પુરુષમાં, આ વ્યાસતીર્થમાં, આ નૈમિષારણ્યમાં રહસ્યો હતાં તે તેને પહેલી વાર દેખાયાં તેનાં રામ ઉભાં થયાં. પણ પાછું તેને દસવું આવ્યું. નૈમિષારણ્ય પહેલાં ગમે તે હોય; અત્યારે નરેન્દ્રના પ્રતાપથી નાસી છુટેલાઓનો વાસ હતો ! ને આ બધાએ શું કર્યું ! મહાપ્રજ્ઞ એક રાત્રીપકાલમાં બધું ઉમેરી નાખ્યું. પણ મહાદેવીના પ્રશ્ને તેની વિચારમાલ તોડી-તે તેનાજ હૃદયના બાવો દર્શાવતી હતી.

“પણ ભગવાન !” મુખોદાએ કટાક્ષથી કહ્યું. “ત્યારે નરેન્દ્ર મહાપ્રજ્ઞ નંદનો જન્મ નહોતો થયો, તે કલ્પિતો સંચાર નહોતો થયો. આજે

તો આ અમારા એક અધ્યક્ષની રવેરછા આગળ
આ આમા અરુણનો હીસાજ નથી.” કુલપતિ
હસ્યા—જેમ સેનાજિત તરફ પહેલાં હસ્યા હતા
તેમ—મમતાથી. “વત્સે ! મદર્ષિઓ અર્દોઆં
વ્યર્થે જીવ્યા નથી. તેમની ભરમ દહ જી આ
ભૂમિમાં પડી છે. તેમના ચપ્પટો આ વૃક્ષોએ
સાચી રાખ્યા છે. તેમની તપશ્ચર્યાની પ્રેરણા
અમારાં જીવન ધરે છે. મદાપદ્મો નૈમિષારણ્ય
નદી વિસરાવી રહે. નૈમિષારણ્ય મદાપદ્મોને
વીસરાવશે. ‘સર્વભૂમિ’ થવા ઇચ્છતા જનમેજય
પરીક્ષિતનું દર્શન ક્યાં નથી ?”

“એ શું છે ?” આંભિએ પૂછ્યું.

“આ પેલો વિજીતનો કુંગર જોયો ?”

કુલપતિએ સામે તીરે આવેલો કુંગર જતાઓ.

“એનું નામ સત્રશુંગ. એનીએ ક્યા છે.”

“શી ?” મદાદેવીએ પૂછ્યું.

“પાચીના પૌત્ર પરીક્ષિતની ક્યા તો જાણો
છાને ? પેલે તીરે, આ શુંગ છે. સાં, પારાશરની
કૃપાના આકર્ષીએ કૌરવો પહેલો સત્ર કર્યો.
એને અથર્વજો તેને મૃત્યોથી પર એવો દેવ લેએ
છે. પછી તેના પુત્ર જનમેજયે સમંત પૃથ્વીને
જીતી અર્દોઆં અશ્વમેધ કર્યો. કુલપતિ ઈંદ્રોત
દેવાપ સૌનક જેવા મદર્ષિએ ઐત્રમદાભિષેકે તેને
દુર્યોધ કર્યો, ત્યારે તે બોલ્યો: “મને દિવ્ય કે
માનુષ્ય બાણો પહેલિતા નથી. હું સર્વ આણુ
જીવીશ. હું સર્વ ભૂમિનો મધ ચહશ.”

“પત્રી ?”

“હે વત્સો ! મદર્ષિઓના તપના પ્રભાવથી
રક્ષિત પરીક્ષિને પૃથ્વી જીતી અને પાછો અર્દોઆં-
જ બીજે અશ્વમેધ કર્યો. ત્યારે વિજયમદમાં
મસ્ત જનમેજયના મર્વની સાંભા રહી નહીં.
એને લાગ્યું કે એની કૃપા પર નૈમિષારણ્યનો
પ્રભાવ અવલંબે છે. એણે તપસ્વીઓને તિરસ્કાર્યા,

વિદ્યાની વિદ્વંબના કરી, ધર્મને પગની ધુળ
ગણી. આંભિકુમાર ! સામાન્યો ને સંગમની
જરૂર છે તેથી વધારે જરૂર રાજાઓને છે.
આખરે પોતાના મર્વના ભારથી તે મુઓ અને
અર્દોઆં આ સત્રશુંગે, અશ્વમેધની પવિત્ર ભૂમિ
પર કુલપતિ દ્રુતિ ઈંદ્રોતે તેના પુત્ર શતાનિકને
પૃથ્વીનો પતિ કર્યો. વત્સે ! નંદાનું તપ તરે લાં
સુધી ઠીક છે; પણ વિદ્યાવીહોલું રાજરત્ર સદાએ
અંચળ છે.”

“ભગવાન ! આનું પાટસિપુરમાં કે
સંભળાવતા જાઓ તો સારું, કે કે અમારો
ઉદ્ધાર થાય.”

કુલપતિ હસીને કર્યો. “વત્સે ! મને તે મુખે,
મને સાં, ન્યાં વિદ્યા ઉચ્ચારાય સાં નૈમિષારણ્ય
બોલે છે. અર્દો જે શપ્થ પ્રગટે છે તેજ શક્તિ
પામે છે. જે જ્ઞાન પ્રગટે છે તેજ શાંતિ અપાવે છે,
કારણ કે જેને અર્દોની તપોમયતા સ્પર્શે છે
તેજ સનાતન બને છે. હવે મોહું થાય છે, તમે
નાહી લો.”

અને જેવો સેનાજિત નહાવા પેડો, જેવાં
દુષ્ટતાનાં નીર તેને સ્પર્શે આગળ વહેવાં માંડ્યાં,
તેવા તેને પાટસિપુરના સંસ્કારો જાણે છોટી.
વહી જતા લાગ્યા; અને જ્યારે તેની નજર
ઓવારા પર ઉભા ઉભા દાસપથી શનિને સદ્ગત્ર
પ્રસારતા કુલપતિ પર પડી, ત્યારે પોતાની
અધમના દાયમાંથી સરી જતી તેને દેખાઈ.
તરત તેની કર્તવ્યપરાયણતા પિતૃતુલ્ય રિરુણ-
ગુમ, ગૌરીને એરી જતો, તેની વિદ્વંબના કરાવતો.
દુષ્ટ વિષ્ણુગુમ સ્મર્યો. તેણે સંકલ્પ કર્યો કે જરા
પણ નિર્જલતા હૃદયમાં પેસવા દેવી નહીં, અને,
કાષ્ટ પણ પ્રકારે વિષ્ણુગુમને શોધી, તેને મારી
નાખ્યો. પાટસિપુરનું તેનું દત્ત, તે પાટસિપુર-
નો દત્તો અને નૈમિષારણ્ય ને તેના વાસીઓ તેની
મુદિનાં કંઈક દતાં.

[આ પાત્રોના વિશેષ સ્થિતિ આજના અંકે.]

હીંદી નૃત્યકલાનું એક અપૂર્વ સુંદર પુસ્તક:

લેખિકા:

શ્રી. રાણીનીદેવી
દુનીઆની મશહુર નર્તકી

પ્રસ્તાવના લેખિકા:
સૌ. લીલાવતી મુનશી

પરિચય લેખિકા:
મેરી કે. દાસ

લલિત
કલાના
સાહિત્યમાં
મનોહર
ઉમેરો

હીંદી
નૃત્ય
કલાનું
પ્રસક્ત
દર્શન

નૃત્યની સંખ્યાબંધ ભાવનામય સુરમ્ય છબીઓ સાથે

નૃ તાં જ લિ

આ પુસ્તક શ્રી. રાણીનીદેવીના પોતાના હીંદી નૃત્યઅભિનયના
આકર્ષક ફોટાઓથી છતાછલ ભરેલું છે

શ્રી. રાણીનીદેવીએ સંગીત અને નૃત્યકલાના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી અમેરીકાની પ્રખતે મુગ્ધ કરી છે
અને યુરોપીય કલા વિદ્યાર્થોના મુખેથી હીંદીની લલિતકલાનાં યશોગાન કરાવ્યા છે. તેમણે
અપૂર્વ આ પુસ્તકમાં હીંદી નૃત્યકલાની ભાવના અને ખુબીઓ બહુન સુંદર રીતે છબીઓ
સાથે સમજાવી છે અને લુદા લુદા અભિનયો અને અંગમરોડનું સુંદર સચોટ વર્ણન કર્યું છે.

આ પુસ્તકના એકેએક વિષયમાં આકર્ષણ છે.

નૃત્યકલાના દરેક રસિક શોખીનોએ જરૂર એ પુસ્તક રાખવું જોઈએ

ફેશરવેટ એન્ડીક

કાગળો ઉપર સુંદર

ખપાઈ

મનોહર છબીઓથી

છતાછલ ભરેલું

પુસ્તક

એ બધું હોવા છતાં

મૂલ્ય માત્ર

રૂ. ૧૧

આજેજ એક કાર્ડ લખી વી. પી. થી મંગાવો.

લખો :—એ ઘડી મોજ બુકસ્ટોલ.

એમ. પી. બારીઆ બીહીંગ,
છ. પાયધુની—મુંબાઈ. ૩.

વિભાગ ૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ

કાર્યવાહક સમિતિ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની કાર્યવાહક સમિતિની એક સભા તા. ૨૪-૬-૨૮ ને રવિવારે સવારે સાડા આઠ વાગે મુંબાઈમાં રા. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ઝવેરીને આં મળી હતી. તે વખતે નીચેના સભ્યો હાજર હતા:—

રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી
,, મનહરરામ મહેતા
,, ભરતરામ મહેતા

રા. ચંદ્રચંદ્ર પંડ્યા
,, મોતીચંદ કાપડિયા
,, જ્યોતિર્ભાઈ પાટીજી

શરૂઆતમાં રા. મનહરરામે ગૃહ કાર્યવાહક સમિતિની સભાનો અહેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને તે મંજૂર રાખવામાં આવ્યો હતો.

ભાર બાદ નીચેના કરાવો સર્વામુખે પસાર થયા હતા:—

(૧) મધ્યસ્થ સભા આગળ રજુ કરવાનો માર્ગવાહક સમિતિનો અહેવાલ (પરિશિષ્ટ બ) તથા મંડળનો દિસાખ (પરિશિષ્ટ ળ) તથા અંદાજપત્ર (પરિશિષ્ટ દ) તેમજ સામાન્ય સભા આગળ રજુ કરવાનો મધ્યસ્થ સભાનો અહેવાલ (પરિશિષ્ટ ઢ) સંભળાવ્યા તે મંજૂર કરવામાં આવે છે.

(૨) ગામડાંમાં વાંચનાલય ખોલવાને માટે વાર્ષિક રૂપિયા ૫૦૦ ની મદદ સાર રા. મોતીલાલ અગીન તરફથી આવેલા પત્રના ઉત્તરમાં એમને જણાવવું કે મંડળની આર્થિક નિયતિ જોતાં કાંઈ મદદ થઈ શકે એમ નથી.

(૩) રા. ચતુરભાઈ પુરુષોત્તમદાસ પટેલના, પાંચ પુસ્તકો મોઘાના પદ્ધતિભાગની “નોટ્સ” લખવાની પરવાનગી માટેના પત્રના ઉત્તરમાં જણાવવું કે મૂળ (ટેકસ્ટ) સિવાય માત્ર “નોટ્સ” પ્રસિદ્ધ કરવાની એમને પરવાનગી આપવામાં આવે છે.

(૪) પરિષદ ભડોળ કમિટીવાળાં પુસ્તકોના રોકા બાબત રા. હી લાલ પારખના પત્રના સંબંધમાં મંડળના મંત્રીઓને ૫૦ ટકા સુધીના કમિશનથી જુએલરને આખો રોકા વેચી દેવાની પરવાનગી આપવામાં આવે છે.

(૫) ક્રમિક પાંચ પુસ્તક નં. ૪ ના પદ્ધતિભાગની નકલ વડોદરાના રા. કુશીનચંદ દેસાઈ તથા ધનસ્થામ મહેતા તરફથી, મંડળની પરવાનગી વિના, પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવવાનું જણી આ સમિતિ દિલ્લીની જાહેર કરે છે, અને એ બાબતમાં બ્રિટિશ ઈન્ડિયાના મંત્રીના જુએલરને નોટિસ આપવાનું કાર્ય મંડળના સીક્સિટર તરીકે રા. મોતીચંદ કાપડિયાને સોંપવામાં આવે છે. ઉપરાંત

એ બાબતમાં સઘળાં યોગ્ય પગલાં લેવાનો તેમ જ રા. કોઠારી જે પગલાં લે તેને સલાહ, સખીત્વ વગેરે સંબંધી મદદ કરવાનો રહ. મોતીચંદ કાપડિયા તથા રા. મનહરરામ મહેતાને અધિકાર આપવામાં આવે છે.

(૬) શ્રીકૃત કાંટાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડને અંગે પ્રસિદ્ધ કરવાનાં પુસ્તકો સંબંધી વિષય પસંદ કરી તે બાબત રા. બ. હરજોશિંદાસ કાંટાવાળાની સૂચના મંગાવવી.

પરિશિષ્ટ અ

કાર્યવાહક સમિતિનો અહેવાલ.

ગઈ તા. ૧૮-૯-૨૭ ને રોજ મળેલી મધ્યસ્થ સભા સન્મુખ તે તારીખ સુધીનો અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. સાર પછી આ સમિતિએ અસાર સુધીમાં જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરી છે તેનો નિમિત્તવાર અહેવાલ સામાન્ય સભા આગળ રજૂ કરવાના મધ્યસ્થ સભાના અહેવાલમાં આવી જાય છે એટલે તે વાંચવામાં આવતાં આપને સર્વ હકીકત વિદિત થશે.

રીતસર તપાસાવેલો હિસાબ અંદાજપત્ર તથા સામાન્ય સભા આગળ રજૂ કરવાનો મધ્યસ્થ સભાનો અહેવાલ આ સાથે આપની સન્મુખ મુકવામાં આવે છે.

પરિશિષ્ટ આ

૧૯૨૭-૨૮ નો આવકજનવકનો હિસાબ

૩-૦-૦ સામાન્ય સભાસદ શ્રી ૧૯૨૬-૨૭	૧૧૬-૧-૯ અર્થ ખાતે ઉધાર.
૫૭-૦-૦ સામાન્ય સભાસદ શ્રી ૧૯૨૭-૨૮	૮૩૯-૧૨-૦ ઈંપીરિયલ બેંક ચાલુ ખાતે
૧૦-૦-૦ સંસ્થા સભાસદ શ્રી ૧૯૨૭-૨૮	૪૫૦-૦-૦ સાહિત્યપ્રકાશન ખાતે
૧૪૭૦-૫-૦ ઈંપીરિયલ બેંક એવીઝ બેંક	વિદ્યાનવિનોદની છપાઈના.
એકાઉન્ટ.	૩૫૦૦-૦-૦ શ્રી ગણિયારા છનામ ખાતે.
૬૮૦-૧૧-૦ કાંટાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડ ખાતે બ્યાજ	૯-૦-૦ છપામણી અર્થ ખાતે.
૧૧૬-૨-૦ બ્યાજ ખાતે જમે	
૨૫૦૦-૦-૦ શ્રી ગણિયારા છનામ ફંડના	૪૯૫૪-૧૩-૯
આવક	
૪-૧૧-૯ શ્રી મનહરરામ મહેતા ખાતે જમે	
૧૦-૦-૦ પત્રિકા લવાજમ પ્રથમ વર્ષના.	

૪૯૫૪-૧૩-૯

(સહી.) મોતીચંદ કાપડિયા
ઑન. ખજાનચી.

(સહી.) મનહરરામ મહેતા,
મંત્રી.

We have examined the above statement of account and hereby certify the same to be correct.

(Sd.) R. C. MEHTA & Co.,
Incorporated Accountants
and Auditors.

પરિશિષ્ટ ૬

અંદાજપત્ર

આવક

- ૨૦૦-૦-૦ સભાસદોની ફીના.
૭૯-૮-૦ રૂ. ૨૦૦૦ નાં ડીબેચરોનું વ્યાજ.
૧૧૫૨-૪-૩ ગયા વર્ષની બાકી.

૧૪૩૧-૧૨-૩

ખર્ચ

- ૫૦૦-૦-૦ કાર્યવાહક સમિતિના તા.
૧૨-૧૦-૨૬ ના હરાવ ૧૨ ની
રૂએ દિ. બ. કેશવલાલ ધ્રુવને
અપભ્રંશનું વ્યાકરણ અને શબ્દ-
કોશ તૈયાર કરવા સાર.
૩૦૦-૦-૦ કાર્યવાહક સમિતિના તા.
૩૧-૧૦-૨૬ ના હરાવ ૧ ની
રૂએ રા. શંકરપ્રસાદ રાવળને
હસ્તલિખિત પ્રતોની યાદી તૈયાર
કરવા સાર.
૨૦૦-૦-૦ કાર્યવાહક સમિતિના તા.
૨૫-૧૨-૨૬ ના હરાવ ૨ અ,
આની રૂએ પાઠ્ય પુસ્તકો સાર.
૭૫૦-૦-૦ કાર્યવાહક સમિતિના તા.
૨૫-૧૨-૨૬ ના હરાવ ૬ ની
રૂએ જાલણની કૃતિઓ તથા
પ્રેમાનંદની કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ
કરવા સાર.
૧૫૦-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ, છપામણી ખર્ચ,
મુસાફરી વગેરે પરચુરણ ખર્ચ
સાર.

૧૯૦૦-૦-૦

પરિશિષ્ટ ૮

તા. ૧ લી એપ્રિલ ૧૯૨૭ થી તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૨૮ સુધીની મંડળની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ.

૧. આ મંડળના સભાસદોની સંખ્યા ૧૦૨ ની છે. તેમાં ૩ ગત પરિપદના પ્રમુખો, ૧૦ સન્માન્ય સભાસદો, ૫ આશ્રયદાતાઓ, ૩૧ આજીવન સભાસદો, ૫૨ સામાન્ય સભાસદો અને ૧ સંસ્થા સભાસદ છે.

૨ વર્ષ દરમિયાન મધ્યસ્થ સભાની એક બેઠક તા. ૧૮-૯-૨૭ ને રાજ થઇ હતી અને કાર્યવાહક સમિતિની બે બેઠકો થઇ હતી. સમિતિએ કેટલાએક ઠરાવો પરિપત્રદ્વારા કર્યા હતા.

૩ પ્રાચીન ગુજરાતી શિષ્ટ સાહિત્યના પ્રકાશનના સંબંધમાં આપને જાણીને આનંદ થશે કે દિ. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે બાલજીની કાદંબરીને પહેલો વિભાગ બીજી આવૃત્તિને માટે અને બીજો વિભાગ પ્રથમ આવૃત્તિને માટે તૈયાર કરી મંડળને સોંપ્યા છે અને તેના પ્રકાશનાર્થે આ સમિતિ ગોઠવણ કરી રહી છે.

૪ ક્રમિક શિષ્ટસાહિત્યમાળાના સંબંધમાં આપને જાણીને આનંદ થશે કે પુસ્તક યોથાનાથપદ્મવિભાગ મુંબાઈ યુનિવર્સિટીએ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષાને માટે નિર્માણ કર્યો છે. આ પુસ્તક માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓમાંથી નમૂના પસંદ કરવાનું કામ રા. હીરાસાલ પારખે કર્યું છે. તે ઉપરાંત રા. મંજુલાલ મજમુદાર, ગળેદ્રશંકર પંડ્યા, જ્યોતીર્દ દવે અને શંકરપ્રસાદ રાવળે આ વિભાગની બાબતમાં બહુ કિંમતી મદદ કરી છે. આ પ્રસંગે એમનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

પણ આ વિભાગના સંબંધમાં એક વાત જાહેર કરતાં બહુ ખેદ થાય છે કે બે કેળવાએલા ગુજર ગૃહસ્થોએ મંડળની પરવાનગી સિવાય આ વિભાગની નકલ છપાવી પ્રગટ કરી છે. એ આખરમાં એવજ્ય મળ્યાં બરત્તાની તજવીજ કાર્યવાહક સમિતિ કરી રહી છે અને બાંધીને માટે આ સમિતિ આશા રાખે છે કે આપણો સુરક્ષિત વર્ગ સ્વાર્થને પરિપદ મંડળ જેવી એક સાર્વજનિક સંસ્થાના હિત કરતાં ગૌણ ગણશે.

આ યોથા પુસ્તકોનો ગદ્યવિભાગ રા. પારખ તૈયાર કરી રહ્યા છે; અને પ્રો. જ્યેદરાવ દુરકાળ, પ્રો. રમણલાલ યાસિક અને રા. શંકરપ્રસાદ રાવળ એમણે પોતપોતાનાં પુસ્તકો લગભગ તૈયાર કરી દીધાં છે.

૫ પરિપદ મંડળ પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ ચાલે છે. ગઈ સાલના ત્રણ અંક પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે. ઉપરાંત ચાલુ સાલનો એપ્રિલનો અંક પણ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે અને જુલાઈનો અંક વખતસર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

૬ ગુજરાત વ. સોસાયટીનાં દરતલિખિત પુસ્તકોની યાદી જે રા. શંકરપ્રસાદ રાવળને સોંપવામાં આવતાં એમણે તૈયાર કરી હતી તે પ્રસિદ્ધ કરવાની ગોઠવણ સદરહુ સોસાયટી કરી રહી છે.

૭ શ્રીયુત સી. વી. ગણિયારાએ ગ્રંથ સાથ રૂ. ૫૦૦૦ ઇનામોને માટે આપ્યા હતા તેમાંથી રૂ. ૧૦૦૦ આપવાના બાકી રહ્યા હતા. એમાંના રૂ. ૫૦૦ જે શ્રીયુત ધર્માનંદ કોસમ્બીને આપવાના હતા તે અપાઈ ગયા છે અને રૂ. ૫૦૦ જે શ્રીયુત કવિ નાનાલાલને આપવાના હતા તે શ્રીયુત કવિએ લેવાની ના પાડતાં દિ. બ. કેશવલાલ કુવરને આપવામાં આવ્યા છે.

૮ શ્રીયુત સી. વી. ગણિયારાએ વળી પાછા રૂ. ૨૫૦૦ નીચે જીજ્ઞાવેશી વિગતે આપવા બાંધુ સાલમાં માગણી કરી હતી. તેનો સમિતિએ સામાર સ્વીકાર કર્યો હતો અને તે રૂપિયા પણ તેને ધણીએને અપાઈ ગયા છે.

૧ રૂ. ૫૦૦ રા. બ. હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળાને દેશ અને સમાજ હિતના સરળ લેખો માટે.

૨ રૂ. ૫૦૦ શ્રી. ગિલુભાઈ અને તારાજીદેનને “શિક્ષણપત્રિકા” કાઢવા માટે.

૩ રૂ. ૫૦૦ શ્રી. અમૃતલાલ શેઠને “સૌરાષ્ટ્ર”ના લેખો માટે.

૪ રૂ. ૫૦૦ શ્રી. રવિશંકર રાવળને “કુમાર”ના પ્રથમ વર્ષોના અંકો માટે.

૫ રૂ. ૫૦૦ શ્રી. કાલેલકરને ગુજરાતી ભાષાની સેવા માટે.

૬ આપણા પ્રમુખ સર રમણલાલના અવસાનની સખેદ નોંધ લઈ એમની જગ્યાને સ્વીકાર કરવા શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી, અને આપને જાણીને આનંદ થશે કે સમિતિની એ વિનંતિ શ્રીયુત ઝવેરીએ મંજૂર રાખી છે.

૧૦ નડિયાદની પરિષદ મુલતવી રહી તેના સંબંધમાં સૂચના કરવામાં આવી છે કે ગમે તેમ થાય તો પણ પરિષદ આસો માસ આગળ તો ન જ લખાવવી.

૧૧ આપણી નાણાં સંબંધી સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે:—

સભાસદોની ફીના રૂ. ૭૦ વસુલ થયા છે. તેમાં ડીએચરોના વ્યાજના રૂપિયા ૭૯-૮-૦ અને ગયા વર્ષની બાકી રૂ. ૧૧૫૨-૪-૩ હિમેરતાં એકંદર રૂ. ૧૪૩૧-૧૨-૩ આપણી પાસે શિલક છે.

અર્થ ખાતે મુખ્ય રકમ રૂ. ૪૫૦ ની શ્રી. પોપટલાલ શાહના “વિજ્ઞાનવિનોદ” નામના પુસ્તકની છપામણી સાર અર્થાઈ છે અને રૂ. ૧૫૬-૧-૯ પોસ્ટેજ, પરચુરણ છપામણી વગેરે સાર અર્થવામાં આવ્યા છે.

શ્રીયુત કાંટાવાળા ટ્રસ્ટના વ્યાજ ખાતે રૂ. ૧૧૦૧-૧૨-૪ એકઠા થયા છે.

શ્રીયુત સી. વી. ગણિયારા તરફથી ગ્રંથ સાથ મળેલા રૂ. ૫૦૦૦ ની બાકીની રકમ રૂ. ૧૦૦૦ અપાઈ ગઈ છે. ઉપરાંત એ જ ગૃહસ્થ તરફથી બીજા રૂ. ૨૫૦૦ આવેલા તે પણ ધણીધણીને અપાઈ ગયા છે.

ઝોડિટ થએલો દિસાજ આ સાથે રજુ કરવામાં આવ્યો છે.

ડીએચરો અને ટ્રસ્ટની સીક્યુરીટીઓ ટ્રસ્ટીઓના નામ પર અને બાંધુ ખાતાની તથા વધારાની રકમ ત્રિમેરોનાં નામ પર ઇંપીડિયલ બેંકના સેવીંગબેંક ખાતામાં રાખવામાં આવી છે.

x આ વાક્યમાં મધ્યસ્થ સભાએ નાચે પ્રમાણે સુધારો કર્યો હતો:—શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને છ વિરુદ્ધ એક મને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી.

આ પ્રમણે સુધારેલો અહેવાલ સામાન્ય સભા આગળ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો.

મધ્યસ્થ સભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની મધ્યસ્થ સભાની એક બેઠક તા. ૨૪-૬-૨૮ ને રવિવારે સવારે નવ વાગે મુંબાઈમાં રા. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ અવેરીને ત્યાં એમના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. તે વખતે પ્રમુખ ઉપરાંત નીચેના સભ્યો હાજર હતા:—

રા. મનહરરામ મહેતા
 „ વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી
 „ કાંતિલાલ પંડ્યા
 „ મંજુલાલ મજમુદાર
 સૌ. લીલાવતી મુનશી

રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા
 „ ભરતરામ મહેતા
 „ મોતીચંદ કાપડિયા
 „ અંબાલાલ જની
 „ રાજેન્દ્રરાવ દલાલ

શરૂઆતમાં રા. મનહરરામે ગઈ સભાનો અહેવાલ વાંચી સંજળાવ્યો હતો અને તે મંજુર કરવામાં આવ્યો હતો.

તે પછી પ્રમુખે અમુક કારણોસર સભામાં નહિ હાજર થઈ શકાય તે બાબત દિલ્લીગીરી બહેર કરતો રા. મુનશીનો પત્ર વાંચી સંજળાવ્યો હતો.

ત્યારબાદ રા. મનહરરામે કાર્યવાહક સમિતિના અહેવાલ તેમ જ સામાન્ય સભા આગળ રજુ કરવાનો મધ્યસ્થ સભાનો અહેવાલ વાંચી સંજળાવ્યા હતા.

તેમ યતાં મધ્યસ્થ સભાના અહેવાલની કલમ દર્માં “શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ અવેરીને વિનિતિ કરવામાં આવી હતી” એ વાક્યને બદલે “શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ અવેરીને બહુમતે વિનિતિ કરવામાં આવી હતી” એમ લખવું એવો સુધારો રા. અંબાલાલ જનીએ રા. ભરતરામ મહેતાના ટેકાથી મુક્યો હતો.

રા. મોતીચંદ કાપડિયા અને વ્યોમેશ પાઠકજીએ સુધારો વિરુદ્ધ વાંધો લીધો હતો. પણ મત લેતાં રા. અંબાલાલનો સુધારો જ વિરુદ્ધ ચાર મતે પસાર થયો હતો.

તે ઉપરથી રા. મનહરરામે એવી સૂચના કરી કે જે “બહુમતે” એમ લખવું જ હોય તો મતની સંખ્યા નિર્દિષ્ટ કરવી અને તેથી “બહુમતે” ને બદલે “જ વિરુદ્ધ એક મતે” એમ લખવું. આ સૂચના રા. અંબાલાલે સ્વીકારી હતી અને પરિણામે સર્વાનુમતે એવું ઠણું હતું કે અહેવાલમાં “શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ અવેરીને જ વિરુદ્ધ એક મતે વિનિતિ કરવામાં આવી હતી” એ પ્રમાણે લખવું.

ત્યારબાદ રા. અંબાલાલે બંધારણના સંબંધમાં કાંઈ વાંધો ઊઠાવવાની ઇચ્છા જણાવી હતી. પણ એમનો જે કાંઈ વાંધો હોય તે એમણે સામાન્ય સભામાં ઊઠાવવાનું પ્રમુખ સાહેબે એમને જણાવ્યું હતું.

તે પછી રા. અંબાલાલે રા. રાજેન્દ્રરાવના ટેકાથી નીચેના ઠરાવ રજુ કર્યો હતો:—

મધ્યસ્થ સભા કાર્યવાહક સમિતિને લલામણુ કરે છે કે હવે પછીના શિષ્ટ સાહિત્યની યોજનાના અંથે પ્રકટ કરવામાં આવે તે પૂર્વે તે વિશેષ અંશમાં સર્વશ્રદ્ધી તથા પ્રતિનિધિત્વવાળા અને તે માટે પ્રયાસ કરવો.

આ ઠરાવનો વિરોધ કરતાં રા. વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજીએ આ મંથો અને તેટલે અંશે સર્વગ્રાહી અને પ્રતિનિધિત્વવાળા અને તેટલા સારૂ કાર્યવાહક સમિતિએ જે ધોરણે કામ કર્યું હતું તે વિગતવાર સમગ્રવી રા. જનનીનો ઠરાવ કેવળ મોઘમ હોઈ તે પસાર નહિ કરવા સભાને વિનંતિ કરી હતી. પરિણામે છ વિરુદ્ધ ચાર મતે એ ઠરાવ જીતી ગયો હતો.

સારખાદ રીતસર તપાસાવેલો દિસાજ તથા અદાજપત્ર રા. મોતીચંદ કાપડિયાએ વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં અને તે મંજૂર કરવામાં આવ્યાં હતાં.

છેવટે પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા જરખારત થઈ હતી.

સામાન્ય સભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની સામાન્ય સભાની એક બેઠક તા. ૨૪-૬-૨૮ ને રવિવારે સાંજે પાંચ વાગે મુંબાઈમાં એરેખેનેડ રોડ પર આવેલા રા. કનૈયાલાલ મુનશીના ચેંબરમાં મળી હતી. તેમાં પ્રમુખ ઉપરાંત નીચેના સભ્યો હાજર હતા:—

રા. મનહરરામ મહેતા	રા. મણિલાલ નાણાવડી
„ વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી	„ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી
„ ભરતરામ મહેતા	„ મોહનલાલ મહેતા
„ અંબાલાલ જનની	„ જ્યોતીંદ્ર દવે
„ રાજેંદ્રરાવ દલાલ	„ તનમનીશંકર શિવ

તથા સૌ. લીલાવતી મુનશી.

સભાનું કામ શરૂ કરતાં રા. મનહરરામે મઈ સામાન્ય સભાનો અહેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને તે મંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો.

બાદ રા. મનહરરામે મધ્યરથ સભાનો અહેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને રીતસર તપાસાવેલો દિસાજ રજુ કર્યો હતો. તે સભાએ બંને મંજૂર કર્યાં હતાં.

તે પછી રા. અંબાલાલ જનનીએ રા. ભરતરામના ટેકાથી નીચે પ્રમાણે ઠરાવ મુક્યો હતો:—

પરિષદ મંડળના તથા મધ્યરથ સભાના અને કાર્યવાહક સમિતિના પ્રમુખની જગ્યા રાજીનામાથી અથવા બીજા કોઈ કારણથી ખાલી પડે તો તે સંબંધે શું કરવું તે બાબત હાલનું બંધારણ રપટ નથી તેથી આ મંડળ કાર્યવાહક સમિતિને એવી ભલામણ કરે છે કે તેવા પ્રસંગે સમગ્ર પરિષદના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરેલા કમિયુનિસ્ટ પાઠકી પરિષદના જીવંત પ્રમુખને નવા પ્રમુખ રીતસર ચૂંટાઈ આવતાં સુધીને માટે નીમવા બદલની રપટ કલમ મંડળના બંધારણમાં હાખલ કરવી.

આ દરખાસ્તનો પ્રમુખે નીચે પ્રમાણે રેંસલો કર્યો હતો:—

કલમ ૧૩ માં લખેલા કાર્યમાં આ આવતું નથી. માટે ઠરાવ મુકવા દેવામાં આવતો નથી. સભાસદોએ બંધારણ સુધારવા માટે પગલાં લેવાં.

છેવટે પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા જરખારત થઈ હતી.

બહાર

પડી

ચુક્યા છે

—ગુજરાતી સાહિત્ય—

[ગુજરાતની સંસ્કૃતિના શબ્દકોશનું દ્વિતીય નંબર—૧૫ ખંડોમાં]

પ્રયોજક: સાહિત્ય સંસદ

તરફથી

સામાન્ય તંત્રી:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ સુનરી, બી. એ., એલ. એલ. બી., એડવોકેટ.

સહાયક તંત્રી:

રા. જ્યોતીર્દ્ર હરિહરશંકર દવે, એમ. એ.

ખંડ ૫ મો: મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ

(સંવત ૧૯૪૬ થી સંવત ૧૯૦૬)

ગુજરાતના સમર્થ અને વિદ્વાત સાહિત્યકર્તા, અનન્ય બચ્ચલેશો

તમારું નામ નોંધાવી નવી યોજનાના લાભ લેઈ ગુજરાતી સાહિત્યના

ઇતિહાસ સસ્તામાં ખરીદો.

નાના નાના ૪૦-૫૦ પાનાનાં બાગોની માલારૂપે પ્રકટ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે

અને દરેક ભાગ માત્ર આઠજ આનામાં મળે છે.

ખંડ પાંચમો નવ ભાગોમાં બહાર પડશે—તેમાંના સાત બહાર પડી ચુક્યા છે.

દરેક બાગોનાં પાનાં અનુક્રમે હોવાથી આખરે એક પુસ્તકાકારે બધાઈ શકશે.

એક વર્ષમાં આવ્યા બાર ભાગો નીકળશે.

પહેલેથી લવાઈ આવનારને બાર ભાગના રૂ ૪-૦-૦ દરેક છુટક ભાગના ૮ આના (૮ ખર્ચ નહીં)

લખો:—‘ગુજરાત’ કાર્યાલય, ૧૧૧, એસ્કેનેડ રોડ, કોટ-મુંબાઈ.

एकती स्व. पतिश्रीग स्मरणार्थे
भी फार्स गुजराती सभाने
श्रीयुत गह्याभाध आशुंदल आवडा
तस्थी सविनय सप्रेम भेट.

ચોગેંદ્ર : યેરા તુ આમ મારું દલીલું માધું પ'પાળે એ પુણ્ય

આઓ ! જાણે ગેળના મુંબજ જેવો ! કર્ણ
લપાલ દશે માંડિલા ?-દૂર વિદૂર માર દસાસ
મધુમંજરીમાં રોતો ! આમામાંથી છુપો
આગમ દફકો આવે છે. (જનમનાહની જગ
લદરીપર નવર દરતાંથી અદ્ભુત ગળજલકથી !
તરંગો જાણે નીમળા ખાય છે !

જટક જટકી મીઠા જાલદરીઓ કિલકિલે છે.
કાળાં કાળાં આ પાણી હવન પડે તો જાણે
અંધાર પડે તો ! એની કાલિમાનીએ અમૃત ક્ષરી
ઉડેલીએ તો ઉડેલાય. હવન એટલે અંધકાર.
આગળ અંધકાર, પાછળ અંધકાર ને વચ્ચે
જ્યોતિષ જેવું હવન જલકે છે તે જાણનેજ પળ
અંધકાર. ને અંધકારનાં આપણે શા ખોટાં ?
પુણ્યધરણ પ્રમાયુંજ નોદાળનાર કીટી આખર-
તો કળીજને ? તેજગમ અંધકારનાં સફોદર
સૂખાં આ શ્યામ વારિ ! સર્વન લુપ્તાં તમે
સનાતન સફોદર દીપ્તો છો. (ધરી વળી યંબી
અમેશાં દીસતાં જળ સુખું જોતાં) શૂન્યમુખી
ચિદાકાશની નીરવતાને નિઃશબ્દતાનું બાન કરાવ-
તાં મૌન વારિ ! કિલકાર હડી ગયો ; કરસો
હડી ગયો ! રક્તું નદી એક તમારાં અનલ પી
ગાનનું સભારણું ! (કંક ચિત્તે વિકાર થતાં)
મને પુષ્પ વાટિકાઓ કાં સાંભરે ? જગન પાછળ
મુકલું છે ; માત્ર સંભારણાઓ લઇ ગયો
આઓ છું. ગોમરો ! પ્રિયાની લટે !

(સ્વરભંગ થાય છે ; તટિત મુંજન દનામાં
હડી ન્દાય છે. વળી પાછું કમળા પ્રજાનના
કુટલો આહેરા રંગ તર નજર ગતાં) પ્રજાવ-
ના રંગ ! તમારી આહેરી સેરા, કુંળા અદરશ
રેખામાં જગન પ્રતિબિમ્બાય છે ! આહેરા
સ્વખનનું મુંદી આશા સંદરી જાણે મીઠાં મર-
કલકાં વેરે છે. મીરાનો પ્રકટ પ્રજુ તે આ દશે ?
આત્મા ઉછળી ઉછળી સ્વમ રંગો પ્રેયો શું ઝોટા
ખાય છે ? ખુલાં સંદર્ભ દરતાં અદ્ભુતમાં સાદ્ય

વધુ રમણીય-વધુ કમનીય-નથી શું ? મુંબટને
પટ લાવણથી ગણાય ને નવળાં નારણાં કહે
નીરખ્યાં કરે. છુરખા કાંકયા દરતના ખુદ મહેરે
કથી કલ્પનાને મહીપતી નથી કરી ?

દરિ ! દરિ ! આ મું જતિજોનાં
બંટ ! શેગ એટલે ચિત્તગતિનો નિરાશ.
મમત્ત્વ વાંચ લખો ॥ સાં, તુમુલ મને
છે દહ છરનાં એકાન્તે ! શરદેવ ! તમે પામ્યા
ન દતા. શરદેવ ! તમારા અખનરાનાં સ્વરૂપ દને
સમમ્ભય છે. શરદેવ એક દાયમાં શ્રાવ્ય ને
બીજા દાયમાં મનિકા લઈ તમે મંગળ ચિત્તને
પદાર્થ-સુવર્ણ એટલે મનિકા ! મનિકા એટલે
સુવર્ણ ! (એક જંગમી મહાગને દાદમાં લઈ)
ખાપુ ! દહ તું મને આટઆટલું કાં મમે છે ?
(કંટકા ખેરવાનાં) લાવ એક કંટકપર ચિત્ત
શતિ દેરું (એક દાયમાં કંટક રાખી તથા બીજા
દાયમાં શુભાચ નાખી) કંટક તું મુલ છે. મુલ
તું કંટક છે ! મરાથી દરી પદાય છે. મારાથી
શું એમ નવોજ મનાય ? (૫૫ મુંબ છે. કંટક-
ને અંગુલિમાં ખુંચે છે.) બીજ ને બીજ ને
અમૃત તે અમૃત. અમૃતને બીજ માનવાં !
બીજને અમૃત માનવાં ! નદી દોષ અંધકાર
મારો ! (એક તાનું ફરંચું નગરે પડનાં) શું
રુપાણું ! માહુના રમકડાં સરખું ! (અજમાવનાં
આંખમાંથી આંસુ ટપકી ન્દાય છે. દર્શકો
જોજામાં રમવા માંડે છે) રનેદીથી મોસાલે દેને
કેમ રેલાય ? પળ ના ખાપુ ! મારે વળી એ સાક
શાં ? (તરછોડે છે-દીસના તાર તુટના સામે
છે છતાં તરછોડે છે) ફરંમની નાની કીટીમાં-
થી છતાં કરજા દાયનાં ફિરજો પુરે છે. લાકમ
ચેલી કીટીનાં કામજો ચિત્તને ગમકાવે છે.)
પ્રિયાની કીટીની કુમાસ ! દરિ ! દરિ ! વનમાં
ને જનમ મનનો એનું એરો ! પંચનંદિતઃ
જગન્નમમિતલવતીરમ્.

મારે વળી પ્રિયા શી ! કીધી શી ! કામણુ
શાં ! ગુરુ દેવ ! જગતે તો ઉપદાસ કર્યોં હશે !
પુરપ બાપનાનો લવ ! આપે સ્ત્રીનાં વચ્ચે પરિ-
ધાન કર્યાં. નારીની ગોહિની જીવના નારી જન્યા.
નરદેહની બાવના નષ્ટ કરવા શાં મનોમન્યન
કર્યાં ! 'વૃંદાવનમાં પુરુષ એકજ છે' આજ એનાં
રૂદ્ધ સ્વ ઉડાં ઉરમાં ઉતરે છે. 'દયાના પ્રીતમ'નાં
મમ વેધક વેણુની કંક ગમ પડે છે. નરસૈયા
ગોપીનું પુરુષ બાવ ગોપન ગળે ઉતરે છે. મુરલી-
ની મોહિની મુર-
લીનાં તાન ! બધું
આજ સમગ્રય છે.

(હજીકજી કોઇ
પુણ્ય પગલીના
કાનમાં બાણકાર
ચતાં) નયનમાં
શી છબી તરવરે
છે ! એજ એજ
મીઠાં મરકકાં !
તુફાની આંખોનાં
જાદુ બધાં ટી-
ખણ ! સજન
ભરમાં છે કોઇ
સુખી તમ સરખું ?
'માધાના જોધા'

તે 'અજગી વાત'ની ઝાળખ આપી, મને નહોં
આપો રાધિકે ? (એ સ્ત્રી પુતળીની આંહરી
છાંચામાંથી કંદર્પસમી બાળ કનૈયાની મૂર્તિ તર-
વરે છે) આણું હસો, આણું હસો મારા જગત
કિશોર ! કુલ વેરાઇ જશે ! (જેત જેતામાં નયન
આગળ પ્રલયનાં પુર વહેતાં દેખાય છે. સારી સહિ
જળમય દીસે છે. સહિ જલધિગલથી જાણે
આચ્છાદિત યઇ છે; આ એકજ વૃક્ષની એકજ
ડાળીને એથે બાલમુકુન્દની મૂર્તિ કિરકિરતી

નજરે પડે છે. ઉવા, અરુણ, સનતની છબી સાંભરી
આવતાં એક અદ્ભુત આંસુ સરકી પડે છે,
બાલમુકુન્દની મૂર્તિ કંક માગવા કહેતી દીસે છે.)

પ્રત્યુત્તરમાં યોગેન્દ ગાય છે—

હે ! હરિ ! હાય હનર વરસી રહ્યા
પથ પુરંદર બન્યો શું હું માણું ?
મધુર રસ વધણિ, અનળ આકર્ષણિ,
નીંદમાંથી પિતા હર નગ્નુ,
આવડી શી હરેલી મહીં દેહીમાં રૂકી
હું તો રહ્યા કેમ ઝીકું ?

મીરાનો પ્રકટ પ્રસુ તે આ હશે ?

નાનકાં નેત્રને નાનકાં હરમાં
પુર અમીનું રામે શું રમીકું ?
અમૃતના યાજનું નાથ કલવી રહ્યો,
શું હું આપું અને શું ન આપું ?
રત ચિંતામણિ રમકડાં તેં દીધાં,
બાળશું રાખું ને શું ન રાખું ?
નાથ ! રત્નજાલમાં શું ગળાઇ નહ !
હે ! દયાનિધિ ! જો જો દેખાઈ !
છાજમાં રાજ્ય ત્યાં અમૃત અંગેશમાં
અંગ અંગે પિતાઇ ભીંજઈ !

કોપીનાં કિણ્ણ કિણે પિતા! અમીરણાં.
 હપણુ શું કોટી કોટી કરુણા,
 આજ અનવાળીઆં હરમાં, શું કથાં,
 અંશનાયા કુળાં ને અરુણાં.
 શવરી સ્વપ્ન સદુ ચમકી કમકી ગયાં,
 નાંદનાં ઘેનથી આજ નયન,
 નગતાં જોતિ તુજ ઝીલતાં ઝીલતાં કષ
 મીઠી સ્મિત પ્રભા નાથ માયું ?

અમૃતના ઓષર્માં સ્વામી! નાહી રહો,
 તુજ મસાદી સુખો સર્વ પામી
 આપવા આપ જોડા અમી હો પિતા!
 હોય ત્યાં જોડ કે કાંવ ખામી ?
 માગવા કહો છતાં નાથ ! તો આરજું
 માગી માગી પિતા! આજ માયું,
 નહું હું ચે નહીં એમ અણુનણતાં
 સમૃતિ કરી દઉં એજ માયું. *

પ્રવેશ બીજો

સ્થળ-એજ: ચન્દ્રિકાના ચમકારમાં.

ચોગેન્દ્ર

(સ્વગત) સંધ્યાના રંગ શા સંતા-
 કુકડી રમી રહ્યા છે। મારી જીન સંધ્યાનાએ
 ખવાળી રંગો શી સંતાકુકડી રમે છે। અડપલાં
 એનિલથી કેશવ સાથે રમી રહ્યા છે। અડપલાં
 અલકલટો! હરિ! હરિ! (ઉગતા ચન્દ્રદેવપર
 નજર પડતાં) આલની અટારીપર શું ચન્દ્રાજ
 સુધાકુંભ લઈ ઉભો છે? હલવ! રસરાજ હલવ!
 (યમુનાના જળતરંગની રુપેરી કુદડીપર નજર
 જતાં) આવે આવે ને ઉડી જાય!

શું? પૂર્વજન્મનાં મીઠાં સંભારણું સ્તો।
 તરંગો! તમારી રસકુદડી શાં સ્મરણોને સળકાવે
 છે? જમુનાજળ! ચન્દ્રદેવ ઉગ્યો પણ તમારે
 ખાસ ભરતી નહીં। ભરતી નહીં ત્યાં જોડે નહીં
 સ્તો! છતાંએ આટલો યનગનાટ શા માટે?
 ચાંદરણોને પુલ પછેડાં જોડી હું શું કહેવા જતો
 હતો! અંતરનાં તોફાન અંતરમાં ચમો। રાગ
 અનુરાગ સૌ પાછળ જગતમાં મુકી આવ્યો છું.
 માટે તે વળી વિતરંગને ચાંદરકાંની ચુંદડી ને
 જળસુંદરી! આ બધું શું? (સર્વ વૃત્તિઓને
 અંતરામમાં સમેટતાં) બંડખોર વૃત્તિઓ! યન-
 ગનાટ ન કરો. (જળ લહરી પર નજર પડતાં)

આ ચન્દ્રકલાજળસ્તોતમાં યનગને છે કે
 થરથરે છે। વૃત્તિઓનાં નૃલ યાકયો; હું તમારા-
 થી તો।

મીરાના પ્રકટ પ્રભુ! દષ્ટિ હોત તો દેખતે.
 ચન્દ્રાજસ્થે સુધાકુંભો હલની રહ્યા છે। આવે
 આવે ને ઉડી જાય! શું? ખવાળના રંગો!
 ના, હરિ! હરિ! તારી છબીની તેજ છાયાઓ!
 આલની અટારીએ રમી રહ્યા છે ચન્દ્રદેવ! નહીં
 રમો આંખની અટારીએ। આલની અટારીએ-
 થી અંશનાથ! અમી હલનો છે। નહીં હલનો
 આત્માની અટારીએથી! હરિ! હરિ! નહીં
 હોય એ અમરતનો અધિકાર। (ગાય છે.)

માયું હું એજ મહું, મધુર! માયું હું એજ મહું
 રસનાં કુંડાં કહું ન હલવવા, એજ દે રસ ચાડું
 —મધુર

રસનિધિ સર સરિતાધ્યાં લઈ દે। હરિ! હોજ
 હાકમ જાળ રસ લહરીઓ, મારા પુંડાને દારોજ
 —મધુર

હરી એનો એના અધિકાર કહી હું આ ધરી અડું
 —માયું

તરસી યુવથી આંખડી; વાં ટાળે માખ,
 દરશનીયાંતું ઘેરું લાગ્યું, ક્યારે કાં સુધાપાન
 —મધુર

કયાં એ બાંધ્યાં વરેણ્ય,
એની પાછળ ભટકું.

—મધુર—

અમરત આસના અરાનનો,
નાય નથી અધિનાર
યુગયુગનો અપવાસી હું
કંઠે પારણાં માટે પોષાર.

—મધુર—

મીઠું બાળ નાભાચું,
હારે બસ છે બાકું,

—મધુર—

મધુ સાથી સંબંધીવા,
માણી બધે ખજાણાં,
મુક હરિ શિરદાયતું.
તો શોધી રહ્યો તારી ગોઠ
યાં બ્રહ્માંડે એક ન મુલો,
સારી ખસકને ખટકું.

—મધુર—

ચંદ્રદેવ ! તારા
પરિથુ કિરણો શો
હલરવ સાવી રહ્યો
છે ? દેહું એ જાણે
કુમુદની હાથની એમ

પાંખડી પાંખડીએ ચનગન છે મધુર ! હૃદય
વલ્લભ ! દર્શન થેલા હૃદયને તો માત્ર એક જ
મટકું જોઈએ છીએ, ધુધટપટ ખોલી એક ધરી
તો ખોલ ! આંખથી આંખ મીલાવીએ; હરણું
હૈર ! આનંદમૂર્તિ ! કળાધર ! તું એ સોજોસોજ
પાંખડીએ ખીંચ્યો છે ને હૃદય પ્રગળાએ સનસદસ
દલો દોલા ખાય છે, ચંદ્રરાજ ! શો આનંદ કદી
રહ્યો છે ? શીરે શીરે મુઠા સારી.

[પાછળથી અજાણ આવે છે]

મનમોહ્યુદયો નાગો મનોન શો મહોદય :—

—ને બા-નારા તુટે કં.]

બાંધત ના કુચની લેણી શું યાય,
લેણી બાંધીન બહેન રમવા બાય.

ચોગેંદ.

કાશ્ય રે તું ?

વળી કયાંથી સરી
આવ્યો તું ?

નરીન આગળુંક

શુક દેવ !

સાન પિપાસુ છું
ને સરી પડ્યો
તો છું 'ચંદ્રલેલક'-
માંથી.

ચોગેંદ

શિરપના

પુષ્પ જેવા છે
સુકાર ! શું નામ
છે તારું બાધ ?

આગળું

અભિપાતની

ઉપાધિ વળી કયાં
રાખી પુરું ?

મ. નાધ

ચંદ્રદાસ કહીને
જો લાવે નિઃ ચંદ્ર

સોકમાંથી સરી પડ્યો એટલે રંગો.

ચોગેંદ

નહને દમે છે, નયને દન છે, અંજો રંગો
હવે દમું રધ અમૃત દોળે નેતા પાંખડી
છે નાગ તારું ! તારા પ્રીતિજનને તારી પડના નેતા,
ચંદ્રલેલકમાંથી !

ચંદ્રદાસ

પ્રીતિજન વળી માટે શું ? નાનું કું
ને દસાવું છું ; રમું છું ને રમણું છું. પાંખડી
ખીસાવું છું.

ચોગેંદ

મીત્રવ શબ્દે તારા નામને બો

નાશોમનોનાશોમહોદયઃ) બેટા ! શુન્ન છે તો
ખીલવાનું નહીં પણ ખરવાનું.

અંદ્રદાસ

એતો આમે ગણુગણીએ ને તેમે ગણુગણીએ,
' જોછાની પાછળ શુન્ન ને શુન્નની પાછળ
માન ' ગુરુદેવ ! એવું એવુંસ્તો.

ચોગેંદ્ર

બેટા ! તારી આ હસતી નાચતી કુદતી
કાકી બાથંકર છે.

અંદ્રદાસ

કેમ, ગુરુદેવ !

ચોગેંદ્ર

એ રસ છોળોતો ન સંભારવાનું કેંક
સંભારી દે છે.

અંદ્રદાસ

ગુરુદેવ ! નાસ્તિક ન બનેો. હંયામાં
સાંચેલાં રમણોને ન સળકવા દેવાં એનાથી
કાથો બીજો નાસ્તિકવાદ ?

ચોગેંદ્ર

બેટા ! તારી કાકી કલ્લોલ છે. કંઠ વળી
કાવોએ કલ્લોલનો હશે ?

અંદ્રદાસ

ગુરુદેવ ! આંખે ગાયું; ઉરે ગાયું; હજી
ગાવાળ બેઠો છું તો વળી કયાં અટકીશ ?
(ગાય છે)

સમસ્ત દિલ ઘૂસાં સોજ પિયારે,

લાક્ષ્મી હોકર સોના કયા ? ॥

જિન નેનોં મેં નીદ ગૌર્વાડ,

તકિયા લેંક વિછાના કયા ? ॥

લગા સુલા રામકા તુકડા,

ચિકના ઝીર સલોના કયા ? ॥

વહત કમાલ . પ્રમકે મારગ,

સીસ દિયા ફિર રોના કયા ? ॥

[રોના કયા-રોના કયા સ્વરનાં અમૃત
આંદોલનો હવામાં ઉછળે છે.

ચોગેંદ્ર

આવો રુપેરી ધંટડીનો રણુકો મને એ!
અવાજનું અનિવાર્ય સ્મરણ કરાવે છે. બેટા!
ઉપા ! તારા હાસ્યનો કિલકિલાટ તો ફરી
સાંભળવાનો નહીંજો ? !

અંદ્રદાસ

ગુરુદેવ ! ઉપા ઉરમાં આનંદના સાથીએ
પુરતી તો ઉપા પછી અરણ્ય ને અરણ્ય પછી
અંશુનાથ ! અમૃતના અભિપ્રેક્ષ કરવા એ તો
જીવન કર્તવ્ય છે મારે !

ચોગેંદ્ર

ને બેટા ! શી રીતે આદરીશ એ અભિ-
પ્રેક્ષ ?

અંદ્રદાસ

ભણ્યું ભુલાવીને-વીધું વીસરાવીને; પણ
મદારાજ ! તમારે તો જ્ઞાનામૃતં ભોજનમ્ ચાહે!
અમારે કેં વાતોના વાળું ચાહે ?

[ચોગેંદ્રે ક્ષણ ક્ષણાદિ લાવી ગુરુચરણે ધરી
છે ને ક્ષણ પ્રારાધન કરે છે.]

ચોગેંદ્ર

તારી પ્રીતિની આ મીઠી પ્રતીતિ !

અંદ્રદાસ

ગુરુદેવ ! આપને તો શબ્દાભૂમિતલમ્ નો
આદર્શ હશે. પણ નારે કેં આદર્શ ?

[ચોગેંદ્ર સુંવળાં સુરાળાં પાંદડાં પાથરે છે ને
ઉપર મહેકતાં પુષ્પો વેરે છે. સુંવાળી બીજાનપર
ગુરુને સુવરાવે છે. પાસેજ બોળામાં ઢળી પડે છે.]

પ્રવેશ ત્રીજો

સમય : વર્ષો પછી. સ્થળ : વૈકુંઠનાથજીનું મંદિર.

ચોગેદ્ર

બેટા ચંદ્રદાસ ! આજ મહેમાન આવશે,
મહારાજના ધરતો મેથિરો મહેમાન આવશે.
(સ્વરભંગ થાય છે.)

ચંદ્રદાસ

ચુરદેવ ! એનાં શાં શાં સન્માન કરશું ?
શી શી મહેમાની કરશું ? પ્રાણીની પાંખડીએ
પોંખીશું, એનું અભિષેક ન શું, મહારાજ !

ચોગેદ્ર

મૃત્યુ.

ચંદ્રદાસ

ચુરદેવ ! શું અવખામણું નામ છે એનું ?
એવા કુટુબા ને કુખડા
મહેમાનને તો હું ન
બોલાવું.

કુવે ! વરસાદ વરસાતો છે કુવે ! બપોળી બુઝાં ખડયાં ?

(ધીમે મુકે મગ દાયે શિર ચાપે છે; જળ
પ.મ.છે.)

ચોગેદ્ર

બેટા ! હવે તો હું ચાપો જમશ !

ચંદ્રહાસ

ક્યાં મહારાજ ! શું મને એકલો મુકીને ?

ચોગેંદ્ર

બેટા ! જ્યાં આખર સૌને જવાનું છે ત્યાં;
એકલપથીના એકલ પ્રવાસજ હોય.

ચંદ્રહાસ

એ વડે લાંબે મજલે કે' એકલું ગમે ?
એકથી બેલસા કહ્યું છે ને મહારાજ ! પુરાણ
—અતિ પુરાણ કાળના રાજેન્દ્ર ને રાણી કેવાં
ડાહ્યાં ? મોટા માણસ કે એકલાં જાય ?
રાણીઓ મરે ને સાહેલીઓ શિર ધરે મહારાજ !
લાંબે પદે કે' એકલાં જવાય ? જ્યેષ્ઠએ ને
સાહેલીઓની સાથે ગુલામી ગુફતેગો ! મહારાજ !
મને બધી રમત આવડે છે. આ તમે વળી મર-
વાની નવી રમત કાઢી. ઓતનારીની આ તે
કે' નવી રમત છે. મને શીખવો ને ગુરુદેવ !
મરવાનું.

ચોગેંદ્ર

બેટા ! તારાં મર્ખાં હાર્યે મારું દર્દ ઓછું.
થઈ જાય છે. (ચંદ્રહાસ ગુરુને જોળામાં
સુતરાવે છે. ને કુમળે હાથે શિર પંપાળે છે.)
ગુરુદેવ ! તમારી સાથે શું લઈ જશો ?

ચોગેંદ્ર

બેટા, ત્યાં તો એકલાં પુણ્ય ને પાપના
અર્થાં લઈ જવાનાં.

ચંદ્રહાસ

વળી એ પુણ્ય ને પાપ કેવાં હશે ?

ચોગેંદ્ર

બેટા તું આમ મારા દુર્દર્શિનું માથું પંપાળે
એ પુણ્ય.

ચંદ્રહાસ

સમજ્યું, સમજ્યું, પુણ્ય તો આપું હસતું
રમતું ને પાપ કું હોય ?

ચોગેંદ્ર

બેટા તું મારી આટઆટલી સેવા અંતિમ
ઘડીએ કરે છે ને હું તને કશું એ દીધા વિના
જઈ એતું નામ પાપં.

ચંદ્રહાસ

એમ ન જવાય તારે, ગુરુજી ! આપો
આપવું હોય તે હા ! આપજો આપવું હોય
તેટલું ! પણ જો જો ! પણ જો જો હોં, આ
મારી હથેલી તો નાની છે. ઉચકાય એટલું
આપજો. હોં !

ચોગેંદ્ર

બેટા ! હું તને મારી 'ઉપા' આપું છું.

ચંદ્રહાસ

હથેલીમાં ઉચકાય એવી હલકી કુલ છે કે
નહીં મહારાજ ! મારાથી ન ઉચકાયને ધબદબને
નીચે પડી જાય તો મારો વાંક ન કાઢશો.

ચોગેંદ્ર

બેટા ! એનો તો હસ્ત ઝલાય ને હથેલીમાં
ન ઝીલાય.

ચંદ્રહાસ

ને એની અંશુલિ ઝાલી ક્યાં લઈ જઈ ?
એ તો મારી હેત પુતળાને ?

ચોગેંદ્ર

સંસારકુંજમાં.

ચંદ્રહાસ

મહારાજ ! પછી શું રમીએ ?

ચોગેંદ્ર

સંસાર માંડવાનું બેટા !

ચંદ્રહાસ

એ રમત વળી મને નથી આવડતી. એને
તમે શીખવી મેલી છે ને ?

ચોગેંદ્ર

હા ! બેટા ! એ ચક્રોર જાત છે.

[વધુ માટે જુઓ ૫૪૫૬૫]

બ્રહ્મપુરાણ અને વિષ્ણુપુરાણના સમયનો વિચાર

લેખક :

ડૉ. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

— ૦ —
બ્રહ્મપુરાણ

આ પુરાણનું નામ વિષ્ણુપુરાણવાળી પુરાણાનુક્રમણિકામાં પહેલું આવે છે, એનો અર્થ એટલો થઈ શકે કે વૈષ્ણવ પુરાણોમાં આ જુનામાં જુનું હોય. બ્રહ્મપુરાણની વંશાવળીઓ વાંચુસ ને બ્રહ્માંડની પરંપરાની પણ એની બીજી આટલિત જેવી છે. પાર્શ્વદેવ કહે છે કે “વંશવલ્લુ”નામાં બ્રહ્મપુરાણ અને હરિવંશ ધણે અંશે મળતાં છે અને નજીવા દેરદેરી સાથે એકજ પાઠ આપે છે. પણ બ્રહ્મપુરાણનો પાઠ હરિવંશ કરતાં પણ તુટિત છે. “મતલબ કે હાલના બ્રહ્મપુરાણનો વંશો એ મુખ્ય વિષય નથી.

વંશ સાહિત્યમાં જેમ બ્રહ્મપુરાણ વાયુ-બ્રહ્માંડ અને કદાચ હરિવંશ પછીનું છે તેમ કૃષ્ણચરિત્રની બાળતમાં આ પુરાણ હરિવંશ પછીનું પણ વિષ્ણુપુરાણ પહેલાનું લાગે છે. અને માટેજ વિષ્ણુપુરાણવાળી પુરાણાનુક્રમણિકામાં એને પહેલું રચાન મળ્યું છે. આ પુરાણના ૧૮૦માં અધ્યાયથી ૨૧૨ સુધીના ૨૨ અધ્યાયો-માં શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર ... અ. વિષ્ણુપુરાણના

પાંચમા અંશના ૩૮ અધ્યાયોમાં શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર છે. અને બેય પુરાણોમાંના શ્રી કૃષ્ણચરિત્રનો ધણો ભાગ શબ્દશઃ એક છે. એ બેયને સરખાવવાથી ૨૫૪ જણાય છે.

તેમાં પણ બ્રહ્મપુરાણ વિષ્ણુપુરાણમાં કહેલું કૃષ્ણચરિત્ર હરિવંશ કરતાં ઔર્ધ્વાશ્રિત છે, એ હરિવંશ સાથે સરખાવતાં દેખાય છે. અલબત્ત હરિવંશનો મહાભારત શૈલીનો વિસ્તાર હતો અને વિષ્ણુએ છોડી દીધો છે. અને ભાગવત તો વિષ્ણુપુરાણનેજ અનુસરે છે. વિષ્ણુપુરાણના પાંચમા અંશનો પહેલો અધ્યાય અને ભાગવતના દશમસ્કંધનો પહેલો અધ્યાય એકજ છે.

શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર પછી, ૨૧૩ મા અધ્યાયમાં બ્રહ્મપુરાણમાં વરાહ, વૃસિંહ, વામન, દત્તાત્રેય જામદગ્ન્ય, દાશરથિરામ, શ્રી કૃષ્ણ અને કલ્કિ એટલા અવતારોનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર છે. આ અવતાર ચરિત્રો વિષ્ણુપુરાણમાં નથી. અને વિષ્ણુપુરાણોકત પ્રલ્હાદ ચરિત્ર, ધ્રુવ ચરિત્ર વગેરે ભાગો બ્રહ્મપુરાણમાં નથી. વૈષ્ણવ બકિત માર્ગમાં પ્રલ્હાદચરિત્ર વગેરેનું રચાનું જોતાં બ્રહ્મપુરાણના

આ વૈષ્ણવ ભાગો વિષ્ણુપુરાણના વૈષ્ણવ ભાગો કરતાં પ્રાચીન લાગે છે. અને હરિવંશ કરતાં અર્વાચીન, અને કાલિદાસ પરશુરામને અવતાર નથી ગણતા માટે કાલિદાસ પછીના એટલું નહો. વળી અક્ષપુરાણ વિષ્ણુપુરાણ જેવું વૈષ્ણવ પુરાણ નથી. અક્ષપુરાણમાં સૂર્ય સ્તુતિ છે. (જુઓ અ ૩૩) રુદ્ર મહિમાનું વર્ણન છે. (અ ૩૪) પાર્વતી આખ્યાન, શિવસ્તુતિ, દક્ષિણ ભંગ વગેરે શૈવ વસ્તુઓ પણ છે (અ ૩૪, અ. ૩૭ અ. ૩૯) અને આ વિષયોમાં આ પુરાણ વાયુ કરતાં અર્વાચીન અને બીજાં શૈવપુરાણો કરતાં પ્રાચીન જણાય છે. એમાં શૈવ, વૈષ્ણવોના ઝગડાનો અંશ નથી. બાકી આ પુરાણ નથી વૈષ્ણવ કે નથી શૈવ એ વસ્તુતઃ તીર્થપુરાણ છે.

મદાહારતના વનપર્વના તીર્થ પ્રકરણ સાથે આ પુરાણને ધરો સંગ્રહ હોવાનો સંભવ છે. અને તેના ૭૦ મા અધ્યાયથી ૧૭૫ માં સુધીના અધ્યાયો તીર્થ માહાત્મ્યના છે. પણ આ તીર્થ વર્ણનને બીજાં ૨૬૬ વગેરેનાં તીર્થ વર્ણનો સાથે સરખાવતાં આ પુરાણનું તીર્થ વર્ણન પ્રાચીનતર જણાય છે. ૭૦ પહેલાંના અને ૨૧૩ પછીના ઘણા અધ્યાયોમાં વંશો, સર્ગ, પતિસર્ગ, વર્ણાશ્રમ ધર્મ, શ્રાદ્ધ વગેરે સામાન્ય પૌરાણિક વિષયો છે. આનંદાશ્રમ સંસ્કૃત સીરીઝમાં છપાએલ અક્ષપુરાણમાં કુલ ૨૪૫ અધ્યાયો છે. અને આનંદાશ્રમ પાસેની હરન પ્રતોનું વર્ણન વાંચના ગૌતમી માહાત્મ્ય નામથી ઓળખાતો તીર્થ વર્ણનનાજો ભાગ એમ એ ભાગ શુદ્ધ હોય એવું દેખાય છે.

અક્ષપુરાણનો વંશાદિ વર્ણનનાજો ભાગ હરિવંશથી અર્વાચીન છે એ જોતાં એ ભાગ ૯. સ. ૪૦૦ ની આશ્રપાસનો હોવાનો સંભવ છે. અને શ્રી કૃષ્ણ ચરિત્રના ૧૧ અધ્યાયો પણ એ અરસાના અથવા સો વર્ષ પાછળના હોય, કારણ

કે બાણ કવિ તો કૃષ્ણચરિત્ર માટે હરિવંશનું જ નામ લખે છે. ગૌતમી મહાત્મ્યવાળા ભાગ માટે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર વાળા ભાગ કરતાં એ ભાગને બહુ અર્વાચીન માનવાનું ખાંસ કારણ નથી. પણ આ અક્ષપુરાણમાં અમુક અધ્યાયો પાછળથી ઉમેરાયા છે. દા. ત. ૧૭૬ મા અધ્યાયમાં અનન્ત વાસુ દેવના મહાત્મ્યનું, ૧૭૭ મા અધ્યાયમાં પુરુષોત્તમ ક્ષેત્ર માહાત્મ્યનું અને ૨૮ માં અધ્યાયમાં કૌણ્દિસ માહાત્મ્યનું વર્ણન છે. આ ત્રણે તીર્થ સ્થાનો ઉડિયામાં છે. તેમાં અનન્ત વાસુદેવનું મંદિર ૧૦ મા શતકનું, અને પુરુષોત્તમ ક્ષેત્રનું એટલે કે પુરીના જગન્નાથનું મંદિર બારમા શતકનું છે અને કૌણ્દિસ અથવા કૌણ્દિકનું પણ લગભગ એ વખતનું કે સો વર્ષ પાછળનું હશે. ૨૮મા અધ્યાયમાંજ ઓડિશાના અક્ષાણીની સ્તુતિ છે એ જોતાં ઉડિયાના પંડિતોએ બારમા તેરમાં શતકમાં ઉડિયાનાં આ તીર્થોના માહાત્મ્યો અક્ષપુરાણમાં ઉમેર્યાં હોય એ સંભવિત છે. આ કૌણ્દિકિસ મહાત્મ્ય ઉચ્ચ આધાર રાખી વીંદસને અક્ષપુરાણને ૧૩ મા કે ૧૪ મા શતકનું ગણેલું પણ આખા પુરાણને એટલું અર્વાચીન માનવાનું કારણ નથી એમ તો હવે પાત્રાસ પંડિતો પણ સ્વીકારે છે. આ પુરાણોને હદેશીને રેખ્સન અરુંજ કહે છે કે:—
The elementary fact that the date whether of building or of a literary production is not determined by its latest addition is in their case generally ignored, (Cambridge History of India Vol. 1. p. 300)

અર્થાત અક્ષપુરાણમાં છેવટનો ઉમેરો ૯. સ. બારમા તેરમા શતકનો છે પણ તેનો મોટો

ભાગ વિષ્ણુપુરાણ પહેલાંનો અર્થાત્ ૪. સ. પાંચમા શતક જેટલો જુનો છે. શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર ને દાખલો ઉપર આધેજ છે. બીજો દાખલો કંડુ આખ્યાનનો છે. ૨ા. ૨ા. મુંડરીએ આ જમાનામાં 'ગુજરાત'માં પ્રસિદ્ધ કરેલું કંડુ આખ્યાન બ્રહ્મપુરાણમાં અને વિષ્ણુપુરાણમાં છે. (અ. ૧૭૮) ત્રીજો દાખલો હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનો જેવા જેવો છે. બ્રહ્મપુરાણોક્ત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનો (અ. ૧૦૦) અંતરેય બ્રાહ્મણને અનુસરે છે. ન્યારે માકડેય પુરાણમાં સત્યવ્રત હરિશ્ચંદ્રની પ્રસિદ્ધ કથા છે.

બ્રહ્મપુરાણ મુળ જુનું હોવા છતાં એમાં પાછળથી કેવા ઉમેરા થયા છે એ ઉપર કશું છે એથી પણ સરસ દાખલો તામોજુષ માહાત્મ્યનો છે. તામ્ર લિપ્ત અથવા તામ્રલક નામનું જુના કાળમાં ગંગાના મુખ આગળ બંદર હતું એ પ્રસિદ્ધ છે. તે હાલમાં મીનાપુર જિલ્લાનું એક ગામ છે. આ ગામમાં એક બગીચીમાં નામનું મંદિર છે. આ મંદિર ૧૪ માં શતકમાં મુળના બૌદ્ધ વિહારને ફેરવીને બાંધવામાં આવ્યું છે. આ મંદિરનું વર્ણન તામોજુષ માહાત્મ્યમાં છે. પણ આ આવું માહાત્મ્ય પ્રક્રિય છે. કેટલીક પ્રતોમાં મળે છે અને કેટલીકમાં નથી મળતું. (જુઓ Indian Antiquary 1925 July p. ૬૦૩).

વિષ્ણુપુરાણ: પૌરાણિક સાહિત્યમાં વિષ્ણુ પુરાણનું રચન ઘણું મહત્વનું છે. એ પુરાણ શ્રી ભાગવતનું મૂળ છે. શ્રીમદ્ ભાગવત મુખ્યત્વે એનો આધાર રાખીને ચાલે છે. વિષ્ણુપુરાણના ૭ અંશોના ભાગવતે બારરકથા કર્યા છે. વિષ્ણુ પુરાણે કહેલી વિષ્ણુ ભકિત અથવા કૃષ્ણ ભકિત નો ભાગવતે વિસ્તાર કર્યો છે. વિષ્ણુપુરાણની ભકિત કરતાં ભાગવતની ભકિત વધારે ઉંડી

વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે કવિત્વમય તથા વધારે તીવ્ર છે. વળી વિષ્ણુપુરાણમાં જેટલું છે તેટલું સંગ્રહી લીધા પછી ભાગવતે જે નવા ઉમેરા કર્યા છે તે જોતાં ભાગવત અને વિષ્ણુપુરાણ વચ્ચે ઠીક સમય ગયો હોય અને એટલા સમયમાં સારું વૈષ્ણવ ભકિત સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું હોય એમ જણાય છે. અર્થાત્ ભાગવતનો સમય નવમાં શતકમાં માનતાં ભાગવત પહેલાં અસ્તો ત્રણસો વર્ષ ઉપર વિષ્ણુપુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ લાગે છે. બીજી તરફથી વિષ્ણુપુરાણ વાયુપુરાણને, સર્ગાદિ વિષયોમાં અને હરિવંશને તથા બ્રહ્મપુરાણને વૈષ્ણવ વિષયોમાં અનુસરે છે. એટલે વાયુપુરાણ, બ્રહ્માંડપુરાણ, હરિવંશ, મત્સ્ય (માત્ર વંશ વિભાગ) અને બ્રહ્મપુરાણ કરતાં વિષ્ણુ પુરાણ અર્વાચીન જણાય છે. બાણ કવિએ વિષ્ણુપુરાણનું નામ નથી લીધું, વળી વિષ્ણુ પુરાણમાં ભકિતપોષક તરીકે પ્રસ્તાવિત ચરિત્ર કશું છે, પણ ભકિત તરીકે પ્રસ્તાવિતો ઉદ્દેશ વાયુમાં, હરિવંશમાં, મત્સ્યમાં કે બ્રહ્મપુરાણમાં નથી અને એ પ્રકારની ભકિત કથાઓ પ્રચારમાં આવતાં કેંક વખત લાગેલા જોડે એ બધું જોતાં હરિવંશ, બ્રહ્મપુરાણ પછી સો બરસો વર્ષે એટલે કે ઇ. સ. ૬૦૦ ની આસપાસમાં વિષ્ણુપુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ છે. પાર્લિટર પાંચમા શતકથી પ્રાચીન નથી એમ કહે છે. વળી નવમા શતકના ગ્રંથકાર શંકરાચાર્યના બ્રહ્મ સૂત્ર ઉપર ભામતી ટીકા લખનાર ઇ. સ. ૮૫૦ ની આસપાસમાં ચરેલા વાયરપતિ મિશ્રે ભામતી માં 'યમે ગાયું છે' એમ કહીને નીચેનો અર્થો શ્લોક ઉતારેલો છે:—

હરિ ગુહ વશગોસ્મિ ન સ્વતન્ત્રઃ

પ્રમથતિ સંયમને મમાપિ વિષ્ણુઃ ।

। —મ. સૂ. અ. ૩.૨૪

આ શ્લોક વિષ્ણુ પુરાણ અં. ૩ અ. ૭ માં

અનુસરી ચાલુ થાય છે. એજ અધ્યાયમાં શ્લો ૧૩ થી આગળ વાયુ પુ. અ. ૨૯ માં કહેલ અગ્નિ વંશ વર્ણન વાયુ કરતાં દુઃકામાં છે. વિ. પુ. અધ્યાય ૧૧ માં ઉત્તાન પાદના પુત્રના પ્રસંગમાં ભક્ત તરીકે લાંબું ક્ષુબ્ધિરિત આવે છે જે વાયુ વગેરેમાં નથી, પણ વિષ્ણુને અનુસરી ભાગ્યશ્રીમાં, પણ (સ્વર્ગખંડમાં) અગ્નિ પુરાણમાં અને નારદીય પુરાણમાં છે. આ પ્રસંગમાં વાયુ, મત્સ્ય, હરિવંશ અને પ્રહ્લ પુરાણમાં ઉત્તાનપાદને સુનૃતા નામની એક સ્ત્રી કરી છે પણ વિષ્ણુ પુ. અને તેને અનુસરનારાં ભાગવત વગેરે સ્મૃતિ અને સુનીતિ બે સ્ત્રીઓ કહે છે.

વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૨ માં આગળ ક્ષુવતી સંતતિની કથા ચાલે છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૨ માં છે. પછી વિ. પુ. અ. ૧૩ માં વૈન્ય પૃથુની કથા છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૨ (શ્લો ૮૨ થી આગળ) માં છે. આ પ્રસંગમાં વૈન્યનાં અવશુભો ગણ્યાવતાં વિ. પુ. એને વિષ્ણુ નિન્દક કહે છે તે વાત વાયુ પુ. માં નથી. વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૪ની પ્રચેત-સોની કથા વાયુ પુ. અ. ૬૩ માં છે. પણ પ્રચેત-સોએ કરેલી સ્તુતિ (શ્લો. ૯ થી ૪૯) વિ. પુ. માં જ છે. પછી વિ. પુ. અ. ૧૫ વાયુ પુ. અ. ૬૩ શ્લો ૨૯ થી આગળને અનુસરે છે. આ પ્રચેતસ આખ્યાન પણ વિ. પુ. મુળ વાયુ જેવા પુરાણમાંથી પૌરાણિક કથા લઈ એમાં વૈષ્ણવ તત્ત્વો કેવી રીતે ઉમેરે છે તેના દાખલા તરીકે એવા જેવું છે. અને આ રીતે ઉમેરા કરતાં કેટલીકવાર ગાંધક પણ થાય છે. વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૫ ના પહેલા દશે શ્લોકો વાયુમાંથી ઉતારેલા છે પણ ૧૪ માં અધ્યાયનાં વિષ્ણુએ પ્રચેત સોને વરદાન આપી દીધેલું હોવાથી પ્રચેતસોના મુખમાંથી વાયુ અને અગ્નિ નીકળવાની વાત તદ્દન અચાલે છે.

વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૫ માં આગળ પ્રહ્લ

પુરાણમાંથી લીધેલું કંડુ આખ્યાન પ્રચેતસોના આખ્યાનમાં જોડી દીધું છે. પછી દર્શક અને સમસાધ્યવની કથા આવે છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૫ (શ્લો ૧૨૨ થી ૧૫૯) નો સાર છે. પછીનો વિ. પુ. નો ૧૫ મો અધ્યાય વાયુ પુ. ૬૬ ને અનુસરે છે. પછી વાયુ પુ. અ. ૬૭ (શ્લો ૪૭ થી ૬૧) માં દિરણ્ય કશિપુની વાત છે. એમાં દિરણ્ય કશિપુની દુષ્ટતાની કે પ્રહ્લાદની ભક્તિની વાત નથી, વિષ્ણુ પુ. માં બરાબર આજ દેકાણે. અ. ૧૫ (શ્લો. ૧૨૮ થી આગળ) માં શરૂ થાય છે પણ પછીના પાંચ ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯ અને ૨૦ માં લંબાણથી પ્રહ્લાદ ચરિત કહ્યું છે. આ પ્રહ્લાદ ચરિત આ પ્રમાણે ભાગવતમાં છે. પછી વાયુ. ૬૭ માં કિતિમાંથી મરુતના જન્મની કથા છે. તે વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૨૧ માં છે. અને વાયુ. અ-૬૮ માં કહેલોદનું પુત્રોનો વંશ પણ વિ. પુ. માં ૨૧ મા અધ્યાયમાં જ કહ્યો છે ૨૧ મા અધ્યાયના બાકીના શ્લોકોમાં વાયુ પુ. અ. ૬૯ નો સાર એવો છે. વિષ્ણુ પુ. અ. ૧ અ. ૨૨ મો રવતંત્ર ભક્તિમય વૈદાંતનો છે. બળ આ રીતે વિ. પુ. નો પહેલો વંશ પુરાં યથે એની ઉપર જરા ચિરંતારથી વાયુ સાથે સરખ ગણી કરી છે. વિ. પુ. વાયુના ક્રમને કેવું દ્રષ્ટે તે અનુસરે છે અને માત્ર નવા વૈષ્ણવ વંશો કેવી રીતે ઉમેરતું જાય છે એ ઉપલી સરખામણીથી બરાબર દેખાય છે. હવે બાકીના પાંચ વંશો દુઃકામાં જોઈએ

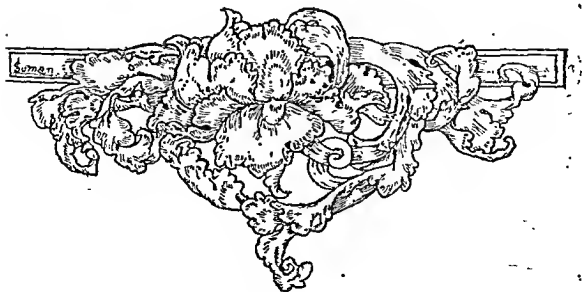
વિ. પુ. અ. પીઝના પહેલા પાંચ અધ્યાયોમાં વાયુ પુ. ના અ. ૩૩ થી ૪૯ મુખીમાં કરેલે ભુવન કાશ વર્જનનો સાર છે. વિ. પુ. અ. ૨ થી ૬ માં નરકોનું વર્ણન છે જે મુળ વાયુ પુ. માં નહીં હોય પણ પાછળથી ૧૦૧ મા અધ્યાયમાં ઉમેરાયું જણાય છે. વિ. પુ. અ.

પાંચ થી ૧૨મા અધ્યાયોમાં વાયુ પુ. અ. ૫૦ થી ૫૩ માં દેહ્યુત્ત્વોત્પત્તિષ્પત્યાર વર્ણન છે. વિ. પુ. અ. ૨ ના છેલ્લા ચાર અધ્યાયોમાં ૪૩ ભરતનું આખ્યાન અને ઋષુ તથા નિદાધનો સંવાદ છે જે વાયુ વગેરેમાં નથી પણ ભાગવતે વિષ્ણુમાંથી લીધેલ છે.

વિ. પુ. ના ત્રીજા અંશમાં ભવિષ્યના મન્વન્તરોત્ત્વનું વર્ણન છે. જે વાયુ અ. ૧૦૦ માં છે. વેદની શાખાઓનું વર્ણન અ. ૩ અ. ૩ થી ૬ માં છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૦, ૬૧ માં છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પુરાણમાંનુક્રમણિકા છે. તે વાયુ પુ. અ. ૧૦૩ માં છે. વિ. પુ. અ. ૩ થી ૮ થી ૧૨ માં વર્ણાશ્રમેના આચારોનું પ્રકરણ છે. વા. પુ. માં આ પ્રકરણ ટુંકામાં અ. ૮ માં છે. પણ ખીજા પુરાણોમાં કાતકુર્મમાં, પદ્મમાં, વામનમાં ત્રિમાં અને ગરુડમાં ઠીક વિસ્તારથી છે. વિ.

પુ. અ. ૧૨ થી ૧૬ માં શ્રાદ્ધ પ્રકરણ છે. વાયુ પુ. માં અ. ૭૧ થી ૮૪ માં શ્રાદ્ધ પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણ વાયુ, કુર્મ, માંકડેય, વામન, ગરુડ, મત્સ્ય, પદ્મ (સદિખંડ) બ્રહ્મ, અગ્નિ અને વેરાહ એટલાં પુરાણોમાં જોવા વધુ વિસ્તારથી છે. વિ. પુ. અંક અ. ૧૭, ૧૮, માં જૈનો અને બૌદ્ધોની નિંદા છે.

વિ. પુ. અ. ચોથામાં વંશાવળીઓ છે. આ પ્રકરણનાં ૨૪ અધ્યાયો વાયુના ૮૫ થી ૯૪ અધ્યાયોને અનુસરે છે. પણ વિ. પુ. આ આખતમાં જ્યાં વાયુથી શુદ્ધ પડે ત્યાં હરિવંશ અને બ્રહ્મ પુરાણને અનુસરે છે, આ પ્રકરણનો પાર્શ્વેટર વિગતવાર અભ્યાસ કર્યો છે. વિ. પુ. અ. ૫ તો સ્વતંત્ર કૃષ્ણ ચરિત્રનો છે. અને વિ. પુ. અ. ૬ ના આઠ અધ્યાયો વાયુ પુ. ના ૧૦૦ થી ૧૦૩ અધ્યાયોને અનુસરે છે.

પુષ્પબાણુ વિલાસ*

અનુવાદક :

સા. “ પુકરિક ”

૧

ગાઠાં ચંદનની ગરી રજ્યદા આલિંગતાં ગોપિકા,
ચાતાં ધર્ષણુ સાથ પીના સ્તનની વ્યાપે સુત્રાસો મીઠા;
જેનાં રક્ત ઉગ્ગમરે નયન એ અર્ધે સવારે પ્રભા,
તે જ્વરાગ્રણી વેણુનાદ રસિયા રક્ષા કરે સર્વદા.

૨

યુવતિ સહિત ખેલી ચિત્રવિચિત્ર રંગો,
વિદિન જમ વિષે છે નંદસુનુ ચરિત્રો;
મનમહો અભિલાષો ધારી આલંબનો તે,
રતિપદ રચવાને આરદા તુષ્ટ થાજે.

૩

આમોદે વિકસિત નેત્ર કમલોઃ સ્વાગી નિહાળી થયાં,
વ્યાખ્યાં રોમ અખિત્ર અંગ ઉપરે એકાન્ત ભેળાં થતાં;
કાયા કળી ઉઠી પયોધર વિષે ચાતાં વદા સ્પર્શને,
નીની સુદૃઢ જે દીલી પડી ગમ આલિંગતાં કંઠને.

૪

મીઠાં મંદ કરે સરોજ સમજે મુખે દુરેથી રિચતો,
જેનાં ઉત્ત કૂચથી સરી રહ્યો છેડો પરિધાનનો;
સાનિધે જન વંચનાર્થ પદુ જે પાણિ પ્રસારી પડી,
ગંડરયાન સુટેકની નિરખતી શ્રીગોક્ષી એકાઠસી.

૫

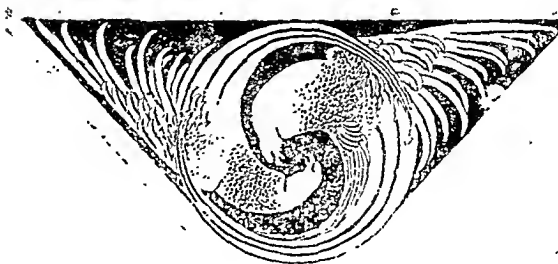
રે જોષ લે સદન માધવીનું નિરન્ધ,
મધ્યે નિકુન્જ વિખરેલ જાલી કુચમ;
જો કુન્જિતો કરી રહે રસસુંદરીઓ,
ધિકૈતથા કલરવે ન સુણાય તે તો.

૬

ડંખા બિંબસમાન ધારી અધરો વ્યાકુલ દોડી યનાં,
બૂસાયું શ્રમસ્વેદથી તિલકને વિંધાઈ કાંટે જતાં;
કર્ણ કર્કશ કંકણો સ્વર કરે હા હરત ધૂમાવીને,
સાને જો વન શુક્ર પાછળ ભમે પુષ્પો નણુંદી વિણે.

૭

માલી વેણી છુટેલ એક કરધી ને અન્ય દાતે વળા,
સાડીના સરકી ગયેલ પટથી તુંગ સીનો ઢાંકતી;
અર્ધી અંદન અંશ કૈંક તનુએ તામ્બુલ રકતોષ્ઠરી,
જાયે પ્રિય ગૃહેથી પુષ્પ શરની સાક્ષાત જયશ્રી સમી.

સરનાર શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ.

રાગે પેત્રા માણસ કેડ પર હાથ દઈને ઉભો હતો.

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ બાણુકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

રા. રવિશંકર મ. રાવળ

સમય :

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની બાહીતી

પાટલીપુત્ર
કુસુમપુર
રાજગૃહ

પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.

તક્ષશિલા ... અધ્યાત્મિક આગળ આવેલું વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હોંદુ રાજનું પાટનગર.

કુમ્ભવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ ..... મગધના નરેન્દ્ર હિરણ્યગુપ્તનો મંત્રી.

વક્રનાસ ..... મગધના નરેન્દ્ર હિરણ્યગુપ્તનો અમાત્ય.

સુમોહા ..... તક્ષશિલાના રાજા સુમ્નાહની પુત્રી ને હિરણ્યગુપ્તની રાણી.

હિરણ્યગુપ્ત } શુદ્ર મહાપત્ર નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા.
ધનનંદ }

શેષ...હૃદયક માલસવોના દૂત પ્રણિધિ.
 આંસિ...તક્ષશિલાનો સુવરાજ ને સુમોહનો ભાષ.
 સિખ્ખુ યસ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.
 સેનાજિત.....હિરણ્યગુપ્તના અંતઃપુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
 ગૌરી.....સેનાજિતની પ્રિયતમા.
 મૈનાડી.....મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.
 આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.
 વિષ્ણુગુપ્ત...આંસિનો ગુરુખંધુ.
 પ્રમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
 કંદુ }
 શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
 સ્થૂલભદ્ર }
 દોશા...પાટલિપુત્રની વિખ્યાત ગણિકા.
 કુમાર ચંદ્રગુપ્ત.....નરેન્દ્રદેવનો ભત્રીજો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા છે. સ પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શક યુગ ૪. મહાપદ્ય નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાલ્પ વર્ષ થયાં હતાં; અને તેના પૌત્ર હિરણ્યગુપ્ત 'સચાર્ય'સિદ્ધ નું ખીરું ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાજતો હતો.

મહાપદ્ય નંદ તક્ષશિલાની કુંવરી સુમોહા સાથે પરણ્યો હતો. સુમોહાનો ભાઈ આંસિ ઘણું વર્ષે બહેનને મળવા આવ્યો હતો, તેની સાથે એના પ્રાણજી મિત્ર વિષ્ણુગુપ્ત હતા. નંદના રાજ્યમાં પ્રાણજી પગે ચાલીને ભય એવી પ્રથા હતી. વિષ્ણુગુપ્તે આ આજ્ઞા ન સ્વીકારી. તે ચાલીને અંધ આચાર્ય શકટાલને ત્યાં ગયો.

આથી રાજ્યના અધિકારીઓમાં ચર્ચા ચાલીને ભય હત્યત થવા લાગ્યો. મહાપદ્ય નંદ સ્વર્ગારોહિ હતો. સુમોહા એનાથી કંટાળી હતી. ભાઈ આવ્યાના સમાચારથી તે રાજ થઈ. મહાપદ્ય નંદે કેં દેતુ સાધવા સુમોહાદ્વારા આંસિને આમંત્રણ મોકલાવ્યું.

આચાર્ય શકટાલ એક વખત સત્તાના શિખરે હતા. હિરણ્યગુપ્તના સમયમાં તે રાજદ્રોહી હતા. તેની પુત્રી ગૌરી અંતઃપુરના અધ્યક્ષ સેનાજિત સાથે વરાવવાની હતી.

સંનિધાતા દર્શકની પત્ની મૈનાડી, ધરડા પતિની નુવાન પત્ની હતી. મૈનાડી સંનિધાતા ને રાજ્યથી કંટાળી હતી. તે કુમાર ચંદ્રગુપ્તને ચઢાવી હતી. પણ તે ક્યાંક ચાલી ગયો હતો. મૈનાડીને વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યાના સમાચાર મળે છે. તે તેની પાસેથી મળે તો કુમારની ખબર ભણવા તેને મળવા ભય છે.

શકટાલને ત્યાં આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને મળવા સિદ્ધ દાપયુક્ત, રાક્ષસમંત્રી, છુદ્ધ માલસવોના દૂત પ્રણિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. સેનાજિત પણ નવા આગંતુકને અને તેની પ્રિયા ગૌરીને મળવા આવ્યો. પણ તેને થોડી વાર રાહ લેવા પછી ધરમાં પ્રવેશ થઈ શક્યો. આ અપમાનથી તેનું દહય આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયું. સેનાજિત શકટાલને લક્ષ્મિવિ નમ્રી કરવા કહે છે.

વિષ્ણુશ્વર અહીંના દોષિયોની અધમ દશાથી નહીંતાં યાય છે. જ્યાં બ્રાહ્મણોની અવગણના થતી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણોએ ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન છોડી જવા પ્રેરે છે.

રાક્ષાસ ગૌરીને સેનાનિત સાથે વસાવવાના છે એ નહીં વિષ્ણુશ્વર આશ્ચર્ય પામે છે. ને વિષ્ણુશ્વર ગૌરીને પરણવા તૈયાર યાય છે.

નરેન્દ્રદેવે આંખિ ને તેના બ્રાહ્મણ મિત્રના આગમનથી નંજરમાં મવતેલા હયમયાદથી હરે છે ને એમને કેમ જલ્દી દૂર કરવા તેની યુક્તિ રચે છે. અને આંખિએ સુમેહા સાથે આવતી નેમ જલુ' એમ નક્કી થાય છે. પણ તે પહેલાં કહ્યું આવનાર મહેમાનોના માનમાં સમાજની રચના થાય છે.

ગૌરી ઉપરા ઉપરી ધનતા અદ્ભુત બનાવેથી કંટાળી ગઈ હતી. પોતે કોની સાથે લગ્ન કરે ? સેનાનિત કે વિષ્ણુશ્વર સાથે ? એ કંટાળી એના એક બાઈ સ્થૂલભદ્ર મણિકાને ત્યાં પડયો પાંધર્યો રહેતો તેની સલાહ અર્થે ચોરીછુપીથી તેને મળવા જાય છે, આ અણધાર્યો આગમનથી સ્થૂલભદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આવ્યું. તે કોરાને લ્યજ અતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા ચાલી નીકળ્યો.

ગૌરી સગનારા યઈ ધર ગઈ. સેનાનિતે આવી રાકટાલને કહ્યું : ' નરેન્દ્રદેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રત્ન આપી છે. પણ સગની તિથિ મહાદેવી પીએરથી પાછાં આવે ત્યાર પછી નક્કી યશે, '

આ સાંભળી રાક્ષાસ નૈમિષારણ્ય જવાનું મુલતવી રાખે છે.

મૈનાડી વિષ્ણુશ્વરને સંકેત પ્રમાણે આવી મળી. મૈનાડીએ ગૌરીને હેતુભાવથી પોતાની કરી લીધી. ને સગની વાતમાં સેનાનિત તરફ પક્ષપાત દેખાડી સલાહ આપી.

ખીજે દિવસે સૌ સમાજમાં ભાગ લેવા ગયાં. સેનાનિત ગૌરીને મૈનાડીના પ્રેક્ષાગારમાં નીરાંતે મળી રાકયો. ને તે રાતે તે એના ઘરમાં કેદ કરેલા કેદીને વીસરી ગયો. કેદી કુમાર ચંદ્રશ્વર ત્યાંથી નાસી છુટી મૈનાડીને મળે છે. વિષ્ણુશ્વર કુમારને હાલ તુરત ત્યાંથી ચાલી જવા કહે છે.

વિષ્ણુશ્વર કુમારને તે મુરાદસીનો પુત્ર નથી પણ શૈશુનાગ મહાનંદીના ચૌરસપુત્ર કુમારશ્વર તેના પિતામહ હતા તેના ભેદ ફેરો છે. ચંદ્રશ્વરમાં નવી મહત્ત્વકાંક્ષાઓ જાગે છે ને આખરે તે નૈમિષારણ્યમાં જવા ચાલી નીકળે છે.

સેનાનિતનો કેદી નાસી છુટવાની જાણ થાય છે. ગૌરી એ કેદી વિષ્ણુશ્વર છોડવી ગયો એમ કહે છે. હતાશ સેનાનિત વફનાસને ખબર આપે છે. અતે સંનિધાતાની યુક્તિ-રાકટાલની હુ'પડી રાત્રે સગખાવી મુકવાની—સફળ કરી આવવા એને આજ્ઞા મળે છે. ગૌરીને આ ખબર પડે છે. તે આ રૂ વિચારે હબકી જાય છે, તેના પિતાને ને આચાર્યને અગ્નિમાંથી ને સેનાનિતને શ્રદ્ધાહત્યામાંથી ઉગારવા તે મૈનાડીનું ધર છોડી એની હુ'પડી તરફ ધસી જાય છે.

ખીજે દિવસે સવારે અર્ધ્ય અપતો જોતા સૌ લોકો સરસ્વતી મંદિરની સામે આવી એકાંકી થયાં, વફનાસ, સંનિધાતા ને સેનાનિત આવી ગયા. આંખિ તેના પોદ્ધાઓ સાથે આવી લાગ્યો. શોષ ને શુદ્ધક માલ્લેજોના ફૂતમણિધિઓ આવ્યા. પણ હજી આચાર્ય વિષ્ણુશ્વર આવ્યા ન હતા. કેમ નહોતા આવ્યા તેની અર્ચા શરૂ થઈ હતી. સિદ્ધાર્થે શપથક આવ્યા. એમણે પુરુષરજ કરી ત્યાં સમાચાર મળ્યા આચાર્યે રાકટાલના ઘરમાં રાત્રે આચાર્યે જળી મુઆ. શપથકે યોગસિદ્ધિથી પ્રાર્થના કરી ' આચાર્ય ! અર્ધ્યે રવી-કારે ' ને આંખિના પોદ્ધામાંથી આચાર્યે જાહાર પડ્યા. નરેન્દ્ર ને સૌ સ્તબ્ધ બની ગયા. નરેન્દ્રે આચાર્યની શિખા પકડવા હાથ નાખ્યો. શિખા છુટી ગઈ. રાત્ર પૂજ સાચવી ગયો. આચાર્યે ' નંદ નિકંદનની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આંખિ ને તેનું લશ્કર મહાદેવીને લેઈ ચાલી નીકળ્યું. સેનાનિત તેમની પુઠે પડયો.

સેનાનિત નૈમિષારણ્યમાં આવી લાગ્યો. એણે લશ્કરને મુખ આગળ રહેવા દીધું અને શેડા ચુટી કાઢેલા સૈનિકો સાથે તે આગળ ચાલી નીકળ્યો. તેને ત્યાં મહાદેવી વગેરે મળે છે. નૈમિષારણ્યમાં તે એકલો

અટ્ટલો લાગે છે, સંસ્કારવિહીન બન્યા છે. નૈમિષારણ્યનો પ્રભાવ તેને સાથે છે. તે કુલપતિ બદાક્ષને મળી વિષ્ણુગુપ્ત ન્યાય ધ્યાન કરે છે તે તરફ જાય છે.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૩૫ મું

જેમાં સૈનાન્વિતને નૈમિષારણ્ય છોડવું પડે છે

સા ન કરી બધાં એક ટેકરા પર આવેલા વરુણને મંદિરે ગયાં. મંદિર નાનું તે અડધા પથ્થરનું હતું અને તેના પર એક વૃદ્ધ પીપળો પોતાની ધટા વિસ્તારી રહ્યો હતો. ત્યાં દર્શન કરી બધાં મધ્યાહ્ને આશ્રમમાં ગયાં. સાથે સાથે સૈનાન્વિત પણ ગયો.

સૈનાન્વિત જેમ આ રથજનો પરિચય મેળવતો ગયો તેમ તેના હૃદયમાં પૂજ્યભાવે વાસ કર્યો, કમળે કમળે વૃદ્ધ, આધેડ. યુવક ને બાલક જે મળતું તે કુલપતિને પ્રણામ કરતું અને એ દસીને આશીર્વાદ કરેલા. બધાં પુરુષ અને સ્ત્રીના મુખ પર જે શાંતિ વિષ્ણુયુક્તના મુખ પર સંપૂર્ણ રીતે હતી તેના થોડા કે વધતો અંશ હતો. બધાં આત્મનિષ્ઠ ફરતાં હતાં. ઘણાં વિદ્વાન લાગતાં હતાં, કોઈ ગૌરવ વીરોહણું નરોત્તું કોઈ દંભી નેહોતું. શેષ ને અંભિ ને મદાદેવી પણ જાણે પળે પળે નિર્મલ યતાં જતાં હોય એવું લાગતું હતું. તે એકબીજાં ઝેરી નાગ હતા. તે મનમાં ને મનમાં ફરતાવાં હતાં હા, તે ઝેરી નાગ હતા, નંદના દરમાં તો નાગ હતા, અને આ બધું વિષમય કરવું એજ તેનું કલ્પવૃક્ષ હતું.

આશ્રમ આવતાં જે ચોગાનમાં એને પહેલ-વહેલા કુલપતિ મળ્યા હતા ત્યાં બધાં આગ્યાં. સાં અનેક સ્ત્રી પુરુષો આખા ચોગાનને લીધી-ગુપ્તી પેલિત કરી રહ્યાં હતાં.

મદાદેવીએ એનું કારણ પૂછ્યું.

“વત્સો” કુલપતિએ કહ્યું: “આ રથજ

વ્યાસતીર્થ અને સત્યશૃંગ જેવું જ પવિત્ર ને ફલદાયી છે. એને આ તમારા અધ્યક્ષે આજે સદ્ કયું” તેથી એને ફરીથી વિશુદ્ધ કરીએ છીએ.”

બધા તિરસ્કારથી સૈનાન્વિત તરફ જોઈ રહ્યા. તે શરમમાં માથું ઊંચું ન કરી શક્યો. તેણે માત્ર હાથ જ ઝોટ્યા.

“વત્સો! હોય” ઔદાઈથી હમીને કુલપતિએ કહ્યું: “એને શી ખબર કે જે પૂણ્યભૂમિને તે તેના ધોડાની ખરીયાં ઉભેરી રહ્યો દો. સાંની વેદોને નંદથી મહામનાથી નરાધિપો અને તપ ને જ્ઞાનમાં મહાન એવા મંદર્થિઓ પ્રણિપાત કરી ગયા છે? વત્સો! આ અગ્નિ કુલપતિ સૌનકે ખાર વર્ષનો સત્ર આરંભ્યો હાથે પ્રગટ્યો હતો.”

“ઓ હો હો!” મદાદેવીએ કહ્યું. સૈનાન્વિત ખમ્બ કરેલા અગ્નિ તરફ જોઈ રહ્યો.

“ત્યારે સુતાપોરાષ્ટ્રિકે ભારત અહીં આંજ કહેલું?” શેષે પૂછ્યું.

કુલપતિના સૈનાવૃદ્ધને એ મદાદપ્રસંગની ખબર હતી. અને એ પ્રસંગ અદોર્ભાજ બન્યો જનશ્રી તેમનાં હૃદયો ને કદખના ઉત્તેજ્યા. સૈનાન્વિતના મનમાં ભારત જે કથારૂપે હતું તે વાસ્તવિક જીવન રૂપે પ્રગટ થયું. તેણે અગ્નિ તરફ જોઈ. આજ અગ્નિ આગળ મગધના નરેન્દ્રેએ ભારત સાંભળ્યું હતું! આવા સનાતન અગ્નિની જ્વાલથી તે દાજનો હોય એમ તેને લાગ્યું.

“વત્સો!” કુલપતિ શેષને જવાબ વાળના

એક દીઠ ઘડાવતી પાણી ભરતું હાથ.

હતા. “હા. આજ રથને મારા આશ્રમનાં આ વૃક્ષોએ સૂતચેષ્ટ લોમહર્ષણના પુત્ર ઉત્તરવાના શબ્દો સંધરી રાખ્યા છે.”

મહાદેવીએ જાણે કટપનામાં અધુ જેમ રહ્યાં હોય એમ ચારે તરફ જોયું.

“વત્સે !” કુલપતિએ કહ્યું. “આજે વૃક્ષ નીચે, જ્યાં હું ખેડો છું ત્યાં, કુલપતિ સૌનક શિષ્યો સમેત બેસતા હતા. આ શેષ બેઠા છે ત્યાં પુરુષેષ્ઠ જનમેળવના પૌત્ર અધિસીમ કૃષ્ણ તેના પુત્ર નિયમને સાથે લઈ પીરાજતા હતા.

અને આ તરફ મગધરાજ સેનાજિત તેના મહારથીઓ સહિત ખીરાજતા હતા. અપૂર્વ યુગ હતો—જપારે આર્થોવર્ત્તમાં શક્તિ અને સંસ્કારની પાંખે ચઢી ધમ્ દશે દિશામાં વિહરતો હતો. ”

“ભગવાન !” મહાદેવીએ કહ્યું; “સારે નૈમિષારણ્યમાં મહર્ષિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કોણ હતા ?”

“નૈમિષારણ્યનો સારે મધ્યાહ્ન તપનો હતો. અને આ આશ્રમનો પણ. ”

“એમ, શું કહેા છો ?” પ્રમંડકે સખહુમાન કહ્યું. “ભગવાન આશ્વાલાયનનો વખતમાં પણ એવોજ હતો. ”

“ના” કુલપતિએ ડોકું ધુણાવ્યું. “ભગવાન વ્યાસ પછી મહર્ષિઓમાં ઉદ્દાલક આરુણિની નેડે કોણ એસે એમ છે ? મહર્ષિ અરુણ જેવાના પુત્ર અને મહર્ષિ શ્વેતકેતુ જેવાના પિતા. કુલપતિઓ એના શિષ્યો હતા; કૌશીથીના પ્રોતી કૌસુર્યિંદિ, જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા પાત્તવકય વાજસનેપ, અને કૌશીતકિ. એનાં દિવ્ય ચક્ષુઓએ આત્મા ને પરમાત્માનો ભેદ ભાંગ્યો હતો, ને ઊઠકારનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો. એની વાણીના પ્રભાવે સંહિતાઓ, આરણ્યકો ને ઉપનિષદો સજીવ થયાં. એની પ્રેરણાથી એના શિષ્યો આ આર્થવર્ત્તને ઉજ્જવલ કરતા. “હા, કબંધી કાલાયન, સુકેશા ભારહાજ, — ભગવાન ગુણાખ્ય સાંખ્યાન પૌષ્કરસાદિ અને—

“હવે શીકર નહીં કરશો ! એવા કોષ થવાના નથી. ” મહાદેવીએ કહ્યુંતા બતાવી.

“વત્સે ! મારા વખતમાં એવા મહર્ષિઓ ભેગા થયા મેં જોયા નથી. પણ થશે એની મને ખાત્રી છે. ”

“કેમ ?” હસીને આંબિકુમારે પુછ્યું.

“વત્સ ! એ ખાત્રી કરી આપવી તારા હાથમાં છે. મારા બે પુત્રો તું લઈ ગયો છે તે પાછા આપ—પ્રમંડક અને વિષ્ણુયુત. ” કુલપતિ હસ્યા. “અરે તારો વિષ્ણુયુત એકલોજ પાછો આપ, તો ભગવાન દ્વિપાયનનું હતું એવું નૈમિષારણ્ય તું બનાવી દઉં” સેનાજિતે કાન ફફડાવ્યા. પાછો વિષ્ણુયુત આવ્યો !

“ભગવાન !” શેષે નમ્રતાથી કહ્યું; “નૈમિષારણ્ય તો અહીંયાં પડ્યું ને અમારે નૈમિષારણ્ય ધર આંગણે જોઈએ છે. એમને પાછા આપીએ તો એ કોણ કરશે ?”

સેનાજિત ચમક્યો. આ શાંત ને રમણીય નૈમિષારણ્ય અને પેલા દુષ્ટ આચાર્ય વચ્ચે શી સામ્યતા !

“હું જાણું છું. તેમાંજ તો એને મેં તમને સોંપ્યો છે. ” કુલપતિ હસ્યા.

“ઓ તારી !” સેનાજિત બખડ્યો.

“કે અમને બધાને એમને સોંપ્યા છે ?” આંબિકુમારે હસીને કહ્યું.

“અમે એને જીવતો રહેવા દઈશું તો ને ” કટાક્ષથી મહાદેવીએ કહ્યું.

“વત્સે !” ગાંભીર્યથી કુલપતિએ કહ્યું. “નૈમિષારણ્ય જેવી પુણ્યભૂમિના ભૂતને વર્તમાન મહર્ષિઓની આશિષો એને રક્ષે છે. ”

સેનાજિત ક્ષણ મનમાં કડવાશથી હસ્યો. એ આશિષો એને હવે રક્ષવાની નહોતી.

“ભગવાન !” પ્રમંડકે કહ્યું; “જમવાની વખત થઈ. ”

“ચાલો ” કુલપતિએ કહ્યું.

સેનાજિતને જમતાં જમતાં અહીંયાં આવવાનું કે બહાનું કાઢવાની તક મળી. આંબિકુમારને તેણે કહ્યું કે મહાદેવી વગર બપે સ્વદેશ પહોંચે માટે તેને નરેન્દ્રદેવે મોકલ્યો હતો. બધા હસ્યા, કારણ કેાઇને આ બહાનું બંધ બેસતું

લાગ્યું નહીં. સેનાજિતને લાગ્યું કે બધા એને મૂર્ખ ગણતા હતા. ખરેખર તે મૂર્ખ જ હતો, ગધેડો હતો ને દેખાતો હતો. શા માટે ? નેમિ-
પારણ્ય ધર આગણે લાવવા મથનાર વિષ્ણુયુક્ત-
નું ખુન કરવા આવ્યો હતો તેથી ? કે આવી નજીવી વાતો સાંભળી પોતે સંશયાત્મા થતો હતો તેથી ?

ખપોરે બધા યાત્રાળુઓ સુતા તેમ તે પણ સુતો અને વાતાવરણ કે સાંભળેલી વાતોને લીધે ધણે દહાડે તે ધસધસાટ ઉઠ્યો.

તે ઉઠ્યો ત્યારે સાંજ પડવા આવી હતી. બીજા બધાં વીખરાઈ ગયાં હતાં, અને એક નાનો શિખ તેની ઝુંપડી પાસે બેઠો હતો. એને જ્યાં જવું હોય ત્યાં લઈ જવાની તેને આચ્છા હતી.

સેનાજિતે એ શિખને વાતે મદાઓ. શેષ કુલપતિ પાસે બેઠો હતો. આલિંગ્યમાર એક શસ્ત્રપારંગત ઋષિનું વિવેચન સાંભળતા હતા. મહાદેવી તાપસીઓ સાથે વાત કરતાં હતાં. કોઈ ઉપનિષદ સાંભળવા ગયું હતું. કોઈ ઇતિ-
હાસ પુરાણ સાંભળવામાં પડ્યું હતું.

“ત્યારે અહીંયાં કોઈ શસ્ત્રાચાર્ય નથી ?”

સેનાજિતે ધીમે રહીને પુછ્યું.

“શસ્ત્રાચાર્ય ગયા પછી હમણાં કોઈ નથી.”

“કોણ શસ્ત્રાચાર્ય હતું ?”

“કદુ આચાર્ય.”

કદુ-વૃદ્ધ અમિહોત્રીનો મૂર્ખ પુત્ર ! સેના-
જિત વિચારમાં પડ્યો. ને તેણે ધીમેથી પુછ્યું :
“વિષ્ણુયુક્ત કે શીખવે છે ?”

શિખે માનભેર આંખો ઉઘી કરી. “આ-
ચાર્ય ચાલુક્ય પરુલા શીખવતા હતા.”

“શું ?”

છોકરો હસ્યો “શસ્ત્ર ને શસ્ત્ર-અર્થ. જે

જોષએ તે એને શું ?” તેણે પૂન્યપ્રભાવથી ઉમેર્યું.

“એ ક્યાં ગયા છે ?”

“સવારે આવીને ચાલી ગયા.” નિર્દોષ છોકરાએ કહ્યું.

“ક્યાં ? મારે એમને મળવું છે” સેનાજિતે ઉમેર્યું.

“ધણખરું મુનિ ઉદાલકને આશ્રમે.”

“તે ક્યાં આવ્યો !”

“વરુણદેવનું મંદિર છે ત્યાંથી ઉપર ને ઉપર જઈએ ત્યારે છેક પેલા શિખર પર તેનો આશ્રમ છે.” કહી તેણે દૂર એક લંચું સૂંગ ખતાવ્યું.

“એ કોણ છે ?”

“મોઠા તપસ્વી છે. બસે વર્ષના છે એમ લોકો કહે છે. ને એકલા રહે છે.”

“એકલા ?” સેનાજિતે કહ્યું.

વૃક્ષોની છાયા લંબાવવા લાગી, પવન શીતલ થતો ગયો, પક્ષીઓનો કીલકીલાટ વધ્યો.

લોકો સાચંસંધ્યા કરવા દબદતીના શાંત નીરમાં જઈ લેતા. આશ્રમ વધારે સુરમ્ય થતો ગયો. સેનાજિતને આમાંથી એક વસ્તુ જોવાની ઇચ્છા નહોતી. મુનિ ઉદાલકનો આશ્રમ કઈ તરફ છે તે જોવા વરુણદેવનાં દર્શન કરવાને બદલે તે ત્યાં ગયો. ત્યાંથી એક પગથી પર્વત પર જતી હતી.

“મુનિ ઉદાલકનો આશ્રમ આ પર્વત પર છે ?”

“હા.”

“પણ ત્યાં એકલા રહીને શું કરે છે ?”

“તપશ્ચર્યા.” છોકરાએ પ્રશ્નમાં રહેલા અચ્છાદન પર હસીને જવાબ દીધો. “મુનિ બીજા શું કરે ?”

એકલો ખસેં વર્ષનો માણસ તપશ્ચર્યા કરે

ત્યાં વિષ્ણુયુક્ત જ્યેષ્ઠ એ વાત સેનાજિતને ગળે ઉતરી નહીં. રાત પડવા આવી એટલે તે પોતાની ઝુંપડી પાસે આવ્યો. આંબિકુમાર અને તેનો એક શસ્ત્રસજ્જિત યોદ્ધો તેની વાટ જોતા હતા. અધારામાં એ કોણ હતા તે જોવાની એણે કાળજી પાળી કરી નહીં.

“સેનાજિત !” આંબિકુમારે પાસે આવીને કહ્યું. તેમું કદાવર શરીર સેનાજિત પર ઝુમી રહ્યું. “મહાદેવીની ચક્રચાર જોવા આવ્યો છે, પણ આ તારું અંતઃપુર ન હોય.”

“નાના—”

“તું ક્યારે અહીં આથી જાય છે ?” આંબિકુમારે અધીરાપ્રતી પુછ્યું.

“આપની આજ્ઞા હોય ત્યારે” તેણે વિનયથી બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“ઠીક. એ ડાહી રાત કરી. જ કુલપતિનાં દર્શન કરીને ચાલી જા-જલદી. ને જો અમારી પાછળ આવ્યો છે તો—”

“કુમાર !” ગૌરવથી સેનાજિતે કહ્યું. “મારે તો મારા કૃપાતાપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાનું છે.”

“જો મારી સાથે હોય તેને તો મારીજ આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાનું છે. જા” આંબિકુમારે તેવાજ ગૌરવથી કહ્યું. “તને જવતો જવા દઉં છું. ને તને આજ્ઞા આપનારને જમને મારો સંદેશો કહેજે—”

“શો ?”

“કે ફરી તક્ષશિલાના કુમારને બચાવવા સૈન્ય નહીં મોકલે. હું મારું રક્ષણ કરી શકું છું. ને વળી કહેજે કે જે માણસો તમે મોકલ્યાં છે તેમાંનાં અડધાં નાસી ગયાં ને અડધાંએ શસ્ત્ર છોડી દીધાં,” હસીને કુમારે ઉમેર્યું; “તું સશસ્ત્ર નૈમિષારણ્યમાં પેઠો તેથી તેમને પિતૃઓનો શાપ લાગ્યો.”

“પણ મારું સૈન્ય !” સેનાજિત ખબર સાંભળી સ્તબ્ધ બની ગયો.

“હા.” ખડખડ હસીને આંબિકુમારે કહ્યું. “તારા સૈન્યમાં તું ને આ તારા દશ સાથીઓ.”

“પણ નરેન્દ્ર” હારથી કચવાએલો સેનાજિત અભિમાનથી બોલવા ગયો.

આંબિકુમારે તેને ખભે હાથ મુક્યો. “સેનાજિત ! આ કદુ જરા ખરાબ સ્થલાવનો માણસ છે. એ વિશ્વાસ કરવા લાયક નથી.” સેનાજિત પાસે ઉભેલા માણસ તરફ ફર્યો. સવારે જોએલો તે શસ્ત્રાચાર્ય !

“અગ્નિ હોત્રીનો કદુ !”

“અરે ! અરે !” કદુના ખડખડાટ હસવાનો અવાજ સાંભળી તેને તમ્બર આવ્યાં. “સવારે મને સાથે નહીં આવવા દીધો તે શું કરું ? સીધાવો, તમારું ઘોડા ને શસ્ત્ર નૈમિષારણ્યને સીમાડે આંબિકુમારની છાવણીમાં પડ્યાં છે.”

“આ તમારો આશ્રમ ? આ તમારા શ્રદ્ધિ-ઓ ! આ તમારી વિદ્યા !”

આંબિકુમારે સખ્તાપ્રતી સેનાજિતને ખભે હાથ મુક્યો. “સેનાજિત ! છાનોમાનો ચાલ્યો જા. જ્યારે તારા જેવા નિકંઠન કાંઠાના નીકળે ત્યારે રક્ષણ કરનાર પણ કોઈ નીકળે ?” આંબિકુમારે સેનાજિતને ખભે બાર દષ્ટ વાંકે પુરું કર્યું.

“હવે સીધાવો અધ્યક્ષરાજ !” કદુએ કહ્યું.

“કુલપતિનાં દર્શન કરીને જાજો” સેનાજિતે ડહાપણ રાખ્યું. દશ ભગૌરવ યોદ્ધાઓ કુલપતિને પ્રણામ કરી બહાર પડ્યા.

“હું મુકવા આવું ?” કદુએ પુછ્યું.

“ના” દયાવેલા કોષથી, કચરાટથી, નિરાધારીથી સેનાજિતે જવાબ દીધો.

[વંધુ માટે બુઝાં પૃષ્ઠ ૫૭૭]

લેખક:

શ્રી. બહેન જયોતસ્ના શુક્લ

ચિત્રકાર:

રા. જયમોહન મીસ્ત્રી

સંધ્યાનો સમય હતો. ડાક્ટર લાલભાઈ ગોદ્ડે રમવા જવાની તૈયારી કરતા હતા. દરવાજા આગળ મોટર તૈયાર ઉભી હતી. એટલામાં એ મજુર એક ડોળા ઉંચકીને આવતા દેખાયા. ડોળાની પાછળ એક ડેસો લાકડીનો ટેકા હાથ ચાલતો હતો. દરખાના પાસે આવીને મજુરે એ ડોળા નીચે મુકી. ડેસાએ દરખાનાના બારણા પર નાખેલા જાળીદાર પડદામાંથી અંદર નજર કરી. આવી સાફસુદ્ધ જમીન પર પથ મુકવા માટે કદાચ કોઈ એને હપડો આપશે એ ભયથી એ ધ્રુજતો હતો. ડાક્ટર સાહેબને મેજની પાસે ઉભેલા જોયા છતાં એને કે' બોલાવાની હાંમત ન આવી.

ડાક્ટરે પડદાની અંદરથી પુછ્યું: “કોણ છે તારાં? શું જોઈએ છે?”

ડેસાએ હાથ જોડીને કહ્યું: “સાહેબ, ગરીબ માણસ છું. મારો છોકરો થોડા દવાડાથી...”

ડાક્ટર સાહેબ સીંગાર સજાવી બોલ્યા: “કાલે સવારે આવજો, આ વખત દરદીઓને ભેગનો નથી.”

ડેસો ધુંટણીએ પડીને માથું જમીન પર ટેકવી બોલ્યો: “ભગવાન તમારું ભણું કરશે સાહેબ; દવા કરો, છોકરો મરી જશે, ચાર દવાડાથી આંખ નથી...”

ડાક્ટરે ઘડીઆલ તરફ નજર કરી. તેને જવાને ફક્ત દસ મીનીટના વાર હતી. ગોદ્ડે રડીક ખીંટી પરથી લેતાં લેતાં તેણે કહ્યું: “સવારે આવો, સવારે; આ મારો રમવાનો વખત છે.”

ડેસાએ પાપડી ઉતારી રોતાં રોતાં કહ્યું: “સાહેબ, એકવાર એના તરફ જોઈ લો—ફક્ત એકવાર, છોકરો હાથથી ચાલ્યો જશે મારા બાપ, એકજ વાર જુઓ. સાત છોકરામાંથી આ એક બચ્યો છે. અમે રોષ રોષને મરી જઈશું. સાહેબ! દવા કરો.”

ડાક્ટર સાહેબને ત્યાં આવા કેટલાએ માણસ આવતા. એમના સ્વભાવથી ડાક્ટર ખુબ પરિચિત હતા. કોઈ ગમે એ કહે, તેઓ કદિ કોઈનું કહેવું સાંભળતા નહો. ધીરેથી પાદો ખસેડીને ડાક્ટર મોટર તરફ ગયા. ડેસો પાછળ જતાં જતાં કહેવા લાગ્યો: “સાહેબ, ધર્મનું કામ છે, બદ્ધ ગરીબ માણસ છું. મારે ફળાં

પીળું કોઇ નથી. ઈશ્વર તમને આપાદ કરશે મારા પ્રભુ ! ”

પણ ડાકટરે પાછું ફરીને જોયું યુદ્ધાં નહીં. મોટરમાં બેસીને તેણે કહ્યું : “ કાંતે સવારે આવજો. ”

મોટર ચાલી ગઇ. ડોસો થોડીવાર સુધી પુતળાની માફક નિશ્ચય ઉભો રહ્યો એને નવાઇ લાગી. સંસારમાં એવા પણ માણસ હોય છે કે જેઓ પોતાના મોજ શોખની આગળ શ્રીમ્મના જનની પણ પરવા નથી કરતા ? પણ આ વાન હજી એ માની ન શક્યો. સભ્ય સમાજ એટલો બધો નિર્ધનજ, ચાટરો બધો કઠેર છે એ વાતનો આવો મર્મભેદી અનુભવ અસાર સુધી એને થયો નહોતો. એ જુના જમાનાનો માણસ હતો. આગ હોતપણ માટે, મુ.દાને બાંધી આપવા માટે, લગાઇ ટપો પતાવવા માટે તે બીજાનાં દુઃખમાં મદદરૂપ થવાને માટે જેઓ સદા તત્પર રહેતા તે જમાનાનો એ માણસ હતો. જ્યાં સુધી મોટર એની દૃષ્ટિએ પડી ત્યાં સુધી એકાદશે એણે તે તરફ જોવા ક્યું. ડાકટર સાહેબ હજીએ પાછા આવશે એવી એને આશા હતી. મોટર દેખાતી બંધ થઇ એટલે એણે મજુરોને ડાળી ઉપાડી લેવાનું કહ્યું. ડાળી જ્યાંથી આવી હતી ત્યાં પાછી ચાલી ગઇ. બધી તરફથી નિરાશ થયા પછી ડોસો ડાકટર પાસે આવ્યો હતો, ડાકટર લાલભાઇનાં એણે બહુ વખાણ સાંભળ્યાં હતાં. એને ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી એ બીજા કોઇ પાસે ગયો નહોતો. કપડે હાંથ ટોકીને એ ઘરમાં બેઠો.

એજ રાતે એનો હસનો રમનો સાન વર્ષનો બાળક આ દુનીયા છોડી ચલ્યો ગયો. વૃદ્ધ માતાપિતાનાં જીવનનો એકલો આધાર એ છોડેલો હતો. એ દીવો હોતપણાંજ તેમના જીવનપર જણે સુદાને માટે વધારી રાત જગાઇ ગઇ. ધડપણની

માથા ટુટેલા જીગરમાંથી જેસથી નીકળીને એ લીધણ અંધકારમાં આતં રંધે રડવા લાગી.

x x x

ફેટલાક વર્ષ વીતી ગયાં. ડાકટર લાલભાઇએ ખુબ ધન ને કીર્તિ મેળવ્યાં હતાં. પણ તેની સાથે તેણે પોતાના સ્વાસ્થ્યનું પણ રક્ષણ ક્યું હતું એ એક અસામાન્ય વાત હતી. નિયમિત જીવનને પરિણમે પચાસ વર્ષની વય થયા છતાં તેની કામ કરવાની તાકાત અને સ્ફુર્તિ યુવાનને પણ લજ્જત કરે એવાં હતાં. તેના દરેક કામનો સમય ઠરાવેલો હતો. એ નિયમમાંથી તે કદિ ચલિત થતા નહોતો. સામાન્ય રીતે લોકો રોગ થયા પછી નિયમો પાળે છે. પણ ડાકટર ઉપચાર અને સંવચનું રહસ્ય સારી રીતે સમજતા હતા. તેને ત્યાં સંતતિ રી સંખ્યા પણ આ નિયમને આધારે હતી. ફક્ત એક પુત્ર અને એક પુત્રીની હતું બાળક એને થયું નહોતું. આ કારણથી તેની પત્ની પણ હજી સુધી પોતાનું આરોગ્ય જાળવી રાખી હતી. પુત્રીનાં લગન થઇ ગયાં હતાં. પુત્ર કોલેજમાં ભણ્યો હતો. માતા પિતાના જીવનની સમગ્રી આશાઓ એનામાંજ સમાઇ ગઇ હતી. શીશ અને વિજયની મૂર્તિ સમો, કોલેજના બૂખણરૂપ, રસિક, ઉદાર, પ્રતિભાયુક્ત એ યુવાન યુવક સમાજની શોભારૂપ હતો. આજ એનો વીસમો જન્મદિવસ હતો.

સંધ્યાનો સમય હતો. બોજનને માટે દરીઆનાં ઘાસ પર પાટલા મંડાયા હતા. એક તરફ શહેરના પ્રતિષ્ઠિત સંજ્ઞાનો બેઠા હતા, બીજી તરફ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા. વીજળીના દીરાઓથી આખું મેદાન ઝગઝગી રહ્યું હતું રમત ગમતનાં સાધનો પણ હાજર હતાં. એક નાનું સરખું પ્રહસન થવાનું હતું. પ્રહસન મંગળે પેતે લખ્યું હતું. એજ મુખ્ય એક્ટર હતો, રેશમી પહેરણ પહેરીને ખુશ

માથે મિત્રોની સરભરા કરવાં માટે એ કુર્ચા કરતો હતો. આમથી તેમથી બધા એને બોલાવ્યાજ કરતા હતા.

અચાનક એક યુવતિએ કહ્યું: “કેમ મંગળ, તારા સાપ ક્યા છે? આને એના ખેસ મને બતાવશે કે નહીં?”

મંગળે કહ્યું: “મૃણાલિની, આને નહીં, કાલે જરૂર બનાવીશ.”

મૃણાલિનીએ કહ્યું: “તું ગમે એ કહે, આને હું જોવા વિના નથી રહેવાની. તું રોજ ઉડાવ્યા કરે છે, પણ આને તો બતાવવાજ પડશે.”

મૃણાલિની અને મંગળ સદાધ્યાયી હતાં; એક બીજાનાં પ્રીતિપાત્ર હતાં. મંગળને સાપ પાળવાનો, તેમને રમાડવાનો, તેને નચાવવાનો ખુમ શીખ્ય હતા. એણે જાત જાતના સાપ પાળ્યા હતા. તેમના રરજાવતું અને તેમના આરિત્રનું

અવલોકન કરવામાં એ ખુબ રસ લેતો. યોગજ દિવસ પર તેણે કોલેજમાં ‘સર્પ જાતિ’ પર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. સર્પોને નચાવવા પણ હતા. પ્રાણીશાસ્ત્રના અધ્યયન અભ્યાસીઓ પણ એનું વ્યાખ્યાન સાંભળીને મુગ્ધ થઈ ગયા હતા. એ વિદ્યા એક વૃદ્ધ મદારી પાસેથી એ શીખ્યો હતો, સર્પની જડીભૂટીઓ એકઠી કરવાની એને ઘેઝઝા લાગી હતી. અમુક વ્યક્તિ પાસે કોષ સરસ જડીભૂટી છે એવું એ સાંભળે તો તે હાથ કુર્ચા વિના એને એન પડતું નહીં. જાણે આ એક વ્યસન એને લાગ્યું હતું. એ એ અસનજ પાછળ હજારો રૂપીઆ એણે ખર્ચી નાખ્યા હતા. મૃણાલિની કેટલીએ વાર એને સાંભળતી હતી, પણ આમ જોવા માટે આવી આવતરતા તેણે કદિ બતાવી નહોતી. સાપ જોવા એ ખરેખરજ ઉત્સુક હતી, કે મંગળના પરના પોતાના અધિકારનું પ્રદર્શન કરવા ઇચ્છતી

મોટર ચાલી ગઈ. ડેરો પોલી વાર મુખી પ્રજાની માફક નિયત હોવા રહ્યો.

હતી તે કોણ જાણે; પણ એણે પોતાનો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો. આટલા લોકોની વચ્ચે રાતની વખતે સાપને છેડવાથી તે કેવા ચમકશે અને તેનું શું પરિણામ આવશે એ કૈજ એના લક્ષમાં રહ્યું નહીં.

મંગળે કહ્યું: “ કાલે જરૂર બતાવીશ. અસારે ઔરડામાં તલભાર જમ્યા નહોં રહે અને બરાબર બતાવી પણ શકાશે નહીં. ”

એક મિત્રએ કહ્યું: “ અરે, બતાવને દવે; જરા સરખી વાતને માટે આટલાટલા કાલાવાલા શું કરાવે છે? મીસ મહેતા, તમે એનું કૈજ સાંભળશો નહીં. ”

બીજા મિત્રએ કહ્યું: “ મીસ મહેતા બીચારાં તદ્દન ભોળાં છે, તેથીજ મંગળ આટલી હક કરે છે. બીજા કોઈ સ્વતંત્ર મીનસની સ્ત્રી હોય તો હમણાં એને બતાવી આપે. ”

ત્રીજાએ મજાક કરી: “ અરે એની સાથે બોલે પણ નહોં કે વાત છે? મીસ મહેતા આમ કાલાવાલા કરે ને એ સાંભળે નહીં એટલે શું? મૃણાલિનીને માટે એ જાન કરવાન કરે તો એ બોલું છે. ”

મૃણાલિનીએ જોયું કે આ બધા એને ઉશ્કેરતા હતા. એણે કહ્યું: “ તમારે કોઈએ મારી વકીલાત કરવાની જરૂર નથી, મારે જે કરવું હશે એ હું પોતે કરી લઉં. આજે હું સાપના બેલ જોવા ઇચ્છતી નથી. ચાલો આ વાતનો અહીંજ અંત આપ્યો. ”

બધા મિત્રો મજાક કરતા હસી પડ્યા. એક જણે કહ્યું: “ જોવા તો બધાં ઇચ્છે પણ દેખાડે છે કોણ? ”

મૃણાલિનીનો શીકકો ચહેરો જોઈ મંગળને પણ લાગ્યું કે પોતે એની માંગણીની અવગણના કરી એ ઠીક નથી થયું. ભોજન પુરું થયું અને ગાયનની શરૂઆત થઈ હતી; તે વખતે મૃણાલિની

અને બીજા મિત્રોને લઈને મંગળ સાપના ઔરડામાં ગયો ને મરદૂવ વગાડતાં વગાડતાં વારા ફરતી એક એક કંડીઓ બોલી તેમાંથી સાપને બહાર કાઢી બતાવવા લાગ્યો. બધાને લાગ્યું કે એની એકે એક વાત, એના મનના એકે એક ભાવ એ સર્વો સમજતા હતા. મંગળે કોઈને હાથ પર લીધો, કોઈને ગળામાં નાખ્યો, કોઈને ખભા પર નાખ્યો. મિત્રો અજાજ થઈ જોઈ રહ્યા.

પણ મૃણાલિનીનો જીવ ઠોકાણે નહોતો. એ રહી રહીને મંગળને કહેવા લાગી: “ મંગળ તું આમ સાપને ગળામાં ન નાખ. માત્ર એને દૂરથી બતાવ, જરા નચાવ ને પાછાં મુકી દે. ” મંગળના ગળામાં સાપને વીટલાએશે જોઈને એના પ્રાણ જાણે નીકળી પડતા હતા. એને થયું: “ મેં સાપ જોવા માટે નકામી હક કરી. ” પણ મંગળ એની કોઈ વાત સાંભળતો ન હોતો. પ્રિયતમાની આગળ પોતાની સપકળાનું પ્રદર્શન કરવાનો આર્થ ધન્ય અવસર એ બર્ષ કેમ જવા દે? એક મિત્રએ ટીકા કરતાં પુછ્યું: “ દાંત તોડી નાખ્યા છે? ”

મંગળે હસીને કહ્યું: “ દાંત તોડી નાખવા એ મદારીઓનું કામ છે, આમાંના એક પણ સાપના દાંત તોડેલા નથી. બતાવું? ”

આમ કહી એક કાળા સાપને ઉંચકતાં એ બોલ્યો: “ આનાથી મોટા અને ઝેરી સાપ મારી પાસે બીજા નથી. આ જો કરડે તો મણસ પાણી પીવા પણ ન ઉભો રહે. એના ડંસને માટે મંત્ર નથી, જડીબુટ્ટી નથી-કોઈ ઉપાય નથી. એના દાંત બતાવું? ”

મૃણાલિનીએ એનો હાથ પકડીને કહ્યું: “ ના મંગળ, ઇચ્છરને ખાતર એને છોડી દે. ”

એક બીજા મિત્રએ કહ્યું: “ મને તો વિશ્વાસ નથી આવતો પણ તમે કહો છો એટલે માનું છું. ”

મંગળ સાપની ગરદન પકડી બોલ્યો: “ના બાહ, તમારી આંખે જોઈને પછી માનજો. દાંત તોજા પછી સાપને વશ કરવા એમાં શું? પણ સાપ બહુ સમજદાર પ્રાણી છે. એની ખાતી થાય કે આ માણસ આપણને હેરાન નહીં કરે તો એ તેને કદિ કરડતો નથી.”

મૃણાલિની-
એ જોયું કે
મંગળ અસારે
મમત પર
ચઢ્યો હતો.
એણે આ રમત
ખેલ કરવાના
ધરાદાથી કહ્યું:
“આશો આશો,
આપણે અહીં
ખોડી થયાં:
જુઓ ગાયન
શરુ, પણ થઈ
ગયું. આજ
હું પણ કંઈ

સરસ સંભળાવીશ. એમ મંગળને ખલે
હાથ મુકી પાછળ આવવાની નીશાની
કરી ઓરડામાંથી તે આશી ગઈ, પણ
મંગળે વિરોધીઓની શંકાએનું નિવાર-
ણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એણે
સાપની ગરદન પકડી જોરથી દબાવી;
એટલા જોરથી દબાવી કે તેનું મોં લાલ
લાલ થઈ ગયું, શરીરની નસો કુલી
ગઈ. સાપને એવો અનુભવ કદિ
થયો ન હોતો. મંગળ એની પાસે શું કરાવવા
માગે છે તે એ સમજી ન શક્યો. એને
એમજ લાગ્યું કે એ એને મારી નાખશે.
આત્મરક્ષાને માટે એ તૈયાર થઈ ગયો.

ગરદન ખુબ દબાવીને એનું મોં ઉધારી
દાંત બતાવતાં મંગળ બોલ્યો: “જોને શંકા
હોય તે પાસે, આવીને જોઈ જાઓ.” મિત્રો
પાસે જઈને જોઈ આવ્યા. મંગળે પુછ્યું: “હજી
કે શંકા છે?” પણ દાંત પ્રલક્ષ જોયા પછી
શંકાને રથાન કર્યા રહ્યું? મિત્રો ચકિત થઈ ગયા.

સાપની ગરદન ઢીલી કરીને મંગળ ધીર-
થી એને કંડીઆમાં મુકવા જતો હતો.
પણ એ કાળો નાગ કોઈથી ગાંઠો થઈ

“ના. મંગળ, ધમ્મરને ખાતર એને છોડી દે,” મૃણાલિનીએ કહ્યું.

ગયો હતો. ગરદન ઢીલી થતાંજ એણે માથું
ઉંચક્યું, મંગળની આંગળી પર જોરથી ડસ્યો.
અને તરત ત્યાંથી નાસી ગયો. મંગળની આંગળી
માંથી ટપટપ લોહી ટપકવા માંડ્યું. આંગળી

દયાવી રાખીને તે પોતાના ઓરડા તરફ દોડ્યો. સાં ૮૫૫૫૫૫ એક જડીબુટ્ટી પડી હતી. એણે સ્ક્રામ્બલું હતું કે એ ધરતીને ચોપડવાથી પ્રાણ ધાનક વિષ પણુ ઉતરી જાય છે.

“ મત્રોમાં દોડાદોડ થઈ રહી. બહાર ખજાર પહોંચી ડાકટર સાહેબ ને સુરજલક્ષ્મી દોડતાં આવ્યાં. આંગળી પર જોરથી પાડે. બાંધી લીધી ને જડી ઘસવા આપી. ડાકટરને જડી પર વિશ્વાસ નહોતો, એ નરતર મુકવા જતા હતા પણ મંગળે ના પાડી. મૃણાલિની મંગળની રાહ જોતી દીલરુઆ વગાડતી બેઠી હતી. આ ખજાર સાંભળી. એણે તે પણ દીલરુઆ ફેંકીને દોડી આવી ને મંગળની આંગળી પરથી લોહી લુછવા લાગી. એટલામાં તો મંગળની આંખ ઘેરાવા લાગી, એક પીળા પડા માંડ્યા; એનાથી ઉભા રહી શકાયું નહીં, એ બેસી ગયો. ઓરડા માણુસોથી લરાઈ ગયો. અનેક જણ અનેક ઉપાય સુચવવા લાગ્યા. જડી ઘસાઈને આવી, મૃણાલિનીએ તેનો લે લગાવ્યો. પણ મંગળને અકળામણ થવા લાગી, એ સુધ ગયો ને હાથવતી પવન ના જવાની ઇશારત કરી. સુરજલક્ષ્મી એનું માથુ બોળામાં લઈને બેઠી પીંજળીતો પંખો ચાલુ થયો.

ડાકટરે પુછ્યું: “ મંગળ હવે કેમ છે ? ” મંગળ ધીરથી હાથ દલાવ્યો પણ બોલી ન શક્યો. મૃણાલિનીએ કરુણ સ્વરે પુછ્યું: “ જડી કેં અસર નહીં કરે ? ” ડાકટરે કપાળ પર હાથ મારી કહ્યું: “ શું કરું, મેં એની વાત માની લીધી. હવે તો નરતરથી પણ કેં ફાયદો નહીં થાય.”

અડધા કલાક સુધી આ સ્થિતિ કામ ચલી. મંગળની તંબીરત વધારે લચડતી જતી હતી. એની આંખોનું તેજ ઓછું થઈ ગયું, હાથ પગ ઠંડા પડી ગયા, સ્થેરા પર શીકારા આવી ગઈ, નાંડી ધીમી પડી; મૃત્યુનાં તમામ લક્ષણ જણાવા

લાગ્યાં. ધરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. સુરજ લક્ષ્મી છાતી માથાં કુટવા લાગી. મૃણાલિની ચિત્તભ્રમ થયો હોય એમ રડતી રડતી દોડાદોડ કરવા લાગી. ડાકટરને મિત્રોએ પકડી રાખ્યા ન હોત તો મંગળની આંગળી પર ન મુકાએલું નરતર એ પોતાની આંગળી પરજ મુકી દેત.

એક ગૃહસ્થે કહ્યું: “ અરે સાહેબ ! કબરમાં સુવાડેલી લાશ પણ પાછી ઉઠી છે; એવાં મંત્ર પડનારાં હોય છે.”

ડાકટરે કંપાળ કુટી કહ્યું: “ મારી અક્ષલ ચરવા ગઈ હતી. નરતર મુકી દીધું હોત તો આમાનું કેં થાત નહીં. અરેરે ! હું રોજ કહેતો કે ‘ બેઠા, સાપ ન પાળો ’ પણ કોણ સાંભળે ? બોલાવો, જંતર મંતરવાળાને બોલાવો, જને બોલાવવા હોય તેને બોલાવો; મારું બધું લાઈ લો, હું મારી તમામ મીલકત તેને ચરણે ધરી દઈશ; લંગોટી પહેરીને ધરની બહાર ચાલ્યો જઈશ, પણ મારો મંગળ, વદાલો મંગળ આંખો ઉઘાડીને બેઠો થાય તો બસ છે. ઇશ્વરને ખાતર જલદી કોઈને બોલાવો.”

એક ગૃહસ્થને કોઈ મંત્ર જાણનારા સાથે બોળખાણ હતું. તે દોડીને તેને બોલાવી લાવ્યો. પણ મંગળે તો ચહેરા જોતોજ મંત્ર અજમાવી જોવાની તેની હીમત ન ચલી. તેણે કહ્યું: “ સાહેબ હવે શું થઈ શકે ? જે કેં થવાનું હતું તે થઈ ચુક્યું.”

“ અરે મૃખા ! જે નહોતું થયું જોઈતું તે થઈ ચુક્યું એમ કેમ નથી કહેતો ? જે થવાનું હતું તે ક્યાં થયું ? શું માતા પિતાએ પુત્રનો ઉદય જોયો ? મૃણાલિનીની કામનાઓ પરિપૂર્ણ થઈ ? આશાવૃક્ષ નવ પુષ્પ પલ્લવિત થઈ ગયાં ? જીવનના ઉછળતા, આસ્વાદક સમુદ્રમાં આનંદ રસ હાંટતાં હાંટતાં એમની તૌકા શું જલસાથી નંધી થઈ ગઈ ? જે નહોતું થયું જોઈતું તે થઈ ચુક્યું.”

એજ હરીઆણું એકાન હતું એજ રૂપેરી
ચાંદની નિઃશબ્દ સંગીતની માફક પ્રકૃતિપર
છાઈ રહી હતી; એજ મિત્ર મંડળી હતી, એજ
ગમ્મતનાં સાધનો હતાં; પશુ ન્યાં દારૂપનો
કિલકિલાટ હતો ત્યાં હવે કરુણ આક્રંદ અને
શોકાશ્રુનાં પુરુહનાં.

x x x

શહેરથી કેટલાક ગાઉ દૂર એક ઝુંપડામાં
એક ડોસો અને એક ડોસી શયયી પાસે બેઠાં
હતાં. ડોસો હુકકો પીતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે
ઉઘરમ-ખાતો હતો. ડોસી ધુંટણુપર માથું
ટેકીને દેવતા તરફ જોઈ રહી હતી. એક દીકરા-
ના કોડીઆમાં દીવલનો દીવો બળતો હતો.
ઘરમાં નહોતો ખાટલો, નહોતું એક ગોદડું. એક
ખુણામાં ચોડી પરાળ પડી હતી. એજ ઝોરડીમાં
એક ઈંટનો ચુલો હતો. ડોસી કદિક ધાસ કાપતી,
કદિક ઝાડની સુધી ડાળીઓ કાપી લાવતી, ને
ડોસો તેની ભારી બાંધીને બગ્ગરમાં વેચી આવતો;
કદિક ડોસો ને ડોસી ભારી બાંધીને બગ્ગરમાં
વેચી આવતાં; કદિક ડોસો ને ડોસી સુતર કાંતનાં
આ એમનું જીવન હતું. એને ન કોઈ દસતાં
દેખતું, ન કોઈ રડતાં દેખતું જીવતા રહેવામાંજ
એમનો વખત પુરો થતો હતો. આ પુણ્ય બારણા
પર ઉભું હતું, દસવાની કે રોવાની કુરસદ પશુ
ક્યાં હતી? ડોસાએ પુછ્યું: “કાલને માટે કે
તો છે નહીં, કામ શું કરીશું?”

“રામજી શાલને લાંબી શેર કે ઉધાર લઈ
આવીશ.”

“એના પહેલા પૈસા તો આપ્યા નથી,
ઉધાર કેમ આપશે?”

“નહીં આપે તો રહ્યું, ધાસ તો છેને કે
બપોર સુધીમાં એ આનાનું ધાસ પશુ નહીં કાપી
શકું?”

એટલામાં બહારથી કોઈએ ધુમ પાડી.

“ભગત, ભગત, કેમ સુષ ગયા? જરા બારણું
તો ઉઘાડો.”

ભગતે ઉઠીને બારણું ઉઘાડ્યું. એક માણસે
અંદર આવીને કહ્યું: “કે સાંભળ્યું? લાલભાઈ
ડાકટરના છોકરાને સાપ કરડ્યો.”

ભગતે ચમકીને પુછ્યું, લાલભાઈ ડાકટરના
છોકરાને? પૈસા તથા ચોટી પરના બંગલા-
વાળાને?”

“તેરતો. શહેરમાં બળભાળાટ થઈ રહ્યો છે.
જતા હો તો જાઓ ન્યાસ થઈ જશો.”

ડોસાએ કોરતાથી માથું ધુણવ્યું. “હું
કે નથી જતો. એજ ડાકટર. હું એને બરાંબર
ઓળખું છું, કૃષ્ણને લઈને એનીજ પાસે
ગયો. એ રમવા જતો હતો. હું એને પગે
પડ્યો; કહ્યું કે ‘એક વર જોઈ લો’ પશુ એણે
સામું જોઈને વાત પશુ ન કરી. ભગવાન સાંભળ્યું
તો હતો. હવેજ બપોર પડશે કે દીકરાને ધા
કેવો લાગે છે. કેટલા છોકરા છે?”

આવનારે કહ્યું: “અરે આ એકજ છોકરો
હતો. સાંભળ્યું છે કે બધાએ દાય ઉઠાવ્યા છે.”

“ભગવાન બેઠો છે. તે ચખતે મારાથી રડી
દેવાયું હતું, પશુ એને જરા દયા નહોતી આવી.
હું તો એને બારણે ઉભો હતો તો પશુ ધ્યાન
નહોતું આપ્યું.”

“તારે નહીં જાઓ? એ તો સાંભળ્યું,
એટલે કહેવા આવ્યો.”

“સારું કીધું. કાળજી દેડક વળી. આંખો
પશુ ઠંડી થઈ. છોકરો પશુ ઠંડો થઈ ગયો હતો.
તમે જાઓ આજે હું નીરોને ઉઢીશ. કહ્યું છું
જો તંબાકુ લાવ તો, એક ગમ્મત વધારે પી
લઉં. હાથ. હવેજ લાલાજીને બપોર પડશે.
સત્યાનાથ વળી જશે. મારું શું બગડી ગયું?
દીકરો મરવાથી કે રાજ નથી જતું રહ્યું. છ
દીકરા ગયા હતાં ત્યાં સાંનમે આવ્યા ગયા.

તમારું તો રાજ સનું પડી જશે. એને માટે તો બધાનાં ગળાંમાં દવા રેડી રેડીને ધન એકઠું કર્યું છે. હવે શું કરશે ? એકતાર એને બેવા જમણ દમથાં નહીં. થોડા દહાડા પછી જમણ; ખબર પુછી આવીશ. ”

આવેલો માણસ ચાલ્યો ગયો. લગતે બારણું બંધ કર્યું; ચલમ પર તમાકું મુકીને એ દમ પર દમ મારવા લાગ્યો.

ડોસીએ ધીરથી કહ્યું: “ આટલી રાતે ઝાડ ઝાંખરામાં કોણુ જાય ? ”

“ અરે બપોર હોય તો પણુ હું ન જાઉં. ગાડી લેવા આવે તો પણુ ન જાઉં. ભુલી નથી ગયો. કૃષ્ણાનું મોં આજ પણુ આંખ આગળથી ખસતું નથી. એ નિદ્રિયે એકતાર એના તરફ બેસું પણુ નહોતું. છોકરો જીવવાનો નથી એ વાત શું હું નહોતો જાણતો ? બરાબર જાણતો હતો. ડાકટર કેં ઇશ્વર નહોતો કે એની એક નજરથી અમૃત વરસી જાય. પણુ મન મનાવવાનું હતું. તેથીજ એની પાસે ગએલો. હવે એક દિવસ જમણને કહીશ: “બોલો સાહેબ, શો રંગ છે ? ” લોકો મને નિદ્રિય કહેશે, છો કહેતા. કેં પરના નથી. ગરીબ માણસોમાં તો બધા દુરુણુજ હોય છે; મોટા લોકોમાં કોઇ દુરુણુજ નથી હોતા. બધા દેવ હોય છે.”

આવા સમાચાર સાંભળ્યા પછી સ્વસ્થ બેસી રહેવાનો પ્રસંગ લગતના જીવનમાં આ પહેલોજ હતો. સાપની ખબર સાંભળીને ટોડી ગયો નહોય એવું એંશી વર્ષની એની જીંદગીમાં કદી બન્યું નહોતું. માગશર પોષની કકડતી ઠંડી હોય, ચૈત્ર વૈશાખની લુ વરસતી હોય, કે ત્રાવણુ ભાદરવાની વૃષ્ટિથી ભરપુર નદી નાળામાં યધને જતાનું હોય; પણુ એ કશાની એણે કદી દરકાર કરી નહોતી. એ તરત ધરમાંથી નીળા પડતો. કૃષ્ણ નિઃસ્વાર્થ અને નિઃકામ. આપવા લેવાનો

વિચાર પણુ કદિ એને આવેલો નહો. એ એવું કામ પણુ નહોતું. ‘પ્રાણનું મૂલ્ય કોણુ આપી શકે ? એ તો ધર્મકાય’ હતું. હતાશ યધ ગએલા સેંકડો લોકોને એના મંત્રોએ જીવતદાન આપ્યું હતું. પણુ આજ એ ધરની બહાર પગ કાઢી ન શક્યો. સાપ કરડવાની ખબર સાંભળ્યા પછી પણુ એણે સુવાની તૈયારી કરવા માંડી.

ડોસીએ કહ્યું: “ તંબાકુ સમડી પાસે મુક્યો છે. બીડીવાળીના પણુ અઢી પૈસા ચઢ્યા છે, આજે તંબાકુ આપતી પણુ નહોતી.”

આટલું કહીને ડોસી સુઇ ગઇ. ડોસાએ દીવા હોંલવી નાખ્યો, જરાવાર ઉભો રહ્યો, પછી બેસી ગયો, અંતે સુઇ ગયો. પણુ આ ખબર એની છાતી પર શિલાની માફક પંડી હતી. એને લાગ્યું, એની કોઇ ચીજ ખોવાઇ ગઇ છે; જાણે એના પગ કાઢવથી ખરડાઇ ગયા છે; જાણે કોઇ એના મનમાં બેઠું બેઠું એને બહાર જવા માટે ધડેલી રહ્યું છે. જરાવારમાં ડોસીની ઘેર ખેલવા લાગી. ધરમાં માણસ વાત કરતાં કરતાં ઉંઘી જાય છે, સહેજ અવાજ થતો જગી ઉઠે છે. લગત ઉઠ્યો, લાકડી લીધી અને ધીમેથી બારણું ઉઘાડ્યું.

ડોસીએ પુછ્યું: “ ક્યાં જાઓ છો ? ”

“ જતો નથી, રાત ફેટલી ગઇ છે તે જાઉં છું. ”

“ હજી બહુ રાત છે, સુઇ જાઓ. ”

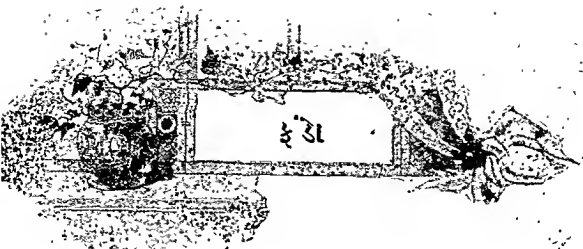
“ ઉંઘ નથી આવતી. ”

“ ઉંઘ શાની આવે ? ચિત્ત તો ડાકટરના ઘર પર લાગ્યું છે. ”

“ ડાકટરે મારી સાથે શી લલાઇ કરી છે કે સાં જાઉં ? એ આવીને પગે પડે તોએ ન જાઉં. ”

“ તમે ઉઠ્યા તો એ ઇસારાથી. ”

[૩૫ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૬૧]

ફંડો

લેખક :

ડૉ. ધનમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકાર :

ડૉ. જગમોહન મીસ્ત્રી

—૦—

ફંડની સંસ્થા શ્રિમતીજ છે અને આપણે તેને હમણાં હમણાં અપનાવી છે કે વસ્તુ-રિચિતિ એથી તદ્દન ઉલટી છે કે એ સંસ્થા સારીએ ફુનીઆમાં પ્રથમથીજ હતી એ પ્રશ્ન સાક્ષરોએ શોધ્યો. જાકરીને ઉકેલવાની જરૂર છે. મને આ સંસ્થાને માટે પ્રથમથીજ પક્ષપાત છે અને મેં એ ઉપરથી પ્રખર સાક્ષર શ્રીયુના માર્ક ટવેનની આદમ બાવાની તેમજ ઇવની નોંધ-પોથીઓ વાંચી નાખી પણ આ બાબત ઉપર ઝાઝો પ્રકાશ પડી શક્યો નહીં. બાવા આદમે જે વખતે પોતાના કુટુંબસહ સ્વર્ગમાંથી રુખસત લીધી તે વખતે તેને માનપત્ર ગેરે આપવા માટે એક વગવાળી કમીરી નીમાઇ હતી કે નહીં અને તે કમીરીએ તે પ્રસંગના ખરચને પહોંચી વળવા એક ફંડ 'મોટ્યુ' હતું કે નહીં એ પ્રશ્ન સંબંધી કેન્ડ પ્રકાશ જુના સિદ્ધાંતોએ અને તામ્રપત્રો ઉપરથી પડી શકતો નથી.

રામાયણ અને મહાભારત કે ઇલીયડ અને ઓડિસી તપાસીએ તો તેમાં પણ ધામધુમના પ્રસંગો આવે છે અને ને ભારે ઘુમઘાંથી ઉજવાયા હતા પણ ખરા, ભોજનો યજ્ઞેલાં, તોરણો ટંગાડવામાં આવેલાં અને ભાષણો પણ યજ્ઞેલાં. એ બધી હકીકત ઉપરથી એમ ધારીએ કે તે સમયમાં પણ ફંડની સંસ્થા હોતી તો જોઇએ તે ખોટું નહીં કહેવાય. માત્ર આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઇએ કે તે વખતે એ સંસ્થા ઉગતી હતી એટલે તે સંસ્થાને આપણે હાલ જે પરિપક્વ દશામાં જોઇએ છીએ તે દશામાં તો તે વખતે નહોતીજ. મારાં આ દિશામાં લાંબા સમયના પ્રયાસને લઈને આ અનુમાન બાંધવામાં આવેલ છે છતાં જો કાંઈ વિદ્વાન એ બાબતમાં ખીજ વધુ સંતોષદારક નિર્ણય ઉપર આવશે તો હું મારા મનનું સંભા-ધાન ચતાં તે સ્વીકારવાને તૈયાર છું. પણ અત્રે

એ સંસ્થાની ઉત્પત્તિ તેમજ તેના ઇતિહાસ એ વર્ણવવાનો મારો આશય નથી એટલે આટલું જ બસ છે. અહીં તો મારે એ સંસ્થાનું હાલનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તેમાં ગુણ દોષ કેવા કેવા છે તેનું અદ્યક્ષ ભાન કરાવવું છે.

ફૂંડની સંસ્થા કોઈપણ મહાનમાં મહાન કાર્યથી માંડીને અલ્પમાં અલ્પ કાર્યને માટે અસ્તિત્વમાં લાવી શકાય છે. અલગત, માત્ર એકજ વસ્તુ એ બાબતમાં આવશ્યક છે અને તે એ ફૂંડને અસ્તિત્વમાં લાવનાર વ્યક્તિઓની એ કાર્યમાં શ્રદ્ધા ! અમુક વિદ્યાર્થી અહીંની પરીક્ષાઓમાં પરિક્ષિતો જોડેના કોઈ સુક્ષ્મ મત બેઠને લીધે યસાર ન થઈ શકે અને તે પછી તે વિદ્યાર્થી 'વધુ અભ્યાસ' ને માટે યુરોપ જાય તો તે વખતે પણ ફૂંડ ઉભું થઈ શકે અને બાર-ડાહી જેવી લઘુમાં સહાય આપવી હોય તો તે વખતે પણ ફૂંડની સંસ્થાને અસ્તિત્વમાં લાવી શકાય છે. એટલે આપણે ધારા કે એવું કે એક કરણ મળ્યું અને બે પાંચ માણસોના હૃદયમાં (એક હીમતવાન માણસ હોય તો પણ બસ છે) એ બાબતમાં ફૂંડ ઉભું કરવાની ભૂમિ જાગી. બસ, વધુની જરૂર નથી.

ફૂંડની સંસ્થામાં કોઈ એક એવી નિયુક્તની શકિત છે કે તેના બીજ રોપાય પછી તેના વિકાસ થતાં વાર લાગતી નથી. કેમ જણને ફળ આવતાં પચાસ વરસની વાર લાગે. કોઈને સો વરસની વાર લાગે. વહેલામાં વહેલાં એક રોપાને તૈયાર થતાં કદાચ એક બે દિવસ જોઈતા હશે. પણ આમાં તો બીજાજ ક્ષણે તેનો વિકાસ થઈ જાય છે. જમના હૃદયમાં ભૂમિ જાગી તેઓ તરત બેગા મળે છે અને પ્રમુખથી માંડીને મંત્રી સુધી અને કમીટીના સભ્યો વગેરે જાંબુ નીમી દેવામાં આવે છે.

પરંતુ આટલું થતા સુધીમાં એનો વિકાસ

જમીનની અંદરના માથા છે એમ કહીએ તો ચાલે. પણ જ્યારથી સ્વયંસેવકો છાપેલી રસીદ છુટકો લઈને અથવા તો ગદ્દાઓ લઈને નીકળી પડે છે સારથી એ વિકાસ દુનીઆમાં જોઈ શકે છે. યુરોપ, અમેરીકા, ચીન જાપાન ઇત્યાદિ દેશોમાં ફૂંડ સંબંધી જનસમાજ કેવી દ્રષ્ટિ રાખે છે તે બાબતની શોધખોળ હજી આ લેખકને કરવાની રહી છે. પણ વહાલા વતનમાં તો આપણો જન-સમાજ ફૂંડ છુપ્યો છે એમ કહીએ તો ચાલે. બારણે ગમે તેવો સારો, પ્રતિષ્ઠિત માણસ આવીને, ગમે તેવી કાકલુદી કરીને આપણી પાસે અમુક કાર્યને માટે પૈસા માગે કે કપડાં માગે તો આપણે-આપણામાંથી ધણા સાફ ના પાડે. પણ તેજ વીનંતી એક ફૂંડના નામ હેઠળ આપણી પાસે આવે તો આપણે-આપણામાંથી ધણા આંખ વાંચીને તેમાં પૈસા કપડાં વગેરે આપીએ. ફૂંડના નામમાં કે એની યોજનામાં અમુક પ્રકારની વિદ્યુત રહે છે અને તે આપણને પોતા બધી આકર્ષે છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો સર જગદીશચંદ્ર બસુજી આપી શકે. આપણે તો એટલું અનુભવ ઉપરથી કહી શકીએ કે કોઈપણ ફૂંડમાં કે પછી બરાલું નહીં હોય એવું બન્યું નથી અને ભવિષ્યમાં બનવાનું નથી.

આગ્રી વખતે સ્વયંસેવકો અને સ્વયંસેવિકાઓ પણ કંપાંથી ઉમરાઇ આવે છે એ સમજાવું નથી. બાકી એટલું તો ચોક્કસ છે કે કોઈપણ જાતના ફૂંડ ઉદ્યોગવા માટે સેવકો અને સેવિકાઓની ખોટ પડતી નથી. આટલું પણ યાદ રાખવું કે આધુનિક જમાનામાં કોઈ પણ કમીટી કે સ્વયંસેવકોનું દલ સ્ત્રી જાતિના પ્રતિનિધિ વિના રાખ્યું તો દુનીઆ ઉધીજ વળી જવાની ! પછી ભંડે એઓ શોભાના ગાંડીઆ જેવાં નીવડે; પણ એમનું પ્રતિનિધિત્વ તો હોય જ નેજાએ. આ સેવકો અને સેવિકાઓ સાધારણ

મનુષ્યો હોય છે
પશુ જે ક્ષણથી
તેઓ આ કાર્યમાં
જોવાય છે તેજ
ક્ષણથી તેઓમાં
એક અજબ પ્રકારનો
ઉત્સાહ, કેમ
નવીજ જાતની
જન્મદિશા અને
આખા જગતનાં
આ પુરુષો તેમના
સાત સાત પેઢીનાં
ઝાળખાણવાળાં
હોયને એ જાતની
માન્યતા પ્રકરી
નીકળે છે.

એક બહેનને
હું માત્ર નામથીજ
ઝાળખતો હતો,
સાહેબજ સલામ-
નો પણ મારે વ્ય-
વહાર ન હતો.
હું સાહેબજ કરવા
ગયો હોત તો પણ
તે બહેન તે રવી-
કારત કે નહીં એ
શંકાસ્પદ વાત

હું માત્ર એક પંચયુ' પહેરીને સ્વયને બ્રાસોથી ચળકતો કરવા મથતો હતો.

છે. અચાનક એ બહેન એક દુઠ્ઠમાં સ્વયંસેવિકા
તરીકે જોડાયી અને છાપેલી રસીદ છુટા તેમના
હાથમાં આવી. બસ થઈ ચુક્યું ! એક રવિ-
વારની સવારે હું માત્ર એક પંચયુ' પહેરીને
સ્વયને બ્રાસોથી ચળકતો કરવા મથતો હતો.
પાસે મારી નાની છુટી મારા સખત વિરેધની
સામા થઈને એ બ્રાસોનો સ્વાદ કેવો દશે તે

જાણવા ચાખી જોવાને મથતી હતી. આ દ્રશ્ય
જોઈને, બધો વાંક મારોજ છે એમ કામપણ
દાખલા દલીલ સાંભળ્યા વિના ધારી લઈને
પત્નીશ્રી “છાકરીને મારવા બેઠા છે. એના
કરતાં ઝેર આપીને સીધીજ પહોંચાડીદેને”
એ મતલબનું માંધણ્ય કોઈ બંડખેર આત્માની
પાદ આપતું ચલાવી રહ્યાં હતાં. ત્યાં એ બહેન

હાથમાં રસીદ બુકોનો ચોડા લઈને દાખલ થયાં.

“કંએએમ ? નાનાભાઈ ! આવું કે ?” તેમણે મીઠા મધુરા સ્વરથી કહ્યું. “ભાણીને ભારે તો નહીં પડુંને ?”

“આવો, બેસો.” હું તો નજર નાખતાં જ ચેતી ગયો હતો એટલે બેસી જોડણી અકાઠાથી જ બોલ્યો : “શું કામ છે ?”

“ના...આ...રે-ખીજી શું હોય ? બહેનને ભાષની પાસે, જરૂર પડે માગવામાં થરમ શાની ? આ તો પેલાં-ફંડને માટે આવી છું.” બહેન બોલ્યાં ; “પચીસ લખું ?”

રસ્તામાં મળે તો જાણે કીડીથી પણ હું તુચ્છ પ્રાણી હોઉં એવું વર્તન રાખનાર આ વિદુષી સન્નારી એક ફંડના કાર્યમાં બેડાતાં જ આટલો રોષ, આટલી નમ્રતા, આવી મુદ્દતા જીવનમાં ઉતારી શકે એ ફંડની સંસ્થામાં રહેલ અનેક ગુણમાંથી એક મોટો ગુણ અલબત્ત, એ ફંડનું કાર્ય સમાપ્ત થતાં એ ગુણ એ સન્નારીમાં રહેજ એવું નથી. પણ અમુક કાલ પણ આ જાતનું ચરિત્ર જે વસ્તુ ખીલવી શકે તે વસ્તુને આપણાથી ઉતારી પાડી તો નજર સાકાયને. આપણે આપવાને ના પાડીએ તો મીઠાશબરી બાનીથીજ આપણને દેશદેહી, નીચ, કંજીસ, માત્ર મોજશોખમાં જીવન વ્યતિત કરનાર કુચ્છદા વગેરે વિશેષણો આ સ્વયંવસેવકા અને સેવિકાઓ સંભળાવે છે અને છતાં આપણાથી એક પણ વિરુદ્ધ રાજ્ય ઉચ્ચારાતો નથી એ આપણું ફંડયેલાપણું સાખીત કરે છે.

જેવી રીતે ફંડ ઉધરાવનારાઓનો વર્ગ છે. તેવીજ રીતે ફંડ ભરનારાઓનો વર્ગ પણ હોવો જોઈએ એ દેખીતું છે. એ બંને વર્ગમાં હાથરસને ખીજાણનારાઓનો અને તે રસને

સદુપયોગ કરનારાઓનો વિભાગ પણ સારી સંખ્યામાં હોય છે. ફંડ ઉધરાવનારાઓમાંથી અમુક વિભાગ એ ફંડ ઉધરાવતું જાય છે તેમ તેમ એને ઘટતે રથને જામે કરાવવાને બદલે અપૂર્વ હાથરસના આવેગને વશ થઈ પોતાના ઉપયોગમાં જ લેતો જાય છે. તેજ પ્રમાણે ફંડ ભરનારાઓમાંથી ઘણા એ ઉધરાવનારાઓ જોડે રકમકમાં ઉતરતાજ નથી, ઉધરાવનારાઓ જામે એકની રકમ ભરવાની કહે તો પણ મીઠું રિખત કરીને પોતે તેટલી રકમ ભરી આપે છે. એમનો હેતુ બારણે આવનાર મનુષ્યને નિરાશ ન કરવું એજ હોય છે.

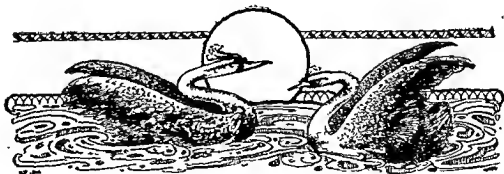
“આપણે એ પ્રમાણે ના કદીએ તો ખીચારાંઓ ઉત્સાહમાં જાય જાય છે. તે આપણને પસંદ નથી.” આમ તેઓ કહે કહેજે કહી શકે છે. પણ પછી જ્યારે શણે ઉધરાવવાનું કામ ચરુ થાય છે ત્યારેજ એ પ્રકારના ફંડમાં ભરનારાઓની શક્તિનું આપણને જાન થાય છે. અલબત્ત, ફંડના જગતમાં જુલુનું પ્રમાણ બહુ હોય છે એટલે એમાંથી પચાસ વખત તો ઉધરાવનારાઓ તેમજ બારણે ફેરા ખાવા માટે તે પહેલાં જાનો એ ફંડમાં બેઠતી રકમ ભરાઈ ગઈ હોય કે કાંતો એ મુલ્યસરણ થયું હોય. જો આમ થાય તો તો વધુ મુશ્કેલી વિનાજ તેઓ નિરૂત થઈ જાય છે. પણ એમ નહીં થયું તો પહેલાં તો એ લોકો વાવદાની કલાનો આશ્રય લે છે. એ કલાનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરી લીધા પછીજ તેઓ પોતાનું જીવન વાપરે છે. ફંડનો ઉપયોગ બરાબર નથી થયો અને થવાનો પણ નથી એમ કદી એઓ સંભાવનામાં આવી જાય છે અને “એટલી રકમ ફંડ કાઢી ગરીબશ્રમીને આપી કદશ. બાકી તમને એમાંથી રાતી પાઈ પણ આપવામાં ફંડ પાપ સમજી શકું.” આ

જાતના ઉદ્ધારોથી સાંભળનારાઓને મદાત કરી કોષ ખીજ ફેડે ઉદ્ધારવાનાઓના હૃદયને સાંતિ અર્પવા તેઓ કહે છે તેટલા રૂપીઆ ભરી આપવાના કાર્યમાં મથાયુલ થઈ જાય છે.

ફેડોની સંખ્યા અને તેના અંગોની આ કુંકી રૂપરેખા છે. એને વીંશે ધણું લાંબી ચક્રાય તેમ છે; પંજુ આ ગતિના જમાનામાં ઉંડું જ્ઞાન બતાવવું એ અસ્થાને ગણાય છે તેમજ બતાવું હોય તો કોઈને તે પચાવવાની પરવા નથી. ફેડોમાંથી કેટલાય મૃતવતજ જન્મે છે. કેટલાંય જન્મીને તરત મૃત્યુચરણ થાય છે. કેટલાંય જીવંત છતાં મૃતવતજ પોતાનું જીવન ગાળ્યા કરે છે. માત્ર થોડાં-બહુ થોડાં જ ધામધુમ અને ગાજવીજથી જન્મ લે છે તેજ

ધામધુમ અને ગાજવીજ પોતાના જીવન પર્વત જાળવી શકે છે. આટલું છતાંય એના જન્મનું પ્રમાણ આ જગતમાં-આ દેશમાં તો નકકીજ-ધટતું નથી. દિવસે દિવસે વધતું જતું જન્મેવામાં આવે છે. લોકો અને સમાજ દિનપ્રતિ દિન વધુ અને વધુ 'ફેડપેલા' થતા જાય છે. સ્વયંસેવકો તેમજ સ્વયંસેવિકા વધુ અને વધુ સંખ્યામાં એને સહાય આપવા મેદાને પડતાં જાય છે અને ફેડે ભરનારાઓની સંખ્યા પણ તેજ પ્રમાણમાં વધતી જાય છે એ નિઃસંશય છે. દેશની કંગાલ સ્થિતિ, નાણાબીડ, અચ-શાસ્ત્રના અનેક સિદ્ધાંતો એને સ્પર્શતા નથી. આનું શું કારણ ?

મારા જેવા આ વિષયના અધ્યય અભ્યાસીને પણ એ સમજતું નથી. ખીજને સમજાશે ?

લેખક :

રા. મધુસૂદન કે. ભટ્ટ

ઝૂંબને આંગણે ઉચેરાં ઉડતા
બુલાં પડ્યાં પરોથ રે—

પારકે પાને પડ્યાં ।

વદાલી જુમિના પંથ બૂલ્યાં ને
ગયાં તે વસમી વાટ રે—

પારકે પાને પડ્યાં ।

બુટી વદાલેરા વાસને અમાળી
વર્યાં અદીકે પંથ રે—

પારકે પાને પડ્યાં ।

શીળી મુખંધી લેતાં યુસાળી
આવે હવે વિપ લહેર રે—

પારકે પાને પડ્યાં ।

તેજના અંબારે તેજલી આંખે
આગીવાદીવે આવે જાંખ રે—

પારકે પાને પડ્યાં ।

માનસ-સરનાં મીઠાં પંખીડાં
ખારા જળે અવગ્રાવ રે—

પારકે પાને પડ્યાં ।

દેવ પંખીડાં દેવ જૂમિનાં
પડ્યાં તે માનવરોથ રે—

પારકે પાને પડ્યાં ।

પોસ્ટ કર્યા વિનાના પત્રો*

લેખક:

રા. શાંતિલાલ તોલાટ

હુ નીઆનો દાઝેયો. એક મદાપુરુષ ધરવી સન પૂર્વે કહી ગયો છે કે વિચારો કરવા પશુ તરત? તરત અમલમાં ન મુકના; એ કરેલા વિચારો પર વધુ “વિચારો” કરવા મારા જેવા આળસુને આના કરતાં વધુ પ્રિય શું હોય ?

તમને ખબર તો છે ને કે મને પત્રો લખવાનો બહુજ શોખ છે ! કેટલીક વખત તો મને પત્રો લખ્યા વિના ઉંઘ પશુ આવતી નથી. ધણીએ વખત તો વિચાર કર્યા વિના અથવા ક્ષણિક વિચારને અંતે, એમ લાગે કે કાગળ ચીતરી નાખવો: આ કરવાનો સ્વયં ન હોય તો મનમાં તો એને રચી કાઢવાજ. હુમ્મીય એટલું જ કે આવી રીતે ઉદ્ભવેલા પત્રો માંથી ધણી ખરા પોસ્ટ થતાજ નથી.

અને આવા પોસ્ટ કર્યા વિનાના પત્રો કાને લખાએલા હોય છે તે જાણવાની તમને ઉત્કંઠા હશે. ધણીય વખત કાંઈ નાટક કંપનીના માલીકને, એવા પત્રો લખવાનું મન થઈ આવતાં, લખ્યા છે... તમે મારા પૈસા ઘુની લીધા. તમારો ડાયરેક્ટર ગધેડા છે કે પૈલા ત્રીસ વર્ષના

જાડા બહુચકને સોળ વર્ષની સુંદરીનો પાટ આપ્યો. તમારા એક્ટરોને બેંસાસુર રાગજ આવડતો હશે... મહેરબાની કરીને આવાં નાટકો બતાવવાં બંધ કરો. નહીં તો મારો, આશ્રય ગુમાવી બેસશો. વગેરે વગેરે” પશુ થોડો વખત વિચાર કર્યા પછી મને માલમ પડે છે કે એ લોકો મારા કહેવાથી કે નાટક બંધ કરવાના નથી. અથવા હું નહીં જાઉં તો કંપની દેવાળું પશુ નહીં કાઢે. હશે આવતી દીવાળીએ એજ કંપની કાંઈ સારો નાટક પાડશે ત્યારે મને જોવાનું મન થશે... આવા વિચારો કર્યા પછી હું પત્ર ટપાલમાં નાખવાનું માંડી વાળું છું.

કેટલીક વખત તો પત્રો મનમાંજ રચાઇને તરતજ કાગળ પર કાળા બીલાડાની માફક, ચીતરાઈ જાય છે, પશુ પરખીડીઆં ફાંફાં પડવાથી પોસ્ટ થઇ શકતાં નથી. ઉદ્દેશ્ય તરીકે વાંચો ઇલેક્ટ્રીક સંસ્કાર કંપનીને મારો સખ્ત અભ્યુગમે દર્શાવેલો નોંચેલો પત્ર:—

સાહેબો,

તમારું રૂ. ૧૦૮-૭-૦ નું બીલ આજે સવારે મળ્યું. એ વાંચીને મને ખાતી થઇ ચુકી

છે કે નમો બધા સોતેરી ટોળીના સખ્યો છો અને તમારી કંપની એક “ બદમાશોનો મંથ ” છે. તમે લખો છો કે મેં ઉપલી રકમનું ખીલ આપ્યું નથી: આ વાત સાવ પાપા વગરની છે. મેં તમારું ખીલ ચુકવી આપ્યું છે. મને એ વાતની બરાબર ખબર છે. મારી પાસે રસીદ નથી એનો અર્થ એમ નથી થતો કે મેં ખીલ આપ્યું નથી. ચઢાના પ્યાલાં મુકવામાં એ રસીદ તથા ઇ ગાંધી હશે. મારું મન કહે છે કે મેં તમારું ખીલ ચુકરી આપ્યું છે. આના કરતાં વધારે સા પીતી ક્ષી આપુ ?

આ મારી લાગણીને તમારે માન આપવું જોઈએ. તમારા માણસને ખીલ ચુકવી આપ્યું છે એ તો મારા કીકાની બે પથ્થુ ખબર છે: તમારા માણસને નહીં તો ખીલ કોઈ પથ્થુ માણસને એ ખીલ ચુકવી આપ્યું છે એ વીશે શંકા છેજ નહીં. તમે બધા મવાલીઓ અને બદમાશો છો એ તમારો હીસાબજબજાવી આપે છે. મારા ખર્ચાકમાં આડ બત્તીઓ છે. પાંચ છ મહીના થયાં હું સાન્તાકુલ રહેતો હતો એટલે પાવર વપરાયો પથ્થુ નહોતો, છતાં તમને રૂ. ૧૦૮-૭-૦ નું ખીલ મોકલતાં શરમ લાગતી નથી. તમારો મીટર વાંચનારો નોકર દરામખોર છે એ હું જાણતો નથી એમ નહીં.

જે હોય તે. મને ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દેવા દો કે હું તમને એક રાત્રી પાંચ પથ્થુ પરખાવવાનો નથી. હું જેલમાં વખત આપ્યો જઈશ પથ્થુ તમને તો પૈસા નહીંજ આપું. અને એટલું યાદ રાખજો કે મને તમે મૂર્ખો નહીં બનાવી શકો. મારા લાગવગવાળા મિત્રો ધણી છે એ જુલોશો નહીં. મારો એક લંગોટીઓ દોસ્ત પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર છે: ખીલો એક રોડી એમ. એ. એલ એલ. ખી. છે, અને મારે દરતો સાજો એક પ્રખ્યાત બેંકમાં હેડ કેશીયર છે. મારી સામે માથું

હચકશે તો તમારે ખરાબ પરિણામ ભોગવવાં પડશે: તમારી કંપની દેવાળું કાઢશે.

લી.

તમારા જેવા કમઅછત્રોનો દુસ્મન

આ આંખો કાગળ લખ ઇ ગયો અને કીકાની બાએ એક નકલ પથ્થુ ઉતારી લીધી કે જેથી, વખત આવે તો, કોર્ટમાં પુરાવા તરીકે રજુ કરી શકાય. પથ્થુ પરખીડીયું નહીં મળવાથી આ કાગળ એમને એમ દવા ખાતો ખીલ પડી રહ્યો. ખીલો દિવસે સરારના મેં એ પત્રને ટેબલ પર લેયો અને થયું. “ ચાલ જીવ ! મારે શા માટે મવાલીઓની સાથે મવાલી બનવું ! એવાઓને તો, ગાંધીજી કહે છે તેમાં પ્રેમથી વચ કરવા જોઈએ... વખતે એ લોકો મવાલી પથ્થુ ન હોય. હુઆઓ હોય તો કંપની આટલાં બધાં વર્ગો ટકી ન શકે. મારી જીવ પથ્થુ થતી હોય. અને આટલું મોટું ખીલ થવાનું કારણ એમ પથ્થુ હોય કે અમે સાન્તાકુલ ગયા ત્યારે અમારા બધા ખર્ચાકમાં આડે આડ બત્તીઓ પાંચ મહીના સુધી અખંડ બળતી રહી હશે... હશે. આ વખતે ભંડે ધલેકટીક કંપનીને ખાટરા દો. ખીલ વખતે હું બદારગામ જઈશ ત્યારે મેઇન સ્ટ્રીચ ઓફ કરતો જઈશ, રસીદ બરાબર સાચવીશ અને હું જાતે જ મીટર તપાસી જોઈશ કે જીવ થતી નથી. ”

અને નીચેનો પત્ર મેં પોસ્ટ કર્યો:—

વડાલા સાહેબો,

આપને ખીલ મોકલતાં ત્રિલંબ થયો મારે મારી દીકરીરી દર્શાવું છું અને આ સાથે રૂ. ૧૦૮-૭-૦ નો ચેક ખીટું છું.

લી.

તમારો સદાનો.

મારી છત્રી ખોલાઈ ગઈ ત્યારે રહેવું કંપની ને મેં નીચેનો પત્ર લખી કાઢ્યો હતો. એ પથ્થુ પોસ્ટ થયો નહોતો:—

સાહેબો,

ચર્નીરૌડની ઓફીસમાંથી કે જવાબ ન મળવાથી તમારી હેડ ઓફીસમાં આ પત્ર લખવાની ફરજ પડે છે. તમારી ચર્નીરૌડની ઓફીસનાં ભાડુતી માણસોએ મને ન્યાય આપ્યો નથી એટલે હેડ ઓફીસના દેવતાઓ પાસે ન્યાય માંગી રહ્યો છું.

ગએ અકુવાડીએ ચર્નીરૌડથી વીરાર જતાં તમારી કંપનીની એકદેક લોકલ ટ્રેનમાં, વહાઈ-ટવે લેડોના સેલમાંથી લીધેલી, મારી છત્રી રહી ગઈ છે. કદ લોકલ હતી તે મને ખબર નથી. તમારી લોકલોના ટાઇમ એટલા કઠંગા હોય છે કે કોઈને પણ ધ્યાન ન રહે, ટાઇમ ટેન્શન હું મારી પાસે રાખતો નથી.

માટે મહેરબાની કરીને મારી છત્રી જલ્દી પાછી મોકલી આપજો. ઉતાવળથી મોકલજો કારણ કે વાયુશાસ્ત્રીના વર્તારા પ્રમાણે ત્રણ દિવસમાં સંપૂર્ણ વરસાદ પડશે અને મારે છત્રી જોઈશે.

મારી છત્રી શોધતાં તમને જરા પણ આપદા નહીં પડે; ચર્નીરૌડથી વીરાર સુધીમાં તમને એ જડી આવશે. અંત્યાર સુધી તમારા ભાડુતી નોકરોએ મને જરા પણ દાદ આપી નથી. આવા બેવકુફ નોકરોને શા માટે ઝાડું નથી આપતા?

આનો ચોવીસ કલાકમાં જવાબ નહીં મજે તો હું મારા વકીલની સલાહ લઉં.

તમારો.

તા. ક.

મારો એક મિત્ર ખબર આપે છે કે મારી અથવા મારા જેવી-છત્રી તમારી કંપનીના એક પારસી ગાર્ડ પાસે જોવામાં આવી છે.

આ પત્ર હું પોસ્ટ કરતે તો રેલ્વે કંપનીને જવાબ આપવોજ પડતે; વકીલની સલાહ

લેવાની ધમકીની તરત અસર થતે. પણ પત્ર પોસ્ટ કરવા જતો હતો ત્યાં કીકાની બાએ ખબર આપી કે છત્રી ક્યાંટ પાછળથી સહી-સલામત જડી છે.

આવા પોસ્ટ થયા વિનાના પત્રો લખવાનું ખીલું કારણ તો એ છે કે મને ધણી ધણી વખત ઉદાર થઈને સખાવત કરવાનું મન થઈ આવે છે. અનેક વખત મારા હૃદયમાં વિશ્વખંડુત્વની દિવ્ય ભાવના પ્રગટી ઉઠે છે. એક વખત મેં 'વાંચુ' કે હોંઆંગહો નદીમાં રેલ આવી અને અસંખ્ય ચીનાઓ તથાઈ મુઆ. આ વાંચીને તરતજ ચીન દેશ પ્રત્યેના મારાં રનેહ ઝરણો પુટી નીકળ્યાં અને "ગરીબોનો મિત્ર" એવી સહી સાથે. રૂ. ૫૦૦૦) નો 'એક્સપ્રેસ એન્ડ આફ સીમલા' પર એક પણ લખી કાઢ્યો. પણ આ આ પોસ્ટ કરવા જતો હતો ત્યારે મારા કીકાની ભુગેળ મારા હાથમાં આવી અને એમાંથી માલમ પડ્યું કે ૪૮ કરોડ ચીનાઓ આટલા નાના પ્રદેશમાં રહે છે. આવા નાના દેશમાં આટલા બધા લોકોથી કેમ રહી શકાય? એ લોકો કુખી નહીં બન્યો તો શું કરે? કેં નહીં. હવે ભવિષ્યમાં યાંગસેક્યાંગ નદીમાં રેલ આવશે ત્યારે જરૂર મદદ મોકલીશ: એમ કરીને પત્ર પોસ્ટ કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

પણ કેટલીક વખત બહુ બહુ વિચારો કરવાથી મારી ઉદારતાનાં ઝરણો સહરાના રણમાં વહી જઈ સૂકાઈ જાય છે. 'ચરખા પ્રચારક સંઘ'ના એક કાયકર્તા પર લખેલો નીચેનો પત્ર આ વાતની સાક્ષી પુરશે:-

મહાશય,

આ સાથે ચરખાના પ્રચાર માટે રૂ. ૧૦૦૦) અંકે એક હજાર નો એક મોકલું છું તે સ્વીકારી સેવકને આભારી કરશો.

આપ મને જોળખતા નહીં હો, પણ હું તો આપને બાવા અદમતા સમયથી જોળખું છું. આજે સવારે ચરખાના પ્રચાર વીશેતું આપનું બાપણુ સાંભળી મારા પર બહુજ અસર થઇ છે, અને મારું અન્યથા કહણુ હૃદય બરફની માફક જોગળા ગયું છે. ખાદી અને ચરખો આપણા દેશનો કેવી રીતે ઉદ્ધાર કરી શકશે તે હું જાણતો નથી—જાણવા માગતો પણ નથી—છતાં આપને આ નાનીશી રકમ મોકલું છું તે સ્વીકારશે.

આપે પંચમહાલનાં બીજા લોકોમાં ચરખા અને ખાદીનો પ્રચાર કરવા વીશે, “બે શબ્દો કહીશ” એમ કહેવા છતાં, બસો કલાક હતાં. આપનું બાપણુ હું બરાબર સમજી શક્યો નથી છતાં હું એમ અનુમાન બાધી શકું છું કે આપડા બીજો અભણ છે, એ લોકોના દેશમાં પીઅર્સના સાથ મળતા નથી અને “બેનહુર” જેવી સારી સારી રીતો ખતાવવામાં આવતી નથી. હું કેમાં એ લોકો દુઃખમાં છે અને ખાદીજ એમનો ઉદ્ધાર કરી શકશે. આપને એ પ્રદેશમાં થોડા સેવાભિલાષી કાર્યકર્તાઓ જોઈએ છે એમ પણ આપે કહ્યું હતું. મહારાજ, હું જાતેજ આપની સાથે પંચમહાલ આવું એવો મને વિચાર આવ્યા કરે છે. મને તો એમ લાગે છે કે

આપને હજાર રૂપીઆ મોકલવા કરતાં હું મારી સેવાજ આપના કાર્યમાં અર્પણુ કરું. આ બધા વિચારોને અંતે હું એમ નિશ્ચય પર આવ્યો છું કે મારે આપની સાથે પંચમહાલ જવું અને બીસેનો ઉદ્ધાર કરવો. આપ દાહોદ સુધીના મારા સેકન્ડ ક્લાસ ગાડીભાડાની વ્યવસ્થા કરી શકતા હો તો હું જરૂર આવીશ.

આપનો પ્રચુતર મળે ત્યાં સુધી ઉપલી રકમનો ચેક મારી પાસેજ રાખું છું.

હી,

સેવાભિલાષી

આવા આવા તો ઘણાએ પત્રો મેં લખ્યા. પણ નાખવાનું મન હતું પણ પરશીઠીયું ન મળ્યું અને કેટલાક જણી જોઈને પોસ્ટ ન કર્યા. એક વખત તો સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી-ઓને પત્ર લખ્યો હતો કે સાહિત્ય-પરિષદ સુરતમાં તિલક મેદાનમાં બસવી અને રા. “દાસચીવડા” અથવા કે. રા. “સક્કર-પારા”ને પ્રમુખપદ આપવું પણ—

જુઓને! આમ તમને મારા બધાએ પત્રો વંચાવી દેઉં એ મારા ક્રીકાની જાને ગમતું નથી એટલે લાચાર. *

* સ્વીકૃત લોકોક પરથી સચિત.

+ + કેટલાંક સંવનન + +

૩૩૦૦

સંપાદક :

રા. અવનરાય શુક્લ

[અનુસંધાન : પુ. ૧૩ : અં. ૪-૫૪ ૩૭૧.]

“**દી**ક સારે. જાઉં છું. મેં ઘણીઘણી આશાઓ રાખી હતી, મેં ઘણી ઈમારતો ચણી હતી પણ હવે તો બધુંજે નિરર્થકને ! તમને ચઢાવાં એમાં મારી મૂર્ખતા, પશુતા કરીને ? તમે નહીં જાણતાં હો, નહીં માનતા હો પણ હું તમારે આધારેજ ટકી રહેલ. હું તો તમને ચાહું છું, ન ચાહું એવું કદાપિ પણ નહીં બને. હું તમને કેટલો ચાહું છું તે હવે હું તમને જતાડી આપીશ. તમારી ધ્રુષ્ટા, તમારા દુકમને હું દર્શાવું માન આપી મારા માથે ચઢાવીશ. તમે મને અહીંથી ચાલ્યા જવા ફરમાવો છો. તો મારી ફરજ છે કે તમારા ફરમાનને મારે અનુસરવું. કીક સારે સાહેબજી !”

મેં પુછ ફેરવી ચાલવા માંડ્યુ. પણ આ શું ? તરાપ મારી એણે મારું કાંઈ કેમ પકડ્યું ?

“ સાંભળો, સાંભળો મી. રાય ! બોહું ન લગાડો. ઉધો અર્થ ન કરો. તમે મને હૃદયશૂન્ય સમજો છો ? અરે ! મને શું શું ઘષ્ટ રહ્યું છે તે તમે જાણતા નથી, સમજી શકતા નથી. ”

મનમુગ્ધ સાપ માફક હું ત્યાંજ ચોરી ગયો. એનું કહેવું સાંભળી સહ હું બોલ્યો : “ લીલી ! વઢાલી લીલી ! હવે બુલ બાગી. ત્યારે તમે પણ મને ચાહો છો. હું તમારો, તમે મારાં, તમારું આપણને જુદાં નહીંજ પાડે. ”

એણે પોતાનું મોં બે હાથથી ઢાંકી દીધું અને ડચકાયાં ખાતી બોલી : “ મી. રાય ! કહો, કહો, અરે ! તમે મને કયી બાલુ ઘસડી જાઓ છો તે. ”

“ કહ્યું પણ નહીં. આખા વિશ્વનો પ્રેરક આપણને પ્રેરી રહ્યો છે. કહો, કહો તમારા જેવાં ધર્મબીર એની પ્રેરણાની અવગણના કરી

સકશે ?”

“વહાલા ! મારી ખુદ્ધિ બહેર મારી ગઇ છે. લો, આ કાગળ તો વાંચો.”

મેં લીધો, વાંચ્યો અને ચીંટચીંટા કરી કાપીઓ છુટ તળે ચઢી નાખી.

“કેવું કપટ ? કેવું તરકટ ? લીલી રીયર ! હું કહું છું કે આવી શુષ્ક શીસ્સરીથી ભોળવાઈ નહ તમે તમારો અવતાર ન બગાડો. વિધવા માટે બ્રહ્મચર્ય સ્વર્ગની સીડી છે. કેવું સુંદર કથન ? હું પુછું સંસારીઓ, ગૃહસ્થાશ્રમીઓ માટે નહોં કે ? વિધવા માટે પુનલગ્ન પાપ કેમ ? વિધુર માટે પુનલગ્ન પુણ્ય કેમ ?” એણે જવાબ ન આપ્યો. મેં જેને કહ્યું તે ફક્ત સાંભળ્યાંજ કયું. થોડીવાર થાક ખાઈ મેં આગળ ચલાવ્યું.

“વહાલી ! ઇશ્વરની આરાતું ઉલ્લંઘન કરશો ? વિધનું વિધાન ફેરવી શકશો ? આપણે સંયોગ કેવી સુંદર રીતે થયો છે ? અને એ કરાવનાર કોણ ? આપણું પરસ્પરનું આકર્ષણ કેવી અજબ રીતે થયું છે ? આપણા મીલને મને ખાતી કરી આપી છે કે વિશ્વનો કર્તા છે તે આપણે મદારી છેજ. મારું ઉપરાણું લેવાની ખુદ્ધિ તમને કોણે મુઝાડી ? મારો પ્રથમ લેવાની અક્ષય તમને કોણે આપી ? કહો. કહો, જે કહેવું હોય તે સાચે સાચું કહો. તમારા અંતરમાં અત્યારે શું ચાલી રહ્યું છે તે હું તો સમજીજ ગયો છું. હું તો માનું છું કે તમે મને ચાહો છોજ.”

એને એક ચમકી આવી ગઇ. આંખો ઉઘાડી માઝાટુટા શબ્દમાં એ બોલી : “હું તમને ચાહું છુંજ.”

૧૧

“તમે તો દેવી છો. તમે મને જે હમણાં કહ્યું તે તો હું કયારેનોએ જાણું છું.”

“તમે જાણતા હતા શું ? ચમકી હોય એમ એ બોલી : “જાણતા હતા છતાં તમે મને

ચાહ્યો છો ?”

“હા. હાલ હું તમને જેવું અને જેટલું ચાહું છું તેવું અને તેટલું તો તે વખતે નહોંજ. તે વખતે હું એટલુંજ ઇચ્છતો કે એકવાર તમને મારા પર વિશ્વાસ બેસે, એકવાર તમે મારા આગળ વિના સંકોચે તમારું ઉર હલકું કરી શકો.”

“વહાલા ! હું બોલુબોલુ એમ મને બધી વાર થએલું પણ તમે મને કઠોર, ઉદ્ધત અને બેપરવાં લાગતા. અને તેથી હું તમારાથી ડરતી.”

“તો હવે ?”

“હવે !” મંદ હાસ્ય કરતી તે બોલી : “હવે તો ભગારે ડર રહ્યો નથી. તમે મને ખરેખર ચાહો છો ? તમારા માનની હું કેટલી બધી ભુખી હતી તે મારું મનજ જાણે છે.”

“હા ! હું તો તમને પુણું છું. તમે તો પુનર્જીવન બક્ષનાર અમૃતસંજીવની છો. હું મારી જ્ઞાતને ભાગ્યશાળી માનું છું. હું આજના દિવસને ધન્ય માનું છું. તમે મારાં પાત્રી કહેવાઓ એમાં શોભા છે, તમને તેમજ મને. હું તમારો પતિ થવા લાયક છું ?”

એણે હાથ પહોળા કર્યા અને એ ચુડમાં હું બીડાયો.

૧૨

લપરળપ વાત કર્યા પછી એણે...જવા ‘દ્રંક’ તૈયાર કરવા માંડી. ચિંતાગ્રસ્ત મુખે મેં પુછ્યું : “સાચે, રીયર ! તમે ત્યારે જરોગે શું ?”

“હારતો” દ્રંકમાં લુગડાં ભરતાં ભરતાં જવાજ આપ્યો.

“આટલાં બધાં અચીત્યાં, આટલાં બધાં જાદી ? હવે આપણે કયારે મળવાનાં ?” મેં દીનવદને પુછ્યું.

“પણ મારા જવાથી તમને નુકસાન શું છે ?” પરાણે ઠાવકું મોઢું રાખી તે બોલી.

“ લીલી ડીયર ! હજુ પણ તમને મારા પર વિશ્વાસ નથી ? મારી વાત તમારા માન્યામાં નથી આવતી ? ”

“ ઉહ. ”

“ કહો, કહો. તમે કહો તે રીતે ત્યારે હું તમને ખાત્રી કરી આપું ? ”

“ બહુ થયું. મને જવા દો હવે કોઇ આવશે. જોશે. ” ગભરાતાં ગભરાતાં બોલી.

“ ત્યારે તમે જવાનોજ. ખરું ને ? ” એના હાથ રમાડતાં રમાડતાં મેં કહ્યું: “ તમે ક્યારે આવવાનાં તે નહોજ કહોને ? મને કેં પણ આશા નહોં આપો ? તમારા વિચોગે હું શી રીતે ટકી શકીશ ? ”

“ હવે જવા દો. મહેરબાની કરી જવા દો. કોઇ આવશે તો ભોગ થશે. ” હાથ છોડાવવાનો યત્ન કરતાં તે બોલી.

“ ખરેખર ! ” છુટણીએ પડી દયામણે મોઢે ઉચ્ચ બાળી એના હાથ હલાવતાં મેં કહ્યું: “ ખરેખર ! જો તમે મારાથી કંટાળી ગયાં હો તો તે કહો. હું તમને બહુ ત્રાસ આપુ છું ખરું ? ”

“ અરે ! અરે ! આ શું કરો છો ? ઉભા થાઓ. મને પાપમાં ન નાખો. મને પગે લાગો છો ? આપુ ફારસ ન કરો. ” એ મને ઉડાડતાં બોલી.

“ વહાલી ! ” મેં કહ્યું; “ હજુ પણ તમને આ ફારસજ લાગે છે શું ? નસીબ ! હું તો તમને પુણુ છું. તમે તો મારાં આરાધ્ય દેવી છો. તમે તો મારો આધાર છો. તમે સર્વ શુભ સંપત્તિ છો. તમે આદર્શ યુવતી છો. તમે મને કેટલાં વહાલાં છો તે હું વાણીથી વ્યક્ત કરી શકતો નથી. ”

તે પળની અમારી લાગણીઓનો ખ્યાલ આપી ચકાય એમ નથી. મારો આસોજીવાસ જે

જાણે અટકી ગયો હોય, બંધ પડી ગયો હોય. લોહીની ગતિ જાણે થંભી ગઈ. ” મારા પગ પર પણ જાણે ગાભાનાજ બનેલા હોયને !

કેટલીક વાર અમે શાન્ત રહ્યાં. પણ છેવટે મારી કાકલુદી, મારી આજીજી નિબ્બલ ન ગઈ. એણે પોતાની કઠોરતા બદલ માફ માગી. મારે જોઇતુ હતું તે મેં એની પાસેથી કંઠાવ્યું.

એ પછી શું શું બન્યું તેનું વર્ણન કરવાની કિંજ જરૂર નથી.

૧૩

એણે હાથના ઇસારે મને બેસવા સુચવ્યું પણ હું તો એના આગળ ખડો રહીનેજ. મારો કેસ રજુ કરવા લાગ્યો.

“ સમકશો નહોં. ” આ ઉપોદ્ધવાતે એના હોઠ પર રિમત આવ્યું. મેં ધાર્યું. લીલી પર આ પહેલવેલીજ ચઢાઈ હતી. પણ ખરું જોતાં એના પર તો આ અગાઉ આવી ઘણી ચઢાઈઓ થઈ ચુકી હતી. આ ચઢાઈ અને અગાઉની ચઢાઈઓમાં તફાવત એટલોજ કે અસાર સુધી એ હસ્યાઓની ટક્કર ઝીલી શકી હતી પણ આ વખતે તે ઝીલી શકી નહોં.

“ હું માનું છું કે ” મેં આગળ ચલાવ્યું “ કોઇને એકદમ મોઢા મોઢ કંઠી દેવું કે ” “ તમને આહું છું ” એ કે સહેલ નથી. ”

એના હોઠ મલકયા. મેં તો ચાલુજ રાખ્યું

“ લીલી ! જે મારું બોલતું ઢંગઘડા વગરનું લાગતું હોય તો મને માફ કરજો. હું તમને ક્યારેનાં ઓળખું છું. એટલા વખતમાં આવો પ્રેમ (‘પ્રેમ’ શબ્દ ઉચ્ચારતાં ધાર્યા કરતાં વધારે વખત લાગ્યો. જેવાં ભાવથીનું ભક્ત રામકૃષ્ણનું નામ ઉચરે તેવાજ ભાવથી એ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો હતો. અને લીલી પણ એ ભાવ પામી ગઈ હતી) જાણે એ કદાચ તમારા માન્યામાં નહોં આવતું હોય પણ ના એ પ્રેમ, એનો પ્રેમ જાણો છેજ. ”

હવે, મારું જીવન તમારા હાથમાં છે. અલગત । હું જે તમારી પાસે માગું છું એ કે નાનુંસુંતું નથી. પહેલાં-તો એજ જોવાનું છે કે હું તમારા માટે હાયક છું કે કેમ. સાંભળો. હું તમને મારા જીવનના સાથી બનાવવા માગું છું. હા. તમને હંમેશાં સુખી રાખવાં એ તો મારી ફરજ છે.”

અસ, આથી વધારે મારાથી બોલી શકાય નહીં.

“મી. રાય !” લીલીના શબ્દ દેખાતી રીતે હંઠાગાર કરી નાખે એવા હતા પણ ખરું જોતાં તો દયાની દેવીની એ વાણી હતી, “તમે જે માગો છો તેનું મદત્વ સમજો છો ? આ કે બચ્ચાંના ખેલ નથી. મને પુરતો વિચાર કરવાની તક આપો. નિર્ણય પર આવવાને સમય જોઈએ એમ છે.”

“ના, ના. મારે તો હમણાંજ જવાબ જોઈએ,” મેં હઠ લીધી. તે ઉમરા પર એડી હતી. ત્યાંથી એણે મારા તરફ ઉંચું જોયું. અમારી મુલાકાત દરમ્યાન આ પહેલીજવાર મારી આંખ એની આંખ સાથે ભળી. અતિ-શયોક્તિ કરવાની કેંજ જરૂર નથી. હું પ્રેમમાં પડ્યો હતો. પ્રેમ ગમે એવા દૃઢ સંયમી-એ પર પણ પોતાનો પ્રભાવ પાડે છે. એ નેત્રનું તેજ અલૌકિક હતું. હું છું-ટણીએ પડ્યો એનો ગપ્પર હાથ લાંબાયો. મારા બે હાથમાં એ આવી ગયો.

“ના, જે કહેવું હોય તે મને હમણાંજ કહો. હા કે ના.” મેં અસરકારક તાણ કરી.

સંવનન ઘણું યએલાં પણ આ રીત તો નવી હતી. હાથ ચુમતો જાઉં અને આંખથી આંખનું તેજ પીતો જાઉં. આ રિયતિ લગાર જમરાવે એવી ખરી પણ ન ગમે એવી તો નહીં-જ. એના બંને હાથ મારા હાથમાં પકડી ઉભો થઈ એના ગાલ ભણી ભણી અટક્યાણું કંઈ.

સાહસિક બનતાં મેં કહ્યું. “લીલી ડીયર । હા નહીંજ કહે ? ના, ના. આમ ન થાય.”

એણે હા પાડીજ, એનું ઠોકું મારા ખભે પડ્યું. મારા પ્રથમ ચુચ્ચને એના હોઠ પર આણેલી ઉજાતાની અસર લાગેો સમય ટકી.

૧૬

“લીલી । ડીયર લીલી । જો મારી સમજ ફેર થતી હોય તો તમે મને સુધારો, જે હું ભૂલ કરતો હોઉ તો તમે મને રોકો, પણ મને તો લાગે છે કે સર્વશક્તિમાને સંસારશકટ ચલાવવા આપણ બંનેને એકજ ધૂરી નીચે જોડાવા સર્જ્યા છે.”

“અરે મી. રાય ! હજુસુધી તો પુનર્જન્મ કરવાનો વિચાર સરખો પણ મને નથી આવ્યો.”

“ના. મને તો આવ્યો છેજ. અને તે પણ કેટલાએ વખતથી.”

“તમને આવ્યો હશે પણ મને તો આવ્યો નથી કે આવવાનો સંભવ પણ નથી.”

“વિધવા શરુઆતમાં તો એમજ કહે, મેં એવું વાંચ્યું છે, સાંભળ્યું છે, અનુભવું છું.”

“પણ હું કે બીજી વિધવાઓ જેવી નથી. સમજ્યા ?”

“હું તમને ઘણા વખતથી જાણતું છું, સારી રીતે જાણતું છું. તમે પણ મને ન જાણતાં હોય એમ ન બને.”

એણે સાંભળ્યાજ કંઈ.

x

x

x

એ તોરણ બનાવતી હતી. મારા તરફ જોવા પરવા ન કરતી હોય એમ લાગ્યું. ગળગળા સાદે મેં કહ્યું: “મને આમ તરછોડો નહીં, પુતકારો નહીં તમારી કંઠારતા મારું હૃદય ભેદી નાખે છે. બીજાનું પુતકારો ભલે એક ઠેકાણેથી ઉડી બીજે ઠેકાણે વળગે પણ હું એવો નથી. હું વાદપદ નહીં હોઉ, કુલદટાક નહીં હોઉ એ કશુંજ; પણ હું

તમને ખાત્રી આપું છું કે તમને અતુલ આવવા
હું મારાથી બનતું કરીશ. તમારી ધૃતિને હું
ધૃતિથી આશા માની અતુલરીશ, દૈવી ફરમાન
માની તાબે ચઢશ. તમારા કોડ પુરા પાડવા હું
પાછી પાની નહીં કરું. મારી પાસે જે હોય તે
તમારું જ છે. વ્યથા મારે તમે લઈ શકશો. હું
કોઈ પણ કાર્યમાં નિષ્ફલ નીવડ્યો નથી. મારી
બધી આશાઓ પૂર્ણ થઈ છે. ફક્ત એક જ બાદ.
તમારી બાબતની. મારી આશા શું નહીં
પુરાય ?”

મારી આંખમાં ઝળઝળીમાં આવી ગયાં.
એની આંખો પણ આંસુથી પુર હતી.

“ ઠીક છે. હું જોઈશ. ” ફક્ત એટલું જ
તે બોલી શકી.

“ વહાલી લીલી ! એમાં જોવાનું શું છે ? ”
મેં દીનતાથી પુછ્યું.

“ તો વહાલા ! હવે પ્રજાવાપલું રહ્યું છે જ
ક્યાં ! અજાણનાં અંતર ઉકેલતાં તમને નથી
આવડતું ? મારે મોટે તમે શું કહેવાવો હો ? ”

૧૪

“ સારે, આપણું લગન
નહીં જ થાય ને ? તમે મને
નહીં પરણી શકો ? ”

“ સાચે. આ વાત હવે
આંદોલોજ અટકાવો. હું
કે તમને સહેલાઈથી નકારી
ચકતી નથી. છતાં એ પણ
એક રીતે ઠીક થયું. તમે
કહેવું સહ્ય સમજી શકશો. ”

“ પણ હું માનું છું કે
પ્રેમની અવગણના તો તમે તથીજ કરતાં.
અભયપાલનજ તમારે એક પુરો ઉદ્દેશ છે.
સંબોગનો તમને અણગમો છે. એજ કે બીજું
ફે ? ”

“ તમે ખરું કહો છો અને વળી જે સ્થિતિ-
માં હાલ હું છું તે સ્થિતિ પણ ફેં ખોટી નથી. ”

“ પણ જો તમે મને ચઢાતાં જ હો તો
તમે મને ન પરણી શકો ? આપણે સુખી થઈશું.
તમે તમારા વિચાર ન ફેરવો ? કદિ પ્રયાસ
કરેલો ખરો ? ”

“ મારા વિચાર બાબતે ફરી શકે. ”
હું ખસતો ખસતો એની પાસે ગયો. જાન
પર સુકવેલું લુગડું ફરફર ઉડતું હતું.

“ મને માફ કરો હું ચક્રમ છું. તમે વાચલ
છો આપણે બન્ને વિચિત્ર પ્રકૃતિનાં છીએ. આપી
જ હું માનું છું કે જો તમે મને ખરેખર ચઢાતાં
જ હો તો તમે મને ન પરણી શકો એમ નજ
બને. જો તમે મારી માગણી કપુલ રાખો તો હું
તમને તમારો ટેક પાળવામાં મદદ કરીશ. હું
એથી દુઃખી નહીં જાઉં. ઉલ્ટું હું તો મગરુર
ચઢશ. ધુની ઓનો ધણી થવામાં હું તો માન
સમજું છું. તમે અભયપાલન કરશો અને
કરાવશો, પવિત્ર બનશો અને બનાવશો,

ઉત્તર થશો અને કરશો.
ઉન્મત પ્રેમનો આ સંજિવાંત
નથી. હું જે કહું છું તે ખરું
કહું છું, અંતઃકરણપૂર્વક
કહું છું. તમારાં સ્વપ્ન સહ્ય
કરાવવા હું મારાથી બનતું
કરીશ.

બસ એ હસીજ.

“ મારાં સ્વપ્ન શાં છે
તે તમે જણાવો છો ? મેં તમને આ
સંબંધી ક્યારે વાત કરી છે ?

તમે બોલવામાં બંધાઈ જતા પહેલાં ખુબ વિચાર
કરજો નહીં તો પરતાશો. લગન મારા આદર્શની
આડે ન આવવું જોઈએ. લગન મને બંધનકર્તા
ન હોવું જોઈએ. લગન મને ઉત્તેજન આપે

મારા પ્રયત્નનું બને—

આડખીલી ન કરે. સ્ત્રીત્વનું સાદ્વ્ય એની તન્મય-તામાં છે. એના પ્રેમમાં એના શોખમાં વિભાગ ન હોવા જોઈએ. પોતાની વ્યાજખી ધુત પુરી કરવા પોતાનો આત્મભોગ આપવો જોઈએ.”

“જે હું મોટા માણસ હોત તો સ્ત્રીના પ્રેમને હું પાત્ર કરી ચુક્યો હોત. ગારામાં જે કાષ્ટ શક્તિ હોયજ તો તે પણ હલુસુધી તો ગ્રમજ છે. તમારી કસોટીમાં હું શી રીતે કસાઉં ? શું થાઉં ? સ્ત્રીઓ મોટા માણસની લોભી હોય છે. ભુખી હોય છે. મારા જેવો તમારી શી ગણતરીમાં ? તમારી દૃષ્ટિએ મારો શો હીસાબ ? હું મોટા માણસ કદાચ નએ યદ્ય શકું છતાં મને એટલો તો વિશ્વાસ છે કે તમારી સહાય હોય તો હું એકાદ ઉપયોગી કામ ન કરી શકુ એમ નહીં. સદ્ભાગ્ય છે આપણું કે તમારા અને મારા વિચાર ધણી બાજુઓમાં મળતા આવે છે. જ્યારથી હું તમને સમજી શક્યો છું, જોળખી શક્યો છું ત્યારથી હું આ જોઈ શક્યો છું, જાણી શક્યો છું.”

“એ તો મને પણ ખાતરી છે કે તમે ઉપ-યોગી કામ કરી શકશો.”

“શું તમને પણ એમજ લાગે છે ? તો તો કેવું મજાનું ?”

“પણ તમે એક જુલ કરો છો, મને અન્યાય કરો છો. યાદ રાખજો, હું મોટા માણસનેજ ચલાઉં એવું કે નથી.”

“કારણ ?”

“કારણ હું સમજાવી શકતી નથી, હું પોતે જ જાણી કે સમજી શકતી નથી. પણ મારું કહેવું તો સાચું છે. પણ હું એટલું કહી શકું છું કે મારા જેવા સ્વભાવની સ્ત્રીઓ નૈતિક બળ ધરાવનાર પુરુષને પસંદ કરે છે. અમારે મન ખરું મદં તો તેજ કે જે બલો હોય, ઉદાર હોય, સુહૃદ હોય, આસ્તિક હોય, સહકારવાળો હોય,

સ્વેત અંતઃકરણનો હોય. મારા જેવી સ્ત્રીઓ તો મરતક કરતાં હૃદયનેજ વધારે વજન આપે. ખરું કહી મોટા મનનો હોય. નજીવી વાતોમાં એ કદિપણ માથું ન મારે. એવું પેટ મોટું હોય, એને એકલા કાન ન હોય, સાન પણ હોય.”

“પણ લીલી ડીયર ! મને તો લાગે છે કે પુરુષો સ્ત્રીઓ માટે મરી શીટે છે છતાં સ્ત્રીઓ તો બેપરવાજ હોય છે. પુરુષોને સ્ત્રીઓ માટે લાગણી થાય છે પણ સ્ત્રીઓને પુરુષોને માટે લાગણી થતી નથી.”

“એમ ?” નિઃશ્વાસ નાખી એ બોલી. “આ બાજુમાં હું તો તમારાથી વિરુદ્ધ મતની છું. ચોક્કસ માનજો કે હૃદય એકલું પુરુષનેજ નથી; સ્ત્રીઓને પણ હોય છેજ. અને મેં મારી લાગણીઓ તો તમને ધણીયવાર ખતાડી છે. અફસોસ ! મારે માટે કાષ્ટ પુરુષનો પ્રેમ નીમાયો નથી.”

“હું કે સમજી શકતો નથી. કહો, કહો મારું કહેવું શું ખોટું છે ? તમારા જેવી અજબ સ્ત્રી તો મેં કાષ્ટપણ ન જોઈ. તમે કયુલ કરો કે ન કરો પણ તમારા જેવી હેતુભીની સ્ત્રી તો મેં કયાંય પણ નથી જોઈ. માફ કરો. તમારા અંતરમાં અભારે શું ચાલી રહ્યું છે તે હું સારી પેઠે જાણુ છું, સારી રીતે જોઉં છું. તમે ઇચ્છો તો તમે મારું ઘર દીપાવી શકો. તમે એની ના પાડી શકશો ? નહિજ. જો તમે ના પાડશો તો હું માનીશ કે તમે તમારા અંતરાત્માને છેતરો છો.”

“શાન્ત પાપ ! અંતરાત્માને છેતરવાનું પાપ મારા હાથે થાયજ નહીં. અસખ્યત. એ તો ખરું કે જો આજને આજ તમને કહી દઉં કે પ્રેમ અને લગન-ઉલ્લસ ને માટે હું આજેજ તૈયાર છું તો તો મેં મારા અંતરાત્માને છેતર્યો કહેવાય. જન્મ મૃત્યુને માટેજ છે તેમ સ્ત્રી લગનને માટેજ

છે એવી આપણી માન્યતા છે તે હું નથી જાણતી એમ તો નહીં પણ...

“પણ ધારે કે તમારા આ વિચાર ભવિષ્યમાં ફેરે તો હું તમને અભારથી કહી મુકું છું કે તમે તે વખતે મારા તરફ જોજો. હું તમને વચન આપું છું કે તમારો દેકો તો હું તમને પાળવા દઈશ. એ જાતમાં હું તમને મહીં દુખવું. બાપ પસંદતાં કે વાર લાગતી નથી. એવો વખત આવે કે જ્યારે તમને ધણી મુશ્કેલી થાય, જ્યારે તમને મારી સેવાની અગત્ય પડે ત્યારે તમે મને બેલાશક બેલાવી શકશો. ઠીક ત્યારે, સાહેબજી.”

“સાહેબજી.”

x x x

“આટલી દલ સુધી વાત આવી તોએ તમે સંદેશોએ ન મોકલ્યો.” આધિબ્યાધિ ઉપાધિથી ગાતી ગએલ બ્યકિતના કુઝવડ શબ્દ નીકળ્યા.

એણે ફક્ત માથુજ ધુણાવ્યું. એનાં પોપચાં પુલેલાં ધાગ્યાં. એની આંખો ભારે જણાઈ.

“દોસ્તીના દાવો પણ તમે ન જાળવ્યો?”

“ના.”

“દહાડે દહાડે હું ધસાતો ગયો. દિનપ્રતિ-દિન હું ગળતો ગયો. તમે આવશો, આચારનો એક બોલ બેલશો એમ વહાણ વાય ને હું માનતો પણ સંખ્યા ‘શાય એટલે શીકડો’ પડતો. મરણ કીનારે આવી પહોંચ્યો તોએ તમે તમારો હાથ ન લંબાવ્યો.”

“ના.”

“તમે ડરતાં હતાં?”

એનાં પોપચાં ઢલ્યાં.

“તમે ડરતાં હતાં?” ફરીથી એનો એજ પ્રશ્ન થયો.

“હા. હું ડરતી હતી.” અચકાર્તા અચકાર્તા બોલાવું.

“શા માટે? કોનાથી?”

“શા માટે? તમે મને જણાવ્યું નહીં તે માટે. કોનાથી? તમારાથી.” હીમત આંધળી તે બોલી.

“જો મેં તમને કહાવ્યું હોત તો તમે આવત? તમને મારી લાગણી હતી, છે? તમારાથી આવત? મારા લંબાટે તમે તમારો કર રાખત? તો તો ‘ધણી એ મંદગી પણ મને આશીર્વાદ ધઈ પડત.”

“વહાલા! હું મૂર્ખાં માનમાં મરી ગઈ. મને માફ કરો. બાકી દર પળે મને એમજ યતું કે જો તમે મને અડધો શુકન કહો તો હું દોડતી આવું. અભિમાનમાં હું અધિબ્યાધિ બની ગઈ હતી, મને કે કે યતું છતાં પણ મેં કાળજી કાઢી રાખ્યું હતું. અરે પ્રભુ! મારા નાથ!”

૧૫

મેં ફરીથી કહેવા માંડ્યું: “બાજી તમારે હાથ છે. મારી જીવનદોરી તમે છો. હવે તો તમે પણ એ ન જાણતાં હો એ બનેજ નહીં.”

લીલીનું હૃદય ધબકારા મારવા લાગ્યું. સાશુની કેરનો ઉકલી ગયેલો દોરો તોડી નાખતાં એ બોલી: “મી. રાય! હું ચોખ્ખે ચોખ્ખી વાત કરું? હું સ્પષ્ટ કહું? ખુલ્લે ખુલ્લું બોલું? આપણી વચ્ચે કાંઈપણ પ્રકારનો પડદો રહેલો ન જોઈએ. તમે પણ ઉધા અર્થ નહીં કરો. જો મારું બોલવું તમને કંઈયું લાગે તો તમે મને માફ કરજો.”

“જો કહેવું હોય તે બેલાશક કહી નાખો. ખમચારો નહીં, અચકારો નહીં. હું અવજો અર્થ નહીં કરું.”

“અત્યાર સુધી તમે મારા પ્રત્યે જે માયા, સુખનતા, સહકાર શબ્દો છે તે બદલ હું તમારો રો પાડ માનું? હું તમારું ઝણ શી રીતે ફેડી સફીશ? તમે મારા માટે આટલાટલું કરો અને

હું તમારા માટે કેન્દ્ર ન કરી શકું એ મને ખૂબ સાહે છે, મને કેન્દ્ર થાય છે.”

“તમને શું થાય છે? તમને શું સાહે છે? મને કહો. તમારી શંકાનું હું નિવારણ કરું. તમારી પાસે હું જે માયુ છું તે નજીવું નથી.”

“જે મારાથી કહેવાતું હોય તો તો હું ખુશીથી કહું. હું મારું હૃદય ખોલવા આતુર છું. મારે માટે હવે એ એકજ રસ્તો છે.”

આટલું ખોલતાં એ અચક્રી ગઈ. રમતમતિ રમતમાં ખારસાકની ઉપરી ગએલી ચીપ એણે ખેંચી કાઢી અને આગળ ચલવ્યું: “આ વાત મારા સિદ્ધાંતથી ઉલટી છે, વિરુદ્ધ છે. તમે જાણતા હશેજ કે માણસ માનના કોષને કોષ સિદ્ધાંત હોય છેજ. અસંખ્યત મારે કશું કરવુંજ નોંધ્યે કે બીજા કોષની જેટલી કાળજી હું નથી રાખતી, બીજા કોષની જેટલી પર્વા હું નથી રાખતી તેટલી હું તમારી રાખું છું.”

આ પછીના એના શબ્દ એટલા અસ્પષ્ટ નીકળવા લાગ્યા કે હું આ મધુર શબ્દ બહુજ આછા સાંભળી શક્યો. હું ખોલવા જતો હતો ત્યાંથી અટકાવી એણે આગળ ચાલુ રાખ્યું.

“સાંભળો. મને તમારી લાગણી થાય છે. પણ હું નથી કહી શકતી કે એટલી લાગણી બસ છે, પુરતી છે કે કેમ.”

એનો અવાજ ઘેરો થવા લાગ્યો. મારી આંખથી આંખ મેળવી એણે કહ્યું: “તમે સંતુકાષ્ઠથી વર્ણા છો. તમે મારા પર માયા રાખી છે. તમે મારી તત્તીવત સાચવી છે. મારા ખોલ ત્રીલી લીધા છે. મારી યોગ્ય અયોગ્ય ઇચ્છાઓ તમે પુરી છે. દુનીઆના નિયમ પ્રમાણે આવી આવી વાતો સ્ત્રીઓ પર સારી છાપ પાડી શકે છે. હું પણ એક સ્ત્રી છું.”

મારા હોઠ ફલક્યા.

“ધણા વખતથી આપણે એક બીજાને ઓળખીએ છીએ. તમે મારી ટેવ જાણો છો, હું તમારી ટેવ, જાણું છું. તમે ઉધાડે છોજે કહી શકો છો કે “હું તમને, ચાહું છું.” હું પણ કહીશ કે મારો પણ તમારા પર ભાવ છે. પણ મને શંકા છે કે એને પ્રેમ કહેવાય કે કેમ. ભાવ પ્રેમ-હોષ શકે? જે પ્રેમ આપણે કહ્યો હોય તે પ્રેમ એ ભાવ નએ હોઈ શકે.”

આવી સ્પષ્ટવક્તા સ્ત્રી. બીજી કોઈ હશે કે કેમ તે હું મારા મનને પૂછવા લાગ્યો. ઉધાડેલી ચોપડીની માફક હું. એનું ઉર વાંચી શક્યો. એના વદન, એની વાણીમાં અચારનવાર ચતા ફેરફારો એના હૃદયમાં શો ખળભળાટ મચી રહ્યો હતો તે હીવા જેવું સ્પષ્ટ બતાડી આપતા હતા. એ પોતે ખોલવાનું માંડી વાળ્યું કારણ કે હું નોંધ શક્યો કે આજ તો મારા કરતાં એને વધારે ખોલવાનું છે.

“મને વધારે ચોખ્ખી વાત કરવાં હો.” એ સુંદી સુંદીને શબ્દોનો ઉપયોગ કરતી હતી અને અશાંતિ દાખવવા ખળભળાટ સમાવવા બનતા પ્રયાસ કરતી હતી. “હું તો ખુબજ હું કે તમે મારાથી ધડીપણ વેગળા ન ખસો. જ્યાં સુધી તમે મારી પાસે હો છો ત્યાં સુધી મને સારું લાગે છે. મારું સાહે તો હું તો તમને ક્યાંય પણ ન જવા દઉં. મધુર કરશે તો એવો વખત જલ્દી આવશે કે જ્યારે તમારી ઇચ્છા જ્યાંતાં જ હું આ બધાનો ભાગ કરી સદાને માટે તમારી છાયામાં આવી વસીશ. આપણી મુલાકાતો છુપી ક્યાં સુધી રહેનાર છે? પણ એટલું તો ખરું કે આજ તો એને માટે હું તૈયાર નથી. એ બધાંની માયા મારાથી અત્યધી ઉતારી શકાય એમ નથી, અસારે ને અત્યારેજ એન બેનેવીની ઓય મારાથી તજી શકાય એમ નથી.”

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૪૭]

સંસદની વાર્ષિક સભા

૨ વિવાર, તા. ૯ મીની સાંજે સાંસદોના વાગે 'મી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના હોલ'માં સાહિત્ય સંસદનો કૃષ્ણ જ્યોતિ ઉત્સવ અને ૬ દો વાર્ષિક ઉત્સવ સંસદના પ્રમુખ રા. કનેયાલાલ માલોકલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા હેઠળ થયો હતો.

શરૂઆતમાં સંગીત થયું હતું.

તે બાદ સંસદના મંત્રી રા. મનદરરામ દ. મહેતાએ નીચે પ્રમાણે અહેવાલ રજૂ કર્યો હતો.

મહેરવાન પ્રમુખ સાહેબ, સત્કારીઓ અને સહયુક્તરૂપે,

સંસદના આગળના છઠ્ઠા વાર્ષિક ઉત્સવનું કાર્ય શરૂ કરતાં મને કાલિદાસનું "નોર્થવેલ્થ્યુ-પરી ન દશા ચક્રનેમિક્ષેણ" માદ આવે છે. ગયે વર્ષે જ્યારે આપણે એકત્ર થએલા હ્યારે ગુજરાત પર પ્રભુનો મહાકોપ થયો હતો, અને ગુજરાતનું નંદનવન જોતજોતાં શૈરવ સમાન થઇ ગયું હતું આ વિપત્તીની કાળી છાયાએ ઉત્સવ પ્રસંગનો કિસ્સો મંદ કરી નાખ્યો હતો અને જો કે આપણે ઉત્સવ નિમિત્તે મળ્યાં હતાં પણ જે પ્રકારનું વાતાવરણ આવા ઉત્સવને પરમ આનંદમય બનાવવાને આવશ્યક હોય છે તેનો તો અભાવ હતો.

આ વર્ષે પરિસ્થિતિ ઉલટી છે. આરોગ્યની વિશ્વવ્યાપી ખનિજો હજી ગુજરાતકાલમાં ગળ્યાં કરે છે. અને તેને પરિણામે આજે દરેક ગુજરાતી હૃદય હૃદય પ્રવૃત્તિ છે. સંસદને એક સંસ્થા તરીકે રાજદારી પ્રકારણ સાથે કે સંબંધ નથી. ડૉ. સુમંત, સી. શારદા, ડૉ. ચંદુલાલ, શ્રી. મુનશી વગેરે સંસદના સભ્યોએ આ પ્રસંગે જેવા પ્રકારનું કાર્ય કર્યું છે કે તેને માટે સમસ્ત ગુજરાત અભિમાન ધરાવે છે. તો તે વૃત્તિમાં સંસદ ભાગ પડાવે એ અયોગ્ય તો નહીં કહેવાય.

આટલા પ્રાસ્તાવિક વિવેચન પછી આપણે સંસદની પ્રવૃત્તિ નરહ પગીએ.

દર વર્ષે આપની સન્મુખ આગલા વર્ષની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ જે સંતોષથી અમે રજૂ કરતા હતા તે સંતોષ ગત વર્ષની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ રજૂ કરતાં અમે અનુભવતા નથી. જે પહે આપણા પ્રમુખે રાજદારી ક્ષેત્રમાં અંપનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો તેજ પહે અમને ભય લાગેલો કે એમના એ કાર્યથી રાજદારી ક્ષેત્ર સમૃદ્ધ થશે, પણ પરિણામે સંસદની પ્રવૃત્તિ પર અનિષ્ટ અસર થયાં વિના નહીં રહે. અને અરબર અમારા એ ભય મોટે અંશે ખરો પડ્યો છે. એની મુખ્ય અસર તો આપણા માસિક 'ગુજરાત' પર કેવી થઇ છે તે આપ જોતાજ દરો. એ માસિક ચાલે છે તેમ ચાલે છે ખરું, પણ આજનું 'ગુજરાત' આગલા વર્ષના 'ગુજરાત' જેવું નથી તે તો અમારે સખેદ કષ્ટનું પડે છે. પ્રત્યેક સુક્ષ્મ વિગત પરની આપણા પ્રમુખની દેખરેખનો અભાવ આજના 'ગુજરાત'માં સ્પષ્ટ તરી આવે છે. ઉપરાંત 'ગુજરાત'ની મુદ્રણ-વ્યવસ્થા અને પ્રકાશનને લગતો વહીવટ વડોદરા લઇ જતાં કેટલીએક અજીબારી મુશ્કેલીઓ

ઉભી થઇ છે. 'ગુજરાત'ને વડોદરે મોકલ્યું એ માત્ર એક પ્રયોગજ હતો. અને એ પ્રયોગ સફળ નથી થયો. એમ તમારી કાયવાહક સમિતિએ જોઇ લીધું છે. એટલે આપને જાણીને સંતોષ થશે કે એ બાબત કાયવાહક સમિતિ અંતરેતો પૂર્વક વિચાર ચલાવી રહી છે. અને કંઈકેટલા તો અદ્ય સમયમાં સર્વ સુરક્ષીઓના તોડ કાઢી 'ગુજરાત'ને પછી પૂર્વસ્થિતિમાં મુકવાને તે સમર્થ થશે.

પુસ્તક પ્રકાશનને લગતી પ્રવૃત્તિ પણ હાલ શાંત છે. 'ગુજરાતનો નાય'ની પાંચમી આવૃત્તિ છપાય છે, પણ કોઇ નવું પુસ્તક ગત વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ કરી શકાયું નથી. પણ સાહિત્યના ઇતિહાસના સંબંધમાં કેંક જાણવા જેવી પ્રગતિ થઇ છે. ગત વર્ષમાં નર્મદ સાહિત્ય અને તેનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી: જીવ અને નવું એ નામના સર્વ ખડો તૈયાર થઇ ગયા છે અને પ્રેમાનંદ યુગ, સામળ યુગ અને દયારામ યુગ એ ત્રણ ખડો તૈયાર થાય છે.

આપણા સભ્યોની સંખ્યા હાલ ૩૭ ની છે. તમારા અધિકારી મંડળમાંથી રાં. લાભશંકર પ્રશુરામ ભટ્ટ નિવૃત્ત થયા છે. અનેક ઉપાધિઓને પરિણામે એઓ સંસદના કાર્ય તરફ પૂર્વવત લક્ષ આપી શકતા ન હતા અને તે કારણે એમને નિવૃત્ત થવું પડ્યું છે. તેને માટે અમે ધણી દીક્ષગીર છીએ અને એમણે અત્યાર સુધી સંસદની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિના સંબંધમાં તનતોડ મહેનત, ઉત્સાહ અને અનુભવથી અમારી સાથે એલ કરેલી તે બાબત અમે ખરેખરા અંતઃકરણપૂર્વક આ જાહેર રીતે એમનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

પણ તમે જાણીને આનંદ થશો કે રા. લાભશંકરની ખાલી પડેલી જગ્યાએ ગત વાર્ષિક સભામાં સૌ. લીલાવતી મુનશીની નીમણુંક કરવામાં આવી છે. જે અમિત ઉત્સાહી વિદ્યુષીને આપ એટલી સારી રીતે જોળખો છો કે એમના સંબંધમાં અમારે કેંક પણ કહેવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. અનેક વર્ષો થયાં એઓ સંસદની પ્રવૃત્તિમાં અને વિશેષ કરીને 'ગુજરાત'ના તંત્રમાં સક્રિય ભાગ લેતાં આવ્યાં છે, અને અમને ખાતરી છે કે એમના પતિની ઇતર પ્રવૃત્તિઓને ધીધે સંસદને પડેલી ખોટ મોટો અંશે એઓ પુર્યા વગર નહીં રહે.

અંતમાં સંસદને અનેક રીતે સહાય કરનારા તેમજ આજના ઉત્સવને વિશેષ રીતે આનંદમય બનાવવાને ઉદ્વિગ્ન થએલા સજ્જનો તથા સત્કારીઓના અને અમારા નિમંત્રણને માન આપી અને પધારવા બદલ આપ સર્વનો ઉપકાર માની હું એસી જવાની રજા લઉં છું. તે પછી, પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ પ્રમુખસ્થાનેથી બાજણ કપું હતું. જે એ એ અન્ય આ અંકમાં આપ્યું છે.

પ્રમુખના બાજણ બાદ કવિ લલિતજીનાં ગીતો ને શ્રી. રાધાચાર્યાનાં લોકગીતો બાદ પ્રમુખનો ઉપકાર રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈની દરખાસ્તથી ને પ્રો. જી. એન. જોષીના ટેકાથી મનાયો હતો. જે પછી ચઢાપાણી લેવાયાં હતાં.

ચઢાપાણીને ન્યાય અપાયા પછી શ્રીમતી માણેકજીએ મરચંટે 'સુરીલું' સંગીત ગાયું હતું ને તે પછી શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાએ જુદા જુદા ભાવવાળા પ્રયોગો કરી પ્રેક્ષકોને ખુબ હસાવ્યા હતા. છેવટે, સૌ. લીલાવતી મુનશી અને પ્રો. દેવધરના સંગીત બાદ કવિ પ્રાણજીવન જોષીએ સોરઠી સાહિત્યની પ્રસાદી આપી હતી. ને રાત્રે મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો.

નોંધ: સાંમે પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૨ છે તેને બદલે પૃષ્ઠ ૫૪૮ થી ૫૬૦ વાંચવું.

મૂલ્ય પરિવર્તન*

લેખક: રા. કનૈયાલાલ મુનશી,

બી. એ. એલ. એલ. બી.,

એમ. એલ. સી., એડવોકેટ,

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ.

સંસદના સભ્યો, સત્તારીઓ ને સદ્ગૃહસ્થો,

આજે સાહિત્યસંસદનો વાર્ષિક ઉત્સવ છઠ્ઠી વાર આપણે ઉજવવા બેઠા થયા છીએ. સંસદની હતી તેવી જ જગતી નાદુગીરી આજે આપણને એક બનાવી રહી છે, આપણા વચ્ચે રેતહલાવ, સાહચર્ય ને ઉત્સાહના બંધ બાંધી રહી છે. એ નાદુગીરીનો પ્રભાવ દર વર્ષ વધતો જોવા કોણ ઇચ્છા નહીં રાખે? પણ એટલું તો મારે કહેવું પડે છે કે એ ઇચ્છા ગયે વર્ષ સફળ નથી થઈ. પ્રેક્ષની ગેરહાજરી અને એ ગેરહાજરીથી પરિણમતી મંદતાથી એ પ્રભાવ વધતો ચટકયો છે. પણ હવે તેવો પ્રભાવ રહ્યો છે તેને માટે મંત્રીઓનો, ઉપમંત્રીનો, અને રા. દયાશંકર જાડેનો જટલો આભાર માનું એટલો ઓછો છે.

આ વર્ષે સંસદમાં એક ફેરફાર થયો તેની નોંધ ન લઉં તો મારા આજના પદને કલેક લાગે. પોતાના રાજગારના વ્યવસાયને લીધે રા. લાભશંકરના ઉત્સાહ અને સમયનો લાભ સંસદને નહીં મળતો હોવાથી તેમને રચાને એક

મંત્રી શોધવાનું કામ તેના પર આવી પડ્યું હતું. 'ગુજરાત' દ્વારા જ જેણે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ આદરી તે સાહિત્યક્ષેત્રમાં કીર્તિ સંપાદન કરી, જેણે સંસદના પ્રથમ ઓસમ્ય યવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો, જેણે સંસદની પ્રવૃત્તિ જોડે સદાય તન્મયતા સાધી છે તેને નવા મંત્રી તરીકે આવકાર દેતાં આપણને જરૂર આનંદ થયા વિના નહીં રહે.

અગે વર્ષે ગુજરાત રેલસંકટની ગીરકતારીમાં પડ્યું હતું; આ વર્ષે બારડોલીનો વિજયોત્સાહ ઉજવે છે. અગે વર્ષે એ પ્રકૃતિના મદ સાથે લઢયું; આ વર્ષે રાજમદ સાથે લઢયું. બંને વર્ષે એણે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો-પણ આ વર્ષે પહોરથી મોટા. પ્રકૃતિ સાંથે બાથડવાનું કાર્ય બધા કર્યો જ કરે છે, રાજ સાથે બાથડવાની ગુજરાતની ટેવ તો સૈકાઓથી ધસાર્ધ ગઈ હતી.

અગે વર્ષે સાહિત્યમાં માનવતાનો આદર્શ જોવા મેં પ્રયત્ન કર્યો હતો; આ વર્ષે માનવતામાં

* સાહિત્યસંસદના છઠ્ઠા વાર્ષિક ઉત્સવ તથા દૃષ્ટાન્તરિતિ નિમિત્તે 'યથેલા' મેળાવાના પ્રમુખપદથી આપેલું બાધણ. (તા. ૬-૬-૨૮)

સાહિત્યનો આદર્શ જોવાનું મન થાય છે. પણ એમાં નવાઈ જેવું શું? સાહિત્યના આદર્શોનું ખીજ માનવતાના મૌલિક રહસ્યોમાં જ રહેલું છે. આઠ મહીના પહેલાં બારડોલી એટલે નિમોલ્ય ગુજરાતીનો એક તાલુકો; આજે બારડોલી એટલે ગુજરાતનું જીવંત મહાકાવ્ય. ધગધગતા માનવ સંકલ્પોના એક અદ્ભુત કીમીઆની કથામાં સાહિત્યના આદર્શોનું મૂલ્ય કેમ નહીં જડે?

માનવતાના કીમીઆમાં શું નથી રહ્યું? મહાપુરુષની મહત્તા એટલે આ કીમીઓ કરવાની શક્તિ. મહાયુગનો પ્રારંભ એટલે આ કીમીઆની શરૂઆત. મહાન રાષ્ટ્રો જન્મ એટલે આ કીમીઆનું સાદૃશ્ય. નવી કીમત, નવી આંકણી, નવા સંકલ્પ, નવું જીવન, નવાં પરાક્રમે, ને નવાં માહાત્મ્ય, મૂલ્યનાં પણ નવાં મૂલ્ય કરવાં—એ જ મહત્તા; અને એ જ મહત્તામાં મહાકાવ્યનું વસ્તુ સમાયું છે. એકાદીસે પોતાની મહત્તાથી એક સ્ત્રી પાછી લઈ જવા આવેલા ચાંચીઆઓને દેવો બનાવ્યા; શ્રીકૃષ્ણે પોતાની મહત્તાથી પાંચ ભાષાઓને ધર્મોદ્ધારક ચક્રવર્તી કરી રચાયા. એકના કીર્તિ-ગાનમાંથી હોમરે ઇલીયડ બનાવ્યું; ખીજના ગુણગાનમાંથી વ્યાસે મહાભારત રચ્યું. જીવંત મહાકાવ્યોની ઝાંખી, શાબ્દિક આવૃત્તિ તે સાહિત્યનાં મહાકાવ્યો. આવાં મહાકાવ્યો રચવા માટે સમયનું અંતર ને મહાકવિની પ્રતિભા બે જોઈએ. પાસે ઉભેલા સામાન્ય જનોને તો એવી મહત્તાનો નિર્દેશ જ કરી સંતોષ માનવો પડે,

૨

મૂલ્યનાં પણ નવાં મૂલ્ય કરવા સહેલાં નથી જીવન આપું કાંઈ એક મૂલ્ય પર રચાય છે ને

વહે છે. કાંઈક તેનું મૂલ્ય સુધડ ધર. સુંદર પયારી ને સરસ શાક વડે કરે છે; કાંઈ પૈસા વડે કરે છે; કાંઈ કીર્તિ વડે કરે છે; કાંઈ સત્તા વડે કરે છે; કાંઈ તપ વડે કરે છે; કાંઈ મણુપ વડે કરે છે. મતિએ મતિએ મૂલ્ય બુદ્ધિ હોય છે; અને છતાં તેનાં પરિવર્તન બહુ અધરાં હોય છે.

ગુજરાતી એટલે મોજીલો, શોખીલો, પાન ચાવતો, ગપાટા હાંકતો ફક્ક કે કસરીઓ, પેટે પાટા બાંધી 'જંઘ' ભેગા કરતો, સ્વાર્થી વેપારી. એના અંતરમાં આદર્શ નામ માત્ર જ અને એની શુદ્ધિમાં સર્વશ્રાદ્ધત્વ કરતાં બ્યાવહારિકતા વધારે:—એના પૂર્વજોના રુધિરે ચેતન્યો ને શેકરો સરળવેલા નહીં. એના કીર્તિપટ પર પ્રતાપની, શિવાજીની, કે રણજીતની છાંય સરખી નહીં. એ પૈસા બનાવે, સંધરે કે ખર્ચે, શ્રીનાથજી કે પાલીતાણામાં પથ્થર સીંચે, બહુ થાય તો હરિકીર્તન કરે ને અલી ને અલીનાં છૈયાં માટે વારસો મુકી જાય.....

અનેક વર્ષ પર મુંબાઇના પેડરેડ પરના એક લઘુ બગીચામાં મુંબાઇની સમૃદ્ધિ ને મહત્તા એકઠી થએલી સાંભરે છે. અપાર શોભા હતી. અનંત ભલક ચમકતી.

ત્યાં અતિથિ આગ્યો—નિર્જીવતાના અવતાર જેવો તે લાગતો. એના પગ ઉધાડા હતા—અને પારસી સ્ત્રીઓ બેલાન બની ગઇ; એનું ઘોતીયું જાડું ને ટુંકું હતું—અને સુશોભિત ચદરોએ નાક ચઢાવ્યાં. એણે કાઠીયાવાડી ફેટો બાંધ્યો હતો, ને એક જણથી કહેવાઇ ગયું: “ધનો દરજી”

આ માણસમાં મૂલ્યોને અવનવાં મૂલ્યો

આપવાની અગાધ શક્તિ હતી. એની ધૃતી-શક્તિમાં અડગતા હતી. એ મતબેદમાં માનતો નહોતો; જે એ માનતો તે સસ. પયગ-મુશર્રાની અદ્ભુત આત્મશ્રદ્ધા તેનામાં હતી. તેણે કીમીઓ કયો. સત્ય ને અહિંસા, યોગ-વાસિષ્ઠમાંના રંગણાં, પાર્થિવ મુત્સદ્દીપણાનાં સિદ્ધાંત બની સંચરવા લાગ્યા. બીડી, ગંદી ખાદી મર્વપદ સંસ્કારિતાનું ચિહ્ન લેખાયું. બીધમ ત્યાગ એ ગુજરાતીનું લક્ષણ મનાયું. નિર્ભયતાએ ખટપટનું સ્થાન લીધું. ફક્ક ગુજરાતી અડગ વીર બન્યો. હાલેરી જીવનમાં સચોટ વ્યવસ્થા આવી... ખીમારું ખારડોલી નિઃસીમ બહાદુરીનું ઉપમેય ઘર્ષ પડ્યું। મૂંઝવણનાં પશુ મૂંઝ ફરી અંકાય એવા આ કીમીઆની કોણ અવગણના કરી શકે?...

આ કીમીઆગરશ્રેષ્ઠ, અવૌચીન દધિચિની માફક, હાડકાંમાંથી વજ્ર બનાવવા મથતો હતો; આપણી કાયરતા, રીસાળતા, નિઃશક્તિ અને ધર્મીધતાને તપાવી તપાવી સત્યાગ્રહ બનાવતો હતો. આપણી પાસે શસ્ત્ર નથી એટલે ધાર્યું કરવા આપણે સામાને મારી ન શકીએ-પણ આપણે મરી શકીએ. વર્ષો પરની વાતચીત યાદ આવે છે: ‘જાઇ જોર જીલમથી આપણી પાસે કાંઈ કરાવવા આવે. આપણે ન કરીએ, અને તે આપણને મારી નાંખે તો જીયો કાણ? આપણે કે તે? આપણે જ! એનું ધાર્યું એ આપણી પાસે ન કરાવી શક્યો.’ વિજયનું વિચિત્ર દર્શન! એના શસ્ત્રને એ મૃત્યુજય મંત્રથી સોચે છે: ‘આ વાતમાં મરણ પધારી-એજ પડવાનું છે.’... ‘આ તો કયેજ છુટકો’ દરેક માણસ જીવનની બાજમાં સામે રમતા યમની પરુતામાંથી સરકવા પ્રયત્ન કરે છે.

“દાવ રમીયે નવ નવા
શોમટાં જ બચાવવા,
ગૂંઠ શક્તિ સમર્થ એ
ના દે કંઈ પણ કાવવા”

આ કીમીઆગરે આ રમત નકામી ઠેરવી. આ અસમાન રમનારાઓની સોગડાખાજ પાછળ જીવન ને શક્તિ શા માટે શુભાવવા? તેના પરિણામની બીકમાં શા માટે ધુન્યા કરવું? આવા ખોટા દાવ બેલવા કરતાં આગ્રહ ફળે નહોતો ત્યાં સુધી યમના હાથમાં જઈને ન બેસવું? યમના હાથમાં જ બેઠા એટલે ક્યાં તો સંકલ્પની સિદ્ધિ યાપ કે પછી સંકલ્પ ન સરે તેવી દુનીઆ છોડી જવાય. ‘છુટી ગઇ મૃત્યુ બીતિ’ કવિએ ગાયું; પછી, ‘સતત શાંતિ અનંત;’ કીમીઆગરે ઉમેર્યું: ‘સતત શક્તિ અનંત,’ સંકલ્પ કરવો; તેને સસથી ને અહિંસાથી વળગી રહેવું; વળગીને મરવું જ છે એવો પ્રયાસ આદરવો; વખત આવે તો પ્રયાસ સફળ કરવો-મરવું-પણ આગ્રહ છોડવો નહોતો-સાદા, સામાન્ય સ્ત્રોત ખરાં, પણ તેમાં વિજય અને મૃત્યુ બંનેની ફરીથી આંકણી આવી જાય છે; મૃત્યુજયનો નવો મંત્ર દર્શન દે છે.

મૃત્યુજયના અનેક મંત્ર છે. યમની અવગણના કરતા, વિડખના કરતા, તેને ડારતા ઉદ્દેશાસી ને ગર્વિષ્ઠ માનવો પણ એક મૃત્યુજય મંત્રનો જાપ જાપે છે; પણ તે મંત્રથી આ જીતે છે. આનાથી માનવ જ્યાં સુધી પોતાનો આગ્રહ ન ફળે ત્યાં સુધી નમ્ર ભાવે પણ અડગતાથી મૃત્યુના હાથમાં જાણી જોઇને જઈ બેસે છે. કેટલાક આને જીદ કહે, કેટલાક આને ગાંડપણ માને, પણ કીમીઆગર એ મંત્રજાપે પોતાનું સત્યાગ્રહનું વજ્ર ફૂંચે કરે છે.

આ વળને ધાર ચઢાવવાને, મહાત્મા ઉદ્બુદ્ધ છે. ચશ્મા પરથી જોતી આંખો વડે તે ભાવિને પુછે છે, ‘એનો કાણુ ક્યારે ઉપયોગ કરશે?’ ગદ્ગદ પ્રશ્ન ! પાસે વહેતી સાબરમતીના કંદનોલમાં પ્રશ્નના પડલા શમી જાય છે.

તે શમતા પહેલાં શિષ્ય આવે છે—શ્રી-કૃષ્ણ પાસે પાર્થ આવ્યો હતો તેમ. તે લગભગ વૃદ્ધાવસ્થાને સ્પર્શી રહ્યો છે. આકારવીહાણી તેની કાબરચીતરી મુછો ફરે છે; નીશાભરી હાથ એવી તેની આંખો ઉઘ્ર છે; એના સીનો ડરાવે એવો છે—એને રસ્તે જતાં જોઈએ તો આડે નહીં આવીએ. એ પોતાને ‘શુન્નરાતનો મુખો’ કહાંવે છે. શુન્નરાતનું દુઃખ પોતાને માથે વહેરવા, તેનો ભય પોતાને હાથે વિદારવા, તેની કીર્તિ પોતાને પરાક્રમે વધારવા તે તત્પર છે. ગયે વર્ષે પ્રકૃતિ કાપી ત્યારે તે તે તેને શમાવવા મથ્યો; આજે રાત્ર કાપ્યો ત્યારે તેને ડારવા તૈયાર થયો. ‘શુન્નરાતનું કાઈ નામ લેશો મા’ એના કીર્તિલેખ તરીકે લખાય. જે શુન્નરાતની અસ્મિતા આપણે માત્ર સાહિત્યદ્વારા સેવીએ છીએ તેને એ કર્તવ્યદ્વારા સેવે છે.

મહાત્મા હસે છે; એમને કાબરચીતરી મુછોના ફરકાટમાં આજે જુદી જ ગતિ દેખાય છે. મુંગે મેડિ તે કારણ પુછે છે.

“બારડોલી—આપણા પ્રિય બારડોલીના એકતો પર અન્યાય વર્ત્યો છે. અસાધારણ મહેસુલના ભાર પડ્યો છે. મહેસુલ એટલે મરડી ચોથનો અર્વાચીન અવતાર. દાદ નહીં, ફરીઆદ નહીં.

આપો નહીં તો રાજની મીલકત ખાલી કરો. બીમભાઈ પ્રાર્થા પરવાર્યો, દાદુભાઈ વીનવી પરવાર્યો—મને હવે નિર્મત્રે છે. મારા છતાં શુન્નરાતમાં આ આપત્તિ ? મહાત્માજી ! આપ્તા કરો.”

કીમીઆગર હસ્યા. “ના બાપુ ! ના. સમય સાંતુકૂલ નથી. હોંદુ ને મુસલમાન લડે છે. સાધમન આક્રમણ કરવાનો છે. હમણાં આ ક્યાં ?” શિષ્ય ડોકું ધુણાવે છે: “હું તો આશિષ માગવા આવ્યો છું.” ગુરુ સમજ્યા, “જ વિનય કર.” કાબરચીતરી મુછો સાબરમતી પરથી આવતા પવનમાં જોશબંધ ફરે છે.

સુખાનું શાસન ફરી વળ્યું. સત્યાગ્રહ કાળે મરણપયારીએ જ સદા મુતેલા શુન્ન વીરાએ બારડોલીનો રસ્તો લીધો. એમાર્ગ શોડાનાં નામો વીસરાય એમ નથી.

સાબરમતીતીરેથી નીકળ્યા અખ્યાસ અલી—સીતેર વર્ષે સત્તર વર્ષનો ઇતિહાસ હાથવતા યુવક; ઇમામ સાહેબ—ઇશ્વરપ્રિય, સરળ ને શ્રદ્ધાળુ જીવ; મહાદેવ દેસાઈ—મહાત્માની ભક્તિ-ભુખ્યા કમલજાળ; આનંદ સ્વામી—જેની આંખો, ને કાન બધું ગ્રહે પણ જેની જીભ તે ઇચ્છારે નહીં એવા અપૂર્વ કારભારી; સંજય જીવતરામ અને બીજા ધણા... સૌરાષ્ટ્ર પાદબ્યા અમૃતલાલ શેઠ—તીક્ષ્ણ કલમ ને ઝમકભરી જીભના ધણી. ખેડાએ મોકલ્યા ગોપાલદાસ—સત્યાગ્રહને એ ભટકતા ભર્તૃહરિ ને તેમનાં પત્ની; મોહનલાલ પંજા “કુંગવી ચોર”—જે સદાએ આંચરે છે તપશ્વર્ગ ને જળે છે સ્વા-તંત્ર્યની ઝાળ; ને બીસીના ઉદારકર રવિશંકર, વડોદરાથી નીકળ્યાં સેવાધર્મી દંપતી ડા. સુમન

સૌ. શારદા બહેન—બંને સંસદના સભ્ય. ભરૂચે
 મોકલ્યાં ઉત્સાહમૂર્તિ ડાકટર ચંદુલાલ—એ પણ
 આપણા સભ્ય, સુરતથી આવ્યા ડાકટર ઘીઆ—
 અચાક ને સર્વવ્યાપી; ને કલ્યાણજી—જેના
 ઉત્સાહથી કુનેહ ચડે, જેની કુનેહથી વ્યવસ્થા-
 શક્તિ વધે તે...અમદાવાદથી બારડોલી માટે
 દશે દિશામાં સતત ગતિથી સંચરતા મણિલાલ
 કેડારી...સૌમ્યતાની નિર્ભય મૂર્તિ લાગતાં
 છતાં અડગ સત્યાગ્રહ સેવતાં મીઠુબહેન પીટીટ.
 chip of the old block કુમારી મણિ
 બહેન અને ખીજ અનેક...ધણાંજ પરિચિત,
 આજે જેમને જેતાં મારા શબ્દો અતિશયો-
 ક્તિભર્યા લાગે એવા સામાન્ય પુરુષો પણ છ
 મહીનાના અદ્ભુત પરાક્રમે અંકિત એવાં,
 હોંદ સ્વતંત્ર હોત.તો ઇતિહાસને રાણુગારે
 એવાં સ્ત્રી પુરુષો.

સુખો બારડોલીને મહાત્માજીના ‘મૃત્યું-
 જય’નો જાપ જપાવવા માંડે છે. “અહિંસાની
 પ્રતિજ્ઞા પરથી ન ચળશે, શાંતિથી ને
 સંયમથી દૃઢ રહેજો કે મારે હાથે કરીને
 સરકારને પાષ પણ નહીં મળે. જોઈએ
 તો જપ્તીઓ કરો, બાલસા કરો, ખેતર પર
 જાઓ, હરરાજીઓ મોલાવો. જે કંઈ કરવું
 હોય તે જબરદસ્તીથી કરો. મરજીઆત કંઈ
 નહીં કરાવી શકા.” આટલેથી તેને સંતોષ નથી.
 “હું જો તમારામનિ ખેડુત હોઉં તો હું કહી
 દઉં કે મારા દુકડા કરો. તોપણ આવા પૈસા
 નહીં આપું.” આ મંત્ર રોજ રોજ ફરી ફરી
 તે સંભળાવે છે. “અમે મરવા સુતા છીએ;
 મારી નાંખો પણ નવું મહેસુલ નહીં મળે.”

શિષ્યે ગુરુના મંત્રથી. જુનાં મૂલ્યને નવાં
 મૂલ્ય આપવા માંડ્યાં. જુનાં મુલ્ય શાં તેની

આપણને ક્યાં ખબર નથી? ઇતિહાસકાળમાં
 હોંદ ખેડુતે કોઈ પણ વિજેતાને ચોંચતી ના
 કહી નથી; ‘સેવું હોય તે લે ને જીવતો જવા
 દે’ એજ એનો પેઠીધર ઇતિહાસ. તેમાં આ
 વ્યવસ્થિત વિદેશી રાજ્યચક્રના સત્તાધીશોના
 પડોતો મોલ ઉઠાવનાર તે આ ખેડુત. તેં અવતાર
 આપ્યા વહીતરું કરે, લુખે મરે, રાજ્યનું દાણ
 ચુકવે, અને માધીકા વગરની જમીન ‘મારી
 મારી’ કરી મરે. એનો જીવનક્રમ—ખાલું, પીવું,
 વહીતરું કરવું, દાણ ભરવું—આજે આ ઉચ-
 લાવનાર પાક્યો. રાજ્ય પર ખેડુતનો આધાર
 નથી, ખેડુત પર રાજ્ય ટકે છે; રાજની આસા
 પ્રજામાન્ય નથી, પ્રજાનો સંકલ્પ રાજમાન્ય
 છે; મરવું લહું, દાણ ભરવું ખોટું
 ભયંકર વિપ્લવકારક સત્તા, જે હાંદમાં સુણામાં
 નહોતાં, તે બારડોલીમાં સંભળાય છે. ગામ
 પર ગામ સત્યાગ્રહનો સંકલ્પ કરે છે. “સધળો
 કષ્ટ સહન કરવાં પણ અન્યાયી મહેસુલ
 ભરવું નહીં.”

અજબ માણસ છે—આ ગુજરાતનો સ્વયં-
 નિર્ણીત સુખો. દીવાની અને ફોજદારી કજ્યા-
 યુનીસીપલ અને જહરજીવનનો કારભાર;
 કોન્સ્ટેબલને કોન્સેસો; અમદાવાદનાં લોહીઆળ
 બંડો અને નાગપુરનો શાંત સત્યાગ્રહ; રાજકીય
 ખટપટ અને મહાત્માજીનો અહિંસાત્મક અસ-
 હકાર;—આ બધામાં રમી રમીને પાકો
 પરેશાન થઈ રહ્યો છે. રાજ્યસત્તા અનેલોક-
 પ્રાબલ્ય બન્નેની નિર્બળતાં જાણે છે; બન્નેને
 નચાવવામાં કુશળ છે. એ કૌશલ્ય પર
 કીમીઆગરના કીમીઆનો પાશલાગ્યો છે, છતાં
 તે આજું થયું નથી. એનો ગાંધીવાદ ગાંધી-
 જીના વાદથી જરા જુદો છે,—મહાપાન પૈદ-
 ધર્મ જુદા પોતાના સિદ્ધાંતોથી જુદો હતો તેમ-

ઉત્તમ વાક્યાટવના મુખ્ય અંગ હોય, તો આ વલ્લભભાષણનાં બારડોશીનાં વ્યાખ્યાનો ગુજરાતી વાક્યાટવના ઇતિહાસમાં સીમાચિહ્ન લેખી શકાય.

એની કટાક્ષમયતા, એનો વિનોદ સચોટ છે-સામાને ભયંકર છે; પોતાનાં પ્રોત્સાહક છે. એની ઠેકડીમાં હીમત પ્રેરવાની અજબ શક્તિ છે. દરેક લોકોની પ્રિય ભેંસો હુટાય છે, હરરાજ થાય છે. તે સમયે કાષ્ઠ તે માટે આસુ સારે તે પહેલાં ભેંસો પકડવાનો હુકમ કરનારને તે 'ભેંસોના વાધ'નું ખીરદ આપી દે છે. ગુજરાતીઓએ 'માખીનો વાધ' સાંભળ્યો છે. 'ભેંસોના વાધ'ના ભાષામાં અને બારડોશીમાં જન્મ થએલો સાંભળી બધા હસે છે, ખીકે જતી રહે છે, હીમત પ્રગટે છે, સામાવાળા માટે તિરસ્કાર પ્રગટે છે. ઘરમાં અંધારામાં મહીના થયાં રહેલી ભેંસો રેગિષ્ટ થઈ સફેદ બને છે. માલીકાના હૈયાં આ રંગ જોઈ દ્રવે છે. ખીજી ઠેકડી એ કરે છે. "ગોરા સાહેબને કાળી ભેંસ ન ગમી તે ખડખડી કરી નાંખી!" ગામેગામ, જિલ્લાએ જિલ્લાએ એ ઠેકડી સલાળાય છે-“ભેંસોને સાહેબે ખડખડી કરી નાંખી!” આ ભયંકર વિનોદ-રસ દરેકને કે નવું નવું કાઢે છે; દુઃખીઆં દુઃખ વીસરી નિર્બળતાનાં ભોગ યતાં અટકે છે, આ માણસની ઠેકડી શસ્ત્રથી પણ સમજાઈ.

હવે કાશ્યુ કહે શુંશાની હીમત પૈસા ચાર છે ?

૫

સામ્રાજ્ય સમરાંગણે ચડેયું. તેના અમલ-દારોનો બોલ કાષ્ઠએ ઉઘાડ્યો નહોતો, કાષ્ઠ

ઉઘાડી શકે એમ હતું નહીં. આ પદ્ધતિ પર તો સામ્રાજ્યે આખી અવનિતો કબજો લેવાનો કાર્યારંભ કર્યો છે. એ પદ્ધતિ ખરી જ છે તે પુરવાર કરવા માટે તેની પાસે અગણિત સૈન્ય, અસંખ્ય તોપો, શસ્ત્રસજ્જિત વિમાનો છે. તેની મહેસુલની આંકણી સામે વિરોધ કરનાર આ બારડોશી ! સત્તાધીશોના પ્રાસાદોમાં વિરૂપના અને હાસ્યની ગળેના પ્રસરી રહી. શું જન અને સ્ત્રીયોને બદલે દેસાઇઓ અને પટેલોનાં શાસનો ચાલશે ? જુના હોદ્દાથી પરિચિત જેને નવા મૂલ્ય સમજાયાં નથી, કામીઆગરનો કામીઓ જેણે જોયો નથી તે સત્તાધીશો કટિબદ્ધ થઈ બારડોશી પર ઉતરી પડ્યા.

આ બધી સ્વારી એકજ સંકલ્પ પર-મહેસુલ વધારો નહીં આપવાના. મહેસુલ આપી દે તેને સુખ મળે, તેની વિરૂપણા જમ, તેની જમીન રહે, સત્તાધીશ સાહેબ પાન આપે, સામ્રાજ્ય પોતાનો કહી માન આપે. સંકલ્પને વળગી રહો તે મુઓ. આ સામ્રાજ્ય તરફનાં મૂલ્ય.

ખીજી તરફ માત્ર મૃત્યુજ્યનો સંકલ્પ-મારી નાંખો, નવું મહેસુલ નહીં ભરીશું. જીવથી, મીઠકતથી, સ્ત્રી પુત્રોથી, આપરથી, અધિકતર માત્ર એક સંકલ્પ-સત્પનો આગ્રહ, જે ક્ષણેક્ષણે તોડવામાં આપણા બધાનો અવતાર જાય છે એવો એક બોલ ! વિચિત્ર મૂલ્યપરિવર્તન ! કાષ્ઠ માની શકે નહીં; કાષ્ઠએ ક્યાં સુધી માન્યું નહીં. શું બધા ગાંડા થયા છે કે બધું જવા દેશે ?

આપણે ડરી ડરી જીવન ચીતાડીએ છીએ; રાજે કારાવાસ નિમંત્રે એની ખીકે બધી પ્રવૃત્તિ

ધડીએ છીએ; રાજ્યદંડમાંથી બચવા ધારા-
શાસ્ત્રી શોધીએ છીએ, ધારાનાં ધોરણો ધડીએ
છીએ, અદાલતો સેવીએ છીએ. ધારાના ધાકનું
જીવનમાં કાંઈ નાનુંસું નથી રહ્યું છે ?

પારડોલી નવાં મૂલ્ય કરે છે: સંકલ્પલંગ
કરવા કરતાં કારાવાસમાં જઈએ. રાજ્યે રાજ્ય
વલ્લભભાઈ પોકારે છે. “હું બધા શાબ્દિક
સ્વાતંત્ર્યને નિયમન કરનારા ધારા તોહું છું:
મને પકડો !” શુસ્તાલા સમ છોડ્યો
રાયે છે ‘અમને લઈ જાઓ, અમારે કારાવાસ
જવું છે.’ એક જાણ છે, બીજા હાજર થાય
છે; બીજા જાણ છે, ત્રીજા હાજર થાય છે.
પચાસ યુવકોની દારૂ તૈયાર થઈ ઉત્તરે છે
‘લઈ જાઓ, કારાવાસનો લાવો ક્યાંથી ?’ બેડી
ક્યારે પડે તેની વાટ જોતા સ્વયંસેવકો અધીરા
બેસે છે.

હાંડુ સ્ત્રી એટલે પતિભક્ત; પ્રાણ જાણ
પણ પ્રાણધારને તરફી પડવા ન દે. પતિને
જગાડવા કરતાં પુત્રને મરવા દીધો. આવી
સ્ત્રી પતિભક્તિનું મહાત્મ્ય બદલે છે: આજ
કરે છે, “બોલ નહીં છોડશો, જેલમાં જવું હોય
તો જાઓ, હું છોકરાં પાળનાર બેસી છું.”

સ્ત્રીઓ પોકારે છે “કાંઈ પકડી જાઓ,
પુરુષો ચાલ્યા, અમે રહી ગયાં.” મીઠું બહેન
પીડીટ કારાવાસને ગામેગામ શોધે છે. મણિ
બહેન વેચાએલી જમીનનો ગેરકાયદેસર કબજો
લઈ કારાવાસ નિમંત્રે છે.

સત્તાધીશ જંજીરો ખખડાવે છે. પંદર દહાડા
પછી બધાને પરહેજ કરીશું. કામીઆગર કહે
છે. “હું આવ્યો,” લાલા લજપતરાય, ખંડિત

માલવીયા, અકાલીઓ, મદ્રાસીઓ, ગામે ગામના
ઉત્સાહી શુભરાતીઓ તલસે છે કે “આખરે
અમારો વારો ક્યારે આવશે ?” મિતભાષી
મુંબઈગરાઓ વિચારે છે, સુરત સ્ટેશન પર
પ્રતિષેધ થાય તો પાછા ન આવવું !

કારાવાસના હજીની મોહિનીનાં આટલાં
મૂલ્ય કદી હાંદિ દીકાં નથી. આ હજી ક્યારે
કરાય એની જ અધીરાઈ જોઈ જુના મૂલ્યે
જીવનારા વિસ્મય પામે છે. “શું આ લોકો
કારાવાસ સેવશે ? ને સેવશે તો કેટલા ?
એ તો તડાકા છે. વલ્લભભાઈ જાણ નહોતો.”
જે જોઈ શકતા નથી તેનાથી વધારે અંધ
બીજા કોણ ? અંધાપાનો પાર નથી. એક
જણ કહે છે “હું એના પર બદનક્ષીનો મુકરમો
કરીશ, જેલમાં મોકલીશ”...બીચારો શું જાણે
કે આ કામીઓની ક્રિયામાં પીનલકાડની રાખ
પણ રહી નથી.

૬

મીલકત અને તેને લીધે મળતી પ્રતિષ્ઠા
જીવનના ઉપકાળથી મનુષ્યને પ્રાણથી પણ
વધારે પ્રિય છે. એક હાથ ધરતી માટે ધણીએ
પ્રાણ શુમાવ્યા છે ને ધણીએ વંશપરંપરાના મુક-
રમોમાંમાં બંધું બેદાનબેદાન કરી મુક્યું છે.
એ તકરારી એક હાથની ધરતી માટે કેટલાએ
ભાઈઓએ, કેટલાએ પિતાપુત્રોએ, કેટલાએ
માદીકરાઓએ, સ્નેહસંબંધને વિષમય કરી
મુક્યો છે. તેમાં ગામડામાં તો જીવનનું ખરું
મૂલ્ય જમીનદારી.

મૂલ્ય બદલાય છે. કામીઆગર કામીઓનાં
વસાણાં નાંખ્યો જાય છે. “પોતાની ટેકના
કરતાં કે આખરના કરતાં જમીન વધારે
નથી.....જમીનવાળાની જમીન ગંધ, રેલમાં

ધસાઈ મઘ ને. તેની ઉપર રેતીના રશ્મી
બાંધ્યાં છે. યુજરાતીઓ જેમ આસમાનીને
ધીરજ ને સ્થિરતાપૂર્વક વશ થયા તેમ બારડોલીના
સત્યાગ્રહીઓ આ સુલતાની રેલને વશ થાઓ.
ને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરો.”

ધરમાઈલ ગયા પાસે હજારોની જમીન છે.
નાનકડા તાલુકામાં આ જમીન સાટે મળતી પ્ર-
તિષ્ઠા તે ભોગવે છે. એ પ્રતિષ્ઠાને લીધે બારડોલી-
માં એ મોટો માણસ છે. પણ એની એ મોટાઈ
કરતાં એને મન એના ખોલની કીમત વધી
પડી. એક પળમાં સરકારની અવકુપાથી તેની
જમીન ચાલી ગઈ, તેની મીલકત ખીમળી થઈ,
બધું વેચાઈ ગયું. એક ખોલ માટે તે બીબારી
થઈ. ઉભો-માનનીય, આંસુવીહોણો, સત્યમાં
જ જેને શ્રદ્ધા રહી છે, પોતાનો સંકલ્પજ જેની
સમૃદ્ધિ અને જે પ્રતિષ્ઠા છે એવો ધરમાઈલ-
અડગ, શાંત, નવા મૂલ્યે મહાન.

વીરચંદ માત્ર વેપારી છે. પેઢીધર એનું જીવન
એટલે ‘જંઘ’. પૈસામાંથી પૈસા કરવા એજ એનો
ધર્મ. એ પૈસામાંજ એની પ્રતિષ્ઠા. એ બારડોલીમાં
પ્રતિષ્ઠાપાત્ર છે, ‘ગાડીધોડે ફરે છે. ગાડીધોડે
ફરવું એ કયા જમાનામાં પ્રતિષ્ઠાનું લક્ષણ
નથી મનાયું ? ભયંકર દુઃખીઓ થયો. વ્યા-
પારી વીરચંદે શંખ લીધા, પાળ્યા. એક દિવસનું
વ્યાજ જતાં જેનો જીવ જાય તેની હજારોની
મીલકત જમ થઈ, હરરાજ થઈ; ધરમાં લંગાણું
પડ્યું, ઘોડાઓ હરરાજ થઈ ગયા. વીરચંદ
હસ્યાં કરે છે. એણે એનો સંકલ્પ પાળ્યો છે.

આ પરિવર્તન નજરે ન જોયું હોત તો
અકલ્પ્ય રહેત. વીરચંદોના જીવનમાંથી મીલ-
કતોનાં માહાત્મ્ય જાય, પડી શું રહે ?

કુનીઆની જુની ઘડતર પુરી થઈ. નવા ઘડ-
તરનો પ્રારંભ થયો, બીજું શું ? અને બધા
મહેસુલ. આપવા ના કહે છે. મજુરી કરતી
એકુતોની સ્ત્રી જમીન તારાજ થવા દે છે,
ધરોમાં ધાડ પડવા દે છે, લેંસો વેચાવા દે છે,
પતિઓને કારાગ્રહ સેવવા પ્રેરણા કરે
છે, અને દિનપ્રતિદિન આ યુદ્ધ મંથન જ રહે
તે માટે રૂપીઓ બે રૂપીઆ. સુખાને ચરણે
ધરે છે. આ યુક્તિ સ્ત્રીસંઘ નીડર છે એટલું
જ નહીં, નિયોગક્ષેમ બન્યો છે.

મૂલ્યપરિવર્તનો થતાં જ જાય છે. માણસો
પ્રકૃતિ બદલે છે, પ્રકાશને બદલે દિવસ ને
રાત અંધકાર સેવે છે, પશુઓ જોડે પુરાધને-
પડી રહે છે. ચાર આંગળના ધરમાં ખાલ-
બચ્ચાં ને ઢોરો સાથે મહીનાના મહીના જીવન
વીતાવે છે. એક જણ ગભરાતું નથી, એક
જણ અધીરું થતું નથી. “ચિમાં યુ ? બોલ પાળીએ
છીએ ને ?” બોલ તુટે કે ઢોરો વેચાઈ જાય
તેના કરતાં સડતાં ઢોરોને ગળે વળગી પડી
રહેવામાં તેમને જીવનની કીમત જણાય છે.

૭

પણ મોટામાં મોટું પરિવર્તન થયું હોય તો
તે રાજ્યસત્તા તરફની યુજરાતની દૃષ્ટિનું. ઇતિ-
હાસકાળના પ્રારંભથી હીંદી જીવનના વ્યોમ પર
રાજ્યસત્તાનું અંધારું વાદળ જવાએલું હતું.
તેની ગર્જનાથી તે કાંપતો; તેની વિદ્યુત્સેખા
જોઈ તે પ્રચ્છિપાત કરતો. રાજ કાલનું કારણ,
અન્યાયતા, કૃપાનાથ, દેવાધિદેવનો પ્રતિનિધિ, એ
રાજ્યો ગયા, અને માથાપ ખીરીશ સન્તનત
આવી. એ સન્તનતની પ્રૌઢ છાયા જેટલી
રક્ષતી તેટલી યુગળાવતી. એના અવતાર ગોરો
કલેકટર અહાદુર સર્વસત્તાનો અધિકારી. મુગલ
યજ્ઞેનશાહના દમામથી તે ગામોમાં ફરતો;

આપણામાંના શ્રેષ્ઠ તેને ઓટલે ઉભા રહી શિર ઝુકાવવામાં જીવનસાક્ષ્ય માનતા. રેખુટી કલેક્ટર ઓટલે આવી સતાનો હાંદી અવતાર; મામલતદાર ઓટલે તાલુકાનો ધણી. મામલતદાર સાહેબ આવે ત્યારે ગામ બધું ઘેલું થતું. એને નામે એક હવલદારે કરેલી આઝાદાની મગદુર હોય કે શિરસાવંધ ન ગણે? આ બુના મૂલ્યનું ચિત્ર એક વણુટવાએલી બાલક દષ્ટિએ કેવું લાગે, તેનું વર્ણન આપું વર્ણન આપું હવું:

“તેને [સુદર્શનને] એક બાન રહ્યું. તેની ને તેના પૂર્વજોની મહત્તા, તે માત્ર તેની ખોટી કલ્પના હતી. તે બધા દર્શાઓ-માધવલાલ, પ્રમોદરાય તે માત્ર જુદે જુદે સ્વરૂપે માબાઈ શેઠ ને દલાલ વગેરે હતા. તાલ શીખેલા સંસ્કૃત રાખેલી તેના મગજમાં એક ચિત્ર હતું થયું. એ બધા

“લાઠીચાલનમધ્યચળાવપાતમ્ ।

મૂઠો નિપત્ય વદનોદરદર્શન ચ-”

ની ક્રિયામાં જીવન વીતાડતા હતા. તેની પીડિત કલ્પનાશક્તિએ મોટી શાનસૃષ્ટિ ઉભી કરી. તે તે બધા રમીપને બંધે જતા હતા. માબાઈ શેઠ નેવા બંગલામાં બેસી ચઢા પી પુંછડું પટપટાવતા હતા; દલાલોઆ શાનો બંગલામાં ન જઈ રાકવાથી હૃદયભ્રમ બની બહાર પુંછડી હલાવતા હતા; અને ઓટલા પર બેસી ચઢા પીવાના લઢાવા મટિ એક મેકની સામે ધુરંડતા હતા.”

બારડોલીમાં આ બધું બદલાઈ ગયું છે. વેઠીઓ ચાકર સરકારનું ફરમાન પુરું કરતાં પહેલાં વંશપરંપરાની ચાકરી છોડે છે. પેઢી-ધરતો પટેલ, જેને જોરે ગામનું રાજ્યવંત્ર ચાલે તે રાજ્યસત્તાની આઝાદ માનવા કરતાં, પોતાની પદવીને જોરે રૂઝ વર્વની નોકરીથી વૃદ્ધ તલાટી પરજોઈ કર્મકોર પડતો ઝુકે છે. મામલતદારો, ઓટલા, કલેક્ટરો વીનવે પછી રસ્તાનો ચાલનાર તેમને મળતો નથી-તેમનું

માનતા નથી. કલેક્ટર સાહેબનાં નિમંત્રણો સ્વીકારતાં નથી-એમનાં પાન પકાં પકાં પેટીમાં સુકાઈ ગય છે. મહાન સત્તાધીશો ત્યાં જઈ શકતા નથી. કેમ કરી જવાય? કાંઈ વાહન આપશે નહીં, કાંઈ ખાવાનું આપશે નહીં.

...એ હાથની ઝુંપડીમાં નમ રહેનાર એક કાળીપરજીઆ પાસે ઈંડા માગવા સત્તાધીશોના સેવક ગય છે. સર્જનકાળથી જેણે સેવા કરી છે એવો કાળીપરજીઓ પડકાર કરે છે. “બં બં, હું નથી આપવાનો. અમે તો શ્વ-રાજમાં બળ્યા છીએ.”

અવનિના ધણી ધવાની આકાંક્ષા છે એવી રાજ્યસત્તાના પ્રતિનિધિઓ, અવિનયી પદાણોની તોજડાઈ સહેતા, સરકારી યાજ્ઞમાં એકલા અટુલા પડી રહે છે. જ્યારે તેઓ બહાર ફરે છે ત્યારે તેમની સામે કાંઈ જોતું નથી. સત્તાધીશો દાંત કચકચાવે છે, બારડોલી તેમની નિરધારી જોઈ હસે છે.

સત્તાધીશોમાં શ્રેષ્ઠનો જેને સકારણ ‘સંમંત-ચક્રચૂડામણિ’ કહી શકાય, જેના નિમંત્રણોને મહાપુરુષો પણ મોક્ષ લેજે છે તે આવે છે. તેના નિમંત્રણોને કાંઈને લોભ નથી. જેવો તે આવે છે તેવો તે પાછો ગય છે..... બંધકર મૂલ્ય પરિવર્તન! કાંઈએ સામ્રાજ્યની કારકીર્દીમાં આવું સાંભળ્યું હતું? આવા સત્તાધિકારીના નિમંત્રણથી શું ગામડીઆઓની પ્રતિજ્ઞાઓ ચઢે? કાંઈ વાત છે?..... સત્તાધીશ ઉચ્ચ પ્રકાપમાં સાંકળો ખખડાવે છે, તેપના ધડાકાના પુરોગામી પડવા પાડે છે.

જ્યાં મૂલ્યપરિવર્તન થયું નથી એવા પુનામાં, જે નવા માહાત્મ્ય સમજ્યા નથી તેવાં હૈયાઓ હોલવાઈ જવાની તૈયારી પર છે. સુખો બારડોલીમાં પ્રતિજ્ઞા કરે છે. “તમારાં તોપો લશ્કરો લાવો તો ખરાં, અમે

એને માટે પૈસા આપ્યા છે. એક વખત અમારા ગામડામાં તેનાં દર્શન તો કરાવેા.” બારડોલીમાં તોપના ધડાકાના પુરોગામી પડધા સાંભળી બધા હસતા હતા. “આજે ધડાકા થવા દેા, કાલે આખું ગુજરાત, આખું હિંદ સજીવ થશે,”...એ પડધા કીમીઆગરે અમદાવાદમાં સાંભળ્યા. શાંત, સ્વસ્થ, ચિંતા જેને સ્પર્શતી નથી એવે અવાજે તેણે કહ્યું “આપણી શરતોનો ઇંટડો તો સરકારને પીધે જ છુટકો.”.....આ મૂલ્યપરિવર્તનના વિજયપ્રમાણને મર્યાદા નથી. રાજ્યસત્તાના પ્રબળ અંગ સર સુતીલાંક્ષને પણ એ પરિવર્તન પોતાનું કરે છે. સત્તાધીશને પણ પલાયે છે....

રાજ્યસત્તાનો ભય ગુજરાતમાંથી ગયો- પુરો થયો. હવેથી રાજ કાલનું કારણ નહીં; પ્રભુ રાજનું કારણ અને આધાર.

૯

આશ્ચર્ય કરવાના ઇરાદાથી મને બારડોલીના સરદારનો સ્વયંનિર્ણીત અંગરક્ષક ટેટલાકિ કહ્યો છે એ શું એક મૂલ્યપરિવર્તન નથી ? ધનસેની ધારાશાસ્ત્રી વગર શીએ વખત પુણે, અદાલતનો અનુભવી અગ્રવહારુ દેખાતા પ્રતિષ્ઠાપાલનના દર્શનથી આર્દ્ર બને, સમાધાન એ રાજકીય પ્રવૃત્તિનો આત્મા છે, એમ માનનાર આડગતા સેવી અપજ્ઞ લે, ડારતી કંપાવતી માનવતાનો પ્રશંસક અર્દ્ધસામય અને સહનશીલ સલામદથી પ્રશંસામુગ્ધ બને- એ પણ આજ મૂલ્યપરિવર્તનનું એક દૃષ્ટાંત. ગુજરાતના હૈયાના ધમકારે પોતાનું હૈયું ધમકવા દેવું એમાં નાનમ શી ? જેમને એમાં નાનમ લાગે તેમને ગુજરાતી જનનીને પેટે પડવાનો અધિકાર નથી.

મેં જાહેન આડગ ને અભય એવાં પુરુષ ને સ્ત્રી જોયાં. ન્યાત જાત ને સંપ્રદાયની તેમને પરવા નહોતી; ધન વૈભવ ને પ્રતિષ્ઠાનો તેમને મોહ નહોતો; બધાં માનવ નિર્બલતાની સીમાઓ વટાવી ગયાં હતાં. બધાં બારડોલી માટે ને બારડોલીદ્વારા એક ને અભેદ યર્થ ગયાં હતાં. પ્રતિષ્ઠા માટે પ્રાણ દેવાની એકજ તેમને હોંસ હતી. એકજ શાસન હતું-જાતે નીમેલા સરદારની આજ્ઞાનું. એકજ ઇચ્છા હતી-વિજયની; એકજ ધર્મ હતો-બારડોલીના ટેકનો. વિરાટ પુરુષનાં બધાં એકતાન અંગ બની ગયાં હતાં. પ્રયંક માનવતાના અધિકારીઓના વશુદ્ધ સંગઠન પર રચાએલાં, એક પ્રેરણાએ સજીવન, એક ધ્યેય તરફ સંચરતા, ગુજરાતનાં ભવ્ય સ્વર્માં મેં જન્મભરથી સેવ્યાં હતાં. તે ગુજરાતનો ઉદય મેં બારડોલીમાં જોયો. એ ધન્યપણે સ્વપ્નસૃષ્ટિમાંથી ઉતરી આવેલા આ સત્યને મેં અંતરથી આવકાર આપ્યા, મૂલ્યપરિવર્તનનાં રહસ્ય પારખ્યાં, અને સત્ય જોયાં છતાં તેનો અસ્વીકાર કરવાની કાયરતામાંથી બચ્યો.

૯

મૂલ્યપરિવર્તનનું આખું જીવંત મહાકાવ્ય ગુજરાતમાં આ વર્ષે ગુજરાતીઓએ પોતાના જીવન વડે રચ્યું. એના લયના પડધા હજી સંભળાય છે. એ પરિવર્તનનો અર્થ શો ? જે વસ્તુઓ અત્યાર સુધી જીવનનો આધાર હતી તે વીસરાય, જે વસ્તુઓનો હીસાબ નહોતો તે વધાવાયઃ-આમ જીવનનાં મહાત્મ્ય નવાં અંકાય એટલે શું ? એટલે વિપ્લવ. જ્યાં મૂલ્યપરિવર્તન પુરેપુરાં થાય છે ત્યાં વિપ્લવનો પ્રારંભ થાય છે. જે રાજ્યકાંતિને પુરાણ કાંસ દુઃખ, ક્રોધ ને અધમતાનો આરંભ લેયે છે, તેને માટે મોકલેટ ઘોષણા કરે છે; “હું વિપ્લવની બ્યા-

ખ્યાં આપું છું-નિયમનનો સંચાર, માનવના અધિકારનો પુનરુદ્ધાર અને ન્યાયનો પુનર્જન્મ.” જે બારડોલીના વિજયને લખ્યા અશાંતિનો ઉપોદ્ધાત લેખ છે, તેને હું સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાશ્રય ને શક્તિભર્યા ગુજરાતનું પહેલું પ્રકરણ લેખું છું.

વિપ્લવ શસ્ત્રના ઉપયોગથી કે લોહી રેડવાથી યાવ છે એવી ભ્રમણા પ્રચલે છે. વિપ્લવથી માણસોની વૃત્તિ સંપન્નવીહોણી થઇ જઇ કેર વર્તાવે છે, એ હડીકત પણ ઇતિહાસમાં ઠેરઠેર જોઇ છે. પણ બધા જ વિપ્લવો સંયમ વિનાના નથી હોતા. ખુરીદનોએ ક્રોધભેલની પ્રેરણાથી કરેલો વિપ્લવ સંયમવીહોણો તો ન જ કહી શકાય. તેપોલીયનના વિગ્રહ પછી જર્મનીએ પુનરુદ્ધાર માટે કરેલા વિપ્લવમાં સંયમ ચોડા નહોતો. સંયમ અને વ્યવસ્થા સહગામી છે, અને જે વિપ્લવ વ્યવસ્થાને પ્રથમ સ્થાને મુકે તેને સંયમવીહોણો કહેવાય નહીં. કડીતોડ વ્યવસ્થા એ બારડોલીના વીરોત્તું પ્રથમ લક્ષણ હતું. જ્યાં સરકારની સત્તા દેખાતી નહીં ત્યાં પણ જીવનક્રમ વ્યવસ્થિત રીતે જ ચાલ્યાં કરતો. પાંચ મહીનામાં રાજ્ય-તંત્રથી ચાલે છે તેનાથી પણ સુંદર વ્યવસ્થા થઇ હતી. આ વિપ્લવ અવ્યવસ્થામાંથી સ્વાશ્રયી વ્યવસ્થા પ્રગટાવે છે એ એનાં અનેક સુંદર લક્ષણોમાંનું એક સુંદરમાં સુંદર લક્ષણ છે.

એ અહિંસાત્મક છે, એ પણ એની વિશિષ્ટતા છે. અત્યાર સુધી અહિંસાને મુખ્ય અંગ ગણી એકે વિપ્લવ થયો નથી એ ઉલ્લેખ સુધી

અહિંસાત્મક રહેશે કે કેમ એ તો ભવિષ્યનો એક મહા પ્રશ્ન. પણ અત્યારે અહિંસાએ બારડોલીના પ્રયોગ વિજયી ક્યાં છે એ તો નિર્વિવાદ છે, અને જ્યાં સુધી હાલ નજર પહોંચે છે ત્યાં સુધી એ અહિંસાત્મક રહે તેમાં જ એનો જયવારો છે.

વિપ્લવ જીવનક્રમની જરૂરીઆત છે. વૃદ્ધ રાષ્ટ્ર બળી મરે છે, રાખમાંથી નવું રાષ્ટ્ર પ્રગટે છે. એ પુનર્જન્મની ક્રિયા તે વિપ્લવ. જેદેશનું વાર્ષિક જર્જરિત થયું છે તેને એવા પુનર્જન્મ શીવાય વિનાશમાંથી. બચવાનો બીજો માર્ગ નથી. એ વિપ્લવ અને તેના મૂલરૂપ મૂલ્યપરિવર્તનને આવકાર દેવો તેમાં જ ભાવિની સેવા સમાઈ છે.

જે વિપ્લવ બારણાં ઠાકી રહ્યો હતો તે બારડોલી વાટે પેઠા છે. જુના ગુજરાતની ભસ્મમાંથી નવું ગુજરાત પ્રગટ્યું છે-નવું ગુજરાત જેની રૂપરેખાની આગાહી આપણે દરેક વર્ષે આ પ્રસંગે કરતા હતાં તે. અને જ્યારે પોતાને બળે તે પોતાના સંસ્કાર અને જીવન ધરવાનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરશે, જ્યારે પોતાની યુનીવર્સિટી અને પોતાના રાજ્યતંત્રથી શોભશે, જ્યારે તેનું સાહિત્ય અપૂર્વ વિશિષ્ટતાનાં સુવર્ણ-મય કૈનાસે પગ દેશે-ત્યારે કાઈ એક વિરલ મહાકવિને કાઈ ગુજરાતે જન્મ આપશે, જે ગુજરીને ગીર્વાણ ગિરાની મનોહર મીઠાસો રસી, પોતાની મોરલીનાં મુંદોથી હાલો મુગ્ધ કરતો, આપણા મૂલ્યપરિવર્તનની કથાને ભાવિજનતાના ઉદાર અર્થે એક સરસ અને સન્માન મહાકાવ્યરૂપે સરજી જશે.

મંત્ર

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ પરંતુ યો]

“નારે, હું એવો મુખો નથી કે મને કાંટા ભોકે એને માટે હું પુલ પાયરું.”

ડાસી પાછી સુધ્ધ ગઈ. ભગને આરણ્ય અંધ કુચું ને આવીને પોતાની જગ્યા પર બેઠો. પશુ વાગ્મનો ધ્વનિ કાને પડતાંજ ઉપદેશ સાંભળનારાં-એની જેવી દશા થાય, એવી દશા અસારે એના મનની હતી. આંખ ભડે ઉપદેશક તરફ હોય, પશુ કાન વાળ તરફજ લાગી રહે છે. શરમને લીધે લાંથી ઉઠાતું નથી, પશુ દીશમાં પશુ વાગ્મનો ધ્વનિજ ગણુગણ્યા કરે છે. પ્રત્યા-ધાતનો નિર્દય ભાવ ભગતને માટે ઉપદેશક હતો, પશુ એનું હૃદય પેલા કમનસીજ યુવાન તરફ લાગી રહ્યું હતું. એ યુવાન મરી જતો હતો, એક પળનો પશુ વિલંબ પ્રાણુધાતક હતો.

એણે ફરી આરણ્ય ઉપાડ્યું, એટલું ધીરથી ઉપાડ્યું કે ડાસીને પશુ એની ખગર ન પડી. બહાર નીકળ્યો એજ વખતે ગામનો ચોપ્રીદાર પહેરો ભરતો લાં આવી પહોંચ્યો. તેણે પુછ્યું: “કેમ ભગત, આજ તો ઠંડી છે, અસારે ક્યાં જાઓ છો?”

ભગતે કહ્યું: “નારે, જાઉં ક્યાં? જોતો હતો કે રાત કેટલી આઝી છે. હૈયા કેટલા પાગ્યા હશે?”

ચોપ્રીદારે કહ્યું: “એક વાગ્યો હશે. હમણાંજ થાણા પરથી આવતો હતો ત્યારે ડાકટર સાહેબના અંગણમાં ખુબ ગડગડ થઈ રહી હતી. એમના છોકરાની વાત તો તમે સાંભળી હશે. સાપ કરડ્યો છે, હવે તો મરી પશુ ગયો હશે. તમે જાઓ તો કદાચ બચી જાય. સાંભળ્યું છે કે દશદળર મુઠી આપવાને તૈયાર છે.”

“હું તો કેં નથી જતો. દશ લાખ આપે તો પશુ શું? કરતું છે શું? કાલે મરી જઈશ, પછી કેાણ ભોગવવાનું છે?”

ચોપ્રીદાર ચાલ્યો ગયો. ભગતે આગળ પગલાં લખ્યાં. માણસને ઘેન ચઢ્યું હોય ને શરીર પર કાણ ન રહેતો હોય, પગ મુકે એક જગ્યાએ ને પડે બીજી જગ્યાએ, બોલવા જાય કે ને બોલ્યા કે; એ રિયતિ અસારે ભગતની હતી. મનમાં પ્રતિકાર હતો, દંભ હતો, દિંસક ભાવ હતો; પશુ કમ મનને આધિન નહોતું. જેણે કદિ તલવાર ચલાવી નહોય એનાથી ધચ્છા ક્યાં છતાં તલવાર ચલાવી શકાતી નથી. એના હાથ કપે છે.

ભગત લાકડી ઠોકતો ઠોકતો ચાલ્યો જતો હતો. શુદ્ધિ શેકતી હતી. હૃદય પકેલતું હતું.

અંધે રસ્તે ગયા પછી એકાએક એ ઉભો રહ્યો. દિંસાએ કમ પર વિજય મેળવ્યો. હું નકામો અહીં મુઠી ચાલ્યો આવ્યો. આ ઝાડ જાંખરામાં અંધી રાતે આપવાની મને શી જરૂર? આરામથી સુતો કેમ નહીં? ઉંધ નંદોતી આવતી તો બેચાર ભજન ગાવાં, હતાં. નકામો દોડી આવ્યો. ડાકટરનો છોકરો છેવે કે મરે તેમાં મારે શું? મારે માટે એણે શું ક્યું હતું કે હું એને માટે મરું? દુનીઆમાં હજારો મરે છે, હજારો છેવે છે. કોઈના મરવાછવવા સાથે મને શો સંબંધ છે?”

પશુ હૃદય શુદ્ધિ કરનાં વધુ ચયંગ હતું. એણે એવું રૂપ ધારણ કર્યું જે દિંસાને ઠીક ઠીક મળતું આવતું હતું.—એ મંત્ર અજમાવવા માટે નથી જતો. લોકો શું કરે છે તે જોવા જાય છે. જરા ડાકટર સાહેબને જોશે; કેવી રીતે માણું કુટે છે, કેવી રીતે રહે છે; એ જોશે કે મોટા લોકો પશુ ગરીબોની પેઠે રહે છે કે ધીરજ રાખે છે;—એ તો અંધા વિદ્યાન માણુસો, ધીરજ રાખવા

હશે. હિંસક વૃત્તિને આમ આત્માસન આપતો એ આગળ વધ્યો.

એટલામાં બે માણસ આવતા દેખાયા. બેઉ વાત કરતા હતા: “ડાક્ટર સાહેબનું ઘર ઉજ્જડ થઈ ગયું. એકતો એક છોકરો હતો.”

ભગતને કાતે આ શબ્દો અચડાયા. એના પગ ઉતાવળા પડવા માંડ્યા. અતિ શ્રંમથી એનો શ્વાસ ભરાઈ આવ્યો. હાંફતો હાંફતો થોડેક આંધ્યો એટલે ડાક્ટરનો ખંગશે દેખાયો. વીજળીના દીવા બળતા હતા, પણ બધે ચુપ ચાપ હતું. રોકકળનો અવાજ પણ સંભળાતો નહોતો. ભગતની છાતી ધડકવા લાગી. શું એ છેકળ મોટો પડ્યો હતો? એ દોડ્યા લાગ્યો. આટલી ઉમરમાં કદિ નહીં દોડ્યો હોય એવી ત્વરિત ગતિથી એ દોડ્યો; એવો દોડ્યો-બળે મૃત્યુ એની પાછળ ધસ્યું આવતું હોય!

x x x

બે વાગી ગયા હતા. માણસો વીખરાઈ ગયાં હતાં. રેનારમાં માત્ર આકાશના તારા રેતા હતા. બીજાં બધાં રડી રડીને યાકી ગયાં હતાં. લોકો જરા જરા વારે આકાશ તરફ જોતા હતા. લાશને ઠેકાણે પાડવા માટે પ્રભાત યવાનીજ વાર હતી.

એટલામાં બારણું ઠોકાયું. ડાક્ટર સમજ્યા કે કોઈ દહીં આવ્યો હશે. બીજને કોઈ દહાડો હોત તો એમણે તો માણસને આટલી રાતે છુટકારી કાઢ્યો હોત. પણ આંજ એ પોતે ઉઠીને બહાર આવ્યા, બેઠું તો એક ઘરડો માણસ ઉભો છે. લોખું મોં, કમ્મરમાંથી બેવડ વળી ગયો છે, આંખો ઉઠી ગઈ છે, ભ્રમરો પણ સફેત થઈ ગઈ છે; લાકડીનો ટેકો ઈધ ધ્રુજતો ઉભો છે. ડાક્ટર નરમ અવાજે બોલ્યા: “ભાઈ આજ તો અમારા ઘર પર એવી આફત આવી પડી છે કે હું કેં કરી શકું એમ નથી. ફરી કોઈ વાર આવજો

એક મહીના સુધી તો હું કોઈ દહીંને નહીં જોઈ શકું એમ લાગે છે.”

ભગતે કહ્યું: “બાણું છું, બાપુ, બાણું છું. હું, એ મારેજ આવ્યો છું. ભાઈ ક્યાં છે? મને બતાવો, ભગવાન ખડો દયાળુ છે, મુઝાને પણ છવાડી શકે છે. કદાચ હજી પણ એની દયા ઉતરે.”

ડાક્ટરે દહીંભાઈ સ્વરે કહ્યું: “આલો, બુઓ પણ ત્રણ ચાર કલાક થઈ ગયા. જે કેં થવાનું હતું તે થઈ ગયું. મંત્રજનવાળા પણ આવ્યા ને જોઈ જોઈ ને આલ્યા ગયા.”

ડાક્ટરને દેજ આશા નહોતી, પણ ડોસાની દયા આવી તેથી તેને અંદર લઈ ગયા. ભગતે એક મીનીટ લાશ તરફ જોયું. સહેજ દસીને એ બોલ્યો: “સાહેબ હજી કેં જગડી નથી ગયું. તમે અમરથા છવ કાઢો છો. નારામણ કરશે તો અડધા કલાકમાં ભાઈ ઉઠીને બેઠા થશે. તોફારને કહો કે પુષ્કળ પાણી લાવે.”

તોફારને પાણીલાવીને અંગળને નવરાવવા માંડ્યો. નળ બંધ થઈ ગયા હતા, તોફારે થોડા હતા; એટલે ઘરમાં હતાં એટલાં બધાં માણસો કુવે પાણી ભરવા મંડી ગયાં. મૃણાલિની મોટી ગામર લઈને પાણી લાવવા લાગી. ભગતને લાં ઉભો રહીને હસતો હસતો મંત્ર લણી રહ્યો. બળે વિજય એની સામે ઉભો હતો. એક વાર મંત્ર પુરો થાય એટલે એક જડીબુટ્ટી એ મંગળને સુધાડતો. કોણ બળે પાણીના કેટલા ઘડા મંગળના માથા ધર નાખ્યા ને કેટલી વાર ભગત મંત્ર બોલ્યો. આખરે જ્યારે પૂર્વ દિશામાં ઉપાએ પોતાની લાલ લાલ આંખો ઉઘાડી સારે મંગળની લાલ આંખો પણ ઉઘડી ગઈ. એક ક્ષણમાં એણે પાસું બદલ્યું ને પાણી માંગ્યું. ડાક્ટર હર્ષધેલા થઈ ગયા. સુરજ લક્ષ્મી દોડીને ભગતને પગે પડી, અને મૃણાલિની આંસુમરી

આખોએ મંગળને પુછવા લાગી: “હવે તબીબત કેમ છે?”

શહેરમાં તત્કાલ આ ખબર પ્રસરી ગઇ. મિત્રમંડળ મુખારકબાદી આપવા આવવા લાગ્યું. ડાક્ટર શ્રદ્ધાથી બધાની આગળ ભગતનાં વખાણ કરતા હતા. લોકો ભગતનાં દર્શન કરવા માટે આતુર થઇ ગયા, પણ અંદર જઇને જુએ છે તો ભગતનો પતોજ નથી. નોકરોએ કહ્યું: “હમણાં તો અહીં બેઠો બેઠો ચલમ પીતો હતો. અમે તંબાકુ આપવા માંડ્યો તે પણ ન લીધો.” ચારે તરફ ભગતની શોધ થવા માંડી. ભગત બરાતો છુપાતો ધર તરફ જતો હતો-ડોસીના ઉકાયા પહેલાં ઘેર પહોંચી જવાનો એનો ધરદો હતો.

આવેલા લોક પાછા ગયા ત્યારે ડાક્ટરે સુરજલક્ષ્મીને કહ્યું: “ડોસો કાણ જાણે ક્યાં ચાલ્યોગયો. આપણા ધરનો ચીપડી તંબાકુ પણ

એણે ન લીધો.”

સુરજલક્ષ્મીએ કહ્યું: “મેં તો એને મોટી રકમ આપવાનો વિચાર કર્યો હતો.”

“રાતે મેં એને ઓળખેલો નહીં. પણ અજવાળું ચતાંજ ઓળખી કાઢ્યો. એક વાર એ એક દરદીને લઇને આવ્યો હતો. હવે મને યાદ આવે છે કે હું રમવા જતો હતો ને તે દરદી ને જોવાની પણ મેં ના પાડી હતી. તે દિવસના સ્મરણથી આજે મારું હૃદય પથ્થાતાપથી બળી જાય છે. હું એને ગમે લાંબી શોધી કાઢીશ અને એને પગે પડીને મારા અપરાધની ક્ષમા માગી લઇશ. એ કેજ લેશે નહીં એ હું જાણું છું. એનો જન્મ માત્ર કીર્તિનો વર્ષાવ કરવાને માટેજ થયો છે. એની સુજનતાએ મને એવો આદર્શ બતાવ્યો છે, જે જીવન પર્યંત મારી સામે ખડો રહેશે.”

■ શ્રી. પ્રેમચંદ્રની એક દીર્ઘ વાર્તા કવચથી

હવે ઓરડીઓની જરૂર નથી.

હીંદુ અનાયાશ્રમ-વડવાણ કેમ્પના મકાનમાં ઓરડીઓ બાંધવાની રકમ આવી ગઇ છે. હવે તાત્કાલિક મદદની જરૂર રસોડા, કોઠાર, બોજનચાખાના મકાનોમાં રૂ. ૮૦૦૦) ની છે તો આ મકાનો પર દાતાઓની ઇચ્છા મુજબ આરસની તક્તીઓ ચોટી સહાય છે.

:: વધુ વિગત માટે લખો ::

ઓન૦ સેક્રટરી, હીંદુ અનાયાશ્રમ—મું વડવાણ કેમ્પ.

તન-મનની મહેનત કરનારાં !

તાકાત-તાઝગીથી ભરપૂર

અંડુનો દ્રાક્ષાસવ

(મૃદ્ધિકારિષ્ઠ-શારંગધર મ. અ. ૧૦)

ઘરમાં હમેશાં તૈયાર રાખો

તાકીદે તાકાત-તાઝગી મેળવવા

શરદી મટાડનાર

થાકે ઉતારનાર

ઉંઘ લાવનાર

દસ્ત સાફ લાવનાર

ભુખ લગાડનાર

તાકાત આપનાર

તાઝગી બેક્ષનાર

ક્ષય, ખાંસી, યુર્ષા અને સાધારણ

નબળાઇમાં તાકીદે આરામ આપનાર

લહેજતદાર દવા

અંડુનો દ્રાક્ષાસવ

સવાર સાંજ જમ્યા પછી લ્યો

અંડુ ફા. માર્સ્યુટી કલ વૃર્કસ, લી.

સયાની રોડ, મુંબઇ નં. ૧૪.

વડોદરાના એજન્ટ : વૈદ ભવાનીશંકર હરિશંકરની કુંઠ, ઘીકાંટા, યાવર

કોમત : રતલ અર્ધાના તેર આના; -રતલ એકનો રૂ. દોઢ; રતલ દોઢના રૂ. બે

સાક્ષી ગોપાલ

ચત્રે તો 'કાને કું ?

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૦૪ પાં.]

ચન્દ્રદાસ

ને તમે એને મારીસાથે "સંસાર, સંસાર"
રમવાનું કહ્યું છે, એ: કોઈ ન માને તો સાક્ષી
કોણ ?

ચોગેન્દ્ર

બેટા ! સાક્ષી શ્રીગોપાલ.

ચન્દ્રદાસ

ચાલો ! આપણે તો ફાળ્યા; બેટા પાર !
ઉપા કુમારીને કહેશું કે જ્યો. રમો રમત.
ચુકેવ ! પહેલાં કોઈ એ રમત રમ્યા હશે કે
અમે બેજ એના ગણેશ બેસાડી શું ?

ચોગેન્દ્ર

પુછી નેજે બેટા સૌને.

ચન્દ્રદાસ

પણ તમે એ રમત રમેલા કની ? જો એ
હો ! ગમ્મત પડે એવી છે કે નહીં ! રમત ન

ચોગેન્દ્ર

બેટા ! કહે જે શ્રીગોપાલને

ચન્દ્રદાસ

ભારે તો 'શ્રીગોપાલ' પથ એ રમતના
રસીઆ દીસે છે જો, એ વળી કોની સાથે એવું
એવું રમ્યા'તા ને ?

ચોગેન્દ્ર

બેટા ! રાધા સાથે.

["સુખી રહો તમારું યુગલ" કહેતાં ચોગે-
ન્દ્રનાં પોપચાં માત્ર નિદાવય થતાં હોય ને
આનંદનો કોઈ નરો ચક્રો હોય તેમ 'રાધાવલ્લભ'
કરો ત્યજ્ય પદ યાપ છે.

જમુનાશની જળ સદરીમાંથી નળે ગીત
સદરી પુટે છે—

ધંમ્યે નમ્યયો દામનૃતાઃ
નૃતાત્માનો પીતરાગાઃ પ્રતાન્તાઃ ।
તે સર્વેઃ ધર્મઃ પ્રાપ્ત પીઠ
યુક્તાત્માનઃ સર્વમેવાદિશન્તિ ॥

પ્રવેશ ચોથો

સ્થળ: જગન્નાથપુરીમાં ચોગેન્દ્રના પૂર્વાશ્રમનું ઘર.

અરુણ

બેન, ચત્ર, પેલું ભાઈ બેનનું ગીત ગાઈએ,
એ મને બદ્ધ મને છે.

ઉપા

ચાલ, મારા વીરા. (ગાય છે).

કુલ વેરાય રે કુલ વેરાય,
વીરો હશે ત્યાં કુલ વેરાય.

અરુણ

(ગીત આગળ વાંધે છે.)

મેલી પવરાય રે મેલી પવરાય—
મેલી હશે ત્યાં મેલી પવરાય

ઉપા

બાઈજાનાં કુલની વેણી શું થાય.

અરુણ

વેણી બાંધી ને બેન રમવા જાય,
(મીઠા લહેક વાંધે છે)
બેન ખાનાં મોતીની માળા મંડાય,

ઉપા

માળા પટેરીને વીર જગન્નાથ જાય.

અન્ને

કુલ વેરાય રે કુલ વેરાય,
વીરો હશે ત્યાં કુલ વેરાય.

મોટી પથરાય રે મોટી પથરાય, ; =
બેની હસે ત્યાં મોટી પથરાય x

સનત

આ કેવાં ખીલ્યાં છે ! પશુ આ ઉપા આમ
નાચે કુદે એ તને ગમે છે કે ?

અરુણ

હા ! આ ! જોને મો...ટો...હે...ડ...ઓ
હજી નાચે છે. કેમ વીરી ? (કાન છુટી પકડીને
દાય ઉઠ્યા કરીને)

કે ગંભીર બની જઇને, મીઠાં મીઠાં ગીત
ગાવાં એય પાપ ખરું ? (કેં અસંતોષની
અંશાનિ વદનપર છવાતાં) ગાગોંને મૈત્રેયીના
દેશમાં પુત્રીપર આ પેન્દર નહીં તો કયા દેશમાં !

ન સ્ત્રી સ્વતંત્ર્યમહંતિ ॥ કેં એવું એવું
લખ્યું છેની મોટા ભાઇ ! ચાલ વીરી ! હું તને
ચુટી ખણ્, તારાથી ન ખણાય. હું
તને આમ ચીમટા લઉં (ચીમટા લેતાં) તારાથી
ન લેવાય. હું તને આમ ધખ્ખો દઉં—આમ મીઠો
મુકકો પીરસું (તોફાન કરતાં તો તારે જણે
આમ અમૃત છુંડેડો મળ્યો એમ મુંગે
મુંગે મોઢે—જિનલોકની સાધ્વી માફક
સુંગતીમૈયા યઇ એ ચાખવેા ને મીઠો લાગે તો
વળી હપકારના એક સુખનો કહેવા. અમે તો
પુરુષ રહ્યા ! પુરુષ ! પુરુષ તો ગમે તે કરે. પુરુષ
કાયદા ધોડેલાં...ખાલાં...ખા...વીરા ! આ તારા
માથાથી એડી સુધી પડતા લાંબા લાંબા ચોટલા
જેવા કાયદા ધડે ને સ્ત્રીઓ નીચે નીચે મારે
મુંગે મુંગે મોઢે...એ કાયદા પાલે.

અબપૂણી

(ગંભીર વદને) બેટા ! સનત ! તારા
બાપુની અંતિમ આજ્ઞા છે ઉપાને અમૃતે
ઉછેરવાની. એ ચક્રોત્તર છે, એનું મન મારવાનું

નહીં, મરડવાનું નહીં, માત્ર એને દિશા બતાવવી
એટલેજ આપણો અધિકાર. સનત ! બેટા !
ચિંતાનાં જટિલ જળામામાં મારું મન જકડાઇ
જાય છે. મને કંઈ સુજ પડતી નથી. ગૃહપતિની
અંતિમ ઇચ્છાની અવગણનાએ કેમ ચાપ ?
છોડારાંઓ રમે બગીચામાં.

[ગૃહ પાછળની નાની પુલવાડીમાં ભાઇ
બહેન હસે છે, કુદે છે.

અરુણ ઉપાને ગલગોટો મારે છે, ઉપા
અરુણને. ઉપાનો એક ગલગોટો આડો અટવા-
ઇ જઇ પાસેની તળાવડીમાં ડોક સુવું છે તેની
પર પડે છે.

કેડક

(સફાળો જગી) પુલનો વરસાદ વરસાવો
છો પુલહેવી ! ક્યાંથી શુલાં પડ્યાં ?

અરુણ

(સુનારની લેણી એક ગલગોટો
ફેંકે છે) સ્ત્રી મારી વીરીને ' પુલહેવી ' ને એવું
એવું કહેવાની સળ. (એક પછી એક બગીચાર
ગલગોટા મારે છે.)

[ઉપા અગવડા પ્રતિ જોવા મળે છે છતાં
નયનો નીચાં ઢળી જાય છે.]

ઉપા

(સ્વગત) અગવડો છતાં યુગયુગનો
જવડો કેમ લાગે છે ? મારા હૈયામાં બંસરી
કાં બોલે ?

કેડક

(અરુણ, પ્રતિ) ભાઇ તારું નામ શું ?

અરુણ

નથી કહેવાનાજ. તમારું નામ કહો પછીજ
આપણા રામ તો મરજી હશે તો કહેશે ને નહીં
મરજી હોય તો પુછી જો જો આ ઉપાને, એ
કહેશે.

કોઈ

(સ્વચ્છ) દેવાની પાંજરી ન ચનખેનો,
ન ચનખેનો.

ઉપા

એનું નામ અરજ સત્જનન ! (સત્જનન કહેતાં
કે સત્જન જોયું કહેવાય જવાય છે) ને
આપનું આરિપાન !

કોઈ

(સ્વચ્છ) મધુમુખી મનિષ્ય કિલકિલી
જાણે ! કામજુમારી પ્રાણમાં યાં કુલ્લલ
છે ! (પ્રકટ) માઈ નામ ચંદ્રદાસ, કુમારી !
(ઉપા તરફ દષ્ટિ થેતુ પરથી આત્મા પ્રેરતા)
ને તમને ન મમે તો તમે પાડો તે.

ઉપા

હું કિં મારી ફાળેના નથી.

અરજ

સારે શું છે એનાં, જાહેન બા ! કાકો
દગોળ. (ચંદ્રદાસપ્રતિ) એને ગળા ન મખાની
બેવના કા મારે રાખો છો ! મને જમ્યું ને
રોસ્ટ ચાલશે-આલશે, જરે નારે રોસ્ટ
રોડી કુદી. છે નામ તો આમ (કુલ્લાનો
ચાલો કરીને) વંશ વંશ નેટલી ફાંમે રમશે,
પુમશે.

ચંદ્રદાસ

જાણ ! તમારા પિતાનું નામ !

અરજ

શો આરા કાલો કમરા થઈ એટલુંએ
જાણના નથી ! મોરેંદ.

[ચંદ્રદાસ મુઠ્ઠાને સ્પર્શિતો અર્ધ
આંખે છે.]

ચંદ્રદાસ

જાણ એ ક્યાં છે !

અરજ

સોત તમારીની તમે તો ભોટ-ભોટજ
લાગે છે. આપું ગામ જાણે છે ને તમે નથી
જાણતા ! એ તો ' ભગવાનજી ' બોવાય ગયા છે
ને એટલે એને કુંડવા મથે છે.

ચંદ્ર

જાણ, તારા જાણુને દરિ જગ્યાએ ખરા.

ઉપા

અતિથિરેય ! અમારા જાણુ તમને મન્ના
દના !

અરજ

એને દરિ જગ્યા તો પછી એણે તો પછી
રાખ્યા દશે.

ચંદ્ર

કુમારી, તેમની પરમ કૃપાના પાત્ર થવાનું
અદોષગુણ મને સાંપાડું છે.

'અરજ

(આંખથી પ્રાણને) ચાલો સારે મારી બા
પાને. (કોરાવનો કોરાવનો અંદર જઈ,)...બા
ચંદ્રદાસભાઈ મને જાણુ વડાલા લાગે છે. તમે
કાંઈ કારણ જાણો છો !

ઉપા

(સ્વચ્છ) કાણેના કામને મુજબોમાં, મારા
દેવાની વાતડી.....

અરજ

બા, તું દારી ને મારા જાણુ છતા. તું કોની
દારી ને કે એમ દરિ ન જો. એને તો દરિ જગ્યા
એ ખરા પુછી જો ચંદ્રદાસભાઈ.

ઉપા

જાણુ થામે એ જગ્યા આપ્યા એટલે મને
વડાલા લાગેજ રતો.

અરજ

શો, એનાં મેનના ! મને વડાલા લાગે.
તને નહીં દો ! જો ખજારાર ! અમારી રોસ્ટી-
માં જાણ પડાશે તો !

ચંદ્રદાસભાષા ! મને તમારી સાથે વાતો કરવાનું બહુ ગમે છે. બસ મારી સાથેજ-મારી સાથેજ વાતો કર્યા કરજો. ને પેલી ઉપલી સાથે તો એક ગુપ્ત ન બોલજો હો ! ઉપલી તો એવું મીઠું મીઠું બોલ્યા કરે છે કે રમે. તમને શાય કે સંભળ્યાજ કરીએ, સંભળ્યાજ કરીએ ને પછી તમે મારી જોડે નએ બોલો. ઉપા જોડે તો અ-બોલાજ લ્યો, તારે મારાં કાળજાંમાં ઠંડક થાય, ઠંડક થાય.

અનપૂર્ણા

અતિથિદેવ ! ગૃહપતિ કુશળ છે ?

ચંદ્રદાસ

મૈયા એમના કુમાર કોડ ફળ્યા છે. આનંદ મૂર્તિ આનંદ લોકમાં હરિરસના ધુંટડા પી રહ્યા છે.

(અનપૂર્ણાના વદનપર કારમી દુઃખના વાદળોની છાય છવરાય છે પણ કાણુમાંજ અમોઘ આત્મખળના પ્રભાવે ફરી રિમતરેખા એના વદન પર રમે છે. યુગ્મે છે :—

યચ દુઃખં યશોદાયા તન્દાદીનાં ચ ગોકુલે ।
ગોપિકાનાં તુ ચદદુઃખં તદદુઃખં સ્યાન્મમકવચિત ॥

જેઠ દુઃખ યશોદાને; નંદાદિને જો કુલે,
ગોપીનેજ તે દુઃખ, દુઃખ તે હો મને કવચિત્તા

—તા. દ. કવિ.

સનત

ભાઈ અમને કોઈનેએ અંતકાળે સંભાર્યાતા ? હરિ ! હરિ ! આયે અગારી નિર્જલતાજ ને ? બુલવા ગયા હતા તે વળી સંભારી આ સંસારમાં શા સારુ સડોવાય ?

અનપૂર્ણા

ભાઈ, એમનો કે અંતિમ સદેશ ?

ચંદ્રદાસ

મૈયા ! નિરુત્તર છું (મનમાં યુગ્મે છે)
ગોકુલે ગોપિકાનાં તુ સર્વેપાં વ્રજ વાસિનામ્ ।
યત્સુખં સમમુત તન્મે ભગવાન કિંવિધાસ્યતિ ॥

ગોકુલે ગોપીઓએ, ને સર્વે એ મળવાસીએ,
માથું ને મુખ તે ક્યારે મને આપશે હરિ ।

—તા. દ. કવિ.

સનત

ભાઈ, તારી નિબ્યજિ સરસતા ઉલટું અમ-ને પુછવા પ્રેરે છે. એમની કે અંતિમ ઇચ્છા.

ચંદ્ર

લેમા, મારી જીજી ઉપડતી નથી.

અનપૂર્ણા

કેમરે અએ ! જીર્ણ કે જંજીરમાં સપડાઈ ! ને તમારી જીજી ન ઉપડતી હોય તો મને કાનમાં કહી દ્યોને ને નહો તો કહી દ્યો આ ઉપડીને. એને સંભળવાનાં શાં ગદગદીઆં યાય છે જ, ભુમ્મો જ !

(ચંદ્રદાસ સનતકુમારને એક બાળ બોલાવી કાનમાં કેક યુગ્મે છે)

સનતકુમાર

બા આમ આવો, આમની વાત આમ છે. (કાનમાં કેક યુગ્મે છે)

અનપૂર્ણા

આત તારીની ! પિતાજીની ઇચ્છા તો કે બારે ભાઈ ! મોટાભાઈ, બાના કાનમાં કેક કુળે હો, મારા કાનમાં કુળે ને ? ને બા, ઉવાના કાને કેવા સરવા યદ ગયા છે ? કુજ દ્યોને એના કાનમાં એટલે એએ જાણે કે (હાથને ચાળો કરી) કેક આમ બાબત છે.

અનપૂર્ણા

અતિથિદેવ ! ગૃહપતિની એ અંતિમ ઇચ્છા હતી એની કેક પ્રતીતિ થવી જોઈએ.

સનત

ને કુમાર એનો કોઈ સાક્ષી જોઈએ.

ચંદ્રદાસ

(ગળુગળે છે)

શયા સુપર નાદથી બને બાવરા લાલ,
અધરામૃત અપવાસીના સાક્ષી થી ગોવાલ.

પ્રવેશ પાંચમો

રથળ:-જૂંદાવનથી જગન્નાથપુરીનો રસ્તો.

અંતરીક્ષમાં અપ્સરાઓ ગાય છે.

(ખમચ-તાલ હાદરો)

મરક મરક, મુખદુંયા, પહિવ સરસરક થાય,
કુમ્ભ સમી કુમળીકાપ, કુમ કુમ પદપાડે.
લચક લચકરી ધાય, મચક મચક હપડેપાચ,
લસડ લસડ ડમ બરાચ હળુ હળુ પદ મારે.
કમથી વેણી છુટી નય, પુષ્પથું પંચેપથરાય
રમક કમક નાદ થાય, હસિત અંગ લાડે.
સુપૂરનાદ મધુર થાય, મુધરી ધમકધમક થાય,
કમજીમ પગલાં બરાચ, હરિ! શું પેલાં કહાડે

ઉર્વશી

રંભા ! તારો તો મદ ઉતરી નય એમ
છે હોં !

મેનકા

સાહેલી ! ક્યાં ચાલ્યા આમ શ્રી હરિ !

તિલે તમા

આપારિભતકનો વેણી બંધ થપારી છે બહેની !
ઉપયોગી થઈ પડશે કો તપસ્વીના તપમંગમાં.

રંભા

ને આ અલકલકને બટમોગશે !

મેનકા

ઉર્વશી ! નહાય આવો તારોએ ઠસો તો.

ઉર્વશી

ઉભી રહો ! ઉભી રહો બહેન શ્રી હરિને
ઝીલી થયો. આ કમર લચકી પ...ડી.

રંભા

આ અચકે મચકો કેણે શીખવ્યો હશે ?

ઉર્વશી

રાધારાણીએ રતો.

મેના

રાધારાણી જુએ તો એનેએ ખબર પડે કે
શ્રી હરિને આમ નાચણું આવડે છે હોં !

રંભા

અલી મધુમક્ષિકાઓ ! હવે વધુ ન ગણગણો
સંભળીએ તો ખરાં સાહેલી ! આ હરિ એના
બટક બકતને શું કહી રહ્યા છે ?

શ્રીગોપાલ

તારી સાક્ષી દેવા હું આવું છું. પણ જો જે
ભાષ ! આપણી સરતમાં ચુક ન પડે.

ચંદ્ર

નાથ ! મારે સરત કણુલ છે: સીધે સીધાં
નાકની દાંડીએ ચાલ્યા જવું. આહું ન જોવું તેહું
ન જોવું, પાછળ ન જોવું.

શ્રીગોપાલ

પાછળ જોયું ત્યાં ! પગલાં થંબી જવાનાં !
એમ ડગલુંએ આગળ નહોં ચલાય.

બટક

પણ તમે મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યા
આવો છો એની ખાત્રી શી ?

શ્રીગોપાલ

અંસરી શો મીઠો રવ તારી પાછળ આઆજ,
કરશે.

[આગળ બટક ચંદ્રાસ ને પાછળ પાછળ
શ્રીગોપાલ મોહિની રચપ. એક ગિરિ
કરાડ આવે છે ને બટક ચંદ્રાસ જુરકો
મારે છે. શ્રીહરિ જુરકો મારે છેને ધુધરી-
નો રમજીમતો નાદ સંભળાય છે]

બટક

પાછળ તો પરવરો છો પ્રિયવર ! પણ આ
વાતાવરણમાં કેલાદલ કાં ને સૌ નયણું નાચતાં
દેખું જો !

શ્રીગોપાલ

બટક કુંકેવો રઢીયાળો લાગે છે ! એની
કે તને ખબર છે ? લોકો તો નિરખી રહ્યા છે

તારું હસું હસું થતું મો. રમે પાછું જોતો શરત
તો સાંભરે છે ને ?

બટુક

મારા પર તમે કે જાદુ છાંટી દીધું કે શું ?
લોકની આંખમાં આ ભુરકી શી ?

શ્રીગોપાલ

આરતે કદમ ! આરતે કદમ બટુકરાજ !
મારાથી આટલી ઉતારણે નથી હોંડાતું.

બટુક

હ્યો મોટા ભગવાન થયા છો ને ? આટલું
આમ ચાલતુંમે નથી ?

[ગજગામિનીનું શ્વાસ ચઢી જાય છે.
વેણીનાં પુલ બધાં છુટાં છુટાં વેરાઈ
જાય છે. અલકલટો હવામાં ફરફર ઉડે
છે ને અજગ મોહ પમાડે છે]

બટુક

કેવા સપગયા છોશ ? હવે કે હાંક્યે
છોડું ને ! મુધન્વાને કષ શક્તિથી કઠાઈમાંથી
તાર્યા ! અંબરિષને કષ શક્તિથી ઓથ આપી ?
મીરાના રિખના પ્યાલા કષ શક્તિથી અમૃત રૂપ
કયાં ? નરસૈયાની પાછળ તો ખડેપાઈ ઉભું
ઉભુંજ રહેવું પડ્યું તુંને ? જોવળી યાદી જનારા
અંધ મેંપાડે રો.

શ્રીગોપાલ

તેં મને ભલો પડડ્યો બટુક, પણ મારા તો
પગે પાણી ઉતરે છે.

બટુક

મેંદા મુંકી હશે જો !

ગોપાલ

મારામાં તને ભલો નરસૈયા ખેડો જો !

બટુક

મદમકાઃ યત્ર ગાયન્તિ, તન્ન તિષ્ઠામિનારદ !

એવું એવું કહોને પૃથ્વી ન પડડાઓ છ ?

ગોપાલ

તેં મને પહેલાં ક્યારે જોયો ?

બટુક

ભુલી ગયા પેલી પૂણિંમાએ યુરુરે પેહું
મટકાનું ગીત ગાયું ને નાથ ! તારી કેં ઝાંખી
થઈ ! ઝાંખી થઈ. સારનાં આંખમાં શું દ્રુતિ
ઢોળાય છે. દ્રુતિ ઢોળાય છે. પણ હવે મારો
ચાકવાનો વારો આવ્યો. હું તો અહીં ખેસી
જઈ છું તમારી સામે ન જોવાની શરત છે
હ્યો, આંખ મીંચી પાછું જોવાનો નથી. પણ
ખોળામાં હ્યોને પંખો તો જરા. (બટુક આંખ
મીંચી ખેસે છે)

બટુક

“આતે લલિત સુમન મધુકલ્પ શ્રવે,
વા મધુર સુહરીની મીઠાશ મોઢી ઘણી”

અહા ! આ કરતુરી કયાંથી મહેકે છે ?
સારું નંદનવન અહીં કયાંથી ? શો રસનો
કુવારો ! હરિ ચાવા કામળ, તો રાધિકા કેવાં
દમે ?

(મીચેલી આંખે શ્રી હરિની આંગળી
સાથે રમતો) આ તે પુલની પાંદડી કે, શ્રી
હરિની આંગળી ! અંશુભિમાંથી શું અમીઝણ
જવે છે, જાણે ધંદુ કિંચ હોયની ! (પ્રકટ)
ચાલોશ થાકે ઉતર્યો ; આગળ પરવરીએ.

અરધાક દિવસ સુધી ચાલ્યા પછી ! આવે
શાં કોતુક ! આપણે તે પુણ્ય કવિમાનમાં ઉડ્યા
કે શું છ ? ? પેલાં દેખાય પુરીના મહાલયો.
(અંચળાપર મેંદીની છાંટ જોતાં) ચોત તારીની.

આને શું ? આંપણાથી પાછળ જોયા વિના
નથી. રહેવાતું. આ શું મીઠું મ.....હ.....ક
હ... મ.....ક ! શ્રી હારંતી છત્રી તો નખ
શિખ નીલાળી પ્ર, પણ એ હોડતા હશે કેડું હળું
હળું જોવું તો જોઈએજ, જોઈશું તો આંહી ટેરી

જશે પણ હવે તો ગામને ગોંદરે આવી પહોંચ્યા
છીએ. હવે કેં એનાથી છટકારો નહીં.

[ચંદ્રદાસ પાછળ જોઈ મીટ માંડે છે ને
મોહિની જોતાં સ્તબ્ધ થઈ જાય છે.

મોહિનીના પગ તો જાણે સાંજ ચોંટી
જાય છે.]

ચંદ્રદાસ

આપણને ખબર નહીં કે તમને આવું રસ
પુતળી થતાં આવડે છે. હવે વળી કોકને પરણ-
વા શું કરવા જમ્મએછ ?

[મોહિની હસે છે ને કુમળાં કુમળાં વેરાય છે.]

ગોપાલ

બટુક જરા ધડીક આંખ મીંચી દે જોમએ.

[બટુક આંખ મીંચે છે ને ઉઘાડે છે.]

નયનમાં શું રમણું હતું ?

ચંદ્રદાસ

નહીં કહીએ છ ! નહીં કહીએ છ !

મોહિની

પણ મનેજ પરણી પડવાનો વિચાર પલટાયો
ખરે ને ઉપા કુમારી કેં જોણાં ને ઉતર્યાં ને ?

ચંદ્રદાસ

આંખમાં શું આવડું આંજ દીધું ?

[પુરપતિ, પુરજનો સૌ એકઠા થઈ જાય છે.

શ્રી હરિ સાક્ષી રૂપ ઉઠા છે. લાખો કાકીઓ

શ્રી મોહિનીની કમનીય રૂપ સુધા પી રહી છે.]

લાખો કર જુગતો પ્રણિપાત કરી વંદન કરી
રહે છે.

સ્નેહાતે આદ્ર લાખો અવાજો શ્રી હરિને

સાંજ રહી પડવા વિનવે છે.] x

x આખી નાટિએ સત્ય ધટનાને કલ્પનાના રંગે રંગે રંગી ઉતારી છે. આજ પણ વૈષ્ણવ મનાસીઓ કહે
છે કે જગન્નાથપુરી પાસેજ “સાક્ષી ગોપાલ” તું આનંદ ધામ છે. એક મિત્ર કહે છે કે પુરીથી જરા
દૂર છે કાલ વૈષ્ણવ પ્રવાસો કરશે !—લેખક.

તુરત મુલાકાત કરો :

: અવસર ચુક્યા મેંવલા

હરસ મસા માટે

જો પરેશન કરાવવાની જરૂર નથી. અગાઉથી કંઈ પણ આજ્ઞ લીધા સીવાય. તેમ
પેતાની એજ જતાવ્યા સીવાય જુના કે નવા સુકા કે ફુલતા ફક્ત આઠ દિવસમાં
હરસના મસા ખરી જઈ હાથમાં આવે છે.

તા. ક. :—અદરાગામથી આવનાર દરદીઓએ તથા દિવસ-અગાઉથી ખબર આપવી.
જેથી રહેવાની સગંત કરવામાં આવશે. મેળવેલા સખ્યામંદ સરડીશીકેટા જોવા મેળવે છે.

વડવાણ સડી }
કાઠીઆવાડ. }

વૈદરાજ ચીમનલાલ વી. શુક્લ,

વદ બીજનો ચંદ્રમા ઉગવાની વખત થઈ. ઝાડો વચ્ચે આભાસ થવા લાગ્યો. તપોવન તેને હાંકી કાઢતું હોય એવું લાગ્યું. એ શું હતો? માત્ર એક કાળી છાંય !

પથુ હત એ છાંયમાં ચેતન હતું. શક્તિ હતી. એનાથી કે ન થાય? થાય. એકજ વસ્તુ થાય. વિષ્ણુયુગ આ બધા તોદ્રાનનું ને અધમતાનું મુળ હતો. ભદ્રાક્ષે નહોતું કહ્યું કે “વિષ્ણુયુગ પાછો આવે તો ભગવાન દેવાયનનું હતું એવું નૈમિષારણ્ય બનાવી મુકું?” નૈમિષારણ્ય એટલે એ, ગૌરી એટલે એ, અને કારિ એટલે એ, નરેન્દ્રની મહેરબાની એટલે એ. ગોતાનું આખું જીવન એને લીધે રદ જતું હતું. જો પોતે એનો પ્રાણ લે તો ! ભલે નૈમિષારણ્યના મહર્ષિઓની આશિષ એને રક્ષતી હોય !

એકજ વસ્તુ તેને ખરી લાગી, બીજી ખોટી: પૃથ્વી પર વિષ્ણુયુગ ને સેનાજિત એને માટે સ્થન નહોતું. તેણે આત્મા આપી. એનાં માણસો પાછાં ફર્યા અને જાનાં ના વરણના મંદિર તરફ જવા લાગ્યા. ચંદ્રનો પ્રકાશ વધવા લાગ્યો. તેને જીવનો રહેવાનો એકજ રસ્તો હતો. વિષ્ણુયુગનું મુકું.

તે ઝાડ પાછળ ભરાતો ભરાતો ઝપાટાબંધ પાછો ગયો. જ્યોત્સ્નાં ઝસરી રહી; આશ્રમનાં જુલોભાં થી થનગની રહી. વહેળાઓનાં જળ ચંદ્રકિરણો સાથે નાચી રહ્યાં. આખો આશ્રમ કાવ્યમય પ્રકાશથી ઉજ્જવલ થઈ રહ્યો. આકાશ તરફ તેનું ધ્યાન નહોતું. તેનું આખું જીવન અધિકારમય રસ્તા જેવું એકલું, ભયાનક થઈ ગયું હતું, અને છેક ઉચે એક ગિરિશૃંગ પર લટકતું વિષ્ણુયુગનું શિર જાણે એક પ્રદીપ હોય તેમ એને આકર્ષી રહ્યું હતું.

તે લપાતો છુપાતો આશ્રમના યજ્ઞકુંડ આગળ આવ્યો. તેણે કુલપતિ શૌનકને આશીર્વાદ આપતા જોયા. ઉગ્રશ્રવા પૌરાણિકને કથા

કરતા જોયા. ઉદ્ધાલક આરણ્ય ને યાજ્ઞવલ્ક્ય મૈત્રેયીને હસતાં જોયાં, પુરુષશ્રેષ્ઠ અધિસીમ કૃષ્ણ ને મગધરાજ સેનાજિતને મુઠ પર તાલ દેતા જોયા. યજ્ઞકુંડમાં આગિની સનાતન જવાલાઓ નીકળી જોઈ તેને દગડાડતી લાગી. શું તેને સ્વપ્ન આવતું હતું? તેણે આંખ યોળી. આ બધાએ ભલે સરસમાં સરસ અરણ્ય સર્જવું હોય-એ તેનો વિનાશ કરવા અવતર્યો હતો. સર્જનાર મહાત્મા, ત્યારે વિનાશક નહીં? તે હર્યો. પૃથ્વી રસાતાળ જશે તો એ તેને લીધે.

તે આંખો મીચી આગળ વધ્યો, ચંદ્ર નજે ચઢવા લાગ્યો, જુલો, દુષ્કાંતી, આસપાસના પર્વતો ચાંદનીમાં તેજસ્વી, રમણીય શાંતિથી શોભી ઉઠ્યાં પથુ એ બધાની મોહકતા એને જાળ જેવી લાગી. તેના આત્માના અધિકારમાં આ ઠોમુદી ક્લંકરૂપ હતી, દૂર કોઈ હિંસક પ્રાણીનો અવાજ આવ્યો તે સાંભળી તેને ઉત્તેજન મળ્યું. કોઈક બીજું એવું હતું ખરું કે રૂપે રસેલી આ શાંતિનો દ્રેપ કરી રહ્યું હતું.

તે વરુણને મંદિર પહોંચ્યા. જાણે ભગવાન વેદવ્યાસ ત્યાં ઉભા ઉભા એને ડરાવતા હોય તેમ મંદિર તરફ જોવાની તેની હીંમત યાત્રી નહીં. તેણે ચાર માણસો ત્યાં મુક્યા ને આજ્ઞા કરી કે વિષ્ણુયુગ આચાર્ય ઉતરી આવે તો મારી નાંખવા.

તે ઝપાટાબંધ પર્વત ચઢવા લાગ્યો. નીચે જતી ચંદ્રિકાએ મોઢેલી પૃથ્વી વધારે મોહક થઈ ને એનો દ્રેપ વધારતી ગઈ. એનાં પગલાં સાંભળી મૃગો નાસી જતાં હતાં. તે હર્યો. મૃગોને તેની વિનાશકતાનો ખ્યાલ આવ્યો હતો ખરો.

તેની દૃષ્ટિ સામે શૃંગ પર પડી. તેણે ચમકીતે આંખે હાથ ફેરવ્યો. પુરોહિત દુતિ ઐંદ્રોત ચક્રવર્તી જનમેજયને દર્ભવડે મારી નાંખતો હતો !

પુરોહિતનું મોઢું વિષ્ણુયુગ જેવું હતું-

જનમેજય નંદ જોવા લાગતો. તેણે મુઠ્ઠીઓ વાળી
ત્યાં સુધી સેનાજિત છે ત્યાં વિષયુગ્મ એવું કરી
ચક્રે એમ નહોતો !

પ્રથમી સીધીને સીધી ઉપર જતી હતી એટલે
તે નિર્વિઘ્ને પર્વત ચઢવા લાગ્યો. ચાંત ચઢિકા
નૈમિષારણ્યની એ દિનીમાં કેવો વધારો કરી
રહી હતી તે જોવાને પાછો પણ ફર્યો નહોતો.

પ્રથમીઓ ફટકાતી ત્યાં ત્યાં તે જગ્ગે માણસો
મુકતો ગયો. હવે તેને કેં પણ જોખમ એવું
નહોતું. વિષયુગ્મને મારી, નૈમિષારણ્યને કુંદ્રા
મુકી તેને નંદને પ્રતાપ અગર કહેવા હતો. જો
ગૌરીને જોનાં પૂર્વજો યદુઆવનાં હોય તો તેના
વગર પણ એને ચાલકો. પૃથ્વી પર કાષ્ટ એવું
ન રહેવું જોઈએ કે જે નૈમિષારણ્ય કે તેના
મહર્ષિઓનું સ્મરણ કરે કે કરાવે ! મહાપદ્મનંદ
સંધિના સંપ્રદાઈના. જ્ઞાતિમુદત્ત યયું. નીચે
નૈમિષારણ્યમાંથી વેદોચ્ચારનો ખનિ, પરિત્ર
ઉદ્ધારક ને પ્રેરણાવાદક ઉગર આવ્યો અને વૃક્ષો
પર રેલાતો રેલાતો આવતો. નેનો મેઘગંભીર
પ્રતિધ્વની, તેના જ્ઞાનમાં પેટો. તેણે હોડ મરી,
કાન બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. નિન ઉચે ને
ઉચે આવતો, તેને ચાર પાસથી કપેટતો, તેને
ઉચે લઈ જતો લાગ્યો.

તે ઉપર ચઢ્યો. આખરે એ અને શત્રુદ્રાએ
જળુ રવાના. પૂર્વમાં આભાસ યથા લાગ્યો ને
માયા પર તારાઓ ઝાંખા થયા.

હવે સુરોદય થયો, વિષયુગ્મ પકડાશે. પછી
એક પૃથ્વી પર એ જળુ કેમ રહી ચક્રો જોઈએ
છીએ-તે મનમાં બોલ્યો. એક સ્ત્રી આવ્યો.
ત્યાં કાષ્ટ પાણી ભરતું હોય એવો ગાગાટ થયો,
એટલે તે અને શત્રુદ્રા ગાડ પાછળ લપાઈ ગયા.
એક રીંછ ઘડાવતી પાણી ભરતું હતું !

તેણે આંખ યોગી. તેનું ભાન જતું રતું કે
શું ? પાણી ભરનાર રીંછ નહોતું પણ માંજુસ

હતા. તેનું આખું શરીર પીળા પડેલા સંકેત વાળ-
થી છવાયું હતું. તેની આંખો નિરતેજ હતી.
અને હમર વળેલી હતી. નિઃસીમ ઘડપણ તેને
અંજો અંજો દેખાતું.

સેન વિતતે લાગ્યું કે આજ મુનિ ઉદ્ધાલક
હોવા જોઈએ.

“ગાડ પાછળથી બહાર આવ ! હરણું ને
સસલાં જોનાથી કરનાં નથી તેનાથી શા માટે
કરે છે ?” જોક્ષનારની ભાષા ઘણી લુની હતી અને
તે તેને વિચિત્ર રીતે ઉચ્ચારતો. સેનાજિત બહાર
આવ્યો. “આપ મુનિ ઉદ્ધાલક ?”

“હા,”
સેન જિત દરખાસો. તેની પ્રદક્ષા પ્રદક્ષાવા
લાગી હતી.

“આચાર્ય વિષયુગ્મ ક્યાં છે ?”
“ભગવાન વેદચાસની પાદુકાઓનાં દર્શન
કરવા ગયા છે.”

“ક્યાંથી જવાય છે ?”

મુનિએ હાથવતી દિશા દેખાડી અને સેના-
જિત અને શત્રુદ્રા તે તરફ ગયા. આથી રુઝું શું ?
વિષયુગ્મ એકસો, એકતમી-ને એ બે જણા !
સેનાજિત દક્ષિણ; વિષયુગ્મ મધ્ય-ગૌરી, કાર્તિ,
પ્રતિષ્ઠા ને નરેન્દ્રનો વિજય ! નરેન્દ્રનો જય તે
જાળ્યો. તેને આત્મતિરસ્કાર થયો. કેવી સુંદર
વસ્તુઓને તે પિન થતો હતો, જાદાઈ, નૈમિષારણ્ય
વેદ, વજ્રાશ્રમ, વિદ્યાઓ ! તે દરેકો બન્ને જ્ઞાંત
માંત્ર ! તેને શું ? તેને શું ? પણ પૃથ્વી પર એ જળુ
કેમ રહી શકે ?

તે અને શત્રુદ્રા ચાલી ગયા એટલે મુનિ
ઉદ્ધાલક પાણી ભરતું ચક્ર કપું. સૂર્યનાં કિરણો
પ્રમટ્યાં. વિષયુગ્મ સેનાજિતે તે તરફ જોયું.
આખું નૈમિષારણ્ય અર્ધે આપતું દશે ? પણ
નેને શું ? તેને વળી અર્ધે શા ને સવિતા નારા-
યણ શા ?

પગથી એક ઉંચી, અધર લટકી હોય એવી મોટી ભેખડ તરફ જતી હતી. તે જાને દોડ્યા. સાં હતી. સાંજ ઉદ્દાલક રહેનો હશે !

તે ભેખડ પર આવ્યો. જાણે વૃક્ષમાં ટોચ પર એક માથો હોય તેમ એ અદર જેવી ભેખડમાં એક ગુફા હતી. એની પાસે ધમને પગથી જતી.

એક માણસ ગુફા આગળ પગથી રોપાને ઉભો હતો. સેનાજિતે શત્રુદળને સાવચેત રહેવાનું કહ્યું ને તે આગળ વધ્યો. સામે પેસે માણસ કેડ પર હાથ દબને ઉભો હતો.

“કાણુ કદુ !” સેનાજિતે લાયચકુળ આંખે આડા હલા રહેનારને ઓળખ્યો. એણે બખતર ને શસ્ત્ર અલારે કાઢી નાખ્યાં હતાં.

“કેમ ! ના કહી તો પણ આવ્યો કે ?” લખકર રીતે હસીને કદુએ કહ્યું. “હું તારાં કારસ્તાન જાણુનો હતો.”

“આથો ખસ” હાંકતાં હાંકતાં સેનાજિતે કહ્યું. તે સમજ્યો કદુ તેનો રસ્તો રોકતો હતો. વિધ્યુગ્રસ્ત હવે પકડાયો.

શત્રુદળને નીચાની કરી, નેણે એકદમ કુદીને

[આ વાર્તાના વિશેષ રસિક ભાગ આવતા અંકે.]

કદુને બીડાવ્યો. શત્રુદળે પણ તેજ પ્રમાણે કદુને બીડાવ્યો. કદુએ પણ અને સાથે બાથ બીડી.

સેનાજિત વીરેલી શક્તિથી કદુને પકડવાં ગંધી રહ્યો, પણ કદુ જખરો ધણો જખરો-હતો અને તે જાને શત્રુદળ જાને મળીને પણ તે તેને પકડી રાખી નહોતા શક્તા. મજાના કરી, તેણે મકા પ્રયત્ન કર્યો; તેને જાને શત્રુદળને બાથમાં કચરવાનો પ્રયત્ન કરતા કદુની છાતીમાં માથુ માથું... બે પક્ષ ત્રણે જણે એક બીજાને વળગી ચકકર ચકકર કર્યા... સેનાજિતે આકાશને પૃથ્વી પણ ચકકર ચકકર કરતાં જોયાં.

કદુ ભયંકર હતો. તે જાને હંફાવતો. સર્પ-ખિંબ તેની આંખમાં ધુંધુ... કદુને ભેખડની દેડળ ફેંક્યા વિના છુટકો નહોતો... જાણહવા !

ગુફાના બારણામાં કાણુ આવ્યું !... કાણુ કુમાર અંદરગત... નીચે ખાધ દેખાધ... હવે કદુને ધકકો મારવાજ રહ્યો... રખે પોતે પડે ! જાનેતેણે જરાડો માથો. એક બીજાની બાથમાં થી છુટકા વિના ત્રણે જણે ભેખડ ઉચે છોડી, વીજવેગે નીચે જતા હતા... ને કકકો થયો.

પછી શું થયું તેનું જ્ઞાન સેનાજિતને નહોતું.

અમરકાર

ત્યાંજ

નમરકાર

જે જીંદગીના હેવાલ જાણવોજ હોય તો શ. સવાની ટીકોટ ખીડો. સાથે મોકલતી વખતનો ટાઇમ નોંધવો.

નં ૧ તાવીજ ફક્ત ધાર્યા કામ માટે	કોમત : શ. ૫-૪-૦
નં ૨ તાવીજ લક્ષ્મી પ્રાપ્તિ માટે	કોમત : શ. ૩-૪-૦
નં ૩ તાવીજ રાગ વળગાડ માટે	કોમત : શ. ૧-૪-૦

એક વખત ખાત્રો કરો.

પોસ્ટેજ બુદ્ધ વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.

જ્યોતિર્વિદ્ સમલશાસ્ત્રી અંબાલાલ શીવરામ

કેન્ડ :—સાંચીપણી, નીચાદ.

કેટલાંક સંવનન

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૪૧ થી]

એ દોમત રાખી આગળને આગળ બોલતી
મન: “હું તો માનું છું કે જ્યાં સુધી કોઈ પણ સ્ત્રી
પીપરીઆનો મોઢ સદાને માટે ઉતારી શકે નહીં,
જ્યાં સુધી એને એમ ઢાળે કે પ્રિયતમ વગર એ
નભાવી શકશે ત્યાં સુધી એણે પશુવતું ન જોઈએ.
હું અસાધારણ વાત કહું છું એમ તમને લાગે છે
શું ? મને માફ કરો. રીસ ન ચલાવતા અલગત
મને તમારી ધણી લાગણી યાદ છે અને વખત
થયો ને તમને નથી દેખતી તો હું ઉચ્ચીનીચી
‘થાઉં છું’ અને તમે ક્યારે આવો, ક્યારે આવો
એમ જંબુ છું છતાં પણ થોડીવારમાં જ હું તમને
વીસરી જાઉં છું. આ અપૂર્ણતા છે, ખામી છે.
તમને ન દેખવાથી, ન મળવાથી જે તાલાવેલી
યાદ છે એ તાલાવેલી જ્યાં સુધી અસ્પર્શથી જ
રહે, ચિરંજીવી ન હોય ત્યાં સુધી શા ખપતી ? ”
થોડીવાર સુપ રહી પાછું એણે આગળ ચલાવ્યું:
“જો કોઈ સ્ત્રી કોઈ પુરુષને ખરેખર ચઢાતી જ
હોય તો તો એણે એની સાથે ગમે ત્યાં, ગમે
ત્યારે વગર આનાકાનીએ જવા અને રહેવા
તત્પર હોવું જોઈએ. દંત્રુ સુધી એ લાયકા મારામાં
નથી, હું મારી અપાત્રતા સારી પેઠે જાણું છું.
આમ કહું છું તેથી હું બેઠકર છું એમ ન માનતા
મને પણ કેટલું દુઃખ યાદ છે તે મારું મનજ
જાણે છે. સત્ત સમગ્રવર્તા હું કેટલી વલેવાઈ
જાઉં છું તે તમે નહીં સમજી શકો. પણ જ્યારે
તમે મારી મદાન નવાજેશ મને કરો છો, જ્યારે
તમે તમારું સર્વસ્વ મને સોંપી દેવા તેમજાર થયા
છો, જ્યારે તમે તમારી જાત પણ મને સમર્પી
દેવા આપ્યા છો ત્યારે મારે પણ ખરેખર જ
કદી નાખવું જોઈએ. તમે પણ જોઈ શકશો
દરેક કે મેં તમારી સાથે કેટલી બધી છુટ લીધી

છે ? અને તે જ્ઞાને સારું ? હું તમારા પર વિશ્વાસ
રાખું છું. મને તમારા પર શ્રદ્ધા છે, આશ્વાસ
છે, અને તેથી જ ન કહેવાય એવી વાતો પણ
કે પણ ભેદભાવ રાખ્યા વગર મેં તમને
કરી છે. ”

“મને પણ ખાતરી થઈ છે કે તમે મને
વિશ્વાસપાત્ર મર્યો છો. ” મેં એના કંપતા
દાય મારા દાયમાં લઈ કહ્યું. “અને તેથી જ હું
માનું છું કે હું તમને મને ચઢાતાં શીખવીશ.
લાલી દીપર ! તમે મને વધારે નહોં તો થોડુંક
તો ચઢાતાં હોવાનું જોઈએ નહીં તો તમે મારી
સાથે આવી રીતે વર્તો શકો નહીં, તમે તમારો
દાય મને આપો નહીં. તમારો દાય ચુમ્મુ તે
તમે નભાવી શો નહીં, કેટલીએવાર એ દાય મેં
ચુમ્મ્યા છે અને દંત્રુ પણ ચુમ્મુ છું ; છતાં તમે
મને વાર્ગો નથી કે વારતાં નથી. તમે કંઈપણ
ભક્ષીને દૂર ભાખ્યાં નથી. એ શું જતાડે છે ?
અત્યાર સુધીમાં મારી પાત્રતા કરતાં તમે મને
વધારે દાન દીધું છે અને ખાખીના માટે તમે
કહેશો ત્યાં સુધી હું વાટ જોઈશ. જે પાત્રતા મારે
મેળવવી આવશ્યક દરો તે હું મેળવીશ. ”

મારા આ ચબ્બ અસરકારક નીવડયા.

“તમે જે કહેો છો તે વંચર વિચારે તો
નહીં જ કહેતા હો. ધારો કે એવો દિવસ આવ્યો
કે જ્યારે હું તમારે મોટે ચઢીને કહું કે
‘મી. રાય ! હું તમને નથી ચઢાતી’ તો પછી
તમને મારે માટે કેવો વિચાર યાદ ? ”

“વિચાર વળા કેવો આવવાનો હતો જે ?
જે વિચાર અત્યારે છે તેનો તેજ વિચાર, એમાં
કેર કંઈએ ન પડે. ”

“તો પણ ચોખવટ થાય તે સારી. જોગ
જોગ વાન કરવામાં માલ નહીં. પાછળથી કોઈ
કોઈને દોષ દે એવું અત્યારે ન રાખવું. ”

“દોષ દેવા જેવો પ્રસંગ નહીં આવે.

તમે એ બાબતમાં નિશ્ચિત રહેજો. જોટાજોટા વિચાર કરી નાહકનાં દુઃખી ન થતાં. તમે મને દગો દો એ હું માની શકતોજ નથી. પણ લીલી ! વહાલી લીલી ! મને તો પાકે પાચે ખાત્રી છે કે તમે મને ચાહો છોજ. મારી આ માન્યતા જોટી હોય, જો મેં ગેરબ્યાજખી છુટ લીધી હોય તો તમે મને માફ કરશો ? ”

“ મી. રાય ! તમે મને મુખી કહેશો એ કણ્ણલ પણ મને કહેવા દો કે હજી સુધી મેં દુનીઆ દીડી નથી, જગત જોયું નથી. એમ પણ બને કે ભવિષ્યમાં કેાઇ એવી મૂર્તિ મારી નજરે ચડે કે જેને હું તમારા કરતાંએ વધારે ભાવથી માન આપું અને તો પછી ? ”

એના આ બોળપણ આ સ્પષ્ટવક્તાપણા માટે મનમાં ને મનમાં મેં એના વખાણ કર્યા.

“ અભખત. વહાલી ! દુનીઆમાં હું એકલો જ નથી અથવા દુનીઆ પર મારા ‘ સર્વ હક્ક સ્વાધીન ’ નથી. હું પૈસે પુરો, માણસ પુરો, શરીરે સંખંધો નથી. મારા કરતાં પણ વધારે યોગ્યતાવાળા તમને ન મળી આવે એમ નથી. પણ હું કહીશ કે હું તમને મારા પ્રાણથી પણ ત્યારાં ગણું છું. તમે મને જે માન આપો છો તે બદલ હું તમારો શો આભાર માનું ? હું રંક છું તમે રત્ન છો. જો તમે મારા પર પ્રસન્ન થશો તો તો હું મારી જાતને ધન્ય સમજીશ. ”

“ ન્યારે તમે આપું આપું જોશો છો ત્યારે હું કેાઇ અજબ વાતાવરણમાં હોઉં એમ મને લાગેછે. જાણે હું તમને વરી ચુકીજ ન હોઉં ? અત્યાર સુધી હરેક વાતમાં હું મક્કમ રહેતી પણ હમણાં હમણાંની હું એટલી બધી અશાન્ત, અચોક્કસ, અદૃઢ થઇ ગઇ છું કે ન પુછો વાત. એવું શાથી થયું તે પ્રશ્ન જાણે. મારું કહેવું તમે સમજો છો ? તમે મારી નજરથી દૂર રહો, વેગળા હો એ મને નથી રોચતું. મારી આંખે તો આખી

દુનીઆંથી તમે કિન્ન જણાઓ છો. મારું કહેવું સમજાય છે ? બરાબર સમજાય છે ? યથારિથત સમજાય છે ? ”

“ તમારું કહેવું હું બધું સમજી છું, તમારો ભાવ હું પુરો જોળી છું. હું મને સુખી સમજું છું. આજ તમે જેને કહ્યું તેથી તમારા પરતો મારો ભાવ યોગણો વધ્યો છે. તમારી ઉક્તિના સત્યમાં મારો અર્નિવચનીય વિશ્વાસ છે. તમે જે કરશો તે સારું અને સાચુજ કરશો. ”

“ હવે મને જુદો અનુભવ થવા માંડ્યો. તમે મને એટલા તો સારા લાગો છો કે મારી બધી અશાન્તિ હવે શમી જવા આવી. ”

“ તમે મને અકદમ્ય સુખ આપ્યું. તમે મારી અંતેરી આશા પુરી પાડી. ”

“ પણ સુખમાં છોકી ન જતાં. કદાચ એ સુખ નયે છાજે. ”

“ શંકા રાખવાનું કૈંજ કારણ નથી. ”

“ ખરું. પણ તમારો હલ્લો અર્થાત્યો છે અને તેથીજ તમે વિજયી થયા છો. એવું વેર હું જરૂર વાળીશ. ”

“ તમે મારી સાથે ગમે લાં, ગમે ત્યારે, વગર આનાકાનીએ આવશોને ? ”

“ નાજી. માફ કરો. બેભાનમાં બકાએલા શબ્દો પકડી રાખવા અને તેનો દુરુપયોગ કરવો એ તમને શોભે નહો. ”

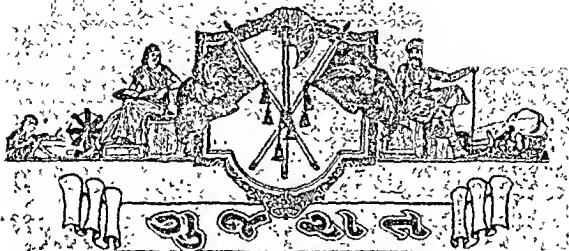
“ હા કે ના. ” મેં હા કરી.

“ નથી જાણતા અતિ હર્ષ કે અતિ શોકનું પરિણામ શું આવે તે ? મેં આલું નહોતું ધાંયું. ”

“ મારા સવાલનો જવાબ આપો. કહે, હા કે ના ? ” મેં તો પકડીજ રાખ્યું.

“ તમારી સાથે દરીઆમાં ડુબવા કે પાવક માં પ્રજળવા પણ હું તૈયાર છું. પછી કે ? ” પ્રેમના છજીકા કરી તે બોલી.

જાતની સ્વ. પતિત્રીના સ્મરણાર્થે
 મી. ફાર્બસ ગુજ.તી સમાને
 સ્વીયુત હાલ્યાભાગ આપુંદર આવડા
 ૧૯૧૧ - ૧૯૧૨

પુસ્તક ૧૪]

આશ્રિય ૧૯૮૪

[અંક ૧

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ઉગતી પ્રજાને

સમાજ કે ધર્મે ઘડેલાં બાબાંમાં રહી નિશ્ચેતન ઢીંગડીઓ
 બનશે મા. તપથી શક્તિ મેળવજ્ને, ભાવનાથી શુદ્ધિ
 મેળવજ્ને, અભ્યાસથી કાર્ય, દક્ષતા મેળવજ્ને; જ્ઞાનથી સંસ્કાર
 સમૃદ્ધિ ભેગી કરજ્ને; છે તેજ્જ છવંતમાં રસ કેળવી ઉદ્ધાસ
 અનુભવજ્ને; અને આમ ઘડાયેલી માનવતાને વ્યક્ત કરજ્ને—
 શબ્દમાં, વિચારમાં, ચારિત્ર્યમાં ને કર્તવ્યમાં,—કાઈનો ભય
 ધાર્યા વિના, કશાની આશા રાખ્યા વિના, ગુજરાતને મહાન
 રાષ્ટ્ર થવું હોય, સંસ્કારનો મંત્ર દેવો હોય તો તેની ઉગતી
 પ્રજાને આ માનવતા મૂર્તવવીજ પ્રડશે.

—કનૈયાલાલ મુનશી

ક્રમાર : આપાદ ૮૩ના અંકમાંથી

तेणे शङ्क ल'भावी जेथ'

જગતી સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિકેય ગુજરાતી સમાજે
શ્રીયુત પ્રહ્લાદભાઈ આણંદજી માવડા
તરફથી : વિનય સપ્રેમ ભેટ

ભગવાન ગ્રેટિલ્ય

લેખક :

શ. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ,

ચિત્રકાર :

શ. રવિશંકર મ. રાવળ

સમય :

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહિતી :

પાટલીપુત્ર

કુસુમપુર

રાજગૃહ

પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પરજી છે તેની પામે.

તક્ષશિલા ... અધ્યાત્મિક શિક્ષણ આગળ આવેલું વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હોયું રાજનું પાટનગર.

કુમવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિવ્યવૃક્ષનો મંત્રી.

વક્રનાભ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિવ્યવૃક્ષનો અગ્રાધ્ય.

સુમોદા ..... તક્ષશિલાના રાજા સુમાદત્તની પુત્રી ને દિવ્યવૃક્ષની રાણી.

દિવ્યવૃક્ષ } શુદ્ધ મહાપદ્મ નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો અધ્યક્તા રાજા.
ધનનંદ

શેષ...સુલક માલ્સેનાના દૂત પ્રાણુધિ.
આંબિ...તક્ષશિલાનો સુવરાજ ને સુમોહનો બાહ.
લિખ્યુ યસ...પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર.
સેનાજિત.....દિરણગુપ્તના અંત:પુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
ગૌરી.....સેનાજિતની પ્રિયતમા.
મૈનાકી.....મદાપદ દર્શકની પત્ની.
આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.
વિષ્ણુગુપ્ત...આંબિનો ગુરુજી.
પ્રમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
કંદુ }
શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
સૂક્ષ્મલક્ષ }
કૌશા...પ.ટ.લપુત્રની વિષ્ણુગુપ્ત ગણિકા.
કુમાર ચંદ્રગુપ્ત.....નગેન્દ્રદેવનો ભત્રીજો.
કુલપતિ લક્ષ્મણ... નૈમિષારણ્યના કુલપતિ.

આગલા પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આશપાસના સમયથી શરૂ થઈ છે. મદાપદ નંદના રાજવાનિયેને બ્રાહ્મણ થઈ યયાં હતાં; અને તેનો પૌત્ર દિરણગુપ્ત 'સવ.ઈ.સિ.ઈ. નું બીરદ ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાજતો હતો.

મદાપદ નંદ તક્ષશિલાની કુંઠરી સુમેહા સાથે પરણ્યો હતો. સુમેહાનો બાહ આંબિ ધણે જઈ મહેનને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાથે એના આજ્ઞા મિત્ર વિષ્ણુગુપ્ત હતો. નંદના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણો અને ચાલીને ભય એવી પ્રથા હતી. વિષ્ણુગુપ્તે આ આજ્ઞા ન સ્વીકારી. તે ચાલીને અંધ આચાર્ય શકટાલને ત્યાં ગયો.

આથી રાજ્યના અધિકારીઓમાં ચર્ચા ચાલીને ભય-ત્વરે યવા લાગ્યો. મદાપદ નંદે સ્વાર્થી હતો. સુમેહા એનાથી કંટાળી હતી. બાઈ આગ્નના સમાચારથી તે રાજ્ય ધર્ષી. મદાપદ નંદે કે જેટલું સાધવા સુમેહાદ્વારા આંબિને આમંત્રણ મોકલ્યું.

આચાર્ય શકટાલ એક જગત સત્તાના શિખરે હતો. દિરણગુપ્તના સમયમાં તે રાજદ્રોહી હતો. તેની પુત્રી ગૌરી અંત:પુરના અધ્યક્ષ સેનાજિત સાથે લગ્નગતી હતી.

સંનિધાતા દર્શકની પત્ની મૈનાકી, ધરડા પતિની બુવાન પત્ની હતી. મૈનાકી સંનિધાતા ને રાજ્યથી કંટાળી હતી તે કુપાર ચંદ્રગુપ્તને ચડાવી હતી પણ તે કુર્બાક ચાલી ગયો હતો. મૈનાકીને વિષ્ણુગુપ્ત આગ્નના સમાચાર મળે છે. તે તેની પાસેથી મળે તે કુપ રતી બળર ભાણવા તેને મળવા ભય છે.

શકટાલને ત્યાં આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તે મગધ સિંહ ક્ષપક રાક્ષસમંત્રી, કુલક માલ્સેનાના દૂત પ્રાણુધિ જેવે આવવા લાગ્યા. સેનાજિત પછી નવા આનંદકને અને તેની મિત્ર ગૌરીને મળવા આવ્યો. પણ તેને કોઈ વાર શક નેવા પની પરમાં પ્રવેશ થઈ શક્યો નહોતો; અપમાનથી તેણે હર્ષ આજ્ઞા આપી. સેનાજિતે શકટાલને લક્ષ્મણ નક્કી કરવા કહે છે.

વિષ્ણુગ્રસ્ત અર્ધીના દોહિયોની અધમ દશાથી નાંહીતા યાય છે. ન્યાં બ્રાહ્મણેનાં અવગણનાંથી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણેને ન વસવું એમ કહે છે. તે બધાને આ સ્થાન ઊંડી જગ્યા પ્રેરે છે. રાકટાલ ગૌરીને સેનાગિત સાથે વસાવવાના છે એ નાહી વિષ્ણુગ્રસ્ત આમને પ્રાપ્તિ છે. વિષ્ણુગ્રસ્ત ગૌરીને પરણવા તેમાર યાય છે.

નરેન્દ્રેવ આંસિ ને તેના બ્રાહ્મણ મિત્રના આગમનથી નગરમાં મુવતેલાં દયમયોદથી ડરે છે. ને એમને કેમ જાડી દૂર કરવા તેની શુક્તિ રહે છે. અને આંસિએ સુખોદા સાથે આવીને મેમિ બેસે એમ નહીં યાય છે, પણ તે પહેલાં છદ્દે આવનાર મહેમાનોનાં માનેમાં સમાજની રચના થય છે.

ગૌરી ઉપરા ઉપરી બનતા અદ્વૈત બનાવોથી કંટાળે રહ હતી. પોતે કોની સાથે લગ્ન કરે ? સેનાગિત કે વિષ્ણુગ્રસ્ત સાથે ? એ કંટાળા એને એકે બધ સ્વલ્ભદ્ર ગણિતને ત્યાં પડયો પાયથાં રહેતો તેની સલાહ અર્થે ગૌરીબ્રાહ્મણો તેને મળવા નય છે, આ અણધાર્યો આગમનથી સ્વલભદ્રમાં એકદમ નવું ચેતન આવ્યું. તે કોરાને લ્યજ અતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા જાત્રી નીકળ્યો.

ગૌરી સનાંસ યદ્ધ ધર ગધ. સેનાગિતે આવી રાકટાલને કહ્યું : નરેન્દ્રેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રત્ન આપી છે. પણ લગ્નની વિધિ મહાદેવે પીએથી પાછા આવે ત્યાર પછી નહીં થયો.

આ સાંભળી રાકટાલ નૈમિષારણ્ય જવાનું સુવતવી રાખે છે.

મેનાજી વિષ્ણુગ્રસ્તને સંકેત પ્રમાણે આવી મળા. મેનાજીએ ગૌરીને હેતમાવથી પોતાની કંડી લીધી. ને બન્નની વાતમાં સેનાગિત તરફ પક્ષપાત દેખાડી સલાહ આપી.

ખીને દિવસે સૌ સમાજમાં ભાગ લેવા ગયાં. સેનાગિત ગૌરીને મેનાજીના પ્રેક્ષાભારમાં નીચે મળી શક્યો ને તે રાતે તે એના ધરમાં કેદ કરેલા કેડીને વીસરી ગયા. કેડી કુમાર ચંદ્રગ્રસ્ત ત્યાંથી નાહી છુટી મેનાજીને મળે છે. વિષ્ણુગ્રસ્ત કુમારને હાલ દુરત ત્યાંથી ચાલી જવા કહે છે.

વિષ્ણુગ્રસ્ત કુમારને તે શ્રદ્ધાસ્ત્રીના પુત્ર નથી પણ શૈલગામ મંદાનગીના ધ્યારસપુત્ર કુમારગ્રસ્ત તેના પિતામહ હતા તેના ભેદ ફેરે છે. ચંદ્રગ્રસ્તમાં નથી મહત્કાંક્ષાઓ નળે છે ને આખરે તે નૈમિષારણ્યમાં જવા જાત્રી નીકળે છે.

સેનાગિતને કેડી નાસી કુટયાની નજી યાય છે. ગૌરી એ કેડી વિષ્ણુગ્રસ્ત ઊડવી ગયા. એમ કહે છે. હવારા સેનાગિત વર્તનાસને ખબર આપે છે. અતે સંનિધતાની શુક્તિ-રાકટાલની કુંપરી રાત્રે સંજગાવી મુકવાની—સફળ કરી આવવા એને આજ્ઞા મળે છે. ગૌરીને આ ખબર પડે છે. તે આ રૂંચિયાર દબંગી નય છે, તેના પિતાને ને આચાર્ય ને અગ્નિમાયી ને સેનાગિતને શ્રદ્ધાલ્યામાંથી ઉગારવા તે મેનાજીનું પદ ઊડી એની કુંપરી તરફ ધસી નય છે.

ખીને દિવસે સવારે અર્ધે અપાતો મેના સૌ લોકો સરસ્વતી-મહિની સામે આવી એકાં થયાં, વંકનાસ, સંનિધાતા ને સેનાગિત આવી ગયા. આંસિ તેના યોદ્ધાઓ સાથે આવી લાગ્યો. રોષ ને હુદ્દક માર્ગલેના હૂતપ્રતિધિઓ આવ્યા. પણ હજી આચાર્ય વિષ્ણુગ્રસ્ત આવ્યા ન હતા. કેમ નહોતા આવ્યા તેની અર્ચા શરૂ થઈ હતી. સિદ્ધાર્થ ક્ષપણુક આવ્યા. એમણે પુષ્પનંદ કરી ત્યાં સમાચાર મંચ્યાં આચાર્ય રાકટાલના ધરમાં રાત્રે આચાર્ય બળી મુખ્યા. ક્ષપણુક યોગસિદ્ધિથી માર્યના દરી આચાર્ય આર્ધ રત્નો કોરો ને આંસિના યોદ્ધામાંથી આચાર્ય બહાર પડયા. નરેન્દ્ર ને સૌ રત્નપદ બેતી થયાં નરેન્દ્રે આચાર્યની રાખા પકડવા હાથ નાખ્યા. રાખા છુટી ગઈ. રાત્ર પળ સાચુથી નથી. આચાર્ય નંદ નિકંદનની મરિયા લીધી. આંસિ ને તેનું લગ્ન મહાદેવને લેણ ચાલી નીકળ્યું. સેનાગિત તેમની પુકે પડયો.

સેનાગિત નૈમિષારણ્યમાં આવી લાગ્યો. એણે લગ્નને સુખ આગળ રહેવા દીધું અને કોડાકુટી કોડેના સૈનિકો સાથે તે આગળ ચાલી નીકળ્યા. તેને ત્યાં મહાદેવી વડે મળે છે. નૈમિષારણ્યમાં તે એણે

આટલો મારો છે, સંસ્કારવિહીન જણાય છે. નૈમિષારણ્યનો પ્રસાદ તેને સાથે છે તે કલપદિ બદાશને મળી વિષ્ણુગુપ્ત ત્યાં ધ્યાન કરે છે તે તરફ જાય છે.

નૈમિષારણ્યમાં બધાં જ્ઞાન, તપ મત કરે છે અને પૂર્વજ્ઞેની કથા મનહુ કરી શુદ્ધિ ને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. સૌન્દર્યિતને કદું અને આ ત્રિઆ રથેન છોડી ચલી જવા સુચના કરે છે.

સૌન્દર્યિત ચેરીકૃષીથી વિષ્ણુગુપ્તને મારવાની ધુનમાં ને ધુનમાં મુનિ ઉદાસનેના આશ્રમ તરફ જાય છે. ત્યાં રસ્તામાં કદું સાથે મારામારી થઈ જાય છે. બંને એક ઉંડી યોમાં પડકાય છે.

(હવે અગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૩૭ મું

વ્યાસ ભગવાનની પાઠુ!!

આ આશ્રમ ત્રિલુપ્ત કુમાર અદ્યુક્તને મુનિ ઉદાસની ગુફામાં સુવા દઈ બાહ્યમુક્ત પહેલ સંધ્યા રનાન કરી વેદ વ્યસંતી પાંદુકે નાં દર્શન કરવા આવ્યા.

સેંકડો વર્ષ થયાં મુનિ ઉદાસ આ શુંગ પર રહેતા હતા; અને જાગ્યેજાઈ નૈમિષારણ્યવાસી કે યાત્રાળુ તેમનાં દર્શને આવતા. અને જે આવતા તે પાંદુકાના કારણનિક દર્શન મુનિના આશ્રમ અગળ નજર કરતા હતા.

લોકવાયકા હતી કે મુનિ ઉદાસ રહેતા હતા ત્યાંથી નીચે દુર્ગમ જંગલમાં, જે રથજે ભગવાન દ્વેષાયન પંચતપ પામ્યા હતા, ત્યાં તેમની સ્વપ્ન પાંદુકાઓ હજી હતી. એમ પણ કહેવાતું કે ત્યાં વ્યાસ ભગવાન કે ઇક વખત ચિરંજીવ ઉદાસને દર્શન દેતા. ઉદાસના આશ્રમ માટે લોકોને એટલો ભય હતો, કે ભાગ્યેજા કોઈ તે વંટાળી પાંદુકાઓ જોવા જવાની ઇચ્છા પામી કરતું.

વિષ્ણુગુપ્ત ભય રે નૈમિષારણ્યમાં આવતા લારે ઉદાસને અભ્યા વિના અને પાંદુકાનાં દર્શન કર્યા વિના જતા નહીં. જે બીજા બધાં પ્રેરણારથાન હતા તેને આ પાંદુકાઓની પ્રેરણા વિના ચાલતું નહીં.

એણે એક દંડો લીધો ને પરિચિત પગથી એ નીચે જવા માંડ્યું. પગથી રપટ નહોતી. ભોંધ પર પથરાઈ રહેલી વેલોએ તેના પર કણી બગ્યાએ આક્રમણ કર્યું હતું. ઝડપે વેલો, આંખમાં પર ને તેમાં કંઈ પડતાં ચંદ્રનો કિરણો ભરમારે એવા આકારો રચી રસતો ભુલાવતાં હતાં. પવન જોરજોર વાતો હતો, અને ઝાડનાં પાંદડામાં કંઈ સુસવાટ કરતો હતો. કોઈ વાર કોઈ દિસકે પ્રાણીની ચીસ કે ગર્જના સંભળાતી હતી. વનના બધાં એકાંતમાં મૃદુ ચારે તરફ અંતમતું હતું, છતાં આજુબાજુ ડગલાં દડ હતાં, દૃષ્ટિ સમેટ હતી, અને દંડો અડગ રતો.

પોતાની દમ્ભેશના જેવીજા શાંતિથી આ જંગલના વિનાશક શક્તિઓનો સંદેશો તે સ્થિર ચિત્તે સાંભળી રહ્યા હતાં.

ગળરકું થવા આવ્યું. ઝાડોમાંથી આવતી જ્યોત્સ્નાની રેપેરી મોઢકતા શીકી પડી. પગથી રપટ દેખાવા માંડી. ઝાડની ધટામાં મુલોનાં પંખીનાં ભોલોથી વન જગવા માંડ્યું.

પવનનું જોર વધ્યું અને તેની શાંતિગતા પણ વધી. સવારની સુવાસ ચારે તરફ પ્રસરી રહી. તેમણે ઉંડા શ્વાસ લેવા; અને સવિનાની દિને દિને દેખાતી નવ મુર્ચનાથી આત્માને સમજાવવા માંડ્યા.

“દાણુ સેનાન્વિત ?” કહી આચાર્ય તેને કંઈક કહાડવા લાગ્યા.

રસ્તો હવે સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. તે એક સ્થળે ઉભા અને ચારે તરફ પથરાઈ રહેલી વણુ છંટાએલી પ્રકૃતિ, અનારવાહિત રસસમૃદ્ધિ, અને ઉધાના સ્પર્શથી નવપદ્ધાવત બનેલા જીવનના સંગમથી ઉછળી રહેલા પ્રવાહમાં પોતાની જાત પહેતી મુકી. અનુભવ, સંસ્કાર ને સ્વભાવનાં આચરણો એમણે દૂર કર્યાં અને એમના આત્મા અને આ પ્રકૃતિવૈભવમાં રહેલાં સમાન તરવોને એકરસ થવા દીધાં.

એમણે વિદ્યાઓનાં સ્વરૂપો પામવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો; સર્વમાલી રાજપટ્ટપટમાં ઝંપલાવ્યું હતું; સમરાંગણોની ભયાનક સ્વતાને અનુભવ કર્યો હતો; ધણી પાર માનવ જીવનનું સૌંદર્ય જ્યારે નાખ્યું હતું; કદગતાને પોષી હતી; સંસાર-

માં હાહાકાર સંસારીપણું મેળ્યું હતું; સ્વાર્થ-ઓમાં પોતાના સ્વાર્થ-પોતાની આકાંક્ષાની નિહ-રીવાય થીએ પંથ લીધો નહોતો. આ બધા અનુભવોથી નિર્લિપ્ત રહેવા એમણે આ બંધામાં રહેલી ભાવનાનું જ દર્શન નક્કર આગળ રાખ્યું.

તેમણે ઉઠા શ્વાસ લીધો. બહારની પ્રકૃતિ-તાએ તેમના અંતરને પ્રકુલ બનાવ્યું.

તે હરયા. તેમના આ બધા અનુભવો દ્વિધોની લાસસામાંથી ઉદ્ભવ્યા નહોતા-છુટા-છવાયા, સ્વેચ્છાએ સરળવેલા, અધુક્ત આવિ-ભાવિ નહોતા. એમની છુદ્ધિ શતધા નહોતી, એક જ હતી. મંત્રમુગ્ધમાં, રણમાં, આગ્રમમાં, એકાંતમાં એમણે જે એક અને અવિચોલ્ય આત્માનું દર્શન કર્યું હતું તે સ્વામ્યર્થન-

કાલના પ્રારંભ જેવા ઉપાસુજી વનને સજીવ
બુનાવતા આત્મા સાથે તન્મયતા સાધવા મથી
રહ્યો. તેમણે આગળ ચાલવા માંડ્યું. ચારે
તરફ તરવરી રહેલી શક્તિઓને ઉન્નત્તમ સાથે
તે પોતાના તરફ આકર્ષી રહ્યા. એમણે પણ
શીતળ સમીર ને ઉષ્ણ, વિનાશક પવન વાળો
હતો. ધુણો વેળાં હતાં, ને કાંટાઓ પાથર્યાં હતાં;
કુપેરો આછી હતી અને મુળ ઉખેડ્યાં હતાં;
ધટાથી છાંય કરી હતી, અંખરાથી છવતો કચર્યાં
હતાં. એમના આત્માની સર્જક ને વિનાશક
શક્તિઓ ચારે તરફ ફરી વળતી હતી.

સર્વકિરણો વૃક્ષનાં શિખરોને સ્પર્શ્યાં. વન
જળહળતા, પ્રકાશથી તેજસ્વી બન્યું તે ઉભા
રહ્યા. આંખો મીચી. ઓ તત્ત્વવિતુરુરોગ્યં
મર્ગોદેવસ્ય ધીમહિ ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ।
ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ । સર્વ નારાયણનો પ્રતાપ
આ સનાતન સંપ્રદાયમાં પૂજ્યભાવે સ્મરતાં તેમનું
અંતર નમ્ર થયું. તેમણે વિચાર્યું કે પોતે
અસ્પર્શના અસ્પ હતા, જેટલે અંશે બ્રહ્માંડના
આત્મા સવિતાના પ્રતાપની પોતે મૂર્તિ હતા
તેટલેજ અંશે તે પશુ સંજીવ હતા.

તે વન જોડે, પ્રકૃતિ જોડે, શક્તિવૈભવ
જોડે, સંવિતા જોડે, તન્મય થયા. એ પોતે માત્ર
એક કિરણું, એક કુપેરું, એક સમીરનો સુસવાટ,
એક ઝરણાનો પ્રવાહ જેવા તેનાં આવિર્ભાવ
હતાં.

બ્રહ્માંડના એ આત્માએ સર્જકતાના હિંસા-
માં પોતાની તેજસ્વિતાને નરનારીરૂપ બનાવી
હતી; તેમની છુદ્ધિને સંસ્કારરૂપે વ્યક્ત કરી
હતી. વધારે સ્પષ્ટ ને વધારે સુંદર આવિર્ભાવની
ઉત્કૃષ્ટતા તે તેજસ્વિતાએ નૈમિષારણ્ય-માત્ર
ગાંધારી, પાંડવ, પાણ્ડી, યુગ ને હસેનું નહીં-પણ
આસને યૌનક, ઉદાસક આરુણિ, યાગવલ્ક્ય
આદ્યદાયન ને સાંખ્યાનની પરંપરામાં અપૂર્વ

એવું નૈમિષારણ્યનું રૂપ લીધું હતું એજ આત્મા
નૈમિષારણ્યરૂપે વિદ્યાઓનું સર્જન, પોષણ, રક્ષણ
ને પ્રચાર કરી રહ્યો હતો...

એના સ્થિર નયને વિદ્યાનાં સર્જનની દિવ્ય
મંદાકિની દેખાઈ. યુગોના મહા પ્રપત્તને સવિતાનાં
રશ્મિઓએ આ સ્વર્ગમાંનાં ઝરણાં પ્રકટાવ્યાં
હતાં.

આ તેજસ્વી ઝરણાં ભગવાન દેવાયને સંકર-
ની માફક જટામાં એકઠાં કર્યાં; ભગીરથસમા
બળે તેમણે આ જ્યોતિર્મય સરિતાનો પ્રવાહ
તીરો વચ્ચે વહેતો કર્યો. તેમને પગલે ચાલતા
મહર્ષિઓ તેમાં નાહ્યા-તેને પુણ્ય-તેમાં નવાં નીરો
વહેતાં મુક્યાં, તેનાં પતિત પાવન નીરો જમદગ્ધાર
માટે લઇ ગયા. વ્યાકરણ, સાદિલ, શાસ્ત્ર પુરાણ,
વેદ ને ઉપનિષદ, સાંખ્ય ને યોગ; અર્ધા આસાગર-
સમી ધ્રુવવતી કે સરવર જેવી શાંત, દિવ્ય ને
સંજીવિની મંદાકિનીનાં છુટા છવાયાં વહેતાં પાણી
હતાં... અને મહર્ષિઓ પણ એજ મંદાકિનીના
મહાતરંગો હતા...

આ બધા દ્વારા બ્રહ્માંડનો પરમ આત્મા
વિશુદ્ધિ અને પૂર્ણતામાં અદ્ભુત એવા સનાતન
સંપ્રદાયક સ્વરૂપે પ્રગટતો હતો. એનાં દિગ્વિજય-
માળ બ્રહ્માંડની આત્મસિદ્ધિ હતી...

ક્યાં મુઠી તેમણે સવિતાનારાયણના સંપ્રદ-
ાયસ્વરૂપનો વિચાર કર્યો...

આ મંદાકિની હોળાણું ગંધ હતી; અનેક
અંતરાયો તેના પ્રવાહને મંદગતિ અને તેની
નિર્મલતાને કલ્પિત કરતો હતો... રૂઝૂા મોઝો
માંલ કપાતાં હતાં. છિન્નમિન્ન પ્રજાઓ લોંગ-
સંઘર્ષમાં ધડાતી નહોતી રાજ એક ખીમના
દેવમાં શક્તિનો ગય કરતા... દક્ષિણપથમાં
દાનવો સરિતાને રોકતા; તક્ષશિલા ને ગાંધારમાં
પારસિકો પગ પેસારે તેને મલિન કરતા. ક્ષિત્ર જેવા
પ્રયંક મહાપદ્મના કુને આ સરિતાના શોષણને

કુલધર્મ બનાવ્યો હતો. અચાન, અધમતા ને દેવ ચારે તરફ પ્રવર્તતા.

આ સરિતાએ આવી આપત્તિમાં એક તરંગ સર્જાવ્યો હતો: તેનું નામ વિષ્ણુચમ આપ્યું હતું. સરિતાની દિવ્યતા તે જાળવતો તેટલો અંશે તે પ્રખ્યાત ને દિવ્ય હતો. જેટલું તે પોતાનું તરંગત્વ જાળવતો તેટલો એ નિર્બલ હતો. એણે આંખો મીંચી, તન્મયતા પ્રાપ્ત કરવા આ સરિતાનું ખાન ધ્યુ.

ઘોડી વારે તેણે આંખ ઉઘાડી. આસપાસ જોઈ, સવારની પ્રકૃષ્ઠતા હૃદયમાં ઉતારી પોતે એક મહાતરંગ-ચારે તરફ નાના મોટા તરંગોને જોઈ રહ્યો. તેમનું સામર્થ્ય પોતાના તરફ આકર્ષી રહ્યો.

સરિતા મંદગતિ થઈ હતી તેનું રહસ્ય તે જાણતો હતો. સ્વચ્છંદી, અસંસ્કારી રાજાના નાના મોટા પંથગણો, કુંગરઓ, પર્વતો વચ્ચે નડતા હતા તેને એ પોતાના પાણીથી સદાને માટે પલાળી શકી નહોતી. તેને પોતાના વેગ વધારવાની ખીણો બનાવી શકી નહોતી. અનેક વંખર્ત સફલ થએલો છતાં નિષ્ફલ એવા એ-જીનો છતાં ફરી ફરી કરવાનો-પ્રયત્ન હતો.

એના જેવા ખીજ મહાતરંગોએ શું શું ક્યું ? યથાતિને પલાલ્યો: પૃથુને તોડી નાખ્યા; મહાતાને વેગનું સાધન બનાવ્યાં. સહઆર્જુનની કચ્છરે કરવી પડી, પ્રતીપને ઉપયોગમાં લીધો. જરાસંધે મુંઝડેલીઓ ઉભી કરી. કેટલી મહેનત દુર્યોધનને દૂર કર્યો ને પરીક્ષિત પરથી ઘોષ વધાર્યો ત્યારે જનમેજયને ખસેડતાં મહેનત પડી. જનકને તરંગ બનાવ્યો ત્યારે મહાપદ્મ નંદ વ્યોમ સુખી ગારરાજની માફક ગતિ શોધી ઉભો ને એની ઊપા નીચે અને કુંગરો સરિતાને ગ્રંગાવી રહ્યા હતા.

આ સ્વચ્છંદી રાજાને સદાને માટે ખસેડ-

વું જોઈએ-માત્ર ગતિ વધારવાની પલાલ કરવી જોઈએ: પર્વતોનો ઉપયોગ નહોતો રસતો સરળ કરી આપવાનો છે... નૈમિષારણ્યમાંથી નીકળતી દિવ્ય સરિતાનો તે મહાતરંગ ચારે તરફ આ અવરોધકારક નંદપ્રતાપને નાના મોટા તરંગોથી ઘેરી રહ્યો હતો. નાના મોટા રાજાને હાથ પર લઈ, શેષુનાગ કુલના કુમાર ચંદ્ર: સુપ્તને પોતાનો કરી, તેણે નંદના રાજ્યને હૃદયમયાવવાનો આરંભ કર્યો હતો. તેની ઘોષણા નંદના પોતાના કાનમાં કરી મહાતરંગે મહાપ્રયત્ન આદર્યો હતો.

જેમ જેમ તે આલવાસાએ તેમ તેમ તેને સ્પૃષ્ટ સમજતું ગયું. રાજત્વ એ સરિતાથી ભિન્ન નથી. રાજત્વ, શસ્ત્રવિદ્યા, કંડનીતિ, વાર્તા, અપરશાસ્ત્રના અંગ છે-અથશાંભે વિદ્યાનું અંગ છે; સર્વ વિદ્યાનું મૂલ નૈમિષારણ્યમાં છે. એણે સરજવા ધારેલું રાજત્વ નૈમિષારણ્યનું અવિયોજ્ય અંગ-તેની એક વૃત્તિ થવી જોઈએ. જે વસિષ્ઠે ન ક્યું, જે દેવાપ શૌનકે ન ક્યું, જે ઉદાસક આરણ્યિકે ન ક્યું તે તેને કરવું પડશે.

શબ્દશ્રવણો, સાક્ષાત્કાર, સરજ કરવા નૈમિષારણ્યે ઇન્દ્રિયજન્ય સાધ્યો. ઇન્દ્રિયજન્ય વિના વિનય નહોતો; વિનય વિના: શુદ્ધિ નહોતી; શુદ્ધિ વિના શક્તિ નહોતી; શક્તિ વિના યોગ નહોતો, શાંતિ નહોતાં, આત્મદર્શન નહોતાં. સરિતા સાથે તન્મયતા શક્ય નહોતી.

એણે પોતે ઇન્દ્રિયજન્ય કર્યો હતો, હૃદયમાં શાંતિ ને દૃષ્ટિમાં નિર્જન માર્ગો હતા. પોતે આ સરિતાનું બાસ, તેના મહાતરંગ, તેને વેગ ને તેના ભગીરથ-સરિતામય સુયો હતો. હવે પોતાની શક્તિવદે રાજત્વને વિનય દોરીએ નાથી તેને સરિતામય બનાવવું હતું... હૃદયમાં ભયંકર મહત્વાકાંક્ષા!

બાસે વહેવાવેલી દિવ્ય સરિતાના બે-

તેજસ્વી પટો માત્ર તેનાં વિચારમાં નહેતાં. તેની નજર આગળનીઓ રહ્યા. તે ભેમી મળ્યાં, તે ગોળ વળ્યાં એકે બંધારનું રૂપ લીધું, બીજાએ વંધારનું રૂપ લીધું. જે દેવી સ્વરો છુટી પડી, ચારે તરફ નાચવા લાગ્યા.

વિદ્યા ને ઇન્દ્રિયજન્ય નૈમિષારણ્યે કમારનાં સેમાં હતી. છતાં નહોતી એકેયકે પૃથ્વી પર રાજ્ય કરતો હતા. જ ને જેનો સાક્ષાત્કાર તેને થયો તેથી થયું ?

એકોમ્યક્તિ વિદ્યા ને વિનયનું ધ્યાન કરતાં વિષ્ણુશ્રુત ચાલતા ચાલતા અટક્યા.

સામે એક કાળો પથ્થર હતો તેના પર સ્તંભાવિક રીતે જે મોટા પગલાં કોરાઇ રહ્યાં હતાં, એક જૂઠું જૂઠું તેના પર મીઠી ઊંચા નાખતું.

તેની યાત્રા પુરી થઇ. ભગવાન દ્વેષાપનની પૂજ્યાપાદકા સામે તે જોઈ રહ્યા. એક પર જ દેખાયો. બીજા પર જ દેખાયો.

તે એસી ગયા, દશ જોડ્યા; પાદુકાની ધુળ લઇ માથે મુકા “ભગવાન દ્વેષાપન” તેમણે ઉચ્ચાર કર્યો. ચારે તરફથી વનમાં એતોજ પ્રતિશબ્દ થયો.

પ્રધાસન વાળી તેણે જ્ઞાતિ નિરાધી. નૈમિષારણ્યમાંથી વ્યાસે પ્રગટાવેલો વિદ્યા અને વિનયનો પ્રવાહ તેમણે ચિત્ત આગળ રિયર કર્યો. પ્રવાહ વિરે ર પામ્યો, વધ્યો, અટક્યો, પાછો ઉછળ્યો.

એણે તેમાં પોતાના જોયો ને પ્રવાહનો મદા તરંગ જોયો; ... પોને મહાતરંગ બની ગયો. તે ઉપર ઉછળ્યો, નીચે ગયો. તેણે વિદ્યા ને વિનયના તરંગો આંક્યાં, પોતાના કર્યા... તેનું અંતર શાંત થયું. ચિત્ત એકાગ્ર થયું. ધ્રુવવતા પ્રવાહ પર વિદ્યા ને વિનયને મદાતરંગ ઉલ્લસી રહ્યો. બન્ના તરંગો તેનામાં મળી ગયા. દશ દેહાની દિવ્ય શક્તિઓ આંક્યાં, પોતાનામાં મળી ગઈ.

નૈમિષારણ્ય મહાતરંગ યજ્ઞ ગયું; મહાતરંગ અને પોતા વચ્ચેનો ભેદ ભાગી ગયો...

એક મહાતરંગ વ્યોમ સુખી...

જકાર ને વકાર બેનાં તેજસ્વી સુખ્યાં... પ્રકાશ જતો રહ્યો. ચારે તરફથી અધકાર મહાતરંગ પર આવી રહ્યો. મહાતરંગ તેજનું બિંદુ બની રહ્યો. તેજના બિંદુમાં જકાર ને વકાર સંપન્ન દેખાતા... બિંદુ કોપેતું હતું.

નાડીઓ બંધ પડવા લાગી. ચિત્તનો નિરોધ વધતો ગયો.

તેજનાં બિંદુમાં સૌમ્ય પ્રકાશ પ્રગટ્યો. બિંદુની આસપાસ શુભાખી વર્તુલ થયું. બિંદુ રિયર થતું ગયું... યજ્ઞ ગયું.

...બધું શુભાખી યજ્ઞ અધુ... જકાર ને વકાર સંલગ્ન મળ ગયાં... બિંદુ મોટું થયું. નિશ્ચલ થયું... જ ને જે અદૃશ થયા... બિંદુને બદલે, શુભાખી ને સૌમ્ય પ્રણવજ રહ્યો.

જકાર મોટો થયો... દ્રષ્ટા વિહીન થઇ ગયો... પ્રણવમાં જ્ઞાન લીન થઇ ગયું... અને દિશાવિહીન ને નિઃસીમ આકાશમાં જકારની પરમ ને પ્રગુલ્લ જ્યોતિઃ ઝગમગી રહી...

...જકાર અદૃશ થયો. ને વિપક્ષ વાર નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રસરી રહી.

x x x

...સમય વહી ગયો. દ્રષ્ટા પ્રગટ્યો-નૈમિષારણ્યનું દશન પ્રગટ્યું. સાથે જકારનું દશન થયું...

...વિદ્યા પિતાનો નિઃશંક ઇન્દ્રિયજન્ય નડોનો. ઇન્દ્રિયજન્ય વિનાની અધમ વિદ્યા નહેતી, બંને તપશ્ચર્માની શક્તિથી સંલગ્ન થઇ ગયા હતાં.

નૈમિષારણ્યમાં અગાધ શક્તિ પ્રગટી. એ શક્તિથી નજી રજતને પોતાનું કડું, વિદ્યા ને પોતાની કરી, વિનયને પોતાના કર્યો.

[વધુ મઠે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૫]

વિજ્ઞાન

અને

પ્રજ્ઞા

કલિયુગ એ

વિજ્ઞાન યુગ,

વિજ્ઞાન એટલે પદ-

તિધર યોગ્યએકું

જ્ઞાન. કળા કાર્યમાં

સમાજેક છે. તો

કાર્યની સમજણમાં

વિજ્ઞાન ગ્રંથાએકું છે.

કળા અને વિજ્ઞાનના

સંયોગમાંજ સંપૂર્ણતા સંભવે.

વિજ્ઞાન આકાર

અને નિરાકારના અનુભવ અને

આવિર્ભાવમાં

રહેલું છે. નિરાકારના

આવિર્ભાવમાં વિજ્ઞાનની

પ્રજ્ઞતાનું રહસ્ય છે. વિજ્ઞાન એ ચમત્કારમાં

રહેલું છેલ્લું સસ. વિજ્ઞાનની છેલ્લી

મહત્વાકાંક્ષા મનુ-

અને ધર્મવર વચ્ચેનો પડો તોડી

વિજ્ઞાન. ... વિજ્ઞાનની પ્રમુખતાનું રહસ્ય છે.

વૈજ્ઞાનિકો અને જનસમૂહ વચ્ચે આસમાન જમીનનો ફેર જડવાદ અને આધ્યાત્મિક વાદના ઝગડામાં-સસ અસસના નિભાવમાં રહેલો છે. છતાં જડવાદને મુડીવાદ, આત્મવાદને આધ્યાત્મિકવાદને વિનાશવાદ, ધર્મવાદના સેળસેળને લીધે તેનું સ્વરૂપ વિરાટ

સ્મિતવાદ વિચારપૂર્વક જગત નીકાળવાની "ના" પાંડે છે તો વિજ્ઞાનવાદનું છવન વિચારમાંજ સુખા એકું છે. વિજ્ઞાનને જડ અને ચેતનમાં ભેદ નથી. ધગધગતી શક્તિ જોડેના સંપ્રાપ્તે સુદર દનિકાસવિજ્ઞાન છે. ભલભલા સૈનિકનું અનિમાન શુભાવે એવી તરાથી એક પછી એક વિજ્ઞાનીકાએ એ યુદ્ધમાં આહુતિ આપેલી છે. એજ એવું ગૌરવ છે.

વિજ્ઞાનના એ ભાગ-"શુદ્ધ" અને "ઔદ્યોગિક." શુદ્ધ વિજ્ઞાનના પરિણામનો ઉપયોગ એ ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાન. ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાનની ઉપર લદ્દમીનું તેજ વિરાળ છે. છતાં ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાનની પાછળ શુદ્ધ વિજ્ઞાનનો કોશ જુગ

વેપક ૧૦
રા. સિનિક
૫૫

દિખાય છે. આરમ-
વાદીઓને ધર્મ
સ્પી માનેલી શક્તિ
માં વિલમ પામવું છે
તો વિજ્ઞાનીઓને તે
શક્તિને માત્ર આપી
છતવી છે. આધ્યા-

હોય. આ જ્ઞાતામાં લક્ષ્મી પાંચળશુદ્ધ વિજ્ઞાન
ભયમાં છે. વિજ્ઞાનની એટલા “શુદ્ધિમાં” છે.

શોધખોળના ચમત્કારિક બધાં એ ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાનની કૃષ્ણનાથનું પરિણામ છે. શુદ્ધ વિજ્ઞાનની ઝડપ કીડી વેગે છે. વિજ્ઞાને કાલસાને કલિયુગનો પારસમણી બનાવ્યો છે. કાલસો એ કર્ણપત્ર. વિજ્ઞાનની છેવટની ફોટો વિશ્વ એકજ વસ્તુની ઉત્પત્તિ છે એ ખતલાવવામાંજ રહેલી છે. “શોધ” એટલે કે સોનાનો ખંડાર ખોળવાનો નથી. વિજ્ઞાન એટલે સુગ્રહસ્થાન નહીં.

વિજ્ઞાન હિતરતું વૃક્ષ છે. તેના છવનનો આધાર મળતો ખોરાક અને લેવાતી દરકાર ઉપર છે. વિજ્ઞાનની એકાદ શોધ જ્ઞાતાઓ સુધી વધાવેલ પરસીવાનું રહસ્ય છે. શોધ કરવા આધારમાં પ્રથમ તો ફક્ત મારવા નાં છે. ઘણી ખરી શોધો અચાનક હાથ આવેલ છે. રેડીયમ કે રોલેન્ડેન્ડન કિરણો એ તેમની શોધ પરિણામ નથી.

વિજ્ઞાનનું મધ્યમક ગણિત છે. ગણિત આપણા દેશનું ગૌરવ હતું ગણિતનું જન્મસ્થાન દિમાલયની છાયામાં છે. જે દેશમાં આ વિજ્ઞાન પૂર્વેથી કર્યું તે દેશમાંજ પહેલું ને વિનાશ ગમ્યું. સીંધાસ્ત્રીની પરાજ દબા કિડી નથી. તેનું કારણ વધારે કુસુમની ખામી. ગણિત પ્રજાનું છવન હોય તે સ્થાને ગણિતની ગંધ પણ આજે ખમાતી નથી. ગણિતનો વિકાસ એજ સંસ્કૃતિનો વિકાસ. ગણિત ઉપર પાલયેગોનાં દંડનું આધુનિક જ્ઞાન રાચે છે. છગાંના તારની માફક ગણિત છંદગીમાં ગ્રંથાએલું છે ચિંતાજીવ ખામી એ ગણિતની મુખ્ય ખામી છે. સંગીતની ખામી એ પણ ગણિતની ખામી છે કળ એટલે ગણિતનો માફકસર ઉપયોગ. ગણિત ને જેટલો કેપવા ફરીએ તેટલો થોડો. લોફ્ટરનમાં ગણિતના મુલ્ય એડે ખગોળનું પણ ધાતુ થયું. વિજ્ઞાનનું

એક અંગ કરમાતી ખીણું અંગ કરમાયજ. આધુનિક વિજ્ઞાનના અંકુરોનું દંડન એટલે પ્રજાનો આત્મધાત.

વિજ્ઞાન જાદુ હોય તો “દેમોનસ્ટ્રી” જાદુની લાકડી છે અને “પ્રીમીકસ” તેનો મંત્ર છે. એ જાદુમાં લાકડી તો જર્મનીએ ભલભલાનો તોર ઉતાર્યો. રંગ, ખાંડ, ઝવેરાત એમ એક પણ એક અટકાયાં ઝડપી લીધાં. વિજ્ઞાન અને પ્રજાના લાભ અલામતો સંબંધ લોહી અને ચાનતંતુઓના જેવો છે. વિજ્ઞાનની તરછોક એટલે પણ ઉપર કુદાડી.

“છવ વિજ્ઞાન” (Biology) ના રહસ્યમાં આજે પ્રજાઓના છવનનો આધાર છે. એનું જ્ઞાન પ્રજાઓના જડમૂલ ઉખેડવા પુરતું છે. ઝુલું અને ફત રંગીન અમેરીકનો આ વિજ્ઞાનના સપાટામાંજ પુરા થયા છે. પશ્ચિમના વિજ્ઞાનીકોને લાગ્યું છે કે દુનીયા ઉપર મનુષ્યની વરતી એટલી ઝડપથી વધે છે કે (૬૦) વર્ષમાં બનણી થશે. તો ૧૨૦ વર્ષમાં ૬૬૦૦ ૦૦ ૦૦,૦૦ મનુષ્યોથી પૃથ્વી ભરતી થઈ જશે વિજ્ઞાનની મદદથી ધારો કે ખોરાક પુરો પડાયો તો પણ ઇ. સ. ૩૦૦૦ની સાલમાં હજારો હોવાની જગા નહીં રહે. માટે જોનાઓના હિતમાં કાળાએ વધુ યત્ન. આવતી કાલના દિવસે સંતોચની અહીં છે.

વિજ્ઞાનના જુદા જુદા વર્ગો વૃક્ષની અસંખ્ય કાળાઓ જેટલા છે. આપણા શરીરનો એકાદ ભાગ અળગો કરી શકાય નો દેશના હિતમાંથી વિજ્ઞાનનો એકાદ વર્ગ વિખુટો પાડી શકાય. જુદા જુદા વર્ગોના ખસ અભ્યાસ એ વિજ્ઞાનની નવી રીત.

દેશમાં કાલ કાળે કલનાશકિતની ખેંટ નવની. જે દેશમાં વિજ્ઞાન અને તારતમ્યના સંદેશાઓની વાતો જ્યારે ખીણ જંગલી પ્રજા

ઓના સ્વર્ગે પણ પચાલમાં નહતી તે વખતે થતી તે દેશમાં આજે વિજ્ઞાન-પ્રજ્ઞ છે આપણા જ્ઞાનને. છેડે નિનિ અને આ નિના વિચાર જા આવે છે વિજ્ઞાનની પ્રગલ્ભ જાગે. નિની ખામીને લાંબે પરમેશ્વરને પણ હરખડી હેતરાય છે. પરદેશી પ્રજ્ઞઓ આજે આપણને આપણી પાસે શું હતું તે નહતું ને નમની રહી છે. રીસેડી (સીના) સિદ્ધાંતનો દાખલો બસ છે.

દર વર્ષે હજારો મનુષ્યોનો વિના કારણ મૃત્યુમુક્ત અપાય છે. છતાં તેનો વિચાર વિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ નથી થતો. વિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ પરદેશીઓએ બતાવેલા રસ્તે જ નહોતો જોઈએ. પ્રજ્ઞને વિજ્ઞાનિક સ્વતંત્રતા પણ જોઈએ. રંગને માટે કુગરતું જર્મન પેટન્ટ નં ૧૦૦૬૬ એવું છે કે તે પ્રમાણે નકલ કરવા જતાં કારખાનું જ બુક્કા થઈ જાય વિજ્ઞાનના મુખ્ય મુખ્ય મતવાદ કે પ્રશ્નાનિર્ણયને ન વળગી રહેવાનો છે. વિજ્ઞાન વિનાશક શક્તિનો સમુચ્ચ છે એમ નજ મનાય. સાતિનું સાધન સંપ્રાપ્તિ વિનાશ માટે કમળીય રીતે વપરાય.

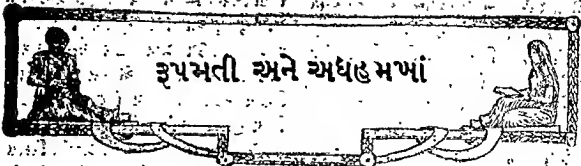
હજારોની સંખ્યામાં એક જ જાનના શીક્ષા જેવા વિદ્યાપીઠમાંથી બહાર પડતા યુવકો વિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર શિક્ષણનું પરિણામ છે. વધારે પડતું સૌંદર્યનું જ્ઞાન એટલે વિજ્ઞાન ઉપર હુમલો. વિજ્ઞાન પ્રાપ્તિ મનોદશા ઉપર તરત અસર કરશે. વિજ્ઞાન શિક્ષણનો પાયો હોવો જોઈએ.

વિજ્ઞાન વિદ્યાન પ્રજ્ઞ માથા વગરની પ્રજ્ઞ જેવી છે. મનુષ્યનું આ તી કાલનું જીવન વિજ્ઞાન મધ્યકાળે. વિજ્ઞાન ઉપર પ્રજ્ઞના જીવન મૃત્યુનો સવાલ છે. વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર પ્રજ્ઞને ઓજસ નજ દોષા-વિજ્ઞાન એટલે આત્મલક્ષ્ય વિદ્યાપીઠ વિજ્ઞાનનો વિષય છુટો જ રાખવો જોઈએ, આવતી કાલનું સમજાવ્યું વિજ્ઞાન પાસે છે. પ્રજ્ઞનો વિકાસ અને ઉદયન આધાર વિજ્ઞાન. તેને માટે જે કરીએ ત મોડું.

આજે દેશનું શરીર ગળાતું જાય છે. ખાવાને દાણાથી માંડી પરદેશી રમકડાં ઉપર પ્રજ્ઞ ઉછરે છે. રના સદા પાછળ ખર્ચાએલો પૈસો રૂ ઉધાડવાની પદ્ધતિના ફેરફારમાં ખર્ચાથી હોત તો આજે અમે રીકાના બજાર ઉપર દેશના નરીજનો આધાર ન હત. સંલિમાં કચગ જેવી સડી ગએલી કવિતા પાછળ વેડફાએલા પાનાં વિજ્ઞાન પાછળ વેડફાયાં હોત તો પ્રજ્ઞના નાદમાં જુદો જ રથકાર હોત. શકુંતલાના સ્વરૂપના શિક્ષણ પાછળ ગુમાવેલી શક્તિ વિજ્ઞાન માટે વપરાઈ હતે તો પ્રજ્ઞનો મુનઃશન્ન થયો હોત. હજુ જગ્યા લાંબી સવાર ન મળ્યું તો આખી કુનીઆની ગુમામીને વખત આવે છે.

જુના વિચારની પાનખર ઋતુ જેવે તો જ આઝાદ છે. આક્રી પ્રજ્ઞ ધોવાતી જાય છે અને ધોવારી.

લેખક :

રા. રઝીયુદ્ધાન એ. માલવી

૧. 'શ્રીમતી' ઉપર રા. દયાશંકર મ. બટ્ટના હાથે એક લેખ વાર્તારૂપે લખાયેલો છે અને તે 'ક્રિશ્ચિયન ટંક ના' ગુજરાત માં પ્રગટ થયેલો છે. તે વાર્તાનો આધાર લેખકે ઇ. સ. ૧૯૧૧માં 'Aryan Rule In India' નામના પુસ્તક ઉપર રાખ્યો છે. રા. દયાશંકરે તે પુસ્તકમાં ખાસ બહાદુર અને શ્રીમતીનું ચિત્ર જોઈ તથા એમાંની ચાર જાતીની વાંચીને કંપનાચિત્ર એમની ભાવનાસૃષ્ટિમાં ઉભું થયું એ જ દર્શાવેલું છે. પરંતુ તેથી ઐતિહાસિક ઘટનામાં ઉણપ રહે છે અને તેને પૂરી કરવા એ જ મેં 'તારીખે શીરસ્તા', લેખન પુલ 'મીડીવીયલ ઇન્ડિયા', 'ઇમ્પીરીયલ ગેઝેટીયર' સર મોલકમની 'એમેચોયર ઓફ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા' અને ઇ. સ. ૧૯૧૧માં લેખન 'આર્યન રૂલ ઇન્ડિયા' વગેરે પુસ્તકોનો આધાર લઈ શ્રીમતીની ઇતિહાસને વાર્તારૂપે રજૂ કરી છે. —લેખક.

૬ વે સૌર ગંધર્વની ઉચી ટેકરી ઉપર યુગલોના વિનયધ્વજ ફરફરતો હતો. 'સત્રાટ અકબરની નજી' એમ અધૂરમખાન અને તેની સાથેના બીજા સામંતો સુલૈદ આવાજ પોકારી રહ્યા હતા. માળવાની અસ્તવ્યસ્ત અને અરાજક સ્થિતિનો અંત આવ્યો. માળવાનો છેલ્લો રાજા બાપરાદ કે જે બાઝ બહાદુરના નામથી વધુ પ્રખ્યાત છે તે પરાજિત થયો. એણે પોતાનું સર્વસ્વ યુગાંબુ, અને પોતાની છંદગી બચાવવા તે મેવાડના કીસ્લામાં નંદને ભરાયો. હટેસાંગે એને આશરો આપ્યો.

બાઝ બહાદુર લઘ્વેયો હતો; વીરનર હતો;
પરંતુ તેની બેદરકારીથી તે હાર્યો. મુગલ લશ્કરને.

જય જયકાર થયો. મુગલ સરદાર અંધડમંખોને
વિજયના અગે ઉત્સેવ ઉગમ્યો; સોપાહીઓએ
આનંદ મનાવ્યો. માળવામાંથી મેળવેલી કુટોનો
મોટા ભોગ દોરંદી રવાના કર્યો. આક્રમના ખેળનો,
એનું જનનાખાનું વગેરે એને હાથ લાગ્યું.
મહેસોના કચ્છને એણે લીધો.

આઝના અંતઃપુરમાં જે રાજ્યો હતી તેમાં
અત્યંત સુંદર અને લાવણ્યમય રૂપમતી હતી.
આ અપ્રતિમ-સૌંદર્યવાન કુમારિકા હતી સહા-
રનપુરની. ગાળનકળામાં નિપુણ હતી. ઉત્તમ
ગાયિકા હતી. સૌંદર્ય એની એની જોડ ન
હતી. મોઢા-મોઢા ગાયન કળાના ઉરતાદો એની
સમક્ષ પાણી ભરતા. જ્યારે જ્યારે એ પોતાના

મહેશમાં સાયંકાળે મધુર સ્વરે ગાયન લલકારતી સારે મહેલની ચારેગમે સડક પર લોકોની દૃઢ ભમતી-એના મધુર કંઠ ઉપર લોકો ડાહ્યા. આ કિન્નરકંઠી કુમારિકા પંદર વર્ષની વયે બાળના પ્રેમમાં પડી. બાળે પણ પોતાની કળાથી એનું હૃદય જીતી લીધું. એ પણ ગાયન કળામાં નિપુણ હોય એક અઘો ગાયિકા હતો. અહરનિશ ગાનતાનમાંજ મગ્ન રહેતો. મોજશોખ અને આનંદમાંજ મસ્ત રહેતો. અને આવા મોજલા સ્વભાવને અંગે રાજ્ય કારભારમાં પણ બેપરવાઈ કરતો. ઉભય પ્રેમીઓ આનંદથી પોતાના દિવસો મંડુમાં નિર્ગમન કરતા હતાં. બે ચાર વર્ષ પછી મંડુના રમણીય વિલામજીવન કે જેની આસપાસ પર્વતની દારેનાં રમ્ય અને સુશોભિત દળો શોભતાં તથા સંમીપમાં નર્મદાનું શાંત જળરત્ન જેની શોભામાં રુદ્ધિ કરતાં એવી રમણીય જગ્યાને ઊડી તેમણે સારંગપુરમાં નિવાસ કર્યો. માળવામાં બાળના આવા પ્રેમાળ અને વિલાસી જીવનને અંગે આરાજકતાના અને અધ્યાધુનીનું સામ્રાજ્ય પ્રવલ્લ, મમ્મટ અકબરને આ વાતની ખબર પડી. તેણે અષ્ટદશમ્યાની સરકારી નીચે મોકલે લશ્કર આપી માળવા પર ચડાઈ કરવા મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૫૬૨ માં અષ્ટદમે માળવા સર કર્યું.

રૂપમતી અને બીજી રાણીઓ અષ્ટદશમના હાથમાં આવી. આ સમયે રૂપમતી યૌવનના મધ્યાનમાં પ્રવેશતી. એની તે સમયની દેહલતાની, કાંતિની-સૌંદર્યની અને લાવણ્યનાની ઉપમાના શબ્દો પણ તે સમયના કળાકારોને શોભાજગતમાં નથી. એની વય આ સમયે એક વીસ વર્ષની હતી. એની અપ્રતિમ પ્રચંદ્રાવલી-લાવણ્ય-સૌંદર્ય ઉપર અને એના નાનુક-કોમળ બાંધા ઉપર અનેક ઇતિહાસકારો મળતા છે. તે સમયમાં એ પોતાના સૌંદર્યને અંગે

સારાએ-હાંદમાં મજબૂર હતી. આ હાંદની અપ્સર-અરે સ્વર્ગની દેવીની સરખામણીમાં તે સમયે કાંઈ પણ હાંદની સ્વરૂપવાન ઓ ઉભાઈ રહી શકતી નહતી. એનું મુખચંદ્ર અનેકને આકર્ષતું. એના સુંદર અને મોહામણી મુઠ્ઠા બાંધો અનેકનાં મેત્રોને દારતો. એની મોહક સર્પ-ગાંઠ સમ કેશપત્રો ઉપર બાળ મુલતાન ધઈ જતો. જેનારને એનાં નયનો બે તેજસ્વી તારાઓ સમ દેખાતા. એના દંત દાદમની કળાઓસમ દોરતા. આ કોમળાશિની યૌવના હતી રંગા-અપ્સરા-ઉર્વશી.

એની કવિત્વ-ચકિત વીશે આજે કાંઈ શંકા નથી. એ કવયિત્રી હતી. એની કાવ્ય-કળાનાં વખાણુ તો આજે પણ વિકાસ કરે છે. અને એની ઉત્તમ કાવ્ય કળાને અંગે એને હાંદની સેફ (The Indian Sappho) નો ઇલકાળ અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે. એનાં દુહા અને કવિતામાં રચેલા પ્રેમ-પત્રો આજે પણ સારાએ માળવાને એની સ્મૃતિ-કરાવે છે. વર્તમાન સમયમાં નિરાંતે દિવસો નિર્ગમન કરેનારો મંડુ નિવાસીઓ અને તેની આસપોસનાં માત્ર્ય જનો સંધ્યાકાળે આમતેમ લટાર મારતાં આનંદથી એના રસિક દુહા ગાય છે, અને એકાંત પ્રેમપત્રને રસિક-કંઠે લલકારી સંધ્યાની કંઠી-લહેરોમાં આનંદ માર્જે છે.

મંડુમાં એમનું રાજમંદિર રવાતે આવેલું હતું. આજે પણ છે. વર્તમાન સમયમાં એ રમણીય અને ભવ્ય રાજમહેલો રૂપમતી અને બાળમહારાજના મહેલોના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મહેલની સમીપ શાંત રવથી વેહેતી પવિત્ર નર્મદા, તેની પ્રતિ રમણીય અને આકર્ષક જણેની સુંદર ખટ્ટા, થોડે ઊંચે પર્વતોની નાની નાની ટેકરીઓની એક પછી એક આવી રહેલી નાની મોટી દારો, દૂર સુંદર અનાજના ખેતરો-અ

સાંભળી સારે તે ધણોજ દીલગીર થયો. તે જોયેન
બન્યો. એની મુખાકૃતિનો હાવભાવ અદ્ભુત ગયો.
એ એના મૃતદેહ પાસે આવ્યો. એના મુખમાં
પ્રતિ ઘડી બાર અનિમિષે લોચને જોઈ રહ્યો.
પરંતુ શું કરે? જિંજ હાથે પાછો ફર્યો.

અધકે બુદ્ધિ કરવામાં પરિસીમા એણે જી
હતી. પરંતુ જ્યારે અકબર માણવે આવ્યો સારે
સારંગપુરના નાગરિકાએ યાજનો પક્ષ લઈ

અકબરને અધકમના નીચ ફેર્યો અને બુદ્ધિ
નીચે અરજ કરી. અકબરે એ સાંભળી અત્યંત
દીલગીર થયો. અધકમને સરદારીની પદવી
ઉપરથી અતરફ કર્યો. અધકે ધણીએ
કાલાત્રાલા કર્યા, અનેક માણીએ. માંગી
પરંતુ અકબરે એને માણી આપીજ નહીં.
પાછળથી અધકમ કોઈ એક સરદારના હાથે
માર્યો ગયો. આમ બુદ્ધિને પોતાના કર્તવ્યનો
મહેસો મળ્યો.

તેણે ... અલંકારો પહેર્યાં. બાઈની યાદ કરી.

“આચાર્ય શકટાલતું કુલ તારે એવા પુત્રની માતા થજે.”

હોળી

લેખ
રા. કિસનસિંહ
ગોવિંદસિંહ
આવડા
ચિત્રકાર:
રા. જગજીવન
ભોસી

વસંતના પીયતા કમળ જેવું પ્રતિમાનું ધૌવન ઉધડતું હતું. એની નિર્દોષ મસ્તી ધરમાં ઉજ્જ્વાલના અજવાળાં રેલવતી. પ્રતિમા વિશુદ્ધ પ્રેમની મૂર્તિ હતી. સંપૂર્ણ ભક્તિ અને વિજયી આત્મવિશ્વાસભર્યું પ્રિયતમને એવું સમર્પણ હતું. નલિનિ આ રત્નસમર્પણથી ખેંચાયર હતો.

હોળીની આગલી રાત્રે મુતાં પહેલાં પ્રતિમાએ મીઠું હસતાં કહ્યું: “નાથ, આવતી કાલે હું તો તમારી સાથે રંગ રમીશ. કાલે તો હું તમને રંગસ્નાન કરાવ્યા વિના નથી રહેવાની.”

નલિનિ જરા ગાંધીધેત્રો અને શુદ્ધ સ્વધારક હતો. એને આવા વિચિત્ર પ્રાચીન રીવાજોમાં પરિવર્તન કરવું હતું. બેદરકારીથી તેણે જવાબ વાલ્યો: “પ્રતિમા, તું પણ અજ્ઞાન છું? મૂર્ખાઓની જેમ આ રંગ ઉછાળવાની ઘેલછા તને ક્યાંથી લાગી? વીસમી સદીમાં સોળમી સદીની વાતો ક્યાં કરે છે?” અઘણ્યે એણે પ્રતિમાના હાં ઉપર શબ્દશિક્ષાઓ મુકી. પ્રતિમાનું મુખ નીચે ઢળી પડ્યું. એણે જમીન ખોતરવા માંડી.

નલિનિને એની પરવા ન હતી. એણે આગળ ચલાવ્યું: “જો ગયાવર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ તમે સૌએ એ શુદ્ધનો ખેલ ખેલ્યો તો હું ધરમાંથી ચાલ્યો જઈશ.”

હતાશ પ્રતિમાએ પોતાની અંતરની બધી શક્તિ એકત્ર કરીને કહ્યું: “અંહ, હું નથી માનવાની. ધરમાં સૌએ રંગ રમવાની તૈયારી કરી છે. મોટાભાઈને હાં પુત્રની ખુશાલીમાં સૌ કાલનો આનંદ માણવાના છે.”

“ગમે તે હોય. મને એ જરાએ ગમતું નથી. મેં વર્ષેએ તને કેટલું સમજવ્યું હતું. છતાં હજી તારી ઉર્જાબલતા અને અજ્ઞાન જતાં નથી. તારી હું ઘણી વાનો માનું છું. પણ આ ગમાર રીવાજ મને પસંદ નથી” નલિનિએ સાફ સાફ સંભળાવી દીધું.

પ્રતિમાની આંખમાંથી ટપટપ આંસુનાં ટીપાં સરી પડ્યાં. આ રત્નદાણાએ ધડીવાર નલિનિનું શુદ્ધ હૃદય ભીંજાડ મુક્યું. “પ્રતિમા, આટલામાં રડવું શું? મને નથી ગમતું એટલે હું ના કહું છું. આજી હું તારી ઘણી વાતો નથી

માનતો ? ”

પ્રતિમાએ આંસુ લુછતાં કહ્યું: “ તો હું કયાં વળી તમારી એકેએ વાત ઉઘાડું છું. કોઈ દિવસ પણ તમારી આરાતની અવગણુવા કરી હોય તો ખતાવો ? ”

નલિનિનું હૃદય પળવાર મુંઝવણની મીઠી વેદના ખમી રહ્યું. એના સુધારાના આદર્શો પ્રતિમા સમજ કે ન સમજ પણ મધરાત સુધી એણે પ્રતિમાને લડાવી મનાવ્યા કરી.

૨

સુરતમાં રજનીનાથ વકીલનું કુટુંબ ખાન-દાન સંસ્કારી મનાતું. બે પેઢીથી તેઓ કાશીથી અહીં આવી વસ્યાં હતાં. નાગરોનું અતઃપણ્ડ અને મિથ્યા ગ્રામાન એમના કુટુંબમાં ન હતાં. ધરમાં સરળ અને મધુર કુટુંબવાત્સલ્ય રમતું. હજી એમના સંબંધો કાશી તરફ જ ચતા. નલિનિ સૌથી નાનો પુત્ર હતો. અને એ એ તરફ જ પરણ્યો હતો. પ્રતિમા ધરમાં નવી વહુ-રાણીનું માનપાન ભોગવતી. સૌને મન સુશીલ પ્રતિમા માનીતી હતી.

૩

મેદાનમાંથી હારેલો શત્રુ નાસે એમ રાત્રિ પશ્ચિમમાં નાસતી હતી. થોડીવારમાં તો આકાશ સ્વચ્છ થઇ રહ્યું. પૂર્વ દિશા ઉજળા દેખાઇ. સૂર્ય મહારાજની નેકા પોકારતી ઉપા સુંદરીએ આવી મહારાજનું આગમન સુચવતાં વિશ્વમાં પ્રકાશ ફલ વેર્યાં. પ્રતિમા જગીને જુએ છે તો નલિનિ હજી ભર ઉંઘમાં હતો. ધીમે પગલે એ બહાર નીકળી પોતાની જેઠાણીના ઓરડામાં પહોંચી ગઇ. મધુરી અજના પ્રભાતની કાન્તિ નીરખવામાં મસ્ત હતી, ત્યાં પ્રતિમાએ પાછળથી આવી અગ્નિ દાખી. હાથ છોડાવી અંજના-એ જોયું તો હસતી પ્રતિમા. “ અરે અત્યારે અહીંયાં આવીને મારું સુંદર પ્રભાત સ્વપ્ન

વીખેરી નાંખ્યું. કેવું અદ્ભુત સ્વપ્ન જોતી હતી ? ”

“ મોટી બહેન, મનેએ કહોને તમારું એ સ્વપ્ન ? ” નિર્દોષ પ્રતિમા ધડીમર અંજનાને હેતપૂર્વક જોઇ રહી.

“ સાલ હજી તું તો નાદાન છું. તને શું કહેવાય. પણ તું અત્યારે અહીં શયનશુદ્ધમાંથી આવી કે કેદખાનામાંથી ? ” અંજનાએ પ્રીતિ-પ્રશ્ન પુછી મીઠી મસ્કરી કરી.

મુઠ્ઠા પ્રતિમા અંજનાના ગાલ પર આગળી દાખી ઘોલી. “ બહેન, મસ્કરી મુકો. હું તો તમારી એક સલાહ લેવા આવી છું. જુઓ આજે મારે એમને રંગરનાન કરાવવું છે. ક્યારે કરાવું ? ”

અંજના હસી પડી. “ બોહો રંગરનાન ! મોટી કવિયત્રી. જો કદું ? નલિનિ નાહી ઘોષ તૈઆર થંઢને બહાર નીકળવા જાય કે પહેલાં પાછળથી અને પછી આગળથી પીચકારી ઊઠજે. ”

પ્રતિમા સલાહનો અમલ કરવા મલકાતી ઠોડી ગઇ. સૂર્ય ભગવાન સામા થયા ને નલિનિ મિત્રો સાથે બહાર જવા તૈઆર થયો. ઝીણી ખાદીનું સ્વચ્છ પહેરણ, એથી ઝીણું ધોતીયું અને માથે ધોળાટોપી. તૈઆરી પ્રમાણે પ્રતિમા-એ દૂર રહીને પાછળથી રંગસેર છોડી. નલિનિ પાછળ શરવા જાય ત્યાં તો સીધી છાતીમાં.

પ્રતિમા તો નાસી ગઇ. અંજનાએ પાસે આવી કહ્યું: “ નાનાભાઈ રડીઆળા લાગો છો હોં. આ બહુરૂપી સ્વરૂપે હવે કયાં પધારશો ! ”

નલિનિનો રોષ માતો નહોતો. ત્રણે હમણાં રડી પડશે એવું લાગતું.

“ જાઓ, જાઓ ભાભી તમને પણ જોઈ લીધાં. મેં ધાર્યું તમે તો સમજી હશે પણ તમેએ એવાં ! ”

“ નાનાભાઈ, જરા રડો તો, મને મનાવનાં

ફાવે જરા જોડલો રંગ પડ્યો એટલામાં તો લાલ પીળા થઈ ગયા આજે હોળીના શુભ દિવસે રડીએ નહીં હો લાલ ! ” અજનાનું હારથ માતું ન હતું.

“ એ સાહેબ, આજે આખો દિવસ તમે અમાગ મહેમાન છો નાસવા બાસવાની તજવીજ છોડી દેજો આવો આવો પાણી કાઢી આપો. ” કહીને અજનાએ નહાવાનો સરળમ તૈયાર

“ભાણી હજીએ તમારે મારો પોછો નથી છોડવો ?”

“ જાઓ, જાઓ ભાણી. તમે તો તમારું કરી લીધું. જવા દો મને ” નસિનિએ રીસમાં માતવા માડ્યું.

કરીઆપ્યો નસિનિ મુગો મુગો નહાવા બેરો

૪

નાભા પછી નસિનિ બહાર ન ગયો પથ્થુ

પ્રતિમા ઉપર રોપ ભર્યો પોતાના ઓરડામાંજ
“નવજીવન” વાંચતો બેઠો. પાછળથી ધીરે પગલે
આવીને અંજનાએ ‘નવજીવન’ જુટવી લીધું.
નલિનિએ પાછળ જોયું. “ભાભી હજીએ તમારે
મારા પીછો નથી છોડવો ?”

અંજનાએ બહેનના લાવપૂર્વક કહ્યું:
“ભાઈ, જુઓ તમને ગમે એવી એક વાત
કહેવા આવી છું. પ્રતિમા એના નવા શણગાર
સહજે વાળ સમારતી બેઠી છે. ચાલો હું તમને
રંગ આપું. એને હરામખોરને નવરાવી મુકો.
આમ નકામા નિરાશ થઈને આજ હોળીને
દિવસે ન બેસાય. હોળી તો કેકેની કટ્ટર યતુતા-
ને મીઠી મિત્રતામાં ફેરવી નાખે છે. સ્નેહના
વાતાવરણમાં રંગ છાંટી આનંદભર્યું બનાવી
મુકે છે. ચાલો, મારા સોગમ હું તમને રંગ
આપું.”

આ અકસ્મત લાવે નલિનિનું અંતર જાણે
મહાત થયું. એના રોપ બદલો લેવાની સમજ
દૃષ્ટિએ દાખી દીધો. ભાભીના વિશુદ્ધ વહાલમાં
નલિનિ અનિચ્છાએ તણાવ્યો. છતાંએ એણે
બનાવટી સ્વાંગ ધરી કહ્યું: “ભાભી, મને તમે
મને બોલાવશોજ નહીં. મારે નથી કેં કરવું.”

અંજનાના અંતરના ઉછળતા ભાવ આગળ
નલિનિનું પોકળ વાતાવરણ છિન્નચિન્ન થઈ
ગયું. હાથ પકડીને અંજનાએ નલિનિને સાથે
લીધો. એક સુંદર રંગમરી પીચકારી આપી
અને પ્રતિમા તરફ આંગળી બતાવી આપી.

પ્રતિમા વાળ સમારવામાં મગ્ન હતી. ત્યાં
અચાનક રંગનો ધારા આવી. બીચારીનાં નવું
વસ્ત્રો રંગમાં ભીંજાઈ ગયાં. સામે જોયું. તો
નલિનિ હતો. દૃષ્ટિ મળી. અંજના આ તારા-
મૈત્રિક જોઈ રાચી રહી.

૫

વસંતના બપોર તપતા હતા. આ સુખી

ઘરમાં-રંગની રેલમહેલ મચી રહી. સૌ દના પંજુ
નલિનિ ગેરહાજર હતો. અંજનાએ કહ્યું “નાના-
માંઘ નથી ?” એટલું કહીને એ તો દોડી નલિનિને
પકડી લાવવા. નલિનિ પોતાના ઓરડામાં પાછો
‘નવજીવન’ વાંચતો પડ્યો હતો. ત્યાં તો અંજના-
એ એજ ઝડપે પગ જુટવી લીધું. “ચાલો અહીં
સંતાઈ રહ્યા છો ? ત્યાં તો તમારી વાટ જોવાય
છે.” અંજના હાથ ખેંચતી તેને ચોકમાં લઈ આવી.
નલિનિને જોતાં તો સૈન્ય આપુએ એના ઉપર
તુટી પડ્યું. સુધારક નલિનિની બુદ્ધિને ફેર
આવતા હતા. એણે પાછો જવાની તૈયારી કરી
ત્યાં તો મસ્તીભરી અંજનાએ વચમાં લાચી
પાછો રંગમાં રંગદોળ્યો. પ્રતિમાએ પણ એનું
બેર વાળ્યું. નલિનિ વિચારોમાં ગમે તેવો સુધાર-
ક હતો પણ શુદ્ધ વહાલની સરિતામાં કાંઈ મગ્ન
ધસડાય એમ ધસડાતો હતો.

૬

બપોરે પછી સર્વ શાંત થઈ ગયું. નલિનિ
પોતાના ઓરડામાં આ કોણે ઉઠેલો બેઠો
હતો. ત્યાં તો ખીજ ભાભી દક્ષિણાએ આવીને
આંખો દાખી અને પ્રતિમાએ મોઢે અને આંખે
ચરીરે ચુલાલ ભરી દીધો. આંખો છોડી દીધી.
નલિનિ આ ધૃષ્ટતા (૧) જોઈ રહ્યો. “ઓહો પાછો
તમે રહી ગયાં હતાં તે આવી પહોંચ્યાં નહીં ?
ખીજું કોણ હતું ?” જવાબ કોણ આપે ? અને
પસાર. નલિનિ ઉઠવા જાય છે ત્યાં તો અંજના:
નું ઓરડો આવરી નાંખે એવું અદ્દહાર્ય
સંભળાયું. નલિનિને નકાવાં જતાં એણે રોક્યો.
ફરી પાછો હેતથી સમજાવીને હાથમાં ચુલ બને
અખીલ આપીને એકલી પ્રતિમાને બતાવી.
નલિનિને જોતાંજ પ્રતિમા નાચીને નાનીબડેન
ના ઓરડામાં ભરાઈ ગઈ. નલિનિનાં પગમાં
કયા તરવે તાકાતભરી હતી અને કયા અણુદીઃ
બળે એની શુદ્ધ સિદ્ધાન્તા ભાવ દરી લીધા દના

તે એ પણ નહોતો જાણતો. ત્યાં જઈને આખરે પ્રતિમાને પકડી શુભાલથી પેટભરીને રગદોળી. નલિનિના અંતરમાં કે અવનવા ભાવો ઉભરાતા હતા.

૭

સંધ્યા નમતી હતી. શહેરમાં હોળી એતાવવાનો સમય થયો હતો. વિવિધ સુરેથી વાતાવરણ બહુ બહુ લાગતું હતું.

“મોટી બહેન, જુઓ મારી આંખમાં શુભાલ ખટકે છે.” પ્રતિમાએ મીઠી વેદના સદતાં કહ્યું.

“ક્યાં છે? લાંવ પાણી છાંટી કઢી નાખું. જરા આંખ ખોલતો!” અંજનાએ ઉપાય અંતાવો.

પ્રતિમાએ આંખો ખોલી ત્યાં તો અંજનાએ માર્મિક સ્મિત કર્યું અને કમરમાં ચુંટીઓ ખણી લીધી.

“બહેન આવા નિર્દયએ કાષ્ટ નથી બેચા! મારું આખું શરીર દુખે છે. આજે રાત્રે હું એમની પાસે જવાનીજ નથી ને!” પ્રતિમાના હૃદયમાં ઉઠે ઉઠે હર્ષનાં ગલગલીયાં થતાં હતાં.

અંજનાએ પાણી છાંટી પ્રતિમાની આંખ

પોષ, બને બંહેનો સાથે હોળી પુનવા આવી.

૮

મધરાત વહેતી હતી. પૂનમનો ચંદ્ર એની સોજે કઠાએ પ્રકાશતો હતો. અંજનાએ પ્રતિમાને ખુબ સમજાવી. આખરે એણે કચુલ, કચું. બીજની ચંદ્રકલા શી લપાતી લપાતી હાથમાં પોતાની હૃદય સમુ એક કમળપુલ રાખીને પ્રતિમા રાધનગૃહમાં આવી. એણે લેખનો આછો પ્રકાર તેજ કર્યો. નલિનિ જાણે કાષ્ટ સુખસ્વપ્ન માણતો હતો. દીવાના પ્રકાશમાં એના મુખ પરની કામળતા અને સહૃદયતા વધારે સૌમ્ય અને મોહક લાગતાં. પ્રતિમાએ આંખે કમળે અડકાડ્યું ને નલિનિ જાગી ઉઠ્યો. સામે નર્મ્ય વંદાલની પ્રતિમા ઉભી હતી. તેને એણે હાથ પકડી પાસે ખેંચી. જાણી નલિનિ ઉપકારવરા હૃદયે બોલ્યો: “પ્રતિમા, આવ આવ. આજના ધન્ય દિવસે તે સાચા પ્રેમના અને અંજનાએ વાતસલ્યના રંગમાં નવરાવી મને પાવન કર્યો છે. મારું શુષ્ક હૃદય આજે કૃતપ્રતાના ભાવમાં ભીંગાંધું રહ્યું છે.” આટલું કહીને પ્રતિમાની દુખતી આંખો ઉપર કમળ દાખ્યું અને તેણે એક મીઠું ચુંબન કર્યું. મૌનમાં દામ્પસલ્યવનની રસકલા વિરનરી રહી.

દયા કરશે કે ?

અનાથ આશ્રમ માટે

આશ્રમના મકાનનું કામ ચાલુ છે રસોડા, કોઠાર, બોજનશાળાનાં મકાનોમાં રૂ. ૮૦૦૦] ની તાકીદે જરૂર છે. આ મકાનો પર દાતાઓની ઇચ્છા મુજબ શિલાલેખ ચોડી શકાય છે.

:: વધુ વિગત માટે લખો ::

ઓન. સેક્રેટરી, હીંદુ અનાથાશ્રમ—મું વંદવાણ કેમ્પ.

વિશ્વનાથે બારણું ઉઘાડ્યું, “માયું” હતું તેજ દૂર મોઢું નીકળ્યું હા! શો ફેર ! તે હસતા તેજસ્વી મોઢામાં અને આ દૂર મોઢામાં.

ફોનદાર અંદર કહેયો “કેમ કે વિચાર કર્યો” ફોનદાર ધુરકયો.

“એ સ્પષ્ટ વાતમાં વિચાર શાનો ! મારે! નિશ્ચય અડગ રહેશે.” તેણે તિરસ્કારથી જણાવ્યું.

“હીક તો હવે” હાથ ઉઠા કરીને તેણે આમ જણાવ્યો નિશ્ચય અડગ રાખજો.” તેણે કહ્યું: ફોનદારે મુછ મરડી, “હલુ કહ્યું છું” માની જા.” વિશ્વનાથ અડગ ઉભો રહ્યો. “હ.....આજ રાત સુધીમાં પ્રભુ ભજન કરી લેજો.” ફોનદાર બહાર ચાલ્યો ગયો. બારણું બંધ થયું.

“રામસિંહ આજે નાંતે મારે લાં આવજો કેમ કોઈ ખતર મળ્યાં ?” ફોનદાર બોલ્યો. “હું પાછો રાત્રે તેને લાં ગયો હતો. ખુબ તમાસ કરી છતાં કે પતો મળ્યો નહીં. આસપાસ જોયું તો બે માણસનાં નદી તરફ પગલાં જતાં હતાં. રામસિંહે જણાવ્યું.

“અને રાત્રે શું કામ છે ?”

“આજાને ઉઘે મોકલવો છે.” હીક જેવી આત્મા: રામસિંહ ગયો.

પ

રાત્રિના અગીઆરનો સમય હતો, પાણી ઉઘકાયા. પહેલાં જેવુંજ સુદર મુખ વિશ્વનાથે નિહાળ્યું “આલો બાપુ બલદી કરો” ઇન્દુએ કહ્યું.

“ના ના મારાથી નહીં અવાય.”

બાપુ હઠ છોડી દો. તમારે માટે નહીં તો ગામ માટે પણ તમારે આવવુંજ જોઈએ. ઇન્દુના શબ્દે વિશ્વનાથના હૃદયમાં મોટી અસર કરી. ઇન્દુ અને વિશ્વનાથ એકદમ અંદર ઉતરી ગયા. અને પાણી મુકી દીધો.

એક લાતથી બારણું તુટ્યું. “ખુનીના ખંજર” અને રામસિંહે અંદર પ્રવેશ કર્યો. બધા ચમક્યા, તપાસ કરી પાણીમાં તડ દીડી. પાણી ઉઘકયો અંદર જાપલાયું.

બંને ઝપાટાબંધ દોડ્યા. દ્વરથી ચારેની

આંખ મળી, ફોનદારે બાર કર્યો. પથ્થર

અક્ષણમાં ગોળી પાછી આવી. ફોનદાર અને રામસિંહ બાર કર્યો જતાં હતા.

ઉપરે મરી ગયા હશે એમ ધારી બંને પાસે આવ્યા. ડ્રારકો પડ્યો, લાં કોઈ નહોતું. જોયું કે તેઓ પથ્થર ઉપર પ્રહાર કરતા હતા. નિરાશ થઈ બંને પાછા થયાં.

ફોનદારના હોંશ કાશ ઉડી ગયા. હવે પોતાનું શું થશે એમ ધારી તે કાંપવા લાગ્યો.

તરંતજ કેં યાદ આવ્યું.

તે અને રામસિંહ વેશ બદલી બહાર નીકળ્યા.

×

×

×

ઇન્દુ અને વિશ્વનાથ બહાર નીકળી પેલી ખીણોમાં ગયા. ઇન્દુએ વિશ્વનાથને ખવડાવ્યું પછી વિશ્વનાથ સુષ્ઠ ગયો. ઇન્દુ પાસેના એક ટેકરા પર બેસી ગાવા લાગ્યો. ખુનીના ખંજર અને રામસિંહે સુર સાંભળ્યો. બંને દોડ્યા. પાસે આવતાં તેઓ અટક્યા.

એ સુરમાં કેંક અજબજબ જાદુ હતો. તેના કાનને એક લીટી અક્ષણમાં “પ્રભ રંગ” શાને, બધું પાછળ પડ્યું રહેશે.”

એ એક લીટીએ ફોનદારના હૃદયને હલાવી નાખ્યું. સાંદનીના પ્રકાશમાં ફોનદારનું મોં દીપી નીકળ્યું. તે દોડ્યો ને ગાનારના પગમાં પડ્યો.

બીજો દિવસે સવારે સાત વાગે ગામના ચોરા આગળ એક જાહેર સભા મળી. ઇન્દુ, સત્યદેવ, વિશ્વનાથ, ફોનદાર વિગેરે ત્યાં હાજર હતા.

“મેં અત્યાર સુધી આ રાંક પ્રભને ખુબ દુઃખ દીધું છે. હજારોનાં ધન હુંટયા છે. વિશ્વનાથ જેવા સદુ પુરુષને રીવાબ્યા છે. તે બધાની હંધમાં માથું છું. મારા કુટુંબનો નિર્વાહ યાવ તેટલા પૈસા તેને આપી બીજા ગરીબોને દાન કરજો.” એમ કહી ફોનદારે તેને કાઢી અટકાવે તે પહેલાં પીસ્તોલ છાતીમાં મારી.

“હા, કેવો હૃદય પસંદ! !”

શ્રીયુત રાધામાઝ આણંદેશ આવડા
તરફથી સંવત્ ૨૦૭૦ સંમત ભેડ.

પકાંદુ દેવ

લેખક:

૨. હવણલાલ ભાતીદાસ ઠાકોર

જ્યો રે પુરસદની લેખાએ કહેલી
અનુભવની સાચી વાતને
ગાંધા કરીએ ત્યારે લાંચક, આ લેખની વસ્તુ
રિયતિ માટે વ્યર્થ પ્રયત્ન કરીય મા, અને જો
કદી તેના સહ માટે શંકા ઉદ્ભવે તો જુનું
પુરાણ વાંચ... હે વાત, દેવે વધુ ચર્ચા
કરશે તો તું નિરુદ્ધ બોલો બોલીશ...
તારી સ્મરણ પૈયામાંથી કદી મુજે રહેજે.

પૂર્વે, બહેન દાસે વર્ષ પહેલાં, જ્યારે
આપણા આપદાદા મૃત્યુગોક પર જન્મ લેવા
આનાકની કરતા, જ્યારે બ્રહ્માની પ્રથમ
કૃતિઓમાંના સાત મહર્ષિઓ પૈકી સમાધિમાં
મગ્ન થયે સંસારના જૂદા પ્રત્યે આગ કાન ધરતા,
જ્યારે ખુદ બ્રહ્માને પણ સૃષ્ટિ ચલાવવા ખાતર
રાતદિવસ વિચાર સ્વપ્નમાં ધુનમાં આવ્યાં પડ્યાં,
અને જ્યારે આવા સંજોગોમાં મૃત્યુગોકની
અખિલ સંપૂર્ણ અને વિરમ્ભિના ત્રાગવા-
માં અહીં તહીં જોડાતા ખતું ત્યારે સ્વર્ગલોકમાં
થી પકાંદુ દેવે તેમની ભેમગંદને ઉદ્ધાપ બેઠેલી
વર્તણૂકથી બ્રહ્માના દરબારમાંથી 'કાળા પાણી'

ની સળગા બોલે ભારતવર્ષની વરતીમાં
વખારો કર્યો.

ગમે તે પ્રકારે મૃત્યુગોકમાં ભારતવર્ષમાં
સૃષ્ટિનો વધારો કરવા સ્વર્ગલોકમાંથી જોને
ઉપલી સળ થતી તેને પ્રથમ અહીં આવવું
પડ્યું. તે સમયે 'કાળા પાણી'ની સળ એટલે
ભારતવર્ષમાં અવનરણ. પકાંદુ દેવના અસહ
ભાવે અને પદ્મીવાળા અન્ય દેવને કાળા
બેસાડવા બ્રહ્માએ આ પ્રમાણે શ્રાપ દીધો: "હે
પકાંદુ દેવ, તારી તકરારી ટેવને લીધે આજથી
તું ઉધે માથે ભારતવર્ષમાં તરકારી રહે 'કાળા
પાણી'ની સળનો ભોગી થઈ, ફળવ્યાધિનો.
પીડકારી થા; અને જો આવી તારી વર્તણૂક
ભારતવર્ષમાં કાયમ રાખીશ તો અન્ય કારમાં
આપનો ભોગી બનીશ." જેવી રીતે ધણા
મનુષ્યનાં બે નામ હોય છે...ક્યાં તો રાશિનાં
જ બે નામ કે ક્યાં તો એક રાશિનું બે બીજું
લાડનું.....તેવી રીતે આપણા દેવનાં પણ બે
નામ. પકાંદુ ને પકાંદુ દત્તા, પણ ધણાં ખરાં
તેમને પકાંદુ નામથી જ જાણખતા અને સંભા-
ળતા હતાં.

તકરારી દેવ એજ પકાંડુ દેવના ગુન્દાનું કારણ ન હતું. પોતે જન્મથી શોખીન તો ખરાજ. સ્વર્ગલોક અને ખાસ કરીને બ્રહ્માના દરબારમાં સર્વ કોષ ચાર અલંકાર..... મુગટ, હાર, પિતાંબર કે ચર્મ ને પાવરી..... સજ્જતા પણ પકાંડુ દેવને દમના વ્યાધિ ને છાતીની નળજાઇ ને લીધે પાંચમો પોશાક શાલ, પહેરવાની બ્રહ્મા તરફથી ખાસ પરવાનો મળ્યો હતો. તેમને એક દિવસ વિચાર સૂઝી આવ્યો કે પોતાના સીવાય અન્ય કોષ ચાર વસ્ત્ર સજ્જ અર્ધ ઉધાડા હરફેરે તે વ્યવહારિક દષ્ટિએ અનુચિત નહીં, તેથી પોતે તેઓને આકર્ષવા કે પોતાના શોખીન સ્વભાવને અનુસરી એક જાતની ફેશન દાખલ કરવા પોતાના શૌચિકને (દરજીને) પોતાને માટે બદલ શીવવા કહ્યું; અને તે કેવી રીતે સીવવું વગેરેની સર્વ માહિતી પોતાજ આપી.

તે સમયનું બદલ એટલે હાલની નાના સ્વરૂપમાં ફરી રજાજ ને હજીસુધી પણ જુદા પુરુષ ને ખાસ કરીને દેવાલયના પુનરી કે ધર્મના મહારાજ શીખાણમાં પહેરે છે. ધરાકમાં ને કમાણીમાં વંધારે ગણી તે જુના લોભી શૌચિકે એક ખ્યાનથી પોતાની પણ સર્વ અકલ હોંશીઆરી વાપરી પકાંડુ દેવને એક આદર્શ બદલ કરી આપ્યું. મસ્તક માટે ક્યાંતો સાફ મુઝ ને જટા રાખવી એવી રુઢિ સ્વર્ગલોકમાં હતી. હવે તે જુની દબને નાબુદ કરવા પકાંડુ દેવે પોતાના કૌરિક (વાલંદ)ને માથાપર જટાને બદલે 'ધારી' રાખવાનું કહ્યું. તે જમાનામાં 'કલીન શેષ' જેવી વસ્તુ હતી પણ તેનો પ્રચાર ફક્ત શોક પ્રદર્શિત કરવાજ થતો, અને જો આડે દિવસે કોષ પુરુષ તે સંખધી ફક્ત વાતજ ઉપાડતો તો તે નાર્મદ, બાપલો વગેરે વિશેષજ્ઞાનો બોગી બનતો. ટુંકાજમાં, દરેક પુરુષ મુછાળા દતા અને દાઢી...મુછના પ્રમાણમાં તેમની શક્તિનું

પણ તોલ કટાનું.

પકાંડુ દેવની મુછ અખિલ બ્રહ્મલોકમાં સાથી લાંબી ને જાડી હતી અને તેને તે એવી સફાઈથી સાફસુફ કરતા કે મુછના બે આંગ્રા બને કાનની આલુબાલુ પ્રદક્ષિણ ફરી તેના મુછમાં ફરીથી પ્રવેશ કરતા અને મુછ દાઢીની ગરજ સારતી હતી એટલે પોતે દાઢી તો રખાવતાજ નહીં. તે સમયે ક્રીમ, થ્રીસેન્ડાઈન કે હેર બ્રાઇલ નહીં દતાં, નહીં તો પકાંડુદેવ તે પૈકી એકનો તો જરૂરજ ઉપયોગ કરતે. તો પણ તે સર્વની ગરજ સારે એવું એ જમાનામાં શોખીન ગૃહમંદિરનું સુપ્રસિદ્ધ છત્રી (દીવળી) નું તેલ પકાંડુ દેવે સારી રીતે વાપર્યું. જેવી રીતે મુનીરસીંદીમાંથી તાજે પાસ થએલે કોષ ગ્રેન્ડુએટ નોકરી અર્થે તે ખાતાના ઉપરી અધિકારીને રજા મળવા માટે અપડ્રોટ બને તેવી રીતે કાર્તિક સુદ એકમને દિને ગોરખ સમયે જરવાના બ્રહ્માના દરબારમાં પકાંડુદેવ સર્વ રીતે સફાઈ થઈ દાખલ થયા. તેમને નવા લેખાસમાં જેઠ સભામાં બેઠામાંથી કોષ વિરમ્ય પામ્યા, કોષ તેમના શોખીન સ્વભાવને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા, કોષ તેમને ગાંડા ગણી હસવા લાગ્યા, કોષ તેમની એવી ઉદત વર્તણૂક માટે ગુસ્સે થયા (જે પૈકી બ્રહ્મા પડે ને સૂર્યદેવ પણ દતા), અને અન્ય કોષ એમની ખોડખાપણુ શોધી મશકરી કરવા લાગ્યા. સભામાં આવો અચાનક શોરબકાર જોઈ બ્રહ્મા અતિશય કોધાયમાન થયા અને પકાંડુદેવને બેમર્જદ વર્તણૂક માટે ઉપલેખ આપ દીધો.

ત્યારે પકાંડુદેવ ભારતવર્ષમાં ઉધે માથે અવતરતા દતા ત્યારે સૂર્યનારાયણનો ગુસ્સો ફરી ઉભરી આવ્યો, અને પોતે લાલચોળાને પકાંડુ ફરી તેને અપમાન દર્શાવવા પશ્ચિમ મહેલમાં પ્રવેશ કરી પ્રકાશદ્વાર બંધ કરવા કાળરાત્રિને

હકમ કર્યો. છેવટે પકાંદુદેવની તરફારી રૂપે ભારતવર્ષમાં પધરામણી થઇ. તે સમયે 'પાએ-રીઆ' (દાંતનો રોગ) હશે કે કેમ તે વીશે હણુ : 'રીસર્થ' (ઓળ) થઇ નથી, પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તે સમયે દાંતના ખાસ દાકતર તો હતા, કારણ કે તે જમાનામાં દર કોઇ વેદક શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હોવાનો દાવો કરતા. પણ વસ્તીના અભાવે, અને સર્વકોષ નાની ઉંમરમાંજ મોક્ષ માટે યોગ કે સમાધિમાં મર્યા રહેવાથી એવી સંસારની વૃથા ગમમથમાં આવ્યું, મારતા નહીં; નહીં તો પકાંદુદેવ તેમના વિચક્ષણ ને ચતુર શુભોદી ગમે તેમ કરી એ રોગની પીડાથી, અરે છેવટે ચોકડાં પણ મુકાવી મુકત તો થતેજ. તે ઉપરાંત દરેક જણુ આપ દેવામાં પણ કુશળ, હોવાથી રખેને બ્રહ્માના વચનને અનુસરનાર ખીજો-કારમો આપ મળે એ ખીકથી પકાંદુદેવ જેમ બને તેમ મૌન ધારણ કરતા.

બ્રહ્માની એક પ્રા અન્ય તદખીરથી મૃત્યુ લોકની ને ખાસ કરીને ભારતવર્ષની સૃષ્ટિમાં ધારે, ધારે વધારે થતો ગયો. ભારત વર્ષમાં મોનાનો યુગ યા સત્યુગ ચાલતો હતો. હીંદુઓના રહેઠાણથી તે હીંદુ કે હીંદુસ્તાન કહેવાયો. તે મૃત્યુલોકમાં સર્વ દેશો પૈકી સમૃદ્ધિની ટાચે હતો. સાચાઇ ને અંખ્યાત્મિક જ્ઞાનનો પ્રચાર દિનપ્રતિદિન વધતો જતો હતો. વિશ્વકર્તા, કુદરત અને તેની કૃતિઓ પ્રત્યે સર્વકોષનું વક્ષણ હતું. વનસ્પતિ ને બાહ્યપાદા કેડકેડાણે જોવામાં આવતા-તદાપિ પકાંદુદેવને આવા વાતાવરણમાં પોતાના સ્વતંત્ર ને ચીડીઆ રવભાવને લીધે વનસ્પતિ ને જનસમાજમાં આમળ આવવાનું અધરું થઇ પડ્યું. સ્ત્રી કે પુરુષ ભોજન માટે તેમનું અપમાન કરતું, પણ વૈદ્યસમાજને તેમની આવી પડતી. દશા જોઇ દયા આવી અને કુખ,

શરદી, વીંછીના દંખથી થતી પીડા, માન તંતુમાં થતો વિકાર અને નરકોરીનું કુટુંબુ ગંગેરે અવસરોમાં પકાંદુદેવને આમંત્રણ આપતા. આથી વૈદ્યસમાજની મદદથી પકાંદુદેવે હીંદેશ પર પોતાની સસ્તનતનો પાયો નાખ્યો. પરંતુ શાકભાજી તરીકે મળતા અપમાનથી તેમને ધણું માહું લાગતું. ખાસ-કરીને દુર્વાસા ઋષિ જે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં પણ તેમને ગણવામાં વિરુદ્ધ હતા તે જમારે જમારે તેમને જીએ ત્યારે તુચ્છ-કારી કાઢતા.

એક વખતે વૈશાખમાસમાં જમારે સૂર્ય-નારાયણ બરજીવાનીના મદમાં મસ્ત થઇ ક્રોડ કરતા હતા ત્યારે કે ખાસ જરૂરી કાર્ય અર્થે દુર્વાસા ઋષિ વનમાં ગયેલા ને ત્યાંથી પશુકુટિમાં પાછા ફરતાં તેમની નરકોરી પુટી. અનેક ઉપચારો કર્યા પણ કેમ કયું રુધિર બંધ થયું નહીં. એટલામાં તેઓ પૈકી એક ઠાવકા રહીને ખીતાં ખીતાં પુછ્યું : "પકાંદુને બોલાવીએ તો કેમ ?" રુધિરની વેદનાને લીધે હોય કે ગમે તે કારણ હોય પણ ઋષિજીએ સંમતિ આપી. પકાંદુને સુષતાં વારજ ઋષિજીનું નાકમાંથી નીકળતું લોહી બધ થઇ ગયું અને ઋષિજી ખુશ થઇ ગયા, અને કે વરદાન અર્પવાની વિચારમાળામાં મણકા ગણતા હતા. એટલામાંજ પકાંદુને પોતાનું ઋષિ પ્રત્યેનું જીવું વેર યાદ આવ્યું. 'સો દિવસ સાસુના તો એક દિવસ વડુનો' એ કહેવતને અનુસરી પોતાને ઋષિ તરફથી મળતા અપમાનનો બદલો વાળવા પકાંદુએ ઋષિજીને હસતાં હસતાં કહ્યું : "કેમ મુનિવર, છેવટે મારી ગરજ પડીને ?" જે ઋષિજી પકાંદુને વરદાન આપવા જતા હતા તે ઋષિજી જાતિસ્વભાવ મુજબ એકદમ ગુસ્સે થયા ને બ્રહ્માના વચનને અનુસરી તેને આપ આપ્યો : "અખિલ મૃત્યુલોકમાં વસુધાની

ગોદમાં હવે મારે મુખ રહી રહ્યા ફર.”
 પકાંદુને અંભાર સુધી ભારતવર્ષમાં જ રહી
 પીડાવાનું હતું પણ હવે તો સારા મૃત્યુસોકમાં
 અને તે પણ અનંતકાળ સુધી દુઃખ ભોગવવાનું
 થયું. આ વિચારે એમને નાસીપાસ કર્યો. દેવનાં
 ચક્ષુમાંથી ચોમાસાનાં ગંગાજી વહેવા લાગ્યાં.
 તેમણે મંદુગદ્દ કંઠે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી
 વસુધાને વીનંતી કરી: “હે પૃથિવી માતા,
 મારું રક્ષણ કે ભક્ષણ એ સર્વે અત્યારે તારા
 હાથમાં છે. હવે મારાથી અનેક ખાડા ટેકરાં ને
 કાંટાંની વાડરૂપી મુશીબતોને લીધે દુઃખના
 હુંગરો ચઢી શકતા નથી. ઉચ્ચ અભિવ્યથા
 તેમજ આદર્શ ભાવનારૂપી શિખરપર પહોંચી-
 વાનીં અનેરી આશા હતી પણ એ સર્વ હવે
 મિથ્યા છે. કિન્તુ હવે જો કે આશાનું કિરણ
 જંધાતું હોય તો તે તારી દયાપર છે. માવડી,
 હવે મને માર કે તાર.” પુરુષ કરતાં આ હંમસાં
 દ્યાંજી તો હોયજ. પકાંદુની અસલ ને નવીન
 રિચ્છિમાં પરિવર્તન જોઈ દેહીને પણ આંસુ
 આંભ્યાં. તે દીકરાસો આપતાં બોલ્યાં, “ચડતી-
 પડતી એ કુદરતનો નિયમ છે. દેખીતી રીતે
 પડતીમાં દુઃખ વધારે લાગે છે પણ એ દશામાં
 જોટલાં અનુભવ મળે છે તેટલા બીજી દશામાં
 મળતા નથી. ભાષ શાંત થા, હીમત રાખ અને
 શુભાશાવાહી બન.”

પછી હુવાંસા મુનિ પાસે દેવી ગયાં
 અને પકાંદુ પરનો ગુન્હો માફ કરવા
 વીનવ્યું. વળી તેની મદદથી ઋષિજીનું રુધિર
 બંધ રહ્યું એ વાત વીસારી ઉપકારનો અદલો
 અપકાર કરી તેની જીંદગીપર કાતર મુકવી એ
 અનિષ્ટ છે, વગેરે વગેરે વાક્યોથી વસુધાએ
 મુનિનું મન વાળ્યું. પછી ઋષિજી બોલ્યા, “હે
 દેવિ, તારી પ્રાર્થનાને ખાતર મારું વચન છે કે
 એ પકાંદુ અતેક નામથી ઝોળખાઈ કળિયુગમાં

તેમણે ખાસ કરીને વીંસમીસદીમાં હીંદુસ્થાનમાં
 ઉચ્ચતમ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરશે, અને જો કે હું
 મારું અસલ વચન પાકું બેચી લેવા દીકરી
 છું તથાપિં જ્યારે જ્યારે કોઈ પકાંદુને સેવન
 કરશે ત્યારે સેવન કર્યા પહેલાં તે ચકિતના ચક્ષુ-
 માંથી અશ્રુ ટપકશે.

પુરુષ યંદને સ્ત્રીની ગોદમાં આશ્રય લીધાથી
 સર્વકોષ પકાંદુને હુંગળી કહેવા લાગ્યા. આ
 અપમાન તેનાથી સહી શકતું નહોતું. હીંદુસ્થાન-
 માં અંદોળક ધન છે અને દેશમાં સોનાના રથ
 દરેકરે છે એવી સમજીની અનેક વાતોથી પરદેશી
 એ વેપાર માટે આવ્યા, અને પાંછા ફરનાં
 પકાંદુને સાથે લેતા ગયા. હીંદુસ્થાન સીંચાય
 અન્ય દેશમાં તેના શોખીન અને સ્વતંત્ર સ્વભાવ-
 ને લીધે પકાંદુનો ધારે ધીરે પગપેસારો થશે
 અને બટારા સાથે મિત્રાચારી થઈ. આ નુબો
 મિત્ર સ્વભાવે હાજર જવાખી, ખુશામતીઓ
 અને સર્વકોષને રાજીરાખવા પોતાના સ્વમાનના
 દરે બનતો પ્રયત્ન કરતો. જેથી દરેક જથ્થો એ
 તે અવસરમાં તેને નિમંત્રણ કરતું. દેશ ને આંખો
 હવાને અનુસરી પકાંદુએ પોશાકમાં વધવંટ
 કરવા માંડી. પરંતુ કોઈપણ દેશમાં પાંચથી તો
 આઠાં વસ્ત્ર તે પહેરતા નહોતું. તે જુરાં જુદાં
 દેશમાં જુદા જુદા નામથી ઝોળખાતાં લાગ્યા.
 ભરતી અને કાળ કોઈનાં ઝાલ્યાં ઝડાતાં
 નથી. હીંદુ દેશમાં યુગ પછી યુગ અદલાવા લાગ્યાં.
 કળિયુગ આવી પરંતુ એ અન્ય દેશની પ્રજા તે
 પર ચઢાઈ કરતી, તેની દોલત હુટતી, હીંદુ
 ધર્મને વરળાવતી જે થોડા કાળ એવા આરામ
 ભોગતી વિદાય થતી. ઉવટે વેપારી તરીકે ગોરા
 લોક આવ્યા, ને રાજ યદ્ય એહા. તેઓ પકાંદુ
 સાથે બટારા, ટમેટા, કોળીચ વગેરે પણ લાવ્યા
 પોતાના સ્વભાવ મુજબ બટારાએ હીંદુસ્થાનમાં
 પણ પગ પેસારો કર્યો, અને અંદર અંદરની

મહાત્મા, કૃષ્ણા, કૃષ્ણા વગેરે દુઃખીના મહા-
સામરમાં દેશ કુખમાં ખાતો હતો એટલે તે
શબો પથ્થુ ખરો. પથ્થુ ભારતવર્ષની આવી
પરિસ્થિતિ જોઈ પકાંડુને વધારે સાક્ષવા લાગ્યું
ને પોતે જે સ્વેત રંગનો હતો તે પરદેશીઓની
ખટપટી વર્તણૂકને લીધે ગુસ્સાથી-સાહચર્ય
ખન્યો. પકાંડુનો મિત્ર-ખટાટા-પોતાનો મોઝમો
દર્શાવવા ઠેકઠેકણિ તેને મુલાકાત (Introduc-
tion) કરાવતો, અને જો કે પહેરવેશ ને
રંગમાં ફેર ખટલીને લીધે પ્રથમ તો સર્વ હોદી
વિચારમાં પડ્યું પથ્થુ મોઢાની સુરત-નીકાળતા
તેઓને પકાંડુની જુની ઝોળખાણ્યાદ આવી.
તેને ઉચ્ચ અને સુગ્રિહિત વર્ગ કંદા તરીકે, એ
વર્ગ કુંગળી તરીકે ઝોળખવા માંડ્યું. પરિ-
જ્ઞામમાં ખટાટા કરતાં કંદાની આખર વધતી
આવી, એટલે "રૂઢે હોય તે હોઠે આવે" (Blood
is thicker than water) એ જેનું થયું.
વાંસની પાપડી વિનાતો સર્વ પાપડી વર્ગ કંદા
પ્રત્યે મોઢમાં પડ્યો. ફેરીકા નામની એક લીલી
ઝોંઘણી સજેલી કુમારિકાએ પોતાના પિતા
આંખાખાણથી વીખુટી મડી કંદા-સાથે ગાન્ધર્વ
બંધન પથ્થુ કર્યાં.

પારસીઓ જેઓ ચઢતી વ્યક્તિનું અવકરણ
કરવામાં ગર્વ માને છે તેઓ તો કંદાને
પોતાનો મહેમાન તરીકે ગૃહમાંજ રાખતાં. તેમણે
તેને વર્ષોસન પથ્થુ ખાંધી આપ્યું. હજી હોંડુ કોમ
કંદાની જુની પુરાણી કથા વીસરી ગઈ ન હતી.
હોંડુ આઓ તેને સાલ સાલ્સાવાળી ખાપડી કઢી
ચીઢવતી. પથ્થુ કંદાને શુક ગૃહમાં ધનની દશા

બેઠી હતી. એટલે સર્વ ઠેકાણે તેઓ પાંચા તેની
તરફેણમાંજ પડ્યો. પરંતુ જ્યારે દશમાં પથ્થુ જાણિ
બેઠ ગણી કુસંપ અને ગર્વમાં મરત થતી હોદી
પ્રજા પ્રત્યે તે વધારે ને વધારે ગુસ્સે થઈ સાલ-
ચોળ ખનવા લાગ્યો. શરૂઆતમાંજ જાણણું ને
ગરબા ગાંડા વૈષ્ણવ સીવાય સર્વ કોષ પોતાને
લાં કંદાને અવારનવાર નિર્મંત્રણ આપતાં
તેમનું જોઈ પેલા પથ્થુ તેને જાનામંત્રી તોડતા.
વીસમી સદી આવી પહેાંચી, ન્યાતમાં નહીં પથ્થુ
મીઝખાનીમાં, ખુદલી રીતે નહીં પથ્થુ ખાનગી
રીતે, સોઠમાં નહીં પથ્થુ ગોડીઆઓમાં કંદાને
ગાનતાન સાથે મોલાવવાનું શરૂ થયું. આ નવીન
સમાજ સુધરેલો ને શોખીન સમાજ તરીકે
ગણાવા માંડ્યો, જેણે અસલ સ્વતંત્ર સારત
વર્ષના પકાંડુને આધુનિક પરંતુ હોંડુસતાનમાં
કંદા તરીકે ઠેકઠેકણિ પ્રતિષ્ઠા વધારી; ધર્મના
ખોટા ઢોંગી ને ખગલગત આ સમાજની સન્મુખ
કંદાનું અપમાન કરતાં પથ્થુ પેરોક્ષ રીતે તેને
લાઠ લડાવના હતા. બહે તેવા પ્રકારના લોક
સમાજની બીકથી કંદાનું અપમાન કરી આડાં
કાન ધરતા હોય, પથ્થુ સમય એક એવો આવશે
કે કાર્તિક સુઃ એકમને દિને-અઘાના દરબારને
દિવસે દેરાલયમાં ભરાના અલકૃટમાં પથ્થુ પકાંડુ-
ને ખુદલી રીતે આમંત્રણ મળશે. તેજ પકાંડુની
ગૌરવની ટોચ, તેજ ખરો હડકડતો કળિયુગ.
સારેજ કળિયુગની પથ્થુ અવદશા. તેજ મૃત્યુ-
લોકનું પરિવર્તન. સાતેજ ફેરી ભારતવર્ષમાં
સલયુગનો હૃદય થશે. દેરાપર સમૃદ્ધિની ધૂળ
ફરફરશે અને પલાંડુદેવ ઘલાની સાથે સમાધાની
કરી તેમની અસત્ત રિયતિએ પહોંચશે.

આપણા પ્રમુખ :

આચાર્ય આનંદશંકર

લેખક :

રા. કનેયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ,

૨૦ મન તત્ત્વજ્ઞાની નાનો જીની કહી ગયો છે કે જો માનવ દુષ્ટ જોને પિચ્છારે છે, તે મનવ જ્ઞાતિને પિચ્છારે છે, એ સૂચને હું માન આપતો કેવાથી જ્યારે મને કહેવામાં આવે, કે કેાઈ માણસ ધણો સદૃશ્ય છે ત્યારે તેને માનવ જ્ઞાતિનો શયુ ગણી તેનાથી હું જરા દર નાહું છું.

એ આપણા પ્રમુખ સાહેબ વીરો અનેક કહેતોઓ સાંભળેલી. જુના જમાનાના સદૃશ્યોની તે મૂર્તિ છે; તે ત્રિકાલ સંસ્થા કરે છે; તે વચન કે વર્તનમાં કદી રખસન કરતા નથી; તે કોઈની સાથે ચુસે ચતા નથી; તે ઉતાવળું પગલું કદી લેતા નથી... વગેરે વગેરે વાચકઓ મેં સાંભળેલી. જ્યારે જ્યારે એ, સદૃશ્ય ભાષે ઉત્તમલાલને ત્યાં આવતા અને તેમની પહેલા માળની ઓડીઓ આગળ થઈ ત્રીજે માળે મારી ઓડીઓમાં મારે જવું પડતું, ત્યારે બાળપણમાં અધારી રાતે આમલી આગળ થઈને જતા ગાયત્રી મંત્ર બધી હું ઝપ ટાડી જતો, તેવીજ રીતે ઉત્તમલાલભાઈનાં બંધ બારણાં હું વટાવી જતો. કોઈક વાર અમે મળી

જતા અને સંવ્યતાભરી થોડીક વાનગી કરતા. પણ પ્રમુખ મહાશયના મોઝારામણ હાર્ય પાછળ સકાચારી, શિષ્યાચારી અને સ્વે મહિમામાં રચિત એવું રસમન જેને શકેપ નથી એવું પ્રાણી છે એ વાદ લાગી હું દર ને દર રહેતો... મુરખી નસિંહરાંવભાઈ ધણી વખત એમની પ્રશંસા કરતા. એ પ્રખર વિદારશાસ્ત્રી નો કોઈથી વાદવિરોધ થયો છે કે હું મુગો રહેતો...

૨

ઓવીસમી, સપ્ટેમ્બર - ૧૯૨૬ ને દિવસે ગાયકવાડ સરકારે વિધિપદે ચડી બેસીને આગ કંદી કે વડોદરામાં વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાની યોજના ધડાં એક સમિતિ નીમવી; અને તેમાં પ્રમુખ મહાશય અને મને નીમવા અને એ એક સમિતિમાં બેગા મળાયા તે સમિતિનું શું થયું તેના સંકલ્પવિકલ્પ કરતો હું એ સમિતિમાં કામે કરવા તૈયાર થયો.

દશમી ઓક્ટોબર ૧૯૨૬ ને દિવસે તે વખતના દીવાન સર મતુલાલ મહેતાના નિમંત્રણે, મધુરી ઠાંડીમાં, વડોદરાના રેલવે, કે ઉત્તરો. લાંબી મને વડોદરા રાજ્યના અગ્રેષ્ઠ

અતિથિગૃહમાં.
લઈ જવામાં
આવે. આ
શ્રેષ્ઠ અતિથિ-
ગૃહ દેશી
અતિથિગૃહથી
અનેક રીતે
ચીજોનું અને
સગવડનું છે.
પણ, મારા
સદયે ગી જોડે
નિકટના સ્વયં
વાય તેથી મેં
સ્વદેશી અતિ-
થિગૃહમાં રહે-
વાનો સંકલ્પ
કેળો. આને
મરિયાં મેં
પ્રમુખ મંદા-
રાય જોડે એક
મહીનો રહેવા-
નો હુકમ
લાઈ મને મળ્યો.
અમે એક બીજાને મળ્યા. હવે મારા
મનમાં ખ્યાલ હતો. પ્રમુખ મહારાજના મનમાં
પણ હશે. ખ્યાલ. આજો વાર-ટકો. હોય એમ
મેં જાણ્યું નથી.

વડોદરાનારેણ શ્રી. ગાયકવાડ સરકાર.

૩

વડોદરા વિદ્યાપીઠની સમિતિની કાર્યાલય
નિર્મિત છે. અમારા જે ઉપરાંત તેના ત્રણ
સભ્યો તે પ્રમુખ પ્રો. વીજરી. ડૉ. કુવરજી નાયક
અને મી. મુંકાં. પ્રો. વીજરીની મુખ્ય લાયકાત
એમની ગોરી ચામડી હતી. એમની શક્તિ હજાર
પ્રમુખ મંદારાજ અને દસંદજીર હું મળીએ

તેનાથી પણ
વધારે હતી.
ગાયકવાડ સર-
કાર પાસે સાહે-
બ તરીકે મને
તે વખતે જઈ,
વિદ્યા પીઠની
ખાખ તમા
હુકમ લાવવાને
તે શક્તિમાન
હતા. એ જાતે
જલા હતા;
બીજા વિદ્યા-
પીઠાની વ્યવ-
સ્થાથી ઝાઝા
પરિચિત ત
હતા; અને
બીજા વિદ્યા-
પીઠાની નિય-
માવલિઓ,
કાતર અને
શુદ્ધ એ ત્રણ-

ની મદદથી નવી વિદ્યાપીઠ થઈ શકે છે
એવા સિદ્ધાંતોમાં તેમને નિશ્ચય શ્રદ્ધા હતી. તે
ઉપરાંત પોતે ગામડી નીશાળના મહેતાજી અને
અમે જાણેના ચાર એકડીઆના છોકરા એવા
કેક ખ્યાલ પણ એમ હતો.

શરૂઆતમાં, અધ્યક્ષસ્થાને બેઠેલા પ્રો.
વીજરી સમજતાં જરા મુશ્કેલ પડે એવી દલીલ
કરતા હતા. આપણા પ્રમુખ તેમને ક્યારના
સમજી ગયા હતા અને મીઠાસથી, પોતે મંત્રક
કરે છે એ ન સમજાય એમ, અનુમતિ દર્શાવનાં
હતા. જરા મેં મતભેદ દર્શાવ્યો એટલે આગળના
આવડે વિદ્વાતવારી સુદા કરતાં સાહેબે હુકમ

કર્ણે કે હવે વાત બંધ કરો. એ વાત પુરી થયે તેમણે પેન્સીલ લઈ તેના ટપકારાથી વાદ અટકાવવાનો પ્રયોગ આરંભ્યો. કેટલાંએ વર્ષો થયાં નીશાળનું વાતાવરણ છોડ્યું હોવાથી મારે તે એમને ખાડાજુક મંગાવું. સાર પછી મારતર ગીરી કરવાની ટેવ એમણે કેંક છોડી. વીસ દહાડાં વહી ગયા અને મને વડોદરા રેલેશન પર વળાવ્યો ત્યારે એમને નીરજન-વળી દેશે.

ત્યાર પછી ગામકવાડ-સરકારે એમને નીશાળ તજવાનો હુકમ કરવાથી એકસે હાથે એમણે થોળના પુરી કરી. તે થોળના બાકીના સળ્યોએ સ્વતંત્રમને પાછળથી ફેરવી. પથુ ઓગણીસમી માસ ૧૯૨૭ ને દિને વડોદરા વિદ્યાપીઠની નવી સર્જની કિલિજ પરથી અરતઃપચ્ચેસો એ મહા-મહ ફરી ઉગ્યો નથી.

ખીજ સભ્ય તે ડો. કુંવરજી માયક. તે એટલા નિકટ સંબંધી છે કે એમના પરિચય માટે થોડીક લીટીઓ આશી થાકે તેમ નથી. બધાને ભોગ રાખવા તે મથતા હતા. ગુજરાતમાં શુદ્ધ અને ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાન પ્રસારણ એ એમના જીવનનું એક મુખ્ય ધ્યેય છે, અને એ ધ્યેય વિદ્યાપીઠદ્વારા સફળ થાય એમ તે ધૃષ્ટતા.

પાંચમા સભ્ય બાપુ મુકરજી ઓડસકડેનાં ઝેન્નુએટ, ગાયકવાડી રાજપનાં સજા, અંગ્રેજ બંગાળી, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ચારે ભાષાનાં સાહિત્યના શોખીન, રસિક વાર્તાલાપી આ મોજાલા બંગાળી અને તેમનાં વિદ્વાન, સુચીલ અને મોહાશબાષી પત્નીની મૈત્રી પથુ ત્યાંજ યથઃ મુકરજી હંપતિ જોડે દિવસ ગાળતાં વખત જતા તેનું બાન રહેતું નહોતું. બાપુ મુકરજી સરકારી હક્કનું સંરક્ષણ કરતા, વારાફરતી બધાની મરકરી કરતા, નહીં તો અંગ્રેજ કવિઓની પદાવલિ ઉચ્ચારી સામાન્ય વાતને મહિમાભર્યું રૂપ આપતા. ૧૯૨૭ ના મે મહીનામાં રીપોર્ટ લખ-

વા માટે એ મારે લાં અનેક દિવસો રજા તે સમયની મીઠી યાદ હજી તાજી છે. દરરોજ અમે લખતા કે લખાવતા; કલાકોના કલાકો અર્થ કરતા, સાંજે ફરવા જતા, રાતે સીનેમા સેવતા.

૧૯૨૭ ના ઓગસ્ટમાં વડોદરા સમિતિનો રીપોર્ટ છપાઇ ગયો. અમારી મહીનાઓની મહેનત પુરી થઇ. હજી માયકવાડ સરકારે એ રીપોર્ટ બહાર પાડ્યો નથી. અને વડોદરાની વિદ્યાપીઠ જે અમારા પાંચ જથ્થાનું અને સાર સર-અનુભાષ નંદરાંકર મહેતાનું એક મખ રચ્યું હતું, તે સ્વપ્નારૂપેજ રહેશે એમ લાગે છે.

૪

હવે આપણા નાપક તરફ વળીએ. પ્રમુખ મહાશય અધ્યક્ષ વીજરીને તેમજ આસપાસની પરિસ્થિતિને જોઈ પહેલેથી શ્રદ્ધા ખોષ બોલતા. ગમે તેવી ગંભીર ચર્ચામાં તે હાવે શોરે બહુજન ટેકડી કરી રહેતા. અને કેટલીવાર મારે વહીતરું જોઇ કહેતા, 'મહેનત કરશો તોએ વડોદરા યુનીવર્સીટી નથી થવાની અને મહેનત નહીં કરો તોએ નથી થવાની ! બ્રાહ્મણો ભવિષ્યવાણી નથી કરી શકતા એમ કોણ કહી શકે !'

વિદ્યાપીઠોનો એમનો અનુભવ પછે પછે એમને બધાને ઉપયોગી થઇ પડે. ઉત્તર દીક્ષાનતી લગમજ બધી વિદ્યાપીઠોનો એમને અનુભવ છે, અને આંતર વિદ્યાપીઠ સમિતિના તે સભ્ય હોઇ બધી પદ્ધતિઓ એમણે જોઇ, બધી અમલમાં મુકી છે. યુરોપીય યુનીવર્સીટીની વ્યવસ્થાના પથુ એ અભ્યાસી છે. એટલે અમારા અધ્યક્ષ વીજરીને તે ધરીકમાં સેનેટ અને સીડીટ વચ્ચેનો ભેદ, ધરીકમાં રા. મુકરજીને અંગ્રેજ અને હીદી યુનીવર્સીટીઓ વચ્ચેનો ભેદ, અને મને સંશોધનની પ્રચલિત પદ્ધતિઓનાં રહસ્યો સમજાવવા.

અમારા વાગ્યુદો અનેક રજુમુમિઓ પર

આપણા પ્રમુખ: આચાર્ય આનંદશંકર

રા. છગનલાલ પંડ્યા
: સ્વાયત મંડળના પ્રમુખ :

ધર્તા, સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે સત્તાની વહેંચણી થતી હોય તો હું અને પ્રમુખ મહારાજ એક તરફ અને સામે બાકીના ત્રણ ચર્ચા જતા. વિદ્યાર્થીની કેળવણી સંસ્કારપ્રધાન હોવી જોઈએ કે માત્ર ઉપયોગપ્રધાન તે વિષયમાં પ્રમુખ મહારાજ, મુકરજી ને હું સંસ્કારપ્રધાન તરફ રહેતા, અને અધ્યક્ષ વીજરી અને ડો. નાયક સામે પક્ષે ઢગતા. ગુજરાતી પ્રધાનપદે જોઈએ કે સંસ્કૃત, તે પ્રશ્નમાં આપણા પ્રમુખ અને મુકરજી એક તરફ અને ડો. નાયક, અધ્યક્ષ વીજરી ને હું બીજી તરફ.

ગરમમાં ગરમ ચર્ચામાં પણ પ્રમુખ મહારાજના વિનોદ-રસનાં ઝરણાં છુટ્યા કરતાં અને તેમની મીઠા મોઢાની બાજુ વાતને નવી દિશા આપતી. થોડામાં થોડું કામ કર્યો પછી વહેલામાં વહેલાં વચ્ચે તે અમે બધા ચર્ચા પીવાના થઈ જતા. અને સાંજનાં પંજી જલદી કોમ આડોપી નિવૃત્ત થતા.

અગત્ય છે. અધ્યાપક ન થયા હોત તો તે ધારા-શાસ્ત્રીઓમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન લેત. સાક્ષીની તપાસણીમાં અણુગણ્ય એ એવી દિશા તરફ વાતને લઈ જતા કે સાક્ષી એમના ધાર્મિક પ્રમાણે કહેતો. એક વખત મોટા સંસ્કૃત પંડિતો અંગ્રેજ કેળવણીનો વિરોધ કરવા લાગ્યા. અમે બધાએ તો નિરાશામાં વાત પડતી- મુકરજી રા. આનંદશંકરભાઈએ સંસ્કૃત ભાષાના અને સાહિત્યના એમના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી પંડિતોને જીત્યા અને છેલ્લી વારે તેમની પાસે અંગ્રેજ ભાષા શીખવાની જરૂરીયાત કબુલ કરાવી.

સર. મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા.

પ્રમુખ મહારાજની વાત કરવાની રીત થોડેક સુધી સર્પની માફક લીરો, સુંવાળો, આસપાસ વીંટાઈ વળે છે અને યુગળાવે છે. ફેર એટલોજ કે છેલ્લી વારે પણ તે ડંખ રેતી નથી, પણ મીઠું અમીનું બિંદુ મોઢામાં મુકરજી જણે યુગળાવનારનોજ વિજય થયો હોય એમ બતાવે છે.

એક ગૃહસ્થ સંસ્કૃત સાહિત્યને પ્રધાનપદ

પ્રમુખ મહારાજની સમજાવવાની રીત આપણી સામે પ્રજોજ વિરોધ દર્શાવતા હતા,

આનંદશંકરભાઈ તે સાહિત્યના અભ્યાસથી મળતી તાલીમની કીમત (—Educative value) આકતા હતા. સામે પક્ષકાર કે સમજે એમ એમને લાગ્યું નહીં. ધીમે રહીને એમણે વાત ફેરવી : “ જુઓના ” પ્રમુખ મહાશયે કહ્યું : “વેદના ત્રણ ભાગ : સંહિતા, બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, પછી જેમ શુદ્ધ વિજ્ઞાન—Pure Science— અને ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાન (Applied Science) તેમ સાંખ્ય અને યોગ, ન્યાય અને વૈશેષિક વેદાંત અને મીમાંસા.” સામે પક્ષ આવા વિજ્ઞાનમય ભેદ જેમ સંતોષ પામ્યો અને તેણે કહ્યું : “ મને ખજાર નહીં કે સંસ્કૃતમાં આટલું બધું છે । ” પ્રમુખ મહાશયનું ગાંભીર્ય અભેદ હતું.

એક વખત પ્રમુખ મહાશયને મહાત કરનારો સાક્ષી મળ્યો. પૂર્વાશ્રમમાં એ લાઇ પ્રમુખ મહાશયના શિષ્ય હશે. જુગતી પુરી યવા પછી સાક્ષીએ બખઢાથી ઉચી ડેજવણી સંબંધી એક રહી ગએલી વસ્તુ સુચવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. “Sir, Sir, if you have a University see that indecent books are not prescribed for the examinations. (સાહેબ, જે યુનિવર્સિટી સ્થાપે તો પરીક્ષા માટે બિખત્સ પુસ્તકો રાખશે નહીં.)

મેં એકદમ ઉચું જોયું : “ What do you mean by indecent books ? (બિખત્સ પુસ્તક એટલે ?)

સાક્ષીએ અભયખીથી મારી સામું જોઇ કહ્યું : “Sir, books like the ones we were taught;—like Jane Austin's Pride and Prejudice. ”

(સાહેબ અમને શીખવવામાં આવતી હતી તેવી. જેન ઓસ્ટીનની પ્રાઇડ એન્ડ પ્રેજ્યુડીસ જેવી)

ઓ પ્રહુ ! ગરીબ ખીયારી શિષ્ટાચારી સીધી, સરળ જેન ઓસ્ટીન આને બિંબસ પડી । હું ખોલી ન શક્યો.

લાઇ મુકરજીએ પ્રશ્નાવલિ ચાલુ રાખી. “Jane Austin indecent ! what do you say to sanskrit works like Shakuntala.” (જેન ઓસ્ટીન. બિખત્સ । ભારે શાકુંતલનું શું !)

“.....and Janaki Haran ! ” (અને જાનકી હરણનું ?) મેં ઉમેર્યું.

સાક્ષી જરાક અંચાણો. પછી તેણે ચાર તરફ જોયું અને વિજય દર્શાવતા હાથથી કહ્યું : “ Ha, Sir, Sanskrit is different ! we studied under Prof. Dhruv ! He always used to explain away obscenities.” (હા. સાહેબ ! સંસ્કૃતની વાત તો જુદી. અમે તો આચાર્ય દુવ્રવા હાથ નીચે શીખેલા. બિખત્સ વાતો એ એવી આડી અવળી સમજાવી દેતા હતા.....)

“ અરે વાહ ” મેં કહ્યું ; .....અમે બધા હસી પડ્યા.

પ્રમુખ મહાશયના કાનમાં મેં ઉમેર્યું કે ‘ મને તમારી આ ખુશીની ખજાર નહોતી. ’ તે મનમાં ‘ Et tu Brute ’ બોલ્યા કે કેમ તેની મને માહિતી નથી.

આપણા ઘરમાં ધીસોડી ફરે છે, આપણા તળાવોમાં મગર વસે છે. આપણને સાધારણ રીતે ધ્યાન રહેતું નથી કે લાખો વરસ પૂર્વે જ્યારે આ પૃથ્વી પર મનુષ્ય જાતિ જન્મી નહોતી ત્યારે એ ધીસોડી ને મગરના પ્રખંડ પૂર્વજો એંશી કે સો શીટ લાંબા મકરાધિરાળો આ વિશાળ પૃથ્વી પર એક ચક્રે રાજ્ય કરતા હતા. અત્યારે કેટલેક કહે કે ધીસોડી અને મગર આવા પ્રતાપી પૂર્વજોના અવશેષ છે તો માનીએ પણ નહીં....

મંારા કેટલાક મિત્રો જુના જમાનાના નિર્જલતા તેમના હૃદયમાં સંચાર કરતી નહીં. કેટલાક શૂદ્રસેની વાત કરતા હતા. એ સદ્ગત તે હડાપણનો બંડાર ને પ્રતિષ્ઠાના ઇગરદારો હતા. આ સદ્ગતોની ચારિત્ર્યલાવનાના અવરોધ મેં જોટલા જોયા તે બધા એ સદ્ગતો માટે બહુ

માન ઉપગમે એવા નહોતા.....

મેં. રા. આનંદશંકરભાઈને જોયા ને ઓળખ્યા; અને કોઇ જનનવર શાસ્ત્રી નહ સંસ્થિતા મકરાધિરાજને રાજબાઈટાવર જેટલી સોણટની પુંછડી પાછાડતા, કવીન્દ્રેડ પરથી ચાલી આવતા જુએ તેમ એ સદ્ગતોની રમરણુ વશ્ય સંસ્થિમાંથી આવી હોય એવી જીવંતી-જ્યોત વ્યક્તિ જોઇ.

એ દરેક પ્રકારની પાકાઈ સમજી શકે છે અને ધારે તો વપરાશમાં લઈ શકે છે; પણ એ એનો વપરાશ કરતા નથી કરંણુ કે પાકાઈને ડહાપણું અંગ માને છે, આક્રમણું શસ્ત્ર ગણતા નથી. આ પાકાઈ ન્યાયવૃત્તિના પાકા ઘાટો વચ્ચે યદનેજ વહે છે.

એમની ન્યાય વૃત્તિ બધી વસ્તુને સતત પ્રયત્ને ને સાવધાન દષ્ટિએ ન્યાય આપવા મથે છે. આ વૃત્તિ ધણા ન્યાયી કહેવાતા પુરો-ની માફક અભિપ્રાય બાંધવાની અશક્તિ પર રચાઈ નથી. બંને પક્ષ વચ્ચે ઝોલા ખાતી નિરાધારી કે પોતાના સિદ્ધાંતના અસ્પષ્ટ દર્શનથી ઉદ્ભવતી શિથિલતાનું પણ પરિણામ નથી. પણ દરેક દષ્ટિબિંદુને સહાનુભૂતિથી સગળવા-થી મધ્યસ્થ સત્ત્વ સમજશે એવી અડગ શ્રદ્ધાથી સદાએ પ્રેરાયેલી છે.

સદ્ગત સર લક્ષ્મીભાઈ શાહની ન્યાય વૃત્તિ અજોડ હતી. એના જેવા નિષ્પક્ષપાત ન્યાય મૂર્તિ મેં જોયા નથી. અમે વડોદરા હતા ત્યારે એ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા, અને તે વખતે આ બંનેની ન્યાય વૃત્તિની તુલના કરવાનો પ્રસંગ મને મળ્યો. લક્ષ્મીભાઈની ન્યાયવૃત્તિ અન્યાય યર્ધન્ય એવા ધાકથી સત્ત્વ શોધવા પ્રયત્ન કરતી. આપણા પ્રમુખની ન્યાયવૃત્તિ દરેક વસ્તુની યોગ્ય કીમત બહાર આવે એવા મુદ્દાથી સત્ત્વ કરતાં ખરું Perspective શોધતી.

ધણી વખત બંને પક્ષનું ખરું ખોટું જોવા જતાં લક્ષ્મીભાઈ પોતાનું દષ્ટિ બિંદુ વીસરી જતા, પ્રમુખ પોતાનું દષ્ટિબિંદુ કદિ વીસરતા નહોં અને સામે પણ તે ન વીસરે તેની ચોકસી રાખતા. લક્ષ્મીભાઈ રવલાવે સરળ, એટલે એમની વૃત્તિ કોષાકવાર અંચવાઈ પડે એવી. પ્રમુખ મુસદ્દી એટલે તેમની વૃત્તિ પોતાનું રચાન અને કર્તવ્ય ક્ષેત્ર સદાએ સાચવતી. સદ્ગત જાણીને અન્યાય નહોં થવા દે એમ બધાને વિશ્વાસ હતો; પ્રમુખ દરેક દષ્ટિબિંદુને ન્યાય આપશે એવી શ્રદ્ધા પ્રગટાવે છે. એમની ન્યાયવૃત્તિ ન્યાયાધીશની નથી, ગુરુની છે.

૫

પ્રમુખની વિશાલ જ્ઞાતિ દરેક પ્રશ્ન જોઈ કે સમજી શકે છે. એ માત્ર વેદાંતી છે; વિચાર પ્રધાન છે, દિમગીરી સમી 'દ્વંદ્વ'થી, જુઠી કરતી ઠંડી પ્રસારે છે, એવો કેટલીક દિશામાં પ્રયત્નતો ખ્યાલ ખોટો છે. ધણા સુંદર ભાવોના સુદૃઢ ભેદો તે દર્શાવી શકે છે. તેમની રસિકતા દરેક ભાવમાં સમતોલપણ ખોયા વિના રસ લઈ શકે છે. તેમની સારકારિતા દરેક શબ્દને આચરણમાં સુરચિના રંગો પુરે છે. તે પોતે ધણી વસ્તુ ન કરે કે બોલે, પણ જો બીજો તે કરે કે બોલે તો તેની મોજ માણવા તેમની રસિકતા સદાએ તૈયાર રહે છે. એ હસીને હસાવી શકે છે, ખીલીને ખીલાવી શકે છે, નિર્દોષ વિનોદથી માંડીને નીખાલસ હસાદસ સુધીના એમના છેલ્લા સુર કોષિકા સાંભળ્યા હશે. દરેક સુરને તે ન્યાય આપી શકે છે. સરસ્વત અને અંગ્રેજી ક્ષિપ્ર સાહિત્યની સતત સેવાથી તે દરેક પ્રસંગને થોડા શબ્દોથી સરસ કરી મુકે છે.

દરેકને આજે ગાયકવાડ જરકારની મોટરમાં બાંધેલો માથો સુધી અમે ફરવા જતા.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૮૪]

લેખક:
રા. વાસુદેવ વિનાયક જોશી -

[નીચેના લેખ સંબંધી હીંદુ સ્ત્રીઓના કાયદેસર હકોના સંબંધમાં બહુ દુઃખમય સ્થિતિ છે; તે કદ કદ બાબતમાં અને કેવી રીતે સુધારી શકાય તે સંબંધી વિવેચન આ દેશમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ સંબંધમાં વાંચકવર્ગ પણ વિચાર કરી આ વિષયની ચર્ચામાં પોતાનો અભિપ્રાય બતાવશે એવી ધીમંતી છે. બહેનોને પણ ખાસ ધીનંતી છે કે તેઓએ પોતે પણ આ હકોના સંબંધમાં ચળવળ કરવી. પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો એમના અભિપ્રાયો લેખક હવે પ્રાપ્તવાની કૃપા કરશે; તે બદલ લેખક તે લોકોનો ખાણી રહેશે.

--લેખક

કાયદેસર હકોમાં પણ હીંદુ સ્ત્રીઓની કેવી દયાળુ નક સ્થિતિ છે તે સંબંધી વિશેષ વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા જ નથી. કાયદાએ કરેલી તેઓની પરાધિનતા લોક પ્રસિધ્ધ છે. સ્ત્રીઓના કાયદેસર હકોના વિસ્તારની જરૂર છે, એવું સ્ત્રીઓને પોતાને ખાતરીપૂર્વક લાગેલું ત્યારે તેઓની આ ઇચ્છા વિચાર કરવા યોગ્ય છે, એવું આત્માસન પુરુષ વર્ગ તરફથી કોઇ કોઇ વેળા આપ્યા સીવાય તેથી વિશેષ કે પણ પગલાં એ દિશામાં લેવામાં આવ્યાં નથી. તે સંબંધી કોઇ પણ પ્રકારની યોજના આજ પર્વત ધડવામાં આવી નથી. એ પુરુષવર્ગની એ પ્રશ્ન તરફની ધ્યાનનિતાનું પૂર્ણ ચિન્ત છે. આ પ્રશ્નની ચર્ચા આજે પોતે જ યાત્રુ રાખવી જોઈએ. અને તેઓના હકોની માગણી તેઓએ જ જોરથી કરવી જોઈએ એ ખરું છે. અને એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ

તે પોતાનાથી બનતું કરે છે પરંતુ આમાં હકોના વિસ્તાર સંબંધી વિચાર કરવા માટેની યોજના ઘડી કાઢવામાં જે પ્રકારના કાયદાના જ્ઞાનની જરૂર હોય છે તે પ્રકારનું જ્ઞાન સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક રીતે નહોતું એ દેખીતું છે. અને તેને લીધે જ તેઓના હકોનું મૂળ સ્વરૂપ આજે તેવી કોઇપણ યોજના અદ્યપિ આપણી સમક્ષ રહ્યું થઇ નથી.

પુરાણા ગૌરવના અભિમાનથી જનરિત થએલો હીંદુસમાજ સ્ત્રીઓની આ માગણી તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ લુપ્ત છે. એટલું જ નહીં પરંતુ આજ સુધી ૨૬ બનેલા આચારવિચારને તિલાંજલિ આપી ગમે તેવી રીતે વર્તન કરી અયોગ્ય છુટ લેવા માટે જ સ્ત્રી વર્ગને આજે પ્રવાસ છે તેવા તેનો મત છે માટે આ લેખમાં સ્ત્રીઓના હકો શા શા છે, અને ક્યાં ક્યાં હકોના વિસ્તાર કરવો થશે તે જણાવ

ખતાવીને શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ વગેરે ધર્મગ્રંથોને આધારે જે શાસ્ત્રાર્થ સર્વમાન્ય યાય તેને આધારેજ સ્ત્રી હકકોનો વિકાસક્રમ ખતાવી તે સંબંધી ચર્ચા કરવામાં આવશે.

હોદ્દુ લોકોનો પોતાના ધર્મગ્રંથ ઉપર ધણેજ ગાઢ વિશ્વાસ હોય છે. સમાજ સુધારણાનો પ્રશ્ન લઈએ તેમાં ન્યારે વિધવા વિવાહ સંબંધી પુષ્કળ ચર્ચા ચાલતી ત્યારે જાને પક્ષના લોકો પોતાની દલીલોના સમર્થનમાં શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનાં વાક્યો રાંકી તેના શબ્દાર્થ ખતાવતા. તેમજ તમારા ધર્મગ્રંથો ગમે તે કહેતા હોય તોપણ પુનર્લગ્નની સમાજમાં બંધર છે મરે તે નવો પ્રચાર શરૂ કરવોજ જોઈએ એવો દુરગ્રહ સુધારકોએ પણ કરેલો નહીં, પરંતુ તેથી ઉલટું પૂર્વે એક વેળા એ રીવાજ પ્રચલિત હતો તે ફરીથી શરૂ થયો જોઈએ એ ખતાવી આપવાનો જ તેઓનો આગ્રહ હતો. “માતા વયઃ પિત્યાઃ જ્ઞાન દધિદુર નૈષ્ઠ પશવતઃ” (મનુષ્યને આપેલા અને વડીલોથી (પરાપૂર્વથી) ચાલતા આચાર પુરાણા પંથ ઉપરથી અમને બાલ્યપર ખસેડતા નહીં) ઋગ્વેદના આ વાક્યની જળરી-અસર દરેક હોદ્દુના મન ઉપર હોય છે; અને સમાજ રચનાની દૃષ્ટિએ તે યોગ્યજ છે. પ્રત્યેક સુધારો લોકપ્રિય થઈ શકેતો નથી. સ્ત્રીઓના હકક સંબંધી આપણે અભિમાનપૂર્વક કહી શકીશું કે જેમ “ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ” એ વાક્ય ધણી વેળા ન્યાં લાં સાંભળવામાં આવે છે, તેમ સમાજ વ્યવસ્થાનું સુંદર ચિત્ર “યજ્ઞ નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તજ દેવતાઃ” એ શ્લોકમાં આપણી સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. પૂર્વના સર્વ આચાર વિચારો આપણે કાયમ રાખ્યા હોય તો સ્ત્રીઓની અવહેલના યાત નહીં એટલુંજ નહીં પરંતુ તેઓના હકકો સંબંધી તકરાર કાઢ પણ લાવત નહીં. આપણે તો કેટલાક રીવાજો

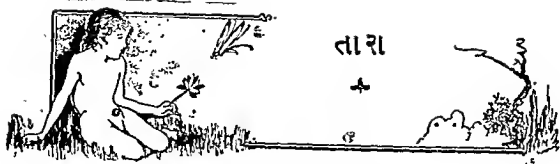
અર્ધા રાખ્યા અને કેટલાક તો તદ્દન ફેંકી દીધા. આવી રીતે આપણે જે સમાધાન કયું તે સમાધાનીમાંજ આ પાપનું ખીજ રોપાયું. પરિસ્થિતિમાં ધણો જખરો ફેરફાર થઈ ગયો છે. જીવનકલહની તીવ્રતા ધણીજ વધી ગઈ છે. અને કાળ બદલાતો જાય તેમ ધર્મમાં કાળને ઉચિત ફેરફાર થવો જોઈએ એમ સૌ કોઈ સ્વીકારે છે છતાં પણ આપણે પરદેશી રાજકર્તાઓની ધુંસરી નીચે છીએ તથા એ રાજ્યકર્તાઓએ હોદ્દુસ્થાનના લોકોના ધર્મમાં કોઈપણ રીતે ફેરફાર કરી વચ્ચે નહીં પડવાનું વચન આપેલું હોવાથી સમયોચિત સુધારાઓ રાજ્યકર્તાઓ તરફથી પણ દાખલ કરવામાં આવતા નથી. જે આવી સ્થિતિ નહોત તો આ રાજ્યમાં (એટલે આપણું રાજ્ય સ્વતંત્ર હોય તો) રાજ્યએ પોતેજ એ પ્રશ્નની ચર્ચો સમાજ સમક્ષ ક્યારનીએ મુકી હોત.

ધર્મનું કાર્ય જન્મોત્પત્તિ-સમાજઉન્નતિનું કાર્ય છે. “યતોઽમ્યુદયતિઃપ્રેવ સિદ્ધિ સ ધર્મો” એટલે જે વડે સમાજની ઉન્નતિ થઈ શકે તેનું નામજ ધર્મ; કારણ કે ધર્મનો હેતુ સધળા જીવોની ઉન્નતિ મરેજ છે.

“પ્રમાવાચાય મૂતાનો ધર્મ પ્રવચન કૃતમ્ ।
યઃસ્વાત્ પ્રમાવસ્યુક્તઃ યઃ ધર્મં ઇતિ નિધયઃ ॥

પ્રાણીમાત્રમાં સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે અને તેઓની સ્થિતિની સુધારણા તથા તેમાં યોગ્ય ફેરફારો કરવા એ ધર્મની દ્રષ્ટિએ પણ યોગ્ય છે, અને ધર્મમાન્ય છે. સ્ત્રીઓને સામાન હકક આપવા જોઈએ એવો આગ્રહ રાખનારા સુધારકોના સંબંધમાં પણ એટલું તો કહી શકાય એમ છે કે આવી માગણી તદ્દન ચૂપાઈ ભરેલી તથા અચેત્ન છે એમ નથી. “લર્મમ્ વા દ્યુ આત્મનો યજ્ઞાદેવઃ ॥”

[વધુ મરે જુઓ પૃષ્ઠ ૭૭]

લેખક:

રા. રમણિકલાલ જયજીવંદલાલ દલાલ

ચિત્રકાર:

રા. કલાકાંત

૧

નાટ્ય પ્રયોગના છેલ્લા પ્રવેશનો પડો પડ્યો. તારાદેવી શકુંતલાનું પાત્ર ભજવતી હતી. પ્રેક્ષકો વિચિત્ર માયામાં મુગ્ધ રહ્યા હતા. મહારાજા કુંભવંતને પાથે પડી તે વીનવતી હતી. એના આકર્ષમાં વિવાદ, પશ્ચાત્તાપ ને કટુવાકપ્રદારની છાયા તરવરતી હતી— પ્રેક્ષકો એના અભિનય પર આકૃષ્ટ પોકારી રહ્યા હતા. સભ્યતાનું ભાન ભુલી ઉભા થઇ ગયા હતા. કેટલાક તો રંગભૂમિ પર ચઢી આવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, ખીજ તેને તાળીઓના ગડગડાટથી વધવી લેતા ડિલ્લિસાટ કરતા. કેટલાક તો રોષજ ઉપર ચઢી પથ્થુ ચુક્યા- ચોમેરથી પુષ્પો ને દ્રવ્યોના વરસાદ વરસ્યો હતો. એ અણીની પળે ઉડતા વિમાનમાં પ્રત્યક્ષ થઇ શકુંતલાને લાઇ મેનકા ઉડી ન ગઇ જોન તો થોડાક પ્રેક્ષકો તો જરૂર ભોંય ભેગા થયા હોત. પડો પડ્યો કે મેનેજર બહાર આવ્યો. નાટ્ય પ્રયોગની કદર કરવા બદલ તેણે પ્રેક્ષકોનો આભાર માન્યો. ખીજે દિવસે પથ્થુ એજ પ્રયોગ રજુ કરવામાં આવશે એમ મહેર કરવામાં આવ્યું. ધમાલીયું વાતાવરણ જરા સાંત પડ્યું. સઘળા ધીમે ધીમે વેરાયા. છતાંએ એક યુવાન

બારણા આગળ ઉભો રહ્યો હતો. તે ઉંચો, મજબુત બાંધાનો ને સુંદર હતો, એના મુખાર- વિંદ પર કોઇ અસૌક્રિક તેજ ઝળકતું હતું. એક રાજકુમાર શો તે શોભતો હતો.

“તારાદેવીને મળી શકાશે ?” તેણે મેને- જરને પુછ્યું. હવે તે એકસોજ રહ્યો હતો એટલે નેને તેમ કરવાની તક મળી મઇ.

“અમારે ત્યાં એવો નિયમ નથી” મેનેજરે ધંધામયક નિરપૂરના દર્શાવી.

“જરા આ ચીઠ્ઠી પહોંચાડશો ?” ફરીથી પેલા યુવાને વીનવતી કરી.

મેનેજરે એક સરખા એપવાઇથીજ જવાબ વાળ્યો: “માફ કરો મહેરબાન ! એ પથ્થુ અમારા નિયમથી ચિરુદ્ધ છે.”

પેલા યુવાન નિરાશ થયો. ખિન્ન વદને પમ- થીયાં ઉતરવા લાગ્યો. બહાર જવાની તૈયારીમાં હતો ત્યાં મેનેજરે એને ધ્રુમ મારી: “જરા ઉભા રહો તો ! મહેરબાન ! તમારું કાર્ડ આપતા જાઓ.”

પેલા યુવાને પોતાની નાનકડી ડાયરીનું પાનું ફાડી, ઉપર કેક ચીતરી, મેનેજરના હાથમાં ચુક્યું.

મેનેજરે એ કાગળના ટુકડા પર નજર નાખી ને વાંચ્યું—

“કુમાર નિર્મલકાંત”

એક હાથમાંજ મેનેજરની સખ્તાઈ ક્યાંએ ઉઠી ગઈ. કુમાર નિર્મલકાંત પાટનગરનો આગેવાન શ્રીમંત હતો; જાણીતો સાહિત્યકાર હતો; નિષ્ણાત સંગીતકાર ને પ્રખર વિદ્વાન હતો. વળી શ્રી ને સરસ્વતીનો સંયોગ હતો વાર્ષિક આઠેક લાખની આવક હતી. એ ઉદાર સંજ્ઞાના અદેશો હાથથી અનેક સાર્વજનિક સંસ્થાઓ પોષાતી. એનો મહાન પુરુષ અત્યારે એક સામાન્ય આગતુક તરીકે તેની નગર આગળથી ફરી જતો હતો. પોતાની બેપરવાઈથી મેનેજર પણ હેરાન થયો.

“માફ કરજો, સાહેબ !” ધણીજ નમ્રતાથી બોલવા તેણે લીધેલ હતી. “હું ધણીજ દીનગીર છું તમારું કાંઈ હું હમણાં તારાદેવી પાસે લઈ જાઉં છું.”

કુમારે નકાર મુકવી કહ્યું: “રહેવા દો, અત્યારે એમને તરફી આપવાની જરૂર નથી. અત્યારે એમને આરામની ખાસ જરૂર છે. હું આવતી કાલે પાંચ વાગે આવીશ.”

“ના. ના. સાહેબ ! એમને કશીએ અડ અણ નહીં પડે.” મેનેજરે કહ્યું; “એક પલકમાં પાછો ફરો છું.”

પરંતુ એકવાર ઈચ્છા જણાવી દીધા પછી તેને ભાગતી પછી ને રુંધી દેવાનું નિર્મલકાંત વધારે આતુર હતો. એટલે સભ્યના માટે તેણે મેનેજરનો આભાર માન્યો, ખીજે દિવસે મળવાનો વાયદો કરી તેણે રમ્મ લીધી.

૨

એક રાત્રીને કીકાક સરંગમવાળા ખંડમાં તારાદેવી એક ટેબલ આગળનિયાતમાં મશગુલ બની બેઠી હતી. આગવી રાત્રિનો આખો એ

દેખાવ—એનું ઉજવણ વિગતવશનબોના કંઈપણ પ્રદેશો વિપરીત થયો હતો. મનુષ્યજીવનમાં એવા દિવસો વિરલ હોય છે, અનેક પ્રેક્ષકો એનાં દર્શન કરવા કેવા આતુર હતા? એનો પરિચય પાડવા કેટલાએ મરી પડતા. કેવાં આંધળાં કરી તેઓ રંગભૂમિ તરફ ધસતાં હતાં! એણે કેટલાએનો અનાંદર કર્યો હતો. હાં! કેટલાએને દોષરે ચઢાવ્યા હતા. પરંતુ એ વિશાળ જનસમૂહમાં માત્ર એકજ મનુષ્ય અંગૂઠો રહી શક્યો હતો. એક અણુમાત્ર પણ ફરકે તેમ નહોતો. એની અલૌકિક શાંતિથી એ અલૌકિક જાણતો. એનાં નયનોમાં કેવાં નિષંક પ્રેમ પ્રકાશનો હતો! કેવો દૃઢ નિશ્ચય ખીતરો હતો! એનાં નયનખાણું એનાં હૈયાને વિદારી નાખતો જણાતો હતો. એ મનુષ્ય શ્રી નગર પડશે કે નહીં? કેમ કહેવાય? નસીબ ફરે ને એ ફરી આવે, તો તારા તેને જગજગ નદી દે.

પછી તે અરીસા તરફ વળી. પરિપૂર્ણ પ્રકૃષ્ટિત પોષણીયું એનું વદન હતું. દણ ધમણું ને ખીલેમાં આ કુમુમે પાંત્રીસ શ્રીમતા તાપ સંભાળતા એમ કોણ કહી શકે? એનું સૌંદર્ય, એની સંસ્કૃતિ ને એનાં ઉદ્દાસ કોઈપણ સુવાન પ્રમદાને સંસ્મારે તેવાં હતાં. એના હૃદયમાં ફરીથી એકવાર તારાએ પ્રણયખેન પ્રકટાવી

વીસ વર્ષ પહેલાં તારાએ પ્રણયનિરાશા અનુભવેલી. વીસ વર્ષથી તે વૈધવ્યજીવન વટાવી રહી હતી. એનું પ્રીતિપાત્ર બનવા અસંખ્ય પ્રયત્નોએ એને પ્રાપ્ત પડ્યા હતા; પરંતુ એ તમામની તેણે અવગણના કરી હતી. એમના પ્રેમમાં માયા ને દંભની અંધ આરાતી. પણ આદાક પરા પતિએ મેળવેલા સંયમ આજ હતો ન હતો થઈ ગયો હતો. વીસ વર્ષ પહેલાં પ્રથમજ અનુભવેલી આનંદમયી અમુકજ આજ [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૭૮]

તારાદેવી એક ટેબલ આગળ વિચારમાં મશગુલ બની બેસી હતી.

“મને પેલે પાર ઉતારીશ ?” તારાંજો હાંક મારી.

દયારામ : ગુજરાતનો પ્રણય- કવિ*

લેખક :
રા. કનૈયાલાલ મા મુનશી
પ્રમુખ, સાદિલ સસદ

સં તપ ૧૮૨૩ માં સુરમ્ય રેવાના તટ પર રમણીય આદોદમા સોદોદરા નાજર પ્રભુરામને ઘેર પુત્ર જન્મે છે. આ પુત્ર તે ગુજરાતનો કવિચિરોમણિ થવા સળંગેલો દયારામ ભાવાનો સંસ્કારિતા, સમૃદ્ધિ કે સંગીતમા, ભિમિએની સમોદતા કે તગ્વરાટમા, ભાવ-વૈવિધ્યની રંગભેરંગી ચમકમા, હૃદય ગમ શબ્દમાધુર્યની મોહિનીમાં, પ્રણયના તલસાટની તીવ્રતામાં કેાઈ કથનકાર ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેને સ્પર્શી શક્યો નથી. નરસિંહ મહેતા શીવાય-અને તે પણ એને નામે ચઢેલી ચાતુરી છત્રીશી કે રાસસહઅપદી એના ગણીએ તો-પ્રણયગાન ગાનારો ગુજરાતે એને એકેનેજ પેદા કર્યો.

દયારામ ભકત કહેવાય છે પણ તે મદાએ

કવિજ છે. તેનાં કાવ્યો ભકિતસાહિત્ય કહેવાય છે, પણ તે માનવ પ્રેમનાં ભકિતસાહિત્યનાં દર્શાત છે. જે જમાનામાં ભકત કહેવકાવ્યા વગર ભિમિએ દર્શાવાતી નહીં એ જમાનામા એને ભકત થવું પડ્યું. આ જમાનામાં ભકિતના કૃત્રિમ આકર્ષરમા છુપાએલા પ્રણયમૂર્તિને ભિમિગાન ગાનારા કવિવર તરીકે પીઠાણવા જોઈએ.

એ પીઠાણમાજ ભકિતસાહિત્ય કેમ ઉદ્ભવે છે તેના પણ રહસ્યો સમગ્રાય છે.

દયારામનું વ્યકિતત્વ કલાત્મક હતું. સમા-ગમમા આવતા કાવ્યમૂર્તિઓનું, તીવ્ર પ્રણયો-ઓનું વ્યકિતત્વ છુપું છુપાતું નથી. એમા જોણનો અશ હોય છે. એમાથી સર્વગ્રાહી સરકાગિતાના કિરણો પુટે છે. માનવતાના બધા ચમકારા એમાંથી ચમકશે એમ થયાં કરે છે,

* નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : નડીઆદ માટે લખાએલો નિબંધ.

ભિન્નિઓનાં પ્રચંડ તોફાનોના નાદ તેમાંથી સંભળાય છે. વાસ્તવિક ને કાલ્પનિક વલણની તે ઝાંખી કરાવે છે. સ્ત્રીઓને અકથ્ય તલસાટપ! તે આકર્ષ છે, પુરુષો તેને મનેકમને માગ દે છે. ચંડીદાસ, શેલી, બાયરન, ગેટી, મુસે, કલાપીનું એ વ્યક્તિત્વ. એજ વ્યક્તિત્વ દયારામનું.

ધાટીલું, નાણુક, મુરેખ અંગ, ગૌરવર્ણ, લટકલરી ચાલ, આ એનાં કેટલાંક લક્ષણો. માયાના વાળ રાખતો તે ગોંસાદંજી મહારાજન જેવા ને મુગંધી તેલથી તરબોળ. હોઠ સદાએ તે પાનથી લાલ રાખતો. અને જરૂર પડ્યે બાંયથી કદપના તે પોષતો. તે જન્મનામાં બન્ને ત્રણ ત્રણ રૂપીઆ આપી મલમલનાં બંધ બેસતાં અંગરૂખાં તે કરાવતો અને ગળે ને બાથે બાળીની કારીગરી રખાવતો, મોટી કેરતું નાગપોરી ઘોતીલું અડધેકલાક ચીપીચીપી તે પહેરતો. અને માથે તાજ ટપકતી કુમ્બંબી પાઘડી મુક્યા વિના બહાર નીકળતો નહીં.

એનો સ્વભાવ તોફાની, ટીખળી ને વખત આબે નફટ; એનો અવાજ મીઠો, સંસ્કારી; એનું સંગીત હૃદયમેદક. સાથે મીઠામ; અને અભિમાનનો પાર નહીં. વડોદરામાં તે સમયે પ્રતાપ પ્રભારી રહેલા ગોપાળદાસે ગણપતિનાં પદો રચવાનું નિમંત્રણ મોકલ્યું. તેણે જવાબ વાળ્યો: ‘એક વર્ષો ગોપીજનવત્સલ નહીં સ્વામી બીજો... અવર કેહતું કામ ન મારે, રીંજો કે બીજો.’ દરજી તંગ અંગરૂખો કરી લાગ્યો; સામે કલમદાન ફેંકી. ગોસ્વામીએ અભિમાન દાખવ્યું, તો તેની સામે બારણાં દબ દીધાં ને તેના દેખતાં કંઠી તોડી નાખી. રતન-બાઈની સેવામાં ખામી જણાઈ, તેને ઘર બહાર કરી. એ દીન નરસિંહ નથી, ત્યાગી ચૈતન્ય નથી, માનવત્ત્વમાં મસ્ત પ્રણયી છે. એ નરસિંહ તે મીરાની માફક વિરહિણી સખી નથી, પણ

મધ્યકાલનો છેલછપીલો વરણાગીઓ નટવર નાવલીઓ છે. ડબોઈ, ચાંદોઈ, વડોદરા-આખા શુન્દરાતની જનતા તેની પાછળ થેલી થાય છે. એ મસ્ત કવિ છે-દીન ભક્ત નથી.

જેમ ત્યાગને અને એને વેર છે તેમ ક્રુષ્ણતાને પણ એ જીવનમાં આણી શકતો નથી. બધા સંસ્કાર સમૃદ્ધ કરે ને રસિકતા પોષે એવા એણે અનુભવે આદર્યા છે. એ સાડોદરી નાગર, અને ચાંદોઈ જેવા યાત્રાસ્થળનો રહેવાસી છે. એ પંડિતો, બટજીઓ ને સ્વામીઓનો સમાગમ સેવે છે. એ અનેક વાર યી નાયજી જઈ આવ્યો. સંસ્કારના સંરક્ષક થઈ પડેલા વૈષ્ણવ મહારાજનો માનીતો થઈ પડ્યો; ને તેમના આશ્રય નીચે રસિકતા કેળવતા અનેક કવિ અને પંડિત જોડે રસાકસીમાં ઉતર્યો. એણે ગોકુળ, મથુરા, વૃંદાવન, કાશીથી રામેશ્વર સુધી જાત્રાઓ કરી. હીંદો, મજ ને સંસ્કૃત સાદિલસી અને તેટલી-તે સમયને માટે ઘણી-સમૃદ્ધિ હુટી. બાલણ, નરસિંહ ને પ્રેમાનંદને પોતાના કયાં. સો વર્ષ પહેલાં-ટ્રેનના જમાના પહેલાં-હીંદમાં કે યુરોપમાં આથી વધારે સંસ્કારિતા પચાઈ નથી કે સાહિત્યમંથનથી કેટલાને મળવી શક્ય હતી ?

તે જમાનામાં આવા વ્યક્તિત્વને સંસ્કારિતા ને માટે જીવનમાં ઝાઝો અવકાશ નહોતો. ખટપટી રાજ્યદરબારમાં તેને માટે સ્થાન નહોતું. સંસારમાં સામાન્ય ધધો કરી તે કીર્તિ કે ધન મેળવી શકે એમ નહોતું. તેને માટે એકજ માર્ગ હતો-ભક્ત થવાનો. તે માર્ગે રસ કેળવાતો, હૃદયની સંસ્કારતા ને ભિન્નિઓ નીડરપણે બંધત કરાતી. ભક્તમંડળ મેળું થતું, પ્રતિષ્ઠા મળતી, બોધતા પૈસા મળતા, રાજ ને ધર્મશુરુઓનો આદર મળતો, સમાજના લુદ્ધમથી પર જવાતું. ભક્તને બંધન નહોતાં, ભક્તને માટે બધાં દાર ઉઘડતાં. પ્રેમલક્ષણો ભક્તિ એ રસિક જીવનો

ગોક્ષમાર્ગ પરલોકમાં હોય કે ન હોય, પણ આ લોકમાં તો હતોજ. દયારામ ભક્ત થયો.

તેણે ભક્તિની પ્રણાલિકા સેવવા માંડી. મનુષ્યસ્વભાવ વિચિત્ર છે; જે માનવા કંઈ છે તે એ માને છે. દયારામ પોતાને ભક્ત માનવા લાગ્યો, ભક્તની વાણી બોલવા લાગ્યો, સખી-ભાવ કેળવવા લાગ્યો.

એક વર્ષો ગોપીજનવંદન નહીં સ્વાધી બીજો

X X X

આ સામળીઆ સાથે મારો નેહ લાગ્યો કે

આ પાતળીઆ સાથે મારો નેહ લાગ્યો કે

સાથે સાથે પ્રેમભક્તિની શાસ્ત્રીય મહત્તા પણ પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યો.

જુનું નહીં અળખા કે અખંડે, ન ગમે સુણવો અનહદ વાદ
યજ્ઞ સમાધિ કે ના ગમે, ના ગમે સ્વરગ કલિતના સ્વાદ
અન્ય ઉપાસના કે ના ગમે, વિના એક પુણ્ય પુણ્યોત્તમ
દીર્ઘ લાગે કે, સાધન સંદુ, પરી મુળને પ્રેમભક્તિમાં ગમે

X X X

ગોપી ગોવિંદની ગત ન્યારી, શું લણે સંસારી કે

પણુ આ બધામાં શુદ્ધ ભક્તિનો ધ્વનિ નથી. શુદ્ધ ભક્ત પોતે સખીભાવ કેળવે છે;

સજીવ સ્ત્રી તરફ અણુગમે કેળવે છે; વિનયિતને યોગ્ય એવો પ્રણય કાલ્પનિક પ્રભુ પર દાલવે છે.

નરસિંહ મહેતો કાલ્પનિક રાધાને પૂજ્ય લેખે પણ સ્ત્રીને જન્મળ લેખે છે; ચેતન્ય પોતે રાધા-

ભાવ અનુભવે છે, પણ ખરી સ્ત્રી તરફ દષ્ટિ કરતો નથી. ભક્તિ એટલે પ્રણયને તેનાં સ્વાભા-

વિક પાત્ર સ્ત્રી પરથી લઇ લઇ કાલ્પનિક પ્રભુ પર ડેરવવાથી તેનું ચક્ષુનું પરિવર્તન. દયારામ માનવી છે-ભક્ત નથી; તે પ્રણયને તેનાં સ્વભાવિક

વિષય પરથી ખસેડી શકતો નથી. ભક્તોની વાણીને વશ થઇ તેને ખસેડવાના પ્રયત્ન કરે છે, પણ સફળ થતો નથી. તે મૃત્યુના પયગ-

બરોની વાણી ઉચ્ચારે છે:

જે કાષ્ઠ જન કંઈયણ આહો તે સ્ત્રીની સંગત તળભેરે,
દુઃખ દરીયો પાપપુલજી, સાણા સમઝી બજભેરે.

જડ ભૂટી નિર્દય લોકભણી, ગંદી ઢળ, ચચનારી કે,
સાદસ કરતી નીચ ઢગીલી, સદા કાળ સહુ નારી કે,

X X X

પણુ આ અણુગમે કાલ્પનિક પ્રભુના પ્રણયમાં મસ્ત ભક્તોનો નથી, અનુભવ તુલ્ય લહેરીનો છે.

અફીણ ને અબજાબે સરખાં, ગળે પડ્યાં ન છુટે કે;

X X X

મન તો ભ્રષ્ટ આખી વિશ્વલે કે,

પણુ તનથી ન રહેતું સ્ત્રીની પાસ

X X X

દયા જનનમાં એક બચે જ્ઞાનો કર મહે નંદકિરોર;

દયારામ લંપટ હતો એમ. ગુજરાતમાં

માન્યતા છે. ગોવર્ધનરામ તેનું એ લક્ષણ કેરે

મુકે છે. રા. જગજીવન મોઢી એના તરફ

સમદષ્ટિ દાખવે છે. રા. શંકરલાલ રાવલ તેને

જાવરવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરે છે. સદગત

મહાત્માની નિર્બંધતાની તુલના કરવા સાહિત્ય-

વિવેચકે ન્યાયાસને ચઢવું એ અવાસ્તવિક છે;

એ નીતિની દષ્ટિએ નિર્બંધતા અશક્ય હોય

તાએ. તેના વ્યક્તિત્વ અને વિકાસને, તેનાં

કર્મ અને કર્તવ્યને તેણે કેવો રંગ આપ્યો એની

નોંધ લેવી એ ચરિત્રકારનું કર્તવ્ય છે. દયારામનું

આ લક્ષણ એની મૌલિક અને અનિર્ચીત

પ્રચંડ માનવતાનો સંયોગવશાત અનાદરશીલ-

યઇ પડેલો. માત્ર આવિર્ભાવ છે. સંદેશી શેલી

સુધી, ચંડીદાસથી નર્મદ ને કલાપી સુધી

અનેક કવિઓને માથે કલંક ચઢવું છે-ખરી

રીતે કે ખોટી રીતે. કવિ હૃદય એટલે માનવ-

તાનો ઉકળતો જવાલામુખી. સામાન્ય હૃદયમાં

જ્યાં શાંત ને સ્થિર બૂતલ હોય ત્યાં એ હૃદયમાં

બહુકતા લાવાની બમરીઓ ફરે છે. જ્યારે

સામાન્ય જમીન ડોલે પણ નહીં, લારે-વીસુવી-

અસમાં ધક્કકતા મંધકનાં કડાયા ઉકળે છે. જે

કવિતા આપણે, રસથી વાંચીએ છીએ તે

ઉકળતા રસનો-તરંગો છે; સ્થિર સહારાની

ધુળ નથી.

લાલસા અને પ્રણયમાં પરિણમતી પોતાની વૃત્તિને દયારામ તેના સ્વાભાવિક ક્ષેત્ર-સ્ત્રી-માંથી ખસેડી લઈ જઈ શક્યો નથી, જે વૃત્તિ ભક્ત-જીવનમાં કલંક હતી તે કવિજીવનની પોષક બની. ગરબીધેલી સ્ત્રીઓનું એને આકર્ષણ હતું. રતન સોનારણુ તેને પરભવની પોતાની સ્ત્રી દેખાઈ. અને તેને તેણે પોતાના ઘરમાં રાખી. સોનારણુ શ્રી ગોપાળ ભજતાં અંતરાયરૂપ બનેલી 'જન્મજ' નહોતી; પૂર્વ જન્મની પ્રીતની અધિકારી હતી. ગોસ્વામી મદારાજ પાસે તે આશીર્વાદ પામ્યો. "તમારા બંનેનો મેળાપ પાછો સો વર્ષે થશે". દયારામ શ્રદ્ધાળુ હીંદુની દૃષ્ટિએ એ પ્રણયસંબંધને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ આપે છે. "અમારે ને એને પૂર્વ જન્મનો સંબંધ ન હોત તો એ શ્રીમાળી સોનીની જાત ને વળી બાળ રાંડ અને અમે નાગર બ્રાહ્મણ. અમારો ને એનો યોગ શી રીતે ખાય ?" કટલાએ વર્ષો એમનો સંબંધ રહ્યો.

દયારામનું ચરિત્ર ને કૃતિ આમ ભક્તની મનોદશા-ભક્ત નરસિંહ ને પ્રણયી દયારામ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવતી સ્પષ્ટ મનોદશા-સમજાવે છે. વૈદિક ઋષિ ધ્રુવરને પૂજ્ય ભાવનું, ને સ્ત્રીને પ્રણયનું ક્ષેત્ર ગણતા. એ સ્વાભાવિક ભેદ દૂર થતાં, સ્ત્રીનું સ્થાન અધમ થતાં, ધ્રુવર પ્રણયનું-એટલે ભક્તિનું, અને સ્ત્રી તિરસ્કારનું ક્ષેત્ર થયાં, આ અસ્વાભાવિક આરોપણ ચૈતન્યાદિ અનેક ભક્તોમાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યું: સ્ત્રીથી વિમુખ તપસ્વી, સ્ત્રી બની કાષ્ઠનિક પ્રભુ જોડે વિહાર કરવા ખેડો! દયારામ આ અસ્વાભાવિકતા સિદ્ધ કરી ન શક્યો; પ્રણયને તેના યોગ્ય ક્ષેત્રમાં રાખી રહ્યો-તેને 'ભક્તિ' કહી રહ્યો ને પ્રણયજન્ય ઊર્મિંગીતો લખ્યે ગયો. દયારામમાં જ્ઞાન નહોતું, તપશ્ચર્યા ન હોતી; એની ભક્તિધેલછા એવી નહોતી કે

કાષ્ઠનિક પ્રભુ સાથે એ વિહાર કરી શકે. એટલે શુદ્ધ ભક્તિ હૃદયે તે માટે એની પાસે કે સામગ્રી નહોતી. પણ જમાનો એવો નહોતો કે માનવપ્રેમને એ માનવપ્રેમજનકી પ્રગટ કરી શકે.

દયારામને નરસિંહનાં કાવ્યોની તુલના આ સ્પષ્ટ કરશે મહેતાનું દૈન્ય દયારામમાં નથી. મહેતામાં કૃષ્ણદર્શનનો તંલસાટ છે, દયારામમાં ભાવ-કથનની જ ધ્રુમ્મા છે. દુઃખ કે તપશ્ચર્યા કે વૈરાગ્યના અગ્નિમાં તપી માનવ ઊર્મિઓ ભક્તિમાં પરિવર્તન પામે છે, તે દુઃખ અનુભવવા જેવી દયારામની પરિસ્થિતિ નહોતી, ને તપશ્ચર્યા કરવા જેટલી દૃઢતા નહોતી, ને વૈરાગ્ય હૃદયમાં ઉતારવાની શક્તિ ને સંસ્કાર નહોતાં.

સ્વામ રંગે સમીપે નવ જાડું, મારે આજ યશી.
આવા કેટલાક અપૂર્વ શબ્દોની યોજના એની પંક્તિઓને અમર કરી રહી છે.

અપૂર્વ ઊર્મિંગીત માટે અનુભવ પણ અપૂર્વ જોઈએ-એટલે કે (૧) તીવ્રતમ, (૨) જેનો સર્વ રસ સંપૂર્ણ રીતે ભોગવાતો હોય તેવો; અને (૩) જેનાથી સરસ અનુભવ અકલ્પ્ય હોય તેવો તે હોવો જોઈએ.

નીચેની પંક્તિમાં તીવ્રતમ ભાવાનુભવ છે.
હું શું જાણું જે વડાસે યુજમાં શું દીકું,
વારે વારે રાખું બાળે યુખ લાગે મીકું.
x x x
સુને એકલડી દેખી ત્યાં મારે પાવળે લાગે,
રંક થઈ કાંઈ કાંઈ મારે પાસે માગે.

અને અનુભવની અપૂર્વતાનાં દર્શાવ પણ સ્થળે સ્થળે મળે છે.

વાંક માં જોશો વાણાગીઆ,
જોતાં કાળજમાં કાંઈ યાય છે છડે.
અશ્વિયાળી આંખે વાલમ માણુ મારો ત્રોયો છે,
મોદન યુખડું જોઈ મનડું મોદાય છે છડે.
નખશીખ લગી રૂપરસિક મધુર મનોદાર,
ન્યાં જોઈએ ત્યાં આંખ કદી નય છે છડે.

જે સ્ત્રી પતિને શોકમાં, પુરતકમાં, કામમાં,
પરોવાએલો ભેદ જળતી હોય તેના અનુભવની
સંપૂર્ણતા નીચેની ગરબી શીવાય ક્યાં મળે છે ?
માનીતી તું છે મોહનતણી હો વાંસલડી રે,
તને વાઢાલમ કરે છે ધણું વઢાલ રે હો વાંસલડી,
મહિા આવડો શો સોહોર મોહયો નંદનો કિશોર,
તારું આવડું નેર, ભુંડી કાળજી મા કોર રે.
હો વાંસલડી.

પીએ અમરામૃત પીયુ તણું તું વાંસલડી રે,
હમારે શોભ્ય સરીયું તું સાલરે. હો વાંસલડી
વાજ વાજને વિજ્ઞે ક્યાં હો વાંસલડી,
તું તો પીડે હમણા પ્રાણરે. હો વાંસલડી
સુણતાં પડે છે હરે સાસરાં હો વાંસલડી,
તારા ટહુકારથી મોહબાણ રે હો વાંસલડી,
ઝેર ધણું છે તારી અપટમાં હો વાંસલડી,
ભલાં તુથી ભાલા તરવારે હો વાંસલડી,
એકી વારે તું હણી નાખતી હો વાંસલડી,
ઓ ભુંડી થોડે થોડે મા માર રે હો વાંસલડી.
પતિમતાનાં પણુ મુકાળ્યા હો વાંસલડી,
તે તો ઇલાચિયા સતીઓનાં સાથેરે હો વાંસલડી.
વનવન કુંજનું ફેરવ્યાં તે વાંસલડી,
તે તો સહુની કરી છે એવી ગત્ય રે હો વાંસલડી.
ગરજે ગુમાનભરી આવડી હો વાંસલડી,
તું તો ભેતી વિચારી વારી જત રે હો વાંસલડી.
ભેતાં તું કાષ્ઠ કેરો કરકડો હો વાંસલડી,
તને આજ મળા છે હરણ રે હો વાંસલડી.

વળી એક વિશુદ્ધ અનુભવનું સરસ કથન
લક્ષ્ય.

નંદનંદન અલબેલડોરે એનાં વઢાલાં લાગે છે વેણ,
સંભળ સહી મારી,
મધુ ક્રોધ ગાઢજિયું રે એના કામણગારાં નેણ,
સંભળ સહી મારી.
નટવર મુંદર સામળો રે, મનમત્રો મોહનલાલ,
હડયા સરસો લેઈ લપટાડું તને એવું લાગે છે વઢાલ.
હેંસીલી પ્રિયતમાના કોડમયાં નિમત્રણમાં
રહેલી ભિમિનો અનુભવ જેવો આ ગરબીમાં

છે તેવો ખીજે મળવો મુશ્કેલ છે.

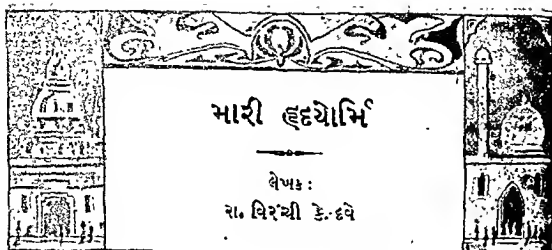
મોહોલે પધારો મારા રાજ,
માણીગર મોહોલે પધારો.
વઢાલ વધારો વજરાજ,
માણીગર મોહોલે પધારો.
કરી રાખી છે એકરી, ઘણા દિવસની છે ગેહ;
રાજ મળે તો કીજીએ, આવી રહી છે મારી હોહ.
x x x

હું સરખી બહુ આપને, મારે તો એક આપ;
રહેવાઈ નથી રાજવણુ, કોને કહું પરિતાપ.
દયારામની ગરબીઓનું ડોલન પણ અદ્ભુત
છે. જે તીવ્ર અનુભવથી ઝરતા આનંદમાં
અકસ્મી સરસતા જડે છે તે સાહિત્યમાં અપૂર્વ
શબ્દોના ડોલનથીજ પ્રગટે છે—ડોલન, ગેયતા
નહીં. સંગીતથી થતો આનંદ શબ્દોલનથી
થતા આનંદથી જુદો છે. એક નાદસંવાદ કે
માધુર્યનું અંગ છે; ખીણું શબ્દ ને અર્થનાં
એકીકરણથી, અપૂર્વતા પ્રગટાવવા આણેલું
ડોલન—એ સાહિત્યનું અંગ છે. ગરબીઓ—
અર્વાચીન સ્ત્રીઓની ઉરતાદી સંગીત ભરી
કહેવાતી ગરબીઓ શીવાયની—ડોલનાત્મક છે;
અને દયારામને એ ડોલનની અપૂર્વતામાં કોણ
સ્પર્શી શકે છે?

નેહ નયાવતા નંદના કુંવર પાધરે પંચે ન
x x x

ગરબે રમવાને ગોરી નીસર્પી રે
રાધિકા રંગાલી અભિરામ મળવાસણી રે લોલ.
અને દયારામનાં ભિમિગીતોમાં સર્વ હૃદયો
સ્પર્શે એવી ખુખી છે. એક વિશુદ્ધ અનુભવની
સરસતા દરેક હૃદયમાં ઝણઝણાટ પ્રગટાવે છે,
અને એ ઝણઝણાટ પેદા કરવાનું લક્ષણજ
ભિમિગીત રચનારને અમર કવિઓમાં રથાન
આંગ છે. દયારામનું ભક્ત કવિઓમાં રથાન
નથી, પ્રણયના અમર કવિઓમાં છે.

[આ કાવ્ય 'શુ જ રાત' માં પ્રસિદ્ધ કરવા અમને મળ્યું. હારિ મળેલા હોખા વીરો અમારો સામાન્ય ધર્મ છે તે પ્રમાણે અમે તે પ્રથમ વાંચી લેયું. વાંચતાં, અને વાંચ્યા પછી પણ, અમારાથી તે ન સમજાતું. આથી, એ કાવ્ય અરુપષ્ટ હોવાથી અમે તે નહીં છાપી રાખીએ, એવી મતલબનું અમે તેના કવિને લખી જણાવ્યું. તે ઉપરથી એના કવિએ પોતાના કાવ્યનો ખુલાસો અમને લખી જણાવી. એ ખુલાસા પછી અમારાથી એ કાવ્ય સમજાય તો, પ્રસિદ્ધ કરવા બીનંતી કરી.

પ્રસ્તુત કાવ્ય આ યુગનું દાક્ષણિક કાવ્ય છે—અરુપષ્ટતાના વિષયમાં; તેમજ અમને જે અરુપષ્ટ લાગ્યું તે ખીલ ઘણાને પણ લાગશે, એમ ધારીને પોતાના કાવ્ય સાથે પોતે લખેલી સમજૂતી છાપવાની વતમાન યુગના કવિકૃતે પ્રચલિત કરેલી પ્રથા અમે પણ અહીં અનુસરીએ છીએ.

અતિ પરિશ્રમ પછી પરવાનગી આપી કવિએ પોતાનો ખુલાસોના પત્ર અહીં હુતારવા અમને ભાવ્ય-શાળી કર્યા છે, તે બદલ અમને તેમજ અમારા વાચકો તેમના નાણી યથા છીએ.

—ઉપતંત્રી.]

(રાત : ઉપજાત—વસ તતિલકા.)

એકાંત છે જીવન—આસ સવે.
વાંછા ઉરે કલ્પલતાની. જુએ,
વિરંચી એ જીવન—લાવ પુરે,
ઉગું હવે હૃદયની રસચંદ્રિકાએ.
સામાન્ય સાચું મનપંખીડાનું,
સૌખ્યો મને અક્ષથી આપનારું,

સાત્રાજ્ય=રાજ્ય, આત્મશક્તિ

સાચું=દૃષ્ટ, સચ.

મન } મન એ પંખી છે. એ કદવનામાં એમ માની શકાય છે. આત્માનું રાજ્ય=
પંખીડાનું } આત્મભળ ઉપર કહેલું મારા આત્માનું દૃષ્ટ આત્મભળ (અહીં અર્થ
અધુરો રહે છે,

૨ સાંખ્ય } મને અક્ષયી આપનારું=(સંખ્ય ઉપરથી નામ) સુખો માગ અંતરાત્માને
મને } ચિદ્રાણ સુધી ટકે તેવું, કાયમનું આપનારું.
અક્ષય } (મને) અંતરાત્માને કાયમતાં સુખો આપનાર નીવડે.
આપનારું }

રંગી } જીવનભાવો, જીવન પટેલ.
દિસે } દેખામ છે, દૃષ્ટિગોચર થાય છે.
સૂચી } તેજથી, જ્ઞાનથી.
અર્થપૂર્ણ } પરિપૂર્ણ અર્થવાળા, સંપૂર્ણ અર્થસૂચક.

જીવનમાં શાંતિમય હૃદયી વ્યતીત કરવાથી મારા જીવન પટેલ જ્ઞાનના પ્રભાવથી સંપૂર્ણ
અર્થ સૂચક હોય એમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે,

૪ (અહીં રાગ બદલાયો પૂર્વોક્તિ પેડે)

થાળે } પ્રભુને વાચના એ છે કે આશ પુરી કરો.
મૃદ્ધ } કામળ.
હૃદયની } જીવનની, માણસના હૃદયની
રસહિમિ } મૃદ્ધ અભિલાષાઓ.
પૂર્ણ } પરિપૂર્ણ. fullfilled.

૪ પૂર્ણતક કામળ હૃદયની મૃદ્ધ અભિલાષાઓ હે વિભુ હવે તું (fullfilled) પરિપૂર્ણ કરે
અને મોક્ષસાધન સુલભ કરજે. આ અર્થ છે.

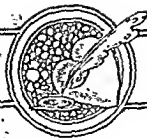

સ્વ રમણભાઈ નીલકંઠ
નવ ગાલિય પત્રિકાના પ્રમુખ

રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી

લેખક :
રા. સચુવચ

પિય બહેન સલિલા !

હા, સાહિત્ય પરિષદ આ માણેક હારી પુનેમે નહીંઆદર્શ બરાશે; અને તેમાં અમે ખાતે જાણુ જનાર છીએ. તું આવે તો ? તેં તો એક પણ સાહિત્ય પરિષદ જોઈ નથી એટલે તને એમાં અવશ્ય રસ પડશે.

ખરેખર, સાહિત્ય પરિષદને ઘણા લોક 'લાંબી ટુંકી ઢ' કે 'કાનામાત્ર પરિષદ' કહે છે. ... કેટલાક તેને 'રાક્ષસ પરિષદ'... વગેરે પણ કહે છે... પરંતુ આ બધી ઢાલની ખીણ જાણુ. હું એને ઢળવી જાણુ કહું છું.

સાહિત્ય પરિષદ સ્થાપવાનો યશ રવ. રણુજીતરામને મળે છે, જો કે, અમદાવાદના મારા એક મિત્ર જે પોતાને 'રેવા પુત્ર' કહેવરાવે છે એ બધાને મનાવવા મથે છે કે સાહિત્ય પરિષદના સંબંધી બધા વિચારો સૌથી પહેલાં એમને ઉદ્ભવેલા. રણુજીતરામને એમણે એ વિચારો જણાવ્યા ને એ સંસ્થા એમણે જ પદને સ્થાપી દીધી...ખીયારા એમને તક ન સાંપડી, સંયોગો સાતુકૂળ ન નીવડ્યા અને વખતે વધારે વિચારણાને અતિજ કાર્યારંભ કરવો એમ પણ હોય...અને શું શું ન હોય ? ...એટલે એ ખીયારા નાના માણસ રહી ગયા... મને તો એમજ થાય છે કે કીર્તિસુંદરીને

બદલે...સુંદરી એમને ન વર્ષા હોત તો ખીયારા ને કેટલો આઘાત થાત ?

.....ને આત્યારે રણુજીતરામ જીવતા નથી એટલે અમિ પ્રવેશ કરી સત્ય શોધવાનું ખીકું પણ કોની આગળ ધરવું ?

પરિષદ મેળવવી પણ મળ્યા પછી શું કાર્ય કરવું જોઈએ એ એક ખરેખર મહા પ્રશ્ન છે. માત્ર નિર્બંધો વાંચવા કે સાહિત્યના બધા 'દુદ્ધો' નો મેળો બરાવો ને જ્યાં મેળો બરાવો હોય ત્યાંનાં પુરજનોને દર્શન કરાવી કૃતકૃત્યતા અનુભવવી ? પરિષદના કેટલાક કાર્યકર્તાઓની કલ્પનામાં કદાચ, કાર્યની રૂપરેખા હશે, પરંતુ તે સમજ કે સમજાવી ન શકાય તેવીએ હોય; એને કેમ સાકાર કરી શકાય તે પણ કાયડો હોય.

પરંતુ એટલું તો ખરુંજ કે પરિષદ ત્રણ દિવસ મળે, નિર્બંધો વાંચાય અને સાક્ષરોનો મેળો થાય એ કાર્ય હવે બંધ થવુંજ જોઈએ.

પરિષદ મળે ત્યારે એમાં વર્ષાવરના કાર્યક્રમનો વિચાર થવો જોઈએ. અમલમાં મુકાએલા કાર્યક્રમની સમાલોચના થાય અને વધુ સુધારા વધારા માટે વિચાર થવો જોઈએ.

કેાઇને પણ થશે કે સાહિત્ય પરિષદ એ કે રાજકીય પરિષદ નથી. એટલે તેની સમક્ષ શા કાર્યક્રમ મુકવો ? ત્યાં તો માત્ર 'ચાનામૃત'

રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા.

ભાંજન"જ પીરસાવું" જોઈએ. પરંતુ આમાં મને
ભાગે છે કે આપણે નીચેના કાયદું મુકી
શકીએ.

ગુજરાતભરમાં ઉત્પન્ન થતા સાહિત્ય વીશે
સાંગોપાંગ ખબરો જનતાને મળે, તેની ચર્ચા

ચાપ એ ચાટે એક પ્રકાશન ખાતું ખોલવું
જોઈએ.

આખા વર્ષનાં લાપણોનો એક કાર્યક્રમ
નક્કી કરવો. અને આણુ, પાટણુ ને દારકાંથી
મીડી છેક મુંબાઈ સુધીના જુદા જુદા તાલુકા-

ઓમાં ને તેમનાં મુખ્ય મુખ્ય મથકોમાં જુદા જુદા વકતાઓ જુદા જુદા વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો આપે.

આ પ્રમાણે થાય તો સાહિત્ય પરિષદ આમ-વર્ગની અને ગુજરાતી જનતાની સાચી પ્રતિનિધિ સંસ્થા બની શકે.

સારા સારા લેખકોની કૃતિઓ કે જે પ્રગ્નતા ધકતરમાં અવસ્ય મોટો હોય. આવી શકે તેવી હોય તે કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ કરી છુટથી જનતામાં વહેંચાય તેમ થવું જોઈએ.

આમાં એક લય છે. મામા માચીનાનું અને કાકા કોઇનાનું સાહિત્ય સુઠાઈ જવાનો ભય છે. કેટલાકને પોતાનું કે અમુક નામાંકિત પુરુષનું સાહિત્ય

યોગ્ય લાગશે. તારી બાબી લેખક કે કવિ નથી એટલે તેને તો મારા તરફ જ પક્ષપાત છે... મને મારા 'બાપા' એ લખ્યું છે તેજ ઉત્કૃષ્ટ ને ચિરંજીવ સાહિત્ય લાગશે. બીજા એ લખ્યું છે તે લખ્યું જ નથી અથવા લખ્યું છે તો હીક છે એમ લાગશે... પરંતુ એમાં એક ધોરણ રવી કા ર પુ

જોઈએ. આ સમિતિમાં એવા સભ્યો મુકવા જાઈએ કે જે અન્યથી અંગત નહીં તેને પોતાનું વ્યક્તિત્વ સાચવી રખાઈ વક્તા થઈ નિષ્પક્ષપાતપણે કાર્ય કરી શકે.

કહે છે કે રશીઆના પ્રજાકીય રાજ્યમાં સાહિત્ય ને કળાના વિભાગના એક ખાસ પ્રધાન મંત્રી કાલવામાં આવ્યા છે. એ સંસ્થા સાહિત્ય, કળા ને રંગભૂમિ ઉપર અંકુશ રાખે છે. પ્રગ્નતા ધકતરમાં-પ્રજાએ જે આદર્શ રવીકાર્યો છે તેમાં, અનુપતિરૂપ ન હોય તેવા સાહિત્ય કે સંગીતને ત્યાં કે નાટકને, ચિત્ર કે ચિત્રપટને કશાને ત્યાં રથાન હોવું જ નથી.

આપણું રવતન રાજ્ય નથી અથવા આપણું

પ્રજાકીય વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણ રીતે ન પકાંય ત્યાં મુધી આ અંકુશ આપણે નવાપરી શકીએ એ એક દલીલ છે; પરંતુ સાહિત્ય પરિષદની સંસ્થાને આપણે મદાસના જેટલી લોકપ્રિય બનાવીએ, તો કેટલેક અંશે આપણે આ કરી શકીએ તેમ જીએ.

જેમ સમાજ સુધારણામાં આપણે આપણા જોર ઉપર ઉભા રહી પ્રગ્નમન

૧. હીરાલાલ મોરેજ.

શ્રી. મનહરરામ મહેતા.

કેળવતાં કેળવતાં જેટલો ઉત્સર્ગ સાધી શકાય તેટલો સાધવાનો છે તેમજ અહીં પણ છે.

સાહિત્ય પરિષદની સમિતિઓ ગામડે ગામડે રચાયેલી જોઈએ. ગામડાનાં લોક આગળ લોક સાહિત્યદ્વારા તેમજ બીજી રીતે અજ્ઞરજ્ઞાન અને સામાન્ય જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

અને આ માટે પુસ્તકાલયની મદદ અતિ આવશ્યક છે. શબ્દજ્ઞાના ઉપાસક હોય એવાં સ્વયંસેવકોની દુકડીઓ ઉભી કરવી; એના દ્વારા લોકમોગ્ય હોય તેટલું અર્થ સાહિત્ય ગ્રામજનમાં વહેંચાવવું અને વંચાવવું જોઈએ.

આ થાય ત્યારે પ્રેમાનંદ બટ અને સામળની જુની લોકસંસ્થાઓનો માણુભટ અને સળ્લ મંડળીઓની સંસ્થાને, દક્ષિણમાંથી પગપેસારો

કરતી દરદાસની સંસ્થાને આપણે પુનઃઉત્થાન આપવું એકરો.

કેળવણીના સ્નાતકો જેમને હોય ગામડાં દ્વારા દેશભેલા કરવાની ધ્યેય નિર્ધાર પ્રજ્ઞવશિત છે: જેણે શબ્દજ્ઞાની ઉપાસના આરાધી છે તેવા સ્વયંસેવકો આ સંસ્થાને અમૃતસંજીવિની આપી શકશે, અને ત્યારેજ 'કેસીયાનું સાહિત્ય' આપણે ઉત્પન્ન કરી શકશું; ત્યારેજ આપણા સાહિત્યમાં આપણે ગાનવતાના આદર્શો, અને માનવતામાં સાદિસના આદર્શો, વ્યક્ત થયેલા જોઈ શકીયું.

સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાનું કામ પડ્યું છે; શબ્દજ્ઞાન અને વિશ્વકોષનું કામ ઉજ્જવ છે.

સાહિત્ય પરિષદે માત્ર જોડણીનાં પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનો નથી; અથવા તે પરિષદ મંડળ અને અધિકારી મંડળની સત્તાઓ માટે કે અધારણ માટે લક્ષ્યકરવામાં શક્તિ અને સમયનો વ્યય કરતાં એ બધાં માટે મન ગૌણ પ્રશ્નો છે: કાંઈ ન કરવાની મનોદશાન સ્વચ્છ છે.

અમ પરિષદે સાહિત્ય પ્રચારના યેષ સાધન તરીકે પુસ્તકાલય સિદ્ધ થઈ ગયેલું હોવાથી તેની મુજબરાતને ગામડે ગામડે રચાવના કરવા સંબંધી દુરાવ કર્યો હતો, આ દુરાવને અમલમાં મુકવા જોઈતા પ્રયત્નો થયા નથી. એ દુરાવ આ વર્ષે અમલમાં મુકાશે? સાધનોનો અભાવ નથી, કર્મ કરનાર સેવાલાવી સ્વયંસેવકો પણ મુજબરાતને ગામડે ગામડે પહોંચા છે, માત્ર એ. સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ કરનાર જોઈએ છે.

શુભરાત્રી અક્ય સાધી શકે, આપણી પ્રાચીન શુભરાત્રી સંસ્કૃતિ સાથે પરરાષ્ટ્રીની સંસ્કૃતિનાં મંથન ને ઘર્ષણથી નિલ

નવી થવા મયતી સંસ્કૃતિને સર્જ-
વવા, પ્રાંતીય અને પ્રજાકીય
અસ્મિતાને જામત કરે એવી એક
ગુજરાતી વિદ્યાપીઠની આવશ્યકતા
તો પરિપક્વ વર્ષો ધ્યાન સ્વીકારી
છે; અને પરિપક્વ મંડળે ગમે વર્ષ-
જ આ બાબતમાં ઠરાવ કર્યો છે.

મારી દૃઢ માન્યતા છે કે આવી
વિદ્યાપીઠની અતિ આવશ્યકતા
છેજ. ગુજરાતમાં પ્રજાકીય
ભાવનાને સ્થાપતી એક વિદ્યાપીઠ
તો છેજ. એ વિદ્યાપીઠ કેવા
સંજોગોમાં જન્મી છે તે જોવાનું
નથી. માત્ર એ વિદ્યાપીઠ ગુજરાત-
ની ગુજરાતી વિદ્યાપીઠ યથાર્થ
રીતે અને તે માટે સૌએ પ્રયત્ન
કરવાનો છે. હા, અહીં અત્યંત
પડશે: વિદ્યા શાના અર્થે? માત્ર
સંસ્કાર અર્થે કે દ્રવ્યોપાર્જન અર્થે
હોવી જોઈએ એ પ્રશ્ન વીચારવા-
નો છે. પરંતુ આ વિચારને
અસારે બાજુએ મુકીએ તો

ડા. હરિપ્રસાદ દેસાઈ.

ચાલી શકશે. આ વિદ્યાપીઠ માત્ર મનુષ્યને
મનુષ્ય તરીકે જીવતાં થીમવી શકે એટલુંજ
કાર્ય કરે તો બસ છે. મનુષ્યમાંથી તે પ્રજા
બનાવશે અને પ્રજા સંસ્કાર ધારે: નવી સૃષ્ટિ
સર્જાવશે.

આમ પરિપક્વ આગળ તો સંગીત કાર્ય
રાહ જોતું પડ્યું છે. પરંતુ આપણી
સત્યાસક્ષા અને નામના મેળવવાની યેચછા,
અથવા તો તેજોદ્રવ્ય અને 'દ્વંસાણુએ ક્યું' માટે
એ જોડું અથવા મારે એ નખરે' એ વૃત્તિ અલોપ
કેયારે થશે? એ આવરણો દૂર થઈ શકે; મોઢનાં
પડાં દૂર થઈ શકે; ત્યારેજ શબ્દબ્રહ્મનો સાક્ષા

કાર થશે... આપણાથી સહેજે નથી બોલાઈ
જવાતું તમલો મા ચ્યોતિગિમવ !

અર્થાત, આ વર્ષ માટે જો નીચેનું કાર્ય
હાથ ધરવામાં આવે તો અવશ્ય સાહિત્ય પરિષદ
એના અસ્તિત્વને શોભાવી શકશે.

૧. પરિષદ મંડળના સભ્યો હંઝારોની
સંખ્યામાં નોંધવા જોઈએ.

૨ ગુજરાતના તાલુકે તાલુકે અને મુખ્ય
મુખ્ય મથકોએ પરિષદ મંડળ તરફથી સાહિત્ય
સભાઓ સ્થાપવી અને આ મંડલો તરફથી
વર્ષમાં ઓછામાં ઓછાં ૭ બાષણો, કથાઓ,
ભજનો કરાવવાં. ખીજ દેશની પ્રજાઓ કેમ
જીવી છે ને જીવે છે તેનાં ચિત્રપટ્ટા દેખાડવાં.

૩. એક વર્ષ-માટે પરિપદ મંડળ તરફથી નિઃસ્વાર્થપણે પાતાના ખર્ચે કામ કરે તેવા સ્વયંસેવકોનું દળ ઉભું કરવું. તે પોત પોતાના જીલ્લા, તાલુકા કે મથકનાં આલુબાજુનાં ગામોમાં પરિપદ મંડળ તરફથી મોકલવામાં આવતું સાહિત્ય જેજે લોકો વાંચી શકતા હોય તેમને વાંચવા આપે અને બીજાને વાંચી સંભળાવે.

૪. ગુજરાતના સેવાભાવી સમર્થ વિદ્વાનો-એ એક વર્ષ આખું 'કરતા અધ્યાપક'ની પેઠે ગુજરાતમાં મુખ્ય મુખ્ય મથકોએ જઈ પોત પોતાના વિષયમાં ભાષણો આપવાં.

૫ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે પરિપદમંડળે સહકાર સાધી એને ગુજરાતી વિદ્યાપીઠ બનાવવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પરિપદ માટે આપણે કામ કરવા ઇચ્છાએ તો પરિપદ કે'ક કામ કરતી સંસ્થા થઈ શકશે એમાં તો મને લેશ માત્ર શંકા નથી. માત્ર કામ કરવાની વૃત્તિ જોઈએ છે.

હા, તારી બાબી આ પત્ર વાંચીને પુછે છે કે નહીંઆદ પરિપદ આ કાર્ય કેમ ન હાથ ધરે ? શા માટે મુનશી ને કાકા કાસેલકર એકજ પ્રશ્ન ઉપર વિચારતા ન થાય ? શા માટે આણંદશંકરભાઈએ એક વળત આપેલા વચનને પાર પાડવા સર્વેએ એમને તક ન આપવી ?

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કુલપતિશ્રી, આણંદ-શંકરભાઈ ને કનુભાઈનો સુપ્રેમ ગુજરાત માટે અવશ્ય અવનવું ભાવિ સમર્થવી જાય. ચંદ્રશંકર

અને મનહરરામ મહેતા, ને મટુભાઈ આ બધા સ્વપ્નો સિદ્ધ કરી શકે તેમ છે.

હીરાલાલ પારેખ, મોતીભાઈ અમીન, કુલચંદ શાહ ને ડો. હરિપ્રસાદ ને રાયચુરા આમડાંમાં ચાન પ્રચાર કરી શકે તેમ છે.

મેઘાણી, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, સુશીલ, કુલચંદ શાહ, જુગતરામ દવે અને નરહરી પરીખ ત્રેમા-નંદ ને શામળની સંસ્થાઓને યુનિજીવન પમાડી શકશે.

માત્ર આ કાર્ય પાર પાડવા આ સંસ્થામાં નવું લોહી, આલુવાની, નવીન આદર્શવાદીઓ ને ભાવનાશીલ યુવકોનાં આક્રમણોની, નવા પ્રાણ સંચાર થવાની જરૂર છે. તોજ સાહિત્ય પરિપદ ચર્ચાપરિપદ કે મેજો મટી સાચીસંસ્કૃતિનું દર્શન કરાવનાર કામ થઈ શકે.

સચિંચે ! તને આ બધી વાતોમાં નવલકથા જેટલો રસ કેદાય નહીં પડે; પણ કેાઈ દિવસ નવરાશે આની લીટીઓ ઉપર પણ વિચાર કરજે ...ને કદું ? આ પરિપદમાં તારા જેવી કોડભરી કુમારિકાઓ તો શબ્દશક્તિની સરસ્વતીઓ બની અવશ્ય અજબ સેવાઓ કરી શકે... પણ જો ...કહે છે તેમ

‘ વરવું તો એક સાહિત્યક ને

અવર ન અર્થે આવે...’

એમ મારા કહેવાનો ભાવાર્થ રજો માની લેતી...

લી.

તારા ભાઈની

સ્નેહાશિષ્ય

મીરાનું એક પ્રસિદ્ધ પદ

સંપાદક :

રા. મંજુલાલ મજુમદાર

[મુંબાઈ યુનીવર્સીટીની સહાયથી મારવાડમાં પ્રવાસ કરવાની મને તક મળી હતી. એ પ્રવાસને અંગે મીરાંબાઈનાં ઘણાં પ્રાચીન પદોની શોધ થઈ રાખી છે. એ પદ, દરતલિખિત શુદ્ધાઓમાં હોવાથી બાષાતું સ્વરૂપ થલે બાગે સચવાઈ રહ્યું છે. એટલે, તે દ્રષ્ટિએ ઉપકારક થાય એવું એક લોક પ્રસિદ્ધ પદ અહીં ગોથીમાની બાપા પ્રમાણે લેવાઈ છે; પ્રચલિત પદ પાદનેધિમાં સરખાવવા માટે મુક્યું છે. —સંપાદક]

પદ

રામૈયાં મહારાજા ! મને આકર રાખોજી—ટેક
ભારોં લાઉં, પૂલો લાઉં, કુવાઉ ભૂરી;
રામ ! રસોઈ કર જીમાંડે, મોમિ બડી સજુરી—
મોઠ બાજરી લિફણ દીજે, ભાવે દીજે ફરી;
તુરત રસોઈ કર જીમાંડે, સાગ બજાઉં તૂરી—
સિરખ પથરણા સાવદ દીજ્યો, ભાવે દીજ્યો બજૂરી;
કારી કાંજલ ઝોડણ દીજ્યો, પલક ન મેલું ફરી—
આકર રહેરયાં, બાગ લગારયાં, નીત ઉઠ દરસણ પ્રારયાં;
વન્દાવનકી કુંજગલન મેં, ગોવિંદલીલા ગારયાં†—
આકરી મેં દરસણ પારયાં, સુભરણ પ રયાં ખરયાં;
ભાવ ભકિત જગીરી પારયાં તીનું બાતાં ચરયાં—
મોઢી પૂછે મદન મોહનકું, કહા મહિના પાપા ?
તીન લોક જગીરી પામ, નિરબે પટા લિખાયાં—
જોગી આપા જોગ કરણકું, તપ કરણે સંન્યાસી:
ભાવ ભકિત કર સાધુ આપા અમરાપુર રા વાસી—
ઉચા ઉચા મિંદ્ર ચણાતું, બિયમે રાખું જાગી;
રામૈયારે દરસણ જાઉં, ઝોડ પીતાંબર સારી—
મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, સતગુરુ દરસણ દીના
તટ જમના કે તીર ઉપર, રામૈયા રંગ જીના—

† પાઠાંતર: “ભાંડાં દોલ બખરયાં.”

(રાગ-મંડ, તાલ ધ્રુવાલી.)

મને ચાકર રાખોજી,
ગિરધારી લક્ષ્મી ચાકર રાખોજી—

ચાકર રહસ્ય, બાજ લગાસ્ય, નિત ઉઠે દરસન પાસ્ય,
વૃંદાવનકી કુંજ ગલિનમે, ગોવિંદ લીલા ગાસ્ય,—૧

ચાકરી મેં દરસન પાઠિ, સુમિરન પાઠિ ખરમી;
ભાવ ભંગતિ ભગીરી પાઠિ, તીનો બાતાં સરસી—૨

મેર મુકુટ પીતામ્બર સોઢે, ગજ વેજંતી માલા;
વૃંદાવનમે ઘેલું ચરાવે, મોહન મેરલીવાલા—૩

હવે હવે મહલ બનાઈ, બિચ બિચ રાખું; બારી;
સાંવરિયાં કે દરસન પાઠિ, પદિર કુમુંબી સારી—૪

જોગી આપા જોમ કરનકું, તૈંપ કરને સંન્યાસી;
દરિ-ભજનકું સાધુ આપે, વૃંદાવનકે વાસી—૫

મીર કે પ્રભુ ગદિર ગંભીરા, કુદે રહો જી ધીરા;
આધી રાત પ્રભુ દરસન દીન્હો, જમુનાજીકે તીરા—૬

શ્રી

પ્રાર્થના સમાજ મુંબઈની

::::: જાહેર વિનંતી ::::::

આઘી સર્વે લાઈ બહેનોને વિનંતી કરવામાં આવે છે કે પંડરપુર અનાથ આશ્રમ જ્યાં અનાથ છોકરા છોકરીઓ રહે છે તેમના ભરણ પોષણ અર્થે દીવાળી નીમિત્તે ઉદાર હૃદયે મદદ કરવામાં આવે તો તેમને ધંરતો આશ્રય આપી શકાય; તો આ બાબતમાં પોતાની શક્તી અનુસાર મદદ કરશો એવી આશા છે.

લી૦— વી. જી. ભંડારકર.

કાસીબાઈ નવરંગે.

મારી નોંધ યાત્રી

લેખક:

રા. ગુપ્તા

તા. ૧૬-૬-૨૮

આજે નવમી સાદિલ પરિવહન નરકથી મુખામુખીઓને નિમંત્રણ કરવા પરિવહન કાર્યવાહકો આપ્યા હતા. તેની જાહેર સલાહતી તેમાં લગભગ દરેક વક્તાએ 'નડીઆદમાં ખાતસાતની વાનગી નહીં મળે; હાં તો રોટલા, ઘાસ અથવા ફુરથીય રહ્યા હોય' પડશે. ધણી લાંબા રોટલા ને દુધ મુખામુખી મળતી વિવેચ વાનગીઓ કરતાં વિશિષ્ટ હિટ-કારક છે' એવી મનઃબળું કહ્યું હતું.

ખરી તો છે. મુખામુખીઓને જાનાવોમાં જો વિવિધ સપડે છે, ને નડીઆદમાં મળતું મુશ્કેલ. તેમજ મુખામુખી ડ્રાઈવરો ને ફૂલ કનિયી રોટલી કરતાં નડીઆદમાં હુટ ને હુટિયક રોટલામાં પ્રાણપ્રદ તત્વ વધારે રહેલું જ. મુખામુખી પવાડી જે દેવ વે ને નામે દૂધ, ગરદ ખાડ ને રહા વિનાતી ચડા, ને નરના હોનાએલું પાણી હેય છે, તેના કરતાં નડી-અહનું ઘી જેવું દુધ ને દુધ જેવી ઘાસ થઈ રહ્યાલેવની હિટિએ વધારે આવકારપાત્ર છે, એ નિઃસંદેહ છે.

હતાં પ્રશ્ન એ છે કે સાદિસરજિકોને

સાદિલ પદમાં પધારવાનું નિમંત્રણ આપવામાં રોટલા સાદમ-સિંચાએ ભોજનને અને ભોજનના વિચારો આટલાયડું મહત્વ રાખે આપ્યું. શું એ લોકોને પશ્વિદ મટેનું નિમંત્રણ રાખિએ જન માટે તો નિમંત્રણ જેવું લાગ્યું! મુખામુખી વેગનએ ને જન. લોકોને લગભગમાં જવનું છે કે આદ્યસરજિકોને સાદિલપશ્વિદમાં જવાનું છે, એ વીશે તેમને શકા પડે? નડીઆદમાં સાદિલ-રિપદમાં અચરવન્ય ને વાળિયન કે લા ને કેવા પ્રકરના મળશે, ત્યાના ધણીયો વિચારન સરોના નિઃસંદેહ. તો જાતાં એવી જગિલશે, કુરુમ મમ રતાં વાર લાગે કંઈતિ જામત થતાં તેમ ન'અહીં જાન પર ગદોત વારને સાદસરી જાગ ઉત્પન્ન થશે કે નહીં ત્યાં વિચારો અર્થા ન કરતાં ત્યાં શું ખણું પડશે અતી અર્થો હે વાનો હેતુ શા! શુદ્ધ ને હરના હિપા કો હિદ ને આટલું પ્રધાન્ય આપે એ આશ્ચર્યકાર છે.

જાતનો વિકાસ શુદ્ધિના વિષદમાં થશે છે કે હૃદય પરસ્તે, આપણી શુદ્ધ-ધણી આજગ વધી ગઈ છે. હૃદય પછાડી રહી ગયું છે; આપણા

હૃદયે પશુ પ્રગતિ કરી છે, બુદ્ધિની આબનમાં આપણે આપણા પૂર્વજો કરતાં પાછળ પડી ગયા છીએ: એવી દૃષ્ટિ ચર્ચા આધુનિક વિચારકો કરી રહ્યા છે. પરંતુ હૃદય ને બુદ્ધિની આ માથાફાટમાં ઉદરને આપણે ભુલી જઈએ તે યોગ્ય નથી સૌથી વિશેષ મદસ્તવની વસ્તુ તો ઉદરજ છે. હૃદયલીલાં મનુષ્યો કેટલાક હોય છે, બુદ્ધિહીન તેથી પણ વધારે હોય છે. પરંતુ ઉદરવીહોળો તો એક શોધો નહીં જરૂર. બુદ્ધિના ચમકાર કે હૃદયના ઉદ્ગાર કરતાં ઉદરના પોકાર વધારે મદસ્તવના છે એમ બુદ્ધિમાનો ને હૃદયો પણ માને છે. સરસ્વતીના સેવકોને પણ ઉદરની ઉપાસના કર્યા વગર ચાલતુ નથી. સાદિત્યના નવરસ કરતાં ગોળનના પડસના તેમને કોષ્ટક વાર-પણી વાર-વધારે વિચાર આવે છે. કવિઓ પાદપૂર્તિ કરતા કરતાં ઉદરપૂર્તિ કરતા માટે, વધારે દિશ્નુક હોય છે. ખોટમાં ચાલના માસિઓમાં લેખ લખનારને મહેનતાણું આપવું જોઈએ એમ કહેનારની દૃષ્ટિ આવનાના સ્વર્ગો તરફ નહીં, પણ ઉદર તરફ જ દબેલી હોય છે. “શુ કરું? એ તો લખવું પડે, એમ ન કરીએ તો પત્રના આડકો વધે કે ન?” તમને જાહેરમાં ગાળ દીધે ખાનગીમાં આવો ખુલાસો કરનારના જાહેર ને ખાનગી વચનો વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદરેખા આંકનાર ઉદરજ છે. સરસ્વતીની વીણાનાં તુમકાં શુ સુચવે છે તે વીશે ભતભતના નહીં કરવામાં આવે છે. પરંતુ એ વીશે કદપનાશક્તિને બહુ શ્રમ આપવાની જરૂર નથી. એનું સ્પષ્ટ સૂચન એટલું જ છે કે સરસ્વતીના સેવકોને પણ પોતાના તુમકાં જેવાં ઉદરજ ભરવાંનાં છે. બુદ્ધિવાદ ને હૃદયવાદ બંનેને અતિ તો ઉદરવાદ સાથે જ મન-નય સાધવો પડે છે.

આજે જગતની સંખ્યા કોઈ ‘બજારો પ્રશ્ન’ હોય તો તે ઉદર સંબંધીનો છે. સમાજના

નીચલા વર્ગો બુખારો નેહી રહ્યા છે, અને ઉપલા વર્ગો અપમાધી હોવાને ચપ્પ રહ્યા છે. તેનું કારણ એટલું જ છે કે આપણે ઉદરની બધી ઉપેક્ષા કરી છે. એક પ્રસિદ્ધ ચિન્તકે સિદ્ધ કર્યું છે કે મનુષ્યનો આત્મા એના ઉદરમાં વસે છે. મનુષ્ય મનુ પામે છે, પરંતુ એ ઉદરવાસી આત્મા-ભુખ-અમર છે. અને સાહિત્યકાર કે સુધાર, કવિ કે કુંભાર, લેખક કે લુહાર: એ બધાનાં આત્મા-ભુખ-એકસરખાં છે.

૮. ૧૬-૬-૨૮

એક આંગ્રેજ ટીકોકારના લખાણમાં વાંચ્યું: ‘આપણે ગમે તેટલું’ માનીએ કે. આધુનિક સાદિત્યમાં વાસ્તવિકતા જોવામાં આવે છે, છતાં સાદિત્યકારોનું લક્ષ્ય દર્શના વાસ્તવિકતા કરતાં અહમુતના તરફ વધારે હોય છે... વિચારમય પ્રિયને સંબોધીને અનેક દાળો લખાય છે; ખટાકા છોલની પ્રિયાને સંબોધીને એક સ્વદ કેમ લખાયો નથી?’

આ ટીકા મારા ઉપર કૃત કયનનો વિરોધ કરતી હોય એમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ લાગે પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. સાદિત્યકારો ઉદરની ઉપેક્ષા કરતા નથી, છતાં ઉદર સાથે ‘પરોક્ષ સંબંધ’ હોય એવા વિષયો પણ સાદિત્યમાં તેમજ ચર્ચામાં નથી. તેનું કારણ એટલું જ છે કે સામાન્ય વર્તણૂકમાં એ સંબંધો એઓ એટલી ચર્ચા કરે છે કે સાદિત્યમાં એ વીશે કંઈ જ લખાયું નથી, એ વાત તેઓ ભુલી જાય છે. સુદામાઆખ્યાનમાં પ્રેમાનંદ અન્નની મદત્તા ગાઇ છે, ભદ્રંભદ્રમાં રમણનાથએ ગાનિભોજનનું વર્ણન કર્યું છે, અને મણિકન્તે પ્રિયાની પાનની પરી વીશે ગત્રલ ત્રણકારી છે એટલા છુટાછાયા અપવાદ ઊંચા એ વિષય સાદિત્ય પ્રદેશ ચીમાથી લગભગ

બાકી બટાકા હોલતી પ્રિયા પ્રેમીની નજરે દંમેશ જેટલીજ આકર્ષક લાગે છે, એવું ચેર-ટનું કથન, સ્વાનુભવપ્રેરિત સંત્ય હોય એમ લાગે છે. મારા એક સાક્ષરમિત્રે કહ્યું હતું: આધુનિક સંસ્કૃતિના પ્રખર પ્રતિસ્પર્ધી સમાર્પણોનો એક માત્ર ઉપાય એટલેજ છે કે સાદું સમારતી અર્થમાં બટાકા હોલતી કે વડાં નળતી પ્રિયાને અવલોકવી ને ખાતું નહીં. આવાક્ય બોલતી વેળા મારા એ પ્રયત્નકાય સાક્ષરમિત્રની આખમાં એવી પ્રખર છબીકા જણાઈ હતી કે એમણે એ ઉપાય જરૂર અજમાવ્યો હશે, એમ મને લાગ્યું, ને બીજું કે ખાવાનું નહીં મળે, તો એ કદાચ મારો પણ આહાર કરી જશે એવી ભીતિથી હું ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભોજનની લિપ્તાથી સાક્ષરો પણ મુક્ત નથી. સરસ્વતીના એક ને અનન્ય ઉપાસક એવા જ હાથપૂર્વે પણ શુદ્ધિપ્રધાન કાર્ય કરનાર અંગનું નામ 'મગજ' ને ધર્મ કર્મમાં આવશ્યક એવી શિખાને સાચ કરનાર કેશાવલિનું નામ 'ધારી' રાખ્યું, એ પણ ઉપેક્ષા કથનનુંજ સમર્થન કરે છે જે જિહ્વા પર સરસ્વતી અક્ષરો લખે છે તેજ જિહ્વા ભોજનરસનો આરવાદ લે છે. અને આમ સાહિત્યરસ અને ભોજનરસનો સમન્વય મુકર અને બટાકા હોલતી પ્રિયાને સંબોધીને એકે અક્ષર નથી લખાયો, એમ અંગ્રેજીકાકાર કહે છે તે ખરું છે. આપણા સાહિત્યમાં પણ એવું કાન્ય કોષ કવિવરે નથી લખ્યું. બાકી એ વિષય અસંત આકર્ષક છે. એ દરય પ્રેમક ને પાચક (સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પ્રેરક ને ચારીરિક દૃષ્ટિએ પાચક) છે એમાં સંદેહ નથી.

આજના 'ગાદીવ'ના અંકમાં રા. તરંગીએ અદિનિષ્ઠ નાગર જાતિ વીશે ઉલ્લેખ કરનાં લખ્યું છે; "અરે નાનમાં શાકે સમારનાં પણ

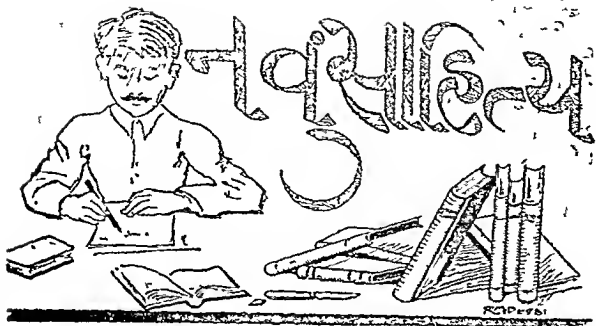
કાવ્યમય સવાલ જવાબ ચાલે.

"બટાકા એકાં છે-પણ અશનમાં ખાઈ નથી, તથાપિ ખાવાની-મુકનનગનને આત્મક નથી."

આમ સાહિત્યના ઝટાઝા કવચિત્તુ વિનોદમાં સાહિત્યના પડરસમાં ઉદરરસનો ઉમેરો કરે છે ખરા; પણ તેથી બટાકા હોલતી પ્રિયાને સંબોધીને કોષએ કાવ્ય લખ્યું નથી. એવા પેલા આંગ્રજીકાકારના આલેખનો પરિહાર થતો નથી અને એ ખાપના પરિહારને અર્થે આપણા ભાષાભક્ત લેખકોએ કટિબદ્ધ થવું જોઈએ.

આનો એક આનુષંગિક લાભ 'પણ' છે. સામાન્ય જનતા ને સાહિત્યકારો વચ્ચે ધનું અંતર છે. પણ ભોજનરસની લિપ્તા એ વિષય બનેને સમાન છે. આથી રા. મહાપ્રાણેશ્વરીઆદ કરે છે કે આજના કવિઓ આમ વર્ગ માટે કે લખતા નથી, તેનું કારણ પણ દૂર થશે. આમ વર્ગ તો શું પણ પશુવર્ગ પણ (ધાંચતાં એને કોષ શીખવે તો) એમાં રસ લેતો યંછે શંકશે. કારણ કે રાજકવિ ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે તેમ, આહાર એ પશુ અને મનુષ્યોનો વચ્ચેનો સામાન્ય વિગલ છે. અને કેટલાક પશુઓ મનુષ્યોનો આહાર કરીને ને કેટલાંક મનુષ્યો પશુઓનો આહાર કરીને એ સામાન્યતાની વૃદ્ધિ કરી રહ્યા છે.

'બટાકા હોલતી પ્રિયાને' એ વીશે મંદા-કાવ્ય, લિપિકાવ્ય, ગદ્યકાવ્ય, પ્રવચકાવ્ય, આકા-વ્યકાવ્ય, નરસિંહરાવની શૈલીના, કલાપીની શૈલીના, નાનાલાલની શૈલીના વગેરે પ્રકારનાં કાવ્યોલખી રાકાય. થોડાક નમુના નીચે આપું છું. તે પરથી યુગર ભાષાને સમૃદ્ધ કરવા જેણે યોનાની જાનને અસમૃદ્ધ કરી નાખી હોય તેવા રેકને પ્રયત્નશીલ થવા પ્રેરણા થશે, એવી મારી દઈ શકા છે.

લેખક

રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

અધ્ય, સાહિત્ય સહક

વિજ્ઞાન વિચાર કર્તા - રા. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ સાહે, છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર, ગુજરાત વાંકિયુવર મોઆમદી તરફથી હીરાલલ ત્રિભોવન સા પારેખ, અમદાવાદ.
મૂલ્ય: રૂ ૧-૦-૦

ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનનું કે' માહિત્ય નથી એમ કહીએ તો ચાલે. મહિત્ય એ પ્રજાજનનું પ્રતિબિંબ છે. અને જે પ્રજામાં વૈજ્ઞાનિક જીવન-એ જીવન જીવનારા વૈજ્ઞાનિકો ન હોય એ પ્રજામાં વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યમાં કયંથી હોય ? ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિકો કેટલા છે ? વૈજ્ઞાનિકો આકાંક્ષે હોતાથી વૈજ્ઞાનિક નિગ્રાહ જાગૃતનારોની મધ્ય દીક મોટી જે પછી આ બધા ધંધાદારીઓ કહી શકાય વૈજ્ઞાનિક તરીકે દેશમાં શુદ્ધ વિજ્ઞાનના પ્રચાર માટે એમાના

માન્યે શુ કયું છે ? વૈજ્ઞાનિક સીવાય વિજ્ઞાનની બીજી શાખાઓના અભ્યાસીઓ આંગળીને વેટે મણીય એટલા ગુજરાતમાં હજો અને તેમાંથીએ ગુજરાતી ભાષાદ્વારા વિજ્ઞાનનો પ્રચાર કરનારા તો એ ચાન્ડ દેખાય છે.

ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક માહિત્યની આવી દિન્દિ-અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન વગેરે પાશ્ચાત્ય ભાષા સાથે તો તુલનાત ન થઈ શકે એવી દરિદ્ર નિયતિમાં ગ. રા. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ સાહેનું આ પુસ્તક દીક આશા આપે છે. યુનીવર્સિટીમાંથી વૈજ્ઞાનિક પદવી લેનારા માત્ર શ્રી. કાન્તિલાલ જગનનાથ પંડ્યાનું અને શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ સાહેનું અનુક્રમ કયું કરીને પોતાના અભ્યાસનું કેક ફગ ગુજરાતી ભાષાદ્વારા પાશ્ચાત્યભાષા ન જાણનાર

બંધુઓને આપે તોએ એમની ફરજ તો છેજ.

વિજ્ઞાન વિચાર-ભાવિ ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યના પ્રવેશક જેવો. ગ્રંથ છે. ગુજરાતી ભાષા મારફત ઉંચી વૈજ્ઞાનિક કેળવણી પણ અપાવા માંડે અને આ દુર્ભાગી દેશનાં કોષ પુરવઠો ઉદય થવાથી વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓના સમર્થ અન્વેષકો ગુજરાતમાં પાકવા લાગે ત્યારેજ ઉંચી કોટિનું સાચું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય. એ સમજી શકાય એવું છે. પણ 'વિજ્ઞાન' 'વિજ્ઞાન' જેને કહીએ છીએ એ શું છે ? શુદ્ધ સાહિત્ય ધર્મ, તત્વજ્ઞાન વગેરે સાથે વિજ્ઞાનને કેવો સંબંધ છે ? અથવા એ બધાથી કયી બાબતમાં વિજ્ઞાન જુદું પડે છે ? આ જમાનામાં વિજ્ઞાને જગત ઉપર કેટલી સત્તા જમાવી છે અને આ સત્તાનું 'મુળ શું છે ? વગેરે પ્રશ્નો વીશે કેંક સમજણ આ વિજ્ઞાનના જમાનામાં ભણેલા મણીતા સર્વ માણસોને હોવી જોઈએ. અને વિજ્ઞાન વિચાર આ પ્રયોજનથીજ લખાએલું છે.

નિવેદનમાં લાઇથી પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ લખે છે કે "સન ૧૮૧૫ માં હોલ યુનીવર્સિટી લાઇબ્રેરીનાં પુસ્તકોમાં થોમસનનું Introduction to Science વાંચવાથી તેના જેવું એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખવાનું મને સ્પુરણ થયું." પણ આ પુસ્તક થોમસનના પુસ્તકનું કે એવા કોષ બીજા પુસ્તકનું લાખાંતર નથી. અનેક પુસ્તકોમાંથી દોહન કરીને લખાએલું આ સ્વતંત્ર પુસ્તક છે. વિષયને અનુસરી, નિવેદનમાં કતી કહે છે તેમ, આ પુસ્તકના ત્રણ ભાગ પાડી શકાય (૧) પહેલા ભાગમાં "વિજ્ઞાન એટલે શું ?" "વૈજ્ઞાનિક-વૈજ્ઞાનિક સ્વભાવનાં લક્ષણો" "વિજ્ઞાનના કેટલાએક મૌલિક સિદ્ધાન્તો", "અને વિજ્ઞાનનો નકશો" એ નામના પહેલાં આર પ્રકરણોનો સમાવેશ

થાય છે. આ પ્રકરણો લગભગ આ વિષયના ઉપોદ્ધાત જેવાં છે. વિજ્ઞાન (સાયન્સ) ની માત્ર બ્યાખ્યા આખ્યાયો કે કયી કયી વિદ્યાઓ વિજ્ઞાન કહેવાય છે એ માત્ર દર્શાવ્યાથી વિજ્ઞાનનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવાનો સંભવ નથી. કયા મૌલિક સિદ્ધાન્તો સ્વીકારીને જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવાથી વિજ્ઞાન બીજાં જ્ઞાનોથી જુદું પડે છે એ જાણવાની તથા ગીતામાં કહેલાં સ્થિત-પ્રજ્ઞનાં લક્ષણો પેડે વૈજ્ઞાનિક માણસનાં લક્ષણો જાણવાની પણ જરૂર છે.

આત્મજ્ઞાની થવા માટે જેમ શમ, દમ, વૈરાગ્ય, વિવેકાદિ ગુણો કેળવવા પડે છે અને ભક્ત થવા માટે નમ્રતા, દીનતા વગેરે ગુણો કેળવવા પડે છે તેમ સાચા વિજ્ઞાની થવા માટે પણ નિઃસ્પૃહતા, નિરહંકારીપણું, સત્યપ્રેમ, ધૈર્ય, ચોકસાઇ, દૃઢતા, શ્રમશક્તિ, અવલોકનની ટેવ, પૂર્વગ્રહનો ત્યાગ, તટસ્થતા વગેરે મોટા ગુણો કેળવવા પડે છે. ધણા અર્ધવિજ્ઞાનીઓ આ ગુણોને જુલો જાય છે. પણ વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ જોતાં વિજ્ઞાને જગતને આપેલાં, રહે, તાર, ટેલીફોન, વાયરલેસ, એરોપ્લેન વગેરે બધા સાધનો ફરતાં પણ વિજ્ઞાનીઓ એ મુનુંબ જનનને આપેલા આ મોટા ગુણોના વારસાની કાંમત વધારે છે.

વિજ્ઞાન વિચારનું બીજું પ્રકરણ બાદિષ્ટો ખાસ વાંચવા જેવું છે. અને આ ગુણોના નિદર્શક જે થોડા દાખલાઓ ન્યુટન, ગાલિલે, લોડકેલીન, પાશ્ચર, હકસંસી, બ્રનો, ગેલીલીઓ વગેરે યુરોપના મોટા વિજ્ઞાનીઓના જીવનમાંથી આપ્યા છે તે વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં પડનારે કે પડવા ઇચ્છનારે જાણવા જેવાં છે. આ મોટા વિજ્ઞાનીઓ મોટી શોધો કરી શક્યા તેનું એક કારણ કુદરતે બક્ષેલી પ્રતિભા ચકિત દરી, પણ બીજું

મોટું કારણ આ ગુણો વગર માત્રુ વૈજ્ઞાનિક કાર્ય યજ શકેજ નહીં

પ્રકરણ પાચમાથી અગીઆગમાં સુધીના બીજા વિભાગમાં વિનાના ઇતિહાસન દિગ્દર્શન છે આ પુસ્તકમાં મુખ્ય વિષયની ચર્ચા આ પ્રકરણોમાંજ છે પહેલા ચાર, પહેલા કથું તેમ, ઉપોદ્ધાત જેવા છે અને છેલ્લા ચાર ઉપસદાગ જેવા છે આ વચનાં માત્ર પ્રકરણોમાં ઐતિહાસિક ક્રમમાં વિગાનની વિવિધ શાખા-

ઓની આજ પર્થત પ્રગતિનું કંઈ દિગ્દર્શન છે અત્યંત અવગત નાના અથવા આગી શકાય એવી મોટી મોટી વાતોજ આગી છે શરૂ આનમાં પ્રકરણ પાચમામાં વિગાન ના પ્રચીન ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન છે સ્વાભાવિક રીતે પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ લેખકો પ્રાચીનનો અર્થ

ગ્રીસ રોમનો પ્રાચીનકાળ કરે છે પણ આ પુસ્તકમાં, લેખક હાંદી હોયને “પ્રાચીન હાદમાં વિગાન” (પ્રકરણ છઠું) નામનું ખાસ જુદું પ્રકરણ લખ્યું કે આ પ્રકરણ માટે સાવનો અતિ અદ્ય છે હજી આ વિગાન સ્વતંત્ર અભ્યાસીઓ તરફથી આપણા પૂર્વજોએ વિગાનમાં કેટલો અને કેવો ફાળો આપ્યો છે એ

વીશે ચોક્કસ અદાજ આપ્યો નથી. વળી આપણા પૂર્વજોએ વિગાનિક ક્ષેત્રમાં જે કંઈ અને જે ન કંઈ તેના કારણોની ગીમાસામાં પણ વળી અન્વેષણથી અપેક્ષા છે દાખલતરીકે આશ્વિનોના આધ્યાત્મિક વનજો વૈજ્ઞાનિક અને ઐતિહાસિક દિશામાં આપણી પ્રગતિને રોકી દીધી એવો એકવાદ પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ ચલાવ્યો છે, પણ આ વાદનો આશ્રય બીજા ઐતિહાસિક કારણો રોપવા નથી દેતો એટલે અંશે અપકારક

છે અને દરેક વિષય- મા સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક પુરાવા હોય કે ન હોય તો પણ એ વાદ સ્તરીમરી સેવો એ માશ મતથી વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસાઈનો અભાવ છે મતવચ કે છટ્ટા પ્રકરણના કેટલાંક વિધાનો વીશે મત- ભેદનો સભર છે.

પાચમા પ્રકરણ મા આપેથી માલ- વારીનો કોયો છે એમાં ભારતીય ખનાવોનો પણ સમા- વેશ કરેલો છે. અને

ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક રા ડુગારકર કેવજરામ શાસ્ત્રી

ઉદની તારીખ “૧૯૨૧ મા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં વિગાન વિભાગની સ્થાપના” એ આપેલી જોઇને સાબિમાન હર્ષ થાય છે

આ વિગાનના ઐતિહાસિક દિગ્દર્શનના પ્રકરણો પાચમાથી વિગાનની જુદી જુદી શાખાઓની આજ સુધીનો પ્રગતિનો સામાન્ય

ધર્મશાસ્ત્રના આવી જશે.

આ પુસ્તકના ત્રીજા ભાગમાં “વિજ્ઞાન અને રસશ્રુતિ” “વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના ત્રણ પ્રશ્નો” “વિજ્ઞાન અને ધર્મભાવના” એ ત્રણ પ્રશ્નો દ્વારા વિજ્ઞાન મનુષ્યજીવનની રસશ્રુતિ, ધર્મશ્રુતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રુતિને વિદ્યામાં નથી પાંચ ઉપર ઉપકારક છે. એટલે વિજ્ઞાનનો રસ, ધર્મ, વગેરે સાથે સમન્વય શક્ય છે અને એ સમન્વય થાય તો મનુષ્ય જીવન વધારે સુંદર અને વધારે સાર્થક થાય એમ છે એમ દર્શાવવાનો પ્રયાસ કરેલો છે. છેલ્લા પ્રકરણમાં ગુજરાતને વિજ્ઞાનની કેટલી જરૂર છે એ બાદથી પોષ્ટલાલ શાહે ગુજરાતી તરીકે ખતાવ્યું છે. વિજ્ઞાનના આ ગુજરાતી પુસ્તકનો આ પ્રકરણથી ઉપસંહાર કર્યો છે તે યોગ્ય છે.

.. પુસ્તક પુરું થયા પછી સંદર્ભ પુસ્તકોની યાદી પા. ૩૬૯ થી ૩૭૧ ઉપર આપી છે. જે એવાથી કન્યા લેણેલા શ્રમનો ખ્યાલ આવશે. પછી પારિભાષિક શબ્દકોષ અંગ્રેજી પા. ૩૭૨ થી ૩૭૭ અને ગુજરાતી પા. ૩૭૮ થી ૪૮૦ અને છેવટ કાવારી ૩૧ થી ૪૮૩ આ રીતે આવશ્યક બધું કતાંએ આપ્યું છે.

.. ગુજરાતીમાં વૈજ્ઞાનિક સાદિસ એટલું જલ્દી છે કે આબુ પુસ્તક લખનારને અંગ્રેજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દોને રથાને ધણા ગુજરાતી શબ્દો નવા ફેરોને મુકવા પડે. બાદથી પોષ્ટલાલ શાહે તે પંચ એમ કરવું પડ્યું છે. અને એ નવા

શબ્દો મટે ગેરમજબૂર ન થાય તે સોરું શબ્દોના અપેલા છે. પણ આ નવી પારિભાષિક શબ્દ-યોગ્યતા માટે મનબેદ સંભવે છે. વળી આશ્ચી પ્રાચીન વૈજ્ઞાનિક પરિભાષામાં કેટલક શબ્દો હોવા છતાં એ ધ્યાનમાં ન હોવાથી આ પુસ્તકમાં નવા યોગ્યતા હોય એમ પણ બન્યું છે. દાખલા તરીકે પહેલા પ્રકરણમાં આદિ કારણ અને નિમિત્ત કારણ એમ એ જાતનાં કારણો કહ્યાં છે (પા.૮) પણ આપણી જુની રૂઢ પરિભાષામાં જેને એમણે આદિ કારણ કહ્યું છે તેને નિમિત્ત કારણ કહે છે; દાખલા તરીકે મુથાર મેળું નિમિત્ત કારણ અને જેને એમણે નિમિત્ત કારણ કહ્યું છે તેને ઉપારાન કારણ કહે છે. વળી *parallel* માટે પૂર્વાનુપૂર્વ શબ્દ એમણે વાપર્યો છે. પણ એ શબ્દ કદાચ બરાબર નથી. જુનો રૂઢ શબ્દ નિવત પૂર્વભાવ છે. પરંતુ આ પુસ્તકમાં વપરાયેલા વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાના ગુજરાતી શબ્દો વીશે સવિરતઃ ચર્ચા કરવાનું આ અવસોકન માં રથાન નથી.

હુંકામાં આ પુસ્તક મને તો ચત્રીય દષ્ટિએ સારું લાગે છે અને સામાન્ય વાંચનાર રસથી વાંચી શકે અને કેક લાભ અરુ મેળવે એવું છે. અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સે સાધારીએ કાસ્યું પુરું આપેલું હોવા છતાં સારા કામગી ઉપર છપાવેલા લગભગ ચારસો પાનના પુસ્તકની કોમન માત્ર રૂપીએ એક રાખી છે એ પણ કણી સરની છે એટલે ગુજરાતમાં વિજ્ઞાનની સાચી સમજણ ફેર લાવવામાં આ પુસ્તક સાધારણ થશે એવી આશા છે.

ભગવાન-કૌટિલ્ય

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮ થી).

તેમાંથી - ઉછળતા તેજસાગરે દિગ્તે વિદ્યા, વિનય ને તપના તરંગો પ્રમાયા. તે બ્રહ્માંડ પર દિગ્વિજય કરી રહ્યું, જ્યાં શબ્દ ઉચ્ચારાયો ત્યાં તેનો પ્રતિચક્ષ્ણ પડ્યો, જ્યાં તપે આચારાયું ત્યાં તેના દર્શન થયાં, જ્યાં વિદ્યાભ્યાસ થયો ત્યાં તે પ્રગટ્યું, જ્યાં પરમ શાંતિ મળી ત્યાં તેનો સાક્ષાત્કાર થયો. તેની

સીમા વધતી ગઈ, ને બ્રહ્માંડ તેની સાથે એક-કાર થઈ ગયું.

એનો શ્વસોચ્છવાસ ચાલ્યો. શરુ થયો, નૈમિષારવણે, પોતાનું સ્વરૂપ બદલ્યું. - વિદ્યા વિનયને શક્તિ ત્રણેના એકીકરણના, જગદીશ પ્રચંડ અસ્મિતા પ્રગટી, તે યજ્ઞક્રોનો પુન વિષ્ણુપ્રભ થઈ ગયું.

તેના હૃદયમાં શાંતિ પ્રસરી. તેની રંગોમાં શક્તિ તરવરી રહી.

તેણે નિઃશ્વાસ મુક્યો.....

મકરણ ૩૮ મું

ભગવાન વેદવ્યાસ

સૈનાગિત ભાનમાં આવ્યો, સારે તેના માથામાં. તેને પહેલાં જડતા લાગી. તે પછી વેદના શરુ થઈ. તેની આંખે લાલ પડેા હતો. તેણે નીસાપ્રો મુક્યો, હાથ ખસેડ્યો. તેની વેદનાનો પાર રહ્યો નહીં ને તેણે ઉઠે કયું. થોડી વાર તે બેલાન રહ્યો. પાછું ભાન આવ્યું ત્યારે બોલવાનો યત્ન કર્યો પણ કે બોલાયું નહીં. જેમ તેમ કરતાં તેણે હાથ ઉઠાવ્યો અને આંખ પૂંચી તેણે વાળ ખસેડ્યા. વાળ ચીડણી દતા. આંખ પર લાલશ દતી. તેણે હાથ લંબાવ્યો તે પાસે પડેલા પથ્થરને વાગ્યો.

તેને ભાન આવવા લાગ્યું. માથામાં, વોસોમાં, કંમરમાં ને પગમાં અપાર વેદના થતી હતી. તેના પર સૂર્યનો તાપ પડેા હતો.

કેક યાદ આવ્યું. કદુ, તે અને શત્રુધન બાથાબાધી કરતાં હતા. ઉગતું સૂર્યચંદ્ર તેના સ્મરણપટ પર નરી આવ્યું. વેદના સખ્ત થતી હતી. હા, તે પવન પરથી પડી ગયો..... ને તે જીવેા હતો. તેના હૃદયમાં હારની લાદરી આવી.

પવન વાયો એટલે વેદના કે. બોલી થઈ. પણ ચક્રર આવ્યાં તેથી પાછો પડ્યો. થોડી વારે માથુ પાછું ઉઠકયું. તેને ભયંકર વેદના થતી હતી. માથામાંથી હજુ લોહી ટપકતું હતું. તેણે બેઠા થવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આખરે તે બેઠો થયો ને આંખો પરથી વાળ ખસેડ્યા.

તે એક જગલમાં ધાસને ઝાંખરા પર પડ્યો હતો. તેણે ઉઘે બેસ્યું. ઉઘે, ઉઘે, વ્રાહ્મણને સ્પર્શે એટલે ઉઘે એક ઝાળો પથ્થર અડુમતો હતો. સાંધા એ પડ્યો હતો. તેને પાછાં ચક્રર આવ્યાં.

થોડી વારે તે પાછો બેઠો થયો. તેણે પોતીઉ શરી. પાટો માથે બાંધ્યો, અને આંખે દીસે મંટા ચેસી ગયા હતા તે કાઢવા બેઠો. તેણે ગળું બળ્યું બળ્યું થઈ હતું. એ પડ્યો હતો. તેની નીચે થોડે દૂર એક ઝરો વહી જતો હતો.

પાણી વિના તેનો જીવ જતો. હોય એમ લાગ્યું એટલે તે જેમ તેમ સરવા અને ખસવા લાગ્યો. ધા અને દાડકાંમાં થતી વેદના જેમ તેમ સહેતાં તે ઝરા પાસે ગયો. તેણે પોતીઉ બીનું

હરી માયું ધેયું. તેને ઠીક ભાગમાં માંડ્યું. તેણે દીઘ ધેયું, ધા ધોવા, પાટા ખાંધ્યા, પાણી પીને પાછો સુઈ ગયો.

યોડી વારે તે તાજે થયો; તેને જાન આવવા લાગ્યું. તેને હપ્ થયો. તે જીવતો રહ્યો હતો. તે એકસો એકસો હતો. હજી તેની વિચારશક્તિ સતેજ થઈ નહોતી. તેને સુખ ભાગી પછી ઝાડ પર કે ફળ નહોતાં. તેણે ઉપર જોયું. દૂર, અરપર્ય એવો ઉદાસકનો અ.અમ.અમ.મ. તો જોયો ને વિચાર આવ્યો કે ત્યાં ગયા થીવાય છુટકો નહોતો.

તેને ઝાડોમાંથી એક નાની ખુશ્કી જમ્યા જણાઈ તે તરફ તે આકર્ષાયો. તે પાસે આવ્યો. શું ત્યાં કંઈ હતું ? તે ધુળ્યો અને તેની આંખે અંધારા આવ્યાં. કોણ હતું ? જે કંઈ હતું તે ખસ્યું નહીં. તેણે બીતું ધોતીઉં આંખે લગાડ્યું. એક પથ્થર હતો તેની સામે એક માણસ બેઠો હતો. તે બીધો. તેણે નાસવા માંડ્યું. પછી પેસો માણસ ખસ્યો નહીં. એ કોણ હતો ? એને મારી નાખશે તો ? કદું ? ચતુષ્પત્ત ?

તેને હોંમત આવી. માણસ હતો તો જીવતા જવાનો રસો મળશે એમ ધારી તે ઝાડની એથે હમો રહીને જોઈ રહ્યો, પછી પેસો બેઠેલો માણસ ખસ્યો નહીં. તે પાસે આવ્યો.

જે માણસ આંખો મીચીને બેઠો હતો તેની પીઠ ને મથું તેને પરિચિત લાગ્યાં. તેને કે જોળખાણ પડી; તેની આંખે અંધારા આવ્યાં... વિષ્ણુગુપ્ત એકસો વીસ કમલને છોટે આંખો મીચી બેઠો હતો.

તેના હાંમં ગગડી ર્યાં. તેને લાગ્યું કે હમણાં એ કુદશે. વિષ્ણુગુપ્ત ! વિષ્ણુગુપ્ત ! હાં ! તેને યાદ આવ્યું. તેણે ધોતીઉં પાછું આંખે

લગાડ્યું ને : કપાળે ફેરવ્યું ને રમણશક્તિ સતેજ કરી. બધું યાદ આવ્યું. જે માણસને તે મારવા આવ્યો હતો તેજ મ આંખો મીચી બેસી રહ્યો હતો.

એક પૈશાચી હારમ તે હતો. જેને મારવા તેણે આટલી મહેનત કરી હતી તે આમ મરવાની વાટ જોતો બેઠો હતો, પછી પોતે અશક્ત ને નિઃશ્વ દતો. શું કરવું ? તે સંતાપને ઝાડ પછાડી બેસી રહ્યો, તોપણ વિષ્ણુગુપ્ત ખસ્યો નહીં. તે મનમાં ને મનમાં ખુબ હતો. વિધિ જમારે સરળતા કરી આપે ત્યારે કે મથા રહે છે ? તે મરતો આવ્યો, તે વિષ્ણુગુપ્તને મારવાને માટેજ... તેની આંખોમાં દ્રેવ ચમકવા લાગ્યો.

વિષ્ણુગુપ્ત પાસે થીઆર હોય તો ! તેણે ઝાડ પાછળ લપાઈને ધ્યાનથી જોયું. શું તે મરી ગયો હતો કે સ્થિર ને સ્થિર ધ્યાનમાં બેઠો હતો ? ભયંકર અનુન સેનાજિતના અંજેઅંગને કંપાવવા લાગ્યું. તેની ભોહીઆળ આંખો વધારે લાલ થઈ. તેના વેરી, તેની કીર્તિના શહુ, દુષ્ટ આચાર્યના પાપનો ધડો ભરાઈ ગયો હતો !

તે ધીમે ધીમે, ઝાડને આથે લપાતો તેની પાછળ ગયો. પછી વિષ્ણુગુપ્ત તેમનાં તેમ બેસી રહ્યો. તેણે એક પથ્થર હાથમાં લીધો ને દેખતી દાંત પીરવા...

એક પલમાં તે વિષ્ણુગુપ્તને મારી જંગલમાંથી નાસી જશે, પાટલિપુત્ર જશે; ત્યાં નરેન્દ્રદેવ એને સાગાશી આપશે, મંત્રી નીમશે; પોતે ગૌરી ને પરશુશે...

તે ધીમે ધીમે પથ્થર લઈ પાસે આવ્યો, પછી તેના હાથ થરથર ધુજતો હતો. હવે ચારજ કમલાં રહ્યાં. વિષ્ણુગુપ્તની જટા સરસ હતી; તેને વિચાર આવ્યો. તેને કુતૂહલ થયું કે આ મૂર્ખ દાનુ ધ્યાન કરે છે ? તેણે ઝાડ લંબાવી જોયું :

પથર પર એ સ્વયંબૂ પાદુકા હતી—વેદ વ્યાસની—
કાલે જેની વાત પેલા કુત્તરપતિએ કરી હતી તેની.
તેને યાદ આવ્યું કે તેની માએ પણ એ વ્યાસની
વાત કરી હતી, હા...તેના ગુરુએ પણ વાત કરી
હતી. એ માછણુનો છોકરો હતો...હા. હા. તેનાં
પગમાંની પૂજા !

તેણે આંખિ હાથ દીધા. આ શું ?

...પાદુકા પર કોઈ ઉણું હતું ! તે ગભરાઈને
પાછો હાથો. કોણ ઉણું હતું ? કોઈ વ્યાધાંખર
પહેરેલું, મોટા યગોપવીતવાળું. તેણે ઉંચું જોયું...

...યુગોના ગાનથી દેહીપ્રમાન મુખ-બહાનું
હોય એવું ભવ્ય જલાટ—નવે મહેના તેજસ્વી
વ્યૂહોથી ચમકતાં પ્રકુલ નવનો—

ગભરાટમાં તે પાછો ને પાછો હાથો...

...આ જુદે વિષ્ણુમ પર હાથ લખાયાં !...
નૈમિષારણ્યના જૂન ને વતંમાન મહર્ષિઓની
આશિષ એને રહે છે તે તેને યાદ આવ્યું. તે
એક ઝાડ પાછળ લપાઈ ગયો... આ જુદ તેને
મારશે કે વિષ્ણુમને જગાડશે. તેનાં અંગેઅંગ
કાંપી રહ્યાં. તેના હાથમાંથી પથર પડી ગયો.

સેનાજિત પેલા જુદને જોઈ રહ્યો. એને
કેંક થયું કે આજ ભગવાન દેખાવન...!

તેણે હાથ જોડ્યા, નમસ્કાર કર્યો. આ
નૈમિષારણ્યના અટ્ટા ! અનિચ્છાએ પણ તેનું
અંતર નમ્યું.

વિષ્ણુમ તે નિશ્ચય રીતે બેસીજ રહ્યા
હતા. સેનાજિતે હોઠ પીરમા. છતાં તે ઉડી ન
શક્યો. તેને વિચાર આવ્યો કે જેને સરંદાવા
યુગો થયાં પંચાલ પામેલા ભગવાન દેખાવન
સજવન થાય તેને મારવા એ આવ્યો હતો.

...નૈમિષારણ્ય ! એમાં શું છે ? શિષ્યો,
ઝાસાઓ. કકુ, વિષ્ણુમ...વિષ્ણુમ હોય તો
નૈમિષારણ્ય હતું તેવું બનાવી દે. ન હોય તો...તે

હર્યો. તેણે આંખિ હાથ ફેરવ્યાં. પેલા જુદ અલોપ
થતા હતા—પારદર્શક થઈ જતા હતા—અદૃશ્ય
થયા....

એક કુપ્તિલાએ ટહુકાર કર્યો, તેણે ફરીથી
પથર લીધો ને તે ઉભો થયો. તે પાછો ધીમે
ધીમે પાસે આવ્યો, તેણે જીભ કરડી લાન
આવડ્યું. ને તે પાછો ચરચર કાંપવા લાગ્યો.

તે પાસે આવ્યો અને તેણે પથર ઉગામ્યો.
તે ધ્યાનરથને નિઃશ્વર બાજુને આસન મારતો
હતો ! જો આ મરી ન્ય—જો નૈમિષારણ્ય સુકાઈ
ન્ય—જો પૃથ્વી અપ્રાણ્ય થાય તો...તો...
ગૌરી બધી ઓઝાથી કેમ નિર્મલ, ઉચ્ચાચ્યો,
ને સંસ્કારી હતી...!

પછી કોણ ચડ કરશે ? દેવાને આરાધશે ?
ધર્મ શીખરશે ?

...ને નૈમિષારણ્ય નહીં હશે તો જાદાશ; ને
પ્રમંડક ને વિષ્ણુમ કોઈ નહીં થાય...ને નૈમિક
ને વઢનાસ ને તેના જેવાજ રહેશે. પૃથ્વી વસવા
જેવી રહેશે ?

ભયંકર ! તેણે પથર ફરી ઉગામ્યો...ને
નૈમિષારણ્યનો તે વિનાશ કરે તો પૂર્વજોનું કરેલું
કરવેલું કુળ મળે !

ને શા માટે નૈમિષારણ્યના ઉદ્ધારકને
મારવો ?...

એ પોતે ઉદારી ન શકે તો શા માટે
વિનાશવું ? એણે પથર મજબુત રીતે પકડ્યો.
અને વાંકા વળાં આવ્યાવના મુખ સામે જોયું.

તેમના પાપાણુવત મુખ પર દેવી ભવ્યતા હતી.

તેણે જોયું જોયું. પાદુકા પર ભગવાન
વ્યાસનું પારદર્શક મુખ દેખાયું. તે હસતું હતું.

તેનું હૃદય દબાયું, કચરાયું. નિર્બલતા
તેની રજેરજમાં વ્યાપી રહી. વિચાર હોય
ને ઓચિંદના ઓળાથી પોતાની અધમતાનો
અનુભવ કરતાં દૂર ખસે તેમ તે ખસ્યો.

“વારુ; તમારે બધાને એને જીવનો રાખવો છે, હો...કરો...મરો...” તેણે દાંત ખીસી પથ્થર ફેંકી દીધો. તેની આંખે અધારાં આંખ્યાં, ને તે ફસફસ પડ્યો. નિરાધારીમાં પેંથુ તે આંખ ઢાડી જોઈ રહ્યો. પથ્થર જેવા આચાર્યમાં ચેતન અવ્યુ. તેમણે શ્વાસ લેવા માંડ્યો. તે હસ્યા. ગભરાઈને સેનાજિત જોઈ રહ્યો. “તેનો શ્વાસ ફંધાઈ ગયો. તેને લાગ્યું કે આચાર્ય તેને મારી નાખશે. આચાર્યે આંખ ઢાડી, ત્યારે તેમની

આંખોમાં હોયકર ચમકારો હતો. તેમણે પાડકોને પ્રણિપાત કર્યા, આજસ મરડ્યું ને તે ઉઠ્યા.

મૃત્યુની વાટ જોતો સેનાજિત પડી રહ્યો. આચાર્ય ઉભા થયા... વ્યોમમાંથી જ્યોતિએ ઉતરીને તેમને લપેટી લીધા... સેનાજિતની નજરે દિવ્ય ને જ્વાલામય મૂર્તિ જેવા તે જણાયા. તેને તમ્મર આંખ્યાં ને માંથું તેણે બોધ પરનાખ્યું. “કોણ સેનાજિત?” કહી આચાર્ય તેને ઉંચકી ઉઠાડવા લાગ્યા.

ઉપસંહાર

આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત સેનાજિતનો હાથ ઝાલી સહ જતા હતા અને આવતાં પગલાં સંભળાયાં.

“કોણ હશે?”

“મુનિ ઉદાસક હોય કે કદુ.”

“અરે-કદુ!” કહી શરમાને મોટે સેનાજિતે સવારની વાત કહી.

આચાર્યના મુખ પર જરાક ઝાંઝા આવી, પણ તે કંઈ બોલ્યાં નહોં. પગલાં પાસે આંખ્યાં.

બેવડા વળી ગએલા મુનિ ઉદાસક, ચંદ્રગુપ્ત ને હાથમાં ગૌરીને ઉંચકીને આવતા સુકેતુ, જણાયા. ગૌરી આ બેને આમ આવતાં જોઈને ચક્રિત થઈ ગઈ.

“ગૌરી!—કુમાર!” સેનાજિતે કહ્યું. આચાર્ય તટસ્થતાથી જોઈ રહ્યા.

“આચાર્ય! સેનાજિત!” ગૌરી બબડી. “ગૌરી તારી જરૂર હોય એમ લાગતું નથી,” ચંદ્રગુપ્તે હસીને કહ્યું. “હવે આચાર્યને બચાવવાનું કારણ દેખાતું નથી.”

“મને બચાવવા આવી હતી?” હસીને આચાર્યે કહ્યું; “સેનાજિતેજ મને બચાવી લીધો.”

“ના; આચાર્ય દેવ!” નીચું જોઈ સેનાજિતે કહ્યું. “ભગવાન દેવાયને મને રાખ્યો.”

“સેનાજિત! તું મારા કરતાં લાગ્યશાલી છે કે તે ભગવાનનાં દંશ ન કર્યા” આચાર્ય હસ્યા. બધા જ્યાં નીકળ્યા ને આચાર્યે મુનિ ઉદાસકને કદુની વાત કરી.

“વત્સ! એ કેમ બને? મને કુમારે કહ્યું કે તરત જ મેં કદુને મારી વાંટ મેરા કહ્યું હતું.”

“મુનિ!” આચાર્યે હાથ જોડી પ્રાર્થના કરી. “કદુ આપના હાથમાં છે. એને બચાવો.”

“મારા હાથમાં કે નથી” મુનિએ કહ્યું ને આંખો મીચી. “વત્સ! મેલા ખડકની પાછળ કદુ છે. કદુ! કદુ!” મંત્ર મંથતા હોય તેમ મુનિએ કહ્યું. “ઉભો રહે, દેવ વરણ જીવનનો દાતા છે. તને સંરક્ષશે. આચાર્ય, સાંભળો.”

આચાર્ય, કુમાર ને સુકેતુ મુનિએ બતાવેલે રસ્તે ગયા.

“વૃદ્ધ મુનિએ લાંબ પર બેસી આંખો મીચી.
મૌરી સેનાજિત પાસે આવી.

તેનું મોં સુકાંઈ ગિયું હતું, ને તેની આંખોમાં
ઝળઝળાઈ હતી.

“ગૌરી ! તું કેમ આવી ?”

“તમે આચાર્યને ન મારો તે મોટે.”

“મેં આખરે નહાજ માયા.”

“સારું થયું. નહીં તો મદદિયો નસંતાન
ખત.” તેણે સેનાજિતના મોં સામું જોઈને
કહ્યું.

“ગૌરી ! મને સમજાયું...” સેનાજિતે
ધામેથી કહ્યું. “નૈમિષારણ્યની આશાઓ નષ્ટ
કરવાનો મને શો અધિકાર છે ?”

“સેનાજિત તરફ પૂજ્યભાવથી ગૌરી જોઈ
રહી.

“નાથ !” તેણે હેતથી હાથ લંબાવ્યો
“ખરી વાત છે. પૂર્વજીને છેલ્લે કેમ દેવાય ?”

સેનાજિતે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો નહીં.

“ગૌરી ! આચાર્યની આજ્ઞા પુછ્યા પછી”
લંબાવેલા હાથનો તેણે જવાબ વાળ્યો. “ગૌરી !”
તેણે ઉમેર્યું ; “નરેન્દ્રદેવ મારો જીવ લેશે.”

“જીવ લેવા દેવાને હાથ છે.”

“આચાર્ય, કુમાર ને સુકેતુ મરેલા જવા કહ્યું
લઈ આવ્યા ને મુનિ આગળ મુક્યો. તે લોહી
લુહાણુ યજ્ઞ ગયો હતો ને તેનું નાક છુંદાઈ ગયું
હતું. સ્ત્રીની સુકુમારતાથી આચાર્ય તેને સાફ સ્પર્શ
કરી રહ્યા. મુનિ તેના માથા પાસે બેઠા. તેની
આંખ ઉધાડી જોઈ, તેનો શ્વાસ માંથી જોયો ને
આખરે પોતાનો કરમાએલો, લાંબા નખવળો
હાથ તેના કપાળ પર મુક્યો.

થોડી વારમાં મુનિના સ્પર્શથી કદુની
ચામડીના રંગમાં અને તેના મુખ પર ફેર પડ્યો
અને ધીમે ધીમે તેણે શ્વાસ લેવા માંડ્યો.

“એને હવે આશ્રમમાં લઈ જઈશો.”

સેનાજિત આચાર્ય પાસે ગયો. “મુનિ-
ને કહેા મારા રુદ્રધનને સંભવનું કરે !”
આચાર્યે મુનિને કહ્યું. મુનિએ આંખો મીચી.

“એ તો પાછો થી આશ્રમ આગળ બેઠો છે.”

સેનાજિતે આર્દ્ર હૃદયે વ્યથા લાગ્યો.

X X X

! બીજા દિવસે સવારે બધા ભાનમાં આવેલા
પણુ સખત પીડા પામતા કહ્યુંને લઈ કુલપતિને
આશ્રમે ગયા, અને લાંબા વાંત-સાંભળી
ઉત્તર થઈ રહ્યો.

કુલપતિની વૃદ્ધ આંખો ગર્વથી અંધારી રહી.
સાંજના કુલપતિનાં પગ આગળે બધા
બેઠા હતા.

“ભગવાન !” આચાર્યે હાથ જોડી કહ્યું ;

“કાંસે લગ્ન કરાવી આપો.”

બધા ચમક્યા. આચાર્યે લગ્નની વાત કરે !
સેનાજિતનું હૃદય કચરસાઈ ગયું. “ગૌરી મુંઝાઈ
ગઈ.

“સેનાજિત કશિય છે છતાં શોકેટલીના
હાથનો અધિકારી થયો છે.”

બધા હસ્યા. સેનાજિત સંતુ નયને
આચાર્ય તરફ જોઈ રહ્યો. મૌરી મીચું જોઈ
ધ્રુકાં લેવા બેઠી.

“ભગવાન !” સેનાજિતે કહ્યું ; “હંમણાં
મારે ભ્રમ નથી કરવાં. નરેન્દ્રદેવ મને જીવતો
રાખશે કે કેમ તે શું કહેવાય ?”

“અમારી સાથે ચાલ” મહાદેવીએ કહ્યું.

“ના, મહાદેવી ! જેનું મેં લુણ ખંધું છે.”

“સેનાજિત !” આચાર્યે કહ્યું ; “પાછા
જવામાં કે વાંધો નથી. તારું સંન્ય નારી જગ
પછી તું શું કરે ? તું અહીં આંહે અને કદુ સારો
ચ.ય સારો એને તારા ફેદી તરીકે લઈ જાશે.
નરેન્દ્રને ખપ લાગશે.”

“જેવી આતા.”

એલામાં કોઇ નવા આવનારનાં પગલાં
સંભળાયાં.

ત્રણ નવા માણસો આવ્યા હતાં તે
આંબિકુમાર અને આચાર્યને મળવા માંગતાં
હતાં.

આંબિકુમાર ને આચાર્ય હઠી તેમની પાસે
ગયા. ત્રણે જણ એમને પગે લાગ્યા.

“સુમીવ ! તું ક્યાંથી ?”

“મદારાજનો સદેશ લઇ આવ્યો છું.”

“શું છે ?”

સુમીવે કપડાનું પીથલું ખુલ્લું.

“શું છે તે મોડેથી કહે.”

“આપને મદારાજે એકદમ ચાલી આવવા
કહ્યું છે.”

“કાને કુમારને ?” આચાર્યે પુછ્યું.

“આપને પણ તરત જોલાવ્યા છે.”

“કેમ ?”

“મદારાજે ઘણાજ મંદા થઇ ગયા છે.”

“હે !” કુમારે કહ્યું.

“ત્રણે જણ એ કહ્યું છે કે એક પણ પણ
ચોખ્ખો નહીં.”

“બીજી કો ખાસ ?” આચાર્યે પુછ્યું.

“હા.”

“શું ?”

“યવનાધીશ આલિકસુંદરે મોટું સૈન્ય
લઇ ચડી આવે છે.”

“પછી ?” આચાર્યે પુછ્યું.

“તેણે બાસ્કિડેશ-કબજે કર્યો, પારસિક-
ધીપ દારસેનને નસાડી મુક્યો, ને પારસિક-
પટ્ટને બાળી મુક્યું.” સુમીવે કહ્યું.

“હે ?”

“પારસિકો તુલ્યા ને આલિકસુંદરે કુઝેય
સૈન્ય કહ્યું આપણા પર. તુડી પડવાનો ધરાદો
રાખે છે.”

આંબિકુમાર નિરતેજ બની જોઇ રહ્યો.
આચાર્યે જોવા નહીં.

“આચાર્ય ! ચાલો તે આરી કરીએ.”

“ચાલો.”

બંને મુખ મુગ્ધ પાછાં આવ્યા.

“આલિકુમાર !” આચાર્યે વિચારમાંથી

જામત થતાં કહ્યું ; “આલિકસુંદર આવશે તો

નંદને તોડશે.”

“—ને આપણે બધાને.”

“જે-શું” ને તેની આંખ આગળ ઉઠ્યો

ચારે તરફ દેખાયો.

“X - - - X”

ત્રણ ચાર ધડી પછી બધા ઉતર તરફ

જનારા જવા તૈયાર થયા. સેનાજિત ને ગૌરી

આચાર્યને ચડણે પડ્યાં.

“ગૌરી !” આચાર્યે કહ્યું ; “આચાર્ય

રાકટ લનું કુલ તારે એવા પુત્રની માતા થયે.”

આચાર્યે હસ્યા. “ને સેનાજિત ! તેને મારી પાસે

લણુવા મુકજે. એના પિતાને લગવાનું દૈવાયને

દર્શન દીધાં તેની વાત હું તેને કહીશ.”

સેનાજિત અને ગૌરી આચાર્યના પગની

ધુળી માથા પર મુકી રહ્યાં.

તન-મનની મહેનત કરનારાં !

તાકાત-તાઝગીથી ભરપૂર

ઝંડુનો દ્રાક્ષાસવ

(મૃદ્ધિકારિષ્ઠ-શારંગધર મ. અ. ૧૦)

ધરમાં હમેશાં તૈયાર રાખો

❧ તાકીદે તાકાત-તાઝગી મેળવવા

શરદી મઠાનાર

થાકે ડિગરનાર

ઉંધ લાવનાર

દસ્ત સાફ લાવનાર

જુઝ લગાડનાર

તાકાત આપનાર

તાઝગી બક્ષનાર

ફાય, ખાંસી, મુઝા અને સાધારણ
નબળાકમાં તાકીદે આરામ આપનાર

હહેજતદાર દવા

ઝંડુનો દ્રાક્ષાસવ

સવાર સાંજ જમ્યા પછી લ્યો

ઝંડુ ફા માંસ્થુટી કલ વૃર્કસ, લી.

સયાની રોક, મુઝા નં ૧૪.

વડોદરાના એજન્ટ : ધેંદુ ભવાનીશંકર હરિશંકરની ફાંઠ, લીકાંટા, રાવર

કોમત : રતલ અર્ધાના તેર આના; રતલ એકનો રૂ. દોઢ; રતલ દોઢનો રૂ. બે

હીંદી નૃત્યકલાનું એક અપૂર્વ સુંદર પુસ્તક

લેખિકા:

શ્રી. રાગીનીદેવી
કુનીઆની મથાહર નર્તકી

પ્રસ્તાવના લેખિકા:
સૌ. લીલાવતી સુનશી

પરિચય લેખિકા:
મેરી કે. દાસ

લલિત
કલાના
સાહિત્યમાં
મનોહર
ઉમેરો

હીંદી
નૃત્ય
કલાનું
પ્રસક્ષ
દર્શન

નૃત્યની સંખ્યાબંધ ભાવનામય સુરમ્ય છબીઓ સાથે

નૃતાંજલિ

આ પુસ્તક શ્રી. રાગીનીદેવીના પોતાના હીંદી નૃત્યઅભિનયના
આકર્ષક ફોટાઓથી છલાછલ ભરેલું છે

શ્રી. રાગીનીદેવીએ સંગીત અને નૃત્યકલાના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી અમેરીકાની પ્રજાને મુગ્ધ કરી છે
અને યુરોપીય કલા વિશારદોના મુખેથી હીંદી લલિતકલાનાં વશોગાન કરાવ્યા છે. તેમણે
આ અપૂર્વ પુસ્તકમાં, હીંદી નૃત્યકલાની ભાવના અને ખુબીઓ ખુબ સુંદર રીતે છબીઓ
સાથે સમજાવી છે અને લુદા લુદા અભિનયો અને અંગમરોડનું સુંદર સંયોગ વર્ણન કર્યું છે.
આ પુસ્તકના એકેએક ચિત્રમાં આકર્ષણ છે.

નૃત્યકલાના દરેક રસિક શોખીનોએ જરૂર એ પુસ્તક રાખવું જોઈએ

ફ્લેક્સિબલ બેન્ડીક	મનોહર છબીઓથી	એ બધું હોવા છતાં
કાગળો ઉપર સુંદર	છલાછલ ભરેલું	મૂલ્ય માત્ર
રૂપાઈ	પુસ્તક	રૂ. ૧૧

આજેજ એક કાર્ડ લખી વી. પી. થી મંગાવો.

લખો:—મે ઘડી મોજ બુકસ્ટોલ. એમ. પી. બારીઆ બીહીંગ,
છ. પાંચધુની—મુંબઈ. ૩.

હોદ્દા સ્ત્રીઓના કાયદેસર હક્ક

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮ થી)

એ વેદ વાક્યમાં પણ એજ તત્વને બતાવવામાં આવ્યું છે. પરિસ્થિતિમાં યજ્ઞેલા ફેરફારો લક્ષમાં લઇને ધર્મના આદેશોમાં પણ યોગ્ય ફેરફારો થવાજ જોઇએ નહીં તેા ધર્મ મૃતવત બની જશે. અને અદસ્પતિએ કહ્યું છે તેમ

“કેવલં શાસ્ત્રસ્યાગ્રિતં ન કર્તવ્યં હિ નિર્ણયઃ
યુક્તિઃ હીને વિચારે તુ ધર્મહાનિ પ્રજાયેત ॥”

(માત્ર શાસ્ત્રપ્રમાણ ઉપરજ આધાર રાખી નિષ્ક્રમ કરવો નહીં. કારણ કે યુક્તિ પુરઃસર વિચાર ન કરવામાં આવે તેા ધર્મની હાનિ થવાનો સંભવ છે) અને શિષ્ટાચારનો એટલે સુધીને જે અગ્રરયાન આપવામાં આવ્યું છે તેમાં પણ આ તત્વનોજ ખનિ થાય છે. શ્રુતિ સ્મૃતિનો વિરોધ આવે ત્યાં સ્મૃતિને પ્રમાણરૂપ ગણવી અને તે સર્વેના કરતાં શિષ્ટાચારને (સ્કિને) સૌથી વિશેષ પ્રમાણસર ગણવો, આવી રીતે કહેવાનો હેતુ તેા એટલોજ જણાય છે કે બદલાતી પરિસ્થિતિને યોગ્ય ધાર્મિક તત્વોમાં પણ યોગ્ય ફેરફારો કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

વિષય વિવેચનની દૃષ્ટિએ પ્રથમ તેા વિષયના એ ભાગ કરવા જરૂરના છે એક વિલાગ સ્ત્રીઓના વ્યક્તિગત હક્કો અને બીજો મીલકત ઉપરના હક્કોનો. લગ્નમાં પોતાની અનુમતિ, વર પસંદગી વગેરે વગેરે વ્યક્તિગત હક્કો ગણી શકાય તેમજ તેના વારસાના હક્કોનો અને મીલકત ઉપરના સ્વામિત્વનો સમાવેશએ તેના મીલકત ઉપરના હક્કોમાં યદ્યપિ જાય છે.

ધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ હોદ્દાસ્ત્રીઓની એ જુદી જુદી અવસ્થા ગણી શકાય. એક અવિવાહિતા અથવા તેા કુટુંબની કન્યા અથવા કોઇ બીજા કુટુંબમાં લગ્નને નિમિત્તે પ્રવેશ કરનારી સ્ત્રી, સ્ત્રીઓની આ એ અવસ્થા સંબધી વિવે-

ચન કરવાથી વિષયનું સરળતાથી સ્ફેટન કરી શકાશે. એમ માની પહેલાં કન્યા સંબધી વિચાર કરવામાં આવે છે.

કન્યા: છોકરા અને છોકરી અગર સ્ત્રી અને પુરુષના હક્કોમાં જે વિષમતા જોવામાં આવે છે તેની વિષમતા માત્ર હોદ્દા ધર્મશાસ્ત્રમાંજ છે; એમ નથી પરંતુ અત્યંત જુની એવી બીજી શાંતિ: સ્ત્રીઓના કાયદા કાનુનમાં પણ છે. દાખલા તરીકે: રોમના લોકોના કાયદામાં, કેક નેપોલીયનમાં, યાહુદીઓના કાયદામાં અને ઇંગ્લેંડના જુના કાયદાઓમાં પણ આ વિષમતા એટલી તીવ્રતાથી માણુમ પડે છે. અને “ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ.” એ જેમ તેના વ્યક્તિ પરત્વેની મર્યાદા હતી. તે પ્રમાણે મીલકત ઉપર પણ તેના હક્ક સંબધી “માર્ગોપગ્રથ દાસથ એવા ધના સ્મૃતી” (મનુ ૮-૧૬) ભાર્યા પુત્ર અને દારાને મીલકત હોષ શકે નહીં) એ સૂત્રને આપણે મર્યાદા ગણીએ તેા પણ સ્ત્રીનાં હક્કોની શરુઆત તથા અંત અહીંજ અટકી પડ્યાં એમ માનવું એ બરાબર નથી. ઇંગ્લેંડમાં પરિસ્થિતિમાં જેમ જેમ ફેરફાર થતા ગયા તેમ તેમ કાયદામાં પણ યોગ્ય ફેરફારો વખતો વખત થતા ગયા. અને આજે સ્ત્રીઓના પુરુષો સાથે લગભગ સમાન હક્કો યજ્ઞેલા આપણે જોઇએ છીએ તે કાયદામાં વખતો વખત યજ્ઞેલા ફેરફારો ને લીધેજ છે, પરંતુ તે પહેલાંની સ્ત્રી હક્કોની સ્થિતિ ત્યાં પણ આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં આપવામાં આવેલા વિચારો પ્રમાણેજ જુદું સંકુચિત હતી. એટલુજ નહીં પરંતુ તેના કરતાં પણ વિશેષ સંકુચિત અને બરાબર સ્થિતિ હતી એમ કહેવામાં કશી પણ અડચણ જેવું નથી. આપણી પ્રાચીન સમ્પત્તિ “સપિ પ્રણિત ધર્મશાસ્ત્ર”ની જે યોજના હતી તે બંધ પડી અને ત્યાર પછી ટીકાકારોનો યુગ શરુ થયો. આમ થવાથી આગળ પ્રગતિ થતી અટકી પડી. છોકરીને જે કુટુંબમાં જન્મ થયો હોય તે કુળ તેના લગ્ન સુધી તેનું

ભરણુ પોપણુ કરવાને તથા લગનનું ખર્ચ કરવાને બંધાએલું હતું. છોકરીનો આ સ્વાભાવિક દક્ષ ગણાતો. છોકરાંનો પિતા વિદ્યમાન હોય તો તો છોકરીને આ સંબંધી જરા પણ વિચાર કરવાનો રહેતો નથી, અને લગન વગેરેના ખર્ચમાં વિના કારણુ લોભ કરી તેનું ભવિષ્ય પિતા પોતે બગાડતો નથી. પરંતુ જે તેનો પિતા મરણુ પામ્યો હોય તો તેની લાખો રૂપિયાની મીલકત તેના વારસદારોના હાથમાં જાય અને છોકરી સંબંધી ઉપર બતાવવામાં આવેલી જે બાબતોની જવાબદારી એ વારસો ઉપર આવી પડે. આવી સ્થિતિ આવે છે ત્યારે બીચારી છોકરીની દશા ધણી વેળા બહુ ધુરી થઈ પડે છે અને “ મારાં લગન ક્યારે થાય કે હું સાસરે ચાલી જઈ ” એવાજ વિચાર તેને આવ્યા કરે છે.

આવી સ્થિતિમાં છોકરીને પોતાને કે તેની માતાને લગન કંઈમાં મન આપવાનો કશો દક્ષ હોતો નથી. તેથી ધણી વેળા છોકરીને ગમે તેવા અયોગ્ય વર સાથે પણ પરણી જાય તો તેણી માંડકું વળગાડી દેવામાં આવ્યાના અનેક દાખલાઓ આપણને મળી આવે છે.

આપણા હોદી શાસ્ત્રમાં એવા કેાષ વિચિત્ર સિદ્ધાંત આપવામાં આવે છે કે કન્યાનું એક વેળા લગન થયુંજ પછી ભલેને તે લગન કાર્યમાં યોગ્ય અધિકારવાળા માણસે કન્યાદાન આપ્યું ન હોય, પતિ ભલેને ગડિ, મૂર્ખ, વૃદ્ધ, બંધકર વાધિથી પીડિત, કે નપૂસંક હોય, અને ભલેને કાટનાં દુકમનો અનાદર કરીને જે લગન કરવામાં આવ્યું હોય, શાસ્ત્રેતો બસ અદેરજ કરી દે છે કે આવાં લગન પણ એક વાર મધ ગયાં એટલે વજ્રલેપ સમાનજ ગણાય. “ સફ્રંદશો નિપતતિ સઠત કન્યા પ્રદીયતે ” (મનુ. મીલકતનો ભાગ એકવારજ પડે છે.

અને કન્યાદાન પણ એક વારજ આપી શકાય. અને વચનશતેનાપિ વસ્તુનોડન્યયો કરણાદ્યઃ (એક સો શાસ્ત્રોનો આધાર પડે પણ એક વખત થઈ ગયેલી ઘટના બદલી શકાય નહીં) આ બતાવવામાં આવેલા તત્ત્વ પ્રમાણે અથવા તો (Factum Valet) અંગ્રેજી શબ્દ પ્રયોગોમાં ના સિદ્ધાંતાનુસાર આવાં લગનો કાયદેસર ઠરાવવામાં આવે છે. મીલકત સંબંધી વિચાર કરીએ તો પણ જણાશે કે તેમાં તેને પ્રત્યક્ષ રીતે તો કંઈ મળતું નથી. તેના લગન પ્રસંગે જે ખર્ચ કરવામાં આવે છે તે સંબંધી પણ ખાસ નિયમ જેવું કંઈ હોતું નથી. તેથી ધણી વેળા તેના પિતા પણ તે સમયે બહુ ગરબ કરી મુકે છે.

તેજ પ્રમાણે દાસમાં શિક્ષણ લેવાનો રીવાજ શરૂ થયો છે તે બદલ પણ જરૂર પડતી નાણાં કાયદેસર તેને મળી શકે તેમ નથી અને કદાચ તેનો વિચાર આખી જીંદગી ભર અવિવાહિતા રહેવાનો હોય તો તેનું પોતાનું ભરણુપોપણુ તેણે પોતેજ નોકરી-ચાકરી વડે કરીયેવું પડશે. આનું કારણુ એ છે કે તેને પુરો પ્રમાણે મીલકત વગેરેમાં સમાન ભાગીદાર પણાનો દક્ષ નથી. મીલકત ઉપર કન્યાના દક્ષની આવી સ્થિતિ છે.

સ્થિતિ એવેમાં તેના લગનનો ખર્ચ કુટુંબજ કરવો જોઈએ એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે, તેજ પ્રમાણે છોકરા અવિવાહિત રહે તેના પણ પ્રકારો આપવામાં આવ્યા છે. અને અવિવાહિત છોકરીને તેના પિતાની મીલકતની વહેંચણી થાય ત્યારે તેમાંથી ભાગ આપવો એવી આદા છે. “ જમાનુલિ પિત્રો સચા સતી સમાનાદા સદ્ગામિયેષનમ્ ” (અગ્નેષ દે ઉદ્દ । માતા પિતા પાસે રહેનારી કન્યા તેના પિતાની મીલકતમાંથી ભાગ માગી શકે.) “ માતલ પુત્ર માગાનુસારિણ માગહારિણ્યઃ । બનુદાસ્ય દુહિતરઃ । (વિધ્યુઃ-માતાને પુત્રોના ભાગ જરાજર

ભાગ મળે અને કુમારિકા માટે પણ તેમજ)

“ જ્યેષ્ઠ સ્વાસોષિકો દેયઃ કનિષ્ઠા સ્વાવર સ્મૃતઃ ।

સ નારી જાત શેષા સ્યુરદતા ગ્રામિતિ તથા ”

(નારદ—મોટા છોકરાને વધારે ભાગ દેવો અને નાના છોકરાને ઓછો આપવો અને બાકી રહે તે પુત્રો તથા કુમારિકાઓને સરખો ભાગ આપવો.)

“તંદમાવે તું-જનની તનયા રાસમાશિની ।

સમદશા માતરસોળાં ચતુર્યાં સાઘ કન્યાકા ॥ ”

(બૃહસ્પતિ—પરંતુ તેના મરણ પછી માતા-ને પુત્રોનો બરાબર ભાગ મળે છે. માતા તથા પુત્રોના ભાગ સરખા હોય છે; અને કુમારીઓને ચોથો ભાગ મળે છે.)

“કન્યકાના સ્વદત્તાના ચતુર્યો ભાગ રૂપ્યતે ।

પુત્રાર્તાલ્લંચ મંત્રોભાગા સામ્યં સ્વલ્પધને સ્મૃતમ્ ॥

(ક્રોતાપન—ચોથો હિસ્સો અવિવાહિત કન્યાને મળવો, જોઈએ; અને ત્રણ ભાગો છોકરાઓને આપવા પરંતુ મીલકત જો ઓછી હોય તો સૌના સરખા ભાગ પાડવા.

“સ્વેમ્પોડોમ્યસ્તુ કન્યામ્યઃ કન્યામ્યસ્તુ પ્રદધુમાંતર ષ્ટકં મનુઃસો ભાષ્યો એ પોત પોતાના ભાગમાંથી ચતુર્યાંશ પ્રત્યેક અવિવાહિત જેનને વિવાહ સંસ્કાર માટે આપવો.

“ આ સંસ્કારાદ્યરેત્ ભાગં પરતાં વિષ્ણ્યાત્ પતિઃ । (લગ્ન પર્વત કુમારિકાને ભાગ આપવો અને લગ્ન પછી તેના પતિએ તેનું પોષણ કરવું.)

“ એકાનેકાલેત્કન્યા વિમ્નો સર્વ્યં સ્થિતા તદા ।

સ્વોશાત્ પુત્રૈસ્તુરી યાસં દત્વા વર્યં નિવાહ્યોઃ ॥

હેમચંદ્ર (૧૧૫૦-૧૨૦૦) અહીં નીતિમાં પિતાના મરણ પછી એક અગર અનેક કુમારિકા હોય તો તેના વિવાહ ભાષ્યમે પોતાના ભાગમાંથી ચોથો ભાગ આપીને કરવાં એવું કહ્યું છે; મિશ્રિલા સંપ્રદાય પ્રમાણે તો લગ્ન પર્વ

કરવા માટે આ ભાગ આપવામાં આવે છે. પરંતુ મિતાક્ષર પ્રમાણે આ ભાગ માત્ર લગ્નના પર્વ વગેરે માટે આપવામાં આવે છે એમ ન ગણતાં કન્યાઓને એ હક્કજ છે એમ ગણવામાં આવે છે. પરંતુ વીર મિત્રોદયના મત પ્રમાણે આ ભાગ તેના પર્વ સીવાય બીજા પર્વ માટે પણ આપવો જોઈએ (વેસ્ટ એન્ડ જુલર ૬૨૮) પિતાની મીલકતના ભાગ પાડતી વેળા અવિવાહિત કન્યાને ચોથો ભાગ માગવાનો હક્ક છે એમ એક જુના કાવ્યમાં પ્રીતી કલિન્સીલે માન્ય કરેલું છે (જુઓ લાલાજીત વિ. રાજ ટાવી રી. ૩૩૬) મીલકતની વહેંચણી કરતી વેળા કુમારિકાને ભાગ મળવો જોઈએ એ હક્કનો હીંદુ ધર્મશાસ્ત્રોએ સ્વીકાર કર્યો છે એ ખરું છે. પરંતુ એ હક્ક એકજ હાથે દબને બીજા હાથે પાછો લઇ લેવા બરાબરજ છે. તેને પોતાનો ભાગ માગવાનો અધિકાર નથી. તેથી જો ભાષ્યોમાંજ ભાગ ન પાડ્યા હોયતો તેને (કન્યાને) તો કે મળેજ નહીં સધળા ભાષ્યો સાથે રહેતા હોય તેવી સ્થિતિમાં કન્યાનું ભરણ પોષણ તો જરૂર થાય. પરંતુ જો તે આખી જીંદગી અવિવાહિત સ્થિતિમાં ગાળવાની ઈચ્છા રાખે તો તેના ભરણ પોષણની જવાબદારી ભાષ્યો ઉપર કે બીજા સહભાગી દારો ઉપર રહે કે કેમ તે બાબત વીશે તો પુરી શંકા છે. તેજ પ્રમાણે તેનું લગ્ન થાય તેનું પર્વ પણ તેના ચોથા ભાગના પ્રમાણે કરવામાં આવે કે કેમ તે પણ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય તેવું નથી.

મિતાક્ષરી અને વીર મિત્રોદયના મત પ્રમાણે તો લગ્ન પર્વ ઉપરાંત છોકરીને ચોથો ભાગ આપવો જોઈએ. એ મતનો આજે જો આપણે સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર કરવા તૈયાર ન હોઈએ તો નિંદાન તેને તેના પિતાની મીલકતમાંથી

કેંક પણ અંશ ભાગ તો જરૂર આપવો જોઈએ એ વાત તો સ્વીકારવીજ જોઈએ. મુસલમાની કાયદામાં સ્ત્રીઓ સંબંધી બહુ ઉદાર વિચારો પ્રગટ કરવામાં આવ્યા નથી. તેપણ તેમાં દીકરીને બાપની મીલકતમાંથી હીસ્સો મળવો જોઈએ એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે. અંગ્રેજી કાયદામાં પણ દીકરીને આવો હકક આપવામાં આવ્યો છે. આપણા શાસ્ત્રમાં પણ એવો હકક આપેલો જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી કન્યાને એ ભાગ મળવાનો અધિકાર આપવો એ ઉચિત છે. એ ઉપરથી મીલકત ઉપરના હકકના સંબંધમાં એવી સુચના છે કે

(૧) દીકરીને તેના પીયરની મીલકતમાંથી તેના ભાઈઓના ભાગનો ચોથો હીસ્સો મળવાનો હક્ક હોવો જોઈએ અને તેનું લગ્ન ખર્ચ તે ભાગમાંથી ચલું જોઈએ.

આવી મતની યોજનાથી ખીજ પણ એક અડચણ દૂર કરી શકાય એમ છે. તે અડચણ વિધવા કન્યાના ભરણ પોષણની છે. વિધવા કન્યાના પીયર ગમે તેવી શ્રીમંત સ્થિતિમાં અને તેના સસરાની સ્થિતિ ગમે તેવી ગરીબ હોય તો પણ આજના કાયદા પ્રમાણે તો તે વિધવાને તેના પીયર તરફથી એક પૈ પણ મળી શકે નહીં (બાદ મંગળ વિ. બાઈ રુક્મણી ૨૩ મુંબઈ ૨૭૧) કલકત્તા હાઈકોર્ટ માન આની વિરુદ્ધ ઠરાવ્યું અને નિરાધાર વિધવા સ્ત્રીને તેનાં બાપની મીલકતમાંથી અન્ન વસ્ત્ર ન મળવાં જોઈએ એવો ઠરાવ કર્યો. (માંબાદાસી વિ. નદુલાલ ૨૮ કલકત્તા ૨૭૮.)

આવી વ્યવસ્થાથી એ ત્રીજા બાબત પણ સાધી શકાય તેમ છે. છોકરીને તેના ભાઈઓને જે ભાગ મળે તેનો ચોથો ભાગ આપવામાં આવે તો પછી તેનાં લગ્ન કાર્યનો ખર્ચ એ ભાગમાંથીજ કરવો.

આમ કરવામાં આવે તો હાલની સમાજ રચનાને બહુ આંચકો લાગશે નહીં. હાલમાં પણ સાધારણ રીતે એ પ્રમાણમાંજ ખર્ચ કરવામાં આવે છે તેથી આવી યોજના સમાજને કોઈ રીતે વિઘાતક નીવડશે નહીં. જે વાતિઓમાં છોકરીના પૈસા લેવામાં આવે છે તે સંબંધી વિચાર કરીએ તો જણાશે કે તેને ત્વેચીને શ્રીમંત બની જવાની ઇચ્છા રાખનાર પિતાની મીલકતમાંથી એ છોકરીને કેં આપવાનું ઠરાવવામાં આવે તો તેથી એ પિતાને કેં વિશેષ નુકશાન થશે નહીં. ઉલટું લગ્ન ખર્ચ કર્યા બાદ કન્યાને તેની (પોતાની) મીલકતમાંથી તેનો હીસ્સો આપવામાં આવે તો વરપક્ષને કન્યા મટે જે કીમત આપવી પડી હોય તે પુરેપુરી વળી ન રહે તો પણ તેનો થોડો ધણો ભાગ પાછો મળે, એટલે નુકશાની ઝાંઝી લાગશે. વળી છોકરીને મળવાના ચોથા ભાગમાંથીજ તેના લગ્ન ખર્ચની વ્યવસ્થા કરવી અને તેથી ઉપરાંત ખર્ચ કરવો નહીં એવી ઝોટ પણ કોઈ રીતે ખરાબ નહીં ગણાય. છોકરીને શ્રીમંત સાસરું મળે તો પોતાના ગળ ઉરિંત લગ્નમાં ખર્ચ કરી ખીજ દીકરા દીકરીઓને બાવા બનાવનારા કુલણુજી માબાપોને આવી બાંધણી બહુ જરૂરની છે અને તેવાઓને પણ આ નિયમથી ઠેકાણે લાવી શકાય.

દીકરી અને દીકરાઓને ઉપર પ્રમાણે હીસ્સો આપવામાં આપણુ કેંક નહું કરીએ છીએ એમ નથી. કારણ કે મીલકતના ભાગ પાડતી વેળા કુમારિકાને ભાઈઓના ભાગનો ચોથો ભાગ આપવો એવી સાસ્ત્રોની આગ છે, અને કાયદાઓના પણ અભિપ્રાય તેવાજ છે. પુત્ર અને પુત્રી એ બંનેમાં બહુ ફરક નથી; બંને એકજ માઆપનાં બાળકો છે અને પિતાની મીલકતમાંથી માત્ર પુત્રનેજ ભાગ મળે અને પુત્રીને જરાપણ ન મળે આટલી બાબત ન્યાયથી

તંદન ઉલટી સામે છે. બૃહસ્પતિના કહેવા પ્રમાણે
“યૌવાત્મા તથા પુત્રઃ પુત્રેણ દુહીતૌ સમાં ।

પુત્ર અને પુત્રી એવા બેદ ન ગણતાં બંનેને
સરખાંજ વારસ ગણવાં. આ રથે એક વાત
સ્પષ્ટપણે કહેવી જોઈએ અને તે એ કે પુત્રીને
તેના ભાષ્ટ્રએને જે હીરસો મળે તેણે હોય તેના
એથી ભાગ આપવો; હીરસામાં આવી વિષમતા
છે તેનું શું કારણ ?

અને સ્ત્રી વર્ગમાં ઘણી સ્ત્રીએને આ
સુચના ગેરવ્યાજબી લાગશે. પરંતુ તેના પણ પુરો
વિચાર કરવામાં આવશે તો જણાશે કે તેનાં
પણ સખળ કારણો છે. મહેલાં તો કન્યાને
લગ્ન થયા પછી તેના પતિની મીલકત ઉપર
સરખો હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કે પિતાની
મીલકતમાંથી ભાષ્ટ્રએને મળતા હીરસા કરતાં
તેને પોતાને કમી હીરસો મળે છે, પરંતુ લગ્ન
પછી સસરાની મીલકતમાંથી જે વિશેષ ભાગની
તે હક્કદાર બને છે તે લક્ષમાં લેતાં પિતાની
મીલકતનો થોડો ભાગ મળે તેમાં કન્યાને અન્યાય
થતો નથી એમ સહજ લાગશે. કન્યા કરતાં
પુત્રને અને સ્ત્રી કરતાં પુરુષને મીલકતનો ભાગ
વિશેષ મળે એજ નિયમ યોગ્ય છે. કુટુંબના
પ્રત્યેકપુરુષ સહભાગીદાર ઉપર મુખ્ય કુટુંબમાં-
થી છુટા પડી જઈ એક નવું કુટુંબ બનાવી

તેના મુખ્ય પુરુષ તરીકે રહેવાની જવાબદારી આવે
છે અને આ નવીન કુટુંબની સંતતિ સંપત્તિ
વગેરેનો વિસ્તાર તેનાથી થાય છે; તેથી પુરુષને
જેટલો હીરસો વધારે મળે તેટલા પ્રમાણમાં તેનેજ
પોતાના કુટુંબની સ્થિતિ તથા પ્રતિષ્ઠા વગેરે
વધારવાનું અનુકૂલ પડે એવા કારણથી જગતના
સર્વ કાવદાઓમાં તેના હીરસાની વિષમતા
જણાઈ આવે છે. સ્ત્રીએ આ પુરુષો પ્રમાણે
નવીન કુટુંબના મુખ્ય આધાર રૂપ બની
શકતી નથી. અને તેની મીલકત કુટુંબની મીલ-
કત તરીકે ઉપયોગી થતી નથી, પુત્રએને જે
પ્રમાણે માત્ર જન્મ થતાંજ પિતાની મીલકત
ઉપર સરખો હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રમાણે પુત્ર
અગર પુત્રી કેાઈને પણ જન્મથી સ્ત્રીધન ઉપર
કરો હક્ક હોતો નથી. અને એ મીલકત સ્ત્રીની
સ્વતંત્ર માલકીની પણ ગણાય છે. આટલી
વાત લક્ષમાં લેવાથી જણાશે કે પુત્રીને ઉપર
પ્રમાણે એછો ભાગ આપવામાં આવે છે એ
ગેરવ્યાજબી નથી.

કન્યાને પીંથેરથી જે જે વાત અથવા
મીલકત વગેરે આપવામાં આવે છે તે ‘સપથું’
સ્ત્રી ધનજ ગણાય છે એટલે તેના ઉપર તેનું
સંપૂર્ણ સ્વામિત્વ છે એ તો ખુદજુજ છે.

તુરત મુલાકાત કરો :

: અવસર ચુક્યા મેવલા

હરસ મસા માટે

ઓપરેશન કરાવવાની જરૂર નથી. અગાઉથી કોઈ પણ ચાન્સ લીધા સીવાય. તેમ
પોતાની એજ ખતાબ્યા સીવાય બુના કે નવા ચુકા કે દુઝતા ફક્ત આઠ દિવસમાં
હરસના મસા ખરી જઈ હાથમાં આવે છે.

તા. ક. :—અદારગામથી આવનાર દરદીઓએ ત્રણ દિવસ અગાઉથી ખચર-આંપડી.

જેથી રહેવાની સગવડ કરવામાં આવશે. મેળવેલા સખ્યાઅંધ સરડીરીકટો જેવા મોજુદ છે.

વદવાણ સીરી }
કાઠીઆવાડ }

વૈદરાંજ ચીમનલાલ વી. શુક્લ,

તારા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦ થી]

તેને ફરીથી સતાવી રહી હતી. ભયાનનસમૂહમાંથી માત્ર એકજ કંઈપણ મૂર્તિ એના હૃદયમાં દિરે વિરાજી રહી હતી. એવું વિસ્મરણ કેવળ અસંભવિત હતું. એને કદી મોટરમાં પસાર થતો જોયો હોત તો કદાચ એનો વિચાર સરખો પણ આવવા ન પામ્યો હોત. પરંતુ એના પ્રણયમિત્ર સમીપથી પસારી લઇ તદ્દન સન્મુખ ઉભેલો જોતાં એનાથી અજાણ થવું અશક્ય હતું.

એવામાં એની દાસી અંદર આવી. “ગઢ-કામના ઉપહાર આપની પાસે લાવું ? બાપ સાહેબ !”

“ના. ના. કેજ નર નથી” તારાદેવીએ ઉત્તર વાળ્યો. “મારી પાસે ન લાવતી. પણ લીધી રહે. પેશું બધું શું છે ?”

“મોટા મંજ ખડકેલો છે, બાપસાહેબ ! હું કેટલાં નામ લઉં? સુવર્ણ મહોરો છે, ચંદ્રદાર છે, પીન છે, લોકેટ છે, વીંડીઓ છે, કંકણ છે. વળી એક નાની પેટીમાં તો સર્વોત્તમ માલા છે. એવી માલા તો મેં મારા જન્મભારમાં જ નથી જોઈ. શું એનાં મોતી ? મેં સ્વામીને મુકી છે.”

“લાવ જોઈ.”

દાસી બહાર જઈ એક નાજુક પેટી-લઈ આવી; પાસેની ટીપાઈ એવી બાંધ આગળ મુકી. બરાબર એજ લાણે બહારથી એક ઊકરના એ અંદર આવી એક ચીટી તેના હાથમાં મુકી. આગુરતાથી તારાએ એ ચીટી વાંચી.

—“લિ. કુમાર નિર્મલકાન્ત”

“કાણે આપી ?” તારાએ પેલા ઊકરને મુછ્યું. “એ મદાયે રેશમી સાફ પહેર્યો હોત ?”

“નાજી. મને તો મેનેજર સાહેબે આપી.”

લા

તારાએ પેટી ઉઘાડી. અંદર નાજુક મંખ-મલ જડેલા ખાનામાં મુદ્દયવાન મોતીની માલા ચમકતી હતી. સાથે એક કાર્ડ પણ હતું. તારાએ તે ઉઘાડી વાંચ્યું. “કુમાર નિર્મલકાન્ત.” તે અમકી. કાર્ડ તેના હાથમાંથી પડી ગયું.

તે બારણું ઉઘાડી બહાર દોડી. કેટલાંએ ખંડને મોક પસાર કર્યા. અંતે એક વિશાળ આંગણું જોળંગી તેણે મેનેજરના ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો, મેનેજર દુરતજ ઉભા થયા ને તારાને આવકાર દીધો. “અભિનંદન ! ગર્હકામના તમારા અલૌકિક વિજય માટે.”

“કુમાર નિર્મલકાન્ત હજી બહાર વાટજોઈ રહ્યાં છે ?” તારાએ સીધો પ્રશ્ન કર્યો. “ઊકરો તો આ ચીટી આપી હું એક પ્રશ્ન પણ પુછું તે પહેલાં પસાર થઈ ગયો.”

“ગઢ કાલે તમે પ્રયોગ ખતમ કરી તમારા ખંડમાં ગયાં છારે કુમાર સાહેબે જોતેજ એ મને આપી હતી.”

“તો મને એ વેળાએજ કેમ ન પાડવી ?”

“મેં ધાર્યું તમે આરામ કરતાં હશો.” મેનેજરે ખુલાસો કર્યો. “એટલી મોટી રતિ આપને તરદી આવરી મને ઠીક ન લાગ્યું; ને સાચી વાત હતું તો કુમાર સાહેબ સાથે તમારો પરિચય પાડી તમને જોઈ બેસવાનો. પણ મને લાયકાત નહોતી. જો હું સ્ત્રી હોત તો પૃથ્વીના કોઈ પણ પ્રદેશમાં તેમને અનુસરવા તૈયાર થાત. એવો દૈવી પુરુષ મેં કદાપિ જોયોજ નથી. કેવો સુંદર રેશમી સાફ પહેર્યો હતો ? તમારી નજર બહાર પણ એ વાત નહોતી હોય ?”

“હા ! મેં પણ એમને જોયા હતા.” તારાએ ઉકાર લેવો. તારા પોતાનાજ વિચારોમાંજ વિમુદ્ધ બની ગયેલી લાગી. “તે ફરી આવનાર છે ?”

“હા ! આજે પાંચ વાગે આવવા એમણે વચન આપ્યું છે. એ ધણાજ વિદ્વાન છે વળી

આપણા ચહેરના એક આગેવાન શ્રીમંત છે.”

“આજે હું રીફર્સલમાં નહીં આવું.”
ઉપાડાદાર તરફ વળતાં તારાએ પોતાનો નિર્ણય
જહેર કર્યો. તે સીધી નજરે જોઈ રહી હતી
પરંતુ એની દષ્ટિમાં શૂન્યતાજ ભરી હતી.

૩

કુમાર સાહેબને આવવાનો વખત થવા
આવ્યો. તારા અરીસા આગળ બેઠી હતી. એક
દારી તેને અત્યંત સમજતી હતી. આ યુગમાં
ટાપ્ટીપ તો એક પ્રકારની કલા બની રહી છે.
તારાં ટાપ્ટીપમાં કલામયી હતી: એકકે એકી.
છેલ્લાં પંદર વર્ષથી આ મંડળીમાં નટીનું કામ
કરતી. એ અમૂલ્ય જીવન દર્મીઆન એણે મનુષ્ય-
હૃદયને રમાડવાનું કાર્ય જ કર્યું હતું. કયું હાસ્ય,
કયું કટાક્ષ, કયો લટકો, કયો અલિનય મનુષ્યને
એના અંતરે નમાવવા બસ હતો તે એના
શીવાય વધારે સારું કાણ જાણતું ? આજે તે
એનાં રમણિયુદ્ધ ચત્રો સજાતે આર થઈ. સપૂર્ણ
સુસાજીત થઈ તે બહાર પડી. સંસારનું
સમગ્ર સૌંદર્ય ને કુમાર જાણે એનામાં જ આવી
વર્યાં હતાં !

એના દીવાનખાનાના એક ગોળ ટેબલ
નજીક તે બેઠી હતી. કુમાર સાહેબનું કાઠું તે
ઉઘલાવતી હતી. પરંતુ એના કાન તો મોટરોના
અવાજ સાંભળવા તણપાપક થઈ રહ્યાં હતાં.
એ ક્ષણે જ નિર્મલકાન્ત આવે-એ સ્વાંગમાં જ
એને તે નીહાળે એમ તે ધ્રુષ્ટી રહી
હતી. એમ બેઠી હોય તો જ એના ચરીર
સૌંદર્યનો પુરેપુરો ખ્યાલ આવી શકે
તેમ હતું. કાલગતિ ઉપર એની કલાએ
વિજય મેળવ્યો હતો. આ સુંદર સુવાન પ્રમદા-
દેયું આંતિ ને સંરક્ષણ અંબે એ જીવનકક્ષાએ
પહોંચેલી દુરો ને સૌંદર્યગૌરવની વ્યવિનયતાને
નખી પડે એમ કાણ કદપી શકે ?

તારાદેવીને વધુ વાટ જોવી પડી નહીં કારણ
કે કુમાર સાહેબ એને મળવાને વધારે અધીર

બન્યા હતા. દરેક પળ પશુ નહીં વીતી હોય
ત્યાં મોટરનો અવાજ આવ્યો. તારાતેઆર થઈ,
એક પલકમાં જ નિર્મળકાન્ત એની પ્રત્યક્ષ ખંડો
થયો. તારા જ્ઞાનભુક્ષી બની ગઈ. એમને વંદન
વંદવાનું પશુ વીસરી ગઈ. પ્રેમાવસ્થામાં પશુ
પ્રશ્નોધાસ ને વિસ્મૃતિ એવાં ને એવાં જ હોય
છે. કોઈ શરમાળ મુખ્યા ખાલાની જેમ તે
સંકોચ પામતી એમની આગળ બેઠી રહી.

એના હંસવર્ણા શ્વેતકંઠ પરનિર્મલકાન્તની
પ્રથમ નજર પડી. આગલી રાતે એણે જ ઉપહાર
દીધેલી મોતીની માલા એના કંઠને ઓપાવી
રહી હતી. કુમાર સાહેબે એમના જીવનભરમાં
આવે આનંદ ને સંતોષ અનુભવ્યો નહોતો.
ધડીબર એમને લાગ્યું કે એમની આશાઓ ને
ધ્રુષ્ટાઓ ફલિમ્મત થઈ ચુકી હતી.

“ક્ષમા કરો. તમને આટલાં વહેલાં તરફો
આપવા માટે હું દીલગીર છું. અત્યારે તો તમે
આરામ લેતાં હો: નહીં વારું ?”

“તમારો દર્શનથી અદકો આનંદ કયો
હોઈ શકે ? તારાએ શિરોભાગથી સરી પડેલો
સાડીનો છેડો સરખો કરતાં કહ્યું.” તમારા
અનુપમ ઉપહાર માટે હું આપનો આભાર
માનું છું ને આપ અવારનવાર આપનાં દર્શનનો
લાભ પણ આપતા રહેશો જ.”

“હા ! જરૂર.” નિર્મલકાન્તે હસીને હકાર
બપોય, “તમારી ધ્રુષ્ટા નહીં હોય તો જ પશુ
દિવસમાં એકવાર તમારું બારણું ડોકવાની ધ્રુષ્ટતા
કરીશ જ.”

“કદાચ કોઈ નવી વસ્તુ આપની કલ્પનાને
ઉત્તેજથી લાં લગી જ, નહીં ?”

“આ સવાલ માત્ર મુલક આનંદનો જ
નથી. આ તો જીવનમત્સુનો પ્રશ્ન છે. હા ! પશુ
બલે આપ આપની ધ્રુષ્ટામાં આવે તેમ કદ્યો.
મને તેની પરવા નથી. તમારા આનંદ માટે મારું
જીવન પશુ વેકાઈ જતું હોય તો મને તેની
પરવા નથી. તમે પશુ એમાં સાક્ષી પુરશો જ.”

તેમણે સહજ નાસ્તો કર્યો.

અભંગ મૈત્રીનાં વચન લેવાયાં ને દેવાયાં.
બીજે દિવસે જમવાનું નિમંત્રણ દઇ કુમાર
સાહેબ છુટા પડ્યા—

૪

એક મહીનાનાં વહાણાં વાયાં. કુમાર તારાં
પાસે દિવસભરમાં અનેક વાર જતા. એને એક
ક્ષણિકે રિયોગ પણ કુમારને અસહ્ય થઇ પડતો.
રોજ રોજ તે નવા નવા કાર્યક્રમ ગોઠવતા. તેઓ
નદીએ નૌકાવિહારે જતા કે એકાન્ત ઉપવનમાં
સંગીતના જલસા જમાવતા. આખા શહેરમાં
વાયકા ચાલી કે કુમાર તારાની ઇન્દ્ર-જળમાં
ફસાયા હતા; ને તારા એમનું દ્રવ્ય ખંખેરતી
હતી. પરંતુ તારાને તો સમગ્ર સંસારનું દ્રવ્ય
કુમારની પ્રણય સંપત્તિ આગળ ક્ષુદ્રક હતું. માત્ર
કુમાર તેની સમીપ હોય તો અન્ય કથાની
પણ એને ઇન્દ્ર નહોતી.

પરંતુ મહીના મહીનાનાં પ્રણયમિત્ર પછી
પણ એના આત્માની અભિલાષા સંતોષાઇ નહીં.
રોજ રોજ કુમાર એની પ્રીતિની કંથા ઉકેલતા:
એમના સત્ય અનુપમ પતિનું પ્યારની ગાથા:
પરંતુ 'લગ્ન'ની વાત એમના અધરેહરે કદાપિ
ઉપસ્થિત થવા પામી નહોતી. સરવર પાસે પણ
તારાની પ્યાસ છીપાતી નહીં. કુમાર પ્રાણ પાડવામાં
પણ પાંછી પાની કરે તેમ નથી એમ તે જાણતી
છતાંયે તેમણે 'લગ્ન' માટે કેમ મૌન સાધ્યું હતું?
તે અતે લખીને પણ એમની ઇન્દ્ર પ્રદર્શિત કરી
શકે તેમ નહોતો? કે પછી તેને માત્ર સહચારિણી
બનાવવા જ ઇચ્છતા? એવું કલંક તે સહન કરી
શકે તેમ હતુંજ નહીં. નહવા ઇસારાએ પણ તે
અગ્નિનાં કુદી પડી જીવનનું બલિદાન દેવા તૈયાર
હતી. આ કલંક એનાથી જોયું જાયજ નહીં. કેટ-
લાક મહોના પહેલાં એ કેટલાંય શ્રીમંત સાથે વિદ્ય-
સીન્નનવા તત્પર થઇ હોય એ ખરું; સંપત્તિ પર
પણ છીણી મુકી હોત પરંતુ પ્રેમ તો પ્રેમજ માગે.

તે કુમાર સાથે કલંકિત જીવન જીવી શકે
નહીં.

બીજા આજી નિર્મલકાંતનાં નજીકનાં સગાં
સંબંધીઓ ને શુભેચ્છકો આ નવી ઘટનાથી
અગળ નહોતાંજ. તારાના પાંચમાંથી કુમારને
મુક્ત કરવા તેઓ આકાશ પાતાળ એક કરવા
તૈયાર હતાં. એમને યોગ્ય લગ્ન નક્કી કરી પોતાનું
ધાયું કરવાની તેઓ આશા રાખતાં હતાં. તેઓ
ચોક્કું એસાડી પણ શક્યા. કુમાર તારાને પર-
ણે એવો ભય તેમને નહોતો લાગતો; પરંતુ
એની પાછળ પોતાની સંપત્તિ વેડફી મારશે.
તેવો ભય હતો; કે એનું સંતાન પોતાનો વારસ
ઠરાવે એવો ડર હતો. કુમાર ઉપર એમરથી
દબાણ થવા લાગ્યું. તારાનાં બંધનો દૂર કરાવવા
પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. એટલે સુધી કે શહેરના
અન્ય પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનોએ પણ એમને લગ્ન
કરવાની સલાહ આપી.

એજ સંધ્યાએ કુમાર તારાને મળ્યા. “જો
તારા !” તે બોલ્યા: “હું એક વચન માથું છું,
ના ન પાડીશ.”

તારાનું હૈયું જોરથી ધડકવાં લાગ્યું. “તેણે
તે શું છે? કહો જોડ. મેં તમને કદાપિ ના-
પાડી છે?”

નિર્મલકાંતે લગ્નની વાત કરી કે તારાએ
તેનો સ્વીકાર કર્યો, આનંદાશ્રુએ બંને જણ
નવાઇ ગયાં—

૫

“મેં તો આરાજ મુકી દીધી હતી”
આનંદ ઓછો થતાં તારાએ કહ્યું. “તમે ધણીજ
કપરી ને લાંબી કસોડી કરી, હોં !”

કુમારે જલ કરડી. અણગમું ને વાંધાભયું
કે સમિજ્યું ન હોય તેમ એમનું દીઘ કંપ્યું.

“તું ખોટું ધારે છે. તારા ! એમ નથી. તું
મારો સ્વીકાર કરીશ એમ મને લાગ્યું હોત તો
પ્રથમ મિત્રનેજ મેં લમીની વાત કાઢી હોત. મેં

મારી જાતને ધણીએ કરી, પરંતુ તારા લાંબક હું ઠાઈપણ રીતે જણાવો નહીં.

તારામાં કેટકેટલા સદ્ગુણો છે. જ્યારે મને તો તું પુરી રીતે પીછાને છે. મારા અંતરની અભિલાષા તું સ્વયં પુરશે જ એવી આશામાં મેં મારું સમસ્ત જીવન તને સમર્પણ કરવા મેં નિશ્ચય કર્યો હતો. મારા જીવનની એ એક પુરી જ અભિલાષા હતી. જો મારામાં કોઈ સદ્ગુણ હોય તો તે માત્ર એટલો જ કે હું તને આહું છું. જ્યારે જ્યારે તું સાહિત્ય માટે તારા અભિપ્રાયો જણાવે છે, સંગીત અને ધર્મની ચર્ચા ઉપાડે છે ત્યારે તારી નિપૂણતાથી હું અજબ ઘાઈ છું. મારા ઉડાં અભ્યાસ કાળે શરમાઈ છું. મારી નજરે તું સાંસારિક વ્યક્તિ નથી; મારા કલ્પના પ્રદેશમાં તું અલૌકિક સ્થાને વિરાજે છે. હું ઉલાસના અતિરક્તથી ગોડા કેમ નથી બની જતો એ સ્વયંથી જ હું અજબ ઘાઈ છું. હા ! મારા અણધાર્યા સંદેશાઓથી હું જરૂર હાનુષ્ઠો બની જાઉં.”

મોડી સંધ્યા સુધી તેણે આમ એનાં હૈયાની પુષ્પી ક્યની ઉકેલ્યા કરી. પેહેલાં કદાપિ તે આટલો વાચાળ નહોતો બની શકતો.

મસ્તક ઢાંગી તારાએ સાંભળ્યા જ ક્યું. પરંતુ એના લગાટ પર આનંદને બદલે દુઃખ, પશ્ચાતાપ ને શરમની રેખાઓ અંકાઈ ગઈ હતી. આ મનુષ્ય કેટલો ભરો ! કેવો નિષ્કપટી ! કેવો નમ્ર-કેવો ઉદાર !

“તો મારા સુખનો સર્વોદય ક્યારે થશે ?” કુમારે પ્રશ્ન કર્યો; “હું ક્યારે આરામ રાખું ? બહુ વાટ ન જોવાવીશ, પ્રિયે !”

નિર્મલકાંતની લગાઈથી તારા છેક જ લેવાઈ ગઈ. હૃદયસ્પર્શી અવાજ ઉત્તર દીધો. “પરંતુ રદિમંગ કેવી રીતે થાય ! સમાજનાં બંધનો શે ઉપાધાય ?”

“એની તું ચિંતા ન કરીશ. મેં ધારે શાસ્ત્રીઓની સલાહ ક્યારનીએ લઈ રાખી છે.

આપણું કાયદેસર લગ્ન થઈ ચૂક્યું, આવતા મંગલવારે એ મંગલ દિવસ રાખું છું.”

તારાએ શિર ઝુકાવ્યું. તે કંઈએ બોલી શકી નહીં.

“સારે હું તે દિવસે સવારે તને બોલાવવા આવીશ. તૈયાર રહેજે, હો !”

તારા હૈયું જોઈ શહીજ નહીં. એક દરેક પણ ઉચ્ચારી શકી નહીં. કુમાર ગયા. પરંતુ તારા લાં કરીજ ગઈ. પ્રતિભાવત બની ગઈ.

અંતરના ઉમળકે તે જેને ચડાતી હતી તેની સાથે લગ્નમંચિથી જોડાવાના દિવસનું આગણ બપોર હતું. તેની પરિચિત દરેક વ્યક્તિએ તેને અભિનંદન પાઠવ્યા હતાં. મંડળીના દરેક દરેક નટે તેને ગળપ્રમાણે લગ્નબેટ અર્પણ કરી હતી. કુમારે તેને વિવિધ અલંકારની એક-મદામુઘી પેટી મોકલાવી હતી. કુમારનો કેટલાક મિત્રોએ પણ તેને ઉપકાર પઠવ્યા હતા. છતાંજે તેનાં મનોદર નયનોમાં આનંદની આછેરી રેખા પણ અંકાતી નહીં. તે નિરાશ ને ગમગીન બની ગઈ હતી. છેલા ચારા દિવસથી તેને એક જ પ્રશ્ન અકળાવી રહ્યો હતો:—“કુમારને ઠગાય ? પ્રણયમંત્રિને પાણી લરાવાય ? એમણે તો એને માટે કૌટુંબિક નામનાને ઠોકરે ઉઘાવી હતી; એમણે તો એને માટે સંગાંવદાઓથી દાઘ ઘોષ નાખ્યા હતા; એમનું હૃદય દિમકણું પવિત્ર હતું; ગીરિશૃંગ સમું સાંત ને મનોરમ હતું. ના તે એમને ઠગેજ નહીં, એવો વિચાર પણ કરી શકે નહીં. એણે તો જીવનભરમાં કેટલાએને માયામાં મુજાવ્યા હતા કેટલાએને બનાવ્યા હતા; છતાંજે એનું હૃદય કદાપિ આમાં કમગમ્ય નહે છું; એના આત્માએ આવો દંસ કદાપિ દીધો નહોતો એણે કદાપિ પૂર્વે ઠાઈ-પણ વ્યક્તિત્વ આપ્યું. પ્રણયરંગ અનુભવો નહોતો.”

કુમારને તે સુખી ને આનંદી બનાવી શકે ? હા, બરુર એ માટે તેને જરાએ શંકા નહોતી. સાચી પ્રીતિને શું અસંભવિત હતું ? પરંતુ પ્રકૃતિને ક્યાય ? અસ્તાયએ નમતા રવિનાં કિરણો મધ્યોહ્નનાં સૂર્ય-તેજ એવાં તેણે કહી ? અશકય, એ જીવન-એ હાસ-એ પાછો ક્યાંથી લાવી શકે ? એ હાસની છતાં, એ અનંત મનોહરતા, એ સ્વચ્છરમરણ ફરી કેમ અનુભવામાં ? એ આત્માલાભ, એ આત્માનિશ્વાસ ફરીથી ક્યાં ઉભરાય ? એ યુવાની ક્યાંથી મળે ? ના, તે ગમે તેટલું ચાહે છતાંએ તે કુમારના જીવનને સદ્ભાગી બનાવી શકે નહીં.

આહ ! જીવનની આવી શુશ્રુણ્ણમણીમાં તે કેમ પ્રવીણ ? અયોગ્યને કૃત્રિમ માર્ગે, તેણે એમને આવી માયામાં ક્યાં ફાસ્યા ? ને આટલે સુધી પટકાયા પછી તે એમને કહી પછું કેવી રીતે શકે કે પોતે રખેરંગી પુતળા કરતાં જરાય મદીઆતી નથી ? પોતાની યુવાની ક્યારનીએ પરવરો મધ છે ?

મખરાત્રિને સમય થયો. આ હરપલેક વિચારમણીમાં અશય જ બની તારા એક વિરાસતને અરેલી પડી હતી. સામેજ એની બગ્ગેટોનાં જંજ ખડકાણો દેનો. પરંતુ એ તરફ નજર કરવાની પણ તેનામાં હીમત નહોતી. માત્ર યોગજ દિવસો પહેલાં તે એવી વસ્તુઓ માટે મરી પડતી. શક્તિચ્છિદ્રોગે વિનાશ કરે ને મૌનનિષેધાત્ર પ્રજ્વલિત કરે એવી મીઠી માટે આકાશપાતાળ એક તે કરતી, પરંતુ આજે એ તમામ વસ્તુઓ માટે તેને ધિક્કાર જુટયો હતો. પ્રેમ સસ છે. સલાસસનો એજ દેહાપિ પ્રાપ્ત નહીં.

એ મ્યાન ઠોડી તે દૂર દૂર-ભાગી કેમ નથી જતી ?-તેણે પોતાને પ્રશ્ન કર્યો. કુમારનાં લગ્ન પછી તે પુશીથી પાછી વળી શકશે; એને પુનઃસો કરી શકશે, એ કે મજબૂત તો મૃદોજ

એમનું શું થશે તે તો પ્રશ્ન નોણું પરંતુ અન્ય એક પણ મામું તેને માટે ઉઘાડી નહોતો. એનાં દિવસો તો કુખ ને રુદનમોજમાંથી રશે. પરંતુ એનું ગમે તે થાઓ, પરંતુ સાચા સ્નેહીને તે કદાપિ નહીં ક્યો સ્વાધી નહીંજ બને, એ સ્વર્ગીય પ્રેમનાં સ્મરણોનાં શરણે એને માટે પુરતાં હતાં. એને અન્ય કશાપર દક્ષ નહોતો. એજ પળે દાસી અંદર આવી : "બાપ સાહેબ ! જરા જમી દ્યોને ! આરાવાગી ગયા છતાંએ આપે કેજ ખાધું નથી." "ના બહેન !" તારા બોલી. "આજે મને શુખ્મ નથી. જા, ખાઈ લે."

"ખાસાહેબ મને ન જુલશો, હો !" દાસીએ વીનતી કરી; "હું પણ તમારી સાથેજ આવીશ."

"હીક, હીક. તે નવાં લુગડાં લીધાં છે ?"

"આહ ! બાપસાહેબ ! નવાં લુગડાંની મરે શી પંચાત ? તમારાં ઉતરેલાં લુગડાં તો મારે ભયો બધા—"

દાસી દર યજ કે તારાએ મંદીઆળ સામે જોયું. હા. બાર.વાઝા, પહેલો ફાટવોને માંડ છ કલાકજ બાકી હતા. સવારે કુમાર અવસ્ય આવવાના. બહેમડપે તેને લઈ જવાના. એ પ્રશ્ન ! આટલાં દિવસ આવા સદ્ભાગ્યથી એને વંચિત થઈ રખી !

તારા ઉઘી મજ. મૂંઝવેલાં વસ્ત્રો દૂર ક્યાં હીમતી કવેરાન ઉતારી નાખ્યું સાદાં સરેલ વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં. એ ઘોષ નાખી અર સા કને મજ. પેલી મનોહરતા-પેલી કૃત્રિમ ક્યોનિ દવે ક્યાં મજ ? દેહ તો એનાં એજ દેનો, પરંતુ નવનરજક સંદર્ભ ક્યાં છુપાઈ ગયું ? એ યુવાન પ્રમદા ગણી શકાય ?

લાં વધુવાર રોકાવું તે કાલિ યજ પડ્યું. લેખવિશ્વાસની પેલી તમામ સામગ્રી ટેબલ પર પડી મદી-એને અનેક દંડ સત્તાની રહી

હતી, એ કંઈનું જીવન એને જીવવું મુશ્કેલ થયું. પછી હવે, એ આરામગાહ, એ ભતામડો એને આકારો થઈ પડ્યા હતા.

પણ જવું ક્યાં? રસ્તેદારો જટલી, શંકામ નહોતી કુમારનાં માથાએ એને ઘૂરતજ. પકડી પાડે. કોઈને ખ્યાલ પણ ન આવે એવો માર્ગ એને સદ્માએ જાણી આપ્યો.

તારાનું દેહું ગૌરવ ને સંતોષથી ઉમરાઈ રહ્યું, તે જરાપણ ખિન્ન થઈ નહીં. નિરાશાથી વિમુક્ત પણ બની નહોતી. કુમારને તે ફરીથી મન-શોભ, પરંતુ ત્યારે એમનું મિલન સ્વાધર્થી પર હશે. પ્રણયદોષો કતવ્યમાર્ગે તે વળતી હતી. ભાં નિરાશા ને પશ્ચાત્તાપને સ્થાનજ શાનું હોય?

એવામાં એકાએક એને વિચાર આવ્યો કે કુમાર તેને ન જોવાથી કે ઉતાવળ કરી બેસે તો? એ વિચારેજ એનું દોષ બરાબ આવ્યું. એક ક્ષણે તે બનાય બની થઈ ગઈ. ખીજજ પહેલે તેટલે પાસે ગઈ. એક પત્રિકા ચીતરી ઠાઠી.

વહાલા કુમાર, હમા કરજો. હું તમારે લાયક નથી. જીવન-માં માથુવાની આશા પણ નહોતી એવી ફરી પ્રીતિ તમે, પરખાવી. મારે મારે એટલુંજ બસ છે. તમારું પ્રણયસ્થાન હતી એ વિચારેજ હું સંતોષ માનીશ. સંયોગ ને કામસાન્નતના કરતાં પ્રણયનાં સ્મરણો મને વધુ આહ્વાનક બનશે. હું જરૂર પાછી આવીશ. તમને જરૂર મળીશ. પરંતુ તમે, પરણશે. તોજ, એટલી એકજ શરત. મારા પર-રોષ ન બરાશો, વહાલા કુમાર! મને, જોઈશું જવાબીર તમારી નવવધને જરૂર પહેરાવજો. હું એ અહીંજ. મુખને નાહું છું. માન તમારું પ્રણયચિન્હ પેલી મોતીની માલા હું. સાથે લાખ, નાહું છું. મારી. તપાસ ન

કરશો. હું, અંજલિ રમી તમને વીનવું છું. હું તમારી છું ને તમારીજ રચીશ.

તમારી તારા.

પત્રિકા ધરી કરી, ટેબલ પર મુકી. પેલી મોતીની માલા કંઈ નાંખી, તે ખંડ ખંડાર ગઈ. રંગભૂમિ વચ્ચે સંગીતગૃહ આગળ ગઈ. બહાર એના પ્રમ મંચી ગયા. પંદર પંદર વખતો એ રંગભૂમિ પરનાં સ્મરણો. આજે એ અર્થ સ્વપ્નવત મશે. એવામાં મેનેજર એનાં તરફ આવતા જણાયા. એનું દેહું ધક્કવા ઓડ્યું. તે એક જિવાલ પાછળ તે બરાબ ગઈ. શ્વાસ-રોષો લપાઈ રહી. મેનેજર નજરથી દૂર થયા કે તે જટલી, કેટલીક મંત્રીકૃતિઓ તેણે વટાવી સરિતાનો માર્ગ લીધો.

સરિતાવટે સંપૂર્ણ શાંતિ નીતરી રહી હતી. કેટલાક લીખાકાઓ માર્ગમાં લપાઈ પડ્યાં હતાં. કેટલાક પાંચાણો પણ ફટીકા વળાં નિદ્રાવીન થયા હતા. સરિતા ચમકતી હતી, સ્વેત કણીધરથી આગળ લપતી હતી. એક નાનકડી નોકા નજરે પડી. હોડીવાળો હોડીમાં એકે અડ્યો હતો.

“મને પેલે પાર. ઉતારીશો.” તારાએ હાંકી મારી.

“ના બેન! આટલી રાતે કોણ હોડીવાળો ભરી હોયો.”

તારાએ જુમણું ફાંટી નોકા છોડ્યું. “ક્યાં જશો?”

“પેલે પાર-ગામડે.”

“અસારે એકલાં પડશો.”

“શીકર નહો.”

તારા નોકામાં બેરી. નાચિકે લંગર ઉપાડ્યું. નોકા આવી. તારા કે સ્વપ્ન મુંઝરી સમી પ્રસ્થાન કરી રહી.

દેશોનાં શંકે પછીતેથી અમીઆરસને સ્વંદ ઉચ્ચે, અનંતે અંબરપરે એની કૌમુદી નાકા હાંકારી રહ્યો.

આપણા પ્રમુખ: આચાર્ય આનંદશંકર

[અનુસંધાન ૫૪ ૩૬ થી]

શીઓળાની સાંજના આદહાદક વાતાવરણમાં, ચંદ્રિકામય રાતની કંકડકતી ઠંડીમાં, મોટરની ઝડપે ઉમેરેલી 'ગતિની કાવ્યમયતાની' મદદથી અમે ત્રણ સોઠમાં બાગેજ કોઈ એવો વિષય હશે કે જે ચર્ચા વિના રહેવા દીધો હશે. સાદિત્યકોના જીવનના અંધારા ખુણાઓથી માંડી સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાનના નાના મોટા ચોકોનાં દર્શન કરતા કરતા સંધ્યા પર સંધ્યા અમે પડાવી. એ ચર્ચાઓએ વડોદરાનાં મારાં સંસ્મરણોમાં એક અગત્યનું સ્થાન લીધું.

કોઈકને પ્રમુખ મદાશય થોડાં જોલા લાગે; વાતની શરુઆતમાં સામા માણસને તે ખીલવતા હોય કે બનાવતા હોય એવું પણ લાગે. કોઈકે વારુ એમનું સ્વાસ્થ્ય કેટલાકને અકારું પણ લાગતું હશે. આ બધી અધ્યાપકની ટેવો રમેને શિષ્યોમાં માનવૃત્તિ ઓછી થઈ જાય તે બીકે જીવાનીમાં ઉમા કરેલા દુર્ગો, પણ જ્યારે એ દુર્ગ તુટે સારજ ખેડે: આનંદશંકરભાઈ ઓળખાય. એમના કેટલાક પ્રેરકશક્તિએ કદબેલા, રખસન જેને શક્ય નથી એવા એ બધેકે પ્રાણી નથી; પણ વ્યવહારિકતામાં આદર્શ સુખી: નયતાં, સંસ્કાર ને સદાનુભવને ધ્યેય રાખના, માનવ નિર્મલતાને અને તેટલી શક્તિથી અનુભવવાનો, સમજવાનો કે ક્ષમા કરવાનો પ્રયત્ન કરતા એવા પોતાની મર્યાદાના બાંધકાર છે.

૬

એમની આકર્ષણશક્તિનું રહસ્ય- તે એમનું આખા ચારિત્ર્યની એકતાનતા-પોતાના આદર્શ સાથે સંયોજાએલા જીવનમાંથી નીતરતો સંવાદ, ક્યાંએ પણ સાંચા કામનું ધર્મણ કે વિ-

સંવાદ-જણાય કે સંભળાય નહીં એવી સરલગામી, નવી, તાજ, કીંમતી મોટરના એન્જીન જેવું. એમનું ચારિત્ર્ય આખા વ્યક્તિત્વમાંથી નીતરે છે. સુસંગઠિત સંદર્ભોનું પ્રાપ્ત્ય: ગાંધીજીના જેવું તીવ્ર તપથી ઉદ્ભવતું પ્રાપ્ત્ય નહીં, પ્રખર મુસંદ્દીનાં વ્યવહાર સંદર્ભોમાંથી પ્રગટતું પ્રાપ્ત્ય નહીં; પણ સર્વશાસ્ત્રે સાંભાન્યુ એવા નીતિના શ્રેયસ્કર પંથેજ વિચરવાનો અને વિચારવાનો સંકલ્પનું પ્રાપ્ત્ય-આદર્શશીલ અધ્યાપકનું-પ્રાપ્ત્ય.

અધ્યાપકપદને એમણે એક આદર્શરૂપ ગણ્યો છે અને તેને એમના બાહ્યશ્રવ્ય સંસ્કારે પણ અજબ રીતે ઓપ આપ્યો છે. બાહ્યશ્રવ્ય એ અનુસરે છે તે પોતાના અધ્યાપકપદને જણે સુંદરતા આપવા માટે હોય એમ લાગી જાય છે. જે સંસ્કારિતા એ ભૂતિમાંન કરવા મંચે છે તે પાશ્ચાત્ય નહીં, પણ નવી સામગ્રીથી સમૃદ્ધ એવી પોતાના દેશની સંસ્કારિતા. એમને જોતાં હોંદુ સંસ્કૃતિએ રચેલા આદર્શો પર જવાએલા પડાનો એક ખુણો જરાક ઉચકાય છે. અને તેની સુંદરતાની કેંક ઝાંખી થાય છે. કલ્પના ઉત્તેજાય છે. સમયાંતરનું જાદુષ વાતાવરણ પ્રસરે છે...ત્રણ કાળે પતિત પાવની જાનંદનીનાં પૂણ્ય તીરે આવેલા માહાલયો પર્ણકુટિનો સ્વાંગ ધરે છે; અર્વાચીન પહેરવેશ ખરી જઈ શિષ્યોને શરીરે વફકલ આવી વળગે છે. શિષ્યસમૃદ્ધ વિદેશી વેષ છોડી, પલાંડી માંડી બેસી જાય છે...અંગરખો ને પહેરણ અતર્ધાન થાય છે. અમદાવાદી યાધડી ચતુષ્કાણી બેરોજપણું છોડી જતા બની જાય છે. દાદી પણ હળી. નીકળતી લાગે છે. આ ફેરફારોમાં એકજ સનાતન વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે: આચાર, વિચાર, ભાવિ ને ભાવનાની સંશુદ્ધિના નિર્મલ પ્રકાશ શોભતા સનાતન

વિદ્યાઓના ઉપાસક, શબ્દબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવા સદાએ તત્પર એવા વિદ્યાવિલાસી ને શુદ્ધિપ્રધાન સંસ્કારમૂર્તિએ-બ્રાહ્મણ-વિદ્યા ગુરુ થવાનો આદર્શ.

૭

કેટલાક એમની વિદ્વાનમાં ગણના કરવા ના પાડે-છે કેટલાક એમની વિદ્વાની પ્રશંસા સીવાય બીજું કંઈ કરી શકતા નથી. જે 'શામીનોરાયણ' ઉચ્ચારતા નીશાળના માસ્તરને વિદ્યાનિધિ ગણાતા જોયા છે; અને ભાંડારકરને સંસ્કૃત નહોતું આવડતું એમ પણ કહેનારા જોયા છે. આવાં ધોરણોનાં કેં માપ છે ?

એ સફલ અધ્યાપક, ઉડા અભ્યાસી ને વિચારશીલ લેખક. ગણાય છે એ એમના નિરાધીઓ કેશુલ કરશે. ભાંડારકર જેટલા વિદ્વાન એ ગણાતાં નથી તે વાત એ પોતે કશુલ કરશે. એ અનેક વર્ગોથી વારાણ્સીની વિદ્યાપીઠ કાર્યદક્ષતાથી ચલાવે છે તેની કોઇ ના પાડી શકે નહીં. વધારે શું જોઇએ ? બાકી જેને માટે એ મત નહીં તે મહાન નહીં.

એમની ગણના ઉચ્ચ સાહિત્યકર્તાં યાય છે, શુદ્ધ, સ્પષ્ટ, ધણી વખત મધુર ને સદાએ ગૌરવ-શીલ એવી એમની શૈલીને આપણા અર્વાચીન ગદ્યમાં લાણિકક રચાન મળ્યું છે. ખરું જોતાં એ સાહિત્ય વિલાસી છે, સાહિત્યના સર્ગક નથી. સરસમાં સરસ, શિષ્ટમાં શિષ્ટ સાહિત્યના

પરિચર્યમાં મળેતા પરિશુદ્ધ આત્મહાનો નિરંતર સેવામાંજ તેમને મુખ્ય મળે છે. એ વિદ્યાસોની મોજ માણવામાં અને કોષકને કવ-ચિત્ પોતાના રસના ભાંગીદાર કરવામાંજ તેમને જીવનની કૃતકૃલતા દેખાય છે. સર્જકતા એમને ગુંગળાવતી નથી. ધરતીકંપો તેમની વાણી અને લેખિનીને નચવતાં નથી. ગુજરાતી સાહિત્ય ને સમૃદ્ધ કરવાની કર્તવ્યદીક્ષા લેવાઇ ન ગઇ હોત તો આપણા પ્રમુખ મદાશય કોઇ શાંત અને સુરમ્ય અગારીમાં બેસી, પ્રિય પુસ્તકો ચારે તરફ વેરી, લાંબી શિખા ખંખા પર વિસ્તારી, પગ લંબાવી, રસસાગરનાં બિંદુઓનું વારા ફરતી પાન કરતા પોતાની રસિકતા પોષ્ટવામાંજ પોતાના દિવસ ને રાત વ્યતિત કરત...

કેટલાકે મદાપુરુષો ચિરસ્મરણીય હોય છે. પોતાના વ્યક્તિત્વથી, કેટલાક પોતાના કર્તવ્યોથી. કેટલાક પોતાની ભાવનાથી, થોડાકજ એ વસ્તુથી, કોષકજ ત્રણેથી. પ્રમુખ મદાશયે પોતાનું વ્યક્તિત્વ સુંદર કરવામાં કાર્યદક્ષતા અને ભાવનાની સિધ્ધિ ગણી છે. પણ દુનીઆં 'સ્વાર્થી' છે; જે તેને વીસારી પોતાનાજ ચરિત્ર્યની પરવા કર્યા કરે છે તેને તે ઋપ દઇને વીસરી જાય છે...

અધ્યાપક, વ્યવસ્થાપક, શૈલીકાર આચાર્ય આનંદશંકર આખા ગુજરાતમાં એવું અદ્વિતીય રચાન લે છે; રસિકતા ને ન્યાયચત્તિને સમન્વય કરતી સંસ્કારમૂર્તિનું-પોતાની ભાવનાઓ સાથે જીવનનો સંવાદ સાધતા વિદ્યાવિલાસીનું.

..... વિશ્વાસ ક્યાં રાખશો? .....

દેશાવરનાં માહકાને અમે ધણીવાર ચેતવ્ય છે કે પોંચથી પ્રચલિત ટકાની કમીશનની જાહેરાતો કે ગોક્કસ રકમનાં પુસ્તકો પર ટપાલખર્ચ માફ મળવાની જોડી લેવાયે તો સિકાર થતાં પોતાનાં હકનાં પૈસા કુખાવશો. છતાં આ રીતે ટપાલોની સલાહ ન માનનારા માહકા હવે કેવા છુમ પાડે છે એ જરા કાળજીથી વાંચી જશો.

કડવી ફરીઆદ નં. એક :—અહોના દોકાને 'x x x' તરફથી ધણે કડવા અનુભવ મળ્યો છે. ધણા દોકાના પૈમા એવો સાહેબ હજમ કરી ગયા છે, જે બદલ એમને આજ મેઇલમાં નોટીસ આપવામાં આવી છે. એ એના ચેરમ્પ અને સંતોષકારક જવાબ નહીં મળશે તો પછી મુખ્ય નીતિમજા સુરત તથા અમદાવાદના તનામ લીડીંગ પેપરોમાં એના આ જુઠાણાં તથા દંડો બદલ જાહેર ખબર દેવા વિચાર છે.

આ ગૃહસ્થ મણ એ નીચેને ઠેકાણે લખી પુછાવી જુઓ :—
Masaka (Uganda) હિંમત્સર, ધરમાધવી પત્રક.

કડવી ફરીઆદ નં. બે :—આ રીતે નામચીન કંપનીઓ આ ધણી મતમૂમિ ઉપર હરતી કરાવે છે તે જણી મગર (?)

એ ચીનના સાહુકાર કોણ એ જાણવા લખી પુછાવો :—
Kidete (Via) Daressalame. હુસેન ડી. અલી.

C/o મેસર્સ ગુનમહુસે એન્ડ કંપર્સ.

— આવી એકે ફરીઆદ અમારી સામે નથી. —

કડવી ફરીઆદ નં. ત્રણ :—..... ? ? ? ? .....

દાખલા તરીકે x x x વાળાને લાં ફટલાક પૈમા મોકલ્યાં. તમુનો એક મુલ્યો પાછો જવાબ પણ ન મળે. એવી ત્રણ વખત જુલ આવી પછી તો જુલ ન આવ્યું. તે ફ્રીક..... આસરે ખાધ ગયો અને માહક ખાધું.

પરાયા પૈસા ખાનાર એ કોણ એ જાણવા લખો :—
Antonibe (Madagascar) લુવા અલીલાહ.

આવાં અનેક પ્રમાણપત્રો એ અમારા ધધામાં ફેલેદની ચાવી છે. સાફ સાફ વ્યવહાર આપને ગમતો હોય તો આપના તરફથી ધણું ઉત્તેજન અમને ન આપો ? કોઈ પણ પુસ્તકની જાહેરખબર ગમે તે જુએલરના નામની વાંચી હોય છતાં એ જોડે અમારે લાં આપવાથી એ પુસ્તક આપને તેટલીજ કિંમતે મળશે, તે ઉપરાંત આપને સંતોષ અને અમને ઉત્તેજન મળશે.

ફરેક જરૂરિયાત માટે :— મેસર્સ આર. વનમાળીદાસની કું. ૦.

જુકસેલર્સ અને કમીશન એજન્ટ્સ
૩૬૭, કાલખાલેવી રોડ—મુખાઈ નાં ૨.

સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ,
રાત્યાગ્રહી લઢવેયા

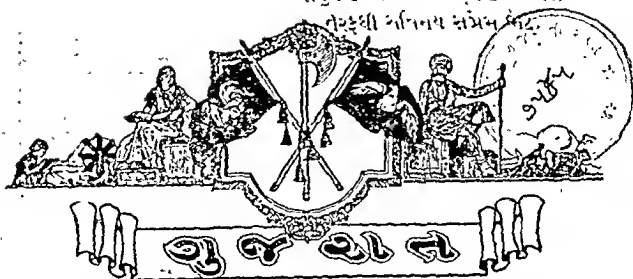
ધરમની રત્ન, પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી ફાર્મસ ગુજરાતી સમાજે
ગીડુતી લખાનાઈ આણંદજી આવડા
તરફથી સવિનય સમ્મેલ બેટ.

ગો. શ્રી વિદુલભાઈ પટેલ,
વડી ધારાસલાના પ્રમુખ.

મેડમ આના પાવલોવાઃ હીંદી વેશમાં
ઉપલા સ્તંભ પર મેડમ પાવલોવાએ પોતાની સહી કરી છે.

પુસ્તક ૧૪]

કાલિક ૧૯૮૫

[અંક ૨

‘ગુજરાત’ના વાંચકોને—

‘ગુજરાત’ ૧૯૨૨ માં જન્મ્યું. તે વખતે જોનો પ્રગટ કરવાનો કારભાર રા. ભાઈ ભમંગરા પાસે હતો. ૧૯૨૩ માં બ્યારે સાહિત્ય પ્રેસ ઉદ્ભવ્યું ત્યારથી જોને પ્રગટ કરવાનું કામ રા. ભાઈ લાભચંદ્રના હાથમાં ગયું. ૧૯૨૭ થી જોનો પ્રકાશન કાર્યભાર ભાઈ મોહનલાલ કોઠારીએ ઉપાડ્યો. આ અંકથી જોનું પ્રકાશન રા. શયદા અને ભાઈ સાદીકે કરવાનું માથે ઉપાડ્યું છે. ‘ગુજરાત’ના સ્થૂલ દેહના આ પ્રયોગકોએ ‘ગુજરાત’ની વિશિષ્ટતા સાચવી રાખવાના ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યા છે. મને આશા છે કે આ નવા પ્રકાશકો પણ તેજ ઉત્સાહ અને ખંતથી જોની વિશિષ્ટતા ભંગથી રાખવાના પ્રયાસ કરશે.

આ વખતે વાંચકોની દામા માગતી પડે છે કે લગભગ અઢી મહીને આ અંક નીકળે છે. વડોદરેથી સુખાઈ કાર્યાલય લઈ આવવું, સુખાઈમાં છપાવવાની ગોઠવણ કરવી, અને નવી કારકીર્દી શરૂ કરતાં અંક ભેગી સમૃદ્ધિ એકઠી કરવી એ કામમાં આ વખત ગમે છે.

આશા છે કે વાંચકો આંટલા મહીનાના વિલંબને માટે દામા આપશે.

—મે આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત હવે પછીના અંકોની નિયમિતતાથીજ ચર્ચ શકે.

મારા પ્રવાસની બીનજવાબદાર કહાણી

લેખક :

રત્ન કનયાલાલ માણિકલાલ મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ

[અનુસંધાન પુ. ૧૩: અંક ૫; પૃ. ૪૪૫થી.]

ખંડ ૬ ક્રા: જગત્સ્વામિની રોમ.

૧

ન પદસંથી રોમ જવા ટ્રેન ઉપડી એટલે મેં -સનાતન નગર તરફ જમ્મએ છીએ." તેને કહ્યું: "હવે આપણે 'The Eternal City' સમશૃંગી શહેર (The City of Seven

વર્જનીયાના રાજાને ગામમાંથી લઈ ગયા ત્યારે લોકોમાં હા હા કાર પત્યો.

કેરીઓ લેનસ પર્વશ્રમના દુશ્મનને મળ્યો અને પોતાના નગરની વિરુદ્ધ લડવાનું વચન આપ્યું.
(Hills) અને જગત્સામિની (The Mistress of the World) નું નામ પણ આપાય છે.....

—સ્મરણોનું ચક્ર ઉઠું ફરવા માડ્યું. છેક બાલપણમાં એક મુસલમાન નોકર રુમસુમના બાદશાહના કુંવર કવી સરળતાથી રાજકુવરી-ઓને વશ કરતાં એ વાતો કરતો તે યાદ આવી. તે વખતે તો રુમસુમ ઈંદોલોકથી પણ અદ્ભુત પ્રદેશ લાગતો હતો. યાદ છે ત્યાં સુધી રુમસુમના બાદશાહનો એક કુંવર નદીમાં નહાવા પડ્યો ત્યારે કામ સુંદરીની તલાષ આવેલી હીરાની મોજડી તેને મળી, તે મોજડી લઈ તેણે કાઠી લીધી અને એ મોજડીની માલીક શોધી તેને પરણ્યા ત્યારે રુમસુમ પાછો ફર્યો. ઘણીજ રાતો આ વાતનો વિચાર કરી કાઢી દેશે.....સમયમાં શો ફેરફાર થઈ ગયા છે? અસલ મોજડી પરથી તેની માલીકાનાં સાંદર્થ ને સદગુણની પ્રતીતિ યાદ એવો સતયુગ હતો. આજે વહાવટવેના સુંદરમાં સુંદર જોડા પરથી તેની શેઠાણી શોધવા જઈએ તો પરિણામ શું આવે એ તો પ્રભુ પણ કહી શકે કે કેમ એ મોટો પ્રશ્ન.....

—વડોદરા કાલેજના પ્રીવીઅસ ક્લાસમાં પ્રો. નાયક ઉભા થએલા હોવાથી, ‘જેમ રાવ-પુરા અને બાબાજીપરા તેમ પેલેદીનેટનું શુંગ અને કેપીટાલાઈન શુંગ’....

“એ તો યુરોપીઅન ઇતિહાસકારોને ગર્વ દેખાડતાં આવડે છે અને આપણને નથી આવડતો” મારાં હાથે કહ્યું: “શું કાશી ને દીલ્હીની કોમત કે જોઈ છે?”

મેં અનેક વર્ષો યથા દબાવેલી પ્રશ્નસાવૃત્તિને છુટી મુકી: “અરે મારા મુરખી! એક દેશના દૃષ્ટિએ નહીં પણ સમસ્ત જગતની કે સનાતન જગતની દૃષ્ટિએ એથનસ સીવાય રોમની હારે કાણ એસી શકે? દીલ્હી માત્ર નામ છે; પ-દેશીઓને હીન્દુસ્થાન પર રાજ્ય કરવાનું એક ચાલું છે. દીલ્હીએ જગતને માટે શું મોકાવ્યું? એક કાશી છે. એણે હજારો વર્ષ યથા બાલપણ સંસ્કૃતિ સર્જવી અને પ્રસારી પણ સાથે સાથે ન્યાતો ઉભી કરી એટલે ભરતખંડની બહાર કાશીની શી અસર?”

એને રોમ સાથે સરખાવો તો ખરાં!—રોમ એટલે મદદા, સમૃદ્ધિ, વૈભવ, સર્વોપરિસ્થા, સામ્રાજ્યવાદ, ધારાનું પ્રાબલ્ય, અને દુર્ધર્મ

વ્યવસ્થા! એણે અતુલ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું; સંમર્યા-
ગણે અદ્વિતીય વિજય મેળવ્યો; દરીઆ પર
પહેલવહેલો કાણુ મેળવ્યો તે સંસ્થાનો સ્થાપ્યા.
એણે સાદાઈ કેળવી, ત્યાગ કેળવ્યો, દેશમકિત
કેળવી; એણે સૌંદર્ય કેળવ્યું, વિલાસ કેળવ્યો,
જાહેરાતલી ભાગીરી; નૈ સવની ટામે એ પહેલ્યું.
પણ બધા કરતાં એણે ગભ્ય કરવાનો ખરો
કામીઓ હાથ કર્યો. રોમ એટલે વ્યવસ્થા.
૨૫૦૦ વર્ષ સુધી અહીંયાંની જે વ્યવસ્થા પ્રગટી
છે તેણે આખા પ્રતિદાસના પ્રવાહોને મજબુત
જાકડી રાખ્યા છે.”

રોમે શું નથી ક્યું?

—ઈ. સ. પૂર્વે આશરે ૭૫૦ વર્ષ પર એક
વરુને દુધ ઉઠારેલા લુંટારાએ એક નાનકડી ટેકરી
પર લુંટારાઓનું થાણું સ્થાપ્યું. તે સ્થાપકનું
નોમ અમર કરવા તે રોમ કહેવાયું—જાણે એ
ગામડાએ પણ વરુનું દુધ પીધું હોય તેમ.

પણ લુંટારાઓના થાણાંમાં ઝીઝી નહોતી
મોટી મુશ્કેલી! ઝીઝી એવના સંસાર ચાલ્યો છે?
શક્તિ ને ધન સી વિના કદી શોભ્યાં છે? રોમ-
હસે ગામે ગામે માર્ગાં મોકલ્યાં; પણ લુંટારાને
દીકરી કાણુ દે?

રોમુલસે ઉત્સવ કર્યો; ગામેગામ નિમંત્રણ
કરી લોકોને ખેલાવ્યા. ‘આવો, જુઓ અમારું
નવું શહેર, તે અમારી નવી સમૃદ્ધિ!’ સેનાપતિ
આવ્યાં; નવાં શહેર જોવાના કોડથી, દર્વા, દર્વા
ધરો જોવાં, ખાધું પીધું. રમતો જોવાનો
વખત આવ્યો ત્યારે રોમન યુવકો સમાધન
સુવાતઓ પર તુટી પડી તેમને ઉપાડી ગયા.

સંજમન પિતાઓ આવ્યા લયકર આતિથ્ય-
સત્કારનો સ્વાદ ચાખી ક્રોધ અને દુઃખથી પીડિત
પોતાને જામ ગયા અને રોમ સાથે તેમણે
વિગ્રહ આદર્યો. અનેક વર્ષો વિગ્રહમાં ગયાં.
સેનાપતિ કન્યાઓ માતાઓ થઈ ગઈ. આખરે
એક વખત પિતાઓ ને પતિઓ કપાઈ મરતા
હતા ત્યારે તેઓ યુદ્ધમાં ઉતરી આવી ને પોતાના
તે પોતાનાં પુત્રોના પતાઓને સમાધાન કરવા
સુચવ્યું અને કપાઈ મરતા તંઆર થએલા
યોદ્ધાઓ વચ્ચે પોતાનાં નવાં બાલકોને નૈસર્ગિક
સંબંધની સદ્વીરૂપ સુક્યાં ને સમાધાન થયું;
અને રોમની સત્તા ને શક્તિ વધ્યાં.

સેનાપતિ કન્યાઓ પતિ અને પિતાને જુદા
પાડે છે તેનું ઉવાડે ચીતરેલું સુંદર ભયંત્ર આ
પ્રસંગને સુંદર રીતે સ્મરણમાં રાખે છે.

(૨)

—રોમના લુંટારાઓમાં ગોત્રો પડ્યાં. દરેક
ગોત્રના વડીલો ભેગા મળતા અને રાજ્યકાર-
ભાર ચલાવવામાં મંદદ કરતા. આ પંચાયત તે
અસલી રોમન સેનેટ.

દરેક ઉનાળે આ લુંટારાઓ ખેતી છોડી
ભેગા મળતા ને પોરણીઓને હુંડવાને બદલે
તેમની સાથે વિગ્રહ આપના. રોમન, સ્વભાવે
માની ને ગર્વિષ્ઠ, આપખુદી ને કંર,
સાદો ને બદાદુર હોતો. તેને બેજ વસ્તુ પ્રિય
હતી—પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ને રોમની સ્વાધીનતા.

લુંટારાઓ જગત્તાથી ચવાની કંઠા ઢાંચ કરતા.
રોમે આદ્યા સાથે વિગ્રહ માંડ્યો; અને
બંને ગામે ચાક્યા ત્યારે દરેક પક્ષ તરફથી યજ્ઞ
ભાષ્યો લદવા મોકલી, જેનો વિજય થાય
તેનું શહેર જીતે એવા કાલકનગર કર્યા. ત્રણ
ક્યુરેશી બંધુઓ આદ્યા તરફથી; ત્રણ હોરેશી
બંધુઓ રોમ તરફથી. આ યુદ્ધમાં ઉતરવાને
ઉત્સુક હોરેશી બંધુને પણ કંઈ મિત્રકાર-ડેવીડે
અમર કર્યો છે.

એ જાણે વીરો બાયડ્યા; અને આખરે એક
હોરેશીયસ જીવેનો રહ્યો, ને બાકીના પાંચ
મુખ્યા. છેલ્લા ક્યુરેશીયસને માર્ગતાં આ હોરેશીયસે
કહ્યું: “તારા બે બંધુઓનું મારા બંધુઓના
પ્રેતને મેં અલિદાન આપ્યું. તોજનું અલિદાન
હું આ વિગ્રહને આપું છું કે જોયો રોમ
આદ્યા પર રાજ્ય કરે.”

રોમની ભક્તિ તેના રોમે રોમમાં હતી.
તે જીતીને પાછો આવ્યો અને રોમનોએ તેને
વધાવ્યો. હોરેશીયસની બહેનની સગાઈ એક
સદ્ગુણ ક્યુરેશીયસ જોડે કરવામાં આવી હતી, તે
નેને સામે મળી, અને વિજેતાને ખબે પોતાના મૃત
પ્રિયતમનો. પોતાને હાથે વણેલાં ઝબ્બો જોઈ
રડી ઉઠી. હોરેશીયસે તરત તરવાર કાઢી બહેનને
વીંધી નાખી. “જે રોમન કન્યા પોતાના
દેશના દુરમન માટે રડે તેની આ દશા થાય છે.”
ભાષ્યો ભમિતીના થય પર ગ્રન્ધાંજલિ આપી.
કેવોશપંકર સ્વદેશપ્રેમ!.....

—૨૫૦ વર્ષ સુધી રાજ્યોએ ત્યાં રાજ્ય ક્યું. એમના સમયમાં રોમે આસપાસનાં ગામડાં સર કર્યાં. છેલ્લો રાજા તે ટારકવીન. એ રાજા પડ્યો તેની ક્યાં કાણુ નથી બાણુ?

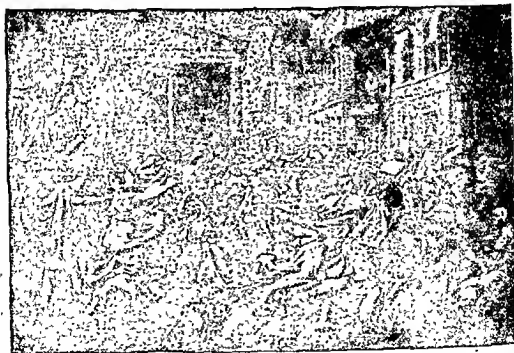
સુંદર દ્યુકેશીઆ રોમની શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી ગણતી. રાજકુવરે તેના પર બળાતકાર કર્યો. તરત તેણે પોતાના પિતા અને પતિને બોલાવ્યા ને તેમને મોઢે પોતાના પર પડેલી આપત્તિની કથા કહી; પોતાનું વેર લેવાનું વચન લીધું; અને “આ પાપ માટે મારે પણ શિક્ષા ખમવી જોઈએ” એમ કહી તેણે છરા પડે આત્મઘાત કર્યો. છુટસ, તેના પતિનો મિત્ર, હાજર હતો. તેણે લોહીથી નીતરતો છરા હાથમાં લઈ મોઢું આપ્યું અને મિત્રો પાસેથી ખવડાવ્યા: રાજા અને તેના સંસ્થાનેનો કું વિનાશ કરીશ અને કાઠ પણ માણસને બિચ્ચમાં રોમનો રાજા થઈ દબાય નહીં.” આમ શપથ લઈ તથા લેવાવી દ્યુકેશીઆનું શપ્થ ઉચ્ચત્રી ગામના મુખ્ય ચોક

(Forum) માં તે ગયો અને લોકોને ઉશ્કેર્યાં. લોકો વીરુધ્ધ અને ટારકવીનને રોમમાંથી હાંકી કાઢ્યો.

અનાદિ કાળથી રાજપુત્રોનાં કુકર્મો... વિશુદ્ધ સ્ત્રીઓનાં બળાતકારોના... કારમા અશરિએ પ્રતિજ્ઞામાં લખાયાં છે ને અત્યાર સુધી લખાતાં ચાલી આવ્યાં છે. માધવને પણ એવો અનુભવ થયો હતો; પણ તેણે શું ક્યું? તેણે વેર વાળતા પરદેશીને સ્વદેશમાં પધરાવ્યો...

—કહેતાં શરમ આવે છે. પણ અંધગર્ કરતાં સમજભરી શરમ સારી. છુટસ ને માધવ વચ્ચેનો દેર તે દેર રોમ અને અમદાવાદ વચ્ચે. અને રોમ બધારે જગતવાખી થયું ત્યારે અમદાવાદ હતું “શું શા પેસા ચાર” કરે છે.

ટારકવીન ગયો અને રોમ પ્રજાસત્તાક થયું. આસપાસનાં નગરા પર તે વિજય મેળવી રહ્યું. જેમ તે વધતું ગયું તેમ અર્ધજાતે સત્તાધારી અમીર વર્ગ અને અંડપોર સામાન્ય વર્ગ બે વચ્ચે દ્વેષ થતો ગઈ. અસલી

રોમન યુવકો સેવાઈને યુવતિએ ઉપર તુટી પડી તેમને ઉતારી ગયા.....

અમીર વર્ગનાં ગોત્રો આપણી ન્યાતની માફક ત્યાં પણ પુરાણોને પવિત્ર મનાતાં.

રોમની પ્રજાસત્તા એટલે આપણે હાલ ગણીએ છીએ એવું દરેકની સમાનતા અને સ્વતંત્રતા પર રચાયેલું લોકશાસન નહીં, પણ રોમમાં વસતા જુદા જુદા ગોત્રોના ગર્વિષ્ટ, આપખુદ ને સત્તાકાંક્ષી ભયંકર વડીલોનું વર્ગશાસન. એજ ગોત્રો રોમને પોતાનું ગણતાં, તેની સેના ને સમૃદ્ધિ વહેંચી લેતાં ને પોતાને રૂએ તેમ છતાં-એકી દુનીઆના ભાગલા પાડતા. ખરું જોતાં તેમણેજ રોમના બગ્ગરમાં દુનીઆની આપણે ક્યાં કરી; અને સામ્રાજ્યવ્યવસ્થાના સિદ્ધાંતો પ્રગટાવ્યા....

આજે પણ શું છે ? અંગ્રેજ લોકશાસન એટલે પૈસા અને સત્તા મેળાવા માટે ઈંગ્લાંડમાં ઊભા થએલા પક્ષો. તે પણ વેરટ મીનીસ્ટરના બગ્ગરમાં દુનીઆની આપણે કરે છે ને ?

પણ ત્યાં સમાનતા સધાઈ તેનું કારણ રોમ નોતું ચારિત્ર્ય. પોતાના દક્ક માટે પ્રાણ આપવો ને લેવો, ને રોમ માટે બધું સમર્પણ એ રોમનોતો જીવનમંત્ર હતો.

આ સમયમાં 'પેટ્રીશીઅન' -અમીર વર્ગોમાંના દસ સત્તાધીશો રાજ્ય ચલાવના. એમાંનો મુખ્ય, અર્ધિષ્ટ કલેડીયસ ગોત્રનો અભિમાની એપીઅસ હતો.

એપીઅસ 'પ્લેબીઅન' -આમયર્ગ-માંના વર્જનીઅસની પંદર વર્ષની અફસુન સુંદરી વર્જનીઆ પર મોહી પડ્યો. પોતે મધ્યવર્ગની કન્યા કેં પરણે ? તેણે વર્જનીઆને પોતાની સિપ્સાનો ભોગ બનાવવાની તબવીબ કરી.

વર્જનીઅસ યુદ્ધમાં ગયો હતો એટલે સમય પણ સાવજીત દેતો. એપીઅસે પોતાના એક આશ્રિત મારકસને સાધ્યો. વર્જનીઆ નીચાળે જતી હતી એટલે મારકસ તેને ઊપાડી જવા લાગ્યો. લોકો ઝેગા થઈ ગયા, હોકરીનો માત્રો આવ્યો, ને બધાં મુખ્ય સત્તાધીશ એપીઅસ પાસે ન્યાય માગવા ગયાં.

મારકસે કહ્યું કે આ હોદ્દી મારી ગુલામડીની છે, તેણે દગાબાજીથી આ જન્મી કે તરત તેને વર્જનીઅસની સ્ત્રીને આપી દીધી હતી; અને દેવે તેને એ 'વાત ખબર પડવાથી તે પોતાની માલીકીની દાસીપુત્રી પાછી લેવા માંગતો

કપાઈ મરવા તે બાર થએલા યોદ્ધાઓ વચ્ચે પોતાનાં નવાં બાલકોને નૈસર્ગિક સંબંધની સાક્ષીરૂપે મુક્યાં.

હતો. છોકરીના મામાએ ધણું કહ્યું, અને આખરે ન્યાયધીશે જેમ તેમ પોતાની વાસના દબાવી મુદત આપી.

વર્ણનીઅસ-આપ-આવી પહોંચ્યો. ન્યાયાધીશ ન્યાય કરવા બેઠો; અને આખરે પોતાની બદ્દાનત પુરી પાડવા સુકાદ્દા આપ્યો કે મારકસની વાત ખરી છે-વર્ણનીઆ તેનાજ મીલકત છે.

સામાન્યવર્ગનો પિતા આ ગર્વિષ્ઠ ન્યાયાધીશને શું કરે? તેણે હેલ્સી વાર પુત્રીને ભેટવાની રત્ન માગી ને મેળવી. રહતી, કરગરતી પુત્રીને તે કડીઆરાની દુકાન પાસે ભેટવાને બદલાને લખ ગયો; અને ત્યાંથી એક ડોરે લઈ દીકરીને મારી નાખી. “બેટા! યમને ત્યાં હું પવિત્ર ને સ્વતંત્ર તને મોકલું છું. તું અહીંયાં રહી હોત તો આ લુદ્ધમગાર તને બેમાંથી એક સ્થિતિમાં રહેવા દે એમ નહોતો.”

વર્ણનીઆના શબને ગામમાંથી લઇ ગયા ત્યારે લોકોમાં હાહાકાર વર્ત્યો. પુત્રીના લોહીથી રંગાએલો ડોરે લઇ વર્ણનીઅસ આખા ગામમાં ફર્યો. અને સ્વાતંત્ર સાચવવાની પ્રેરણા સામાન્ય વર્ગમાં ફરી. સામાન્યો રામની બહાર ગયા, અને બે વર્ગ વચ્ચે વિરોધ વધ્યો.

આ વિરોધને પરિણામે રાત્નસત્તા નિર્જલ થવા લાગી, પણ રામ શક્તિનાં રહસ્યો જાણતું હતું. જાને પક્ષો લડ્યા. સમાનતાનો સ્વીકાર મળ્યો. ન્યાતોનો આંતરવિગ્રહ અદૃશ્ય થયો. આપણે ન્યાતોની પવિત્રતાની પૂજા કરવામાં પરદેશીનું આધિપત્ય પરાપૂર્વથી સ્વીકારતા આવ્યા છીએ, આપણે સમાનતા ન સાધી અને આજે બળભેરીથી અંગ્રેજ સરકાર તે સ્વીકારાવે છે ત્યારે હસીને માર્ગ લઇને, આપણે સ્વીકારીએ છીએ.

ન કુવડા સેવાઈન કુ

(૩)

—રામના નાગરિક પહેલી પૂજા રામની કરતા. ગર્વિષ્ઠ કારીઓલેનસ અમીર હતો, રામ-વંશી હતો. રામન સ્ત્રીના આદર્શ સરખી તેની માતા પણ જેવી ઉમદા હતી તેવીજ ગર્વિષ્ઠ હતી; દુરમનોને ક્ષમા આપી શકતી નહીં; મિત્રોનાં દુષ્ણોને વીસરી શકતી નહીં, દીકરા પણ મા જેવોજ થયો. કારીઓલેનસે નાનપણમાં અત્યંત પીરતા દાખવી, પણ સામાન્ય વર્ગને આપતા હતા એને પસંદ પડ્યા નહીં. તેણે જાહેર સભામાં તેમના હક વીશે તિરસ્કાર બતાવ્યો અને પરિણામે અમીરોએજ એને દેશ પાર કર્યો.

તે રામ છોડી જે વોલ્સીઅન મહેરની સેનાને એણે પોતે દુરાવી હતી ત્યાં તેના સેનાનીને ઘેર મ્યો; પુર્વાશ્રમના દુરમનને મળ્યો અને પોતાનાં નગરની વિરુદ્ધ લડવાનું વચન આપ્યું. તે લડકર લઇ રામ પર ચડ્યો. રામ પડવાની અણી પર આવ્યું; લોહો ગલરાઇ ગયા. રામે એલચીઓ મોકલ્યા. પણ કારીઓલેનસે તેમને ખુલકારી કાઢ્યા. સ્ત્રીઓ બધી મંદિરોમાં દેશનાં સંસ્કાર્યો પ્રાર્થના કરવા લાગી. ધર્મશુભે તેની પાસે ગયા. પણ તેની પણ એજ દશા થઇ. જે રામે તેને દેશપાર કર્યો હતો તેને બાળાને ભસ્મ કરવાનો તેનો સંકલ્પ નજર ડગ્યો. તેની ગર્વિષ્ઠ માતા આખરે તંજાર થઇ. સાથે તેની પત્ની અને બે પુત્રોને અને બીજી સ્ત્રીઓને લઇ સ્વદેશદેષ્ટા પુત્ર પાસે તે ગઇ. કારીઓલેનસે સંકલ્પ દૃઢ કર્યો. મા પાસે આવી એટલે તે પૂજ્યભાવે તેને સુખન આપવા સબુમાન ઉભો થયો. માએ કહ્યું: “હું તારી માતા છું કે દુરમનના સેનાનીની કુદી છું? શું એમ કહેવાશે કે મારેજ પેટે રામનો વિગેતા અને લુદ્ધમગાર પાક્યો? હું જો તારી મા ન યમ હોત તો આજે મારે દેશ સ્વતંત્ર હોત. પણ હું ધરડી છું. આ [વધુ માટે જુઓ પૃ. ૧૧૩.]

—અમૃતપુરીની દેવીઓ.

લેખક:

રા. અરદેશર. કુરામણ ખખરદાર.

(ગરબી)

અમૃતપુરીથી અમે આવિયા રે લોલ,
માનવપુરીની અમ વાટ :

કાંઈ લાવિયાં રે લોલ;

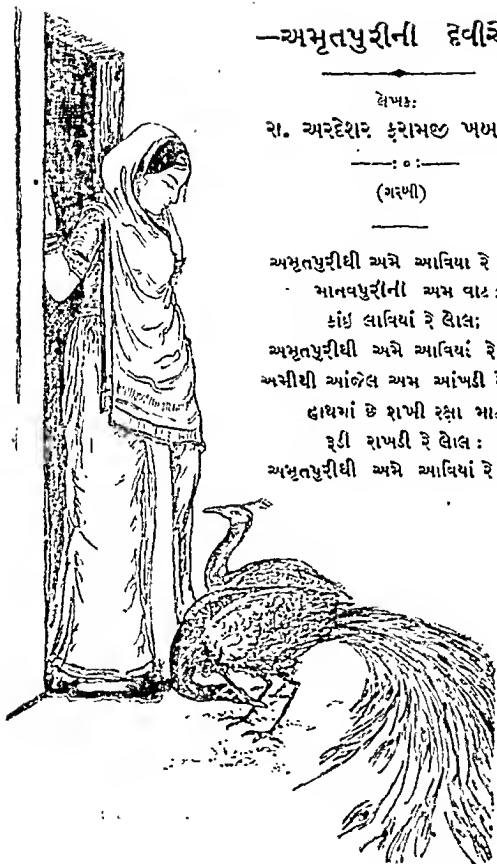
અમૃતપુરીથી અમે આવિયાં રે લોલ.

અમીથી આંગેલ અમ આંખડી રે લોલ,

હાથમાં છે શાખી રક્ષા માટ

ફીડી શાખડી રે લોલ :

અમૃતપુરીથી અમે આવિયાં રે લોલ,

માનવપુરીના ઝાંખા દીવડા રે લોલ,
ભમી તો ય બળે ત્યાં પતંગ,

રૂંક છવડા રે લોલ,

અમૃતપુરીથી અમે આવિયાં રે લોલ :
ઝગમગે પ્રચંદ દીપ આંગણે રે લોલ,
તો ય રહે અખંડ અમ પ્રસંગ,

ભંગ ના ગણે રે લોલ,

અમૃતપુરીથી અમે આવિયાં રે લોલ :
તેજ ને અધાર કેરાં જોડલાં રે લોલ,
પાપ પુણ્ય, સત્ અસતનો ભાલ

ભરે હોડલાં રે લોલ

અમૃતપુરીથી અમે આવિયાં રે લોલ :
નાવડાં કુળે એ મધ્ય સાગરે રે લોલ,
કુળે સર્વ સાથ ત્યાં અકાલ,

ઝૂન ક્યાં કરે રે લોલ ?

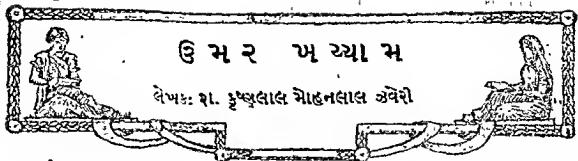
અમૃતપુરીથી અમે આવિયાં રે લોલ.
અમૃતપુરીના ઉંચા માંડવા રે લોલ,
માનવપુરીની નીચી વાટ.

પંથ પાડવા રે લોલ,

અમૃતપુરીથી અમે આવિયાં રે લોલ,
આવો, અમ દેરા કંઈ દેખાડશું રે લોલ,
હેથે હેથે માંડી જમ પાટ,

અમી પીવાડશું રે લોલ !

અમૃતપુરીથી અમે આવિયાં રે લોલ. *

ફારસી કવિ ઉમર ખયામને પ્રસિદ્ધિમાં લાવનાર અંગ્રેજ લેખક શ્રી ઝવેરીજી માત્ર એની કેટલી એક રૂબાઈઆત (ગઝલ) તુલ્ય ભાષાંતર કર્યું છે. પરંતુ એ ભાષાંતર ચંચલી ગઝલો સીવાય બીજી ધણી ગઝલો, એણે લખી છે, એ ગઝલો અસલ ફારસી માં એક નાનકડા પુસ્તકરૂપે મુદ્રાપત્ત વતની મી. જમશેદજી સહલાતવાલાએ શિલા ગ્રેસમાં પોતાનાં મિત્રોમાં વહેંચવા માટે છપાવી છે, અને તેને મુદ્રેખખાતે હકીમ ઉમર ખયામ એવું નામ આપ્યું છે. કદમાં હાથેલીથી પણ નાનાં એવાં એંગ્રેજીએંશી પાનાંનું એ પુસ્તક છે, અને તેમાંની ગઝલો, ઉત્તમ, મધ્યમ ને કનિષ્ઠ ત્રણે વર્ગની છે. હેરોન એલન તથા ઉઝ્ઝીના સંગ્રહ વીલાપત માં જણીતા છે. મી. સહલાતવાલા તો સંગ્રહ એ સંગ્રહો પરથી લેયેલો છે. પરંતુ ઈંગ્લાડ સીવાય બીજા દેશમાં પણ ઉમર ખયામ ને લગતું સાહિત્ય દિનપ્રતિદિન વિકાસ પામતું જાય છે. બર્લીનનાં કાવી આની છાપખાનામાંથી એક નવોજ અને ધણો કાંમતી સંગ્રહ-વીલાપતવાળા પ્રત કરતાં વિશેષ સંખ્યાવાલો પ્રસિદ્ધ થયો છે. તે સીવાય ડેનમાર્કના મુખ્ય શહેર કોપનહેગનના એક વિદ્વાન લેખક

કોએનેલએ એક બીજું પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે અને પારોસના એક ખજોલ શાસ્ત્રી મો. સલેટે ફ્રેંચ ભાષામાં એજ વિષય પર ત્રીજું પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે.

સુજરાતી ભાષામાં ઉમર ખયામ રૂબાઈઆતનાં-ક્રીટિક જરૂરકવાળીના ત્રણ ચાર ભાષાંતરો થયાં છે, સ્વ. હાજી મંદમંદ અલ્લારખીઆ પણ એ ગઝલોનું ભાષાંતર કામ કરવાનું લઇ બેઠા હતા. પરંતુ પોતાની દયાતીમાં તે ભાષાંતર કમનસીબે પ્રસિધ્ધ કરી શક્યા નહીં; પરંતુ આ બીજી ગઝલો પ્રત્યે હજીકાલે એ દ્રષ્ટિથી નોંધું હોય એવું મારા જણવામાં નથી, તેથી વાનગી દાખલ મી. સહલાતવાલાના સંગ્રહમાંથી એત્રણ ગઝલોનો ભાવાર્થ નીચે આપું છું.

(૧) હાલના સમયમાં જન્મ અને તેમ થોડાં માણસોની જોડેજ તું મિત્રતા કરે તો બહેતર, કારણ જમાનાના ખાધેલા એવા માણસો જોડેની સોહબત (મૈત્રી) દુરથીજ સારી, જે શખ્સ ઉપર તારો પુરે પુરો વિશ્વાસ હોય, તેનાપર જ્યારે હઠાપણની દ્રષ્ટિથી તું જોશે ત્યારે તે તારો દુસ્મન છે એમ તને જણાઇ આવશે.

(૨) તારાથી બની શકે ત્યાં સુધી કાષ્ટનું મનનું દુઃખવતો નહીં. તેમજ પોતાની દુસ્મતા [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ: ૧૧૩.]

પવનતરણી

લેખક :

રા. લલિત.

‘સમય’, સાહિત્યસંસદ.

(૧)

(૨)

ખિ! નિરખિયે: જો, જો, કેવાં વિમાન નલે ધુમે! કુદરત તથા છૂપા ભેદો જતાં સમજી નકી,
વન-તરણી, પ'ખીણી સી, ત્વરા ધીરીએ, ઉડે: અનુકૂળ ગતિ એની સાથે અખોલ રહે યતી:
ચિત્રી પટની એ લીલામાં, મનુષ્ય-કલા ઝગે: જગદંત ફરી સિમિત સાથે, મનસ્વી તું માનવી!
ફલ કરી દો, ઉદ્યોગિતા, જયોજવલ માનવે! પ્રભુતી પ્રભુતા પામે પ્રીત સદા, રસ-રાજવી!

(૩)

(૪)

રત જલધા, પૃથ્વીએ કે મનુષ્ય! વિશેષ તું: પ્રભુપ તરણી એ પુરુષાર્થે સરે, સખિ! આપણી-
રિધ વિલુપિતાં તરવામાં, તું અદ્ભુત તો ન શું? નિયત સુગતિ એવી રહાશે જગત્સર માનવી!
મૃતિ કલિ પુટી ખીલી: પ્રપ્લવિત તું થશે- હૃદય-તરણી! તારા વેગે સખિ! વિહરે ન ક્યાં?
પમરશે, કલેશે જાશે, રસાયન રેલશે! તુજ રસભર્યો તુ થી દીધો પ્રકાશ ધરે ન ક્યાં?

(૫)

છવિત-સરણી! આવ્યાં ત્યાંથી મને ઉડવો તમે:
રસ-જમણમાં બ્રહ્માંડોમાં જગે ધ્રુમવો તમે:
કમળ પ્રાણ્યાં દેવો જેવાં સખિ! ઝુલવો તમે:
નર-સકલતા, નારીદેવી! સદા પુરજો તમે!

ગુજરાતના મંત્રી શ્વર

લેખક

રા. બટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

રા. પંડ્યા.

એક સામાન્ય સરાર હતી. કરમાઈ ગએલા સાંઘ્યવાળા વૃદ્ધા જેવી કુદરત અનાકર્ષક દેખાતી હતી. એવે સમયે વીરપુરીના સભાગૃહમાંથી બે પુરુષો બહાર રાત્રેઘાનમાં આવ્યા. પહેરવેશ પરથી એકે પરદેશી હોય એમ જણાતું હતું. બેમાંથી એક જરા આગળ ચાલતો હતો. એના શરીરપર કીમતી છતાં સાદાં વસ્ત્ર હતાં. એના કાન્તિમાન મોંપર સંસ્કારિતાની સ્પષ્ટ છાપ હતી. એના ગંગમરોડમાં અમલ ચલાવનારનાં ચિન્હ હતાં, એની નાની આંખોના ચમકારા સામા માંધુસને ડારી દેતા. એની મુખમુદ્રા પર સહેજ નિપાદ પથરાએલો હોય એમ ધારીને બેનારને લાગતું. શરીરે સુકુમાર છતાં સશક્ત લાગતો, પણ કટ્ટથી જલે થાકી જતો હોય એમ એતું શરીર જરા નમતું લાગતું. એના દેખાવ પરથી દુનીઆથી અસંતોષ થયો હોય એમ જણાતું છતાં સ્વાભાવિક સ્વામિત્વની અકડાઈ એ લાગણીને પ્રકટ થવા દેતી નહીં. એની ચાલ રિયર હતી પણ એમાં નીરાશ થએલા માણસની શિથિલતા નિરીક્ષા કરતાં જણાતી.

એની પાછળ ચાલતો પુરુષ મર્યાદામાં રહી ચાલતો હોય એમ અદ્ભુતેર પગલાં ઉપાડતો હતો, તે ઉપરથી ચાલનાર પુરુષનો એ અતુ-યાથી દશે એમ સહેજે ખ્યાલ આવતો. થોડેક છેટે જઈ આગળ ચાલનારે કહ્યું : “નૂતનચંદ્ર !”

“હા” કહી નૂતનચંદ્રે ઉતાવળે બે પગલાં ભર્યાં અને આગળ ચાલનારની વધારે નજદીક માં ગયો.

આવાજ ધીમે ધીમે પાડી નેલાએ કહ્યું : “બહુ વળે એમ નથી લાગતું.”

આ સમાચારથી હોય તેમ સદસી નૂતનચંદ્રની ગતિ આવી ગઈ. સામાનું કહ્યું માન્યું જતું ન હોય તેમ તે જોઈ રહ્યો. આખરે લગભગ ગળગળા આવાજે તેણે કહ્યું : “મહારાજ શું કહ્યો છો ?” અને ફરીવાર તેણે ચાલવા માંડ્યું.

પેલો પુરુષ વગર અટક્યે બોલ્યો : “મને એમ લાગે છે, બાકી એ પણ એક સમય હતો જ્યારે આજ વીરપુરના ધણીને ગુજરાતના માધવમંત્રીનાં દર્શન માટે પાટણમાં આઠ આઠ સુરજ પુજવા પડતા હતા.” તે જરાક અટક્યો, એનો આવાજ સહેજ ધેરાતો હોય એમ નૂતનચંદ્રને લાગ્યું પણ આવાજ રિયર ફરી માધવે કહ્યું : “હોય નૂતનચંદ્ર સમય છે. પણ.....”

હોય, નૂતનચંદ્ર ! સમય છે પલુ.....

તે આગળ બોલે એટલામાં એમની પાછળથી ઠાઠની મજબૂત સ્વર આવ્યો : “મત્રીધર ! જરા ઊભા તો રહો.....”

બેઉ પુરુષો ચમક્યા. માધવે પાછળ નજર કરી અને એક સૌંદર્યવતી સ્ત્રીને આવતી જોઈ. નૂતનચંદ્રને ઉદ્દેશી તેણે ધારેથી કહ્યું : “જરા ચેતતા રહેજો, તે નેટલી સ્વરૂપવતી છે તેટલી છુદ્ધિવાન છે” અને આવનાર સામે ફર્યો. “મત્રી કહ્યું-૧” તેણે દસીને તે સ્ત્રીને પુછ્યું. “મત્રીધર તો એકજ છે,” એ સ્ત્રીએ

દસીને ઉત્તર આપ્યો અને ઉમેર્યું : “જેની પાછળ આમ ભટકવું પડે,” એ ઉત્તરમાં નેટલી મીઠાશ દતા તેના કરતાં તેના દાસ્યમાં વધારે આકર્ષણ હતું. જોનારની આંખને પળવાર ગ્રાંપ વળે એવી એની મુખ-પ્રભા હતી. એના લલિત દાસ્યમાં સામાને મહાત કરવાનું આકર્ષણ હતું. એની આંખોમાં જન-માયાની પ્રખર સક્રિય તરવરતી હતી. એનાં લચ્છી પડતાં અવયવોમાંથી નયો વિશાલ હિભરાતો દતો, સ્ત્રીધાવન એનાં અંગેજનથી

હા, મને લાગે છે કે ગુજરાતીઓ કેં રસિક નથી લાગતા.....

નીતરણું હતું. કવિઓ સ્ત્રીઓ કલ્પે છે તેવી તે જણાતી એવી જનેજેમ ભરવરતીમાં ઢોહ જેમ આપણે સૌ ઉભા રહી જઈએ.

એનાં પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યા વગર મ ઉભો રહ્યો એટલામાં તે પાસે આવી પહે નૂતનચંદ્ર જરાક દૂર જઈ ઉભો રહ્યો.

પળવાર બેઠેએ એકમેક સામે જોયું. પછી જાણે એકમેકને રોજ મળતાં હોય એટલા પરિચયથી હોય તેવા હાવભાવ સાથે, ઉદાનના પુલ કપારામાંથી ખીલેલો બટમોગરો ચુંટતાં ગમે તેવા અસંસ્કારી તપસ્વીને આકુળવ્યાકુળ કરી મુકે એવા ભયાનક કટાક્ષ સાથે તે બોલીઃ “મંત્રીશ્વર, આમ તો ગુજરાત વીશે ધણું સાંભળ્યું હતું,”

“પણ?” માધવે પ્રશ્ન કર્યો.

“પણ ગુજરાતના આત્મારૂપ સર્વોત્તમ ગુજરાતીનાં દર્શનનો પ્રસંગ આવશે એવું સુભાષ કહેયું નહોતું.”

“વીરપુરનાં રસિક રાજ્ય પંડિતા યશલક્ષ્મીની શિવાર્તા અમે પણ રસબેર સાંભળતા હતાં.” માધવે સર્વવેક શિષ્ટાચાર કર્યો.

જરા વાર તે માધવ સાચું જોઈ રહી. પછી હોઠ ડાબી મસ્તીભરી નજર કરી તે બોલીઃ

“ગુજરાતીઓ રસિક હોય છે ખરા?”

“તમે શું ધારો છો?” માધવે સાગો પ્રશ્ન પુછ્યો.

“કહુ?”

“હા, શા માટે નહીં?”

“તમને ખોટું નહીં લાગે?”

“મેં તો સાંભળ્યું હતું કે કોઈને શું લાગે છે તે જાણવાની પણ તમને દરકાર નથી.”

યશલક્ષ્મી ખડખડાટ હસી પડી. “ખરેખર!” તેણે કહ્યું; “તમે મહાઅમાત્ય થવાજ સર્જ્યા છો. મારા જેવી એક સાધારણ સ્ત્રીની આટલી બધી ખબર રાખો છો ત્યારે તો રાજ્ય મદારાજ્યઓનું તો શું ને શું નહીં જાણતા હો! સાચો, મંત્રીશ્વર! મને તો તમારી ખીંક લાગે છે.”

માધવ આ ચંચળ સ્ત્રી તરફ સમાન જોઈ રહ્યો. એને લાગ્યું કે બોલવે તો એ પંડિતા બંધાય એવી નહોતી. કેંક મુગ્ધ થઈ તેણે પુછ્યું: “એમ જ વારુ. પણ તમે ગુજરાતીઓની રસિકતા વીશે કેંક કહેવા જતાં હતાં, ખરું ને?”

“હા મને લાગે છે કે ગુજરાતીઓ કેં બહુ રસિક નથી લાગતા.” તે બોલી અને માધવ શું ઉત્તર આપે છે તે જાણવા ઉત્કૃષ્ટ. હોય તેમ એની સામે જોઈ રહી.

માધવને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે આમ આડું બોલવામાં એનો કેંક અર્થ હતો. એક અદ્ય પળ તે સુપ ઉભો રહ્યો. પંડિતાનો ભાવાર્થ જાણવા ધડીભર તેના મગજે સળવળાટ કરતું કામ કરવા માડ્યું. પણ જરાકવારમાં “આ બધી વ્યર્થ ખટપટ શા માટે?” એવો નિર્ણય કરતો હોય તેમ કેંક કચવાટ સાથે તેણે કહ્યું: “કેમ, એમ શા ઉપરથી કહ્યું?”

“તમારા ઉપરથી” તેના અવાજ અને હાવભાવમાં ભારોભાર નફફટાઈ હતી. દૂર ઉભા રહેલા નૃતનચંદ્રે પણ તેના હાવભાવ દીઠ અને “આ કેં સારું નહીં એમ એના મગજે ફરીઆદ કરી. જીંદગીમાં પહેલીવાર સ્વામીનો ખાનગી વાર્તાલાપ સાંભળવા તે તેઆર થયો અને પોતે સારું કરે છે કે નહીં તેનો પોતાના મનમાં નિર્ણય કરે તે પહેલાં તેણે કાન માંડ્યા : “ત્યારે મારી ખબર આવી છે.” યશલક્ષ્મીની સુંદર આંખો તરફ જોઈ માધવે કહ્યું.

“કે?” પ્રશ્ન પુછવાનો હવે પંડિતાનો વારો હતો.

“કે તમારાથી સૌએ ખીલું પડે છે.”

“કેમ વારુ?”

“કારણ કે તમે આટલી વારમાં મારા વીશે આટલું બધું જાણી લીધું.”

યશસ્વતી પાસે જઈ તેનો હાથ હાથમાં લેઈ પોતાની આંખોએ અરકાડ્યો.

“ના, ના, એમાં અધરું શું હતું? તમે રસિક હોત તો કે’ નહીં’ તો.....” તેણે બાણી બોલને વાક્ય પુરું કર્યું નહીં. માત્ર માધવ સામે સુંદર નયનઆણે એને વીંધતી હોય તેમ તે બોલ રહી. એ દ્રષ્ટિ માત્રે પુણ્યનાં મંદિરોની સીમીટ ઉખડવા માંડશે એમ દૂર ઉભા રહેલા નૂતનચંદ્રે કલ્પના કરી. અને પોતાના સ્વામી વીશે તેને ચિંતા યવા માંડી પણ માધવ તો બોલે ખરોખર અરસિક હોય તેમ મૂઠ જોવા બોલ રહ્યો અને બોલ્યો: “તો શું?”

યશસ્વતીથી આ અરસિકતા સહેવાઈ નહીં. તેણે તો ગણતરી કરી હતી કે એ દષ્ટિ માત્રે માધવ મુગ્ધ થઈ જશે. અને પોતાની ગણતરી બોટી પડે એ કોઈને ગમતું નથી. સુંદર માણસો તો એ સહીજ શકનાં નથી.

“તો શું?” તેણે સહજ કોપિત થઈ કહ્યું:

“તો મારા સંદેશોનો કે’ નહીં’ તો તમે ઉત્તર તો મોકલો.” તે અટકી અને માધવ તરફ કોપાગ્નિ વરસાવતી હોય તેમ હોઠ કરડી તેણે ઉમેર્યું: “મંત્રીશ્વર, તમને તે રસિક ગુજરાતના ગુજરાતી કાણ કહે?” તે ધડીભર માધવ તરફ બોલ રહી. માધવના ઉત્તર પર એના સર્વસ્વનો આધાર હોય તેમ તીવ્ર ઉત્સુકતા એની આંખોમાં દેખાતી હતી. ભગ્ય આશા અને ભયાનક નીરાશા વચ્ચે તે ઝુલતી હતી એમ એના મોં ઉપરથી લાગતું હતું. અર્ધપણ માધવ નિયારમાં ઉભો રહ્યો. તેના હૃદયમાં પણ બોલે કોઈક દ્રઢ ગમ્મયલ કરી રહ્યું હતું એવી કલ્પના કરી શકાતી. યશસ્વતીએ તે બેચું અને આખર પણ પોતાની છત થતી બાણી એનું મોં સહેજ મલકાવ્યું. નૂતનચંદ્ર પોતાના પ્રાણ મુકીમાં પકડી ઉભો રહ્યો હોય એમ બોલ રહ્યો. થોડીક વારે સ્વસ્થ સ્વરે માધવે કહ્યું: “કહો”

શું કાર્ય હતું ?”

પદ્મવારમાં યશલક્ષ્મીના મોંપર વિજયનો આનંદ છત્તાઈ રહ્યો.

“આમ રસ્તે શું કહ્યું? કોઈ વાર રસોદાનમાં આવશે તો કહીશ” અને ઉત્તરની રાહ જોવાની દરકાર કરતી ન હોય તેમ, સહેજ મોં મરડી તે રાજભવન તરફ પાછી ફરી. જતાં જતાં તીવ્રતમ ભાવ સાથે દષ્ટિ કરતી તે મોહક કંઠે બોલી: “આવશો?”

આવા મધુરતમ સ્વરે યમરાજ આમંત્રિતો હોય તો પણ ના કહેવાનું મન યાય નહીં. “હા, સાંજે આવીશ” માધવે કડક અવાજે તર આપ્યો અને યશલક્ષ્મી ઉતાવળે પગલે તી રહી. માધવ એને જતી જોઈ રહ્યો. તે દૃશ્ય યદ્ય ત્યારે તે બબડ્યો: “હીક” અને એના મોંના ખુણામાં એક બચંકર હાસ્ય ઉત્પન્ન થઈ જરાકવારમાં ચમી ગયું; અને નૂતનચંદ્ર તે જોવા પામે તે પહેલાં માધવ તેને લઈ ઉતારે ચાલ્યો ગયો.

X X X X

રાજભવનથી આવી માધવ યાક્યો હોય તેમ ગાદીપર પડ્યો. ઉંડા વિચારમાં નિમગ્ન થઈ બેઠો. થોડીકવારે નૂતનચંદ્રે કહ્યું: “મહારાજ—”

“કેમ?”

નૂતનચંદ્રે વાક્ય પૂર્ણ કરવાની હીમત કરી નહીં.

“તો શું? રસોદાન નહીં જઈએ એમ?” માધવે સહેજ હસીને પૂછ્યું.

“હા, મહારાજ, મને તો એમ લાગે છે.”

“ગાંડા છે?” માધવે કહ્યું: “પછી આખા ગુજરાતના માથે અરસિકતાનું લાંછન નહીં લાગે?”

“પણ મહારાજ, એમ જ સટોસટ....”

માધવે વચમાં પડી કહ્યું: “એ તો જે થાય તે અરું. પણ બોલ્યું પળાયન નહીં તો તો

યઈજ રહ્યું.” જરાકવારે માધવે ઉમેર્યું: “ચાલો, નૂતનચંદ્ર મેં કહ્યું તેમ ધ્યાન રાખજો ને સોમનાથ કરશે તો બધું સવળું થશે. શી ખબર કે એમ પણ કે ઈષ્ટજ નીમાયું નહીં હોય!”

“પણ મહારાજ!” નૂતનચંદ્રે ખીતી ખીતી કહ્યું: “આમ જીવ જોખમાશે પછી આપણું કાર્ય કેમ કરી પાર ઉતરશે?”

“નૂતનચંદ્ર” માધવે ધીમેધી પણ સખ. તાપથી કહ્યું: “વિધિની ઘટમાળ આપણે શા માટે હાથમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરીએ? જે નીરમાયું હશે તે કે” ગમે તેવી સાવધાની છતાં મિથ્યા થતાનું છે? પછી આટલી ગમથલ શા માટે? અને આ તો રમત વાત છે પણ હજી તો વિશાલ સમુદ્ર તરી જવાનાં છે.” અને દૂનના ક્ષિતિજ તરફ નજર કરી ઉમેર્યું: “ભાઈ હીમત રાખો ધ્રુવર સૌ સારું કરશે” નૂતનચંદ્રે કેં ઉત્તર આપ્યો નહીં. પળ વાર પછી માધવ ઉભો થયો અને પાસેના ખંડમાં જતો રહ્યો.

નૂતનચંદ્ર પોતાના સ્વામીને જતો જોઈ રહ્યો. એના મોં પરથી લાગતું હતું કે માધવની આત્મા સામે બંડ કરવા તેની શુદ્ધિ તત્પર થઈ હતી: પણ આત્મા પાળવાની ટેવ તેને વશ થતી નહોતી. તેને ચોક્કસ લાગતું કે એનો સ્વમી વિના-કારણે સંકટમાં ઝપલાવતો હતો. નૂતનચંદ્ર બીકજી નહોતો. ખપ પડે સ્વામીના બોલ માને માયુ આપવા તૈયાર થાય એવા જુજ સાચા સેવકામનિ તે એક હતો. પણ કોણ જાણે કેમ કોઈ અગમ્ય કારણે માધવની આત્મા એને પ્રાણધાતક લાગતી હતી. તે માનતો હતો કે એક ચતુર સ્ત્રીના એક બોલ ખાતર ગુજરાતની સારી ખોટી પ્રતીષ્ઠા અર્થે માધવ અદૃશ્ય જોખમ વહોરતો હતો. વિચારમાંને [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ : ૧૧૪.]

[ચિત્રકાર: ચન્દ્રવદન ભટ્ટ]

[કવિ: 'ક' ૮૫.

સંગીત મુગ્ધા.

હૃદયની રવિ, પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી ફાર્વસ ગુજરાતી સમ્રાજ્ય
 સ્ત્રીયુત ડાહ્યાભાન આશુદંત્ર આવડા
 તરફથી સવિનય સપ્રેમ ભેટ.

દેવનાર: શ્રી જોસેફ બેન્જામીન]

[કાર્તિક' ૮૫.

મહારાજાધિરાજ ચંદ્રગુપ્ત અને મહાદેવી કુમારદેવીના
સીકા ઉપરથી દોરેલું ચિત્ર.

પંચાંગી નાટક

લેખક:

સૌ. લીલા મુનશી

મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર:

રા. કલાબિંધુ

[નાટકમાં આવતાં અને ઉલ્લેખાએલાં પાત્રો]

ચંદ્રગુપ્ત	...	...	...	...	દેવદત્ત
આનંદ	..	...	...	...	મુવન્ના
મુનેરુ	...	...	...	...	સોમશર્મા
શ્રીકુંઠ	..	...	...	...	વિષ્ણુનંદન
માટિયવાન	..	...	...	...	નંદવર્ધન
મુશ્તુભ	...	...	...	...	યશનંદન
ચામુંદત્ત	..	...	...	...	જયવર્ધન
વિલોચન	..	..	...	...	કાલ્યાણ
હર્ષનંદ	..	...	...	...	મરિચી
દશાર્ણભદ્ર	..	...	...	...	
કુમારદેવી	...	..	...	...	મધુમતીદેવી
વિજયા	..	...	...	...	માધવી

ચોખ્ખાઓ, શહેરીઓ, સ્ત્રીઓ, સૈનિકો, ગાયકો, સાદપાડનાર, ચોરો, બંદીજનો, પ્રતિદારીઓ, વારાગર, રથિદાર, રાજ્યપુરુષો વગેરે.

આમુખ

ભરતના ઇતિહાસમાં ધણી સ્ત્રીઓ અમર થઇ છે પણ ચંદ્રગુપ્ત માર્ક પછી સઃડી છસો વર્ષે થયેલા ગુપ્તકાલના પ્રથમ મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત પહેલાની મહારાણી કુમારદેવીનું સ્થાન ભાગ્યેજ કાઢ્યે વીંચાયું હશે.

ઇતિહાસ ગુપ્ત સમયને સુવર્ણયુગનું નામ આપે છે. અને હીંદુસ્થાનમાં આપણી રામરાજ્યની જેવી કલ્પના છે એવો સારામાં સારો પ્રાચીન સમય ઇતિહાસને જાણીતો હોય એવો આજ ગણાય છે. સિંધુથી બ્રહ્મપુત્રા અને નર્મદાથી હિમાલયની તળેટી સુધી આ મહારાજ્ય વિસ્તરેલું હતું, અને એક એકથી ચઢે એવા પિતાપુત્રોને લીધે એ વંશમાં એ મહારાજ્ય કેટલાંએ વર્ષો સુધી ટક્યું હતું.

કુમારદેવી ચંદ્રગુપ્ત પહેલાની પત્ની અને ચક્રવર્તી સમુદ્રગુપ્તની માતા હતી અને લીચ્છવી કુલમાં જન્મેલી હતી. એ કેવી હતી; એણે શું શું ક્યું એ કાઠના જાણવામાં નથી; પણ એની સત્તા અને મહત્તાનો ખ્યાલ એકજ રીતે આપણને થઇ શકે છે; અને તે મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત અને સમુદ્રગુપ્તના સીંછાઓ ઉપરથીજ. મહારાજ ચંદ્રગુપ્તના સીંછાઓમાં અર્ધસ્થાન એનું છે, જેવું

માન હજી બીજી કાંઇ સામ્રાજી હીંદમાં પામે નથી. અને ચક્રવર્તી સમુદ્રગુપ્ત પોતાના સીંછાઓમાં પોતાની જાતને મહારાણી કુમારદેવીના પુત્ર તરીકે જોળખાવે છે; જે એ વખતે એ કેટલી શક્તિશાળી અને મહાન મનાતી હશે તેનો પુરાવો આપે છે, હીંદુસ્થાનના ચક્રવર્તીસમા આ બંને નરેશોના સમયમાં હીંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં બીજી કાંઇ સ્ત્રીને ન મળેલું એવું એનું સ્થાન હશે તે આ ઉપરથી ચોક્કસ લાગે છે. મહારાણી અને રાજ્યમાતા તરીકે એ ધણીજ પ્રજા અને પ્રતાપી હોવી જોઈએ.

બીજી એક નોંધવા જેવી બીના છે અને તે એ કે હીંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં લીચ્છવીઓનું રાજ્ય પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતું એમ માનવાને કારણે મળે છે અને કુમારદેવી લીચ્છવી જાતિની હતી અને લીચ્છવીઓની મદદથી ચંદ્રગુપ્ત રાજ્યો જીત્યો હતો એવો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ ઇતિહાસમાં છે.

આ હકીકતોની મેળવણી પર આ નાટક રચાયું છે. રચણાનાં નામોમાં કે બીજી કે ભુલો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમાં રહી ગઇ હશે તો વાંચકો દરગુજર કરશે એવી આશા રાખું છું.

અંક ૧ લો : બે જણા :

— : ૦ : —

[વૈશાલિના દુર્ગ બહાર પચાસ શિબિરોની હાર એક મોટા મેદાનમાં લાગી રહી છે. મગધના યુવરાજ ચંદ્રગુપ્ત વૈશાલિના આલિયનો લાલ ત્યાં રહી લઈ રહ્યો છે.

પ્રહર રાત્રિ વહી ગઈ છે. વહી પંચમીને લીધે ચંદ્રમાનો પ્રકાશ હજી જોળા પાડતો નથી. પણ

શિબિરો પરના સુવર્ણકલશો અંધકારને વીધવાના અત્યંતમાં તારકશણ સાથે સ્પર્ધા કરી રહ્યા છે.

ગંધકી નદીનાં નીર થોડે દૂર નાના સાંકડા પટમાં વહે છે. અને તેની બંને પાસ વિસ્તીર્ણ રેતીના પટો આવી રહ્યા છે. અંધકારમાં લપાતા

હાય તેમ
કાષ કાષ
જસો દરની
કાનારી
પર
દેખાય છે.
તંબુઓની
આસપાસ
એ
પહેરેગીરો
બુલ્લી
કૃપાળો
સાથે
આટા
મારે છે.
મધ્યના
તંબુમાંથી
દીપકાનો
પ્રકાશ ઝરે
છે ને
માનવોનાં
સ્વર
આવતો
સંભળાય
છે. યુવ-
રાજ્યચંદ-
શુભ
પોતાની
નાનીસી

સભા ભરી
આખા
દિવસના
ખના વોની
ચર્ચા કર-
વામાં
મશગુલ છે

એનું વય
લગભગ
ત્રીસની
આસ-
પાસનું છે.
એની કાઠી
પહોળી
અને કદા
વર છે.
એની
આંખો
મીઠી,
હુચ્ચી
અને
પ્રતાપી
છે.]

કુમાર : વૈદ્યાલિના મદાનાયક આપના સદેશનો ઉત્તર મારી સાથે મોકલે છે તે
સાંભળવા આપ કૃપાવંત ચાઓ !

મુશ્રુત : યુવરાજ ! વૈદ્યાલિનો વૈભવ જોઈ
હું તો હચ્ચ થઈ ગયો.

આનંદ : ને એમનું રાજ્યતંત્ર ? આપણે
િતે ધારતા હતા કે જ્યાં રાજ્ય નહીં ત્યાં

રાજ્ય શું ? પણ આ પ્રગ્નનું રાજ્ય રાજના
રાજ્યથીએ મુંઢર ચાલે છે.

શ્રીકંઠ : કુમારશ્રી ! મારી મતિ તો અદ્દાની
ઝીઝી જોઈને કુંદિત થઈ ગઈ છે. નહીં,

અંતઃપુર, નહીં લજ્જા, નહીં ભય; જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાય. જે ધારે તે કરે, જેમ ગમે તેમ રહે. આ તે સ્ત્રીઓ કે પુરુષો ?

આનંદ : ખરે ! અદ્ભુત દેશ છે.

શ્રીકંઠ : કે ગણિ ?

[ચંદ્રગુપ્ત કાષ્ઠને ઉત્તર આપ્યા વિના તકીઆ પર આમ તેમ આભોટ છે.]

સુમેરુ : કુમાર ! આ સૌ તો ઠીક પણ અહાંની ધનુર્વિદ્યા જોઈને તો ચકિત થવાય એવું છે.

શ્રીકંઠ : ને તેમાંએ સ્ત્રીઓ ખરી. પુરુષો હવે કંઈક કાં નથી વસાવતા ?

આનંદ : (મળકર્મા) કવિ ! એ ચાર કાઠ્યો એના પર લખી નાખો. તમારી કલ્પનાને ઉત્તેજે એવું આ બધું છે.

શ્રીકંઠ : કાઠ્યો ? ને તે આ સ્ત્રીઓ પર ? તાપમાં રખડવાથી શ્યામ થયાં છે મુખ જેનાં; ધનુરની દોરીથી કંઈક ચપા છે હસ્ત જેના, ભાગી ભાગીને કૃશ થઈ છે જંઘા જેની..... એવું એવું ? ના, ના, મારી કલ્પના તો મગધની સુંદરીઓથીજ ઉત્તેજાય છે.

ચંદ્રગુપ્ત : (અત્યાર સુધી વગર બોલે સાંકળે છે તે ધીરે રહીને) કવિરાજ રૂપ કે માત્ર વર્ણમાળ વસે છે ? અને લાલિત્ય, છટા, પ્રમાણ ગૌરવ અહીંની સ્ત્રીઓ જેવાં બીજે ક્યાં જોયાં છે ?

આનંદ : (ધૃષ્ટાથી) યુવરાજ ! સંભાળજો. હૃદય વીંધાવાના તૈયારી થાય છે.

સુશ્રુત : હું શું જાણું એતો ક્યારનું વીંધાઈ ગયું.

આનંદ : (આશ્ચર્ય અતાવી) ક્યારે ?

સુશ્રુત : (યુવરાજ તરફ એક અર્થભરી દૃષ્ટિ નાખતો) ધનુર્વિદ્યાના અખાડામાં પેલી સુંદરીએ પક્ષી વીંધ્યું ત્યારથી.

[ચંદ્રગુપ્ત માત્ર રિમત કરે છે.]

શ્રીકંઠ : છીં : પેલી શ્યામ સુંદરા, પુરુષવેશી સ્ત્રી હતી તે ? તેને જોઈને કુમાર મોહ્યા !

સુમેરુ : (તેનું કહેવું ન ગમ્યું હોય તેમ) અહીંના મુખ્ય મહા નાયકની પુત્રી છે.

શ્રીકંઠ : (ઉદ્વેગપૂર્ણ) તે ગમે તે હોય પણ ચંદ્રગુપ્તી, મિંબેણી સુંદરીઓ શું જગતમાંથી ખુટી ગઈ કે કુમાર તેને.....

ચંદ્રગુપ્ત : (તેને બોલતો અટકાવે છે) કાવ-જેઠા તમારી કલ્પના જરા ખાટી થઈ ગઈ છે ! મારું હૃદય વીંધાયું કે નહીં એ જુદી વાત છે; પણ એનામાં જે છે તે તમારી હજાર ચંદ્રગુપ્તી મિંબેણી સ્ત્રીઓમાં નહીં જડે.

[શ્રીકંઠ ચંદ્રગુપ્ત ખરેખર વીંધાયો છે એમ સમજે છે અને પીડા ખાદે છે.]

શ્રીકંઠ : યુવરાજ ! એનામાં જે નથી તે નથી પણ એનામાં જે છે તેનું વર્ણન મેં હજી નથી કર્યું.

ચંદ્રગુપ્ત : (જરા કાટક્ષથી) મગધની સુંદરીઓ પાસે પ્રેરણા લેવા ગએલી તમારી કલ્પના પાછી આવે ત્યાં સુધી હમણાં તમે રહેવા દો.

માલ્યવાન : (અત્યાર સુધી છેક ખુણામાં મુજો બેઠો હોય છે તે) કુમાર ! બીજા ગમે તે કહે પણ આ સંબંધ થાય તો મગધનાં ભાગ્ય તો ઉચડી જાય.

[બધા મનમાં એજ વિચાર કરે છે.]

વિચાર કરતો હોય તેમ તે શબ્દો છુટા પાડીને બોલે છે.) લીચ્છવીઓમાં અત્યારે વ્યવસ્થા છે, બળ છે. પૈસો જે, ને મગધમાં અત્યારે એમાંનું એક નથી.

આનંદ : (મણી જોખને) પણ તે આપણે
શા કામનું ?

માધ્યવાન : આપણે તેનો ઉપયોગ કરવાનો.

શ્રીકંઠ (મુખાંધથી) તેઓ ભલેજ નહીં કરે ?

માધ્યવાન : (તેના તરફ તિરસ્કારથી
જુએ છે પણ ખીમ બધાને ખાતર જવાબ

દે છે,) ના.

તેમનામાં બધું

છે. પણ છતાં

વાની આકાંક્ષા

નથી, એમને

ઉદ્દેશ સ્વરક્ષા

જુનો છે. આપ

ણો ઉદ્દેશ

દિગ્વિજયો રચ

વાનો છે.

[આ કથ-

નનું સત્ય

બધા સમજે છે

એટલે કેાઠ

ખોલતું નથી.]

ને ખીજું.

એમનું બળ

જોખને શત્રુઓ

સ્થાપિત થયા છે.

આપણી નિ-

ર્જનતા જોખ

શત્રુઓ કુદી

રવા છે. ને

આપણે તેમને

જીતીશું નહીં

તો તેઓ આપણને કચડશે. [પિતે હાપ પાડી છે
એમ તે સમજે છે અને આગળ ચલાવે છે.]

ચીજું. એમને કેાઠ રાજ નથી ને તેથી રાજવા-

કાંક્ષા નથી. આપણે રાજના રાજ્યમાં વસીએ

છીએ, જેમના કપાળે પૃથ્વી જીતવાનો આદેશ

પરાપૂર્વથી લખાએલો હોય છે.

[હજી બધા

સ્તબ્ધ છે

મા લ્ય વા નના

એકેક સખ્દમાં

સત્ય રહેલું છે

એમ આખી

મંડળીને લાગે

છે. ચંદ્રશૂર

એ ચાલિ

તોડે છે.]

ચંદ્રશૂર :

(ગંભીરતાથી)

માલ્યવાન તારું

કહેલું સર્વ સત્ય

છે પણ તું

ધારે છે એવી

એ બધી સહેલી

વાત નથી.

માધ્યવાન :

(વિશ્વાસથી)

કુમારશ્રી ધારે

તો શું અશક્ય

છે ?

ચંદ્રગુપ્ત : (તેને તેજ સ્વરમાં) એમાં એકલું ધારવાનું નથી. અહીં માર્ગ કરે સુંદરી નથી. મળતી; અહીં તો સુંદરીને પોતાને જીતવાની હોય છે.

આનંદ : (મરાઠાના ખનિ સાથે) ત્યારે તો કુમાર ! એના જેવી સહેલી વાત એકે નથી. કુમાર ચંદ્રગુપ્તથી ન જતાય એવી એકે સ્ત્રી પૃથ્વી પર જન્મી છે ?

ચંદ્રગુપ્ત : (અનિશ્ચિત સ્વરે) હું જુલે છે. સ્ત્રીના ચચલ હૃદયને જીતાવા જેવું મુશ્કેલ કામ એક નથી, ને તેમાંએ આ વૈશાલિની સ્ત્રીઓ ? જાતે રક્ષણ કરી શકે એટલે તેમને જળવાન નરતી ખાસ કીમત નહીં; જાતે પોતાનું પોષણ કરી શકે એટલે એમને વૈભવ આકર્ષતો નથી. ને સ્વતંત્ર રીતે નિભય થઈને ફરતી સ્ત્રીઓને અંતઃપુરમાં આવીને વસવાનું કાર્ય બંદીવાન બનવા જેવું લાગે. શા સારુ કોઈ લીઝછરી સમયમાં આવે !

[આશ્ચર્ય પામ્યાં હોય તેમ યુવરાજની શંકાઓ બધા સંભળી રહે છે. આનંદ આ શંકાનું વાદળ વાળેરવાનું બીડું ઝડપે છે.]
આનંદ : યુવરાજ ! આ બધાથી ને સ્ત્રીનું વચ થઈ ન થાય તેનું હૃદય એક વસ્તુથી વસ તો થાયજ.

ચંદ્રગુપ્ત : (અડધી આંખો માંઝી) તે શું ?

આનંદ : પુરુષત્વ. માણસના મૂલ સ્વભાવમાં રહેલું, નમાવતું, મેળવતું વિજય પામતું પુરુષત્વ. ને તે વૈશાલિના કોઈ પુરુષમાં ક્યાઈ દેખાય છે ?

ચંદ્રગુપ્ત : (નવું સત્ત્વ સંભળ્યું હોય તેમ વિસ્મયપૂર્વક આંખો ચિકસાવી ટટાર થઈ) કમ ?

આનંદ : અહીંના પુરુષો સ્ત્રીઓને પોતાના જેવી, જોઈ જોઈને પોતાનું પુરુષત્વ બુલ્લી

અડધા સ્ત્રીમય થઈ ગયા છે, તેમનાથી સ્ત્રીના હૃદયની ખરા પુરુષને મળવાની અનાદિ ભાવના સંતોષાય તેમ નથી.

[બહાર ઘોડાના ડાળવાનો આવતો દેશી સંભળાય છે. એટલે વાત અધૂરી રહે છે. સૌ એક ચિત્તે સંભળે છે.]

સુમેરુ : (અટકળથી) વૈશાલિથી આવણા સદેશનો જવાબ આવતો લાગે છે ? [ઉઠીને દીવાના મેળરા પાસે વાટો સંકારે છે. આખા તંબુમાં વધારે પ્રકાશ ફેલાય છે.]

અમ્બેના પગલાં છેક તંબુપાસે સંભળાય છે. જરા વારે પ્રતિદારી સદેશો લઈ આવે છે]

પ્રતિ : (યુવરાજને નમન કરી) યુવરાજ-શ્રીનો જય ! વૈશાલિથી મહા નાયક યશવર્ધન નો સદેશો લઈ આવેલા નાયક કુમારદેવ આપની સમીપમાં આવવાની અનુસ. માગે છે.

ચંદ્ર : આવવા દે !

[તંબુમાંના સૌ તિન જીસાસાથી એક ખીળ સામે જુએ છે.]

કુમારદેવી પુરુષવેશે ધીમે પણ દૃઢ પગલે સાથીઓને બહાર રાખી તંબુમાં એકલી પ્રવેશે છે. અને ચંદ્રગુપ્તને રાજ્યાધારને યોગ્ય દરબારી નમન કરે છે.

એણે આખે અંજો લીધ્યવી યોગ્યકાનો સ્વાગ સજ્યો છે. માયા પરનું શિરઆણુ તેને તે હોય તેના કરતાં ઉચી દેખાડે છે. માત્ર હાથના પહોંચ્યા અને મુખનો યોગ્ય લાગ બહાર દેખાય છે. એની કાળી આંખો અસાધારણ તેજથી ચમકે છે. એના મુખનો એટલો લાગ બહાર દેખાય છે તે ઉપરથી એનું વય કળવું મુશ્કેલ છે.

એ એમ પારે છે કે એ સ્ત્રી છે એની કાષ્ઠને ખબર નથી અને તેથી આત્મવિશ્વાસથી પુરુષ સુલભ પુટ તેના દસન ચસનમાં દેખાય છે.

સાની દૃષ્ટિ અનુભવીથી, વિનાસાથી, કુતુહલથી તેના તરફ ટંકાયેલી છે. ચંદ્રગુપ્તની આખમાં એને નેતરને વાર અપૂર્વ દિપ્તિ પ્રગટે છે પણ મનનો ભાવ ધુપારી તેને આદર આપવા એ ઉઠે છે અને દાઘથી આસનપર બેસવાની સજા કરે છે.

કુમારદેવી : (નમન કરી) પરમ બાગવત યુવરાજનો ન્યા ! લીંગછત્રીઓના અધિરાજ અને પંચાલિના મદાનાયક આપના ઉત્તર મારી સાથે મોકલે છે તે સંજગતવા આપ કૃપાવંત યાચો !

ચંદ્રગુપ્ત : (ઝાંઝાવથી) મદાભાગ ! હું તારપર છું.

[કુમારદેવીની દૃષ્ટિ એક પલવાર તંબુમાં બેઠેલા જંગા તરફ, એ બધાના દેખતાં વાત કરતી કે કેમ એમ વિચારતી હોય તેમ ફરી વળે છે. ચંદ્રગુપ્ત તે જોઈ આંખોના અણસારે સર્વને ઉડી જવા સંજા કરે છે. આનંદ દાળુ બર “ હું પણ જુ ” એમ પુછતો હોય તેમ ચંદ્રગુપ્ત તરફ જુએ છે અને બેસવાની સંજા નથી મળતી એટલે જાય છે. ચંદ્રગુપ્તના મુખ પર અકસ્મ ભાવો રમે છે. કુમારદેવીનું મુખ અધકારમાં હોવાથી તેનાપર પ્રગટેલો ગ્રંથગાડો ચંદ્રગુપ્તથી દેખાતો નથી.]

સામંતરાજ ! જાતે હવે એકાંત છે. આ રથને ઘમેલી મંત્રણા છત્ર કે મિત્ર કાષ્ઠ જળી શકે એમ નથી. તમારો સરેશ વિના સંકામે હવે તમે ફરી ચોા છો.

કુમારદેવી : (સ્વરથના પ્રેગથી) પંચાલિનું રાજ્ય નંત્ર જોમના દાઘમાં મુકાએલું છે એવા મદા-

નાયક પથવર્ધન આપના સંદેશાના ઉત્તરમાં દલાવે છે કે આપે કરેલી તથા માગણીઓમાંથી માત્ર એકજ માગણી એ સ્વીકારી શકે, તેમ છે.

ચંદ્ર : (આતુરતા ટાંકવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરતાં) અને તે કયું ?

કુમારદેવી : (માત્ર બ્યવહારિક સ્વરથી) પટેલી, મગધની સાથે સંધિમાં ઉતરવાની, મગધ તરફ પંચાલિએ કાઠિયજી પ્રકારનું પંમનરથ કેળવવું નહીં અને તેના પર કાષ્ઠ શત્રુ ચડીઆવે ત્યારે તેને સદાય આપની એ ચરત એમને કણસ છે. (જરા અટકે છે) અને બદલામાં મગધ પંચાલિ સાથે એજ ચરતો પોતાને માટે પાછો માગે છે.

ચંદ્રગુપ્ત : (ધાકા આપાજે) કણસ છે.

કુમારદેવી : મગધની બીજી ચરત, પર-રાજ્યોને સાથે છતવા નીકળવાની તેમને કણસ નથી. પંચાલિનું બળ એની પોતાની શાંતિને સ્વરક્ષણ માટે છે. બીજા રાજ્યોની શાંતિને તોડવા માટે નથી.

ચંદ્રગુપ્ત : (જળી જોઈને) તમારું પંચાલિ આતુર કાપર હશે એવું મેં નહોતું જાણ્યું.

કુમારદેવી : (એની આંખો ચળકી ઉઠે છે) પંચાલિ કાપર ! (કમ્બરે ભટકતી તથવારપર એક પલવાર એનો દાઘ જાય છે.)

ચંદ્રગુપ્ત : (તે જુએ છે પણ ન જોયું હોય તેમ) હા, કાપર. રખેને કાષ્ઠને કે છત્ર ફરીએ તો આપજીને છત્ર ઘશે એ લાજ કાપરતાનાં છે. અદિમાનો ધર્મ દાગીઓ માટે નથી.

કુમારદેવી : (તેની આંખમાંથી તેજ ખરે છે) યુવરાજ ! કાપરના એક નહીં પણ બે પ્રકારની દોષ છે. (ચંદ્રગુપ્ત જવાક રહે છે તે જોઈ) તેનું એક લક્ષણ જેમ જન આજગ

નિર્જલતા દાખવવાનું છે તેમ બીજું લક્ષણ નિર્જલતા બુદ્ધિ ત્યાં પશુતા દાખવવાનું છે.

[ચંદ્રગુપ્ત રસથી સભિળે છે કુમારદેવી જોશમાં ને જોશમાં આગળ ચલાવે છે.] નિર્જળોને દબાવ્ય વિના ને બળવાનો આગળ નથી પડ્યા વિના એ બધાની વચ્ચે અડચત્ત અને સ્વતંત્ર ઉભા રહેવામાં પરરાજ્યો છૂતવા કરતાં બોધું બળ નથી બોધતું એવી રીતિમાં બળની માત્રા એક જ રા પશુ ખસેતો નિર્જલો.

કુમારી: કહે! હું તને બહુ વિચિત્ર લાગું છું?

બળવાને અને તમને તોડીવાનો તમને ખાધ જવાને સદા તત્પર હોય છેજ. કુમાર! લીચ્છવીએને કાયર કહેનારાએ લીચ્છવીએ સાથે હાથ અજમાવી બુદ્ધિ તો ખબર પડશે.

[ચંદ્રગુપ્ત પ્રશંસામુગ્ધ બની બોલનારના શબ્દો કરતાં બોલનારના તરફ વધારે લક્ષ આપે છે.]

ચંદ્રગુપ્ત: (તોડાનથી) સાર્મત! કયા નામ-લિધાનથી મારે આવા વાક્યોને ઉચ્ચારનારને અત્યારે ઓળખવા?

કુમારદેવી (આ પ્રશ્નથી તેને પોતાની જાતનું જાન થાય છે અને પોતાના મગનવિહારી

શરમનો સંચાર થાય છે) કુમારદેવ એવી સંજ્ઞાથી સૌ મને ઓળખે છે. (એક બે પળ પછી સ્વાસ્થ્ય મેળવી) યુવરાજ! મદા સામંત યશવર્ધનનો સંદેશો મેં આપને કહ્યો છે. ધૃષ્ટતા માટે હામા કરશો. (કાર્ય પુરું થયું હોય તેમ જવાને ઉઠે છે.)

ચંદ્રગુપ્ત: (વધારે તોડાનથી) નાયક કુમારદેવ! હજી મારા એક સંદેશોનો જવાબ રહી ગયો છે.

કુમારદેવી: (એક પળ ગુંચવાય છે પશુ નીડરતાથી) યુવરાજ! અમારા મદા નાયક તેનો જવાબ આપવા સમર્થ નથી. અમારે ત્યાં પુત્રીએ પરણવાતી નથી; જાતે પરણે છે, અને સામંતનંદિની કુમારદેવી એ વિષયમાં જો ધારે તે કરવા સ્વતંત્ર છે.

ચંદ્રગુપ્ત: (આશ્ચર્યથી) પશુ મને તે કયા મળે? એ કેમ જાણે કે હું મગધના રાજા-સનની અર્ધસ્થાનની અધિકારિણી તેને જનાવવા માગું છું?

જોતાં તમે સમજી શકો તેમ પણ નથી. તમારા લીચ્છવીઓના મનમાં એ વસ્તુને માટે સ્થાનજ નથી.

[કુમારદેવી ઉંચે શ્વાસે સાંભળે છે. તેની આંખોમાં આતુરતા સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે.]

કુમારદેવી! મારી ઇચ્છા અને આકાંક્ષા માત્ર પાટલીપુત્ર નગરનું રાજ્ય કરી સતોપથી જીવન પુરું થાય એટલામાં સમાપ્ત થતી નથી. તમારા વૈશ્યાલિમાં મદત્વાકાંક્ષાને લાગે પાપ લેખવામાં આવતું હોય પણ મારા હૃદયમાં તો એ ધર્મને સ્થાને છે. રાજ્યો ઉચલાવવા અને વિસ્તારવાના સ્વપ્ના જાગતાં અને ઉંધમાં મારી આંખ આગળ લાગે છે. તિનીદ્રિષ્ટિ અસાધારણ તેજવી પ્રકાશે છે.

એક ગોખતી જાળીમાં જઈ દુર્ગ્ગર સુધી બેધ્યાનપણે જોઈ રહે છે.

કુમારદેવી: (ધૂણતાથી) કુમાર! આપને ત્યાં રૂપવતી સ્ત્રીઓની શી ખોટ છે? આપ શાને સારું કુમારદેવી જેવી સાધારણ સ્ત્રીને પરણવા માગો છો?

ચંદ્રગુપ્ત: (ચંદ્રગુપ્ત પોતાની તક જુએ છે અને તેને ઝડપે છે.) નાથક! તમે શું જાણો! વૈશ્યાલિની સાથે સંધિ કરવા હું કુમારદેવીને પરણવા માંગુ છું એમ ધારે છો? બધાને મન એ એક ઉદ્દેશ હશે પણ મારે મન એ એકલો જ ઉદ્દેશ નથી.

[કુમારદેવીના વચ્ચે ખોલવાની તે રાહ જુએ છે અને નથી ખોલતી એટલે]

કુમારદેવી! તમે કહો છો કે મારા અંતઃપુરમાં રૂપવતી સ્ત્રીઓની ખોટ નથી. હું શાને કાળે કુમારદેવીને પરણવા માંગુ છું? (જરા અટકે છે)

એવું કારણ તમને એક શબ્દમાં સમજાવાય એમ નથી. મારી, મગધની અત્યાચારની સ્થિતિ

તેના મુખપર અવનવા લાગે દેખાય છે.]

અને સત્તા! કોણ કહે છે સત્તા તુરંજ વસ્તુ છે? પ્રેમની સાથે સરખામણીમાં મુકી શકાય એવી એકપણ વસ્તુ હોય તો તે સત્તા છે. તે સત્તા મારે વિસ્તારવી છે.

કુમારદેવી: (કડવાશથી) ને વૈશ્યાલિની કુમારિકાદ્વારા વૈશ્યાલિનો ઉપયોગ તમારે એ સત્તા મેળવવા કરવો છે એમ કોઈ ધારે તો ખોટું શું છે?

ચંદ્રગુપ્ત: (શાંતિથી અદબવાળી) તમે જુઓ છો. વૈશ્યાલિનાં સાધનો કરતાં મારે વૈશ્યાલિની કુમારિકાનો વધારે ખર્ચ છે.

[કુમારદેવી માત્ર આંખથી જ સંભળવાની આતુરતા બતાવે છે.]

તમે કહો છો કે મારે ત્યાં ધણી રૂપવતી સ્ત્રીઓ છે. ખરી વાત છે, એ સામાં રૂપ છે.

અને રૂપાળી પુતળીઓ તરફ હું તેમને જોઈ
આનંદ માતું છું. પણ એ રૂપાળી પુતળીઓમાંથી
કોઈ એકે મારા રાજ્યાસનને શોભાવે એવી
નથી.

[કુમારદેવી અભયળીથી આંખો વિકાસે છે.
ચંદ્રગુપ્ત તે જોઈ ઉત્તેજિત છે.]

(મૂખપર સ્મિતના આભાસ સાથે) કુમાર
દેવ! તું-તમે પણ પુરુષ છો. તમે કદી મોટાં
સ્વપ્નાં સેવ્યાં છે? અને એવાં સ્વપ્નાં સેવતા
છો ત્યારે તેમાં ભાગ લે એવી સહચરી શોધ-
વાની જિજ્ઞાસા કદી તમને ઉદ્ભવતી છે?

[કુમારદેવીની દ્રષ્ટિ જોઈએ તે કરતાં વધુ આ
અચીંત્યા સવાલના જવાબમાં કહી દે છે.]

કુમારદેવ! તારી-તમારી આંખોજ કહે છે
કે ચક્ર છે. અનેક રૂપવતી સ્ત્રીઓનાં આલિંગનો-
ની હુંકે અંગમાંથી શરી ન હોય ત્યારેએ
પણ એક એવી સ્ત્રી જે મારા હૃદયખડેના ખુણે
ખુણા જાણે ને તેમાં રાજ્ય કરે; મારી મહત્વા-
કક્ષાના ઉચ્ચરા શમવા માટે ત્યારે અગ્નિની
ગરજ સારે; સત્તાના ભારથી મારું મગજ અને
હૃદય થાક્યાં હોય ત્યારે તેને વિશ્રાંતિ અને
આનંદની સુવાળા માદીએ સુવડાવે; રણક્ષેત્રમાં
મારી સાથે યુમે અને મારા રાજ્યનું અર્ધાસન
મારાજ નેટલા પ્રતાપથી દબાવે અને...કોને
ખચર છે?...મારા અંગમાંથી નીકળવાને તત્પર
એવા ચક્રવર્તી પુત્રની માતા થાય એવી એક
સ્ત્રીને મારું હૃદય સદાએ શોધતું રહ્યું છે અને
તીરાશ થયું છે; આવી સ્ત્રી મળે તો રૂપની-
જેને લોકો રૂપ કહે છે, તેની શી વીસાત છે?
[આંખોમાં અપૂર્વ ભાવ છે. અને વદન પર
કોઈક મહાન ભાવની પ્રેરાએલી નમ્રતા છે.]

કુમારદેવી : છેક કાનમાં સંભળાય એવા
ધીમાસ્વરે) યુવરાજ ! કેમ જાણ્યું કે કુમાર

દેવી આ બધી તમારી અદ્ભુત વાચનાઓ
પુરી પાડશે?

ચંદ્રગુપ્ત : (અભિનય કરતાં કરતાં એને
આત્મા પણ કાણુભર પ્રેરણા પામ્યો હોય છે)
તે પાછો નીચે આવે છે. ઓછી પ્રેરણા અને
વધારે અભિનયથી) કુમારદેવ ! કેટલીક વસ્તુઓ
એવી હોય છે કે માણસથી કહી નથી શકાતી
પણ અતુલવનારાનો આત્માજ જાણી શકે છે.
તે દિવસે વૈશાલિમાં કુમારિકાઓની ધનુર્વિદ્યાની
દરીકાષ્ટમાં મેં એને જોઈ અને હું 'શોધું છું'
તે એજ સ્ત્રી છે એમ મારા આત્માએ મને
કહ્યું. જોકે ત્યારે તો મને ખચર પણ નહોતી
કે એ મહાનાયક યશવર્ધનની પુત્રી કુમાર-
દેવી છે.

કુમારદેવી : યુવરાજ !.....

ચંદ્રગુપ્ત : (તેને બોલતી અટકાવીને સ્ત્રીને
જીતવાની ખરેખરી કળા હવે અજમાવતાં)
અને કોણ કહે છે કે એનામાં 'રૂપ' નથી?
રૂપનું લક્ષણ માત્ર ઉજ્જવલ વસ્તુનું નથી પણ
જીદ, લાલસા, પ્રમાણ, ગૌરવ વ્યાપ્ત છે. ને
ધર્મવર્ણી સ્ત્રીઓમાં એનાથી વધારે રૂપાળી
સ્ત્રી મેં કદી જોઈ નથી. મેં જોયેલી સુંદરમાં
સુંદર સ્ત્રીઓની દારમાં તે બેસી શકે તેમ છે.

[કુમાર દેવીનું મુખ લાલચોળ થઈ જાય છે.
એ બાહ્યો બીજા અતુલની આત્મા ચંદ્રગુપ્તના
સુંદર સજ્જોથી પુરેપુરો જીતાઈ ગયો છે.
ચંદ્રગુપ્ત પોતાની પણ જુએ છે]

અતિશય મીઠાશથી જોતાં સલાહ પુછતો હોય
તેમ) કુમારદેવ! મારી દેવીને મેળવવાનો
બીજો કંઈજ ઉપાય નથી? વૈશાલિની ખાતર
હું એને મેળવવા માગુ છું એમ નહીં પણ
એને ખાતર હું વૈશાલિનો મિત્ર થવા માગું છું
એવું એને કોણ કહે? તું-તમે મારો સંદેશો લઈ
જશો?

(એના ખભાપર હાથ મુકે છે. કુમારદેવી જરા ગભરાઈ પાછી ખસે છે.)

કુમારદેવી: યુવરાજ!... (એની જીભ ચોપવાય છે. અઘણા સ્પર્શથી એનું અંગ ઝુટે છે. એની આંખો નીચી દેશે છે.)

ચંદ્રગુપ્ત: (કેં જાણતોજ ન હોય તેમ ફરી એના ખભાપર હાથ મુકે છે અને એની આંખોને પોતાની આંખો સાથે સાંધવા ચીમુક પકડી મુખ ઉંચકે છે) કુમારદેવ!... કુમાર (જાણે પહેલીજ વાર જણાયું હોય તેમ) કાણ દેવી! કુમારી!

[પલવાર આંખો વીકારી એના માથા પરનું શિરસ્ત્રાણ કાઢી લે છે અને બળથી તેને પોતાના હાથમાં પકડે છે. વધારે ખેંચતાણ કર્યા વિના કુમારદેવી પોતાનું મુખ ચંદ્રગુપ્તનાં વિશાલ વક્ત્રુ-સ્થળમાં છુપાવે છે. ચંદ્રગુપ્ત અનુકુળ નાયકનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. મળવાનો પહેલો ઉભરો શમ્યા પછી કુમાર દેવીનું મુખ ઉચું કરતાં.]

કુમારી! દેવી! તું અહીં આ અત્યારે એકલી ક્યાંથી આવી? તને લાય નહીં લાગ્યો?

કુમારદેવી: (અત્યંત સખથી એનું મુખ ટીપે છે. મસ્તીખેર રીતે તે જરા લાડે છે) તમને જોવા! ને તમે ખરેખરા કેવા છો તે જાણવા. અને પિતાજીની ઈચ્છા નહોતી છતાં મારી ઈચ્છા થાય તો તમારી સાથે લગ્ન કરવાની પિતાજીએ સંમતિ આપી છે. અહીં આવવા માટે મારો આજનો દુર્ગરક્ષાનો વારો પણ પિતાજીએ માફ કર્યો.

ચંદ્રગુપ્ત: (સંતોષથી) તોફાની છાકરી! તું આજે ન આવી હોત તો મારે બીજા કેટલા યુગો વાટ જોવી પડત!

કુમારદેવી: (ગંભીરતાથી ઉચું જોતા) કુમાર! ને મેં શું શું ખોયું હોત! વૈશાલિમાં બધા વીરનરો છે પણ કોઈ લગ્નસ્વપ્નો જોનાર આદમી નથી. મેં તમને જોયા ત્યારથીજ શરણુ આવવા મારું હૃદય તત્પર થઈ પડ્યું હતું; પણ વૈશાલિની આરાધના કરવા માટે તમે મને સ્વીકારો એ મને ગમતું નહોતું. મીના હૃદયની જાણનાને વશ થઈ આજે તમને હું છેલ્લીવાર જોવા આવી હતી.

ચંદ્રગુપ્ત: (પ્રસંગને સુંદર બનાવતાં) કુમારી! વિધિએ મારેજ માટે તને નીમી છે અને મારીજ સાથે તારે મગધનું મહારાજ્ય સિધ્ધ કરવાનું છે અને શોભાવવાનું છે.

[તેની આંખમાં ઉંકું જોતાં તેને યુમે છે. અને તેને છોડી દઈને પોતાને હાથે તેને શિરસ્ત્રાણ પહેરાવે છે અને સ્વસ્થતાથી પ્રતિહારીને બોલાવે છે.] પ્રતિહારી! સર્વ સામંતોને અગ્રે આવવાની આજ્ઞા કર!

[બહાર આતુરતાથી વાટ જોતા સામંત અને સેવકગણથી નિમિષમાત્રમાં. તંબુ જરાઈ જાય છે. યુવરાજ કુમારદેવીનો હાથ હાથમાં લઈ ગંભીરતાથી ઉભો રહ્યો હોય છે]

મિત્રો! વૈશાલિના મહા નાયક યશવર્ધનની પુત્રી કુમારદેવીએ મગધને શોભાવવાની અનુમતિ આપી છે. તમારી યુવરાજી-મગધની લાલિ સામ્રાજી કુમારદેવીને નમન કરો!

[સૌ આશ્ચર્ય પામે છે પણ વગર બોલે નમે છે.]

[પડે પડે છે.]

અંક ૨ જો: અસંતોષ.

સમય : દસ વર્ષ પછી, સુષ્ટ રાજ્યકાળની શરૂઆત.

સ્થળ : મગધ

મગધ દેશના રાજ્યમહાલયમાં અસંખ્ય ધર્મ સ્તંભોની હારવાળો અંત:પુરનો એક ભાગ. દરેક સ્તંભપર કાચ જડેલા છે તેથી દરેક પદાર્થનાં અગ્નિપ્રતિબિંબોની અનંતમાળ રચાય છે. છતપર સુગંધી તૈલના દીપક વચ્ચે વચ્ચે બળે છે. તેનો પ્રકાશ કાચોને લીધે અનેક-ગણો યથ પ્રકાશે છે.

અંડની મધ્યભાગમાં કીનખાજના ગાદી તકીઆ નાખેલા છે. અને તેનાપર એક ત્રીસેક વર્ષની યુવતી હાયમાં ભરતકામ લઇ બેઠી છે. તેનું ઉત્તરીય અધુરું સરી ગયું છે. પાસે બેઠેલી દાસી તેને વાયુ ઢાળે છે.

યુવતીનો વર્ણ શામળો અને રુઆળ સખતાઇ દર્શાવનારો છે. એની દૃષ્ટિમાં સામાને નમાવવાની શક્તિ છે. યાકી ગઇ હોય તેમ હાયમાંનું ભરત બાહુપર મુકી તકીઆ પર અટકે છે અને આંખો ચોળી મોંપર હાય રાખી બચાવું ખાય છે.

કુમારદેવી: હાથ, હવે બે દહાડામાં પુરું થશે વિન્યા! ગઇ વખતે મારા ભરતના તે પાંચસો દિનાર ઉપગમ્યા હતી. આ વખતે આનું શું આવશે? તને શું લાગે છે?

વિન્યા: (પંખો બાહુપર મુકી ભરત હાયમાં લેતાં) હજારથી ઓછા નહીં. પણ મહાદેવી! તમને આ શું સુઝે છે? કોઇ બાહુશે તો શું કહેશે?

કુમાર દેવી: (વાંસો હુપ્તો હોય તેમ જરા બાહુપર અથોડે છે) તેની તને પંચાત.

લીચ્છવીઓને ત્યાં વગર માગે અભિપ્રાય આપનારી દાસીઓ વસતી નથી તેની તને, ખરેખર લાગતી નથી.

વિન્યા: (વર્તનમાં શબ્દોની કડકાઇ ખીલકુલ દેખાતી નથી એટલે) મહાદેવી! આ તો મગધ છે ને!

કુમારદેવી: (જરાક આંખો ફેરવીને) એટલે?

વિન્યા: (ખીતાં ખીતાં) રોષ ન કરો તો કહું. મહાદેવી! મગધની રાણીઓ કામ નથી કરતી. (બોલતાં બોલાઇ જાય છે પણ પછી ગભરાય છે એટલે સુષ્ટ રહે છે.)

કુમારદેવી: (એક ક્ષણ લક્ષ્ય ધાય છે પણ તે બીજી ક્ષણમાં જતો રહે છે) વિન્યા! આજે તને બોલવાની છુટ છે. કહે! હું તને બહુ વિચિત્ર લાગું છું?

વિન્યા: (એક ક્ષણ તેના સામે જોઇ રહી તે ગુસ્સે નથી થઈ એમ ખાતરી કરે છે) મને એકલીને નહીં; આખા રાજ્યને.

કુમારદેવી: (જરા આંખો ઝીણી કરી લાડતા સ્વરે) મારામાં તને શું ખોડખાંપણ લાગે છે? હું સંદેહવંતી નથી તે?

વિન્યા: (ગભરાઇને) બા, બા! એવું શું બોલો છો? તમારા પ્રતાપની બરાબરી કાણ કરી શકે તેમ છે?

કુમારદેવી: ત્યારે શું?

વિન્યા: (અચકાતી અચકાતી) કહું?

કુમાર: હા કહે, હું રોષ નહીં આણું.

વિજયા: પહેલું તો તમે આમ છોડોઝ બધાને દર્શન દો છો અને વાતો કરો છો તે.

કુમારદેવી: અમારા વૈશાલિમાં તો માણસો બધાં સરખાં ગણાય છે. ત્યાં ઝોટાં નાનાંને બેઠું ચોખતા ઉપર રચાય છે. અહીંના કૃત્રિમ બેઠો મને બહુ રુચતા નથી.

વિજયા: પણ આ! તમે તો મગધનાં મહારાણીને ?

કુમાર: તેમાં શું! માણસ તો ખરીને? વારં, પણ બીજું શું?

વિજયા: તમે આ હરતકામ કરી વેચી પૈસા મેળવો છો એ હવે જાનું નથી રહ્યું. લોકો શું કહે છે તે ખબર છે?

કુમારદેવી: શું?

વિજયા: (હાંમત સાખી) લીચ્છવીએને મહારાજ્યપદ શોભાવતાં કદી આવડ્યાં છે? એ તો મહેનત મજૂરી કરી બાણે.

કુમારદેવી: (આંખો લાલ યજ્ઞ જાય છે) કોણ મગધના નવરાઓ એમ ખોલે છે? મહેનત મજૂરી કરતાં આવડતાં હોત તો આમ રોકડા-ઓથી મગધનું મહારાજ્ય ઉલરાત નહીં અને મહારાજને લીચ્છવી સેનાના જોર પર દિગ્વિજયો રચવા પડત નહીં.

વિજયા: (ગલ-રાખને) ક્ષમા કરો મહારાણી! પણ...પણ તમારે આવી મહેનત શું કામ કરવી પડે?

પૃથ્વીની દશે દિશાઓ મહારાજના પ્રતાપથી કાંપે છે અને આપના યશોમાનસથી ઉલરાય છે, અને તમે આમ રાત દિવસ સો તે પાંચસો અને હજાર દિનાર માટે મહેનત કરો?

કુમારદેવી:

(જરા નરમ)

પડે છે)

વિજયા તને

ખબર નથી

કે મારા અંત

રમાં શું થાય

છે. એવી ખોટી

ખ્યાલી કીર્તિ,

જે મેળવવામ

કરી મહેન

કરી નથી તેવી

હું શું કરું?

મહારાજ અંદર

ગુમતી હું રાણી

તેથી મને

એમને એમ

કશું એ લેવાને

હક્ક ખરો?

મધુમ તીલ્પી: છોડો, છોડો! કોણ છે એ?

વિજયા: (અકળાઈને ઘણી હીમતથી) રાણીયા! તમારા જેવી સ્ત્રી તો મેં દાઢ જોઈ નથી. તમને અહીંનું કશુંજ પસંદ પડતું નથી.

કુમાર: (વિચાર કરતાં કરતાં) ના નથી કેમ પાડતું! નહીં તો હું અહીંયાં રહેત શું કરવા?

વિજયા: (આતુરતાથી) તે શું?

કુમાર: (હસીને) ખંખર નથી? મહારાજા જ્યારે અમારા રાજ્યમાં મૃગયા રમવા આવ્યા હતા ત્યારે મેં જાતે મોહીને તેમને વરમાળા પહેરાવી હતી?

વિજયા: પણ હમણાં તો તમે કે' જુદુંજ કહેતાં હતાં!

કુમાર: (ખોટી મંભીરતામાં આંખો ચલાવી) શું?

વિજયા: (ડરતાં ડરતાં) કે મહારાજાની રીત તમને પસંદ નથી. તેમની વિજય યાત્રાઓમાં તમને તૃપ્તિ નથી. તેમની સત્તા તમને સાલે છે. તેમની અનેક રાણીઓ પરણવાની રીત તમને ગમતી નથી. એક નર્તકીને તેમણે ધનામ આપ્યું તેથી તમે ગુસ્સે થયા છો. ને બીજું બધું તમે કહ્યું તે તો મને યાદ નથી.

કુમાર: (તકીબાપર ખુબ આલોટ છે અને ગુસ્સે થયા વિના) મુરખ છે મુરખ. એ બધી ફરીઆદો તો ખરીસ્તો અને છતાંજે હું મહારાજાને ખાતર અહીંયા રહું છું. એમનું આકર્ષણ ન હોત; એમણે જે સ્વપ્નાં મને તે સમયે દેખાડ્યાં તેને સિધ્ધ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા નહોત તો આ મગધ જેવો અસંસ્કારી દેશ બીજો કેઈ નથી.

મહારાજ તો બધું જુલો ગયા પણ મને તો રાત્રિદિવસ તેના સ્વપ્ના આવે છે. તું શું જાણે અમારા લીચ્છવીઓની વાત? પણ ચાલ,

બહુ વખત ગુમાવ્યો. ને મારું ભરત તો એમને એમ રહ્યું. (ઉઠીને ટટાર ખેસે છે અને ભરત હાથમાં લેઈ આગ તેમ ફેરવી જુએ છે) વિજયા! કહે આ વેલ જુદો ખરેખર સુંદર નથી? તમારા મગધમાં કાઠ આવું કરી શકે છે?

વિજયા: (દાબી રાખેલો બધો કચ્છાટ બહાર નીકળી આવે છે) રાણીયા! ખરું કહું? આજે તમે મને બોલાવા દીધી છે ત્યારે પુરંજ બોલી લેવા દો. બા! તમે મગધની સ્ત્રીઓને નિંદો છો; તેમને અમળાઓ-બળવિનાની ગણો છો પણ જે ભાવ ને ભક્તિથી તે પોતાના સંસાર રચે છે તે તમારા લીચ્છવી દેશની સ્ત્રીઓમાં ક્યાંજે હશે ખરાં? હા, તેમને રૂપાળાં ભરત ભરતાં નથી આવડતું પણ અસંતોષ વગર એમને જાતનું સમર્પણ કરતાં તો આવડે છે.

કુમાર: (આંખો લાલ થઈ જાય છે) શું કહે છે? વગર અધિકાર બોલવા દીધી તેથી આવડ્યું એટલું બધુંજ બોલી દેખાડે છે શું? જા, આજે તો મારું કહે' છું' પણ ફરીવાર કરશે તો આ મહાલયમાં આવવાનું ટળી જશે. જા.

[એક તીખી દ્રષ્ટિ તેના તરફ કરે છે અને વિજયા નીચી નજરે ધીમે પગલે જાય છે એટલે ભરત ભરવાનું શરૂ કરે છે.]

(સ્વગત) આખર કરે ને દાસની જાત જરાક છુટ આપી કે છેક માથે ચઢીને ખેસે.

[થોડીવાર સુધી મુંગી મુંગી ભરત ભર્યાંજ કરે છે. અસંખ્ય દીપમાળાના અજવાળામાં એ એક પ્રાણુવાન ચિત્ર જેવી લાગે છે. એના મનમાં ધીરેધીરે વિચારની કળાઓ ખીલતી જાય છે.]

આ વિજયા શું બકા ગઈ? હું શું અસંતોષી સ્ત્રી છું એમ? શું મારી ઘૃતિઓને

[વધુ માટે જુઓ ૫૪ ૮૧]

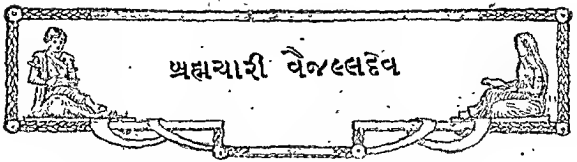

[ચિત્રકાર: શ્રી. નરેન્દ્ર બેળમીન]

સ્ત્રીનાં સાબુલાં.....

[કર્તૃકાં ૮૫.]

અક્ષયારી વૈજલલદેવ

લેખક :

રા. ચુનીલાલ વધેમાન શાહ

ચિત્રકાર :

રા. કલાખિંધ

(૧)

શિવરાત્રિનો દિવસ હતો. પાટણના ત્રિમૂર્તિપ્રાસાદ શિવાલયમાં આજ ઉત્સવ ઉજવાઈ રહ્યો હતો. શિવાલયના સિંહદ્વારમાં દર્શનાર્થે જનારાઓની આવજાથી લ્યારે ભીડ જમી રહી હતી. એક બાજુએ શોધડીઆં વાગી રહ્યાં હતાં, તેવું ધોર સંનીત દર્શનાર્થીઓનાં હૃદયને ભક્તિથી ભરતું હતું અને બીજી બાજુએ શિવાલયના એ સેવકોની આસપાસ એકઠા થયેલા લોકોનું ટોળું કાલાહલ મચાવતું હતું. એટલામાં સિંહદ્વારની સમીપે એક રથ આવીને ઉભો અને તેમાંથી પાટણપુરપતિ મહારાજ મુળરાજની રાણી ચંદ્રાદેવી પોતાની દાસીની સાથે ઉતરી.

સિંહદ્વારની બેઠે બાજુએ ઉભેલા છઠ્ઠી-દારોએ લોકોને બાજુએ ખસી જવાનું કહેતાં છુમે મારવા માંડી. લોકો ખસીને રાણીને શિવાલયમાં જવાનો માર્ગ કરી આપે તે પહેલાં રાણીનું ચિત્ત કાલાહલ મચાવતા લોકોના ટોળા તરફ આકર્ષાયું. તે લોકોના હાથમાં તાંબા પિત્તળનાં નાનાં મોટાં વાસણ હતાં. રાણીએ દાસીને પુછ્યું: “લાં શું છે?” દાસીએ ઉત્તર આપ્યો: “ત્યાં અક્ષયારીજીનું રનાનજળ વહેંચાય છે.”

“અક્ષયારીજીના રનાનજળનો પણુ અહીં મહિમા લેખાય છે કે શું?” રાણીએ

પુછ્યું, અને તુરત તે પોતાના મનના કુતૂહલને શમાવવા તે તરફ ગઇ. ત્યાં તેણે જોયું કે શિવાલયના એ સેવકો પાસે પાંચક તાંબા-કુંડીઓ કેસરી રંગના જળથી ભરેલી પડી હતી. તેઓ તે પાણી લોટા લોટા ભરીને લોકોને વહેંચતા; અને પાણી ખુટી જશે તો પોતાને નહીં મળી એવી અધીરાઇથી લોકો પડાપડી અને કાલાહલ કરી રહ્યા હતા. જળની સુવાસ આસપાસમાં પ્રસરી રહી હતી. એ સુવાસે રાણીની નાસિકાને પણ ચકિત કરી.

રાણીને જોતાં લોકોનો કાલાહલ ઓછો થયો. ટોળા તરફથી રાણીએ પાછા ફરતાં હાથમાં તાંબાનો એક લોટો લઇને ઉભેલી એક ડાસીને પુછ્યું: “ડાસીમા ? તમે આ પાણી લઇ જઇને શું કરશો?”

ડાસીએ કહ્યું: “રાણીજી ! મારી દીકરીને કોઠે થયો છે અને લોકો કહે છે કે જો અક્ષયારીજીના નાવણના પાણીથી તે નહાય તો તેનો કોઠે મટી જાય, તેથી ઠેક સિંહપુરથી હું અહીં આવી છું, મા !”

રાણી વધારે આશ્ચર્યચકિત થઈ. ક્યાં સિંહપુર અને ક્યાં પાટણ ! એટલે બધે દૂરથી લોકો એક લોટા પાણી લેવા પાટણ આવે, તે રાણીને નવાઇભર્યું લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. તે કશું નહીં બોલતાં શિવાલયમાં ગઇ; પરંતુ ત્યાં તો લોકોની અ-

રહેતાં, અને એક રુપાથી મહેલો છત્રપલંગ ઢાળેલો પડ્યો રહેતો; જેના ઉપર વૈજલ્લદેવ નિત્ય શયન કરતો. તેના ભોજન માટે રોજ અવનવી રસોઇઓ નેચાર થતી અને તેમાં તેજનના છુટથી વપરાતા. તેનું પાન ખીર, બીજીસ પાનનું બનતું અને તેમાં પ્રવાલ ભરમ, ખદિર, કપૂર અને કસ્તુરી જેવાં મૂલ્યવાન દ્રવ્યો વપરાતાં. રનાન પૂર્વે તેને અંગે મૂલ્યવાન પદાર્થોનું મર્દન કરવામાં આવતું અને પછી તે નહાતો. તેના નાવણના પાણીને મહિમા ઓગેર પ્રસર્યો હતો, એટલુંજ નહીં પણ તેની વાચાસિકિની વાતો પણ લોકોમાં પ્રસરી હતી. તેના આશીર્વાદથી લોકોનાં દુઃખ દર્દો નાસ પામતાં અને તેના શાપથી સમૃદ્ધિવંતો રસ્તાના બીખારી બની જતા એવી તેની કીર્તિ ગવાતી.

વૈજલ્લદેવ બ્રાહ્મમુદ્રતમાં ઉડતો અને મધરાત્રે નિદ્રાધીન થતો. આખો દિવસ તે પોતાના કામમાં નિમગ્ન રહેતો, જે કામ-ક્રમમાં તેના શારીરિક અને માનસિક વિલાસો પણ સમાવિષ્ટ થતા હતા. ભોજન પછીનું તાંબુલ લક્ષણુજ એ ધરી સુધી ચાલતું.

“મહારાજા!” જ્યારે વૈજલ્લદેવ રાત્રે ભોજન કર્યા પછી તાંબુલ ચાવતો પલંગમાં જરા આડો પડ્યો હતો, ત્યારે એક પાર્શ્વકે આવીને કહ્યું; “મેવાડથી આવેલી એક વારાગના મુજરો કરવા આવે છે.”

“લલે આવે!”

તત્કાલ એ ગાયકો સાથે એક વારાગના વૈજલ્લદેવના શય્યાગૃહમાં આવી, અને નમન કરીને વૈજલ્લદેવની સમીપે બેઠી. વૈજલ્લદેવને પ્રચ્છા ઉપરથી જણાવ્યું કે તે મેવાડની નિવાસિની હતી અને દેશેદેશના રાખઓ પાસે મુજરો કરતી પાટણમાં આવી પહોંચી

હતી. જુદા જુદા દેશમાં તેની સારી કસ્ટ થઈ હતી અને પાટણમાં મુજરાજ પાસે પણ સારી કદર થવાની તેની આશા હતી, પરંતુ પાટણમાં આવ્યા પછી તેના જણુમાં આવ્યું હતું કે વૈજલ્લદેવ બ્રાહ્મચારી પણ ગાનકલા તથા નૃત્યકળાનો સાચો પરીક્ષક છે, એટલે તે અત્યારે તેની સમીપે મુજરો કરવા આવી હતી. તેની વયમાં તારુણ્ય, અગ્રિયમાં સુપ્રમાણુતા, અને નેત્રોમાં તરલતા સ્પષ્ટ થતાં હતાં. વણે ગૌર હતી, નેસર્ગિક સુંદરતાજ આકર્ષક હતી, છતાં અંગોપલાધિલાં અલંકારો ઉપરથી વારાગનાઓમાં સાધારણ લેખાતી તેની અલંકારમિયતા ઢાંકી રહેતી નહોતી.

“ત્યારે તમારું કોઈ ગાન સંભળાવો, તમારી નૃત્યકલા દર્શાવો.” વૈજલ્લદેવે પ્રાર્થનવિક વાર્તાલાપનો અંત લાવતાં કહ્યું.

વારાગનાએ નૃત્ય અને ગાન સાથે આરંભ્યો તે ઉઠી અને તુપૂરના એક અંકારની સાથેજ તેના ગાયકો સમજા ગયા કે ઉમાપતિ શંકરને પ્રિય એવું તાંડવ નૃત્ય કરવાની તેની મનોભાવના છે. ગાયકોએ પોતાનાં વાદ્યોમાં એ નૃત્યને અનુરૂપ ગતો બળવવી શરૂ કરી અને અભિનય તથા નૃત્ય સાથે વારાગનાએ ગાન કરવા માંડ્યું:

સુલસ્મ-ચરિતંગ-શંભુ-

બાહુ યુગ્મ-વેશિતા,

અહો! ઉમા શું વિષ-

રીત આસને સંશાપિતા! !

કપાલ-બીંદી કેરું કંકુ

નેત્રમાં ખરી જતાં—

શિવ સ્વમય્યુ યોગતા!

હસી રહી ગિરિમુતા?

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ : ૧૦૫].

દેવ તમારો પરમ યોગીશ્વર, નહીં
વારું ?”

વૈજલ્લદેવની હાંસી કરતી રાણી
તરફ ફરતી આંખ કરતો મુગરાજ
બોલ્યો: “હા.”

રાણીના વદન પરથી હાસ્ય અંગ-
પાત્ર ગયું. મુખમુદ્રા ગંભીર થઈ.
સ્વામીને વિશેષ કદ ન થવા દેવા
માટે તે સમીપેથી ખસી જતાં બોલી:
“કીક, જોઈશું.”

રાણીજી ! વૈજલ્લદેવની પરીક્ષા તો તમે કરી ચુક્યાં, પણ હવે પરતાવો થાય છે ને ?

(૩)

આઠ ગાયકો, સોળ સેવકો અને બત્રીસ
વારાંગનાઓ ઉપસ્થિત રહેતી. તેના શય્યા

વૈજલ્લદેવ બ્રહ્મચારીની સેવામાં નિત્ય સ્થાનમાં અનેક શુદ્ધ આસનો હમેશાં સજજ

રહેતાં, અને એક રૂપાથી મહેલો. છત્રપલંગ હાથેલો પડ્યો રહેતો; જેના ઉપર વૈજલદેવ નિત્ય શયન કરતો. તેના ભોજન માટે રોજ અવનવી રસોઇઓ તૈયાર થતી અને તેમાં તેજના છુટથી વપરાતા. તેનું પાન ખીકું બત્રીસ પાનનું બનતું અને તેમાં પ્રવાલ ભસ્મ, ખદિર, કપૂર અને કરતુરી જેવાં મુલ્યવાન દ્રવ્યો વપરાતાં. સ્નાન પૂર્વે તેને અંગે મુલ્યવાન પદાર્થોનું મર્દન કરવામાં આવતું અને પછી તે નહાતો. તેના નાવચ્ચના પાણીનો મહિમા એમર પ્રસર્યો હતો, એટલુંજ નહીં પણ તેની વાચાસિદ્ધિની વાતો પણ લોકોમાં પ્રસરી હતી. તેના આશીર્વાદથી લોકોનાં દુઃખ દર્દો નાશ પામતાં અને તેના શાપથી સમૃદ્ધિવંતો રસ્તાના બીખારી બની જતા એવી તેની કીર્તિ ગવાતી.

વૈજલદેવ બ્રાહ્મસૂત્રમાં ઉઠતો અને મધરાત્રે નિદ્રાધીન થતો. આખો દિવસ તે પોતાના કાર્યમાં નિમગ્ન રહેતો, જે કાર્યક્રમમાં તેના શારીરિક અને માનસિક વિલાસો પણ સમાવિષ્ટ થતા હતા. ભોજન પછીનું તાંબુલ લક્ષણજ એ ધડી મુઠી ચાલતું.

“મહારાજ !” જ્યારે વૈજલદેવ રાત્રે ભોજન કર્યા પછી તાંબુલ ચાવતો પલંગમાં જરા આડો પડ્યો હતો, ત્યારે એક પાશ્વરિક આવીને કહ્યું; “મેવાડથી આવેલી એક વારાગિના મુજરો કરવા આવે છે.”

“લલે આવે !”

તત્કષણ એ ગાયકો સાથે એક વારાગિના વૈજલદેવના શય્યાગૃહમાં આવી, અને નમન કરીને વૈજલદેવની સમીપે બેઠી. વૈજલદેવને પૃચ્છા ઉપરથી જણાયું કે તે મેવાડની નિવાસિની હતી અને દેશેદેશના રાજાઓ પાસે મુજરો કરતી પાટણમાં આવી પહોંચી

હતી. જુદા જુદા દેશમાં તેની સારી કદર થઈ હતી અને પાટણમાં મુજરાજ પાસે પણ સારી કદર થવાની તેની આશા હતી, પરંતુ પાટણમાં આવ્યા પછી તેના જાણુવામાં આવ્યું હતું કે વૈજલદેવ બ્રાહ્મચારી પણ ગાનકલા તથા નૃત્યકળાનો સાચો પરીક્ષક છે, એટલે તે અત્યારે તેની સમીપે મુજરો કરવા આવી હતી. તેની વયમાં તારુણ્ય, અંગપાંગમાં સુપ્રમાણતા, અને નેત્રોમાં તરલતા સ્ફુટ થતાં હતાં. વર્ણો ગૌર હતી, નેસર્ગિક સુંદરતાજ આકર્ષક હતી, છતાં અંગોપર લાઘિલાં અલંકારો ઉપરથી વારાંગનાઓમાં સાધારણ લેખાતી તેની અલંકારમિયતા ઢાંકી રહેતી નહોતી.

“ત્યારે તમારું કાંઈ ગાન સંભળાવો, તમારી નૃત્યકલા દર્શાવો.” વૈજલદેવે પ્રાસ્તાવિક વાર્તાલાપનો અંત લાવતાં કહ્યું.

વારાંગનાએ નૃત્ય અને ગાન સાથે આરંભ્યો. તે ઉઠી અને તુપૂરના એક ઝંકારની સાથેજ તેના ગાયકો સમજી ગયા કે ઉમાપતિ શંકરને પ્રિય એવું તાંડવ નૃત્ય કરવાની તેની મનોભાવના છે. ગાયકોએ પોતાનાં વાદ્યોમાં એ નૃત્યને અનુરૂપ ગતો બજાવવી શરુ કરી અને અભિનય તથા નૃત્ય સાથે વારાંગનાએ ગાન કરવા માંડ્યું:

સુભસ્મ-ચરિતાંગ-શંભુ-

બાહુ યુગ્મ-વેદિતા,

અરો ! ઉમા શું વિપ-

રીત આસને સુશાપિતા ! !

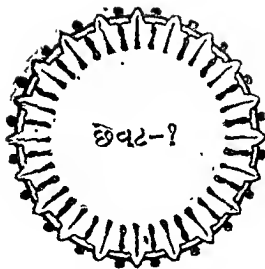
કપાલ-ખીંદી કેરું કંક

નેત્રમાં ખરી જતાં—

શિવ સ્વચ્છુ યોગતા !

હસી રહી ગિરિસુતા !

[વધુ માટે લુઓ ૫૪ : ૧૦૫].

છવટ-?

લેખક :

રા. ખુશાલ તલકશી શાહ

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

રેશમન સામ્રાજ્ય સ્થાપનાર જુલીઅસ સીઝર માટે કહેવાય છે કે, એક વેળા એના મિત્રો અને પરાણીઓમાં “કેલુ” મરણ સારુ” એ વિષય પર ચર્ચા નાગતાં, સીઝરે એકદમ પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો: “અણુ-ચીંતવ્યુ.” મરણ જો આપણે ધૃક્ષીએ તેવી રીતે આવડતું હોય તો ? અને ખાસ કરીને ત્યારે આપણે માગીએ ત્યારે મળતું હોય તો ? દીવાળીના માંગલિક અંકમાં આ વિષય અસ્થાન લાગે તો અધિપતિ તે પડતો મેલવા અધિકારી છે.

વાસ્તવિકપણે તો એ વિષય કદીએ અસ્થાન કે અનુચિત ગણાવો ન જોઈએ. કારણ, હજુ મરણ સર્વત્ર છે-નિરપવાદ છે. અને છતાંએ મરણ એટલે નાશ તો કાણજ કહી શકે ? સીઝરે અણુચીંતવ્યુ” મરણ ઉત્તમોત્તમ ગણ્યું; અને તેને તે દૈવસંજોગે મળ્યું પણ ખરું. પરંતુ વસ્તુતઃ વિચાર કરતાં તો દરેક મરણ અણુધાર્યું, અણુ-ચીંતવ્યુ” અને વણુમાગ્યું આવડતું લાગે છે. અને તેથીજ જ્ઞાનીઓએ સર્વદા મરણ

માટે સજ્જ રહેવાની સલાહ આપી લાગે છે. ચિન્તિત અને અણુચિન્તિત મરણમાં ફરક માત્ર એટલોજ-તત્વજ્ઞ તેમજ વ્યવહારિક દ્રષ્ટિએ-કે, ધારેલું મરણ આવતાં પહેલાં કે તેને માટે તૈયારી કરવી હોય, તો તે કરવા સંભવ રહે છે. પણ જો મરણ સદં-તર અણુધાર્યું આવે, તો તૈયારી ક્યાંથી થાય ? માટેજ કદાચ જૈન સંપ્રદાયમાં ધાસણીથી થતા મૃત્યુને સર્વોત્તમ માનવામાં આવ્યું હશે !

પણ વળી સવાલ નિરૂત્તર તેટલોજ અનિ-વાર્ધ લાગે છે કે જેણે જીવન ભરમાં તૈયારી નહીં કરી હોય, તેનાથી મરણ પચારી-એ પડ્યા પછી તૈયારી થઈ શકે ખરી કે ? સર જમ્સ બારીના એક નાટકમાં દ્રષ્ટાએ આ પ્રશ્નનો અવનવો ઉત્તર આપ્યો છે. મનુષ્ય માત્ર એમ માને છે કે વ્યતીત જીવન જો પાછું મળે, તો એણે કદેલી જુલ ના કરે; અને જીવનવિધિ સદંતર ફેરવી નાખે. આ એક ભ્રમણા છે, એમ બારી સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરે છે. જીવન તમામ કંઈ અક-

સ્માત છે? કદાચ ઘટનાએ જીવન નિર્માણ થાય છે; કદાચ વિધિએ જીવન નિર્વાહ થાય છે; ક્યાં કારણે એ ખલાસ થાય છે—એ સૌ અસાધ્ય પ્રશ્નો હોય; તો પણ તેથી કેં જીવન તમામને સર્વથા આકસ્મિકજ લેખાય? એમાં ઘટના છે, વિધિ છે નિયંતા છે, એ તો આક્રમક; પછી તે કેવી અને કાણુ કરે છે તે નથી જણાતું.

જીવન જે સર્વથા આકસ્મિક ન માનીએ, તો એમાં થતા અનુભવોમાંના એકને પણ જીલ કેમ કહેવાય? અને પુનર્જીવનની તક મળે તો “જીલ”ને અજીલ કેમ કરાય? લૌકિક દ્રષ્ટિએ કદાચ વ્યક્તિગત અનુભવો સુખમય કે દુઃખમય, સફળ કે નિષ્ફળ, ફતેહ કે જીલમય ભલે લાગે. પણ ખરેખર તો અનુભવ તમામને અમોઘ સાગરની ઉપમા આપવા વિના છૂટકો નથી. અનુભવ ગમે તેવા આકળા, અણુગમતા લાગે; તે અનુભવ્યા વિના છૂટકોજ નથી.

મરણ પણ એક અનુભવ છે. એ ભોગવવામાં ભકતોની સલાહ કોઈ પણ રીતે પુછાતી નથી—સીવાય કે આત્મહત્યા કરનાર આત્મશુદ્ધિએજ એ અનુભવ સંપ્રાપ્ત કરે છે એમ માનીએ તો. આત્મઘાતને લગભગ દરેક સંપ્રદાયમાં વર્ણ્ય—પાપમય—ગણેલ છે. શા માટે? જીવનમાં એવું શું સુખ છે—એવું કયું આકર્ષણ છે—કે જે છોડતાં આંચકો ખાવો પડે? સ્વીટઝર્લ્ડમાં રીંગી નામનો ઉંચો પહાડ છે; તેના પર ચઢવા એક હંગરની રેલ્વે ખાંધી છે. ચઢાણ એટલું રૂપિય છે, કે ઉતરતી વેળા, એકજ ડબ્બામાં એટલા માણસોને એમ લાગે કે ડબ્બાનો ઓખરેનો ભાગ પડી જશે—જે પાછળના ભાગમાં વળન વધારે નહીં હોય તો. અને તેથી અણુજણતાં પણ ઉતારુઓ ગાડી

સ્થિર કરવા પોતાનો ભાર પાછળના ભાગ પર નાખવા તૈયારી કરે છે. એમ કરવાથી કેં પડનાર ગાડી અટકતી નથી; અને પડવાની દહેશતજ નિર્થક છે. પણ જેમ એ જાતનો મોહ આવી ગાડીમાં લાગે, તેમજ જીવનમાં થતા અનેક અનુભવોનો માણસ પોતાનેજ કર્તા સમજે છે. એ પણ મિથ્યા છે. અનુભવ શ્રેણી કેમ રચાય છે એ વિશ્વકર્માની ગતિ કોઈથી હજી કળાઈ નથી. પણ મનુષ્ય મતિ અને પુરુષપરાક્રમમાં અતીત શ્રદ્ધા રાખવા છતાં પણ ન્યાય દષ્ટિએ ખાતરીપૂર્વક એમ નથીજ કહી શકાતું કે કોઈ પણ ખતાવનો,—કોઈ પણ અનુભવનો—કર્તા, ઉત્પાદક, સંપ્ટા તે અનુભવ ભોગવનાર વ્યક્તિ પોતેજ હોય છે, અથવા હોઈ શકે. જીવન પ્રવાહનો આરંભ કે અંત સમજાતો નથી. પણ જેટલું દેખાય છે તેટલામાં તો નથી એવું સૌંદર્ય કે તેજ કે આકર્ષણ કે જેથી જાતીત અવસ્થા ભોગવતો જાની અને સંયમી તેને કોઈ પણ ભોગે વળગીજ રહે. નીતિને જે વસ્તુ સ્થિતિ સાથે રજમાત્ર પણ સંબંધ હોય, તો આત્મહત્યાને પાપ મનાવજ નહીં.

લોડ નેલ્સનનું જીવન ઇતિહાસ લખનાર કવિવર સાઉથી કહે છે કે ઉત્તમોત્તમ મરણ તો વીરનાયકની વિજય પળમાં થાય તે. વીરત્વ શું છે તે આપણે સૌ જાણતા હોઈએ તો પણ, સૌને તે પ્રકાશવાની તક પણ ક્યાં મળે છે? અને તક મળે તો વિજયી પણ મરવાનું મન થતું નથી. એ વેળા તો જીવન અતિજ મીઠું લાગે. અને મરણ થાય તો તે અનિરજાએ—ખાલ્ય આધાતને લીધેજ. વિજય પળને અભાવે, જીવનની પૂર્ણાહુતિ વેળા પણ મરણ સંપડતું હોય તો શોભે.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ: ૧૦૮]

તરંગના તણખા

લેખક :

રા. કીરેશશાહ સસ્ત-
મજી મહેતા

સુંદરીની અસાધારણ
રૂપબળમાં ફસેલા પણ
તેને પરણવાની ધારણામાં
નિષ્ફળ ગએલા એક નીરાશ
યુવકે ઇશ્વર સામે આ
ફરીઆદ ઉઠાવી: “અહો
પ્રભુ! તેં સુંદરીઓ બના-
વીનેજ અમારી આંખો
બંધ કરી નાંખી છે!”

અને-

સુંદરી વેરે પરણવામાં
સફળ થએલા પણ તેની
આગ સમી સ્વભાવ
બળમાં ફસેલા એક દુઃખી
યુવકે ઇશ્વર સામે આ
વાંધો નોંધાવ્યો: “અહો
પ્રભુ! તેં તારી આંખો
બંધ કરીનેજ સુંદરીઓ
બનાવી છે!”

મનુષ્યો ઇશ્વરને ક્યારે
દંડતા નથી!

* * *
પૌર્વાત્યો ઇશ્વરને મોટે
ભાગે વીનવી જાણે છે-
પાશ્ચિમાત્યો ઇશ્વરને મોટે
ભાગે વાપરી જાણે છે.

* * *
છવનના તણ માગે:
લલાપનો, ભુડાપનો ને

ના, ના, હું જાણી યહરા, સત્કર્મો યહરા;
પણ પ્રેમી તો નહીંજ.

એપરવાહતા. પહેલા શાંતિ લાવે પણ લાન કરાવે પણ રંગાવે. ત્રીજો કદાચ અનુ-
નિદ્રામાં રાખી મેલે. બીજો જીસસાઓનું કુળ થઈ પડે પણ તેમાં બગાસાંજ હોય

—માટે—હાપણથી સુટણી કરવી.

* * *
અર્થધાળુ (sceptic)નું સ્વદન:
“આંખો પર ઇમાન રાખું”-કે-ઇમાનને
આંખો માનું.”

* * *
એક મહેણામાં કવચિત જુદિયાતુય
અને કળા હશે; પણ તેમાં નિર્મલતા
કે ઉચ્ચતા તો કદિ ન હોય-હાઇ
શકેજ નહીં.

મહેણું મારનાર અને તેનાથી
મરનાર એ બંને નબળા છે. એક
હલકો (mean) છે-બીજો પોચો
(soft) છે.

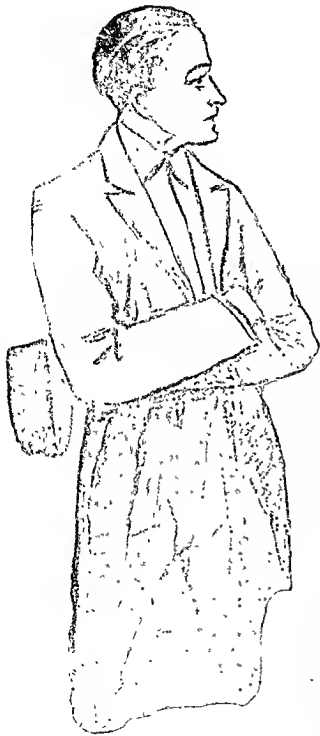
કેંક લાંબે સમયે પાસે આવેલી
સૌથી સરસ તકને જતી કરી જે
વ્યક્તિ સચોટ મહેણું મારવાની મીઠી
ખીજ-જેવી તીવ્ર ઇચ્છાને વારી શકે;
તેમજ તે વ્યક્તિ એવાં કૃંકાએકાં
હળાહળ એરી મહેણાંને મીઠાશથી
ઝીલી અને જીરવી શકે એ બંને ઉચ્ચ
કારિના વીર મહો છે.

એમાંથી વિશેષ ધન્યવાદ કોને થટે
એ એક કાપડો છે.

* * *
લોકો પણ કેવાં છે! જે મહા-
પુરુષનું આદર્શ એટલું બધું તો
જખરદસ્ત ખાણેલું કે તે પોતે જ
કેં જાણે-ધારે-વિચારે ઇચ્છે અને
સાંભળે તે તે બધું બધાંને કહી
આપે, તેનેજ તેઓ “ટાણેલું,”
“વાતોડીઓ,” “હાપ” “નિંદક”
કહી નાહક વગોવે છે!

* * *

જુદસ્થી ધવાને આત્યાતુર કો યુવાન....

નિર્મળ પ્રેમીઓ હવવા કાને ચાહે છે “તારે આધારે મારા નાથ-
સખી પ્રેમીઓ ચાહવા કાને હવે છે. તારે આધારે!”

* * * * *

સમય: પૃથ્વી
બીજા પચાસ વર્ષ
જેટલી ધૂરડી થઈ
ગએલી હોવાથી
ઈસુ સાલ ૧૯૭૮.

અમલ: નામદાર
પ્રાદીક સરકારના
ગીરાંગ દેવતાઓ-
નો; ૧૯૨૮ની સાલ
કરતાં અતી ટકા
ઓછો લોખંડી.

સ્થળ: હીંદુ-
સ્થાનનાં ઘણાંએક
રાણેશો એમાં મુખ્ય
ભાગે શુભશાનનાં
અને કાઠીઆવાડનાં
ખાસ.

દ્રવ્ય: “મોહન
મંદિર” નામેનાનાં
મોટાં વધતાં ઓળાં
સુંદર દેવાલયો.

એ દરેક દેવાલયના

ગભાંગમાં માનવંત મહાત્મા શ્રી ગાંધી-
હતી આરસની કે પથ્થરની મોહક મૂર્તિ
સ્થાપેલી દેખાય છે. વિધ વિધ પ્રકારે આ
મૂર્તિની પૂજા થાય છે: પુષ્પો ધરાય છે—
આરતીઓ ઉતારાય છે—લોકો ઉચ્ચારાય
છે—આશિય મંગાય છે. તે સાથે પેલો
સર્જનજીનો, દયામણો, બાયલો, ગદગદતો,
અર્થપૂર્ણ સ્વર હજીએ એવો તે એવો પેલી
મૂર્તિને બંને હસ્ત જોડી મસ્તક નમાવતો
કોતો સંભળાય છે:

એકેકથી એકેક સુંદર! કાને સુંદર!

એક પાયા વિનાની અદ્વાન અતિ વિદ્યાળ
મગીન રાણી લે છે!

* * *

શીખામણ આપવી એ, પ્રસંગે ધર્મ
પણ છે—ટોંગ પણ છે—અને ધખારા પછે છે.

* * *

લગ્ન મંડપમાંથી સુવતિઓ રાજાંખંધ
બહાર નીકળી.

શુદ્ધથી ચરાને અત્યાતુર કો સુવાન
સ્ત્રતા પર બાલુએ ઉભો ઉભો સૌંદર્ય પ્રવાહ

જોઈ રહ્યાં. એ સુંઝાયો: “એકેકથી એકેક સરસ! કેને સુંદુ?”

છેવટ એક એનાં નયને ઠરી-હૈયે વસી. પછી નઝાકતનો એ આખો રેલો એની આંખ આગળથી વહી ગયો-અદ્રશ્ય થયો.

યુવાન બડબડતો સંભળાયો: “છટ-આપણામાં ખુબસુરતીજ ક્યાં છે? જાણે બદસુરતીનું આખું વન ચાલી નીકળ્યું?”

* * *
એક દ્રામની, પ્રગ્નની કે દેશની ખરાબી જોટલી તેના અધર્મીઓથી, અશ્રધ્ધાળુઓથી અને અનીતિમાનોથી થતી હોય તેના કરતાં પણ પ્રમાણમાં અને અસરમાં લાખ ગણી વિશેષ જોરાવર, ઉંડી અને લયંકર ખરાબી તેના ધર્મશ્રેષ્ઠાઓ, ધર્મપ્રેમલાઓ, ધર્મવહેમલાઓ, ધર્મપાપીઓ, ધર્મપાખંડીઓ, ધર્મટોંગીઓ, ધર્મધુતારાઓ, ધર્મધુજરાઓ, ધર્મઆંધળાઓ, ધર્મઆખલાઓ, ધર્મખાંગીઓ, ધર્મખાંગીઓ, ધર્મખોળાઓ, ધર્મગંધોડીઓ, ધર્મબળ્લરીઓ, ધર્મમેકારીઓ, ધર્મગજલોઓ, ધર્મઅલણ્યાઓથી કે ધર્મઅલગટપીઓથી થાય છે.

હતભાગી આ હીંદ અને તેમાં વસતી દરેક કોમ તેનો અચુક પુરાવો છે.

* * *
ધણાંએકે મનુષ્યો બહુ સહેલાઈથી એક પુસ્તક જોટલી બડબડ કરી શકે છે. આપણે તેમને એક પુસ્તકના જોટલીજ બહુ સહેલાઈથી ફડાકે દેતા કે બંધ કરી શકતા હોઈએ તો કેવું સારું!

* * *
“ભલી જીંદગી” અનેક વેળાએ “ખરી જીંદગી”થી વેગળા હોઈ શકે; પણ “ખરી જીંદગી”માં તો હરહંમેશ “ભલી જીંદગી” સમાએલી હોયજ.

* * *

સુંદરીએ દેહત્યાગ કર્યો.

તેની લાશને સ્મશાને લઈ ગયા. અગ્નિએ તેને પોતાની ગોદમાં લીધી.

“રૂપનો ભંડાર” બળી ભસ્મ થયો-માટીમાં માટી મળી ગઈ-છેવટ બાકી થોડીક મુઠી રાખ રહી.

બાળુએ સ્તબ્ધ થઈ ઉભેલા તરુણ પતિની સર્વે કોઈ દયા ખાવા લાગ્યા. લોકમત આ હતો કે “મોતે સૌંદર્યને જીત્યું છે.”

વીશ વર્ષનો ગાળો. એજ સ્મશાનમાં આજ એક ચિના ભડભડ બળી રહી છે. મડદાંઓની ઠંડી જુની રાખમાંથી એ દાવજા ઉપરનું એક કરુણ સ્મરણ ત્યાં આવેલ અનેકોના મનમાં પાછું જીવતું થઈ ઉભું છે.

બહુ શાંત છે. માત્ર કોઈ કોઈવાર હવામાં ધીમે સ્વર સંભળાય છે: “ધન્ય છે એને-એ પાછો નજ પરણ્યો.”

દ્રષ્ટિમર્યાદા ઉપર કુબળા સૂર્યનાં ખેંચાઈ જતાં કિરણો પોતાની સાથે આ ધીમા સ્વરોને પણ ખેંચી લઈ જાય છે. સમી સાંજે ફક્ત એક ચુપકીદીજ બોલી રહી હોય એમ સર્વ સુખ બેઠા છે.

“વફાનો ભંડાર” બળી ભસ્મ થયો-માટી સાથે માટી મળી ગઈ-છેવટ બાકી થોડીક મુઠી રાખ રહી.

સર્વ કોઈ ધર તરફ જવા ઉઠ્યા. જતાં જતાં ધુળમાં આંગળી વડે મોટા હરદે લખાએલા કોઈના આ શબ્દો નજરે પડ્યા: “સૌંદર્યે મોતને જીત્યું છે.”

* * *
નીતિની નીશાળમાં “અંતઃકરણ”ની વ્યાખ્યા: “દુશ્વરનો અવાજ” સંસારની

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ : ૧૧૦]

આં ખ માં નાં કણું

લેખક :

રા. જયેન્દ્રરાય ભ. દૂરકાળ

એક દિવસ એકાદ છોકરું ઘરમાં બપોળા કરી પડ્યું હતું અને લગભગ પછાડ મરવા મંડી ગયું હશે. શું છે શું છે ચતાં જણાયું કે એની આંખમાં કણું પડ્યું હતું. હવે એમણે કહેવાય એમ નહોતું કે કેમ રહે છે. મર્યાવાળો હાથ આંખે અડી ગયો હોય તેના જેવીજ દશા. કે' ઘી ચોપડ્યાં, કે' હુગડાંની વારો આંખમાં ફેરવી, કે' પાણીની ઝાલકો મારી, ઉપલી પાંપણ નીચે નીચલી પાંપણ દબાવી એમ કે'ક ઉપચારો કર્યા હશે. છેવટ અનેક જાતની ખટપટ પછી કાંટા અનાયાસે નીકળી જાય અને ક્યાં ગયો તે ખબર ન પડે એમ ક્યાં અને ક્યારે કાણ જાણે કીચે માર્ગે કણું નીકળી ગયું. ને શાંતિ થઈ.

એમ આપણા આ પ્રણુના મોટા ઘરમાં પણ નાનાં નાનડીઆંની આંખમાં કણું પડે છે. એ બધાં કણું કાણ કાઢી શકે? અને નીકળી જાય છે ત્યારે પત્તાએ લાગતો નથી કે એ કણું ક્યાં ગયાં. કેમ જાણે જ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાંથી જગત નીકળી જાય છે એમ. જડભરતને જે વખતે રહુગણ રાગએ પોતાની પાલખીએ જોતજીવી દીધા તે વખતે

અથવા જ્ઞાનમયા દેહવસના ગાગી જે વખતે જનકરાજની સભામાં આવીને ઉભી રહી તે વખતે જગતનાં દેહોનો એમને મન એવાજ હીસાખ હશે.

પણ એ ચિત્રોની કલ્પના કરતાં તો તેમાં લીન થઈ જવાય છે. મને લાગે છે કે પુરાણ કથાઓના ટકા જે ગૃહસ્થો બાદ ગણે છે તેઓ અહરીઆંજ ચલાવતા હશે-કે'ક કાષ્ઠ-વાર કથા સંભળાઈ ગઈ હોય, કે એવા કાષ્ઠ આધારે. હા, એટલું ખરું કે 'ત્રિકાણ મિતિ' લાણવી હોય તો અમુક લાયકાત મેળવ્યા પછીજ તે લાણી શકાય. જેની દૃષ્ટિ વિશાલ છે, જેની કલ્પના વિરતારવતી છે જેની મેધા નવનવા ઉન્મેષો ઝીલવાને શક્તિ-મતી છે તેને તો પુરાણો એ રત્નોની ખાણ છે. હમણાં હમણાંમાં પુરાણ કથાઓને આધારે કેટકેટલાં સુંદર નાટકો નવીન પ્રતિભાના ઉદ્ભાસભર્યા લેખકોએ પણ લખ્યાં છે.

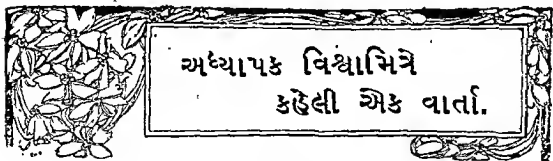
વળી એક રીતે જુઓ તો નવીનતા એ પણ શું છે? અંગ્રેજીમાં એક એવી કહેતી છે કે 'મુરજની નીચે નવું કે' નથી,' માત્ર આપણે માણસો બદલાયા કરીએ છીએ.

એટલે પાકાકેર કરીને આણુ' એટલે એ નવું-શીસ્તુશીમાં એના એ વાદો ચકાવા લાઇને ફરીથી આવે છે. વિજ્ઞાનવાળાએ આપણી જુની વાતો તરફ આવતા જાય છે. કહે છે કે પારીસમાં ફેશનમાં પણ એના એ વાયરા વારાફરતી આવે છે. પણ પારીસ સુધી ક્યાં જવું? આપણે અહીં જ પહેલાં બધરાંઓ, કમખા પહેરતાં; પછી કબજા આપ્યા, સાદી બાંધના; પછી પુલેલી બાંધ આવી; પછી એ ટુંકી થઇ ગઇ અને હવે પછી સાદી બાંધ ફેશનમાં આવી છે. અને કબજાની અંદર કમખાનું રૂપાંતર છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબ મુજબ દાખલ થતું જાય છે. એટલે એમ કહી શકાય કે દુનીઆને કે' નથી અને વ્યક્તિને તો ન જોએલું બધું નવું છે. અથવા નવાનો મોઢ પોતાની અપૂર્ણતાને કે કદાચ અજ્ઞાનતાને અંગે હશે? પેટ ભરીને જમ્યા પછી ભાતભાતનાં પકવાનનો પણ મોઢ થતો નથી. પણ કોઇ કહેશે કે પેટ ભરીને જમી ઉઠ્યા હોઇએ તોએ કોઇ ફરસી ચીજ હોય તો તે ખાવાનું મન થાય છે. પણ એ બધાનો આધાર પોતપોતાની ખાવાની રીત ઉપર અને પોતાના મનના સ્વભાવ ઉપર છે, એમ કહીએ તો ચાલે.

અહીં કોઇને લાગશે કે વિષયને અંગે સહેજ આવતા આગવુંકે વિષયની આટલી ચર્ચા શી, તો મારે કહેવું પડે કે એમજ સહેજમાં આંખમાં આવી પડેલું કણું મોટું થઇ જાય છે અને ધમાલ કરાવી મુકે છે. આંખોને રાતી રાતી કરી દે છે. અહીં મારે કહી દેવું જોઇએ કે, જો કે, માનવને ત્રિય રત્નેકણું એની આંખમાં પડે છે નથાપિ તેનો ઉલ્લેખ કરવાનો મારો હેતુ

નથી. એને તો કણું કહેતાં પણ વિચાર કરવો પડે. એને તો આંખની કીકીમાં વસેલી જખીજ કહેવી પડે. સામે હોય તેનું જ ચિત્ર આયનામાં દેખાય તેમ જે વસ્તુ ચક્ષુની કે અંતર્યક્ષુની સામે હોય તેનું જ ચિત્ર કીકીમાં રમી રહે એ તો સહેજ સમજાય એવી વાત છે. એને કણું મ કહેતાં કીકીની જખી કહેવાનું કારણ એટલું કે કણું હાલે છતાં જડ હોય છે અને આ આંખને રાતડી કરે છતાં આંખને જોડે છે.

વળી કણું કહી શકાય એવાં બીજાં કમંસંજેગોનાં જમકલાંની પણ હું અહીં ચર્ચા કરવા નથી ઇચ્છતો. આપણે કહીએ છીએ ને કે ફાણું તો એને આંખમાં કણું જવું ખુંએ છે. જ્યારે સાચું માણસ આંખમાં આન્યાથી વધારે પડતું જણાવું હોય ત્યારે આમ થાય. પણ આતું કારણ તો એમ બને છે કે એને માણસ પારકું કે પ્રતિસ્પર્ધી માનવું હોય છે. જો એ પારકાને પોતાનું માની લે કે પોતાનું કરી લે તો એટલું દુઃખ ન લાગે. કહે છે ને કે કણુંએ આંખમાંથી ખસી જાય કે ઓગળી જાય એટલે પછી કે' નહીં. માત્ર પરાયા પદાર્થને ગાંળીને પોતાની આંખમાં સમાવી દેવા જેટલો ઉમળકો કે ઉખા જોઇએ. કોઇ કહેશે કે પરાયો પદાર્થ લોહા જેવો કે પથ્થરના જેવો કે અંગ્રેજ સરકાર જેવો કે કુમારિકાના હૃદય જેવો કણુ હોય તો પછી શું? અલખત, આ શંકાને સારુ મારી પાસે ટુરત 'જડતો' જવાખ નથી. પણ મારી સલાહ તો એજ થાય કે ક્રાન્તના પ્રધાન ક્લીમેન્શોની પેઠે-ન આશાવાદ, ન નીરાશાવાદની વ્યવહાર શીસ્તુશીનું અવલંબન [વધુ મારે જુઓ પૃષ્ઠ: ૧૧૨]

લેખક:

રા. ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા

અમારી શારદાપીઠમાં અધ્યાપક વિશ્વામિત્ર દર અઠવાડીએ ભારતના જુના ઇતિહાસમાંથી એકેક સુંદર વાર્તા કહેતા. આજે કે' પ્રેમની શીઘ્રમુશીપર ઉતરી પડેલા, તે ગઈ કાલે એમણે ગાંધીયુગ ઉપર બાપણુ કરેલું, એટલે એમને એકાએક એ યુગમાં બનેલો એક પ્રેમ કીરસો કહેવાતું જ રહ્યું. શરુઆતમાંજ એમણે જયવદન અને પુલખાળા નામે આજ શારદાપીઠમાં બહુલાં બે વિદ્યાર્થીઓની પ્રેમ-કથા છે એમ કહ્યું. અને પ્રેમકથા શબ્દ સાંભળતાંજ આખા વર્ગમાં એક અનેરો અણઅણાટ પ્રસરી ગયો. આગલી બેઠકે બેઠલાં સુરસિ, સુવર્ણા, કેતકી, કનક, હેમંત, પ્રદ્યોત અને સંજય તો સુપચાપ બેસી રહ્યાં - પણ પાછળની હારમાંથી તો મરિચિકા અને એની સાથે બેઠેલી રાશનઆરાએ તેમજ કામંદકી અને એની પડખે બેઠેલા બળવંતે, ચલ અને ફરેદુને, લક્ષ્મણ અને યુસુફે તો કે' છાનો ગણગણાટ પણ કરી લીધો. આ વિશ્વામિત્રની તો બહુ ચક્રાર આંખ, બહુ સમજ અને છેક સ્નાતક પરીક્ષા સુધી પહોંચેલા વિદ્યાર્થીઓ એટલે મિત્રો સમાન-એટલે પોતે પણ જરા કરગણીમાં મીઠું હસી લીધું ખરું, પરંતુ તરતજ એમણે ગાંધીયં અને જૈરવ ધારણ કયું, કે તરતજ આખો વર્ગ એકદમ એક ચિત્તે સાંભળવા તત્પર બની ગયો.

“જયવદન અને પુલખાળા આજ વસંત શારદાપીઠમાં બહુલાં પણ એ બે વચ્ચે વર્ગમાં બે વર્ષનો આંતરો. આ વસંત શારદાપીઠ ત્યારે એદરીન્ડન કાલેજને નામે ઓળખાતી. ગાંધી યુગના અંત ભાગમાંજ એક લખેસરીએ પોતાની સમગ્રી દોલત વિદ્યાપીઠની પુનરચના કરવા આપી. પોતાનું નામ જાહેરમાં ન મુકતાં એણે ફક્ત વસંત શારદાપીઠનું નામ રાખ્યું, તે ઋતુ સુચવવા માત્રજ; વસંત જેમ વિદ્યાર્થીઓ બહુ મળે તે ખીલે એટલું સુચવવા માત્રજ. અને તેથી તો એ વીશેની આદી' તકની પણ નથી ચોટી.

અને એ વખતનું સુખાષ્ટ ત્યારે આજે જુઓ છો તેવું સુખાષ્ટ ન હતું. હું જરા એ સમયના સુખાષ્ટનું એ ટુંકું વર્ણન કરીશ. કારણ કદાચ આપણી વાર્તામાં તેનો ખપ પડે. આ દેખાય છે એ પદ્મવ બંદર તે ત્યારે પાલવા બંદરને નામે ઓળખાતું અને પાલવા તે એપોલોપરથી અપભ્રંશ થઈને આન્યું હશે. અને આ જ્યાં તમે સરોજ કુંડ જુઓ છો, ત્યાં આગળ ફ્લોરા ફાઉન્ટન નામે પુઆરો હતો. ઘણું ભાગે '૩૦ ની સાક્ષમાં આજ વિદ્યાપીઠના છોકરાઓ તોફાને ચઢ્યા. અને એ ફાઉન્ટનને ભાંગી તોડી મેદાન કર્યો. ત્યાં શ્રી સરોજની નૈડુનું

બાવણું ધણે ભાગે '૭૫ ની સાલમાં મુકાયું', અને કુંડને ચારે છેડે જે ચાર પુસ્તકો લખને ઘુટણીએ પડેલાં બાવલાંઓ આને જુઓ છો એ તો છેક '૪૨ ની સાલમાં-જ્યારે શુન્દરાતીઓનું જોર અહીંની શહેર સુધારણા સમિતિમાં વધ્યું-ત્યારે મુકાયાં હતાં. એ ચાર કોનાં છે એ તો જાણો છોને-કે તે પણ તમારામાંથી ધણા નહીં જાણતાં હોય. પહેલું પેલી બાબુનું છે એ દેશજીનું ને બીજું એની સાથેનું 'ત્રીણાભાઈનું', 'ત્રીણું' તે ત્રિભુવનનું અને ચોથું 'અવેરચંદનું'--ચારે છેલ્લા યુગના રાષ્ટ્ર કવિઓ થઈ ગયા. એમાંનો પહેલો શુન્દરનાર ત્રિભુવન અને છેલ્લો શુન્દરનાર અવેરચંદ; અવેરચંદ તો છેક બહુ વૃદ્ધ થઈને શુન્દર્યો.

અને આને "સાગરપાળ" એ તે સમયે મરીનલાઇન્સ સ્ટેશનને નામે ઓળખાતું, અને "નરીમાન", તે ચચંગેટના નામથી ઓળખાતું. આને પહેલવ બંદરે જે મંગળદાર છે એ તે હમણાં નવો બંધાયો ને ત્યાં ગાંધી બાવણું મુકાયા પછી જાખલે તિલક ને દાદાભાઈનાં બાવલાં મુકાયાં. અને એ તો ઠીક, પણ ત્યારે આ દ્રામ આને જ અડધી લેંઘીઓ પહેરી અંગ્રેજો હાંકે છે, તે નહોતા હાંકતા. પણ આપણા દેશી-ઓજ હાંકતા; તમે એ ઇતિહાસ હજી ધણી ઝીણવટથી શીખશો ત્યારે એ બધી વિગતો જાણશોજ. આજનું અમદાવાદ કે આજનું સુરત અને એમાં રચાએલી, ચણાએલી, ચીતરાએલી, કાતરાએલી, કલાકૃતિઓ એતો બધી નવી સરળછે. એ પહેલાં એ ગામો તો ચીંથરેદાલ અને જીખડીખારસનેવા હતાં, હશે. આ અહીં આજ વિદ્યાપીઠમાં જ્યવદન અને પુલખાળા લખતાં હતાં. પરંતુ જ્ય અને પુલ બંને એક બીજને બાલપણથી

ઓળખે, છતાં અન્યોન્ય બોલવા પ્રસંગ તો છેક વિદ્યાપીઠમાં આવ્યાં ત્યારેજ આવ્યો હતો; અને તે પણ નહીં જોવા. બંને એકજ વર્ષ અહીં સાથે લેણેલાં. પુલ દાખલ થઈ તે વર્ષ અને જયે છોડ્યું તે વર્ષ. અને એક વર્ષમાં તો કેટલું લખે! તે સમયે તમે જે આટઆટલા લખો છો, બોલો છો એટલું સહેલાઈથી યુવક યુવતિથી લખાતું નહીં. આજે તમે સાથે સાથે બેઠાં છો એમ ત્યારે ખેસાતું નહીં. આ પહેલી હારમાં તો છોકરી-ઓજ ખેસતી અને છોકરીઓ પણ કેટલી? આ પહેલી હાર માંડ માંડ ભરાય.

જ્ય અહીંથી લણી ઇંગ્લેંડ 'મેરીસ્ટર' થવા ગયો. ત્યારે એ પરીક્ષા ત્યાં લેવાતી, અને જ્યના પિતા બ્રીટીશ સરકારના વફાદાર નોકર-એ સર સુખાની પદવીએ-એટલે તે સમયે આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર હતા. અને વફાદારીની સાંકળ દબ કરવાને જ્યને ઇંગ્લેંડ અભ્યાસ કરવા મોકલવા એમણે ઠીક ધાર્યું હતું. આજે તો ત્યાં કોઈ લખવા જ્ય એને આપણે હસીએ છીએ. પણ ત્યારે તો એ મોજો અને આખર વધારનાર પગલું ગણાતું, અને તે સમયે અહીં લખવાનાં સાધન-સ્થળ પણ પુરતાં ન હતાં. એ તો એ કાળજ બદલાઈ ગયો. એ લોકના જમાના પછીના જમાનામાં અહીંના યુવકોની ઉત્સાહ શક્તિમાં એક પ્રચંડ પુર આવ્યું--અને અહીંના લખેસરીઓના મનમાં પણ ઠીક રામ વસી ગયા, તે એક દાયકામાં એક જુદિશાળી અને સાહસિક યુવકોનું આજીવન ટાળું જગતમાં શિવિવજ્ય કરવા નીકળ્યું. એમાંથી મોટે ભાગે જર્મની ગયા. અને કેટલાક અમેરીકા, તથા જાપાન ગયા. અને કોઈ દીવાંસણી તો કોઈ ઇન્ડીયન, તો કોઈ વીજળીક દીવા, તો કોઈ ચરમાના કાચ, તો કોઈ કેમેરા-તો

કાષ્ટ કે એમ છેક. મોટાર બનાવવા સુધીના ઉદ્યોગ શીખી લાવ્યા, અને અહીં એકેકું ટાંચખાતું ખોલી ખેડા. અને એ પરાક્રમ જોઇને તો આખા દેશની આંખો ઉઘડીને આવે આ છેલ્લા પચાસ વર્ષની આપણી ઔદ્યોગિક ખીલવણીને પરિણામે તો આ અંદ્રદીવાઓ, ને સરસ્વતીસેખિની, ને રામનંદુ કવીનાઇન-ને ગોદરેજની સાઇકલ, ને રાકોડ ને વાઘેલાની ખંધુકો, ને ખીલ્લીમોરી-આનાં ઘડીઆળ ને આ દેશાઇ મોટાર ને વિદ્યુત મોટાર. ને અનિલ લહરી મોટાર-ને એમ કે સ્વદેશી વસ્તુઓ તમે વાપરી શકો છો. પરંતુ ત્યારે તો ડગલાનાં ભોરીઆં અને આ ટાંચણીઓ માટે પણ પરદેશ પર આધાર રાખવો પડતો. અરે અચાન તે કેટલું હશે, અને ત્યારની વિદ્યાપીઠો ને કેટલી અંધિર હશે, કે આ જાણે છે તે પુસ્તકો પણ પરદેશથી જાપાઇ ખંધાઇ આવતાં!

ત્યારે જય ગયો અને પુલ અહીં લણી. અને જય આવ્યો ને પુલ મણી રહી. એ ખેરીસ્ટર થઇ આવ્યો, એટલે આવ્યો નેવી તરતજ એના પિતાએ એક મોટી ઉબણી આપી. એ મેઘાવડામાં ઘણાં નેંણિતરેલાં, એમાં પુલ પણ ખરીસ્તો. અને પુલ અને જયે એ સંમેલનમાં પણ ઠીક ઠીક વાતો કરેલી. ખરી રીતે એ એ એક ખીજને ઓળખતાં ત્યારેજ થયાં.

જય અને પુલ બંને ઉચ્ચ કામનાં હતાં. જય તે રજપુત યુગમાં જયસિંહ કહેવાત, ને આઠાણ યુગમાં જયશંકર કે જયદેવ કહેવાત, કે જયમદલ કે જયચંદ પણ કહેવાત, અને પુલ, પુલ કુંવરી કે પુલકુંવર કે પુલાંદે-અને ઘરડી થતાં પુલકોર; પુલખા કે પુલી પણ કહેવાત. પરંતુ હવે તો જાણે

છાને કે એમ નામ ઉપરથી જાતિ, વણું ને કાળ સમજવાના વખત વહી ગયા. અને એ જમાનામાં પણ જાતિભેદ તોડવાને અત્ર તત્ર પ્રયાસો થવા માંડ્યા હતા, એટલે એ ખેના નામ ઉપરથી જાતિ વણું શોધવાની ઉપાધિમાં અત્યારે પડવાની જરૂર નથી.

હા, પુલ સુંદર હતી-અને કેટલી સુંદર હતી, એ જાણવાને તો તમે ઉત્સુક હશેજ. અને એ તમારી સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાને તો મારે સંતોષવીજ જોઇએ. ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજનૈય સિદ્ધાંતો યુગે યુગે પલટો લેતાજ જાય છે એ તો તમે જાણો છો ને? તેમજ કલાના અને સૌંદર્યના આદર્શ પણ સમયાનુસાર બદલાતા જાય છે.

આજે પુલખાળા એના સંપૂર્ણ વિકસિત અંગલાલિત્ય સાથે તમારી સન્મુખ આવી ઉભી રહે તો એને નમે સુંદર નહીં પણ ગણો કદાચ. પરંતુ એના જમાનામાં તો એ સુંદર ગણાય. સંપૂર્ણ સૌંદર્ય, પહેલી વાર, એ જમાનામાં ભાગ્યેજ કોઇનું ખીલતું. ક્યાં તો છોકરાંઓનાં ખાળજન થતાં, અથવા તો એમાંથી બચતાં તે, તે વખતના અયોગ્ય અને અશાસ્ત્રીય અંગ્રેજ અધ્યાસમાં ચુસાઇ જતાં અને એમાંથી બચેલા કંતાએલા શરીરવાળાને દુકડો રોટલો ખાવા મળે તે નોકરીના હાઉમાં પુરાં થતાં. તેમાં છોકરીઓ તો અકાળે અચાનાવસ્થામાંજ માતા થતી, અને કોઇ લણી ગણીને આગળ વધતી તો લોક દંપી ખાતું.

એ જમાનામાં, શહેરોમાં વસતી છોકરી-ઓ સુંદર ગણાતી; અને શહેરોમાં સૌંદર્ય ક્યાંથી ખીલતું તે તો ભગવાન જાણે! ત્યારે ત્યારની ઇંગ્લેન્ડની ખાંધકામમાં હવાના દુકાળ રહેતા, અને ગૃહજીવનમાં તેમજ

અને ખોટું શું કામ
કહું, કેંક ટેનીસ ને
ખેડમીન્ટન નામની
રમતો રમેલી, ને માતા-
તું શરીર ભરાઉ, તે
હજી એ કેં ઠીક લાગતી.

પરંતુ એનું શરીર
ગમે તેવું હો, એનો
સ્વભાવ વખાણવા
લાયક હતો. એ જન્મી
એ અગાઉની એકાદ
વીંશી પહેલાંની સ્ત્રીઓ
એને ઉચ્છૃંખલ અને
સ્વચ્છંદીજ ગણે. અને
તમને તો કાણ જાણે
કેવાંએ વિશેષજ્ઞાથી
વધાવે. પરંતુ એ જમા-
નામાં પુલ નીખાલસ,
તોરી, અને હીંમતવાન
ગણાતી. કેટલાક એને
'યોવન ગુમાની' પણ
કહેતા. કેટલાક એને
'જબરી' કહેતા, તો
કોઇ એને 'બાંધડ' અને
'પકડી' પણ કહેતા.

સરકારની શક્તિનું તાત્પર્ય હા તમે એક તોપ પુરતાં પણ નથી— વળી કોઇ એને 'છઠ્ઠી'
વિદ્યાથી જીવનમાં કસરતના અભાવા રહેતા —અને “કૂચેલી” પણ કહેતા. પણ તે
અને પુલ તે વળી એમાં અપવાદ શાની? સમયના લોકેનું માનસ કુદિત અને
પણ એ સુંદર હતી. એ સૌંદર્ય એના કલુપિત હતું.

વાળનું—વાળ ઓળવાની ઢબનું, એની ગોરી વળી એને કપડાં પહેરવાનોએ અચ્છો
ચામડીનું, એ લોહી વગરની ચામડીપરની શેષ હતો. પરંતુ, તમે આજે આ બના-
સ્વચ્છતાનું, એના ભણતરના અંગે આવેલા રસી ને કાશ્મીરી—મદુરા ને આંધ્રનાં—જયપુરી
જરા શરીરના ઠરસાનું—લુગડાં પહેરવાની અને જામનગરી લુગડાં પહેરે છે એવાંજ
સફાઈનું, શુદ્ધ ભાષા બોલવાની આવડતનું— એ પહેરતી. સારે અવસરે તો પાટણનાં

પરોળાં પણ પહેરતી. પરંતુ એ પહેરવામાં કેંક અસ્વાભાવિક એ હતું કે તમે આજે જે આ ખસમા ને સાડીઓ-ગણ ને છાયલો, શેલાં ને સાલ-પાથો પહેરા છો એ જેટલી કુદરતી રીતે પહેરા છો એટલી કુદરતી રીતે ત્યારે નહોતાં પહેરાતાં. પહેરાતાં તો એમાં મોટામ મનાતી, 'જે અમે સ્વદેશી પહેર્યું' હા. તમને હસવું આવે છે, પણ એવુંજ હસવું જેઓ આવાં શેલાં પહેરીને નીકળતાં તે સ્ત્રીઓને જોઈને આખી સ્ત્રી આસમને આવતું. કારણ ત્યારે મુખ્યત્વે ખધાં વિદેશી લુગડાંજ પહેરતાં. અને એ સંજોગમાં એકાએક આજે તમે રંગમેરંગી-ને રોજ રોજ નવી નવી ભાતનાં લુગડાં પહેરી લાવો છો એવાં લુગડાં મધ્યમ વર્ગનાં લોકથીએ પહેરવાં યોગ્ય એમ હતું નહીં. પુલના પિતા પાસે અસલ જગીરી પેસા સારો તે એ નવા નવા ખંગ કરતી તે એને યોગ્ય, અને એમાં એ શોભી પણ નીકળતી.

કરાવો ના. કરોડે અમારા પુરતી તોષો નથી.

જ્યવદનને પુલ માટે નાનપણથીજ લાગણી. પુલને એણે રમતી જોઈ હતી, પુલને એણે ખીલતી જોઈ હતી, એને નીશાળે જતી જોઈ હતી. એ જોઈ એ હરખાતો અને પુલાતો. વિદ્યાપીઠમાં આવી ત્યારે તો એ અત્યંત આનંદ મલકાતો. જ્ય હંગમેડ ગયો ત્યારે એના મનમાં એમ ખરું કે પુલ એ પાછો

આવે ત્યાં સુધી કુંવારીજ રહે, પરંતુ એ વાત એને એ રખરખમાં કહી શકેલો નહીં. એ બારીસ્ટર થઈ આવ્યો, અને પુલ કુંવારીજ રહી હતી, એ વાતની એણે આવતાં ખાતરી કરી દીધી અને એના આનંદનો પાર નહોતો. ઉભણી પ્રસંગે ખંને મળ્યાં, પણ ત્યારે કોઈએ લગ્ન સંબંધી જરાએ વાત કરી નહોતી. ત્યારે તો ખંને દેશના

અણુમુલ પાયા ન હોય એમ દેશસંબંધી કેટલીક રાજની ચર્ચા ગંભીર મુખે કરીને, છુટાં પડ્યાં હતાં.

એ ઉત્તણી પછી કેંકે સમય વહી ગયો અને બંને મળ્યાં-ન મળ્યાં-એટલામાં ગુજરાત આખામાં નવયુગનો ડંકો વાગ્યો. બ્રીટીશ સરકાર આમે લઢાઈ બહાર થઈ. એ ગુજરાત અશસ્ત્ર યુદ્ધ ત્રીલું, અને હીંદ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધોમાંનું સાતમું. જ્યોત્સના ઐતિહાસિક વિષય ઇતિહાસ હશે તેઓને આમાં વધારે રસ પડશે.

હીંદને સ્વતંત્રતા અપાવનાર ખેડૂતોનું એ યુદ્ધ હતું. આખા ગુજરાતના ખેડૂતો એક થયા હતા. ખેડૂત એટલે જગતનો તાતઃ ઉદાર, મહેનતુ પરગણું, હસમુખો, ટેકીલો, ને કુદરત સારી. એની વિદ્યા એજ બહે. એ પોથીમાંની વિદ્યા નહીં, આંખ, અનુભવ અને આંતરપ્રેરણાથી શીખાતી વિદ્યા. એ ખેડૂત ખુંદાઈ રહ્યા હતા. સૈકાથી એમનાં લોહી પીવાઈ રહ્યાં હતાં. કોઈ પણ સસ્તનત ઝુટવા અગાઉ પોતાનું તાંડવ નૃત્ય નાચીજ લે છે. બ્રીટીશ સરકાર વંદોળે ચઢી. ખેડૂતોને કળાથી, યુક્તિથી, વાક્યલયથી, છુટયા, રહેંચ્યા, મુંગા માર માર્યા. ત્રાસે યર યરતા, ભુખે ટળવળતા, અન્યાયે દલાઈ રહેલા, ખેડૂતો એક થયા, અને સરકાર સામે ગૌરવ ભેર એમણે માથું ઉંચક્યું. અને એ રૂઠે એટલે ધરતી રૂઠે. ખેડૂત બોલે એટલે ધરતી બોલે. ખેડૂતનો અવાજ એટલે ગાય, ભેંસ, બળદ, ઘોડા, મુંગાં ડોરનો, અલણ રાત દિવસ મલુરી કરતા નિર્દોષ મલુરોનો અવાજ, એ અવાજ એટલે સત્યનો અવાજ. કોણ એની વહારે ન ધાય? કોણ એને હીંમત ન આપે? કોની તાકાત કે એને લુટો ડેરવે?

કુલ-તોરી, છઠ્ઠી ફરેલી, કુલ વિના વિસ્વસ્યસેવિકા થઈ મદદે પહોંચી. ધણાંએ શ્રીમંતોનાં સંતાનોએ મદદ કરી. પણ એ તો પહેલીજ નીકળી. ભાગ્યે જ શુદ્ધિશાળી ને રૂપાળી એ સહેજે પડી આવી.

વિધિ પણ કેં આછો ચાલાક કુલખાળા સ્વયંસેવિકા એજ કરખામાં પ્રથમ ત્યાંનો સરસુખો. પ્રમાદધન તે વદનનો પિતા. એ જમાનામાં-એટલે પ્રમાદધનના પિતાના જમાનામાં સરસુચંદ્ર નામની એક નવલકથા બહુ લોકપ્રિય અને એ વખતના લોકો અને ત્યાં ચાલુ નવલોમાંથીજ નામ શોધી પાત સંતાનોનાં નામ પાડતા; કારણ એ અન્યાસજ ચાલુ વાતઓ. પુરતો રહેતો.

બ્રીટીશ સરકારના વિશાલ રાજ્યતંત્ર અનેક જાણુ ચક્રો પણ રહેતાં. મહાયકો સંચાલક તો અંગ્રેજોજ રહેતા, પણ જાણુચક્રોના કાંટારૂપે હીંદીઓ પણ રહે એ બધા વફાદારમાં ગણાતા. એમને પાંચ વર્ષે કોઈ ગામ જગીર તો શું, રાવ સાહેબ, રાવ બહાદુર, સર, કે. સી. એવી ઉપાધિઓ મળતી. આ હજી રતન માલોકજી સર અને ભૈરવનાથ કાળાભાઈ કસબજી આજે હયાત છે એ બે વ્યક્તિઓ વડવાઓ વફાદાર અને પૈસેટકે માત્ર પરંતુ એમના એ વડવાઓને આ ઉપાધિઓનો શુંએ મોહ લાગેલો તે એ મેળવ બધોએ પૈસો સરકારની ત્રીજેરીમાં ભેદ્ય, અને આજે આ છોકરાઓના નથી સુખે રાટલો ખાવાનો તો નથી રહ્યો, પરંતુ મહેનત મલુરી કરતાંએ પાર આવતો નથી અને એ સમયના સર તે આ સરની અ:

ચપ પડી છે, અને કે. સી. આઇ. ઇ.યુ. તો અપભ્રંશ ચપને છેક કસાઇની અટકને નામે ઓળખાય છે.

અંગ્રેજ સરકાર. વેપારી ધારણેજ રાજ્ય કરતી એટલે અકબર કે શાહજાહ કે ઔરંગઝેબ જેવી એ સુંદર રાજ્યનીતિ તો ક્યાંથીજ નાણે? એટલે આ ગૌણચક્રોમાં જે કે. હી. ડુ. એને તાણી તપાસીને રાખેલા તેમનોજ પહેલાં તો મરેા થતો. પણ આપણે બહુ આગ જઇએ છીએ.

પ્રમાદધન ત્રાસ વર્તાવતો. એ સરકારને કાને જુઠાણાં ભેરવતો, અને આંધળી સરકાર એવું ખરું માનતી, અને રૈયતને સહન કરવું પડતું. પ્રમાદધને જયવદનને પણ સરકારી જળમાં યુ'થી દીધો હતો. એ પણ એજ કર્ણામાં સંદેશસંત્રાહક તરીકે નીમાયો હતો. અને વળી 'પારીસ્ટર' એટલે સરકાર અવારનવાર એના કાયદાના ગાનની મદદ લેતી, એમ એનો ખેવડો ઉપયોગ થતો.

એકુતોની ઠેર ઠેર ડાવણી. ડાવણી, એકા, એતરા ને આશ્રમો. આગગાડીના એકાદ ગાઇલ દૂર એવી એક ડાવણીમાં પુલખાળા એકી કરે-કુલ, એનાં એક બે કુટુંબીજનો, એની એક બે સખીઓ અને મિત્રા ઘણે ભાગે તો એકેક ડાવણીમાં એકેકું નાનું મિત્રમંડળજ ગોઠવેલું, તે એજ કારણથી કે એકજ મિત્રધર્મના માનસે અને પરસ્પરના સહચારથી અને આંતરિક આંદોલનોથી-બળવવાની ફરજ હોંસભેર વિનાવિલંબે અદા થતી. અશસ્ત્ર સત્ય યુદ્ધક્ષેત્રનાં ઇતિહાસમાં આ નીતિ ડું તો માનુ છું કે પ્રથમ પહેલીજ તે સમયે ઘખલ થઇ છે.

અને એ ડાવણીને સંકેતનામે અપાતાં. એ ડાવણીનું નામ "પરબ." અને એ 'પરબની' ખરાબર સામે નજર પડેાંચિં એટલે દૂર જયવદને પોતાનો તંબુ નાખેલો. અને અહીંથી અરધા માઇલને છેટે ગામ. જય આઠેક દિવસથી અહીં આવી હશે હતો, અને રોજ સવારે જતાં આવતાં એકાદ વાર તો કુલને જુએ. કુલ પણ એને જુએ. જય હંમેશ માથું નમાવી જરી હસી રહે, પણ કુલ એની જરાએ દરકાર ક્યાં વિના ચાલી જાય.

એક દિવસ બપોરે કુલ આગગાડીના મથકે ગઇ. ત્યાંથી એ ખેચાર મથક દૂર જઇ સાંજે પાછી આવનાર હતી. એજ ગાડીમાં જયવદન પણ પ્રસંગવશાત્ નીકળ્યો. ગાડી આવી ને કુલ બેઠી. અને કુલને જોતાંજ જય પણ એની પાસેજ આવીને બેઠો.

કુલનું રૂપ વિકસ્યું હતું, ખુલ્લી હવામાં દોડાદોડને લીધે તાજગી પામેલું સરીર, સત્યને ઓથે લઢતાં તેજસ્વી બનેલું મુખ, અને એની હીંમતને લીધે દીપી નીકળતી એની અંગજટા-એ જોઇ કાઇ પણ કદે કે કુલનું સૌંદર્ય બમણું વધ્યું હતું. સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં લમતાં એવું સૌંદર્ય પણ સ્વતંત્ર રીતે ખીલ્યું હતું. ગાંડી ઉપડતાંજ બીજા બે તણ જણ પણ આવીને બેઠા. જય ધારત તો રોડબેર એમને ઉતરાવી ચકત એટલી એના હાથમાં તે સમયે સત્તા હતી. પણ એણે કૈંકવાર તો કુલનું નવું રૂપ જોવાજ કયું. અને પછી ધીમે રહી "કુલ." કહી બોલાવી. કુલ ત્યારે સ્વયં-સેવિકા ન હતી. શત્રુ સાથે લઢનારી સૈનિક ન હતી. શક્તિ પ્રદીપ્તા તોરી બાળિકા હતી. કુલે ફક્ત એ તરફ નજરજ ફેરવી. અને

એ નજર ફક્ત કોઈ પણ મનુષ્યને ડારવા પુરતી હતી. જ્યે ફક્ત એ જોઈ વંદનજ કર્યા—અને પુલે ગારવમાં જોઈ નમાવ્યું, અને નજર ફેરવી બેઠી.

કલાકની સુસાફરી પુરી થઈ. એ કલાક-ભર જયનું હૃદય ધબકી રહ્યું હતું. અનેક વિચારોએ એ મુ'ંઝાઈ ગયો હતો. પુલે તો એમની એમ-બારી બહાર નજર રાખી—મુ'ંઝી માનભેર બેસી રહી હતી. હઝારવાર જ્યે ખોલવા પ્રયત્ન કર્યો હશે, ને હઝારવાર એણે પડતો મુક્યો હશે.

અંતે બંને ઉતર્યાં. મથક બહાર ગયાં બંને વાહન શોધતાં ઉભાં. જ્યે ફરીથી એકબાર પોતાના વાહનમાં સાથે જવા મુશ્કેલી ને પુલે ના કહી. જ્યે સાહેબજી કરી અને કુલે જ્ય જ્ય કર્યા; અને બંને છુટાં પડ્યાં. ઓ પ્રભુ! હજી તો સાંજ કેવીક જશે ? ”

અધ્યાપક વિશ્વામિત્ર આટલું કહી જરા અટક્યા. જરા થાકવા હોય એમ લાગ્યું. સહેજ યમ્એ અમરથો ટોળ કરી જરા દસાવ્યા, પણ અમને સર્વને વાર્તા માટે ઉત્સુક જોઈ તરત પાછા ઉપડ્યા. એમણે કહ્યું કે જે લોકોને રસ ન પડતો હોય તે ભલે ઉઠીને ચાલ્યા જાય, પણ ખડમાંથી એકે ખસ્યું નહીં.

“ત્યારે સાંજ પડી. બંને પોતપોતાનું કામ પતાવી પાછાં કર્યાં. જ્ય તો ક્યારનો આવી આંટા મારતો હતો. એને કુલનું વર્તન અસત્ય લાગતું હતું. એના હૃદયમાં એ ડંખી ડંખી રહ્યો હતો. એ અરવચ્ચ જણાતો હતો.

ગાડી આવી અને બંને એક પછી એક બેઠાં. કોણ જાણે કેમ આ વખત બંને

એકલાંજ હતાં. અથવા તો જયના ત્રાસ ને ધાકથી એની સાથે બીજું કોઈ નહીં બેઠું હોય. પણ એવા એના ધાકથી ગભરાય એવી રીત ન હતી. ગમે તેમ-કેયળ અકસ્માત પણ હોય ! ગાડી ઉપડી. પુલે તો પાછી બહારજ નજર રાખી. જાણે ગાડીમાં કોઈ હેજ નહીં. અને જ્યે તરંગ વંદાવને આસ્માનમાં ચઢાવ્યાજ કર્યો. “શા કારણથી એ બોલે પણ નહીં ! ” “પહેલાં તો આવું નહોતી કરતી ! ” “મેં શું એનું બગાડ્યું છે ! ” અનેક વિચાર—અનેક સરવાળા અનેક બાદબાકી. કેં નિર્ણય પર આવી શક્યો નહીં.

પણ માનવ મનોવૃત્તિઓ પરથી ક્યારે કાણ જોઈ બેસે એનો શું ભરોસો ?

એણે એકાએક અદબ વાળી, ઉતાવળે કરેલો નિશ્ચય ખોલવા જતો હોય એમ લાગ્યું. એ ખોલતાં પહેલાં પુલ જોઈ રહી હતી તે બારી બંધ કરી—પાછી અદબ વાળી અને બોલ્યો : “પુલબાળા ! આનો અંત આણવોજ પડશે. શા કારણથી તું મારી સાથે ખોલતી નથી ? ” શરૂઆતમાં એણે તુંકાર વાપર્યો.

પુલ ટટાર થઈ આંખ ચમકાવી બેસી રહી.

“અને મેં તારું શું બગાડ્યું છે જે મારાં આવાં અપમાન કર્યાં કરે છે ? જાણે છે—કે દિવસથી મારા મનમાં એક વાત યોગાયા કરે છે : તને નીચાળે જતાં જોતો ત્યારથી કોલેજમાં જતાં જોઈ ત્યારથી તું બારીસ્ટર થવા ગયો ત્યારથી”—

અને ત્યાંજ પુલ તરફી ઉઠી.

“હું જાણું છું—શું છે તે. પણ બારી-સ્ટર થઈને આ ધંધો શીખ્યા. લુલ્હમગારને

મદદ કરવી. નિર્દોષને શીખાવવા. શરમ નથી આવતી? તમારી શું વાત છે તે હું જાણું છું. મને એટલી મુશ્કેલી ના સમજતા. પણ હું તમને કદી પરણવાની નથી.” આસાચ્છાસથી એની છાતી ઉછળી રહી.

જય ઘડીભર તો એ જોઈ રહ્યો. અને એનો ક્રોધ વધ્યો. એની સપાના મદે એ ઘેરાયો અને ધુરકયો. “કુલ! નાહક શ્રીંશં શાં મારે છે? તને જરા સરકારની શક્તિનું જ્ઞાન છે? તમે કેની સાથે બાય બીડો છો? તમે એક તોપ પુરતાં પણ નથી—”

“ડરાવો ના. કહો કે અમારા પુરતી તોયો નથી.”

“મારે એ વાદવિવાદ નથી કરવો. કુલ! હું તને પરણીશજ. બાલપણથી મેં તને મારા અંતરમાં પુરી રાખી છે. મારું જીવન તારા વિના નકામું છે. મારે એ એમ કુલધાણી નથી કરવું. મારો હક્ક છે.”

“પહેલાં રૂપતને કુલધાણી કરવા નીકળ્યા છો, તે બંધ કરો પછી પરણવાની વાતો કરજો.—અને હક્ક! શાનો હક્ક! મને પરણવાનો—કાણે આપ્યો? તમારા મનમાં તમે તો ગમે તે હવાઈ કીલ્લા બાંધો—મારે શું—હું કોઈને પરણવાની નથી—તમને, તમને તો નહીંજ” અને એના ખભાં ચઢ્યાં ને ઉતર્યાં—દીપ્તિ બારી ઉતારી, અને બહાર જોવા માંડ્યું.

“કુલ! શું થશે એ જાણુ છે? હું કોઈ વાત અધુરી મુકતોજ નથી.”

“શું થશે?—જેલમાં નાખશે, ગમે તે બહાને—બાપલા બની—અથવા મારી નાખશે—બીલું” શું? ધરતીમાં એટલી તો મારે માટે જગ્યા છે: અને યાદ રાખજો: આ રાજ્યદારી પુદ્ધ નથી. તમારી સામે તો સામાજિક પુદ્ધ થશે. તે મને પણ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૧૬]

કાણુ કુલ? તારો રુમાલ લેવા આવી છું—

તું ને હું

લેખક:

રા. રમણીક કીસનલાલ મહેતા.

તું છે શરદ નિશાકર પ્રભુવર ! હું છું દીન ચક્રાર :
 તું ધન ઘેર ઘટા પાવસની હું ધન-પ્રેમી મોર.
 હું છું જલકણ કુદ્ર વિભુ ! તું છે વિસ્તૃત વારીશ :
 હું છું અનુચર તુમ્હ એક, તું અખિલ વિશ્વનો ઇશ.
 તું સુખદાયી નન્દન કાનનમાં, હું છું એક વિહંગ :
 તું દીપક આલોક પૂર્ણ તો હું મરનાર પતંગ.
 હું છું અવગુણધામ નાથ ! તું છે ગુણ ગણ આધાર :
 તું નિમ્જલ નિષ્કપટ કિન્તુ હું છું અતિ ધૂર્ત લમાડ.
 હું છું પ્રભુવર આત્મમંજરી : તું છે સરસ વસન્ત :
 હું છું સ્નાન્ત-રસસીમ કિન્તુ તું સીમારહિત અનન્ત.
 છે ચિન્તામણિ ચાર પ્રભો ! તું : હું છું દીન-મલીન :
 છે સ્વાધીન પરમ જગ નાથક ! હું નિતાન્ત અધીન.

સાહિત્યપોષિતિધિમન્વનોર્ભ

कर्णामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः।

यदस्य दैला इव हृष्टनाय

काव्यार्थवीराः प्रणुणामस्तु॥

(વિક્રમાદિત્યચરિત ૧-૧૧)

થોડા દિવસ ઉપર ‘શુજરાત’ માસિકની વિદ્યુતી તન્ત્રાધિકારિણીએ એક વિષય પ્રસ્ન મહેને પૂછ્યો: “પ્રેરણા (=Inspiration) અને અપહરણ (સાહિત્યચોરી) એ બે વચ્ચે ભેદ મર્યાદા શી હોઈ સકે?” મુંઝવણના વાક્ય વડેજ ઉત્તર આપ્યો: ‘એ પરીક્ષકો તરત પકડી સકે.’ એ ભેદ વિશે કાંઈક વિસ્તારથી અદ્ય વિસ્તારથી-લખવાને લલચાશે છું. “પાટણની પ્રભુતા” અને “શુજરાતનો નાથ” એ વાર્તાયુગલમાં ક્લેત્ર કથાલેખક દૂમામાંથી લારોભર ચોરીજ થઈ છે, એ શુજરાતી વાર્તાલેખક “ચોર શિરોમણિ” છે-એમ એક સાહિત્યોદ્યાનમાંના વિવેચનવિભાગમાં જોગેલા બાલપાદપે આલેપ મૂક્યો હતો;

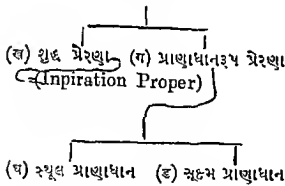
અને એ આલેપના સમર્થનમાં દૂમા અને ઉક્ત વાર્તાયુગલમાંથી સમાનાન્તર (Parallel) જીતારા પણ આપ્યા હતા. આ આલેપ વિશે આજ કાંઈ ત્યોમતદારના વકીલ ધવાની મહેને ઈચ્છા નથી. માત્ર એટલુંજ કહીશ કે એ Parallel જીતારા શબ્દશઃ Parallel જ હતા; કેમકે Parallel Lines are those that do not meet, સમાનાન્તર લીંદીઓ કદી પણ એકત્ર મળતી નથી. આ અર્થમાંજ એ જીતારા Parallel, સમાનાન્તર, હતા.

મહારે તો આજ ઉપર સૂચવેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર કાંઈક પૃથક્કરણ કરીને રજુ કરવો છે. તેથી ઉપરનાં વચનો માત્ર પ્રસ્તાવનારૂપે મૂકીને હવે આગળ આણું:

પ્રેરણામાં એ પ્રકારનો સંભાવેશ થાય છે. એ બે પ્રકારનું વિભાજક તત્વ પ્રેરક મૂળનું સ્વરૂપ છે. પ્રેરણા ક્યાંથી આવી? એ પ્રશ્નના ઉત્તર ઉપર એ વિભાગનો આધાર છે. કવિમાત્રને પ્રેરણા આપનાર કોઈ જૂઠ

દિવ્ય શક્તિ છે. અમૃતા પ્રાત્મનઃ કલારૂપ દેવી છે, એ જોતાં એ પ્રકારે પ્રેરિત કૃતિમાં ચૈત્ય'ને સંભવજ નથી. પ્રેરણા આપનાર અન્ય કોઈ માનવ કલાકાર, કવિ, હોય ત્યાં ચૈત્ય'ને અવકાશ છે, અને નથી. એ માનવ-લબ્ધ પ્રેરણા, વીજળીની શક્તિ પેઠે, માત્ર પ્રેરક શક્તિરૂપમાં જ અટકે તો ત્યાં ચૈત્ય'ને અવકાશ નથી. પરંતુ માનવલબ્ધ પ્રેરણા પ્રેરિત કૃતિની સ્વરૂપધર્તનામાં ઉપાદાનરૂપજ હોય, ત્યાં ચૈત્ય' પ્રવેશ કરે છે. પછી તે ચૈત્ય'ની ઉત્કટતા અથવા સૂક્ષ્મતા ચારના ચાતુર્ય પર આધાર રાખશે. આ દર્શન અહિં વિભાગદ્વક્ષના રૂપમાં મૂક્યાથી હસ્તામલક અનુભવ થશે.

(ક) પ્રેરણા (Inspiration)

આ પ્રકારોમાંથી (ચ) વાળા પ્રેરણા દિવ્ય ભૂમિમાંથી કવિના આત્મામાં સાક્ષાત આવે છે. (ગ) વાળા પ્રેરણા અન્ય કવિની પાસેથી આવે છે; (વ) વાળા પ્રેરણા કાવ્યકૃતિની દેહધર્તના કરનારી ઘોવાથી ચૈત્ય'ની ઉપાધિની ચોખ્ખતા ધારે છે; (ઙ) વાળા પ્રેરણા કવિત્વને

માત્ર આરંભનો ધડકો આપી વિરમે છે, અને તેથી ફક્ત થતી કવિત્વગતિ સ્વયંભૂ કૃતિ જેવીજ કૃતિ ઉપજાવે છે.

કેટલીક વાર-વિરલ પ્રસંગે-એમ પણ બને છે કે જે ભિન્ન ભિન્ન સ્થળકાળના કવિ-યોની સ્વયંભૂ કૃતિયોમાં અનપેક્ષિત સામ્ય દેખાય છે; અને તે માટે ખુલાસો એટલોજ સંભવે છે કે કવિત્વનું આધનિદાનરૂપ અરણ્ય આખા જગતને માટે સહિયારું છે. અને માનવહૃદયના ઘટક અંશ આખા વિશ્વમાં સમાન છે; અને તેથી કવચિત્ એ રીતિના સાદસ્યચમત્કાર અળકે છે. એક કવિ ખીજા કવિની કૃતિથી કેવળ અભ્યુષે ઘોળને આમ ચમકારા સાહિત્ય-વ્યોમમાં વિરલ તારકરૂપે ચમકે છે, આ પ્રકારનું નામ સંવાદ કહીશું. ધ્વનિકારિકા કારે કહ્યું છે: સંવાદાસ્તુ ભવન્તેવ વાહુલ્યેન મુનેષસામ્રા||

ઉદાહરણોથી આ ચર્ચા સુગમ થશે. માટે થોડાંક શુદ્ધ પ્રેરણાનાં ઉદાહરણો રજૂ કરું છું.

દુષ્યન્તે શકુન્તલાને વફકલ પડેલી દોડી તે વખતે તોના હૃદયના ભાવ મહાકવિ કાલિદાસે આમ અપૂર્વ વાણીમાં દર્શાવ્યા છે:

સરસિજમનુવિદં શેવલેનાપિ રમ્યં
મલિનમપિ હિમાંશોલ્લેક્ષ લક્ષ્મીં તનોતિ ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मयुराणां मण्डनं नाकृतोनाम्

કમલ મંથુર લાગે શેવલે વીંટયું તોએ,
મલિન પણ કલકે ચન્દ્રની કાન્તિ સોહો.
મનહર અદ્દશી આ મુન્દરી વફકલે છે,
મંથુરી મુરતને, કહો, શું ન ભૂપા બને છે ?

આ લાવ માનવહૃદયમાં અપૂર્વ નહિ
હોય; પરંતુ એ લાવરૂપી મૌલિક વિશ્વ-
સમુદ્રમાંથી ફળી મારીને કાઢી લાવીને
તેને અપૂર્વ કલ્પનાનો ઓપ કવિશિરોમણિ
કાલિદાસે આપ્યો છે, તે સાક્ષાત્ દિવ્ય લોક-
માંથી મળેલી પ્રેરણાને બળે જ. આ પછી
કોઈ અન્ય કવિ આ કલ્પના અને વાણીને
ઉઠાવ કરે તો તે ઉઠાઉગીરજ ગણાય,
અથવા તો મૂખ તો ખરો જ. એક જણે
કહ્યું છે કે : “જે કવિયે મુખને ચન્દ્રની કે
કમળની ઉપમા પેલવેલી આપી તે પ્રતિભા-
શાલી ખરો, પણ તેના પછી બીજાએ
તેનો ઉપયોગ કર્યો તે મૂખ !”

શેકસપીઅરનું એક સાદું પણ અપૂર્વ-
સુંદર વચન હોય :

Yon silver beams, sleep they less
sweetly
On the cottage thatch then on
the dome of kings?

(ગીતિ)

ચેત્રાં રજત કિરણ જો!

રાજે છે રાજમન્દિરે જે'વાં,

મધુરી નિદ્રા લેતાં,

પણુંકુટીણપરે શું નહિ લેવાં?

શુભરાતના અનુષમ કવિ સ્વ. મણિશંકર
ભટ્ટના બેજ ઉઠાહરણો લખ્યે :

ક્યને ચન્દ્રિકાના માધુર્યદર્શનમાં સહજોગી
કરવાના મનોરથથી તેને પુકારતી દેવયાની-
ના કણ્ઠસ્વરનું વણું ન :

લંબાવેલા સ્વર મધુર આ બ્યોમમાંહે ફરે છે,
પુષ્પે પુષ્પે વિટપ વિટપે નૂતન શ્રીહરે છે;

ન્હાનાં ન્હાનાં વણુ ધરી શકે

શાધતા એ દિશામાં,

રેલતા એ રતિ વિવિધ શી

કેં શશીની નિશામાં.

મધુર સ્વર બ્યોમમાં ફરતાની કલ્પના
કદાચ અપૂર્વ નહિ હોય; પરંતુ એ સ્વર
પુષ્પોમાં અને વિટપોમાં નવીન શાલા ભરવા-
ની કલ્પના બેશક અશ્રુતપૂર્વ છે. પુષ્પોનું
સૌન્દર્ય, વિટપોની શાલા, સર્વને પ્રત્યક્ષ
થાય; ઉચ્ચ ઉદ્ગાર કરતી મુઠ્ઠ બાળાના
મધુર સ્વર બધાને સંભળાય; પણ એ બંને
સૌન્દર્યના પદાર્થ વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ,
નવીન સૌન્દર્યધાન, એ દર્શનમાં કલ્પનાની
સૂક્ષ્મ પ્રવેશશક્તિ વડે તથા આ કલ્પનાને
સુધટિત સ્થિર વાણીમાં પ્રગટ કરવાની ખૂબી
વડે આ વણું નિરંજન બન્યું છે.

આમ પુકારતી દેવયાનીનું વનમાં બમણું
પણુ કવિયે અપૂર્વ શક્તિથી વણુંબું છે :

તરે જે શાલાથી

વન વન વિશે બાલ હરિણી,

સરે વા જે રીતે

સુરસરિતમાં સૌમ્ય કવિણી,

કરે હેતું જ્યોત્સ્ના બમણું,

બમણું જયહાં અટકતો

શશારક પ્રેક્ષીને સુભગ

મણિ સેથે બબકતો !

આહિ પૂર્વાર્ધમાંની ઉપમાઓ સચોટ છે,
છતાં હેમાં નવીનતા કોઈને કદાચ ના જણાય;
પરંતુ ઉત્તરાર્ધમાંની સૂક્ષ્મ ઉપપ્રેક્ષા અપૂર્વ
સુંદર પ્રતિભાનું જ ફળ છે; ચન્દ્રનો દેવ-
યાનીના કેશમાં ગૂંથેલા મણિ જોડે જે નિકટ
પરિચય જેવો સંબંધ કરાવ્યો છે, તે

પરિચયને પરિણામે (પરિણામે? કે કુતૂહલથી પ્રથમ પ્રવૃત્તિ કરનારા ચન્દ્રની ઉત્સુકતા દર્શાવનારી કૃતિ સારું) ચન્દ્ર પોતાની વ્યોમગતિમાં અટકતો કપિની રસિક પ્રતિભાજી જોઈ સહે અને ખતાની સહે.

રા. બ. ક. ઠાકોરની કૃતિમાંથી એક ઉદાહરણ:

ચોઢો ચોપટ, જનનિરંજની
એ હજે નીંદ્રાજો:
ચોઢો ચોપટ, રંજનિરંજની
એ જુલે સ્વપ્નમૂલે:
ચોઢો ચોપટ, જનનિરંજની
શાન્તિમાં નાથ શુભ:
ચોટો ચોપટ, ધડી પછી જોગે
જો પિતાશુ સ્વકુન્જ.
(‘લણુકાર’: પૃ. ૩૫)

બાલકના હાલેડાના સાદા શરીરમાં ભ્રમીર ધ્વનિના દર્શન કરાવવાનું સામર્થ્ય ૧. ક. ઠાકોર જેવું બીજા કોઈમાં પાગ્યે જડશે. અને એ કારણથી, તેમજ સ્તુતિ શુણ્ધી, આ પંક્તિઓમાં કવિત્વ ૥૬૫૫ પ્રેરણાલબ્ધ જણાશે.

નરસિંહરાવમાંથી એકજ ઉદાહરણ :

છે માનવી જીવનની ધટમાળ હેવી,
દુઃપ્રધાન સુખ અહમ થકી ભરેલી,
તો એ કટુત્વ હરતાં સુખખિન્દુ યોગે
ચાએ જ સહ કંઈ જીવન મૃત્યુલોકે.
અંધાર કેરી ધનશામળી પાંખ એક,
તારાતણી ઝળકતી વળી અન્ય છેક;—
એ પાંખ એહ ધરતો મુજ આત્મપંખી
હોડ્યો જશે અમરભૂમિ સુદૂર ઝંખી.
(‘હૃદયવીણા:—‘શુકતારા’; અન્ય એ શ્લોક)

અન્ય સ્થળે પ્રાણાધાનનાં ઉદાહરણો મળશે અને તે થોડી વાર પછી અપાશે; પરંતુ આ શ્લોકમાં અપરંપરિત પ્રેરણાનું દર્શન થશે એમ આશા છે.

ચાલુ યુગમાંથી એકજ ઉદાહરણ ઉત્તમ પંક્તિનું આપું:

તું મહાકાવ્ય થઈ વિશ્વ વ્યાપી રહ્યો
ત્હાં વળી કવિત્વ શું કુંડું હું?
અખિલ બ્રહ્માણ્ડ રસરાજ રેલી રહ્યો
રસતણી વાડકી શું ધરું હું?
સૃષ્ટિ શણુગારી અદ્ભુત અલંકારથી,
વાગ્-અલંકાર ત્હાં વ્યર્થ ભાસે,
મોહ નથી કાવ્યનો, માત્ર જીવી રહ્યો
તુજ મહાકાવ્યની એક આશે.
—હરિહર ભટ્ટ.

શુદ્ધ પ્રેરણાનાં આટલાં ઉદાહરણો બસ થશે. હવે પ્રાણાધાનનાં ઉદાહરણો લઈએ. પ્રથમ સ્થૂલ પ્રાણાધાન જોઈશું:

કવિ દલપતરામના ‘આશુનું વણન’ એ કાવ્યમાં એક શ્લોક આ છે;
તિથિ પૂનમે શોભીતા સાંઝટાણે
બન્યા ઘટ એ સ્વર્ગ ને સોમ બાણે;
દોરે દેવહાથી કહે કાંઈ કેવો,
દોરો આજ આશુ ગિરિરાજ હવે.
(‘દલપતકાવ્ય’ ભાગ બીજો, પૃ. ૨૮૭)

આ ઉત્પ્રેક્ષાકન્પનાની સાથે માધના ‘સિંધુપાલવધ’માંનો નીચેનો શ્લોક મુકો:

उदयति विततोर्वरास्मिन्जा—

वह्मिरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।

बहति गिरिरयं विलम्बिघण्टा—

द्वयपरिवरितवारणेन्द्रशोमाम् ॥

(સર્ગ ૪, શ્લો. ૨૦)

૨૫૦૮ છે. માધ કવિના રેવતકર્પવતના
આ વર્ણનનું લગભગ પૂર્ણ પ્રતિબિમ્બ
દક્ષપત્રકવિએ આશુના વર્ણનમાં પાડ્યું છે.
લગભગ—કહેવાનું કારણ: માધનું વર્ણન
પ્રભાતસમયનું છે, દક્ષપત્રકમે સાંજનું કર્યું છે;
વરગેન્દ્ર (==મોડો હાથી) દક્ષપત્રકમાં
દ્વિત્વાર્ણ (પન્દરો હાથી; દેવહાથી) બની
ગયો છે, -બ્રમથી કે ભુદ્ધિપુર:સર તે કળવું
કહ્યું છે. ચોર પોતાની પાછળ પોતાનાં
પગલાં ઢાંકતો જાય છે તેની આ કૃતિ અણીશું
કે કેમ? રાજશેખરની વિદુષી પત્ની અવન્તી-
નું દેરી તો આ પ્રકારના સર્વેશ્વરને કામ્ય
ગણે (કાવ્યમાંમાં, ૫૦૬ ૫૭ જુલો). પરંતુ
આ અર્થદરણમાં મૂળની કલ્પના અદ્વરની
અદ્વરજીવિપાડેલી છે તેથી, રૂપાંતરકૃતિમાં
અર્પવંતાની, પ્રતિભાવિલાસની, બિનતા છે
તેથી, આ કૃતિને અપહરણરૂપે જ લેખીશું,
અને સૂક્ષ્મ પ્રાણાધાનના વર્ગમાં ઉત્કટ
ઉદાહરણનું જ સ્થાન આપીશું. આમ જતાં,
એટલું તો ન્યાયને ખાતર કહેવું જોઈશે કે
દક્ષપત્રકમાં આ અપહરણ ચૌધની જ્ઞાતિથી
નથી થયું; અન્યનું ગમી ગયેલું પોતે સંધરી
લીધું; જેને જાણવું હોય તે જાણે, જે ન
જાણવું હોય તેને ગાંઠે ખીચડી બાંધીને
કહેવા જવાની પણ જરૂર નહિ;—આ
પ્રકારની બિલાડી, નિખાલસ, જ્ઞાતિથી કરેલું
અપહરણ આ લાગે છે.

આ બચાવ એ કવિના કુલદીપક વિશે
કરાય એમ નથી; હેનું ઉદાહરણ આપું:

“ધન્દુ કુમાર” અંક બીજાના પ્રવેશ
બીજામાં કાન્તિકુમારી વનદેવીના શરીરજોડાય
વિશે કહે છે:

“તે પાટલી ઉઝાળતાં પગલાં

તો જાણે શરમાતાં સસલાં. (૫૦૬ ૩૮)
આ મધુર કલ્પનાની સાથે નીચેની એક
અંગ્રેજી કાવ્યની પંક્તિઓમાંથી કલ્પના મુકી
જોઈએ:

Her feet beneath her petticoat
Like little mice stole in and out.

(“Ballad on a Wedding,” by
Sir John Suckling.)

ચતુર રૂપાંતર જતાં અપહરણ તરત પકડા-
ધ આવે છે. Petticoat (ચણિયા)ને
બદલે ‘પાટલી’ (સાડીની પાટલી), અને
Mice (બીંદર)ને બદલે ‘સસલાં,’ એ
અંશે મુકીને પગલાં ઢાંકવાની કૃતિ પગરૂ
કાઠનારની આગળ નિષ્ફળ નીવડે છે.
એવું કવિમાંથી એક બીજું દર્શન કરીએ:

હળવે હાથે તે નાચ! મહીડાં વહોવાજો,
મહીડાંની રીત્ય -હોય હાવી રે લોલ કુવ.
ગોળા નંદાશે, નાચ! ગોળા જંદાશે, નાચ!
ગોળાંની માળા તૂટશે રે લોલ.
ગોળા નંદાશે તે ગોરસ વહી જશે,
ગોરીનાં ચીર પણ ભીંજશે રે લોલ.
હળવે હાથે
-હાનીશી ગોરસીમાં જમનાજી બિજશે,
હેની ન નાચ! દોરી રાખો રે લોલ;
-હાનીશી ગોરસીમાં અમૃત દારિયાં,
હળવે બિલાડી નાચ! ચાખો રે લોલ.
હળવે હાથે”

આ કાવ્યના સૌન્દર્યથી મુગ્ધ થઇને મહે
હેને અસાધારણ રુગ્મિતિ વિષય બનાવ્યું
હતું; ૧-હેનું અપહરણ સ્વરૂપ તે વખતે

૧. ‘વર્ણવ,’ માધ સંવત ૧૮૮૪, ૪૦૬ ૧૭;
મહારા લેખની તારીખ ૧૨-૧-૨૮.

મહારી જાણમાં નહોતું. એ અણધાર્યું પ્રગટ થયું. તે હેમ્પર-ડીસેમ્પર, ૧૯૨૭ ના “સમાલોચક” નો અંક તા. ૬-૧૨-૨૮ ને કિવસે પ્રસંગવશાત્ મહારા હાથમાં આવ્યો. હેમાં ‘મધરાતનાં મનન’ નામના લેખમાં (પૃષ્ઠ ૭૪૭-૭૪૮ મે) નીચેનું લોકગીત (રા. ન્હાનાલાલના પ્રસ્તુતગીત ભાગ સાથે સરખાવવાનું કહીને) ચૂકેલું છે:

હળવા હળવા તાણો છખીલા,
નંદાશે મહીડાંની ગોળા રે લોલ,
નંદાશે ગોળા ને ઉડશે છાંટા,
નવરંગ ચૂંદડી ભીંજશે—

આ વિશે વિશેષ અન્વેષણને પરિણામે રા. અવેરચંદ મેઘાણીએ પ્રગટ કરેલા “રઘિયાળી રાત્ર” ભાગ ખીજનાં પૃષ્ઠ ૫૯-૬૦ માં ‘મહીમંચન’ નામના લોકગીતમાંથી પગેરાની ભાળ લાગી. એ લોકગીતમાં નીચેની પંક્તિઓ વચલા ભાગમાં છે:

હળવા હળવા તાણો છખીલા,
નંદવાશે મહીડાંની ગોળા રે લોલ;
નંદવાશે ગોળા ને ઉડશે છાંટા,
નવરંગ ચૂંદડી ભીંજશે રે લોલ.

રા. ન્હાનાલાલની ચર્ચાવિષય કહી આ ઉપરથી કલાયુક્ત, ચાતુર્યયુક્ત અપહરણ છે. હેમલે ઉમેરેલી છેવટની ચાર પંક્તિઓની

નવીનતાથી અપહરણદૂષણ હુત થતું નથી. આ વિશે કાંઈક વિસ્તારથી ચર્ચા લખીને ‘વસન્ત’માં મોકલી છે. એટલે અહિં પુનઃ સ્ક્રિ નહિં કરું.

આ કવિને પગલે પગલે ચાલનારા મિ. ખખરદારનાં અપહરણો થોડાંક જોઈએ છે આદિ કે અન્ત ન જગમાં કાંઈતો

જે નહિ માગે અશ્રુ કેરું મુક્ય જો,

અન્ય તણા દુખમાં છે જન્મ જ આપણો
તે નિજદુખમાં ખનવું આખર ઘૂળ જો;
તો તે સુન્દરતા શોધું ક્યાં આજ રે.

(સંદેશિકા: “મધુરી”)

‘કૌમુદી’કારે આપાઠ ૧૯૮૧ ના અંકમાં આ અપહરણનું મૂળ નીચે લખુ’છું તે આપું છે.

Nothing begins and nothing ends,
That is not paid with moan,
For we are born in others' pain
And perish in our own.

(Franois Thompson: “Daisy”).

આ ઉપરાંત ખીજાં અનેક અપહરણો “કૌમુદી”ના એજ અંકમાં આપ્યાં છે. (પૃષ્ઠ ૧૮૨-૧૮૪); તે વિસ્તારને લયે અહિં હું જિતારતો નથી.

(અપૂર્ણ).

કાટોલ

કાટોલ પાઉડર કીડી, માકડ, કંસારી વગેરે જંતુઓનો નાશ કરે છે. કાટોલ સ્ટીક્સ અને કોષલ મચ્છર, માખીનો નાશ કરે છે.

પાઉડર કી. ૬ આના ૩ખીના.

સ્ટીક્સ કી. ૧૩ આના ૩ખીના.

એન્ટ:—એ. એચ. નાસરની કૃપની,

પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

તંત્રી સ્થાનેથી

નદીઆદ પરિષદ

નદીઆદની પરિષદ આવી અને ગઇ. કેટલા તેને સફળ કહે છે. કેટલાક તેને નિષ્ફળ કહે છે. કેટલાક બંધારણપક્ષને ગાળો દે છે, કેટલાક વિશ્વંસ પક્ષને નિંદા છે.

મારી દષ્ટિએ નદીઆદની પરિષદ સફળ કહી શકાય.

પરિષદમાં અવ્યવસ્થા હતી, લોકોને પાણી ન મળ્યું, કેટલાકોએ સ્વધામનું અભિમાન બેઠક દેખાડ્યું, કેટલાકોએ વિનયની મર્યાદા ઝોળંગી: આ બધી વસ્તુ ગૌણ છે. પરિષદ એક થંભેલો છે, જે દિવસના રસ માટે ભેગા કરેલા ગામના દરેક પ્રકારના ઉત્સાહી-ઝોની મેદની છે. તેમાં આવી વસ્તુઓ તો હોય. પણ એટલું તો કહેવું જોઈએ, કે સાધારણ રીતે સાહિત્યમાં રસ નહીં લેનારા નદીઆદના કાર્યકર્તાઓએ અદ્ભુત જહેમત ઉઠાવીને કામ કર્યું હતું. તે તો સેવાભાવે પ્રેરાયા હતા, એટલે અભિનંદનને યોગ્ય જ ગણાય.

નદીઆદની પરિષદ સફળ થઈ, તે બે રીતે. મુંબાઈની પરિષદ પહેલાં પરિષદમાં રસ લેનારા ગણ્યાગાંઠ્યા હતા; અને જે થોડા

ધણી રસ લેતા તે બે પાંચ વસ્તે બે પાંચ મહીના કે બે પાંચ દિવસજ રસ લઈ વિરામ પામી જતા.

પરિષદ મંડળની ભાવના સતત ઉત્સાહની છે અને મુંબાઈમાં પરિષદ મંડળ સ્થપાયા પછી એ ઉત્સાહ ભિન્નભાવે કે વેરભાવે ચિરંજીવ બન્યો છે. કેટલાક ગ્રહસ્થો પરિષદ મંડળનો વિશ્વંસ કરવાને બહાને પણ ઉત્સાહ રાખી રહ્યા અને છેલ્લી વારે ઉત્સાહ એટલો વધ્યો

કે જે ગામ અનેક વર્ષો થયાં પરિષદ ભરતી કે નહીં તેનો વિચાર કરી રહ્યું હતું તે પંદર મહીનામાં બીજી પરિષદ ભરવાને તત્પર બન્યું. એમ પણ સાંભળ્યું છે કે કેટલાક ગૃહસ્થો જાહેર મત કેળવવા ગામે

એક અગત્યની વાત

‘ગુજરાત’ માસિક સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર હવેથી નીચેના શીરનામે કરશો :

વ્યવસ્થાપક ‘ગુજરાત’ કાર્યાલય
૬૯, મહેન્દ્ર મેન્શન, એસ્કેનેડ રોડ,
મુંબાઈ ૧.

ગામ ફરવાના છે. સાહિત્ય માટે સતત ઉત્સાહ કેળવવાનો પ્રારંભ જે મુંબાઈમાં કરવામાં આવ્યો તે આમ નદીઆદથી વધ્યો.

એક ભાવના કે સંસ્થાના ઇતિહાસમાં ક્ષણિક સંમેલનનો હીસાખ નથી. ચિરંજીવ ઉત્સાહનો છે. ઉત્સાહ વસ્તુ એવી છે કે તે ખોટે રસ્તે દોરવાય; પણ ઉત્સાહ વિના અર્થતિ કે સિદ્ધિ શક્ય નથી. એટલે નદીઆદ પરિષદમાં બંધારણપક્ષનો સંરક્ષણ

કરવાનો અને વિધ્વંસક પક્ષનો તિ.તશ કરવાનો ઉત્સાહ નાખી દેવા જેવો કોણ કહી શકે?

એક બીજી દૃષ્ટિએ પણ નડીઆદની પરિપદ સફળ નીવડી. ઇ.સ. ૧૯૧૫ની રાજકોટ પરિપદ પછી પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર ભંડોળ કમીટી ચોતાના કબજામાં લાઇને પરિપદથી જુદા જાઇ બેઠા. ઇ.સ. ૧૯૨૦ ની અમદાવાદની પરિપદથી પરિપદનું જ મંડળ સ્થાપવાની, પરિપદનું જ સુચોગ્ય બંધારણ ધડવાની અને ભંડોળ કમીટીના જુદા અસ્તિત્વનો લોપ કરવાની ચળવળ રા. મટુભાઈ કાંટાવાળાએ શરૂ કરી. ઇ.સ. ૧૯૨૩ માં ભાવનગરમાં અનેક વિરોધી પ્રયત્નો છતાં એ ચળવળ મજબુત થઈ. ઇ.સ. ૧૯૨૬ માં મુંબાઈમાં એ ચળવળ સંપૂર્ણ રીતે વિજયી થઈ. પરિપદ મંડળ કાયદેસર સ્થપાયું, બંધારણ થયું, સતત કાર્ય કરવા માટે સંસ્થા ઉભી થઈ, ભંડોળ કમીટીનો લોપ થયો.

બંધારણ એ સનાતન વસ્તુ નથી. ગમે તેવા બંધારણમાં પણ દોષ હોઈ શકે છે; બંધારણો સુધાર્યા કરવા એમાંજ પ્રગતિ રહેલી છે. બંધારણો લોકોના આદર્શો પ્રમાણે ફેરવવાં એમાંજ લોકોની લાયકાત રહેલી છે.

ઇ.સ. ૧૯૨૭ માં બંધારણ થયું. એ એક જથ્થું નહીં પણ ભાવનગરે સ્થાપેલા પરિપદ મંડળનું પરિપદનું બંધારણ અમદાવાદની પરિપદનું ધડેલું હતું, અને નડીઆદમાં જે પક્ષ તેની સામું પોઠારતો હતો તેમણે મુંબાઈની પરિપદ પાસે સ્વીકારાવું હતું, તે સર્વાનુમતે સ્વીકારાવેલું હતું. પણ મુંબાઈની પરિપદ પછી કેટલાકોએ એ પરિપદ મંડળનો વિધ્વંસ સાધવાનો સંકલ્પ કર્યો અને નડીઆદના લોકોને હાથે તે વિધ્વંસ કરાવવાના પ્રયત્ન આદર્યા.

બંધારણની રીતિએ બંધારણને સુધારવાની કોઈની ના હતી નહીં, કોઈની ના હોઈ શકે નહીં. પરિપદ પહેલાં અનેક દિવસો પૂર્વે મેં તો સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે નડીઆદને કાયદેસર રીતે મંડળનું બંધારણ સુધારવું હોય તો તેમાં દરેક પ્રકારની સહાનુભૂતિ આપવા પરિપદ મંડળની કાર્યવાહક સમિતિ ખુશ છે; એટલું જ નહીં, પણ વિધ્વંસકપક્ષ પણ ચોતાની વિનાશકાંક્ષા છોડી બંધારણ સુધારવા સમિતિ નીચે તો આખી સમિતિ બનતી મદદ કરવા રાજી છે. રા. અંબાલાલ જાનીએ સુચવેલાં સમિતિનાં નામે માટે પણ મારે ચોતાને વાંધા નહોતો.

નડીઆદમાં પરિપદને આગથે દહાડે રજા જુદાજ હતો. તરત ને તરત સમ્મયો કરી તરત ને તરત મંત્રીઓ નીમી નવું પરિપદ મંડળ સ્થાપી બહુ દોરદગામથી કબજે લેવાની નહીં તો એ પરિપદ મંડલ કરવાની યોજના સત્કાર મંડળ પાસે સ્વીકારાવવામાં આવી.

સદ્ભાગ્યે નડીઆદની સદ્બુદ્ધિ વહારે ધાઈ અને ત્યાંની પરિપદે સત્કાર મંડળના ઠરાવમાં રહેલી વિનાશકાંક્ષા છોડી દીધી. પરિપદ મંડળનું બંધારણ ડીંગલ કે તોફાને ટુટી નહીં શકે અથવા તોડવા યોગ્ય નથી એમ નડીઆદની પરિપદને ખાત્રી થઈ. પરિણામે જે સૂચના હું પહેલેથી કરતો આવ્યો હતો તે નડીઆદની પરિપદે સ્વીકારી. બંધારણ સુધારનાના કાયદેસર પ્રયાસો કરવાનું આખરે નક્કી થયું.

વિધ્વંસકોની વિનાશકાંક્ષા નડીઆદે દેશનાની એ નડીઆદ પરિપદનું સાક્ષ્ય. અગ્નિ કરતાં સંસ્થા મોટી છે. સંસ્થા કરતાં તેનું સાતત્ય વધારે જરૂરી વસ્તુ છે. એ સાતત્યને સ્વીકાર એમાંજ પરિપદ મંડળનો વિજય રહેલો છે.

નવમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખશ્રી આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ
અને પરિષદના કાર્યવાહકો.

પરિષદ 'સાહિત્યરસિકોત્તુ' સંમેલન બને કે કેળવણી કે રાજકીય સંમેલન થાય; પરિષદ મંડળ કાર્યદક્ષતા સેવે કે વાતો ક્યાં કરવાનું કેન્દ્રસ્થાન બને એ વસ્તુમાં મતભેદ હોઈ શકે, પણ પરિષદ મંડળ જીવ્યું અને જીવવાનું એ નિર્વિવાદ; અને ગમે તેવા વિરાટ સ્વરૂપી વિશ્વસંકે હોય તો પણ તે તેનો વિનાશ કરી ચકવાના નથી.

લગભગ જે કાર્ય મારા કેટલાક મિત્રોએ ને મેં સાગ્યાર વર્ષ ઉપર લીધું હતું તે સફળ થયું; અને એ સફળતામાં પણ નડી-આદના ઉત્સાહી શહેરીઓનો ભાગ કેં ઓછો છે? હવે બંધારણ સમિતિ યોગ્ય વિચાર કરે એવું અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાનું રહ્યું.

એ સમિતિ બંને પક્ષે સર્વાનુમતે ચૂંટી છે. તો તે પિતાનું કામ પુરું કરે ત્યાં મુઠ્ઠી, વાતા વરણ વિષમ ન થાય તે જોવાની ફરજ બધા પક્ષની છે. જેને પરિષદ કે પરિષદ મંડળનું ત્રેય હોયે હોય. તે આપણું નહીં કરે!

અને કેટલાક નડીઆદ પૂર્વેના વિશ્વસંકે હતા તે પણ કહેવા લાગ્યા છે કે, પરિષદ મંડળમાં જોડાઓ, તેને સુધારો ને કાર્યકર્તા પર વિશ્વાસ ન હોય તો તેમને ફેરવે. હું આ વીનંતીમાં જોડાઉં છું. જે શુન્નરાત્રીને પરિષદ મંડળમાં કે પરિષદમાં રસ હોય તે આવો; ચીતસર, કાયદેસર જે કરવું હોય તે કરે, અને શુન્નરાત્રીના ગૌરવને અનુરૂપ સંસ્થા ધડવામાં સામેલ થાઓ.

“તો યયુ”. આલો, હવે આપણે આગળ ચાલીએ,” કનૈયાલાલે ઉદ્ગાર કર્યો.

દિનેશને એ ગમ્યું નહીં. તેણે વિચાર પરિષદ માટે આગ્રહ શરૂ કર્યો એટલે બીજા સર્વેએ પણ પોતા પોતાનાં વિચારો માટેના આગ્રહ તાજો કર્યો અને લાંબી ચર્ચાઓ પછી બરબોરણાએ કહ્યું કે એક બધી બાબતની પરિષદ ભરવી જોઈએ. આ તોડથી ધંધા શાંત પડ્યા. એટલે અંબાશંકરે કહ્યું કે તેટલા જ માટે હું સાહિત્ય પરિષદ ભરવાનું કહેતા હતા.

“પણ સાહિત્યમાં વિચાર શી રીતે આવે? દિનેશ પુછ્યું. પાંકરંગે પુછ્યું કે છાતેલાસ કેમ આવે? ભક્તિનાથે પુછ્યું કે ધર્મ કેમ આવે? ઉમંગદે પુછ્યું કે જૈનાતું શું? કનૈયાલાલે પુછ્યું કે બધું એક સાથે શી રીતે આવે?

અંબાશંકરે જવાબ આપ્યો કે તે સર્વનો સંભાવેશ સાહિત્યમાં છે માટે.

કનૈયાલાલે કહ્યું કે બધું સાહિત્યમાં આવે તેની કોઈ ના પાડતું નથી. પ્રશ્ન માત્ર એટલો છે કે શી રીતે એ બધા જુદા જુદા વિષયોના સાહિત્યમાં સંભાવેશ થઈ શકે.

અંબાશંકરે ગંભીરતાથી ઉભા થયા અને કહ્યું: “એક જ રીતે—સાહિત્ય એટલે જ વાગવ્યાપાર.” હજારો પુસ્તકો પણ જે સમજાવી શક્યાં ન હોત તે એક આ સાદા વાક્યથી સમજાઈ જતાં બધા સાહિત્ય પરિષદ ભરવા માટે એકમત થયા.

ત્યારે પછી પ્રમુખ કોને નીમવા એ પ્રશ્ન ઉભો થયો. કોઈએ કહ્યું કે પ્રો. આનંદશંકર દુવને પ્રમુખસ્થાન આપવું જોઈએ. પણ બીજાં તેનો વિરુદ્ધ પેડ્યા. આનંદશંકરભાઈ પ્રમુખ તરીકે મક્કમ નહીં રહી શકે, તે

એકાદ પક્ષની તરફથી દોરવાઈ જશે; તેમની સાહિત્યસેવા ખોડાળી છે અને વિદ્વતા ધણી છે તે ઉપરાંત તેમનાંમાં બીજી કશી શક્તિ નથી વગેરે તેમની સામેના વિરોધો હતા. નરેન્દ્રે બલવંતરાય ઠાકોરનું નામ સૂચવ્યું; પણ ત્યારે બીજા તેની વિરુદ્ધ પ્રજ્ઞા ત્યારે પોતાની સફેદ ટોપી પછાડી કહ્યું કે તો હું પરિષદમાં ભાગ પણ નહીં લઉં અને તે માટેના ફંડમાં એક પૈ પણ નહીં આપું. આ ધમકીથી રમણલાલ ગભરાયા એટલે સામેથી ખીમજી શેઠને બોલાવી લાવ્યા. તેમને સ્વાગત કરી દીધા પ્રમુખ નીમવાની શરતે તેમની પાસે પૈસા ભરાવ્યા એટલું જ નહીં પણ છેલ્લે દિવસે શેઠના તરફથી પરિષદને ગારંતપાટી આપવાનું પણ કરાવ્યું. પ્રમુખની સુટણી હજી બાકીજ હતી એટલે ખીમજી શેઠની દરખાસ્તથી પાસેના શહેરના સેન્ટ્રલ જીલ્લા સાહેબને, પ્રમુખ નીમવાની દરખાસ્ત સર્વાનુમતે પસાર થઈ. એ સંદેશ પાસેના ગામમાં મુક્તિદેવનું દવાખાનું ચલાવતા હતા અને કલેક્ટર સાહેબના સગા હતા.

ત્યારે આ બધી ભવ્ય તૈયારીઓનાં બખર ગુજરાતમાં છાંપોદારા પંડ્યા ત્યારે દેશ આખો વિસ્મયથી રતબ્ધ થઈ ગયો. ખાસ કરીને સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખની સુટણીમાં સાહિત્યજન નહીં કિન્તુ ગુજરાતી ભાષા સુદાંત જાણનાર મહાત્માની વરંણી થવાને લીધે પરિષદના સમગ્ર કામકાજમાં ખુબ તટસ્થતા રહેશે એવી બંધાની તરતજ ખાતરી થઈ ગઈ, તેમજ સંદેશને તથા લેખકોએ આટલાં વર્ષો થયાં છતાં સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવાને બદલે જંડખાંતોડ લાંબાવાળાં લેખો જ લખવામાં પોતાનો વખત બરબાદ કર્યો; કવિતાઓ લખવામાં જીવન આપું ગુમાવી નાખ્યું એ

દશા સામે આ મૂક છતાં સચોટ પડકાર હતો. સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ તો સાહિત્યના જન્મતથી નિર્ણય હોય તેવાજ માણસો દ્વારા ખરેખરે સાધી શકાય એ સત્ય આ તટસ્થતાના જમાનામાં લગભગ સર્વમાન્ય થઈ જાય છે.

પરિપદ ભરાવાના દિવસો પાસે આજ્યા તેમ તેમ બધાનો ઉત્સાહ વધતો ગયો. ધણી ધણી મોટા, માણસોએ પોતપોતાના લેખો મોકલ્યા, ધણીઓએ પરિપદને સફળતા ધરજવાના તારો કરવાનું વચન આપ્યું. કલેક્ટર સાહેબે કહ્યું કે તેઓ પ્રમુખનું ભાષણ સાંભળવા હાજરી આપ્યા પછીજ પોતાની ઓફીસમાં પધારશે. આમ સર્વ સ્થળે પરિપદ માટે ઉત્સાહ ફેલાઈ રહ્યો. બેન્ડવાળાઓએ પરિપદ માટે ઓછે ભાવે બેન્ડ વગાડવાનું કલુલ કર્યું; ગાડીવાળાએ પોતાનો સારામાં સારો ઘોડો સોનારૂપાના સામાનથી ચણગારી પ્રમુખ માટે મોકલવા દરખાસ્ત કરી; કંદોઈએ ગામથી પોણા ભાવે પરિપદને જલેખી પેડા આપવાની તત્પરતા દાખવી; વીંશા પોરવાડ ગાંતિએ પરિપદને જમવા માટે પોતાનો વડો તેમજ જોષ્ઠએ તેટલાં કામવાસણ આપવાનો ઠરાવ કર્યો (અને તેની નકલ મંત્રીને મોકલી). પોતાનીજ ગાંતિના એકલા સાક્ષરો પરિપદમાં આપશે એવી ખાત્રી કરી ધણી ગૃહસ્થોએ પોતાની કુંવારી કન્યાઓ માટે મોટા પ્રમાણમાં દીક્રોટી લીધી અટકુંજ નહીં પણ તેમને માટે મોટા પ્રમાણમાં કપડાં ખરીદ્યાં અને દરજ્જો બેસાડ્યા. આમ જે ઉત્સાહ અને મનોદશા મોત્ર લખ પ્રસંગે અથવા દીવાળી ઉપરજ દેખાતાં તે પરિપદને સીધે પણ નમત થયાં તેથી તેની સફળતા વીશે કોઈને કશી શંકા રહી નહીં.

પરિપદમાં નિબંધો, ઠરાવો, વ્યાખ્યાનો, બોલનો અને વિનોદો એ પાંચ મહત્વનાં કાર્યો કરવાનાં હતાં. તેમાં નિબંધોની આધાત તો પરિપદ ભરવાને બીજે દિવસથી શરૂ થઈ હતી. હેડમાસ્તર સાહેબ બહુ રસીઆ હતા. તેમણે એક વાવમાં જઈને એ વાવની શિક્ષા વીશે લેખ તૈયાર કર્યો હતો. સુરતના એક સજ્જનને હેનોવર વંશ ઉપર ૧૮૦ પાનાનો લેખ લખ્યો હતો. રામજી ગજ્જરે ગૃહબંધારણમાં મોભનું સ્થાન એ વીંશી પોતાનાં મંતવ્ય રજુ કર્યાં હતાં. મીસ્તર બી. એમ. શાહે વાયુમિલનથી જલનિષ્પત્તિ ઉપર નિબંધ તૈયાર કર્યો હતો, જયદેવ શુક્લે અમોટીઆમાં પ્રેક્ષકીસીટી શોધી દાદી હતી, દેવનાથ બોળાનાથ પાંકે ત્રિપુદ્રમાં કેસરની આવશ્યકતા ઉપર ચર્ચા કરી હતી. આ અને આ પ્રકારના બીજાં પાંડિત્યલભ્યાં લગભગ દોઢસો નિબંધો આવેલા તેમાંથી એકસો છત્રીશ પરિપદમાં વંચાવા માટે પસંદ થયા. બાકીના ચૌદમાંથી એક નિબંધ લેખકના માતામહ સાક્ષર હતા એટલે તે લેખાયો, બીજાના લેખક દેથી રજવાડામાં મુનસફ હતા એટલે તે લેવાયો, ત્રીજા લેખકે પોતે પરિપદ ફંડમાં પૈસા લખ્યાં હતા એટલે તે લેવાયો. એક લેખક નિબંધ પરીક્ષકના મિત્રના પુત્ર હતા તેમનો લેખ લઈ તેમને ઉત્તેજન અપાયું; અને એ રીતે નિબંધ પરીક્ષણ જેવા નિરસ કામમાં પણ પરીક્ષકોએ પૂરેપૂરું, સૈન્ય, વ્યવહારદક્ષતા વગેરે ગુણોની પ્રતીતિ કરાવી.

ઠરાવો કયા કરવા તે વિષય વિચારણી સમિતિમાં નક્કી થવાનું હતું, અને વ્યાખ્યાનો, બોલનો અને વિનોદો વખતે વ્યવસ્થા જગવાય તેટલાં માટે વ્યવસ્થાનો

ઉપપ્રમુખ અને એક મંત્રી નીમવામાં આવ્યા હતા. અને બધાનો આગ્રહ હતો કે ગમે તે ભોગે વ્યવસ્થા જળવવાની વ્યવસ્થા પુરે પુરી થવી જોઈએ. તેટલા માટે હાઈસ્કૂલનાં ડ્રાલ માસ્તરે વ્યવસ્થાની જરૂર ઉપર જ્યારે ભાષણ આપ્યું અને જ્યારે સ્થાનિક કવિએ “વ્યવસ્થા રાખવા માટે બનો કુરબાન બચ્ચાઓ” એ ગઝલ ગાઈ અને એ ચિત્રકારે વ્યવસ્થા દેવીનું ચિત્ર અંદર અથગઈ વાક્યો સુકીને દોર્ધુ ત્યારે તો લોકોની ઊંચ ‘ડોકું’ જાય પણ વ્યવસ્થા નહીં જવા દઈએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરવા સુંધી પહોંચી ગઈ હતી.

પરિણામે વ્યવસ્થા માટેનો આગ્રહ એ પરિપક્વ સૌથી આગળ તરી આવતું અંગ હતું. ભાષણો વંચાતાં હોય ત્યારે સ્વયંસેવકો તે વહેંચવા નીકળે અને જમને જાપેલ નકલ જોઈએ તેમણે સમગ્ર અથવા વ્યક્તિગત માગણી ખોલીને કરવાની વ્યવસ્થા હતી. કોણે, ક્યારે, કોનો ફોટોગ્રાફ પાડવો તેની વ્યવસ્થા હતી. તેમાં એક ગ્રહસ્થને ફોટોગ્રાફ પાડવાનો સમય થયો ત્યારે તેમનો નિબંધ વંચાઈ રહેવાને એક મીનીટની વાર હતી. પણ તરત તેમને ફોટોગ્રાફ માટે ઉતારી મુક્યા અને તે કાર્ય બાદ ફરી પાછા આવીને તેમણે પોતાનો લેખ પુરો વાંચ્યો. પ્રમુખ સાહેબો અને વક્તાઓના ધાંટા ખેંચી જાય તો ખાવા માટે પેપ્સની ટીકડીઓની દુકાનની વ્યવસ્થા હતી. નકલો વહેંચનાર સ્વયંસેવક પાસે નકલો પ્રુટી જાય અને વધારે નકલો ફર હોય તે વખતે કોઈને નજરે પડીને બીજાનાં પ્રલોભનો જ્યાં જામત ન કરવાના આશયથી તેમને છુપા ખેંચી રહેવાની વ્યવસ્થા હતી. કોઈ પણ મહત્વના

પ્રશ્નને અંગે પાંચ દસ કે વધારે મિત્રોને ચર્ચા કરી લેવાની જરૂર પડે તો તેમને નજીકમાં જ ચર્ચા માટે ઉભા રહેવા કે ફરવા દેવાની વ્યવસ્થા હતી. એક જગ્યાની ટીકડા છતાં બીજી જગ્યાએ ખેંસવાની, સાંકડી જગ્યામાં વધારેને ખેંસવાની, તડકામાં ખેંસવાની વ્યવસ્થા હતી એટલું જ નહીં પણ પરિપક્વ પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય ત્યારે વિશ્રામ તરીકે એક નાની સરખી મારામારીના વિનોદ માટે વ્યવસ્થા કરવાનું પણ જુલાયું નહોતું. આટલું બધું છતાં કેટલાક લોકોએ પાછળથી વ્યવસ્થાની ગેરહાજરી માટે ખેદ કર્યો એ ખેદજનક છે.

પરિપક્વના દિવસો દરમિયાન સર્વથી મહત્વનું કાર્ય હરાવોતું હતું. એ હરાવો વિચારવા માટે પરિપક્વની વિષયવિચારણી સમિતિ રાતના આઠ વાગે મળી હતી. પહેલો જ હરાવ અંબારાંકરનો મંજુર પરિપક્વને સાહિત્ય પરિષદ ગણવા સંબંધેનો હતો. અને તે સર્વાનુમતે મંજુર રહ્યો હતો. બીજો હરાવ પરિપક્વને સર્વોપરિ ગણવા સંબંધેનો હતો. લક્ષિનાથે તે સામે વાંધો લીધો અને ઇશ્વરનેજ ફક્ત સર્વોપરિ ગણવાનો હરાવ મુક્યો, એટલે બરજોરજીએ પરિપક્વને સર્વોપરિ ગણવાનો અને ઇશ્વરને સર્વોપરિ નહીં ગણવાનો બંને હરાવ સાથે મુક્યા. અને એ હરાવ ઉપર ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલી. આ વિષય ઉપર ચર્ચા થતાં થતાં રાતના અગીઆર વાગ્યા. બધા જ જગ્યા વિના આવેલા હતા અને બધા જ હુધિત હતા પણ એ વાત સ્વીકારવા કોઈ તૈયાર નહોતો એટલે કોઈકે હરાવ મુક્યો કે આ ચર્ચા મુક્તવી રાખવી. કોઈએ હરાવ મુક્યો કે આ ચર્ચાને મર્યાદિત કરવી. કોઈએ કહ્યું: “અમુક વખતમાં

પુરી કરવી.” અને ચર્ચા કરારે પુરી કરવી તે ઉપર ચર્ચા ચાલી. છેવટ એમ નક્કા થયું કે ઇશ્વરની તરફેણના બે અને પરિપદ તરફેણના બે મળીને ચાર પ્રતિનિધિઓએ મળીને ખરેખર સર્વોપરિ શું ગણાય તેનો અરાદ માસમાં નિર્ણય કરવો અને તે નિર્ણય પરિપદે કબ્જા રાખવો.

ખીજા દિવસનો ઠરાવ વધારે મહત્વનો હતો. તે મુકવો સકારણ હતો એમ ધણા માનતા હતા. વિષય વિચારણી સમિતિની ચુંટણી થઇ તેજ ક્ષણથી ચુંટાએલા સર્વ વિચારણા કરવાના વ્યાપારમાં પડી ગયા. તે પરિસ્થિતિ અટકાવવા કનૈયાલાલે ઠરાવ મુક્યો કે વિષય વિચારણી સમિતિમાં વિષયના કરતાં વિચારનું તત્ત્વ વધી ગયું હોઇ વિષયને ગૌણ સ્થાન મળ્યું છે તે બદલીને વિષયને અગ્રસ્થાન આપવા માટે આ પરિપદ વિચારને તિલાંજલિ આપવાનો ઠરાવ કરે છે. આ ઠરાવ સર્વાનુમતે મંજૂર રહ્યો હતો.

એ પ્રમાણે ચર્ચા વિના સર્વાનુમતે પસાર થયેલો ખીજો ઠરાવ શ્રી. ચૌરવાળાનો હતો.

ચૌરવાળા સાહિત્યને લોકભોગ્ય કરવાનો, તેને લોકપ્રિય કરવાનો, આમ વર્ગમાં તેને પ્રચલિત કરવાનો ખુબ આગ્રહ ધરાવતા હતા. તેમણે ઠરાવ મુક્યો કે આ પરિપદ સમક્ષમાં કાર્યોમાં તેને લોકપ્રિય બનાવવાનું તત્ત્વ નહીં હોઇ પરિપદને લોકપ્રિય બનાવવાનું ધ્યેય સ્વીકારવામાં આવે છે; અને વરસ દરમિયાન કાર્યવાહક સભાએ આ લોકપ્રિયતાના ધ્યેયને પહોંચી વળવા માટે પગલાં લેવાં.

આ પ્રમાણે ત્રીસ વરસમાં પણ જે કાર્યો ન થઇ શકત એવાં કાર્યો કરી પરિપદ ખતમ થઇ અને બધાને પરિપદ એટલી બધી ગમી કે વારંવાર પરિપદ તપાસીને ત્યાંજ ભરવાનો બધાએ ઠરાવ કર્યો. આ પ્રકારની પરિપદને સર્વોપરિ ગણવી કે નહીં તે માટે કમીટી ગમે તે નિર્ણય ઉપર આવે છતાં એટલું તો અમને લાગે છે કે બધી પરિસ્થિતિ નેતાં આ પ્રકારની પરિપદ તો આ એકજ અંતે અજોડ હતી. એથી વધારે ખીજું શું નોંધએ?

— ‘ગુજરાત’ માટે નાહર ખખરના લાવ —

વાચન લાગની સાથે

વાચન લાગની બહાર

એક પાત્રું દર માસે...

... રૂ. ૨૦

એક પાત્રું દર માસે...

... રૂ. ૧૬

અધું પાત્રું „ „ ...

... રૂ. ૧૧

અધું પાત્રું „ „ ...

... રૂ. ૮

પા પાત્રું „ „ ...

... રૂ. ૬

પા પાત્રું „ „ ...

... રૂ. ૫

કાર્યાલય તરફથી વધુ ખખર આપવામાં આવે ત્યાં સુધી આ લાવો

છેવટના સમજવા.

લખો : વ્યવસ્થાપક : “ગુજરાત” કાર્યાલય.

૯૯, મહેન્દ્ર મેન્શન, એરપોર્ટ રોડ, —મુંબાઇ-૧.

મારી નાંધ પોથી

લેખક :
રશ. ગુપ્તા

તા: ૨૫-૧૦-૨૮.

“આજે એક પત્રમાં વાંચ્યું: “આટઆટલી સુખાઓ, સુખિતિઓ, સંધો, પરિવ્રજો, કાન્તેસો, મંડળો, સમાજો રચવાય છે, પણ માત્ર ઠરાવ કરવા સીવાય બીજું કંઈ પણ તેનાથી મળતું નથી. ઠરાવ કર્યો શું વળ્યું?”

આવી મનોદશા ધણીની છે. ઠરાવ કરવા તદ્દન નકામા છે, એવી ખોટી માયાફાડ કરવી જ ન જોઈએ, એમ તેઓ દૃઢતાથી માને છે અને મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. છતાં તેમની દરેક રાખ્યા વગર લોકો ઠરાવ કર્યા જ નથી અને કેટલીક વાર તો તેમની પાસેજ તેઓ ઠરાવ મુકાવે પણ છે! કેટલાક પોતાનાથી વિરુદ્ધ વિચારના હોય, તેમનાજ ઠરાવો હસનીય, અકામક ને નિષ્પ્રયોજન છે, એમ કહેતા ફરે છે.

અંહી હું જાહેર રીતે સ્વીકારું છું કે હુનીઆમાં જે જે ઠરાવો ચાલે છે તે તે સર્વને માટે હું જવાબદાર છું. પહેલાં હું આ માનતો ન હતો, પણ હવે એ માનતો થયો છું. હું ત્યારે મૂઠ ને અહાન હતો. હું ત્યારે માનતો હતો કે જે મંડળ અથવા સભા જે ઠરાવ

કરે, તેજ મંડળ અથવા સભા તે ઠરાવ માટે જવાબદાર ગણાય. પણ મારી આસપાસનાં મનુષ્યોએ મને શીખવ્યું છે કે કોઈ પણ મંડળ કે સભા કે પણ ઠરાવ કરે તો તે ઠરાવ માટે જવાબદાર ને તે પ્રભાવે આલંબા બધાએલો હું જ ગણાઉં.

મારા એક જાળખીતા શાસ્ત્રી છે. તેઓ ન્યારે મને મળે છે ત્યારે કહે છે: ‘આ સંસાર સુખારા પરિવ્રજે વિધવાવિવાહનો ઠરાવ કર્યો, ખરું ના? ત્યારે તું કેમ જાઈ વિધવા શાસ્ત્રી કાઢીને પરણી નથી જરા? ઠરાવ બીજાને માટેજ કરવાના? તે કેમ પેપરમાં જાહેર ખબર નથી આપી કે પરણવા માટે વિધવા જોઈએ છે?’

‘પણ મુરખી! —’

‘મુરખી મુરખી શું કરે છે? ઠરાવ કર્યો ત્યારે ચડું નહીં કે આનો અમલ કરવો પડશે? પોતે કે કરવું નહીં ને બીજાનાં હાકરોને જાતિ કરવાં! એમ તમે કમવ કરશો તેમાં સનાતન ધર્મનો લોપ થઈ જવાનો કે? ‘પણ માન્યવર! મેં ઠરાવ—’

‘હું તેજ કહું છું ને કે. તે ક્યા હરાવ પ્રમાણે ચાલવાનો વિચાર કર્યો છે? ત્યારે હરાવ કરે છે શું કરવા?’

‘પણ એ હરાવ મેં ક્યાં કર્યો છે?’

‘તેં નહીં ને તારા મિત્રાએ: બધું એકનું એક.’

એમની સાથે સાત વર્ષથી અકરાન્ત: પુલ્હિગો રામશચ્ચ: ગોખી ગોખી બેની જીભ છુટી થઈ છે એવો એમનો ભાણેજ હોય છે, તો તે કહે છે ‘પણ તમે ધરમાં ઢેડાને કેમ રાખતા નથી? રસોઈઓ, ચાકર, મુનીમ એ બધાનું કામ બે ચાર ઢેડા રાખી કેમ નથી કરાવતા? ઢેડાઓને અડકવાનો હરાવ મહા-સભાએ નથી કર્યો?’

‘પણ તેમાં મારે શું?’

‘કેમ તમારે કે નહીં? હરાવ કર્યો તે અમથોજ?’

આ સાંભળી હું અકળાઈ જાઉં છું ને ‘અકરાન્ત: પુલ્હિગો ગોખ્યા કરે! તમે ખીલું કે સમજી શકશો નહીં’ કહી ચાલતો થાઉં છું....

અંગિલ સનાતન પ્રમાવિજ્ઞાનીઓની પરિ-પદના હરાવો વાંચી મારો કોષ સુધારક સિત્ર ખોજવાઈ જાય છે, ને બધો રોષ ફાલવતાં મને સંભળાવે છે ‘તારી કાફાની દીકરી આરાધની મધ; તારી ફોઈની દીકરી સંતરની મધ; તારા મામાની ‘ચોરી’ પંદરની થઈ ને હજી બધી કુંવારી છે તે તને શરમ નથી લાગતી? વિપ્રવા વિવાહને ટેકો આપનાર જેઠે બેલતાં તને કંપારી નથી આવતી? અ-ખિ-લ સ-ના-ત-ન પ્ર-મા-વિ-જ્ઞા-ની-ઓના મ-હા-મં-ક-જો કરેલા હરાવો તું નથી જાણતો? મુંગો કેમ થઈ ગયો? હરાવ કરીને પછી મળતાં નથી; કેમ?’

‘પણ મેં ક્યાં હરાવ કર્યો છે?’

‘તેં નહીં ને તારા સમાંવહાલાઓએ’...

મારા એક વિનીત પક્ષના યોગખીતા છે. તે હંમેશા દિવામ પક્ષના બધા હરાવો મારે મનેજ જવાબદાર ગણે છે; એથી ઉલટું મારા એક ઉદામ પક્ષના મિત્ર વિનીત પક્ષના હરાવો, ને તે પક્ષમાંની દરેક વ્યક્તિના અભિપ્રાય ને વર્તન મારે મનેજ સંભળાવે છે!

અને આમ ધીરધીરે મારા મગજમાં જ્ઞાનનો ઉદય થતો જાય છે, કે જગતમાં જેટલેટલા હરાવો થાય છે, તેને મારે હુંજ જવાબદાર ને જોખમદાર છું. સુધારકો જે હરાવ કરે, સનાતન ધર્મીઓ જે હરાવ કરે, વિનીતપક્ષ જે હરાવ કરે, ઉદામપક્ષ જે હરાવ કરે, અખિત્ર ભારતીય સર્વ પક્ષ હજમ પ્રતિ-ષદ જે હરાવ કરે, તે સર્વ મને પ્રધનકર્તા ગણાય; ને તે હરાવ પ્રમાણે હું ન ચાલું તો હું ધ્વંસરો, જગતનો ને પિતૃઓનો શુનેહ-ગાર થાઉં. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી કોષ પણ મંડળ કે મનુષ્ય કે પણ હરાવ કરે છે; એટલે હું પ્રશ્ન થઈ જાઉં છું; કૃતકૃત્યતા અનુભવું છું ને એ હરાવનો બચાવ કરવો (જરા વાર પહેલાંજ એથી વિરુદ્ધના હરાવનો બચાવ કર્યો હોય તો પણ) એને હું મારું પરમ કર્તવ્ય માનું છું. અને આજ કારણથી ઉપર ટીકેલી વર્તમાનપત્રમાં હરાવ વીશે આવેલી ટીકાનો પ્રત્યુત્તર આપવા હું તેઆર થયો છું.

આપણે હરાવ કરવા ઉપરાં ખીલું કે કરી શકતા નથી, ને તેથી હરાવ કરવા તે નિરર્થક છે: એમ એ પત્રકારનાં લખવાનો આશય છે. પણ હરાવ કરવા સીવાય મનુષ્ય ખીલું કરે પણ શું? અને એ હરાવ કરે છે તે જાણું છે! માણસ હરાવ કરે એટલે એણે એવું

કર્તવ્ય કહ્યું. પછી તે ઠરાવ અમલમાં મુકાવેા તે ધ્વજરતું કર્તવ્ય છે. અને ધ્વજ પોતાના કર્તવ્યમાં પ્રમાદ સેવે તેમાં અનુભવેના શા દોષ?

અમુક કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે પાંચ પચીસ માણસો મળી વિચાર કરે, કમીટી નીમે, કમીટીમાંથી પેટાકમીટી નીમે, પેટા-કમીટી અહેવાલ ધડીને રજુ કરે, તે અહેવાલ પર સવિસ્તર ચર્ચા થાય, અને પછી તે કાર્ય કરવાના ઠરાવ થાય. એમાં કેટલી વ્યવસ્થા, કેટલું નિયમન, કેટલી દીર્ઘદર્શિતા લાગે છે! માટે મારી તો એવીજ સુચના છે કે આપણે કાર્ય કરવા કરતાં તે કાર્ય કરવાના ઠરાવ કરવા તરફજ વધારે લક્ષ આપવું; અને એકેએક કાર્ય ઠરાવ કર્યા પછીજ, જરૂર લાગે તો કરવું.

તા. ૧-૧૧-૨૮

આજે અમારું મિત્રમંડળ બેઠું થયું હતું ત્યાં 'બપોરે ત્રણ વાગ્યે ચઢા પીવી,' એવી દરખાસ્ત એક મિત્રે મુદ્રી; એટું 'મેં સમર્થન કયું. ખીજા ગૃહસ્થો તરફથી સુધારાઓ આવ્યા: 'ત્રણ વાગ્યે નહીં પણ ચાર વાગ્યે;' 'ચઢા નહીં પણ કોશી;' 'ચઢા પીવી એ શબ્દો વચ્ચે 'કરીને' એ શબ્દ ઉમેરવો,' 'ચઢા પીવી એ શબ્દો વચ્ચે 'કરાવીને' એ શબ્દ ઉમેરવો,' 'ચઢા પીવી એ શબ્દો વચ્ચે 'મંગાવીને' એ શબ્દ ઉમેરવો,' 'ચઢા પીવી એ શબ્દો પહેલાં 'જે પીતા હોય તેમણે' એટલું ઉમેરવું;' 'જે પીતા હોય તેમણે' એ ઉમેરામાં 'પીતા' શબ્દ પહેલાં 'ચઢા' શબ્દ ઉમેરવો,' 'એજ ઉમેરામાં પીતા શબ્દની જોડણી ડ્રેવ ધવી કરવી;' આવા. આવા અનેકનેકે સુધારાઓ આવવાથી આ બાબત થું કરવું તેની અમે એક કમીટી નીમી. એ કમીટીએ ચઢા પીવી એમ

ઠરાવી. ક્યાં, ક્યારે, કેવી રીતે ને શેમાં પીવી તે નક્કી કરવા એક પેટાકમીટી નીમી. અને પેટા કમીટીએ એ વસ્તુ નક્કી કરી ચઢાને માટે કપરકાળી ક્યાંથી ને કેવાં લાવવાં, તેનું સંરક્ષણ શી રીતે કરવું વગેરેનો વિચાર કરી તે વીશે અહેવાલ રજુ કરવા સખ પેટાકમીટી નીમી: આ લાંબો વિધિ પુરો થયા પછી અને સાતેક સુધારા આવીને ઉડી ગયા પછી નીચે મુજબનો ઠરાવ એક મતની બહુમતિથી પસાર થયો. "આ સભા સર્વાનુમતે ઠરાવે છે કે આજે આ મંડળમાંના જે ગૃહસ્થો ચઢા પીતા હોય તેમણે બપોરે ત્રણ વાગ્યે ચઢા પીવી. ચઢા બનાવવા વગેરેની સર્વ વ્યવસ્થા કરવા નીચેના ગૃહસ્થોની વ્યવસ્થાપક સમિતિ નીમવી, અને વ્યવસ્થાપક સમિતિએ પોતાનામાંથી ચઢા લાવવા માટે, ખાંડ લવવા માટે, દૂધ લાવવા માટે, ખાલા રકાખી લાવવા માટે જુદી જુદી સખ કમીટી નીમી લેવી. અને વ્યવસ્થાપક સમિતિ: એ ખાલા રકાખીનું સંરક્ષણ કરવા માટે યોજના ધડી કાઢી ચઢા પી રહ્યા પહેલાં તે યોજના મંજુરી માટે સભા સંમતિ મુકવી. ચઢા પીતાં પહેલાં વ્યવસ્થાપક સમિતિની જાણમાં જાણી ચાર એકેકા થઈ જવી જોઈએ."

વ્યવસ્થાપક સમિતિની એકમાં ચઢા સંચા પર કરવી, સઘડી પર કરવી, કે ચુલા પર એ બાબતમાં એવો ઉગ્ર મતભેદ થયો. કે ત્રણે પક્ષમાંથી બપોરે જાણની એક સમાધાન સમિતિ નીમવી પડી. સમાધાન સમિતિએ આખી સભાને જોલાવી પોતાનો અભિપ્રાય રજુ કર્યો: "સમાધાન એજ મુખ્ય ધ્યેય હોવાથી આ સમાધાન સમિતિ લક્ષ મથુ કરે છે કે આ સભાના સર્વ સ્વ પુરુષોએ પોતે ચઢા પીજ લીધી છે એમ

ગણી લેવું.” સમાધાન સમિતિની આ સૂચના સર્વને વાજબી લાગવાથી તે સર્વાનુમતે સ્વીકારાઈ, અને ચઢા કર્યા વગર પીધાનો સંતોષ અમે મેળવી લીધો.

પણ આ ગરબડમાં દુધ સમિતિ, ખાંડ સમિતિ, ચઢા સમિતિ અને ખાલારકાખી સમિતિએ દુધ, ખાંડ, ચઢા તથા ખાલા-રકાખી આણી મુક્યા હતાં તેનું શું કરવું તે નક્કી કરવું રહી ગયું. આથી દુધ કુતરાને પાંદ્ર દેવાનું, ચઢા બને તો વેચી નાખવાનું નહીં તો ફેંકી દેવાનું, અને ખાંડ ચપટી ચપટી બધાએ ફાફી જઈ પુરી કરી નાખવાનું સર્વાનુમતે ઠરાવવામાં આવ્યું, અને ખાલારકાખીનું સંરક્ષણ કરવાની યોજના એકદમ રજૂ કરવા વ્યવસ્થાપક સમિતિને ફરમાવવામાં આવ્યું.

વ્યવસ્થાપક સમિતિ આ અણુધારી આક્રમક ગભરાઈ ગઈ પણ જેમ તેમ મગજ ઠેકાણે આણી તેણે પોતે કરવા ધારેલી યોજનાનો કાચો ખરડો રજૂ કર્યો. એ ખરડામાં “ખાલા પડેલાં સાચવી પછી રકાખી વીશે વિચાર કરવો, અથવા તેમ ન ફાવે તો રકાખી તરફ પ્રથમ ધ્યાન આપી, તેને ખરાબર સાચવી લઈ પછી ખાલા તરફ ધ્યાન આપવું. ખાલા ઉપર રકાખી મુકવાથી બંને સચવાશે; અથવા રકાખી ઉપર ખાલું મુકવાથી પણ બંને સચવાશે. ખાલા અને રકાખી એ બેને છુટાં રાખવાં તે સારું નથી; છતાં છુટાં રાખવાની જરૂર જણાય તો તેમ કર-

વાથી પણ બંનેનું વ્યક્તિત્વ જળવાશે” આવી આવી અનેક બાબતો સમાવેલી હોવાથી અમને કેં પણ સમજ ન પડી. તેથી ‘આવી વ્યવસ્થાપક સમિતિ નીમનારા ગધેડા છે’ એવી દરખાસ્ત એક ગૃહસ્થે મુકી. તેમાં મેં સુધારો રજૂ કર્યો ‘ઉપલી’ દરખાસ્તમાંથી ‘નીમનારા’ શબ્દ કાઢી નાખી ‘ગધેડા’ને બદલે ‘ગધેડી’ શબ્દ મુકવો.’ મારો સુધારો સર્વાનુમતે પસાર થતો હતો એટલામાં કાણ જાણે સાથી થોડાક સંદૃગ્ધસ્થો ઉભા યજ્ઞ ગયા; એકબીજાની ખુબ પાસે આવ્યા ને ભાંગી જતાં ખાલારકાખીના અવાજમાં તેમની ગાળોનો અવાજ સંમિશ્રિત થઈ ગયો. બધાં ખાલારકાખી તફન ભાંગી ગયાં છે એની ખાતરી યજ્ઞ ગયા પછી “ખાલારકાખીના સંરક્ષણ માટે રજૂ કરવામાં આવેલી યોજના બહુજ સુંદર છે અને એવી યોજના રજૂ કરવા માટે વ્યવસ્થાપક સમિતિનો આ સભા ઉપકાર માને છે; અને પોતાને હાથે ખાલારકાખીનું સંરક્ષણ કરવાનું બની શકવાથી તેની સગવડ નોંધ લઈ આ ઠરાવ ઘટતે રચણે (ખાલારકાખીવાળાને ત્યાં) મોકલી આપવાની સત્તા પ્રમુખને આપે છે,” એ મુજબનો ઠરાવ કરી અમારી સભા વિસર્જિત થઈ ગઈ.

ચઢા પીધા વગર ચઢા પીધાનો અમે જે સંતોષ મેળવ્યો, તેમજ ખાલારકાખી ભાંગી ગયા પછી પણ તે અમારાથી સંચવામાં છે એવી અમારી જે ખાતરી થઈ, તે ઠરાવ કરવાને લીધેજ.

મરુત! વૈદ્યવિદ્યા! મરુત!!!

યુવાવસ્થામાં પૂર જોશમાં અસાનતાને લીધે અનેક કુટુંબોમાં ફસાઇ પોતાની કીંમતી છ'દગી બરબાદ કરતાં બચાવનાર. આરોગ્ય, દોલત, અને આખાદીનો સરળ રસ્તો બતાવનાર તથા ઉત્તમ સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની સરળ નિયમોનું જ્ઞાન કરાવનાર આ દળદાર વૈદ્યાવદ્યા નામના પુસ્તકની લાખો નકલો જનસમાજનાં હીત માટે તદ્દન મરુત વહેંચવામાં આવી છે અને હજુ પણ કંઈ પણ કીંમત કેટપાલ ખર્ચ લીધા વગર તદ્દન મરુત મોકલવામાં આવે છે. આજેજ મંગાવી વાંચો :

કમ-
જોરીના
કદો
શરૂ

અનંગ પ્રભા યાદુતી

REGD.

આ મશહુર યાદુતી દરેક નસોમાં તાકાત લાવે છે. વીર્યવિકારથી થતાં દરેક દરદો દુર કરે છે; સ્તંભન શક્તિ વધારે છે તથા નબળાઇને લીધે થતા દરેક રોગોનો નાશ કરી અખુદ બળ તથા ખરી મરદાઈ બક્ષી સંસાર મુખ ભોગવવા યોગ્ય બનાવે છે.

રમણવિલાસિનીવલ્લિ

REGD.

કિં. ગોળી ૩૦ની શીશી ૧ ના રૂ. ૧૦ દશ.
વિચર્યલન કરનાર અકસીર-દવા,
આ દવાના નામ તેવાજ ગુણ છે.

(કિં. ડબ્બી ૧ નો રૂ. ૧) એક.

રાજવૈદ્ય નારાયણજી કેશવજી.

હેડ ઓફિસ :- જામનગર (કાલીઆવાડ).

મુખ્ય બાંચ :-
કાલબાદેવી રોડ,
ભાટીયા મહાજન વાડી સામે.

ગુદશન જોખન

છાતી ઠાકીને ગરંટીથી.

(સરકારમાં રજીસ્ટર થયેલ નાં. ૨૫૩)

એક આનાની સ્ટામ્પ ઉપર સહી સિકકે ગ્રાહકને રસીદ મળશે, ૩૨ ગોળીઓથી ગુણ ન થાય તો રસીદ મોકલવાથી પૈસા પાછા કરશું.

પીસાળ, દસ્તને સાફ લાવી સ્વપ્ન અને પીસાળમાં જતી ધાતુને રોજી ઘટ્ટ કરે છે. કમ તાકાતની શિકાયતો જેની કે હૃદયની ધડક. આંખે અંધારા, શીરમા ચકરી, હાંફણ, સાંધાના દર્દો અને સુસ્તીને દુર કરી મગજને તાકાત આપે છે. તે સિવાય આઓના પ્રદર, રૂતુના રોગોને ફાયદો કરે છે. શીશી ૧ નો રૂ. ૧, ૩ ના રૂ. ૨-૧૦-૦.

લખો હેડ ઓફિસ :- ગુદશન જોખન કું. કરાચી.

જેન્ટલ-જેન્ટલ વિસરામની કું. લુમા મસજીદ, મુખ્ય.

અધ્યાપક વિશ્વામિત્ર

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૫ થી)

હાય છે.” એની આંખમાં પાણી ભરાઇ આવ્યાં.

જય ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“છાકેરી! તું કેાની ગાડીમાં મુસાફરી કરે છે, એ ખબર છે—સરકારની, અને એ ન હોય—”

“જરા નહીં—એક વેપારી પેદીની. જેને તમે લાય રૂપત આપી ખરીદી લીધી છે, અથવા તો તમે ખરીદાયા છે. અને અમે પૈસા આપી બેઠાં છીએ. તમારી માફક મફત નથી જતાં આવતાં. અને છતાં એ વિના ચલાવી શકું એમ છું. અહીંથી આ પછે હમણાં ચાલી નાખુ એમ છું.”

“તમારા હાય પગ જોવાના—અને શખ્દો હવામાં ઉરાડવાના.”

“મને નાહક ચીઢવા નહીં—સતાવો નહીં. હું ચાલી જઈશ.”

“હવે આ કોણ ડરાવે છે?”

પુલના ગુસ્સાનો પાર ન હતો. એ ઉભી થઈ, બેસી ગઈ, પાછી ઉભી થઈ. ગાડી એટલામાં ઉભી રહી એણે બહાર જોયું. મથક હતું. અહીંથી બીજેન મથક જવાનું ચાલી જવાશે. આવેશમાં એ ઉતરી પડી. અને પાછળ જયવદન પણ ઉતર્યો. પુલ ચાલે. શેફરેર છટાથી—ઉતાવળમાં—આવેશમાં પાછળ જય ચાલે. એ મથકના માણસોને કે સમજ ન પડી. કોઈએ તડોમતનામું કદ્યું, કોઈએ કે કદ્યું. પણ બધાએ એ મામલો ચકિત ન થને જોવાજ કર્યો.

બને ચાહ્યાં. પાટાને પથે નહીં. મથકથી જરાક દૂરની. ફાટક આગળથી એક રસ્તો

બનેની જાવણીએ જતો, તે હુંકડો હતો. પુલ એ જાણતી—ને એમ વળી. જય પણ એમ વળ્યો, બને રસ્તાનાં માહીતગાર હતાં છતાં એ રસ્તામાં આવતી એક હાડમોરી કોઇના ધ્યાનમાં આવી નહીં.

બને રસ્તાની જુદી બાજુમાં ચાલતાં હતાં. સાથેજ પણ મુગાં મુગાં. ચોમાસાની ઋતુ—એટલે રસ્તે જરા કાદવ. પણ કોઈએ એની દરકાર કરી નહીં. ચાહ્યાં જતાં સાંજ નમવા માંડતી હતી, અજવાળા પહેલાં પહેાંચી જવાય તો સારું, એમ જાણી બને ઉતાવળમાં ચાલતાં હતાં. ત્રણેક માઇલનો પંથ. કાદવે પગ ખરડાતા—લુગડાં બગડતાં—પણ રુસણામાં કોઈને એનું ભાન પણ હતું નહીં.

આગગાડી રસ્તાથી આ રસ્તો ફાટાંને લગલગ માઇલ દોઢ માઇલ દૂર આવી ગયો હતો. અને એ એ જાણના યગજમાં ભરાયલા મમતી ભૂતે એમને ઘા રસ્તે દોરવ્યાં તે એટલું પણ યાદ ન કર્યું કે પેલી નાની નદી. વચ્ચે ઓળંગવાની છે, અને બપોરે જતાં તો જોયું હતું કે એમાં પાણી ચડતાં હતાં. ઉનાળામાં ને આરે કિવસે પણ ધુટંણપર પાણી રહેાં. અને લોક આવતાં જતાં. આ તો બને બાધા જવાં એને કાંઠે આવીને. ઉભાં—અને નદીમાં પાણી ખાસ્સાં ભરેલાં જોયાં, અને એક બીજની સાંમું પળભર તો જોઈ રહ્યાં.

પાછાં તો જવાય નહીં—અધારું પણ થઈ જાય, ને રસ્તો પણ લાંબો થઈ પડે—અને વળી ગાડીનાં એ વખત ન હતો, અને આગગાડીના પુલ સુધી જવાનો અહીંથી હુંકો રસ્તો ન હતો, એટલે બને પળ ભરાતે એક બીજનું મોં જોતાં ઉભાં રહ્યાં.

પુલખાળા જેતું નામ, એણે તો અંપલા-
વ્યું. હાથમાં ઝાળા હતી તે ગળામાં નાખી,
ગામડીએણા મારે એવો કચ્છો માર્યો, અને
નાનપણમાં મુંબાઇમાં તરવાનું શીખેલી
ખાંસ કુંડોમાં-એટલે એણે તો અંપલાવ્યું.
અને પાછળ અંગ્રેજ ચોપાકમાંથી ટોપી
ફેંકી દીધી અને જય પણ પડ્યો. પટ હતો
તો નાનો, પણ પાણી જરા વેગમાં વહેતાં.
અને કચરો બહુ તણાતો, તે નડતો.

કોઇ કુખ્યું? અરે ના રે-કુએ શું; પણ એક
નાનો અક્સ્માત થયો. પુલ થાકી ગઇ હતી.
એક તો ખુબ રવડેલી-૧ળી આટલું ચાલી,
અને શ્વાસ ભરાઇ ગયો હતો. જ્યે એ જોયું
અને આગળ વધ્યો. પુલનો શુસ્સો હજી
થડો નહોતો પડ્યો. તે, એણે એને આગળ
વધતો બોલ્યો ને ત્રાડ મારી: "મને કુળવા
દેજો, મને ન બચાવતા. હું તમને નથીજ
પરણવાની."

પણ જ્યને તો કર્તવ્ય કરવાનું હતું.
ફરજ બાળવવાની હતી. એ આગળ
મુંગો મુંગોજ વધ્યો. એજ ધડીએ
એક લાકડાનો ટુકડો અને કાંટાની વાડ
તણાંતા ત્યાં આવ્યાં, પુલે જ્યને વધતા
જોયો અને તરત એણે વધારે વેગથી તરવા
માંડ્યું. એમ કરતાં અચાનકજ લાકડાના
ટુકડાને પાછલી લાત વાગી ને લાકડું, જય
તરફ ધકેલાયું, તે સીધું એના માથાપર.
બહુ વાગ્યું નહીં-પરંતુ છેડે નીકળેલો ખાંસો
એના કપાળમાં ભેંકાયો અને લોહી નીકળ્યું.
કાંટાની વાડ પણ જ્યને નડી-સહેજસહાજ
હાથે ઉઠરડ્યા પણ પડ્યા. પરંતુ એણે એ
ન ગણકાયું.

"પુલ! ગાંડી ન.બન. ભલે મને ન
પરણતી, પણ છવતી રહે. મારે ખાતર નહીં
પણ તારા દેશને ખાતર."

એટલું બોલી એ જોશભેર આગળ આવ્યો.
પુલને લીધી-સપાટાબંધ પટ તરી કાઢ્યો,
અને પુલને હાથમાં ઉંચકી કીનારે જરા
દૂર પથ્થરપર બેસાડી, ને ઉભો રહ્યો.

પુલ તદ્દન થાકીજ ગઇ હતી. ધીમે રહી
એણે નદી તરફ જોયું, ને પાણી રતાં જોયાં.
તરત એણે જય સામું જોયું ને કપાળે લોહી
દીધું. અને એણે ધીમી ચીસ પાડી કહ્યું:
"તમારે માથે વાગ્યું છે લોહી નીકળે છે."

"કેં નહીં એ તો" કહી જ્યે ગળવામાંથી
રુમાલ કાઢ્યો, ને ધા લુછવા માંડ્યો. એમ
ન લુછતાં પાણી તરફ જઇ, ત્યાં જઇ ધીયો
અને લોહીથી લાલ થયેલો એનો રુમાલ જોઇ
પુલે પોતાની ઝાળા તપાસી. એમાંથી ખાદીનો
એક મોટો રુમાલ નીકળ્યો. એ લઇ એ
કાંઠા તરફ ગઇ, જ્યને બેસાડ્યો, અને
પોતેજ પોતાને હાથે એને માથે પાટા જેમ
ખાંધ્યો.

"બહુ વાગ્યું?"

"અરે નહીં રે."

અને બંનેએ ધીમે ધીમે આગળ ચાલવા
માંડ્યું. અહીંથી જાવણી અડધો માઇલ પણ
નહીં હશે. પણ એટલો રસ્તો પણ બંને
જણાં મુગાં મુગાંજ ચાલ્યાં.

પહેલો જ્યનો તંબુ આવ્યો. અંધાર
થઇ રહેલું. જય બોલ્યો: "જાવણી સુધી
આવું કે માણસને મોકલું."

"ના રે ચાલી જઇશ" અને જ્યે વંદન
કર્યા, અને પુલે જય જય કરી ચાલવા માંડ્યું.
જય જય-બોલતાં એના અવાજ ધ્રુજતો હતો.
છતાં જ્યે એના માણસને પાછળ પાછળ
સુચના આપી મોકલ્યો, રખે. એને કોઇ

અટકાવે-અને પછી પોતે તંબુમાં કપડાં બદલવા પેઠા.

મધરાત સુધી એ ન ઉઠી શક્યો. થાક તો જખ્ખર લાગેલો, પણ ડાકટર છેક આંધીથી હમણાંજ આવીને એને બરાબર પાટો બાંધી ગયો હતો. ત્યાં સુધી એણે કુલનો રુમાલ બાંધી રાખ્યો હતો. ડાકટરના ગયા પછી જાતે એણે ઘાયો, અને પાસેજ સુકવવા નાખી મુક્યો હતો.

“મારેજ વાંક. એને પરણુપું હોય તો પરણે. મેં એને સતાવવામાં ભુલજ કરી.” અનેક વિચારો અને અનેક તરંગો. એ પશ્ચાનાપમાં ને પશ્ચાતાપમાં એની આંખ યાકને લીધે મળા ગઈ.

બીજા દિવસનું પ્રભાત: સુંદર, સાંત, અને મધુર. ઊવણીમાં તો પેરાદ પહેલાં બધાં જાગી જતાં. સરકારી અમલદારો લાગ્યેજ કોઈ સવારે વહેલા ઉઠતા. અને સરકારી અમલદારોના સીપાઈઓ તો પેરાદના ગુલામી ઉઠે છેતાજ હોવ.

કુલ વહેલી. ઉગતે પેરાટે પુછ્યા કાવ્યા વિના જ્યના તંબુમાં દાખલ થઈ. તંબુનાં પ્રવેશ દારતું. કપડું હલાવી એ ધીમેધી “જય! જય!” એમ બે વાર બોલી.

સાધારણ રીતે અમલદારી ઉઠે એમ એવા કોમળ અવાજથી ચમકતી કે ઝબકતી નથી. પણ પ્રેમ નિદ્રા ચક્રાર હોય છે. જય વિરમય થયો.

“કાણુ કુલ! તારો રુમાલ લેવા આવી- છે! શામાટે તરદી લીધી-સવારે સીપાઈ સાથે મોકલાવીજ આપવાનો હતો.”

“રુમાલને શું રહે હું તો ધા જોવા આવી છું. મને શું ખબર કે શરેજ ડાકટરે આ પાટો

બાંધ્યો હશે! હું તો સાથે ખાકી દવા પણ લેતી આવી છું.”

“એટલી બધી તરદી, જ્યાં શા માટે! મને તો કંઈ નથી, એ તો બે દિવસમાં રુઆઈ જશે, અને અત્યારે એ ડાકટર પાછો આવી જશે”

“તે મને એટલી બધી નિર્દય ધારો છે?”

“ના. પણ ડાકટર - ધાવા આવવાનોજ છે”. અત્યંત નમ્ર ભાવે એ બોલ્યો.

“ડાકટર શું ઘાતો હતો? હું ધોધધ, અને હમણાંજ. મારે ધા જોવા છે. પાવડર વગેરે પણ છે મારી પાસે. તમે ચિંતા ન કરશો.”

કુલની ધ્રુજા એટલે શું! એ તો એને બેઠો કર્યો. બહારથી માણસોને જગાડી ગરમ પાણી મંગાવ્યું. ધા ધોયો, રુ ભુકી વગેરે મુકી એનાપર બરાબર પાટો બાંધ્યો. એ દરમ્યાન બંને તદ્દન મુંગાંજ રહ્યાં.

પાટો બંધાઈ રહ્યો ને જ્યે કુલને સામે ખુરશીપર બેસવા કહી એ ચુતો, અને બોલ્યો: “કુલ! આટલી તરદી લીધી-ને કૃપા કરી, તો એક યાચના પણ મારી સાંભળ. મને મારું કર. મારા ગઈ કાલના ઉદ્ધત વતન માટે મને મારી આપ. હું સમજીજ નથી શકતો કે હું એમ કેમ વર્ત્યો. એ ભુલી જા, અને હવે આજ પછી તને હું કદી એ પ્રશ્ન નહીં પુછું ને કદી હોરાન નહીં કરું.”

“મારી! મારી તો મારે માંગવાની છે. મેં લાકડાને લાત મારી તમને વગાડ્યું. મારું વતનજ એવું હતું કે કોઈનેએ ચીદ ચરે. મારે સીધી રીતે ખુલાસો કરવો જોઈતો હતો, આ રીતે—”

“ના. ના. તે તો ઠીકજ કયું. મેં પત્ની તે કંઈ નહીં. ચાલો હરો. લે આ તારો રુમાલ લેતી જજે.”

પુલ રૂમાંલ લેતા અર્થકાષ્ટ એ ગલરાષ્ટ રહી હતી. એની વીમાસણ જય ન સમજ્યો ને એણે ચલાવ્યું.

“નાં રે નાં, પુલ! લેતી જા. હું ખરું કહું છું આજ પંછી હું તારા સાંધું પણ જોઈશ નહીં. અને વચન આપું છું ને બનશે ત્યાં સુધી હું તારાથી આધોજ રહીશ. અને આજ બન્યું છે તે બધું ભુલી જાવ. પુલબાળા! જા, હે, જા, જય જય.”

પુલે રૂમાંલ લીધી, દવાનું પોટકું રહેવા દીધું, અને તંબુનાં પ્રવેશદાર સુધી જયે એને જતી જોઈ, અને પાછી ફરીને ઉભી રહેતી જોઈ, અને પછી તો એણે એની આંખમાંથી ધોર ધોર જેવડાં આંસુ ટપકતાં જોયાં, એને એ બોલ્યો : પુલ! પુલબાળા! કેં બોલું લાગ્યું—કેમ રહે છે?” અને એ ઉઠીને ઉભો થઈ ત્યાં સુધી જાય, તેટલામાં તો આવેશભરે પુલ ત્યાં દોડી આવી, એને બાઝી પડી, ને બપડી.

“ઓ જય! મારાથી આ નથી ખમાવું. આટલી લાગણીને હું લાયક નથી. મને ચાહ્યા જવાનું ન કહે જોઈએ તો મને જેલમાં પુર, મારી નાંખ, છુંદી નાખ, આ તારે કપાળે કર્યો છે એવો ધા કર, પણ મને જવાનું, ને ફરીથી નહીં મળવાનું ને એવું એવું ન કહે. ઓ જય! હું તારી મેં જે કીધું તે ભુલી જા. હે-મને તારી પાસે લે, મને જોઈએ તે કર-મને ચાહ્યા જવા ન કહે.”

જયે એને હજીએ જોરથી જાતી સરસી ડાંપી. “પુલ! મારી પુલ!” એટલું જ એ બોલ્યો. એનો આનંદ સમાતો ન હતો.

કેંક વારે પુલ સ્વસ્થ થઈને બોલી : “કેંક દિન હું તો તને બોળ્યું છું,

જય, ને મુંબાંધ પણ હું જાણી જોઈને અળગી ને અળગી રહેતી. આ પરિણામનો મને લાયક રહેતો, એટલે હું દૂર રહેતી. જય-તું તો મને મુળથી વહાણો, પણ મને વહાણો એ રૈયતને રંજોડે, એ મારાથી કેમ ખમાય? એટલે હું તારા તરફ તિરસ્કાર કેળવતી. પણ હું હારી. હા હારી. અંતે હારી.”

ધીમે રહીને બાથ ઉકેલી જયે. એને ખાટલાપર ખેસાડી. એ ઉભો થયો. ટેબલ પાસે ગયો. ખાતું ઉઘાડ્યું. કેં કાઢ્યું. એ પર કેં લખ્યું. બહાર ગયો. સીપાઈને કેં કહ્યું. અંદર આવ્યો. કપડાંનો એક ગાંસડો બનાવ્યો. ખેડેલી પુલને માથે એક ચાદર ઝોરાડી આપી એને ઢાંકી દીધી. એણે પાપળમો પહેરેલો, એ બદલી એણે ધોતીનું પહેર્યું. પાપળમો પોટલામાં નાખ્યો. પોટલું બહારથી સીપાઈને આપ્યું. અંદર આવ્યો. ચાદર ખસેડી લીધી. પુલને ઉભો કરી. એને મૃદુતાથી બેટ્યો. ઉભગરે ઘેરાતી અને આંસુ ઉઘાડી રહેતી એની આંખો એણે ઢોઢ વડે ઘેરી લીધી. અને બોલ્યો : “પુલ! તું હારી નથી, જીતી છે. તારા લશ્કરમાં એક ભરતી થઈ-આલ!”

“ક્યાં?”

“તારી જાવણીમાં, આશ્રમમાં, તને શવે ત્યાં મને લઈ જા, તને ગમે તે મારું કરજે.”

એક ગાઢ આલિંગન ઉકેલી બંને તંબુ બહાર આવ્યાં. સુરજ તો હજી હમણાં જાણ્યો. જાવણીએ પહોંચતાં ત્યાંની ફોજના આવકારને અભિનંદન પામે તે પહેલાં તો જયવદન કેટલાંએ વર્ષે પ્રભાતના મધુર પંખીઓના કિલકિલાટ સાંભળવામાં સ્વતંત્ર તાનો પહેલો પાઠ શીખ્યો.

કુમારદેવી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ: ૩૨.]

કુ:ખો બધાં કાલ્પનિક છે? આ દેશનો નાનાં મોટાનો કાલ્પજ બધો લુહો છે એટલે કેમ ખબર પડે? અહીં તો આઝાદ બધી નિર્માલ્ય છે. મારા લીમ્જીવી દેશની સશક્ત અને સ્વતંત્ર ઓઝાનો દાખલો અહીં કેમ લાગુ પડે? અહીંનાં તો સ્ત્રીની સેવા જોઈએ છે, સહચાર નહીં. આ લોકોને મારું વર્તન વિચિત્ર લાગે એમાં કંઈ નવાઈ? (ભરત આધુનિકી ફરી તકીઆપર આજોડે છે) પણ ત્યારે હું શું કરું? મહારાજે મને સાથે મહારાજ્ય સ્થાપવાનાં સ્વપ્નાં દેખાડ્યાં ને હું અહીં આવી પશુ પછી હું એમના રાજકાર્યમાં મારું મારું એ એમને પસંદ ન પડ્યું ને મારું હૃદય ધવાયું. એટલે આ પાંચ વર્ષથી રાજ્ય-કારભારમાં એક સખ્ત ન યોસવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. મારે અહીં ખીજું તો કશું કરવાનું છે નહીં. હું લીમ્જીવી દેશની કન્યા! હું શું મારી સપત્નીઓની પ્રધ્વા કરવામાં સમય પુરો કરું?

[આખિ મીચી સ્પિર યજ્ઞ યોડીવાર પડી રહે છે.]

ધણીવાર મહારાજાએ એવી એવી વસ્તુઓ કરે છે કે ચીઠ ચઢવા વિના રહે નહીં. એ વિનયપ્રથાણે આદરે ત્યારે તો મને ગર્વ થાય પણ ખીચારા પ્રયાગપર એમણે ખોરો કોપ કરી ચઢાઈ કરી ત્યારે મારાથી અપ્રસન્ન થઈ જવાયું તેમાં હું શું કરું? વૈશાલિમાં કોણ કદી એવું કરતે?

[એક પતંગીયું હીવા આગળથી ઉતરી તેના મોં આગળ આમ તેમ ઉડે છે તેથી અકગાધુ ઉભી થાય છે અને આમતેમ આંટા મારે છે.]

પશુ એક મોરો ભય છે ખરો. હું અમ

લુહી રહીશ તો આજે તો મહારાજા મારા તરફ ભાવ છે એટલે કંઈ નથી યોસતા પણ પછી એમને પ્રસન્ન કરવાને આટલી બધી આતુર ઓઝો વચ્ચે મારી અપ્રસન્નતાથી એ કેટલાંકા વિના રહેવાના નથી. અત્યારથીજ એનાં ચિન્હો જણાવા માંડ્યા છે ને પછી આ કેવળ અજ્ઞાયાઓથી ભરેલા દેશમાં મારું કોણ?

[ઉડીને એક ઓખની જળા આગળ જઈ દૂર દૂર સુધી વિસ્તરતાં ક્ષેત્રો અને તેના પર પથરાતી ચંદ્રિકા તરફ યેધ્યાનપણે જોઈ રહે છે.]

પશુ ત્યારે, હું લીમ્જીવી તે શું નિર્માલ્ય સુલામ ખતું? મારા અંતરને ન મને તેની પણ હું દાસત્વભાવથી દા-કહું? મહારાજાનો પ્રેમ દરો ત્યાં સુધી તો મારા અધિકારને કશાની આંચ આવે તેમ નથી; અને નહીં દરો ત્યારે માત્ર કૃપાનો અધિકાર મારે જોઈતો નથી.

[એક કોપલ દૂરથી યોલે છે. વિચારમાંથી જળી તેનો ટકુકો સાંભળે છે.]

અરર! ધટિકા રાત્રિ તો પછી મઘ. ને મહારાજા તો હજી પધાર્યા નહીં. (સાદ પાડી) અરે! મહાર કોઈ છે કે?

[એક પ્રતિદારિણી અંદર આવે છે.]

આયંપુત્ર હજી કેમ પધાર્યા નથી? જલ સત્વર જઈને તપાસ કર અને તેમને વિદિત કર કે પ્રદર રાત્રિ વીતી મઘ છે ને હું તેમના પધારવાની રાહ જોઈ રહી છું.

[પ્રતિદારિણી જાય છે ને તે ફરી પાછી વિચારમાં પડે છે અને ચંદ્રિકા જોઈ તેની કંપના જાગે છે.]

અહા! મહારાજા વૈશાલિ પધાર્યા ત્યારે શો સુંદર સમય હતો? અને મૃગયા રમતાં અને અરણ્યમાં ફરતાં આવી કેટલી અજ્ઞાણા સુંદર રાત્રિઓ તેમની સાથે ગાળી હતી? આ

મગધમાં આવ્યા પછી તે દિવસો તો ગયાજ. અહીંયાં તો માત્ર અંતઃપુરની ધૂધ્યા અને યુદ્ધની તેઆરીઓ સીવાય બીજું કંઈ સંભળાવું જ નથી.

[પ્રતિહારિણી પાછી આવે છે અને નમન કરી બોલવાની આસાની વાટ જુએ છે.]

શું ? મહારાજ પધારે છે કે ?

પ્રતિહારિણી : ના, એમણે દેવીને કહાવ્યું છે કે અત્યારે અગત્યની મંત્રીસલા હોવાથી એમનાથી વાપદા પ્રમાણે આવી શકશે નહીં, માટે દેવીએ રાહ જોઈ જાત રહેવાની કૈં જરૂર નથી. મધુમતીદેવીનો આવાસ પાસે હોવાથી મહારાજ કાર્યમાંથી નિવૃત્ત થશે ત્યારે ત્યાંજ રાત્રિ ગાળશે.

(નમન કરી જાય છે.)

[કુમારદેવી કાપથી પ્રજ્વળે છે. આ ત્રીજવાર મહારાજે એને આપેલો વાયદો પાળેલો ન હોવાથી એને પોતાની શંકાઓ ખરી પડતી લાગે છે. પોતાના બળતા મગજને શાંત કરવા તે બાજુના ખંડમાં થઈ ઉઘાનમાં ઉતરે છે. એક લીચ્છવી ચર એને મહાલય તરફ હુપાતો આવતો મળે છે. કુમારદેવીને જોઈને તે થોભે છે.]

ચર : (હિતાવળમાં) બા ! બા ! સારું થયું કે તમે મળ્યાં. મને આજે ખબર મળ્યા છે કે અમારો નંદિવર્ધન અને મહારાજની અસંતુષ્ટ થએલા કેટલાક રાજ્યપુરુષો મળી મહારાજનો પ્રાણ લેવાનું કાવતરું કરે છે. કદાચ અંગદેશનો પણ આમાં હાથ હોય. બા ! બહુ સાવચેત રહેવા જુઓ.

કુમાર દેવી : (ખુબ સખત થાય છે) બીજું કંઈ ?

ચર : હજી મને ખબર નથી પડી પણ ચારુદત્ત એક અધીર ધડીમાં બધી ખબર લઈ આવી પહોંચશે.

કુમાર : (આસાદર્શક સ્વરે) તમારા ખતેના આવતા સુધી હું જાગત રહીશ. મારે આજે ને આજે બધી ખબર જોઈએ. જાઓ.

[ચર નમન કરીને જાય છે.]

વિચારમાં ને વિચારમાં કુમારદેવી થોડે દૂર જાય છે, પાસેના લતા મંડપમાંથી કોઈ પુરુષ અને સ્ત્રીના સ્વર આવતા સાંભળી તેનો વિચારભંગ થાય છે અને બાજુમાં જઈ તે શું છે તે જાણવા કાન માંડી સાંભળે છે.]

પહેલો સ્વર : (કોઠિત સ્વરે) માધવી ! આજે મારું આટલું કામ નહીં કરે તો ફરી કદી મને મળવાની આશા રાખતી નહીં.

બીજો સ્વર : (કરમરતા સ્વરે) વિલોચન ! વિલોચન ! તું મારી પાસે શું કરાવે છે ? કોઈ જાણશે તો મારો જીવ જશે.

કુમારદેવી : (સ્વગત) આતો મધુમતીની પરિચારિકા માધવીનો સ્વર ! અને વિલોચન ? વિલોચન કાણ ? મહારાજનો અશ્વપાલ જેને તેમણે દેશપારની સજ્જ કરી હતી તે તો નહીં ? (ખુબ ધ્યાનથી સાંભળે છે.)

વિલોચન : (અત્યંત દૂર રીતે) તે નહીં કરે તો તારો જીવ લઈશ. (એકે એક શબ્દ પ્રર લાર મુકીને) આજે રાત્રે મહારાજ મધુમતીદેવીને આવાસે આવે ત્યારે આ પડીછી તેમની મુરમાં મેળવવાની છે. કાલના સૂર્યોદયે પેલા રાજ્યકેદીઓનો ન્યાય થાય તે વખતે મહારાજ આ પૃથ્વી પર ન હોય એવો આપણા મંડળનો મને આદેશ છે. શું કહું ? યાદ રહ્યું ?

માધવી : (અત્યંત ધુજતા સ્વરે) અને પકડાઈ તો ?

વિલોચન : તો કહેવું કે મધુમતીદેવીએ મને આજ્ઞા કરી હતી. મધુમતીદેવી હમણાં મહાદેવીની મહારાજ પરની સત્તાની ખુબ

છબ્બા રાખે છે એટલે અદેખાપથી તેણે આમ કર્યું એમ સૌ માનશે.

[મંડપમાંના સ્વરો ધીમા થાય છે ને છેવટે છેક ખંધ થાય છે. પોતાને કોઈ ન જુએ એટલા ખાતર કુમારદેવી ખાજી પર સરકી જાય છે. થોડીવાર પછી વિદ્યાચન ને માધવી છાનામાંના એક પછી એક ચોર જેવાં નાસી જાય છે.]

[પડદો પડે છે.]

અંક: ત્રીજો—પહેલી તક

સ્થળ: મધુમતીદેવીનો આવાસ.

રાત્રિનો દોઢ પ્રહર એટલો સમય વીતી ગયો છે. રાત્રી મધુમતી અંગે શણગાર સજીને વિલાસી સ્ત્રીની છટાથી પર્વક પર ખેસી મહારાજ ચંદ્રશૂનની રાહ જુએ છે.

એનો વધુ ઉજ્જવલ છે. એની અંજન અનિલો આંખો મદમાતી ઘેરાતી છે. એના ઝાંઝ બરેલા અને તાંજુલથી લાલચોળ ચહેલા છે. એનો દેહકલા પુષ્પ છતાં આકર્ષક છે. પ્રતીસથી પાંત્રીસ વચ્ચે ગમે તે વય એની ધારી શકાય એવી છે. પુરુષને પહેલી નજરે પ્રસન્ન કરે એવી એ એક સુંદરી છે.

એનો આવાસ પુષ્પોથી શણગારેલો છે. પર્વક પર પણ પુષ્પો પાથર્યાં છે અને પુષ્પોની જળાઓ અને તોરણોથી તેને ઘેરી લીધેલો છે. મધુમતીદેવીની વેણીમાંજે પુષ્પો મધમધાટ કરી રહ્યાં છે. ઇન્દ્રિયોને વિવશ કરે એવું સુગંધનું માદક સાત્રાંજ્ય આખા ખંડમાં વ્યાપી રહ્યું છે.

એક બાજુપર અવનવી કારીગીરીનાં સુવર્ણનાં સુરાપાત્રો મનને લક્ષ્યાવે તેમ પડ્યાં

કુમારદેવી ઝડપથી મહાલયમાં પાછી ફરે છે તેને ચારુદત્ત પગથીઆં પાસે મળે છે. ને કે - બોલવા જાય છે પણ મહાદેવી “હું જાણું છું” એટલું ઉતાવળમાં કહી ખંડમાં દોડી જાય છે અને પળવારમાં માથાથી તે પગ સુધી સ્થામ વચ્ચે ચોઢી મધુમતીના આવાસની (દિશામાં અદશ્ય થાય છે.)

સુગંધી તેલદિપકોનો ઝગઝગાટ બધે પ્રસરેલો છે. ભીંતોપરનાં ચોટાં દર્પણો અનેક મધુમતીઓને સામગ્રી સાથે સજ્જ ચહેલી દેખાડે છે અને તે જોઈ જોઈ દેવી મધુમતી મંદ મંદ હસે છે. મનને ઉત્તેજે એવાં ભીંત પર ચીતરાએલાં ચિત્રોની પણ ખોટ નથી.

આજનો એનો ઘાટ મહારાજ ચંદ્રશૂનને વશ કરવાનો છે. એના સુંદર પણ ઝોળી શુદ્ધિવાળા કપાળમાં કુમારદેવીને ઉચલાવવાનો દઢ સંકેદપ દેખાય છે.

મહારાજ ચંદ્રશૂન દારમાં આવી ધડીબર મુગ્ધ ચિત્તે પોતાના આનંદને સારુ થએલી આ સર્વ તેઆરી જુએ છે અને પ્રિયાઓની આંખો દાખવાને પ્રિયતમોનો સજ્જન જુનો લહાવ લેવા તે દખાતે પગલે મધુમતીદેવીની પાછળ જાય છે. મધુમતી તેમનું પ્રતિબિંબ અરીસામાંથી જુએ છે છતાં ન જોયું હોય તેમ કરે છે. મહારાજ ચંદ્રશૂન પાછળથી આવી તેની આંખો દાખે છે.]

મધુમતીદેવી : (ખોટા ગભરાવાનો રોળ કરે છે) છોડો, છોડો: કાણ છે એ? (પોતાને

હાય તેના હાય પર ફેરવી નક્કી કરે છે) મહારાજ ! મોડા આવી આવું તોફાન શાને કરે છે ? મારે તો આજે તમારાથી રીસાવું હતું

ચંદ્રગુપ્ત : (હાય લઈ લઈ તેને હાયમાં લઈ ચુકે છે) દેવી ! એટલી બધી અવકૃપા !

[આજ વખતે કુમારદેવીની ડોકીનો સહેજ આકાસ ખારણામાંથી દેખાય છે અને તરત ખારણા પાછળ લરાઈ જાય છે. જેમાંથી કોઈનું એ તરફ લક્ષ દોરાવું નથી.]

આજે તો મહારાણીનો વાચકો જતો કરીને અહીં આ આગ્યો છું તોએ ?

મધુમતીદેવી : (જરા રોષ દેખાડતાં) મહારાજ ! એ કાળીની તમને આટલી શાને બીક લાગે છે ?

ચંદ્રગુપ્ત : (એને આ રીકા રુચતી નથી પણ આજે સુદર પ્રસંગ બગાડવાનું ગમતું નથી એટલે માત્ર સહેજજ સખત સ્વરે) મધુરાણી ! મહાદેવીનું માન ન સચવાય તે મને ગમતું નથી.

મધુમતી : (હજી ચોતાનો વખત નથી આગ્યો એ સમજે છે) મહારાજ ! ક્ષમા કરો. તમારાં દર્શન એટલાં દુર્લભ થઈ પડે છે કે તેથી કોઈ વાર કેંતું કેં જોલી જવાય છે. (બાજ પડેથી શીરોદી હાયમાં લઈ સુરાપાત્રમાં કાઢે છે.) મહારાજ ! આપને પ્રિય એવા વૈદ્યાસિધી ખાસ આ મધુ મંગાવ્યો છે. એની સુગંધ તો જુઓ ! પણ આપતો મહાદેવીને ત્યાં રોજ એવો મધુ પીતા હશે એટલે એની નવાઈ શી ?

ચંદ્રગુપ્ત : (વાત ઉઘાડે છે) મધુથીએ મધુર મધુરાણીના સુગંધી આસપાસ મારું મન તો વૃત્ત થઈ ગયું છે.

મધુરાણી : (હસીને) આપની કૃપા છે એટલે બસ છે. પણ મહારાજ ! જરા યાચે તો ખરા (પાત્ર ધરે છે ચંદ્રગુપ્ત ખીરે ખીરે પીએ છે એટલે સુગંધ વાત પર આવતા) મહારાજ ! મને ખરે ખરું કંઈ. (તેના શરીરને અડીએ છે.

અને આંખમાં ઉંચું જુએ છે) મહારાજ ! તમે મહાદેવીમાં શું જોઈને મોહા ?

ચંદ્રગુપ્ત : (વાત કરવાનું એને ગમે છે) મધુરાણી ! માત્ર મોહ પામવાની પણ ન રોષ ત્યારે એ સ્ત્રીમાં કેટલુંક એવું છે જે બીજા સ્ત્રીમાં નથી જડતું.

મધુમતી : (લાડતી) મહારાજ ! મારામાં પણ નહીં !

ચંદ્રગુપ્ત : (એનું મુખ હાયમાં લઈને મોહથી જોતાં) ના, દેવી ! તારામાં પણ નહીં.

મધુમતી : (ચુસ્તે થાય છે પણ એ કહે તેનાથી જુદું કહેવામાં કેં અર્થ નથી તે તે જુએ છે.) મહારાજ ! મને કહો. હુંએ એના જેવી યાઉં તો તમને ગમશે ?

ચંદ્રગુપ્ત : ના, દેવી ! મને તું છે તેવીજ વધારે ગમે છે. મહાદેવીથી યાક ચડે ત્યારે ઉતારવા તો તારી પાસે આવું છું.

મધુમતીદેવી : (બીજી સુરા પાત્રમાં રેડતી) મહાદેવીથી તમને યાક ચડે ? (સુરા ધરે છે.)

ચંદ્રગુપ્ત : (હાયમાં લઈ તેનો એકેક ધુટોડો લેતાં) મધુરાણી ! પુરુષોએ માથુંસે છે કેની ? એ આખો દિવસ ઝાઝા ડમરા બની ફનીઆ ચલાવે ત્યારે એમને કોઈક પણો તો એ બધી ભાર ફેંકી દઈ આનંદ કરવાની જોઈએ કેની ! પણ મહાદેવી તો અડધી પુરુષ છે. ને તેની સાથે આનંદ કરતાંએ જોખમદારીનું ભાન માથેથી ઉતરતું નથી. [સુરાની અસરથી વાત કરતાં તેનાથી મંબાર થઈ જવાય છે. તે પાત્ર નીચે મુકી માથાના વાળમાં આંગળાં પરોવે છે.]

મધુરાણી ! મધુરાણી ! તને એની અદેખાઈ આવે છે અને મારે એના પાસમાંથી છુટવું છે પણ છુટાવું નથી. અમારા મગવાના પ્રથમ દિવસે એનું અંતર મેં જીત્યું ત્યારે મને એને આખી જીતવાનો સંજોગ થયો હતો પણ આજ દસ દસ વર્ષ થયાં દરરોજ એના હૃદયના કેંને કેં અજીજતાએલા ખુણા જડે છે ને રોજ જીતવાની ખાતી રહે છે.

મધુમતી! દેવી! મને કહે? અંતે શું જોઈએ! પ્રેમ, વૈભવ, મોટાપ, રક્ષણ, શાંતિ! શા માટે આ મહાદેવી તેનાથી સંતોષાતી નથી?

મધુરાણી: (ચંદ્રગુપ્તની વધારે પાસે ખસે છે) મહારાજ! તમેજ એ કાળાને અમસ્થી અમસ્થી મોટી બનાવો છો. એને પડતી ચુકો પછી જુઓ! ઠેકાણે આવે છે કે નહીં?

[દાર પાછળ ફેંકે હાથે છે પણ પાછું નિસ્થેર થઈ જાય છે.]

ચંદ્રગુપ્ત: (દસે છે) બહુ સહેલી વાત. આવતી કાલે વૈશાલિની સેના બજવા કરે અને પરમ દિવસે બધા લીચ્છવીઓ રાણીને સમ્રાટને મગધ છોડી ચાલી જાય.

[મધુમતીથી આ વાતનો જવાબ આપાતો નથી એટલે ચુપ રહે છે.]

જવા દે, તને મહાદેવી વિના બીજું કંઈ સુઝવું જ નથી. લાવ, બીજી સુર લાવ ને તારા ઝોટવું મધુ પીવા દે.

[જરા ચીડવાએલો દેખાય છે ને મધુમતીથી જરા દૂર ખસી ખસે છે. મધુમતી પ્રસંગ સુધારવા મથે છે.]

મધુમતી: (એના ગળામાં હાથ નાખી) મહારાજ! નાથ! એ તમારી મહાદેવીનું નામ જવા દો. એના આવાસમાં એકી એકી પણ એ આપણી આનંદરાત્રિને બગાડે છે. (હાંકે મારે છે) માધવી! માધવી! બીજી સુર લાવ! મહારાજ! આનાથીએ બીજું ઉત્તમ મધુ આજના પ્રસંગને માટે મેં રાખી ચુક્યું છે. તે તો તમે આખશો ત્યારે ખબર પડશે.

[મધુમતી છેક બારણા સુધી જાય છે. કુમારદેવી વધારે ને વધારે ખુશમાં ભરાય છે. એક સહેજજ આગળ જાત તો તેને શંકા પડવાનો સંભવ હતો.]

માધવી! માધવી! માધવી!

[માધવી રતનાખીત સુવર્ણનું સુરાપાત્ર લઈ આવે છે. એ ગભરાએલી હોવાથી કુમારદેવીને જોતી નથી. એનું આખું અંગ થરથર ધ્રુજે છે અને એનું મુખ છેક શીકું પડી ગયેલું દેખાય છે.]

માધવી! માધવી! ક્યાં મરી ગઈ હતી? (તેની સ્થિતિ નીહાળે છે.) શું થયું! ભૂત જોઈ આવી! આમ ધ્રુજે છે કેમ! (તેના હાથમાંથી સુરાપાત્ર લઈ લે છે.)

માલતી: (નીચી નજરે) બા! મને જવર આવ્યો છે.

મધુમતી: જા મર, અહીંથી (સુરા લઈ મંદ્રગુપ્ત આગળ ધરે છે.) મહારાજ! આવો મધુ તો દેવોને પણ દુર્લભ છે.

[મંદ્રગુપ્ત તે હાથમાં લે છે. અને ઝોટે અરાડે તે પહેલાં કુમારદેવી આવી તેના હાથમાંથી તે ઝુંટવી લે છે.]

કુમારદેવી: (અતિ સ્વસ્થ છતાં વક્રોક્તિથી) મહારાજ! દેવોને દુર્લભ મધુ માનવોએ પીવા યોગ્ય નથી.

[તેને જોઈ મધુમતીદેવી ને ચંદ્રગુપ્ત અવાક અને અસ્થિર બને છે. માધવી ભયથી આંખો ફાડી જોઈ રહે છે. થોડીક ક્ષણો કુમારદેવી વારાફરતી બધા તરફ જુએ છે અને પછી માધવીને ખુબ સખતાઈથી કહે છે.]

દાસી! જા! મધુમતી રાણીના માનીતા શુકને અહીં લઈ આવ!

[માધવી શુભવાય છે પણ એક સજ્જ બાદમાં વિના જાય છે.]

અંદ્રગુપ્ત: (નાપુશી દર્શાવી) મહાદેવી! જોઈએ તે કરતાં વધારે અધિકાર માણસ વાપરે તેનાં સારાં પરિણામ આવતાં નથી.

કુમારદેવી: (હજી તેટલીજ વક્રોક્તિથી) મહારાજ! કોણ કહેલો અધિકાર વાપરે છે તે હમણાંજ ખબર પડશે. જરા ધીરો થાઓ. મધુરાણીને મહેલ થાકે હિતારવો સહેલો નથી.

[દાસી એક સુવર્ણ પીંજરમાં એક મીઠું ખોલતો શુક લપ્ત આવે છે. કુમારદેવી તે ઝડપે છે અને પીંજર ખોલી શુકને બહાર ખેંચી કાઢે છે.]

મધુમતી: (આવેશમાં) મહાદેવી! આ તે શું કહેવાય? આ કેં વૈશાલિ નથી તે વગર અધિકારે આમ ગમે ત્યાં ઘુસી જવાય! હોહો મારા શુકને!

[એક પગલું કુમારદેવી તરફ ભરી તેને હોઝવવા જાય છે. કુમારદેવી ઝડપથી બાજુએ ખસે છે.]

મહારાજ! તમારા દેખતાં મહાદેવી આવું કરે ત્યારે કેં તો ખોલો.

કુમારદેવી: (તીખી રીતે) હમણાં ખોલશે મધુરાણી; ઉતાવળાં ના થશો.

[શુકની માંચ ખોલે છે ને તેમાં માધવીએ આણેલી સુરા રેડે છે. તેમ કરતાં તેની અંગુલિ સખત રીતે કરડાય છે. પણ મુખ પર વેદનાનાં ચિન્હો શીવાય એક શબ્દ તેના મુખમાંથી નીકળતો નથી. થોડીવારમાં શુક તરફડવા માટે છે અને તેનો પ્રાણ ધડીવારમાં ઉડી જાય છે.]

આ બધો વખત કોઈ કેં ખોલતું નથી.

મધુરાણી શુક પર થતી ક્રિયા જોઈ પહેલાં આવેશ પછી આશ્ચર્ય પછી ભય એમ વારાફરતી અનુભવે છે. અંદ્રગુપ્ત પણ પહેલાં ક્રોધ પછી આશ્ચર્ય અને પછી મધુરાણી તરફ ભય-

કર વિરસ્કારથી જીએ છે. કુમારદેવી માર્ગ નિશ્ચલ નયને બધું જોયાં કરે છે.]

અંદ્રગુપ્ત: (ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ક'પે છે) મધુરાણી! માધવી! કુલટાઓ, મારા પ્રાણ લેવાનો આવો પ્રયત્ન!

મધુમતી: (ભયથી એની જીભ તાળવે ચોંટી જાય છે. છતાં મુશ્કેલીએ ખોલવાનો પ્રયત્ન કરે છે.) મહારાજ! હું આમાંનું કશુંજ જાણતી નથી. હું...હું? આપનો પ્રાણ લેવાનો પ્રયત્ન કરું? મારા જીવનના એક માત્ર આધાર તેનેજ હું ઉઠેછેહું! (તેના પગે વળગે છે) મહારાજ! મને ન્યાય આપો ને બચાવો.

[અંદ્રગુપ્ત એક પળ પીગળે છે પણ એને શંકાને લીધે ખસેડી મુકે છે. કુમારદેવી થોડીવાર પહેલાં પોતાની વિરુદ્ધ ઉચ્ચારાએલાં વાક્યો સંભારે છે અને મધુરાણીને કચડવાના આ સુંદર પ્રસંગનો લાભ લેવા એક પળ લલચાય છે પણ એના સ્વભાવનાં સફતત્વો એને એમ કરવા દેતાં નથી.]

કુમારદેવી: (ગૌરવ, તીખાશ અને ધ્યાના નિશ્ચયથી) મહારાજ! મધુરાણી નિર્દોષ છે ને માધવીને પુછશો તો આ સુન્દાતું મુળ ક્યાં છે તે જાણશે. (ગૌરવથી જવા ફરે છે પણ સાંભરી આવ્યું હોય તેમ ફરી) મહારાજ! આપને મારો થાક ચઢ્યો હોય તો સદેશો કઢાવજો. વૈશાલિની, સેના આપ ભલે અહીંઆ રાખજો. મને એકલાં વૈશાલિનો રસ્તો જાણશે.

[ઝડપથી તે ચાલી જવા જાય છે પણ અંદ્રગુપ્ત તેને કાંડુ પકડી અટકાવે છે. અંદ્રગુપ્ત થોડીવાર રતબ્ધ થઈ ઉભો રહે છે. મધુરાણી કરગરતી, રડતી તેના પગમાં

પડે છે. માધવી થર થર ધ્રુજતી અર્ધ મૃત્યુની સ્થિતિ અનુભવતી ઉભી છે.]

ચંદ્રગુપ્તઃ (ગૌરવથી) મહારાણી ! ઉભાં રહો, અત્યારે હીસાબ ચુકતે કરવાનો વખત નથી. મને કહો આ બધો શો ભેદ છે ?

કુમારદેવીઃ મહારાજ ! ક્ષમા કરો. રાજ્ય-કાર્યમાં માથું ન મારવાની આપની આજ્ઞાને, ભંગ, આપનું જીવન ભયમાં છે એમ જાણતાં મારાથી થઈ ગયો ને અહીં દોડતાં આવી આપની આનંદરાત્રિ ખગાડી. મહારાજ ! આ ભેદને માટે આ માધવીને પુછો. એ કદાચ કે જાણતી હશે.

ચંદ્રગુપ્તઃ (ખુબ કઠોર સ્વરે) માધવી ! સાચું બોલજે. કોણે તને આ કૃત્ય કરાવ્યું ?

માધવીઃ (છેક ધીમા ત્રુટક સ્વરે) મધુમતી દેવીએ.

મધુમતીઃ (ચીસ પાડી ઉઠે છે) મેં ? મેં તને આ કૃત્ય કરાવ્યું ? તું દાસી ! મારું જ ખાધ મને મારવા બેઠી ? (તેના વાળ ને વેણી વીખરાઈ ગયાં છે. અંજનના અશ્રુએ પાડેલા ડાઘ તેના કપાળપર લીટા જેવા પડી ગયા છે. આકંઠ કરતાં) મહારાજ ! મહારાજ ! તમે આ દાસી જેવી હલકી જાતનું કંઈવું માનશો ? મહારાજ ! મને ન્યાય આપો, મને બચાવો.

ચંદ્રગુપ્તઃ (વહેમથી) મધુરાણી ! જુલું-ધણું દહાડા બોલ્યાં. હજી સાચું બોલશો તો સુખી થશો.

કુમારદેવીઃ (ઉપકારના ડોળથી) મહારાજ એક ધડીત્રાર પહેલાંની આપની પ્રિય રાણીને આટલો ઉતાવળો અન્યાય ન કરો. આ કૃત્ય કરનાર મધુમતીદેવી નથી પણ તમારાથી અ-સંતોષ પામેલા કેટલાક રાજ્ય પુરુષોની છુપી

મંડળી છે, જેમના વીશે આપ થોડી વારમ ! વધુ જાણશો. (મધુમતીને) મધુમતીદેવી ! હુ કાળી છું પણ કાળા હૃદયની નથી એટલે હાથમાં આવેલી તક જતી કરું છું. ને તમને ફરી વાર મહાદેવીપદ મેળવવાનાં વલખા મારવાની તક આપું છું.

મધુમતીઃ (મુખાંકિત્વથી આવેશથી) હા, કાળી, કાળી, સાતવાર કાળી. જા, તને કોણે મારી રાત ખગાડવા આવવા કહ્યું હતું ? તારા જોત જોતાંમાં હું મહાદેવી ના થાઉં ને તને વૈશાલિ ના વીદાય કરું તો મારું નામ મધુમતી નહીં.

[ચંદ્રગુપ્ત ખુબ ગુસ્સે થાય છે. કુમારદેવી માત્ર ગૌરવભર્યાં તિરસ્કારથી તેને જોઈ રહે છે.

કુમારદેવીઃ (ગૌરવથી) કહી બતાવવાની જરૂર નથી. કરી બતાવજો. (ચંદ્રગુપ્તને) મહારાજ ! આ માધવીની એના સાથીઓ ન જાણે એવી કે વ્યવસ્થા કરે અને આપ આરામ કરો. પ્રાતઃકાળે બીજી બધું થઈ રહેશે (જવા ફરે છે.)

ચંદ્રગુપ્તઃ (પ્રસંગ ઝોળખે છે) દેવી ! ઉભાં રહો. (હાંક મારે છે) બહાર કાણુ છે ?

[એક દાસી આવે છે અને કે અણુધાણું બન્યું હોય એમ લાગવાથી આમ તેમ જીએ છે.]

જા, સેનાનાયક હર્ષનંદી આજે આવાસ-ની રક્ષા કરે છે તેમને દરવાજેથી બોલાવી લાવ.

[દાસી જાય છે. માધવી અત્યંત ભયથી ધ્રુજતી આવી મહારાણીને પડે છે.]

માધવીઃ ખા ! મને બચાવો. પેલા વિદાયને મને ફસાવી. (રડે છે)

[મહારાજ નં જુએ તેમ કુમારદેવી તેને બચાવવાની સંગ્રા કરે છે. હપનંદી સૈનિકો સાથે આવી પહોંચે છે અને સ્થિતિ જોઈ વિસ્મયથી આરાની વાટ જુએ છે.]

અંદ્ર: નાયક! આ દાસીને કોઈ ગ્રંથ સ્થળે કદ કરો અને એ વીશે એક શબ્દ પણ બહાર ન જાય તે ધ્યાન રાખજો અને કોઈ બહારથી અંદર કે અંદરથી બહાર આવશે જશે તે નજરમાંથી ખુન અરે છે.]

[પકડે પકે છે.]

અંક: ચોથો—પ્રભાવ

સ્થળ: પાટલિપુત્ર નગરનો રાજગાર્ગ.
સમય: ખીજાં બે વર્ષ પછી.

[કાસલ દેશના સુધન્વા અને દેવદત્ત નામના બે મુસાફરો પાટલિપુત્રની શેરીઓમાં ભ્રમીભ્રમી રાજ્યમાર્ગ પર આવીને ફરે છે.]

દિવસનો ખીજો પ્રહર શરૂ થઈ ગયો છે અને રાજ્યમાર્ગ પર આજે ઘણા પ્રકારની ગરબડ મચી રહેલી છે. ઘણા અગત્યના કામે જતા હોય એવા અશ્વ પર બેઠેલા લીરછવી ચોદાઓ કોઈ છુંદાઈ જશે તેની પરવા કર્યા વિના વારંવાર આમથી તેમ દોડે છે. પગલે પગલે કે અવનવું બન્યું હોય તેમ જનવૃંદ ટોળે વળી વાતે વળેલા દેખાય છે. સાધારણ પ્રસંગે હોય તેના કરતાં ઘણા વધારે ઢસ્તીઓ પાટલિપુત્રના ગારવને સુતિમાન કરતાં હોય તેવા રાજ્યમાર્ગને શોભાવતા આમતેમ ડોલતા આવે જાય છે.]

સુધન્વા: દેવદત્ત! આ શહેરનો દાહ તો કેં ઝોર છે.

દેવદત્ત: પણ આ બધું શું ચાલી રહ્યું છે? આજે કેં ખાસ પ્રસંગ દેખાય છે.

સુધન્વા: (રસ્તે જનાર એક શહેરીને)

વીશેની જોખમદારી તમારી છે. (હુકમ આપી આસપાસ ખીલકુલ જોયા વિના કુમારદેવીને) દેવી! ચાલો!

[કુમારદેવી જતાં જતાં મધુમતી તરફ ચોતાની છતવું એક વિભયી સ્મિત દેખાવતા રહી શકતી નથી. મધુમતીની ઝેરીલી નજરમાંથી ખુન અરે છે.]

ભાઈ! આ બધું શું ચાલી રહ્યું છે! અમે મુસાફરો છીએ. કહેજો?

શહેરી: (ઉતાવળે ચાલતાં ચાલતાં ઉભો રહે છે) જાણતા નથી! આજે વિજ્યાદશમી છે. ને મહાદેવી કુમારદેવી અંગદેશને નમાવવા મહારાજ સાથે આજે યુદ્ધવું વિજયપ્રમાણ આદરવાનાં છે.

દેવદત્ત: ભાઈ! શું કહ્યું? શ્રી યુધિયદે? તમારે ત્યાં ચોદાઓ બધા મરી પરવાયાં શું?

શહેરી: (તેના સામી એક તીખી દ્રષ્ટિ નાખે છે) ભાઈ! વૃં વટેમાર્ગ છે તેથી મહાદેવીના પ્રતાપને જાણ્યો નથી. જીવતા રહેવું હોય તો ફરી કોઈ આગળ એવું ઓલીશ નહીં. (જાય છે.)

[દેવદત્ત ખસીઆણા એવું સુધન્વા તરફ જુએ છે. બંને એક સાદ પાડનારની આસપાસ ટોળું ઉભું હોય છે ત્યાં જાય છે.]

સાદ પાડનારો: આથી શો નગર જતોને મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત અને મહાદેવી કુમારદેવી તરફથી વિદિત કરવામાં આવે છે કે પત્નીસ વર્ષથી ઉપરની વયનો કોઈ પુરુષ અંગદેશ

સાથે યુદ્ધ કરવામાં સૈનિક તરીકે આવશે તેને સમ માસા સુવર્ણનું પારિતોષિક પ્રથમ દિવસે વેતન ઉપરાંત આપવામાં આવશે અને યુદ્ધ છૂટ્યે વિજેતા સૈનિકને થોડા 'મગધ ભૂધણુ' એવું પદ યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરે એના કીર્તિ નામને અમર કરશે.

[યાળી વગાડતો વગાડતો તે આગળ જાય છે. લોકોનું ટોળું વીખરાય છે. કેટલાક તેની પાછળ જાય છે.]

એક પુરુષ: (ખીજ સાથીને) વયસ્ક! મગધના કેટલા નવરાઓ આનાથી આકર્ષાઈ અંગ દેશની સ્વારીમાં સાથે જશે?

ખીજે પુરુષ: ખરે વયસ્ક! આવું તો કદી જાણ્યું ન હોતું. કહે ન કહે પણ આ બધું મહાદેવીના વિચારનું પરિણામ છે. એ આવી ત્યારની મગધને યુધ્ધમાંથી જ પલાયન થી દેતી.

[સુધન્વા તે દેવદત્ત આ દીકાઓ સાંભળતા આગળ જાય છે. રાજ્યમાર્ગ પર સામસામા બે રથ મળે છે. તેમાં એકેલા બંને રથિકા પરસ્પરને જોઈ ક્રોધ અગત્યની વાત કરવાની હોય તેમ રથને થોભાવે છે.]

પહેલો રથિક: અરે ભાઈ મયણપાલ! મહાદેવી અત્યારે તને ન જોવાથી ધણું દુઃખ થાય છે.

ખીજે રથિક: અરે મિત્ર! કહે તો ખરે શું થયું?

પહેલો રથિક: ખીજું તો કંઈ નહીં પણ હું ગયો ત્યારે મને પુછ્યું: 'મયણપાલ કેમ દેખાયો નથી?' મેં કહ્યું: 'આપની સેવામાં એ હમણાંજ આવી પહોંચશે' ને એમણે ભ્રમરે સંકેત આપી ખીજ ગમ જોડું.

ખીજે રથિક: (ધોડાને આશુક મારતા) અરે મિત્ર! હું આ ચાલ્યો! (ઉતાવળથી ગલરાટમાં જાય છે.)

દેવદત્ત: ઓ-તારીની આ મહાદેવી! જ્યાં હોય ત્યાં તેના વગર કશું સંભળાતું જ નથી.

[એક ચિત્રકાર એક ચિત્ર દર્શકને વચ્ચે આચ્છાદી ઉતાવળે ઉતાવળે જાય છે. એના કંઠમાંની માલાઓ કરમાઈ ગઈ છે. વાળ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગરદન પર ઝુલે છે. સુધન્વા તેને અટકાવે છે.]

સુધન્વા: ભાઈ! અમે પરદેશી પંથી છીએ. અમારે 'મહાદેવી કુમારદેવીના' દર્શન કરવાં છે. એ ક્યાં મળશે?

ચિત્રકાર: (અટકાવ્યો તે ગમ્યું ન હોય તેમ) અરે પરદેશીઓ! આજે મહાદેવી યુધ્ધ ચઢે છે અને મારા ચિત્રનું મૂલ્ય એના વિના કોઈ કરે એમ નથી માટે મને જવા દો. (ઉતાવળે જતો રહે છે.)

દેવદત્ત: મિત્ર! આપણે ત્રિયારાજ્યમાં તો નથી આવ્યા શું?

સુધન્વા: એમજ લાગે છે.

[એક સુભટ દોડતો દોડતો છુમે પાડતો જાય છે તે સાંભળે છે]

સુભટ: (છુમ પાડતો) હે નગરજનો! દિવસના તૃતીય પ્રહરના અંતભાગમાં મહારાજ અંદ્રગુપ્ત અને મહાદેવી કુમારદેવી શત-સહસ્ર શોદાઓના સાથમાં આ માર્ગેથી સ્વારીએ નીકળી નગર બહાર પુરદેવીના મંદિરમાં નગરદેવતાનો ઉત્સવ કરવા જશે. સૌ પુરજનો ત્યાં આવે એવી એમની આજ્ઞા છે...એ...એ...એ. (દોડતો દોડતો આગળ જાય છે.)

[સ્વારીનો આ એકકસ સમય જાણી ધણા લોકો પોતપોતાના ગૃહપ્રતિ આજ્ઞા પાલન કરવા ઉતાવળે ઉતાવળે જાય છે. ધીરેધીરે પ્રાસાદો અને દુકાનોને પુષ્પનાં તોરણો ચઢે છે. સુગંધી જળનો છંટકાવ કરનારા લોકો માર્ગ વાળી જળ છાંટે છે.]

સુધન્વાઃ મિત્ર! મહાદેવીને જોવાનો આ ઠીક લાગ મળ્યો. (હાથમાં ચંદન કુઓળાં લઈ ચાર પાંચ સ્ત્રીઓ ઉતાવળી જાય છે તે જોઈ) અહા! આ નગરની સ્ત્રીઓ પણ આજે તો ઉત્સવધેલી થયેલી છે. (સ્ત્રીઓને) હે વિશાલાક્ષી ચારુવેશી સુદરીઓ! અમે દૂર દેશથી આવેલા પ્રવાસી જનો છીએ. અમને ઉત્તર દો. આવાં સુગંધી ચંદનને લઈને તમે ઉતાવળી ઉતાવળી ક્યાં જાઓ છો?

[સ્ત્રીઓ આ વિચિત્ર વેશધારી પરદેશીઓને જોઈ માંડોમાંડો તાળી લઈ હસે છે. તેમાંની એક વધારે હીંમતવાન સ્ત્રી આગળ આવે છે.]

સ્ત્રી: હે પંથીજનો! તમે ખરેખર આ નગરમાં અનુપયા લાગો છો. આજે આ નગરમાં મહાન ઉત્સવ છે. સર્વ પ્રજાજનોને પુત્રવત પાલનારાં મહાદેવી આજે મહારાજ સાથે યુધ્ધે ચઢે છે. અમે આ ચંદન લઈ તેમનાં દર્શનાર્થે જઈએ છીએ. સકળ ત્રિલોકમાં અમારી મહાદેવી સમી સ્ત્રી યજ્ઞ નથી ને થવાની નથી. (પંથીઓને આશ્ચર્ય પામતા સુકી ઉતાવળમાં તેઓ હસતી હસતી ચાલી જાય છે.)

[બે રાજ પુરુષો હાથમાં હાથ ભેરવી ધીરે ધીરે રાજ્ય મહાલય તરફથી વાતો કરતા આવે છે. તેમની પાછળ આ બંને જણા વગર બોલે જઈ પાછળ પાછળ ચાલે છે.]

પહેલો રા. પુ.: અંગદેશના રાજ દશાણુભદ્રનો દૂત સંદેશો લઈને આવ્યો તે સાંભળ્યો?

બીજો રા. પુ.: મિત્ર! તારી માફક આખો દિવસ મારે રાજ્ય મહેલમાં કાર્ય કરવાનું નથી હોતું તે બધી બાબતની મને ખબર પડે.

૫ રા. પુ.: (એનો અદેખાઈનો ટાણો ગળી જાય છે) મિત્ર! મહારાજ તો તે વાંચીને લાલ પીળા થઈ ગયા.

બી. રા. પુ.: (આતુરતાથી) એવું તે શું હતું?

૫ રા. પુ.: (આસપાસ જોઈને ધીરે સ્વરે) જ્યારે પક્ષની કુમક પર રાજ્યો હતવાના લોક રાખ્યાં કરતાં પડેલાં અંતઃપુર છતાં તો ધર સુધરશે. સ્ત્રીની પડખે ભરાઈને મહારાજ્ય સ્થાપવા નીકળેલા.....માફક હાંસીને પાત્ર થાય છે.

૫ રા. પુ.: (આંખો ચગાવી વચમાં) હે વચર્યા! ખરેખર! હવે મહાદેવી શું કરશે?

બી રા. પુ.: (છેક ધીરે સ્વરે સંતોષથી) કે' ખોટું નથી થયું. જરા મહારાજએ જાણશે કે લોકો શું ધારે છે. આ લીઝબી ચોદાઓ તો એવા ફાટી ગયા છે કે મગધના લોકોને તરણા બરાબર ગણતા નથી. (ચિંતાથી) પણ અંગ દેશની સાથેની વિદિ તો હવે પડી ભાગીજ. મહાદેવી એટલા ગુસ્સે થયાં છે કે હવે યુદ્ધ વિના આરો નથી. એમને સ્ત્રી રાજ્ય કેમ હતે છે તે બતાવવું છે. ને મહારાજ પણ હવે આ મહેલા પછી બેસી રહે એ માનવું અશક્ય છે.

[એકદમ તેને પોતાની પાછળ ચાલતા બે માણસો વાતો સાંભળે છે એવું બાન થાય છે. તેના મનમાં તેઓ પરદેશી ગુપ્તચર હોય એવો સંભ્રમ થાય છે. પોતાના સાથીને કાણી મારીને ચેતાવે છે ને બંને ઉતાવળા આગળ ચાલી જાય છે.]

સુધન્વાઃ દેવદત્ત! હવે તો હું કંટાળી ગયો છું. આ મહાદેવી વગર તે બીજું કે સંભળાય! દેવદત્તઃ (હુઆઈથી) હા મિત્ર! પણ જરા રસ પડે એવું છે. પણ મિત્ર! હવે કે ક્ષણ

‘શાંતિ કરવાનું’ નહીં મળે તો એક ડગલું ચલાય એમ નથી.

[સુધન્વા આમ તેમ નજર ફેરવે છે. એને રાત્રી ભાગે પરથી ખસવું નથી એટલે એક ગોરસ વેચવા જતી સ્ત્રીને ધોલાવે છે અને ખમણાં દામ આપી તેનાં ગોરસ ખાંને થથેચ્છ પીએ છે.] એક રાયણવાળાની પાસેથી થોડીક સુવર્ણરંગી આકર્ષક રાયણોનાં ખુમખાં લે છે. અને ગાગર્મા ખાણુએ આવેલા એક વૃક્ષ તળે બેસી ખાંને ખાય છે. આવતાં જતાં થોડા આશ્ચર્યથી આ ખાંને પ્રવાસીઓ તરફ જોતાં જોતાં જાય છે. થોડી વારે ખાંનેની આસપાસ ટાણું જામે છે.]

એક સ્ત્રીખાવસો: ખાપડ કાષ્ટ દુર્ભિક્ષ-વાળા દેશમાંથી આવતા લાગે છે.

એક દોઢ ડાહ્યો: એમનાં મેલાં શરીરો તો મરુ દેશનો લાસ આપે છે.

એક અખળવીતરે: અલ્યાઓ! મુંડ લોકોના પંથના છે શું!

એક મીઠજી: આમ રસ્તે બેસીને ખાતાં શરમ નથી આવતી?

એક પાણ: કાષ્ટ જંગલી જાતના છે.

એક ડાસી: (આગળ આવીને) દીકરા! રસ્તે આવી સોના સરખી રાયણો તે ઉજળાં દુધ જેવાં ગોરસ ખાતાં નજર લાગશે તો ફાટી પડશો.

એક માલણ: પરદેશી! ઉતારા જોઈએ છે! મારી પુલવાડીમાં દેશ દેશના લમણ વસી ગયા છે.

એક અટક્યાળો છાકરો: (મોટેથી) પરદેશી બેડી, ખાવા જેવી દાઢી રાયણ ખાય રસ્તે તેમું યાય ખરાબ ખરતે.

એક સજ્જન: અલ્યાઓ! તમે બધાએ આ શું માર્યું છે? ખીચારા પરદેશી મહા-

ભાગોને ઉરાન કરો છો? હમણાં સ્વારીનો વખત થશે ને તમે તો બધા આમ ટાળે વળીને ઉભા છો.

[એક રાજપુરુષ આ પળે આવે છે. સજ્જનના શબ્દોથી તેઆર થએલું ટાણું વગર તરફીએ વીખરાય છે.

રાજભાગે સ્વારી જોવા આવેલાં માણસો-થી ભરાવા માંડે છે. સ્ત્રીઓ, બાળકો, શ્રેષ્ઠિઓ, વૃધ્ધો, કામગરાઓ, નવરાઓ વગેરે-થી મકાનો, દુકાનો, ‘જમન’, જાળીઆં, ઝાડો વગેરેમાં મળી રાંઠે એવી સૌ જગા માણસોથી ભરાએલી છે અને વાતાવરણમાં એક જાતનો સતત ગણગણાટ સાધારણ અવાજને એટલો કુખાવી દે છે કે ધાંટા પાડ્યા સીવાય કોઈનું કંઈ સાંભળી શકાતું નથી. દેવદત્ત અને સુધન્વા પાટલ વૃક્ષ પર ચઢી એક ડાળી પર નીરતે ગોઠવાઈને બેસે છે.]

ફેટલાક જણ: (સામટા) નીશાન ડંકા આન્યાં, નીશાન ડંકા આન્યાં.

[સૌની અંખો તે તરફ મંડાય છે. અશ્વ પર બેઠેલો એક થોડો હાથમાં રાજપધ્વજ ફરકાવતો થોડાંતે યતનગતે છે. નીશાન ડંકા. આગળ વધે છે ઝાડ પર ચઢેલો એક છાકરો. એના બાપને ફેંક કહે છે.]

છાકરો: બાપા! આ જ જની દુકડીમાં આવતી આ થોડેસ્વારોની હાર જોઈને! દેવાં ચળકતાં ખખટરો સન્યાં છે? બાપા! હું મોટા થાઉં, ત્યારે મને આવાં ખખટર ને શસ્ત્રો અપાવશો!

ડાસી: હા બેટા, પણ હમણાં તું જોયા કર. (પ્રશંસાથી) શાં ગર્વીલાં મુખ અને શરીરની છટા છે?

છાકરો: બાપા હું મોટા થઈશ ત્યારે આતોજ થઈશ હોં. (એક ચિત્તે જુએ છે).

સુધન્યા: ભાઈ! આ મગધના યોધાઓ તો ભારે છે હોં. આની સાથે બાથ ભીડીને અંગ મરી ગયું સમજજો.

દેવદત્ત: અરે ભાઈ! આને મગધનું સૈન્ય રખે માનતા. આતો લીચ્છવીઓ થોડે ચટ્યા છે.

[આડપરના કેટલાક માણસો આ વાક્યના બોલનાર તરફ આશ્ચર્યથી જુએ છે. અને પરદેશી જણાવાથી કેં બોલતા નથી.

લશ્કરના દરજ્જા પ્રમાણેની જુદી જુદી થોડેસ્વારોની દુકડીઓ આવે છે. થોડા ન્યાવતા, ભાલા ચમકાવતા, સૈનિકોને જોઈ અંગ દેશપરનો વિજય હમણાંજ સિધ્ધ કર્યો હોય એટલી હોંસ લોકોમાં પ્રસરે છે. પાછળ અગણિત દેખાતું પાયદળ ઉઘાડા ઉત્તર અંગ સંગાથે હાથમાં દાલ તલવારને ચમકાવતું ચાલે છે. દૂરથી ધીરે ધીરે ચાલતા રાજ્યહસ્તીપરનું સુવર્ણ છત્ર ચળકતું દેખાય છે અને તે દષ્ટિપથમાં આવે છે. લોકો તેને જોઈને વિજયધોષ કરવા મંડી પડે છે. અને વાતાવરણ ‘મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત અને મહાદેવી કુમારદેવી’ના જયજય-કારથી ગાછ રહે છે.

એક ડોલતો હસ્તી યોગાનમાં આવે છે. તેની મુઠ અને ગંડચળ પર ચિત્રામણ પાડેલાં છે અને કાનખાખનાં વસો, સુનેરી અખાંડી અને માતીની ઝાલરોથી તેને શણગારેલો છે. તેમને જોતાં “મહારાજ ચંદ્રગુપ્તનો જય” એવા જયનાદો કાન ફાડી નાંખે એમ વાતાવરણમાં પ્રસરે છે. સ્મિતમય મુખે સૌના નમસ્કારો ને જય નાદોને ઝીલતાં, વિજય ધોષ કરનારાં ટોળાં તરફ પ્રસન્નમુખે જોતાં, રાજરાણી મૂર્તિમાન સત્તાના અવતાર સમાં

લાંગતાં બેઠાં છે. પાછળ બેઠેલો જે પ્રતિહારણીઓ આમર ટોળે છે તે વાયુ વાય છે. વચમાં એક વારાંગના અદ્ભુત રીતે સમતુલા સાચવી છત્ર લઈ ઉભી છે. હસ્તીની આગળ પાછળ શરણાધમાં ઉત્તેજક સંગીત વગાડતા ગાયકોની હાર ચાલે છે. પુષ્પોનો વરસાદ વરસે છે. અર્ન રાજ્ય તરફથી દ્રવ્ય વેરાય છે.]

ડાસો: બેટા, જો જો રાજરાણી હસે છે. જો, આપણા તરફ જોઈને પણ સ્મિત કર્યું. ‘બોલ, બેટા’ ‘રાજરાણીની જય! રાજરાણીની જય!’

છાક્રે: (ધાંટા પાડી) રાજરાણીની જય! રાજરાણીની જય! બાપા! બાપા! જુઓ એમણે મારા તરફ પણ જોયું ને હસ્યા. રાજરાણીની જય! રાજરાણીની જય! (આંદોળી નાચે છે.)

[કાસલ દેશના પંથીઓ આ અદ્ભુત દ્રશ્ય જોઈ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અને ભાન જુલી વક્ષ પરથી નીચે કુદી રાજરાણીનો જય ખુબ મોટા અવાજે પોકારે છે. સૈનિકો તેમને દૂર ખસેડવા જાય છે. પહેલાં વિસ્મયથી, પછી કુતૂહલથી મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત અને મહારાણી કુમારદેવી તેમને જુએ છે અને પરદેશીઓ છે એમ જાણતાં શત સુવર્ણ દીનાર તેમને સંજ્ઞાથી આપવાનું સુચવે છે. સુવર્ણ દીનારથી પ્રસન્ન થએલા પંથીઓ વધારે ને વધારે જયનાદો પોકારે છે. લોકો પણ આ ઉદારતા જોઈ ઉત્સાહમાં આવે છે અને પ્રશંસા કરે છે. બંદિજનો ગાય છે. રાજરાણી સ્મિત કરે છે. [હસ્તિ આગળ ચાલે છે.]

[પડદો પડે છે.]

અંક: પાંચમો-અમરતા.

સ્થળ: અંગદેશની રાજ્યધાની મહેન્દ્ર-
નગરના કોટની બહાર મગધની જાવણીમાં.

સમય: દિવસનો દોઢેક પ્રહર.

[નગરના કોટની આસપાસ ખાઈ છે અને તેમાં ગંદુ પાણી ભરેલું છે. ખાઈની બીજી પાસ મગધનું સૈન્ય શહેરની આસપાસ ઘેરે નાખીને પડેલું છે. એક પક્ષી સરખું પણ મગધનું સૈન્ય ભેઠા વિના પેલે પાર જઈ શકે તેમ નથી.

જાવણીમાં કેટલાક સૈનિકો કે કામ સુઝવું ન હોય તેમ આમ તેમ ફરે છે. કેટલાક ટોળે વળી “મહારાજ આજે મહા-
દેવી સાથે એકલા બધા મગધના સામંતો-
ને પાછળ મુકી યુધ્ધે મદયા છે” એવી જાની જાની વાતો કરે છે. કેટલાક તંત્રીઓ પછવાડે ભરાઈ ઘુલ રમે છે. કેટલાક વાંસળી વગાડે છે. અને કેટલાક પોતાનાં ફાટયાં-
તુટયાં કપડાંને બાલુએ ખેંસીને સાંધે છે. આ બધાંમાંનો ઘણો મોટો ભાગ દુર્બળ અને નિસ્તેજ દેખાય છે. બધાના મુખ પર અસંતોષ સ્પષ્ટ જણાયા વગર રહેતો નથી.

સામેના દુર્ગ પરથી છુટો જવાયો તીરોનો મારો બધી દિશાએથી ચાલ છે પણ તેમાંનું કોઈકેજ તીર મગધની જાવણીમાં પહોંચે છે. આ પાસથી પણ કેટલાકો દુર્ગ ઉપર તીરો છોડવાના વ્યર્થ પ્રયત્નો કરે છે.

શહેરની પશ્ચિમ દિશાના દરવાજાની બરા-
બર સામે ખાઈની આ પાર મહારાજ ચંદ્ર-
શુપ્તનો ભવ્ય શિખર અને તેનાથી થોડે
છેટે સભાગૃહનો તંત્રી ફાટયો તુટયો જતાં
જુના ફાટો ખ્યાલ આપતો ઉભો છે.

સભાગૃહના તંત્રીની આસપાસ બે સૈનિકો
ખુલ્લી કૃપાણ સાથે ફરે છે. ત્યાં આજુ-

બાલુ જોતા મંત્રી સોમશર્મા ને અમાત્ય:
વિષ્ણુનંદન બંને તેમાં પ્રવેશે છે. સોમ-
શર્માની અક્કક આદ્ર, વિશાલ અને ઉભું
કપાળ, ખુબ વજેલી ચોપટીઆ નાસા અને
બાજ પક્ષા જેવી આંખોથી જોનાર પહેલે-
થીજ ભય પામે છે. વિષ્ણુનંદનની ચાલમાં
અસ્થિરતા અને મુખ પર હુમ્મ્યાઈ છે.]

સોમશર્મા: (સ્વગત) હવે આને પાર
ઉતારવો પડશે. (ચારે પાસ પોતાની આંખો
ફેરવીને ખુબ ધીરથી કાઢ નથી એવી ખાતરી
કર્તા પછી ધીરથી) અમાત્ય વિષ્ણુનંદન !
આપણી યોજના કૃપા. મહારાજ ચંદ્રશુપ્ત
કેદ પકડાયાના સમાચાર અબધડી મને મળ્યા.
ને મેં તમને ખોલાવ્યા.

વિષ્ણુ: (ચિંતાતુર સ્વરે) હું ક્યારની
એનીજ વાટ જોતો હતો. પણ કશી વાત
ઉઘાડી તો નથી પડીને ?

સોમ: (વિજયદશકે ભાવથી) ના, ના.
કોઈને વહેમ સરખોએ નથી આવ્યો. એ તો
જાણે અંગનાજ સૈનિકો પકડી ગયા તેમ
થયું. (આંખો મીચકારીને) યુદ્ધ કરતાં
કરતાં મહારાજનો અથ્થ લંગડો થયો ને
એ થું થયું તે જોવા જરા બાલુએ થયા
એટલામાં અંગદેશના પત્નીસ સૈનિકો આપણા-
જ જેવા સૈનિકોનાં કપડાં પહેરી ક્યાંકથી
આવ્યા ને મહારાજને ઉપાડી મારતે ઘોડે.
ચાલી ગયા. સારું થયું કે સેનાપતિ
આનંદ, માધ્યવાન ને સુમેરુ કેને કે
કારણસર જાવણીમાં રોકાઈ ગયા હતા.
(બંને મુગ્ધા રહે છે ને એકજ વાત પર
જુદા જુદા વિચારો કરે છે.)

વિષ્ણુ: (ખેદથી) મંત્રીવર્ય ! આપણે
ક્યું તો ખરું પણ આ ઠીક નથી થયું.

સોમ : (એકદમ ચમકે છે) શું કહ્યું ? અમારું ! કેં ગાંડા થયા ? તમારી સંમતિથી બધું ક્યું ને આજે તમને આવો વૈરાગ્ય ક્યાંથી આવ્યો ?

વિષ્ણુ : ખરું, પણ મંત્રીવર્ય ! કોણ જાણે કેમ મને ખટકો થયાંજ કરે છે. જોતું હુણુ આપણે આટલાં વર્ષ 'ખાધું' એ મહારાજને દુશ્મનના હાથમાં સોંપવાનો દગો ? કોઈ જાણે તો શું કહેશે ? આપણી સેનાતું શું થશે !

સોમ : (હસીને વિષ્ણુનંદનો વાંસો થાળડા-તાં) અમારું ! શાંતિ રાખો. કોઈ જાણવા-તું એ નથી ને કોઈ કેં કહેવાતું એ નથી. ને સેનાની શીકર કરશો નહીં. તેમાંથી તો ધણો મોટો ભાગ મગધ પાછા ફરવાને મેલો અધીરો થયો છે કે તે માટે તો ખાપણે જેમ કહીશું તેમ કરશે, (સ્વર બદલીને ગંભીરતાથી) ને અમારું ! આપણા શત્રુ તો આપણે ભણુંજ ક્યું છે. મહા-જાનસિંહાસને ચઢ્યા ને લીચ્છવીઓનું જ્યાર-ની ચઢી વાગ્યું ત્યારથી મગધનો લઢાઈઓ ડઠતાં પાર આવ્યો નથી. હવે તો લીચ્છવી રાણીના હાથ પડશે નીચા ને ખાળક સમુદ-યુતને આપણે ધારીશું તેલો ખનાવીશું, ને આપણી આગળ એ ચું કે ચાં નહીં કરી શકે. કોઈ કહી કહીને શું કહેવાતું છે ? મારે તમારે તો રાજ્ય જોઈતુંજ નથી કે કોઈ કેં કહે. (ચોડીક વાર થોભીને) ધણા ખરા સામંતોં પણ આપણા પક્ષમાં ભળ્યા છે પછી ખીણો છો શાને ?

વિષ્ણુ : (આંખો નીચી ઢાળીને સત્તા થતાં) પણ તોએ મંત્રીવર્ય ! ખોટું તે તો ખોટુંજ ને !

સોમ : (મીનજ જાય છે) તે તમને રહી રહીને અત્યારે સુઝ્યું હવે ? આટલા દિવસ

તમારું અંતઃકરણ કોને વેચી આપ્યું હતું ? (સ્વર બદલી) પેલા અશ્વપાળને શિક્ષા કરી ત્યારે મહારાજને તમારાપરએ રાણીમાં સામેલ હોવાનો ને અંગદેશવાળાઓના કાવત્રાઓમાં ભળવાનો શક હતો તે શું તમે છુટી ગયા ? ને તમારું લીચ્છવી રાણીએ તે વખતે કેવું અપમાન ક્યું હતું ? તમે એમ માનશો નહીં કે મહારાજના મનમાંથી તમારા વીરોનો એ શક જતો રહ્યો છે. ને હવે તમે કેં ગરબડ કરશો તો કોઈ તમને સંધરવાતું નથી ને બંને ખાણુ-એથી માર્યા જશો. માટે નકામા મિત્રો ખોવામાં કેં મુઠ્ઠો નથી એ સારી પેટે ધ્યાનમાં રાખજો.

વિષ્ણુ : (ખુબ ગભરાય છે) ના, ના. મંત્રીવર્ય ! હું એમ ક્યાં કહ્યું છું ? એ તો માત્ર મારા મનમાં સહેજ સમ વિપ્લવ થયું તે તમને ન કહ્યું તો ખીજા કોને કહ્યું ? પણ તમે મનમાં જરાએ અંદેશો આણુશો નહીં. આપણે ક્યું એ તો ક્યુંજ. હવે પાછા ફરવાની વાત કેવી ? હા, પણ... (ખોલતાં અચકાય છે.)

સોમ : (હસે છે) જરાએ ગભરાશો નહીં. તમારા પાંચ હજાર સુવર્ણ દીનાર મારા શિબિરમાં સલામત પડ્યા છે. હાં, પણ કહો, હવે શું કરીશું ? આ વાત કેં બહાર પાડ્યા વગર છુટકો છે ?

વિષ્ણુ : (ચિંતાથી) તે શી રીતે કરાશે ? સોમ : જરા ધીરજ રાખો. આમ અત્યાર-થી ચોચકાં શું મુકો છો ? આ કુધ્ધથી બધા જોટલા કંટાળી ગયા છે કે માત્ર બધા ગમે તે બહાને લઢાઈ ક્યારે પુરી થાય તેની વાટજ જુએ છે. માત્ર સેનાપતિ આનંદ જોયા થોડા ઘણા આપણામાં નથી ભળ્યા પણ તેને તો આપણે પુરા પડીશું. તમે જોયા તો

કરો. હું બધું બરાબર પાર ઉતારીશ. (માટેથી) બહાર કોણ છે? (પહેરો ભરતો એક સૈનિક હાથમાં તીરકામઠાં સાથે પ્રવેશ કરે છે) કોણ મંરિચિ? આખી છાવણીમાં બધા સરદારોને હું ને અમાત્ય વિષ્ણુનંદન કે' અગત્યના કારણસર મળવા માંગીએ છીએ એવી ખબર પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કર. (સૈનિક અક્ષર યોધ્યા વગર આશ્ચર્ય પામતો જાય છે.)

અમાત્ય વિષ્ણુનંદન! હવે તમે જરા સ્વાસ્થ્ય મેળવવાનો પ્રયત્ન કરો. આ બધા યોદ્ધાઓને સમજાવવા એ કે' સહેલી વાત નથી. ને હવે એ રાણીને પણ ખબર પડશે કે કેટલે વીશે સો થાય છે (કે'ક વિચાર આવવાથી હસીને) ચાલો આ બધા એકઠા થાય તે પહેલાં મારા તંત્રીમાંથી તમારા સુવર્ણ-દીનાર લઇ જાઓ કે મારે એટલું જોખમ સાચવવું મટે. (હાંક મારે છે) કાત્યાયન! કાત્યાયન!

[કાત્યાયન અને મરિચિ આવે છે]

આંસલાગૃહમાં હમણાં સામંત સભા મળવાની છે. માટે આસનોની યોગ્ય વ્યવસ્થા કર. (મરિચિને) બધે ખબર પહોંચાડ્યા?

[મરિચિ ડોકું ધુણાવી હા પાડે છે.]

(સ્વગત) જે આજની રમત પાર પડે તો તો? એક બાલુ મગધનું મહારાજ્ય કે બીજી બાલુ અંગદેશનું મંત્રીપદ. જેમને શું મળે છે? (વિષ્ણુનંદનને) ચાલો.

[ખંતે જાય છે. ખંતે સૈનિકો આસનો ગોઠવે છે. કાત્યાયનના સુખપર અત્યંત ગ્લાનિ છે.]

મરિચિ: કાત્યાયન! આજ આ બધું શું છે? યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી એક સૈનિક આવી મંત્રી-વર્ષને ને' કહી ગયો ત્યારથી વાત ઉડી છે કે મહારાજ પકડાયા. એ ખરી વાત? (આસનો પર ઝાપટ મારે છે).

કાત્યાયન: (અત્યંત ગ્લાનિથી) એમ કે' લાગે છે ખરું. (ન રહેવાયાથી) છેવટે ચેટનાં બળેલાએ ગામ બાળ્યું ખરું?

મરિચિ: (ઉભો રહી જાય છે) શું કહે છે?

કાત્યાયન: (લાન આવે છે એટલે વાત ઉડાવતાં) કે' નહીં. તારી વાત ખરી લાગે છે. નહીં તો આ સભા અત્યારે ને અત્યારે મળે નહીં. (વક્રોક્તિથી) ચાલો, કે' નહીં. હવે ઘેર જવાનું મળશે.

મરિચિ: હે? ખરેખર! ત્યારે તો મળહ! (બોલતાં બોલાઇ જાય છે પણ પછી પરતાય છે) પણ તારી વાત ખરી હોય તો મહારાજને સુક્રોને મહાદેવી બધાને જવા કેમ દેશે!

કાત્યાયન: (વધારે વક્રોક્તિથી) તેજ પીડા છે તો. નહીં તો તારા જવા બધા ક્યારનાએ મગધમાં મળહ કરવા ચાલી જાય.

મરિચિ: પણ મિત્ર! ખરું કહે? આજ બપોળે વર્ષ થયાં આમ આપણે અહીં ટાઢ તડકો વેડી પડી રહ્યા, પણ ન અંગદેશ છતાંયો કે ન દ્રવ્ય મળ્યું. હવે તો આસપાસ એટલું ઉજળું થઇ ગયું છે કે નથી પુરું ખાવાનું મળતું ને લુગડાંને બદલે હવે તો ચીથરાંજ રહ્યાં છે. ને રાજરાણી આમ છદ કરી કરી આપણને સૈનિકો મારી નાખવા બેઠાં છે એ કે' સારું કહેવાય! અત્યારે મગધ પાછા જઇએ તો વળી ફરીવાર આવીને અંગદેશ છતીશું. (જરાક વારે) લોકો તો કહે છે કે કીલ્લામાં તો બાર વર્ષ ચાલે એટલાં અનાજ પાણી ને રસો ભરી સુકયાં છે ને આપણાથી કે' બાર વર્ષ સુધી અહીં ખેસી રહેવાય? (તીરતિ એક આસન પર બેસે છે) લાઇ! આપણે તો હવે આ રણભૂમિથી કાયર કાયર થઇ

ગયા. એક આ લીઝીનીઓની શરમ નડતી નહોત તો 'તો આપણે મગધ પાછા ક્યારનાએ પહોંચી ગયા હોત !

[કાત્યાયન તે બોલે છે ત્યારે ડોળા કકડાવે છે તે જોઈને અકળામણ થતાં ઉઠીને આસનો ઝાપટવા મંડી પડે છે.]

કાત્યાયન : (એક સૂક્ષ્મ જંતુની તરફ જોતો હોય તેમ મસ્તિષ્ક તરફ જોઈ રહે છે અને ખંભા ચઢાવે છે) તારા જેવા જંતુઓ જે દેશમાં વસે તે તો પારકાએ આપેલી કીર્તિ પણ શોભાવી નથી શકતા.

[આડો ફરીને 'પોતાનું' કામ કરે છે. મસ્તિષ્ક કે બોલવા જાય છે પણ એક પછી એક સામંતો આવવા માંડે છે એટલે મુંઝારું રહે છે. અને બંને પણ જાય છે.]

સૌના મુખ પર ગભરાટ અને ઉત્કંઠા છે. મુંગા મુંગા સૌ પોત પોતાનાં આસન પર જઈ બેસે છે.

સૈનાપતિ આનંદ લંગડાતો લંગડાતો આવે છે. માદ્યવાન, સુમેરુ પણ આવીને બેસે છે. શ્રીકંઠ શીક્ષા દેહ પર આભરણો પહેરીને આવે છે.]

શ્રીકંઠ : કેમ સૈનાપતિશ ! હજી ઘા નથી રુઝાયો ?

આનંદ : ના, ના. હવે તો ખુબ નજીરોજ છે. જરૂર પડે તો આજે થોડે ચઢીને જઈએ. કેમ કવિ ! તમે કે પાંડુરંગી શોભાને ધારણ કરતા લાગો છો ?

શ્રીકંઠ : (ભોં ચઢાવીને) શું કરીએ ? કોઈ સુખે રોટલા ખાવા દે તોને ! આ તો એક દહાડો નાસો નાસો ને એક દહાડો મારો કાપો ને એક દહાડો દોડો દોડો. ન જાપીને ખેસવાનું કે નહીં પુરું વિંધવાનું. હવે તો લાઈ ! મગધ જઈએ એટલે છુટયા.

[સૌમશર્મા ને વિષ્ણુનંદન પ્રવેશ કરે છે. સૌ સલાજનો ચડીચુપ થઈ જાય છે.]

બંને પોતપોતાનાં આસનો પર જઈને બેસે છે.]

સૌમશર્મા : (કવિના છેલ્લાં શબ્દો સાંભળ્યા છે એટલે બેસતાં બેસતાં ઠાવકે મુખે) શું કવિ ! શું કહ્યું ? મગધ જવાની હોંસ થઈ આવી છે ? તમારી હોંસ પુરી પડે એવાં ચિન્હો થવા માંડ્યાં છે ખરાં. (કોઈ જવાબ દેતું નથી એટલે એકદમ ગંભીર સ્વર ધારણ કરીને) સામંતગણ અને સલાજનો ! તમને વધારે વાર શંકામાં ન રાખતાં જે વાતને માટે તમને બોલાવ્યા છે તે વાત હું તમને હમણાં જ નિવેદન કરું છું. એક ઘટિકા પહેલાં ખબર આવ્યા છે કે મારી અને અમાર્ય વિષ્ણુનંદનની ના છતાં મહારાજાએ જે સાહસ આજે આદ્યું હતું તેનું બહુ માફું પરિણામ આપ્યું છે. પરમ ભાગવત મહારાજ ચંદ્રશુભ શત્રુઓને હાથે દેહ પકડાયા છે.

[હેં ! હેં ! કરતા સૌ સલાજનો ઉભા થઈ જાય છે. અહીંયાં આવતી વખતે સૌના મનમાં આવીજ દે શંકા હતી એવું એમના વર્તન પરથી દેખાય છે.]

આનંદ : (ખુબ ઉશ્કેરાટથી) પણ મંત્રાવર્ચ ! એ શી રીતે બન્યું ?

સૌમ : (પહેલાં જેટલાજ ગાંભીર્યથી) ગઈ કાલે રાત્રેજ મહારાજા ને હું વાન કરતા હતા કે આ બે વર્ષના સતત વિજયથી હવે મગધસૈના છેક કંટાળી ગઈ છે. આપણા કેટલા યોદ્ધા ધવાયા, કેટલાએ માંદા પડ્યા છે. આપણી સાધન સામગ્રી પણ એટલી થતી જાય છે. આપણા સૈન્યસમૂહાય પાસે પુરાં અન્નવસ્ત્ર પણ નથી. મને લાગે છે કે એ વાત ઉપરથી મહારાજાને એકદમ આ સાહસ કરવાનું સુઝી આવ્યું લાગે છે..... શહેરનો પૂર્વ દિશાનો કોટ નિર્જલ છે અને

ત્યાં ઓઝામાં ઓછું રક્ષણ છે એવી કોઈ ચારે ખબર આપવાથી તેના પર ભરોંસો મુકીને મહારાજ એક હળર લીચ્છવી યોદ્ધા-ઓને લઈને મગધના કોઈ સામંતોને ખબર આપ્યા વિના આજે જાનામાના મળસ્કે ઉપડ્યા. સાથે મહાદેવી પણ ગયાં છે. મને લાગે છે કે એમનીજ પ્રેરણાનું પરિણામ આ સાહસ કરવામાં છે.

[આનંદ, માલ્યવાન મુમેરુ વગેરે કેટલાક વિશ્વાસુ જનોનું અભિમાન આથી ધવાય છે. બીજા સૌ ઉરકેરાઈને માંડોમાણ વાતે કરે છે. કોઈને શું કરવું તે કે સુખનું નથી]

માલ્યવાન:—(ન રહેવાયાથી) પણ મહા-દેવીનું શું થયું, મહાદેવીનું ?

સોમ: એ તો પ્રતિજ્ઞા કરીને એકાં છે કે કાં તો એ આજે મહારાજને પાછા લાવે કે કાંતો આજે એ યુદ્ધમાં ખપી જાય. એમણે જ એક સંદેશવાહક મોકલ્યો છે.

[“એને અત્રે બોલાવો, અત્રે બોલાવો”ના ઘોષારો ચારે પાસ ગાજી રહે છે. સોમ-શર્મા પ્રતિદ્વારીને ઇશારત કરે છે.

એક પળમાં બહાર ઉભેલો સંદેશવાહક યોદ્ધા અંદર આવે છે. એણે શિરસ્થાણે તે લોહખલિદ પહેરેલાં છે. એના ખભે કામડી અને હાથમાં બાણલાયા અને કૃપાણ છે. એના મુખપર અધીરાઈ સ્પષ્ટ દેખાય છે.]

ઈંદ્રજિત: મંત્રીશ્વર ! મહાદેવીનો સંદેશો લાગ્યે મને ગ્રહર સમય વીતી ગયો. અને હજી આપે નથી સાહાય્ય મોકલી કે નથી સેના તૈયાર કરી.

સોમ: (શાંતિ જાળવી) ઈંદ્રજિત ! આ બધી તેનીજ ખટપટ ચાલે છે. પણ તે પહેલાં આ સલાજનો અને સામંતગણ યુદ્ધભૂમિના

સમાચાર જાણવાને આતુર થઈ રહ્યા છે તે તેમને વિદિત કર.

[ઈંદ્રજિત મંત્રીના આ હંડા જવાબથી ક્રોધથી બળા રહે છે.]

ઈંદ્રજિત: (ખુબ ઉરકેરાઈને) સામંત-ગણ ! સલાજનો ! મગધના યોદ્ધાઓ ! હું ત્યારે રણભૂમિ પર એકલાં લીચ્છવી મહા-દેવીને લલતાં મુકીને અત્રે મહારાજને પકાડવાની દુઃખદાયક ખબર આપવા આવ્યો ત્યારે મને ખાતરી હતી કે વાત સાંભળતાં વાર અબધીમાં મગધનું સૈન્ય તેચાર થઈ જશે અને જેવું પરાક્રમ એકલે હાથે મહા-દેવી કરી રહ્યાં છે તેને સહસ્રગણ વધારી આજના સૂર્યાસ્ત પહેલાં મહેન્દ્ર નગરનો દુર્ગ બેઢશે અને મહારાજને છોડાવી લાવશે, પણ હું અહીં આં શું જોઉં છું ? મારા આવ્યાને પ્રહર સમય વીતી ગયો છતાં હજી તો શું થયું ને શું નહીં તેની પણ કોઈને ખબર પડી નથી. (પોતાનું કાર્ય સાંભરી આવ્યાથી સહેજ શાંતિ પકડીને)

સામંતગણ ! મગધના યોદ્ધાઓ ! આજે યુદ્ધભૂમિ પર શું થયું તેની હકીકત હંડામાં કહું છું તે શ્રવણ કરો. અતિશય નિરર્થક કાળક્ષેપ અને સૈનિકાના અસંતોષથી અકળાએલા મહારાજ આજે મહાદેવી સહ એક હળર યુનંદા સૈનિકાના સાથમાં પોતેજ યુદ્ધભૂમિપર જવા-ને છેક મળસ્કે નીકળ્યા હતા. એ વાત ખાસ ખાનગી રાખવાની ન હતી અને પાછળથી દશ હળર સૈનિકા સાથે મગધના વીરો મોકલવાની આજ્ઞા છતાં મહારાજ મહાદેવી સાથે યુદ્ધે ચઢ્યા છે એ વાત જાણે આપ સર્વ નવીજ સાંભળ-તા હો તે જાણી મને આશ્ચર્ય થાય છે.

અમે, શત્રુઓ અમારી હીલચાલ ન જુએ-
માટે છેક બ્રાહ્મમુદ્દતે નીકળ્યા હતા. તે
વખતે શત્રુ પક્ષનો એક પણ માણસ અમને
મળ્યો નહીં ને અમે સહીસલામતીથી
ખાઈને પુલ એળંગી ગયા. અને પૂર્વ
દિશા તરફથી હલ્લો કરવાના વિચારે તે
તરફ રવાના થયા. માર્ગમાં શત્રુની નગ્નતિ-
ના કે બિન્દ ન જણાયાથી ખુશી થતા
અમે આગળ વધ્યા અને પૂર્વદિશાના
દ્વાર પાસે જઈ તે તરફની નીચી દિવાલપરથી
ઉપર ચઢવાનો પ્રયત્ન અમે કરવા લાગ્યા.

પણ આ વખતે સૂર્યોદય થવાની તૈયારી-
માં હતો અને અમે દારથી થોડે દૂર ઉપર
ચઢવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા ત્યાં અચાનક
કોટ પરથી તીરોનો વરસાદ વરસ્યો અને
આવા અચીંત્યા હુમલાથી ગભરાએલા અમે
જરા પાછળ હટ્યા એવામાં એકદમ કોટનું
બારણું ઉઘડ્યું અને થોડાક મગધના સૈનિકો-
ની વચ્ચે મહારાજ ઉભા હતા ત્યાં થોડા
અંગ સૈનિકોનું ટોળું આવ્યું અને અમે
એ શું કરે છે તે જોઈએ અને આંખ
મીંચીને ઉઘાડીએ એટલામાં તો જોત
જોતામાં મહારાજને લઈ જવી ઝડપથી તે
બહાર નીકળ્યું હતું તેટલીજ ઝડપથી અંદર
પેદું અને બારણું દઈ દીધાં. (જરા સ્વાસ
ખાય છે. સૌ ઉંચે સ્વાસે સાંભળે છે.)

એક નિમિષ માત્રમાં દગો થયો હતો અને
તે પણ આપણા માણસોના સહકારથી
એવું મહાદેવીએ જોઈ લીધું અને મહા-
રાજાની આસપાસ ઉભેલા સૈનિકોને તેમણે
ત્યાંના ત્યાંજ વીંધી નાખ્યા અને જોરથી
એમણે ક્રીંદાપર મારો ચલાવવાનો હુકમ
આપ્યો. એકવાર તો બાણો કેંટતાં પથ્થર
તુટી ત્યારે એમણે પોતાનો લાંબો કેશ
કલાપ કાપી તેનાથી તેને તરત સાંધી કામ

ચલાવ્યું. શત્રુઓ પણ પોતાની યુક્તિ સફળ
થવાથી આનંદમાં આવી ત્યાંજ કોટ પર
એટલામાં જમા થઈ ગયા. અને બંને પક્ષ
તરફથી હુમલ યુદ્ધ જામ્યું.

આજ અરસામાં મને મહાદેવીએ સંદેશો
લઈ અત્રે મોકલ્યો છે. એમણે તો નિશ્ચય
કર્યો છે કે આજ સર્વાસ્ત મુઘીમાં કાંતો
દૂગ તોડી મહારાજને એ પાછા લાવે,
કાંતો એ રણભૂમિ પર પ્રાણ ત્યાગ કરે.
એમણે મંત્રીશ્વરને કહાવ્યું છે કે બીજા
દશ હજાર યોદ્ધાઓને એમનો સંદેશો
સાંભળતાં વારજ તેમણે રવાના કરવા.
[મૈન રહી બધા તરફ વારાફરતી નજર
નાખે છે. તલવારો ઠાઠી એક સામટા કેટ-
લાક યોદ્ધાઓ ઉઠે છે અને પુકારે છે.
‘મંત્રીશ્વર, આત્તા આપો! આત્તા આપો!’]

મંત્રી સોમશર્મા કેંક વિચિત્ર રીતે આ
ઉત્સાહ તરફ જુએ છે. અને તે થોડા
પાડવા અને વખત મેળવવાનો એત તે
મનમાં રચે છે.]

સોમ: (જુએ છે કે વધારે વાર ઉઘાડા
ન પડવામાં માલ નથી) ભાઈઓ! વાત
સાંભળી ઉઠકેરોઈ જવા કરતાં આ રૂબે
ઝડાપણ પાપરવાની વધારે જરૂર છે. હું
આત્તા આપું તે પહેલાં પળવાર થોભે,
અને મારા એક સવાલનો ઉત્તર આપો.
તમે સૌ મગધ સમ્રાટના વિજયી સામંતો
છો કે લીંચ્છવી રાણીની આજ્ઞાને અનુસર-
નારા સેવકો છો? (આ અણુધાર્યા સવાલથી
સૌ આશ્ચર્યથી એકએક સામું જુએ છે અને
ચંચળ પડે છે.)

આનંદ: (મંત્રીની યુક્તિના કેંક બહુકાર
વાળે છે) મંત્રીશ્વર! મહારાજ પક્ષપાતી
આ ક્ષણે તમે આવું બોલો તે શોભે!

સૌમઃ (આંખમાં ખતે એટલી વીજળીઓ પારણુ કરીને ઉઘાડું બંડ નહર કરે છે) શું કહો છો સેનાપતિ આનંદ! મહારાજ પકડાયાનું તમને કે લીચ્છવી રાણીને લાગે છે તેના કરતાં મને વધારે લાગે છે. ને એ ગૈરક જુદિના શબ્દો ને સોગતો સાંભળી તમે રખે ભુલતા કે મહારાજને આંખે ને આંખે એ લીચ્છવી રાણી છોડાવી લાવવાનાં છે. કોઈ દહાડાએ એમને છોડવી-શું તો હું કે તમે ને નહીં કે એ લીચ્છવી રાણી.

આનંદઃ (લંગડાતો લંગડાતો આગળ વધે છે) પણ મંત્રીવર્ષ! અત્યારે શું? લીચ્છવી રાણી સામે હીસાળ ચુકવવાનો કેં આ વખત છે?

સૌમઃ (ઉદ્વેગપૂર્ણ) ના, સી જુદિથી અત્યારે ખુવાર ન થવાય એટલું જોવાનો અત્યારે વખત છે. (કંઠપ્રધી) મારી સલાહ આ સલા માને તો અત્યારે ને અત્યારે લશ્કર મોકલવાથી કેં અર્થ સરવાનો નથી. મહારાજને આમ ઉઘાડે હોગ પકડી જવાની હીંમત કરી તે ઉપરથીજ લાગે છે કે અંગવાસીઓ હજુ ખુબ જોરમાં છે ને આપણા યોદ્ધાઓ તો બધા લઢી લઢીને યાકી ગમેલા છે. મહાદેવીને સંદેશો કહાવીએ કે આજે ચુદ્ધ અંધ કરીને એ પાછાં આવે પછી આપણે શું કરવું તેના નિર્ણય કરીશું.

[કિટલાએક આશ્રય પામેલા એક સામટા અવાજોએલી ઉઠે છે: મંત્રીશ્વર!]

આનંદઃ (માંદો માંદો લંગડાતો બારણા તરફ જુતાં) મંત્રીશ્વર! તમારો આ નિર્ણય હું માન્ય કરી શકતો નથી. હું મારા સૈનિકાને લખને હમણાંજ જાઉં છું.

સૌમઃ (સખત અવાજે) સેનાપતિ

આનંદ! તમારી નખળી તખીયત જોતાં તમને હું સલાહ આપું છું કે તમારે બહુ ઉસ્કેરાઈ જવું નહીં. બાકી એક વાત ભુલી જશો નહીં કે મહારાજની ગેરહાજરીમાં મારો હુકમ સર્વમાન્ય ગણાય છે અને તમે જે પળથી તેને ઉલ્લંઘવા પ્રયત્ન કરશો તે પળથીજ તમે રાજ્યના કેદી છો.

[સૌ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. આનંદ ધીરે ધીરે ચાલી તિરસ્કારથી બારણા તરફ જવા જાય છે તેટલામાં મંત્રીની ધસારતથી તેના ખે સૈનિકા કબજે લે છે.]

આનંદઃ (ક્રોધથી) મંત્રીશ્વર! આનો હીસાળ ચુકતે કરવો પડશે.

સૌમઃ (હસીને) તે અત્યારે છે? તમારો વારો આવે ત્યારે થાય તે કરજો.

[આનંદ ક્રોધથી દાંત કચકચાવે છે. ધંદ્રજીત જે અત્યાર સુધી બધા ખેલ જિયા કરે છે તે અટકાવ્ય કરે છે.]

ધંદ્રજીતઃ મંત્રીશ્વર! આપની મુજબતા પર કેટલો વિશ્વાસ ચુકવો તેવું મહાદેવીએ યોગ્ય માપ કાઢ્યું હતું અને તેથી એમણે લીચ્છવી સેનાપતિ જયવર્ધનને પણ જુદો સંદેશો કહાવ્યો હતો ને એ કથારનાં ખે હજાર યોદ્ધાઓના સાથમાં રણ સંગ્રામ તરફ સીધાવ્યા છે. એટલે આપ મહાદેવીનો કાંટો સહેલાઈથી કાઢી નાખવાની આશા રાખતા હો તો તે આશા હજુ બહુ ઉતાવળી છે.

[સભામાં ગરબડાટ થઈ રહે છે. મંત્રી સોમશર્મા એક વિષળ નિસ્તેજ દેખાય છે. દૂરથી રણશીંગાનો અવાજ સંભળાય છે. પ્રતિહારી પ્રવેશે છે.]

પ્રતિહારીઃ રણભૂમિ તરફથી એક ખીજ સંદેશવાહક આવ્યો છે તે પ્રવેશવાની આજ્ઞા માંગે છે.

સોમઃ તેને પ્રવેશ કરાવ.

[એક સંદેશ વાહક યોધા લોહીથી ખરડાએલાં વસ્ત્રો સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

સંદેશ વાહકઃ મંત્રીવર્ધની સેવામાં નિવેદન કરવાનું કે મહાદેવીશ્રી કુમાર-દેવી રણભૂમિમાં અત્યારે અદ્ભુત પરા-ક્રમ કરી રહ્યાં છે. અને કોઈ જીએ ન દાખવેનું એવું અપૂર્વ શૌર્ય દાખવી દુર્ગ પરના ઘણાખરા અંગ સેનાનીઓનો એમણે નાશ કર્યો છે. અને યુધ્ધની દેવીઓ જો એમને આવીને આવીજ મદદ આપે તો એક ઘડીવારમાં એ દુર્ગનો કબજો લેશે. પણ આપણા સૈનિકોનો પણ આ યુધ્ધમાં ખુબ નાશ થઈ ગયો છે અને મહાદેવીના વામરૂઢમાં તીરનો એક સત્તજડ થા લાગ્યો છે છતાંએ કહે છે. માટે આપને વિનંતિ કરવાની કે બને તેટલી જલદી સૈન્યની મદદ રણભૂમિ પર મોકલો.

[સૌ એકબીજાના સામું જુએ છે. સોમ-શર્માએ પણ હવે છેલ્લેજ પાટલે બેસવાનો નિશ્ચય કર્યો.]

સોમઃ (કડકાઈથી) આ સંદેશ કાણે મહાદેવીએ કહ્યો?

સંદેશવાહકઃ ના. મહારાજ! એ તો યુધ્ધમાં એટલાં મશગુલ છે કે ખીજ વાતનું એમને કંઈ ધ્યાનજ નથી. આ પરિસ્થિતિ તો હું મારી પોતાની મેજે જોઈને કહેવા આવ્યો.

સોમઃ (વધારે સખતાઈથી) યુધ્ધભૂમિ પરથી આજા વગર નાસી આવનાર સૈનિક શિક્ષાને પાત્ર છે એ વાતની તને ખબર છે?

સૈનિકો! આને કંદ કરો.

[સંદેશવાહક શીકો પડી જાય છે, સમ-જલ ન પડતી હોય તેમ શું ચલાવેલો ઉભો

રહે છે. સભામાં પણ એકદમ ચાંતિ પ્રસરે છે. દુર્લભ અન્યાયા છે એમ લાગવા છતાં બંદુકો ઉઠાવવું તેની કોઈને સમજણ પડતી નથી.]

ધંડજીતઃ (ઉત્કેશી છે અને પોતાની સજા-મતી માટે બેપરવા બને છે. સંદેશવાહકને ઉત્સાહ આપતાં) હાઈ! મંત્રીશ્વરને તો મહાદેવી સામેનાં જુના વેર નહીં છે એટલે ધારે તોએ કંઈ કરી શકે તેમ નથી પણ તું ગલરા નહીં. મદદ ક્યારની નીકળી ગઈ છે અને તે અબધડી પછોંચી ગઈ હશે. સેનાપતિ જયવર્ધન બે હળનું ચોદાઓના સાથમાં નીકળી પડ્યા છે. દુર્રમનોતું ધ્યાન ખેંચવા તેઓ જુદે રસ્તે ગયા એટલે તને મદદ નહીં હશે.

[સંદેશવાહકના મુખ પર ચાંતિનું એક રિમ્ત ફરકે છે.]

આનંદઃ (ઘાંત કચકચાવી) મંત્રીવર્ધ! મગધનું મહારાજ્ય આમ નહીં મળે ને કુતરાંને મોતે મરશે.

સોમઃ (ઉઠે છે ને એક ઝેરભરી દ્રષ્ટિ આનંદ પર નાખે છે ને આંખ ફેરવી નાખે છે.) સૈનિકો! દેહીને સજામત રથજે લઈ જાઓ. એ નાસી ન જાય તે માટે તમે છવ સાટે જોખમદાર છો.

[સૈનિકો આનંદને લઈ જાય છે. સોમશર્મા ચારેગમ એક સશ્લિશાળી નગરે બધા તરફ જોઈ તેમને માપવા મથે છે અને પોતાનો છેલ્લો પાસો ફેંકે છે]

સામંતગણ! મગધના યુદ્ધોદ્ધાઓ! આજે આપણા ઉપર એક અવનવીન પ્રસંગ આવી પડ્યો છે. જે વાત સ્વપ્ને પણ કદાચ ન સકાય એવી વાત બની છે. આપણા પરમ લાગવત મહારાજ આજે દુર્રમનદત્તમાં કે પડ્યાએલા છે. (મંત્રી શું કહેવા માંગે છે તે સાંભળવા સૌ આનુરતાથી ઉઠું જુએ છે)

મગધના યોદ્ધાઓ ! આપણું કર્તવ્ય આ વખતે શું છે ? તમે કહેશો કે મહારાજાને છોડવી લાવવાનું ને શત્રુગણને વિદારવાનું. હું પણ કહું છું કે હા, આપણું એજ કર્તવ્ય અત્યારે હોઈ શકે.

મહાભાગો ! ગુરવીરો ! હું તમારાથી અત્યારે જુદો નથી. હું પણ તમારા શુભ નિશ્ચય પ્રમાણે મહારાજાને પાછાં લઈ આવવાનીજ સલાહ તમને આપું છું. પણ મારી રીત તમે ધારો છો તેનાથી સહજ જુદી છે. હું સ્ત્રી બુદ્ધિથી દોરવાઈ મહારાજા જેનાથી છુટે નહીં એવાં તમારાં નિષ્ફળ બલિદાનો આપવામાં કે અર્થ જોતો નથી.

[વાતાવરણમાં ગણગણાટ વધે છે. તેમજ સૈની સાંભળવાની આવૃત્તા પણ વધે છે.]

મગધવાસીઓ ! મારીએ નસોમાં મગધનું લોહી વહે છે અને મગધની ભક્તિ પાછળ મેં પણ તમારી માફક આખો અવતાર ગાળ્યો છે. પણ તેથી આંધળાઈમાં કરી વિનાશને કામે તોતરવો એવો જો તેનો અર્થ થતો હોય તો તે મારે કષ્ટ લાગે નથી.

[બહારથી ઉશ્કેરાએલા સૈન્યના અવાજો આવવા માંડે છે. સૌમ્યમાં પોતાની વાણીને વધારે ધારદાર કરવા મથે છે. તેનું ગ્રોહ મુખ ધરતું થતું દેખાય છે.]

મિત્રો ! રાજકારણમાં વર્ગોથી સંગાય આપનારા સાથીઓ ! મગધના શુરાઓ કયી રીતે લડવા જાય ? કોને માટે લડવા જાય ? તેમના દેહ પુરું અન્ન પણ ન પામ્યાથી દુબળા થઈ ગયા છે. તેમનાં શસ્ત્રો ખાંડાં બન્યાં છે. તેમનું રક્ષણ કરવાને પુરાં વસ્ત્રો નથી. તેઓ શી રીતે લડે ? મહાદેવીની-એક પરદેશી સ્ત્રીની છદ્દે તેમને મગધથી સેંકડો યોજન દૂર એવી આ પરદેશી રણભૂમિ પર

ખોટી આશાઓથી ઝંખવી મરવાને માટે આણવામાં આવ્યા છે. એ પરદેશી સ્ત્રીની મૂર્ખ આજ્ઞાએ તેઓ લડવા જાય ?

[કિટલાકો મંત્રી તરફ દોરવાય છે. દ્વિતીય રણસીંઘાં વાગે છે. બહાર ગરબાટ વધે છે. સલાજનોનાં ચિત્ત મંત્રી તરફ વળે છે, છતાં અસ્થિર બને છે.]

માદ્યવાન : (વચ્ચે) મંત્રીશ્વર ! દિશાઓ છતવાનો લોભ મહાદેવીએ લગાડેલો નથી પણ દિશાઓ છતવાના લોભે મહાદેવીને આણવામાં આવ્યાં છે તે બુલંદો નહીં.

સૌમ : (એક તીખી દષ્ટિ કરી ડારે છે) માદ્યવાન ! મગધવાસી થઈ પરદેશીના દષ્ટિનિન્દુથી જોતાં તને શરમ નથી લાગતી ? (બહુવાર કરવામાં હવે માલ નથી એ એ જુએ છે) શુરા સામંતો ! મગધવાસીઓ ! બહાર સૈન્ય અધીરું થએલું દેખાય છે. પણ હું પુરું કરું તે પહેલાં મારી એક વાત સાંભળો અને આ વાત હું ખરેખરી બળીને કહું છું એમ માનજો. રાજા દશાણુ-ભદ્રનું જોર હજી વૃદ્ધ્યું નથી અને બળએ વર્ષે એના કીલ્લાનો કાંકરો આપણે ખેરવી શક્યા નથી. આપણું સૈન્ય અત્યારે સાધન વિનાનું અને દુર્બળ બનેલું છે; માટે મારી સલાહ એવી છે કે હાલ તરત આપણે વિદિ કરી મગધ જવું અને આવતે વર્ષે બમણું લશ્કરી બળ લઈ આવી અચાનક રાજા દશાણુ-ભદ્ર પર હાથો મારવો. અથવા નકામું બળ ન વેડવું હોય તો કળથી મહારાજાને છોડવી લાવવા. મારી આ યોજના આપને પસંદ પડતી હોય તો હું પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું કે હું મહારાજાને આવતી વિજયા દશમી પહેલાં ખમે તેમ કરી છોડાવી લાવીશ. નહીં તો કાષ્ટ ભક્ષણ કરી દેહપાત કરીશ.

[સભામાં ઘોંઘાટ યથ રહે છે. “મંત્રી-શ્વરની વાત ખરી છે” “સાંભળો, સાંભળો” “યુદ્ધ બંધ કરો” “મહારાજને છોડાવી લાવો” તથા ખેચાર નખળા નાના અવાજો “વિશ્વાસઘાતી” “મગધનો દ્રોહી” મહારાજને છોડ્યા વિના પાછું જવાય નહીં” વગેરે વગેરે ચારે બાજુથી સંભળાય છે પણ સંભાનો મોટો ભાગ મંત્રીની તરફેણમાં લાગે છે. વિશ્વનંદન ખેચાર જણને કૂંક સમજાવે છે.]

એકઅવાજ : પણ મહાદેવી અત્યારે રહે ચડ્યા છે તેનું શું ? આટલું આટલા મગધના યોદ્ધાઓ છતાં એ એકલાં લડે અને હારે કે છતે તોએ મગધનું નામ નહીં લજવાય !

સૌમ : (હસીને) એક કેટ્ટીની સ્ત્રી હડે રાત્રે વનવાસ લેયો ને રથકુળ દુઃખી દુઃખી થઈ ગયું. ને એક સીતાની સ્ત્રી હડે રાત્રે રાવણુ લડ્યા ને દરોડો માણસનો સંહાર થઈ ગયો. સામંત ! હવે એ સત્ય યુગ ન હોય કે સ્ત્રી હડે રાજ્યો છતાંય કે ખોવાય. સૌથી સારો રસ્તો એજ છે કે આપણે સૌએ એકમતે મહાદેવીને પાછાં ફરવાનો સંદેશો મોકલવો અને ન આવે તો એમને માત્ર થોડા દાળને માટે રાજ્યકેદી ગણી પાછાં આણુવા માટે હજાર સૈનિકો મોકલવા. [માલ્યવાન, સુમેરુ વગેરે સૌમશર્માની આવી હીકમત અને હીંમત જોઈ ચમકે છે, પણ સમયવતીને કું ખોલતાં નથી. સૌ ટચપચુ મને ઉભા રહે છે અને સંમતિ આપવાનું સાહસ દોષથી કરાવું નથી. બહાર રણભૂમિના બેરી નાદો સંભળાય છે.]

સૌમ : (પળ જાય છે તે તેને સોનાની લાગે છે.) લાઈઓ ! હું મગધના હિતની દૃષ્ટિએ જે કે કરું તેમાં તમારી સંમતિ છે એમ મારે માની લેવું ?

[પ્રતિહારી બહારથી એક સંદેશવાહક લખને પ્રવેશે છે.]

સંદેશવાહક : પરમ ભાગવત મહારાજ-ધિરાજ ચંદ્રગુપ્તનો જય ! મંત્રીશ્વર ! મહાદેવી વિજયી થયાં છે. અને દૂર્ગ તોડી શહેરમાં પેસી મહારાજને છોડવવા સક્તિમાન થયાં છે. શત્રુ સેના અંદર ગયા પછી તો એટલી નિબંધ થયેલી દેખાઈ કે આપણા સૈન્યને પેસવું જોઈ દોષ સામે લડવા પણ ઉભું રહ્યું નહીં. ધડી જે ધડીમાં મહાદેવી મહારાજને લખને અહીં આં આવશે.

[પળ પહેલાં મંત્રા તરફ દોરવાતાં મન આ વિજય સંદેશથી સર્વોદયથી ધ્રુમસ જેમ ઓમળે તેમ સંકારહિત બને છે. અને “મહારાજધિરાજ ચંદ્રગુપ્તનો જય” “મહાદેવી કુમારદેવીનો જય” એવા ગગનભેદી ઉચ્ચારો સભામાં થઈ રહે છે. થોડીવાર પહેલાં મંત્રીશ્વરના પક્ષના ખાસ દેખાતા માણસો પણ તેમાં ભળે છે. સૌમશર્મા અને વિશ્વનંદન પોતાની તક ગઈ એ જુએ છે અને બંને નાસી જવાનો લાગ શોષે છે. મરખડનો લાલ લઈ તેઓ ખારણા તરફ જાય છે ત્યાં માલ્યવાન અને સુમેરુ હીંમત કરી તેમને પકડે છે.]

માલ્યવાન : (ફૂરતાથી) મંત્રીશ્વર ! આવે અણીને વખતે આપ. જાઓ તે બને ? તમારા વિના મગધનો વિજય કેમ ઉજવાશે ?

[સૌનું ધ્યાન દોરાય છે અને સૌમશર્મા ને વિશ્વનંદન નાસી ન શકે તેમ તેમની આસપાસ બધા ટોણું થઈને ફરી વળે છે. દૂરથી વિજયી સૈન્ય આવતું હોય તેમ જન્મ નાદો અને થોડાંની પડખીઓ અને રથના પેડાંના ધરેરાટ પાસે પાસે આવતા સંભળાય છે. તંજુ બહારનું સૈન્ય “મહારાજ

પરમ ભાગવત ચંદ્રગુપ્તનો જય! મહા-
દેવીનો જય "ના ઉચ્ચારો ગગનભેદી સ્વરે
ગળવે છે, અને તંદુરમાંથીએ સૌ આવતા
સૈન્યને જોવા બહાર નીકળે છે. એક ઘડી-
વારમાં રથમાં બેઠેલાં રાજા રાણી સહિત
આખું સૈન્ય આવી પહોંચે છે. બધો વખત
જયનાદનાં ઉચ્ચારો ચાલુજ રહે છે.

રથ પાસે આવી થોભે છે.

મહાદેવીના ધવાએલા શરીરને ખોળામાં
રાખી મહારાજા બેઠેલા દેખાય છે. સૌને
જોઈને ડોકું બહાર કાઢે છે. સૌ શરમીંદ
મુખે પ્રણામ કરે છે.]

ચંદ્ર: (બધાપર ઉતાવળી નજર ફેરવી)
અહો! અહો! સામંતગણ! મંત્રી
વર્ગ! સુમેરુ! માહ્યવાન! બધા અહીંઆજ
છો શું? મને તો આશાજ નહોતી કે ફરી
આજે ને આજેજ તમને સૌને મળવાનું
સુભાગ્ય પાછું મળશે. (કુમારદેવી પર હેતની
એક નજર નાખી) સામંતગણ! આજે તો
મહાદેવીએ જેવું મગધનું નાક રાખ્યું છે તેવું
બીજા કોઈથી રખાત નહીં.

[બધા એટલા શરમાએલા છે કે કોઈને
કેં ઉત્તર આપવાનું સુઝતું નથી. મહા-
રાજા ફરી પ્રેમ પૂર્વક કુમારદેવીના ધાપર
એક નજર નાખે છે. અને ધીરેથી તેનું
માથું તકીઆપર મુકી રથ બહાર નીકળે છે.]

મગધના યોદ્ધાઓ! આજે મારું વર્ષોનું
સેવેલું સ્વપ્ન સફળ થયું. મગધના મહાન
સિંહાસનને શોભાવે અને સાચવવામાં મદદ
કરે અને મગધની મહત્તાને વિસ્તારે એવું
સ્વીરત્વ મને સાંપડ્યું તેથી મારી જાતને
હું અપૂર્વ ભાગ્યશાળી માનું છું. ચંદ્ર કે
સૂર્યવંશમાં કોઈ સ્ત્રીએ આવી વીરતા અને
કુશળતા હજી સુધી બતાવ્યાં નથી. અને

(વક્રોક્તિથી) તમે સામંતો, મંત્રીશ્વરો અને
યોદ્ધાઓ અહીંઆં વાદવિવાદ કરવામાં મશ-
ગુલ હતા ત્યારે એણે એકલે હાથે આ મહાન
કાર્ય કર્યું અને જે આપણા સૌથી બધખે વર્ષે ન
થઈ શક્યું તે એણે એક દહાડામાં બળવ્યું.
મહેન્દ્ર નગરનો અભેદ ગણાતો કોટલો એણે
તોડ્યો અને મને રાજ્યકેદી તરીકેની દુ-
ર્દશામાંથી અને જન્મભરની શરમીંદગીમાંથી
બચાવ્યો. સામંતો! યોદ્ધાઓ! આજથી
મહાદેવી મગધમાં મારા જેટલીજ સત્તા
અને માનનાં અધિકારી છે એમ ગણુશો.
અને કોશાધ્યક્ષ! આજથી મગધ રાજ્યના
જે સીંકાઓ પડે તેમાં મહારાજા ચંદ્ર-
ગુપ્ત સાથે મહાદેવી કુમારદેવીનું અર્ધ
સ્થાન છે એ વાત વીસરશો નહીં.
(રથ તરફ ફરે છે) પ્રિયે! મહાદેવી!
મગધનો મહારાજા અને તમારો પતિ એની
કૃતજ્ઞતાનું ઝાણ દેવાની સાક્ષીએ અને મગધ-
ની સેના સમક્ષ કે અંશે સુકવવા
પ્રયત્ન કરે છે તે સ્વીકારો. (મહાદેવી
તરફ વાંકો વળે છે પણ અતિશ્રમ અને
ધામાંથી પુષ્કળ લોહી જવાથી નિબળ
થએલી મહાદેવીની ખેલાન જેવી અવસ્થા
જોઈ ગભરાય છે.)

[ચોડાક જણ 'રાજ્યવૈદ' "રાજ્યવૈદ"
કરે છે અને તેની શોધમાં આમ તેમ દોડે
છે. મહારાજાના શબ્દો કાનમાં ગયા હોય
તેમ મહાદેવી આંખો ઉઘાડે છે અને પ્રસન્ન-
તાથી સહેજ હસે છે.]

મહાદેવી: મારા રાજા! શીકર કરશો નહીં.
મને માત્ર સહેજ નબળાઈજ આવેલી છે. પણ
આ ગરબડમાં આ સર્વ દુઃખનું મુળ સોમ-
શર્મા ને વિષ્ણુનંદન નાસી જાય નહીં
એટલું જો જો. (આંખો મીંચે છે.)

[સૌની નજર એ બંને તરફ વળે છે. તેઓ બંને ખરેખર આ તકનો લાભ લેવા માગતાં હતાં એવું જણાય છે. એ બંને જણને સૈનિકો મળજીત પડે છે.]

ચંદ્રગુપ્ત: (સરોપ) સોમશર્મા! વિષ્ણુ-નંદન! તમારા બંનેના વિશ્વાસદોહની વાત મેં શત્રુ સૈન્યમાં રહીને પુરેપુરી જાણી છે પણ એનો ન્યાય આ મંગળ પ્રસંગે અત્યારે નહીં. સૈનિકો! એ બંનેને લોક-બંધમાં પુરતા જાપતા સાથે રાખો. (પડતીમાં- એ ટટાર રહેલા સોમશર્મા અને નખી ગએલા વિષ્ણુનંદનનો કબજો થોડાક સૈનિકો લે છે)

માલ્યવાન: (આગળ આવી) મહારાજ! આ દુષ્ટોની આજ્ઞાથી બંધન ભોગવતા સેનાપતિ આનંદને આ પ્રસંગે બંધન મુક્ત કરી બોલાવો. મહાદેવીની સહાયે આવવાની વાત કરવાથી એ એ શિક્ષાને પાત્ર થયા છે.

[મહારાજ આના આપે તે પહેલાં કેટલાક ઉત્સાહીઓ દોડે છે અને સેનાપતિ આનંદને લઈ આવે છે.]

આનંદ: (હર્ષશ્રુત્ત્વે પ્રભુમે છે) મહારાજ!—(આગળ બોલનાં ગળું રૂંધાય છે.)

ચંદ્રગુપ્ત: (તેને બેઠે છે) મિત્ર આનંદ! તું જે સાથે હોત તો તો મને ઉપાડી જવાનો પ્રયત્ન કોઈ કદી કરત નહીં. મહાદેવીએ—

આનંદ: મહારાજ! હું જાણું છું મને એ મગધની અજોડ વિધાત્રીને મંગવા દે. (આગળ વધે છે અને કુમારદેવીની સ્થિતિ જોઈ ગલરાય છે).

ચંદ્રગુપ્ત: (સ્મરણ આવે છે એટલે) રાજ્યવૈધ! રાજ્યવૈધ કયાં?

[રાજ્યવૈધ આગળ આવે છે અને મહાદેવીની નાડી હાથમાં લે છે અને થોડી વળેલાં ધ્યાનથી તપાસે છે. સૌ આગ્રહ અંતરે વાટ જુએ છે.]

રાજ્યવૈધ: મહારાજ! નબળાઈ બહુ છે. પણ સ્થિતિ ભયંકર નથી.

[આ શબ્દો સાથે “ધણ” જુઓ મહાદેવી કુમારદેવી” “પરમ ભાગવત મહારાજ ચંદ્રગુપ્તનો જય” વગેરે જયનાદો લશ્કરમાંથી સંભળાય છે.]

[પડે પડે છે.]

કુમાર દેવી અને ચંદ્રગુપ્તના શીક્ષાઓ.

અક્ષયારી વૈજલ્લદેવ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૩૮]

નૃત્ય, ગાન, અભિનય, તુપૂરનો અંકાર અને વાદિત્રોનો નાદ એ સર્વની સંવાદિતાથી વૈજલ્લદેવનું મસ્તક ડોલી રહ્યું. વારાંગનાનાં નેત્રોની તરલ દ્યુતિ અને એ દ્યુતિનું સ્ફુરણ કરતાં કટાક્ષો જોઈને તો વૈજલ્લદેવ ધન્ય ધન્ય કહેવા લાગ્યો અને નૃત્યગાન પુરાં થતાંજ તેણે સો સુવર્ણમુદ્રાઓ લાવીને વારાંગનાને બક્ષીસ આપવા પાશ્વર્કને આજ્ઞા કરી. પાશ્વર્ક સુવર્ણમુદ્રાઓ લેવા ગયો.

વૈજલ્લદેવ બોલ્યો: “તમારી કથાથી હું પ્રસન્ન થયો છું. તમારો કંઠસ્વર મધુર છે, તમારું નૃત્ય અદ્ભુત છે, તમારાં અંગોનો અને નેત્રોનો અભિનય પુરી સંવાદિતા સાધે છે, અને તમારા સૈવકો પણ પોતાની કલામાં નિપૂણ છે. દેશેદેશમાં જેની કદર થઈ છે એવી વારાંગનાની કલામાં વળી શી ઉણપ હોય?”

“અને મહારાજ! મારો ગાનવિષય આપને કેવો લાગ્યો?”

વૈજલ્લદેવ શુન્યવાયો. શૃંગાર રસનું શૃંગાર તરીકે તેણે કદી પાન કયું નહોતું. તેની કલ્પના પણ તેના મગજમાં કદી ઉદ્ભવી નહોતી: શિવ અને ઉમાની શૃંગાર એટલું ગાન તેનાથી શી રીતે સમજાય? અસાન શિષ્ય જ્ઞાનવાન ગુરુની સમીપે જેવી યાયક દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો, તેવી દૃષ્ટિથી તે વારાંગનાને જોઈને બોલ્યો: “અહો! સુમુખી! તમારું ગીત તો હું ન સમજી શક્યો!”

“ત્યારે મહારાજ! આપની બક્ષીસ પણ મને ન જોઈએ! મારી કલાની પૂણી રીતે કદર ન કરી શકે તેવાઓની બક્ષીસને હું

વૃણવત માનું છું.” વારાંગનાએ પોતાનું અભિમાનિત્વ પ્રકટાવ્યું.

“તમે મારી બક્ષીસ નહીં લ્યો, ત્યારે શું મારે આજીવેથી તમે નીરાશ થઈને જશો?” વૈજલ્લદેવે પુછ્યું.

“હું બક્ષાસ મેળવવાની આશાથી નથી આવી: હું તો મારી કલાની કદર માટે આવી છું.”

“તમારા ગાનનો અર્થ હું નથી સમજ્યો એ ખરું. પરંતુ તે સીવાયની તમારી કલાથી હું પ્રસન્ન થયો છું, પછી તમે કેમ બક્ષીસ ન સ્વીકારો?” વૈજલ્લદેવે પુછ્યું.

“મહારાજ! આત્મા વિનાનું જેવું બોણીયું, તેવું અર્થ વિનાનું ગાન: આપની ઇચ્છા હોય તો આપ શંકર બનો તે હું પાવર્તી બનું પછી મારું ગાન સમજવું અને આપ તે સમજે ત્યારે હું બક્ષીસ સ્વીકારું.” એ શબ્દો બોલતાં વારાંગનાનાં હોયને અક્ષયારીને તીવ્ર દૃષ્ટિ તીર માર્યું.

વૈજલ્લદેવને અંજ અંજ કોષની કારમી જવાબી સળંગી ઉઠી. “હું શંકર અને તું પાવર્તી! ધિક્કાર છે તને, કુલટા! શું તું મારું અક્ષયર્થ હુંટવા આવી છે?” અક્ષયારીનાં નેત્રોમાંથી તણખા ખર્ચા અને વારાંગના ભયથી ચમકી ગઈ.

“મહારાજ! આપનો ક્રોધ શમાવો! કળ નહીં આપનારા વક્ષનું જેમ કશું મૂલ્ય નથી, તેમ સતિવિલાસ વિનાનું જીવન...”

“યુ...રો-તારી કુટિલતાને!” વારાંગનાને પોતાનું કથન પણ પુરું કરવા દીધા વિના વૈજલ્લદેવે ક્રોધપૂર્વક વારાંગના તરફ પોતાના મુખમાંના તાંબુલની પીચકારી મારી! વારાંગના બે ડગલાં પાછી દઢી ખરી, પણ પીચ-

કારી તેના મુખ અને હાથ ઉપર પડ્યા વિના રહી નહીં.

એકદમ તેની સાથેના ગાયકો યોલી ઉઠ્યા: “હાં, હાં, અલ્લયારી મહારાજ! આ આપે શું કહ્યું? તમે મહારાણી ચઢિલાદેવી ઉપર શું કયા?”

વારાંગનાનો વેશ પહેરીને અલ્લયારીના અલ્લયારીની પરીક્ષા કરવા આવેલી રાણી ચઢિલાદેવીનું મોં આ અપમાનથી પડી ગયું હતું. તે પોતાના મોં તથા હાથ ઉપરના તાંબુલના ડાઘ પોતાની ઓઢણીના છેડાથી છુછી રહી હતી, પરંતુ અનેક તીવ્ર દ્રવ્યોનું ખનાવેલું તાંબુલ ભક્ષણ કરનાર અલ્લયારીની પીચકારી તેને મોં તથા હાથ ઉપર પીડા ઉપજાવી રહી હતી. જ્યાં જ્યાં પીચકારીના છાંટા પડ્યા હતા, ત્યાં ત્યાં ચામડી દગ્ધ થઈ જવાથી કાળા ડાઘ પડ્યા હતા અને એ ડાઘને વધારે હુજાયાથી તેની ઉડળથી લાલ ડાઘ નીકળતા હતા. રાણી ક્રુષ્ઠ રોગનો ભોગ થઈ પડી હતી.

ચઢિલાદેવીનું નામ સાંભળીને વૈજલ્લદેવ જરા પણ ભય પામ્યો નહીં. તે યોદ્ધો: “ચઢિલાદેવી હોય કે ખુદ મુળરાજ હોય! કુટિલિને કાટિલ્યનું રૂળ આપ્યા વિના હું રહેતો નથી!” એટલું બોલતો વૈજલ્લદેવ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

(૪)

ખીજ દિવસના પ્રભાતમાં આખા પાટણમાં વાત પ્રસરી કે રાણી ચઢિલાદેવી અલ્લયારી વૈજલ્લદેવની પરીક્ષા કરવા ગયાંતાં, પણ અલ્લયારીએ કોષ કરી શાપ આપતાં રાણી ઉપર પીચકારી મારી તેથી રાણીને કાઠ નીકળે છે.

મુળરાજે વૈજલ્લની ક્ષમા ચાચી અને રાણીના રોગના નિવારણ માટે તેની પ્રાર્થના કરી. વૈજલ્લદેવે કહ્યું: “જેમ કોઠના ખીજ દહીંઓ મારા નાવણુના પાણીથી નહાય છે, તેમ રાણી પણ નહાય તો તેનો રોગ મટશે.”

એ પ્રમાણે એકવીસ દિવસ ચઢિલાદેવીને વૈજલ્લદેવના નહાવણુના પાણીથી સ્નાન કરવાનો વિધિ કરવો પડ્યો, ત્યારે તેનો કાઠ મટ્યો. એટલા દિવસ રાણી દર્દથી પીડાતી હતી, એટલે મુળરાજે તેને કશું અપ્રિય વેશુ કહ્યું નહોતું. પરંતુ એકવીસ દિવસ પુરા થયા, એટલે તેણે કહ્યું: “રાણીશ! વૈજલ્લદેવની પરીક્ષા તો તમે કરી ચુક્યાં, પણ હવે પરતાવો માથે છે ને?”

ચઢિલાદેવી યોલી: “મહારાજ! હું જરૂર પરતાઉં છું, પણ હું શા માટે પરતાઉં છું તે આપ જાણતા નથી.”

“હું બધું જાણું છું, રાણી! તમે એની પરીક્ષા કરવા ગયાં હતાં, અને એવી પરીક્ષા કરવા જતાં સારી પેટે ઉરાન થયાં; અલ્લયારીના મહિમાની તમને ઇર્ષ્યા આવતી હતી, તે ઇર્ષ્યાને સંતોખાયા વિના છુછાઈ જવું પડ્યું તેથી તમે પરતાઓ છો, તે મારી જાણ મહાર નથી.”

“શુભ કરોછો, નાથ! મને પીડાવું પડ્યું કે મારી ઇર્ષ્યા અક્ષય ગઈ તેનો મને ખેદ નથી. મને ખેદ તો એથી થાય છે કે જંગલમાં વૈજલ્લદેવ જેવા સાચા અલ્લયારીઓને બદલે અનેક પ્રકારનો વિલાસ ભોગવનારા લુહા અલ્લયારીઓ હવે વધશે, અને હોકા તે બધાને વૈજલ્લદેવ જેવા માનીને દગાશે. વૈજલ્લદેવ કસોટીમાં પાર ઉતર્યો અને તે વિલાસી છતાં યોગી છે તેવી મને ખાત્રી થઈ, પણ જેની

રીતે શ્રી કૃષ્ણ સોળસો ગોપીઓ સાથે રમણ કરતાં છતાં યોગી ગણાયા હતા અને આજે અનેક દાંલિકા પોતાને કૃષ્ણ જેવા મનાવીને વિલાસ કરે છે, તેવી રીતે આ બનાવ પછી અનેક ધૂર્તો વૈજ્ઞાનિકોની પેઠે વર્તીને અવિચલિત, સેવન કરવા છતાં અહિયારી કહાવશે અને મારા જેવી સ્થિતિ થઈ પડવાના ભયથી કોઈ તેમની કસોટી કરવાની હિંમત નહીં બતાવે।”

મુળરાજ ચઉલાદેવીના આ શબ્દો સાંભળીને વિચારમાં પડી ગયો. તેણે ઉત્તરનાં અનેક પવિત્ર બ્રાહ્મણ કુલોને ગુજરાતમાં આશ્રય

આપીને વસાવ્યાં હતાં. તેણે પોતાના મનને પ્રશ્ન કર્યો: ‘સત્ય જુલાય છે ત્યારે દંભ પોષાય છે એ વાત ખરી છે, તો શું આજ બ્રાહ્મણના ભાવિ વંશને અબ્રાહ્મણનાં આચરણો કરીને પણ પવિત્ર બ્રાહ્મણ કહાવશે? તેમના બ્રાહ્મણત્વને કસી જોનાર કોઈ ચઉલાદેવી શું કોઈ અવિધ્વમા નહીં ઉત્પન્ન થાય?’

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મુળરાજને તેવું મન આપે, તે પહેલાં તો રાજભાગ પરંથી “અહિયારી વૈજ્ઞાનિકોની જ” તો પોકાર તોના કાન સાથે અથડાયો અને પ્રશ્ન વીસરાયો.

હુતર, ઉદ્યોગ વિજ્ઞાન, કળા ખેતીનું
સચિત્ર માસિક

FREE ગૃહ ઉદ્યોગ HOME CRAFT

હિંદના હુતર ઉદ્યોગનો ઉદ્ધાર એટલે
હિંદનો ઉદ્ધાર એજ આ માસિકનું ધ્યેય છે

કુશળ અનુભવી કારીગરોને હસ્તક ચાલતી

ધી એસોશિએશન ઓફ હોમક્રાફ્ટ્સ—સુરત

નું સ્વતંત્ર અંગ્રેજી ગુજરાતી માસિક

કરાંચીથી કોલ્કો આધુનિક દેશવેરો હોવાથી જરૂરના કાષ્ટપણ સાધામાં, દામ મધ્યમ. વા. લ. રૂ. ૪.

ગુજરાતી હિન્દી શબ્દકોષ

કિં. રૂ. ૬) ટ. ખ. સાશે દ્વારા

ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક કઠિન અને અપરિચિત શબ્દો-માટે આજ પોતાની ભવનું એકજ પુસ્તક છે. આમાં ૨૭૦૦૦ થી વધારે શબ્દો છે. પ્રત્યેક શાળામાં અને લાયબ્રેરીમાં આ પુસ્તકની એક પ્રત અવશ્ય હોવી જોઈએ, જ્યારે હિન્દીને રાષ્ટ્ર ભાષા તરીકે સ્વીકારવાનું હરેક સુજ્ઞ નાયકોને આવશ્યક લાગ્યું છે ત્યારે આવા એક કોષની અગત્ય તો અનિવાર્ય છે એ દેખીતું જ છે. “હિન્દી સાહિત્યમાં રસ લેનારને આ ૫૭૦૦૦ શબ્દોના કોષ અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે તેમાં ગુજરાતી શિષ્ટ તેમજ કેટલાક તલપદા શબ્દોના અર્થ હિન્દીમાં આપેલા છે.” કિંમત રૂ. ૬) અથવા મ. એ. થી ૦-૬-૦ મોકલો.

મફત :- ‘વિજ્ઞાપક’ માસિક કોષ ખરીદનારને મફત મળશે. વા. લ. રૂપિયા બે છે.

મળવાનું ઠેકાણું :- જયદેવ પ્રધર્મ, કારેલીબાગ-વડોદરા.

છેવટ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૪૦]

પણ જીવન પ્રવાહનો કાર્યક્રમ આગળથી કાણ નિર્માણ કરી શક્યું છે? હોહ રોઝ-બરી જેવા વિધિના માનીતાઓને અંતરા-કાંક્ષા સિદ્ધ કરવા સમય તેમજ સંજોગો મળતા હશે, પણ તેને બદલે અસંખ્ય વ્યક્તિઓને અંતરની ઊર્મિઓ નિશ્ચિત કરવાની પણ તક, શક્તિ કે ભુદ્ધિ પણ નથી હોતી. તેમને માટેજ, અને તેટલાજ પ્રમાણ-ભૂમાં જનશ્રુત અવસ્થા ભોગવનાર જ્ઞાની અને સંયમી માટે આત્મહત્યા વત્સલ નદી પણ ધમ્મ ગણાવી જોઈએ.

અને જીવનથી કુબ્ધ થએલા-જીવનમાં નારીપાસ થએલાની તો વાતજ શી? આશય, ઉમેદ, ઊર્મિ વિનાનું જીવન નકામું શું-તો પણ તે ઉમેદવાર-ઊર્મિમય-અને તાં હતાશ જીવનથી તો તે ધણુંજ ઓછું દારૂં. નીરાશ જીવન નહાવનાર ભીરું. એની ખ્યાલો જે કે ધણીજ વધારે છે; અને ધણી ર તો જીવનમાં અનાયાસે આવી પડેલી નિશ્ચિત જવાબદારીઓનું બહાનું કરી, આવા ભીરુશીરોમણીઓ શુદ્ધ જીવનને આજુ રાખે છે. શંકર પુછે છે કે વ્યસિ ગતેક : કામવિકાર : શુક્રે નરે ક : કાસાર : ક્ષણે વિતે ક : પરિવાર : જ્ઞાતે તત્ત્વે ક : સંસાર : । એના છેલ્લા પદના છેલ્લા શબ્દમાં “સંસાર”ને બદલે “જીવન” શબ્દ મુકાતો હોય તો વાંધો કે? દેખાતો નથી.

હૃદમાં પણ હૃદ જીવને જીવનમાં નિશ્ચિ વિના જીવન વિધિ તમામ અણુગમતી, અગ્રિય થઈ પડે છે. પોપીન બોનાપાર્ટ-સપ્રાટ નાચોલેઓનની નાની બહેન સૌંદર્યની અવધી હતી. તે નાની વયમાં મરણ પામી. પણ

મરણ સમયે તેણે અરીસામાં મરણ વેળ પણ અકરમાયલી સુંદર મુખાકૃતિ જોઈ, આત્મ સાંત્વન કયું, અને સ્મિતમય મુખે મરણ શરણ થઈ. એટલી પણ એની જીવન નિશ્ચિ. બોનાપાર્ટ પોતેજ દીદ્ગીટ કે ખુદ મોરેકમાં પણ મરણ પામ્યો હોન-નીમર જેમ અનેક વિજયને અંતે સેનેટમાં મરણ શરણ થયો તેમ-તો? સર શીલીપ શ્રીજી મરતાં મરતાં એક તપાતુર ઐનિદને પોતા માટે આજીવ પાણી આપી જીવનનિશ્ચિ મેળવી શક્યો. નિશ્ચિની વિધિ શ્રૌ સૌની નીરાણી હોય છે. અને નિશ્ચિની વ્યાખ્યા તો સર્વથા વ્યક્તિગત હોય છે. માનવ જાતમાં જન્મ ભુદ્ધિ ખેશક બહુજ છે. અને તેથી ધણી ઓમાં કેટલાક સામાન્ય આશય કે ઉમેદ હશે. પરંતુ આવા સામાન્ય આશય ઉપરાંત, શ્રૌ સૌને અંગત ઉમેદ પણ હોય છે-વ્યક્તિ ગત આકાંક્ષા સંભવે છે. અને ખરી જીવન નિશ્ચિ તો આવી વ્યક્તિગત આકાંક્ષા પરિપૂર્ણ થાય ત્યાંજ સાંપડે. બાકી આપણા સામાન્ય આશયો તો ધણીવાર window dressing જેવાજ હોય છે.

વ્યક્તિગત આકાંક્ષાના નથી નિયમ કે નથી તેનો પાર. હીરોને મળવા મુરોપ-એશીઆ ને લુદા પાડતી સામુદ્રધુની તરી જનાર લીઆંડરની આકાંક્ષા, ત્રપને દારૂં માની તે વાટે પ્રિયતમાનાં પાદકમળ પુજવા જનાર સુરદાસજીની આકાંક્ષા, અને અતિ મામુલીમાં મામુલી પ્રેમીઓમાં છેવટને પ્રેમ એકમેકને હાથે ઉધારી રહેલી નિર્જીવ આંખ બંધ કરાવવાની ઉમેદ શ્રૌ સરખાં-જતાં પરસ્પર ભિન્ન વ્યક્તિગત આશય કે ઉમેદમાં ક્ષિતરોતર પાંજિ બનાવવાનું પ્રયોજનજ નથી. ફક્ત, જે કમલાગ્યે, કાંઈ એક જીવનમાં આશય કે આકાંક્ષા સમુગમાં નહ થયું હોય, તે

હવનદોરી ટકાવી રાખનાર શક્તિ પણ નહીં સુશિક્ષિત મિત્રે આ લખનારને પોતાને જ
થાય છે. હવન નીરસ થતાં, અંતની વાટ આ જાતનો ઉપાદાન કરેલ, એટલે એ
અનિમિષપણે જોવાય છે. અંત આત્મખર્ચે ચાલવ સારી રીતે સમજાય છે. એનો ઉત્તર
આણવાની હીંમતને અભાવે, હતાશ વ્યક્તિ નથી-અને હોય તો તે ઘણીવાર માની શકતો
કેવળ અરૂદ પ્રેક્ષકની પેરે જોવાન કરે છે. નથી. અથવા માનવા ધ્વજ નથી હોતી.
કેટલીકવાર આ એક જાતનો દેખાવ-દોંગ પણ તેથી કે નિર્ણયક હવનને કોઈ પણ
નહીં તો pose-પણ લાગે. એકવાર આના જ ભોગે ટકાવી જ રાખવું એમ સાખીત કરી
કોઈ પ્રસંગે એક હૃદયસન્માનિત અને શકાય કે ?

સોના ચાંદી તેમજ

જે અવેરાતના

વિવિધ ડીઝાઇનના

દાગીના આ

ક્યાંથી ખરીદ

કરશો ?

ટે. નં. ૨૦૭૮૨

કાનજી
માલજી

અવેરીને
ત્યાંથી જ

KANJI
MALJI
JEWELLER

PHONE.

20782.

Shaik Meman
Street,

BOMBAY 2.

શેખ મેમન સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

ખહારગામના ઓર્ડર તાકીદ વી. પી. ધી મોકલવામાં આવે છે.

તમારા ધંધાને દેશ પરદેશ જાણીતો કરવો હોય તો

ગરવા ગુજરાતીઓનું 'ગુજરાત'માં તમારી જાહેર
માત્રીનું માસિક પત્ર ખબર આપી
લોકપ્રિયતા મેળવો.

ભાવ મારે વ્યવસ્થા પકડે 'ગુજરાત' દર, મહેન મેન, એર-સે-
આજે જાણો : નેડ રોડ, કોટ, મુંબઈ ૧.

તરંગના તણખા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૪૪]

-શાળામાં ‘અંતઃકરણ’ની વ્યાખ્યા: પકડાઇ આવવાની ધારતી.”

* * *

ટાઇપલુ વધે ગ્રેમ આવતો હોય તો તેને પકડી લ્યો. જે પોતાને હાસ્થાસ્પદ દેખાડવાનું અટકાવી શકતું હોય તો.

* * *

જીની દુનીઆ તેના હૈયામાં છે. પુરુષનું હૈયું તેની દુનીઆમાં છે.

* * *

ખાધને ડર એવા અકરાંતીઆ કરતાં ડરીને ખાય એવો ચિતાહારી ભલો !

* * *

એક વાધ જેવડો મોટો દૂર કુતરો એક યોળાઆને પકડી તેને મારી મુકી રહ્યો પાસે ઉભેલું એક બાળક તે જુએ છે. કે બધું એકદું થયું છે.

એક વ્યક્તિ કુતરાને રસભાવે નીહાળી રહી છે: એ સાવ અસંસ્કારી છે.

ખીજ વ્યક્તિ દુકા યતાં બચોળાઆને દવાઈ ભાવે જોઈ રહી છે: એ અર્ધ સંસ્કારી છે.

ત્રીજ વ્યક્તિ પેલાં બાળકને ખેલવા નીરખી તેને ઝટ પોતાના હાથોમાં ઉંચકી લઈ ત્યાંથી ચાલતીજ પકડે છે: એ પુરો સંસ્કારી છે.

* * *

હોડાએ ‘પાપ’ અને ‘પાપી’ એ બે શબ્દો સંબોધવા સારું રાખ્યા છે. સમજવા માટે નહીં !

* * *

માકાં ભવિષ્યની ચિંતા કરવા બદલે ચિંતાનું ભવિષ્ય માકું છે, એટલુંજ ને આપણે સમજીને રહીએ તો બસ છે.

* * *

“ચાલાકી” વીશે વાત ચાલતી હતી.

દરમીઆન ચાલાકીના મોટા ઉપાધ્યાય એવા એક ભાઈ બહુ શરમાં આવી બોલી ઉઠ્યા : “ચાલાકી વનિતો” માણસ શા કામનો ?”

એક ખુલ્લેથી પ્રશ્નરૂપેજ એનો વળતો પડ્યો સંજ્ઞાબોધ : “અને માણસાઈ વિનાની ચાલાકી શા કામની ?”

* * *

ન્યારે માણસ ખરેખરો ધર્મી બને છે ત્યારે તે ધર્મથી પર (above religion) હોય છે.

* * *

પોતાની ખામીઓ અને નબળાઈઓ નહીં જોઈ સમજી શકે એવાં ભક્ષાંઓ કરતાં તે જુડાંઓ વધારે ભક્ષાં છે, જેઓ પોતાની ખામીઓ અને નબળાઈઓ જોઈ સમજી શકે છે.

* * *

છ’દગીભર ‘ચોજેન્ન’ અને ‘ચમત્કાર’ની વાતો તો ઘણીએ સાંભળી પણ આજ સુધી એકેએ અનુભવી નથી કે દીકરી નથી.

હા, એક ચમત્કાર પેટભરી જોઈ લીધા: ચમત્કારી ‘ઉસ્તાદો’નો અને ચમત્કારી ઉદ્ધુઓનો !

અરેરે ! માની લેવા માટે તત્પદ એવા અસાની કે જ્ઞાની ભોળાઓની તે કેસે કરી ખાત્રી કરી શકાય કે “ચમત્કાર” શબ્દની બાહેર અક્ષાંશ ભરમાં ચમત્કાર જેવું કશું નથી. અને દુનીઆમાં જે જે કે પ્રજા

પ્યારના ખરેખરા ચમત્કાર છે તે તો દિવસે દેરાતે, આખો અને હૈયાં મહોખતથી ભરી ભરી ત્યાં ત્યાં જુઓ ત્યાં ત્યાં પણે પણે જોવાય એવા અગણિત અને અપાર છે.

* * *

દાએલાં જુવાને ફરીઆને કુંઠે દુઃખની વરાળ છોડી.

વારે વારે આકાશમાં ઉંચું જોઇ એ જુસ્સામાં જોલતો: “ના-ના, હું ગાની યછશ-સત્કર્મી” યછશ; પણ પ્રેમી તો નહીં જા.”

અંતરીક્ષમાંથી અવાજ આવ્યો: “જા, યુવક જા! અહીં સાગરને તીરે તે ફેકટજ વખત ગાજ્યો છે.”

“એટલે?” તરુણે પ્રશ્ન કર્યો.

“ન સમજ્યો?—હીક. કહે આ મહાસાગર-નું ગહન ગંભીર વિશાલ ઉંડાણુ તું જોઇ સમજી શકે છેના?”

“હા.”

“વારુ. એ ઉંડાં પાણીની સપાટી ઉપર થોળા દુધ સમ શોભતાં, ગજના કરતાં, ખુબ ઉછળતાં મોજાં નીહાળ્યાં?”

“હા.”

“હીક, હીક, પણ એ પાણી ઉપર પડતો સૂર્ય પ્રકાશ તો જુએ છે ના?”

“હા, તે પણ જોઉં છું.”

“ના, તરુણ, તું જુએ છે પણ નથી જાતો. જો તું ખરાબ જોઇ શકતો હોત તો સમજી શકત કે જ્ઞાન આ મહાસાગર સમુ વિશાળ, ગંભીર અને ઉંડું છે ખરું—સત્કર્મી સાગરનાં મસ્ત મોજાં જેવાં દુધાળાં, ચકચકતાં અને ધણો ધણો અવાજ કરી બતાવતાં આકર્ષક લાગે છે એ પણ ખરું—પણ પ્રેમરૂપી સૂર્યપ્રકાશ વિના એ બન્ને નિરતેજ છે, નિરંજન છે, નીરસ છે, નિર્બલ છે, નાશવંત છે. યુવક! આટલાજ માટે જાની અને સત્કર્મી થવા ઉપરાંત પ્રેમી થવાની પહેલી અગત્ય છે.”

* * *

પ્રેમ ધર્મના ભોગ: અદ્વૈતો ધરાદાપૂર્વક પ્રકાશ શોધવા મથે છે; પણ ત્યારે એ પ્રકાશ તેને મળી આવે છે ત્યારે તે માટે ફરીઆદ ઉઠાવવા અને બળાપો કરવા પણ એજ નીકળે છે!

* * *

આસ્થા (Faith) અને આશા એ લાયક યુગલનું તંદુરસ્ત બાળક તે વિસ્થાપ (Confidence).

* * *

‘કાળ’ને લગાર સૌંદર્યપૂર્વક નદમાવના રહીએ તો તેમાંથી અવશ્ય ‘કળા’ બનેજ.

* * *

જોખન! તને ચોતાને જે કદી રજુ નાવ્યું નથી!

તમારી સેવામાં:

તમારી મનની વાતને, તમારી છળીઆને, તમારી માહિતીને,
તમારા જ્ઞાનને, તમારા હૃદયર ઉદ્યોગને, તમારા વહેપારને
ચુજરાત, હીંદુસ્થાન અને દુનીઆના કોઇ પણ ભાગમાં
જાણીતાં કરવા અથવા હંમેશા હાજર હીએ.

વિગત માટે લખો:—ધી ઓરીએન્ટલ પબ્લીસીટી ડેપોઝિટશન,
૩૫, હમામ રૂટ, કોટ, મુંબઈ ૧.

આંખમાંનાં કણાં

[અનુસંધાન ૫૫૪ : ૧૪]

કરી કર્તવ્ય કર્યે જવું, અને ક્ષત્રાપ્તિનો વિચાર મહા નિયામકને સોંપવો.

પણ, આ બધી વાતમાં જે વિષય ઉપર મારે મુખ્ય કહેવાનું છે તે તો રહી જાય છે. પણ તે માણસો જેમ પોતાના જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય પાળી રાખે છે તેમ નહીં પણ આપણે ત્યાં ચાર પાંચ માણસો આવી ચડ્યા હોય ત્યારે અવકાશ હોય તેને જેમ પડે પતાવી દઈએ છીએ એમ આગતુંક બાબતોને પતાવવી પડે છે. વળી એમ પણ છે કે આસપાસની બાબતો જેટલી પ્રિય થઈ પડે છે એટલી મુદ્દાની વાત મીઠી લાગતી નથી. અથવા કદાચ મીઠી તો લાગે છે પણ જરા આકરી પડે છે. બધા તત્ત્વચિંતનનું એમજ છે. ક્રીયા ચિંતનનો માર્ગ અધરો નથી અને કપડા અથવા દોલતો હોવા વગરના આનંદોની કીંમત કાણે પુરી આંખી છે? વનજનાઓની અને મંદ શીતલ શુભ સમીંની કીંમત શહેરનાં ધુમાડીઆંથી શું ગણાવા પછીજ થાય છે ને. પણ શહેરી જીવન અને આમજીવન સંબંધે કાંઈ એમ કહેશે કે વાંદરાની પેઠે આ ગળેથી આ ગળે ને એ ગળેથી પેત્રી ગળે કુંદવું એ મનનો કુદરતી સ્વભાવ છે. આ હોય તેને પેલું ગમે અને પેલું હોય તેને આ ગમે. કેંક

એમે હશે ખરું તથાપિ દુનિયાં વસ્તુઓને વધુ કીંમતી કે થોડી કીંમતી ગણતી હશે તે છેક પાયા વગરનું તો નહીં હોય. કંઈ તરફ મન દોડે તે મનના તે વખતના દોડની દિશા ઉપર આધાર રાખે. હાલમાં આમજીવનને છોડી મજુરી કરવા માણસો શહેરની મીલોનાં ધુમાડીઆં તરફ જાય છેજ ને.

જે આંખનાં કણાંની મારે વાત કરવાની છે તે અંતરની આંખનાં કણાંની. અને તે એવા કણાંની કે જે આપણા અંતરને ખુલ્લે છે; છતાં એવું ભરાઈ પેડું હોય છે કે આપણને વ્યાકુળ કરી નાખે છે અને સીધી રીતે કામ કરવા દેતું નથી. ખરાબીદાં અવનવાં મંત્રચો એ પણ એક જાનનાં કણાંજ છે ને. કાંઈ એમજ માનશે કે આપણે સ્વરાજ્યને સારુ લાયક નથી; કાંઈ એમજ ધારશે કે ધર્મ એટલે વહેમની પોટલી; કાંઈ એમજ લઈ ખેડે કે તોફાન કરે તે વધારે હોશીઆર; કાંઈ એમજ સમજે છે કે પૈસાથીજ સુખ મળે. આ જ્ઞાને આપણે અંતરની આંખનાં કણાંની વાનીઓ કહી શકીએ. આ વખતે તો આ વિષયના આટલાજ દર્શનથી સંતુષ્ટ થવું જોઈશે. કારણ કે દાદરે ચડેલા કાંઈને આપણે અંતરથી આમંત્રતા હોઈએ અને એ તો ના પાડતુંજ જાય, એમ વિચાર પ્રતિભાવ થાય ત્યારે બીજો શો ઉપાય?

અકબર છાપ રજસ્ટર્ડ

અગરબત્તીઓ-આ અગરબત્તીઓ ઉત્તમ પમરાટને લીધે થોડાજ વખતમાં આદકોમાં સંપૂર્ણ સંતોષ મેળવી શકી છે અને તે માટે ઉત્તમ સરદારીકેટા મળેલી છે.

“રજસ્ટર્ડ અકબર છાપ”ની કરેતરી-બત્તી ઉત્તમ ખુશબોવાળી હોઈ મજનને આનંદ આપી તમારા ઘરને મીઠી અને મધુર સુવાસથી સ્વચ્છતા પાણી ખુશબોથી બહેકાવી દેશે. એક વખત વાપરશો તો દરમિયાનમાં આદક થશો. કીંમત રૂ. ૨૪ તોલાના પેકેટના રૂ. ૩૨-૦

લખો: રતીલાલ ગોવીંદજ,

૨૩૧, વડગારી માંડવી, સુબંધ ૩.

એક પ્રવાસ

૪૦૦૦૦૪

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૬]

દુઃખ મને ખડું વાર સાલવાનું નથી. તારી સ્ત્રી અને છોકરાં તરફ જો. તું તારા દેશને શુભામ કરશે અને સાથે સાથે તેમને પણ શુભામ કરશે ? ”

ગવિષ્ઠ કારીઓએનસનો સંકટપૂર્ણ માતાના ક્રોધ નીચે કચરાઈ ગયો. તેણે કડવાસથી કહ્યું: “તે રોમને ખચાવ્યું” પણ તારા પુત્રને મારી નાખ્યો.”

તે વોલ્સીઓનાનું લશ્કર પાછું લઇ ગયો. રોમ ખચ્યું. પણ આ દ્રોહને માટે રોમના દુસ્મનોએ તેને મારી નાખ્યો. તેની લવિષ્ય વાણી ખરી હતી. રોમે સ્ત્રીઓના વિજય માટે મંદિર બંધાવ્યું.

આવા આવા વીરો ને વીરાંગનાઓનાં લોહી પર રોમની મહત્તા રચાવા લાગી. ખેતી કરવી, સખત ને નીતિમાન જીવન ગુજારવું, રોમ માટે પ્રાણ અર્પવા એમાંજ સંતોષ લેતા રોમનોએ આ સમયમાં પણ રાજ્યવ્યવસ્થા ને અધિકારવ્યવસ્થા-બંધારણ ને કાયદાના સંગીન ને ચિરંજીવ પાયા નાખ્યા: અને જીવનમાં ને લશ્કરમાં અદ્ભુત વ્યવસ્થા-organisation-ને સખત અડગ નિયમન-discipline-ઉતાર્યા. રોમ જીવતું હતું એ વ્યવસ્થા અને નિયમને લીધેજ.

[આ રસિક પ્રવાસનો વિશેષ ભાગ હવે પછી આપવામાં આવશે.]

ઉમાર ખચ્યામ

૪૦૦૦૦૪

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮]

વટરૂપી અગ્નિ પર કોઈને આસન આપતો નહીં. જો હંમેશ પહોંચે એવું સુખ મેળવવાની તારી ધારણા હોય તો, તું પોતે હંમેશ દુઃખ ભોગવતો રહેજે, પરંતુ કોઈ ખીજને દુઃખી કરીશ-દુભવીશ નહીં.

(૩) ક્યાં સુધી મારે નદીનાં પાણીપર દેખાળા ફેંકવા? દેવળમાંની મૂર્તિ પુજનારા-ઓ (ની) વાતોધી હું ખેનર થઇ ગયો. ખચ્યામ એવું તને કાણે કહ્યું કે નરક (દોઝખ) જેવી જગા છે? કાણ ગયું દોઝખમાં અને કાણ આવ્યું સ્વર્ગમાંથી? (મતલબ ત્યાંથી કાણ પાછું આવ્યું-દોઝખમાંથી કે સ્વર્ગમાંથી-અને કાણ પોતાના અનુભવથી કહ્યું કે એવી બે જગાઓ છે?)

(૪) તું વિચાર કર કે તારે એક દહાડો આત્માથી જુદા થવું પડશે, અને ઇશ્વરી અનુભુતાના પડદાની પાછળ જવું પડશે. (તેથી) તું હમેશાં મંત્રામાં રહે, ને શરાબ પીતો રહે. કારણ તું ક્યાં જશે તેની તને ખબર નથી.

થી મહારાજ્યો ધુજવા માંડ્યાં. તે સમ્રાટોએ ગુર્જરનરેશની કૃપાની બીજ માંગવા માંડી. કુબેર લંડારીને ઇર્ષ્યા થાય એવું પાટણ સમૃદ્ધિશાલી બન્યું. પાટણની હુંડીએ દરીઆપારના દેશોમાં સ્વીકારાવા માંડી, એ બધું કાણે કર્યું? પંડિતા ! મારા ગુજરાતની ખાતર મેં નથી જોયો દિવસ કે નથી જોઈ રાત: મેં નિદ્રા ત્યજી; આહાર અવગણ્યો: વિલાસને તિલાંજલી આપી: કુદુબને અળગું કર્યું. એ સ્વામીને માટે મેં શરીર તોડ્યું ને.....”

તે બોલતો હતો એવામાં કોઈક વિચિત્ર પંખીનો અવાજ સંભળાયો. એક અદૃષ્ટ ક્ષણ તે અટક્યો.

“પંડિતા, તમે પણ વિચિત્ર પક્ષીઓ પાળતાં લાગો છો,” તે બોલ્યો પણ યશલક્ષ્મીના હાવભાવ બદલાઈ ગયા હતા. તેનું રુધિર ઠરી ગયું હોય એમ લાગતું હતું: તેની ફક્ત આંખો નિસ્તેજ થતી જણાતી હતી. તેણે ઉત્તર આપ્યો નહીં. માધવે આગળ ચલાવ્યું: “પંડિતા ! મેં ઘણું કર્યું. માણસ કરી શકે તેવું બધું મેં કર્યું.” અને તેણે કંઠવા અવાજે કહ્યું: “એણે મને એનો શા શરખાવ આપ્યો? અધમાધમ મનુષ્યને વિચાર સરખો ન આવે એવું નીચ કૃત્ય કરતાં તે અચકાયો નહીં. પલકવારમાં મારું સર્વસ્વ એણે હુંડી લીધું. મારો ભવ એણે બગાડી મુક્યો. બોલતા જાણ થરથરે છે એવું કૃત્ય એણે કર્યું: પંડિતા, પોતાની દીકરી સરખી મારી તો તરફ તેણે કુદિષ્ટ કરી. એનું પતિવ્રત તોડ્યું.”

માધવ અટકી પડ્યો. એની આંખોમાંથી ભયંકર જવાળાઓ વરસતી હતી ને એના

મગજની શીરાઓ ધબકી રહી હતી. યશલક્ષ્મી સ્વપ્નબદ્ધ હોય તેમ જોઈ રહી. પળવાર ખેંચે મુખ ખેંચી રહ્યાં. યશલક્ષ્મીની આંખો આંસુભીની થતી હતી.

“મંત્રીશ્વર ! ક્ષમા કરો, મને આ બધી ખબર નહીં. અહીં તો એની એટલીજ રાજ-આસા આવી હતી કે તમે કેં ભયંકર રાજ-દ્રોહ કર્યો છે. એથી જીવતા કે મુએલા તમને પાટણ પહોંચાડી આપવા.”

“હા, હું સારી પેઠે સમજું છું.” માધવે સ્વસ્થ ચિત્તે જવાબ આપ્યો: “એની નિર્દયતાને અવધી નથી, ને એની અધમતાને સીમા નથી. પંડિતા ! હવે એ માણસ રહ્યો નથી: એ રાક્ષસ થયો છે. પણ માથે સાચનો ખેલી ધશ્વર ખેડો છે, ત્યાં લગી હું નિર્ભય છું.” કહી તેણે કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો.

યશલક્ષ્મી તેને સમાન જોઈ રહી. તેણે ધીરા સ્વરે કહ્યું: “મંત્રીશ્વર, જીવતાં તમે શરણ નહીં થાઓ એવી તો એને પણ ખબર છે.”

માધવે હસીને કહ્યું: “પંડિતા, હું બધું સમજી ગયો છું. તેથી તમારા લલિત સૌંદર્ય વડે આકર્ષી, મને અહીં બોલાવ્યો.”

“મંત્રીશ્વર !” પશ્ચાત્તાપ કરતી હોય તેવા અવાજે યશલક્ષ્મીએ કહ્યું: “એ તક ખરો છે; પણ ક્ષમા કરો આ સર્વ વાતથી અમે સૌ અસાન છીએ. અને હવે તો તમે શાંતિ રાખજો.”

“પંડિતા,” માધવે ઉત્તર આપ્યો: “તમારી ઉદારતા માટે હું ઋણી છું. પણ ત્યાં લગી મારી વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ નહીં થાય ત્યાં મુખી મારા અંતરમાં પ્રજ્વળવતી લખાનક જવાળાઓ શાંત કેમ થાય ?

“પણ, ગુજરાતરેશ પણ એવીજ લય કર
પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે નથી જાણતા?”
પંડિતાએ ચિન્તાતુર સ્વરે પુછ્યું.

“પંડિતા,” માધવે હસીને કહ્યું; “એક
મનુષ્ય હૃદયના ઉન્હા નિઃશ્વાસે સમર્થ
સામ્રાજ્યો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં છે તો
પછી ગુજરાતરેશની તે શી ખીસાત?
પંડિતા, મારી ખાતર તમે જરાપણ ઉદ્વિગ્ન
થશો નહીં.”

પળવાર યશલક્ષ્મી આતુર નજરે માધવ
સામું જોઈ રહી, પછી સ્વર ધીરૌપાડી તેણે
કહ્યું: “મંત્રીશ્વર, હું તો નિર્ધન છું પણ
મારી આ સર્વ સંપત્તિ તમારે ચરણે ધરું
છું. તમારી કાર્યસિદ્ધિ અથે ને કેનો
ખપ પડે તેનો વિનાશ કેએ ઉપયોગ કરજો.”

એની મુંઢર આંખો મોતી મોતી જેવા
આંમુઓથી સ્ફુરતી હતી. માધવનું હૃદય
પણ પીગયું. તે ઉભો થયો અને યશલક્ષ્મી
પાસે જઈ તેનો હાથ હાથમાં લઈ પોતાની
આંખોએ અડકાડ્યો.

“બહેન”! તેણે ગળગળા અવાજે કહ્યું;
“છવતો હોઘશ તો આવીશ ને ખપ પડશે તે
માંગીશ, અત્યારે તો તમારા આશીર્વાદ આપો
એટલે હું રજા લઉં.”

માધવના છેલ્લા શબ્દો સાંભળી તે બોલી
ઉઠી: “પણ-પણ-

“શું?” માધવે કૂતૂહલથી પુછ્યું.

“તમે હમણા નહીં જશો. બહાર—”

તે આગળ બોલે તે પહેલાં વચમાં માધવે
કહ્યું: “તમે ચિન્તા કરશો નહીં. તમારા
મહારાજે મોકલેલા મારાઓને ક્યારના મારા
અંગરક્ષકે ઠોકણે ક્યાં છે.”

યશલક્ષ્મી સમજતી ન હોય તેમ માધવ
સામે જોઈ રહી. માધવે તરત કહ્યું: “આપણે
વાત કરતાં હતાં ત્યારે કોઈ પંખીનો વિચિત્ર
અવાજ આંખો હતો તે ધ્યાનમાં છે?

યશલક્ષ્મીએ હા કહી.

“તે મારા સેવકનો ગુપ્ત સંદેશો હતો
કે લય જતો રહ્યો છે.”

આકાશમાં બેઠેલા ઇશ્વર તરફ સાહાર
જોતી હોય તેમ હળવે હૈયે યશલક્ષ્મીએ
આકાશ તરફ નજર કરી.

“બહેન, સારે હું જઉં છું.” માધવે
થોડીક વારે કહ્યું અને યશલક્ષ્મીએ રડતા
હૃદયે ગુજરાતના મહામંત્રીને એની બીપણ
પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવા રજા આપી. *

* સેબેડીની એક વાર્તા ઉપરથી પ્રેરિત.

દયા કરશો કે ?

અનાથ આશ્રમ માટે

આશ્રમના મકાનનું કામ ચાલુ છે રસોડા, કોઠાર, ભોજનશાળાના મકાનોમાં
રૂ. ૮૦૦૦ ની તાકીદે જરૂર છે. આ મકાનો પર દાતાઓની ઇચ્છા મુજબ
શિલાલેખ ચોડી શકાય છે.

:: વધુ વિગત માટે લખો ::

• ઓન૦ સેક્રેટરી, હીંદુ અનાથાશ્રમ-મું વઢવાણ કેમ્પ.

હાઇ કલાસ

બુટ અને શુઝ

ના વેપારીઓને સુચના.

અમારે ત્યાં રબર રેગ શુઝ, કેનવાઇસ, કેપર સોલ, રબર સોલ,
ટેનીશ શુ. બચ્ચાના બુટ, શુઝ, હોલસેલ અને રાટેલ મળશે.

અમારે ત્યાંના બુટ અને શુઝ હાઇ કલાસ ઓલ લેધર ગેરંટીના ટકવામાં
ધણાજ મજબુત-સેલમાં મન માનતા અને મનપસંદ મળશે. લાવ પણ ધણાજ
કીફાયત રાખવામાં આવ્યા છે.

ધી એલાઇન્સ બુટ હાઉસ,

વસીયામલ ખીલ્ડીંગ, આંટરાડ, મુ'બઈ નં. ૭.

ચમત્કારિક દવા.

જઠ ઘાલેલી, ગુપ્ત વ્યાધીથી પીડાતી સ્ત્રીઓને તુરત આરામ આપનારી

એ મ્યો શી યા

૩૬ વખતે પેકમાં થતો દુઃખાવો, અનિદ્રા, આવવું, પ્રદર, ધીરડીરીઆ
માટે સાખીત થયેલી દવા છે.

તમારા કુટુંબ માટે

એ મ્યો શી યા

સોનાની મુલ્યની છે.

ખાટલી ૧ રૂ. ૨.

દવા વેચનાર પાસે મળે છે.

વીરીયલ એજન્સી,

પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુ'બઈ.

ગુજરાતનું કાવ્ય સાહિત્ય

જુલું

લક્ષ્મિરસપ્રધાન

નવું

ગારરસ, વીરરસ, ગંભીરરસપ્રધાન,

જુનામાં

નવામાં

ખાશેન પાંચ રસોતો
વિકાસ ક'પૂર્ણ નહોતો

લક્ષ્મિરસ

લક્ષ્મિરસ, અદ્ભુતરસ

.....હાસ્યરસ નથી.....

ની છાંયો વહાવતું

તેમાંના લક્ષ્મિરસની ખામી
આ પુસ્તક પુરી પાડે છે.

ગુજરાતના બાણીતા કવિ ખખરદાર રચિત

તા. ૨૫-૧૨-૨૮
ને રાજ ખહાર
પડી ચુક્યું છે.

ભજનિકા

જુના લજનો
સાથે આ જરૂર
સરખાવજો.

(લક્ષ્મિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને આત્મસંશોધનના તત્ત્વજ્ઞાન
વિષે રચાયેલાં ગીતોનો સંગ્રહ)

પાના ૧૨૫, ઉંચા કાગળ

મૂલ્ય: (૮. ખ. જુલું)

કાર્ય પુકું: ૦-૧૪-૦

પાકું પુકું: ૧-૪-૦

—: મળવાનાં ઠેકાણાં;—

(૧) કર્તા પાસેથી: માઉન્ટ રોડ, મદ્રાસ.

(૨) કેશવ શેઠ: ખડાયતા પ્રેસ, અમદાવાદ.

(૩) બધા આખરદાર જુકસેલરને ત્યાંથી મળશે.

અગર લખો:

જદુરાય ડી. ખંધડીઆ,

જન્મભાષી બીહારીંગ, ખેતવાડી, મેઈન રોડ, મુંબઈ નં. ૪.

ગુજરાતમાં પહેલા નંબરનું ગણાયેલું

દાન આપવાનું ઉત્તમ સ્થાન

હિંદુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ

કે જેમાં હાલ ૧૫૦) અનાથો પળાય છે. એક દિવસના ખોરાકી પોશા-
કીનાજ રૂ. ૫૦) થાય છે. દરેક દાન લેવાય છે. રીપોર્ટ મફત મળે છે.

ધાવતી, મોટી ખાળા, વિધવા, સધવા, વૃદ્ધ વીગેરેનો અી વિભાગ ખોલ્યો
છે. અને આ ખાતે દાનની ઘણીજ જરૂર છે.

‘ગુજરાત’ના વાંચકો આપશો ?

લખો:—મંત્રો, હિંદુ અનાથાશ્રમ—

નડીઆદ.

લેતાની સાથે થતો અજબ ફેરફાર.

વીરીયલ

શરીરના દરેક અંગોને નવું બળ આપી નબળાઇ હટાવે છે.
ધાતુ સંબંધીતા દોષો. મગજની કેમ્બેરી, સાંધાનો દુઃખાવો, આંખે અધારી
જેવું સમજવું, હાથ પગની ત્રુટ. આ નબળાઇ સમજાવનારા દર્દોમાંથી બચવા
માટે આજથી

વીરીયલ

દવા શરૂ કરી આરામ ગ્રેળવો.

મોટી ખા. રૂ. ૫) નાની રૂ. ૨.

દવા વેચનાર પાસેથી મળે છે.

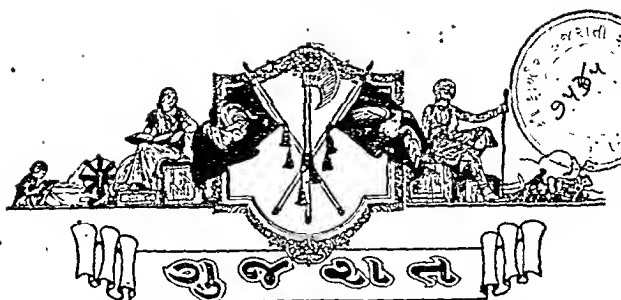

સદરામાં સંધ્યા.

ગુજરાત : માગંશીપ ૧૮૫.

ચિત્રકાર : રા. ઠટ્ટા દેસાઈ.

ધમની સ્વ. પત્નિધીના સ્મરણાલે
 થી કાર્યત્વ ગુજાતી સમાને
 મીયુત ગદ્યાભાષા આણંદ આનંદ
 તરફથી સવિનય સમ્રેમ ભેટ.

પુસ્તક ૧૪]

માર્ગશીપ ૧૯૮૫

[અંક ૩

વિશ્વવ ઇવનકમની જરૂરીઆત છે. વૃદ્ધ રાષ્ટ્ર જાણી મરે છે, રાખમાંથી નવું રાષ્ટ્ર પ્રગટે છે. એ પુનર્જન્મની ક્રિયા તે વિશ્વવ. જે દેશનું વાર્ધક્ય જર્જરિત થયું છે તેને એવા પુનર્જન્મ સીવાય વિનાશમાંથી બચવાનો બાકો માર્ગ નથી. એ વિશ્વવ અને તેના મૂલરૂપ મૂલ્ય પરિવર્તનને આવકાર દેવો તેમાંજ ભાવિની સેવા સમાધ છે.

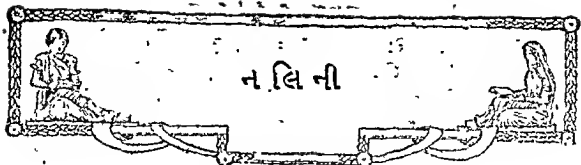
જે વિશ્વવ ખારણું ઠોકરી રહ્યો હોતો તે ખારડોલી વાટે પેઠો છે. જુના ગુજરાતની ભરમમાંથી નવું ગુજરાત પ્રગટ્યું છે-નવું ગુજરાત જેની રૂપરેખાની આગાહી આપણે દરેક વર્ષે આ પ્રસંગે કરતા હતા તે અને ન્યાયે પોતાને બળે તે પોતાનાં સંસ્કાર અને ઇવન ઘડવાનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરશે, ન્યાયે પોતાની યુનીવર્સીટી અને પોતાનાં રાજ્યતંત્રથી ચોભશે, ન્યાયે તેનું સાહિત્ય અપૂર્વ વિશિષ્ટતાના સુવર્ણમય કૈલાસે પગ દેશે-ન્યાયે કોઈ એક વિરલ મહાકવિને કોઈ ગુજરાતીનું જન્મ આપશે, જે ગુર્જરીને ગીર્વાણ ગિરગી મનોહર મીસાશે રચી, પોતાની મોરલીના મુરોથી હૃદયો મુગ્ધ કરતો, આપણા મૂલ્ય પરિવર્તનની કથાને ભાવિ જનતાના ઉદ્ધાર અર્થે એક સરસ અને સનાતન મહાકાવ્યરૂપે સરજી જશે.

‘મૂ.ય.પરિવર્તન’માંથી.

જાણી સ્વ. પતિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી પાર્વતી ગુજરાતી સમાજે
શ્રીયુત પ્રણામ આપુંદહ આવડા
નરહી અભિનંદન અર્પણ કરે.

ઓ! મારાં ફુલડાંઓ! હું જાઉં છું.....

લેખક :

ડા. મંગુલાલ જમનારામ દવે

ચિત્રકાર :

શ. કલાધિધ

પાત્રો :

અર્થ ... .. મૃત્યુ ... ..
 લોકમણી:-કલ્યાણનગરનો મુખ્યમુખ્ય પુરજનો. પ્રતાપ:-નીર અતિથિ દેવપાદ્મ્યો એક.
 અનુચરી ... .. અનુચર ... ..
 નરેશ:-કલ્યાણનગરનો ગઝલ. નલિની:-વિક્રમદેવની પુત્રી ને નરેશની પત્ની.
 અનુલ ને કુમારી:-નરેશનલિનીનાં પુત્રપુત્રી. જયમલ:-નરેશનો પિતા.

સૂચ: દેવ છતાં એક સેવકની જેમ અહીં આ નરેશના ગજલુપનમાં જીવન વીતાવી રહ્યા છું. પણ તેમાં વાંક કોનો? ઘૌપિનાનોજ. તેણેજ મારા પુત્રને હણ્યો. તેણેજ પોતાના વજ્રથડી તેની છાતી વીધી. ને મેં શસ્ત્રમાં ને શસ્ત્રમાં તેના અસિ-હોત્રીઓ હણ્યા. અને શિક્ષામાં મને અહીં આ મત્સ્યને જીવન શિક્ષામગીરી મળી રહી. હા, અહીં આવી આ શૂદ્રનો આશ્રય લઈ છું તેને અઘાપિ મરફી રહ્યા છું. જયમલનો આ પુત્ર નરેશ મને અત્યંત માયાળુ ને પવિત્ર પુત્રમાં જણાઈ રહ્યો છે. આથીજ મેં તેને મૃત્યુના પંજામાંથી બચાવ્યો—અલગત બાગ્યની એ ફેલીઓ માથેની એવી ચરતે કે નરેશ પોતા સાટે અન્યને મરણ ચરણે લેતો રહે. કેટકેટલાંએ તેના ચિત્રાને

તેણે ગોળ્યા, તેનાં શૂદ્ર માતા પિતાનેએ તેણે અજમાયી જોયાં. પણ કોઈજ, હા, કોઈજ તેને જલ્દે જીવ જોવા તત્પર ન થયું—ગીવાય કે તેની વહાલી પત્ની નલિની. એજ એકલી સસુ-દર ને યુવાન છતાંએ પતિને કાળ પ્રાણપાઈ કરવા સજ્જ થઈ, જીવનના છેલ્લા નિશ્વાસ લેતી અન્યારે તેજ એક ચોતાના વહાલાની કાટે વળગી પર્યાય ગીધારવા વીઠાય લઈ રહી છે. અને છુંએ આ અહીં ઉઝો ઉઝો મૃત્યુને નીહાળી રહું છું. જરાજર વળતે, નિર્મેલ પગમાં જરીએ સુક ન થાય તેમ, તે નલિનીના આત્માને નિજધામ લઈ જવા આગે છે.

[મૃત્યુ પ્રવેશ છે.]

મૃત્યુ: અરે, અહીં તું શું કરે છે? શાના વિચારો ને યુક્તિઓ રચતો અહીં તું ઉભેલ છે? કેને કેને ઇલાનાઓ તો તારી ખરીજ: એક વેળ તને નરેશને બચાવવા લાગ્યદેવીઓને છેતરી અને વળી આ ખીછ વેળ તેને સાટે પોતાનો પ્રાણ આપવા તત્પર થએલી નલિનીને રક્ષવા તારાં ધતુધ્ય ને બાણ સાથે તને અહીં હું ઉભેલ જોઉં છું.

સૂર્ય: ગલરા નહીં. ન્યાય ને સત્યજ હું આગળ ધરીશ.

મૃત્યુ: ન્યાયનીજ તને અપેક્ષા હોય તો આ શસ્ત્રાસ્ત્ર શું કામ સજ્યાં છે?

સૂર્ય: એ તો મારાં નિત્યનાં સાથી છે.

મૃત્યુ: પણ વસ્તુત: તો આ શુદ્ધ રક્ષણ કરવા એ તેં ધર્મા છે, નહીં?

સૂર્ય: કારણ કે મિત્રત્વ હું ખ મારાથી સહુ નથી જતું.

મૃત્યુ: ત્યારે આ ખીછ વેળ પણ તું મને સુકાવશે, નહીં?

સૂર્ય: પણ પહેલી વેળ મેં તને બળાતકારે ક્યાં કશું જતું કરવા કહેલ?

મૃત્યુ: તો પછી કેવી રીતે તે અહીં પૃથ્વી પર આમ, ટેકવી રહેલ છે?

સૂર્ય: કેમ, તેણે તેની પત્નીને આપીને, જોને તું અત્યારે લેવા આવેલ છે તેને?

મૃત્યુ: હા, અને હું તેને લઇશ ને દૂર દૂરનાં પૃથ્વીપાર્શ્વનાં ભુવનોમાં સુકાશ.

સૂર્ય: તેને લે ને, જતો રહે: કારણ મને નથી લાગતું હું તને કોઇજ રીતે હવાં લગ્યાવી શકું.

મૃત્યુ: ખરા મારા ભોગને લઇ જવામાં? ના, ના, તેમ તારાથી નજ બની શકે— કારણ તે તો મારું નિર્મિત કાર્ય છે.

સૂર્ય: અજબ, જો ને મરણ સ-મુખ ઉભાં છે તેમને લઇ જવાં તે તારું કાર્ય છે, નહીં?

મૃત્યુ: હાં, હાં, સમજ્યો તારી વાક આપરી.

સૂર્ય: હું તો એટલુંજ કહેવા માગું છું કે એવો કોઇજ માર્ગ છે ને દ્વાર નલિની ઉગરી રહે?

મૃત્યુ: એક પણ તેવો માર્ગ નથી. ઉપરાંત હું એ તેને લેવામાં આનંદ માણી રહ્યો છું.

સૂર્ય: પણ એક કરતાં વધુ જીવન તો તું એક સાથે નજ લઇ શકે.

મૃત્યુ: પણ તને ક્યાં ખબર છે કે ભુવાન જીવનને લઇ જવામાં મને જળદેવો જરા મળે છે?

સૂર્ય: ત્યારે તું મારી વીનવણી નહીંજ માન્ય કરે, કેમ?

મૃત્યુ: ના, તને મારી રીતભાત ક્યાં અજાણી છે?

સૂર્ય: તે ખરું, પણ રીતરીવાજો તો અવગણે છે, ને દેવો નિંદે છે.

મૃત્યુ: અને છતાં પ્રત્યેક ખીનકાયદેસરની ઇચ્છા નજ ફળે.

સૂર્ય: પણ, સાંભળ: આવડી તારી હઠી-લાઇનો તને બદલો મળ્યા વિના નથી રહેવાનો. દૂર દૂરના હિમાળા પ્રદેશોમાંથી સ્વેત અસ્ત્રોની સુલગ જોડી લેવા જવા નીકળેલ એક અતિથિ અહીં નરેશને મહેલ આવી રહેશે: ને તે તારી કનેથી સખતાઇથી આ નલિનીને ખુશખી લેશે. અને તે વખત તને કોઇજ સાબાંથી નહીં દે, ઉગ્રત્વ સર્વત્ર શીટકાર મળશે તે જુદો.

મૃત્યુ: આ બધા શબ્દો બોલ્યે કશાજ અર્થ નહીં સરે. હું તને ચોક્કસ કહું છું કે એ કુવતિ જરૂર મારી સાથે પૃથ્વીપતિનાં ભુવનોમાં આવી રહેશે. જો, આ હું તેને લેવા માગ્યો. (નમ છે.)

અધ્યક્ષોક્તિગણ: રાજદાર આગળ આવડી શાન્તિ શી? નરેશત્વ કામ આજ આવડું નિ:શબ્દ શું?

અર્ધલોકગણ: કોઈકે અહીં ફરકવું પત્નીઓ નહિની દેવી, અધુના હવે છે વા
નથી દોસવું, જેને પુછતાં માલુમ પડે કે નથી હવતાં?
આપણાં રાજરાણી, વિદ્યમહેવનાં કુંવરી અર્ધલોકગણ: (૧) કોઈકે તમે રૂદન

નીદાન, તે વારી પત્નીને બરાબર મળતી છે.

—હાય ! ગયું તે ગયું !

તો, હેવાદાટ કદપાન્તનો, કે એવો કરુણતમ સ્વર સાંભળો છો ? અને આ દાર પર પણ કોઈ સેવક સુદાતે નથી ઉભેલ.

અરે, અરે, કોઈ તો આવો ને સાચા સમાચાર જણાવી રહો, જેથી ખળખળતા આ શોકસાગરની ઊમિંઓ અમારે હૈયે કે'ંડ સમી...એ.....

અર્ધલોક : (૨) એકાગ્ર, રાણીશ્રી ગત ધ્યાં હોય તો આવકં મૌન અહીં ન હોય.

અર્ધલોક : (૧) કદાચ તેમનું શબ હજી અહીંથી ન ઉપડ્યું હોય.

અર્ધલોક : (૨) એવી અટકળ કેવી રીતે ? મને કે'ં એવી આશા નથી પડતી. તમને શી રીતે આવડો ભરોસો સાંપડે છે ?

અર્ધલોક : (૧) નરૈશ આમ એકધુંજ તેની આવી ઉમદા પત્નીનું. શબ ગૃહ બહાર ન નીકળવા દે.

અર્ધલોક : (૨) પણ આ મહેલને દાર એવું એક પણ બિન્દુ નથી જણાતું. જેથી ખબર પડે કે અંદર કોઈકતું મરણ થયું છે.

અર્ધલોક : (૧) અને છતાંએ આજ નિર્મિત દિવસ છે એની કાણુ ના પાડશે ?

અર્ધલોક : (૨) એટલે ?

અર્ધલોક : (૧) એટલે કેમ ? પ્રયાણનો આજનો દિવસ ચોક્કસ મુકરર કરેલ છે તે નથી માલમ થું ?

અર્ધલોક : (૨) હાય ! આ શબ્દ તો શક્ય સમા અંતરતમ અંતર ભોંકાઈ રહે છે.

સમસ્ત લોકગણ : એ તો ખરુંજ છે કે ભણાં ને સજ્જનનુંજ મૃત્યુ અહીં વહેણું નિર્ગમ્યું છે. જ્યારે શુક્રને સળગવા માટે ઘણો લાંબો કાળ જોઈએ છે. અનાથ એ યુવતિને ક્યાંએ આપણે હવાં નહીં છોડવી શકીએ. તે ગદજ-સદાને માટે ગદજ. સારાએ જગતમાં એક પણ એવું સ્થાન નથી જ્યાં તેની લાળ હવાં સાંપડી શકે. અણ-મી'ત્યું મૃત્યુ આવી દાર ખખડાવતું ઉભું રહે છે ને અન્યથ ક્યાંએ જવાનો સમય સુદાં શોધ્યોએ નથી જડી શકતો. દક્ષત સ્વપુત્રનામાં મૃતને સજીવન કરવાની શક્તિ હતી. પણ હવાં તેએ હણાયો, એટલે એવી કે'ંજ આશા રાખવી ફાકટ ! કેટકેટલાંએ બલિદાને દેવાને દબએ છીએ, કેટકેટલાંએ તેમનાં અનુષ્ઠાન ને આરાધન કરીએ છીએ, છતાંએ શોકનાં સમન તો ધવાનાંજ નહીં. જુઓ, આ પેલી મહેલની અનુચરી આવે-હેવાદાટ રચતી ને અથુ હવકતી આંખો ભરી.

(અનુચરી આવે છે.) લાડુ, પુછું. તેને શણીય હયાત છે-યા નથી.

અનુચરી: હયાત, ને છતાં એ તમે તેને મરેલ કહી શકો.

લોકગણુ: એમ કેમ ખતે? એકનું એક મનુષ્ય હયાત ને નહયાત એક સાથે કેવી રીતે હોઈ શકે?

અનુચરી: અતિમ નિઃશ્વાસ... ચાસી, રહ્યા છે, ને પ્રતિકાણ તે ઉંકુ ઉંકુ ઝાખાતાં બાંધ છે.

લોકગણુ: હાથ, નરેશ! આવી પુણ્યાળુ પત્ની-તારે લાગ્ય નજ છાછા.

અનુચરી: ચોતે શુ યુમાવી રહેલ છે તે છેલ્લી ધડી સુધી તે નહોતા બાણી શકેલ.

લોકગણુ: એક પણ માગ' હવાં તેને ઉગારવાનો નથી રહ્યો?

અનુચરી: ના, એક પણ નહીં. નિર્મિત પણ સત્વર ધપતી આવી પહોંચે છે.

લોકગણુ: તેના દેહને અનુસરતી અત્યેગિ સૌ કિ-યાઓ આરંભાઈ છે ત્યારે?

અનુચરી: હારતો. ને સખવાહિતી મુઘ્ધાંતે તેઆર છે.

લોકગણુ: ભણે, પણ એટલું તો સત્ય છે કે તેની કીર્તિ અવિચળ છે. આ જગતમાં દોષજ્ઞ સ્ત્રી તેની ખરોખરી નહીં કરી શકે.

અનુચરી: અનખત, કાણુ તેની ના પાડી શકશે? કંઈ સ્ત્રી આમ-ચોતાના પતિની ખાતર પ્રાણુ અપ'વા તેઆર થઈ છે? સારા પરદેશમાં તેની કીર્તિ ગાછ રહી છે. અને આજનો તો તેનો વૃતાંત સાંભળો-૧૪૨૨.

નરેશ, મારી રૂવાળી છેલ્લી વાત વને કહી દે.

તમને નવાઈ લાગશે-તેણે જાણ્યું કે આજના
એ નિર્મિત દિન ઉગે છે, એટલે તરતજ
નહાઈ ઘોઘ પવિત્ર થઈ રાજગૃહની કુલ-
દેવીને મંદિર તે આગ્યાં ને સાષ્ટાંગ દંડ-
વત્ પ્રણામ કરી પ્રાર્થી રહ્યાં. “માતાજી,
હું જઈ છું” ને મારાં નાનકડાં કુલડાંઓ
તને સોંપી જઈ છું. તું આજથી
તેમની મા-માવડી થઈ રહેજે-અતુલ
મોટા થાય ત્યારે તેને એક સુલક્ષણી ને
પ્રેમાળ પત્ની મેળવી આપજે: ને કુમારીને
દાજ તેવોજ સુલક્ષણી ને ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાન
પતિ ગોત્રી આપજે: અને સદૈવ તેઓ સુખમાં,
શાન્તિમાં ને આનંદમાં રહે તેવાં તેમનાં
હવનનિયમન તું ચોજ રહેજે.”-પછી
ગૃહને ખડે ખડે તે દર્શાં, સૌ પર પુષ્પો
રેખાં ને સૌમાં ઉભી એકચિત્ત સ્તવન આદર્યાં.
પણ ત્યારે તે શયનમંદિર સમીપ આગ્યાં
ત્યારે તો હૈયાંનું રૂદન ખાળ્યું ન રહ્યું. શૈયા
જેનાં તો કેટલાએ કરણતમ શબ્દો નીસરી
હયાં: “ઓ મારી વહાલેરી શૈયા: અમારા
પરમ પ્રિય દામપત્નની પ્રેમજ્ઞ પ્રતિતિ: તને
મેં હું આ અન્તની વીદાય દઈ રહું છું,
કેંક તું ન લજવાય તે ખાતર, ને વધારે
મેં મારા પ્રેમજ્ઞ પતિની ખાતર, મેં આ
મૃત્યુને બેટવાનો મારાં પસંદ કર્યો છે.
કદાચ મારી સપત્ની તને પોતાની કરશે,
કદાચ તે મારા કરતાં વધારે ધન્ય
મનાઈ રહેશે, પણ મારા કરતાં વધારે
પવિત્ર ને પ્રતિની તો નહીંજ હોવાય.”
અને તેમ વદી તે તેને યુગી રહ્યાં,
ને અસ્ખલિત અશ્રુધારવડે સારી શૈયા
જાંજની રહ્યાં-અંતે ત્યારે અશ્રુ છુટ્યાં
ત્યારે ઉઠી શયનમંદિરની બહાર જતાંએ તેના
પ્રત્યે રિધર નયને નીરખી રહ્યાં. એવે તો
અતુલ ને કુમારી જન્મે બાળકો તેને વીંટળી
વળ્યાં. ઉભયને તેણે હાથમાં લીધાં, રમાડ્યાં,

ને અન્તનાં માતૃવત્સલ સુખ્યન દીધાં. અન્તે
સારાંએ અમે અનુચરો અદ્વાદ રૂદન સારી
રહ્યાં. પણ તેમણે તો અમને સૌને સાંત
રહેવા સુચવ્યું-અન્તની એ વેળાએ પણ
તેટલીજ મધુરતા થકી અમને તે તેમ કરવા
વીનવી રહ્યાં. ખરેખર! નરેશને આ પુણ્ય-
ધામ આજ લખંકર શોકનો દાવાનુંજ ઉઘટે
છે. જતે મરીને તેઓ હમેશને મારે કદાચ
સૂખી થયા હોત; પણ મરણને અવહેલીને
તો તેમણે કદીએ ન વીસરાય તેવા શોકની
ઝડીએને વહોરી લીધી છે.

લોકગણ: અલબત્ત, આવી એક વહાલેરી
પત્નીને ખોવામાં નિરવધિ શોકનો વારસો
તેમણે વહોરી લીધો છે.

અનુચરી: હા, હા, તેએ કેટકેટલું
રડે છે! વહાલી પોતાની પત્નીને હૈયા સરસું
ચાંપી તેએ કેટકેટલાં અશ્રુ સારી રડે છે!
પ્રતિપક્ષ તે પ્રાર્થે છે કે “તું ન જતી-તું
ન જતી.” પણ વળે શું? રાણીજીએ સાવ
મ્હાન ને નિસ્તેજ થતાં જાય છે-અને
જતાંએ અંતિમ એક સુભગ સૂર્ય-દર્શનની
તેમને વાંછના રહી જાય છે. પણ હવે, હું
જઈશ, ને તમે આવેશ હો તે રાજાજીને
જણાવીશ. જુના સૌ મિત્રોમાંથી તમેજ એક
તેમની આવી અકસ્મ્ય દુઃખની વેળાએ સાન્ત-
વન આપવા આવેશ હો.

લોકગણ: ઓ દૌષિતા, કેં મારાં
સુઆડ-દુઃખાનીનો કેં દ્વાર ઉઘાડ. જય-
મલના ઓ પુત્ર! વિક્રમદેવની ઓ પુત્રી!
રડો, રડો, સારુએ નગર રડી રહો! જુઓ,
જુઓ, નરેશને સંગે લઈ નહિની આ આવે.
તમારી વહાલામાં વહાલી રાણી આ આવે.
આશાની કુમળી વેલ શી, પ્રેમલ પંખિણીશી
નમતી ઢળતી આ આવે. રડો, રડો, કથાણ-
નગરી સારીએ રડી રહો! પુત્રીએજ, પત્નીએજ
નહિનીના અકાળ મૃત્યુને મારે ઓ રડી રહો.

૧...કરી, કરી, હું
હવાં નહીં કહું કે
લગ્નમાં સદૈવ હૃદય-
જ ઉલસાય છે.
ભૂતકાળનાં સૌ
દુઃખદ દર્શનો ને
વર્તમાનનું આ-
પણું નૃપતિતું આ
દુઃખ જોઈ કહીએ
હું તેમ નહીં કહું.
હવેથી એમનું જી-
વન જીવન ન હોય.
પ્રાણ સમી વહાલી
પત્ની વિજયું જી-
વન જીવન ન હોય.

[નલિની તથા
નરેશ પ્રવેશે છે.]

નલિની: ઓ
તપનદેવ! ઓ દિ-
નેશ કરતી સૌ
સુવર્ણ વાદળા-
ઓ!

નરેશ: ઓ
વહાલી, વહાલી!
તને ને મને તપન-
દેવ જોઈ રહ્યા
છે-પણ શું કરે?
તારાં મારાં ગિર-
વધિ કળને ન્યાણા

રહ્યા છે, પણ તે શું કરી શકે?

નલિની: ઓ પૃથ્વીમાતા, ઓ મારી
જન્મભૂમિ ઉત્તરવિની!

નરેશ: ઓ વહાલી, વહાલી! ન જા,
ન જા, મને અળગો ન કર: આપણ બન્નેને
દજીએ દેવો કેં સહાય કરી રહે તે માટ
વીનરી રહીએ-સજોડ પ્રાર્થા રહીએ.

મૃત્યુ: ને તેને લેવાને આ હું ચાલ્યો—

ના માર્ગમાં લઈ જાય છે. હાં મને જાણી
રાખ્યે શું થવાનું છે? છાડી દો, છાડી દો
મને વિશ્વની કાચી, હા કાચી વિષમ ને અધારી
-અણજાણી વાટય મને તે લઈ જાય છે?

નરેશ: તારાં સૌ મિત્રોને દુઃસહ એવું
આ પ્રયાણ અમને, મને ને તારાં બે બાહુમાં
ને તો અતિ વિષમ, અતિ શોકજન્ય, ને

નલિની: પણ

આ જણાવ-અ-
જાત સાગરને ઓ-
ળંગતી આવતી
પેલી નૌકા હું જો-
ઉં છું. અને
અનિકનો પેણા
નાવિક મને ખોલા-
વતો સુણાય છે-
“ચાલ, ચાલ,
નલિની! વિલગ્ન
મા કર.” એવા
તેના ખોલ મારે
કાને અધડાય છે.

નરેશ: હાય,
હાય! અજાત સા-
ગરપરના તારાં પ્ર-
યાણની આ કથાજ
મને અસહ્ય લાગે
છે. ઓ દુઃખ-
નિમગ્ન સખી! શાં
શાં કપ્ટો આપણે
દુર્લાભ્યે લખાયાં
છે?

નલિની: જી-
ઓ હો, જીઓ
હો તમે-કોક મને
લે છે, અહીંથી
મને ઉપાડી મૃત્યુ-

કારણે થઈ રહેશે.

નલિનો: છાડો, સત્વર મને છાડી દો ! તમારા હાથમાંથી મને નીચે મુકો. બુઝો, બુઝો, મૃત્યુ સન્મુખ ઉભેલ છે. ને આંખે સૌ અંધારાં ઉભરાય છે. ઓ વહાલેરાંઓ, ઓ મારાં અતુલ ને કુમારી ! વીદાય, તમારી વહાલુડી નિશીની વીદાય !

નરેશ: હીંમત રાખ, વહાલી, હીંમત રાખ. આમ ઢળી ન પડ. તારાં બાળકોની ખાતર તો હવ: અને હું, હાય-હાથેકે તું વીડોલો નહીં છવી રહું; મારાં હવન ને મૃત્યુ તારા હાથમાં છે; તારો પ્રેમજ એક હું ઉપાસું છું.

નલિનો: જો, નરેશ, છેલ્લી મારી હૈયાની ઘાત તને કહી દઉં. તું જાણે છે તારી માતર, તને જીવિત અપી હું પૃથ્વીને માગથી સીધાવું છું. કારણ તારા વીડોણી મારી છાંદગી મેં મિથ્યા લેખી, તારા વીડોણું મારું રાજધન મેં જથ્થા પેખ્યું. બચ્ચત, તારાં જદ માતપિતાએ જરૂર તારે માટે નિજ હવન સમર્પ્યાં હોત. કારણ તું મેમનો એકનો એક પનોતો ને લાડીલો પુત્ર હતો, તેમ તને શુભાચ્ચે હાં તેમને બીજા કાંઈ પુત્રની આશા હોય તેવુંએ નહતું. અને તે રીતે હું છવી હોત-હું ને તું સંગે એમ સદૈવ દામ્પત્યના રાસ બીલી રહ્યાં હોત. ને આજ તારે મારી ખોટ રડવાનો સમય ન આવ્યો હોત-પણ કોઈ વિધિ વચમાં આવી ને તેણે આજની સૌ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી. ખસ! મને તું સંભારજે, તારી ખાતર જગતની લીલાને ઉવેખતી ને પ્રકાશ પારાવારમાંથી અજગી થતી તારી નસિનીને હૈયાં સરસી જડી રાખજે. અતુલ ને કુમારીવું જતન કરજે-સારાએ આ રાજ-ગૃહમાં તેમને નિષ્કંટક રમવા દેજે. અને એવાં મીઠાં ને કમળાં ભગવનમાં

બાળકોને કોઈ સપત્નીને ન સોંપતો: તે કદાચ આપણા આપરિપૂર્ણ પ્રેમની પ્રતીતિ સમાં બાળકો વીશે તારા ચિત્તમાં અન્યથા સુચવી રહેશે. કોઈ કોઈ સાવજી માતાઓ જ શુદ્ધ ને સરળહૃદયા હોય છે, બાકી તે વિનાની બીજાઓની દેખીતી દયા ને મમતા નિર્ઝરના વર્તનમાં સાવકાં બાળકો પ્રત્યે ઉંડેર અહર ને કાતીલ વૈર વસે છે, તે તને ક્યાં અનુભવ્યું છે? આથી તને વીનવું છું કે મારી ખાતર, મારાં કુમળાં કુલ-અંચોની ખાતર, ફરીથી તું ન પરણતો. અતુલને શિરે તું છત્ર સમો વિરાજજે-સર્વ શક્તિ સન્નિધિ ને. શિવત્વને દામતો. પણ કુમારી, ઓ દુલારી, તું ફરી રીતે મા-વીડોણી રહી શકશે? તારી વિધા, તારી કલા, ને તે પછી તારે માટે ઉમદા એક પતિની શોધ ને તેની સાથે તારાં લક્ષ્મ-એ સૌ, હાય, એ સૌજ મારાથી નહીં જોવાય: અને તે પછીએ તને સંસારની સૌ સમવિપમ બાબતોમાં સારી સમ્રાટ પણ નહીં આપી શકાય! કારણ હું તો હવાં જઉં છું-મરવા તૈયાર થઈ છું. આ ચાલી હવાં-તો ખસ, સૌ ચુપી થઈ રહો. અને તું, ઓ, નરેશ, તું-સૈદ્ધ મગરૂર થઈ રહેજે કે અનુપમ એક પત્ની તને લાધી હતી, અને તમે, ઓ અતુલ ને કુમારી, તમેએ સદા અભિમાન રાખજે કે તમારે આવી એક જનની હતી.....

લોકગણ: ધૈર્ય ધરો, રાણીજી, ધૈર્ય ધરો. જરૂર નરેશ સૌ તેમ કરેલ પ્રતિજ્ઞાઓને પાળશે એમ હું જણાવી રહું છું. સૌજ સૌ તમારું કહ્યું તે કરશે એની તમને ખાત્રી દઈ રહું છું.....

નરેશ: જરૂર, જરૂર તેમ થશેજ. હું તેમ કરીશજ. હવતાં તું મને એકજ પત્ની હતી. અને તું ગએ તું ને તુંજ મારી

પત્ની રહેશે. અન્ય કોઈને આ કંઈવાળું નગરીની કન્યા મને નહીં. વરી રહે-પછી બસે તે ઉત્તમ કુલની હો, વાં અનુત્તમ સૌન્દર્યને ધરનારી હો. અને મારે બાલકનીએ ક્યાં કમી છે? તેમના બન્નેના મુખમાં ને સ્નેહમાં હું તને નીહાળી રહીશ. એક વર્ષનું નહીં, પણ છ'દગીલરનું તારે કાળનું શોકમસ્ત આપુષ્ય હું વહી રહીશ, જો નલિની! મારા પિતા તથા માતા તો નકામાં-નામનાં બાંધ નીવડ્યા; તું જ તું એક સાચી, તું જ તું એક અજબ પત્નીમત. વિલસી જગતને : આ તટ મને લાંબી રહી, ને જગત પાર થતાં પણ તેની તેજ તું રહેશે. આજથી હું સર્વ કોઈ છ'દગીનાં સુખોને : મિથ્યા સૌ શોભન-વસ્તુઓને, તિલાંજલિ દઈ રહું છું. ન જીવવા સરીખું જ માત્ર જીવી રહીશ-આ આપણાં વીણાં ને સીતાર : સદૈવ વણુછેડ્યાં જ રહેશે, કારણ જીવનનો મારો આનંદ તું તે ઉડી જતાં એ વાદ્ય ને સંગીતની રમણી મારે માટે સાવ નીરર્થક છે. આપણી શૈથ્યામાં ડાક, કુશલ કલાવિદે કરેલ તારી પ્રતિમા પર્ધરાવીશ ને તારા નામમાં તેને આશ્લેષી રહીશ. અલબત્ત આમ કેંક જીવને શાંતા મળશે તે બોગવીશ. અને તુંએ મને કદીક કદીક સ્વપ્નમાં ભેટી રહેશે, તુંએ મને આનંદી રહેશે, નહીં ?

હાય, ઔશ્વીયસ સમો મારો સુમધુર કંક હોત તો તો ક્યારનોએ હું તને પૃથ્વીપાર્યના પ્રદેશોમાંથી પુનઃઅહીં આણી શક્યો હોત-મૃત્યુ ને તેના નાવિકના હાથમાંથી તને મુક્ત કરી શક્યો હોત. પણ તું ત્યાં મારી રાહ બેતી રહેજે : દેવાનાં મુણાતાં હું સત્વર ત્યાં આવી પહોંચું છું : ત્યાંએ આપણું સંગે પતિપત્ની સંભાં નિર્ભર આનંદમાં નિવસી રહીએ તે માટ કોઈ ધન્ય આવાસ તેઆર રાખી રહેજે, એજ તારાજ કક્ષનમાં મારીએ

લાસ મુકવા હું બાલકોને કહી રહીશ. તારીજ સંગે મનેએ એકજ કંથમાં દાટવા-તેમને વીનવી રહીશ. અને એ રીતે મૃત્યુમાંએ તું ને હું એકઠાંજ રહીશ, જો મારી પ્રતિની!

લોકગણ : તમારી સંગે હુંએ આ તમારા કક્ષનમાં મારું રુદન ભેળવું છું. મિત્ર : સાથે મિત્ર રહો-આકંદશે. ને તે રીતે રાણીજીને યોગ્ય સૌ થવા દેશે.

નલિની : મારાં પુલકાં, લુઓ, તમે સાક્ષી છો-સગ્ગા તમારા કાનથી તમ પિતાએ લીધેલ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી છે-કે પુનઃ પરણી મને તેમ તમને તે નહીં અપમાને.

નરેશ : હા, હા, મારી એ પ્રતિજ્ઞા છે, ને હું તે આશુબ્ધર પાળીશ.

નલિની : બસે ત્યારે, હ્યો, આ બાળકો ને મારે પડખેથી તમારે પડખે ધરી રહો.

નરેશ : જરૂર, જરૂર, વહાલેરા હાથે અપાએલ જો બાળકોને તારા મુલ્યતમ એધાણ સમાં હું સદાસર્વદા માની રહીશ.

નલિની : બસે ત્યારે આજથી તમે તેમની માતા બનજો, ને મારું સર્વ તેમને માટેનું ઇચ્છ્યું પુરું કરજો.

નરેશ : જરૂર, જરૂર, કારણ તું વિહોણી તેમની ચિંતાઓ કારખી હશે.

નલિની : જો મારાં બાલ-પુલકાંઓ, જઈ છું-જઈ છું હવાં હું તે પ્રામ, ન્યાં મારી વધારે જરૂર છે.

નરેશ : મા બોલ, જો મા બોલ એવું. હાય! તું વિતા હું કેવી રીતે જીવી રહીશ?

નલિની : તારું દુઃખ તો વખત સૌ વીસારે ન'આવશે અને ગયાં તે તો ગયાંજ ને ? સાવ નહીવલ જ થઈ ગયાં ને ?

નરેશ : મા બોલ. મા બોલ એવું. હું તને વીનવું છું. મને સાથે લે-તારી સંગે મને પૃથ્વીપાર્યના એ પ્રદેશમાં લઈ જા.

નલિની: તારે ખદ્દે હું મરું છું એજ પુરતું છે.

નરેશ: ઓ વિધિ! જાણુ છું મને કેવી ઉત્તમોત્તમ પત્ની થઈ વીણુટો કરે છે તે?

નલિની: જુઓ, જુઓ, આંખતા દેવતા જતા રહેતા લાગે છે.

નરેશ: ખરેખર, તારા ત્રીણાણું મારું હવન નષ્ટ થઈ ગયું.

નલિની: હવાં મારે વીશે ન ચીન્ટ્ય. ગઈ સમીજ મને ગણી રહે.

નરેશ: જરાક, જરાક તો ઉંચું જો; જો, જો, આ તારાં અતુલ ને કુમારી, ન છોડ, ન છોડ તેમને.

નલિની: વહાલેરાંઓ, વીદાય દો મને.

નરેશ: એક ક્ષણ તો તેમના સામું જો.

નલિની: હવાં શું જોઉં? અન્તઃ આ પ્રત્યક્ષ ઉભો છે ત્યાં શું જોઉં?

નરેશ: શું કહે છે તું? અમને ત્યજે છે તું?

નલિની: જરૂર-વીદાય દો. (મરે છે.)

નરેશ: ગઈ! ગઈ! હાય! હું!

લોકગણ: રાણીજી ગયાં-નરેશનાં નલિની દેવલોક પામ્યાં.

અતુલ ને કુમારી: હાય! વિધિ! ત્રીધાન્યાં તમે-ગયાં અમને ત્યજીને દૂર-દૂર સિધા-ન્યાં, અચેતન તમારું આ શરીર! હાય! એકવેળ તો સાંભળો, અમે-અમે તારાં બાલુડાંઓ-તારાં કુલડાંઓ તને બોલાવીએ છીએ. જો, તારે મુખ અમ મુખ માંડી રહીએ છીએ.

નરેશ: તે નદી સાંભળે: તે નદી દેખે, હવાં: ઓ બાલુડાંઓ, તમારા ને મારા પર વિધિએ આ જન્મજન્મસ્ત પ્રહાર કર્યો.

અતુલ ને કુમારી: અમે તો સાવ નાન-કડાં પશુડાં છીએ, અને અમારી નિલિબા આમ ચાલી ગઈ અમને એકલાં મુકીને. આપણે બે લાકળાં સાવ નિર્ભાગી. ને

ઓ પિતાજી! તમેએ-તમેએ તેને ગયે સાવ, દુઃખી થઈ ગયા! આપણું ધર આજથી દેવાઈ ગયું. સ્મશાન સમું તે થઈ રહ્યું.

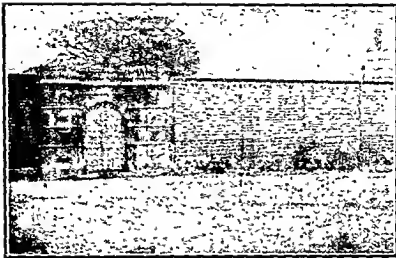
લોકગણ: નરેશ! જાના રહો, પડે તે ઓ સહી રહો. પત્નીશ્રેષ્ઠ આને શુભાવવામાં તમે કૈં પહેલા તેમ છેલ્લા નથી. અને મૃત્યુનાં દેવાં તો સૌનેએ છેલ્લ.

નરેશ: હું તે સમજું છું, અને આ કૈં અકસ્માત આક્રમિત નથી આવી પડી તેએ મને માલુમ છે. પહેલેથી હું તે જાણતો ને ત્યારથીજ નિત્ય નિત્ય મુરી રહેજા. પણ હવાં તમે સૌ મારી સાથે રહેજો. એકલાં તેને ભૂમિશયન દેવરાવતાં મારું ધર્મ પુટી જશે. પણ તે પહેલા કલ્યાણીમાં સર્વજન જાહેર કરાવી દો કે આજથી એક વર્ષ સુધી સર્વ કોઈ - આખાજગદ દેવી નલિનીના મરણનો શોક સારાએ રાત્રીમાં પાળી રહે. સૌ ત્ય ને નાટ્ય, સૌ વાદ્ય ને વાદ્ય, સૌ ઉત્સવ ને ઉત્સાહ, વર્ષ પર્વ ત નહીંવત થઈ રહે. કારણ આથી પ્રેમાળ ને મતનિષ્ઠ કુળવધૂ આવડા પ્રજાપતિ સન્માનની અપેક્ષા રાખેજા. તેનું મૃત્યુ મારું મૃત્યુ છે-કારણ એક તેજ, તેજ એકત્રી-મારી ખાતર સ્વપ્રાણ સમર્પી રહી.

[નરેશ તેમ અતુલ તથા કુમારી જાય છે]

લોકગણ: પૃથ્વીપાર્શ્વનાં તે જુવનોમાં, સર્વ વિક્રમદેવની કુંવરી, સદેવ તું મુખમાં નિવસી રહેજા. અને મૃત્યુ તેમ તેના સાથી-ઓનેએ જાણુ થઈ રહો કે યમાલયે એક અતુલતમ યુવતિ પધારી છે. કલાનિષ્પન્ન સૌ મહારથીઓ સમ મુરીલાં નિજ ગાન તારાં કીર્તિ કાન્તિ ને વિલવતાને વહનાં સદેવ સારી રહો. મારામાં શક્તિ હોય તો હુંએ તને એ દૂરદૂરનાં જુવનોમાંથી પુનઃઅહીં આ રાજમહાલયને આંગણે આણી રદું. ઓ

[વધુ મારે જુઓ ૫૪: ૧૮૫]

એકનાકું : જુન

== જુન ની રીક્ષણ ==

લેખક :

ગા. પ્રજનાથ વિ. મહારાજ

કચ્છ એટલે સમુદ્રાવૃત્તભૂપ્રદેશ. તેની પૂર્વે અને ઉત્તરે રણ અથવા શુષ્ક સાગર, પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર અને સિંધુ મુખ, દક્ષિણે કચ્છી અખાત અને હીંદી મહાસાગર છે તે રૂંદ તથા જૂંદ અક્ષાંશ અને રૂંદ તથા હૂંદ રેખાંશ વચ્ચે આવેલ છે. તેનો વિસ્તાર પૂર્વે પશ્ચિમ ૧૬૦ માઇલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૩૫ થી ૬૦ માઇલનો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૬૫૦૦ ચો. માઇલ છે. તેમાં ૧૪૫૦૦૦૦ એકર ખેડવણીની છે.

કચ્છના રાજકીય આઠ વિભાગ મુખ્યત્વે છે. કમરાઃ અખડશો, અંજાર, લયાઉ, જુન, લખપત, માંડવી, મુદરા અને રાપર. તેમની વચ્ચે ૧૦૦૦ ગામ વહેંચાએલાં છે.

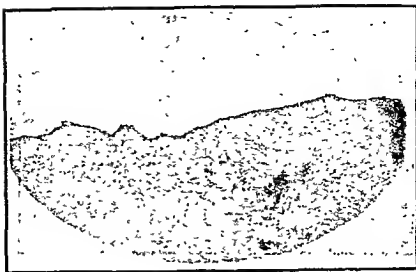
પહેલાં મહારાવડી ખેંગારજીએ સંવત ૧૬૦૨ માં અંજારનો અને ૧૬૦૫માં જુનનો પાયો નાખ્યો હતો. ૧૬૩૬ માં રાયપુર બંદર (પૂર્વે માંડવી બંદરનું નામ રાયપર બંદર

હતું) ની સ્થાપના કરી હતી, અને રાજધાની જુનમાં સ્થાપી હતી.*

કચ્છનું પાયતખત શહેર જુન એ કચ્છના સૌદર, કચ્છની સંપત્તા અને કચ્છની સ્વચ્છતાનો એક આદર્શ નમુનો છે. એ કચ્છના સૌદરની પરાકાષ્ટાએ પહેંચેલી કચ્છની રાજ્યધાની જુનમાં તા. ૧૧ મી મે થી જુન ૩ જી સુધી મારે રહેવાનું થયું.

ધણી વર્ષો પૂર્વે જુન કાઠી લોકોના હાથમાં હતું. મૂલ નામ જુનને બદલે જુનંગ નગર છે એમ લોકો કહે છે. જુનની કુલ વસ્તી ૧૬૨૮૧ છે. તેમાં નાગરો, જુહાણાઓ, ખવાસો, મહેરિદનોની વસ્તી વધારે પ્રમાણમાં છે. મુસદ્દી વર્ગમાં અને અહીંના રાજ્યખાતાઓમાં અમલદાર વર્ગમાં નાગર કોમ પહોંતામાં અગ્રગણ્ય ગણાય છે. જુન શહેરની

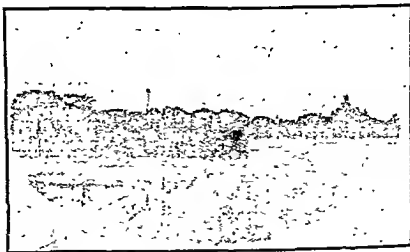
* જુઓ કચ્છનો જૂહદ ઇતિહાસ. પા. ૮.

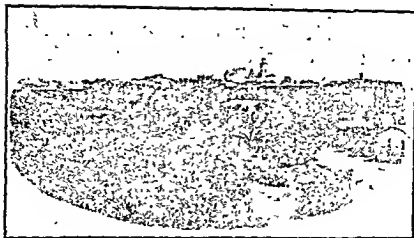

લુજ ફોટ

મધ્યસ્થ દરબારગઢ આવે છે. ત્યાં નામદાર મહારાવશ્રી રાજ્ય કુટુંબ સહિત નિવાસ કરે છે. લુજ અહીં માધવના ઘેરાવામાં વસેલું છે. અહીંની ધરખાંધણી લુની પદ્ધતિની છે. એ મજલાથી ભાગ્યેજ ત્રીજો મજલો નજરે પડે છે. કચ્છની સ્વચ્છતામાં લુજ એ અપૂર્વ છે. અહીંની પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ સડકો, મોટી, વિશાલ, એવં સાધારણ, ધુળીઆળ દેખાય છે. જળ, વાયુ પણ લુજનાં સારાં છે. લુજ પાર્વત્ય ગ્રંથમાં મધ્યસ્થ હોવાથી

ઉખાનો અને કૈત્યનો પ્રકોપ વંધારે દેખાય છે. અહીં વર્ષા ઋતુમાં વરસાદ વધારેમાં વધારે ૧૮ ઇંચ અને ઓછામાં ઓછો ૧૦ ઇંચ પડે છે. ગરમી પણ લુજમાં લુન અને લુલાઇમાં ૧૦૩ ડીગ્રી સુધી ચઢી જાય છે. લુજની હવા સુષી, કઢી શકાય એવું કટકાક ચિકિત્સકોનું મંતવ્ય છે. લુજની જમીન ઋતુ પ્રમાણે સાધારણ પાક આપે છે. કોરડ ઉદે મડનો પાક વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. ચાંદી ઉપરનું દોતરકામ ખરેખર પ્રશંસનીય છે. તે

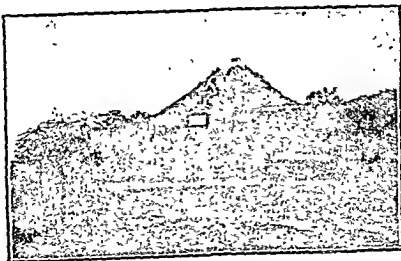
રાત્રમહેલ, ભુજ

કાતરકામ સર્વત્ર વપાણીય છે. મીના કામ પથ્થુ અહીંનું ધણું જ ઉત્તમ થાય છે. કહે છે કે એવું કામ કમકમતાના મીનાકારો પથ્થુ કરી શકતા નથી.

ઉદિચિદિશાલિમુખ છે તેને સપાટનું નાકું કહે છે અને પંચમદાર ઉદિચિદિશાના એક કાણમાં સ્થિત છે તેને વાણીઆવાડનું નાકું કહે છે.

આ શહેરને ફરનો પદપરનો મજલુત કોટ બાંધેલો છે. તેમાં પાંચ દરવાજા અને છઠ્ઠી ખંડી છે. દરવાજો પૂર્વમાં આવેલ છે તેને બીડનું નાકું કહે છે. દ્વિતીય દરવાજો પશ્ચિમા લિમુખ છે તેને પાટવારીનું નાકું કહે છે. દ્વિતીય દરવાજો દક્ષિણમાં સ્થિત છે તેને મકાદેવનું નાકું કહે છે. અને ચતુર્થ દાર

ભુજનાં પ્રસિદ્ધ રથબોમાં, શરદ બાગ, ખાસીવાડી અને પબ્લીક ગાર્ડન (Public Garden) મુખ્ય છે. તેમાં શરદ બાગની ગોઠવણી, સ્વચ્છતા અને ભવ્યતા અહીંના પ્રમાણમાં સારી ગણાય. કહે છે કે શરદ બાગમાં એવાં કીંમતી કીંમતી ઝાડો છે કે તેવાં મુંબાઇના વીકટોરીઆ ગાર્ડનમાં

મુવલું ભડ, ભુજ

(Victoria Garden) અને કલકત્તાના બાગુએ ચઢવાની સગવડ માટે જોડાવી દીધાં ચીડીઆ બાગમાં પણ નથી. તે બાગની છે. પ્રથમથીજ તે પગથીઆ ઉપર ચઢવાની મધ્યમાં એક નાનો પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનો બંગલો શરૂઆત થાય છે. તે કીલ્લાના અંદરન બંધાવેલો છે. તેની પ્રત્યેક બારી બારણે ભગમાં આજકાલ જંગલનો દેખાવ નજરે પડે છે. બે ચાર નાની નાની ટેકરીઓનો ઉનાળાની સીઝન દેટલીકવાર રાખ્ય પણ તેમાંજ સમાવેશ થાય છે. કોઇ કોઇ

કુટુંબ તે બંગલા- માં ગાળે છે. જ્યારે જ્યારે રાખ્યકુટુંબ તે બંગલામાં નિ- વસતું હોય ત્યારે તે બાગમાં જવાને માટે રાખની પર- વાનગી મેળવવી પડે છે અન્યથા નહીં. બીજા બે બાગો સાધારણ છે.

કચ્છના પાયાત- પત જુજ શહેર- માં, શહેરથી લગભ- ગ દોઢ બે માઇલ દૂર એક કીલ્લો છે. તે કીલ્લો સમુદ્ર- ની સપાટીથી ૫૦૦ ફીટ ની ઉંચી ટે- કરી પર બાંધેલો છે. તેનો ઘેરાવો ચાર માઇલનો અ- તુમાનથી કદબી શ- કાય. પાકું પર્યટનું

બાંધકામ જો કે પ્રાચીન થઇ જવાથી ટુટી પડેલાં પોતાની જ-મલૂમિને શત્રુઓના કુટી જીર્ણ થઇ ગયું છે તોપણ ધણુજ રમ્ય અને દર્શનીય છે. અંદર પેસતાં બને બાલુથી ચઢવાનાં પગથીઆં શરૂ થાય છે. ગમે ત્યાંથી ચઢો, ગમે ત્યાંથી ઉતરો, મજબુત પર્યટનાં પગથીઆંઓને તે કીલ્લાની ચારે

કચ્છનરેરા

વખતે નામદાર મ- દારાવશ્રી ચીતાઓ- નો શીકાર કરવા ત્યાં પધારે છે. જો કે ચીતાઓ ખાસ કરીને રહેના નથી પરંતુ આજુબાજુ પહાડોમાંથી કોઇ વખતે ચીતાઓ આ તરફ આવી ચઢે છે.

એમાં શક નથી, કે જુજનો કીલ્લો પ્રાચીન ભારતીય કારીગરીનો આદર્શ નમુનો છે. માનવ હ્રદય તેવું અર- લોકન કરતાં ભૂત- કાળમાં ડોડીઆં ક- રવા લાગી જાય છે.

અહા! જે વખ- તે આ સુરક્ષિત કીલ્લામાં પોતાનો દેશનું એવું આર્થ- ધર્મનું રક્ષણ

પંડમાંથી છોડાવવા તથા ભગિની અને પુત્રીઓનું સતીત્વ રક્ષવા હજારો આર્થ સૈનિકો, હજારો રવામિકકત સામંતો, હજારો રણવીર યોદ્ધાઓ, સુભગો, બેસી

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ: ૧૮૧]

પા ત ણી

લેખક :

રા. ગોકલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

જેની જોયે વાટ,
પ્ર માનવી આવી મળે,
ઉધડે હોવાનાં દાટ,
કુ'ચી નહીં કે' કામની.

પાતળા ત્રણ ત્રણ દિવસથી તારી વાટયું
આ માંચડાપર જોયાંજ કરું છું. અને છું
તો ફરકતી પણ નથી.
“મારે ત્યાં હમણાં મે'માન ધણા આવે છે

અને રખોપે, બાપુ પોતે આવે છે. એટલે તને ક્યાંથી મળાય. પણ દેવશુર, તું મારી આંખમાંથી જરાએ અળગો નથી થયો હો.”

સોરઠ ધરામાં સુકો દુકાળ પડ્યો છે, ગામડે ગામડે ટોર ઢાંખર ચરીયાણુ વગર દુઃખી થઈ ગયાં છે. રખારીઓ, આહીરો, અને ચારણો દૂર દૂરના ગામોમાંથી ગિરતરફ ટોરને છવાડ્યા માટે ઉતરી પડ્યા. ગિર એટલે દુકાળના વખતમાં ટોરોતું વિશ્રામસ્થાન. ગિરમાં ટોર બગી જાય એ દૃષ્ટિએ સંખ્યાબંધ માલ ધારીઓ આ વખતે ગિરમાં જઈ વસ્યા. દેવશુર ચારણુ પણ ભાદર કઠિથી ગિરમાં જતો હતો પણ રસ્તામાં શીમરોળીના રામશુરે એને પોતાને ત્યાંજ આશ્રયસ્થાન આપ્યું. દેવશુરને તો કાંઈપણ રીતે ટોર બચાવવાં હતાં એટલે એને મન શીમરોળી એજ ગિર હતી.

દુકાળ વખતમાં માણસ માણસને ખાય એવી વસમી ધડીમાં એક પણ મહેમાનને સંધરવો એ મહા મુશ્કેલ કામ હતું. પણ રામશુર પહેલેથી સુખી ચારણુ એટલે સુકાળમાં સંધરેણું દુકાળમાં ખાતો અને ખવરાવતો.

દેવશુરને આવ્યે બે મહીના થઈ ગયા હતા. દેવશુર રુપાળો અને વિવેકી જુવાન હતો. રામશુરને પાતળી નામની એક કન્યા હતી. પાતળી એટલે ખરેખર પાતળીજ. લઘાઈ, વિવેક અને ચારણુની વીરતા પાતળીમાં ઉતર્યાં હતાં. પાતળીની મા વર્ગે પહેલાં એને નાની ઉંમરમાં મુકીને મરી જવાથી લોકો એને પાતળીઆઈ કહેતા. પાતળીને નાનપણથીજ તલવારનો શોખ લાગ્યો હતો. કેશોષ્ઠના રાયજીદાઓએ એના બાપને આપેલી તલવાર લઈને પાતળીઆઈ વખતો વખત ખેતરમાં એકલી રખોપે જતી. અને ત્યાં તલવારના પટા પોતાની મેળે ફેરવતી.

દેવશુર આવ્યા પછી પાતળીતું શાયં પ્રેમમાં ફેરવાઈ ગયું હતું, અને જે આંખોમાંથી શાયં નીતરતું એ આંખમાં પ્રેમનાં અંજન અંજળ્યાં. ટોરાં ચારતો ચારતો દેવશુર, પાતળી પોતાનાં ખેતરમાં રખોપે જતી ત્યાં પડોચી જતો અને એ બંને જણાં સાથે ખેરોળે ભાત ખાતાં, રોટલો ને છાશ ખાતી પાતળી એ વખતે લક્ષ્યકારતી:

વાલો મારો વનમાં ચારે ધેનુ,
વગાડે રૂડી વાંસળીરે લોલ,
રાધાછ ભાંતડીઆં રહી જાય,
છાશુંની તાંસળીરે લોલ.

આમ કરતાં કરતાં બંને વચ્ચે રનેડ અમ્યો પણ એ રનેડમાં દેવશુર સહેજ અંચાતો, એતું હૃદય ડંખતું. ડંખવાનાં બે કારણુ હતાં. એક તો પોતે જને ઘેર આશરો પામ્યો તેનાજ ધરતી કન્યા માટે આવો વિચાર બાંધવો એ એને અચુક નહીં. અને બીજું પોતાને ઘેર ચારણુયાણી ઘોડીઆમાં બાળકને હીંચકાવતી હતી.

પાતળી જેમજેમ દેવશુરને ચહાતી ગઈ તેમ તેમ દેવશુર ઝુંઝાતો ગયો. એ બહારથી પાતળી સાથે હસતો, કૃત્રિમ આનંદ પણ કરતો, પણ એના દીલમાં જે ડંખ હતા એ ડંખ નાશ પામવાને બદલે દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યા.

આજે ત્રણ દિવસ પછી પાતળી મળતાં એણે કૃત્રિમ આનંદના શબ્દોથી એનો સત્કાર કર્યો.

“પાતળી આજે મારે માટે શું ભાત લાવી હો ?”

“દીલના દેવ, ભાતમાં લગરીનાં કંદેલાં દુધ છે, જુવારનો રોટલો છે અને એથીએ વિશેષ આ પાતળીનો પ્રેમભર્યો હાથ છે. કેં બીજું શું જોઈએ ? પાતળી દેવશુર સામે

-પાતળી ત્રણ ત્રણ દિવસથી તારી વાટચું આ માંચડા પર જોયાજ કરું છું અને તું તો ફરકતી પણ નથી.

મીટ માંડીને હસી પડી. એના હાસ્યે દુકાળ વર્ષે હોવા છતાં ત્યાંની અમરાઈ પણ હસી ઉઠી.

આ હાસ્ય દેવશુરને ખરછી જેવું લાગ્યું. એ સિદ્ધાંતવાદી હતો. જેને ખંડેન કહી એના તરફ હાવભાવથી જેવું એ એને મન મરવા જેવું લાગતું હતું. “પાતળી આટલા વખતથી હું તારી હારે હસું છું, ખેલું છું, ખાઉં છું, પીઉં છું પણ મારા મનની એક વાત ધણાએ સ્વિસથી તને કહેવા પ્રયત્ન છું તે હું કહી શકતો નથી” સામે થોડે દૂર ચરતાં પોતાનાં હોર સામે દષ્ટિ ફેરવતાં દેવશુરે નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

“તારા દીલની વાત તો હું ક્યારની સમજી ગઈ છું. દેવશુર! હું તારીજ છું. તું ખે-શીકર રહે. તું મારા દીલનો દેવ બન્યો છે. એ શબ્દોમાં નથી પણ સાવ સાચી વાત છે. હું તારી છું. તું મારો છે. તારે ગામ આગીને બાદર કાંઠે આપણે ખેડું પડી ખાંધીને

રહેશું. સાથે હોર ચારશું. તું વાંસળી વગાડ-જે, હું ગીત ગાઈશ. તું આખાની કાળે ઝુલજે, હું વડલે હીચકો ખાંધીને હીચકાશ.” નિર્દોષતાની મૂર્તિ સમી પાતળીએ પ્રેમનાં સ્વપ્નાંઓ ધડી કાઢ્યાં.

આ દરેક શબ્દ દેવશુરને બાણ જેવા લાગતા હતા. જે વસ્તુ પોતાથી બની શકે તેમ નથી એ માટે લલચાએલી પાતળીની એને દયા આવી. એ વધુ કેં પણ ખેલવાને બદલે આકાશ તરફ જોઈ રહ્યો.

“દેવશુર તું મને રળ આપ તો બાપુને ગામની પટલાણી પાસે કહેવરાવું કે તારી સાથે મારું સગપણ સધિ. દુકાળ પડ્યો એ મારે મન તો સુમળ થયો છે. હું તારા જેવો ધણી મેળવું એ તો મારાં ગયા લવનાં પ્રણય હાય તોજ મળે. કહે કહે દેવશુર તું મને હા કહે એટલે હું બાપુને કાઠ પથ રીતે સમજાવી દશ. જે તો દેવશુર, તારા હાથનો આ કુધનો છું તડો અમીના કુપા જેવો લાગે

છે. ગામની છોકરીઓ પરણતી ત્યારે હું આપને રોજ પ્રાર્થના કરતી કે ધણી આપે તો દીલનો સાક્ષી, સાચો, પ્રેમાવાળો, અને સારી ચાલચલણવાળો, આપજો. બ્યારથી તું આવ્યો છે, ત્યારથી હું તારામાં એ બધું જોઉં છું. મને કહે, આજ સાચે સાચું કહી દે કે તું મને પરણીશના ?”

દેવશુર હવે લગભગ નીરાશાની ઉંડી ખાઇમાં પડ્યો હોય એવી સ્થિતિ એની થઇ ગઇ હતી. એને ‘પોતાતું’ હમાવા ગાંમ યાદ આવ્યું. એ ગામમાં ‘પોતાતું’ ઘર યાદ આવ્યું અને એ ઘરમાં દુધમલ બાળકને ધવડાવતી હસતી ચારણુયાણી યાદ આવી.

લોકો એ સ્ત્રી કેમ કરી શકતા હશે એનો કાયડો એને માટે અણુકેલ લાગ્યો. પ્રેમ તો એકનેજ આપી શકાય. પ્રેમના લાગ ન હોઇ શકે. જો પાતળીને હું સ્વીકારું તો ઘેર બેઠેલી ચારણુયાણીને જરૂર ગેરમન-સાક્ષી થાય.

એણે અત્યારે કૃત્રિમતા છોડી દીધી. ધડી પ્રદેશાં હસતો રમતો કહ્યોલ કરતો એ જીવાન ચારણુ અત્યારે સાચા સ્વરૂપમાં આવ્યો. એણે પાતળી સાથે મીટ માંડી.

“પાતળી ! તું મને તારો કરવા માંજે છે ?”

“કેમ તને કે શંકા છે ? તારે ખાતર તો મારા દીલના તારની સીતારી કરીને તને પ્રેમનાં ગીત સંભળાવું.”

દેવશુરને લાગ્યું કે અત્યારે પાતળી પ્રેમના ઘેનમાં ચઢી છે. એની સાથે વધુ વાત કરવાને બદલે મૌન સેવવામાં માલ છે. એટલે એણે શાંતિ પકડી.

“દેવશુર આટલા મહીનામાં આજે તું કે બદલાએલો જણાય છે. તારી નેણની મીઠાશ આજે આસરતી હોય એમ લાગે છે. કહે, કહે મારામાં કેં જીલ તો નથી આવી ના ? મારા દેવ ! મને તું હા પાડ કે તું મારો ચઇશ. અને મને હમાવે લઇ જઇશ,” પાતળીએ

દેવશુર તરફ યાચકૃતિથી જોયું.

“પાતળી હું તને પરણી શકું તેમ નથી. હું તોગ પર પ્રેમ રાખું છું પણ એ પ્રેમ એટલે લાઇતો પ્રેમ, જીવનસાથીનો નહીં.”

૨

મધરાત થવા આવી છે. પાતળીઆઈને હજી નીંદર નથી આવી. ખાટલામાં આમતેમ અંધારામાં એ આળોટતી હતી. આકાશમાં નવત્રખ તારાની યોગ્ય તરફ એ મીટ માંડીને ધડીકમાં બેતી તો ધડીકમાં ખાટલામાં ઉંધુ માથું રાખીને વિચારમાં ઉંડી ઉતરી જતી હતી. દેવશુરે ના કહેવાથી એના ઉપર ગિરનારનાં શિખરો ટુટી પડ્યાં હોય અને એ નીચે પોતે દબાઇ ગઇ હોય એવી સ્થિતિમાં અત્યારે ઉંધ એની વેરણુ બની હતી. એ ઉંધની આરાધના કરતી હતી એટલામાં એના કાને ઝીણી ચીસ સંભળાઇ. ચીસ સાંભળતાં એ બેઠી થઇ ગઇ. જે દિશામાંથી એ અવાજ આવતો હતો એ દિશામાં એણે ચકોરાધથી કાન માંડ્યાં. થોડીવાર કેં સંભળાયાં નહીં. અને પાછી ચીસ સંભળાઇ. આ વખતે એણે દિશાતું માપ કાઢી લીધું. તરત ઉભી થઇ ગઇ. અને ઘરમાં જઈ પોતાની તલવાર લઇ કોઇ પણ ન જાણે એ રીતે એકલી એ દિશા તરફ દોડી.

જેમ જેમ આગળ વધતી ગઈ તેમ તેમ રાત્રિની શાંતિમાં ચીસ એને સ્પષ્ટ સંભળાઇ. એણે પોતાના પગની ગતિ વધારી. થોડીવાર પહેલાં પ્રેમની નીરાશામાં ધમારતો રચતી પાતળી અત્યારે એ સર્વજીવી ગઇ. માત્ર એ ચીસજ એને સંભળાતી, હતી અને દિશા સધીને ત્યાં પહોંચવા માટે, એને જો પાંખ હોય તો એ રાજ થાય એવી સ્થિતિ એને થઇ ગઇ. શીમરોલીથી માધુપુરને રસ્તે જતી ગાડાવાટ તરફ એ દોડી. અંધારાની

અંદર ચાર ભાણસો કોઇને ધસડતાં એણે દેખ્યાં. એણે પડકારો કર્યો: “કાણ છે: ઈમારી?”

અવાજ સાંભળીને એ ચારે જણા ચોબ્યા. એમાંનો એક બોલ્યો. “લાગે છે કોઇ સ્ત્રી. ચાલ, એક મળી અને આ બીજી પણ મળી.” પાતળી એ દોઢાંકોની નજદીક આવી પહોંચી એટલે પેલા ચારે જણા ખડખડાટ હસી પડ્યા. અને બોલ્યા: “તું કાણ છો?”

“હું ને છું તે છું, પણ તમે આ કોને પકડી જાઓ છો?” નિર્ભયતાથી તારક્ષીઆના તેજમાં પાતળાએ ચીસ મારતી જમીન પર પડેલી સ્ત્રી તરફ જોયું.

રાત્રિના આ સમયમાં એક સ્ત્રીને આ રીતે આવી સ્થિતિમાં નિર્ભયતાથી વાત કરતી જોઈને પેલા ચારેએને અળખળી લાગી.

“તું અમને ડુછનારી કાણ, ચાલ, રામ દાન પકડ, એને.” ચારમાંના એક જણે પડકારો કર્યો.

આ શબ્દો સાંભળી પાતળાઆંખ ખડખડાટ હસી અને એણે પોતે પણ તક્ષવાર બેંચી.

“તમે તમારી બાપાના ઉચ્ચારણ પરથી સૌરાષ્ટ્રના લાગતા નથી એટલે તમને સૌરાષ્ટ્રના પાણીની કાંમત ન હોય બાકી છેટા રહે જો નકર મુંડપર માથાં નહીં રહે.” પાતળાએ પીરંગનાની વીર વાણી ઉચ્ચારી.

“ઓ હો, આ બાપ તે કોઇ જબરી લાગે છે. જોતી નથી આ સૌરાષ્ટ્રવાણી ના કેવા હાલ થયા છે? એવાજ હાલ તારા થશે.”

“થયાં થયાં. હાલ કરનારો કોઇ ધૃત્વીને પાટલે જન્મેલો નથી. શુરવીરના દીકરા હો તે ચાર જણા થઈને આમ એક સ્ત્રીને પકડાયે તાકાત હોય તે એક પછી એક આવી જાઓ મારી સાથે. જુઓ તે ખરા. સૌરાષ્ટ્ર

ધરાતું પાણી કેવું છે.”

“હી.....ક.....હી.....ક તું તો જાણે ગિરની સિંહણ?” ચારમાંના એક જણાએ વ્યંગમાં કહ્યું.

“સિંહણ કે વાઘણ ને છું તે છું પણ તમે અત્યારે હવતા જઈ રહ્યાં એવું સમજાવ્યો.”

“ન સમજાવ્યો તે તું શું કરીશ?”

“મારું કંઈ મારો અને આ દુઃખી બાપને મને સોંપી દેશે. અને તમારે રસ્તે ચાલ્યા જાઓ તો આપણો હીસાખ પતી ગયો, અને નહીં તો પછી તમારી અહીં ખાંભીઉં થશે.”

“ચારે જણાએ પેલી સ્ત્રીને પાછી ધસડી. પોતાની હાજરીમાં સ્ત્રી જાતિતું આવું થતું અપમાન પાતળાઆંખ સહન ન કરી શકી. એણે તક્ષવાર ઉંચાડી અને ચંડિકા સમી એણે મર્જના કરી, છોડી દેા અને નહીં તો તમારા હાથ ખંભાથી જુદા પડી જશે.”

આંખના પત્થરામાં પેલા ચારે જણા પેલી બાપને છોડી પાતળી ઉપર ટુટી પડ્યા. પણ એમની અજબબી વચ્ચે પાતળા સાંભે ધસી.

નિઃશબ્દ રાત્રિના સામાન્યમાં આખું એ જગત સુવું હતું એ વખતે શીમરોલીની સામેની ધારપર તક્ષવારો ઉઠળી. એક બાલુ ચાર અને એક બાલુ એક. પણ એક તક્ષવાર એ ચારેને વસમી થઈ પડી. તક્ષવારપટામાં પોતાથી ચપગ આ બાપને જોઈ પેલા ચારે જણા ગભરાયા અને વિચાર કરે છે કે શું કરવું એટલામાં તો એક જણાપર તલવારનો જનોછપટો ધા ચારતાં જ ‘જય સોમનાથ’ કરતો એ ઢળી પડ્યો. પોતાનો એક સાથી પડતાં ત્રણ જણા એને મુઝીને નાકા. પાતળા આંખ ચોડે સુધી એની પાછળ દોડી, એને ખુબ પડકાર્યા પણ મધરાતે કોઇ દેવી સડવા આવી

પડ્યાંથી છે એવી શંકાથી એમણેએ મુઠીકિં વાળાને લાગ્યા અને પાછળ દાંદ પશુ ન કરી. પાતળાઆઈએ એ લોકોના પીછા છોડી દીધા. અને ત્યાંથી પાછી આવી પેલી બાકને પુછ્યું “તમે કાણુ છો? આ લોકો કાણુ હતા?”

બાક આ પ્રશ્નો સાંભળી રડી પડી.

પાતળાએ એને ધીરજ આપી અને સાંતિથી તેની હકીકત કહેવા એને કહ્યું.

પાતળાઆઈના પ્રશ્નોના કેં પશુ જવાબ આપ્યા વિના બાક નિરંતર રહી. અને હીબકાં ભરવા મંડી.

પાતળાએ એનો હાથ પકડીને એને ગામ તરફ દોરી. રસ્તામાં પશુ એ બાક હીબકાંજ ખાતી હતી અને પાતળાના એક પશુ પ્રશ્નો જવાબ જીએ અત્યાર સુધી આપ્યોજ નહીં. પાતળા આઈને લાગ્યું કે કદાચ એ બાક મુંગી હશે. ઘેર આવી એણે દીવા કર્યો અને એ બાકને ખાટલાપર બેસાડી ફરીથી એને બધી હકીકત પુછી. પાતળા આઈનો બાપ પશુ હવે જગી ગયો હતો અને એ પશુ ત્યાં આવતાં પાતળાએ ચીસ સાંભળ્યા પછીની બધી હકીકત પોતાના બાપને સંભળાવી. દીકરીતું આ શુરાતન જર્ણુ કાય જેઠને એ વૃદ્ધ ચારણુ બોલી ઉઠ્યો: “બેટા તને મેં તલવાર આપી એ તલવાર તેં શોભાવી છે. ગરીબોને બચાવવામાં, દુઃખીઓને છોડાવવામાં, અને જેને સહાયની જરૂર છે એને સહાય આપવામાં જે તલવારનો ઉપયોગ થાય છે એતું નામ તલવાર. બાકી તો લોખંડતું દાતરડું.” પુત્રીને શાખાશી આપ્યા પછી આ વૃદ્ધ ચારણુ જે બાકને પાતળા લઈ આવી હતી તેના તરફ જોયું.

“બહેન તું કાણુ છો? ક્યાંથી આવી છો? આ લોકોના હાથમાં શી રીતે આવી પડી?” પાતળાએ પુછેલા પ્રશ્નો ફરી પુછ્યા.

જવાબમાં એ બાકની આંખમાંથી આંસુની

ધારા આવી. ફરી પાતળા આઈએ એને આશ્વાસન આપી ધીરજ આપી. ત્યાં સુધી માણસ-તું દીલ રડીને ખાલી ન થાય ત્યાંસુધી એનો ભાર એહો થતો નથી, પાતળા આઈએ એટલા માટે આ નવતર બાકને રડવા દીધી અને પાછું ફરીથી પુછ્યું. “બહેન તમારી હકીકત તો હવે કહો. જે હવે પૂછેલાં પછોરની શરુઆત થઈ ગઈ લાગે છે. એ બાકએ હવે પોતાના હોઠ ઉઘાડ્યા. અને તે બોલી: “મારું ગામ ભાદર કઠિં જમાવા.”

“જમાવા?” પાતળાઆઈએ બકીને બોલી ઉઠી.

(૩)

સવારમાં જાણના ધર્મકાર શીમરોલીમાં સંભળાયા ત્યાં સુધી પાતળા આઈને નીંદર આવીજ નહીં. પહેલી રાત્રિની ઉંઘ ગઈ, મધરાત્રિ પછી ધીંગાણું ક્યું, બાકને છોડવાને ઘેરે લાવી. બાકની હકીકત સાંભળી અને પછી થોડોક વખત ઉંઘ મળે એ આશાએ ખાટલામાં એ પડી પશુ આજે ઉંઘ એનાંથી રીસાઈ ગઈ હતી. જમાવાના દેવશુરની આ બહેન ગિરમાંથી ઢોર લઈને જમાવા તરફ પાછા જતાં જીવલની સીમમાં એ બાકનો ધણી પ્રભાસપાટણના ચાર સૈનિકોને હાથે મરાયો. નસીબ સંજોગે પોતે આજ જગતી હતી. એ બાકની ચીસ સંભળાઈ. પોતે ત્યાં ગઈ અને એને છોડાવી એ વિચારની પરંપરા એકે પછી એક આટલાજ કરી. આજીબાજીનાં ઘરોમાં ઘટીના સુર સંભળાયા અને પાતળા ખાટલામાંથી બેઠી થઈ ગઈ. એને દેવશુર પાદ આવ્યો. જેને પોતે પહેલીજ વખત ચઢતાં શીખી એ દેવશુર એનો યવાની એને ના પાડે એથી બીજું દુઃખ શું હોઈ શકે! દેવશુરને શીમરોલ છોડ્યે પંદર દિવસ થઈ ગયા હતા. આજે એની બહેન બહી

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ : ૧૮૮]

કવિશ્રી ખખરદારને-

લેખક:

રા. શાંતિલાલ તોલાડ

(૧)

સંસારનાં વિવિધ દશ્ય મહીં લખીને,
અશ્રુની સ્વચ્છ સરિતા વહતી દીઠી તેં:
શું હપને કહુ શું શોક પ્રસંગ માંહી,
અશ્રુચક્રી પુનિત માનવ સૃષ્ટિ જોષ.

(૨)

માધુર્યમાં કંઈ ભય નીર અશ્રુઓનું
ને અશ્રુમાં દીપી રહ્યું માધુર્ય અદકું;
રંગો નિહાળી નવલાં મનુષાળ કેરાં,
અશ્રુકવિ ! કંઈ રમ્યાં ગીત અશ્રુઓનાં.

(૩)

“સંદેશિકા” યદી વસંત વિશ્વતિનો તે
સંદેશ દિવ્ય અરપ્યો મીઠી શુન્દરીને;
કિંતુ ભૂદયો નહિ ગીતો તવ અશ્રુકેરાં:
અશ્રુકવિ ! વિરથું હું તવ ગીત ગાતાં.

લેખક:

રા. અંબાલાલ પુરાણી

ચિત્રકાર:

રા. છાટાલાલ જોષી

એરીસ્ટરની પરીક્ષામાં પસાર થઈ વૈકુંઠરાય વીલાયતથી નવાસવા અમદાવાદ પાછા આવ્યા. ત્યારે એમના જેવા ખાળા ઘણા જુવાનોની પેઠે જંગલી દશામાં કુળી ગએલા ભારત-વર્ષને તેની કૃત્રિમ, અન્યાયી સમાજ વ્યવસ્થા-માંથી મુક્ત કરવાનો સકારણ ઉત્સાહ ધરાવતા તથા ઉદ્ધતા દેશને જગાડવાનો પોતાને હક્ક મળ્યો છે એમ માનતા. એટલું જ નહીં પણ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેને પણ વહેંચીને ઢગલો માનતા. પશ્ચિમની એક સમીટ અસર તેમના ઉપર એ થઈ હતી કે તેઓ સમૂહના નારિતક નહીં પરંતુ અનાસ્તિક અને શંકાશીલ બની ગયા હતા. પોટીફ પાયલેટની પેઠે “સત્ય એટલે વળી શું!” એવી જાણરી અને શંકા-શીલ મનોદશામાંથી તેમનાં હારયદિનોદથી પૂછ્યું વાગ્યાણું ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, પૂજા, મત્ત, તહેવાર વગેરે પ્રત્યે છુટતાં, તથા તે કલ્પિત અનિષ્ટોનો નાશ થયો માની તેઓ મનમાં સંતોષ માનતા. અતિમ સત્ય છે જ નહીં, હોય તો તે જાણી શકાય તેવું નથી અને કદાચ જાણી શકાય તેવું હોય તો પણ તેને

જાણવાની જરૂર નથી—આપણે જાણીએ તોપણ આપણે જે જાણીએ તે ખરું છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. એવી દલીલની પરંપરાથી તેમણે શંકાશીલતાને—અનિશ્ચિત વૃત્તિને પોતાના અતિમ સત્ય તરીકે સ્વીકારી હોય તેમ જણાવું હતું. પોતાને હાથે ઉપાડી લીધેલા એ વહેંચખંડનમાં માનીતા કાય માટે વૈકુંઠ-રાયને પોતાના વ્યવસાયને લીધે બહાણું કાય-ક્ષેત્ર મળ્યું નહીં. વળી પોતે કુટુંબ પ્રેમી પણ હતા. એટલે સાત સચુદ્રની પેલે પારથી લાવેલી પોતાની અમૃત્ય વિદ્યાનો તથા પાશ્વત્ય દેશના દત્તક લીધેલા સંસ્કારોનો પ્રભાવ તેઓ પ્રથમ પોતાના કુટુંબમાં એસાડવા પ્રયત્ન કરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક હતું.

તેમના કુટુંબમાં સદ્ભાગ્યે બહુ માથુસો નહતાં. તેમની વૃદ્ધ માતા, સુમતિ નામની તેમની મોટી બહેન, તેનો નાનો દુત્ર તથા કોઈકવાર પાસેનું એકાદ સયું મળીને ચાર પાંચ માથુસોજ હતાં. સુમતિ મેટ્રાક પાસ થઈને કોલેજમાં એક વર્ષ જાણી હતી. પ્રીવીઅસ પછી તેનાં લગ્ન થયાં હતાં—અને

વૈકુંઠરાય તેજ વધે વીલાયત જવા માટે ઉપડ્યા હતા. કમનસીબે સુમતિનું સૌભાગ્ય ત્રણ વર્ષના દુઃક સમયમાં જ સમાપ્ત થયું અને સાસરીઆમાં સાથ નહીં હોવાથી શાંત અને સૌમ્ય સ્વભાવની સુરીશ સુમતિ પોતાના એકના એક બાળક પુત્ર સાથે પોતાના પિતાને ત્યાં રહેતી હતી. ઘરે, વધે તેના પિતા પણ દેવલોક પામ્યા. અને વૈકુંઠરાયને હીંદમાં પાછા ફરવાને એક વર્ષની વાર હતી. તે સમયે આખા દુરુદ્ધની વ્યવસ્થા સુમતિના હાથમાં હતી. એક પછી એક સંસારના ધા લાગવાથી તથા અવસ્થાને લીધે તેમની દૃઢ માતા હવે ઝાઝું કામ કરી શકતાં નહીં. તે બજન ખૂજનમાં પોતાનો સમય ગાળતાં.

સુમતિ પોતાના વિચારોને મળતી આવશે એવી આશા વૈકુંઠરાયે રાખી હતી તે તેની કેળવણી જોતાં સ્વાભાવિક હતી. શરૂઆતમાં તો ભાષને ઝોટું ન લાગે એટલા માટે બહેન તેને પોતાના વિચારો સ્પષ્ટપણે જણાવતી નહીં. પરંતુ, ધીમે ધીમે વૈકુંઠરાયને માણસ પડતું થયું કે સુમતિ તેમની વિજ્ય સ્વારીને વગર પ્રતિરોધે આગળ ધપવા દે એવી નહતી. ભાષના પાશ્વર્ય વિચારોના રહીયા આપતાં સુમતિ કદી પણ પોતાનો વિજ્યપ્તજ ફરકાવતી નહીં. તે કેવળ નિર્દોષ ગિજાસુરતિથી જીવે પોતાની સંકાઓ રજુ કરતી હોય નહીં તેની રીતે વાત કરતી. તેની દલીલોમાં પણ ડાંબ ન હોય. સુમતિના એવા રહીઆઓથી વૈકુંઠરાયને પુરુષના ગૌરવની હાનિ યતી લાગતી અને તેથી અપળાઓ પ્રત્યે આદર ખતાવવાની પ્રાશ્નરૂપ ગણાતી સમ્મતા વીસારી તે યુરસે થઈ જતા. એવે સમયે યુરસારૂપી દલીલની સચોટતા સુમતિ ત્રેમની લાગણીને લીધે સ્વીકારતી, છતાં પોતાના અભિપ્રાયો સકારણ હોવાથી જીવે પોતે તેમને છોડી શકતી ન હોય એવું તેના બોલવા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું. સર્ગ સંબંધીઓ તથા

મિત્રા ધણી વાર સંજી વૈકુંઠરાયને ત્યાં ભેગા થતાં ત્યારે ભાષબહેનની વાતચીત સાંભળવાની બધાને ધણીજ રમુજ પડતી.

એક દિવસ સંજી વૈકુંઠરાયે ડેરીડીડી Heredity-તથા ઇવોલ્યુશન Evolution ના સિદ્ધાંતોની પશ્ચિમના ભૌતિકશાસ્ત્રીઓએ શોધ કરી છે તેનાં યુગ વખાણ કર્યાં. સુમતિને સ્વાભાવિક ગિજાસા થઈ. તેણે વૈકુંઠરાયને પુછતાં તેમણે એ ખંને સિદ્ધાંતો તેને સમજાવ્યા. કેવળ શારીરિક ગુણો તથા વ્યાધિઓ નહીં, પરંતુ માનસિક ગુણો અને શક્તિઓ પણ વંશપરંપરા ઉતરે છે અને તેમાં અનેક અટપટાં કારણોને લીધે કોઈક વાર નથી પણ ઉતરતી અથવા તો અપૂર્ણ રીતે ઉતરે છે એ ડેરીડીડીનો નિયમ; તથા -એમ્બા- Embryo નામના સૂક્ષ્મદશકમાં જોઈ શકાય એવા નાના જંતુથી શરૂઆત કરી, દેડકાં, માછલાં, પક્ષી, જનાવર વગેરે પ્રાણીઓ સૃષ્ટિમાં થયા પછી છેવટે વાનર-જીવનમાં-પસાર થઈ માનવજાતિ આજે માનવતા બોગરી રહી છે. એ ઉત્ક્રાંતિવાદ- Evolution-ને તેમણે જગતની મોટામાં મોટી શોધ તરીકે ગણાવી તથા તેના શોધક ડાર્વિનને વર્તમાન યુગના મહાન દષ્ટા તરીકે વખાણ્યો.

સુમતિથી આ સાંભળાને હસી પડાયું. તેણે કહ્યું: “ઓત્ત તમારીની! હું તો ડેરીડીડી અને ઇવોલ્યુશન બેશબ્દોથીજ ભડકતી હતી! આપણે ત્યાં તો માનવજાતિને લક્ષ્ય બોધાશીનો ફેરો ફરવાનો કલો છે. અને તેથી માનવ-દેહ દુર્લભ ગણાય છે. વળી, તેના સદુપયોગ કરે ઉપજાતિ યાય અને દુરુપયોગ કરી માનતાનો સ્વીકારજ ન કરે તો છેવટે ફરીને પાછા લક્ષ્ય બોધાશીના ફેરામાં પડે છે એવું પણ મનાય છે. અને ‘બાપ તેવા બેટા અને વડ તેવા ટેટા,’ એ દુંડા

સગાં સ'બ'ધીઓ તથા મિત્રો ઘણીવાર સાંને વૈકુંઠરાય ને ત્યાં ભેગાં થતાં ત્યારે
માઠ બહેનની વાતચીત સાંભળવાની રમુજ પડતી.

કહેવતમાં-હેરીડીટીનું સત્ય છે. બા અને
બાપાનાં લક્ષ ક્યાં ત્યારે આપણા દાદા દાદી
કુલ-જોવાનો બહુજ આગ્રહ કરતાં હતાં
એવું બા કહેતી હતી તેનું કારણ પણ
ખાનદાની, ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય, વગેરે મુલ્યો-પેઢીમાં
હિતરે છે એવી સામાન્ય માન્યતાજ હશે,
નહીં વારું? "

"હવે, કુળ વગેરે જોવામાં જુના રીવાજો
માણસની પ્રગતિમાં અંતરાયરૂપ છે. શું
ઉચ્ચ કુળમાં ન જન્મ્યા હોય તેઓ સદ્ગુણી
ન થઈ શકે? "

"હું ક્યાં કહું છું? હું તો અસલ એ
રીવાજનું કારણ કહ્યું છું. આજકાલની
સ્થિતિ પ્રમાણે ફેરફાર કરવાની વિરુદ્ધ નથી."

"તને તો બહુજ આપણા દેશમાં અસલ
હવું એમ લાગે છે! શા માટે ચાર્યાશીલક્ષ
અને ત્યાશી કે પ'ત્યાશી નહીં? તેનું કેંક કારણ
આપવામાં આવે છે? કયો ઋષિ એ બધા
જાતે જોઈ આવ્યો છે? આપણે ત્યાં તો એક

જણે શાસ્ત્રમાં કેંક છુસાડી દીધું કે પછી
બધાજ "હા! જ હા" ભણવાના. પણ
કેમ પોતાની ભુક્તિ નહીં વાપરે! પુછો, તો
કહે, "શાસ્ત્રમાં લખ્યું હોય તેનાં તે કારણ
હોય?" કે પુરાવા નહીં! અત્યક્ષ પ્રમાણ
નહીં! એક ગપગોળો ચાલ્યો તે ચાલ્યો."

"આપણને ક્યાં ઋષિઓને પુછવાની તક
મળી છે કે જણી શકીએ? એમને શા માટે
જણી જોઈને ખોટું લખવું પડે? વારું,
એ તો ઠીક, પરંતુ, આજે પણ વાદાર્માંથી
માણસો થતાં હશે નહીં વારું? વળી એ શોધ
કરનારાઓમાં કેટલાક તો જીવતા પણ હશે"
સુમતિએ પુછ્યું.

"આજે વાદાર્માંથી માણસ ન થઈ
શકે તેનાં ઘણાં કારણો છે: પરંતુ
અનેક પુરાવાઓ ઉપરથી એટલું ચોક્કસ
સાબીત થઈ શકે તેમ છે કે માનવજાતિ
વાનરમાંથી આવેલી છે; અને એ રીતે વાનર
એ માનવનો પિતા છે!" વૈકુંઠરાયે હીંમત
થી કહ્યું.

“અનુમાનથી તમે સાબીત કરો છો તેમ શાસ્ત્રના મત માટે પણ કેંક અનુમાન તો હશેજ ને? અસહની આપણા દેશની અને આજકાલના યુરોપની જ્ઞાન મેળવવાની પદ્ધતિમાં કેંક ફેર તો હશે ને? અને એવી બે જુદી પદ્ધતિઓ એકજ સત્યને શોધી કાઢે એમ કેમ ન બને?” સુમતિએ ઉત્તર વાળ્યો.

“આપણા લોકની જડતાની વાતજ જવા દે ને! શાસ્ત્રમાં કેંક સાંભળ્યું એટલે પછી બધાજ અધશ્રદ્ધા રાખી તેનો સ્વીકાર કરવાનાં. પરંતુ, નવા વિચારો કેાક્રમે સુઝવાના નહીં. જાણે અધિસુનિઓજ બધું કરી ગયા, અને આપણે તો હવે કશું કરવાનું છેજ નહીં! યુરોપમાં તો હવે “માનવ”ની હદ આવી રહી છે એવું ત્યાંના તત્વવેત્તાઓને જણાવા માંડ્યું છે. Superman (અતિ ગાનવ) ની possibilities (શક્યતાઓ) તેમણે એ જોવા માંડી છે. માનવજાતિ progress (પ્રગતિ) કરીને પોતાનો વિકાસ કરવો જોઈએ. એ નવી જાતિ આગળ આજકાલનો માનવ હુદ્દ યથ રહેશે. જાતિ, અનીતિ, સુખ, દુઃખ વગેરે હુદ્દતાઓથી તે પર યશે. આપણે ત્યાં તો બધુંજ શાસ્ત્રોમાં આવી રહેલું એટલે આગળ વિચાર કેાણુ કરે?”

“તમે પાછા કહેશો કે “જીવું તેટલું સારું” એમ હું માનું છું પણ ખરેખર! તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, ઇશ્વરપ્રાપ્તિ વગેરે વિષયોમાં આપણા દેશમાં જટલાં સમર્થ મંથનો યયાં છે તેટલાં બીજા દેશોમાં યયાં હશે કે નહીં તે ચંકારપદ છે. તમે Supermachin-અતિમાનવની વાત કરો છો એ વિચાર પણ આપણે ત્યાં તદ્દન નવો નથી. અલખત સર્વવાતે તે પશ્ચિમના વિચારને બરાબર મળતો આવે છે એમ તો હું નથી કહેતી પરંતુ બંનેનું સત્ય એક છે એવું મને લાગે છે.”

“કાલે તો હું કહેશે જર્મનીના સરદાર હીન્ડનબર્ગે જે લશ્કરી હીલચાલ કરી તે પણ આપણા વેદમાં આવેલી છે અને સો વર્ષ પછીથી થનારી સઘળા શોધખોળો આપણા કોચરાની સાલના વેદ, પુરાણ, શ્રુતિ-સ્મૃતિ વગેરેમાં ક્યારનીએ નોંધેલી છે.” વૈકુંઠરાય ચરસામાં ખોલી ઉઠ્યા.

‘હું કહું તે સાંભળો તો ખરા! વાર્તા તમને સાચી ન લાગે તો પણ સંયત્ક, સરળ અને સુંદર છે. એક વખત ધ્વજાએ સર્વ દેવતાઓને ભેગા કરીને જુંદા જાદા પ્રાણીઓના દેહો અનુક્રમે યનાવ્યા. અને દેવતાઓને તેમાં પ્રવેશ કરવાને કહ્યું. પરંતુ, દેવતાઓ તો નાની “ના” જ કહે. છેવટે બધા દેહો ખતાવી રહ્યા પછી તેમને માનવદેહ ખતાવ્યો એટલે તેઓ ખોલી ઉઠ્યા: ‘આ તો સંપૂર્ણ છે. અમે આમાં-અપ્કત યથ શુ.’ એટલે સ્પૂલ અને સક્ષમ માનવદેહ વિના દિવ્ય શક્યતાઓ વિશ્વમાં આવિર્ભાવ નજ પામી શકે. માનવમાંજ દેવ પ્રગટે યઈ શકે.” વૈકુંઠરાયને આ પ્રમાણે રદીઓ મળેલો જોઇ બધાં ખડખડ હસી પડ્યાં.

મૂલથીજ સુમતિ ધાર્મિકચતિવાળા હતી. વિધવા થયા પછી તેનું મન એ દિશામાં વધારે વળે એ કુદરતી હતું. સારા કુટુંબોમાં કથા, કીર્તન, વગેરે થવણુ કરવાથી તેનામાં સામાન્ય જ્ઞાનની દષ્ટિ યથ હતી. વળી તે પોતે પણ વાંચવાની ઉત્સાહી હતી. તથા અંગ્રેજી બોલેલી હતી એટલે સારામાં સારા પુસ્તકો પણ વાંચી ચકતી. તેનો એ વિષય ઉચરનો કાષુ પંડિતના જેવો શુદ્ધ નહીં પરંતુ તેના જીવન જોડે જડાયેલી ડોવાથી વધારે સજીવ અને સ્વાભાવિક લાગતો. તેની સંસ્કૃત-મય ભાષા પણ તેના મુખમાં શોભતી, અને ઝોગ્યતાની ડાખમાં ઉમેરો કરતી. પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે તેને બાહ્યાવસ્થાથી તાલાવેલી લાગેલી

હતી. તથા
 લગ્ન થયા પછી
 ગૃહ જીવનમાં
 પશુ પૂજા,
 ધ્યાન વગેરે
 યોગનાં મર-
 જી પ્રમાણે
 કરતી. મનને
 શાંત કરવાનો,
 સર્વ કર્મોમાં
 અનાસકત ર-
 હવાનો, સર્વે
 કર્મો પ્રભુને
 અર્પણ કરી
 તેને ચરણે ધર-
 વાનો તે પ્રય-
 ત્ન કરતી.

યો તા ના
 ભાષને દ્યોલ
 પામેયો જોષ
 તે વૃત્ત એતી
 ગદ્ય અને પો-
 લી: "ના,
 હું કે" એમ
 નથી કહેતી
 આપણા તરફ
 જાનનો અને
 ધર્મનો એક-
 એક વિચાર
 જોવા છે તેવાને
 તેવાં તદ્દન

પૂનરી મહારાજ બોલ્યા: ભાણ્યો, જાણો હવે કાકોરજને
 પોટવાનો સમય થયો છે.

અરે છે. પરંતુ ઉપનિષદ, ગીતા, વેદમાં તો માનવજાતિની પ્રાથમિક અવસ્થામાં
 વેદ વગેરેમાં આધ્યાત્મિક જીવનનાં ઘણાં રચાયેલી કવિતા છે, તેમાં વળી આર્ષ લોકો
 અમૂલ્ય સત્યો છે એટલું તો તમે પણ હીંદમાં આવ્યા અને વસવાટ કર્યો તેનો ઇતિ-
 કથલ કરશો, કેમ નહીં, વૈકુંઠભાષણ?"
 "ઉપનિષદ અને ગીતા હીંક છે, પરંતુ વર્ણન અને વરસાદ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ

‘ઉપા વગેરે’ કુદરતની વિધવિધ શક્તિઓની પૂર્ણ તથા સ્તુતિનાં ગાનો સીવાય ખીલું કશું નથી.” વૈકુંઠરાયે પાછો પશ્ચિમનાં ભૌતિક, તથા આર્થિક લોકોના આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રો ઉપરનો ચોતાનો કાચુ ખતાવ્યો.

“તમે શા ઉપરથી કહી શકો છો કે એજ પ્રમાણે છે? આપણામાં તો “વેદ” સમજવા બહુજ અધરા ગણાય છે. અને “વેદ” તો કોઇ વિરલાજ બાણી શકે એમ માનવામાં આવે છે.”

“અરે, શેક્ષમુલ્લર, પોલ ક્યુશન, જુલર, વીલીઅમ, મોઝીઅર વગેરે મોટા મોટા વિદ્વાનો કહે તે શું ખોટું હોય?”

“તમે જાતે વેદ વાંચ્યા છે? જાતે વિચાર્યા છે?” સુમતિની સમીપ દેકાર બરાબર વાગી. તેણે તો આજુ રાખ્યું: “તમે તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં માનનારા છોને? આપણા લોકો જાતે સાક્ષાત્કાર કરી જોવામાં માને છે. તમે શેક્ષમુલ્લર વગેરેનાં નામો આપો તે તો પાછી શાસ્ત્રનાં પ્રમાણો ટાંકવાના જેવીજ વાત કહેવાય! એમ તો અગ્નિ, ભારદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર, વશિષ્ઠ વગેરેના રમેલા વેદ શા માટે તમે કહો છો તેવા નિર્માલ્ય હોવા જોઈએ?”

“તમારા વેદમાં તો પાછો અધિકાર જોઈએ! કોઇ માણસ કને જઇએ તો તે શીખવે પણ નહીં! સાક્ષાત્કારમાં પણ અધિકાર! અધિકાર એટલે શું? તો કે જિજ્ઞાસુ હોય તેજ નાલાયક હરે અને આપણા વલ્લભદાસકાકા જેવો અધ્ધશ્ચાળ પડેલો નંબર ગણાય! એજ કે ખીલું!”

“રેતીનાં રણમાં પાણીને માટે તરસ લાગે છે તેવી ઝાનની જિજ્ઞાસા તો આધ્યાત્મિક જીવનમાં અધિકારરૂપ ગણાય છે. પણ જુદા જુદા પ્રકારનો પણ અધિકાર તો બધેજ હોવાનો. તમે મૈત્રીક યાત્રો તોજ દાકતરની

કાલેજમાં જવાય. અમને કાલેજમાં એકસરેનો પ્રયોગ ખતાવ્યો હતો ત્યારે પણ રામલા માળીને તો તે ચમત્કારિકજ લાગતો હશે. ભલેને તે દર વર્ષે એકવાર છેલ્લાં દસ વર્ષથી જોતો હોય! વળી સાયન્સના વિદ્યાર્થીઓ જે સમજી શકે તે ખીજા વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય માહિતી છતાં પણ ન સમજી શકે કારણ કે તેમનો અધિકાર એટલો એછો હોય છે. માણસની આંખો તો જોઈ શકે. આંખ કેં જોઈું સમજી શકવાની છે? સમજવા માટે તો ખીજજ તેમની જોઇએ છીએ. તેનુંજ નામ અધિકાર.”

“પરંતુ મૈત્રીકમાં તો ઢેક, લંગી ગમે તે ખેસી શકે તે કેમ જુલી જાય છે?” વૈકુંઠરાયે પુછ્યું.

“ના. ગમે તે નહીં જેને પ્રીલીમીનરી. ડું ફાઈમ મજે તેજ ખેસી શકે! અને તેમાં પણ જે ખેસે તે કે—પાંસજ થાય એવો પણ નિયમ નથી.”

કોઇ બહેનની વાતો રસાકસી ઉપર ચઢી એટલામાં એમના સાખ પડોશી વૈષ્ણવ, વલ્લભદાસકાકા જુની ટપતું અંગરણું ને અમદાવાદી પાંધડી પડેરીને આવ્યા.

“કેમ બહેન! કાલે જોકળ અટમી છે તે આપણે ત્યાં જગરણ કરવા આવશેને?” તેણે સુમતિને પુછ્યું.

“હા, કાકા! આવીશ. તમારે ત્યાં ભાગવત છે તેમાંથી કૃષ્ણ જન્મનો ભાગ કોઢીને વાંચી સંભળાવીશ. બધાં સાંતિથી સાંભળશે કે પછી ‘હો,’ ‘હો,’ ચાલ્યા કરશે?” તેણે હસતાં હસતાં ડોસાને પુછ્યું.

“નારે બહેન! એ તો છોકરાંઓ બેઠડી તોડીને કરે. પણ તે દિવસે વાલ્મિકી રામાયણમાંથી રામના વનવાસની કથા તે રામનવમીને દિવસે વાંચી સંભળાવી ત્યારે નાનાં મોટાં

બધાની આંખોમાં પાણી આવ્યા હતાં તે નથી સાંભરતું? ત્યારનાં છોકરાં સુદ્ધાં તું વાંચવા બેસે છે કે પલાંડીવાળી સાંભળવા બેસી નાચે છે—”

“વારું ત્યારે, પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધમાંથી પણ થોડું ગાઇશું,—અને નવમીને દિવસે ગીતાના અઢારે અધ્યાય વાંચી સંભળાવીશ, બોલો, પછી કેં છે?”—

ડાસો વૈકુંઠરાય બેઠા હતા તે તરફ ફરીને બોલ્યો: “આ તમારી બહેન, કની, અમારો ગુરુ છે! ન્યારથી એણે આવવા માંડ્યું છે ત્યારથી ગોપાળની બા લઢની પણ એાછી થઇ છે, હાં-હું તો સાચી વાત કહું છું. પૂર્વ જનમનાં સંચિત કર્મ હોય તોજ આટલી ઉમ્મરે આવી શુદ્ધિ મુએ! કેમ બાબી?” તેણે સુમતિની મા તરફ જોયું.

“એ સૌ વડીલોના પુણ્ય પ્રતાપ છે.” તેણે નીસાસો મુકીને કહ્યું. તેના મનમાં સુમતિની વૈધવ્યદશા સાંભળી તે રૂપદ જણાયું.

“બા, કાકા ન્યારે વખાણ કરવા બેસે છે ત્યારે જરાએ બાકી રાખતા નથી. હું નવરી કું ત્યારે તમારે ત્યાં આવીને એકવાર વાંચું કું એમાં શું મોટા ઉપકારો બાબો ચઢી નાચે છે? બોલો?”

વૈકુંઠરાય આટલી વાર મુગા બેઠા હતા. તેમણે વચમાંજ ખીજ વાત ઉપાડી.

“આપણા લોકો ગોકુળ અષ્ટમીને દિવસે કૃષ્ણની પૂજા કરે છે તે મને આપણા લોકોની નીતિને હાનિકર્તા લાગે છે. એના કરતાં રામની પૂજા વધારે સારી છે.” જાણે પોતે રામના ઉચર ઉપકાર કરી તેને પોતાના કડક અભિપ્રાયમાંથી જતા કરતા હોય તેવી આત્મ-સંતોષી લાગણીથી તેમણે કહ્યું.

“બાબી! આ તમારો વૈકુંઠ, વીલાત જમને ખીજ બધી વાતે સારો થઈ આવ્યો પણ નારિતક થઈ આવ્યો એ બહુ ખોટું

થયું.” ડાસાએ તેની મા તરફ ફરીને કહ્યું. હડહડતા વૈષ્ણવથી વૈકુંઠરાયનું વિચાર સ્વા-તંત્ર્ય સદન ક્યાંથી થઈ શકે?

“પરંતુ અનીતિવાન માણસની પૂજા કરવાથી—”

વૈકુંઠરાય પોતાના મતના સમર્થનમાં દલીલ કરવા જતા હતા પરંતુ વચમાંજ વલ્લભદાસે મોટા ઘોંટા કાઢી, હાથ લંબાવીને કહ્યું.

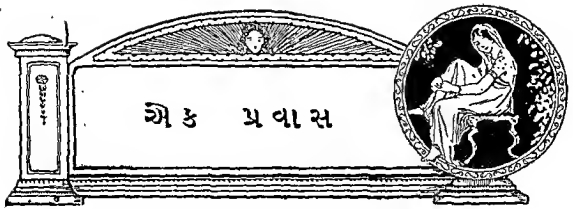
“ઓ. ભાઈ! દેવનાં ચરિત્રો અક્ષરે અક્ષર ન લઈએ, એમાંથી તો સાર લેવાનો હોય.”

“કાકા, શું “સાર” “સાર” કરો છો? પહેલાં તો શ્રીકૃષ્ણ થયા હતા કે નહીં તે જ ચંકારપદ છે. કેટલાક કહે છે કે તે માત્ર કવિની કલ્પના છે વળી વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે જો કૃષ્ણ થયો હોય તો એક નહીં પરંતુ ત્રણ કૃષ્ણો થએલા હોવા જોઈએ.”

“આ શી વાત કરે છે?” વલ્લભદાસ ડાળા ફાડી મળકે કરવાનો ભાવ ધારણ કરી પોતાનો ગુસ્સો તથા તિરસ્કાર છુપાવવા લાગ્યા. વૈકુંઠરાય તો આગળ હંકારતાજ હતા.

“જુઓ, પહેલો કૃષ્ણ જને ઉપનિષદમાં “દ્વીપાયન” તથા દેવકીસત કહેવામાં આવ્યો છે તે; બીજો ગોકુલમાં આહીર જાતિમાં જન્મ્યો હતો તે—ત્રાજો—મથુરામાં જણે રાજ્ય કર્યું અને કાળયવનથી હારી. જણે—દારિકામાં પોતાની રાજધાની કરી તે. એમ ત્રણ કૃષ્ણ થએલા હોવા જોઈએ.”

વલ્લભદાસને તો શ્રીકૃષ્ણનો એક વચનમાં દુઠકારીને ઉપયોગ થતો જોઈ મનમાં કેં કેં થઈ આવ્યું. પરંતુ પોતાના વેગને રોકી ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરી બોલ્યા: “ભાઈ! તારું ભાણુ બંધ કર. મારાથી તારી સામે મગજમારીમાં નહીં પડેાચાય. રામ રામ! કેવાં નારિતક વચન બોલે છે? શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વીશે આવું બોલીએ તો પાપ લાગે.”

મારા પ્રવાસની ધીનજવાબદાર કહાણી

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ

[અનુસંધાન પુસ્તક ૧૪: અંક ૧; પૃષ્ઠ ૧૧૩ થી.]

૩

-પછી, એટલે આશરે ઇ. પૂર્વ ૩૮૭ માં ગોલ લોકો રોમ પર તુટી પડ્યા અને રોમને શરણ થવું પડ્યું. આખરે ગોલના સેનાપતિને ૧૦૦૦ શેર સોનું આપી પાછો મોકલવાની શરત નેમ તેમ કરી. એ સોનું તોળાવું હતું ત્યારે ગોલનો સેનાપતિ ખોટાં શેરીઆથી તોળવા લાગ્યો. કોઈએ વાંધો લીધો. સેનાપતિએ શુસ્સામાં પોતાની તરવાર પણ શેરીઆએ સાથે નાખી તે બ્રહ્મવાક્ય ઉચ્ચાર્યું: "Woe to the Vanquished!" ("જે હારે તેના ભોગ!")

એટલામાં શહેરનો સર્વસત્તાધિકારી આવી પહોંચ્યો, અને સોનું પાછું લઈ જવા કહ્યું. "રોમ સોનું નહીં આપે, લોખંડ આપશે." કહી નીરાંતે બેઠેલા ગોલો પર તે તુટી પડ્યો તે તેમને હાંકી કાઢ્યા, અને રોમ ફરી બંધાયું.

-૨૫૦ વર્ષમાં રોમ આખી છટાલીતું માલીક થયું. તેણે રાજ્યવ્યવસ્થાનું સર્વાંગ-દર્શન કરવા માંડ્યું. લોકસભા, પ્રતિનિધિ-સભા, મેજસ્ટ્રેટો વગેરેની સંસ્થાઓને સુદૃઢ કરી. છતેલાં શહેરોને રાજનિક સ્વરાજ્ય આપ્યું; અને સર્વેપર સત્તા પોતાના હાથમાં રાખી; અને છતાં પ્રમુખોની સર્વ સત્તાધિકારીની-Dic-

tator ની-કાર્યવાહી સત્તા અભેદ રાખી. આમ રાજનિક સ્વાતંત્ર્ય, લોકશાસનાત્મક રાજ્યતંત્ર અને એકદંત્ર કાર્યવાહી સત્તા એ ત્રણનો અદ્ભુત સમન્વય દુનીઆમાં પહેલી વાર થયો ... અને રોમે કટોકટીને વખતે વ્યવસ્થા સાચવી, એકજ માણસને સર્વસત્તાધિકારી-Dictator -કરવાની અપૂર્વ પદ્ધતિ આણી રાખી.

-પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ચલાવવું એ ઘણી અઘરી વાત છે, પણ લોકોનું સ્વાતંત્ર્ય અને રાજ્યકારભારમાં અભિપ્રાય આપવાના હક્ક બંને કાયમ રાખી કાર્યવાહી અધિકારી-ઓના અધિકારનિયમબદ્ધતાં સ્વતંત્ર રાખવો એમાંજ વ્યવસ્થાનું રહસ્ય છુપાયું છે. એ રહસ્યને હજી આપણે પીછાપૂરું નથી. કાં તો અધિકારીનો દોર અનિયંત્રિત હોય તો આપણે નમતું આપીએ છીએ; અને નહીં તો બને ત્યાં સુધી લોકશાસનને નામે અધિકારીઓની કાર્યવાહી સત્તા પર આક્રમણ કરી તેને નિર્બલ કર્યા કરીએ છીએ.

-અત્યાર પહેલાં સીકંદરે પોતાની વિજયી સેનાવડે સિંધુ સુધી વિજય મેળવ્યો હતો. તેનો સંગો પીરહસ-છટાલીના એક શહેર ટેરેન્ટમ. જે આપણે ખ્રી. ડીસીથી તેપદસ આવતાં જાયું હોવા નિમંત્રણે મીકતું કેળવાયકું સૈન્ય

લઘુદાસી પર દુટ્ટી પડ્યો. પહેલી વાર શ્રીસના સુશિક્ષિત લશ્કર અને હાથીઓ જોડે રામના યોદ્ધાઓ બાંધડ્યા, એક યુદ્ધમાં પોરસ હત્યો, પણ રામન યોદ્ધાઓને જોઇ જોડી ઉડ્યો કે “જો હું સેનાની હોઉં અને રામવાસીઓ મારા સૈનિકો હોય તો હું આખી દુનીઆ છોડું.” આખી દુનીઆ છોડનાર સીકંદરની પ્રજ્ઞાલિકાઓથી વાકેફ સૈન્યના નાયકના મુખમાં આ પ્રશ્નમાં રામનોની શક્તિ ને વીરતાની અનુભવનીતે સાક્ષી પુરે છે.

આખરે રામન વીરોની વ્યવસ્થિત યુદ્ધ પદ્ધતિ ને અશુકરચરાએલા ઉત્સાહ આગળ પરદેશીઓએ નમતું આપ્યું.

૪

કાર્થેન્ન ઉત્તર આફ્રીકામાં આવેલી એક વહેપારી જાતિનું મધક હતું, અને સદીઓ થયાં ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આવેલા નાનાં ત્રીટાં મીઠા સંસ્થાનેને હંકારી રહ્યું હતું.

રામે વિજયના મદમાં કાર્થેન્ન જોડે પહેલો વિગ્રહ-First Punic War- સીસીલીનો દાપુ મેળવવા માટે કર્યો. એ વિગ્રહ ક્રાંતિ કરતાં રામન સરદારે નાકા-સેનાધિપતિઓ યદ્ય ગયા, અને રામન લશ્કર દરીઆઇ લશ્કરમાં ફેરવાઇ ગયું. સત્તર વર્ષના એ વિગ્રહ દરમ્યાન રામે દરીઆઇ સત્તાનો પાયો નાંખ્યો.

આ પહેલા વિગ્રહની એક સંદર્ કથા છે: એક પ્રસંગે કાર્થેન્ન હત્યું, અને રામ દાર્યું. રામનાં શક્તિ ને સમૃદ્ધિ બંને ખુટયાં એટલે કાર્થેન્ન એમ ધાડ્યું કે તે સલાહ કરશે, અને તે માટે એલચીઓ મોકલ્યા.

રામન સેનાધિપતિ રેગ્યુલસ તે વખતે કાર્થેન્નમાં કેદી પડ્યો હતો, તેને પણ છુટા કરી એલચીઓ જોડે મોકલ્યો કે જેથી પોતાના સ્વદેશીઓને તે સમજવી શકે. રેગ્યુલસે કાર્થેન્નને વચન આપ્યું કે જો સલાહ નહીં

થાય તો હું પાછો આવી કેદી થઈ રહીશ. ચાકેલા હારેલા રામમાં તો બધા સુલેહ કરવા તૈયાર હતા. તે બધા રેગ્યુલસની સલાહ પુછવા ગયા.

સુલેહ થાય ને પાછો ઘેર આવે એ લાલસા કોને થયા વગર રહે?

પણ રેગ્યુલસે કહ્યું: “જે અમારા જેવા કેદીઓ દુસ્ત્રમ દેખતાં મુઆ નહીં, જે જીવતા મોકકાઇ ગયા તેને પાછાં આણવાની પરવા શી? તેમને મરવા દો. જ્યાં સુધી કાર્થેન્ન શરણ ન થાય ત્યાં સુધી યુદ્ધ ચાલુ રાખો.”

લશ્કર દેશમક્ષિ! રામે તેનું માન્યું ને સલાહ કરવા ના પાડી. જુદા રેગ્યુલસે પોતાનું વચન પાળ્યું. સલાહ ન થઇ એટલે પોતાની મેળે રડતા ક્રબળતા સ્વદેશીઓને છોડી કાર્થેન્ન આવ્યો. જેને સલાહ કરવા મોકલ્યો તેણેજ સલાહ ન કરવા દીધી. સ્વદેશ, સ્વાતંત્ર્ય માટે આ હીમત કરનાર પર કાર્થેન્નનો કાપ પછી અડ્યો રહે? દુસ્ત્રમે એ તેની આંખની પાંપણો કાપી નાંખી, તેને ખીલાવાળા પીપમાં નાખ્યો અને પાંપણ વિનાની ધ્રુધાડી આંખે આફ્રીકાના પ્રખરતમ સુર્યનો તાપ જોવા રહ્યું નાંખ્યો.....ભુખ્યો તરસ્યો, તાપે જળ્યો, દિવસોના દિવસો વેદના સહી તે મુઓ.....

કાર્થેન્નના અગ્રજિઓ ‘બારકા’ વંશના હતા. તે વંશના પ્રતિનિધિ ઉમીલકાર રામની વધતી જતી સત્તાને ચિંતાથી જોઇ રહ્યો, અને તેણે પોતાના નાના બાળક હેનીઆલ પાસે ગમે તે પ્રકારે રામનો વિનાશ સાધવાના સોગંદ ખવડાવ્યા.

ઓએલા સીસીલીને બદલે સ્પેન મેળવવા કાર્થેન્ન પ્રયત્ન કર્યો. તેને રામની બદ્ધનતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવ્યો હતો.

ઉમીલકાર ચુનવી ગયો; તેના દોડી જમાઈને મારી નાખવામાં આવ્યો; અને તેના રહ વર્ષના પુત્ર હેનીઆલને કાર્થેન્નના લશ્કરનો નાયક નીમવામાં આવ્યો.

હારે તેના ભોગ ।

૫

ત્યાર પછી કાર્થેન્ જ વિગ્રહ આરંભ્યો તે અને હેનીબાલનાં પરાક્રમે અમર ઇતિહાસમાંનું એક તેજસ્વી પ્રકરણ છે. કાર્થેન્ આત્મસંરક્ષણ માટે, તેને ગુંગળાવતા શત્રુનો વિનાશ કરવા માટે જે મહા પ્રયત્ન કરી રહ્યું તેની મૂર્તિ તે હેનીબાલ. એની કારકીર્દી દેખી રામન... ઇતિહાસકારોની તિરસ્કારભરી કલમથી લખાઈ છે. છતાં એજ લખાણો ઉપરથી તે કેવા અદ્ભુત નર હશે તે તરી આવે છે ।

યુદ્ધકલામાં બાહોશ, વ્યૂહરચનામાં સર્વ-ગ્રાહી, મુસદ્દીપણમાં અસ્પર્શ્ય, સૈન્યનો ભક્તિ-ભાવ આકર્ષવામાં અપ્રતિમ, આ દેશદાએ જળતો. વીરોત્તમ સદા ઉદાર, હતાળ અને ટેકી. હતાં પિતાને આપેલું વચન સિદ્ધ કરવા, દેવથી જળતો, ચોતાના સ્વદેશને સંરક્ષવાના હેતુથી ત્રેરાએલો તે છટાલી પર આક્રમણ કરી રહ્યો.

તેણે સ્પેનથી કુચ શરૂ કરી દુરાક્રમણીય આફ્રિકા જાણ્યો, અને છટાલીનાં અનેક સમ-

રાંગણોમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. પણ હાર્થે પણ હાર કણુલ ન કરવાની રામની ટેવ ભય એવી નહતી. 'ન્યારે એક મૂર્ખ' હારીને પાછો પગે રણમાંથી ઘેરે. આઠ્યો ત્યારે પણ રામની સેનેટે તેનો બહેર ચીતે આભાર માન્યો. "તે આત્મધાત ન કર્યો. એજ ખતાવે છે કે તારા દેશની યુક્તિમાં તારી શ્રદ્ધા ખુટી નથી."

વિનાશ પછી સજીવન ચવાની રામની શક્તિ અદ્ભુત હતી; હીંમત અને એકતા તેનાં અચલ હતાં. દુશ્મનોમાં દગો ત્રેરવાની તેની શક્તિ પણ બહુ હતી. અને તેને સફલાગ્યે કુસંપી કાર્થેન્ જોઈતી મદદ હેનીબાલને આપતું નહીં. એક તરફ એક નરવીર, બીજી તરફ એક વીરરાષ્ટ્ર. પરિણામે હેનીબાલે અતુલ વિજયોની પરંપરા મેળવી છતાં ધીમે ધીમે તેની શક્તિ ફીણુ થતી ગઈ. આખરે રામનોએ હેનીબાલના લાઇ ઉરફુ-બાલવું લસકર કાપી નાખ્યું; અને લોહીથી નીળળતા તેનાં શિરનો હેનીબાલને સંદેશો મો-

કદ્યો. તે પ્રસંગતું વણું કરતાં રોમન કવિ
હેનીબાલના મુખમાં કરુણાત્મક નિરાશાથી
નીતરતા આ શબ્દો મુકે છે:

“આપણે હરણુ સમાં છીએ. વરુઓનાં
લક્ષ્ય છીએ. છતાં જેનાથી નાસી છુટવામાં
વિજય છે, તેની પાછળ પડ્યા છીએ! હવે
કાર્થેજમાં. ગર્વનો સંદેશવાહક હું મોકલી
શકવાનો નથી. નજ થઇ છે આપણી સઘળી
આશાઓ અને નજ થઇ છે આપણી જાતિનાં
સદ્ગુણ. કારણ કે હેરકુલબ મરી ગયો છે.”

બીજે વર્ષે રોમન સેનાપતિ સીપીઓએ
રોમમાં વિજય મેળવ્યો અને કાર્થેજ પર
આક્રમણ કર્યું. ત્રણ વર્ષમાં કાર્થેજને બધા
પ્રાન્તો છોડવા પડ્યા, હાર કબુલ કરવી પડી
અને પોતાનું નૌકાસૈન્ય અને ધન રોમને
આપી દેવું પડ્યું. કાર્થેજની ઇતિ ને સત્તા
રોમે છુટી લીધી છતાં તેને સંતોષ થયો નહીં.

કાર્થેજની કયા ઇતિહાસમાં કમકમાલરી
છે. સર્વલક્ષી રોમે કાર્થેજનો વિનાશ કરવાનો
સંકલ્પ કર્યો. નિરાધાર કાર્થેજ બધું છોડી
દેવાની કબુલતા આપી. શસ્ત્રો માગ્યાં તો તે પણ
આપી દીધાં. બધું લીધા પછી રોમે આજ્ઞા
કરી : શહેરીઓએ કાર્થેજ શહેર જમીનદોસ્ત
કરી નાખવું અને નવું શહેર વસાવી તેમાં
રહેવું. નિઃશસ્ત્ર અને નિરાધાર કાર્થેજ-
વાસીઓ આ કરવા કબુલ ન થયા.
હેનીબાલના નગરમાં જે કે રહીસહી માનવતા
હતી તે બહુમતી ઉઠી. લોકો રડ્યા, કંકળ્યા,
અકળ્યા, યસ્સે થયા. પણ નિશ્ચલ વિધિની
આજ્ઞા સમે રોમનો સેનાપતિ વિનાશ શીવાય
બીજું કંઈપણ સાધવાને કબુલ નહોતો.

નગરના પહેલાં પોતે મરવાને કાર્થેજનાં
સ્ત્રીપુરુષો તેજાર થયાં. તેઓએ શલામોને
સ્વાતંત્ર્ય બદલ્યું, હેનીબાલને સેનાપતિ કર્યો.
મંદિરોને હાથીઆર બનાવવાની દુકાનો
બનાવી, સ્ત્રીઓએ પોતાના વાળ કાપી

ધનુષ્યોની પલ્લુ કરી.

રોમ પોતાને માટે જેવું પ્રતાપી ને સંયમી
હતું તેવું જ દુસ્મનો માટે દુષ્ટ અને ક્રર હતું.
ત્રણ વર્ષ સુધી તેણે કાર્થેજને ઘેરા ધાર્યો, અને
કાર્થેજનાં સ્ત્રીપુરુષોએ અદ્ભુત સ્વદેશપ્રેમ,
વીરતા ને આત્મત્યાગ બતાવ્યાં. ત્રણ વર્ષે
જ્યારે રોમન સેનાની સીપીઓ ગામમાં
પેટો ત્યારે થોડા ઘણા રહેલા કાર્થેજવાસીઓ
શેરીએ શેરીએ અને ઘેરે ઘેર લટક્યા. આખું
ગામ મરેલાં અને મરતાંઓથી ભરાઇ ગયું.
સ્ત્રી, છોકરાં, અને વૃદ્ધો જે સંતાપ રહ્યાં હતાં
તેમને પકડી રોમનોએ મારી નાખ્યાં.....

આખરે નવસો જણ હેનીબાલ તેની સ્ત્રી
અને છોકરાઓ સહિત મંદિરમાં ભરાઇ
બેઠાં. આખરે હેનીબાલ શંરણ થયો. અને
બાકીનાં પોતાના સેનાનીની કાયરતા પર
શીટકાર કરી મંદિરને ચેતાવી દીધું. હેની-
બાલની સ્ત્રીએ પોતાનાં છોકરાંઓનાં ડોકાં
કાપી આગમાં વધ્યાં, અને પછી પોતે
પણ તેમાં જઈને પડી.....

સીપીઓએ આખરે કાર્થેજ છુટ્યું, તેને
જમીનદોસ્ત કર્યું, અને તેની ભૂમિને દેવની
અનુનમાં અનેક શાપો આપ્યા. આમ
કાર્થેજ દુનિઆમાંથી ઉપડી ગયું.....

કાર્થેજના વિનાશમાંથી રોમની મહત્તા
પ્રગટી.

સામ્રાજ્યની રચના પારકાનાં સ્વાતંત્ર્ય અને
મુખની કચ્ચરો પર થાય છે. જે સ્વદેશ માટે
મુખ્યાં તેના પર વિસ્મરણની રાખ ફેરે છે.
જે પારકાને દુઃખે કાઢ્યા તેનો નાયક સીપીઓ
‘આફ્રીકેનસનું’ બીરુદ પામી ઇતિહાસની
શાલામાં અભિવૃદ્ધિ કરતો, રોમને અનંત કાળ
સુધી અમર કરી મુકે છે..... અને બહાદુર,
ઉદાર, સ્વદેશપ્રેમી હેનીબાલનો આત્મા
સ્વદેશવીરોહો ઝુરતો અમરધામમાં પણ
અટુલો રાજગતો ફેરે છે.

પ્રભુસ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી કાર્યસ ગુજગતી સમાને
 શ્રીયુત ઇલાભાઇ આણંદજી ચાવડા
 તરફથી સવિનય સમ્રેમ ભેટ.

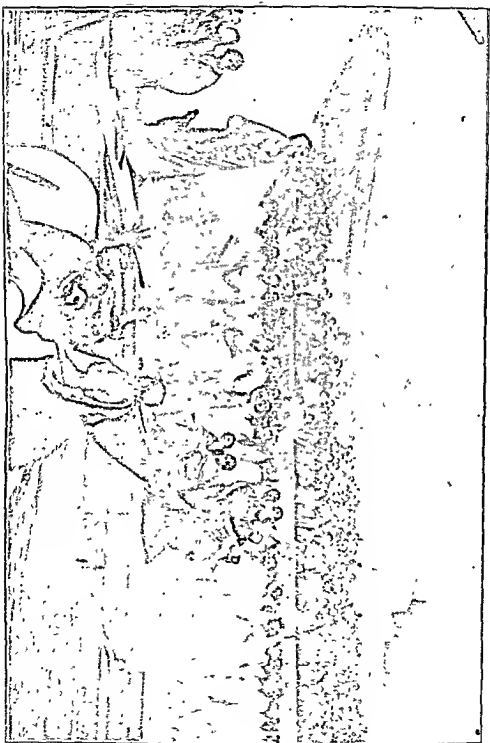
ગુજરાત

ઓગસ્ટસ સીકર

જેક પ્રવાસ પૃષ્ઠ ૧૫૪ :

[ભાગશ્રીય '૮૫

ସଂସ୍କୃତ ଶାସ୍ତ୍ର ୧୯୫୫ : ୧୫୦ :]

ହିନ୍ଦୁ ଶାସ୍ତ୍ର କଳାରେ ଶାସ୍ତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ର

[ଶାସ୍ତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ର]

૧ ૬

પછી રોમે ગ્રાસ જીત્યું, કઠોર યોદ્ધાઓ
સૌંદર્ય વશ ક્યું. અને વિજેતા રોમ પર ગ્રીસે
વિજય કર્યો. ગ્રીસની કારીગરીની અપૂર્વતા,
તેના વિદ્વાનોનું વાક્યપાટવ, તેનાં નાટકોની
મોહકતા, તેના ખેલાડીઓના ખેલ જોઈ
રોમન વીર દોંગ થઈ ગયા, અને તેમને
ચોતાને ત્યાં લંઈ જવાની શરૂઆત કરી.
યુદ્ધ સીવાય બીજી વસ્તુઓ પણ જીવનનું
ધ્યેય કરવા લાયક છે તેનો પહેલી વખત
રોમને ખ્યાલ થયો. રોમમાં પૈસાનો પાર
નહોતો, પણ પૈસા વાપરતાં તેને આવ-
ડતું ન હતું. ગ્રીક કવિઓ, ગ્રીક ઇતિહાસ-
કાર, ગ્રીક શિલ્પીઓ, ગ્રીક સુંદરીઓ, તે
ગ્રીક શુભાશોએ ધનાઢ્ય માણેકોના કર્કશ
જીવનમાં ખુશામત ને વિલાસ લાવવાં શરૂ
કર્તાં.

-ધીમે ધીમે ઉત્તર આફ્રીકાના પ્રદેશો
પડવા માંડ્યા. ગોલ-હાલતું ફ્રાન્સ-પડ્યું,
ભૂમધ્ય સમુદ્ર આખો રોમન સામ્રાજ્યનું
એક સરોવર બની ગયું.

૪૦૦ વર્ષની કારકીદીમાં રોમે દક્ષિણ
યુરોપ, ઉત્તર આફ્રિકા અને પશ્ચિમ એશીઆ
ઉપર સર્વોપરિ સત્તા જમાવી. દરેક દેશને
સ્થાનિક સ્વરાજ્ય હતું, પણ પૈસાની,
સેનાની, ધાગધોરણની બધી સત્તા રોમમાં
રહેતી.

રોમની સત્તા એટલે રોમની રાજ્ય-
સભા-સેનેટની સત્તા. એ સેનેટમાં રોમનાજ
વીરોનું આધિપત્ય. પરિણામે રોમનું ફોરમ-
બજાર-વિશ્વનું મધ્યબિંદુ થયું. ત્યાં જે
મહાન તેજ વિશ્વમાન્ય, ત્યાં જેને કીર્તિ
મળી તેજ સનાતન યશનો અધિકારી.

રોમની વ્યવસ્થાનું પ્રાબલ્ય આમાંજ
રહ્યું છે. ન્યાં રોમનું નામ સંલગાય ત્યાં
બધાની દૃષ્ટિ એકજ તરફ વળે, -રોમ તરફ.

સમૃદ્ધિ, શક્તિ ને સંસ્કાર તણાતાં તણાતાં
રોમના બજારમાં ભેમાં થવા લાગ્યાં.

-પરિણામે રોમમાં મહત્વાકાંક્ષાનો નવાલા-
મુખી ફાટી નીકળ્યો. નરોત્તમો કહો કે નર-
વિશાઓ કહો, -તેમણે જગતસ્વામી રોમનું
સ્વામિત્વ મેળવવાના લગીરથ પ્રયાસો
આદર્યા. ઇતિહાસમાં એ પ્રયાસો સમામાનવ-
તાનાં પ્રદર્શનો બીજા કોઈ પણ સમયમાં
કે સ્થાનમાં મળતાં નથી.

આ અદ્વિતીય નાટકનો પહેલો પ્રવેશ મેરી-
અસથી શરૂ થાય છે. રોમની આંતર
વ્યવસ્થામાં સડો પેઠો હતો. યોગ્ય ધનાઢ્ય
શહેરીઓ મજા કરતા, ગરીબોનો મોટો
સમૂહ અસંતોષમાં રહેતો, અને યોદ્ધાઓ
દુનીઆ પર રોમને નામે જીલમની ધુસરી
નાંખતા.

આવે સમયે બધાની દાઢ મેરીઅસ
તરફ વળી. એ માત્ર યોદ્ધાજ હતો અને
રોમન સેનાનો લાડકો હતો. અત્યાર સુધી
રોમમાં સૈનિકનો ધંધો નીરાળો ન હતો.
દરેક જણ ખપ પડ્યે સૈનિક થઈ શકતો,
દરેક જણને યુદ્ધનું જ્ઞાન ને અનુભવ
મળતાં. પણ કાર્યદક્ષતા બરોબર નહોતી.
મેરીઅસે સૈનિકોનો વર્ગ ઉભો કર્યો, અને
તે વર્ગના પર આધાર રાખી રોમના માલીક
થઈ ખેસવાની યોજના કરી.

મેરીઅસે માત્ર ચૌદજ વર્ષ સત્તા ગોગવી.
તેને હરાવી સર્વસત્તાધિકારી સુલ્લાએ આઠ
વર્ષ એક ચક્રે આ સામ્રાજ્ય પર રાજ્ય કર્યું.
તેના મરણ પછી ચૌદ વર્ષ મહાન પોંપીએ
સત્તા ભોગવી. તેને હરાવી 'દેવી' જુલીઅસ
સીઝરે આ વિશ્વનું વિધાતાપદ હાથ કર્યું.
જે પ્રજાસત્તાક હતું તે આ ચાર જણાની
પ્રતિલાએ સૈન્યસત્તાક સામ્રાજ્ય થઈ ગયું.

ધ. સ. પૂર્વે ૪૪ માં સીઝરને તેના દેવી-
ઓએ મારી નાંખ્યો. સામ્રાજ્ય એટલું

વિશાલ થયું હતું કે સર્વસત્તાધિકારી વિના છુટકો ન હતો. સીઝરના ભત્રીજાએ બીજા બધાને હરાવી સમ્રાટપદ લીધું.

૭

ઓગસ્ટસ સીઝર, જુલીઅસ સીઝરથી સ્વભાવે અને શક્તિએ જુદો હતો. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તો જુલીઅસે પોતાની કરેલી સત્તા, સમૃદ્ધિ અને સામ્રાજ્યનો તે વારસ થયો. આખી દુનિયા-અસ્તવ્યસ્ત-તેને ચરણે પડી હતી. અનુભવી અને બાહોશ પ્રતિસ્પર્ધીઓ ચારે તરફ તેની સત્તા ખુંચવી લેવા તૈયાર હતા. લોકપ્રિય થતાં તેને આવડતું નહીં. મોહક શબ્દજલથી તે રોમન શહેરીઓને વશ કરી શકતો નહીં. એકદમ આ યુવક દુનિયાનો કબજો લે છે; અને શાંતિથી મનુષ્યસ્વભાવ અને વ્યવસ્થાનાં રહસ્યોને પળે પળે ઉપયોગમાં લઈ સામ્રાજ્ય સ્થાપે છે. જુલીઅસ સીઝર મોટો કે ઓગસ્ટસ સીઝર-તેનો નિષ્ણય હજી ઇતિહાસકારો કરી શક્યા નથી.

ત્યાગ, દેશભક્તિ ને વીરતાથી રોમે જ સત્તા મેળવી હતી તે હવે વ્યવસ્થાશક્તિથી તે ભોગવવા લાગ્યું. આખી દુનિયાની સમૃદ્ધિ ને વૈભવ રોમન સમ્રાટના અને રોમન સરદારોના પગ આગળ આવીને પડ્યાં. વિજ્યા-કાંક્ષા ને વ્યવસ્થાશક્તિ બે સદૃશ્યુ. રહ્યાં. કૌશલ, અનીતિ, નીચતા, વૈભવ ને વિલાસ, રોમન ચારિત્ર્યને કલંકિત કરી રહ્યાં. ઓગસ્ટસ પોતે સાદો ને સંયમી હતો. પોતાના દર્પાતથી પુરાણું રોમન ચારિત્ર્ય સજીવન કરવાનો તે પ્રયત્ન કરી રહ્યો. પણ રોમમાં અનીતિનું વિષ પેડું હતું. તેની પુત્રી જુલીઆના ભયંકર કૃત્યોની કથાથી આખું રોમન સામ્રાજ્ય ગાંઘ રહ્યું હતું. જે દેહાણુથી તેના પિતાએ અનીતિ વિરુદ્ધ શાસનો બહાર પાડ્યાં તેજ સ્થળને જુલીઆ

બ્રષ્ટ કરવામાં મોજ માનતી એક વખત ઓગસ્ટસને કહેવું. પણ પડ્યું, કે “હું વંશપરણ્યો ને વગર સંતાને મરી ગયો છોત તો કેવું સારું!”

ઓગસ્ટસ પછીના સમ્રાટો તો પોતે નીતિનું નામ પણ જાણતા નહોતા. તેમના સમયમાં રોમ અનિયંત્રિત સ્વચ્છંદનું કેંદ્રસ્થાન બન્યું. પણ તે સમયે ઇરાનથી ઇગ્ડંડ સુધી રોમન સમ્રાટનું શાસન પ્રચલતું. કળા ને કાવ્ય આગળ વધ્યાં. ધારાશાસ્ત્ર તો સુંદર ને સુંદર થતું ગયું.

આ મહાન સામ્રાજ્યમાં ઇસુ પ્રાંતના જીવનઆદર્શોનો ધામે ધામે સંચાર થવા લાગ્યો. આખરે જુલમથી, ડરથી અને અનીતિથી કચરાએલા આ સામ્રાજ્યનો નાયક કોન્સ્ટેન્ટીન થયો. તે પોતે સંત કહેવાય છે ખરો, પણ હતો નહીં. તેણે બે મોટાં કામ કર્યાં: એક તો રોમને બદલે ઇસ્તાંબુલ-કોન્સ્ટેન્ટીનોપલને રોમન સામ્રાજ્યનું પાટનગર બનાવ્યું. અને દુઃખી દુનિયાને સુખ આપવાનો કામીઓ ખીરતી ધર્મ છે એમ માની તેને રાજ્યધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો.

સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર, રાજ્યકર્તાઓનો અકદમ્ય સ્વચ્છંદ, અને લોકોમાં પ્રસરેલી અનીતિ, ને મોજશોખ સામ્રાજ્યના દેહને કોતરી ખાવા લાગ્યાં.

પણ એટલામાં હુણ વગેરે જંગલી પરદેશી યુરપના ઉત્તર ભાગમાંથી ઉતરી આવી રોમનો વિનાશ આરંભવા લાગ્યા.

અસલથી એમ કહેતી હતી કે રોમ બારસે વર્ષ ૪૨૦૦ વર્ષની અપ્રતિમ જલ્દી જલાલી ભોગવી, ઇ. સ. ૪૭૬ માં રોમનો રાજ્યદંડ પરદેશીઓના હાથમાં ચાલી ગયો.

૮

ગોથસ આવ્યા, ફ્રેન્કો આવ્યા, પણ

લક્ષ્મીની દુકાની ઉપર તેમ સખતમાં સખત
વ્યવસ્થાને તાણે રહે છે. અને આજે મુસો-
લીની રામની વ્યવસ્થાશક્તિની મૂર્તિ નથી
તો બીજું શું છે? કેટલાએ હાનરો ફેસીસ્ટ
એક મુસોલીનીની આજ્ઞા પાળે છે અને
મટાલીનો ઉદ્ધાર કરે છે ! વ્યવસ્થા-જન-
સમૂચયને જીવંત અને સચોટ વ્યક્તિ બનાવ-
તો અદ્ભુત મંત્ર-હવે તો ફ્રાન્સ, અને
જર્મનીએ પોતાના જીવનમાં સિદ્ધ કર્યો છે.
પણ એ બધાનું પ્રેરણાસ્થાન તે તો રામજી.

-આમ રામ એ ખરેખર સર્વોત્તમ નગર
છે, જગતનું સ્વામી છે. હિંદુસ્થાનમાં રામ
ન પ્રગટ્યું તેનાથીજ મોક્ષ મળે છે.

(૯)

-આમ નેપથ્યથી રામ જતી ગાડીમાં મારા
સાથીઓને સનાતન નગરની મહત્તા સમજ-
વવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા અને રામની
અવ્યક્ત દર્શાવતા પ્રાસાદો નજરે ચડવા
લાગ્યા. પાંચ કલાક વહી ગયા અને સનાતન
નગરને સ્ટેશને અમે ઉતર્યા.

અમારા આવતા અંકથી શરૂ થશે.

રાં કનૈયાલાલ મુનશી કૃત

ધ્રુવ સ્વામિની દેવી

પ્રાચીન ભારતની સામ્રાજીશ્રેષ્ઠની હૃદયકથા

હિંદના સુવર્ણયુગના સ્પષ્ટાઓનું એક દર્શન.

વિશાખદત્તના ખોવાએલા નાટક 'દેવી અંદ્રગુપ્ત'ના

વસ્તુ પર રચાયેલું નાટક

ધારાસભામાં એ દિવસ

લેખક :

સૌ. લીલા મુનશી

મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

નોંધ: આ દેરાલ ધણા ખરો પુનાતી છેલ્લી ધારાસભા વખતે લખાયેલો હતો. બાકીનો થોડો વખત પછી પુરો કાઢી હતો. પણ ત્યારસેરી ધારાસભા ગઈ અને એક કે બીજા કારણે 'પુનરાત' ચોક્કસ થયું એટલે આ લેખ છપાવવા નહીં ગયેલો. મુખાષ્ટમાં પાછી ધારાસભા આવી છે અને સાંપ્રત કમીશન પણ હજુ આપણા દેશમાં જ રહે છે એટલે આ વિષય છેક અપ્રાસંગિક નથી એમ ધારી પ્રગટ કરું છું.—લેખક]

થોડા દિવસ પર એક ગૃહસ્થ મને પૂછ્યું: હવે: 'કેમ, તમે પુને પ્રદર્શન જોવા નથી ગયાં?'

અન્યબીથી મારી અંખો ઉંચી ચઢી ગઈ. "પ્રદર્શન! શાનું?" પુનામાં મને અત્યારે એક પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાયું હોય એવું યાદ આવતું નહોતું.

"કેમ વાંઠ, મુખાષ્ટ સરકારે મનુષ્યપ્રાણીઓનું જે સંગ્રહસ્થાન કાઢ્યું છે તે અત્યારે ખુલ્લું મુકાયું છે. તે વળી" તે ગૃહસ્થ જરા અંખો ઉઘાડ મીચ કરી મોટેથી હસ્યા.

એક આખી મીનીટ વિચાર કર્યા પછી મને જ્ઞાન આવ્યું કે કદાચ તેઓશ્રી હમણાં ધારાસભાની એકઠે પુને ચાલે છે તે વીશે કહેતા હશે. આવી જાડી શુદ્ધિ ધરાવવા માટે મને પણ મારી જાત પર હસવું આવ્યું અને વાત ત્યાં અટકી.

મુખાષ્ટ ઈલાકાની ધારાસભા કોઈ ખસેલ વહેલી જુએ તો કદાચ તેને આ ગૃહસ્થે કહ્યો છે તેવાજ ખ્યાલ એક વાર તો આવે. ઈલાકામાં કેટલી ન્યાતો, કેટલી જાતો, કેટલા મતો વસે છે એ બુધ્ધિનું સરસમાં સરસ માપ એકલી ધારાસભા જોઈનેજ થઈ શકે તેમ છે.

આ વખતની ધારાસભા એક રીતે ધણી વાદગાર થઈ ગઈ હોવાય. ધણા ભારે ભારે ખીલો આ વખતે ઉડી ગયાં, બારડોલીની ઐતિહાસિક લઢતમાં તેણે છેલ્લા પ્રકરણો ઉઘાડ્યાં અને છતાં સાંપ્રત કમીશનના કુદરત પર પ્રજાપક્ષે મજબુત હાર ખાઈ પ્રજાપક્ષમાં કેટલી ફાટપુટ છે તેવું મુંઝવે પ્રદર્શન કર્યું. ધણી પરસ્પર વિરુદ્ધ તરવા બહાર આવ્યાં અને ધણા તાત્કાલિક સમયને માટે દટાઈ ગયાં. આ વખતે પ્રજાપક્ષમાં અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે 'જોડા કયાં દુઃખે છે' તે બરાબર જણાઈ ગયું.

અત્યારે ધારાસભામાં ધણા પક્ષો અને ધણી ટોળાઓ વસે છે: ત્યાં નાયકોનો પણ કે પાર નથી. અને તે બધા નાયકોને અનુયાયીઓ હોવાજ જોઈએ એવું પણ કે પ્રમાણ નથી. સૌંધ મુસલમાનોના જુલો, પુરોને; નુરમહમદ, પ્રેસીડેન્સી મુસલમાનોમાં હુસેનભાઈ, કેરવાડા, મન્સૂરી, અત્મજોના આંખેકર, સોનકી, ઝાંલે, અને અબ્દાલોમાં જાધવ, કંબલી,

રા. અમૃતલાલ શેઠ, એમ. એલ. સી.

અંગડી, ચીકાડી, આસવલે: દક્ષિણીઓમાં ચંદ્રચુડ, કાલે, અને સ્વરાશ્વરોમાં બાહુભાષ, નરીમોનથી માંડીને જીવાભાઈ પટેલ સુધી બધા અને સીધી પદાભાજની, જેરામદાસ અને નારણદાસ જેયર એ ત્રણે. કોએલીરાન નેલ્ડોલીસ્ટમાં લાલજીભાઈ, દાદુભાઈ, મુનશી અને સુરત મેમ્બર્સ અને સરદારોમાં પોતાની જાતને 'એરીસ્ટોક્રેટ' અને 'નેચરલ લીડર' તરીકે જાળખાવતા સરદાર મઝમુદાર આ બધા નાથકો, એમનામાંથી દરેકના અનુયાયીઓ તરીકે તો કોઈનાં નામ ગણાવવાની રીત અહીં વધારે પડતી છેવેવાય.

આ ઉપરાંત વિવિધ સંતરાવ ડાબોલકર જેવા નીમાએલા સભ્યો અને સરકારના તો અઢાવીસે અઢાવીસ મેમ્બર પોતાને 'લીડર' ગણાવતા હશે એવું અનુમાન સહેલાઈથી કોઈ લાઈ શકે. એમના નાથકપદને માટે શંકા દર્શાવવાનો દર કોઈને હોઈ શકે કે કેમ એ એક શંકા પડતો સવાલ છે.

આ માસની પહેલી તારીખે આ ધારાસભામાં સરકારે સાયમન કમીટી નીમવાનો હરાવ લાવવાનો રાખ્યો હતો. બારડોલીના પ્રશ્ને સાયમન કમીશનના હરાવને છેક લાંબી દીધા છે. તોપણ ધારાસભામાં તો એ વીશે ખુબ ગરમા ગરમ ચર્ચા ચાલશે એવી ધણા જણે આશા રાખી હતી અને એજ આશાથી મને પણ છેક છેલ્લી ધડીએ તે જોવાનો શોખ થઈ આવ્યો.

અમે તા. ૧ લીએ સવારે દેનમાં નીકળ્યાં (અમે એ સર્વાનામ બહુમાનદયક કે તંત્રી-પદના અધિકારનું નથી પણ ખરેખર બહુ વચન છે.) રેશન પરથી તીખા ને તરવારી-આં શુદ્ધ ખાદ્યોના કારવાળો પછેડો ઓઢેલા-સોરાખૂના તંત્રી રા. અમૃતલાલ શેઠ અને ભાડીઆસાદી સાદી પાધડી, બદામી લાંબો કોટ અને છુટ મોજામાં સન્ન. યએલા રા. લાલજીભાઈ અને ચોડું બોલે અને મીઠું દસે એવા ડા. ગીહર સાથે થયા.

આમાંના રા. અમૃતલાલ શેઠ, કાઠીઆવાડી છે અને કાઠીઆવાડી પ્રજાનીવતી તેઓ 'ડા'

જેમાં ચળવળ ચલાવે છે. અને રાજ્યપુરની ખાડીમાં હદમાંથી સૌરાષ્ટ્રની રાજસ્થાનના પર પોતાનાં તીરકામમાં ચલાવે રાખે છે. એક વાર રા. શેઠ ધણી લોકપ્રિય હતા. આજે પણ છે. પણ એમના વિરોધીઓની સંખ્યામાં ધીરે ધીરે વધારો થતો જતો હોય એવું દેખાય છે. પાણીના પુર જેવી લોકપ્રિયતા કાપની એકમતે ટકી છે કે તેમની ટકે?

પણ રા. શેઠે જો કે મોટામાં મોટી ભુલ કરી હોય, તો તેમણે એ લોકપ્રિયતાની વળુ ઉપર પોતાની 'career' ની પ્રમાણ રચી છે. અને તેથી તેની સહી-સલામતી હંમેશાં મુસ્કેલીમાં રહે એવા સંભવ છે. બાકી તેમને સમય ઝાળખતા આવડે છે, તેનો લાભ લેતાં પણ આવડે છે, અને તેથી તેઓ 'સૌરાષ્ટ્ર'ને તે પોતાની જાતને આટલે ઉંચે લઈ આવી શક્યા છે. એમના સ્વભાવમાં તીખાશ છે; મર્યા જેવી હાનિકારક નહીં પણ આકુની માફક જરા ચટકો કરી રસ ઉમેરે તેવી. અને એવીજ તીખી અને તમતમતી અમકદાર ભાષા એ એમના સૌરાષ્ટ્ર પત્રનું ખાસ લક્ષણ છે. એમનો વેશ રા. વલ્લભભાઈને મળતો છે. પણ વધારામાં રા. શેઠ ટોપી-ધોળા ટોપી-પહેરે છે અને રા. વલ્લભભાઈ નથી પહેરતા. એમનામાં ઉંડાણ હશે તેથી વધારે એમનામાં પોતાની જાતને ફેલાવવાની શક્તિ છે.

રા. લાલજીભાઈનું વ્યક્તિત્વ જુદાજ પ્રકારનું છે. તેઓશ્રી પાકા મુસ્લિમ છે એમ તો

રા. નરીમાન, એમ. એલ. સી.

કોઈ પણ કહી શકે. પોતાની ધારેલી વસ્તુ તેઓ કોઈના કહેવાથી છોડી નથી દેતા. એક ઉદાહરણ તરીકે પ્રી-સ એક વેદસ ૧૯૨૧માં આવ્યો અને પ્રભુએ તેનો ખોલકાટ કરવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે તેઓ પોતાના મતને વળગી રહ્યા અને તેમાં ન ભળ્યા, તે આપી શકાય.

એમનો સ્વભાવ મીઠો, ખનતા સુધી કોઈને ખાસ જરૂર ન હોય તો દુઃખ ન લગાડે તેવો છે. તેમને મીઠાજ ખોતા આવડતું હશે પણ એવા પ્રસંગો બહુ થોડાજ તેઓ આવવા દેતા હશે કે જેથી એમની એ શક્તિની જરૂર પડે. તેમને દરેકની દોરી ખનતા સુધી પોતાના હાથમાં રાખવાનું ગમે છે પણ એમની સત્તાકાંક્ષા બહાર એકદમ કળાય એમ નથી.

તેઓ જાતે પાકા વૈજ્ઞવ છે અને કોઈને ઘેર કે દેનમાં પાણી સુદાં પીતા નથી, ધણા રાજા રજવાડાઓ તેમનો સાથેનો સંબંધ હિપયોગી નીવડતો હશે. એમનામાં આદર્શ-મયતા નથી પણ સત્કાર્યો કરવામાં એમને શ્રદ્ધા છે અને અગવડ ન પડતી હોય તો દરેકને મદદ કરવાનું એમને ગમે છે.

ધારાસભામાં એમનું સ્થાન માનભર્યું છે. તેઓ ધણું ખરું પ્રજા પક્ષ તરફથી ખોલે છે પણ સરકાર પક્ષમાં પણ તેમની સારી લાગવગ છે. તેઓશ્રી કોએલીશન નેશનાલીસ્ટ-ધારાસભામાં સૌથી મોટામાં મોટી પ્રજા પક્ષની પાર્ટી-ના પ્રમુખ છે; એમનું વલણ 'મોડરેટ' પક્ષને મળતું છે.

ડા. ગીલ્ડર ખારડોલીને માટે જે તપાસ સમિતિ નીમાઈ હતી તેના એક સભ્ય અને 'મેડીકલ પ્રેક્ટીશનર' છે. તેઓશ્રી ધંધામાં ખુબ પૈસા બનાવે છે. બનતા સુધી બીજી ત્રીજી વાતોમાં બહુ માથું મારતા નથી અને સ્વભાવે મીઠા અને ધીરા લાગે છે. એમનાં પત્ની પણ એમને ધંધામાં સહાય આપે છે. માન આપવું ને લેવું એ એમનો મુદ્દાલેખ લાગે છે.

૨

અને આવા અગત્યના માણસો જય ત્યાં છાપાનો ભૂત ન હોય એ બનેજ કેમ? એટલે દાદર સુધી તો એ. પી. નો રીપોર્ટર પણ સાથે હતો. દાદર પર અમદાવાદથી મહાત્માજીની સાથે મંત્રણા કરી આવનાર રા. નરીમાન અને સફેદ દાદીવાળા રા. હરિભાઈ અમીનને દેનમાં ચઢતા જોઈને પછી તે ઉતર્યો. તે એમને જોવાનેજ ખાસ આવ્યો હતો. તેમની સાથે ગાલમાં ખાડા પાડીને હસતા સ્વામી આનંદ પણ રા. વલ્લભભાઈના પ્રતિનિધિ તરીકે આવતા હતા.

આ સ્વામી આનંદને નામે ધણા જથ્થા જોળખતાં હશે પણ એ ખરેખર જાણુ છે તે

વીશે બહુ થોડાનેજ ખ્યાલ હશે. એમને સ્વામીનું નામ તેઓ રામકૃષ્ણ ત્રીશનમાં જોડાએલા હોવાથી મળ્યું છે. પણ એ જાણવા પહેરેલી કોઈ બાવાજી હશે એવું માનવાની રખે કોઈ જુલ કરે. જે એવી જુલ એક વખતે કરી હતી. એમનો ચોપાક ગાંધીજીના બધા સીપાઈઓની માફક શુદ્ધ સફેદ ખાદીનો છે. સાંજળવા પ્રમાણે તેમણે ધણી મુસાફરી-ઓ કરી છે. ચોવીસે કલાકમાં ગમે તે વખતે તેઓ ચાલ શકે એવા ખડતલ તન અને મન તેમનાં છે. રા. વલ્લભભાઈ અને ગાંધીજીની ખાનગી વાતોની એ તીજેરી છે. નવજીવન માટે રાત્રિ દિવસ ચિંતા ને મહેનત તેમણે કર્યાં છે. ભાષાંતર કરવામાં તેમની કુશળતા વખણાય છે અને ધણા ઉંચા નદી' તેમજ બહુ નીચા પણ નદી' એવા શરીર ઉપર દરીઆની ભરતી રેતીમાં જેમ નીશાની-ઓ મુકી જાય તેમ હાસ્યના આંકાની નીશાની-ઓ વાળુ મુખ અને હાસ્યનાં કીરણો વેરતા ફાનસ જેવી ઝીણી સરખી બે આંખોથી એ તરત જોળખાય એવા છે.

રા. નરીમાનને જોળખાવવાનું વર્ણન લખવાનું તો હોયજ નહીં. એમની રાત્રિ દિવસની પ્રજાસેવા અને હારવે-નરીમાન કેસ હજી તો ખુબ તાજાં છે. એમના ખરેખર યોગ્ય મુખપર કઠણાઈ ને કામળતા બંને લખેલાં છે. મુરકેલીઓ સામે ખડક સમ એ અડગ રહે છે અને ભાવ આગળ એ છેક મુદ્દા બની રહે છે. એની જોયામાં જનારની નખળાઈ નાસી જાય છે; એની પ્રમાણિકતા અને વિનોદ શત્રુઓને પણ અસર કર્યાં વિના રહી શકતાં નથી.

રા. હરિભાઈ અમીન આ બંનેથી જુદીજ જાતના દેખાય છે. એમની લાંબી સફેદ દાડી અને માથાના સફેદ વાંજની અખોડી અને એમનો શુદ્ધ સ્વેત ચોપાક એમને ન જોળખ-

ના હોય તેમને કોઈ સંસાર ત્યાગી સંન્યાસી સહાત્મનો ભાસ કરાવે. પણ ઝીણી નજરે જોનારને એમના કોષ્ટક અલંકાર એમને સંસારી છે એમ દેખાડ્યા વગર ન રહે. એમની વાતો અને વિનોદ સાંભળ્યા પછી તો એ બરુચી છે એમ તરત કહી શકાય. બરુચી ક્રિતાવળીઆપણું પણ એમનામાં છે. એમના હૃદયમાં બને તેટલું બધાંતું સારું કરવાની આકાંક્ષા ખુબ પ્રબળ રહે છે.

આ ત્રણે ગૃહસ્થોના આવવાથી અમારો સાથ વધ્યો અને અમે બારડોલીના સમાધાનની વાતો કરતાં આગળ ચાલ્યાં. ખરી સીતે દ્રેન આગળ ચાલી અમે નહીં. અથવા દ્રેન અને અમે બંને આગળ ચાલ્યાં.

રસ્તામાં ખબર પડી કે પ્રેસીડેન્ટની ગેલેરીના પાસ તો ત્રણ દિવસ પહેલાં અપામ્ત ગયા હતા એટલે મને જગ્યાની મુશ્કેલીનો સંભવ ઉભો થયો. તેથી અમે ખાર વાગે દ્રેનમાંથી ઉતર્યાં કે તરતજ સીધા કોઈ સીલ હોલ તરફ ગયાં. વાત ખરી નીકળ્યા એટલે તરત ઘેર ન જતાં વીઝીટસ ગેલેરીની ટીકીટ લઈ ખેસી જવાતું હઠાપણુ બરેલું જણાયું : ત્યાં જગા ન મળતે તો 'ગુજરાત'ના રીપોર્ટર તરીકે પ્રેસ ગેલેરીમાં ખેસી જવાનો વિચાર મને આભે દતો.

જરા મંજલ પશુ પડતે, પશુ એ તક તો નજ મળી.

પશુ વળી ફારસ થયો. મીસીસ ગીલ્ડરને મારી જગા સાચવવાતું સૌધી મને. ઘેર જઈ આવવાનો શોખ થયો અને હું આવું તે પહેલાં તો બધા દરવાજાઓ બંધ અને મારી જગા પુરીનાંખવામાં આવી. સાયમન કમીટીના દરાવના, માનમાં તે દિવસે ગોરા અને કાળા સીપાહીઓની નાની સરખી ફાજ ત્યાં ખડી કરી દીધી હતી અમે બે વાગ્યા પછી ન કોષ્ટકથી જવાય કે ન બહારથી કોષ્ટકથી અવાય એવી સ્થિતિ કરી મુકી હતી. ને તેમની વચ્ચે પશુ સીપાહીઓનો પડેરો મુકયો હતો. રખેને કાલેજના છોકરા ને જોવા આવેલાં ભૈરાં બળવા કરે તો બીચારા સાયમન દરાવતું ચાપ શું ? પશુ સુભાગ્યે પ્રેસીડેન્ટની ગેલેરીમાંથી ત્રણ

વાગે બે ત્રણ બજા ચાલી ગયા અને મને જગા મળી ગઈ.

૩

હું ગઈ ત્યારે પદાલાખની બોલતા હતા. આ પદાલાખની જાતે સીધી ને સીધના પ્રતિનિધિ છે, ને ધણી લીકરોમાંના એ પશુ એક લીકર એક ધી હાઉસ ગણાય છે. સ્વભાવે સરસ માણસ છે. બોલતું એ એમના છવનની મુખ્ય જરૂરીઆત છે. એમનું વલણ મોડરેટ

સર સી. વી. મહેતા

પક્ષનું હશે-પણ એકસપ્રીમીરોનું- દષ્ટિબિંદુ
પણ કોઈવાર લઈ શકે છે, અને સફેદ શીખ-
સાઈ ઘાઠી અને માયાળુ મુખમુદ્રાથી તેઓ
આકર્ષક લાગે છે.

તેમના પછી ઉઠ્યા તેમનું આખું નામ
ખાનબહાદુર શાહ નવાઝખાન જીતો હવું.
ઘણું લાંબુ જડખાંતોડ નામ છે અને એમના
નામને સાર્થક કરે એવું એ યોધે છે. તેમના
યોદ્ધવાનો સાર એ હોતો કે હીંદુ મુસલમાન
મંડિરમાં કપાઈ મરે છે અને એ ખેતી
લદાઈ ન્યારે હોય ત્યારે બંને પક્ષને
જેટલો અંગ્રેજમાં વિશ્વાસ હોય છે તેટલો
આપસઆપસમાં નથી હોતો. માટે સારું
થયું કે કમીશન પર કોઈ હીંદીને નીમ્યો
નથી. આ સાહેબ કદર મુસલમાન છે અને
એમનું આલે તો કદાચ એ આખી પૃથ્વીને
નહીં હું કરી મુકે. સરકાર સીવાય બીજા કોઈને
મત આપવાના એમણે સોગંદ ખાધા છે. અને
એમના અનુયાયીઓ પણ તેમને જ અનુસરે છે.

ગેલેરીમાં બેઠા બેઠા મને ખાનબહાદુર
જીતો (જીટો? જીતો?) બોલતા હતા તે સાંભળ-
તાં, સાંભળતાં વિચાર આવ્યો. ન્યાં સુધી
હીંદુસ્તાનમાં જીતોઓ, ખુશો નુરમહમદો
વસે છે ત્યાંસુધી સ્વતંત્રતા કદી શક્ય છે
ખરી? ને સ્વતંત્રતા મળે તો કોને મળે?
એમને એકલાને; આપણને નહીં. અત્યારે પણ
બળીઆના બે ભાગ છે. લઘુમતિને નામે મુસ-
લમાનોની બહુમતિવાળા જુદા પ્રાંતો જોઈએ
ને વધારે મત જોઈએ. ને હીંદુઓની બહુમતિ
હોય તે પ્રાંત જુદો થાય તો તો મુસલમાનોને
અન્યાય થવાનો ભય ઉભો થાય. ન્યારે
હીંદુઓમાંથી ભાગ પડાવવાનો હોય ત્યારે
‘યૂથ’ વય, વય’ યૂથ’ થઈ જાય અને ન્યારે
પોતાને કેં કરવાનું આવે ત્યારે ‘વય’ વય’
ને યૂથ’ યૂથ’ નીરક્ષીર પેઠે જુદાં થઈ જાય.
પણ સરકારને મત આપે. ને સરકારની માન્યતા

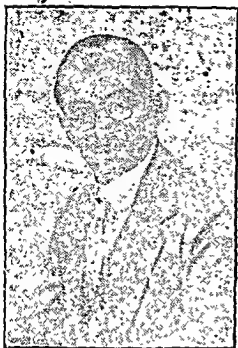
રા. બાલુભાઈ ડી. દેરાઈ એમ. એલ. સી.

પ્રજા અને ખીજી શું કહેવાય? રાજાને ગમી
તે રાણી, ને જાણીં વીંજીતી આણીં નહીં તો
જીતો, ખુરો ને નુરમહમદ જેવા, પર આખી
પ્રજાનું ભાવિ લટકે ખરું?

પણ હવે આપણી કથા આંગળ ચલાવીએ.
રા. મરખાને-જામે જમશેદના અધિપતી-
એ-આ ભાઈને ઠીક જવાબ આપ્યો. એમણે
કહ્યું કે જો હીંદુ મુસલમાનો આટલા બધા
નાલાયક છે તો આખી કાઉન્સિલને યુરોપી-
અન સભાસદોની યુટે તોએ શા વધી છે?
એ હોઠા હીંદુઓના બહાને માટે રાજ્ય કપી
કરશે. એમનો બીજો વધી હીંદુઓને પારીકા
(અત્યજો) જેવા ગણીને કમીશન પરથી દૂર
રાખવા સંબંધી હતો.

ગેલેરીમાં મારી પાસે બેઠેલા એક પારસી
ભાઈએ આ વખતે પુછ્યું: “આય સુરત
મેન્સ” છે તે કીયા?”

આજ વખતે રા. બીમભાઈ બારણામાંથી
લાખલ-થતા હતા તેમને ખતાવીને મેં કહ્યું:

રા. કનૈયાલાલ બા. મુનશી એમ. એલ. સી.

“પેલા સુરતી કારમજી પાથડી પહેરીને ખેસ દલાવતા આવે છે તે. સુરતમાં તેઓશ્રી ધણી મોટા માણસ છે. બીજા બી. શીવદાસાની જે પેલી બીજી બેન્ચ પર સફેદ કોટ પાટલુન માં આઠી ટાઇ પહેરીને ઘેરેલા છે તે; અને ત્રીજા બી: દિક્ષિત. તેઓ અહીં આ કે દેખાતા નથી.”

શુજરાતના મેમ્બરોને અને તેમાંએ ખાસ કરી સુરતના આ ત્રણે મેમ્બરોને ગવર્નરે આ વખતે ખુબ દુ:ખી કરી મુક્યા છે. જે વાતમાં એમની સલાહ એણે પહેલાં માની નહીં તે બારડોલીની બાબતમાં કોઈકે શુચવાયું એટલે આખા ગામનો ભાર એમના માથે એણે નાખી દીધો ને એકદમ ધમકી આપીને ગવર્નરે ભાવણ કાઢ્યું કે ગાંધ દિવસમાં બારડોલીનો નીમણ તમે નહીં લાવશો ને બારડોલી રાજે નહીં આવશે તો હું સખત પગલાં લઉં નાખીશ. “અથવા ભાઈ એ બ્યારે તને કહેવાં આન્ધા ને

રાજનામાં આપ્યા ત્યારે ન તેં એમને કાહું આપ્યું; તારા અમલદારોએ આટઆટલી વાત વધારી મુકી ત્યારે ન તેં તેમને કેં પુછ્યું કે ન તેં તેમની સલાહ માની; અને બ્યારે હવે લઢનારા લઢવા ને મરનારા મરવા બેઠા ત્યારે બાપડા સુરત મેમ્બરોને માથે ગામનો પોટલો મુકવાતું તને ક્યાંથી સુઝયું ?” પણ આવું એને કાણુ કહે? ને આવડા મોટા માણસે કહ્યું એટલે સુરત મેમ્બર્સ પણ ભાર બધો પોતાને માથે ગણી ફરવા માંડ્યા. પણ આ સુરત મેમ્બર્સની કથા લાંબી છે. એમના પર ઘણાં સોનાં કપાયાં છે, ને એમનું કંઈ તો ઠાઈનાથી ચવાતું નથી. એમણે બારડોલીના ‘સેટલમેન્ટ’માં શક્તિ પ્રમાણે જે મહેનત કરી તેની પ્રશંસા કરવાનો શિષ્ટાચાર પાળવો એ આવડો ધર્મ છે.

આ વખતે રા. મરઝપાને પુરું કંઈ એને રા. દુસેનલાઈ બોલતા હતા. આ દુસેનલાઈ મુંખાઈના છે; કામી બેદની લાગણી નહીં ધરાવનારા ગણ્યા ગાંધા મુસલમાનોમાંના એક ગણાય છે; રવરાજરટે છે, હારવેન્નરીમાને કેસ વખતે રા. નરીમાનને એમણે ખુબ મદદ કરી હતી. આ વખતે પણ એમનો અભિપ્રાય પ્રજાપક્ષે કમીટી ન નીમવાની તરફેણમાં હતો.

એમના પછી આન્ધા ખાં સાહેબ મન્સુરી તેઓશ્રી અમદાવાદ ગામના, દેખાવે જાડ, ઠીંગણા, શામળા છે. તેમણે કમીસનની તરફેણમાં મત મેંધાવવાની દુ:ખદાયક ફરજ લખેલું ભાવણ વાંચી જઈને મળવી. અને તે પછી રા. જાધવવી ટોળીના કોઈ રા. નવલે અચ્ચાઈએ પણ એજ પંથે જવાતું વ્યાજબી વીચાર્યું.

રા. જે. બી. પીટીટનું ભાવણ શાખખુ અને ઠીક હતું. એમને મારે કહેવાય છે કે તેઓશ્રી પંખા અને આંધસ વગર જીવી શકતા નથી. હશે; પણ ક્રિસ્ટીયનમાં તેઓ જહાલ પહેના પ્રતિનિધિ નથી. શુજરાત શદાય એમને જાઈજી પી-

દીટનાં વરતરીકે કે મીઠાં બહેન પીટીટના માસા તરીકે વધારે ઓળખતું હશે. વધારામાં ‘‘મન્દીયન ડેઈલી મેલ’’ નામનું પત્ર તેઓ-શ્રીની માલીકીનું છે. રા. નટરાજન તેના અધિપતિ છે. એ પત્ર સરસ અક્ષરોમાં છપાય છે અને ‘‘હેરલ્ડ’’ ને ‘‘કોનીક્લ’’ તો એની આગળ ગરીબ માણસ જેવા દેખાય છે. પણ એમાંના મત ધણાખરા નરમમાં નરમ પક્ષ-વાળાને ગળે ઉતરે એવા કે અંગ્રેજોના દષ્ટિ-બિંદુથી લખાએલાં હોય એવા હોય છે. વખતે ગભ્રી શ્રીમંતામ્ને પણ એ વારસો હોય.

૪

પીટીટ પછી બોલ્યા શીવદાસાની. હરાવ હતો સાયમન કમીટીનો પણ એ બોલ્યા ધણું ખરું ખારડોલી ઉપર ને તેમના પછી વારો આબો રા. સ્વામિનારાયણનો.

આ રા. સ્વામિનારાયણને કાણુ નથી ઓળખતું? એમના બોલ અને એમની બોલ-વાની રીત, એમનો વેપ અને તે પહેરવાની રીત, એમના વિચારો ને તે દર્શાવવાની રીત, એ સૌ કાંઈ કવિના શબ્દમાં અનેરાં કહી શકાય. ચરોતર પ્રદેશની સઘળા સંસ્કૃતિના એમને મૂર્તિમાન અવતારરૂપ ગણી શકાય. એથી વધારે ઓળખાણ કાંઈને જોઈએ તો તેઓ એકવાર ગણિતના પ્રોફેસર હતા અને જ્યારે તેઓ કોલેજમાં હતા ત્યારે નહાંવાની ઓરડીની બીંતો પણ ગણિતના દાખલાઓથી ભરી મુકતા; એવા એમની ગણિત ભક્તિ હતી. મતે તેઓ જહાલ પક્ષના, હાલ કાઉન્સિલમાં સ્વરાજ પક્ષ તરફથી ખીરાજે છે.

રા. સ્વામિનારાયણને મેં પહેલ વહેલા અમદાવાદમાં તેઓશ્રી વિદ્યાપીઠના પ્રોફેસર હતા ત્યારે જોએલા. હાંથો કાઢ અને તેમાં સંતાઈ જવું ખાદીનું ટુકડું પચીયું પહેરીને પુલપરથી જતાં હું રોજ તેમને જોતી અને કાંઈ

કાંઈ વખત પુલપર વિદ્યાર્થીઓને એકઠા કરી બાથલો કરવા પણ મંડી પડતા. કાંઈ કહેતું હતું કે પ્રેમાનંદની માફક તેમણે પણ જ્યાં સુધી સ્વરાજ્ય ન મળે ત્યાં સુધી અઠવાડીઆમાં એકજવાર હળમત કરાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. આ વાત ધણા વર્ષો પહેલાંની છે. આ પ્રોફેસર સાહેબે એમનો લાલીઓ ઘૂંકો સર-કાર પર અજમાવી રહ્યા-જો કે હંમેશા જેટલા જરૂરી નહીં-એટલે એમના જેવાજ (સ્વરા-જસ્ત) આબો મીર મહમદ બલોચ. આ સાહેબ ખેસવાની જગ્યા ફેટલી રોકાય તેને માટે મૌલાના શોકતઅલીની સાથે પણ હરિ-શાહમાં ઉતરી શકાય એવાં શરીર અને તાકાત ધરાવે છે. તેઓએ હિંદુસ્તાનીમાં ખેત બાજુ સાથે લખી લાવેલું બાથલું વાંચવા માંડ્યું અને વિનોદી વાક્યાવલિ સાથે પાક નસીદતો સરકારને આપી કાઉન્સિલને વિનોદમાં ગરકાવ કરી મુકી.

કાઉન્સિલ આ વખતે ખુબ રંગમાં હતી અને મને ખાતરી હતી કે રા. સા. દાદુભાઈ જરૂર આ પળે સરકારની આટકણી કાઢવા ઉઠશે પણ તેને બદલે ઉઠ્યા રા. જોગ. એ શું બોલ્યા તે તો કે સંભળાયું જ નહીં.

રા. દાદુભાઈ કાઉન્સિલમાં એક બાથલું લાયક બાંધે છે. મોટી કાખરચીતરી મુઠો, સૂકું શરીર અને સફેદ કોટ ને કાળા ટાપી એ એમનો હંમેશનો પોપાક. ધીરે બોલે ધીમે બોલે અને ગણી ગણીને અક્ષરો કહે. પણ એમનું કાળજી બધી બાબતમાં ચોકકસ. એ બધી બાબતમાં પ્રબળ પક્ષમાં ઉભા રહેવાના અને સરકારને ખંખેરવાની તક જ્યારે મળે ત્યારે કાંઈ દિવસ સૂકવાના નહીં.

એકવાર વાત કરતાં કરતાં-બલ્યામાં યુની વસીંદી બીલ પછી-તેમણે મુનશીને કહેલું તે હજી મને સાંભરે છે. ‘‘આ સરકારે અમારું શું ઉકાળ્યું? અમે તરી તરી ડીવીઝન

માંગતા હોવા હવે તપશ્ચ પર વાત આવી તોએ એણે આપણા મતની શી કીમત કરી?" ખરી વાત છે. સરકારને તો ગાડરીઓ પ્રવાહ બોધે છે.

પણ એમને માટે આ રથને વધારે નહીં લખું; કારણ કે એમને માટે હું કે પશુ-લખું તો કઠિન્સીલમાં આઓની વિરુદ્ધ મત આપવાની એમણે ધમકી આપી છે અને એવા કામના માથુસના મત વગર ઓહોને અટકી પડવું પડે એ વાત તો કેં ઠીક નહીં.

કઠિન્સીલ આગળ ચાલી. રા. નરીમાન ઠીક-સારું-બોલ્યા. પશુ ખરી ગમ્મત તો સરકારે નીમેલા સભાસદ સર વસંતરાવ ડાહ્યાદકર બોલ્યા ત્યારે આવી. એમના સુભાગ્યે ગવર્નરે તે વખતે ખાસ એમનું બાપણું સાંભળવા હાજર હતો. ને તેથી એમને એવું શુર ચઢ્યું કે દેશીઓની સામે એમણે સખત કહી નાખ્યું-સખત શું, સખ્ખત કહી નાખ્યું. એવું તો અંગ્રેજો પશુ આપણે માટે કહેતા નથી. ને કઠિન્સીલના મેમ્બરોએ વચ્ચે વચ્ચે એમને ચીઠવ્યા પશુ ખુબ આ મનોદશાવાળા માણસો આ દેશમાં વધારે હોય તો તો સ્વરાજ્યની આશા આકારાકુસુમવત માનવી. ખીલકુલ શંકા વગર.

સીંધના મીયાં મી. નુરમહમદ તો આ વખતે સરકારની સાથેજ હોય એમાં શક શો! એ તો દર વખતેજ એમની સાથે હોય છે. માત્ર એમની સેવાઓની કફર ન કરતાં સરકાર એમને દુબલે છે ત્યારે રીસામણે ચઢી ઢાંધ વાર પ્રજાપક્ષમાં મત આપે છે. આ સેથ-સમાં પશુ મોલવી રશીદુદ્દીન આદમદ પ્રધાન

રા. મહંમદ

એમ. એલ. સી.

ખતી માન ખાટી ગયા અને એ રહી ગયા એટલે એમણે પહેલી વાર સરકારને પોતાનું પાણી ખતાવી આપવા ફ્રેગમેન્ટેશન ખીલ વખતે પ્રજાપક્ષ સાથે વોટીંગ ડાહ્યું. પશુ એમના જેવાને સરકાર સાથે લાંબો વખત રીસાથે કેમ પાલવે?

પછી આવ્યા બોલે મહારાજ-સરકારના નીમાએલા અને ડીપ્રેસકલાસના અધિપતિ. વધારે જોગબાણુ જોઈએ તો સાયમનને રેટેશન

પર 'Father, forgive them' કહી આવનારા. જો કે એમણે બાપણમાં ઠાકી ઠાકીને કહ્યું કે ના, હું જોઈને 'father forgive them' કહી આવ્યો નથી. કાલે કહ્યું ત્યારે 'Mother' કહી આવેલા?

રા. બોલેના બાપણમાંથી બોલે બોલે હીંદુઓ સામે વિરોધ નીતરતો હતો અને એમને સુક્તિનો એકજ માગ દેખાતો હતો તે સાયમનની સાથે સહકાર કરવાનો; ને તે તેમણે કર્યો ને પરિણામે કમીટી પર નીમાયા પશુ ખરા. આવા સુકા, નાના, હાડ્યામના ખનેલા ઝીણા સરખા બોલે માહારાજ કમીટીમાં ખેસસે ત્યારે મોટા પડછંગ અંગ્રેજોની દૃષ્ટિ ખઢાર તો નહીં નીકળી જાય એવો ભય રહે છે.

બોલે પછી ડા. સોલંકી (ડીપ્રેસકલાસ) અને કેરવાડાએ દરખાસ્તને ટેકા આપ્યો અને કઠિન્સીલ ખીજ દિવસને માટે મુલતવી રહી.

૫

સાયમન કમીટીનો કરાવ ધારાસભામાં ખીજ દિવસે પશુ ચાલ્યો અને તેના ખીજ દિવસની બેઠક વખતે પશુ પ્રેક્ષકોની ગેલેરીઓ ચીકાર લારાઈ ગઈ હતી.

શરુઆતમાં લાલ-કગલાવાળા ચોપદારોની વચ્ચે ચાલતા દરેલવી સાંહેબ આગ્યા અને પોતાના આસન પર દમામથી ખીરાળ્યા. અને સહાના કામકાજની તેમણે શરુઆત કરી.

ઝોથી પહેલાં પ્રેસીડેન્ટ. સાંહેબે ઉઠીને રા. ચીકાડી (અધ્યાદાણુ-એલંગામ)નો ધારાસભાનો એડજર્નમેન્ટ મોશન (adjournment motion) નો ઠરાવ કાઢી નાખ્યો. આ ઠરાવ બારડોલી ઉપર ગવર્નરે જે ભાષણ કર્યું હતું તેને લીધેજ મોકલાયો હતો. અને તેમાં ગવર્નરના ભાષણ પર વાદવિવાદ કરવાની છુટ માંગી હતી. દરેલવી સાંહેબથી આવી છુટ આપીજ કેમ શકાય ?

મી. દરેલવી બોલે અને સ્વભાવે બહુ મીઠા છે. મીઠાશ પણ પાકાકાઈની મીઠાશ. બધાંને ગમે એવું બોલવું એ કળા એમણે બહુ સરસ રીતે સાધી છે.

તેઓ એક વખત મીનીસ્ટર હતા. નિંદા. ખોરા તેમની તે વખતની કારકીદો તરફ શંકાની દૃષ્ટિએ જોવાયે છે. પણ એમાં કંઈ સત્ય નથી. પાક કુરાને શરીરમાં પયગંબર મદમદે કરેલાં ફરમાનોને કેટલીક વાર તેઓ અક્ષરશઃ વળગી રહે છે.

આજની બેઠકમાં ધણું ખરા ભાષણો બે પ્રકારના થતાં હતાં. ચોપટજી જેમ શીખ્યા પ્રમાણે ‘અચરે અચરે રામ’ બોલી જાય એવા ધણા ખરા લખીને તેઆર કરી લાવેલાં ઝોશીચલ પ્લોકના, અને મુસલમાનો અને અધ્યાત્મજોના, અને ખીજ બાલુથી પરિણામ પડેલથી જાણ્યા છતાં પોતાનો નાનો મોટો અત્રાજ સંલગ્નાવવાની અને પ્રોટેસ્ટ નોંધાવવાની આકાંક્ષાવાળા ગ્રામકીય સભ્યોમાં ઝોથી પહેલો શંખનાદ અપ્પદુલ-લતીફ-હાજી-દજરત ખાતે કર્યો અને જે એડીમેન તેમાં સૂર પુર્યો.

હી. ખા. હરિલાલ દેસાઈ

પછી રાં બાં કાલે સ્વભાવે તો કાણુ જાણે પણ માન્યતાએ મોડરેટ ઉડ્યા અને તેમણે પોતાનો વિરુધ્ધ મત નોંધાવ્યો. આ રાં કાલે ઝોં મીં પ્રધાન (મીનીસ્ટર) ના ધણા મોટા મિત્ર યાય છે એમ સાંસદ્યું છે.

ખાદીનો મોટો અચજો અને ખાદીની સફેદ ટોપી પહેરેલા રાં વામન મુકાદમ આ વખતે ઉડ્યા અને પ્રેસીડેન્ટને નમન કરીને બહાર ચાલ્યા. “આય એવન કાન છે? આય એવન કાન છે?” મારી પાસે બેઠાં જાણએ કે (ભાષણે) મોકસ યાદ નથી) પુછ્યું.

તેમનું નામ વામન મુકાદમ. તેઓ ગોધરા ના છે.” મેં કહ્યું.

આ વામન મુકાદમને ઝોથી પહેલ વરેલા મુજામમાં મારે ત્યાં જમવા આગ્યા હતા ત્યારે મેં તેમને જોયા હતા. અને ઝોથી પહેલું મારું ધ્યાન એમની આપણા લોકોમાં

રા. નેરામદાસ દોલતરામ એમ. એલ. સી.

ધણા થોડાને હોય છે એવી ધાટીલી આંગળી-
ઓ તરફ દોરાયું હતું. તેમનામાં વિનોદ-
શ્રુતિ ખુબ છે, અને ધણી રીતે ઉપયોગી
અની શકે એવી એમનામાં શંકિત છે.
પણ એમણે પોતાની ઉપયોગિતા પોતાના
પ્રાંતના ને ગામના રાજકીય કાવાદવાના
ગારામાં પડીને ધણે અંશ ઓછી કરી નાખી છે.

રા. હરિલાલભાઈના તેઓ મોટા મિત્ર છે.
સેશન્સમાં ધણું ખરું એમનેજ ઘેર તેઓ
ઉત્તરે છે અને અને તેટલી તેમને તેઓ મદદ
કરે છે. રા. જયકર ન્યારે ધારાસભામાં
દત્તા ત્યારે એમણે પાટીના 'બીપ' તરીકે
એમને ખુબ મદદ કરી હતી.

ધારું છું ત્યાંસુધી એક્સ્ટ્રીમીસ્ટ તરીકે
એમણે રાજકીય જીવન શરૂ કર્યું હતું.
હિમાલયમાંથી ગંગા નખીન પર આવે તેમ
તેઓ ધીરે ધીરે વધારેને વધારે મોડરેટ
થતા જતા હશે? He is good as a

friend; formidable as an enemy"
એમાંનું પહેલું અર્ધવાક્ય એમને માટે
ખરું છે.

રા. મુકાદમના વણનમાં મી. રયુતું
ભાપણ તણાઈ ગયું. એમણે હીંદના ખેડમાં
તરીકે અને અધિકારી તરીકે નહીં પણ
વ્યક્તિ તરીકે ખીલતે સારો ટેકા આપ્યો.
આપેજ; જેવો આપણો એની સામે પડવાનો
ધર્મ છે, તેવો એમનો એને ટેકા આપવાનો
પણ ધર્મ તો ખરોજ; જે એ ખમવે તેમાં
નવાઈ પામવાનું કુશરણ શું હોય!

રયુ પછી વારો આવ્યો રા. મુનશીનો.
ટાઇમ્સની આંખમાં દુઃખે એવું એમણે ભાપણ
કર્યું ને અધિકારી વર્ગની આંખોએ જશ
ઉંચી ચઢી ગઈ. એમાંનું ભાપણ મને તો
સૌથી સુંદર લાગેજ પણ એ વીશે લખતાં
મને પક્ષપાતી ગણવાનો ભય લાગે છે.

મુનશી પછી સીંધના નેરામદાસ ઉઠ્યા
તે પણ સારું બોલ્યા. એમનાં ભાપણે એના.
મી. શક્તિમદસેનને છ'છેડી મુક્યા અને ટાઇ-
મ્સના કહેવા પ્રમાણે સર શક્તિમદસેનને
apoplectic fit આવી. પણ એ વાત
પછી, તે પહેલાં નેરામદાસનો પરિચય આપવો
અને જરૂરનો છે.

ધારાસભામાં ગોરા ઉંચા, પડછંગ ખાદીના
કોટ પાટલુનમાં સજ્જ થયેલા તરત ધ્યાન
દોરે એવા કોઈ માણસને તમે પ્રગ્નપક્ષની
બેન્ય પર બેઠેલા જુઓ તો તેનું નામ
નેરામદાસ દોલતરામ એમ તમારે જાણી
લેવું. બોલવામાં એમની શક્તિ સરસ છે અને
એ બોલે ત્યારે બધા તેમને ધ્યાનપૂર્વક
સાંભળે છે.

રા. નેરામદાસ ખટ્ટ પાકા, ઉંડા, ટાંચીઆર
છે. એમનો સ્વદેશ પ્રેમ જખરો છે, અને
તેવાજ જખરો અજ્ઞાસ એમણે હીંદુ
મુસલમાન પ્રજાનો કથો છે. હીંદુઓને ન્યાં

ન્યાય ને ન્યાયે ન્યાયે અન્યાય થાય તે જોઈ તેમનું હૃદય બળે છે અને ધારાસભામાં પણ 'માનીતા પુત્રો' તરીકે ઓળખાતા મુસલમાન ભાઈઓ ન્યાયે ન્યાયે હીંદુઓને દબાવવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે ત્યારે તેમની મુદ્રિતતા ઉઘાડી પાડવાની તક તેઓ કદી જવા દેતા નથી.

૨૧. જેરામદાસને જાતે સત્તા હોવી ગમતી નથી પણ સત્તાવાળાઓને પાછળથી રમાડવાનો તેમને થોડાં ધણે શોખ જરૂર હશે. શેતરંજના મણેરા જેવાં માણસોને ગોડવવાનું તેમને ગમે છે પણ એમની સંસ્કારિતા એમને ગંદા પાણીમાં કદી ડૂબા દેતી નથી. ચોતીની શોષમાં ઉડા પાણીમાં તેઓ ઉતરે છે ખરા પણ દરેક જળમાં ક' ચોતી નીપજે છે.

સીંધના ખાસ હવા પાણીમાં તેમનાં શરીર અને મન ધમ્યાં છે અને સીંધના દષ્ટિકાંચથી તેઓ બધા પ્રત્યે જુએ છે. સીંધી મુસલમાનોએ જે વિષમય કેમીતત્વ ધારાસભામાં આપ્યું છે તેનો પ્રત્યાઘાત તેમના મન પર થયો છે અને જાણે કે અંજણે તેઓ પણ કોમી થતા ગયા છે.

પણ બધું કલા પછી તેઓ સરસ અને સંસ્કારી માણસ છે.

૬

જેરામદાસ દોલતરામ બોલ્યા પછી સર શુભમદસેન ઉઠ્યા અને આ ટાકાં, સૈને માટે મીઠું મનાવનારા અને એક વારના ઉસ્તાદ મીનીસ્ટરે એકગ્રીક્યુટીવ કાઉન્સિલરને પૂછ્યો પહેલું ભાષણ કરતાં પોતાનો ખરો મીનજ બતાવી દીધો. ટાઇમ્સના લખ્યા પ્રમાણે તો એમને ફેફડાં આપ્યાં અને હવે સૈની પરવા પુરી થઈ એટલે એમને એમનું શુદ્ધ મુસલમાની સ્વરૂપ બતાવવાનો મોકો મળ્યો. એમણે ટેબલ પર ટુંકા હાથની મુઠીઓ ટોકી, એમના સૂત્ર શરીરને લીધે એમને બોલતાં

બોલતાં હાથ ચઢી, મોઢામાંથી યુક ઉડ્યાં, અને એમની ઝીણી આંખોમાંથી ધરલામી તથુખા ખાસ કરીને જેરામદાસ તરફ અને સાંમાન્ય રીતે સૌ હીંદુ સભાસદો તરફ ઉડ્યા. પણ આ મહાન બનાવનું મુદ્દય કોઈ ન સમજ્યા, કેટલાંક અટક્યાળા સભ્યોએ એમની વચ્ચે બોલવાનું મહાપાપ કર્યું અને છેવટે 'તમે મરફરી કરશો તેથી હું ડરવાને નથી' એમ એમને કહેવું પડ્યું. પણ આવી અણીની વખતે પ્રેસીડેન્ટ દહેલવી એમના ગૌરવની રક્ષા કરવા વંદારે ધાયા અને એમની તરફ કેવું માન દાખવવું જોઈએ એનો પાઠ બધા જાનરેબલ મેમ્બરોને આપ્યો ને છેવટે આ મહાન ભાષણ કરી યાકેલા સર શુભમદસેન બેન્ચ ઉપર બાર દબને બેસી ગયા.

ને તરત ઉભા થયા મીયાં રશીયુદ્દીન આદમદ નવા મીનીસ્ટરને થોડા વખતમાં મીનીસ્ટરપદ એમને સંપૂર્ણ લાગે છે. કહેવાય છે કે એકવાર રાણી વીક્ટોરીઆના એ બોલવી હતા. અંગ્રેજ માખાપ તરફ એમનો સદ્ભાવ-અતિભાવ-ઉમળકો લાંબા વખતનો જાણીનો છે. ને ભાવની કદર સરકારે એમને આ મીનીસ્ટરપદ નવાજીને કરેલી છે. એમને મગજમાં માણસનાત માટે જણ ખાતો પડેલો છે. એક ગૌરી ચામડીવાળા મહા પ્રરો-જેમને માટે એમને અત્યંત માન છે-ખીજ પંચમ્બર મહમદના અનુયાયીઓ-પાક મુસલમાનો અને ખીજ જેમને માટે આ ફુનીઆમાં સ્થાન ન હોયું જોઈએ એવા કાફરો. ખીચારા તેઓ આ સદીમાં કવખતે જન્મવાને બદલે જો ગોગલ રાજ્યનાં જન્મ્યા હોત તો જરૂર એક એક કાફરને મુસલમાન બનાવવાનું પૂન્ય ઉપાજન કરી ચકતે.

સરતના શોખીન જેવા એ ધારાસભાના શોખીન હતા અને છે, અને બનતા સુધી

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૮૩]

ગુજરાતના ભાગીશીખ દમ

યોગનની મસ્તીમાં
ચિત્રકાર શ્રી સેમ્સન બેન્ટનશીન

गुप्तसाल भागशोध 'दय' ७

प्राचीनी - चरना - महती - सादेवना

अभ्युदय - गिर - ३ - देव - मरणा...

मित्रताः

रा. सोभायाय - साः

(ગતાર્ક ૫૭૬ ૬૨ માથી ચાલુ)

પરંતુ એજ કવિના નવીન કાવ્યચંચ
“કલિકા”માં મળે પ્રાપ્ત થયેલાં કેટલાંક
ઉદાહરણો અહિં આપવાં પડેછે.

(૧૮૧)

પ્રિયા, એક શબ્દ તને કહેવાને હું માગું, પણ
કેમ એવો શબ્દ અલગાવું મારે શ્વાસ ?
જરા જરા માંહિં હોય રહેજે જેને હસી કાઢે,
તેને કદી હસી ન કઢાવું ત્હારી પાસ,
ધેરાય નિરાશા તોય આશા ત્યાં ડોકાવી જોય,
હસતી એ ચંદ્રિકાને વાસ્તી સા કાજ ?
શબ્દ આવે જામે પણ તેને સદા હૈયે રાખું—
એક ત્હારી દયા માગું, આપ મળે આજ !

(૧૮૨)

પ્રેમ, પ્રેમ કહું પણ કેમ સૌનો ખોલ ખોલું ?
પ્રીત પ્રીત વડું પણ એ તો સૌની રીત;
ઢાલ કહું, પ્યાર કહું, હૈતનો ઉચ્ચાર લહું,
શબ્દ મ્હારો ખોળું, પણ ચંદે નહિ ચિત્ત;
હૃદય જે પૂજે અને પ્રભુ જે ન તને કદી,
પૃથ્વીથી એ પર એવો જેનો છે સંતોષ,
મૂકું ત્હારે ચરણે તે સ્વીકારી શું યેશે ના ગું ?
શબ્દ નહિ જડે, ખોલ્યો આખો જગકામ.

અંગ્રેજી કાવ્ય સાહિત્યમાંનું કવિ શેલીનું
એક ન્હાનકડું, અનુપમ કાવ્ય આ વાંચીને
કો'ને નહિ સ્મરણમાં તરી આવે ?

One word is too often profaned

For me to profane it,

One feeling too falsely disdained

For thee to disdain it.

One hope is too like despair

For prudence to smother,

And Pity from thee more dear,

Than that from another.

I can give not what men call love,

But wilt thou accept not

The worship the heart lifts above

And the Heavens reject not:

The desire of the moth for the
star

Of the night for the morrow,

The devotion to something afar

From the sphere of our sorrow?"

અલખત, અપહરણ દરવાની કિયામાં, અને
અપહરણુ શુભ રાખવાના નિષ્કળ પ્રયાસમાં,

મૂળ કાવ્યનું સ્વરૂપ સૌંદર્ય કથળી જઈને ગુજરાતી કાવ્યમાં વિરૂપતા આવી છે. તેમ જ અંગ્રેજી મૂળમાંની હેવટની ચાર પંક્તિયો— આખા કાવ્યનું તીવ્ર સત્ય જેમાં સમાયું છે તે પંક્તિયો—નું તો અપહરણ થઈ સકયું જ નથી. પરંતુ એ બધી બાબત સાથે આપણે અત્યારે સંબંધ નથી. આપણે તો જોવાનું એટલું જ છે કે આ રમૂલ પ્રાણાધાનમાં દૂષણરૂપ અપહરણ શિવાય બીજું કંઈ પણ ગુણદર્શન શક્ય છે? શક્ય નથી જ. મૂળમાંના અર્થ ને ભાવ આખા ને આખા ઊપાડીને ગુજરાતીમાં, મૂળની સમર્થ, અર્થગર્ભ, વાણીને કથળાવી નાંખીને અપહરણ કર્યું હોય છે.

મિ. ખખરદારે ‘કલિકા’ની ‘પિછાન’ સંજ્ઞા આપેલી પ્રસ્તાવનામાં, હાવાં અપહરણ પકડાશે જ એ ભયથી બાળે હોય તેમ, બચાવ રજૂ કર્યો છે:

“કુ” દુનિયાની અનેક ભાષાઓનાં કાવ્યસાહિત્યના પરિચયમાં આવ્યો છું, અને તેના અભ્યાસના પરિણામરૂપે અનેક સુંદર કવિયોની કવિતાના તથા તેમની અમૃત વાણીના ઉત્તમ સંસ્કાર મારા હૃદયમાં પડેલા છે. એ સર્વને કોઈ પણ રીતે મહાન આત્માના ઉદ્ગારોથી વિભિન્ન કરી શકતો નથી. મનુષ્યના મનનું બંધારણ જ તેના પૂર્વજોના સંસ્કારોથી અને તેની આસપાસના વાતાવરણથી ઘડાયું જાય છે, તેમાં કવિનું હૃદય તો અત્યંત કામળ અને ગ્રહણીય (? ગ્રહણીય) હોવાથી તે અનેક અસરોની સુદૃઢ છાપ તળે ઘડાય છે. કવિતાની કળા જેટલી સર્જક તેટલી અનુકરણશીલ પણ છે, અને તેથી જ દુનિયાના મોટામાં મોટા કવિઓનાં કાવ્યોમાં જે પ્રગટ સામ્ય દેખાય છે તે અનિવાર્ય છે.” (પિછાન; પૃ. ૯)

મિ. ખખરદાર આ બચાવમાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં રસતત્ત્વો ભૂલી જાય છે. અન્યના

સંસ્કારોની અસર કેટલે દરજ્જે અપૂર્વતાને સાચવી રાખીને પ્રવર્તે તે એઓ બોધુ નથી સકયા. કવિના કામળ હૃદયની ગ્રહણશીલતા અન્ય કલ્પિયોનાં વિચાર, વાણી, ભાવ ઇલાદિને લગભગ એમ ને એમ ઊપાડી લેવામાં આવતી નથી. એ ગ્રહણશીલતા તો પ્રકૃતિ અને માનવજીવનનાં સ્વરૂપોની છાપ લેવામાં સફળ થાય છે. કવિતાની કલા અનુકરણશીલ છે— એ વચનનો અર્થ અન્યની કૃતિયોનું અનુકરણ કરવામાં યોજવાનો નથી. કવિ પ્રકૃતિ, માનવહૃદય, જીવન, ઇત્યાદિમાંનાં અંગોનું અનુકરણ કરે છે, એમ એ વચનનો વક્તાવ્યભાર છે: તે ઉપરાંત સર્જકતા, નવીન કૃતિની સર્જકતા, જે પ્રતિભાનું ફળ છે તે, કવિપણ સ્થાપનાનું મુખ્ય તત્ત્વ છે માટે જ ઉપરનાં ઉદાહરણો દૂષિત ગણાય.

ઉપર ઊતારેલાં વચન પછી તરત જ મિ. ખખરદાર કહે છે:

“કવિની શક્તિનું માપ કાઢતી વખતે વિવેચકે ખાસ જોવાનું છે કે કવિના આ અનિવાર્ય ગુણની પાર એની પ્રતિભા અને સર્જકતા ઝળી ઊઠે છે કે નહિ.” . . . :

અરુ છે. આ કસોટી સાચી છે; જોકે, અનુકરણનો વિષય અન્ય કવિની કૃતિને બતાવવામાં તો ઉપર કહ્યું તે દૂષણ જ આવે છે. એ પ્રકારનું અનુકરણ તે કવિનો અનિવાર્ય ગુણ છે એ નહિ સ્વીકારાય. પરંતુ કાણભર એ કાઠિ સ્વીકારીને પણ હેમણે બતાવેલી કસોટી—પ્રતિભા અને સર્જકતાનું દર્શન એ કસોટી—વાપરતાં પણ ઉપરનું અપહરણ દૂષિત બને છે. મૂળ કાવ્યમાંથી લીધેલા અંશનું અનુકરણ તો ચક્રુ જ નથી, ચૂંચાવત જ ઊપાડી લેવાયા છે, પણ તે ઉપરાંત એ અપહરણની પાર પ્રતિભા અને સર્જકતા જેવી વસ્તુનું દર્શન જ થતું નથી, તો ઝળી ઊઠવાની વાત તો દૂર જ રહે છે.

આ જ ચારણે મિ. ખપ્પરદારનાં બીજાં
અપહરણો જોધ્યે.

(૪૨)

“ધન્ય છે એ પ્રિયાકેરી,
રતનકટિમેખલાને,

ઈર્ષ્યા એની રાખી
બને દેવો પણ અંધ;—

જાઓ, જાઓ દેવો !
અહિં તમારું નકામકંઈ,

થવાનો છું પ્રિયા કેરો
હું જ કટિખંધ !

નાજકડી કટિ પર
ખાંધશે એ ખંધ ત્યારે

સંભાળીશ પૂરાં એનાં
આલ ને પાતાળ;

પ્રિયા ઊર સરસો હું
દબાઈ ત્યાં રાત દિન

સૂણીશ એ ચતુરાના
હૃદયની ચાલ.”

“Twenty-one days in India”
એ નામનું પુસ્તક સર અલીખાખા કે. સી.
બી. ના કૃત્રિમ નામથી જોઈ એખરીગ મેકેના
લખેલા પુસ્તકમાં નીચેની પંક્તિયો વાંચેલી
યાદ આવેછે:—

“But I would be the necklace,
And all day long to fall and rise
Upon her balmy bosom,
With her laughter or her sighs;
And I would lie so light, so light,
I scarce should be unclasped at
night.”

(The “Grass Widow” p.177)

આ અંગ્રેજના ગુજરાતી અપહરણમાં
છાતી ઉપરનાં હાર (necklace) ને બદલે
‘કટિમેખલા’ ગોઠવી દીધીછે; તેથી ચારપગલાં
ઢંકાતાં નથી; અને કટિ અને ઊર વચ્ચે
ખંધ ના બેસે હેનો ગડબડ કર્યાથી ચોખ્ખું
પકડાઈ આવેછે. અહિં પણ અપહરણની

પાછળ પ્રતિભા અને સજ્જતા ઝળી ઊઠતી
જણાતી તો નથી.

છૂટક અર્થ, કલ્પના, વગેરે વરીને કરેલાં
અપહરણનાં બેએક ઉદાહરણો ‘કલિકા’માંથી
જ લખ્યે:

(૬૮)

પૂર્વભૂમિવાટિકામાં સોનેરી કુવારા ઊઠે,
ચંદા ઊઠી આવી તેમાં કરી લે અંધોળ;
ભીના ભીના કેશે એના સોનેરી માતીડાં બાહે,
તેને ત્યાં ખંખેરતી તે ચઢે છે ખગોળ;
વ્યોમની અટારીએ તે વિશ્વ બધું જોતી હસે,
ધરા સૂધી પૂગે એના સ્વણધોયા કેશ;
પ્રિયા મારી અંધોળાને આવે છૂટે કેશે ત્યારે
ઝાંખા પડે એવી લાખો ચંદાના એ વેશ.”

આ સાથે નીચેની કાવ્યપંક્તિયો મૂકીશું:
The moon doth with delight
Look round her when the
heavens are bare.

(Wordsworth: “Ode on Intimations
of Immortality”)

તે પણ અહિં અચરજ ધરી
શાન્ત સતી નિરખે; ૮
(નેરખે જો વળી આ ઊંચે
ચઢી—વ્યોમઅટારી

(ચંદા કોતુકથી ભરી
મન્દસ્મિત મુખધારી. ૯)
(‘કુસુમમાળા’; “ટેકરિયોમાં એક સાંજનો
સમય.”)

૧ આ બે પંક્તિયોમાં વર્ણવેલીની ઉપર
ટાંકેલી પંક્તિયોની છાયા કોઈને જણાશે,
અને કોઈ કહેશે એ અપહરણ કેમ નહિ ?
એને ‘કલિકા’માંની તે સામ્યવાળી પંક્તિયો
એ અપહરણ કેમ ? ઉત્તર એટલો જ કે
‘કલિકા’માં કૃત્રિમ સ્થિતિ કટિપત રીતે જ
ઊભી કરેલી છે; ‘કુસુમમાળા’ની પ્રસ્તુત
પંક્તિયો પ્રત્યક્ષ અનુભવાગોચર થયેલા દસ્યનો
વર્ણનની છે; તેથી ભેદ સ્પષ્ટ પડેછે.

ઊઠી હું મૃદુ ને સુવાળા
સેનમાંથી જળતણી
નાંખું નજર ઝીણી શીળી.

સાગર અને ભૂમિ લણી
રંગરાત્રું મુખકું મહારું
કંઈ વિરાળું સિન્ધુમાં,
ઘોઈ ફરી ચહું વ્યોમ
વળગ્યાં વાળશું જળખિન્દુડાં. ૧૦

× × ×
ને ત્યાં અઘોઠણો મુળ
જમ છૂટી તે સમે,

ને વાળ ચળકતા રૂપેરી
વીખરી મોગમ રમે. ૧૩
(‘કુસુમમાળા’; ‘ચંદા’)
(પૂર્વસાગરની) જળની સેન=પૂર્વ
ભૂમિની વાટિકામાંના પુવારા;
હોમાં ચંદાતું અધોળ=સિન્ધુમાં
મુખ ધાવું;
બીના કેશે ચોતી બાજે=વળગ્યાં
વાળશું જળખિન્દુડાં;
(ચંદા) બીનાબીના કેશ ખંખેરતી=વાળ
ચળકતા વીખરી લમે;
વ્યોમની અટારીએ=ચઢી વ્યોમ
અટારી.

આટલા છૂટક વેરામલા ચિત્રરચનાના
સમાન અંશ ધ્યાન ખેંચશે અને કેવળ
પૂર્વગામી કવિનાં કાવ્ય આત્મામાં સંસ્કાર-
રૂપે રલાં કહેવાથી પ્રભુ મુલાસો નહિ મળે.
અલખત, આ ઉત્કટ અપહરણ નથી; પરંતુ
રૂપકાદિક દ્રશ્યનાતું અદ્ય રૂપાન્તરો સાથેનું
આણું અપહરણ તો છે જ.

“વ્યોમની અટારીએ તે વિશ્વ બધું જોતી
હસે” એ પંક્તિ તો સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવવાની
ઉપર ટોકેલી પંક્તિઓનું અપહરણ રૂપ છે.

હવે એક જ ખીલું ઉદાહરણ, વિશેષ
સંબંધને લીધે મહત્ત્વવાળું, આપું, ખજી
‘કલિકા’ની રમ્મ લઉં.

(૧૫૩)

સમી સાંઝે જનતણો પગરવ દૂર થતાં,
પ્રેક્ષેથી છવાયા રમ્ય તળાવને તીર,
પ્રિયા ધડી ખેસીને ત્યાં નીરને નિહાળે જાં,
સ્નાન થકી આવે ભૂમિ ઉરમાં લગીર;
જાંડી સાંઝે જનતણો પગરવ બંધ થતાં,
પ્રિયાં જાડી તળાવમાં જિતરે અધીર;
અહીં સકાચાતી શુદ્ધ સૌન્દર્યની મૂર્તિ જેની
વાદળાં જિતારી પેસે ચંદા વ્યોમનીર!

(૧૫૪)

સર્વ ગયો જણી નલ સાગરમાં તરવાને
રજની ત્યાં ચાંતી આવી ઊભી રહે ક્ષિપ્રત;
ધીમે ધીમે આંખાં ઘેરાં વસ્ત્રને જિતારતી તે
ચન્દ્ર તારા ફેરી શોભા ખતાવે અનન્ત;
પ્રિયા તેમ જળે ચન્દ્ર તારા ચમકાવતી ત્યાં
ફેરે કીડા, તેની વફો ખેઠો કંઈ અંખ;
જાયા મહારી અભિંતી ત્યાં જોઈ જળે રૂપી પ્રિયા
પાણીને જાડી જાંચે લેરે મહારી આંખ!

આ એ વિસ્તારેલી કડીઓમાં કેન્દ્રભૂત
પ્રસંગ અન્ય સ્થળેથી ઊઠાવીને આણેલી,
જલ્પનારને, જણાશે. તળાવ ડિનારેનાં ઝાડ,
ઝાડ ઉપર ચઢીને ખેઠેલા પ્રેમી, જન તણો
પગરવ બંધ થવા, વસ્ત્રો જિતારીને જળમાં
સ્નાન કરવાને પડેલી પ્રિયતમા, પ્રેમીની
જળમાં પડેલી જાયાતું એકચિત્ત દશન,
તેથી ચમકીને પ્રિયતમાતું જળમાં રૂપકી
મારવાતું કૃત્ય,—આ સર્વ અંશો લગલગ
મૂળ રૂપમાં-કાંઈક ગોપનાથે ગોઠવેલા
રૂપાન્તરમાં-ગોવર્ધનરામની ‘રનેહમુદ્રા’માંથી,
અને ઊના જ અપહરણરૂપ ‘કલાપી’ના એક
કાવ્યમાંથી, જડી આવશે. (‘કલાપી’ના એ
અપહરણતું દમણું તરત જ દશન આપણે
કરીશું તેથી ‘કલિકા’નું આ ઉદાહરણ

અપહરણની શૃંખલામાં સુર્યાને અંકાડો બેન્સો. એ અપહરણમાં અંશોની વીગત વચ્ચે સાથે આવશે એટલે આહિ ત્હેની પૂર્વાશ્રિ હું કરતોં નથી.) પ્રશ્ન કાષ્ઠ પૂછશે: આ 'કલિકા'ની એ કડીઓમાં તો વ્યોમ-સરોવરમાં, વાદળાંરૂપી વસ્ત્ર ઊતારીને, પેસતી ચંદ્રા; નલસાગરમાં તરવાને વસ્ત્રો ઊતારીને ચન્દ્રતારારૂપી પોતાનાં અંગ દર્શાવતી રજની; આ પ્રકારના રૂપક અને ઉપમાના ઉમેરા આવ્યાછે તે નવીન અંશમાં 'પ્રતિભા અને સર્જકતા ઝળી બેઠે છે', તો પછી આ અપૂર્વ સર્જનકૃતિ કેમ ના ગણાય? અપહરણ શા માટે કહેવું? ઉત્તર આપવો પડશે? આપું. કેન્દ્રભૂત પ્રસંગનું આચ્છાદન કરનારા આ અલંકારોની કિલ્લેતા ઇત્યાદિ લક્ષણો વિશે બોલવાનો આહિ પ્રસંગ નથી; તેથી તે છોડી દઈશું; અપહરણ મૂળ મુદ્દાના પ્રસંગનું પ્રત્યક્ષ છે; તે માટે એક દષ્ટાન્ત આપું: રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીની આંગળી ઉપરની હીરાની વીંટી હું ચોરી લઉં, હેમાં જડેલો હીરો કાઢી લઈને બીજા ઘાટની વીંટીમાં-ને તે પછુ રોલ્ડગોલ્ડની વીંટીમાં જડું, અને મહારી સ્વોપાનિત મિલકત તરીકે ખપાવું. પછુ કૃષ્ણલાલભાઈ તો જોતાં વાંત કહેશે: "આ તો મહારો હીરો! કયાંથી લાવ્યો? -આલ્પ પોલીસ કોર્ટમાં!" પછી દયા આવે ને એઓ માફ કરે તો જુદી ઘાત. સાહિત્યચર્ચાને અંગે એક લાલ છે: હેને માટે પોલીસકોર્ટો નથી; અને ચોરેશું મૂળ ધન-અમલકાર એ છે કે-મૂળ સ્થાનથી હુપ્ત થવું નથી.

કલાપીની કૃતિમાનાં અનેક ઉદાહરણોમાંથી અપહરણનો એક ઉત્કટ નમૂનો મૂકું: ("ત્યાં તું ત્યાં હું" એ કાવ્ય ('ક્રિકારવ' ૫. ૪૧-૪૫ માં) જુવો. હેમાંથી અચુક પંક્તિયો ઊતારું.)

"શોધી તીર કદમ્બની સુખભરી
જાયા ધરી ત્યાં જોમે,
રેલી છે સહુ પાસ રેલ શશીની
તે જોઈ તું તો દસે;
મ્મજા રનાન તણી થતાં ચમક્યો તું
ચોપાસ બીરું જુવે,
ના ના! હું નજરે કદી નહિં પડું;
હું જુદાગળા પરે.
તોડે ગાંઠ ન છૂટતાં કરવતી
તું એક ચોળા તણી,
લજ્જા મન નીવીખન્ધ છૂટતાં
શમાઈ રત્નને જરી;
તોએ વસ્ત્ર સરે, પડે સરકણું,
તે વિશ્વ જોતું રહે,
ને એ દોતુક તો બધું નયનથી
પીળઈ'છું' હું ખરે!
હા હા! દેહકળા દિગમ્બર બની
ખારી ખોલી નીકળી,
ઊડ્યા કેશ લપેટવા રતનતરે
ને કેસરી શી કટિ;
x x x
તહારી નાજુક તું જમી નિરખતી,
બીજી તટે, વારિએ;
x x x
મહારી અસ્પિર છે જમી સલિલમાં
તે જોઈ ક'પી જરા,
રીસાઈ મનમાં, ડરી ચમક્યો તું,
ધ્રુવ પડી વારિમાં;
નીચી મંજુલ આકૃતિ જલતણું
ચીરી કલેજું મધ,
કુંડળું જળમાં પડ્યું ઝળકતું
હું તો રલો જોઈ તે."

આ શ્લોકોમાં અપહરણ એ પ્રધાન તત્ત્વ છે; તે જોવામાટે ગોવર્ધનરામની "રનેદમુદ્રા" નાં ૫૪ ૫૭ થી ૫૯ ઊધાડીને નીચેની પંક્તિયો વેરાવલી સમીટીને મૂકું છું:

૩૧ રસપાન અને મોહ

“કુન્નવને કાસારમાં નહાવા

દોડી શૈત્ય સઠળ અંગે લ્હાવા. ૩
શોધી તીર કદમ્બની છાયા,

નિજ અનુપમ ઊધાડી કાયા. ૪
કાને દોઢા પગસંચાર તહે નહિ

તેથી ઘું વિશ્રબ્ધ બહુ યછં. ૬
કુચપટગાં ન છૂટી તેથી તોડી,

દોષો નીચી તણો બંધ છોડી. ૭
ખરર ભૂ પર વચ્ચે પડ્યું સરી,

વિશ્વ જોવું તુંને જરીએ જરી. ૮
સરી વચ્ચે પડ્યું તનુ દેહકળી

રસભેર વિકાસી ખોલી નીકળી;
અભિમાજ સમી પવને ઊડતી

મુખ-અખજ પુટે કબરી ભમતી. ૧૧
તનુ ત્હારી ઉપા સમી ન્યાં ઊધડે

રસના ધુંટા જગ જોવું ભરે.
* * *

ઘજ તનૂ તણી વારિમાં પડી
છબિ ઘું જોતીતી, આ દશા ધરી;

* * * ૧૮
* * *

ધન ધટા તણી ચાળણી સમા
અપર વૃક્ષની શાખમાં સરી-

સમ મહડી જ ત્યાં દેખતો હતો
ઘજ ક્રિયા બધી ગ્રમ રીત ઘું. ૧૯

વિમળ વારિમાં નહ અને ભૂની
છબિ પડી હતી; જોતી જોતી તે,

મુજ છવિ બણી દષ્ટિ તાહરી
પડી અચિન્તી, ને જાણ્યું મેં નતે. ૨૦

સરમપત્ર સમી ચમકી ઘું ત્યાં
ધનુકમાન સમાન ખોડી તનૂ;

x x x ૨૧
x x x

x x x ૨૩
ખને સરખાવતાં જણારો કે—

કાસાર (તળાવ); ત્હમાં રનાળ, તીર
કદમ્બની છાયા, કુચપટગાં ન છૂટી, તેથી

તોડી, નીચીબંધનું છોડ્યું, વચ્ચેનું સરી
પડ્યું, વિશ્વ ત્હને જોવું, તનુદેહકળી

ખોલી નીકળી, કબરી (માયાના કેય)નું
ભમવું, વારિમાં પડેલી ત્હારી છબી ઘું

જોતી હતી, વૃક્ષશાખમાં ચડીને પ્રેમીનું
પ્રિયતમાની ક્રિયાનું દર્શન, પ્રેમીની છબી

બણી પ્રિયતમાની દષ્ટિનું અચિન્ત્યું પડ્યું,
તે જોવાથી પ્રિયતમાનું ચમકવું, અને ત્હને

પરિણામે પ્રિયતમાનું જળમાં ઝંપલાવવું;-
આ સર્વ પ્રસંગ-અંગો 'રનેદમુદ્રા'માંનાં

'કલાપી'એ લગભગ શબ્દદશ; અને પૃષ્ઠ૩૫
અર્થશ; ચોતાના કાવ્યમાં ઊપાડી લઈને

નાંખ્યાંછે; પ્રસંગ અને ચિત્રનું આ અપ-
હરણ સંપૂર્ણ છે.

અપહરણનું ૨૬૩૫ આટલા ઉદાહરણોથી
સમજાશે એમ આશા છે. આ સંબંધમાં

શી કસોટી વાપરવાની છે, તે માટે નીચે
લખેલાં ધારણો ઉપયોગી યશે:

(ક) અન્ય લેખની કૃતિથી માત્ર પ્રેરણા
લીધી હોય તો અપહરણ ના ગણાય;

(ખ) અપૂર્વ સર્જન કરવા માટે જાણી
બુઝીને આદર્શ તરીકે. અન્યની કૃતિ

નજર સમક્ષ રાખી હોય, તો પણ
અપહરણ ના કહેવાય;

(ગ) અન્યની કૃતિનું પ્રાણુસ્વરૂપ ચોતાના
આત્મામાં ઊતરે અને પચરી દે,

અને પછી પરિણામ રૂપે ચોતાની
નવીન રચના ઊપજાવે, તે પણ

અપહરણ નહિ અને,
(ઘ) શુદ્ધિપૂર્વક અનુકરણ તે અપહરણ

નથી.

(૩) કોઈ લેખક અન્યની અપૂર્વ રચના
ઊપાડી લે, અને ચોતાની અપૂર્વ કૃતિ તરીકે

અપાવવાનો ધરાદો રાખે, પકડાઈ જાય હેવ
અર્થનાગુદ, આનુષંગા ફેરફાર કે રૂપાન્તર
કરે, અને ખડું ઝડપ રવીકારે નહિ, તો તે
લેખક અપહરણનો અપરાધી ફરે.

આ હેલ્થા (૬) પક્ષ માટે અત્યાર સુધી
અપાયલા ઉદાહરણો બસ ગણ્યાશે એમ આશા
છે. (૪) માટે ઉદાહરણોની જરૂર નથી.
(ખ)નું ઉદાહરણ “કુસમમાળા”માંનું ‘અંધ’
કાવ્ય છે. (ક) અને (ગ) વાળી કસોટી તબે
આવી સકે હેવાં ઉદાહરણો ખેચાર આપું છું:
ભૂલી પંથ ભયું દિનરાત રે,
કાંઈ સંત બતાવેછું વાટ;

ભીંગે સરજ વળી આથમે,
એવી નહોતી મારી મૂળ ભોમ;
જ્યોતિ અખંડ ઝગે જહિં,
જેનાં તેજ ઢગે વીંધી વ્યોમ,
કાંઈ સંત બતાવે એ વાટ.

સંસારને ડૂને વાયરે
ચાય ધરધરના દીપ ગુલ;
જીવન એવાં અહિંનાં બેઠિયાં:

મહારે મુલક અમરોનાં કુલ.
કાંઈ સંત બતાવે એ વાટ.
ઉપાને અધરે ખીલતો,
તે સન્ધ્યાને કાંઠે વિલાય,
એવા રે રનેહને. સૌણધિ
મહારું જીવતરે એલાં ખાય;
કાંઈ સંત બતાવે દિવ્ય વાટ.

પગલે પગલે પાવક પ્રજ્વળે,
આખ્યે દુર્યો અધકાર;
પામર દેહની પીઠ પડી
વહી ભવરણ ફેરે ભાર;
'હવે સંત દોરે સુરવાટ.

આ વસ્તુતઃ અપૂર્વ કૃતિમાં અન્ય કવિની
કૃતિનું અતિ સૂક્ષ્મ અનુપ્રાણુ ન હોઈ પોતાના
બળ ઉપર એ કાવ્ય ટકી રહે છે તે બતાવ-
વાને અર્થે મહારાં અન્ય રચનાનાં વચનો જ
ભેલાં:

“કાડિનલ ન્યુમનના ‘Lead kindly
Light’ એ અનુપમ ભજનનો આ ‘અનુ-
વાદ’ નથી, અનુવાદ પણ નથી. ‘પ્રેમલ
જ્યોતિ તારો દાખવી મહારો જીવનપંથ
ભિજાવ્ય’ એ પ્રાર્થનાના ધ્વનિ ઉરમાં સંધરી-
ને, નવીન જ કવિત્વવિભૂતિ આ પ્રાર્થના-
કાવ્યમાં પ્રગટ થઈ છે.” (‘કામુદી,’ આવાદ
સં. ૧૯૮૧; પૃષ્ઠ ૧૩.)

આ કૃતિમાં અપૂર્વતાના અંશ ડગલે ડગલે
જડશે, કિં બહુના? અનુપ્રાણુ ને માંથી.
મહુ તે કાવ્યની પ્રેરણા કવિના આત્મામાં
સૂક્ષ્મબળરૂપે જ રહીને પ્રાણુધાન આપનારી
કૃતિનું આત્મતરવ પોતાના અંતરાત્મામાં
પ્રવિષ્ટ થયા પછી હેતુ માનસિક પાત્રન
મધને નવીન રુધિર આ કૃતિમાં બેઠું રૂપ
જણાય છે.

“હૃદયપીણ”માંનાં પતિત વિધવા સંબંધી
કાવ્યોમાંનું ‘કૃષી પડેલી બાળવિધવા’
કાવ્ય પણ આ પ્રકારના સૂક્ષ્મ પ્રાણુધાનના
વર્ગમાં આવશે. જેમાંનાં શ્લોક ૧૩ સો:

“રે મૂરખી! સરિત આ રુધિરે ભરી છે,
તે રવામતા ગુજ હટે ભીંઈ જે ફરી છે,
તે નાહિં ધાંધ સકશે કદિ એ પ્રયાસે;—
જો પાપ ભોગુ ગુજને રહું અટકાસે.

એ ૧૩ માં શ્લોક ઉપરની ટીકા જુઓ:—

“આ ચરણમાંની (પ્રસ્તુત શ્લોકના ચોથા
ચરણમાંની) કંપનાનું અગાત ખીજ
Tennyson (ટેનિસન)ના Forlorn
નામના કાવ્યની નીચેની કડીમાં કાંઈક છે:

“Catherine, Catherine, in the
night

What is this you're dreaming?

There is laughter down in Hell
At your simple scheming.

In the night, in the night,
When the ghosts are fleeing.”

મૂળમાં આ-ફરી પડેલી બાળવિધવા
વિશેની-કાવ્યની પ્રથમ રજૂરજા એ *Forlorn*
કાવ્ય' વાંચ્યા પછી જ પશુ સ્વતન્ત્ર રીતે
યથેલી છે." ૧

(‘હૃદયવીણા’ની ટીકા પૃષ્ઠ ૫.)

આ સિવાય, અનુકરણ નહિ, પણ અનુરણન
અને તેને બાધાદી રીતે સ્વીકાર;—આ પ્રકાર-
ના ઉદાહરણો અપહરણના વર્ગની ઝહાર જ
રહેશે; ઉદાહરણ;

‘આ ભવ્ય ધોધ અતિશૂદ્ધ, પડતાં જે શ્રવણે,
કેંધે ભૂતભાવિના ધ્વનિ, બોલ હૃદયે ગગણે,’

(‘સિન્ધુધોધને સંબોધન,’ હૃદયવીણા,

પૃષ્ઠ ૧૪૮.)

આ ‘મિસ્ટિકલ’ સ્વીકૃત મૂળ:—

“The voice mysterious which
whoso hears

Must think on what will be
and what has been.” (Keats)

(‘હૃદયવીણા’ની ટીકા, પૃષ્ઠ ૪૨.)

બીજું એક ઉદાહરણ:

“ઉઝ એક ગિરિકરી કગડ,

જેહો જનને નહિ પગસંચાર;

તોપણ ત્યાં અગિયા અનન્ત

લટકાવે દીપક ગમકંત; ૧

૧ હાથથી વિધવા સંબંધી “હૃદય-
વીણા”માંનાં બધાં કાવ્યોની પ્રસંગપટના
પાશ્ચાત્ય કાવ્યસાહિત્યમાં હાથથી કન્યા વિશેની
રચનાઓમાંથી રજૂરેશી છે,—પરંતુ પ્રસંગના
નિદાન તરીકે જ. પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમાજ-
સ્થિતિના ભેદને પરિણામે આ કાવ્યોની ઉત્પત્તિ
એ રીતે યદ્યપે બીજાં તેટલું જ; બાકી શેવ
કાવ્યપટના સ્વરૂપિત જ જણાયો. ‘કાસ-
ગૃહમાંની વિધવા’ (હ. વી. ૫. ૨૩-૨૧) નો
દત્તિદાસ તો (ટીકામાં જતાંબ્યા પ્રમાણે)
જેલમાં પ્રત્યક્ષ દીકેલી વિધવાના પ્રસંગમાં
હતા.

ને ત્યાં એક અતિ લાંબળ
શુભામકળો નાણુકડી બધી,
લલિત વસન્તાનિલને તેહ,
લલચૈવંતી કુમળા દેહ.” ૨

‘અસ્થિર અને સ્થિર પ્રેમ’ કુસુમ-
માળા, પૃષ્ઠ ૨૩)

આ બે કડીઓનું સ્વીકૃત મૂળ:

“A Rook there is whoso homely
front

The passing traveller slights;
Yet there the glow-worms hang
their lamps,

Like stars, at various heights,
And one coy Primrose to that
Rook

The vernal breeze invites.”
(Wordsworth: “The Primrose
of the Rook”)

બસ; અપહરણ, અનુરણન, પ્રચારિ
પ્રકારોની વદાય લખણ. હવે માત્ર આ
લેખના આરમ્ભમાં જે સંવાદ નામના
પદાધીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; તેનાં કેટલાંક
ઉદાહરણો આપીને આ અણુધાર્યા વિસ્તારવાનો
લેખ સમાપ્ત કરીશું:

સંવાદનાં ઉદાહરણો:

(૧)

“જેમ કાચનું મંદિર રચ્યું,
નીલ પીત શુભ રથામનું,
તે ઉપર તથો સૂરજ્યારે, ત્યારે
વિચિત્ર યયુ; રૂપ ધામનું.
કેવલ્ય સૂરજ તથે સદા,
માયા તે મંદિર કાચ,
ઈશ્વર નામ તે તેહનું,
જીવ યઈ માન્યું કાચ.”
(અગ્નિ; ‘અગ્નિગીતા,’ કંડનું ૧૬ યં.)

મોટા મહિર બહાર,
ચાર દિશ કાચો દાબ્યા,
નીલ પીત બહુ રંગ

દંગના બેઠો સાબ્યા.
જાગ્યો શશી કાં સુર,
દૂરથી અતિશે અજકે,

દેખાડે બહુ રૂપ,
મુખ વિવિધ ચેર ચળકે;
અખા ઉપર અવલોકતાં

તહા તેમનું તેમ છે,
તેમ ત્રિલોકી બળુએ,
એક વસ્તુ વડે એમ છે.

(અખા; 'અનુભવબિન્દુ', કહીરબી)
સ્થળ અને કાળમાં સુદૂર અંગ્રેજ કવિ
શેલીની પંક્તિઓ:

"The one remains, the many
change and pass;
Heaven's light for ever shines,

Earth's shadows fly;
Life, like a dome of many-coloured glass,

Stains the white radiance of
Eternity,
Until Death tramples it to
fragments.

("Adonais")

(૨)

"હૃદય ઉજાળો દે જેમ ચંદ્રમા છ,
કિરણ તેડનાં પસરે વન વીથી મંદ્રમાં છ;
તેમ સરખો આતમ ભાસે છીટ મંદ્રમાં છ,

એત્રા પ્રગટયો હૃદયાકંદ્રમાં છ;
(અખા; 'અખે ગીતા', કંપુ ૧૨ મું.)
"જેમ ધણેરા ન કરે વરસતા,

એવી છે ધનની રીત."
(અખા; 'અખે ગીતા', કંપુ ૩૨ મું.) ૩/
(નહિ સંદેહતે જ્યોત્સ્નાં ચન્દ્રચાન્દ્રાલવેદમનિ।
આ પંક્તિ સરખાવવા બની છે.)

આ સાથે શેક્સ્પીઅરની આ પંક્તિઓ:
"You silver beames, sleep they
less sweetly

On the cottage-thatch than on
the dome of kings?"

(૩)

"ચાલો એવા સ્થળ મહિ, વસે
સુખ જેમાં સદેવ,
આનાયી કે અનિક હૃદયે

આદ્ર બ્યાં હોય દેવ."
(મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ: 'ચક્રવાકસિયુત'
'પૂર્વાભાષ', પૃ ૪૦)

રા. રામનારાયણ પાઠક "પૂર્વાભાષ"ની
બહુ મૂલ્યવતી ટિપ્પણીમાં લખે છે:

"આ જ ભાવ નીચેના સંસ્કૃત શ્લોકમાં
છે તે, જે કવિઓ અકસ્માત્ એક જ કલ્પના
સ્વતન્ત્ર રીતે કરે છે તેનો ખરાખર દાખલો છે:

કિમિદ કિમપિ દૃષ્ટં સ્થાનમસ્તિ શ્રુતં વા
વ્રજતિ દિનકરોડયં યવ નાસ્તં કદાપિદ।
અમશ્ચિ વિહંગસાપાનિત્યમાપૃચ્છમાનો
રજનિવિરહમીતથ્થકવાકો વરાકઃ ॥ *

(કાવ્યમીમાંસા : પૃ. ૬૦)"

(૪)

યદિ તાવદયં સ્વપ્નો ધન્યમપ્રતિવોધનમ્।
અયયં વિપ્રમો વા સ્યાદ વિપ્રમો હાસુ મે વિરમ્ ॥ x
('સ્વપ્નવાસવદત્તમ્'; અંક ૫, શ્લોક ૬ ચો)

આ વિચારનું સ્વતન્ત્ર જિંમ્પમલ કૃત-
રિજના Ancient Mariner નામના કાવ્ય-
માંથી ડા. ટોમસે સોંધી કાઢ્યું છે: †

* કંઈ અહિં સ્થળ હીઠું, સાંભળ્યું વા હૃદયે કે
દિનકરજાહિં પામે અસ્ત ના, સ્થાયી રહેતો કે
વિહંગમણુ બધાને પૂછતો આમ ચાલ્યો
રજનિવિરહબીન્યો ચક્રવાકો ના બચારો,

x સ્વપ્ન આ હોય તો સ્વાદે મહં ના ભગવં
ફરી;
અમણા હોય તો હોને અમણા એ
સદાયની.

"The date of Swapna-vāsavdatta."
J. R. A. S. Oct. 1926; pp. 882-888.

“O let me be asleep, my God,
Or let me wake always.”

(૫)

“અમરભૂમિને અગિયે દિવ્ય ગાન ગવાય,
સુણીને તે ગુજ મુખ પરે મીઠું સ્મિત દહેરાય.

દિવ્ય લોકની કોઠિવા।”

(“એક બાળકીના મરણ વિશે;”
હૃદયવીણા, ૫. ૬૩)

આ. કદપનાનું અગાત સાદર્ય દીકામાં
આ રીતે નોંધ્યું છે:

“આ કદપનાને મળતી જ કદપના Swin-
burne (સ્વિનબર્ન) ના Baby's
Epitaph નામના કાવ્યમાંની નીચેની
પંક્તિઓમાં છે:

“All the while ye saw me smile
you knew not whence the
song
Came that made me smile.”

પણ આ કાવ્ય બનાવ્યા પછી ત્રણ વરસ
પછી સ્વિનબર્નનું આ કાવ્ય ટૂંકે પ્રથમ
જ દીકું હતું તેથી આ કદપનાની ઉત્પત્તિ
સંસ્કારજન્ય નહિ, પણ સ્વતંત્ર જ છે.”
(હ. વી. ની દીકા, પૃષ્ઠ ૨૬).

સંવાદ વિશે આટલું બસ છે. એ ચમ-
ત્કારનું મૂળ માનવ હૃદયને સહિયારી દિવ્ય
ભૂમિમાં જ છે. અપહરણ માટે એ નિરાન-
દશીન અસકય છે.

— ‘ગુજરાત’ માટે જાહેર ખબરના ભાવ —

વાચન ભાગની સાથે

વાચન ભાગની બહાર

એક પાત્રું દર માસે...	... રૂ. ૨૦	એક પાત્રું દર માસે...	... રૂ. ૧૬
અર્ધું પાત્રું „ „ ...	... રૂ. ૧૧	અર્ધું પાત્રું „ „ ...	... રૂ. ૯
પા પાત્રું „ „ ...	... રૂ. ૬	પા પાત્રું „ „ ...	... રૂ. ૫

કાર્યાલય તરફથી વધુ ખબર આપવામાં આવે ત્યાં સુધી આ ભાવો
ઊવટના સમજવા.

લાખો : વ્યવસ્થાપક : “ગુજરાત” કાર્યાલય.

૯૯, મહેન્દ્ર મેન્શન, એરપ્લેનેટ રોડ, —મુંબાઈ ૧.

કારોલ

કારોલ પાઉન્ડ કીટી, માકડ, કંસારી વગેરે જાતુઓનો નાશ
કરે છે. કારોલ સ્ટીકસ અને કોઈલ મચ્છર, માખીનો નાશ કરે છે.

પાઉન્ડ કી. ૬ આના ડબીના.

સ્ટીકસ કી. ૧૩ આના ડબીના.

એન્ટ:—એ. એચ. નાસરની કુંપની;

પ્રીન્સિપલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

મારી નાંધ પોથી

લેખક:

રા. ગુપ્તા

મારા પર એક નીચે પ્રમાણે નનામો પત્ર આવ્યો છે :

રા. મહાશય ગુપ્તા,

તમે ફર મહીને 'ગુજરાત'માં નોંધપોથી લખો છો. તમારા લખાણનો શું ઉદ્દેશ છે તે સમજતું નથી. તમે નોંધ લખો છો કે નિબંધ, બનાવટ કરો છો કે સાચું લખો છો તે પણ બરાબર સમજતું નથી. તમે શું લખો છો તે તમે પોતે પણ કદાચ પુરેપુરું નહીં સમજતા છો!

આ ભાઈને જવાબ આપવો કે નહીં તે વીશે મેં લખી વિચાર કર્યો.

આરી બાબતમાં વિચાર શેર કરવાનો હોય; લખવો હોય તો જવાબ લખી નાંખવો, નહીં તો ન લખવો; વિચાર કરવા યોગ્ય બીજી ઘણી જાનતો છે; આવી હુદ વસ્તુઓ માટે લાંબો વિચાર કરવાની જરૂર નથી: એમ ફેટલાકને લાગશે. પરંતુ હું વિચાર કર્યા વગર કેં પણ કરતો નથી. આ હું અભિમાનથી કહેતો નથી; પણ દીનતાથી, નમ્રતાથી, ગુનોહ કષુલ કરતો હોઉં એવી રીતે કહું છું.

આ ઉપરથી હું એમ કહેવા માગતો નથી કે મેં એક પણ અવિચારી કૃત્ય કીધું નથી. મારાં

અવિચારી કૃત્યોની ગણના કરવાનો વિચાર પણ યદ્ય શકે એમ નથી. પરંતુ મેં એક પણ અવિચારી કૃત્ય વિચાર કર્યા વગર કયું નથી.

એક નિબંધ મનુષ્યના ઘર આગળ હંમેશા એક પહેલવાન જેવો સીપાઈ ચોક્કી કરતો. એક દિવસે કે પણ કારણ વગર, એકાએક ચોલા મનુષ્યે એ સીપાઈને જોરમાં તમાચો ખેંચી કાઢ્યો! મેછરદેટે એને પુછ્યું: 'આવા મજબુત શરીરવાળા સીપાઈને, કેં પણ કારણ વગર, તમાચો મારતાં તારા જેવા નિબંધ મનુષ્યને હાથ વિચાર ન આવ્યો?' ત્યારે તેણે જવાબ દીધો: "નામદાર! ધૂણી વિચાર કર્યાથીજ આ પરિણામ આવ્યું છે. હું હંમેશા ખારીએ-યા સીપાઈને ચોક્કી કરતો જોતો, તેમને વિચાર આવતો, કે આને મારાથી તમાચો કેમ ન મરાય? પહેલા તો હું એ વિચારને હસી કાઢતો. પણ ધીરે ધીરે એ વિચાર એટલો બધો મારા મગજમાં ઘોળાવા લાગ્યો, કે હું પરવશ થઈ ગયો. આને તમાચો નહીં મારું ત્યાં સુધી એ વિચાર મારા મગજમાંથી ખસવાનો નથી, એમ મને લાગ્યું. ધરતી ન હાર જઈને હું એને મારી ન ખેંચું એટલા માટે હું ખારણે તાણું મારી રાખતો.

પણ આખરે મારાથી નજ રહેવાયું. એક છે એજ પ્રશ્નનું નિરાકરણ હજી-સુધી થયું દિવસે તાજું ખોલીને એને તમારો મારી શકયું નથી ।

આવ્યો ત્યારેજ મારાથી જંપાયું ! મારું આ કૃત્ય આપને અવિચારી લાગતું હોય, તો ભણે, પણ મેં વિચાર ન કર્યો હોય, તો હું આ કૃત્ય કદાપિ કરતજ નહીં.

અને આજ પ્રમાણે જેને આપણે સાહસ અથવા અવિચારી કૃત્ય તરીકે લેખીએ છીએ તે સર્વ અતિ વિચારનુંજ પરિણામ હોય છે. અને સારું કાર્ય તો શું પણ નરસું કાર્ય પણ આપણે સામાન્ય રીતે વિચાર કર્યા વગર કરી શકતા નથી...

લાંબો વિચાર કર્યા પછી મેં નિશ્ચય કર્યો કે મારે એમને જવાબ તો આપવો-પણ બહુ દુઃકાણુમાં આપવો.

એમના પત્ર પરથી લાગે છે કે એ લાઘ (અથવા બદેન) 'શુન્દરાત' નિયમિત રીતે વાંચતા (તાં) હશે. 'મારી નોંધણીથી' વાંચીને તે સમજવાનો

એક અગત્યની વાત

'શુન્દરાત' માસિક સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર હવેથી નીચેના શીરનામે કરશે :

વ્યવસ્થાપક 'શુન્દરાત' કાર્યાલય
૬૯, મહેન્દ્ર મેન્શન, એસ્કેનેડ રોડ,
મુંબાઈ ૧.

પ્રયત્ન પણ કરતા (તાં) હશે. છતાં હું શું લખવા માંડું છું તે એમનાથી સમજી શકાતું નથી, એટલુંજ નહીં પણ હું નિબંધ લખું છું કે દુયકા તે પણ એઓ જાણી શકતા(તાં) નથી.

જીવન અને સાહિત્ય ધણી બાબતમાં સરખાં છે. ખરું પુછો તો જીવન એ સાહિત્યનું પ્રતિબિમ્બ છે. ન સમજાય એવી અનેક ધટનાઓ વડે બનેલું નિર્માણ ચલુ છે. જીવન શું છે અને શું નથી? એ અને એવા અનેક પ્રશ્નો જીવનના વિષયમાં જેમ અગમ્ય રહે છે, તેમ સાહિત્યમાં પણ ધણી લખાણો અગમ્ય રહે છે. ખુદ સાહિત્ય શું

આમ છતાં જીવનમાંની ધણી વસ્તુ ન સમજવાથી આપણે જીવનના નિર્માતાને જેમ વાંક કાઢતા નથી, પણ મનુષ્યની સમજવા પ્રયત્ન કરનારની-શુદ્ધિને વાંક કાઢીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે સાહિત્યના વિષયમાં પણ અમુક લેખ જેનાથી ન સમજાય તેણે તે લેખના લખનારને વાંક ન કાઢતાં પોતાની શુદ્ધિ સંબંધી વધારે વિચાર કરવો આવશ્યક છે.

એક ખાણેશ ડોક્ટરે મને અપયાનો 'રામ-બાણુ ઇલાજ' બતાવ્યો હતો, તે યાદ આવે છે. તીમ શુભુક્ષા છતાં અપયાથી હું પીડાતો

હતો, ત્યારે એ ડોક્ટર પાસે જઈને મેં કહ્યું : "હું ખાઈ છું તે પચતુંજ નથી. તમે કે એરી દવા આપો કે હું ધારું તે ખાઈ શકું, એટલુંજ નહીં, પણ તરત પાછો તેવુંજ ખાવા તૈયાર થઈ શકું." એમણે મારા ઉત્સાહ

પર કંઈ પાણી રેડતો જવાબ વાળ્યો : "અપયાનો મારી પાસે એકજ રામબાણુ ઇલાજ છે." "શો ઇલાજ?" એમ હું પુછું તે પહેલાંજ એમણે આગળ ચલાવ્યું : "તમને પચતું ન હોય તો કેં ખાણજ નહીં." આવેજ જવાબ મારે પણ એ લાઘ (અથવા બદેન) ને આપવાનો છે : તમારાથી સમજાતું ન હોય તો વાંચણજ નહીં. તર્ફારે માટે માનવ શુદ્ધિ આથી કેં વધારે કરી શકે એમ તથી.

વરસાદથી બચવા માટે જેમ આખા આકાશ ને 'વોટર-પ્રુફ' કપડું ઝોરાડી ચઢાવું નથી, પણ આપણા માથાપરજ છત્રી રાખી પડે છે; કાંટાથી રક્ષણ કરવાને જેમ આખી પૃથ્વીને

ચાલે મઠી દેખતી નથી, પણ આપણે પગેજ બોધ પહેરવા પડે છે; કુલાંગનાતું દશન દુષ્ટ પુરુષો ન કેરી શકે તેટલા માટે જેમ એ પુરુષોની આંખો ફાડી નખાતી નથી, પણ કુલાંગનાઓજ રણવાસમાં પુરી રાખવી પડે છે; ચોરથી દ્રવ્યનું રક્ષણ કરવાને માટે જેમ આપણે ચોરને તીવ્વેરીમાં પુરી રાખતા નથી પણ દ્રવ્યનેજ પુરી રાખવું પડે છે તેજ પ્રમાણે ન સમન્વય એવા લેખોથી બચવાને માટે, લેખકને લખતાં અટકાવી શકાય નહીં, પણ આપણે ચોતે તે વાંચીએ નહીં, એટલે બસ.

હું નિબંધ લખું છું કે હુચકા તે કદાચ ન સમન્વય એવું હશે, પણ હું લખું છું તે કવિતા તો નથીજ, એ ચાક્રસ છે. અને તેથી કેટલાક શિષ્ટ ને પ્રતિષ્ઠિત કવિઓની ચોંટે હું મારા લખાણની સમંજુતી-કુટનોટદ્વારા કે અન્ય કોઈ પ્રકારે-આપવા અસમર્થ છું. છતાં આપણી પ્રણાલિકાને અનુસરી જે કાર્યને માટે હું અસમર્થ છું તેજ કાર્ય કરવાનો હું પ્રયત્ન કરું ને સમંજુતી આપું, તો પણ 'મારી નોંધોથી'ની ચોંટ 'મારી સમંજુતી' પણ એ ભાષ (અથવા બહેન)થી કદાચ નહીં. જ સમન્વય તો ? એટલે 'મારી નોંધોથી' એ ભાષ (અથવા બહેન) સમજી શકે, એટલા માટે મારે કે પછું પ્રયત્ન કરવાનો નથી, પરંતુ એમણે ચોતેજ પ્રયત્ન કરીને એ વાંચવાની લાલમથી દૂર રહેવાનું છે.

આશા છે કે આ ઉત્તર તો એમનાથી સમજી શકાશે.

તા. ૧૮-૧-૨૯

ઉપરનો જવાબ લખી રહ્યા પછી એ ભાષનો પત્ર ફાડી નાખવા મેં બહાર કાઢ્યો. તે વેળા અંદર નજર પડતાં એક નવો ફરો અહીં ઉતારવો રહી ગયેલો દેખાયો:

દર મહીને તમે 'શુજરાત' નાં આમ પાંચ સાત પાનાં બગાડો છો તે ન બગાડો તો ? તમને કદાચ ખબર નહીં હોય, પણ તમે માત્ર પાનાં બગાડવા સીવાય બીજું કે કરતા નથી...

હું 'શુજરાત' નાં પાનાં નહીં બગાડું તો તે નહીં બગરે, અથવા કોઈ બીજો બગાડશે, આવો કેંક જવાબ આપવાનો અથવા કેં પછું જવાબજ ન આપવાનો વિચાર કરીને મેં એ પત્ર ફાડી નાંખ્યો.

પરંતુ વસ્તુ ગયા પછી તેનાં શમણાં રહી જાય, એમ પત્ર વિલુપ્ત થયા પછી પણ એ ફરોમાંનાં વાક્યો મારા મગજમાં રમી રહ્યાં અને તેને પરિણામે, જેનું નિરાકરણ કરવા એકેએક તત્ત્વચિંતકે પ્રયાસ કર્યો છે ને હજી સુધી એક તત્ત્વચિંતક સફળ થયો નથી, તે પ્રશ્નનું સહજ નિરાકરણ મારાથી થઈ ગયું.

હાંદગી શેને માટે છે ? એ પ્રશ્નનો ખરેખર ઉત્તર હજી સુધી કોઈને જડ્યો નથી. મને ઉપર ઉતારેલો ફરો વાંચીને એક સુધન્ય ક્ષણે એ ઉત્તર બડી ગયો. આવા કૂટ પ્રશ્નનો મને ઉકેલ મળ્યો તે માટે નિમિત્તસ્થ બનેલા એ દીકાકાર ભાષ (અથવા બહેન)નો અહીં મારે આભાર માનવો પડે છે.

હાંદગી બગાડવાને માટે છે. શું બગાડવાનું છે એવો કુતર્ક કરવાનોજ નથી. જે જે સપાટામાં આવે તે તે સર્વ બગાડી નાખવા માટે પ્રયત્ન (કે ગમે તેણે) આપણને હાંદગી બક્ષી છે. દેનનાં પાટીઆં, પડી ગયેલા મકાનની બીંત, તથા ધરનાં ખુણાથી માંડી મહાપુરુષનાં જીવન સુધીની સર્વ વસ્તુઓને બગાડવાની છે.

જે આપણને હાંદગી બક્ષે છે તે જન્મથીજ આપણમાં આ બગાડવાની પ્રેરણા સુકી દે છે. આપણને ખબર હોય કે ન હોય પણ આપણે જન્મતાં વારને આપણું જીવનકાર્ય ચારની દષ્ટીએ છીએ; અને મૃત્યુ સુધી તથા

ત્યારપછી પણ અમુક કાલ પચીત બગાડવાનું કાર્ય ચાલુ રાખીએ છીએ.

નાનું બાલક રડીને પોતાની ને પોતાનાં માબાપની ઉંધ બગાડે છે; રમીને પોતાનું શરીર, ઘર, તથા અનેક પદાર્થો બગાડે છે, જરા મોટો થાય છે ત્યારે મોહદસમાર્થનાં બીજાં છોકરાંઓને બગાડે છે. માસ્તરની તંદુરસ્તીને શાળાની બીંત બગાડે છે. વધારે મોટો થતાં એનાં માબાપ એને પરણાવીને એવું તથા એનાં જીવનસાથીનું જીવન બગાડે છે, ને એ પોને પણ ધીરે ધીરે પ્રજ્વલિત બનાવી તેનું જીવન બગાડવાને કટિબદ્ધ થાય છે.

કોષક શરીર બગાડે છે; કોષક દ્રવ્ય બગાડે છે. કોષક પારકાં જીવન બગાડે છે; કોષક રસ્તાઓ બગાડે છે. તો કોષ બીંતો બગાડે છે, કોષ નામ બગાડે છે, તો કોષ માત્ર હુંધર્જન બગાડે છે; કોષ આપું રાજ બગાડે છે, તો કોષ માત્ર પોતાના પાડોશીનું જીવન બગાડીને સંતોષ માની લે છે. અને એમ આપણા સંપર્કમાં ચાલતી સર્વ વસ્તુઓ-આપણી ને પરાધ-બગાડતાં બગાડતાં આપણું જીવન પણ બગાડીને આપણે

પુરું કરી નાખીએ છીએ. આમ આપણે મધુ બગાડતાં જમીએ છીએ. અને પુણ્ય જમીએ છીએ: 'હુંગી શા મારે?' કાંઈના મન. માંથી જવાબ આવે છે: 'બગાડવા મારે!'. આપણે તે સાંભળતાં નથી અને ફરી પુણ્ય જમીએ છીએ: 'યજુ આ હુંગી શા મારે?' અને આપણું પ્રજ્વળાજ અવાજમાં ઉર્તરો પવન દબાઈ જાય છે.

વસ્તુસ્થિતિ આવી પોતાથી, હું દર મહીને 'અનુરાત'નાં પાંચ સાંત પાનાં બગાડું છું, તે યુક્તજ છે, વિશ્વનિવસને અનુકૂળ છે. 'અનુરાત'નાં પાનાં કરતાં વધારે સંગીન વસ્તુ (મારા શરીર-સીવાય) હું બગાડી શકતો નથી તેટલા ખાતર દીવગીર છું. યરંતુ મને દૈવ શ્રદ્ધા છે કે ભવિષ્યમાં હું આથી પણ વધારે બગાડવાને શક્તિમાન થઈશ અને મારા (રાં) દીકાકાર ભાંધ (અથવા બહેન) પણ 'મારી નોંધપોથી' વાંચી પોતાની આંખો બગાડવા ઉપરાંત વિશેષ ઉપયોગી વસ્તુઓ બગાડવા સમર્થ થશે એવી મને આશા છે.

ગુદશન લેખન

છાતી ઠાકીને ગરંદીથી.

(સરકારમાં રજીસ્ટર થયેલ નં. ૨૫૩)

એક આનાની સ્ટામ્પ ઉપર સહી નિકકે આહુકને રસીદ મળશે, ૩૨ ગોળાઓથી ગુણુ ન થાય તો રસીદ મોકલવાથી પૈસા પાછા કરશું.

પીસાળ, દરતને ચાકુ લાવી સ્વપ્ન અને પીસાળમાં જતી ધાતુને રોટ્ટા ધંદ કરે છે. કમ તાકાતની શિકાયતો જેવી કે હૃદયની ઘડક. આંખે અંધારા, શીરમાં ચકરી, હાંફ, સાંધાના દર્દો અને સુસ્તીને દુર કરી મગજને તાકાત આપે છે. તે ત્રિવાય ત્રાઓના પ્રદર, રૂગના રોગોને કાયદો કરે છે. રીશા ૧ નો ૩. ૧, ૩ ના ૩. ૨-૧૦-૦.

લખા હેડ બોડીસ: ગુદશન લેખન કું. કરાંચી.

બેનર:-મોનજી વિસરામની કું. લુમા મસજીદ, અંબા.

ધારાસભામાં બે દિવસ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬૮]

એક પથુ દિવસ તેઓ તેમાંથી ગેરહાજર ન રહેવાનો સંકલ્પ પાળતા હતા; આવા મહાન મીનીસ્ટર બોલવાને હિસા ચાલ અને દેખી દર્શિષિંદુ ગ્રીવાંય બીજી એ શું બોલે? પથુ 'એવથુ સાહેબ' બોલ્યા ત્યારેએ કેટલાક સભાસદોએ ગરબડ કરી અને દહેલવી મીયાંને એમની વહાંરે ધાવું પડ્યું.

રશીયુદ્ધીન આહમદ પછી બાલુભાઈ દેસાઈ હિસા થયા. આ બાલુભાઈ સ્વભાવે તીખા ને કડવા બોલા છે એમ લોકો માને છે પથુ એ સ્વરાજસ્ત છે. ધારાસભામાં બેસવા પુરતો સંદકારે કરી બાહી સંપૂર્ણ અસંદકાર કરવો એ એમની નીતિ છે. એ બોલવા હિસા અને 'ગાંધીજી બારડોલી ગયા' એરી ખખર બેલેરીમાં પાસે બેઠેલા પંડોશી તરફથી સાંભળી હું અને તો છાપુ મેગવવા નીચે જવા ઉડી.

લોખીમાં આ વખતે થોડાક સભ્યો ચહા-પીતા હતા; કેટલાક ફરતા હતા. સૌ મળે તે કહેવું કે હવે તો ફરાવતું ભાવિ foregone conclusion છે. કમીટી નીમાવાની ને સાવમન સંદકાર થઈ જવાનો. જે બોલે તે નોમું છે.

આ વખતે બીચારા લલા જેરામદાસ (જેરામદાસ દોલતરામ નહીં) પથુ દાદુભાઈના ભાઈ) ટેનીસ રમવા જવાનો વિચાર કરતા હોય તેમ લહેરે લહેરે ફરતા હતા. એમણે મને કેકથી 'ગાંધીજી બારડોલી ગયા'ની ખખરવાળું છાપુ મેગવવી આપ્યું ને પાછા ચાલી ગયા.

આ જેરામદાસ નડીઆદના જમીનદાર છે. અને રમતના ખાસ કરીને ટેનીસના-ખુબ શોખીન છે. દેખાવે અપહુડેટ, પથુ સ્વભાવે

ખુબ લલા-છે. જમીનદાર હોવાથી દરેક વખતે એમને પ્રજા પક્ષમાં રહેવું કહ્યું પડે છે પથુ અને ત્યારે એ પ્રજા પક્ષમાં પોતાનો મત નોંધાવે છે અને છેવટે કે ન અને તો તટસ્થ રહેવા પ્રયત્ન કરે છે.

આ વખતે ઓનરેબલ સર સુનીલાલ મહેતા ચિંતાગુરુ વદને પસાર થયા અને એક ટેબલ પર બેઠેલા કેટલાક મહારાષ્ટ્રીય સભા-સદોની બારડોલીની ભાજગડ વીસે ધ્યાન બેંચાલું.

રા. વલ્લભભાઈને ગુજરાત મેમ્બરો તરફથી રા. દાદુભાઈએ તે દિવસે તાર ક્યો હતો અને સર સુનીલાલ મહેતા બારડોલીની સામાધાની માટે ખુબ મહેનત લેતા હતા. એમની તે દિવસની ચિંતા ખુબજ સકારણ હતી. સર સુનીલાલ મહેતાની ઓળખાણ આ સ્થળે કરવી, બારડોલીની લડતમાં એમણે જે ભાગ ભજવ્યો છે તે જોતાં સકારણ છે. છતાં એમને ન ઓળખે એવા બહુ થોડા ગુજરાતીઓ હશે એ વાત પથુ હું જાણું છું. સૌને ખખર છે કે સર સુનીલાલ મહેતા હોદ્દા પર હોત નહીં તો ગુજરાત રેલ સંકટ વખતે કરોડ રૂપીઓ કદી ખમત નહીં. અને બારડોલી પ્રકરણમાંએ રા. દરિયાલ દેસાઈ-ભાઈ દેસાઈને માથે સમાધાનીનો તાજ પહેરાવવાને એમના મિત્રોએ ધણો યત્ન કર્યો અને પાછળથીએ સમાધાની એમ-લેજ કરી એમ જનસમાજને મનાવવાના પ્રયત્નો કરતાં ખોટા ઇતિહાસ રચવા માંડ્યો છતાંએ સમાધાનીનો યથ તો સર સુનીલાલ મહેતાનેજ ધટે છે. પથુ આ જમાનામાં જરૂરી પ્રચારકાય તેમને કરતાં આવડ્યું નહીં; અને પછી હોદ્દા ઉપરથી ઉતર્યા ત્યારે જમ એસ્કવીયને માટે એ પ્રધાનપદેથી ખસ્યો ત્યારે કાંઈક કહું હવું કે આવશે

મોટા માણસ ગયો પણ એક પીંછું પડે એટલે અવાજ પણ કોઈએ સાંભળ્યો નહીં. તેવું જ લગભગ બન્યું.

પણ તેમાં તેમનો બહુ વાંક નથી. મુંબાઈ સરકારના પ્રધાન મંડળમાં અંદર અંદરની અદેખાઈ એટલી છે અને તેમાંથી જે માણસ બીજાઓ કરતાં જરા ચંદતા પ્રકારનો લાગતો હોય તેને ઉતારી પાડવાના એટલા પ્રયત્નો થાય છે કે એમના સદયોગીનું સંબોધન વાપરીને કહું તો એ “ચુનીયા” ને માટે બહુ જ થોડો રતેલ તેઓ ફાજલ પાડી શકતા હોય તો તેમાં નવાઈ નહીં.

સર ચુની મહેતા પક્ષાર થયા અને કોઈ કે કહું “લાલજીભાઈ ગુલામહુસેનને ખબરે છે” એટલે હું ચઢા પીવાનો વિચાર માંડી વાળી તરતજ એમને સાંભળવા ઉપર ગઈ. લાલજીભાઈએ ગુલામહુસેનને ઠીક આપડી પણ હું જરા મોડી પડી એટલે મેં બહુ આપણું સાંભળ્યું નહીં.

૭

ચઢા પછી ઉઠ્યા “ભજ મીનીસ્ટરપંદ” નો માણુ જાપ જપનારા જાધવ મહારાજ. એકવાર તેઓ કેળવણી ખાતાના પ્રધાન હતા અને આજણુ અજાણણુ લોકડું ત્યાં તેમણે ખુબ ધુસાડ્યું હતું. એ હોદ્દેથી ઉતર્યા ત્યારથી એમને એ હોદ્દાનો મોદ હજી ઉતર્યો નથી અને બીજાડી દુધનો વાડકો તકાસી રહે તેમ એ પણ એ પદને માટે એક ધ્યાન લગાવી બેઠેલા છે અને હરિલાલભાઈ ખસે કે તરત તેને ઝડપી લેવાની એમની તૈયારી છે. એમને આ વખતે એમના કરતાં

મોલવી રશીયુદ્દીન સરકારને પસંદ પડ્યા તેથી ઘણું ખોટું લાગેલું છે. પણ આ વખત રીસ દેખાડવાનો નથી એમ એ સીરી રીતે સમજે છે અને વળી કાએલીશન નેશનાલીસ્ટ પાર્ટીએ જે મીનીસ્ટરોને ધમપી આપી તેમાંથી કોઈક તો જશેજ એવી એમને આશા છે એટલે સાધ્મન તરફથી એમણે પણ મત નોંધાવ્યો.

આ વખતની સેશન્સમાં બીજી એક વાત પણ એમને માટે જાણવા જેવી છે. જે કે આ વાતને એને સંબંધ નથી છતાં અને તે એકે આઓનો વારસાનો હક્ક છીનવી લેવાનું બીજા આ સાહેબેજ મુક્યું હતું અને સ્ત્રીઓને માટે ‘અક્ષલ વગરની’ દોરવાઈ જાય તેવી તથા બીજાં વિશેષણો તેમણે વાપર્યાં હતાં; તે બધાં તો મને યાદ નથી પણ આઓએ એમનાથી ભવિષ્યમાં જરૂર ચેતતા રહેવા જેવું તો ખરું. આખી સ્ત્રીજાતિ તરફ જે આણે અભિપ્રાય ધરાવતો હોય તેની તરફથી સ્ત્રીઓ પ્રગતિની બીજી આશા તો શું રાખી શકે! સદ્ભાગ્યે આ બીજા સો મેમ્બરોને એવું હાસ્યાર્પદ લાગ્યું કે કોઈએ એમને ટેકા આપ્યો નહીં અને પરિણામે એમને તે બેચેની લેવું પડ્યું.

રા. જાધવ પછી એલીસન, એન્ડરસન, ‘Natural leader’ સરદાર મનમુદાર વત્સેર તથા બીજા કોઈ અજાણણો બેઠ્યા. હવે તો ખુબ કંટાળો આવતો હતો. પણ હવે ધંટ વાગ્યો અને વોટીંગ શરૂ થયું.

મતો ગણાતાં.....વિરુદ્ધ.....મતે કમીટી નીમવાનો ઠરાવ પાસ થઈ ગયો.

નાલિની

[અમુસધાન ૫૪ : ૧૩૦ થી]

સર્વ જાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને ધર્મ જે સ્નેહ રાણીઓમાં ઉત્તમ, તારે મારે જે કેં થઈ શકે તે ઓછું છે—અધુરું છે. તું ગઈ-હા, તું ગઈ; તારા પતિને સારે તારો પ્રાણ અર્પીતું આવી ગઈ. ન તેનો પિતા, ન તેની માતા, ન કોઈ તેનાં સંગમાં વા સંબંધીઓ, તારા સમુદ્ધરી શક્યાં. કુલ-દીપિકા, તારાવડે તો કેટકેટલાંય કુળોના ઉદ્ધાર થઈ ગયાં! સૌંદર્યને તે ન ગમ્યું, યુવાને તે ન લેખી, રાજવૈભવને તે તુરંજ લેખ્યો, અને એક—બસ એકજ પ્રિયતમની પ્રીતિ ને લક્ષિજ આગળ કરી તેની ખાતર તેની પરમ પ્રીતિ ખાતર, યુવનનાં મહા-શાન તું દષ્ટ રહી! ખરે, તારા જેવી સુકુમાર, તારાં સમો સ્નેહાળ ને લક્ષિમતિ પત્ની મનેએ મળી રહો! લવની આ લાવટમાં તારા સરીખડી એક સુમધુર સાથી દુર્લભ છે—અપ્રાપ્ય છે. બાકી મારું તો સારુંએ જવંન તેની સંગે ધન્ય બની રહે, અનન્ય કદયાણુને પામી રહે.

પ્રતાપ: ઓ લોકગણો, કદયાણુ નગરીના ઓ નિવસનારાઓ! કહો, નરેશ અત્યારે તેને ધામ મળી શકશે?

લોકગણ: હા, તે મહેલમાંજ છે, પ્રતાપ ચન્દ્ર, પણ તમે અત્યારે અહીં ક્યાંથી?

પ્રતાપ: અમારા રાજેન્દ્રના એક કાર્યને મારે હું અહીં આવ્યો છું.

લોકગણ: શું એ કાર્ય છે, કહેશો?

પ્રતાપ: તેને મારે જે સ્વેત અશ્વોની જોડી ફેરવના પ્રદેશોમાંથી લઈ આવવા હું નીકળ્યો છું.

લોકગણ: બહુ દૂર છે તે? અને નમે સાવ તે પ્રદેશ થકી અણુઅણુ છો?

પ્રતાપ: હા. કદીએ મેં તે મુલકમાં પગ નથી મુકેલ.

લોકગણ: પણ ત્યારે તો તમારે એ અશ્વોની ખાતર કુધ્ધ કરવું પડશે, નહીં?

પ્રતાપ: હારતો, અને છતાંએ હું એ કાર્યની નાન પાડી શકશે.

લોકગણ: ત્યારે તો કાં તો તમે હથુશો વા હથુશો.

પ્રતાપ: તેમાં શું? આ કેં પહેલી-વારતું મારું એવું કર્તવ્ય નથી કે મને તેનો ડર હોય.

લોકગણ: અને તમે જીત્યા તો શો લાભ મળશે, કહેશો?

પ્રતાપ: લાભ? બસ એ અશ્વોનોજ, જેની હું અમારા રાજેન્દ્રને ભેટ કરીશ.

લોકગણ: અને છતાંએ કાર્ય ધારો છો તેટલું સરલ તો નથીજ.

પ્રતાપ: ના, ના, સાવ સરલ છે. મને લગારે તેનો ડર નથી. હું જીતીશ—પછી ભલે સામે નિરંગળ સેના હોય.

લોકગણ: જુઓ, આ તમે જાણો છો તે નરેશ જાતેજ મહેલમાંથી બહાર નીકરે છે. [નરેશ આવે છે.

નરેશ: જય! જય! ઓ દેવોના દાવાદ. જય! જય!

પ્રતાપ: જય! જય! ઓ કદયાણુના નૃપતિ-જય! જય!

નરેશ: (સ્વગત), જય ને આનંદના રણકાર તો મારા આધમ્યા હવાં! (પ્રગટ) પધારો, પધારો, પ્રતાપચન્દ્ર, બહુ વર્ગે મળ્યા.

પ્રતાપ: પણ આ શું? શોકનાં વસ્ત્રો શાં આ તમારે સારેએ અંગ?

નરેશ: એ તો આજ મારે એક જણને ભૂગિચયન દેવાનું છે મારે.

પ્રતાપ: માનું છું કે સૌ બાળકોને તે કશી ઇન્દ નથી થઈને?

નરેશઃ ઇશ્વરનાં દીધાં બાળકો તો મઝામાં છે...

પ્રતાપઃ ત્યારે જ્યમલજને તો કે' નથી થયું'ને? અલખત, તે હવાં પાકું પાન થયું' ગણી શકાય.

નરેશઃ ના, ના. તે હેવાત છે. સાથે માતૃશ્રી પણ....

પ્રતાપઃ ત્યારે હું' નથી માનતો કે વહાલી તમારી પ્રેમલ પત્ની નલિનીને કે' થયું' હોય.

નરેશઃ તેને વીશે હું' તમને કોક ખેવડી વાત જણાવી શકું.

પ્રતાપઃ શું? શું? તમે એમ કહેવા માગો છો કે તે જીવે છે ને મરી પણ પથુ ગએલ છે?

નરેશઃ હા, તે જીવે છે, ને જતાંએ નથી જીવતી. અને તેજ મારાં ઉંડરા શોકનું કારણ છે.

પ્રતાપઃ મને કશુંએ તમારાં આવાં ગર્ભિત વચ્ચનોમાંથી નથી સમજાતું.

નરેશઃ ખબર નથી તમને કે તેને શિરે ઢાળ લખી રહ્યો છે?

પ્રતાપઃ હું' જાણું છું' કે તેણે તમારે બદલે પ્રાણપાંથુ કરવા તત્પરતા દાખવી છે.

નરેશઃ તો પછી એ કેવી રીતે જીવતી અઘાપિ હોઈ શકે? (રડે છે.)

પ્રતાપઃ અરે, અરે, મા રો, મા રો. તે પલ આવતાં સુધી મારો.

નરેશઃ હાયા! ગયું' તે ગયું'જ. ગત એટલેજ અસત.

પ્રતાપઃ માનવીઓજ સત ને અસત એજ ભેદ ગણી રહે છે.

નરેશઃ ભલે તમે તેમ લેજો. મારી ગણના સાવ જુદી છે.

પ્રતાપઃ તો રડો છો કાં આવડું' હોવાકાર? કહો કાણુ તમારું' પોતીકું' વહાલામાં વહાલું' ગુજરી ગયું' છે?

નરેશઃ કેમ મેં' ના કહ્યું'? હમણાંજ ના કહ્યું' તમને કે તે એક સ્ત્રી છે'?

પ્રતાપઃ સગી કે અણુનણી?

નરેશઃ અણુનણી ને સગી બ'તેએ.

પ્રતાપઃ તો તે તમારા મહેલમાં ક્યાંથી હોઈ શકે?

નરેશઃ માતાપિતા વીહોણી તે નાનપણથીજ અહીં ઉછરેલ મારે.

પ્રતાપઃ હાય, કેવી રીતે તમને શોક મુક્ત દેખી શક્યો હોત!

નરેશઃ એટલે?

પ્રતાપઃ કોક ખીજ મિત્રને ત્યાં હું' વાસો કરીશ.

નરેશઃ ના, કદી તેમ નહીં થઈ શકે. પ્રતાપચન્દ્ર, તમે મારા રાજઅતિથિ છો, ને તમારે અહીં રહેવુંજ પડશે.

પ્રતાપઃ પણ શોકનિમિત્ત મિત્રને ત્યાં અતિથિ કેવળ ભારરુપજ ગણાઈ રહે.

નરેશઃ ગયું' તે ન ગયું' નથી થનાર. મારે ચાલો અંદર.

પ્રતાપઃ શોકનિમિત્ત મિત્રના ઘરમાં આનંદ-પૂર્વક જમવું' એ સાવ લજ્જાસ્પદ છે.

નરેશઃ પણ અતિથિગૃહ અલગ છે, ત્યાં તમારો નિવાસ થશે.

પ્રતાપઃ મને જવા દો. આગ્રહ ના કરો. લાખવાર હાય જોડી તમને હું' વીનવું' છું'.

નરેશઃ ના, તેમ ન બને. તમારાથી અન્ય મિત્રને ત્યાં ન જવાય. (સેવકને) જા, અતિથિ-ગૃહ ઉઘાડ અને ખાવા પીવાની સર્વ પ્રકારની તેઆરી કરવા કારભારીને ખબરે કર. આપણા મહેલ સામે પડતી તેની બારીઓ બંધ રાખજે, જેથી શોકની હાયા માત્ર ત્યાં કમ્પીટીંગ રહે, ને અતિથિ આનંદપુરઃસર રહી શકે.

[પ્રતાપ મહેલમાં અવેશે છે.
લોકગણુઃ ઓ નરેશ—નરેશઃ આ તમે શોકમાંએ મિત્રને નિમંત્રણ છો! આ ને ઘડાપથુ કે મુખાઈ?

નરેશ : વારું, પણ મેં કદાચ આવેલ અતિથિને આંગણેથી હાંકી કાઢ્યો હોત તો તમે મને નિંદત કે સ્તવત? હું જાણું છું કે એના આગ્રાથી મારાં હુઝારીએ ઓઝાં તેમ વત્તાં નથી થનાર; અને તેને અહીંથી ખીજને ત્યાં જવા દીધાથી ઉલટું વંધારે શોકું કારણ મને મળી રહેત-એજ કે મારું ગૃહ આજથી અતિથિઓને સત્કારનું અટકી પડ્યું. ના, ના, તેમ નજ થઇ શકે. મને ક્યાં માણમ નથી જે જ્યારે જ્યારે હું તેની ભૂમિમાં ગએલ છું ત્યારે ત્યારે પ્રતાપનાં દ્વાર સદૈવ મારે માટે ઉઘાડી રહેલ છે.

લોકગણ : ત્યારે તેના આગળ દીલના દર્દને શું કામ છુપાવ્યું?

નરેશ : ખરું કહ્યું હોત તો તે મારા ઘરમાં પ્રવેશીજ ન શક્યો હોત, તે કાં જુલી જાયો છો? ભલે જગત મને મૂર્ખ વા ઉન્મત ગણી રહો, પરંતુ અત્યાર સુધી મારે આંગણેથી કોઇજ અતિથિ ગમે તે કારણે પણ પાછો નથી વાળી શકાયો ને નહીંજ વાળી શકાય.

લોકગણ : ઓ પરમ આતિથેયનું ધામ ! પુરાણ કાળથી તારી પરાણાગત સુપ્રસિદ્ધ

છે. કોઇજ તારે આંગણેથી પાછું નથી ફરેલ. આમંત્રિત વા આગમુક સર્વ અતિથિઓના સત્કાર અહીં થએલ છે. અને એજ રીતે આજ હુયામાં પ્રચંડ જવાલાઓ સળગી રહી છે. છતાંએ નરેશ તેજ પ્રાચીન સમ્યતા અનુસરી, અને અવિચળી આ ધામની આતિથ્યની સાક્ષી બણી આવેલ અતિથિને સ્વાગત દીધાં. ખરેખર, મનસા વાચા ને કમણા સજ્જન સદા સજ્જનજ છે, અને મને લાગે છે કે આ તેનું કાર્ય જરૂર, કોક ઉંડરુને ઉત્તમ ફળ દીધા વિના નહીં રહે.

નરેશ : કદયાણુ નગરીનાઓ મારા માયાણુ મિત્રગણો ! જુઓ, હવાં એ જામ છે-શખ-વાહિની પર સુતેલ તે જગતનાં વન વટાપી દૂરને કોક પ્રદેશ સીધાવે છે; તો સન્માનો તેને, તેના પ્રયાણુ કર્યાનાં યોગક્ષેમ શિષ્ટાચારને અનુસરી ભાર્યા રહો તમો.

લોકગણ : પણ જુઓ, જુઓ, ઓ નૃપતિ ! આ આવે તમારા પિતાજી ! સાથે સેવકોના હાથમાં શખને શણગારવાનાં વસ્ત્રામૂષણો છે.

[આ રસિક નાટકનો વિશેષ ભાગ આવતા અંક]

પાતળી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૦ થી]

આવી છે તો એ તકનો લાભ લઇને એને મુકવાને બદલેને જમાવા જવાશે એ વિચારે આખી રાત્રિનો યાક ઉતરી ગયો.

શુરજ મહારાજ એનું નીચત કામ કરવા માટે નીચત વખતે દાજર યજ્ઞ ગયા. પખી-ઓનો કલ્લોલ જાગ્યો. અને દુકાળ વર્ષને લીધે પાંદડાં વગરનાં ઉજાડ લાગતાં જોયો ઉપર આછી આછી કુદરત દેખાઇ.

“બહેન જો યુગ્મ તે યુગ્મ. પ્રભુનો પાડ માનો કે તમે બચી ગયાં. નહીં તો એ ચાર પશુઓ તમારો ભોગ લેત-હવે એમ કરો કે જે દિવસ અહીં શાંતિથી રહે અને પછી હું બાપુની રજા લઇને તમારી સાથે જમાવે તમને મુકવા આવીશ.” જમાવા જવાની હેશમાંને હેશમાં પાતળાઆઈએ વધુ માગી મદદ આપવા માટે પોતાની તેઓરી બતાવી.

દેવશુરની બહેન જે દિવસ ત્યાં રહી સકી નહીં. એનો જીવ કપાળે ચઢી ગયો હતો. દુકાળ વર્ષમાં ધર છોડી ગિરમાં આવ્યાં ને ત્યાં દોર તથા પતિને મુકીને પાછું જવું એને બહુ વસમું લાગ્યું.

પાતળીએ પોતાના બાપને સમજાવ્યો કે જો પોતે આની સાથે નહીં જાય તો આ બાપને એટલો બધો આઘાત થયો છે કે રસ્તામાં એ આપઘાત કરી ખેસશે.

આખરે પિતાની રજા લઇને પાતળીએ એ બાપ સાથે જમાવાનો માર્ગ લીધો.

દિશાઓમાં હુવરસની હતી. વૈશાખી તડકા જાગ્યા હતા. એમાં દેવશુરની આ બહેન અને પાતળી લાંબે પદે મુસાફરીએ પડ્યાં. એકને દુઃખમાં તાપતડો જણાતો નહોતો, બીજને દેવશુરના મુખદર્શનના અભિલાષના મુખમાં તાપ તડકાનો વિચાર નહોતો. દુકાળને લીધે ગામનાં ગામ એ બંનેને ઉજાડ દેખાયાં.

અખોદર અને બાલાગામ વટાવી કીકર ઉડતી ઓઝતમાં યજ્ઞ આ બંને આંબલીયાને પાદર આવી પહોંચ્યાં. ધંસારીનો એક વલિકની જાંઘ કમલકે જતી હતી. જન આંબલીઆને પાદરે વાવ પાસે લાવું કરવા બેઠી. જનડીઓ ગીતો ગાતી હતી. જનૈયાઓ ભાતાની પેટીમાંથી છુંદીના લાકડા કાઢી ગાડાઓને આપતા હતા. પાતળી અને દેવશુરની બહેન પણ વિશ્રાંતી લેવા વાવ પાસેના અવેશ આગળ બેઠાં. જનડીઓએ ગીત લલકાર્યું:

હું તો ખાંડી ખાંડીને કંકુ નીપજે,
લીલડાં કરશે મારો શામળાયો ભગવાન.

વધાવો મારે આવીયો.

લાડડી કીયાં કીયાં તપ તે તો આદર્યાં,
તારો સાહેબો છે દલ્લીનો દીવાન રે,
વધાવો મારે આવીયો.

ગીતના ધ્વનિ સાંભળી પાતળીને દેવશુરનું મુખકું યાદ આવ્યું. અને દેવશુરની બહેનને એનો ધણી યાદ આવ્યો. એક ગીતના તાનમાં તદલીન બની, બીજી ગીતના શબ્દે શબ્દે રડવા માંડી. એને રડતી સંભળી જનૈયાઓ ત્યાં દોડી આવ્યા અને ધમકાવીને ત્યાંથી ઉઠી જવા કહ્યું.

“સમજતી નથી. અહીં ભગનની જન હુડી છે. એમાં તારા બાપની પોક મુકવા ક્યાં બેઠી!”

આ શબ્દો પાતળીઆને ખુબ ખુન્ન્યા. એ ઉભી થઈ ગઈ. અને ખોલનારને એ તમાચા ચોટી કાઢવાનું એને મન થયું. પણ દેવશુરની બહેન એને અટકાવી. પાતળી આઈની વીરતા વીશે દેવશુરની બહેનને પુરે પુરી ખાતરી થઈ હતી એટલે આ જનના કામમાં ટેંક વિપરીત ન થઈ જાય એટલા ખાતર. એણે એને વારી. જનનાં માંડાં હને કવલકાના રસ્તે ગાડ્યાં. એટલા સુધી બંનેને રસ્તો એક હોવાથી પાતળીઆ પશુ દેવશુરની બહેન સાથે જનની પાછળ પાછળ આવી.

• આંખલીઆ છોડી ગાડાં આગળ વધ્યાં. ટપોડી દ્વાવ થોડે છેટે રહી કે ગાડા ખેડુએ ગાડાં એમીંતાં ઉભા રાખ્યાં. ગાડાં ઉભા રહેતાં જનૈયાઓ નીચે ઉતર્યા અને પહેલા ગાડાના હાંકનારને ઉભા રાખવાનું કારણ પુછ્યું. ગાડાખેડુએ પુછનારની સાથે નાક-પર આંગળી ધરી.

• “બહુ મોટીરો કરો માં સામે ટપોડી વાવ તરફ તો જુઓ. સીંધીઓની બંદુકની નળીઓ દેખાય છે જોઈ?” ખાડાખેડુએ એવું ધ્યાન ટપોડી વાવ તરફ બેંચું.”

ખાંટવા અને ખાંખલીઆ વચ્ચેનો ટપોડી વાવવાળો આ ભાગ જોખમી ગણાતો. વડાળા સીંધીઓ અસુરસવારે આ વાવ આગળ લલલલાને લુંટી લેતા. ગાડાખેડુઓ જનનું હવે શું થશે એ વિચારે ગભરાયા. એટલામાં તો પેલા સીંધીઓ વાવ તરફથી ગાડાવટને ચીલે ચીલે જન તરફ આવતા દેખાયા. જનૈયાઓ જુવાન હોવા છતાં સીંધીનું નામ સંભળતાં એમની જુવાની ઉડી ગઈ અને ગાડામાં ભરાઈ પેડા. જનને વળાવીઓ બંદુક લઈ ઉભો થયો પણ સામે સીંધીઓની સંખ્યા મોટી જોઈ એનાં જાત્રો ગળી ગયાં. એક જનૈયાએ સીંધીઓ આવી પહોંચે એ પહેલાં ટકાર કરી કે આજે આ બે બાઈઓએ આંખલીઆને પાદર અપશુકન કર્યા એવું આ પરિણામ છે. બધાએ એ બંને બાઈઓ તરફ તિરસ્કારભરી દષ્ટિએ જોયું. એટલામાં તો સીંધીઓએ ગાડા આગળ આવી દાગીના ને રોકક ઉતારી, આપવા પડકારો કર્યા. આવા પ્રસંગે સ્ત્રી શૂરવીરતા સંતાઈ ચકતી નથી. જનને આમ લુંટાતી. જોઈ પાતળીનું લોહી ઉકળી આવ્યું. એણે ફરજની આડા સંતાઈ ગએલા વળાવીઆની કમરેથી આંખના ચલકારમાં તલવાર ઝુંટવી લેઈ લીધી અને

જન ઉપર હાથમાં નાખનાર સીંધીઓને પડકારો કર્યો. “તમે આ જનને લુંટી શકો એમ નથી. માટે જ્યાંથી આવ્યા ત્યાં ચાલી જાઓ તો ઠીક છે.”

એકાએક આ બાઈને તલવાર સહિત આવેલી જોઈને સીંધીઓ ચીંક્યા અને એના તરફ બંદુકો તાડી પણ એટલામાં તો તાકનારનો હાથ શરીરથી જુદો પડી ગયો. પાતળીની તલવાર ટંક અજબ કામ કરી રહી હતી. એણે વાત વાતમાં ત્રણ સીંધીને, ધુળભેગા કરી દીધા. પણ એથી ત્યાંથી ભાગ્યે અને ભાગતાં ભાગતાં એક અટકા પાતળી પર કરતો ગયો. આ ધાએ એવું કામ કર્યું અને પાતળી ધાયલ ચઢને પડી. પેલો સીંધી ત્યાંથી ભાગી ગયો.

(૪)

પોતે જેને આંખલીઆના પાદરે ધુતકારી કાઢી હતી એ બાઈનું પરાક્રમ જોઈને જનૈયાઓ દંગ થઈ ગયા. અને જ્યારે એ લોકોએ જોયું કે બચતું વાદળ માયા ઉપરથી પસાર થઈ ગયું છે ત્યારે બધા જનૈયા એની વીરતાનાં વખાણ કરતા એની આસપાસ ફરી વળ્યા.

પાતળીઆઈનો ધા બહુજ સખત હતો; છતાં એ શુદ્ધીમાં હતી. એણે દેવશુરની બહેન સામે પડ્યાં પડ્યાં જોયું.

“દેવશુરને કહેજો કે પાતળી તારું નામ અખતી ટપોડી વાવ આગળ પડી છે.”

“દેવશુરને! દેવશુરને તું ક્યાંથી જોળખે?” દેવશુરની બહેને પાતળીઆઈના અખમ પર હાથ ફેરવીને પોતાની ચુંદડી વતી પાટો બાંધતાં બાંધતાં પાતળી સાચું જોયું.

“દેવશુર તો હોવાનો હાર. એની જોડું થઈ પોતે સ્વર્ગ જત. બહેન કહેજો કે તારું નામ લવતી લવતી પાતળી પરલોકમાં ગઈ છે.”

“દેવશુર તને ચઢાતો હતો?” દેવશુરની બહેને સીધા પ્રશ્ન પુછ્યો.

“મને ચઢાતો હતો. પણ જે રીતે હું એને ચઢાંતો હતી એ રીતે એણે ચઢાવાની ના પાડી હતી. છતાંએ હું એને મળી હોત તો જરૂર એ મારો થાત.”

“પણ પાતળી એ તો પરણેલો છે. એને મેર તો ભગવાને ઘોડીઉં પણ બંધાવ્યું છે.”

પરણ્યો છે એ સજ્જો સાંભળતાં પાંતળી આંધને દેવશુરની આનાકાનીનું રહસ્ય સમજાવ્યું. અને પોતે જમાવે ગઈ હોત તો પણ પરિણામ કે આગત નહીં એ વિચારે અહીં તરવારથી મરવામાં એણે પોતાનું સદ્ભાગ્ય માન્યું.

જનન્યાઓએ એના ધાગાંથી વહેતું લોહી અટકાવવા પ્રયત્નો ઘણા કર્યા પણ ફેલેલ.

પાતળીની આંખ દબે ફરી, જનન્યાઓએ એની સામા હાથ જોડ્યા અને આંખલીઆમાં અપમાન કર્યા છતાં અવશ્ય ઉપર યુધ્ધ કરનારી આ ચારણ કુમારિકા તરફ મારી મારતા હોય એવી રીતે ચાલના કરતા ઉભા.

દેવશુરની બહેને પાતળી આંધને હાથ પોતાના હાથમાં લીધા અને એની આંખમાંથી ટપકેલાં આંસુ પાતળીના ગાલપર પડ્યાં.

“ઉનાં ઉનાં આંસુ પાડતાં પાતળીએ ફરી આંખ ઉઘાડી. અને બોલી બહેન દેવશુરને કહેજો કે હવે હોલી રામ રામી છે. રવગને ઘાટ જરૂર મળે એમ ભલામણ કરજો.”

ફરી એણે આંખ મીંચી અને ઘોડીવાર પછી પાછી ઉઘાડી.

“દેવશુર, દે...વ...શુ...ર” હેઠલા સજ્જો બોલતી પાતળીઆંધને આત્મા દેહનું પાંજરું છોડી ઉઠી ગયો.

જનન્યાઓએ પાતળીના શરીરને ટપોડીવાવ આગળ અગ્નિદાઢ દીધા અને દેવશુરની

બહેનની સાથે એક માણસ મોઢી એને જમાવે પહોંચાડી દીધી.

જમાવે આવતાં બહેન પોતાના ધણીના દુઃખમીં માથું કુટવા માંડી. અને દેવશુર આગળ બધી વાત કરતાં કરતાં પાતળી આંધએ એને કેમ બચાવી ત્યાંથી માંડીને ટપોડીવાવ આગળ પાતળી આંધની ખાંભી એદાઈ ત્યાં મુધીની ઢકીકત વીગત વાર ફરી સંભળાવી.

“પાતળીઆંધ મરી ગઈ” આટલા સજ્જો બોલતાં દેવશુર ગાંઠો યથ ગયો. બરા દિવસો મુધી એને ખાવાનું જાત નહીં, પીવાનું જાત નહીં અને હીવાનાની માફક ‘પાતળી-પાતળી’ ફરી એ રડવાજ કરે.

X X X X

ટપોડીવાવ આગળ આજે દેવશુર ગાંઠ માણસની માફક ધુમરકે ખાતો હતો. આ જન્મમાં પોતાને ચાંદનારને નિતીધર્મના સિદ્ધાંતો સાચવવાની ખાતર જેણે બહેન તરીકે ગણી અને પ્રિયતમા તરીકે સ્વીકારવા ના પાડી એને માટે પ્રાયશ્ચિત કરતો હોય એ રીતે એણે પાતળીઆંધની ખાંભી ઉપર માથું પછાડ્યું.

માયામાંથી ધક ધક ધક લોહીની ધારા છુટી. એ લોહીવડે એણે એ ખાંભીને રંજી અને પછી એ ખાંભીની સાથે બધા ભરી એ મુતો, તે સદાએનો મુતો.

X X X X

આજે ટપોડી વાવ આગળ બે ખાંભીઓ ઉભી છે. લોકવાયકા એવી છે કે પાતળી અને દેવશુર દોઈ દોઈ ચાંદની રાતે સાથે બેઠાં બેઠાં ગીત ગાતાં ધણીએવાર સંભળાય છે. એ ચારણી વીરાંગનાના વીર પ્રસંગો ટપોડી વાવ આગળ આજે પણ તાજાં ચાલે છે.

ભુજ નિરીક્ષણ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ: ૧૩૪]

બંદુકોની ગોળાઓથી અને કીદલાનજ રતૂષો પર ગોઠવેલી વિશાલ, દીર્ઘકાય તોપોમાંથી ગોળાઓના વર્ષાદ વર્ષાવતા હશે ત્યારે હીંદ માતા પોતાના લઘાયક, રણશુરા સુપુત્રો પર વારી વારી જઈ દયાશ્રુઓ સારતી હશે અને રણગણમાં આર્ષ વીરાંગનાઓતું યુદ્ધ કૌશલ્ય નીહાળી આનંદથી આશીર્વાદોના વર્ષાદ વર્ષાવતી હશે. હાય ! તે સર્વ આજે સ્વપ્નવત યથ ગયું છે, અર્વાચીન કાળમાં અનાથિની ગિરાધાર, કંગાળ, નિજ પુત્રપુત્રી દુઃખકાંતરો ભારત માતા પોતાના કાયર, શુભ્રામ, નિસ્તેજ એવં નિર્બીય સુપુત્રો (?) તે જોઈ મોઢાર અશ્રુઓ વર્ષાવી છાતીફાટ કરુણ રુદન કરી રહી છે. હાય ભારત ! હાય ભારત માતા ! બલિષ્ઠમાં તારું શું થશે તે કાણુ કહી શકે !

તે કીદલાની ચઢવાની શરૂઆત ટાઢા પહોરે કરવામાં ઝોર આનંદ આવે છે. પગથીઆ ઝડપથી ચઢતાં હૃદય આનંદથી નાચવા લાગી જાય છે. તેની અંતિમ ટોચે એટલી બધી ઝડપ લાગે છે કે કાંઈક તે રથને જરા ગફલતમાં રહે તો તે ગિરીશૃંગ ઉપરથી પતન અનિવાર્ય થઈ પડે છે. ત્યાં એક ભુજંગરાજનું દહેરું છે. તેની અંદર એક વર્તુલાકારનો મોટો ખોડો છે. કહે છે કે આ ખાંડામાં નાગપંચમીને દિવસ ખુદ ના. મહારાવશ્રી મોટી સ્વારીથી નીકળી પોતાના કર કમળે દૂધની કાવડો કધે છે અને તેમના પછી ગ્રામીણોપણ પોતાની શક્તિ મુજબ દુધ તેમાં પર્ષદાવે છે. માત્ર નાગપંચમીને દિવસેજ તે ઉપર ચઢવાની સર્વ ગ્રજને છુટ હોય છે. અન્યથા રાજ્યની ઝીઠી લેવી પડે છે.

તે પર્વતના શૃંગ પરની ભુજંગરાજની દહેરી પરના પાછલા ભાગમાં પાણીનાં મોટાં

મોટાં ટાંકાઓ ખાસ જોવા લાયક છે. એટલું તો ખરું જ કે ત્યાં આગળ જવાનો રસ્તો ધણો વિચિત્ર છે. તે ટાંકાઓની સન્મુખ એક મૂઢા છે: તેના પ્રવેશદ્વાર આગળ કાંઠાવંજી નાખી હાલમાં રસ્તો બંધ કરી દીધો છે. એ સંબંધમાં લોકવાયકા છે કે ભયારે ભારત ક્ષાયથી ઝુઝી રહ્યું હતું અને ભારત વર્ષના ભઝવીરોની વીર હાકથી અન્ય રાજ્યસ્થાનો ભયથી કાંપી રહ્યાં હતાં ત્યારે સકસા રાજ્ય-કુટુંબ પર આક્રમણ વાઢળાં ફરી વળે તે વખતે તેમનાં સંરક્ષણ માટે રાજ્ય મહારાજ-માંથી અઘાપિ પર્ષત શુભદાર છે; તેમાંથી એક મૂઢા શરૂ થાય છે તે છેક ભુજંગદેવ સુધી છે. અત એવ તે શુભ રસ્તાથી કીદલામાં આવી રાજ્યકુટુંબ પોતાનું રક્ષણ કરી શકે એ માટેજ પૂર્વે એ શુભ રસ્તો બનાવવામાં આવ્યો છે. વર્ષમાન સમયમાં તો સર્વત્ર ભારતમાં બીટીશ સલ્તનત નજરે પડે છે અને તેજ સલ્તનતનો આશ્રય ભારતના પ્રાય: પ્રત્યેક દેશી રજવાડાઓએ સ્વીકારેલો હોવાથી તેઓને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નથી રહ્યો. સુખેથી આનંદમાં દિવસો પસાર કરી રહ્યા છે. અત એવ રાજ્યકુટુંબ બીટીશ સલ્તનતમાં નિર્ભય હોવાથી આજકાલ તે શુભદાર બંધ કરી દીધું છે.

તે કીદલાની ચારે બાજુ લગભગ ૧૪ માઈલના ઘેરવામાં કાચી પણ સુંદર મોટર સડક બાંધેલી છે. તે સડક ખાનગી કહેવાય છે. તે સડક ઉપર ખાસ ના. મહારાવશ્રીની અનુચા સીવાય કોઈ જઈ શકેલું નથી. કારણ અજ્ઞાત છે.

તે કીદલાને ફરતી દિવાલો આવેલી છે. તે દિવાલોમાં એક એક વેંતના લંબછેદ કરેલા છે. તેમાંથી સુદ સમયે સૈનિકા અને સૈનિકાઓ પોતાની બંદુકોથી અને તીરકામઝીઓથી શત્રુઓનાં વક્ષઃયોગે વીંધતાં હતાં. કીદલાની

પુછડીએ એક ગાળ પથ્થરનો ખુદલો વિશાલ
ઝોરડો આવેલો છે. તેનો ઉપરનો ભાગ તફન
ઉન્મુક્ત છે. કહે છે કે યુદ્ધ સમયે મદારાજ
આ ઝોરડામાં કચેરી કરતા હતા.

ખરેખર! સુવર્ણભદ્રને બુજમાં ફરવાનું
ચોથી સુંદર મથક કહીશું તો અસ્થાને નહીંજ
ગણાય. સમુદ્રથી તે બસો શીટ ઉંચી છે.
તેની ટોચે એક નાનું ને રમ્ય શિવાલય
બાંધેલું છે. સમુદ્રની સપાટીથી તે ટોચસુધી
પથ્થરનાં ગળથુત ક્રમશઃ પગથીયાં બાંધેલાં છે.
મોતવભતિ તે પર સહેલાઇથી ચઢી શકે એવી
સગવડતા કરવામાં આવી છે. એક કહેઝનીજ
ત્યાં ખામી ગણાય અને કહેડો હોય તો એક
પ્રચામ્યુ પથુ શિવાલય સુધી પહોંચી શકે
તેમાં સંદેહ નહીં. ઉપર શિવાલયની ચારે
બાજુ વીસ વીસ કુટની ખુદલી અગાશી છે.
તે અગાશી ઉપર ઉભા ઉભા સૃષ્ટિસૌંદર્યનું
નિરીક્ષણ સુચારુતાથી કરી શકાયઃ પૂર્વ,
પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ચારે દિશાઓ તફન
ખુદલી, ચાર ચાર માઇલ સુધી નિખિડ ઘેર
જંગલ, હવાનું તો ત્યાં પુછવુંજ શું? ખુબ
હૃદયને પ્રકુલિત કરનાર સુગંધિત વાયુની તો
લીલા લહેર. આ ટેકરી પરના શિવાલયનાં
દર્શન કરવા કચ્છના પાટવી કુમાર શ્રીમાન
શ્રી વિજયરાજજી પ્રતિ સોમવારે પધારે છે.

ખીજ ટેકરી ટપકેશ્વરી છે. તે શહેરથી પાંચ
માઇલ દૂર. અને ત્રણસો માઇલ સમુદ્રની
સપાટીથી ઉંચી છે. ત્યાં એક માતાનું મંદિર
છે. ટપકેશ્વરી માતામાં ના. મદારાવશ્રીની ધણી
શ્રદ્ધા છે. પોતે વિદેશ પ્રવાણ કરે છે ત્યારે
તે મંદિરમાં કે ને કે અનુષ્ઠાન તેઓ
નિર્વિંદન સ્વદેશ પાછા ફરતાં સુધી ચાલુ
રાખવામાં આવે છે.

ત્યાં રદાણિ નામક એક દેવસ્થાન છે. તે
શહેરથી નવ માઇલ દૂર છે. ત્યાં મોટરમાં
એમીને જવામાં ધણોજ આનંદ આવે છે.

એ ત્રણ વાગે મોટરમાં રવાના થવાથી અઘ્ઘાં.
એક કલાકમાં ત્યાં પહોંચી જવાય છે.
શ્રીખમ્જીમાં રસ્તામાં રહેલું સૃષ્ટિસૌંદર્ય
જોવાની સ્ત્રગ ધણી સારી આવે છે. મધ્યાન્હ
કાળ વ્યતિત થઇ ગયો હોય તથાપિ સદઆધુ
પ્રખર યૌવન કિરણોને-યલાપિ-જગત ઉપર
બલાત નાખી રહ્યો હોય છે. આજ તર ઉપર
ગુલતી મંજરીનું આશ્વાસન લેતી પરભૂતિકા
ચૂદલ ટહુકી માનવાત્માને આનંદનિધિમાં
મગ્ન કરી મુકે છે. સખન ધટામાં શિખરી-
ઓ મેધરાજને આદ્વાદનનું સુર સંગીત
પોતાની કેકાઓદ્વારા વ્યક્ત કરતા નટરાજ-
વત્ નૃત્યના નયનની ચંચળતાને સ્વિચ્છ કરી
મુકે છે. સુરભિ સગીર લતિકાઓને પરિરંભતો
પુષ્પકલિકાને ચુંબનો વાઇ રહ્યો હોય છે.
વનવાહિની વિમળ કલિનીનાં મધુરાં નીર
કલકલ નિનાદ કરતાં વદન કરી રહ્યાં હોય
છે. ઉજત ચલનો પરથી પડતો તરંગિણીનો
દીણુ પ્રવાહ મંદ ગળન કરી રહ્યો હોય છે.
તૃપાતુર મૃગો અને મૃગાંગનાઓ મશ્મરીચિકા-
માં લોભાઇ દૂરનાં દૂર નાસતાં હોય છે.
ખરેખર! નયનાદ્વાદક દશ્ય!

ત્યાં રદાણિ માતાનું મંદિર છે. તે મંદિર-
નાં બારણાંને મદારાવશ્રી પ્રાગમલજીએ
ચાંદીથી મઢાવી દીધેલાં છે. આ મતલબનો તે
બારણાં પર એક લેખ કાતરેલો છે. અહીંની
પ્રસિદ્ધ ખારી નદી તેની સન્મુખ વહે છે.
નદીઓનું પાણી બનતાં સુધી મીઠુંજ હોય
છે. પરંતુ આ નદીમાં જરાક ખારાશ હોવાથી
એને 'ખારી નદી' સંજ્ઞા આપી હશે એમ
હું કહી શકું!

અહીંથી એક વેણેમાઇલ નામક ટેકરી
અર્ધી માઇલ દૂર છે. અહીંના લોકો ત્યાંજ
વાયુ સેવવા સાચકાળે જાય છે.

અહીંના અધા રસ્તાઓમાં પાટલા બનત
સુખ છે. દરખારી શાક મારકીટ પથુ અહીંની

૪૬ છે. સુવારે શાક ભાજી ખરીદનારાઓની ધમલુ ધણી સારી જોવામાં આવે છે. અહીંનું દરખારી જેઠાખાતું, જ્યુબીલી હોસ્ટ-પીટલ, હાથીખાતું અને ન્હી તથા લુની ટંકશાળો પણ જોવાલાયક છે. ચલણી શીકકાઓમાં કોરી, દોકડા, આધીયા, ઝાંખીયા વગેરે છે. સોનાના સીકકાઓમાં અર્ધા પાંચીઓ અને કોરી અને પાંચીઓ છે. ચાંદીના શીકકાઓમાં પાંચીઓ, અર્ધા પાંચીઓ, કોરી, અર્ધા કોરી છે. અને ત્રાંખાના સીકકાઓમાં દણ, ઢીંગલો, દોકડો અને ત્રાંખીયો હોય છે. સો ઢીંગલાની એક કોરી થાય છે.

દરખારી ત્રણ ગુજરાતી નીશાળો તથા એક કન્યાશાલા તેમજ સંસ્કૃત પાઠશાલા પણ છે. કન્યાશાળાનો લાભ લગભગ ચારસો છોકરીઓ લે છે. દરખારી હાઇસ્કૂલ પુષ્કીક લાયબ્રેરી અને હુન્નરશાળા લુન્નમાં ધણીજ સારી છે. તે હુન્નર શાળામાં કળા કેતર કામ ધણું સારું શીખવે છે.

લુન્ન શહેરમાં ત્રણ મોટાં તલાવો છે. તલાવનું નામ હમીરસર છે. તેમાં એક સુંદર

લાખોટો ખાંધેલો છે. આ તલાવથી ખીજાં મે તલાવો દેશજસર અને પ્રાગસર અથવા ખારસર ઉતરતાં છે. ઉનાળામાં થોડું ધણું પાણી તેમાંથી સુકાઈ જાય છે. અન્ય કોઈ આલેખનીય જેવું નથી. લુન્નના કુવાઓમાં પંદર શીટથી ઉંડાં પાણી નથી હોતાં.

ઉપસંહારમાં કૃષકો પોતાની જાદગાની સાધારણ ગુજરે છે. લુન્ન શહેરનો નિભાવ રાજ્ય ઉપરજ આવલખી રહેલ છે. વ્યાપારીઓ પણ રાજ્યને લીધેજ ટકી રહેલ છે. કચ્છની રાજ્યધાની લુન્ન હોવાથી અને ત્યાંજ મહારાવશ્રી સહકુટુંબ રહેતા હોવાથી કચ્છનાં અન્ય ગામો કરતાં લુન્નમાં દેખરેખ, સ્વચ્છતા, કચ્છના પ્રમાણમાં સારી જળવાય છે. લુન્નથી તે તૃણા સુધી રેલ્વે લાઇન પણ છે. તેનું ચડું કલાસનું લાડું માથુસ દીડ પાંચ કોરી રાખવામાં આવ્યું છે. લોક વાયકા છે કે ધર્મધાથી રથ રસ્તે રેલ્વે લાઇન નાખવાની મંજૂરી ના. મહારાવશ્રીએ આપી છે. જ્યારે વ્યવહાર ચાલુ થઇ જશે ત્યારે યુવાપ્રથી યોવીસ કલાકમાં લુન્ન પહોંચી શકાશે.

ધર્મની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી. ફાર્ગસ ગુજરાતી સમાજે
શ્રીયુત ગુણાભાગ આપણું આવડા
તરફથી સંવત્સર સમ્રેમ છે.

એક ચમત્કારી મૂર્તિ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ: ૧૪૮]

“અરે, કાકા! પણ કૃષ્ણ હતા કે નહીં એજ ન્યાં નક્કી નથી ત્યાં પછી પાપપૂર્ણ ક્યાંથી? કૃષ્ણ હોય તો એક કૃષ્ણ હતા કે નહીં તે નક્કી નથી. અને એક કૃષ્ણ હોય તો પણ તેને ભગવાન તરીકે કોણ સ્વીકારે? “મૂલં નાસ્તિ કુતો શાસ્ત્રા?”

“સાખ્યાશ, વૈકુંઠરાય, સાખ્યાશ! તું ભણ્યો તો બહુ!” ડોસા કરકાષીમાં ખોલ્યા. “બીજમજેવા મહાત્માએ પણ પાંડવોના જગતમાં ભગવાનને પહેલું તિલક કરાવ્યું. પણ તેનામાં તારા જેટલું ડહાપણ ક્યાંથી હોય?”

“વળી, ત્રણ શ્રીકૃષ્ણ થયા હતા એ પણ ફક્ત અનુમાનજ લાગે છે” સુમતિ-અત્યાર સુધી સાંભળી રહી હતી તે ખોલી. “કોણ ને જોવા ગયું છે? એ તો કોઈ ઇતિહાસ ક્ષેત્ર-એક હજાર વર્ષ પછી ત્રણ મહાત્મા ગાંધી થયા હતા એમ પણ સાબીત કરી જતાવે તેના જેવું છે. પહેલા ગાંધી કાઠીઆરાડમાં ભણતા હતા તે; બીજા ગાંધી ઈંગ્લેન્ડ ત્યાંથી બારીસ્ટર થઈ આફ્રિકા ગયા, ત્યાં સત્યાગ્રહ કરી જેલમાં ગયા તે. ત્રીજા ગાંધીએ અમદાવાદમાં આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો, અને તેમને પકડવાથી હિંદુસ્તાનમાં રમખાણો થયાં હતાં તે. વળી કોઈ બહુ શુદ્ધિસાળી સંશોધક ચરખાનો નિતાંત પ્રચાર કરનાર ગોધા મહાત્મા ગાંધીનું અસ્તિત્વ પણ પુરાવા સાથે સાબીત કરી જતાવે પરંતુ, આપણે જાણીએ છીએ કે “મહાત્મા ગાંધી એકજ છે?”

“Analogy is no argument” સાદર્ય તે કેં દલીલમાં ગણાય? વૈકુંઠરાય ઉત્તર ન જડવાથી ખોલ્યા. “પ્રમાણ્યોએ-પ્રમાણ્ય.”

“આજે જે પ્રત્યક્ષ છે તે-એક હજાર વર્ષ પછી ક્યાંથી લાવવું?” સુમતિએ-પ્રશ્ન

કર્યો. વલ્લભદાસ આ બધું સાંભળી રહી હતા પરંતુ તેમના મનમાં ગમ્મચલ ધાંલી રહી હતી, છેવટે જેમ થાકેલું પ્રાણી શિકારી-એ તરફ ફેરે તેમ તે વૈકુંઠરાય તરફ ફરીને ખોલ્યા: “હજી પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે! લે, હવે તું શું કહે છે?” તેમની દર્ય આંખો જરા લાલ થઈ.

“કાકા, તમે શું કહે છે તેની પણ તમને ખબર નથી! વહેમ! બધાજ વહેમ! ધર્મ ઘેલા થઈ શુદ્ધિનો ઉપયોગ ન કરવા એ તો આત્મહત્યા છે, તેમાં વળી આ સમાજે ત્યાં તમારા વહેમોને દલીલોથી ટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે એટલે ભણેલા હોય તેઓમાં પણ યીઓ-સોશીસ્ટ લોકોની જે, વહેમોનો પ્રચાર થાય. પણ આજકાલ જગતનો-”

વૈકુંઠરાય આગળ ખોલતા હતા એટલામાં વચમાંજ તેમની મા ખોલી ઉઠ્યા: “ભાઈ મોટાઓ-જોડે આમ ના-ખોલીએ. ભગવાન મેળવવા કેં સહેલા છે? મને તો ખરા પણ-”

“લાભી ખોલ્યાં તે સવાવીસ?” વલ્લભદાસ પુરું સાંભળ્યા વગરજ વચમાં ખોલી ઉઠ્યા. “નાને મોટે મોટા બોલ ખોલીએ તો આપણને કોણ રોકનાર છે? આ તું ચાર-અક્ષર વધારે ભણ્યો એટલે મારા જો તને શું જવાબ આપી શકે? ખાકી આ તારી મોટી બહેન તને પુરી પડે એવી છે.”

“કેટલાં વર્ષ સુધી તપ કરે ત્યારે સત્ય મળે!” વૈકુંઠરાયની માએ ઉમેર્યું.

સાંજકાળ થઈ ગયેલો હોવાથી સઘળાં વેરાયાં-બહાર-સર્વે ગયાં એટલે વૈકુંઠરાયે સુમતિને પૂછ્યું: “બહેન તને આ બધું તત્ત્વજ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું?”

“મને શું આવડે છે? મને કેં તમારા જેવું આવડે છે?” સુમતિએ સરજતાથી ઉત્તર આપ્યો. આ તો ભાગવત, મહાભારત, રામાયણની કથાઓ, દરિદ્રાતનો, તથા

‘કરીદાસી રાંભળીએ, અને મને તો પાછું અંગ્રેજી વાંચતો આવડે ને? એટલે ફરીને ઘેર પશુ હું એ પુસ્તકો વાંચી જઉં એટલે પાદ રહી જાય”

વૈકુંઠરાય ઉંડા પવિયારમાં પડી ગયા. હુરોપની ખર્ચાળ જ્ઞાન પ્રચારની પદ્ધતિ અને આર્થિકવર્તની સાદી અને સચેત પદ્ધતિ વચ્ચે તેમનું ‘મન સરખામણી કરી રહ્યું હતું. ચકલે ચકલે થતી કથાઓ, ખાનગી ગૃહસ્થાને ત્યાં થતાં પારાયણો, મંદિરોમાં વંચાતા ગ્રંથો અને આપણી સંસ્કૃતિને કેવી સજીવન રાખેલી છે તે તેમને સમજવા લાગ્યું. ઘણાં સુધારાઓ તેમના મનમાં રકુરવા લાગ્યા. પરંતુ, આપણા દેશમાં પશુ સજીવ સંસ્કૃતિ હતી અને સખળ યત્નો તેના રક્ષણ માટે થએલા એવું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ તેમણે પોતાના જ કુટુંબમાં જોયું અને જાત્રા, મેળા રામલીલા વગેરે અનેક જ્ઞાન પ્રચારનાં સાધનોનો સહુપયોગ કરવાની જરૂર તેમને જણાવા લાગી-વિચારમાં ને વિચારમાં તે પોતાના સુવાના ઝોરમાં ગયા.

× × ×

બીજા દિવસે-ગોકુળ અદ્ધમીને દિવસે-સઘળાં દેવદર્શન કરી ધરમાં બેઠાં હતાં. વૈકુંઠરાય દમણજ નાદી ને હીંચકા ઉપર બેઠાં એટલામાં વલ્લભદાસકાકા દાંડતા દાંડતા આવ્યા અને સુમતિ તથા તેની માને રણછોડજીના મંદિર પાસે લાલજીની એક ચમત્કારી મૂર્તિ કોઇ પુજારી લખને આવ્યો છે એવી ખબર આપી. કાકોરને પોદવાને સમય થયેલો હોવાથી તેમને જલદી તૈયાર થઇ જવા કહ્યું.

સુમતિ તથા તેની મા તૈયારજ દતા, સુમતિએ પુછ્યું “કાકા! તમે દર્શન કરી આવ્યા?”

“ના બહેન! ના, ચાલો ઉતાવળ કરો. કહે છે કે મૂર્તિ બહુ ચમત્કારી છે.”

વૈકુંઠરાયને ગદ્ય કાલે રાત્રે જ વિચાર આવેલા તેથી વલ્લભ કાકાની વાત સાંભળી નિશ્ચાસા, પરીક્ષકવૃત્તિ, કુતૂહલ વગેરે તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થયાં. તેમણે પશુ કપડાં પહેરવા માંડ્યા અને કહ્યું: “ચાલો, હું પણ આવું છું.” સઘળાં તૈયાર થઇ ચાલ્યાં.

રણછોડજીનું મંદિર પાસે આવતાં વાતો કરતાં લોકોનાં આંખાં આંખાં ટોળાં તેમને સામે મળતાં તે દરેકમાં એ ચમત્કારી મૂર્તિની અતિશયોક્તિ ભરેલી વાતો થતી હતી. કેટલાક “એ મૂર્તિ તેને ધરાવેલું દુધ પી જાય છે”-એમ કહેતા. કોઈક તેને કદાચ અવતાર તરીકે વર્ણવતા.

“આ બધોએ ગપગોળો છે” એવી ભવિષ્યવાણી વૈકુંઠરાયે તો ક્યારનીએ લાખી હતી. જ્યારે કોઈ માણસે “પૂજારીને કશાની તમા નથી, કોઇ બેટ આપે છે તે પશુ ક્ષેતા નથી” એમ કહ્યું ત્યારે “વધારે પૈસા પગાવવાનો એ કીરસો દર્શો”-એવું અનુમાન વૈકુંઠરાયે પોતાના મનમાં ટાપ્યું.

રણછોડજીનાં મંદિર તરફ જતાં જમણી બાજુએ એક ધર હતું. તેના ઓટલા ઉપરથી થોડાં માણસો ઉતરતાં હતાં. મોડું થયું હોવાથી લોકોની ભીડ નહતી. એક ગૃહસ્થના ધરના ઉપરના મેળાના એક મુખ્ય અને વિશાલ ઝોરમાં એ ચમત્કારી મૂર્તિ હતી. વલ્લભદાસ વગેરે સઘળાં ઉપર ગયાં. દાદર ચડતાં સામે બીંતની લગોલગ એક સુંદર, જુરા, રેશમી કપડાનો પડદો ટાંગેલો હતો. તેની આગળ જમીનથી ચારેક કુટ ઉંચે ગાદી વાળા એક સિંહાસન ઉપર દોઢકુટ ઉંચી ગોરવીધરની એક સુંદર મૂર્તિ ઉભેલી હતી. તેની બે બાજુએ તટ્ટાચાઓ દતા. મોગરા અને મુસાખના દાર તેને પહેરાવ્યા દતા, તે ઉપરાંત મૂર્તિ ધરણાંચાથી વિભૂષિત ન હતી. દુલસી પત્રોનો એક દાર તથા મરતક

ઉપર મોર પીછાંના ચાંદલીઆનો મુકુટ હતો. સામાન્ય રીતે મંદિરોમાં જે મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે તેનાં કરતાં આ મૂર્તિ ધણી સુંદર હતી. તે સીવાય બીજી કશી વિશેષતા તેનામાં જણાતી નહીં. લોકોની હાજરી ઓછી હતી. ત્યાં પુનરી વગેરે કોઈ જણાવું ન હતું.

વૈકુંઠરાયને કુતૂહલ થએલું હોવાથી તેમણે પુનરી વીશે તપાસ કરવા માંડી. આજે પોતે એક વહેમનું કદાચ પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરશે એવી તેમની ખાત્રી હતી. કોઈકવાર સંશય થતો તો પણ “પોતાને જાણવાનું મળશે” એમ તેઓ પોતાના મનને મનાવતા. એક ડાસો દર્શન કરીને પાછો ફરતો હતો તેણે વૈકુંઠરાયને કહ્યું: “તમે તમારે દર્શન કરીને રસ્તે પડોને! ઉંઝ પાણીમાં—ઉતરીને આપણે થું કામ છે?”

આ વાક્યથી વૈકુંઠરાયને પોતાની હીંમતના ઉપર આદેશ થએલો લાગ્યો. એટલે તેમણે પુરે પુરી માહિતી મેળવવાનો વિચાર દૃઢ કર્યો. એટલામાં નીચેથી એક પીસ્તાલીસ વર્ષનો તેજસ્વી મુખમુદ્રાવાળો બ્રાહ્મણ આવતો હતો તેને જોઈ એક હાકરો બોલી ઉઠ્યો: “પુનરી મહારાજ, આવ્યા” સઘળાં તેના તરફ જોવા લાગ્યા. કપાળમાં તેણે તિલક કરેલું હતું. શાંતિ, સરલતા, પવિત્રતા તેના મુખ ઉપરજ જણાઈ આવતાં. પાન ચાવેલું હોવાથી તેનું મુખ વધારે સુંદર દેખાતું હતું. ચરીર ઉપર તેણે એક ઘોતીયું ચાદરની પેઠે વીટા-જેલું હતું.

મંદિર-ઝોરડો-બંધ કરવાનું હોવાથી તે કામને માટેજ આવ્યો હોય, તેમ થોડાં ધણાં જે માથુસો હાજર હતાં તેમની નેધ લીધા વિના તે સીધો મૂર્તિ પાસે ગયો, અને લોકો પ્રત્યે પુક રાખી બોલ્યો: “—ભાઈઓ, જાઓ! હવે દાકારજીને પોદવાનો વખત થયો!”

બધાં ઉતરવા લાગ્યા. વલ્લભદાસ પણ ઉતરવા લાગ્યા. સુમતિ નીરોશ થઈ પાછી ફરી. વૈકુંઠરાય અચકાયા. પોતાની હીંમત અજમાવવાનો વિચાર પડતો મૂકીને તેમને ગમ્યો નહીં. પરંતુ પુનરીના કાચમાં ખેલેલ કરવાની અસમ્મતા કરવી પણ તેમને ઠીક લાગી નહીં.

છેવટે, હીંમત, સમ્મતા, અને કુતૂહલ ત્રણેય મિશ્રણ કરીને તેમણે પુનરીને પુછ્યું: “મહારાજ, મારે આ મૂર્તિ વીશે આપની પાસેથી જાણવું છે.”

પુનરીએ ચક્રિત થઈ ઉઘે જોયું: “જાણીને થું કરશો?” તેણે સરળભાવે મક્કમ પ્રશ્ન કર્યો.

“જાણીને થું કરવાનું છે?” વૈકુંઠરાયે જરા હીંમતથી સામો પ્રશ્ન કર્યો. સુમતિ, વલ્લભદાસ પણ દાદરેથી પાછાં ફર્યા.

“કેં કરી શકો તેમ હો તો જાણું એ કામનું! કરવું નહીં કેંને કેવળ જાણવાથી શો લાભ?” પુનરીએ સચોટ ઉત્તર વાળ્યો. વૈકુંઠરાયની શંકાશીલ અને અનાસ્તિક મનો-દશા તથા પ્રશ્ન પુછવાની રીતથી પુનરી વાત કરતાં અચકાતો હતો એમ સુમતિને લાગ્યું. એટલે તેણે વચમાં ઉત્તર આપ્યો: “જે કેં થઈ શકશે તે કરીશું?”

વૈકુંઠરાય મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા. કે આ પણ ઠીક છેતરવાનો રસ્તો છે! પહેલેથી વચન લખેનેજ પૈસા કઢાવવા લાગે છે! મંદિર બંધાવવાની યોજના હોવી જોઈએ એવું અનુમાન પણ તેમણે પરિસ્થિતિ પરથી દોર્યું. વલ્લભદાસ થું થાય છે તે જોવા લાગ્યા.

“એસો ત્યારે હમણાં આવું છું.” પુનરી-એ કહ્યું.

દાકારજીની આગળ વાદળી રંગનો એક પડો નાખીને તે ઝોરડાના આગલા ભાગમાં આવ્યો, તથા નીચેનું ખારણું બંધ કરવાને કહ્યું. ચારે જણા બેઠા. પુનરી સામે બેઠો.

“મારે આ મૂર્તિ આપી દેવી છે. તમારા-
મંદિર કોઇ રાખવાને તેઆર છે?” તેણે
પુછ્યું. તેના મુખ ઉપર શોકની છાયા હતી.

વૈકુંઠરાય વિસ્મય પ્રાપ્તિ ધ્યાન ક્ષ્ણ સાંભળ-
વા તત્પર થઇ રહ્યા. પરંતુ કશો ઉત્તર
આપ્યો નહીં. વલ્લભદાસ આભુઆભુ
ઝેલા, લાગ્યા. સુમતિ સમવિષમમાં
પડી ગઇ. થોડીવાર કોઇજ બોલ્યું નહીં.
છેવટે સુમતિએ કહ્યું: “કશી ખાસ મુશ્કેલી
ન હોય તો હું લઈ જવાને તેઆર છું.”
પુનરીના હૃદયમાં હર્ષ થયો. તેણે વાત્સલ્ય-
ભરી દષ્ટિ સુમતિ તરફ નાખી કહ્યું: “બેટા!
તારો મનોરથ સારો છે. પણ આ મૂર્તિ
સાધારણ નથી. એટલેજ ગમે તેને આપી
શકાય તેવી નથી.”-સર્વેતુ કુતૂહલ વધ્યું.
વલ્લભદાસ પુનરીને હાથ ઝેડી કહેવા લાગ્યા.
“વારુ મહારાજ! અમને એના વીશે વાત
તો કરો. એ સાંભળવાનું અમારું લાગ્ય
ક્યાંથી?” પુનરી સુમતિ તરફ ઝેડ
રહ્યો હતો-આખરે સુમતિએ પ્રછયું,
“ગમે તેને નહીં તો કેને આપી શકાય
તેવી છે?”

પુનરીએ પલાઠી વાળી. “ભુઓ, તમારે
વાતજ સાંભળવી હોય તો જરા નીરાંત
કરીને બેસો. તમારે જે વાતો સાંભળવાની
ધીરજ રાખવી પડશે.” તેણે કહ્યું.

સુમતિ તથા વૈકુંઠરાય બોલ્યા: “કહેને...
અમે નીરંતે બેઠા છીએ.”

“મારી વાત હું હુંકામંજ પતાવીશ.
હું પોતે નાનો હતો ત્યારે મેં શ્રી કૃષ્ણ
ભગવાનનાં નિર્દેશન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.
નાની ઉંમરમાં ધરમદાર છોડી હું નાસી ગયો.
ફરતીં ફરતાં હું ગોકુળ વૃંદાવન ગયો. ત્યાં
માધવદાસ નામે એક ગૃહસ્થાશ્રમી પરમ વૈષ્ણવ
યોગી મને મળ્યા. તેમણે મારી અભિલાષા
પૂર્ણ કરી. વૃંદાવનમાંજ તેઓ લીલા

વીરતારી જવાના હોવાથી આ મૂર્તિ તેમણે
મને આપી. મેં અત્યાર સુધી એ મૂર્તિ
રાખી. પરંતુ, હવે બીજા કોઇને આપવાનો
સમય થયો છે. મારો અધિકાર એહો છે.
કોઇ વધારે શ્રેષ્ઠ અધિકારી તેની પૂજા કરે
તો સ્મરું લાગવાથી હું આ મૂર્તિ આપવાના
વિચાર ઉપર આવ્યો છું.”

તેની સરળ વાર્તા સાંભળી સઘળાંને આશ્ચર્ય
થયું. વલ્લભદાસે પુછ્યું: “મહારાજ! આ
મૂર્તિ અલૌકિક છે. આ માટે તમે બીજાને
આપવાનો વિચાર કરો છો?”

પુનરીના મુખ ઉપર શોક તથા નીરાશાની
છાયા ફરી વળી. “ભાઈ, રખાય એમ હોય
તો, હું મારો પ્રાણ આપું પરંતુ એ શ્યામ-
સુંદર, મેરલીધરને મારાથી કદી અળગો ન
કરું” તેની આંખોમાં પાણી આવ્યું. “પરંતુ,
હવે હું તેને પહોંચી શકતો નથી. જીવાનીમાં
મને એ મૂર્તિ મળી હોત તો હું એને મારી
પાસેજ રાખત.” તેણે આંસુ છુછી હીંમત
રાખી પોતાની સ્વચરતા પાછી મેળવી.

“શું મહારાજ, તમારાથી પૂજા અર્ચા
નથી થઇ શકતી?” વૈકુંઠરાયે પ્રશ્ન કર્યો.
“ના રે ભાઈ પૂજા, અર્ચામાં કશી અડચણ
નથી પડતી” પુનરીએ જવાબ વાળ્યો.

સઘળાં ફરીને વિસ્મયમાં ગરકાવ થઈ
ગયાં. તેમના ઉપર પણ શોકની છાયા ફરી
વળી. વૈકુંઠરાય ક્ષોભ પામ્યા. આવી ભક્તિ
તેમણે શક્ય ધારી ન હતી. ઇશ્વરના અસ્તિ-
ત્વમાંજ શંકા ત્યાં પછી આવી અનન્ય
ભક્તિ ક્યાંથી કદાચી શકે?

“પરંતુ એ મૂર્તિ માધવદાસ પાસે ક્યાંથી
આવી?” સુમતિએ પુછ્યું.

“અરે હા! એ વાત તો કહેવી-
જ રહી ગઇ. એ માધવદાસજી ગૃહસ્થ
હતા પરંતુ ભક્તભલા સંન્યાસી અને
સાધુઓને તપસ્યામાં કારે મુકે તેવા હતા.

તેમણે ધણું વર્ષો સુધી તપ કર્યું હતું. તેઓ લગ્નવાનના અનન્ય સાધક હતા. તેમને પોતાના જીવનમાં શ્રી કૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર કરવો હતો. તેને માટે તેમણે અંતરથી સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો. અનેક વ્રતો સેવ્યાં; કઠિન સંયમ પાળ્યો. પતિ પત્ની બંને પ્રભુપરાયણ થઈ રહ્યાં. મનથી તેનું જ સ્મરણ કરતા. એમનો ઇચ્છિત મનોરથ કેમ કર્યો પાર પડ્યો નહીં. છેવટે, જોકુળ વૃંદાવન જવાનો વિચાર કરી બંને જણાં જનરાએ નીકળ્યાં. ત્યાં શ્રી કૃષ્ણ મંજશે એવી માધવદાસને ટ્રેરણા થયા કરતી. પરંતુ ત્યાં ગયા ત્યારે ઉલટા પોને મુશ્કેલીમાં પડ્યા હોય એમ તેમને લાગ્યું. જોકુળ વૃંદાવન પશુ તેમને ખીજાં સ્થળો જેવાંજ શુદ્ધ લાગ્યાં. તે પરતાવા લાગ્યા અને પોતે ત્યાં જવામાં જુલ કરી એમ માનવા લાગ્યા.

એક દિવસ રાત્રે માધવદાસ પોતાની કુંપડીમાં સુવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. પરંતુ નિદ્રાદેવીએ પણ તેમના વ્યાકુળ હૃદયને તે દિવસે આશ્રય આપ્યો નહીં. માધવદાસનું વ્યાકુળ હૃદય ઉભરાવા લાગ્યું. ખેતાલીસ વર્ષથી પોતે પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે મથતા હતા છતાં હજી પ્રભુ મળ્યા નહીં એ વિચારથી અધીરું થઈ ગયેલું તેમનું હૃદય વિદીલું થઈ જવા લાગ્યું. મધ્યરાત્રે કંઈપાત કરતાં તેમની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુઓની ધારા આવી. વ્યાકુળતામાં તે લાન જુલી ગયા. એકદમ ઉઠીને પોતાની સુતેલી પત્નીને સુકાને ગાંડાની પેઠે “કૃષ્ણ,” “કૃષ્ણ” કરતા ફાટેલી આંખે મુઠીઓવાળા કુંપડી બહાર દોડી ગયા. સ્થળ કે કાળનું તેમને લાન રહ્યું નહીં.

કાલિંદીનો પ્રવાહ ઝળ ઝળ કરી વહેતો હતો. આકાશમાં તારાઓ ચક્ર ચક્રી રહ્યા હતા. વૃક્ષો પવનની મીઠી લહેરમાં ધીમેથી ડોલી રહ્યાં હતાં. એ સર્વેમાં માધવદાસને પોતાની અંતર વ્યથા મૂર્ત સ્વરૂપે જણાવા

લાગી. વૃક્ષને પાને પાને, કાલિંદીને ઓત્તો ટીપે ટીપે, તથા પવનની લહેરે લહેરે અને આકાશને તારે-તારે-નદી તટ પરની રેનીને કણે કણે તેમને કૃષ્ણવિરહ અત્યક્ષ થયો. આખી સૃષ્ટિ તેને માટે અંખતી લાગી. માધવદાસે મોટેથી બુમ પાડી: “હે કૃષ્ણ! હે નાથ! ક્યારે આવશે?”

ઉત્તરમાં આખી સૃષ્ટિએ પ્રશ્ન કર્યો: “હે કૃષ્ણ! હે નાથ! ક્યારે આવશે?” હવે માધવદાસને આખા વિશ્વની નેદના સાલવા લાગી! તેનું હૃદય ફાટવા લાગ્યું—એક ક્ષણમાં આખા આગળથી પડદા સરી જતો લાગ્યો. તુર્તજ—તેમણે અખંડ—રાસ તેમણે દબોદબ જોયો.”

પુનઃપરીનાં રોમાંચ ખડાં થઈ ગયાં. સુમતિ લાંબા શ્વાસ લેવા લાગી. વૈકુંઠરાય સ્તબ્ધ બની સાંભળી રહ્યાં.

થોડીવારે સુમતિએ પુછ્યું: “એ રાસ કેવો હતો તે તમે જાણો છો?”

પુનઃપરીની લાગણી ન દુખાય એવી રીતે વૈકુંઠરાયે તેને પુછ્યું તેમણે: “દબોટ દબ જોયો તેની તમને ખાતરી છે?”

પુનઃપરીએ હાથ લંબાવી કહ્યું: “જશ ધીરજ રાખો. આ બધી વાત મેં માધવદાસને મોટેથી સાંભળી હતી, જ્યારે તેમણે મને દબોટ દબ જોયાની વાત કહી ત્યારે મેં પણ આ લાંબા હમણાં મને પુછે છે તેવાજ પ્રશ્ન માધવજીને કર્યો હતો.”

સુમતિએ પુછ્યું: “તેમણે શો ઉત્તર આપ્યો?”

“તેમણે મને ધણો ધમકાવ્યો,” પુનઃપરીએ વાત આગળ ચલાવી. “તેમણે મને કહ્યું: ‘મુખાં! મેં જે નજરે નજરે જોયું ‘તેનું’ સ્વપ્નામાં પણ જુએ તો ખરું માને મહા-ત્માઓનાં વાક્યો લાગ્યેજ અક્ષળ નીવડે છે. તે પ્રમાણે મારી બાબતમાં પણ બન્યું.’ રાત્રે

તું માધવદાસની ઝુંપડીમાં સુઈ ગયો અને નિદ્રામાં મેં એજ રાસ સાંજોપાંગ જોયો. ખરેખર! એ કૃષ્ણની આકૃતિ. તેણે રૂપ વગેરે સ્વપ્નામાં પણ મને તે બધો રાસ સાચોજ લાગ્યો. ” પુનઃરીતે આંખ મીચાઈ ગઈ અને તે ક્રમણાં પણ એ દશ્ય આતરચક્ષુ વડે જોતો હોય તેવો ભાવ તેના મુખ ઉપર પથરાઈ રહ્યો. તેની મુદ્રા શાંતિ અને આનંદથી પરિપૂર્ણ થઈ ગઈ.

થોડીવારે નેત્રો ઉઘાડી તેણે કહ્યું: “બીજી દિવસે મેં મારા સ્વપ્નાની વાત માધવદાસજીને કહી. ત્યારે માત્ર તેઓ હસ્યા. અને મને કહ્યું: “બચ્ચા! આ મૂર્તિ” છું” લઈ જા. એની પૂજા કરજે.”

“પરંતુ તમે રાસ કેવો હતો તે તો જણાવ્યું નહીં” અને એ મૂર્તિ કયાંથી આવી તે પણ કહેવાનું રહી ગયું.” સુમતિની છિદ્રાસા વૃક્ષ નહીં થવાથી તેણે પુછ્યું.

“હા. આ વાત કરતાં મારાથી બુદ્ધી બહુ જવાય છે—માધવદાસે મારી પાસે જે વર્ણન મૂર્તિ આપતાં કર્યું હતું તથા મેં જે સ્વપ્નામાં જોયું હતું તે હું તમને જણાવું છું. તેના ઉપરથી તમને તેની ટેક કદપના કરી શકશો. માધવદાસે મને કહ્યું: વિશ્વ વ્યાકુળતાનું એ કરુણ સંગીત સાંભળતાં મારી અહંતાનો પડોડો સરી ગયો. એટલે તેની પાછળ રહેલા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું મને દર્શન થયું. અને તુર્ત એક વિશાલ રાસ—ચક્ર નજરે આગળ ખડું થયું. તારાઓ, સૂર્ય ચંદ્ર વગેરે ગ્રહો અને નક્ષત્રોથી પણ તે ચક્ર વિશાલ હતું. બહાઈ સમસ્તમાં રાસ—ચક્રોજ, નજરે પાવા લાગ્યાં. મારી દૃષ્ટિની સામે એકજ વિશાલ રાસ—ચક્રમાં આખી પૃથ્વી સમાઈ ગઈ. આજુ બાજુ વૃક્ષની લીલી કુંજો હતી તથા ચક્રની વચ્ચેની સપાટ જમીન ઉપર લીલી દરીયાળ ઉગી

હતી. પુલની મહેકથી આખું રાસ—ચક્ર મધ—મધી—રહ્યું હતું. અસંખ્ય કૃષ્ણ અને અસંખ્ય ગોપીકાઓ રાસને માટે તેઆર થઈ ઉભાં હતાં. તેમના મુખ ઉપરથી અને નેત્રોમાંથી અવુલ આનંદ ઝરતો હતો. દરેક ગોપીકાનું રૂપ જુદું હતું. શ્રીકૃષ્ણ તો એક રૂપે હતા. પ્રત્યેક ગોપીના હૃદયમાં કૃષ્ણ જુદો હતો પરંતુ પ્રત્યેકના નેત્રમાં—એકજ કૃષ્ણનું પ્રતિબિંબ પડતું. આખાએ ચક્રની વચ્ચેવચ્ચ એક શ્રીકૃષ્ણ સખળી રાસ લીલાથી પોતે નિર્લેપ હોય તેમ અદમ્ય વાળીને ઉભા હતા. અને આખા રાસ—ચક્રની ઉપર, એક વ્યાપક ધનશ્યામ આખું આકાશ છાંય રહ્યો હતો. આકાશના ભુરા રંગની પાછળ કરોડો સૂર્ય હોય અને તે જેવું અગ્રગ્રે, તેવો ધનશ્યામ પ્રકાશ આખા રાસ—ચક્ર ઉપર તે વ્યાપક શ્રીકૃષ્ણ સર્વેથી પર રહી નાખી રહ્યો હતા. રાસને માટે સર્જ થઈ પ્રત્યેક ગોપી જોડે ઉમેલા શ્રીકૃષ્ણની શી સુંદરતા!

શીશ પર મોર મુકુટ રાજો:

મધુર ધ્વનિ મુખ મોલી બાજો!

પુનઃરીતે શ્વાસ લઈ આગળ ચાલતા જણાવ્યું. માધવદાસે મને કહ્યું: “આખા ચક્રમાં સુલાલના મુકું મુકા ઉડતા હતા. હું જ્યાં ઉભો હતો ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે આવીને મારા ઉપર સુલાલ નાખ્યું. મારે આંખે શરીરે સુલાલ થઈ રહ્યું અને આંખે શરીરે જાણે અગ્નિની જવાળાઓ પ્રગટ થઈ. મારાં સર્વે પાપ એક પલમાં જળીને ભસ્મ થઈ જતાં લાગ્યાં. પછી રાસ શરૂ થયો. તેની શી મઝા? કેવો અદ્ભુત આનંદ! શરૂઆતમાં જે અણધારે હોય તેને ઠાંડીયા વાગતા પરંતુ હું તો થોડાજ સમયમાં ટેવાઈ ગયો. ચક્કર, ચક્કર, ધ્રુમ્યાજ કર્યો. આખી સૃષ્ટિ ચારે તરફ ધ્રુમવા લાગી. બસીધર સુર—પુરે અને ઠાંડીયાથી તાલ આપે. આપણે તો સુર પ્રમાણે તાલ ઝીલવાનો

અને જોળ જોળ-ધુમવાતું. ઉપરથી પનક્યામ તેજ આપ્યા ચક્ર ઉપર પ્રગટ. બસા આનંદ! આનંદ! અખંડ આનંદ! બીજું કે નહીં!"

રાત્રિ જતી ગઈ તેમ તેમ રાસ ઝાંખા થતો ગયો. દિવસ પાસે આવવા લાગ્યો. મળરકું થતાં સુધી હું તેમાં રમ્યો જ્યારે છેક સવાર પડવા આવી ત્યારે મારી જોડે રમતા શ્રીકૃષ્ણના ઉપવસ્ત્રનો છેડો મેં આંધ્યો અને કહ્યું: "હવે કેં જવાં દષ્ટશ?"

તેણે મને કહ્યું: "તેટલા માટેજ આગ્યો છું. મારે તારું કામ છે. તે કરીને હું જઈશ." માધવદાસે કહ્યું: "ના! હું નહીં જવા દઉં. મારે તો તારું સતત સામીપ્ય અને સાયુજ્ય જોષ્ટ્યે છાએ."

"હનાણાં આવું પ્રત્યક્ષ સાયુજ્ય અને સામીપ્ય-માનવથી સહેવાય તેમ નથી માટે તારા અંતરમાં તે ભ્રમત રાખવા માટે હું તને એક ઉપાય બતાવીશ." શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું: "શું તમે પ્રત્યક્ષ નહીં યાચો?"... માધવદાસે શોકમાં કૃપી જતાં પુછ્યું.

"હું તને મારી એક મુર્તિ આપીશ તેની હું પૂજા કરજે. તને તે સમયે અંતરચક્ષુ વડે આ રાસનાં દર્શન થશે." શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું.

"પરંતુ મારે એવી પૂજા ક્યાંસુધી કરવાની?" માધવદાસે પુછ્યું.

"માનવજાતિમાં ઘેર ઘેર કૃષ્ણ પ્રગટ થાય ત્યાં સુધી. મારું કામ ત્યારેજ પુરું થશે" શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો.

"પરંતુ, તમે ક્યારે ઘેરઘેર પ્રગટ થશો?" માધવદાસને કેં સગજથી નહીં પડવાથી તેણે પુછ્યું. "હજી તેને વાર છે. માનવ મને હમણાં સહન નહીં કરી શકે. પરંતુ હું આવીશ ખરો" કહી શ્રીકૃષ્ણ પશુ અંતરધર્મન ચક્ર ગયા. માધવદાસની સામે આ મુર્તિ પડી હતી." પૂજારીએ પડદા તરફ અગિળા કરી કહ્યું.

"માધવદાસે મને પૂજા કરવાતું કહ્યું મેં પ્રભાણે અત્યાર સુધી મેં તેની પૂજા કરી. હવે છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી આ મુર્તિ રાત્રે મનુષ્યાકાર ઘટને મોઢું સ્વરૂપ લઈ મારી પાસે આવે છે. અને કે કેં માગણીએ કરે છે. કોઈવાર મને કહે છે, "તારું સર્વસ્વ મને આપી દે! પછી શું થાય છે તે બે."

"તેને સર્વસ્વ આપવાની મારી હીંમત આલવી નથી, મારાથી ના પશ્ય કહેવાતી નથી. હું તે સમયે સ્પંડમુઠ બેવો રતપ્થ ઘટને ઉઘો રહું છું. મારે આખે શરીરે પરસેવો પરસેવો છુટી જાય છે. ત્યારે એ મને કહે છે, "મને કોઈ બીજાને આપી દે! મારે અહીં નથી રહેતું."

પૂજારીએ તેમનાં નેત્રા સામે નેત્રા રિધરે કરી કહ્યું: "બોલો, તમારામાંથી કોણુ તે આર છે?"

તેણે તૈકુંકરાધ તરફ જોયું. તેમણે પ્રથમ તો જાણે પોતાને એ પ્રજાનો ઉત્તર આપ. વાનિજ ન હોય તેવી દૃષ્ટિનો દેખાવ કર્યો. પછી પુજારી સામે નજર માંડી. કશું બોલી શક્યા નહીં. શો ઉત્તર આપેલા તે પશુ તેમને સુમયુ નહીં. તે મુગા રહ્યા. પૂજારીની આંખો વલ્લલદાસ ઉપર ફરી. તેમણે કાને હાથ દીધા અને કહ્યું: "ભાઈ, આપણું એ ગળું નહીં! હા. સાચી વાત કહીએ. આપણે તો દેવદર્શન કરીએ. અને પુલ નહીં તો પુલની પાંખડી બગવાનને ધરાવીએ અને બળન કરીએ."

તેણે સુમતિ તરફ જોયું-મધ્રમ મુદ્રા કરી તેણે ઉત્તર આપ્યો: "પ્રભુ કૃપાએ જીવનમાં એક સમયે પણ હું એ માગણી પુરી કરી શકીશ એવી મને શ્રદ્ધા છે. તમે આપશો તો હું એ મુર્તિ લપ્પશ. અને તે જ માગશે તે તેને આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ. મારે પણ ઘર ઘર કૃષ્ણ પ્રગટે એ સમય બેવો છે."